

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

Acr. 27529

CALL No. 891-4609 Bha

D.G.A. 79.

महाराष्ट्र-सारस्वत
पुरवणीसह

लेखक

कै. विनायक लक्ष्मण भावे

परवणी लेखक

शं. गो. तुळपुळे,

एम्.ए., पीएच्. डी.

मराठीचे अध्यापक, पुणे विद्यापीठ.

891.4609

Bha

आवृत्ति चवथी

2539

शके १८७६

किंमत २० रुपये

Pagan Oriental Book House

POONA 2 (1950)

केंद्रीय अरुणाचल प्रदेश

ग्रामीण विभाग

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 27529

Date. 2/2/59

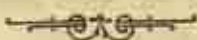
Call No. 891-4609/Bha

पुनर्मुद्रणाचे सर्व हक्क श्री. ल. वि. भावे, ठाणे, यांचेकडे आहेत.

मुद्रक व प्रकाशक:—वि. ग. माटे, 'विश्वकर्मा', मुद्रणालय

१११ दिवक रोड, पुणे २.

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

यांत माझे असे कांहींच नाही. या सर्व साधुसंतांच्या उष्ट्या पत्रावली गोळा करून हें ताट तयार केलें आहे. महाराष्ट्र-भाषेच्या आदि-उगमा-पासूनचा इतिहास थोडक्यांत सांगण्याचा यांत यत्न केला आहे. ज्यांस आपल्या भाषेच्या इतिहासाचें केवळ विहंगम दृष्टीनेंच अवलोकन करावयाचें असेल त्यांस पुढील निबंधापासून थोडासा उपयोग होईलसें वाटतें. परंतु यापेक्षां खोल पाण्यांत शिरणारांस यांत कांहीं सांपडावयाचें नाही; व अशा विद्वानांसाठीं हा प्रयत्नहि नव्हे. हा निबंध लिहिण्यापूर्वी आपल्या कवीसंबंधी कालानुक्रमानें माहिती सांगणारे एका 'कवीचरित्रा'खेरीज दुसरे साधन असल्याचें माहीत नव्हतें. कवीचरित्र हें पुस्तक आतां अगदीं दुर्मिळ झाल्यासारखें आहे व त्यांतील माहितीहि पुष्कळ ठिकाणीं चुकीची आहेसें वाटतें. करितां पुन्हां माहिती मिळवून एक लहानसा निबंध लिहवा, असें मनांत आणिलें. यांत मिळाली तेवढी माहिती मिळवून कवीचा काळ व त्यांचे ग्रंथ याविषयी लिहिलें आहे. तरीदेखील त्यांत अनेक तऱ्हेच्या चुका राहण्याचा संभव आहे. शुद्धाशुद्धासारख्या सहज लक्षांत येणाऱ्या चुका यांत पुष्कळच आहेत. पण आतां त्यास इलाज नाही. त्या सर्वांबद्दलचा दोष मजकडे आहे, इतकें म्हटलें म्हणजे पुरें. यांतील दाखल केलेल्या माहितीसंबंधी चुका व आणखी कवींची माहिती कोणी मजला कळविल्यास मी फारफार उपकारी होईन. वास्तविक पाहतां एक मोठा विस्तृत निबंध या विषयासंबंधी असणें फार जरूर आहे. परंतु त्यास योग्य व अवश्य अशी बुद्धिमत्ता व पुरसत हीं दोन्ही साधनें मजजवळ नाहीत. असा लेख कुणी

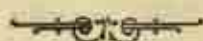
विद्वानां लिहिल्यास त्याचे भाषेवर अनंत उपकार होतील, यांत शंका नाही. हा निबंध लिहितांना आ माझ्या मित्रांनीं मजला मदत' केली, त्यांचा मी फार आभारी आहे.

आतां ग्रंथमालेच्या चालकांस व आश्रयदात्यांस धन्यावाद देऊन महाराष्ट्र-भाषेचा इतिहास लिहिण्याची प्रेरणा कोणा विद्वानास तो बुद्धीचा प्रेरक सक्ति करो, एवढीच प्रार्थना करितों.

वि. ल. भावे

दुसऱ्या आठ्ठतीची

प्रस्तावना

यांत माझे असे कांहीच नाही, हें मी वीस वर्षांपूर्वीच सांगितलें होतें; आणि आजहि फिरून तेंच सांगतों, कीं यांत माझे असे कांही नाही. जें माझे पूर्वी दुसऱ्यांनीं लिहिलें होतें त्याची मी नकळ केली, व जें मला दुसऱ्यांनीं तोंडानें सांगितलें, तें मी कागदावर टिपून घेतलें आणि अशा रीतिनें 'भिक्षादिहि' करून हें मधुकारीचें पवित्र ताट मी सिद्ध केलें.

विशेष बुद्धीसामर्थ्यानें खोल पाण्यांत बुडी मारणारांना आणि स्वतःच पाकनिष्पत्ति करणारांना, त्यांची तहानभूक हरेल, असें येथें कांहीं सांपडावयाचें नाही. पूर्वी सात-आठशे वर्षे महाराष्ट्राची लेखणी कशावर चालली, हें येथें थोडेंसे सांगूं; आणि या आपल्या सरस्वतीचा उगम कोठें झाला, व पुढें ही वाक्तरंगिणी स्वराज्याच्या सीमेपर्यंत कशी कशी वाहत गेली, याचें किंचित मात्र दिग्दर्शन करण्याचा यांत यत्न करूं; तुमचे बरोबर येऊन या ज्ञानगंगेच्या कांठचीं देजळें आणि मठ हीं आम्हीं दाखवून देज. वाटेवरच असतील त्यांचें दर्शन घडवूं व जरा पलीकडे असतील त्यांच्या कळसांना व गोपुरांनाच दुरून नमस्कार करूं. पण एकाद्या देवळाचे आंत जाऊन बसून तेथल्या अपूर्व नक्षीकामाची शोभा व कुसरीचा थाट कोणास नीट पहावयाचा असेल तर तो ज्याचा त्यानेच सवडीनुसार मागाहून पाहिला पाहिजे. यात्रेत इतका वेळ सांपडणार नाही. तेथले देखावे मात्र दुरून दाखवून देज.

तसेच ही वाट चालत असतां, वाजूबाजूंनीं उगवलेल्या हिरव्यागार शेवाळी आणि लहान मोठे लव्हाळ्यांचे पुंजकेहि तुम्हांला जरजरा दिसतील. त्यांतच या मंदाकिनीच्या कांठच्या राजहंसांचीं घरटींहि थोडींफार आम्हीं

दाखवूं. आणि या नदीच्या जलैघांत कोण-कोण सुस्नात झाले, व कोणी कोठे विहार केले याचाहि थोडासा पत्ता आम्हां लावून देजं. वाटेत कोठे कोठे या ज्ञानरसतरंगिणीचे पाठ फोडून त्यानें ओलावलेल्या जमिनीत कल्पनांच्या फुलांनीं फुललेल्या आणि प्रेमेयांच्या घोसांनीं लहडलेल्या काव्यलतांचे सुंदर ताटवे केलेले आढळतील, त्यांतून कांहीं काव्याहि तुम्हांस खुडून देजं. तूपा उत्पन्न झाल्यास ती भागविण्याकरितां थोडेसें आचमनहि करवूं. फार तर शब्दपल्लवांच्या द्रोणांत या दिव्य गंगेचें थोडेसें पाणीहि काचित् प्रसंगीं आणून देजं. पण या पलीकडे येथें कांहीं नाही.

ज्यास खरी मजा हवी असेल, ज्यास काव्यजलविहाराचें पूर्ण सौख्य अनुभवावयाचें असेल, त्यानें स्वतःच कंवर बांधून या सारस्वततरंगिणीत उतरले पाहिजे, व आंत बुड्या मारून त्यांतील भोंवऱ्याशीं दोन हात स्वतःच केले पाहिजेत. उपाध्यायामार्फत किंवा भिक्षुक-द्वारा तें साधणार नाही. कदाचित् त्या त्या ठिकाणांचा पत्ता लावून, ठिकाणें धुंडण्याचे श्रम न पाडतां, ठिकाणांचा मेजका मार्ग दाखवावयाचें, व काचित् प्रसंगीं त्या ठिकाणीं नेऊन सोडण्याचें काम, उपाध्याय करील. पण पुढचें मज्जन ज्याचें त्यानेंच केले पाहिजे. मात्र वाट दाखविण्याची ही सेवा-चाकरी करीत असतां, मार्गश्रमपरिहारार्थ भिक्षुकस्वभावानुसा थोड्या फार गप्पा गोष्टी करण्याची मुभा असावी. त्या लक्ष देऊन ऐकल्याच पाहिजेत, अशी अट नाही; इतकेंच नव्हे तर, त्या माझ्यापासून ऐकून घेऊन मग चार चौघांत आपल्या स्वतःच्या म्हणून कोणी शोकून दिल्या तरीहि माझी त्याला हरकत नाही.

सोनखारा : बेलापूर
गणेशचतुर्थी, शके १८४१ }

विनायक लक्ष्मण भावे.

खाजगी दोन शब्द

शके १८४४-च्या आश्विनांत दीपोत्सवाच्या सुमारास एके दिवशी (११-१०-२२) मी सहल करीत असतां माझी गाडी भरदाव धावत होती. शेपट्या वर करून बैल बेफामपणानें पळत होते. या वेळीं गाडी रस्त्याच्या अगदी कोडेला गेली. रस्ता अरंद असून त्याच्या दोन्ही अंगांला खाली नजर पोंचत नाही, असे खोल कडे तुटलेले होते व तळाला एक मोठी दरी होती. या दरींत कैक प्राणी आजपर्यंत पडले; पण त्यांतून एकहि परत वर जिवंत आला नाही, हें मला माहीत होतें; व माझे गाडीचा वेग तर कांहीं केल्या आवरेना. यामुळें तर मी फारच घाबरलों, आणि माझी बोवडी वळली. आणखी थोडा वेळ जाता तर मी पार गेलोंच होतों. पण इतक्यांत माझे वर्ध्यांचे रा. गोपाळराव देशमुख हे तेथे आले. त्यांनी हां हां म्हणतां बैल चुचकारून गाडी चकारीत आणली. गो-पाळरावच ते, त्यांची केवडी करामत ! त्यांनी कैकवेळां अशा पडत्या गाड्या आवरून कैकांचे प्राण वांचविले असतील. या प्रसंगीं माझे प्राण वांचले खरे; पण धाव माझ्या असे बर्मी लागले कीं, मी जन्माचा लुला झालों. यानंतर साधारण बरा झाल्यावर महिन्या-दोन महिन्यांनीं माझे कांहीं स्नेही मला भेटण्यास आले. त्यावेळीं मला अगदी अपरिचित अशा शब्दांनीं माझ्या महाराष्ट्र-सारस्वताची त्यांनीं फार स्तुति केली व माझाहि फार गौरव केला. आणि 'पुन्हा एकदां' हा ग्रंथ छपावा, असें पुनः पुन्हा आमहानें सांगितले. कांहीं केल्या ते ऐकतनात, एकच हट्ट धरून बसले व आणखी आणखी माझे गोडवेच गाजं लागले. ते इतके कीं, मी डोंगराएवढा फुगलों; आणि त्यांचें तें 'वसमोअर' म्हणजे 'पुन्हा एकदां' हा ग्रंथ छपावा, हें म्हणणें मी कबूल केलें व त्यांस तसें वचन दिलें.

दुसरेच दिवशी मी सुक्यात केली व अंगांत ताकद नसतां मॅदूला वळेंच तणावा देऊन या आवृत्तीचें कामास कसून लागलों. माझे हें करणें पाहून माझ्या कांही आसेध्यांनीं फार निषेध केला. एका संयुक्त पदवीधरानें तर 'ही वळेंच ओढवून घेतलेली यातना (selfimposed torture) तुम्ही करूं नका' असें निश्चून बजाविलें. पण या कामांत मला पुष्कळांची मदत होईल व हातभार देऊन माझी कावड माझे इष्टमित्र पल्लवांस पोंहोंचवितील, अशी खात्री वाटून मी त्यांचे म्हणण्याकडे काणाडोळाच करीत गेलों. शिवाय मी शब्दांतहि गुंतलों होतो, म्हणून काम तसेंच रेटूं लागलों. त्या वेळीं माझे ध्यानांत आलें नाहीं कीं, नाटकांत थट्टेखोर मडळीं बदसूर गाणाऱ्या पात्राळा 'बन्समोअर', 'बन्समोअर' करून पद पुन्हां म्हणण्यास लावतात; व टवाळी साधून तें भावदें नाटकी पोर फसले म्हणजे त्यांतच आनंद मानतात. अशांतलाच हाहि प्रकार असेल, हें आम्हां गांवडळांच्या कशाचें लक्षांत येणार! त्यांत मी तर संबंध हयातींत पांच नाटकेहि पाहिलेलीं नाहींत. तो मी तेव्हांच चकलों व काय दुर्युद्धी झाली तो मी आपला कामासच पुन्हां जडलों. पण पुढें मात्र माझे पूर्ण अनुभवास आलें कीं, हें 'बन्समोअर' ऐकण्यांत माझी चुकी झाली; तें खरोखर 'नो मोअर', 'नो मोअर' असेंच होतें. आशाळभूत कानांनीं मला भलतेच ऐकविलें व भावक्या मनानें मला ठकवून गोत्यांत आणलें. पण जें झालें तें झालें. मी असा फसून नादास लागलों. काम करतांना थकावें, आजारी पडावें, अपशयानुहि पहावे, पण माझ्या वेळ्या मनानें तो छंद म्हणून सोडूं नये, असें होत होत हातचें काम बऱ्याच पल्लवाला आलें पण मला थकवा मात्र फार येऊं लागला. तरी ठाणें, मुंबई, पुणें वगैरे ठिकाणच्या माझ्या स्नेह्यांच्या मदतीवर माझा फार दम होता व त्या सर्वांच्या मदतीचा मला पाठिंबाहि मोठाच होता; आणि हें मी आल्या-गेल्याजवळ वारंवार बोलूनहि दाखवी. एक दिवस चार स्नेही बसले असतां मी हें असेंच बोललों. तें ऐकून एकानें तोंडातली सिंगार जरा दूर सारून थोडें

खोचून म्हटलें 'तुम्हांला स्नेह्यांचा फार मोठा भरवसा बोवा. पण संभाळ्यो, नाही तर भरवशाच्या म्हशीला टोणगा ! हे स्नेही लोक तुम्हांला मदत कबूल करतील आणि मग पाय काढून फशी पाडतील.' कांहीं वेळ अशीच थट्टामस्करी चालली व जो तो आपले अनुभव तिखटमीठ लावून रंगवून सांगूं लागला. इतक्यांत माझ्या फारशा परिचयाचे नव्हत, असे एका मित्राबरोबर आलेले एक गृहस्थ जरा उठून बसले राहिले व विडा तोंडांत कोंवून, तळहातावर तंबाखू-चुन्याचा रबडा करून तो बार तोंडांत ठासून म्हणाले, 'अहो, तुम्ही अगदीच दुधखुले दिसतां. या पुणेंविणेकरांना तुम्ही नीटसे ओळखलेंच नाहीत. ते म्हणजे कसले खोंचदार ! किती हिकमती ! त्यांना वाटतें की, आम्ही झुलवावें व इतरांनीं झुलावें. पुण्यानें फंड काढावे आणि इतर प्रांतांनीं वर्गण्या घाव्या. पुण्यानें संस्था काढाव्या व इतरांनीं मदतीचे आंकडे भरावे, आणि अशी मदत देखील तुम्ही एखाद्या संस्थेला दिलीत तरी त्याचें त्यांना मोठेंसें कांहीं वाटणार नाही. अडल्या वेळीं मदत देऊं केलीत आणि जरी ती त्यांनीं मोठ्या आभारपूर्वक स्वीकारली, तरी पुढें कोणी दुसरा मोठा दाता भेटला, कीं ते तुमच्या मदतीला आणि तुम्हांला लायाडून टाकायला कमी करणार नाहीत. त्यांत आपण कांहीं गैर करतो असें त्यांना मुळींच वाटणार नाही. बुद्धीच्या कसरतीनें शब्दांची चाळवा-चाळव करून ते त्यांतूनहि वाट काढतील आणि पुन्हा नाक फेंदरून तुमचीच टवाळी करतील ! बडे मादरबखत आणि कावेबाज ते !' असें बोलून पुन्हा एकदा राजश्रीनी बार ठासून आणि जवळच्या तस्तांत पचक् धू-हें थुकणें पुणेकरांच्या कृत्यांवर नसून केवळ बोलण्याच्या आवेशांत मुखरसाचा प्रसाद कोणावर उडू नये म्हणून होतें-असे थुंकून ते आणखी म्हणाले, 'अहो ! हे असा नजरबंदीचा तमाशा करतील, कीं तुम्हांला नुसता संशयहि येणार नाही. सहज पुस्तका वाचायला दिलें तर त्यांतील मुद्याची पानें तेवढीच काढून ठेवतील. नुसती एखाद्या लेखाची तुमचे करितां नकळ केली तर त्यांतहि महत्त्वा-

च्या बाबी तेवढ्याच गाळतील आणि संशय येऊं नये म्हणून नीट बांधून सहीशिके करून ती खोडसाल नकल तुमचे स्वाधीन करतील, असले हे खोल दगलबाज पाताळयंत्री आहेत. पहा बुवा !' असें बोलत स्वारीनें पुन्हा तस्ताला हात लावला. इतका वेळ बोलण्याची संधि मी पाहत होतो; पण त्याच्या आज्ञेशाच्या शपाळांत मला अवसरच मिळाला नाही. आतां या निमित्ताने तो मिळाल्यामुळे याच्या चारगटपणाचा बीट वाटून तो बंद करण्याच्या उद्देशाने मी म्हटलें, 'अहो राव, तुम्ही बोलता काय ! घोडे शुद्धीवर या. मी कांही नवखा नाही. मी पुणेंकरांना चांगले ओळखतो. माझा अनुभव तुमचे अगदी उलट आहे. ते किती साळसूद आणि सरळ आहेत. अहो, त्यांची बुद्धिमत्ता तरी किती अलोट ! त्यांनीं मेहनत करून या संस्था काढल्या नसल्या तर आज महाराष्ट्र किती मार्गे राहता ! ते संस्था न काढते तर सूर्य-खरा नव्हे-ज्ञानसूर्य उगवता ना ! आणि चंद्र मावळता ना ! समा, वादविवाद, मार्मिक भाषणे आणि चुरचुरीत लेख या पुण्याबाहेर आज कोठे आहेत ? पुणें हा प्राण आहे आणि महाराष्ट्र हे कलेवर आहे. माझा अनुभव येथील लोकांविषयीं तुमचेहून फार निराळा आहे. मी त्यांना मनापासून चहातो. माझे कामांत त्यांचेकडून वारंवार प्रोत्साहन व उत्तेजनच मिळत गेलें आहे. मी तर त्यांचा फार ऋणी आहे. मला त्यांचे थोरपण नित्य अनुभवास येतें व मी त्यांना नेहमी धन्यवाद देतो. तुमचा हा भलता अनुभव पाहिजे तर दुसरीकडे सांगा. माझ्या येथें तर असले बोलणें बिलकूल खपणार नाही. काय ही दुनिया उलटी झाली की हो ! कागदांना सोने-हिन्यांचे मोल देतात आणि हिरा व कोळसा एकच आहे असें प्रतिपादतात हे वर.' हे शब्दच शब्द मी जोरानेंच उच्चारिले आणि मला राग आला होता यामुळे माझे बोलणें त्याच्या काळजालाच लागलें; व तो जरा फिदाफिदी हसत घड्याळाकडे पाहून हळूच उठून निघून गेला. स्वारी मोठी खमंग खरी. पण मला बेंच वाटलें. कारण मग तेव्हां व त्यापुढे मी या

ग्रंथाची नवी आवृत्ति काढण्याचे भानगडीत पडू नये, असें मला कोणीहि सांगितलें नाहीं व माझा उद्योग अव्याहत चालू राहिला. थोडेच दिवसांत बरेंच काम झालें व शके १८४९-चे गुढीपाडव्याचे दिवशीं मी आपली हस्तलिखित प्रत छापण्याकरितां रवाना केली.

माझी प्रत कांही मी लिहिलेली व कांही इतरांकडून लिहविलेली असल्यामुळे अगदीं वाईटच होती. आधीं माझे मराठी शिक्षण तें किती! तिसऱ्या पुस्तकांतला ' मुला, मी कोण ? आणि माझे नांव काय ? ' हा धडा मी शिकलों आणि शाला सोडली. तो पुढें एकदम इंग्रजी चौथे इयत्तेंत वगवशिल्यानें बसलों. एकदा ही माझी आणि मराठीची फारकत शाली तिचा शेवटीं कसेंवरसें पास होण्याकरितां मॅट्रिकमध्यें मी थोडासा समेट केला आणि पुढें कायमचा रामराम ठोकला. तेव्हां मला कसली वाक्यरचना आणि कोठचे शुद्धलेखन ! व्यापारांत पडेपर्यंत मोडीची ओळ वाचतां येत नसे. आणि अजून सहीच्या नांवानें शून्यच. बरें, व्यवसाय अगदींच निराळे. पिढीनात उद्योग शेतीभातीचा. लहापणापासून छंद कबुतरें, बुलबुल, मैना, चिमण्या, मांजरे, मुंगूस, ससें वगैरे पाळण्याचा. कॉलेजांत शिक्षण शास्त्रीय विषयांचें, पुढें व्यवसाय मीठ विकण्याचा. नंतर धंदा व्यापाराचा; असें सगळेंच माझे तिरपगडें ! पण थोडीबहुत वाचनाची हौस व नादी स्वभाव यांमुळे काव्येतिहासाच्या जाळ्यांत मी गुरफटलों आणि एकदा गुरफटलों तों तेथेंहि जखडून राहिलों. यामुळे माझे हातचा लेख म्हणजे शुद्ध बलिहरण ! एकदा लिहिलें म्हणजे तें पुन्हां वाचून पाहण्याचा अत्यंत तिडकारा; ती कधीं हाताला सवयच नाहीं. तेव्हां अशुद्धें आणि चुका यांना काय तोटा ! आणि आतां तर यावेळीं मजकूर कसावसा लिहिलेला आणि लिहविलेला. याकरितां मी हा ग्रंथ शुद्ध करण्यासाठीं वे० शा० सं० रा० मुकुंदशास्त्री मिरजकरांना विनंती केली व ती त्यांनीं दर फर्म्याला चार रुपयांचा मोबदला घेऊन मान्य केली; आणि कृपाकूपणानें या ग्रंथाचे तेहतीस फार्म म्हणजे २६४ पृष्ठें, वगैरे तपासून आपल्या देखरेखीखालीं छापून घेतली. यापुढील पृष्ठें

काही एक न घेतां माझे आत व स्नेही प्रो० तुळपुळे यांनी तपासून दिली. तेव्हां पुढे वगैरे पाहण्याचें सर्व काम परस्परच शालें. ती दगदग मला लवमात्र पडली नाही. आणि काम करणारे पुण्याचे कसलेले छापखानदार; यामुळे हें काम इतपत उतरलें.

श्रीमंत सरदार मेहेंदळे व रा० कुळकर्णी यांनी या आवृत्तीचे वेळीं मला चांगली मदत केली. रा० कुळकर्णी, वास्तव्य आळंदी, यांनी मनापासून केलेल्या मदतीमुळे मला चार भावडांचा भाग पुन्हां लिहितां आला. या मित्रमंडळीप्रमाणेंच भारत-इतिहास-मंडळाची मला थोडीफार मदत मिळती, तरी फार चांगलें होतें. पण दुर्दैवानें तो लाभ मला घडला नाही. तरीपण यावेळीं महानुभाव साधुसंतांची मदत मला फारच झाली. दत्तराज महंत, हरिराजबाबा वगैरे अनेक संन्यासी मंडळींनीं माझे येथें येऊन व कांहीं महिने माझे येथें राहून मला आपले अमोल ग्रंथ दाखविले व इतर मठाधिपतींनीं मी सांगितलेले ग्रंथ पाठवून, पत्रद्वारे अनेक शंका विचारून व येतां जातां प्रत्यक्ष भेटीचा लाभ देऊन मला साहाय्य केलें. हें त्यांचें थोरपण मी केव्हांहि विसरणार नाही. जे ग्रंथ आज सहासातशें वर्षांत महानुभाव लोकांनी कोणाच्या नजरेसहि पडूं दिले नाहीत ते त्यांनीं खुशालपणें माझ्या हवाली केलें, हें त्यांचे केवळ थोरपण आहे. माझी ते ग्रंथ पाहण्याची कितीहि योग्यता असली तरी ती प्रो० डॉ० भांडारकरांच्या इतकी थोडीच असणार ! माझी स्वभावेवर प्रीति केवढीहि असली तरी काय लोकमान्य टिळकांच्या प्रीतिइतकी जाज्वल्य असणार ? त्या महात्मांच्या पासंगाला माझी भाषाप्रीति येणार नाही. माझे लिहिणें गोड आहे असे क्षणभर गृहीत धरलें तरी तें काय हरि-भाऊ आपट्यांसारखें मिष्टास असणार ? तेव्हां अशा थोर माणसांकडून-देखील ज्यांनीं ठेवा चोरून ठेविल त्यांनीं तो आपण होऊन माझे स्वाधीन केला, हें त्या थोरांचें केवढें थोरपण ! सरकारालाहि ज्यांनीं आपलें लिहिणें दाखविलें नाही व दाद दिली नाही त्यांनीं मला मी मुसतें विचारातांच सर्व क्षाबा देऊन आपलें भांडार उघड केलें हें त्यांचें

केवढे प्रेम ! धनी दुधाला बसला तर वेळेस गाय त्याला लाथ झाडते आणि पान्हा चोरते; पण आपले जिह्याच्याचें बस दृष्टीस पडतांच त्याची वाटहि न पाहतां आपण होऊन खडबडून उठते आणि दुधाच्या धारा सोडू लागते, तशांतला हाहि प्रकार झाला. आणि या सर्व साधुसंतांच्या कृपासलिलाने माझे हें सारस्वताचें रोपटें पालवून त्याला फुल्लोरे आले. या फुल्लाना असाचा तसा वासहि नाही व रंगहि नाही. तरीदेखील ही माझ्या सारस्वतवल्लीची फुल्लें मी मनोभावानें आपणास अर्पण करितों. आपणहि एक वेळ ही आपल्या डोळ्यांच्या ओंजळीत घेऊन मनाने त्यांचें अवघ्राण करावें व मला लेकराला आशिर्वाद द्यावे, म्हणजे मी धन्य होईन. ही वाक्यपुष्पें मी माझ्या महाराष्ट्रांतल्या प्रेमीजनांपुढें ठेवितों. पण ज्यांना महाराष्ट्रीय कवीपेक्षा परकी व परधर्मी कवी श्रेष्ठ वाटतात व तेथेंच ज्यांचें मन रमतें त्या द्विपादांनी याचेकडे न पाहता दुखूनच जावें हें बरें. देव दगडाचे खरे, तरी त्यांची देवालयेदेखील सर्वांना पूज्य असतात, पण कावळे त्यांच्या कळसावर बसून विष्टेनें बाण करितात म्हणून कळसांना कोणी कांढें बांधले आहेत काय ! पण कावळ्यांनीं आपली खोड टाकावी, अशी इच्छा धरणें यांत कांहीं वावरो नाही. बाकी कावळे बोडेच मानणार ! त्यांना देवळांचे कळस तेथें बसून यथेच्छ मळमूत्र टाकण्यास आयते मिळतात. तद्वतच हा माझे बोळांचा मळा टीकाकारांच्या नजरे-पुढें आल्यावर त्यांस भाषाप्रभुत्वाचें प्रदर्शन करण्यास आणि खेळ खेळण्यास पुष्कळच उपयोगी पडेल यांत संशय नाही. असें झालें तरी त्यांत आनंदच आहे. कारण तितका तरी मी त्यांचे उपयोगी पडलों, असें होईल. त्यांचें लक्ष इतकेंहि मजकडे ओढलें व रागानें किंवा अनुरागानें त्यांचे पाय मळा लाबले तरीहि माझे भाग्य मोठेच थोर असें मी मानीन.

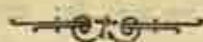
असो. या ग्रंथाचें हें पुढील काम पुंरें झाल्यावर पुन्हा ता. ११ आक्टोबर १९२४ रोजी म्हणजे पहिल्या खेपेच्याच तारखेस व त्याच

वेळीं, रवि बरोबर त्याच ठिकाणीं आला असतां, मला माझ्या दुखण्यानें पूर्ववत् गांठलें; व माझी पूर्ववत् अवस्था केली. पण या वेळींहि डॉ. गोपाळराव देशमुख, F. R. C. S., M. D. यांनीं कृपाळूपणानें येऊन पुन्हा मला मृत्यूच्या दाढेंतून ओढून काढलें; व मी फल नाही फलाची पाकळी देत असतां तीहि न घेऊन आपल्या मैत्रिकीच्या प्रेमरज्जूनीं मला आणखी घट बांधून टाकिलें. आतां माझी शेवटीं एकच उत्कट इच्छा आहे ती ही कीं, यापुढें ग्रंथरचनेची बुद्धि देवानें मला देऊं नये; व एकदा हा पसरलेला पसारा आटोपून सर्वे इष्टमित्रांच्या मांडीवर मी लडिवाळपणें लोळत असतां त्यांचें समक्ष हा नश्वर देह ज्याचा त्याचे स्वाधीन करावा आणि आपण हा लोक सोडून पुढील पंथास लागारें.

सोनवार,
मिती पौष शुद्ध एकादशी
शके १८४६

विनायक लक्ष्मण भावे.

विनायक लक्ष्मण भावे

रा. विनायक लक्ष्मण भावे यांचे घराणे पनवेलनजीक पळस्पे गांवचे होय. हे कुटुंब मूळचे श्रीवर्धनचे. तेथून रा. विनायकरावजीचे पणजोबा पळस्पे येथे रहावयास आले असावे असे वाटते. रा. विनायकरावजीचे वडील लक्ष्मण वड्याळ उर्फ कोंडोपंत भावे हे ठाणे येथे वकिली करीत. विनायकरावांच्या आईचे नाव सरस्वतीबाई असे होते. रा. विनायकरावांचा जन्म सु. पळस्पे येथे सन १८७१-त झाला. त्याच सुमारास त्यांचे वडील ठाण्यास वकिली करू लागले. अर्थात् रा. विनायकरावहि अगदी लहानपणापासूनच ठाण्यास आले. त्यांचे वडील करारी व हुशार होते आणि फौजदारी कामाकडे त्यांचे विशेष लक्ष असे. त्यांनी आपल्या धंद्यांत ठाणे येथे चांगला लौकिक संपादन केला होता. विनायकराव दहा अकरा वर्षांचे असतांना त्यांची आई वारली व त्यामुळे त्यांस फार दिवस मातृमुख लाभले नाही. लहानपणी त्यांची प्रकृति अगदी अशक्त असे.

रा. विनायकराव यांचे मराठी व इंग्रजी शिक्षण ठाण्यासच झाले. मराठी शाळेत तीन चार वर्षे काढल्यावर त्यांनी मराठी शाळेस रामराम ठोकला व पुढे ते एकदम इंग्रजी शाळेतील चवथ्या ईयचेत प्रविष्ट झाले. शाळेतील अभ्यासाकडे प्रयः त्यांचे लक्ष नसल्यामुळे शाळेतील इंग्रजी शिक्षण पुरे करव्यास त्यांस जास्त वेळ लागला व आपल्या वयाच्या विसाव्या वर्षी ते मॅट्रिक झाले. पुष्कळसा उनाडपणा करावा, लोखंडी मोठे चाक घेऊन ते वेळीं अवेळीं शहरांतील रस्त्यामध्यें फिरवित असावे, कवूतरे वाळवून आणि तीं खिशांत घाडून खाडीकांठीं फिरवयास जावे व तेथे तीं हवेत उडवून त्यांची मजा पहावी असल्या उद्योगांत त्यांचे मन लहानपणी गढलेले असे. अर्थात् त्यांचा शाळेतील अभ्यास होऊ नये व बहुतेक वर्गांत ते खालचीं वाकें धरून असावे या गोष्टींचे

आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. पण जरी शालेच्या अभ्यासांत त्यांचें लक्ष नसलें व जरी त्यांनी त्या वयांत फार उताडपणा केल्या असला तरी त्यांच्या मनाची वाढ त्या वेळी नीट झाली नाही असें मात्र नाही. त्यांस मासिकें, वर्तमानपत्रें वाचण्याची गोडी फार असे व तसल्या वाचनांत ते लहानपणी फार वेळ घालवीत. अगदी लहानपणापासून शेवटपर्यंत रा. भावे यांचा स्वभाव (चांगल्या अर्थानें) नादिष्ट असा होता. एकादी गोष्ट नादानें हातीं घ्यावी व तिचा पिछा पुरवावा व दुसरी गोष्ट अगदी हाताशी असली तरी तिच्याकडे मुळीच लक्ष देऊं नये अशी त्यांची अखेरपर्यंत वृत्ति होती. लहानपणी अभ्यासांत त्यांचें मुळीच लक्ष नव्हतें. आज या डोंगरावर फिरावयास जावें, उद्यां त्या डोंगरावर फिरावयास जावें, पाखरे घरावी आणि तीं पाळावी, रानांतून निरनिराळ्या चिजा घरी आणाव्या अशा प्रकारचे त्यांचे खटपटोप असत. असल्या उद्योगांनी त्यांच्या मनांत स्वतंत्र बाणा, सृष्टीचें अवलोकन, प्रत्यक्ष प्रयोग इत्यादिकांची आवड उत्पन्न झाली. पुढें विद्याव्यासंगाचा, मराठी भाषेचा व इतिहास-संशोधनाचा त्यांस मोठाच नाद लागल्यावर आपल्या विद्यार्थीदशेतील चरित्राकडे पाहून त्यांचें त्यांसच आश्चर्य वाटें. विद्यार्थी अभ्यास करीत नाही हा दोष शिक्षकांचा आणि प्रचलित शिक्षण पद्धतीचा आहे. असे ते नेहमीं प्रतिपादीत. “ माझ्या सारख्या विद्याव्यासंगांत रममाण होणाऱ्या उत्साही व हौशी माणसाच्याही मनांत ज्याअर्थी त्याकाळी कोणत्याहि शिक्षकाच्या हातून विद्याप्रेमाचें बीजारोपण झाले नाही त्याअर्थी हा दोष माझा नसून शिक्षकांचा व शिक्षण पद्धतीचा आहे ” असें ते स्पष्ट म्हणत.

शाळेंत असतांना जरी विनायकराव अभ्यासाकडे असें फारसे लक्ष देत नसत तरी त्यांना वाचनाची फार गोडी लागली होती; ती इतकी की घरी ते तासचे तास वाचनांत गुंग असत. शाळेंत शिकविल्या जाणाऱ्या नववीतांतील कविता वाचण्याचा नाद त्यांस फार असे. त्यांच्या लहानपणी ठाण्यास अरुणोदय, जगत्समाचार, हिंदुपंच वगैरे

दोन तीन वर्तमानपत्रे निघत व त्यांतील बातमीपत्रे, व विविध विषयांवर आलेली चर्चाहि ते वाचीत व त्यांत त्यांचे मन रमे. रा. भावे यांचा स्वभाव लहानपणापासून विनोदी व थट्खोर होता, त्यामुळे हिंदुपंचांतील हास्यरसोत्पादक लेख त्यांस फारच आवडत. त्या वेळचे हिंदुपंचाचे मालक कोणी दाबके या नांवाचे गृहस्थ होते. त्यांची ओळख झाली व त्यामुळे ते हिंदुपंच ऑफिसमध्ये जाऊन बसत व तेथे येणारी निर-
निराळी वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके ते तासचे तास वाचीत बसत व पुढे पुढे ते त्यांत लेखहि लिहू लागले. अशा रितीने त्यांस मराठीतच गोडी लागली.

विनायकरावजीस सुदैवाने फारच चांगले हेडमास्तर मिळाले होते. कै. जनार्दन बाळ्यजी मोडक यांचे चरित्र मोठे अनुकरणीय होतें व तें इतरत्र वेगळे प्रसिद्धहि आहे. ते सच्छील, उद्योगी व विद्याव्यासंगी असत. त्यांना प्राचीन कवी व कविता यांचा फार नाद असे हें त्यांनी चालवि-
लेल्या ' काव्येतीहाससंग्रहा ' वरून व ' काव्यसंग्रहा ' वरून सहज कळून येण्यासारखें आहे. अशा गुरूस विनायकरावांसारखा नादी शिष्य मिळाला व त्याने गुरूजींचे आवडतें काम हाती घेतलें. ते काव्यसंग्रहां-
तील जुन्या कविता वाचू लागले. त्यामुळे त्यांस मराठी काव्ये वाच-
ण्याची गोडी लागून साह्याजीक शाळेतील अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होऊन चार वर्षांत संपणारा हायस्कूलांतील अभ्यास कम संपविण्यास विनायकरावजीस ७।८ वर्षे लागली. हायस्कूलमध्ये असल्यापासूनच मराठी कवींच्या काव्यांबद्दल व त्यांच्या चरित्रांबद्दल ते बारीक बारीक निबंध लिहू लागले होते व अशा रितीने त्यांचा मराठी वाङ्मयावरील व्यासंग वाढत वाढत गेला.

पुष्कळ प्रतिभावान् माणसांच्या चरित्रांत असे आढळतें की लहान-
पणी त्यांच्या अंगी कोणतेच अलौकिक गुण नसतात; पण वयाच्या
एका विशिष्ट काळी, त्यांच्या अंतरंगांत मोठा फरक होतो. मनांत जणू एक
क्रांति होते व त्यामुळे त्यांच्या चरित्रास एक नवीनच वळण लागतें. इंग्रजी

शाळा सुटून विहसून कॉलेजांत गेल्यावर विनायकरावांच्या अंतर्गांत असें मोठे स्थिरांतर झाले. अभ्यासाविषयीचा बेझिक्किरण तेथे मावळला व त्यांचा नैसर्गिक नादिष्टपणा त्या शिक्षणांतच प्रगट होऊं लागला. कॉलेजमध्ये प्रोफेसर अलेक्झँडर नांवाचे एक शिक्षक त्यांस लाभले व प्राणीशास्त्र व वनस्पतीशास्त्र हे विषय विनायकराव त्यांचेपाशी शिकूं लागले. प्रो. अलेक्झँडरच्या हाताखाली विषेची व विशेषतः या शास्त्रांची त्यांस इतकी गोडी लागली की तीस सर्वजण वेडच म्हणूं लागली. टाण्याच्या आसपास वेळ अवेळ न जाणतां कितितरी मैल हवें तितकें फिरावें, निरनिराळे प्राणी व निरनिराळ्या वनस्पती बारकाईने पहाव्या याचा त्यास मोठा नाद लागला. हा नाद कमी अधिक प्रमाणांत त्यांस अखेरपर्यंत होता. या शास्त्रासंबंधी उत्तर वयांत त्यांनीं अनेक निबंध लिहिले असून व्याख्यानेंहि दिली आहेत. या नादामुळे शास्त्रीय सृष्टिनिरीक्षणासाठी इतस्ततः फिरण्याची त्यांस त्यावेळीं संवय लागली व पूर्वीचा शालेतील डूडपणा या दिशेनें व्यक्त होऊं लागला. कॉलेजमध्ये अभ्यास करून आपण परिक्षेत वर यावें असा त्यांचा मुलीच प्रयत्न नसे. शिकवलेल्या विषयाची गोडी लागून त्यांतच दंग व्हावें ही त्यांची वृत्ति असल्यामुळे परिक्षांचा विचार करण्यास त्यांच्या मनास पुरसत नसे. साथी तालुक्यांत ते या नादाच्या पायी इतकें हिंडलेले होते की एखादी वनस्पती किंवा एकादें झाड कोठे सांपडेल असा प्रश्न निवाला असतां ते नक्की अमुक ठिकाणी आहे असें ते घरबसत्या सांगत. निरनिराळे प्राणी व कीटक वाळगावे व त्यांचा जीवनवृत्तांत प्रत्यक्ष पाहून तो रोजनिशींत संगतवार लिहावा असेंहि ते अनेकवार करीत. अलीकडच्या शिक्षणांत पूर्वीपक्षां शास्त्रीय शिक्षण अधिक येजें पहात आहे; पण त्यांत असला नादीपणा उमज करण्याचा प्रयत्न शिक्षक कधीही करीत नाहीत. जोंवर हा नादिष्टपणा विषयांच्या मनांत उत्पन्न झालेला नाही तोंवर हें हल्लीचें शास्त्रीय शिक्षण नीरस, अतएव फोल होईल असें रा. विनायकराव नेहमी म्हणत असत. शास्त्रीय शिक्षणाबरोबर मराठीचा व्यासंगहि विनायकराव यांनी

कॉलेजमध्ये ठेविलेला होता. कॉलेजमध्ये आपल्या खोलीत मित्रमंडळीस जमवून महिपती, श्रीधर, मुक्तेश्वर, अमृतराय वगैरे कवींचे उतारे वाचण्याचा त्यांस नाद असे व जुनी मराठी पुस्तके गोळा करणे, जुन्या बाजारांत जाऊन जुन्या मराठी मासिकांचे अंक विकत घेणे हे उद्योग ते वारंवार करीत. कॉलेजांत असतांनाच “महाराष्ट्र-सारस्वत” ग्रंथाची प्रयत्नावृत्ति त्यांनी लिहिली आणि मराठी ग्रंथसंग्रहालय नांवाची संस्था त्यांनी ठाणे येथे शके १८१५ (सन १८९३) मध्ये स्थापिली. या दोन्ही उद्योगांची माहिती पुढे येणारच आहे.

रा. विनायकरावांच्या शिक्षणाकडे त्यांच्या वडिलांनी फारसे लक्ष दिलेले नव्हते. ते ठाण्यास वकील होते. त्यांस फौजदारी प्रॅक्टिस करीत असे. आपल्या धंद्यांत ते निष्ठात आहेत असा त्यांचा लौकिक होता. पण ते फक्त मराठी वकील होते. त्यांची मते व स्वभाव जुन्या वळणाची होती. पैशाच्या दृष्टीने ते बरेच चिकट असत. मुलास घरी शिकविण्यास शिक्षक ठेविला तर त्यास वेतन देतांना त्यांस मोठे कठीण वाटे. ते खाऊन पिऊन सुखी होते, पण फारसे श्रीमंत नव्हते. त्यांच्या स्वभावांत एक प्रकारचा हद्दीपणा होता व त्याचा त्रास विनायकरावांस शिक्षणाच्या बाबतीत अनेकवार होई. रा. विनायकराव कॉलेजांत गेले ते वडिलांच्या संमतीने गेले; पण ही वडिलांची संमति शिकण्याविषयीची होती, फी देण्याविषयीची नव्हती. वडिलांपाशी फी मागाव्यास गेले म्हणजे कॉलेज-मधून नांव काढ असे ते त्यांस सांगत. अर्थात् अशा अडचणीमुळे विनायकराव यांस आपली फी अनेक हप्त्यांनी भरण्याचा प्रसंग येई. रा. विनायकराव यांचे वडील जरी जुन्या समजुतीचे व कांहीसे आमही आणि चिकट असले तरी ते आपल्या कुटुंबाची व्यवस्था नीटपणाने पहात. सर्व कुटुंबाची रहाणी चांगल्या प्रकारची असे व घरच्या मुला-वाळ्यांस सुखही असे. सन १८९८ साली ठाणे येथे ग्रेग शाला व विनायकरावांच्या घरी उंदीर मरू लागले. त्यांचे वडील हद्दीपणाने

दुसरीकडे रहावयास जाईनात. तेव्हां विनायकरावांस एकटेंच दुसरीकडे रहावयास जाणें भाग पडलें. त्यावेळीं वडिलांस पैग होऊन त्या आजारांतच ते वारले. त्यावेळीं एकंदर कुटुंबाची सांपत्तिक स्थिति विशेष चांगली नव्हती व विशेष वाईटहि नव्हती. घरीं रोख असा पैसा फारसा नव्हता. इस्टेट बरीच होती, पण तीवर कर्जाचा बोजाहि होता. अशा स्थितींत एल्लू. बी. होऊन वडिलांचा वकिलीचा धंदा पुढें चालवावा असे त्यांस वाटूं लागलें. बडील हयात असतांना त्यांनीं कायद्याच्या अभ्यासास थोडी सुरवातहि केलेली होती. त्या सावकारांनीं त्यांचे वडिलांस इस्टेटीवर कर्ज दिलें होतें ते वडिलांच्या मागे पैशाचे तगादे लावूं लागले. त्यांच्या वडिलांनीं ठाण्याहून बारा मैलांवर बेलापूरजवळ सोनखार नांवाचा एक मोठा मिठागर विकत घेतला होता. या मिठागराच्या खरेदीपायी त्यांना सुमारे तीसपस्तीस हजार कर्ज काढावें लागलें होतें. सावकारांचा डोळ्या या मिठागरावर आढे, व तो मिठागर हातीं यावा यासाठीं मुद्दाम अडचणींत घाडून सावकार पैशाचा तगादा लावीत आढेत हें विनायकरावांच्या लक्षांत आलें. मिठाचा व्यापार यशस्वीपणें करून पैसे मिळवावे व अशा रीतीने आपला मिठागर आपल्या मुठींत घट्ट ठेवावा याची अक्कल या पुस्तकें शिकलेल्या ब्राह्मणाच्या मुखांत नाहीं, अर्थातच पैशाच्या तगाद्यानें हें मिठागर आपल्या ताब्यांत सहजच येईल अशी सावकारांची अपेक्षा होती. पण याच गोष्टीनें विनायकराव इरेस चढले व एक दिवस पूर्ण विचार करून त्यांनीं वकिलीचा अभ्यास सोडून दिला व ते मिठाच्या व्यापारांत पडले. यावेळीं त्यांनीं आपलीं कायद्याच्या अभ्यासाची पुस्तकें हडानें जाळून टाकिलीं असे त्यांचे सहाध्यायी सांगतात. आपण जातीनें ब्राह्मण असलों व जरी आपणांस व्यापाराचा अनुभव नसला तरी ब्राह्मणाची अक्कल व्यापारांतहि चालते हें आपण सिद्ध करावें अशा ईशेंनें त्यांनीं व्यापार सुरू केला. प्रारंभी त्यांस कोणत्याच गोष्टीची अनकूलता नव्हती. मिठागराच्या व्यवस्थेची माहिती नाहीं, मिठाच्या व्यापाराशी परिचय नाहीं, पैशाची ऊब नाहीं,

व्यापारांत आपणास सहाय्य करण्यास कोणी इष्टमित्र नाहीत अशा स्थितींत आपल्या व्यापाराची नीट बडी बसविणें त्यांस प्रारंभी अत्यंत कठीण गेलें. प्रारंभी या व्यापारांत अष्टौ प्रहर खपावें लागे. पहाटे उठावें रात्री उशीरा यावें, पोटभर जेवण मिळाल्यासहि ठीक, न मिळाल्यासहि ठीक अशा प्रकारच्या सक्त मेहनतींत त्यांस प्रारंभीचा काळ घालवावा लागला. मग कांहीं वर्षांनीं त्यांच्या धंद्याचा जम ठीक बसला. पत वाढली व हळूहळू घरी बसूनहि आपल्या व्यापार त्यांस नीटपणें चालविण्याची व्यवस्था करितां आली.

मिठाच्या व्यापाराकरितां रा. भावे यांस मद्रास, कोचीन, अहमदनगर, राहुरी वगैरे अनेक ठिकाणीं पेटया काढाव्या लागल्या. त्यांस त्या ठिकाणीं नेहमी जावें लागे. या प्रवासाचा त्यांनीं आपल्या वाड्मयविषयक आवडीच्या कामी पुष्कळ उपयोग करून घेतला. नगर जिल्हा व निजामाचें राज्य यांत पैठण, आपेगांव, देवगिरी, औरंगाबाद वगैरे ऐतिहासिक दृष्ट्या पुष्कळ महत्वाची ठिकाणे आहेत. या ठिकाणीं तसेंच देहू आळंदी, पंढरपूर वगैरे ठिकाणीं ते आपला व्यापार चाडूं असतां प्रवास करीत व महाराष्ट्रीय संताविषयींची माहिती व त्यांच्या अप्रसिद्ध ग्रंथांची वाढें ते मिळवीत. मिठाचा व्यापार सर्वत्र वर्षभर चालत नाही. पावसाळ्यांत ते काम बंद असते. या वेळीं ते प्रवास करीत. निरनिराळ्या संतांच्या गांची जाऊन त्यांच्या वंशजांच्या गांठी घेत आणि माहिती मिळवीत. उद्योगाची चिकाटी आणि बुद्धिमत्ता यांस नशिवाची जोड मिळवून कालाच्या विनायकरावांस व्यापारांत बरकत आली; मग त्यांनी व्यापाराचें प्रमाणहि वाढविलें. आणि सुमारे दहा वर्षांत त्यांस चांगली श्रीमंती प्राप्त झाली.

रा. विनायकराव कॉलेजमध्ये असतांना त्यांच्या सभोवती ठाण्यास एक मित्रमंडळीचा संघ जमत चालला होता. सार्वजनिक कामाची हीस या सर्व मित्रमंडळीमध्ये असे व या हीसेमुळेच त्यातील माणसे एकमेकांकडे आकर्षिलेली असत. या संघांत निरनिराळ्या मनोवृत्तींची व भिन्नभिन्न

योग्यतेचीं अनेक माणसे होती. ही मंडळी परस्पराशीं मनमुराद गप्पा मारीत बसत व विचारविनिमय करीत. या मंडळीत बरीच माणसे वेता-
च्याच बुद्धीची व कर्तव्यगारीची होती. सरकारी कचेऱ्यांत बहुतेकजण नोकरी करून असत. जरी या मंडळीमध्ये बुद्धीची विशेष चमक नसली, कर्तव्यशक्ती यथातथाच असली, नवीन कल्पना काढण्याची योग्यता फारशी दिसत नसली, तरी त्या सर्वांस परस्परांविषयी ओढ वाटे व आपण कांहीतरी करावे अशी अंधुक पण जोराची हौस वाटे. या सर्व मंडळीत चिकाटी होती व पडेल त्या गोष्टी आवडीने ही माणसे करीत. या संघांत विशेष महत्वाच्या दोन व्यक्ति होत्या. पैकी पहिले विनायकराव भावे व दुसरे किणु भास्कर उर्फ बाबा पटवर्धन. ही दोन्ही माणसे अनेक बाबतींत असामान्य होती. प्रखर बुद्धीमत्ता, जबर नाद, कर्तृत्वशक्ति हे गुण विनायकराव यांचे अंगी चांगलेच होत, व पैशाचीहि अनुकूलता हा आणखी एक विशेष गुण त्यांचेमध्ये नंतर आला. पटवर्धन हे बुद्धी-
मत्ता व उत्साह या बाबतींत विनायकरावांपेक्षां तिळमात्र कमी नव्हते. उद्योगाची चिकाटी, वैयक्तिक प्रेपळपणा, नैतिक ध्येयनिष्ठा, जवळ ओढलेल्या माणसास कायमचें आपलेसे करण्याची हातोटी, दुसऱ्या माणसास हरएक बाबतींत सहाय्य करण्याची तत्परता या गुणांत ते विनायकरावांपेक्षां बरचड होते. पण त्यांचें शिक्षण फक्त मेट्रिकपर्यंत झालेलें असून बरची स्थिति गरीबीची व अडचणीची होती. ज्या व्यक्तींशी त्यांचा संबंध आला त्या सर्वांस जरी त्यांची योग्यता कमी अधिक प्रमाणांत जाणवली तरी अनुकूलतेच्या अभावीं त्यांच्या कर्तव्यगारीस फारसा वाव मिळाला नाही. पटवर्धन व विनायकराव यांची लहानपणींच मैत्री झाली व परस्परांच्या अनेक गुणांमुळे ती अत्यंत दृढ होऊन त्या दोघांस आपणांसमोवती ठाणें येथें फार चांगला असा उत्साही माण-
सांचा गट बनवितां आला.

या संवाच्या मदतीने रा. विनायकराव यांनी १८९३ साली म्हणजे आपल्या वयाच्या बावीसाव्या वर्षी ठाणें येथें मराठी ग्रंथसंग्रहालय स्थापन

केले. ग्रंथसंग्रहालय स्थापन करणे ही गोष्ट आज आपणांस विशेषशी मोठी वाटत नाही. पण सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वीची स्थिति अगदी वेगळी होती. निव्वळ मराठी पुस्तकांचे संग्रहालय त्यावेळी महाराष्ट्रांत कोठेहि अस्तित्वांत नव्हते. मराठी व इंग्रजी पुस्तकांची वाचनालये त्यावेळी असत, पण अशा संस्था इंग्रजी पुस्तके खरेदी करण्यांतच बहुतेक सर्व पैसा खर्च करीत व मराठी ग्रंथांकडे फारसे कोणाचे लक्ष नसे. मराठी ग्रंथसंग्रहालय वाढण्यांत विनायकराव यांचे दोन हेतु होते. एक महाराष्ट्रीय जनतेमध्ये मराठी भाषेची अभिरुचि वाढवून तीविषयी प्रेम व अभिमान उत्पन्न करणे, व दुसरा म्हणजे मराठी ग्रंथ व मासिके प्रसिद्ध झाल्यावर दुर्मिळ होऊन शेवटी नामशेष होतात, यासाठी सर्व ग्रंथांचा संग्रह करून त्यांस चिरस्थायी करणे. या दोन्ही हेतूने प्रेरित झाल्यामुळे ग्रंथसंग्रहालयाच्या 'वाचनालय' व 'संग्रहालय' अशा दोन शाखा करण्यांत आल्या. पहिल्या शाखेतील पुस्तके वाचकांस वाचावयास मिळतात. दुसऱ्या शाखेतील मिळत नाहीत. सर्व पुस्तकांचा संग्रह करून वाङ्मयसंशोधक व ग्रंथकार यांस त्यांचा उपयोग व्हावा म्हणून हे ग्रंथ चिरकाल ठिकविणे हे कार्य या दुसऱ्या शाखेचे आहे. पुष्कळ जुने व दुर्मिळ ग्रंथ या शाखेत आहेत. लोकमान्य टिळकांस चिरोल केसऱ्या वेळी एका दुर्मिळ ग्रंथाची जरूरी लागली. तो इतरत्र मिळेलना, पण तो त्यांस संग्रहालयानें दिला. त्या वेळी संग्रहालय स्थापण्याच्या बाबतीत विनायकराव व त्यांचे स्नेही यांस बराच उपहास सोसावा लागला, व पुष्कळ अडचणीहि आल्या. पण ग्रंथसंग्रहालयाची उपयुक्तता थोड्याच काळानें लोकांच्या ध्यानांत आली. ठाण्याचें अनुकरण लवकरच मुंबईने केले. यथाकाल इतर ठिकाणीहि तशा संस्था महाराष्ट्रभर आज स्थापण्यांत आल्या आहेतच.

पुढे १९०३ साली रा. विनायकराव यांनी ग्रंथसंग्रहालयाचे म्हणून एक 'महाराष्ट्र कवि' नांवाचे मासिक काढले. ते सुमारे चार साडेचार वर्षे चालले. इंग्रजी अमदानीच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या मराठी कवींची

अप्रकाशित कविता प्रसिद्ध करणे हा या मासिकाचा हेतु होता, व जोंपर्यंत हे मासिक चालले होते तोंपर्यंत या दिशेने मासिकाने उत्कृष्ट वाङ्मयसेवा केलेली आहे. वाङ्मयेतिहासाच्या व भाषेच्या दृष्टीने महत्वाचे असे अनेक ग्रंथ या मासिकातून प्रसिद्ध झालेले आहेत. महाराष्ट्रकवि व ग्रंथसंग्रहालय या दोन्ही संस्थांतील बुद्धिमत्तेची कामे रा. विनायकराव करीत. इतर आवश्यक कामे इतर मित्रमंडळी करीत. प्रवास करून व जुन्या कवींच्या विद्यमान वंशजांकडे खेपा घाटून जुने वाङ्मय मिळविणे, वांचून त्यांतील महत्वाच्या गोष्टींचा अभ्यास करणे, हे ग्रंथ मासिकांत प्रसिद्ध करतांना त्यांच्या प्रस्तावना लिहिणे, संग्रहालयांत सभा भरवून वादविवाद करणे, संस्थेचे रिपोर्ट लिहिणे ही कामे विनायकराव करीत असत. संग्रहालयाचे वर्गणीदार वादविणे, संस्थेचा हिशेब ठेवणे, पुस्तके देणे, घेणे, जुन्या पोद्यांच्या नकळा करणे, मुद्रिते तपासणे, छापखान्यांत जाणे करणे वगैरे कामे त्यांची मित्रमंडळी करीत. विनायकरावांस असली कामे करण्याचा मनापासून कंटाळा असे. फक्त बुद्धिप्रधान गोष्टीकडे त्यांचा ओढा असे. त्यांच्या इतर मित्रमंडळीस त्या गोष्टीत तितके गम्य नव्हते, पण काम करण्याची खरी हौस त्यांस असल्यामुळे मासिक व संग्रहालय या संस्थांतील इतर सर्व आवश्यक पण जिकिरीची कामे ही मंडळी आस्थेने करीत. हा श्रमविभाग निसर्गप्राप्तच होता व तो सुमारे पंधरा वर्षे अव्याहत चालला. पण पुढे जसजशा विनायकरावांच्या स्नेहाच्या नोकरीच्या निमित्ताने बदल्या होऊन पांगापांग झाली तसतशा नव्या अडचणी उत्पन्न झाल्या. रा. विनायकरावांच्या विशेष परिचयाची नाहीत अशी माणसे स्वयंसेवक म्हणून संग्रहालयांत कामास येऊ लागली. त्यांचे लक्ष ग्रंथसंग्रहालय टापटीप व व्यवस्थेने चालवावे, त्याचे वर्गणीदार वादवावे, त्यास स्वतःची इमारत असावी असल्या गोष्टींकडे अधिक असे. नवीन वाङ्मय संस्थेने छापवे, वाङ्मय संशोधन व इतिहास संशोधन या बाबी तिने प्रमुखपणाने हाती घ्याव्यात, त्यासाठी

सर्व ऐसे खर्च करावेत, त्या दिशेने अभ्यास करणारांचा संग्रहालयांत एक गट असावा असे विनायकराव यांस वाटे. या दोन्ही गोष्टींचे तारतम्य ठेवून या दोन्ही विचारांच्या मंडळीस एकत्र सांधणारा दुवा म्हणजे रा. पटवर्धन ही व्यक्ति होती. पण पटवर्धन वारल्यानंतर हा दोन्ही प्रवाहां-तला दुवा गेल्यामुळे रा. विनायकराव व ग्रंथसंग्रहालय यांमधील निकट-पणा कमी झाला, इतकेंच नव्हे तर त्यांत कांहीं खासगी गोष्टींची भर पडल्यामुळे ग्रंथसंग्रहालय व विनायकराव यांचे मध्ये कांहीं द्विधा-भावहि उत्पन्न झाला.

या सर्व कारणांमुळे रा. विनायकराव हे सुमारे १९१० साल-पासून वाड्मयाभिलषीच्या व तसल्या उद्योगांच्या बाबतींत टाण्यास बऱ्याच अंशाने एकटे पडल्यासारखे झाले होते. ठाणे शहर लोकसंस्थेने फारसे मोठे नाही. तेथील बरीच पांढरपेशी माणसे सकाळी नऊच्या गाडीने पोटासाठी मुंबईस जावयाची व रात्री सात आठ वाजतां परत जावयाची. पोटापाण्यापलिकडे पाहण्याची आवड फारच थोड्या लोकांस. अशा प्रतिकूल परिस्थितीमुळे रा. विनायकरावांसभोवतीं प्रथम जमलेल्या माणसाचा गट विस्कळित झाल्यावर तसा दुसरा गट जमणे कठिण होतें. तसा जमविण्याचा प्रयत्न त्यांनीं करून पाहिला पण तो यशस्वी झाला नाहीं. माणसे गोळा करण्यास जशी मनोवृत्ती जरूर असते तशी विनायकरावांची नव्हती. वाङ्मय-संशोधन, इतिहास-संशोधन यांत जो मनुष्य हुशार असेल, किंवा इतरत्र ज्याची बुद्धिमत्ता कुशाग्र असेल अशाच माणसाशी ते बरोवरीच्या नात्याने बोलत, वाद-विवाद करीत. अशांची प्रतिकूल टीका आवडीने ऐकत. पण सामान्य प्रतीच्या माणसाशी बरोवरीने व प्रेमाने वागणे त्यांस जड जाई. ज्ञानाच्या भटीत पक्क्या भाजलेल्या मडक्यास ते चटकन् ओळखीत व त्याचे आघात आपणावर झाले तरी त्यांस त्यापासून आनंद वाटे. पण कच्चे भाजलेले मडके पक्के भाजण्यासाठी स्वतःजवळ ठेवून घेण्याची कला त्यांचे स्वभावांत नव्हती. ते पुढे पुढे बरेच श्रीमंत झाले.

बोलण्यांत ते स्पष्ट, जखरीपेक्षांहि अधिक स्पष्ट असत. म्हणून बहुतेक सर्व तरुण माणसे त्यांच्या स्पष्टवक्त्रपणास मिळून त्यांच्यापासून दोन पावले दूर रहात. यामुळे त्यांच्या वाङ्मय-सेवेत त्यांस मदत करणारी, निदान त्यांस प्रोत्साहन देणारी फारशी माणसे त्यांस ठाण्यास भेटली नाहीत, उलट कित्येक स्नेही त्यांस या व्यवसायाबद्दल हंसतही असत !

विनायकराव यांची कामाची पद्धत कित्येक बाबतींत अगदी गवाळ-पणाची असे. त्यांची आरंभापासूनची संवय अशी असे की पहिल्याप्रथम उद्दिष्ट विषयावर सारखा विचार करावयाचा, इतका की दुसऱ्या कोणत्याही विषयास त्यावेळीं थारा मिळूं नये. डोके जणू पुढे इतका ते विचार करीत. अशा रीतीने सामुग्रीची व विचाराची जुळवाजुळव, विषयाची मांडणी, वगैरेचा पक्का नकाशा ते आपल्या मनांत सबंध आखीत. मग त्या मनातील संप्रहास तोंड पुढे व ते लिहिण्यास प्रारंभ करीत. एकदां त्यांनीं लिहिण्यास प्रारंभ केला म्हणजे त्यावेळीं दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीस त्यांच्या डोक्यांत वाव नसे. ते लिहावयास बसले म्हणजे दिवस, रात्र, जेवणखाण, वेळअवेळ यांची त्यास फारशी शुद्ध नसे. ते होतां होईल तों लिहावयास बसावयाचे नाहीत व एकदां बसले म्हणजे उठावयाचे नाहीत. असे त्यांचे लेखन अपरात्रीहि होई. त्यास ताळतंत्र मुळींच नसे. अमुक वेळ अमक्या कामाचा असा त्यांचा नियमच नव्हता. ते लिहित ते स्फूर्तीने लिहित, व एकदां लिहू लागले म्हणजे हवे तितके लिहित, झटक्यासरसे आणि भराभर लिहित आणि एकदां लिहिण्यांत कांही कारणाने खंड पडला म्हणजे नंतर लेखणी उचलावयाचाहि ते कंटाळा करीत. पुढे पुढे श्रीमंती आल्यावर व त्यांची पत्नी घरांत कर्ती झाल्यावर त्यांच्या घरी टापटीप व व्यवस्था ही दिसू लागली, व घरास नामरूपहि आले. पण पूर्वी त्यांच्या घरांत सर्वत्र गोंधळ असे. घरांतील एकादी त्यांची जिन्नस शोधावयाची असली तर महाराष्ट्र-संतांच्या घरी जसले संशोधन त्यांस करावे लागले होते तसले त्यांच्या स्नेहांस त्यांच्या घरी करावे लागे. पुष्कळदां जूनीं हस्तलिखिते आणि

पुस्तकें रॉकेलच्या सुवासित खोक्यांत भरून ठेवलेली असत व एकादें पुस्तक लागलें तर तो खोका सर्वत्र पालत्या घालावा लागे. टाक व शार्ड या जिनसा घरांत नेहमी असतच असें नाहीं; असल्या तरी कधीकधी त्या सांपडत नसत. पुढें त्यांच्या पत्नीच्या व घरांतील इतर माणसांच्या प्रयत्नांमुळे या वाबतींत बरीच सुधारणा झालेली होती.

रा. विनायकराव यांचें वाचन मराठी भाषेच्या पलीकडे पुष्कळच असें. वर्तमानपत्रें व कादंबऱ्या यांची त्यास आवड नसे. शास्त्रीय विषय ते हीसेनें वाचीत. इंग्रजी वाङ्मय व काव्य पुष्कळ वाचीत. जुनें मराठी काव्य व जुन्या बखरी यांची त्यास फार अभिरुची होती. इतकी की त्यांच्या भाषेस तें वळण लागलेलें आहे. मराठी आधुनिक कविताहि ते वाचीत. पण अलीकडच्या मराठी कवीविषयी त्यांचें मत तितकें चांगलें नव्हतें. आधुनिक कवीच्या कृति हलक्या आहेत असें ते म्हणत असत. त्यांचा त्यांवर असा आक्षेप असे की हे आधुनिक कवी फार थोडें लिहितात. ते म्हणत की थोडेंच लिहावयाचें असेल तर अगदी सामान्य माणसालाहि त्यांत काव्य आणितें येईल. जुन्या काळचे कवी भरजरी पितांबर विणतात व हल्लीचे कवी अरुंद लंगोटी विणतात, असें त्यांचें बोलणें असे. मराठी कवीतेइतका त्यांस इंग्रजी कवितेचा नाद नव्हता. संस्कृत कवितेचा तर सर्वांत कमी होता. त्यांनी मराठी काव्य इतक्या अभिरुचीनें वाचलेलें होतें की त्यांच्या बोलण्यांत व लिहिण्यांत त्यांतील शब्दयोजना सहज प्रकट होत असत. मनास करमेनासें झालें म्हणजे ते मराठी काव्य वाचीत किंवा कुटुंबांतल्या मंडळीकडून मोठ्यानें वाचवून घेत.

पाश्चात्यांच्या ऐतिहासिक पुराणामध्ये त्यांस नेपोलियनची फार हीस होती. एके वेळीं प्रस्तुत लेखकाशीं गप्पा मारीत असतांना नेपोलियन एल्बाहून पॅरिसला कसा गेला व वारेंत आपल्याविरुद्ध आसलेल्या सैन्यासमोर त्याने आपली छाती उघडी करून कशी दाखविली व कोणाहि सैनिकाने कशी त्याच्यावर गोळी मारली नाहीं; इतकेंच नव्हे तर ते सर्व

शकुसैन्य नेपोलियनला कसे येऊन मिळाले याची हकीगत मोठ्या हीसेने व आवेशाने सांगत होते. त्या वेळीं प्रस्तुत लेखकाने त्यांस नेपोलियनचे चरित्र मराठीत लिहिण्याचा आमह केला व या आमहार्चा दोनचारदा पुनरावृत्ति केली. शेवटीं त्यानीं १९१५ सालीं दसऱ्याच्या दिवशीं नेपोलियनचे मराठी चरित्र लिहिण्याची सुरवात केली व ते चरित्र १९१७ सालीं प्रसिद्ध झाले. त्याची दुसरी आवृत्ति १९२१ सालीं निघाली.

त्यांचे नेपोलियनचे चरित्र बऱ्याच परिश्रमाने लिहिण्यांत आलेले आहे, व महाराष्ट्रीय लोकांस ज्या प्रकारचे चरित्र पाहिजे त्याच प्रकारचे ते आहे. नेपोलियनच्या काळी सुशिक्षित माणसे आपापल्या रोजनिशा लिहीत असत. नेपोलियनच्या सभोवतीं असणाऱ्या माणसांच्या रोजनिशा प्रसिद्ध आहेत. मुख्यतः त्या गोळा करून त्यांच्या आधाराने विनायकराव यांनीं “ चक्रवर्ती नेपोलियन ” हें आपले पुस्तक लिहिलें. मराठी भाषेत जे चरित्रप्रंथ झाले आहेत त्यांमधील उत्कृष्ट प्रंथांत ते मोठण्याजोगें आहे. नेपोलियन कोणत्या परिस्थितीतून वर आला, त्यानें काय काय गोष्टी केल्या, त्याच्या अडचणी काय होत्या, त्याचा स्वभाव व संवयी कोणत्या प्रकारच्या होत्या, त्यानें कोणकोणत्या दिशांनीं कसकसे प्रयत्न केले या गोष्टी या पुस्तकांत विस्ताराने सांगण्यांत आल्या आहेत आणि त्यामुळे पुस्तक फार सरस व हृदयंगम झालें आहे. पुस्तकाची मांडणी आणि भाषा बखरीबजा आहे. भाषेत संस्कृत शब्द फारसे नाहीत व अस्सल मराठी व शाहिरी घाट त्यांत आहे. भाषापारंगत व सुसंस्कृत अशा ब्राम्हणास शोभणारी भाषा त्यांच्या ह्या पुस्तकांत फारशी नाही. जवानमर्द ब्राम्हणमाई माणसाने जसे लिहावे, शिवाजी आणि पेशवे यांच्या इतिहासाच्या अभिमान्याने जसे लिहावे, तशा प्रकारचे हें पुस्तक उत्तरले आहे. त्यांत भाषेचा डोल संस्कृत-भाषेचा नव्हे तर मराठी भाषेचा डोल-आणि मराठी भाषेचा जोर ही अधिक आहेत आणि त्यामुळे इतर अनेक चांगल्या प्रयत्नांची पुस्तके वाचतांना न वाटणारा आपलेपणा

वाचकांस वाटतो. या पुस्तकाचें महत्त्व मराठी वाचकांस नीटपणें जाणवले आहेसं आम्हांस वाटत नाही. माझी पुस्तके मी वृत्तपत्रकारांकडे आणि इतर शिष्ट लोकांकडे अभिप्रायार्थ पाठवून चांगला अभिप्राय देण्याविषयी त्यांची मी विनवणी करीत नाही आणि त्यामुळे माझ्या पुस्तकांचा लोकांमध्ये बोलवाला होत नाही असें रा. विनायकराव वारंवार म्हणत असत. त्यांची सांपत्तिक स्थिति उत्कृष्ट असल्यामुळे आपल्या पुस्तकांपासून त्यांनी पैचीहि आशा धरली नव्हती आणि त्यांचा स्वभाव मानी असल्यामुळे आपल्या पुस्तकांवर चांगले अभिप्राय वर्तमानपत्रांनीं बाबे यासाठीं खटपट करणें हें त्यांस अर्थातच कमीपणाचें वाटें. इतर सर्व लेखकांस जर असेंच वाटूं लागेल तर मराठी वाङ्मयांतील सरस-नीरस भागांची निवड करणें जनतेस सुलभ होत जाईल, याविषयी संशय नको.

या पुस्तकापेक्षां त्यांचा अधिक महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे 'महाराष्ट्र-सारस्वत' हा होय. चक्रवर्ती नेपोलियन लिहितांना रा. भावे यांस नवीन संशोधन असें कांहींच करावें लागलें नाहीं. महाराष्ट्र-सारस्वतांत भाषासंशोधक व इतिहाससंशोधक या नात्यानें वरेंच कार्य त्यांस करणें भाग पडलें. हा ग्रंथ पहिल्यानें अगदी लहान प्रमाणांत त्यांनीं एकोणीस-शेंच्या पूर्वी लिहून तो कै. प्रो. विजापूरकर यांच्या ग्रंथमालेंत निबंध रूपानें प्रसिद्ध केला. तो सुमारे शंभरसज्जशे पानांचा असेल. तेव्हां-पासून मराठी वाङ्मयाचा संगतवार इतिहास लिहिण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. पण संगतवार इतिहास लिहिण्यास सामग्रीची पूर्ण तयारी अवश्य आहे. १८९५-च्या सुमारास ती फारच तुटपुंजी होती. ती सामग्री गोळा करण्याचें काम रा. भावे यांनीं बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर केलें. त्याचप्रमाणें महाराष्ट्रांतील इतर इतिहाससंशोधकांनींही सन १८९५ पासून पुष्कळ काम केलेलें असून नंतरहि सामग्री बरीच जमलेली आहे. या बाबत्या सामग्रीचा पूर्ण उपयोग करून रा. भावे यांनीं आपला महाराष्ट्र-सारस्वत हा ग्रंथ पुनः लिहिला. मराठी भाषेचा

आमूलाग्र इतिहास संगतवार देणारा हा मराठी भाषेत त्यावेळीं एकच ग्रंथ होता. तो लिहिण्यास त्यांस काळहि बराच लागला. वीसपंचवीस वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या निबंधाचें हें द्वितीय संस्करण विस्तारानें त्याच्या चारपांचपट मोठें झालें आहे. हा ग्रंथ १९१९ सालीं पुण्याच्या भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळानें प्रसिद्ध केला. महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या सामग्रीत रोज नवी भर पडतच आहे. १९१९ सालीं आपला ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्या-नंतरहि रा. भावे हे या संशोधनकार्यांत नेहमी गुंतलेले असत व ते स्वतःहि अनेक प्रकारची सामग्री गोळा करीत असून या विषयाचें त्यांचें चिंतन एकसारखें चाललेलें असें. पुढें लवकरच पुष्कळ नवी माहिती उपलब्ध झाल्यानें त्यांस पुनः या पुस्तकाची नवीन आवृत्ति काढण्याची जरूर भासूं लागली. पण रा. भावे यांची प्रकृति त्यानंतर बरीच बिघडली व सर्व ग्रंथाची पुनरावृत्ति आपल्या हातानें काढिलेली आपणांस पाहतां येईल कीं काय याविषयी त्यांच्या मनांत शंका वाटूं लागली. म्हणून त्यांनी या विषयाचा अर्धाच भाग १९२४ सालीं प्रसिद्ध केला. पुढें रा. भावे १९२६ सालीं वारले. त्यांनी पुढील भागाची कांही टिपणें तयार करून ठेविली होती, त्यांवरून १९२८ साली महाराष्ट्र-सारस्वताचा दुसरा भाग त्यांच्या चिरंजिवांनी प्रसिद्ध केला.

मराठी भाषेस इतिहासाच्या सूत्रांत व्यवस्थेशीर ओवण्याचा हा एकच प्रयत्न मराठी वाङ्मयांत व तोहि उत्कृष्ट प्रकारचा असल्यामुळे त्यांच्या 'महाराष्ट्र-सारस्वता'स विशेष प्रकारचा मान मराठी वाङ्मयांत मिळणें आवश्यक आहे. मराठी भाषेच्या इतिहासाची व त्यांतील मोटमोठ्या कवींच्या कामगिरीची समग्र कल्पना येते. चक्रवर्ती नेपोलियन लिहिण्यास ज्या गुणांची जरूरी होती त्यांपेक्षां निराळे गुण या पुस्तकांत व्यक्त झालेले वाचकांच्या दृष्टीस पडतील. पुस्तकाचा प्रकारच वेगळा असल्यामुळे चक्रवर्ती नेपोलियनमधील बखरीच्या वळणाची भाषा क्षणभर विसरून भारदस्त व विवेचक अशा भाषेचा रा. भावे यांनी हें पुस्तक लिहितांना अंगिकार केला आहे. चक्रवर्ती नेपोलियनमधील इतिहास-

लेखकाचा पेशा किंचित् बाजूस सारून इतिहाससंशोधकाचा पेशा त्यांनी येथें धारण केला आहे. अर्थात् त्यांस निरनिराळ्या वादग्रस्त गोष्टीवर आपली मते या ग्रंथांत नमूद करावी लागली आहेत. तीं कितपत बरोबर वा चुकीची आहेत हें ठरविणें आम्ही तज्ज्ञावर सोंपवितों. तशा दृष्टीने या ग्रंथावर मत देण्याचा आमचा अधिकार नाही.

हा ग्रंथ रा. भावे यांनी विवेचक दृष्टीने लिहिलेला आहे. भाविक दृष्टीने लिहिलेला नाही. रा. भावे यांच्या मनाची वृत्तिहि जाल्या विवेचक होती, भाविक नव्हती. संतांच्या वाणीचा त्यांस इतका परिचय होता की, त्यांची वाणी त्यांच्या जिह्वाप्रीं सदैव असे. पण संतांचा भाव मात्र त्यांच्या स्मभावांत मुळीच नव्हता. ते स्वतः 'फरी थिकर' होते असें म्हटलें तर त्यांत अतिशयोक्ति नाही. महाराष्ट्रांतील बहुतेक सर्व अल्लिखकी बुद्धि-प्रधान माणसें मनांतून 'फरी थिकर'च आहेत असें म्हटलें तर त्यांतहि अतिशयोक्ति नाही. हिंदुधर्म व संतांचें वाङ्मय आपलें आहे, आपल्या पूर्वजांचें आहे या अभिमानबुद्धीनेच अनेक महाराष्ट्रीयाने आपल्या धर्मावर व वाङ्मयावर प्रेम असतें. विठ्ठलावर भक्तीभाव ठेवणारे, पंदरीची वारी करणें उपयुक्त आहे असें निदान म्हणणारे, अध्यात्मशास्त्र शिकण्यास गुरुमुखाची आवश्यकता आहे असें मानणारे, व उत्साहानें व हौसेनें अध्यात्मशास्त्र शिकणारे सुशिक्षित लोक आज महाराष्ट्रांत फार नाहीत; पण संतांवर श्रद्धा नसली तरी त्यांचा अभिमान बाळगणारे, व त्यांची वाणी सत्य नसली तरी ती सुंदर आहे असें म्हणणारे सुशिक्षित लोक महाराष्ट्रांत सर्वत्र आहेत. रा. भावे हे देखील या मंडळीतच मोडत. रामदास, तुकाराम, मोरोपंत, ज्ञानेश्वर यांच्या शब्द-माधुर्यानें ते स्वतः मोहित होत व दुसऱ्यांना मोहित करीत. कंटाळा आला म्हणजे हें वाङ्मय दुसऱ्यास मोठ्यानें वाचावयास सांगावें व शांत वृत्तिनें आपण ऐकावें असें ते वारंवार करीत; पण या वाङ्मयावर त्यांचें प्रेम असलें तरी त्यांची त्यावर श्रद्धा नव्हती, मग हा गुण असो

वा दोष असो. महाराष्ट्रांतील बहुतेक सर्व सुशिक्षित माणसांप्रमाणे तो गुण वा दोष त्यांच्यांत होता हे त्यांचे 'महाराष्ट्रसारस्वत' वाचतांना सर्वांनीच लक्षांत ठेविले पाहिजे. रामदास व तुकाराम यामधील तुलना, तुकारामाचे स्वर्गारोहण, ज्ञानेश्वराची मनोरचना वगैरे गोष्टीविषयीची त्यांचीं मते या पुस्तकांतून वाचतांना भावे यांची मनोवृत्ति कशी होती ते त्रिसरून चालवयाचे नाही.

‘महाराष्ट्र-सारस्वता’च्या तिसऱ्या आवृत्तीचा जो पहिला भाग प्रसिद्ध झाला त्यांतील महानुभावपंथाविषयीची बहुतेक सर्व माहिती नवीन आहे. या सर्व संशोधनाविषयीची खटपट रा. भावे यांनी स्वतःच केलेली आहे. महानुभावपंथाविषयी विश्वसनीय अशी फारशी माहिती अगोदर उपलब्ध नव्हती. ज्ञानेश्वर—मुकुंदराजांच्या पूर्वी मराठी भाषेत ग्रंथरचना झाली किंवा नाही याविषयी सर्व अंधारच होता. महानुभाव-पंथाचे महत्त्व काय, त्या पंथाचे वाङ्मय किती आहे, त्याचे मराठी वाङ्मयांत स्थान कोणते, ज्ञानेश्वराच्या पूर्वी त्या वाङ्मयाने कोणती कामगिरी केली या प्रश्नांस उत्तरे मिळत नव्हती. महाराष्ट्रीयानांच्या मनांत महानुभावपंथाविषयी अनेक शतके एक अटी बसलेली आहे. तो पूर्वग्रह सोडून रा. भावे यांनी महानुभावपंथाच्या पुढाऱ्यांशी स्नेह संपादिला. या पंथाचे लोक आपले वाङ्मय दुसऱ्यांस दाखवीत नाहीत इतकेच नव्हे तर ते लोकांस समजू नये यासाठी ते सांकेतिक भाषेत लिहिलेले असते. भावे यांनी महानुभावपंथांतील कांही पुढाऱ्यांचा इतका स्नेह संपादिला कीं तीं माणसे आपली अनेक शतकांची जुनी परंपरा सोडून देऊन त्यांस आपले ग्रंथ दाखविण्यास तयार झाली. या संशोधनांत त्यांनीं ठाणे येथे बरेच महिने खर्च केले. प्रस्तुत लेखक त्या वेळी त्यांचेकडे वारंवार जात येत असत. त्यावरून ह्या त्यांच्या उद्योगाची प्रत्यक्ष माहिती त्यांस झालेली आहे. त्या पंथाच्या माणसांचे सहाय्य घेऊन त्यांचे संकेतग्रंथ वाचले व पंथाची माहिती मिळविली. या विषया-संबंधाने त्यांनीं मुंबई, मराठी ग्रंथसंग्रहालयासमोर एक निबंध वाचल

होता व त्या पंथाच्या वाङ्मयाविवर्याची एक यादीही प्रसिद्ध केली होती. या वाङ्मयाची ग्रंथसंख्या ६-७ हजार म्हणजे केवढी मोठी आहे याची वाचकांस कल्पना येईल. या पंथातील 'वच्छहरण' नावाचा एक ग्रंथ त्यांनी प्रसिद्ध केला असून दुसराही प्रसिद्ध झाला आहे. डॉ. भांडारकर व लोकमान्य टिळक यांनी या वाङ्मयाचे संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला होता; पण त्या पंथाची माणसे आपले गुप्त वाङ्मय त्यांस दाखविण्यास तयार झाली नाहीत असे ऐकतो. संशोधनाच्या दृष्टीने रा. भावे यांची ही कामगिरी अत्यंत प्रशंसनीय होय हे कोणीहि कबूल करील.

रा. भावे यांच्या मनांत बरीच वर्षे शिवाजीमहाराजांचे चरित्र लिहिण्याचे होते. मराठीत व इंग्रजीत शिवाजीचे चांगले चरित्र नाही. मराठीतील चरित्रे ऐतिहासिक पुराव्याच्या भरभक्कम आधाराशिवाय लीहिलेली आहेत. रा. भावे म्हणत असत की शिवाजीच्या जेष्ठेचे थोडेच अस्सल कागदपत्र आज उपलब्ध आहेत. फक्त या कागदपत्रांचा आधार घेऊन त्यांवरून सर्वथा विश्वसनीय असे शिवाजीमहाराजांचे चरित्र लिहिण्याचे त्यांच्या मनांत होते. या चरित्राची जुळवाजुळव ते बरेच दिवस करीत होते. सर्व अस्सल कागदपत्रांचे पौर्वापर्य लक्षांत ठेवून त्यांनी एक विस्तृत तक्ता स्वतःच्या अभ्यासाकरिता तयार केलेला होता व शिवाजीमहाराजांच्या चरित्रांतील कित्येक प्रसंगांची माहिती ते जुळवीत होते. ही जुळवाजुळव करीत असतानांच त्या त्या प्रसंगांचे काही निबंध त्यांनी कित्येक मासिकांच्या संपादकांस (त्यांनी आपट्ट केल्यावरून) प्रसिद्धीकरिता दिले होते. शिवाजीमहाराजांच्या चरित्राविषयी त्यांचे घरी प्रो. यदुनाथ सरकार जेव्हां जेव्हां येत तेव्हां तेव्हां भावे व सरकार यांमध्ये बरीच चर्चा होई. त्या चर्चेवरून भावे यांच्या विचारांत आपणास समजून घेण्यासारखा बराच भाग आहे असे प्रो. सरकार यांसहि दिसून आलेले होते. प्रो. सरकार त्यांस शिवाजीमहाराजांचे चरित्र लिहिण्याचा पत्रद्वारेहि पुष्कळ आपट्ट करीत असत.

“ आपली आवड आपल्या मुलास नसते, यासाठी ते चरित्र लवकर हातानिराळें करून टाकावें, नाही तर तुमची माहिती तुमचेबरोबर लयास जाईल ” असेंहि ते त्यांस हुचवीत.

भाषासंशोधनाबरोबर इतिहाससंशोधनाविषयीहि रा. भावे यांनी बराच उद्योग केलेला होता. भारत-इतिहासमंडळाच्या संभेमध्ये त्यांनी कधी कधी निबंध वाचलेले आहेत. खेरीज ‘मराठी दप्तर’ या पुस्तकामाळेची प्राणप्रतिष्ठा करून त्या माळेत काही ऐतिहासिक कागदपत्रे प्रसिद्ध केलेले आहेत. असल्या वाङ्मयाची व असल्या उद्योगाची किंमत किती हे सांगण्यास त्या विषयाचा अभ्यास केलेली तज्ज्ञ माणसे लागत असतात. प्रस्तुत लेखक हे त्या विषयातील तज्ञ नाहीत आणि म्हणूनच त्यांस रा. विनायकरावांच्या या उद्योगाच्या वावर्तीत काहीच मत प्रकट करता येत नाही. शेवट? बाजीराव पेशवे यांजवर मराठी राज्य बुडविण्याची जबाबदारी किती या प्रश्नाची सामान्यतः जनतेस माहीत नसणारी बाजू त्यांनी मोठ्या कौशल्याने या पुस्तकापैकी एकाची प्रस्तावना लिहितांना महाराष्ट्रासमोर मांडिली आहे. ती प्रस्तुत लेखकास विचार करण्यासारखी वाटली आणि इतर अनेक जिज्ञासूंस तशीच वाटेल अशी त्याची समजूत आहे.

रा. विनायकराव भावे यांनी मिठाचा व्यापार १९००-च्या सुमारास सुरू केला व १९१८ साली तो अजिबात सोडला. या अवधीत त्यांस व्यापारांत पुष्कळ पैसा मिळाला व असा मुबलक पैसा आणखी पुढे मिळण्याची जवळजवळ खात्री असतांहि व्यापाराचा कंटाळा येऊन आणि वाङ्मयसेवेस आपण स्वतःस पूर्ण वाटून घ्यावें अशा बुद्धीने त्यांनी व्यापार कायमचा सोडला. ज्या घंटांत आपणांस चांगले पैसे मिळतात तो भंडा देहास वृद्धत्व येण्याच्या पूर्वी आणि दुसऱ्या गोष्टी करण्यास मुभा पाहिजे म्हणून मुदाम सोडून देणारी माणसे जगांत फारशी सांपडत नाहीत; पण ही असामान्य गोष्ट त्यांनी केली. आणि व्यापाराची दगदग व जबाबदारी आपणास नको म्हणून ती जबाबदारी

आपण होऊन आपल्या शिरावरून त्यांनी उतरून खाली ठेविली. रा. विनायकराव भावे पैशाच्या बाबतीत फार चिकट असत असा जनापवाद आहे. तो अगदीच खोटा नसला तरी ज्या अर्थाने तो खरा आहे असे लोक म्हणतात त्या अर्थाने तो खोटा ठरल्याची अनेक उदाहरणे त्यांच्या चरित्रांत घडली आहेत. व्यापार चालविल्याची योग्यता, वाटलेली पत व तो आणखी चालविल्यास पैसे मुबलक मिळतील ही खात्री, या तिन्ही गोष्टी एकत्र अशा पुष्कळ ठिकाणी येत नाहीत, व त्या आल्या असताहि 'व्यापार आतां पुरे झाला, स्वतःस आतां स्वातंत्र्य पाहिजे' असे म्हणून चालता व्यापार बंद करणारा माणूस अत्यंत दुर्मिळ असतो. आपणांस एखादी गोष्ट पटली किंवा एखाद्या गोष्टीची हास वाटली म्हणजे रा. भावे मुबलक पैसा खर्च करीत व पैसा मुक्तहस्ताने देत. पण आपणांस एखादी गोष्ट आवडली नाही तर कपटिकहि देत नसत. त्यांच्या आवडीहि जगावेगळ्या असत. त्यांच्या आवडीनावडी कधी लहरीवरहि अवलंबून असत. जे सामान्य वृत्तीच्या माणसास आवडते ते त्यांस अप्रिय असावे असे वारंवार होई. त्यांस त्यांच्या मित्रमंडळींकडून 'चिकट' असे जे विशेषण लावण्यांत येई त्याचे अर्थ कारण या गोष्टीत असे. प्रो. कर्वे यांच्या पुण्याच्या महिलाविद्यापीठास पैसे पाहिजे होते व त्यासाठी प्रस्तुत लेखकास घेऊन ते त्यांच्याकडे गेले होते. कर्व्यांची जास्तीत जास्ती मागणी एक हजारची होती. त्यावेळी रा. भावे यांनी प्रो. अण्णासाहेब कर्वे यांस कोणतीहि घासावीस न करतां एकदम पन्नास हजारांचे बाँड देऊं केले. त्यावेळी कर्व्यांस अत्यंत आनंद झाला व दक्षिणी लोकांत इतकी मोठी रक्कम देणारा हाच गृहस्थ मला भेटला व ह्या दानाने माझ्या कार्याचे चीज झाले असे रा. कर्व्यांनी प्रस्तुत लेखकापाशी उद्गारहि काढले. चिरोल केंसच्या वेळी रा. भावे यांनी लोकमान्य टिळकांस एक लाख रुपये एकरकमी उसने दिले होते हे सर्वास माहीत आहेच.

रा. भावे यांचा स्वभाव विनोदी असे. त्यांचे भाषण स्पष्ट व निर्भीड

असे. कचित त्यांचा हा निर्भीडपणा व विनोदही लोकांस आनंददायक न होतां त्रासदायक होत असे. यद्दामस्करी व विनोद करण्यांत ते अत्यंत पटाईत असत. दुसऱ्या कोणी त्यांची यद्दामस्करी केली तर त्याच्यावर त्यांचा राग नसे. पण ते बोलण्यांत इतके कुशल असत कीं विनोदाच्या बाबतींत ते कोणासहि सहज चारीमुंब्या चीत करीत. यामुळे कधीं कधीं त्यांच्याशीं बोलणाऱ्या माणसास आपण नामोहरम झालोंसे वाटें व म्हणून पुस्कळ स्नेहांचें मन विरस होऊन ते त्यांच्याकडे जाण्याचा कधीं कधीं कंटाळाहि करीत. गोरक्षणाच्या चळवळीसंबंधानें रा. भावे यांच्या मनांत फारशी सहानुभूति नव्हती. जुन्या आचारविचारांसंबंधानें त्यांस फारशी आवड नसे. एके वेळीं त्यांची इच्छा नसतांना एका मित्रानें फार गळ घातल्यावरून ते गोरक्षणाच्या एका समेस अव्यक्ष म्हणून गेले. ते दिवस सहकारिता असहकारिता याविषयीच्या राजकीय वावटळीचे होते. त्यावेळीं समेत भावे हे अव्यक्ष या नात्यानें बोलले, “अलीकडच्या काळीं गाय व ब्राह्मण यांनीं सहकारिता केली आहे व ब्राह्मणांचें शेंण गाईनें खावें व गाईचें शेंण ब्राह्मणानें खावें अशा प्रकारची ती सहकारीता आहे.” हें व्याख्यान ऐकून गोरक्षणाच्या प्रचारकांस काय वाटले असेल !

तासर्थ रा० विनायकराव भावे हे एक चतुरस्र बुद्धीचे गृहस्थ असून त्यांची प्रतिभा काव्य संशोधन, चरित्रलेखन, सृष्टिनिरीक्षण, व्यापार अशा बहुविध क्षेत्रांत चमकली. त्यांचे देहावसान पुणें मुक्कामी ता. १२ सप्टेंबर १९२६ रोजी झालें. मरणसमयी त्यांचें वय ५५ वर्षांचें होतें.

पुरवणीकाराचें मनोगत

‘महाराष्ट्र-सारस्वता’ सारख्या श्रेष्ठ ग्रंथास पुरवणी जोडण्याचा अधिकार माझा नाही. सारस्वतकारांचे चिरंजीव आणि माझे आसस्नेही श्री. राजाभाऊ भावे यांच्या मजबरील लोभानेच हें कठिण काम हातीं घेणें मला भाग पाडलें. शिवाय आणखीहि एक दोन विचार मनांत होते. महाराष्ट्र-सारस्वत हा ग्रंथ कितीहि घोर असला तरी गेल्या पांच-पंचवीस वर्षांत त्याचें संस्करण न झाल्यानें अलीकडे तो कांहींसा जुना वाटूं लागून त्याची उपयुक्तताहि थोडी कमी झाली होती. बरें, सारस्वतकारांसारखा दुसरा कोणी शिल्पकार पुढे येईल आणि महाराष्ट्र-सारस्वताची ही सृष्टि कांहीं नवीन दृष्टि ठेऊन पुनः एकवार उभारून दाखवील ही आशाहि अद्यापि केवळ आशाच राहिली. बारा मजली इमला रचण्याचे मनोरथ मध्यंतरी अनेकांनी बाळगले, परंतु राजकारणाच्या धुमाळीत ते कोठच्या कोठें नाहीसे होऊन आज पांचशें विटांचें साधें शोपडें बांधण्यासहि जोगवा मागावा लागत आहे. तेव्हां, महाराष्ट्र-सारस्वत हा ग्रंथ अजून तरी अद्वितीय असून त्याची उपयुक्तता वाढविणें निवडीचें होतें ही गोष्ट निर्विवाद आहे. अशा महत्वाच्या कामास आपला हातभार लागत असेल तर तो लावण्यास मराठीचा कोणताहि प्रेमी आनंदानें कबूल होईल. तसेंच ‘महाराष्ट्र-सारस्वता’ स आपलें नांव जोडले जात आहे या कल्पनेचा मोह टाळणेहि कठिण होतें. या व इतर कांही कारणांनीं मी या कामास उद्युक्त झालों.

कामास उद्युक्त झाल्यावर त्यांतील अडचणी लक्षांत येऊं लागल्या. सारस्वताची प्रस्तुत चतुर्थ आवृत्ति ही ज्या आवृत्तीचें पुनर्मुद्रण आहे ती तृतीय आवृत्ति तयार करतांना स्वतः ग्रंथकाराने द्वितीयावृत्तीस जोडलेल्या परिशिष्टांतील कांहीं महत्वाचा भाग गाल्ला गेल्याचें दिसून आलें. साहजिकच सारस्वताची द्वितीय आवृत्ति, तिचें परिशिष्ट व

तृतीय आवृत्ति अशी त्रिस्यळी करणे भाग पडले. दुसरी अडचण साधनांची. प्राचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाची साधने महत्वाची अशी पुणे, धुळे व तंजावर अशा तीन ठिकाणी विखुरलेली आहेत. पैकी पुण्यातील संग्रह भारत इतिहास संशोधक मंडळांत असून त्याची वयानवार यादी उपलब्ध नसल्याने त्याचा उपयोग करून घेणे दुष्करच होतें. तरीपण मंडळाची वार्षिक इतिवृत्त, संमेलनवृत्त व त्रैमासिके यांतून आलेले वाङ्मयीन संशोधन पुरवणीच्या कामी लावणे शक्य होतें व तें काम मी ययामति केलें आहे. धुळ्यांतील संग्रह प्रचंड खरा, परंतु पुण्यांत राहून त्याचा उपयोग करून घेणे जवळजवळ अशक्यच होतें. जवळजवळ म्हणण्याचे कारण धुळे येथील संग्रहाची तपशीलवार यादी समर्थभक्त श्री. शंकरराव देव यांनी 'रामदासी संशोधन' या नांवाने दोन खंडांत परिश्रमपूर्वक प्रसिद्ध केली असून तिचा उपयोग या पुरवणीच्या कामी यावतशक्य करून घेतला आहे. तंजावर येथील सरस्वति-महालांतील हस्तलिखितांचा उपयोग त्या मानाने अधिक करून घेतां आला. सुमारे पांच वर्षांपूर्वी मी एक महिनाभर तंजावरीं होतो व त्या मुक्कामांत तेथील बहुतेक सर्व ग्रंथ चाकून केलेली कांहीं टिपणे मजपाशी होती. या टिपणांचा उपयोग विशेषतः 'दक्षिण हिंदुस्थानांतील कवि' हे प्रकरण सजविण्याचे कामी फार झाला. असो. तिसरी अडचण होती ती कामाच्या पद्धतीविषयी. सारस्वतास पुरवणी कशी जोडावी यासंबंधी तज्ज्ञांचा सल्ला घेतां असें दिसून आले, की या कामी मतैक्य होणे फार कठिण आहे. कोणी मूळ ग्रंथास परिशिष्टे जोडावी असें सुचवी, तर कोणी म्हणे, की त्या त्या ठिकाणी तळटीपा देऊन जरूर ती दुरुस्ती करावी अगर पुस्ती जोडावी. कोणाच्या मते तर हे दोन्ही मार्ग चुकीचे असून हा ग्रंथ आपलाग्र पुन्हां लिहून काढावा असें होतें. तेहि करणे शक्य असले, तरी इष्ट नव्हते. कारण मग तो ग्रंथ सारस्वतकारांचा राहिला नसता. शेवटीं विचारान्तीं प्रकरणशः पुरवणी जोडण्याचा मार्ग मी मनाशी ठरविला व त्याप्रमाणें वाटचाल करित आज मुक्कामास येऊन पोचलों आहे.

वाटेत कांहीं सांडलें हरवलें असल्यास मागाहून येणारांनीं तें मजकडे आणून न देतां 'महाराष्ट्र-सारस्वत' या पत्त्यावर कृपा करून पोचतें करावें. कारण मी काय, आज आहे, उद्यां नाही. 'महाराष्ट्र-सारस्वत' मात्र चिरकाल टिकणार आहे.

असो. ही पुरवणी जोडतांना सारस्वतकारांचें कविकाव्यविषयक मतांस शक्यतो कोठे धक्का लावलेला नाही. त्यांच्या ग्रंथाची उपयुक्तता वाढावी व गेल्या पंचवीस वर्षांतील संशोधनाची जोड त्यास करून द्यावी एवढ्याच बुद्धीनें व हेतूनें ही पुरवणी लिहिली आहे. जरूर तेथें पुस्तो-दुरुस्तीचेंहि काम केलें आहे. या कामीं मुख्य ऋण इतिहासाचार्य राजवाडे, पांडेबा पटवर्धन, सरदार मेहेंदळे, समर्थभक्त देव, चांदोरकरड, महामहोपाध्याय पोतदार, कानोळे, देशपांडे, नेने, कोळते इत्यादि जुन्यानव्या संशोधकांचें. त्यांनी पायपिटी करून काळाच्या मुखीं पार शपाटयानें पडत चाललेलें हें साहित्यधन थोडेंफार मिळवून दिलें नसतें तर ही पुरवणी लिहिणें सर्वथा अशक्य होतें. अन्यासकांस निरंतर जागविणान्य या संशोधकांचे उपकार कोंठवर म्हणून वणवि ? त्यांचे परिश्रम पाहून वाटतें, की मराठी वाङ्मयाचा इतिहास रचण्याचे कार्य अद्यापि दूर असून त्यासाठीं जरूर त्या साधनांची जुळवाजुळव करण्यांतच एक जन्म घालवावा लागेल. ही पुरवणी म्हणजे साधनांची जुळवाजुळव करण्याच्या कामांतील पहिला टप्पा असं कोणी समजतील तर त्यासहि माझी हरकत नाही. बाकी श्री. राजाभाऊ भावे यांनीं हें काम माझ्याकडे सोपविलें खरें; पण तें पार पाडतांना त्यांच्या वडिलांच्या ग्रंथरूपी भरजरी शालजोडीस ठिगळ जोडण्याचा उद्योग मी केला असा आक्षेप मजवर न येवो म्हणजे झालें !

गणेशसिंह, पुणें ७.
विजयादशमी, शके १८७३. }

शं. गो. तुळपुळे.

चतुर्थ आवृत्तीची प्रस्तावना

गेल्या पांच सहा वर्षांपासून सारस्वताच्या प्रति अगदी थोड्या शिल्पक राहिल्या होत्या व नवीन आवृत्ति काढणे अवश्य झाले होते. जरा स्वस्ताई झाली की आवृत्ति काढावी असा विचार करून शिल्पक होत्या त्या प्रति फक्त कॉलेजचे विद्यार्थी व ग्रंथालये यांनाच देत होती. पण शेवटी ह्या मळत्या महागाईचे काळांतच आवृत्ति काढणे भाग पडले.

नवी आवृत्ती काढण्यापूर्वी ह्या पुस्तकाचे उपयुक्ततेबद्दल जाणत्यांचे जवळ चौकशी केली तेव्हां पुस्तकाची अजून जरूर आहे व ताबडतोब छपावे असाच सर्वांचा सल्ला मिळाला. मात्र नवीन उपलब्ध झालेली माहिती पुरवणी म्हणून दिल्यास अभ्यासकांना फार सोईचे होईल असे त्यांनी सुचविले व माझे आप्त आणि मित्र श्री. शं. गो. तुळपुळे यांनी उत्साहाने व आपुलकीने हे काम करण्याचे कबूल केले. "पांच संतकवी" चा लेखक 'सारस्वता' ची पुरवणी लिहावयास लाभला हा सुयोगच म्हणावयाचा. त्यांनी फार परिश्रमाने पुरवणी लिहिली आहे व तिचा अभ्यासकांना फार उपयोग होईल अशी माझी खात्री आहे.

ह्या इतक्या अडचणीचे दिवसांत आवृत्ति काढणे म्हणजे फार दगदगीचे काम. पण माझे आप्त श्री. राजाभाऊ माटे ह्यांनी हे सर्व काम फार हौशीने केले. पुस्तक सर्व परीने उत्तम निघावे अशी त्यांची तळमळ व त्यासाठी शक्य तितका उत्तम कागद मिळविण्यापासून तो सारस्वताची सूची श्री. करंदीकर यांचेकडे तयार आहे ही माहिती मिळवून ती हस्तगत करण्यापर्यंत हरत-हेची सर्व मेहनत त्यांनी फार उत्साहाने केली. त्यांच्या मदतीशिवाय हे काम करणे मला फार कठिण झाले असते. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे ह्या ग्रंथाची सूची श्री. करंदीकर व त्यांच्या पत्नी सौ. शैलजाबाई यांनी आधीच तयार केलेली होती. ती त्यांनी

कांहीहि आढेवेढे न केतां या आवृत्तीसाठी दिली हे खरोखर विशेष आहे. मी त्यांचा आभारी आहे.

तसेच पुणे विद्यापीठाचे मराठी विभागातील रीसर्च फेलो श्री. नरेश कवडी, एम्. ए. यांनी पुरवणीची मूचि तयार करून ती मूळ सूचीत समाविष्ट करून देण्याचे कामी जे साहाय्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. श्री. मंगरूळकर यांनीहि प्रुफे तपासण्याचे किचकट काम आत्मीयतेने केले. पुढेपुढे कामामुळे त्यांना पुढील प्रुफे तपासण्यास वेळ झाला नाही. पण त्यांनी ज्या आत्मीयतेने हे काम केले त्याबद्दल मला आनंद वाटला.

ह्या आवृत्तीत श्री. दत्तराज महंत व हरिराजबाबा महानुभाव यांचा फोटो दिला आहे. हे दोघे इ. स. १९२३ साली सतत सात महिने आपल्या सर्व पोण्या घेऊन माझ्या वडिलंकडे येऊन राहिले होते व त्यामुळेच महानुभाव वाङ्मयाचे अज्ञात दालन खुले होणे शक्य झाले.

मु. ठाणे, }
विजयादशमी, शके १८७३. } लक्ष्मण विनायक भावे

अनुक्रमणिका.

पुरवणी

प्रकरण	पृष्ठ	पृष्ठ
मराठी भाषेची मूळ पीढिका	१	८३१
ग्रंथकर्तृत्वाची सुखात	२६	८४४
श्रीचक्रधर व महानुभाव-पंथ	६३	८५२
महानुभाव आद्य ग्रंथ	९५	८६५
चार भावंडे	१३०	८८८
नामदेव	१६१	९०२
तेराव्या शतकांतील कांहीं ग्रंथकार	१८६	९०९
चौदावे शतक	२११	९१८
एकनाथ	२५०	९२६
एकनाथ-पंचक	२८३	९३०
एकनाथांच्या वेळचे कांहीं इतर कवि	३०८	९३३
मुक्तेश्वर	३२५	९४०
सोळाव्या शतकांतील आणखी कांहीं कवि	३५३	९४४
तुकाराम व आणखी कांहीं संत	३६३	९५८
रामदास	४०४	९६६
दासपंचायतन	४३४	९७१
कांहीं कवयित्री	४४५	९७६
वामन पंडित	४५७	९७९
नागेश व विठ्ठल	४८५	९८४
देवदास, शिवराम वगैरे कवि	५०२	९८५
दक्षिण हिंदुस्थानांतले कवि	५१५	९९२

शाहू महाराजांच्या नेल्ले काही कवि	५३२	१००७
कृष्णदयार्णव व श्रीधर	५४८	१०१४
महाराष्ट्रांतील एक मोठी परंपरा	५८१	१०२४
मध्वमुनि, अमृतराय वर्गीर	५९३	१०२८
महीपती व इतर चरित्रकार	६१३	१०३०
मयूरपंडित	६३७	१०३३
पंतसमकालीन कविमंडळ	६७९	१०३७
शाहीर	७१०	१०४७
गद्य सारस्वत	७६९	१०५२
पेशवाई अखेरील कवि	८०३	१०६१
उपसंहार	८२२
थोडी दुस्तती, थोडी पुस्तती	१०७२
सूचि	१०८१

महाराष्ट्र-सारस्वत

मराठी भाषेची मूळपीठिका

या आपल्या दक्षिण प्रांतांत मनुष्यप्राण्याची वस्ती सर्वांत अगोदर झाली असावी, असा अनेक विद्वानांचा तर्क आहे. तसेंच, भाषेला येणारी स्थिरता, व जिथेने केलेले उच्चार हातांनीं चिन्हांच्या द्वारे मांडून दाखविण्याची युक्ति किंवा लिहिण्याची कला याहि गोष्टी इकडे फार पूर्वीपासून चाटू झाल्या असाव्यात. असें विद्वान् लोक समजतात. ज्याला आपण 'महाराष्ट्र' म्हणतो त्या देशांतले अतिप्राचीन व मूळचे रहिवासी राक्षसे, यक्ष, कातकरी, मिल्ल, कोळी वगैरे लोक असावेत. हे अगदी रानटी स्थितींत राहत असून 'धपच' म्हणजे कुत्रे, कोल्हे, लांडगे वगैरे प्राण्यांचें मांस भक्षण करणारे होते; व यांचा बहुतेक उदर-निर्वाह रानच्या कंदफळांवर व शिकारीवर होत असे. येथील लोक अशा स्थितींत असतां इकडे आर्यसंस्कृतीचे कांहीं लोक आले. ते या प्रांताला 'देश' अथवा 'प्रांत' असें न म्हणतां केवळ 'अरण्य' म्हणूनच उल्लेख लागले. त्यांच्या दृष्टीनें असें म्हणण्याइतकी या प्रांताची रानटी अवस्था होती.

वाहेरून आलेले हे लोक जाल्याच बुद्धिमान् व संस्कृतीनें श्रेष्ठ दर्जाचे असल्यामुळे त्यांची या प्रांतांतली वसाहत जोराने फैलावत जाऊन त्यांस येथें सुस्थिति प्राप्त झाली. येथील मूळच्या रहिवाशांस मारून न टाकतां किंवा अन्य तऱ्हेनें त्यांचा समूळ नाश न करतां आर्यांनीं त्यांस आपल्याजवळच राहू दिलें व आपल्या एकंदर वसाहतींत त्यांनाहि जागा

१ राक्षसभुवन, राक्षसतागडो, जाक्षिणवाडी, जाक्षमाता वगैरे शब्द प्रसिद्ध आहेत.

करून देऊन आपल्या कार्यास लावून घेतले, असे दिसते. आर्यांच्या गांवगाड्यांत मूळ अनार्यांचाहि शिरकाव व समावेश झाला. हे दोघे अशा रीतीने एकमेकांसनिध आल्याने दोघांचाहि एकमेकांवर परिणाम झाला.

जे लोक इकडे प्रथम उत्तरेकडून आले ते प्रायः 'नाग' लोक असावेत. यांची मूळची संस्कृति कायम होती. पण यांनी कांही थोडी-फार संस्कृति व भाषा मात्र आर्यांपासून उचलली. इकडे येऊन त्यांनी अनेक गावे वसविली. नागोठणे, पनवेल (< पन्ना-पल्ली), नागपूर, नागांव, (< नागगांव), नागपाडा वगैरे नागांची दर्शक नावे असणारी गावे अजूनहि आहेत. यांची संस्कृति येथील ध्वपापेक्षा बरीच वरच्या दर्जाची परन्तु आर्यापेक्षा कमी दर्जाची अशी होती. हे लोक भारतीय युद्धानंतर जनमेजयाच्या पश्चात् आले असावे, असा ध्वनि हा कवेवरून निघतो.

यापुढे पाणिनीनंतर शकपूर्व सहारणे-सातशेचे सुमारास राष्ट्रीय, वैराष्ट्रीय व महाराष्ट्रीय असे तीन संघ किंवा लोक इकडे आले; व नंतर यांच्या संमेलनाने येथे 'महरट्ट' किंवा 'मराठा' हे लोक झाले असावे.

नागलोक हे वैदिक अपभ्रंश बोलत व महाराष्ट्रीय हे महाराष्ट्रीय भाषा बोलत आणि मग पुढे या दोघांच्या मिश्रणाने मराठी भाषा सिद्ध झाली, असे अनुमान निघते. नाग व महाराष्ट्रीय अशा दोन भिन्न-भिन्न मानवकुळांच्या सम्मेलनांत मराठी भाषेचा उगम झाला असला पाहिजे, यांत संशय नाही. पण हा उगम व याचा पुढील विस्तार कसकसा होत गेला आणि त्याला शेवटचे स्वरूप कसे प्राप्त झाले, त्या सर्व पायऱ्यांचा क्रम निश्चितपणे सांगण्यासारखा पुरावा आज उपलब्ध नाही.

या प्रांताला आपण हल्ली 'मथुरामंडळ' म्हणतो त्या प्रांताला पूर्वी 'सूरसेन' म्हणत असत. या प्रांतांतल्या लोकांच्या मूळच्या

भाषेला 'शौरसेनी' भाषा असें स्वतंत्र व निराळें नांव लोक योजूं लागले. त्याचप्रमाणें गयेच्या आसपासचा जो मुख्य त्याला 'मगध' देश अशी संज्ञा होती. या प्रांतांतल्या भाषेला 'मागधी' असें म्हणत. 'बुखारा', 'पंजाब' वगैरे प्रदेशांतल्या लोकांस 'बाल्हीक' असें म्हणत; व हे 'बाल्हीक' लोक पिशाचांची संतति होय, असें महाभारताच्या कर्ण-पर्वत सांगितलें आहे. म्हणजे या प्रदेशाला प्राचीन काळी 'पैशाच देश' असें म्हणत, हें उघड होतें. या प्रदेशाची राजधानी 'पैशाचपूर' ऊर्फ 'पेशावर' ही होती. पैशाच देशाच्या राजधानीच्या शहरांत व त्याचेभोंवतीं जी भाषा किंवा संस्कृत भाषेचें जें स्वरूप शिष्टांच्या भाषणांत येई त्याला 'पैशाची' भाषा असें म्हणूं लागले आणि त्याप्रमाणेंच 'महाराष्ट्र' या नांवानें समजल्या जाणाऱ्या प्रांतांत जी भाषा लोक वापरूं लागले किंवा संस्कृताचें जें रूप शिष्ट लोक आपल्या व्यवहारांत योजूं लागले तें रूप ही 'महाराष्ट्री' भाषा होय.

वर सांगितलेल्या सर्व भाषा एके काळीं या हिंदुस्थान देशांत चालू होत्या. परंतु इतर बाबींप्रमाणें देशकालपरत्वेन नित्यव्यवहाराच्या भाषेतहि फेरबदल होऊं लागतो. ती 'स्थिर' किंवा 'कायमची' अशी केव्हांहि जिवंत राहूं शकत नाही. या नियमानुसार 'शौरसेनी', 'मागधी', 'पैशाची' व 'महाराष्ट्री' या सर्व भाषांत निरनिराळे फरक झाले व मूळ भाषेच्या रूपाहून भिन्न अशीं नवीं नवीं रूपें या भाषांस प्राप्त झाली. या नवीन व भिन्न रूपांस त्या त्या भाषेचा 'अपभ्रंश' असें म्हणूं लागले; म्हणजे 'शौरसेनी', 'मागधी', 'पैशाची' व 'महाराष्ट्री' या चारी भाषांपासून 'शौरसेनी-अपभ्रंश', 'मागधी-अपभ्रंश', 'पैशाची-अपभ्रंश' 'महाराष्ट्री-अपभ्रंश' असे चार अपभ्रंश सिद्ध झाले.

हे 'अपभ्रंश' किंवा या 'अपभ्रंश-भाषा' कालान्तरानें शिष्टत्व पावून त्या प्रदेशाची मूळ भाषा म्हणून मानल्या जाऊं लागल्या; आणि

१. कांहीं संस्कारांच्या मते पेशावर ही प्राचीन राजधानी नसून तें शहर याहून वगदीं भिन्न होतें.

हैं शालें तेव्हां मूळ भाषांचा लोप होऊन गेला. त्या जनपदलोकांतून अगदी नाहीतशा झाल्या या चार अपभ्रंशांपैकी महाराष्ट्रीच्या अपभ्रंशापासून म्हणजेच महाराष्ट्र-अपभ्रंशापासून आपली आजची 'मराठी' भाषा उत्पन्न होऊ लागली. हळूहळू 'महाराष्ट्री-अपभ्रंशा'चा लोप होऊन त्याची जागा 'मराठी'ने घेतली; व जनपदलोक जास्त जास्त वापरू लागल्यामुळे आणि अनेक बुद्धिमान् ग्रंथकारांनी तिचा आदर केल्यामुळे ती शिष्टसंमत असे भिन्न व नवे रूप पावून 'मराठी' या नांवाने प्रसिद्ध झाली. याच भाषेला मराठी ग्रंथकार 'प्राकृत' आणि 'देशी' अशीं आणखी दोन नावे देतात.

हैं महाराष्ट्र पूर्वी अगदी दाट जंगल होतें. यास दिलेलें 'दंडकारण्य' हें नांव सार्थ होतें; व ज्या वेळीं आर्य लोक येथें रहावयास आले, त्या वेळीं हा सव प्रदेश जवळ-जवळ ओसाड असून यांत कोणाचीच नीटशी वस्ती नव्हती. ज्यांना येथील मूळ लोक समजतात, ते भिड, कोळी, कातकरी वगैरे लोकहि तेव्हां येथें वसलेले नव्हते. ते येथें असलेच तर अशा स्थितीत होते की, एके जागी वर्षानुवर्षे राहून गांवाची वसाहत करण्याइतकी संस्कृति त्यांच्यांत झालेली नव्हती. तेव्हां यदाकदाचित् साधारण प्रगतीची कांहीं मानवकुलें या दंडकारण्यांत राहत असली तरी त्या तसल्या लोकांपासून भाषा घेऊन ती श्रेष्ठ आर्य संस्कृतीचे बाहेरून आलेले लोक आपल्या उपयोगांत आणतील, हैं फारसें संभवनीय वाटत नाही. स्वभाषेसंबंधानें आर्य लोक तर इतके जपत असत की, शब्दांचा केव्हेला वेडावाकडा उच्चारहि त्यांना खपत नसे.

आर्य किंवा आर्यसंस्कृतीचे जे लोक येथें वसाहत करण्यास आले त्यांच्यांत तेव्हांच 'वैदिक' व 'अपभ्रंश' प्रचारांत चाड होते व पुढे 'महाराष्ट्री' भाषा उत्पन्न होऊन तीहि बोली प्रचारांत आली व पुढे हिचीच आजची 'मराठी' बनली गेली.

ठोकळ मानानें असें म्हणतां येईल की—

शकपूर्व ३१००-पासून शकपूर्व १०००-पर्यंत नाग लोक येथें होते. शकपूर्व १०००-पासून शके ४००-पर्यंत यांचें व महाराष्ट्रिकांचें संमेलन झालें. शके ४००-पासून शके ६००-पर्यंत मराठी भाषा बोलण्यांत आली; व शके ६००-पासून शके १०००-पर्यंत ती अक्षरसंनिविष्ट आणि सरस्वती-संस्कृत होऊं लागली आणि यापुढें पांचपन्नास वर्षांत तिच्यांत ग्रंथरचनेस सुरुवात झाली.

सारांश, मराठी व संस्कृत यांचा वंशवृक्ष पुढीलप्रमाणें मांडण्यास हरकत नाही—

वैदिक संस्कृत उर्फ आर्य भाषा (संहिता वगैरे), पौराणिक संस्कृत (आरण्यकें, ब्राह्मणें, उपनिषदें, पुराणांतील जुना भाग) आणि संस्कृत (पाणिनि इत्यादींचे ग्रंथ) या सर्व भाषा ग्रंथसंनिविष्ट आहेत व हे ग्रंथ हल्लींहि उपलब्ध आहेत; त्याप्रमाणें महाराष्ट्रींतहि गाथासप्तशती, रावणवहो, गउडवहो वगैरे ग्रंथ रचिलेले हल्लीं उपलब्ध आहेत. पण महाराष्ट्री-अपभ्रंशांतील मात्र एकहि ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध नाही. हा उपलब्ध होईपर्यंत महाराष्ट्री व मराठी यांचा मधला दुवा थोडासा लेचापेचाच राहणार, हें उघड आहे. पण अपभ्रंश-मराठीच्या पुढील जी 'मराठी', तीत रचिलेले मात्र अनेक ग्रंथ उपलब्ध आहेत; व या स्थळीं आपणांस त्याच (मराठी) ग्रंथांची ओळख करून घ्यावयाची आहे.

गेल्या पिढीतल्या कांही विद्वान् लोकांचें मत याहून थोडें निराळें आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें येथील मूळ रहिवासी मांग, मिह, कोळी

वगैरे अडाणी व रानटी असे लोक होते, हे खरे. शिवाय ते म्हणतात की, या देशांत फार प्राचीन म्हणजे आजच्या इतिहासाच्या किंवा इतिहासकारांच्या कल्पनेच्याहि आटोक्यापलीकडे या देशांत या मूळ रहिवाशांची वस्ती होती. परस्य आर्य लोक यांच्या प्रदेशाला 'दण्डकारण्य' असे कांहीहि नांव देवोत; परंतु या प्रदेशांत हे लोक आपापले सर्व व्यवहार नीट संभाळून संतोषाने नांदत होते. लहानसहान प्राण्यांनाहि भाषा असते. तेव्हां या मूळ रहिवाशांना त्यांची म्हणून स्वतःत अशी कांही तरी भाषा होती. वाणीच्या उच्चाराने विचारांचे प्रदर्शन त्यांस करितां येत होते, याविषयी अगदी शंका येण्याचे कारण नाही, त्यांच्यांत लिपि होती किंवा नव्हती हे जाणण्यास उपलब्ध पुरावा नाही, हे खरे; पण वाढेरून आलेल्या आर्यांची व येथील मूळ रहिवासी अनार्यांची किंवा राक्षसांचीं भांडणे किंवा युद्धे होत असत व अनेक वेळां अनेक तऱ्हेच्या युक्त्या-प्रयुक्त्या योजून त्यांस अडविणे आर्यांना माग पडे, असे मानण्यास जागा आहे. तेव्हां आर्यांच्याइतक्या उच्च दर्जाची नसली तरी कांही तरी विशिष्ट प्रकारची एक संस्कृती येथील मूळ रहिवाशांत असली पाहिजे, हे उघड आहे. अशा मूळ लोकांस आर्यांनी जिकून त्यांच्या प्रांतांत जेव्हां त्यांनी आपल्या वसाहती केल्या तेव्हां मूळ अनार्यांच्या राहणीवर व तसाच भाषेवरहि आर्यांच्या सान्निध्याचा व वर्चस्वाचा सहज परिणाम झाला. मूळ अनार्य लोक आपल्या भाषेत आर्यांच्या भाषेतले शब्द खुशालपणे येऊं देऊं लागले व आपली वाक्य-रचनाहि आर्यांच्या भाषेच्या भरावर करूं लागले असले पाहिजेत. हे लिहिणे बऱ्याच अंशी काल्पनिक आहे. याला जुन्या लेखांचा किंवा चांगल्याशा प्रमाणांचा आचार नाही. तेव्हां हे या लोकांचे म्हणणे चांगल्या आचारांनी प्रस्थापित होईपर्यंत तूर्त तरी मानतां येण्यासारखे नाही.

याप्रमाणेंच कांही लोकांचे म्हणणे असे पडते की, संस्कृत भाषा ही मूळची आर्यांची अस्सल भाषाच नव्हे. भाषेचे नांव प्रायः ती भाषा

ज्या प्रांतात बोलतात त्या प्रांतावरून व जे लोक ती वापरतात त्या लोकांवरून पडते. जसे ग्रीसवरून ग्रीक, फ्रान्सवरून फ्रेंच, जर्मनीवरून जर्मन इत्यादि. परन्तु 'संस्कृत' या शब्दाशी साम्य पावणारा असा एकहि देश हल्ली नाही व पूर्वीहि कधी नव्हता. इतकेंच नव्हे, तर 'संस्कृत' या शब्दावरूनच कोणत्या तरी इतर भाषेवर 'संस्कार' घडवून व सुधारून ही संस्कृत भाषाहि नवी केली असली पाहिजे, असें सहज मनांत येतें. वेदांत व पाणिनीचे ग्रंथांतहि 'संस्कृत' असा भाषावाचक शब्द नाही. तेव्हां जी एक नवी भाषा येथें मूळभाषेची झाली तिलाच 'संस्कृत' हें नवें नांवहि दिलें. या नवीन भाषेचा किंवा तिच्यांत आणखी अपभ्रंश झाल्यावर त्या अपभ्रंशाचा महाराष्ट्र-देशांतील भाषेशी विशेष संबंध आला. 'महाराष्ट्र' या शब्दावरूनच असें दिसतें की, या देशांत एक 'महा' म्हणजे मोठे 'राष्ट्र' नांदत होतें. 'महाराष्ट्र' शब्दाची ही व्युत्पत्ति कोणी कोणी मान्य करीत नाहीत. हा शब्द अनेक प्रकारांनी व्युत्पादण्याचा विद्वानांनी यत्न केलेला आढळतो. 'मृत+हर' म्हणजे केवळ प्रेतवाहक असे महार, त्यांचें म्हणजे महारांचें (महार+राष्ट्र) राष्ट्र म्हणून 'महाराष्ट्र' ही व्युत्पत्ति बालिश म्हणून टाकून दिली तरी 'महारय' ऊर्फ 'महारठ' या लोकांचें राष्ट्र ते 'महाराष्ट्र', ही व्युत्पत्ति लक्षांत घेण्याजोगी आहे. कोणी असेंहि समजतात की, येथें फार प्राचीन काळी 'रष्ट्र' नांवाचे लोक राज्य करीत होते. या 'रष्ट्र' शब्दाचें संस्कृतांत 'राष्ट्र' असें रूपांतर केलें, व यांच्या प्रांताला 'महाराष्ट्र' असें म्हणूं लागले; आणि या राष्ट्राची जी मूळची भाषा तिचा आपोआप भाषेशी संबंध येऊन इकडहलू 'मराठी' किंवा 'देशी' ही भाषा बनूं लागली. ही मूळ भाषा अस्सल या प्रांताची आहे असें सांगतांना देशी पक्षाचे विद्वान् असें म्हणतात की, अजून मराठी भाषेत असे पुष्कळ शब्द आहेत की, ज्याचा संबंध संस्कृताशी जोडतां येणें कठीण आहे. उदाहरणार्थ:—डोळा, पोटा, हाड, वाट, आई, बाप, दोरी, येव, गवत इ. इ. तसेंच 'दिंडी, आवी' वगैरे छंदहि अस्सल देशी आहेत. ते

मूळचे येथेलेच जन्मलेले, येथल्या मूळच्या लोकांच्या तोंडचे दिसतात. त्यांचा उगम संस्कृताशी लाविता येणार नाही. या व असल्या अनेक कारणांवरून 'मराठी' ही भाषा स्वतंत्रपणे मूळची येथील, व या भाषेचे बीज याच जमिनीतले, असे ते मानितात. वडाचे लहानशा कगाएवढे मूळ बी असून त्यावर हवा, पाणी आणि जमीन यांचा पूर्ण संस्कार घडून जसा त्याचा प्रचंड वटवृक्ष होतो आणि मा त्याचे आदिकारण लहानशा मुंगीच्या डोक्याएवढे बी असेल हे जसे चमत्कारिक भासते, तसेच मराठी भाषेचे झाले आहे. तिचे मूळ बीज काय व कोणकोणत्या इतर संस्काराने आणि कशाच्या परिणामाने ती आजच्या रूपाप्रत पावली, हे सांगणे फार कठीण आहे. फार तर इतके म्हणता येईल की, महाराष्ट्री-अपभ्रंश जाऊन जीत आजच्या मराठीची स्पष्ट ओळख पटेल असे स्पष्टपणे मित्र रूप अदमासाने दहाव्या-अकराव्या शतकांत तयार झाले असावे.

हा अदमास बांधण्याचे धोरण साधारणपणे पुढीलप्रमाणे आहे. हल्ली उपलब्ध असलेल्या शिलालेखांपैकी सर्वांत जुना असा पळसदेवाचा शिलालेख आणि त्यानंतर जवळजवळ दोनशे वर्षांनी लिहिलेली ज्ञानेश्वरी या दोहोंतील भाषासरणी स्पष्टपणे मित्र आहे. त्याचप्रमाणे ज्ञाननाथाची ज्ञानेश्वरी आणि एकनाथी ग्रंथ यांच्याहि भाषा अगदी मित्र आहेत. आणि यापुढेहि एकनाथी भाषा व शिवनाथ ऊर्फ शिवदिन केसरी यांची भाषा यांतहि असाच स्पष्ट फरक नजरेस पडतो. म्हणजे एकाच नाय-संप्रदायांतील दोनदोनशे वर्षांच्या अंतरांतले ग्रंथ घेतले तर त्यांच्या भाषेचे स्वरूप इतक्या अवधीत स्पष्टपणे मित्रत्व आणि विशिष्टत्व पावते. आनंद-संप्रदायांतील ग्रंथकारांतहि हाच प्रकार आढळेल. तुकाराम आणि महीपति या गुरुशिष्यांच्या जोडींतहि अवळ-जवळ दोन शतकांचेच अंतर आहे, व यांच्या भाषेतहि असाच फरक पडलेला दिसतो. म्हणजे साधारण मानाने दर दोनशे वर्षांनी भाषेत ओळखण्याइतका स्पष्ट फरक पडतो, असे म्हणण्यास हरकत नाही. पहाट आणि सकाळ, किंवा सायंकाळ आणि रात्र यांत पहाटेची सकाळ, व सायंकाळची रात्र इतक्या हळूहळू

होते की, अमुक एका क्षणीं एक संपून दुसरीस प्रारंभ झाला, असें कळत नाही. पण क्षणोक्षणीं पडत जाणारा फरक दोन घटकांच्या अवधीत इतका स्पष्ट होतो की, त्यांत कोणाचीहि चूक होण्याचा संभव राहत नाही. हाच प्रकार भाषेचाहि आहे. जिवंत किंवा बोलती भाषा दरसाल हळूहळू सूक्ष्मपणाने पालटत असते. पण हा सूक्ष्म पालट होता होता दोनशें वर्षांच्या अवधीत चांगलाच पालट पडतो; व हा दोनशें वर्षांत झालेला पालट स्पष्ट अशी भिन्नता पावून स्वतंत्र रूप प्रकट करतो. हाच क्रम आपण मार्गे नेऊन लावून ज्ञानेश्वरीमार्गे दोनशें वर्षे ज्ञानेश्वरी भाषेस प्रथम सुखात झाली असावी, असें सहज म्हणू शकूं.

शौरसेनी, मागधी, पैशाची व महाराष्ट्री या स्वतंत्र भाषांत साधारणपणे शके ८००-मध्ये ग्रंथ रचिले जात असत. राजशेखराने लिहिलेल्या 'कर्पूरमंजरी' या नाटकांत 'महाराष्ट्री' भाषा आहे. या ग्रंथांत नेहमीं ज्यांच्या तोंडीं संस्कृत भाषा असावयाची अशा वरच्या दर्जाच्या पात्रांच्या तोंडींहि राजशेखराने प्राकृत भाषाच घातली आहे. यावरून याच्या काळी (सुमारे-८५० शक) प्राकृत (महाराष्ट्री व दाक्षिणात्य) भाषा ही सरसदा प्रचारांत असली पाहिजे, असें दिसते. वर उल्लेखिलेल्या चारी भाषा या वेळीं प्रचारांत होत्या. यापुढे दोनशें वर्षांनीं या भाषांचे 'अपभ्रंश' प्रकार सिद्ध झाले असल्याचे दिसून येते. म्हणजे महाराष्ट्री-अपभ्रंश हा सुमारे शके १०००-मध्ये प्रचारांत असला पाहिजे, असें होतें.

'अपभ्रंश' हा शब्द 'उत्क्रान्त' या शब्दाप्रमाणेच थोडा घोटाळा उत्पन्न करणारा आहे. 'अपभ्रंश' हा शब्द संस्कृत आहे, व तो संस्कृताच्या दृष्टीनेच लावलेला आहे. संस्कृतापासून भिन्नत्व पावणें म्हणजेच अपभ्रंश पावणें, भ्रष्ट होणें, असा अर्थ होतो. वास्तविक पाहतां परिस्थितिपरिणामानें व कालमानानें सुधारत जाऊन बदल होणें यालाच 'अपभ्रंश' तयार होणें असें म्हणतात. तेव्हां भाषेत कालमानानें फरक व सुधारणा होऊन भिन्न स्वरूप दिसूं लागणें किंवा 'अपभ्रंश' होणें याला दोन शतकांचा अवधि पुरा होतो. अपभ्रंशाचा आणखी अपभ्रंश होण्यालाहि आणखी इतकाच अवधि

खोटावा लागेल, हें म्हणणें आतां ओघानेंच आलें. शके ८००-मध्ये महाराष्ट्री प्रचारांत होती व शके १२००-मध्ये मराठी प्रचारांत होती, या दोन्ही गोष्टी सिद्ध आहेत. तेव्हां दोहोंच्या मधली पायरी जी महाराष्ट्री-अपभ्रंश ती शके १०००-मध्ये किंवा त्या सुमारास प्रचारांत असली पाहिजे, असा तर्क बांधण्यास कांहींच हरकत नाही.

आतां शौरसेनी, मागधी, आणि पिशाची यांचे अपभ्रंश ग्रंथांत स्पष्टपणें आहेत, व ते तेथे सांपडतात. तसा महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश (महाराष्ट्री-अपभ्रंश) स्पष्टपणें असा ग्रंथांत अजून कोठें सांपडलेला नाही. तरी तो होता, याबद्दल लवमात्र संशय घेतां येत नाही. महाराष्ट्री-अपभ्रंश होता इतकेंच नव्हे, तर मराठी ग्रंथकारांस तो माहीतहि होता. संतोषमुनि या नांवाचा एक ग्रंथकार पंधराव्या शतकांत होऊन गेला. हा आपल्या ग्रंथांत म्हणतो :—

मागां व्यासादिक महामुनी । कथा बोलिले संस्कृत बाणी ।

तें आतां महाराष्ट्रभाषा करौनि । वानीजतायें ॥

मागधी आणि शौरसेनी । पिशाच अपभ्रंश जाणी ।

संस्कृत प्राकृत या षट्वाणी । आणिकें छपन्न भाषा ॥

या भाषांचे पाकविस्तार । करावेया 'मराठी' एक चतुर ।

तियेचेनि प्रसादें जाणिजेत विचार । षट् भाषांचे ॥

म्हणोनि संस्कृताची टीका । महाराष्ट्री म्हणिजताये आइकां ।

जेंसी हेमाची मुद्रिका । वरी गरुड पावू ॥

मराठी ग्रंथकारांस अपभ्रंश माहीत होता, पण महाराष्ट्री-अपभ्रंशांतली रचना आपणांस हळीं उपलब्ध नाही. तरी महाराष्ट्री-अपभ्रंशाचा काल शके १०००-च्या आसपासचा धरून चालण्यास

१. या ग्रंथकारानें संस्कृत हें मराठीपुढें केवळ पोर जाहे, असें सांग-
तांना एक गमतीची कौटी केली आहे. तो म्हणतो, "माझे थोटे विचारतील
की-संस्कृत तर देव बाणी । तरी तियेसि उपमा करे सानी ? यास उत्तर
असें की-महाराष्ट्री स्त्री लिगबाक्य । आणि संस्कृत तंव नपूसक । म्हणोनि
बालकत्व आईक । तेयासचि साजे ॥"

कांहीं एक हरकत दिसत नाही, आणि महाराष्ट्री-अपभ्रंशाचा पूर्णावस्थाकाल १००० शक मानला तर मराठीचा उगमकालहि शके १००० हा मानावा लागतो. यापुढे शें-दोनशें वर्षांच्या अवधीत महाराष्ट्री-अपभ्रंश नामदेव होऊन, मराठीत ग्रंथरचनेचा झपाटा सुरू होणें अवश्य होतें, असें बरील सरणीनें म्हणावें लागतें; व हा असा झपाटा शके १२००-मध्यें सुरू होता, हें निःसंशय आहे.

कालाचा निर्णय असा लावल्यावर स्थलासंबंधीचा विचार करणें थोडेंसें अवश्य आहे. मराठी भाषा जेथें वावरते त्या प्रांताच्या सीमा पुढीलप्रमाणें आहेत.

दक्षिण—उत्तरकानडा जिल्हा.

उत्तर—सातपुडा व विंध्य.

पूर्व—छोटानागपूर व आंध्रप्रांत.

पश्चिम—आरबी समुद्र.

या सीमांच्या आतील प्रांतांत मराठी भाषा आपल्या पूर्णवैभवानें नांदतांना दिसते. तेव्हां तिचें राहण्याचें मूल माहेरघरहि याच प्रांतांत कोठे तरी असलें पाहिजे.

साठीलक्ष देव महाराष्ट्रक । तेथिचे रावे शिहाणे सुभद्र ।

वेद-शास्त्र चातुर्पांथी पेटू । भरली तिये देशी ॥

ऐसे ते महाराष्ट्रराये सुंदर । बरी महाराष्ट्र भाषाचतुर ।

तेही वसविले गंगातीर । क्षेत्र अंबकूवेही ॥

पश्चिमे अंबकू पूर्वे सागर वेही । द्वादश योजने उभय गंगातीरी ।

ऐसे तें गंगातट महाराष्ट्री । वसिजे पुण्यातन ॥

तिये महाराष्ट्री गंगातीरी महंतु । तेथ सदां ईश्वरावतारु क्रीडतु ।

असें लिहिलेलें आढळतें. पश्चिम दिशेला समुद्रतीरावर सांवतवाडीखाली प्रांतांत कोंकणी मराठी बोलतात. ही मराठी म्हणजे मिश्र व रूपांतर पावलेली मराठी होय. वरचे अंगाला म्हणजे पूर्वेकडे छोटानागपूरपलीकडे अशीच रूप पालटून मिश्र वेयांतली मराठी दिसते. पश्चिम समुद्राच्या दक्षिण बाजूला जशी सांवताची वाडी, तशीच उत्तर बाजूला डहाणू—

उंबरगांव ही शीव समजण्यास हरकत नाही. पूर्व समुद्राकडे वाईनगंगेची रेवा गोदेपलीकडे वाढविली असता जी सीमा येते ती, म्हणजे आंध्रदेशाच्या अलीकडचा प्रांत ही पूर्ववाजूची सीमा मानण्यास हरकत नाही. या चार सीमांचे आंत मराठीचं माहेर कोठे तरी असले पाहिजे आणि या सीमेच्या आतील गोदावरीच्या तीरी वैदर्भात ते ठिकाण असावे, असे वाटते. गोदेचे दोन्ही कांठ, पैठण व बऱ्हाड (वर्धातट) ही या भाषेच्या वाढपणांतली क्रीडास्थाने निःसंशय होत. तिचें तान्हे रूपडे येथेच पहावयास सांपडेल व तिचें उत्पत्तिस्थानहि येथेच नजरेस पडेल, असा तर्क होतो.

कोणत्याहि भाषेचा नक्की जन्मकाळ सांगणे हें शक्य नाही. त्याच-प्रमाणे मराठी भाषेची सुखात कधी झाली, हेंहि अगदी निश्चितपणे सांगतां येण्यासारखें नाही. फारच विरळा आढळणारा एखादुसरा शब्द किंवा शब्दाचें एखादे रूप सोडून दिलें, तर शालिवाहन शकाच्या नवव्या किंवा दहाव्या शतकापर्यंत निव्वळ मराठी असा एकहि लेख आपणांस हल्ली उपलब्ध नाही. शालिवाहन शके ९०५-चे सुमारास कोरलेला असा एक शिलालेख उपलब्ध आहे; याला लेख असे म्हणणेंहि फारसे शोभणार नाही; कारण हें एक केवळ लहानसे वाक्य आहे. हें वाक्य असे:—

श्री चावुण्डराजे करविलें

राचमहड गंग नांवाच्या राजाच्या कारकीर्दीत एक अतिशय अवाढव्य

१. हें वाक्य श्रीगोमतेश्वराच्या पुजाच्याने 'श्रीरावणराजे करविलें' असें मला वाचून दाखविलें; व हा पुतळा रामाच्या वेळचा आहे, असें मोठ्या आप्तानें सांगितलें. हा लेख शके १०३८ इ. सन १११६ मध्ये कोरला, असें कांहीं ग्रंथकार म्हणतात. पण ही चुक दिसते. हा लेख शके ९०५-मध्येच लिहिला गेला, असें अनेक पुराव्यावरून दिसतें. फार तर याचे खाली 'गंगराजे सुतालें करविलें' हें वाक्य कांहीं वर्षे मागाहून लिहिलें गेलें असेल. हीं दोन्ही वाक्ये निरनिराळ्या काळीं कोरलीं गेली आहेत, असें तेथें जाऊन तीं प्रत्यक्ष पाहिलीं असतां दिसतें.

असा बाहुबलजी ऊर्फ गोमंतेश्वराचा प्रचंड दगाडी पुतळ्या उभारल्यानंतर हा पुतळ्या त्या राजाचा प्रधान जो चावुण्डराय त्याने करविला, हें त्या काळच्या सर्व लोकांना व पुढील पिढ्यांना जाहीर करण्याच्या हेतूने त्या पुतळ्याखाली निरनिराळ्या प्रचलित भाषांत या अर्थाची वाक्ये कोरविली. शके ९०५-च्या सुमारास हा शिलालेख किंवा हें वाक्य कोरविलें गेलें असलें पाहिजे. यावरून इतकें स्पष्ट होतें की, त्या वेळी मराठी भाषा बोलणारे व शिष्ट समजून ती प्रचारांत वापरणारे बरेच लोक त्या प्रांती असले पाहिजेत; व संवंध वाक्य रचिलें आणि लिहिलें जाण्याइतकी मराठी भाषा इतर भाषांपासून त्या काळीं अलग होती.

या कालानंतर सुमारे दीडशें वर्षांनंतर म्हणजे शके १०५१-मध्ये चाळुक्य-वंशांतल्या सोमेश्वर या राजानें रचिलेला एक ग्रंथ आहे. याचें नांव 'मानसोल्लास' अथवा 'अभिलषितार्थ-चिंतामणि'. या ग्रंथांत मराठी रूपें व मराठी शब्द तर ठिकठिकाणी आले आहेतच, पण या ग्रंथाच्या एका भागांत कांहीं मराठी पद्येहि आली आहेत. यांपैकी मराठी पद्ये त्या ग्रंथाच्या भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील जुन्या पोथीवरून उतरून देतो.

(१) जेणे रसातळ उणु मत्स्यरूपें वेद आणिले

मनु शिवक वाणिले तो संसार सागर तारण मोहंता

रावो नारायणु जो गीची

अर्थ:— ज्याने रसातलांतून मत्स्यरूपानें वेद आणिले, मनु-शिव वर्णिले (स्तविले) तो संसारसागर तारक मो(ह)हंता राजा नारायण

(२) जो गीची जाणे गाइजे बहुपरिरूपे निहोंगो मय सैकः शेशनले

सुलघु शशजन मान वंकसे

याचा अर्थ नीट लागत नाही.

सोमेश्वरानें आपल्या ग्रंथांत निरनिराळ्या रागतालांची माहिती सांगतांना हें पद्य दिलें आहे; व महाराष्ट्रांतील बायका कांडतांना ओव्या म्हणतात असेहि त्यांत लिहिलें आहे. यावरून या वेळी (शके १०५१-मध्ये) मराठीत अनेक प्रकारचीं पद्ये रचिलीं जात असत व मराठी

भाषेतल्या अत्यंत प्रचलित असा ओवीछंद तोहि या वेळीं चांगला प्रचारांत येऊन घरांतल्या वायकांच्या दळणकांडणापर्यंत जाऊन शिरला होता, असें म्हणतां येतें.

यानंतरचा अष्टावीस वर्षांचा म्हणजे शके १०७९-मधील एक शिलालेख येथें देतोः—

श्री चंगदेव दंडनाकें विष्णुगृह केलें । ईश्वर

संवच्छरी नोकजले । प्रासादी बस व ण स व

गा तेहाचे पुत्त भावया । स्तंभा

निष्कृती सोनेया साहस्रु एकु १००० प्रासादी बस कर

वातोत्तरे भूमी १०० दाउ पसाउ बाहिरा । सकु १०७९

मंगल मह श्री ।

हा शिलालेख गारदौडापासून सुमारे सहा मैलांवर पळसदेव म्हणून गांव आहे तेथील एका देवळाचे खांबावर आहे. पळसदेव हें गांव भीमेच्या कांठीं असून हजार-वारासो वर्षांपूर्वी फार भरभराटीचें ठिकाण होतें, असा पुरावा या ठिकाणीं सर्वत्र नजरेस पडतो. गांवांत अनेक सुंदर देवळे असून नदीला घाट व पायऱ्या बांधलेल्या आहेत. गांवापासून सुमारे पाऊण मैलावर थोडेंसे जंगलांत असें हें देऊळ आहे. शिलालेखांतील मजकुरावरून हें देऊळ प्रथम 'विष्णुगृह' म्हणजे श्रीविष्णूचें मंदिर होतें. पण पुढें केव्हांतरी—मुसुलमानी राजवटींत (?)—यांतील मूर्तीचा विध्वंस झाल्यावर त्या ठिकाणीं हल्लींच्या नवीन मूर्तीची स्थापना झाली. हल्लीं या देवळाला श्रीसरदेवराचें देऊळ असें म्हणतात. नहुष म्हणून राजा शापामुळें सरड झाला तेव्हां या ठिकाणीं तो पडला म्हणून या देवळाला सरदेवराचें देऊळ म्हणतात, अशी एक कथा त्या प्रांतांत प्रचलित आहे. हें देऊळ चालुक्य-वंशांतले राजे राज्य करीत असतां त्यांच्या कोण्या एखाद्या मांडलिकानें बांधले असावें.

देऊळ जुन्या चालुक्य-मांडणीचें आहे; व एकाच प्राकारांत एका-

सारखी एक अशी ही दोन देवळे आहेत. दक्षिणेत दोन-दोन किंवा तीन-तीन देवळे अशी एका प्राकारांत बांधलेली अनेक ठिकाणी आढळतात. पळसदेव येथील या जोड-देवळांपैकीं एका देवळाच्या खांबावर लहानसा चौकटीसारखा भाग दाखवून त्यावर हा शिलालेख कोरला आहे. शिलालेखाच्या दोन ओळी आहेत; व त्यांची लांबी १९ इंच असून रुंदी १ इंच आहे. अक्षरांच्या आकाराचें प्रमाण सोबत दिलेल्या छायाचित्रावरून ध्यानांत येईलच. शिलालेख एका लांब कागदावर वठवून घेऊन तीं अक्षरें दुसऱ्या कागदावर ट्रेस करून घेतलीं व मग पुस्तकांत देतां येण्याकरितां सोयीचे तुकडे पाडून त्यांचें हें छायाचित्र दिलें आहे.

ज्यांवर शक संवत्सर दिला आहे अशा प्रसिद्ध झालेल्या सर्व शिलालेखोपेक्षां हा जुना आहे. जाधवांच्या राजवटीपूर्वीचा असा शिलालेख आपणांस नीट माहीत नव्हता. आतां हा त्यांच्या पूर्वीच्या म्हणजे राष्ट्रकूटांच्या राजवटीतला शिलालेख सांपडला. यावरून राष्ट्रकूटांच्या राजवटीत मराठी भाषा चांगली प्रचलित होती, असे स्पष्टपणे मानण्यास व म्हणण्यास हरकत नाही.

शिलालेखांतील अक्षरांचें वळण फार जुने आहे. यांतील 'ई', 'उ', 'ण' वगैरे अक्षरें तर विशेष चितनीय आहेत. दुसरी एक महत्त्वाची लक्षांत धरण्यासारखी बाब अशी की, या संबंध शिलालेखांत एकहि पृष्ठमात्रा नाही. यावरून सुमारे आठशें वर्षांपूर्वी पृष्ठमात्रा देणें आणि ती न देणें हे दोन्ही प्रकार महाराष्ट्रांत चाट्ट होते, असे म्हणणें भाग पडतें. पृष्ठमात्रेची बहिवाट प्रथम को व कशी पडली, हें कळत नाही. कदाचित् ताडपत्रावर डोक्यावरील मात्रेची तिरपी रेष काढणें जरा कठीण असल्यामुळे त्याऐवजीं पाठीमागे उभी रेष देऊन मात्रेचें चिन्ह दाखविण्याची योजना अमल्यांत आली असावी; व पुढें ताडपत्र जाऊन कागदाचा उपयोग होऊ लागल्यानंतर तीच बहिवाट कांहीं दिवस राहिली असावी. शके चौदाशेंनंतर ही बहिवाट बंद झाली. शके चौदाशेंनंतर

लिहिलेला एकहि लेख ज्यांत पृष्ठमात्रा आहे असा उपलब्ध नाही.

या काळापुढला आणखी तीस वर्षांनंतरचा म्हणजे शके ११०९-मधला एक शिलालेख प्रसिद्ध आहे. हा शिलालेख परळ येथील बंगला हल्ली ज्यांत “रिसर्च लॅबोरेटरी” म्ह. वैद्यकाचे संशोधनगृह आहे ती इमारत बांधीत असतांना त्या ठिकाणी पायांत सांपडला.

यांत कोंकणाच्या अपरादित्य नांवाच्या एका राजाने तीर्थांत स्नान करून श्रीवैद्यनाथ देवास पंचोपचार पूजेसाठी ‘पद्मष्टि’ म्हणजे हल्लीची ‘साष्टी’ यांतील माहुलीजवळील एका जमिनीचे उत्पन्नापैकी २४ द्राम उत्पन्न दिल्याचे नमूद केले आहे. शिलालेखाच्या साडेचोवीस ओळी असून त्यांपैकी साडेएकवीस ओळींची म्हणजे पूजाअर्चेसाठी ही देणगी दिल्याचा ज्यांत उल्लेख आहे त्या मजकुराची भाषा संस्कृत आहे. पुढील सुमारे दोन ओळींची भाषा मराठी आहे.

॥ संवत् ११०९ सा १००० विपरा मनात् ॥
पीतयां श्रीवैद्यनाथवासी भालसकुटुंबिनापाडा ॥ तद्वाची
मायगाढां विरुविज्ज ॥

तर्जुमा:—

(२२)

॥ अयं तु जो कोणु हवि ए शासन लो

(२३)

पीतेया श्रीवैद्यनाथदेवाची भालसकुटुंबीना पडे ॥ तद्वाची

(२४)

मायगाढां विरुविज्ज ॥

अर्थ—आतां जो कोणी होऊन हें शासन मोडील त्याला श्रीवैद्यनाथ देवाची शपथ. तो सहकुटुंब पतन पावेल. त्याचे आईला गाढव लागेल.

लेखांत प्रारंभीची व मूळ मजकुराची सर्व भाषा संस्कृत असून

१. या लेखातील ‘भाल’ या शब्दाचा अर्थ ‘शपथ’, हे माहीत नसल्यामुळे डॉ. भाऊदाजी जगरे सर्व मंडळींनी वाक्यार्थ काहीं तरी जमविला आहे.

[पृष्ठ १७ पहा.]

शेवटली 'भाळ' किंवा शपथ तेवढी मराठी लिहिली होती. यावरून एक गोष्ट उघड दिसते की, या वेळीं दरबारी शिष्ट लोक संस्कृत भाषेचा आश्रय करीत, पण एकंदर जनसमाजांत मराठी भाषेचा प्रचार सडकून चाट्ट होता. लोक ती नेहमी बोलत व संस्कृतापेक्षा ती बोललेली जास्त समजत. जो मजकूर सर्वांना समजेल व वळेल अशा रीतीने जाहीर करणे असेल तो संस्कृताचा शिष्टाचार वाजूस गुंडाळून ठेवून मराठीत सांगणे शक्य ११०९-मध्यें अवश्य होतें. म्हणजे या वेळीं ही भाषा सर्वत्र उपयोगांत येत असे, हें उघड आहे. यानंतरचे शिलाहार-वंशांतल्या भोज राजाच्या काळचे असे अनेक ताम्रपट उपलब्ध आहेत. यांपैकी चार ताम्रपट 'भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ'ने प्रसिद्ध केले आहेत. या ताम्रपटावर ताम्रपटांचा काल 'साल्वान शके ४१०' असा दिलेला आढळतो. परंतु ४१० ही कालगणना साल्वान शकाची नसून इतर-बहुतरून 'शिलाहार'-राजांची असल्यामुळे हे लेख बरेच अलीकडले असावे, असे त्यांत दिलेल्या संवत्सर, तीथ, वार वगैरे बाबींवरून म्हणतां येते.

[पृष्ठ १६-वरून]

हा शके ११०९-मधला शिलालेख हल्लीं जेथें बौद्ध-संशोधन-मंदिर आहे तेथें सांपडला. काहीं दिवसांपूर्वीं तो तेथें गेलों असतां मासे मित्र श्री. डॉ. ज्ञानेश्वर आत्माराम तर्खेकर M. B. B. S.-प्रसिद्ध व्याकरणकर्ते कै. दादोबा पांडुरंग यांचे पुतणे-यांनीं मला सांगितलें कीं, या मंदिराचे ठिकाणीं फार वर्षांपूर्वीं एक देऊळ (शिवालय) होतें. पुढें कालांतरानें ख्रिस्ती लोक या प्रांतांत आले, त्यांनीं हे देऊळ मोडून याचें ख्रिस्ती घर्माचें देवालय (चॅपेल) केलें. नंतर हें इंग्रजांचे ताब्यांत आलें आणि यांत काहीं खुस्ती करून हें त्यांनीं गव्हर्नराचें राहण्याचें ठिकाण केलें. प्रसिद्ध 'एल्फिन्स्टन्' साहेब येथेंच राहत असत. अलीकडे इ. स. १९१३-चे सुमारास या इमारतीचा काहीं जुना भाग पाडोंत असतां, या पडक्या भिंतींत धुपाचा मुरलेला वास दवरवत होता. त्याच वेळेस येथें जणोंत असतां काहीं ठिकाणीं जमिनींत मनुष्यांचीं हाडें सांपडलीं. त्यांतच हातांतल्या काळया व हिरव्या बांगड्यांचे तुकडे वगैरेहि सांपडले. हीं हाडें व बांगड्यांचे तुकडे वगैरे डॉक्टर-मजकुरांनीं जपून ठेविले आहेत.

या ताम्रपटांचा काळ शालिवाहन शके ११२६ हा असावा, असे वाटते. कोणी कोणी तर हे ताम्रपट अगदीच अविश्वसनीय समजतात.

१. शके ४१०-मधील म्हणून समजला गेलेला ताम्रपट. मुळांत ओळी कशा तोडल्या आहेत हे पुढे अक्षरावर 'अशी रेष देऊन दाखविले आहे:-

राम रमा
रामचंद्र
माता सहि
त नाम
मामतं

स्त्री स्वहस्ते सक', स्त्री साळ्वान सक
वरस चारस' ४१० नाम सवळर' वीभव मास
सरावण नक्षत्र आनृदा दीन सोमवार तदिनी
व्रीती पत्र व्हीहीळ त्रुपव'रा राजा भोज राजे
करीता' व्रीती पत्र व्हीहीळ रायेबाग सीहया।
सन स्त्री गावीच दव म्हादव साक्ष सी' दस्वर
साक्ष म्हालक्षुमी काळीक' भवानी साक्ष
क्षत्रपाळ मईर'व सक्ष' समस्त दव साक्ष कळ

पाडवाराचा' कळावासी दतराम स्त्री गावीचा पाडवाराच व्रीतीपत्र
लीहीळ स' मसत बईसानी पाटील राय भा' रदन मगळ मटी भट
समस्त' पाटील कानोजी कुळकणी लक्ष्मन' सटी गुरव जयरामी
सुतार ना' गणा कुवार लक्ष्मीमान मडीवाळ' रानु न्हावी गगु व
सीताप्पा तरा'ळ कोळीमान समस्त बईसानी' पाडवाराच व्रीतीपत्र
लीहीळ स्त्री' गावीचा मगळ मठ मडाचे' म्हाकाल काम नाईक
म्हणउनु' यासी साक्ष कला सीरगावीचा पा'डवार गग नाईक हाच
पाडवार आपुली मुपमुद्रा गा व मळ' द गण नाग पासा यास
नीक्षो' पीळा आस पाडवाराच व्रीतीभोग' ण व व्री सत पाव सानारा
सोम' णच इसतकी पत्र वडवीळ यासी' आसत मानीती तर लक्ष्मी
पानकी' होती च्छसुरीया सा दस्तरी साक्ष' पा'डवार म्हाकाल काम-
नाक यास

भोज

यानंतर शक ११३०-च्या सुमारचा एक चांगला शिलालेख हल्ली प्रसिद्ध आहे. या शिलालेखाच्या एकंदर २६ ओळी असून त्यांपैकी शेवटच्या पांच मात्र मराठीत आहेत. बाकी लेख संस्कृतांत आहे. तरी काल दर्शविणारी २१-वी व मराठी भाषेच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या अशा पुढील पांच मिळून २१ ते २६-पर्यंत सहा ओळींतील उतारा बर्जस आणि फ्लीट यांनी आपल्या प्राचीन लेखसंग्रहांच्या पुस्तकांत दिलेल्या ठशावरून पुढे देतो.

१. तत्तिथ्रीणके ॥२८ प्रभवसंबलरेशावणमासेषि
मारवाचं ग्राहण समये श्रीला इदवेन - - - - -

॥६ यापाटणीकेके ॥७ पटेतेहाता मसिआउळोराऊ
देताग्राहकापासीतोमठादीकला ॥ घाहाणा जलिकनेया
पासीव्रह्माक्ष तेव्रह्मणी दीडले ॥ ग्राह

कापासीदामावावीसोधा स्याहीनगरं दीडला ॥ तलदाह
यावैलांसिदावे ॥ घाहीगिन्ना आसूपाठीनि धवेंग्राहका
पासी ॥ पाठपोफ ती ग्राहकापासी ॥ परि

लेआपाणे ग्रादाणा वीलोदिमठादीकली ॥ केतीपाणे
वाहतिनेतीपा प्रतिपलीपलीतला ॥ ७४ तेमविजे तम
ठीनेन माणे मवायेका पाउमठाजई ॥ अर्दु
मापहारीरपावेसूकातधाभूमिः ॥ बतराघाट विछेद

[पान १८ वरून]

“मोज” हीं अक्षरें गुजराती आहेत. बाकीं अक्षरें बालबोध आहेत. हा ताम्रपट अस्सल नाही, हें उघड आहे.

१. सानदेशांतील पाटण येथील या शिलालेखाच्या कांही भागाचा उतारा तेलकागदामें अक्षरें फोटोवरून छापून बँकन वर दिला आहे. सदरद्व

[पान २० वहा.]

२१ स्वस्ति श्री शके ११२८ प्रभवसंवत्सरे श्रावणमासे पौष्णमास्यां चंद्रग्रहणसमये श्री सोमदेवेन सर्वजनसंनिद्धौ हस्तोदकपूर्वकं निजगुरुचित्रमठायामस्यानं ।

२२ वत्त ॥ तद्यथा ॥ इयां पाटणीं जें केणें उघटे तेहाचा असि आळीं जो राउला होता ग्राहकापासी तो मडा दीन्हला ॥ ग्राहणां जें विकतेयापासीं ब्रह्मोत्तर तें ग्राहणी दीन्हलें ॥ ग्राह

२३ कापासीं वामाचा वीसोवा आसुपाठी गनरें दीन्हला ॥ तुलदाइयां वेंलां सिद्धवं ॥ बाहीरिला आसुपाठी गिधवें ग्राहकापासी । पांच पोफली ग्राहकापासीं ॥ पहि

२४ लेआ घाणे आदाणाची लोटि मठा दीन्हली ॥ जेती घाणे बांहति तेतीयां प्रति पली पली तेला ॥ एष जे मविजे तें मढीचेन मापें मवावें मापाउ मडा अर्दें ॥ अर्दें

[पान १९-वस्तु]

उतान्यांत एकदोन अक्षरें मुळीच उठलीं नाहीत; व काडलेली अक्षरें स्पष्ट दिसण्याकरितां त्या काळच्या लिपीशीं परिचय नाही अशा अज्ञान माणसानें घोटाळा केल्यामुळें काहीं अक्षरांच्या वळणांत थोडा फेरफार झाला आहे. तरीदेखील त्या काळीं अक्षरांचें वळण कसें होतें, पृष्ठमात्रा कशी काडीत वगैरे बाबी नीट समजण्यास ह्याचा उपयोग होईल, असें वाटतें. मूळ शिलेवर एकच एक लांबलचक ओळ आहे. त्याच्या बदली या पुस्तकाच्या आकारांत बसण्यासाठीं तुकडे पाडून निराळ्या ओळी केल्या आहेत. मूळ ओळीचा प्रारंभ व शेवट कळण्यासाठीं दर ओळीस परिच्छेद तोडला आहे.

१. हा शिलालेख प्रथम डॉ. भाऊदाजी यांनी, नंतर डॉ. किलहॉर्न यांनी व नंतर रा. राजवाडे यांनी लावून छापला आहे. या तिघांनी दिलेल्या उतान्यांच्या मदतीनें मी हा ठसा लावला आहे. या सर्वांत रा. राजवाडे यांनी दिलेला उतारा उत्तम आहे. तिघांपैकी डॉ. भाऊदाजी व रा. राजवाडे या दोघांनीच या मराठी भाषाचा अर्थ लावण्याचा यत्न केला आहे. डॉ. भाऊदाजींना लेखच नीट लागला नाही. तेव्हां त्याच्या अर्थाबद्दल नांवच नको. राजवाडेयांनी अर्थ ठीक बसविला आहे. पण त्यानेंहि नीट समाधान होत नाही. राजवाडेयांनी लाविलेल्या अर्थाचाच 'प्रभात' मासिकांतला तर्जुमा पुढें मी दिला आहे.

२. ठसांत 'इ' दिसतो. राजवाडे मूळलेखांत 'इ'च आहे, असें म्हणतात.

२५ मापहारी । रूपाचें सूक । तथा भूमिः ॥ चतुराघाट विगृह्य ३३ इयाम्
पयड बालेप्रा कामता मध्यं चह्वंटा ॥ एकल वंटा ॥
पंडितांचा कामतु ॥ श्रीतेप्रा ॥

२६ मीं चाउरा ॥ धामोजीचीअ सोंडिआं ॥

या शिलालेखामध्ये आलेल्या मराठी वाक्यांचा आजच्या मराठी
भाषेत पुढीलप्रमाणे तर्जुमा होतो :—

२१ श्री शके ११२८-मध्ये प्रभव—संवत्सरी श्रावण महिन्यांत
पौर्णिमेचे तिथीस चंद्रग्रहण—समयी श्री सोईदेवाने सर्वजनां-
समक्ष हस्तोदकपूर्वक आपल्या गुरूने स्थापिलेल्या मठास

२२ दिले तें असें कीं ॥ या पाटणांत जें द्रव्य उत्पन्न होईल,
त्यावरील राजाने ध्यावयाचा जो कर तो मठास दिला । माल
विकाणाऱ्यापासून जें ब्रह्मोत्तर ध्यावयाचें तेंहि ब्राह्मणांनीं
मठास दिलें । गिऱ्हा- (केणे=द्रव्य)

२३ इकांपासून म्हणजे माल घेणाऱ्यापासून, दर आसूमागे दामाचा
विसावा भाग नगराने (ध्यावयाचा तो नगरातर्फे) मठास
दिला । पाण्याचे बैल तयार ठेवावे ॥ (नगरांतल्या बाजारा-)
बाहेरल्या दर घोड्यामागे (आसू=सोन्याचे नाणें. उ.
चौधरी आसू)

२४ पहिल्या घाण्याला (तेलाच्या) घाण्याची (एक) लोटी मठाला
दिली. नंतर जितके घाणे निघतील तितक्या प्रत्येकावढल
(एक-एक) पळी पळी तेल ॥ एथे जें मापावयाचें तें
मठाच्या मापानें मापावें. मापाळ म्हणजे (मापण्यावढल व
मापपात्रावढलचें घेणें तें) अर्धे मठाचें व अर्धे

१. श्री. राजवाडे यांनी लाविलेला तर्जुमा पुढें देतो—तुपावरील सूक
सांडाचा कर मठाला दिला आहे. त्याचप्रमाणे खालील चतुःसीमांतर्गत
जमीन मठाला दिली. एका बाजूला ओडेगांव पश्चिमेस बाल्या कामताची
जमीन व वटवृक्षाचा बुधा. पूकल वृक्ष, पंडितांचा कामतु; चीतेप्राची एक
बाबर भूमि; आणि धामोजी पर्वताच्या सोंडा.

२५ मापान्याचे. (यापुढील अक्षरे ठशावर नीट लागत नाहीत; व इतरांनी जी लाविली आहेत त्यापासून काढलेला अर्थ नीट पडत नाही.) कामत् = कामळा = वसण्याचे ठिकाण, उ. लोहार-कामठा. सुतार-कामठा.

वरील शिलालेखांत चांगदेवाच्या मठास दिलेले दान नमूद केलेले आहे. चांगदेव हा यादव उर्फ जाधव वंशांतील सिंघण राजाच्या पदरी ज्योतिषी होता. याने आपला आज्ञा जो प्रसिद्ध भास्कराचार्य, 'लीलावती'चा जनक, त्याचे व त्याच्या पूर्वव्याहि आपल्या पूर्वजांचे ग्रंथ पढविण्यासाठी एक मठ किंवा विद्यापीठ स्थापिले. या विद्यापीठास यादवांचे मांडलिक जे निकुंभ वंशांतले राजे त्यांपैकी सोईदेव व हेमाद्विदेव यांनी दान दिले होते. हे दान या शिलालेखांत नोंदले आहे. हा शिलालेख कोरविला त्या वेळी श्री सोईदेव हा वैकुंठवासी झाला होता, असे या लेखांतील संस्कृत भागांत म्हटले आहे. दुसरी बाब अशी की, लेखांत सांगितलेले दानाचे उदक शके ११२८ साली, प्रभव-संवत्सरी, श्रावण शुद्ध पौर्णिमेला चंद्रग्रहणाचे पर्वणीस सोडले, असे त्यांत म्हटले आहे. परंतु शके ११२८-त श्रावणी पौर्णिमेला चंद्रग्रहण नव्हते. शके ११२९-चे श्रावण पौर्णिमेला पाटण शहरी दिसू शकेल असे एक चंद्रग्रहण लागले होते, असे डॉ. किलहॉर्न म्हणतो. यावरून हा लेख साक्षात् कांहीं वर्षे मागाहून म्हणजे अजमासे शके ११३२-चे सुमारास कोरला गेला असावा, असे डॉक्टर-महाशय लिहितात.

या लेखांत शके ११२९-चे सुमारची वाक्यरचना, व्याकरणाची अनेक रूपे वगैरे पुष्कळ उपयोगी माहिती आपणांस मिळण्यासारखी आहे. मठ बांधणाऱ्या चांगदेवाने आपल्या नऊ पिढ्यांची माहिती त्यांत दिली आहे. शके ८३०-मध्ये विद्यमान असलेल्या आपल्या त्रिविक्रम नांवाच्या पूर्वजापासून (१) कविचक्रवर्ती त्रिविक्रम—(२) विद्यापती भास्करभट्ट—(३) गोविंद सर्वज्ञ—(४) प्रभाकर—(५) मनोरथ—(६) कवीश्वर महेश्वराचार्य—(७) भास्कराचार्य ('लीलावती'कार)

ज्योतिषी— (८) लक्ष्मीधर—आणि (९) चांगदेव, अशी पुत्रपरंपरा यांत दिलेली आहे. या कुटुंबांत नऊ पिढ्या विद्वत्ता उत्तम तऱ्हेने सारखी नांदत होती, हे पाहून मोठे कौतुक वाटते. चांगदेवाच्या पुढील पिढ्यांतहि या घराण्यांत अनेक विद्वान् पुण्य होऊन गेले. असे सांगतात की, या वंशास श्रीमंत पेशव्यांचाहि आश्रय चांगला होता; व शेवटले रावबाजी ऊर्फ बाबासाहेब यांच्या पदरी मुख्य ज्योतिषी याच वंशातील पुरुष होता.

यानंतरचा 'श्री सकु ११९६ भावनाम संवत्सरे पुष सुदि १० सोमे'चा श्रीमंत 'प्रौढप्रताप चक्रवर्ति श्रीरामचंद्रदेव' याचा एक मराठी शिलालेख ठाणे येथे सांपडला आहे. लेखाच्या ओळी ११ असून शिलेचा मधला भाग फार क्षिणून गेलेला आहे. शिलेवर वरच्या कोपऱ्यांत सूर्यचंद्र काढले असून मध्ये एक चित्र आहे. चित्र अगदी अस्पष्ट आहे. लेख लहानच पण महत्त्वाचा आहे.

शके ११९६-तल्या या शिलालेखानंतरचा दुसरा मोठा शिलालेख म्हटला म्हणजे श्री पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलेवरील लेख होय. या शिलेला पाठ लावली असता चौऱ्यायशी लक्ष योनि हिंदण्याचा प्रसंग टळतो, अशा समजुतीने या शिलेला ८४-ची शिला असे पंढरपुरांतले भाक्कि लोक म्हणतात. या शिलेवर ज्या ज्या थोर व धार्मिक लोकांनी श्री पंढरपूरच्या देवाळयास द्रव्य दिले त्यांची नावे देणगीचा नामनिर्देश करून कोरली आहेत. अशा देणग्या देऊन परलोकी पुण्य व इहलोकी कीर्ति व लौकिक साधण्याची वाहिवाट अजूनहि सर्वत्र आढळते; त्याच-प्रमाणे ती तेव्हाहि होती. या लेखातील प्रशस्तिश्लोक शाल्यानंतर पुढे—

स्वस्ती श्री सकु ११९५ श्रीमुख संवत्सरे फागनिपूर श्री विठ्ठलदेव रायासि तिसा सिंति फुलें दांडे बाचंद्राकं चालावेजा नाना भक्त मालीभा दत्त पैकाचा विवर ॥

म्हणजे :—“स्वस्ति श्री शके ११९५ श्रीमुख संवत्सरी फागनिपूर येथील श्री विठ्ठलदेवास + + + + फुलें दांडे बाहणें सूर्य-चंद्र आहेत तोपर्यंत

नेहमी चालविण्यास अनेक भक्तांनी दिलेल्या पैक्याचा तपशील" असा मथळ्या लिहून त्याखाली आठ रकाने काढून नावे व दिलेल्या दानांची यादी दिली आहे. या यादीत त्या वेळच्या अनेक व्यक्तींची व गावांची नावे, तसेच त्या काळच्या चलनी नाण्यांचा उल्लेख आला असल्यामुळे ती यादी विशेष उपयोगी आहे. या यादीत शके ११९८।११९९-मधील देणग्यांचाहि उल्लेख आहे. यावरून हा लेख निरनिराळ्या वेळी, पैका आला तसतसा, वेळोवेळी कोरला गेला असावा; किंवा सर्व पैका जमा झाल्यावर पुढे केव्हा तरी तो कोरला गेला असावा—पहिल्यापेक्षा दुसरेच अनुमान जास्त संभवनीय दिसते. याच यादीत यादवांचा हुशार व सर्वप्रसिद्ध कारभारी किंवा प्रधान जो सोडवीकर (मौजे सोडवी येथे राहणारा) हेमाडपंत, त्या हेमाडपंडिताने सकु ११९८ धाता संवत्सरे माघ वदि तृतीयेस वर्गणी दिल्याचा उल्लेख आहे; व पुढे यादव ऊर्फ जाधव वंशातील 'सकलकला निवासु। न्यायाते पोखणाऱ्या' श्रीराम-देवरायाच्या देणगीचा उल्लेख मोठ्या अदबीने नमूद केला आहे.

श्री सकु ११९९ ईश्वर संवत्सरे मार्गशिर सुदि १५ सुके ॥ श्री विठ्ठल देवरायासि पांडुरो-फड-मुख्य समंताद्भाग आचंदाकं श्री जादव नारायण प्रौढ प्रताप चक्रवर्ति श्री रामचंद्र-देव राष्ट्रं व।

ही अक्षरे इतर अक्षरांच्या मानाने थोडी मोठी व स्पष्ट काढून या राजा-संबंधी लेखकाने आपला आदर व पूज्यभाव व्यक्त केला आहे. मार्गे उल्लेखिलेल्या सर्व शिलालेखांपेक्षा हा लेख जास्त मोठा आहे.

शके १२००-पूर्वीचे शंभर वर्षांतले आज उपलब्ध असलेले लेख पुढीलप्रमाणे आहेत :—

शके १०३०-मधला श्रवण-वेलगोला येथील गौतमेश्वराचा शिलालेख.

शके १०५१ सोमेश्वराच्या मानसोत्थासातील पथ.

१. शके ४१०-मध्ये कोरला असं वाटलेला मंगळवेढ्याचा ताम्रपट व शके ६५८-मध्ये कोरला असा चिकडोचा ताम्रपट यादवस्त असल्यामुळे येथे ते जमेल धरिले नाहीत.

शके १०७९, पळसदेवाचा शिलालेख.

शके ११०९, परळ येथील शिलालेख.

शके ११२८ पाटण येथील शिलालेख.

शके ११९६ ठाणे येथील शिलालेख.

शके ११९५ ते ११९९, पंढरपूर येथील शिलालेख.

याप्रमाणे शके १२००-पर्यंतच्या उपलब्ध लेखांची यादी आहे.

आणि येथून शिलालेखांच्या लहान-सहान लेखांतून येत येत आपण ग्रंथरचनेच्या विस्तीर्ण प्रांतांत येऊन पोहोचतो. यापुढले नागांव वगैरे प्रांतांतले आणखीहि शिलालेख उपलब्ध आहेत; पण आतां या काळापासूनचे प्रत्यक्ष ग्रंथ सडकून उपलब्ध असल्यामुळे शिलालेखांचे उतारे येथे दिले नाहीत.

ग्रंथकर्तृत्वाची सुरुवात

मराठी भाषेतील आद्य ग्रंथकर्तृत्वाचा मान आजपर्यंत मुकुंदराज किंवा ज्ञानेश्वर या दोघांपैकी एकास दिला जात असे. याचा अर्थ इतकाच की, इतके दिवसपर्यंत मराठीत लिहिलेले जे ग्रंथ महाराष्ट्रियांस माहीत होते, त्यांत मुकुंदराजाचा 'विवेकसिंधु' किंवा ज्ञानेश्वरांची 'ज्ञानदेवी' हे किंवा या दोहोंपैकी कोणता तरी एक ग्रंथ सर्वांत प्राचीन होय. या दोहोंपेक्षां प्राचीन असा ग्रंथ मराठीत झालाच नाही, व मुकुंदराज किंवा ज्ञानेश्वर या ग्रंथकारांच्या पूर्वी कोणाहि महाराष्ट्र-पुण्यास या भाषेत ग्रंथलेखनाची आवश्यकताहि वाटली नाही, आणि तसा कोणी यत्नाहि केला नाही, हे मानणे अगदी अप्रशस्त होय. ज्ञानेश्वर-महाराजांपूर्वी मराठी भाषा अगदी कमकुवत होती व ग्रंथरचनेचा भार तिला पेलण्यासारखा नव्हता, असेहि पुष्कळ लोक समजतात. पण हाहि त्यांचा समज चुकीचा होय. जगांत कोणताहि ग्रंथकार किंवा कोणताहि योद्धा किंवा कोणताहि असामान्य व अद्वितीय पुण्य एकदम निर्माण झाला, असें केव्हांहि होत नाही. त्या त्या काळांत एकापेक्षां एक असे वरचढ पुण्य निर्माण होतात, बुद्धिमत्ता पायरीपायरीने वाढत जाते, कर्तृत्वाची निरनिराळी अंगे निरनिराळ्या व्यक्तींत वनत जातात व मग त्यांतच त्या सर्वांपेक्षां अधिक श्रेष्ठ असा पुण्य किंवा ग्रंथ निर्माण होतो. मामाथसारखे प्रचंड जनावर किंवा शंभर-शंभर हात व्याचा देह असला अवाढव्य पक्षी किंवा मोरासारखा अतिसुंदर प्राणी केव्हांहि एकदम होऊ शकत नाही. हळूहळू पायरीपायरीनेच सुधारणा व वाढ होत जाते; व मग त्यांत त्या सर्वांपेक्षां थोडा श्रेष्ठ व अधिक दर्जाचा असा फरक घडून बरीच चमत्कार उत्पन्न करणारे प्राणी निर्माण होऊ शकतात; आणि हीच गोष्ट ग्रंथकर्तृत्वाचीहि आहे.

कोणताहि मोठा व प्रतिभासंपन्न ग्रंथ एकदम किंवा प्रथमच निर्माण

होजून तेथून भाषेतील ग्रंथरचनेला मुद्रात शाली, असे केव्हांहि घडू शकणार नाही. उलट तो ग्रंथ म्हणजे त्या काळच्या भाषेची व एकंदर ग्रंथकर्तृत्वाची एक उत्तम निशाणी किंवा अत्युच्च मर्यादा आहे, असेच समजले पाहिजे. पराक्रमी पुण्याच्या पराक्रमाचा प्रारंभ व्याप्रमाणे साम्राज्यस्थापना हा कर्वीहि असू शकणार नाही, व्याप्रमाणेच 'ज्ञान-देवी' सारखा अमोलिक व सर्वांगसुंदर ग्रंथ केव्हांहि भाषेतील ग्रंथरचनेचा प्रारंभ असू शकणार नाही. साम्राज्यस्थापना व प्रतिभासंपन्न ग्रंथ हे दोन्ही त्या त्या दिशेतील यत्नांचे, परंपरेच्या मार्गाने वाढत्या कार्यभागाने तयार झालेले पूर्ण कळस होत. शिवाजी किंवा नेपोलियन या पुण्यांचे राज्याभितेक हे जसे त्या पुण्यांच्या वृत्त्यांचे प्रारंभ नसून, त्या त्या पुण्यांच्या सामर्थ्यांचे, त्या काळच्या लोकांच्या मनोवृत्तीचे व त्या त्या राष्ट्राच्या तरतरीचे, किंवा जोमाचे पूर्ण रूप किंवा मर्यादेरपा दाखवितात, व्याप्रमाणेच 'ज्ञानदेवी' सारखे ग्रंथ त्या वेळच्या ग्रंथकर्तृत्वाची प्रथम पायरी नसून मराठी भाषेच्या दर्जाची व लोकांच्या संस्कृतीची मर्यादेरपा दाखवितात. 'ज्ञानदेवी'त आढळणारी कमावलेली भाषा व रेशमापेक्षांहि मृदु आणि सुखकर अशी शब्दरचना, तसेच त्या ग्रंथांत आलेले छंदांत व ते मौजेने प्रकट करण्याची भाषेची शक्ति, ही सर्व प्रारंभीचीं चिन्हे नसून त्या काळच्या एकंदर संस्कृतीचे व भाषेचे उच्च रूप दाखविणारी चिन्हे आहेत, याविषयी संशय नाही.

हे सर्व सांगण्याचा उद्देश असा की, ज्ञानेश्वरांची 'ज्ञानदेवी' किंवा मुकुंदराजाचा 'विवेकसिंधु' हे आद्य ग्रंथ नसून यांच्या पूर्वी अनेक शतके मराठीत ग्रंथ होत असले पाहिजेत. नुसते कांही ग्रंथ होत असले पाहिजेत इतकेच नव्हे, तर हजारों-हजार ग्रंथ त्या काळीं निर्माण करण्याची ताकद मराठी भाषेत व महाराष्ट्र-लेखकांच्या लेखणीत निःसंशय आलेली असली पाहिजे. आतां कदाचित् असें होणें अगदीं संभवनीय आहे कीं, विशेष बुद्धिमान् लोक आपल्या ग्रंथाची रचना मराठीसारख्या घरगुती भाषेत न करतां संस्कृत भाषेत करीत असतील. आपल्या

ग्रंथाला एक तऱ्हेचा अधिकार किंवा भारदस्तपणा याचा व शिष्टांत मान्यता मिळावी, या आशेनें विद्वान् लोक साध्या पण एवंदर जनसमाजाला न समजेल अशा संस्कृतासारख्या भाषेंत ग्रंथ रचीतहि असतील. सर्वांना न समजेल अशा एखाद्या जुन्या भाषेंत ग्रंथ लिहावा व तसेंच बोलण्यांतहि नेहमीं जुने शब्द योजावे, हे खूळ सर्व देशांत प्राचीन काळीं होतें; आणि तेंच वारें येथेंहि वाहत असण्याचा संभव आहे. कोणत्याहि भाषेंत सारस्वत किंवा वाङ्मय निर्माण होऊं लागतें, तें अगदीं साधारण लोकांकडून तयार होऊन मग परंपरेनें वरवरच्या लोकांत तें वाढीस लागतें. व्यवसायांतले काबाडकाड्यांचे श्रम हलके वाटण्याकरितां किंवा सोप्या शब्दांनीं सावी प्रार्थना करण्याकरितां किंवा अशाच इतर कांहीं कारणाकरितां प्रायः कांहीं आखीव रचना प्रथम करण्यास सुलवात होते. आपल्या महाराष्ट्रसमाजांत या वेळीं अनायाचीं दैवतें, आर्यांचीं दैवतें, गांवांतील, रानांतील, डोंगरांतील दैवतें, तसेच सूर्य, चंद्र, समुद्र, नद्या, पर्जन्य, ग्रहणें वगैरे मनुष्यप्राण्यांचे चित्त वेधून त्यांत भक्तिभाव उत्पन्न करणारे देखावेहि त्यांच्या डोळ्यांसमोर नित्य दिसत होते. तेव्हां यांची स्तुतिस्तोत्रें व प्रार्थना हींहि वाङ्मयाचे व सारस्वताचे प्रथम विषय असले पाहिजेत. तसेंच प्रथम कहाण्या-प्रमाणें अत्यंत सुलभ गोष्टी व पुढे पौराणिक कथा, नंतर संगतवार पुराणें याप्रमाणें भक्तिमार्ग परंपरेनें चोखळतां येईल, असें वाङ्मय निर्माण होत जातें. शृंगार आणि वीर हे दोन्ही रस मनुष्यमात्राच्या देहांत सदैव असणारच; मग तो मनुष्य कोणत्याहि स्थितींत असो. यामुळे प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिलेली मर्दुमकीचीं कृत्यें, त्यांच्या आठवणी आणि स्वतः अनुभविलेला शृंगार व त्यांचीं कल्पनेनें काढिलेलीं चित्रें हींहि प्रत्येक समाजाच्या अगदीं प्रारंभीच्या वाङ्मयांत असलींच पाहिजेत. सारांश, भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, काम, अर्थ व शौर्य यांचें कीर्तन करणारी रचना ही कोणत्याहि समाजांत प्रथम निर्माण झालीच पाहिजे. शंकर, गणपति, राम, कृष्ण, दत्त, देवी, वगैरे सर्व देव दहाव्या-अकराव्या शतकांतल्या

महाराष्ट्राच्या परिचयाचे होते. सूर्य, चंद्र, पर्जन्य यांच्या कृपा-दृष्टीची मनुष्यसमाजाला आवश्यकता आहे व ती प्रार्थनेने मिळविता येईल अशी जाणीव त्यांना स्पष्ट होती; यामुळे त्यांवरील सर्वांची स्तुतिस्तोत्रे व प्रार्थना प्रारंभीच वाङ्मयप्रांतांत निर्माण होऊन राहिल्या पाहिजेत; मग या सर्व कदाचित् लेखनिविष्ट असतील किंवा नसतील. याप्रमाणे अनुभवी व थोर लोकांच्या तोंडची वाक्ये, म्हणी यांचाहि संग्रह भाषेत लवकरच होऊं लागतो; आणि या अनुभवसिद्ध ज्ञानावर रचिलेल्या पंचतंत्र, सिंहासनवत्तिशी, शुक्रवाहत्तरी यांसारख्या सोप्या कथांचे वाङ्मय ब्रिया, शूद्र व मुले यांचेकरितां निर्माण होऊन लेखनिविष्ट होऊं लागते. नित्याची अनुमाने बांधण्यासाठी व रोजच्या अडचणींतून व संकटांतून वाट काढण्यासाठी ज्योतिष—फल व ग्रह—आणि वैद्यक यांची टांचणे, बाडे व ग्रंथवजा निरूपणे तयार होण्यास लौकरच आरंभ होतो; आणि या सर्वांची गति वाढून या वाङ्मयाला त्या समाजाच्या संस्कृतीच्या व वाढीच्या मानाने नागररूप प्राप्त होऊं लागते; आणि शेवटी समाजातील शिष्ट व संपन्न लोक आणि मांडलिक किंवा राजे हे या ग्रंथांचा परामर्श घ्याव्यास लागून या ग्रंथकारांना राजसभेत मान मिळू लागतो; व उत्तरोत्तर नवे नवे, जास्त-जास्त सुंदर सारस्वत निर्माण होऊं लागते.

ठोकळ मानाने भाषेतील वाङ्मयवृद्धीच्या या अशा पायऱ्या आहेत; व त्या ती भाषा बोलणाऱ्या, जाणणाऱ्या व लिहिणाऱ्या लोकांच्या परिस्थितीप्रमाणे व संस्कृतीप्रमाणे चढत जातात. म्हणजे भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संस्कृति व परिस्थिति आणि त्या भाषेतील ग्रंथसंपत्ति या दोहोंचा निकट संबंध आहे; व एकीवरून दुसरीचा अदमास बांधता येण्यास हरकत नाही, असा निष्कर्ष निघतो; व यांपैकी एकासंबंधी म्हणजे वाङ्मयासंबंधी बोलतांना दुसऱ्याची म्हणजे समाजस्थितीची व संस्कृतीची थोडीशीतरी ओळख असणे अवश्य भासू लागते.

महाराष्ट्र-समाज हा आर्यसंस्कृतीचे उच्च लोक, नागलोक, येथील मूळचे लोक, गोंड, भिल्ल, कातकरी, ठाकूर, कोळी वगैरे अगदी

प्रथमावस्थेत राहणारे अनेक लोक अशा भिन्न-भिन्न लोकांचा वनलेला होता; व या सर्वांची समाजाने आपल्या पोटांत व्यवस्था लावून, गांव-गाड्यांत प्रत्येकाला नीट नांदता यावे अशी योजना करून दिली होती. या व्यवस्थेत निरनिराळ्या वंशांनी आपापल्या इच्छेनुसार कर्तबगारीप्रमाणे निरनिराळे धंदे उचलले होते. ब्राह्मण, सुवर्णकार, कासार, लोहार, साली, कोष्टी, शिपी, सुतार, कुंभार, न्हावी, महार, चांभार वगैरे सर्वांचा या मराठ्यांच्या गांवगाड्यांत समावेश होई व ते सर्व आपापल्या धंद्याने इतरांच्या उपयोगी पडत व समाजसेवा करीत. हा समाज आंचा वनला होता त्यांपैकी अगदी वरच्या संस्कृतीचे असे जे ब्राह्मण लोक ते प्रायः संस्कृत भाषेचा आश्रय करीत. ही भाषा इतरांना येत नसल्यामुळे अर्धवट संस्कृत, किंवा मिश्र प्राकृत किंवा स्वच्छ प्राकृत भाषेचा त्यांना आश्रय करावा लागे. विद्वान् ब्राह्मण जरी संस्कृत उत्तम जाणीत, तरी घरांतील खियांशी व इतर ग्रामजनांशी त्यांना मराठीतच बोलवे लागे. वाणी-उदमी, अलुते-बलुते, कामकरी-शेतकरी, तसेच शूद्र-अतिशूद्र वर्गांच्या बरोबर मराठी भाषेचाच त्यांना व्यवहारांत आश्रय करावा लागे. ब्राह्मणांच्या अगदी जवळचे क्षत्रिय व मराठे हे थोडे-बहुत संस्कृत जाणीत असण्याचा संभव आहे. पण ती भाषा नीट अवगत नसल्यामुळे त्यांपैकी बहुतेकांना देशी भाषेचाच उपयोग करणे भाग पडे; व क्षत्रियांपेक्षाहि कमी संस्कृतीचे शूद्र व अतिशूद्र या लोकांना तर संस्कृताचा गंधहि नव्हता, यामुळे त्यांच्या प्रचारांत एक मराठी भाषाच काय ती येई. ब्राह्मणांतदेखील साधारण मानाने बहुतेक खिया केवळ शूद्रवत् होत्या. उपभोग्य वस्तुप्रमाणेच त्यांची जवळ-जवळ अवस्था होती. याळा कांहीं अपवाद असतील. पण साधारणपणे सरसहा ब्राह्मण खियांची स्थिति अशीच दिसते. तेव्हां यांच्या व्यवहारांत संस्कृताचा उपयोग फारसा होत नसून मराठीतच काम चाले. अनुलोम-प्रतिलोम संकरामुळे, त्या त्या खियांची व त्यांच्या संततीची राहणी सुधारत जाई, व भाषाहि संस्कृतमिश्रित अशी होई. मराठी शब्दांना संस्कृत पेहराव चढविण्याची

तन्हा योजिली जाई; व संस्कृत शब्द मराठी रंग चढवून यांच्या तोंडांत वावरूं लागत. अशा या सरमिसळीमुळे महाराष्ट्रसमाज हा दुभाषी अथवा दुतोंड्या होऊन राहिला होता. विचारांचें व विकारांचें प्रदर्शन संस्कृत व मराठी अशा दोन्ही भाषांत होई. ग्रंथलेखनहि असें दोन तऱ्हांनीं करणें भाग पडे. महाराष्ट्र-लोकांचा पैलावहि बराच असल्या-मुळे या दोन्ही तऱ्हा सर्वभर पैलावल्या गेल्या; व जसजसे दुसऱ्या वर्गांतले लोक श्रेष्ठत्व पावूं लागले, तसतसा विचारप्रदर्शनाचा दुसरा-म्हणजे मराठीच्या द्वाराचा मार्ग अधिक-अधिक वाढूं लागला. पण त्यांत एक गोम राहिली. ती अशी की, या दुसऱ्या म्हणजे असंस्कृतज्ञ लोकांना ज्या ज्या विषयाची गोडी किंवा आवश्यकता वाटत असे, तेवढ्याच विषयांचें लिखाण मराठी भाषेंत होऊं लागलें. पण जे विषय जाणण्याची व पचविण्याची ऐपत या लोकांत नव्हती, व ज्यांची माहिती असणें या असंस्कृतज्ञ लोकांना व स्त्रियांना अवश्य पडलें नाहीं, किंवा वाटलें नाहीं, त्या विषयांसंबंधीं सर्व ग्रंथ निवळ संस्कृतांतच रचिले गेले.

मागें शिलालेख वगैरे दिलेले आहेत, त्यांचा विचार केला असतां दहाव्या-अकराव्या शतकांत महाराष्ट्र-भाषा जाणणारा समाज किती पैलावला होता, याचा अदमास चांगला होतो.

शके ९३०-मधील भैरवूरजवळील श्रवण बेळगोळा येथील चामुंडरायाचा शिलालेख, शके १०७९-मधील गारदौडाजवळील पल्लसदेवाचा शिलालेख, शके ११०९-मधील परळचा शिलालेख, शके ११२८-मधील खानदेशांतील पाटण येथील चांगदेवाचा शिलालेख व शके ११९५-मधील पंढरपूरचा शिलालेख—या शिलालेखांची ठिकाणें मनांत आणिली म्हणजे केवढा मोठा विस्तीर्ण प्रांत मराठी बोलणाऱ्या लोकांनीं अकराव्या-बाराव्या शतकांत व्यापिला होता, याची चांगली कल्पना होते. एवढा मोठा प्रांत व्यापणारे लोक अगदींच मूढ होते किंवा बावन मातृकांचें ज्ञानहि त्यांना नव्हतें, असें कोणालाहि म्हणतां येणार नाहीं. यांपैकी विद्वान् संस्कृतज्ञ ब्राह्मण होते ते तर उत्तम

प्रकारची प्रतिभासंपन्न ग्रंथरचना करीत असत.

भवभूतीसारखा नाट्याचार्य, आपल्या लेखणीच्या पुंगीने समाजाच्या मनोदेवतेला असा डोलविणारा की, ज्याची ती गोड भाषा लहानपणी वाचलेली म्हातारपणीहि कानांत गुणगुणत राहते; तसेच भास्कराचार्य, गणेश दैवज्ञ हे केवढाले ज्योतिषी !! भास्कराचार्य तर केवळ अद्वितीय गणिती. याची बुद्धिमत्ता व गणितशास्त्र-पारंगतता अशी गाढी की, ती पाहून सर्व जगाने तोडांत बोट घाटून थक्क व्हावे. असा हा विद्वान् महाराष्ट्र-ब्राह्मण साक्षात् मराठी बोलणारा होता. याचे संस्कृत गणित-ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. याच्या रिक्तहस्ते मुलीच्या नांवाने लिहिलेल्या 'लीलावती'ची अनेक भाषांतरे उपलब्ध आहेत. ती पाहिली असतां असे मनांत येते की, याने स्वतः किंवा याच्याच काळीं दुसऱ्या कोणी केलेला 'लीलावती'चा मराठी तर्जुमा तरी शोध केला असतां अवश्य सांपडेल. याचा नातू जो चांगदेव याने विद्याप्रसारार्थ व आपल्या आज्ञाचे ग्रंथ लोकांस पदविषयाच्या उद्देशाने स्थापिलेल्या विद्यापीठांत बसविलेल्या शिलालेखांत मराठी मजकूर कोरलेला पाहून तर या वरील तर्काला चांगलीच बळकटी येते; व या नातवाच्या आज्ञाने कांहीतरी ग्रंथरचना मराठीत केली असलीच पाहिजे, असे शतदा मनांत येते. या भास्कराचार्याप्रमाणेच श्रीपति व ब्रह्मदेव हेहि हुशार ज्योतिषी होते. यांच्या ग्रंथांची फार प्राचीन काळीच मराठी भाषांतरे झाली होती, हे त्यांच्या अर्वाचीकृत प्रती हल्ली उपलब्ध असलेल्या पाहिल्या असतां स्पष्ट दिसून येते. यावरून असले जाडे विद्वान् या महाराष्ट्रसमाजांत असून यांचा सहवास समाजाला नित्य लाभत होता. या असल्या ग्रंथकारांवरून तत्कालीन महाराष्ट्र-समाजांतील कांही लोकतरी विद्वत्तेच्या व संस्कृतीच्या किती उंच टप्प्यावर गेले होते, हे स्पष्ट आहे. काव्यमीमांसाकर्ता राजशेखर हाहि महाराष्ट्र-ब्राह्मण होता. याची मराठी रचना नाही, पण प्राकृत रचना उपलब्ध आहे. याने आपल्या ग्रंथांत एका राजसभेचे वर्णन केलेले आहे. त्यांत महाराष्ट्रीय

लोकांचें स्थान दिलें आहे. त्यावरून संस्कृत न जाणणारे व महाराष्ट्री बोलणारे महाराष्ट्र-लोक राजसभेत प्रवेश होण्याइतके संपन्न व सुसंस्कृत होते, असे सिद्ध आहे.

तसेंच १०५१-मधल्या सोमेश्वराच्या मयावरून महाराष्ट्रिया मराठीत गाणी रचून गात असत व ही गाणी केवळ कांहीं विशेष प्रसंगापुरती नसून घरांतल्या दळणकांडणाच्या नित्यकृत्यांतहि हमेशा गाइली जात, असे दिसते. हल्ली व्याप्रमाणे जनाबाईचे अभंग सकाळच्या प्रहरी जात्यावर दळतांना गोड स्वराने गाइलेले ऐकू येतात, तशीच तेव्हां ती गाणी येत असत. म्हणजे आकराच्या शतकांत मराठीत चांगली गाणी रचिली जाऊन ती वायकांच्या नित्यकृत्यांपर्यंत जाऊन पोहोचली होती. तसेंच या काळचे चक्रवर्ती राजे, मांडळिक व संस्थानिक हेहि मराठी भाषा जाणणारे व बोलणारे होते आणि त्यांच्या राज्यांत ही भाषा चांगलीच प्रचारांत होती, असेहि मागे दिलेल्या शिल्पा-लेखांवरून म्हणता येते. श्रवण-वेळगोळ्याचा गोमटेश्वराचा कारागीर व धोंडजवळील पळसदेवाचे सुंदर देऊळ बांधणारा शिल्पज्ञ संस्कृत वाक्य न योजितां आपली कृति मराठीत जाहीर करितात. यावरून त्या त्या प्रांतांत मराठी भाषा चाट्ट होती, याबद्दल संशय राहत नाही. शके ११२८-मध्मे सोइदेव नांवाचा राजा आपल्या गुरूने बांधिलेल्या मठाला दिलेले दान मराठीत जाहीर करितो, व ११०९-मध्मे अपरादित्य राजा आपण दिलेले दानशासन कोणीहि मोडू नये, अशी शपथ मराठीत घालतो, याचा अर्थ काय ? एका राजाने दिलेले दान दुसऱ्या राजा-शिवाय कोण नष्ट करणार ? तेव्हां त्या वेळी दान देण्याची व ती नष्ट करण्याची शक्ति ज्यांच्या ठिकाणी नांदत होती अशा राजांना आश्रित विद्वानांचे मदतीशिवाय स्वतःच समजेल अशा भाषेत व समजावी अशा हेतूने ही शपथ व धमकी त्यांच्या प्रचारांतल्या मराठी भाषेत कोरली गेली. यावरून तत्कालीन राजकुळांत मराठी भाषा समजली व वापरली जात असे, याबद्दल संशय मानण्यास जागा राहत नाही. ११९५-

मधल्या पंढरपूरच्या शिलालेखावरूनहि हाच बोध होतो. त्यांत तत्कालीन राजशिरोमणि चक्रवर्ती रामदेवरावाचा व विद्वच्छिरोमणि कार्यधुरंधर जो हेमाद्रि त्याचा आणि त्याबरोबरच अनेक श्रीमंत सावकार, व्यापारी, शूद्र, ख्रिया व पुल्य यांचा उल्लेख आलेला आहे. मागील शिलालेखांत कांहींतरी भाग संस्कृत आहेत, पण या पंढरपूरच्या एवढ्या मोठ्या शिलालेखांत एकहि ओळ किंवा वाक्य संस्कृतांत नाही. यावरून जाववांच्या राजवटींत मराठी भाषा राजवाड्यांत, राजसभांत, राजाश्रितांत, शेटसावकारांत, क्षत्रियांत, शूद्रांत व अतिशूद्रांतहि सर्रास चाड होती. या काळीं संस्कृताशिवाय इतर भाषा बोडं नये, संस्कृत शब्दांचे उच्चारहि परकीयांप्रमाणें न करतां स्पष्ट व शुद्ध करावे, असा दंडक घाडून देणाऱ्या ऋषींचे वंशज जे अकराव्या शतकांतले ब्राह्मण ते ही आज्ञा मोडून खुशालपणें मराठी बोलत व पुराणप्रिय अशा त्यांच्या अभिमानी ख्रिया तर व्यवहार मराठी भाषेतच चालवीत; अशी स्थिति या वेळीं महाराष्ट्र-समाजाला प्राप्त झाली होती. बाहेरचे आवात किंवा आंतली परिस्थिति किंवा इतर कोणत्याहि एक किंवा अनेक कारणांनी ही स्थिति कशी आली असेल ती येवो पण अकराव्या-बाराव्या शतकांत महाराष्ट्र-समाजाची भाषेसंबंधांत स्थिति ही अशी होती.

ही स्थिति दर्शविणारी एक आख्यायिका येथें देतो -

कुंडी राजेयां दर्शन कयनु ॥ कुंडी राजेया दर्शन ॥ यांसी लोनार कुंडी भंरवीं जासनु असें: असां एकु दी सोमवतीजे: कान्हरदेजी लोनारां आला: तंव राणेनी: बेधीचे सौंदर्य लावणू रायापुढां सांचितिले: तंव राज कुंडा बाला सरीसीं कुमरावली: तै महादेज राज सरिसा होता: बरुषां कां सोळांचा रायासवें कुमरीं: राणीवसा: कुंडी स्नान दानु करौनि अष्टतीर्थियां केलियां तंव धारातीर्थीं यांचे दर्शनू जाले: सरिसा बडवा असें: तेनें भणतिले: राजे हो: हेंची ईश्वर पुरुषु: तैसाची कान्हरदेज साउमां बाला: अंजुळीं एकीं आमुआं पुढा ठेवोनियां: मग हडपिआतें आमुची बारबारी मागितली: तिआं पुढां रिचळ्ळी श्रीचणावरी मायां ठेविला: अने भणतिले राजे हो उठार:

मग कर पुढां जोडोनि सेवकां वृत्ती उभया ठाकीनिला; अने बंसका दोन्हीला: तंव भाटीं बासोला: भणतिलें: देऊ हो: घेयां घेयां: सिंघणाचा कान्ह तुम्हा प्रसन्न जाला: असें: भाटू अधिकेंचि गर्जो लागीनिले: तंह वेळीं: राखे भण-
तिलें: सरारे परीतां: यांसीं राऊ तेंसा रंकू सिंघणाचा कान्ह तो तम्हासी की: यांसीं सुवर्ण तेंसी मात्तो। द्रव्य पावणू या समरसेंची: घाकुटा महादेराऊ तें पातु उभा होता: राऊ नावेकु बंसोनो मग नमस्कारोनो निगांला: पुन तो कमळजेचेंया वटां तळीं एठिचे दर्शनु जाले: साजूळी भरी आसु पुढा ठेविलिया:.....राखे दिटीचेनी माने राखणाइतु ठेविलें: हे गेलयां राखणाइते: वारवारी आसु तथा दोनि अंजुळां असु गेऊनि गले: राखे भणतिलें पुरुष विरक्तु: परी हे द्रव्य चंडीशु: सकलसीतू राजा परमधार्मीकु: आस्तिकु तो द्रव्या भांडारी घलाचिना: मग तीसरां दो कुमारेस्वरांचा देउळीं दर्शना आला: याते विणविलें: जी जी द्रव्या काई करोखे: जणे भणतिलें कुमारेस्वराची पीळो। घारेचा घाटू कमळजजेचा मंडपू करा: राखे तेंसेची केलें ॥ ३९ ॥

या वेळीं रामदेवराव लहान वयाचा असून अजून गादीवर बसला नव्हता. सिंघण राजा राज्य करीत होता. म्हणजे रामदेवराजाचे पूर्वी सिंघण राजाचे वेळीं ही हकीकत घडली व ती घडली तशीच लिहून ठेविली गेली. यांतील शब्द व वाक्यें वाचलीं असतां ही हकीगत प्रत्यक्ष पाहणारानेच लिहून ठेविली आहे, असें मनांत येतें. शिवाय आज इतकीं वर्षें नकल करूनहि यांतील रूपें निःसंशय जुनीं अशीच आहेत यावरूनहि वरील म्हणण्यास बळकटी येते. रामदेव जाधवाच्या सभेत मराठी प्रबंध वाचले व ऐकले जात; व हे प्रबंध कवीने आपल्या नांवावर रचावे, ते आपल्यास अर्पण करावे व त्यांत आपलें नांव घालवें, अशी हौस त्यास होती. एवंच जाधवांच्या राजवटींत—निदान त्यांतील शेवटल्या दोन-तीन पुरुषांच्या अमळांत—त्यांच्या राज्यांत व महाराष्ट्रांतील इतर लहानसहान राजांच्या आणि मांडलिकांच्या सभांत व प्रांतांत मराठी भाषा वापरली जात असे.

वापरली जात असे, याचा अर्थ ती भाषा जानपद लोक बोलत. तीत

लेख लिहिळे जात. तीत रचनाहि होत असे. गद्य व पद्य दोन्ही प्रकारचे वाङ्मय बाराव्या शतकांत मराठीत निर्माण होऊं लागलें होतें. या मराठी सारस्वताचे प्रायः तीन प्रकार असत. (१) लहान मुलांना वाचण्याकरितां नीतिकथा. उदाहरण—पंचतंत्र वगैरे गद्य व पद्य मिळून दहापेक्षां जास्त पंचतंत्रें दृष्टीस पडतात. बाराव्या शतकापासून सोळाव्या शतकापर्यंत ही निरनिराळ्या काळीं रचिलेली आहेत. (२) खियांकरितां गाणी वगैरे. उदाहरण—सोमेश्वरानें दिलेली पद्ये, महानुभावांचे गुढे वगैरे. (३) वैश्य शूद्र वगैरेकरितां रचिलेली पौराणिक कथानकें. उदाहरण—रसाल कवीचें रामायण, कृष्णचरित्र वगैरे. खालील तीन वर्गांकरितां हे ग्रंथ रचण्यांत त्यांना भक्तिप्रवण व प्रवीण करून हिंदुधर्मांत सुखानें राहतां यावे व समोवतालच्या बुद्ध, जैन वगैरे धर्मांत जाण्याची त्यांची प्रवृत्ति होऊं नये, हा हेतु असला पाहिजे. (४) असंस्कृतज्ञ व साधारण बुद्धीच्या ब्राह्मणांकरितां ज्योतिष, वैद्यक, वगैरे शास्त्रांसंबंधी सुलभ रचना. उदाहरण—श्रीपतीच्या 'रत्नमाले'सारखे ज्योतिषग्रंथ किंवा त्यांची भाषांतरे. विठ्ठल गळंडूसारखे वैद्यग्रंथ. (५) धर्मसंस्थापकांची वर्णनचरित्रे व आत्म्यात्मिका. उदाहरण—लीलाचरित्र, मूर्तिप्रकाश. (६) या जानपद लोकांकरितां लिहिलेल्या ग्रंथांखेरीज राजे व श्रीमंत या लोकांकरितांहि सरस प्रकारची ग्रंथरचना या काळीं होत असे. राजे, राजखिया व घनिक वगैरे मंडळी प्रायः असंस्कृतज्ञ असत व ते मराठी भाषा बोलत. त्यांचे मनोरंजन होईल व त्यांना आवडतील असे ग्रंथ रचणाराची व राजाची भेट होऊन त्याच्या कृतीचा आस्वाद राजास स्वतः घेतां येणें सोयीचें होतें. संस्कृतग्रंथ परीक्षणाळ राजसभेंतील मंत्री, पुराणिक वगैरे सभासदांकडे धाडण्यापेक्षां मराठी ग्रंथांचें प्रत्यक्ष राजालाच परीक्षण होई. घामुळें ग्रंथकाराचा गौरव सहज होई. याकरितां सरस ग्रंथरचना होऊन ती राजसभेत अगर राजगृही वाचिली जाई. उदाहरण—नलदमयंती-आल्यान, रामायणकथा, रुक्मिणीस्वयंवर वगैरे. तसेच राजा जरा बुद्धिमान् व धार्मिक वृत्तीचा असल्यास त्याचेकरितां धर्ममते व

वेदांतासारख्या विषयांवरील सुबोध ग्रंथहि राजाज्ञेने किंवा राजकृपा-मिलापाने त्याच्या गुरुस किंवा आश्रित विद्वानांस लिहिणे भाग पडे. हे केवळ सुबोध व लहान असेच ग्रंथ असत. पण याच्या पलीकडे असल्या विद्वानांची ग्रंथरचनेची मजल फारशी जात नसे. कारण उपनिषदे, संहिता, न्याय, मीमांसा, व्याकरण वर्गरे विषय राजांना किंवा क्षिया, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र वर्गरेना समजण्यासारखे नव्हते. यामुळे त्यांच्या मेंदूला पेलणार नाही असले सिद्धान्तविवेचनाचे भारदस्त ग्रंथ मराठीत लिहिण्याचे प्रयोजन नव्हते व ते लिहिले जात नसत. या शाखांचा मत्ता शाइन ब्राह्मणांकडेच असे; व क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांपैकी कोणीहि त्यांचे वाटेस जात नसे. वरील वेदांतविषयक सुलभ ग्रंथरचनेचे उत्तम उदाहरण 'विवेकसिधू' हे होय.

'विवेकसिधू' हा ग्रंथ शके १११०-मध्ये मुकुंदराज कवीने शारंगधर नांवाचा कोणी राजा राज्य करीत असतां जयंतपाळ किंवा जैत्रपाळ या नांवाच्या पत्नाचा धनवान् पुर्याच्या विनतीवरून रचिला. या ग्रंथाच्या उत्तरार्धात अकराव्या अध्यायाच्या शेवटी मुकुंदराज म्हणतो'—

"शके अकरा दाहोत्तर । साधारण संवत्सर । राजा शारंगधर । राज्य करो ॥ १ ॥ ऐसा समयो सर्वोत्तमू । तेव मुकुंद द्विजोत्तमू । विवेकसिधू मनोरमू । निर्मिता झाला ॥ २ ॥ "

व पुढे ग्रंथसमाप्तीचे वेळी मुकुंदराज आणखी असेहि सांगतो की,

"नृसिंहाचा बल्लाळ । तेवाचा कुमर जयंतपाळ । तेणे करविला हा रोल । ग्रंथरचनेचा ॥ १ ॥ "

यावरून ज्याचे आश्रयाला हा मुकुंदराज कवि होता त्या थोर पुर्याचे नांव जयंतपाळ ऊर्फ जैत्रपाळ होते. या ग्रंथांत उल्लेखिलेल्या

१. भारत इ.स. मंडळ—ग्रंथसंग्रह व रा. दिवेकर यांचे संग्रहांतील पोथ्या. लापील पोथ्यांत हा उल्लेख आढळत नाही. शके १११०-त साधारण-संवत्सर पडत नाही; पण बार्हस्पत्य गणनेवरून पाहता तो शके १११२-त पडतो. तेव्हां मुकुंदराजाची गणना बार्हस्पत्य असावी, असे दिसते.

‘मनोहर अंबानगरी’ या हरिनाथाच्या स्थानामुळे विपर्यास होऊन पुष्कळ गैरसमज झालेला आहे. हा उल्लेख मोमिनाबाद जर्फ जोगाईचे आवे या स्थळाचा असावा असे वाटून जयंतपाळ हा देवगिरीवर जाधवांच्या वंशातील कोणी पुत्र होता, अशी समज महाराष्ट्रांत सर्वत्र दिसते; पण ही चूक आहे. ही नृसिंह, बल्लाळ व जयंत अशी त्रयी देवगिरीवर जाधवांत नाही. डॉ. भाऊ दाजी म्हणतात की, यांपैकी बल्लाळ हाच निःसंशय भिल्लम होय; व दुसरे एक विद्वान् सशोधक, ही त्रयी म्हैसूरकडील होयसाळ वंशांतल्या राजपुराणांची असून त्यांचे राजगुरु मुकुंदराज होते, असे सांगतात. पण हाहि समज चुकीचा आहे. होयसाळांची राजधानी हळेबीड व बैदर या ठिकाणी जाऊन मी याचा शोध केला; तेव्हां या वंशांत ही त्रयी नाही व याचा आणि मुकुंदराजाचा कोणत्याहि प्रकारे संबंध नाही, असे मला दिसून आले. होयसाळ हे मूळ जैन होते. पुढे रामानुजाचार्यांच्या उपदेशामुळे ते वैष्णव झाले व विष्णूची उपासना आणि देवळे त्यांनी राज्यांत सुरू केली. तसेच होयसाळांच्या राज्यांत शके ११००-मध्ये कानडी भाषा सर्वभर प्रचारांत होती. मराठीचा तेथे गंधहि नव्हता.

या विवेकसिंधूची रचना मुकुंदराजाने आपल्या व्याख्या उत्तरावस्थेत व शरिराच्या अशक्त स्थितीत जेव्हां ‘आसोन्मेपाचाही श्रम वाटे’ अशा केली फार कष्ट घेऊन केली. ‘उपजीविका तेणें वाळू। तया मुखी मिथ्याज कवळू। जननी जेवीं अति कृपाळू। अपत्य विपई॥ तैसें उपनिषदांचें मंथन। करोनि केला ग्रंथ निर्माण।’ आणि इतके श्रम घेण्याचें कारण इतकेच की, या ग्रंथगंगेने ‘विश्व सुस्नात होऊन सुखी व्हावें.’ या आपल्या महशूर ग्रंथांत मुकुंदराजाने आपली गुरुपरंपरा व आपल्या आज्ञेगुरूची व गुरूची थोडीशी माहितीहि दिली आहे. मुकुंदराज म्हणतो—

“आद्य श्रीगुरुनाथ। तेथोनि श्रीहरिनाथ। तयाचा शिष्य श्रीरघुनाथ। ज्ञानगुणसमुद्र ॥ १ ॥” आणि यांपैकी आपला आज्ञेगुरु जो श्रीहरि-

नाथ त्याचे जन्मस्थान 'बाण' गंगेच्या तीरी। मनोहर अंबा नगरी। तेव
प्रगटला श्रीहरी ॥ 'असे सांगितले आहे. हा हरिनाथ वेदशास्त्रपारंगत
असून याने परम गहन अनुष्ठान बारंभिले व शेवटी महाकुंडात हवन
करीत अस्ता 'शाली होमाची समाप्ती। मग आदाली पूर्णाहुती। तेथ
प्रगटली स्वयंप्रति। धूतधारे सरिसी ॥ ते ज्वाळे आंतु। श्रीशंभु प्रगटले
ना भी म्हणतु। भक्तांचे वेळाईतु। करुणासिधू' ॥ त्या वेळी सदाशिव
श्रीहरिनाथास 'वर माग' असे म्हणाले. शंकर प्रसन्न होऊन वर देतात,
असे पाहून श्रीहरी म्हणाला, 'प्रेम देई आपुले। कैवल्यदानी ॥
बुडाले जीव संसारावि। ते नेणती आपणुडी। जी स्वामी करुणनिधी।
तारावे जी ॥ 'हं ऐकून महेश 'हास्य केले' व असा वर दिला की, 'हं
होईल.' आणली असेहि सांगितले की, 'माझे तेज प्रगटे। ते तुझिया
वदनी प्रवेशे। ते शिष्यदेही संकर्मल। गुरुवाक्यदारे ॥ १॥ यानंतर
मुकुंदराज म्हणतो की,— हरी निपचेत पडला व त्याची सर्व चेतना स्थिर
शाली आणि त्याची समाधि लागली. ही स्थिति बावोस दिवस अशीच
होती. नंतर 'दीन बाबिसा। हरीसी शाली मुलीन दशा। मग तो समाधी
उत्थान आपसा। पावता जाला ॥ १॥' नंतर "जडचर्या वर्ततु। पिशाच-
चर्ये सेळतु। निजानंदसागरी चुबकळतु। श्रीहरी योगिराज ॥ २॥ हुल्लत
चालणे। विसरत बोलणे। नेणो काई हास्य करणे। श्रीहरिनाथासी ॥ ३॥
कर्मवासना सरली। जीवि चिकित्सा निमाली। पूर्ण दृष्टि शाली।
म्हणोनिया ॥ ४॥ परापेक्षा स्नान भोजन। परापेक्षा वस्त्रपरिधान। कवणासी
गोष्टी संनिधान। करणे आयोचि ना ॥ ५॥" असे आपल्या आज्ञेगुरूचे
वर्णन देऊन पुढे मुकुंदराज म्हणतो की,— 'हरीने अनेक शिष्य प्रबोधले.'
परंतु त्या सर्वांत त्याची विशेष कृपा 'रामचंद्रा'वर शाली. त्या वेळी
रामचंद्राची किवा 'रघुनाथा'चीहि अठरा दिवसांपर्यंत समाधि लागली व ती
उतरल्यावर तो 'रघुनाथ' आपला शिष्यसंप्रदाय बाढवूं लागला. त्याने

१. 'बाण गंगा' असा पाठ बहुतेक सर्व छापील प्रतीत आहे. पण
लेखी पोथ्यांतून 'वेणु गंगा' 'वैन गंगा' असेहि पाठ आढळतात. 'कया-
कल्पतरू'चे पोथीत 'येळू गंगा' असे नांव आढळते. प्रसिद्ध कवि अमृतराय
याचा शिष्य भोजराज विश्वंभर याचे हातची 'विवेकसिधू'ची एक प्रत आहे,
तीत या नदीचे नांव 'वैष्ण गंगा' असे लिहिले आहे.

‘अनेक शिष्य प्रबोधिले । ब्रह्मसुखी ज्ञानंदविले । ब्रह्मविद्येचें आचारू केले । सकळ जीवासीं ॥ १ ॥’ या रघुनाथाचा शिष्य मुकुंदराज स्वामी होय आपला गुरु व आज्ञेगुरु या दोहोंपैकीं कोणीहि ग्रंथरचना केल्याचा उल्लेख मुकुंदराज करीत नाही.

मुकुंदराज हा देवगिरीकर जाधवांचा राजगुरु नसून त्या राजघराण्याशी त्याचा संबंध नाही, असें म्हटलें आहे. पण जोगाईच्या आंब्याशीं मुकुंदराजाचा संबंध थोडासा लागतो. जोगाईच्या आंब्यास गांवाबाहेर डोंगरांत एका रम्य ठिकाणीं मुकुंदराजाची ‘समाधि’ लोक अजून दाखवितात; व या प्रांतांत मुकुंदराजाचे ग्रंथहि आढळतात. परंपरागत माहिती अशी आहे की, मुकुंदराज येथेंच होऊन गेले. यावरून या ठिकाणाचा मुकुंदराजाशीं कांहींतरी संबंध असावा, हें निश्चित दिसते. मग ते स्वतः येथें वास्तव्य करून असोत किंवा त्यांचा कोणी पंड्यशिष्य येथें राहत असून त्यानें भक्तिभावानें प्रेरित होऊन आपल्या गुरुच्या पादुका आणून तेथें समाधि बांधली असो.

मुकुंदराजाची आणखी एक समाधि नागपूर प्रांतांत चैतुलजवळ खेडलें या गांवीं जुन्या पडक्या किल्ल्यांत दाखवितात आणि ‘खेडलें’ हेंच ठिकाण मुकुंदराजाच्या समाधीचें होय, असें तेथील लोक सांगतात. मुकुंदराजानें आपल्या आज्ञेगुरूचे संबंधीं उद्देखिलेली ‘वैन्यगंगेच्या तीरी मनोहर अंबा नाम नगरी’ हीहि याच प्रांतांत आहे. येथें भंडार्याजवळ ‘वैनगंगा’ नदी असून तिच्या कांठचे ‘अंभोर’^१ हें गांव हीच अंबानगरी. या ठिकाणीं हरिनाथाची समाधि आहे. रघुनाथाचीहि समाधि त्याच प्रांतांत छिंदवाडपांत आहे. यावरूनहि मुकुंदराज हा नागपूर प्रांतांत राहणारा होता, असें स्पष्ट होतें.

१ अद्याप प्रकाराची वाईजवळ पांढववाडीस वामनस्वामीची समाधि असल्याचें प्रसिद्ध आहे.

२ अंभोरें हा गांव भंडार्याजवळ आहे. येथें जाम, जाम, कन्हान व वैनगंगा या नद्यांचा संगम आहे.

मुकुंदराजाच्या या 'विवेकासिंधु' ग्रंथासंबंधी आणखी एक बाब अशी आहे की, या ग्रंथाची एक संस्कृत प्रत उपलब्ध आहे. यावरून हा ग्रंथ मुकुंदराजाने संस्कृत व प्राकृत अशा दोन्ही भाषांत रचिला असावा, असा तर्क करण्यास जागा होती. पण हल्ली आणखी एक-दोन प्रती मिळाल्या आहेत, त्यांत 'मराठी' व 'संस्कृत' या दोन्ही भाषांत हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. यापैकी एका पोथीत — 'श्रीमुद्रल-समाख्यस्य पितुः पादाम्बुजद्वयम् ॥ नत्वा तनोति गोपालो विवेकामृतमादरात् ॥ २ ॥' असे म्हटले आहे. म्हणजे मूळ मराठीचे संस्कृत रूप गोपाल याने केले, असे आतां स्पष्ट होते. याच पोथीत पूर्वार्धाचे शेवटी पुढील श्लोक आहेत — लम्बोपनाम्ना ख्यातेन श्रीमत्केशवसूनुना ॥ रघुनाथेति नाम्नाय कारितः लोकगुम्फकः ॥ ५३ ॥ भगीरथस्य दैवेन विद्मं मूयात तथा सुखि ॥ इतर ठिकाणी आढळणारी 'नृसिंहाचा व्हडाल । तेयाचा कुमर जैतपाळ ।' इत्यादिहि माहिती यांत नाही. या पोथीवरून 'विवेकासिंधु' मुकुंदराजाने मराठीत रचिला व त्याचे संस्कृत भाषांतर गोपाल मुद्रल याने केले, असे झाले.

विवेकासिंधूच्या र्धाचे शेवटी मुकुंदराज म्हणतो, 'श्री शंकरोक्ती बरी । मी बोलिले मराठी वैखरी । म्हणून येथे धरावी चतुरी । शास्त्र-बुद्धि ॥ १ ॥ म्हणजे आपण भाषा जरी मराठी योजिली आहे तरी आपल्या म्हणण्याला शंकराचार्यांचा थोर पाठिवा आहे, असे मुकुंदराज बजावून सांगत आहे आणि हे सांगणे त्याला अवश्य वाटले आहे. या काळच्या असंस्कृतज्ञांना आचार्यमत ऐकण्याची इच्छा झाली व ती तृप्त करण्याच्या हेतूने मुकुंदराजाने हा ग्रंथरचनेचा गदारोळ केला; व ज्यांना संस्कृत कळत नाही त्यांना मुकुंदराजाने आचार्यांच्या म्हणण्याचे सार समजावून सांगितले, असे झाले.

'विवेकासिंधु' खेरीज 'परमामृत', 'पवनविजय', 'मूलस्तंभ', 'पंचीकरण' वगैरे ग्रंथ मुकुंदराजाचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या सर्वांत वेदान्त विषय आला आहे. यापैकी 'पवनविजय' व 'मूलस्तंभ' हे

ग्रंथ शिवपार्वतीसंवादरूपाने सांगितले आहेत. पवनविजयांत 'हा ग्रंथ पवनविजय। सर्व कामनेचा करी जय। विवेकसिंधूचा अन्वय। सारांश येथे कथिलेला'॥' असे शेंवटी म्हटले आहे. यावरून हा 'विवेकसिंधू'चे सार किंवा टिप्पणी असावी, असे सकृद्वर्शनी वाटते. पण ग्रंथ पाहतां त्यांतील विषयाचा 'विवेकसिंधू'तील विषयाशी कांहींच संबंध दिसत नाही. 'पवनविजया'त पुष्कळसा भाग 'स्वरोदया'वरून घेतलेला दिसतो व हे त्याच्या नांवाला सहज शोभण्यासारखे आहे. याची ओवीसंख्या सुमारे साडेचारशे आहे. 'मूलस्तंभ' हा तर निव्वळ दुसऱ्या कोणाचा असावा, असे उघड दिसते. यांत पिंडब्रह्मांडाची स्थिति वर्णून विद्योत्पत्तीसंबंधी कांहीं मजकूर आला आहे व पुढे आधानकालापामून जन्मकालापर्यंत पिंडवृद्धि कशी होते व संततीस निरनिराळे गुण कां प्राप्त होतात, हे सांगितले आहे. या दोन्ही ग्रंथांपेक्षां 'परमामृत' हा ग्रंथ श्रेष्ठ दर्जाचा आहे. पण यांतील ओवीची बांधणी 'विवेकसिंधू'तील ओवीच्या बांधणीपेक्षां निराळी आहे. या ग्रंथाचे शेंवटी ग्रंथकृत्याने म्हटले आहे की, 'हे ब्रह्मगौप्य गुप्त ठेवणें। अनुभव कोणा न सांगणें। देवतांचें गुप्त राहणें। स्वस्वभावे करोनियां ॥ १ ॥ हे ब्रह्मगौप्य मूढाशी। सांगूं नको अलभ्य त्याशी। गुप्त ऐकोनी चाहाटळपणाशी। वृथा मूर्ख उठवूं नको ॥ २ ॥

'परमामृत' ग्रंथ 'विवेकसिंधु'कार मुकुंदराजाचा नसावा, असा कांहीं विद्वानांचा तर्क आहे.

मुकुंदराजाने दिलेल्या आपल्या गुल्लकपरेवरून व त्याच्या हकीकतीवरून तो शिवभक्त असून नाथसंप्रदायी असावा, असे दिसते. शके ११००-चे सुमारास नाथसंप्रदाय आपल्या महाराष्ट्रांत पुष्कळ पसरलेला होता. या संप्रदायांसंबंधे व त्याच्यांतील ग्रंथसंपत्तीसंबंधे अजून फारशी माहिती आपणांस नाही. पण या संप्रदायांत या काळी मराठी भाषेत

१. कांहीं पोण्यांठ या ओवीऐवजी "हा पवनविजय ग्रंथ। संस्कृतावरुनी प्राकृत। जे नित्य पाहोनि अनुभवित। सर्व काम पूर्ण होती ॥" अशी ओवी आहे.

वरीच ग्रंथरचना झाली असावी, असे वाटते.

या संप्रदायापैकी मच्छींद्रनाथ, गोरक्षनाथ, गैनीनाथ, ही परंपरा मात्र आपल्या कांहीशी परिचयाची आहे. या परंपरेतील पहिले ऐतिहासिक पुरव्य मच्छींद्रनाथ हे होत. यांचा एकाहि ग्रंथ प्रसिद्ध नाही. या मच्छींद्रनाथाचा शिष्य गोरक्षनाथ ऊर्फ गोरखनाथ. गोरखनाथाची देवळे व मठ हिंदुस्थानांत अनेक ठिकाणी आहेत, व याची समाधि नेवांराजवळील एका डोंगरांत दाखवितात. या गोरक्षाच्या अनेक निरनिराळ्या आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. हा दहाव्या किंवा अकराव्या शतकांत होऊन गेला असावा. याचे पंथांतील लोक आपल्या कानांस भोके पाहून त्यांत मोठाली कुंडले घालतात. यावरून यांस आपले इकडे 'कानफाटे' असे म्हणतात. हे अंगाला राख फासून हातांत कोका घेऊन तोंडाने 'गोपीचंद-मैनावती' ची गाणी गात भिक्षा मागतांना नेहमी आडळतात. या परंपरेतले बहुतेक मोठे संत योगाभ्यासी असून हठयोग करितात. गोरखनाथाचे 'गोरक्ष-किम्यागर' वगैरे अनेक संस्कृत व हिंदी ग्रंथ आहेत. मराठींत कांही पदे व 'गोरक्ष-अमर-संवाद' व 'गोरक्षगीत' ही दोन प्रकरणे याचे नांवाने प्रसिद्ध आहेत. गोरक्षनाथाचे एक पद असे:—

पाषाणाची देऊळे । पाषाणाचा देवो । पाषाणाची पाऊळी । तेव न
फिटे संदेहो ॥ कसें बोलों पंडितो । देवो कवणें ठाई । निजलिंग
न्याहाळिता । आम्ही तुम्ही नाही ॥ गंगेचे उदकें । स्नान पें कीजे ।
बाहिर पन्नाळिता । भीतर केवि भीजे ॥ सजिवे तोडुनि बाबु ।
निजिवे पुजितो । कर्म करुनि प्राप्ती । केवि उडस्ती ॥ येहि विधि
हें जग । पडियेलें धांदा । आत्मलिंग हृदयी । कोई न बुझती अंधा ॥

१. काठेवाडांत 'गोरखधडी', हरिद्वाराजवळ 'गोरखपूर' इ.

२. नवनाथभक्तिसार, संतलीलामृत.

३. सातव्यापासून तेराव्या शतकापर्यंत निरनिराळ्या शतकांत निर-
निराळे ग्रंथकार याचा काळ मानतात.

वदति गोरखराये । सद्गुरु वाणी आम्ही । निजलिङ्ग म्पाहाळुनि ।
संसारा दिल्हे पाणि ॥

गोरक्षनाथांनी रचिलेला ' अमरनाथ-संवाद ' या नांवाचा एक ग्रंथ
हल्ली उपलब्ध आहे. ग्रंथ योगमार्गपर आहे. यांतून एक उतारा देतो:—

बुलाची पानें झडति । आणि माघोति नीमति । परि तेंचि म्हणुं
नयेति कि । दिवेयापासीनि निघालिया काजळी । त्याचा पोंटि
काई आणिकी पाणि असे: । मग निगालीये नदी उदके अनित्ये ।
परि प्रवाही नित्य जाणावी कि ॥ तैसा दृश्यु प्रपंचु पदार्थु अनित्यु ॥
परि त्या प्रवाही नित्य जाणावा । केळिचा गाभा उकलित्ता काई
लाभु असे । आणि फळपानिचें निकें पिकलें । पिकतयाचा अडोचि
पाहतां बरवा दिसे । स्वप्निचें मुख स्वप्नीचि बरवें । मग निघारितां
तेथें काहीं असे: ते संसारिचे सुष दिसे निके ॥ सेंवी मुरस नव्हे ॥
एसें ज्ञानें जाणावें । आकाश कुसुमी जरि परिमळु मे (टें) ।
नातरि नाचलीये वंझेचे लेंकर विभुवन भोगी: ससेंचेया सीने । तिषटें
हें बोलणेंचि लटिकें ॥ तैसा दृश्यु प्रपंचु: असत्यचि लटिका असें: ।
मृगजल जळीं नाहीं: परि मृगासि जळभ्रमु असे । कुसुम माळेचा
नाचिला भोगिया आभासे: शुक्तिचां ठाई रजाबुडि लटिकी: तैसा
दृश्यु प्रपंचु लटिकाचि: परि दिसत (ता) असे: हा संसार दु:स्वरूप
ऐसा: त्याची जया आपुली अळयी नाहि: हें साकार पंचधा
म्हणत खेळु: तिचे गोडीचीए रुचि: सांडीनि काई तिपट होती
असे: हा उष्ट बांकुडा दिसे: परि त्याचा रसु गोडिचीए सोए
न संडित: बांकुडपणी परि रसीं नाहीं^१ ; कि हे कस्तुरी काळी

१. ही पोथी कै. चांदोरकर यांचे जवळ होती. हीत जुनी रूपें, पृष्ठ-
मात्रा वगैरे सर्व ११-व्या शतकांतले लेखनप्रकार आहेत. यांवरून हा ग्रंथ
नि:संशय बाराव्या शतकांतला किंवा त्यापूर्वीचा दिसतो.

भा. इ. सं. पु. ११ पु. ३२

२. जिथे पेरी दिसती उसीं । तिथे लाभती कीं रसीं । अमृ. १३
आणि बांकुडेनि बोघेसी । गंगा हे उजूचि जैसी । कां पुटी वलला उसीं ।
गोडी जेवी । २३६

दिते: परि तिचिया परिमळाचें सौरभ्यपण अणलेकि । एवढीये
सृष्टीचे अडाल: जेयाचेनि चालें: त्याते उळखे: तो या संसारा
वातु सुख दु:खी लिपेना: जेसे पयिणीचें पत्र उदकां भितरि आसोनि
अल्पित (अलिप्त) तया जन्माचें आणि कर्मभक्तिचें फळ तें कि:
ज आत्मज्ञान जाणिजे: ॥ ७ ॥ श्री गोरक्षनाथ विरचिते अमरनाथ
(संवादे) आत्मज्ञान कथंति निजविचारें । छ । ११ ॥

यांतील दृष्टांत व प्रमेयें हीं ज्ञानेश्वरीत आढळणाऱ्या दृष्टांतांशीं व
प्रमेयांशीं इतकी जुळतात कीं, या ग्रंथाचा लेखक आणि ज्ञानेश्वर हे
एकाच परंपरेंतले असून या दोहींतलें पाणी मूळ एकाच झऱ्याचें आहे,
असें मनांत येतें. आणि हा ग्रंथ दिसतो असा व इतका जुना असेल,
तर याचा लेखक जो गोरक्षनाथ त्याच्या शिकवणीचे प्रतिबिंब आणि
त्याच्या वाङ्मयाची छाया ज्ञाननाथाच्या शिकवणीत व वाङ्मयांत
निःसंशय आपल्या दृष्टीस पडती. बरील उताऱ्यांतील पहिली व दुसरी
या ओव्या 'ज्ञानेश्वरी'तील अध्याय १५-मधील १३१ व १३२ या
ओव्यांशीं ताडून पाहतां, तसेंच यांतील चौथी व पांचवी या ओव्या
'अमृतानुभवां'तील प्र. ७-मधील ८१ व ८२ या ओव्यांशीं लावून
पाहिल्या असतां यांतील प्रतिपादन किती एकरूप आहे, हें पाहून बरील
म्हणणें आणखी जास्त पटतें व दोन्ही पुरव्य एकाच पाठांतले आहेत,
याबद्दल मुळीच संशय राहत नाहीं.

याशिवाय 'गोरक्षगीता' या नांवाचें एक प्रकरण याच्या नांवावर
मोडतें, हें वर सांगितलेंच आहे. 'हे गोरक्षगीता । गहिनीनाथ संवाद ॥'
असें यांत प्रारंभीच म्हटलें आहे. यांतील मजकुरावरून पाहतां
गोरक्षनाथाने केलेला उपदेश त्याचा शिष्य गैनीनाथ याने आपल्या शिष्य-
मंडळीकरितां लिहून ठेवलेला यांत दिलेला दिसतो. म्हणजे याचे कर्तृत्व
गोरक्षनाथापेक्षां गैनीनाथाकडेच देतें. मी पाहिलेल्या पोर्थांतील भाषा,
रूपे वगैरे अगदी अलीकडील दिसतात. यांत योगान्यासाचे व त्यांत
येणाऱ्या अनुभवांचें वर्णन केलेलें आहे. थोड्याशा मासल्यासाठी

यातून कांहीं ओव्या देतो. या ओव्या ज्ञानेश्वरीतील त्याच प्रकारच्या ओव्यांशीं गमतीनें ताडून पहाव्या.

तेणें काम शक्ति सुटली । मग बायूतें उध्वं गति जाली । आला
मणि पुरा जवळीं । देखिली बाळी कुंडली ॥ प्रणायाम करितां नेटें ।
तें कुंडलिनी चिमुटे । वेळे उकलुनी सुसाटे । गगन मार्गे ॥ गो. गी.
साधिष्ठाना बरिली काठीं । नामिस्थाना तरुवटीं । बंधू पडे किरौटी
ॐ दियणो तो ॥ २१० ॥ तेंसो सुवड आडली । पुटी होती दाटली ।
ते बग्यासनें चिमुटली । सावध होये ॥ २२५ ॥ जा. अ. ६

आपान माघीता मुरडला । स्वाधिष्ठाना बरी चालिला । क्षोनोनिया
माजला झुंजे मणिपुरेसी ॥ बाहादुळी घाविली त्वरे । कोठघामाजी
संचरे । कफ पित्तादिकांचे वारे । मोडोनि टाकी ॥ ५१ ॥ गो. गी.
वेडे येकायेकी उकली । बहुतां दिवसांची असें भुकेली । ऊध्वं
होऊनी मुखें गिली । बाहादुळी गा ॥ ५४ ॥ इडा पिंगठा येक मेळी ।
तिन्हि नाडीची ग्रंथी सुटली । पट चक्राचे पदर मोकळी ।
करिती झाली ॥ गो. गी.

जो मूळ बंधे जडला । आपानु माघीता मुरडला । तो सर्वेचि बरि
सांकडला फांकु घरी ॥ २१४ ॥ क्षोभलेपणें माजे । उवायिला ठाई
गाजे । मणि फुलेंसि जूजे । राहूनिया ॥ २१५ ॥ भीतरी बली न
घरे । कोठेआं माझी संचरे । कफपित्ताचे वारे उरो नेदी ॥ २१७ ॥
साहाजे बहुवां दिवांची भूक । बरि चे व विली तें होये मीख । मग
आवेसे पसरी मुख । ऊर्वा उजू ॥ २२८ ॥ इडा पिंगला एकवट
वि । गांठी तिन्हीं सुटति । साही पदर फूटती । चक्राचे ॥ २४४ ॥

जा. राजवाडे प्रत अ. ६

या 'गोरक्षगीते'चा लेखक गैनीनाथ हा ज्ञानेश्वराचा गुह होता, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. या गैनीनाथाचा व ज्ञानेश्वराचा आज्ञा गोविंदपंत यांचा विशेष ऋणानुबंध होता असें नामदेवाच्या आदीत (आवटे-नामदेवगाथा अ. ६७१, ६७९,) प्रारंभीच नामदेवाने लिहिलें आहे.

या ज्ञानेश्वराच्या घराण्यांतील ज्ञानेश्वरापूर्वीच दोन-तीन पिढ्यांचा

संबंध नाथसंप्रदायाशी फार दृढ होता, हें नामदेवाचें म्हणणें या नाथ-संप्रदायांतील ग्रंथावरूनहि आणखी सिद्ध होतें.

हा नाथपंथ महाराष्ट्रांत उत्तरेकडून आलेला दिसतो. उत्तरेकडील शैव-संप्रदायी लोकार्पकी कांहींनी योगान्यास नीट करून तो मार्ग आपल्या शिष्यमंडळीस शिकविला. हा योगान्यास प्रत्यक्ष अनुभवानें समजून घेऊन कृतीनें आचरणारे जे लोक झाले त्यांपैकीच नाथसंप्रदायी हे होत. मच्छींद्र, गोरक्ष, गैनी यांपासून तो थेट परवांपर्यंतच्या महीपति, नरहरी ऊर्फ डोलीबुवापर्यंतचे सर्व नाथपंथी योगाचा अभ्यास करीत, असें त्यांच्या ग्रंथांवरून दिसतें; व हे आपल्या परंपरेंत योगान्यासाचें शिक्षण प्रत्यक्ष शिकवीत. मराठी भाषेंत योगासंबंधानें जे थोडेसे ग्रंथ आढळतात व योगांतील अनुभव अधूनमधून जे ऐकू येतात, ते सर्व किंवा बहुतेक या नाथसंप्रदायाच्या प्रसारामुळेच होत. परंतु हे ग्रंथ साधारण ज्ञानपद लोकांकरितां किंवा अज्ञानांना सरसहा ज्ञानपंथाची वाट दाखविण्या-करितांच लिहिलेले नसतात; तर हे फक्त त्या पंथांतल्या आपल्या शिष्य-परिवाराला आपली कुलपरंपरा समजावून देऊन त्यांत तरवेज करण्या-करितांच लिहिलेले असतात. फक्त त्या पंथांतल्या आंतील कड्यांमधल्या लोकांना मराठी भाषा संस्कृतापेक्षां समजण्यास सोपी पडे म्हणूनच ही रचना त्यांनीं मराठीत केली, असें मुकुंदराजासारखा सर्वजनांसाठीं ग्रंथ-रचना करणारा महासाधुपुरुषहि आपल्या ग्रंथाचे शेवटीं बजावून सांगतो. ज्ञानेश्वर-महाराजहि या योगाच्या गोष्टी वाटेल त्याला सांगत सुटण्याच्या नव्हत, असेंच सुचवितात. पण अशा त्या सांगत न सुटण्याचें कारण ते असें देतात कीं, या गोष्टी अथवा हें ज्ञान वाचनें सांगतां येण्यासारखे नाही. तें वाचण्या प्रांतापलीकडले आहे. वाचनें कितीहि आटोकाट कसरत केली तरी हें ज्ञान तिच्याकडून स्पष्टपणें होणें अशक्य आहे. याला प्रत्यक्ष अभ्यास आणि अनुभवच पाहिजे. याकरितां ते म्हणतात....

तेथचि मातु । न चडेचि बोलाचा हातु । जेणें संवादाचेबा पावां जातु ।

पेठी कोज ॥ ३३६

मुकुंदराजानंतर या काळच्या लेखकांपैकी हेमाडपंत किंवा हेमाद्रि-पंडित व चांगदेव ही दोन नावे आपल्या परिचयाची आहेत. यांपैकी हेमाडपंत हा वाराच्या शतकांत विद्यमान होता. पंढरपूर चौन्यायशीच्या शिलालेखांत विठ्ठलाच्या देवाल्याला अनेक भक्तजनांनी पैका दिला त्यांची यादी आहे, तीत हेमाद्रीचे ऊर्फ 'हेमाडी पंडिता'चे नांव आहे. यावरून हा विद्वान् व कार्यकर्ता असून विठ्ठलाचा प्रेमळ भक्त होता, असे दिसते. हा वत्स-गोत्री माध्यंदिन-शाखेचा पंचप्रवरी ब्राह्मण होय. देवगिरीकर जाधवांच्या वंशांतला पांचवा पुत्र जो महादेव व सहावा पुत्र महादेवाचा पुतण्या जो रामदेवराव त्यांच्या कारकीर्दीत हेमाडपंत हा मुख्य कारभारी होता. याची पदवी 'श्रीकरणाधिप' अशी होती. हा फार कर्तृत्ववान् व बुद्धिमान् होता. परंपरागत माहितीवरून असे सांगतात की, याने दक्षिणेत तीन गोष्टी अगदी नव्या आणिल्या. खाण्यांत वाजरी, राहण्यांत विनचुन्याच्या इमारती व लिहिण्यांत मोडी लिपी.

१ संतमालिकांतील 'हेमाडपंत मणेशमक्त । पिशाचच चैतन्याचे लिखित' अशा उल्लेखांवरून हा गाणपत्य असावा, असे होतें.

२ रामदेवराव जाधवासंबंधें एका जुन्या पोथीवर पुढील श्लोक दिलेला आढळला-

"शाके सप्तु शशि द्विभू परिमिते संवछरे मन्मथ । मासे फाल्गुनके तिथी प्रतिपदे शुक्ले च भवे" दिने ॥ ११ ॥ श्लेच्छे शास्त अस्लावदीन रिपुणा भद्रो गृहीता तथा ॥ श्रीमत् देवगिरी स्थितस्य नृपते रामस्य राज्यं गतम् ॥

तसेच, काशीकर पराटकरांच्या एका वहीवर हाच काळ रा. राजवाडे मांस पुढीलप्रमाणें लिहिलेला आढळला-

"इतुकिया नंतर तुरकान आले. ते सकु १६

मन्मथ संवछरे फाल्गुनमास सुषपल अष्टमी शनीवार ॥

रामदेवाच्याचें राज्य गेले पाहाले घटिका ४ "

अर्थात् यांत १६ ही बूझ दिसते. १७ पाहिजे. म्हणजे शके १२१७

मन्मथ संवछरी फाल्गुनांत रामदेवराव जाधवाचें राज्य गेलें.

अंबरनाथ वगैरे अनेक भव्य व सुंदर देवळे हेमाडपंती म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यावरून असे दिसते की, शिल्पशास्त्रांत कांही एक प्रकारची नवीन शिस्त लावून हेमाद्रीने बांधकामाचा अगदी नवा प्रकार सुरू केला; व तो सर्वमान्य होऊन हिंदुस्थानांत तेव्हापासून अनेक ठिकाणी प्रचलित झाला. तसेंच, अनेक प्रकारच्या नवीन धान्यांचीहि लागवड या देशांत हेमाडपंताने करविली असावी.

या दोहोंपेक्षा तिसरी गोष्ट, म्हणजे मोडी लिपीचा प्रसार, ही भाषेच्या दृष्टीने फार महत्त्वाची आहे. या लिपीस लौकिकांत 'पिशाच'-लिपी अशी संज्ञा असून ही हेमाडपंताने लंकेतून किंवा दक्षिणेतून इकडे आणिली, असा समज सर्वत्र आहे; व तो आज अनेक शतके सर्वांच्या तोंडी आहे. पूर्वीच्या जुन्या 'पुस्तकांत' देखील हे लिपी विद्या सरस्वती। अगा झाली कैसी प्राप्ती। कृपा करून हेमाडपंती। जगा भातुके दीचली' अशासारखे अनेक उल्लेख आढळतात.

आपल्या इकडील सर्व ग्रंथ देवनागरी उर्फ बालबोध लिपीतच लिहिलेले आहेत. याला एखाद-दुसरा अपवादहि आढळतो. लेख मराठी भाषेत असून लिपी मात्र कानडी आहे; क्वचित् लिपी ब्रज व भाषा मराठी हाहि प्रकार आढळतो; लिपी फारशी व भाषा मराठी असेहि कांही लेखांत आढळते; रोमन लिपीत मराठी भाषा लिहावी, हा प्रवात हल्लीच्या अमलांत पाडण्याचा यत्न चाड आहे. युरोपियन लोकांना वाचण्यास सोपे जावे म्हणून मोडी लिपीच्या ऐवजी बालबोध लिपी सरकारी कागदपत्रांत योजिली पाहिजे, हा कायदा जर नीट चालला असता तर त्याचे पर्यवसान भाषा मराठी चालेल पण ती रोमन लिपीत लिहावी, असे निःसंशय झाले असते. ही लिपी परंपरेने अगदी प्राचीन अशा ब्राह्मीपासून निघालेली आहे. कोणत्याहि परक्या देशांतील लिपीपासून आर्यावतातील लिपी निघाली नसून इकडील लिपी याच देशांतील लोकांनी कल्पून वसविली व प्रचारांत सुरू केली, यांत संशय नाही. इकडील सर्व लिपीत 'ब्राह्मी' लिपी ही फार प्राचीन काळी प्रचारांत

होती. शकपूर्वा २००-मधील गिरनार पर्वतावरील कोरलेले अशोकाचे शासन याच लिपीत आहे. हिलाच 'अशोकी' असे म्हणतात. याच लिपीत कालान्तराने पुढे बदल होऊन तिला निरनिराळीं रूपे प्राप्त झालेलीं दिसतात. या शकपूर्व २००-मधील अक्षरवटिकेपेक्षां शके २५० पांचशेच्या सुमारापासूनचे गुप्तवंशीय लेखांची लिपी भिन्न आहे. पण ही निःसंशय ब्राह्मीचीच दुसरी आवृत्ति आहे. हिला 'गुप्त' लिपी म्हणतात. हिजपासून शक ८००-मधील 'कुटिल' लिपी निघाली; व या कुटिल लिपीचेच रूपांतर देवनागरी लिपीत झाले. शके ११०-चे सुमारास तर मराठी भाषेतील लेख लिहिण्यास देवनागरी लिपीचाच उपयोग होत असे. म्हणजे ब्राह्मी ऊर्फ अशोकी → गुप्त-कुटिल → देवनागरी अशा परंपरेने देवनागरी किंवा 'बालबोध' ही लिपी सिद्ध झाली. अर्थात् यामुळे देवनागरी ऊर्फ बालबोध लिपीत अशोक-लिपीचे पुसट रूप नीट नजरेस पडते. अकराव्या-बाराव्या शतकांतल्या महाराष्ट्रीय लेखकवर्गास त्यापूर्वीच्या चार-पांचशे वर्षे सडकून प्रचारांत असलेल्या 'अशोक'-लिपीच्या निरनिराळ्या आवृत्तींतलीं रूपे तर फार चांगलीं माहीत असलीं पाहिजेत. बाराव्या शतकांतल्या मराठी लेखांत एकाच अक्षर निरनिराळ्या दोन-दोन, तीन-तीन तऱ्हांनीं काढिलेले आपल्या डोळ्यांसमोर आहे. यावरून एकाच अक्षराची ही निरनिराळीं रूपे निरनिराळ्या प्रांतीं एके वेळीं चांगलीं प्रचारांत होती; व हे प्रांत एका छत्राखालीं आल्यावर त्या अमळांत हे निरनिराळे प्रकार एकजीव होऊन एकाच लेखांत योजिले जाऊ लागले. केव्हां-केव्हां जुने रूप पूर्णपणे मागे न पडतां त्याचे नवे रूप प्रचारांत येऊन दोन्ही रूपे कांहीं काळ वापरण्यांत येत असत. या अशा कारणामुळे बाराव्या शतकांतल्या लेखांत एकेका अक्षराचीं अनेक रूपे प्रचलित असलेलीं आपल्या नजरेस पडतात.

पण या अक्षरवटिकेला या सुमारास अगदीं नवीन वळण देण्यांत आले. जुन्या वळणांत अक्षरे सुटीं असत. त्यांना एकमेकांशी

चिकटविण्याची सोय त्यांत नव्हती. यामुळे प्रत्येक अक्षर सुटें लिहावें लागे. अनेक अक्षरें एकदम एकटांकानें लिहिणें जड जाई. ताडपत्र, भूर्ज-पत्र, वगैरेंसारख्या साधनांवर लिहितांना हें एकटांकी लिहिणें अशक्यच होतें. कारण ताडपत्रावर तर अक्षरांच्या रेधा कोराव्याच लागत. त्यामुळे पानांच्या रेधा किंवा शिरा असतील त्या मानानें लिहिणें भाग होतें. भूर्जपत्रावरहि हीच अडचण अनुभवास येते. या दोहोंतहि अक्षरांना ओळ सारखी काढित जाणें निर्भय नसतें. सवंध अक्षरें तर एका लांब-लचक काढिलेल्या ओळीच्या दांडीवर टांगून देणें हें विदेशच धोक्याचें असे. कारण एखादे वेळीं या ओळी ताडपत्राच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या पानाच्या समांतर शिरांवर सारख्या आल्या तर पानाच्या त्या जागीं चिरफळ्या होऊन लेख फाटण्याचा संभव फार असणार, हें सहज लक्षांत येतें. तेव्हां लेख लिहिण्यांत पानापेक्षा दुसरी एखादी वस्तु किंवा साधन चांगलें उपयोगांत आल्यावर एकटांकी लिहिण्याचें काम सुकर व मान्य होणें साहजिक आहे. तेव्हां कागदाच्या प्रसाराबरोबर लेखनसुधारणाहि अमळंत आणण्याची ही प्रवृत्ति होत गेली असावी, असें मानण्यास हरकत नाही.

ही लेखनकलेतली, एकटांकी लिहितां येण्यासारखें कळण अक्षरांना देण्याची सुधारणा, हेमाडपंतानें घडवून आणिली. देवनागरी अक्षरांना एक तऱ्हेची मोड किंवा लपेट देऊन त्यानें हा सुलभपणा साधिला. देवनागरीत अक्षरांचें कळण वरून खाली असतें. त्यामुळे एक अक्षर संपतांच दुसरें अक्षर सुरू करण्यासाठीं, लेखणी उचटून पुन्हां वर न्यावी लागते. ही अडचण जाणून हेमाडपंतानें अक्षरांना मोड देतांना प्रत्येक अक्षर साधेल तोंपर्यंत खाली पुरें न करतां वर शेंड्या-जवळ नेऊन पुरे करण्याचें योजिलें; व असें केल्यावर फिरून नवें अक्षर तेंथेंच सुरू करणें सोयीचें झालें. असें करण्याकरितां खोच होती तेंथें गांठ दिली. उभ्या रेधांना लपेट देऊन वर नेल्या, असे अनेक प्रकार केले.

दौलताबाद किंवा देवगिरी हे चांगले कागद करण्याचे ठिकाण प्रसिद्ध आहे. येथे कागद सातआठशे वर्षे महाराष्ट्रांत फार प्रचारांत असत. यांवर मयीच्या काव्या शाईने लिहिलेला लेख वज्रलेप होतो. या प्रकारे लिहिलेले चारशेंपाचशे वर्षांवरचे लेख आजहि अगदी स्पष्ट दिसतात. त्यांवरची शाई विलकूल उडालेली नाही; व कागदावरहि तिचा परिणाम लवमात्र झालेला नाही. हल्लीच्या कोणत्याहि शाईपेक्षा या शाईत दुसरा विशेष असा आहे की, तिने लेखणी गंजत नाही, की खराब होत नाही, की कागद फाटत नाही. या संबंधांत एक जरा गमतीची गोष्ट येथे सांगावीशी वाटते. ती अशी की, लॉर्ड कार्नवालिस, सर जॉर्ज वारले वगैरेची शेकडों अस्सल पत्रे आहेत. त्यांतील सर्व मजकूर मयीच्या शाईने लिहिला आहे. पण सही मात्र इंग्रजी शाईने केलेली आहे. संबंध मजकूर नीट शाबूत आहे; पण सहीची जागा पिबळी पडून कागद कसरीनी खाल्हा आहे.

अक्षरांना गांठी, लपेटी, वळणें वगैरे देऊन सोयीस्कर लिपी करितांना एका देवनागरीशिवाय अशोकी वगैरेसारख्या दुसऱ्या लिपीहि हेमाद्रीच्या डोळ्यांपुढे असण्याचा संभव आहे; व यांतून एखादे सोयीचे वळण त्याने घेतले असल्यास त्यांत नवल नाही. पण त्याने प्रायः त्या वेळी प्रचलित असलेल्या देवनागरी जर्फ बालबोध यांचा संबंध दाखवितांना आजची आपली बालबोध अक्षरे घेऊन त्यापासून आजची मोडी अक्षरे कशी निघाली असावी, हे दाखविण्याचा मी यत्न करितों. पण हें करणें अशक्य आहे. हेमाडपंताने बाराव्या शतकांत मोडी वळणें बसविली या गोष्टीचा विचार करितांना तत्कालीन बाराव्या शतकांतली देवनागरी जर्फ बालबोध अक्षरे घेऊन त्यांची तत्कालीन म्हणजे बाराव्या शतकांतली मोडीशी तुलना करून संबंध कसा जडतो, हें पाहिलें पाहिजे. हल्ली आपल्याला जुन्यांत जुना म्हटला म्हणजे शके १४१०-मधील एक लेख उपलब्ध आहे. याच्या पूर्वी तब्बल दोनशें वर्षे मोडीचा प्रचार चाड होता. तेव्हां या लेखामागचे निदान शंभर-दीडशे वर्षांचे

लेख मिळविले पाहिजेत. त्यावांचून या बाबीवर स्पष्ट प्रकाश पडणार नाही. बाकी हजारों जुने कागद पाहून कोणाचेहि असें मत होईल की, मोडी लिपी ही निःसंशय बालबोध लिपीतल्या अक्षरांना मोड देऊनच निर्माण करण्यांत आली असावी. प्रथम हेमाद्रीने दिलेली वळणें पुढें थोडी-फार बदलत जाऊन व नंतर अनेक कळम-बहादरांनी आप-आपल्या सोयीप्रमाणें नव्यानव्या लपेटी देऊन ही आजची मोडी लिपी निर्माण झाली, हें खास आहे. या मोडी अक्षरांत चार-दोन अक्षरें, देवनागरींतील त्या त्या अक्षरांपेक्षां दुसऱ्या एखाद्या लिपींतील त्या त्या अक्षरांशीं थोडें-फार जास्त साम्य पावत असलीं तरी तेवढ्यावरून मोडी लिपी ही त्या दुसऱ्या लिपीपासून निघाली, असा मनाचा प्रह करून घेणें आपण सोडलें पाहिजे. हल्लींच्या लिपींत छत्तीस वर्णांपैकीं ग, घ, ङ, च, छ, झ, ज, ढ, ढ, ण, त, र, प, स, ल, क्ष हे सोळा बालबोध वर्ण मोडी वर्णांसारखेच आहेत. बाकी राहिलेल्या बीस वर्णांपैकीं फ, ट, ठ, न, म, म, ह या वर्णांचीं कांहीं रूपे मोडी वर्णांशीं पुष्कळच साम्य पावतात. आणि हे भिन्न दिसणारे वर्णहि मोडी वर्णांशीं जुळवितां येतात. मोडी हा शब्द, 'मौर्य-मौर्यी-मोरी-मोडी' अशा परंपरेनें सिद्ध झाला असें मानून ही लिपी मौर्य राजा चंद्रगुप्त व त्याचा नातू अशोक यांचे कारकीर्दीत बनली किंवा बनविली, असें कांहीं लोक सुचवितात; पण सर्व बाजूंचा विचार करितां हें म्हणणें पटत नाही. निदान असें मानण्याला असावा तितका भक्कम पुरावा अजून पुढें आलेला नाही. मोडी लिपी ही लिहिण्यास सोयीची व सोपी आहे, तींतील अक्षरांचें वळण बहुधा वर असल्यामुळे ती एकटांकांनें लिहितां येते, या गोष्टी सर्वसंमत आहेत. ही अशी सुलभ व सोयीची लिपी आपल्या इकडे चांद्र असलेल्या अनेक लिपींपैकीं इतर कोणत्याहि लिपीस न लाभतां, लेखनकर्त्यांतील या सुधारणेचा फायदा एकट्या मराठीसच घडवून दिला, हेंहि कार्य कांहीं लहान नव्हे; आणि या कामगिरीबद्दलच हेमाद्रीचे

महाराष्ट्रावर फार उपकार आहेत.

लेखनकलेतील ही एकच सुधारणा काय, पण लेखनासंबंधी अनेक बाबी यादवांच्या या सर्वश्रेष्ठ 'करणाधिपा' ने उर्फ फडनविसाने महाराष्ट्रांत अमलंत आणिल्या होत्या. यादवांच्या मोठ्या थोरल्या राज्य-विस्तारांतील अनेक बाबींसंबंधे लिखाण कसे असावे, राज्याचा सर्व जमाखर्च कोणत्या दिस्तीने ठेविला जावा, तसेच साधारणपणे एकंदर जनसमाजांत लिहिण्याची, पत्रव्यवहाराची वगैरे पद्धत कशी असावी, हे सर्व ठरवून त्यासंबंधी नमुने किंवा नियम ठरवून हेमाद्रीने त्या दिस्तीचा ग्रंथ तयार केला असावा, असे दिसते.

सुमारे सहासष्ट वर्षांपूर्वी म्हणजे इ. स. १८५२, शके १७७४-मध्ये मनशी गणपतराव यांनी मूळ ग्रंथावरून तपासून 'हेमाद्रिकृत लेखनकल्पतरु' या नांवाचा एक ग्रंथ मुंबईत प्रसिद्ध केला आहे. याच्या प्रस्तावनेत लिहिजे आहे की, 'महाराष्ट्र-देशांतील लोकांस आपले वडिलोपार्जित ज्ञे लेखन चालत आले आहे, त्याची रीति पुरातन स्वदेशीय कवींनी काय योजली व सप्रमाण लेखन कोणते, हे कळले पाहिजे, म्हणून हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला जात आहे.' यावरून प्रकाशक हा ग्रंथ अस्सल हेमाद्रीचाच समजत होते, असे स्पष्ट दिसते. या ग्रंथाची रचना अनेक-वृत्तात्मक श्लोकवद्ध असून त्या श्लोकांवर पुढे गद्य टीका दिली आहे. यांत शुद्ध, सात्त्विक, रहस्य अशा लिहिण्याच्या तीन रीति कल्पिल्या आहेत. ज्यांत ज्या पत्राचे उत्तर लिहावयाचे त्यांतील मजकूर एकदम जमेस धरून त्याचे उत्तर लिहावयाचे ती शुद्ध रीति. ज्यांत

१. 'अर्वाचीन कोशकार' यांनी हेमाद्रिकृत 'लेखनपद्धति' या नांवाचा एक ग्रंथ सांगितला आहे, तो हाच असावा.

२. शके ११६ (?) विक्रमसंवत् १२८८-मध्ये रचिलेला 'लेख-पंचा-शिका' या नांवाचा एक संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध आहे. यांत अनेक तऱ्हेचे मावने व मसुदे दिले आहेत. ग्रंथांत कल्याणि नांव नाही. पण यावरून या म्हणजे हेमाद्रीच्या काळी असल्या तऱ्हेचे ग्रंथ रचिले जात होते, हे अगदी निश्चित ठरते.

कलमवारीनें अथवा प्रकरणवारीनें मजकूर जमेस धरून त्याचे खाली कलमवार उत्तर लिहावयाचें ती सात्त्विक रीति; व आंत केवळ विस्तार न करितां थोडक्यांत लिहावयाचें ती रहस्य ऊर्फ न्हस्व रीति, असें ग्रंथकार म्हणतो. यांची उदाहरणें देऊन मग पुढें यांत सुमारे शंभर-सवाशें मायने दिले आहेत. यांत निरनिराळे सरकार, कामगार व साधुपुरुष वर्गांचे मायने दिले असून लहानथोर, धनी-नोकर, गुरु-शिष्य, नवरा-वायको, ऋत्विज्-यजमान वगैरेंनींहि एकमेकांस लिहितांना काय काय मायने योजावेत, हें सांगितलें आहे. उदाहरणार्थ,—

श्रीमंत स्वप्रभूला, श्रीया मंडित दिवाणलोकांस ।

श्रीया विराजित असें प्रभुच्या सवांही बंधुवर्गास ॥

हे शब्द यजमानास व त्यांचे दिवाणास व बंधुवर्गास लिहिण्यास सांगून आपल्या आसवर्गास लिहितांना—

स्वपित्यास तीर्थंरुप हें, स्वरूप गुरुमातुलासि चुलत्यास ।

स्वाग्रज बुद्ध स्वजनां याहुनि लिहिणें कदा न भलत्यास ॥१॥

लिहावे, असें सांगितलें आहे. अशुराला श्रीतीर्थस्वरूप असा मायना दिला आहे. श्रीपुत्र्यांनीं एकमेकांस लिहितांना साधारणपणें नेहमीं—

“चरणार्वादि मस्तक ठेवून विनयित ” पत्तिनें लिहावी ।

“आशिर्वाद उपरि ” हें भत्यानि योग्य रीति जाणावी ॥

असें ग्रंथकार म्हणतो. परंतु यापेक्षां गौरवून लिहिणें असल्यास—

श्रीमंता, सुगुणेश्वरा, नरवरा, चातुर्यरत्नाकरा, ।

मद्भक्त्या, मधुरोत्तरा, ब्रमह्मरा, सौंदर्यविद्याधरा, ॥

शास्त्रज्ञा, सुखसागरा, शुभतरा, सौभाग्यभाग्याकरा ।

माझ्या पूज्यसुरा, सदा प्रियकरा, भर्तार प्राणेश्वरा ॥१॥

हे शब्द लिहिण्यास सुचविलें आहे. स्वस्तीस ‘आशिर्वाद’ लिहिण्यास सांगितलें आहे. पण नाटकशालेस ‘आशिर्वाद’ नाही. कवि म्हणतो—

‘आज्ञा करितों कीं’ हें प्रारंभी तें लिही स्वरक्षेला.’

या ग्रंथाचे निरनिराळे ‘अंक’ किंवा भाग केले आहेत. पहिल्यांत

वरीलप्रमाणें मायने सांगून पुढें दुसऱ्यांत लेखांतील इतर मजकूर कसा असावा, याविषयी आणखी दिग्दर्शन केले आहे. तिसऱ्या अंकांत किंवा भागांत लिहिण्याचे प्रकट, गुप्त, प्रगल्भ वगैरे भेद सांगितले आहेत. यांत लिहिलेला मजकूर नीट गद्यांत लिहिला असून, योग्य ठिकाणी यति दिला असतां व भाग पाडिले असतां तोच मजकूर श्लोक, अभंग, आर्या गीति वगैरे वृत्तांत वाचतां यावा, अशी उदाहरणें दिली आहेत. ही चित्ररचना थोडी चमत्कृतिजनक वाटल्यावरून त्यांतील एक दोन अवतरणें देतोः—

विनंती विशेष ! आपणाकारणें ! पक्क वांबे दाणे ! एक शत !
चांगल्या झाडांचे ! बहु नामांकित ! गोडीस बहुत ! योग्य ऐसे ! आणोनि
सारे ! बहुत माफजाती ! करून गडपाहाती ! पाठविले ! आहेत. हे
ध्यावे ! व उत्तर द्यावें ! बहु काय लिहावें ! हे विनंती.

हा मजकूर गद्य असून ओळींवर खुणा केल्याप्रमाणें अभंग वृत्तांतहि वाचतां येतो. तसेच—

विज्ञापना अशी की, राजश्री देवरावदादानी ! मजला विनंति केली
की 'आमच्या सर्व माळवंदांनी ! दीक्षित यांचा आश्रय करुनी समादक
इनाम जें आहे ! तें क्षेत्र पितुसंपावित, तेव्हां भागिलें असावें; हें !
विहित असून, विभाग न घेतां, उत्पन्न तेच घेतात.' ! यास्तव आलों
आहों. त्यास कृपा करुनि (न), त्या इनामांत ! आम्हांस भाग घेईल
असें दीक्षित यांस स्नेहितकी ! वें एक पत्र द्यावें. याकरितां लेखनांत
येतें की, 'देवराव यांणीं जो मजकूर कळविला आहे, ! तो जर खरा
आहे, तर स्नेहाला योग्य तें करालच. हें ! आपण करावें, म्हणोन
लिहिणें नको. कृपा व्याप्ती ! प्रतिदिनि विशेष व्हावी. एवं श्रुत होय,
हीच विज्ञापती. !

हा मजकूर गद्य असून ओळींवर खुणा केल्याप्रमाणें गीतिवृत्तांतहि वाचतां येतो. त्याचप्रमाणेंः—

बहुत दिवस झाले पत्रिका येत नाही ! म्हणुनि सतत माझें
चित्त चिंताप्रवाहीं ! पडत असुन याचे हेतुचा मी विचार ! अनुदिन

करित आहे. यामुळे हा प्रकार ! त्यजून अतिक्रुपेने पत्रिका घेत जावी; व परम ममतेची वृद्धि होण्यांत यावी.

या ओळी गद्य असून मालिनी छंदांतहि सहज वाचतां येण्याजोग्या आहेत.

या ग्रंथांत पुढें यवनी राज्यांतल्या चाली देऊन शेवटीं कर्जखत, जामीनखत, काजीस अर्जी, सरनामे वगैरे दिले आहेत. पण एक नशीब की, पुढील या मजकुरास आधार म्हणून हेमाद्रीचे श्लोक दिले नाहीत. असो. या 'लेखनकल्पतरू' शिवाय निरनिराळीं अनेक 'मेस्तकें' किंवा जमाखर्चाच्या वगैरे पद्धति, हेमाद्रिकृत म्हणून लिहिलेल्या आढळतात. हे ग्रंथ प्रायश्च हेमाद्रीनें रचिले नाहीत, हें उघड आहे. पण हे सर्व ज्या अर्थी एका हेमाद्रीच्या ऊर्फ हेमाडपंताच्याच नांवावर विकले जातात त्या अर्थी या ग्रंथरचनेशीं हेमाद्रीचा कांहींतरी विशेष प्रकारचा संबंध असला पाहिजे. तर्कांनें असे अनुमान बांधितां येतें कीं, हे असले ग्रंथ किंवा राज्यांतील शिस्तीसंबंधाचा शासनग्रंथ या फडनविसाने आपल्या अधिकारयुक्त लेखणीनें लिहिला असावा. पुढें देवगिरीकर जाधवांचें राज्य नाहींसे झाल्यावर मुसुलमान पादशहातींत मुसुलमान लोकांनीं हेमाद्रीचे शिरस्त्याप्रमाणेंच माजी राज्यांतील प्रकार सुरू ठेविले; परंतु हळूहळू त्या शिरस्त्यांत हेमाद्रीच्या शब्दांचीं मुसुलमानी रूपांतरें बदलून घाटून किंवा कांहीं ठिकाणीं अगदी नवे शब्द घाटून शिरस्त्यास थोडा नवा म्हणजे मुसुलमानी पेहराव चढविला. शिवाजीनें रघुनाथ-पंडिताच्या साहाय्यानें राज्यव्यवहारक्रोश तयार करवून मुसुलमानी शब्दांचे ऐवजीं जसे मराठी किंवा संस्कृत नवे शब्द योजिले, तसेच पूर्वीं हेमाडपंताच्या शब्दांचे ऐवजीं मुसुलमानांनीं नवे फारशी शब्द योजिले असावे. परंतु 'पद्धत' किंवा 'शिरस्ता' मूळ हेमाडपंताचाच असल्यामुळे त्या ग्रंथाचें म्हणजे ग्रंथकार्याचें नांव मात्र जुनेच कायम राहिलें. पुढें स्वराज्यांत त्या काळाला अनुसरून आणखीहि कांहीं थोडेफार बदल झाले असतील. तरीहि ग्रंथकाराचें नांव तेंच कायम ठेवण्यांत आलें; व

‘मेस्तक’ किंवा ‘लिखनपद्धति’ म्हटली म्हणजे हेमाडपंताची असेच म्हणण्याचा परिपाठ कायम चालला.

हेमाडपंताचा अस्सल ग्रंथ आज आपणांस उपलब्ध नाही. परंतु या मेस्तकलेखकांपैकी काहींनी तरी तो ग्रंथ किंवा त्यांतील कांही भाग पाहिला असावा, असे त्यांच्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून वाटते. गोविंद कवि या नांवाच्या एका लेखकाने एक मेस्तक लिहिलेले आहे. त्यास तो ‘शेणवाईपणाचें मेस्तक’ असे म्हणतो. या मेस्तकांत तो लिहितो की—

“पूर्वीं तथा देवगिरिसी । रामदेवराव राजयापासी । असतां हेमाड-
पंतासी । युक्त असे जाठवली ॥ मोडी लिपी लंकेहूनि जाणिली ।
त्यावरी स्वमती युक्त रचिली । आणि कामराजासी आज्ञा दिवली ।
‘शेणवाई पद्धत’ रचाववा ॥ हेमाडपंताचें आज्ञेसरिसे । कामराजें
स्वमतिप्रकाशे । कामराजें ‘मेस्तक’ केलें ऐसें । अवणें ऐकत होतों ॥
त्या ग्रंथासी बहुत प्रेल्न केला । परंतु ग्रंथ हातासि नाही आला ।
तेथील वेंचा प्राप्त झाला । ओंविया चालिस ॥ त्यासी ग्रन्थ लावुनी ।
गोविंदें स्वयुक्ति करुनी । इतकें किंचित विस्तारुनी । सांगितलें असें ॥”

यावरून हेमाडपंताच्या आज्ञेवरून कामराजांनें असा एखादा ग्रंथ रचिला होता व तो ‘ओंवियां’त असल्यामुळे मराठीतच असावा, असें दिसते. पुढे-मागे हा ग्रंथ सांपडल्यास प्राचीन अस्सल मराठी राज्यांतील भाषेचें व त्यांतील व्यवहाराचें स्वरूप कळण्यास याचा फार उपयोग होईल आणि त्या काळच्या लोकस्थितीवर यापामून बराच प्रकाश पडेल, हें उघड आहे.

याखेरीज हेमाद्रीच्या नांवावर ‘हेमाद्रिकृत नीतिबोध’ या नांवाचा

१. या ग्रंथाचें नांव ‘शेणवाई पद्धत’ असें आहे सरें; पण आंतील मजकूर इतर हेमाडपंती मेस्तकांप्रमाणेंच आहे.

२. एका ‘कामराज’ कवीनें रचिलेला ‘सुदर्शन-चरित्र’ या नांवाचा एक ग्रंथ मी पाहिला आहे. पण त्या पोथीवरून तिचा लेखक जो ‘कामराज’ तो हाच असावा कीं काय, हें कळण्यासारखें नाही.

एक लहानसा लेख आहे; परंतु ज्या रूपांत हा लेख हल्ली प्रसिद्ध आहे त्या रूपावरून या लेखाशी हेमाद्रीचा कांहीं एक संबंध असेल, असे वाटत नाही. तरी असा एखादा ग्रंथ हेमाद्रीने कदाचित् रचिला असेल, इतकेच फार तर यावरून म्हणता येईल. वर दिलेल्या हकीकतीवरून हेमाद्रि हा कोणत्या दर्जाचा मनुष्य होता, त्याची संस्कृति किती उच्च पदवीची होती; व त्याची बुद्धिमत्ता व उद्योग किती श्रेष्ठ असावेत, याचा अंदाज सहज होण्यासारखा आहे. धर्मशास्त्रांतील मते व तत्कालीन रूढ पद्धति यांच्या संबंधाने अधिकाराने लिहिलेला 'चतुर्भाषितामणि' व 'आयुर्वेदरसायणा' सारख्या वैद्यकग्रंथावरील टीका, तसेंच इतर अनेक ग्रंथ हे सर्व एक-एक विषयावर कांहीं लहानसहान ग्रंथ नव्हेत. ज्यांचा राज्यकारभाराशी संबंध पोहोचत नाही अशा विषयांवर लोकमान्य ग्रंथ निर्माण करितां यावे, इमारती बांधण्याच्या नव्या पद्धति कल्पून त्या अमलांत आणितां याव्या, व त्या लोकांना पसंत पडून त्याप्रमाणे जिकडे-तिकडे मंदिरेहि उभारिलीं जावी, राज्यांत शिस्त लागून सर्व काम एका पद्धतीने सर्वत्र चालेल अशासाठी 'लेखनकल्पतरू' सारखे किंवा 'मेस्तका'-सारखे ग्रंथ लिहावे, राज्यांत नवीन नवीन धान्ये आणून त्यांची लागवड करवावी, लोकांच्या लिपीला सुखकर असे नवीन वळण लावावे आणि ते लोकांना इतके आवडावे की, अनेक राज्यक्रांतींच्या वावटळींतूनदेखील ते तसेंच काम टिकावे, व आपल्या मागून हजार-पांचशे वर्षांनीदेखील कोणी राजमंत्री ते काढून टाकू लागला तर एकंदर महाराष्ट्राला ते न खपून त्याबद्दल सर्वांनी मोठा गिह्ठा करावा, यांपैकी कोणतीहि एकच गोष्ट जरी एखाद्या प्रधानाने केली तरीदेखील तो स्तुतीस पात्र होईल. मग ज्याने जाधवांचे त्या वेळचे एवढे मोठे राज्य संभाळून या इतक्या निरनिराळ्या बाबींकडे लक्ष पुरविलें व या सर्व बाबींत सुधारणा करून त्यांवर स्वतःचा छाप मारिला तो अधिकारी आज सहासतशे वर्षे महाराष्ट्राने आठवण ठेवावी, इतक्या योग्यतेचा खास असला पाहिजे. नाना फडनविसासारखा बुद्धिमान् फडनवीस मरण पावल्यानंतर अठराव्या

शतकांतील मराठ्यांची सत्ता जशी त्याचे मागोमाग लयास गेली त्याच-
प्रमाणे हा बुद्धिमान 'श्रीकृष्णाधिप' ऊर्फ फडनवीस मरण पावल्यानंतर
तेराव्या शतकांतील मराठ्यांची सत्ताहि त्याचे मागे लयास गेली. असो.
याच्या इत्तीची आठवण मात्र महाराष्ट्राने मोठ्या आदराने ठेविली आहे.
परंतु याने मराठीत लिहिलेला किंवा लिहविलेला असा साक्षात् एकहि
मराठी ग्रंथ हल्ली आपणांस उपलब्ध नाही.

हेमाद्रीने रचिलेला असा ग्रंथ उपलब्ध नसला, तरी हेमाद्री हा
मराठी ग्रंथकारांस उत्तेजन देत असे, असा पुरावा महानुभाव-ग्रंथांत
आढळतो. रामदेवराव जाधवाच्या पूर्वी दोनतीन राजवटींत मराठी भाषा
राजसभेत चाट्ट होती व राजघराण्यांतले व्यवहारहि याच भाषेत चालत.
स्वतः रामदेवराव मराठी भाषेचा मोठा चाहता होता. मराठी ग्रंथकारांना
त्याच्या सभेत चांगला मान मिळे. इतकेंच नव्हे, तर ग्रंथकारांनी मराठी
ग्रंथ रचता व त्यांत शेवटी आपले नांव घालावें, याची त्याला मना-
पासून आवड होती. किंबहुना मराठी ग्रंथकारांनी त्याची राजसभा
गजबजलेली असे. या काळच्या मराठी ग्रंथांपैकी महानुभाव-पंथाचे ग्रंथ
बरेच उपलब्ध आहेत आणि हे अगूनपर्यंत राहिले आहेत. याचें एक
कारण असें आहे की, या पंथाची धर्मभाषा मराठी होती, संस्कृत
नव्हती. म्हणजे महानुभावांची धर्मतत्त्वे, त्यांच्या श्रुति, स्मृति, त्यांचीं
पुराणें हीं सर्व संस्कृताचे धर्तीवर मराठीतच रचिलीं गेली. यामुळे त्या
पंथांतील लोकांनी हे सर्व ग्रंथ अत्यंत काळजीने व आदराने जपून ठेविले.
संस्कृतांत मूळ रचना न झाल्यामुळे त्यांची महाराष्ट्र-ग्रंथांवर अव्यभिचारी
भक्ति राहिली. त्यांचा मूळ पंथ-प्रवर्तक जो चक्रधर तो आपली व्याख्याने,
कीर्तने, पूजा वगैरे सर्व मराठीत करीत असल्यामुळे त्याचे तोंडचे मराठी
शब्द हे त्या पंथांतील लोकांना संस्कृतापेक्षां विशेष आदरणीय व पूज्य
होजून राहिले व ग्रंथकारांना ती सर्व संहिता मराठीतच उतरून ठेवणें
भाग झालें. मूळ प्रवर्तकाचेच शब्द मराठी असल्यामुळे त्याची सूत्रवत
मानिली गेलेली बाक्ये सर्वश्रेष्ठ झाली आणि पुढे या वाक्यांचे विवरणार्थ

व स्पष्टीकरणार्थ ज्या टीका लिहिल्या गेल्या त्याहि साहजिकपणें मराठीतच लिहिल्या गेल्या. आपल्या ग्रंथांतील ग्रंथसंपत्ती संस्कृतांतील ग्रंथसंपत्तीशीं तुलितां यावी व ती उणी पडूं नये, यासाठी संस्कृतांतलें धर्मग्रंथांचे सर्व प्रकार व एकंदर सोहले या मंडळींनी आपल्या ग्रंथांत योजिले. संस्कृत धर्मग्रंथांत ज्याप्रमाणें प्रथम सूत्रे असतात, व नंतर त्यांवर भाष्यरचना करितात त्याप्रमाणें यांनीहि आपल्या आद्य प्रवर्तकाच्या मुखांतून निघालेलीं कांही सूत्रवत् वाक्ये सूत्रे म्हणून निवडून काढिली व त्यांवर पुढे भाष्य-ग्रंथ रचिले. या भाष्यानंतर महा-भाष्येहि रचिलीं व महाभाष्यांचे प्रचंड गद्यग्रंथ तयार केले. चक्रवराचे प्रारंभीचे शिष्य-उपशिष्य सर्व विद्वान् व कुशाप्रबुद्धीचे हुशार ब्राह्मण असल्यामुळें हे ग्रंथ करणें त्यांस जड गेलें नाहीं. याशिवाय व्याकरण, कोश वगैरेहि साधनें रचण्याचे त्यांनीं यत्न केलेच. संस्कृतांतलीं अक्षरगणवृत्ते व मात्रावृत्ते हींहि यांनीं प्रचारांत आणिलीं; व पुराणें, लौकिककथा, नीतिग्रंथ वगैरे रचना केल्या. या महानुभाव पंथांतील लोकांनीं अठराव्या शतकापर्यंत जी ग्रंथरचना केली ती अठराव्या शतकापर्यंतच्या आपल्या ग्रंथरचनेपेक्षां निःसंशय कमी नाहीं. पांच-सहस्रें ग्रंथकार व त्यांचे हजारों ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहेत व या-शिवाय आणखीहि कित्येक हजार ग्रंथ आजपर्यंत नष्ट झाले आहेत. औरंगजेबानें एके वेळीं यांचे अनेक ग्रंथ लुटवून आणून ते जाळून त्यांवर आपल्या सैन्यांतील शिपायांस जेवण शिजविण्यास सांगितलें, असें मला त्यांच्यांतील एका गृहस्थानें सांगितलें. यांत थोडी जळ असली तरी एकंदर ग्रंथसंपत्तीची कल्पना बांधण्यास या आत्तायिकांची मदत होते; व हल्लीं उपलब्ध असलेल्या अवाढव्य ग्रंथसंपत्तीवरून ही कल्पना निश्चयाच्या प्रांतांत जाऊन पोहोचते. यांत नवल असें की, आपल्या देशांत आपल्या भाषेंत, आपल्या शेजारीं वावरणाऱ्या लोकां-जवळ एवढी ग्रंथसंपत्ती आहे, याचा यांग आज गेल्या सहस्रें-सातशें वर्षांत आपणांपैकी कोणासहि लागला नाहीं. या ग्रंथांची कल्पनाहि

कोणासं झाली नाही, व आजपर्यंतच्या अनेक संशोधकांपासून हे ग्रंथ या मंडळींनी त्यांची नजर चकवून लपवून ठेविले. इंग्रजी मंडळी तर इतकी चाणाक्ष व इतकी उद्योगी की, त्यांनी आपणां हिंदूंच्या ग्रंथांची मोजणी-मापणी करीच करून टाकिली. पण त्यांनाहि या मंडळींनी दाद लागू दिली नाही. सरकारी तत्वारिखा-लेखकांना तर ग्रंथच काप, पण आपल्या पंथांतील कोणत्याहि बाबीचा यांनी नीट छडा लागू दिला नाही; व मोठमोठ्या मी मी म्हणविणाऱ्या नामांकित प्राचीन-भाषा-कोविदांनाहि यांनी विलकूल दूर ठेविले. हें पाहून मोठेच आश्चर्य वाटते. आणि हें सत्य मनांत आणिले म्हणजे अजून कित्येक ग्रंथांतील लोकांनी मराठीत ग्रंथरचना केली असून ती आपणांस अज्ञात असणे संभवनीय आहे, असे वाटू लागते; व निदान या एका पंथांतील ग्रंथांची ही माहिती तरी आपल्या आजच्या पिढीस प्राप्त झाली, याबद्दल आनंद वाटतो. असो. या अशा इतके दिवसांत आपणांपासून अज्ञातवासांत राहिलेल्या पंथाच्या संस्थापकाची व त्या पंथाची थोडीशी माहिती व त्या पंथांतील ग्रंथकारांची धूळभेट करून घेतली असतां अयोग्य होणार नाही, असे वाटते. किंबहुना यांची धूळभेट करून वेण्याची जिज्ञासा प्रत्येक महाराष्ट्र-भाषाभिमानी पुर्यास होईल, असा भरवसा आहे.

श्रीचक्रधर व महानुभाव-पंथ

सुमारे आठशें वर्षांपूर्वी गुजरात देशामध्ये त्रिमल्लदेव नांवाचा राजा राज्य करीत होता. विशालदेव नांवाचा एक सामवेदी ब्राह्मण या राजाचा प्रधान होता. त्रिमल्लदेवास पुत्रसंतान नसल्यामुळे त्याने आपले सर्व राज्य विशालदेवास दिले. या विशालदेवासहि फार दिवस संतान नव्हते. परंतु पुढे श्रीदत्तात्रय-स्वामीच्या कृपेने त्यास एक पुत्र झाला. त्याचे नांव त्याने हरपाळ असे ठेविले. हरपाळ हा कुशाम्बुद्रीचा व फार सार्विक स्वभावाचा होता. एके वेळी हा आजारी पडून अगदी मृत्यूच्या दाढेत गेला असता तेथूनहि बांचून परत आला, व नीट मोठा होऊन मुखाने राज्यकारभार पाहू लागला. पण याला पुढे दूतक्रीडेचा नाद लागला व त्या वेड्या नादाने हा इतका नादावला की, जवळ काय होते नव्हते ते सर्व तो गमावून बसला. त्याच्या जवळचा सर्व पैसा गेला पण त्याचा तो नाद गेला नाही, किंवा लवमात्र कमीहि झाला नाही. उलट अग्नीत इंधन टाकावे त्याप्रमाणे तो वाढत व बळावत गेला. तो इतका की, त्या अक्षक्रीडेपुढे याला कांहीच करमेनासे होऊन गेले व त्याचे मनहि त्याच्या ताब्यांत राहिले नाही. अखेर तो पुन्हा जुवा खेळण्यास इतका आतुर झाला की, आपली सुशील भार्या कमलादेवी हिजपाशी तिचे द्रव्य होते तेहि मागू लागला. जेथे स्वतःचे अपार द्रव्य पुरे पडले नाही तेथे असे मागून उसने घेतलेले द्रव्य कितीसे पुरे पडणार!! कमलादेवीने जे जे कांही दिले ते ते सर्व या नादापायी नाहीसे झाले व हरपाळदेव पुन्हा काफळुक झाला; आणि थोडे दिवस गेले नाहीत तोच कमलादेवीच्या मार्गे

१. अनेक महानुभाव संवकार म्हणतात: हरपाळ मृत्यु पावला व त्याच्या देहांत श्रीचक्रधराने 'परकायाप्रवेश-विद्येच्या' साहाय्याने प्रवेश केला. ही गोष्ट शके १०७५ श्रीमुख संवत्सरी भाद्रपद शु. २ ला घडली, असे ते लिहितात. वार देत नाहीत.

त्याचा पुन्हां ससेमिरा लागला आणि तिने आपणास द्रव्य धावें यासाठी तो तिच्या नानातऱ्हेने विनवण्या करूं लागला. विनवण्यांनीं कार्य साधेना तेव्हां धाक-दपटशाहि झाला. तोहि पुकट गेला, तेव्हां रस्वे-पुगवे सुरू झाले. असे एक ना दोन अनेक प्रकार होऊं लागले. एके दिवशीं तर गोष्ट इतकी निकरावर आली कीं, हरपाळदेव फारच हट्ट धरून बसला व कांहीं केल्या ऐकेना. आपल्या नवऱ्याचा हा खुळा नाद पाहून कमळेला फार वाईट वाटे. तिने पुष्कळ वेळां त्याचें म्हणणें ऐकिलें. पण या दिवशीं त्यास तिनें साफ झिडकारून लाविलें. तेव्हां तो बळेंच अंगलटीस जाऊन अंगावरचे दागिने घेईल, असा त्याचा रंग दिसूं लागला. हे पाहून कमळेनें त्याची निर्भर्त्सना केली व त्यास म्हटलें कीं, 'हे दागिने मला देतां येणार नाहीत व ते तुम्ही घेणें पाप आहे. कारण त्यांजवर माझीहि सत्ता नाही व तुमचीहि नाही. हे दागिने माझे बापाने माझे अंगावर घातलेले आहेत. आतां माझ्या माहेरच्या माणसांच्या संमतीशिवाय मी ते अंगावरून काढणें किंवा त्यांची कोणतीहि वाट लावणें हे फार अयोग्य आहे.' हे असले कठोर शब्द आणि तेहि आपल्या बायकोचे तोंडून आलेले, तेव्हां ते ऐकून हरपाळ थोड्या रागाने व थोड्या त्रासाने म्हणाला कीं, 'देवी, तूं दागिने देणार नाहीस तर मीहि आण वाहून तुला सांगतों कीं, ते मी तुजजवळून घेईनच; आणि ते दागिने मला मिळाल्याशिवाय जर मी अन्नग्रहण करीन तर श्रीगोपालकृष्णाची शपथ आहे. पहा! हें मी तुला आज खरेंच निश्चून सांगतों.' नवऱ्याची ती शपथक्रिया ऐकून एरव्ही शांत असणारी कमलदेवी रागाने फणफणून गेली आणि त्यास म्हणाली कीं, 'तुम्ही इतकी शपथ वाहतां, तर मीहि आज तुम्हांस शपथ वाहून सांगतें कीं, ज्याची शपथ तुम्हांला, त्याच्याच पायांची शपथ मला. श्रीकृष्णाचे पायांची शपथ, मीहि हे दागिने तुम्हांस देणार नाही व तुम्ही ते बळेंच घेतलेत तर मी अन्नत्याग करीन.' नवराबायकोच्या या रस्वारात्सवीचा व या आणाशपथांचा असा परिणाम झाला कीं, त्या दिवशीं दोघांनीहि अन्नग्रहण केलें नाही. अखेर ही गोष्ट घरांतील इतर माणसांस कळली व त्या

श्रीचक्रधराच्या मठांत, तो आपल्या पंथाच्या प्रसारासाठी बाहेर प्रांतांत फिरतीवर असतांनाहि त्याची सर्व व्यवस्था नीट आंखलेली असे. दिनचर्येची नित्यकृत्ये निरनिराळ्या शिष्य-मंडळीस वांटून देऊन ती त्यांचेकडे सोंपविली असत; व ते शिष्यहि ती नियमाने बिनचूक करीत. उदाहरणार्थ, नाथोबाकडे पंचांग पाहून तीथ-वार सांगणे, नैमित्तिक कृत्यांची तयारी करणे, गंध वगैरे उगाळून नित्यपूजाअर्चेची सिद्धता ठेवणे हे काम होते. आमंत्रणे देऊन बोलावणी करणे, बाजारहाट पाहणे हे नागदेवाचार्य करी. सडासंमार्जन, स्वयंपाक, पूजासाहित्य वगैरेची तर्तूद करण्याचे काम नागांबिकेकडे होते. अशी सर्व कामे वांटलेली असत.

स्वतः श्रीचक्रधरस्वामी आपल्या शिष्य-प्रशिष्यांकडून कांहींहि घेत नसे. आपली सर्व वृत्ति केवळ भिक्षेवरच तो चालवी; व महंताला आणि धर्मस्थापकाला साजेल अशीच त्याची राहणी असे. तो आपल्या शिष्यांना व्याख्याने देई; निरनिराळे विषय समजावून सांगे व उपदेश करी. त्याचे आचरण फार कडक असे; व आपल्या पंथाविषयी आदर, प्रेम आणि अभिमानहि त्याच्या ठिकाणी फार उत्कट असे. पण इतर धर्मांचा किंवा पंथांचा उपहास तो करीत नसे; व तसा कोणीहि केलेला त्याला आवडत नसे.

गृहस्थाश्रम सोडून संन्यासदीक्षा घेतल्यावर तो धर्मोपदेश करीत सर्व देशभर संचार करी. दक्षिण हिंदुस्थानाकडे तो वळला नाहीं. उत्तरेकडील प्रांतांत संचार करून त्याने आपल्या नवीन पंथाचा प्रसार केला; व तो पंथ दडमूळ केला; आणि हे करीत-करीत व हिंडत-हिंडत तो अखेर बदरिकाश्रमाकडे गेला. बरोबर कांहीं घोडी शिष्य-मंडळी होती. पण त्यांस तो ठिकठिकाणी ठेवीत गेला. अखेर अगदी हिमालय-पर्वतांतील प्रांतांत जात असतां त्याचे बरोबर त्याचा श्रेष्ठ शिष्य नागार्जुन मात्र होता. शेवटी एके दिवशी त्यासहि मार्गेच ठेवून श्रीचक्रधरस्वामी निवून गेला. पुढे त्याचे काय झाले, किंवा त्याने काय केले याची प्रत्यक्ष माहिती कोणासहि नाहीं. हिमाचलाकडे प्रयाण करीत असतांना श्रीचक्रधरांनीं

नागदेवाचार्याला वर्तनक्रमाबद्दल केलेला उपदेश केशवराज सूरिंनी आपल्या 'मूर्तिप्रकाश' ग्रंथांत फार रसाल शब्दांनी सांगितला आहे. या ग्रंथाचा आठवा अध्याय या उपदेशानेच व्यापला आहे. असो.

श्रीचक्रधरस्वामी निघून जाऊन नाहीतसे झाल्यावर नागार्जुनाला फार वाईट वाटलें व त्याने फार शोक केला. केशवराज सूरि सांगतातः—

बीजें केलीया श्री चक्रधरा । डोळेयां सुटलिया घारां । आत्मे-
याची गजबज बोरा । तें सांघों नेणजे ॥ आंसूवीं कुहिवले
लेंचन । दाही दिशां घावें मन । वाचेसी नये आन । श्री चक्र-
धरा वांचोर्नियां ॥ मवुकरो अवसरी दिगंतु । भिलेसी “श्री
चक्रधर दया” भणितु ॥ चंतन्य जाले दुश्चित्तु । दुःखास्तव ॥

अशी वेड्यासारखी अवस्था होऊन नागार्जुन एखाद्या भ्रमिष्टाप्रमाणें त्या प्रांतांत हिंडूं लागला. अखेर तोहि कोठें दिसेना, तेव्हां त्याचा शोध करीत करीत महदंवा नांवाची कोणी एक म्हातारी तेथें आली.

ती 'दरें, दरकुटें, डोंगर । शिळातटें, वाळवंटे, गिरिवर, ।
कपाटे, कोहरें अपार ।

हिडतु त्याचा शोध करी ।

मार्गी चालतां उल्लासें । यामजनातें पुसे आवेशें । येथ कव्हणी
वेढे पिसें । देखीले कीं ?” ॥

यावर लोक उत्तर देत

आई वेढें ऐसे दुश्चितें । जात देखिलें येणें पंचे । परि कोणा
ठायीं गेलें हें निरुतें । आदको नाही ॥ तेयुनी साउबी निघाली ।
वाट क्रमोनी डोंगरां आली । तंव गोपाळासीं भेटी जाली ।
अदृष्टहेतू ॥ मग तया गोपाळासी पुसिले । जालेहो कव्हणी
माणुस, नाहीं देखीले । तंव तेंहीं ठाउकें सांगितले । सविबद्द ॥
पैल रुई पासील दरडी । तेथ पडली असे कोरडी । आम्ही
निच कुरंघनें तोडीं । पिळीत असों ॥ 'श्री चक्रधर' हें
वचन । बोले आपण या आपण । पर तें काह्या न कवण । ऐसें
जाणिजेना ॥

हे उत्तर एकून ती महदंबा म्हातारी त्या दरडीकडे गेली; व पाहते तो तेथे निश्चेष्ट पडलेला असा नागदेवाचार्य तिच्या दृष्टीस पडला.

त्याची 'जीवज्योति शिलिमिलीत दिसे क्षीण। हृदयी प्रकटले पंच प्राण। बाहीर रिगावया॥ अर्धांगी बोलिबे लागले। ते हातें करौनि झाडिले। मग उचलौनि पोटासि धरिले। नागार्जुनातें॥ ऐसी देखौनि आचार चर्चा। सदगद वाचा बोलिली म्हातरिया। मजें 'नाग देया' 'नाग देया'। तुज परमेश्वर पाचारिताती॥

असें म्हणून तिने त्याचे ओळिबे झाडले, त्याला थोडे पाणी पाजले, व हळूहळू शुद्धीवर आणून, पाठीवर घाडून ती त्यास एका गांवांत घेऊन गेली; वाटेत या दोघांस पाहून

ग्रामाचिया लोकां विस्मयो पडे। म्हणिती या वाटां गेलें हें वेडें। 'चक्रधर दया' म्हणे बापुडें। घरो घरी॥ तें ऐकून येरो भणे, "बा देवो सांडौनि गेला। म्हणौनि हा वेडा पिसा जाला। आपण यातें विसरला। कांही सांभावे ना'॥

अशा रीतीने अनेक दिवस मार्ग क्रमीत क्रमीत तीं दोघे ऋद्धिपुरास आली; व त्यांनीं ही शोकदायी वार्ता सर्वास सांगितली.

श्रीचक्रधरासंबंधें त्याच्या अनुयायांच्या मनामध्ये फार पूज्यभाव व नितान्त निष्ठा असे; व ते सर्व त्याला आपल्या प्रत्यक्ष पित्याप्रमाणें मानीत. त्याचें वचन त्यांना वेदवाक्यवत् वाटे. त्याची अनुज्ञा ते कधीहि उलंघीत नसत. श्रीचक्रधरहि आपल्या शिष्यमंडळींना फार प्रेमानें व कळवळ्यानें वागवी; आणि त्यांच्या कल्याणाची सदैव काळजी वाही. परंतु त्याची शिष्य-मंडळीला शिक्षाहि फार कडक होती. कोणी आगळीक केली असतां किंवा आपण घाडून दिलेल्या नियमांचें उलंघन केले असतां तो त्यास अनेक प्रकारें शासन करी. एक सहस्रपर्यंत साष्टांग नमस्कार घालावयास लावणें ही तर नेहमींचीच शिक्षा असे. पण केव्हां-केव्हां पाण्यांत उभे करणें, उन्हांत उभे करणें याहि शिक्षा सुनावण्यांत येत. कधीं-कधीं तर स्वहस्तानें

ताडन करण्यापर्यंतहि मजल जाई. आपल्या शिष्यवर्गापैकी कोणीहि दुसऱ्या पंथातील पवित्र ठिकाणांची, तीर्थांची किंवा त्यांतील पूज्य मानिलेल्या पुरुषांची अवहेलना करावी किंवा थडा करावी, हें त्याला विलकूल खपत नसे. अशा वेळीं तो त्या अपराध्यास कडक शासन करी; किंवा केव्हां-केव्हां तर तो त्याला आपल्याजवळून घालवूनहि देई.

एके वेळीं कोणी पद्मनाभी या नांवाचा एक शिष्य स्नानास गेला असतां तेथें त्याने दुसऱ्या पंथांतील 'प्रमाणुअनुभव' नांवाच्या कोणा एका पुरुषाचा उपहास केला; व तो परत श्रीचक्रधरदेवाकडे आला. पुढें ही गोष्ट श्रीचक्रधरास समजली, तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं—

“या पद्मनाभीयेसो भितरु रिघोनि देया : कवाडे घाला. भीतरी अवचटा घेइल हो' तंव नागांवा भणतिलें : कां बाबा : सर्वजे भणतिलें : बाई ” हा प्राणिघाते : चंतन्यु पोळअनि आला असें आतां एघोनि याचे मुखु न पाहिजे कीं ” बाई हा महात्मा न होअे : महात्मेयां सकळ जनां सुखरूपा होआवे कीं : तरी हा तैसा न होए : तेहीं बाहोरी घातैला : आन पद्मनाभीसी आज्ञा देवबोलि : अंतुकेनि : तो बोरो शब्दा रडों लागिलिला : सर्वजे भणतिलें : बाई पोरु आतां दवडा : याचा शब्द अघिचा कानीं पडतांची यासीं निरोधू होईलू : मग नागांवा अनुकुपा उपग्रली : आन विणविली शब्दी : भणतिलें : बाबा : बापुडा रडतुसे : बापुडा बटकिरुं अकला के जाईलू : अ० दीजो : कां बाबा : तंव बाहोरीला कबोनि : नाथोबा आले : ते हीं नागांवा तें पूसिलें : बाई पद्मनाभी : कां रडतुसें : सर्वजे भणतिलें : हा अ० नि दवडा : तें आइकीनि पद्मनाभी बोरो दुःख करों लागेला : सर्वजे भणतिले तेयातें परीते नेया : ना अ० नि दवडा : याचें शब्द अघिचा कानीं पडतीं : तेणें निरोधे तर यासीं थोरु अनिष्ट होईल, पुनती नागांवा विणविलें : बाबा बापुडा रडतूचि असें : तरी अ० देयावा पां : सर्वजे भणतिले बाई : हा महात्मेयांचा अपराधी : यासीं असां विधी : जे तेयांचियां ठायां जाअनि : सेनामा तियां आंगु माखांनि : तेया आडपडोनि प्रायश्चित्त घेयावें : मग ते हीं होअनि : अ० नीरोबीति : आन तें भणतीं : आमुचा होति : बापुला सशिषी असों देया : तर अ० असों दीजेलू : तंव नाथोबाअे तेथ जाअनि

सर्वांनी या दोघांस आपला हट्ट सोडण्याची विनवणी केली; पण त्यांपैकी कोणाच्याहि सांगण्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. अखेर हरपाळाचा बाप विशालदेव व आई माल्हणदेवी ही उभयतां तेथें आली व त्यांनीं हा हट्ट सोडण्याविषयी त्या दोघांस पुष्कळ प्रकारें सांगितलें आणि अनेक यत्न करून पाहिले. अखेर आपला एकुलता एक मुलगा असा उपोषण करणार, त्यापेक्षां त्यास द्रव्य द्यावें हें वरें, असा विचार करून विशालदेवानें हरपाळास त्या दिवशीं द्रव्यहि दिलें व तो दिवस कसातरी निभावून नेला. पण यापुढें हरपाळाचे मनांत एक तऱ्हेची उद्विग्नता आली. त्याची ती आनंदी आणि हौसी वृत्ति जाऊन तो दिवसेंदिवस उदास दिसूं लागला व त्याचे मनांत बदल पडला.

पुढें एके वेळीं हरिपाळाचे मनांत रामटेक येथें यात्रेस जाऊन श्रीरामाचें दर्शन घ्यावें, असें आलें व त्यानें ही गोष्ट आपल्या आईस कळविली. आईनें उपाध्यायामार्फत प्रधानाची सहाय घेतली. तेव्हां प्रधान म्हणाला, “तो देश पारिखा : कैसा पाठवो ! भंवती राजके : सेजा जाधव राज्य करिती असेती :” तो आणखी असेंहि बोलला कीं, आपलें व जाधवांचें तर वैर असून युद्ध चाडू आहे, तेव्हां अनायासें यादवांच्या हातीं हरिपाळदेव सांपडेल. तरी हें कसे घडेल ! परंतु हरिपाळाचा तर फारच हट्ट पडला. तेव्हां आईनें अशी युक्ति सुचविली कीं, “जेऊ राउतें पाडकें जाती ऐसा सडाचि पाठवावा : कां दुधारी रजपुताचेया पारि पाठवावा : अन्यत्र लोक जाती तेसनेयापरी हाही जाइलु,” असें म्हणून व सर्व तयारी करून देऊन तिनें त्याची खानगी केली. अशा रीतीनें यात्रेनिमित्त निघून चालला असतां बाटेंत त्याची व त्याच्या लोकांची चुकामूक झाली; आणि दोघे दोहीकडे होऊन हरिपाळदेव रामटेकचा रस्ता सोडून ऋद्धिपुराकडे वळला व तेथें जाऊन पोहोंचला. (ही गोष्ट शके ११०७-मध्ये विश्वावसु-संवत्सरी चैत्र शु. १५ मेस घडली.) ऋद्धिपुरास गेल्यावर हरिपाळानें श्री गोविंद प्रभू नांवाच्या एका विद्वान् व सर्वसंगपरित्याग करून अयाचित वृत्तीनें राहणाऱ्या पंडिताची गांठ

घेतली; व तो त्याच्या जवळ राहिला. पुढे तेथे असतांनाच या गोविंद प्रभूने त्यास मंत्रोपदेश देऊन त्याचे नांव 'चक्रधर' असे ठेविले व त्यानेंहि आपलें 'हरिपाळ' हें नांव सोडून देऊन तो आपणास 'चक्रधर' असे म्हणवूं लागला.

अशी कांहीं वर्षे लोटल्यावर हरिपाळ ऊर्फ श्रीचक्रधर यानें आपला विवाह केला. औरंगल नांवाच्या एका शहरी कमळ नाईक नांवाच्या एक सामवेदी ब्राह्मण होता. त्याला हंसांबा नांवाची एक रूपवती विदुषी कन्या होती. तिच्या बापानें अनेक ठिकाणीं वरयोजना केली. पण त्यापैकी कोणीहि पुत्र तिच्या मनास येईना; व यामुळे ती लग्नाला उपर झाली होती, तरी तशीच राहिली होती. अखेर चक्रधराशी लग्न लावण्यास हंसांबा कबूल झाली, व शके ११२२ रौद्रसंवत्सरी अष्ट शु. सप्तमीस गोरज-मुहूर्तावर याटानें यथाविधि विवाह होऊन हीं दोघे संसार-सुखाचा अनुभव घेऊं लागलीं.

अशी कांहीं वर्षे लोटल्यावर चक्रधरानें वैराग्याचे भरांत एक दिवस तें गांव व तें घर सोडून दिलें आणि तो पुन्हां देशपर्यटनास व तीर्थ-यात्रेस निघाला.

देशपर्यटन करीत करीत व अनेक स्थळे पाहत पाहत श्रीचक्रधर अचलपुर (इलिचपुर) प्रांती आला. तेथे रामदेवरा३० दरणा या नांवाचा स्वतंत्र वैसना (संस्थानिक) होता. त्यानें महादेवरावाच्या आग्रहानें शाडी-मंडळाचे राजावर स्वारी केली होती. परंतु शाडी-मंडळाच्या राजानें जाधवांकडे शिष्टाई करून ती स्वारी परतविली; व मग रामदेव दरणा हा आपल्या नगराकडे गेला. परत जातांना त्याची व श्रीचक्रधराची गांठ पडून त्यानें श्रीचक्रधरास प्रार्थना करून आपल्या नगरास नेले; व कांहीं दिवस श्रीचक्रधरास तेथेच आपल्या येथे ठेवून घेतले.

एके दिवशीं रामदेवरा३० दरणे यानें श्रीचक्रधरास विनंती करून म्हटलें कीं, 'महाराज, मला एक कन्यारत्न आहे. तें मी आपणांस देऊं

इच्छितो; तरी आपण त्याचा स्वीकार करावा. 'परंतु हे राजाचें म्हणणें श्रीचक्रधरानें प्रथम मानिलें नाहीं. अखेर राजानें फार विनवण्या केल्या तेव्हां श्रीचक्रधर हा त्याचें म्हणणें मानण्यास व त्याच्या कन्यारत्नाचा स्वीकार करण्यास कबूल झाला; आणि राजानें मोठ्या थाटामाटानें चार दिवस महोत्सव करून वैशाख महिन्याच्या शुद्ध द्वितीयेस आपली कन्या उमादेवी हिचें श्रीचक्रधराशी लग्न लाविलें. लग्नंतर उमादेवीचें सासरचें नांव श्रीचक्रधरानें 'गौरी' असें ठेविलें; आणि मग तिच्यासह त्यानें गृहस्थाश्रमाचा अंगीकार केला. अशा रीतीनें तीन वर्षे कम चालविल्यावर श्रीचक्रधराचें मन गृहसंसाराकडून पुन्हां परत मुरडलें व तो उदास वृत्तीनें राहू लागला. याकरितां गौरीदेवीनें त्याची समजूत घालण्याचा यत्न करून फार निषेध केला. पण श्रीचक्रधराच्या मनाची उदास वृत्ति जाईना व गौरीदेवीचें म्हणणेंहि त्याला मान्य होईना; व तिला टाकून देऊन दूर निघून जाणेंहि त्याच्यानें होईना. अशा प्रकारें श्रीचक्रधराचें एक मन दोन ठिकाणीं झालें. मनाच्या अशा स्थितीत असतां श्रीचक्रधर हा चंद्रभागा नदीत जलक्रीडा करण्यास गेला. त्या वेळीं चंद्रभागेला पूर आला असून नदी दुयडा तुडुंव भरून चालली होती. जलक्रीडेच्या नादांत श्रीचक्रधर हा खोल पाण्यांत गेला व पाहतां पाहतां दिसेनासा झाला. त्या वेळीं 'राजळ (महाराज) बुडाले, हो बुडाले !' अशी नदीकांठच्या लोकांनी ओरड केली. मोठा हाहाकार झाला. थोड्याच वेळांत ही बातमी राणी-वशांत गेली. ती ऐकतांच गौरीदेवीनें समवेतालच्या लोकांस 'हे खरें कां ! हे खरें कां !' असें पुन्हां-पुन्हां विचारिलें, व त्यास 'हे सत्य', 'हे सत्य' असें जेव्हां लोकांनीं सांगितलें तेव्हां त्या उत्तराबरोबरच गौरीदेवीनें 'गे ! हाय रे भगवान !' असें म्हणून जमिनीवर धाडकन आंग टाकिलें, व ती स्तब्ध झाली ! चैतन्य विलयास गेलें ! व प्राण देहांतून नाहींतसे झाले. गौरीदेवीची ही अवस्था पाहून राणीवशांत एकच कोलाहल झाला. राजवाड्यांत असा आकांत चालला आहे इतक्यांत तिकडे श्रीचक्रधर नदीच्या धोरेंतून कांठास

लागून नदीबाहेर आला. त्याला पाहून सर्वांना मोठा आनंद झाला आणि ते लोक गर्जना करीत आनंदाच्या भरांत नगरांत आले. राजमंदिरांतले स्त्रियांचे दुःखाचे आक्रोश आणि श्रीचक्रधराला पाहून आनंद पावलेल्या नागरिकांच्या हर्षाच्या गर्जना एकमेकांत मिसळून जातात तोंच गौरीदेवीचे प्राण निघून गेल्याची हृदयविदारक वार्ता श्रीचक्रधराच्या कानावर गेली. ती ऐकून तो अगदीच विरून गेला. पुढे गौरीदेवीचे त्याने यथाविधि उत्तरकार्य केले. पण मग त्यापुढे त्याच्या मनास तेथे बिलकूल करमेनासे झाले व ते स्थान त्याला स्मशानवत् भासू लागले. कांहीं महिने तेथे तसाच काळ कटून श्रीचक्रधर ते स्थळ सोडून निघून गेला. तेथून निघून गेल्यावर त्याने बैतागाच्या भरांत आपल्या अंगावरची बहुतेक सर्व वस्त्रे फाडून त्यांच्या चिऱ्या केल्या; आणि त्या चिऱ्यांची गोफण करून तो झाडांवर चढून दगड मिरकावू लागला. अखेर त्या गोफणी आणि त्या राहिल्या-साहिल्या चिऱ्याहि त्याने गुराख्यांच्या मुलांस देऊन टाकिल्या; व कंत्रेच्या आणि डोईच्या लहान पटवुराशिवाय सर्व फेकून देऊन तो वाट चाडू लागला. अशा विदेही स्थितीत मार्ग चालता चालता श्रीचक्रधर हा हिडत-हिडत कोणे एके वेळी प्रत्यस्थानी भोगावतीचे कांठी आला व तेथे त्यास श्रीदत्तात्रेयाचे दर्शन घडले. आणि याच ठिकाणी त्याने या वेळी म्हणजे शके ११८५ कार्तिक महिन्यांत गुरु सिंहराशीस असतां संन्यासदीक्षा धारण केली; व यानंतर तो शिष्यसंप्रदाय वाढवून उपदेश करीत हिंडू लागला.

एका स्वतंत्र पंथाचा संस्थापक या दृष्टीने पाहतां श्रीचक्रधराचे या पुढील चरित्र फार विचारणीय आहे व ते महानुभाव-पंथातील ग्रंथकारांनी मोठ्या आस्थेने लिहून घेऊन जतन करून ठेविले आहे.

१. एका हिंदुस्थानांतच काय, पण सर्व जगांतील कोणत्याहि धर्माच्या व कोणत्याहि पंथांतल्या कोणत्याहि लेखकांनी आपल्या आदिपुरुषाच्या चरित्राची माहिती व दिनचर्येची टिप्पणी इतक्या आस्थेने लिहून ठेविलेली आज उपलब्ध नाही; व अशी टिप्पणी पुढेहि कधी उपलब्ध होण्याचा संभव दिसत नाही.

अचवेंचीं सांघातिलें : मग सेनां मातियां आंगमाखीनि : तेयां आडू पडोनि
समा विणे३ लागीनिला : आण थोरां दुःखे रडों लागीनिला : इतुकेनसीं
प्रमाणूअनुभव देयां : अनुकंपा उपजली : आन पचनाभी तें उठविलें : आन
भणितिलें : ऐसे तें श्रीचक्रधर राजळ नीकें असेति : तेयां चां ठाई कांहीं
कळ्हाणां विरोधूं असें पा : आतां तुम्हीं आपुलेया गोसावियां सन्निधी जा :
तंव पचनाभी भणतिलें : तुम्हीं हो३नि माते निरोबावें : तर मातें रोगी देति
तथा सन्निधीं असीं देति : येन्हीं स्वामी माझे मुख ही न पांति : मग तेयांतें
सर्वज्ञा निवडों घे३नि आलें : दंडवते करीनि विणविलें : जी जी : यासीं
आमुचें होतिनि दास्या असीं देयावें : सर्वज्ञें भणतिलें : आतां तुमचा अंगीनि :
स्वीकरीजतु असीजें आन राहो दीजतु असीजे : परी इहीं अधुनां कळ्हाणां
ही रळी राभस्ये शब्दु नेदावा पां : हो कां जी नेदूची भणीनि प्रायश्चित्तें
सो दंडवतें करीनि श्रीचक्रधरा वीर वाडवेळूं माया ठेवीनिला : मग सर्वज्ञें प्रमाणू
अनुभवदेयां : वीडा दे३वीला : मग दंडवते करीनि तें तोषतुं गेले : आन
शिष्यां भणतीं : देखिलेया : कैसे अविक्रियू ब्रह्म : ईश्वर पुरुष व्यवस्था
निरोबोति असेति : ” ॥

असें दिसतें कीं, श्रीचक्रधराच्या गोटांत जाण्यास कांहीं निर्वध
असत. वाटेल त्यानें उठावें, जानवें तोडून टाकावें, दादी-डोई मुंडावी,
काळीं, भगवीं किंवा आणखी कसलीं तरी वस्त्रे परिधान करावीं आणि
शिष्य म्हणवून श्रीचक्रधराच्या सान्निध्यांत रहावें, असें तेथे घडत नसे.
मुमुक्षु शिष्यानें कांहीं नियम पाळावे लागत, व ‘ते मी पाळीन’ अशी
एके तऱ्हेनें भाक दावी लागे. नागदेवाचार्य हा शिष्य होण्याच्या हेतूनें
प्रथम आला, तेव्हां त्यास श्रीचक्रधरानें स्पष्टपणें वजाविलें कीं, आमच्या
सन्निध येथें रहावयाचें असेल तर आम्ही “अधिचेयां पाठवीलेयां
जावे : पाचारीलेयां यावे” म्हणजे ‘जा’ म्हणतांच गेले पाहिजे ‘ये’
म्हटल्यावर आले पाहिजे. श्रीचक्रधरानें आणखीहि सांगितले कीं, सर्व
आपेष्टांचा संबंध सोडला पाहिजे; आपली ओळख कोणाला न होईल
आणि दुसऱ्याच्या ओळखीची उपाधि आपणास न लागेल अशा रीतीनें

राहिलें पाहिजे. अशा पाच-पंचवीस गोष्टी आणखीहि त्याने वजावून सांगितल्या; व या सर्व बाबी सांगितल्यावर श्रीचक्रधर म्हणाला, 'हे सर्व तुम्हांस मान्य असेल तर प्रथम मान्यतेची सुपारी द्या, आणि मग येथें रहा.' श्रीचक्रधराचें बोलणें ऐकून आणि आपल्या मनाशी थोडा वेळ विचार करून नागदेवानें आपल्या मनाचा निश्चय केला आणि ही लग्नघटिका साधून घ्यावी, असें चित्तांत आणून "भाकेचे पोफळ आसनांवरी ठेविले: आन साष्टांग दंडवते करीनि श्रीचरणांवरी माथां ठेविला." यानंतर श्रीचक्रधरानें नागदेवमहात्म्या पाठीवर हात फिरविला आणि त्यास उठावयास सांगितलें; आणि एक चौकोनी वस्त्र आणवून त्यास गांठी देऊन त्याची शोळी केली व नागदेवाच्या हातीं ती देऊन आजन्म भिक्षावृत्तीनें राहण्यास, तसेंच सर्व नियम नीटपणें पाळण्यास सांगून श्रीचक्रधरानें त्यास आशीर्वाद दिला. अशा रीतीनें हा दीक्षाविधि पुरा झाला.

हातीं शोळी देऊन भिक्षावृत्तीनें राहण्याविषयी श्रीचक्रधरस्वामीची सर्व शिष्यांस आज्ञा असे. भिक्षा केव्हां, कशी, कोठें व किती मागावी यासंबंधानेंहि त्यांनीं दंडक घालून दिलेले आहेत.

भिक्षा केव्हां मागावी ? याबद्दल चक्रधर सांगतात:—

निर्घुम नग्न जालेया : भिक्षे रिगिजे : ॥ १ ॥ तिसरां पहारीं
भिक्षा कीजे

भिक्षा कशी करावी ? यासंबंधें ते म्हणतात:—

मोर्चे भिक्षा कीजे : धर्मभिक्षा घेवावी : निरोधें भिक्षा नेवावी :
क्षण एकूं उभेवा असिजे ! मग जाऊ लागिजे : अंकी कडीनि
भिक्षे रिगिजे : अंकी काडीनि निगिजे : भिक्षा करितां पायाची
वासु पाहावी : दाराची वासु न पाहावी : हाताची वासु न

१. या सांगितलेल्या बाबींमध्ये एक बाब थोडी मोर्चेची आहे ती अशी की, "कानड देशा तेंलंग देशां न वचावे महाराष्ट्रो असावे." कानड व तेंलंग हे देश विषयी वृत्तीचे म्हणून वर्ण्य केले गेले.

पाहावी : शोळिएचो वामू पाहावी : गोदोहनमात्रें उभया
बसिजे : भिक्षा करितां कव्हुणांकडे न पाहावे.

भिक्षेस कोटे जावें !

निहेंतुक भिक्षा कीजे : घरें न निवडितु भिक्षा कीजे !

भिक्षेस कोटे जाऊं नये !

तोरण मंडळाचिए द्वारां : भिक्षे न वचावें : स्त्री पुरुषाची सेवा
करितां देखांनि भिक्षे न वचावें : डोइए जंतु घोघितां भिक्षे न
वचावे : संपन्नाचेखा घरा भिक्षे न वचावे : उळखीचेखा घरा
भिक्षे न वचावे : हिसका निदकाचेखा घरा भिक्षे न वचावे :
कलहाचेखा घरा भिक्षे न वचावे :

भिक्षेत वृत्ति कशी असावी ?

प्राणासी जाहारू देवावा : इद्रियां नेदावा : इद्रियार्थरसू न
सेवावा : घाए तंव खाइजे : पाहे तंव निजिजे तैसे नव्हे कीं :
निरसे ब्रह्म सेविजे : रेदेया चेदेया दर भरिजे : कव्हुणाची कांजी
भाजी न स्वीकारावी : जठरा प्राणाहुतीची पीडा हरे इतुके
वेळए :

भिक्षेचें काय करावें ?

भिक्षाविधी सारौनि : शोळी दृष्टपूतां करौनि : भिक्षाभू सेविजें :
भिक्षा मागौनि नदीतीरीं भोजन कीजे : शोळिए अंतरवृत्तें
भोजन विधानु न करावे : भिक्षे उण्णु ए : शिळे ए : सदभू ए :
कदभू ए : मग घेइजे : ॥ तुम्हां कदभू जेवितां घणा त्यागु
होवावा कुसकरोनि एरे एरी परते : जेवितां आवडी नावडी
कां गोडी न होवावी : प्राणाहुति देवौनि क्षुधानिवृत्ती कीजे :
भिक्षाभू सांडावे ना : तथा कव्हुणा मुआवे ना : आपणेया लागे
तेतुलेचि मागावे :

हे शालें उदरनिर्वाहासंबंधी. पण भिक्षान्न सेवून क्षुधानिवृत्ति शाल्या-
वर मग वसावें कोटे, हा प्रश्न येतोच. याचें उत्तर श्रीचक्रधर देतात :—

तुम्ही महात्मेकीं : महात्मेयां भूमी दृष्टीपूत करौनि : नाम
स्मरणेनसो : पदी पदी पाळ ठेविजे कीं : तुम्हां शयनीं : आसनीं

भोजनी : परमेश्वरु होआवा : विकल्पू स्फुरे असेया स्थानी न
 बैसावें : हिंसा निंदा जिए स्थानी वतें : तिऐ स्थानी न बैसावें ॥
 राजसे तामसे स्थानी न बैसावें : अति असुरे स्थानी न बैसावे :
 लेपाचा वैउली न बैसावे : भोग स्थानी न बैसावें : इंद्री
 मनातें संकीचीनि झाडांतली : कां एका निर्जंतु स्थानी
 गरुडासनी कां हूर्मासनी : उत्तराभिमुखु बैसोनि नाम-
 स्मरणु कीजे :

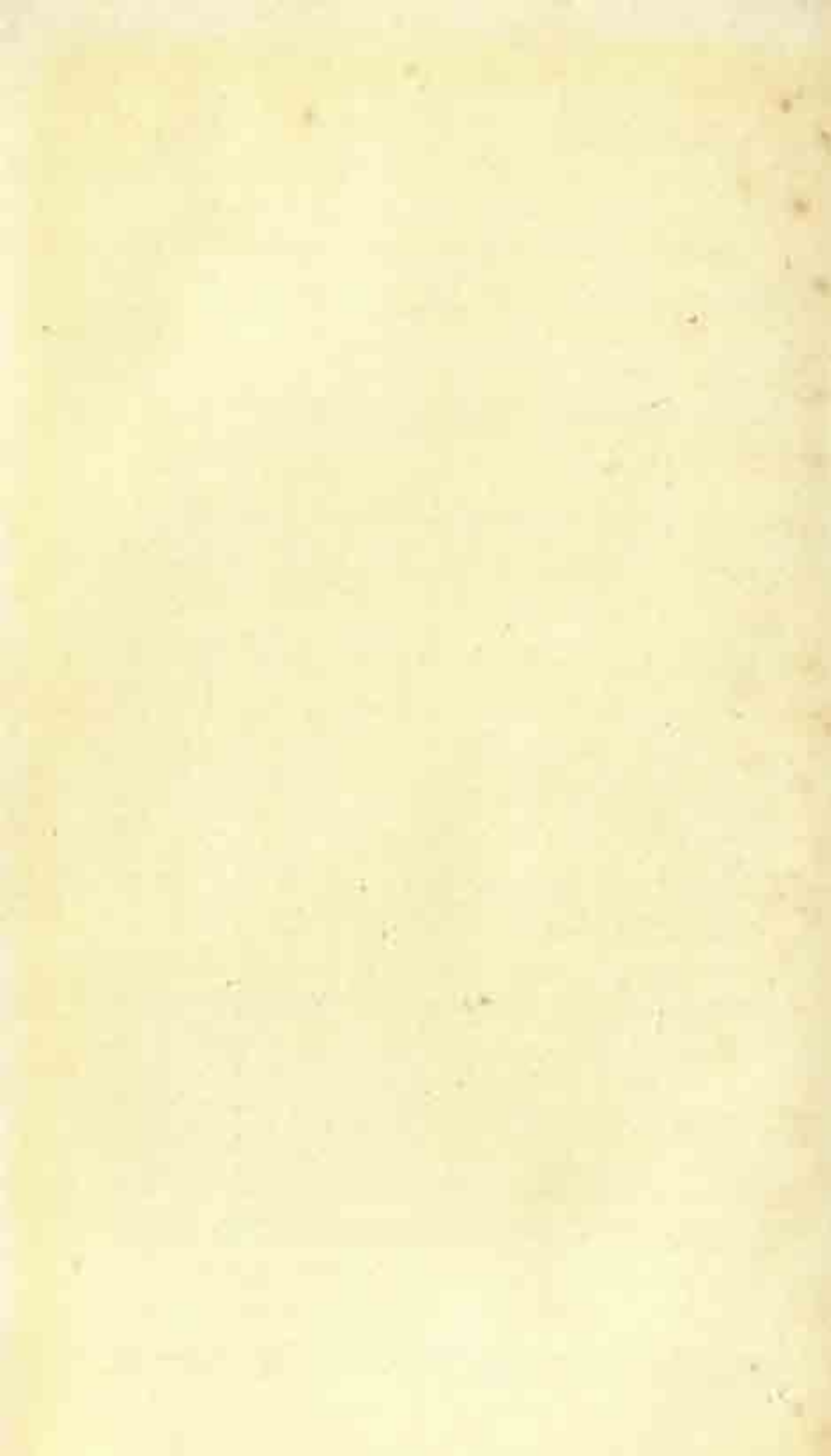
हे सर्व झाले एकटें असल्यावर; पण चार लोकांत कसे असावें ! कसे
 कर्तवि ? :-

महात्मेनि प्रियवक्तेया होआवे : महात्मेनि सत्याजेंवा होआवे :
 हासताहि लटिकें न बोलिजे : आपणेआपसि ज्ञाता विरक्ताचा
 संगु कीजे : तुम्ही महात्मेकी : तुम्ही चतुर्विध भूत ग्रामां
 जमयो देआवे की : राग क्रोध मद मत्सर यांचा त्यागु याचि
 नावें संन्यासु की ॥ अहतेचे मूल सकंदी उपडावे नाई का :
 येरव्ही अंकुरु निगेटी : मग शांतीची रोपें लावावी : तुम्हां
 मारिता पूजिता : समानु होआवा की : मुक्तीची चाडू : तेणें
 मृगिजे विसरुन चितावें की : समुद्रा पासोनि चिल्लरा पर्यंतु :
 देवतां जनिमानु सारिखाचि : परमेश्वराचो आति होआवो
 मार्गाची आति होआवो : विषयांची निवृत्ती होआवी : देहावरी
 अनास्था होआवी : ॥

श्रीचक्रधर सर्वज्ञ महाराजांनी काढिलेल्या या पंथास 'महानुभाव'
 पंथ उर्फ 'महात्मा' पंथ, उर्फ जयकृष्णीय पंथ उर्फ 'अच्युत' पंथ
 अशी निरनिराळीं नांवें दिलेलीं आढळतात. चक्रधरानें शके ११०७-
 मध्ये गृहपरित्याग करून यात्रा-पर्यटनास सुरुवात केली, हें मार्गे
 सांगितलेच आहे. त्याच्या यात्रापरिभ्रमणाची नोंद 'लीलाचरित्रांत' आहे.
 शके ११८५।८६-पासून या नोंदींत प्रायः प्रत्येक दिवसाची हकीकत
 उल्लेखिलेली आढळते. श्रीचक्रधर हा शके ११९४-मध्ये हा प्रांत सोडून
 बदरिकाश्रमी गेला. तेथून पुढें याची हकीकत काय झाली, याचा उल्लेख

[illegible]

महानुभावोन्ची सांकेतिक लिपी

कोठेहि आदळत नाही. 'श्रीचक्रधराच्या लीला', तसेच 'दृष्टांत', 'सिद्धांत-सूत्रपाठ' वगैरे अनेक महानुभावधर्मसंबंधी ग्रंथ मराठी भाषेत व बालबोवी लिपीत प्रथम लिहिले गेले; व त्यानंतर पुढे काही म्हणजे अदमासे साठसत्तर वर्षांनी हे ग्रंथ सांकेतिक लिपीत लिहिले गेले. ही लिपी प्रथम रावव जर्फ रवळव्यासाने कल्पून वसविली. या संकेत-लिपीस 'सकळी लिपी' असे म्हणतात. यानंतर पुढे अनेक वर्षांनी दुसरेहि संकेत कल्पिले गेले; व सात-आठ तेन्हेच्या लिपी निर्माण झाल्या. उदाहरणार्थ, १ सकळी लिपी, २ सुंदर लिपी, ३ पारमांडव्य लिपी, ४ अंक लिपी ५ शून्य लिपी, ६ सुमद्रा लिपी ७ श्री लिपी वगैरे. यांपैकी सकळी, सुंदरी व पारमांडव्य या विशेष प्रचलित आहेत म्हणून यांची मोड व उतारे पुढे या भागाचे शेवटी देऊ.

या नानाविध लिपी उपयोगांत आणण्याचें काय प्रयोजन पडले, हे थोडें चितनीय आहे. प्रथम श्रीचक्रधरानें हा पंथ काढिला तेन्हां तो गुप्त रहावा असा आशय नमून तो सर्वास जाहीर व सुगम व्हावा असाच पूर्ण हेतु निःसंशय होता. एके वेळी केशवराज मुरी यानें श्रीचक्रधराच्या पट्टशिष्यास—नागदेवाचार्यास—म्हटलें की, 'मी' उद्धरण, संस्करण ही प्रकरणें संस्कृतांत पथरूपानें लिहूं इच्छितों, तरी तसें काळ काय ? तेन्हां नागदेवाचार्य म्हणाला—

"नको ना : केशव देवा : येणें माझिये स्वामीचा सामान्यु परिवार नागवैल की : परमेश्वरें तरी जीवाचेया संकोचिता आन अनेक व्यसना व्योम्यता जाणीनी : आन काठिण्यता नुकबोनी सकळांसी कल्पायासें ब्रह्म-विद्याचिये ठाये मिवसतां येबोनि परमेश्वर लाभुसमा वाधु हीआवा : म्हणोनिचो महाराष्ट्रीये निरोपिले की ना : एरव्हीं सर्वज्ञा काई देववाणि निरोपू न लाहे की ना : भणोनि केशवा संस्कृत सूत्रवद्ध प्रकरण न करी नू की : (नागदेवाचार्यचरित्र [परशुरामकृत] कथा ४७-वो)

अशी मूल स्थिति असतां पुढे आपला धर्म व आपली धर्मपुस्तकें आत्मपंथीयांशिवाय इतरांस सुगम असूं नयेत, या बुद्धीने गौप्यता सुरू

शाली; व संकेत-लिपी प्रचारांत आली. ज्याप्रमाणे वेदार्थ सुलभ व्हावा एतदर्थ त्यावर टीका, भाष्ये वगैरे झालीं. परंतु पुढे कालान्तराने वेदांचे अक्षरहि कोणाचे कानावर जाऊं नये व वेदांचा अर्थ करणे हें पाप होय, असे मानण्यापर्यंत मजल जाऊन पोहोचली, त्याप्रमाणे तोच प्रकार लहान प्रमाणावर कांहींसा येथेहि झाला. संकेत-लिपींत ग्रंथ लिहिण्याचा भाषेच्या दृष्टीने एक परिणाम असा झाला कीं, एकदा ग्रंथ लिपि-संकेताने लिहिला म्हणजे त्यांत वाटेल त्याला फिर्वाफिर्त, किंवा अदलाबदल करतां येणें कठीण झालें. हे संकेत जाणणारांना मात्र तसे करणे शक्य होतें. हे संकेत जाणणारे लोक प्रायः सर्व महानुभाव पंथी भाविक विद्वान् असल्यामुळे त्यांना आपल्या धर्मग्रंथांचे बाबीत थोडादेखील बदल करणे अभाविकपणाचें व पापमूलक वाटूं लागलें. यामुळे यांचे ग्रंथांची भाषा, त्यांतील शब्द, शब्दांचीं रूपे वगैरे सर्व पुष्कळ अंशीं कायम राहिलीं. त्यांच्या निरनिराळ्या शतकांत अनेक लेखकांचे हातून शेकडों नकल झाल्या, पण अर्वाचीनकरणाचा संस्कार त्यांचेवर फारसा घडला नाही. 'फारसा' असे म्हणण्याचें कारण असें कीं, तो बिलकूल कोटेच घडला नाही, असें नाही. साधारण पौराणिक कथा निरूपण करणाऱ्या ग्रंथांत त्यांच्या निरनिराळ्या पोथ्या बारकाईनें तपासून पाहिल्या असतां थोडासा फरक केल्याचें दिसून येतें; पण आदिधर्मप्रवर्तकांच्या-श्रीचक्रधरस्वामी, नागदेवाचार्य, महींद्रभट वगैरेच्या संबंधांचे जे ग्रंथ आहेत त्यांमध्ये प्रायः फरक केले गेले नाहीत. जसा 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ एका पंथाचा मुख्य ग्रंथ मानण्यांत आल्या-मुळे-त्याला 'आई' अशी संज्ञा मिळण्याच्या पायरीला तो गेल्यामुळे-त्यांत फारच अल्पस्वल्प फरक झाला, तसाच या ग्रंथांतल्या मुख्य ग्रंथासंबंधेहि प्रकार झाला; व यांपैकी 'लीलाचरित्रा'सारखे किंवा भास्कराच्या 'श्रीकृष्णचरित्रा'सारखे ग्रंथ मूळ गद्यांत लिहिलेले असून-देखील तेहि जसेच्या तसेच नीट राहिले गेले. यामुळे तत्कालीन वाक्य-रचना, बोलण्याचे प्रकार, व्यावहारिक संबंधदर्शक गोष्टी आपणांस आजहि

मूळ स्वरूपांत कळणें सुलभ झालें. यांतहि आणखी एक विशेष असा आहे की, या पंथांतल्या आदिग्रंथांची व त्यानंतर कांहीं काळपर्यंतच्या ग्रंथांची रचना गद्यात्मकच जास्त आहे. श्रीचक्रधरस्वामी नित्य-नैमित्तिक कर्मे आटोपून स्वस्थ वसले असतां त्यांच्या लोभांतील शिष्यशिष्यिणी त्यांच्या चरित्रांतील अनेक प्रसंगांची माहिती त्यांस विचारित, किंवा अनेक वेळां चक्रधर आपण होऊन निरूपण करित. अशा वेळीं श्रीचक्रधरस्वामी जे शब्द बोलतील ते जसेच्या तसेच त्यानंतर लौकरच आठवणीने उतरून ठेवावे, असा क्रम महींद्रभटानें स्वीकारिला. यामुळे श्रीचक्रधरांचे शब्द किंवा निदान तत्कालीन भाषा जशी त्या वेळीं उपयोगांत असे, तशीच ती ग्रंथांत लिहिली गेली व पुढील मंडळीनेंहि भाविकपणाने ती त्याच स्वरूपांत कायम ठेविली.

चक्रधराचे वेळीं महाराष्ट्राच्या कांहीं भागांत तरी ताडपत्रावर लिहिण्याचा प्रघात असावा, असें या पंथांतील ग्रंथांतल्या कांहीं उल्लेखांवरून वाटतें. या पंथांतील महंदा नांवाच्या एका विदुषीने कृष्णकथा-वर्णनपर कांहीं अभंग रचिले आहेत. यांपैकी एका अभंगांत ती म्हणते, 'ताडपत्र हातीः दिन्हला श्रीपती : लिखितु विनेती : भीमकीया ॥ महंदाचे अभंग, हरिराज कर्त्तालांची पोथी).

या महानुभाव-पंथांतील लोकांची व महाराष्ट्रांतील इतर लोकांची मनें एकमेकांविषयीं फारशी शुद्ध होती, असें दिसत नाही. हें असें असण्याचें कारण काय, तें ठरविणें थोडें कठीण आहे; पण ही तेद कोठेंतरी एकदां सुरू झाली व पुढें हरळीच्या मुळीप्रमाणें ती वाढत जाऊन तिनें फार मोठा प्रांत व्यापला असावा, असें दिसतें. जाधव ऊर्फ यादववंशीय राजांच्या अमदानींत, या पंथाचा शिरकाव हळूहळू यादवांच्या राज्यांत व प्रत्यक्ष राजवराण्यांत होऊं लागला, व पुढें-पुढें राजवराण्यांतील अगदी निकट संबंधाच्या कुटुंबियांनीं या पंथाची दीक्षा स्वीकारण्यापर्यंत मजल जाऊन पोहोचली. अर्थात् या पंथांतील लोकांची ही पकड इतर लोकांस आवडली नाही. यादवांचें राज्य

ल्यास गेल्यावर इकडे मुसुलमानी अंमल झाला आणि देशांतील मूर्ति नाहीतशा करण्याचा त्यांनी क्रम आरंभिला. मूर्तिपूजकांबद्दल मुसुलमान राज्यकर्त्यांच्या मनांत अखंड वैयम्य होते आणि ते मूर्तिपूजकांना तुच्छ व रानटी मानीत. अर्थात् जे मूर्तिपूजक नव्हते त्यांच्याविषयी द्वेषाची तीव्रता तितकी कडक नव्हती. त्यांना ते नरमपणाने वागवून जवळ करीत. मुसुलमान राजवंशांतील एका राजाजवळून मुनिव्यास—पूर्वाश्रमीचे पंडित कमळाकर अयाचित कोठी—या उद्योगी व पाताळयंत्री पुल्याने एक आज्ञापत्राचे फर्मान मिळविले आणि या आज्ञापत्राच्या जोरावर त्याने सर्व महाराष्ट्रभर महानुभाव-पंथाचे 'ओटे' ऊर्फ पूजास्थाने बांधिली. अनेक ठिकाणी हे 'ओटे' महाराष्ट्रीय देवळांच्या आवारांत बीड, पैठण, आपेगांव, फलटण, व्यंकक, मड, पिंपरी, अरणगांव, भिंगार, रामेश्वर ऊर्फ रामदरा, जोगेश्वरी, वेरूळ वगैरेंसारख्या शहरांतून तर प्राचीन देवाल्यांत बांधणें त्यास अगत्याचें वाटले. मुनिव्यासाचें हें करणें त्याच्या धर्मदृष्टीने फार हिताचें असेल; पण एकंदर व्यावहारिक दृष्टीने ते अत्यंत अहिताचें झाले. महाराष्ट्राच्या मनांत आधीच धुमसत असलेला द्वेषाग्नि या कृत्याने एकदम फार भडकला व त्याच्या ज्वाळांनी या पंथाविषयी कोटें कोनाकोपऱ्यांत असलेले थोडेफार प्रेम होते ते पार जाळून नाहीसे करून टाकिले. साधारणपणें ज्याच्याविषयी आपल्या मनांत द्वेष असतो त्याच्याशी जो तितक्या द्वेषबुद्धीने वागत नाही त्याच्या विषयी एक तऱ्हेने ते मन सारंशक होते. त्याच्या संबंधीचा आदर नाहीसा होतो व जरा वैयम्य वाटतें; आणि अशा इसमास, आपल्या द्वेषास पात्र असणाऱ्या राजाकडून थोडीफार सवलत मिळाली, तर मग वैयम्य अधिकच दुणावते. असाच प्रकार व अशीच स्थिति महानुभावांसंबंधी झाली असण्याचा संभव आहे. सर्वांना अप्रिय अशा औरंगजेबाच्या जेजियाची (डोईपट्टीची) महानुभावांस त्या बादशहाकडून माफी

१. कुमरें रेमाइसाचे मुनीव्यास त्याहों उमये गंगातीरी : स्थानमात्र ओटे घातले : ते रायाचेनि बळें : हा मार्गासी उपयोगू तेयांचा : (अश्वप स्वळ)

मिळाली होती. सर्व हिंदूवर लादल्या गेलेल्या या कराची ज्यांच्यावर अंमलबजावणी झाली नाही व ज्यांना या हिंदूवरील जेजियांतून बगळले ते हिंदू नाहीत, अशी समजूत महाराष्ट्राची झाली असावी. समजूत इतकेंच नव्हे, तर या महानुभवांना ज्या सनदा मुसलमानांकडून मिळाल्या आहेत, त्या सनदांत हे हिंदूपेक्षा निराळे आहेत, असा स्पष्ट ध्वनि आहे; व तो त्या काळी मान्य केला गेला आहे. असो, या द्वेषाग्नीचा विशेष प्रसार होण्याचे एक कारण मोठे चमत्कारिक वडले, दोन्ही बाजूंच्या अगदी खालच्या दर्जाच्या लोकांत ही भांडणे शिरली व अब्बल इंग्रजीत पाद्री आणि हिंदू ज्या प्रकारच्या उखाळ्या-पाखाळ्या काढून वितंडू लागले, तसलीच अचरट आणि तिरस्करणीय भाषा महानुभावपंथी व त्यांचे सामनेवाले महाराष्ट्रीय डफगाणी गाणारे लोक सर्व काळ एकमेकांसंबंधे वेगुमानपणाने मोठ्या डौलाने उघडपणे वापरू लागले; आणि ही शिबीराला अशिक्षित व अडाणी मंडळींना फार आवडती झाली. रस्त्यांत तणतणणाऱ्या शिंदळीचे कीर्तन ऐकण्याला जशी चौफेर गर्दी जमते तशीच या मंडळीभोंवतीहि गर्दी जमू लागली व तेथेच प्रकार येथेहि घडू लागले. याचा परिणाम असा झाला की, नसती निंदा व बुरा द्वेषभाव वाढून ज्यांस जवळ करावयाचे ते दूरदूर सरले.

कदाचित् महानुभाव संन्याशांची भिन्न राहणी, विटाळशी-चंडाळशीच्याहि अस्पृश्यतेचा अभाव, त्यांचा पेहराव व महाराष्ट्राच्या हाडीमासीं खिळून गेलेल्या अनेक चालीरीतींची टाळटाळ, हीं कारणे या द्वेषभावास बऱ्याच अंशी कारणीभूत झालीं असावीत, असे दिसते.

सामान्य जनतेमध्ये आढळून येणाऱ्या महानुभावांच्या द्वेषभावाच्या मुळाशी ही वर दिलेली व अशीच इतर कारणे असावीं, असे वाटते. पण हिंदुसमाजाच्या वरच्या वर्गातील लोकांच्या मनांत अनादर उत्पन्न होण्याला यापेक्षा निराळे कारण असले पाहिजे. एकनाथासारखा हिंदु-समाजांतल्या अगदी थोरापासून लहानापर्यंत, ब्राह्मणापासून शूद्रापर्यंत,

सर्वास ममतेने वागविणारा व भेदभाव न मानणारा सात्त्विक बुद्धीचा आणि विश्वकुटुंबीय वृत्तीचा महात्मा जेव्हा महानुभावांसंबंधे अनादर दाखवितो, तुकारामासारखा ब्रह्मानंदी टाळी लावणारा महान् साधुपुत्र जेव्हा महानुभावांवर फटका उडविण्यांत आनंद मानतो, वामनासारखा काव्यानंदांत गुंगणारा पुण्यहि महानुभावांबद्दल जेव्हा टवाळी करतो, गिरधर वगैरेसारखे एकमागीं लेखकहि तोच मार्ग स्वीकारितात, तेव्हा या द्वेषाच्या मुळाशीं तसेंच कांहीं बलवत्तर कारण असले पाहिजे, असे वाटूं लागते; आणि ते कारण महानुभावांनीं चातुर्वर्ण्यावर केलेला आघात हें असावें, असे मनांत येतें. हिंदूधर्माचा आणि हिंदूसमाजाचा अगदी अंतरात्मा म्हणजे चातुर्वर्ण्य होय. चातुर्वर्ण्य हा आपल्या समाजाच्या काळजाचा कल्लजा आहे. याला हात घातलेला आपणांस केव्हांहि रुचत नाही. बुद्ध वगैरे पंथप्रसारक तर राहोतच, पण महानुभाव, कबीरपंथ, दादुपंथ वगैरे पंथांपासून तों परवांच्या तीन दिवस माजलेल्या प्रार्थनासमाजापर्यंत चातुर्वर्ण्य साफ समूळ खणून टाकण्याचा एकहि यत्न फारसा सिद्धीस गेला नाही. प्रार्थनासमाज वगैरे पंथ तर हिंदुत्व कायम ठेवून चातुर्वर्ण्यालाच तेवढी मूठमाती देण्याच्या भानगडीत पडले; पण हिंदुत्वहि ज्यांनीं पार घालवले अशा खिस्ती व म्हंमदी पंथांच्यानेहि चातुर्वर्ण्याची आठवण साफ बुजविली गेली नाही. किरिस्ताव होऊन आज दोन-तीनशें वर्षे त्या धर्मांत राहिलेल्या व दहावीस पिढ्या लोटलेल्या ठाणें, वसईकडील किरिस्ताव लोकांच्या मनांतली चातुर्वर्ण्याची आठवण आणि प्रीति अजून गेली नाही. सोयरीकीचे वेळीं ते जातगोत अद्यापपर्यंत पाहतात. तसेंच, जुलाबा जिह्यांतले महाडकडचे मुसुलमान लोकहि सोयरीक करितांना आपली जुनी जात मनांत आणून मग त्याप्रमाणें सोयरीक ठरवितात. पंढरीचे वारकरी चातुर्वर्ण्य टाकून शरीरसंबंध करीत नाहीत. पण ते चातुर्वर्ण्यासंबंधें तोंडानें बकबकहि करीत नाहीत. अलीकडले नवीन पंथांतले लोक थोरांपासून लहानांपर्यंत चातुर्वर्ण्याची टवाळी तोंडानें नेहमीं करतात. अविध म्हटला म्हणजे तो जसा गोमांसावर

तुटून पडावयाचा, तसाच चातुर्वर्ण्याचें नांव काढिलें कीं, या नवीन पंथीयांना अगदीं चेंव यावयाचा. भाषणांत त्यांची जीम पाहिजे तशी लवेल, एखादे वेळीं चातुर्वर्ण्याविरुद्ध प्रदर्शन करण्याकरितां सहभोजनांतहि त्यांची जीम लाळ घोटील, दुसऱ्याची जीम भाषणें करीत सुटली, म्हणजेहि यांचे दोन्ही-दोन्ही हात जोरजोरानें टाळ्या पिटील, पण प्रत्यक्ष शरीरसंवेधाची आणि कन्यादानाची वेळ आली म्हणजे मात्र त्याच जिमेची बोवडी वळेल, व तेच हात लुले पडून मार्गे सरतील. आणि 'हें नको', 'हें नको' अशा खुणा त्यांच्या माना करूं लागतील. या वेळीं दोनच काय, पण ते चातुर्वर्ण्याचें सर्व वळ एकवटून हा प्रसंग दूर लोटतील, अशी या चातुर्वर्ण्याची हिंदुसमाजाला मगारमिठी पडलेली आहे, व त्या कल्पनेंत आणि श्रद्धेत एक पराकाष्ठेची जादू भरून राहिली आहे. हें असलें चातुर्वर्ण्य जेव्हां महानुभावी महंत शब्दानें, लेखणीनें आणि प्रत्यक्ष कृतीनें नष्ट करूं लागले तेव्हां ती करणी हिंदुसमाजाला असह्य वाटली; व ही करणी करणारासंवेधी लहानांपासून थोरांपर्यंत सर्वांना द्वेष आणि तिरस्कार वाटूं लागला. या तिरस्काराची तीव्रता इतकी वाढली कीं, तिजपुढे महानुभावांचें मातृभाषाप्रेम, त्यांची अलौकिक ग्रंथरचना, त्यांची मांसाहारपराड्मुखता, त्यांची अदळ कृष्णभक्ति, यांपैकीं कशाचेंहि कौतुक कोणास राहिलें नाहीं. अजूनहि एखादा मांसभक्षक, हिंदुधर्म सोडून धर्मांतर केलेला कोणी परधर्मी आमच्या समाना आणि संमेलनाला अभ्यक्ष खपेल, व त्याच्या सदरफटर लेखांचें एक वेळ कोणी कौतुकदेखील करील, पण त्याच्यापेक्षां शतपट सुंदर ग्रंथरचना करणारा व आजन्म मद्यमांसापासून अलिप्त राहणारा मानभाव त्या ठिकाणीं खपणार नाहीं. इतकी ही द्वेषाची मुळी खोल गेली आहे. वास्तविक पाहतां ज्यांना चातुर्वर्ण्य नको, जातिभेद नको, ब्राह्मणांचें दर्शनहि नको, त्यांनीं नव्या पंथांच्या खटपटोपांत न पडतां, एकदम महानुभाव-पंथांत शिरून, तो पंथ स्वीकारित्याबरोबर त्यांचे सर्व हेतु सहज साधण्यासारखे आहेत. पण हें असें केल्याचें आमच्या महाराष्ट्रांत-

तरी कोठे अजून ऐकवांत नाही. याचा अर्थ इतकाच की, कोणीहि इसम आमचे चातुर्वर्ण्य टाकून देऊन व धर्महि सोडून बाहेर गेला तरी त्यांचे तें करणें महाराष्ट्र एक वेळ सहन करील; त्याची कीव करून त्याला क्षणभर क्षमाहि करील; व त्याच्याशीं गोडीनें वागेल. पण आमच्यांत राहून आमच्या चातुर्वर्ण्यावर कोणी आघात करील व करण्याचा यत्न करील तर तें मात्र महाराष्ट्राला खपणार नाही. अशी या महाराष्ट्र-समाजाची मनोरचना आहे; आणि ही याच्या वर्तनांत तशीच याच्या ग्रंथरचनेंत स्पष्ट दिसून येते. म्हणजे चातुर्वर्ण्यव्यवस्थावद्द समाजरचनेवर महाराष्ट्राचे प्रेम फार दृढ आहे. त्या व्यवस्थेत उद्भवणारे मत्सरद्वेषादि हिणकस विकार महाराष्ट्राला मनापासून नकोत. ते काढून टाकण्याचा यत्न त्याला प्रिय आहे. पण ती कीड काढून टाकल्यावर राहिलेली वर्णव्यवस्था मात्र त्याला पाहिजे आहे. हे एवढे खुलासेवार येथे सांगण्याचे कारण इतकेच की, हें नीट घ्यानांत आणणें ही महाराष्ट्रग्रंथ उकलण्याची एक किडी आहे. या ठाणावरून ग्रंथांचे व ग्रंथकारांच्या मतांचे अवलोकन केलें असतां ग्रंथांचा, त्यांच्या लोक-प्रियतेच्या व त्यांच्या प्रसाराचा नीट उलगडा होईल. महाराष्ट्राचे मन ममतायु आहे, तें धार्मिक आहे, श्रद्धावान् आहे, स्वाभिमानी आहे. तें कांहींसें मोल्लेभावडेहि आहे, तें पुराणप्रिय आहे, तें क्षमाशील आहे, तें परधर्मसहिष्णु आहे, दुसऱ्यांच्या धर्मांत किंवा भानगडींत तें बोचकाणा करीत नाही. द्वेषाची आवड त्याला मूळची नाही. आणि या कारणांमुळेच इतर धर्मासंबंधी चर्चा करणारे लोकप्रिय ग्रंथ मराठीत नाहीत. मराठी ग्रंथकारांनीं—हिंदु व महानुभाव यांपैकी कोणीहि—दुसऱ्याच्या मिदनें भरलेला ग्रंथ रचिला नाही व रचिला असल्यास तो लोकप्रिय होऊन राहिला नाही, याचेहि कारण ही मनोवृत्तिच आहे. पण कोणी त्याचे मनास शोबणारें असे कृत्य केल्यास महाराष्ट्र त्याचा अज्हेर करतो. अनेक कारणांमुळे महानुभाव लोक व इतर महाराष्ट्र-लोक यांचे मनांत एकमेकांविषयी प्रथमपासून थोडाफार द्वेषभाव

उत्पन्न झाला, हे खरे आहे. कारणे काहीही असोत, पण एके वेळी द्वेषभाव उत्पन्न झाला आणि तो तसाच पुढे राहिला, हे कबूल करणे भाग आहे. नाहीपेक्षा महाराष्ट्रीयाना जे सर्व तऱ्हांनी पारखे, हिंदुमात्राने अत्यंत पूज्य मानलेल्या प्राण्यांचा वध करण्यांत ज्यांना पुष्प वाटते व जे आपल्या धर्माची तरवारीच्या जोराने इतरांवर बळजबरी करतात, त्यांच्यापेक्षांहि या लोकांवर महाराष्ट्रीयाने प्रेम कमी असावे, हे नवल आहे. ज्यांनी महाराष्ट्र-भाषेत प्रचंड ग्रंथसंपत्ती निर्माण केली, ज्यांनी दशावतारांपैकी (एकाच कां होईना, पण त्या) अवताराचा लैंगिक सर्वभर पसरविण्याविषयी अत्यंत जोराचे कसून यत्न केले, ज्यांनी पंजाबासारख्या सर्वभर मांसाहार जारीने चाड असणाऱ्या लोकांच्या शहरोंशहरांतील मध्यवस्तीत पूर्णपणे शाकाहारी संघ तयार केले आणि फार परिश्रमाने अनेक ठिकाणी मठस्थापना केली, त्यांच्याविषयी एक तऱ्हेचे कौतुक वाटावे, हेच योग्य आहे. पण कौतुक तर राहिलेच, नुसती सहानुभूतिहि या पंथांतील लोकांसंबंधी कोठेहि फारशी आढळत नाही. या महानुभाव-पंथाची स्थापना एका मातंगीशीं रममाण असणाऱ्या विद्वान् ब्राह्मणाने केली, अशी एक आख्यायिका प्रचलित आहे. ही आख्यायिका खरी किंवा खोटी आहे, याचा निर्णय योग्य ठिकाणी होईलच. पण वादविवादासाठी क्षणभर ही आख्यायिका आपण खरी धरली तरी काय झाले ! ज्यांच्याविषयी वेळोवेळी आदर दाखविण्यांत येतो, अशा अनेक ऋषींच्या संवंधाने अशा किंवा याहूनहि कमी दर्जाच्या कुळकथा पुराणांत आहेत.

चाण्डाल, श्वपच व मृतमांस भक्षणाऱ्या व फार हीन दर्जाच्या आणि रानटी संस्कृतीच्या लोकांना अस्पृश्य मानणे हे गैर आहे, असे ज्या काळांत आपणांपैकी बहुतेक विद्वान् म्हणू लागले आहेत, त्या या आजच्या काळांत उण्या गोष्टी उकरून काढाव्या व अज्ञानत्यांच्या मनांत भलत्याच कल्पना वावरू द्याव्यात, हे केव्हांहि रास्त होणार नाही. बरे, या महानुभावी लोकांच्या धर्मग्रंथांत असे काही आचार

सांगितलेले आहेत की, जे अत्यंत तिरस्करणीय वाटावे, असे म्हणावे, तर (मी पाहिलेल्या यांच्या ग्रंथांवरून असे म्हणू शकतो की,) तसे कोणतेही तिरस्करणीय आचार यांत सांगितले नाहीत. कोणी वितंड-वादासाठी ते आहेत, असे म्हणेल तर त्याच्याशी वाद न घालता त्यास इतकेंच विचारणें रास्त होईल की, असले आचार (यदाकदाचित असल्यास) ते सोडविण्याविषयी यत्न करणें इष्ट होईल, किंवा त्याच वर्मावर नसते डाग देत असून इतक्या लोकांस पारखें करणें इष्ट होईल? बहिणावाईचें कुळ शाक्तपंथी होतें, पण तिलाहि उपदेश देऊन तुकाराम-बुवांनीं तेथून परावृत्त करून आपल्या जवळ करून घेतलें. माग ज्यांना शाक्ताचाराचा अत्यंत तिडकारा, त्यांना आपण जवळ करावें की दूर करावें? ज्यांनीं या पंथाचे धर्मग्रंथ लिहिले ते जाडे विद्वान् होते, संस्कृतांत आणि मराठींत ग्रंथरचना करण्याची त्यांना चांगली ऐपत होती, आपल्या ग्रंथांतून श्रुति, स्मृति आणि उपनिषदे यांतील निवडक वाक्ये त्यांनीं जवळ-जवळ जशीच्या तशीच घेतलेली आहेत; बुद्धवर्मातल्या कल्पनाहि त्यांनीं उचलिल्या आहेत. अशा संस्कृतीचे अनेक विद्वान् लोक कोणचेहि तिरस्करणीय प्रकार मान्य करतील व तसा उपदेश करतील असें केव्हांहि होणार नाही, असें साहजिक वाटतें.

महानुभाव लोक अगदी प्रथम मूर्तिपूजेपासून दूर होते, व मूर्तिपूजेची निंदाहि करीत, हें जरी खरें असलें तरी पुढे-पुढे त्यांनीं मूर्तिपूजा प्रचारांत येऊं दिली. मूर्तिपूजा ही विभूतिपूजेची बहीणच आहे. आणि एकीमागे दुसरी कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपानें जातेच. महानुभाव-ग्रंथांत विभूतिपूजा तर फारच पसरलेली आहे. अशा स्थितींत विभूति-पूजेमार्फत यांच्यांत मूर्तिपूजा शिरली, हें साहजिकच झालें. हल्लीं या या लोकांच्या पुजेत श्रीकृष्णाची मूर्ति, शिवलिंगाची पिंडी वगैरे प्रकार पुष्कळ ठिकाणीं आढळतात. पण ते सांगतात की, या मूर्ति आम्ही वाटेल त्या दगडाच्या करीत नसून फक्त 'संबंधी' पाषाणाच्या तेवढ्याच करितों. 'संबंधी' पाषाण म्हणजे ज्या स्थळीं श्रीचक्र-धर-

स्वामींचा स्पर्शसंबंध किंवा इतर प्रकारचा संबंध घडला होता ते पाषाण होत. अशा 'संबंधी पाषाणमय' मूर्तिच काय, पण जे 'संबंधी' नाहीत अशा पितळी किंवा पत्र्यांचे मुखवटे व मूर्ति यांच्या मंदिरांतील ओट्यांवर व पूजास्थानी शोभेनिमित्त ठेवण्याचीहि सुखात शाली आहे; व त्यांतच पितळी उपकरणांचीहि मांडणी होत आहे. म्हणजे प्रथम दूर झुगारून दिलेली मूर्तिपूजा, एवढर हिंदुसमाजाच्या मनाच्या वळणाप्रमाणे महानुभाव लोक कोणत्या ना कोणत्या मिथाने आपल्या आचारांत शिरू देऊं लागले आहेत व ती त्यांना हळूहळू आकर्षून चिकटू पाहत आहे, असें दिसतें.

महानुभाव-पंथांतील लोकांची धर्मतत्वे हीं आपल्याशीं जुळवून पाहतां दोहोंत फारसें अंतर दिसत नाही. परमेश्वर हा निर्गुण, निराकार आहे पण कृपावशे तो साकार होतो; परमेश्वराहून अन्य दैवतें खालच्या पायरीचीं होत, असें ते म्हणतात. माया ही निर्गुणाला सगुणत्व आणते व जीवाला जीवत्व देते म्हणजे जीवाकडून सर्व व्यापार ती करविते, असें ते म्हणतात. या देहांत मनुष्य आपल्या पूर्वकर्मानुसार फळें भोगतो आणि कर्मानुसारच (स्वर्ग, नरक, कर्मभूमि व मोक्ष या) चतुर्विध कर्मफळांस पावतो.

महानुभाव-पंथी लोक दशावतार कबूल करितात, पण हे सर्व अवतार पूर्ण अंशाचे नसून त्यांपैकी फक्त एकच म्हणजे श्रीकृष्णावतार हाच पूर्ण अवतार झाला, असें ते म्हणतात. म्हणजे परमेश्वराचे सर्व गुण व सर्व अंश फक्त श्रीकृष्णावताराच्या वेळीं एकवट झाले आणि याकरितां तोच एक सर्व प्रकारें अत्यन्त पूज्य आहे, असें त्यांचे म्हणणें आहे. हेंच दृष्टान्ताने म्हणावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं, सर्व अवतार हे त्याच चंद्राच्या निरनिराळ्या कला खऱ्या, पण त्यांपैकी एक श्रीकृष्णावतार हीच पूर्णकला अथवा पौर्णिमा होय. हीच गोष्ट आणखी स्पष्ट करून सांगावयाची म्हणजे श्रीकृष्णावतार हा पूर्ण परमेश्वरावतार होय आणि बाकी अवतार हे विष्णूचे अवतार होत. म्हणजे विष्णु

या शब्दानें पूर्ण परमेश्वराचा बोध थावयाचा नसून एक ईश्वरी दैवत, इतकाच बोध थावयाचा व इतर अवतार हे त्या दैवताचे अवतार समजावयाचे, असे या पंथाचें निश्चून म्हणणें आहे.

मला या शब्दांच्या अवडंबरांत फारसा अर्थ दिसत नाही, व यासंबंधी कोणी वितंडवाद करण्याचें कारण कळत नाही. प्रत्येक मनुष्याला निरनिराळ्या मनुष्य पूज्य व भरवशालायक वाटतो, त्यांतलेंच हें आहे. प्रत्येक पंथांतला मनुष्य आपल्या पंथांत आपण ज्यास भजतो तेंच दैवत खरें व त्यापुढें इतर सर्व दैवतें तुच्छ होत, असे म्हणतो. त्यांतलाच हा प्रकार आहे. तेव्हां जोपर्यंत हे लोक इतर देवतांची किंवा साधुपुण्यांची पूजा करण्यास प्रत्यक्ष मनाई करीत नाहीत, तोपर्यंत यांत रागावण्यासारखें कांहीं नाही. प्रत्येक दुकानदाराला इतर कोणाहिपेक्षां मो दाखवितों हाच माल श्रेष्ठ, असे ओरडून ओरडून सांगण्याचा हक्क आहे. मात्र तो बजावतांना त्यानें इतरांच्या वाटेस जातां कामा नये.

आतां या पंथातील संतमहंतांविषयी थोडी माहिती देऊं. या पंथाची मूळ स्थापना श्रीचक्रवर्तींनी केली, हें महशूर आहे. चक्रवर्त्तस्वामीचा शिष्य नामदेव व त्याचा कवीश्वर; आणि कवीश्वराचा परशुराम. इतक्या पिढ्यांपर्यंत परंपरा एकेक पुल्याची झाली. परंतु परशुराम यानें कांहीं वैतागामुळे सर्व भानगडींतून व आचार्यपदाच्या व्यवहारांतून आपलें अंग एकदम काढून घेतलें. तेव्हां या पंथाच्या लोकांत थोडेंसे अराजक माजून निरनिराळ्या तेरा जणांची तेरा संस्थानें किंवा स्थानें उभी राहिली. तेरा गाथा स्थापिल्या गेल्या व या तेरांपैकी प्रत्येक महंत आपल्याकडे सर्वश्रेष्ठत्वाचा मान घेऊं लागला. या तेरांची नांवें येणेंप्रमाणें:—१ कवीश्वर, २ उपाध्ये, ३ पारिमांडल्य, ४ अमृत, ५ म्दालस, ६ कुमार, ७ यक्षदेव, ८ दामोदर, ९ हरिदेव, १० जयदेव, ११ शालकर, १२ दिवाकर आणि १३ महेश्वर. म्हणजे या तेरा कुळ्या प्रथम-प्रथम अस्तित्वांत आल्या; व त्यापुढें या प्रत्येक कुळींत जे जे संत, महंत व साधु पिढ्यानुपिढ्या होत गेले, ते सर्व

हीच कुलनावें (आम्नाय-नावें) लावीत गेले.

यांपैकी कवीश्वरान्नाय दीक्षित कुळीपैकी कृष्णमुनि यांनी या पंथाचा प्रसार पंजाबांत संवत् सोळाशेंच्या सुमारास सुरू केला व तेव्हांपासून हा पंथ पंजाबांत शपाठ्याने पसरला. पंजाबी लोकांची मातृभाषा मराठी नसून केवळ ती आपल्या धर्माची किंवा पंथाची पवित्र भाषा म्हणून तिचा अभ्यास ते करितात; व तींतील अनेक गद्य आणि पद्य ग्रंथ धार्मिक श्रद्धाकूपणाने ते तोंडपाठ करितात. पंजाबी महानुभाव लोक कचित् मराठी भाषेत थोडीफार ग्रंथरचनाहि करितात. या पंजाबींतील पंथप्रसाराचा भाषेच्या दृष्टीने मराठीवर असा एक परिणाम झालेला दिसतो की, हिंदी, ब्रज वगैरे अनेक छंद-कीं जे पंजाबी लोकांच्या अगदी कानवळणीं पडले होते ते-त्यांनी मराठी रचनेत नवीन सुरू केले. तसेंच, तिकडील भाषेच्या लकवा व तद्देशीय कल्पनाहि त्यांच्या लिहिण्यांत सहजासहजी आल्या. पण पंजाबी महानुभावांची ग्रंथरचना तितकी श्रेष्ठ दर्जाची न उतरल्यामुळे या लकवा व कल्पना, त्यांच्या ग्रंथांपलीकडे फारशा न जातां तेथेंच मुरून गेल्या. पण त्यांनी उपयोगांत

१. ' पंजाबी वृद्धाचार ' या ग्रंथांत पुढील अंश आहे:-

माधवराजाचा वंशो कृष्णराज । पंजाबी आत्मज्ञ प्रीय रूप ।

पंजाब देशीचा, पंजाबी व्युत्पन्न । चातुर्य लावण्य जाता धोर ॥

प्रज्ञा वति फार, कीर्ति वंभवाचा । पूर्वज आमचा कृष्णराज ।

पंजाबीताम्ना पडली तेथून । आधार होऊन बहुतांसी ।

तेथोनि पंजाबी येऊ जे लागले । आदि त्यानां झाले कृष्णराज ।

कृष्णराज → मुरारमल्ल → राजधर → भास्कर → भानेराज → बल्लाल अशी यांची शिष्यपरंपरा यांत आढळते (हरिराजबावांची पोथी व टिप्पणी.)

कृष्णराजाचा ' विधिचंद्रमार्ग ' नामक एक शिष्य होता. त्याने आपल्या एका ग्रंथाचा समाप्तिकाल १६६२ संवत् (म्हणजे शक १५२७) असा दिला आहे. यावरून कृष्णराजाचा काल अदमासाने काढावयाचा तर तो शके १५०० समजण्यास हरकत नाही.

आणिलेले नानाविध छंद मात्र तत्कालीन अनेक ग्रंथकर्त्यांनी उचलिले, हे महानुभावी ग्रंथांवरून अगदी स्पष्ट दिसते.

बालबोध. सकळी. सुंदरी. पारमांडल्य.

अ	स	अ	त
आ	सा	आ	ता
इ	पि	उ	दि
ई	पी	ऊ	दी
उ	ह	इ	घ
ऊ	हू	ई	थू
ऋ	,	ळ	ळू
ॠ	,	ळू	ळू
ल	,	ऋ	हू
लू	,	ॠ	हू
ए	,	ऐ	त
ऐ	,	औ	त
ओ	सो	ए	ता
औ	सौ	ऐ	तां
अं	सं	अं	ते
अः	सः	अः	तः
क	य	न	१
ख	र	घ	४
ग	ळ	ज	६
घ	व	ह	२
ङ	०	०	०
च	प	झ	०
छ	फ	ब	०

बालबोध. सकळी. सुंदरी. पारमांडल्य.

ट	त	ठ	३
ठ	थ	ट	४
ड	द	ढ	५
ढ	ध	ळ	६
ण	,	ष	७
त	ठ	स	८
थ	ठ	छ	९
द	ड	ग	१०
ध	ढ	भ	११
न	,	अ	१२
प	च	क	१३
फ	छ	घ	१४
व	ज	श	१५
भ	झ	ध	१६
म	अ	व	१७
य	क	र	१८
र	अ	य	१९
ल	ग	च	२०
व	ध	म	२१
श	,	द	२२
ष	,	ळ	२३
स	म	त	२४
ह	इ	ण	२५

बालबोध.सकळी.सुंदरी पारमांडल्य.

ज	ब	प	४
झ	भ	फ	६
ञ	,	,	,

बालबोध.सकळी सुंदरी.पारमांडल्य.

ळ	ल	ड	म
क्ष	उ	इ	श
इ	,	क्ष	न

वरील खुणांमध्ये महानुभावी अक्षरांवर डोक्यावर रेघ आहे. पण मूळ पोथ्यांत ही रेघ नसते. टैपांच्या सोयीकरितां रेघेचे टैप घातले आहेत. पारमांडल्य लिपींत ग, घ, ङ या अक्षरांच्या खुणा येथें टैपांच्या अभावी नीट दिल्या नाहीत. क, ख, ज या अक्षरांच्या खुणा वर दर्शविल्या आहेत तशाच जवळजवळ आहेत; बाकी खुणा नीट बरोबर आहेत. चौकस चिक्लिसकांचे सोयीकरितां सकळी, सुंदर, पारमांडल्य, कवीधरी, अंक व शिरलिपी यांचे देवनागरी लिपींतील उतारे देतो; व त्या उताऱ्यांच्या मूळ पोथ्यांतील पानांचे ब्लॉक देतो. म्हणजे या उताऱ्यांच्या साहाय्याने त्या त्या लिपीचा ब्लॉक वाचून स्वतःकरितां मोड ऊर्फ संकेत-खुणा चौकस जिज्ञासूंना सहज बसवितां येतील.

सकळी लिपीचा उतारा

सर्वज्ञे भणितलें : अनंत शक्ति : परमेस्वरुः सकळांसीही
निश्चये व्यवस्था करिति : ॥०॥ गावां हस्ती आला तें
आत्यंघ हस्तीतें पाहों गेले : एकें पावो देखिला : एकें सोंड
देखिली : एकें कानू देखिला : एकें पाठी देखिली : एकें
पोटू देखिलें : एकें पुंस देखिलें : मग एकुमेकेंसीं संवादति :
हा रे तुंवां हस्ती देखिला : पावो देखिला तो भणे हस्ती
आंवा सारिखा : ॥ : सोंड देखिली तो भणे हस्ती मुसळा
सारिखा : कानू देखिला तो भणे हस्ती सूपा सारिखा : ।
पाठी देखिली तो भणे हस्ती मिती सारिखा : । : पोट
देखिलें तो भणे हस्ती कोथळेया सारिखा : । : पुंस देखिलें
तो भणे हस्ती खराटेंया सारिखा : । : ऐसें एकोमेका
उरोधीति : तेवां : मध्यें डोळगू असे : । : तो भणे हा

हस्तीचा एकेकू अवयव होय : पर : हस्ती नोहे : एसा
अवयवी युक्त तो हस्ती : ॥ : तैसे जेयांसी जे शक्ति
प्रकाशली असे तो तिये शक्तितें : परमेश्वर : भणे : ज्ञानिया
असे तो भणे हे ईश्वराची एकेकी शक्ति होय : पर :
परमेश्वर : नोहे : ऐस शक्तियुक्त तो : परमेश्वर : ॥ ४३ ॥

सुंदरी लिपीचा उतारा

॥ ॥ श्री चक्र घराये नम : ॥ ॥ श्री पंच कृष्णा-
ये नम : ॥ ॥ ज्ञानभक्ति वैराग्य ओकु मोचकु अ-
कु अमोचकु : असा त्रिविध बोधु : ते अन्य
व्यावृत्ति : भागजे ॥ १ ॥ सुष्टीमध्ये जेतुकें : जीव : करी : ते-
तुकेंनि काइतेन हीं न मुंचे अक बांजीनि : भणजीनि : सु-
ष्टी मध्ये : परमेश्वर : अक्षेपां : जीवांते : जाणवी : परि : तयांसि परमेश्वरी
मोहूरु ताहीं : भणजीनि : परमेश्वरांतें : कळूणी चि नेनेति ॥ २ ॥
जीव : अज्ञानें अन्येषा ज्ञानें : परमेश्वर : दास्य : भणजीनि : जीव : जीवाचें
दास्य : ज्ञान : जडा पांचिवाचें दास्य करी : तेणें : जीवांसि :
मोचक नव्हे : ॥ ३ ॥ नित्य [क] नैमित्तिक काम्य : निवे-
द्य असें चतुर्विध कर्म

पारिमाण्डस्य लिपीचा उतारा

फोटोच्या शिरोभागीची ओळ कातरलेली असून दुसऱ्या ओळीत
मागील अन्वय संपूर्ण झाला आहे; म्हणून तिसऱ्या ओळीपासून
रूपांतर देतो.

अथ पूर्वान्वयो : तेन्हे पूर्णावतारे : जीव : स्थाना सि
हांव लोकणें अवलोकीलें : तव : जीव : अधोमुख होत सां-
ते अक्षरि चि आपेक्षीत असति : मग : भणतिलें : यांचें भविष्य अ-
से ते हो : भणजीनि : प्रयोजक द्वारें सुष्टी व्यापार
तेन परंपरा दयाद्वारें : जीव स्थान शक्ती ते चेष्टवी-
लें : कां पां : तीसि जीवु : वसवसति : भणजीनि : येथ बांधिकारा
चा : दुष्टान्तः अंशत्वे आणावा : तो कैसा : वंदिस्थानी मूर्त्या

तुल्याचा : जीवो : धरण व्यापारु : जीवो : धरणि आदर-
ला : परिः उधरण व्यापारु न चले चि : भणश्रीनि : हे : जीवो : परि
ले मैळा तदस्थानी : जीव पंचनगर स्थाणि जयांचे बंदी

कवीश्वरी अंकलिपी

आडी घेजा : मग : घेति ॥ ॐ ॥ १५ ॥ चांगदेवो भट्टा खेळों जा भहणे॥
सर्वज्ञ : उदियाचा पाहारु अंकु चालति : मग : वसतिचा गावीं राहजति :
विहरना बीजे करीति : आसनु : होजे : चांगदेवो भट्टाने भहर्नाति : बटिका
खेळोंजा : रामे : हे लीळा सिंगनापुरी ॥ १६ ॥ वांकिजे पांडेस्वरीं
वसति ॥ १७ ॥ युगावी ऊर्वदवरीं वसति ॥ १८ ॥ तळवेली लिगाचां
देउळीं वसति ॥ १९ ॥ खैराळां उपाहानह त्यागु : ॥ : सर्वज्ञ : खैराळे आ
बीजे केले : तव साळेचा कवसु देखिला : सर्वज्ञ : उपाहनौ : फेडिलिया : सर्वज्ञ
भणतिले बटिका हे

घेजा : परमेश्वर : पुर : करा नमस्कारु : आपण दोहीं : श्रीकरे नमस्करिले
आणि चांगदेवो भट्टीही जजेकेले : सर्वज्ञ भणतिले : बटिका येथीनि जेसे कीजेल तें
सेचि तुम्हीं कराल : हे : परमेश्वर पुर कैसें एथ श्रीप्रभु राज्य करोतु असति
घाला २ : बंडघत : तेहीं : बंडबने : घातील : मग : श्रीप्रभुचा महिमा निरूपीत
२ बीजेकरितु भणती

बटिका हे देखिले : परमेश्वर : पुर : साळेचा

शिरलिपीचा उतारा

कातरलेली ओळ सोडून दुसऱ्या ओळीपासून देतो. फोटो घेतलेल्या
पानावर चुका फार आहेत; म्हणून प्रथमतः फोटोप्रमाणे रूपांतर देऊन
त्याखाली त्याचा शुद्ध पाठहि देतो.

घा मुरव्या तुल्या अंशा : रक्षि : अनुभू
मुरव्या अचित्या : करुणा सप्तधा तु-
ल्या : जीव : स्थान शक्ती पासौनि : न्व

शा अचित्या : विश्वरूपा पासु
 त पर्यंत बहुधा रश्मि शक्ति : तर :
 काई काळें उपायें न नसे वज्रगिरी
 बघा : भणजे : उंचे ची नीच नव्हे नी'

१. वर फोटो-क्लॉकचा उतारा दिला आहे. परंतु ज्या पोथीवरून हा फोटो घेतला त्या पोथीचे मजकुरांत चुका आहेत. अर्थात् या चुका क्लॉक-मध्ये व उताऱ्यामध्येहि आल्या आहेत. याकरिता चुका दुरुस्त करून याचा शुद्ध व पूर्ण पाठ पुढे देतो.

पूर्ण शुद्ध पाठ:-शा: मुख्या तुल्या अंशा रश्मि मुख्यानुभूति : यांचा त्रिविधार्थुं : मुख्या अचित्या करुणां सप्तधा : तुल्या जीऊं स्थान शक्ति पासोनि : अंशा अचित्या विश्वरूपा पासोनि मृत्तिकापर्यंत : बहुधा रश्मि शक्ती : तर काई काळें उपायें न नसे : वज्रगिरी सोपानवतां बद्धां : भणजे उंचेची नीच नव्हे नीचेची उच्च नव्हे :

महानुभाव आद्यग्रंथ

वाराच्या शतकामध्ये व कदाचित् त्या काळाच्या पूर्वीपासूनच महाराष्ट्रांत अनेक पंथ पसरलेले होते. वैदिक, बौद्ध, जैन, नाथसंप्रदाय, शांकरसंप्रदाय, कंथडी पंथ, जंगमजोगी, विष्णुस्वामी, वैष्णव, शाक्त, गाणपत्य, कलंकमार्गी, विठ्ठल, महानुभाव हे सर्व लोक आपापल्या मतांचा व पंथांचा प्रसार करू पाहत होते; व यांपैकी पुष्कळ असंकुतज्ञ अशा पुरुषांमध्ये व स्त्रियांमध्ये आपल्या पंथाचा शिरकाव करू पाहत होते. कित्येकांनीं तर ब्राह्मणवर्णापेक्षां ब्राह्मणेतर वर्णांतच आपले कार्य विशेष संपादणाने चालविले होते. तेव्हां या काळीं यांपैकी बहुतेक पंथांसंबंधीचे ग्रंथ मराठी भाषेत निर्माण झाले असले पाहिजेत. परंतु यांपैकी बहुतेकांचा पत्ता अद्याप आपणांस लागला नाही. महानुभाव पंथांतील ग्रंथसंपत्तीचा मात्र थोडाफार शोध लागत आहे. या पंथाचा प्रवर्तक श्रीचक्रधर हा होय. याने आपल्या उत्तर-व्यांत हा नवीन पंथ काढला व कांहीं वर्षे या आपल्या पंथाचा प्रसार करून हा शके ११९४-चे सुमारास बदरिकाश्रमी निवून गेला. यानंतर पुढे तो या प्रांतांत आला नाही. त्याने तिकडेच देहत्याग केला असावा, हें उघड आहे.

आपल्या पंथाचा उपदेश चक्रधराने शिष्यवर्गांस मराठी भाषेत केला. यामुळे या पंथांतील बहुतेक सर्व ग्रंथांची रचना मराठी भाषेतच झाली. श्रीचक्रधरांनीं प्रत्यक्ष रचिलेला असा एकहि ग्रंथ नाही. पण यांची 'आचार्य-सूत्रे' आहेत. ज्यांत ही ग्रंथित केली आहेत त्या ग्रंथाला 'सिद्धांतसूत्रपाठ' असे म्हणतात. श्रीचक्रधर-स्वामींच्या मुखांतून बेलोबेली जी वाक्ये निघाली तीं जशीच्या तशीच त्यांचे शिष्य महीद्रभट यांनी लिहून ठेविली; व त्यांतून केशवराज सूरि या पुरुषाने कांहीं सूत्रे निवडून त्यांची स्वतंत्र ग्रंथबद्ध बांधणी केली. अशी जमविलेली सूत्रमय वाक्ये ऊर्फ सूत्रे, या 'सिद्धांतसूत्रपाठांत' आहेत. ही पूर्ण भक्तीने सर्व

महानुभावपंथी लोक नित्य वाचतात. त्यांत एका शब्दाचा, अक्षराचा किंवा कान्दामात्रेचाहि बदल होऊं न देण्याविषयी ते फार जपतात. ही आचार्य चक्रधरांची 'संहिता' त्यांनीं फार काळजीपूर्वक जशीच्या तशी संमाल्नी आहे. महानुभावी पंथाचा हा आदिग्रंथ आहे. त्या पंथाचा हा मूळ पाया असून त्यापुढील सर्व धर्मग्रंथांची उभारणी या 'सूत्रपाठा'वर केलेली आहे. यांत एकंदर 'सोळाशें-ज' (१६०९) सूत्रे आहेत. या सूत्रपाठाचे अकरा भाग पाडले आहेत. त्यांचीं नांवे (१) अन्य व्यावृत्ती (२) युगाधर्म (३) विद्यामार्ग (४) संहार (५) संस्मरण (६) महावाक्य (७) निर्वचन (८) उद्धरण (९) अस्तिपरि (१०) आचार व आचारमालिका आणि (११) विचार व विचारमालिका. यांच्याच तोडीचे 'दृष्टान्त' म्हणून आणखी एक बारावें प्रकरण आहे. याशिवाय 'पूर्वी' व 'पंचकृष्ण' अशीं दोन प्रकरणे आहेत. पण त्यांवर भाष्य नाही, सबब तीं न गणतां वरीलप्रमाणे बारा प्रकरणे गणतात. यांपैकी 'आचार' प्रकरणाचीं 'प्रारंभसूत्रे' किंवा 'वचने' येणेंप्रमाणे आहेत.

"स्वदेवः संबंधू त्याज्यः स्वग्रामः संबंधू त्याज्यः संबंधी बांधा संबंधः तो विशेषता त्याज्य ॥ १ ॥ संबंधी अधिकारू नाही ॥ २ ॥ संबंधी विकारू विकारी रसू : रसीं अबिमुषू : सेवा निवृत्ती ॥ ३ ॥ नावड तूं नावड तूं सेवी : तें चीं आवडीनि ठाकें : मग सांडिता हीं न संडे ॥ ४ ॥ ऐसा विषो बापुबा : जो सेवीतु सांतां । आपुलेया मोहरां न करो ॥ ५ ॥ विषयो संबंधू मात्रें : जीवू कांई गा जातू असें : परि सेवीतु सांतां : तिण एकीं गडदरां घाली : जेथ कांईसेनि हीं : उसंतु नाही ॥ ६ ॥ पुरुषू : जेतुलि जेतुलीं : विषय सेवा करो : तेतुल तेतुलीं : धर्मी निबळू जाणें ॥ ७ ॥ बाई पापु तरि नव्हे : परि धर्मा पासोनि : ऐसा निर्वोणि काढी : ॥ ८ ॥ स्त्री भणजे मत्तद्रव्यांचा राऊगा : आणिकें द्रव्यें : संविलेबां माजवीति : स्त्री दर्शनमात्रेंचो माजवी ॥ ९ ॥ चित्रीचो हो स्त्री न पाहावी ॥ १० ॥ जिजें चा अंकू अवजेऊ : देखिलेबां : जलगाचिबां मुनं वरि घाली : पाठीं सरजांवरीं : सर्वांसें देखें : परी जाडपालऊ : ऊडऊनि जाजें : कां माजविते : तें नाही ॥ ११ ॥ स्त्री दर्शनें माजवी : द्रव्यु अस्तित्वेंची । साजवी ॥ १२ ॥ जेणें संबंधें

विकारुं : उपजे : तेपांचा असंबंधू कीजे ॥ १३ ॥ विषयांची अं : बेकासनीं : न बसावें ॥ १४ ॥ विषयां साखी : न ठकावें ॥ १५ ॥ कोमल ज्ञानी विषो विघ्नू ॥ १६ ॥ नव वीरुं आति : परि विषय वीरु नाति ॥ १७ ॥ घमनष्ट आति : परि विषय नष्ट नाति ॥ १८ ॥ पुरुषू जवं जवं पळे : तवं तंवू विषो पाठीं लागे : पुरुषू जवं जवं पाठीं लागें : तवं तंवू विषो पळें ॥ १९ ॥ तुष्टुलां जनुं : तरि विषो : संपादेलू : रुसला तरों : आणां घतलू : मणअनि : उभवेतां जनुं संबधू त्याज्य ॥ २० ॥

ही श्रीचक्रधराच्या तोंडचीं वाक्ये महीद्रमटानें लिहून ठेविलीं, असें म्हटलें आहे. महीद्रमट हा सारोळा येथील एका श्रीमंत व विद्वान् ब्राह्मणाचा मुलगा. याची मुंज झाल्यावर याला याच्या मामाजवळ बापानें विद्याभ्यासासाठीं ठेविलें होतें. याच्या मामाचें नांव पंडित गणपति आपेया. कांही वर्षे विद्याभ्यास करून हा चांगला पंडित झाला. तेव्हां याची तीन बुद्धि पाहून गणपति आपया पंडितानें आपली कन्या देआंबा यास देऊन याचें लग्न करून दिलें व हा एकीकडून भाचा आणि एकीकडून जावई झाला. विवाहानंतर हा दक्षिण-देशांत जाऊन राहिला व तेथून अनेक सभा जिकून जयपत्रें मिळवीत हा स्वदेशीं परत आला. या वेळीं त्याला इतका अभिमान झाला कीं, तो दिवसां दिवटया उजळून चाळे, 'आकाशांत प्रभाकर सूर्य व पृथ्वीवर मी विद्यासूर्य' असें तो म्हणें. हा त्याचा गर्व पाहून त्याच्या मामानें त्यास आपणाबरोबर देगोवीं नेलें. तेथें जात असतां वाटेंत चक्रधराची व त्याची गांठ पडली. भेट झाल्यावर चक्रधराशीं त्यानें वाद केल्या. वादांत महीद्रमटाचा पराजय होऊन तो निरुत्तर झाला. तेव्हां त्यानें चक्रधराचे पाय धरले व त्याची उपदेशदीक्षा घेऊन तो त्याचे सन्निध राहूं लागला. पुढें या महीद्रमटानें आपल्या गुरूचें म्हणजे श्रीचक्रधराचें जीवनवृत्त लिहून काढलें. या जीवनचरित्रांत त्यानें आपल्या गुरूच्या अनेक गोष्टींचीं वर्णनें व कथा लिहिल्या आहेत. या कथांसच तो 'लीला' असें म्हणतो. आणि या चरित्रास त्यानें

‘लीलाचरित्रे’ असे नांव दिलें आहे. या चरित्रांत एकंदर १५०९ ‘लीला’ किंवा ‘कथा’ आल्या आहेत. या ‘लीलाचरित्र’ ग्रंथाचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग आहेत. यांपैकी पूर्वार्धातून एक लीला देतो. (लीला ७२५-वी)

“ सविता नागनाथी वस्ती ॥ इंद्रभट राज्यांतर शोधवर्णे प्रवेशू ॥ मग सर्वज्ञांस उदेयांचा पूजावसर जालेयां अनंतरें : तैसेंचि विळिचेया पाहारां संवीतियांसि निगालें : माहादेव पाटक गावां गेले : गोसावी : संवीतेया : बीजे केले : ॥ तेथ गावांपश्चिमें नैऋत्य आश्राइत वीस्तीणें : पूर्वामुख नाग-नाथाची जगती : मंडपा तीन दारवठें : पूर्वीला दारवठा जगती आतु साजें : मंडपासि भवतीआं पवळी : ॥ छ ॥ तेथचीकीं : आसन : तंव बाइसीं : इंद्रभट्टातें तेल आणु पाठवीलें : मग सर्वज्ञे माघीतें बाहीरि बीजे केले : जगतीचेया दारवठाधिणें उत्तरोली सांडीएवरी : बाहिरि आसन : तथा उभे असेति ॥ छ ॥ तंव इंद्रभट्ट तंळ घेवोन आले : सर्वज्ञें भणो-तिलें ‘ इंद्र ॐ गावांतु वार्ता काई मानु ’ : ‘ जी कांही नाही जी ’ : सर्वज्ञें भणोतिलें ‘ वार्ता कंसी यां कांही नाही ? राज्यांतर जालें : रामदेवो रावो राज्यां बैसला : आमणदेवो खालि उतरीला : देवगीरि पालटीली ॥ तथा हा नव्हे लोकु पळतु असे : ॥ हा होए : जा वार्ता सोधा : तुमचे ए गावीं सोइरे असति : जानवार्ता कंसी नाही ॥ कंसें कांही नाही : एसणे राज्यांतर जालें : आमनदेयाचे डोळे काडोले : रामदेवो राजी बैसला : ए नव्हे कीं : धायलें जातें असेति ’ : भणोनि सर्वज्ञें तथा खाटारें ओकरें दाखवीलें : सर्वज्ञें भणितलें : ‘ एक वेळ शोधा यां जा ’ : ॥ छ ॥ हो कां जी भणोनि इंद्रभट्ट मागुते गेले : शोधिले : एवोनि सर्वज्ञापुढें सांगितिलें : ‘ साच जी : हें काई हो अपूर्व ’ : तेही भणितलें : हाति सेहाणी मारिला : पाट्सेहाणी भेंदिला नरसिंह देऊ पळाला : आमण देवाचे डोळे काडिले : रामदेऊ राऊ राजी बैसला :

२. या ‘लीलाचरित्राला’च कोणी ‘लीलासंवाद’ अथवा ‘लीला-समुद्र’ असें म्हणतात. पण ही नावे चुकीची आहेत. यांपैकी कोणत्याहि नावाचा ग्रंथ महानुभाववादग्रंथांत नाही, असें पट्टाभिष्ठित पातुरकर आणि श्री पाचरावूत महंत महानुभाव कळवितात. (त्यांचें पत्र).

असे शोधोनु आले : सर्वज्ञा पुढारां सविवरू सांधितलें : तब लोकु घरां
बंदोनि पाहात असें : मग गोसावी देवळां तु बोजें केले ॥ १२ ॥

(पोरीलेखन शक १५४४)

चक्रधराचे चरित्र वर्णन केलें असल्यामुळे महीद्रमटाच्या ग्रंथाला
एक तऱ्हेचा विशेष मान आहे हें खरें; पण ग्रंथकार या दृष्टीनें पाहतां
महीद्रमटापेक्षांहि भास्कराचार्यांचे ग्रंथ श्रेष्ठ आहेत. हा भास्कराचार्य
जसा सर्वांत श्रेष्ठ तसाच सर्वांत जुना ग्रंथकार आहे. या भास्कराचार्यालाच
महानुभावपर्यी लेखक कवीश्वराचार्य व भानुभट्ट असें म्हणतात.
याचा जन्म कासारबोरी (निझाम इलाखा) येथें झाला. याच्या बापाचें
नांव अनंताचार्य. याचें शिक्षण पैठण एथें झालें; व पुढें हा काशीस
गेला. तेथून परत येत असतां सरकारी अधिकाऱ्यांनीं यास उज्जनी
येथें कारागृहवासांत ठेविलें. तेथून श्रीचक्रधराचे कृपेनें त्याची सुटका
झाली; व मग यानें चक्रधराचें शिष्यत्व ग्रहण केलें. हा फार रूप-
वान् व बुद्धिमान् होता. असें सांगतात की, लिंबू वर उडवावे व
तें खालीं येऊन झेलण्यापूर्वीच यानें नवा श्लोक रचून धावा. अशी
याच्या बुद्धीची तीव्रता होती. नागदेवाचार्य हा याचा गुरुबंधु होता.
या नागदेवाची नात, महेश्वराची कन्या एक नागांबा नांवाची होती.
ही रिक्तहस्त म्हणजे विधवा झाली असतां हीस नागदेवाचार्याजवळ
धर्मकथा श्रवण करण्यास ठेविली होती. पुढें हीहि फार उत्तम ज्ञानी
झाली; व नंतर हिच्या आजानें म्हणजे नागदेवाचार्यानें हीस
भास्कराचार्याकडून उपदेशादीक्षा देविली.

या भास्कराचार्यानें जे ग्रंथ लिहिले आहेत ते सर्व चांगल्यापैकीं
आहेत. त्यांपैकीं ' शिगुपालवध ' हा ग्रंथ त्यानें प्रथम लिहिला. याच्या
१०८७ ओव्या आहेत. हा ग्रंथ रचिल्यावर त्यानें आपला गुरुबंधु जो
भावे देवव्यास त्यास तो वाचून दाखविला. त्यानें तो ग्रंथ ऐकून
भास्करास म्हटलें, " भट्टो, हा ग्रंथू निका जाला असे : परि निवृत्ताजोगा
नव्हेचि : हा शृंगारियां प्रवृत्ताजोगा जाला असे. " तेव्हां तें ऐकून

यानें मग 'एकादशटीका' लिहिली.

'शिशुपालवध' हा ग्रंथ खरोखरीच रसाळ आहे. शिशुपालवधांत प्रारंभीच भास्कर म्हणतो,

“ देखौनि महाकवींचा पंथू : मज होतसे मनोरथू : वर्णावेया
यादवनाथू : श्रीकृष्णरावो ॥ मज नाही मतीचा वीकासू : केवीं वानू राणा
परेशु : पर जीवा होतसे उल्हासू : स्तुती लागी ॥ साहित्याचेनि
परिमळें : शृंगारचेनि मेळें : प्रबंध होती मातावळें : कविजनांचें ॥
येथें नाही नवल : वानितां परब्रह्म केवल : कैसे दिसती बोल रसाळ : ते
वाइकावे ॥ मोतियांचे घोसे : राविले कुंकूमाचेनि रसे : तन्ही न येतो
कहं सरिसे : प्रबंधेसी ॥ पातां प्रमेयांची गोडो : अमृताची उपजे
नावडी : साखरेची कीजे कुरोंडी : कवितेसो ॥ साहित्याचिये सेजे :
बोलाचा रंगू उपलविजे : तसें काव्य कीजे : म्हणें कवी भास्कर ॥
साहित्याच्या खेडकुळिया : सुदेशिया बोलांच्या चिपुळिया : सिपणे
खेळती सावळीया : रसवृत्तीसी ॥ पुनवाचा रसाळा : गर्व सांडवीन
कोकिळां : कलहंसा अवकळा : करीन मी ॥ 'शिशुपाल वधी
कथा' : जे भक्तिरसाची त्रिपथा : कीं सौनवं कैवल्यपथा : पाजळीसे ॥
कीं मुक्तिवनितेची दूतिका : ज्ञानाजनाची शलाका : कीं कैवल्य मदिराची
पताका : झळाळितुसे ॥ ना तरी शांतिरसें सिपितां : सासिपली ज्ञानलता :
कीं विवेकाची सौभाग्यदेवता : मूर्त जाहली ॥ कीं प्रबोध वसंतीची कोकिळा :
जीव चकोर संजीवनी चंद्रकळा : कीं निभाळेंवाटेची विश्रांतशाळा : आतें
जनां लागीं ॥ ३३ ॥

याप्रमाणें मोठ्या आत्मविश्वासानें आपल्या ग्रंथास सुरुवात करून
कवीनें कयानिरूपण करण्यास प्रारंभ केला आहे. पुढें कवि लिहितो कीं,
कोणें एके वेळीं श्रीकृष्ण रुक्मिणीचे राउळीं महाळांत गेले. तेव्हां ती
रसलेली होती. पण तेथें कृष्ण येतांच:-

चाउली पडली अंतःकरणी : तंव म्हणे रुक्मिणी : हा गे कवण जांगणी :
चाहाळ काइसा ॥ तंव सावासिणीं म्हणितलें : जवो अबो गोसावी आले :
तंव सखिजनीं उठविलें : झडकरुनि ॥ बालिपीचिआं बोलो : पाइचीं नूपुरें

पांगुरविली : येरी कानीयां ठेली : वंदर्भो ते ॥ चांदिणिया पासोनि कोंवळा :
 मृणालसुतांचा पासवडा घातला : तेथ एकोकडे बसला : यादव राठ ॥
 पाम घुणें लीलावती : वारा घाली कमळावती : तंव उठवी प्रबोधवती :
 भीमकीयेतें ॥ “ असे काइसे वो निर्दोषपण : सर ; तुजें नवे कारण : ” सामान
 खेळ राउळ आपण : बसले असती ॥ काह्या हाणताती करतळें : कायिसे
 घाटे राऊळ काडले : कांहीं जाणशी ना ” ॥ तंव म्हणे कमळावती :
 “सांडोनी सत्यभामा पडयंती : येथ आलेया मान किती : वाडिन्नला ॥ ”
 येरी म्हणे “ जर तिथेचा अनुरागु : तर येथ आलेया कवण उपेगु : आवडी-
 वीण संभोगु विरसू होए ... ॥ ” तंव बोलिले दैत्यविभांडें : “ आतां उशीर
 होईल अपाडें : तरी थाही आपुलिये चाडे : वावरूं नये ॥ ” येणें बोलें
 सणानिली : तंव कें बंठी ठेली : जेशी शृंगाराची दाटी उठिली : मदनमंत्रें ॥
 लावण्य सरोवरी : जेवी कमळाचें पातें वरारी : तेवी अघर कापे भारी :
 प्रणयकोपाचा ॥ अनर्गें वागरु चोरिली : ना तरी शृंगारें सिळणो बांधिली :
 तेवी गांठी घातली : म्हुस्लतांशो ॥ आपुलेनि सिंहाणपणें : आंगिचे सात्त्विक
 लपाऊ जाणें : पुन : चोली ताणताये जेणें : तो भाव लपेना ॥ तेवेळीं
 स्मितमुखी हासिल्ली : कामकळिकेचीं टाळी घातली : तंव वंदर्भिया बोभा-
 विली : साचासिनीते ॥ “ ऐसें काइसे वो हांसें : जे पुढलाचिया जीवा रुसं :
 जवळिकें घेती सासे : वायाविण ॥ ... आपुलें मन चोखडें : हें दाबावें
 जगापुडें : येरवी एवढी चाड न पडे : कोणाची कीरू ” ॥ तंव देव म्हणतो
 “ साच की : पुन कुडें केलें आम्हीच की : जे सळी पडिली बायांचि :
 आपणेया आपण ॥ आम्हां विषयाचा विटाळु सदा : कही न विसंबो ब्रह्मपदा
 पर पडिलों फांदा : बहुत दिसां ॥ स्वयंवरा आली उर्वशी : ती मागोती
 घाडिली सायासी : की बुद्धि ठेली कंसो : जे हेचि बराबी ॥ सुदैवें ब्राह्मणें :
 बोक चढविलें बायांविणें : शेवटीं एकेहि मुणें : भुंजो न ये ॥ ते ब्राह्मण एक
 सांवडे : मानुषातें नेणें पुडें : येरवी असीं माकडें : आम्हां कां लागती ” ॥
 तंव भीमकी म्हणे “ पहा ! हो पहा ! ! याचें बोलणें : मातें माकुडें केलें
 येणें : या आपुली से नाही ॥ हा वाडिन्नला गोकुळीं : म्हण कोण्हीं लेकी
 नेदी आपुली : तेया ‘ उर्वशी स्वयंवरे आली ’ म्हणतां लाज नाही ॥ ताक
 चिकितिया गोकुळी : देजा बैकुंठ मानी : ऐसाही याची नेसवणी : कव्हणी

ने घे : नृजवेचि कवणें बोलें : आंगां जाठवरपण आले : ते वेळी नवें लग्न लाविलें : तुळसीशीं ॥ संवटीं तेणें साडे काई होवें : आपुलिया अवसान भुजो न ये : ते वेळीं रानां व्हडता पाहे : गोळणीतें ॥ या कूळ ना जाती : रूप ना संवत्ता : गाई राखेया परोती : आंगवण नाही ॥ असेया अवघेया जाणता : गोवा कुटुंबा वारिता : कैसी कासोटेकारा भगवंता : वरपडो जाहली ये वो ॥ विचारोनि पातां : मिहाणा नाही दादोपरोता : किती मोडा केला या देतां : माझेनि लोभें ॥ " तंव म्हणे हृषीकेशी : "हा ठावो वेन्ही तूं त्या पडियेशी : तरी घोर चुकलीशी : तोचि वरावा ना कां : आम्ही कासोटेकार भिकारी : राजकुमर तूं सुंदरी : दोघे नांदतां सेजारी : निकीं भासतां की ॥ " तंव भीमकिया म्हणितलें : ' हें इया काई वो जालें : कैसी बोलताहे गरळें : काळकुटाची ॥ ' ... तंव देव तवकैले : माचेयावहनी उठिले : कंठपासिकां धरिले : निगज निगतां ॥ तव रतिरसिकां म्हणिले : अबो ! अबो मानवरळें : गोसावी निगाले बहिलें : गोसिये बसावो तूं ॥ तंव बोलिलें : वैद्यभिया : ' जा तुम्हां एकी धापसिया : तुम्हां लागलिया गोमासिया : तरी वारा जा ॥ तंव भीमकी जाले आवेशी : सर तूंही एकी धापसी : नेणो नृज जोडला सायासी : तर लढाये जाये ॥ ' ... ते वेळी ते नायका : म्हणें ' अबो पाचिया कवतिका : मी या पायां लागंका : काइसया लागीं ? ' तंव म्हणे ह्मोदहांसिनो : ' नाही तुजेनि पाडे मिहाणी : हे चोळी गेलो उतरोनि : तेव्हाळीच जाणितलें मियां ॥ कंपु लपविशो आगिचा : स्वेदु पुसिसां कपोलचा : अंसा ही भावो उचंबळला मनीचा : त्या तूं काई करिसी ! ! ! सखियेचिया बोलां वर्मेली : ते वैदर्भीची बाळी : मग पायां लागली : प्राणेश्वराचेया ॥ पडियंती पायां पडे : तेव रसिकु शृंगारी बुडे : पुण तो आत्मारामु म्हणोनि न पडे : तिये विळसा ॥

या प्रेमकलहाचा गोड शेवट सांगितल्यानंतर भास्कर कवीने पुढील अनेक विलासांचीं वर्णनेंहि सुरेख केली आहेत. त्यानंतर क्रीडार्थ केलेल्या उपवनांत वसंतकाळीं मनुष्यांनाच काय, रण पशुपक्षांना व वृक्षवेळींनाहि उन्माद, येऊन, तेथलें : जग पिसें जाहलें, व ते वृक्ष मदनाचा माज चढून ' पुष्पपरागांनीं धुळवाडी खेळूं लागले ' हें सरस वर्णन आलें

आहे. यापुढे एका 'सरोवरा भंवताली। साणें केतकीची ताटी घातली'
आहे आणि वर परागांचा मनोहर मांडव दिला आहे अशा कांठावर
आपली शिरशिरात वस्त्रे ठेवून त्या विलासिनी 'देव्हडिया वेणिया
खोविलिया। रुळतियां निरियां आखुडलिया। पोफळ गाठीं सेले नेसन्नलिया।
सौंदरी त्या ॥' आंतील स्वच्छ आणि शीतल पाण्यांत उतरल्या व प्रसन्न
मनानें नाना तऱ्हेचे जलविहार करूं लागल्या. कनक-कमळांचीं चिपोळीं।
घोसाळां करीं घेतली। मग सिंहे वनमाळी। प्रेमपात्रांत ॥ दे३० दुरीनिची
चिपोळ्या सिंपिती। ते तुपार आंगीं लागती। तंव तंव गुतखलिया होती।
परम रसू दिसे ॥ डोळां चैतन्ये चोरली। कामवाणीं आंगें विकळें गेलीं।
आतां तंवकांचि जळ केली 'त्या सर्वांनीं आनंदानें केली. यापुढे
रुक्मिणीच्या विरहावस्थेचें वर्णन करतां करतां साडेआठशें ओव्या म्हणजे
जवळ-जवळ चार-पंचमांश ग्रंथ पुरा झाला; व मग पुढे शेंदोनशें ओव्यांत
अर्जुनशैल्ययुद्ध आणि शिशुपालभैरव्याची दाणादाण व शिशुपालवधाची
कथा उरकून घेतली आहे. वास्तविक पाहतां, शिशुपालवधाला यांत
जेमतेम शंभर ओव्या खर्च केल्या आहेत; आणि तेवढ्यावरूनच या
ग्रंथाला भास्कर कवीनें 'शिशुपालवध' असें नांव दिलें आहे. पण हा
ग्रंथ नांवाप्रमाणें वीररसप्रधान नसून शृंगाररसप्रधान आहे.

शिशुपालवधाचे शेवटीं भास्करानें आपला ग्रंथरचनाकाळ ११९५
दिला आहे, तो असा:—हा शिशुपालवधूः आदकतां तुटे भवबंधूः जीवा
होए प्रबंधूः परमात्म्याचा ॥ शरांक रूद्र रोकडेः श्री मुख माधव चोकडेः
श्री कृष्ण वर्णन तोकडेः वानिले मियां ॥ ऐसा नागार्जुनाचा दातारूः मियां
वर्णिला श्रीचक्रवरू। तो जगा मंगळ करूः म्हणे **भास्कर** कवी ॥

या ग्रंथांत एकंदरीनें पाहतां शृंगाररसाची ब्रज बरीच राखली गेली
आहे. हा ग्रंथ लिहून पुरा झाल्यावर भास्करानें आपल्या भावेव्यास या
नांवाच्या गुरुबंधूस कौतुकानें वाचून दाखविला. तेव्हां त्यानें तो ग्रंथ
ऐकून भास्करास म्हटलें:—'भट्टो, हा ग्रंथू निका जाला असेः परि
निवृत्ताजोगा नव्हेचिः हा शृंगारियां प्रवृत्ताजोगा जाला असे' हें

ऐकून यानंतर भास्करानें ' श्रीमद्भगवत एकादशस्कंध ' टीका लिहिली. ही टीका फार गोड उतरली आहे व साधारणपणें सहज समजावी, अशाच तऱ्हेने हीत मांडणी केली आहे. व्याख्यान करतांना यांत दाखल्यादाखळ लहान-लहान गोष्टीहि कवीने सांगितल्या आहेत. यांतून एक गोष्ट देतो.

मनुष्यानें संसारांत फार गढून जाऊं नये. कारण त्यापासून अंती दुःख ओढवतें, हें सांगतांना श्रीकृष्णाच्या तोंडून उद्बवास भास्कर कवि सांगतो की :-

परियेसी नर-नाथा ! । तुज सांघेन पक्षिय एकाची कथा ।
 जिया निवर्ते संसार व्यथा । ग्रहस्ताश्रमीची ॥
 जाणतां जतीशयेसी । स्नेहो न करावा कळ्हेसी ।
 करितां दुःखानळें गिबसी । कपोत्या परी ॥
 तो कपोता । मुन्हीत कांता । आरण्या होतां । बहुत दीस ॥
 त्या दोषांचें युगळ । जैसी अविद्येची वाट-सांखळ ।
 ना तर मद-मोहाचें डंवाळ । आदरिलें तें ॥
 तें अहंकाराचें नांदण । कीं ममतेचें मेहूण ।
 कीं अभिलाषाचें तारण । मूर्ति झालें ।
 कीं तूष्णेचें साजणें । कीं लोभाचें नांदणें ।
 कीं अविवेका विषावणें । जोडले तें ॥
 तारण्याचिया टकमका । हाव-भावाचिया चुळोवाळिकां ।
 सर्वांमैं एकमेका । बांधती झालीं ॥
 स्नेहाचें बिरडें । तयां पडिले गाडें ।
 म्हणीनि एकमेकापुडें । पाऊल न चालिती ॥
 एकां एकेंविण । नाहीं न्हाण जेवण ।
 तमां दोषांचे एकच प्राण । येर काई सांगो ! ॥
 ती जे जे चाड करी । तें ती पुरवी भलतियापरी ।
 स्त्रियें अधीन ये संसारी । कवण नव्हे ? ॥
 नवेया तारण्याचिया बोला । तें उरके आली फळां ।
 म्हणीनि पहिलियाच वेळा । बहुतवीनि झाली ॥

तयां बाळकांचा मुग्ध विलापी । तिये दोघे झाली पिसीं ॥
 चाप ! अज्ञानाची भूली कैसी ? । कव्हना ओळखवेना ॥
 तयांतें प्रतिपाळितां । कुडकुडा झाला कपोतां ।
 हे जगीं कुटुंब-चिंता कवणांतें न बंधी ? ॥
 कव्हणी एकी वेळीं । तियें सांडौनि बनस्थळीं ।
 मग चराया निगाली । तिय दोघें जणें ॥
 तंव पांगीत जाळांतें । चीरीत बागुरातें ।
 पारधी एक तेथें । बेता जाहला ॥
 तेथें कुरबाळा करितें । पांक्ती झडपितें ।
 कपोती खेळते । देखिली तेणें ॥
 मग न बाजतां पाउली । न पडतां चाहुली ।
 चाल पांगूण धरिली । एके वेळें ॥
 तंव कपोता कपोती । चारा घेऊन आली मामोती ।
 तंव देखिली आक्रंदती बाळकें तियें ॥
 दृष्टें दृष्टी मीनली । तंव जिवनकळा उसासिली ।
 तैशीच धागाइली । तियें एकें वेळें ॥
 म्हणती आम्ही जातसो जवपंचा । मागुती न थों सर्वंचा ।
 सांगात सरला आतां । आमुचा तुमचा ॥
 तंव आक्रंदत म्हणें पक्षिणी । मीं कां विसंबिलें ? यें पापिणी ।
 मोच झालीये सर्पिणी । या बाळकांसी ॥
 ऐसें बोलोनी असासीत । पाठी धाविन्नली आक्रंदत ।
 निडळें निडळ भासत । रिगाली जाळियांत ॥
 तंव विहंगम करी दुःखातें । म्हणें सांडौनि मातें ।
 कां जातेसी काते ! । एकली तू ? ॥
 न बोलतां मासीं । जात अससी बाळकेंसी ।
 लेंकरुवे वांचून स्त्रियांसी । कव्हणी पळियेना ॥
 आतां सुनीयें चरीं । एकला भी काय करी ! ।
 कटकटा सदाशिवा हे संसारों । मज कायीं केले ! ॥
 ऐसें बोलौनि सहसा । जाळयांतू रिचे आपसा ।

बाप मोहाचा फांसा । कवणातें न बद्धी ?

तिये लाहोनि पक्षीकुलें । व्याघाचें मन संतोपलें ।

मग बांधोनि जालें । निगाला तो ॥

सकुटुंबी कपोता । निमाला स्नेह करीता ।

म्हणी घरी असक्ता । यदू न होआयें तुवां ॥

या ग्रंथाचे शेवटी कवीने काळ दिला नाही. पण तो शके ११९७-९८ यांत रचिला असावा. याचे शेवटी 'पाहोनि तें तें प्रकरण । मियां बोलिले ज्ञान । भक्ति वैराग्य लक्षण । तें पाहोत विचक्षण । ग्रंथवेळें ॥ एकादशेसी सरिसी । भाजोनि साहित्य देशी । मियां आवाहू कळा जगासी । ज्ञानामृताचा ॥ असे म्हटलें आहे खरें, पण येथेच कवि भास्कर सांगतो की, 'श्रीकृष्णराव म्हणे उद्धवा । हा ज्ञानरत्नांचा ठेवा । भलत्या हातीं नेदावा । अधिकारें विण ॥ हें निरोपण न सांघावें नास्तिका । न बोलवें दांभिका । ऐकूं नेदावें निंदका । विशेषता ॥' महानुभाव-लोक आपले ग्रंथ पंथाचाहेर कोणास दाखवीत नाहीत, हें प्रसिद्ध आहे.

प्रारंभीच भास्कराने 'शिशुपाळवध' लिहिला खरा, पण त्यानंतर 'एकादशस्कंधटीका' रचून झाल्यावर पुढे केव्हाहि याने पुनरपि शृंगार-रसप्रधान ग्रंथ लिहिला नाही. एकादशानंतर पूजा-अवसर, चौपद्या, ईश-स्तुति, विरहाष्टक असे पद्यग्रंथ व चक्रपाणिचरित्र, दत्तात्रयचरित्र, आणि गीताटीका हे गद्यग्रंथ याने लिहिले. भास्कराची ईशस्तुति श्लोकबद्ध आहे. हे श्लोक निर्यमक आहेत. यांतून दोन श्लोक देतोः—

तें कें देखौन डोळां परतर सुफळा सृष्टि हें जीवितेसो

कंइया जंघा सुरेया उपर घणतरीं जन्मभूमो अनंगा ।

सेला मध्यें प्रदेशीं भिरवितु सजनी मालमंटी पवेया

वेठीला योगिराजें करवितु सहजें पारणे लोचनांसो ॥

नाभीस्थानी सुखोली विकसितु भ्रमरी सुंदरा रामराजी

१. हा ग्रंथ भास्कराने रामदरा (?) या गांवीं पुरा केला, असें म्हणतात.

चापे गौर सुवेषीं अलि उळ रमणा माळ कंठीचि तैसी ।

आडा लल्लाट पट्टी मृगमद विलसत्पद्मवल्ली सुरेखी

पूजा बधी सुगंधी सकल विरजो लोचनी पांतु माते ॥

मराठी भाषेतील अनेक वृत्तात्मक पद्य-श्लोक-रचनेचा आद्य मान यापुढे महानुभावपंथी ग्रंथकारांस देणें योग्य व अवश्य आहे; कारण हे श्लोक कोणत्याहि महाराष्ट्र-कवीपेक्षां उघड-उघड प्राचीन आहेत. ही निर्यमक श्लोकरचना सोडून देऊन हळूहळू कालान्तरानें महाराष्ट्र-कवि समयक रचना करूं लागले.

या शके १९५-मध्यें ग्रंथरचनेंत काळ घालविणाऱ्या भास्कर-कवीचे गद्यग्रंथहि अनेक आहेत. या सर्वांत याचा 'श्रीकृष्ण-चरित्र' हा ग्रंथ फार वाचला जातो. याकरितां त्या ग्रंथांतून एक लहानसा उतारा देतो. हा राजसूय यज्ञाच्या वेळचा आहे.

राजसूय अग्रपूजा प्रसंगें शिशुपालवध कथन ॥ " एकुदी : महदंबे : पुसिले : जी जी श्रीकृष्ण अवतारे : शिशुपाल कवणें प्रकारें वधिला : तें निरोपावें जी : सर्वज्ञे भणितिले : बाई : युधिष्ठिरें रायें : राजसूय यज्ञ आरंभिला : दुर्योधनासि मूळ पाठविले : दुर्योधन परोवारेंसी आला : मग : युधिष्ठिरें दुर्योधनासि जळस्थळें दाखवीलि : तेथ राजपुत्र जळ केली खेळतुं असेति : असें देखोनी दुर्योधने : जळ भणौनि उडी घातुनली : तेणें तेयाचें गुढें कोपरुं फूटीनिले : तें देखोनि भीतरीं रायें मुखा मुखा करौनि समस्तसंग्यें हासीनली : मग कहवणी एकीठाई : स्थळ म्हणौनि रिगो बेंसीनिला : तंव उदकांतु उडी पडीली : वस्त्रें बोलीं जालीं : तंव द्रौपदी हासीनली : ऐसा दुर्योधनाचेया चातुर्याचा उपहासु जाला : धोर लाजीनिला : युधिष्ठिरें दुर्योधनासि संबोखिले : मग युधिष्ठिरें ऋत्विजें पाचारौनि यज्ञ आरंभिला : मग : युधिष्ठिरें श्रीकृष्ण चक्रवर्तीसी भणितिले : जी जी : जेयांसी जो व्यापारु उचितु : तो तेंयांसी देआवा : मज यज्ञदीपेचें कांकणु असें : तेणें मज यागा जवळीनि जावोनयेची : मग : श्रीकृष्णचक्रवर्ती अकैकासि अकैकु उल्लिगु दीहनले : आपण वाडावेयाचा उल्लिगु घेतले : दुर्योधनासि द्रव्य वेचावेयाचे उल्लिगु दीन्हले : मी दुर्योधन : धर्माचें द्रव्य भणौनि :

कवळा न लाहे तेंयासि लक्ष वेन्ही दें : असें दुयोंधनांसि द्रव्य बेचितां न सरेंचि : अधिकांची वाढे : सुवर्णाचिया राशी जेंसियां तेंसियांचि : पडी-निलियां होतियां : दुयोंधनाचां हातीं : निधी होतां : तो जिए रासीसि हातुलावी : तर तेणें तो द्रव्य वाढोचि लागे : तें तो नेणें : असेंवापरीं धर्मा-येयां यागाची पूर्णाहुती बालीं : मग घुघिष्ठिरें अग्रपूजा मांडीभिली : तेथ अठषांसी सहस्र ऋषी : आन समस्त राये बैसिल्लें होति : आन समस्त कुळियांचें रायें : रायारायांचे कुमरं बैसलें होति : घुघिष्ठिर्यें येवीनि हातु जोडोनि : पुढां उभा ठाकिभिला : समस्तांतें भणितिलें : माझा यज्ञ सिद्धी पावला : आतां अग्रपूजा कवणासि करावी : तें आज्ञा दीजो : तेह्वाळि तेंही अवघां ऋषीं विचारिलें : शुक्रदेवो : ज्ञानियां होए : आन तपोवद्द होए : तो पूर्वे योग्य होए : तेयासि अग्रपूजा करावी : तरि तो बोलावा पां : तेह्वाळि : शुक्रदेवु लेंकुरुवांतु उभा ठाकौनि : श्रीचक्रवर्तीची लीळां चरित्रें पांतुचि होता : अवघां तेभातें बोलावो पाठवीलें : तेंसाचि शुक्रदेवो आला : बैसकार दिह्नला : अवघां शुक्रदेवातें भणितिलें : तुम्ही अग्रपूजा अंगीकरावी : तेह्वाळि शुक्रें भणतिले : हे काई : हें अवघें असतां : आमासीं : आग्रपूजा कांइसी : तेह्वाळीं : तेहीं अवघां : आपुलांली व्यवस्था सांधितली : आपुलाली विवक्षा केली : जो बालब्रह्मचारी : आन ज्ञानी असलें : तेयासि अग्रपूजा : आमां माजीं बवनी नाही : शुक्रदेवें भणतिलें : मीं ज्ञानियां : आन बाल ब्रह्मचारी : असें तुम्ही विचारिलें : तर मी ज्ञानियां बाल ब्रह्मचारी न होएचि : अवघां म्हणितलें : हें असें काई : तर अग्रपूजा कवणासी देआवी : शुक्रदेवें भणितले : अवघां तुम्ही मज प्रमाणु मानिलें : तर मी निदरिनु : ते तुम्हीं अवघें मानालु : समस्तां भणतिलें अवश्यु : शुक्रदेवे भणतिलें : सकळ ज्ञानियां सिरामणी : सकळ ज्ञानियांचा बापु : हा श्रीकृष्ण : असेंचि : तरी यासि अग्रपूजा करा ना कां पां : मग समस्तां ऋषीं भणतिलें : तूचि ज्ञानियां होसि : हे आईकौनि दुयोंधनादि कु खोभलें : तेव्हाळि श्रीकृष्णचक्रवर्ती श्रीकरी : कनकांचें भाजनु घेवीनि ब्राह्मणां ऋषींसी क्षीरु वाढीत होते : इतुका श्रीकुरु अशें माक्षीभिलें होते : श्रीकरीचा अनुकारु : आंगींचिया बाहिजां बरोतिआ खोवोनिलियां होतियां : मोकळें केस कळापु : कटी प्रदेशां फूटा : घुघिष्ठिरें श्रीकृष्ण चक्रवर्तीसी

बोलावों पाठविलें : तैसेंचि : श्रीकृष्णचक्रवर्ती : तेथें बीजें केलें : समस्त ऋषीं : श्रीकृष्णचक्रवर्तीं भणतिलें : जी जी तुम्हीं अग्रपूजा जागिरावो जी : श्रीकृष्णचक्रवर्ती भणतिले तुम्ही अवचे ऋषीं असतां : अथ अग्रपूजा काइसी : तेहवेळीं समस्ती ऋषीं अवघो व्यवस्था सांगीतैनलो : श्रीकृष्णचक्रवर्ती निराकरिले : फूडा : समस्ता ऋषी प्राचीनि भणतिलें : आगा अं : श्री कृष्णा अवतारु : परमेश्वर पूर्णब्रह्म : आमुतें कांइसेयां शकवितासि : भणोनि समस्ती ऋषीं श्रीकृष्णचक्रवर्तींची स्तुतीं केली : मग श्रीकृष्णचक्रवर्तींसी : यज्ञमंडपी आसनु रचिलें : श्रीकृष्णांचे श्रीचरणु प्रज्ञाळनु करीनि आसनी उपविष्ट होआवेयां प्राथिलें : श्रीकृष्णचक्रवर्ती आसनी उपविष्ट जाले : मग युधिष्ठिरे मंगल महाच्छाअेंनसीं श्रीचक्रवर्तींची अथोचितु अग्रपूजा केली : श्रीकृष्ण चक्रवर्ती यज्ञमंडपी : बैसोनि अग्रपूजा स्वीकरीनिली : मग युधिष्ठिरें येथानुक्रमें ऋषीः मुनी : देव : दानव : राएँ पूजिले : असा समई तेच शिशुपाळु आला : तो श्रीकृष्णचक्रवर्तींस सवियां देओ लागला : तेअेवेळीं श्रीकृष्णचक्रवर्ती : तेयांचियां सतभरीं सवियां साहीनिलियां एकीं आगळी जाली : आन सुदर्शनचक्रां प्रेसैनि शिशुपाळाचें सिर छेदिले : मां तें सिरकमळु यागी पडिले : आन तेयाचे देहो बाणवेन्ही : पीटोनि यागीं घातलें : आन हाहाकारु प्रवर्तला : रायां रायांची सैन्यें उठावेली : युद्धालागीं राणे चालिले : मग बादवीं पांडवीं : सकळ राजे पराभविले : असा श्रीकृष्णचक्रवर्ती : घर्माचा यागु सिद्धो नेला : मग देवो ऋषीराजे आपुलेयां देशां गेलें : मग दुर्योधन आज्ञा घेवोनि आपुलेयां नगरासि गेला : श्रीकृष्णचक्रवर्ती : युधिष्ठिरा कुतिअेंतें पूसिले : पां हे आपुलेयां नगरासि जाईलू : शास्वें महादेवो प्रसन्न केला असे : तेणें द्वारका वेडिली असे : तेरां दी महा रंदीळी होतु असे : प्रद्युम्नु गावीं एकलाचि असें : अथोनि जावेंचि लागलें : श्रीकृष्णचक्रवर्तींस समस्तें बोळवीतुंचि निघाले : मग द्रौपदियां देवी : देवकियां देवींसि नमस्कार केला : अेरी सकळीं द्रौपदियेसि नमस्कार केला : मग श्रीकृष्णचक्रवर्ती सपरिवारें द्वारकेसो बीजें केलें : :

भास्कर कवीश्वर व्यास हा महानुभाव-पंथांतील सर्व उपलब्ध पंथांपैकी सर्वांत जुन्या ग्रंथाचा कर्ता होय, हें खरें आहे. पण महानुभावपंथी बहुश्रुत व जाणते लोक आद्यग्रंथकर्तृत्वाचा मान या भास्करास देत

नसून हा मान महीद्रव्यासास देतात. महीद्र व भास्कर हे दोघेहि फार प्राचीन व पूज्य लेखक होते; पण या दोहोंत 'कवि' या नात्याने पाहतां भास्कर श्रेष्ठ ठरेल, यांत संशय नाही.

या भास्कराच्या उत्तम काव्यरचनेमुळे व भाषाशैलीमुळे महानुभाव यासच 'कवीश्वराचार्य' असे म्हणतात. या भास्करापेक्षांहि आपल्या कडकडीत वैराग्यामुळे व ज्ञानामुळे भावेव्यास हा त्यांच्या विशेष आदरास पात्र झाला. भावेदेवव्यासास श्रीचक्रवर्त्यास सर्व शिष्यसमुदायांत अग्रस्थानाचा मान मिले; व याचेकडून वाहवा मिलवावी आणि वर म्हणवून ध्यावे, ही हावप्रत्येकाच्या मनाची असे. हा भावेव्यास गंगार्तीरावरील नेवासें प्रांतांतला राहणारा होता. तेथेच यानें या पंथाचा स्वीकार करून मंत्रोपदेश घेतला. यानें रचिलेले १ प्रश्नावली, २ नामाचे ठाय, ३ पंचपुराचें ४ मूर्तिज्ञान व ५ पूजा-अवसर जसे श्रीचक्रवर्तीची दिनचर्या असे पांच ग्रंथ गण आहेत. त्या काळच्या गद्याचा मासला सर्वास पाहतां याचा म्हणून या तिन्ही ग्रंथांतून तीन उतारे देतो. प्रथम पूजा-अवसरांतून पूजाविधि कसा होई व शिष्यमंडळाची मनोभावना कशी होती हें ज्यांत आहे असा मजकूर पाहूं:-

भावेदेवव्यासकृत पूजा-अवसर (नित्यदिनचर्या)-

श्रीचक्रवर्त्याय नमः ॥ नित्य दीनी लीला : कहुवणी कहुवणें ठाई बोलेती : । कहुवणी कहुवणें ठाई बोलती : कहुवणी ठाई कहुवणी विशेळु : कहुवणी ठाई कहुवणी विशेळु । अथ अवघें विशेळु : डोंबे ग्रामी असेती : । भणोनि : भावें देवोबासी (भावे देवव्यासी) नित्यदीनी लीला : डोंबे-ग्रामी बोलेती : । डोंबेग्रामी तीनि महु : अंकु पूर्वाभिमुख : अंकु उत्तराभिमुख : अंकु दक्षीणाभिमुख : तीजे दक्षीणाभिमुखें राजमठी : सर्व-ज्ञास अवस्थानु : रोगं तां डावेया हातां : पश्चिमीली भींती सी : उत्तर दक्षीण अट्टा : तेजा अट्टा बरी : सर्वज्ञास : पहुडु होए : । : नागंबा उपाणही पालवें गुंडोनि : आपुला उघो सा : को आठवांगी ठेअनि आपण अट्ट्यां खाली पाइतेआ कडे नीजेती : । : पसता पाहारी : सर्वज्ञां उपा-होडु होए : अट्टेजांबरी लोंबतां श्रीचरणीं आसनु होए : गोंसावी :

इरबीतु खांकरीती : तंब नागांबा : सुजगरां होती : साउमी अंती : सर्वज्ञा-
चेआ श्रीचरणा लागेती : श्रीचरणी उपाणही उल्लगवांती : नागंबा
पुडां जाओनि कवाडाची खीळी फेडीती कवाडा उचडीती : सर्वज्ञ बीजे
करीती : तंब भट्टोवासु (नामदेवाचार्य) उबरेआ उसीसं करीनि :
बीसंबले असती । ते सिआळआंचे चान्हीं मासु भीतरी नीजेती : ना उन्हाळां
कां पाउसाळां : तर उंबरा उसीसं करीनि : बाहोरी नीजेती : सर्वज्ञ बीजे
करीनि : श्रीचरणींची उपाणही फेडीती : दोन्हीं दारसंका श्रीकरी घरीनि
भट्टांचे आं वसेस्थलावरी अेकु श्रीचरणु ठेवीती : दुसरा श्रीचरणु उंबरवटा
घरी ठेवीती : कां भट्टांचें जाडघ आलें असे : तर सर्वज्ञ : श्रीचरणी-
चेनि आंगुष्टेनि भट्टांचें वसेस्थल दाटीती : भट्ट जागें होती : श्रीचरणु
हृदयेसीं घरीती : आळंगीती : लल्लाटा वरी ठेवीती : नमस्करीती :
भोमें देवित ऐसें वेळासा करीती : तेणें भट्टोवासांसीं सुख थोरु होजे :
तेआंसुळां परिमाण कक्षीचि नेणें : तें तेंचि जाणेती : श्रीचरणु कांहीं केलेजां
सोडूं न सकेती : गोंसाची अंकाचि श्रीचरणां वरि बाड वेळु उमें असतु.
आज सर्वज्ञां परिश्रयाची प्रवृत्ती : भणीनि सोडीती । : । कदाचितु :
नागंबा : भणती : सोडि सोडि नागदेआ : बाबासी परिश्रया उसीरू
होत्तुसें : मग सोडीती :

भट्टो वासु अंती : दंडवतें घालीती : श्रीचरणां लागेती : सर्वज्ञां पाति
बैसती : समस्त भत्तुजनें अंती : सर्वज्ञाचेया श्रीचरणां लागेती : सन्निधीं
बैसती : सर्वज्ञांस नीरूपणाची प्रवृत्ति असें : तर नीरूपणु करीती : नां
रात्रि बघीलु असें : तर : पट्टहु : स्वीकरीती : नां तर नावेकु निश्चलु. ।
होअनि आसनीं उपविष्ट होती : । महदंबे प्रस्नु करीती : जी जी :
आम्हीं सर्वज्ञातें : चीतु : सर्वज्ञ काइ चींतीती : सर्वज्ञ भणती : बाई : हें
सकळ जीवांतें चिती : । : कदाचितु : नागबें पुसेती : बाबा : आम्हीं बाबातें
चितुं : बाबा कवणांतें चींतीती : सर्वज्ञ भणती : बाई : हें श्रीदत्तात्रेय प्रभुची
पापु चींती : हें खांडणी पश्चात्तापाहारी आठवी ॥

तंब सूर्योदय होअे : नागंबा आदिलां दोसीं : सीलिका दोनि जाणीनि
ठेवोलीआ : असत : । : आंबेजां चीआ : कां जांबूळी चीआ : कदाचितु
चोरी चीआ : तिआं दोन्हीं सीलीका : नागंबे सर्वज्ञाचां श्रीकरां उल्लगवांती :

गोसावी : अंकी सीलीका : जानु वरि ठेवीती : अंकी दंतधावनु करीती : दंत-
 धावनु करीं सरे : ते परीत्यजीती : दुसरो घेती : ते डावेनि श्रीकरें घेअनि :
 अंगुष्ठाचेनि नखें : दोनी फोडी करीती : अंकी आंगुळियां मध्यें घरीती : एकीं
 धनुष्याकारें : जीव्हामळु आकरवीती : जीव्हामळु आकरवीं सरे : तें त्यजीती :
 मग दुसरी सीलीकु : धनुषाळती करीती : जीव्हामळु फेडीती : फेडु सरे आन
 तेही परीत्यजीती : । : गोसावी श्रीमंता श्रीकरीं नागरा परी गुळणा करीती :
 श्रीमुख प्रक्षाळीती : श्रीकरा प्रक्षाळीती : । : नागबें सर्वज्ञाचां श्रीकरीं सपूव
 दाटना अळगवीती : तेणें गोसावी श्रीमुख परमार्जीती : श्रीकहं परमार्जीती
 नागबें तें उदकु नेती : । : मागीतें : उस्नोदकाची तावतौली : पालिमंडें
 घेअनि अेती : सर्वज्ञाचा : श्रीचरणु प्रक्षाळीती : पालवें परमार्जीती :
 आसनावरी ठेवीती : तेआचिपरो : दुसरा श्रीचरणु : चरणोदकु असे : तें
 भक्तिजनां प्रसादु होअे : । तेंच उदकाचें बिदु बिदु पडिले असत : तें नागाबे
 पालवे परमार्जीतें : तेच बीनि पचें रेखीती : मग बाहीरि जाती : हात पाअे
 धूती : तोंड धूती : सोबिलें वस्त्र वेडीती : नटोबासु गोपीचंदनु उगाळीती :
 नागाबे सर्वज्ञाचां भालप्रदेशीं उर्ध्वपोंडु टोळा रेखीती : कोन्ही उपाधी स्थूल
 जालें आ : सर्वज्ञ आपुलिजा पविष्ठांगुळिअे रेखीती : दोन्होरेखां सरिसियां-
 चि अेती : । : नागावी आधीलां दीसीं पुष्पें : घागरो बोलां दाटणांगुडीनि :
 ठेवीनिलीं असेंती : तेया पुष्पांचा मळदंडा : श्रीकठीं : अळगवीती : श्री :
 मुकुटी मुकुटमाळ : अळगवीती : मोकळेआं पुष्पांचो पूजा करीती :
 अषणीं झळवुके : बाहू भूयणें : कळिकांचे हातसरें : श्रीकरो पुष्पांचा
 स्तवकु अळगवीती : मग नागाबा धुपटाणां आंगारा आणीती : तेयां-
 वरी दशांग धुपु घालीती : पांचे वाती उजळीती : आरती पालिमांडां
 ठेवीती : सर्वज्ञा धुपार्ती : मंगलार्ती होअे : ॥ जय तूं मंगळ मंगळा :
 परम मंगळरूपा ॥ हें जनु अळगवीती : । : नागाबा आठें सात्वीकु
 प्रकटेती : ॥ नागाबा हातीचें पालिमांडे : धरारीले देखौनि : गोसावी
 भणती : वानरेया नागावाचिअे हातीचें पालिमांडें धरागा : नटो-
 बास बाइसाचिअे : हातिचे : पालिमंडें घेती : बाइसें हातांतु
 हातु सीरीनि नीरांजनु करीती : नटोबास पालिमंडें झाली ठेवीती
 पाचि दंडवतें घालीती : नागाबा रासु अेकु दंडवते : घालिते चि असेती :

नागांबा : सर्वज्ञासि फोडीं अळगवीती : वीडियां करीनि देतो : परी हातीचा कंपु जावे ना । भट्टोबासु "सहस्र शीर्षा पुरुषः ।" मंत्रावसरु (पुरुषसूक्त) भणती : सर्वज्ञ चुकी लावीती : सर्वज्ञें भणती : हांगा अंय कोन्ही सामग (साम गायकु) नाहीं : सामगु तें अेकी दोनि वेळां आवतिजेती फी : जी जी : । नाथोबा तीथि वारु जाणवीती : या परी स पूजीतु सर्वज्ञ घटिका अेकीं आसनीं उपविष्ट असती : ॥ १ ॥

इति प्रातःपूजावसरु : । दुसरी खांडणी ॥ २ ॥

सर्वज्ञांसी उदंश्रां चा पूजावसरु जालेआ अनंतरें : स पूजीतु आसनीं उपविष्ट असेती : भट्टोबासु : गोसावियांची प्रवृत्ति जाणोनि : श्रीचरणों उपाणही : अळगवीती : । : सर्वज्ञें : रायांगणीं उभेयां ठाकेती : भट्टोबास : ज्ञांणीं टोपरें : सरांसें करीनि घेअनि अंतो : दुनीचीअें आंगी चियां बाहिआं : सरोसियां करीनि अेकें वेळें लेववीती : कसेजां गाठी पाडीती : श्रीमकुटीं टोपरें अळगवीती : गोसावी फूटा प्रावणु करीती : उन्हाळें दी : तर : अेकु सोगा : अेकीकडें : अेकु सोगा अेकीकडें : नां सीआळें दीसु : तर : बोलिबुंधी घालीती : कां पाउसाळां तर : चांदोबा घरीती : बाइस : कणोकु तीमोती : तांदुळें भीजो घालीती : बीसदेअ सेणि लावीती : पुहु वाटोबा घेती : (मध्यान पूजावसरानंतरें)

बाइसें : भीतरीला अटेआंवरी : आसनु रचीती : आड कानवडा लावीती : ताट करीती : गोसावी भीतरीं बीजे करीनि : आसनीं उपविष्ट होती : बाइसें निवलोणु करीती : तंबं सर्वज्ञां आरोगणा होअे : पौळी तर बीतकोर : मांडा तर दीड : पुरी तर अेकि : तुप भातु कडी : दोनि शाक-वतिआ : पहितु धूतु : पाठी तकभातु सी : सर्वज्ञांची श्रीमंत सकुमार आरोगणा होअे : मग गोसाविजासी गुळणा होअे : श्रीकर प्रक्षालन होअे : आन सर्वज्ञांचां श्रीकरी चंदन ओळगवीती : चंदन दोनि श्रीकरें उलळीती : श्रीकरी सपूरदाटवा अळगवीती : श्रीकर परमाजीती : श्रीमुख परमाजीती : भट्ट : गोसाविजांचेआ श्रीकरीं सकपूरा फोडीं अळगवीती : वीडियां करीनि देतो : गोसावी भट्टांचां हातु घरीनि : आरोग्य वाडली शतपदीं वेडे करीती : बाइसें अटा झाडीती : पयासनु असें तें अपनासनु रचीती : पुहुडु स्वीकरीती :

सर्वज्ञं भणती : काई गा धर्मवार्ता करीतु होतेंती : इतुकेंनसी ते खाली-
 तिआ मानां घालीनि : मूई रेधां काढी लागेती : गोंसावी भणती : मरा
 मरा पोरे हो : तुम्हां पसिबेरि दोरें चांगु : जें चिचरेंती : तेंचि रोंवतीती :
 हां गा अ०नि जाइजे : मां अ०चिआंचि कया वार्ता कीजती की : मां
 अन्यवार्ता काई : । " अन्य वार्ते पसि निद्रा चांगु : वर निद्रा कीजे : पर
 अन्यवार्ता न कीजे : ॥ १ ॥ सुखाश्रय शृंगारु : अ० तिन्हीं नाहीं : तें काई
 गा गोष्टी : तें अरण्यारोदनु कीं ॥ २ ॥ " ऐसें सर्वज्ञ नीरोपणु करीती :
 अ० नीरोपणेंसी ते मागोते जाती : कदाचितु : गोसावी : तेथें बीजे करोती :
 तंव तें उदयांचे नीरोपणु सवादतु असेती : तेणें संभ्रमें तें सर्वज्ञातें आलेआं
 हीं न देखेंती । : । गोंसावी भणती : हां गा हें तुम्हां विषयत्वेचि लागीनि
 ठाकलें मां । : जी जी : भणौनि उठोती : दंडवतें घालीती : । श्रीचरणां
 लागीती : । : कदाचितु गोसाविआं नीरोपणु करितां भट्ट भणती : जी जी :
 हें मज घरे नां : सर्वज्ञ भणती " हें अचरीत शास्त्रु कीं गा ॥ १ ॥ "
 कदाचितु तें संवादतु असती : तंव गोसावी बीजे करीती । भक्तीजनु उठोती :
 आसनु रचोती : गोसावी आसनी उपविष्ट होती : ते दंडवते घालीती :
 श्रीचरणां लागीती : मग भणती : जी जी : आम्हीं अ० भणो : भट्ट ऐसें
 भणती : गोंसावी : भणती : तुम्हीं भणतसा तें न होअे : वानरेखु भणती
 ते होअे : कदाचितु भक्तिजनांचें होअे : अ० असिलेआं : सर्वज्ञ :
 भणती तुम्हीं भणतु असा तें होअे : वानरेखु : भणती : तें न होअे : । :
 कदाचितु सर्वज्ञ भणती : तुम्हीं भणतु असा तें न होअे : वानरेखु भणती तें
 ही न होअे चि : ते अ० होअे : भणौनि : नीरोपीती : आन पूसती कां गा
 परीसीलें : जी जी : पा० भणा : तें भणती : सर्वज्ञ भणती : परीसीलें
 अ० वाटतु अ० पर : परीसा ना : पुढती नीरोपीती : पुढती पूसती :
 कां गा परीसीलें : जी जी : पा० : क्षणा : तें भणती : । : गोसावी :
 भणती : आइकीलि मातु सांचो नेणा : मां परीसालु काई : अ० श्रीशुद्धी
 नीरोपीती : श्रीशुद्धी पूसती : कां गा परीसीले : जी जी : पा० भणा : तें
 भणती : गोसावी भणती : अ० होअे : आतां परीसीलें गा : तंव भीक्षा
 अवसरु होअे : गोसावी भणती : आतां भिक्षावारि जाली गा :

सर्वज्ञां आठां दीसां क्षौरु : चो दीसां मादनें : गोसाविआं मर्दना मार्जनें

नागांबा गाहू ढालीती : चोखटें दाटनेआ श्रीमूर्ती दाटीति : बहिरवान्
 अळगवीती : फूटा प्रावणु करीती : मठांतु आसनीं उपविष्ट होती : नागांबा
 श्री चरणु : पालवें परमार्जोती : भट्ट पुष्पाळकारु गुंफोनि आणोनि बाइसाचां
 हातीं देती : सर्वज्ञाचेआं : नागांबा : भाल प्रदेशीं कस्तुरीचां आढा रेखीती :
 सर्वांगीं यक्षकंदमाची भौरो : श्रीकंठी गळदंडा अळगवीती : तेआं गळदंडेआ :
 तोनि भारवा : अंकी माळ तन्हीं गळदंडा : दोनि माळां तन्हीं गळदंडा : तोनि माळां
 तन्ही गळदंडाचि : सवतेआ भोगरेआंचीं दाट माळा गुंफोती : माजी माजी
 वानु सारीती : तो गळदंडा श्रीकंठी अळगवीती श्रीमुगुटी मुकटमाळ :
 तथा मोकळेआं पुष्पांची पूजा करोती : श्रवणीं शळबुकें : बाहू भूखणें : कळिकांचें
 हातसरु : श्रीकरी पुष्पस्तवकु (शेला) वरो मोकळेआं : पुष्पांचो
 पूजा : अळगवीती : नागांबा धुपटणा आंगारा आणीती : तेयां वरो दशागु
 धुपू घालीती : पांचे वाती उजळीती : धूपार्ती : मंगळार्ती करीती : “ जयतु
 मंगळमंगळा परम मंगळरूपा ” हे जति अळगवीती : नागांबा : आठे
 सात्वीकें प्रकटेती : बाइसांचिअें हातीचें पालिमांडे थरारिले देखीनि :
 सर्वज्ञ भणती : वानरेआ बाइसांचिअें हातीचें पालिमंडे धरा गा : । :
 भट्ट नागांबाचिअें हातीचें पालिमंडे धरीती : नागवें हातांतु हातु सीरोनि
 निराजणु करीती : पालमंडा खाली ठेवीती : भट्टोबासु पांचें दंडवते
 घालीती : नागंबा रासी अंकु दंडवतें : घालीतें चि असेति : नागांबा :
 सर्वज्ञां तांबळ अळगवीती : भक्तिजनां प्रसादु देती : सर्वज्ञें नगरजनां
 पाठवणी देती : मग अळग विसर्जें : निज कीकरतें सेवें राहाती ॥ सायंकाळी-
 चेआं अवसरांची हे खांडणी ॥

मग आळीबां दुधांतु तूप भात साकर : अंसीं सर्वज्ञां विजाळी होअें :
 गुळळा होअें : श्रीकरप्रक्षाळनु होअें : नागांबा श्रीकरी : सपूर दाटनां
 अळगवीती : गोसावी : श्रीमुख श्रीकर : परमार्जोती : बाइसें : श्रीकरी चंदनु
 अळगवीती : गोसावी चंदने श्रीकरु : उलळीती : श्रीचरण चारियां वेढें करीती :
 भट्ट सकपूरा फोडों : अळगवीती : वीडिआं करीनि देती :

तंव नागांबा अंटां झाडीती : पयासनु अंसें : तें सयनासनु रचोती :
 गोसावी आसनीं उपविष्ट होती :

भावे देवव्यासाप्रमाणेंच नागदेवाचार्य हाहि एक श्रीचक्रधरांचा

फार प्रसिद्ध शिष्य होऊन गेला. याचा एकहि ग्रंथ उपलब्ध नाही. पण याच्या मावशीची काही थोडीशी रचना उपलब्ध आहे. हिचे नांव महदंवा. हिने श्रीचक्रधराचा उपदेश घेतला होता; व ती उत्तर-व्यांत नेहमी त्याचे संनिध राहून त्यांची सेवाचाकरी फार मनोभावे करी. एके वेळीं ऋद्धपूरकर गोविंदप्रभू यांनी 'श्रीकृष्णविवाहोत्सव' केला. त्या वेळीं नवरदेव श्रीकृष्ण हे लग्नास तयार झाले आहेत अशी कल्पना करून आणि महदंवेस करवली समजून तिला गाणी गाण्यास सांगितले. त्या वेळीं प्रेमळ अंतःकरणाने महदंवेने गीते रचून गावली. यांत तिने सर्व कृष्णकथा गोविली आहे. या गीतांस 'ढवळे' असे म्हणतात. हे ढवळे (८५+६४=) एकंदर १४९ आहेत. या मराठीतील उपलब्ध अशा प्रथम-कृष्णकर्णेतून अंबेची प्रेमळ रचना जाणतां यावी म्हणून दोन-चार गीते (श्लोक) देतो:-

श्री चक्रधराचे सीरी धरीनियां श्रीचरणां : मग धवळीं गाइन गोविंदु
राणां : जेणे सकुमीणो हरीअली : तेणे जणीं पवाडे केले अतो बहुतू : पाविन
परमागती : भक्तीं आइकीतां : श्रीकृष्णचरितू ॥ १ ॥ भीमकी कुळीं सकुमीनी
केला अवतारू : रूपे व्यातुणें तीअें जीतिअेला संसारू : तंव राखू चीता करी
कवणां देवावीं हे सुलक्षणा कुम (क) री : इयां ओभुवना माझारी : रूपें
सौंदर्य वाखाणें मुरारी ॥ २ ॥ जए जया प्रभुगोविंदा ॥ धृ० ॥ झारके होनि
कौड्यांसि आलें नागारी : तें हो सर्वेश्वरू वाखाणिले नानां परी : काळिआ
कंसु निर्वाळीनि गोवर्धनु वामकरी धरीअेला : परेशू परमात्मु : मां
लाळवसें वेवु कुळीं अबतरला ॥ ३ ॥*

या महदंवेप्रमाणेंच लक्ष्मीद्रभट व गोपाल पंडित हेहि ग्रंथकार फार प्रेमळ असून विरक्त होते. लक्ष्मीद्रभट हा इलिचपुराजवळ देजळवाडा गांवचा राहणारा होता. यानें नागदेवाचा उपदेश घेतला होता. यानें

*प० श्री वाईदेशकर महानुभाव, मठ ऋद्धिपूर ई० महंत सावंराज
आराध्ये शिष्ये मुकुंदराज, ठाकुरद्वारा जयकृष्णिणां, चौक पासियांके
अमृतसर (पंजाब) या दोघांच्या प्रतीवरून हा उतारा घेतला आहे.

एक लहानशी गीताटीको रचिली. ही हल्ली उपलब्ध नाही. पण गोपाळ पंडिताचे पांच-सहा ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

गोपाळ पंडित हा पैठण शहराजवळील वरखेड वाडेगांव येथील मूळ रहिवासी होता. याच्या बापाचे नांव चक्रपाणी. चक्रपाणी भटाला दोन पुत्र होते. योरल्याचे नांव गोपाळ व धाकठ्याचे केशव. गोपाळ हा सात महिन्यांचा उपजला. त्याचे डोळे उघडत ना, तेव्हां त्याच्या आईने त्याला चक्रधराच्या स्तार्धान केले. पुढे त्याचे डोळे उघडून त्याला नीट दिसू लागले. यावरून त्याला 'पार-मांडल्य' हें नांव चक्रधराने दिले. गोपाळ हा मोठेपणीं वरखेड सोडून देवनगरीस जाऊन राहिला. तेथे असतांना हा रामदेवराव जाधवाची धाकटी राणी कामाईसा किंवा कामाईदेवी हिचा पुराणिक व खासगी खजिनदार होतौ. कामाईदेवीने याचे मार्फत पुढे नागदेवाचार्याचा मंत्रोपदेश घेतला होता. गोपाळ पंडित हा नांवाजलेला विद्वान् असल्यामुळे त्याला राणीने साहजिकपणे आपला आश्रय देऊन पुराण सांगण्यास ठेविले. गोपाळ पंडिताने सहा ग्रंथ मराठीत लिहिलेले आहेत. यांपैकी 'चौपद्या' व 'सुभाषितअंताक्षरी' हे दोन पद्यात्मक असून बाकी चार गद्य आहेत. 'सुभाषितअंताक्षरी'ची रचना निर्यमक श्लोकवद्ध आहे. पण या श्लोकांत जरा चमत्कृति आहे. श्लोकाच्या एका चरणाचे जे अंत्य अक्षर, तेंच त्याच्या पुढल्या चरणाचे आदि-अक्षर आहे व पहिल्या श्लोकाचे चौथ्या चरणाचे जे शेवटचे अक्षर, तेंच त्याच्या पुढील श्लोकाच्या प्रारंभीचे अक्षर आहे. म्हणजे यांतील सर्व श्लोकांच्या प्रत्येक चरणाचे दुवे एकमेकांत गुंफून ही एक सांखळी बनविली आहे.

१. या टीकेंतून यशदेवी नांवाच्या एका गीताटीकेच्या नवकलकाराने आपली पोबी व्या ठिकाणी फाटली होती तेथे ती जागा भरून काढण्याकरितां ग्रंथपूरणार्थ कांही ओव्या घेतलेल्या उपलब्ध आहेत.

२. 'मद्रकार कामाईसे : तिये रामने' रायाची धाकुटी राणा : तिये सव्वाये लक्षाचा व्यापारू गोपाळ पंडित होता : कामाईसे सदा पुराण ऐकिते असती'. (नागदेवाचार्य चरित्र, कथा १६८. ऋषिपुरकर व. तळंगाचकर महंत उरफ सांघेराव पंजाबी यांचे संग्रहातील पोबीवरून).

या गोपाळपेशां याचा भाऊ जो केशव तो वयानें लहान होता पण ज्ञानानें व ग्रंथकर्तृत्वानें हा फार मोठा होता. यास 'केशवराजसूरी' असें म्हणतात. यानें संस्कृत व मराठी मिळून बरीच रचना केली आहे. यानें रचिलेले पंधरा-सोळा मराठी ग्रंथ उपलब्ध आहेत. यांपैकी 'मूर्तिप्रकाश' नांवाच्या ग्रंथांत यानें श्रीचक्रधराचें वर्णन व त्याचे संबंधाची माहिती फार आदरानें व प्रेमभावानें सांगितली आहे. यानें चक्रधराला प्रत्यक्ष पाहिलेले असल्यामुळे या ग्रंथावरून चक्रधराच्या स्वरूपाचा अदमास बांधतां येतो. आपल्या इकडील एकंदर कवींप्रमाणें ग्रंथ अतिशयोक्तीनें भरलेला आहे. परंतु रचना व भाषाशैली फार चांगली आहे. या केशवाचा आत्मविश्वासहि दांडगा आहे. तो आपल्या ग्रंथारंभीच प्रतिज्ञा करून सांगतो कीः—

वानितां श्रीचक्रधराचा मूर्तिमयंकु । आनंदे डुलवीन त्रिभुवनीचा लोक ।
 सुमना करीन संतोष । सभेचिया ॥
 जाणिवेचेनि रसें सुरांगें । शृंगार शांतिकनेचि योगें ।
 जळकेली खेळवीन ज्ञानगंगे । मनें महंतांची ॥
 नातुपांचिनि सौरसें । छेदीन महामूर्खचिं पिसें ।
 कविता लते जावीन (पा. भे. लेखवीन) घोसें । सारस्वत फळाचिं ॥
 जयासी जैसी भावना । तया तैसाचि भावो जाणीन मना ।
 जेंवो कल्पतरु पुरवी कल्पना । आपुलेनि आंगें ॥...
 म्हणोनि बाळाणितां श्रीरंगू । न पडे श्रोतियांचा पंगू ।
 साठमा साधेन कथा प्रसंगू । मूर्तिज्ञानाचा ॥

केशवराजसूरीची उपमा देण्याची हातोटीहि फार सुंदर आहे. किंबहुना, या काळच्या सर्व चांगल्या कवींचे ग्रंथांत उपमा, उपप्रेक्षादि अलंकारांचा केवळ पाऊस पाडलेला दिसतो. हा याच 'मूर्तिप्रकाश' ग्रंथासंबंधें म्हणतो की, हा माझा ग्रंथ म्हणजे केवळ

ब्रह्मविद्येची कसबटी । पाहाता सकळ शास्त्रातें बळबटी ।

की ज्ञानरत्नाची उघडली पेटी । सारब्राह्मकां लागी ॥...

की ते परब्रम्हची निजकीर्ती । जीव उद्धारावया आली शक्ती ।
 ती परावाचा ईश्वर प्रवृत्ती । मूर्ति जाहली ॥
 की भरीनि नित्य सुखाचा ताटी । मिया ठेविली बहाराचा वाटी ।
 ते सुमने लावोनि वोटी । पान करितु ॥
 की कारुण्य शक्ति आपण । निफजविलें प्रेमाचें पक्वान्न ।
 ते आती करावें भोजन । आवडीपूर्वक ॥
 की ते कृपेची कामधेनु । सर्व सुखें जिया पासुनु ।
 ते ग्रंथवेधें अवतरोनि । श्रवे घडुरसातें ॥
 की ते आद्य लक्ष्या आद्या शक्ती । जिवेची सांघातिनी वेंचवती ।
 ते रसफळांचा घड घेवोनि हाती । कवतुकें क्रीडा करी ॥
 की तो अनरामू आंगें आकारला । की उत्कंठेंतो योग पातला ।
 तो कवितामिधें प्रवर्तला । माझा हृदयी ॥
 की ते लावण्यलतेसी रसाळें । लागली खातिसमे चीफळें ।
 की शृंगार फुलला परिमळें । साहित्याचेनी ॥
 की सौंदर्यसंगीत उल्हासलें । औदार्य तुळापुरुषी बैसलें ।
 की सीमार्य हात सौरभ्यें बसिले । ओतपां लागी ॥
 की ते शब्दबहोची देवता अधिष्ठात्री । जे अनादि सिद्ध असे निराकारी ।
 ते संदेह तोडावया मोहा खेचरी । प्रत्यक्ष झाली ॥

या ग्रंथाचे शैली

" ऐसा श्री मूर्तिप्रकाश ग्रंथ । पुसी मासाअंतू ।
 तिची शुद्ध पक्ष बीजे अंतू । संपूर्ण जाला ॥
 वृषभ नाम संवत्सरी । श्रवण नक्षत्र हरिण योग गुरुवारी ।
 संपूर्ण झाला चौथा प्रहरी । हनुमंत ग्रामी ॥

असा काल दिला आहे. दुसरे ठिकाणी '१२०६ (१२१० खोइन कोणी १२०६ केलें आहे) शक, विजय संवत्सर, फाल्गुन दशमी (शुद्ध की वद्य ते दिले नाही) गुरुवार, अनुराधा नक्षत्र, सोभाग योग, बालवनाम करण ते दिवशी केसोव्यासातें व्यवहारा धरीनि नेलें.' असा लेख आढळतो.

या गोपाळापेक्षा याचा भाऊ जो केशव तो क्यानें लहान होता पण ज्ञानाने व ग्रंथकर्तृत्वाने हा फार मोठा होता. यास 'केशवराजसूरी' असे म्हणतात. याने संस्कृत व मराठी मिळून बरीच रचना केली आहे. याने रचिलेले पंधरा-सोळा मराठी ग्रंथ उपलब्ध आहेत. यांपैकी 'मूर्तिप्रकाश' नावाच्या ग्रंथांत याने श्रीचक्रधराचे वर्णन व त्याचे संवंधाची माहिती फार आदराने व प्रेमभावाने सांगितली आहे. याने चक्रधराला प्रत्यक्ष पाहिलेले असल्यामुळे या ग्रंथावरून चक्रधराच्या स्वरूपाचा अदमास बांधता येतो. आपल्या इकडील एकंदर कवीप्रमाणे ग्रंथ अतिशयोक्तीने भरलेला आहे. परंतु रचना व भाषाशैली फार चांगली आहे. या केशवाचा आत्मविश्वासहि दांडगा आहे. तो आपल्या ग्रंथारंभीच प्रतिज्ञा करून सांगतो कीः—

वानितां श्रीचक्रधराचा मूर्तिमयंकु । आनंदें डुलवीन त्रिभुवनीचा लोक ।

सुमना करीन संतोष । सभेचिया ॥

जाणिवेचेनि रसें सुरांगें । धृंगार शांतिलमेनि योगें ।

जळकेली खेळवीन ज्ञानगंगे । मनें महंतांचीं ॥

चातुर्पांचेनि सौरसें । छेदीन महामूर्खचिं पिसें ।

कविता लते लावीन (पा. भे. लेववीन) घोसें । सारस्वत फळांचिं ॥

जयासो जैसी भावना । तया तैसाचि भावो आणीन मना ।

जेंवो कल्पतरू पुरवी कल्पना । आपुलेनि बांगें ॥...

म्हणीनि बाळाणितां श्रीरंगू । न पडे श्रुतिबांचा पंगू ।

साउमा सांपैन कया प्रसंगू । मूर्तिज्ञानाचा ॥

केशवराजसूरीची उपमा देण्याची हातोटीहि फार सुंदर आहे. किंबहुना, या काळच्या सर्व चांगल्या कवींचे ग्रंथांत उपमा, उपेक्षादि अलंकारांचा केवळ पाऊस पाडलेला दिसतो. हा याच 'मूर्तिप्रकाश' ग्रंथासंबंधे म्हणतो की, हा माझा ग्रंथ म्हणजे केवळ

ब्रह्मविद्येची कसबटी । पाहाता सकळ शास्त्रातें दळबटी ।

की ज्ञानरत्नाची उघडली पेटी । सारग्राहकां लागी ॥...

कीं ते परब्रम्हची निजकीर्ती । जीव उद्धारावया आली शक्ती ।
 ती परावाचा ईश्वर प्रवृत्ती । मूर्ति जाहली ॥
 कीं भरोनि नित्य सुखाचा ताटी । मियां ठेविली ब्रह्मरसाची वाटी ।
 तें सुमनें लावोनि वोटी । पान करितु ॥
 कीं कारुण्य शक्ति आपण । निफजविलें प्रेमाचें पक्वान्न ।
 तें खातीं करावें भोजन । आवडीपूर्वक ॥
 कीं ते कृपेची कामधेनू । सर्व सुखें जिया पासुनू ।
 तें ग्रंथवेष्टें अवतरोन । स्वये षड्रसातें ॥
 कीं ते आद्य लक्ष्या जाचा शक्ती । जियेची सांघातिनी वेंचवती ।
 ते रसफळांचा घड घेवोनि हातीं । कबतुकें कोडा करी ॥
 कीं तो अनरामू आंमैं आकारला । कीं उत्कंठेसो योगू पातला ।
 तो कवितामियें प्रवर्तला । माझां हृदयीं ॥
 कीं ते लावण्यलतेसी रसाळें । लागली आतिशये चौफळें ।
 कीं शृंगारू फुलला परिमळें । साहित्याचेनी ॥
 कीं सौंदर्यसंगीत उल्लासलें । औदार्यं तुळापुरुषीं बसलें ।
 कीं सौभाग्यें हात सौरभ्यें बसिले । श्रोतयां लागीं ॥
 कीं ते शब्दब्रह्मीची देवता अधिष्ठात्री । जे अनादि सिद्ध असे निराकारी ।
 ते संदेह तोडावया मोहा खेचरी । प्रत्यक्ष जाली ॥

या ग्रंथाचे शेवटीं

“ ऐसा श्री मूर्तिप्रकाश ग्रंथू । पुसी मासाजंतू ।
 तिथी शुद्ध पक्ष बीजे अंतू । संपूर्ण जाला ॥
 वृषभ नाम संवत्सरीं । श्रवण नक्षत्र हरिण योगू गुरुवारीं ।
 संपूर्ण जाला चौथा प्रहरीं । हनुमंत ग्रामीं ॥

असा काल दिला आहे. दुसरे ठिकाणीं ‘१२०६ (१२१० खोइन
 कोणी १२०६ केलें आहे) शक, विजय संवत्सर, फाल्गुन दशमी
 (शुद्ध की वद्य ते दिलें नाही) गुरुवार, अनुराधा नक्षत्र, सोभाग
 योग, बालवनाम करण ते दिवशीं केसोव्यासातें व्यवहारा धरौनि नेलें.’
 असा लेख आढळतो.

यानें आपला गुरु जो नागदेवाचार्य त्यानें केलेला उपदेश मनांत आणून त्याचा मतलब 'गुढे' ग्रंथांत गद्य भाषेत सांगितला आहे. या ग्रंथाच्या दरएक भागाला 'गुढा' असें म्हणतात. असे या ग्रंथांत बारा भाग किंवा 'गुढे' आहेत. तसेंच 'लापनिक' या ग्रंथांत यानें ११४ दृष्टांतांचा एकमेकांशी असलेला संबंध जुळवून दाखविला आहे. हाहि ग्रंथ गद्य आहे, व दरएक दृष्टांतानंतर त्याचें 'तात्पर्य' शेवटीं यानें सांगितलें आहे, त्यास 'दृष्टांतिक' असें म्हणतात; म्हणजे एकंदर क्रम असा होतो :- प्रथम सूत्र, सूत्रावर दृष्टांत, आणि दृष्टांताच्या नंतर त्याचें तात्पर्य किंवा व्यापामून निघणारा 'सिद्धान्त.'

याच्या सर्व ग्रंथांत 'सिद्धांतसूत्रपाठ' हा अतिशय प्रसिद्ध आहे. हा सर्व ग्रंथ प्रत्येक महानुभावपंथी मनुष्य प्रथम पाठ करतो व ज्याला हा येतो तो त्याचा पाठ नित्य नियमानें करीत असतो. हा ग्रंथ म्हणजे यानें महीद्रभटाच्या ग्रंथांतून निवडलेलीं वाक्यें ऊर्फ 'सूत्रे' होत. या सूत्रांवर त्यांचे स्पष्टीकरणार्थ ११४ दृष्टांत केशवराजसूरीनें सांगितले आहेत. ज्यांत हे दृष्टांत दिले आहेत. त्या ग्रंथास 'दृष्टांतिक' असें म्हणतात. यांतून एक दृष्टांत पुढें देतो व मागे दिलेला क्रम स्पष्ट करतो:—

(मळ सूत्र) " अनंतशक्ती : परमेश्वर : सकळांसी हीं विषय वेवस्था करीति ॥ २२४ ॥ " विचार : प्रकरण ११

(या सूत्रावर 'दृष्टांत'—)

सर्वज्ञें भणतिलें : अनंत शक्ति : परमेश्वर सकळांसी हीं विषय वेवस्था करीति ॥ १ ॥ गांवां हस्ती आला तीं जात्येंच हस्तीतें पाहों गेलें : एके पावो देखिला : एके सोंड देखिली : एके कानु देखिला : एके पाठि देखिली : एके पोटा देखिलें : एके पंख देखिलें : मग एकमेकेंसी सबावति : हा रे तुवां हस्ति देखिला : पावो देखिला तो म्हणे हस्ति खावा सारखा : सोंड देखिली तो म्हणे हस्ति मूसळा सारखा : । : कानु देखिला तो म्हणे हस्ति सूपा सारखा : । : पाठि देखिली तो म्हणे हस्ति भीता सारखा : । : पोटा देखिलें तो म्हणे हस्ति कोषळया सारखा : । : पंख देखिलें तो म्हणे

हस्ति खराटेवा सारिला : । : ऐसें एकमेका उरोधीति : तेयामध्यें डोळसू असे तो म्हणे हा हस्तीचा एकेकु अवयेवु होय : पर हस्ति नव्हे : ऐसा अवयेवी युक्त तो हस्ति : ॥ : (दृष्टांतिक)

तैसें अमासि जे शक्ति प्रकाशली असें : तो तिजे शक्तितें : परमेश्वर : म्हणे : ज्ञानियां असें तो म्हणे हे ईश्वराची एकेकि शक्ति होय. पर : परमेश्वर : नव्हे : ऐसा शक्ती युक्त तो : परमेश्वर ॥ ४३ ॥

केशवराजसूरीप्रमाणेंच दामोदर पंडित हाहि विद्वान् ब्राह्मण होता. यानें शके ११९४-मध्यें महानुभाव-पंथ स्वीकारिला. याच्या बायकोचें नांव हिरांबा. हीहि फार विदुषी स्त्री होती. उत्तर-व्यांत या दोघांनी संन्यासदीक्षा घेतली; व पुढें हीं दोघेहि नागदेवाचार्याजवळ राहूं लागली. पंडित दामोदर हा जसा विद्वान् होता तसाच गायनपटुहि होता. यामुळे हा प्रेमळ स्वरगायनानें परमेश्वरास सारा वेळ आळवीत असे. पण त्यास आचार्यांनीं या 'गीतगायनीं निराकरण' केलें; तेव्हां उषडपणें गात बसणें यानें बंद केलें. पण तो लहानपणापासूनचाच नाद असल्यामुळे तितका सुटला नाही; व हा एकटाच असतां गोड आलाप घेऊन गीते गाई. एके दिवशी हा असा ईश्वरचरितगीतें मधुर कंठानें गात असतां आचार्य तेथें आले व याच्या मागे उभे राहिले. आचार्य आल्याचें याला भान नसल्यामुळे हा तसाच आलाप घेत परमेश्वराला आळवीत राहिला. याचें तें प्रेमळ गाणें ऐकून आचार्यांची तंद्री लागली, व ते सद्रदित होऊन त्यांच्या डोळ्यांबाटे प्रेमाश्रु वाहूं लागले. तेव्हां त्यांनीं पुढें होऊन दामोदर पंडिताची पाठ धोपटली व केलेली मनाई रद्द करून त्यांनीं त्यास याप्रमाणें ईश्वरगीतें गाण्याची आज्ञा केली. यास जरी गाण्याचा नाद होता तरी हा आचरणानें फारच शुद्ध असे. याचेप्रमाणें याची बायकोहि फार कडकडीत वृत्तीनें राही, व असेंच कडकडीत आचरण इतरांकडून ऐवविण्याविषयी ती फार दक्ष असे. यामुळे तत्कालीन महानुभाव संन्याशांवर हिचा बचक चांगला होता. हिरांबाचा नवरा म्हणजे दामोदर पंडित हाहि आचरणानें अव्यंत शुद्ध होता. यानें

‘वत्सहरण’ कथेवर सुंदर ग्रंथ लिहिलेला उपलब्ध आहे. दामोदर पंडित म्हणतो—

“जे अज्ञान तमाचा तरणी : कवल्प पदाची निसाणी : ते श्री कृष्णकथा
‘वत्सहरणी’ : सांगिजेल ॥ जे जीवांतें बोलाळती : कां कामनातें
नीववती : भक्तिभावातें पोषिती : श्रवणमात्रें ॥”

अशी ही माझी प्रबंधरचना कदंब-परिमळाप्रमाणे सर्वास वेधून टाकील, पण

“जैसी कुलस्त्रियेची गुणसंपत्ती : भोगावी एकेचि पती : तैसी हरि-
कयारसी रती : भक्तांवाचोनि नाही.”

अशा प्रेमळ भक्तजनांना कृष्णकर्णेत नवरसांचा भोग नित्य अनुभविण्यास सांपडेल. याच ग्रंथांत कृष्णदर्शनामुळे सर्व प्राणिजात कसे प्रेमळ व सार्विक होऊन गेले तें सांगतांना कवि म्हणतो—

जें देखू रासकीडा खेळिभला : तें मूर्तें शृंगार जाला : गौळणी विनोदें
नाचवीला : तें हास्य रसू ॥ यशोदा भेडाविला : तें कडणा रसू उठेवला :
विषारू काळिया जितिला : तें रुद्र जाला. ॥ मातें श्रीमुख दाविलें : तें
अद्भुता रूप जालें : विश्वरूप प्रगटिलें : तें भयानरू ॥ दैत्या करी संहारू :
तैचि बिभरू आणि बौरू : शांतु तो निरंतर तेथेंचि असे ॥ ५४ ॥

ऐसे नवरसू नाटक : देखू खेळे जनमोहक : निजरूप तें ब्रम्हादिका :
ठाउकें नव्हे ॥ निर्गुण कां जाहलें सगुण ? : निराकारा साकारपण : निर-
भिमाना दैत्य निर्दोळण : हें कां घडे ? ॥ अरूपा रूप सुंदर : अमूर्ता मूर्ति
मनोहर : अद्वैता अनंत अवतार : हें नवल देखा ॥ अनामिया सहस्र नामु :
कुमरें अंतोरें आत्मयारामु : आश्रमघर्मी परब्रह्मा : हे विरुद्ध देखा ॥

या सर्वांचें उत्तरहि दामोदरानें आपल्या ग्रंथांत दिलें आहे. वत्स-
हरणाखेरीज याचे आणखीहि पांच-सहा मराठी ग्रंथ आहेत. याची
मराठी-हिंदीमिश्रित, तशीच हिंदी व संस्कृत रचनाहि आहे.

१. या ‘वत्सहरण’ ग्रंथांत दामोदरानें ‘केशव पंडिताचें’ नांव घातलें
आहे, व केशव पंडितानें केलेल्या ‘रत्नमाला’ स्तोत्रांत त्यानें दामोदर
पंडिताचें नांव घातलें आहे. हे दोघेहि मोठे स्नेही होते.

दामोदर पंडिताग्रमाणेच नरेंद्र पंडितहि कृष्णकयेचें निरूपण फार रसाल वाणीनें करितो. हा नरेंद्र पंडितहि याच काळीं हयात होता. नरेंद्र पंडिताचें उपनाव अयाचित. हे तिथे भाऊ होते. नृसिंह, शैल्य आणि नरेंद्र. हे सर्व रामदेवराव जाधवाचे आश्रित असून त्याचे दरवारी जात असत. यांपैकीं नृसिंहानें 'नलोपाख्यान' लिहिलें व शैल्यानें 'रामायण' लिहिलें; आणि या दोघांनींहि आपले ग्रंथ राजसभेंत नेऊन वाचून दाखविले. ते ऐकून नरेंद्रानें शैल्य कवीस म्हटलें—'याग्रमाणेच श्रीकृष्णचरितपर ग्रंथ लिहिलात तरी तुमच्या जन्माचें सार्थक होईल.' जवळच रामदेवराव राजा बसला होता. तो हें ऐकून नरेंद्र पंडितास म्हणाला, 'पंडित, तुम्हीच एक असा ग्रंथ कां लिहीत नाही? तुम्हीहि ग्रंथ रचून दाखवावा.' हें राजाचें मापण ऐकून नरेंद्र पंडितानें थोड्याच अवधीत 'श्रुमिणीस्वयंवर' नांवाचा सुमारे अठराशें (१८००) ओव्यांचा ग्रंथ रचिला व तो आपल्या दोन्ही भावांसह जाऊन राजसभेंत वाचून दाखविला. ग्रंथ वाचतां वाचतां 'देवांचेया दादुलेपणाचा उवारा: न साहेचि सातांही सागरा: भेणें वोसरोनि राजभरा: दिन्हली द्वारावती ॥३१२॥' या ओवीपर्यंत ग्रंथवाचन आलें असतां मध्येच वाचन थांबवून राजा नरेंद्रकवीस म्हणाला, 'या ग्रंथाचे शेवटीं तुम्ही आमचें नांव घालावें. ग्रंथांत जितक्या ओव्या आहेत तितकें सुवर्णद्रव्य तुम्हांस देऊं.' यावर कवीनें उत्तर दिलें, 'हें असें केलें असतां मला इतर कवि हसतील व नांवें ठेवतील. आमच्या कविकुळास बोल लागेल.' कवि संतोषानें आपलें म्हणणें मानीत नाही असें पाहून राजानें तोहि ग्रंथ त्याजपासून बलात्कारानें हिसकावून घेतला. हें पाहून नरेंद्रानें राजास म्हटलें, 'महाराज, या ग्रंथांत अजून कांहीं शोध घालावयाचे राहून गेले आहेत; तर आज हा ग्रंथ मजजवळ परत बावा. हा नीट संशोधून उदईक सकाळींच मी परत आणून देईन.' कवीचें म्हणणें ऐकून राजानें हेमाद्रिपंडितास विचारिलें.

१. नामदेवानें उल्लेखिलेला रसाल रामायण लिहिणारा जो साळपा रसाल तोच हा शैल्य असावा, अशी संका येते.

तेव्हां तो हेमाडपंत म्हणाला, 'आम्ही ब्राह्मणलोक. आम्हांस आपलाच राजाश्रय. तरी ग्रंथ आपण मागावा व आम्ही तो आपणांस देऊं नये, मग तो कोणास बावा !' असें राजास म्हणून हेमाडपंतानें नरेंद्रकवीकडे पाहिलें व त्यास विचारिलें, 'हे कवींद्र पंडित ! तुम्हांस राजाचें सांगणें मान्य आहे ना !' यावर नरेंद्रानें उत्तर दिलें— 'आम्ही राजाचेच आहों. मग ग्रंथ देण्यास दोय कशाचा ! 'रामायण' व 'नलोपाख्यान' हे दोन्ही ग्रंथ नाही कां दिले ! तसेंच हें 'शक्तिमणीहरण'हि कां न देऊं ? यांत शेवटीं राजवर्णन केलें, तें काय उगाच केलें ?' असें म्हणून नरेंद्रानें तो भाग तेथें वाचून दाखविला. तो ऐकून राजा संतोष पावला; त्यानें कवीचा ग्रंथ कवीस परत दिला; व ग्रंथ सकाळीं लौकरच परत आणावा, असें पुन्हां एकदा बजावून सांगितलें. ग्रंथ हातीं पडल्यावर नरेंद्र घरी आला व त्यानें आपल्या वैल्य आणि नृसिंह या दोन्ही बंधूस म्हटलें, 'आपण तिथे मिळून रातारात बसून ग्रंथ लिहून काढावा ! असा विचार करून तिथेहि लिहावयास बसले. सुमारे नऊशें ओव्या ग्रंथ लिहून झाला तोंच सकाळ झाली; व राजाचे ग्रंथ घेऊन येण्यास बोलावणें आलें. त्याबरोबर ग्रंथ घेऊन नरेंद्र रामदेवराव राजाकडे गेला, आणि तो त्यानें राजास दिला. बाह्यात्कारी प्रसन्न मनानें ग्रंथ दिला खरा, पण आंतून मनापासून ही गोष्ट नरेंद्रास आवडली नाही. ग्रंथ देऊन तो तसाच खिन्न मनानें घरी परत आला, व लगेच ग्रंथ नऊशें ओव्यापर्यंतच पुरा केला. हें केलें तरी नरेंद्राचे चित्त स्थिरावलें नाही. मनाला जी एकदा संतापाची आला लागली, तिच्या योगानें त्याची संसारेच्छा सर्व होरपळून गेली. आणि मग त्याच्या मनानें वैराग्य-वृत्ति धारण केली. लौकरच तो राजा, तें राज्यैश्वर्य, ती त्याची राजसभा, तो लौकिक आणि सर्वांचें आदिमूल जो गृहस्थाश्रम या सर्वांचा त्यानें त्याग केला. आणि तेथून निघून तो श्रीनागदेवाचार्याकडे येऊन त्यानें संन्यासग्रहण करून महानुभावांचा पंथ स्वीकारिला. महानुभाव ग्रंथकार लिहितात की, अशा रीतीने 'नरेंद्र' कवि महात्मा पंथांत आले आणि त्यांचा ग्रंथहि

आला. असे म्हणतात की, यापुढे संन्यासदीक्षा घेतल्यानंतर लोकांच्या आग्रहावरून तो ग्रंथ पुढे आणखी पुन्हा लिहिला व शके १२१३-मध्ये पुरा केला. या ग्रंथाची हल्लीची ओवीसंख्या तीन हजार आहे.

श्री प्रौढप्रताप चक्रवर्ती रामदेवराव महाराजास, जो ग्रंथ ऐकून त्यावर आपले नांव असावे अशी लालसा उत्पन्न झाली आणि जी त्याने समेत दर्शितहि केली, तो ग्रंथ कसा आहे हे जाणण्याची जिज्ञासा प्रत्येकाचे मनास साहजिकपणेच होईल. ती कांहीशी तृप्त करितां यात्री, म्हणून या ग्रंथाच्या प्रारंभीच्या व शेवटच्या कांही ओव्या येथे देतो.

उमे शंकराचा कुमर । कीं साधों गणांचा ईश्वर ।
तो सेन्दुर साईवरू । गीरा मेरू जैसा ॥
तेयांचा ठाई सिद्धिचे स्वर्ग । नानाविध वसताति भोग ।
तेणें आधारे देवा अल्पग । सुरवाडलें ॥
दान मंदाकिनोचेनि वोलें । विद्याचे नंदन वन पाल्हेले ।
दाताचेनि तेजे मूर्ते आटले । बिघ्नतमु ॥
ते गणराजाचें उदार रूपडे । धोरणें देवतें जितिले होडे ।
कवीसी शब्दप्रह्लाची राणीव कोडे । जेणे पाळिली ॥
गणेश मनोरथ-मुद्रा दीपळी । कविता पीडिये शेष भरिली ।
तव शारदा देखिली । सारस्वत काळेंसी ॥
ते देवी कवीकुळदीपकु । कीं साहित्य मृष्टीचा चाळकु ।
की सारस्वत गंगेचा त्र्यंबकु । कुमारीवेपें ॥
जियेचियें आंगाचियें वोपे । मोतिपांच लेणें हारपे ।
वाटोमरे याचा गवसनी घापे । पूजेचेनि मिषें ॥
ते विद्याधरी कवणा वाखाणें । जियेचिया रूपाचें चांदिणें ।
कवीस दाखवी वोपणें । प्रमेयाचें ॥

१. ऐसे रुक्मिणी स्वयंवर बोलिलें । प्रत्यस्थान प्रांतीं कबिलें । गंगातटी समाप्तो पावेलें । यथा ग्रंथातें ॥ मुद्रला उत्तरे प्रांतीं । ग्राम नाम वृषभराशी निरीति । तेवें पावविला निह्विती । संयु मिमां ॥ शके द्वादशशतें त्रयो-दशोत्तरें । वृषभनाम संवळरे । ग्रंथ केला एकसरें । माघ वद्य चौथीशीं ॥

ही संपूर्ण केलेली अशी या ग्रंथाची एक प्रत कृष्णराजदादा लासूरकर यांचे ग्रंथसंग्रहांत आहे.

ते आदि कुमारी विनोदें । महाकवी नवरसाचें घडदें ।
 येहे देउनि परीयेदें । अनुहृत सज्जी ॥
 ते देवता तरी शब्द-ब्रह्माची । पण विद्यावंती राया भुराराची ।
 तिचे सलमी देवाचिये भाटिवेंची । दीमली सामयी ॥
 तिया संतोषें बाइला । अमृताचा अभि-शेकु केला ।
 हातीं परिमेलु दीवला । रसफळांचा ॥
 तिया आपुलिवा कणवा महाकवी । नवरसाचे मेघ बोलवी ।
 सावायाचे दीवसे खोलवी । कवितेपुडें ॥
 कवी चालती तेणें उजियेदें । जरी गुरू कृपेचें आज्ञन जोडे ।
 तेंचि ठेवें दीसती चोखडे । श्रीकृष्णकथेचे ॥
 श्रीकृष्णाचा वाणिता कीर्तिचंद्र । चढवीन सुखाचा समुद्र ।
 जलसन करीन म्हण नरेंद्र । समचे लोक ॥
 कुंकुमाची बोली लांबी । तिया मुक्ताफळांचियां तुरंबी ।
 तेंसिया अक्षरांचियां लोंबी । कविता लते ॥
 प्रबंधीचा शळके परिमळु । तेच स्वाचना होये मळयानिळु ।
 सरा उदेपदाचा बाळु । कामिनी कटाकासी ॥.....

याप्रमाणें सुखात करून रुक्मिणीहरणापर्यंतची सर्व कथा बावीस
 अध्यायांत २९९७ ओव्या रचून सांगितल्यावर शेवटच्या म्हणजे
 तेविसाव्या अध्यायास सुखात केली आहे. यांत श्रीकृष्ण रुक्मिणीला
 बरोबर घेऊन द्वारकेस परत आले तेव्हां त्यांचा लोकांनीं जयजयकार
 केला ती हकीकत सांगतांना शेवटीं हा नरेंद्र म्हणतो—

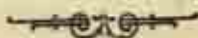
देव उतरले नगरा बाहे प्रदेसी । तव रचना केली द्वारकेसी ।
 गुढीया तोरणें मखरें कंशी । शोभताती ॥
 गारे चांदिणें कामवीलें जेंसे । मध्यें उरंग बालाकं बींबाची वान श्री दीसे ।
 तेवी मखराची । उभणी मीरवतु असें कृष्ण मे-बु-ची ॥
 बाणि ओलेया चंदनाचीया बीळी । उंचा दीसती सरळी ।
 तेथें अशोक पल्लवीची कोवळी । बल्लोहीते दिसती तोरणें ॥
 आकाशाचिये पोकळी माझारी । झळफळीत दिसे सौदामिन्यांची लहरी ।
 तेंढीया गुढीया दिसती घरोघरी । एक सरें ॥

ठाई ठाई खनो खनी । होताती ना-ता रंभीची पेरवनी ॥
 आणिक नगरीचिया सोवासनी । बोवाळू आलिया देवासी ॥
 आणिक नगरीचे लोक पाळ । देवो पाहोवेया आले सकळ ।
 शृंगार करुनियां धकुटीया आवलां । पाहावेया येती बहरातें ॥
 तवें आस्तगत जाला दिनकर । आंधार प्रवर्तला धोर ।
 मग लाखेवेयाचा आपार । उजियेड पडे ॥
 उपासिरी दिसताती लाखेवे । आणि गणनामाजी उजळले कुळिवें ।
 जैसे आदित्य दिसती आषवे । तिये समई ॥
 यापरी पळाला आंधार । उजियेड पडला सविस्तर ।
 मग साउमा निगाला चतुर । सत्वधानातें ॥
 बाद्यांतरे वाजवित गजरें । साउमे आलें लोकपाळ एकसरें ।
 मग भेटी देउनी श्रीचक्रधरें । पुरस्कारिलें समस्तासों ॥
 मग टीळे गंधाक्षता लाविते । कापूर निवंच विडे देते ।
 बाहेर बंसविलें प्रस्तूती । हास्तिनी वरी ।
 यरे बन्हाड चालें पूर्वा परी । दाटनी घोर जाली तिया अवसरी ।
 मग परिवार रिगें चौसटी द्वारी । नगरामाजी ॥
 मग वाजत गाजत राजविधी । बाहेर मिरवताये धनदाट मांदी ।
 चालता दिसे राजसा पदी । हळू हळू ॥
 तेथ भाट पळती जिदावळीं । बापू बंदी जीतिलें सर्व दळी ।
 पाठी कन्यारत्न प्रणिलें तेव्हेलीं । भीमकाचे ॥
 मग पातला राजमंदीराचा दारवठा । तेथे राहवीले सुमटां ।
 तेव्हेळी भीतरी जाला पैठा । आपुलिये राजमंदिरीं ॥
 तेथें पाट पासवडीला रत्न खचीतुं । बरी मोवरा बंसवीला श्रीकृष्णनाथ ।
 कामांगि रुक्मिणी सहितु । भीरवतु असें ॥
 मग ओवाळिती चतुर्विधानारी । आक्षवानी नीचलोन करिती विद्याधरी ।
 मग पाठवणी दीधली सपरिवारी । समस्ता रागासी ।
 मग आरोग्या जाली बोहोरा । आणि सेवका पांतीकरा ।
 कर्पूर नीवच अवधरा । बीडे दीधलें ॥

आधीचि विश्वकर्मेनी चतुरें । दामोदर रचिलें होतें सविस्तरें ।
 सत्तावीसा खनाचें श्रीचक्रघरे । आळंकरिले होतें ॥
 तेथ भवर पलकामाचेबावरी । वाहोर वसविलें तीये अवसरी ।
 पुढा नरेंद्रकवि स्तुती करी । हात जोडोनीया ॥.....
 जये जये सकळ गणाधीपती । सेवक मी करित असें विनती ।
 देई आपुली नौज भक्ती । नरेंद्र म्हणे ॥
 ऐसेया परि जालें रुक्मिणी स्वयंवर । मग देवे आधीपटोले द्वारकापूर ।
 पाठी नमीले समस्त कवेस्वर । आदरेंसी ॥
 श्रीभागवत पद्यपुराणी । या कामघेतुं दोनी । दोहोलीया आहुमणी ।
 मग केले रुक्मिणी । स्वयंवर ॥
 म्हणोनी उपसाहाचें सकळ श्रोता । म्यां वर्गोली श्रीकृष्णकथा ।
 जे पूर्वि ब्यासादिकासी कथीता । आली हातो पृ-णश्रुती ॥
 तोची मज लाधला होता प्रसादु । म्हणूनी हा केला नेणता प्रबंध ।
 प्रिति पावो श्रीयेसहीत गोवींदु । स्वामी माझा ॥
 ऐसो बाग पुष्पीमाला । बोवीया एकोणतीस शतें एकूणचाळीस सरळा ।
 पूजा केली श्रीचरणकमळा । देवराणामो ॥
 जेयासी परमेश्वर भक्तीची चाह । ते ऐकतू हे कथा अमर गोंड ।
 तेयां काहींची नाही अवघड । जन्म मरणाचें ॥
 हे पुण्य पावनमराठी । आइकती आदरें कर्णपुटी ।
 तेयासी कवन्हो न पडे कामाठी । संसाराची ॥
 ऐसी प्रबंध रचना बाणिता । संतोष मानीतू श्रोते आतां ।
 बापित पावो श्रीजगंनाया । विनती माझी ॥

हा ग्रंथ नरेंद्रानें महानुभाव-पंथ स्वीकारिल्यानंतर पुरा केला, अशी
 आख्यायिका वर दिली आहे; पण या आख्यायिकेसंबंधी एक-दोन विचार
 सहजासहजी मनांत येतात. प्रथम तर चक्रवर्ती रामदेवराव राजाच्या
 इच्छेने व अनुज्ञेने ज्याने हा रुक्मिणीस्वयंवर ग्रंथ रचिल्यास प्रारंभ केला
 व जो ग्रंथ सर्व प्रकारांनीं नृसिंहाच्या व शैल्य्याच्या ग्रंथांशी तुलनेने उणा
 न वाटतां सरसच वाटावा, ही ज्याच्या मनाची हाव होती, तो कवि
 आपला ग्रंथ संपूर्ण केल्याशिवाय राजसमैत दाखविल्यास नेईल, असें

वाटत नाही. दुसरे, भंगलेली मूर्ति व अर्धा तुटका ग्रंथ कोणालाहि पूज्य होणार नाही. तशांत या कथानकांत कृष्णाचा पराजय किंवा कांही कमीपणा आणणारे पर्यवसान झालेले असते तर ती गोष्ट निराळी होती; पण तसे कांहीएक नसतां शेवटीच तर सर्व कथानकाचे सार आणि गम्मत आहे. तेव्हां अशा स्थितीत तो ग्रंथ पूर्णपणे संपत्तिल्याशिवाय ग्रंथकार कोणासहि दाखविणार नाही. यावरून हा ग्रंथ नरेंद्राने महानुभाव-पंथ स्वीकारण्यापूर्वीच संबंध रचून पुरा केला असावा, असे वाटते. तसेच, या ग्रंथाच्या प्रारंभी व अंतीहि महानुभावपंथातील ग्रंथांपेक्षा हिंदूंच्या इतर पंथांतील ग्रंथांप्रमाणेच नमन, अर्पण वगैरे प्रकार आहेत. यावरून तर बरील संशय जास्तच दृढ होऊं पाहतो. आणखी एक बाब अशी की, या ग्रंथाचे पूर्वार्ध मात्र महानुभाव-पंथांतील ग्रंथ-संग्रहाकांच्या संग्रही हमेशा नजरेस पडते; उत्तरार्ध अनुपलब्ध आहे, असाच त्यांपैकीं बहुतेकांचा समज आहे. मोठ्या प्रयासाने याची सांग्र प्रत एकाच मठाधिपतीच्या संग्रहांत आढळली व तिजवरून त्यांच्या कृपेने हा शेवटला उत्तरा मला येथे देतां आला. आतां महानुभाव लोक आपल्या पंथाबाहेर रचिलेल्या ग्रंथांचा संग्रह करीत नाहीत. ज्ञानेश्वरीचीदेखील एकहि प्रत त्यांच्या संग्रहांत व त्यांच्या लिपीत लिहिलेली मध्य अजून आढळली नाही. असा त्यांचा कडक निर्वच असतां, नरेंद्राच्या ग्रंथाचा उत्तर-भाग त्यांच्यांत सर्वभर उत्तरलेला असूं नये, ही गोष्ट विचारणीय आहे. हा उत्तरार्ध पंथ स्वीकारिल्यानंतर मागाहून लिहिला अस्ता तर ते त्याचा संग्रह व प्रसार अवश्य करण्यास चुकतेना. यावरूनहि हा सांग्र ग्रंथ प्रथम लिहिला असावा, असेच ठाम वाटूं लागते. बाकी रचना केव्हां कां झालेली असेना, महाराष्ट्र-सारस्वतांच्या दृष्टीने हा जुना व सुंदर ग्रंथ सर्व मराठी भाषामित्रांच्या आदरास व कौतुकास योग्य आहे, यांत लवमात्र संशय नाही.

चार भावंडे

महाराष्ट्रांतील साधुसंतांच्या अनेक परंपरांपैकी नाथपरंपरा ही फार प्रसिद्ध आहे. या परंपरेचा आदिगुरु 'आदिनाथ' म्हणजे 'त्रिपुरारि' हा होय. ही गुरुपरंपरा श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या 'ज्ञानदेवी' ग्रंथांत पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे.

क्षीरसिधूपरिसरो । शक्तिचा कर्णकुहरो । तेथें कं श्रीत्रिपुरारो । साधितलें
जें ॥ तें क्षीरकल्लोला आंतु । मकरोदरि गुपितु । हांता तेयाचा हातु । पेंढें
जालें ॥ तो मछप्रसवसंगी । भग्नावयव चौरंगी । भेटला तो सर्वांगि ।
संपूर्ण जाला ॥ मग समाधि अव्यया इया । भोगाचा वासना इया । ते मुद्रा
श्रीगोरक्षराया । दिवली मीनी ॥ तेणे योगाग्निनीसरोवर ॥
विषयविध्वंसकवीर । तिये पदीं कां सर्वेश्वर । अभिषेकिला ॥
मग तेहीं शांभव । ब्रह्मयानंदवैभव । संपादिलें सप्रभाव श्रीगायणिनाथी ॥
तेणे कलिकलितभूता । आला देखीनि निरुता । आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा ।
दीवली ऐसी ॥ ज्ञानादिगुरुसंकरा । पासीनि शिष्यपरंपरा ।
बोधाचा हा सवंसरा । जाला जामतें ॥

म्हणजे यावरून ज्ञानेश्वरमहाराजांची परंपरा पुढीलप्रमाणे होते—आदिनाथ
मच्छींद्रनाथ — गोरक्षनाथ — गैरीनाथ — निवृत्तिनाथ — ज्ञाननाथ ऊर्फ
ज्ञानदेव.

या परंपरेतील गैरीनाथापुढील शिष्य म्हणजे ज्ञानेश्वरादि चार भावंडे
होत. या भावंडांचे घराणे यजुर्वेदी, वसुगोत्री, वाजसनेय शाखेचे होते.
यांचे कोणी हरिहरपंत नांवाचे एक पूर्वज गोदावरीच्या तीरी आपेगांवास
राहत असत. हरिहरपंतापासून चौथा पुरुष (—हरिहर → रामचंद्र →
गोपाळ → त्र्यंबक असा) त्र्यंबक याची समाधि आपेगांवी आहे. याने

१. मक्त त्र्यंबकपंत मूळपुरुष आधी । तयाची समाधी । आपेगांवी

मुक्ताबाई.

आपल्या उत्तर-वयांत सन्यास घेतला होता. या त्र्यंबकपंताच्या मुलाचे नांव गोविंदपंत. गोविंदपंतास कोणा देवकुळे उपनामक गृहस्थाची कन्या निराबाई ही केली होती. गोविंदपंत व निराबाई या दोघांचीहि गैनीनाथीशी ओळख असून त्यांचा चांगला धरोबा होता. पुढे यांस पुत्र झाला. त्याचे नांव विठ्ठल असे ठेविले. विठ्ठलाची मुंज झाल्यावर त्याने शास्त्राभ्यासास सुरुवात केली. 'केले वेदपठण । काव्य आणि व्याकरण । झालासे निपुण । शास्त्रवक्ता ' असे नामदेव सांगतो. शास्त्राभ्यास पुरा झाल्यानंतर विठ्ठलपंत तीर्थयात्रेस निघाला. यात्रेतच 'द्वारावती'स जाऊन त्याने श्रीकृष्णमूर्तीचे दर्शन घेतले. तेथून पिंडारक, सुदामपुरी वगैरे स्थळे हिंडत-हिंडत कृष्णाने जेथे रुक्मिणीस वरिले ते ठिकाण पाहिले. नंतर जेथे त्याने अवतार-कृत्य संपविले ते 'भालुका' तीर्थ पाहिले; व मग प्रभास, सोरटी-सोमनाथ, मुचकुंदगुंफा, धवलपूर वगैरे तीर्थे करून तो त्र्यंबकेश्वरी गेला. तेथे कुशावतीत स्नान करून गंगाद्वारावरून ब्रह्म-गिरीला उजवे घाटून भीमाशंकरावरून तो पुढे आळंदीस गेला. विठ्ठलपंत हा आळंदीस इंद्रायणीच्या कांठावर वसून स्नानसंध्या व देवपूजा करीत असता त्याला कुळवणी सिद्धेश्वर ऊर्फ सिधोपंत याने पाहिले. त्याचे ते शुद्ध आचरण पाहून नमस्कार करून 'तुम्ही कोण ? कोठील ?' वगैरे हकीकत सिधोपंताने त्यास विचारिली. 'विठ्ठल हें नाम । रामेश्वरी भाव

१. 'गोविंदा विधाति गैनीनाथ' । निराबाईस प्रेम गैनीनाथी'

२. नगर जिल्ह्यांत जामखेड तालुक्यांत बिचोली येथे गैनीनाथाचे देऊळ आहे. पूर्वी हें देऊळ फार भव्य असून हेमाडपंती बांधणीचे होते. ते औरंगजेबाने पाडले. हल्लींचे देऊळ कोणी लमानराव फतेजंग या नांवाच्या पुरुषाने पुत्रप्राप्तीचा त्याने गैनीनाथास केलेला नवस सफळ होऊन पुत्रप्राप्ति झाली, त्या उत्सवाप्रीत्यर्थ बांधिले. त्यावर पुढील शिलालेख आहे—

श्रीगैनीवीर

"देवळ बांधले 'लमानराव सहानवे' फतेजंग बा 'दर मोकदम मोजे बिचोली वकले वाटवदे' मामलेबिड सके १६१९ बीस्वर नाम संवछरे ज्येष्ठ सुष वषादसी सन ११६६ " या देवाळांतील कबरीची पूजा हिंदु व मुसलमान दोघेहि करितात.

वृत्ति आपेगांव । गोदातिरी ॥ मातापिता वृद्ध । वसताती तेथे । द्वारकादितीर्थे करुनी आले ' असे त्यास विठ्ठलपंताने उत्तर दिले. आपल्या गांवांत असा अतिथि आलेला पाहून सिद्धोपंताने त्यास प्रार्थून आपल्या घरी नेले; व त्याचा योग्य सत्कार केला. सिद्धोपंताचे पोटी एक कन्या मात्र होती. तिला हा वर योग्य आहे, असे पाहून त्याने विठ्ठलास तिचे पाणिग्रहण करण्याविषयी विनंती केली; व तिचा त्याच्याशी योग्य मुहूर्त पाहून विवाह केला. विवाहानंतर व्यंकटाद्रि, अरुणाचल, दक्षिण मथुरा वगैरे तीर्थे करून ज्या ठिकाणी त्याचा दृढ भाव होता त्या श्रीरामेश्वर क्षेत्री तो गेला; आणि याप्रमाणे दक्षिणयात्रा आटोपून गोकर्ण, कोल्हापूर करून तो कृष्णा आणि कोयना या नद्यांच्या पवित्र संगमावर स्नान करण्याकरितां कऱ्हाड क्षेत्री गेला; आणि तेथून पुन्हा माहुलीस कृष्णा आणि वेण्या या नद्यांच्या संगमावर जाऊन तो आळंदीस आला, व सिद्धोपंताचे घरी उतरला. शास्त्राभ्यास आणि उत्तर-दक्षिण तीर्थयात्रा आटोपल्यावर तो आपल्या मातापितरांच्या भेटीकरितां घरी आपेगांवी जाण्यास निवाला. आपेगांवास जातांना त्याची स्त्री खिमणीबाई व अशुर सिद्धोपंत हांहि त्याचेबरोबर निघाली. आपेगांवी गेल्यावर त्या पितापुत्रांची यथाविधि भेट झाली; व सिद्धोपंतांनी आपली एक त्या वृद्ध जोडप्याच्या पायांवर चालिली. सून पाहून गोविंदपंतास आणि निराबाईस फार समाधान वाटले व आनंद झाला. आणि 'चिरंजीव नांदा' असा त्यांनी आशीर्वाद दिला. कालान्तराने ती वृद्ध मातापितरे वैकुंठास गेली व संसाराचा भार विठ्ठलपंतावर पडला. पण 'संसाराची चिंता नाही विठ्ठलासी।

१. या वेली मुली उपवर हांत; आणि नवरे आपलो स्त्री पसंत करीत, असे दिसते. या काळच्या एका ग्रंथांत पुढील ओव्या आहेत:-

ब्राह्मण कुमारो । ते उपवर तोंवरी । कन्यार्थी अवसरी । पाहों आले ॥ घराचिया साकडो । मायबापा बाहिरिल हिंडो । म्हीणि नोंवरोच पाट पिडो । बैसो धालो ॥ तेच बैसले वऱ्हाडो । नोवरी स्वरूपे उदंडी । तयेचिये शिहाणवेंचो रुडो । मानली तया ॥ जाणोनि आपुला पती करु । तया कराबेया पाहुंनेरु करु आदरिला व्यापारु । घरा आंत ॥ इ. इ.

अखंड वृत्तीसी समाधान', अशी उदासीन वृत्ति पाहून सिद्धोपंतास जरा खेद वाटला व त्याने त्या दोघांस आपल्या घरी आळंदीसच रहा-
वयास नेले. कोठेहि गेले तरी पळसाला पाने तीनच. जी वृत्ति आपे-
गांवी होती तीच वृत्ति आळंदीसहि विठ्ठलाची कायम राहिली; व तो
सारा वेळ 'मी संन्यासदीक्षा घेतों' असे बायकोस म्हणू लागला.
यावर सिद्धोपंताच्या शिक्वणीवरून 'पितृवृत्तण फेडल्यावर मा तुमच्या
चित्तास येईल तें करावें', असे उत्तर त्यास रुक्मिणीबाई देत असे.
बराच काळ लोटला तरी पुत्रसंतति नाही, असे पाहून विठ्ठलपंत सारा
वेळ तोच हट्ट घेऊन बायकोजवळ निरोप मागू लागला. एके वेळी
रुक्मिणीबाई—

असतां बुद्धिचतपणें निरोप पुसिला । 'जा, जा' म्हणे दिवला अवसर ।

जाउनि विठ्ठलें घेतला संन्यास । चित्ता रखुमाईस पडली भारी ॥

विठ्ठलपंत आळंदीहून निघाला तो श्रीक्षेत्र काशी येथे जाऊन त्याने
श्रीपाद स्वामीचा उपदेश घेऊन त्यांच्या जवळूनच संन्यासदीक्षा
घेतली. शिखासूत्राचा त्याग करवून श्रीपादांनीं त्याचे त्या आश्रमांतले
नांव 'चैतन्याश्रम' असे ठेविले व विठ्ठलपंत तेथेच राहिला. पुढे कांहीं
दिवसांनीं श्रीपाद स्वामी रामेश्वरास जाण्याच्या उद्देशाने काशीहून
निघाले ते वाटेत अलकावतीस म्हणजे आळंदीस सिद्धेश्वराच्या दर्शनास
आले. विठ्ठलपंत घरून गेल्या दिवसापासून रखुमाई व्रतें वैकल्ये यांचे
कढकडीत आचरण करून व नित्य नियमाने गांवच्या देवळांत जाऊन
अश्वत्यास प्रदक्षिणा घालीत असे. नित्याप्रमाणें ती एक दिवस अश्वत्य-
प्रदक्षिणेस गेली असतां तेथेच कर्मधर्मसंयोगाने श्रीपाद स्वामी उतरले
होते, त्यांस तिने नमस्कार केला. बाईनें नमस्कार केल्यावर 'पुत्रवंती
होई' असा तीस स्वामीनीं आशीर्वाद दिला. 'आशीर्वाद ऐकून
रुक्मिणीबाई जरा गोंधळली व तिचे मन कालवले. तें पाहून श्रीपाद स्वामींनीं
कुपाळूपणाने सर्व चौकशी केली; व सिद्धोपंताच्या घरी जाऊन त्यांनीं सर्व
खाणाखुणा नीटपणें पुसल्या. तेव्हां विठ्ठलपंताची सर्व हकीकत त्यांच्या

लक्षांत आली. पितृभ्रष्टांतून मुक्त होण्यापूर्वीच खमिणीबाई केवळ 'दुःखित' असतां तिजजवळून पडत्या फळाची आज्ञा घेऊनच विठ्ठलपंताने संन्यास घेतला, हे बरे केले नाही, असे जाणून व बाईच्या दुःखास आपणहि अंशतः कारण आहो, असे मनांत आणून श्रीपाद स्वामी तसेच कार्शीस परत गेले ; व मठांत जाऊन 'चैतन्या'स म्हणजे पूर्वाश्रमीच्या विठ्ठलपंतास पाचारून त्यांनी आज्ञा केली की, 'आतां त्वां परत जाऊन गृहस्थाश्रम पुरा करावा !'

अविधी कर्मांचे न धरावें भय । यासी बाहे साह्य जगदीश ॥

स्वदेशा जाऊनी करावा आश्रम । सुखरूप स्वधर्म चालवावा ॥

गुरूची आज्ञा ऐकून विठ्ठलपंत घरी आले ; व त्यांनी पूर्ववत् गृहस्थाश्रम पत्कारिला. हे पंतांचे करणें पाहून —

हासिघले लोक, 'बरवा हा संन्यास । करिती उपहास दर्शनाचा ॥

द्विजो वाळियेले जंगी सांडियेले । दोकीं उपेसिले आप्तवर्गी ॥

अशी दहा-चारा वर्षे लोटल्यावर विठ्ठलपंतास चार मुलें झालीं. त्यांची नांवें निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान व मुक्ताबाई' अशीं ठेविलीं. यांचे जन्म अनुक्रमे शके ११९०, शके ११९३, शके ११९६ व शके ११९९ असे तीन-तीन वर्षांच्या अंतराने झाले. योग्य काळ लोटल्यावर आपल्या मुलांच्या मुंजी कराव्या, असे विठ्ठलपंतास वाटले. पण मुंजी लावण्यास

१. ही नांवें पाळण्यांतलीं नांवें दिसत नाहींत. हीं उपदेशानंतरच्या नांवां-सारखी भासतात. पण हीं पाळण्यांतलीं नांवें होत, असें सुबबिण्याचा चरित्र-कारांचा द्रावा दिसतो-नामदेव-म्हणतो, 'निवृत्ती ज्ञानेश्वर सोपान मुक्ताबाई । हांसती सकळही ऐकुनि नांवें.'

२. शालेबाहून शके अकरावो नव्वद । निवृत्ति आनंद प्रगटले ॥ श्याण्याबचे शकीं ज्ञानदेव प्रगटले । सोपान देखिले । शाह्याणवात ॥ नव्याणव सालीं । मुक्ताई देखिली । जनी म्हणे केळी । मात त्यांनीं ॥

(जनाबाई-जन्म)

या लेखांत 'ज्ञानेश्वर' व 'ज्ञानेश्वरी' असे शब्द बारंबार योजिले आहेत, परंतु जुन्या पोण्यांत 'ज्ञानदेव' व 'ज्ञानदेवी' असे शब्द वाढळतात.

कोणी कबूल होईना. लोक म्हणत, 'तुम्हांला व या मुलांना जाति, कुळ, वर्ण व अधिकार नाही. तुम्ही क्षत्रिय नाही; वैश्य नाही; शूद्रहि नाही. द्विज तर तुम्ही नाहीच नाही. कारण तुम्ही संन्यासी व ही मुले संन्याशाची संतति. ज्याने संन्यास घेतला त्याची जात कोटें राहिली ! आमच्या मते तुम्हांला उपनयनाचा अधिकार पोहोचत नाही; परंतु तुम्ही श्रीक्षेत्र पैठण येथे जा ; व तेथून प्रायश्चित्त घेऊन आज्ञापत्र आणा. तें आम्ही बंध मानूं.' ब्राह्मणांचें हें म्हणणें ऐकून त्या पितृपुत्रांस खेद चाटला. 'मी प्रायश्चित्त घेईन, देह कर्तवी घालीन; अनुत्तापानें तो दंडीन', असा निर्धार करून तेथून निवृत्तिनाथ निघाला. ज्ञानेश्वरानें त्यास सांगितलें की—

विधी वेद विरुद्ध संपर्क संबंध । नाही भेदाभेदा स्वम्बरूपी ॥

अविधि आचरण परम दुषण । वेदोनारायण बोलिलेला ॥

स्वधर्म अधिकार जाति परस्वें भेद । उचित तें शुद्ध ज्याचें तथा ॥

म्हणोनियां संती अवश्य आचरावें । जनां दाखवावें वर्तनीयां ॥

कुळीचा कुळधर्म अवश्य पाळावा । सर्वथा न करावा जनाचार ॥

प्रत्यवाय आहे अशास्त्री चालतां । पावन अवस्था जरी झाली ॥

ज्ञानदेव म्हणे एका जी निवृत्ती । बोलिली पद्धती धर्मशास्त्री ॥

असो. याप्रमाणें हीं भावंडें प्रायश्चित्त घेऊन शुद्धिपत्र आणण्याच्या उद्देशानें पैठणास गेली. पैठणास असतांना एके दिवशी एक पखालजी आपल्या रेड्यावर पाण्याने भरलेली पखाल लादून त्याला फटके मारीत हाकडून नेत होता. रेडा अशक्त असल्यामुळें त्याचे प्राण डोळ्यांत आले होते व त्याला पाय उचलत नव्हते. एकीकडे त्याचा धनी मारीतच होता. हे त्या रेड्याचे क्लेश पाहून ज्ञानेश्वरांच्या डोळ्यांस पाणी आलें. तेव्हां पैठणकरांनी विचारिलें, 'बाबा, रेडा मार खातो आणि तूं कां रडतोस ?' त्यावर ज्ञानेश्वर बोलले, 'महाराज, आत्मा सर्वांचा एकच आहे. त्याला मारल्याची कळ माझ्या अंतःकरणाला येते.' तेव्हां ब्राह्मण म्हणाले, 'बापा, हें कसे घडतें ? यास प्रमाण काय ? तूं पडलेला वेद रेड्यास म्हणतां

येईल काय ! ' यावर असे सांगतात की, ज्ञानेश्वरांनी रेव्याच्या तोंडून वेद म्हणविला. हे पाहून त्या वेळच्या हेमाडपंते, बोपदेव वगैरे विद्वानांनी त्यांस शके १२०९-मध्ये सर्वजित् संवत्सरी माघ शु. पंचमीस एक शुद्धिपत्र दिले. शुद्धिपत्र दिल्यावर ही भावंडे नेवासे येथे आली; व तेथेच ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपली गीतेवरील टीका ' ज्ञानेश्वरी ' ही लिहिली. (दासो दिगंबरकृत संतविजय.) पसरत जाणाऱ्या साधुसंतांच्या मंडलाकृति समेमध्ये निवृत्तिनाथ हे अग्रस्थानी बसले आहेत, व त्यांच्यासमोर

१. हेमाद्रि हा संवत् ११४५ (शके १०१०)-मध्ये कार्तिक वद्य पौर्णिमेस जन्मला; व संवत् १२२९ (शके १०९४)-मध्ये ८४ वर्षांचा होऊन मेलला, असे रॉयल ए. सोसायटी जर्नल (कॉलम ९ नं. २६ पृ. २२४)-मध्ये लिहिले आहे. हे खरे असल तर यांनी शके १२०९-मध्ये शुद्धिपत्र लिहिले, हे कसे ? पण ही चुक दिसते. ठाणे येथील ११९४-मधील ताम्रपटांत हेमाद्रीने आपल्याकडे सर्व करणाधिपत्व घेतल्याचे लिहिले आहे. तसेच ८४-च्या शिलालेखांत ' सोडवीकार हेमाडपंताने सकु ११९८ घाता संवत्सरी वगणी दिल्याचा उल्लेख आहे.

२. याच ग्रंथाला ' भावार्थदीपिका ' ' असेंहि म्हणतात. ज्ञानेश्वर स्वतः ग्रंथांत स्वतःचा ' ज्ञानदेव ' असा उल्लेख करितात. ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपला ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ नेवाशास एका खांबावर लिहिला, अशी एक फार दिवसांची आख्यायिका चालत जालेली आहे व अजूनहि नेवाशास हा खांब लोक दाखवितात आणि सांगतात की, या खांबावर ज्ञानेश्वर कोळशाने ओव्या लिहीत व मग सच्चिदानंदबाबा त्यांची नक्कल करून ठेवी. वास्तविक प्रकार असा आहे की, खांब पूर्वी एका मोठ्या शंकराच्या देवालयाचा होता व या खांबाजवळ असून ज्ञानेश्वरांनी आपला ग्रंथ लिहिला. बरेच वर्षांपूर्वी हा खांब जमिनीत गाडलेला असून सुमारे फूट दीड-फूट मात्र वर होता व तेव्हाहि यास ' ज्ञानेश्वरीचा खांब ', असे नेवाशांत म्हणत असत. पुढे एका गृहस्थाने पूर्वी तेथे राघोबादादा पेशव्यांचा वाडा होता त्याची लाकडे लिलावांत विकत घेऊन या खांबाभोवती एक देऊळ बांधिले. कालमतीने हेहि देऊळ मोडकळीस आले. तेव्हा घोंड्या वर्षांपूर्वी याचा जीर्णोद्धार नेवासे येथील वकील कं. रा. बापूसाहेब यांनी केला. बापूसाहेबांनी हे देऊळ दगडी बांधिले आहे. देवळांतला खांब चौरस असून त्यावर पुढीलप्रमाणे अवरांभ्या सात

वसून सभेंवार वसलेल्या श्रोत्यांच्या पुढें श्रीमद्भगवंतांच्या गीतेवर आपण व्याख्यान करित आहों, असें कल्पून ज्ञानेश्वरांनी या ग्रंथाची उभारणी केली आहे. या ग्रंथाची भाषासरणी फार लोकोत्तर असून प्रेमळ आहे. ग्रंथांत ग्रंथकर्त्याची विद्वत्ता दिसतेच; परंतु प्रसाद म्हणून जो गुण कवितेंत अवश्य असावा लागतो, तो यांत पूर्णपणें भरला आहे. हा ग्रंथ फार जुना असल्यामुळे यांत प्राचीन व जुन्या शब्दांचा भरणा फार आहे; व त्या वेळच्या प्रयोगांमुळे हा ग्रंथ प्रथम दुर्बोध असा वाटतो. परंतु थोड्या परिचयाअंती फार गोड वाटूं लागतो. या व्याख्यानांत कवीने आपल्या शब्दसृष्टीने निर्माण केलेले विनतोड चित्र पाहून वाचकाला एके तऱ्हेचा मोह पडतो; व या कल्पनातरंगांत तो डोळू लागतो. यांत दृष्टांत व उपमा देण्याची कवीची धाटणी इतकी उत्कृष्ट व सरस आहे कीं, वाचकांच्या मनांत कवीच्या मनांतल्या कल्पना पूर्णपणें विंबून जातात व विषयाशीं तादात्म्य पावून क्षणभर वाचक आपले देहभान विसरून जातो. वाचकाच्या मनांत अर्थ विंबविण्यासाठीं ज्ञानेश्वर उपमा देऊं लागले कीं, एक उपमा देऊन जेथें अर्थाची उणीव राहते, तेथेंच दुसरी, तेवढ्यानें पूर्तता नीट न झाल्यास तिसरी, अशा एकावर एक उपमा देऊन तो उपमांचा वर्षाव करितो. पण उगाच उपमांची माळ तो ओढीत वसत नाही. अर्थ आणि उपमा यांचा जडाव नीट जडला कीं मग लगेच थांबून तो पुढें जातो.

प्रारंभीच ज्ञानेश्वर म्हणतात, 'या मेजवानीच्या प्रसंगी अर्जुनाच्या पंक्तीला वसण्याला योग्य असतील त्या संतांनीं कृपा करून येथे

[पान १२६-वरून]

ओळी आहेत--१३० नमः (ण) वीरेस्वराय पिता २ महिषयत पूर्वं दत्त पटकं जगद्गुरु (रो) ३ अखंडवर्ति तैलार्थं प्र ४ तिसा समन्वितं (रूपका) ५ यां पटकं संख्या देवा आर्चद्रसू ६ यंकं (यः स्वी) करोति बुष्टः (सः) तस्य ७ पूर्वं वज्रत्यन्धः; ८ चंद्रसूयांच्या आकृति आहेत. ही या खांबावर कोरलेली मंदादीपाची देणगी आहे. हल्लीं सरकारांतून ही देणगी (अर्धी रुपये ३) मिळत असते.

अवधान घावें. मी हें सारस्वताचें गोड शाड लावतों आहे, तरी तुम्ही याची फळे प्रेमानें खुडून घ्या. ही कृष्णार्जुनांच्या संवादांतल्या प्रमेयांची उद्धानें, या मराठियांच्या नगरांत लावून मी येथें ब्रह्मविद्येचा सुकाल करीन. येथें संस्कृत आणि मराठी दोन्ही भाषांना मी एकाच सिंहासनावर बसवीन; इतकेंच नव्हे, तर

माझा मन्हाटाचि बोलु कौतुकें । परी अमृतातेंही पैजेसि जिके । ऐतों अक्षरेंचि रसिकें मेळवीन ।... जेथ संपूर्ण पद उच्चारें । तेथ मनचि धावे बाहिरें । बोलु भुजांही आशेभरें । आलिगावया ॥ तैसे शब्दाचें व्यापकपण । देखिजे असाधारण । पाठेयां भावजां फावति गुण । चिंतामणिचे ॥

ज्ञानेश्वराच्या या म्हणण्याचा अनुभव त्याच्या या ग्रंथांत पदोपदीं येतो. तत्त्वज्ञानाचे गूढ सिद्धांत उत्कृष्टपणें प्रतिपादन करणारा ग्रंथ, धार्मिक दृष्टीनेंहि सर्वांना पुज्य असावा, भाषेच्या दृष्टीनेंहि तो तेजःपुंज दिसावा, तो सर्व दर्जांच्या वाचकांना आवडून त्यांच्या आदराला पात्र व्हावा, इतकेंच नव्हे, तर श्रेष्ठ काव्याचें उत्तम नमुने त्यांत सर्वभर आढळवे, ही गोष्ट जगांतल्या इतर कोणत्याहि भाषेतल्या कोणत्याहि ग्रंथकाराला इतकी पूर्णपणें साधली नाही, ही ज्ञानदेवाची कृति ज्ञानेश्वरीहि आहे, बागीश्वरीहि आहे, इतकेंच नव्हे, तर ती धर्मक्षेत्र आहे व काव्यगंगाहि आहे. सर्वांचें आदिस्थान असा हा ग्रंथ वाचून, शास्त्राचा प्रांत निराळा व काव्याचा प्रांत निराळा, बुद्धीची प्रगल्भता व कल्पनाविकास यांचें एकाधिकरणत्व वस्तुगत्याच शक्य नाही, ज्ञानाचा आणि काव्याचा नेहमी विरोध असतो, धार्मिक शिक्षण देणारा ग्रंथ काव्यमय होणार नाही, इत्यादि कल्पना सोडणें भाग पडतें. बुद्धीचा व ज्ञानाचा ज्यांत पूर्ण विकास दिसतो असे ज्ञानेश्वरीतील उतारे आपल्या कानांवर नेहमी येतात. आतां ज्यांत ज्ञानाच्या सुवर्णानें बुद्धीच्या कोंदणांत बसलेले काव्याचे खडे प्रकाशत आहेत, असा एक उतारा येथें देतो.

मावळवीत विद्वान्नामु । नवल उदयला चंडाणु ।

ब्रह्मयात्रिजनीविकाशु । बंदु आतां ॥

जो अविद्याराती कसोनिया । गिळी ज्ञानवज्ञानचांदनिया ।

जो सुदिनू करी जानिया । स्वबोधाचा ॥

जेणें बियळतिये सवळे । लाहोनि आत्मज्ञानाचे डोळे ।

सांडितो देहाहतेची अविमालें । जीव पक्षी ॥

लिगवेह कमळाचा । पोटीं वेंचतया चिद्भ्रमराचा ।

बंदि मोक्ष जयाचा । उदला होय ॥

षाब्दाचिया आसकडी । भेदनदीच्या दोहों वडी ।

आरडत विरहवेडी । बुद्धि बोध ॥

तेया चक्रवाकांचें मिथून । समरस्याचें समाधान ।

भोगवीं जो चिद्गगन । भुवन दिवा ॥

जेणें पाहालिणें पाहांटे । भेदाची चोरवेळ फिटे ।

रिघती आत्मानुभव वाटे । पांथिक योगी ॥

जयाचेनि विवेक किरण संगे । उन्मेष सूर्यकांत स्फुल्लिंगे ।

दीपले जाळिती डामे । संसाराची ॥

जेयाचा रश्मिपूज निबर । होती स्वस्वरूप उबारी स्थिर ।

इये महासिद्धीचा पूर । मृगजळाचा ॥

जो प्रत्यम्बोधाचिया मायया । सोहतेचा मध्यान्ही आलिया ।

लपे आत्मभांति छाया । आपणपां तळी ॥

ते वेळी विश्वस्वप्ना सहिते । कोण अन्यथा मती निद्रेतें ।

सांमाळी नूरेचि जेथें । मायाराती ॥

म्हणोनि अद्वय बोध पाटणी । तेथ महानंदाची दाटणी ।

मग मुखानुमूतीची घेणी देणी । मंदाबों लागती ॥

निबडना ऐंसें ऐंसें । मुक्ताते कैवल्य मुदितें ।

सदा लाहिजे कां प्रकाशें । जयाचेनि ॥

जो निजधाम व्योमोचा राबो । उदलाचि उदंजत खंबो ।

फेवो पूर्वादि दिशांचा ठाबो । उदो अस्तूचा ॥

न दिवणें दिसणेंनती मावळवी । दोही झांकिले तें संघ पचलवी ।

काय बहु बोलों तें जाचवी । उवाचि आनि ॥

तो अहोरात्रांचा पंलकडू । कोर्ने देखावा ज्ञानमार्तंडू ।
 जो प्रकाश्वेवीज मुरबाडू । प्रकाशाचा ॥
 तेया चित्सूर्या श्रीनिवृत्ती । आतां नमोचि म्हणों पुढत पुढती ।
 जे बाधका येईवतसे स्तुती । बोलाचिया ॥

अ. १६, ओ. १-१७.

हे गोड स्तोत्र वाचल्यावर येथे शृंगाराच्या माध्यावर शांतिरसाने पाय दिला आहे, हे सर्वांच्या नजरेस येईल. यांतील प्रत्येक अक्षर ज्ञानाने भरलेले आहे; व दर शब्दागणिक कवित्व आणि उपमा यांची गर्दी करून दिली आहे.

अकराव्या अध्यायाच्या आरंभी ज्ञानदेव म्हणतात की, 'आजि हा आवडतेया हि सुकालु जाला । जें गीतार्थु हा आला । मन्हाटिया'. यावरून या ज्ञानेश्वरी टीकेच्या पूर्वी मन्हाटीत गीतेवर चांगलीशी टीकाच झाली नाही, असे दिसते; आणि ज्ञानेश्वरासारख्या ज्ञानियांच्या राजानेच ही टीका केल्यामुळे मराठीत जणों पहिलीहि हीच, असे होऊन राहिले आहे. 'मी बोलैन । बोली अरूपाचे रूप दावीन । अतींद्रिय परि भोगवीन । इंद्रियांकरवि' ॥ असे प्रतिज्ञोत्तर सांगून त्यांनी आपल्या म्हणण्याप्रमाणें जो विषय केवळ कल्पनेनेच जाणावयाचा, त्याला शब्दांमध्ये बांधून टाकिले आहे; आणि असे करितांना मन्हाटी भाषेला अमृताहूनहि गोड असे नवीन रूप आणून दिले आहे. शब्द इतके रसाले योजिले आहेत की, ज्यांच्या योगाने कानांनाहि जिभा फुटतील, व प्रत्यक्ष पिशाचाच्या मनालाहि सात्त्विकपणाचा उमाळ येईल ! यांतील उत्तमोत्तम अलंकार पाहून डोळ्यांना आज आम्ही धन्य झालें असे वाटे, व अलंकार-शास्त्रालाहि आपणास नवे अलंकार प्राप्त झाल्याचा अभिमान उत्पन्न होईल, अशी या ग्रंथाची उभारणी केली आहे; आणि अशा आपल्या वाग्विलासाच्या विस्तराने ज्ञानेश्वरांनी विश्व गीतार्थने भरून टाकिले आहे; व जगाच्या आनंदाचे आवार घाटून दिले आहे. खरोखर या ज्ञानेश्वर महाराजांच्या भव्य कृतीची घोरवी कोठवर वर्णावी ! ज्यांनी स्वर्गसंसाराची

कुरवंडी करून रात्रंदिवस आत्मबोधाच्या आवडीने या ग्रंथाच्या पारा-
यणांत काळ घालविला, अशांनाहि हिची गोडी पूर्णपणे कळली नाही.
त्यांनादेखील हिचे नित्य नवे स्वरूप दिसून येईल, तेथे साधारण
माणसांचा तो काय पाड ! ज्याला यांतलें तत्त्वज्ञान अगदीच कळत नाही,
असा मनुष्यदेखील या ग्रंथांतल्या शब्दांच्या सौंदर्यालाच भुडन गुंगून
राहतो. ज्याला थोडेंसे कळले, तो भावार्थाची ही उघडी खाण पाहून
आपल्या स्वतांला धन्य मानून घेतो व ज्याला कांहीं अधिकार आहे,
त्याला या गीतासुष्टीपुढे दुसरी सृष्टि तुच्छ वाटते. परंतु ज्याला या
विषयांतले खरे ज्ञान आहे तो या आपल्या कविवराच्या कल्पनातरंगिणींत
एकदा उतरला म्हणजे तीतून बाहेर यावयाचे त्याला भानच राहत नाही.
ही ज्ञानेश्वरांनी आपल्या वाक्चातुर्याने निर्माण केलेली अद्भुत शब्दसृष्टि
पाहून ब्रह्मदेवाने निर्मिलेल्या सृष्टीचे आणि अहमहमिकेने त्याच्याशी
स्पर्धा करून नवी सृष्टि निर्माण करणाऱ्या विश्वामित्राच्या सृष्टीचे तर
हसूंच येते. त्या दोघांनी निर्मिलेल्या वस्तुजातांत जें एकदा निर्माण
केलें त्याला जीर्णत्व आणि नाश हे आहेतच; पण या ज्ञानदेवाच्या
सृष्टींत जें एकदा निर्माण झालें त्याला जीर्णत्वहि नाही व नाशहि नाही.
तें वाईटहि होत नाही व लयहि पावत नाही. याच्या कल्पनावृक्षांच्या
वागेतली पुष्पे कधी कोमेजत नाहीत, की कधी त्यांचा परिमळ कमी
होत नाही. अशा याच्या वाम्बळुरींच्या शब्दवाटिका आहेत. त्यांच्या
फुलांचा बहर सदा टवटवीत राहतो व त्यांचा दरवळ सदाकाळ पसरतच
राहतो. अशी ही वाग्वैजयंतीमाळा ज्ञानेश्वराने महाराष्ट्राच्या गळ्यांत
घातली आहे. ज्ञानेश्वर-महाराजांच्या अशा या अलौकिके ग्रंथाने आपल्या

१. प्रबंध हा अवधी । लागत खेळ सनाधी आणि । बाइकिलेवां
वाखाणी । व्यसन न लवी ॥ हे स्वानंद भोगाची सेल । भलेतेवासिचि
देईल । सर्वेद्रियें पोसवील । अवषां करवीं ॥ तैसें अध्यात्म शास्त्रों इये ।
एक अंतरंगचि अधिकारिये । येरि लोक वाक्चातुर्ये । होईल मुक्तिया ॥
१८।१७२८.

महाराष्ट्रावर आपला अंमल आज सहा-सातशे वर्षे अव्याहत चालविला आहे. ज्या जाधवांच्या राज्यलुखावाली हा ग्रंथ रचिला गेला, ते राज्य-च्छत्रहि ल्यास गेले, परंतु या ग्रंथाचे छत्र महाराष्ट्रावर अक्षय्य आहे !

असो. मूळ गीतेप्रमाणेच ज्ञानेश्वरीचे अठरा अध्याय आहेत; व या सर्वां मिळून सुमारे ९००० ओव्या आहेत. परंतु हल्ली प्रसिद्ध असलेल्या सर्व प्रती एकनाथांनी ज्ञानेश्वरीप्रती शुद्ध केल्यानंतरच्या असल्यामुळे ज्ञानेश्वरांनी मूळ लिहिलेल्या अस्सल ग्रंथाच्या ओव्या किती होत्या, हे आज नक्की कळण्यासारखे नाही. आजच्या सर्वात जुन्या अशा पोथीत ओवीसंख्या ८८९६ आहे. आज इतकी शतके जो हा ग्रंथ केवळ अद्वितीय होऊन राहिला आहे, व ज्याची छाया तेव्हांपासून आतांपर्यंतच्या महाराष्ट्रांतील सर्व मोठमोठाल्या ग्रंथकारांच्या विचारांवर व ग्रंथांवर स्पष्ट उमटलेली दिसते तो हा ज्ञानेश्वरी ग्रंथ ज्ञानेश्वरांनी शके १२१२-मध्ये म्हणजे आपल्या वयाच्या केवळ पंधराव्या वर्षी

१. ज्ञानेश्वराच्या परंपरेतील उद्बोधनायानें एका अभंगांत ज्ञानेश्वरचरित्र वर्णिलें आहे. तो अभंग असा : दुजा पयनाभ ज्ञानदेव मूर्ति । एक सहस्रवर्ति व्याणवीचे ॥ श्रावणचाष्टमी । कृष्णपक्ष बरा । नंदन वासरा । माजि जन्म ॥ निवृत्तीश्रद्धा तयावरी झाला । मार्गशीर्ष पूर्णा प्रमायेसी ॥ रवीशकशत एक तयावरी । शिखापट घरी । ज्ञाननाथ ॥ भानुघात भानु रवी ज्ञानेश्वरी । विकृत संवत्सरी ज्ञानरूप ॥ याच शकी रीपु म्हंसा बोलवीला । चालवी भितीला वसू माजी ॥ लोकोत्तरापूर्व चमत्कार केले । समाधी घांधीले योग-बळ ॥ कार्तिकाचो वद्य एकादशी पाहो ॥ सूर्य अष्टदाहो शकशत ॥ जगासी दुर्मुख म्हणोनी दुर्मुख । संवत्सर देख समाधीसि ॥ प्रतिष्ठान आपेगावी ज्याचा जन्म । समाधि जलंके उद्बोधांत ॥

ज्ञानेश्वरासंबंधें ऐतिहासिक कामदपत्रांत आलेला उल्लेख एका करीण्यांत आढळला तो असा:- यादौ पुरसिसीचा करिणा ऐसाजे-आमच्या बडलांनी पेंठणाहून पेऊन दोन्ही महालांचे बतन मेळविले तेव्हां शके बारासेवीसा पंचवीसाचा आमल होता. आळंदीस ज्ञानेश्वरांनी समाधि घेऊन नुकतीच येक दोन वर्षे जाली होती. आम्हा पूर्वी जोसपणाच्या तंट्याचे कागद बोही महालचे जोसी मोलक होते. इ. इ.

रचून पुरा केला, हे केवढे आश्चर्य !! महाराष्ट्रांतल्या या लहान मुलाने ही रचना केली, या गोष्टीचे कौतुक कोणत्या महाराष्ट्रियाला वाटणार नाही ? तसेंच, सात्त्विक अभिमानाने कोणता मराठा पुगणार नाही ? आणि ज्या महाराष्ट्रांत असा अवतार जन्मास आला त्याच महाराष्ट्रांत मी जन्म पावलों, ज्या भाषेत, हा ज्ञानेश्वर बोलला तीच माझी भाषा आणि मी ती बोलतो, अशा साभिमान कौतुकाने कोणता महाराष्ट्रदेह रोमांचित होणार नाही ? असा कोणता करंटा मराठा सांपडेल की, जो ही ज्ञानेश्वराने गौरविलेली मराठी भाषा टाकून दुसरी कोणतीही बोली सर्व हिंदुस्थानभर बोलली जावी, सर्व हिंदुस्थानाची एकभाषा व्हावी, असे क्षणभर तरी म्हणेल किंवा कोणी म्हटलेले मानील व साहील ? ईश्वरी शक्तीने मानवी देहांत शिरून कांहीं ग्रंथ असे निर्माण केले आहेत की, त्या एकेका ग्रंथाकरितांच ती भाषा अवश्य संबंध शिकावी आणि अशा ग्रंथांपैकीच ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ निःसंशय आहे.

हा सर्व ग्रंथ तर महाराष्ट्राला प्रिय आहेच, परंतु त्यांतहि यांतील नवव्या अध्यायावर महाराष्ट्र-विद्वानांची प्रीति अत्यंत जडलेली दिसते आणि तो तसाच उतरलाहि आहे. यांत प्रारंभीच जमलेल्या श्रोत्यांकडे घोरपणा देऊन आपणाकडे लघुत्व घेतले आहे व फार प्रेमाने, अत्यंत लोभाने श्रोत्यांना आळवीत त्यांना सावधान होण्यास विनंती केली आहे. हा प्रकार सर्व ग्रंथभर आहे पण या अध्यायांरंभी तो विशेष आहे. श्रोत्यांना म्हटले आहे, 'प्रभो, आपण महेशाच्या मूर्ती आहां. मी लहान अन्न बालक बालपणाने कांहीतरी चावटी करितों, ती मान्य करा. माझे गेंगाणे शब्द गोड मानून स्वीकारा आणि नेणते मूल बापाच्याच ताटांत रिधून बापासच जेववूं लागतें, तेव्हां त्यांतच कौतुक मानून बाप आपण होऊन संतोषाने तोंड पुढे करतो तसें तुम्ही माझ्या व्याख्यानाकडे लक्ष द्या !' कोण ही लीनता ! आणि ही कशाकरितां तर या मृत्युलोकीं धगाधगीत झगळांच्या अंधरूणावर निजून सुखनिद्रा घेऊं पाहणाऱ्या, विद्याचे कांदे वाटून त्यांचा रस पिऊन

त्यापासून अमृताप्रमाणें अमरत्व मिळवूं पाहणाऱ्या लोकांच्या कानांवर भक्तिरसाचा प्रवाह जावा, त्यांच्या मनाला शांतिमुखाचा लाभ घडावा, मनाची तगमग जरा थांबावी व अविनाशी पदाला जाण्याचा सोपा मार्ग त्यांना दाखवून द्यावा, येवढ्याचकरतां. जणों भक्तीचें सौभाग्य, स्फूर्तिचंद्राची पौर्णिमा किंवा ज्ञानगंगेच्या महापुराचा लोंढाच असा हा अध्याय वाचतांना व मनन करितांना अनेक साधु-पुरुषांना दिवसाच्या घटकांचें प्रमाणहि कमी होऊन गेलें आहे. कित्येकांनीं तर हाच अध्याय पुढें ठेवून त्यांतील विषयाच्या चिंतनांत मग्न असतां, त्यांतील अमृताच्या वर्षावांत न्हातांना शरीर आणि मन ओलें चिंब झालें असतां, जिकंत समाधि घेऊन हा मर्त्य देह टाकून दिला ! इतका हा नववा अध्याय महाराष्ट्रांतील साधु-पुरुषांच्या प्रेमाचा विषय होता व अजूनहि आहे. या नवव्याप्रमाणेंच अठराव्या अध्यायाचाहि पाक फार उजळ उतरला आहे. तो ज्ञानेश्वरीचाच काय, पण एकंदर महाराष्ट्र-वाङ्मयाचा कळस आहे, असे म्हणता येईल. या अध्यायाच्या शेवटीं म्हणजे 'ज्ञानेश्वरी'—ग्रंथाचे शेवटीं, हा आपला वाम्यज्ञ संपल्यावर अवभृथ स्नान करून त्या विश्वात्मक देवाजकळ 'पसायदान' मागितलें आहे.

यांत ज्ञानेश्वर महाराज मागतात :—

आतां विश्वात्मकें देवें । एणें वाग्यज्ञें तोषावें ।

तोसोनि मज देयावें । पसायदान हें ॥ १७७२ ॥

जें खळांची वांकुडें मोडे । तेमां सत्संगीं रति वाडे ।

भूतां परस्परें पडे । मंत्र जीवांचें ॥ ७३ ॥

दुरितांचें तिमिर जाऊ । विश्वा स्वधर्मसूर्यो पाहो ।

वांछिल तें तें लाहो । प्राणिजात ॥ ७४ ॥

वर्षतें सर्वमंगलीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदिली ।

अनुग्रह भूतलीं । भेटोतु भूतां ॥ ७५ ॥

चलां कल्पतरुचे आरव । चेतवा (?) ना) बितामणिचे गांव ।

बोलते पां अर्णव । पीपूळांचे ॥ ७६ ॥

चंद्रमे जे आलंछन । मार्तंड जे तपहीन ।

ते सर्वा ही सदा सज्जन । सोयरे होंतु ॥ ७७ ॥

किंबहुना सर्वसुखी । पूर्णा होउन तिहिं लोकि ।

भजिजो बादिपुरुषी । अर्चयित ॥ ७८ ॥

यानंतर श्रीरामचंद्रनृपाच्या छात्राखाली, महाराष्ट्रामध्ये गोदावरीनदीच्या दक्षिणतीरी, जगाचें जीवनसूत्र महालया जेथे अक्षय्य वास्तव्य करीत आहे, अशा पंचक्रोशी क्षेत्रामध्ये मी हा ग्रंथ केला—म्यां ज्ञानदेवें गीतादेवीला हें देशी भाषेचें लेणें चढविलें—असें म्हणून ग्रंथ पुरा केला आहे.

पुष्कळ प्रतींत अगदी शेवटीं “ शके बाराशें बारात्तें । तें ठीका केली ज्ञानेश्वरें । सच्चिदानंद नावा आदरें । लेखकू जाला ” ही ओवी मोठ्या आदरानें या ज्ञानदेवी ग्रंथाची प्रत लिहून झाल्यावर रचून घातली आहे. म्हणजे साधारणपणें प्रचारांत आढळणाऱ्या या पुष्कळशा प्रती ज्या एका मूळ पोथीवरून लिहिल्या गेल्या, ती मूळ प्रत सच्चिदानंद-नावानें उतरून ठेवली होती, असें दिसतें. या सच्चिदानंदनावाचे प्रतीखेरीज ज्यांत ही ओवी नाही, अशा इतर प्रतीवरून उतरलेल्याहि प्रती महाराष्ट्रांत ठिकाठिकाणी आढळतात. ज्ञानेश्वरीच्या सर्व प्रतींत रा. राजवाडे यांनी संपादिलेली प्रत फार जुनी आहे. पण हीहि खुद्द ज्ञानेश्वरांचे वेळची व ‘विवेकसिंधु’कार मुकुंदराजाची असेल, असें वाटत नाही. हीत तत्काळीन पद्धतीचीं रफारयुक्त अक्षरें द्वित्वयुक्त नाहींत, हीत पृष्ठमात्रा नाही व कांहीं ठिकाणी अपूर्ण म्हणजे नीट न उतरलेली अशी आहे. उदाहरणार्थ, दहाव्या अध्यायांत ‘मृत्युः सर्वहरश्चाहम्’ या श्लोकावरील टीकेंत ‘आतां स्त्रीगणाचा पैकीं । माशिया विभूति सात आणिकी । ते तो आर्द्रक कवतिकी’ असें म्हणून सात जणींचा उल्लेख केला आहे. पण राजवाडेप्रतीत पांचांचाच काय तो उल्लेख आहे. ‘वाचा’ आणि ‘स्मृति’ या दोहीसंबंधीचा उल्लेख ज्यांत आहे त्या ओव्या हीत नाहींत. अर्थात् नळलकाराच्या नजरचुकीनें त्या गळल्या आहेत, हें उघड आहे.

असो. या प्रतीशिवाय सोपानदेवाच्या मठांतील दसरांतला ज्ञानेश्वरीचा एक फक्त नववा अध्याय तेवढाच उपलब्ध आहे. या अध्यायांत पृष्ठमात्रा पुष्कळ ठिकाणी आहेत. पण यांतील अक्षरांचे वळण मात्र अगदी अलीकडले आहे. यांतील पाठ कुठ्यांच्या प्रतीशी बरेच जमतात. या नवव्या अध्यायाची प्रत कोणी लेखकाने, मूळ पृष्ठमात्रांनी विभूषित अशा एखाद्या फार जुन्या पोथीवरून पृष्ठमात्रा तशाच कायम ठेवून उतरून घेतली असावी.

ज्ञानदेवी किंवा ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ ज्ञानेश्वर-महाराजांना रचण्याचे प्रयोजन कां वाटले, त्या ग्रंथाच्या रचनेचा विचार त्यांच्या मनाच्या कोणत्या स्थितीत उद्भवला व तो ग्रंथ रचण्यांत त्यांचा साथ्य हेतु काय असावा, हे नीटसे कळत नाही. पण त्यांच्या एकंदर चरित्रावरून व त्यांच्यावर आलेल्या अनेक प्रसंगांवरून या सर्व्वींचा थोडासा तर्क बांधण्यास जागा होईल, असे वाटते. श्रीपाद स्वामीसारख्यांचा अनुग्रह त्यांच्या पित्याला असतांना ती सर्व्वमान्य परंपरा सोडून कानफाटे किंवा नाथपंथीयांचा अनुग्रह या भावंडांनी कां घेतला, त्या पंथांत ही भावंडे कां शिरली असावी, हा प्रश्न अनेक वेळां आपल्या मनापुढे उभा राहतो. श्रीपाद स्वामी कदाचित् पुढे भेटले नसतील, तरी यांच्या पित्यास-विठ्ठलपंतास-श्रीपाद स्वामींचा उपदेश होताच, व पुढे विठ्ठलपंतांपासून उपदेश-मंत्र यांना मिळू शकला असता. असे असतां असा मंत्रोपदेश यांनी कां घेतला नाही, याचे मोठे गूढ वाटते; व ते सोडविण्याकडे मन धाव घेऊं लागते.

सहज बोलतांना रुक्मिणीबाईने दिलेल्या अनुमोदनावरून घरांतून निघून जाऊन विठ्ठलपंताने श्रीपाद स्वामींपासून संन्यासदीक्षा घेतली, व पुढे त्याच स्वामींच्या आज्ञेवरून संन्यास सोडून तो पुन्हां संसारांत पडून रुक्मिणीबाईसह गृहस्थाश्रम पत्करून राहिला; आणि या स्थितीत त्याला संततिहि शाली, या गोष्टीचा विठ्ठलपंतावर आणि त्याच्या संततीवर फारच कल्पनातीत परिणाम झाला. आपण संन्यासाश्रमांतून

गृहस्थाश्रमांत पुन्हां आलों, ही गोष्ट विट्ठलपंताच्या मनाला सारखी डाचत राहिली; व त्याला आपले जीवन निष्फल वाटू लागले. पुढे तत्कालीन ब्राह्मणांनी त्या आश्रमांतराबद्दल प्रायश्चित्ताहि दिलें. परंतु या प्रायश्चित्ताने त्याच्या मनाचे नीटसे समाधान झालें नाहीं. आपण आतां पतित झालों, व या एकाच काय पण पुढे येणाऱ्या अनेक जन्मांतहि हें पातक आपल्याला चिकटून राहील, ही मनाची टोचणी त्याला दुःसह झाली. असमाधान, तळमळ, पश्चात्ताप या अग्नित्रयांच्या ज्वाळांनी तो होरपळून जाऊन त्यांचे चटके त्याला चैन पडू देतनासे झाले. पाठीवर मारिलेले फटके मनोनिग्रहाच्या बळावर मनुष्य सहन करूं शकेल, पण आपल्याच मनाने दिलेले मार सहन करणें अशक्य आहे. अशा त्या नित्य-मारापेक्षां मृत्यु सहस्रपट बरा, अशी स्थिति विट्ठलपंताची झाली. आणि मनाच्या या स्थितींत, आपल्या पातकांचे क्षालन फक्त गंगायमुना या नद्यांच्या संगमावर क्षेत्राच्या पुण्य ठिकाणी जाऊन तेथे त्या पवित्र जलौघांत आपल्या या नश्वर व पतित देहाचा त्याग केला असतां होईल, असें त्याला वाटून त्याने प्रयाग-क्षेत्री त्या पवित्र व पावन अशा गंगौघांत आपला देह सोडून देऊन जलसमाधि घेतली.

विट्ठलपंतानें अशा रितीनें देहत्याग केल्यानंतर तर त्याच्या चार मुलांना हें जग अरण्यवत् होऊन गेले. ब्राह्मणत्वापासून तर आपण पतित झालों, आपली मुंजच नाहीं, तेव्हां 'द्विज' हा शब्दहि आपल्यास पारखा झाला, ज्या मार्गानें देहाचें सार्थक करावयाचें तो मार्ग बंद झाला, व मोक्षसाधनाचा विचारहि दूर झाला, ही गोष्ट या चारी भावंडांच्या दृष्टीसमोर अधिक-अधिक स्पष्ट दिसूं लागली; व यांतून कांहींतरी मार्ग काढणें त्यांना अवश्य वाटू लागले. जेथे चातुर्वर्ण्याची कल्याणा दृढमूल आहे तो प्रांत-म्हणजे तो समाज व ते लोक-त्यांना वर्ज्य होऊन गेले.

१. 'सितासिते सरिते यत्र संगमे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति । यो वै तत्त्वं विमुञ्जन्ति धीराः । ते जनासो । सोऽमृतत्वं भजन्ते ॥

बृहज्जैद-परिशिष्ट.

मोक्षसाधनाची उत्कृष्ट जाणीव असून यांना तो गांठणें असाध्य झालें. त्या मोक्षप्राप्तीला अवश्य तें ज्ञान, ती भक्ति, तें वैराग्य हीं सर्व साधनें यांचे जवळ होती; पण गुल्मुखाचा, दीक्षामंत्राचा आधार मिळाल्या-
 शिवाय यांचा उपयोग होण्यासारखा नव्हता. तेव्हां हा आधार सांपडून
 आपणांस योग्य पाठिवा मिळवा यासाठी योग्य पुर्याची सेवा करून
 उपदेश देणें अवश्य झालें. निवृत्तिज्ञानेश्वरांच्या पूर्वी दोन पिढ्यांपर्यंत या
 पुर्यांचा नाथसंप्रदायांतील. पुर्याशी चांगला जेहसंबंध होता. या
 परिचयामुळे त्या पुर्यांकडे व त्यांच्या पंथाकडे या चार भावंडांचें मन
 साहजिकपणें वळले; आणि तो पंथ या भावंडांना सुगम व अनुसरणीय
 वाटला. मोक्षप्राप्तीची त्यांची कल्पना व त्यांचें मत यांच्या पूर्ण
 परिचयाचें होतें. शिवाय या नाथपंथांत चातुर्वर्ण्याची आडकाठी नसल्या-
 मुळे इतर ठिकाणीं येणारा अडथळा यांत आयताच दूर झालेला होता.
 याशिवाय आणखीहि अशा प्रायश्चित्तादिकांनीं फारतर निवृत्ति, ज्ञानदेव
 व सोपानदेव यांची इतर ठिकाणीं सोय लावून घेतां आली असती, पण
 त्यांची वहीण मुक्ताबाई हिची तर इतरत्र मुळीच सोय होण्याचा संभव
 नव्हता; व हिला कांहींतरी साधनमार्गाला लावून दिल्याशिवाय आपण
 आपली सोय लावणें हें या भावांच्या मनोवृत्तीला अशक्य होतें. तेव्हां
 ज्यांत आपल्याबरोबर हिलाहि घेतां येईल व हिच्याहि देहाचें सार्थक
 साधेल, असा हा नाथपंथच स्वीकारणें यांना अवश्य झालें. नाथपंथांत
 ही ब्रियांची सोय होण्यासारखी होतीच. तेव्हां मुक्ताबाईचेंहि मन तिकडे
 साहजिकच वळलें, आणि या भावंडांपैकीं सर्वांत वडील जो निवृत्तिनाथ
 त्यानें आपल्या घराण्याच्या परिचयाचा व आपल्या सर्वांच्या माहितीच्या
 नाथपंथी गैनीनाथाचा मंत्रोपदेश घेतला; व मग तोच उपदेश त्याच्या
 द्वारे इतर भावंडांसहि मिळाला. या स्थितींत ही उपदेशदीक्षा ज्ञानेश्वरां-
 ने घेतली हें खरें, पण यापूर्वीच मोक्षप्राप्तीची कल्पना व त्या कल्पनेच्या
 सिद्धीच्या साधनांची जाणीव ज्ञानेश्वराला पूर्णपणें होती. म्हणजे या
 बाबीची त्याचीं मते स्थिर होऊन बद्धमूल झालेलीं होती. हीं मते नाथ-

पंथांत पूर्णपणे सांपडण्यासारखी नव्हती. यामुळे या त्याच्या मतांची, व त्याच्या मनांत इतके दिवस ठाम होऊन राहिलेल्या सिद्धांतांची आणि नाथपंथांतल्या मतांची व सिद्धांतांची सांगड घालणे त्याला ओघानेच प्राप्त झाले. ज्ञानेश्वरांचे पूर्वशिक्षण व संस्कार शंकराचार्यांच्या मतांचे असल्यामुळे शंकराचार्यांचे सिद्धांत त्याला करतलामलकवत् होते. पण शंकराचार्यांच्या सुथीत बीशूद्रांस मोक्षाचा वाडा उघडा नव्हता; आणि कल्पित अविद्या घेऊन सजविलेल्या मायावादाने त्यांच्या सुथीत एक तऱ्हेचे औदासीन्य भरून नेराऱ्याची दगें सक्त्र पसरलेली होती. सर्व जगाला आनंदाचे आवारुं घाटूं पाहणाऱ्या ज्ञानेश्वराला या सुथीत अशेच्या किरणांचा प्रकाश पाडून त्यांत बीशूद्रादिकांना—म्हणजे चातुर्वर्ण्याचा भेदाभेद आढ न येऊं देतां सर्वानाच या प्रकाशांत मोक्षमार्ग स्पष्ट व सोपा करून दाखवावयाचा होता; व हा मोक्षाचा रस्ता चोखाळतांना चातुर्वर्ण्यविशिष्ट जो आपला समाज, त्याची जुनी घडी मोडून टाकून, त्यांतील चालत असलेली सर्व व्यवस्था मोडून चातुर्वर्ण्य झुगारून तो चोखाळवा, असा त्यांचा आशय मुळीच नव्हता. ती चाललेली वर्णव्यवस्था तशीच जोपासून सुरळीत चाद्र ठेवावी, समाज विस्वळित करूं नये, व नसती क्रांती होऊं देऊं नये, हें त्यांना वाटत असे. पण ही वर्णव्यवस्था मोक्षाच्या आड येऊं नये, देहसार्थकाच्या बाटाघाटीत तिचा ठाव पुसून जाऊन तिचे नुसते नांव निघण्यासहि वाव राहूं नये, इतकीच त्यांची इच्छा व आवड होती.

तुम्हां वर्ण विशेष बसे । आम्ही स्वधर्म विहिली असे ।

एयातें उपासा; मग आपसे । काम पुरती ॥

देखा स्वधर्मातें भजाल । तरी कामधेनू हा होईल ।

येन्हुनि प्रजा हाचि नाहिल । तुमते सदा ॥.....

जसे जलचरो जल सोडे । आणि तत्सणीं मरण घडे ।

हा स्वधर्म ही तेणें पाडे । विसंभो नये ॥.....

हे सकल लोक संस्था । रक्षणीय सर्वथा ।

साधनाच्या साधारण मुकाब्ले जनांना हा भेद कोणत्याहि प्रकारे आढळण्यासारखा नव्हता. कोणत्याहि साधनाने मोक्षसाधने प्राप्त झाले तरी त्यांची श्रुधा निवारण होऊन तृप्ति होण्यासारखी होती. पण ज्ञानेश्वरां-सारख्या कल्पनासुधीत वाचरणाच्या व उंच स्थानावरून निरीक्षण करणाऱ्या चाणाक्ष पुरखाळ इतका व असलाहि प्रपंच पसंत पडला नाही. यासाठी ज्या पांचरात-सिद्धांतावर रामानुजांच्या सिद्धान्तांची बैठक ठेविली आहे त्या पांचरात-सिद्धांताकडे ते वळले. पांचरातामध्यें निरनिराळ्या संहिता आहेत. या संहितांत 'सव्यूह' आणि 'निर्व्यूह' असे दोन प्रकार आहेत. सव्यूह हे 'वासुदेव', 'संकर्यण', 'प्रद्युम्न' व 'अनिरुद्ध' ही पौराणिक कथांतली नव्वे 'परमात्मा', 'जीव', 'मन' व 'अहंकार' या शब्दांचा अर्थ दाखवण्यासाठी अनुक्रमे योजून हे एकापासून दुसरा अशा रितीने निर्माण झाले, असे म्हणतात; व 'निर्व्यूह' हे, हे सर्व एकाचेच पर्यायप्रकार आहेत, असे म्हणतात. दूध, दही, लोणी, तूप हे पदार्थ दुधापासून दही, दद्यापासून लोणी व लोण्यापासून तूप अशा परंपरेने सिद्ध झाले, असे सव्यूह म्हणतात; व दही, लोणी, तूप हे दुधाचेच पर्यायप्रकार होत, असे निर्व्यूह सांगतात. दुधापेक्षा पाण्याच्या उदाहरणाने समजूत नीट पटेल. बर्फ, पाणी, वाफ व दग ही परंपरा बर्फापासून पाणी होतें, व पाण्याची वाफ होते, व वाफेचे दग बनतात, हें सव्यूहांचें म्हणणें आणि बर्फ, पाणी, वाफ व दग ही सर्व एकाच होत, ही पाण्याची निरनिराळीं रूपे जाणावी, असे निर्व्यूहांचें म्हणणें. याहिपेक्षा एका आणखी निराळ्या दृष्टीताने हें सांगावयाचें तर असे म्हणूं की, उष्णता, उजेड, वीज आणि लोहचुंबकत्व ही सर्व एकाच शक्तीचीं रूपे आहेत, असे निर्व्यूहांचें सांगणें; आणि उष्णतेपासून उजेडाची उत्पत्ति हें सव्यूहांचें म्हणणें. यांपैकी एक दुसऱ्या-पासून झालें, असे म्हणणारापेक्षा एक दुसऱ्याचें पर्यायरूप असे म्हणणारे ज्ञानेश्वराला जास्त पसंत वाटले; व त्यांचें म्हणणें त्यानें ग्राह्य केले. पहिल्यांना म्हणजे सव्यूहांना जुन्या श्रुतिस्मृतीचा आधार नव्हता;

उलट विरोध होता. आणि दुसऱ्यांना श्रुतिस्मृतींचा विरोध नसून एक प्रकाराने पाठिंबाच होता. आणि ज्ञानेश्वरांचे पाहणे असे होते की, होतां होईतो, शक्य ते यत्न करून विरोधाच्या मानगडीत न पडतां, जे आपणास मिळत असेल तितक्याचाच अंगीकार करून आपला रस्ता सुधारावा. असे केल्याने भांडण टाकून आपले मकाण सुलभपणाने गांठतां येत. आणि हे असे करीत करीत त्याने चातुर्वर्ण्याला आड येऊं न देतां, ते संभाळून मोक्षाची पायरी गांठण्याचा सर्वांना सोयीचा आणि सुलभ असा मार्ग दाखवून दिला. या कारणामुळेच पांचरातांच्या 'सव्यूह' आणि 'निर्व्यूह' या दोन पंथांपैकीं अथवा मार्गांपैकीं दुसरा म्हणजे "निर्व्यूह" हा मार्ग ज्ञानेश्वराला जास्त पसंत पडला व पटला; आणि मग तो त्याने स्वीकारिला. या पांचरात-सिद्धांतांमध्ये दुसरी एक सोय अशी झाली कीं, रामानुजांच्या मतांत जी चातुर्वर्ण्याची थोडीशी छायी दिसत होती ती या पांचरातांत प्रायः पुष्कळशी नाहीशी झाली व त्या चातुर्वर्ण्यभेदाची जर कांही थोडीशी छटा एकंदर पांचरातांत अंधुक-अंधुक दिसत असली तर या पांचरात-सिद्धांतांच्या अलवार-साधूंनीं केलेल्या विवरणांत व प्रतिपादनांत तर या छटेचा मागमूसहि नव्हता. या सारीं पांचरात-सिद्धांतांचे अलवार-साधूंचे व्याख्यान ज्ञानेश्वराला आणखी विशेषपणाने आवडले व तेच त्याने आपल्या कार्याकरितां उचलिले. या अलवारसाधूंच्या व्याख्यानाला आणि मताला काश्मिरी शैव-पर्यायांचा दुजोरा होता. तो तसा असल्यामुळे काश्मिरी शैव सिद्धांत यांना आधिक्याने प्राधान्य झाले; त्या सिद्धांतांचा पाठिंबा त्यांनीं आपल्या प्रतिपादनास घेतला, व असे करून कोणालाहि असमाधानाला कोणतेहि कारण न ठेवतां, डोळ्यांना परतच दाखवीत, मनाला सुखाचा सोहळा करीत, सर्व विश्वाला महाबोधाचा जेथे सुकाल आहे अशा ठिकाणीं त्याने नेऊन सोडले; आणि तेथे त्यांच्यावर नवरसांचा वर्षाव करीत आत्मसुखांत

१. वेदु संपन्न होये ठाई । परी कृपणु बान नाही । जे कांति लागला

[पान १५२ पहा.]

विरुडलेयां जोन्हुला । कणिसांचां निर्वाला ।
 वेचला कीं आगला । दीसतसे ॥
 म्हणोनि जग परीतें । सारुनि पाहिजे मातें ।
 तैसा नव्हे उखितें । आषवें चि मीं ॥
 हा तूं साचोकारा । निश्चयाचा खरा ।
 गांठि बांध पां बीरा । जीवाचिये ॥
 आतां मियां मज दाविलां । शरीरीं वेगलालां ।
 गुणीं मीं चि बांधिला । ऐसा आषवें ॥ (अ. १४, ओ. १२२-१२८)
 म्हणोनी विश्वपण जावें । मग मातें घेयावें ।
 तैसा नव्हे आषवें । सकट चि मी ॥
 ऐसेनि मातें जाणिजे । तें जाणिवनक्ति म्हणिजे ।
 एष भेदू कांही देखिजे । व्यभिचार तो ॥
 येया कारणें भेदातें । सांडूनि अवडें चित्तें ।
 आपणेयां सकट मातें । जाणावें गा ॥
 पार्या सोनेयां टीक । सोतां चि लागली देख ।
 तैसें आपणें जाणिक । मानावें गा ॥
 तेजाचा तेजोनि निगाला । परि तेजीं असे लागला ।
 तेया रस्मी ऐसा मला । बोधु होआवा ॥ (अ. १४, ओ. ३७७-३८१)

इत्यादि ओव्या डोळ्यांपुढें घेतल्या व नीट न्याहळल्या तर त्यांत एक खळबळटाचा ध्वनि निघतो. आणि हा ध्वनि जेथें उत्पन्न झाला तें हृदय पाहून आणखी कांही निराळें बोलूं इच्छीत आहे, असा संशय पुन्हा-पुन्हा येतो. हा संशय खरा आहे; व या ठिकाणीच पुढल्या 'अमृतानुभव' ग्रंथाचें बीजारोपण आहे.

हा पुढला ग्रंथ म्हणे 'अमृतानुभव'. हा ग्रंथ म्हणजे एक शुद्ध रसायन आहे. यांत शर्करा नाही आणि यास अनुपान नाही. येथें आपलें काय मत आहे हें स्वच्छपणें, थोडक्यांत मांडिलें आहे. हा ज्ञानेश्वरी-सिद्धांत-रसायनाचा शुद्ध व निर्मळ मेळा आहे. आणि इतर निर्मळ व शुद्ध अर्काग्रमाणें हा जिमेला गोड लागत नाही; पण गुणाळा मात्र तो उत्तमोत्तम

आहे. मात्र तो खातां आणि पचवितां आला पाहिजे. अमृतानुभव ज्ञानेश्वरीहून श्रेष्ठ असतां तो लोकप्रिय कां झाला नाही, ज्ञानेश्वरीप्रमाणें त्याची पारायणें नित्य कां होत नाहींत, असा प्रश्न वारंवार येतो. असें होण्याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, तो ग्रंथ फार कठीण आहे. त्यांत फक्त सिद्धांत, अपवाद व प्रत्यपवाद यांची सोपानपरंपरा रचिली असल्यामुळे विशेष विद्वान् व बुद्धिमान् पंडितांशिवाय या ग्रंथाच्या वाटेस कोणी जात नाही. यांत मोठमोठ्या गहन सिद्धांतांशीं झटापट घेतली असल्यामुळे त्या पाचपेचांचें मर्म जाणण्याची ताकद अंगांत असल्याशिवाय या ग्रंथाचे भानगडीत पडणें दुरापास्त आहे. शिवाय भाषेच्या दृष्टीनेंहि ज्ञानेश्वरीतली मौज यांत नाही. पहिल्याच प्रकरणांतल्या शिवशक्तीची अभिन्नता ज्यांत वर्णन केली आहे, अशासारख्या बहारीच्या ओव्या मधून-मधून आहेत; पण एकंदरीने ज्ञानेश्वरीतला भाषेचा, वर्णनाचा व उठावाचा याट यांत नाही.

या ग्रंथाचें प्रल्हाद बडवे वगैरिंनीं संस्कृतांत भाषांतर केलें असून याजवर शिवकल्याण, निरंजन, रघुनाथ, वीरेश्वर, हंसस्वामी वगैरे पंडितांनीं मराठीत टीका केल्या आहेत. यावर एकनाथाचीहि एक टीका असावी, असें म्हणण्यास आधार आहे. शिवाय सहजानंदाची यावर 'सहजानंदी' नांवाची एक संस्कृत टीका आहे.

या दोन मुख्य ग्रंथांशिवाय 'भक्तराज', 'स्वात्मानुभव' हेहि ग्रंथ ज्ञानेश्वर-महाराजचे प्रसिद्ध आहेत. यांखेरीज 'चांगदेवपासण्डी', 'सच्चिदानंद-लखोटा', 'कल्याणपत्रिका', 'नमन', 'पंचीकरण', 'महावाक्य', 'हरिपाठ', 'शुकाष्टकटीका', 'गायत्रीरहस्य', 'अन्वयव्यतिरेक' वगैरे आणखीहि प्रकरणें ज्ञानेश्वरांचीं म्हणून समजलीं जातात; शिवाय यांची पदे व अभंगहि

[पान १५५ पहा.]

१. 'योगवासिष्ठ' हाहि ग्रंथ फार दिवस ज्ञानेश्वरांचाच समजला जात असे; पण हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरांचा नसून एका महानुभावपंथी ग्रंथकाराचा आहे.
२. यापैकी अनेक प्रकरणांचे खेबटी त्यांचा समाप्तिकाल शके १२१२

प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानेश्वरमहाराजांप्रमाणेच त्यांची इतर भावंडेहि फार विद्वान् व विरक्त अशी होती. या सर्वांनी मराठीत ग्रंथरचना केली आहे. या सर्व भावंडांत निवृत्तिनाथ हे वडील. हे ज्ञानेश्वराचे प्रत्यक्ष गुरु. यांचा 'हरिपाठ' प्रसिद्ध आहे. यांनी 'निवृत्तिसार' नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला असावा, असा समज आहे. याचा उल्लेख नामदेवांनी "निवृत्तिनाथांनी ग्रंथ केला 'सार'। ठेविला समोर। विठ्ठलाच्या॥" असा केलेला आढळतो. 'निवृत्तिदेवी' अथवा 'निवृत्तेश्वरी' या नांवाच्या जुन्या पोथ्या उपलब्ध व उल्लिखित आहेत. ज्ञानेश्वराहून सोपानदेव हे लहान. यांनीहि 'पंचीकरण', 'हरिपाठ', 'नमन' वगैरे प्रकरणे लिहिली असून शिवाययांनी 'सोपानदेवी' या नांवाची गतिवर एक समल्लोकी ओवीवद्ध टीका लिहिली आहे.

यांची वहीण मुक्ताबाई ही या सर्वांत धाकटी. हीहि आपल्या भावांप्रमाणेच विद्वान् असून त्यांच्याचप्रमाणे विरक्त वृत्तीने राही. हिने आजन्म कौमार्यव्रत पाळले होते. मरणसमयी ही सोळा वर्षांची होती. हिचे अभंग, पदे, 'कल्याणपत्रिका' व 'हरिपाठ' अशी रचना प्रसिद्ध आहे. ही सर्वच रचना गोड आहे; व स्त्रियांच्या कोमलपणाची छटा तीत पसरली आहे. सूर्योदयापूर्वी पक्षी किलविल करूं लागले म्हणजे जो आनंद होतो तोच हिचे अभंग वाचतांना होतो. हिचे 'ताटीचे अभंग' तर विशेषच गोड आहेत. एक दिवस ज्ञानेश्वरांस पाहून कोणी टवाळानें या सन्याशाच्या

[पान १५४-वरून.]

हाच दिलेला आढळतो. ही बाब बरा विशेष आहे.

स्वात्मानुभव :- शके वारासो वारा। तें ग्रंथ केला उभारा। परिसावया चतुरा।
म्हणे निवृत्तिदास ॥

भक्तराज :- शके वारासो वारोत्तरी। अलकापुरी दिव्य नगरी। इंद्रायणीच्या
तिरी। ग्रंथ समाप्ती पावला ॥ (समाधिस्त योगिदा-अन्यपाठ)।

शुक्लाष्टकावरील टीकेच्या शेवटी समाप्तिकाल १२१६ दिला आहे :-

शके वारासो गोळोत्तरी। (परा?) जय नाम संवत्सरी। कातिकशुद्ध
द्वितीया इंद्रायणी तीरी। ग्रंथ निर्धारो संपला ॥

पोराचें दर्शन घडलें, हा आपणास मोठा अपशकुन झाला, असें म्हटल्यावरून, ज्ञानेश्वर आपल्या मनांत फार खिन्न होऊन खोलींत जाऊन बसले; व खोलीची ताटी किंवा दार उघडून मुक्ताबाईस आंत घेत ना. या वेळीं ताटी उघडून आपणास आंत घेण्याविषयीं मुक्ताबाईनें विनवणी केली. हेच अमंग हल्ली 'ताटीचे अमंग' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. नमुन्यासाठीं त्यांतील कांहीं ओळी पुढे देतोः—

मजबरो दया करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ।
 संत जेणें व्हावें । जगबोलणें सोसावें ॥
 तरी व जागीं घोरपण । जया नाहीं अभिमान ।
 घोरपण जेवें बसे । तेवें भूतदया असे ॥
 रागें भरावें कवणाशी । आपण ब्रह्म सर्व देशी ।
 ऐसी समवृष्टी करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥
 योगी पावन मनाचा । साहे अपराध जनाचा ।
 विश्व झालिया बन्ही । संतमुखें व्हावें पाणी ॥
 शब्दशस्त्रें झाले क्लेश । संती मानावा उपदेश ।
 विश्व परब्रह्म दोरा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥
 लडिवाळ मुक्ताबाई । बीज मुद्दल ठायीं ठायीं ।
 तुम्ही तरोत विश्व तारा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥

मुक्ताबाईचे हे अमंग पाहिले म्हणजे मन अगदीं थक होऊन जातें. एवढीशी चवदापंधरा वर्षांच्या आंतली पोर, हिनें ही रचना केली कशी, आा वयांत पोरीचा अल्हडपणादेखील पुरा जात नाही, त्या वयांत हिला जगाचा वीट येण्यापुरतें ज्ञान प्राप्त झालें कसे, व हिच्या ठायीं अशी दांडगी भक्ति व इतकी धगधगीत विरक्ति आली कोठून, याचें राहून-राहून आश्चर्य वाटतें !

निवृत्ति, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव आणि मुक्ताबाई ही चारी भावंडे आपे-गांवास जन्मली. अगदीं लहान असतांच यांचीं आईबापें यांस तेथेंच ठाकून दूरदेशी निघून गेली. तेव्हां ही पोरकी पोरें, यांस संमाळणार कोण ?

आणि तशांत ही संन्याशाचीं मुलें ! यामुलें तर ही अगदींच उघडी पडली. तेव्हां बडिलानें चार घरे भिक्षा मागून आणावी व तींवर सर्वांनीं दिवस काढावा, असा क्रम चालला. पुढें हीं भावंडे तेथून निघून श्रीक्षेत्र पैठण येथें आली. पैठणास आल्यापासून यांच्यासंबंधी लोकांच्या मतांत बदल पडूं लागला. येथेंच यांच्या दिव्य ज्ञानाचा व अलोट तेजाचा प्रकाश फाकण्यास सुरुवात झाली. भक्तिमार्ग हा श्रेष्ठ आहे, सर्व जीवांचा आत्मा येथून-तेथून एकच आहे, सर्वांनीं एकमेकांतला भेदभाव व मत्सर सोडून देऊन अनन्यभावेन त्या विश्वपित्यास शरण गेलें पाहिजे, असा उपदेश हीं भावंडे लहानापासून थोरापर्यंत सर्वास एकसारखा करूं लागली; आणि त्यांनीं पुढें नेवाशास येऊन एक नवा मार्ग चोखाळून नव्या पंथाची उभारणी केली; आणि तेथेंच नवीन उपदेशानुसार नवीन व तेजःपूर्ण अशा ग्रंथांची रचनाहि केली. स्वतः चारी भावंडांचें उत्कृष्ट आचरण व उदाहरण आणि त्यांनीं केलेल्या ग्रंथरचनेचा उद्योग या सर्व गोष्टीमुलें यांस असंख्य चाहते व अनुयायीहि मिळाले. त्या काळच्या विद्वलभक्तमंडळांत यांस अग्रेसरत्व प्राप्त झालें व एका दृष्टीनें त्यांच्या अवताराचें कार्य पुष्कळ अंशांनीं तडीस गेल्यासारखें दिसूं लागलें. 'ज्ञानेश्वरी' आणि 'अमृतानुभव' यांसारख्या भव्य ग्रंथांची उभारणी केल्यावर ज्ञानेश्वर आपला ज्येष्ठ बंधु व गुरु जो निवृत्तिनाथ त्यासह इतर भक्त-मंडळास बरोबर घेऊन तीर्थयात्रेस निघाला. संतमंडळींचे संगतीत ह्या भावंडांनीं अनेक तीर्थांच्या यात्रा केल्या.

टाळ मूदंग विणे मुस्वर । नावें दुमदुमलें बंबर ।

त्यांत ही टाळियांचा गजर । अपरंपार बोडवला ॥

अशा थाटानें कीर्तन करीत हे अनेक ठिकाणीं गेले. ही तीर्थयात्रा करीत असतां या मंडळींनीं महाराष्ट्रांतल्या गांवोगांवी व दारोदारी आपल्या नवीन पंथाच्या वेळाचे रोपे लाविले; व यांनीं या वेळीं लावलेल्या त्या लहान पण जोमदार अशा रोपांचे ताणें लवकरच सर्वभर पसरून त्यांचे वेळ गगनावर गेले; आणि सर्वभर या वेळांना कळ्यांचे अतिभार येऊन

ही फुल्ले लोक वेचूं लागले. 'अवघाचि संसार सुखाचा करीन। आनंदें मरीन। तिन्ही लोक' ही प्रतिज्ञा अशा या तीर्थयात्रांनी त्यांनी खरी केली, या तीर्थयात्रेचें वर्णन नामदेवांनी फार प्रेमळ अभंगांत गाडलेलें आहे.

तीर्थयात्रा आठोपून ज्ञानेश्वरमहाराज शके १२१८-च्या कार्तिक-मासी श्रीक्षेत्र पंढरपूर येथें आले; आणि याच वेळी 'जगीं मान्यता वाढून उपाधि होते व ईश्वराराधनेंत व्यत्यय येतो' याफरिर्ता एकांतसुखाचा लाभ घेण्यासाठी जिवंतसमाधि घेण्याचा त्यांनी निश्चय केला. कार्तिकीच्या वारीसाठी संतमंडळ जमले होतें, त्यास ज्ञानोबांचा हा विचार ऐकून फार वाईट वाटलें; व ही मंडळी त्यांच्या बरोबर आळंदीस गेली. आळंदीस आल्यावर वधपक्षांत एकादशीस हरिजागार होऊन द्वादशीस बुधवारी पारणें झालें. दुसरे दिवशीं म्हणजे गुलवारी त्रयोदशीस दुपारी गांवाजवळ इंद्रायणी नदीचे कांठी श्रीसिद्धेश्वराच्या देवळाच्या डाव्या बाजूस अजान-वृक्षाखाली एक समाधिस्थान तयार करविलें होतें. त्यांत श्रीज्ञानेश्वर-महाराज समाधि घेण्यास बसले. समाधीची जागा नामदेवाच्या मुलांनी झाडून स्वच्छ केली व संतांनी ज्ञानेश्वर-महाराजांच्या कपाळीं गंध लावून गळ्यांत माळा घातल्यावर तुळशीवेल हांतरून त्यावर मांडलेल्या दर्भासनावर सर्वांना नमन करून ज्ञानदेव समाधीस बसले व मा निवृत्तिनाथांनी समाधिस्थानाच्या बाहेर येऊन समाधीशी शिळा घातली. संतांनी हरिनामाच्या गजरानें व टाळमृदंगांच्या आवाजाने दशदिशा दणाणून टाकिल्या ! ही गोष्ट शके १२१८ दुर्मुखनाम संवत्सरी कार्तिक वध त्रयोदशीस गुलवारी दुपारी घडली. ज्ञानेश्वरांच्या नंतर त्यांचीं इतर भावंडे या लोकीं फार दिवस राहिलीं नाहींत. मार्गशीर्ष वध त्रयोदशीस सोपानदेव हे सासवड मुक्कामी समाधिस्य झाले. दोन भाऊ गेल्यानंतर आपली जन्मभूमि व आपले पणजे त्र्यंबकपंत यांची समाधि डोळांभर पहावी म्हणून निवृत्तिनाथ आणि मुक्ताबाई आपेगांवास गेली. ती लहान-पणची जागा पाहून "तात आणि माता गेलीसे येथूनि। तेव्हां आम्ही लहान पांडुरंगा" अशी आठवण होऊन त्यांस उमाळा आला; आणि

लहानपणी निवृत्ति व ज्ञानेश्वर कोरान्नाची भिक्षा मागण्यास जात तेव्हा 'सांभाळी सोपान मज लागी' अशा वाळपणाच्या एक-एक आठवणी मुक्ताबाईस होऊन ती खिन्न आणि उदास झाली. तिने 'त्यागिले आहार अन्नपाणी सकळी' आणि पुढे घोडेच दिवसांनी म्हणजे वैशाख वद्य द्वादशीस शके १२१९ - त ती परलोकवासी झाली. हिची समाधि एदलावादेजवळ माणगांव येथे आहे. भक्तमंडळ म्हणते की, मुक्ताबाई आकाशांत विजेचा प्रचंड गडगडाट झाला त्यासरशी सहजस्वरूपी मिळून गेली. अर्थात् तिचा देह विजेच्या लोळासरसा नाहीसा झाला.

आपली सर्व भावंडे आपल्यादेखत गेल्यामुळे औदासीन्य उत्पन्न होऊन " ज्येष्ठाच्या हि आधीं कनिष्ठानें जाणें । केले नारायणें उफराटें ॥ उफराटें फार वाटे माझे मनीं । वळचणीचें पाणि आढ्या गेलें ॥ " असे निवृत्तिनाथांस वाटले व त्यांनीं हि सुमारे एक महिना उलटला नाही तोंच ज्येष्ठ वद्य द्वादशीस त्र्यंबकेवरी देह ठेविला.

निवृत्तिनाथ हे आपल्या वयाच्या २६-व्या वर्षी समाधिस्थ झाले. ज्ञानदेवांनीं तर २२-व्याच वर्षी हें जग सोडलें; आणि सोपानदेव व मुक्ताबाई ह्यांनी अनुक्रमे २०-व्या व १८-व्याच वर्षी इहलोक सोडला. तेव्हा या चार भावंडांनीं आपल्या अल्पायुष्यांत जीं कृत्यें केलीं त्याबद्दल कोणालाहि अभिमान वाटे. या चारी भावंडांचे आपल्या भाषेवर अनंत उपकार आहेत. त्यांनीं हिचें स्वरूप जगास प्रकट केले. त्यांनींच या महाराष्ट्र-भाषेच्या पेटेंत ब्रह्मविद्येचा सुकाल करून नवरसांचे समुद्र निर्माण केले आणि त्यांनींच आपल्या कौशल्यानें हिच्याकडून संस्कृतालाहि जिकून प्रत्यक्ष साहित्यशालाकरवीं हिला अलंकाराचें लेणें लेवविले. ज्या मातेच्या पोटी असली चार भावंडे जन्मास आलीं ती माता खरोखरीच मोठी भाग्याची असली पाहिजे. आणि ज्या काळांत हीं भावंडे उदयास आलीं व ज्यांना ज्यांना त्यांच्या प्रत्यक्ष दर्शनाचा लाभ घडला तो काळ त. ते महापुत्र धन्य धन्य मानिले पाहिजेत ! आधींच ब्राह्मणाचें कूळ आणि त्यांत विठ्ठलपंतासारखा वृत्तिकार, प्रेमळ व हरिभक्त पिता. यामुळे

हीं मुलें जात्याच हुशार व विद्वान् निपजली आणि त्यांच्यावर आलेल्या संकटांमुळे खचून न जातां तीं अशीत तावलेल्या सुवर्णाप्रमाणें अधिकाधिक तेजास चढत गेलीं, हें या देशाचें केवढे भाग्य ! !

(१) विसोबा खेचर म्हणतात:—

अलंकापुरीं राहिली । श्रीगुरु ज्ञानाई माउली ॥
 इंद्रायणी तीर । नांदे दैवत सिद्धेश्वर ॥
 शके वाराशें अठरा । दुर्मुखनाम संवत्सरा ॥
 गुरुवासर कार्तिकमासी । कृष्णपक्ष त्रयोदशी ॥
 भाष्यान्ही दिनकर । राहें क्षणमात्र स्थिर ॥
 खेचर वंदी ज्ञानेश्वर । जोडोनिया दोन्ही कर ॥

(२) नामदेवराय म्हणतात:-

धन्य अलंकापूर इंद्रायणीतीर । देव सिद्धेश्वर नांदे तेथें ॥
 पुण्यक्षेत्र ऐसे पाहणीया आधीं । कृष्णा कार्तिकमास त्रयोदशी ॥
 देव गुरुवार दुर्मुख संवत्सर । करिती सुरवर कुसुमवृष्टी ॥
 नामा म्हणे ज्ञानराज ब्रह्म पूर्ण । समाधि निधान संजीवनी ॥

(३) जनाबाई म्हणतात:-

धन्य सर्व काळ धन्य तो सुदिन । धन्य हा निधान ज्ञानदेव ॥
 वाराशतें अठरा दुर्मुख संवत्सर । तिथी गुरुवासर त्रयोदशी ॥
 शरदृतु कृष्ण पक्ष कार्तिक मास । बैसे समाधीस ज्ञानराजा ॥
 नामयाची बनी लागते चरणीं । ज्ञानेश्वरा ध्यानीं जपतसे ॥

(४) चोखामेळ म्हणतात :-

ज्ञानेश्वर नामें घरिला अवतार । क्षेत्र अलंकापूर इंद्रायणी ॥
 अद्वैतज्ञानाची कव्णी उजरी । टीका ज्ञानेश्वरी ग्रंथ केला ।
 अमृत अनुभवी गुरुगम्य ज्ञान । दाउनीया जन उढरीलें ॥
 वाराशतें अठरा शक शालिवाहन । दुर्मुख अभिधान संवत्सर ॥
 कृष्ण त्रयोदशी कार्तिक मास । बैसे समाधीस ज्ञानदेव ॥
 जातिहीन चोखा दिनवी जोडुनि कर । समाधि निर्धार संजीवनी ॥

नामदेव

ज्ञानेश्वरादि चार भावंडांवरोवर जो भजन करीत आणि नव्या मार्गाचा उपदेश करीत फार हिडला, तो नामदेव कवि जातीने शिपा होता. ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीच्या पिढ्यांची, तसेच त्यांच्या समाधीसंबंधाची जी काही थोडीफार त्रोटक माहिती आपणांस मिळते तिजवढल आपण याचेच ऋणी आहो. याने रचिलेली 'ज्ञानदेवाची 'आदि' तीर्थावळी' तसेच 'ज्ञानेश्वर-महाराजांची समाधि' ही प्रकरणे वाचतांना तितकी जुनी अशी कानाला लागत नाहीत. ही प्रकरणे अभंगात्मक असल्यामुळे व ती वारंवार तोंडाने म्हटली जाऊन एका पिढीने दुसऱ्या पिढीच्या स्वाधीन केल्यामुळे यांतील बहुतेक शब्द पालटले गेले आहेत. तुकाराम, रामदास, महीपती, श्रीधर वगैरेची अस्सल किंवा अगदी अवळजवळ अस्सल अशी संहिता आज आपल्याला उपलब्ध आहे. ती व हल्ली प्रचारांत असलेली त्यांची रचना पाहिली असता त्यांत किती फेरपालट झाला आहे, हे ध्यानांत घेईल आणि हे असे ध्यानांत आणिले म्हणजे याच्या पूर्वी अनेक शतके होऊन गेलेल्या लेखकांच्या तोंडानेच पाठ म्हणण्यासारख्या वर उल्लेखिलेल्या लहान-सहान प्रकरणांत इतका फेर-पालट होऊन मूळरूप असे साफ कां पालटले, याचा स्पष्ट उलगडा होतो. असा बदल झाला असताहि आज सहासातशे वर्षांनंतरदेखाळ नामदेवाच्या अभंगांत 'वेळइतु', 'अनारिसा', 'केउता', 'दारवंडा', 'साउमा', 'नाथिले', 'पडिवाडे', 'वोरसु' हे व असले जुने शब्द आढळतात, ही या रचनेच्या पुराणत्वाची विनचूक खूण आहे. याशिवाय दुसरी सहज मनांत येणारी गोष्ट अशी की, ज्ञानेश्वरानंतर पांच-दहा वर्षांतच एक मोठे अराजक झाले. सर्व महाराष्ट्र पायापासून हादरून टाकणारी राज्यक्रांति झाली. त्या वेळच्या सर्वसत्तावीर तत्त्वकर्त्यांच्या नुसत्या नांवापलीकडे काहीएक माहिती राहिली नाही. अशा वेडामोडीत

ज्ञानेश्वराची व त्याच्या पूर्वजांची नवीन संशोधनाने व पुराव्याने खरी खरी ठरणारी माहिती त्या वेळी प्रत्यक्ष पाहून लिहून ठेवणाऱ्या इसमाशिवाय दुसऱ्या कोणाला असणार ! ही ज्ञानेश्वराची व तत्कालीन इतर कवींची माहिती दुसऱ्या कोणी तरी लिहून नामदेवाच्या तोंडीं घातली असावी, असें मनांत आणिले तरी तें क्षणभरहि टिकत नाही; कारण या अलौकिक पुण्यासंबंधी ज्याला यत्किंचित् तरी माहिती आहे तो ती स्वतःचेच नांवाने लिहील व प्रसिद्ध करील. यांत दुसऱ्याचे नांव काय म्हणून कोणी घालील ! आणि घालणेंच, तर वेळेस सच्चिदानंदबाबांचे घालील, गैहिनीचे घालील, निवृत्तीचे घालील. नामदेवाचे कोणी खोटें नांव बळेच घालील, हें केवळ अशक्य आहे.

याशिवाय आणखी एक वाव मनांत येते ती अशी की, ज्ञानेश्वरानंतर लौकरच त्याच्या ग्रंथाचा छेप झाला होता. एकनाथासारख्यालाहि त्याचा तो अद्वितीय ग्रंथ मिळविण्याला फार खटपट करावी लागली. अशा स्थितीत ज्ञानेश्वराच्या कल्पना नामदेव बरोबर उचलतो व आपल्या कवित्वाच्या ओघांत त्या सहज बोटून जातो, हें नित्य-परिचयाशिवाय असंभवनीय दिसतें. ज्ञानेश्वर आपल्या दोन्ही - किवहुना अमंगांशिवाय इतर कोणत्याहि—ग्रंथांत विठ्ठलाचे नांवहि काढित नाही. याचे उघड कारण असें आहे की, अमुक एका दैवताची स्तुति करावी किंवा करवावी, हा ज्ञानेश्वराचा उद्देश नसून आपल्या पूर्वीच्या मार्गदर्शकांनीं मोक्षसाधनाचा जो मार्ग आंखून दिला, त्यापेक्षां नवा व सोपा मार्ग जनतेला दाखवून द्यावा, यांतच ज्ञानेश्वराच्या अवतारकृत्याचे इंगित आहे. बुद्ध, जैन, महानुभाव वर्गेंनी चातुर्वर्ण्य-व्यवस्थेला जो धक्का देण्याचा यत्न केला होता व तत्कालीन हिंदुसमाजांत एका तऱ्हेची असंतुष्टता शिरून जो एक विस्कळितपणा येऊं पाहत होता, तो नाहीसा करून चातुर्वर्ण्याचा भेदभाव, मानवदेहाचे अंतिमसाथ्य जें मोक्षसाधन तें साधण्यांत शंकराचार्य, रामानुज वर्गरे महत्त्वाच्या निरूपणांत जो थोडासा भासत होता, तो साफ नाहीसा करून लवमात्र आढ येत नाही, हें सांगण्यांत

ज्ञानेश्वराच्या मोटेपणाचें बीज आहे. ज्ञानेश्वरानें जें हें बीज पेरलें व ज्याची नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, महीपती, हैबतराव, विष्णुबुवा, बगैरिनी जी जोपासना केली, त्याचा असा मोठा प्रचंड वृक्ष झाला आहे व त्याची पाळेंमुळें हिंदुसमाजांत इतकी खोल शिरली आहेत की, आज गेली शंभर वर्षे निकराचे अनंत यत्न चाट्ट असतांहि तो वृक्ष तसाच कायम आहे. ज्ञानेश्वरांनी लाविलेला नंदादीप नामदेव-तुकारामादि महापुरुषांनी तेल घाडून व वात सारसारून आजपर्यंत असा तेवत ठेविला आहे की, त्यामुळे हा महाराष्ट्र हिंदुसमाज, स्वधर्म, स्वभाषा, स्वव्यवस्था स्पष्ट पाहू शकतो; व अंधाराचा अंधुकपणा त्याच्या स्वधर्माच्या व भक्तीच्या गाभाऱ्यांत किलकूल राहत नाही; आणि हा एवढा मोठा नंदादीप उजळून तो सारखा प्रकाशत ठेवणाऱ्या सर्व साधुसंतांची मुख्य करामत अशी की, त्यांनी त्याला जळत ठेवण्यासाठी कोणाचाहि देह जाळला नाही, कोणाचेंहि लहान बोटदेखील पोळलें नाही, की कोणाच्याहि मनाला अग्नीचा चटकाहि लाविला नाही. पृथ्वीच्या पाठीवरील इतर देशांतल्या साधुसंतांनी नवा मार्ग काढतांना किंवा जुन्या धर्माला नवें रूप देतांना जी दिवटी पेटविली तिला त्यांनी किती बळी दिले, ती जळत राहण्याकरितां मानवी देहांच्या किती आहुति दिल्या, किती शरिरांची जाळपोळ केली, हें क्षणभर मनांत आणिलें म्हणजे या ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकारामादि महाविभूतींचें मोठें कौतुक वाटतें; आणि त्यांची प्रत्येक ओळ, त्यांचा प्रत्येक शब्द कसा प्रेमानें धवधवलेला आहे, एखादा कडक स्वर असला तरी त्यांत वात्सल्य आणि कळकळ किती भरलेली आहे, हें लक्षांत येऊन त्यांच्या प्रियरचनेच्या थोरवीनें मन भरून येतें व त्यांच्या प्रत्येक ओळीचा अभ्यास अत्यंत काळजीपूर्वक करणें व त्यांच्या चरित्राची होईल तितकी ओळख करून घेणें किती अवश्य आहे, हें दिसून येतें. रोग बरा करण्यासाठी मानवी देह चरचरा चिरणाऱ्या तबीबापेक्षां साधा काढा सतत देऊन रोगाचें बीज नाहीसें करणाऱ्या वैद्याची थोरवी काय योडीच सांगावी लागते! धर्ममताच्या थोड्याशा

फरकाकरिता किंवा वीतमर जमीन शत्रूच्या हातांतून परत घेण्याकरितां शेकडों देहांचे जो बळी देतो, हजारों कुटुंबें धुळीस मिळवितो व लक्षावधि लोकांना अज्ञानदर्शला नेतो, तो कितीहि शूर असला तरी या संतांच्या तुलनेनें उणाच पडतो. प्रत्यक्ष सर्व समाजाचा नाश करणाऱ्या या शत्रूपासून सर्वांचे रक्षण करतांना जे तलवारीला शिवत नाहीत, आपला अधिकारहि जे गाजवीत नाहीत, नुसत्या मऊ शब्दांपलीकडे दुसरे शस्त्रहि जे जाणीत नाहीत, बुद्धिवाद हेच ज्यांचे किल्ले आणि प्रेमळ उपदेश याच ज्यांच्या रणनीबंदी, त्यांचे मोठेपण काय वर्णावे! त्यांची थोरवी काय गावी! आणि त्यांचे मोठेपण किंवा थोरवी गाण्या-वर्णण्यापेक्षां, त्यांनीं ते काम या शस्त्रांनीं कसे साधिले, इतका मोठा शत्रु कसा हत-वीर्य केला, हे समाचारिष्ट कसे टाळले, हा चातुर्वर्ण्यविशिष्ट समाज, बुद्धिमेद करून गिळून फडशा करून टाकणाऱ्या त्या प्रचंड लाटा उर्चवळणारा, तो वर्णव्यवस्थेचा कल्यांत करणारा सागर कसा गिळला व त्याचे कोणत्या शब्दमंत्रांनीं आचमन केले, हे त्यांच्या ग्रंथावरून शिवाय हेंच त्यांचे खरें कौतुक आहे. आणि या दृष्टीनें साधु-संतांच्या संहितांचा योग्य अभ्यास व निदिध्यास केल्या असतां तो आपल्याला उपयोगी पडेल व संकटकाळीं हात देईल, यांत लवमात्र शंका नाही. पण बावळ्याप्रमाणें केवळ अंधश्रद्धेनें व भावळ्या भक्तीनें त्यांचे शब्द उच्चारित राहिले असतां अस्पष्ट शब्द उच्चारणाऱ्या मांत्रिकाची किंवा नुस्ते वाम्मटांतले श्लोक पाठ म्हणणाऱ्या यमराजसहोदराची जी गत होते तीच गत आपली होईल, यांतहि लवमात्र शंका नाही. तेव्हां मोठ्या भावापेक्षां कौतुकपूर्वक चिकित्सक बुद्धीनेंच यांचे ग्रंथ आणि त्यांतले ईगित अभ्यासिले पाहिजे. पण हें सर्वानाच साधणार नाही. ज्ञाते, जाणते व मर्मज्ञ आहेत त्यांनीं हें सर्व आपल्या कुशाग्र बुद्धीनें स्वतः करावें व दुसऱ्यास सांगावें. ग्रंथ नुस्ते शोधून काढून पोथ्यांचे खाल दाखवून देणें इतकें जरी एखाद्या साऱ्या भिक्षुकानें केले तरीहि तेवढेच पुरे. तेवढ्याकरितांच तो दक्षिणेला पात्र आहे, हेहि येथें सुचवून ठेवणें इष्ट

आहे. असो. तेव्हां कोणत्याहि रिकामटेकड्या कुस्ति कल्पनांनी मन विटाळून देता ज्ञानेश्वराचा अनुयायी जो भगवद्भक्त महासाधु नामदेव त्याच्या अमंगांच्या पोव्या चालू या. या पोव्यांतील अभंगांवरून असे दिसते की, नामदेव हा सोलापुराकडील (१) नरसी-ब्रह्मणी या गांवच्या दामाशेट शिंप्याचा मुलगा होता. दामाशेटाच्या बायकोचे नांव गोणाई. गोणाई ही कल्याणी राहणार गोमा शिंपी याची मुलगी. दामाशेट व गोणाई यांना प्रथम आऊबाई नांवाची कन्या झाली; व पुढे ईश्वररूपेने तिच्या पाठीवर त्यांस एक पुत्र झाला त्याचे नांव त्यांनी 'नामदेव' असे ठेविले. दिवसेंदिवस नामदेव मोठा व जाणता झाला तेव्हा त्याचे लग्न केले व त्याच्या बायकोचे नांव राजाई असे ठेविले. लग्नानंतर नामदेवाला दुर्दैवाने जरा वाईट मैत्री लागली व तो चोर आणि डाकेश्वोरांच्या संगतीत शिरून वाटा मारू लागला. या बंडखोर लोकांच्या नादी लागून त्याने अनेक ब्राह्मण, गरीब यात्रेकरू, आणि भोळे पांथस्थ यांचे खून केले व त्यांचे द्रव्य लुटून घेतले. असे चालले असता या मंडळीचा फार बोमाट झाला व त्यांना धरण्यासाठी अधिकाऱ्यांनी आपले राउत त्यांचेवर रवाना केले. या राउतांची व नामदेवाची गांठ पडून झटापट झाली, त्यांत बरेच इसम मृत्यु पावले. नामदेव असा दरोडेखोराचा धंदा करी खरा, पण त्याचा एक नियम असे. तो हा की, तो आपल्या मोठ्या थोरल्या घोडीवर बसून आवंढ्या

१. नरसी-ब्रह्मणीचा । दामाशेट शिंपी । केशिराजकृपी । मग्न असे ॥
त्याचिये स्त्रियेचें । नाम गोणाबाई । पोटी पुत्र नाही । सेवा करो ॥
२. कल्याणीचा शिंपी । हरिभक्त गोमा । त्याची कांता उमा । नरहरी भजनी ॥
सरिता मुकुताचि त्या पोटी उत्पन्न । झाली संबोधन गोणाबाई ॥
गोणाई दामाशेटी । झाले पाणिग्रहण । संसारी असोनि । नरसी गांवी ॥
गोत्रसंज्ञा एका पूर्वजाची सहज । गाबिज, भारढाज । दोन्ही कुळें ॥
३. दिवसें दिवस नामा । थोरचि जाहला । विवाह तो केला पितयानें ॥
प्राक्तनाचे गोमे । भरलाने ओहटा । पावितसे वाटा । चोरासनें ॥
ब्राह्मण, कापडी । गरीब साचडी । केलो ब्राह्मचरी बहुतांची ॥

नागनाथास नित्य दर्शनास जाई. राउतांची झटापट होऊन राजत मारले गेले. त्यानंतर नित्याप्रमाणे नामदेव एक दिवस नागनाथाचे दर्शनास आवंढ्यास गेला होता. ते वेळी त्या देवाळ्यांत ब्राह्मण पूजा, अभिषेक करीत होते. आरतीचे वेळी कोणी एक गरीब शूद्र बाई तेथे कडेवर मूल घेऊन दर्शनास आली होती. नैवेद्याच्या ताटांतले अन्न पाहून मुलाने त्यांतील अन्न दे, म्हणून आईजवळ छंद घेतला. मुलाचा हा भलताच हट्ट पाहून आईने त्यास दरडाविले, पण तो ऐकेना. तेव्हां ती त्यास मारूं लागली. मुलगा अन्नासाठी रडतो व त्याची ती आई त्यास मारीत सुटते, हें पाहून नामदेवाचे मन कळवळले व त्याने 'तुं आपल्या लेकरास कां मारतेस ?' असे त्या बाईस विचारिले. यावर त्या गरीब माउलीने सुंदत सुंदत उत्तर दिले, 'मारूं नको, तर आतां काय करूं ? याच्यापुढे मी असे अन्न कोठून पाडूं ? माझा दादुला राजत होता, तो नामदेवाने मारून टाकला.' असे सांगत असतां तिचा गळा दाटून आला; व एक दुःखाचा उसासा टाकून ती म्हणाली, 'हाय रे भगवान् ! आतां मी या पोराचा लळा कशाने पुरवूं ? याला अन्न कोठून देऊं ? याचे पुढे मला आपली हाडे शिजवून घालतां येती तरी बरे होतें !' हे त्या दीन अनाथ आईचे शब्द ऐकून नामदेव मनांत फार खोचला व त्याला उपरति शाली आणि केल्या कृत्यांचा त्यास पश्चात्ताप होऊं लागला. तेथेच त्याने जवळ काय होते नव्हते ते सर्व त्या आपल्या मोठ्या घोडीसुद्धा वांटून टाकिले आणि मग तो हातांत एक सुरी घेऊन देवाळ्याच्या गाभार्यांत शिरला व त्या शिवलिंगापुढे जाऊन उभा ठाकला आणि देवाकडे पाहून म्हणाला, 'आतां हा आघात सोसून मी आपल्याला दंडून घेईन.' असे म्हणून त्याने ती हातातली सुरी डोक्यांत मारून घेतली व त्यासरशी रक्ताची चिळकांडी उडाली. तिची धार त्याने आपल्या त्या समोरील शिवलिंगावर धरिली; हें पाहून देवाचे पुजारी धावून पुढे आले व त्यांनी नामदेवाच्या हातांतले शस्त्र हिसकून घेतले. नामदेव घायाळ होऊन

तेथेंच पडून राहिला. तेन्हां देवांनीं आणि भक्तांनीं त्याला तेथून पंढरीस जाण्यास मागितलें. तीच आज्ञा मान्य करून आणि आपली जखम फडक्यानें वट्ट बांधून नामा तडक पंढरपुरास विठोबाच्या दर्शनास आली.

माथांची धोंगाणी । जनांची निदणी । सोपी अंतःकरणी । नामदेव ॥

जखमेतून रक्त वाहिलें त्यावर माशा वसून त्रास देत आहेत, आणि भोंवतालचे लोक टवाळी करून अभद्र भाषणें बोलत आहेत, अशा शरिराच्या आणि मनाच्या दुहेरी त्रासानें नामदेव अग्नीत जळाल्या-प्रमाणें होरपळून गेला व त्याच्या मधलें कित्त्विय जळून गेलें; व तो श्रीपंढरीनाथाच्या दर्शनास फारच आतुर झाला; पण अजून त्याचें प्राक्तन थोडें वाकडें राहिलें होतें. तो पंढरपुराजवळ आला तेन्हां भिवरेला पूर आला होता व नदी भरून दुपडा वाहत असल्यामुळें माणसांना कितकूळ उतार नव्हता. हें पाहून देवाच्या दर्शनासाठीं उतावीळ झालेल्या नामदेवानें तेथूनच विठ्ठलास

‘ पतित पावन । ब्रीद सोडवीन आतां । तरीच पंढरीनाथा । दास तूसा ॥

गुण दोष माझे न घरावे मनीं ।’

असें एक पत्र लिहून धाडिलें; व पुढें नदी ओसरल्यावर तो देवळांत जाऊन ईश्वरभजनांत गर्क होऊन गेला.

एकदा ईश्वरनामाचा छंद लागल्यावर नामदेवाचें मन तेथेंच रमलें; व त्यांतच रंगून गेलें. जुना संसार, जुने मित्र, जुने व्यवसाय, जुने

१. राजाईच्या म्हणण्यावरून स्थानें ती सुरी देवाला वाहिली, असें दिसतें. ती म्हणते—

‘ देवा सुरी वाहिली । तेंच देना आली । उचितें राहिली । तेंहुनी ॥

तसेंच,

जन्मीं न देखे उपाये । याणें केले अपाये । कोणा सांगो माये । मुक्तदुःख ॥

आमुच्या बविलां शस्त्र । सुई आणि कातरी । हा बाण आणि सुरी । वागवीतसे ॥

एकांतें ओकिलें । स्वना करी त्याची नारी । वाहियेली सुरी । नागनाचीं ॥

राजाई.

विचार हे सर्व त्याच्या मनानें सोडून दिले आणि तो ईश्वरभक्ति करीत पंढरीसच राहिला. जुना चोर आणि दरोडेखोर नाम्या शिपी आतां हरिमक्तिपरायण नामदेव साधू बनलेला पाहून लोक त्याची टवाळी करीत व त्याच्या जुन्या गोष्टी बोटून त्याला त्रास देत. पण हें सर्व तो सुखानें साही व जुन्या आठवणी आतां विसरून जाण्याविषयी लोकांना विनंती करी. तो जों जों असें करी तों तों लोक त्याला अधिक हिणवीत आणि 'नाम्या डाकेखोर', 'नाम्या शिपी' असें म्हणून पाठीस लागत. तो त्यांना पुन्हां पुन्हां सांगे कीं—

लोखंडाचा विळा । परिसाती लागला । मागलीया मोला । मानूं नये ॥

बेव्या होती तेची । पतिव्रता झाली । मागील ते बोली । बोलूं नये ॥

वासीचिया पुत्रा । राजपद जालें । उपमा मागील । देऊं नये ॥

गांवरत होता । गंगेसी भिळाला । बांचुनी गंगाजळा । मानूं नये ॥

विष्णुदास नामा । विट्ठली मीनला । सिपीं सिपी । त्याला म्हणूं नये ॥

पण तरीदेखील त्याला पोरें त्रास देतच असत. हळूहळू त्याच्या मनाला त्याचें कांही वाटेनासें झालें.

सुख दुःखें दोन्ही । आम्हाशीं सारिखीं । प्रतीती पारखी । मना आली ॥

अंतर्बाह्य एक । ब्रह्मची कांदले । दुर्जेंपण गेलें । निपटोनी ॥

अशी त्याची स्थिति झाली. त्याच्यापासून लाभ मिळविणाऱ्या दावादांना हें आवडेनासें झाले; व ते त्याला त्रास देऊं लागले. हा नाद सोडून देण्याचा ते त्याला फार आग्रह करीत; सर्वच अवहेलना करीत. कोणी सुखाचा शब्दहि आतां त्याशीं बोलतनासें झाले.

नामदेव म्हणतो-

पुत्र कलत्र बंधू । सांगाती देहाचे । बांधले मोहाचे । वरपाशीं ॥

तिही माझे चित्त । केले तडातोडी । नाहीं एक धडी । सुखलेख ॥

कुत्ताचे डोंगर । पडिले मजबरो । घाव गा श्रीहरी । पांडुरंगा ॥

ऐसा सुख गोष्टी । न करितो मज । जहालां चक्रपाणी । परदेशी ॥

शिणलीया न म्हणती । बंस घे विश्वांती । जाठवि या श्रीपति । पांडुरंगा ॥

सकळाचें दास्य । केलें थोर आशा । मानिला भरंवसा । होतील म्हणोनि ॥
तंव तीं भजती । आपुलोपा हिता । न करितो माझी चिंता । परलोकीची ॥
ऐसा दुर्जनाचा । करुनो पातेरा । केला म्यां मातेरा । बायुष्याचा ॥
कुटुंबकावाडी । सवा कानकोडा । जाहालों या ब्रह्मांडा । भूमिभार ॥

आत्तेष्टांच्या स्वार्थबुद्धीला कंटाळून, संसारांतील अनेक उपाधीनीं त्रस्त झाल्यामुळे नामदेवाचें चित्त परमेश्वराकडे साहजिकच वळलें आणि आपण भक्तिमार्गांत शिरावें, असें त्यास जास्त-जास्त वाटूं लागलें. नामदेवानें पुष्कळ साधुसंतांच्या गांठी घेतल्या; पण त्यांत गुरु करण्यास योग्य असा कोणीहि बरेच दिवस त्यास भेटला नाही. असा हिंडतां हिंडतां शिणल्यावर नामदेव विठोबासच शरण गेला. संसाराची आस सोडून नामदेव देवाला शरण गेला खरा, पण अजून वैराग्याच्या आचीनें त्याचें चित्त व्हावें तितकें शुद्ध झाले नव्हतें. अजून सर्व क्लिप्त आणि हिणकस जळून खाक होऊन नाहीसें झालें नव्हतें. तो मनांत म्हणे की, “देवा !—

तुझा विष्णुदास । म्हणतातो जगो । परि नाही जगो । प्रेमभावो ॥
तेणें थोर लाज । वाटे पंढरीराया । ये माझ्या हृदयां । एक वेळां ॥
द्वेषाद्वेष भाव । असे माझ्या ठायीं । अनुभव तुझा नाही । प्रेमसूत्र ॥
देखोवेखी बैसे । संताचे संगतो । नाही माझे चित्तीं । ध्यान तुलें ॥

आवटे—प्रत, अ. ३६८.

पण पुढें हळूहळू परमेश्वराचे चरणीं त्याचें मन अधिकाधिक दड होऊं लागलें; व सारा वेळ पंढरीस जाऊन विठोबाचें दर्शन घेण्याची उक्कंठा त्याला जास्त-जास्त वाटूं लागली. विठोबाचे दर्शनावांचून मनास खंती वाटूं लागली; व विठ्ठलाशिवाय आपलें कोणी नाही, असें त्यास होऊन गेलें. पुढे थोडेच दिवसांत विठोबाच्या प्रेरणेंनें ‘विसोबा खेचर’ नांवाच्या साधुपुत्र्यास ‘गुरु करावा’ अशी त्याला स्फूर्ति झाली. विसोबा खेचर

१. दासो दिगंबर म्हणतात की—नामदेवाची मुलगी व राका कुंभाराची मुलगी अशा दोघी जणी एक दिवस नदीवर घुणीं बसून बसतां एकीचे [पान १७० पहा.]

हा आवंढ्यास राहत असे. तेव्हा 'चिताग्रस्त नामा । आला आवंढ्यासी । पुढें देऊळ्यासी । देखीयेले'. देवळांत विसोबा आहे, असें कळल्यावर नामदेव त्याच्या दर्शनासाठी आंत गेला. आंत शिरून पाहतो तो 'देवाचरी पाय । ठेऊनी खेचर । निजला परिकर निवांतची ॥' पुढील हकीकत प्रसिद्धच आहे'.

नामदेवानें विसोबा खेचराजवळून मंत्राचाच नुसता उपदेश घेतला नसून कवित्वहि करण्याची विद्या तो विसोबाजवळच पढला. या विसोबा खेचरानें सोपानदेवाचा उपदेश घेतला होता; व सोपानदेवास निवृत्तिनायांनी गुरुमंत्र दिला होता. म्हणजे नामदेवाची परंपरा अशी—

[पान १६९-वरून.]

घुण्याचे सितोडे दुसरीच्या घुण्यावर उडाले. तेव्हां आपली चिरगुटे विटाळलीं, असें जाणून तिनें पुन्हां पाण्यांत बुडवून आंघळून घेतली. मूलीची तक्रार बापाकडे गेली, तेव्हां ती ऐकून नामदेवाला राग आला. या वेळीं त्यास राकोवानें 'गुरु' करण्यास सांगितलें.

१. नामदेवाच्या गुरुपदेशासंबंधी प्रचलित कथा अशी आहे कीं, विसोबा पिडीवर पाय ठेवून निजले होते. त्यांचे पाय उचलून पिडी नाही, अशा ठिकाणीं ठेवण्यासाठीं सभोंवती नामदेव पाहूं लागला, तों त्याला सर्वभर जिकडे-तिकडे पिड्याच दिसूं लागल्या. तें पाहून नामदेवाची खात्रीच पटली कीं, परमेश्वर सर्वभर सारखाच पसरला आहे; त्याचे व्यतिरिक्त कोणतेंहि ठिकाण मोकळें नाही. हीच हकीकत तुकारामांनीं स्वदस्तुरनें लिहून ठेविलेल्या नामदेवाच्या अभंगांत थोडी निराळी दिली आहे. सदरहू अभंगाचा कांहीं भाग पुढें देतो :—

वेचरें वेचरीं : बुधी अगोचरी : नामा झडकरी : देवो केला :

गुरुसीस्ये जाले : येक तत्त्व देखीलें : देही देह नीमालें : नीज तत्त्वो : ॥ ८ ॥

अन्ध सोहूं नाव : हारपल्या खुती : नामयाची वृत्ती : वेचरी जाली ॥

तंव पाहें : भोंवतें तंव लीग नाही तेंवें : आतां जरण ते केउतें : कोठे देउं : ।

आपु आपणची : हे खुष्टी सीवाची : मग म्हणें वायांची : बोलीलीं यासी : ॥ ९ ॥

छापील गाथेत हा अभंग नाही.

२. अभंगाची कळा । कांहीं मी नेणत । त्वरा केली प्रीत । केशीराजे ॥

अक्षरांची सुख्या । बोलिलों उदंड । मेरु वो प्रचंड । शर जादी ॥

[पान १७१ पहा.]

निवृत्ति-सोपान - विसोबा खेचर-नामदेव.

विसोबा खेचराच्या उपदेशानंतर नामदेवाचें मन ईश्वराकडे पूर्णपणें वळलें, व तो सारा वेळ भजन-कीर्तन करूं लागला.

बीणा घेऊनीयां करी । उभा राळला भीतरी ॥

ताहान भूक हारपली । छंद लागला बिडली ॥

कन्या पुत्र बाप माये । त्यांची आठव ही नये ॥

अशी त्याची स्थिति झाली. सर्वभर परमेश्वर भरला आहे, असें त्याला भासूं लागलें. जिकडे-तिकडे त्याला बिडलच दिसूं लागला. हळूहळू बिडलाचें सान्निध्य त्याला इतकें गोड वाटूं लागलें की,

‘तू’ आकाश मी भूमिका । तू लिंग मी शाळुंका । तू समुद्र मी चंद्रिका ।
स्वयें दोन्ही ॥

तू बन्दावन मी चिरी । तू तूळशी मी मंजरी । तू पावा मी मोहरी । स्वयें दोन्ही ॥

तू चांद मी चांदणो । तू नाग मी पक्षीणो । तू कृष्ण मी रक्मिणो । स्वयें दोन्ही ॥

तू नदी मी बडी । तू तारें मी सांगडी । तू घनूष्य मी भातडी । स्वयें दोन्ही ॥

नामा म्हणें पुरुषोत्तमा । स्वयें जडलों तुझीया प्रेमा । मी कुडी तू आत्मा ।

स्वयें दोन्ही ॥”

असो. बिडल हें याचें कुळदैवत होतें. सारा वेळ भजन करावें व

[पान १७०-वरून.]

सहा साडेतीन । चरण जाणावे ॥ अक्षरें मोजावें । चौक चारी ॥

पहिल्या प्रामुनी । तीसऱ्या पर्यंत । अठरा गणीत । मेज आली ॥

चौक चारी आदी । बोलिलों मातुका । बाबिसांची संख्या । शेवटील ॥

बोड चरणाची । दीर्घ तीं अक्षरें । मुमुक्ष विचारें । बोध केले ॥

नामा म्हणें एक । शून्य दिलें हरी । प्रीतीनें खेचरीं । आज्ञा केली ॥ १७२ ॥

नामदेवाचे सहा अक्षरी अभंग फार आहेत, हें महशूर आहे.

१. मिराबाईचें असेंच एक गोड पद ‘व्रज’ भाषेंत आहे.

जो तुम तोडो प्रिया । मै नहि तोडूं ॥ तोडूं तोरा संग कृष्ण । कोन दुजा जोडूं ॥

तुम भये तरुवर । मै भयी पंखिया ॥ तुम भये सरोवर । मै भयी मछिया ॥

तुम भये गिरिवर । मै भये चारा ॥ तुम भये बंदा । हम भये चकोरा ॥

तुम भये मोती । प्रभु हम भये घागा ॥ तुम भये सोना । हम भये स्वागा ॥

बाई मिरा वहे । प्रभु व्रजके वासी ॥ तुम मेरे ठाकोर । मै तेरी दासी ॥

तोंडानें विठ्ठलनामाचा घोष चालवावा, असा त्याचा उद्योग असे. याचे अभंग फार आहेत. ते रचण्याला याला प्रयास अगदीच पडत नसत. हा सहज बोलवें त्याप्रमाणें अभंग म्हणत जाई. घरीं, दारीं, बसतां, उठतां, सर्वकाल हा भजन करी व तोंडानें याचा अभंगाचा सपाटा चाटूच असे. विठ्ठलाच्या पायीं याची भक्ति इतकी दृढ झाली कीं, त्याजवांचून त्याला कांहीं लुचेनासें होऊन गेलें. त्या प्रेमाभूतानें तो वेडा झाला. पायीं घागऱ्या बांधी, हातांत टाळ घेई व खांद्यावर विणा टाकून सारा वेळ देवळांत 'गोविंद' म्हणत नाचत राही'. तो घर तर विसरलाच; पण जेवण-खाणाचीहि त्याला आठवण होईनाशी झाली. एक दिवस घरीं जेवण तयार करून आई व बायको वाट पाहत बसली. मुलें मुकेनें व्याकूळ होऊन गेली, तरी नामदेवाचा ठिकाण नाही. तेव्हां क्षुधेनें अगदीं व्याकूळ होऊन गेलेली गोणाई मुलाला शोधित

लवलाहें घांवत निघाली । महाद्वारा बाली । पहावया ॥

तो तंव पांढुरंगा । सन्मुख देखिला । चिथीचा लिहिला । पुतळा जैसा ॥

नाहीं चळण बळण । तदस्थ नयन ।

अशी त्याची अवस्था पाहून गोणाईला क्रोध आला; व तिनें 'क्रोधे आसुडिला । धरुनी हातीं' त्यासरसा तो 'प्रेताचिये परी । पडिला भूमीवरी'. असें झाल्यावर राग कोटून राहणार!!

उचलानि ओसंगा घरिला पोटासी । म्हणे का रे बसलासी सांग नाम्या ॥

निडळासी निडळ । मेळवुनि ती रडे । माझीये कान्हाड । काय झालें ॥

होणार सारिखी । तुज रचिली बुद्धी । देव नव्हे त्रिशुद्धी । मारकु जगी ॥

अत्रेसि उपवासी । बसलासि येथें । काय देखिल तूतें । बिडुल हा ॥

मी आहे तंव । करीन उठमळ । मग तुझा सांभाळ । करील कोण ? ॥

(आईचें) गोणाईचें हें असें बोलणें ऐकून

नामा म्हणें माये । ऐक बो वचना । मी गेलों दर्शना । नागनाथा ॥

बावढ्या देठळी । जाला संसार । पावयला घोर । या देहाचा ॥

१. हासे नाचे प्रेम फुदतु दुल्लतु । अहनिशी गानू नाम तुझें ॥

गोणाई अ. ४४ पृ. १७.

लौकिक व्यवहार । नाठवेचि काहीं । कल्पना ते देहीं । आर्थीच ना ॥

तेहूनि तूज मज । तुटला संबंध । विठलाचा छंदु । घेतला जीवीं ॥

पण या उत्तरानें गोणाईचें समाधान कसें होणार ! तिचा तो एकुलता एक मुलगा, सगळ्या कुटुंबाचा आधार, आणि तो असा देवपिसा झाला. तिच्या सर्व आशा आणि तिच्या कुटुंबाच्या उड्या या एकट्याच्या जिवावर होत्या; आणि तो हे असले चार करूं लागला, तेव्हां तिचा आधार सुटून गेला. तिची एक खांबावरली द्वारका, आणि तो खांब असा ढळमळूं लागला, तेव्हां तिचें मन कसें ठिकाणावर राहणार ! दर्माच्या दोरीच्या एका बंदानें ती या जगाला बांधली गेली होती; आणि तो बंद विकृलभक्ति-मूपक नित्य कुरतडून तोडीत होता, हें पाहून ती अगदीं वैतागून गेली. आणि या सर्वांचा कारण जो पंढरीचा विठोबा त्याच्या पायांशीं जाऊन तिनें धरणें धरिलें; व ती म्हणों लागली, 'तुझे द्वारी बैसोनि उपवासू करीन' आणि 'जीव मी देईन । कीं नाम्यासि नेईन.' 'देवा, माझे हें पाडस तूं असें फूस लावून व चुकवून आणलेंस, तें मला परत दे.' ती मोठ्या कळवळ्यानें त्रागा करून सांगे कीं, 'माझा नामा मज देई । जीव देईन तुझे पायीं ॥' नाम्यानें संसाराचा ठाव पुसून विठ्ठलाच्या द्वारी धरणें घेतल्यापासून त्या कुटुंबाची स्थिति खालावत गेली व आतां या वेळीं तर फारच निरुद्ध दशा येऊन ठेपली. एक मोडकें खोपट होतें त्याला कूडहि धड राहिले नाहीत. त्यांत बारा भरभराट येई; आणि मुलें थंडीनें काकडत. त्यांचे अंगावर टाकावयाला धडूतहि राहिलें नाही, कीं दुपारचे वेळीं त्यांचे पुढें ठेवायला दाणेहि उरले नाहीत. हें पाहून नामदेवाची बायको राजाई फार काथी होई; आणि अगदीं वैतागून जाई.

१. अ. ३९ व अ. ६२.

२. सदैवाच्या स्त्रिया । अलंकारमंडित । मजधरी नाहीं शीत । काय करूं ॥

वरिष्ठे विश्रांति । घातली वो कंसी । सांगो कोणापाशीं । माडलीये ॥

एकी दिव्य वस्त्रे । तेवल्या परिकर । मज खंडें जर्जर । मिळालेंसे ॥

॥ मोडकें खोपट । बारा येत भरभराट । बहु होति कष्ट । कोणा सांगों ॥

[पान १७४ पहा.]

एक दिवस तिने पंढरीस जाऊन नवऱ्याला परत घरी आणण्याचा व संसारास लावण्याचा निश्चय केला; आणि

अंगोळिये विठा । कडियेसि तारा । राजाई पंढरपुरा । चालियेली ॥

आणिलीं महाद्वारा । पुढें दे लेकुरां । विठोबा सामोरा । नामा आला ॥

'बाबा' 'बाबा' म्हणोनि । तारा धावित्रला । नामा त्या बोलिला । 'परतें होई.' ॥

देखोनि राजाईसो । गहिंवरुं पै आला । अरे बा विठ्ठला । काय केलें ! ॥

'वाळें सहित विष । घेईन मी जातां । पाहें पंढरीनाथा । बुडवोन घर.' ॥

पण नामदेव कसचा परत येतो ! अखेर नामदेव तेथेच राहिला आणि मग मुलांना घेऊन राजाईहि तेथेच राहिली. नवरा कसाहि असला तरी त्याला संकटावस्थेत टाकून आपण दूर निघून जावें, हें हिंदू बायकोच्यानें कसें करवेल !

याप्रमाणें हळूहळू नामदेवाची आई, त्याची बायको, त्याचीं मुलें आणि त्याचा बाप असें हें सर्व कुटुंबच्या कुटुंब पंढरीस येऊन राहिलें; व तेथेच नांदूं लागलें. सर्वांना ईश्वराची भक्ति आवडूं लागली व विठ्ठलाविषयीचा त्यांच्या मनांतला राग नित्य-सहवासानें आणि संतांच्या परिचयानें कमी-कमी होत जाऊन अखेर नाहीसा झाला; व तीं सर्वजण भक्तिमुखाचा अनुभव घेऊं लागलीं. नामदेव तर अगदीं वेडाच झाला. तो सारा वेळ भजनपूजन व कथाकीर्तन यांतच मग्न होऊं लागला. 'सुभाचा करतोडा, रकट्याची लंगोटी । नामा वाळुवंटी कथा करी ॥' असें जनी लिहिते. 'खांदिये भोपळ गळं तुळसीमाळ । जपसी वेळवेळ । रामनाम ' असें शब्दचित्र दामा आपल्या मुलाचें काढितो. 'लावोन लंगोटी । झालेती गोसावी' असें राजाई म्हणते.

[पान १७३-वरून.]

कंची कुसुमशेज । कंचे पटकुळ । फाटकी बाकळ । अंघरणा ॥

वरून पात्र नाही ॥ खाया जेवायासी । ताचे अहर्निशी निलंज्जसा ॥

चवदा मनुष्ये । अहेत माझ्या घरी । हिडतां दारोदारी । अन्नासाठी ॥

नसता विठोबा । नसती पंढरी । तरी हा मुखें घरी । नांदता कीं ॥

नामदेवाला उपरति ओपंड्या नामनाथास झाली व पुढें त्यानें त्याच देवळांत विसोवा खेचरास शिवछिंभावर पाय ठेवून निजलेले पाहिले. आणि सर्वा भूतीं, सर्व ठिकाणीं ईश्वरच भरलेला आहे, अशी नामदेवाची खात्रीहि तेथेच पटली, हे मागे सांगितलेच आहे. पुढें 'द्वादशीचे गांधी जाहला उपदेश' म्हणजे बाशीस नामदेवानें विसोवाचा गुरुपदेश घेतला.

श्रवणीं सांगितली मात । मस्तकीं ठेविल्या हात । पदपिंडा विवर्जित ।

केला नामा ॥

खेचरु विसा । प्रेमाचा पिसा । तेणें नामा कैसा । उपदेशाला ॥

तया सांगितलें गुज । दाक्षविलें निज । पाल्हाळीं हो तूज । काय चाड ॥

खेचरु म्हणें मज । ज्ञानराज हे गुरु । तेणें जगोचरु । नाम्या केला ॥

अशी गुरुपदेशाची हकीकत नामदेव देतो. म्हणजे सोपानदेवामार्फत किंवा प्रत्यक्ष ज्ञानेश्वरापासूनच विसोवाचे द्वारे गुरुमंत्राचें रहस्य नामदेवाला लाभले; व समाधिघनाचा टेवाहि त्याला ज्ञानेश्वरादि भावंडांच्या हातूनच मिळाला. नित्य-अभ्यासाचे धडेहि त्यानें या भावंडांकडून घेतलेले दिसतात. प्रथम तो निःसीम शिवभक्त होता. त्याचा गुरु विसोवाहि शैवच दिसतो; व उत्तरवयांत त्याला नाथपंथी आणि योगाभ्यासी चार भावंडांची संगति लाभली आणि त्यांच्या म्हणजे एके तऱ्हेनें ज्ञानेश्वराच्या मताचा पगडा त्याचे मनावर पूर्णपणें बसला. विठ्ठलापेक्षाहि रामनामाचा आणि शंकराचा च्वनि नामदेवाच्या अमंगांत जोरानें ऐकुं येतो, याचें कारणहि हेंच आहे. रामपंथी लोक श्रीरामापासून, किंवा शैव श्रीशंकर आदिनाथापासून, दत्तसंप्रदायी दत्तापासून, किंवा वैष्णव विष्णूपासून आपली परंपरा लावितात, त्याप्रमाणें विठ्ठलाचे अत्यंत प्रसिद्ध भक्त जे ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, महांपती हे किंवा यांपैकी कोणीहि आपली परंपरा विठ्ठलापासून लावीत नाहींत, ही एक विचार करण्यासारखी बाब आहे. ज्ञानेश्वरीत विठ्ठलाच्या नांवाचा उल्लेखहि नाहीं. नामदेव, एकनाथ हे रामचरित्र प्रेमानें गातात, तुकोबा 'रामकृष्ण हरी' हा गुरुमंत्र उच्चारितात, याचा उल्लेख या बाबीनें सहज होतो; व ही

विह्वलभक्त म्हणून नांवाजलेली मंडळी एका विह्वलपंथाची उपदिष्ट नसून ते सर्व केवळ एका मताचे होते म्हणूनच ते एका माळेत गोविले जातात, असें म्हणणें प्राप्त होतें. हें मत ज्ञानेश्वरानें सांगितलेलें, प्रतिपादिलेलें व ज्ञानेश्वरीग्रंथांत कीर्तन करून पढविलेलें मत होय. हें ज्यांना पटलें, याचा ज्यांनी अनुवाद केला, ते हे निरनिराळ्या दैवतांचे मंत्रोपदिष्ट, पंढरीचे भक्त म्हणून आपण नांवाजतों; व त्यांना एका पंथांत आणून गोवतों. देव सर्वा भूर्ती आहे. समाजांत चातुर्वर्ण्य कायम ठेवून ईश्वरोपासना सर्व जातींत करितां येते; व चांडाळापासून ब्राह्मणापर्यंत स्त्रीपुरुषांसुद्धा सर्वांना भक्तिमार्गानें जाऊन मोक्षाची पेठ गांठतां येते, आणि तेथील मोक्षधन संपादितां येतें, ही तत्वे यांना ज्ञानेश्वरांनीं पढविलीं; व तीं ज्यांना मान्य झालीं ते सर्व या पंथांत म्हणजे वारकरी-पंथांत मोडले गेले, असें दिसते. ही तत्वे म्हणजे ही ज्ञानेश्वरांची शिकवण यां सगळ्यांच्या कवित्वांत पाहण्यास सांपडते; व ती त्यांच्या आचरणांतहि कमीजास्त प्रमाणानें दृष्टीस पडते.

ज्ञानेश्वराच्या शिकवणीची आणखी एक विशिष्ट गोष्ट अशी आहे कीं, ईश्वरप्राप्तीसाठीं किंवा मोक्षासाठीं अत्यंत दुर्गम, अत्यंत कष्टसाध्य, व अत्यंत क्लेशदायक अशा योगमार्गाची, किंवा केवळ फार मेहनतीनें अत्यंत कुशाग्रबुद्धीच्या पुरुषांस मात्र जाणतां येईल व आक्रमणें साधेल अशा ज्ञानमार्गाची आवश्यकता आहे, आणि त्यावांचून गत्यंतर नाही, असा असलेला एक समज ज्ञानेश्वरानें दूर करण्याचा यत्न केला; व संसारांत राहून, चातुर्वर्ण्य संभाळून, ईश्वरप्राप्ति करून घेतां येईल, असा हा नवा वारकरी-पंथ, हा नवा भक्तिमार्ग व भागवत-धर्म त्यानें जनतेस पढविला व साधारण बुद्धिमत्तेच्या अज्ञ भोळ्या-भावळ्या लोकांना ईश्वरप्राप्तीची सोपी वाट दाखवून दिली. ज्ञानेश्वर हा स्वतः नाथपंथी, योगान्यासी, अत्यंत कुशाग्रबुद्धीचा, संसारापासून पूर्णपणें अलिप्त असा असल्यामुळे त्याचे ग्रंथांत योग, ज्ञान वर्तित्वांहि संकीर्तन केले गेले; पण तो गृहस्थाश्रमी नसल्यामुळे स्वतःच्या आचरणानें त्याला या

भागवत-धर्माचें, प्रत्यक्ष उदाहरण वागणुकींत दाखवितां आले नाही. यामुळे कित्येक वेळां ज्ञानेश्वरानें पदविलें एक, आणि हे लोक पदले निराळेंच, असा प्रकार झाला. त्याचा पाठ गिरवितांना थोडासा अपपाठ झाला. मनादेवाचा प्रकार कांहींसा याच वळणावर गेला, असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्यानें गृहस्थाश्रम सोडला नाही; पण या आश्रमाला अवश्य ती संसाराची काळजी मात्र त्याला घेतां आली नाही. त्याची भक्ति थोडीफार भोळी व खुळी झाली. आईवर लहानम्या मुलाची जी भक्ति, तशी त्याची भक्ति झाली. भक्तीला समजाची व ज्ञानाची जोड राहिली नाही. लहान अज्ञ मुलांना 'माशी आई' या भावनेंत जें प्रेम वाटते, तेंच अंधळें प्रेम त्याचें ईश्वराच्या ठिकाणीं जडलें. ती भक्ति वात्सल्यरसानें भिजलेली अशी बालभक्ति होती. मुलाला जशी आई म्हणजे सर्वस्व, जगांत ती थोर, प्रत्यक्ष बापाचें गाढाणेंहि तिच्याकडे सांगावें, तसा प्रकार नामदेवाचा विठ्ठलाच्या ठिकाणीं होऊन गेला. आणि हें असें झालें म्हणूनच नामदेव हा भागवत-धर्मांतला व वारकरी-पंथांतला एक मोठा थोर संत झाला; आणि भक्तिमार्गांत भक्ति कशी करावी, याचा कित्ता होऊन राहिला.

नामदेवाचा बाप दामाशेटी हा प्रथमपासूनच ईश्वरभक्तिपरायण असावा; पण पुढें नामदेवाच्या संगतीनें याचें सगळें कुटुंब विठ्ठलाच्या भक्तींत निमग्न झालें, असें चरित्रकार सांगतात. नामदेवाच्या हातून विठ्ठलानें नैवेद्य खाल्ला, असें महीपती वगैरे अनेक चरित्रकार लिहितात. नामदेवाचा पुत्र आणि इतर संत या गोष्टीची साक्ष देतात. नामदेवाबरोबर त्याच्या कुटुंबांतलीं इतर माणसें विठ्ठलाचे चरणीं नामघोष करीत नाचूं लागल्यावर नामदेवामुलें त्यांनाहि कविवस्फूर्ति झाली. नामदेवाच्या कुटुंबांत त्याचे घरी चौदा माणसें होती, असें त्याची बायको राजाई सांगते'. आणि हा आंकडा बरोबर दिसतो; कारण याच्या गणगोताची हकीकत सांगतांना जमी दासी म्हणते:—

१. आवटे-गाथा, अध्याय ८५, पृ. ३०.

गोणाई राजाई । दोघी सामुसुना । दामा नामा जाणा । नापलेक ॥
 नारा महाबा गोंदा । बिठा चौघे पुत्र । जन्मले पवित्र । त्याचे वंशी ॥
 लाडाई गोडाई । येसा साखराई । चौघो मुना पाही । नामयाच्या ॥
 लिबाई ती लेकी । आऊबाई बहीण । दासी बेडी जनी । नामयाची ॥

म्हणजे कुटुंबाची आस माणसे चौदा झाली. दासी जेनी आस नाही, सबब ती या चौदांत येत नाही. या कुटुंबांतील ही सर्व माणसे कवित्व करीत, असे म्हणतात; पण यांपैकी कोणी किती कवित्व केले, याचे तपशीलवार आंकडे देतांना 'लिबाई'चे नांव व आंकडा तुकाराम महाराज देत नाहीत. तुकाराम महाराज म्हणतात:—

“पिता दामाडोटी । अभंग दोन कोटी । भक्तिभावे ताटी । निवेदी देवा ॥
 तीन कोटी अभंग । गोणाईचा वाद । स्वात्मसुखबोध । मुखाचा तो ॥
 तीन कोटी अभंग । नारोबाची कविता । उगवी स्वात्महिता । दिवस रजनी ॥
 तीन कोटी अभंग । बिठाचा झगडा । प्रेमरस गोडा । प्रेमाचा तो ॥
 महाबा आणि गोंदा । अडीच अडीच कोटी । प्रेमरस पोटी । प्रेमळ तो ॥
 एक कोटी अभंग । लक्ष वरती सोळा । प्रेमरस जिह्वाळा । आऊबाईचा ॥
 चौन्वाणव लक्ष । रंगाईची वाणी । प्रेमें चक्रपाणी । आळवीलें ॥
 दोन कोटी अभंग । राजाईची करुणा । प्रेमें नारायणा । आळवीलें ॥
 लाडाई गोडाई । येसा साखराई । कवित्व हें पाही । दीड दीड कोटी ॥
 एक कोटी देव । पद्मास लक्ष हस्मिणी । कोटी दासी जनी । साडेबारा ॥
 एकूणहत्तर लक्ष । चौपन्न कोटी । कविता गोमटी । नामयाची ॥

पण या तुकाराम महाराजांनी—किंवा त्यांच्या नांवाने इतर कोणी—दिलेल्या वरील संस्थेऐवजी हल्ली 'महादा' व 'लाडाई' यांचे एक-दोनच अभंग उपलब्ध आहेत. आऊबाईचे दोनच अभंग दिसतात. 'नारोबाचे'

१. या जनी दासीशिवाय 'नागी' या नांवाची दुसरी एक दासी होती, असे 'नामयाची दासी नागी दुसरी जनी' या गोंदाच्या उल्लेखावरून दिसते.

२. यांत रंगाई हें नांव नवीन आहे. कदाचित् 'लीबाई'बद्दल हें नांव असावे व कदाचित् 'रंगाई' हें लिबाईचे सासरचे नांवहि असेल. यांतील संस्थेची बेरीज ९१ कोटी ७९ लक्ष होते, हेहि लक्षांत घेईलच.

तेग व गोंदाचे एकोणीस आढळतात. विठाच्या नांवावर मात्र ऐशी-
नव्वद अभंग येतात. बाकी दामाशेटी, गोणाई, राजाई व श्रीविठ्ठल या
चौघांच्या मिळून अभंगांची एकंदर बेरीज जेमतेम दोन-अडीशेच्या
घरांत जाईल. गोडाई, एसाई, साखराई यांपैकी कोणाच्याहि नांवावर
एकदेखील प्रसिद्ध नाही. राहतां राहिला नामदेव. याचे मात्र जवळ-जवळ
दोन हजार अभंग आहेत. यांतहि सरमिसळ बरीच आहे. पण ती
निवड आपण तूत वाजूला ठेवू. या सर्वां मिळून दोन-अडीच हजार
अभंगांपैकी महादा, आऊबाई व लाडाई यांचे नांवावर एक-एक अभंग
आहे. पण यांत लाडाईचा अभंग सर्व कुटुंबानें पंडरीनाथाचे पायाशीं
देह ठेविला, अशा सर्वां मुखी असलेल्या आख्यायिकेच्या विरुद्ध आहे.
आणि भाषेच्या दृष्टीनें तरी या तिघांच्याहि वाणींत कांहीं विशेष दिसत
नाहीं. नारा व गोंदा यांचाहि मासला जवळ-जवळ तोच. विठाचे अभंग
कांहींसे बरे आहेत. यांत थोडा त्वेष दिसतो; पण बापाची खूण पटेळ
असे या लेकाच्या कवित्वांत कांहीं नाही. गोणाई व राजाई या सासू-
सुनांच्या वाणींत मात्र तेज आहे. त्यांच्या अंतःकरणाला पडलेला पीळ
त्यांच्या शब्दांत स्पष्ट दिसतो.

नामदेवाची आई गोणाई ही प्रेमानें भजन करी; पण ती
संसार संभाळून असे. दामाशेट वृद्धापकाळामुळें परमार्थसाधनांत गुंतून
गेलेले व विठ्ठलाच्या चरणीं वाहिलेले. एक मुलगा नाम्या; पण तो हा
असा निवाला, हें पाहून गोणाईला वाईट वाटे. ती

नाम्या सोडी देवपिसें । बळें घर कंसें । बुडविसी ॥

जनाची लेकुरें । बतंताती कंशी । तूं मज झालाची कूलदीपू ॥

याची भक्ती कंशी । लौकिकावेगळी । संसाराची होळी । केली यानें ॥'

नाम्या हें रे नव्हे भलें । घर त्वां बुडविलें । कुळासहित ॥

असा त्याला उपदेश करी; पण त्याच्या उपढ्या घड्यावर तें सगळें
पाणी फुकट जाई. तरी ती माउली नाम्याला ताळ्यावर आणून संसारा-
कडे त्याचें मन कळविण्याचे सतत यत्न करतांना दृष्टीस पडते. नाम्या-

वर ती रागावते, त्याला छेडते, बोलते, पुन्हां पोटाशी धरते. असे नाना प्रकार करिते. पुत्रवात्सल्याने तिचे हळुवार झालेले मन भरून आल्यावर ती जणों देहभान विसरून जाते. या सर्व दुःखाच्या मुळाशी विठ्ठल आहे, हे पाहून ती विठ्ठलाला घटकेत आळविते, घटकेत त्याची करुणा भावते आणि घटकेत त्याला शिब्या-शाप देत सुटते. पुन्हां केव्हां, त्याच्या अवतारकृत्यांतले उणें काढून बोलते, आणि केव्हां अगदी वैतागून जाऊन त्याच्या पायांशी धरणें धरून जीव बावयाला निघते. पुत्रमोहामुळे होरपळून गेलेल्या मनाचे प्रतिबिंब तिच्या वाचेत स्पष्ट उमटले आहे.

नाम्याची वायको राजाई, हीदेखील विठ्ठलभक्ति करी व अभंग रची. पण नवऱ्याने सदा उठून टाळ कुटीत वसावे व संसारधंदा काडीमात्र पाहू नये, हे तिला आवडत नसे. सारा वेळ घरी इतर वारकरी येऊन मजन करीत, हे तिला खपेना. तिला याचे वाईट वाटे; पण ती घरची सासुरवासीण, यामुळे तिला कांहीं बोलतां येत नसे. तरी विठोबारखुमाई यांचे पायीं तिचाहि भाव दृढ होता. ती त्यांस आपले आईबाप समजे. शेवटी नवऱ्याच्या या आचरणाला वैतागून तिने

अहो रखमाबाई । विठोबाची सांगा । भूतारासी कां गा । वेडे केले ॥ १ ॥

बस्त्रपात्र नाही । सायानेसायासी । नाचे अहनिशी । निर्लज्जसा ॥ २ ॥

मंत्र घेतलासे जैसा । घरी संतांचा बोळसा ॥ ३ ॥

बोस या हरिदासा । गेले न येती मागुली ॥ ४ ॥

एकमेकांच्या पडती पायां । लौकिकांतुन गेले वायां ॥ ५ ॥

अवघे भांवरभूते होती । नाचताती आनंदें ॥ ६ ॥

असे आपले गाव्हणें एकांत पाहून रखुमाईच्या पायांपाशी सांगितले.^१ तिची कुलस्वामिनी 'मेसाई', तिलाहि तिने विनवून पाहिले पण

१. हे सांगताना, आपल्या नवऱ्याची बोडीतरी कसूर आहे, असे तिचे मन तिला ग्वाही देत असावे; कारण ती रखमाईला म्हणते,

[पान १८१ पहा.]

कांही उपयोग झाला नाही. अखेर भीड सोडून तिने विठ्ठलाशीहि वाद घातला. तरीहि तिच्या मनासारखें घडून आलें नाही. हें पाहून तिला वाईट वाटलें. पुढें सर्व उपाय थकलेसे पाहून स्त्रीधर्मानुसार नामदेवा-प्रमाणें तिनेहि ईश्वरभक्तीत व भजनांत आपला काळ दवडण्यास सुरुवात केली. जें आपल्या नवऱ्याला आवडलें तेंच आपणहि आवडून घेतलें पाहिजे, इहलोकीं तोच आपला गुरु, तेंच आपलें तीर्थ, त्याच्यावांचून आपल्याला अन्य दैवत नाही, हा पतिव्रताधर्म तिने पूर्णपणें स्वीकारिला. याप्रमाणें आपली मातापितरें विठ्ठलाच्या भजनांत रत झालेली पाहून पुढें त्यांची नारा, विठा, महादा, गोंदा हीं मुलें आणि त्यांच्या बायका अशी कुटुंबांतलीं सर्वच माणसें भक्तिमार्गांत शिरलीं; आणि भजन-पूजन करूं लागली. त्यांना ज्ञानेश्वराच्या संगतीचा लाभ घडला, आणि तीं सर्व माणसें, तें सर्व कुटुंब, नामामृताचें यथेच्छ प्राशन करीत, ब्रह्मानंदाचा अनुभव अनुभवीत, सुखानें आणि तृप्तीनें राहूं लागलें.

ज्ञानदेवाच्या उपदेशाची छाप जशी नामदेवावर तशी त्याच्या सर्व कुटुंबावरहि पडली. इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या घरची दासी जी जनावार्ड तिच्यावरहि त्याची छाप पडून तिलाहि प्रेमाचे पाशर फुटूं लागले; व ती अभंगरचना करूं लागली. नामदेवाच्या सर्व कुटुंबांत, किंबहुना मराठी भाषेंतील सर्व भक्तमंडळींत, जनावार्डच्या वाणीत प्रेमळपणा विशेष भरलेला आढळतो. तिची प्रत्येक ओळ प्रेमानें आणि भक्तीनें थवयवलेली दिसते. 'अहो देवा हरिहर। उतरी आम्हां भवपार' असें म्हणत शंकराचा,

[पान १८०-वृत्त.]

"आमुच्या वडिलां शस्त्र। 'सुई' आणि 'कातरी'। हा 'बाण' आणि 'सुरी'।
वागवीतसे ॥ १ ॥

एकांतें भोंकीलें। रुदना करी त्याची नारी। बाहियेली सुरी नागनाची ॥ २ ॥

...होणार होऊन गेलें। शिकवूं आतां काई। बिनबिते राजाई। रत्नमाई ॥ ३ ॥

बाबटे-गाथा, अंश ८८.

नामदेवाचा हा दोष राजाईला दिसला, पण पुत्रमोहामुळें गोणाईला तो तसा दिसला नाही.

‘गजेन्द्रासी उद्धरिले । आम्ही तुझे काय केले’ असे म्हणत विष्णूचा, ‘येरे येरे माझ्या रामा । मनमोहन मेघश्यामा’ किंवा ‘येई जीवाच्या जीवा । रामा देवाच्या देवा’ असे म्हणून रामाचा किंवा इतर कोणत्याहि देवाचा धावा करितांना ती अगदी रंगून जाते. विठ्ठलाच्या ठिकाणी तर तिची भक्ति विशेषच होती. यामुळे त्याला आळव्रितांना तर तिच्या वाणीला केवळ भरतेंच येतें.

येई येई विठाबाई । माझे पंढरीचे बाई ॥

भोमा आणि चंद्रभागा । तुझ्या चरणींच्या गंगा ।

इतुक्यासहित त्वां वा यावें । माझे रंगणीं नाचावें ॥

माझा रंग तुझिया मूर्ती । म्हणे नामयाची जनी ।

असे म्हणून ती विठ्ठलाचा धावा करूं लागलेली ऐकून आपलेहि डोळे विठ्ठलाच्या वाटेकडे लागतात. विठ्ठलाजवळ जनाबाई कांहीं विशेष मागत नव्हती. तिचे मागणें अगदीं साधें होतें. ती म्हणते—

हेंच देई हृषीकेशी । तुझे नाम अहनिशी ॥

रूप न्याहाळिन डोळां । पुढें नाचेन वेळोवेळां ।

सर्वां ठायीं तुज पाहें । ऐसें देऊनि करीं साष्ट ॥

धावा करितां रात्र जाली । दासी जनिशी भेटो दिली ।

सारा वेळ जिवाला एकच रूपा, रात्रंदिवस मनाला एकच निदिब्यास आणि सर्वकाळ अंतःकरणाला एकच अद्भुत क्री, ‘सर्वठायीं विठ्ठल दिसावा’—या स्थितीत एकाग्रचित्तानें धावा करितां करितां रात्र पडल्यावर त्या दमल्या-भागल्या मनाला जिकडे-तिकडे विठ्ठल दिसावा, त्या आंत देहाला विठ्ठलाने येऊन आपला शीणभाग उतरल्याचा अनुभव यावा आणि सदा-सर्वकाळ विठ्ठल आपल्या जवळच आहे असे वाटूं लागावें, हें अगदीं साहजिक आहे. हें असे वाटणें व अनुभवणें हेंच त्या साध्या पण पूर्ण भक्तिभावाचें उत्तम द्योतक आहे; व जनी दासीच्या त्या साध्या, प्रेमळ, हळुवार मनाला हें असे वाटत असे, यांत संशय नाही. तिला वाटे, माझा विठ्ठल कांहीं दूर नाही; तो सारा वेळ अगदीं माझ्याजवळ आहे. तोच माझी पाठ राखतो, तोच माझी कामे करूं लागतो, तोच

माझे दळण दळतो, मला घाम आला तर शेव्यानें तोच पुस्तो, आणि
मला हातभारहि तोच लावतो.

साडलोट करी जनी । केर भरी चक्रपाणी ॥

साळी सडाबास काढी । पुढें जाउनी उखल साडी ।

सांडुनिबां घोरपण । करी दळण कांडण ॥

राना जावे शेणीसाठीं । वेचूं लागे पिठोबा पाठीं ।

जनी जाई पाणियासी । मागे धावे हूषोकेधी ॥

असा आपल्या मनाचा अनुभव ती लिहून ठेविते. मनाला असें वाटूं
लागावें व अंतःकरणाला असा अनुभव येऊं लागेवा हाच भक्तिसुखाची
अत्युच्च पायरी आहे; आणि भोळ्या-भावड्या जनीला ही पायरी लाभली
होती. या भक्तीचा ओलावा तिच्या शब्दांत स्पष्टपणें दृष्टीस पडतो. तिनें
हरिश्चंद्राख्यान, प्रल्हादचरित, कृष्णजन्म, बालक्रीडा वगैरे लिहिलेल्या सर्व
आख्यानांत हा भक्तिभाव पूर्णपणें सांठवला आहे. तिचा 'थालीपाक'
तर या सर्वांत उत्कृष्ट आहे. त्यांत एक तऱ्हेचा साधेपणा आहे. तो
इतर कोणाच्याहि रचनेंत नाही. शब्दांचा साधेपणा आणि मनाचा भोळा
भाव ही जुळी भावेंदे जनाबाईंच्या वाणींत विशेषपणें आढळतात. एके
दिवाळीचे सणांत या विठ्ठलभक्त कुटुंबानें देवळांतून देवास आपल्या घरीं
आणून न्हाऊं घातलें आणि नाहण, भोजन करून आनंदानें सण
साजरा केला. त्याची हकीकत जनाबाईं लिहिते —

सण दिवाळीचा आला । नामा राउळासी गेला ।

हातीं घरोनि देवासी । चाले आपुल्या घरासी ॥

देव तेपूनी निघाले । नामवाच्या घरा आले ।

गोणाईनें उटणें केलें । दामाघोटीं न्हाणें केलें ॥

पदर माथ्याचा काडिला । बाल नंदाचा पुशिला ।

हातीं आरती घेउनी । बोंवाळिती चक्रपाणी ॥

जेवोनिया तुप्त झाले । दाखी जनीनें बिडे दिले ।

नामदेव हा कधी मृत्यु पावला, हें माहीत नाही, पण यानें उल्लेखिलेल्या पत्रिकेवरून याला ऐशी वर्षे आयुर्दाय होता असें दिसते; व त्याची मून लाडाई हिचाहि याला मिळता असा एक अभंग आहे. लाडाई म्हणते—

प्रसूतीलागीं मज । जाणिलें कल्याणा । अंतरला राणा । पंढरीचा ॥

ऐकला वृत्तान्त । सर्व जाहले मुप्त । माझे तें संचित । खोटें कसें ।

द्वादश बहात्तरी । कृष्ण त्रयोदशी । आषाढ हे मासी । देवद्वारी ॥

सर्वांनीं देह । अर्पिला विठ्ठली । मज कां ठेविली । पापिणीसी ।

लाडाई म्हणे देह । अर्पिन विठ्ठला । म्हणोनि आदरिला । प्राणायाम ॥

शके १२७२-त आषाढ कृष्ण त्रयोदशीस नामदेवाच्या सर्व कुटुंबानें एकदम एकेच वेळीं देवद्वारी श्रीविठ्ठलाचे पायरीपाशीं समाधि घेतली, असें म्हणतात व अजूनहि हें ठिकाण पंढरपुरास महाद्वारापाशीं दाखवितात; परंतु वरील अभंगावरून सर्वांनीं एकेच वेळीं देह टाकिला नाही, असे स्पष्ट दिसते. लाडाईप्रमाणेच नामदेवाचे पुत्र तरी त्याचे पश्चात् हयात होते, असे त्यांच्या अनेक अभंगांवरून वाटते. सर्वांत धाकटा मुलगा 'विठा' हा देवाजवळ तक्रार करितो कीं—

आमुचा बाप आम्हां सांगे । माक दिवली पांडुरंगें ।

तुमची पोशीन वंशावळी । करीन तळहात साळली ॥

तुमचा भार माझे माया । जाण न विसंबे सर्वथा ।

विठा म्हणे विसरलासी । फुकाचा तूं न बोलसी ॥

यावरून नामदेवाचे पुत्र त्याचे मागे हयात असावे व ते विरक्त

१. शीखांच्या 'ग्रंथसाहेबां'त नामदेवाच्या आख्यायिका व अभंग आहेत. कमाल संताचें पुढील पत्र प्रसिद्ध आहे:-

वाही साही हजरत मौला खडा पंढरपूरवाला हे ।

दुबले भगत दोनो मये उनोसे करो बोलबाला हे ॥

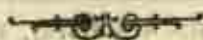
इसनस्थाने नामदरजी उनोका विठ्ठल वंदा हे ।

बोर सेवा कछु न जाने अंदर भीतर केशव हे ॥

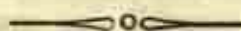
उत्तर म्याने भयो कबोर रामचरणका वंदा हे ।

उनोका पूत कमाल दोनोका बोलबाला हे ॥

वृत्तीनें राहून ईश्वरभक्तींत मग्न असावे, असें दिसते. संसार ते नांवाला मात्र करीत पण संसाराची आस्था त्यांना मुळींच नसे व त्याची अवश्य तीहि खटपट ते करीत नसत. बालभक्तीचें प्रत्यक्ष उदाहरण या सर्व कुटुंबाच्या ठिकाणी पाहण्यास सांपडते. बरे होवो, वाईट होवो, सुख मिळो न मिळो, आपल्या आईचें सान्निध्य, तिचा नित्य-सहवास हीच जशी लहान मुलाच्या मनाची अपेक्षा असते, तशीच अपेक्षा नामदेवाची आणि त्याच्या कुटुंबाची होती. विठ्ठल माउलीपासून क्षणभरदेखील दूर राहूं नये, सदा-सर्वकाळ तिचा सहवास असावा; तिच्या पुढे सर्व कांहीं तुच्छ; ती बरी असो, ती वाईट असो; ती काळी असो, गोरी असो; ती माझी माउली, ती माझी आई, ती सर्वांत आवडती, सर्व जगांतल्या वस्तूपेक्षां ती श्रेष्ठ, कल्पनेनें जाणल्या जाणाऱ्या सर्व गोष्टीपेक्षां ती थोर, तीच माझ्या प्रेमाला पात्र व ती एकच प्रेमाचें योग्य ठिकाण; ती गगनांत असली तरी तिचें मन एकट्या माझ्याकडे असतें; ती माझी आणि मी तिचा. अशा त्या आईच्या ठिकाणी, त्या विठ्ठलमाउलीचे ठिकाणी, नितांत प्रेमभावना होणें हाच भागवतधर्म, हाच भक्तिमार्ग आणि हेंच बारकरी-पंथाचें रहस्य होय. आणि हें रहस्य ज्ञानेश्वराचा सहवासी जो महान् भावद्वक्त नामदेव त्याच्या, त्याच्या कुटुंबाच्या, त्याच्या दासी जनीच्या आणि त्याच्या शिष्यमंडळीच्या चरित्रांत इतकें उत्तम दिसत होतें कीं, आज पांचसहस्रें वर्षे होऊन गेलीं, तरीहि त्याची आठवण महाराष्ट्र विसरला नाही. त्याचें चित्र महाराष्ट्राच्या डोळ्यांसमोर अजून उमें आहे.

तेराव्या शतकातील कांहीं ग्रंथकार

नामदेवाचे समकालीन अशा व त्याच सुमाराच्या इतर ग्रंथकारांसंबंधाने लिहितांना नामदेवाचा गुरु जो विसा खेचर त्याचा उल्लेख प्रथमारंभी करणे वावगे होणार नाही. विसोबा खेचर हा मूळ पैठणाजवळील भुंगी येथला राहणारा होता. 'विसोबा खेचर जाण । राहे भुंगीमाजी आपण । खिस्तीचा उदिम करून । काळक्रमण करीतसे ॥' असे दासो दिगंबर आपल्या 'भक्तविजयांत' लिहितो. हा पेशाने व्यापारी असल्यामुळे तत्कालीन व्यापाऱ्यांची सैकितिक भाषा तो केव्हा-केव्हा योजितो. खेचराच्या अमंगाची बांधणीहि नामदेवाच्या अमंगासारखीच आहे.

मूळ बदनाचा । बांगळ हाताचा । उदाणू नेत्राचा । स्वामी माझा ॥

मुगुट ज्याचा । केवल्या आगळे काटी । पवित्र तळवटी । चरण ज्याचे ॥

शेजि हे भागले । पोफु वेडावले । आवारु कवच काटी । यक्ति जाहली ॥

सद्भावे शरण । आवारु जोडूनी । विसा खेचर चरणी । विनटला ॥'

विसोबा हा व्यापारधंद्यांतला असल्यामुळे त्याने महाराष्ट्रांत त्या काळी व्यापाऱ्यांत चाडू असलेल्या नंदभाषेची या अमंगांत योजना केली आहे. अमंग श्रीशंकरस्तुतिपर आहे. याच भाषेत नामदेवाचे व तुकोबाचेहि कांहीं अमंग आहेत. या भाषेची असावी तितकी माहिती इथी आपणांस नाही.

हा आपला गुरु सोपानदेव होय, असे सांगतो. 'जय जय आरती : जय सोपानदेवा ओवाळी खेचरु विसा : जीवी चि जीवा' इत्यादि

१. या अमंगाचा अर्थ असा:- पांच तोंडांचा, दहा हातांचा, तीन नेत्रांचा असा माझा स्वामी आहे. यांचे मस्तक एकवीस स्वर्ग उंच असून याचे चरण सप्त पाताळाइतके खोल आहेत. याचे वर्णन करितांना 'सहा' भागली, 'चारी' वेढे झाले व 'अठरा' घकून गेली. याला मी विसा खेचर हात जोडून सद्भावे शरण जातो.

याची सोपानदेवाची आरती अजूनहि वैराग, बाशीं प्रांतांत ऐकुं येते. या नामदेवाच्या गुरुचें एक ' हरिश्चंद्राख्यान ' नांवाचें लहानसें प्रकरण, कांहीं अभंग व थोडींशीं पदे इतकीच कृति उपलब्ध आहे. याचें ज्यांत वर्णन केलेलें दिसतें असा एक अभंग पुढें देतो —

संन्यासी म्हणों तरी नाहीं स्नान मुंडण । तपिया म्हणो तरी दमन न करी देहा ॥
योगी म्हणों तरी नाहीं विभूती कथा । कापडो म्हणो तरी तीर्थां न वचे कांहीं ॥
म्हणों ब्राह्मण ब्रह्मचारी, तरी दिसे गृहाचारी । पाहतां निर्बारी नेम नाहीं ॥
गृहस्थ म्हणों तरी नाहीं यज्ञाचार । षट्कर्में विचार पारयला ॥
दिगंबर म्हणों तरी दिव्यांबरें नेसे । पिशाच्य म्हणो तरी न बरळ कांहीं ॥
नष्ट म्हणों तरी चित्त परमेश्वरी । असोनी चराचरीं अलिप्त कैसा ॥
वैष्णव म्हणों तरी कीर्तन न करी । नाम न म्हणे घरी दर्शन एक ॥

XXXXXXXX XXXXXXXX XXXXXXXX

ऐसा तो ब्राह्मण, तयासि नाहीं वर्णावर्ण । वर्ण सांग पा कवण निरुता कानी ॥
न कळे याचा पंच पंचाविरहीत । एका आत्मसिद्धांत बांचूनीया ॥
अवपाचि होय परी कळों नेदी सोय । जेवीं गगनमार्ग होय पळीयाचा ॥
अनुभवो जाणे अनुभवियाचें बर्म । जया परब्रह्म विबलेसें ॥
जीवन्मुक्त पदीं खेचर बिसा । उदकीं भानू जैसा विचरत ॥ १ ॥

हा शके १२३१-मध्यें श्रावण शु० एकादशीस समाधिस्थ झाला. याची समाधि बाशींस आहे. हा साधुपुख्य ज्ञानेश्वरांच्या तीर्थयात्रेंत नामदेवादि मंडळीबरोबर हजर होता. या सुप्रसिद्ध यात्रेंत परसा भागवत, चोखामेळा, सांबता माळी वगैरे संतपुख्यहि होते. परसा भागवत व गोरा कुंभार हे दोघेहि नेहमी नामदेवाबरोबर भजन करीत व एके ठिकाणीं नाचत, असें महीपतीबाबा सांगतात. या दोघांचेहि अभंग प्रसिद्ध आहेत. परिसा भागवताच्या

' चिब उमटलें अंबरी । गरुड झळके टकयावरी ॥

पैल टका रे कोणाचा । नामा येतो केशवाचा ॥

नामा येतो लोटांगणी । परसा लागतो चरणीं ॥

या अभंगावरून नामदेवाचा व परसा भागवताचा स्नेह किती होता, हे चांगले दिसते.

ऐसे परउपकारी । लोळवें त्यांचे द्वारी ॥

तेंच केशवध्यान । घेर लटिके संवसारी ॥

त्यांचे रंगणीची झोळा । देवा मज करी ।

ते येतां जातां । चरण ठेवितोल बरी ॥

ताहीं उघरिले माझे कवटे । पूर्वजउधरण दिसे बंधुंउवाटे ॥

हरिदासांचे भार । मीरवताती गरुडटके गोमटे ।

धन्य तप्तीतीरीं । बरवे बालुवंट ॥

लाघळों समसुख कासीये जातां । विश्वनाथप्रेमात्रिया संता ॥

बाणली वीरश्री पंढरीनाथा । जीकडे तोकडे देखे हरिदास गर्जतां ॥

निवृत्तां सोपान हे ज्ञानेश्वर । चांगदेव मुक्ताई बटेश्वर ॥

आवधिमां आवधा साक्षांतकार ॥

त्यांचे चरणींचा रेणू हा नामदेव सिपा । पहातां अनुभव सकळार्थ सोपा :

हे येको च मूर्ती पाडले अशेला । सकळा चरणीं हा परसा भागीवंता देला ॥

या परसा भागवताच्या आरतीवरूनहि याचें नामदेवाच्या ठिकाणी विशेष प्रेम होतें, असेंच दिसतें. परसा भागवताप्रमाणेच गोरा कुंभार हाहि नामदेवाच्या प्रेमांतला दिसतो. हा तेरदोकी येथील राहणारा. या गांवी याचें वतनी इनाम होतें. ह्याचा जन्म शके १८८९-तला असल्यामुळे, या संत-मंडळींत हा सर्वांत वडील होता व सर्वजण याला—गोरोवाला—काका म्हणत. जसा वयाने सर्वांत श्रेष्ठ, तसाच वैराग्यांतहि हा सर्वांत श्रेष्ठ असे. अवा षडण्याकरितां माती आणावी आणि ती मऊ करण्याकरितां तीत नाचतांना तोंडाने पंढरीनाथाचे भजनाचा सपाटा लावावा, व प्रेमाच्या भरांत येऊन आनंदाने डुलत रहावे, असा याचा नित्यक्रम असे.

‘ विठ्ठलाचें नाम स्मरे सर्वकाळ । नेहीं बाहे जळ सद्वदीत ॥

कुलाळाचे बंधीं जन्मले शरीर । तो गोरा कुंभार हरिभक्त ॥ ’

हा सदासर्वकाळ हरिभक्ति करून अभंगरचना करी. हा आपल्या

अमंगांत नामदेवाचा उल्लेख वारंवार प्रेमाने करितो—‘म्हणे गोरा कुंभार अनुभवाचा ठेवा । प्रत्यक्ष नामदेवा भेटलासी’. गोरोवाप्रमाणेंच कुंभार-मंडळींत या वेळीं राका नांवाचा एक वैष्णववीर प्रसिद्ध होता. याच्या वायकोचें नांव वाका— ‘राका’ ‘वाका’ दोघी जण । होती बीपुरुष जाण । एक कन्या तया लागून । देऊंवाई नांव तीचें ॥ हें सर्व कुटुंब अमंगरचना करी व कडकडीत वैराग्यवृत्तीनें राही. एके दिवशीं हें सर्व कुटुंब रानांत वाळलेलीं लाकडे आणण्याकरितां गेलें असतां, एक सोन्याचें कडे वाटेंत पडलेले राकोवाच्या नजरेस पडलें. तें पाहून राकोवांनीं विचार केला कीं, न जाणों मागून वायको येत आहे तिला याचा मोह पडेल आणि ती तें घेईल. असें मनांत आणून राकोवांनीं पायाने त्या कड्यावर माती लोटिली. आपल्या नवऱ्याचें हें कृत्य वाकाबाईनें दुरून पाहिलें व जवळ येऊन न्याहळते तों सोन्याच्या कड्यावर माती लोटिलेली तिच्या नजरेस पडली. हें पाहून तिनें नवऱ्यास विचारिलें, “हें काय केलें ?” राकोवांनीं उत्तर दिलें, “न जाणों, वायकोची जात, सुवर्णाचा लोभ पडून पाशांत पडशील, म्हणून त्यावर माती लोटिली.” हें उत्तर ऐकून तिनें नवऱ्याची निर्मत्सना केली व ती म्हणाली कीं, “विरक्त म्हणवित्तां आणि अजून हें सोनें आणि ही माती, हा मेद-भाव मनांत ठेविलाच आहे काय ?”

कुंभारांत जसे गोरोवा व राकोवा तसेच इतर जातींतहि या वेळीं अनेक भगवद्भक्त होऊन गेले. माळ्यांत सांवता, सोनारांत नरहरी व तेल्यांत जोगा हे विशेष प्रसिद्ध होते. सांवता माळी हा अरणभेंडीस राहणारा. तेथे त्याचा मळा व विहीर अजूनहि दाखवितात.

नरहरी सोनार हा पंढरपूरचा राहणारा. याचा बाप दिनानाथ. हा पूर्वी देवगिरीस चांगला धनिक असून सराफीचा धंदा करी; पण पुढें

१. ‘वाका’ असें कांहीं ठिकाणीं आहे.

२. सांवता माळी हा सके १२१७-मध्यें बापाड कुण्ण चतुर्दशीस मन्मथ सवत्सरी मृत्यु पावला.

नरहरी पंढरीस येऊन राहिला व तेथे सोनारकाम करू लागला. नरहरी हा मूळचा कष्टा शैव होता. हा विठोबाचे दर्शनदेखील कधी घेत नसे, मग नमस्कार कोठचा करणार !

भोळा हा शंकर । पुढे नंदोद्वर । तेथे मी पामर । काय वानू ॥
 भूषण ज्याचे । भूवना वेगळे । हंडमाळा रुळे । गळधामध्ये ॥
 कर्पूरगौर भोळा । हातीं तो त्रिशूल । भूषण धवल । विभूतीचे ॥
 माथा जटाभार । करीं द्येत शंत । सांब सदाशीव । फुंकीतसे ॥
 नाम घेतां ज्याचे । पाप ताप जातो । पापी उद्वरती । क्षणमात्रे ॥
 नरहरी सोनार । भक्ति प्रियकर । पावंती शंकर । हृदयी ध्याता ॥

असे ध्यान धरून हा शंकराची उपासना करी. पण पुढे संतांच्या संगतीने 'शिव' आणि 'विष्णु' हे भिन्न नाहीत, अशी याची खात्री होऊन 'एकचि भावना । उभयां चरणी । हो कां प्राणहानी । पालटेना ॥' अशी स्थिति झाली व हा विष्णुदास वनून याने भागवतधर्माची दीक्षा घेतली. परमेश्वर तेथून एकच ; नावे भिन्न घेतली तरी तो सर्व अनायांचा नाथ भिन्न नाही ; सर्व संप्रदाय हे शेवटी त्याच्याच चरणापाशी जाऊन ठेपणारे निरनिराळे मार्ग आहेत, हा प्रकाश ज्ञानेश्वरांच्या आणि त्यांच्या भावंडादि संतमंडळाच्या उपदेशाने जसा नरहरी सोनारावर, तसाच त्या वेळच्या सर्व महाराष्ट्रवरहि पडला आणि या ज्ञानियांच्या म्हणजे जाणित्यांच्या ईश्वराने आपल्या वाचेने आणि कृतीने जे महाराष्ट्रास पदविले त्याचे सार हेंच आहे. नरहरी सोनार हा ज्ञानोबाच्या तीर्थयात्रेत होता, व ज्ञानेश्वराच्या ठिकाणी त्याचा भावहि फार दृढ होता. तो हणतो:-

सवंगडे निवृत्ती । सोपान मुक्ताबाई ॥ ज्ञानदेवापायी । भाव माझा ॥
 धन्य ते वैष्णव । मिळाले सकळी ॥ जीव भाव मी ओवाळी । तथे चरणी ॥
 अखंड ध्यानी ध्यातो । हृदयी साचार ॥ नरहरी सोनार । कायामने ॥

शंकरावांचून इतर देवतांचा आणि त्यांच्या उपासकांचा मनापामून तिटकारा मानणारा नरहरी सोनार सर्व द्वेष विसरला आणि

'शिव आणि विष्णु एकचि प्रतिमा । ऐसा ज्याचा प्रेमा । सधोदित ॥
घन्य ते संसारी । नर आणि नारी । वाचें हर आणि हरी । उक्चारिती ॥
नाहीं पै भेद । अवघा मनीं जभेद । द्वेषाद्वेष संबंध । उरों नेदी ॥
सोनार नरहरी । न देखे द्वैत । अवघा मूर्तिमंत । एकरूप ॥'

अशी त्याची दृढ भावना होऊन गेली.

नरहरी सोनार हा शके १२३५-त प्रमादी संवत्सरी माघ कृष्ण प्रतिपदेस समाधिस्थ झाले. याच्या मार्गे याच्या कुटुंबांतहि अनेक भक्त व कवि होऊन गेले.

जोगा परमानंद हा जातीने शूद्र होता, असे महीपतीबाबा म्हणतात. पण हा तेली होता, असाहि उल्लेख सांपडतो. याची जात कोणती, हें जरी निश्चित नाही तरी तो मोठा साधुपुण्य व बराच बर्या दर्जाचा कवि होता, हें निःसंशय खरें आहे. या कवीचें नांव जोगा व परमानंद हा त्याचा गुरू.

रोमांच रबरवितु । स्वेदबिंदु ढळमळितु ।
पाहतां नेत्र उन्मळितु । मग मिटोत मागुते ॥
ऐसा हृदयीं प्रकटसी । कै माझ्या नरहरी ।
तुज देखतां तनु कापे । मन बुद्धी ही हारये ॥
सकळ ही अहंभाव लोपे । एक तत्त्वची उरे ॥

अशी चिंता सारा वेळ लागून राहिल्यावर जोग्याला परमानंदाच्या भेटीचा लाभ झाला. आपल्या गुरूची भेट झाली त्या वेळीं जोगा म्हणतो—

मन निवालें निवालें । कसें समाधान झालें ॥
संत अलिया अवसरी । नवल आरतीयांची परी ।
आनंदले नर नारी । परमानंद प्रगटले ॥

१. शककर्ता शालिवाहन । बारा शतें पस्तीस जाण । प्रमादीनामें संवत्सर पूर्ण । माघ कृष्ण प्रतिपदा ॥ भूवेकुंठ पंडरीक्षेच । नरहरी सोनार परम पवित्र । माध्यान्हि येता कुमुदिनीमिष । देह अपिला त्यानें ॥

याच्या एका अभंगांत 'गुरु गैबीनाथ । नरहरीदास साचा अंकित ।' असें म्हटलें आहे. 'गैबीनाथा'बद्दल 'गैनीनाथ' असाहि पाठ आढळतो.

सावया जालिगन । बाह्यां येतसे स्फुरण ।

सजळ झाले लोचन । जैसे मेघ वर्षती ॥

बाजि सुदिन सोहळा । संत जिवनाची कळा ।

जोगा विनविती सकळां । भेटी परमानंदेसी ॥

जोगा याची भक्ति फार कडकडीत असे. हा सर्व काळ भजनांत घालवी. सर्वा भूती परमेश्वर सारखाच आहे व सर्व प्राणिमात्र हे परमेश्वराचेच निरनिराळे अवतार आहेत, अशा दृढ समजुतीने तो व्यवहारांत वागे. हा बाशीं येथे राहत असे. रोज भगवंताच्या देवळांत जातांना तोंडाने गीतेचा एक-एक श्लोक म्हणावा व एक-एक नमस्कार घालीत देवळास जावे, असा याचा क्रम होता. एके दिवशी याच्या कृपेमुळे आपणांस पुत्र झाला, असे समजून याला एका सावकाराने भरजरी पितांबर नेसविला. ते दिवशी ते नवे वस्त्र धुळीत मळेल म्हणून जोग्याचे नमस्कार जरा जपून होऊ लागले. त्यामुळे देवळांत पोहोचण्यास थोडा उशीर झाला. आरतीची वेळ सावली नाही, हे पाहून जोगा मनांत फार खिन्न झाला, व या पितांबराने मला मोहपाशांत बांधिले आणि त्याचेमुळे भगवंताचे पाप अंतरले, असे म्हणून त्याने पितांबर फाडून टाकिला व स्वतःस दंड लाविला. याची समाधि बाशींस आहे व अजूनहि याचे पुण्यतिथीनिमित्त मार्गशीर्ष वद्य चतुर्थीस याचा उत्सव करितात. याची पदे, आरत्या व अभंग उपलब्ध आहेत.

१. नमुन्यासाठीं याचें एक पद देतों-

बसोनि संता घरी हो । घेतली गुरगुडी ॥ धृ. ॥

बाधि ब्रह्मांड नारळ । मेरु सत्त्व तो आढळ ।

निर्मळ सत्तावीचें जळ । सोहं गुरगुडी : गुरगुडी ॥

चिलमि विगुण विविध । मीपण सदा तो अभेद ।

तम तमासू जाळून शुद्ध । वैराग्य विगळ घडवडी ॥

सावधान लाबुनियां नळी । मीपण झुरका विरळा गिळी ।

जन्ममरणाचीं मुरकुंडी संभाळी । धूर विषयाचा सोडी ॥

हो घेतली गुरगुडी ॥ लागला गुरगुडीचा छंद । त्याला प्रसन्न परमानंद ।

जोगा स्वामी तो अभंग । गुरुचरण व ओडी ॥

बसोनि संता घरी हो घेतली गुरगुडी ॥ हो गुरगुडी ।

बार्शाच्या पलीकडे मोंगलाई हद्द लागते. या प्रांतांत महाराष्ट्र-कवि व साधुपुरुष पुष्कळच होऊन गेले. या काळीं तिकडे जगमित्र नागा हा पुरुष विद्यमान होता. याचे चरित्रकार म्हणतात, 'जगमित्र राहे प्रतिष्ठानी । द्रव्याचा व्यवसाय करुनी'; इतकेंच नव्हे, तर तो 'लक्षा-विपती धनी' असें असून त्याचा बोलबाला फार चांगला होता. परंतु त्यास एकाएकी विपरीत काळ आला व जवळ होतें तें सर्व कांहीं गेलें. द्रव्य गेल्यावर पत कसची राहणार !! संकटकाळीं तीहि निवून गेली. मित्र होते, ते अमित्र झाले व त्याला मज गादीवरून उठून धुराव्यांत लोळण्याची पाळी आली. तेव्हां हा देशोधडीस लागला व संकटकाळीं सर्वास समाधान देणारें व चित्तास शांत करणारें असें जें ईश्वरभजन त्यांत मग्न झाला. एकदा संसार सोडल्यावर हा फार विरक्त वृत्तीनें राही. हा पुढें नागस्वामी नांवाच्या पुल्यास शरण गेला व त्याचें नांव यानें आपल्या नांवापुढें लावून हा आपणास 'जगमित्र नागा' म्हणवूं लागला, असें याचे चरित्रकार सांगतात. पण जगमित्र किंवा जगमैत्र हें उपनांव असून या जगमैत्रांकडे मुठेखेऱ्यांतील मौजे पिरंगूट येथील कुळकर्णपण होतें; व अनेक शतकें हें जगमैत्रांचें कुटुंब महाराष्ट्रांत नांदत होतें.' ही गोष्ट लक्षांत आणिली म्हणजे या कवीचें नांव नागेश व उपनांव जगमैत्र असावें, असें वाटतें. याचे कांहीं अभंग व कांहीं पदे मात्र उपलब्ध आहेत. याची बहुतेक कृति चमत्कृतिजनक आहे. !

१. या जगमैत्राच्या घराण्यांत शके १२८०-चे सुमारास पिरंगूटचे कुळ-कर्णपण होतें. शके १५००-नंतर रंगभट्ट जगमैत्र यानें हें आपलें वतन कोणी बाळाजी हरि मंडजोगी या गृहस्थास विकलें.

२. याचा एक अभंग असा—

अग्नि जाळी तरी : न जळे प्रल्हादु : हृदयीं गोविंदु : म्हणोनियां ॥
 अग्नि जाळी तरी : न जळती गोपाळु : हृदयीं देवकीबाळु : म्हणोनियां ॥
 अग्नि जाळी तरी : न जळती पांडव : हृदयीं बासुदेव : म्हणोनियां ॥
 अग्नि जाळी तरी : न जळे बिभीषणाचें घर : हृदयीं सीतावर : म्हणोनियां ॥
 जगमित्र नागा न जळो : जरि अग्नि जाळी : हृदयीं वनमाळी : म्हणोनियां ॥

म. सा.-२५

याचा समाधिकाल शके १२५२, कार्तिक शु. ११ असा देतात. याची समाधि जोगाईच्या आंब्याजवळ परळी येथे आहे.

आणखीहि अनेक संतकवि या शतकांत या सुमारास होऊन गेले. 'रसाल रामायण' लिहणारा साळ्या रसाळ, वाळवंटांत अकरा दिवसांचा सांपडलेला व पुढे संतसमागमांत वाढलेला कूर्मदास वगैरे सर्व मंडळी नामदेवाचीच समकालीन होत. यांपैकी पुष्कळांची कविता अलौकिक आहे. ही सर्व कविता आपणांस हल्लीं उपलब्ध नाही. एकंदर रचिलेल्या कवितेच्या मानाने पाहतां जो भाग उपलब्ध आहे तो फारच अल्प आहे, व जो अल्प भाग आज उपलब्ध आहे तोहि आपल्या मूळ अस्सल स्वरूपांत नसून अनेक वाजूंनीं पालटलेला असा आहे. तरी मूळ कवीच्या रचनेचे स्वरूप, त्यांतील भाषासौरस्य व विचारसरणी हीं त्यांत आपणांस स्पष्टपणे पाहतां येतात. ही सर्व काव्यरचना भक्तिभावाने अगदी ओथंबलेली आहे; आणि हिची भाषा येथून-तेथून मृदु व गोड अशीच आहे. ही अशी असण्याचे कारण ती लिहिणाऱ्या देहांची अत्यंत सार्विक मनोवृत्ति हेच होय. ही साधु मंडळी प्रेमळपणाचा पाऊस जगभर पाडीत. एकमेकांतला

१. परळी वंजनाब हें बारा ज्योतिर्लिमांपैकी एक असल्यामुळे यच्चयावत् हिदुमात्राला तें अत्यंत पूज्य आहे. पूजाअर्चेनिमित्त पेशव्यांनीं येथील सुमारे पांच-हजार बिघे जमीन इनाम दिलेली आहे.

२. याचा जल्लेख रंगनाथ आपल्या भूपाळीमध्ये 'शक्तिदास साळ्या त्याची कविता पाल्हाळी' असा करितो.

वत्सल्याची रचना अशी—

शरीर विनटलें सेवे तुझे । ध्यानीं रंगलें मन माझे ।
 शरीर विकलें चरणासीं । वाचा तुझीया नामासी ॥
 ऐके पंढरपुरनिवासी । नयन तुझीया रूपासी ।
 अवणीं कीर्तन गोविदा । तुळघाण मकरंदा ॥
 परिचर्या बंदपाणी । देह घालीन लोटांगणी ।
 चरणीं जेऊतें चालये । तेऊतीं भेटी नारायणे ।
 वत्सरा झाला संतसंगी । कांहीच नुरे यमालागी ।

दुजाभाव पार नाहीसा होऊन त्यांच्या या अमृतसिंचने सर्व प्रेमाचे मळे उगवू लागले. तोंडाने हरिनामाचा गजर चालवावा, व नेहमी समाधानवृत्तीने राहून योगक्षेम संभाळवा, असा हे सर्वास धडा देत व उपदेश करित. कुटुंबासुद्धा ही सर्व मंडळी अभंग करी. हे कढकडीत वैष्णव वीर नेहमी पंदरीची वारी करित व सारा वेळ भजनांत घालवीत. अनेक वेळा हे क्षेत्रोक्षेत्री हिंडून तीर्थयात्राहि करित. या यांच्या तीर्थयात्रा म्हणजे केवळ सदाचरणाचे प्रत्यक्ष धडेच होत. अलं दुनियेला नेत्रांच्या द्वारे शिक्षणाचे धडे तेथे मिळत व त्यांचा उद्धार होई. 'तीर्थमीसें केला जगाचा उद्धार' असे परिसा भागवत लिहितो; आणि ते खरे आहे. हे संत म्हणजे शुद्ध व सार्विक भावाच्या प्रत्यक्ष सजीव अशा चालत्या-बोलत्या मूर्तीच होत. यांचा राग अगदी मेल होता. लोभमत्सरादिकांचा यांना विटाळहि नसे. हे एकमेकांच्या पायां पडत व एकत्रच पंदरीनाथाचे भजन करित. वर्णसंकर करून जातिभेद न मोडतां आपण सर्व एकाच ईश्वराची लेकरे आहो, असे म्हणून नीट नांदावे, असे हे समजत व सांगत. ईश्वराचे घरी भेदाभेद नाही, 'देव भावाचा भुकेला। याति कूल नाही त्याला। आहे भक्तांचा बांधला। अवतार घेतो त्यांसाठी' ॥ अशी यांना ज्ञानेश्वराची शिकवण होती. जसा ज्याचा भाव तसा त्याला तो पावतो, हा यांचा मुख्य उपदेश असे. यांच्या सर्व अभंगांत-सर्व रचनेत-हेंच तत्त्व विशेष रीतीने सांगितलेले आहे. या सर्वांमध्यें ज्ञानेश्वर महाराज श्रेष्ठ असून त्यांनींच या पंथाचा पाया घातला, असे म्हणण्यास हरकत नाही. सर्व मराठी ग्रंथात जसा त्यांच्या ग्रंथांस जास्त मान आहे, तसाच सर्व पंथांत त्यांनीं घाटून दिलेल्या या पंथास जास्त मान दिला जातो. या पंथांत उच्च-नीच हा फरक मुळीच नाही. जातीनें कोणी कितीहि निकृष्ट असला तरी उन्नतपणा आणणारा भक्तिरूप परीस महाराष्ट्रांत सर्वास सहज सांपडावा, असा ह्या महापंथाचा मुख्य हेतु दिसतो. किंबहुना, ज्ञानेश्वरी-अवतारहि याचकरितां होता, असे म्हटले पाहिजे; व हा आपला हेतु नीट सिद्धीस जावा अशीच वाट ज्ञानेश्वरांनीं व त्यांच्या पंथांतल्या सर्व

साधु मंडळींनीं चोखाळून ठेविली आहे .या साधुसंतांचें आचरण फार चोख असे. यामुळे त्यांच्या वाणीची छापहि फार पडे. ' नाचूं कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावूं जगी ' असा निश्चय मनांत धरून हे सर्व संत महाराष्ट्रभर फिरत आणि या आपल्या नव्या पंथाचा आणि भागवतधर्माचा प्रसार मराठी भाषेत करीत. यांच्या दिव्य प्रकाशानें लोक यांच्या पंथांत शिरत व भजन करूं लागत. ही मंडळी फिरती असल्यामुळे जिकडे-जिकडे हे जात तिकडे-तिकडे ज्ञानेश्वरांनीं पाजळलेली मशाल नेत. या मशालीची ज्योत जी एकदा ज्ञानेश्वरांनीं पाजळली ती पुन्हां कधीं विशली नाही. आपणां प्रत्येकाच्या अंतःकरणामध्यें भक्तीची मशाल ही आहेच; परंतु ती पाजळण्याइतकें तेज प्रत्येकामध्यें नसतें म्हणून ज्ञानेश्वरांसारख्या भगवद्भक्तांच्या समागमानें ती पाजळवी लागते. एकदा पाजळूं लागली म्हणजे ती कधीं विशत नाही व कधीं मंदहि होत नाही. उलट तिच्या प्रकाशाचें तेज त्या देहावर दिसूं लागतें. असे हे तेजस्वी पुत्र व भगवद्भक्त चोहोंकडे पसरल्यामुळे सर्व महाराष्ट्र यांच्या आवाजानें या काळीं द्रुमद्रुमून राहिलें. ब्राह्मणापासून तों अतिशूद्रापर्यंत स्त्री व पुत्र्य सर्वांत शुद्ध भक्तिरसाचा ओव सारखा वाहूं लागला. ब्राह्मणांत जसे ज्ञानदेव, सोपानदेव झाले किंवा शूद्रांत सांवता माळी, गोरा कुंभार हे झाले, तसेच अतिशूद्रांतहि चोखामेळ्यासारखे व बंकामहारासारखे विष्णुदास होऊन गेले. चोखामेळ्या हा मंगळवेढ्याचा राहणारा, जातीचा महार होता. हा सारा वेळ कामधंदा करीत असतांनाहि तोंडानें भजन करी. यांच्या बायकोचें नांव सोयरा. याला एक मुलगा होता. त्याचें नांव

१. कान्होपात्रा ही स्त्री होती, तीहि या संत-मंडळींत शिरून बारी, यात्रा, आणि अर्भग करी:

उबारा पांडुरंगा घावे लवकरी । बुडते दुराचारी । बोहामध्यें ॥

माझी लाज राखा । येवोनि अनंता । निरवि चरणीं आतां । मन । माझें ॥

नको या उपाधी । तोडा कृपानिधी ॥ येवुनियां छेदी । काम क्रोध ॥

कान्होपात्रा म्हणे ॥ विठोबा जिवलग ॥ आलिंगने दे गा । मुख मातें ॥

अशी हिची रचना आहे.

‘कर्ममेळा’. हें सर्व कुटुंब मंगळवेढ्यास राहत असे. त्यांचेच जवळ चोल्याची बहीण ‘निर्मळा’ हीहि राहून तेथेच असे व आपला संसार चालवी. संसाराचे त्रासानें व त्यांतील अडचणीनें संसाराला चोल्याचें मन अगदीं कंटाळून गेलें होतें. तो म्हणतो — ‘एका पुढें एक पडती आवात । सारितां न सरत काय करूं !’ अशा तापलेल्या मनाला शांति मिळावी व आराम वाटावा म्हणून चोल्यानें अनेक तीर्थयात्रा केल्या; पण कोठेंहि त्याचें मन रमलें नाहीं. तो म्हणतो —

‘बहुत हिडलों देश देशांतर । परी मन नाहीं स्थीर । झालें कोठें ॥
बहुत तीर्थें । फिरोनिया आलों । मनासवें झालों । वेडगलची ॥
बहुत प्रतिमा । ऐकिल्या पाहिल्या । मनाच्या राहिल्या । येरझारा ॥
बोळा म्हणे पहातां । पंढरी भूवकुंठ । मनाचे हे कष्ट । दूर झाले ॥
तो आणखी सांगतो—

‘विठ्ठल विठ्ठल गजरी । अवधी दुमदुमली पंढरी ॥
होतो हरिनामाचा गजर । दिडचा पताकांचे भार ॥
निवृत्ती ज्ञानदेव सोपाना । अपार वैष्णव ते जाणा ॥
हरी कीर्तनाची दाटो । तेथें बोळा घाली मिठी ॥

आणि एकदा मिठी पडून तेथली गोडी लागल्यावर चोखोवाला आणखी संतसमागमाची जोड मिळाली; व तो पंढरीस गेल्यावर ‘हरिनामाची पेठ । भूवकुंठ पंढरी । चंद्रभागा वालुवेट । संत घनदाट नाचती ॥ टाळ मृदंग मोहरी । वैष्णव गजरी । आनंद ॥’ असें त्याला दिसले. आणि हें पाहून ‘चोखा जाई लोटांगणीं । घेत पायवणी संतांचें ॥’ संतांच्या समागमाची, त्यांच्या अधिकारयुक्त वाणीची आणि गोड उपदेशाची चव मनाला कळल्यावर आपण आजपर्यंत संसाराच्या लिगाडांत व्यर्थ गुंतून पडलों आणि विनाकारण फजीती करून घेतली, असें त्याला झालें; व लोक कांहीं म्हणोत, त्यांचेकडे लक्ष न देतां

१. आजवरी पडलों लिगाडाचे गुंती । तेजेंची फजिती झाली दिसे ॥
झाला दिसे मज मोकळा मोक्षमार्ग । चिक्कारोत जन मार्गें पुढें ॥
(चोखोवा)

मोक्षाचा मार्ग तो चोखाळू लागला. यापुढे पंढरीची वारी त्याने कधीहि चुकू दिली नाही. तेथे जाऊन 'महाद्वारी चोखामेळा । विठ्ठल पाहतसे होळां ।' वारीचे वारकरी परत फिरले म्हणजे चोखाहि मंगळवेढ्यास परत जाई. पण पंढरीस काय आणि मंगळवेढ्यास काय, चोखोवा कोठेहि असला तरी पंढरीचा विठोवा आणि पंढरीचे संत यांच्या ठिकाणी त्याचे मन धाव घेत असे. पंढरीचे वारकरी जातां-येतांना पाहिले म्हणजे त्याचे मन उड्या घेऊं लागे व

कोणी पंढरीस, जातो वारकरी । तयांचे पायांबरी, भाळ माझे ॥

आनंदें तयासी, भेटेन आवडी । अंतरीची गोडी, घेईन सुख ।

ते माझे मायबाप, सोयरे सज्जन । तयांबरी तनुमन, ओवाळीन ॥

असें त्याला सारा वेळ वाटे. जिवाचे मैत्र भेटले म्हणजे लहान मुलांना जो परमावधीचा आनंद वाटतो व त्या मैत्रिकीपुढे इतर सर्व गोष्टी जशा तुच्छ भासतात, तो आनंद व तसे अव्याज सुख चोखोवाला कोणी विठ्ठलाचा वारकरी भेटला म्हणजे होई. चोखोवाची बायको सोयरा हीहि त्याच्या बरोबर भक्तिसुखाचे जेवण जेवून देकर देत समाधानवृत्तीने संसार चालवून असे. ती शरिराने संसाराचा गाडा ओढी खरा, पण ते अवश्य कर्तव्य करित असतांनाहि त्यांतच गुरफटून न राहतां दृढ विश्वास धरून ती मनाने हरिभक्ति करी; व आपल्या इतर आया-बहिणींनाहि हाच उपदेश करी.

माझे माझे म्हणुनि । गुंतले हांबरी । बायां या संतारी । मृगजळीं ॥

आपुली आपण । करा आठवण । सत्तारबंधन । तोडा वेगीं ॥

नाम निज नौका । विठ्ठल हें तारुं । भवाचा सागरू । उतरिल ॥

हाचि विश्वास । घराबा अंतरी । म्हणतसे महारी । चोखयाची ॥

चोखामेळाहि सर्वांना अशीच दवंडी पिटतो—

१. आजि दिवस धन्य सोनियाचा । जिवलग विठोवाचा भेटलासे ॥

तेणें सुख समाधान जाहली विश्रांति । दुजें नाठवे चित्तीं काहीं एक ॥

(चोखोवा)

टाळी वाजवावो । गुडी उभारावो । वाटही चालावो । पंढरीची ॥
 पंढरीचा हाट । कंवल्याची पेठ । मिळाले संतुष्ट । वारकरि ॥
 पताकांचे भार । मिळाले अपार । गर्जे भीमातीर । जयजयकारें ॥
 खट नट यावें । शुद्ध होऊनिया जावें । दवंडो पिटी भावें । चोखामेळा ॥
 चोखामेळा, त्याची वायको व त्याच्या कुटुंबांतील इतर मंडळी ही सर्व
 अभंगरचना करीत. चोख्याचें 'विवेकदर्पण' म्हणून एक प्रकरण
 उपलब्ध आहे. चोखोवाच्या वायकोने कृष्णचरित्रावर कांहीं कथा गाडल्या
 असाव्या. या दोघांचीहि वाणी रसाळ आहे. नामदेवाच्या व जना-
 वाईच्या अभंगांप्रमाणेंच यांच्या अभंगांतहि साधा प्रेमरस भरलेला दिसतो.

पुढें ठेविलें पान, वाडी कुटुंबी भोजन ॥

तुम्हां योग्य नाही देवा, गोड करोनिया घेवा ।

द्रौपदीच्या पाना भूललेती नारायणा ॥

येथें नाहीं ऐसी परी । बोले चोखयाची नारी ॥

हा अभंग तिच्या साध्या व रसाळ वाणीची साक्ष कोणासहि पटवील.

संसारांत राहूनहि चोखामेळा सारा वेळ भजन करी व हरिनामाचा
 जयघोष चालवी. एके वेळीं मंगळवेढ्याच्या गांवकुसाचे कामावर हा
 काम करीत असतां तें कुसूं एकदम कडाडलें व कोसकून पडलें. त्याच्या
 खालीं सांपडून चोखामेळा हा शके १२६०- मध्ये वैशाख वद्य पंचमीस
 मृत्यु पावला'. येथून संतमंडळीनें त्याच्या अस्थि काढून पंढरीस नेल्या;
 व जेथें त्याचें मन आनंद पावून भक्तिरसांत मग्न होई अशा ठिकाणी त्या
 पुरून ठेवल्या. हल्लीं याची समाधि पंढरीस नामदेवाच्या पायरीसमोर
 आपल्या दृष्टीस पडते.

१. मंगळवेढ्या भोंवतें कुसूं चालावया । महारांसी न्यावया दूत आले ॥

महारां समामें चोखामेळा गेला । काम तें लागला करावया ॥

सर्वकाळ बाचे विठ्ठल नाम छंद । आठवो गोविंद वेळोवेळां ॥

चार महिने याचि रितीनें लोटले । कुसूं कडाडलें अकस्मात् ॥

शालिवाहन शके बाराभतें साठ । बहुधान्य स्पष्ट संवत्सर ॥

वैशाख वद्य पंचमी दिवस सुदीन । शनिवारी प्रयाण करी चोखा ॥

चोखामेळ्यानंतर थोड्याच दिवसांत त्याची बायको व त्याचा मेहुणा बंका ही दोघेहि मृत्यु पावलीं, असे सांगतात. या कुटुंबाच्या अमंगांतील पुष्कळ अमंग गोड आहेत. यांतून बंकाने आपली गुरुपरंपरा आंत दिली आहे तो अमंग देतो.

आदिनाथ गुरू सकळ सिद्धांचा । मच्छींद्र तयाचा मुख्य शिष्य ॥

मच्छींद्राने बोध गोरजासी केला । गोरक्ष वळला गहिनी प्रती ॥

गहिनी प्रसादे निवृत्ती दातार । ज्ञानदेवा सार चोखविलें ॥

ज्ञानियाचा राजा ज्ञानेश्वर माउली । खेचरा बोळली कृपासिधू ॥

ज्ञानदेवा चरणीं खेचर शरण । नामदेवा पूर्ण कृपा केली ॥

नामदेवे हात चोखयाचे शिरीं । विठ्ठल तीं बळरी उपदेशिलें ॥

बंका म्हणे माझी चोखा गुरू माउली । तिबेंचे पाउलीं लोटांगण ॥

पंदरीच्या संतमंडळीच्या या गुरुपरंपरा पाहिल्या, त्यांच्यांतला प्रेमळ भाऊपणा मनांत आणिला, व त्यांच्या निस्सीम भक्तीचा विचार केला म्हणजे यांच्याविषयी आणि यांचा आदिगुरू जो ज्ञानेश्वर त्यांच्याविषयी मन आदराने भरून जातें. ज्ञानेश्वराच्या उपदेशाने आणि पदवणीने भक्तिमार्गाला नवे वळण लागलें; व त्याने विठ्ठलभक्तीचा महिमा अपार वाढविला. भक्तिरहस्याच्या ज्ञानेश्वरीनिरूपणाचे तिळगूळ खाल्यावर हे सर्व संत गोडगोड बोद्धे लागले; त्यांच्या वाङ्मोहिनीने वाढलेले अमृत चाल्यानंतर या सर्व संतांच्या मनाला प्रेमपाझर फुटले. जातीजातीचा भेदभाव आणि मत्सर, वगैरे मळ पार धुजत जाऊन ते सत्त्वसमुद्रांत बुंबूं लागले. जात कोणतीहि असो, विष्णुदास म्हटला म्हणजे सर्वजण त्याच्या पायांवर डोकें ठेवितात व मोठ्या प्रेमाने कडकडून आर्ळिगन देतात. आपण सर्वजण एकाच देवाची केली अशी लेकरे आहेत, हें ते नीट जाणतात; व याच भावनेला साजतील अशा कृतिहि ते करितात.

काठीच्या एका टोकाला ब्राह्मणाची श्रेष्ठ संस्कृति व दुसऱ्या टोकाला

१. ज्ञानेश्वराचे ग्रंथ सच्चिदानंदबाबा लिही व चांगदेवाचे अमंग श्यामा काचार लिही.

श्रपचांची संस्कृति आहे किंवा जिन्याचे एका पायरीवर ब्राह्मण वसला आहे व दुसऱ्या कडेला पायरीवर अतिशूद्र आहे, अशा स्थितीतून या दोघांनाहि एका ठिकाणावर आणून सोडावे, हा ज्ञानेश्वरी-पंथांतल्या भागवतधर्माचा उदात्त हेतु आहे. पण हा साधितांना ब्राह्मणाच्या जागेवरून त्याला ओढून, ब्राह्मणाने संपादिलेल्या श्रेष्ठ संस्कृतीचा नाश करून किंवा ती कुसकरून फेकून देऊन, त्याला ढकडून अतिशूद्राच्या जागी त्या पायरीवर नेऊन टाकावे, असला समाजसंस्कृतिनाशाचा मार्ग स्वीकारावयाचा नाही; तर श्रेष्ठ संस्कृतीचे ज्येष्ठ व उदाहरण कायम ठेवून तिची जोपासना करावयाची, व शूद्रातिशूद्र, अनार्य, श्रपच, हिंसक वगैरे मंडळींना (त्यांना शेपेल असा खुराक देऊन) हळूहळू बोट बळून त्यांच्याकडून श्रेष्ठ संस्कृतीची पाउले टाकवीत ब्राह्मणाच्या पायरीवर आणून सोडावयाचे, हाच या पंथाचा मुख्य व इष्ट हेतु आहे. एकाच्या मनांतला अहंभाव व दुसऱ्याच्या मनांतला कमीपणा या दोहोंचाहि ठाव पुसून टाकावयाचा, हें यांतलें इंगित आहे. यांत द्वेषाला मुळीच जागा नाही. येथे सर्वभर प्रेम आहे; बंधुभाव आहे; सात्त्विकपणा आहे; चातुर्वर्ण्यांत निरनिराळ्या पेठा आहेत आणि या सर्वांच्या मध्यभागांत चौहाक्यावर कैवल्याचा बाजार भरला आहे. या बाजारांत सर्व पेठांच्या रस्त्यांनीं येतां येते व मोक्षाचे सोने लुटतां येते. येथे सदासर्वकाळ दसराच आहे. वाटेल त्यानें यावे, मनसोक्त सोने लुटावे; आणि त्या सोन्याची प्रेमाने देवदेव करावी व सुखासमाधानाने आपापल्या पेठेत आपापल्या बरोबर परत जावे.

ही शाली वारकरीपंथ ऊर्फ विठ्ठलपंथ याची कथा. या वेळीं इतरहि पंथ महाराष्ट्रांत डोकावलेले होतेच. शके १०४० ते शके ११२०-पर्यंत हयात असलेले मन्वाचार्य हे सर्वभर अद्वैतमताचे खंडन करून द्वैतमत-स्थापना करीत होते. यांच्या द्वैतमताची छाया महाराष्ट्रांतहि पडली होती; व कर्नाटक आणि महाराष्ट्र यांच्या सीमेवर यांच्या मताचे महाराष्ट्रपंथहि झाले. जंगमांचा प्रसारहि या काळचाच दिसतो. शके १२००-पासून

शके १६०० - पर्यंत जंगमांचे यत्न इकडे सडकून झाले व पुढे कृष्णाच्या, जयरामस्वामी वर्गींनी हा तंट्या मिटवून जंगमांना आपल्या पोतडीत घालीपर्यंत यांचेहि लहानसहान ग्रंथ इकडे होत होते. या पंथाच्या प्रसाराची निशाणी अजूनहि जुन्या डोंगरांतील शिवाळ्यांचे पुजारी जंगम आहेत, या बाबीत दिसून येते.

गाणपत्यांच्या ग्रंथांचीहि हल्ली अशीच अनास्था आहे. ते अजून अज्ञातवासांत आहेत. 'गणेशवरेण्यसंवाद', 'गणपतिस्तोत्रे' वगैरे-सारखी प्रकरणे मात्र अधून-मधून आढळतात. पण या सर्व पंथापिठां मागे सांगितलेल्या 'महानुभाव'-पंथाचें या काळचें वाङ्मय उपलब्ध होऊं लागलें आहे. त्यांतील या तेराव्या शतकांतील कांहीं ग्रंथ-कारांकडे आतां आपण वळू. पूर्वी नागदेवाचार्यांचा थोडासा उल्लेख आलेला आहेच.

हा नागदेवाचार्य चक्रधराचा आवडता शिष्य होता; व हा थोर आणि विद्वान् पंडित होता. या नागदेवाला एक पुत्र होता. त्याचें नांव महेश्वर पंडित या महेश्वर पंडितानें कांहीं मराठी रचना केलेली उपलब्ध आहे. याची 'निर्वेदस्तोत्र', 'संकटस्तोत्र' वगैरे स्तोत्रे महानुभाव म्हणतात; पण याचा विशेष प्रसिद्ध असा ग्रंथ 'ऋद्धिपूरवर्णन' हा होय. याचे आठ प्रसंग असून सुमारे सव्वा-आठशें ओव्या आहेत. याचा रचनाकाल १२२४ असा दिलेला आढळतो. वर्णन तत्कालीन पद्धती-प्रमाणें धार्मिक भावनेने लिहिलेलें आहे. याच सुमारास मुरारीमल ऊर्फ यक्षदेव ऊर्फ निवृत्तदेव हा कवि होऊन गेला, असे म्हणतात. यानें 'यक्षदेवी' नांवाची एक गीताटीका आपल्या गुरूच्या आज्ञेवरून मराठी भाषेंत लिहिली आहे. हीत हा म्हणतो, नामदेवें गौरवें आज्ञापिलें कीं—

"माझेया महात्मेया निवृत्ता । गिर्वाण नुमटेल गा बोधिता । म्होंणि किजे महाराष्ट्रगीता । आज्ञा निरूपे ॥ गुण आज्ञा प्रसाद सिरि । पूज्य बुद्धी नमस्कारा । गीता बानिली बागेदबरी । महाराष्ट्र भाषे ॥

या टीकेचा काल शके १२२४ असा दिलेला आढळतो. याच यक्षदेवाच्या नांवावर आणखी एक 'श्रीमद्भगवद्गीताप्रकाशआर्या' नांवाचा ग्रंथ विकला जातो. ही टीका नांवाप्रमाणे आर्यावृत्तांत आहे; व हिच्या प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी यक्षदेवाचे नांवहि आहे. हिच्या शेवटल्या अध्यायांतील शेवटल्या आर्या देतो.

राया पुण्य सुखद हा अद्भुत संवाद कृष्ण पार्याचा ।

देहीं रोमें उठतीं स्मरणाठवती (बं वती ?) पुनः पुन्हा बाचां ॥

विद्वत्पुत्र अद्भुत प्रभुचें राया स्मरणेंचि हर्ष मेंदाटे ।

देहीं रोम पुनः पुन्हां, अति विस्मय सौख्य फार कोंदाटे ॥

योगेश्वर प्रभु जेचें पार्ष्ण धनुर्धर वीर हा जिकडे ।

मन्मति लक्ष्मि विजयो निश्चल नीति संपदा तिकडे ॥

इति श्री भगवद्गीता उपनिषदुसार वेद ब्रह्मसूत्र ।

संन्यास मोक्षवाद् अष्टादशोऽध्यायः यत्त आम्नाय ॥

या मोरोपंती धाटाच्या आर्या वाचून पाहिल्या म्हणजे हा यक्षदेव १२२४-मध्यें विद्यमान असेल, असे वाटत नाही. कदाचित् यक्षदेव नांवाचे दोन भिन्न कवि अगदीं भिन्न काळीं होऊन गेले असावे व पुढे दोघांचे ग्रंथ एकाच्याच नांवावर विकले जात असावे.

गीताटीकाकारांमध्यें पंडित विश्वनाथ (वाळपूरकर) या नांवाचा एक ग्रंथकार या काळांत होऊन गेला. यानें पैठण येथील कमलाकर नांवाच्या सत्पुरुषाचा उपदेश गृहस्थाश्रमांत असतांनाच घेतला होता. हा लाडकामराज नांवाच्या एका श्रीमान् व्यापाऱ्याकडे कोशाध्यक्ष होता. लाडकामराजानें वेदप्रांत खंडणीनें घेऊन त्याची व्यवस्था याजकडे सांगितली होती. ती सर्व व्यवस्था या विश्वनाथानें फार मेहनतीनें व इमाने-इतवारें केली. कांहीं दिवसांनी विश्वनाथ हा कामराजाला चार बुद्धिवादाच्या गोष्टी सांगून बोध शिकवूं लागला. यामुळे कामराजास हें मोतीं नाकापेक्षां जड वाटूं लागलें; व पुढे तर ही तेढ इतकी वाढली कीं, कामराजाने विश्वनाथ पंडितास बंदीत टाकिलें. नोकरांनें धन्यास हिताच्या गोष्टी

सुचवाव्या, त्याच्या बऱ्यास जपावे, पण आपली पायरी विसरूं नये, व सारा वेळ पांडित्याचे प्रदर्शन करूं नये हा साधा व्यवहार विद्वान् नोकर पुष्कळ वेळां विसरतात आणि मग नसते प्रसंग येतात. हीच गोष्ट विश्वनाथ पंडिताची झाली व कारागृहवास त्याच्या कपाळी आला. या वेळीं कामराजाच्या मुक्ततेबद्दल अनेक गृहस्थांनी अनेक तऱ्हेचे यत्न केले. शेवटीं कामराजाच्या जीनें हि मध्यस्थी करून पंडिताची मुक्तता करण्याचा यत्न करून पाहिला; पण तें कांहींच जमेना. तेव्हां तिनें ही गोष्ट पैठण येथें कमलाकरास कळविली. ती ऐकून कमलाकरानें कामराजाचा गुरूबंधु शिवव्यास म्हणून होता त्यास विनंती करून विश्वनाथाची सुटका करण्यासाठीं कामराजाकडे पाठविलें. आपला गुरूबंधु शिवव्यास हा आला, असे पाहून कामराजानें त्याचा चांगला आदरसत्कार केला; व त्यास आपल्या येथेंच आग्रहानें भोजनास राहवून घेतलें. भोजनसमयीं शिवव्यास प्रारंभ करीना. त्यानें हातांत घास घेतला; पण तो तो तोंडांत घालीना. त्या वेळेस कामराजानें त्यास म्हटलें कीं, “आपण असें खिन्न होऊन वसूं नये. माझी चूक झाली असेल तर क्षमा करावी; पण अन्नग्रहण करावें. कांहीं आज्ञा करणें असेल तर तीहि करावी. हा मी आपला दास उभा आहे”. शिवव्यासानें हें ऐकून आपलें म्हणणें मान्य करण्याविषयीं कामराजाकडून तीन वेळ वचन घेऊन मग त्यास म्हटलें, “तुम्ही मी मागेन तें मला देणार म्हणतां, तर आज विश्वनाथ पंडिताच्या पंक्तीचा लाभ मला द्यावा.” हें ऐकतांच कामराजानें पंडिताची मुक्तता करून त्यास भोजनास बोलावून आणिलें. भोजन झाल्यावर शिवव्यासाच्या इच्छेनुसार विश्वनाथ पंडिताचा गौरव करून त्यास रजा दिली. कामराजानें विश्वनाथास याग्रमाणें ज्या दिवशीं सोडून दिलें, त्याच दिवशीं विश्वनाथानें गृहस्थाश्रम आणि संसार या दोहीवर प्राणी सोडलें; शिवव्यासाजकडून मंत्रोपदेश घेऊन संन्यासदीक्षा घेतली; व मग तो पैठणास कमलाकराकडे गेज. यापुढें त्यानें आपला काळ

परमेश्वराच्या चिंतनांत व संकीर्तनांत घालविला. यानें अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. 'ज्ञानचंद्रिका' या नांवाचा याचा एक गद्यग्रंथ आहे; त्याप्रमाणेंच 'ज्ञानप्रबोध' नांवाची गीतेंतील श्लोकांवर एक ओवीबद्ध टीका आहे. या टीकेत अनेक गोड व्याख्याने आहेत. त्यांतून 'अमानित्व' या शब्दावरचें याचें व्याख्यान नमुन्यादाखल देतो —

अमानित्व - तो केलिया बरी त्याग । बाणे देहीं सन्यास योग । तेणें सानु-
कूल जग । महत्तत्त्वे मानी ॥ ऐसा सन्मान्यतेचें सुख पडे । तेणें विषोचि
सेविले घडे । या लागीं चिन्हालागीं लपोनि दडे । दीनत्वा माजी ॥ मग
विषयमूळ मान्यता । तेथेंहि विरसता । भरोनि भावी चिता । अमानत्वे ॥
तां मानाचेनि भारें दडपे । पूजेतें भिळनि कांये । पुरस्करलिया वासिपें ।
बमें जेवीं ॥ रुपकीर्तीचेनि नावें । वोसावे श्रवणासवें । कोमाउनी जाय
गौरवें । जीवें आने ॥ जन अम्हेरांची करो आस । पाहे अवज्ञे (द्ये ?)
येवूती वास । शिवकृपणयाची बहुवस । चाड जेवीं ॥ भयंम बुद्धी बोभाडले ।
ते वेळीं ऐसे होते जाले । भजे अजि येणें संपादिलें । परम सुख ॥ मणौनि
रंकवृत्तीचिये सोपे । जो महिमाभेणें लपे । तें अमानित्व आरोपे । तेया
अंगी ॥ आतां मान्यता बीजाचा कोंभू । तें निपटोनि मोडे दंभू । उपाधी
त्यागारंभू । मांडीतसाता ॥ अवाच्यतेचा कूपी । अभ्यासली सामग्री
लोपो । आधिले गूण निक्षेपी । अकर्तपणा माजी ॥ जडत्वाचीं आंग भूषणें ।

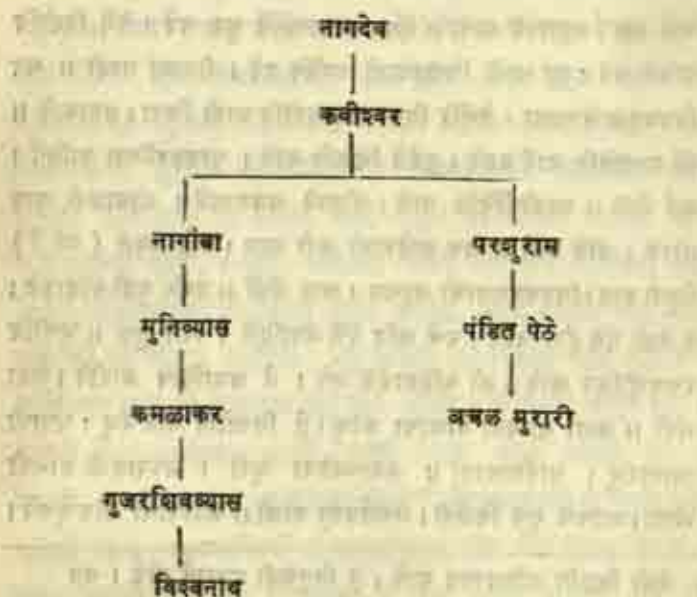
१. जैसी विळनि अविद्यमान माये । ते तितुकेनी उतराई होये । मग
विण्ढली वाडवी घाये । तोंडेचेनि घांसे ॥ तैसे मुनि कमळाकरू । लावोनि
गेला बोबांकुल । तो पाळिला शिवराजें उपचरू । करीनियां ॥

असें विश्वनाथ आपल्या संघांत लिहितो. 'ज्ञानप्रबोधा'चे शेवटीं हा
पुन्हा म्हणतो कीं—

“ आतां जे कां मज उपयोग । जेयां पासोनि दीव सनाय्य । ते नमस्कार
जाले प्राप्ति योग्य । शिव कमळाकरू ॥ तेयां उभयाचेनि वरद हस्तें ।
मासें जन्म सुफळवसते । म्होणीं विशेष भावें समस्तें । तेयां नमन पुन्हां
पुन्हां ॥ हे माझी सकौलुक मातू । प्रीति पावो श्री अनंतू । ओते मंगल
पाविणु । भजे विश्वनाथ ॥ शके बारासो चैपन्न (१२५३) भीतरें ।
प्रजापतीनाम संवखरी । माघे पंचमी प्रथम प्रहरी । तें प्रथम पूर्ण जालें ॥

वेदव्रतेची मिरवणें । उन्मत्तवत् बोलणें । विचरें पिशाच्यवत् ॥ येरव्हीं
तेयांचेनी पादें । सिंहाणा कुशल न जोडें । चातुर्वर्ग असौनि फुडें । ऋडे
बालवत् ॥

या पंडित विश्वनाथाचे प्रारंभीचे गुरु कमळाकर, व नंतर पुढें दीक्षा-
गुरु शिवव्यास हे होते. या दोन्ही गुरूंचे मार्फत विश्वनाथाची गुरुपरंपरा
पुढीलप्रमाणें सिद्ध होते.

पंडित विश्वनाथाप्रमाणेंच नारायण पंडित व राघवोपाध्ये हे दोघे
ग्रंथकार त्याच वेळीं होऊन गेले. यांपैकीं महानुभावपंथांत पहिल्यास 'बाहाळे
नारो व्यास' व दुसऱ्यास 'रवळे व्यास' असें म्हणतात. पहिल्याच्या
आरत्या पदे वगैरे असून 'ऋक्षिपूर्ववर्णन' या नांवाचा एक ग्रंथ आहे.
दुसऱ्याचा म्हणजे राघवोपाध्यायाचाहि एक 'सद्वादिर्वर्णन' नांवाचा ग्रंथ
आहे. हे स्थलवर्णनात्मक ग्रंथ केवळ भक्तिभावानें लिहिलेले असून
त्यांत त्या त्या स्थळांचें धार्मिक माहात्म्य वर्णन केलेलें आहे. 'सद्वादि-
वर्णनां'त श्रीदत्तात्रेयाचें लीलाचरित्र आले आहे. दत्तात्रेयाचें स्वरूप-

वर्णन खरोखरच मनोरम साधलें आहे. राघव म्हणतो —

पातां दृष्टी खुपे आंगीं । मन हपोनि न निघे वेगीं ।
 असें मृदुत्व नाही जगो । वान ठायीं ॥...
 तिये चरण रंगचोळे । रातले शक्तिचक्र मळें ।
 ते उपमेसि बरदळें । तिचे काई होती ! ॥
 चरण तळे मवाळें कैसीं । दृष्टी खुपेल भणोनि मानसीं ।
 योगिये चित्तिती अहर्निशी । घोर यत्नें ॥
 हृदय कमळांचा सेजेवरी । चित्ताचा अस्वारी ।
 ठेवोनि तेया वासनावरी । चरणु सेविताती ॥
 अमावाचा उवारा होईल तरी । वानंद जलाचियां तुघारीं ।
 नयनांचा चिपोळि वेढीं । सिपिती देखा ॥
 कंठादि भावांचा विजनुवारा । जाणविती निरंतरां ।
 ते श्रीमूर्ति सङ्गुमारा । कैसे बोलूं पा ॥

असा हा ग्रंथ सर्वभर याच सुरांत व अशाच भाषेत ग्रंथकारानें लिहिला आहे. तो लिहितांना ग्रंथकाराचें मन भक्तिभावानें किती भरून गेलें असेल व त्याची लेखणी कशी वाहिली असेल, याची कल्पना ग्रंथांतल्या शब्दांवरून वांधण्यास हरकत नाही. या ग्रंथांत ठिकठिकाणीं हिरांवा या विदुषीचें नांव घातलें आहे; व हा ग्रंथ किंवा हें प्रकरण तिनें रचिलें असें सुचविलें आहे. पण वास्तविक प्रकार असा आहे की, हिरांवा ही या राघवोपाख्याची गुरु; आणि गुरुभक्तीनें पूर्णपणें प्रेरित होऊन ग्रंथकारानें या ग्रंथाचें कर्तृत्व तिला दिलें आहे. हिरांवा आणि तिची गुरुमाउली कमला नांवाच्या एका विद्वान् वाईची उपदिष्ट शिष्यीण होती, व या दोघीहि गुरुशिष्यीणी फार विद्वान् व उत्तम लेखक होत्या. हिरांवानें किंवा हिरावाईनें अनेक शिष्यांना उपदेश दिला होता; पण त्या सर्वांत तिचें मन या राघवोपाख्यावर विशेष होतें; व याचीहि तिच्या

१. जेथ पराचकितु जाली । तेथ महाराष्ट्रियां काइसी बोली
 परी माझी वाचा बालमेली । हिरांबिका म्हणे ॥ ओ०८ ॥

ठिकाणीं पूर्ण निष्ठा होती. या वृद्ध निष्ठेमुळेच याने ही रचना तिच्या नांवाने केली आहे. या प्रकरणाच्या ७२९ ओव्या असून त्याचा रचनाकाल शके १२५४ असा अनेक लेखकांनीं दिला आहे.

या विश्वनाथ पंडिताला जशी गीतेची आवड होती तशीच आवड हयग्रीवाचार्य पंडितालाहि होती. तो परम कृष्णभक्त होता. यालाच 'हिरण्यगर्भ पंडित' असें नांव होतें. या हिरण्यगर्भ पंडिताचा जन्म हयग्रीवाचार्याचा जन्म श्री गोदावरीचे कांठी पांचाळेश्वराजवळ राक्षस-भुवन गांवी झाला. हा मूळ ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. राक्षसभुवन गांवी राहणाऱ्या माधवभटाची स्त्री कावेरीवाई इच्या पोटी याचा जन्म शके ११९७-मध्ये माघमासी झाला. माधवभट स्वतः चांगला विद्वान् असल्यामुळे त्याने आपल्या मुलाचा-हिरण्यगर्भाचा-सर्व विश्वाम्पास आपल्याजवळच करवून घेतला. पुढे हा मुलगा चांगला विद्वान्, बहुश्रुत व हुशार निपजला. याच्या मनाची प्रवृत्तिहि कृष्णभक्तीकडे विशेष होती. हा श्री भागवताच्या दशमस्कंधाचा पाठ केल्याखेरीज अन्नग्रहण करीत नसे. कोणे एके वेळीं आपण काशीपात्रेस जावें, असें याच्या मनांत आलें; आणि हा घर सोडून निघाला. वाटेत कवीश्वराचार्याची व याची गांठ पडली. दोघांचा वाद झाला. महानुभावचरित्रकार म्हणतात की, त्या वादांत कवीश्वराचार्याचा जय झाला; व त्याचे शिष्यत्व हिरण्यगर्भानें पतकारिलें. 'कवीश्वराचार्याचा जय झाला खरा, व शिष्यत्वहि हिरण्यगर्भानें पतकारिलें खरें; पण त्याच्या निरूपणानें हिरण्यगर्भ पंडिताच्या मनाला समाधान झालें नाहीं. म्हणून हिरण्यगर्भ पुनः श्रीकाशीक्षेत्री जाण्यास निघाला. तेव्हां कवीश्वराचार्याने त्यास सांगितलें की, 'तूं जाणार तर सुखें जा. पण जातांना पार्श्वनाथाचे शिवपुरास आमचे गुरुबंधु अनंतदेव म्हणून आहेत,

१. ग्रंथसंख्या - नंदोर्क्षतुरगैर्गणना । त्रिविधे आला ग्रंथ पूर्ण ।
स्मरोनि श्रीदत्तात्रेय चरणा । वाक्पुष्प चर्चितलें.

२. रचनाकाल - वेदवाणेपशुचंद्रेशका । अंगिरा माधव मासुनिका ।
शुद्ध वाणेसि हिरांनिका । पूर्ण केलें ।

त्यांची भेट घे, व मग पुढे जा'. हें कवीश्वराचार्यांचें म्हणणें हिरण्यगर्भानें कबूल केलें; व शिवपुरास जाऊन तो अनंतदेवास भेटला. अनंतदेवासनिघ असतां त्याचें व्याख्यान व चर्चा ऐकून हिरण्यगर्भ फार समाधान पावला; व कांहीं दिवस तेथेच राहिला. पुढे त्याचा सहवास सोडून काशीस जावें, हेंहि त्यास वाटेनासें झालें; व तो अनंतदेवाजवळ मंत्रोपदेश मागूं लागला. अनंतदेवानें तसें करण्याचें मान्य केलें नाहीं; व त्यास त्यानें ज्याचें प्रथम शिष्यत्व पत्करिलें होतें त्या कवीश्वराचार्याकडे जाण्यास सांगितलें. तेव्हां तो परत कवीश्वराचार्याकडे गेला; पण कवीश्वराचार्यानें त्यास म्हटलें, "तुम्ही तेंपापाशीच जावें, कां पां परमेश्वर जेपाचेंनि मुखें तुम्हां ज्ञान उमजविलें : आतां तेचि तुमचे गुरु." मग पुन्हां परत फिरून तो अनंतभटाकडे गेला; व झालेला सर्व वृत्तांत त्यास निवेदन करून त्यानें अनंतदेवापासून मंत्रोपदेश घेतला. मंत्रोपदेशानंतर त्याचें नांव 'हयग्रीवाचार्य' असें ठेविलें. या हिरण्यगर्भाचें ऊर्फ हयग्रीवाचार्याचें 'गद्यराजस्तोत्र' हें प्रकरण फार नांवाजलें जातें. 'गद्यराजस्तोत्र' हें प्रकरण श्लोकबद्ध असून यांत कृष्णकथा वर्णिल्या आहेत; याचे २८० श्लोक आहेत; पण हे श्लोक संस्कृताप्रमाणें निर्यमक आहेत; तरी यांत गोडी चांगली आली आहे.

महानुभावपंथांत या वेळीं आणखीहि पुष्कळ ग्रंथकार होऊन गेले, व त्यांचि ग्रंथहि उपलब्ध आहेत. त्यांचा विस्तार इतका आहे कीं, त्यांचा योग्य परामर्श घेण्यास एक स्वतंत्र ग्रंथच लिहावा लागेल. तेव्हां तृत त्या खटाटोपांत न पडतां साधारणपणें त्या पंथांतील वाङ्मयाची ओझरती ओळख करून घेण्यापलीकडे कांहीं करितां येत नाहीं. हें या पंथांतील वाङ्मय यापूर्वी अगदींच अज्ञात असल्यामुलें त्याचे ग्रंथांतून जरा जास्त उतारे देणें अवश्य आहे. यापुढेहि त्यांची ओळख पटण्याकरितां व त्यांच्या परिश्रमाचा अंदाज आपणांस बांधितां यावा याकरितां जरा जास्त जागा अडली तरी ती अडवून त्यांतून उतारे देण्याचें योजिलें आहे. असें करण्यांत एक हेतु हा कीं, आमचे संशोधन अद्यापि किती कोतें

आहे, याची कल्पना होऊन नवीन संशोधकांस या व इतर पथांतील अज्ञात महाराष्ट्र-वाङ्मय शोधून काढण्याची इच्छा उत्पन्न व्हावी. गेली सहाशे वर्षे या महाराष्ट्रसारस्वताचा वृक्ष कसा फोफावला आहे, त्याच्या शाखा किती पसरल्या आहेत, त्याची पाळेमुळे किती खोल गेली आहेत याचा आस्येवाईक परिश्रमाने शोध लावणे, व त्यांचा परिचय महाराष्ट्रास करून देणे हे आपल्या पिढीचे एक अवश्य कर्तव्य आहे. आतांपर्यंत आपण तेराव्या शतकांत येऊन पडलो. आतां यापुढील म्हणजे चौदाव्या शतकांत या आपल्या सारस्वतवृक्षाची काय हालहवाल होती, तें पाहूं.

चौदावें शतक

कोणत्याहि वाहत्या नदीचे कांठी तिच्या ओघाकडे पाहत आपण उभे राहिलों तर साहजिकपणें आपल्या मनांत असा विचार येतो कीं, आज वर्षानुवर्षे, पिढ्यानुपिढ्या आपण ही नदी अशी येथेंच आहे, असें म्हणत आलों; पण हिचें पाणी सारखें वाहत आहे. जें पाणी गेल्या सालीं होतें तें यंदा नाही. इतकेंच नव्हे, तर जें काल होतें तेंहि आज नाही. किंबहुना, एका क्षणापूर्वी जे जलबिंदु आपल्यापुढें होते, ते आपल्या डोळ्यां देखत वाहून निघून गेले आणि जे एकदा जातात, ते पुन्हां कधीहि परत येत नाहीत. म्हणजे नदीचे घटक जे जलबिंदु ते सारखे बदलत राहिले आहेत, तरीदेखील ही नदी बदलली असें आपण केव्हांहि मानीत नाहीं. नदीच्या कांठाकांठांनें जरा पुढें गेलें तर असाहि चमत्कार नजरेस पडतो कीं, दुसरी एखादी नदी किंवा एखादा गडूळ पाण्याचा ओढा या नदीला येऊन मिळून जातो. तें मिळणारें नवें पाणी, ते वारके जलबिंदु एकदा या नदीत येऊन पडले म्हणजे हिच्याच प्रवाहाबरोबर तेहि वाहूं लागतात; व केव्हां-केव्हां तर या मूळ नदीच्या पाण्याचा रंगहि त्यांच्या मिश्रणानें साफ बदलून जातो, तरीदेखील आपण त्या ओघाला जुन्या नदीच्याच नांवानें संबोधितों व ओळखतो. आपली नदी बदलली, असें आपण म्हणत नाहीं व आपणांस तसें केव्हांहि वाटत नाही. हीच गोष्ट भाषातरंगिणीची आहे. तींतील शब्द नेहमीं बदलत जातात, पालटत जातात; जुने शब्द नाहीतसे होतात; नवे नवे प्रचारांत येतात. शब्दांचीं रूपेहि बदलतात. तरी आपण भाषा बदलली, असें समजत नाहीं. एखाद्या परकी भाषेच्या संगतीनें व सांनिध्यानें परके शब्द हीं येतात व केव्हां-केव्हां तर ते इतके येतात कीं, मूळ भाषेचें जुनें रूप पार पालटून जातें. तरी आपण मूळ भाषा कायमच आहे, असें समजतो. शब्दांचीं रूपे,

क्रियापदांचीं रूपें, नामांचीं रूपें, हीं सर्वे पालटलीं तरीहि आपण भाषा कायमच आहे, असें मानितों. आणि हाच प्रकार आपल्या मराठी भाषेच्या संबंधांत घडलेला आहे.

चौदावें शतक हें महाराष्ट्रांत विशेष धडामोडीचें झालें. साधारणपणें ज्या कारणांनीं नेहमीं फेरबदल होतो त्याखेरीज आणखी अनेक कारणें या शतकांत झालीं व अनेक प्रकार घडून आले. भाषेतच काय, पण महाराष्ट्रीय लोकांच्या राहणींत, समाजव्यवस्थेत, ग्रामव्यवस्थेत, पेहरावांत, कल्पनांत, नेहमींच्या संवर्षांत, प्रायः अनेक महत्त्वाच्या बाबींत चौदाव्या शतकांत फार उलटापालट होऊन गेली. ही अशी उलटापालट साधारणपणें नेहमींच थोडीफार होत असते; पण या वेळीं कांहीं विशेष कारणांमुळे ती विशेषत्वांने घडली; व नेहमींचे संवर्षणाचें पाऊल जाऊन एकदम मोठा धडाडीचा वेग उत्पन्न झाला आणि प्रचंड फरक पडला. चौदाव्या शतकापूर्वीं बरीच वर्षे महाराष्ट्रियांना एकच क्रम लाभला होता; व एकेच तऱ्हेच्या राहणीची सवय झाली होती, पण तो सर्व मनु आतां पालटला आणि अगदीं कल्पनातीत असे नवे अनुभव येऊ लागले.

चौदाव्या शतकांत मराठी भाषेचें रूप कसें होतें, याची कल्पना ज्यांवरून बांधितां येईल, असे कांहीं लेख प्रसिद्ध आहेत. शके १३३५-मधील आंबवडे येथील श्रीनागनाथाचे देवाळ्यांतला शिलालेख, शके-१३४७-मधील श्रीखंडेराव देवाच्या संबंधीचा कागद, 'श्रीसकुं १०३ वरूप दुर्मतीचा' शिखर शिंगणापूरचा ताम्रपट वगैरे लेखांतील भाषा चौदाव्या शतकांतील गद्य मराठी आहे. तलें घेतां येथील श्री. भटांकडला लेख पाहिला असतां या लेखांतील शब्दांत, शब्दांच्या रूपांत, वाक्यप्रयोगांत गेल्या दोनशे वर्षांत पडलेला फरक स्पष्टपणें दिसून येतो. दर दोनशे वर्षांनीं भाषेचे रूप फरक जाणव्याइतकें पालटतें, असें या लेखांवरूनहि दिसतें. भाषेतील शब्दांत जसा फरक

१. हा शालिवाहन शक नसून दुसऱ्या कोषा राजपुष्पाचा शक आहे.

पडतो तसाच फरक लिपींतहि पडत जातो. पळसदेव, परळ, पाटण वगैरे ठिकाणच्या अकराव्या-बाराव्या शतकांतील शिलालेखांतली अक्षर-वटिका व यावर उल्लेखिलेल्या लेखांची अक्षरवटिका या दोहोंत पुष्कळ फरक पडला. पळसदेवाच्या लेखांतील तीन शून्यांची ई, त्रिकोणी ए, तीन उम्या रेखांचा ण, हीं अक्षरें तर आतां अगदींच मागे पडली. पृष्ठमात्रातर साफच नाहीशी झाली; व असाच इतरहि फेरबदल झाला.

असो. चौदाव्या शतकाचे सुमारास महाराष्ट्रांतील भाषा, रिवाज, राहणी, वगैरेमध्यें एकदम मोठी उलटापालट होण्यास जीं कारणें घडलीं व जी परिस्थिति कारणीभूत झाली, त्यांपैकीं दोन-तीन कारणांचा व चावींचा प्रामुख्याने उल्लेख करणें अवश्य आहे. या बाबी म्हटल्या म्हणजे सर्वव्यापी भयंकर दुष्काळ, परकीय सत्तेचा अंमल व समाज-संस्थांचा उच्छेद या होत.

चौदाव्या शतकांत महाराष्ट्रांत एक मोठे अराजक माजून राहिले होते. त्या वेळेपर्यंत कधीहि न अनुभविलेलीं अशीं अनेक संकटें आलीं होती. स्वकीयांची राजसत्ता उन्मळून गेली होती व परकीयांची राजसत्ता बळावत चालली होती. स्वराज्याबरोबरच स्वधर्म, स्वभाषा, स्वसंस्कृति यांनाहि उतरती कळा प्राप्त झाली व हळूहळू सर्वभर भयानक देखावा दिसू लागला. स्वतंत्रतेनें आकाशांत संचार करणारा पक्षी कशाहि सुंदर पिंजऱ्यांत कोंडून ठेविला तरी त्याची चपळता नाहीशी होते, तेज फिकें पडतें, रंग मंद-मंद होतो व तो पूर्वीचा भरारीसरसा गगन गांठणारा विहंगम थोड्या उंचीवरदेखील उडण्यास असमर्थ होतो. हाच अनुभव परराज्याच्या कचाटींत सांपडलेल्या राष्ट्रासंबंधीं दिसून येतो. याचकरितां उत्तम परकी अंमलापेक्षां हिणकस स्वराज्य बरें, असें राजकारणी लोक म्हणतात; आणि हाच अनुभव जाधवांचें राज्य नाहीसें झाल्यानंतर मुसुलमानी राजच्छत्राखाली महाराष्ट्रास येऊं लागला. शिवाय संकटें एकदा येऊं लागली म्हणजे तीं एका मागोमाग अशीं एकसारखीं येतच रहावीं,

असेही झाले. तेराव्या शतकांत स्वराज्याचा नंदादीप विझून गेला; आणि लगेच चौदाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातच महाराष्ट्रांत सर्वभर एक मोठा दुष्काळ पडला. हा एकसारखा वारा वर्षे चालू होता. आकाशाने पाऊस पाडण्याचें वंद केले व जमिनीने पिकें टाकिली. चांगली नांदती शहरें होती तीं उजाड पडलीं; व प्रांताच्या प्रांत ओसाड झाले. महाराष्ट्रांतल्या मोठमोठ्या नद्या होत्या त्यांत आचमनालाहि पाणी राहिलें नाहीं; आणि बावी व विहिरीतर साफच कोरड्या पडल्या. यामुळे वस्ती नाहीशी झाली. हजारों-हजार लोक हातांपायांना सूज येऊन अन्नान करून मरून गेले; व थोडेफार राहिले ते प्रांत सोडून निघून गेले. यामुळे महाराष्ट्राचें महारण्य झालें. पुढें पुन्हां जेव्हां पाऊस पडूं लागला, नद्यानाले बाहूं लागले, तेव्हां जमिनींत गवतरान झालें व ही जमीन चारणीच्या उपयोगांत येण्यासारखी झाली. महाराष्ट्राच्या मध्यभागांत दुष्काळ पडला त्या वेळीं तेथील लोक ज्यांना जिकडे वाट पुटली तिकडे गेले. मोंगलाई मुख्खाकडचे लोक म्हणजे देवगिरी, जोगाईचें अंबे वगैरे प्रांतांतलीं अनेक कुटुंबे दर्याकिनारी थोडाफार पाण्याचा ओलावा होता तिकडे जाऊन राहिलीं. मराठे, पाटणकर, घैसास, साठे, मंडलीक, पटवर्धन, काळे, भानू वगैरे आडनांवांचीं कुटुंबे वरघाटी होती.

यासंबंधी पुष्कळ गोष्टी विचारणीय आहेत. कोंकणस्थांपैकीं पुष्कळांची कुलस्वामिनी जोगाईची अंबा आहे. तसेंच व्यवहारांत तसा प्रचार नसतां सोडसुंजीत मामा आपली मुलगी देऊं करून मुलाला फिरवितो, वगैरे बावी तर विशेष आहेत.

१. शके ११७१-मधील कन्हार यादवांची व शके ११८१-मधील चालुक्यांची वगैरे शासने पहा. यांत कन्ह्याडे, कोंकणस्थ वगैरे ब्राह्मणांचीं आडनांवां आली आहेत. शके ११८१-तील शासनांत बामुदेव प्रभू नांवाच्या ब्राह्मणाला इतर ब्राह्मणांसह जमीन बघहार दिली आहे. यावरून 'प्रभू' हें उपनाव ब्राह्मणांत होतें, असे दिसते. हल्ली जीं कायस्थप्रभूंचीं उपनांवां आपण ऐकितों त्यांपैकी दिघे, चिबे, दोडे, कणिक वगैरे बहुतेक सर्व उपनांवां ब्राह्मणांत असलेलीं दिसतात.

महानुभावांच्या पंथांत यांचे उल्लेख व यांचे ग्रंथ सडकून आढळतात. बाराव्या शतकांतल्या ताम्रपटांत व शासनांतूनहि यांना जमिनी दिल्याचें दाखले आहेत. हे लोक—म्हणजे या उपनांवांची कुटुंबे—कोंकणपट्टीत जाऊन तेथे त्यांनीं वसाहत केली, व ही घाटावरून गेलेली कुटुंबे कोंकणस्थ म्हणून नांवाजलीं गेलीं. यांनीं अंगमेहनतीनें समुद्रकांठच्या खाजण जमिनी बांधबंदिस्त करून लागवडीला आणिल्या; व जेथें कांहीं नव्हतें तेथें गांवें आणि शहरें वसविलीं. या त्यांच्या कर्तबगारीमुळे देवानें समुद्र हटवून यांना जमीन करून दिली, असें लोक म्हणूं लागले. ज्यांना कोंकणस्थ म्हणतात त्यांचा कोंकणांतहि बाराव्या-तेराव्या शतकापूर्वीं पांग लागत नाही; व घाटावर त्यांच्या उपनांवाचा उल्लेख आढळतो. कऱ्हाडे ब्राह्मणांची वस्तीहि बाराव्या शतकापासूनच कोंकणांत आढळते. कोंकणांत कांहीं कुटुंबे जाऊन राहिलीं त्याप्रमाणेंच कांहीं कुटुंबे कर्नाटकाकडे, कांहीं पंजाबाकडे, कांहीं मथुरेकडे अशीं जाऊन राहिलीं; व इकडचा दुष्काल सरल्यावर पुन्हां या महाराष्ट्रांत लोकांची आणि गांवांची वस्ती शाली. या वेळीं प्रथम चारण आलेले दिसतात. हे येत व परत जात; पण पुढे शके १४००-चे सुमारास लोक कायमचे येऊन राहूं लागले. महाराष्ट्रांतील पांच-चारशें कुटुंबांच्या वंशावळी पाहतां इकडे सुमारे पांचशें वर्षे अलीकडची हल्लींची वसाहत दिसते. इकडील जोसपण, कुळकर्णपण वगैरे वतनें प्रथम कासारांचीं असावीं. पुढे गोळक वतनदार झाले. नंतर यजुर्वेदी, नंतर देशस्थ व अगदीं शेवटीं शेवटीं कोंकणस्थ, असा क्रम प्रायः आढळतो. तशींच इकडचीं डोंगरांतलीं आणि खोऱ्यांतलीं जुनीं देवळे आहेत त्यांची वृत्ती मूळ जंगमांची आहे, जंगमानंतर कोळ्यांना वतनें मिळालेलीं दिसतात; प्रथम लोक वसाहतीस येत, ते 'पाटी'चे असे म्हणवीत; व पहिल्या 'पाटी'ची दहा-पांच, दहा-पांच कुटुंबे असत. पुण्याची मूळ वस्ती बारा जणांची होती, हें प्रसिद्धच आहे; आणि हाच प्रकार इतरत्र आढळतो.

महाराष्ट्रांतून दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत जे लोक महाराष्ट्राच्या

सीमेबाहेरील प्रांतांत गेले, त्यांनीं तेथली बोली उचलली; व ती ते बोडं लागले. तसेंच दुष्काळानंतर परत आल्यावर या प्रांतांत जिकडून-जिकडून लोक आले तिकडील भाषा, शब्द, वाक्यप्रयोग, प्रचार, लौकिककथा, वर्गेंचा प्रवेश त्यांच्या बरोबर सहजासहजी झाला. याचा परिणाम असा झाला कीं, मराठी भाषेला पंजाबी, ब्रज, तेलगू वगैरे भाषांतले शब्द व लकवी मिळाल्या आणि मराठी भाषेत अनेक भाषांचे मिश्रण झाले. मुलांचे खेळ, मुलीचे डाव, बायकांची गाणी, लोकांच्या लौकिककथा या निरनिराळ्या प्रांतांतून येऊन इकडे शिरल्या. चेंडूफळीं-तील 'वकट लेंड मुंड' ही वटिका उषड-उषड दक्षिणेंतून आली'. 'औडक चौडक मायाइ', 'अडगुलें मडगुलें', 'आटक माटक चने चाटक', वगैरे गाणीं कानडी आहेत. बायकांच्या नऊखज्या खेळांचा उल्लेख विष्णुवर्धनाच्या बाराव्या शतकांतील शासनांत स्पष्ट आहे. बुद्धि-बळें पंजाबाकडून आली; व त्यांतील शब्दांचें व वाक्यप्रयोगांचें मूळहि तिकडेच लागेल. गवयांचीं गाणीं व त्या घुरांत रचिलेलीं पद्यें हीं उत्तर-हिंदुस्थानांतून इकडे आलीं; आणि नाना छंदहि तिकडूनच आले. ब्रज भाषेंतून राधाकृष्णांचीं गीतें व अनेक छंद तिकडून आलेल्या लोकांनीं आणले. उत्तरेकडून आलेल्या छंदांपैकीं बरेच छंद व वृत्तें पुढे राहिलीं नाहींत. कांहीं मात्र मराठी भाषेंत कायमचीं शिरलीं. महाराष्ट्र लोकांची-दाक्षिणात्यांची-अनेकभाषाकोविदत्वाबद्दल फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्धि आहे व या दुष्काळामुलें पांगल्यानंतर तर महाराष्ट्रीयाना अनेक भाषा सहज परिचयाच्या झाल्या; व त्या ते बोलूं लागले आणि त्यांत ते रचनाहि करूं लागले. या वेळेपासून महाराष्ट्र अनेक भाषाद्वारें आपलें विचारप्रदर्शन करूं लागलें. म्हणजे भाषेच्या दृष्टीने मराठे लोक अनेकतोडे झाले. असे या मोठ्या दुष्काळाचे महाराष्ट्राच्या राहणीवर व

१. शके १२२१-मधील गोकुळाष्टमीचे दिवशी दिलेल्या सोनारांच्या मांडणासंबंधीचा फोंडे येथील लेख रा. आपटे यांनी प्रसिद्ध केला आहे. या लेखाची छपी हजेर कन्नड (जुती कानडी) असून भाषा मराठी आहे.

भावेवर अनेक तऱ्हेचे इष्टानिष्ठ परिणाम झाले. या परिणामांचे योग्य मापन चौदाव्या शतकांतले ग्रंथ नीट संशोधून त्यांची छाननी केल्यावर चांगले होईल.

याखेरीज दुसराहि एक मोठा आघात या वेळीं महाराष्ट्रावर कोसळला. त्यानें तर हा देश मुळापासून हादरून गेला. या आघाताला तेराव्या शतकांतच प्रारंभ झाला होता; पण त्याचे परिणाम चौदाव्या शतकांत पूर्ण स्वरूपानें दिसूं लागले. तेराव्या शतकापासूनच या देशावर मुसलमानांच्या स्वाऱ्या होऊं लागल्या व अनेक राज्ये, संस्थाने व प्रांत मुसलमानांच्या अमलांत तेव्हांपासून जाण्यास सुरुवात झाली. देवगिरीकर जाधवांच्या गादीला उतरती कळा लागत चालली व तेराव्या शतकाच्या अर्धांतच तें सिंहासन नष्ट झालें. मूळ वृक्ष उपटून पडल्यावर त्याच्या बारीक-सारीक मुळ्या नाहीतशा होण्यास फार वेळ लागला नाही. देवगिरीकरांनंतर कांहीं दिवस विजयनगरचें राज्य होतें, पण पुढें तेंहि गेलें; व सौभाग्य जाऊन या देशाच्या कपाळीं वैधव्य आलें. जोपर्यंत देवगिरीकरांची राजवट दणदणत होती, तोवर मराठ्यांच्या कर्तबगारीला तीत अवसर होता. त्यांच्या निशाणाच्या शीतल छत्राची सावली महाराष्ट्राला लाभली होती, तोपर्यंत मराठी भाषा व ग्रंथ यांची वाढ फार क्षपाट्यानें चालू होती; पण देवगिरीकरांच्या राज्यावरोवर महाराष्ट्राच्या एकंदर चरित्रकमाला उतरती कळा लागली; व या सर्व परिस्थितीचा परिणाम भावेवर आणि ग्रंथकारांवरहि होऊं लागला. असें दिसतें कीं, मुसलमानांची सत्ता इकडे सुरू झाल्यानंतर त्यांचा धर्म, त्यांची भाषा व त्यांचे रीतिरिवाज हे सर्व ते इकडे जवरीनें पसरवूं लागले. आपला धर्म, आपली भाषा, आपले रीतिरिवाज ही त्रयी जवरीनें पसरविण्याची मुसलमानांची पद्धतच दिसते. ते जिकडे गेले तिकडे त्यांनीं दांडगाईच केलेली आढळते. केवळ लीलेसाठीं म्हणून पृथ्वीवरील हजारों ग्रंथांचा त्यांनीं नाश केला आहे. नुस्तें जानवें पाहिलें कीं शरीर उभें दुमंगावें; देवालय—मग तें कसेहि व केवढेंहि असो—जाळून, पाडून फस्त करावें व

त्या ठिकाणीं श्वेतवर्णाची मशीद उभी करावी; परधर्मी लोकांचे हालहाल करून त्यांना त्रास द्यावा व गांवचे गांव बायकांपोरांसुद्धा वाटवून टाकावें, असा ज्यांचा धर्म आणि अशी ज्यांची रीत त्या, एका हातांत कुराण आणि एका हातांत समशेर घेऊन सर्व देश महंमदी करूं पाहणाऱ्या क्रूर लोकांपुढे आमची सात्त्विक मंडळी बरीच भावळली, असें दिसतें. आणि एकंदर व्यवहारांत, लिखाणांत आणि भाषेत बरीच उलट्यापालट झाली. राजसत्तेच्या आसपासचा रंग तर साफच बदलूं लागला. राजसत्ता मुसुल्मानी असल्यामुळे सरकारदरबारांत फारशी भाषा सुरू झाली व हळूहळू सरकारकामासंबंधी सर्व कागदपत्र फारशीत राहूं लागले. 'अर्ज' दारांच्या 'फिर्यादी' 'काजी' पुढे जाऊन त्यांचा 'फैसला' किंवा 'इनसाफ' होऊं लागला. अग्रवादी, पश्चिमवादी, व्यवहार वगैरे पूर्वापर धर्मग्रंथांत आढळणाऱ्या संज्ञा नाहीतशा झाल्या व त्यांच्या जागा मुसुल्मानी शब्दांनी घेतल्या. पत्रांबद्दली 'कागद' आले व त्यावर प्रमाणांकरतां 'गोही' होत असत त्या 'साक्षी' झाल्या. 'मोकदमा'चे 'अधिकारी' झाले आणि त्यांना प्रतिवर्षी मिळणाऱ्या 'वार्षिक वेतना'च्या ऐवजी 'सालीना मुशाहिरा' मिळण्याचा 'सिलसिला' पडला. लोक स्वतःच्या बापाचे नांव पिते म्हणून न लिहितां 'बिन' योजून लिहूं लागले. राजेलोकांच्या सभोवतालच्या मंडळींततर साफच बदल झाला. राजसभेत 'बैसणाईत' होते तेथें 'दरबारी' आले. राजावरोवर स्वारीत 'सबेदखी', 'दांडिवैसे', 'हाडेंपी' 'बोरी', 'सागळिये', 'चंवरधेरू', 'भांडारी', 'वेचकरू', 'देवहारू' 'दिवटे', 'बडवे' वगैरे सेवक असत ते आतां दिसतनासे झाले. 'हुंजमल', 'अनुभीम', 'राईक', 'पाईक', 'मांडलिक', 'राजत', 'रजपूत'. (शस्त्रचारी सैनिक किंवा शिपाई) वगैरे पदव्या आणि हुद्दे सैन्यांत ऐकूं न येतां 'जमादार', 'हवालदार', 'शिलेदार', 'सरदार',

१. शिपाई. २. पालखीचे भोई. ३. विडेकरो. ४. शागीर्द. ५. पाणिजे. ६. चवऱ्या चारणारे. ७. पुजारी.

ह्या पदव्या आतां नव्यानें ऐकूं येऊं लागल्या. राज्यव्यवस्थेत, जमा-
खर्चांत किंवा इतर बाबींत मुसुलमानांनीं अगदी नवीन कांहीं आणिलें,
असें फारसें घडलें नाहीं. याचें कारण असें कीं, इकडील समाज
संस्कृतीनें व ज्ञानानें पूर्वीपासूनच मुसुलमानांपेक्षां श्रेष्ठ होता. त्याला
शिकण्यासारखें असें मुसुलमानांजवळ कांहींच नवीन नव्हतें. यामुळे
इकडे अगदी नवीन असें कांहीं न आणितां, जें येथें आढळलें त्यासच
मुसुलमानांनीं आपला पेहराव चढविला. हेमाद्रि वर्गेची व्यवस्था आणि
पद्धत कायम ठेविली, पण शब्द मात्र जुने मराठी होते त्यांचे ऐवजीं
आपले मुसुलमानी घातले. मतलब असा कीं, राज्यकारभारांतल्या बाबी
आपल्या ध्यानांत सुलभतेनें याव्या. इंग्रजी अमलांत 'होय' साहेबांच्या
नमुन्यांचा जो प्रकार तोच प्रकार मुसुलमानी अमलाच्या आरंभीं
तत्कालीन अंमलदाराचा होता. राज्यव्यवस्थेपलीकडे इतर बाबींतहि
मुसुलमानी वळण पुष्कळच शिरलें.

एकदा स्वातंत्र्य जाऊन परतंत्रता आली म्हणजे जिकलेल्यांना आपलें
सर्व कांहीं कमी दर्जाचें वाटून जेव्हांचें सर्व उच्च दर्जाचें व चांगलें वाटूं
लागावें, हा केवळ मनुष्यस्वभावाचा धर्म आहे. मराठ्यांनीं गुजरात
जिकल्याला पुष्कळ दिवस गेले पण अजूनहि दक्षिणी पागोटें घालणारे
गुजराती पुष्कळ नजरेस पडतात; पण गुजराती पगडी कोणी दक्षिणी
घालीत नाहीं. इंग्रजांसारख्यांच्या अमलांत प्रजाजनानीं राज्यकर्त्यांचा
पोशाक वेळाच पाहिजे, अशी जवरीची सक्ती मुळींच नव्हती. उलट राज-
दरबारी आपआपल्या जातीचे विवक्षित पोशाक घालावे, अशीच अनुज्ञा
होती. तरीदेखील उंची जरीची, सुती किंवा रेशमी शिरोभूषणें टाकून
अगदी परकी देशांतलीं विचित्र भूषणें डोक्यावर घालणारे अनेक लोक
आढळत. उष्ण देशाला सुखकर असे पेहराव टाकून व शरिराला त्रास
सोसून केवळ हांशीसाठीं राज्यकर्त्यांचे पोशाक करणारे लोकहि आपण
पाहिले. लग्नकार्यांत किंवा मजलसींतच काय, पण आपल्या देवतांच्या
मिरवणुकींत किंवा इतर धार्मिक प्रसंगी देशी बाबांनीं मनाचें समाधान

न होतां आपल्या पूर्वीच्या जेव्हांचीं बांधे—एकप्रकारे—जणू आपल्या पारतंत्र्याचा इतिहास मोठ्या हौशीने वाजवीत सुटत. मराठीसारख्या मायावंत आणि इंग्रजीसारख्या सहिष्णु राज्यांतदेखील अशी परिस्थिति उत्पन्न झालेली दृष्टीस पडे. मग परकीयांस वाटवून आपला धर्म, आपली भाषा व आपला रिवाज या त्रयीचा प्रसार करण्याचा ज्यांनी विदाच उचलला होता त्यांच्या राज्यांत जित अशा मराठ्यांच्या एकंदर रीतिरिवाजांत फेरफार पडावा व त्यांच्या भाषेत फेरबदल व्हावा, हें अगदी साहजिक आहे. राज्यकर्त्यांची भाषा सफाईने लिहिणे व बोलणे ही एक थोरपणाची व अभिमानाची गोष्ट वाटू लागून वरच्या दर्जाचे लोक मुसुलमानी भाषेचा अभ्यास जारीने करू लागले. त्यांच्या खाजगी व्यवहारांत व घरांतल्या बोलण्यांतदेखील हळूहळू मुसुलमानी शब्दांचा शिरकाव जास्त जास्त होऊ लागला. यामुळे वाक्यांत फारशी शब्द शिरले; इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या मराठी वाक्यांची रचना फारशी भाषेतल्या वाक्यांच्या लकवीवर जाऊ लागली. चालुक्य राजांच्या अमदानीत विद्वान् लोकांचा ओढा संस्कृत भाषेकडे असल्यामुळे महाराष्ट्री भाषेत ऊर्फ मराठीत जसे अनेक संस्कृत शब्द व प्रयोग शिरले, त्याचप्रमाणे या काळीहि सरकारदरबारी लोकांचा ओढा फारशीकडे असल्यामुळे फारशी शब्द व फारशी प्रयोग मराठीत शिरू लागले. या तुर्की किंवा फारशी भाषेची छाप इतकी दृढ पडण्याचे मुख्य कारण असे की, परकी अमलांत राज्यवंताचे चालक व परकी सत्तेचे नोकर स्वभाषेतले साधे शब्द टाकून, त्यांचे ऐवजी परकी भाषेतले शब्द हौसेने, खुशीने किंवा जवरीने योजू लागतात; व बोलण्याचे ढंगहि परकी याटावर नेतात. परकी राजकर्त्यांच्या सहवासाचा परिणाम जे लोक जेव्हांशी विशेष परिचयाने असतात, त्यांच्या आचारावर व भाषेवर प्रथम होऊ लागतो. ज्यांना जेव्हांपासून कांहीं लाभची अपेक्षा असते, जेव्हांच्या नोकरीत आपला देहविक्रय करितात, व ज्यांना ते जेते आधारवत् भासतात, असे जित लोक जेव्हांचे आचार, विचार, भाषा, राहणी, पोशाख वगैरेची नकळ करण्यास फार उत्सुक असतात. जुन्या

अमदानींतले शिष्टलोक प्रायः नवीन अमलापासून दूर राहतात. त्यांचा अभिमान त्यांना अलिप्त ठेवितो, व त्यांचे ऐकजी अगदी साधारण दर्जाचे, अभिमानशून्य, बकाल, पोटभरू मात्र नवीन अमलांत चटकन सरसावतात, व पुढे येऊन त्यांच्यांत येऊन मिसळतात. यांना जुने वळण फारसे नसतेंच, तेव्हां नवीन वळण ते सहजच लवकर उचलतात. दरबारांतून आणि लहानमोठ्या राजसभांतून, पोषाखाचें आणि भाषेचें येईल तसें घेईवाकडे अनुकरण करणें त्यांना जवळ-जवळ अपरिहार्य वाटूं लागतें, व मग त्यांची, त्यांच्या कुटुंबियांची आणि त्यांच्याशीं विशेष सखीनें राहणाऱ्या जनसमूहाची राहणी व भाषा जेत्यांच्या वळणावर ते नेजं लागतात; आणि प्रत्येक वावतीत अंधळेपणानें ते जेत्यांचा किता गिरवूं लागतात.

असें दिसून येतें की, या काळीं आपल्याकडील सर्व सृष्टि तुकीं पेहरावानें अविधमय बनून गेली होती. हें खरें; पण राजकारणाशीं, राजपुलखांशीं, व राजकीय बाबींशीं ज्यांच्या संबंध फार पोहोचत नसे तेथे ही परकी छाया कमी पडली होती. शहरांपासून किंवा शिष्टलोकांपासून जितकें-जितकें अंतर जास्त, तितकें-तितकें अस्सल हिंदू वळण जास्त कायम ठिकून राहिलें. सरकारसंबंधी कागदपत्रांत, दरबारी लेखांत व शिष्टांच्या पत्रव्यवहारांत मुसलमानी शब्दांचा व प्रयोगांचा सडकून भरणा असलेली भाषा रूढ झाली, तरी गोंधळ, कया, कीर्तनें वरिसारख्या धार्मिक बाबींत व धर्मग्रंथांत मराठी बरीच स्वच्छ राहिली. मंत्रतंत्रे, जादू-टोणे यासंबंधीचीं टांचणेंटिपणें व लहानसहान औषधोपचाराच्या नोंदी व तत्संबंधीचे खुलासे यांचीं वाडे ही अजून स्वच्छ व बऱ्याच निर्मेळ मराठी भाषेंत लिहिलीं जात. औषधी ग्रंथांत 'विठ्ठल गलाडू'च्या 'रसरत्न-

१. मंत्रासंबंधें एक गोष्ट माझे लक्षांत आली ती बशी. हें मंत्राचे शब्द अनेक वेळां साधे शब्द गुप्त भाषेंत किंवा इतर प्रकारानें फिरवून म्हुटलेले असतात. बरेच मंत्र केवळ महानुभावी गुप्त लिपींत लिहिलेली स्वच्छ मराठी वाक्ये आहेत.

दीपांची भाषा शुद्ध मराठी आहे. हा ग्रंथकार शके १४००-च्या सुमारचा असावा. यानें आपल्या ग्रंथांत औपवे करण्याच्या कृति व किमयेचे प्रयोग सांगितले आहेत. ग्रंथ बहुतेक गद्यच आहे. पण मध्येच आठ-दहा ओव्या घातल्या आहेत. ओव्यांची बांधणी ज्ञानेश्वरी ओवी-प्रमाणेच आहे. शकुनवंत्या किंवा पल्लिपतन, 'काक', 'पिंगल' वर्गेच्या शब्दांच्या कारिका यांनाहि फारशीचा विटाळ फारसा झाला नाही. तसेंच पंढरपूर, जेजुरी, तुळजापूर वगैरे शुद्ध महाराष्ट्री स्थानें त्या त्या ठिकाणच्या चारकऱ्यांनी, बाध्यांनी व गोधळ्यांनी भाषेच्या दृष्टीने पुष्कळच शुद्ध ठेविली. घरांत व घराबाहेर पुण्यांचे डंग कितीहि बोकाळले तरी परकी अंमल बायकांच्या राज्यप्रांतांत फारसा प्रवेश करूं शकला नाही. त्यांच्या अंगीं मुरलेल्या पुराणप्रियत्वामुळे व त्यांच्या विचारांशीं एकजीव झालेल्या धर्मसमजुतीमुळे त्यांच्या व्यवहारांत मराठी वळणाचें आणि मराठी भाषेचें स्वरूप बरेंच कायम राहिलें. या बाबींत मुसुलमानांचा गोघा मराठ्यांत शिरला तो वराच फायद्यावर पडला. बायकांनीं आपली गाणी, आपल्या ओव्या, आपल्या कहाण्या, सकाळसंध्याकाळच्या भूपाळ्या व आरत्या यांना तुर्की पेहराव मुळींच चढविला नाही. खीसुधारणेचें खूळ त्या वेळीं निघते तर तीनशें वर्षांच्या मुसुलमानी अमलांत हिंदुसमाजाच्या आचारविचाराच्या व स्थितीच्या झाल्या त्यापेक्षां शतपट हालअपेष्टा झाल्या असल्या. परकी अमलांत जित प्रजाजनांच्या जुन्या गोष्टी, जुने आचार, जुने विचार, जुन्या संस्था, पेहराव, भाषा, लिपी, रीती, समज वगैरे सर्व बाबी नामशेष व्हाल्या, किंवा हुना त्यांची आठवणहि लोपून जावी, हें त्यांच्यांतलें स्वत्व नाहीसे करण्याच्या कामांत व जेल्यांबद्दलचा तिरस्कार कमी करण्याच्या कामांत फार फायदेशीर असतें, आणि जितांपैकी शिष्ट म्हणविणारेच लोक आपण होऊन जर या बाबी किंवा स्वत्वाच्या खाणाखुणा निघ म्हणून टाकून देऊं लागले किंवा त्या सुधारण्याच्या मित्रानें त्यांची जागा जेल्यांच्या त्या त्या बाबींना देऊं लागले तर त्यांचा साहजिकपणेंच जेल्यांकडून गौरव होऊं लागतो. असा गौरव करण्यांत

नेहमीच कांही हेतु किंवा कावा असतो, असे नाही. कारण या नव्या बाबी जेव्हाच्या फार परिचयाच्या व पूर्णपणे अंगी पडलेल्या असल्यामुळे त्यांना त्या साहजिकच श्रेष्ठ व चांगल्या वाटत असतात; पण हे नीट न समजून जित मात्र अनेक वेळां या गौरवाला फसून जातात. परंतु पुढ्य जोपर्यंत आपल्या बरोबर आपल्या बायकांना अचरट चाले लावीत नाहीत तोपर्यंत कधी-काळीं तरी समाज ताळ्यावर येण्याचा मार्ग संभवनीय असतो. हीच स्थिति महाराष्ट्राच्या चौदाव्या शतकांत व पुढेहि एक-दोन शतके कायम राहिली होती; आणि म्हणूनच त्यांच्यापैकी अनेक आचार-विचार व त्यांच्या खेड्यापाड्यांतील वसतीतील आणि त्यांच्या अनेक लहानसहान धर्मकृत्यांतील भाषेचें रूप पुष्कळ निर्भेळ राहिले. अगदी लहानशी बाब म्हणजे कागदोपत्री मिती किंवा तारीख घालण्याची ती हिजरी चंद्र, म्हणजे मुसलमानी तेरीख घालण्याचा प्रघात चाद्र झाला. लोक खासगी पत्रव्यवहारांतदेखील मिती आणि शक घालण्याचें विसरून गेले, किंबहुना तसें करणें त्यांना अशिष्टपणाचेंहि वाटूं लागले; पण धर्मकृत्यांतील अनेक विधींत शक, संवत्सर, तीथ वगैरे सर्व कायम राहिलीं. पुढें कालांतरानें हिजरी शक निघून जाऊं लागला व मूळचा शालिवाहन शक पुन्हां पुढें आला. सभोवती सर्वभर तुर्की वारें वाहत असतां आमच्या धर्मग्रंथांची भाषा इतकीतरी निर्भेळ ठेविली व राजदरवारी तिचें साफ उच्चारण होऊं न देतां, पुसट-पुसट स्वरूपांत ती कायम राखिली व तिचा थोडासा अंकुर जिवंत ठेविला, याचें श्रेय त्या काळच्या विद्वानांस व लेखकांस आहे. आपल्या बायका-मुलांना शुद्ध मराठी भाषा परिचयाची असावी, याबद्दल तेव्हांहि कांही लोक जपत असत.

लेखकांच्या अंगची विद्वत्ता व त्या काळच्या मराठ्यांची संस्कृति हीहि मराठी भाषा थोडी नीट ठेवण्यास बऱ्याच अंशी कारण झाली. मुसलमान लोकांनीं जरी महाराष्ट्र जिकिलें तरी, त्यांची एकंदर संस्कृति मराठ्यांपेक्षा कमी दर्जाची होती यामुळे व ते अगदी परक्या देशचे असल्यामुळे,

राज्यव्यवस्थेचा पुष्कळसा मोठा भाग त्यांना मराठी लोकांवरच सोंपविणें भाग पडले. खेरीज ते संस्थेनें फार कमी असल्यामुळे कोणतीहि बाब पूर्ण व स्वतंत्रपणें त्यांना आपल्या हातांत घेतां आली नाही. पुढें कांहीं काळानें इकडील बरेच हिंदू लोक वाटविल्यानंतर या गोष्टी कांहींशा सुकर झाल्या. पुष्कळ कामें मुसुलमानांकडे पूर्णपणें सोंपविण्यासारखी स्थिति येऊं लागली. पण या वाटण्याच्या प्रघातांत एक नवेंच अरिष्ट उत्पन्न झालें. वाटलेले लोक अस्सल हिंदू असल्यामुळे त्यांच्यांतले हिंदू वळण गेले नाही; इतकेंच नव्हे, तर अस्सल मुसुलमानांवरहि हिंदुत्वाची सावली पडूं लागली. अविधशाहीची सर्वव्यापी व सर्वभक्षक वावटळ आ जोरानें सुरू झाली तोच तिचा जोर पुढें टिकला नाही. सरसहा सर्वास वाटवून मुसुलमान करण्याचा व आपल्या गोटांत ओढण्याचा क्रम फार झाल्यामुळे उलटपक्षी हिंदूंच्या अनेक गोष्टींचा शिरकाव मुसुलमान समाजांत झाला. मुसुलमानांनीं हिंदु स्त्रिया वाटवून त्यांच्याशी लग्न लाविली. यामुळे त्यांच्या राणीवशांत ऊर्फ जनानखान्यांत हिंदू वळण शिरले व त्याचा सप्रेम अंगीकार त्यांच्याकडून होऊं लागला; आणि असें हळूहळू होतां होतां हिंदूंची छाप मुसुलमानांवर पडली व अनेक मराठी शब्द त्या वेळच्या मुसुलमानांच्या बोलण्यालिहिण्यांत येऊं लागले.

जे लोक एकदा वाटून मुसुलमान झाले ते तर साफ उठून गेल्यासारखेच झाले. पण इसापनीतींतल्या गोष्टीप्रमाणें त्यांना त्या नवीन स्थितीचा एक नसता अभिमान उत्पन्न झाला; व ते इकडील धर्माची आणि समाजरचनेची अनेक तऱ्हांनी हेटालणी करूं लागले; व असें करण्याचे बाबतींत प्रत्यक्ष सूर्याच्या तापापेक्षां उसन्या उन्हांनें तापलेल्या वाळूप्रमाणें मूळ अस्सल मुसुलमानापेक्षांहि त्यांना विशेष जोर चढला; आणि या असल्या कृत्यांचा आपल्या प्रथरचनेवर परिणाम होऊं लागला.

तेराव्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत आपल्या इकडे मुसुलमानांचा शिरकाव फारसा झाला नव्हता. तेराव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत तर मराठी भाषेचा झरा सारखाच स्वच्छ वाहत होता. तें पाणी बाहेरच्या खळवळीनें

गढूळ झाले नाही. संस्कृत → महाराष्ट्री महाराष्ट्री अपभ्रंश → मराठी हे सर्व रंग आंतल्या आंत बदल होऊन चढत गेले. कठीणपणा जाऊन सौकर्य येत जाण्याच्या भाषांच्या स्वयंसिद्ध पद्धतीनेच हे सर्व फरक झाले. दिवचन नाहीसे होणे, शब्दांची रूपे साधी होणे, विभक्तिप्रत्यय आणि वाक्यांची रचना सुलभ होत जाणे हे बदल सर्व भाषांत कालमानाने हळूहळू होत जातात, त्याचप्रमाणे ते महाराष्ट्रांतहि झाले, यांत नवल नाही. पण यापुढे मात्र मुसुलमानी अमलाचा शिरकाव झाल्यामुळे भाषेत बदल होण्याला ते एक नवीन कारण उत्पन्न झाले. येथे असलेले चातुर्वर्ण्य इतके दिवस नीट नांदूनहि त्यांतील तेढ नाहीशी झाली नाही. तेराव्या शतकापूर्वी व तेराव्या शतकानंतर आजपर्यंत चातुर्वर्ण्य नाहीसे करण्यासाठी व सर्व जाती मोडून एकजीव असा महाराष्ट्र बनविण्यासाठी अनेक यत्न झाले व जेव्हा-जेव्हा ज्यांच्यात जातिसंस्था नाही असे परकी राजे येथे आले, तेव्हा-तेव्हा तर त्यांच्या अमलांत या यत्नांची पराकाष्ठा झाली. परकी राजे आणि त्यांच्या चप्प्यांतून पाहणारे एतद्देशीय लोक या वर्णव्यवस्थेला निंदून सर्व प्रकारच्या अरिष्टांचे खापर हें चातुर्वर्ण्य सुरू करणारांच्या माथी मारू लागले. किंबहुना, जाणतेपणाने किंवा नेणतेपणाने, हे लोक या चातुर्वर्ण्याच्या मुळाशी प्रेमभाव नसून पूर्ण द्वेषभाव आहे व जातिसंस्था हा द्वेषभावाच्या जमिनीत लाविलेला, मत्सराच्या पाण्याने शिपलेला व विषारी फळांनीं लादलेला असा एक काटेरी वृक्ष आहे, असेच येथील जनतेला पटवू लागले; व ही पढवणी तिचा नीट विचार न करिता, व चांगली छाननी करून ती चिकित्सक बुद्धीने न तपासतां अनेक पोटाधी शिष्टलोक पोपटाप्रमाणे आपणहि वारंवार पट्टे लागले. मानववंशाच्या निरनिराळ्या टोळ्या या देशांत निरनिराळ्या वेळीं येऊन मिसळल्या; व त्यांतील सुसंस्कृत व संपन्न अशा प्रथम वसाहत केलेल्या टोळीने सदैव मनाने व बंधुभावाने त्या सर्व मानववंशांच्या टोळ्यांची तजवीज आपल्या समाजांत लावून दिली. त्यांना स्वतंत्रपणे सुखाने राहतां येईल अशी स्थाने योजून दिली; त्यांना पेलतील असे आणि त्यांच्या पूर्वसंस्काराला व

त्यांच्या नित्यराहणीला योग्य असे निरनिराळे पेशे त्यांना बांधून दिले; व या सर्व मानववंशांचे दुवे एकमेकांत मोठ्या खुबीने अडकवून देऊन त्या सर्वांची मिळून एक स्वतंत्र ग्रामरचना किंवा ग्रामव्यवस्था करून त्यांस एकमेकांवर विश्वासाने अवलंबून राहणे भाग पाडून एकमेकांच्या मदतीने समाधानाने नांदतां येईल, अशी मांडणी मांडून दिली. हे सर्व लोक, निरनिराळ्या संस्कृतीचे आणि आचारांचे सर्व मानववंश, या उदार व व्यापक मनोवृत्तीने उभारलेल्या ग्रामसंस्थेत गोडीने व प्रेमाने नांदू लागले. यांच्या एकमेकांवरील प्रेमाची व यांच्या मनाच्या समाधानाची अनेक उदाहरणे महाराष्ट्र-वाङ्मयांत आढळतात. मोरोपंता-सारखा सोबळ ब्राह्मण काशीत गंगेची प्रार्थना करितांना कोणासहि विसरत नाही व मोठ्या प्रेमाने

गंगे त्वां तारवे कुंभार, सुतार, परिट, लोहार ।

जोहार म्हणायाचा जो प्रभुचा होय देवि तो हार ॥

असे म्हणून सर्वांस उद्धरण्याविषयी प्रार्थना करितो. तसेच आपल्या गांवच्या पाटलांचे जीव बांचविण्यासाठीं महुड्याचा गोंदनाक महार स्वतःचा जीव समजूत-उमजूत बळी देतो व पाटलास पळून जाण्यास वाट देतो. (खंड १५) राजपुत्र संभाजीचा जीव बांचविण्यासाठीं कुणाराव त्याचे बरोबर अन्न खातो. या गोष्टी लक्ष वेचण्यासारख्या आहेत. ग्रामपंचायतीत हजर मजलसीत महार अवश्य लागतो. किंबहुना, असा एकहि निवाड्याचा महजर सांपडणार नाही की, ज्यांत महार हा पंचाइती इनसाफांत नाही. ब्राह्मणांच्या अनेक कुटुंबांत महार सवासणी जेवू घालण्याची पद्धत अजूनहि आहे. याहिपेक्षां आणखी एक उदाहरण असे की, ब्राह्मण महारवाड्यांत भिक्षा मागण्यास जातो. देवीच्या भक्तांस 'आराधी, भोपी किंवा मुते' असे म्हणतात; व यांच्या भिक्षेस 'जोगवा' असे म्हणतात. कांही कुटुंबांत अशी चाल आहे की, घरांतील कर्त्या पुरयाने महारवाड्यांत जोगवा मागितलाच पाहिजे. पण या सर्वांपेक्षां विशेष आश्चर्यकारक आणि चित्तांत बाळगण्याजोगी अशी उदाहरणे

दासोपंत, एकोपंत, दामाजीपंत धर्गेची आहेत. दामाजीपंत मंगळवेढेकर हा कमाविसदार असतांना दुर्गादेवीचा दुष्काळ पडला. त्या काळांत आपल्या प्रांतांतील गायगरिवांच्या हालअपेष्टांनीं कळवळून जाऊन त्यानें सरकारी कोठारांतले धान्य त्यांस देऊन त्यांचे जीव वांचविले. या त्याच्या कृत्याकरितां त्याला तोहमत येऊन बादशाही घरणें आलें. अशा या संकटांत दामाजीपंत सांपडला असतां त्याच्या गांवच्या विठ्ठ्या महारानें आपल्या जवळ होतें नव्हतें तेवढें सर्व द्रव्य सरकारांत भरून दामाजीपंताच्या नांवची रसदीची पावती दिवाणांतून आणून दिली; आणि पंतमजकुरांचे प्राण व अब्ज यांचें रक्षण केलें. “ पाछाव याच्या कोठीतील कोठ्या लुटल्या त्याजबद्दल तगादा दामाजीपंतास केला. ते वेळेस विठ्ठ्या महारानें पाछाव याची रसद पोहोचली केली. दामाजीपंताचा पैसा भरून विठ्ठ्या महारानें दिला. पाछाव यानें चौकशी केली, त्याजवरून विठ्ठ्या महार यास हकदर उपकार पोटास भावरी व वसावयास जागा करून दिली. धडुत पांवरून कृपा करून दिलें. महाराचे बंदोबस्त करून दिले; व याची सनद मुंगीपैठणी देवाचे राउळांत जाहली. या सनदेत लिहिलें आहे कीं, ‘ हे देणें पाछावाचे. व दामाजीपंताचें हातचा कागद असे ’ ” या दामाजीपंताचें चरित्रभागांत कविकल्पनांचे रूपुस्त लावून महाराष्ट्रांतील अनेक कवींनीं या ऐतिहासिक गोष्टीवर काव्यें रचिली आहेत.

याप्रमाणें अनेक शतकेपर्यंत महाराष्ट्रसमाज एका ठिकाणीं नांदत असतां तेराव्या शतकाच्या अखेरपासून त्याच्या राहणींत बदल होऊं लागला व असमाधान वृत्तीचें बीं त्यांतील कित्येकांच्या मनांत पेरलें जाऊं लागलें. ज्यांच्यांत चातुर्वर्ण्य-व्यवस्था नव्हती असे धर्मप्रचारक समाज हे तर पूर्वीपासून या उद्योगांत होते, परंतु आतां प्रत्यक्ष राजसत्तेचाहि त्यांना आधार मिळाला; व समाजांत फाटाफट होऊं

१. हा महजर सातारकर महाराजांच्या इश्टांत सांपडलेला कं. राजवाडे यांनीं प्रसिद्ध केलेला आहे.

लागण्याची चिन्हें स्पष्ट दिसूं लागली. अनेक कारणांमुळे महाराष्ट्रलोक स्वधर्माचा त्याग करून परधर्माचा स्वीकार करूं लागले. कोणी जरबेनें, कोणी मोहाने, कोणी लोभाने, तर कोणी निव्वळ पोटासाठीं मुसुलमान होऊं लागले. येथें असणाऱ्या सर्वच वंशांची संस्कृति उच्च दर्जाची नव्हती. त्यांपैकी पुष्कळांना तर आपल्या आर्यसंस्कृतीची नीटशी ओळखहि नव्हती व या संस्कृतीचा अभिमानहि नव्हता. यामुळे हे लोक शत्रूच्या जाब्यांत तेव्हांच सांपडत; आणि त्यांनीं वाजविलेल्या पुंगीच्या मुरावर चटकन नाचूं लागत. खरें इंगित त्यांस कळलेंच नाही.

मागे एकदा वर सांगितलेंच आहे कीं, महाराष्ट्रांत येऊन वसाहत केलेले मानववंश निरनिराळ्या संस्कृतीचे, निरनिराळ्या आचारांचे व निरनिराळ्या वळणांचे असे होते. त्यांच्या समुत्ती, त्यांचीं दैवते, त्यांची राहणी, फार काय, पण त्यांचे खाणेंहि अगदीं निरनिराळे होतें. त्यांच्या अंगच्या कातडीचा रंगहि अगदीं भिन्न होता. यामुळे हे सर्व एकजीव होणें केव्हांहि शक्य नव्हतें व अजूनहि नाही. जोपर्यंत एकाची राहणी व अन्न दुसऱ्याहून अगदीं भिन्न आहे तोपर्यंत दोघेहि एकजीव होऊन जाणें जवळ-जवळ अशक्य आहे. एक पूर्णपणें शाकाहारी; कांदा, लसूण किळसवाणें मानणारा, दुसरा मांस भक्षण करणारा आणि तिसरा मेलेल्या प्राण्यांचीं शवें तोडतोडून, किळस न मानतां हौशीनें त्यावर उपजीविका करणारा असे तीन संघ एके ठिकाणीं नांदणें फार दुर्घट आहे. आणि यांपैकी कोणी तरी आपल्या अन्नाचा हट्ट सोडून दुसऱ्याची खाणीं स्वीकारूं लागेपर्यंत हें नीटसें साधणार नाही. तरीदेखील हे साधण्याची एक कल्पना वसवून ही जातिसंस्था येथें निर्माण करण्यांत आली. अमेरिका, आफ्रिका वगैरे खंडांत जेव्हां सुधारणेनें फार श्रेष्ठ व बुद्धीनें फार वरच्या दर्जाचे असे लोक जाऊन तेथें वसाहत करूं लागले तेव्हां तेथल्या मूळ रहिवाशांना या खंडांतूनच काय, पण या जगांतूनहि घालवून नामशेष करण्याचे अनेक यत्न व नानाविध क्लृप्त्या या नवीन वसाहतवाल्यांनीं योजिल्या. केव्हां-केव्हां मूळ वसाहतवाल्यांपेक्षां

श्रेष्ठ संस्कृतीचे आणखी नवे मानवी वंश त्या त्या खंडांत गेले तेव्हां त्यांचा आपल्या वसाहतीना व कार्यांना त्यांनीं विनशर्त उपयोग करून घेतला; पण तो उपयोग होऊन गेल्यामंतर या नव्या आलेल्या मानव-वंशांच्या टोळ्यांसहि त्यांनीं आपणांस मिळवून घेतले नाही. त्यांना नाही नाही त्या अडचणी घातल्या, अत्यंत अपमानकारक असे नियम त्यांना घातून दिले, आपण जाऊं त्या रस्त्यांनीं त्यांनीं जाऊं नये, आपण वसूं तेथें त्यांनीं वसूं नये, आपण पाहूं तें त्यांनीं पाहूं नये, आपण राहूं तेथें त्यांनीं राहूं नये, असे अमानुष प्रकार त्यांनीं सुरू केले; व आपल्या-शिवाय इतर सर्व निराळ्या मानववंशांची तळीं तेथून उचलण्याची खटपट केली आणि या करण्यालाच ते उत्तम समजू लागले. पांखराच्या पिछांची आई बंदुकीनें मारल्यावर, तिचीं तीं पिछें केविलवाणेपणानें चिव-चिव करून आक्रोश करित असतां, अथवा त्यांचा बाप शोकमग्न झाला असतां केवळ उपकारासाठीं दयार्द्र बुद्धीनें म्हणून तींच बंदूक त्या मागे राहिलेल्या पक्ष्यांवर झाडून त्यांचे प्राण घ्यावे व वर या कृत्याला पुण्यकृत्य म्हणावें अशांतलाच हा प्रकार होय. हें असलें कांहीं न करितां येथें प्रथम बाहेरून आलेल्या मानववंशानें आपल्या पूर्वीच्या व आपल्या मागून आलेल्या वंशांत त्यांच्या त्यांच्या ऐपतीप्रमाणें व संस्कृतीप्रमाणें शिस्त लावून देऊन एक ठिकाणीं नांदविलें हेंच येथील अन्य ठिकाणीं न दिसणाऱ्या चातुर्वर्ण्याचें व जातिसंस्थेचें बीजरहस्य आहे; आणि हें येथें सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, या मूळ कारणांमुळे येथील रहिवाशांच्या भाषेत अनेक फरक फार शपाट्यानें पडत गेले हें नीट लक्षांत यावें. मराठी भाषेची ग्रंथसंपत्ती इतकी कां वाढली व ती अमुक तऱ्हेनेंच कां विस्तारली याचें कारणहि यांतच आहे. नाहीपिशां वेदान्त, व्याकरण, न्याय, मीमांसा, ज्योतिष (गणित व फल), तर्क वगैरे अनेक श्रेष्ठ व गहन विषयांवर मराठी भाषेत ग्रंथरचना न होतां, अनेक शतके तींच तींच पौराणिक आख्यानें, त्याच त्याच कथा व तींच तीं चरित्रे यांचेच एकावर एक अनेक ग्रंथ कां निर्माण झाले या

चमत्काराचा स्पष्टपण नीट निर्णय करितां येणार नाही. कोणत्याहि भाषेतील वाङ्मय हे ती भाषा वापरणाऱ्या समाजाचे एक चित्र असते. समाजाच्या विकारांचे व विचारांचे प्रदर्शन ज्या सारस्वतांत केले जाते त्या सारस्वताच्या अंगांचा, विशेषांचा आणि वैगुण्यांचा नीट उलगाडा त्या समाजाच्या परिस्थितीच्या व विशेषांच्या माहितीशिवाय होणार नाही. भाषा बोलणाऱ्या समाजाची स्थिति व संस्कृति आणि त्या भाषेतील वाङ्मय, यांचा अतिनिकट संबंध असून ही एकमेकांवर अवलंबून असतात.

आतां या वेळपर्यंतचे सर्व वाङ्मय स्वतंत्र नसून संस्कृतांतच होते. त्यांत श्रेष्ठ दर्जाची व गहन रचना झाली नाही, व कोणीहि लेखक साधारण कथाभाग सांगण्याचा असे किंवा नित्य-व्यवहारोपयोगी टाचणें किंवा रचना तयार करावयाची असे, तेथपर्यंत मराठी भाषेचा आश्रय करी. पण यांपलीकडे जाऊन वेद, उपनिषदे, नाटके वगैरे विशेष उच्च दर्जाचा ग्रंथ निर्माण करावयाचा म्हणजे मात्र तो लेखक संस्कृताकडे धाव ठोक्री. हीहि गोष्ट मराठी भाषा बोलणारांच्या ऐपतीचा ठाव घेण्यास साधन होईल. आतां महानुभावपंथांतील अनेक ग्रंथकारांनी आपले मराठी ग्रंथ संस्कृतांतील ग्रंथांवरहुकूम बनवावे असा यत्न केलेला दिसतो. तरीदिखील 'पंचवार्तिका' सारखे सार्धे व्याकरण व 'महाराष्ट्र-काव्यदीपिके' सारखा छंदःशास्त्रावर सुलभ ग्रंथ यांपलीकडे त्यांचीहि मजल फारशी गेली नाही. त्या पंथांतले अनेक ग्रंथकार त्या काळच्या उत्तम विद्वानांतले असल्यामुळे व त्यांच्या गुरूकडून संस्कृत ग्रंथ न करितां मराठींतच ग्रंथरचना करण्याविरुद्ध त्यांना आज्ञा होत गेल्यामुळे इतकीतरी मजल त्यांनी गांठली, एरवीं होहि झालें नसतें.

आतां समोक्तालीं असलेले बौद्ध वातावरण व जैनमतप्रसार यांचा परिणाम निःसंशय मराठी ग्रंथकारांच्या ग्रंथरचनेवर झाला होता. या दोन्ही धर्मपंथांचे आचार, जातिभेद न मानण्याची त्यांची प्रवृत्ति, संसार सोडून सर्वत्याग करण्याची शिकवण, देहदंडाचा त्यांनी घाडून दिलेला

धडा याचाच थोडाबहुत परिणाम आपल्या इकडील विठ्ठलभक्तांत, कवीर-पंथीयांत, दादुपंथाच्या अनुयायांत नजरेस पडतो. सर्व जाती झुगारून देऊन एकच जात निर्माण करणें हें बुद्ध, जैन वगैरेंसारख्या अत्यंत कडकडीत शाकाहारी व मांसाहारद्वेष्या धर्मीयांना साधण्यासारखें होतें; व ते तें साधून जातिरहित समाज करण्याच्या यत्नासहि शपाट्यानें लागले. पण हें जाति-संस्था हाडीमासीं खिळलेल्या महाराष्ट्रास नीटसें पडलें नाहीं. तरी अगदीं शेवटल्या वर्तुळांतल्या जातींतील लोकांचीं मनं या शिकवणीनें थोडीफार झुरळून जाऊं लागलेलीं दिसलीं. तेव्हां ती शिकवण कायम ठेवून आपला जुना धर्म व जुन्या संस्थाहि कायम ठेवण्याचा यत्न इतर पंथ काढून करणें भाग पडलें. दशावतारांपैकीं अनुकरणीय असे जे राम व कृष्ण त्या दोन अवतारांच्या चरित्रांतील निवडक चरित्रकायांचा सारखा वर्णव सुरू केला. स्वातंत्र्यसिद्धि (भारतयुद्ध), पारतंत्र्यनिवारण (प्रल्हादचरित्र), सत्यप्रीति (हरिश्चंद्राख्यान), रणशौर्य (कर्णभीष्मकथा), मैत्री (सुदामचरित्र,) शरणागतक्लेशनिवारण (कपोताख्यान), उत्कट प्रेम (गोपीकथा) वगैरे योग्य अशीं कथानकें निवडून त्यांचे योगाने वर्णन केले. ज्यांचेपुढे कथा सांगावयाच्या ते लोक शृंगारप्रिय असल्यामुळे राधाविलास, चंद्रावली-वर्णन वगैरे शृंगारिक आख्यानेंहि गाणें त्यांना भाग पडलें; व तींहि त्यांनीं गाइलीं. ज्यांत महाराष्ट्रीयींच्या मनाला कांहीं आवडणार नाहीं व अन्न आणि कमी संस्कृतीच्या लोकांना निरुपयोगी होतील असे ग्रंथ रचण्याच्या मानगडींत हे ग्रंथकार फारसे पडलेले प्रायः दिसत नाहींत. गणपति हें सर्वांचें आदिदैवत असूनदेखील त्याचीं चरित्रपुराणें मराठींत कचित्च आढळतात; आणि त्या वेळीं अनेक तऱ्हांचे शास्त्रग्रंथ संस्कृतांत लिहिण्याची ऐपत महाराष्ट्रीयींच्या अंगांत असतांहि, त्या प्रकारची ग्रंथरचना त्या वेळच्या मराठींत दिसत नाहीं याचेंहि कारण हेंच आहे. उलटपक्षीं पाहतां, ज्यांना असें कांहीं काम साधावयाचें नव्हतें व केवळ उत्तम ग्रंथरचनाच करावयाची होती अशा महानुभावांसारख्या ग्रंथकारांत संस्कृताप्रमाणेंच ग्रंथ रचिलेले दिसतात.

आपल्या पंथांतल्या शिष्ट व अशिष्ट या सर्वांसाठी ते ग्रंथ रचीत होते, व त्यांनी आपल्या पंथाची मुख्य भाषा मराठी ही ठरविली होती. यामुळे तीर्तील ग्रंथ तत्कालीन सर्वसंमत व सर्वमान्य अशा संस्कृत ग्रंथांच्या धर्तीवर व त्या तोडीचे असावे, हेंच ध्येय त्यांनी पुढें ठेविलेंलें दिसतें. महानुभावांत अशी अलोट ग्रंथसंपत्ती निर्माण झाली तशीच ती विजयानगरच्या रामराजाच्या दरबारांत झाली असावी, असा तर्क होतो. आणि त्या ग्रंथांत लिंघायत व जैनमताचा अनुवाद मराठी भाषेंत पुष्कळसा केला गेला असावा, असें वाटते^१. पेशवाई गेल्यानंतर महाराष्ट्रमंडळीनें व्याप्रमाणें बडोदे, स्वाह्नेर, इंदूर वगैरे शहरे गांठली, व तेथील राजाश्रयानें ते राहिले त्याप्रमाणेंच पूर्वीहि रामदेवराव जाधवाचें राज्य गेल्यानंतर दक्षिणेकडे बरेच महाराष्ट्र लोक गेले. महाराष्ट्र हा मध्यवर्ती असून त्याच्या सीमांवर निरनिराळे प्रांत, निरनिराळे धर्म व निरनिराळीं राज्ये होती. तिकडे येथील लोकांचा ओष साहजिकपणें वाहिला; व महाराष्ट्री लोक अनेक भाषा बोद्धें लागले व अनेक धर्मपंथ स्वीकारूं लागले. यामुळे मराठींत निरनिराळ्या पंथांचे ग्रंथ होऊं लागले. प्राचीन मराठी ग्रंथकार पांच-चार भाषेंत सहज ग्रंथ रचीत. हिंदी, ब्रज वगैरे दोन-चार भाषा तर प्रत्येकाला येतच; पण याशिवाय बागलाणी, खानदेशी, पंजाबी, कोंकणी वगैरे भाषांचें, त्यांत रचना करण्याइतकें ज्ञान पुष्कळांना असे. म्हणजे आपल्या विचारांचें प्रदर्शन मराठी लेखक दहा-पांच भाषांत करीत, अशी त्यांची ऐपत होती. यांपैकीं केवळ एक-दोन भाषांतले व एकाच धर्मपंथांतले ग्रंथ आपणांस माहीत आहेत. यांपलीकडील इतर धर्मपंथांसंबंधी मराठी भाषेंत झालेली रचना आपल्याला अगदीं अज्ञात आहे. एकट्या महानुभाव-पंथांतली हल्लीं

१. असें वाटण्याचें कारण एकतर त्या प्रांतांत जैनमताचा प्रसार फार होता व हा 'कानडा रामराजा छत्रपती जातीचा बाणी लिंघावत' होता, असें लिहिलेंलें आढळतें.

उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांची संख्या, आपल्या हल्ली प्रसिद्ध असलेल्या सर्व ग्रंथांच्या संख्येपेक्षा जास्त आहे. याशिवाय माघ, जंगम, जैन, लिगायत, नाथपंथी वगैरे मराठी ग्रंथांची तर आपल्याला नुसती कल्पनाहि नाही. रामलिंगा, लिगादास, शिवलिंग हे सर्व ग्रंथकार जंगम आहेत; व त्यांनीं पंथरचनाहि केली आहे. रामलिंगाचा मुजात नांवाचा एक शिष्य होता. त्याची पदे पुष्कळ आहेत:—

नवल देखिलें। मात डोळियांत । ...मुंगीचे माघां तळें।

त्या सळ्यांत पांच कमळें ॥

हिरवें, निळें, पिवळें। लाल आणि श्वेत । पांच कमळें पांच रंगीं ।

येकच बॅठ त्याचे आंगीं ॥

तीन मुळ्या तया लागीं । सात पाकळ्या । आतां असो परते नवल ।

सांगतां फार विस्तारेण ॥

सद्गुरू रामलिंग कोपेल । म्हण मुजात । नवल देखिलें । मात डोळियांत ॥

असा या मुजाताच्या रचनेचा नमुना आहे. जंगमांप्रमाणें नाथपंथी लोकांनीं योगमार्गासंबंधी लिहिलेलीं प्रकरणें तर पुष्कळच झालेलीं आढळतात. पण तीं सर्व त्या त्या पंथांच्या अनुयायांपुरतींच लिहिली व त्या पंथांतच गुप्त ठेविली गेली. एकंदर महाराष्ट्र-समाजाचा त्यांच्याशीं संबंध आला नाहीं. यामुळे रानांतल्या कुंदांच्या पुढांप्रमाणें तीं निर्माण झाली, उमळली, कोनाकोपण्यांत दवरळलीं आणि जागच्या जागीं मुकून गेलीं. कांही योग्य लोकांना मात्र त्यांचा वास लागला. नाथपंथी लोकांची कृति अज्ञात असण्याचें कारण त्यांत प्रायः योगमार्गाचें व्याख्यान अस्तें; व ते आपली कृति आपल्या शिष्यमंडळीच्या—फार तर पंथीयांच्या—पलीकडे जाऊं देण्याचा यत्न मुळींच करीत नाहींत. जंगमांचे असें नाहीं. ते आपली कवने थोड्याशा परिचयानें सहज म्हणून ऐकवितात. पण यांचे ग्रंथ फारसें लेखनिविष्ट नसतात. **कान्हो त्रिमलदासाचा** 'पाताळ-कांड' नांवाचा एक ग्रंथ आहे. यांत रामानें विभीषणास लंकेचें राज्य दिल्याची रामकथेंतील हकीकत आली आहे. पण कान्हो जंगम असावा, असें

त्याच्या ग्रंथांतील उल्लेखावरून वाटते. कांन्हो चौदाव्या शतकाचे मध्य-कालांत होऊन गेला. या काळचे ग्रंथकार दशावतारांतील राम, कृष्ण वगैःच्या कथा घेऊन त्यांना आणखी सदर फरद जोड लावून आपल्या पंथांतल्या लोकांना सांगतांना वारंवार आढळतात. ऐकणारांना जुन्या परिचयाच्या राम, कृष्ण वगैःच्या नांवांची ओळख पटून ते त्या कथा प्रेमानें ऐकतात. पण ग्रंथकार जुन्या कथा पालटून नवीन ठिकाळें देतो व आपल्या विशिष्ट पंथाची छाप त्यांवर मारतो, हें कोणाच्या फारसे लक्षांत येत नाही. कांन्हो त्रिमल्लासानें रामकथा बदलून सांगितली तशी याच काळी झालेल्या 'नवरसनारायणा'ने कृष्णकथा बदलून सांगितली आहे. या नवरसनारायणाचें महाभारत आहे. त्यानें यांत मूळ महाभारतांत नाहीत अशा अनेक गोष्टी नव्या वातल्या आहेत, व जुन्या तर पुष्कळ पालटून सांगितल्या आहेत. याची भाषा मात्र ठीक आहे. हा नवरसनारायण महानुभाव होता. याचें खरें नांव शाईगाधरपंडित व उपनांव भोजने; परंतु आपल्या ग्रंथांत हा आपणांस 'नवरसनारायण' म्हणवितो. या काळच्या महानुभाव ग्रंथकारांत या नवरसनारायणापेक्षां किंसेच विद्वान् असें दोन ग्रंथकार होऊन गेले. एकाचें नांव एल्हण व दुसऱ्याचें नांव चाल्हण पंडित.

एल्हण कवि हा ब्रह्मविद्येच्या किंवा मोक्षसाधनाच्या नादी फारसा न लागतां त्यानें कृष्णचरित्राचें प्रवचन केले आहे. याचा 'अष्टविवाह' हा ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहे. या ग्रंथाचें संपूर्ण नांव 'श्रीकृष्ण षोडशसहस्र विवाह अष्ट स्वयंवरवर्णन' असें आहे, पण याळा 'अष्टविवाह' असें षोडश्यांत म्हणतात. याचे एकंदर १२ भाग किंवा प्रसंग आहेत.

१. तरी कोठें-कोठें हा सव्या नांवाचा उल्लेख करितो, जसे :-

श्रीकृष्ण वनूष्यनामा शाङ्गर्षभ । भोजनोपनाम्ना योगेश्वर ।

ते या मुष्ठीतु काव्य सुंदर । म्हणे नवरसनारायण ॥

‘अपि कथाचेनि कथा विलासे । पुराण शरच्चंद्र उदला पूर्णप्रकाशे ।

तेथ गळतेनि श्रीकृष्ण कथामंतरसे । निर्भर भोंवरिये चकोर ॥

असे पहिल्याच प्रसंगांत सांगून कवीने अष्टस्वयंवर-वर्णनास सुरुवात केली आहे. पहिल्यांत श्रुक्मिणीचे हरण घोंड्या कृष्णकारस्थानाने श्रीकृष्णाने केल्याचे सांगितले आहे. दुसऱ्यांत जांबुवतीस्वयंवरवर्णन आहे. त्र्यसंतकमणि आणि सत्यभामेसारखे रत्न कसे मिळविले हे तिसऱ्या, चौथ्या व पांचव्या प्रसंगांत सांगितले आहे. यांत इतर उपाख्यानेंहि ओघाने आणिली आहेत. याप्रमाणेच पुढे सुमित्रविदा, लक्ष्मणा, भद्रा, कालिंदी वगैरेच्या गोड कथा गोड भाषेने सांगत सांगत कवीने दहाव्या भागापर्यंत ग्रंथ आणून पोहोचविला आहे. पुढे अकराव्या प्रसंगांत सोळा-सहस्र रूपे धारण करून या मदनसरोवरांतल्या राजहंसाने, सौंदर्यतरंगिणीकांठच्या अखंड राजहंसीच्या गळ्यांत मंगळसूत्र बांधिल्याची हकीकत आहे. हे अकरा प्रसंग सरल्यावर वर्षाचे अकरा महिने सरून जसा शेवटला वारावा मास यावा, तसा कवीनेहि आपल्या या ग्रंथाचा शेवटला वारावा प्रसंग योजिला आहे. या शेवटच्या प्रसंगांत या सर्व कातांसह श्रीकृष्णाने वसंतक्रीडा केल्याचे वर्णन आहे; आणि या वसंतोत्सवांत कृष्णकथातरंगिणीला दोही बाजूंनी शब्दरत्नाचे बंधारे घालून सुंदर अशा मणिगणांनी घाट बांधून, त्यांतील जीवनांतल्या नवरसांच्या चढत्या लाटांवर शृंगाराच्या नौकेत बसून यथेच्छ सुखाचे अनुभव घ्यावे, अशी सोय कवीने केली आहे. हेमंत सरून जाऊन वसंताची झुळूक सुरू झाली आहे, निरभ्र आकाशांत वर सोमपौर्णिमेचा प्रकाश आणि भूतळावर कामपौर्णिमेचा प्रकाश पसरून राहिला आहे, अशा वेळी तो मदनपिता श्रीकृष्ण द्वारकेबाहेरील समुद्रकाठी क्रीडावनांत सर्व परिजनांसह—

वेगा संसरले राजकुळ : कुमरें अंतोरें सकळ ॥ कसे सपरिवारित राजकुळ :
वाळिले वसंतक्रीडेसी ॥ बांधवां बाळगला घुरांचा राणा : विन्हा मिरबे
रावतेंचिया आंगवसा ॥ घोडा बणितो अश्वमूढेचिया सुषा : विलोकी

ठेंगणा तुरंग पैकु ॥ तेव राजगृहीचिया मांदुरनी : वारु मेळबिती भामिनी :
 भणति 'वेगुकरा लुण्ठकामिनी : चक्रपाणी दुरी पातले ' ॥ वारा न साहे
 राजसा अंगा : भणीति एकी न बैसती तुरंगा : आरुडलियां सवें अंगलगा :
 चारुती सावासिनी ॥ जेवीं उद्यान रचनेचिया आगरे : भरावया ऋतुसुखाचें
 देसा उरें : ते घसरें थालिले वणजारे : द्वारके पेटेचे ॥ कीं तेष
 ऋतुरायाची विवाहकाळीं : बनथी नोवरी केळावली ॥ तयां वन्हाडिनी
 अफावनी केली : राजगृहीच्या ॥ कीं अश्वमेधीचें वारें सुटलें : तें
 बुध्दचें आभाळु वितुळले : आतुल गोरे रूपचंद्र झळकलें : लावण्याकळासीं ॥
 कीं बुंधी राजरेवां दाटली : ते लाजेची रात्र होय निवळली : तिये
 रूपीचीं नक्षत्रें झळाळलीं : तेजें लावण्याचीं ॥ असो हें तिये प्राचीविशेषां
 चंद्रवनी : वसतें खेळावया लागीनि : मेलिकार केला शीचक्राणी :
 सपरिवारित ॥ सोडुनी मकरंदाचिया पाखाळा : भूमिके परिमळें पाणिडाळु
 केला : बरी पायबलिया मवाळा : पसरिलिया परागाच्या ॥ तेव परमानंद
 बहाळी : वसंतु खेळताचे वनमाळी : तें सौभाग्यें पातली वनस्थळी
 दिसे चहुंकडे ॥ खेळावया शंला सांवरिला कासे : अंगीचे अलंकार केले
 सरिते : घेणो वीररंगुळो हात परिवसे : जोजावली मुकुटी ॥ अष्टपाट
 मुक्त्या ललना : शीळासहस्र गौरांगना : नानाविध शृंगाररचना : करित्या
 जात्या ॥ अति पातळा सुरंगा : कासे वेडिलिया पाया : परिवंद दाटणी
 रुळता सोगा : सोडिला पुढां ॥ सरिसी सांवरनि कुरळें : केंस माखिले
 जवादि परिमळें : माव विचुरले झळाळे : फणिया गजवंताचिया ॥
 गुरुशुक्रा पाखोनि निर्मळें : दांताचेनि तेजसूर्ये विवळे : वदनीं वळळित
 मुक्ताफळें : दिशा गगन काळिमेची ॥ मुखचंद्र उगवले दिसती शुभ्रगोरे :
 बरवले उद्यान शारिचे अंधारें : मुस्मित हास्याचें चांदिने बिबुरे ॥
 आंगीचिया शृंगारांवरी ॥ पाईं रुळती नेपुऱें : चारुतां गाजती संभोरें :
 तया नादाचेनि गजरें : गगन गज ॥ तें वनधीये यामिवली हवाव :
 शृंगारा चडलें महागौरव : लज्जाछादिले स्त्रीत्वाचे भाव : ते पहिले बाहिरे ॥
 तियें उघडी कामिनीरूपें वियाळें : देखोनि पक्षिये मदन मातावळे : झाडां
 चपजती डोहाळे : प्रमदानुखाचे ॥ तयां कामिनी रूपा क्षणटला : निव्हा
 मलयानिल दिसे मातळारजे व वनमाळी भुलळा : सांबे परिमळें फुलांचा ॥

वेप सुषड कंठस्वराचे भांदळी : धुमठ पारिवे घेत घुमाळी : अखंड
श्रुतिभरते कहाळी : गुंगती भक्तभ्रमर ॥ संयोगाचिया लाळसेपणा : तरी
लावण्ये निरवावेयाची कामना : कंसिया सळें चालित्या मृगनयना :
पेलोक्षयनावावरी ॥ ते मदनमंडळीचे राणे : रतिबिलासांचे आंगवणे :
चालिले घालावेया घालणें : धीर धीर नापकावरी ॥ की तासप्यजळें
अती भरिता : विकारतरंगीं हेलावे देता : तिया सौंदर्याचिया सरिता :
छोटल्या सुख समुद्रावरी ॥ की तासप्यरात्रिचिया अवसरां : उद्यात
गंगेचिया तीरां : त्या लावण्य जळीचिया अप्वरा : निघाल्या बेलों ॥

इतक्या तयारीनंतर तो वस्तक्रीडेचा उत्सव कसा नयनमनोहर झाला,
मदनानें मस्त होऊन इष्काचा कैफ चढलेल्या त्या सुंदर कामिनीच्या
मनोगंगेचें धरण फुटून शृंगाराच्या लेंढ्यासरशा त्या वाहत जाऊन
कामपौर्णिमेच्या विषयोद्यानांत रतिसागराळा कशा मिळाल्या, हें सुंदर
शब्दांनीं सांगत सांगत या एल्हणकवीनें ग्रंथ पुरा केला आहे.

या एल्हणपंडितापेक्षां चाल्हणपंडित हा विशेष विद्वान् असून त्याचा
शिष्यसंप्रदाय मोठा होता. चक्रवर → नामदेव → कवीश्वर → नागंबा
→ कमळाकर → सीतांबा → चाल्हण अशी याची परंपरा दिसते. याचे
'सत्त्वानुवाद', 'ज्ञानप्रकाश' व 'शास्त्रसंबोधिनी टीका' असे तीन
ग्रंथ आहेत. हा चाल्हणपंडित आपल्या स्वतःच्या ग्रंथरचनेपेक्षां
आपला शिष्य जो नृसिंह, त्याच्याच ग्रंथामुळे विशेष प्रसिद्ध आहे. या
चाल्हणानें—किंवा चाल्हणाच्या नांवावर त्याच्या नृसिंहशिष्याने—रचिलेली
एक श्रीमद्भगवद्गीताटीका आहे. हिला 'संकेतगीता' असे म्हणतात.
या टीकेत लेखकानें आपल्या पूर्वीच्या गीताटीकांचा उल्लेख केला आहे.
प्रायः म्हानुभाव टीकाकार आपल्या पंथांतील टीकांशिवाय इतर मराठी
टीकांचा उल्लेख करीत नाहीत. पण यांत यानें आपल्या पंथांतील
व पंथाबाहेरील अनेक टीकांचा उल्लेख केला आहे. इतक्या इतर
गीताटीका असतां ही नवी टीका कां लिहिली, हें सांगण्याच्या मित्याने
कवि म्हणतो:—

: मृषण कवी मास्करासारिले : निबृत्ति सोपान ज्ञानदेवो निके :
 : तयांची सरी केंवो ठाके : दैवहृत : ॥ शंकरभाष्य शंकरानुसार :
 : १ ज्ञानदेवो बोलिला अतिपसारु ॥ तया व्रंढती भारु : भगोनि लाठा
 : अर्थु : ॥ श्रीधराचार्य पंडितश्रेष्ठु : पद व्याख्यानी स्पष्टु : परि पदाचं-
 : ज्ञानेवीण द्रष्टु : अर्थु केंवो मुचे : ॥ लाडा रामेया भाष्य सुचला :
 : परि तो आवरोनि बोलिला : गंगाधरें अर्थु केला : तो पदक्रमेंचि : ॥
 : एवं टीकाकारा समस्ता : गीतार्थाची अपूर्णता : तो बिल्वकापुरो
 : महिंद्र पंडिता : श्रोगुरु निरूपिते बाले : ॥ परी तोहि नयेचि अर्थु :
 : नाहो प्रवृत्तो हेतु : नपुरेचि भाषा मनोरथु : गीतार्थं विषयीचा : ॥
 : पहिल्या समस्ताहि टीका : परी शब्दार्थुचि नेटका : सिद्धांत
 : भेटु आवाका : तो दिसेचिना : ॥

असो. या गीताटीकेशिवाय नृसिंहाचा लक्ष्मणीस्वयंवराच्या
 कथानकावर एक अडीच-हजार ओव्यांचा ग्रंथ आहे. या ग्रंथाचे शेवटी
 नृसिंहानें ग्रंथलेखनकाल. — ‘ शरें पक्षै रामै चंद्रै सुभानु नामा । शकारंभा
 मधुराकोत्तमा ’ असा दिला आहे. ‘ अड्कानां वामतो गतिः ’ या
 निघमाने शक १३२५ येतो व या शकाला सुभानु संवत्सरहि येतो.
 हा नृसिंहपंडित चिखली गांवचा राहणारा होता, असे यानें आपलें
 ग्रंथाचे शेवटी आपली कांहीं माहिती दिली आहे तिजवरून होतें. याच
 काळीं भीष्माचार्य या नांवाचा एक विद्वान् ग्रंथकार ग्रंथरचनेत निमग्न
 होता. भीष्माचार्य या नांवाचे दोन-तीन ग्रंथकार होऊन गेले. एक
 चौदाव्या शतकांत, दुसरा पंधराव्या शतकांत व तिसरा सोळाव्या शतकांत
 असे हे निरनिराळ्या तीन शतकांत हयात होते. यांपैकी पहिल्यानें
 तीस-वत्तीस ग्रंथ लिहिले आहेत. याची ग्रंथरचना विविध आहे.
 आपल्या मार्गांतील सूत्रे वगैरे याचे ग्रंथ आहेत. ब्रह्मविद्या, मायावाद
 यासंबंधीहि यानें लिहिले आहे. नाममाला, स्मरणमाला, प्रसादमाला,
 मूर्तिज्ञान वगैरे भक्तियर रचनाहि यानें केली आहे. यानें ‘ सुमापिते ’ हि
 रचिली आहेत. पण याशिवाय यानें आपल्या पूर्वीच्या ग्रंथांवर टीकाहि
 लिहिल्या आहेत. याची ‘ धनंजय ’ कोशावर एक टीका आहे.

‘अंताक्षरी’ वरहि याची टीका आहे. जयदेवकविकृत ‘गीतगोविंद’ वर
‘महाराष्ट्र-सुबोधिनी’ नांवाची टीका यानें लिहिली आहे. यांत अन्वय,
पद पाहून शब्दार्थ व एकंदर अर्थ सांगितला आहे. ही टीका गद्य
असणार, हें उघड आहे. याखेरीज विद्याध्याना व मराठी भाषेच्या
भक्तांना उपयोगी पडतील असेहि ग्रंथ लिहिण्याची सुवात यानें केलेली
आहे. ‘नामविभक्ति’ या ग्रंथांत व्याकरणासंबंधी चांगलें विवेचन आहे.
याप्रमाणेच ‘पंचवार्तिक’ या नांवाचा भाषाशास्त्रावर एक लहानसा
निबंध आहे. ‘पंचवार्तिक’ म्हणण्याचें कारण असें की, यांत
(१) सूत्रलक्षण, (२) सूत्रप्रकृति, (३) सूत्रकारक, (४) सूत्रव्याख्यान,
व (५) सूत्रस्वरूप अशीं प्रकरणे आहेत. यात भाषाशास्त्राच्या
निरनिराळ्या भागांचे नियम सांगितले असून त्यांची उदाहरणे महानुभावी
‘सूत्रग्रंथ’तून दिली आहेत. पहिलें प्रकरण ‘सूत्रलक्षण’ हें आहे :—
यांत सूत्राचे चार भेद सांगितले आहेत. (१) वचन, (२) वाक्य,
(३) प्रकरण आणि (४) महावाक्य. प्रथम सूत्र म्हणजे काय ? तर
‘अध्याहारें कां पूर्वपदानुवृत्ति समवेत अल्पाक्षरें असदिग्ध पदें असेति :
तेंही पदी करून जेणें प्रयोगें अर्थज्ञान सूत्रिजे म्हणजे मुद्रिजे, तथा प्रयोगातें
सूत्र म्हणिजे.’

आतां सूत्राचे चार भेद कैसे ? तर सूत्राचे चार भेद (१) “वचन,
(२) वाक्य, (३) प्रकरण, (४) महावाक्य.” तें केवें ? तर—

(१) वचनापासोनि अर्थ निफुल्लला तो वचनायः (२) वचनापासोनि
वाक्य निफुल्ललें : (३) वाक्यापासोनि प्रकरण निफुल्ललें : (४) प्रकरणा-
पासोनि महावाक्य निफुल्ललें.

एकी दोंशब्दां आचार विचाराचा निर्वच तें निर्वचन बोलिजे : जेवें निर्वच
नाहीं ते शब्द : लोळिजे दों चो वचनांचा समुच्चय तें वाक्य : सातां पांचां
वाक्यांचा मेळावा तें प्रकरण : साता पांचा प्रकरणांचा बाधा तें महावाक्य
बोलिजे : आणि आवयेया महावाक्यांचा आवान्का तो पेंदी बोलिजे : अवयेया

१. पुढे एके ठिकाणी बारा-सोळा पेंड्यांचा समुच्चय तो ‘भर’ असें
म्हटले आहे. असे बनेक ‘भर’ मिळून गद्य होतो.

निरूपणाचा बांवाला, अवघेया प्रकरणाचा समुच्चय यांत पेंडी बोलिजे.

यापुढे वचनप्रकरण आहे. याला 'वचनप्रतिभिज्ञा' असे नांव दिले आहे. यांत एक विशेष असा आहे की, द्विवचन वारंवार सांगितले आहे. द्विवचनाला छोट चुकून एकदाहि दिली नाही. आपण संस्कृताप्रमाणे ग्रंथ लिहावा, या भावनेनें हें द्विवचन आलेलें दिसते. कारण द्विवचनाची दिलेली उदाहरणे प्रायः अनेकवचनासारखीच आहेत. यापुढे लिङप्रकरण आहे. अव्ययाला अलिङा म्हटलें आहे. जसे

"बी, ज्ञान, की, पर, मा, कें, का, एवमादि अव्ययः तिये लिङ रहिते म्हणोन तयांत 'अलिङ' बोलिजेति."

यापुढे 'सूत्रप्रकृति' म्हणून एक प्रकरण आहे. यांत सूत्राचा अर्थ-निर्णय तो कसा, हे सांगतांना म्हटलें आहे कीः—

"निर्णय तीन प्रकाराचा. (१) शब्दाख्य, (२) संप्रदायाख्य, (३) रहस्याख्य भेदे त्रिविध जाणिजे. शब्दाख्य-निर्णय तो व्याकरणादिप्रधान. छंदोलंकार संगीतशास्त्रां करून निर्धारः संप्रदायाख्य निर्णय तो श्रवण मनन निविध्यासना करून निर्धारिजेः रहस्याख्य निर्णय तो सदगुरुमुखें परसूत्रें निर्धारिजेः—यावीण वचनापत्ति अज्ञान असेः म्हणोन वचनार्थ अन्यथा उमटे? तेणें तो शास्त्रपतित होयेः भट्टीं मणितलें जगा केशवदेया हें शास्त्र म्हणजे वचनरूप ईश्वरः तें वचन जें अन्यथा ज्ञानाणिजे तर तो तया वचनरूप परमेश्वराचा पतित बोलिजे. तेणें तो परमेश्वर दुखावला ना। वचनाचा यथार्थ उमटे। हें जें मसे तें वाक्य विगमाची परो होये म्हणोन सूत्रकारण बोलिजेत."

२. या प्रकरणांत व इतरच, बापूकीं होऊन गेलेल्या भाषाशास्त्रग्रंथांचा उल्लेख झाला आहे. उदाहरण, तयापासून ज्ञान व्हावया अजोबासी (अमो-व्यास या ग्रंथकारांनं) लक्षण-रत्नाकर-प्रकरणीं सूत्रप्रकृतिभेद निरूपिले असे तियाचंप्रमाणें कवीश्वर महानुभावाच्या भाषाशास्त्रावरील ग्रंथाचा उल्लेख आहे. म्हणजे या पंचवास्तिकापूर्वी महाराष्ट्र-भाषाशास्त्रावर इतर ग्रंथ झाले होते, हे उघड दिसते.

असें म्हणून यापुढल्या म्हणजे कारणप्रकरणास सुरुवात केली आहे. यांत सात विभक्ति व त्यांचे निरनिराळे अर्थ सांगितले आहेत. यांतच 'समासप्रकरण' गोविलें आहे. समासांचीं लक्षणें वगैरे आहेत. यांपैकीं एकदोन उदाहरणें देतो.

“ प्रथमांतें पदें समासिजेति तो कर्मधारय समास जाणिजे : यथा : महंत जें राष्ट्र तें महाराष्ट्र : महंत जो पुरुष तो महापुरुष : कर्मधारय समासी मध्यमपदाचा लोप आणिजे तें मध्यमपदलोपी बोलिजे : स्वसत्ता अधिष्ठित जो देश तो स्वदेश आतां द्वंद्व : वनेक लिबें प्रथमांतें एकत्र समासिजती तो 'द्वंद्व' समास जाणिजे,....”

यांत कांहीं नियम सांगितले आहेत. जसे—

“ ... द्वंद्व समासी पूज्यपद पूर्वीं योजिजे. द्वंद्व समासी इकारांत उकारांत जें पद तें पूर्वीं योजिजे : यथा ' हरिहर ' : द्वंद्व समासांत बल्यस्वर पूर्वीं योजिजे ”... इ. इ.

या कवीचे हे ग्रंथ पाहिले असतां इंग्रजी अमलामुळे व अमलानंतर मराठी भाषेला कोश-व्याकरणादि संस्कार बडले, अशी समजूत साफ सोडून देणें भाग आहे.

असो. आतां या काळच्या आपल्या इकडे प्रसिद्ध असलेल्या कांहीं कवींचा निर्देश करून हें प्रकरण संपवूं. ज्ञानेश्वराची ती अनुपम गीताटीका सर्वभर झाल्यानंतर आपले कवि थोडे बुजून गेल्यासारखे झाले. ते गीतेवर टीका रचण्याच्या भानगडीत फारसे पडलेले दिसत नाहींत. त्यांचा बहुतेक भर भारतीय आख्यानांवर होता. या कवींत बहिरा पिसा याचा उल्लेख वारंवार केलेला आढळतो. बहिरा पिसा हाच बहिरंभट ऊर्फ जातवेद असावा. याचे एक चरित्रकार म्हणतात—

‘ बहिरोपंत राहे प्रतिष्ठानी । गृहस्वव्यवहार करुनि ।

स्त्री कर्कशा तथा लागुनी । तैसाच करी बाधम ॥ ’

कांहीं दिवस असे कादिल्यावर एके दिवशी तो बायकोवर रागावून घर सोडून गेला व पुढे त्यानें संन्यास घेतला.

‘बहिरा जातवेद’ आपल्या ग्रंथांत आपल्या गुरूंचे नांव ‘चिंतामणी’ असें देतो आणि आपली कुलस्वामिनी ‘म्हाळसा’ होय, असें सांगतो व ‘कौंडिण्य’ ऋषीच्या शुद्धवंशांत म्हणजे गोत्रांत जन्म पावल्यामुळे आपणास भक्तिवरदान मिळाले, असें म्हणतो. वाने कंळेडी श्रीभागवताच्या दशम स्कंधावरील टीका हल्ली उपलब्ध आहे. प्रसिद्ध टीकाकार श्रीधर-स्वामी यांच्या टीकेच्या आधाराने याने आपली ही टीका लिहिली. या टीकेची स्याति आज अनेक शतके महाराष्ट्रांत चालली आहे. महीपतीबुवा या टीकेसंबंधी म्हणतात—

श्रीभागवत दशम स्कन्ध देता । त्यावरी केली महाराष्ट्रटीका ।

त्या सप्रेम ओव्या ब्रमोलिका । ऐकतां भाविकां निवसुष ॥

आणि ही टीका वाचली असतां असें दिसते की, हिजपासून भाविकांस तर सुख होईलच पण अभाविकांसहि ही वाचून आनंदसुखाचा छान मिळेल. मात्र तो वाचक सहृदय असला पाहिजे. जगज्जननी श्रीयशोदामाता पुत्रवती झाली, त्या वेळीं अनेक लेकरांच्या स्त्रिया ‘पुत्रादाण’ करण्याकरतां चाळंतविडा घेऊन तेथे गेल्या त्या समयाचा एक उतारा या ग्रंथांतून देतो. यावरून कवीच्या कृतीचा आस्वाद मिळून पांच-सातशे वर्षांपूर्वी हा संस्कारसोहळा महाराष्ट्रांत कसा करिता हेहि वाचकांस कळेल.

आतां गोपिकांची लाहा की । शृंगार करितो येकीमेकी । चाला,
चाला, से नंदल की । यशोदेसि पुत्रु ॥ लोंकरी चाला

१. महीपती व जाणखीहि इतर चरित्रकार बहिरंगटाच्या गुरूंचे नांव ‘बडवाळसिद्ध जगनाथ’ असें देतात. ते म्हणतात की, वायकोष्ठा वेतागाने वामून याने घर सोडिले व काजीकडे जाऊन हा मुसुलमान झाला, परंतु सुता करून धंद्यास कबूल होईना, म्हणून मुसुलमान त्यात मुसुलमान म्हणत ना व हिंदू त्यास जापले जातीत परत घेत ना. पुढे हा बडवाळसिद्धाकडे गेला तेव्हां त्यानें पास सांगितले की, बिठोबाच्या येथे हिंदुमुसुलमान हा भेदाभेद नाही. तरी तूं त्यास शरण जाऊन त्याची भक्ति करावी. त्यानंतर तो भक्ति-मार्गांत शिरला व पंढरीची वारी करूं लागला.

मे साजणी । पुर्वेसी बोवाळू बाळंतिणी । धीध झ्या ग लेणी ।
 तांतडी सारिखी ॥ नेसलियां रुचीचीं वस्त्रे । बाणें परिची विचित्रे ।
 बाळंकारादि कर्णपत्रे । मोतिलगे ॥ नेत्रीं सूदले बाजन । पाहा-
 वया यक्षदेवे निधान । कंसे तांबोळे वदन । सुरंग दिसें ॥ नव
 कुंकुम पीजरी । तया चिरकुली सुंदरी । केशर चंदनेसी अंबरी ।
 मळिवट शोभे ॥ थोर असे कटितट । चंचळ कुच घणवट ।
 आवेव दिसती प्रगट । बुधि जन्ही ॥ घेवोनि कनकताटें करी ।
 बाळंतिणिविजा जांतरी । पुष्पे फळे हरित्री । आणि वस्त्रे ॥ या
 कृष्णासीं बाळलेणे । चिदुलीं जिवती चरणभूषणे । सरो आंकुडे
 सुवर्णे । रत्नमंडीत ॥ आणि वस्त्रे नंदासी । वरि कृष्णाच्या जळ-
 कारासी । ऐश्या आल्या मंदिरासी । बाळंतिणीच्या ॥ पाटावरी
 बाळंतिणी । त्या बैसवितो कामिणी । मग करिती आजवाणी ।
 कुणें सहित ॥ गोपिका कृष्ण बोंवाळिती । बोवाळितां ऐसें मागती ।
 चिरकाळ आमुतें श्रौपती । पाळिता होये ॥ मग अळंकार अपिले ।
 पुर्णासी आंगुळे लवविले । जसवंतिनंदा बैशविले । पाटावरी ॥ मग
 वस्त्रे अपिती । मंगळतुरें वाजती । त्यांसह पुत्रा पडती । बोवाळणि ॥
 हळदिसनेहे मिश्रित । उदकयोगे सिचन करित । तो सर्वद्रष्टा पाहात ।
 टकमकित ॥

अशी ही गोड टीका पाऊण-लक्ष आहे. शिवाय

‘आणिक पदपदांतरें जेवटीं । काव्य रचिले बहिरमटीं ।

दुरितें पळती उठाउठीं । कणंसंपुटीं ऐकतां ॥’

यापैकीहि कांहीं थोडी रचना उपलब्ध आहे.

बहिरंमद्यानें आपला गुरु चितामणी म्हणून दिला असून महाराष्ट्रांत
 बहिरंमद्याचा गुरु वडवाळसिद्ध नागेश होय, अशी फार दृढ समजूत
 आहे. यांचा मेळ नीटसा वसत नाही. कदाचित् त्याचा चितामणी हा
 प्रथमगुरु असून, मागाहून वर टीपेत दिलेल्या हकीकतीनंतर तो
 नागेशाच्या चरणी लागला असेल, हे संभवनीय आहे. कारण हा वडवाळ
 सिद्ध नागेश तशाच योग्यतेचा साधुपुरुष होता. नागेश हा बालेघाटा-

कडील राहणारा. सदासर्वकाल अयाचित वृत्तीने जगात वावरे. सर्व ठिकाणी, म्हणजे सर्व प्राणिमात्रांत व सर्व वस्तुजाताचे ठायी, परमेश्वर भरला असून त्यांत कोणताहि मेदामेद नाही, असे तो मानी. जे मिळेल ते खावे व सांपडेल ते बरे किंवा घाणेरडे हा विकल्प मनांत न आणित, कसेहि असेल ते पाणी प्यावे, आणि एखाद्या पिशाग्रमाणें काळ क्रमावा, अशी त्याची राहणी असे. मोरीतले घाणेरडे पाणीहि तो गंगाजलप्रमाणें शुद्ध व स्वच्छ मानून घटाघट पीई. कोणी रेड्याचे ओले कातडे दिले तरी तेहि तो पांघरी, त्यासहि त्याची ना नसे. सर्व वस्तु मंगल आहेत कारण सर्वव्यापी परमेश्वराव्यतिरिक्त कांहीं रिते नाही, असे तो म्हणे व सर्वास उपदेशहि असाच करी. याची कांही पदे व थोडेसे अभंगां आणि 'संकटहरणी शिवप्रंथे' नांवाचें एक लहानसे (१४१ ओव्यांचें) प्रकरण एवढीच कृति उपलब्ध आहे. याच्या कालासंबंधीहि नक्की माहिती सांगण्यासारखे साधन उपलब्ध नाही. हा ज्ञानेश्वरांचा समकालीन होता, अशी मात्र सर्वत्र समजूत आहे. याच्या शिष्यवर्गांत 'पाठक' मंडळीचा उल्लेख वारंवार करण्यांत येतो. पाठकांत तीन नांवें विशेषकरून प्रसिद्ध आहेत. एक कान्हो पाठक, दुसरे नामा पाठक व तिसरे निर्मळ पाठक. यांपैकी निर्मळ पाठकाचें एक ओवीबद्ध पंचतंत्र मात्र उपलब्ध आहे. याचे शेतटी

'पूर्वी प्रति होती मोकळी । ते बोबोबंचें संकळली ।

महा साक्षेचें निपजविली । म्हणे निर्मळ पाठकू ॥'

यावरून त्या काळी प्रचलित असलेल्या जुन्या गद्यात्मक पंचतंत्रावरून यानें ओवीबद्ध रचना केली, हें उघड आहे. याशिवाय याची कोणतीहि कृति नाही. नामा पाठकाची बरीच कृति हल्ली उपलब्ध आहे. 'नामरत्नमाला',

१. या संघांत पुढील ओवी आली आहे—

मिती माघेंदवर बस बीज । नुस्वारीं लिहिला सहज ।

लिहितां स्वात्मकार्य भाषें । करो अज्ञानां ज्ञानसिद्धी ॥

अथ तेरासे वेरा । (१३१३)

‘भरतमेठ’, वगैरेंसारख्या लहान-सहान प्रकरणांशिवाय व पदांशिवाय याचा ‘अश्वमेध’ हा एक मोठा ग्रंथ आहे. हा आपला अश्वमेध ग्रंथ हें ‘व्यासोच्छिष्ट अमृत’ असून त्याच्या सेवनानें सर्व संकटें हरण पावतील, असें नामा पाठक वारंवार सांगतो. ग्रंथाचे ९५ प्रसंग असून ग्रंथ वराच मोठा आहे. याची भाषा व रचना अगदी साधारण प्रतीची असल्यामुळे हा ग्रंथ फारसा प्रचारांत असलेला दिसत नाही. यानें आपल्या ग्रंथांत रामानें अश्व सोडला त्याची व पांडवांनीं अश्व सोडला त्याची अशा दोन्ही कथा दिल्या आहेत. हा ग्रंथ प्रचारांत नसण्याचें दुसरें कारण असें दिसते की, याच कयेवर श्रीधरानेंहि एक अश्वमेध-ग्रंथ रचिला आहे. श्रीधराची वाणी विशेष गोड असल्यामुळे व त्याचे इतर ग्रंथहि पुष्कळच लोकप्रिय असल्यामुळे साहजिकपणें अश्वमेध वाचणारा श्रीधराचाच अश्वमेध वाचतो. नामा पाठकानें सांगितलेली चंद्रहासाची कथा एकंदर ग्रंथाच्या मानानें पुष्कळ सरस उतरली आहे. नामा पाठकाचा उल्लेख एकनाथाच्या संतमालेंत आहे. यावरून हा वराच प्राचीन

१. नामा पाठक व श्रीधरस्वामी यांखेरीज जाणखीहि अनेकांनीं अश्व-
मेधावर मराठी भाषेंत ग्रंथरचना केली आहे. तिसरा अश्वमेध कृष्णदास
नांवाच्या एका कवीचा आहे. चौथा एक अश्वमेध ‘दादोसुतमुद्गल’ याचा
आहे. याचे शेवटीं ‘पंधराशें सत्तरी । सर्वधारीनाम संवत्सरी’ ग्रंथ पुरा
झाला, असें म्हटलें आहे. पांचवा एक अश्वमेध ‘नारायण विप्र’ यानें
लिहिलेला आहे. ग्रंथाचे शेवटीं यानें ग्रंथसमाप्तीचा काल शाबरी संवत्सर
भाद्रपद षष्ठी असा दिला आहे. हा विप्रनारायण आपली परंपरा
नागनाथ → दाबाजी ऊर्फ दामोदर → गोपीनाथ → विप्रनारायण अशी देतो.
सहावा जगजीवनाचा. हा अगदी साधारण व लहान ग्रंथ आहे. सातवा नामा
विष्णुदासाचा. रामदासी परंपरेंतील माधवस्वामींनीं लिहिलेला व विठ्ठल-
नाथांनीं लिहिलेला हे दोन्ही अश्वमेध बऱ्यापैकी आहेत. म्हणजे एकंदर या
कथानकावर नऊ ग्रंथ झाले. विठ्ठलनाथानें ‘सद्गुरु माझा गणेशनाथ
सारशांत राहतो । एका रसाळ अश्वमेध विठ्ठलनाथ गातो’ असें गुरूचें
बांव ग्रंथांत दिलें आहे. याशिवाय शिवकल्याणचाहि एक अश्वमेध आहे,
असें म्हणतात.

कवि असावा, असें दिसते.

या नामा पाठकाचा जो आज्ञा तोच कान्हो पाठक. कान्हो पाठक → हरिपाठक → नामपाठक अशी यांची परंपरा आढळते. कान्हो पाठक हा कैदूरचा राहणारा. हा श्रीज्ञानेश्वर-महाराजांचा समकालीन असून त्यांच्या फार लोभोत्तल होता. हे जग सोडून जाते वेळेस ज्ञानेश्वर-महाराजांनी आपली सर्व चीजवस्त कान्हो पाठकास दिली, असा वारकरी-मंडळीत समज आहे. अजूनहि ज्ञानेश्वरांच्या आरतीचे वेळीं विडाखिरापतींचा मान कान्हो पाठकाच्या वंशजाकडे आहे. कान्हो पाठकाचे कांही अभंग व 'गीतासार' या नांवाचे एक लहानसे प्रकरण हल्ली उपलब्ध आहे, त्यात

'गुरुपदेश नागनाथ । कान्हो पाठक विनविनु'

असे म्हटले आहे. याचे अभंगांतहि 'हृदयी धरीं नागेश । म्हणे कान्हो पाठक' अशासारखे उल्लेख आहेत. यावरून हा नागनाथाचा शिष्य असून नागनाथ हाहि ज्ञानेश्वरांचा समकालीन असावा, असें मानणे भाग होतें.

या सुमाराचा आणखी एक कवि आपणांस उपलब्ध आहे. याचे नांव चौभा. रंगनाथस्वामी निगडीकर, देशमहमद कौर कवींनी आपल्या 'संतमालिका'ंत याला नमन केले आहे. याचे 'उत्साहरण' नांवाचे काव्य उपलब्ध आहे; पण ते त्रुटित आहे. याचे कवन नेहमींच्या प्रचारावाहेरचे आहे. आपल्या काव्यांत याने ओवी-छंदाचा उपयोग केला आहे; पण याच्या ओवीचा प्रकार इतर कोणत्याहि कवींच्या ओवीपेक्षा अगदी निराळा आहे. याच्या ओवीच्या चरणांपैकी पहिल्या, दुसऱ्या व चौथ्या चरणांच्या शेवटी यमक असतें व मधलाच तिसरा चरण मात्र निर्यमक असतो. उदाहरणार्थ—

गीताचेन नादें । चरों विसरलों स्वापदे ।

हरणी नोटविलें कर्ण । तीपें राहिली नादबोवें ॥

रामें स्थापिलें अंबर । पछिजाती नेचती चारा ।
 बिसरौनु येक जाले । पंचानन आणि कुंजर ॥
 ठेलिया समुद्राचिया रुता । बाहों बीसरलिया सरिता ।
 गगनी वारा मंडु जाला । संरा षडधडीतु होता ॥
 रागध्वनी कानी पडीला । सूर्याचा रज्ज्ही थांबला ।
 नेणो चुकलें दीन मान । अरुण हाकूं बिसरला ॥

परंतु हाहि कम चोंभा नेहमी पाळतोच, असें नाही. केव्हां-केव्हां पहिले दोनच चरण किंवा पहिला व चवथा असे दोन चरण सयमक करितो, आणि बाकीचे निर्यमक करितो. केव्हां-केव्हां तर सर्वच ओवीच निर्यमक लिहितो. असा हा विचित्र कवि नक्की कधी व कोठे होता, हें कांही कळण्यास मार्ग नाही. याच्या ग्रंथांतील भाषेवरून व शब्दांच्या रूपांवरून हा शके तेराशेंच्या सुमाराचा असावा, असें मानितात. अशा अनेक प्रकारच्या ओव्या चौदाव्या शतकाचे सुमारास लिहिल्या जात असत. ओव्यांचे अक्षरांवरून, चरणांवरून, यमकांवरून झालेले नानाविध प्रकार महानुभावग्रंथकारांनी आपल्या 'काव्यमार्तंड', 'काव्यदीपिका', 'ज्ञानदर्पण' वगैरे साहित्यग्रंथांत सांगितलेले आहेत. यांपैकी ओटचरणी म्हणजे साडेतीन-चरणी, व साडेचार-चरणी व क्वचित् चार-चरणी ओव्यांचाच स्वीकार महाराष्ट्र-कवींनी केलेला दिसतो.

चौदाव्या शतकांत व पंधराव्याच्या पूर्वार्धात मराठींत ग्रंथरचना झाली नाही, व त्या शेदीदरें वर्षांत मराठी लेखकांची लेखणी विश्रांति घेत पडली होती, असा फार दिवसांचा समज आहे. पण तो अगदी चुकीचा आहे. पूर्वीप्रमाणें याहि काळांत महाराष्ट्रांत ग्रंथरचनेचा क्रम सारखा चालू होता. पण या काळांतील रचना एकतर फार गुप्त ठेवण्यांत आली व जी पोदीपोदी बाहेर उजेडांत आली तिचा परकी राजकर्त्यांनी व कडव्या असहिष्णु धर्मवेड्यांनी जाळगोल करून अगदी नाश करून टाकिला. मुसुलमानांनी ग्रंथांचें काय केलें, याची कहाणी सर्वप्रसिद्धच आहे. पण दक्षिणेकडे समुद्रावरून आलेल्या खिस्ती लोकांनी तर या

बावीत मुसुलमानांच्या वर ताण केली. त्यांनी ग्रंथ जाळले, इतकेंच नव्हे, तर ते रचणारांनाहि शासन लाविलें. आणखी याचेहि पुढें जाऊन त्यांनी एक जाहीरनामा काढून, एतद्देशीय लोकांनी पोर्तुगीज भाषाच वापरली पाहिजे, अशी ताकीद दिली. बरें, त्यानंतर आज दोन-अडीचशें वर्षांत यांपैकीं ग्रंथ मिळविण्याची कोणी करावी तशी खटपट केली नाहीं किंवा जे मिळाले ते छापविण्याची तजवीज केली नाहीं. त्यामुळे तर कीटक आणि हवा या सर्वभक्षक शत्रूंनी त्यांचा ठावच पुसून टाकिला; पण यांतहि आश्चर्य करण्यासारखें कांहीं नाहीं. जुन्या ग्रंथसंपत्तीची पूर्ण अनास्था करणें हा आपला एक जन्मसिद्ध हक्कच आहे. जेथें दासोपंताच्या 'गीतार्णवा'सारख्या ग्रंथाची कोणी वास्तुपुस्त घेत नाहीं, तुकारामाची सर्वांत जुनी संहिताहि धूळ खात पडते, मुक्तेश्वराचें नवें प्रकरण हातीं आलें तर तेंहि छापण्याची कोणी परवा करीत नाहीं, श्रीधराचीं शेंकडों प्रकरणें रमाळांत कुजत पडलीं आहेत, मोरोपंतांचे ग्रंथ त्यांच्या घराच्या पोथ्यांवरून छापणारांनाहि सावकारांच्या पाहिन्या झिजवून अखेर अप्रसिद्ध प्रकरणांचा भागहि प्रसिद्ध करणें दुरापास्त होतें, तेथें चौदाव्या शतकांतल्या साधारण कवीना कोण

१. In 1684 we are not a little surprised to see a Vice-regal Proclamation forbidding the use of Konkani insisting on the Natives of the Konkani speaking Portuguese. Introduction to F. Stephen's Christian Puran-ध्रिस्ती इतिहासकार Cunha Rivara म्हणतो:—No primeiro fogo da conquista derruba ram—sa os pagodes esmigalharam—se todos os emblem as de culto gentílico equeimaram—se todos os livros eser itos na lingua vernacul acomo con-victos ou suspeitos de conterem os preceitos de idolatria.

(" पोर्तुगीजांनीं मुलुखगिरीच्या पहिल्या ब्रडिमारांत सारीं देवळें जमीनदोस्त करून टाकिलीं, हिंदुत्वाच्या आणखुणा जसलेली प्रत्येक चीज. वस्तू कुडीला मिळविली आणि मूर्तिपूजेच्या संज्ञयावरून देशी भाषांत लिहिलेले सर्व ग्रंथ जाळूनपोळून फस्त केले ! "

प्रमोद, वर्ष २, अं. ९

भीक घालणार ! आतां कदाचित् ते चौदाव्या शतकांतले सबब प्राचीन, कौतुकास्पद, भाषाशास्त्राच्या व सामाजिक इतिहासाच्या उपयोगी म्हणून कोणी त्यांना उजेडांत आणील म्हणावें तर तेंहि असंभवनीयच. चौदाव्या काय, पण याच्याहि आधींच्या ज्ञानदेव-समकालीन गद्य व पद्य ग्रंथांच्या प्रकाशनाला साधारण लोक काय, पण सुरस्वतीचें आद्यपीठ असलेलें विद्यापीठ, तेंहि हातभार लावीना, तेथें काय बोलावें ! इतकें औदासीन्य, इतकी अनास्था आणि इतका आळस जेथें भरलेला आहे, तेथें काव्यगंगा प्रत्यक्ष प्रकट झाली तरी काय उपयोग ! 'गंगा आली आळशावरी, तर आळशी उठून पळे दुरी !' अशी स्थिति आमच्या काव्यगंगेची आहे.

एकनाथ

पंधराव्या शतकाच्या शेवटल्या पादांत जे पुढ्य आपल्या ज्ञानानें व कर्तृत्वानें नांवाजले गेले त्या सर्वांत नृसिंह सरस्वती व जनार्दनस्वामी हे प्रमुख आहेत. नृसिंह सरस्वतीची कृति हल्ली उपलब्ध नाही. पण त्यांच्या शिष्यवर्गांतला सरस्वती गंगाधर यानें रचिलेला 'गुरुचरित्र' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. सरस्वती गंगाधर हा कौंडिण्यगोत्री आपस्तंब ब्राह्मण. याचें उपनांव साखरे. यानें आपली पितृपरंपरा सार्यदेव-नागनाथ-देवराव-गंगाधर अशी दिली आहे.^१ याच्या आईचें नांव चंपा. ही काश्यपगोत्री चौडेश्वर नांवाच्या पुण्याची मुलगी. या सरस्वती गंगाधरानें आपला ग्रंथ सिद्ध व नामधारक यांच्या संवादरूपानें सांगितला आहे. यांत श्रीदत्तात्रेयाच्या अवताराचें चरित्र वर्णन केले आहे. या गुरुचरित्रांतील कित्येक ओव्या 'विवेकसिंधू'तील ओव्यांशीं इतक्या जुळतात कीं, त्या पाहून कवीनें या विवेकसिंधूतूनच घेतल्या असाव्या, असें कोणाच्याहि मनांत येईल. तसेंच, या ग्रंथांतलें संविधानक फार उत्कृष्ट आहे किंवा यांतली भाषा विशेष चांगली आहे, असें विलकूल नाही. तरीदेखील महाराष्ट्रांत जे अत्यंत पूज्य असे ग्रंथ आहेत त्यांपैकींच हा एक आहे. याचें एक कारण असें आहे कीं, दत्तोपासकांना पारायण करण्याला योग्य असा याच्यासारखा दुसरा ग्रंथ आपल्या समाजांत नाही. महानुभाव-पंथातील ग्रंथकारांनीं यापूर्वी अनेक दत्तात्रेयचरित्रें लिहिलेली आहेत; परंतु समजूत-उमजूत महानुभावी ग्रंथांचा पाठ कोणीहि करीत नाही. यामुळे ते ग्रंथ असून-नसून सारखेच झाले. तेव्हां आपल्या समाजांत

१. या सरस्वती गंगाधराचे वंशज गणगापुराजवळ कडगंची या गांवीं अजून नांदत आहेत व मोडगांव येथें या संघाची एक फार जुनी प्रत आहे, असें कळतें.

वाचला जाईल, असा या दैवतांच्या आराधनेचा हाच ग्रंथ असल्या-
मुळे या ग्रंथाचे संबंधाने लोकांत एके तऱ्हेचा भाव उत्पन्न झाला
आहे, व या भाविक समजुतीमुळे सरस्वती गंगाधराचा हा ग्रंथ
अगदी अजरामर होऊन राहिला आहे. मराठीतल्या ज्या थोड्या ग्रंथांचे
संस्कृतांत भाषांतर झाले आहे त्यांपैकी हा एक होय. नृसिंहसरस्वतीचा
काल गुरुचरित्रांत—

“कन्यागत बृहस्पतीशीं । बहुधान्य नाम संवत्सराशीं ।
सूर्य चाले उत्तर गतीशीं । कुंभसंक्रांत परियेसा ॥
शिशिर ऋतु माघ मास । असित पक्ष प्रतिपदेस ।
शुक्रवार पुण्य दिवस । गुरू बैसले निजानंदी ॥ ”

याच संबंधाचा दुसरा एक श्लोक रा. व. चिं. वि. वैद्य यांना
औदुंबर प्रांती नारायण बुवा वडगांवकर यांचे वाड्यांत लिहिलेला
आढळला तो असाः—

तेराशें ऐंशि क्षाकीं घटगर विना योग आहेत सारे ।

सिद्धें नामांकिता जें कथन गुरुचरित्रांत केले पहा रे ॥ इ. इ.

हे सर्व योग शके १३८०-मध्ये बरोबर येतात. नृसिंहसरस्वतींनीं
वेदरच्या बादशहाच्या पायास आलेला फोड बरा केला म्हणून बादशहानें
त्यांचा मोठा गौरव केला; व त्यांची फार याटाची मिरवणूक काढिली,
असें गुरुचरित्रांत म्हटलें आहे. हा बादशहा अल्लाउद्दीनशाहा बहामनी
असावा. नृसिंहसरस्वतीप्रमाणेंच जनार्दनस्वामी हाहि त्या काळचा फार
थोर पुढ्य होय. कोणी म्हणतात, हा नृसिंहसरस्वतींचा शिष्य. कोणी
म्हणतात की, याला प्रत्यक्ष दत्तात्रेयांनींच अनुग्रह दिला. याला उपदेश
कोणाचाहि असो, पण हा कडकडीत दत्तोपासक होता यांत संशय
नाही. जनार्दनपंताचें मूळ घराणें चाळीसगांवचें. तेथील हे वतनदार
देशपडि. यांचा जन्म चाळीसगांव येथें शके १४२६-मध्ये रक्ताक्षी
संवत्सरीं झाला. परंतु जनार्दनस्वामी हे वयांत आल्यावर यांचे राहणें

पैठणास फार असे. यांस देवगडाच्या किल्ल्यावर यंत्रन किल्लेदारोच्या कारभारीपणाचें काम होतें. आपली सरकारचाकरी संभाळून हे नेहमी ईश्वरभक्तीत मग्न असत. असें म्हणतात की, दोन धन्यांची नोकरी केव्हाहि नीट होत नाही; पण जनार्दनपंतानें आपल्या अंगच्या गुणानें ईश्वर व सरकार या दोन्ही धन्यांस अगदी आपलेंसें करून ठेविलें होतें. परमेश्वराचा यांना साक्षात्कार असे, अशी त्या वेळच्या सर्व लोकांची दृढ समजूत दिसते. यांचे कांही अभंग व कांही पदे मात्र आहेत. यांखेरीज यांची कांही रचना प्रसिद्ध नाही. यांनीं एक श्रीदत्तस्तुतिपर ग्रंथ लिहिला आहे, असें म्हणतात; पण हा उपलब्ध नाही. जनार्दनस्वामी शके १४९७-चे सुमारास समाधिस्थ झाले. यांची समाधि दौलताबादेस आहे. या पुल्याचें नांव याच्या ग्रंथापेक्षा याच्या शिष्यसमुदायामुळेच महाराष्ट्रांत अजरामर होऊन राहिलें आहे. याच्या शिष्यमंडळीपैकी पैठणकर एकनाथ हा फार प्रसिद्ध आहे. किंवहुना, ज्ञानेश्वराशिवाय बाकी सर्व महाराष्ट्रसंतमंडळांत एकनाथच श्रेष्ठ होय. एकनाथाचा जन्म शके १४७०-मध्ये पैठणास झाला. पूर्वी भानुदास या नांवाचा एक पुत्र होऊन गेला. हा देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण. याचा जन्म शके १३७०-चे सुमारास झाला. हा वैराग्यसंपन्न पुतळा सदासर्वकाल ईश्वरभजनांत निमग्न असे. या काळीं विजयनगरचें राज्य भरभराटीत होतें व तेथील राजा श्रीकृष्णराज हा राज्याधीश होता. विजयनगरचें साम्राज्य फार

१. जनार्दनस्वामीस 'शहा दत्त जलमा प्रभू' यांचा उपदेश झाला असल्याचाहिं क्वचित् उल्लेख आढळतो. तसेंच सुमारे शके १८२०-मध्ये ताहाराबादकरांचें दफ्तर तपाशीत असतां त्यांत 'समाधी-प्रकरण' नांवाची एक पोथी मी पाहिली होती. तींत शेवटीं 'गिरियरनाचे मज । दाविली हातोटी । बटवला तळबंदी । समाधी दिली' असें म्हटलें होतें. जनार्दन-स्वामीस अनुग्रह शके १४५३ खरनाम संवत्सरी झाला. कोणी हा शक १४१३ व समाधिकाल १४९४ हा समजतात. कांही चरित्रकार म्हणतात की, जनार्दनस्वामी मुंबेदार होते.

२. कदाचित् हा शक सुमारे १४५५-हि असेल

विस्तीर्ण असून याची राजधानी जें विजयनगर शहर तें हल्लींच्या लंडन, न्यूयॉर्क, पारिस वगैरे शहरांपेक्षांहि अवाढव्य होतें. अशा या आपल्या राजधानींत दुनियेंतील सर्व चांगल्या व महत्त्वाच्या वस्तु असाव्या, असें तेथील राजास वाटणें साहजिक आहे; आणि कदाचित् याच मोहानें कृष्णरायानें पंढरपूरची श्रीविठ्ठलाची मूर्ति आपल्या राजधानींत नेली; व तेथे तिची स्थापनाहि केली. परंतु पुढें या भानुदासानें महत्प्रयासानें व आपल्या अंगच्या अलौकिक कर्तृत्वानें नेलेली ही विठ्ठलाची मूर्ति तेथून परत पंढरपुरास आणिली. कोणी म्हणतात, केवळ आपल्या अंगच्या भक्तिबलानेंच ही मूर्ति भानुदासानें परत आणिली. आणि हें खरेंहि दिसतें. कारण त्या मूर्तिसंबंधानें मनांत पूर्ण भक्ति व अंगांत दृढभाव असल्यावांचून भानुदास या यातायातींत पडला नसता व पडला असता तरी त्याला यश आलें नसतें. कसेंहि असो, भानुदासानें विठ्ठलमूर्ति परत आणित्याच्या काव्यमय कथानकाच्या मुळाशीं खरा इतिहास निःसंशय आहे. हल्लीं तेथें जाऊन पाहतां विजयनगरासै 'श्रीविजय विठ्ठलाचें' देऊळ मात्र आहे, पण त्यांत विठ्ठलाची मूर्ति नाही.

महान् भगवद्भक्त म्हणून भानुदासाची आधींच मोठी स्थाति होती; पण सर्व विठ्ठलभक्तांना अत्यंत स्मरणीय अशा त्याच्या या कृत्यामुळे तर त्याचा लौकिक फारच झाला. भानुदास हा आपल्या अंगच्या कर्तृत्वामुळे तसाच आपल्या वाणीमुळेहि महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहे.

१. भानुदासाच्या कुळांत विठ्ठलभक्ति फार पूर्वीपासून चालू होती, असें महोपती वगैरे म्हणतात, पण एकनाथ लिहितो की, आमचे कुळांत 'कृष्णभक्ती' पूर्वीपासून चालत होती.

२. विजयनगर हें शहर हल्लींच्या हासपेट स्टेशनपासून सात मैलांवर आहे. येथील तुंगभद्रा नदीकाठजें हुपी-विरूपाक्षाचें देऊळ फारच स्मरणीय आहे. देवळांतोळ पुजारी रात्रीचे प्रहरी देवाला बाळवितांना जी गाणी म्हणतात त्यांत मराठी गाणी व पदेहि असतात. यांनीं म्हटलेली "देवा तुम्ही

[पान २५४ पहा.]

भाकितीं करुणा । पंढरीच्या राया । अगा यादव राया । रामकृष्णा ॥
 तू माय माडली । जीवीं जीवन कळा । भक्तांचा लळा । पुरविसी या ॥
 आवडें सावडें । भक्तांचें कीर्तन । नाचसी येऊन । निरभिमानें ॥
 भानुदास म्हणे । पुरवी माझे लळे । विठ्ठले सांखळे । माडलीये ॥
 वसुनि अधिष्ठात । रामनाम ध्यान । यापरि साधन । नेणें कांहीं ॥
 एकविध भाव । दृढता हें मन । यापरि साधन । आन नाही ॥
 परब्रह्म परदारा । यांचा तो विटाळ । मावीण निमळ । तप नाही ॥
 भानुदास म्हणे । रामनाम गुडी । लाविली चोखडी । कलियुगीं ॥
 अशा या भानुदासाच्या वंशांतच एकनाथाचा जन्म झाला. भानुदासाचा
 मुलगा चक्रपाणी, चक्रपाणीचा सूर्यनारायण व सूर्यनारायणाचा एकनाथ,
 अशी एकनाथाची पितृपरंपरा आहे. एकनाथाच्या आईचें नांव लक्ष्मणी.
 एकनाथाच्या जन्मानंतर त्याची मातापितरें लवकरच निवर्तलीं. यामुळे

[पान २५३-वरून.]

मंदिरि कधी तरी याल " वगैरे गाणीं तर मला फारच आवडली. प्रत्येक
 महाराष्ट्रियानें एक वेळ अवश्य जावें, असें हें ठिकाण आहे. या ठिकाणीं
 अशी एक मौजेची आख्यायिका सांगतात कीं, तेथें दशावतारांचीं देवळें होतीं,
 व मुसलमानांनीं देवळें पाडण्याचा सपाटा लाविला त्या वेळीं ते देवळें पाडीत
 बराहस्वामीच्या देवळाजवळ आले. तेथें त्यांनीं देवळांतील बराहाच्या
 आकाराची प्रतिमा पाहिली तेव्हां ते तेथेंच बसकले. यामुळे पुढचीं देवळें
 त्यांच्या सपाटघातून बांचलीं; व त्या वेळीं मूर्ति कायम राहिल्या. हल्लीं
 मात्र तेथें मूर्ति फोडून त्यांची खडी रस्त्यावर टाकतांना नजरेस पडते. असो.
 या ठिकाणीं जुन्या दप्तरखान्यापैकीं कांहीं शिस्तीचे कागद वगैरे मराठीत
 लिहिलेले अजून आहेत, असें तेथें अनेक लोकांनीं सांगितलें. महाराष्ट्र-
 सारस्वताचा सत्कालीन बराच भाग येथें निःसंशय सांपडेल. श्रीशिवाजी
 महाराजांनीं येथील राजास एक इनामपत्र सध्याच्या पत्र्यावर लिहून दिलें
 होतें. विजयनगरच्या शेवटल्या राजाचीं चित्रें सरदार आवासाहेव भुजमदार
 यांचे संग्रहांतील एका ग्रंथांत आहेत.

१. एकनाथ हे पाळण्यांतलें नांव दिसत नाही. हें नांव या महापुरुषाला
 पुढें केव्हांतरी दिलें गेलें असावें; व मग पहिलें पाळण्यांतलें नांव मागें पडून
 विसरलें गेलें, असें दिसतें. थोरल्या बाजीरावसाहेबांचें लहानपणचें नांव
 विसूभाऊ हें कितीकांना ठाऊक आहे !!

एकनाथाचें सर्व पालनपोषण त्याचा आज्ञा जो चक्रपाणी त्यानेच केलें. लहानपणापासूनच एकनाथाचें चित्त परमेश्वराकडे वळलेलें होतें. दगडाचे देव मांडून त्यांची पूजा करावी व कांहीतरी पुराणांतील गोष्ट सांगून कीर्तन करावें, अशा तऱ्हेचे याचे खेळ असत. याची सहाव्या वर्षी मुंज होऊन पुढें विद्याभ्यासास सुखात झाली. एकनाथाची बुद्धि फार तीव्र होती; यामुळें गुरूने दिलेली संस्था त्याला तेव्हांच पाठ होई, असें त्याचे बहुतेक चरित्रकार सांगतात. रीतीप्रमाणें ब्रह्मकर्माचें सर्व म्हणणें पुरें झाल्यावर एक दिवस एकनाथास असें वाटलें व त्याच्या मनाचाहि त्यास असा दृष्टांत झाला की, देवगिरीस जनार्दनपंत हा दत्तोपासक आहे त्याचा अनुग्रह घ्यावा. याप्रमाणें एकनाथानें जनार्दनपंताकडे जाऊन त्याचा अनुग्रह घेतला व त्याजपाशीं पुढील ज्ञान संपादन केलें. जनार्दनपंतानें एकनाथास शके १४८०-मध्यें कालयुक्त संवत्सरी फाल्गुन वद्य पष्ठीस उपदेश दिला व एकनाथानें 'ज्ञानेश्वरी' व 'अमृतानुभव' या ज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथांचें अध्ययनहि जनार्दनस्वामीपाशींच केलें. जनार्दनस्वामीसारख्या व्युत्पन्न ब्राह्मणापाशीं ज्ञानेश्वर महाराजांच्या ग्रंथांचें पठन झाल्यामुळें एकनाथाचें महाराजांच्या कृतींवर जें एकदा मन वसलें, तें तेथेच उत्तरोत्तर दृढ होत गेलें, असें दिसतें. कारण या ज्ञानेश्वर-महाराजांच्या लोकोत्तर कृतीचा महाराष्ट्रास सतत लाभ घडावा अशी योजना फार परिश्रमपूर्वक एकनाथानें केली. किंबहुना, महाराष्ट्र-भाषेत ग्रंथरचना करण्याची बुद्धिहि एकनाथास ज्ञानेश्वरांच्याच ग्रंथांमुळें झाली असावी. एकनाथानें ग्रंथरचना पुष्कळ केली आहे. आपल्या रचनेस एकनाथानें प्रारंभ कसा केल्या, याची हकीकत थोडी मनोवेधक आहे. एके वेळीं जनार्दनस्वामीच्या मनांत तीर्थयात्रेस जावें असें आलें, तेव्हां त्याचे बरोबर एकनाथहि यात्रेस निघाला. दोघेहि यात्रा करीत करीत गोदातीरीं आले. तेथे 'चंद्रावती' गांवीं हे दोघेहि गुरुशिष्य चंद्रभट नांवाच्या एका ब्राह्मणाकडे उतरले. हा ब्राह्मण विरक्तवृत्तीनें असे. दिवसास कामवेदा करावा व रात्रीं पुराण सांगून व्याख्यान करावें, हा

याचा नित्यक्रम असे. या गुरुशिष्यांची जोडी जेव्हा उतरली होती त्या दिवशीहि यानें नित्याप्रमाणें चतुःश्लोकी भागवतावर व्याख्यान केलें ते जनार्दनपंतास व एकनाथास फार आवडलें. दुसरे दिवशीं हे दोघे पुढे जावयास निघाले, तेव्हां त्यांच्या बरोबर चंद्रभटहि निघाला व तिघे मिळून पुढील मार्ग क्रमू लागले. थोडे दिवसांनीं हे तिघे त्र्यंबकेश्वरी आले. वाटेनें रोज भागवतावर व्याख्यान होईच. त्र्यंबकेश्वरी आल्यावर

‘जनार्दन म्हणतो एकनाथा । सांगतों वचन ऐक आतां । श्रीदत्तवरद
तुझिया माथां । लाबला अवचिता निजभाग्यें ॥ चतुःश्लोकी जें
भागवत । चंद्रभटें जाणिलेंसं सांगात । त्याजवरी टीका करावी प्राकृत ।
प्रांजळ बहुत ये स्थानीं ॥’

जनार्दनस्वामीची आज्ञा ऐकून एकनाथानें लागलीच टीका लिहिण्यास सुरुवात केली व तेथेंच हा आपला ग्रंथ समाप्त केला. या ग्रंथांत त्रिषयाची फोड एकनाथानें फारच सरस केली आहे. ही सर्व चराचर सृष्टि निर्माण करण्यापूर्वी ती कशी निर्माण होईल, ही चिंता ब्रह्मदेवास

१. प्रथमचनेची ही हकीकत एकनाथानें आपल्या ग्रंथांत दिली आहे. तो म्हणतो:—

गोदावरी उत्तम लीरी । बी योजनांचा चंद्रगिरी । श्रीजनार्दन
तेथवेरी । स्वभावे गेला ॥ तो अति दीर्घ चंद्रगिरी । तळीं चंद्रा-
वती नगरी । तेथ ‘चंद्र’ नामा द्विजवरी । वस्ती त्या घरीं स्वभावे
घडली ॥ तेणें चतुःश्लोकी भागवत । बालाणिलें यथाशयुक्त । तेणें
श्रीजनार्दन अत्यंत । जाला उत्सवयुक्त अद्भुत स्वानंदें ॥ तेथ
स्वानंदें गजोन । स्वमुखें श्रीजनार्दन । बोलिला अति सुखावोत ।
हें गुप्त ज्ञान देशभाषा वर्णी ॥ तें मज प्रथमावस्था । नेणें
संस्कृत पदपदार्था । परि बापु आज्ञेची सामर्थ्यता । वचनें प्रंथा
प्रबोध जाला ॥

च. भा. १०२८.

तीर्थयात्रेनंतर चंद्रभटानें जनार्दनस्वामीचा उपदेश घेतला व तो त्यानें सानिध्यांत देवगिरीस राहूं लागला. अखेरपर्यंत तो तेथेंच होता. अजूनहि देवगिरीवर चंद्रभटाची समाधि दाखवितात.

पडली. तेव्हां त्यास तू तप कर, नीट विचार कर म्हणजे हें तुला कळेल, असें क्षीरकल्योळांतून अशरीरिणी वाणीनें सांगितलें. तरीहि ब्रह्मदेवाचे मनास नीट उलगाडा पडला नाही. तेव्हां एके वेळीं तो गूढ विचारांत निमग्न असतां त्यास जगन्मोहिनी, पीतांबरधारी, दिव्य आणि अत्यंत तेजस्वी अशा श्रीभगवंताच्या चतुर्भुज मूर्तीचें दर्शन झालें, व मनाच्या त्या प्रसन्न स्थितींत भगवंतानें आपलें सर्व गुह्य ज्ञान त्यास सांगितलें. पुढे हें गुप्त ज्ञानधन ब्रह्मदेवापासून श्रीनारदमुनीच्या द्वारे महर्षि व्यासांस प्राप्त झालें. श्रीव्यासांनीं तें शुकाचार्यास देऊन त्यांस स्वानंदसाम्राज्याच्या चक्रवर्ति-पदावर बसविलें; आणि मग श्रीशुकाचार्यांनीं आपल्या सुंदर श्रीमद्भागवतग्रंथाच्या दुसऱ्या स्कंधांत नवव्या अध्यायीं हें ज्ञान अवध्या चार श्लोकांत सांठवून जगाच्या स्वाधीन केलें. हे चार श्लोक म्हणजे संसारपथशांत भाविकांकरितां उभारलेले चारखांबी मंदिरच आहे. दिव्य मंदिर उभारून त्यांत श्रीभगवंताची वाङ्मयीन मूर्ति नित्य दर्शनासाठीं स्थापून केलेले तें विश्रान्तिस्थान होय. श्रीशुकाचार्यांनी व आद्यमुनींनीं केलेली ही सोय संस्कृत जाणणाऱ्या विद्वानांपुरतीच झाली; पण यांत स्त्रीशूद्रादिकांना जाण्यासारखी सोयीची वाट नव्हती. ती वाट एकनाथानें करून दिली. हा ग्रंथ जनार्दनस्वामीस व महाराष्ट्रियांस तर आवडलाच, परंतु एकनाथासहि या आपल्या कृतीनें फार संतोष झाला. तो म्हणतो—

माझे वेढेवांकुडे आरुप बोल । त्यांमाजि ब्रह्मज्ञान सखोल ।

निस्प नव प्रेमाची बोल । हे कृपा संतांची ॥

भागवत हा ग्रंथ आधींच लोकप्रिय आहे; आणि त्यावर एकनाथानें आपलें व्याख्यान देऊन तो महाराष्ट्रियांस सुगम केला आहे; आणि त्यांतहि एकनाथानें जें विशेष केले तें असें कीं, या कर्मठांच्या आणि ज्ञान्यांच्या आवडल्या ग्रंथाच्या अनुरोधानेंच आपला ज्ञानेधरी-पंथ विशद केला व परमेश्वर सर्वा मूर्ती सारखाच असून तो केवळ एका भक्तीनें मात्र सहज प्राप्त होणार आहे, असें संकीर्तन केले.

‘श्रीभागवत मराठे। हें बोलणें नवल वाटे।

पूर्वी नाही ऐकिले कोठें। अभिनव मोठें धिटावा केला ॥

असे एकनाथ यावढल लिहितो. हा ग्रंथ सहजासहजी आपल्या सौंदर्यामुळे, तसाच नावीन्यामुळे लोकांच्या आदरास पात्र झाला. चतुःश्लोकी भागवताचें हें विवरण पाहून जनार्दनस्वामींनी लवकरच आपल्या या शिष्यास श्रीमद्भागवताच्या एकादश स्कंधावर व्याख्यान करण्यास सांगितलें. नंतर ही लहानशी तीर्थयात्रा पुरी करून एकनाथ परत आल्यावर पैठणासच त्यानें या आपल्या जगन्मान्य ग्रंथास प्रारंभ केला; आणि

‘प्रचारंभ प्रतिष्ठानीं। तेथ पंचाध्यायी संपादुनी।

इतर ग्रंथाची करणी। आनंदवनी विस्तरली ॥’

व आनंदवनांत मणिकर्णिकेच्या महातीरी वाराणसीसारख्या पवित्र क्षेत्रांत पंचमुद्रापीठामध्यें एकनाथाने

वाल्लिबाहन शक वैभव। संख्या चौदाशें पंचाण्णव’।

श्रीमुख संवत्सराचें नांव ॥

या साली कार्तिक शुद्ध पौर्णिमेस सोमवारी हा ग्रंथ पुरा केला. या अपूर्व ग्रंथाचे ३१ अध्याय असून त्याची ओवीसंख्या सुमारे वीस-हजार आहे. चतुःश्लोकी भागवतांत ब्रह्मविद्येची भागवतधर्माच्या अनुरोधाने उत्कृष्ट मांडणी करित असतां एकनाथाचें मन साहजिकपणेंच त्या प्रकारच्या रचनेंत रमूं लागलें; व तेच विचार सारा वेळ मनांत धोळत राहून पुढें पुन्हाहि याच विषयाचें नीट व साग्र निरूपण करण्याची आवड त्याच्या मनाला अधिक-अधिक वाटूं लागली. एक वेळ इंधनें टाकून अग्नि विशेळ, कामी जनाचे मनाला तृप्ति वाटून विषयापासून त्याचें मन परावृत्त होईल, कमळाला कंटाळून भ्रमरहि तेथून दूर सरेल, पण ब्रह्मविद्येच्या ज्ञानामृताला लालचावलेलें मन केव्हांहि तेथून सरणार नाही; आणि ज्याचे बुद्धीला हा विषय सदाकाळ नजरेसमोर

ठेवून तो इतरांस शिकविण्याची सवय जडली तो तर तें काम कितीहि श्रम पडले तरी एकसारखा करीत सुटेळ. त्याचे मनाची कसमस त्या उद्योगावांचून कशानेंहि मोडणार नाही. हीच स्थिति या ब्रह्मविद्येसंबंधी व भागवतधर्मासंबंधी एकनाथाची झालेली होती. तशांत गुर्वाज्ञाहि झाली. त्यामुळे तर त्याचें मन उचंबळून जाऊन लेखणीला आणि ज्ञांत भागवतधर्म आपल्या पूर्ण प्रकाशानें प्रकाशत आहे अशा त्या एकादशस्कंधटीकेलाहि एकनाथानें सुखात केली व भागवतधर्माची पाणपोई घाडून दिली.

भागवतधर्म हा महाराष्ट्राचा आवडता धर्म आहे. त्याच्याशी मराठमोळ्याच्या मनाचें फार साम्य आहे. तो जात्या फार प्रेमळ आहे, पण त्याचा चिवटपणा लोकोत्तर आहे. तो या एका राष्ट्राचा आहे, पण त्याच्या पोटांत सर्वांची सोय होऊं शकते. तो मऊ आहे, पण त्याच्यांत बुद्ध, जैन, महंमदी वगैरेसारख्या धर्मांशीं झगडून त्यांना हटविण्याचें सामर्थ्य आहे. कोणी कर्मठ, ज्ञानी व योगाम्यासी आणि म्हेच्छविद्येचे पंडित म्हणतात की, त्यांत विशेष असें काहीं नाही; पण खरें पाहतां त्यांत सर्वस्व आहे. या धर्माचें व या पंथाचें मुख्य इंगित असें आहे की, त्यांत रावापासून रंकापर्यंत, जाणत्यापासून नेणत्यापर्यंत, ब्राह्मणापासून चांडाळापर्यंत, स्त्रियांसुद्धां सर्वांची सोय केली आहे व सर्वांची फाळजी वाहिलेली आहे. याचे ठिकाणीं सर्वांची एकवाक्यता होऊं शकते. यांत उदासीनता राहत नाही. निराशेला जागा नाही. उच्चनीच भावाला वाव नाही. असा हा भागवतधर्म आहे. हा अनादि आहे. म्हणजे कोणा एका साधूनें हा प्रथम बनविला, त्याच्या पूर्वी हा नव्हता, असें याचें नाही. म्हणजे खिस्ती, महंमदी, बुद्ध वगैरे धर्मांप्रमाणें हा ऐतिहासिक कालानें मर्यादित नाही. तो इतिहासापलीकडचा आहे. मानवी अंतःकरणांत या जग निर्माण करणाऱ्याबद्दल जेव्हां प्रथम विचार येऊं लागले व त्याचे कर्तृत्वाविषयी कौतुक, प्रेम, प्रीति, भक्ति वगैरे विकार उत्पन्न होऊं लागले तेव्हांपासूनच या भागवतधर्माला

व भक्तिमार्गीला आरंभ झाला. मात्र हा नीट रीतीने जुळवून याची चांगली मांडणी करून हा ग्रंथ श्रीनारदकृष्णीनी कलियुगाच्या प्रारंभसमयी वासुदेवाला सांगितला. हाच धर्म जनकराजाच्या यज्ञाचे वेळीं वृषभक्रुषींनीं जनकाला सांगितला; आणि हाच सर्वांना अत्यंत श्रेयस्कर म्हणून श्रीव्यासांनीं शुकाचार्याला सांगितला व शुकाचार्यांनीं तो परीक्षितराजाला सांगितला. परीक्षिताचा आज्ञा अर्जुन समरांगणांत ऐन वेळीं हतवीर्य झाला असतां त्यालाहि श्रीकृष्णाने भागवतधर्माचें दूध पाजून त्याचे शरीरांत चैतन्य आणिलें. पण हें सर्व संस्कृत भाषेंत झालें. ज्यांना त्या देववाणींत गम्य नाही अशा प्राकृत जनांना हें अगम्यच राहिलें. पण मग त्यांचे सोयीकरितां श्रीकृष्णाने पाजिलेल्या या दुधाचे जे थोडे ओघळ बाहेर आले ते नीट धरून ज्ञानेश्वरांनीं महाराष्ट्राला महाराष्ट्रभाषा-पात्रांत सांठवून दिले व बुद्ध वगैरे चातुर्वर्ण्यांचा नाश करून पाहणाऱ्यांशीं झगडण्याचें सामर्थ्य महाराष्ट्रदेहांत आणून सोडिलें. पुढें या दुग्धरसाचा उत्तम मेवा बनवून महंमदीधर्मानें उच्छाद मांडिला असतां एकनाथानें त्याचा रतीव महाराष्ट्राला लाविला आणि त्याला आपल्या काळजाचा उबारा देऊन त्यांत हालचाल सुरू केली. पुढे याचाच आणाखी इतर रसायनांशीं मिलाफ करून श्रीसमर्थ रामदासानें 'महाराष्ट्र-धर्म' बनविला व त्याच्या खुराकानें महाराष्ट्रांत असें सामर्थ्य आणिलें कीं, महाराष्ट्र दुनियाला डोईजड झाला आणि दंडकारण्याचें 'आनंदवनभुवन' झालें. पण ही हकीकत या पुढल्या शतकांतील आहे. तरी पण 'आनंदवनभुवन' हा शब्द मूळ एकनाथाचा आहे. दंडकारण्याचें 'आनंदवनभुवन' बनविण्याचें सामर्थ्य आपल्या शिकवणींत आहे, ही जाणीव एकनाथाला होती असें मानण्यास हरकत दिसत नाही. या आनंदवनांतच एकनाथानें आपल्या भागवतएकादशस्कंध-टीकाग्रंथाची 'करणी' केली, असें त्याच्या लिहिण्यावरूनच होतें.

हा भागवतग्रंथ रचण्याला एकनाथाला मूळ आधार श्रीकृष्णाच्या वाणीचाच आहे व त्या श्रीकृष्णानें उपदेशिलेल्या ज्ञानाच्या आधारावरच

एकनाथाने याची उभारणी केली आहे.

श्रीगोपालकृष्ण भगवताने जे ज्ञान प्रत्यक्ष रमेलीहि सांगितले नाही, सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या गोपीनाहि इतर रसानुभवांत गुंगवून ठेवून जे ज्ञान त्यांचेपासूनहि चोरून ठेविले, जे ज्ञान सदाकाळ सान्निध्यांत सेवारत असणाऱ्या गुरुालाहि कळू दिले नाही, ते अपार ज्ञान त्या परमात्म्याने या एकादशस्कंधांत आपला प्रेमळ भक्त जो उद्धव त्यास निवेदन केले आहे ! किंवा निवेदन केले कसले ! वत्साला पाहतां पाहतांच गार्ग्यने कितीहि चोरला असला तरी पान्हा जसा एकदम फुटतो, किंवा तान्हा मुलाला पाहून आईने आवरली तरीहि दुधाची धार न आवरतां जशी एकदम बाहेरच फुटते तसे त्या भक्तवत्सल भगवंताचे झाले. समुद्राच्या मनांत असो व नसो, पण पूर्णचंद्र पुढे येतांच सागराच्या पाण्याला जशी अनिवार भरती येते, व तो वरवर उंचवळून येतो आणि आपल्या कल्लोळांनी समोवतालची सर्व घाण आंत घेऊन नाहीशी करितो त्याप्रमाणेच या अत्यंत निष्कपट व प्रेमळ उद्धवभक्ताचे साधे मन पुढे दिसतांच त्या दीननाथाच्या कृपासागराला ज्ञानामृताचे भरते आले व सर्वभर त्या अमृताच्या संसारभयनाशक अशा लहरी उसळू लागल्या. हे प्रवाह पाहून एकनाथालाहि महाराष्ट्राची कल्याण आली व त्याने या अमृतप्रवाहांत यथेच्छ मज्जन करण्याची, राजापासून रंकापर्यंत, विद्वान् कर्मठापासून भाविक शूद्रातिशूद्रापर्यंत सर्वांना आपल्या महाराष्ट्राणीने सोय करून दिली. या अपूर्व ज्ञानसागराला, या चिन्मय-तीर्थाला, एकनाथांनी सुमारे वीस-हजार उत्तम षडीव चिरे जोडून एकतीस पायऱ्यांचा सुंदर घाट बांधून ठेविला आहे. या घाटावर शांतमनाने बसून वाटेला त्याने ज्ञानामृताचे मनसोक्त स्नान करावे, विषयकर्ममाचा मळ धुऊन टाकावा व मुखाने गोविंदनामाचा उच्चार करीत ज्ञानचक्षुंनी माधवाचे दर्शन घेऊन ब्रह्मानंदांत आजन्म गर्क होऊन रहावे. श्रीकृष्णाने अर्जुनाला केलेल्या मेजवानीचा लाभ जसा ज्ञाननाथांनी 'ज्ञानदेवी'ने सर्वास करून दिला तसाच त्या ज्ञाननाथाचा भाविक भक्त जो एकनाथ

त्याने कृष्ण व उद्धव या गुरुशिष्यांच्या एकांतांतला मंत्रोपदेश, मेव-
गर्जनेप्रमाणे मोठ्याने ओरडून सांगून सर्व जगास ऐकविला. हा एकनाथाने
चारशे वर्षांपूर्वी केलेला शब्दनाद महाराष्ट्रांत अजूनहि दुमदुमून राहिला
आहे. या ग्रंथाची एकनाथाच्या वेळी चांगली ख्याति झाली होती; व
त्याच्या पक्षातहि आज तीनशे वर्षे या ग्रंथाच्या ठायी महाराष्ट्रांतील सर्व
विद्वान् मंडळीची प्रीति अजूनपर्यंत अव्याहत तशीच स्थिर आहे.
तुकारामाने भांडारासारख्या उंच पर्वतावरील गुहेंत वसून या ग्रंथाची
कैक पारायणेच्या पारायणे केली व त्वरित काव्यरचनेची अद्भुत शक्तिहि
त्याजमळे घेण्यास हाच ग्रंथ कारणीभूत झाला. मोरोपंतानेहि आपल्या
ग्रंथांत याबद्दल

ग्रंथ श्रीभागवत श्रीरामायण करी सुविस्तर ते।

जरि न रचिता दयानिधि केवळ बड जीव तरि कसे तरते ॥

असे म्हटले आहे. सारांश, तुकारामापासून तो न्या. मू. माधवराव
रानड्यांपर्यंत सर्व महाराष्ट्राची या ग्रंथावर अलौकिक भक्ति होती.
एकनाथाची कीर्तिहि पुष्कळ अंशी याच ग्रंथाने वाढली. हा ग्रंथ कवीने
आपल्या पंचवीस वर्षांच्या वयांतच रचिला, यावरून त्याची विद्वत्ता व
संस्कृति किती दांडगी असली पाहिजे, याचे अनुमान सहज होईल.
'वेणू घेऊनियां हातें । विश्व मोहिलें कृष्णनाथें' असे एकनाथाने लिहिले
आहे. त्याच्याच शब्दांनी आम्ही म्हणतो की—'बोरु घेऊनियां हातें,
महाराष्ट्र मोहिलें एकनाथें'!

वेणूनादांत फरक इतकाच की, श्रीकृष्णाच्या शब्दांत अनुपम गोडी
होती; पण एकनाथाच्या शब्दांत गोडीपेक्षां ज्ञानाचे तेजच मुख्य आहे.
ज्ञानेश्वराप्रमाणे त्याच्या ग्रंथांत ज्ञान आणि भाषासौष्ट्य ही दोन्ही
एकवटली असती तर फारच बहार झाली असती. पण एकनाथ हा
ज्ञानी असला तरी प्रतिभासंपन्न, गोड रसवंतीने गाणारा असा कवि
नाही. यामुळे पुष्कळ लोकांचे मन त्याच्या रचनेकडे ओढावे तितके
ओढत नाही. त्याच्या वाक्पुण्यांना चेतोहर गंध अमूप आहे, पण त्या

पुण्यांच्या पाकळ्यांना नयनमनोहर रंग कमी आहे. कोठे-कोठे मात्र या ग्रंथाच्या ओघांत विषयाचें विवरण करितांना नाथांची वाणी रसाळ, प्रसंगविशेषी 'प्रासादिक' कवित्वानें स्फुरलेली, समर्पक दृष्टान्तांनी खुललेली, सद्भावानें आर्द्र झालेली, 'प्राकृत' जनांसहि गुंगवून सात्विक-वृत्तिप्रवण करणारी, वक्तृत्वाची व निरूपणकुसरीची साक्ष पटविणारी व विवेचक अशी स्पष्ट दिसून येते. तसेंच, भारदस्तपणांत व परमार्थाचें उद्घाटन करण्याचे कामी संस्कृतभाषेला मराठी भाषा रसमरहि हार जाणार नाही, असेंहि स्वरचनेच्या ठाकठिकीनें एकनाथानें निदर्शनास आणून दिलेले आढळते, ही बाब खरी आहे. पण हें सर्व प्रसंगविशेषी झालें. ज्ञानेश्वरी कोठेहि उघडा. तिच्या भाषेच्या अलंकाराचें तेज पहावें तेथे प्रकाशानें दिपवून टाकितें. तसें एकनाथीभागवतांत नाही, हें कबूल केलें पाहिजे. आपण ज्याला भाषासूर्य म्हणूं, हृदयाला शब्दशरानें भेदून टाकणारा कवि म्हणूं, तो एकनाथ नाही. तो ठाकठिकीचा कुशल व मेहनती कारागीर आहे. एकनाथानें दिलेल्या उपमा एकदा वाचाव्या व त्यांत आणखी दोन नवीन उपमा घालण्याचा यत्न करावा, किंवा त्यानें सांगितलेला अर्थ दुसऱ्या निराळ्या तऱ्हेनें वठवून पहावा, म्हणजे जी लटपट उडेल तिच्या योगानें त्याची करामत आपल्या लक्षांत नीट वेईल व त्याचें कौतुक वाटेल.

भागवत संपत्कित्यानंतर लागलीच पुरे पांच महिने लोटले नाहीत तोंच एकनाथानें 'रुक्मिणीस्वयंवर' लिहिलें. याचे १८ अध्याय असून ओवीसंख्या सुमारे दोन-हजार आहे. एकनाथाच्या चरित्रपर अथवा पौराणिक ग्रंथांपैकी हा अगदी पहिला ग्रंथ दिसतो. भाविक लोक म्हणतात—श्रीकृष्णानें श्रीखंड्याच्या रूपानें 'स्वकर्ं चंदन घासल्याचे' व 'कावडीनें गंगेचें पाणी' भरलें त्याच्या स्मरणार्थ हा कृष्णाचा स्वयंवर-वृत्तान्त नाथांनीं सांगितला आहे. भागवताच्या आधारांनें दोन प्रचंड ग्रंथ लिहिल्यावर रचिलेल्या या पौराणिक ग्रंथाचे वेळीं वेदान्त विषय कवीच्या अगदी दृष्टीमाद झाला होता, असें नाही. या वेळीं ब्रह्मज्ञानाच्या विचारांत

मन गढून राहिलें असल्यामुळे व हातालाहि तेच विचार लिहिण्याची सवय लागून गेल्यामुळे त्या विचारांचा पूर्ण मिलाफ या पौराणिक कथेतहि एकनाथाने केला. यामुळे या ग्रंथाने गोड अशा पौराणिक कथेचा व सखोल ज्ञानज्ञानाचा स्वादिष्ट पेला महाराष्ट्राच्या जिभेला लाभला. या छप्पकथेच्या रचनेत, लेखांस दुधाच्या मिश्रानें औषध पाजवें, तशांतली गत केली आहे.

‘ये ग्रंथींचें निरोपण । जिवा शिवा होतसे लग्न ।

अर्थ पाहतां सावधान । समाधान सात्त्विकां ॥’

असे कवीनेच शेतटच्या म्हणजे अठराव्या अध्यायांत सांगितले आहे; व सतराव्या अध्यायांत कृष्णलक्ष्मणीचें-जिवाशिवाचें-लग्न लावून, अठराव्यांत ‘बोधाच्या’ खांद्यावर कृष्णास बसवून आणि ‘देहामिमानाच्या’ कडेवर लक्ष्मणीस देऊन ‘बोध नाचे घेऊनि कृष्ण । नोवरी घेऊनि देहामिमान’ अशा याटानें शेवटी ‘धेंडा’ नाचवून ही मंगलकार्याची कथा पुरी केली आहे. पौराणिक आख्यानांवर रचिलेले दुसरे लहान-लहान ग्रंथ ‘बालक्रीडा’ ‘प्रल्हाद-चरित्र’ व ‘शुकाष्टक’ हे होत.

१. नाथांच्या या ग्रंथांत ज्ञान आणि कृष्णकथा तर आहेतच; पण यांत विनोदालाहि स्थळ मिळाले आहे. या विवाहोत्सवाचे वेळीं अनेक लोक तेथें आले. त्यांत सुखवस्तु गृहस्थ होते, कुलीन स्त्रिया होत्या, संन्यासीहि होते व वेश्याहि होत्या. तेव्हां त्या गर्दीत एका श्रीपाद संन्यासाला एका वेश्येचा स्पर्श झाला. यामुळे श्रीपाद रागावून वेश्येला दंड मारूं लागले. तें पाहून ती वेश्या ‘त्यांस हासोनि म्हणते ।-अबून क्रोध न सोडी पाठी । विटंबली दंड कांसोटी । आत्यदृष्टी तुम्हां नाहीं ॥ मी उत्तम पैल हीन । विषम भेदाचें अज्ञान । सर्वांभूती समसमान । निजात्मज्ञान तुम्हां नाहीं ॥

२. ह्या कवीने ‘बाराणसी महापुरी । मणकणिकेच्या तीरी । रामजयंती-माझारी । ग्रंथ निर्धारि संपविला ॥’ शके (१४९६) चौदावें शहाण्व । प्रजापती संवत्सराचें नांव । चैत्रमासाचें वैश्व । पर्व अभिनव रामजयंति ॥ हे दिवशीं सायंक अर्धी । लक्ष्मणीस्वयंवर समाप्ती । एका जनार्दनकृपेची स्थिति । बाराणसीप्रती संपवी ॥

[१६५ पृष्ठ पहा.]

‘ग्रंहाद-चरित्र’ हे लहानसे १७६ ओव्यांचे प्रकरण जसे सुरस आहे तसेच ‘शुकाष्टक’हि आहे. या १४४ ओव्यांच्या ‘शुकाष्टका’शिवाय

[पान २६४-वरून.]

परंतु शक १४९६-ला प्रजापति संवत्सर येत नाही; भाव संवत्सर येतो; व त्याप्रमाणे काही पोध्यांत हा शक १४९३ असा दिलेला आढळतो.

या पुस्तकांत शकांचे दिलेले संवत्सर मूळ ठिकाणांत आढळले तसेच प्रायः दिले आहेत. मुळांत काहीं ठिकाणी दिलेला संवत्सर येत नाही, असें आढळतें. अशीं ठिकाणें विशेष प्रसंगी निर्देश करून दाखविलीं आहेतच; परंतु काहीं ठिकाणीं तीं तशींच राहूं दिलीं आहेत. शकाचें साल दिलें असतां ठोसळ मानातें संवत्सर चटकन् काढतां याचा म्हणून मीं एक केलेला संवत्सरदर्शक ‘अनंतपट’ पुढें दिला आहे—

अनंतपट

०	१	२	३	४	५
० कालयुक्त	विभव	बहुगान्ध	सर्वधारी	विलंबी	कीलक
१ सिद्धार्थी	शुक्ल	प्रमाथी	विरोधी	बिकारी	सौम्य
२ रौद्र	प्रमोद	बिक्रम	विकृति	शावरी	साधारण
३ दुर्मेति	प्रजापति	वृष	क्षर	प्लव	विरोधकृत
४ दुंदुभि	अंगिरा	चित्रमानु	नंदन	शुभकृत	परिधाधी
५ रुधिरादगारी	श्रीमुख	सुमानु	विजय	शोभन	प्रमादी
६ रक्ताक्षी	भाव	तारण	जय	क्रोधी	आनंद
७ क्रोधन	मुक्ता	पायिव	मन्मथ	विश्वावसु	राक्षस
८ क्षय	धाता	व्यय	दुर्मुख	पराभव	आनल
९ प्रभव	ईश्वर	सर्वजित्	हेमलंबी	प्लवंग	पिंगल

[पान २६६ पहा.]

शुकाष्टकाच्या आधारे अथवा टीकात्मक असा रचिलेला 'स्वात्मसुख' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. अद्वैतावर लिहिलेला हा लहानसा ग्रंथ फारच उत्कृष्ट उतरला आहे. यांत

'जें सकळ शास्त्रांचें सार। जें सकळ वेदांचें गहिवर।

जें सकळ पुराणांचें माहेर। ग्रंथासि आलें ॥'

असा कवीचाच अभिप्राय आहे. तेव्हां हा ग्रंथ कवीच्या मनासारखा उतरला असें दिसते आणि म्हणूनच—

'जें गुप्त एकाएकपणें। मज दिधलें स्वामी जनार्दनं। तें निरंतर अनुभवणें' अशी कवीनें सर्वास आप्रहाची शिफारस केली आहे. 'स्वात्मानुभवा' प्रमाणेंच 'आनंदलहरी', 'अनुभवानंद', आचार्यांच्या 'हस्तामलका' वरील टीका, 'गीतासार', 'मुद्राप्रकाश' वगैरे हे सर्व ग्रंथ वेदांतपर असून अद्वैतमतप्रधान आहेत. यांखेरीज पदे, गारुड वगैरे सर्व लहान-लहान चुटके आणि अभंग अशी विविध

[पान २६५-वरून.]

स्पष्टीकरण:—ज्या शकाचा संवत्सर पहावयाचा असेल त्या शकाचा शब्दला म्हणजे एक स्थानचा अंक घ्यावा. वरील पटांत उभ्या अंकमालेंतील त्या अंकापुढील आठव्या ओळींतल्या सहा संवत्सरांत त्या शकाचा संवत्सर येतो. नंतर घेतलेल्या मूळ शकाच्या मधल्या दोन अंकांच्या संख्येस म्हणजे शतं व दह स्थानांच्या अंकांनीं दर्शविलेल्या संख्येस सहांनीं भागावें. भाग जातां जी बाकी उरेल त्या आठव्या मालेंतील अंकांखालील उभ्या ओळींत असेल तो इष्ट संवत्सर जाणावा.

उदाहरण, शके १८२९ यांत शब्दचा अंक '९'. तेव्हां उभ्या ओळींपैकी ९-पुढील प्रथम, ईश्वर, सर्वजित्, हेमलंबी, प्लवंग किंवा पिंगल यांपैकी एक संवत्सर येईल. आतां मधील दोन अंकांनीं दर्शविलेली संख्या ८२ हिला सहांनीं भागिलें असतां बाकी चार राहते. तेव्हां चार अंकांखालील उभ्या मालेंत वरील सहांपैकी प्लवंग हा संवत्सर येतो. सबब संवत्सर प्लवंग शके १८२९ सालीं येईल. तसेंच, शके १८३९-मध्ये ९-च्या पुढली आठवी ओळ व ५-च्या खालील ओळ घेतां पिंगल संवत्सर येतो. गतावरूनच नांवें जमतात.

१. ते णुकमुळीचीं गळित फळें। प्राप्ता प्रभावबळें। ते गोहिबेची रखाळें। बक्षरें तिहिलीं ॥

रचना एकनाथानें केली आहे. यांपैकी एक लहानशी अर्जदास्त
एकनाथाच्या कल्पनाशक्तीचा व त्या काळच्या गद्याचा मासला म्हणून
येथें देतो —

अर्जदास्त

अर्जदास्त अर्जदार । बंदगी बंदनबाज
अलेकं सलाम । साहेबांचे सेवेसी
बंदे शरीराकार । जीबाजी शेखदार
बुधाजी कारकून । प्रगणे शरीराबाद
किल्ले कायापुरी । सरकार साहेबांची

आज्ञा घेऊन स्वार जालीं. तों प्रगणेमजकुरीं येऊन सरकार-
काम करावयास लागलों । तों प्रगणेमजकुरचे जमेदार दंभाजी
शेटधे व कामाजी महाजन व मनीराम देशमुख व ममताई
देशपांडी व कोबाजी नाईकवाडी ऐसे हरामजादे फार जाहेत
ते सरकारकामाचा कयास चालूं देत नाहीत । दंभाजी शेटपा
कचेरीस येऊन जोम धरून बसतो । मनीराम देशमुख आपलें
काम परभारें करून घेतो । ममताई देशपांडीण इणें तमास
प्रगणा जेरदस्त केला । कोबाजी नाईकवाडी यानें तमास
तफरका केला तों साहेबांपासून जरासंब चोपदार जाला ।
त्यानें खबर केली कीं मागून यमाजीपंताची तलब होणार ।
त्यास त्या घास्तीनें तमास प्रगणा बोल जाला । बितपशील
कलम । डोळासबाडीस मात्र कांहीं रुई सुई बस्ती राहिली ।
कानगांव तो बंद जालें । दोन्ही वेशींचीं कवाडें लागली ।
नाकापुरास बहाब सुटलें । तोंडापूर तो तफरका जालें ।
दंताळबाडी बोल पडली । दिवेलागणी देखील राहिली नाही ।
केसगांवची पांडर झाली । शिरापुरचा लोक दरोबस्त बरबरा
कापतो । हातगांव कसात्यानें अर्जर जालें । त्याच्यानें आतां
कांहीं लाबणी होत नाही । पायगांवचीं मेढें बसलीं । डोपर-
पूरचीं राहिलीं । चरणगांव चाली सरली । गांडापूर बाहूं
लागलें । लिंगस्थान भरष्ट जालें । उठूं पळूं लागलें । वीर

घरवेना । ऐसी प्रगण्यांत कीर्ती बुडाली । यावर सरकारकाम सुरू करीत होतो । तीं यमावीपंताची परवानगी वाली कीं हुजूर येणें आपणास साहेबाचा आश्रय आहे । एकाजनार्दन वदा । बंदगी रोशन होय । हे अर्जदास्त ॥

या अर्जदास्तीप्रमाणेंच एकनाथाचीं पुष्कळ पदे फार गमतीचीं व चमत्कृति-जनक अशीं आहेत परंतु अशांची संख्या थोडी आहे. बहुतेक पदे भारदस्त व गंभीर अर्थानें भरलेली आहेत. कांहीं-कांहीं तर वेदान्त आणि व्यवहार यांची उत्तम सांगड घातलेली आहे. याचें 'चिरंजीव पद' या नांवाचें एक लहानसे प्रकरण आहे. हें श्रीकृष्णानें उच्चास केलेल्या उपदेशाच्या आधारानें रचिलें आहे. कवि म्हणतो, 'कृष्णें उद्धवा सांगितलें । तें मी साच बोलिलें.' यांत विरक्त पुरालाया बावीपासून अलिप्त राहणें मुख्यतः फार आवडतें असें एकोबा सांगतात, त्या अशा —

मांडीना स्वतंत्र फड । म्हणे अंगा येईल अर्हता वाड । धरून जीविकेची चाड । न बोले गोड मधुर वाणी ॥ नावडे लौकिक परवडी । नावडती लेणीं लुगडीं । नावडे पराप्त गोडी । द्रव्य जोडी नावडे ॥ नावडे स्त्रियांत बैसणें । नावडे स्त्रियांचें पाहणें । नावडे स्त्रियांचे रगडणें । त्यांचें मृदु बोलणेंही नावडे ॥

आणि कोणाहि संव निर्माण करून कार्य करणाऱ्याला हें कदाकाळ न आवडावें, हेंच श्रेयस्कर आहे, अशी आजहि अनुभवांतीं खात्री पटेल. संस्था, महंती व खी ही तिन्ही रसायनें फार जागृत आहेत. तीं पेलतील त्यानेच वापरावीं. ही तिन्ही रसायनें नीट काळजीपूर्वक न वापरलीं तर कोणाहि पुराला तेव्हांच खाड्यांत नेऊन पाडतात, असें एकोपंत सांगतात.

या लहानसान रचना चाड असतांना फार मोठे असे एक मराठी भाोसंवाचें काम एकनाथानें आरंभिलें. ज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथांवर एकनाथाची कशी दृढ भक्ति होती व आपल्या शुद्धमुखानें त्या ग्रंथांचें सेवन

एकनाथानें किती आदरानें केलें, हें वर सांगितलेंच आहे. या अद्वितीय कृतीची जोड महाराष्ट्रास नीट व्हावी व आपल्या हातून त्या ग्रंथासंबंधानें जी सेवा वडण्यासारखी असेल, ती अवश्य वजावावी, अशा भावनेनें त्या कृतीचा उद्धार करण्याचें त्यानें योजिलें. कोणी म्हणतात, त्यास एके दिवशीं असा असा दृष्टांत झाला कीं, 'ज्ञानेश्वराचे समाधीपाशीं अजानवृक्षा आहे. त्याची मुळी समाधीमधील ज्ञानेश्वराचे गळ्याला जाऊन गुरफटली आहे. तेथें जाऊन ती काढावी व दूर करावी.' हें मनांत येऊन एकनाथ आळंदीस समाधीजवळ गेला आणि पाहतो तों अजानवृक्षाची मुळी खरोखरीच समाधीत शिरून तशी गुरफटली असल्याचें त्यास आढळलें. कदाचित् या आख्यायिकेंत थोडी उलटापालट असेल. ज्ञानेश्वराच्या ग्रंथांवर दड प्रेम असल्यामुळें एकनाथ त्याच्या समाधीच्या दर्शनास उत्कर्षनें गेला असेल; व तेथें अजानवृक्षाचीं पाळेंमुळें समाधीत घुसून तिचा नाश करित आहेत, असें त्यास आढळून आलें असेल; व त्यानें ती समाधि खणून मुळें काढून टाकून नीट दुस्त केली असेल. हे कसेंहि असो. पण श्रीज्ञानेश्वराच्या समाधीकडे एकनाथ गेला, त्यानें वाढलेलीं मुळें काढून समाधि दुस्त केली व हे करित असतां ज्ञानेश्वराच्या या लोकांतल्या अवशेषांचें त्यास दर्शन होऊन, याचा अद्वितीय ग्रंथहि आपण शोधून नीट करावा, असें त्याच्या मनांत आलें, ही ऐतिहासिक माहिती खरी दिसते.

पुढे लवकरच त्यानें तीनशें वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या ज्ञानेश्वराच्या प्रती मिळवून तो ग्रंथ प्रतिशुद्ध करण्यास आरंभ केला. वास्तविक पाहतां

१. यासंबंधें एकनाथ एका अभंगांत म्हणतो -

श्रीज्ञानदेवें येउनी स्वप्नांत । सांगितली मात । मजलागीं ॥
अजानवृक्षाची मुळी कंठास लागली । येऊनी आळंदी । काड वेगीं ॥
आणि असें सांगणें हें समाधि उखडून ज्ञानेश्वराचें दर्शन मिळण्यास फारच सोयीचें झालें.

महाराष्ट्रकवीच्या काव्याच्या या आद्यसंपादकाने त्या कृत्यास कां प्रारंभ केला व कोणत्या धोरणाने हे काम केले हे सहज अनुमानण्यासारखे नाही. त्या वेळी ज्ञानेश्वरीसारखा अलौकिक ग्रंथ अगदी लुप्तप्राय होऊन गेला होता व त्याची एकच प्रत एकनाथाने मिळवून प्रसिद्ध केली, अशांतला प्रकार मुळीच नव्हता. त्या काळी हा ग्रंथ लोकांस चांगला माहीत होता, असे दिसते. तेव्हा या ग्रंथाचा जीर्णोद्धार करण्याचे प्रयोजन एकनाथास या वेळी इतके कां वाटले, हे कळत नाही. कदाचित् ज्ञानेश्वरांच्या अवशिष्ट भागावर बांधिलेल्या समाधीचा जीर्णोद्धार केल्यावर त्यांच्या कृतीच्या अवशिष्ट भागाचाहि जीर्णोद्धार करण्याची एक कल्पना एकनाथास सहजासहजी सुचली असावी. एकनाथाने ज्ञानेश्वरांच्या समाधीचा जीर्णोद्धार शके १५०५-मध्ये अष्टांत केला आणि नंतर वर्ष-सव्वा-वर्षाने म्हणजे शके १५०६- च्या भाद्रपदांत ज्ञानेश्वरीचा जीर्णोद्धार पुरा झाला. असा हा जीर्णोद्धार करून जी नवी प्रत तयार केली तिच्या शेवटी पुढीलप्रमाणे एक लेख एकनाथाने लिहून ठेविला आहे—

शके पंधराशतें सावोत्तरी । तारणनाम संवत्सरी । येकाजनादनें
अत्यादरी । गीताज्ञानेश्वरी प्रतिशुद्ध केली ॥ ग्रंथ पूर्वीच
अतिशुद्ध । परि पाठांतरें शुद्धाबद्ध । तें शोधूनि एवंविध ।
प्रतिशुद्ध सिद्ध ज्ञानेश्वरी ॥ नमो ज्ञानेश्वरा निष्कळंका ।

१. शके १२१२-त लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीचा बरोबर ३०० वर्षांनी जीर्णोद्धार झाला, अशा भावनेने हा शक १५१२ दिलेला अनेक ठिकाणी आढळतो. परंतु हा शक १५०६ असल्याबद्दल पुढे दिलेला एकनाथाचा लेख पुरावा असून शिवाय वागशी एक असा श्लोक प्रसिद्ध आहे—

स्वतिश्रीनृपछालिबाहून शके पंधाशतें साजळी ।

श्रीमत्पैठणि तारणाल्ब बरुषी गोदावरीच्या कुळी ॥

बघ्ठी कृष्ण कपील भाद्रपदिची ग्रंथार्थ मूलान्वये ।

केले शोधन ज्ञानदेविप्रतिचै श्रीएकनाथे स्वये ॥ १ ॥

जयाची गीतेची वाचितां टोका । गीताज्ञान होय लोकां ।
 अतिभाविकां प्रचारियां ॥ बहुकाळपर्वणी गोमटी । भाद्रपद-
 मास कपिलाषष्ठी । प्रतिष्ठानीं गोदातटी । लेखनकामाठी
 संपूर्ण केली ॥ ज्ञानस्वरीपाठी । जो बोबी^१ करील मन्हाटी ।
 तेणें रत्नखचिताचिया ताबीं । जाण नरोटी ठेविली ॥ ५ ॥

या अंतिम लेखावरून असें दिसतें कीं, एकनाथाला या ग्रंथाच्या
 बऱ्याच प्रती मिळाल्या होत्या व त्या प्रतींतलीं निरनिराळीं पाठांतरे
 पाहून व तीं शोधून एक नवी प्रत एकनाथानें तयार केली. ही प्रत
 तयार करितांना मुळांत बदल केला नसावा; कारण मुळांत बदल
 केल्याचा एकनाथ उल्लेखहि करीत नाही; इतकेंच नव्हे, तर असे बदल
 करणारांना तो दोषी ठरवून नांवेंहि ठेवितो. या लेखावरून असें दिसतें
 तरी हल्लीं महाराष्ट्रांत प्रचलित असलेल्या ज्ञानेश्वरांच्या प्रतींत यापेक्षां
 पुष्कळ अधिक फेरफार केलेले नजरेस पडतात. मग ते प्रत्यक्ष
 एकनाथानें केलेले असोत किंवा त्याच्या नंतर आज तीनशें वर्षांत
 हळूहळू झालेले असोत. हा प्रकार कसाहि असो; तथापि आजच्या
 ज्ञानेश्वरी ग्रंथावरून मुळांत एकंदर अनेक प्रकारचे फेरफार झाले असले
 पाहिजेत, असें ठरतें—(१) शब्दांचीं जुनीं प्राचीन रूपें बदलून त्यांचे
 ऐवजीं नवीं व प्रचलित अशीं रूपें योजिलीं गेलीं; (२) जुने शब्द
 गाळून त्यांचे जागी समानार्थक असे सहज समजण्याजोगे नवे शब्द
 बदलून ठेविले; (३) मूळ शुद्ध मराठी प्रयोगांत बदल केला किंवा
 नवीन क्षेपक ओव्या घातल्या; (४) कांही ओव्या संचेध बदलून
 साडेचार-चरणी^२ नव्या ओव्या त्या ठिकाणीं घातल्या; (५) व आख्या-

१. ही नरोटीची ओवी ज्ञानेश्वरीच्या पुष्कळ प्रतींत नाही. खुद्द एकनाथाच्या
 मठांत जी सांप्रदायिक प्रत आहे तींतहि ही ओवी नाही.

२. एकनाथानें साडेचार-चरणांच्या ओवीचा प्रघात प्रथम सुरू केला
 व साडेचार-चरणी ओवी म्हटली म्हणजे ती एकनाथाची असावी, असें फार
 दिवस मानिलें जात असे. परंतु एकनाथाच्या पूर्वीचें साडेचार-चरणी ओव्यांत
 रचिलेले अनेक ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहेत. तेव्हां आतां हे समज सोडून देणें
 जाग आहे.

यिकेप्रमाणें म्हटलें म्हणजे किमयेच्या अशा ओल्या मुळींच गाळून टाकिल्या. हे असे फेरफार मूळच्या प्रतींत होऊन तिची आजची ज्ञानेश्वरी सिद्ध झालेली आहे.

असो. एकनाथानें ज्ञानेश्वरीची प्रतिशुद्ध केलेली प्रत शके १५०६-त पूर्ण झाली हें वर सांगितलेंच आहे. ज्ञानेश्वरीप्रमाणेंच अमृतानुभवासंबंधीहि कांही खटपट करून हा ग्रंथ महाराष्ट्रीयीं सुलभ करून देण्याचा एकनाथानें यत्न केला असावा. यावर एकनाथानें प्रत्यक्ष एक टीकाच लिहिली असावी, असा विद्वानांचा तर्क आहे; परंतु ही टीका हल्ली उपलब्ध नाही.

एकनाथानें आपल्या वयाच्या एकवीस-बाविसाव्या वर्षी ग्रंथरचनेच्या उद्योगास सुरुवात केली व हा त्याचा उद्योग आजन्म सतत चालू होता. आपल्या पूर्ववयांत यानें भागवतासारखा ग्रंथ मराठींत आणिला व त्यावर टीका रचिली. तसाच आपल्या उत्तरवयांतहि यानें दुसरा एक मोठा ग्रंथ, रचण्याचा उपक्रम केला. हा ग्रंथ 'रामायण' हा होय. 'चतुःश्लोकी भागवत', 'एकादशस्कंधटीका' हे अध्यात्म-ग्रंथ लिहिल्यावर अध्यात्म-रचनेची आवड बरीच पुरी झाली. पण गोड पौराणिक चरित्रगायन करण्याची मनाची हौस 'प्रल्हादचरित्र' किंवा 'शुविमणी-स्वयंवर' यांसारख्या लहान-लहान आख्यानांनीं भागण्यासारखी नव्हती. तेव्हां आतां एक सर्वांगसुंदर प्रचंड पौराणिक ग्रंथ लिहिण्याचें एकनाथानें योजिलें आणि सर्वास अत्यंत प्रिय असें जें सत्त्वशील व प्रेमळ 'श्रीरामचरित्र' तें लिहिण्यास त्यानें सुरुवात केली. हें रामचरित्र 'भावार्थरामायण' वा नांवानें प्रसिद्ध आहे. हें कोणत्याहि एका संस्कृत ग्रंथाचें भाषांतर नसून अनेक ठिकाणच्या गोड गोष्टी घेऊन रचिलेले स्वतंत्र असें 'रामचरित्र' आहे. यांत एकोपंतानें त्या काळच्या सर्व लोकांना कित्यादाखल व नित्य मनन करण्यास योग्य असा एक रामचंद्र आपल्या कल्पनेच्या डोळ्यांपुढें उभा करून त्याचें चित्र आपल्या लेखणीने काढिलें आहे. हें या ग्रंथांतल्या अनेक ठिकाणांवरून कोणाच्याहि लक्षांत

येईल. एकनाथानें काढिलेल्या श्रीरामाचें व ज्ञानेश्वरानें श्रीराम कसा काढिला असता हें कल्पनेन ठरवून त्या श्रीरामाचें, अशा दोघांच्या रामाचीं दोन चित्रे एका डोळ्यानें एकदम पाहणें व त्यांची तुलना करणें जरा मनोरंजक होईल. ज्या वर्णनावरून ही कल्पना बांधितां येईल त्यांपैकी एकच लहानसें उदाहरण घेऊं.

राम वनवासास निघाला तेव्हां धनधान्य व वखें, रत्नें वगैरे सर्व लौकिकपदार्थ टाकून, निर्भिकल्प मनानें सर्वां भूतीं प्रेमयुक्त अंतःकरणानें आणि सात्त्विक बुद्धीनें भाव ठेवून निघाला. या वेळीं एकनाथाच्या रामानें सर्व धनें, गोधनें वगैरे बांदून टाकण्यास सौमित्रीला आप्रहानें सांगितलें. ही आज्ञा करितांना एकनाथाचा हा वनगमनाभिमुख झालेला असा —

श्रीराम म्हणे लक्ष्मणासी । यथाकाळीं वीध आलासी । मी निजघन देईन दीनासी । तूं त्या कार्यासि संपादि ॥ सर्वांशीं सखा साहातें । आधीं पुजावें वसिष्ठातें । सर्वस्व अपविं श्रीगुरूतें । हा मुख्य आमुलें स्वधर्म ॥ अमूल्य वस्त्रें सोतेपाशीं । तीहि दिवलीं सुयज्ञासी । जडित दाय्या आस्तरणेंसीं । सहित दासी अपिल्या ॥ मातुळगज रामापासी । तो धुंनारोनि अलंकारेंसीं । त्यावरी बैसवोनि सुयज्ञासी । गज गजरेंसीं बोलविला ॥ श्रीराम सांगे सौमित्रासी । अगस्त्या, झाडिस्त्या गाय्त्रं ऋषींसीं । वामदेवादि कौशिकांसीं । बहु घनराशी पाठवाव्या ॥ वेदपाठक, अग्निहोत्री । सत्कर्माचार नित्य श्रोत्री । आगमिक महामंत्री । द्रव्यसंभारी पुजावें ॥ अयानित भगवद्भावें । अवश्य दान त्यांसीं द्यावें । आपण जावोनियां सर्वें । धन अपविं याचकां ॥ कुटुंबवत्सल आणि निर्धन । बहु अपत्यें अत्यंत दीन । त्यांचें सुखी होय मन । इतुकें धन अपविं ॥ शिलवृत्ति आणि उच्छवृत्ति । जावोनि त्यांच्या गृहाप्रती । जितकें द्रव्य ते मागती । तितुकें चतुर्गुणीं तूं त्यां देई ॥ धनधान्य कौसत्ये परीं । आधीं द्यावें धर्माचारी । संन्यासी, मधुकरी, करपात्री ।

ब्रह्मचारी भिक्षार्थी ॥ कौसल्येचे निजसेवक । आणि तिचे
उपासक । तसेंच सुमित्रेचे देख । घन अनेक त्या देई ॥ आमुचे
सुहृद आणि सेवक । परिचारक आणि प्रेषक । कथाकथक
पुराणिक । द्रव्य अनेक त्या घावें ॥ छत्रकार, चामरधारी ।
हृषी, बारी आणि व्यवहारी । जळप्राशक धूपी फूलारी । सुखी
करीं द्रव्यदानें ॥ मल्ल, दंगनी, नटनाटक । अश्ववाहक वस्त्र-
प्रक्षालक । राम विनोदी, उपहासक । शिल्पकारक सुखी करी ॥
माझा सारथी चित्ररथ । त्यासी अपीं अपार अर्थ । दीन दरिद्री
जे जे समस्त । अर्धवंत ते करी ॥ आमुचे सुहृद भक्त । जे कां
आमुचे नित्याश्रित । जे जे आम्हांसी आतंमूत । ते घनें समस्त
सुखी करीं ॥ माझे होय पुनरागमन । तोंवरी खावया पुरे
घन । ऐसें दीनासी घावें दान । सनातन हा धर्म ॥

(भावार्थरामायण, अयोध्याकांड, अ. ८)

ही एकनाथाच्या रामानें केलेली निरवानिरव, एखाद्या व्यवहारचतुर
वकिलाच्या साक्षानें केलेल्या मृत्युपत्रांतली निरवानिरव दिसते. यांत सर्वास
समान लेखणाऱ्या श्रीरामाची ओळख पटत नाही. हें देवाग्रचें देणें
नाही. देव देतो तेव्हां हिशोब आणि चोपड्या पाहत बसत नाही. तो
आपल्या अनंतहस्तांनीं ' नको, नको ' म्हणत असताहि देतोच. त्यास
अमक्याला इतकें घावें आणि तमक्यास तितकें घावें, हें नाही. या
रामाच्या देण्यांत सर्वां भूतीं सारखें प्रेम नाही. कैकेयीचे तर यांत नांव
नाही. तिचे सेवक, तिच्या दासी, तिचे आश्रित उपास्ये यांचाहि परामर्श
यांत नाही. या एकोपंताच्या श्रीरामाच्या चित्रांत ज्ञानेश्वराच्या
चित्रांतला हळुवारपणा तर नाहीच नाही, पण तें मार्दव आणि तें
दयालुत्वहि दिसत नाही.

' कां तोंड पाहुनि प्रकाशू । न करी जेवीं चंडांशू । जगा एकुची अवकाशू ।
आकाश जेंसें ॥ तसें ज्याचें मन ; माणुसप्रती आन आन । नोहे आणि वर्तन ।
ऐसें पेंतें ॥ जे जगेचीं सबोळन । जगासी जुनाट सोंपारिक । आपपर हे

भाष । जाणणें नाही ॥ बारियाची वाव । तैसे सरळ भाव । शंका आणि हाव नाही जया ॥

ही उच्च पायरी एकोपंताच्या रामांत नाही. आणि याचें कारणहि उघड आहे. एकनाथ संसार करीत होता व व्यवहार जाणीत होता; ज्ञाननाथ कल्पनेच्या तरंगांत वाऱ्यावर वावरत होता. संसारांतल्या गोष्टी तो जाणीत नव्हता असें नाही; पण संसारांत व जगांत जें जें लोकांच्या व्यवहारांत दिसतें किंवा चित्तांत असतें त्याला कल्पनेच्या प्रांतांत नेऊन अत्युच्च स्वरूप देऊन मग त्याचे केवळ कल्पनेनेंच जाणतां येईल असें मोहक शब्दचित्र काढून तें तो जनतेपुढें मांडितो व तें काल्पनिक चित्र व्यवहारांत आणून दाखविण्यास सांगतो; आणि एकनाथ हा जें केवळ कल्पनेनेंच दिसू शकेल अशाला नीट व्यावहारिक स्वरूप देऊन त्याचें चांगलें चित्र पुढें मांडून त्यावरहुकूम जनतेनें नित्य वागावें, असें सुचवितो. म्हणजे एक नित्यव्यवहाराला काल्पनिक पोषाख चढवितो व दुसरा कल्पनेला शब्दांत बांधून व्यवहारयोग्य करितो. 'अमृतांतेंहि पैजा जिंकें, अशीं रसिकें अक्षरें मी मेळवीन, शब्दांचें असाधारण व्यापकपण पाहून पाहणारांना त्यांत चिंतामणीचे गुण दिसतील असे शब्द मी योजीन, माझ्या शब्दांच्या रसाळपणानें श्रवणेंद्रियांना जिमा फुटतील, प्राणेंद्रियाला गोड परिमळ आलासें वाटे. डोळ्यांना माझी अक्षरें मौक्तिकपेक्षांहि सुंदर दिसतील, आणि मन तर संपूर्ण पद पाहून शरीरांतून तें झेलावयाला बाहेर निघेल,' अशी ज्ञानेश्वराची मोठी प्रतिज्ञा होती. असली शब्दसृष्टि निर्माण करण्याची हाव एकनाथाला मुख्यच नव्हती, सर्वांना समजतील असे शब्द योजिले म्हणजे पुरे, असें त्याला वाटे. अरूपाला बोलाचें रूप द्यावें व तें अतींद्रिय असलें तरी इंद्रियांना भोगावें ही ज्ञानेश्वराची हातोटी, व जें शब्दरूपानेंच दिसतें आणि ज्ञानेंद्रियांनाच जाणतां येतें तें साधारण माणसांनाहि वागवितां येईल असें करावें ही एकनाथाची युक्ति. ज्यांनीं स्वर्गसंसाराची कुरवंडी केली आहे, ऐहिक गोष्टींना तिलोदक दिले आहे, अशांसाठीं ज्ञानेश्वरानें

आपली ग्रंथरचना केली. तो म्हणतो, 'अशा वांचूनि एथिची गोडी। नेणती आणि।' त्याचा ग्रंथ 'हिमांशु जैसें खाजें चकोराचें। वायसीं चंद्र नोळखिजे। तसा प्राकृतीं तो नेणिजे। तो सज्जानांचा ठावो।' पण एकनाथाचें तसें नाहीं. तो आपले ग्रंथ साधारण सांसारिकांकरितां, भवभयानें गांजलेल्यांकरितां, अनेक सिद्धांतांनीं गोंधळून गेलेल्यांकरितां, आपणाला मोक्षसाधनाची आशा कैची, असें वाटून भेदलेल्यांकरितां, आणि लुम्यासुम्या भाळ्याभोळ्यांकरितां लिहितो. तेव्हां ज्ञानेश्वराचें ग्रंथरचनेचें ध्येय निराळें, आणि एकनाथाचें निराळें. कैवल्यरसाची खाण उघडी करणें हा हेतु ज्ञानेश्वराचा तर खराच; पण हें करितांना वसिष्ठानें आपल्या छाटीकडून सूर्याशीं शेंबी घेवकिली, किंवा विश्वामित्रानें नवी सृष्टि निर्माण करून ब्रह्मदेवाला लाजविलें तसें आपल्या महाटी रचनेनें संस्कृतज्ञाना, आणि त्यांच्या भाषेला खाली पाहवावें, अशीहि हाव होती. जें संस्कृताला साधिलें नाहीं, तें मी मराठीला साधून दिलें, असें आडून किंवा उघड सांगणाऱ्या मराठी कवींत ज्ञानेश्वर पहिला होता. आणि ही एक त्याची उघड प्रतिज्ञा होती, ही एक त्याची होड होती व ती त्यानें जिकिली. अशी पैज एकनाथाचे मनांत नव्हती व ती जिकण्याचा पवित्राहि त्यानें मांडिला नाहीं.

एकनाथाच्या काळांतल्या परिस्थितीचा विचार केला असतां त्याच्या कृतीचें, त्याच्या ग्रंथरचनेचें, किंवा दुना त्याच्या सर्व आयुष्यरहाटीचें रहस्य चांगलें लक्षांत येईल. एकनाथाचे वेळीं समोवतीं सर्वभर मुमुळमानी अंमळ पसरला होता. अविधवाहीच्या रंगाची छटा जिकडे-तिकडे दाटली होती व हे सर्व महाराष्ट्र अविधमय होऊं पाहत होते. उत्तरेकडून महंमदी बारे जोरानें वाहत होते तसे इतर दिशांनीहि महाराष्ट्रचर्माला विघातक असे बारे वाहूं लागले होते. जैनांच्या पोटांतून निघालेला लिंगायतधर्म, कबीरपंथ, दादुपंथ, कौंरींनीं महाराष्ट्राच्या चातुर्वर्ण्यप्रमुख आचारावर व विचारावर सारखे आघात मांडिले होते. मानभावपंथानेहि हातपाय पसरण्यास सुरुवात केली होती व चातुर्वर्ण्य मोडणाऱ्या किंवा

मोडूं पाहणाऱ्या अनेक मतवाल्यांनीं कहर उडविला होता. स्वराज्य तर पूर्वीच लयास गेलें होतें व आतां स्वधर्मालाहि राजपद्मा शाल्याची चिन्हें दिसूं लागलीं होती. स्वभाषाहि खालावत चालली होती. प्रत्यक्ष ज्ञानेश्वरी-सारखा दिव्य ग्रंथहि फारसा दिसेनासा झाला होता. आचार तर साफ अष्ट होऊन गेला होता. धर्मगुरू जे श्रावण त्यांपैकीं कांहीं कर्मठपणांत बुडून झपळे होते. कांहींनीं चाटेपणासारखे धंदे पत्करून वैश्यवृत्ति आरंभिली होती. कांहींनीं शेतीभाती करून खोतीगांव वसवून शूद्राचार धरिला होता व कांहींना इतकीहि कर्तव्यगारी नसून ते केवळ यवनांची सेवा पत्करून त्यांची व त्यांच्या बायकापोरांची 'हांजी हांजी' करीत थुंकी झेडून उदरपोषण करीत होते. अभिमान तर नष्टच झाला होता. लहानपणींच घर सोडल्यावर दौलताबादेस जनार्दनपंताजवळ असतांना हें सर्व एकनाथानें पाहिलें होतें. परधर्मीयांची नोकरी स्वधर्माचाराला कशी आड येते, हें जनार्दनस्वामीला अखेर नोकरीस रामराम ठोकणें भाग पडलें यावरून त्याला चांगलें दिसलें होतें; व पुढें दोन-अडीच वर्षे जनार्दनस्वामीसारख्या तेजस्वी व निःस्पृह पुण्याबरोबर तीर्थयात्रा आणि पर्यटन करितांना एकंदर लोकस्थिति व देशस्थिति त्यानें उत्तम न्याहळली होती. यानंतर त्यानें आणखीहि स्वतःच पर्यटन केलें, यात्रेच्या निमित्तानें सर्व थोर स्थळें पाहिलीं, तेथील महंतांच्या गांठी घेतल्या आणि देशावर, धर्मावर व भाषेवर कोणती आपत्ती ओढवली आहे, हें नीट लक्षांत आणिलें व या आपत्तीचें निवारण होईल असे ग्रंथ व असें आचरण त्यानें आरंभिलें. याकरितां भागवतधर्माचा नीट विचार करून त्याचें महाराष्ट्राला पटेल व पचनीं पडेल आणि त्याला लाभदायक होईल असे उत्तम योगमार्ग व ज्ञानमार्ग हे दोन्ही अव्यवहारार्ह म्हणून त्यानें ते सोडून दिले. योगमार्ग तर अत्यंत दुर्गम. तेथें इंद्रियदमन फार करावें लागतें. खास आवरावा लागतो. निरनिराळीं आसनें अन्यसावीं लागतात. यांत जरा चुकले कीं प्राणांशीं गांठ. ही तरवारीची कसरत लाख-दहालाखांत एखाद्यालाच साधली तर साधणार. बाकी साधारण

माणसोना एकनाथ म्हणतो,

“इंद्रिये कोंडितां न कोंडतीं । विषय सांडितां न सांडितो । पुढतपुढतीं वाघीं येती । यालागीं हरिमक्तीं डोतली वेवें ॥”

ही झाली योगमार्गींची गोष्ट. ज्ञानमार्गींचीहि तसलीच कथा. एकोपंत म्हणतात—

“न करितां वेद शास्त्र व्युत्पत्ती । ऐमिया अज्ञाना निजात्मप्राप्ती । सुगम जोडे ब्रह्मस्थिति । यालागीं हरिमक्तीं प्रकाशली देवें ॥”

कर्ममार्गींची यातायात तर विचारूंच नये. पुरश्चरणें, चारी धागें, सर्व यात्रा, ही लक्षांढें तेथे फार. धडधाकट असेल त्याच्याहि कंबरेचे काटे तेथे दिले होणार, मग लुंग्यासुम्यांचा पाड काय ! तेव्हां हा मार्गहि फुकट. याकरितां अंधळे, पांगळे, योटे यांनाहि ईश्वरप्राप्ति होईल, खट-नट, मोळे-भावडे, अज्ञान, अनाथ, अपंग हेहि तरून पार होतील, असा मार्ग दाखविणें अवश्य आहे. हें तीर्थयात्रेत जगाची स्थिति निरखून पाहत असतां नायांच्या लक्षांत आलें व त्यांनीं सर्वांना सहज साधितां येईल, असा भागवत-धर्म स्पष्टपणें दाखवून दिला; आणि महंमद-धर्मीयांच्या, आचारभ्रष्टांच्या, वितंडवाद्यांच्या जाळ्यांत सांपडलेल्या महाराष्ट्राला त्यांतून सोडवून मुक्त केले. आपल्या ग्रंथांचें, या भागवत-धर्माचें रूप त्यांनीं सर्वांपुढें स्पष्टपणें मांडिलें. आपल्या उपदेशानें त्यांनीं त्या धर्माची वाट सर्वांना समजावून सांगितली; आणि आपल्या प्रत्यक्ष नित्य-व्यवहारांतल्या आचरणानें त्यांनीं या धर्माचा धडा सर्वांना साक्षात् घाटून दिला. भळ्याच समजांचा ठाव पुसून टाकिला व सत्य वर्तनाचे कित्ते पुढें मांडिले. हिंदुधर्माला संसार अवश्य सोडावा लागतो, हें निव्वळ खोटे आहे हें त्यानें प्रत्यक्ष संसार घाटून, स्त्रीपुरुषांची जोपासना करून सर्वांच्या निदर्शनास आणून दिलें. या चातुर्वर्ण्यांत सर्वांची सोय राहत नाही व एक दुसऱ्याचा तिरस्कार करितो व हें करणें यांतच धर्मरहस्य व सदाचार आहे, असें म्हणून बुद्धिभेद करून पाहणारांना, श्रद्धाचे दिवशीं ब्राह्मणांच्या आधीं अंत्यज्वांना जेंव्हा घाटून, उन्हांत तळमळणारें

महाराचें शेंबडें मूल उच्चद्वन कडेवर घेउन व त्याचा शेंबूड आणि लाळ स्वहस्तानें पुसून, आपल्या हांतरुणावर बडान्याळा निजळा ठेवून, स्वतः राणू महाराकडे सर्वा समक्ष जेबावपास जाऊन आणि अशा अनेक गोष्टींवरून एकनाथानें अगदीं निहत्तर केलें व हिंदुधर्म हा सर्वांचें मायपोट आहे, त्याला सर्व सारखेच आहेत, त्यांत व्यवसायनिमित्तानें भेदाभेद आहे; पण त्यांत उच्चनीचपणाचा भाव नाही व तो (हिंदुधर्म) कोणी सोडणें श्रेयस्कर नाही, असें त्यानें स्पष्टपणें जाहीर केलें. या धर्माला माणसामाणसांत तर उच्चनीच हा भाव नाहीच नाही, त्या तर सर्व परमेश्वराच्या रूपाप्रमाणेंच घडविलेल्या प्रतिमा आहेत, पण या धर्माच्या दृष्टीनें इतर प्राण्यांत आणि माणसांतहि उच्चनीचपणा नाही. ईश्वरनिर्मित सृष्टीतले सर्व प्राणिजात त्याचेच केले आहेत व ते सर्व सारखेच असून त्या सर्वांत बंधुभाव असावा व एकाचे दुःखानें दुसऱ्यास कळवळा यावा हें इतर कोणत्याहि धर्मापेक्षां यांतलें विदेव मर्म आहे, हें एकनाथानें सांग्देंचें व्याकूल झालेल्या गाढवाला रामेश्वरास चालविलेल्या खांबावरील कावडीतलें पाणी पाऊन सर्व जगास जाहीर केलें आणि एकनाथाचें करणें तेव्हांच्या व तेव्हांपासून आतांपर्यंतच्या सर्व ब्राह्मणांस पडलें. मोरोपंतासारखा बालबोध आचरणाचा, कुटुंबकसल राष्ट्रीय पुराणिकदेखील एकोपंताच्या या करणीस मान डोलवून आपल्या महद्विज्ञापनेंत म्हणतो—

पाणी एकोपंत द्रवति विकळ तृपित रासभा पाजी ।

तें लक्षविप्रभोजनसम झालें, म्हणति साधु, बापा जी ॥

जसे स्वतःच्या आचरणाने सर्वांना गिरविण्याजोगे धडे एकनाथानें वाडून दिले, तसेंच स्वतःच्या ग्रंथरचनेनेंहि सर्वांना उपयोगी पडतील व समजतील असे विचार त्यानें लोकांपुढें ठेविले. त्यानें ब्रह्मज्ञान्यांना झटापटी घेण्यास सांपडेल असे भागवतासारखे अध्यात्मग्रंथ निर्माण केले, ईश्वरकथांनी भक्तांचें चित्त ज्यांत रमेल असें रामावण रचिळें, शिष्यांना

फावल्या वेळीं वाचून आनंद होईल असे रुक्मिणीस्वयंवर, प्रल्हादचरित्र यांसारखे प्रबंध गाइले. इतकेंच नव्हे, तर लहान खेळाडूंना अलुड मुळानाहि तो विसरला नाही. त्यांच्या योग्य असे जोहार, अर्जदास्त, कोल्हादीण, बालसंतोष, जोगवा, कानफाट्या, पांगूळ वगैरे अनेक प्रकारचे मनोरंजक 'भारूड' त्यानें लिहिले आहे. हेंच काय, पण भिक्षेकन्यांना भिक्षा मागतांहि हरिनाम व हरिकथा यांचा उच्चार व्हावा, अशी त्यानें सोय केली आहे. या भिक्षेकन्यांच्या वांटणीची थोडी वानगी देतो—

“जसा कसा देवांचा देव हा ठकडा । देव एक पायानें लंगडा ॥ ग बाई ॥
 शिकेंचि तोडितो, मडकेंचि फोडितो । करो दह्या-दुधाचा खडा ॥ ग बाई ॥
 बाळुवंदीं जातो, कीर्तन करितो । घेतो साधु-संतांशीं शगडा ॥ ग बाई ॥
 एका जनार्दनी । भिषा बाढा बाई । देव एकनाथाचा बचडा ॥ ग बाई ॥
 जसा कसा देवांचा देव हा ठकडा । देव एका पायानें लंगडा ॥

अनेक दृष्टींनी पाहतां असें दिसून येतें कीं, एकनाथ हा लोकोत्तर पुख होता. त्याचें काम अगदीं विनखोड आहे. काव्य या दृष्टीनें पाहतां केवळ कल्पनेच्या भराच्या त्याच्या ग्रंथांत फारशा दिसणार नाहींत; पण त्याचे ग्रंथांत काटेतोलपणा, व्यावहारिक चातुर्य, खोल अर्थ व सर्वव्यापी प्रमेयें हीं सर्वभर आढळतील. किंवाहुना, या व अशां सर्व बाबींत एकनाथ केवळ हातखंडा आहे. त्याची राहणी आणि वागणीहि अशीच अवर्णनीय दिसते. तो जसा लौकिकांत वागतो तसेंच ग्रंथांत लिहितो; आणि तो जसे लिहितो तसाच वागतो. हें असिधाराकृत फार कठीण आहे. पण ते एकनाथानें साधून दाखविलें; आणि यामुळेच कृष्ण-दयार्णव त्याला 'सकळ सद्गुणी संपूर्ण' असें म्हणतो. देवदास त्याला 'उदार, धीर, सर्वज्ञ' असें संबोधितो. एकेवर अवधूत त्याचे ग्रंथ पाहून त्याला 'व्यासाचा साक्षात् अवतार' मानितो. मोरोपंत म्हणतो—
 'तो केवळ 'प्रभुरूप' असा 'शांतिजलधि' आहे. कारण 'स्वापत्य तसें प्रेम अन्नार्थि प्राणिजात तर्पात्रे' ही त्याची नेहमींची करणी असे.

अमृतराय तर त्याला 'परमपुरुष परम भागवत' च लेखितो. तुकाराम त्याचे गुण आठवून आणि त्याने वैष्णवांचा मिळविलेला मेल्ल पाहून 'त्याचे पायीं माथा' ठेवितो. मुक्तेश्वराला त्याचे 'आचार विचार हे निर्दोष आणि निर्मळ' वाटतात आणि तो सकळ 'सम्जनवृंदापेक्षा अधिक' श्रेष्ठ दिसतो. त्याचा सहचर व गुलबंदु दासोपंत याला तर त्याचा सगळाच चमत्कार अनुभवास येतो; आणि तो त्याला 'दयेचें अधिष्ठान' समजतो. अलीकडले विद्वान् लोकहि एकनाथाकडे पाहून कौतुकानें मानाच डोलवितात. चिपळूणकरशास्त्री, गोडबोले, राजारामशास्त्री भागवत, सहस्रबुद्धे, पावगी वगैरे मंडळी तर एकनाथाची थोरवी गातातच; पण नवीन पंथाची मंडळीदेखील त्याचे ग्रंथ मनापासून वाचतात व अभ्यसितात. न्यायमूर्ति रानडे तर याच्या ग्रंथांचा फार प्रेमाने अभ्यास करीत. आपल्या प्रार्थनासमाजांतील भक्त-मंडळींनाहि त्यांनी पुष्कळ दिवस एकनाथाच्या ग्रंथांतलें रहस्य सांगितलें; व त्यांच्याच शब्दांनी भक्तिमार्गाचें निरूपण केलें. न्यायमूर्तीच्या या निरूपणाचे वेळीं मुंबईसारख्या बकाल शहरांतदेखील श्रोत्यांच्या झुंडींच्या झुंडी लोटत. असा हा एकनाथस्वामी केवळ अलौकिक पुरुष होता. अनाथ-दुबळ्यांना साक्ष करावें, बुडत्यांना हात धावा, विषकुटुंबी वृत्ति ठेवावी, असंतांनाहि संत मानावें, भक्त्यानेंद आपण भोगावा व दुसऱ्यांना भोगवावा ईश्वरचरित्रांत आपण रमावें व इतरांना रमवावें, सुंदर ग्रंथ आपण लिहावे व दुसऱ्यांकडून लिहवावे, हाच क्रम त्यानें आजन्म आचरिला. आपल्या उत्तरवयांत त्यानें दशावतारांपैकीं अत्यंत प्रेमळ अशा रामाचताराचें निरूपण करण्यास प्रारंभ केला; व 'भावार्थरामायण' या ग्रंथास सुरुवात केली. पण तो ग्रंथ त्याचे करवीं श्रीरामानें पुरा करविला नाही. युद्धकांडाच्या चव्वेचाल्लिसाव्या अध्यायापर्यंत ग्रंथ लिहून झाल्यावर असा हा आपला दास आपल्या सन्निव असावा, असें श्रीरामास वाटलें; व या एकनाथास त्या श्रीरघुनाथानें आपल्या चरणसेवेला समीप बोलाविलें. तें आलेलें देवाजीचें बोलावणें पाहून एकनाथानें सर्व

आवराआवर केली; व रामायण-ग्रंथरचनेचा पुढील भार आपल्या 'गाववा' नांवाच्या एका शिष्यावर सोंपवून तो शके १५२१- च्या फाल्गुन वद्य पष्ठीस हा लोक सोडून गेला.

१. कांहीं ग्रंथकार व अनेक भाविक संत म्हणतात कीं, एकनाथानें जलसमाधि घेतली. हें खरेंहि असेल. पण आयुष्य सुरून मृत्युनें गांठले नसतांच एकनाथ आपले हातांतले रामचरित्रलेखन अर्धवट टाकून समाधि घेईल, हें म्हणणें चिकित्सकांस कदाचित् नीटसें पटणार नाही. ते म्हणतील—साधूंच्या संबंधीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न व्हावी येवढ्याचकरितां ही एक वनविलेली आख्यायिका असेल. कसेंहि असलें तरी शके १५२१-च्या शिमग्यानंतर एकनाथ ह्यात नव्हते, हें मात्र 'बहुतेक' सर्वांना मान्य आहे. बहुतेक म्हणण्याचें कारण असें कीं, हें सरकारच्या विद्याभ्यासास व नवनीतकारांस अजून मान्य नाही तरीपण पुढें-मागें हें मान्य होईल, अशी आशा वाटते. कारण इ. सन १८५८-च्या नवनीताच्या आवृत्तींत एकनाथाचा निघनशक १५४६ असा दिला होता. इ. सन १९१०-च्या आवृत्तींत हा शक १५३१ असा दिला आहे. म्हणजे हा शक पंधरा वर्षे मागें येण्यास बावन वर्षे लागली. आतां आपली दहा वर्षे मागें येण्यास या हिशोबानें पसतीस वर्षे लागतील ! म्हणजे इ. स. १९४५-चे नवनीतांत हा शक १५२१ असा बरोबर दिला जाईल असें गणितानें निघतें!

एकनाथ-पंचक

गेल्या प्रकरणांत श्रीएकनाथस्वामींचे रामायण, भागवत वगैरे ग्रंथ सांगितले. त्या ग्रंथांखेरीज 'बालक्रीडा' वगैरे ग्रंथहि एकनाथानें लिहिले, असें त्या ग्रंथांतील अंतिम लेखावरून दिसतें. पण या ग्रंथांतली भाषा, विचारसरणी, निरूपण वगैरे सर्व प्रकार पैठणकर भानुदासाचा नातू जो महाप्रसिद्ध एकनाथ त्याचे ग्रंथांपेक्षां फार भिन्न आहे. तेव्हां हा एकनाथ दुसरा कोणी तरी भिन्न कवि असावा, असें अनुमान होतें व शोधा अंती हें अनुमान खरें असून हा एकनाथ कोणी महानुभावपंथी ग्रंथकार होता, असें ठरतें. एकाच नांवाचे एकापेक्षां अधिक ग्रंथकार होऊन गेल्यामुळे त्यांचे संबंधी फार घोटाळा होऊन गेला आहे. ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम, वगैरे अनेक नांवें एकापेक्षां जास्त ग्रंथकारांची आहेत; पण या नांवांपेक्षां 'नामदेव' या नांवानें फार घोटाळा उडाला आहे आणि याचें कारण असें आहे की, 'नामदेव' नांवाचे दोन्ही ग्रंथकार सारख्याच दर्जाचे व प्रसिद्धीचे होते. या दोघां नामदेवांचा थोडासा खुलासा करूं.

(१) ज्ञानेश्वरसमकालीन, ज्ञानेश्वराची 'आदि' गाणारा नामदेव व (२) महाभारतकार नामदेव. पहिला नामदेव हा नामा सिंपी-याची हकीकत मागे एका स्वतंत्र प्रकरणांत सांगितली आहे. अभंगांशिवाय याची दुसरी रचना नाही. निदान ती हल्ली प्रसिद्ध नाही. या नामदेवासंबंधी पुढील माहिती आहे —

१. तो जातीनें शिंपी होता; २. त्याचा गुरू विसोबा खेचर; ३. त्याचा बाप दामाशेष्टी, बायको राजाई, पुत्र नारा, महादा इत्यादि; या सर्वांचा उल्लेख नामदेव अभंगांत वारंवार करितो; ४. नाम्याचें दैवत विठ्ठल, या बाबी निश्चित व सर्वमान्य आहेत. आतां याव्यतिरिक्त यांपैकी एक किंवा अनेक बाबी ज्याचे संबंधीं अस्तील तो नामदेव

या नामदेवाहून भिन्न पुण्य होता हें समजलें पाहिजे. आतां 'नामदेवा' चे नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या ग्रंथांतून त्याची माहिती देणारे कांहीं कांहीं उतारे पाहूं—

१. प्रिय विष्णुदास लागे अंबेच्या चरणीं । (नामाईची आरती)
दुडभक्तीचा अंगिकारी । जन्मोजन्मी बोलगावा श्रीहरी ।
न विसबावा क्षणभरो । म्हणे पंडित विष्णुदास'
(हरिश्चंद्राख्यान).
२. अपूर्व द्रोणपर्वीची कथा। लाघव बहुत युद्ध करितां ।
दत्ताचित्त परिसावे श्रोता । म्हणे नामा पाठकू
३. आतां नमू तो कुळगुरू । जो परपारा वृद्धाचार । तो
बितामणी भवतारू । स्वामी माता
आतां नमू कुळअंबिका । मूळगीठ-निवासी रेणुका ॥ जीचेनि
प्रसादे आइका । संयरचना हे पवित्र ॥

या उताऱ्यावरून हा दुसरा नामदेव पहिल्या ज्ञानेश्वरकालीन नामदेवापेक्षां भिन्न ग्रंथकार होय, असें म्हणतां येतें. या दुसऱ्या नामदेवाची लहानसहान अनेक प्रकरणां असून संबंध अठरा पर्वे महाभारत आहे. आपल्या मराठी भाषेत अठरा पर्वे महाभारत लिहिणारा हा पहिलाच ग्रंथकार दिसतो. हा एकनाथाच्या जरा पूर्वी होऊन गेला असेल किंवा समकालीन असेल.

याच्या ग्रंथाच्या प्रती शके १५३०-पासून व नंतरच्या केलेल्या आढळतात. हा मुक्तेश्वरापूर्वी होऊन गेला व याचें महाभारत मुक्तेश्वरानें पाहिलें होतें, असें खास दिसतें. मुक्तेश्वरानें आपल्या आदिपर्वीत द्रौपदीस्वयंवराचे वेळची मत्स्यवंशभेदाची हकीकत सांगतांना म्हटलें आहे की—

' प्राकृत कवींचा वाग्जल्प । तैलकदईत पाहुनी रूप ।

फिरतां मत्स्य सकंप । वामनेचीं विधला ॥

परी तें मूळ भारती नाही । म्हणोनि असें न बोलों कांहीं ।

नळिकाछिद्रांतुनि पाही । यंत्र छेदोनि पाडिलें ॥' (अ. ४१)

आणि **नामा विष्णुदास** आपल्या महाभारतांत स्वयंवराची हकीकत सांगतांना म्हणतो—

‘तेल कढेसी घालुनु । वरि लक्ष मांडिले असे ॥ वेळू बांधिला असे मासा । तयाचा वेगू भ्रमत कैसा । दृष्टी दिसेना सहसा । बाणीक परिमेसा कवतुक ॥ ते तेल कढेत उततें । रूप पाहावें तेचें । लक्ष भेदावें निश्चे । तीहीच बाणी अवधारा ॥’

यावरून मुक्तेश्वराचें लिहिणें नामा विष्णुदासास लावून आहे, असे दिसतें. नामा विष्णुदासाचें भारत या वेळीं महाराष्ट्रांत सर्वमान्य असून त्याचे पाठ गावोगांव चालत. हल्लींहि हीं पर्वे सर्वभर पसरलेलीं आढळतात. याच्या भारतीपर्वाच्या पुष्कळ पोथ्या आहेत. पण त्यांचा एकमेकींशीं मेळ नीटसा बसत नाही. त्यांत फरक आढळतो. कांहीं पोथ्यांत गदापर्व, स्त्रीपर्व, शांतिपर्व वगैरे पर्वे १०० ओव्यांचे आंतच सांगितलीं आहेत. तर कांहींत याच पर्वांनीं ६००-पासून १०००-वर ओव्या घेतल्या आहेत. कोठे-कोठे—

‘भारतीं बहुत बोलिलें । तें म्यां साक्षेपें सांगितलें ।’

असाच शेर आढळतो. पण सरासरीनें पाहतां या विष्णुदास नामाच्या भारताची ओवीसंख्या अठरापासून वीस-हजारपर्यंत असावीसें दिसते. याचे ग्रंथांतलीं वर्णनें पुष्कळ ठिकाणीं सरस व गोड उतरलीं आहेत. उद्योगपर्वातील ‘कृष्णनीति’ प्रकरणाचे प्रारंभीच समास्थानवर्णन, उत्तरगोम्रहण वगैरे अनेक प्रकरणें याची साक्ष देतील. पांपरा (लाथ), मेळिकार (शिविर), रणवट (सेनापतीची वस्त्रे), वेणें (विक्रीचा माल) वगैरे जुनाट शब्द याचे ग्रंथांत बरेच आढळतात. तसेंच, याच्या भारतांत साडेचारचरणीं ओव्याहि चोहीकडे पसरलेल्या आढळतात. याच्या ग्रंथाच्या नकळांत इतका फरक दिसतो व त्या अशा केलेल्या आढळतात की, त्यांवरून कवीचा मूळ पाठ कोणता असावा, हें ताडणें

फार जड जातें. घोडाघोडा बंदल करतां करतां, नकलांत किती फरक पडत जातो हें कळण्याकरितां जवळ-जवळ समकालीन, अशा नकललेल्या दोन पोथ्यांतून एकाच प्रसंगाचे दोन उतारे पुढे देतो—

राजा नगर प्रवेसला । राजभुवनासि गेला । दाबोपासाबो दिवला । लोकां सन्मानु केला । बहुतु ॥ ५९ ॥ मग बोलाविलें कंकभटासी । बहुत सन्मानिलें त्यासी । वस्त्रें अळंकार त्यासी । बलवासहित वाता झाला ॥ ६० ॥ ते न घेती पतिकरु । म्हणती येऊं द्या उत्तर । मग समारंभु कहं थोरु । नव्हे हा अवस्वरु । आतांचा ॥ ६१ ॥ ऐसं कंकभटु बोलिला । तंव रायें सारीपाटाचा खेळु मांडिला । तंव उत्तर जवळु आला । गजर आइकला । तुरांचा ॥ ६२ ॥ वैराटु कंकभटातें म्हणें । आम्ही गेलो दक्षिणें । तेवें आम्हां आलें उणें । मग आलें सोडवणें । बलव देला ॥ ६३ ॥ येकला उत्तर उत्तरे गेला । तेणें दुर्योधनु जिंकला । वेरुं मोडिला । सात क्षीणी ॥ ६४ ॥ यावरि कंकभटु बोले । तुम्ही मुशर्मयासी । जिंकिले । ऐसे बोलिलें । युधिष्ठिर ॥ ६५ ॥ ऐसं उत्तर धर्म केले । तें जिव्हारी लागलें । ते खेळी हातीचे फासे टाकिले । रायें कोपें बहुते ॥ ६६ ॥ ते फासे पाटावरि पडिले । तेथीनि उसळले । ते लागले कपोळी । धर्माचिये ॥ ६७ ॥ तेणें ललाट फुटले । निडळीट्टनि असुद निघालें । तळीं कंचोळें वोडवीलें । सेळंद्रिया तये वेळीं ॥ ६८ ॥ असुद धरणीये पडेल । तरि अरिष्ट उपजेळ । म्हणीनि सेळंद्री धावुनि आली ॥ ६९ ॥

—वैराटपर्व.

राजा नगरा प्रवेसला : राजभुवणीं आला : दाण पासाव दीवला : लोकां सन्मानिला पागरीची : ॥ बोलाउणीं कंकभटासी : बहुत सन्मानिलें त्यासी । वस्त्रे अळंकार दीवले त्यासी : बलवासीही देला आला : ॥ तेणें घेत प्रतीयहो : म्हणती येऊं द्या उत्तर : मग समारंभु कह : नव्हे आवसरु आतांचा ॥ वैसा कंकभट बोलिला : खेळु सारीचा मांडिला : तंव उत्तर जवळे

आला : गजरु आईकीला तुरांचा : ॥ वंराट कंकभटासी म्हणे :
 आम्ही गेलों होतों दक्षिणे : उतर दुर्गोचनातें जीणें : सात
 ध्योणी सैन्यासी ॥ यावरी कंकभट्ट बोलोले : तुम्ही सुसर्मा
 यातें जीकीलें : तेंचो ची उतर दुर्गोचनातें जीकीलें : काये
 नवल असे ॥ येसे वंराटे आईकीले : तें जीवीं लागलें : फासे
 हातींचे टाकोले : ते उसळुनी कपाळी बसले : कंकभटाचीया ॥
 तेणे कपाळ फुटलें : तेथें असुध नीघालें : ते सेळंद्रीया काय
 केलें : कंचाळे बोडविलें : भुमीला असुध पडेल म्हणोनिया ।

दोन्ही उतारे शके १५००-नंतर पंचवीस-तीस वर्षांत लिहिलेल्या
 पोथ्यांतले आहेत. हे उतारे बरेच जवळचे होत, पण ज्यांत यांहूनहि
 पाठ भिन्न आहेत असे याच प्रसंगाचे आणखीहि दोन उतारे देतां
 येतील. पण ते शके १७००-च्या नंतरचे असल्यामुळे येथें देत नाहीं.
 हे उतारे वाचून पाहिल्यावर नक्कलकार किती खेळखंडोबा करितात, हें
 लक्षांत येईल. भारतासारख्या तोंडानें वाठ म्हटलें जाणें जवळजवळ
 अशक्य, अशा ग्रंथाच्या नकलांची ही स्थिति, मग नित्यपाठाच्या
 अमंगांची व पदांची काय दशा उडत असेल, व त्यांत अस्सल रूप
 किती राहील, याची कल्पना कोणालाहि होईल व नामा शिष्याचे
 अमंगांची भाषा अशी कां, याचा उलगाडा पडेल. महाभारताचे शैवरी
 विष्णुदास नामा म्हणतो—

“ ऐसी हे भारती कथा । व्यासें सांगितली परीक्षितीसुता ।
 म्हणुनी अठरा ब्राह्मणहत्त्या । मेल्या रायाच्या ॥ मग तो रावो
 करी काये । ऋषी षोडशोपचारीं पुजिला आहे । पुन्हा पुन्हा
 घरी पाये । जी उतीरीन काये । उपकारा ॥ जी मज दोषा-
 वेगळें केलें । ऋषिसौं रायें पुजोले तंव त्रिभुवन गर्जिल्लें ।
 जयजयकार झाला ॥ ”

असा मजकूर असून पुढे लेखनाच्या काळाचा कांरे उल्लेख न करितां

“ ऐसें बोलोनियां वचन । ग्रंथ झाला संपूर्ण । भारत संपलें
 येथून । म्हणे नामा विष्णुदास ॥ श्रीमहाभारते ६० ६० ”

असा ग्रंथाचा शेवट आहे.

या नामा विष्णुदासाच्या नांवानें 'बुधभावनी' व 'कपोत-आख्यान' अशीं दोन प्रकरणे आढळतात. ही प्रकरणे महाभारतकार नामदेवाची नसण्याचा संभव बराच आहे. महाभारतकार दुसरा नामदेव, म्हणजे हा नामदेव आपल्या उत्तरवयांत महानुभाव-पंथांत शिरलेला दिसतो. महानुभाव-ग्रंथकार नामदेवानें भटमार्ग (महानुभाव-पंथ) स्वीकारिल्याची हकीकत देतात. तशीच नामदेव हा कोळी होता, वगैरे हकीकतहि त्यांचे ग्रंथांत आहे. (उत्तरार्ध चरित्र ४५८ विठ्ठल विरूकथन.) पण तेथें नेमदेव असा शब्द आहे. नामदेव नाही. याशिवाय आणखी एक बाब अशी की, महाभारतांत अनेक ठिकाणी 'नामा विष्णुदास' असा उल्लेख आहे. 'कृष्णदास नामा' असा उल्लेख नाही. महानुभावानी आपणांला विष्णुदास म्हणविल्याची उदाहरणे नाहीत. ते नेहमी कृष्णदास म्हणवितात. नामदेवानें महानुभाव-पंथ स्वीकारिल्याच्या वगैरे आख्यायिकेशिवाय आणखी एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. नामदेवाला एक दिवस बादशहानें बोलाविलें व त्याचे पुढे गोमांसाचें अन्न वाढून ठेविलें; पण नामदेवाचे निःसीम भक्तिभावामुळें त्या गोमांसाचीं फुलें झालीं. कोणी सांगतात की, यानंतर बादशहानें त्यास कुटुंबासुद्धां ठार मारिलें. पण पुढें या कृत्याचा बादशहास पश्चात्ताप झाला व त्यानें त्या सर्वांचीं शवें परत दिलीं. ती सर्व आणून पंढरपुरास देवळांत पुरली.

१. कपोत-आख्यानांत 'मग नमिला श्रीगुरु । तो रामभारती दिगंबर' असा उल्लेख आहे.

२. एक वेळ नामदेव जाला : तो कोणा नमस्कार न करितु बसला : तंव कवणी एकी भणितलें : तुम्ही नमस्कार न करितु कैसे बसलेती : तंव नामदेवा कांही निवा बोलिला :... मग केसोबासीं निरुपण करुनि तेयाची कुमतो हरिली. चर्चा केली : पंडितबासी खंडिला. मग उपदेश मागू लागला. इ. इ.

३. असाच एक उल्लेख माहीमच्या बखरींत आहे. पण यांत ठार मारल्याची व शवें पुरल्याची हकीकत नाही. "त्यावर देवगिरी काबोज केली.

महानुभावग्रंथकारांनी दिलेली नामदेवाची हकीकत कितपत खरी असेल ती असो, पण नामदेवाचा 'महाभारत' हा पूर्वी लिहिलेला ग्रंथ महानुभाव लोकांनी आपल्या ग्रंथांतल्या साधुपुरुषाचा म्हणून आपल्या ग्रंथसंग्रहांत संग्रहीत केला आहे. महानुभावग्रंथकार आपल्या ग्रंथांत पूर्वाश्रमींचे नांव न घाळतां, त्या मार्गात गेल्यावर धारण केलेले नवे नांव प्रायः घाळतात'. पण महाभारतांत 'नामा' हेच नांव आहे. इतकेच नव्हे, तर 'विष्णुदास नामया' असाहि उल्लेख आहे'. तसेंच, 'नाम्या तुझ्या आदरें संतोष झाला थोरु' ही व अशासारखी प्रेमळ सलगीची भाषणें देवाच्या तोंडी घातलेली आहेत, हें त्या ग्रंथांतल्या इतर ग्रंथांपेक्षा निराळें दिसतें. या व इतर अनेक बाबींवरून असे वाटतें की, नामदेव नांवाच्या कोणा विद्वान् ब्राह्मणाने सांगितला महाभारत ग्रंथ रचिला व तो कदाचित् पुढें महानुभाव-ग्रंथांत गेला व नंतर त्याचे ग्रंथांत कांहीं ठिकाणी फिरवाफिरव करून महाभारत ग्रंथ महानुभावांनी आपल्या ग्रंथांत प्रचलित केला.

[पान २८८-वरून.]

तेथें म्ळेळ जये पावले ॥ रामदेवराजा आणि हेमादपंत हे दोघे मृत जाले ॥ त्या उपर महाराष्ट्र राज्यावर पातशाही हल्ला जाला ॥ मग सर्व विलाय यावत देवगिरी राज्य दस्त केली ॥ त्या नंतरें मलिक बहादुर प्रमादला ॥ ते समई श्री पंढरपुरी नामदेव सिपा हरिभक्त होता ॥ तो वाराणसीचे यावेस जातां पातस्यानें बोलाबिला ॥ हिंदु कुफराणदार म्हणोन त्याचा अंत पाहों लागला ॥ त्यास खाने सातकंदुरी मोहोरे ठेविली ॥ भक्त म्हणोन बलोत्कार करों लागला ॥ ते समई श्री विठ्ठल भक्त कैवारी त्या कंदुरिची पुष्पें जाली ॥ ते करमत देखोन पादशा आश्चर्य पावला ॥ तेथलां नामदेवाप्रत पातशा विचारों लागला ॥ तूं जातीचा कोण होसी ॥ त्याणें सांगितलें की माझी जात सिपा ॥ मग तो नामा दस्त केला.

माहीमची बखर.

१. याला कांही अपवाद आहेत.

२. ऐसे कौरवदल जाटले । कंदन तेथें खोर झाले । मग दोघें काय केलें ।

तें सांग रे विष्णुदास नामया ।

दोषपर्व.

म. सा.-२७

नामदेवाच्या महामारताचे पर्वाचे प्रारंभी—

मग वंशंपायन म्हणे आता । राया परिस सा पूर्वजांची कथा ।
जेणें करुनी ब्रह्महत्या । महादोष नासती ॥ तंव म्हणे
परोक्षीतीनंदन । जी हें तुमचें वचन । जे पूर्वी उठतसे मृत ब्राह्मण ।
आणि कापड होय शुद्ध एक हात ॥

असे, व शेवटीं

ऐसे ऋषि बोलिला । तंव रवि अस्तमानासि गेला । मग रावो
पाहे तंव मृत ब्राह्मण उठला । आणि कापड जाले शुद्ध एक
हात ॥

असे किंवा अशा अर्थाचे उल्लेख आहेत. आपल्या इकडील
भारतांत असे उल्लेख नाहीत. मूळ भारतांत जनमेजयाला ब्रह्महत्या
लागल्याचा उल्लेख आहे; पण तो जनमेजय म्हणजे भारत ऐकणारा
जनमेजय नसून त्याच नांवाचा त्याचा एक पूर्वज होय. तेव्हां या
कापड शुद्ध झाल्याच्या आख्यायिकेचें मूळ दुसरें कोठेंतरी असलें
पाहिजे.

असो. एकनाथ नांवाचा दुसरा ग्रंथकार व नामदेव नांवाचा दुसरा
ग्रंथकार आढळल्याची हकीकत सांगतांना नामदेवासंबंधीच्या ग्रंथाचा
थोडासा उलगाडा करणें ओघानें आलें. म्हणून ही वरील हकीकत दिली;
पण हिनेंहि नीटसा उलगाडा होत नाही. मात्र दोन स्वतंत्र नामदेव होते,
एवढे मात्र ठाम म्हणतां येतें.

एकनाथाच्या निकटसहवासांतले असे पुढील चार ग्रंथकार प्रसिद्ध
आहेत— (१) विठा रेणुकानंदन, (२) जनीजनार्दन, (३) रामा
जनार्दन, (४) दासोपंत. हे चार व स्वतः एकनाथ किंवा एकाजनार्दन
मिळून पांच जणांस 'नाथपंचक' असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. हा
परिपाठ पद्धत्याचें एक कारण असें आहे की, हे चौघेहि एकमतानुयायी
होते; व आचांढाल सर्व महाराष्ट्र-समाजाला ईश्वरप्राप्तीचा सोपा मार्ग
दाखवून द्यावा, याकियीच हे सर्वजण अशांत श्रम घेत व ग्रंथरचना करीत.

वर्णावर्णकर्मांचा नाश करूं नये, हा चातुर्वर्ण्यसमाज नीट संभाळून सनातन हिंदुधर्माची जोपासना करावी आणि जातिविशिष्ट समाजाचे द्वेष्टे जे परकी लोक त्यांच्या जाळ्यांत अप्रबुद्ध लोक सांपडू देऊ नयेत, असाच यांचा यत्न असे. दासोपेतांच्या पदांच्या वाढावर प्रारंभीच 'श्रीमदादिगुरवे सर्वज्ञाय स्वपद्मपालाय नमः' असे लिहून स्वपद्माच्या प्रतिपालनाचा संकेत दर्शविलेला आढळतो. जनीजनार्दनाच्या ग्रंथांतहि सर्व समाजाची काळजी वाहिलेली दिसून येते.

चांडाळासि होय बोध । येणें नासती भेदाभेद । ज्ञानियासो उपजे प्रबोध । ऐसें सांगितलें उद्बोध ॥

असे ग्रंथाचे निमित्त सांगून जनीजनार्दन पुढे एके ठिकाणी म्हणतात.

करावा बुद्धीचा प्रकाशू । अवघा देव हा उपदेशू ।

परंतु वर्णावर्णाचा नाशू । करों नये ॥

ज्या ज्या कर्मासी यावें । तैसें आचारें विचारें व्हाविं ।

तेणें मुक्त व्हावें । सर्वकाळ ॥

जो आचार विचार भंगला । तो कर्मचांडाळ जाला ।

तो रौरवी पडला । चंद्रार्कवरी ॥

इत्यादि उपदेश जनीजनार्दन कंठरवानें सर्व महाराष्ट्र-समाजाला करितो. हा जनीजनार्दनाचा व असाच आचाराचा धडा एकनाथपंचकांतील सर्व संतांचा महाराष्ट्राला आहे. हा उपदेशाचा धडा, ही आचाराची शिकवण खास आपल्या समाजासाठीच लिहिली आहे, म्हणजे हे ग्रंथ महाराष्ट्र-समाजाचें कल्याण कशांत आहे, याचा विचार करून त्यांच्या राहणीला व व्यवस्थेला योग्य असेच लिहिले आहेत. पृथ्वीवरील इतर देशांत ही शिकवण पटणार नाही व या लेखकांचें मर्म आणि ग्रंथाचें रहस्यहि इतर देशांतल्या लोकांना उमगणार नाही. आपला हा महाराष्ट्रदेश अनेक लहान-लहान प्रजासत्तात्मक संस्थानांचा बनलेला आहे. संस्थानांचा म्हणण्यापेक्षा संस्थांचा म्हणण्याने अधिक खुलासा होईल. आपल्या देशांतलें प्रत्येक लहान खेड्यांव हे स्वतंत्र

प्रजासत्तात्मक राज्य आहे. बारा बलुती वांटून देऊन त्यांतील कामे व धंदे ठाम विभागले आहेत व त्या त्या धंद्यांचे पिढीजाद संघ किंवा जाती आहेत. न्यायमनसुवाहि होतां होईतों प्रत्येक गांव आपला आपण करितें. कोणाचा वाद उत्पन्न झाल्यास, त्याच्या गांवकऱ्यांनी त्या गांवांतील रितीमाती, हक्कसंबंध, बहिवाटी यांच्या अनुरोधाने एकंदर हिंदु समाजाच्या श्रुतिस्मृतिप्रथित धोरणाने, निकाल करावा म्हणून तो वाद प्रथम ग्रामपंचाईतीकडे सोंपविण्याची रीत येथे पूर्वापर होती. अगदी परक्या देशांतल्या परक्या राहणीच्या, परक्या समाजाच्या न्यायाधीशांचे निवाडे येथे आधार म्हणून पूर्वी कोणी समजत नसे. यामुळे येथले प्रत्येक गांव ही एक लोकसत्तात्मक स्वतंत्र संस्था असे. यामुळे समाज सुरळीत चाले व प्रत्येक ग्रामस्थाला ग्रामाभिमान असे. पण हें सर्व चालण्याला सर्व धंदेवाल्यांनी आपआपले धंदे स्वतंत्रपणे करणे अवश्य होतें. एकांने दुसऱ्याचे धंद्यांत किंवा जातींत शिरण्याची हाव धरून घोटाळा उत्पन्न न करतां आपला धंदा आपली जात उत्तम नांदवावी हेंच धोरण अशा समाजाला योग्य होतें. मात्र त्यांत उच्चनीच हा भेदाभेद व मत्सर वरिरे भाव नसावा. सर्वजण सारखेच समजले जावे; आणि म्हणूनच जनीजनार्दन पुन्हां पुन्हां संगतात—

आत्मवत् सर्व जाणावें । परंतु आचारातें न भंगावें ।

आचार वर्तणुकी पावावें । परम पद ॥

हा उपदेश जनीजनार्दनाच्या 'निर्विकल्प ग्रंथ' नांवाच्या ग्रंथांत मोठ्या कळवळ्याने केला आहे. 'निर्विकल्प ग्रंथ' हा सुमारे सातशे ओव्यांचा ग्रंथ आहे. त्यांत मात्र शेवटीं

हा 'निर्विकल्प ग्रंथ' । असे गोतेचा मधितार्थ ।

जनीजनार्दन एकनाथ । बोलिले असे ॥

असा जनीजनार्दन म्हणून उल्लेख आला आहे. हा 'निर्विकल्प ग्रंथ' अभ्यात्मपर आहे व उद्भवकृष्णसंवादरूपाने सांगितला आहे.

कोणे येके अवसरीं । उदव आणि श्रीहरी ।

वैसले होते यमुनेतीरीं । स्नानसंख्या करीत ॥

अशा त्या समयीं उदवानें एका कावळ्यानें एक वेडूक धरून नेतांना पाहिलें व श्रीकृष्णाला विचारिलें कीं, हे कृष्णा,

घरीरें घरीराचें केलें भक्षण । तरी हें केल्याचें काय पुण्य ।

तुजें कर्तुंवीं माझ मन । कंटाळलें श्रीहरी ॥

आणि मग येथूनच उदवकृष्णांच्या प्रश्नोत्तरांना व जनीजनार्दनाच्या ग्रंथाला सुल्लात शाली. उदवानें मोठ्या लडिवाळपणानें कृष्णाला एकेक शंका विचारीत जावी व मोठया कृपाळूपणानें त्या श्रीहरीनें त्याला उत्तर द्यावें, असा क्रम सर्व ग्रंथभर आहे. यांत एक प्रश्न जरा गमतीचा आहे. सर्वां घरीं भगवान् नांदताहे, दैतपणा कोठेहि नाही तेव्हां उदव विचारितात—

‘अवघाची देव जाला । तेवें विटाळ कोणासी लागला ।

बाचार तरी बहिला । कोणासी धरावा ॥’

हा प्रश्न थोडा कठीणच खरा. पंतोजीला एखाद्या बुद्धिमान पण फटकळ पोरानें जरा कठीण शंका विचारिल्यावर जो प्रकार घडतो तोच घडण्याची वेळ आली, आणि यावर नेहमीचेंच उत्तर मिळाले—

‘ऐकतां उदवाचें वचन । कंटाळले श्रीभगवान् ।

ऐसें बोलों नको रे वचन । उदव अज्ञाना ॥’

सोप्या शब्दांनीं सहज समजेल असें तें आत्मज्ञान श्रीकृष्णांनीं यमुनातटाकीं उदवाला हक्कहळू चारिलें आणि त्या प्रेमळ शब्दांचा गोड प्रसाद जनीजनार्दनांनीं दुःखमय बालुवंटांत संसारतापानें तापून भुकावलेल्या भाविकांना निर्विकल्पपणानें वांटला आणि बजावून सांगितलें कीं—

‘हा ग्रंथ वाचिता । येकांतीं मनन करिता ।

समाधान त्याचे चित्ता । होतसे जाण ॥’

हा ग्रंथ एका कार्तिकी एकादशीस यमुनेंत स्नान करून सकाळीं

प्रारंभ करून तृतीय प्रहरी संपविला, असे त्यांत म्हटलें आहे.

याचें उपास्य दैवत गणपति होतें. त्याची स्थापना त्यानें गंगामसलें या गांवीं केली. याचीं अनेक पदे आढळतात. त्यांपैकी कांहीं वेदान्तपर, कांहीं रामचरित्रपर व वरीच श्रीकृष्णचरित्रपर आहेत.

स्वधर्म स्थापावया । पूर्णानंद धनू । जगज्ज्योतीवतू । रूप धरी ॥

कंसा शोभे स्वामी । श्रीगुरु सावळा । प्रेमाचा पूतळा । चिदानंदू ॥

दुष्ट निर्दळतू । सज्जन स्थापनू । म्हणत जनार्दनू । स्वामी माझा ॥

अशा त्या नंदाच्या वाळाची वाळक्रीडा जनीजनार्दनानें

कंसा हा देवदेवो । निर्गुण गुणवंतू । रिगणीं रिगतू । नंदाचा हो ॥

राधिके देखीनि । हासतु मुरडतु । डोळे पै घालितु । सदांचा हो ॥

इत्यादि पदांत गोड गाडली आहे. याची रचनादौली नीट लक्षांत येण्याकरितां याचें आणखी पद येथें देतों—

चंद्रिच्या जमता । भोक्ते ते चकोर । नेणती गांवार । काक अंध ॥

तैसे स्वयें मुख । सेवितो साधुजन । नेणती अज्ञान । पाशीं असतां ॥

पथिणांपराग । सेवितो मधुकर । नेणती दवुर । पंकभोक्ते ॥

घेनुस्तनी क्षीर । नेति ते श्रीमंत । गोचिटा शोणित । जन्मवरी ॥

कोडा अग्रिती । कापुरचंदनी । त पाहे संवदणी । जर्मकाची ॥

जनार्दनू म्हणे । न चले कांहीं योगू । त्याचा कर्मभोगू काय कीजे ॥

जनीजनार्दनाची हिंदी माणेतहि कांहीं पदे आहेत. तींहि इतकीं गोड व सोपीं आहेत की, तीं कोणालाहि सहज समजतील. जनीजनार्दनाच्या या रचनेशिवाय आणखी दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. एक 'महावाक्यनिवारण' नांवाचें वेदांतपर प्रकरण व दुसरें 'सीतास्वयंवर' हें पौराणिक आख्यान. जनीजनार्दन हा शके १५२३-मध्ये आवण वय सप्तमीस समाधिस्थ झाला. याच्या दोन समाधि आहेत. एक सरदाराचें भूम या गांवीं व दुसरी मौजे वीड येथें. दोन समाधि असण्याचें

१. पुढें दोन-अडीचशें वर्षांनीं पेशव्यांचे प्रसिद्ध सेनानी व मुत्सद्दी गणपस्य हरिंत ताच्या फडके यांनीं गंगामसलें येथील या देवळाचा जीर्णोद्धार केला.

कारण असें की, एक त्याचें देहावसान झाले त्या ठिकाणां बांधिली व दुसरी त्याच्या अस्थि घेऊन त्याच्या शिष्यांनीं मठांत बांधली. हल्लीं बीड येथें याचे वंशज आहेत. जनीजनार्दन स्वामीचें उपनाव 'गोसावी'. हा विजापूरकर पादशहाच्या नोकरीत होता. नोकरीत असतांना एके सालीं मोठा दुष्काळ पडला. प्रसिद्ध दामाजीपंत मंगळवेढेकराप्रमाणेंच यानें सरकारी कोठारांतले धान्य सरकारच्या मरणोन्मुख झालेल्या दुबळ्या प्रजेस वांटून तिचें प्राणरक्षण केले. या कारणावरून पादशहानें यास दोषी ठरवून देहांतशिक्षा करण्याचें फरमाविलें; परंतु परमेश्वरकृपेनें व गायगरिवांच्या आशीर्वादानें त्या संकटांतून हा पार पडला. तरी पुढें या पादशाही कृतीचा जनीजनार्दनाला इतका वीट आला की, त्यानें पादशाही नोकरी स्वतः सोडिली व आपले वंशांत ती पुढें कोणीहि करूं नये, असा निर्बंध घातला. आपला पुढील सर्व काळ यानें ईश्वरसेवेंत घालविला. जनीजनार्दनाचा एक वंशवृक्ष मी पाहिला आहे. त्यावर 'श्री वंशपरंपरा श्रीजनिजनार्दन महाराज सिद्धपुत्र महानुभाव कुळपुत्र' असे लिहिलेले आहे. यातील 'महानुभाव' हा शब्द चितनीय आहे.

जनीजनार्दन एका पदांत म्हणतो—

संपूर्ण अवतार । मंदाचा नंदन । म्हणत जनार्दन । भक्तिप्रिय ॥

स्वधर्म स्थापार्या पूर्णानंद धन । जगप्रयोजीवन् रूपधारी ॥

कैलाशोभे स्वामी । श्रीगुरु सावळा । प्रेमाचा पूतळा । चिदानंद ॥

दुष्ट निर्दलन । सज्जन स्थापन । म्हणत जनार्दन । स्वामी माझा ॥

जनीजनार्दन हा गाणपत्य होता. पण याचा समकालीन, एकनाथपंचकांत व्याची गणना करितात तो दुसरा साधु विठा रेणुकानंदन हा देवी-उपासक होता. यास विठा रेणुकानंदन सोनठाणे गोलटगांवकर असें म्हणतात. याचे गांवापासून दोन कोसांवर देवीचें देऊळ होतें. तेथें देवीदर्शनास जाण्याचा याचा नित्य-नियम असे. पुढें वृद्धापकाळ झाल्यावर यानें आपल्या गांवांतच रेणुकादेवीचें देऊळ

आंधिलें. याचीं कांहीं पदे उपलब्ध आहेत. त्यांपैकीं एक पद असे—

उगवला दिनकर । विश्व देखे डोळा । न देखे आंधळा । तरी काय सूर्य नव्हे? ॥
वाजे गाजे ध्वनी । विश्व ऐके कानी । न पडें बचिरा अवणी । तरी काय नाद नव्हे? ॥
पंचमालापस्वरे । गान करितो कोकिला । नायके कावळा । तरी काय वसंत नव्हे? ॥
तसा आदिपुरुषाचा दास । विठा रेणुकानंदन । न मनिती दुर्जन ।
तरी काय साधु नव्हे? ॥१॥

विठा रेणुकानंदनाच्या एका पदांतील—

मुरालें महि आणि मंदिर रे । तेथें फिटलें दुसरेंपण रे ॥

विठ्ठलाचा स्वामी रेणुकानंदन । आदिपुरुषी खूण रे ॥

या शेट्याच्या चरणावरून याच्या गुरूचें नांव रेणुकानंदन व ते तो आपल्या नांवापुढे लावी, हें स्पष्ट होतें. या कवीचा थोडासा उल्लेख दासोदिगंबरच्या 'स्तविज्यांत' आहे. हा विठा रेणुकानंदन देवी-उपासक होता, पण रामचरित्रावर याची भक्ति फार होती. यानें एक 'सीतास्वयंवर' लिहिले असून अनेक पदांत राममहिमा वर्णन केला आहे. हा म्हणतो—

योगयानें सिंहावें नलमै । म्हणा वा उगे रामनाम ॥

राम सीतापती । जिव्हा हेचि पोथी । आणखीये ग्रंथी । वाड नाही ॥

चातुर्य चर्चा । ध्येय का करिखी । एका उदरसी रामनामें ॥

या विठा रेणुकानंदनाची कांहीं थोडी कृति व कांहीं थोडी अंधूक माहिती आपणांस उपलब्ध आहे. पण नाथपंचकांतल्या रामाजनार्दन-स्वामीविषयी तर आपणांस सुळीच कांहीं माहिती नाही. याची अनंतभुजाची आरती व एक ज्ञानेश्वराची आरती अशा दोन आरत्या मात्र प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानेश्वरावर यानें आरती रचिली आहे. यावरून एकनाथाप्रमाणेंच या रामाजनार्दनाचेंहि ज्ञानेश्वरावर आणि त्याच्या श्रेश्ठांवर फार प्रेम होतें, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

एकनाथपंचकांतील सर्व पुराणांत एकनाथाच्या खालोखाल दासोपंथाची प्रसिद्धि विशेष आहे.

विवर्तुमृगजह्वचंचल
 समिता यमिताकां हीचि
 नाहीं। स्वप्नाविषयसुख
 मरणा मोहनिस्ततो पुनेण
 कायी। इन्द्रजाल सर्वसमान
 लटिके जाणतिसर्वसदेही।
 पक्खजानितमान तैसेचि
 मनुजा पणविचारनिपाही। १०

दासोपंत हा मूळ बेदरच्या ब्रह्मानी पादशाहीत नारायणपेठ म्हणून एक गांव आहे तेथला राहणारा गाल्व-गोत्री देशस्थ ब्राह्मण. याचा जन्म शके १४७३-मध्ये भाद्रपद वद्य अष्टमीस झाला. याच्या आईचे नांव पार्वतीबाई व बापाचे नांव दिगंबरपंत. पंतमजकूर हे नारायणपेठचे देशपांडे होते. एके वेळीं दुष्काळाचें साल असल्यामुळे यांचेकडून पादशाही रसद वेळेवर पोहोचली नाही. तेव्हां त्याबद्दल पादशाहानें यांचा मुलगा दासोपंत यास नेऊन ओलीस ठेविलें व महिन्यांत रसद न आली तर या मुलास बाटवून मुसलमान करूं, असें धमकावून सांगितले. आधींच दासोपंताचें चित्त ईश्वरचरणीं विशेष असे. त्यांत असल्या संकटकाळीं तर त्यास त्या परमेश्वराचेच पाय आधार होऊन राहिले. शेवटीं त्या अनायांच्या नायानें कृपा केली व रसदीची सर्व व्यवस्था लाववून दासोपंताचें संकट दूर केलें. दासोपंताचें संकट दूर झालें पण त्याच्या चित्तांतून परमेश्वराचे पाय दूर झाले नाहीत. त्याच्या वृत्तींत जो एकदा फरक पडला तो कायमचाच झाला व तो जगांत विरक्तवृत्तीनें राहूं लागला. हा नेहमीं आंबेजोगाई अथवा मोमिनावाद येथें राहत असे. यानें लहान-मोठे अनेक ग्रंथ मराठी भाषेंत रचिले आहेत. एकव्या गीतेवरच याच्या पांच-सहा टीका आहेत. पैकी 'गीतार्थबोधचंद्रिके'ची संख्या सुमारे वीस-हजार आहे. मूळ गीतेप्रमाणेंच हिचे अठरा अध्याय आहेत. हिच्यापेक्षाहि 'गीतार्णव' ही फार मोठी व विस्तृत टीका आहे. आजपर्यंत प्रसिद्ध असलेल्या सर्व मराठी टीकांमध्ये हिच्या एवढी दुसरी टीका नाही. हिची ग्रंथसंख्या सव्वा-लक्ष असल्याचें प्रसिद्धच आहे. फक्त अठराव्या अध्यायाच्याच व्याख्यानाच्या हीत सोळा-हजार ओव्या आहेत. असा हा प्रचंड ग्रंथ आहे ! हा एवढा ग्रंथ दासोपंतानें दूर डोंगरांत बसून केवळ कडूलिंबाची पानें व फळे यांवर राहून लिहिला. याच्या रचनेस वीस वर्षे लागली, अशी समजूत आहे. हें दासोपंताचें व्याख्यान वाचतांना एखाद्या महानदीच्या प्रचंड जलप्रवाहाची आठवण येते. आधी त्याच्या मोठेपणामुळेच मनुष्य दंग होतो. तसेंच त्या

वाक्प्रवाहांतले उलोक्षालंकार वगैरे पाहून मोठे समाधान वाटते. यांत ज्ञानेश्वरांची कुसर नाही, हें खरें आहे. पण या प्रचंड व्याख्यानांत इतर अनेक आल्हादजनक विषय आढळतात. यांत मनोरंजक कथा आहेत, गोष्टीहि आहेत, हरदासी नकलाहि आहेत. तसेंच, वेदान्त-विषयांतील सिद्धांतांचें विवरणहि आहे. कोठें-कोठें पुनरुक्तिहि आहेत; पण त्या कंटाळवाण्या केव्हांहि होत नाहीत. प्रचंड प्रवाहच तो. मी मी म्हणून वेदान्त-विषयांत पोहणाऱ्याला खेळविणाऱ्या. लाटा आणि गांगरून टाकणारे भोंबरे आहेत; तसेंच लहान नवशिक्या मुलांना क्रीडा करावयाला यांत लीलेनें हेलकावे खात वाहणारी पुष्पे, पानेहि आहेत. सारांश, एका अधिकारी, विद्वान् व धार्मिक हरिदासाचें हें एक मोठे थोरलें गीतादेवीचें कीर्तनच आहे, इतकें म्हटलें म्हणजे याची बरोबर कल्पना सहज होईल. आपल्याकडील बहुतेक चांगल्या टीका आचार्यांच्या भाष्याच्या आधारेच रचिल्या आहेत, ज्ञानेश्वरांनीं तर 'भाष्यकारांतें वाट पूसतु' या गीतामंदिरांत मी प्रवेश करितों, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. ही दासोपंताची टीका म्हणजे आचार्यांच्या भाष्याला सोडून आहे, असें नाही; पण दासोपंत म्हणतो—

न पाहें श्रोतयांचें वदन । न करी भाष्याधारे विवरण ।

स्वस्वानुभवें हें मन । न म्हणोनि संपादी ॥

बाइकल तेणें आइकावें । मानैल तेणें ध्यावें ।

नाषडे तेणें नेषावें । दोहीं श्रवणौ ॥

स्वानुभवचि येथिचें प्रमाण । स्वानुभव हेंचि साधन ।

अन्यत्र शास्त्रश्रवण । तेंसें हें नव्हे ॥

प्राकृत म्हणोनि दूषिती । तेचि यया ज्ञाना संशती ।

भाषाचि केवळ प्रजती । ते मुखें की ना ॥

संस्कृते बोलिलें सेवणें । तेंचि सांडावें प्राकृत वचन ।

ऐसियां मुखां मुढणें । किती आतां ॥

मराठी भाषा ही संस्कृत भाषेपेक्षां कोणत्याहि प्रकारें कमी नाही व

मराठीत ग्रंथरचना करण्यांत उणेपणा विलकूल नाही, असें आजपर्यंतच्या अनेक ग्रंथकारांनी आपल्या ग्रंथांत म्हटलें आहे; व कोणी कोणी याला प्रमाणें देऊन ही गोष्ट सिद्ध करण्याचा यत्नहि केलेला आहे. पण या सर्वांपेक्षा दासोपंतानें हा मुद्दा फार गमतीनें सांगितला आहे. यावर त्यानें एक लहानसें मार्मिक कथानक रचिलें आहे. या कथानकांत एक देशी भाषेचा अभिमानी व एक संस्कृत भाषेचा पूर्ण अभिमानी—प्राणांतीहि प्राकृत शब्द न उच्चारणारा, असे दोन भाऊ कल्पून, दुसऱ्या म्हणजे संस्कृताच्या अभिमानी भावास त्याच्या हट्टामुळे व प्राकृत भाषाद्वेषामुळे किती त्रास व न्देश सोसावे लागले, हें सांगितलें आहे. अखेर या दोन्ही भावांची गांठ पडून त्यांच्यामध्ये याबद्दल मोठा कडाक्याचा वाद झालेला फार गमतीनें वर्णन केला आहे. वादांत दोन्ही बाजूंनीं सर्व मुद्दे संगतवार पुढें मांडून त्यांचें खंडन-मंडन केलें आहे. सरतेशेवटीं वडील भावानें धाकट्यास म्हणजे प्राकृतद्वेष्यास सांगितलें कीं, “बापा, संस्कृतांतील ग्रंथांत काय तत्त्वं आहेत हें जाणण्याची आर्त उपजेल तेव्हां ती भाषा अभ्यसावी. कांहीं प्रौढी मिरवावयाची असेल, एका-टका गांठी पाडावयाचा असेल, साधारण सांसारिकांना योग्यता दाखवावयाची असेल, मूर्खाना ठकवावयाचें असेल, अपार दांभिकपणाची वटवट करावयाची असेल तेव्हां त्या त्या निमित्तानें संस्कृत भाषा पढावी व वापरावी. नाहींपेक्षा प्राकृत भाषा वापरणेंच फार चांगलें.” हें असो. पण संसारनगरपेटेंत, ठिकठिकाणीं नाना भाषांचें नाणवटें चालतें म्हणून तेथें सगळीकडे संस्कृत नाणें चालेलच व त्यानेंच सर्व व्यवहार संपादितां येईल, असें समजणें हा केवळ भ्रम आहे. ‘परिग्रहो कैसा पाळसी ? । पीण्यासी कैसा बोलसी ? । दाता संतुष्ट करिसी । कत्रणें उपायें ? !’ हेंहि असो. पण जिवंत व्यवहारांत समजावे लागणारे नित्य-भेद दाखविण्याचें सामर्थ्य तुझ्या त्या मृत संस्कृत भाषेंत मुलींच येणार नाही. मातीच्या विशेष भांड्यांचा निर्देश करणें तर संस्कृतें ‘घट्ट’ म्हणती । बातां तया घटांचे भेद किती । कवण्या घटाची प्राप्ती । पावावी तेणें ॥ हारा, डेरा राजू ॥

मुढा, पगडा, जानू । मुगड, तौली, सुजाणू । कंसी बोलेल ? ।
 घडी, धागरी, घडोली । आळंदें, वाचिकें, बोळी । चिटकी,
 मोरबा, पातली, सांजवणें ते ॥ ऐसे प्रतिभाषे वेगळाले ।
 घट असती नामाविले । एके संस्कृते सवें कळे ऐसें कैसेन ? ॥

अशीच निरनिराळ्या जमिनींची, जलस्थलांची, कापडांची, कागडांची,
 तारवांची वगैरे अनेकविध भेद दाखविण्याची ताकद मृत संस्कृतांत नाही.
 इतर वस्तु राहोत, पण

न प्रकाशवती संस्कृता । पाषाणहो परी ॥ गोटा, मोटकी,
 चोटाळा । चिरा, बंडा, सिरसाळा । कोदवा, किनरी, म्हैसाळा ।
 रत्ननिळू ॥ खबला, मुरंबाळा, कुसंदु । सेल, गारगोटपा, हेदु ।
 ऐसा पाषणाचा भेदु । (संस्कृतांत) बोल बोलयां ॥

नुसत्या दगडांचेहि भेद जिला स्पष्ट करितां येत नाहीत, अशी ही तुझी
 मृत भाषा आणि हा तुझा अनाठायी अभिमान अगदी व्यर्थ होय.
 व्यवहारास, अजाणत्यांना जाणते करण्यास, लोकसमाजाचें अज्ञान
 दालविण्यास, स्त्रिया, मुळें आणि अशिक्षित लोक यांना शिकविण्यास ही
 मृत भाषा कामी पडावयाची नाही. तेव्हां बापा,

“आतां सांडी हा चाळा । यया संस्कृताचा । ऐसा ज्येष्ठें शंकिला । मग
 तो उमजू पावला । प्राकृत बोलों लागला । तथेचि क्षणें ॥ ”

अशी ही कथा दीड-हजार ओव्या लावून दासोपंतानें वर्णन केली
 आहे. अशा मोठ्या गमतीने सांगितलेल्या गमतीच्या गोष्टी, आख्यानें,
 उपाख्यानें, दृष्टांत, दाखले दासोपंत आपल्या ग्रंथांत वारंवार योजितो.
 त्याच्या प्रचंड ग्रंथदेशांत असली रम्य स्थळे सर्वभर आढळतात; व
 अभ्यासाचा कठीण मार्ग ती आनंददायक करितात. मराठी भाषेची
 ताकद, तसेंच ती भाषा वापरण्याची पंतमजकुरांची हातोटी, त्यांची ती गोड
 वर्णनशैली, त्यांचे भाषाप्रमुख पांती या ग्रंथांत चांगली ओळख पटते.
 अशा या नानाविध प्रसंगांत दासोपंत ठिकठिकाणी फारच बहार
 करितो. वर्णनें इतकी यथातथ्य करितो कीं, त्यांचे ते चित्र वाचकांच्या पुढे

उमैंच ठाकतें. ज्याला अलीकडील ग्रंथकार शब्दचित्र म्हणतात आणि ज्याची थोरवी ते इतक्या मोठ्या गौरवाने गातात, तें सर्व बारीक-सारीक छट्टा नुसत्या शब्दांनीं दाखवून देणारें चित्र, कुशल चित्रकाराच्या कलमाशीं स्पर्धा करणारें, शब्दचित्रसौंदर्य त्यांतील सर्व चमत्कारांसह दासोपंत पूर्णपणें दाखवितो. असें एका पुराणिकाचें सुंदर चित्र (दासोपंतानें केलेलें एका पुराणिकाचें वर्णन) पुढें मांडतों. हें पाहून दासोपंताचें कौशल्य नजरेस पडेल; व मराठी भाषेंतल्या एका सरस वर्णनाचा आनंद अनुभविण्यास सांपडेल:—

पीतगंध लळटों । वरि कस्तुरीची द्विबोटी । आरक्ताक्षता निहटी ।
रेखिलिया जाणों ॥ ३५२० ॥ श्वेतचंदनें डवरिले । सर्बांस उदें धूपिले ।
मस्तक भरुनि फुलें । चंपकाचों ॥ २१ ॥ केतकीदळें ठाईं ठाईं । आरोपित
कपोलीं दोहीं । पुष्पघोंस ते जेही । श्रीमुख सोभे ॥ २२ ॥ नानावर्णा
पुष्पमाळा । तिया घालूनियां गळां । बुका सर्वांगीं उधळिला । ओत्रीं
गंधराजु ॥ २३ ॥ कडेलु पीतांबर सोनेसला । कडेलु श्वेतु वरि पांघुरला ।
मध्ये मुक्ताफळें, अक्षमाला । शोभती कंडी ॥ २४ ॥ शुद्धा कोंदणाचे खिले ।
प्रतिदतीं वेगळाले । बोलु बोलतां आगळे । झळकती बीजूहनि ॥ २५ ॥
कर्णमात्रा झळकती । मुखावरी पडे ते दीप्ति ॥ तेणें शोभे गौरकांति । तथा
मुखाचो ॥ २६ ॥ ओत्रांचें तेज आगळें । दशनाचिया तेजा मिनलें । उभय
तेज फांकलें । मुखावरी ॥ २७ ॥ तेणें मुखाचा गौरवणुं ॥ दिसों लागे
शोभायमानु । वरि सुंदरतेचा गुणु । तारुण्य आगळें ॥ २८ ॥ पासीं झारी
सुवर्णवर्णा । वरि चोखघडो उपरणा । नाना वर्णांचिया वेष्टणां । उपमा
नाथी ॥ २९ ॥ त्रामदक्षिणभागीं ग्रंथ । वेष्टणों दिसती सुसोभित । मध्ये
पुस्तक घवघवित । विचित्रें पानें ॥ ३५३० ॥ पुढें समा ओतयांची । मार्गे
तयां विद्याधियांची । मग प्रारंभणा कथेची । तेचि कैसी ! ॥ ३१ ॥
मृदंगु पेकु बांचूनि । आणि टाळु बीणा तये स्थानीं । उपांग आणि ध्रुति
दोन्ही । लाविलिया तत्काळें ॥ ३२ ॥ मग ते पाहोनि सुवेळा । कमेंचि आपुला
केला । तदंगन्यासकला । संपादो कुशलत्वे ॥ ३३ ॥ भ्रूद्वयीं आणी ठेव ।
दादो स्वरानुसार करपल्लव । तेणेंचि अमैं बरव । दिसों लागे ॥ ३४ ॥

कर्णभूषणें झळकती । दंततेजकीळ फांकती । हस्तमात्राचिचा पंक्ति ।
दावी प्रेक्षें ॥ ३९ ॥ मग आलापाचा अवसानी । प्रवर्ते मंगळाचरणी ।
आलापरुबेचि मांडणी । तयाची करी ॥ ३५४० ॥ मंगळाचरण संपादले ।
क्षणेकु नयन लाविले । जैसे गुरुध्यानी गुंतले । सुभक्त जन ॥ ४१ ॥ तैसेचि
भाव आणून । सजळ करी नयन । मग क्षणा पेका सांवरून । श्लोकु
आरंभी ॥ ४२ ॥ आलापाचिवरि घोलितु । श्लोकु बोले समस्तु । मग
पदमोडी करितु । ते वैयाकरणशुद्ध ॥ ४३ ॥ पदान्वयें बोले अर्पु । परि
आलापाचिवरि समस्तु । आला शब्दु प्राकृतु । तानेंचि संपादो ॥ ४४ ॥
अर्पी घालूनि अंतःकरण । शरीर करी दोलायमान । लावी, उघडी नयन ॥
प्रेम आणी ॥ ४५ ॥ अर्षानुसार देहभाव । अर्षानुसार न्यासमुद्रा-अंगपल्लव ।
अर्षानुसार गौरव । आणी शरीरी ॥ ४६ ॥ अर्षानुसार हास्य रंजन ।
अर्षानुसार लावी नयन । अर्षानुसार मान । मस्तक हालवी ॥ ४७ ॥
“बापु, बापु” “कैसा कैसा ?” । जणक्षणा शब्दु ऐसा । अनुवादे, माणुसा ।
लावी वेधु ॥ ४८ ॥ प्रसंगु निघे मुद्राचा । तरी आवेशु आणी वीराचा ॥
रोषावेशु तेथिचा । संपादूनि दावी ॥ ४९ ॥ भुजा, दंड पीडितु ॥ मार्गे-
पुढें अवलोकितु । ध्याध्याकारें गर्जतु । मुद्रा दाखवी ॥ ३५५० ॥ श्रोतया
अर्षाची अचाड । बाचाचि लागे त्याची गोड । देहचार उदंड । तेचि
आवडती ॥ ५१ ॥ विरावें आणुनि दावी । तें श्रोतया आंगी खेळवी ।
घडाते वेड लावी । आवेशाचें ॥ ५२ ॥ येथेंचि जाणों वरी । होईल जाणों
मारामारी । ऐसा आवेशु शरीरी । संचरे श्रोतया ॥ ५३ ॥ वैराग्याचा
निघे प्रसंगु । तें न्यासें दावी वीतरागु । विसरवी संसारमार्गु । श्रोतयातें
॥ ५४ ॥ संसारदुःखदर्शन । जैसे बोले वचन । तैसेचि करी वदन । शरीर
तैसेचि ॥ ५५ ॥ अरे रे ! मना, मर्कटा । व्या भ्रमसो दहा वाटा ।
वाडया गेला, कटकटा । नरदेहो हा ॥ ५६ ॥ जनाप्रति बोले वचन ।
“किती कराल पिडपोषण ? । आणि की पाहें मरण । पासीं जालें ॥ ५७ ॥
किती कराल रे, आयासु ? । तुम्हीं मनुष्यें नव्हो, पशु । विषोपमु
विषयरसु । किती सेवाल ? ॥ ५८ ॥ किती योनिमुखें देखाल ? । कित्याधि
स्तन प्राखाल ? । कित्याचें पुत्र होखाल, । पापिष्ट हो ? ॥ ५९ ॥ मळमूत्र
आपुले शरीरी । पोथ्याचें घे तयावरी । पडलेति नरकसागरी । दुरात्मे हो !
॥ ३५६० ॥ मळमूत्राचें भांडार । येथें वातपित्तकफ पाझर । अस्त्रि, रक्त,

मांस समग्र । येकवटलें असे ॥ ६१ ॥ ऐसिया देहाचा कंटाळा । कैसा पां
नये, चांडाळा ? । यया कुश्चळा, अनिमळा । निर्मळ करितो ॥ ६२ ॥
रत्रोमुख तें किमात्मक ? । परि तेणेंचि हें सर्व दुःख । विचारें नेषती मूर्ख
आसक्त होतां ॥ ६३ ॥ लोकहो, तुम्ही कावाडो । नेषा विश्रांति येकि
षडी । जळो जळो हे सोडि ! । सांडा वेगीं " ॥ ६४ ॥ हाहाशब्धें म्हणे,
" गेलें । नरदेहरत्न हारपलें । दिवसाचि खान पडलें । कव्हूणा न कळे
॥ ६५ ॥ बुडालें, रे ! हें बुडालें, । नरदेहतासं भंगलें । ज्ञानवित्त बापां
गेलें । नागवलेत ॥ ६६ ॥ धिगु धिगु तुमचें जिणें ! । स्वहित तें न साधेचि
जेणें । आजन्म आइकतां पुराणें । नुपजे त्यागु ॥ ६७ ॥ गणना जाली रे
जाली ! । आयुष्यें वेंचलीं, वेंचलीं ! । पाठी मरणें लागलीं । पहा परतोन
॥ ६८ ॥ कटकटा कैसें जालें ? । नकळत विष प्राशिलें । करूं नये तें केलें ।
क्रियमाण की ॥ ६९ ॥ कैसें रुचे तुम्हां अन्न ? । कैसें दे सुख जीवन ? ।
क्षयाचा परिहार येथून । कैसा न करा ? ॥ ७० ॥ अस्तमाना
दिनकर । गेला, जाणा निर्धार । मरणा ऐसा अंधकार । पडेल पुढां
॥ ७१ ॥ बन्हि लागला, रे मंदिरा । किती पाबुडाल मातेरा ? । येथें
संव नमुचा धुळोरा । कणु नाही. " ॥ ७२ ॥ ध्याध्याकारें गर्जतु ।
मागेंपुढे पाहतु । " अपाह पावला संघातु । चोरांचा " म्हणे
॥ ७३ ॥ काम, क्रोध आणि मत्सर । ईशु, प्रपंच तस्कर । ययांचा
न करवे संहार । पावले की ॥ ७४ ॥ हृदयमंदिरां निघाले ।
ज्ञातिधमावित्त नेलें । विवेकावरि धाव केले । पडेल तो ॥ ७५ ॥
बापु, बापु ! भला भला ! । धरिला रे चोर धरिला ! । मोचि मो
माते येकसरा । सांपडला हाती ॥ ७६ ॥ आतां यथार्थ जे न मरा ।
तें बळ बहुत अहंकारा । बंचाल हिता समग्रा । ऐसें होईल. " ॥ ७७ ॥
यापरी आणुनि आवेश । वंराग्याचो दावितो भाष । श्रोतयांचें मानस ।
दुखंड करितो ॥ ७८ ॥ भक्तीचा निषे प्रसंगु । तें रडविती, हांसविती
जगु । मूर्खातिं स्वरयोगु । दावुनि रंजविती ॥ ८२ ॥ " विश्वात्मया, विश्व-
नाथा, । विश्वव्यापका, अनंता, । कैसा विसरलासि आतां । यवे संसारी ?
॥ ८३ ॥ आठवी पूर्वीचा विवेकु । तूचि जननी तूचि जनकु । इतर
हा पारिखा लोकु । कवणाचा, काई ? ॥ ८४ ॥ तूतें नेणोन कर्म केलें ।

तें देहाकारें साकारलें । देह तें योनी उपजलें । कव्हणे येके ॥ ८५ ॥
 तेथिचीं मातापितरें । पुत्र, स्त्री, पोष्ये अपारें । तीं तंवचिवरि साचारें ।
 जंव तो देहो ॥ ८६ ॥ ऐसीं अपारें शरीरें । तीं तीं मातापितरें ।
 संस्था नाहीं गोत्रें । याती, वर्णें मज ॥ ८७ ॥ मागिलाचा पडे विसर ।
 पुढिलांचा न कळे निर्धार । वर्तमानांचां ठाईं पोर । योगु ममतेचा
 ॥ ८८ ॥ तेंही गेलियावेरि । येही परी जालीं दूरि । निर्वाणीं मूं येकु,
 श्रीहरि । देवराया ॥ ८९ ॥ कवणाचिया मळां सांजावें ? । कवणा माझे,
 माझे म्हणावें ? । शरीरचि सांगातें नवें नवें । स्वजन हें ॥ ३५९० ॥
 माझा म्हणती बहूतें । निर्वाणीं कवण सोडवितें ? । विसरलीं, देवा,
 तुमते । ऐसें जालें ॥ ९१ ॥ पडेल मिठी काळाची । आणिक त्या
 मरणाची । ते व्हेळीं वाट कव्हणाची । पाहों, देवा ? ॥ ९२ ॥ ऐसा
 आपणपयां अनुवादतु । जनातें प्रेम उपजवितु । अनन्यभाव दावितु ।
 रंजवीं लोकां ॥ ९३ ॥ म्हणे, " हें कवणाचें रे वित्त ? । तुम्ही कां येथ
 आसवत ? । ईश्वराधीन समस्त । ऐसें असतां ॥ ९४ ॥ येथें मळं नये
 ममता । स्वामीद्रव्य हें सर्वथा । देहेंसीही स्वतंत्रता । नसे तुमते ॥ ९५ ॥
 न घरा रे देहीं अहंकार । परमात्मा देहीं ईश्वर । कां रे वाहा भास ।
 संसाराचा ? ॥ ९६ ॥ विचारा पोष्ये कवणाची ? । येथें आली केंची ? ।
 गति ऋणानुबंधाची । जे संगु परस्परां ॥ ९७ ॥ परमात्मा ययांचा
 नियंता । अति समर्थुं प्रतिपालिता । तुम्हीं कां करा चिंता । वाउगोचि ?
 ॥ ९८ ॥ अचैतन्यरूपा शरीर ॥ चैतन्य कवणें विचारा । कासया स्वामित्व
 घरा । ईश्वर असता ॥ ९९ ॥ विश्वोत्पत्ति तुम्हीं केली ? । सृष्टि
 स्वाश्रयें राखिली ? । तुम्हीं राजाल प्रलयकाळी । विश्व काय, पां ? ।
 ॥ ३६०० ॥ देहातें सांडूनि जाता । रामा रंका समता । मुंगीचा देहो
 पडतां । तेही तेंसीच ॥ १ ॥ अहंममता हें जरिष्ट । चिता शोकु वृथा
 कष्ट । कल्पना सांडा रे येकट । मज्जा देवा ॥ २ ॥ सर्वत्र सांडुनि
 ममता । आठवा ना कां श्रीजनंता ? । वाउगा भ्रमू भोगितां । अपराधु हा
 ॥ ३ ॥ अंतकाळींचें तारुं । तेच कां घाला पायच ? । बुडतां तारुवीं समष्टु ।
 अर्थ ठेवा ॥ ४ ॥ हाहाकारें गर्जतु । " बन्दि लागला, रे ! " म्हणतु ।
 जळते घरींचा अर्थ । काढा कांहीं ॥ ५ ॥ स्वामीद्रोहो किती कराल ? ।

जयाचें तया बंचाल ? । अंतीं केउते पळाल । तस्कर हो ? ॥ ६ ॥ नाना
 तुम्हीं आत्महून । विष घेऊनि करा शयन । परंतु नामामृतपान । न करा
 फुकाचें ॥ ७ ॥ माझे म्हणौनि सकल । जोडिलें, परि कसें न्याल ? । जातां
 आपुलेंही स्पूल । नवे सांगातें ॥ ८ ॥ उभा धनु घालिजे घनी । तो जैसा
 तैसाचि निदानों । कांहींचि आपुलें मरणी । नव्हे तें ॥ ९ ॥ आला, रे !
 आला, आला । पीयूषधनु बोळला । पर्वतु आड केला । पापिष्ट हो ! ॥ १० ॥
 नामामृतरसधनु । बोला वाचेचा गुण । तो व्यवहार आड करुनु । बंचलेति
 ॥ ११ ॥ शब्दचि विश्वासें प्याल । तरि अक्षयी स्वर्ग भोगाल । कष्ट न
 करितां बहुसाल । रोकडी गति ॥ १२ ॥ श्रवणाचेनि व्यापारें । स्वर्गाचीं
 उघडलीं द्वारें । डोळे लावूनि आंधारें । बळें कां करा ? ॥ १३ ॥ देवदर्शन
 नित्य यात्रा । फुकाचें हें कां न करा ? । करुनि नयनव्यापारा । पावा
 मोक्ष ॥ १४ ॥ पासीं आलें निधान । बळें नेत्र लावून । कां रे अंधाचें
 लक्षण । प्रतीती आणा ? ॥ १५ ॥ करव्यापारेंकरुन । करितां देवाचें भजन ।
 स्वर्गसुख असाधारण । जसे रोकडेचि ॥ १६ ॥ मनचि देवीं लावितां ।
 फुकाची कल्पना करितां । स्वर्ग जोडेल बहुतां । भवसेन ॥ १७ ॥ कर्मवांचूनि
 करणातें । नसवे हें सत्य निरुतें । यालागीं कर्तव्य भलय तें । करालचि
 ॥ १८ ॥ तोचि देवसंबंधी आचार । करितां इंद्रियांचा व्यापार । स्वर्ग
 पावाल निर्धार । फुकासाठीं ॥ १९ ॥ ऐसे रसिक बोल बोल । सर्वांमैं
 आपणु डोल । प्रेमायु आणी कांटाळे । विषयस्फूर्ती ॥ २० ॥ ऐसें
 रडोनि रडवणें । हांसोनि जन हांसवणें । नाना प्रकारीं मोहणें । ऐसिया
 वर्तला ॥ २१ ॥ देखोनि अंगचारति । येक ते लोधले तेंचें । येक मनोरमे
 वाचेतें । गुंपुले लोक ॥ २२ ॥ येक रागरचना पाहती । येक नादलुब्ध
 होती । येक अर्थाचा ठाई रमती । निर्मळें मनें ॥ २३ ॥ जैसा वंसला
 पुराणी ॥ तैसाचि शास्त्र बाखाणी । फांकी बोले ठेवणी । शब्दरचनेचिये
 ॥ २४ ॥ वेदाचेंचि करी अध्ययन । तें स्वर तेचि जाणों गायन । आणी ऐसें
 कुशलपण । वाचेचा ठाई ॥ २५ ॥ फुगे तें भातयापरी । कां वेळीं जाये तें
 अंबरी । बोले तें अमृतापरी । वचनचि गोड ॥ २६ ॥ अर्थचाड श्रोतयां
 थोडी । परंतु शब्दां, रूपी त्यांची आवडि । ग्यारी प्रहर ते घडी । येक
 होयें ॥ २७ ॥

दासोपंताची ही अवाढव्य व स्वतंत्र रचना पाहून कोणाहि महाराष्ट्रीयीयास या पुण्यावडल अभिमान वाटेळ, यांत संशय नाही.

गीतेवरील टीकात्मक ग्रंथांखेरीज 'अवधूतराज' आणि 'ग्रंथराज' हे दासोपंताचे वेदान्तपर ग्रंथ आहेत. याचा 'वाक्यवृत्ति' या नांवाचा आणखी एक वेदान्तपर ग्रंथ आहे. हा पद्यात्मक नसून गद्यात्मक आहे, हें या ग्रंथासंबंधी विशेष आहे. याच्या ग्रंथापैकी 'पंचीकरण' या ग्रंथासंबंधी एक विशेष गोष्ट अशी आहे की, हा सर्व ग्रंथ एका अडीच हात रुंद अशा पासोडीवर दासोपंताच्या हातचा लिहिलेला आहे व या पासोडीचे टोक पाण्यांत मिजवून तें तीर्थ दिलें असतां ताप, पिशाच वगैरेच्या बाधेपासून सुटका होते, असा फार पूर्वापासून समज आहे. या वर सांगितलेल्या ग्रंथांखेरीज यानें रचिलेले संस्कृत ग्रंथ, दशोपनिषदांवरील स्वतंत्र रचिलेली भाष्ये (उपनिषदर्थप्रकाश), स्तोत्रे, अष्टकें वगैरे अनेक आहेत. तसेंच, याचीं शेकडों पदे हल्लीं प्रसिद्ध आहेत. हीं पदे सर्व मिळून सव्वाळश आहेत. यांना 'पदार्णव' असे म्हणतात. यांत त्याने आपल्या उपास्य दैवताला अनेक तऱ्हांनीं आळविलें आहे. केव्हां त्या दैवताची दासी, केव्हां कांता, केव्हां विरहिणी कामिनी, केव्हां लहान मूल अशा अनेक भूमिका कल्पून त्याची कृपा माकळी आहे. कांहीं पदे 'श्रुती'मधून वाक्यें घेऊन त्यावर रचिलेली आहेत. कांहीं पौराणिक कथानकांवरहि आहेत. ही निरनिराळ्या रागांत वसविलेली असून गवयांनीं गाण्याला योग्य अशीं जुळविली आहेत. हे सर्व अंबेजोगाईस असलेले उपलब्ध ग्रंथ झाले. यांखेरीज याचे वंशज नागपूर प्रांतांत चंद्रपुरास व दुसरे वेदराकडे बावगीस आहेत. त्यांजवळचे ग्रंथ आणि शिवाय अनुपलब्ध ग्रंथ असतील ते निराळेच ! तेव्हां एकंदरीत हा पुण्य किती उद्योगी व विद्वान् असेल आणि याची रचना केवढी प्रचंड असेल, याची कल्पना सहज होण्यासारखी आहे. असे सांगतात की, याला ग्रंथ लिहिण्याकरितां रोज दोन पैशांची शाई लागत असे ! यानें केलेल्या ग्रंथांची यादी, याची अवाढव्य रचना व याचे जुन्या चालीचे प्रशस्त

हस्ताक्षर पाहिले म्हणजे या आख्यायिकेच्या खरेपणाची साक्ष चांगली पटते. सच्वालक्ष 'गीतार्णव' व सच्वालक्ष 'पदार्णव' हे दोन समुद्र वळंडिले तरी पलीकडे आणखी कितीक ग्रंथसमुद्र आहेत. याच्या ग्रंथांची एक यादी 'महाराष्ट्र-कवी'त दिली आहे. ती फक्त एका देवघरांतील. म्हणजे याच्या वंशजांच्या एका शाखेतील आहे. त्याखेरीज इतर वंशजांकडे ग्रंथ असतील ते निराळे. दासोपंत, शिवराम, माधव वर्गेंसारखे सरस्वतीचे सागर महाराष्ट्राबाहेर इतरत्र थोडेच आढळतील. स्वतः उत्तम संस्कृतज्ञ असल्यामुळे दासोपंताची मराठी भाषा शुद्ध, सतेज, व भारदस्त आहे. याच्या हस्तलिखित पोथ्या पाहिल्या म्हणजे एक गोष्ट नजरेस येते की, इतर कवीपेक्षा याच्या लिहिण्यांत अनुनासिकांचा व अनुस्वारांचा भरणा विशेष आहे. दासोपंत हा दिगंबरदत्तोपासक व नाथ-संप्रदायी होता. हा शके १५३७-मध्ये माघ वद्य षष्ठीस समाधिस्थ झाला.

दासोपंताची ही रचना पाहून एक तऱ्हेचे मोठे कौतुक वाटते. पण एवढा मोठा विशाल बुद्धीचा पुण्य सरकारी नोकरी सोडल्यावर केवळ वेदान्त कुटीत शांतपणे स्वस्थ रहावा, याबद्दल थोडे वाईटहि वाटते. ज्याने केवळ दुष्टपणाने, आपण अनपराधी असूनहि आपणांस छळले, व ज्याच्या अमलांत आपल्या देशावर, आपल्या लोकांवर, आपल्या मुलांवाळांवर असा जुद्धम झाला, अशा बादशहाला कांहीं अद्दल घडवावी, अशा बादशहाची तिरडी उचलण्याचा यत्न करावा, हे दासोपंताच्या मनांतदेखील आले नाही, व असा त्याने यत्नहि केलेला दिसत नाही, याबद्दल मन खट्टू होतें; आणि या असल्या शांतपणाबद्दल, या समाधानवृत्तीबद्दल थोडा किळसहि वाटतो. पण ज्यांना प्रत्यक्ष इहलोकापेक्षां काल्पनिक परलोकाबद्दल आवड जास्त उत्पन्न झाली त्यांचा मार्ग हा असाच असावयाचा. क्षणभर असेंहि वाटतें की, ज्यांना इहलोकाची चाडच राहिली नाही, ते इहलोकी राहण्याला थोडे अयोम्यच खरे!

एकनाथाच्या वेळचे कांहीं इतर कवि

महाराष्ट्रांतील ग्रंथासंबंधी असा एक प्रकार दिसून येतो की, ज्या ज्या ग्रंथकारांचे मठ आहेत किंवा ज्यांची शिष्यपरंपरा चाट्ट आहे, अशा ग्रंथकारांनी लिहिलेले ग्रंथ हल्ली आपणांस उपलब्ध होतात व होऊ शकतात. यापलीकडे म्हटलें, तर कांहीं एका विशिष्ट दैवताचे किंवा पैथाचे अनुयायी असे ग्रंथलेखक असतील, व त्या दैवतासंबंधी किंवा त्या पंथासंबंधी त्यांनी ग्रंथ लिहिला असेल तर तो ग्रंथ नाहीसा न होता त्या अनुयायांत टिकू शकतो. परंतु असा पाठिवा ज्यांना नाही, असे ग्रंथ बहुतेकरून लवकरच नाहीतसे होतात; आणि याच कारणामुळे धार्मिक ग्रंथापलीकडे इतर ग्रंथ प्रायः फारसे आढळत नाहीत. इतर तऱ्हेची ग्रंथरचना मराठीत झाली नाही, असे नाही. धर्माशिवाय इतर बाबीसंबंधाचे मराठीत बरेच ग्रंथ लिहिले गेले, पण त्यांची जतन कोणी नोंद न केल्यामुळे ते ग्रंथ लुप्त झाले. प्रेमदास, महालिंगदास, नरसिंह, विश्वेश्वर वगैरे ग्रंथकारांनी इतर विषयांवर रचिलेले ग्रंथ अजूनहि उपलब्ध आहेत. प्रेमदासाचा 'मूलस्तंभ' या नांवाचा गणपद्यम्य असा ग्रंथ आहे. हा शिवपार्वतीसंवादरूपानें सांगितला आहे. यांत ग्रंथकार लिहितो—

'ईश्वर बोलिले : कालज्ञान परियसा देवि : अंगुष्ठ अंगोलिषा : चोपोलि बाबबिलिया ॥ तित घतें जालियां : तें एक पळ : येसिया पळां ६० साटि : येकि घटिका : ॥ येसिया घटिका ८ ती एक प्रहर : ॥ येसे प्रहर जाठ : ते येक दिवसरात्रि : ॥ येसिया दिवसरात्री तिस : तो एक मासु : ॥ येसे मास द्वादश : तें एक वरुष : ऐसि वरुषे दाहासहस्र १०००० येसे दश आयुत : तो येकलख १००००० ॥ येसे लख घत : ते कोटि येकि ॥ येस्या कोटि चौदा : तें येक योग : अठरा योग मध्ये अनंत योग : हा पहिला ॥ हा केसा बर्तला तें परिस देवि : हा अनंत योगा सांगितला : कोटि चौदा गणित : चिपोलिषांचि : ॥'

प्रेमदासाप्रमाणेंच नरसिंहाचें एक 'सामुद्रिक' नांवाचें प्रकरण आहे. विश्वेश्वर, महालिङ्गदास वगैरेंचे अश्वचिकित्सेसारख्या विषयांवर ग्रंथ आहेत. विश्वेश्वराचा ग्रंथ मूल संस्कृत ग्रंथावर महाराष्ट्र-टीका आहे. पण महालिङ्गदासाची रचना स्वतंत्र आहे. या आपल्या ग्रंथास त्याने 'शालिहोत्र' असें नांव दिलें आहे. महाराष्ट्रांत निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी लिहिलेले अश्वचिकित्सेवर बरेच ग्रंथ आढळतात. त्या सर्वांस प्रायः 'शालिहोत्र' हेंच नांव दिलें असतें. महालिङ्गदासाने आपल्या या ग्रंथास 'शालिहोत्र' हें नांव कां दिलें, याचें कारण ग्रंथांभींच दिलें आहे. तो म्हणतो, 'अश्वपति' या नांवाचा एक ऋषि होता. तो नित्य-होम करीत असतां ढोळ्यांना धूर लागून त्यांतून अश्रुपात होत असे. या अश्रुपातापासून अश्वजाति निर्माण झाली आणि या ऋषीच्या पुत्रांने या अश्वजातीसंबंधी ग्रंथरचना केली व त्या ग्रंथांत अश्वानें वर्णन, चिकित्सा, वगैरे विषय सांगितले.'

'तथा पुत्राचें नांव 'शालिहोत्र' । तो माता योग्य पवित्र । तें कथिला मंत्रु । अस्वाचा पै ॥ तें संपूर्ण प्रागमू केला । ग्रंथु निष्पत्ति पावला । मग आपुलें नांव ठेविता झाला । शालिहोत्र ॥'

या ग्रंथांत महालिङ्गदासानें घोड्यांचे गुण, अवगुण, त्यांचा रंग, त्यांचे केसांचे भोंवरे वगैरे सांगून त्यांचा शुभाशुभविचार केला आहे. तसेंच, घोड्यांना होणारे रोग, त्या रोगांवरील औषधे वगैरे वावींचाहि यांत उद्घापोह आहे. याखेरीज महालिङ्गदासाचें 'पंचोपाख्यान', 'वेताल-पंचविशी' व 'सिंहासन-वत्तिशी' असें मनोरंजनार्थ लिहिलेले तीन ग्रंथ आहेत. हे तिन्ही ग्रंथ तत्कालीन गद्यग्रंथांवरून पद्यमय केले आहेत. हे तिन्ही ग्रंथ महाराष्ट्रांत फार पूर्वीपासून गद्यरूपानें वाचले जात असत व त्यांच्या गद्यप्रती अजूनहि आढळतात. पुढे हे वाचण्यास व ऐकण्यास सुलभ व्हावे, एतदर्थ महालिङ्गदासासारख्या कवींनी ते पद्यमय-ओवीबद्ध केले. महालिङ्गदासाची चाणक्य-नीतीवरहि एक मराठी टीका उपलब्ध आहे. ग्रंथाचे प्रारंभी महालिङ्गदास लिहितो-

पुरातन चाणक्य बोलिला । संस्कृत भाषे बदला । त्याचें उच्छिष्ट बोलता जाहला । महालिङ्गदामू ॥ संस्कृत न कळे बारजां जनां । म्हणौनि मराठी केली रचना । ते आणिजे मनां । बोध जनीं ॥ राजनीती बोलिजेल । बुद्धी, धृति, सांघिजेल । हित, अनहित, बाणिजेल । मित्र कुमित्र ॥ स्त्रियेचे गुण खवगुण । आणि भृत्याचें परिक्षण । विश्वासू अविश्वासू जाणणें । सांघिजेल ॥ बंधूची परीक्षा । पंडितांची व्याख्या । भूषांची बोळखी देखा । सांघिजेल ॥

कौरे आपल्या ग्रंथांतल्या विषयांची यादी देऊन तो सांगतो,

हे कथा जो पठण करी । तो श्लाघ्य होय लोकाचारी । गोमे सभे नीतरी । होय सर्वांसो मान्य ॥

म्हणजे हा कवि केवळ पौराणिक आख्यानांत मग्न न होतां लोकोपयोगी ग्रंथ लिहीत असे. असे कवि व असे ग्रंथ हल्लीं आपणांस फारच थोडे उपलब्ध आहेत; पण असल्या तऱ्हेचे सुबोध ग्रंथ असंस्कृतज्ञांसाठीं व साधारण बुद्धीच्या लोकांकरितां त्या काळीं लिहिले जात, इतकेंच मात्र या महालिङ्गदासाच्या ग्रंथावरून म्हणतां येतें. महालिङ्गदास हा खानदेशांत गिरजा किंवा गिरणा नदीचे तीरी वाडें या गांवचा राहणारा होता. कदाचित् पुढें हा महानुभाव-ग्रंथांत शिरला असावा. यानें चाणक्य-नीतींत पुढीलप्रमाणें आपली माहिती दिलेली आढळते. तो म्हणतो—

रामकृष्ण माझे गुरु दैवत । विक्रमदेव माझा पिता । महालिङ्गदामू करी कविता । सूत बंशदेवाचा ॥ धनू कश्यपाचा । गोत्र भारद्वाजाचा । कुळ वासुकीचा । उपनाम जाहिररावो ॥

या वर उल्लेखिलेल्या ग्रंथावरून या काळीं मराठी भाषेत केवळ चरोपासनेपलीकडे इतर विषयांवरहि थोडीफार रचना होत असे, असे स्पष्ट दिसतें. ही रचना फार उच्च दर्जाची नसून साधारणच होती, व तींतील विषय अगदीं सोपे आणि सहज समजतील असेच प्रतिपादिलेले असत; पण लोकांच्या व्यवहारांत या विषयांचा संबंध येई, म्हणून ही रचना करणें तत्कालीन ग्रंथकारांस भाग पडे. म्हणजे ही रचना लोकांत

बहुश्रुतपणा याचा इतक्याच मासल्याची असे. ही वाचणारांना विशेष बुद्धि किंवा परिश्रम यांची गरज पडण्यासारखी ती दिसत नाही.

ईश्वरोपासनेत मात्र भक्तिमार्गाखेरीज आणखी एक प्रकारची ग्रंथरचना मराठीत अव्याहत होत असलेली दिसते. उपासनेचे दोन मार्ग प्रचलित आहेत. एक सगुण-उपासना व दुसरी निर्गुण-उपासना. यांत पहिलीपेक्षा दुसरी अवघड असणारच, हे उघड आहे. सगुण-उपासनेत, द्वैत-भाव थोडाफार अखेरपर्यंत कायम राहणारच. तेथे उपास्य दैवताचे गुणवर्णन, कथाकीर्तन हेच मुख्य अंग असते. नामधोष हा प्रकार याचे पोटांत येतो. यामुळे या उपासकाचा भर पौराणिक गोष्टींवर विशेष असतो. तेथे साधारण चित्तवेधक गोष्टींवर शोड उठविली म्हणजे काम भागते. बुद्धीच्या तीव्रतेने किंवा इतर तऱ्हेने, परिश्रमांचे आणि कसरतीचे तेथे कांहींच प्रयोजन पडत नाही. पण निर्गुण-उपासनेचा प्रकार याहून अगदी निराळा पडतो. तेथे भिस्त कल्पनेवर आणि बुद्धीवर असते. यामुळे त्या उपासनेचे विषय पौराणिक नसून अध्यात्मचर्चेचे असतात. यांत केवळ कल्पनेनेच जाणतां येईल, असा बुद्धिवाद असतो. ईश्वरोपासनेचे, किंवा याहून खो पाहतां ईश्वरज्ञानाचे अथवा ब्रह्मप्राप्तीचे दुसरे एक अंग आहे. यांत अत्यंत परिश्रम व फारच तीव्र बुद्धीची आवश्यकता असते. येथे आपल्या अंगाच्या मेहनतीने, स्वतःच्या जोरावर झुंज घेऊन, ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गाने जावयाचे असते. यालाच 'योगमार्ग' म्हणतात. हा मार्ग महाराष्ट्रांत फार जुना आहे; व एके वेळी तरी या वाटेचे वाटसरू बरेच होते. त्यांच्याकरितां या वाटेचा रस्ता नीट कळवावा, म्हणून तींतील मुख्य-मुख्य वाटाडे ग्रंथरचना करीत. महाराष्ट्रांत एके काळी या मार्गाच्या परंपरा व शास्त्रोपशाखाहि सर्वभर पसरलेल्या होत्या. ज्ञानेश्वरमहाराज हेहि या मार्गाचे एक प्रमुख वाटाडे आहेत. त्यांच्या परंपरेंत म्हणजे नाचपंथांत तर सर्वांना हाच मार्ग दाखवून दिलेला असतो. यामुळे त्या पंथांत या मार्गाचे ग्रंथ पिढ्यानुपिढ्या रचिले जात. गोरक्षनाथाच्या योगमार्गावरील ग्रंथरचनेचा उल्लेख मार्गे आलाच आहे. मार्गे उल्लेखिलेल्या अमरनाथाचीहि

हटयोगावर रचना आहे. अमरनाथाची शिष्यशाखा वरीच असून तीत योगमार्गासंबंधी बरेच ग्रंथ रचिलेले आहेत, असे मला एका नाथपंथी गृहस्थाने सांगितले. बहुतेक योगशाखांतल्या ग्रंथांत उच्चार, समाधि वर्गांची चर्चा असते, व हटयोगांतले अभ्यासावयाचे क्रम सांगितलेले असतात. सर्व योगांत हटयोग हाच विशेष दगदगीचा व दृढ अभ्यासाचा आहे; कारण यांत मानसिक व शारीरिक दोन्ही प्रकारचे कष्ट पार होतात.

आपल्या पाठीच्या कण्यांत 'इडा', 'पिंगला' व 'सुषुम्ना' अशा तीन नाड्या आहेत. यांपैकी मधली म्हणजे सुषुम्ना ही नाडी महत्त्वाची आहे. हीत मणक्या-मणक्यावर गांठी आहेत. त्यांस योगाभ्यासी 'चक्रे' असे म्हणतात. मनुष्याच्या डोक्यावर एक ठिकाण आहे; यास 'ब्रह्मरंध्र' असे म्हणतात. सुषुम्नानाडीच्या मुखापाशी 'कुंडलिनी' या नांवाची एक नाडी आहे, आणि झुकुटीचकामध्ये एक चंद्रामृताचे तळे आहे. योग्याने आसन मांडून अपानवायु कोंडून आंतल्या आंत माघाता मुरडिला म्हणजे ही कुंडलिनी नाडी किंवा शक्ति जागी होते; व मग

'ते कुंडलिनी । मोटकी ओट बळणी । अधोमुख सर्पिणी ।....सावध होये ॥'

आणि तिचे ते साडेतीन फेरे उकाडून ती कुंडलिनी वर चढून चंद्रामृताच्या तळ्यांतले पाणी म्हणजे अमृत पिऊं लागते. हें एकदा साध्य झाले म्हणजे त्या योग्याच्या त्वचेवरील कोंडा व पापोद्वा पार झडून जाऊन तो योगी

'कनकचंपकाचा कळा । कीं अमृताचा पुतळा । नाना सासिन्नला मळा । कोंबलिकेचा ॥ कां जें शारदियेचे नि ओले । चंद्रांबिब पाल्हेले । कां तेजचि भूतें बेंसलें । बासनावरी ॥'

असा तेजःपुंज दिसू लागतो. नुसता दिसण्यांत तो देदीप्यमान दिसतो इतकें नव्हे, तर मग त्याला नव्या नव्या अनेक सिद्धि सहज साध्य होतात व तो अनेक चमत्कार करूं शकतो. सातां समुद्रांपलीकडील वस्तुहि दिसू लागतात, स्वर्गांत काय चालले आहे हें कळतें, व मंगीच्या

मनांतले मनोगत ओळखतां येतें. तो वाण्याच्या बोळ्यावर बसू शकतो व पाण्याला पाय न लागतां पाण्यावरून चाटूं शकतो; आणि तशा वेळीं त्याला अंकाराचा ध्वनि अखंड ऐकूं येतो. हें कसें होतें, हें केवळ कल्पनेनेच जाणिलें पाहिजे. त्याशिवाय हें सांगण्याला दुसरा मार्ग नाही. कुंडलिनी ही पंचमहाभूते आठव्याची मूस आहे. शरिराने शरीर नाहीसें करावें हाच योगशास्त्राचे आचार्य जे शंकर त्यांचा सिद्धांत आहे; आणि हाच सिद्धांत सर्व योगी व नाथपंथी मानितात; व

‘ जें हें साधन सांगितलें । तेंच प्ररिरी जेंही केले । तें वामुचीन पाईं
आलें । निबलिया ॥ ’

म्हणजे हें साधन ज्याला करितां येऊं लागलें व साध्य झालें तो प्रत्यक्ष परमेश्वराच्या पायरीस चढतो. हा ईश्वरप्राप्तीचा जो मार्ग त्यासच योगमार्ग म्हणतात, व हा वर्णन करणारे ग्रंथ ज्ञानेश्वराच्या वेळेपासून महाराष्ट्रांत रचिले जात आहेत.

हाच योगमार्ग सुगम करून सांगण्याकरितां पंचराव्या शतकाचे शैवटी **अ्यंबक** नांवाच्या ग्रंथकारानें एक सुंदर ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथाचें नांव ‘बालबोध’. याची रचना अ्यंबकानें फार मेहनत घेऊन केलेली दिसते. बालबोध हा ग्रंथ अ्यंबकानें दोन वेळां लिहिला. प्रथम हा ग्रंथ लिहून पुरा झाल्यावर तो कोणीं एका संन्याशानें पाहिला. त्याला हा इतका उत्तम वाटला कीं, त्यानें इहलोकींच्या सर्व गोष्टींचा त्याग किंवा न्यास केला असतांहि हा ग्रंथ उच्चटन नेण्याची त्याला बुद्धि झाली व त्यानें तो नेला. आपण लिहून पुरा केलेला ग्रंथ असा तत्करोपद्रवानें नाहीसा झाल्यावर अ्यंबकानें हा ग्रंथ पुन्हां लिहिला. ग्रंथ चोरण्याची बुद्धि एका संन्याशाला आली, व तो फिरून लिहून काढण्याचे भ्रम अ्यंबकानें करावे, या गोष्टीवरून हा ग्रंथ दोषांच्याहि मते किती उत्तम असावा, हें उघड दिसते; आणि ग्रंथ पाहिल्या असतां त्यांचें मत यथार्थ दिसते.

‘बालबोध’ अथवा ‘बालवबोध’ हा ग्रंथ अ्यंबकानें परमार्थविषय

जगाला विशद व सुगम करून सांगण्याच्या हेतूने लिहिला आहे. याचे तीन खंड किंवा भाग असून एकंदर ओवीसंख्या पांच-हजारावर आहे. आपल्या ग्रंथासंबंधे हा कवि अभिमानाने म्हणतो की, माझ्या ग्रंथांतली शब्दधारा ही केवळ ब्रह्मवृष्टि आहे, व

हे केली ग्रंथबोवणी । परि जो बोविला शब्दमणी । तो नाही आला परतोन । मालिके इयां ॥

आणि अशा माझ्या ग्रंथांत जें ज्ञान मी भरून दिलें आहे, तेंहि तशाच थोर मोलाचे आहे.

‘हे पवित्र विद्या भली ध्यावी । आत्मपल्लवी ग्रंथी द्यावी ।

हृदये मांदुस करावी । सांठवणें यासी ॥

बेदशास्त्रद्रुमवल्ली । तेथीचीं पुष्पें ये गुफिलीं ।

जें अमोदगुणें आविलीं । मकरंदबोधें ॥

.....यास्तव हा ग्रंथ बरवा । समूळ सुजाणि ध्यावा ।

जरी विश्वासू होईल जीवा । तरिच निका ।’

आणि कवीचे हें शेवटलें म्हणणें कोणासहि पटेल. ज्याचा योगमार्गावर विश्वास असेल, श्रद्धा असेल, ज्याला त्याची अनुभवगोडी असेल, त्याला हा ग्रंथ खरोखरच फार ‘निका’ वाटेल, यांत संशय नाही. अर्थात् हे असले ग्रंथ उगाच पाहिजे त्या भलत्याने वाचण्याजोगे केव्हाहि नसणारच. अत्यंत गूढ अशा विषयाच्या चर्चेची ही व्याख्याने, व्याख्यात्याने कितीहि सुगम केली तरी तीं गोड काव्यमय करणें फारसें संभवनीय नसतें. तें अगदीच अशक्य आहे, असें नाही. पण तें सावण्याला ज्ञान्यांचा ईश्वर लागतो; इतरांना तें होणें नाही. तरी त्यांतल्या त्यांत व्यंगकानें आपला ग्रंथ सावेल तितका मनोरंजक करण्याचा यत्न केला आहे. या ग्रंथाची रचना त्याने आपल्या गुरूंच्या सांगण्यावरून केली. ‘गुरूंच्या’ असें म्हणण्याचें कारण असें की, व्यंगकाला दोन गुरू होते. एकाचें नांव कमळाकर. याच्यापासून त्याला ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश मिळाला. पण कमळाकराची भेट होण्यापूर्वीच त्याने आपल्या त्रिवर्गापैकी ज्येष्ठ बंधु जो

नृसिंह त्याचेपासून वीजमंत्र घेतला होता. म्हणजे कमलाकर हा ज्ञानगुरु, व वडील बंधु नृसिंह हा मंत्रगुरु, असें झाले. त्र्यंबकाच्या भावांपैकी वडील नृसिंह, मधला त्र्यंबक आणि धाकटा कौंडन्य. यांच्या आईचें नांव अंबावती; बापाचें नांव भैरव; आणि आज्ञाचें कृष्णदेव. भैरवाला तुळजापूरच्या भवानीच्या आशीर्वादानें हे तीन पुत्र झाले. परंतु देवीने सांगितले होतें की, मधला पुत्र तो माझा अंश समज. तो योगी होईल. या भीतीनें भैरवानें मधल्याचें म्हणजे त्र्यंबकाचें लग्न केळें नाहीं. पण भैरव वारल्यावर त्र्यंबकानें संसार केला व 'गृहस्थधर्म विस्तारला.' त्र्यंबकानें 'वालगेव' रचण्यास—किंवा फिरून दुसऱ्यानंदा लिहिण्यास—सुखात शके १४९४-चे फाल्गुनांत केली. हा ग्रंथ कवीनें शके १५००-त चैत्र शुद्धा प्रतिपदेला म्हणजे पाडव्याचे दिवशीं पुरा केला. म्हणजे ग्रंथ लिहिण्याचें काम पांच वर्षे चाड होतें. असें दिसतें की, हल्लीं महेश्वर असलेला 'त्र्यंबकी' हा वैद्यक-ग्रंथ याच त्र्यंबकाचा असावा. म्हणजे याला जशी वेदान्ताची तशीच वैद्यकाचीहि चांगली गोडी होती; व दोहीतहि यानें प्राचीण्य संपादन केळें होतें. याला श्री चंडिकाादेवी प्रसन्न झाली होती. तिच्या इच्छेनुरूप यानें सिद्धेश्वर-संप्रदायाची स्थापना केली.

याच सुमारास सिद्धपाल केसरी कवीनें आपला 'महारी-माहात्म्य' ग्रंथ रचिला आहे—

'श्री शके पंचराशते सात । पारिव्रजाम संवत्सरी श्रावणमासांत । वस-
पक्ष शुक्रवारी षष्ठीसी ग्रंथ । समाप्तीसी पावला ॥'

हा ग्रंथकार स्वतःस मार्तंडभैरवाचा दास म्हणवितो. याच्या आईचें नांव अंबिका, बापाचें नांव कुबेर, व आज्ञाचें नांव विश्वासराय. या ग्रंथांत सातारा जिल्ह्यांतील प्रेमपूर ऊर्फ पाल-पेंवरे (खंडोबाची पाली) या क्षेत्रांत देवाचीं दोन छित्री

'शुक्लपक्ष मार्गेश्वर । षष्ठी तिथी आदित्यवारी । शततारका नक्षत्री'
प्रगटली, असें लिहिले आहे. एकविसाव्या अध्यायांत अष्टविधा भक्ति

वर्णिली आहे. ग्रंथ साधारणपैकीच आहे.

याच काळीं विद्यमान असणारा कृष्णदास या नांवाचा एक कवि महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहे. याचें नांव कृष्णदास लोळ्या असें महीपती व इतर चरित्रग्रंथकार सांगतात. यानें रामायण-युद्धकांड मराठींत लिहिण्यास मुळात केली. ग्रंथ पुरा होण्याचे पूर्वीच कृष्णदासास आपला मृत्यु संनिध आला, असें वाटलें व हातीं घेतलेला ग्रंथ आपल्या हातून पुरा होत नाही हें पाहून कृष्णदास फार कधी शाला. त्यानें ही आपली हकीकत एकनाथास सांगितली व आतां माझे मागे आपणच हा ग्रंथ पुरा करावा, अशी विनंती करून लिहिलेला ग्रंथ एकनाथाचे पुढें ठेविला. कृष्णदासाचा दृढनिश्चय व ग्रंथ पुरा करण्याची उत्कट इच्छा पाहून एकनाथानें त्यास सांगितलें कीं, असें हताश होऊं नये—

‘तुम्हो आरंभिला ग्रंथ बरा । हा आपुल्याच मुखें पूर्ण करा.’

ग्रंथ पुरा होईपर्यंत तुम्हांस काळ्याचें यत्किंचितहि भय नाही. हें ऐकून कृष्णदासास धीर आला व त्यानें आपला ग्रंथ रात्रंदिवस श्रम घेऊन अकराव्या दिवशीं पूर्ण केला. ग्रंथ पुरा झाल्यावर लागलाच कृष्णदास मृत्यु पावला, अशी हकीकत महीपती सांगतो. हल्लीं आपणांस उपलब्ध असें रामायण-युद्धकांड आहे. परंतु याचा लेखक आपलें नांव ‘कृष्णदास लोळ्या’ असें देत नाही; तो आपणास ‘कृष्णदास मुद्रल’ म्हणवितो. एकनाथाचे समकालीन किंवा त्याचे नंतर लौकिकच प्रसिद्ध असलेले कृष्णदास नांवाचे तीन पुरुष प्रसिद्ध आहेत. हे सर्व सोळाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेले असावे. हल्लीं प्रसिद्ध असलेल्या युद्धकांडाचा लेखक कृष्णदास मुद्रल व कृष्णदास लोळ्या हे दोन्ही एकच नसतील तर कृष्णदास लोळ्या हा एक अगदी स्वतंत्र कवि समजला पाहिजे, हें उघड आहे. याचा ग्रंथ एकनाथानें प्रत्यक्ष पाहिल्याचें महीपती सांगतो. कृष्णदास मुद्रलानें रचिलेलें रामायण-युद्धकांड मात्र हल्लीं उपलब्ध आहे. याचे ७८ प्रसंग अथवा अध्याय असून याची ग्रंथसंख्या सुमारे दहा-हजार आहे. हा कवि

पैठण येथील राहणारा. याच्या बापाचे नांव नृसिंह. याचे स्वतःचे नांव मुद्रल असून याच्या गुरूचे नांव 'कृष्ण' असे असले पाहिजे. याने ग्रंथांत गुरूचे स्तवन विस्ताराने केले आहे, पण त्यात्रविषयी दुसरी कांही माहिती सांगितली नाही. याने आपला ग्रंथ वाल्मीकि-रामायणाच्या आधारेच सुगम भाषेत लिहिला आहे. याची भाषासरणी साधारण मनोरम आहे. उपमाद्यत्कारांनी आपल्या ग्रंथाला उत्कृष्ट तऱ्हेने नटवून याने आपल्या ग्रंथाची रचना थाटाची करण्याचा यत्न केला आहे. माझी देशभाषा मराठी आहे, म्हणून मी मराठीत ग्रंथ लिहितो, असे सांगतांना मराठीची व मराठी ग्रंथाची योग्यता फार श्रेष्ठ आहे, असे कवीने मोठ्या डोळ्याने सांगितले आहे—

कथापंथी महाराष्ट्र बघने । परि हों रसिकें अतिगहने ।

जैसी वनमलिकाची वदने । मधूतें श्रवती ॥

नाना संस्कृत हें चंद्रमंडळ । महाराष्ट्र चंद्रिका केवळ ॥

संस्कृत स्वातीचें जळ । मराठी मुक्ताफळें ॥

जैसें दधीचें मधन केले । त्यातुन नवनीत निवडिलें ;

तैसे संस्कृतापासांनि जाहलें । महाराष्ट्र कवित्व ॥

इक्षुदंड रसनायकू । शर्करा पुढें तयाचा पाकू ।

गोडीचा विचार अधिकु । रसनायकी जाणावी ॥

या कृष्णदासाचे युद्धकांड मात्र हल्ली प्रसिद्ध आहे, हें वर सांगितलेच आहे.

कृष्णदासाच्या या युद्धकांडाची पारायणें मराठेशाहींत किहूपांकिहूपां-वरून नेहमी होत. या ग्रंथाच्या पारायणाने अंगी युद्धसामर्थ्य येऊन यश येतें, अशी जुन्या काळची समजूत होती. अत्यंत पूज्य अशा योद्ध्यांच्या सर्वस्वी यशस्वी अशा युद्धसंप्रामाचे वर्णन, आणि तेहि उत्तम ईश्वरभक्ति-परायण कवीने केलेले, असे असल्यामुळे त्याबद्दल भक्तिभाव उत्पन्न व्हावा, हें साहजिक आहे. रामायणांतल्या कोणत्याहि कांडावर एवढ्या विस्ताराने रचिलेला ग्रंथ मराठीत दुसरा नाही. युद्धकांडास आरंभ करितांना कवि दणतो—

विचित्र वात्मकीनें कविलें । मागे सुंदरकांड संपादिलें ।

आतां 'युद्धकांड' आरंभिलें । जें अपूर्व सप्तमर्घ्यें ॥

या उल्लेखावरून व प्रचलित आख्यायिकेवरून कृष्णदासानें सवंध
रामायण कदाचित् लिहिलें असावें, असें वाटतें.

रामरावणयुद्धाचे वेळीं रावण युद्धाला गेल्या तेव्हां मुद्रल म्हणतो—

रावणू मोवरा केळवला । मुक्ति परणात्रया निघाला ।

ह्मणोनि बाणीं मंडपू घातला । अवघें आकाश लोपलें ॥

कुंभकर्णादिक भले भले । समस्त बन्हाडी पुडें गेले ।

रावणा परिवेष्टित उरले । किंचित कोटी असती ॥

रावणू जातो मिरवत रणरंगी । कपाळें शोभती बाणांच्या बाशिरीं ।

रक्तक्षतें गळती सर्वांगीं । त्याचो आरक्ता पुष्पमाळा ॥

रावणू शिवभक्तु होय । आणि रामु शिवाचें सत्यहृदय ।

ऐसें जाणुनि पूजनावं काय । प्राण पंचरत्नं वाहिलीं ॥

प्रत्यक्ष रामरावणांचें युद्ध सुरू झालें तेव्हां—

रामरावण समदृष्ट जाले । शरासन सोडुनी सरसावले ।

दोघेहि दोघें उचवळले । खवळले समुद्र जैसे ॥

यापरी दोघेजण । क्रोधा चढले रामरावण ।

मग अमित शरीं संपूर्ण । आकाश करिते जाले ।

रामरावणांचे बाण गगनीं । येकयेकांचे मुख छेदुनी ।

शर पडती मेदिनीं । मृत्युरंग जैसें ।

बाणबाणांच्या झगटणीं । पावकाच्या ज्वाला पडती घरणीं ।

कांडभाळीच्या उसळणीं । इंद्रतरणीं बुजकळोनि गेला ॥

बाणबाणांच्या घसरणीं । रागिता तिडकीया घांवती अंबरीं ।

तेणें तारा आहाळोनि भूमीवरी । पडों लागल्या बहुत ।

खेचरांसि आरंभला प्रळयो । कळाहीन कांपती चंद्रसूर्यो ।

अंगिरामुत आणि भृगुतनयो । चिताचक्री पडले ॥

पाहां पां केतु आणि राहो । त्यांसो मांडला प्राणसंदेहो ।

बुध मंगळ पावले मोहो । शनी म्हणे 'मेलों, रे मेलों' ॥

बाणांच्या तीक्ष्ण भालीं । पोटे समुद्राचीं तापलीं ।

तेणें जलचरें मेलीं । मच्छकच्छादिक ॥

आणि असें तुंबळ युद्ध होऊन शेवटीं रावणाचा पराजय होऊन रावण पडला; त्या वेळीं त्याचें उत्तरकार्य करण्यासाठीं रामास परवानगी विचारण्यांत आली. तेव्हां मराठ्यांच्या क्षत्रियधर्माला साजेल, असेंच उत्तर कवीनें रामचंद्राच्या तोंडून देवविलें आहे. श्रीरामचंद्र म्हणतात,

‘जैसा दग्ध काण्ठा सरिसा । बन्दि विजोनि जाय बापसा ।

बैरीबघांतीं तैसा । बैरसबधु कुडे ॥’

या मुद्रल कृष्णदासाचे सुमारास आणखी एक ‘कृष्णदास’ या नांवाचा कवि होता. याची महाभारतांतील निरनिराळ्या कथानकांवर रचिलेलीं प्रकरणें आढळतात. याचें स्वतःचें नांव **विश्वनाथ** असावें, असें याच्या ‘अभिमन्युविवाहां’तील उल्लेखावरून वाटतें. केव्हां-केव्हां हा आपणास ‘विप्र’, ‘विप्रनाथ’ असेंहि म्हणवितो. या ‘अभिमन्युविवाहा’चे सात अध्याय असून याची ग्रंथसंख्या जवळ-जवळ अडीच हजार आहे.

या सर्व कृष्णदासांपेक्षां ‘कृष्ण’ या नांवाचा या काळाचा एक कवि महाराष्ट्रांत फार प्रसिद्ध आहे. याचें नांव ‘**कृष्ण याज्ञवल्की**’ असें होतें. यानें ‘देवीमाहात्म्य’ नांवाचा ग्रंथ लिहिल्याचा उल्लेख आढळतो, पण हा याचा मुख्य ग्रंथ नव्हे. यानें ‘कथाकल्पतरू’ या नांवाचा एक मोठा योरला पौराणिक ग्रंथ रचिला आहे. सांप्रतच्या कथाकल्पतरूचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग आहेत. यांपैकी पूर्वार्ध मात्र कृष्ण-याज्ञवल्की यानें लिहिला. या पूर्वार्धांत सात स्तवक अथवा भाग आहेत. यांत एकत्र्या सातव्या स्तवकाचीच ग्रंथसंख्या २९४६ आहे. आपल्या ग्रंथांत कवीने आपणाविषयी थोडीशी माहिती सांगितली आहे; परंतु कवीचा काळ कोणता हें कळण्याला यांत साधन नाहीं. तथापि कृष्णयाज्ञवल्कीचा मुळगा जो गोपाल याज्ञवल्की याच्या विसंतीवरून मी ग्रंथ लिहितों, असे शिवकल्याणानें शके १५५७-मध्ये लिहिलेल्या आपल्या ग्रंथांत म्हटलें आहे; यावरून कृष्णयाज्ञवल्की हा शके पंधरावेंच्या सुमारास विद्यमान

असावा, असे होते. हा कौण्डिन्य गोत्री त्रिप्रवरा ब्राह्मण. याने आपल्या आईचे नांव कमळजा व बापाचे नांव अंबळदुर्गा असे दिले आहे. याच्या गुरूचे नांव अनंत असे होते. कवीने हा ग्रंथ श्रीक्षेत्र नाशीक येथे लिहिला. हा माहिती यांत प्रत्येक स्तवकाचे शेवटी सांगितली आहे. या ग्रंथांत अनेक पौराणिक कथा सांगितल्या आहेत. प्रचलित कथांपेक्षा या कवीने सांगितलेल्या कथानकांत पुष्कळ फेर आढळतो. कदाचित् याच्या कथानकांचे मूळ प्रचलित ग्रंथांपेक्षा अन्यत्र सांपडू शकेल. या ग्रंथांत अनेक तऱ्हेच्या कथानकांशिवाय दुसरे पुष्कळ विषय कवीने आणि आहेत. यांत भूगोलवर्णन, सूर्याच्या गति, चारी वर्ण व सर्व जातींची उत्पत्ति, वगैरे नेहमी असल्या ग्रंथांतून न येणारे विषयहि आले आहेत. कृष्णयाज्ञवल्कीची भाषा अगदी सरळ आहे. याच्या ग्रंथांत याने सांगितलेल्या कथा वाचल्या असतां हा ग्रंथ एके दृष्टीने खरोखरच कल्पतरु वाटतो. म्हणजे यांत वाटतील तितक्या कथा आणि त्याहि मनसोक्तपणे सांगितल्या आहेत. भारत, भागवत आणि इतर अनेक पुराणे यांतल्या आढळल्या त्या गोष्टी कवीने सांगितल्या आहेत.

‘कवाकल्पतरुची बाणी । नाना मत पुराणी ।

हिरा रत्न मेळवनी खाणी । म्हणे कृष्ण याज्ञवल्की ॥

असे ग्रंथांत सांगितले आहे. याच्या या कल्पतरूमध्ये एकच खोड आहे. त्याला फळे अपार लागली आहेत. पण त्या फळांना स्वाद नाही. कवीच्या भाषेला चांगलीशी गोडी नाही आणि काव्यांत त्याच्या लौकिकाच्या मानाने प्रसाद नाही.

या आतांपर्यंत सांगितलेल्या कवींचा समकालीन असा एक गीता-टीकाकार महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहे. याचे नांव **रंगनाथ**; व याने केलेल्या

१. त्या अंबळदुर्गीची कांता । कमळजा नामे पतिव्रता ।

ते प्रसवली विष्णुभक्ता । कृष्ण कविसौ ॥

२. पांचवे स्तवकाचे १८व्या अध्यायांत ‘देशनावाकथन’ म्हणून एक अनुसंधान आहे.

भगवद्गीतेवरील टीकेचें नांव 'चित्सदानंदलहरी'. पुष्कळ वर्षे ही टीका रंगनाथ निगडीकराच्याच नांवावर विकली जात असे. परंतु सुमारे अठरा वर्षांपूर्वी रंगनाथ निगडीकराचे ग्रंथ जरा चौकशीने पाहत असतां या टीकेशी त्याचा कांहीं संबंध नाही, असें माझ्या लक्षांत आले; व यानें आपल्या टीकेत दिलेल्या आपल्या गांवाच्या 'मोगरे' या नांवावरून भेद दाखविण्यासाठीं मी यास 'रंगनाथ मोगरे' कर असें म्हटलें. तेव्हांपासून हा 'मोगरेकर रंगनाथ' या नांवानेंच ओळखला जातो. यानें आपलें राहण्याचें गांव जें मोगरें तें गोदावरीकांठी असल्याचें सांगितलें आहे. याच्या आज्ञाचें नांव 'अनंत' व बापाचें 'आपेराज' उर्फ आप्पाराव असें होतें. याचें गोत्र कपि. आपल्या कुळांत पुष्कळ पिढ्यांपासून श्रीकृष्णाची उपासना चाडू आहे, असें रंगनाथ म्हणतो. याची गुरुपरंपरा सिद्धानंद (उर्फ वासुदेवानंद) → परमानंद → वैकुण्ठानंद → कृष्णानंद अशी यानें दिली आहे.

गोदावरीचे तीरी धारेस असतांना रंगनाथानें कृष्णानंदाचा अनुग्रह घेतला. रंगनाथाचे (१) चित्सदानंदलहरी, (२) योगवासिष्ठ व (३) पंचरत्न असे तीन ग्रंथ हल्ली प्रसिद्ध आहेत. 'चित्सदानंदलहरी' ही टीका लिहितांना प्रारंभीच

श्रीशंकर आणि मधुसूदन । आणिकही जे आचार्य सज्जन ।

त्याहीं नाना अनेक क्लेश करून । गीता-व्याख्यान । केलें असें ॥

एकेका अक्षराचें व्याख्यान । केलें श्रुतिस्मृती मधून ।

तेंचि त्याचें सिद्ध अर्थां । परबडून काढीं श्रोतयां ॥

असें सांगितलें आहे. चित्सदानंदलहरी टीकेत दरएक अध्यायाचे शेवटीं त्या त्या अध्यायाच्या माहात्म्यासंबंधी एकएक भाकडकथा सांगून कवीनें अभ्याय पुरा केला आहे. ही कवीची कृति म्हणण्यापेक्षां मागाहूनची कोणा कलमवहादराची मखलाशी, असें वाटतें. या टीकेची ग्रंथसंख्या अकरा-हजारावर (१११३४) आहे. याचा दुसरा ग्रंथ 'योगवासिष्ठसार' हा यानें मूळ योगवासिष्ठ रामायणापैकीं सुमारे सव्वादोनशें श्लोक निराळे

काढून त्यांच्या आधारे हा रचिला आहे. या योगवासिष्ठसार टीकेची दहा प्रकरणे असून एकंदर ग्रंथसंख्या सुमारे सात-हजार आहे. ही टीका कवीने शके १५३०-मध्ये कीलकनाम संवत्सरी आश्विन शु० अष्टमीस गुळवारी पुरी केली, असे या ग्रंथांत म्हटले आहे. याचा तिसरा, म्हणजे 'पंचरत्न-टीका' हा ग्रंथ 'वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुशीयताम्' इत्यादि श्रीमत् शंकराचार्यांच्या 'सोपानपंचक' या प्रसिद्ध पांच श्लोकांवर लिहिलेली टीका होय. या टीकेची ग्रंथसंख्या दोन-हजारावर आहे (२०६५). या रंगनाथाची शिष्यपरंपरा किंवा पुत्रपरंपरा हल्ली कोठे असल्याचे माहीत नाही. याचा पुत्र व शिष्य जो काशिराज त्याच्या विश्वनाथ नामक शिष्याने एक 'उपदेशरहस्य' नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथांत आपली परंपरा सांगतांना विश्वनाथ म्हणतो,

‘कृष्णानंदाचा अनुग्रहोत । तो महाप्रसिद्ध रंगनाथ ।

कपिलगोत्रोत्पन्न विख्यात । नाशिकी वसत, निजमुखें ॥’

या उल्लेखावरून रंगनाथाचे वसतिस्थान किंवा त्याचे समाधिस्थान श्रीक्षेत्र नाशिक हे होते, असे दिसते.

ही रंगनाथाची भगवद्गीतेवरील टीका ज्या काळी लिहिली गेली, त्याच्या दहा-पंधरा वर्षे अलीकडील 'अवधूतगीते'वरील व 'गणेशगीते'वरील टीका उपलब्ध आहेत. अवधूतगीतेवरील टीका शके १५३५-चे सुमारास मेरु कवीने लिहिली व गणेशगीतेवरील टीका १५५४-मध्ये पंढरपूर येथील निरंजन नांवाच्या साधुपुल्याने लिहिली. हा निरंजन, प्रसिद्ध जे निरंजनस्वामी, रामदासाचे समकालीन, त्यांच्याहून मित्र होय. ही टीका ओवीबद्ध असून अकरा-अध्यायात्मक आहे. मूळ गणेशगीता म्हणजे श्रीगणपतीचा व वरेण्याचा संवाद होय, हे प्रसिद्धच आहे. निरंजनाने आपल्या टीकेच्या शेवटी ग्रंथसमाप्तिकाल

बंगिरा संवत्सर । श्रावणशुद्ध भौमवार ।

एकादशी द्वितीय प्रहर । स्वातीसार नक्षत्र ॥

असा दिला आहे. म्हणजे ही टीका शके १५५४-मध्ये लिहिली, असे

झाले. निरंजनाने ग्रंथांत आपली गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणे दिली आहे. शंकराचार्य—हस्तामलक—भास्कर—ल्यानंद—आनंदानंद—परमानंद—काशिराज—निरंजन.

या निरंजनाच्या आधी थोडे दिवस विठ्ठल नांवाच्या एका कवीने रचिलेली एक श्लोकवद्ध रासक्रीडा उपलब्ध आहे. या ग्रंथांत विठ्ठलाने आपले गोत्र श्रीवत्स असून आपली 'व्यापारी वृत्ती' होय, असे लिहिले आहे. हा वन्हाडांत कळपूर येथे राहणारा. याने बुध्दिकेचा गुरु व कर्केचा रवि असतांना

कुमारवक्त्राग्निशरेन्दुयोगे । सकें गणावी विपरीत मार्गे ।

आनंद संवत्सर माघमासी । नीशीशवारी तिचि पौर्णिमेसी ॥

आपण ग्रंथ पुरा केल्याचे लिहिले आहे. कवीने सांगितल्याप्रमाणेच 'अङ्कानां वामतो गतिः' या नियमाने शक १५३६ हा येतो. या रासक्रीडा ग्रंथाची पंधें 'दर्शनाग्निनयन' म्हणजे २३६ आहेत, असे शेंवटल्या पद्यांत कवीने लिहिले आहे. श्लोक अनेकवृत्तात्मक असून साधारण व्यापारिकांस दिसतात. याच्या कवितेचा नमुना थोडासा देतो—

जनक तूं जननी द्विरदानना । तुजविणें दुसऱ्यास भजेचि ना ॥

हरिकथा वदतां कवि विठ्ठला । करि कृपा शरणांगतवत्सला ॥ १ ॥

गणपति वरदानें स्फूर्ति अद्भूत आहे ।

मृदुपदरचनेचे श्लोकसाहित्य पाहे ॥

कुज म्हणतील बाचा काय भाषा मन्हाडी ॥

परि मुरस, जनातें प्रीति होईल मोठी ॥ २ ॥

मृत्युंजयस्वामीहि याच काळीं होऊन गेले असावे, असे वाटते. मृत्युंजयस्वामी हे पूर्वीचे मुसुलमान असून वेदर येथील वामणी राज्यातील राजघराण्यापैकीच एक पुरुष होते. असे सांगतात की, हे पूर्ववर्णात विषयलंपट व मोठे रंगेल स्वभावाचे होते. एके वेळीं राजवाड्यांतील शरोक्यांत आपल्या रूपवती वीसह वसून हे फळे खात होते व साले खाली टाकीत होते. गोपाच्या रिवाजाप्रमाणे या वेळीं आसपास कोणीहि

असावयाचें नाही, अशी शिस्त होती. परंतु कोणी एक भिकारी हे सालें टाकीत तीं खालीं चुंफीत बसलेला यांच्या दृष्टीस पडला, आणि या रागावर त्यांनीं त्यास बरेंच शासन केलें. त्यावर भिकारी म्हणाला, “मला शिस्त लागली, हें ठीक झालें. मीं नुसतीं टाकलेलीं सालें चुंफलीं, त्या मला हें इतकें शासन मिळालें; मग ज्यांनीं फळेंच सगळीं खात्रीं त्यांची वाट कांय होईल, तें मनांत आलें म्हणजे वाईट वाटतें!” हें ऐकून या राजपुत्र्यास वाईट वाटलें; व अनुताप होऊन हा भक्तिमार्गांत शिरला. पंढरपुरांत ‘विवेकसिंधु’ वाचून याची वृत्ति परमार्थप्रवण झाली. यास कल्याणीचे ‘सहजानंद’ स्वामींनीं उपदेश दिला व नांव ‘मृत्युंजय’ असें ठेविलें. नंतर हा नारायणगांवीं राहूं लागला. बाळांतून याचें नांव कोटें-कोटें ‘ब्राह्मणी’ किंवा ‘वामणी मुंताजी’ किंवा ‘मुंताजी’ असें आढळतें. याची प्रेरचना बरीच असावी, असें वाटतें. याचे रचनेपैकीं हल्लीं (१) अनुभवसार, (२) गुल्लीला, (३) अमृतसर, (४) अद्वैत-प्रकाश, (५) सीताबोध, (६) पंचीकरण, (७) स्वरूपसमाधान व (८) सिद्धसंकेतप्रबंध इतके ग्रंथ उपलब्ध असून शिवाय कांहीं पदे, अमंग वगैरे किरकोळ रचनाहि उपलब्ध आहे. आपल्या अभंगांत कांहीं ठिकाणी हा आपणास ‘मुंताजी’ असेंहि म्हणवितो.

मुक्तेश्वर

पुराणांतील कथाभाग आधाराळा घेऊन तदनुरोधाने ज्यांनी आपल्याकडे मराठीत काव्यरचना केली आहे, त्यांत मोरोपंत, रघुनाथपंडित व मुक्तेश्वर हे श्रेष्ठ समजले जातात. या तिहीत मोरोपंत व रघुनाथपंडित या दोहोंहि कविवर्यांत पहिला मान देण्याविषयी मतभेद आहे. रघुनाथपंडिताला तर हा मान देणारे फारच थोडे रसिक आढळतात. पंडित-मजकूर हे उत्तम कवि आहेत, असे म्हणण्यापेक्षा हे उत्तम भाषांतरकार आहेत, असेच पुष्कळांना वाटण्याचा संभव आहे. मोरोपंताला हा अत्युच्च मान देणारे पुष्कळ लोक आहेत; पण त्याच्याविरुद्ध मत देणारे तसेच पुष्कळ आहेत. ते त्याला अगदीच साधारण प्रतीचा व केवळ भाषांतर करणारा कवि, असे लेखितात. मुक्तेश्वरासंबंधाचा प्रकार याहून अगदी निराळा आहे. त्याला मराठीतला सर्वांत श्रेष्ठ दर्जाचा कवि, असे म्हणणारे लोक पुष्कळ आहेत. कांही इसम—विशेषतः कथेत आणि जेवणावळीत पंतांच्या आर्येला लालचावलेले व एकेका आर्येचे दहा-दहा अर्थ करून दाखविण्यांत सर्व रसिकता आहे, असे समजणारे कांही इसम—मुक्तेश्वराला सिंहासनाचा मान स्वतः होऊन देत नाहीत, हें खरे आहे. पण तो मान कोणी त्याला दिला असता ते मुक्तेश्वराच्या विरुद्ध फारसे बोलत नाहीत. याचे एक आणि मुख्य कारण असे आहे की, त्यांनी मुक्तेश्वराचे काव्य वाचलेले नसते; व त्याची चटक त्यांच्या जिभेला व कानाला लागलेली नसते. बाकी ज्याने एकदा मुक्तेश्वरी आदिपर्वांतील आख्यानांचा स्वाद चाखला आहे, तो त्यांतील रसाने वेडा होऊन पुन्हा-पुन्हा तेथेच भ्रमत राहतो. वाहत्या पाण्याच्या धवधव्याचा धोत पाहून कोणाचे डोळे विटले आहेत! गोड आम्रफळे खातां खातां कोणाच्या जिभेला त्यांची शिसारी आलेली आहे! गंधर्वांच्या गाण्याने आणि कोकिलेच्या स्वराने कोणाच्या कानठळ्या

वसत्या आहेत! आणि कपाळ उठलें आहे! तसेंच, मुक्तेश्वराचें गोड काव्य वाचीत असतां कोणाला त्याचा कंटाळा वाटला आहे! शरद्व्रतच्या स्वच्छ चांदण्यांत चांदण्यानें न झोलावतां लोक जसे आपण होऊन तिकडे जातात किंवा ढळढळीत उन्हांत दुपारच्या वेळीं झाडांच्या गर्द व शीतळ छायेत निमंत्रणाची अपेक्षा न करतां स्वतः होऊन लोक जाऊन वसतात, किंवा जाई-मोगऱ्यांनीं विनवण्या केल्याशिवाय त्यांचा वास लोक एकसारखा घेतात, त्याप्रमाणें ज्याला सहृदयता आहे तो रसिक कोणीहि न विनवितां, न सांगतां, आप्रह न करतां आपण होऊन मुक्तेश्वराचीं गोड आख्यानें पुन्हां-पुन्हां वाचीत सुटतो; आणि पोथी गुंडाळून ठेकल्यावरहि तींतील ओव्या एकसारख्या आपल्याशींच गुणगुणत राहतो. असा हा मुक्तेश्वर कवि लोकोत्तर आहे; आणि पुष्कळ लोकोत्तर गोष्टीप्रमाणें या लोकोत्तर कवीसंबंधीहि खात्रीलायक अशी माहिती फारच थोडी आहे.

याचा जन्म कधी, हें माहीत नाही. हा मेला कधी, हें माहीत नाही. यानें ग्रंथ लिहिले किती, हें माहीत नाही. याचें शिक्षण किती व कोठें झालें, हें माहीत नाही. याची घरची स्थिती कशी काय होती, हें माहीत नाही. फार काय, पण याचें पाळण्यांतलें नांव काय व उपनांव काय, हेहि खात्रीलायक माहीत नाही. याच्या चरित्रमंदिरांत चोहोंकडे अशी नकार-घंटा वाजते आहे. या वर दिलेल्या सर्व बाबी श्रद्धाग्रस्त आहेत. तरीदेखील यानें आपण स्वतः आपल्या ग्रंथांत स्वतः-संबंधें जी थोडीशी माहिती दिलेली आहे तीवरून पुढील गोष्टी कळतात.

याचा पिता चिंतामणि, कारण चिंतामणि भूदेव कुमार

हा सेवक दत्ताचा, कारण श्री दत्ताधिपचभर

याची कुलस्वामिनी, अर्वा करवीर लक्ष्मी विष्णुभाजा

याचा कुलस्वामी, भैरव सुवर्णपुरीचा राजा

१. जी. आप. पी. व्या केम स्टेशनाजवळ सोनारी (सुवर्णपुरी) हें गांव आहे.

हा मूळ राहणारा, गोदावरीतटनिवासी
याचा गोत्र-पुरुष, अत्रिगोत्री पविप्र'श्रुपी
याचा गुरू, चिन्मूर्ति लीला विश्वभरू'
याचें उपास्य दैवत, दत्तात्रेय जगद्गुरू

याचें नेहमीं राहणें पैठणास, कारण वास्तव्य प्रतिष्ठान गोदातटी

याशिवाय असें आणखीहि म्हणतां येतें कीं, हा कांहीं दिवस तरी
काशीस राहत असे व तेथें सतत ईश्वर भजनांत याचा वेळ जाई; कारण
हा म्हणतो,

सुचिर सहजवासें गौतमीच्या तटाकीं । अतुल भजन पथें पंथ टाकीत
टाकी ॥

पण याचें नेहमींचें राहण्याचें ठिकाण पैठण असून तेथें संतमंडळीत
तो असे. कारण 'निर्मळ गोदातटी मुनिराज हैस । निर्गुण प्रतिष्ठानीं
केला रहिवास' असें त्यानें म्हटले आहे. याचें लहानपणाचें नांव
'मुद्रल' होतें, असें याच्या 'संक्षेप-रामायणा'तील 'द्विजवर कविनामा
मुद्रल अत्रिगोत्री' या ओळीवरून म्हणतां येतें. गुरुपदेशानंतर व
कवितादेवीच्या मंदिरांत प्रवेश केल्यानंतर हा 'मुद्रल' हें साधें नांव
टाकून आपला 'मुक्तेश्वर' या काव्यमय गोड नांवानें उल्लेख करूं लागला,
हे उघड दिसतें. यानें मातृजनक जनार्दनी—। एकनाथ नमियेला आहे,
यावरून हा प्रसिद्ध एकनाथस्वामीच्या मुलीचा मुलगा, हेहि स्पष्ट आहे.
पण एकनाथाच्या या मुलीचें म्हणजे याच्या आईचें नांव 'गोदावरी'.

१. कोणी म्हणतात कीं, मुक्तेश्वराच्या आईचें नांवांनीं ठेविलेले लाडकें
नांव लीलाबाई; व तिच्या नवऱ्याचें नांव विश्वभर.

एकनाथ कन्या नाम लीलाबाई । प्रीति तिचे ठायीं बहु असे ॥ वरुणें
जाली सात, लग्नाची योजना । लोक करिती जाणा ठाई ठाई ॥ विश्वभर
नामें विप्र येक जाला । कोणी नाही त्याला । माणेंपुढें ॥ ... मोठे मोठे
जाले । न देवोनि तपासी । देवोनिया घासी लग्न केले ॥ घरीच ठेविले
भजन-कीर्तन । अनुग्रह जाण । दिला तया भीमस्वामी (भक्तलीलामृत).

२. संक्षेप-रामायणांत याच्या आधींच्या श्लोकांत-काशीनिवासी जगताप-
हारी । तारी जगा केवळ नामधारी ॥ असा उल्लेख आहे. यावरूनहि वरील
अनुमानाचाच ध्वनि निघूं पाहतो.

किंवा गंगाबाई, हें मात्र निश्चित नाही. एकनाथ-चरित्रकार केशवदास म्हणतात, गोदावरी; कोल्हापूरकर शंभूछत्रपती म्हणतात, गंगाबाई; व मोडक, पांगारकर वगैरे ग्रंथकार तर्काने म्हणतात की, गोदावरी व गंगाबाई हीं दोन्ही नांवे मुक्तेश्वराच्या आईचीच होत. एक माहेरचे व एक सासरचे. यांपैकी शंभूछत्रपतींच्या सरकारी दफत्यांतील सनदेत दिलेले नांव गंगाबाई हें निश्चयात्मक मानण्यास हरकत नाही. बाकी दोन्ही पक्ष तर्क संशयात्मक धरून चाडें.

याच्या जन्मकालासंबंधीहि खात्रीलायक अशी माहिती उपलब्ध नाही. पण कोडितकर अत्रे यांच्या दसरांतील टिपणवहीत व संस्त्रामे यांचे जंत्रीत एकनाथाचे मुलीचा मुलगा मुक्तेश्वर याचा जन्म पैठण येथे शके १५३१-मध्ये झाला, अशी लेखी माहिती दिली आहे. पण गण्या तर अशा ऐकू येतात की, मुक्तेश्वर हा लहानपणी मुक्त होता. पुढे एकनाथाच्या कृपेने त्याला वाचा आली. त्याचा विद्याभ्यास एकनाथाजवळ झाला; त्याला काव्यसुस्तीहि एकनाथापासून प्राप्त झाली. या सगळ्या गण्यांना एकनाथाच्या मृत्यूपूर्वी मुक्तेश्वराचा जन्म झाला, हें गृहीत धरणें अवश्य आहे. एकनाथ शके १५२१-मध्ये समाधिस्थ झाला; तेव्हां यापूर्वी म्हणजे शके १५२१-पूर्वी मुक्तेश्वर जन्मला, असे या गणिष्टांची जिह्वा सुचविते; व त्यानंतर म्हणजे शके १५३१-मध्ये मुक्तेश्वराचा जन्म झाला असे टिपणकारांची वही सांगते. अधिक पुराव्याच्या अभावी जिमेपेक्षा हाताच्या बोटांना आधार मानणें जास्त संयुक्तिक आहे, हें उघड आहे. नुसत्या अदमासानेच कांहींतरी तर्क काढून बोलावयाचे, तर याचा जन्मकाल शके १५०४ म्हणण्यास तरी कोण नको म्हणणार ! कारण एकनाथाच्या जांबयाच्या चाळ्यावड्याच्या आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत.

१. श्रीनाथ कृपेशी सत्यान । गिरजाबाई सुतेन । प्रसवली एक पुत्र ।
कन्या विचित्र । वे दोषी ॥ पुत्राभिदान ठेवले हरी । गोदुबाई ज्येष्ठ कुमरी ।
चित्तोपेत प्रतिष्ठान पुरी । त्याचें घरी । तें अर्पिली ॥ कनिष्ठ गंगाबाई ।
कर्नाटक प्रांती । दिधली विवाही । इ. इ. —केशवदास.

मामाजींनी सांगितलें, 'चित्ताची चंचलता टाकून द्या. श्रीकृष्णाची मूर्ति मनांत आणून डोळ्यांपुढें धरा व तिजवर दृष्टि स्थिर करा.' हें ऐकून असा यत्न करून पाहून जांवईबोवा म्हणाले, 'हें साधत नाही. ती कृष्णमूर्ति मनाच्या डोळ्यापुढें ठरत नाही. क्षणांत ती नाहीशी होऊन तिच्या जागी जिच्या ठिकाणी माझे मन रमते, अशा एका तरणीची मूर्ति दिसू लागते!' यावर उपाय म्हणून मग नाथांनी सांगितलें की, 'हरकत नाही. तीच त्या बाईचीच मूर्ति मनामध्ये धरून तिजवर दृष्टि स्थिर करीत जा; आणि हा दृढ अभ्यास झाल्यावर तिचाच काल्पनिक मुकुट, भूषणें लेववा. तिच्याच गळ्यांत वैजयंती-माला घाला. हात चार लावून त्यांत शंख, चक्र, गदा, पद्म ही आयुधे द्या, म्हणजे झालें. मनाला एके ठिकाणी स्थिर होण्याचा दृढ परिचय झाला म्हणजे तें तुमच्या आद्योक्त्यांत येईल.' या मंत्राचा ठोका पुढें आला आणि मग जांवई नाथांच्या येथें पुराण-भजनास नित्य येजें लागले; व त्यांचें मन आणि शरीर नाथांच्या ठिकाणी स्थिर झालें. इतकें होण्याला बराच काळ लोटला असला पाहिजे, हें उघड आहे. म्हणजे या वेळीं बाईचें-नाथांच्या मुलीचें-कस बरेंच असावें. नाथांच्या समाधिकाळीं बाई चांगली पसतिशीच्या घरांत गेली असली पाहिजे. हें क्षणभर गृहीत केलें तर बाईला मुलगा सतरा-अठराव्या वर्षी झाला असेल, असेंहि मानण्यास हरकत नाही. म्हणजे १४८६-त बाईचा जन्म व १५०४-मध्ये मुक्तेश्वराचा जन्म, असे उत्तर येतें. पण इतकें सगळें गृहीत करून तर्क बांधीत वसण्यापेक्षा जन्मशक १५३१ खरा मानला तरी त्यांत कांही विचडतें असे नाही. तेव्हां तर्क तरी हा तर्काचा डोलारा आपण मोडून ठेवूं; व मुक्तेश्वराचा जन्म शके १५३१-मध्ये झाला असे मानूं.

कोणत्याहि ग्रंथकाराचे ग्रंथ वाचतांना त्या ग्रंथकारासंबंधानें त्याची संस्कृति काय होती, त्याचें शिक्षण व विद्या कितपत होती, स्वभावानें तो कसा होता, त्याचें आचरण कसे असे, त्याच्या मनाचा कळ कोणीकडे झुकें, वगैरे माहिती मिळाली असतां त्याचे ग्रंथ चांगले उकळतात व

यांचे मर्म चांगले लक्षांत येते. एखाद्याने उगाच शब्दजाल पसरावे, प्रेयांत मोठ्या उपदेशाच्या गोष्टी सांगाय्या, वेदांताचे आणि ब्रह्मविद्येचे पांचपंचवीस शब्द पुन्हां-पुन्हां योजावे, आणि इकडे पहावे तो संव्येचेदेखील नांव नाही, तो वेदान्त आणि ब्रह्मविद्या कोटली! सदा तल्ले गुंग आणि आचरण किळसवाणे; सर्वकाळ तमासगिरांत आणि नाटक्यांत राहून आयुष्य कंठावे; असें असले म्हणजे त्याचे ग्रंथ आणि त्याचा उपदेश हे सगळे विनपाण्याच्या नारळाप्रमाणे होतात. कांहीं वेळ त्याचे स्तोम माजते पण त्याचे ते शब्द मनाला केव्हांहि आनंद देत नाहीत, किंवा त्याच्याविषयी आदरहि वाटत नाही. पण ही माहिती आपल्या मराठी कवीसंबंधी क्वचितच असते. किंबहुना, बहुतेकांच्या संबंधी ती मुळीच नसते, असेंहि म्हटले तरी वावगे होणार नाही; पण कवि आणि त्याचे ग्रंथ ही विषय-प्रतिविंबे असल्यामुळे कांहीं थोडीशी तर्क बांधण्याला जागा सांपडते.

मुक्तेश्वर हा बहुश्रुत असून मोठा चौकस असावा. त्याने हिंदुस्थान देश स्वतः हिंडून पाहिला होता व प्रत्येक ठिकाणी त्याने शोधपूर्वक माहिती गोळा केली होती. द्रौपदीवस्त्रहरणांतलीं अनेक पैठांतील वस्त्रांचीं वर्णनें, त्याच्या वेळच्या फिरंगी लोकांचीं वर्णनें, त्यांचे लढायांचे विशेष प्रकार, आपला माल लोकांच्या डोळ्यांत भरण्यासाठी

समुद्रवासीय नाना यवनी । रत्ने वसनें अनेकवर्णी । विशाल काचेच्या रांजणी । सुविचित्र फळाते ॥ वगैरे युक्त्यांचीं वर्णनें वाचताना हा कवि मोठा चाणाक्ष होता, असें वारंवार मनांत येते. तसाच तो बुद्धिमान असून विद्याव्यासंगी आणि चिकित्सक असावा, असेंहि दिसते. मुक्तेश्वर

१. मराठी कवींचीच ही रज आहे, असें नाही. सर्वमान्य इंग्रजी कवि शेक्सपियर याची कहाणी तर याहून चमत्कारिक आहे. ते त्याचे ग्रंथ त्यानेच लिहिले कीं इतर कोणी त्याचे नांवाने लिहिले हाच वाद मुळीं अजून मिटला नाही. त्याच्या एवढ्या रचनेपैकी त्याच्या हातची अशी एकहि ओळ उपलब्ध नाही. इतर चरित्रात्मक माहितीचीहि दुर्दशाच आहे.

हा आपल्या वाचकांना दुष्यंताबरोबर कश्यपारण्यांत नेतो व तेथे निर-
निराले महाविद्वान् तपोनिधि आपापल्या नित्य-नैमित्तिकांत नदीतटाकीं
गडून राहिलेले दाखवितो. कोणी मंत्रोपासक सांग उपासना करितांना
दाखवितो, कोणाचे सामगायन ऐकवितो, तसेंच कोणाचे वेदपठनाचे घोष
चालले असतांना, 'भाष्यकार । 'अर्थानुष्ठान थोर । ब्रूया पठणाची
करकर । कंठशोषणा वाउगी ॥ ' असे त्याच्या वोकपट्टीसंबंधें विनोदानें
म्हणतात तें ऐकवितो, चार्वाकांचें 'शरिरात्मा । एक प्रत्यक्ष प्रमाण प्रतिमा'
हें स्पष्ट मत व त्यावर मुरारिभट्ट-प्रभाकरादि मीमांसकांचें 'कर्मचि मुख्य
आचरिजे' हें आप्रहाचें सांगणें, आणि नैयायिकांचें 'कर्ता ईश्वर एक ।
कारणभूत जगातें' हें उत्तर, तसेंच सांख्यांचें 'आदिकारण पुरुष प्रकृति ।
त्यापासोनि जगदुत्पत्ति' हें तत्त्व, आणि या सर्वांचे बुद्धिवाद तो ऐकवितो,
व 'परिणामवाद विवर्तवाद । विवप्रतिविन्न जीवेश्वरवाद । अन्वय-व्यतिरेकाचे
शब्द । ' वाचकांच्या कानावर घालतो तेव्हां याला या विषयांचें ज्ञान किंवा
निदान या निरनिराळ्या कुशाग्रबुद्धीच्या विचारवंत मतवाल्यांच्या ग्रंथांचा
सहवास बराच बडलेला असावा, असें निःसंशय वाटतें. प्रभातकाळाचें
चित्र काढतांना त्यांत शाक्त, सौर, गाणपत्य, अग्निहोत्री, आदिकारून
ईश्वरपरायण साधुलोक नित्यकर्म आचरितांना दाखविण्याचें विसरत नाही.
तेव्हां तर हा पवित्र नदीच्या कांठीं राहिलेला असावा व यानें हें सर्व
प्रत्यक्ष पाहिलें असावें, असें आपलें मन सांगूं लागतें. नार्यांचा पुत्र
हरिपंडित हा मोठा कर्मनिष्ठ कडकडीत ब्राह्मण होता; व त्याचा विद्याभ्यास
तत्कालीन सर्व ब्रह्मविद्येचें केवळ आदिपीठ असें जें काशीक्षेत्र येथें राहून
चालला होता हें मनांत आणिलें, म्हणजे रामायणांत मी द्विजवर मुद्गलकवि
'मुचिर सहजवासे गौतमीच्या तटाकी । अतुलभजन-पथें पथ टाकीत टाकी'
असें यानें सांगितल्याची त्याच वेळीं आठवण होऊन या दोहोंची संगति
उत्तम लक्षांत येते; आणि हे मामाभाचे एकाच वेळीं एके ठिकाणीं राहून

कालक्रमणा करीत काशिवासाचे सुख भोगीत आहेत, असे चित्र डोळ्यांपुढे उभे राहते.

पण याचा हा काशिवास मनांत पटून विंचून गेल्यावर याच्या ग्रंथांत याने सैरंग्रीला पाहून कीचकाने केलेली कृति, शुकाचे विषयविडंबन, इंद्राने मेनकेशा विश्वामित्राला कुमार्गप्रवृत्त करण्याकरितां शिकविलेली युक्ति, जरत्कारुने केलेले विषयी पुरुषांचे वर्णन ही सांगतांना याने योजिलेली वाक्ये पाहून हे राजश्री काशीत अभ्यासाशिवाय दुसरेहि कांही दंग करीत असावे, असेंहि वाटते. शर्मिष्ठेने नदीमध्यें अंग धुतल्यावर ती वस्त्र गुंडाळीत असतां वाऱ्याने तें उडून गेल्यामुळे तें सावरतानां वर्णन केलेली शर्मिष्ठेची तारांवल वाचून आणि—

हे संसारिक जना । मुप्रिय विषयाची वासना ।

निःशेष देखतां अंतःकरणा । अभिलाष उपजे सर्वातिं ॥

तैसीच पुरुषांचीही मनें । सुंदर परस्त्री अवलोकनें ।

देखतांजणीं तत्क्षणें । मनें भोगोनि जाइजे ॥

माता, कन्या अथवा भगिनी । त्यांचें मंथुनीं अंतःकरणीं ।

न स्मरे, ऐसा न दिसे कोणी । तो अव्यभिचारी मनाचा ॥

हे त्याचे मनोमय सिद्धान्त डोळ्यांपुढे आले म्हणजे नदीवर स्नान करितांना याची जिह्वा गंगास्तोत्र उचारीत असेल, पण याचे डोळेदेखील कांही रिकामे बसले नसतील, असें वाटूं लागतें. आणि एकदा मुक्तेश्वराच्या वागणुकीबद्दल मनाचा कल असा वळूं लागला म्हणजे परक्याच्या घरी जाऊन तो घरांत नसतांना त्याच्या सुंदर अयाज साऱ्याभोळ्या कुमारिका मुर्छावळ दुष्यंताने —

मद्रेत-स्वात्पोदकाची वृष्टी । घरी मुद्दांगशुक्ति-संपुटी ।

रत्न निपजेल जें का सुष्टी । मोलागळें वंलोकीं ॥

असा तिचे मन बळवितानां केलेला चारगटपणा ऐकून मन या बुवांचे चाले अमजावूं लागतें. आणि मनांत हे विचार चाटू असतां भरल्या पंक्तीत जेवतांना रूपवती द्रौपदी हातीं ताट घेऊन वादीत

अस्तां 'सहस्र पदार्थ सहस्रजणीं । मागितले एकेच क्षणी' आणि त्या विचारीची धांदल उडवून देऊन 'कोणी भक्ष्य, कोणी भोज्य । कोणी दुग्ध । कोणी आज्य' मागत सुटून 'म्हणती, वहिनी, हें काज । तुमचें नोव्हे वाढावया' आणि शेवटी ते निर्लज्ज वेशरमपणानें म्हणतात—

'एक कुंजर एका रत्ना । झगडतां थरकती सकळ शाखा ।
पंच कुंजर भिडतां देखा । ठाव नुरे कर्दळिचा ॥'

अशासारखी तुमची गत झाल्यामुळे

'आज तुमचे हार्ती । एकादशी वामुते ॥'

हें असले क्लृप्तवाणे वर्णन आणि तें धर्मराजाच्या राजसूय यज्ञानंतरच्या भोजनपंक्तीत, प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण तेथे वाढीत असतांच्या वेळचे, मुळांत व्यासभारतांत आधार नसतांना केलेले पाहून मुक्तेश्वराच्या मनाची चांगलीच अटकळ होते आणि या असल्या वर्णनाचे गोडवे गाणारे मुक्तेश्वराचे वाचक, कोणी भोळे हरिभक्तपरायण मुक्त असले पाहिजेत किंवा ज्यांना वर्ज्यावर्ज्य नाही, काळवेळ नाही असले विषयी तरी असले पाहिजेत, असे दोनच तर्क संभवतात. बाकी खरे हरिभक्तिपरायण मुक्त मनाचे विरळाच असणार, हें उघड आहे. कदाचित् हे मनाचे असले अंकुर मुक्तेश्वरामध्ये आनुवंशिकहि असतील, असे त्याच्या बापासंबंधीच्या आख्यायिकेवरून आणि त्याच्या पणवाला दिलेल्या कोल्हापूरकरांच्या सनदेत उल्लेखिलेल्या गानकलेतील नैपुण्यावरून सहज मनांत येते. याबद्दल याला दोष देण्याचेंहि विशेष कारण नाही. कालिदास-शेक्सपियरसारख्यांच्या काव्यांतहि असले प्रकार आढळतात. मोरोपंतासारखा कुटुंबवत्सल मंडळींत शिष्टतेने वागणाराहि कवि एखादे वेळी असले शब्द उच्चारितो. वामन-पंडित तर सीमाच करितो. इतरहि अनेक कवींच्या काव्यांत हे प्रकार अधून-मधून नजरेस पडतात. आजन्म ब्रह्मचारी ज्ञानेश्वरमुद्गा ज्ञानेश्वरीत

‘जैसा वेश्याभोगी कवडा वेचे । मग दारहि चेपू नये तियेचें’

किंवा

‘सरी टेकीं नेदी उडे । लाथीनि फोडी नाकाडें । तन्हीं जेंबी न काडें । माघोता सरा ॥’

असलीं उदाहरणें देतो आणि ‘अमृतानुभवा’सारख्या ग्रंथांतहि मायेच्या कृत्रिमपणाचा ‘उठणें कीं पडणें । कुच माराचें कोणे जाणे’ असला दाखला देतो, तेथे मुक्तेश्वराचें मोठेंसें काय आहे ! आणि शिवाय हे बरील विचार निव्वळ ग्रंथवर्णनावरून काढलेले तर्क आहेत. हे तथ्यच असतील, असें थोडेंच आहे ! ‘जे देखों न शके रवि । तें देखे कवि’ असेंहि असेल. हेंहि मनांत येतें. तरी-पण हीं असलींच वर्णनें मुक्तेश्वरापासून उसनीं घेतलीं असतां हि श्रीधरस्वामीचे ग्रंथ नित्य भक्तिभावानें धरोवर वाचले जातात, आणि मुक्तेश्वराच्या भारताचें एकाहि ठिकाणी ‘पारायण’ झालेलें कां ऐकूं येत नाही, हा प्रश्न मनांत धोळत राहतोच.

काशी किंवा पैठण दोन्ही ठिकाणें विचेचीं माहेरघरेंच होती; आणि या दोहोंपैकी कोठेहि राहत असला तरी तेथे मुक्तेश्वरानें आपल्या पोथ्या-पुस्तकांवर नुसत्या अक्षता न टाकतां त्यांचा नीट उपयोग केलेला दिसतो. याचा थोडासा पुरावा मागें आलाच आहे. याच्या सुरुवातीच्या रचनेंतहि याचा पुरावा नजरेस येतोच. कवि नवीन कविता करूं लागला म्हणजे शब्दालंकारांकडे किंवा कांहीं चमत्कृति करण्याकडे त्याच्या लेखणीचा ओढा फार असतो.

पवित्र शीतल जळ मायां मंदाकिनी । कंठीं धरियेला वन्ही । नवल काय ।
गरुडाकड मधुसूदन । हृदयीं वसिजे पूर्ण । कंठीं सर्पाभरण । नवल काय ।
सिंहावरी बोलंगत । अंकीं गिरिजा स्वस्थ । मारिला कुंजरदैत्य । नवल काय ।
बहो लीलाविश्वंभरा । रूपामूर्ति जगदोद्वारा । तारिसी मुक्तेश्वरा । नवल काय ।

अशासारख्या पदांत ही चमत्कृतीची हौस दिसून येते. पदांत आणि आरत्यांतच काय, पण रामायणासारख्या ग्रंथांतदेखील कवीची शब्द-चमत्काराची हौस ठिकठिकाणीं नजरेस पडते. पण एका दृष्टीनें पदापेक्षां

आणि आरत्यापेक्षा 'रामायण' जरा विशेष महत्वाचें आहे. यांत त्याचा संस्कृत कवीच्या कृतींशी चांगला परिचय असून त्याने त्याचा अभ्यास मनापासून पद्धतशीर केला होता, असे स्पष्ट होतें. 'एक एक अक्षराची भीक' मी जीर्णकवीजवळ मागितली, असे पुढें भारतांत विनयानें काढलेले उद्गार रामायणरचनाकाळीं सत्य व सार्थ होते. संस्कृत कवीच्या गोड कल्पना, त्यांचे सुंदर श्लोक, त्यांचे गोंडस शब्द हे काळजीपूर्वक वेचून यानें आपल्या कृतींत ओवून टाकिले आहेत.

रामायण हें काव्य यानें प्रथम रचिलें असावे. एवढेच याचें संपूर्ण असे उपलब्ध काव्य आहे. याची ग्रंथसंख्या १७२५ असून याची रचना अनेक-वृत्तात्मक आहे. याला हा 'संक्षेप-रामायण' असे नांव देतो. यांत यानें जयदेवाचें 'प्रसन्नराघव', भर्तृहरिची 'शतकें', जगन्नाथाचा 'भामिनीविलास', कालिदासाचा 'कुमारसंभव', वगैरे चांगल्या-चांगल्या संस्कृत कवीच्या ग्रंथांतील श्लोकांचें भाषांतर करून आपल्या कथानकांत गोवून दिले आहे. साध्या कल्पना व नित्यांतले दाखलेदेखील यानें पुरातन कवींच्या शब्दांनीं सांगितलेले दिसतात. कोणाचीहि घाटावरची लाढावलेली मुलगी खालीं कोंकणांत सासरी जाऊं लागली म्हणजे ते उंच-उंच डोंगर, नद्या आणि समुद्र पाहून माझ्या आणि माझ्या आवडीच्या माणसांत हे केवढाळे अडथळे, ही कल्पना नेहमी येते. मी जरा नजरे-आड झालें तर व्यांनीं हाका मार-मारून पुरे करावें, त्यांच्या आणि माझ्या-मध्यें आतां हे केवढाळे पर्वत, हीच कल्पना

'हारो नारोपितः कण्ठे मया विरहभीरुणा । इदानीमन्तरे जाताः सरिस्सागरपर्वताः ॥'

या संस्कृत श्लोकांत आहे आणि याच श्लोकाचें मराठींत

रघुपति तुज प्रेमें क्षेम देतां विनोदें ।

जंव किं निकरि बैरी हार फेडी विषादें ॥

गिरि, सरि, तर जातां मंडलें आड ठेकीं ।

म्हणवुनि बहुघोकें जानकी साद घाली ॥

हैं भाषांतर अगदीच साधारण आहे. इतर अनेक श्लोकांचीहि यानें केलेली मराठी रूपांतरे कांही फारशी चांगली नाहींत. स्वतःची कल्पना स्वतःच्या शब्दांत सांगणें निराळें आणि दुसऱ्याचें भाषांतर करणें निराळें. भाषांतराला भाषेवर पगडा चांगला असावा लागतो. तो तितका मुक्तेश्वराचा निदान या वेळीं तरी नव्हता. भारती पूर्वाच्या लेखकाची लेखणी या रामायणांत दिसत नाहीं. पण एक गोष्ट मात्र अभिनेदनीय वाटते. आणि ती ही की, संस्कृतांतले चांगले श्लोक आपण मराठी पेहरावांत आपल्या बंधूंना दाखवावे, ही हाच मुक्तेश्वराला होती. म्हणजे केवळ धार्मिक दृष्टीनेच मराठीत ग्रंथरचना न करितां ललितवाङ्मय मराठीत निर्माण करण्याकडे मुक्तेश्वराच्या मनाचा ओढा दिसतो; पण त्या सुंदर श्लोकांतल्या कल्पना मराठी शब्दांनीं संस्कृत छंदांच्या साध्यांत वसविण्याची करामत याला नीटशी साधली नाहीं. व्याकरणाचे नियम, शब्दांची ओढाताण, यमकें यांनीं हा नवा कवि गांगरून गेलेला दिसतो; आणि तो इतका की, एकदां हें हातीं घेतलेलें रामायण मेटाकुटीनें पल्यास पोहोंचकित्यावर पुनश्च तो या भिकार भानगडीत पडला नाहीं. अर्थाची किंवा रसाची हानि होऊं न देतां छंद, यमक, अनुप्रास हीं साध्या शब्दांनीं सहज साधतां आलीं तर ती पाकनिष्पत्ति मोठ्या बहारीची वाटते. पण हे वकूच ज्याच्या अंगांत नाहीं त्याची पाकनिष्पत्ति वेचव आणि मिळमिळीत लागते. मुक्तेश्वराच्या रामायणाची गत थोडीशी अशीच आहे. हें महामारतकर्त्या मुक्तेश्वराच्या कीर्तीला शोभण्यासारखें काव्य नाहीं. हें काव्य प्रथम युद्धकांडापर्यंतच लिहून पुरें केलें असावें, असें युद्धकांडाच्या शेवटील पद्यांवरून होतें. यास त्यानें 'संक्षेप रामायण' असें नांव दिलें असावें व पुढें यानें किंवा दुसऱ्या कोणीं आणखी उत्तरकांडाची भर घाडून हें संपूर्ण रामायण केले. या रामायणाची रचना इतर वृत्तीच्या मानाने बरीच नीरस व बोजड झाली आहे.

रामायणाप्रमाणेंच, हरिश्चंद्राख्यान, शुकसंवाद, गरुडगर्वपरिहार,

कालियमर्दन, अहिमहिआख्यान ही यानें लिहिलेली आख्यानें उपलब्ध आहेत. यांपैकी कालियमर्दन व अहिमहिआख्यान या दोहोंत एकंदर कथाभाग ओवीबद्ध असून अधून-मधून कांहीं ठिकाणी श्लोक योजिले आहेत. श्लोक अगदी साधारणच आहेत. कदाचित् ही किंवा यांपैकी कांही आख्यानें रामायणानंतरची व भारतापूर्वीची असावी. यांत रामायणांतल्या श्लोकांचा जाडेभरडेपणा व भारतांतल्या सुंदर कल्पनांचा मृदुपणा ही दोन्ही पाहण्यास सांपडतात. याशिवाय त्याची श्रुतुळशी, पांडुरंग, दत्तात्रेय वगैरेंची स्तवने, ज्ञानेश्वर, एकनाथ वगैरेंच्या आख्याने व अभंग आणि पदे अशी लहानसहान रचना उपलब्ध आहे. बरील आख्यानें भारत-भागवतांत आहेत, व ती मुक्तेश्वरानें तेथूनच घेतली असावी. असें समजून यानें साप्र भारत व भागवत लिहिले असावे, असा महाराष्ट्रांत फार दिवसांचा समज आहे. पण खरी स्थिति अशी आहे की, यानें ही आख्यानें बरील दोन्ही ग्रंथांवरून न घेतां इतर ठिकाणांवरून घेतली आहेत.

ही लहानसहान आख्यानें, उपाख्यानें, तसेंच अभंग व पदे हे सर्व त्याच्या रचनेचे अगदी लहान-लहान नमुने आहेत. पण यांतहि एका तऱ्हेचें त्याचें कौशल्य व त्याची धाटणी दिसून येते. यांपैकी एक पद पुढें देतों—

पवित्र शीतळ जल माघां मंदाकिनो । कंठीं भरिलला वन्ही । नवल काय !
मरुबारूढ मधुसूदन, हृदयो वसे पूर्ण । कंठीं सर्पाभरण । नवल काय !
सिंहावरी बोलंगत, अंकीं गिरजा स्वस्व । मारिला कुंजर दैत्य । नवल काय !
अहो लीलाविश्वंभरा । कृपामूर्ती जगबोद्धारा । तारिती मुक्तेश्वरा । नवल काय !

याचे पुष्कळ अभंगहि असेच चमत्कृतिजनक आहेत. यांपैकी

१. अहिमहि-आख्यानांत कवि शेवटी लिहितो, 'इतुकी जाली दंतकथा । श्रोती अपेक्षिला वक्ता । काव्यामार्जो नसता । कोठील कथा कळेना ॥ साच न मानी ज्याचें मन । तेणें पहावें अग्निपुराण । श्रोतीं व्यावें सावधान । मुक्तेश्वर कवि बदे ॥

कोणती रचना प्रथमची व कोणती मागाहूनची, हे कोणालाच सांगता येणार नाही'.

या लहानसहान आख्यानांच्या रचनाकाली व रामायणाच्या रचनाकाली मुक्तेश्वराची ही वाग्वधू अगदीच नवोढा असून आपल्या कीर्तिमंदिराच्या द्वाारांत ती प्रथमच प्रवेश करण्यास सिद्ध झाली होती. तिच्या हृदयाचा कंपदेखील अजून थांबला नव्हता, व लज्जेचे आणि भीतीचे पांघरूण दूर सारून मोकळ्या मनाने आनंदक्रीडा करण्याचा तिला परिचय नव्हता. मनांत आले तरी फार आवरून बोले. पण थोड्या काळाने आत्मप्रत्यय आल्यावर आणि अंगांत स्फूर्तीचा पुंद चढल्यावर गर्भश्रीमंत धरधनिणीप्रमाणे आपल्याच डोंलांत स्वैरसंचार करून ती आपल्याच तोऱ्यांत बोवू लागली म्हणजे आकाशीच्या विजलीप्रमाणे चमकू लागते व आपल्या गोड शब्दाने कोकिलेसहि लाजवून टाकिते. पाहणाराला ती अगदी मोहून वेडावून सोडिते, व हिचे ते शगडगीत

१. मुक्तेश्वराच्या कोणत्याहि पोवीत तिचा रचनाकाळ प्रायः वाढळत नाही; पण महाभारताच्या एका पोवीत रचनाकाळ दिलेला मला वाढळला, ही पोवी सभापर्वांची आहे. या पोवींतील ओव्यांचा अनुक्रम सर्व पर्वभर चालूच ठेविला आहे. यांत शेवटल्या अध्यायांतली २७९१ वी ओवी पुढीलप्रमाणे आहे.

ना संवत्सर आषाढमासी । नवार द्वितीयेचे दिवशी ।

आली पूर्णता संवासी । काश परिवेसिजे ॥ २७९१ ॥

दुर्दैवाने संवत्सराचे नांव व वाराचे नांव या वाग्वी ठिकाणी कसरीने पोवी झालेली आहे. पण संवत्सर दोन-अक्षरी असून (अधिक अक्षरे मावण्यास जागा नाही यावरून) आकारान्त असावा व वार सोम किंवा भौम असावा. फार तर कदाचित् शनिवार असू शकेल, पण हा संभव कमी. यावरून मी वरील विधान केले आहे. शके १६१८ व १५५७ या दोन शकांचा मेळ तिथीशी बसतो. इतर प्रमाणांवरून शके १५५७ आषाढ वा २ सोमवार हा दिवस सभापर्वाचा समाप्तिकाल म्हणून मानणे मला शास्त्र वाटते. शके १६०६-मध्ये समाविष्ट झालेल्या रंगनाथ निगडीकराने आपल्या संतमालिकेत मुक्तेश्वराला नमन केले आहे.

सौंदर्य पाहून ही ब्रह्मदेवाने अमृतवेळा पाहूनच घडविली असावी, असे कोणाच्याहि सहज मनांत येते.

आपल्याकडे वाचल्या जाणाऱ्या मराठी महाभारतांत सर्वांत जुने असे महाभारत मुक्तेश्वराचेच उपलब्ध आहे. मुक्तेश्वरापूर्वीचे असे नामाविष्णु-दासाचे महाभारत उपलब्ध आहे; पण ते आपल्या इकडे वाचण्याचा प्रघात नाही. याचे कारण असे दिसते की, नामाविष्णुदास हा भारत-रचनेनंतर महानुभाव-पंथांत गेले, त्यामुळे त्याचा ग्रंथ लोकांच्या अनादरास पात्र झाला. नामाविष्णुदासाशिवाय आणखीहि कित्येक भारत-ग्रंथ मुक्तेश्वराचे वेळीं वाचिले जात होते, असे मुक्तेश्वरी भारतांतल्या उल्लेखांवरून होते.^२ मूळ व्यासकथेला सोडून अन्य तऱ्हेने जेथे इतर कोणी कथाभाग वर्णन केलेला आढळला तेथे-तेथे तसा उल्लेख करून त्याबद्दल मुक्तेश्वराने आपल्या ग्रंथांत असे करणारास शब्द लाविला आहे. यावरून मुक्तेश्वराने आपल्या काळीं उपलब्ध असलेल्या प्राकृतकथा नीट लक्षपूर्वक वाचिल्या होत्या, असे दिसते. इतकेच नव्हे, तर कथाभाग सांगतांना व्यासांची संगति जेथे

१. नामा विष्णुदासाच्या साग्र भारताच्या मीं अनेक प्रती पाहिल्या आहेत. त्यांत गणपति वगैरे देवतांना नमन आहे; पण महानुभाव-पंथांतील चक्रवर वगैरेंना नमन नाही. यावरून हा त्या पंथांत जाण्यापूर्वीच त्याने महाभारत लिहिले असावे, असे दिसते; व मग त्या पंथांत शिरल्यावर त्या ग्रंथांत बरेच फेरबदल करून काहीं नवे कथाभागहि घातले असावे.

२. प्राकृत कवींचा वाग्जल्प । तैल कढईत पाहुनि रूप । फिरतां मत्स्य संपद । वामनेत्रीं विधिला ॥ परी तें मूळ भारतीं नाही । म्हणूनचि असो न बोलों काहीं । नळिकां छिद्रांतून पाहीं । यंत्र भेदोनि पाडिलें ॥ तसेंच जरासंघवधाचे वेळीं—कथा बोलती घंघांतरी । संकेत दाविला मुरारी । खजूरीपर्ण धरुनि करी । मध्यभागीं चिरियेलें ॥ सव्य अपसव्य सांडितां करे, मग न जडतीच परस्परें । परी हें व्यास ऋषीश्वरें । कथिलें नाही भारती ॥ आणि स्थालीपाककथेंत, बोल बोलती सर्वत्र । सूर्य दिवले बालीपात्र । परि ते व्यासाचें वस्त्र । बोललें नाही भारती ॥

नीट जुळली नाही असें त्यास दिसले तेथें त्या कयासम्राटास दोष देण्यासहि कमी केलें नाही.

सगुण सुनद्रा यादवी । द्वारके धाडिली स्नेहभावी । सांगों विसरला व्यासकवी । परी म्यां स्मरण दोषले ॥

असें मुक्तेश्वर सभापर्वांतल्या आपल्या आख्यानांत सांगतो. ही असली धिटाई मुक्तेश्वराशिवाय दुसऱ्या कोणीहि केलेली दिसत नाही. हें असें आहे, तरी व्यासाचें थोरपण व आपण केवळ त्याचीच कथा उसनी घेऊन सांगत आहों, असें वर्णन मुक्तेश्वरानें अनेक वेळीं गाहलें आहे. आणि हें असें न म्हणून चालेलच कसें ! जेथें त्या महर्षीच्या उच्छिष्टाचा प्रसाद सर्व जगतानें सेवन केला तेथें मुक्तेश्वराचा काय पाड !

‘व्यास वाडितां जगतें । रास लावला जीणं कवीतें । त्यांचे मुखीचीं उच्छिष्ट शितें । म्यां दुबळें वेचिलीं’ ॥

हें कबूल करणें या बापुड्याला भाग आहे व तें त्यानें कबूल केलें आहे.

व्यास ग्रंथगिरीचें सोनें । संस्कृत, खोटिये गाळुनि मनें । देशभाषा बडिलें लेणें । साहित्य रत्नौ सुजडित ॥

हें सांगून मुक्तेश्वर मोठ्या अभिमानानें सुचकितो की, व्यासाचें भारत ही एक सोन्याची रास, इतकेंच नव्हे तर तो ग्रंथ सोन्याचा एक डोंगर आहे हें खरें, पण नुसतें सोने काय होय !! तें सोने आपल्या मनोमय मुशीत गाळून त्याचे या देशाला आवडतील असे गोड अलंकार मी तयार केले, आणि त्यांवर रत्नांचें सुंदर जडाव-काम करून त्यांचीं तीं कर्णभूषणें तुम्हांला लेवविलीं. आणि ही सात्त्विक अभिमानाची गर्वोक्ति थोडीशी खरीहि आहे. आपल्या कथेंतला रंग येण्यासाठी, आणि ती वाचून आपल्या देशवांधवांना आनंदाचे देकर यावे यासाठी मुक्तेश्वरानें अनेक ठिकाणीं पदरचीं वर्णनें ठेवून दिली आहेत. राजसूय यज्ञांत पेंक्तीत आप्रहावरून वाढण्याच्या धांदलीत द्रौपदीच्या कंचुकीचें विरडें निसुटलें असतां टवाळांच्या पुढें तिच्यावर प्रसंग गुदरला, त्या वेळीं कृष्णानें

चटकन् तिची लाज राखिली हा प्रसंग मुळांत नसतां मुक्तेश्वरानें मोठ्या व्हारीनें सांगितला आहे. व्यासकथेला सोडल्याबद्दल “सांडूनि व्यासाची संगती। चालें नवे इतर पथी” असा प्राकृत कवीना दोष दिल्याचें विसरून जाऊन “जेणें वाढे उत्कट भक्ती। तो तो विशेष” प्रथांत लिहिला आहे. ‘एक एक अक्षराची भीक। जीर्ण कवीतें मागोनि देख’ मी सर्वज्ञ असा कविनायक झालों, असें हा म्हणतो. म्हणजे सुंदर कल्याणा, गोंडस शब्द, हृदयंगम अलंकार जे जे याला कोटें आढळलें तें तें वेचून यानें आपल्या काव्यांत गोवून टाकिलें. पण हें गोवणें इतकें वेमादूम साधलें आहे की, यांत विरजलेल्या दद्याच्या निरजणाप्रमाणें वाहेरचे विरजणयेंच कोणते हें ओळखतां देणें अशक्य झालें आहे. निरनिराळ्या एकेका पुलांतून मधमाशीनें एक-एक कण (थेंब) आणावा व तो एक ठिकाणीं पोळ्यांत साठवून मधाचें उत्तम मोहोळ तयार करावें, आणि मग जसा कोणता कण कोणत्या पुलांतला हें ब्रह्मदेवालाहि उमगणार नाही तीच अवस्था मुक्तेश्वरानें आणिलेल्या शब्दांची आणि कल्पनांची त्याच्या या काव्यमोहोळांत झाली आहे. यांतील गोड मधाचा आस्वाद घेतांना हे कण दुसऱ्या कोटून असे आणिले असतील ही कल्पनाहि येण्यास वाव राहिली नाही. याची ही वाग्वहरी, विश्वेश्वरकृपासलिलानें ओलावून दिली स्फूर्तीचे पल्लव पुढले व शब्दसुमनांचे पुलोरे आले म्हणजे त्यांतील परागांनीं सर्व वाचक आणि श्रोते वगैरे ‘चतुर चंचरिकांची मांदी। सेवितां माते ब्रह्मानंदी। ‘साधु साधु’ इही शब्दी। गुंजारवें गर्जते’ व त्या ‘शब्द-मोतियांचा चारा चरत,’ तेथेंच गुंगून राहतात; आणि मग हाहि थोडासा नादावून जातो व मन मानेल तसा वागडूं लागतो.

व्याख्यानाच्या भरांत आल्यावर एकदा कथेला रंग चढला म्हणजे मुक्तेश्वराची वाग्देवी, व्यासश्रुषीचा आश्रय सोडून पाहिजे तिकडे सैरावैरा वागडूं लागते. किंवहुना, मर्यादाबंधनाचें उलंघन करून ती आपल्याच तोऱ्यांत धुंद होऊन नर्तन करूं लागली, म्हणजेच तिच्या स्वरूपाची धाटी खुलूं लागते, व मग तिच्या त्या लीलेन कोणीहि सहृदय

वाचक डोलू लागतो.

मुक्तेश्वराची सुष्टिसौंदर्याची वर्णने व कोणत्याहि मनोविकारांची हावभावांसह याने रेखाटलेली शब्दचित्रे फारच मनोवेधक आहेत. याच्या वाणीचा मोह असा आहे की, हा बोद्धे लागला म्हणजे श्रोता स्वतःला विसरून जाऊन याने वर्णिलेल्या प्रसंगाशी व दाखविलेल्या चित्राशी तादात्म्य पावतो. याच्या शब्दचित्राला रूप येते, आणि त्यांत जणों चेतनाच भरली आहे असे होऊन सर्व देखावा मनाच्या डोळ्यांपुढे स्पष्ट दिसू लागतो. शृंगाररस तर हा वाटेल तेथे वेळी-अवेळी भरून देतोच; पण माया, मोह, श्लोम, राग वगैरे भावविभावांनाहि हा रूप देऊन ते पुढे उभे करितो. पापबुद्धि दुर्योधनाने भर समेत आपली मांडी उघडी करून 'येज्जि वैसे मांडीवरी। होई अंतुरी पट्टाची' असे म्हटल्याबरोबर दुःखातिशयाने गांगरून गेलेली आणि आपल्या अधोवदनाने भूळिगावर अश्रुधारा धरणारी द्रौपदी डेवचलेल्या सर्पाप्रमाणे एकदम उसळते व आकाशीची बीज कडकडावी त्याप्रमाणे होऊन ते

“पापशब्द पडतां कानीं । हृदयीं घडकला क्रोधवन्ही ।

म्हणे दुरात्मिया तुझी वाणी । जळो भरून हो रे पापिष्ठा ॥

प्रळयबीज माथां पडो । नेत्र फुटोनि जिव्हा झडो ।

कायेपासूनि प्राण विघडो । तात्कालिक पै तूजा ॥

जे भीमाकरी केळवली । गदा नोंवरी सगुणापिली ।

वाग्निश्चये तुज नेमिली । गोत्र घटित निर्धारि ॥

१. अवेळी म्हणण्याचें कारण पुढीलसारखीं ठिकाणें होत-

पांडवप्रताप पुरुष तरणा । नववधू कौरवसेना ।

शृंगारिली परिसंघट्टना । युद्धसुरता न पारवे ॥

गळाले अभिमानाचें वास । घेयांचे मोकळे केस ।

रणशय्यासनी वास । मानोनिया गळाली ॥

कर्ण संधव पयोधर पीन । मर्दितां झाले आरक्तवर्ण ।

शकुनि कंचुकी आवर्ण । पहिले कोठे नेणवे ॥

शस्त्रधारा तीक्ष्ण दाती । चुबितां मुख आंतले शिती ।

झाली रुपाची उपहती । कौरव-सेनावधूची ॥

बोहिलें बोजिलें रणतळवट । आयुध्यावधीचा अंजपाट ।
 हातें सारुनि बळ बरिष्ठ । लग्न लावोल खड्गहस्तें ॥
 रक्तहरिद्रा तनुलेपनी । नासां अक्षता पावपिटणी ।
 स्त्रियाप्रलाप वाद्यध्वनी । सुखसोहळा भोगिसी ॥
 ते गदा घेवोनि मांडियेवरी । रणमंचकीं निद्रा करी ।
 प्राण पारिच्छे दबडूनि डुरी । मग एकांतीं पडुडिजे ॥”

हे याचें स्वरसाचें चित्र झालें. यांतील कवित्व व आवेश पाहून मन स्तब्ध होतें. असेंच दुष्यंत-आल्यानांत शकुंतला हस्तिनापुरांत गेली असतां दुष्यंत राजा तिचा अंगीकार करीना, तेन्हांचें तिचें क्रोधाचें भाषणाहि सरस आहे. पण यापेक्षां तें फार मर्यादेचें आहे. अखेर पुन्हां दुष्यंत तिला, तूं भट्ट झालेल्या विश्वामित्राची कन्या, तुशी आई मेनका हीहि तसलीच; आणि ‘म्हणोनि खाण तैशी माती’ असे अपशब्द बोलला. इतका वेळ शकुंतलेनें सर्व सहन केलें; पण ज्याच्यावर आपली सगळी भिस्त, ज्याच्या शब्दावर विश्वास ठेवून आपला देहदेखील कोणाला न विचारितां ज्यास अर्पण केला तोच असें बोद्धें लागला, हें तिच्यानें सहन होईना. विशेषतः जेन्हां हा राजा आपल्या प्रत्यक्ष आईबापांनादेखील आपल्या समक्ष असे शब्द लावतो असें ऐकलें, तेन्हां तिनें रागाच्या आवेशांत दिलेलें उत्तरहि फार चांगलें साधलें आहे. हीं दोन्ही क्रोधाचीं चित्रें आहेत. भय आणि कलणा यांचीं चित्रेहि मुक्तेश्वर अशींच रेखाटतो. खालील उतारा कांहीं मुक्तेश्वराच्या उत्तमांपैकीं नाही; तरी त्यांतहि त्याचें कवित्व आणि चातुर्य नजरेस पडेल. मंदपाळ ऋषीनें आपणाला संतति व्हावी, या इच्छेनें पुष्कळ संतति ज्यास होते अशा पक्षिकुळांत जाऊन, जरिता नांवाच्या पक्षिणीशीं विवाह केल्ला. थोड्याच अवधीत तिला चार पिळें झालीं; पण तीं अगदी लहान आहेत व त्यांना पुरे पांखहि फुटणे नाहीत, तोंच खांडववनदहनास सुखात झाली. संसारांत काळ सदा सर्व-काळ सारखाच येतो, असें नाही.

‘अभाग्य-भाग्याची आभाळें । येती जाती आपल्या काळें ।

निश्चयाच्या धर्वे अचळें । चळत्व सर्वथा न पाविजे ॥’

पण असें न होतां मंदपाल आपल्या स्त्रीपुत्रांस तेथेंच सोडून निघून
गेला. इकडे मार्गे सर्वभर वणवा पेटला.

वृक्ष भक्षितु कडकडाटे । जीव जाळीतु घडघडाटे ।

निकट येता हव्यवाटे । ज्वरिता मोहें जाकळे ॥

‘पसहोन कोमल बाळीं । उडों न शकतीं अंतराळीं ।

पुत्र कवळोनि हृदयकमळीं । काळानळीं प्रवेशे ॥

या अनिवार हुताशना । वारुनि कवण रक्षील प्राणा ।

काय करूं नारायणा । जीवदान तूं देई ॥’

पुत्र म्हणती, ‘ऐक माते । उद्द्वेगण करोनि गगनपंथें ।

तूं जाई मंदपाल जेथें । स्नेह चित्तें सांडोनि ॥

बोडविल्या एकत्र मरणु । उरे तेणें उरविजे प्राणु ।

मोहें अंगिकारितां निघनु । आत्मघातु बोलिजे ॥

पक्षहीनें, चक्षुहीनें । आम्ही सांडवलों सर्व यत्नें ।

आम्हांलागीं प्राण देणें । हा अविवेक सर्वथा ॥

तू तरुण रूपवती । प्रीती वसतां पतिसंगातीं ।

अपार लाघेल संतती । आम्हांहूनौ विशेष.’ ॥

माता बोले रुदित-मुखीं । ‘तुम्हां ओपोनियां पावकीं ।

म्यां राहोनि मृत्युलोकीं । किती काळ वांचणें ! ॥

तुमच्या विमोगाचें दुःख । देह असिजे तों करणें शोक ।

पुढतीं बिभ्रतिचें सुख । स्वप्नीहि परी न देखों ॥

पांचहि प्रवेशुं हुताशनीं । दिसे तोंवरी उपाय करिजे यलीं ।

संकटें पळती ज्याच्या स्मरणीं । तो चक्रपाणी आठवा ॥

घरातळीं मूषकबौळ । म्यां रक्षिलें अति विशाल ।

त्यामाजी प्रवेश करूं सकळ । चित्त विकळ न करितां.’ ॥

पुत्र म्हणती, ‘ऐक वचन । गगनचारियां आम्हां जाण ।

बिळवासिचे न लागतां क्षण । भक्षण करितो निघरि ॥

या दुर्मरणे शरीरनाश । त्याहूनि पवित्र हुताश ।
 धैर्य करितां येथ प्रवेश । प्रेय पावीं परलोकी ॥
 संकट ओढवल्या दारुण । श्रेष्ठांसींच जावें शरण ।
 नीच सेवितां ब्रधन्य । हें लांछन श्रेष्ठांतें ॥
 जंव अपायें स्पर्श न कीजे । तंव चिता यत्नें शीणिजे ।
 अनर्थ आवळल्या होईजे । महामेरू धैर्याचा ॥
 सापडल्या बन्धिका । नोका बडतां महासमूही ।
 एकला शूर नानाशास्त्री । बहुतावरी मारिजे ॥
 नृपे बधितां बळात्कारी । विजनीं प्राण घेतां चोरी ।
 रोमं पीडिला देशांतरी । द्रव्यहीन एकला ॥
 मुखें न भाकितां करुणा । धैर्य देह बोपीं मरणा ।
 तो अक्षय स्वर्गभुक्ता । पावे जैसा यागाम्ती ॥
 आतां धैर्य धरोनी चित्ती । वेगें जाई बल्लभाप्रती ।
 आमुच्या चितेच्या आवती । भ्रमों नको सर्वथा ! ' ॥
 ऐकोनिया कुमाराच्या उत्तरा । देखोनि भ्यासुर वैश्वानरा ।
 जरिता लंघोनि अंबरा । वनांतरा प्रवेशे ॥
 समीप येतां हुताशन । चौधीजणीं करुन नमन ।
 म्हणती, ' आतां तुजबांचोन । रक्षक आम्हां असेना ॥
 हिरण्यकश्यपें जाळितां सुत । पांडव जाळितां जोहारांत ।
 लंकेश जाळितां हनुमंत । कृपा केली तयातें ॥
 गोकुळीं जळतां गोपाळमायी । त्यांतें झालासि प्राणदायी ।
 ते कुपेची भिक्षा कायी । आजि घाली आमुतें. ' ॥
 ऐकोनि पिलियाचें वचन । बन्ही जाहला हास्पवदन ।
 म्हणें, ' ऋषिपुत्रहो मन । व्याकूळ कांहीं न करावें ॥
 मजपासोनी भयाचा अनिष्ठ । तुम्हांस झगटेना बळुमाळ ।
 हेचि विषयीं मरपाळ । प्रायोनि मातें गेलासे ' ॥

फुलांचें अत्तर असें असावें की, त्याचा वास घेतांच त्या फुलांचा
 ताटवा मनुष्याच्या डोळ्यांसमोर दिसूं लागवा, तसेंच कवीचें मनो-
 विकारांचें वर्णन—त्यानें काढलेलें शब्दचित्र—असें असावें की, तें वाचीत

असतां, ते ते विकार वाचकाच्या मनामध्यें एकदम उभे रहावे व त्याचें मन त्याच विकारांनीं व्यापून जावें. क्षणभर तो आपली तहानभूकहि विसरून जावा व नवळत झालेल्या परिणामांनीं चेतना पावून त्याचीं इंद्रियेहि त्या विकारांचे हावभाव करूं लागवी. कवीनें वर्णिलेल्या शृंगारानें वाचक मदनपीडित व्हावा; कवीनें दाखविल्लें रागाचें चित्र पाहून त्याचेंहि मन क्रोधाविष्ट व्हावें; कवीच्या हर्षरसानें त्यालाहि हसूं अनावर होऊन जावें; कल्याणरसपर भाषणांनीं वाचकाचे डोळ्यांना अश्रूंचे पाक्षर फुटावे. सारांश, कवीनें वर्णिलेले प्रसंग वाचल्यावर आपण ते ते प्रसंगें प्रत्यक्ष अनुभविल्यासारखे वाटावे; व ग्रंथ मिटून ठेवला असतां शोषेंतून जाणें झाल्यावर क्षणापूर्वी पाहिलेल्या स्वप्नांनीं मनाचा जसा गोंधळ उडतो तसाच गोंधळ उडून जावा. शब्दांनीं हा चमत्कार जो कवि घडवून आणूं शकेल तोच कवि श्रेष्ठ समजावा. मग तो व्याकरण, व्युत्पत्ति जाणो कीं न जाणो; त्याचीं वाक्यें शुद्ध असोत कीं अशुद्ध असोत; तो विद्वान् असो कीं अविद्वान् अमो; त्याचें लिहिणें सयमक असो कीं निर्यमक असो; पण निश्चयानें असें जाणावें कीं, कवि असा तोच. या कसोटीला मुक्तेश्वर-निदान त्याचें आदिपर्व-निःसंशय उतरेल, हें निर्विवाद आहे.

मुक्तेश्वर एका वेळीं एकच मनोविकार उत्पन्न करून थांबत नाही. तो आपल्या वर्णनांत अनेक रसांची भेसळ करून देऊन वाचकांच्या मनांत अनेक विकार एकदम उत्पन्न करतो. याचा मासळ वरच्या शेवटल्या उताऱ्यांत दिसेल. यांत अनेक मनोविकारांची चित्रें एकवटलीं आहेत. मोह, माया यांनाहि मर्यादा आहे. जग हें स्वार्थी आहे. मातेची ममतानदीहि संकटसूर्याच्या तापानें आटून जाते व आपल्या प्राणांवर वेळ येऊन ठेपली म्हणजे तीहि पिळांस टाकून दूर होते. या जगांत खरा मायेचा आणि अगदी शेवटींहि आश्रय देणारा एक परमेश्वर मात्र आहे. व खचून न जातां यत्न केल्यास तो कल्याणसमूह आपल्या पोटांत सर्वास थारा देतो, हें या गोष्टीतले सार

आहे. हे मुक्तेश्वराने उत्तम तऱ्हेने सांगितले आहे. याची मुग्धशृंगाराची वर्णने याडूनहि चांगली खुलविलेली असतात. याने ठिकठिकाणी मदनशरांनी पीडित झालेल्या 'ताळप्य-लावप्य ऐश्वर्यवंत' अशा नर-समर्थ्यांची किता

कनकलतिका सोवामिनी । कीं चंद्रकळातनुधारिणी ।

सुगंध केतकीपत्रवर्णी । सुगंधलाणी हरिणाक्षी ॥

अशा मंदहासिनी 'मन्मथ-पुतळ्यांची' आणि त्यांच्या 'लीळांची' केलेली वर्णने वाचतांना वाचकाचे मन प्रसन्न होते; आणि स्फूर्तीच्या पल्लवांनी हिरव्यागार झालेल्या व अर्धसुमनांनी पुढलेल्या अशा मुक्तेश्वराच्या वाग्वहरीच्या शीतल लतामंडपाखाली आपण आनंदाने वसले आहो, असे त्यास वाटू लागते; व तेथेच कवीने निर्माण केलेल्या काव्यशिलेवर वसून सर्व वाचक आपल्या राजहंस-श्रोत्यांसह

स्रग्दार्ढ्य-मोतिषांचा चारा । वरोनि देतो सुखदंकरा ।

आणि पुढे प्राधितो मुक्तेश्वरा । कथा सादर परिसवी ॥

अशा लतामंडपांत नवरसांच्या वसंतवाताने रोमांचित होऊन मुक्तेश्वराने दाखविलेली प्रातःकाळची शोभा एक वेळ तरी पहावी, असे कोणास वाटणार नाही !

शेष बेचतां अठरा षटिका । पूर्वे दिशेनें दाळिले मुक्ता ।

कुंकुम रेझिले त्या तिलका । वरुणोदय बोलिजे ॥

भार्गवाचार्य उदया येत । तंव अपार कमुनिया पथ ।

पुढे जगन्मोक्षळाचा बात । शीतळ, मंद पातळा ॥

कुक्कुट रव करितां का का । नये पळ सुटला उलुका ।

मोग घावया चक्रवाका । चक्रवाकी चालिल्या ॥

गाढालिंगने पडिली गांठी । सोडितां दंपत्ये होती कष्टी ।

वस्त्रे वेडिती परी पोटी । अपूर्ण कामे जळजळ ॥

स्वैरिणी सांडोनि सखयांतें । दूतीसहित त्वरे बहुते ।

गृहा येऊनी स्वकर्मांतें । संपादिती लौकिका ॥

घेवोनि अंधकाराची बुंधी । चंद्रस्वेच्छा भोगी जगती ।
 प्रकाश वेडोनी सूर्याप्रती । म्हणे 'मो शुद्ध पतिव्रता' ॥
 भोग भोगोनि सांडिले राजे । नूतनातें उपजवी चोरे ।
 भ्रम घालोनि म्हणे माझे । असें ऐश्वर्य अक्षयी ॥
 गगनसमुद्री मुक्ताफळे । अरुणचंचुनें कनकमराळे ।
 वेंचोनि घेतां कळाकुशळे । नाहीच केलीं नक्षत्रे ॥
 कीं व्योमनमंदेमाजी घोर । कातंबीर्य सहलकर ।
 ताराबाणलिंगांचा भार । निवडोनि करी परीता ॥
 कापडी चालिले तीर्थपंथी । 'सोऽहमस्मि' चिंतिती जाते ।
 भक्त स्मरती हरिहरातें । प्रेमभावे आवडे ॥
 शाक्त चिंतिती शक्तिप्रतिमा । सार म्हणतो सूर्यचि आत्मा ।
 वाणपत्य गणेशमहिमा । वाळाणिती ब्रह्मचें ॥

असलीं वर्णनें मुक्तेश्वराच्या काव्यांत वारंवार आढळतात. पण या मुक्तेश्वरी वर्णनांत एक दोष आढळतो. वास्तविक पाहतां, हा दोष आपल्या इकडील बहुतेक सर्व ग्रंथांत थोडाफार दिसून येतो. हा दोष असा की, कवि आपल्या कथानकाच्या काळान्वर नजर न देतां आपल्या वेळच्या कल्पना, चालीरीती, आचारविचार हीं सर्व तो प्राचीन काळांत नेऊन सोडतो. इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या काळचे राजे व लढव्ये लोक आणि त्यांचे संप्रामप्रकारहि तो खुशालपणें भारतीय युद्धाचे प्रसंगांत नेऊन सोडतो. दुष्यंतराजाच्या अमलाखालील लोकांत त्यानें इंद्रज, फिरंगी, हवशी वगैरे लोकांचा समावेश केलेला आहे. ऋतुपर्णाकडून यानें भास्कराचार्याच्या लीलावतीच्या आधारे वृक्षांच्या पानांची गणना करविली आहे' (सभापर्व अ० ८). हा कालविपर्यासाचा दोष हेंच मुक्तेश्वराच्या काव्याच्या मर्माचें एक बीज आहे, हेंहि म्हणणें थोडें खरें आहे; कारण असें की, हा जें डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पाहतो त्याचेंच चित्र हा

१. 'लीलावती' ग्रंथावरून अशी गणना करता येते, ही समजूत सोदी, आणि त्यांत भास्कराचार्याचे ग्रंथ त्यांच्या पूर्वी एक दोन युगे होऊन गेलेला ऋतुपर्ण राजा पडला होता, हें म्हणणें तर अगदीच चमत्कारिक.

कागदावर काढितो; व कल्पना जशा सहजासहजी त्याच्या मनांत उद्भवतील तशाच्या तशाच हा आपल्या कथानकांत गोंवून पात्रांच्या तोंडी घालतो. याची काव्ये ही याच्या मनोविकारांचे प्रत्यक्ष आदर्श आहेत. ती मुक्तेश्वर कसा असावा, हे बरोबर दाखवितात.

याच्या रामायणाचा उल्लेख मागे आलाच आहे. हाच काय तो याने रचिलेला पूर्ण असा ग्रंथ उपलब्ध आहे. याची उपलब्ध असलेली बाकी सर्व रचना अपूर्ण किंवा त्रुटित आहे. महाभारताच्या अठरापैकी चार-पाचचे पर्वे उपलब्ध आहेत. तशीच इतर 'गळदुर्गपरिहाराख्यान,' 'रंभाशुकसंवाद', 'मूर्खांची लक्षणे', 'प्रद्योता', 'विश्वामित्रभोजन' वगैरे लहानलहान आख्यानेहि त्रुटितच आहेत. मुक्तेश्वराच्या ग्रंथासंबंधाने एक गोष्ट अशी अनुभवास येते की, त्याच्या उपलब्ध रचनेपेक्षा त्याचे अनुपलब्ध (परंतु कोणी कोणी प्रत्यक्ष पाहिलेली) अशी ग्रंथरचना फार जास्त आहे, असे लोक नेहमी म्हणतात. हे त्याच्या ग्रंथांवर लोकांच्या असलेल्या प्रेमाचे व ते उपलब्ध व्हावे या त्यांच्या इच्छेचेच प्रमाण आहे. याने भागवत रचिले आहे, असे नवनीतकार (इ. स. १९१०-मधील व त्या पूर्वीच्या आठ आवृत्त्या) व रा. गोडबोले लिहितात. रा. गोडबोले हे 'वसलाहरण' हि मुक्तेश्वरकृत असल्याचे सांगतात. तसेच 'भविष्योत्तर पुराणा'वर त्याचा एक ओवीवद्ध ग्रंथ असल्याचे एका गृहस्थांनी मागे 'केसरी' पत्रांत प्रसिद्ध केले होते. मुक्तेश्वराचे 'शांतिपर्व' एका गृहस्थास मिळाले असल्याचे सांगतात; आणि या सगळ्यांबरोबर मीहि असे म्हणतो की, आपणांजवळ साग्न अठरा पर्वे मुक्तेश्वरी महाभारत

१. आदि, सभा, बन, विराट व सीप्तिक.

२. 'महाराष्ट्रकवि' छापित असतां मजकडे दोन प्रती आल्या होत्या. वर 'मुक्तेश्वरकृत भागवत' असे लिहिले होते. पण त्या दोन्ही पोथ्या दुसऱ्याच कवींच्या होत्या. माची कविचरित्रांत तर मुक्तेश्वरी 'भागवत' हा ग्रंथ मोठा असून फार सुंदर आणि रसभरित आहे, असे शिफारसपत्रहि दिलेले आहे !

असल्याचें अनेक लोकांनीं प्रत्यक्ष पत्रें लिहून मला कळविलें आहे. पण दुःखाची गोष्ट अशी की, यांपैकी कांहीं जणांकडे जाऊन यांच्या पोथ्या पाहतां असें आढळून आलें की, पहिलीं चार पत्रें मात्र मुक्तेश्वराचीं व बाकीचीं पत्रें गोपाळ, माधव, नामाविष्णुदास, शुभानंद यांपैकी कोणाचीं, अशी मिळून १८ पत्रें पुरीं करून वर 'मुक्तेश्वरकृत महाभारत' असें लिहिलेलें असे.

आतां ही बाकीचीं पत्रें मुक्तेश्वरानें रचिलीं असावीं कीं नाही, हा एक जरा विचार करण्यासारखा मुद्दा आहे. यामुंबंधीं साधक व बाधक दोन्ही प्रमाणांचा विचार करितां मला असें वाटतें की, मुक्तेश्वरानें पहिलीं चार पत्रें साग्र रचून उद्योगपर्वहि अर्धेमुधें रचिलें असावें. याशिवाय 'सौप्तिक-पर्व' सारखीं मधलींच लहानसहान पत्रेंहि लिहिलीं असावीं. कारण 'सौप्तिकपर्व' प्रत्यक्ष सांपडलेच आहे व उद्योगपर्वाचा दोनतीन ठिकाणीं स्पष्ट उल्लेख आला आहे. पण यापलीकडे साग्र महाभारत मुक्तेश्वरानें रचिलेलें दिसत नाही. मुक्तेश्वरानें महाभारत संपूर्ण रचिलें नाही, असें वाटण्यास मुख्यतः कारणें पुढीलप्रमाणें होतात—

(१) लोक अनेक वेळां अजाणपणानें फसले जातात. भोळी श्रद्धा आणि ही पत्रें मिळण्याविषयीची हौस व अनिवार इच्छा या फसण्यास कारणीभूत होते. गणाष्टकें श्लोकण्याची सवयहि एखादे वेळीं मदतगार होते.

(२) महाराष्ट्रांतील कवि अनेक वेळीं मधलींच त्रुटित प्रकरणें पुढें योग्य अशा शब्दांनीं दुवे जोडून मोठ्या ग्रंथांत घालण्याच्या उद्देशानें लिहितांना आढळतात. महीपतीबोवांचें उदाहरण प्रसिद्धच आहे. ते म्हणतात—

सताचीं चरित्र पूर्ण । एकदांच नाकळती जाण ।

जेव्हां जी शाली वाठवण । तीं चरित्रें लिहून ठेविलीं ॥

आणि मग तीं प्रथित करून ग्रंथ तयार केला. तेव्हां मुक्तेश्वरानेंहि अशाच योजनेनें हीं आख्यानें स्फुटीसरशीं लिहिलीं असणें संभवनीय आहे.

(३.) विराटपर्वतल्याप्रमाणेच मुक्तेश्वरानें उद्योगपर्वचा उल्लेख इतरहि कांहीं ठिकाणीं केला आहे. उदाहरणार्थ—

ऐसे हे ययातीचे दौहित्र । चौथे माधवीचे सुपुत्र ।

याचें सविस्तर चरित्र । उद्योगपर्वी परिसर्गे ॥ आदिपर्व अ. २०,
ओ. १७३.

(४) आज सुमारे दोन-अडीचशें वर्षे महाराष्ट्रांतील साधु, चरित्रकार व विद्याव्यासंगी पुरष यांस इच्छा असूनहि ही पर्व आढळली नाहीत. अलीकडील दहा-पंधरा वर्षांत पुष्कळ खटपट करूनहि यांचा सुगावा लागत नाही. श्रीधरस्वामीनाहि पुढील पर्व सांपडली नव्हती, असें त्यांच्या पांडवप्रतापावरून अनुमानितां येतें. उद्योगपर्व रचणारे अनेक कवि आपण मुक्तेश्वरानें अर्धवट टाकिलेले महाभारत पुरें करितों, असें ग्रंथारंभी सांगतात. म्हणजे पुढील पर्व रचिली गेली नाहीत, अशी त्यांची पूर्ण खात्री होती, असें दिसतें.

(५) भारत लिहिणारे अनेक महाराष्ट्र-कवि अधलीमधली पर्व वेळोवेळीं लिहून मग ती जुळवून संपूर्ण भारत तयार करीत. मोरोपंता-संबंधें त्यांचे ग्रंथप्रकाशकहि अशीच साक्ष देतात. तेव्हां याप्रमाणेंच 'सौप्तिक पर्व' हें एवढें मधलेंच लहानसें पर्व मुक्तेश्वरानें लिहून ठेविलें असेल, म्हणून तें तेवढेंच उपलब्ध झालें. कर्ण, शल्य, द्रोण वगैरेंसारखी मोठी पर्व रचिलीच नाहीत.

(६) मला एक परीनें वाटतें कीं, मुक्तेश्वरानें अठरा पर्व भारत साम्र लिहिले नसावें. कारण मुक्तेश्वराच्या बुद्धीला थकवा किंवा मांध आले असावें; आणि त्यानें पुढील रचना केली नसावी. त्याचा स्वतःचा आत्मविश्वास फार दांडगा होता. अनेक महाराष्ट्र-साधुपुरुषांपैकीं ग्रंथांत फक्त दोघांनाच त्यानें नमन केले आहे. एक ज्ञानेश्वर व दुसरा एकनाथ पैकीं एकनाथाला तो आपला 'मातृजनक' म्हणूनच केलेले दिसतें. ज्ञानेश्वराबद्दल मात्र कवीच्या मनांत खरी पूज्य बुद्धि दिसते. बाकी मुकुंदराज, नामदेव, कृष्णदास वगैरे मंडळी याला खाशा पंक्तीची वाटत नाहीत.

सोळाव्या शतकांतील आणखी कांहीं कवि

मुक्तेश्वरानें भागवतावर टीका केली असावी, असें कांहीं लोक म्हणतात; पण ही टीका उपलब्ध असल्याची कोणासहि माहिती नाही. मुक्तेश्वराच्या वेळच्या इतर कांहीं साधुपुण्यांनी मात्र भागवतावर रचिलेल्या टीका उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी दोन टीका आपल्या इकडे विशेष प्रसिद्ध आहेत. एक 'रमावल्लभदासा'ची व दुसरी 'शिवकल्याणा'ची. हे दोघेहि विद्वान् साधुपुरुष होते. दोघांची प्रथरचना विस्तृत आहे; व दोघांचीहि परंपरा अजून चाट्ट आहे. या दोघांनीहि श्रीभागवताच्या कांहीं भागावर टीका केली आहे.

यापैकी **रामावल्लभदास** याचा जन्म शके १५३२-मध्ये झाला. याची चरित्रकथा थोडी नवलपरीची आहे. याचे वडील अंबाजीपंत ऊर्फ यमाजीपंत. उपनांव राळेरासकर. हे देवगिरी ऊर्फ दौलताबाद येथील राजाचे कारभारी होते. त्यांस फार दिवस पुत्रसंतान नव्हतें. पुढे श्री. अंबेच्या कृपेने एक पुत्र झाला. त्याचे नांव तुकोपंत असे ठेविलें. पुत्रोत्सवाच्या आनंदाप्रीत्यर्थ पित्याने हत्तीवरून साखरा वांटिल्या, इतकी वरची श्रीमंती होती. सातव्या वर्षी मुंज व बाराव्या वर्षी लग्न झाल्यानंतर सहा वर्षांनी हा तुकोपंत आपल्या बडिलांचा कारभार पाहू लागला. कांहीं दिवसांनी लढाईचा प्रसंग आला. तेव्हां हाताखाली हजार दोन-हजार शिपाई घेऊन तुकोपंत युद्धास गेला. तेथें त्यास यश आलें व शत्रूच्या लोकांची वृत्त झाली. लुटून ज्याच्या जें हातीं लागलें तें त्याने घेतलें. या वेळीं तुकोजीपंताला

एकादशस्कंध एकवीस अध्याय । 'एकाजनादनीं टीका' अन्वय ।

ही पोथी मिळाली. हाच देवाचा प्रसाद जाणून तो ती पोथी नित्यनियमानें वाचू लागला. हळूहळू तुकोपंताचें मन संसारांतून निवून भगवंताच्या

चरणांकडे वळू लागले. याच सुमारास याची व लक्ष्मीधर नांवाच्या एका साधुपुरुषाची गांठ पडली. लक्ष्मीधराने तुकोजीपंतास अनुग्रह-मंत्र दिला. श्रीगोपाळविद्येची उपासना सांगितली; व नांव 'रमावल्लभदास' असे ठेविले. एव्हापासून पूर्वीचे तुकोजीपंत हे रमावल्लभ-दास या नांवाने जगांत वर्तू लागले. यापुढे ते बरेच दिवस गोदातटीच असत. यांनी भागवताच्या दशमस्कंधावरील बहिरंभटाची टीका पाहिली होती, असे आपल्या 'दशकनिर्धार' या ग्रंथांत लिहिले आहे. 'दशकनिर्धारांत' भागवताच्या दशम स्कंधाच्या आधारे कृष्णजन्मकथा सांगितली आहे. हा ग्रंथ यांनी शके १५५५-मध्ये लिहिला पण रमावल्लभदासांचा मुख्य व प्रसिद्ध ग्रंथ म्हटला म्हणजे त्यांनी श्रीशंकराचार्यांच्या 'बृहद्वाक्यवृत्ति' ग्रंथावर केलेली 'वाक्यवृत्ति' या नांवाची विस्तृत टीका हा होय! ही टीका करण्यास त्यांनी वाई येथे प्रारंभ केला; व दामोळ येथे ती पुरी केली. याशिवाय यांची 'चमत्कारी' या नांवाची गीतेवरहि एक टीका आहे. ही यांनी शके १५५८-मध्ये लिहिली. हे दोन्ही ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहेत. याशिवाय 'वैष्णवगति' वगैरे आणखी काही ग्रंथ आणि अनेक पदे व अमंग यांनी केले आहेत. यांची परंपरा हल्ली गोमंतकाकडे आहे. यांच्या शिष्यवर्गांत 'आवडावाई' या मुख्य होत्या. आवडावाईचे उपनांव उभयकर. यांचा मठ व परंपरा कारवार जिल्ह्यांत मौजे चंदावर येथे अजून आहे.

रमावल्लभदासांच्या परंपरेंत श्रीकृष्णचरित्राचे संकीर्तन सर्व स्त्रीपुरुषांकडून अजूनहि फार प्रेमळपणाने करण्यांत येते. त्यांच्या येथे कीर्तनसमयी

अवघा बोले चाले हरी । ज्याचि कथा तोचि करी ॥

होऊनियां ओता वक्ता । आपुली आपण करी कथा ॥

विश्वव्यापक परिपूर्ण । अवघा एकचि नारायण ॥

कैचा रमावल्लभदास । अवघा हरीचा उत्थास ॥१॥

हे पद म्हणण्याचा प्रघात आहे. या पदाप्रमाणेच रमावल्लभदासांच्या

शिष्यपरंपरेंत दुसरें एक पद फार ऐकूं येतें. तें असें—

मूळीं लागतां सहज । मायबाप नाहींत मज ॥१॥
 झालीं पोसणें संतांचें । मन कोंबळें तयांचें ॥२॥
 गोत्र अगस्ति होतें साचे । आतां गोत्र व्यापकाचे ॥३॥
 ऋग्वेदि होतें पहिले । आतां भागवतीं व्हिले ॥४॥
 नामघोषाचा आचार । भगवद्गोतेता विचार ॥५॥
 पूर्व संध्या ते त्रिकाळ । प्रेमसंध्या सर्वकाळ ॥६॥
 पूर्व होतो मतभेदी । आतां जालीं जी अभेदी ॥७॥
 पूर्व बोलिलीं लौकिक । आतां बोलें अलौकिक ॥८॥
 पूर्व मान म्याच घ्यावा । आतां मान सर्वां घ्यावा ॥९॥
 पूर्व रचे चतुरपण । आतां मोळीव आपण ॥१०॥
 पूर्व मुक्ती लागे बाहे । आतां भक्ति लागे बाहे ॥११॥
 पूर्व होतो परतंत्र । आतां सर्वांशीं स्वतंत्र ॥१२॥
 पूर्व रचे रूपनाम । आतां त्याचें नाही काम ॥१३॥
 नामरूप जाऊनि भास । अवघा रमावल्लभदास ॥१४॥

रमावल्लभदासापेक्षां शिवकल्याणाची भागवताच्या भागावरील टीका फार विस्तृत व जास्त योग्यतेची आहे. शिवकल्याण म्हणतो की, श्रीमद्भागवत हा सगळाच ग्रंथ सुंदर आहे. पण त्यांतहि दशमस्कंध हा आणखी विशेष सुंदर आहे.

‘दुष्टीं पिडितां मेदिनी । धर्मांची देखोन ग्लानी । यदुवंश दिनमणी । उदयो जाला ॥ दुष्ट राजे दमिले । अधर्मांचें मूळ छेदिलें । तत्प्रसंगें जालें । उदंड चरित ॥ ते कृष्णचरितावळी । दशमामार्जी वर्णिलो । नव्वद अध्यायी । केली रचना ते प ॥ म्हणून जीत प्रधानत्वे करून । श्रीकृष्णजीचें गुण-कीर्तन । सर्वतापोपशमन । आहे ती कल्याणवती कथा मी ’ मन्हाटियां बोली । बोवडांचि बोली । बोलेन कांहीं ॥’

या टीकेत शिवकल्याणांनीं सर्व संसारी जनांस कृष्णावताराचें रहस्य उघड करून दाखविलें आहे. दशमासारखा कृष्णलीलांनीं भरलेला

कथाभाग, पण त्याचा सर्वभर परमार्थपर अर्थ लावून त्या लीलांच्या मिषांनी भगवंतांनी अज्ञानी लोकांस काय उपदेश केला हें 'शिवकल्याणी' या टीकेत सांगितलें आहे. कामक्रोधादिकांचे अंकित होऊन खऱ्या आत्मसुखास पराङ्मुख होणाऱ्या अज्ञ लोकांस प्रवृत्तिमार्गाकडून वळवून निवृत्तिमार्गाकडे नेणारी ही टीका मुमुक्षुंस फारच आल्हादजनक वाटे. ज्ञानमार्ग चोखाळणाऱ्या एकंदर लोकांस ही टीका चांगली 'मार्गदर्शनी' होईल. योगमार्गाच्या वाटेने जाणाऱ्यांसहि शिवकल्याणाच्या या वाग्वल्हरीच्या छायेंत जरा विश्रांति मिळेल; व कोणत्याहि पौराणिक कथानकावर रूपक वसवून तिचा वेदांतपर अर्थ लावण्याची त्यांस नेहमीची चटक आहे अशांच्या जिऱ्हेला तर या शिवकल्याणाच्या सुधारसाचा आस्वाद विशेषच गोड लागेल; आणि साधारणपणें अनविकारी अशा इतरांसह सर्व कृष्णचरित्रांवर, त्याच्या रासोत्सवासारख्या अनेक क्रीडांवर आणि अनेक लीलांवर टीकाकारानें वसविलेलें हें रूपक पाहून कवीच्या ज्ञानाचें, त्याच्या विलक्षण बुद्धिमत्तेचें व कर्तव्यगारीचें कौतुक वाटल्याशिवाय राहणार नाही. अशा वाचकाच्या श्रणभर असेंहि मनांत येईल की, या बुद्धिमान् व उद्योगी पुल्याने ब्रह्मज्ञानपर एखाद्या निराळा व स्वतंत्रच ग्रंथ लिहिला असता तर वें होतें.

शिवकल्याणस्वामीच्या या दशमस्कंधावरील टीकेची संख्या जवळजवळ एक लक्ष आहे. सर्व ग्रंथभर याच्या लेखणीचा ओघ सारखा चाट्ट राहिलेला आहे. त्यांतून पुढील व्याख्यान येथें उतरून घेऊं.

'अगा या देहाचेनि सांगातें । रोकडें जन्मणें घडलें तुतें । तर आतां मरणातें । बायांची भीसि ॥ जन्मवंतातें मरण । हें गा ठेविलेंचि

१. सत्त्वादिकांचे अवतार । तेचि अवघे मुरवर ।

त्यांच्या साह्यालागीं अवतार । भगवंताचा ॥

त्यांतु अहंकारें पैसु केला । तोहि तेथेंचि संचरला ।

कंसरुपें अवतरला । पहिलें तेथें ॥

त्या अहंकंसहरणाचें निमित्त । करुनि श्रीकृष्णजी आविर्भूत ।

तेचि कथा प्रस्तुत । शुकेंद्र सांगे ॥

आहे जाण । या देहसंगे कोण । वांचेल येथें ? ॥ असो, या देहाचेनि
संगें । मरावें जन्मावें लागे । वांचुनि तुं आंगें । अविनाशरूप ॥ देहा-
रभाचेनि आचरणें । दिवले मृत्यूसी आवतणें । असो, लिहिलें जें विधातियेनें ।
तें चुकेल कैसें ? ॥ हें तंव येथें नसे । देहांतर ठेविलेंचि असे ।
मरणवंतासि कैसें । सोडील जन्म ? ॥ कर्मवश जो आला देही । तो देहांचे
मरणसमयी । देहांतरातें पाहो । करुनि सिद्ध ॥ तेथ करुनि अवस्थान ।
करि पूर्वदेहांचे विसर्जन । पुढें पाऊल न देतां जाण । मागील नुचले ॥
पुरुषासि चालतां पाहे । पुढें येऊ पदें उभा राहे । मग मागिल्या पदासि होपे ।
सुटका जेवि ॥ तेंवी देहांतरातें अविष्टंभुनि । पूर्वदेहातें त्यजितां प्राणी ।
असो; देहांतरावांचुनि । न सुटे देहो ॥ जेवि तूणाळिकेची गति आवि ।
तूणांतरीं करुनि वस्ती । मग आपेआप सुटती । मागील तूणें ॥ तेंवि देही
तादाम्य पावोन । जिव आला कर्माधीन । कर्मपंथीं वर्तमान । फेरा जो
पाडिला ॥ तो देहांतरीं अवस्थान ॥ करुनि पूर्वदेहांचे वीसर्जन ॥ करि, यासि अन्यथा
जाण । कविचि नव्हे ॥ तरि देह असणें तंव न चुके । आतां या देहांचेचि
काय इतुकें । कर्णातकें पाळावा कां गा ? ॥ देहांतरप्राप्तीविण । नव्हे
पूर्वदेहांचे विसर्जन । आणि किं दृष्टांति करुन । बोलिले हेंचि । जागृतिचा
ठावीं । राजे रंक देखिले पाहीं । आणि आइकिलें जें कांहीं । इंद्रादि लोक ॥
तो चितनाचिये रिती । संस्कार होऊनि चित्ती । तेंसिचो रूपें देखती ।
स्वप्नीं नर ॥ मग अहंप्रत्ययो अपुला । स्वप्नदेहीं जडोनि गेला । जागृत
देहाचा षडला । विसरुन तेव्हां ॥ किंवा दृष्टभूताचेनि संस्कारें । चित्तीं
अभिनिवेश अनुकरे । त्या अभिनिवेशाचें भरें । मनोरथ उपजे ॥ तोचि
अध्यास करुनि चित्तीं । पुढें उभो ठाके अहंकृति । आकृतिचां ठायीं जहंकृति ।
जडोनि जाये ॥ तेंचि मी, म्हणोनि मानें । तेव्हांचि जागृत देहांतें नेजे ।
तेंचि देहांतराचेनि अभिमानें । पूर्वदेहांतें विसरे ॥ एवं कर्मास्तव देह स्फुरे ।
तेचेंचि जहंतव अवतरे । तेणेंचि काळें विसरे । मागोल देहांतें ॥ येथें
भलतेनिहि मिथें । देहाचिये स्मृतिभरें । जाणति मृत्यु ऐसें । बोलिलें स्वासी ॥

शिवकल्याणाचें व्याख्यान वाचीत असतां त्यांत ज्ञानेश्वराच्या भाषेची
ओळख स्पष्ट पटते; आणि याला कारणहि तसेच बळवत्तर आहे. तें हें
की, शिवकल्याणाचा ज्ञानेश्वराच्या ग्रंथांशी फार विशेष परिचय होता.

त्यांपैकी 'अमृतानुभव' या उत्कृष्ट ग्रंथावर शिवकल्याणाची एक सुंदर टीकाहि आहे. या टीकेचे नांव 'नित्यानंददीपिका'. ही त्यानें मागे सांगितलेल्या 'कथाकल्पतरु' ग्रंथाचा कर्ता जो कृष्णयाज्ञवल्की त्याच्या गोपाळ नामक पुत्राच्या विनंतीवरून रचिली. हीत हिचा रचनाकाल शके १५५७ युवा संवत्सर, मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमा असा दिला आहे. यांत शिवकल्याणानें आपणा स्वतःसंबंधीहि थोडीशी माहिती दिली आहे. शिवकल्याण हा अंबापूर म्हणजे जोगाईचें अंबे ऊर्फ मोमिनाबाद येथला राहणारा. याची पितृपरंपरा अशी—कमलाकार → चिंतामणी → त्रिमल → शिवकल्याण. यांपैकी शिवकल्याणाचा पिता जो त्रिमल तोच शिवकल्याणाचा गुरू व त्याचेच चतुर्याश्रमांतलें नांव नित्यानंद. या नित्यानंदाच्या पूर्वीच्या पंधरा-सोळा पुरुषांचा आपल्या गुरुपरंपरेसंबंधी शिवकल्याण उल्लेख करितो. यानें दिलेली आपली गुरुपरंपरा अशी—

आदिनाथ → मच्छेंद्रनाथ → गोरक्षनाथ → मुक्ताबाई वटेश्वर → चक्रपाणी → विमलानंद → चांगाकेशवदास → जनकराज → नृसिंह → हृदयानंद → विश्वेश्वर → केशवराज → हरिदास → परमानंद → नित्यानंद → शिवकल्याण. 'नित्यानंददीपिका' टीकेच्या शेवटी शिवकल्याणानें जशी आपणासंबंधें माहिती दिली आहे, तशी दशमाच्या पोथीत कोठेहि दिली नाही. यांतहि 'गंगारूप हरिकथा' मी परंपरेनें ऐकिली व मग

१. गोदातीर उत्तर भाग । देवगिरी नगर सुभग ।

.....तेथे याज्ञवल्कि श्रीमंत । श्रीगोपाळ श्रीकृष्णसुत ॥ ३०

२. दशमाच्या टीकेंत १०-व्या म्हणजे शेवटील अध्यायांत कवि सांगतो—

मी 'शिव' नामांकित । नित्यानंदान्वयभूत ।

जनकहि प्रस्तुत । नित्यानंद त्रिमलनामा ॥

३. यांत ज्ञानेश्वर व निवृत्तिनाथ यांचीं नांवां नाहीत; मुक्ताबाई ही गोरक्षनाथाची उपदिष्ट शिष्यीण; वटेश्वर व चांगाकेशवदास हे पुरुष मित्र असून त्यांत तीन पिढ्यांचें अंतर आहे; - वगैरे बाकी लक्षांत घेण्याजोग्या आहेत.

हे गंगा, जगतारिणी । जाली मदगुलामिनी ।
ते प्रवेशली माशां मनी । गुरुमुखे कर्णद्वारा ॥.....
.....तेणेंचि देऊनि अनुमोदन । वर्णविले हे हरिगुण ।
तें म्यां निजमतितें अनुसरोन । वर्णिले भाषाबद्ध ॥

इतकेंच लिहिलें आहे. टीकारचनेचा कालहि यांत दिलेला नाही. फक्त—

श्रीपंडरी नामें कऱ्ही । श्रीविठ्ठल महाराजधानी ।
हा ग्रंथ येथेंचि आरंभुनि । संपला येथेंचि ॥

असा रचनास्थलाचा उल्लेख आहे. याशिवाय शिवकल्याणाची चतुःश्लोकी भागवतावर एक लहानशी टीका आहे. त्याची पदे वगैरे फारशी आढळत नाहीत.

शिवकल्याणाचा समकालीन व त्याच्याचप्रमाणे भागवताच्या दशम स्कंधावर टीका करणारा आणखी एक ग्रंथकार प्रसिद्ध आहे. याचें नांव **लोलिंबराज**. हा जुन्नर येथील राहणारा. उपनांव जोशी असून याचे वंशज जुन्नर प्रांती नांदत आहेत. याचा 'वैद्यजीवन' या नांवाचा एक वैद्यक ग्रंथ संस्कृतांत असून मराठीतहि यानें भागवताच्या दशमस्कंधावर एक टीका लिहिली आहे. याचीहि पदे वगैरे पुष्कळ आढळतात. अनेक वाडांतून याचें पुढील गोड पद आढळतें—

ज्याची कीर्ति जगत्रई प्रगटली मंदाकिनीचे परी ।
जो एके षटिकेंत शंभर नवीं पद्ये विनोदें करी ॥
ज्याला 'कविपातशाह' पदवी विद्वज्जनीं लाभली ।
तो हा रत्नकले ! तुला विनवितो लोलिंबराजः कवी ॥

आणि रचना नुसती जलदच नव्हे, तर 'अमृतमधुर' असे. हा लोलिंबराज व रत्नकला ही एकमेकांवर अत्यंत अनुरक्त असतां रत्नकला मृत्यु पावली. कारण, कवि म्हणतो—

१. या टीकेचे शेवटीं " श्रीमत् पंडित सन्निधाने । मूग्य लाचेनि प्रश्ने ।
नित्यानंद खुने । प्रगट केली ॥ " असें म्हटलें आहे.

२. रत्नकलेच्या मनाची स्थिति लोलिंबराज दूर गेला म्हणजे
(पान ३६० पहा.)

‘मजविण घडि कोठें जासि ना तूं रसालें।

न पुसत परलोका केवि गेलीस बाळें ? ॥’

तख्यवयांत यानें अनेक चाले केले. पण ही रत्नकला मेल्यावर याला उपरति शाली.

‘विषय विषय करितो सर्व संसार गेला।

क्षणभरि परि नाही मुक्तिचा यत्न केला ॥’

यानें सप्तशृंग भवानीची आराधना केली व तप करून हा तिच्या आणि लोकांच्या आदरास पात्र शाला. अशी याची हकीगत आहे. हे वर उल्लेखिलेले चरित्र लोलिवराजानेंच लिहिलें असलें आणि तें एखाद्यास कितीहि चांगलें वाटलें तरी तें अत्यंत क्लिप्तवार्ण आहे. उपलब्ध अशा सर्वच मराठी वाङ्मयांत याच्या तोडीचें बीभत्स काव्य दुसरें नाही. वामन पंडित, धुंडिकुमार वगैरे कृष्णलीला निर्भीडपणानें वर्णन करणारे. ग्रंथकार तर राहोतच, पण लाडखानासारख्यांच्या करमणुकीकरितां रचिलेली अनंगरंग किंवा रसकल्लोळ, कामशास्त्र, कोकशास्त्र, वगैरेंसारखी चोपडी-देखील या चरित्राच्या तुलनेनें सम्यक् म्हणावी लागतील. या चोपड्यांत अगर पोण्यांत याला थोडेंसे शास्त्रीय स्वरूप देऊन काहीं शिष्ट शब्दांचा थोडा आडपडदा तरी सोडिलेला असतो. पण तितकाहि काडीचा आडोसा यांत ठेविला नाही. भारतभागवतांच्या कथांपलीकडे गेलेला हा पहिलाच लेख आहे हे खरें, पण त्यामुलें त्याचा क्लिप्त कमी होत नाहीच. उलट लोलिवराजाच्या नांवाशी या अशा चरित्राचा संबंध पोहोंचावा, हे पाहून वाईटच वाटतें.

लोलिवराजानें रचिलेला एक ‘वैद्यजीवन’ या नांवाचा (शके १५५५)

(पान ३५९-वर्णन.)

चटपट सुटलीसे जीव कोठें न राहें।

बदन धरनि हस्तीं येकली वाट पाहें।

करनि सकल शोभा दर्पणी रूप पाहें।

पति अजुनि नये का हेंच चिंतीत आहे ॥

अशी होई, असें सांगितलें आहे.

संस्कृत ग्रंथ आहे, असे उल्लेख अनेक ठिकाणी आढळतात. मजजवळ एक 'वैद्यजीवन' ग्रंथाची पोथी आहे. हिची रचना अनेकवृत्तात्मक छोकवद्ध असून सर्व श्लोक मराठीत आहेत. ग्रंथ कवीने आपल्या 'सुंदरी' सांगितला आहे. ग्रंथाचे शेवटी 'इति श्री लोलिवराज ग्रंथ वैद्यजीवन संपूर्ण' असे लिहिले आहे. पण ग्रंथांत ठिकठिकाणी 'त्र्यंबकराज' असे नांव आले आहे. मग लोलिवराजाचे नांव 'त्र्यंबक' असल्यास कोण जाणे. ग्रंथातील श्लोक सोपे असून त्यांत सांगितलेली औषधेहि साधी व नेहमीच्या वस्तूंची आहेत. ती कितपत गुणकारी आहेत हे एखादा वैद्यच जाणू शकेल.

लोलिवराजाचा उल्लेख अनेक ग्रंथांत आढळतो व साधारणपणे बहुतेक सर्व संतमालिकांत याचे नामस्मरण आहे. पण ज्याचे संतमालिकांतून नांवहि आढळत नाही व ज्याचा उल्लेखहि फारसा कोठे सांपडत नाही, पण ज्याची रचना वर सांगितलेल्या त्रिपिकांही अवाढव्य आहे असा कवि धामाराच्य हा आहे. हा मोठा विद्वान् व उद्योगी पुरुष दिसतो. याची ज्ञानेश्वराच्या ज्ञानेश्वरीतील कठीण शब्दांचा अर्थ सांगणारी 'पद्यमाला' नांवाची एक टिप्पणी आहे; आणि याशिवाय बहुतेक सर्व त-हेची रचना आहे. भारत, भागवत, रामायण वगैरे ग्रंथांतील सर्व आख्याने याने लिहिली आहेत. भागवताच्या दुसऱ्या व दहाव्या स्कंधांवरील याची टीका उपलब्ध आहेच. कदाचित् याने हे ग्रंथ समग्र मराठीत लिहिले असण्याचाहि संभव आहे. 'आश्वलायन प्रश्नमाला', 'नित्यानित्यविचार' 'ज्ञानोदयसिंधु' वगैरे वेदांतपर इतर रचनाहि याने केली आहे. गीतेवरीलहि याची एक टीका उपलब्ध आहे. तसेच, कांही उपनिषदांवर याने

१. यांत एक श्लोक असा आहे.

प्रकटित सकळांतें हें कलायाचि साठीं ।
स्कूट जति बदलों मी देशभाषा मन्हाठी ।
अमृतमय चिकित्सा मेघरोगा मुलाला ।
प्रियजन उपकारालाहि हा ग्रंथ केला ॥

मराठीत भाष्य रचिले असार्वे, असें कैवल्योपनिषदाच्या उपलब्ध असलेल्या भाष्यावरून दिसते. 'विद्यार्णवस्वामी'ची टीका पाहून, आणि गुरुमुखानें ती ऐकून मीहि स्वभाषेत रचना करितों, असें या भाष्यांत शामाराध्य सांगतो या टीकेचे शेवटी व इतरहि ठिकाणी यानें आपलें नांव 'शामसुंदर रघुनाथ' असे दिलें आहे.

‘आराध्यवंशीं आराधन । रंगसौले करावें पुराण पठण ।

तेणें तोषें विठ्ठल यजमान । स्वानंदप्रदान देत असे ॥’

या ओवीवरून याचें उपनाव 'आराध्ये' हें उचड आहे. याचे कुळांत विठ्ठलाची भक्ति विशेष होती. त्या दैवताचे ठिकाणी या आराध्यांची निष्ठा इतकी दांडगी होती की, याचे वंशांत कोणीहि काशीस जात नसे, व अजूनहि जात नाहींत. या शामसुंदराची भाषा किंवा रचनाशैली मात्र, असावी तशी सुंदर नाहीं. पण आपल्या अवाढव्य रचनेमुळे हा कवि आदरास पात्र आहे. याचा काळ नक्की ठरविण्याचे साधन आज उपलब्ध नाहीं; पण आराध्यांच्या व वडव्यांच्या वादासंबंधीच्या कागदांतील व इतर उल्लेखांवरून हा सोळाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातच विद्यमान असावा, असा तर्क होतो. याची पदे, अमंग वगैरे रचना आहे. याचे श्लोक मात्र फारसे पाहण्यांत नाहींत. एक दहा श्लोकांचें अंबाभवानीचें स्तोत्र यानें रचिलेलें आहे. दहाहि श्लोकांत शेवटचा चरण तोच आहे. यांतील शेवटला श्लोक असा—

आराध्यान्वयं शामराजहृदयीं ध्यानीं तयेतें घरी

सोहं सोहं म्हणोनिया निशिविनीं वाळमालिका स्वीकरी ।

सारसार विचारनी मग तिला वाहात पुष्पांजली

माता हे जगदंबिका भगवती दृष्टास म्यां देखिली ॥१०॥

तुकाराम व आणखी कांही संत

श्रीएकनाथाचा जगद्विरूपात नातू मुक्तेश्वर आणि त्याच्या वेळचे आणखी कांही कवि यांची हकीगत मागे आली आहे. याच काळीं या सर्वांपेक्षा जास्त प्रसिद्ध असा एक महाकवि विद्यमान होता. त्याचे नांव तुकाराम. तुकोबा अथवा तुकाराम हा जातीने शूद्र खरा, पण याचा पिढीजाद घंदा उद्दीमपणाचा होता. पंढरीच्या विठ्ठलाची भक्ति याच्या कुळांत अनेक पिढ्यांपासून चालत आली होती. याचा शिष्य आणि चरित्रकार महीपतीबाबा ताहरावादकर याने आपल्या ग्रंथांत याची सात-आठ पिढ्यांची माहिती दिली आहे. त्यावरून याचे पूर्वजांत भगवद्भक्ति होती, तसेंच शौर्यधैर्यादि गुणहि त्यांच्यांत होते, असे दिसते. तुकारामाच्या बापाचे नांव बाल्होबा व आईचे नांव कनकाई. ही पुण्याजवळील लोहगांव येथील मोशे या आडनांवाच्या घराण्यांतील मुलगी. तुकारामाचे उपनांव आंबिले. बाल्होबास फार दिवस मूल नव्हते; तेव्हां आपणास संतान द्यावे, हे तो नेहमी विठोबाच्या पायापाशी मागणे मागे. पुढे ईश्वरी कृपेने त्यास तीन मुलगे झाले. थोरल्याचे नांव सावजी.

१. तुकाराम आपल्या आजोळीं म्हणजे लोहगांवीं नेहमी जाई व कीर्तव करी. तेथे तुकारामाचे स्वतंत्र मंदिर आहे.

२. श्रीक्षेत्र नासिक येथील उपाध्ये " गायध्वनि " यांचे वहीत तुकोबाचे पुत्र 'नारायणबोबा' यांच्या हातचा पुढीलप्रमाणे लेख आहे. " ली. नारोबा गोसावी पोते तुकोबा गोसावी महादजी (गोसावी) विठोबाचे पुत्र उबोबा रामजी गणेश गोसावी गोविंद गोसावी महादजीचे पुत्र आबाजी बु. कान्हाबा गोसावी त्याचे पुत्र खंडोबा माता अबळिबाई कुणव बाणी अडनांव आंबोले नांव देहु प्र. पुणे कुळी मोरे. "

तसेंच, श्री क्षेत्र अंबक येथील उपाध्याये वहीत नारायणबुबांचा पुढीलप्रमाणे लेख आहे — " नारोबा पीता तुकोबा गोसावी आज्ञा बोलहोबा भाऊ महादादा व बोढोबा पुतने रामा व गणो व गोविंदजी बुलतभाऊ आबाजी माया जाईबाई जा (त) कुनबी आब (ले) बात देहु प्र. पुणे. "

हा लहानपणापासून विरक्त होता. संसाराची यातायात याने केली नाही. मथला तुकाराम. यानेच आपल्या पूर्वजांचे नांव अजरामर केले. धाकटा कान्हा हा संसारभंदाहि करी व शिवाय तुकोबाचे कीर्तनांत धूपदहि धरी. तुकारामास दोन बायका होत्या. पहिलीचे नांव रखुमाई; हीस दम्याची व्यथा होती. हिचे वय आठ-दहा वर्षांचे असतांच तुकारामाने दुसरे लग्न केले. तुकारामाचे कुटुंब चांगले खानदानीचे आणि जवळ पैसा-अडकाहि चांगला. म्हणून या वेळीं तुकारामाचे गुळवे या आढनांवाच्या एका घनाढ्या सावकाराच्या लेकीशीं लग्न झाले. हिचे नांव जिजाई. ही अर्थात् तुकारामाची दुसरी बायको. तुकारामाच्या गुळ्यांत त्याच्या बापाने संसाराची माळ अडकविली तेव्हां त्याचे वय अवघे तेरा वर्षांचे होते व त्या वेळीं त्याच्या घरची स्थिति उत्तम होती.

मातापिता बंधू सज्जन । परी उदंड धनमान्य ।

शरीरी आरोग्य लोकांत मान । एकहि उणे जसेना ॥

असे महीपतीबुवा सांगतात. एवंच, तुकाराम लहानपणापासून सुखांत आणि श्रीमंतींत वाढला होता. तुकोबाने संसार हाती घेतल्यावर ही स्थिति कांहीं दिवस टिकली. पण पुढे थोड्या दिवसांत म्हणजे त्याच्या वयाच्या १७-व्या वर्षी तुकारामाचे आईबाप वारले. वडील भावाची बायकोहि वारली. बायको मेल्यावर दुसऱ्याच वर्षी त्या दुःखाने त्रासून जाऊन वडील भाऊ सावजी हा घर सोडून तीर्थाटनास चालता झाला. यामुळे आधार म्हणून वडील भावाचे छत्र होते तेहि गेले. तरीदेखील

१. तुकोबांच्या नातवाच्या हातच्या एका लेखांत व श्रीशिवाजी महाराज यांच्या एका आज्ञापत्रांत देहू येथील महाजनकीची वृत्ति तुकारामाच्या घराण्यांत पुरातनची असल्याबद्दल उल्लेख आहेत. या घराण्याचे देहूत एक घर असून शिवाय एक बागाहि होता, असा लेख आहे. तुम्हांस वैराग्य कसे प्राप्त झाले, असे शिष्यभट्टांनी विचारिल्यावरून सांगितलेला 'माति शूद्रवंश केला व्यवसाय' वगैरे अभंग तर प्रसिद्धच आहेत.

सावजीच्या मार्गे सुमारे चारपांच वर्षे तुकाराम हा आपल्या दोन्ही स्त्रियांसह संसार करून, व्यापारवंदांत निमग्न राहून आयुष्य आनंदाने घालवीत असे. या वेळीं त्याला काळहि अनुकूल होता. तुकारामाने धाटलेला संसार पाहून त्याच्या आईबापांना व सोयऱ्याधाक्यांना कौतुक वाटे.

ज्येष्ठ कनिष्ठ दोन्ही भार्या । आणि संसारही आवरी तुक्या ।

ऐसी स्वित्ती देखोनिया । माता पितया संतोष ॥

घरचे महाजनकीचे वतन, यामुळे लोकांत वजन थोर, व्यापारांत लाभ यामुळे हातीं पैसा उमाप, दाराशी नोकर-चाकर, गोठ्यांत गुंडेदोंरे, शेजेली दोन भार्या, पोटी पुत्र सुलक्षणी, यापरतें इहलोकीं सुख तें कोणतें ! पण हा सुखाचा काळ फार दिवस टिकला नाही. ही घडी हळूहळू विघडूं लागली. व्यापारांत तोटा येऊं लागला. एक साल दुष्काळ पडला. त्यांत तर होतें नव्हतें तें सर्व गेलें. कुटुंबासल तुकारामाचा पाय आंत येऊं लागला. पुन्हां व्यापार धाटावा, मोडलेली घडी पुन्हां बसवावी, या हेतूने चार व्यापाऱ्यांनीं मदत दिली. पण व्यापार करणार तुकरोट. त्यांना बरकत येणार कोटून ! एके वेळीं व्यापाराचा माल विकून हातीं पैका आला, त्याचीं त्यांनीं सोन्याचीं कडीं विकत घेतली. घरीं येऊन दाखवितात तों कसले सोने आणि कसली कडी ! पितळेवर मुळामा देऊन तो दागिना केलेला होता, असें दिसून आले. पदरचा पैसा गेला. लोकांत फजिती झाली, आणि बायकोच्या तोंडची शिब्यांची लाखोली नफ्यांत मिळाली. व्यापारी नालायक व बावळा म्हणूं लागले असतील तें बर. तुकरोबांनीं होतें तें राखलें नाही, तें नवीन काय कमावणार ! लवकरच बोभाट झाला आणि तुकरोटीच्या दुकानांत दिवा लागला.

‘सावकार पिशून आणि खळ । गृहाची पातळे जैसे काळ ।’

अशी मरणप्राय स्थिति प्राप्त झाली.

पदरचा पैका गेला, पत गेली आणि ज्यांनीं सुखांत व अन्नंत रात्र दिवस काढले त्यांस आतां मथ्यान्हीची पंचाईत पडण्याची वेळ आली !

‘दुष्काळें आटिलें, द्रव्यें नेला मान । स्त्री एकी बन्न बन्न करितां मेली ॥

सज्जा वाटे जीवा, नासलों या दुःखें । वेवसाय देखें तुटी येतां ॥’

असें तुकोबा स्वतःच सांगतात. खरें आहे. अंतकाळापेक्षां मध्यान्ह-काळाच्या यातना मोठ्या कठीण आहेत. या दुष्काळांत धारण इतकी कडाडली कीं, एक होनास एक पायली धान्य विकूं लागले, व भल्या-भल्या प्रतिष्ठित कुटुंबांसहि अन्नान्नदशा आली. याच काळास तुकारामाचा संत या नांवाचा एक मुलगा होता, तोहि मरून गेला. धन-द्रव्य तर पूर्वीच गेलेले होते. पण कुठे दोन गुरेंडों दारी होती तीहि आणखी मरून गेली. कहर इतका उसळला, आणि स्थिति इतकी खालावली कीं, जगण्यापेक्षां मरण बरें, असें होऊन गेले. आपले तोंडहि कोणास दाखवूं नये, असें तुकारामास वाटूं लागले. ते सांगतात —

प्रिया पुत्र बंधू । यांचा तोडिला संबंध ।

सहज जालों मंदू । भाग्यहीन करंटा ॥

तोंड न दाखवें जना । धिरे सांदी, मरे रानां ।

एकांत तो जाणा । तयासाठीं लागला ॥

अशा विपत्तीनें कोणीहि खचेल; मग तुकारामासारखा श्रीमंतीत जन्मलेला, सुखांत वाढलेला, आरामांत राहिलेला असा मुलगा गडबडून गेला, तर त्यांत नवल कशाचें ! त्याला दुनिया शून्यवत् व भयाण भासूं लागली; आणि त्याच्या डोक्याला चौहोंकडे वणवा पेटलेला दिसूं लागला. नामदेवाप्रमाणें कांहीं एखाद्या विशेष प्रसंगामुळे पश्चात्ताप झाला, व त्यामुळे तुकारामानें आपला संसार आणि व्यवहार सोडला, असें झालें नाहीं. तर संसारानें आणि व्यवहारानेंच तुकारामाला सोडिलें व आपल्याकडून त्याचें मन परतेल, असें केले. परमेश्वराच्या मनांत जें करावयाचें असतें, त्याची तयारी तो आधीपासून करतो; तेच येथें झाले. उसळलेल्या कहरामुळे तुकाराम करपून गेला. ज्या वस्तु पूर्वी सुखाची साधनें होत्या, त्याच आतां दुःखाचीं कारणे होऊं लागल्या.

पहिली खी मायेच्या कळवळ्याची, ती अन्न-अन्न करीत मरून गेली. दुसरी खी जिजाई ही श्रीमंत सावकाराची मुलगी. हांसेसाठी केलेली. नवऱ्याजवळ संपदा होती, तोपर्यंत सर्व ठीक होतें. पण आतां विपत्ति आल्यावर तीच त्रासाला कारण झाली.

तांबरी तांबरी घंटांची ती मात । संसारीं आघात पडला नाही ॥

पण आतां संसारांत आघात एकावर एक कोसळले, आणि मग तुकारामाच्या मनाला वैताग आला; व संसाराविषयी त्याचें मन अगदीं विटून गेलें. आपत्तीच्या घगधगीत इंगळ्यांनीं संसारावरील प्रीतीचे, आणि मोहाचे सर्व अंकुरसुद्धां जळून खाक झाले, आणि अशा भाजलेल्या जमिनीत ईश्वरोपासनेचे बीं आपोआपच रुजू लागलें. अविद्येची रात्र सरून गेली व ज्ञान-भास्कराचा अखणोदय झाला. गांवांत एक देवाचें देऊळ होतें तें मोडकळीस आलें होतें. तें दुस्त करावें, असे विचार तुकोबाच्या चित्तांत आले, व त्यानें तसें करण्यास मुखात केली. आणि चार लोकांच्या साहाय्यानें तें काम पुरें केलें. देवळांत एकादशीस कीर्तन होत असे. तेथे तुकाराम यापुढे नियमानें जाऊं लागला.

आरंभी कोतना । करो एकादशी । नव्हते अभ्यासी । चित्त आधीं ॥

परंतु पुढे हळूहळू हाहि अभ्यास होऊं लागला. आणि मग

कांही पाठ केली सतांचीं उत्तरें । विश्वासें वादरें करोनिया ॥

थोडेंसं पाठांतर झाल्यावर कीर्तनांत हरिदासांच्या मार्गे उभे राहून तुकाराम धृपद धरूं लागला. यामुळे बहुश्रुतपणा सहजच आला, व जुन्या साधुसंतांचे ग्रंथ ऐकण्याची व वाचण्याची जिज्ञासा उत्पन्न झाली. एकनाथी भागवत व नामदेवाचे अभंग यांची तो पारायणें करूं लागला. त्याच्या मनानें संसाराची बाजू साफ सोडली व तें तेथून मुरडून ईश्वरचरणांकडे वळलें. पूर्वक्यांतील वृत्ति पार पालटून गेली आणि जुने छंदहि सर्व सुटले.

‘परब्रह्म परनारी । झाली विद्याचिचे परी ॥’

कांही दिवसांनीं तुकारामाचें मन संसाराविषयीं पुरें विटलें व मग

हुया उपाधीस आणि आशेस मात्र कारण, असें मानून त्याने घरची खर्च, चोपड्या वगैरे सर्व कागदपत्र होते ते इन्द्रायणीत बुडवून टाकिले; आणि परमेश्वराच्या ठायीं चित्त एकाग्र होण्यास साधनीभूत असा जो एकांतवास तो त्यानें पत्करिला. नित्य सकाळीं उठून विठ्ठलाची पूजा करावी आणि मग गांवाजवळील भांडार पर्वतावर बसून एकाग्र चित्तानें ग्रंथांचे पठन व मनन करावे असा त्यानें क्रम धरिला; व

शेंडीस बांधोनियां दोरी । निजहस्ते टांगी बरी ।

म्हणे मानेसि आंसडा बसल्यावरी । निद्रा दुरी पळेल ॥

अशा दृढ निश्चयानें त्यानें अनेक ग्रंथांचा अभ्यास सुरू केला. आधींच स्मरणशक्ति उत्तम व बुद्धिहि कुशाग्र आणि अभ्ययनाचा असा दांडगा निदिध्यास, यामुळे तो लवकरच चांगला विद्वान् झाला व त्याच्या मनांत स्फूर्ति उत्पन्न झाली.

संतांचा सहवास घडत चालला आणि तुकारामाचे मन ईश्वरोपासने-कडे जास्त-जास्त वळू लागले. चार सुहृद्, सोयरे आणि इष्ट होते त्यांनीं कांही निषेध केला. पण तिकडे बिलकुल लक्ष न देतां आपला हाच क्रम तुकारामानें चालू ठेविला.

बुधबळीं आम्हां सोडरी वनचरें । पक्षीयें सुस्वरें जाळवीतो ॥ १ ॥

येणें सुखें रुचे एकांताचा वास । नाहीं गुण दोष आगायेत ॥ २ ॥

आकाश मंडप प्रपुबी आसन । रमे तेथें मन व्रीडा करूं ॥ ३ ॥

कथा कुसंडळ देहे उपचारा । जाणीवी तो चारा अवस्वरू ॥ ४ ॥

हरीनामें भोजन प्रवडी वीस्तार । करन यां प्रकार सेऊं रुची ॥ ५ ॥

तुका म्हणें होये मनासीं संवाद । आपलाची वाद आपल्यासीं ॥ ६ ॥

अशा मनाच्या स्थितीनें तो राहू लागला. थोडे दिवसांनीं एकांतवासाचा छंद कमी होऊन तो चार लोकांत येऊन भजन करूं लागला. पंढरीची वारी तुकाराम पूर्वीपासूनच करीत असे. पण आतां उठतां बसतां सर्व ठायीं व सर्व काळ तो भजन आणि कीर्तन करूं लागला. संसाराचें वारें

पार उडून गेले व बुवाचें मन विडळचरणी दड झालें. पूर्वार्ध संपून तुकारामाच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धाला यापुढें सुरुवात झाली.

यापुढें संसाराची व बायकामुलांची आस्था तुकारामानें मुळीच केली नाही. घरांत होतें नव्हतें तें सर्व गेलेच होतें; आणि घरहि मोडकळीस आलें होतें. ' केळीवर नारळी आणि घर चंद्रमौळी ' अशी स्थिति होती. तरी तुकोबा तिकडे दुंकूनहि पाहत नसे. घरांत चिमणीला घालण्यापुरतेहि दाणें नसत व जिजाई-हिचेंच नांव आवली-हिला मुलें खाण्यासाठी तडतडा तोडीत. घरांत समृद्धि असली म्हणजे मुलें दिलें तरी खात नाहीत; पण जरा कांही नसलें की त्यांना दृष्ट भूक लागते, आणि ती आईबापांना चेवतावून सोडतात. अशीच अवस्था आवलीची झाली.

काय तरी देऊं झोडतील पोरें । मरती तरी बरें होतें आतो ॥

कांहीं नेदी वाचां भोविले घर । सारवया डोरवेण नाही ! ॥

किती सर्वकाळ सोसावें हें दुःख । किती लोकां मुक्त वामूं तरी ! ॥

असे वाटून तिला उद्वेगाचे आंसडे येत आणि तिचे डोळे पाण्याने भरून जात. तिची आपदा पाहून कोणी कांहीं दिलें किंवा आवलीने शेजारपाजारच्या आयाबायांकडून कांहीं आणिलें तर तेंहि तुकाराम घरांत टिकूं देत नसे; कोणास तरी देऊन टाकी. एक दिवस बायको अंग धुण्यास बसली होती आणि आपले दुंगणाचें धडूत तिने वाळत लाविलें होतें. इतक्यांत गांवची महारीण मागण्यास आली. तिला तुकोबानें तें धडूत देऊन टाकिलें. त्याच वेळी सोयरे आंक्तणें देण्यास आले. तेव्हां आवली पाहते तों धडूत नाही आणि दारांत सोयरे उभे. या वेळी आवलाईला धरणी पोटांत घेईल तर बरें होईल, असें होऊन गेलें.

अशा स्थितीत या संसाराचा वेळ मांडवावर चढावा कसा ! तुकारामाचें लक्ष घरांत काडीभर नसे. तो सारा वेळ टाळ कुटीत बसे. त्याचा आवलीला संताप येई. तुकाराम आणि त्याचे बरोबर भजन करून नाचणारे गांवांतले दुसरे लोक यांच्या नांवानें ती सदासर्वदा खडे फोडी.

न करवे घंदा । आईता तोंडी पडे लोंदा ॥

उठीतें तें कूटितें टाळ । अबघा मांडिला कोल्हाळ ॥

जिवंतचि मेले । लाजा वाटोनिया प्याले ॥

असें ती म्हणे. पण तुकाराम तिकडे विलकुळ लक्ष देत नसे. केव्हां-केव्हां तर तो तिची निर्भर्त्सनाच करी. ती कांहीं बोलली तरी तें याच्या गांवींहि नसे. सारा काळ याचा विठोबाच्या भजनाचा सपाटा चाटू राही. थोडेच दिवसांत

‘जैसा कां जागृतीचा मोळा । स्वप्नहि तैसेंच दिसे डोळां ।’

या न्यायानें तुकारामाच्या मनाला दृष्टींत झाला व स्वप्नांत येऊन सद्गुरूनें कृपा केली आणि स्वप्नांतच ‘राम कृष्ण हरी’ हा षडक्षरी गुरुमंत्र सांगितलो.

याप्रमाणें गुरूचा उपदेश झाल्यावर थोडेच दिवसांत श्रीविठोबांनीं आणि नामदेवांनींहि स्वप्नांत येऊन सांगितलें कीं, आतां काळव्यर्थ दवडूं नको, आणि नामदेवाची अपुरी राहिलेली ‘शतकोटी अभंगांची प्रतिज्ञा’ पुरी कर.

ही आज्ञा मानून यापुढें तुकाराम हा जिकडे-तिकडे कथाकीर्तनें करूं लागला.

‘तुका म्हजे मज । घाडिले निरोपा । मार्ग हा सोपा । सुखरूप ॥’

असा हा देवाचा निरोप घेऊन भागवत-धर्माचा सोपा मार्ग अनाथ-दुबळ्यांना दाखवून देण्यासाठीं

‘गर्जू हरीचे पवाडे । मिळवूं वैष्णव वागडे । पाशर काढूं रोकडे । पाषाणामध्ये ॥’

अशी प्रतिज्ञा करून भक्तीचा डांगोरा पिटीत, भवरोगाचें

१. या मंत्रांत विठोबाचा उल्लेख नाही, व पहिलेंच नांव रामाचें आहे. तुकारामानें रामचरित्रपर अनेक अभंग केलेले आहेत. पण ते हल्लींच्या गाथ्यांत दिलेले आढळत नाहीत. संताजींच्या वहीत असे कांहीं कांहीं अभंग आहेत.

२. नामदेवा पाई । तुक्या स्वप्नी भेटी । प्रसाद हा पोटी । राहिलासे । तसेंच, नामदेवें केलें स्वप्नामाजी जाणें । सर्वें पांडुरंगें येवोनियां ॥

औषध सर्वांना सांगत तो हिंडू लागला. मेघ गर्जून पाऊस पाडू लागला, म्हणजे खडक, पाषाण, शेत, माती ही जशी तो निवडीत वसत नाही, त्याप्रमाणेच तुकाराम कांहीं आवड-निवड न करतां भाविकांना आणि अभाविकांना, सुजनाना आणि दुर्जनाना सारखाच एक उपदेश करू लागला. तो सर्वांना एकच सांगे की,—

सांपडे हा देव, भाविकांचे हातीं । गहाणे मरती, तरी नाही ॥

चित्त रंगलिया चंतम्यचि होय । तेथें उणें काय निजसुखा ॥

जाणते नेणते करा हरिकथा । सराल सर्वथा, भाक माझी ॥

तो समोवतालच्या श्रोत्यांना पुन्हां-पुन्हां विठोबाची शपथ घेऊन म्हणतो की—

नामसंकीर्तन साधन पं सोपें । जळतील पापें जन्मांतरिचीं ॥

न लागती सायास जावें वनांतरा । सुखें येतो घरा नारायण ॥

ठागींच बैसोनी करा एकचित्त । आवडी अनंत आळवावा ॥

‘रामकृष्ण हरी’ विठ्ठल केशवा । मंत्र हा सोपा जपा सर्वकाळ ॥

हें नामामृताचें पुराण तो सदाकाळ सर्वास ऐकवी आणि त्या गोड रसाचें जेवण ‘आपण जेवून जेववी लोकां । संतर्पण करी तुका’.

या जेवणांत पंक्तिभेद नसे. येथे वाटेल त्यास वसण्याचा अधिकार होता.

ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य शूद्र । चांडाळाही अधिकार ।

वाळें, नारी, नर । आदि करुनि वेष्टाही ॥

तुका म्हणें अनुभवं । आम्हां पडियले ठावें ॥

तसेंच येथें, आपली जातपातहि सोडण्याचें कारण नाही.

नलगे सांडावा आश्रम । उपजले कुळींचे धर्म ।

बाणिक न करावे श्रम । पुरे एक नाम विठ्ठलाचें ॥

चातुर्वर्ण्य-आश्रम न सोडतां, कुळाचार-कुळधर्म न टाकतां, घरीच राहून सर्वांना सारखा आक्रमितां येईल, असा हा धर्ममार्ग तुकाराम मोठ्या प्रेमानें आणि आपल्या अधिकारयुक्त वाणीनें सर्वास सांगू लागला.

धर्म रत्नावया साठी । करणें आटी आम्हांसी ॥

असे तो म्हणतो.

हरिभजनी आणि हरिकीर्तनी आधीच ज्याची अलोट प्रीति होती, आणि जागृतीत व स्वप्नांतहि ज्याला आतां तेंच दिसू लागलें होतें. त्याच्या वाणीला पापुढें कसे पाझर पुढें लागले असतील, याची कल्पना कोणालाहि होईल. तो सहज स्फूर्तीनेच आतां कवित्व करूं लागला. तुकाराम कवित्व करूं लागला, असें म्हणण्यापेक्षां तो कवित्व बोद्धें लागला, असेंच म्हणणें जास्त सयुक्तिक होईल. कारण तुकारामाची कवित्वशक्ति अशी दांडगी होती कीं, तो सहज बोद्धें लागला तरी त्याचे तोंडून अभंगच निघत. किंबहुना, तो बोले, असेंहि नाही. तर त्याच्या उचंबळलेल्या मनोवृत्तीचे उद्रेक त्याच्या मुखावाटे अभंगरूपानें सहज बाहेर पुटत, हेंच जास्त खरें.

तुकारामाचें अलौकिक कवित्व, त्याची अमृतासारखी रसाळ वाणी आणि त्याच्या मनाचा कळवळ्या यांमुळे त्याच्या कीर्तनास उत्तम रंग चढे व लोकांची गर्दी होई. या वेळीं त्या प्रांतांत रामेश्वरभट म्हणून एक विद्वान् ब्राह्मण होता. तो प्रारंभी तुकारामाचा द्वेष करी. रामेश्वरभट हा जुन्या काळचा चांगला पदिक विद्वान् होता. तो मराठी भाषेची आणि तीत रचना करणाऱ्या एकंदर ग्रंथकर्त्यांची फार अवहेलना करी. तो कर्मठ असून कडकडीत वृत्तीनें राही. तुकारामासारख्या शूद्रानें कीर्तन करावें आणि ज्ञानापेक्षां भक्तिमार्गाचें स्तोम माजवावें, याचा त्याला फार राग येई. हें त्याला पाखांडपणाचें वाटे. हें तुकारामाचें करणें त्याला अगदीच खपलें नाही, म्हणून त्यानें गांवच्या दिवाणांत फिर्याद देऊन गांवच्या पाटलाकडून याचा बंदोबस्त केला, व त्याला गांवांतून निवून जाण्याविषयी ताकीदहि देवविली. त्या वेळीं काय सावें आतां? कोणीकडे जावें? गांवांत रहावें कोण्या वळें? ॥

कोपला पाटील गांविचे हे लोक। आतां घाली नीक कोण मज? ॥
अशी तुकोवाला काळजी पडली व चिंता उत्पन्न झाली, आणि शेवटीं

१. रामेश्वरभटाचा वंश हल्लीं वाघोली व बहळ येथें आहे. याचें घराण्यांत ओशीपण व्रजून चालतें.

त्याने लोकांच्या त्रासाने त्रासून जाऊन 'जनाचीया बोलासाठी' आपल्या आजपर्यंत केलेल्या अभंगांच्या सर्व वहा गांवाजवळील इंद्रायणी नदीत बुडवून टाकिल्या. हे कृत्य पाहून लोक तुकोबास म्हणू लागले की, पूर्वी स्वतः, चोपड्या बुडवून स्वार्थाचे साधन बुडवून टाकिले; व आतां परमार्थ जोडून कवित्व केले होते, तेहि बुडवून टाकिले. एवंच, तुकोबा दोन्ही वाजूनीं आतां साफ धुतले गेले; आणि वर हे गांवकऱ्यांचे बोलणे ऐकून ते आणखी खिन्न झाले. ते उद्दिग्ध होऊन एका दगडाच्या शिल्लेवर तेरा दिवस स्वस्थ पडून राहिले. असे सांगतात की, तेरा दिवसांनी कागद (पुगून!)" वर आले तेव्हां तुकोबाला मोठा आनंद वाटला व ते पुन्हां भजन व कीर्तन करू लागले. या वेळीं तुकोबाला देवाचे प्रथम सगुण दर्शन झाले. पुढे लवकरच रामेश्वरभट हा तुकाराम-बुवांस शरण गेला व त्यांच्याबरोबर भजन आणि कीर्तन करू लागला. हळूहळू तो इतका वळला की, तुकारामाच्या शिष्यवर्गांतल्या उत्तमांत तो मोडू लागला आणि माळेतल्या चवदा टाळकऱ्यांपैकी एक झाला. त्याला तुकोबाच्या साधुत्वाची व कडकडीत वैराग्य-वृत्तीची साक्ष उत्तम पटली.

यापुढे थोडे वर्षांनी 'मंत्राजी गोसावी' या नांवाचा दुसरा एक इसम देहूत राहू लागला होता. तोहि तुकारामाचा फार द्वेष करी. त्यानेहि देहूचा कुळकर्णी महादजीपंत देशपांडे याच्याकडे तुकारामाविरुद्ध तक्रार केली होती. या गोसाव्याने एके दिवशीं तुकारामाच्या कीर्तनास लोक फार जातात म्हणून वाटेवर कांटे घादून ठेवले होते व ते झाडून काढले म्हणून तुकारामास फार मार दिला. शेवटीं हाहि तुकारामास शरण गेला व त्यानेहि त्याचे शिष्यत्व पत्करिले.

तुकारामाची कीर्ति हळूहळू वाढत चालली व त्याचा लौकिक सर्वभर पसरला. तुकारामाच्या मनाची स्थिति आतां अशी होऊन गेली की, त्याला विच्छेदसेवेपरतें जगांत कांहीच आवडेना.

१. हल्लीं देहूस इंद्रायणीतून वर आलेल्या म्हणून ज्या वहा दाखवितात, त्या तुकोबाच्या हातच्या नाहीत.

गार्डन तुजें नाम । ध्याईन तुजें नाम । बाणीक न करी काम । जिन्हा मुक्तें ॥
 पाहेन तुजें पाये । ठेवीन तेचें डोये । पृथक ते काये । न करी याणीं ॥
 तुझेचि गुणवाद । आइकेन कानीं । आणिकांची बाणी । पुरे आतां ॥
 करीन सेवा करी । चालेन पाई । आणिक नवजे ठाई । तुजवीण ॥
 तुका म्हणे जीव । ठेविला तुझ्या पाई । आणिक तो काई । देऊं कवणा ॥
 (संताजीची वही)

अशी त्याची अवस्था होऊन राहिली.

तुकाराम स्वतःचे घरीं तर नेहमीं कीर्तन करीच, पण कीर्तनाला कोणीहि घरीं किंवा देवळांत बोलाविलें तर तेथेहि तो मोठ्या प्रेमानें जाई.

कीर्तन करण्याला तुकारामाला फारशी सामग्री लागत नसे. खांद्यावर एक वीणा आणि हातांत एक टाळ किंवा चिपळ्यांचा जोड एवढे असले म्हणजे त्याला पुरे होई; व एवढ्या सामग्रीवरच तो आपल्या रसाला वाणीनें सर्व श्रोत्यांस भक्तिरसाचें भरतें आणि तो कीर्तन करतां करतांच क्षणांत अभंग रचून म्हणे. जे अभंग आज दोन-तीनशें वर्षांनंतरदेखील कोणाहि मनुष्याचे तोंडून ऐकले असतां मनाला इतका आनंद देतात, ते अभंग प्रत्यक्ष तुकारामाच्या तोंडून ऐकले असतां, ऐकणारांच्या मनाला कसा आनंद देत असतील, व त्यांचा श्रोत्यावर केवढा परिणाम होत असेल याची कल्पना कोणासहि सहज होईल.

‘ऊर्ध्व पुंड्रु भाळी । कंठी शोभे माळ’ असा हा वैष्णव वीर हातीं

१. कीर्तनास उभा राहिल्यावर मागे जें डाळकरी उभे राहत त्यांपैकी चौदा असामी तुकारामाच्या विशेष प्रेमांतले होते व त्यास हे सर्वजण गुरूस्थानीं मानीत.

१. निळोबाराय, २. रामेदवरमठ, ३. गंगाराय मवाज, ४. संताजी जगनाडे, ५. महादाजीपंत कुळकर्णी, ६. शिवबा कासार, ७. बंबाजीपंत, ८. कोबोपंत लोहकरे, ९. मल्हारपंत कुळकर्णी, १०. मालजी लाडे, ११. गवरशेट वाणी, १२. कान्होबा, १३. नावाजी माळी, १४. कोंडपाटील.

वीणा धेज्जन कीर्तनाला उभा राहिला म्हणजे 'आनंद सर्वथा । डोलतसे' .
कपेला सुरुवात झाली म्हणजे 'प्रथमारंभी मंगलाचरणी । हरिस्मरणें
गर्जवी वाणी' आणि मग कीर्तनाला रंग चढून त्याचा नाद गगनांत
कोंदून गेल्यावर

जैसे मेघ वर्षतां साचार । अगणित उठती तृणांकुर ।

कां सागरीं येतो अपार । संख्या न करवे तपांची ।

असे प्रेमपाझर फुटत, व श्रोत्यांना सात्विपणाचे उमाले येऊन

संशय न राहें कोणाचे मनीं । बळ तेही होतो भाविक ॥

तुकाराम मोठा पंडित होता, असें मुळीच नाही. किंवा त्याला
संस्कृत भाषा नीट अवगत होती, असेंहि नाही. त्याचें ग्रंथपठनहि
फारसें दिसत नाही. ज्ञानेश्वरी, नामदेवाचे अमंग, एकनाथी भागवत व
रामायण इतकेच ग्रंथ त्यानें अभ्यसिलेले दिसतात. याशिवाय गीता,
विष्णुसहस्रनाम, तसेंच साधारण बहुश्रुत मनुष्याच्या कानावर असणारे
भर्तृहरीचे वगैरे श्लोक, कांहीं सुभाषितें, काचित् कवीर वगैरेचे दोहरे
त्याला येत असत. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ यांच्या ग्रंथांचें पठन
व मनन त्यानें उत्तम केल्यामुळे ते ग्रंथ त्याच्या अंगांत चांगले मुरलेले होते.
यामुळे त्याच्या अभंगांत त्यांतील वाक्ये जवळ-जवळ तशींच्या तशींच
अवतरलेली दिसतात. हा पदिक विद्वान् नव्हता हें खरें, पण याची
बुद्धिमत्ता फार दांडगी होती व वाणीहि कांहीं कमी नव्हती. जे काम
एखाद्या जाड्या पंडितालाहि साधणें कठीण, तें काम आपल्या प्रेमळ
वाणीनें उरकण्याचा त्यानें सपाटा लावला. पांढरपेशे हिंदुलोक तर
अभंगरचना करून पंढरीस नाचूं लागले होतेच. परंतु त्याच्या
उपदेशानें शूद्र, अतिशूद्र व प्रत्यक्ष अविध्विहि पंढरीस नाचूं लागले आणि
त्यांस त्यानें पंढरीची दीक्षा दिली. पूर्वापासून पंढरीचें माहात्म्य कांहीं
थोडें नव्हतें. पण तुकारामाच्या वेळेपासून तें फारच वाढलें. इतरांस
जसे काशीरामेश्वर, तसेंच या भागवत-धर्मानुयायांस पंढरपुर झालें.
किंबहुना, रामेश्वरापेक्षांहि एका दृष्टीनें पंढरी श्रेष्ठ म्हणावी लागते. पंढरी

एकदेशीय नाही. पंढरीचा देव सर्वांचा. त्याच्या जवळ पंक्तिभेद नाही. रामेश्वराचें पाद्यपूजन सर्वांस घडत नाही. त्याच्या नुसतें समीपहि पाहिजे त्यास जातां येत नाही. तेथे भेदाभेद फार आहे. पण पंढरीस तसें नाही. पंढरीस हा लहान, हा मोठा, तो नीच, तो उच्च, हा प्रकार संपतो. ज्ञान, विद्या आणि बुद्धि यांचीहि थोरवी पंढरीस फारशी नाही. ज्यानें उठावें त्यानें गळ्यांत तुळशीमाला घालावी आणि हातीं टाळ घेऊन विठोबाच्या भजनास लागावें. तेथे एकनाथासारखा ब्राह्मण असो, कीं चोखामेळ्यासारखा अतिशूद्र असो, फार काय, पण देख महंमदासारखा अविध असो, सगळे सारखेच. पंढरीस जातिभेद आहे. पण जातीमुळे द्वेष नाही. उंचनीचपणाहि नाही. वैष्णव वीर म्हटला म्हणजे त्याच्या पायांवर सर्वांनीं मस्तक ठेवावें. तो जातीचा कोणीहि असो, त्याची कृति आणि भक्ति मात्र निर्भेळ असली म्हणजे झाले. तेथे वर्णाची, ज्ञानाची किंवा पैक्याची थोरवी नाही. ' नाम द्यावें, नाम घ्यावें ', असा तेथे नामाचा आणि भक्तीचाच अवघा बाजार मरून राहतो; आणि हें पाहून कोणाच्याहि डोळ्यांला प्रेमाश्रु येतात. देवाच्या आणि भक्ताच्या मध्ये जो एक भेदाचा पडदा असतो, तो उत्कट भक्तीसरसा फाटून जातो; आणि मग कवाड उघडून जाऊन देव सगुण रूपानें आपल्या भक्ताच्या डोळ्यांपुढें उभा राहतो; व भक्त गोड सेवासुखाचा आणि त्याच्या साहचर्याचा अनुभव घेऊं लागतो. तो जें जें इच्छितो, तो जें जें कल्पितो, तें तें प्रत्यक्ष घडून येत आहे, असें त्याच्या मनाच्या अनुभवास येऊं लागतें. ज्ञान आणि तर्क हीं येथे लुळीं पडतात. विश्वास, प्रेम आणि पूर्ण भक्तिभाव यांचा येथे पाऊस पडतो. ही गोष्ट एका पंढरीस घडते तशी ती इतरत्र घडत नाही. आणि म्हणून तेथल्या संतांनीं व कवींनीं निर्माण केलेल्या वाङ्मयांत कदाचित् ज्ञान सांपडावें तितकें सांपडणार नाही. कदाचित् तर्कवितर्काच्या कसोटीलाहि ते ग्रंथ फारसे उतरणार नाहीत. पण त्यांच्यांत भक्तीचा जिवंत धारा आढळेल. माविकाचें मन तेथे स्पष्ट उमटलेलें दिसेल व ते ग्रंथ

म्हणजे संसारांत तापलेल्या आणि गांजलेल्यांसाठी वांबिलेली धर्मशाळा व आरामवटिकाच आहे, असें दिसून येईल व सर्वास तेथे विश्रांति मिळेल.

पंदरीस भक्त आपले मस्तक पंदरीनाथाच्या प्रत्यक्ष पायांवर ठेवतो. आणि त्या अनाथांच्या नाथाच्या चरणस्पर्शाचा अनुभव घेऊं शकतो. 'जीवींचा जिह्वाळा । पाहू आपुलिये डोळां' असा ध्यास लागलेल्या भाविकाला येथे पंदरीनाथाला जवळ जाऊन डोळे भरून पाहतां येतें व भेटतांहि येतें व मग 'मेळावितां अंगें अंग । प्रेमरंग वाढतो !'. आणि मग

विठ्ठल मावली । प्रेमपान्हा पान्हाइली ॥

कुरवाळूनी लावी स्तनी । न वजे दुरी जवळूनी ॥

प्रेमळाचे अवघे लाड । पुरवितो कोड पांहुंरंग ॥

काशी आणि पंदरी या दोहोंमध्ये अंतर फार आहे. काशी ही मोक्षवापी आहे, पंदरी ही मोक्षगंगा आहे. काशीच्या बापांत खोल पाण्यामध्ये बास कोडून, बुड्या मारून, तळ काढावा लागतो आणि मग तेथे विश्वनाथाचे दर्शन घडून मोक्षाच्या मार्गास जातां येतें. पण पंदरीस हे श्रम नकोत. तेथे मुक्तिसरितेचा पाट सारखा वाहत राहिला आहे. मानवी देहांची क्षेत्रे शिंपून तेथे मोक्षाचे मळे लावण्याला ज्ञान-वापीपेक्षां ज्ञानगंगाच फार सोयीची असणार, हें उघड आहे. पहिल्याला किती सामग्री आणि केवढी खटपट पाहिजे !! हा नरदेहाचा

मळा विपाववा लागुनी । मोट पाट उपाय दोन्ही ॥

मोटा काढिजे विहीरवणी । बहुत कष्टोनि । अल्बल ॥

मोट नाडा बेल जोडी । अलंड जोडितां जसुडीं ।

मेतां जातां बोडा बोडी । भोग मिजे बोडी । भाग एक ॥

तसा नव्हे सरितेचा पाट । एक वेळ केल्या वाट ।

वर्हनिश षडषडाट । चालती लोट जीवाचे ॥

ही गोष्ट लक्षांत आणून ज्यांनीं सोपा भागवतधर्म पदविला त्यांचे उपकार स्मरून तुकोबा म्हणतात—

गोदेकांठी होता आड । करुनी कांड करतुक ॥

देखण्यांनीं एक केले । आइत्या नेले जीवना पे ॥

राबोनिर्वा होतां ठाव । अल्पजीव लावुनी ॥

तुका म्हणे फिटे घणी । हे सज्जनीं विधांती ॥

भक्तिमार्गी विडलभक्त हे जातिभेद विलकूल मानीत नाहीत, असा एक समज दिसतो, पण तो खोटा आहे. ते जातिभेद मानतात. इतकेंच नव्हे, तर तो पाळण्याकडेच त्यांचा रोख असतो. विडलभक्त, वारकरी, चातुर्वर्ण्य विसरत नाही. ते पुसून टाकण्याची सोय त्यांचे जबळ नाही. तो जातिभेदाची तीव्रता कदाचित् फार कमी मानील, स्पर्शास्पर्शाचा प्रकार तो विसरून जाईल, पण अगदी अभेदतत्त्व त्याला व्यवहारांत पटणार नाही. बेटीव्यवहाराला तर तो केव्हांच कबूल होणार नाही. तुकोबांनीं सांपडले ते मुलगे धरून आणिले व अंगाला हळद लावून आपल्या मुलींची लग्ने करून दिली; पण हे मुलगे आपल्याच जातीचे पाहिले, हे विसरतां कामा नये. कोणाहि वारकऱ्याने आपल्याहून भिन्न जातीच्या कुटुंबांशी बेटीव्यवहार केल्याचे उदाहरण आढळत नाही. व्यवहारांत आणि समाजांत जातीची अवश्यकता त्यांना मान्य आहे; पण परमेश्वराच्या पायापाशी या जातीची थोरवी फारशी राहत नाही, हाच त्यांचा आशय आहे. या भागवत धर्मानुयायांनीं आपल्या दैवताची भक्ति करण्याची अविश्वासहि मोकळीक दिली व हिंदूतऱ्या जातिभेदाचा तीव्रपणा कमी केला. परमेश्वराच्या भेटीचा मार्ग सोपा आहे आणि साळ्याभोळ्यांना व अज्ञानांनाहि तो सहज सांपडेल अशी सर्वांची खात्री करून दिली. या वेळीं मोठे लोक सुसलमानी धर्माचा एका पायरीवरचा प्रकार पाहून तिकडे वळू लागले होते. कांहीं लोक अविधानाच गुरुपद अर्पण करून त्यांच्या नादानें नांदावून हिंदू संस्कृतीचा उपमर्द करू लागले होते. हे अपाय टाळून चातुर्वर्ण्याबद्दल हिंदूसमाजांत फट पडूं न देतां, या अर्धवट माणसांस आपल्या साधुस्तांनीं व कवींनीं हिंदूसंस्कृतीची ओळख करून देऊन त्यांस तिचे

महत्त्व शिक्किलें, ही यांची मुख्य कामगिरी होय.

तुकारामाच्या अभंगांत विशेष गोष्ट ही की, ते वाचीत असतांना तुकोबाची मूर्ति आपल्या डोळ्यांसमोर उभी राहते. प्रत्येक अभंगांत, किंवाहुना, यांच्या प्रत्येक शब्दांत, त्याची व्यक्ति आपणांस दृग्गोचर होते व आपणांशीं प्रत्यक्ष तुकाराम महाराज बोलत आहेत असा भाव उत्पन्न होतो. दुसरे कवि आपल्या पात्रांकडून किंवा आपल्या व्याख्यानांतील प्रमेयांमार्फत वाचकाच्या मनाला जाऊन मिळतात. पण येथे तसा प्रकार नाही. कवि प्रत्यक्षच वाचकाबरोबर बोलतो, व काय सांगणें तें आडपडदाशिवाय स्वच्छ समोरामोर सांगतो; आणि यामुळेच याच्या शब्दांचा प्रत्यक्ष परिणाम विशेष होतो. याशिवाय दुसरें असें की, तुकारामाच्या प्रासादिक वाणीमध्यें मराठी भाषेचें जें एक क्लिष्टमनोहर व साधें स्वरूप आढळतें तें इतरत्र कोठेहि आढळत नाही. सोप्या व साध्या शब्दांनीं मनावर ठसेल असा उपदेश करणें, तसेंच प्रसंगीं राग, स्नेह इत्यादि विकारांचे श्रोत्यांच्या मनांत काहूर उभें करणें, किंवा एखाद्या निंघ गोष्टीची अवहेलना करून तिजबद्दल तिठकारा उत्पन्न करणें या सर्व गोष्टी यानें आपल्या अभंगांत लीलेंनें साधल्या आहेत. तसेंच, याचे दृष्टांत आणि दाखले हृदयास जाऊन मिडतील, असेच आहेत. बोलणें पाटीभर आणि अर्थ चिमूटभर, असा प्रकार याच्या अभंगांत कोठेहि आढळणार नाही. उलट इतरांना पांच वाक्यें लिहूनहि जो अर्थ नोंट स्पष्ट करितां येत नाही तो यानें पांच शब्दांतच सांगितलेला आढळेल. 'सुख पाहतां जवापाडे ! दुःख पर्वताएवढे ॥' याची शब्दरचना गोड असून शब्द जसे कोंदणांत बसवावे त्याप्रमाणेंच तेजानें चमकतात व त्यांच्या बैठकीनेंच ते जास्त शोभतात. मनांतला अर्थ थोडक्यांत विशद करावा, व आपल्या कल्पनेला मोहक असें मूर्तस्वरूप बावें यांतच तुकारामाच्या श्रेष्ठपणाचें गूढ आहे; आणि यामुळेच याचे अभंग आज अठरापाड जातीच्या तोंडांत कायमचे होऊन राहिले आहेत. यानें कोणतेहि मत किंवा विषय घेऊन त्यावर एखाद्या ग्रंथाची उभारणी केली

आहे, किंवा एखाद्या सिद्धांतावर ग्रंथ लिहून व्याख्यान केलें आहे, असें मुळींच नाही. जसा प्रसंग असेल किंवा ज्या वेळीं जो भाव मनांत संचारला असेल, त्याप्रमाणेंच यानें अभंग करून म्हटला आहे; आणि असे सहज वृत्तीनेंच वेळोवेळीं अभंग रचिले गेल्यामुळें त्यांना तेजहि विशेष चढले आहे. तुकारामाच्या अभंगांचे अनेक चरण महाराष्ट्रांत आबालवृद्धांच्या तोंडीं कायमचे वसले असून ते सूत्रवत् उच्चारिले आणि मानिले जातात. यामुळें तुकारामाच्या शब्दांना स्मृतिकाराच्या शब्दांचेच महत्त्व आलें आहे. परंतु प्रसंगानुसार निरनिराळ्या वृत्ति मनांत उसळल्यामुळें अभंगांत एकपणा राहिला नाही; थोडाफार विरोध उत्पन्न झाला आहे. तसेंच, रचनेंत विचारापेक्षां वृत्तीचें आणि विकारांचेंच प्राबल्य जास्त, किंवा हुना, मुख्य असल्यामुळें ज्ञानेश्वराच्या व्याख्यानावरून ज्ञानेश्वराच्या निर्विकल्प मनाची आणि साधुवृत्तीची ओळख पटते, तशी तुकोबाच्या अभंगांवरून तुकोबाच्या साधुवृत्तीची ओळख पटत नाही.

नाम न वदे ज्याची वाचा । तो लेकर दो बापाचा ॥

नाम न म्हणें ज्याचे तोंड । तेंचि चर्मकाचें कुंड ॥

तुका म्हणें त्याचे दिवशीं । रांड गेली महारापाशीं ॥

किंवा

बाईले आधीन होय ज्यांचें जीणें । तयाच्या अवलोकनें पडिजे द्वाड ॥

कायसा ते अंत जिडाती संतारी । माकडांच्या परीं गारोड्यांच्या ॥

तुका म्हणें पेण्या गाढवाचें जिणें । कुतन्याचें खाणें लगवणा ॥

हे असले अभंग, 'कुंकवाची उठाटेव । बोडकाबाई कशाला !' 'जळो त्यांचें तोंड', 'मोजून माराव्या पैजारा', 'त्यांच्या तोंडावरी थुंका' असल्या शिव्याशाप आणि असले कोरडे कितीहि आवश्यक किंवा उपयोगी असले, तरी शेवटीं हे जाडेभरडेच खरे. यांत आडपडदा मुळींच नाही, सौजन्यहि नाही. शिंदळीच्या भांडणांत शोभणारे हे शब्द 'वाट कृपेची करितु । दिमाचि स्नेहभरितु । जीवातळीं जायितु । जीव अपुला ॥' अशा भगवद्भक्ताच्या तोंडांत शोभत नाही. हें काय जगाला वळण ! ही

काय मनाची समता आणि शांति ! ज्यांनीं क्रोडाला तिलांजलि दिली त्यांनीं असें बोलवें, ज्यांनीं संसारमाया सोडिली त्यांनीं अगदी शेवटीं वैकुंठास जातांना सभोंवतालच्या मंडळीस माझ्या बायकोला सांभाळ व माझ्यासाठीं तिचे अपराध पोटी घाली, अशा एखाद्या संसान्यासारख्या विनवण्या कराव्या, ज्यांनीं कामाचा विटाळ मानला त्याची स्त्री मरणकाळीं गरोदर असावी आणि त्यांना मेल्यावर पुत्र व्हावा, हें आम्हां अनधिकार्यांना विसंगत वाटतें. कदाचित् यांतहि कांहीं हेतु असेल. नाहीं कोणी म्हणावें ! हें थोडें ज्यास्त वाहवले. असो. तरीपण वर अभंग दिले आहेत त्यावरून किंवा वर लिहिले आहे त्यावरून तुकारामाची वृत्ति किंवा त्यांचें साधुत्व कांहीं लवभर तरी कमी दर्जाचें होतें असा आशय क्लिक्कूल समजू नये. हे अभंग त्याच्या आतुरतेचे व आवेशाच्या रचनेच्या प्रकारचे खेळ आहेत. ज्यानें आपणांस काठ्यांनीं मारले, त्या मंदाजीस देडवत घाटून ' निजांगें झाडितां कांटवण । आला शीण स्वामीसी ' म्हणून त्याचेच पाय धरावे, घर ब्राह्मणांकडून लुटविल्यावर सर्वस्वदान करून एक धडकें धडत राहिले तेंहि

‘ मी तुमची महारीण राबती । कांहीं उरलें असेल तयां हातीं ।

तरी जावें मज प्रती । मायबापा ॥

असें म्हणून मागितल्यावर तेंहि देऊन टाकावें, अंगावर आधणाचें पाणी ओतून फोड आले तरीहि ज्याचे मनाला विषाद वाटूं नये, अशा या

१. सर्वं हेत ज्ञाला एक आहे मनीं । एका विनवणी तुम्ही संत ॥
आमुची ही कांता आहे तुमचे पदरीं । दया तिजवरी करावी ते ॥
आहे अचपळ तोंडें फटकळ । सोसा वरदळ मजसाठीं ॥
पसरी पदर घरी दाढी होंदी । घालावे जी पाळीं अपराध ॥
इतुम्हा शब्दाचा लरा हेत घरा । उपकार करा मजवरी ॥
तुका म्हणे नेणें बोलणें मी फार ॥ करा अंगिकार तुम्ही आतां ॥
२. सदा संमार्जन तुळसीबुंदावन । देवाचें पूजन करीत जावें ॥
तुजोपे गर्भी आहे नारायण । तो तुजलागोन उढरील ॥
ऐसें बोलोनिवां तुका पुढें चाले । सद्गदीत जालें हृदय तिचें ॥

महापुरुषाच्या शांत स्वभावाची थोरवी काय वर्णाची ! हा मनोनिग्रहाचा महामेरू सर्व जगाला वंच असलाच पाहिजे.

असो. याप्रमाणे सर्व जगाला उपदेश करण्यांत, भागवत-धर्माचा वावटा सर्वभर नाचविण्यांत आणि मराठी भाषेचा लौकिक जगभर पसरविण्यांत ज्यांनी आपल्या आयुष्याचा विनियोग चालविला होता, अशा या महात्म्याची भेट घेण्याचे महाराज छत्रपतींच्या मनांत आले. असे सांगतात की, ते कीर्तनास येऊन बसले आणि कीर्तनाच्या गजरांत

‘श्रोतयांस म्हणे अबसरा । नाशवंत संसार जाईल सारा । तुम्ही विठोबाचे भजन करा । तरीच भव तरा बापानीं ॥’

असे सांगून जेव्हां तुकोबांनीं विवेचन केले, तेव्हां त्यांचे ते सुधारसासारखे गोड शब्द ऐकून राजाहि क्षणभर देहभान विसरला; व त्याला संसाराचा वीट येऊन त्याच्या मनाने परमार्थचिंतन करावे, असे घेतले. अखेर बुवांनींच ‘जो पेशा पत्करला तो नीट चालवावा व गोत्राक्षणांचे म्हणजे अनाथांचे आणि विद्वानांचे रक्षण करावे हाच तुम्हांस श्रेयस्कर मार्ग आहे’ असे सांगून पुन्हां त्याला अंगीकृत कार्यास लाविले. यानंतर छत्रपतींनीं तबकभर द्रव्य तुकोबापुढे ठेविले असतां ‘द्रव्य आणि धन हीं आम्हां गोमांसासमान’, असे सांगून बुवांनीं त्याचा अन्हेर घेतला.

१. टीप— तुकारामाच्या मरणसमयी शिवाजीचे वय विसीच्या सुमारास होते व तो दादोजीच्या नजरेखाली होता. आणि त्याचे पराक्रमासहि सुरुवात झाली होती. तेव्हां ही आख्यायिका अगदी संभवनीय आहे. शिवाजी, तुकाराम, व रामदास यांचे संबंधीच्या अनेक आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. बरोल आख्यायिकेवरून शिवाजीची व तुकारामाची भेट शिवाजीच्या पूर्व-वयांतच झाली असली पाहिजे, असें होतें. शिवाजीने तुकारामाप्रमाणे रामदासांची भेट आपल्या पूर्ववयांतच निःसंशय घेतली होती, पण अलीकडे ही भेट फार उशिरा झाली, असें म्हणण्याचा बूट कांहींनीं काढिला आहे. या म्हणण्याला सर्व आधार काय, तो केशव गोसाव्याने दिनकर गोसाव्याला लिहिलेल्या एका पत्रातील एका वाक्याचा आहे. सदरू वाक्य असें—‘राजे [पान ३८३ पहा.]

तुकारामबुवांची सर्व रचना मराठीतच आहे; अगदी थोडी पर्वे व्रज भाषेतली आढळतात. मराठीतली रचना बहुतेक अभंग-वृत्तांत आहे. अभंग हें वृत्त असें आहे की, त्याला धरबंध अगदी थोडा आहे. त्याच्या लांबीला तर अगदीच सीमा नाही. दोनपासून दोनशे चौकहि एकाच अभंगांत येऊं शकतील. चौक म्हणण्याचें कारण असें की, अभंगाच्या एका ओळींत चार चरण असतात व या चार चरणांचा एक चौक होतो; पण या चरणांना अक्षरांचा, मात्रांचा किंवा गणांचा एकहि नियम नीटसा लागू पडत नाही. अशा या अभंगवृत्तांत तुकोबांची रचना आहे. कांहीं थोडे श्लोक, पदे व थोड्या ओव्या त्यांनीं रचित्या आहेत. कवित्वाच्या सुखातीस यांनीं 'बालक्रीडा' लिहिली असे महीपतीबोबा सांगतात, आणि ते खरे दिसते. या बालक्रीडेच्या शंभर ओव्या असून त्यांत प्रारंभी दुसऱ्या ओवीत 'त्याच्या कृपादाने कथेचा विस्तार । बाबाजी सद्गुरु दास तका ॥' असा उल्लेख आहे. आपला गुरु जो बाबाजी चैतन्य त्याचा उल्लेख तुकोबांनीं फारसा केलेला दिसत नाही. जे दोन-चार उल्लेख आहेत त्यांपैकी एक अभंग असा:—

ज्योतिचा प्रकाश : पाहेन तुझे पाप । स्फुळामात्रि काय : आहे माझे ॥

सूक्ष्मांश जरि : कारण ते आहे । निळविंदु बघे : शामवर्ग ॥

मसुरे प्रमाण मोतिषाचे परो । आहे दशवे द्वारी निजरूप ॥

[पान ३८२-वरून.]

श्रीशिवाजीराजे भोसले समर्थाचे भेटीस येणार म्हणोन लिहिलें, समजलें. राजे यांचो पहिलीच भेट आहे. ' एक तर हें पत्र असल नसून नक्कल आहे. शिवाय, यांतोळ 'राजे यांचो पहिलीच भेट आहे' या वाक्याचा अर्थ मंडळींनीं भलताच केला आहे. याचा खरा अर्थ असा आहे की, 'राजे यांचो पहिलीच म्हणजे जुनीच भेट आहे. तेव्हां हा प्रसंग कांहीं मोठा अपूर्व नाही. आमचें येणें होण्याचें फारसें प्रयोजन नाही. पहिलीच, म्हणजे जुनीच; पूर्वीपासूनची. उवा. ते होय हंसगमना पहिलीच आहे. (रामदासशिष्य, रघुनाथ-पंडितकृत नलदमयंती पहा.)

१. भुजंगवृत्तांत रचिलेले श्लोक तुकोबांच्या सव गाथ्यांत आहेत; पण हे श्लोक कांहीं बुवांना नीट साधलेले दिसत नाहीत.

डोळिया न विसे हातानें धरवेना । हेचि स्रूण जाणा संतामात्रि ॥

तुका म्हणें भाशे तोडिलें बंधन । सद्गुरु निधान बाबाजीनें ॥ १ ॥

सद्गुरु बाबाजीनें 'रामकृष्णहरि' हा गुरुमंत्र दिल्यावर प्रथम कांहीं दिवस तुकारामाचें मन रामचरित्रांत रंगलें असावें, असें वाटतें. पण मनापासून त्याचें खरें प्रेम विठोबाच्याच चरणी होते, व तो त्याच्याच नांवानें आनंदानें भजन करी.

कीर्तनाचा, ईश्वरभक्तीचा व कवित्वरचनेचा सपाटा सर्वकाळ चाड असून तुकारामबोवा पंढरीची वारी अनेक शिष्यमंडळी बरोबर वेजून नित्यनियमानें करीत. त्यांची कीर्तनें पंढरीस तशीच देहस व लोहगांवासहि नेहमीं होतें. त्यांच्या बरोबर त्यांची शिष्यमंडळी असून त्यांतहि विशेष आवडीचे असे चवदा शिष्य किंवा टाळकरी असत. यांत रामेश्वरभट वाघोलीकर हे प्रमुख होते. परंतु तुकारामाच्या तोंडून निघालेले अभंग प्रेमानें लिहून ठेवण्याचें काम प्रायः चाकणचा संताजी जगनाडे तेली हाच मुख्यत्वेकडून करी. हल्लीं आपणांस तुकोबाच्या अभंगांची अस्सल संहिता या संताजीच्याच लिखाणांत पाहण्यास सांपडते.^३

तुकारामानें स्वतःचें वर्णन

१. रामहरे रामहरे रामहरे रघुराजहरे ॥ राम जपतां बीजमंत्र नळां । सिंधु तरतो ज्याच्या प्रतापें शिळा । कंठ सीतळ जपतां शूळपाणी । राम जपतां अविनाश भोवानी ॥ तारक मंत्र श्रवण कासी । राम जपतां वाल्मिक ऋषि । अहिल्या जेणें तारिली रामें ॥ वेश्या परलोका नेली नामें । ध्यान जपजीवन मुनीजन । तुक्या स्वामी रघुनंदना ॥

(संताजीची वही)

२. महीपतीबोवा म्हणतात, देहमधील लोकांपेक्षां लोहगांवच्याच लोकांची तुकोबा यांच्या ठिकाणीं विशेष पूज्यबुद्धि होती.

'मधुरेसी कृष्ण जन्मला पाही । परी गोकुळीच्या सुखासी पार नाही । तैसा तुक्याचा प्रेमा सर्वहि । लोहगांवीं लूटिला ॥'

३. संताजीच्या बऱ्यांत तुकारामाच्या कांहीं कांहीं अभंगांत पाठभेद

[पान ३८५ पहा.]

‘वस्त्रावीण काया ज्ञालीसे मळीन । अन्नरहित हीन फळाहारी ॥ रोडके हातपाय दिसे अबकळा । काय तो सोहळा दर्शनाचा ॥’

असें शिवाजीस पाठविलेल्या उत्तराच्या एका अभंगांत केले आहे; पण तुकारामाच्या सांप्रदायिकांपैकी कचेधरभट ब्रह्मे (शक १६००-१६५०) यानें तुकोबाचें स्वप्नांत पाहिलेलें रूप खालीलप्रमाणें वर्णिलें आहे.

देखिलें रूप जेंसे, तेंच पाविजे तेंसे । सांवळें रूप बापा, पाचें लागलें पिसें ॥ चतुर्द बोंद पोट, नेत्र नासिका नीड । देखिल्या दंतपंक्ती, लघु बारकट ब्रोंठ ॥ उंच ना डोंगें हो, ध्यान हेंचि राहो । मानसी कचेधरा, गुरू तुकोबा राहो ॥

हाहि लेख काल्पनिकच आहे, हें उघड आहे. पण यावरच समाधान मानणें भाग आहे. कारण तुकारामाच्या शरीरपट्टीचें ज्ञांत वर्णन आहे, असा दुसरा लेख उपलब्ध नाही.

आपण आतां हा लोक सोडून जावें, असें शके १५७२-मध्ये तुकारामास वाटूं लागलें. एक तर यापूर्वीच त्याला आपणावर ईश्वराची कृपा झाली, अशी खात्री वाटली होती. त्याच्या मनाला जेहलोकची पर्वा फारशी राहिली नव्हती; व पूर्ण भक्तीनें आणि दृढ विश्वासानें मिळणारी मनाची शांतिहि त्याला मिळाली होती. स्वतःबद्दल यत्किंचितहि तळमळ उरली नव्हती. दुसरी गोष्ट अशी की, ज्याचे संबंधें त्याचा अत्यंत प्रेमभाव व अलोट पूज्यबुद्धि, त्या ज्ञानेश्वर-एकनाथांनीं ही ऐहिक उपाधि टाकून शांतिमुखाच्या आनंदाचा अनुभव घेण्यासाठीं

[पान ३८४-वरून.]

आहेत, व कांहीं दुबार आहेत. दुबार अभंग विसराळूपणामुळे जालेले असावे. कांहीं अभंगांत पाठभेद जातळतात. यावरून असें दिसतें की, तुकाराम अवसानांत येऊन अभंग म्हणूं लागला की, त्याचे म्हणण्यांत पाठभेद होत. आणि असें होणें अगदीं साहजिक आहे.

१. हा अभंग निःसंशय बनावट आहे (मुमुक्षु वर्ष २, अंक ४ पहा.) तरी पण इतकें म्हणतां येतें की, ज्या अर्शी बारक्यांना हें अभंग संमत आहेत त्या अर्शी त्यांचे माहितीप्रमाणें काया वर उल्लेखिल्याप्रमाणेंच होती.

आपण होऊन हा लोक सोडल्याची कीर्ति त्यांचे कानावर होतीच. तेव्हा आपणहि तसेच करावे, हे साहजिकगणे त्याचे मनांत आले. हांतरुणावर खितपत पडून मृत्यूने आपणांस गांठावे, त्यापेक्षा आपण होऊन ही काया सावरून ईश्वरभजनांत निमग्न असतां हा लोक सोडावा, व देखतां-देखत निजधामास जावे, हा वेत त्याचे मनाने निश्चित ठरविला. मनाने एकदा असा संकल्प केल्यावर तुकोबा आपल्या गमनाच्याच गोष्टी बोलू लागला; व आपल्या मागची आवराआवर करू लागला; आतां त्याला कोणीहि 'कोठे जातां?' असे सहज विचारिले तरी तो 'आम्ही वैकुंठास जातो', असेच सांगे; व विचारणारांस 'तुम्हीहि आमचे बरोबर या' असे म्हणे. आपणाला देवाचा निरोप आला आहे, तो आपणास पाचारीत आहे, तो आपली वाट पाहत आहे, तो आतां हाकेसरसा आपल्या जवळ येईल, असे त्याला वाटू लागले. फाल्गुनांत शुद्ध दशमीस तर देव आपणास प्रत्यक्ष बोलावू आले आहेत, असाच भास त्याला झाला. त्याचे देह-मान नाहीसे झाले व तो तन्मय होऊन गेला. देव बोलावू आला, असेच मनास वाटून 'पाहुणे घरासी। आज आले हृषीकेशी' असे तो म्हणतो व 'काय करूं पाहुणे। खोप मोडकी जर्जर' अशा चिंतित निमग्न होतो. या वेळीं घरांत काय जवळ होत्या त्या 'दरदरित पाण्यामाजी। रांधियेल्या कण्या' आणि त्याचाच त्याने देवाजीला पाहुणे केला. अजूनहि या गोष्टीचे स्मरणार्थ पंढरपुरास दर फाल्गुन शुद्ध दशमीस श्रीविठ्ठलाला कण्यांचा नैवेद्य दाखवितात व या दशमीला तेथे 'कण्यांची दशमी' असे म्हणतात. यानंतर त्याने दोन दिवसांनी म्हणजे द्वादशीस आपल्या बायकोस-जिजाईस-बोध केला व निरवानिरव सांगितली; पण तिला ते पटले नाही. तेव्हा शेवटी तिचा संभाळ करण्याविषयी लोकांस आप्रहाने विनंती केली. पुढे रोज सर्वांचा निरोप घेत ते फाल्गुन वद्य द्वितीयेस सोमवारी प्रातःकाळी सर्व देहकरांस, भक्तांस व शिष्यमंडळीस सोडून

निजधामास निवून गेले.

तुकाराम महाराज हा लोक सोडून परलोकास कसे गेले, याबद्दल थोडा वाद आहे. हा वाद अलीकडचा आहे. कारण सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी तुकोबा विमानांत वसून स्वतःच्या देहानिशी म्हणजे सदेह, लोकांच्या डोळ्यांदेखत हा लोक सोडून गेले, याबद्दल सर्वांचे एक मत होतें. पण जुन्या गोष्टी नवीन डोळ्यांनी पाहण्याची सवय महाराष्ट्राला थोडीशी लागल्यावेळेपासून या मतावरचा दृढ विश्वास कमी होऊं लागला. यासंबंधें निरनिराळे तर्क पुढे येऊं लागले. परक्या लोकांत जातांना तुकोबांनी आपली टाळ व गोधडी बरोबर नेली होती, ती पांच दिवसांनी परत पाठविली व मध्यंतरी पत्रेहि लिहिली हें सांगणें आतां बरेच मागे पडलें आहे. पण ते सदेह गेले, हें मात्र अजून कांहीं कांहीं लोक खरें मानतात. तुकोबांच्या प्रयाणासंबंधी जुने असे पांच लेख उपलब्ध आहेत. ते प्रथम येथे देतो.

(१) तुकोबाचे चरित्रकार महीपतीबाबा म्हणतात—

“ सके पंधरासें येकाहत्तर जण । विरोधी संबछर नामाभिधान ॥

फालगुन वद्ये द्वितीया सोमवार पूर्ण । आलासे दीन चार घटीका ॥

जो जगद्गुरु तुका वंछव भक्त । तस समइ होतसे गुप्त ॥

भाविक प्रेमळ वंछव संत । शोक बहूत ते करीती ॥ ”

(२) देहू येथे पूजेंत अभंगांची बही आहे, तीत पुढील लेख आहे—

“ सके १५७१ बीरोधीनां संबछरे बीमगा वद्य द्वितीया : बार सोमवार ते बीबसी प्रातःकाळीं तुकोबांनीं तीर्थास प्रयाण केलें. गृभ भवतु : “ मंगळं ”

१. इतकेंच नव्हे, तर मेल्यानंतर पुष्कळ वर्षांनीं आपला शिष्य संताजी जगनाडे मेला तेन्हां त्यास माती देण्यासाठीहि ते पुन्हां परत आले, असेंहि कांहीं लोक मानतात; व त्याचा पुरावा म्हणून तुकारामाचा पुढील अभंग म्हणतात:

चारिती गोधन । मासें गुतलें वचन ।

ब्राम्हांनां जालें येथें । एका तेलिया कारणें ।

तीन मूठी मृत्तिका देख । तेन्हां लोपनिळें मूख ।

जालें म्हणें तुका । संत नेला विष्णुलोका ॥

(३) तुकोबाचा शिष्य संताजी याचा पुत्र बाळाजी याचे वहीत त्याचे हातची पुढील नोंद आहे—

“ श्री नृप सालीवाहण सके १५७२॥ वीकृती नाम संवछरें फळगुण वदो २ द्वितीया वार सोमवार ते दिवशीं तुकोबा गोसावी वेंकुंठास गेले स्वदेहनसी गेलें वमस्तुः ॥ ”

(४) भारत-इतिहास-मंडळांत सरदार आबासाहेब मुजुमदारांनीं त्यांस निमगांव येथें मिळालेलें ‘जुन टाचण’ वाचलें आहे, त्यांत पुढील मजकूर आहे—

“सके १५७१ नारायेण बाबा वीणव गवाघोट वाणि भक्तराज ॥ गवाघोट विनवि जे श्रीसं भाग्य नाहीं देवा । विरोधीनाम संवछरे वार सोमवार ठीक च्यार दिवस ॥ आसे तुकाराम नीजे वाम मंदिर गेले असे ॥ ”

(५) खेडेवाऱ्यांतल्या एका जुन्या घरांत मिळालेल्या एका कागदावर जुनी लेखी नोंद आहे. लेख दीडरो वर्षांपलीकडला दिसतो.

श्री

स्मरण तुकोबा वेंकुंठास गेले फाल्गुण वद्ये द्वितीया सके १५७१ विरोधी. नाम संवछरी सोमवारी प्रातःकाळीं गुप्त झाले, तेच दिवशीं संध्याकाळीं अमंग येक पत्र पडिलें. तृतीयेस येक व्यतीर्षीस येक पत्र पंचमीस येक पत्र येशी वार पत्रे पडिली. पंचमीपर्यंत घोष होत होता तो राहिला म्हणून तो दिवस मृत्यु भरिला.

हे असे पांच लेख हल्ली उपलब्ध आहेत. याशिवाय विठ्ठल-नाथापासून मोरोपंतांपर्यंत अनेक कवींचे लेख आहेत, पण ते सर्व तुकाराम संदेह स्वर्गास गेला, असेंच सांगतात. तुकारामाच्या भावांकडून व वैशजांकडून या अद्वितीय आणि सृष्टिनिपमाविरुद्ध असलेल्या आख्यायिकेचा काही विशेष खुलासा व्हावा, पण ते तीच री ओढतात. इतकेंच नव्हे, तर त्याला आपल्या पदरचा आणखी साळापाळा लावतात.

इतर अनेक लेखक हें स्वर्गारोहण प्रत्यक्ष घडल्याचें सांगतात, आणि पुन्हां-पुन्हां प्रपादितात.

हें या लेखकांचें म्हणणें मी प्रामाणिकपणाचें समजतों. यांत बुद्धिपुरःसर लबाडी नाही. मात्र ह एक पूर्णभक्तीचें अंधश्रद्धेचें आणि गच्चाळ वावळेपणाचें उदाहरण आहे. असो वापडें. आपण आतां या वरील पांच लेखांकडे थोडेंसें निरखून पाहूं.

वर दिलेल्या लेखांपैकी एक लेख महीपतीच्या स्वदस्तुरच्या नोंदवहीतून मी जसाच्या तसाच नकलला आहे. महीपतीनें हा लेख बाळाजीच्या वहीतील किंवा कदाचित् संताजीचो वहीतील नोंदीच्या आधारें व इतर वारकऱ्यांनीं तोंडी सांगितलेल्या व प्रचलित असलेल्या दंतकथेच्या आधारें लिहिलेला आहे, तेव्हां त्याचा विशेषसा उपयोग नाही. पण महीपती हा तुकाराम गुप्त झाला, असें मोवम म्हणतो. हें सहेंतुक असेल तर विशेष आहे.

दुसरा म्हणजे देवपूजेच्या वहीतला लेख तुकोवानें तीर्थास प्रयाण केल्याचें सांगतो. हें उषड-उषड अविश्वसनीय किंवा निरर्थक आहे. हा देव्हान्यांतला लेख देव्हान्यांतच ठेवावा, हें बरें. यापासून विशेष कांहीं निष्पत्ति होत नाही.

तिसरा म्हणजे जगनाड्याच्या लेख सर्वांत अत्यंत महत्त्वाचा आहे. यांत 'तुकोबा स्वदेहानिर्णी वैकुंठास गेले' असें म्हटलें आहे. चौथ्यांत ते 'निजधाममंदिरास गेले' असें सांगितलें आहे; व पांचव्यांत ते 'गुप्त' झाले, असें सांगून शिवाय तुकोबा गुप्त झाल्यानंतरची थोडी हकीकत दिली आहे. हा लेख अनेक कारणांनीं फार मननीय आहे. तूर्त याच्या आधारें 'गुप्त' या महीपतीच्या शब्दाचा अर्थ करूं. 'गुप्त होणे' म्हणजे 'दृष्टीआड होणे'.

१. बाळाजीची वही ही संताजी जगनाड्याच्या वहीची अगदीं अस्सल-वरतुकूम नकल आहे, असें मला वाटतें.

शेवटले तिन्ही (३, ४, ५) लेखांवरून व सर्वमान्य आख्यायिकां-
वरून पुढील बाबी स्पष्ट दिसतात.

१. तुकोबा 'निजवाममंदिरास' गेले.

२. ते स्वदेहानिशीं गेले. आपल्या पायांनी चालत गेले.

३. ते गेल्यावर त्यांनी परत यावे म्हणून शिष्य व इतर लोक अह-
हास धरून बसले होते. म्हणजे ते गेले ते अशा ठिकाणी गेले की,
आग्रहानें किनवण्या केल्या असतां व हट्ट धरला असतां गेल्या ठिकाणा-
हून परत येऊन तेथे जमलेल्या मंडळीस भेटणें त्यांस शक्य होतें,
असंभवनीय नव्हतें.

४. असा हट्ट धरून मंडळी तीन दिवस बसली होती.
म्हणजे तीन दिवसांपर्यंत ते परत येऊं शकतील, असें वाटण्यास
जागा होती, कारण होतें. पण तीन दिवसांनी तसा संभव राहिला
नाही. सबब सर्व निराश झाले.

५. तीन दिवस लोटल्यावर जें मिळालें त्यांत समाधान मानून
मंडळी परत फिरली.

६. तीन दिवस म्हणजे पंचमीपर्यंत घोष होत होता. म्हणजे आवाज
येत होता. पुढे आवाजहि बंद झाला. अर्थात् त्या दिवशीं प्राणोत्क्रमण
झालें, हें सर्वास कळलें. याकरितां तोच दिवस तुकोबा वारल्याचा
कळून त्याच तिसीस पुण्यतिथि धरिली. प्राण कुडीत असल्याचें चिन्ह
होतें, घोष होत होता, तोंपर्यंत ते मेले नव्हते; व तोंपर्यंत पुण्यतिथि
धरणें शक्य नव्हतें. प्राण गेला त्या दिवशीं पुण्यतिथि धरिली, हें रास्तच
झालें.

जगनाडे वहीत तुकोबा गोसावी वैकुंठास गेले, तेथपर्यंतच्या शब्दांनीं
सर्व नोंदावयाचा तो मजकूर आला होताच; पण येथें न थांबतां
जगनाडे मुदाम सांगतो की, 'ते स्वदेहानसी गेले' अंतकाळीहि त्यांस
कोणी नेळें नाही. ते स्वतः 'स्वदेहानसी गेले'. सर्व लेखांचा इत्यर्थ असा
की, तुकोबांनीं इंद्रायणीजवळ किंवा पलीकडे एक समाधिस्थान बांधविलें

होतें; व ज्ञानेश्वराप्रमाणेंच त्यांनी तीत समाधि घेतली. आंत गेल्यावर दार बंद करून टाकिलें. तीन दिवस त्या समाधि-मंदिरांत आवाज येत होता व पंचमीचे दिवशी आवाज राहिला व सर्व सामसूम झालें. असें झाल्यावर तुकोबांचा प्राण गेला, तेव्हां उगाचं अट्टहास करून येथे बसण्यांत आतां कांहीं हाशील नाही, असें जाणून मंडळी घरोघर परत गेली. तुकोबा फाल्गुन वद्य द्वितीयेस बांधलेल्या समाधिघरांत गेले व पंचमीस ते निर्वाण पावले, हा इत्यर्थ दिसतो.

तुकोबांचे देहावसान कसें झालें, याचा असा तपास लावल्यावर आतां तुकोबा कधीं निजधामास गेले, याचीहि चौकशी करणें अवश्य आहे; कारण त्यांच्या निधनकालाबद्दलहि प्रचलित समजांत थोडा फेरफार करणें अवश्य दिसतो.

तुकोबांच्या निधनकालासंबंधाचे सर्व उपलब्ध व महत्वाचे लेख मागे दिले आहेतच, त्या सर्व लेखांत ' फाल्गुन वद्य द्वितीया वार सोमवार हा दिवस व प्रातःकाल हा समय ' याबद्दल एकवाक्यता आहे. पण शकाबद्दल तसें नाही. यांपैकी (१, २, ४ व ५ हे) चार लेख विरोधी संवत्सर आणि १५७१ हा शक देतात; व जगनाडे मात्र शके १५७२ हा शक देतात; व संवत्सर विकृति होता, असें सांगतात. याचें स्पष्टीकरण पुढें करूं.

आतां महिना, तीथ व वार हीं सर्व साधारण असल्यामुळे ग्राह्य धरणें भाग आहे; व याकारितां शके १५७०—पामून १५७३—पर्यंत फाल्गुन वद्य द्वितीयेला संवत्सर, वार व तीथ हे योग कसे येतात ते पाहूं.

शक	संवत्सर	वार	द्वितीया घटी—पळें
१५७०	सर्वधारी	रविवार	५०—२२
१५७१	विरोधी	शनिवार	५४—९
१५७२	विकृत	गुरूवार	२२—२९
१५७३	खर	सोमवार	३१—५७

म्हणजे वारांचा व तिथींचा योग खरा मानिला असतां शके १५७३ खर नाम संवत्सरीं फाल्गुन वद्य द्वितीयेस तुकोबांनीं हा लोक सोडिला, असें होतें.

आतां शके १५७३-मध्यें तुकोबांनीं हा लोक सोडला असें असतां संताजीचा पुत्र बाळोजी यानें १५७२ हा शक कसा दिला, याचा उलगाडा होणें अवश्य आहे. संताजीनें स्वहस्ते तुकोबांच्या अभंगाच्या वद्द्या लिहिल्या. तो निवर्तल्पावर त्याचे चार मुलांनीं या वद्द्यांच्या आपसांत वांटण्या करून घेतल्या व इतर तिघांच्या वांटणीला ज्या वद्द्या गेल्या, त्यांच्या प्रत्येकानें नकला करून घेऊन आपआपला संग्रह पुरा केला. यांपैकीं बाळोजीनें केलेली नकल व ज्यावरून ही नकल केली ती संताजीचे हातची वही अशा दोन्ही वद्द्या हल्लीं उपलब्ध आहेत. या वद्द्या-अस्सल व नकल अशा दोन्ही एकमेकीशीं वारकाईनें ताडून पाहतां असें स्पष्ट दिसतें कीं, बाळोजीनें आपली नकल अत्यंत काळजीपूर्वक व मुळाला धरून केली आहे. फार काय, पण मुळांत जेथें पुनरावृत्ति किंवा हस्तदोष आहे तेथें बाळोजीनेंहि दुरुस्ती न करतां तशीच नकल केली आहे. यावरून बाळोजीनें हा मृत्युतिथीचा लेख आपल्या वहींत संताजीच्या लेखावरूनच बरोबर उतरून घेतला असावा, असें मानण्यास जागा होते. आतां संताजीनें हा लेख असा कसा लिहिला, याचा उलगाडा करूं. शक व संवत्सर—किंवा एखादे वेळीं यांपैकीं एकच—गत लिहिण्याची चाल सोळाव्या शतकांत अनेक ठिकाणीं होती. शिवाजीनें गोपाळभट महाबळेश्वरकर यास दिलेल्या सनदेंतील संवत्सर (१५७४ नंदन), हा गत आहे. प्रत्यक्ष संताजीनेंहि शके १५६८ पार्थीवर संवत्सर, असे लिहिलें आहे. हाहि संवत्सर गत आहे. (संताजी गत व चावू अशा दोन्ही तऱ्हांनीं संवत्सर देतो.) तेव्हां संताजीनें शके १५७२ विवृत संवत्सर असे लिहिलें, हें 'गत' धरून लिहिलें, असें म्हणावें लागतें; व हें 'गत' म्हटलें म्हणजे चावू शके १५७३ खर फाल्गुन वद्य द्वितीया सोमवार

असें झाले. तीथ, वार, महिना हा सर्व योग १५७३ खर चाट्ट—
१५७२ विकृत गत—याशी गणितानें बरोबर मिळतो. तेव्हां आतां
मृत्युकाल शके १५७२ विकृत संवत्सर फाल्गुन वद्य द्वितीया सोमवार
हाच निःसंशय खरा आहे. महीपती व तुकारामाचे घरच्या वहीचा लेखक
यांनीं संताजीची वही देखली नव्हती, असें म्हणणें प्राप्त आहे; पण या
लेखकांना महिना, तीथ व वार यांची मात्र माहिती बरोबर होती आणि
ती त्यांनी दाखल केली.

जिच्याबद्दल कांहीं तरी कालनिर्देश केलेला आहे, अशी तुकाराम
महाराजांच्या चरित्रांतील आणखी एक बाब म्हटली म्हणजे, त्यांस
झालेला गुरुपदेश ही होय. ज्या अभंगांत ही गुरुपदेशाची हकीकत दिली
आहे तो तुकारामबुवांनींच रचिला आहे आणि सुदैवानें सांपडलेल्या
संताजीच्या हातच्या वहीत तो संताजीच्या हातचा लिहिलेला आहे.
तो अभंग पुढीलप्रमाणें आहे.

वीठळ

संते गुरुराये कृपा मज केली । परी नाहीं षडली सेवा कांहीं ॥ १ ॥
सांपडवीळें बाटे जातां गंगे स्नाना । मस्तकी तो जाणा ठेविला करू ॥ २ ॥
भोजना मागती तूप पाऊशेर । पडीळा विसर स्वप्नामाजी ॥ ३ ॥
कांहीं कळव्हे उपजला अंतराये । म्हणउनी काये त्वरा जाळी ॥ ४ ॥
राघो चैतन्य केशो चैतन्ये । सांगीतली पुण माळीकेची ॥ ५ ॥
बाबाजी बापुळे सांगीतळें नाम । मंत्र दिळहा रामकृष्णहरी ॥ ६ ॥
माहो शूष दसमी पाहोनी गुरवार । केळा अंगिकार तुका म्हणे ॥ ७ ॥

यांत सांगितलेला योग म्हणजे माहो (माघ) शु. दशमी
गुरुवार हा शक १५६१ यांत येतो. त्या दिवशीं पहाटेपर्यंत
दशमी आहे. म्हणजे तुकारामाला गुरुपदेश शके १५६१-मघ्ये
माघ शु. दशमीस पहाटे तो निद्रित असतां स्वप्नांत झाला
असावा, असें होतें.

१. 'केशवचैतन्य-कथा-कल्पतरू' या नांवाचा ग्रंथ कोणा 'कृष्णदास
[पान ३९२ पहा.]

वैशाख वद्य द्वादशीचे दोनीं । समाधी स्वामीनी घेतलीसे ॥
 तेथूनी तीस वर्षा भेटो तुकयासो । देऊनो तयासो पूर्णपणे ॥
 महिपती म्हणे जाले समाधिस्त । तुकया क्रीडित ब्रम्हांतें ॥

यावरून गुरुपदेश शके १५२३-त झाला, असें होतें. पण हा अभंग दुसऱ्या कोठेहि आढळला नाही. महीपतीबुवांचे चरित्रात्मक ग्रंथ त्यांच्या हातचे मी पाहिले आहेत. इतकेंच नव्हे, तर यांत दिलेल्या चरित्राकरितां ग्रंथ लिहिलेल्या महीपतीच्या हातच्या टिप्पणवद्वाहि मी तपासिल्या आहेत. त्यांच्या स्वदस्तुरचीं काही टिप्पणे या वेळीं माझ्या पुढें आहेत. पण यांत कोठेहि वरील माहिती उल्लेखिलेली नाही. महीपतीबाबांस ही माहिती असती तर त्यांनी ती खास टिप्पणांत लिहून आपल्या ग्रंथांत दिली असती, असें मला वाटतें.

या परंपरेत स्वप्नांत गुरुपदेश देणें ही एक साधारण बाब दिसते. तुकाराम, बहिणाबाई, महीपती वर्गेना उपदेश स्वप्नांतच झाला आहे. असो. माघ शुद्ध दशमी गुरुवार हा योग शके १५३७ ते १५६८-पर्यंत पांच वेळां पुढीलप्रमाणें येतो.

शक	घटी	पळे	इंग्रजी तारीख
१५३७	२१	२२	१८-१-१६१६
१५४१	२५	४२	३-२-१६२०
१५६१	३९	२२	१३-१-१६४०

[पान ३९१-वरून.]

बैराग्या' ने १५९६-त लिहिलेल्या हकीकतीवरून निरजमबोबा नांवाच्या लेखकानें लिहिला आहे. यांत बाबाजी चैतन्याच्या बापाचें नांव नरसिंह व आईचें लक्ष्मी असें दिलें आहे; व यांत केशव चैतन्यानें शके १३९३-त प्रजापती संवत्सरी वैशाख वद्य द्वादशीस गुरुवारी समाधि घेतली व त्या वेळेपासून म्हणजे समाधीनंतर शतावे अब्दी तुकारामास उपदेश दिला, असें म्हटलें आहे. अर्थात् हें म्हणणें उघड अविश्वसनीय आहे.

तसेंच, निबंधमालेंत पुढील अभंग प्रसिद्ध झाला आहे.

बाबाजी चैतन्य योगिराज धन्य । तुकयालागून प्रगटले ॥

शालिवाहन शकें चौदाशे व्याण्णव । प्रजापतिनाम संवत्सरी ॥

शक	वटी	पळे	इंग्रजी तारीख
१५६४	३१	४३	१९-१-१६४३
१५६८	५५	८	४-२-१६४७

यांपैकी इतर संदर्भावरून १५४१ किंवा १५६१ शक ग्राह्य दिसतो. या दोहोंतहि १५६१ जास्त ग्राह्य वाटतो; म्हणून मी तो वर दिला आहे.

तुकारामाच्या चरित्रांतील बाबींची संगति जुळवितांना गुरुपदेश ही एक महत्त्वाची बाब आहे. ही एक सीमेची निशाणी आहे. येथून पूर्वाभि संपून उत्तरार्धाच्या प्रारंभ झाला; करिता हा काळ निश्चित होणे अवश्य आहे.

महीपतीबुवांनी तुकारामाच्या निरनिराळ्या वयांत काय काय प्रसंग घडले किंवा निरनिराळे प्रसंग घडले त्या वेळी तुकारामाचें वय काय होतें, हें सांगितलें आहे. संतांच्या चरित्राची माहिती जशी मिळेल तसतसे ते टांचण करित. प्रायः हें टांचण ओवीवद्ध असे, व मग याच ओव्या ते ग्रंथांतील चरित्रांत ओवून देत. अशी एक टांचणवही मजजवळ आहे. यांत मागे मुतखड्याची हकीगत असून पुढे रोहिद्रासाची कथा आहे, व मध्येंच वर 'श्रीपांडुरंग' असे लिहून तुकोबाच्या लहानपणाच्या वृत्तांताच्या सतरा ओव्या दिल्या आहेत. या १७ ओव्यांवर १ ते १७ पर्यंत क्रमांक घातले आहेत. हें इतकें खुलासेवार सांगण्याचें कारण असे की, या सतरा ओव्यांतील माहिती लिहिण्याच्या भरांत कथा सजविताना कांहीं तरी सांगितली नसून ही माहिती महीपतीस निराळीच स्वतंत्र अशी सांपडली व तिचें त्यानें तेवढेंच स्वतंत्र टिपण केले. अर्थात् ही माहिती पूर्णपणे विश्वसनीय मानण्यास हरकत नाही. यांत महीपती लिहितो:

तेरावे बरुपी पीतोवानें । संसार गळां घातला जाण । तेवें दखें येतां दिसोन । समाधान वडिलासी ॥ २ ॥ सत्रावे बरुपी तत्त्वतां । कर्मोणी गेली मातापिता ॥ बडोल बंधुंची जे कांता । तेहि अवचितानिमाळी ॥ ३ ॥ मम अठरावें बरुपी जाण । सांजवी गेला तीर्थाटणा । त्याच्या वियोगें करोनी नाना । शोक निजमना वाटत ॥ ४ ॥ बीसावीयांत पुत्रकांत

स्वमेव । देखोनि धरिली संसारी हांव । येथुनि मन बोटवावे । मग देवाधि-
देव काय करी ॥ ५ ॥ येकवीसाव्यांत विपरीत काळ । तुकबासी पातला
तात्काळ । तेव्हा निघताची दिवाळें । सोयेरे सकळ हांसती ॥ ६ ॥
...स्त्री निविचत । तेही निमाली आंघ्र आंघ्र करित । माहांमाहो पुत्र भरत ॥
लौकिक विपरीत हे वार्ता ॥ ७ ॥ पूर्वाधं संपलें ऐशा रिती । ई०

ही कथाच्या तेराव्या वर्षापासून एकविसाव्या वर्षापर्यंतच्या ठळक
गोष्टीची नोंद झाली. याच वेळीं दुष्काळ पडला (' याति शूद्रवंश इ. ')
तुकारामाचा अंभग) व दिवाळें निघालें. आणि दिवाळें निघाल्यानंतर
लवकरच गुरुपदेश झाला. गुरुपदेशाची वर धरलेली मिति व शके
(१५६१ माघ) खरी धरली तर या सरणीने तुकारामाचा जन्म
आजपर्यंतच्या समजाप्रमाणें शके १५२९।३० हाच धरावा लागेल.

इतके दिवस तुकारामाचा जन्मशक १५३० हा अनुमानानेंच
ठरवीत. हें अनुमान बांधण्याचें धोरण कोणाच्याहि सहज लक्षांत
येण्याजोगें आहे. महीपतीबाबांनी तुकारामाचे आईबाप सतराव्या वर्षी
मेले, अठराव्यांत बंधु वारला, असें सांगून पुढें

एकविसाव्यांत विपरीत काळ । तुकबासी पातला तात्काळ ॥

असें सांगितलें आहे; आणि नंतर

पूर्वाधं संपलें ऐशा रिती । दुःखें देखिलो नाना रीती ॥

असें म्हटलें आहे. यावरून एकविसाव्यांत जर पूर्वाधं संपलें तर त्याचें
वय ४२ वर्षांचें असलें पाहिजे, असें समजून त्याच्या जन्मकालाचा
शक १५३० हा धरिला आहे. कदाचित् हा शक बरोबर असूं शकेल,
पण शक ठरविण्याचा हा मार्ग चुकीचा आहे.

१. महाराष्ट्रांत शके १५५२-मध्ये एक मोठा दुष्काळ पडल्याची नोंद
पुष्कळ ठिकाणी आहे. तसाच शके १५५५ -मध्ये अवघें हांजून पुन्हां
दुष्काळ पडला होता.

२. तुकारामाच्या जन्मशकाच्या १४९० व १५१० अशा आणखी दोन
नोंदी आढळतात. पैकीं शके १४९० हा शक रा. राजवाडे यांस सांपडलेल्या
जुन्या टांचणांत दिला आहे; व शके १५१० हा शक सरंजामे-जंवीत दिला
आहे.

आणखी एका प्रमाणाचा विचार करुं. संत बहिणाबाई ही तुकोबाची शिष्यीण होती. हिनें तुकोबास देहूस जाऊन प्रत्यक्ष पाहिलें होतें व त्याच्या सांनिध्यांत कांहीं काळ काढिला होता. प्रथम-भेटीची व पुढील अनुभवाची त्रोटक हकीकत हिनें आपल्या अभंगांत दिलेली प्रसिद्ध आहे. बहिणाबाईचा जन्म शके १५५०-मध्ये झाला होतो. ही आपल्या वयाच्या बाराव्या वर्षी आपल्या गुरूच्या म्हणजे तुकारामाच्या दर्शनास देहूस गेली होती, असें ती स्वतः लिहिते. यावरून ती देहूस गेली तेव्हां तिचें वय कमीत कमी बारा वर्षांचें तरी उघड असले पाहिजे. म्हणजे ती शके १५६२-चे सुमारास देहूस गेली. ती देहूस गेली तेव्हां विठ्ठलमंदिरात 'तुकोबा आरती करीत होते' (पृ. १९ बहि० क. सं.), या वेळीं रामेश्वरभट्ट तुकोबाचा पट्टशिष्य बनला होता. परंतु 'मंवाजी गोसावी द्वेष करी जीवें' असें बहिणा लिहिते. रामेश्वरभट्ट चरणीं लागलेला व मंवाजी अजून शरण आलेला नसून द्वेष करतो आणि दिवाणांत फिर्दाद करतो, ही स्थिति शके १५६३-चे सुमारास होती, असें दिसतें. बहिणीबाई आपणांस गुरुपदेश 'कार्तिक वद्य पंचमी रविवारी' झाल्याचें लिहिते, पण शक देत नाहीं. शके १५६२- मध्ये रविवारी वद्य पंचमी येते. त्या दिवशी पंचमी १ घटिका आहे. पुढे १५६९-मध्ये पुन्हां रविवारी वद्य पंचमी कार्तिकांत येते. ह्या दिवशी पंचमी ही पूर्ण तीथ आहे. पण बहिणाबाई ही सुमारे अकरा वर्षांची असताना तिचे कानावर तुकोबाची कीर्ति गेली, व पुढे लागलाच तिला त्याचा ध्यास लागून उपदेश झाला. यावरून उपदेश शके १५६२-त झाला असावा. नंतर लौकरच ती देहूस दर्शनाकरितां गेली. त्या वेळीं सोमवती अमावास्या होती. हा योग शके १५६२-चे फाल्गुनांत येतो. तसाच १५६३-च्या ज्येष्ठांत व कार्तिकांत येतो.

१. शत शोधसवरी द्वाविंशत काळीं (१६२२-मध्ये) बहिणाबाई मृत्यु पावली व मरणसमयी तिचें वय बहात्तर वर्षे होतें. सवब १६२२-३२= १५५०, हा जन्मशक.

यावरून प्रत्यक्ष दर्शन १५६२-त अथवा फार तर १५६३-त झाले असें दिसते. याप्रमाणे तुकारामाच्या चरित्रातील बाबींचा थोडासा पत्ता लाविता येतो, व कांहींसे निश्चितपणे बोलता येते. बाकीच्या महान् भगवद्भक्त पुराणांचे जीवनवृत्त अजून बहुतेक अज्ञातच आहे, हे एक दुर्भाग्यच आहे.

ज्ञानेश्वर महाराजांनी चातुर्वर्ण्य-व्यवस्था कायम ठेवून यच्चयावत् हिंदू समाजाला परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग चोखाळून दाखविल्यापासून त्या मार्गाने जाणारे व त्याचे वाटाडे अनेक होऊन गेले. ज्ञानदेवांची शिक्षण प्रत्यक्ष आश्रमधर्मा न सोडता व कडकडीत वैराग्यवृत्तीने जवळ-जवळ संसार सोडल्याप्रमाणेच राहून नामदेवाने सर्व लोकांस आचरून दाखविली. नामदेवाला त्याच्या उपरतीपूर्वीच मुले-ठेके झालेली दिसतात. उपरतीनंतर व बारकरी-पंथांत गेल्यानंतर मुले-बाळे त्यास झालेली दिसत नाहीत. इतकेच नव्हे, तर मुले-बाळे, बायको, लेकरा, मुना वगैरेचा पाशाहि त्याने आपल्या मानेस अडकावून ठेविलेला दिसत नाही. नामदेवानंतर एकनाथाने आणखी एक पुढची पायरी गांठली. त्याने वैराग्यवृत्तीचा पूर्णपणे अवलंब करून शिवाय संसारहि करून दाखविला. म्हणजे संसार व गृहस्थाश्रम चालवून त्यांत अंतर येऊ न देतां भागवतधर्म पाळून स्वर्गसोपानपरंपरा कशी चढावी, हे त्याने प्रत्यक्ष आचरणाने दाखविले; व आपल्या भागवतग्रंथांत संकीर्तन करून हे पदविले. तुकाराम याच्याहून जरा निन्न, पण थोडा आणखी निराळा बागला. त्याने होऊन संसार सोडलाहि नाही व धरलाहि नाही. त्याने अखंड वैराग्य पत्करिले; पण आमरणान्त खीपुत्रांचीहि चिंता ठेविली आणि आपल्या बाणीने आणि आचरणाने खळांनाहि भाविक केले, अशी ही परंपरा आहे. आपण संन्याशाची संतति, यामुळे आपल्याला परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग बंद होतो, हे पंडितशास्त्र्यांचे म्हणणे सत्य नाही, व हे समाजाला, व्यवहाराला आणि स्वतःला अनिष्ट आहे, असें

पाहून यावर भागवतधर्माचें विनतोड रसायन वारकरी-पंथाच्या अनुपानासह ज्ञानदेवानें मोठ्या युक्तीनें तयार केलें. पण ज्ञानदेव गृहस्थाश्रमी नसल्यामुळे स्त्री, पुत्र जवळ असूनहि वैराग्यव्रत कसे चालवावे, हें त्याला आचरणांत दाखवितां आलें नाहीं. तें नामदेवानें केलें. पण वैराग्यवृत्ति सांभाळून संसार नेकीनें कसा करावा व जन-राहाटी न टाकतां कसे वागावे, याचा कित्ता नामदेवापेक्षां एकोवानें उत्तम धाडून दिला. एकोवाजवळ भक्तीप्रमाणेंच विद्वत्ताहि होती. त्यानें वैराग्यवृत्ति ज्ञानानें सजवून मृदु केली. एकोवापेक्षां जास्त कडक वैराग्य, पण जास्त सौम्यवृत्ति यांचा मिळाफ, तसेंच इतर आदेशांबद्दल काळजी आणि स्वतःबद्दल बेफिकिरी हें तुकोवानें करून दाखविलें आणि याप्रमाणें या चार महाभगवद्भक्त वारकऱ्यांनीं भागवतधर्माचें मंदिर उभारून ठेविलें. हीच गोष्ट सर्व वारकरी आणि साधुसंत संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥ ज्ञानदेवें रचिला पाया । त्यानें बांधिलें देवालय ॥ नामा तयांचा किकर । त्यांनीं केला हा विस्तार ॥ जनादेंनीं एकनाथ । स्तंभ दिला भागवत ॥ भजन करा सावकाश । तुका झालासे कळत ॥

या अभंगांनें नेहमीं सांगतात.

याप्रमाणें पायापासून फळसापर्यंत भागवतधर्माची बांधणी व उभारणी अशा प्रकारची आहे. भागवतधर्म हा महाराष्ट्रीयानीं महाराष्ट्राच्या गरजा जाणून महाराष्ट्राच्या सोयी पाहून महाराष्ट्रकरितांच उभारला आहे. हा बाहेरून कोटून आणिलेला नाहीं. आणि म्हणूनच हा भागवतधर्म महाराष्ट्रांत जसा स्थिरावला आणि मजबूत झाला, तसा तो इतरत्र जमला नाहीं. वास्तविक पाहतां महाराष्ट्रीयानीं उभारिलेला हा भागवतधर्म महाराष्ट्र-धर्माचेंच अव्वल रूप आहे. भागवतधर्म हा वृक्ष मानिला तर महाराष्ट्रधर्म हें त्यावर आलेलें फूल आहे. आणि या महाराष्ट्रधर्माच्या फुलापासूनच पुढें महाराष्ट्रस्वातंत्र्य हें फळ निर्माण होणारें आहे. झाडाचीं पाने, झाडाचीं फुले आणि झाडाचीं

फुल्ले ही तिन्ही वरवर पाहणाराळा अगदी निराळी दिसतात आणि त्यांचा संबंधहि एकदम लक्षांत येत नाही. तरीदेखील ही तिन्ही एका पानाचीच निरनिराळी रूपे आहेत, हे सर्व शाखज्ञ जाणतात. नीट पाहणारांना याबद्दल विलकूल संशय वाटत नाही. त्याचप्रमाणे भागवतधर्म व महाराष्ट्रधर्म ही सर्व एकमेकांची रूपे आहेत आणि ती एकापासून दुसरे अशीच बनली जातात, हे अगदी निःसंशय खरे आहे. वर सांगितलेल्या भागवतधर्माचे परिणत रूप म्हणजेच महाराष्ट्रधर्म होय. किंवा वर सांगितलेल्या भागवतधर्माच्या मंदिरापुढे स्थापिले जाणारे मुख्य दैवत 'महाराष्ट्रधर्म' हे होय. याची नीट मनोभावे आराधना केली असता त्यावरून 'महाराष्ट्र-स्वातंत्र्य' हे 'पसायदान' सहज मिळणारे आहे. वरील संतांनी भागवतधर्माचे मंदिर उभारल्यावर त्यात महाराष्ट्रधर्म या दैवताची नीट मूर्ति घडवून तिची स्थापना रामदासाने केली. रामदास हाहि वरील संतांच्याच परंपरेची पुढील पावरी आहे, हे योग्य स्थळी दिसेलच.

ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ तुकाराम व रामदास हे सर्व भागवतधर्माचे हरिदास आहेत व त्यांच्या त्या धर्माचे अखेर साष्यहि एकच आहे. महाराष्ट्रसमाजाचे संकटपरंपरेपासून रक्षण व उच्च स्थानावर त्याची स्थापना हा या सर्वांचा एकच रोख आहे; आणि म्हणूनच हे सर्व महाराष्ट्राला सारखेच पूज्य आहेत. पण शाळाची पाने, फुल्ले व फुल्ले ही वस्तुतः एकच असून व त्या सर्वांचे अंतिम कार्य एकच असूनहि कारणपरत्वे ती भिन्नभिन्न दिसतात, तसेच या संतांचे शालेले आहे. ज्ञानेश्वरापासून तुकारामापर्यंत सर्वांना जरी विठ्ठलभक्त म्हणून वारकरीपंथाचे, असे आपण म्हणतो, तरीहि त्यांतल्या त्यांत फरक दिसतोच. ज्ञानेश्वराचे मुख्य ग्रंथांत विठ्ठलाचे नांव नाही. इतरांचे ग्रंथांत तो जिकडेतिकडे दिसतो. अनुमानाने पाहतां ज्ञानेश्वर संन्यासवृत्तीने राहत असावा, असे मनांत सहज येते. पण विठ्ठल-संप्रदायाला

रामदासस्वामीजींच्या हातचें पत्र
(शके १५९६)

ઇસીયા સ્તર્ગની નીચી ઉમીદ રા
 થય ઉમેવેને યહી બોલે તો મુખ્ય
 જેવી બોલ્યા પ્રભુ માર્યા મનુષ્ય
 તે હિંમતે છેડી પડે છે મનુષ્ય
 ગોપે દ્રાણી શીતલ કાળે
 પ્રભુની અધિકારી બની અમર
 ભવે બધે શરીર મલીની નબળી
 ઉત્કૃષ્ટ યોગી બની આ ઉપરી
 જોઈએ

[मूल पत्र धुळे येथील श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत आहे]

संन्यास नाही. ज्ञानेश्वर हा नाथपरंपरेतला. हठयोगी दिसतो व योगाम्यासाचा पूर्ण अनुभवी वाटतो; पण योगाम्यासाची अपेक्षा किंवा परवा विठ्ठलभक्तांना दिसत नाही. ज्ञानेश्वराचा उत्तम आश्रम संन्यासाश्रम, तर विठ्ठलभक्तांचा उत्तम आश्रम गृहस्थाश्रम. ज्ञानेश्वर आणि त्याचे संप्रदायी मठस्थापना करितात. विठ्ठलसंप्रदायी घरे बांधितात.

भागवतपंथाचा मूळ पाया जो ज्ञानेश्वर, त्याच्यांत आणि त्याच्या पुढील पायऱ्यांत जर इतका फरक दिसतो, तर या पंथाचा मूळ देह जो तुकाराम त्याच्यांत व रामदासांत फार फरक असावा, हे साहजिक होय. थोडक्यांत निर्देश करावयाचा, तर या दोघांतील फरक पुढीलप्रमाणे मांडून दाखवितां येईल.

(१) तुकाराम संसारांत गुरफटला होता; पोरावाळांचा जंजळ अखेरपर्यंत त्याला सुटला नाही. संसार आणि संतान या वस्तु रामदासाने आपणास कधीच चिकटू दिल्या नाहीत.

(२) आपल्या आयुष्यातील संकटपरंपरेची कहाणी तुकाराम डोळाने चारचौघांत सांगत सुटतो. रामदास आपल्यावरील संकटांबद्दल ब्रह्म काढीत नाही.

(३) आपल्या आसेष्टांची चिंता तुकाराम अखेरपर्यंत वाहतो व कष्टी होतो. रामदासाला सगळी चिंता महाराष्ट्राची वाटते. तुकारामाला शेवटी काळजी बायकोची, रामदासाला शिवाजीची आणि महाराष्ट्राची.

(४) विद्येची आणि ज्ञानाची महती एकाला फारशी नसे. दुसऱ्याला अवश्य वाटे. तुकारामाचे शिक्षण व विषय बातावेताची होती. रामदास हा त्यांत आचार्य होता.

(५) देशाची आणि राजकारणाची कल्पनाहि तुकोबाला कधी शिन्नली नाही. देश व राजकारण ही आमरण रामदासाच्या नजरेआड झाली नाहीत.

(६) लाज राखण्यापुरती कंवरेला लंगोटी लावून कदनावर

उपजीविका करणें हें तुकोबा महंतीचें लक्षण समजे. गरिबीच्या गाढवावर वसणें हें महंताला अयोग्य आहे, असें रामदासाला वाटे.

(७) रामदासानें अकराशें मठ स्थापिले व हिमाळयापासून कन्याकुमारीपर्यंत आपला पसारा पसरला. तुकारामानें कोठें मठहि स्थापिले नाहीत व पंढरीपलीकडे तो गेलाहि नाही.

(८) दैवी चमत्काराचें खुळसट प्रकार तुकोबा कौतुकानें मानी. रामदासाला असला भावडेपणा तिरस्करणीय वाटे. एक दैववादी होता, तर दुसऱ्याची सर्वांत जास्त भिस्त प्रयत्नांवर होती.

(९) तुकाराम पूर्वपरंपरेच्या चकारीत चालत असे; पण रामदासाला परंपरेची चकार ठाऊकच नव्हती. त्यानें नव्या वाटा पाडिल्या व नवे मार्ग चोखाळून रस्ते बांधिले.

(१०) तुकारामाच्या शिष्यांवर त्याचा दाब नसे व त्यांना आज्ञा नसत. रामदास आपले शिष्य जरवेंत वागवी व ते चुकल्यास त्यांना खरमरीत शासन करी.

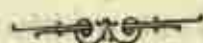
(११) तुकाराम जगाला उपदेश करी. रामदासाचा उपदेश महाराष्ट्रपुरताच होता. रामदासाला सारी तळमळ महाराष्ट्राची वाटे. त्यापुढें त्यास जग अल्प दिसे.

(१२) महाराष्ट्रानें रानावनांत दगडावर बसून टाळ बडवावे व नामामृत प्यावें, हें तुकोबारायाचें मोठें ध्येय व आप्रहाचें सांगणें. महाराष्ट्रानें आनंदवनांत सिंहासनावर बसून चांढाळ बडवावे व स्वातंत्र्यामृत प्राशन करावें, हें श्रीसमर्थ रामदास-स्वामीचें ध्येय व आप्रहाचें सांगणें.

असे हे दिसणारे फरक आणखीहि सांगतां येतील. नामदेव-एकनाथां-मध्येंहि असेच भेद दाखवितां येतील; पण हे वरवरचे आहेत. वरचा भाग खरबडला तर आंतील गाभा सर्वांचा एकच दिसेल. आपापल्या मताप्रमाणें हे सर्व महाराष्ट्राची काळजी ठेवून त्याला सुखाच्या प्रांतांत नेऊं पाहतात, व जो तो एकएक मार्ग सुचवितो. पण त्या सगळ्यांचें

तुकाराम व जाणखी कांहीं संत

मन एकच आहे; आणि या सर्वांचे बोलणे, सांगणे, आणि लिहिणे
एकाच घोरणाचे आहे. यामुळे यांचे ग्रंथ कळकळीने लिहिलेले आहेत.
ती कांही तरी काव्ये नाहीत. ते ग्रंथ, शिक्षा-ग्रंथ आहेत. त्या महाराष्ट्राच्या
स्मृति आहेत. त्या सर्वांत कळवळ्याचा निरोप आहे. त्या सर्वांत अंतिम
हेतु आहे. त्या सर्वांत एक साध्य डोळ्यांपुढे ठेविलेले आहे. हे लक्षांत
आणून यांचे ग्रंथ वाचले पाहिजेत आणि त्यांचा अभ्यास केला पाहिजे.
म्हणजे महाराष्ट्र-सारस्वताचा हा भाग मोठा रमणीय वाटेल व याची
उपेक्षा करणे श्रेयस्कर नाही, अशी खात्री पटेल. महाराष्ट्र-सारस्वताच्या
या भागाला दुनियेंत जोड सांपडणार नाही, असा तो आहे. हा महा-
राष्ट्रीयाना आवडेल व पटेल तितका तो इतरांना आवडणार नाही व
पटणारहि नाही. मातेच्या वेणा मातेला कळतात. त्या सुइणीला काय
होत ! मातृस्तनांतल्या दुधाची गोडी तान्हुल्लालाच कळते. वरच्या दुधाचे
हाडेच्या हांढे त्या एका घोट्यापुढे तुच्छ होत !

रामदास

कुटुंबाला एकदा बरे दिवस येऊं लागले म्हणजे त्यांत एकापेक्षां एक हुशार व बुद्धिमान् मुलें निपजूं लागतात. तसेंच राष्ट्रालाहि चांगले दिवस येण्याची वेळ आली म्हणजे त्यांत चोहीकडे बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुत्र उत्पन्न होतात. मुक्तेश्वरासारखे कविकुलगुरु आणि तुकारामासारखे अलौकिक संत ज्या वेळीं महाराष्ट्रांत वावरत होते त्याच वेळीं आणखी तिसराहि एक थोर पुत्र येथें संचार करीत होता. याची ओळख महाराष्ट्राला 'रामदास' या नांवानें आहे. पण याचें खरें नांव 'नारायण'. वर उल्लेखिलेल्या दोघापेक्षां हा कांहीं निराळ्याच कोटीचा मनुष्य होता. याचा जन्म मौजे जांव येथें शके १५३०- मध्यें कीलक संवत्सरी चैत्र शुद्ध नवमीस म्हणजे रामनवमीचे दिवशीं माघ्यान्हीस रामजन्माचे वैलीच 'टळटळीत दुपारी' झाला, असें याचे संप्रदायी सांगतात. याच्या पित्याचें नांव सूर्याजीपंत व मातेचें नांव राणूवाई; उपनांव ठोसर. याच्या वडील भावाचें नांव गंगाधर. यासच पुढे 'श्रेष्ठ' किंवा 'रामीरामदास' असें म्हणत. याचा जन्म शके १५२७- मध्यें म्हणजे नारायणापूर्वी तीन वर्षे झाला होता. दोघाहि भावांचें वय पांच वर्षांचें असतांच लहानपणीं या दोन्ही भावांच्या मुंजी झाल्या.

१. हनुमंतस्वामीकृत श्रीरामदासांच्या वत्सरीची छापिल पहिली प्रत ज्या मूळ मोडी प्रतीवरून छापली गेली, त्या मूळ मोडी प्रतीतून हे थक दिले आहेत.

२. शके १५३०-चे चैत्र शु० नवमीस शनिवारी जन्म झाला, असें दास-विद्यामधामांत म्हटलें आहे. पण १५३०-चे चै० शु० नवमीस शनिवार येत नाहीं, मंगळवार येतो.

३. एका लहानशा चरित्रांत यांचेसंबंधी 'वडिलांचें ती नाम पूर्वी राम ठेविलें' असें लिहिलें आहे. हें खरें मानिल्यास मांस पुढें 'रामीरामदास' कां म्हणत, याचा उलगाश नोंद होतो.

शके १५३४-मध्ये 'श्रेष्ठ' चे लग्न आचिडकर देशमुख यांच्या मुलीशी (पार्वतीबाईशी) झाले. मुलगा मोठा झाला तेव्हा श्रावण महिन्यांत एके दिवशी सूर्याजीपंताने आपल्या वडील मुलास, चांगला दिवस पाहून, मंत्रोपदेश व अनुग्रह द्यावा, असा विचार ठरविला. या वेळीं धाकट्या मुलाने म्हणजे नारायणाने ऊर्फ रामदासाने मळाहि अनुग्रह द्यावा, असा आग्रह धरिला. परंतु तुजला अधिकार नाही, म्हणून त्याला वापाने निवारिले व मंत्रानुग्रह दिला नाही. या गोष्टीची चीड येऊन नारायण हा रागाने घरांतून निघून गेले. चालतां चालतां वाटेत नदी लागली. ती दुयडा भरून वाहत चालली होती; पण मनांत भीति व वाळगितां नारायणाने—रामदासाने—ती पोहून पळीकडे जाण्याच्या उद्देशाने तीत उडी टाकिली. प्रवाह जोराचा होता, यामुळे

तीन गांवे वाहत वाहत । गेले तीं सूर्योदय होत ।

तब एके ग्रामासमीप । ऐलथडी स्वार्तदें ॥

पाहिली. तेथे एक ब्राह्मण होता; त्यास मुलाची ती स्थिति पाहून कल्या आली व त्याने त्यास यज्ञोपवीत आणि वस्त्र दिले. तेथून हा मुलगा पुढे नदीचे कांठाकांठाने वाट चार्च लागला. तेव्हा त्यास 'पंचवटी' क्षेत्र

१. नारायण ऊर्फ रामदास हा लहानपणीं आपल्या लग्नाचे वेळीं अंतःपद धरिला असतांच, ब्राह्मण अष्टके म्हणव होते तोंच, नंदाचा भेला दूर होण्यापूर्वीच तेथून एकदम पळाला, अशी हकीगत बखरकार सांगतात व ही गोष्ट महाराष्ट्रांत सर्वभर मानिली जाते. पण वर दिलेली हकीकत 'श्री सांप्रदायिक विविध विषय' या पुस्तकांत दिलेल्या एका लहानशा चरित्रांत दिली आहे, ती मला जास्त स्वाभाविक व खरी वाटते, म्हणून मी तिचाच अनुवाद केला आहे. 'सावधान' शब्द ऐकून पळून गेल्याच्या हकीकतींत काव्य आहे व ती सांगण्याला आणि ऐकण्यालाहि गोड आहे. मोठ्या लोकां-संबंधी अशा गोड काव्यमय हकीकती चरित्रकार हीसेनें सांगतात, व पुष्कळ वेळां स्वतः चरित्रनायक अशा अद्भुत हकीकती पसरविण्यास कारण होतात; पण पुष्कळ वेळां सत्यशोधनाच्या आड येऊन त्या चरित्रकारांस फसविण्यास व वाचकांस रंजविण्यास मात्र कारणीभूत होतात. बरील गोष्टीचा उल्लेख दासविश्रामधामांतहि आहेच.

लागलें. तेथें श्रीरामाचें देऊळ होतें. तेथेंच हा मुलगा राहिला. तेथेंच रहावें, श्रीरामाची पूजा आणि सेवा करावी व त्याचीच कृपा संपादन करून त्याचाच अनुग्रह व मंत्र घ्यावा, असा त्यानें पूर्ण निश्चय केला. येथें म्हणजे गोदाकांठीच पंचवटीजवळ टाकळी या गांवी राहून त्यानें बारा वर्षे पुरश्चरण केलें. नंतर रामदासास एके रात्री श्रीरामचंद्राचा अनुग्रह झाला. पुरश्चरण चाललें असतांच आपल्या समोवती काय चाललें आहे, जगाची हाल-हवाल कशी काय आहे, हें रामदासाला दिसतच होतें; पण असें दिसतें कीं, अनुग्रहानंतर आणखी सर्व देशभर तीर्थयात्रा करीत हिंदून देशाची एकंदर स्थिति यानें नीट निरखून पाहण्याचा विचार केला; व त्याप्रमाणें तो पर्यटनास निघाला. पर्यटनांत त्याला काय दिसलें, व त्यानें काय पाहिलें, याचा कांहींसा अदमास त्याच्या ग्रंथांतल्या अनेक उल्लेखांवरून होण्यासारखा आहे.

लहानपणीं एक दिवस आपल्याच विचारांत गडून जाऊन रामदास स्वस्थ बसलेला पाहून आईनें रामदासास विचारिलें होतें कीं, 'बाबा, तूं चिताग्रस्त बसून चिता कोणाची करतोस?' तेव्हां रामदास म्हणाला, 'आई, चिता करतों विश्वाची.' रामदासाच्या मनाची हीच स्थिति या वेळींहि म्हणजे पर्यटनांत असतांनाहि असावी. पर्यटनांत सारा देश उद्विग्न झालेला त्याला दिसला, आणि

"देशकाल वर्तमानें । आपण चिताग्रस्त होती मनें । म्हणती कंसी बाबतील जनें ?.....कंसी कोम राहिल जगती ? । कंसी देव देवालयें तगती ? । कंसे कुटुंबवळल लोक जगती ? । कोणेकडे जातील हे ? ॥"

असें त्याला वाटूं लागलें. मुसुलमानी अमलाखालीं सर्व लोक चुरडून

१. स्फुट प्रकरणांत पुढील अनुष्टुभें आढळतात—

"रहावें बोंबलावेना । लाषा बुक्या परोपरी ।

उदंड ताडणें होती । दुःख शोक विडंबना ॥

[पान ४०७ पहा.]

गेले होते; देशांत दैन्य पसरले होतें; लोक हताश झाले होते.
जिकडे-तिकडे धरवंटा फिरत होता;

बहुसाल कल्पांत लोकांसि आला ।
महों बहु घाडि केली जनाला ।
किती येक मृत्यासि ते योग्य जाले ।
किती येक ते देश त्यागोनि गेले ॥
किती येक ग्रामोंचि तें बोल जाली ! ।
पिकें सर्व धाम्येचि नाना बुडाली ! ।

[पान ४०६-वरून]

आधार पाहतां नाहीं । कैवारी तो असेचि ना ।
देहत्याग बरा वाटे । दुःख ब्रह्मांड जाहलें ॥
मिथ्याच सांगतो वातां । नेटें पोटे बळावती ।
ऐसे हे लोक सुष्टीचे । प्रवाही पडिले पहा ॥
करते मिळाले सर्वे । जो तो बुद्धीच सांगतो ।
सांगावे तें आपणाला । आपणु करितां बरे ॥
लोकांचें शोण्टिनें बरें । प्रत्ययो पाहिल्याविणें ।
आळसें चाळणा नाहीं । स्वता बुद्धी कळेचि ना ॥
इवानासि लावितां लाभें । तैसा तो जाणजे नरु ॥
खरें खोटें विचारी ना । लोकांचें शिकविलें करी ॥ ”

ही झाली लोकांची हालत. बरें, राजा तरी नोट म्हणावा, तर त्याचो गत
ही धणी—

“ मोठें तें पाप लोकांचें । प्रभू तो जाणता नव्हे ।
वर्ततो शिकविल्या बोलें । तो काय म्हंसमंगळू ! ॥
लान-बोरी बहु झाली । घाला घाली परस्परें ।
धन्याला नेणवे कांहीं । बेदादी नगरी पहा ॥
धणी तो राहिला मागें । कारबारीच नासती ।
थोर पाप हे लोकांचें । सांगावें कबणापुढें ॥
खबदार बरा राजा । विवेकी सर्वसाक्षी ।
आज्ञेनें सर्वहि चाले । तेणें सौख्य बहु जनां ॥
पोरांला माग जाणेंना । तीं थोरें वांचती कधी ।
गुराक्षी राखतो गुरें । धणी दोहीस पाळितो ॥ ”

किती गुजिणी ब्राह्मणी भ्रष्टवील्या ।

किती शामुखी जाहूजी फांकवील्या ।

किती येक देशांतरी त्या विकील्या ।

किती सुंदरा हाल होऊनि मेल्या ॥

असे ठिकठिकाणीं होऊन गेले होते; आणि शिवाय

कांहीं मिळेना, मिळेना, मिळेना, खायाला ।

ठाव नाही रे, नाही रे, नाही रे जायाला ॥

.....

जनी ईजती दुरमती पाहों जातां कैची ।

दुनिया जाली रे, जाली रे, जाली रे बळाची ॥

म्हणजे ' वली तो कान पिळी ' अशी स्थिति होती. न्याय मुळीच राहिला नव्हता. ' न्याये बुडाला, बुडाला, जाहाळी सिर्जोरी ' देशाची ही कंगाल स्थिति आणि त्यांतील लोकांच्या असह्य यातना पाहून त्याने श्रीरामाची कल्या भाकली.

या कष्टमय स्थितीने मन विव्दल होऊन गेल्यावर हीत कांहीं वाट काढण्याची बुद्धि न्हावी, हें साहजिक आहे. सर्व ज्ञातीचे गुरु ब्राह्मण. त्यांनी कांहीं योजना करावी, तर त्यांचाच पाय ठिकाणावर नव्हता. ' दुन्दून डोंगर साजिरे । जवळी गेल्या दरी खोरे ' अशी त्याची गत होती.

नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचारवि बुडाला ।

वेदशास्त्र ब्राह्मणाला । कोण पुसे ॥

ब्राह्मण बुद्धीपासून नेवले । आचारापासून भ्रष्टले ।

गुरुत्व सांडुनि जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥

इतकेंच काय, पण ब्राह्मणांनी सर्वास धर्माचरणाचे धडे द्यावे, तों धर्माचे धडे तेच नीचांकडून घेऊं लागले !

गुरुत्व आले नीच याती । कांहीं येक वाडली म्हती ।

शूद्र आचार बुडवितो । ब्राह्मणांचा ॥

हें ब्राह्मणांस कळेना । त्याची वृत्तीच वळेना ।

मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥

ज्यांना खेटराशी ठेवावयाचे, त्यांची खेटरें डोक्यावर घेऊन ब्राह्मण नाचूं लागले; त्यांच्या पायाची धूल अंगारा म्हणून ब्राह्मणच कपाळी लावूं लागले, म्हणजे मग इतरांनी काय करावे ! धर्म कोठें आणि कसा राहावा !

कित्येक दावलमलकास^१ जाती । कित्येक पोरान भजती ।

कित्येक तुरुक होती । आपले इच्छेनें ॥

हे साहजिकच आले. बरं, घातूनहि कांहीं ब्राह्मण दूर राहिले ते आपल्या ब्राह्मण्याच्या खोल्या भाराने चिरडून गेले. आपसांतच तेंढेभांडणे करूं लागले. 'ब्राह्मणांस ग्रामण्याने बुडविलें' असे दासबोधांत लिहिले आहे. एवंच, रामदासास असे दिसून आले की—

पदार्थ मात्र तितुका गेला । नुस्ता देशचि उरला । येणें करितां बहुताला । संकट झालें ॥ माणसा खावया धान्य नाही । जांवरुण तेंहि नाही । घर कराय सामर्थो नाही । काय करितो ॥ कांहींच पाहतां घड नाही । विचार सुचेना कांहीं । अखंड चितेच्या प्रवाही । पडिले लोक ॥ प्राणीमात्र जाले दुःखी । पाहतां कोण्ही नाही सुखी । कठीण काळ ओळखी । घरीनात कीर्णो ॥

बरं, जे इतर लोक स्वतःस ज्ञानी म्हणवीत, आपण गुरू समजून इतरांस 'उपदेश' देऊं धावत, स्वतः आपण आणि आपला देश बुडत आहे तिकडे लक्ष न देतां दुसऱ्यास तरणोपायाचा मार्ग दाखवूं लागत, त्यांची तरी अवस्था काय होती ! त्यांना काय चालले आहे हेच मुळीं दिसत नव्हतें; व कंगालपणाच्या किंकाळ्या त्यांच्या कानांला ऐकूं येत नव्हत्या. आणि केव्हां आल्याच तर ते लोकांना शिकवीत कीं, "बाबांनो, हे सर्व मिथ्या आहे. हा केवळ भास आहे. दारिद्र्य जितकें येईल तितकें चांगले. त्याने ऐहिक सुख दूर जातें पण परमेश्वराचे पाय जवळ येतात. संसार ही वस्तु वाईट आहे. त्याची चिंता करणें मूर्खपणा आहे. शहाण्याने संसाराची होळीच करावी. बायकापोरें डोक्यादेखत तडफडून

१. या नांवाचा एक साधु खानदेशातील मुल्हेरीचा राहणारा होता. याचे पुष्कळ हिंदू भक्त होते.

मेळी तरी त्याचें दुःखः लवमात्र मानूं नये व अशा ऐहिक वासांनी मनाची शांतता विवडूं देजं नये. अंगभर वस्त्र लेजं नये व पोटभर अन्न खाजं नये. उपासतापासांची सक्क करावी; आणि सारा वेळ टाळ हातीं धरून—तेहि नसले तर नुसते दगडच हातानें कुटून—तोंडानें ईश्वरनामाचा जप चालवावा." असें हे संत गुरु जगाला पदवीत. ही यांची पदवणी महाराष्ट्र तीन-चारशें वर्षे सारखा पदत होता; पण त्याचा परिणाम काय झाला, हें रामदासाला दिसत होतें. पाहिजे होतें एक, आणि हे पदवीत होते भलतेंच. दुनियेभर समबुद्धि निर्माण करावी, उंदीरमांजरांची मैत्री जमवावी, ऊसभोपळ्याची जुडी बांधावी, अशासारखे या संतांचे यत्न होते. त्यांची अशक्यता रामदासाच्या डोळ्यांस स्पष्ट दिसली. एक वेळ बाय्याचा दोर विणून त्याने पाण्याच्या धारांचा भारा बांधितां येईल; सावली उलयून तिची दुसरी बाजू पाहतां येईल; कदाचित् कोणाला आपल्या कोपराला लागलेला गूळ चाटून त्याचीहि गोडी चाखितां येईल; पण टाळ्यांच्या आवाजानें, आणि नुसत्या नामाच्या देवघेवीने देशाची आपत्ति दूर होणार नाही, हें त्याच्या तीव्र बुद्धीने तेव्हांच ताळिलें.

महाराष्ट्राच्या उत्तम क्षेत्रांत इतकीं वर्षे निवृत्तीचे मळे हे संत एकसारखे लखीत होते. जे पेंढावें ते उगवतें. निवृत्तीच्या शाळांना प्रवृत्तीचीं फळे कोटून येणार ! तुळस कितीहि पवित्र झाली, तिची लावणो कितीहि भक्तिभावाने केली तरी आंध्याचें किंवा बांबूचें कार्य करील काय ! बसावयाला सावली किंवा टेकावयाला काठी तिच्यापासून कधीहि प्राप्त होणार नाही. त्याचप्रमाणें हे संत गुरु आणि ह्यांचा उपदेश उपयोगी पडण्यासारखा नाही, हें रामदासाच्या लक्षांत आले; व नामरसायन ही कितीहि गुणी मात्रा असली तरी जडलेल्या रोगाला कांहीं विशेष अनुपानावांचून ती कुचकामाची आहे, असें त्याला दिसले. यामुळेच ' प्राणिजात तेथून सारखेच ' हा उपदेश त्याला पटला नाही.

१. ' भाविकें सात्विकें भोळीं । त्या नामस्मरणीं रतीं । विवेकी जाणते बेटी ॥ सारासारविचारणा ॥ ' पंचमान.

दैन्यदुःखीं न तपे : भयशोकीं न कपे :

देहमृत्यु न वासिपे : पातलेनी ॥

अशी मनास सवय करावी आणि

जयाच्या ठायी : बंधम्याची वार्ता नाही :

रिपमित्रा दोही : सरिसा पाडू ॥

असें राहून प्रत्येकाने

जो खांडावया घाव घाली : कां लावणो जयानें केली :

दोघां एकचि साउली : वृक्ष जेंता ॥

नातरी इक्षुदण्डु : पाळतिया मोडू :

गाळतिया कडू : नोहेचि जेंबी ॥

याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं एकसारखी वागणूक ठेवावी, भेदभाव मनांत-
देखील येऊं देऊं नये, ही शिकवण-उत्तमपणाचा हा कित्ता-रामदासाला
आवडला नाही व पटला नाही. त्याला

‘भेद ईश्वर करून गेला । त्याच्या बाचे न वचे मोडिला ।

मुक्तामघें घास घातला । तो अपानीं घालावा ।’

असें रामदासाचे संदेतोड उत्तर आहे. ज्यास त्वेप नाही, द्वेष नाही,
सूड वेण्याइतकी ज्याच्या मनाला चीड येत नाही, अभिमानानें ज्याला
पार सोडलें, तो मनुष्य एक जातीचा पत्थरच समजावा. मग तो
आपणांस संत म्हणवो कीं महंत म्हणवो, अथवा महात्मा म्हणवो. कोणी
त्याला संडासाच्या पायरीला लावोत किंवा कोणी त्याची मूर्ति घडवोत.
पण मूळचा तो खराखुरा पत्थरच होय. वरील कोणत्याहि गोष्टीनें त्याच्या
अंतरंगांत काडीमात्रहि फरक पडणार नाही.

असो. अनेक वर्षेपर्यंत स्वतः हिंदून, डोळ्यांनीं लोकस्थिति पाहून,
एक नवा संप्रदाय काढून महाराष्ट्राचा उद्धार करावा, असें रामदासानें
ठरविलें व तो शके १५६६-मध्ये तीर्थयात्रा संपवून परत जांबेस
आला; व येथूनच त्यानें संप्रदायाचा आरंभ करून मठस्थापनेस
सुरुवात केली.

महंते महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।

जाणते करून विखरावे । देशोवेशीं ॥

हे त्याचे मुख्य धोरण होतं. खुळसट भोळ्या भाविकांना तो फारसे हाताशी धरीत नसे.

‘जितुका भोळा भाव । तितुका अज्ञानाचा स्वभाव ।

अज्ञानं तरी देवाधिदेव । पावित्र्यल कैचा ॥’

असे तो म्हणे. आपल्या सांप्रदायिकांनी वाटल्यास घरोदारे करून त्यांनी संसार करावा व कुटुंबवत्सल व्हावे, यास त्याची हरकत नव्हती. किंबहुना, संसार नीट करणे हाच परमार्थाचा एक रस्ता होय, असे त्यास वाटे. संसार हा परमार्थाचा एक रस्ता होय, पण तो परमार्थ नव्हे. ते एक साधन असेल, पण साध्य नव्हे. त्यांतच गढून राहणे हे केवळ शहाणपण नाही. ज्यायोगे पुष्कळांचे संसार नीट नांदतील, अनेकांचे योगक्षेम चांगल्या रितीने चालतील, सर्वांची मुलंबाळें सुख पावतील, याकरितां आपल्या संसाराचा त्याग करावा, हेंच रामदासास योग्य वाटे. इतकेंच नव्हे, तर आपला संसार वेशीवर बांधून हातांत भिक्षेची शोळी घ्यावी लागली, तर तीहि घ्यावी, असे त्याला वाटे. त्याने स्वतःचा संसार शिंक्याला टांगून हातीं शोळी घेतली होती, हें आपणांस माहीतच आहे. त्याचा व्याप फार अवाढव्य होता. त्याने आपल्या ह्यातीत एकंदर अठराशे मठ स्थापन केले. या मठांतून तो मुमुक्षूंना अनेक तऱ्हेच्या विद्या पदवी. भिक्षावृत्तीपासून राजकारणापर्यंत अनेक तऱ्हेचे ज्ञान योग्यायोग्यतेचा विचार पाहून या रामदासी विद्या-पीठांत दिले जाई. येथे कोणकोणते ग्रंथ अभ्यसिले जात, याची कांहींशी कल्पना गिरिधराच्या ग्रंथावरून होईल. असें दिसतं की, हे मठ त्याने धोरणाने विवक्षित ठिकाणे योजून देशभर चारी दिशांना पसरिले होते.

ही मठांची ठिकाणे नकाशावर खुणा करून पाहिली असतां व दुसऱ्या अनेक मठांच्या स्थानांचा विचार केला असतां जेथे-जेथे मुसलमानी राज्ये होती व त्या अमलाचे वृक्ष जोराने फोफावत होते त्या-त्या ठिकाणी या बुवांचा मठ अवश्य असे. या सर्व मठांचे

आदिपीठ चाफळ. येथे श्री समर्थ रामदासस्वामी स्वतः हुजर राहत. रामदासाचा गृध्रशिष्य कल्याण याला सीना नदीचे कांठी डोमगाव येथे मठ स्थापून दिला होता. क्रमाने दुसरा शिष्य उद्धव—नाही. हे चुकले. वास्तविक पाहतां समर्थाचा पहिला शिष्य उद्धव. यास दोन मठ स्थापून दिले होते. एक गोदेच्या पूर्वेला टाकळी येथे व दुसरा गोदेच्या पश्चिमेस इंदूर येथे. हे इंदूर म्हणजे पेशव्यांनी आपल्या एका सरदाराची जेथे स्थापना केली ते उत्तर हिंदुस्थानांतले इंदूर नव्हे. हे इंदूर म्हणजे मोगलाईतले निजामहैदराबादजवळचे इंदूर. कांही दिवस उद्धवाने या मठांत राहावे व कांही दिवस टाकळीच्या मठांत असावे, अशी गुळजीची त्यास अनुज्ञा असे. अहमदनगराजवळ दादेगांवास देवदास यास, बऱ्हाडांत कारंजे येथे बाळकराम यास, औरंगाबादेजवळ भालगांवास त्र्यंबक गोसावी यास, असे मठ स्थापून दिले होते. तसेच, काशीस रामचंद्र, रामेश्वरास हनुमान, गोमंतकांत गोविंद, सांक्ताच्या वाडीकडे संभुस्वामी या शिष्यांचे मठ होते. समुद्रकांठालाहि स्वामींचे मठ होतेच. दंडराजपुरीवर त्रिंबक गगनीची नेमणूक झाली होती. सुरतेकडे जनार्दन व द्वारकेकडे हरिस्वामी हे होते. नदीकांठ, कडेपठारे आणि डोंगरी ठिकाणें हीहि यांच्या मठस्थापनेतून सुटली नव्हती. श्रीशैल्यशिखरावर कोदंडरामाचा मठ, बदिकेदारी दयाळ्याचा मठ, आँड्या पर्वतावर कट्टाळ्याचा, सव्हाद्रीच्या डोंगरांत अनंतबुवाचा, असे अनेक मठ जिकडे-तिकडे होते. याशिवाय नारायणबुवा, चक्रपाणी, रायचूर प्रांतांतले सदाशिव, श्रीरंगपट्टणाकडे शंकर गोसावी, तेलंगणांत शिवराम यांसारखे शिष्य सर्वभर संचार करून आपल्या समर्थ स्वामीची सेवा योग्यपणें बजावीत ते निराळेच. हे मोठमोठे महंत झाले. यांची परंपरा, शिष्य-समुदाय आणि मठ, आणखी असेच. कर्नाटक, तंजावर वगैरे प्रांतांत

१. हे सगळे प्रकट शिष्य झाले. यांशिवाय—

‘समर्थ कितेक गुप्त शिष्य केले । ते ते समर्थांसी विदित भले ॥’

असे होते ते निराळेच.

तर ही परंपरा फारच फैलावलेली होती. आपल्या भाषेतले रघुनाथ, आनंदतनय, गोसावीनंदन, माधव वगैरे अनेक चांगले चांगले कवि या तंजावराकडील रामदासी परंपरेतलेच आहेत.

असे हे रामदासी मठ, ही रामदासी विद्यापीठे, ही मुक्तिमंदिरे, ही देवालयें चोहोंकडे उभारली होती. यांत रामनामाचा जप व रामदासी संप्रदायांतल्या विद्येचे पाठ अष्टौप्रहर चालत. रामदास आपल्या शिष्यांना नर्तन आणि गायन या छलितकला संपादण्यास सांगे. गायनाचें महत्त्व त्याला विशेष वाटे. त्यामुळे पुष्कळ गोष्टी लोकर साध्य होतात.

आवडी सकळ लोकां । प्रीतीनें भजती जनी ।
इच्छिले पुरविती सर्व । धन्य ते गायनी कळा ॥
येकाकीं महंती येते । उबंड किंति वाडते ।
विख्यात सकळ लोकीं । धन्य ते गायनी कळा ॥
राहसी ते लोक राजी । आवडी उपजे मनीं ।
वणितां कीर्ति देवाची । धन्य ते गायनी कळा ॥

असे समर्थ म्हणतात. हे मठ हाच समर्थांचा संसारपसारा होता. आपल्या शिष्यांची काळजी ते नेहमीं आस्थेनें वाहत.

'उबंड मुले नानापरी । वडिलांचें मन अवघ्यांवरी । तेंसी अवघ्यांची चिता करी । महापुरुष ॥'

अशी त्यांची रहाटी असे. मठांतल्या शिष्यांस समर्थांची नेहमीं शिकवण अशी असे—

'शरीर परोपकारी लावावें । बहुतांच्या कार्यास पावें ।
उर्जे पडों नेदावें । कोणी येकाचें ॥
दुसऱ्याचें दुःखें दुःखवावें । परसंतोवें सुखी व्हावें ।
प्राणिमात्रास मेळऊन घ्यावें । दया शब्दें ॥

१. पण ही 'गायनी कळा' देखील नीट अमपूर्वक साध्य करून घेतली तर बरें; नाही तर दास म्हणतात—

अर्धपुष्ट बरें गाणें । नाचणें समजोनिया ।
उगेचि मुकणें खोटें । गडडे मुकतीं असें ॥...
कळा ही पुरती नाही । तें गाणें अम वाडवी ॥ (चतुर्वर्मान)

बहुतांचे अन्याय क्षमावे । बहुतांचे कार्यभाग करावे ।
 आपल्यापरीस व्हावे । पारिखे जन ॥
 आलस्य आवधाच दवडावा । येत उदंडच करावा ।
 शब्दमत्सर न करावा । कोणी येकाचा ॥
 पेरिले तें उगवतें । बोलण्यासारिखें उत्तर येतें ।
 तरी मग कर्कश बोलवें तें । काय निमित्त ! ॥
 स्वयें आपण कष्टावें । बहुतांचे सोसीत जावें ।
 मित्रोनि कीर्तीस उरावें । नाना प्रकारें ॥

हा धडा पदविलेले शिष्य जगाला आपल्या मुठीत कां घेणार नाहीत !
 किंवा अशांच्या मुठीत जग कां राहणार नाही ! हा झाला एकंदर
 लहानसहान शिष्यांना धडा. पण जे महंत मठाधिपति होते त्यांना
 शिक्षण याहुनहि कडक असे. रामदास म्हणतात—

जंबवरी चंदन मित्रेना । तबवरी मुंगव कळेना ।
 चंदन आणि वृक्ष नाना । सगट होती ॥
 बोलण्यासारिखे बालणें । स्वयें करून बोलणें ।
 त्यांचीं वचनें प्रमाणें । मानिती जन ॥
 समुदाय पाहिजे मोठा । तरी तणावा असावा बळकटा ।
 मठ करून ताठा । धरूं नये ॥

समर्थांची शिष्यसंप्रदाय वाढविण्याची तऱ्हाहि विशेष आहे. वाटेला त्यानें
 यावें आणि शिष्य व्हावें, असा प्रकार दिसत नाही. मठाधिपतींनीं शिष्य
 निवडून पारखून घ्यावे, अशीच आज्ञा होती. प्रमुख महंत शिष्यांना
 समर्थांनीं लिहिलेल्या आज्ञापत्रांत म्हटले आहे की—

काहीं समुदाय करणें । येविशीं आलस्य न करणें ।
 आलस्य करितां उदंड उणें । दिसेल परमार्थी ॥
 पोहणारे बुडते तारावे । सामर्थ्य बुडों नेंदावे ।
 मूर्ख ते शहाणे करावे । विवेकी पुरुष ॥

आणि याकरितां—

सोईच्या घावऱ्यांची मुलें । तिळण बुजिचीं सखोलें ।
 तयासी बोलणें मृदु बोलें । करित जावें ॥

१. ही एकंदर शिक्षापद्धति. पण सिवाय काहीं शिष्यांकडे विशेष
 कामगिरी असे. 'समर्थप्रताप' कार म्हणतात—नाना राजकारण, दिव्य सूचना ।
 अनार्यन महाराष्ट्र याचा आणीतसे ॥

त्याचा संसारसमाचर । पुसत जावा विस्तार ।
 उदंड सांगतो तत्पर । होऊन अँकावे ॥
 दुःख अँकतां दुःख जाते । त्याचें दुःख हळू होते ।
 मग ते सर्वेच धरिते । मित्रभावे ॥
 निकट मित्रि बघी होतां । मग त्यासो न्यावे एकांता ।
 म्हणावे, ' रे भगवंता । कांहीं तऱ्ही भजावे. ' ॥
 मान्य होतां, जप सांगावा । मग तो इकडे पाठवावा ।
 मग तयाचा सकळ गोवा । उगऊं ब्राम्ही ॥

शिष्याची इतकी तयारी दिसली की, त्यास जपमंत्र सांगावा; आणि मग त्याची रवानगी समर्थ्याकडे करावी. पुढे त्याची योजना त्याचें ने करणार. हा जपमंत्र काय होता, तो या आज्ञापत्रांत लिहिला नाही; आणि तो लिहिला असेल, अशी अपेक्षा करणेंहि चूक आहे. कारण—
 इशारतीचें बोलतां नसे । बोलायाचें लिहू नसे ।
 लिहावयाचें सांगू नसे । जबाबीने ॥

असें समर्थच सांगतात.

विशी-पंचविशी उलटून गेलेला, तारण्याच्या पार झालेला शिष्य समर्थाना पटत नसे; व त्याला ते म्हंत करीत नसत. लहान, कोवळी, तरतरीत मुलें हाताशी धरून त्यांना ते आपल्या तालमीत तरबेज करीत; व तीं मनाजोगी उतरली म्हणजे त्यांना म्हंत करून मठ स्थापून देत. म्हंतानें मठ स्थापिला म्हणजे तेथें त्यानें समर्थानीं धाडून दिलेली शिस्त पाळावी, सांगितलेलें कार्य करावें, संप्रदाय वाढवावा, अशी त्याची कामगिरी असे; व त्याला आपल्या कामाचा अहवाल स्वामीस वारंवार कळवावा लागे. महाराष्ट्रांतल्या मठाधिपतींनीं तीन वर्षांत निदान एक वेळ व महाराष्ट्राबाहेरील मठाधिपतींनीं अकरा वर्षांत एकदा स्वतः चाफळ्यास येऊन समर्थ्याची गांठ घ्यावी, अशी सक्त ताकीद असे. आपल्या शिष्याजवळ ते कधी कांही मागत नसत म्हणून त्यांचा वचक विशेष राही.

'आमची प्रतिज्ञा ऐसी । कांहीं न मागावे शिष्यांसी ॥'

ही शिस्त ते स्वतः नीट पाळीत.

या शिष्यमंडळीत जसे पुण्य, तशा स्त्रियाहि होत्यो. वेणाबाई, आकाबाई या तर प्रसिद्धच आहेत; पण यांशिवाय द्वारकाबाई, गंगाबाई, अन्नपूर्णाबाई, गोदाबाई वगैरे अठरा-वीस शिष्यिणींचा उल्लेख गिरि-धराने आपल्या 'समर्थप्रताप' ग्रंथांत केला आहे. यांपैकी कांहींनी चांगली ग्रंथरचनादेखील केली आहे. कांहींनी मठहि स्थापिले आहेत. या शिष्यिणींनाहि समर्थींची शिक्षा कडक असे. वाटेल तिने वाटेल तसे वागावे, हें चालत नसे. कीर्तन करण्याचीदेखील परवानगी सर्वांना नसे.

'वेणाबाई' वांचोनि कांही । इतरां कल्पेसी सभेसी कीर्तनआज्ञा नाही । एकासनी बैसेनि कीर्तन करणे पाही । प्रसंगानुसारें मर्यादें ॥ आपाबाई संगीत कीर्तनी । कीर्तन करूं म्हणे राजांगणी । समर्थे कर्जुनि लौकिक जनी । आपण कीर्तन ऐकिले ॥

आपल्या शिष्य-शिष्यिणींना समर्थींची शिस्त भारी कडक असे, असे वर सांगितलेच आहे; आणि अशी शिस्त पाळवावी आणि शिष्यांनी ती पाळवावी, असाच त्यांच्या राहणीत वचक असे. गरिवीच्या गाढवावर वसून ते दीनवाण्यासारखे हिंडत नसत. आपण महंतांचे महंत आहो; महाराष्ट्रांतील शाहून सर्व लोक ही आपली लेकुरें आहेत, त्यांची काळजी वाहून त्यांचे क्लेश निवारण करण्याचें सामर्थ्य आपणांत आहे, असे पाहणारास दिसेल व पाहणारावर आपली सहज छाप पडेल, अशा याटानें रामदासस्वामी राहत असत. त्यांची राहणी आणि त्यांचा याट असा असे की, ती देखून एखाद्या राज-राजेधरालाहि मत्सर उत्पन्न व्हावा. गिरिधर म्हणतात की, प्रत्यक्ष शिवाजीराजेदेखील समर्थाना भीत,

१. रामदासी संप्रदायांत 'बहिणाबाई' हें नांव वारंवार ऐकूं येतें. पण बहिणाबाईला अनुग्रह प्रथम तुकाराम महाराजांचा होता.

२. सहस्रावधी चालतो वधूजनें । देवास बोवाळतो निरांजनें । स्त्रियांदिकांनीं दुरुनि गुरुदेवदत्तनें । नीति मर्यादा स्वामीची ॥ पुढें समर्थ स्वामी आज्ञा करिताती । स्त्रियांदिकांसी निरांजनें बाबताती । नाना युगधर्म लौकिक स्थिति । मर्यादा राहिली पाहिजे ॥ (स० प्र० २०)

समर्थ्यांची आज्ञा झाल्यावरची तर गोष्ट निराळीच, पण एकदा आपण होऊन शिवछत्रपतींनी आपल्या सगळ्या राज्याची चिडी लिहून, तें स्वामीस अर्पण केलें. पण स्वामींनी तें तसेंच परत देऊन आपलें म्हणून चालवावें, आणि याची खूण आपली-समर्थ्यांची-भगवी छाटी हीच तुमची च्वजा असावी, असा दंडक घाडून दिला; आणि म्हणूनच मराठ्यांच्या राज्याला 'ब्राह्मणी राज्य' असें म्हणतात आणि मराठ्यांचे निशाण 'भगवा झेंडा' लावितात. जो शिवाजी कोणाला वीतभर जमीन देईना, त्यानें सर्वच राज्य स्वामीस दिलें, आणि जो कोणाचीहि मुद्रा धारण करीना त्यानें स्वामीचें पटकूर च्वजा म्हणून आपल्या राज्याच्या निशाणाला बांधिलें, ही एवढीच गोष्ट रामदासांची योग्यता किती होती व शिवाजी त्यांना केवढें लेखी, या गोष्टीची साक्ष देण्यास पुरे आहे.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामींना प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहून लिहिलेल्या 'श्रीसमर्थप्रताप' ग्रंथावरून असें दिसतें की, रामदास हे वारंवार डोईला 'केशरी पाग लपेटात' व कपाळी 'केशरकस्तुरीचा शगमगीत' टिळा लावीत. गळ्यांत 'मुमनमाळा' घालीत; व पायांपर्यंत पोहोचेल अशी 'मुक्कळग मेखळा' लेत; कौपीनावरून पीतांबर कसीत; आणि करांगुळीत मुद्रिका घालीत. पायांत पादुका असत व हातांत कुवडी असे. हे गिरिधरानें काव्यांत वर्णिल्ले ध्यान आहे. यांत कल्पनेचाहि खेळ असेल. पण यांतून खरें चित्र मनाच्या डोळ्यांना सहज दिसेल. ते वर्णन

१. 'पाई पादुका हातांत तुंबा । भजरी भगवी फांकली प्रभा । कटबंध कौपीन माळसूत्र शोभा । न बानवे मूर्ति साजिरी ॥' असें ध्यान वेणाबाई सांगतात, आणि मनांत म्हणतात की:-

'तैसी मूर्ति दृष्टी पडो । तंभा पाई वृत्ती जडो ॥

ब्रह्मचारी सूत्र शिला । पाई शोभती पादुका ॥

कटी अडबंद कौपीन । कंठीं तुळसीमणिभूषण ॥

दिव्य मुल दिव्य नेत्र । भाळीं अबालूं सुंदर ॥

रामदास दिव्य नाम । सत्ता ज्याचा आत्माराम ॥

काळेसांवळेच होते; व त्यांच्या कपाळावर एक अवाळू होतें. क्याबाई रामदासी म्हणतात—

‘सांबळी सुरत नयनांत बैसली।’

त्यांचें चालणें जरा भराभर असे व मागें पाठीकडे हात आडवा धरण्याची त्यांना लकच होती. त्यांची पाहणी खालीं असे; ते अखंड ‘अधोदृष्टी’ असत. सहज वचणाराला असें वाटे कीं, हे व्यानस्थ आहेत व आपल्याच विचारांत मग्न असून ‘दुश्चित्त’ आहेत. पण वास्तविक ते तसे नसत, ते पूर्णपणें ‘सावचित्त’ असत. त्यांचें मापण अगदीं थोडें असे. फार बोलणें त्यांना आवडत नसे.

धोरधोर महंतास धारकीं धरिती। श्रीगुरुमर्यादा रक्षविती विकविती।

भाविक भोळ्या लोकांसी जवळ वंसविती। तांबूलसेवा घेती त्यांचेनि हस्तें ॥

म्हणजे मोठ्यांकडून आदच जरवेची ठेववीत, पण लहानाला ते लडिवाळपणानें वागवीत. आपल्या आज्ञेचें उल्लंघन कोणी शिष्यानें केलेलें त्यांस खपत नसे. कोणा महंतानें त्यांच्या मंत्राचा भेद केला होता, त्याबद्दल त्यास वेताच्या छडीचा मार मिळाला. धरीं कोणी होमहवन आरंभिलें, आणि या सबबीवर तो चाफळ्यास उत्सवाला आला नाही तर तें चालत नसे; त्याबद्दल त्याला ठपका मिळें. सद्गुरुसेवा करितांना नित्यनेम टळला तरी त्याची पर्वा नसावी, अशी त्यांची शिस्त असे. गिरिधरांच्या गुरुदीर्घेकून पुढील गोषवारा रा. देव यांनी दिला आहे. “गुरुंस दीर्घदंड नमस्कार दुरून घालावा; लाजू नये; सद्गुरुसंनिध गलबला करूं नये; चालतांना पाप वाजवूं नयेत; त्यांच्या देखत हसूं नये, दूर उभें रहावें. जवळ बोलावल्यास सन्मुख येऊन अधोमुख उभें रहावें, ते सांगतील तें एकाम्र चित्तानें ऐकावें. वाद वाडूं नये. कांही कमीजास्त पुसणें असल्यास एकांती पुसावें. स्वामीजवळ दुसऱ्या कोणाचें उणें बोद्धं नये, गुरुबंधूवर प्रेम करावें.....चालतांना स्वामीच्या बरोबर चालूं नये, पुढें जाऊं नये किंवा मागें राहूं नये, तर संनिध असावें. त्यांच्या चरणांकडे लक्ष ठेवून त्यांच्या मुखांतून निघतील

ते शब्द ऐकण्याकडे चित्त ठेवावे." यावरून रामदासी शिस्तीची अटकळ बांधितां येईल, असे वाटते.

खावयास त्यांना फळफळावळे आवडत, आणि ते बहुधा तीच खात व तांबूल भक्षण करीत. त्यांचा निजावयाचा पलंग असे; पण त्यावर ते काचितच शोप घेत. बहुतकरून जमिनीवरच घोंगडी हांतरून तीवर ते दुपारचे वेळी क्षणभर अंग टाकीत.

त्यांनी सर्व कामांची वांटणी करून देऊन नीट शिस्त लावून दिली होती; व त्यावर योग्यता पाहून नेमणुकी करून दिल्या होत्या. पुराण सांगण्याचे काम वासुदेव गोसावी यांजकडे असे. आल्यागेल्याची खबर देण्याचे काम मुसळराम गोसावी हे करीत. कोठीवरील देखरेखीचे काम दत्तात्रयस्वामी पाहत. स्वयंपाकावर आक्कावाईची नेमणूक होती. अनंत गोसावी यांनी कीर्तनाची व्यवस्था ठेवावी, कृष्णा न्हावी यांनी रोपनाई करावी. दिवाकरानी देवपूजेकडे असावे. अशा प्रकारे इतर कामगिन्याहि वांटलेल्या होत्या.

त्यांची वृत्ति सदा उदासीन असे. म्हणजे यांपैकी कोणत्याहि भोगानें ते बांधिले गेले नव्हते. कर्तव्य करीत असतां यश किंवा अपयश दोन्ही ते सारखेच मानीत. सुखाचा आनंद नाही आणि दुःखाचा कष्ट नाही. एक अंग मोडून मेहनत करावी व मनांत चिंता वाळगून व्यवसाय करावा, एवढेच ते जाणीत. त्यांचे मन नेहमी चिंतेंत आणि विचारांत मग्न असे.

धीनूच समर्थ येकांती बसती । प्रांतींचे लोक दर्शना येती ।

सकळ प्रांतींचा स्वामी परामर्श येती । चिंता करिती विश्वाची ॥

ते सुखांत मग्न दिसत, पण त्यांच्या मनाच्या यातना कठीण होत्या. त्यांचे समर्थपण, त्यांची महंती सुखाची नव्हती. ते म्हणतात—

महंती सुखाची नाही । येथें दुःख उदबडी ।

उबड दुःख लोकांचें । ऐकां ऊर फाटतो ॥

लोक हे विकारी नाना । फार अन्याय वर्तती ।
 पाहावे तें किती डोळां । ऐकावे श्रवणें किती ॥
 बळिता दुःख मानिति । अन्यायें घात नेणती ।
 सांगतां हित वाटेना । ऐकतां वास मानिती ॥
 अखंड सर्व सोसावे । भलेंपणेंचि कारणें ।
 परंतु सुख तों नाही । कांहीं कांहीं स्वचितही ॥

लोकांची दीनावरुया पाहून ते फार तळमळत, व मनापामून त्यांना वळखला आणि चेंच येई. आपला आधार जो श्रीरामचंद्र त्याच्या चरणींहि त्यांनी मोठ्या आतुरतेनें हेंच निवेदन केले आहे.

क्षणभरि सुख नाही जन्मदारभ्य कोठें ।
 कठिणची बहु वाटे ओटवें दुःख मोठें ॥

.....
 बहुत विषम काळें दाटणी घोर जाली ।
 म्हणउनि चरणाब्जी वृत्ति गुंतोनि ठेलो ॥
 बहुतचि सकुमारा स्वस्त नाही शरीरा ।
 निशिदिनि जतचिता लागलीसे उदारा ॥
 सकळ जन सुखावे तो कसा काळ फावे ।
 भजन जन उकावे सर्व आनंद पावे ॥

इतर दैवतांपाशींहि त्यांचें मागणें जिऱ्हाव्याचें असे. तुळजापूरच्या भवानीकडे रामदास लहानपणचा एक नवस फेडण्यास गेडे. त्या वेळीं ते अंबेला म्हणतात—

१. श्रीरामचंद्रास माव साष्टांग नमस्कार घालावयाचा, बाकी कोणासहि वंदन करणें तर नसते हात जोडून नमस्कार करून करावें, असा नियम होता. एका वेळीं चाफळास दशावतारी खेळ झाला. श्रीरामावताराचा प्रवेश झाला. या वेळीं रामाचें सोंग येतांच समर्थ उठून उभे राहिले. त्याबरोबर राजा, प्रधानादि इतर मंडळीहि उभी राहिली; व खेळ पुरा होईपर्यंत बसली नाहीत. यापुढे रामाचें सोंग खेळांत आणू नये, असें समर्थानीं सांगितलें. कारण, यांत रहावी तशी श्रींभी मर्यादा राहत नाही.

येकचि मागणें जातां । घावें तें मजकारणें ।
 तुसा तुं वावकी राजा । सीधर ब्राम्ह्यांचि देखतां ॥
 दुष्ट संव्हारिलें मार्गें । ऐसें उदंड एकतों ।
 परंतु रोकडें कांहीं । मूळ सामर्थ्य दासवी ॥
 रामदास म्हणें माखें । सर्व आतुर बोलणें ।
 शमावें तुळजे माते । ईच्छा पूर्णाचि ते करो ॥

असो. हे वरेंच वाटले. पण रामदासांच्या ग्रंथांचें रहस्य कळण्याला हे सारें अवश्य होतें. ही त्यांची मनोरचना त्यांच्या लेखांची किहू आहे. ही ध्यानांत आली म्हणजे त्यांच्या ग्रंथांवद्दल आणखी विशेष कांहीं सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं.

त्यांचा सर्वांत मोठा ग्रंथ 'दासबोध'. हा त्यांच्या संप्रदायाचा 'ग्रंथसाहेब'. प्रत्येकानें हा ग्रंथ निरंतर जवळ बाळगिला पाहिजे व सर्वकाळ वाचिला पाहिजे. कोठें कांहीं अडलें तर त्याचा निर्णय या ग्रंथांत काय सांगितले असेल त्याप्रमाणेंच करून घेतला पाहिजे. या ग्रंथापुढें प्रत्यक्ष वेद आणि स्मृति यांचेहि महत्त्व सांप्रदायिकांना कमी असे. असा हा 'दासबोध' ग्रंथ रामदासांनी 'चारी सहस्र सातसें साठी । इतकी कलियुगाची राहटी ।' म्हणजे गतकली ४७६० अर्थात् शके १५८१-मध्ये रचिला, असें त्यांत म्हटलें आहे.

१. परशुरामाच्या दर्शनास गेले असतां समर्थ विचारितात—

किती येक मागें बहू युद्ध केलें ।

किती वेळ या बाह्यणा राज्य वीर ॥

अकस्मात सामर्थ्य तें काय झालें ।

युगासारखें काय नेणो विज्ञालें ॥

२. कोणी महंत दर्शनास आला कीं, समर्थ त्याची अनेक तऱ्हांनीं चावणी घेत. एखादे वेळीं त्याचे जवळून त्याची दासबोधाची पोषी घळून तिचीं सर्व पानें पिसकारून इकडचीं तिकडे अशी लाबीत व त्याचे जवळ तो पोषी मग नीट जुळविण्यास घेत. त्याला ती चटकन जुळविता आली नाहीं म्हणजे म्हणत कीं, ग्रंथाचें पूजन मात्र झालें; वाचन झालें नाहीं.

हा ग्रंथ पाहून मनाची अशी खात्री होते की, सातव्या दशकापर्यंत प्रथम ग्रंथरचना होऊन दासबोध पुरा केल्या असावा. कारण हे सर्व समास एकठांकी, निदान एका विचारासरसं लिहिलेले दिसतात. इतकेंच नव्हे, तर सातव्या दशकांत 'सरली शब्दाची खटपट | आला ग्रंथाचा शेवट।' असे स्पष्टच लिहिले आहे. म्हणजे आतां शेवटला भाग सांगून ग्रंथ पुरा करावयाचा, इतकेंच राहिले. अर्थात् यापुढे भाग-समास-वेळो-वेळी लिहून या ग्रंथास जोडिले, असे दिसते. दासबोध हा इतकाच-सात दशकांचाच-राहता तर त्याबद्दल कोणासहि कांहीं विशेष वाटलें नसतें. इतर हजारों हजार वेदान्तचर्चेच्या ग्रंथांत तोहि कदाचित् जिरून गेला असता. पण यापुढे दशक नेहमीच्या चकारीला सोडून आहेत. अकराव्या दशकाच्या पांचव्या व सहाव्या समासांत समर्थ राजकारणाच्या वातावरणांत शिरले आहेत, व राजकारण हें हरिकथेप्रमाणेंच अवश्य आहे, असे त्यांनी सांगितले आहे. म्हांत हेच विचार भरले असतां वाचकापुढे बारावा दशक येतो. त्यांत प्रारंभीच 'प्रपंच आणि परमार्थ' यांची सांगड घातली आहे. आजपर्यंतच्या साधूंचे 'वैराग्य आणि परमार्थ' असे शब्द होते त्यांच्या ऐवजी आतां 'प्रपंच आणि परमार्थ' हे शब्द आले. यांतच 'भजना'ची जागा 'ध्याना'ला मिळाली आहे. यापुढे एकदोन, निदान चौदावा व पंधरावा दशक रामदास-संप्रदायी मंडळाचा शिक्षाप्रबंध आहे. सामान्यतः चवदा, पंधरा व सोळा हेच दशक दासबोधाचे अपूर्वत्व विशेष दाखवितात. सामान्यतः घेतलेले उतारेहि यांतलेच असतात. यांतले उतारे देऊन भागणार नाही. भितीची एखादी घाट किंवा पायाचा एखादा दगड खणून आणून पुढे ठेविल्याने एखाद्या भव्य इमारतीच्या रचनेची कल्पना पाहणारास जितपत होईल, तितपतच यांतील उतान्याने या दशकांची कल्पना वाचकांस होईल. तेव्हां ते दशक स्वतःच ज्याचे त्याने वाचिले पाहिजेत. या एकंदर ग्रंथांत म्हणजे दासबोधांत एक गोष्ट विशेष नजरेस येते ती अशी की, रामदासांचे निरीक्षण फारच चौकसपणाचे व बारकाईचे असे. भोंवतालचे

जग तो नीट निरवून पाही. याचा पडताळा या ग्रंथांत सर्वभर पाहण्यास सांपडेल. या ग्रंथांत व्यवहारांतल्या गोष्टी जरा चौकसपणाने पाहून चातुर्याने सांगितल्या आहेत, इतकेंच. समाजव्यवस्थेचे एखादे नवीन तत्त्व, किंवा लोकांचीं मनें क्षुब्ध होण्यासारखे समान हक्काचे क्रांतिकारक विचार, किंवा मानसशास्त्राच्या गूढ कल्पना, किंवा उच्चैःश्रव्यांना वेताळ करण्यासारखे सिद्धांत यांत मुळीच नाहीत. या ग्रंथासंबंधी 'लीलावती' प्रमाणेच अतिशयोक्तीच्या कल्पना फार पसरल्या आहेत. याचे एक कारण असे आहे की, यांतील प्रवृत्तिवेदान्ताचा उपदेश, प्रपंचपरमार्थाची सांगड आणि राजकारणाचे समाजास महत्त्व व तत्संबंधी सूचना या गोष्टी महाराष्ट्रास अपूर्व आहेत. अनेक राज्यक्रांती आणि बडामोडी होत असतां कोणाहि साधुसंतानें त्याबद्दल एक बरेखील कादिला नाही, की तो काढण्याची कल्पना वा आवश्यकताहि कोणा संतगुरूला आजपर्यंत वाटली नाही, आणि रामदासानें ती गोष्ट कळकळीने आपल्या लोकांपुढे आणि देशांतल्या देवतांपुढेहि मांडिली, तेव्हां हा सर्व प्रकार कौतुकास्पद वाटावा, यांत नवल नाही. अजूनहि हा दासबोध ग्रंथ मुलांकडून वाचविला तर त्याच्या वाचनानें त्यांना फार फायदा होईल, यांत संशय नाही.

दासबोधाच्या अठराव्या दशकाच्या सहाव्या समासांत

म्लेच्छ दुर्जन । बहुतां दिवसांचें माजलें बंड ।

या कारणें अखंड । सावधान वसावें ॥

अशी एक ओवी आली आहे. हा समास अफजलचा वध करून शिवाजी दर्शनास आला त्या वेळीं लिहिला, असे म्हणतात. यांतील

१. रामदासाची आणि शिवाजीची प्रथम भेट कधी झाली, हें अजून निश्चयात्मक ठरलें नाही, व तें तसें ठरवितां येण्यासारखा पुरावा हातीं लागेल असें हि वाटत नाही. रामदासासारख्या आपल्या प्रांतांतल्या उपद्रवापो व विशाल बुद्धीच्या माणसाची माहिती शिवाजीला खास लवकरच लागली असली पाहिजे;

[पान ४२५ पहा.]

‘वरें ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळवा भवानी ।

परंतु विचार पाहोनि । कार्यं करणें ।’

या ओवीवरून हें म्हणणें खरें असेल, असें दिसतें. रामदासाचा आणि शिवाजीचा संबंधहि तसाच होता.

दासबोधाशिवाय रामदासाची आणखीहि रचना उपलब्ध आहे. यांत मनाचे लोक पार प्रसिद्ध आहेत. हे भुजंग-वृत्तांतले लोक सावे, सोपे व ठसठशीत असल्यामुळे म्हणणारांना व ऐकणारांना दोघांनाहि सुखकर वाटतात. शिवाय, त्यांच्यांत तेज आणि व्यावहारिक उपदेश दाखी ओतप्रोत आहेत. रामदासानें रचिलेली रामायणाची ‘सुंदर’ आणि ‘युद्ध’ अशीं दोन कांडें आहेत. पहिल्याचे शंभर श्लोक असून दुसऱ्याचे तेराशें-वासष्ट इतके श्लोक आहेत. खरें पाहतां, या श्रीरामाच्या भक्ताचें समग्र रामायण पाहिजे होतें. पण त्यानें त्यांतलीं भेजकीं दोनच कांडें लिहिलीं. कारण त्यांतच रामचरित्राचें सार त्याला दिसलें.

[पान ४२४-वरून.]

व एकमेकांचे उद्योगहि एकमेकांस अवगत असले पाहिजेत. पण याबद्दल कोणास त्यांनीं सुगावा लागूं दिला असेल, असें वाटत नाही. शिवाजी तर पक्का खोल, राजकार्यधुरंधर, अनेक मसलती गुप्तपणें करणारा, ही गोष्ट या कानाची त्या कानाला कळूं देणार नाही, किंबहुना कानीं खडाच ठेवेल, असा होता; आणि रामदासहि कांहीं कमी नव्हता. शिवाजीबाहि वस्तादजी तो, शिवाजीपेक्षां एकोवीस-वीस वर्षांनीं वडील, सगळा पसारा स्वतःच कलून स्वतःच उभारिला, दुनियेंतल्या कोणत्याच माणसाला गुप्त म्हणण्यासहि कबूल नाही असा, तो तर ह्याची संववार्ताहि कोणाला लागूं देणार नाही, असा होता. तेव्हां असा दोघांच्या प्रथम भेटीचा पुरावा सहज सांपडण्यासारखा नाही. हल्लीं हनुमंतस्वामीच्या बखरीच्या आधारे शक १५७१ व केशव-बुवाच्या एका पत्रावरून शक १५९४ हे दोन शक सुचविण्यांत येतात. पण दोघांनाहि असावा तितका पुरावा नाही. तरी पण शके १५९४-च्या पूर्वी पुष्कळ दिवस या गुरुशिष्यांचा परिचय झाला होता, यांत संशय वाटत नाही. (पृष्ठ १८२-टीप पहा.)

१. रामदासापूर्वी सर्वत्र ‘जोहार’ लिहिण्याची चाल होती व रामदासानें

[पान ४२६ पहा.]

अजिंक्य रजनीचर माजले । देव कारागृही घातले ।
 म्हणोनि बैकुंठीहून पातले । देव सोडवावया ॥
 जिहीं वैलोक्य जिकिलें । त्यास मकंटा हातीं मारविलें ।
 भुवनत्रय आनंदविलें । दाक्षरथीनें ।

हें रामदासानें एके प्रसंगीं सांगितलेलें रामायणाचें सारें सार आहे.
 'सीताहरण' हें खरें सार नव्हे. रामदास म्हणतो—

'निमित्त्य मात्र ते सिता । विबुधपक्ष पुरता ।'

आणि म्हणूनच

"कथा देव इंद्रादि ब्रह्मादिकांची । समस्तांमर्चे श्रेष्ठ या राषवाची ॥"
 इतर लेखांप्रमाणेंच रामायणाची रचना सरळ आहे. पुष्कळ ठिकाणीं
 तर ती इतकी सोपी आहे की, वाटेल त्यानें अर्थाबरोबर सहज धावत
 जावें. त्याचे शब्द अगदीं प्रचारांतले, साधारणपणें कवींहि काव्यांत न
 आढळणारे असेच असतात. 'खचतें आणि रचते' कार्य, म्हैसमंगळ
 वगैरेंसारखे शब्द अगदीं त्याच्या खास टांकसाळींतलीं नाणीं आहेत.
 शिवाजीचीं नाणीं बंद झालीं पण याचीं पुष्कळ नाणीं अजून चालतात.
 रामदासाचें महाराष्ट्राला 'आनंदभुवन' असें, आवडतें नांव आहे आणि
 विचार करितां तें अगदीं सार्थ आहे, असेंच कोणीहि म्हणेल.

वरील ग्रंथांशिवाय शंभर ओव्यांचें एक, अशीं चौदा शतकें,
 पंचीकरण, कल्याणकें, स्फुट ओव्या, स्फुट श्लोक, आरत्या वगैरे पुष्कळ
 रचना रामदासानें केलेली प्रसिद्ध आहे. शिवाय संस्कृत भाषेमध्येंहि
 'दासगीता' हें एक संस्कृत पांच-अध्यायी प्रकरण आहे. ह्या सर्वांवर
 रामदासी भाषेचा शिक्षामोर्तव स्पष्ट आहे. रामदासाचें पहिलें काव्य
 कोणतें व शेवटचें कोणतें, हें कोठें सांगितलेलें नाहीं, पण अदमासानें
 या बाबतींत थोडें बोलतां येण्याजोगें आहे. रामदासी स्फुट प्रकरणांत
 एक लहानसें रामचरित्रात्मक प्रकरण आहे. यासच कोणी कोणी

[पान ४२५-वरून]

ती बंद करून 'रामराम' लिहिण्याची चाल पडली, हें म्हणणें खोटें आहे.
 चंद्रराव मोच्याला गोमाजी नरसिंहानें शके १५६८-त लिहिलेलें पत्र उपलब्ध
 आहे. त्यांत 'रामराम' लिहिला आहे.

‘लघुरामायण’ म्हणतात. याचे ‘प्रामाणिका’ वृत्तांतले अवघे १२५ श्लोक आहेत. हे अगदी पहिलेच नसले तरी प्रारंभीच्या रचनेपैकी तरी एक असावे. यांत दोन गणेशाच्या आणि एक सरस्वतीच्या नमनाचे असे पहिले तीन श्लोक झाल्यावर चवथा श्लोक

‘समस्त ही मनी घबा । कबा करीनसें करा ।

लहानसा कबी नबा । रघोत्तमासी घीनबा ॥’

असा आहे. यांतदेखील कथाभाग रावणाने लंकेत देव कोडिले तेव्हांपासून पुढलाच आहे. देवांच्या या वंदित्राच्याच वर्णन करितांना हा लहानसा नवा कवि म्हणतो—

उदासली वसुंधरा । बहु भीति निशाचरा ।

अनीति फारसी वसे । कदापि न्याय तो नसे ॥ १० ॥

नरेंद्र हो फणेंद्र हो । विधी सुरेंद्र चंद्र हो ।

वरुण वात पावकुं । कुबेर वेंम घामिकु ॥ ११ ॥

प्रचंड दंड दंडिका । सटी गणेश चन्द्रिका ।

समस्त ही विरोधली । बहु बळें निरोधली ॥ १२ ॥

समीर लोटितो खडे । वरुण घालितो सडे ।

मवंक सावली घरी । मळीण पावकुं हरी ॥ १३ ॥

विधी विधीस भाकतो । सुरेंद्र बाग राखतो ।

करावयास निग्रहो । भुमंडळासि विग्रहो ॥ १४ ॥

असंड चाकरी करी । सदा वरुचि भाकरी ।

सटी आरंघळी दळी । गणेश गाडवें बळी ॥ १५ ॥

यांत कवीच्या प्रौढपणांतल्या रचनेची ओळख स्पष्ट पडते. रामदासाच्या अथपासून इतिपर्यंत सर्व रचनेत नियमबंधन नाही. शुद्धलेखनाचा धाक नाही. संस्कृताची जरबहि नाही. जसा कवि, तशी त्याची भाषा. तीत माडभीड नाही. तो जे मनांत येईल ते बोलतो आणि जसे बोलतो तसे लिहितो. म्हणजे त्याने लिहिलेले वाचले म्हणजे तो बोलत असेल कसा, याची कल्पना होते. जीम जे उच्चार करील ते हातांनी अक्षरचिन्हांनी

दाखविले पाहिजेत. याचेंच नांव खरे शुद्ध लेखन, आणि तें रामदासाच्या लेखांत बरोबर आढळतें.

इंग्रजी वाङ्मयांत जन्मभूमि, प्रेम, ममता, मैत्री अशासारख्या विषयांवर लहान-लहान चुटके वारंवार आढळतात, आणि असे लहान-लहान चुटके आपल्या इकडे मुळींच नाहीत म्हणून नवीन विद्वान् जरा लज्जित होतात. याकरितां रामदासाच्या प्रकरणांदून असा एखाद-दुसरा चुटका म्हणून दाखवितों. म्हणजे असे चुटके आपल्या इकडेहि पसरलेले आहेत, हें नवीन मंडळीला कळेल, आणि त्यांची लज्जा थोडी रक्षण होईल.

मैत्री—माझे माझे, तुझे माझे । ऐसी हे मैत्रिकी जनी ।
 माझे तुझे, तुझे तुझे । ऐसे हैं न षडे कदा ॥
 बाशेची मैत्रिकी सोटी । दुराथा विटंबी पुढे ।
 परोपकारणो मीत्री । ते मीत्रो न विटे कदा ॥
 अविश्वासें बस्ती केली । विश्वास हृदयीं नसे ।
 विकल्पे चालते मीत्री । मीत्री आत्मघातकी ॥
 मित्र हो गोत्रिचे बंधू । आपुले पारिखे जनी ।
 विकल्पेकीज जें सत्य । तें सत्य सुख दाखवी ॥
 बाजोनी मित्रिकी केली । ते मित्री कार्यवादिणी ।
 न होतां कार्य तें तुटें । विस्कटे सत्य मानुतें ॥
 मित्र ते मिळाले दोषे । दोषे हीं शठ लालची ।
 दोषपे सामसी वेडे । करंटे आळसी सदा ॥
 उगाधि वेळ घालाया । नासके मित्र पाहिले ।
 कुबुद्धी कुकर्मो दोषी । त्याचें फळ भोगावया ॥
 सारीचे मित्र नारीचे । चारीचे चारटे खवी ।
 मस्तीचे चोर गस्तीचे । कोटगे लात पावती ॥
 संगदोषें माहा दुःखें । संगदोषें दरिद्रता ।
 संगतीनें महद्भाग्य । प्राणी प्रत्यक्ष पावती ॥
 संग तो श्रेष्ठ शोधावा । नीच संग कामा नये ।
 न्यायवंत गुणग्राही । यत्नाचा संग तो बरा ॥

काम, क्रोध, लोभ, मत्सर, द्वेष, प्रपंच, यत्न, आलस्य वर्गेवरहि असेच मोठे गमतीचे चुटके आहेत. सुटसुटीतपणांत ते इंग्रजी चुटक्यांच्या अगदी बरोबरीचे आहेत. पण आंतल्या व्यावहारिक उपदेशांत आणि ठसकेदारपणांत तर ते त्यांहून श्रेष्ठ आहेत. त्यांतील भाषा रामदासांच्या इतर ग्रंथांतील भाषेप्रमाणेच लवचीक व सटक आहे. हातांतल्या छडीप्रमाणे रामदास तिथि हवी तशी लववितो.

श्रीशिवाजी महाराज शके १६०२ चैत्र शु. १५ रोजी कैलासवासी झाले. त्यानंतर समर्थानीहि आपली तयारी केली. श्रीसमर्थ रामदास स्वामींना राहण्यासाठी छत्रपतींनी सज्जनगडावरच एक भव्य इमारत बांधून दिली होती. तीत शके १६०३-मध्ये वैशाखांत समर्थानी प्रवेश केला. पण यानंतर ते फार दिवस राहिले नाहींत. आपला काल समीप आला, असे त्यांचे त्यांस वाटू लागले, व तसे ते लोकांस सांगूंहि लागले. माघ महिन्यापासून स्वामींनी बाहेर जाणेंहि चर्च केले. पुढे ते फारसे कोणाशी बोलतहि नसत. यानंतर लोक येत जात, त्यांचेंहि येणें बंद केले. थोडे दिवसांनी वस्त्रप्रावरणहि सोडून दिलें; व सदाकाल नम्रच असत. पळंगावर नुस्तेच उताणे पडून राहत. हळूहळू अन्नपाणीहि टाकिले. त्यामुळे शरिरास क्षीणता आली. शिष्यशागीर्द मंडळींनी विनंती केली की, ही हवा डोंगरी व शीतळ आहे तरी गडाखाली चांगली जागा पाहून तेथे जावें. तेव्हां स्वामींनी उत्तर दिलें, “देहास जें घडेल, तें येथेंच घडो; आम्हांस आतां उपाची नको.” माघ वद्य पंचमीस कर्नाटकांतून रघुनाथ नारायण यांजकडून श्रीराम-लक्ष्मणाच्या मूर्ति मुदाम मागविल्या होत्या, त्या आल्या. त्याच दिवशीं ऐन मध्यरात्री ‘साहजे तासी’ त्या समर्थानी स्वतः पाहिल्या. मूर्तीच्या डोक्यावर भेष बसविले होते, तें काढून त्यांचे नीट दर्शन घेतले. यापुढे समर्थ अवघे तीन-चार दिवसच होते. माघ वद्य नवमीचे दिवशी शनिवारी समर्थ पळंगावरून खाली उतरले; पायी पादुका घातल्या व थोडेच वेळांत शेन ग्रहरी

त्यांच प्राणोक्तिमण झाले. जड देह मात्र मागे राहिला. मरणापूर्वी थोडा वेळ ज्वलत्या मंडळीपैकी कोणी कांहीसे विचारिले, तेव्हा समर्थ म्हणाले, “ जे सांगणे होते ते मी पूर्वीच सांगितले आहे आता सांगावयाचे कांही उरले नाही. त्यातूनहि—

“माझी काया आणि वाणी । गेली म्हणाल अंतःकर्णी ।

परि मी बाहे जगजीवनी । निरंतर ॥

‘ आत्मराम ’ ‘ दासबोध ’ । माझे स्वरूप स्वतःसिद्ध ।

असतां न करावा हो खेद । भक्तजनी ॥ ”

हे ऐकून भोंवतालची शिष्यमंडळी पार श्रमी झाली, व त्यांचे कंठ भरून आले. ते पाहून त्यांस समर्थ म्हणाले, “ इतका काळ आमच्या सहवासांत राहून हेच कां साधन केलेत ? ” त्यावर आकाशवाईनी विनंती केली, “ इतःपर या मूर्तीचे दर्शन घडणार नाही, म्हणून वाईट वाटते. ” हे ऐकून समर्थ म्हणाले—

“ माझी काया गेली खरे । परी मी बाहे जगदाकारे ।

ऐका स्वहित उत्तरे । सांगेव ती ॥

नका कळं छटपट । पहा माझा ग्रंथ नीट ।

तेथे सायुज्याची वाट । नीट पडे ।

राहा देहाच्या मिसरे । बतू नका वाईट बरे ।

तेजें भक्ताची ही द्वारे । चोखवीती ॥ ” इ०

समर्थाच्या देहाचे रामनामाच्या गजरामर्थे त्यांच्या शिष्यमंडळींनी ‘ और्ध्वदेहिक ’ केले, व नंतर पुढे सुमारे एक वर्षाने त्यांच्या अस्थि काशीस नेऊन-जयोज्येस नव्हे, काशीत-रामकुंडांत टाकल्या.

असे दिसते की, कोणे एके वेळी रामदास, आपले मनोगत पूर्ण होऊन महाराष्ट्रांत पसरलेला दुःखाचा वणवा विझून गेल्यावर आपले हे आवडते आनंदभुवन कसे दिसावे, कसे दिसेल, याच्या विचारांत मग होते; व त्या वेळी मनाच्या त्या अवस्थेत त्यांच्या ज्ञानचक्षूंना जे डोळ्यांपुढे दिसले त्याचे वर्णन त्यांनी एका प्रकरणांत केले आहे.

कोणी कोणी याला रामदासांचे 'भविष्यपुराण' असे म्हणतात. यांतून कांहीं ओळी समर्थ्याच्या या काल्पनिक चित्राची कल्पना होण्यासाठी येथे देतो—

स्वप्नीं जे देखिलें रात्री । तें तें तैसेंचि होतसे ।
 हिडतां फिरतां गेलों । आनंदवनभूवना ॥
 हे साक्ष देखिली दृष्टी । किती कल्लोळ सठिले ।
 विघ्नघना प्राणिलें गेलों । आनंदवनभूवना ॥
 स्वघमां आड जीं विघ्नें । तें तें सर्वत्र उठीलीं ।
 लाटिलीं कूटिलीं देवें । दापिलीं कापिलीं बहु ॥
 सुरेश उठिला आर्षें । सुरसेना परोपरी ।
 मोहीम मांडिली मोठी । आनंदवनभूवनीं ॥
 कल्पांत मांडिला मोठा । म्लेंच्छ देख बुडवावया ।
 कैपसा घेतला देवी । आनंदवनभूवनीं ॥
 बुडाले सर्वही पापी । हिंजुवान बळावले ।
 अभक्तांचा क्षयो झाला । आनंदवनभूवनीं ॥
 येथून वाडला धर्म । रमा धर्मसंघामर्षे ।
 संतोष मांडला मोठा । आनंदवनभूवनीं ॥
 बुडाला भीरुया पापी । म्लेंच्छ संव्हार जाहाला ।
 मोडली मांडलीं छत्रे । आनंदवनभूवनीं ॥
 बुडाले भेदवाही ते । नष्ट चौडाळ पातकी ।
 ताडिले पाडिले देवें । आनंदवनभूवनीं ॥
 उदंड जाहलें पापी । स्नान-संध्या करावया ।
 अप तप अनुष्ठानें । आनंदवनभूवनीं ॥
 लिहीला प्रत्यपो आज्ञा । मोठा आनंद जाहाला ।
 बदता वाडता प्रेमा । आनंदवनभूवनीं ॥
 सामर्थ्ये शबे कीर्तिली । प्रतापें सांडिली सिमा ।
 बीदेचि बीघलीं सर्वे । आनंदवनभूवनीं ॥
 स्मरले लिहिलें आहे । बोलता चालता हरी ।
 काय होईल पाहावें तें । आनंदवनभूवनीं ॥

यावरून, श्रीसमर्थ रामदासस्वामी दिवसां काय करीत, रात्री कसे असत, जागतेपणी काय बोलत, त्यांना सर्व काळ चिंता कशाची असे, त्यांचे मन कोठे धावे, भ्रमणांत त्यांना काय दिसे, काय पाहून त्यांचा ऊर फाटे, कोणती कल्पना त्यांच्या मनाला सुख देई, त्यांचा उद्योग कसा असे, त्यांचा पसारा किती होता, याचे चित्र कोणालाहि त्याच्या मगदुराप्रमाणे काढितां येईल.

रामदासस्वामींना गंगाधर या नांवाचे एक वडील बंधु होते, हे सांगितलेंच आहे. यांनाच पुढे 'श्रेष्ठ' असे म्हणत. यांनीहि मराठी भाषेंत कांहीं थोडी ग्रंथरचना केली आहे. 'भक्तिरहस्य' व 'सुगमोपाय' हे यांचे मुख्य व उपलब्ध ग्रंथ होत. पांशिवाय कांहीं थोडीशी स्फुट रचनाहि उपलब्ध आहे. 'भक्तिरहस्य' हा ग्रंथ नांवाप्रमाणेंच भक्तीचा महिमा गाण्याच्या हेतूने रचिला आहे. यांत नामस्मरणाचे माहात्म्य सांगतांना अनेक गोष्टी व कथाहि आल्या आहेत. याची ७७ प्रकरणे आहेत. यांचा दुसरा ग्रंथ 'सुगमोपाय' हा एके दृष्टीने पाहतां भक्तिरहस्याची पुरवणीच आहे. 'भक्तिरहस्य' ग्रंथ श्रेष्ठानीं

'शक्ते वशाचे उणी सोळा शक्ते । कोळकनाम संवत्सरार्ते ।'

म्हणजे शके १५९०-मध्ये कीळक संवत्सरी लिहून पुरा केला; व यानंतर त्यांनी 'सुगमोपाय' लिहिला. रामदासाप्रमाणे हे त्यांचे बंधु आजन्म ब्रह्मचारी नव्हते; हे केवळ गृहस्थाश्रमी होते; व असे दिसते की, यांनी प्रपंचहि चांगला थाटला होता. हे समर्थींच्या पूर्वीच चार वर्षे म्हणजे शके १५९९-मध्ये फाल्गुन वद्य चतुर्दशीस मृत्यु पावले. यांचे पत्नीने यांचे बरोबरच आपला देह विसर्जित केला. हे वारले तेव्हां यांचे मागे रामचंद्रव शामजी या नांवाचे दोन लहान मुलगे होते.

'बरे सत्य बाला, वधातव्य चाला । बहु मानिती लोक येने तुम्हाला ॥'

३० श्लोकवद्ध उपदेश समर्थ स्वामींनीं याच मुलांस या वेळीं केलेला आहे.

गंगाधर जर्क श्रेष्ठ हे आपणास 'रामीरामदास' असें म्हणवीत व आपल्या रचनेंत शेवटी 'रामीरामदास' याच नांवानें आपला उल्लेख करीत, अशी एक फार जुनी समजूत आहे. पण प्रत्यक्ष ग्रंथ पाहतां हें खरें दिसत नाही. 'रामीरामदास' हें नांव समर्थ्यांच्या अभंगांत व पदांतहि अनेक वेळां आढळतें.

उदाहरणार्थ, 'अन्नपंचका' पैकीं दोन अभंग वेऊं—

१

भक्ति न लगे भाव न लगे । देव न लगे आम्हांसी ॥
आम्ही पोटाचे पाईक । आम्हां न लगे आणीक ॥
आम्ही खाऊं ज्याची रोटी । त्याची कीर्ती करूं मोठी ॥
रामीरामदास म्हणे । ऐसें मुखींचें बोलणें ॥

२

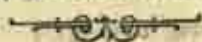
आम्हां अन्न झालें पुरे । अन्नावीण काया नुरे ॥
पोटभरी मिळें अन्न । आम्हां तेंचि ब्रह्मज्ञान ॥
अन्नावींचोनि दुसरा । देव कोण आहे सारा ॥
भगवंताची नाहीं गोडी । काय म्हणे ते बराडी ॥
रामीरामदास म्हणे । मुखें बोलें दैन्यवाणे ॥

हे अभंग 'समर्थमुखिचे' खास दिसतात व आहेत.

तसेंच,

मनासारखी सुंदरा ते अनन्या । मनासारखी पुत्र जामात कन्या ॥
सदासर्वदा बोलती रम्य वाचा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥ १ ॥
मनासारखे दीर भर्तार भावे । मनासारखे सामुरे ते जसवे ॥
मुखें बोलती लेश नाहीं दुखाचा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥ २ ॥
अलीं मायबापें भले मित्र बंधू । भले सोमरे राखितो स्नेहबिंदु ॥
मुलें लेंकुरें एकमेळा मुने (मुनी) चा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥ ३ ॥
मनासारखे ग्रामग्रामाधिकारी । मनासारखे लोक शोकापहारी ॥
मनासारखा संग साधूजनांचा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥ ४ ॥
म्हणें दास सायास केल्या घडेना । विकल्पें जनीं येक तेंही पडेना ॥
घडे योग होतां विवेकी जनाचा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥ १० ॥

हेहि बोल समर्थ्यांचे नाहीत, असें कोण म्हणेल !

दासपंचायतन

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व त्यांचे समकालीन आणि अनुयायी श्री-जयरामस्वामी वडगांवकर, रंगनाथस्वामी निगडीकर, आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर आणि केशवस्वामी भागानगरकर या पांच जणांस त्या वेळच्या लोकांनी 'दासपंचायतन' असे नांव दिले आहे. हे सर्व फार श्रेष्ठ असे साधु पुरुष असून चांगले विद्वान् ग्रंथकार होते. यांपैकी श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांची माहिती मागे आलीच आहे आता बाकी चौघांबद्दल थोडी माहिती पुढे देतो.

श्री जयरामस्वामी वडगांवकर हे वडगांव (जि. सातारा) येथील गादीचे अधिपति होते. या गादीची मूळ स्थापना शांतलिंगाप्पा' जर्फ शांतेश्वर महाराज यांनी केली. हे जंगम होते, आणि म्हणूनच या गादीला 'जंगमाची गादी' म्हणतात. लिगाईत हे हाडाचे कडे शैव, यामुळे शैव व वैष्णव यांचेमज्ये नेहमी तंटे-भांडणे होत. या दोघांमधील

१. शांतलिंगाप्पा हे शैव होते. यांनी स्वतःस 'लिंगाप्पा' असे म्हटले असल्याचे माहीत नाही. मजकळ लिंगाप्पा या नांवाच्या एका शैवसंताच्या पदाचे व अमंगाचे एक वाक्य आहे. यांतील रचना विठ्ठलभक्ताप्रमाणेच गोड व प्रेमळ आहे. शिवसंप्रदायी साधूचे अमंग फारसे उपलब्ध नाहीत; म्हणून यांतील एक दोन अमंग पुढे देतो. मागे पृ. १६३-वर टीपेत विसोबा खेचराचा म्हणून दिलेला 'मुळ मदनाचा' इ. हा अमंग या वाक्यांत लिंगाप्पाचा म्हणून दिला आहे.

तुषाकांत जेसे जीवनाते बोडी । तंसी तुझी गोडी लागो मज ॥

भुकयेला प्राणी जेसा जेवी का तांतडी । तंसी तुझी गोडी लागो मज ॥

परिमळाचे ठायीं भमरा बाबडी । तंसी तुझी गोडी लागो मज ॥

तेटे-भांडणें मिटवून या दोन्ही मतानुयायांची एकी करून देण्याचें काम शांतलिंगाच्या स्वामींनीं केलें, असें म्हणतात. या शांतलिंगाच्या स्वामींचा 'कर्णहस्तिकी' या नांवाचा जंगममत प्रतिपादन करणारा असा एक ग्रंथ आहे. यांत शेवटीं

चनबसवेश्वरोक्ति । वरि मी बोलिलि अनुमूति ॥

प्रीति पावो विद्यापारंगति । म्हणे शांत नीळकंठ ॥

अशी एक ओवी आहे. शांतलिंगाच्यांचे गुरु कदाचित् नीळकंठ नांवाचे साधु पुरुष असावे, असें दिसते. शांतलिंगाण्यांनीं शके १५४५-मध्ये माघ शु. पौर्णिमेस समाधि घेतली. या शांतलिंगांच्यांचे शिष्य कृष्णाया-स्वामी हे उरण बहे(अथवा उरुण बाहे)चे कुळकर्णी. हे कांहीं दिवस कृष्णातीरी राहत असत. यांची शाखा आश्वलायन, गोत्र काश्यप. शके १५०४-मध्ये वटग्राम उर्फ वडगांव येथें येऊन यांनीं तेथें मठाची स्थापना केली. कृष्णाण्यांनीं आपली शिष्यवृत्तिहि बरीच वाढविली. यांची कांहीं पदे मात्र आढळतात. त्यांशिवाय यांचा ग्रंथ वगैरे कोणतीहि रचना हल्ली उपलब्ध नाही. असें म्हणतात की, कृष्णस्वामींनीं ज्ञानेश्वरीचा नववा अध्याय पुढें ठेवून तो वाचीत असतां शके १५४५

[पृष्ठ ४३४-वरून]

तारुण्ये वनिता अतारासी पूजी । तैसी गोडी तुसी लागो मज ॥

लिंगेश्वर म्हणे मी नामाचा बराडी । प्रेम प्रिती गोडी पुरवी देवा ॥

ऐसा कोण देव । नाम घेतां नुरवी माज ॥

एका शंकराबाचोनी । कोण आहे मोक्षदानीं ॥

न पाहेधि माज शुद्ध । तोडी पतिताचे बंद ॥

नारीनर उद्धरीले । माहा पातकी तारिले ॥

लिंगयासो जाणिली शोभा । केला कैबल्याचा गाना ॥ ३ ॥

१. बाळ शतिश्वर प्रसिद्ध सकळां । तो प्रेमजिह्वाळा । कृष्णदास ॥

शके पंधराशे पंचेताळीसांसी । माघ पौर्णिमेसी । समाधिस्त ॥

रुधिराक्षरी संवत्सरी माव शु॥ पौर्णिमस जित समाधि घेतली. कृष्णाप्पा-स्वामीचे शिष्य प्रसिद्ध जयरामस्वामी वडगांवकर. जयरामस्वामी हे कात्राबाज मांडवगणचे देशपांडे, उपनांव कसरे, गोत्र वशिष्ठ. यांच्या वडिलांचे नांव भिकाजीपंत, आईचे नांव कृष्णाबाई. यांच्या घरची फार गरिबी असल्यामुळे व लहानपणीच यांचे वडील निवर्तल्यामुळे यांच्या मातोश्रींनी फार कठीण काळ काढिला. कांही दिवस हे श्रीक्षेत्र पंढरपूर येथे होते. तेथे असतांना केवळ मधुकरी मागून यांनी आपला त्रिषाभ्यास केला. पुढे थोड्या दिवसांनी हे वडगांवास जाऊन कृष्णाप्पा, स्वामीपाशी राहिले. यांनी आपली सर्व प्रथारचना वडगांवासच केली. 'दशमस्कंध टीका' (ओवीसंख्या ९९५९), 'रुक्मिणीस्वयंवर' (४०००), 'सीतास्वयंवर' व 'अपरोक्षानुभव' हे यांचे मुख्य ग्रंथ आहेत. याखेरीज 'शांतिपंचीकरण', 'ज्ञानीभक्तसंवाद' वगैरे लहान-लहान प्रकरणे असून शिवाय यांची पदे व अभंगहि आहेत. वेदांत विषय सोपा करून सांगण्याची आणि कथानक गोड करून सांगण्याची हातोटी जयरामस्वामींस चांगली साधलेली दिसते.

जयरामस्वामींचा जन्म शके १५२१-मर्चे गोकुळ-अष्टमीस झाला. यांनी शके १५९४ परिधावी संवत्सर भाद्रपद वद्य ११ या दिवशी समाधि घेतली. यांच्या वर्णनाचा व समाधिकालनिर्देशाचा असे दोन श्लोक प्रसिद्ध आहेत. हे श्लोक विठ्ठलबोवा गुरुगोपाळबुवा यांनी सुमारे वीसपंचवीस वर्षांपूर्वी मला म्हणून दाखविले होते; त्यावरून यांचा वर्ण

१. या कृष्णाप्पास्वामींचे लग्न चुकून एका न्हाव्याच्या मुलीशी लागले होते, अशी माहिती दासी दिगंबर, महीपती वगैरे अनेक चरित्रकार देतात. परंतु सदरहू कृष्णस्वामी हे वडगांवपरंपरेतील नसून रामदासी परंपरेतील होते. ह्या कृष्णस्वामींचा जयराम या नांवाचा शिष्य असून त्याची अभंगरचना पुकळ आहे. अभंग गोड व प्रेमळ आहेत. ह्याचे दोन-चारशे अभंग मजबूत आहेत. गुरुशिष्यांची नावे तीन असल्यामुळे हा थोटाळा झाला, हे उघड आहे. या रामदासी जयरामाची हकीकत दासविश्रामघान यांत आली आहे.

गोरा असून हे शरिराने स्थूल होते, आणि नेहमी कौपीन धारण करीत, असें दिसते^१. यांचे शिष्यप्रशिष्य अनेक होऊन गेळे व यांपैकी बऱ्याच जणांनी मराठीत कविता केली आहे.

रामदास-पंचायतनांतले दुसरे साधु श्रीरंगनाथस्वामी निगडीकर हे आनंदसंप्रदायी होते. या आनंदसंप्रदायापैकी अनेक पुरुषांनी मराठीत ग्रंथरचना केली आहे. या संप्रदायाची शिष्यपरंपरा पुढीलप्रमाणें आहे. ही जरा विस्तारानें येथें देतो, म्हणजे बऱ्याच मराठी कवींची परंपरा लक्षांत येण्यास ठीक पडेल.

विष्णु

|

त्रिवि

|

अत्रि

|

दत्त

|

सदानंद (पुढें चालू, पान ४३८)

१. हे ते दोन श्लोक—

गोरा यस्य तनुर्महोदर उदातोऽयं सुकोपीतघ्नुः

श्रीकृष्णेति वदन्समाधिनिरतो नित्यस्वरूपे स्थितः ।

ब्रह्मानन्वयः सतामभयदोऽभीष्टप्रदः शंकरः

सोऽयं श्रीजयरामसद्गुरुवरः पायादपायात्सदा ॥ १ ॥

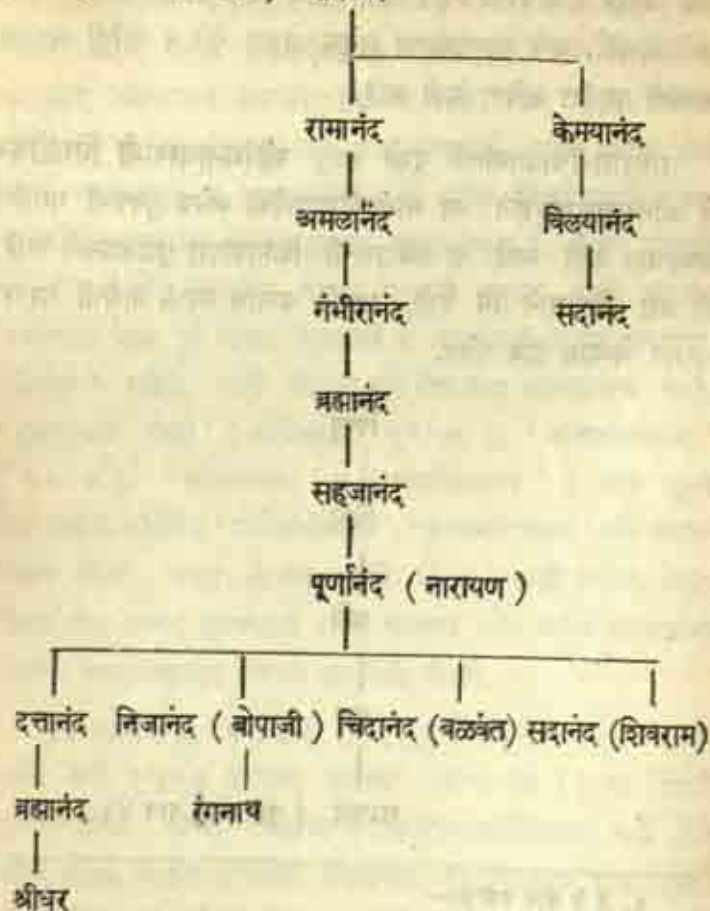
घालीबाहुनके विरिचिमुखतो भाक्तिप्रपन्नाऽद्वके

तत्र श्रीपरिषादिवत्सरवरे दाक्षिण्यमार्गे रवौ ।

मासे प्रौष्ठपदे शिते हरिदिने श्रीवाङ्मये वासदे

सोऽयं श्रीजयरामयोगितिलको ब्रह्मस्वरूपो बभौ ॥ २ ॥

(पान ४३७-वृत्त) सदानंद

या दिलेल्या परंपरेत कांही नांवें पुन्हां पुन्हां आलेली आहेत. यांपैकी रंगनाथस्वामींचे परात्परगुरु जे सहजानंद त्यांनी 'ज्ञानदीपिका' नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. याशिवाय त्यांची श्रीज्ञानेश्वरांच्या 'अमृतानुभवा'वरहि एक संस्कृत टीका आहे, असें म्हणतात.

ह्या सहजानंदांचा पूर्ण शिष्य जो पूर्णानंद (पूर्वाश्रमीचा नारायण) त्यानें अवधूतगीतेवर एक टीका लिहिली आहे. टीका शके १५३२ साधारण संवत्सरी माघ मासी पुरी केली आहे. ही टीका आपला एक

शिष्य जो चिदानंद (वल्लवंत गोविंद बुळबुळे) त्याचेसाठी लिहिली, असे कवि म्हणतो. सहजानंदशिष्य पूर्णानंदाचा ' शिवपार्वती-परिणय ' या नांवाचा एक ग्रंथ आहे. यांत एक पौराणिक कथाभाग घेऊन तो कवीने अध्यात्मपर लाविला आहे. पूर्णानंद हा एकनाथाचा समकालीन होता, हे उघड आहे, व यानेहि एकनाथी खमिणीस्वयंवराप्रमाणेच ही कृति केली आहे. या पूर्णानंदाचा शिष्य जो निजानंद याचीहि थोडी - फार रचना आहे. या निजानंदाचे पूर्वाश्रमीचे नांव बोपाजी आणि बोपाजीचा शिष्य आणि मुलगा म्हणजेच रंगनाथस्वामी निगडीकर. रंगनाथस्वामीच्या पितृपरंपरेतील मूळ पुरुष राघोपंत, उपनांव खडके. हे माव्यादिन शाखेचे वसिष्ठ-गोत्री ब्राह्मण. राघोपंत, हे विजापूर-दरवारांत शिपाईगिरी करून असत. राघोपंताचा पुत्र दत्तात्रय. याने संन्यासदीक्षा घेतली होती. दत्तात्रयाचा पुत्र रंगोपंत. या रंगोपंतास चार पुत्र होते. पैकीं दुसरा पुत्र जो बोपाजीपंत हा रंगनाथ निगडीकरांचा पिता. बोपाजीच्या चापकोचे म्हणजे रंगनाथजीच्या आईचे नांव बयाबाई. या जोडप्यास पूर्णानंदस्वामीच्या प्रसादाने तीन पुत्र झाले. यादव, रंगनाथ व विठ्ठल. यांपैकीं मधला जो रंगनाथ याचा जन्म शके १५३४ मार्गशीर्ष शु॥दशमीस झाला. रंगनाथास लहानपणापासून शिपाईगिरीची हीस फार असे; आणि या हीशीमुळेच याने लग्न करण्याचे नाकारिले. चौदाव्या वर्षीच हे घर सोडून निघून गेले. बरेच दिवस बद्रिकाश्रमी राहून अनेक विद्या संपादन करून हे परत स्वगृही आले. हे घरी आल्यावर बोपाजीपंताच्या मनांत आले की, आपले सर्व आश्रम पूर्ण झाले. तरी आतां चतुर्थाश्रम धारण करून जन्माचे सार्थक करावे. हे मनांत आणून श्रीक्षेत्र करहाटक ऊर्फ कऱ्हाड येथे " जावोनि पुत्रासहिते आश्रम चतुर्थ संपादिला " आणि तदनंतर ते देहास निजानंद म्हणवू लागले. थोडेच दिवसांत रंगनाथ-आदि त्रिकर्तबधूनी आपल्या पित्याच्या म्हणजे निजानंदाचा उपदेश घेतला. रंगनाथस्वामी तीस वर्षांचे झाल्यावर म्हणजे शके १५६४ साली मार्गशीर्ष महिन्यांत

निजानंदानीं आपल्या चिरंजिवांच्या अनुमोदनाने कृष्णा व कोयना या नद्यांच्या संगमावर जिवंत जलसमाधी घेतली.

वडील नारायणस्वरूपी मिळाल्यानंतर रंगनाथ हे फारकरून निगडी येथेच राहत असत. त्यांचा सर्व थाट ऐश्वर्याचा असे. बरोबर ल्योटवॅंद शिष्यसमुदाय आणि 'भागम्मा' व 'चंद्रम्मा' या शिष्यिणी नेहमी असत. यांचा 'मनोहर' नांवाचा एक उमदा घोडा होता. त्यावर स्वामीची मजी अगदी प्यार असे. पण हे या सुखाच्या पाशाने कधीहि बांधले गेले नाहीत. असे सांगतात की, एके वेळी एका वाईचे मनांत यांची खाजगीत मुलाखत घ्यावी, असे आले; व तिने आपला मनोदय स्वामीस कळवून फारच हट्ट घेतला. स्वामींनी समजूतीच्या अनेक गोष्टी तिला सांगितल्या. पण वाईचे मन इतके वाहवले होते की, तिची कांही केल्या समजूत पटेना व तिचे मन तिला आवरेना. तिची ती वेडावलेली स्थिति जाणून स्वामींनी तिला भेटण्यास जाण्याचे कवळ केले. वाई आपल्या हासेप्रमाणे सर्व तयारी करून मंचकावर बुवांची वाट पाहत बसली. जों जों वेळ होत चालला तों तों वाईचे सर्व चित्त बुवांकडे लागले. इतर गोष्टीचे भान वाई विसरत चालली. मनोराज्यांत ती इतकी रंगून गेली की, रंगनाथबुवा येऊन जवळ बसल्याचे तिला कळलेहि नाही. एकवार सहज वळून जवळ पाहिले, तों बुवा ! आणि मग त्यांची ती दृष्टादृष्ट झाल्यावर वाईची नजर बुवांकडे लागली व सर्व वृत्ति निमाल्या. देहभान गेले. काया रोमांचव्याप्त झाली व चेतनाहि थांबली. विषयाचे वारं कोठे दूर पळाले, त्याचा पत्ताहि नाही. थोड्या वेळाने वाई देहावर आली व तिने बुवांचे पाय घट्ट धरले. तिच्या अंगातून विषयपिशाच एकदा गेले ते कायमचेच गेले व यापुढे वाई ईश्वरभजनांत निमग्न होऊन बुवांपाशी शिष्यवृत्तीने राहू लागली. रंगनाथस्वामींनी तिला भक्तिप्रेमामृत पाजिले. त्याचा चटका तिला पुरा लागला. हे कसेहि असो. पण रंगनाथबुवांची कांति सतेज होती, यांत संशय नाही; आणि हीच कांति व हेच तेज त्यांच्या

वाणीतहि आढळते. रामाच्या वेळेस कौसल्येला डोहले होऊं लागले त्या वेळी राजा दशरथानें तुला काय वाटतें, म्हणून विचारिलें; तेव्हां कौसल्या म्हणते—

स्वापू सुरां निजपदीं असुरांसि बंधू । पाखांड बंड अतिलंड कुमत्त बंधू ॥
सत्कर्मधर्म हरिभक्ति विरक्ति बोजू । संमोह शोक अविबेक समळ तोडू ॥
सत्यासि छत्र धरवूं दुरितासि जाळू । गोब्राह्मणां विनत होउनि पूर्ण पाळू ॥
दोनें अनाथ गतिहीन तथा कृपाळू । देऊनि अन्न धन कांचन अति टाळू ॥
पीडा प्रजांसि न करूं परबाध बाहूं । वेदानुवादविधिदूषक गांसि माहूं ॥
माता पिता मुजन भाविक भक्त निंदी । घालूं तथा यमपुरीस अधोर बंदी ॥
या कौसल्येच्या डोहळ्यांत रामचरित्राचें सर्व रहस्य आले आहे. रचनेची हीच तऱ्हा रंगनाथाच्या गजेंद्रमोक्षांतहि आहे. सर्वाइच्छांत रचिलेला हा सुमारे पंचवीस पद्यांचा 'गजेंद्रमोक्ष' फारच गोड असल्यामुळे वाचकांच्या तोंडीं सर्वत्र ऐकूं येतो. याखेरीज 'गुलगीता', 'सुदामचरित्र', 'शुकरभासवाद', 'पंचीकरण', 'भानुदासचरित्र' व 'योगवासिष्ठसार' वगैरे अनेक ग्रंथ रंगनाथस्वामी निगडीकरांनी लिहिले आहेत. योगवासिष्ठसाराची दहा प्रकरणे असून शेवटी

श्रीकृष्णातटसंतिष । निर्गुणब्राम (निगडी) जगाध ।

तेथें ग्रंथसमाप्ति बोध । जाला सहज पूर्णत्वे ॥

शके पंधराशें चौऱ्याशी । शुभकृत नाम संवत्सराशी ॥

उदयगन माघ कृष्ण दशमोशी । ग्रंथ केला समाप्त ॥

असा त्याचा समाप्तिकाल दिला आहे. म्हणजे स्वामींनी हा ग्रंथ वयाला पन्नास वर्षे झाल्यावर लिहिला, असें होतें. या ग्रंथाशिवाय शेकडों पदे महाराष्ट्रांत आबालवृद्धांच्या तोंडून नेहमी ऐकूं येतात. यांची बरीच कृति पूर्वी निगडी येथील मठ जळला, तेव्हां अग्निमुखी पडली, असे त्यांचे वंशज सांगतात. रंगनाथ हे आपल्या वयाच्या बहात्तराच्या वर्षी शके १६०६ रक्ताक्षी संवत्सरी मार्गशीर्ष वद्य दशमीस समाधिस्थ झाले.

रंगनाथ महाराजांच्या कथितेवर रहिमतपूर येथील प्रसिद्ध पुरुष तुका

विप्र, विष्णु विप्र वगैरेंचें प्रेम विशेष होतें. या 'विप्रा' 'चें मूळ आढनांव 'विपट' व वृत्ति कुळकर्णपणाची. परंतु कोणा 'बुवाजीराये' नांवाच्या साधु पुरुषाच्या अनुज्ञेवरून हे हरिभजनी लागले. तुका विप्राची पदे, अभंग, आरत्या, स्तोत्रें वगैरे आहेत. रचना साधारणच आहे, पण त्यांतल्या त्यांत याची स्तोत्रें काहीं बरीं आहेत. याच्या एकनाथस्तोत्राचे शेवटले दोन श्लोक देतो—

श्रीएकनाथ बरीं आवडीनें । पाणी आणी श्रोहरि कावडीनें ।
 बोवें घुतो संघ उगाळुनियां । पाणी आणी श्रोहरि गाळुनियां ॥
 श्रीभानुदासा कुळि एकनाथ । हो विष्णुमूर्ती उघडी कलीत ।
 दिसे जना मानत्र शुद्ध भीळा । बदे तुका विप्र अभंगलोला ॥

रामपंचायतनांते बाकी राहिलेले साधु आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर व केशवस्वामी भागानगरकर. यांचे ग्रंथ फारसे प्रसिद्ध नाहीत. दोवांचीहि पदे मात्र प्रसिद्ध आहेत. आनंदमूर्ति हे ब्रह्मनाळ, जि. सातारा येथील राहणारे, हे त्यांच्या नांवावरूनच उघड आहे. यांचा पिता बाळभट हा आगळ्यांची ग्रामजोशी असून कर्मठ ब्राह्मण होता. यांच्या आईचें नांव माहीत नाही. आनंदमूर्तीस रघुनाथस्वामी नांवाच्या सत्पुरुषानें उपदेशदीक्षा देऊन भक्तिमार्गास लाविलें. यांची वाणी रसाल असून हे कीर्तन फार प्रेमळ करीत. शके १६१८-मध्ये धाता संवत्सरी कार्तिक शु० चतुर्दशीस हे मृत्यु पावले. यांचे मागे यांचा पुत्र कृष्णमूर्ति हा गादीवर बसला. कृष्णमूर्तीचा पदे प्रसिद्ध आहेत. केशवस्वामी भागानगरकर हे आत्मारामपंत म्हणून कल्याणीस कोणी ग्रामलेखक असत त्यांचे पुत्र. आत्मारामपंतांची स्त्री गंगाबाई ही ऐशी वर्षांची

१. या बुवाजीरायाचा मठ व शिष्यपरंपरा मोंगलाईत 'अंजनवती' या नांवी आहे.

२. रघुनाथस्वामी निजबीज । आनंदमूर्ति कोंब सतेज ।

फुटले अंकूर तेथें सहज । कृष्णमूर्ति तयाचा ॥

अशी यांची परंपरा आढळते.

ज्ञान्यावर तिला हा पुत्र झालो. तेव्हा त्याचें नांव केशव असे ठेविणें. हे भागानगरच्या तानाशा नांवाच्या प्रसिद्ध पुरावाचे कारभारी होते. केशवस्वामीनी काशिराजस्वामीचा अनुग्रह घेतला होता, असे म्हणतात. यांनीं 'एकादशीचरित्र' या नांवाचें एक आख्यान लिहिलें आहे. शिवाय यांचे अभंग व पदे फार प्रसिद्ध आहेत. काव्यसंग्रहामध्येंच यांचीं सुमारे पांचसहशे पदे छापिली आहेत. याशिवाय अप्रसिद्धहि पुष्कळ आहेत. केशवस्वामीची शिष्यशाखा फार मोठी होती, असें दिसतें. यांच्या शिष्यवर्गापैकीं बऱ्याच जणांनीं मराठी भाषेची सेवा केली आहे; शिवराम व संतराज हे दोघेहि प्रसिद्ध असून यांचे ग्रंथहि प्रसिद्ध आहेत. केशवस्वामी भागानगरकरांचा समाधिकाल शके १६०४ दुदुंभि संवत्सर पौष शुद्ध त्रयोदशी गुरुवार, असा आढळतो.* केशवस्वामीची समाधि भागानगर येथें सुलेमाच्याचे बागेपलीकडे रंगेज गुढा आहे, त्याच्या पलीकडे मुसानदीच्या कांठीं एका रेंगांत आहे. हल्लीं तेथें वृंदावन वगैरे कांहीं नसून स्थान मात्र दाखविण्यांत येतें.

याच वेळेस केशवस्वामी म्हणून आणखी एक साधु पुराव होतें, पण त्याचें एक 'गर्भगीता' एवढेच लहानसें शके १६२०-मध्ये लिहिलेलें प्रकरण प्रसिद्ध आहे. यांचा गुरु मारकीनाथ. हे बरील केशवस्वामीहून भिन्न पुरुष समजावे.

या भागांत उल्लेखिलेल्या जयराम, रंगनाथ, आनंदमूर्ती व केशवस्वामी अशा चौघांस रामदासस्वामीच्या सभोवार कल्पून या पांच जणांचें

१. यांच्या दुसऱ्या एका चरित्रांत गंगाबाईस बऱ्याच्या ८०-व्या वर्षी पुत्र झाला, असेंच दिलें आहे; पण हें चरित्र भक्तमंजरीवरूनच लिहिलेलें दिसतें. तेव्हा हा निराळा पुरावा मानिता येत नाही. गंगाबाईच्या बढिलाचें नांव श्रीधरपंत सबनीस.

२. भक्तमंजरीकार व इतर लेखक यांनीं शके १६०४ हाच मृत्युशक दिला आहे. परंतु वर उल्लेखिलेला केशवस्वामीचा शिष्य संतराज यानें 'चितानिवारण' नांवाच्या आपल्या ग्रंथांत क्षयसंवत्सर (शके १६०८) हा स्वामी स्थिर झाल्याचा काळ दिला आहे.

‘रामदासपंचायतन’ असे म्हणण्याचा प्रघात महाराष्ट्रांत आहे. पण या चौघांसच असे कां वसवितात, हे कळत नाही. रामदासाप्रमाणें स्वदेशाकरितां आणि स्वराज्याकरितां यांपैकी कोणी उलाढाली केलेल्या प्रसिद्ध नाहींत. रामदासाची तडफ यांच्यांत दिसत नाही आणि रामदासाच्या भाषेचा जिवंतपणा तर यांच्यांत नाहीच नाही. यांपैकी कोणीहि मठांचें जालें फसरलेलें नाही. किंवा शिष्य-प्रशिष्यांची पेरणी, लावणीहि केली नाही. लेखन-व्यवसायांतहि हे मार्गेच दिसतात. रामदासी बाड्म्यानें पोध्यांचीं कपाटेच्या कपाटें भरतील, पण या सर्वांचे प्रेय एकवटले तरी त्यांनी मोठ्याशा कपाटाचा एक खणहि भरणार नाही.

कांहीं कवयित्री

श्रीसमर्थ रामदासस्वामींचे विद्यापीठांत स्त्रियांचाहि प्रवेश होत असे, हें मागे सांगितलेच आहे. या पीठांत ज्या अनेक विदुषी ज्ञानसंपन्न झाल्या त्यांपैकी वेणुबाई ही सर्वांत श्रेष्ठ होती. समर्थांचीहि ही 'लाडकी कन्या' होती. हिचें माहेर मिरजेस व सासर कोल्हापुरास. हिचा जन्म शके १५५०-चे सुमारास झाला असावा. व्याख्या आठव्या वर्षीच हिचें लग्न झालें. दुर्दैवानें हिच्या लहानपणांतच हिला वैधव्य आलें; व या स्थितींत तिला वाचनाचा नाद लागला. गीता, एकताथी भागवत वगैरे ग्रंथ ती वाचूं लागली. वेणुबाई आपल्या सासरी म्हणजे कोल्हापुरास असतां तिच्या घरीं रामदास भिक्षेसाठीं गेले होते. 'मुखी राम त्या काम बाधूं शकेना' हा श्लोक समर्थांनीं म्हटला व भिक्षा मागितली, वेणुबाई भिक्षा आणण्यासाठीं घरांत जाऊन येते, तों इकडे समर्थ निघून पुढें गेले. हें रामदासांचें वेणुबाईस पहिलें दर्शन. यानंतर रामदास कांहीं दिवसांनीं पुन्हां भिक्षेस गेले, तेव्हां वेणुबाई पुढल्या चौकांत 'भागवत' वाचीत बसली होती. तिला समर्थ म्हणाले, "मुखी, तू हा ग्रंथ वाचीत आहेस, पण याचा तुला कांहीं अनुभव पटतो का?" यावर आपणास अनुभव पटण्यासारखें ज्ञान नाही, असें तिनें सांगितले. तेव्हां वेणुबाईला चार उपदेशपर वाक्ये सांगून रामदास तेथून निघून गेले. या वेळेपासून रामदासांच्या ठिकाणीं वेणुबाईचें मन जडलें व तिला त्यांचाच निदिध्यास लागून राहिला. 'देह माझे मन माझे । सर्व नेले गुरुराजे' अशी तिची अवस्था झाली.

पाई पादुका हातांत तुंबा । भजरी भगवी कांकली प्रभा ।

कटबंद, कांपीन, माळ, सूत्र घोभा । न बानवे मूर्ति साजिरी ॥

अशी समर्थांची मूर्ति वेणुबाईला नेहमी डोळ्यांपुढें दिसूं लागली. एकदा कोणे ठिकाणीं मन वेढावले म्हणजे काय होतें, हें सांगायला पाहिजे !

त्याशिवाय चैन पडत नाही, आणि मन कितीहि आवरलें, कितीहि वेळां दुसरीकडे नेलें, तरी पुन्हां पुन्हां त्याच्या पुढें तेंच एक चित्र उभें राहतें. त्या एकाच चित्रानें मन इतकें व्यापून जातें कीं, त्यांत दुसऱ्या कशाचा शिरकाव होण्याला वावच राहत नाही; आणि मग शरीरहि तसेच चाले करूं लागतें. मळा वाटतें, वेणुबाई दहा वेळां, शंभर वेळां, हजार वेळांदिखील, त्याच पोथीचें तेंच पान काढून, त्या पुढल्याच चौकांत त्याच जागी बसली असेल, व समर्थ भिक्षेस आले आहेत अशी खोटीच कल्पना मनाशीं करून तिनें पुन्हां पुन्हां त्यांच्या एक वेळ विचारिलेल्या प्रश्नांची तीच तीच उत्तरे शेकडों वेळां मनांतल्या मनांतच दिली असतील. कोणी सहज आल्याचें किंवा डोकावल्याचें कळलेंहि नसेल. अशा वेळीं कोणीं हळूच हाक मारलेली तिच्या कानांनीं ऐकिलीहि नसेल. त्याच स्थितीचें, त्याच चित्राचें स्वप्न तरी एकदा पडावें म्हणून निजतांना तीच गोष्ट मनांत घोलत ठेवून ती कैक रात्री शोपी गेली असेल. 'तैसी मूर्ति दृष्टी पडो । तैशा पायीं वृत्ती जडो' अशा भावनेनें हजार युक्त्या आणि बहाणे केले असतील, हें कोणालाहि स्वतःच्या अनुभवावरून कळेल. हें आणखी शब्दांनींच येथें सांगण्याचें कारण नाही. वेणुबाईला रामदासांच्या चरणांचा छंद लागला, इतकें येथें म्हटलें, म्हणजे पुरे.

पुढें कांहीं दिवसांनीं वेणुबाई 'सासर'हून माहेरी मिरजेस गेली. तेथें रामदासांची कथाकीर्तनें चाद्र होती. त्या वेळीं ती नित्य नियमानें कीर्तनास जाऊं लागली; व तेथेंच असतांना तिनें समर्थ स्वामी रामदास यांचा उपदेश व अनुग्रह घेतला. पुष्कळांना तिचें हें करणें आवडलें नाही; व कांहींना तर उगाच टवाळी करण्यास ही आपती संधी सांपडली. पण वेणुबाई ही मनाची खंबीर बायको होती; व आपलें पाऊल कांहीं गैर पडलें नाही, अशी तिची खात्री होती. यामुलें टवाळांच्या जिभलीकडे तिनें लक्ष दिलें नाही. ती म्हणते—

कोणी बंदिती कोणी निदिती । वास मी त्यांची पाहिता ॥

हृदयीं बरिले सद्गुरुचरणा । प्राणातीहि विसंवेना ॥

असेंहि सांगतात कीं, वाचाटांच्या टवाळकीनें बेणूचे आईबाप इतके त्रासले कीं, त्यांनीं अखेर हिला 'विष' हि दिलें. पण समर्थ स्वामी रामदासांच्या कृपेनें त्या विषाचीहि बाधा झाली नाही. खरे-स्वोटे 'देव' जाणे.

वेणुबाईंनीं गुरुपदेश घेतल्यानंतर थोड्या दिवसांनीं त्या समर्थांच्या सानिध्यांतच राहूं लागल्या. इतर सर्व कन्यांत-समर्थ आपल्या शिष्यिणींना कन्या म्हणत-समर्थांची हिच्यावर मर्जी विशेष असे. हिच्या अंगी महंताची योग्यता आहे, असें पाहून त्यांनीं शके १५७७-मध्यें मिरजेस हिला स्वतंत्र मठस्थापना करून दिली होती. येथेंच हिनें शिष्यसंप्रदाय व परंपरा वाढविली. पुढें हिला 'वेणाबाई' किंवा 'वेणुस्वामी' असेंच लोक म्हणूं लागले. या वेणाबाईंचीं पदे, अभंग व इतर ग्रंथरचनाहि आहे. हिचे तीन-चार ग्रंथ आहेत; पण या सर्वांत 'सीतास्वयंवर' हा ग्रंथ विशेष सुंदर आहे. जनाबाईंची कांही लहान-लहान प्रकरणें आहेत. पण असा स्वतंत्र व सुंदर ग्रंथ वेणाबाईंच्या आधीं कोणा स्त्रीनें रचिलेला आपणांस उपलब्ध नाही.

स्वयंवराची कथा आधीच केव्हांहि गोड, तशांत ती सीता-स्वयंवराची, आणि ती सांगितलेलीहि एका स्त्रीनेंच, यामुळे या ग्रंथांत विशेष सौरस्य आले आहे. पुढ्याच्या मनांतले विकार पुरुष चांगले वर्णन करतील. पण स्त्रियांचे विचार स्त्रियांनींच सांगितलेले उत्कृष्ट उतरतील, हें उघड आहे; आणि याचा अनुभव या ग्रंथाच्या वाचनानें प्रत्येकाच्या मनास पडेल. स्त्रियांना तरी कोणाहि इतर कवीच्या सीतास्वयंवरापेक्षां हें एका स्त्रीनें लिहिलेले सीतास्वयंवरच जास्त आवडेल,

१. या एका शब्दानेंच, या अभिधानानेंच अलीकडील वाचटांच्या तोंडास कुलूप बसलें पाहिजे.

यांत संशय नाही. ग्रंथ ओवीबद्ध असून याचे एकंदर चौदा समास आहेत. प्रारंभीच वायकांच्या वहिवाटीप्रमाणें

‘सितासंबराच्या काजा । सिद्धलाडू गणराजा ॥

पूर्ण मोदक पंचसाजा । तू वन्हाडी जाची ॥’

अशी योजना करून पुढील कार्यास सुरुवात केली आहे. लग्नांतले वारीक-सारीक सोहाळेदेखील गोड शब्दांनी वेणुवाईंनी यांत सांगितले आहेत. देवकप्रतिष्ठा, हळदीउटणाची गडबड, मधुपर्कादि विधि हे सर्व येथे नीट पाहण्यास सांपडतील. यांत खाली मान घाडून लाजत लाजत गौरीहराची पूजा करितांना आणि दारी पाहुणे येतील त्यांना आयुष्य मागतांना सीतादेवी नजरेस पडेल, व त्यांस—

नाना अलंकारें विराजमान । पोत कंचुको पीत वसन ।

सर्वांगी ते क्षोभायमान । नागर हळदि नागरे ॥

गौरीहराची पूजा । सांग केली सलज्जा ।

अधोमुख ते जनकजा । घोर आनंद अंतरी ॥

सखिया हासती कौतुके । पुत्राकळ लाभलें निकें ।

सुंदर रामासारखें । अशई वर जानकी ॥

इत्यादि वर्णन वाचून मोठी मौज वाटेल. पुष्पांनीं केलेली स्त्रियांची वर्णने वाचण्यास, व आपआपल्या कल्पनेप्रमाणें त्यांची काढलेली सुंदर चित्रे अनेक ठिकाणीं पाहण्यास सांपडतात. पण खीने आपल्या कल्पनेने काढिलेले सुंदर पुण्याचे चित्र याच ग्रंथांत वाचकांस पाहण्यास सांपडेल, व तें पाहून मनाला आनंद वाटेल. पण ग्रंथ पुढे वाचीत गेलें असतां मुलगी आपल्या घरी—सासरी जाण्याची वेळ आली म्हणजे मात्र वाचकाचा गळा दाटून येईल; व ज्यांच्या दैवानें एखादे वेळां तरी कन्यादानाचे पुण्य लाभलें असेल, त्यांना त्या दिवसाची आठवण खचीत होईल. ‘आयसणी’ चा त्रियी झाल्यावर

जानकीरमा सुलक्षणी । कनकमणीचो आहिणी ।

निरवणेची बोलणी । दंपत्ये गंहिवरे दाटली ॥

करी दुहिता मिथिलापती । जानकी निरबी आयोष्यापती ।
 ते समई गीतसंपत्ति । सभेसहीत गहिबरे ॥
 जानकी-गुणें हृदयकृपण । राजा निरबिता उच्चवारण ।
 अष्ट वर्षे केलें म्यां पाळण । आतां तुम्ही करावें ॥
 माझ्या प्राणाची प्राणकळा । सुखदायक सुशीळा ।
 परम स्नेहें भूपाळा । इचें पाळण करावें ॥
 परम स्नेहें मिथिलापति । दुहिता निरबिली अयोध्यापति ।
 कन्यास्नेहाची थोर प्रीति । नेत्रोदक जातसे ॥
 कौसल्ये निरबी जनकबाळा । जळ बाहे नेत्रांजळा ।
 म्हणे माझी हे सुशीळा । पाळण तुम्ही करावें ॥
 जानकी सुरतरोपमा । हेहि कठीण उपमा ।
 कन्या माझी निरोपमा । अर्भकापरी पाळावी ॥
 माझ्या प्राणाची आवडती । जीवनकळा हे सुमती ।
 इचें पाळण बरव्या रिती । बडिलीं केले पाहिजे ॥

असें म्हणत

रामअंकावरी बाळी । रावें बेंसविली मेवळी ।
 देवदुंदुभी ते काळीं । समस्त गुरें लागलीं ॥

यापुढें चौदाव्या समासांत वरातीचा थाट होऊन तो समास आणि ग्रंथ पुरा झाला आहे. वेणूवाईंनीं रचिलेले असें दुसरें एक मीजेचें प्रकरण आहे. श्रीरामचंद्र सिंहासनावर आरूढल्यावर यच्चयावत् सर्व प्रजांना थोर आनंद झाला. आपले दैन्याचे दिवस सुरून आतां सुखाचा पाजूस पडणार, असें सर्वांस वाटूं लागले; आणि आतां आपली संकटे आणि गाऱ्हाणी सांगण्याचाच अवकाश, तोंच ती दूर होतील, या भावनेनें

प्रजा कष्टत्या पातल्या सींग सांगीं । अयोध्याधिश राववा कोल' मार्गो ॥
 गुरें वासुरें लेकुरें मेळ जाला । अयोध्यासमीपें बहू लोक आला ॥

१. याचें नांव 'कोल'. कोल म्हणजे राजाने प्रजेला दिलेली देणगी किंवा हक्क. हा 'कोल' महाराष्ट्रांत एके वेळीं फार प्रिय होता, असें विसतें.

[पान ४५० पहा.]

रघुनाथजी सांगती दूत वार्ता । 'प्रजा लोक वाहेर आल्या समर्पा' ॥

कृपासागरें सर्वहि आणवीलें । समामंडपा ते असंख्यात जाले ॥

प्रभू देखता जयजयाकार केला । नमस्कार साष्टांग घालोनि त्याला ॥

यानंतर रामचंद्राने त्यांस उठवून आपल्या जंगीवर वसण्यास मोठ्या कृपेने सांगितलें; व मग त्यांस

प्रभू बोलिला, 'रे अपेक्षीत माया । नका हेत ठेवू' समस्तासि सांगा ॥

प्रजेनेंहि यानंतर अनेक तऱ्हेच्या मागण्या मागितल्या.

'मनासारखी मेघवृष्टीहि व्हावी । जशी पाहिजे ते प्रसंगी पडावी ।

समर्पा कदा रोगराई नको रे' ।

(यावर रामचंद्र लक्ष्मणाकडे पाहून)

वदे राम, 'लक्ष्मणा, हें लिही रे' ॥

अशा अनेक तऱ्हेच्या मागण्या मनसोक्त केल्या आहेत.

'समर्पा कधी पापवृद्धी नको रे । समर्पा प्रभू भाग्य वषष्ट दे रे ।

प्रितीने प्रजा पाळि रे रामराया । नको दैन्यवाणी करू दिव्य काया ॥

दिनानाथजी उदंड दे रे ।

इत्यादि दरएक मागणी प्रजेने मोठ्या कळवळ्याने व उत्कटतेने मागितली आहे. पण या सर्व मागण्या ऐकून रामचंद्राने काय केलें ! नेहमीचाच प्रकार येथेहि घडला. फ्रयेकाचे मागणीनंतर, 'वदे राम, लक्ष्मणा, हें लिही रे' म्हणजे सर्वांच्या अर्जांची नोंद केली; व या वेणुबाईच्या प्रकरणाच्या आधारेच बोलावयाचें तर हे सगळे अर्ज 'फैलीस' लागले.

वेणाबाई ही शके १६००-मध्ये चैत्र वद्य चतुर्दशीस मृत्यु

[पान ४४९-वरून.]

नगरच्या 'हराळे' नांवाच्या नटजींनी आपल्या शके १६१५-मध्ये लिहिलेल्या बाटांत हा उतरला आहे. तसेंच, महीपतीबुवांनीहि आपल्या 'टांचणवर्हांत' हा उतरला दिला आहे. 'संतविजय' हा ग्रंथ अर्धवट न राहता पुरा झाला असता तर त्यांत वेणाबाईचें चरित्र खास पेंते, असे बाबांच्या टांचणावरून मला वाटते.

पावली.' हिच्या शिष्यसमुदायांत 'बाइयाबाई' असे एक नांव दिलेले आढळते. पण या बाइयाबाईची कविता कोठे व किती आहे, हे कळत नाही. रामदासी 'बयाबाई' म्हणून एक बाई प्रसिद्ध आहे. ही व 'बाइया'बाई एकच की काय, कळत नाही; पण या दोघी एक नसाव्या. कारण बयाबाई आपला गुरू प्रत्यक्ष रामदास असल्याचा उल्लेख करिते. 'बयाबाई'ची भोडीशी कविता प्रसिद्ध आहे. हिच्या रचनेत एक विशेष गोष्ट अशी आहे की, हिची कवने उत्कृष्ट भक्तीने ओतप्रोत भरलेली दिसतात. हिने 'आर्या' रचिलेल्या आढळतात; व त्या चांगल्या साधल्या आहेत.

तव बागमूत-वृष्टी होतां हे मन-मयूर आनंदे ।
चरणीं डोलनि दृष्टी नयनीचे विदु टाकि स्वानंदें ॥
श्रीमुखचंद्र पहातां लवती या पापण्या न सोसवती ।
स्वसुखें स्वपतिशि रमतां त्या समयीं अन्य हे नसो सवती ॥
रमतांना एकांतीं द्वैताचा टाकुनी दिला पदर ।
बोधरसानें भरुनी निजवदनीं लाविला असे अघर ॥
गुरुपवि तुं अससि हरि वा तुजला अखंड नमित असे ।
दास बया हे त्यजुनो श्रीचरणीं मस्तकास ठेवितसे ॥
श्री जेष्ठ शुद्ध नवमी सवमीच्या तिज घरीच राहतसे ।
समजूनिया उमजावें अदारपत्नीं लिहून घाडतसे ॥

या पांच आयौवरून हिची मराठी रचना ध्यानांत येईल. हिची रचना खोस्वभावाप्रमाणें कोमल नसून जरा ठसक्याची दिसते. मराठीपेशां हिंदी रचना तर आणखीच ठसकेदार आहे.

१. चांफळास रामचंद्राच्या उत्सवाच्या वेळीं दशमीचे पारणें वेणूबाई खेवटपर्यंत करीत असत. हिच्या चिताभूमीवर पूर्वी चंपक होता. हल्ली वृंदावन सज्जतगडावर रामदासांच्या समाधीचे डावे बाजूस आहे.

२. या गुरूनें मज वेडचि लाविलें । अहो मन हें तत्पदीं तन्मय झालें ॥ सांबळी सुरत नयनांत बसली । पाहतां पाहणें समुळचीं गेलें..... रामदास गुढ-राजकूपेनें । दास बया हें मोपण गेलें ॥ १ ॥

वाग रंगेली महाल बगाहे । महालके बीचमें झुलना खुळाहे ॥
 इस झुलनेपर झुलो रे भाई । जगनमरनकी भूल न आई ॥
 दास बधा कहे गुरु मैयाने । मुझकु झुलाया सोहि झुलाने ॥
 इत्यादि चरणांवरून वरील म्हणण्याची साक्ष पटेळ.

रामदासांच्या पाठशाळेंतल्या अनेक शिष्यिणी कवित्व करीत असत.
 या सर्वांची हकीकत सांगतां आली असती तर बरे होतें. पण आतां
 आणखी 'अंबाबाई' नांवाच्या एकाच शिष्यिणीचें एकच पद देऊन
 दुसरीकडे वळू—

मी सद्गुरुघरची सैरी शोभत्ये बरी ॥ १ ॥
 बाई मज गोल्हाटी गे राहणें । तेषुनि श्रीहाटी मज पाहणें ।
 त्रिकुटशिखरी पेंऊनि जाणे । बोलते बरी ॥ १ ॥
 बाई मी त्रिगुणी खेळ खेळत्ये । चतुर्थ गुणि मी साक्षी होत्ये ।
 सदा मी बेंत्ये जात्ये । भय न अंतरी ॥ २ ॥
 स्पृष्ट सूरम कारण । चौथा देह महाकारण ।
 स्थाने ओढायाची जाण । माजीं हे बरी ॥ ३ ॥
 जातां मी सर्वासि ग्रामुनि । मोहातीत कीडते अनृदिनि ।
 निःशंक वर्तते हो बनी । पाहा व्यातुरी ॥ ४ ॥
 रामदासाश्रय म्यां केला । म्हणउनो विलास सर्वहि आला ।
 अंबी न विसरे गुरुदाळा । प्रतिज्ञा खरी ॥ ५ ॥ मी सद्गुरुघरची ० ॥

रामदासांप्रमाणेच तुकाराममहाराजांच्या शिष्यसमुदायांतहि शिष्यिणी
 होत्या. निदान अशा एकीचा तरी आपणांस थोडा परिचय आज
 होण्यासारखा आहे. हिचें नांव बहिणाबाई. हिचा जन्म शके
 १५५०-त झाला. केरळजवळ देवगांव येथे आऊजी कुळकर्णी
 नांवाचा 'मानस' गोत्री ब्राह्मण होता. त्याची ही मुलगी. हिच्या
 आईचें नांव जानकी. ही अगदी लहान म्हणजे तीन वर्षांची असतांच
 मौजे सिऊर येथील एका पाठक उपनामाच्या एका तीस वर्षांच्या
 विजवराशी आईबापांनी हिचें लग्न लावून दिलें. लग्नानंतर चार

वर्षांनी घेण्यादेण्यासंबंधीच्या कांही कलहावरून बहिणाबाईला आपल्या आईबापांसुद्धी व भ्रतारासह घर सोडणे भाग पडले. घर सोडल्यावर ही सर्वज्ञेने देशोचडीस लागली; व

‘मागोनियां भिक्षा क्रमितसे वाट । सोसूनियां कष्ट नाना परी ॥’
याप्रमाणे नृसिंहदर्शन घेऊन भिक्षा मागत मागत हे कुटुंब पंढरपुरास आले. असें दिसतें की, ते क्षेत्र पाहून व तेथले वारकरी पाहून बहिणाबाईला फार आनंद झाला.—

उदंड देखीलें उदंड ऐकिलें । उदंड बणिलें क्षेत्रमहिने ॥
पंढरीसारखें स्थळ नाही कोठें । जरी तें वेंकुंड दाखविलें ॥
ऐसी चंद्रभागा ऐसे भीमातीर । ऐसा बिटेवर देव कोठें ॥
ऐसे हरिवास ऐसा प्रेमरस । ऐसा नामघोष आहे कोठें ॥
बहेण म्हणें आम्हां अनाथाकारणें । पंढरी निर्माण केली देवा ॥

कांही दिवस येथे राहिल्यावर हे कुटुंब शंभु (?) महादेवास गेले. तेथून शिंगणापुरास गेले. वाटेत कोरानाची भिक्षा मागून तिजवरच उदरनिर्वाह होत असे. ‘या वेळीं माझे वय नऊ वर्षांचें होतें,’ असे बहिणी सांगते. शिंगणापुरास वस्ती करावी, असें सर्वांच्या मनांत होतें. पण तेथें राहण्याचें जमेना. म्हणून हे कुटुंब रहिमतपुरास गेले. तेथे यांचा पाय थोडासा जमिनीला लागला. प्रथम ही सर्व भिक्षा मागूनच असत. परंतु रहिमतपुरांतला ग्रामोपाध्याय ‘रत्नाकर ज्योतिषी’ हा वारणसी जाऊं इच्छित होता. त्याने आपल्या मार्गे गैरहजिरीत आपली वृत्ति बहिणीच्या नवऱ्यास सांगितली. यासुळे तेथे एक वर्षाचा निर्वाह चांगला लागला. तेथे अस्तांच बहिणाबाईस कथाकीर्तनाची आवड लागली व ती नित्य नियमाने श्रवणास जाऊं लागली. याप्रमाणे बहिणीचें वय अकरा वर्षांचें झाल्यावर येथून हे कुटुंब कोल्हापुरास गेले. तेथे त्या वेळीं (शक १५६१-चे सुमारास) कोल्हापुरांत जयरामस्वामीची कथा व भागवताचें पुराण दररोज चालत असे. त्याच्या श्रवणाला हे कुटुंब नित्य जाई. येथे बहिरंभट नांवाच्या एका ब्राह्मणाकडे या कुटुंबाची सर्व माणसे

राहत असत. त्याने गोप्रदानांत आलेली एक सक्कस कपिला गाय या कुटुंबास दिली. या वत्साचे पालनपोषण बहिणी पारच प्रेमाने करी. यामुळ त्या वासराळ हिचा लळा अतोनात लागला. बहिणाबाई आपल्या आत्मचरित्रांत सांगते—

मीच तरी सोडी तरी वत्स रिबे दोहा । करितां दोहावा सवे भासी ॥

मीच पाणी पाजो तूण घाली मीच । मजवीण कांच मनीं वाहे ॥

मी जाय पाणिया ओरडे तें वत्स । माय बापा पुच्छ सवें चाले ॥

मोकळेच वत्स असोतिपां जाण । न बरे आपण गाईपानी ॥

रात्रीच्या अवसरी वत्स निजे सेजे । पुराणीं फुजे श्रवणकाळी ॥

कथेपासीं जाया सवें तेंहि येत । उभेंचि निव्रांत कथा ऐके ॥

गाय गोठा घरी आपण कथेसी । जातां मी स्नातासी सवें चाले ॥

ऐसे मानापरी वत्स तें न सोडी । मजहि आवडी तयापाशीं ॥

बळितां कांडितां वाहताहि पाणी । वत्सेविण जनीं नावडे हो ॥

रात्री कथा होनी साहि करिता । मायबापे श्रीतो पाहती तें ॥

तेथें तया संगें मोहि जाय कथे । वत्सहि तें तेथें सवें चाले ॥

असा क्रम चाट्ट असतां एक दिवस जयरामस्वामींच्या कयेला गर्दी इतकी अतोनात झाली, की कोणाला जागा मिळना. त्या वेळीं एका गृहस्थाने जागा व्हावी, म्हणून हे वासरू दूर नेज्ज वाघिलें. तेव्हां त्याने हांबरडून इतका आकांत केला की, अखेर

साक्ष अतरीचा तो स्वामी जयराम । वत्स अतरीम आळखीलें ॥

म्हणे, 'आणा त्या वत्साची अतरी । काय नाही हरी आत्मवेत्ता ॥

कथेलागीं होतो जीव कासवीस । पशु कीं तयास म्हणों नये ' ॥

आणविलें वत्स बैसवी आसनीं । पाहोनी जयनी तोष वाटे ॥

मज ही कुपावंत कुपेचिया शब्दे । बोलावी प्रारब्धे पूर्वपुण्ये ॥

कुरवाळुनां दोघां पाहे पूर्णदृष्टी । न मानेची गोष्टी जनालागीं ॥

मग म्यां आपुले आपण पाहिले । चरणां घातले छोटंगण ॥

वत्सहि तेंसंचि पायावरी पडे । अपूर्वता घडे सर्व जता ॥

असे या वासराचे कोड बहिणी लाडाने करी व त्याच्या लडिव्याळ

चाळ्यांनीं बहिणीचा आनंद त्रैलोक्यांत मावेनासा होई. पण पुढे या वासराचा तिच्या नवऱ्याला मोठा राग आला व त्याने बहिणीस त्यावरून देहदंड केला आणि तो दोषांसहि अस देऊ लागला. अखेर हें वासरू मरून गेलें. तेव्हां बहिणीस अत्यंत वाईट वाटले आणि असें दिसतें कीं, या वेळेपासून तिच्या मनांत या देहाचें नश्वरत्व, व वैराग्य पूर्ण विंचलें. पुढे तिच्या तुकाराम-महाराजांचा निदिध्यास लागला; व अखेर एके दिवशीं तुकोवानें स्वप्नांत येऊन बहिणाबाईला उपदेश दिला.

उंडनिया कर मस्तकी झोलिला । मंत्र सांगितला कर्णरंघरी ।

कार्तिकांत बघ पंचमी रविवार । मंत्र स्वप्नीचा विचार गुरूपा ॥

यापुढे बहिणीला तिच्या नवऱ्याकडून वराच जाच सोंसावा लागला. शेवटीं एके दिवशीं नवरा फारच रागावला व एकटाच तीर्थास निघून जाऊ लागला. परंतु त्याला आयतं वेळीं जिवावरचें दुखणें आलें. या वेळीं बहिणीला तीन महिने गेले होते. तिचे चुडे बलकट म्हणूनच दुखण्यांतून नवरा वांचला, व पुढे ही दोघेहि नीट गोडीनें नांदू लागली. यानंतर हें जोडपें देहूस जाऊन राहिलें; व तेथे तुकारामाच्या सांनिध्यांत कालक्रमण करू लागलें. येथें मंवाजीची वगैरे हकीकत बहिणीनें प्रत्यक्ष पाहिलेली, आपल्या आत्मवृत्तांत निवेदन केली आहे.

येथें असतांना तिला कन्या झाली. तिचे नांव काशिबाई ठेविलें. असें दिसतें कीं, बहिणाबाईला आणखी एक मुलगाहि होतो. बहिणाबाई ही शके १६२२-मध्ये अखिन शुद्ध प्रतिपदेस मृत्यु प्राप्ती.

हिची रचना फारच प्रेमळ आहे. हिच्या शब्दांचा साधेपणा व वर्णनाचा मोहकपणा वरील उताऱ्यांवरूनहि सहज लक्षांत येईल. जवळ-

१. बहिणाबाईनें आपली गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणें दिली आहे. गोरल—
गहिनी— निवृत्ती— ज्ञानदेव— सच्चिदानंद— विद्वंबर— राघवचैतन्य
— केशवचैतन्य— बाबाजीचैतन्य— तुकाराम— बहिणाबाई.

२. उपलब्ध असलेली बहिणाबाईची कविता याच मुलानें लिहिलेल्या बहीवरून छापिली आहे. या बहिणाबाईचा 'दीन कवी' या नांवाचा एक शिष्य होता. त्यानें 'पंचोकरण' वगैरे ग्रंथ रचिले आहेत.

जवळ जनावार्सारखी गोडी हिच्या वाणीत दृष्टीस पडते रामदासाच्या शिष्यिणीच्या कवितेंत जसा रामदासीपणा दिसतो तसा तुकारामाच्या वाणीचा ठसाहि या तुकारामाच्या शिष्यिणीच्या वाणीवर स्पष्ट उमटलेला दिसतो. हिची रचना बहुतेक अमंग वृत्तांतच आहे. पण हिच्या 'कवितासंग्रहा'त हिच्या नांवावर एक आर्याहि दिलेली आढळते. ती अशी—

बहेणीने अवलंबुनि श्रीरामस्मरण मानसी धरिलें ।

मंगारवंशीच्या एकोत्तरशत कुळासि उडारिलें ॥

बहिणावाईप्रमाणेंच प्रेमावाईचीहि रचना गोड आहे. हीहि सोळाव्या शतकाचे शेवटीं विद्यमान होती, असें मानितात. लहानपणींच पति निवर्तल्यामुळे प्रेमावाईच्या मनाला एक तऱ्हेचें वैराग्य आलें होतें; व ही ईश्वरभक्तीकडे वळली. डोळ्यांनीं कृष्णाची मूर्ति पहावी, कानांनीं कृष्णकथा ऐकाव्या, तोंडाने कृष्णचरित्र गावें, व मनाने कृष्णाचें ध्यान करावें, हाच हिचा व्यवसाय असे. आल्यागेत्याला अन्नदान करावें, अडल्या माणसाला यथाशक्ति मदत करावी, यांतच ती आनंद मानी.

‘गडे हो कृष्ण गडी आपुला । यमुनाडोहीं बुडाला ॥’

हें सर्वतोमुखी ऐकूं येणारें रसाळ पद हिचेंच आहे.

हिचें दुसरें एक पद असें—

गडे हो कृष्ण गडी अपुला । राजा मथुरेचा झाला ॥ १० ॥

टाकुनि काळा कांबळा । कासे पितांबर कसिला ॥

टाकी मयूरपिछाला । जडित मुकुट तो झाला ॥

आतां ओळखिल का आपुल्याला । राजा मथुरेचा झाला ॥ १ ॥

टाकुनि गुंजाची दाटि । घातला कौस्तुभ कंठी ॥

टाकुनि मुरली वेताटी । करि घेत आपुधें मोठी ॥

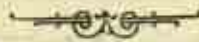
आतां काय बागुल भय त्याला । राजा मथुरेचा झाला ॥ २ ॥

गोधनें चारुं विसरला । आतां तो नृपांमधि शिरला ॥

नारीनीं उरीं धरुनि घुरिला । तो आतां कुब्जेनें धरिला ॥

देवसे निजपद प्रेमेला । राजा मथुरेचा झाला ॥ ३ ॥

वामन पंडित

शालिवाहन शकाच्या सोळाव्या शतकाचे शेवटी वामन पंडित या नांवाचा एक अतिविद्वान् कवि महाराष्ट्र-भाषेत होऊन गेला. हा ऋग्वेदी 'वसिष्ठे'-गोत्री ब्राह्मण मूळ विजापूरचा राहणारा. याचे उपनांव शेषे. हा लहान वयापासूनच विद्याव्यासंगी असून याची बुद्धिहि तीव्र होती. या वेळीं विजापुरांत आदिलशाही पातशाहीचा अंमल चाटू होता. यामुळे तेथे फारशी भाषेचा प्रचार फार होता व वामनाने लहानपणीच या भाषेचा अभ्यास केला. चरित्रकार सांगतात की, हा फारशी भाषेत चांगला प्रवीण असून याचेवर पातशाहीची मर्जी असे. एके वेळीं तेथील पातशाहाचे मनांत यास बाढवून मुसुलमान करावे, असें आले. पण ही गोष्ट वामनास कळली तेव्हां तो विजापूर सोडून बाहेर-देशीं निघून गेला. विजापूर सोडल्यावर हा भिक्षावृत्तीवर उदरनिर्वाह करीत अनेक ठिकाणें हिंडला व पुढे श्रीक्षेत्र काशी येथे जाऊन राहिला. काशीस असतांना यानें संस्कृत भाषेचा व तत्कालीन अनेक शाखांचा अभ्यास केला. वेदविद्येत व शास्त्रविद्येत यानें नैपुण्य संपादन केलें, आणि चांगली कीर्ति मिळविली. पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष करून सनाहि जिविल्या; व बाद करून विजयपत्रे घेत हा यानंतर दक्षिणेंत आला. असें सांगतात कीं,

१. विजापुरीं द्विजोदरीं । जन्मले वामन निर्धारी ।

ज्ञान जयाचें वसिष्ठापरी । 'वसिष्ठ'-गोत्री ते जाणा ॥

उपनाम म्हणतां जन 'शेषे' । साधिलें जेजें विशेष ।

इ. इ. भक्तमंजरी.

२. राजारामशास्त्री भक्तिमंजरीत 'शेषे' हें उपनांव देतात. इतरत्रहि असेंच आढळतें. सदानंदाचा सिध्य सच्चिदानंद याचा 'अनुभवसामर' नांवाचा ग्रंथ आहे. त्यांत पुढील ओवी आहे—

वेविषयीं मुक्तिप्रयुक्ति । 'चित्पुषा' 'राजयोगा'दि ग्रंथी ।

श्री वामन शेषे बहुधा युक्ति । श्री सच्चिदानंद-रूपे बोलिले ॥

हा बाहेर फिर तेव्हा याचे बरोबर एक उंटभर पोथ्यापुस्तकें असत; व हे इतके ग्रंथ बरोबर घेऊन तो गावोगांवी हिंडे.

काशीस असतांना यानें गुरुपाशीं विद्याभ्यास केला. तो मन्वमताचा अनुयायी झाला; व वामन पंडितहि प्रथम द्वैतमताभिमानी होता. परंतु द्वैतमताच्या विचारसरणीनें याच्या मनाचें समाधान नीट झालें नाहीं. तेव्हां पुढें यानें निरनिराळ्या मतांचे अनेक ग्रंथ वाचले, अनेक शास्त्र्यांच्या भेटी घेतल्या व अनेक विद्वानांची ज्ञानार्जनाच्या हेतूनें सेवाहि केली. परंतु त्यांपैकी कोणापासूनदेखील याला पाहिजे होतें तसें समाधान झालें नाहीं. त्या वेळच्या तुकाराम-रामदासादि साधूंचाहि उपदेश घेण्याचें यानें योजिलें; पण तेंहि नीट जमलें नाहीं; व अखेर निराशेनें कंटाळून जाऊन तनुत्याग करण्याचा विचार याचे मनांत आला. परंतु —चरित्रकार म्हणतात रामदासाच्या सूचनेवरून— असें न करतां हा हिंडत हिंडत श्रीमल्याचल पर्वताकडे गेला. बरोबर याची. स्त्री 'गिराबाई' हीहि होती. परंतु हा आचरणानें अत्यंत कर्मठ असल्यामुळे तिच्या हातचें न जेवतां आपलें जेवण आपण स्वतःच करी. स्वतःच जेवण करून जेवावें, सारा वेळ अभ्यास आणि सत्-चित्-आनंद अशा ब्रह्माचें चिंतन करीत रहावें आणि वाट क्रमावी, असा याचा नित्य क्रम असे. असा क्रम चाडू असतां एके दिवशीं वामन पंडित पाकसिद्धि करीत होते. पुढें अग्नि पेटवून हातांनीं पाकक्रिया चाडू होती, व मन ब्रह्मचिंतनांत गढून गेले होतें. याप्रमाणें जड देहाच्या समाधानासाठीं हात व चित्ताच्या समाधानासाठीं मन आपापल्या क्रियेंत मग्न असतां, याच स्थितीत वामनास एका यतीचें दर्शन झालें व या यतीनें वामनाचे मनास साक्ष पटवून देऊन गुरुपदेश सांगितला; आणि पूर्वीं करणानें भृगूस पदविलेली 'भार्गवी वारुणी' विद्या पदविली.

वामनानें आपल्या स्वतःविषयीचा चरित्रात्मक उल्लेख आपल्या ग्रंथांत कोठेहि फारसा केलेला नाहीं. परंतु आपल्या आयुष्यातील अत्यंत

आनंददायक व स्मरणीय अशा या गुरूपदेशाच्या प्रसंगाचा उल्लेख मात्र त्याच्या ग्रंथांत अनेक ठिकाणी आढळतो. सर्वांत 'निगमसार' ग्रंथाच्या प्रारंभीच ही यतीची हकीकत वामनाने जरा विस्ताराने सांगितली आहे. या ग्रंथांत वामन म्हणतो—

श्री सच्चिदानंद गुरु । ब्रह्मविद्येचा कल्पतरु ।
 करुणामृताचा सागर । वेदांतवेद्य गोविंद ॥
 जो भेटला मलयाचळीं । मार्गी पाक करिते काळीं ।
 आधीं स्फुरला हृदयकमळीं । सच्चित् पदार्थ विचारितां ॥
 उपनिषदार्थ पाहतां । आत्मा ब्रह्म हें तत्त्वतां ।
 परी अनुभवा न ये ऐशो चिंता । ज्या दिवसांत अत्यंत ॥
 जेथे सर्व वृत्ति शून्य । ते सद्रूप ब्रह्म हें चैतन्य ।
 तेथें न कळे तोंवरी धन्य । नव्हे ऐसें वाटलें ॥
 तथापि सत्यदे पाहतां । आपणासि धडे ब्रह्मता ।
 परि आनंद कैसा न कळे तत्त्वतां । मनीं ऐसा विचार ॥
 ऐसें विचारितां मनीं । तों ऐकों आली हास्यध्वनी ।
 पाहतां जंव परतोनि । वस्त्र भगवें देखिलें ॥
 अवलोकिलें मुखा । तंव मस्तकीं नाहीं शिखा ।
 मुखचंद्र देखतां मुखा । भरतें जैसें समुद्रासीं ॥
 रूपादृष्टी अवलोकुनी । 'काय विचारितां हो मनीं ?' ।
 म्हणोनि पुसतां, धावोनि । श्रीचरणा लागलों ॥
 " स्वामी, आत्मा आपुला । ब्रह्म कैसें हें न कळे मला ।
 विचारितां अनुभवा आला । सच्चित् पदें कांहिसा ॥
 परि आनंद नव्हीं कळला । आणि वृत्तिवेगळा न दिसे मला ।
 न तुटे सदेहशून्यळा । श्रीगुरुविषे ॥
 जो अंतःकरणीं स्फुरला । तोचि या रूपें प्रगटला ।
 आतां कृतार्थ मजला । करावें स्वामी " ॥
 ऐसें बोलोनि चरणीं । मस्तक ठेवोनि अंतःकरणीं ।
 तो नित्य मुक्त चक्रपाणी । जगद्गुरु बरिला गुरुत्वे ॥

मस्तकी ठेवोनि कर । सकळ उपनिषदांचें सार ।

पंचकोशी करुनि निर्धार । केला ब्रह्मात्मतेचा ॥

आणि मग नंतर त्या सच्चिदानंदस्वामींनी वामनाच्या मनास समाधान होईल, असा ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला, त्या समयी वामनस्वामी सांगतातः—

अणामाजीं चराचर । मज वाटलें माझे शरीर ।

साकार तितुके निराकार । तेचि समयी ॥

जैसा उगवता दिनकर । कांहींच नुरे अंधकार ।

उपदेशाचा बडीवार । ऐसा देखिला ॥

तों गमनाभिमुख देखिलें । म्यां दोन्ही चरण मस्तकीं धरिले ।

तों कृपेकरुन बोलले । 'जातां उरलें तें काय ? ॥

बाम्हीच आत्मत्वे प्रगटलों । नाहीं बोलिलें तेंहि बोललों ।

अंतर्गामीं बाम्हीच उरलों । निषेधिला अरभाग ॥

तुज विद्या आर्षबी बाबणी । उपदेशिली हे अंतःकरणें ।

दुड करुनि गोविंदचरणों । प्रीति धरणें आत्मत्वे ॥

विज्ञानकोशी अभ्यास । जो सांगितला तयास ।

सर्वचा न करणें आळस । हे आज्ञा आमुची ॥.....

भवभयें येतील शरण । त्यांसि हे विद्येचा उपदेश करणें ।

आपण तरोनि तारणें । हे ज्ञानियासी अवश्यक. ॥

ऐसें बोलोनि चालिले । ते उभे नाहीं राहिले ।

नत्र आकोनि अवलोकिले । हृदयमाजी ॥

घटिका मात्र केलें ध्यान । मग उघडिले लोचन ।

आत्मलामानुसंधान । वाटला नाहीं वियोग ॥

वामनाला गुरूपदेश घडल्याचा हा गोड प्रसंग कधीं घडून आला, हें कळण्यास मार्ग नाही. पण असें दिसतें कीं, 'निगमसार' हा ग्रंथ लिहिण्यापूर्वी थोडे दिवस हा योग घडून आला असावा. कारण, या गोष्टीची आठवण या ग्रंथरचनेच्या वेळीं वामनास अगदीं ताजी होती असें दिसतें. निगमसारांत हा प्रेमळ प्रसंग जितक्या विस्तारानें वर्णन

केला आहे तितक्या विस्ताराने तो दुसऱ्या ग्रंथांत सांगितला नाही. इतर ग्रंथांत या प्रसंगाचा उल्लेख मात्र आला आहे. किंबहुना 'निगमसार' हा ग्रंथ या प्रेमळ गोष्टीचे स्मरणार्थच लिहिलेला दिसतो. यांत प्रथमाध्यायांत ही यतिदर्शनाची हकीकत देऊन पुढील अध्यायांत सच्चिदानंद यतींनी जी 'भार्गववाक्यी' विद्या वामनाला सांगितली ती विस्ताराने उघड करून सांगितली आहे. गुरुदर्शन, गुरुचा सहवास ही अवधी 'दोन मुहुर्तांत' घडलेली गोष्ट आहे, असे वामन निगमसारांत व इतरत्रही म्हणतो. या 'दोन मुहुर्तांत', म्हणजे दोन-चार मिनिटांतच ही विद्या सच्चिदानंदांनी वामनास पदविलेली दिसते. यापुढे, म्हणजे यानंतर, या यतीची व वामनाची केव्हाहि भेट झालेली दिसत नाही. तेव्हा इतक्या थोड्या अवधीत जी विद्या वामन पदला तीच या ग्रंथांत त्याने सर्वांस निवेदन केली. वामन म्हणतो—

ग्रंथ हा निगमसार । शब्द थोडे वर्ष फार ।

कृपा करुनो याचा अर्थाविचार । करावा सती ॥

निगमसारांत आणखी एक विशेष असे आहे की, इतर कोणत्याही ग्रंथांत वामनाने रचनाकाल दिला नाही, तो यांत दिला आहे. 'शके पंधराशे पंचाणव । तें ग्रंथ प्रगटला अभिनव ।' म्हणजे शके १५९५-मध्यें हा ग्रंथ लिहिला. वामनाचा काल निश्चित करण्यास विद्यसनीय असा हा एवढाच आधार आज उपलब्ध आहे. गुरुपदेशानंतर अथवा या निगमसारानंतर वामनाने 'कर्मतत्त्व', 'समल्लोकी' वगैरे ग्रंथ लिहून आत्मज्ञान विशद करून सांगण्याकडे आपली वाणी खर्च केली, असे दिसते. कारण या ग्रंथांत निगमसाराचा उल्लेख आला आहे. कर्मतत्त्वांत 'चित्सुधे'चा उल्लेख आहे. तेहि प्रकरण शके १५९५-नंतरच लिहिले असावे, असे वाटते. 'सिद्धांतविजय' व 'अनुभूतिलेश' ही लहान-लहान संस्कृत प्रकरणेहि १५९५-नंतरच लिहिरी. कारण यांतहि सच्चिदानंद यतींच्या उपदेशाचा उल्लेख आहे. अद्वैतमत प्रतिपादन करून ब्रह्मज्ञान सुलब्ध करून देणारी अनेक लहान-लहान प्रकरणे लिहिल्यानंतर

वामनानें 'समल्लोकी' गीता लिहिली, असें दिसतें. 'शेषपर्यंक' श्रीकृष्ण गोविंदानें आपल्याकारेता 'सच्चिदानंद' अवतार धारण करून, व यतिरूपानें दर्शन देऊन आपली आत्मज्योती जागृत केली, व आनंदानुभव देऊन मार्गवाङ्मयी विद्या पढविली, त्या परमात्म्याचे प्रत्यक्ष शब्द जी गीता, ती 'भूलोकभाषेत' अज्ञजतांना सुलभ करून द्यावी, असें वामन-स्वामीस वाटलें असावें; व तेव्हापासूनच गीतेवर महाराष्ट्रीका लिहिण्याचा त्यांनीं विचार केल्या असावा. गीतेवर विस्तृत व्याख्यान करितांना त्यांत आपल्या शब्दांची भेसळ होते व त्या परमात्म्याच्या प्रत्यक्ष शब्दांचा निर्भेळ भेला, लोकांच्या जिभेला लागत नाही, असा विचार मनांत आणून ही टीका 'समल्लोकी' करण्याचा विचार पंडितांनीं केला, असें दिसतें. कसेंहि असो. वामन पंडितांनीं ही समल्लोकी टीका, हा गोविंदमुखीचा शुद्ध प्रसाद, हा ज्ञानमार्गाचा प्रत्यक्ष चिंतामणि, आपल्या वृत्तीनें महाराष्ट्रलोकांस सहज साध्य करून दिला आहे. या टीकेला 'समल्लोकी' असें पंडितांनींच नांव दिलें आहे. पण हे श्लोक अनुष्टुप् आहेत. यांची धाटणी अगदी रामदासी ठशाची आहे; व पंडितांचें भाषानैपुण्य विशेष असल्यामुळे ही टीका खरोखरीच फार उत्कृष्ट उतरली आहे. हींतील शब्दांची मांडणी केवळ उपमेच्या पलीकडे झाली आहे. एका दिव्यावर दुसरा दिवा लावावा, व मग पहिला कोणता आणि मागाहून लाविलेला कोणता, हें जसें कळत नाही तशीच कांहीशी या गीतेच्या महाराष्ट्र-छायेची स्थिति झाली आहे. यांत प्रत्येक अध्यायाला उपोद्घात व उपसंहार जोडिला आहे.

१. मराठीला वामन 'भूलोकभाषा' असें वारंवार म्हणतो. देवलोकांची भाषा संस्कृत व भूलोकांची मराठी, असा आशय.

२. ही वामन पंडितांची 'समल्लोकी' पाहून महाराष्ट्रकविवर्य मयूर-पंडितहि मोहून गेले. हिंजवडल पंत म्हणतातः—

रीति समल्लोकीची अतुला साधेल काय नव्यास ।

या सुवर्णे होइल कां रोमांचव्याप्त काय न व्यास ? ॥

[पान ४६३ पहा.]

व बाकी नुसतें श्लोकास श्लोक याप्रमाणें गोड भाषांतर आहे. ही टीका वामन पंडितांसहि इतकी आवडली की, ती संपूर्ण शाल्यावर, आपण आज धन्य शालें असें त्यांस वाटले व 'माता धन्य, पिता धन्य, धन्य धन्य सुद्धसखे' असा धन्यवाद त्यांनीं उपसंहारांत गाइला; आणि शेवटीं

‘समश्लोकी टीका’ प्रगटलि जगौ ज्ञानसरिता ।

सदा स्नानें पानें करुनि करि आनंदसरिता ॥

अनंता जन्मांच्या हरुनि सकळा साच दुरिता ।

स्वयें दे मोक्षार्ते श्रवण-पठणीं हेचि त्वरिता ॥

असें या समश्लोकीचें माहात्म्य सांगितलें. समश्लोकी रचित्यानें धन्यता वाटून त्याच्या मनाचें काहींसें समाधान झालें. परंतु ग्रंथरचनेच्या जिज्ञासेचें समाधान झालें नाहीं. त्या नित्यतृप्त भगवंताचे हे नुसते शब्द गाडल्यानें ग्रंथरचनेची तृप्ति झाली नाहीं. अग्नीवर टाकिलेल्या ईधनाप्रमाणें ती जिज्ञासा व आतुरता जास्तच वाढली. समश्लोकीनंतर ‘गीतार्णवसुधा’, ‘चरमगुरुमंजरी’, ‘उपादान’, ‘कर्मतत्त्व’ वगैरे प्रकरणें वामन पंडितांनीं रचिली. यानंतर पुन्हां आणखी, गीतेवर ‘जगदुपयोगी अशी टीका’ लिहिण्याचें अनेकांच्या सूचनेवरून व

[पान ४६२-वरून]

पंतांनीं आपली गीतेवरील ‘आर्याटीका’ हि पंडितांच्या या समश्लोकी-वरूनच रचिली. पंत म्हणतात—

श्रीमत् वामनविरचित गीता टीकोत्तमा समश्लोकी ।

आर्या टीका तेचि, छंद निराळे विचित्र हें लोकी ॥

पंतांनीं प्रत्यक्ष गीता बाजूला ठेवून ‘समश्लोकी’वरूनच आपला ग्रंथ रचावा, याहून या टीकेच्या उत्तमत्वाची आणखी साक्ष ती काय असणार! मोरोपंतांनीं नुसती वामनी टीका पाहून आपली टीका रचिली असें नाहीं, तर त्यांनीं वामनाचेच शब्द घेऊन आपल्या आर्या केल्या आहेत.

१. गीतार्णवसुधेंत समश्लोकींतले श्लोक तसेच उतरून घेतले आहेत. कदाचित् हें प्रकरण वामनाच्या शिष्याचें असेल असा संशय येतो, व याच्या उपसंहाराच्या श्लोकावरून हा संशय थोडा दृढ होतो.

आग्रहावरून त्यांनी ठरविलें.' अद्वैतामृतवर्षिणी अशी ही गीता-कामधेनु पुन्हां दोहावी, आणि तिच्या गोड व पुष्टिकारक रसाची पोई जगताला घाटून द्यावी, असा विचार त्यांनी मनांत आणिला. आपल्या जिवाचा जिवलग सखा जो अर्जुन त्याला श्रीकृष्णांनी युद्धारंभी ब्रह्मरसाची मेजवानी दिली, त्याच्या पंक्तीचा लाभ सर्वांना द्यावा व त्या अनुपम मेजवानीचा प्रसाद सर्वांना वाटून या प्रसादाचे अन्नछत्र त्रिकाळ उघडें करून ठेवावें, या आशयाने वामन पंडितांनी 'यथार्थदीपिका' रचण्यास सुरुवात केली. आपल्यापूर्वी गीतेवर मराठीत जरी अनेक टीका झाल्या आहेत, तरी त्या असाऱ्या तशा नाहीत, असे पंडितांच्या मनास दिसून आले. कोठे शब्दार्थ चुकले आहेत, तर कोठे प्रमेयेच विपरीतपणे सांगितली आहेत, कोणी उगाच अर्थवाद माजविला आहे, तर कोणी काही तरी ओढाताण करून आपल्या मतास अनुकूल असा अर्थ काढिला आहे.

‘जे निर्गुणवादाभिमानी । विपरीत सर्व त्यांच्या व्याख्यानी ।

की भक्त म्हणतां ऐसा ज्ञानी । पोट दुखों लागे त्यांचें ॥

अशा स्थितीत या टीका दूर सारून, एक परमेश्वराच्या मनांतला खरा अर्थ स्पष्ट करून सांगणारी 'यथार्थ टीका' लिहिणे अवश्य वाटले व ती त्यांनी लिहिली. वामन पंडितांनी आपल्या टीकेत अंधळी भक्ति कुचक्रामाची ठरवून ज्ञानयुक्त सगुण भक्ति हीच सर्वश्रेष्ठ होय, मोक्षसाधनाचा तोच उत्तम मार्ग होय, असे प्रतिपादिले आहे. श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी अद्वैत व अव्यभिचारिणी सगुण भक्ति हेंच गीतेचें एक सार त्यांनी काढिले आहे. जो गीताटीका रचणार त्याच्या मनांतहि कडकडीत अनन्यभक्ति पूर्णपणे विंबलेली पाहिजे व त्याने श्रीकृष्णाव्यतिरिक्त इतर देवतांचे भजनीं लागातां कामा नये; तरच

१. तुझ्या कृपेचे विभागी । शिष्य सत भक्त योगी ।

ते म्हणतां कीं, 'जगदुपयोगी । ऐसी टीका करावी' ॥

—यथार्थदीपिका.

तो गीताटीका लिहिण्यास अधिकारी समजावा, असें पंडित सांगतात. नाहीपेक्षा 'मामेकं शरणं ब्रज' असें कंठरवानें सांगणाऱ्या श्रीकृष्णाच्या शब्दांवर ग्रंथ रचितांना, प्रारंभीच मंगळचरणाचे समयी त्या श्रीकृष्णाला सोडून इतर देवतांना नमन करावें, आणि ग्रंथांत कृष्णाच्या अनन्य अव्यभिचारी भक्तीचे आप्रहर्षक व्याख्यान करावें, हा कोण विपरीत प्रकार ! ग्रंथभर कृष्णाच्या चरणी लागावें, तेंच सर्वांत श्रेष्ठ असें वारंवार म्हणावें; आणि शेवटी प्रसादाला शंकराकडे धांव घ्यावी, याला काय म्हणावें ! गीताभक्ताने हें करणें म्हणजे कंत्रळ दांभिकपणा होय, आणि हा श्रीकृष्णभक्तीचा आपला कडकडीत नियम वांमनानें पूर्णपणें पाळिला आहे.

श्रीज्ञानेश्वरांनी ज्ञानापेक्षा भक्तीचें माहात्म्य जास्त वर्णन केले आहे. भक्तिमार्गाचा प्रसार व्हावा, हा ज्ञानेश्वरांचा मुख्य हेतु होता. प्रेमळ भक्ति ही केवळ ज्ञानाहून श्रेष्ठ आहे, हें लोकांना जाहीर करणें हा ज्ञानेश्वरी-अवताराचा मूळ उद्देश समजतात; आणि म्हणूनच ज्ञानेश्वरांनी 'भावार्थदीपिका' लिहिली. पण पंडितांना ही मोठी भक्ति विशेष मान्य नव्हती.

‘अर्गी मिरवोनी सिद्धी । आपुल्या टीकेची केली प्रसिद्धी ।

तथापि नाही झाली अर्बसिद्धी । यथार्थ गीतारहस्याची ॥’

असा त्यांनी ज्ञानेश्वरांवर आणि त्याच्या टीकेवर एक दुरून टोला दिला आहे. अंधळ्या भक्तीने पंडितांना समाधान होण्यासारखें नव्हतें. मोठी भक्ति वाढवावी, हा हेतु त्यांनी धरिलाच नाही. गीतेचें यथार्थ ज्ञान व्हावें, असाच आणि एवढाच एक हेतु त्यांनी मनांत धरिला आणि म्हणूनच त्यांनी 'यथार्थदीपिका' लिहिली. गीतेतील शब्दांचा सरा अर्थ स्पष्ट व्हावा, त्यांतील सर्व अभिप्राय विशद व्हावा, आणि कृष्णाचें बोलणें नीट समजावें, असा उद्देश बाळगून त्यांनी हा ग्रंथ रचिला. मग असें कांरंतांना आपला ग्रंथ कोणास बरा वाटो वा न वाटो, त्याचा प्रसार

होवो वा न होवो, त्याची परवा वामन स्वामींनी ठेविली नाही. ते म्हणतात—

तत्कता अर्घ ठायीं पडो न पडो । सर्वास टीका बापुलो आवडो ।

हा भाव असे तरी शब्दो । जिह्वाचि हे ॥

यथार्थदीपिका हा ग्रंथ ओवीबद्ध आहे. याची ओवीसख्या चावीस-हजारांवर आहे. म्हणजे हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्या जवळजवळ तिप्पट झाला. मात्र यांतली ओवीरचना अत्यंत अनियमित आहे. म्हणजे ती कोठे अगदी आखूड व कोठे फार लांब, अशी झाली आहे. हे एक विद्वत्ताप्रचुर असे व्याख्यान असल्यामुळे यांत काव्यकल्याणा फारच थोड्या आल्या आहेत. पण यांतील भाषा सक्त, जोरदार व वकिली घाटाची आहे. हा ग्रंथ लिहिण्याचा हेतु व्याख्यान करण्याचा होता, काव्य करण्याचा नव्हता. यामुळे यांत शब्दलालित्य, किंवा मनाला उंच वातावरणांत नेऊन रंजविणारे दृष्टांत, व उपमा, अलंकार आणि भाषासौष्टव पाहण्यास सांपडत नाही. कल्पनेच्या सुंदर भराच्या किंवा प्रतिभासंपन्न अशी डौलदार भाषा यांत आलेली नाही; आणि अशा ग्रंथांत ती तशी यावी, असा पंडितांचा अभिप्रायच नाही. ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायाप्रमाणे या टीकेच्या नवव्या अध्यायांत भक्तीचा गोड डांगोराहि नाही. तसाच, कोणत्याहि प्रकारचे किंवा आकाराचे 'लोखंड' असले तरी त्याला परीस व्याप्रमाणे 'सुवर्ण' करतो, त्याप्रमाणेच 'पापयोनिहि अर्जुना । कां वैश्य शूद्र अंगना । माते भजतां सदना । माक्षिया येती ॥' असा ज्ञानेश्वरी-सिद्धांतहि नाही. याच अध्यायांत असमर्पक असा अर्थ गोड शब्दांनी सांगणाऱ्या टीकाकारांसंबंधे पंडित लिहितात—

भगवंत म्हणा वेडा । अथवा त्या टीकेची अद्दा सोडा ।

गीता सोडोनि व्यर्थ पवाडा । गोष्टीचा वाचने, तरी वाचा गोड गोष्ट ॥

गीता जाते पश्चिमेकडे । टीका चडे पूर्वदिशापर्वताचे कडे ।

दोहीस हात लावितो बापुडे । अर्थ सापडे केवी तयां ॥

ही संवत् टीका नीट काळजीपूर्वक वाचून, त्यांत ज्या ज्या इतर टीकाकारांच्या टीकांचा उल्लेख आहे व त्या काळाच्या ज्या टीका वामनांनी पाहिल्या असून त्यांतील विचारांसंबंधी अभिप्राय प्रकट केले आहेत त्या सर्वांचा खुलासा चौकसपणें केला असतां अनेक दृष्टींनी मनोरंजक असा एक सुंदर ग्रंथ निर्माण होईल. या एवढ्या मोठ्या ग्रंथांत वामनाचा कोणत्याहि तऱ्हेचा चरित्रात्मक उल्लेख आलेला नाही. इतकेंच नव्हे, तर कवीचीं मातापितरें, किंवा राहण्याचें ठिकाण किंवा नुसता रचनाकालदेखील यांत कवीनें दिलेला नाही. पण हा ग्रंथ कवीनें आपल्या वयाच्या शेवटी शेवटी रचिला असावा, असें मात्र वाटतें. कृष्णचरणारविंदी असलेली पंडितांची नितान्त 'संगुण भक्ति' आणि त्या भक्तीच्या भरांत एकसारखा धो धो वाहणारा त्यांच्या 'कवना'चा प्रचंड प्रवाह पाहून मोरोपंतांनी म्हटलें आहे की,

केली श्रीगोतेची व्याख्या, बहु भक्ति जीत गात्रविली ।

साजविली साधुसभा, भाषाकविकवनशक्ति लाजविली ॥

अध्यात्मग्रंथांपैकी प्रेमसरी, योगवासिष्ठ वगैरे प्रकरण निगमसारापूर्वी रचिलेली दिसतात. किंबहुना, हीं सर्व मलयाचलावरील गुरुपदेशाच्या आधींचीं असावीं, असेंहि म्हणण्यास जागा आहे. हीं प्रकरणें श्लोकबद्ध असून त्यांची भाषा पंडितांच्या इतर ग्रंथांप्रमाणेंच सरस व जोरदार आहे; आणि यांत भक्तीचा आणि विद्वत्तेचा मिश्रफ फार उत्तम जुळाला आहे.

येथपर्यंत वामनस्वामींच्या अध्यात्मपर ग्रंथांचा उल्लेख केला; आतां त्यांच्या इतरहि प्रकरणांचा उल्लेख केला पाहिजे. ही इतर प्रकरणें अध्यात्मावाहेर आहेत किंवा यांत तसा शब्दहि आला नाही, असें मुळींच नाही; किंबहुना, ज्यांत अध्यात्माची छटा नाही असें वामनाचें एकहि प्रकरण सांपडावयाचें नाही. या प्रकरणांत मुख्य हेतु परमेश्वरचरित्र-वर्णनाचा आहे इतकेंच. एक प्रकारें हीं प्रकरणेंच किंवा आख्यानेंच जरा विशेष महत्त्वाची आहेत. ही किंवा यांपैकी कांही प्रकरणें शृंगाररसाने

भिजलेली असल्यामुळे ही 'यथार्थदीपिका'कार वामनस्वामीची नसून निराळ्या एखाद्या वामनाची असावी, असा पुष्कळ विद्वानांनी तर्क बांधिला आहे. परंतु ही प्रकरणे कोणाची आहेत, किंवा यांच्या लेखकाला ब्रह्मविद्या कितपत अवगत होती, हा श्लोकबद्ध ग्रंथ रचणारा वामन व्युत्पन्न पंडित होता किंवा साधारण शास्त्री होता, हे सर्व प्रश्न जरी क्षणभर वाजूला ठेविले तरी महाराष्ट्रसारस्वताच्या दृष्टीने ही सर्व फार महत्त्वाची आहेत, यांत संशय नाही. ही आस्थाने व उपास्थाने कोणाचीहि असोत, ज्याची ती आहेत तोच महाराष्ट्राचा वामनस्वामी किंवा वामन पंडित होय. वामन पंडित या शब्दांनी ज्या हृदयंगम कवीची कल्पना मनांत येते तोच कवि यांचा कर्ता. ही प्रकरणे नसती तर यथार्थदीपिका, निगमसार, वर्गीरे ग्रंथ इतके लोकप्रिय राहते ना. कदाचित् जनता यांना आणि यांच्या कर्त्याला समूळ विसरूनहि गेली असती. या वामनी प्रकरणांतली ज्ञानाची वाच वाजूला ठेविली तरी ही प्रकरणे फार हृदयंगम आहेत. यांचे तेज विशेष आहे व यांतील शब्दरचनेची माधुरी अलौकिक आहे, यांत संशय नाही. निष्णात आचार्याने पाडिलेल्या मोतीचुराच्या कळ्या पाहूनच जसा आनंद होतो किंवा कुशल कारागिराने बनविलेला जडावाचा दागिना पाहून त्यांतील सोन्याच्या किंवा हिऱ्याच्या किमतीशिवाय जसे त्याच्या पच्चीकामानेच मन तृप्त होणे, तनाच प्रकार या वामन पंडिताच्या शब्द-कुसरीचा आहे. याच्या शब्दांची निवड आणि त्यांची श्लोकांत केलेली जडण पाहून चित्त वेधून जाते व कानहि तृप्त होतात; आणि असे असूनहि याने अर्थाची हानि होऊ दिली नाही, असे नजरेस येते.

बशीं नादनटी तिला कटितटी ओबोनि पोटीपटी ।

कळे वामपुटीं स्वर्गुग निकटीं वेताटि ही गोमटी ।

जेंवी नीरतटीं तल्लळवटी श्रीवामदेहीं उटी ।

दाटी व्योमवटीं मुरां सुख लुटीं वेती जटी धूर्जटी ॥

—वनसुधा.

असे दहापांचच श्लोक सोडिले म्हणजे इतर ठिकाणी शब्दांबरोबर अर्थाची अपूर्व शोभा आडलेल, कवीने आपल्या कलमाने काढिलेले शब्दचित्र असे असावे की, वाचतां वाचतांच ते चित्र आपल्या डोळ्यांसमोर उभे रहावे. आपल्या चर्मचट्टांच्या आणि पुढे धरिलेल्या ग्रंथाच्या आड ते यावे व ग्रंथांतले शब्द दिसण्याचे राहून त्या जागी ते चित्रच दिसू लागावे; आणि हे असे होते किंवा नाही, याचा अनुभव पुढीलसारखे वामनाचे श्लोक वाचून ज्याचा त्याने आपल्या मनाशी ध्यावा.

पृथु नितंब नितंबनिचा बरी । कठितटीं करो मूत्रचि साबरी ।
 कनककंकणवंदहि बाजती । मुखि मुखभ्रमचिदु विराजती ॥
 श्रवणिचे श्रवणीं नग हालती । गळति गुंफिलिया निरि मालती ।
 घुसळितां कुचकुंभहि कापती । अमृत ज्यातिल घे कमळापती ॥
 फिरविते रवि ते दधिभांतरी । फिरविते रवितेज नगांवरी ॥
 स्वकरि ते करो बचळता मनी । उपरमे परमेस्वरगायनी ॥

—उल्लसबंधन.

यांत दही घुसळणाऱ्या यशोदेचे व

गडबडां धरणीवर लोळते । बदवती न कवीसहि लोळ ते ।
 रडत मूळित होय घडी घडी । पवन निश्चळ नेत्र न ऊघडी ॥
 अलक हार गळघातिल तोडिते । कुरळ केस मुखावरि सोडिते ।
 कडघुगे उर मस्तक तोडिते । वसन आणिक कंचुकि फाडिते ॥

यांत प्रेमाने रागावलेल्या सत्यमामेचे, ही चित्रे किती सुबक आहेत ! ही वाचून कोणाहि चितान्याला ती कागदावर काढायी, असा सहज मोह पडेल, याप्रमाणेच 'गजेंद्रमोक्ष', 'सीतास्वयंवर', 'काल्यायनीप्रत', 'वनसुधा' वगैरे अनेक प्रकरणांतील सुंदर श्लोक वाचून कोणाला आनंद होणार नाही. आज तीनशे वर्षे आबालवृद्धांच्या तोंडी झालेले हे वामनाचे श्लोक किती लोकप्रिय आहेत, हे कोणास सांगितले पाहिजे, असे नाही. हे गोड श्लोक वाचले म्हणजे, हा मानवी कवि नाही, हा भगवंताचा आवडता राघूच आहे, असे वाटते. कविताधेनूच्या गोड गोरसांत, केव्हा भक्तिरसाचा तर केव्हा वत्सलरसाचा, केव्हा कल्या

शृंगाराचा तर केव्हा अद्भुतरसाचा उत्कृष्ट मिलाफ करून, त्यांतच वेदांताचा मसाला टाकून उत्तम मिठाई बनवून ती आपणांस निल्य चाखविणारा हा त्या व्रजवासी गोपाळाचा हलवाईच आहे, असें मनांत येतें.

वामन पंडिताची जशी शब्दरचना तशीच वर्णनशैलीहि फार मार्मिक आहे. श्लोकांतल्या अर्थाला व त्या वर्णनाच्या प्रसंगाला साजेळ अशीच वृत्तांची योजना करून पंडितांनी आपल्या काव्याला विशेष मोहकता आणिली आहे. नाही तर एकच भरजरी ठाण वेजून त्याचाच पाटव करावा व चोळीहि त्याचीच शिवावी, अंगावर शेल्याऐवजीहि तेंच, खाली हांतरायलाहि तेंच घ्यावें, व वर छताहि त्याचेंच. असा सर्व एकवृत्तात्मक प्रकार नाही. जसें जेथे योग्य, तसेंच तेथे वृत्त वापरिलें आहे. राधाविलास, राधामुजंग इत्याद प्रकरणांतला उघडा व बीभास शृंगार पाहून मनाला खंती वाटते व अशा कवीनें या अश्लील शब्द-रचनेत सौख्य मानावें, किंवा आपल्या पुराणांत असलीं आख्यानें कवीना सांपडावी हे पाहून वाईट वाटतें हें खरें, परंतु त्यामुळे यांतल्या पद्यांच्या रचनाचातुर्याचें व वर्णनाच्या हातोटीचें कौतुक कमी वाटत नाही.

गोपिकानंद श्रीमुकुंदाच्या अनेक क्रीडांचीं वर्णनें वामनानें फारच मनोवेधक केली आहेत, यांतील शब्द असे आहेत की, ते आपोआपच तेथे सहज येऊन वसल्यासारखे वाटतात. सृष्टीचें वर्णन वाचतांना, त्या स्थळीं आपण स्वतःच उभे असून तो देखावा आपण डोळ्यांनी पाहत आहों, असा वाचकाचे मनाला भास व्हावा, हें जें कवीचें चातुर्य तें

१. वामन पंडिताच्या श्लोकांसंबंधी एक बाब अशी आहे की, त्यांत शब्दांची व्याकरणवृष्ट्या अशुद्ध रूपे वारंवार नजरेस पडतात; आणि वृत्तमुखाचें च्छस्वदीर्घांचेहि अल्पस्वल्प दोष त्यांत झालेले आढळतात. यांसंबंधी एक उणीव अशी आहे की, वामनाचे अस्सल पोध्यांवरून त्याचे ग्रंथ छापिलेले नाहीत. इतकेंच नव्हे, तर चांगल्या शुद्ध प्रती जमविण्या-संबंधानेंहि कोणा संपादकानें अजून नीटसा यत्न केलेला दिसत नाही.

[पान ४७१ पहा.]

वामनाच्या रासोत्सवाच्या वर्णनांत उत्तम साधले आहे. शरदृतसर्पे एके रात्री, गगनांत तारापति चंद्र संपूर्ण कलांनी प्रकाशला आहे, भोवती अनेक तऱ्हांची सुवासिक पुष्पे प्रपुल्लित होऊन त्यांचा मधुर परिमळ सर्वभर पसरला आहे, मंद आणि शीतल असा वारा हव्हुहव्हु वाहत आहे, अशा समयी कालिंदी नदीच्या बाळवंटांत, त्या पिठासारख्या स्वच्छ चांदण्यांत, चंद्रविवातून स्रवणाऱ्या अमृताच्या फवाऱ्यांत तो नंदकिशोर श्रीकृष्ण, गोकुळांत मदनपुतल्यांना घेऊन, नानाविध स्मरविलासांनी श्रांत झाल्यावर रासोत्सव करित होता. या समयाचे वामनाचे शब्दचित्र फार बहारीचे उतरले आहे. याचा थोडा मासला देतो—

माळाकार परस्परें कर गळां घालोनि गोपांगना ।
गाती नाचति पाहती अबघिवा एका जगज्जीवना ।
सोन्याचे मणि ओविले भुजगुणी गोऱ्या शशाकानता ।
पाचूचे पदक स्थळीं स्मर मना श्रीदेवकीनंदना ॥

[पृष्ठ ४७२—वरून]

बहुतेकांनी सर्वसंग्रहावर भिस्त ठेविलेली दिसते. या शुद्धाशुद्धाच्या बाबींत मूळ पोण्यांत पाहता असा प्रकार लक्षांत घेतो कीं, दासोपंत, मोरोपंत वगैरेसारख्या संस्कृतज्ञ कवींनी मराठीतलीं रूपे संस्कृत व्याकरणाच्या दृष्टीनें बरोबर करून लिहिली आहेत; व जे संस्कृत भाषेत प्रवीण नव्हते असे तुकाराम, महोपती वगैरे शुद्ध मराठी कवींनी आपल्या रचनेंत मराठी व संस्कृत शब्दांचीं रूपे नेहमीं—मराठ्यांच्या—बोलण्यांत घेतात तशींच कायम ठेविली आहेत. न्हस्वदीर्घासंबंधे या शुद्ध मराठी कवींचा कल शब्दांचें रूप प्रायः दीर्घ करण्याकडे जास्त दिसून येतो. जातां शब्दांचीं रूपे, ती भाषा बोलणाऱ्या बहुजनसमाजामध्ये जशी रुढ असतील व त्यांतले शिष्ट लोक तीं जशीं उच्चारित असतील तशीं लिहिणें शुद्ध समजावयाचें, किंवा ज्या मूत भाषेतून ते मूळ शब्द आले असतील तींतील व्याकरणाच्या नियमानुसार जीं रूपे बनतील तशीं तीं लिहिणें शुद्ध समजावयाचें, हा एक स्वतंत्र प्रश्न आहे. सध्या, वामन पंडित उत्तम संस्कृत पंडित असून शब्दांचीं रूपे संस्कृताच्या दृष्टीनें अशुद्ध अशीं आपल्या काव्यांत वापरतो, एवढी बाब जरा लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

जे ते गोपिस आपणाच जवळी वाटे असावा हरी ।
 जाणोनि जितुवया स्त्रिया तितुकिया तत्काळ मूर्ती घरी ॥
 सोन्याचे मणि इद्रनोळ तितके तो हार त्याचे परो ।
 दो गोपीत मुकुंद कृष्णपुगुलीं एकेक ते सुंदरी ॥
 त्या गोपी जितुवया करोनि तितुवया मूर्ती जरी नाचला ।
 ज्या त्या मानिति आपणाचि जवळी आहे हरी येकला ।
 तोची तेचनि दृष्टि ती न विषडे जो जो जिणें देखिला ।
 मेघश्याम अनेकरूप रमतो ऐसें न भासे तिला ॥
 कथें तीं स्मरकल्पवृक्ष हरिणीं गोपांगना त्या लता ।
 कीं ते मेघसमूह त्या चमकरी त्यांमाजि विद्युल्लता ॥
 कीं तारा युवती अनंत गगनों मूर्तीं मघें नीलता ।
 जेव्हां एकचि तेघवां उडुगणीं भुचंद्रमा झालता ॥
 गोव्या गोळणि सांवळघा हरितनू रासोत्सवीं नाचती ।
 श्रीगंगेयमुनेंमघें तरल ते कल्लोळ आंदोलती ।
 गोपीलोचन मीन लोल मकर श्रीकुंडलें डोलती ।
 गोपस्त्रीकुचकुंभ तारक करी पोहे रतीचा पती ।
 कोणी श्रीभुजदंड हुंमिति गळां जे आपुल्या घातले ।
 जे स्वाभाविकही सुगंध अगुरुश्रीचंदनें चंचिले ।
 कोणी आंत कुचावरी करतल श्रीमूर्तिचे ठेविले ।
 कोणी ओष्ठहि नाचतां मुख मूनीं घालूनि आस्वादिले ॥
 गोपीनाथकथारुची मुजन हो ध्या आपुलाल्या मना ।
 शृंगारामृत हेंचि ध्या त्याजुनियां दुर्वासना कामना ।
 गोपीतें अधरामृतें कलिपुगीं नामामृतें वामना ।
 केलें धन्य तया तुम्हो फुकट कां तेघा जगज्जीवना ।

या रासोत्सवांत कामिजनांच्या मनोविलासाचें, तरुणींच्या आतुरतेचें
 आणि स्त्रियांना स्वाभाविक अशा मत्सरी स्वभावाचें वर्णन यथास्थित
 पाहण्यास सांपडेल. या वर्णनांत योजिलेले शब्द असे कोमल व
 मधुर आहेत की, ते वाचीत असतांना मन प्रसन्न होतें; आणि
 शतकें असून या काव्यांत बीभत्सपणा आला नाही. हे संबंध वर्णन

इतकें सरस उतरलें आहे की, तें वाचीत असतां मन अर्थावरोबर धावूं लागतें आणि तें वाचून झाल्यावर आपण क्षणभर तरी त्या ठिकाणीं जाऊन तो देखावा डोळाभर पहावा, असें वाचकांच्या मनांत देतें. हेंच काय, पण वामनाचीं बहुतेक सगळींच वर्णनें अशीं अपूर्व आहेत. त्यानें अनेक ठिकाणीं काढिलेलीं श्रीकृष्णाचीं मनोहर शब्दचित्रे वाचतां वाचतां गोपीजनांप्रमाणेंच

‘पाहतां पाहतां पहावाच वाटे । स्ते चित्त जाऊनि नेत्राचि वाटे ।’

अशी स्थिति सर्वांचीच होते, आणि मनांत संतोषाच्या उकळ्या पुटतात.

वामन पंडितानें भारतभागवताप्रमाणेंच रामायणांतील पांच—सात आख्यानांवर प्रबंधरचना केली आहे. यांपैकी रामजन्मांतला

दळदळित दुपारी जन्मला रामराणा ।

म्हणुनि सकळ गाती ठाऊकें हें पुराणा ॥

दशरथगृहमाघां सूर्य आला व्हो तो ।

कुलतिलक पहाया तोचि मभ्यान्ह होतो ॥

हा मधुर श्लोक म्हटल्यावांचून प्रायः कोणाहि हरिदासाचा रामजन्म पुरा होत नाही, हें खरें आहे. पंडितांच्या अंगच्या विद्वत्तेमुळें व कवित्वामुळें या रामायणांतल्या प्रकरणांतहि कांहीं पद्यें गोड आली आहेत. पण तीं फारच थोडीं आहेत. कृष्णकथेंत जी ठिकठिकाणीं व्हार आढळते ती यांत कोठेंच आढळत नाही. यदुनाथाचीं चरित्रें वर्णन करितांना पंडितांच्या काव्यसागराला जशी भरती येते, तशी ती रघुनाथाच्या चरित्रवर्णनांत येत नाही, हें मात्र खरें आहे. ‘गजेंद्रमोक्षा’सारखें लहानसें प्रकरणः त्याचे अवघे दहा-बारा श्लोक आहेत. पण ते वामनानें इतके गोड गाडले आहेत की, त्यांतला प्रत्येक श्लोक कानांत गुणगुणतच राहतो.

‘नसे ठावा ब्रह्मा न शिव अथवा श्रीपति हरी ।

हरी जो सापावें, उचलुनि कृपासिधू लहरी ॥’

हा श्लोक किती वेळां म्हटला तरी फिरून एकदा तो म्हणावासाच वाटतो, इतका तो गोड आहे.

साधेल तों शुद्ध शब्दांची योजना करणें, आपण जें वृत्त कथन करीत आहों त्याच्या रसाला पोषक अशा वृत्तांत श्लोकरचना करणें, अनुप्रासादि अलंकार घाटून सौरस्य वाढविणें व जरा शब्दचमत्कृति उत्पन्न करणें, तसेंच भंगलाचरणाच्या एकदोन श्लोकांत पुढील कथानकाचा सारांशरूपानें निर्देश करणें हे सर्व वामनी प्रकरणांचे विशेष असून, ते वामनपंडिताच्या मार्मिकपणाचे व विद्वत्तेचे द्योतक गुण आहेत. केवळ कथानकावर नजर ठेवून कांहीशी स्वतंत्र रचना करीत असतां कवीची मार्मिकता व रसिकता जशी प्रकट होते, तशीच समछोकी 'भाषांतरें' करीत असतांना त्याची विद्वत्ता व त्याचें भाषाप्रभुत्व हे गुण नजरेस येतात. वामनानें केलेली भाषांतरें पाहिली असतां हे दोन्ही गुण या पंडिताच्या अंगांत किती उरकूष्ट होते, हें कोणाच्याहि नजरेस येईल. गीतासमछोकीचा उल्लेख मागे आलाच आहे. पाशिवाय यानें केलेलीं आणखीहि भाषांतरें उपलब्ध आहेत. 'चतुःश्लोकी भागवत', 'अपरोक्षानुभूत', तसेंच 'ध्यानमाले' सारखी भागवतांतील लहान-व्हान प्रकरणें, यांची वामनानें गोड भाषांतरें केली आहेत. त्यांत 'पचासि पचचि निवे मुखि वामनाच्या' असा प्रकार असून तीं 'मनाच्या वृत्ती' हरण करण्यासारखी सुंदर उतरली आहेत.

जगन्नाथ पंडिताची 'गंगालहरी' व भर्तृहरीची 'शतकें' यांची मराठीत भाषांतरें उतरण्यांत वामनाची खुबी विशेष आहे. या भाषांतरांनीं वामनानें मराठी भाषेची एक विशेष प्रकारें सेवा केली आहे. संस्कृतांतले उत्तम काव्यग्रंथ मराठीत आणावे, व त्यांचा आस्वाद आपल्या बांधवांस देऊं द्यावा या बुद्धीनें केलेली भाषांतरें कौतुकास्पद आहेत. भक्तिभावाकरितां नव्हे, तर उत्तम काव्य इतक्याचकरितां संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे स्वभाषेंत करण्याचा हा वामनानें सुरू केलेला

परिपाठ प्रशंसनीय आहे. या काव्यप्रमाणेंच शाकुंतलादि नाटकांची व कादंबरीसारख्या इतर ग्रंथांची भाषांतरें करण्यापर्यंत मजल कां गेली नाही, हें कळत नाही. एक मनें असेंहि वाटतें की, यांचीहि भाषांतरें झाली असतील व पुढे-मागे तींहि उपलब्ध होतील. मेहनत वेजून यांचा छडा मात्र लाविला पाहिजे. दिल्लीपतीचे मन आणि कन्या हरण करणाऱ्या जगन्नाथरायांनीं 'गंगालहरी' हें स्तोत्र कोणत्या प्रसंगी रचिलें हें सर्वश्रुतच आहे. हा प्रसंग थोडासा अद्भुत असून यांत कवीनें काव्यरस उत्तम भरून दिला आहे; व वामन पंडितानेहि कोणत्याहि प्रकारे त्याची हानि होऊं न देतां हें चटकदार काव्य शिखरिणी वृत्ताच्या श्लोकांत भाषांतरित केले आहे. भर्तृहरीचीं शतकें तर संस्कृतांत आज हजारपांचशें वर्षे सर्वतोमुखी झालेली आहेत. याची बहुतेक मूळच्याच वृत्तांत अशी पद्यास पद्य याप्रमाणें भाषांतरें वामनाने केली. तीं इतकीं सरस उतरली आहेत कीं, मूळ संस्कृताप्रमाणेंच वामनाचे श्लोकहि सर्वभर पसरलेले दिसतात. असें दिसतें कीं, वामनानंतर आणखीहि तीनचार कवींनीं या शतकांचीं मराठीत भाषांतरें केली. पण कालगंगेनें बाकीची बुडवून टाकून एकत्र्या वामनाचेच तेवढे भाषांतर आजपर्यंत तरवून ठेविलें, ही एकच गोष्ट त्याच्या चांगलेपणाची उत्तम साक्ष आहे.

वामन पंडिताची खी वामन पंडिताबरोबरच नेहमीं फिरे, असा ध्वनि वर आला आहे. वामन पंडिताच्या या खीचे नांव गिराबाई. हिला आत्मज्ञानाचा उपदेश व्हावा म्हणून पंडितांनीं 'प्रियसुधा' या नांवाचे

१. उपलब्ध असलेल्या भाषांतरांत वामनाच्या शालोत्तल साधारणपणें नरहरीचे भाषांतर आहे. पण यांत एक अडचण अशी आहे कीं, अमुक एक भाषांतर अमक्याचे असें निश्चयानें सांगण्यासारखा पुरावा आपणाजवळ नाही. आज वामनाच्या म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या भाषांतरांत अनेक श्लोक इतर भाषांतरकारांचे घुसडले गेले आहेत. वामनाचे स्फुट श्लोक, सव्या, गजेंद्रमोक्ष योगीरे प्रकरणांतहि हाच प्रकार अबूनमधून नजरेस येतो.

एक प्रकरण लिहिले आहे.

‘प्रियसुधा’ उपदेश ‘गिरा’ प्रति । इति वामन तीस म्हणे सती ।

परम आर्षडि आपुलि आपणा । बळख तूं तुज टाकुनि मीपणा ॥

हा पंडितांनीं घाटून दिलेला आत्मज्ञानाचा ओनामा आचारलवृद्धांनीं वाचण्याजोगा आहे. आपलें ‘समल्लोकी’ हेंहि काव्य असेंच एका शिष्यासाठी पंडितांनीं रचिलें, असें म्हणतात. ‘उपदेशमाला’ या प्रकरणांतहि ‘नुसिहानें’ ही करविली, असा उल्लेख आला आहे. वामन म्हणतो—

‘उपदेशमाला’ । सुता देवराया । नुसिहें बिबाया । करविली ॥

तेचि सर्वे शिष्या । उपयोगा आली । कंघरीं धरली । ज्यानें त्यानें ॥

अर्थात् ज्यानें त्यानें गळ्यांत घातलेल्या या लहानशा मालेचा सुवास चांगला आहे, हें निराळे सांगणें नको. याप्रमाणेच रामदासाच्या घाटणीवर लिहिलेले ‘मनाचे श्लोक’, ‘मुखी रामचंद्र स्मरा वेळवेळ्यां’ हा चतुर्यचरण नेहमी येणारे ‘वामनी बोध’ हें प्रकरण, ‘नाममहिमा’ ‘भक्तिमाहात्म्य’ हीहि प्रकरणें बऱ्यापैकी आहेत. पण यांत वामन-पंडिताच्या पुढील हृदयंगम रचनेचा घाट आलेला दिसत नाही. कदाचित् ही प्रकरणें ही याची प्रारंभीची रचना असणें संभवनीय आहे.

‘यथार्थदीपिके’मध्ये दिसून येणारी असामान्य विद्वत्ता आणि ‘राधाभुजंग’, ‘राधाविलास’, ‘काव्यायनी व्रत’, ‘बालक्रीडा’ इत्यादि प्रकरणांत दृष्टीस पडणारा किळसवाणा चावटपणा यांच्या मुळाशी असणाऱ्या भिन्नभिन्न तऱ्हेच्या वृत्ति पाहून या निरनिराळ्या प्रकरणांचे रचणारे पुढ्य भिन्नभिन्न असावे, असें मानण्याकडे मनाची प्रवृत्ति साहजिकपणें होते; व एकदा या प्रवृत्तीनें प्राप्तिलें म्हणजे दोन, चार किंवा पुढी पांच किंवा अधिकहि ‘निरनिराळे वामन कवी’ आपापल्या बुद्धीच्या धावेप्रमाणें टीकाकार व चरित्रकार मानूं लागतात. वामन पंडितासंबंधीची चरित्रात्मक माहिती फारच कमी आहे; व माहिती

या मानानें कमी आहे त्याच मानानें त्याच्यासंबंधीच्या गप्पा जास्त पसरलेल्या आहेत. यामुळे या भिन्नत्वाच्या प्रपंचाला एक प्रकारे मनसोक्त वाव मिळाला आहे. शून्यापासून जग निर्माण झाल्याची बोलणी अंगवळणी पडलेल्या विद्वानांना एकाचे चार, पांच वामन करतां येणें ही कांहीं मोठीशी नवलाची वाव नाही.

वामन कवीच्या अनेकवाविषयी अनेकांची अनेक मते आहेत. पण सर्वांमध्ये 'यथार्थदीपिका'कार वामन पंडित व 'श्लोकवद्ध' रचना करणारा वामन पंडित हे दोन अगदी भिन्न पुढ्य होत, या मुद्द्यासंबंधी अगदी एकवाक्यता दिसते. बहुतेकांच्या मते, या दोन व्यक्ति निरनिराळ्या होत, असे ठरलेले दिसते. पण असे मानण्यास कांहीं विशेष पुरावा दिसत नाही. किंबहुना पुरावा आहे तो थोडासा उलट बाजूचाच दिसतो म्हणजे तो पाहून गोड यमकांची सुंदर श्लोकवद्ध रचना करणाऱ्यानेच यथार्थदीपिका रचिली, असे मनाला वाटते. निगमसारांत मळयाचलावर गुरुपदेश झालेला वर्णन करणाऱ्या वामनानेच यथार्थदीपिका, गीता-समश्लोकी, अनुभूतिलेश, सिद्धांतविजय हे ग्रंथ लिहिले, यांत खूबमात्र शंका नाही. कारण या सर्वांत मळयाचलावरील गुरुपदेशाचा उल्लेख आलेला आहे. तसेंच, गीतासमश्लोकीचे शेवटी चार सुंदर श्लोक आहेत. हे निःसंशय याच वामनाचे आहेत. या श्लोकांची धाटणी इतर प्रकारणांतील श्लोकांच्या धाटणीशी इतकी मिळती आहे की, हीं प्रकरणें याच वामनानें रचिलीं असलीं पाहिजेत, अशी सहज खात्री होते. याशिवाय यास आणखी प्रत्यंतर असे आहे की, समश्लोकींत शेवटील अध्यायाच्या उपसंहारांत, येथे विस्तार केला असतां ग्रंथ वाढेल याकरितां 'ब्रह्मस्तुति' विचरणी टीका हे, ते स्थळीं पहा। (अ. १८ उप० श्लोक ३६) असे लिहिले आहे. ब्रह्मस्तुति ही

१. ब्रह्मस्तुति हें काव्य भक्तिरसानें बबबबलेले असून फार सरस आहे. यांत ब्रह्मदेवानें श्रीकृष्णाची केलेली स्तुति भागवताच्या दशमस्कंधावरें वर्णिली आहे.

श्लोकबद्ध असून 'त्रिचरणी' आहे; व तृतीय चरणांत (भागांत) हा विषयहि आलेला आहे. 'व्रक्षस्तुति' हे भागवतांतलें प्रकरण आहे, यावरून भागवतांतलीं श्रीकृष्णचरित्रें मराठींत याच वामनाने गाइली, हे उघड होते. शिवाय दुसरें असें की, 'निगमसारांत'च भागवती प्रकरणें रचिल्याचा उल्लेख आलेला आहे. हे दुवे इतके स्पष्ट आहेत की, यावरून भागवतांतील श्रृंगारात्मक अनेक कृष्णकथा खुलवून सांगणारा वामन आणि ययार्थदीपिका लिहिणारा वामन हे एकच पुरुष होत, असें मानणें भाग पडतें. हाच वामन रामदासाच्या आश्रितचर्गांत असून यानेच रामदासाच्या धर्तीवर मनाचे श्लोक, अष्टके वगैरे रचिलीं असणें अगदीं शक्य आहे. यानेच पुढे कृष्णकथा वर्णन केल्या व यानेच पुढें मल्याचळावरील गुरुपदेशानंतर निगमसार, ययार्थदीपिका वगैरे ग्रंथ लिहिजे असणेंहि संभवनीय आहे; व प्रचलित समजहि असाच आहे; तेव्हां भरभक्कम व समाधानकारक पुरावा पुढें येईपर्यंत हा समज टाकून नवा तर्क बांधणें हें केव्हांहि इष्ट नाही.

वर सांगितलेल्या सरणीला कांही गोष्टी विरोधी अशा दिसतात. त्यांचाहि येथें उल्लेख करणें रास्त व अवश्य आहे.

१. वामनाच्या दोन समाधी.

२. 'भीष्मपुद्ग' या प्रकरणांतील प्रारंभीचा व शेवटला असे दोन श्लोक.

३. 'भीष्मशरपंजर' या प्रकरणांतील शेवटला श्लोक.

(१) वामन पंडिताच्या म्हणून मानिल्या जाणाऱ्या दोन समाधी आहेत. एक वारणातीरी शिंगांव कोरेगांव येथे; व दुसरी बाईजळ कृष्णातीरी भूगांव येथे. केवळ दोन समाधी असणें ही एकच बाब दोन भिन्न वामन मानण्यास पुरेशी नाही. एकाच पुरुषाच्या दोन-दोन समाधी असल्याची उदाहरणें इतरत्र आहेत. माझा तर्क असा आहे की, वामनाच्या 'हरि' नांवाच्या

१. या तर्काला कोणताहि योग्य पुरावा मजबूत नाही, हें येथें सांगणें अवश्य आहे.

शिष्यानें कृष्णातीरींची समाधी आपल्या गुरूच्या स्मरणार्थ बांधिली असावी व हा 'हरि' शिष्य धौमकडील राहणारा असावा.

(२) 'भीष्मयुद्ध' या प्रकरणांत छापील प्रतीत प्रारंभीच 'लक्ष्मीनृसिंह-चरणास' बंदन आहे; व शेवटी

ताताभिधान नृहरि पंडित माय लक्ष्मी ।

दे सर्वदा सुगुणयुक्त उदार लक्ष्मी ।

शांडिल्यगोत्र, कुळदेव नृसिंह ज्याचा ।

दासानुदास निज वामन हो ज्ञाचा ॥

असा श्लोक आहे.

यांपैकी, आईबापांचीं नांवे अनुक्रमे नृहरि व लक्ष्मी अशीं दिली आहेत, ही बाब अडथळ्याची नाही; कारण, वामनानें दुसरीं नांवे दिलेलीं नाहीत. परंतु यांत दिलेलें 'शांडिल्य' गोत्र ही खरी अडचण दिसते. कारण वामनानें आपलें गोत्र 'वासिष्ठ' असें 'सिद्धांतविजये' ग्रंथांत स्पष्ट सांगितलें आहे. वरील चौथा चरण छापील ग्रंथांत आहे. पण मी पाहिलेल्या अनेक लेखी प्रतींत हा चरण 'दासानुदास हरि तो सकळां द्विजांचा' असा लिहिलेला आहे.^१ तेव्हां हें प्रकरण वामनाचें नसून त्याचा शिष्य जो 'हरि' त्याचें आहे, हें उघड आहे. या वामनशिष्य हरीचीं अनेक प्रकरणें वामनी ग्रंथ छापणारांनीं त्यांत छापून दिलेलीं आहेत. 'विराटपर्व' हें वामनी ग्रंथांत नेहमी आढळणारें काव्य वामनाचें नसून याच 'हरी'चें आहे. या विराटपर्वातील बहुतेक अध्यायांचे शेवटी अशा अर्थाचे शीतक उल्लेखहि आलेले आहेत.

१. 'अहो देहो जातो रघुकुलगुरोर्गोत्रजलधी' -सिद्धांतविजय.

२. एका बाळांत भीष्मयुद्धाचे शेवटी हा श्लोक माहीं, परंतु त्याच बाळांत हा श्लोक 'जयद्रथवधा'चे शेवटी आहे. येथेंहि शेवटला चरण 'दासानुदास हरि तो सकळां द्विजांचा' असाच आहे.

(३) 'भीष्मशरपंजर' या प्रकरणाची हकीकतहि वरच्याप्रमाणेच आहे. या प्रकरणाच्या मजकवळच्या लेखी प्रतीतील शेवटल्या श्लोकांचे शेवटले दोन चरण पुढीलप्रमाणे आहेत.

'ऋषी बोलिला भूप पारिवतातें । कसा तुष्टला धीहरी दिक्षितातें ।'

हा श्लोक काव्यसंग्रहांतल्या या आख्यानांत अष्टाविसावा आहे; व छापील प्रतीतला 'काशीत नाम' ३० श्लोक लेखी प्रतीत नाही. शेवटी 'श्रीभीष्मशरपंजर संपूर्णः श्रीकृष्णार्पणमस्तु' इतकेंच लिहिलें आहे. तेव्हां हेंहि काव्य वामनाचें नसून 'दिक्षित' किंवा 'हरि दिक्षित' या नांवाच्या इसमाचें आहे, हें उघड आहे. कदाचित् हें वर उल्लेखिलेल्या 'हरि' नामक वामनशिष्याचेंहि असेल व या हरीचेंच उपनांव 'दिक्षित' असें असेल.

ही बाब मला बाईचे आसपास मिळालेली आहेत; आणि एक धौमच्या इनामदारांकडून मजकडे आलें आहे; व त्यांत या हरीची प्रकरणे आहेत. असो. वामन पंडितांची चरित्रात्मक माहिती फारशी उपलब्ध नाही, हें सांगितलेंच आहे. यांचा निधनकाल शके १६१७-मध्यें झाला, असें मानितात. वामनाची सुमारे अर्धा लक्ष ग्रंथसंख्या हल्ली आपणांस उपलब्ध आहे, व शोधार्थी आणखीहि सांपडेल असा भरवसा वाटतो. वामन पंडितांचा 'श्रुतिकल्पलता' नामक संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध असून तो अप्रकाशित आहे.

मागे संतमंडळासंबंधें लिहिलें त्यांत, एखादा मोठा भगवद्भक्त ह्यात असतां त्याच्या दिव्य तेजानें इतरहि संत प्रकाशित होऊन भगवद्भक्त बनलेले आपण वाचिले. तसेंच, एखादा प्रतिभासंपन्न कवि आपली रचना करीत असतां व तद्वचित काव्यें लोकांच्या कानांत गुणगुणत असतां, त्याच प्रकारची रचना करण्याची चेतना अनेक पुरांसां होऊं लागते.

१. शके १५९५ बैशाख वद्य ६ पांडववाडीस (बाईजवळ) वामन पंडित समाधिस्थ झाला, असें सरंजामे यांनी लिहिलें आहे. पण हें उघड चुकीचें आहे.

विशाल बुद्धीची ही अशी प्रभा पडून इतर सामान्य जनांच्या बुद्धिहि प्रकाशित होऊन चमकू लागतात; व इतर साधनाभावीं स्तब्ध राहणारी त्यांची वाणी त्या प्रतिभासंपन्न कवीच्या वाणीचा प्रतिशब्द करून तशीच वाचा बोझू लागते. हा नियम सचेतन सृष्टीतच आढळतो असे नाही; तर अचेतन सृष्टीतहि हाच नियम दृष्टीस पडतो. एखादे तंतुवाद्य किंवा चर्मवाद्य नीट सुरावर वाजवीत असतां त्याच्या शेजारी ठेविलेल्या तशाच दुसऱ्या वाद्यांतून त्यास स्पर्शहि न करितां तसेच ध्वनि उमटू लागतात; व जसजसे पहिले वाद्य जास्त तालावर वाजू लागेल, तसतसे ते दुसरे वाद्यहि जोराने बोझू लागते; आणि याच आघात-प्रत्याघाताच्या न्यायाने एका मनुष्याच्या मनाची आणि बुद्धीची प्रभा समोवतालच्या व्यक्तींवर उमटते. मग तो मूळ चेतना प्रसवणारा पुरव कवि असल्यास इतरांस कविताची स्फूर्ति होते, योद्धा असल्यास वीर्याची, संत असल्यास भक्तीची, वक्ता असल्यास वाचेची, रंगेल असल्यास चैनीची आणि दुर्गुणी असल्यास दुर्गुणाची स्फूर्ति किंवा चेतना उत्पन्न होते; आणि याच सृष्टिनियमानुसार वामनस्वामीसारख्या चंडांशूप्रमाणे सतेज श्लोक गाणाऱ्या कवीच्या स्फूर्तीने त्या काळाचे त्याचे शिष्यहि त्याच प्रकारची श्लोकरचना करू लागले; व काहींनीं तर वामनाच्या तोडीची किंबहुना त्याहून चांगली काव्ये निर्माण केली. हाच प्रकार मोरोपंतांच्याहि वेळीं झाला. पंतांच्या काव्याघाताने चेतना पावलेले रामचंद्र बडवे, कृष्णानंद, पांडुरंग वर्गेसारखे कवि अशा आर्या लिहू लागले की, त्या पंतांच्याच म्हणून महाराष्ट्रांत शतकेच्या शतके वाचरत राहिल्या. वास्तविक त्या पंतांच्याच स्वऱ्या, पण आघाताने दुसऱ्या बुद्धीतून प्रसवलेल्या अशा होत.

राजाराम प्रासादी यांनी आपल्या भक्तमंजरीनामक ग्रंथांत वामनस्वामींचे चरित्र वर्णिले आहे. त्यांत त्यांचा महादेव नांवाचा एक पट्टशिष्य होता, असे सांगितले आहे. तसेच, रा. राजवाडे

यांनीं राजाराम महाराजांनीं वामनाच्या मठास जमीन दिल्याबद्दलची एक सनद प्रसिद्ध केली आहे. त्यांत 'विश्वात्मक गोसावी' हें वामनाच्या शिष्याचें नांव दिलें आहे. परंतु महादेव किंवा विश्वात्मक यांपैकी कोणत्याहि नांवाच्या कवीनें लिहिलेला असा ग्रंथ उपलब्ध नाही. हल्लीं वामनाच्या शिष्यमंडळीपैकी ज्यांची कृति आपणांस उपलब्ध आहे, असे कवि म्हटले म्हणजे हरी, साम्राज्य वामन, बापू वामन, विश्वनाथ, नरहरी, विठ्ठल नागेश इत्यादि कवि होत. या सर्व शिष्यांत हरी हा विशेष चांगला कवि आहे. त्याने वामनाची रचनाशैली इतकी हुबेहुब उचलली आहे की, याची प्रकरणे वामनाचीच म्हणून आजपर्यंत अनेक विद्वानांनीं छापिली आहेत. 'भीष्मयुद्ध' हें लहानसे प्रकरण वाचिलें म्हणजे कांही बाबींत तर शिष्यानें गुरुवर ताण केली आहे, असेच म्हणणें भाग पडते. भारती युद्धांत "धरीना शस्त्रातें कदनसमयी मी निज करी" अशी प्रतिज्ञा श्रीकृष्णानें सर्वासमक्ष प्रथमच केली होती. परंतु भीष्मासारखा योद्धा जिंकणें केवळ दुर्घट झाले व त्याचे कृतांतासारखे पराक्रम पाहून ज्याच्यावर सर्व युद्धाचा भार त्या अर्जुनालाच तो कदाचित् मारील, असें दिसूं लागलें. तेव्हां आपली प्रतिज्ञा बाजूला ठेवून कृष्णाला युद्धांत सामील होणें अवश्य दिसलें; आणि श्रीकृष्णानें आपल्या हातांतला घोड्यांचा चावूक खालीं ठेवून हातीं शस्त्र धारण केलें व तो भीष्मावर चावून आला तेव्हां—

बसा येतां देखे रघनिकट तो घामल हरी ।

नृपा गांगेयाच्या हृषीक भरल्या प्रेमलहरी ।

धरातें चापातें त्यजुनि बदला गद्गद रवें ।

'जगन्नाथें केलें मज सकल लोकांत बरवें' ॥

आणि शेवटीं कृष्णास म्हणाला

ठाडि मस्तक पडो चरणी या । धन्य होईन सदाच रणी या ॥

या वेळचा पुढला या प्रकरणांतला

मारावें मजला असेंच अवलें चित्तो तुझ्या केजवा ।

तें मातें मग कोण रक्षिल पहा । विश्वेश साकेत वा ॥

हा श्लोक अप्रतिम सुंदर आहे. हरीप्रमाणेंच वामनाचा दुसरा शिष्य साम्राज्य वामन हाहि चांगला कवि आहे. हा वामनाचा पट्टशिष्य दिसतो. याचें 'सुदामचरित्र', 'अनुभूतिलेशा'चें भाषांतर, 'राजयोग' व 'ब्रह्मोपदेश' हे ग्रंथ हल्लीं प्रसिद्ध आहेत. यांपैकी ब्रह्मोपदेशांत यानें आपणासंबंधी कांहीं माहिती दिली आहे. त्यावरून साम्राज्य हा कोल्हापुराजवळील हुपरी या गांवीं शके १५७४-मध्ये गोकुळ-अष्टमी- (श्रावण व. अष्टमी)स जन्मला व त्यानें आपल्या वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी म्हणजे शके १५९९-मध्ये वामनस्वामीचा गुरुपदेश घेतला. साम्राज्य वामनानें आपलें ब्रह्मोपदेश हें लहानसें (१३४ ओ०) प्रकरण शके १६१८-त घाता संवत्सरीं म्हणजे वयाच्या ४४-व्या वर्षी रचिलें. बाकी ग्रंथांवर त्यानें काल दिला नाही. साम्राज्याच्या श्लोकांची वडण वामनी श्लोकांप्रमाणेंच आहे. सुदाम्याची गृहस्थिति वर्णन करितांना त्यानें केलेला

खाती कंदमुलें पितो मधु जळें जें नेणती ओंबळे ।

इंपलवें अमळें स्वसाधनबळें ज्याचें सदा सोबळें ॥

नेसाया घबळें न वरुष पिवळें शीतें सदा व्याकुळें ।

पृथ्वी पावतळें फिरे हळहळें प्रारब्ध वैवागळें ॥

हा श्लोक कोणालाहि वामनी अनुप्रासांची आठवण करून देईल. वर लिहिलेल्या वामनाच्या सर्व शिष्यांनीं हें द्वारकाधीशाच्या लहानपणाच्या गरीब मित्राचें प्रेमळ आख्यान लिहिलें आहे; आणि नरहरीखेरीजकरून बाकी सर्वांची ही कृति उपलब्ध आहे. हें आख्यान महाराष्ट्र-कर्तीचें मोठे आवडतें दिसतें. यावर आणखीहि कित्येकांनी कवनें केली आहेत. लहानपणाचा स्वच्छ ज्ञेह, मोठेपणीं आपल्या भाग्यवान् ज्ञेह्याकडे लहानपणीं त्यास कांहीं दिलें नाही हें मनांत येऊन त्याचे भेटीस जाण्याची लाज, त्यानें मोठेपणानें आपला केलेला आदरसत्कार,

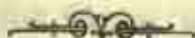
वाळपणच्या विद्याभ्यासाच्या प्रेमळ गोष्टी व आपण मैत्रकीच्या नव्हे, तर कांही द्रव्यलोभाच्या इच्छेनें भेटण्यास आलों हें सांगण्याची भीड, वगैरे प्रसंग यांत मोठे गमतीचे आहेत; व याकरितांच हें सर्वास आवडण्यासारखें आहे. वर दिलेल्या शिष्यमंडळीशिवायहि वामन पंडितांचे शिष्यत्व प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणें पत्करलेली कांही मंडळी दिसते. काव्यसंग्रहकारांनीं आपल्या लघुकाव्यमालेच्या तिसऱ्या भागांत सुमारे दीडशें पद्यांचें एक ध्रुवचरित्र छापिलें आहे. याची रचना अनेकवृत्तात्मक असून पद्येहि वामनाच्या घाटावर नेण्याचा यांत यत्न केला आहे. या कवीनें ग्रंथांत आपले नांव दिलें नाही; पण ग्रंथारंभीच गणेशाचें नमन झाल्यावर

तदुपरि गुरुनाथा बंदिलें वामनाची ।

ध्रुवचरित कराया स्फूर्ति दीजे मनाची ॥

असे वामनास नमन केलें आहे; यावरून हा वामनाचा शिष्य दिसतो. अशी वामनास नमन करणारांचीं आणखीहि नांवे आढळतात. एकंदरीत वामनाच्या काव्याचा नाद महाराष्ट्रांत फार दुमदुमत होता व त्याच्या कृतीने अनेक लहान-सहान कवीस काव्यस्फूर्ति उत्पन्न झाली होती, असें दिसतें. नागेशसुत हा वामनाच्या आवडत्या शिष्यांपैकी एक होय. याचेचकरितां वामनानें “समल्लोकी टीका” लिहिली, असें त्या टीकेच्या शेवटी म्हटलें आहे. या नागेशसुताचीं पदे वगैरे आहेत. एका पदाच्या शेवटी हा म्हणतो

नागेशात्मज विठ्ठल ध्याय श्रीगुरुवामनपाद रे ॥

नागेश व विठ्ठल

वामन पंडितांशी अगदी समकालीन व पंडितांप्रमाणेच लोकोक्त रचना करणारे आणखी दोन कवि प्रसिद्ध आहेत. एक नागेश व दुसरा विठ्ठल. एकाच कथानकावर लोकोक्त रचना करणारे समकालीन कवि, या एका बाबीशिवाय या जोडीत फारसे साम्य दिसत नाही. यांपैकी एक म्हणजे नागेश हा वृत्त्यंशी जोशी होता; आणि दुसरा म्हणजे विठ्ठल हा व्यापारी होता. नागेशाची विद्वत्ता जितक्यास तितकीच दिसते; विठ्ठल हा चांगला व्युत्पन्न व संस्कृतज्ञ होता. नागेशाला एका तऱ्हेची सहज स्फूर्ति होती; विठ्ठलाला ती श्रम करून उसनी आणावी लागे. विठ्ठलामध्ये शहरांतला सम्यपणा आहे व त्याच्या वर्णनाला मर्यादा आहे; नागेशाला खेड्यांतल्या वाष्कळपणाची सवय दिसते, व त्याचे वर्णन वर्षांतल्या अखेरच्या महिन्याला शोभेल, असे आहे. पण होणाऱ्या प्राप्तीत नागेश सुखासमाधानाने राहतो; तर विठ्ठल असंतुष्ट होतसाता लोकांना नावे ठेवीत सुटतो. अशी ही करनकरेची दुकळ आहे. या दोघांनाहि यमकाची हास फार आहे.

यांपैकी नागेश हा अहमदनगराजवळील भिंगार येथील राहणारा. याचे उपनाव मुळे. याने आपल्या 'चंद्रावळी' वर्णनांत आपल्या मातापितरांची नावे अनुक्रमे जानकी व मोर जोशी अशी दिली आहेत. आणि याने आपल्या वधूंची नावे मल्हारी व अंबवके अशी दिली आहेत. या भिंगारकर जोशांच्या कुळांत नागेशाशिवाय इतरांनाहि काव्यरचनेचा नाद होता. पण नागेशाला तो विशेष होता. सार्धी

१. या भावांपैकी 'अंबवक जोशी बिन मोर जोशी कसबे भिंगार यांतीं सके १५९१ सोम्य नाम संवत्सरे जेष्ठ शुद्ध सप्तमी वार शुक्रवार ते दिवसी' हा एका कुळकव्चांनी लिहून दिलेला महजर प्रसिद्ध आहे.

घरगुती भाषा आणि कानाला बरी लागतील अशी गोड यमकें हा नाग जोशी आपल्या काव्यांत सहज योजितो. किंबहुना, या दोर्छाचीहि त्याला हीस दिसते.

जरि शिरीं गणराज विराजतो । तरिच होय महाकविराज तो ।

मतिस जे जरि हेच सरस्वती । रसवती तरी होय सरस्वती ॥

अशी याची रचना व यमकें सार्थी आणि मधुर आहेत. केव्हां केव्हां पुष्कळ अक्षरांचीं लांब लांब यमकें करण्याच्या हीसनें यानें आपल्या रचनेस अगदीं क्लिष्टता आणिली आहे.

नोज हे मज न ये करमेना । नोज हेम जन येक रमेना ।

बाम हा जन मनोजय दावा । बा महाजन मनोज यदावा ।

हा याच्या 'चंद्रावळी'-वर्णनांतला श्लोक चरणयमकाने मंडित आहे. पण याच्या अर्थाची वाट काय ! तसेंच काव्य म्हणावें कशाला ! वर्णनाची मर्यादा किती असावी ! बगैरे साध्या गोष्टीसंबंधाचीहि याची कल्पना अगदीं पुसट व अंधूक असल्यामुळे याच्या काव्यांत अनेक तऱ्हेचे दोष आले आहेत. हा एकदा वर्णन करूं लागला म्हणजे मूळ कथानक अगदीं नजरेआड करतो; व वर्णनाचा अगदीं कंटाळा येऊन वाचक मनांत दहादा पुरे पुरे म्हणेपर्यंत हा आपलें तें चन्हाट चादूच ठेवितो. तसेंच, वर्णन कशाचें करावें आणि कशाचें न करावें, हा विधिनिषेध तर याला काढीइतकाहि नाही. कोणा कोकाच्या यशवंतराव नांवाच्या खुशालचंद श्रीमंताचा हा आश्रित होता, आणि भिंगारसारख्या कुमामत्रस्तींत याचा काळ गेला, हें याच्या काव्यांतल्या असंभ्य व अश्लील वर्णनाचें एक कारण दिसतें, कदाचित् त्रामनाची काव्येहि यानें पाहिली असतील, असें याच्या स्त्रियांच्या रूपवर्णनावरून वाटतें.

भ्रम करी प्रकरीपरि चंचला । मन हरी न हरी अवि कोकिला ॥

रसरसी सरसीरुहलोचनी । गजगमा अवि मानसमोहनी ॥

हें चंद्रावळीचें वर्णन, आणि

बळत चंचळ अंचळ भूवरी । उसळतो बलमध्वनि अंबरी ॥

मदमरें मग गौळणि चालतो । थरथरां स्तन मंथर हालतो ॥

इत्यादि तिथ्याबरोबर गोरस त्रिकावयास जाणाऱ्या मैत्रिणीच्या वर्णनाचें वामनाच्या वर्णनाशी पुष्कळच साम्य दिसतें. हीं काव्यनिक चित्रे सोडून दिलीं तर पुष्कळ वेळां हा आपल्या डोळ्यांपुढे दिसणाऱ्या देखाव्यांची चित्रेच लेखणीनें कोढतो. यानें सीतास्वयंवरांत जनकाच्या राजधानीचें काढिलेले शब्दचित्र भिंगारगांवाशेजारच्या अहमदनगर राजधानीशीं इतकें जुळतें, कीं तें अहमदनगरचेंच असावें, असें कोणालाहि वाटेळ.

बहु बरी नगरी अति साजिरी । तिजसरी न करो अमरीपुरी ।

प्राकार शोभे तिजला विशेषें । सवेष्टिली भासत जेंवि शेषें ॥

शोभे तया फार चण्याति फेरा । नाही तियेलाणि कदापि घेरा ।

शोभतो बहु चहुकडे हुडे । पर्वतांसि तुटले जसे कडे ॥

खंदका बहु अगाधता असे । प्राप्तसिधुवरबद्धता वसे ।

कर्ण नफेच्या बहु वाजताती । नावें दिशा संबंधि गाजताती ॥

शोभतो बहुत ते दरवाजे । नोबतो बहुत सुंदर वाजे । इ. इ.

सीतास्वयंवर व चंद्रावली या प्रसिद्ध काव्याशिवाय रुक्मिणीस्वयंवर व रसमंजरी आणि शारदाविनोद अशीं याचीं आणखी तीन काव्ये आहेत. एके काळीं याचे पुष्कळ श्लोक लोकांच्या व हरिदासांच्या तोंडीं असत.

१. नागेशानें सीतास्वयंवराच्या वेळीं ज्या 'महात्मात कुलावतंसी' राजाना पत्रिका लिहिली त्याचीं नांवें दिली आहेत. त्यांत चव्हाण, मोरे, राणे, शिसोदे वगैरेंचीं नांवें आहेत. पण भोसल्याचें नांव नाही.

२. 'रसमंजरी' व 'शारदाविनोद' या काव्यांचीं कांहीं पानें माज मी पाहिली आहेत. शारदाविनोदाचे शेवटीं, मीं भुंगीपुरास (भिंगारास) राहणाऱ्या 'नानाकाव्यकलापचतुर श्रीनागराज' कवीनें हा ग्रंथ रचिला, असा उल्लेख केला आहे. ग्रंथांत यालाच 'सरस्वतीविनोद' असें सर्वत्रगमर म्हटलें आहे. पोषीची नवकल कोणी 'रघुनाथ' नांवाच्या लेखकानें शके १६२० बहुधान्य संवत्सरीं केलेली आहे.

‘गणेश बोले बहु आदरानें । उंदीर नेला मुनि मांवरानें ॥’

हा विनोदी श्लोक अजूनदेखील लहान मुलें गमतीनें नेहमी म्हणतात. विठ्ठलाचे श्लोक असे नेहमीच्या प्रचारांतले नाहीत. याचें एक कारण असें दिसतें की, नागेशांत थोडेसें तरी अंगचें वारें आहे. त्याच्या भाषेंत एक तऱ्हेची चमक आहे. पण तीत थोडा गांवढळपणा आहे. विठ्ठलाची विद्वत्ता नागेशापेक्षा निःसंशय जास्त आहे; पण त्याला कवित्वाचें अंगचें वारें दिसत नाही. तो थोडासा मारुजमुटकून बनलेला कवि आहे.

विठ्ठल बीडजवळील गौरीपूर नांवाच्या एका गांवचा राहणारा. हा आश्वलायन ऋग्वेदी ब्राह्मण. याचें संबंध नांव विठ्ठल अनंत क्षीरसागर. गोत्र कौशिक. याचा धंदा व्यापाराचा असे. पण हा ‘वर्षा दिसा पंढरपुरास’ जात असे; म्हणजे सालोसाल पंढरीची वारी करी. कारण याचें कुलदेवत श्रीपांडुरंग ऊर्फ विठ्ठल हें होतें; आणि म्हणूनच हा आपणास अनेक ठिकाणीं काव्यांत ‘विठ्ठलदास’ असें म्हणवितो.

या बीडकर विठ्ठलाच्या नांवावर हल्ली (१) रुक्मिणीस्वयंवर १५९६, (२) पांचालीस्तवन १५९६, (३) सीतास्वयंवर १५९९, (४) रसमंजरी १६०१, (५) द्रौपदीवलहरण १६०२, (६) विद्वज्जीवन व

१. ऋग्वेदोत्तम आश्वलायन महाशाखा जगद्वंश जे ।

श्रीमःकौशिक गोत्र, पंढरपुरा वर्षा दिसा जाइजे ।

श्रीविठ्ठलदास विठ्ठल कवी वंशोपनामें गुणो ।

श्रीराव्हीपदसागरोत्तमकुलालंकारचूडामणी ॥

(अथवा पाठभेद-वर्णां विठ्ठल क्षीरसागरकुलालंकारचूडामणी ॥)

२. हल्ली छापिलेल्या याच्या ‘विद्वज्जीवन’ प्रकरणांत फक्त रचनाकाल दिलेला नाही; बाकी सर्व माहिती यथास्थित आहे. याचें कारण ठपड असें आहे की, यांत चार श्लोक कमी आहेत. ग्रंथाचे शेवटीं कवीनें पद्यसंख्या ‘संचयष्टिगतद्वयोत्तमा’ म्हणजे २६५ सांगितली आहे; व छापील प्रतीत पद्ये २६१ आहेत. अर्थात् चार पद्ये गहाळ आहेत. त्यांत रचनाकाल असला पाहिजे.

(७) विल्हणचरित्र असे सात ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. माझ्याजवळ असलेल्या एक हस्तलिखित बादांत प्रथम विल्हणचरित्र नकळले असून नंतर एकाजनार्दनाचे, तुका केशवाचे कांहीं अभंग त्याच हस्ताक्षरांत असून माग 'शके १६२८ व्ययनाम संवत्सरे, श्रावण वद्य एकादशी वार शुक्रवार' रोजी द्रौपदीवल्लहरणाची नकळ केली आहे. परंतु 'विल्हणचरित्र' शके १६२८-चे पूर्वा कवीने लिहिले असून ते द्रौपदीस्वयंवराचा कवि विठ्ठल याचेंच असा १६२८-मध्यें समज होता. यांपैकी एक 'विल्हणचरित्र' वगळिले म्हणजे बाकी राहिलेल्या सहाहि ग्रंथांवर यानें आपले नांव, राहण्याचें ठिकाण व इतर माहितीहि दिली आहे. यामुळे याच्या ग्रंथाची घालमेल होणें अशक्य झालें आहे. तसेंच, ग्रंथाचे शेवटी हा त्या ग्रंथांतली पद्यसंख्या देऊन मोर्तब शिक्का करतो. यामुळे ग्रंथांतल्या श्लोकांचीहि व्यवस्था नीट राहते. याच्या सीतास्वयंवर, रुक्मिणीस्वयंवर व विद्वज्जीवन या तिन्ही ग्रंथाचे प्रत्येकी सातसात भाग आहेत; व आपली रचना घेत संस्कृताच्या धर्तीवर झालेली आहे अशा बुद्धीने त्याने दोन्ही स्वयंवरांच्या भागांस 'सर्ग' म्हटले आहे व जीवनाच्या भागांस 'उल्लास' म्हटले आहे. वर ग्रंथाच्या नांवापुढें त्या त्या ग्रंथाचा रचनाकाल कसांत दिला आहे. त्यावरून असें दिसून येईल की, यानें ही सर्व रचना पांच-सहा वर्षांतच केलेली आहे. यावरून याला काव्यरचनेची कल्पना उत्तरवयांत सुचली असावी; किंवा याची आणखी बरीच कृति असावी, असें दिसते.

उपलब्ध काव्यांत 'पांचालीस्तवन' (द्रौपदीचा धावा) हें याचें पहिलें काव्य आहे. याचे अवघे २३ श्लोक आहेत. एक सोळावा-खेरीजकरून हे सगळे शिखरिणी वृत्तांत आहेत. याच वर्षांत यानें दुसरें एक काव्य लिहिलें आहे. त्याचें नांव रुक्मिणीस्वयंवर. याची रचना संस्कृतांतील चांगल्या काव्यांच्या धर्तीवर करण्याचा यानें फार यत्न केला आहे. निरनिराळीं वृत्ते, निरनिराळे बंध, चमत्कृतिजनक यमकें व

अनुप्रासादि अलंकार या काव्यांत विठ्ठलाने फार योजिले आहेत. आपले चित्रकाव्यरचनाकौशल्य व छंदःशास्त्रनैपुण्य दाखवून पंडितांकडून वाहवा मिळवावी, असा याचा डौल आहे. आपल्या काव्यांत आपण सर्व नऊ रस भरले आहेत, असे हा वारंवार सांगतो; आणि असे सांगणे अवश्य आहे. कारण हे सांगितल्याशिवाय नुसत्या वाचनाने वाचकांस कळण्यासारखे नाही. हे विठ्ठलाचे रुक्मिणीस्वयंवर एका दृष्टीने खरोखरीच महत्त्वाचे आहे. यापूर्वी मराठीत चित्रबंधात्मक रचना कोणीहि केलेली दिसत नाही; व मुदाम निरनिराळी अनेक वृत्ते आणण्याचाहि कोणी यत्न केला नाही. याने या काव्याच्या पहिल्या सर्गापासूनच मंडपशोभेचा फार घाट उडविला आहे. यांत नुसतीं अनेक वृत्ते आहेत इतकेंच नव्हे, तर त्या त्या वृत्ताच्या श्लोकांत वृत्ताचे नांवहि वर्णनाच्या ओघांत सार्थ आणिले आहे. संस्कृतांतली अनेक नवी नवी वृत्ते निवडून तीं याने आपल्या काव्यौघातून महाराष्ट्रभाषेच्या प्रदेशांत आणून सोडिली आहेत. पण येथल्या ओवी, अभंग, दिंडी, साकी वगैरे वृत्तांचा याने आपल्या काव्यास किलकुळ स्पर्श होऊं दिला नाही. तीं आपल्या संबंध रचनेत येथून-तेथून वर्ज केली आहेत. एकंदरीत विठ्ठलाचे शब्दकौशल्य पाहण्यासारखे आहे, यांत संशय नाही. पण आपल्या निरनिराळ्या काव्यांत निरनिराळी योजना करण्याइतके शब्दभांडार आणि भाषाप्रभुत्व याचेजवळ नाही. रुक्मिणीस्वयंवरांतर दोन-तीन वर्षांनीं रचिलेल्या 'सीतास्वयंवरांत' हि शब्द आणि चरणच्या चरण रुक्मिणीस्वयंवरांतल्यासारखेच आहेत. 'पांचालीस्तवन' हे अवघे २३च श्लोक; पण ते त्यानंतर सहा वर्षांनीं रचिलेल्या 'श्रीपदीवल्लहरणा'च्या ४६ श्लोकांशी ताडून पाहिले तर संबंध चरणच्या चरण या दोहोंत एकच आढळतील. नुसते शब्द जरा फितवून पुन्हां बांधिलेले, असे सारखे श्लोकहि या दोन लहानशा प्रकरणांत अनेक आहेत. तींच तींच यमकें तर याच्या रचनेत पुष्कळ वेळां

येतात. मात्र कांहीं यमकें गमतीचीं आहेत खरीं'.

वीराजते मत्त उदार पाहें । वीरा धरीं शक्ति धराव साहे ।

हे सावरा शक्ति धरीं धरावी । हें पारदा उत्तम तेज रावो ॥

या रुक्मिणीस्वयंवरांतल्या श्लोकांत नेहमीप्रमाणें यमक असून शिवाय यांत 'प्रतिलोम' यमकहि साधिलें आहे. म्हणजे पहिला व चवथा आणि दुसरा व तिसरा, हे चरण पहिलींच अक्षरें पुन्हां उजवीकडून डावीकडे उलटी लिहून साधिले आहेत. यांत कुशलता नाही असें कसे म्हणतां येईल ! यानें आपल्या काव्यमंदिराची केलेली उभारणी पाहिली म्हणजे विपुल पैसा खर्च करून आपल्या वाड्याभोवती एखाद्या श्रीमंतानें माळ्यांकडून आखीव बाग करवावा व त्यांत कुड्या आणि झाडे ओळीने लावावी, किंवा किड्यांच्या आणि रांखांच्या मृत शरीरांच्या अवशेषानें प्राण्यांचीं चित्रे काढावी, तशांतला देखावा दिसतो. यानें साधिलेले नानाविध बंध पाहिले म्हणजे ते दुरून पाहणारा क्षणभर थक्क होतो; व या व्यापाऱ्याची ही नीट मांडिलेली शब्दसंपत्ति पाहून कौतुक वाटतें. यानें उभारिलेल्या मंदिरांत जिकडे-तिकडे 'छत्र'-'चामरें' आहेत. न जाणों, आंत उप्मा वाटेल म्हणून उष्णतेची बाधा हरण करणारी 'व्यजनें' हि चोहोंकडे टांगलेली आहेत. खाली जमिनीवर सुंदर 'स्वस्तिके' काढिली आहेत. कोठे कोठे 'पट्टीश' बंधाचा 'सारीपाट' कतमणुकीसाठी काढून ठेविला आहे. येथें वाटेल त्यानें सुशाल अक्षक्रीडा करावी. मंदिराच्या आवारांत शीतजलाच्या 'वापी'हि अनेक आहेत. बाजूच्या जागेत 'अश्व'शालाहि आढळतात. येथेंच 'उष्ट्र' 'गज' वगैरे श्रीमंतांच्या दारापाशी असणारी जनावरेंहि आहेत. मधें-मधें 'धनुर्बाणां'ची योजना विठ्ठलानें करून ठेविली आहे. या काव्य-

१. विठ्ठलाला 'कूटश्लोक' रचण्याचीहि मोठी होस होती. याचे कांहीं कूटश्लोक काव्यसंग्रहकारांनी दिले आहेत. कित्येक वेळां पहिल्या तीन चरणांत आपले 'कोडे' बाचकांस सांगून शेवटच्या चरणांत हा 'बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा घण्णासिचा बायदा' असें लिहितो.

मंदिराच्या वरच्या दालनांतून जरा क्षणभर डोकाविलें असतां तेथें तर एक लहानसा कृत्रिम चिमणा वागच बनविलेला दिसतो. त्यांत सुंदर 'वृक्ष' लाविले असून मोवती शब्दलतांची 'चक्रें' तयार केली आहेत. या लतांवर अनेक तऱ्हेच्या रंगांची 'अष्टदल', 'द्वादशदल' अशीं चित्रविचित्र कमळें फुललेलीं पाहत असतां पाहणाराचें मन प्रसन्न होतें. अशा रितीनें प्रसन्न झालेला प्रेक्षक मंदिराची रजा घेतांना त्याचे गळ्यांत घालण्यासाठीं पुष्पांच्या तऱ्हातऱ्हांनीं गुंफिलेल्या सुंदर 'माला' हि येथें तयार आहेत. नंतर येथून प्रेक्षक निघाला व क्षणभर त्यानें जरा एकदां परतून पाहिलें की, त्याच्या नजरेस एखादा 'सर्प' हि येथें दिसतो, व तो पाहून त्याचा अंदाज होतो की, ज्याअर्थी येथें 'सर्प' वास करितो त्याअर्थी येथें 'मयूर' बहुशः नसेल. चाकशीअंती निरीक्षण करून पाहिलें तर येथें मयूर नाही, असें दिसून येतें. 'मयूर' नाही म्हणजे येथें मयूर-वाहिनी सरस्वती ही क्रीडासंचार करीत नाही, हें उघड झालें; आणि या काव्यांत सरस्वतीचें क्रीडाकौतुक खरोखरीच दिसत नाही. विठ्ठलाचीं ही चित्रे, त्याचे हे बंध वगैरे पाहून डोळ्यांना क्षणभर जरा मौज वाटे; पण त्यापामून मनाला काव्यामृतसेवनाचा आनंद यत्किंचित् होणार नाही. अनुप्रासादि अलंकार, चित्ररचना, प्रतिलोमचरण, लांब लांब यमकें, नानाविध बंध ही सर्व फार तर कवीच्या विद्वत्तेची साक्ष देऊं शकतील. पण हे त्याच्या 'कविता'चे पुरावे नाहीत. या कष्टसाध्य रचना, हे नाजूक चमत्कार, हे शब्द-कुसरीचे अनेक प्रकार फार तर बुद्धिचे उत्तम खेळ आहेत. या नाडेभोरण्याच्या कसरती आहेत. पण नाडेभोरण्याजवळ आजपर्यंत कधी वीरश्री डोलली आहे ! की कधी ती त्याचेजवळ नुसती बोलली तरी

१. ही वर उलट्या विरामचिन्हांत दिलेलीं नांवां विठ्ठलाच्या कविमणी-स्वयंवरादि काव्यांत साचिलेल्या निरनिराळ्या 'बंधा'चीं आहेत. हे बंध काव्यसंग्रहांतल्या 'विठ्ठलकृत कवितासंग्रहांत' सचित्र दिले आहेत. यांत मयूरबंध नाही, हें तीं चित्रे पाहिलीं असतां ध्यानांत घेईल.

आहे !! तसेच, शब्दरचनेचे चित्रविचित्र प्रकार कोठे 'काव्य' म्हणून चालणार आहे ! माझे हें म्हणणे विठ्ठलाचें 'विद्वज्जीवन' काव्य पाहिलें असता कोणाच्याहि प्रत्ययास येईल. 'विद्वज्जीवना'चे सात उल्लास हे भागवताच्या दहाव्या स्कंधांत वर्णिलेल्या अत्यंत चित्तवेषक अशा कृष्णकथांच्या आधारे रचिलेले आहेत. या ग्रंथाच्या रचनेसंबंधें कवि म्हणतो की, यांत माझी बाणी ही प्रत्यक्ष 'मंदाकिनी' म्हणजे गंगा आहे. कृष्णकथा ही 'यमुना' आहे. आणि या दोहोंत काव्यकल्पनांची 'सरस्वती' मिळून हा त्रिवेणीसंगम बनला आहे. तेव्हां यांत 'रुक्मिणी-कांत' हें दैवत असून हा माझा ग्रंथ 'प्रयागागळा' म्हणजे प्रयागापेक्षाहि श्रेष्ठ असा समजावा. कवीला इतका आवडलेला हा विद्वज्जीवन ग्रंथ प्रत्यक्ष वाचिला असता या नद्यांच्या ऐवजी वाचकास सर्वभर कोरडी ठणठणीत वाळवंटें मात्र आढळतील. काचित् ठिकाणी पाण्याचा एखादा डोहरा किंवा कोठें-कोठें डोहहि आढळतील. ते चार-दोन श्लोक जरा गोडहि लागतील. पण त्यांत काव्यगंगेच्या गोड प्रवाहाची मौज कधीच अनुभवास येणार नाही. संस्कृतांतली अनेक वृत्ते योजण्यासाठी केलेले भरडे भरडे श्लोक, आणि त्या श्लोकांत त्या वृत्तांची नावे गोवण्यासाठी घेतलेल्या कोलांट्या उड्या, यामुळे या ग्रंथाला वेढवपणा मात्र आला आहे. ग्रंथ म्हणजे कल्पनांचा व श्लोकांचा एक मोठा ढिगारा आहे. पण हें काव्य नाही. पैतांच्या मंत्ररामायणाप्रमाणे संबंध ग्रंथ काव्यरसानें ओथंबलेला असेल आणि त्यांतच एखादा लहानसा शब्दचमत्कार साधिला असेल तर तो स्त्रियांच्या डोळ्यांतल्या काजळाप्रमाणें किंवा कपाळावरच्या गोंदलेल्याप्रमाणें शोभिक्त दिसेल. पण एखाद्याने काजळ शोभा दुणावतें, म्हणून आपल्या सर्व चेहऱ्याला काजळच फासून ठेविलें, किंवा हनवटी, गाल, कानशिलें, नाक, कपाळ, भांग वगैरे जिकडे-तिकडे गोंदूनच टाकिलें तर तो प्रकार जितका शोभिक्त दिसेल तितकाच हा विठ्ठलाचा सर्व प्रकार शोभायमान झाला आहे !

विठ्ठलने श्रमपूर्वक रचिलेल्या या रचनेसंबंधे आपल्यालाच असे वाटते असे नाही, तर त्या वेळच्या लोकांनाहि असेच वाटले असावे, असे दिसते. कारण, नेहमीच्या नाडेभोरण्याच्या प्राप्तीपेक्षा कांही विशेष प्राप्ति विठ्ठलाला कधी झालेली दिसत नाही. आपला हा खेळ विठ्ठल दारोदार नाचवी; व द्रव्यार्जनाच्या लालसेने या आपल्या काव्यसरस्वती-गिरे-ला हा कैकांचे वाडे दाखवी. पण त्यापासून फलप्राप्ति फारशी होत नसे. तमाशा चाटू आहे तोपर्यंत टाळ्या वाजवाच्या व पैशासाठी परडी पसरली की तेथून हळूच रस्ता धरावा, हा नेहमीचा प्रकार येथेहि घडे. हे पाहून आपल्या या सहचारिणीला विठ्ठल म्हणतो—

बाग्वेदी ! उदरानिमित्त सदरा म्यां पाहिल्या मुंदरा ।

पें नोहे जठरानिशाति विचुरा जाला कलौ पाहरा ।

गभांषा वचिरापुढें अम पुरा तूं पावलीसी गिरा ।

हा माते ! अपराध तो कविवरा सर्व क्षमावा करा ॥

आणखी

बिब्वे ! तूं नटवी, तुझे अनुभवीं शीमंत सन्मानवी ।

होतो लुग्व परंतु एकहि तुला कोणीच ना गौरवी ।

सत्कीर्तीं बरवी जगांत उरवी व्युत्पन्नता बोलवी ।

सत्संगें नटवी पवित्र पदवी देशील ज्या सत्कवी ॥

विठ्ठल कवीचे असले शब्द ऐकून सरस्वती त्यास शंकराकडे बोट दाखवून म्हणते, 'अरे कविराया, यांत खेद मानण्याचें कारण नाही; कारण तूं असें पहा कीं, 'झाला क्षीरसरित्पती शिव तरी दिग्वासलीला धरी' हे ऐकून कोणाचें मन क्षुब्ध होणार नाही ! जिच्यापासून सुखाच्या शब्दाची अपेक्षा करावयाची तीच उर्गे उत्तर देऊं लागली तर तें कोणाच्यानें साहवेळ ! तेव्हां हें ऐकून कवि संतापून म्हणतो—

यत्नें कल्पलते, मुरायपुर्विचें आळें बरें बांधिलें

साक्षें मुरधेनुच्या पयरसें म्यां सर्वदा सिंचिलें ।

ते बल्ली वडचीं फुलें प्रसवली, झालो निराशा मना
हे वांछा पुरबील कोण कविची श्रीपांडुरंगाविना ! ॥

हें अगदी खरें आहे. पण हा विठ्ठल मात्र शुद्ध खुळा दिसतो. आधी आपण व्यापारी मनुष्याने तो धंदा सोडून या कवितेच्या व ग्रंथरचनेच्या भानगडीत पडावे कशाला ! आणि नसती भिक्षुकी पत्करावी कशाला ! हिचे कपाळ नेहमीचेंच हें असें आहे; बरें, पडलें तर आपली अन्न आपल्या मुठीत ठेवावी, तें सोडून हें सगळें लिहून चव्हाठ्यावर ठेवावे कशाला ! आपली हीस आपल्याला भोवली, इतकें मानून स्वस्थ व्यापार चाटू ठेवावा, हेंच उत्तम.

ही सर्व कहाणी पौराणिक कथानकांवर रचिलेल्या काव्याची आहे. या काव्याशिवाय यानें दोन संस्कृत काव्यांची भाषांतरे केलीं आहेत. त्यांचा प्रकार याहून निराळा आहे. याचें भानुदासाच्या 'रसमंजरी'चें एक श्लोकवद्ध भाषांतर आहे. हे सर्वमान्य आहे. तसेंच, बिल्हणचरित्राचेंहि यानें भाषांतर केलें आहे. हेहि सरस उतरलें आहे. या दोन्ही काव्यांत कवि चित्ररचनेच्या भानगडीत मुळीच पडला नाही. 'रसमंजरी' ही अनेक श्लोकवृत्तात्मक तरी आहे. पण बिल्हणचरित्रांत तितकेंहि नाही. तें सर्व काव्य 'वसंततिलका' या गोड वृत्तांत लिहिलें आहे. आधी वसंततिलका हें वृत्तच मधुर आहे; आणि त्यांत गुंफिलेलें हें कथानकाहि मनोरंजक आहे. विक्रमांकदेव या नांवाचा चालुक्य किंवा चालुके या वंशांतला एक राजा कल्याणी देथे राज्य करित होता. त्याला 'चंद्रकला' किंवा 'शशिलेखा' नांवाची एकुलती एक सुंदर कन्या होती. हिला आपल्या पित्याचा लळा फार असे; व ती लाडकी लेक आपल्या बापाबरोबर वारंवार राजसभेंत सहज खेळत खेळत येई. ही मुलगी आपल्या पणांत येऊं लागली तसतशी तिची कांतिहि फार मनोहर दिसूं लागली. या रूपयौवनसंपन्न अशा आपल्या बुद्धिमान् कन्येला अनेक शास्त्रांचें शिक्षण देऊन विद्यासंपन्न करावे, असें साहजिकपणें राजाच्या मनांत आलें; व

त्याने आपल्या मंत्र्यास कोणी हुशार ज्ञाता पंडित आढळला तर पाहण्याची आज्ञा केली. कर्मधर्मसंयोगाने याच वेली 'चैत्रपंचाशिका' 'कर्णसुंदरी' वगैरे प्रसिद्ध काव्यांचा कर्ता बिल्हणपंडित हा आपल्या काश्मीर देशांतून फिरत फिरत तेथे आला होता. त्याची व विक्रमांक-देवाची मंत्र्यामार्फत भेट झाली. बिल्हणाची विद्वत्ता व त्याच्या अंगचे चातुर्य पाहून विक्रमांकदेवाने त्याचे विधियुक्त पूजन करून त्यास भूषणे आणि बरे देऊन आपल्या लढिवाळ कन्येस शास्त्राभ्यास पदविषयाकरिता ठेवून घेतला. नीट मुहूर्त पाहून गुरुजींनी शिष्येस पाठ देण्यास सुरुवातहि केली. थोड्याच दिवसांत ती बुद्धिमान, हुशार व चुणचुणीत मुलगी अनेक शाखे पढली. राजकन्येचे शिक्षण व गुण पाहून पिता आणि गुरुजी दोघांचीहि मने प्रसन्न झाली; व दोघांचेहि तिच्या ठायी प्रेम विशेष जडले. हळूहळू पण थोड्याच दिवसांत ज्योतिष, काव्य वगैरे सर्व प्रकारचे शिक्षण पुरे झाले व आधीचीच नयन-मनोहर अशी ती राजबालिका विद्यातेजाने फारच चेतोहर दिसू लागली; आणि मग 'तत्त्वगीशिक्षणनाटिकें'तला वारंवार दिसणारा प्रकार येथेहि घडून आला. एके दिवशी ही शिक्षणसमाप्ति करून आपल्या देशास जाण्यापूर्वी बिल्हणाने तिला म्हटले की, "तुला सर्व शाखे पढविली; पण 'स्मरशास्त्र' पदविषयाचे राहिले. तें मी तुला पढविलें नाहीं." हें ऐकून चंद्रकलेने तें शास्त्र आपणास पढवून मग स्वदेशास जावे, असा बिल्हणाजवळ हट्ट धारला. त्यावर एके दिवशी त्या शृंगारिलेल्या राजमंदिरांत, दिव्यांचा लखलखाट झाला असतां, आणि अनेक तऱ्हेचे सुगंध सुटले असतां त्या 'कंदर्पसिंधुलहरी' नृपकन्येकडून पाहून कवि बिल्हणाचे मन पाझरले; व त्याने कामसूत्राच्या आधारे त्या दिव्यशास्त्रामृताचे तिच्याकडून नानाप्रकारे प्राशन करविले. त्या कल्पनातीत क्रीडाकुतूहलाने ती राजनंदिनी अत्यनंद पावून तिने आचार्यदक्षिणेप्रीत्यर्थ आपला देह गुरुजींस अर्पण केला; व हस्तगुणांत

आपलें मुखकमल ओवून ती सुमनमाला किल्हणाच्या गळ्यांत तिनें गेमादरानें घातली. त्या दक्षिणेचा किल्हणानेहि सद्गदित मनानें अंगिकार केल्या. थोडेच दिवसांत तीं 'पुल्लमुक्त' चिन्हें दूतीना आणि त्यांच्या सांगण्यानें वेत्रधारी सेवकांना कळून आलीं; मग त्यांनीं ती गोष्ट राजपुरोहिताकरवीं राजाच्या कानावर घातली. प्रथम राजाला ती खरी वाटली नाहीं. पण पुढें त्याच्या ती प्रत्यक्षपणें निदर्शनास आल्यावर तो संतापून गेल्या; व त्या भरांत त्यानें किल्हणास सुळीं घाबें, अशी आज्ञा केली. राजाज्ञेप्रमाणें सेवकजनांनीं किल्हणाला वय्य स्थानीं नेले; व तेथे रोविलेल्या शूलाजवळ नेल्यावर त्यास ते म्हणाले—

‘सुस्नात भवें जगदीश्वराला । अर्ती मती गति तची मग होय स्याला ॥

किल्हणाच्या तोंडून एकहि अक्षर निघेना. तें पाहून ते त्याला पुन्हां म्हणाले,

‘अद्यापि कां न भजसी भगवंगजीतें ।’

तरीहि किल्हणाच्या मुखांतून हरिभजनाचें अक्षरहि नाहीं. अखेर किल्हण म्हणाला, ‘माझे मनाला दुसरें कांहींच दिसत नाहीं. माझी देवी ती चंद्रकला. ती मला दिसते.

मी जामिका, नृपसुतारतिघोष्य जाणें

अद्यापि देव दुसरा जिजवीण नेंजें’

असें उत्तर देऊन त्यानें त्या आनंददायिनी नृपनंदिनीचे आणि तिच्या बरोबर अनुभविलेल्या अनेक सुखप्रसंगांचें स्मरण सुरू केलें; आणि तो म्हणाला—

‘अद्यापि ते कनकचंपकवर्णगौरी । उत्फुल्लपद्मनयना तनुरोमहारी ।

सुप्तोत्थिताच शयनीं मदबिम्बह्लांगी । विद्या जशी गति तशी स्मरतां प्रसंगी ॥

अद्यापि चंद्रवदना नम्रपीडनांगी । पीनस्तनी मजपुढें उभि हेमरंगी ।

माझी तनू स्मरशरें पिडितांचि बेगीं । गानें सुशीतल करी मुरतप्रसंगीं ॥

अद्यापि ते तरुणपल्लवरसलपानी । चोळी तिची तदतदीत भुजंग-वेणी ।

वस्त्रांचलस्सलन होत बिलोकितांची । तीच्या स्तनांसि उपमा स्मरकंडुकांची ॥

अद्यापि ते कुशल काव्यकला विनोदी । ते मी स्मरें चिदघनाथमुखांसि निधीं ।

आलिंगिली भुजलता पसरोनि घाली । ते राजहंसगमना स्मर अंतकाली ॥
 अद्यापि वाळहरिणीनयनी स्मरें मी । कंदर्पयुद्ध मजशीं करि गुप्त धामी ।
 बसोजकुंभ घन पीन धरीं स्वपाणी । तेव्हां सुरेंद्रमुख तुच्छ मनांत मानीं ॥
 अद्यापि चंद्रवदना करि फार संती । लावण्यसागरलता द्विजराजकांती ।
 रात्री दिवा स्मरण होय तिच्या मुखाचें । दावा मुहूर्त मुखवारिज वल्लभेचें ॥
 अद्यापि मी धरितसे निजजीविताद्या । जन्मांतरीं धरिन हे प्रमदा परेशा ।
 अन्योपभोग मजला न लग्नेच कांहीं । ते दाखवा शशिकला कवळीन बाहीं ॥
 अद्यापि वक्त्रकमलावरी भंग येती । गंडस्यळीं परिमळास्तव वृंक्षिताती ।
 हे वारितां ध्वनि उठे करि कंकणाची । तेणें करून मुरकुंडि वळे मनाची ॥
 अद्यापि तन्वि मधुराधरदान देते । म्यां रोविलें निजनेखें स्तनमंडळातें ।
 उद्भिधरोम पुलकांकित होय बाला । ते आठवे मदनमंत्रि वेळवेळां ॥
 अद्यापि ते नृपतिशेखरराजपुत्री । संपूर्णयौवनमदालसखंजनेनी ।
 मी एक दैवत तिते न मानी । ते राजहंसगति चितितसे निदानीं ॥
 अद्यापि ते कनककांति मदालसांगी । सल्लग्जनम्रवदना स्मरतीं प्रसंगी ।
 त्यामी न औषधनुधा सरिता गुणांची । म्यां बणिगी क्षितितलीं गुणकीति तिची ॥
 अद्यापि ते नृपसुता रतिभोगकाली । प्रेमाकुलें करयुगे धरि कंठनालीं ।
 वंतोष्ठपीडनक्षतें सुखभाव दावी । ते मी स्मरें मदनमदिरदेवदेवी ॥
 अद्यापि धूर्जटि धरो विष तें स्वकंठीं । कूर्म धरागिरिवरा धरलें स्वपृष्ठीं ।
 अंभोनिषीस बहवानल नित्य जाली । कैलासिकार बुध पाळिति सर्व काळीं ॥
 क्लिहणाचें हें असें बोलणें ऐकून राजाचें मन पालटले. हाहि मेरेल,
 शशिकलाहि प्राणत्याग करील आणि आपणाला ब्रह्महत्येचें व स्त्रीहत्येचें
 पातक लागेल; तें टाळवें आणि अत्यंत अनुरक्त अशा या दोघांस
 जीवदान द्यावें, असें मनांत आणून विक्रमांकदेव राजानें क्लिहण
 पंडितास शिक्षा माफ केली; व आपली ती कन्या त्यास यथाविधि अर्पण
 करून आणखी 'ग्रामें, पुरें, धन दिलें; यश वाढवीलें;' व अशा गमतीनें
 हें चरित्र परिपूर्ण शालें.

हें क्लिहणचरित्र वाचून व त्याची ती सरळ शब्दरचना पाहून मन
 एकवार विचारतें की, हें या चित्ररचनाकार विठ्ठलाचेंच खास आहे ना ?

याचे शेवटीं नुसतें 'विठ्ठल' असें नांव आहे; पण नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें रचनाकाल नाही, पद्यसंख्या नाही, कवीसंवाची इतर माहिती नाही, हें कसें ?

विठ्ठलाच्या वर दिलेल्या काव्यांखेरीज शंकराचार्यकृत 'सौंदर्य-लहरी'चे श्लोकवद्ध भाषांतर व भानुदासकृत 'रसमंजरी'चे भाषांतर, हीं दोन विठ्ठलकृत काव्ये उपलब्ध आहेत. यांपैकी 'सौंदर्यलहरी' हें स्तोत्र छापिलेले नाही. एक सौंदर्यलहरी 'महाराष्ट्रकवी'त छापिली आहे; पण ती विठ्ठलाची नसून 'ललितानंद'नामक कवीची आहे. या आपल्या टीकेला ललितानंदाने 'लहरीसुंदर' टीका असें नांव दिलें आहे. या ललितानंदाच्या टीकेपेक्षा 'विठ्ठला'ची सौंदर्यलहरी सरस आहे. हिचे एकंदर १२२ श्लोक आहेत. या टीकेचे शेवटीं विठ्ठलाचे नांव आहे; पण याहून जास्त माहिती तीत दिलेली नाही. यामुळे हीहि याच वीडकर विठ्ठलाची आहे किंवा दुसऱ्या कोणा विठ्ठलाची आहे, हें कळण्यास मार्ग नाही.^१ परंतु दुसरे काव्य म्हणजे

१. हें बिल्हणचरित्र या विठ्ठलाचें नसावें, अशी शंका वारंवार येते. पण या शंकेचें बोडेंफार निवारण करणारी एक गोष्ट ब्राह्मलो, ती येथें नमूद करून ठेवितों. मजजबळ एका जुन्या बाडांत प्रथम हें विठ्ठलाचें बिल्हण-चरित्र लिहिलेलें आहे. नंतर त्यापुढें त्याच अक्षरांत 'द्रौपदीवस्त्रहरण' लिहिलें आहे. द्रौपदीवस्त्रहरणाचे शेवटीं तें तेथें उतरून घेतल्याची मितो व्ययनाम संवत्सरे शके १६२८ आषाढ व. एकादशी शुक्रवार अशी लिहिली आहे. यावरून विठ्ठलाचे हयातींत किंवा फारतर बहा-पंचरा वर्षे मागाहून हें बिल्हणचरित्र या बोडकर विद्वानाचें समजलें जात असे.

२. ललितानंद हा गुर्जरदेशस्थ असून फत्तेसिंग महाराज गायकवाडांचा आश्रित होता. यानें आपली परंपरा नित्यानंद-विठ्ठलानंद-ललितानंद, अशी दिली आहे. अशोच रंगनाथाच्या परंपरेहून भिन्न अशा एका सहजानंदाची सौंदर्यलहरीवर एक टीका आहे.

३. मराठीत विठ्ठल या नांवाचे चार-पांच भिन्न कवि होऊन गेले, हे प्रसिद्ध आहे. यांपैकी विठ्ठल बोधित, विठ्ठल केरीकर व आणखी एक

रसमंजरीचें भाषांतर, हें मात्र बीडकर विठ्ठलाचें खास आहे. तें त्यानें शके १६०१-मध्ये 'शहागड' येथें रचिलें, असें त्यांत म्हटलें आहे. या विठ्ठलाप्रमाणेंच चित्रकाव्य करणारा एक कवि महानुभाव-पंथांत होऊन गेला. याचें नांव ओंकार, उपनांव चोरमागे. याच्या कोणा पूर्वजास 'चोर' म्हणून सुलीं देत असतांना त्यास एका महानुभाव-पंथी साधूनें सोडविलें व त्यास आपल्या पंथांत मागून घेतलें, म्हणून त्यास 'चोरमागे' हें उपनांव पडलें, असें म्हणतात. याच्या कुळांत दोनचार कवि होऊन गेले. त्यांपैकीं हा चित्रकाव्य रचणारा ओंकार चोरमागे हा विठ्ठलाचा समकालीन होता. याचें 'लक्ष्मणा-स्वयंवर' नांवाचें एक कृष्णपत्नी लक्ष्मणा हिच्या किंवा ह्या कथेवर काव्य आहे. याचे सात सर्ग असून यांत ४४२ पद्ये आहेत. हा 'पळसी' गांवाचा राहणारा असून कोणा 'पहाडसिंग' नांवाच्या राजाचा आश्रित होता, असे तो लिहितो. पहाडसिंगाच्या पदरीं असल्यामुलें त्याच्या ऐकिवांत हिंदी छंद अनेक होते; व ते यानें मराठींत आणिले आहेत. दक्षामकर, लळिता वगैरे नवीं नवीं अक्षर-वृत्तेहि याच्या ग्रंथांत आली आहेत. याच्या ग्रंथांत एक-दोन आर्याहि आहेत. याच्या या लक्ष्मणा-स्वयंवरांत बंध तर पुष्कळच आहेत. चौस्स बंध, नवरस बंध, गोमूत्रिका बंध, वगैरे बंध मराठी रचनेंत अगदीं नवीन दिसतात. गोमूत्रिका बंध असाः—

[पान ४९९-वस्त्र]

विठ्ठल यांचो कविता काव्यसंग्रहांत छापिली आहे. यांशिवाय विठ्ठल कळूरकर म्हणून एक विठ्ठल होऊन गेला. हा बीडकर विठ्ठलापेक्षां अगदीं भिन्न पुरुष समजावा. याचें गोत्र 'वत्स', शास्त्रा 'आपस्तंब', गुरूचें नांव 'गणेश', अशी स्वतःची माहिती यानें आपलें 'हरिराधिके'च्या 'रासक्रीडा' काव्यांत दिली आहे. याची रचनाहि जवळ-जवळ विठ्ठल बीडकराप्रमाणेंच दिसते. हाहि मात्ती 'वृत्ति व्यापाराची' असें सांगतो. हा बऱ्हाडांतील कळूर (?) येथील राहणार. बर उल्लेखिलेलें रासक्रीडा काव्य यानें शके १५३६-मध्ये आनंद संवत्सरी लिहिलें.

कुरंगणी जया परी । परीस हांपडे बनी ।

बनी भवार्णवी हरी । हरी हरी त्वरा करी ॥

इतके नवीन छंद मराठी भाषेत रचणारा हा कवि चिंतनीय आहे. याचा लक्ष्मणा-स्वयंवराचा रचनाकाळ १६३० आढळतो. ज्यांत भक्तीचा लवभर संबंध नाही असले काव्यग्रंथ संस्कृतांतून मराठीत भाषांतरित करण्याचा प्रघात या काळीं बराच पडलेला दिसतो. या भानुदास-कविविरचित रसमंजरीचें विठ्ठलाप्रमाणेच आणखीहि कित्येक कवींनी भाषांतर केलेले दिसते. मराठीत हल्ली या ग्रंथाची पांच-सात भाषांतरे उपलब्ध आहेत. पण त्यांत विठ्ठलाशिवाय भैरवाचें व अनंत पंडिताचें, अशीं दोन बऱ्यापैकी आहेत. विठ्ठलाची पद्यसंख्या 'नंदविभू' म्हणजे १३९ आहे. भैरवाचीहि अगदी तितकीच आहे; व शेवटचा स्वतःच्या नांवाच्या उल्लेखाचा श्लोक धरून १४० आहे. या दोघांचेहि भाषांतर मुळास अगदीं धरून आहे. अनंताचें भाषांतर तितकें बरोबर नाही. अनंतानें आपली थोडीशी माहिती पुढील श्लोकापास दिली आहे.

पुष्पस्तंभपुरी सुखाब्जिलहरी विदग्जनो साबिरी

तेथें श्रवक पंडितात्मज बसे; प्रेमा धरीं शंकरी ।

या अनंतानें या ग्रंथाची कदाचित् दोन भाषांतरे केली असावी, असे पुढील ओळीवरून वाटते—

जाना त्या प्रभुची असे म्हणुनियां 'म्हाराष्ट-संजीविनी'

तैसी हे दुसरी बरी करितसे 'शृंगार-कलोलिनी' ॥

या अनंत पंडितानें आपला रचनाकाळ दिलेला नाही.

१. श्रव्याग्नि संख्या रसभूषका हे । मेषाधिलग्नी शुभरोग आहे ॥

प्रसिद्ध संवत्सर 'सर्वघाटी' । संपूर्ण जन्माष्टमि बौधवारों ॥

२. या पोषीचे शेवटी 'इति श्री कविकुलालंकार श्रीमदन्त पंडित-विरचिता शृंगार-कलोलिनी समाप्त' इतकेंच लिहिलें आहे.

देवदास, शिवराम वगैरे कवि

रामदासस्वामींचा शिष्यसमुदाय पुष्कळ दांडगा होता, व तो सर्वभर पसरिलेला होत. या रामदासी मंडळींचें शिक्षण चांगलें, व्यवस्थितपणानें व दक्षतेनें झाल्लें असल्यामुळे त्यांच्यांत बहुश्रुत व बुद्धिमान् माणसेंहि बरींच निपजली; व त्यांचे हातून मराठी सारस्वतहि पुष्कळ निर्माण झाले. पण एका झाडाच्या सावलींत दुसरे झाड व्याप्रमाणें नीट फोफावत नाहीं, त्याप्रमाणेंच कोणत्याहि प्रकारचा स्वतंत्रपणा आणि विशिष्टपणा यांच्या सारस्वतांत वाढलेला दिसत नाहीं. ही रामदासांनीं आकृत दिलेल्या रेषेबाहेर गेलेली दिसत नाहींत. इतकेंच नव्हे, तर रामदासी वाण्याचें तेजहि यांच्यांत राहिल्लें नजरेस येत नाहीं. त्यांचा तो सूत्रधार निघून गेल्यावर ही नुसती रंगीत वाहुली जागचे जागीच पडून राहिली. त्यांना कदरेंत धरून वागविणारा तो दरवेशी निघून गेल्यावर हे प्राणी आपआपसांत भांडूं लागले; व क्षणिक मानापमानाच्या आणि सुखाच्या कर्दमांत लोळून त्यांतच हे आनंद मानूं लागले. इतर अनेक मराठी कवीप्रमाणेंच भावडी भोळी रचना यांच्याहि हातून निर्माण झालेली आहे. ती अवाढव्य आहे. कित्येकांची तर सुंदरहि आहे, पण रामदासी जिवंत झाल्याचें, बुडबुड्यासरसें वर येणारें पाणी तींत नाहीं. कल्याण व उदब हे दोघेहि रामदासांचे उजवे-डावे हात होते. ते त्यांचे आवडते शिष्य होते. या दोघांचीहि थोडीशी रचना उपलब्ध आहे. पण दोघांपैकी एकांतहि गुरुजीची चमक दिसत नाहीं. किंबहुना, रामदासांच्या कोणत्याहि शिष्याच्या उपलब्ध ग्रंथावरून, त्यांच्यांत रामदासांची

१. कल्याण हा बानूळगांवच्या कुणाजीपंत नांवाच्या एका ब्राह्मणाचा मुलगा. याचें मूळ नांव अंबाजी. याचीं पद्यें वगैरे आहेत (काल १५४० ते १६३६).

२. उदब हा टाकळीजवळील राहणारा. याचें उपनाव दशपुत्रे, आई उमाबाई व बाप सदाशिव (काल १५४६ ते १६३५).

कळकळ, आतुरता, स्वदेशप्रीति किंवा मनाला जाऊन झोंबेल असले
कवित्व प्रकट करण्याची ताकद मुळीच दिसत नाही. नाही, म्हणावयाला
देवदासाची कांहीं थोडीशी कविता मात्र जरा ठणठणीत आहे. उत्कट
स्वदेशप्रीतीने मनाला येणारा चेव याच्या शब्दांत थोडाफार दिसतो. हा
देवदास 'दादेगांव' येथील मठाधिपति होता. याचे श्लोक, अभंग,
अष्टके वगैरे कविता आहे.

खयो दुर्जनाचा करी कोण बाता ? । शिरो रामराणा असे; काय चिंता ! ॥

असा धीर आपल्या चिंतांत वाळगून

भवे तापलों प्रीतछाया करावी । कृपाळूपणे सर्व चिंता हरावी ।

अहो संकटीं सोडवावे समर्पा । रघूनायका मागणे हेंचि बाता ॥

अशी प्रार्थना तो आपल्या दैवताजवळ करी. या देवदासाने
मुसलमानांची निर्भर्त्सनाहि आपल्या श्लोकांत केलेली दिसते. अव्वल
इंग्रजीत हिंदू व ख्रिस्ती मिशनरी हे जसे एकमेकांस नावे ठेवून
एकमेकांच्या उखाळ्या-पाखाळ्या काढीत, त्याच मासल्याचे याचे
श्लोक आहेत.

अहा रे अहा ! तूं मुसलमान वेडा । मसीदीत जावून कां हाक फोडा ! ।

हाका मारितां ऐकतो काय जल्ला ! । मुलांना उगा वडंबडोंनि मेली ॥

अरे ऐक तुकां, जिवेका करीतां । जिता जीव तो नाव मारोन खातां ।

आम्हांसारिखें जन्मही भक्षितां रे । तरी कां तुम्ही जीवहुत्या करा रे ॥

असा याच्या रचनेचा मासला आहे. या देवदासाचा एक लहानसा
चोवीस श्लोकांचा 'गजेन्द्रमोक्ष' आहे. हा रामदासी परंपरेतले आवडते
वृत्त जें प्रमाणिका त्यांत रचिलेला आहे. मुलांना म्हणण्यास हा फारच
सरस आहे.

प्रबंध बांधितो बरा । तुम्ही मला दया करा ।

म्हणोनि प्रावितां पुरा । गदाधरा सदा स्मरा ॥

असे यांत सर्वभर साचे व गोड शब्द योजिले आहेत.

या समर्थशिष्याच्याच नांवाचा, पण याहून भिन्न असा दुसरा एक

देवदास महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहे. हा चैतन्यशिष्य असून याचे कुलदैवत गिरीचा व्यंकटेश हे होते. या दैवताच्या स्तवनपर याचे 'व्यंकटेश-स्तोत्र' या नावाचे एक गोड स्तोत्र सर्व महाराष्ट्रभर आवाळवृद्धांच्या तोंडी झालेले आहे. याच देवदासाची एक 'संतमालिका'हि प्रसिद्ध आहे. ही दोन्ही स्तोत्रे फारच प्रेमळ व रसभरित आहेत. संतमालिकांतून आपल्या देशांत अनेक भगवद्भक्तांचे स्मरण त्यांच्या कांहीं अलौकिक गोष्टींसह लहानथोरांस सदैव व्हावे, अशी सोय असते. अशाच वीरमालिकाहि अवश्य असावयास पाहिजे होत्या. वदाचित् तशा त्या असतीलहि; पण अजून त्यांपैकी एकाहि ज्ञात असलेली दिसत नाही. देवदासांची कांहीं पदेहि प्रसिद्ध आहेत.

'नको नको स्त्रोसंगनामग्रहण सर्वथा ।

शुक म्हणे परीक्षितोस एक भारता ।'

हे पद प्रसिद्धच आहे. या देवदासाची भगवद्गीतेवर एक ओवीचढ टीका आहे.

समर्थाचे शिष्य निरंजन, बाळकराम, सीताराम व त्या परंपरेतील इतर अनेक पुत्र, तसेच 'प्रदोषमहात्म'कार रामकवि (१५६७), 'संदेहहरण' ग्रंथाचा कर्ता रात्रवै (१६११), 'श्रीखंड्याचे चरित्र' वगैरे आख्याने गाणारा प्रभुनंदन (१६३३), कानडी ग्रंथावरून मराठीत उद्योगपर्व रचणारा चंद्रात्मज रूद्र (१६०४), ध्येवक अंकोलकर, मुकुंद वगैरे कवि साधारणपणे समकालीन होत. देवदासाप्रमाणेच

१. संत पुरुषांच्या स्मरणाने सौख्य व आनंद प्राप्त होईल, हे सांगणे ठीक आहे. पण तीन पारायणांनी पुत्रप्राप्ति होईल, सात पारायणांनी रोग दूर होईल, चौदांनी कारागृह टळेल, इत्यादि कोष्टकें कवि देवें लागला म्हणजे थोडे हसूच येतें.

२. यासच राघवदास असेहि म्हणतात. 'शके सोळावें नकरावरी । प्रबोधनाम संवत्सरी । अदिबन शुक्ल गुरुवारी । विजयादशमी सुदीन ॥' ते दिवशी 'संदेहहरण' ग्रंथ पुरा झाला. याशिवाय याचे 'अध्यात्मरामायण'हि आहे.

मुकुंद या नांवाचेहि दोन कवि थोड्याफार अंतराने एकाच काळी होऊन गेले, असें दिसते. एक दत्तपदांकित मुकुंद व दुसरा सातारकर ताराबाईचा आश्रित मुकुंद.

पहिला म्हणजे दत्तपदांकित मुकुंद हा भारद्वाज-गोत्री, त्रिप्रवरी, यजुर्वेदी ब्राह्मण. याच्या बापाचे नांव नारायण व आईचे साखराबाई. याच्या वयाच्या पांचवे वर्षी मुंज व सातवे वर्षी लग्न झाल्यावर थोडेच दिवसांत याचा बाप वारला. तेव्हां हा खानदेशांत जैतापूर येथे गेला. त्यानंतर आपल्या आयुष्याची दहा वर्षे याने एका राजाच्या सेवेत खर्च केली; व पुढे याला संसाराचा कंटाळा वाटून याने तीर्थयात्रेस प्रयाण केले. शके १६२३-मध्ये यास स्वप्नांत गुह्यदीक्षा व गुह्यमंत्र मिळाला. पुढे कांही दिवस याने औरंगजेबाचा वडील मुल्गा मोअजीम याच्या पदरी नोकरी धरिली; व कांही पैका गांठी पाडून पुन्हां तीर्थयात्रा केली. याने आपल्या तीर्थयात्रेचे एक प्रवासवर्णन लिहिले आहे. यांत अनेक ठिकाणांचा उल्लेख व कांहीचे वर्णनहि केलेले दिसते. यांतच याने 'मूलस्थान' ऊर्फ 'मुलतान'चा उल्लेख पुढीलप्रमाणे केलेला आढळतो—

मूलस्थान प्रसिद्ध नाम नगरी जैसी अयोध्यापुरी ।

जैसे जन्म घरी नृसिंह बरबा प्रल्हाद राखे हरी ॥

तर्फी कुंडहि रामतीर्थ लहरी है चंद्रभागा निरी ।

केले सज्जनमज्जने निजकरी संतोषलों अंतरी ॥

बुंदेलखंडापर्यंत प्रवास करणाऱ्या या कवीचे हे प्रवासवर्णन अनेक कारणांमुळे मोठे चित्तेवेधक आहे. या कवीची बरीच कविता आहे. पैकी कांही रचना ब्रिज, नेमाडी, अभीर, बागलाणी, खानदेशी, रणावट, गुर्जरी, मारवाडी याहि भाषांत आहे. म्हणजे त्या काळी प्रचलित असलेल्या अनेक भाषांत कविवरचना करण्याइतके भाषाज्ञान या मुकुंदकवीस होते.

१. ही माहिती भारत इ.स. मंडळाच्या शके १८३४-च्या वृत्तामधून घेतली आहे. या कवीची जाणखीहि सविस्तर माहिती तेथे सांपडेल.

दुसरा मुकुंद हा प्रसिद्ध ताराबाईचा आश्रित होता, हे वर आलेच आहे. या मुकुंदाची कांही कविता मजजवळ आहे. याचीहि देवदासा-प्रमाणेच एक 'संतमालिका' असून अनेक दैवतांच्या स्तुतिपर 'स्तोत्रे' व 'अष्टकें'हि आहेत. या मुकुंदाची रचना वरील दत्तपदांकित मुकुंदाच्याचप्रमाणे साधारण आहे. मुकुंद म्हणतो—

सप्तशृंगनिवासिनी भगवती ! माते ! जगत्तारिणी ! ।
 बातां तूं मम मस्तकीं कर शिवे, ठेवी रमे उन्मनी ॥
 जे जे बाणि वदे रसाळ कविता ते मानिती सन्मनी ।
 दासाचें निजअंधिर वंदिन सदा हस्तांबुजा जोडुनी ॥
 तारादेवि, मला कृपा करुनियां सांभाळिते तोषदा ।
 सिद्धीच्या मुखराशि अंतरि बहू धान्यें गहूं सर्वदा ॥
 काव्यें कोटिशतें प्रबंध रसना बोले जशी शारदा ।
 संताचे निजमंडळी युदुकुळीं स्वानंद बिंदी मुदा ॥

या मुकुंद कवीने कदाचित् छंदःशास्त्रावर एखादा ग्रंथ रचिला असल्याचा संभव आहे. याने दिलेल्या कांही वृत्तलक्षणांपैकी 'मालिनी' वृत्ताचे याचें लक्षण असें—

उभय ' न 'गण पूडें जाण एका ' म 'कारा ।
 गण उभय ' य 'कारी मालिनी जाण सारा ॥
 कविजन बदताती मा वसे लीन जेथें ।
 यदुसुत कितरागी होय विश्रांति तेथें ॥

मुकुंदाच्या पित्याचें नांव यादव पंडित व त्याची गुरुपरंपरा, एकनाथ—राघव—विठ्ठल—मुकुंद अशी होय. या परंपरेंत उल्लेखिलेला एकनाथ हा प्रसिद्ध जनार्दनस्वामीचा शिष्य पैठणकर एकनाथच समजावा. हे सांगण्याचें कारण असें की, महाराष्ट्र-साधुपुरुषांच्या परंपरेंत या 'एकाजनार्दना'हून भिन्न असा एक एकनाथ नांवाचा पुरुष येतो, असें दिसतें. 'ज्ञानाञ्चितरंग' नांवाच्या ग्रंथांत ग्रंथकार ब्रह्मदास यानें आपली गुरुपरंपरा दिली आहे; त्यांत माधवेंद्रस्वामीचा शिष्य एकनाथ असा उल्लेख आहे. या ब्रह्मदासानें आपली सांगितलेली

परंपरा पुढीलप्रमाणे आहे. नृसिंहसरस्वती — माधवेंद्रसरस्वती — एकनाथ — श्रीकृष्णस्वामी — ब्रह्मदास. या नृसिंहसरस्वतीच्या शिष्य-परंपरेतील ब्रह्मदासाने आपला हा 'ज्ञानाच्चितरंग' नामक ग्रंथ शके १६३०-मध्ये सर्ववारी संवत्सरी मार्गशीर्ष महिन्यांत कृष्णातीरी 'मुक्तावळी' नाम नगरीत पूर्ण केला, असे त्यांत लिहिले आहे.

या सर्व मंडळीपेक्षा 'अवचितसुत काशि' या कवीची रचना बरीच जास्त आहे. अवचितसुत काशीने आपल्या ग्रंथांत आपली माहितीही बरीच दिली आहे. या कवीचे नांव काशि व याच्या बापाचे नांव अवचित्राव. याचे उपनांव सोळंखी व गोत्र अत्रि. अवचित्राव 'भारम' या नांवाचे एक गांव वसवून तेथेच नेहमी राहत. हा गांव नाशिक जिल्ह्यांत असून अवचित्रावांचे वंशज अजूनहि या भारमगांवी नांदत आहेत. भारम गांवाजवळीलच एक गोपाळगिरी नांवाचा किल्ला याचे ताब्यांत असून हे तेथे जोरावरीने राहत असत. पुढे परचक्र येऊन यांचा फार नाश झाला; व दिल्लीपतीच्या सेनेने अवचित्रावांस मुलांसह नेऊन दिल्लीस कैदेत ठेविले. पुढे काही दिवसांनी हे तेथून सुटून दक्षिणेत परत आले.

काशिकवीने द्रौपदीस्वयंवरावर दोन ग्रंथ लिहिलेले प्रसिद्ध आहेत. यांपैकी एक श्लोकवद्ध असून दुसरा ओवीवद्ध आहे. हे ग्रंथ, काशिकवि हा मानभाव-पंथाचा अनुयायी असल्यामुळे, प्रायः त्याच पंथाच्या लोकांत फार वाचिले जातात. कवीने या एकाच कथानकावर दोन निरनिराळे ग्रंथ कां रचिले, हे कळत नाही. यांपैकी श्लोकवद्ध ग्रंथापेक्षा ओवीवद्ध ग्रंथ जास्त चांगला उतरला आहे. ओवीवृत्तांत गणांचे व अक्षरांचे बंधन फार कमी असल्यामुळे साहित्यिकपणेच आपल्या कल्पना नीट मांडण्यास कवीस त्यांत सोपे गेले आहे. या ओवीवद्ध ग्रंथांत इतर

१. माधवेंद्राचा शिष्य । जगप्रसिद्ध एकनाथ... व तत्कुलपयसागर- ।
माजी जन्मला अमृतकर । तो श्रीकृष्ण भीमकीवर । सद्गुह साचार
आम्हासी ॥ (तरंग ११, ओ. १७९)

महाराष्ट्र-ग्रंथकारांच्या, व मुख्यत्वेकरून मुक्तेश्वराच्या, कृतीचें कवीनें पुष्कळ अनुकरण केलेलें आढळतें. एकंदरीत हा द्रौपदीस्वयंवर ग्रंथ बरा उतरला आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. हा ग्रंथ शके १६१८-मध्ये पौष वद्य दशमीस कवीनें पुरा केला आहे.

मार्गे रामदासपंचायतनांत जयरामस्वामीसंबंधें लिहितांना (पृ. ४३६-वर) रामदासी परंपरेत एक जयराम या नांवाचा साधुपुरुष होऊन गेला, असें टीपेत म्हटलें आहे. ज्याच्या नांवावरून महीपतीबुवासारख्या चरित्रकारांचा घोटाला झाला तो हाच जयराम होय. यास 'जयरामबाबा' असें म्हणत. याचे श्लोक, पदे, अभंग अशी विविध रचना आहे. एक विशेष गोष्ट अशी की, याची जशी श्रीरामचंद्रासंबंधी रचना आहे, तशीच पंढरीच्या विठ्ठलासंबंधीहि आहे. दोहींची घाटणी सरळ असून दोहीतहि गोडी सारखीच भरलेली आहे.

यानें लिहिलेल्या अभंगांतील उल्लेखांवरून असें दिसतें की, याला दायादांनीं फसविल्यामुळे व लुबाडिल्यामुळे हा संसाराला आणि या जगाच्या राहटीला अगदीं कंटाळून जाऊन ईश्वराराधनेस लागला. पुढें याला सद्गुरूनें गुरुपदेश देऊन संसारपसारा सोडून विरक्तवृत्तीनें दूर राहण्यास सांगितलें व हा तसा राहू लागला. हें पाहून याचे आसेष्टांनीं यास नीट संसार करून पूर्ववत् राहण्याचा आग्रह केला.

धंदा रोजगार करा म्हणताती । हकाम बोलती बाल्या (म्हा ?) पाशीं ॥
त्यावर जयराम म्हणतो—

१. गणगोत अपत्य । स्त्रियादी समस्त । व्यर्थ यांचा प्रांत । कळों बाला ॥
तंबाबुच्या देठां । दांत पसरवे । फिरोन राहावें । ऐशा स्वळीं ॥
त्याहुनी हा बरा । अलेखीचा धंदा । ऐसे हें गोविंदा । सत्य बाटे ॥
नको नको नको । ऐसीं ही संगती । बहूत फजिती । मज बाटे ॥
अनोलखी जन । त्यांत म्यां बसावें । ऐसें माझ्या जीवें । आवडतें ॥
अनाथ किकर । जाहे दीन मो देवा । सोडवी हा गोवा । रघुपती ॥ इ. इ.

घातला तो पाय । माये कैसा होय । शूर तो.....य । जन धुके ॥
 थोरांच्या सेवेसी । हेचि कां हो बळ । काय घालमेल । रामराया ॥
 सतीचें तें बाण । घेऊनियां मग । फिरतां तें जग । धू धू करी ॥

आणि हें आपलें म्हणणें जयरामानें खरें केलें. तो पुन्हां संसारांत पडला नाही. आपल्या पोटाचा भारहि त्यानें कोणावर घातला नाही. तो केवळ भिक्षा मागून असे. श्रीरामचंद्राच्या पायांशी मोठ्या कळवळ्यानें विनवण्या करून तो म्हणतो—

बळोनिवा काय । पाहूतोसि अंत । संसाराची मात । कानीं येते ॥
 आपुलें विविचें । न घाली मी संकट । पोटाचा बोभाट । करी ना मी ॥
 जेव्हां जेंसें मिळे । तेंचि सुखें घेऊ । निर्दार्ति तीं सेऊं । शुष्क पर्णें ॥
 दोन बोटे निधी । लंगोटिला छावी । परि सेवा घ्यावी । रामराया ॥
 विदीवरिल चिध्या । मेळऊनि धांवा । आनंदाच्या मांवा । मौजा करूं ॥
 घरोघरी माया । दारोदारी बाप । पोराचा बक्षेप । नाहीं आम्हां ॥
 पुढीं हे मंचक । हस्त हेचि उशि । जंवर शालेसो । पांघरूं आम्ही ॥
 ऐसें हे डोहळे । जाहले जयरामी । कृपेचे संगमो । पूर्ण करा ॥

इतक्या अल्पस्तुष्टपणाने राहणाऱ्या असल्या कवीचे हे डोहळे कोणताहि समाज आनंदाने पुरवील. याने अनेक अभंगांत दासबोधाची स्तुति केली आहे. याचे श्लोक व अभंग श्लोकांनी गणतां येतील इतके आहेत. या जयरामबाबाच्या वाणींत मनोहर असा एक साधेपणा आहे. यांत शब्दांची कुसरी नाही. पण याचा समकालीन असा 'पंडित' या नांवाचा एक कवि होता; त्याच्या रचनेंत शब्दचमत्कार केलेला आढळतो. शब्दचमत्कार म्हटला म्हणजे साधेपणा आणि सरळ रचना ही त्यापासून दूर राहतात. इतकेंच नव्हे, तर उलट क्लिष्टता आणि अर्थाची ओढाताण मात्र जास्त-जास्त होत जाते. हा 'पंडित' प्रसिद्ध वामन पंडितापेक्षां भिन्न पुरव होय, हें उघड आहे. याची पदे फार आहेत. त्यांतून एक पद येथे देतो. श्रीकृष्णाच्या विरहाने व्याकूल होऊन वेडावलेल्या गोपिका रानावनांतल्या जनावरांना आणि

वृक्षवेलोना श्रीकृष्ण कोठें आहे, म्हणून विचारीत हिंडत आहेत, त्या प्रसंगाचें वर्णन यांत आहे—

पुसति गोपिका, शुका पिका काका चक्रवाका चातका वका वृका जंबुका ।
मशका चंपका तिलका; सांगे शोका डोंका बदका; बद 'का रे येका रमानायका ।'
कमलजजनक, कमलदललोचन, कमलविमलमुख कमलनायका ।
या म्हणति गोपी देखिल्या तें कृष्णाविरहें नेणती

तन्मय झाल्या चित्तें ॥१॥ दावा ॥

उरगा तुरगा तुं विहगा नगा नागा माहोंळिगा, नारिंगा भुंगा मेडभुंगा ।
पिंगा निवडंगा सारंगा चांगा, सांगा सांगा श्रीरंगा गाय मा भेटों दे गा ।
घडिभरो हरी झडकरी जरी, तरी धरि करी,

मजबरी करी खरि पुरी दया बरी ॥ २ ॥ दावा ॥

अगरा उंवरा तगरा देवदारा खैरा सहकारा हिवरा सामरा तितरा ।
सारा अंजिरा मांदारा, तारा रे, पाचारा सुंदरा गोपाळ विरा ।
सुंदर इंदुवदन, मंदरवर, कुंदरदन, सुरनरनुत, यदुविरा ॥ ३ ॥ दावा ॥
हंसा मुंगसा वासा तरसा रिसा फणसा सिरसा सारसा सरसा बनारसा ।
पळसा राहिसा महिसा उरसा मेघा ! ! गोपवेशा जगदीशा, दावा, हृषिकेशा ।
अंकुरित स्मित, पंकजभवनुत, शंकर-सनंदन-वंदित ॥ ४ ॥ दावा ॥
शबरी पिंपरी सुकरी सोंवरी चमरी भ्रमरी कुररी भोंकरी दावा पौरी ॥
कारी बावरी पारी तारी नारी कृष्णाविरहें मज्जति भारी दुःखपुरी ।
अलिकुल विमल कुटिल निलालक पंडितजव मन निजसुखदायका ॥५॥ दावा ॥

या पंडित कवीच श्लोकहि आहेत. त्यांतदेखील याच प्रकारची शब्दचमत्कृति करण्याचा कवीनें यत्न केला आहे. या काळीं अनेक कवींना या शब्दचमत्काराची कसरत करण्याची वेदी हौस लागलेली दिसते. दासविश्रामधामांत असेंच एक कवन बागेच्या वर्णनासाठीं रामदासांच्या ग्रंथांतून अवतरून घेतलेलें आहे. ते वाचून एखाद्याच्या मनांत असें येईल कीं, एखाद्या ईप्रजी कवीला नदीच्या ओवाचें वर्णन करण्याची स्फूर्ति हें ऐकून तर झाली नसेल ना ! ! हें दासविश्रामधामांत अवतरलेलें रामदासी पद्य असें:—

त्या बळी आवळी रावळी जांभळी । बाफळी पोकळी कंदोळीच्या बळी ।
 सुंदरा इंदिरा मंदिरा हींवरा । बल्लरी झल्लरीच्या परी विस्तरा ॥१॥
 केतकी त्याजूती मालती सेवती । मांडवी बोळल्या डोलती तोलती ।
 माजल्या माजल्या फलत्याही भल्या । पुण्याति कितीयेक पाह्याळल्या ॥२॥
 ति वने सुवने सुमने ही घन । आनने मानने त्या जने सज्जन ।
 रंजले गंजलेही भले भूलले । पातले जीव ते रातले मातले ॥३॥
 गुल्गुला बुल्बुला गव्गला माजला । रोळला बोळला बोळला मेहुला ।
 हालती चालती तोलती डोलती । भुंगसे रंगले शृंगसे वेधती ॥४॥
 कोकळा त्या फिळा बोकळा हो कळा । मोकळा मोकळा तोकळा हूरकळा ।
 ईतरे ही वरे सुखरे सुंदरे । आगरे नागरे नागरे पाखरे ॥५॥

या सर्व ग्रंथकर्त्यांचा समकालीन किंवा त्यापेक्षा थोडा पूर्वीच एक अतिशय मोठा असा ग्रंथकर्ता महाराष्ट्रांत होऊन गेला. याचें नांव शिवराम. किंबहुना, सोळाव्या शतकाच्या शेवटी जे मराठी ग्रंथकार होऊन गेले त्या सर्वांत शिवरामस्वामी हाच मोठा ग्रंथकार होय. यानें निर्माण केलेली ग्रंथसंपत्ति अतिशय प्रचंड आहे. हा मार्गे (पृ. ४३७-वर) सांगितलेल्या रंगनाथाच्या परंपरेंत येतो. त्यांत सहजानंदाचा शिष्य जो पूर्णानंद या नांवानें उल्लेखिलेला आहे, त्या पूर्णानंदाचा शिष्य (व पुत्र) हा शिवराम होय. पूर्णानंदाचें पूर्वाश्रमीचें नांव नारायण. नारायणाच्या बापाचें म्हणजे शिवरामाच्या आज्ञाचें नांव तिमण्या दीक्षित. हे काश्यपगोत्री, आश्वलायन, ऋग्वेदी ब्राह्मण. हे कलवुरी प्रांतांत महागांधी राहत असत. यांचा मुलगा नारायण उर्फ पूर्णानंद हा तेथील ग्रामजोशाची वृत्ती संभाळून असे. यास बाळकृष्णपंत चंद्रकेत यांची मुलगी लक्ष्मी ही दिली होती. या जोडप्यास सात

१. ही माहिती कै. राजवाडे यांनीं विस्ववृत्तांत दिली आहे; व इतरवहिं अशीच माहिती कळते. पण पुढें राजवाडे यांनीं, (भा. इ. सं. मं. अहवाल शके १८३३ पृ. ५५-वर) 'शिवराम हा एकनाथस्वामीचा नातू-मुलीचा मुलगा' होय, असें लिहिलें आहे.

अपल्ये होती. त्यांपैकी सर्वांत लहान शिवराम हा होय. नारायण ऊर्फ पूर्णानंदाचे वडील तिमण्या हे आपल्या वृद्धापकाळीं श्रीक्षेत्र वाराणसी येथे राहत असत. तेथे त्यांस भेटावयाकरितां नारायण हा गेला असतां त्याची व आनंदपरंपरेतील ब्रह्मानंदस्वामीची गांठ पडली, व नारायणाने ब्रह्मानंदांची उपदेशदीक्षा घेतली. ब्रह्मानंदांनीं या शिष्या-नारायणा-चे नांव 'पूर्णानंद' असे ठेविले. पुढे कालांतराने नारायण-पूर्णानंदाने आपल्या मुलास-शिवरामास मंत्रोपदेश दिला; व तेव्हांपासून शिवराम हा शिवराम पूर्णानंद या नांवाने ओळखिला जाऊ लागला.

शिवरामस्वामींचा विद्याभ्यास विजापुरास स्वमण्णापंत यांच्या जवळ झाला. स्वमण्णापंत हे नामांकित विद्वान् होते. त्याप्रमाणेच त्यांचा शिष्य शिवराम हाहि चांगला विद्यासंपन्न झाला. शिवरामाचे लग्न तो दहा वर्षांचा असतांच झाले होते. याच्या पहिल्या बायकोचे नांव पार्वती. दुसरे लग्न चौदाव्या वर्षी झाले. दुसऱ्या स्त्रीचे नांव कावेरी. शिवरामस्वामींचा मठ व परंपरा अजून आहे. शिवरामाने रचिलेले शेकडों ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहेत. यांत कांहीं ओवीवद्, कांहीं श्लोकवद्, व कांहीं गद्य असे आहेत. बहुतेक सर्व रचना वेदांतपर व भक्तिपर आहे.

याच्या भागवताच्या एकादशस्कंधावरील टीकेंत पुढील श्लोक आहेत.

१. शिवरामाचे खालील पद प्रसिद्धच आहे.

गुरुवाक्याचे निजशेष चाखावया । मांजर बाजी होऊं ॥

मी येऊं । मी येऊं मी येऊं ॥

सीध करिसी त्यासि तरी । त्या घरी न कळत तेवें जाऊं ॥

गोडी लाचावली प्रेम तुजें निजपाया । मागे पुढे नोऊं ॥

पूर्ण गुरु शिवराम असोनि, कां, मी काळमुण्यासी मेऊं ॥ १ ॥

गुरुवाक्याचे निजशेष चाखावया मांजर बाजी होऊं ॥ म्याऊं ॥ म्याऊं ॥ म्याऊं ॥

मायेचा जो पाहता आनि आज्ञा' । तो हा येका जाहाला बाप मासा ॥
आगे येथें पालटी नांवरूपा । श्लोकीं श्लोकें दाखवी अर्धदीपा ॥
कोणी म्हणेंतो शिवराम टोणपा । पाहा अनुष्ठान वसेचि ना जपा ॥
उगेचि नुस्तें मिळऊनि पोरटी । नाचे, उडे, गाय, करोत चाउटी ॥
कल्याण धामी शिवराम योगी । हे संपत्ती भागवत प्रसंगी ॥
वक्त्या जनाला श्रवणार्थ याला । कल्याण हो सर्वहि भाविकोला ॥

शिवरामस्वामीचा जन्म शके १५५४-मध्ये झाला; व त्यांनी हा लोक शके १६११ (?)—मध्ये वैशाख शु. तृतीयेस सोडिला. यांनी केलेले कवित्व यांचा शिष्य अच्युत अनंत हा लिहून ठेवी. या शिवरामाचा गुरुबंधु, म्हणजे पूर्णानंदाचा शिष्य, 'निरंजन' यानेहि बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत. या शिवराम, निरंजन, वर्गरेचा सम-कालीन असा एक मचकुंद नांवाचा कवि उल्लेखिलेला आढळतो. याला शिवसुत मचकुंद असें श्री. देवांनी म्हटले आहे; व याचे संवधानें श्री. देव हे लिहितात की, 'मुक्तेधराची बरोबरी मचकुंद करतील, इतकी यांची कविता सरस आहे.' यानें श्रीभार्गवचरित्र म्हणजे विष्णूचा सहावा अवतार जो परशुराम त्यांतील चरित्र-भाग वर्णिला आहे. या चरित्रांत वीररसच प्रधान आहे.

सरक्षाचे साधु जन । आणि दंडाचे दुष्ट दुर्जन ।

करावें धर्माचें पाळण । हें अंतःकरण देवाचें ॥

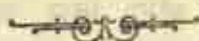
कोकीळ या नांवाचे एक कवि याच सुमारास होऊन गेले असावे. यांचे नांव गंगाधर कोकीळ. यांचे नांव बरेच वेळां ऐकूं येतें. व यांची पदेहि जुन्या बाडांतून बरीच आढळतात. भक्त-मंजरीत राजाराम प्रासादींनीं हे कोकीळ, केशवस्वामी भागानगर-

१. याचा अर्थ 'एकनाथ हा माझे आईचा आज्ञा' असा ध्यावयाचा कीं काय ? म्हणजे शिवराम हा एकनाथाचा पणतू होता.

२. या निरंजनाचा 'मनमाला' या नांवाचा एक फार सोप्या व सरस भाषेत लिहिलेला चार-हजार ओव्यांचा ग्रंथ आहे.

कराचि समकालीन होते, असें म्हटले आहे. कोणी कोणी हे १६६०-पासून १६७५-चे दरम्यान समाधिस्थ झाले असावे. असें म्हणतात. यांची समाधी औरंगाबादेकडे सायखेडे या गांवी आहे. या कोकिळांची पदे चांगली आहेत. पैकी कांही व्यवहारोपदेशक आहेत. यांचें एक पद असें—

ठेविल भगवान तेंतेंचि राहणें । तूप साखर पोळी, खीर, मात खाणें ।
केव्हां भाकर भाजी, स्वीकार करणें । केव्हां नूतन बारिक वस्त्र परिधान
करणें । केव्हां जावें मलिन बहु जीणें लेणें ॥ केव्हां रत्न हय हस्ति शिविकेंत
बसणें । केव्हां कार्यासाठी पायीच फिरणें ॥ प्रारब्धें जें जें पडेल तें साहणें ।
हळहळही नवेची सोदुनि देणें ॥ कोकिळ ! प्रभुवरी बोल कशासी धरणें ॥
निशिदिनीं प्रभुच्या स्मरणें सुख साहणें ॥ १ ॥

दक्षिण हिंदुस्थानांतले कवि

कोणत्याहि भाषेचा प्रसार होणें हें, त्या भाषेच्या बरेवाईटपणापेक्षा किंवा तिच्या सोपेपणापेक्षा ती भाषा वापरणाऱ्या लोकांच्या संस्कृतीवर, त्यांच्या अंगच्या बुद्धिमत्तेवर व विशेषतः त्यांच्या अमळाच्या प्रसारावर व महत्त्वावर विशेष अवलंबून असतें. मराठ्यांची सत्ता फक्त महाराष्ट्रांतच होती तोपर्यंत त्यांच्या भाषेचें क्षेत्र फारसे पसरलें नाहीं. पण त्यांचा व्याप जेव्हां महाराष्ट्राबाहेर वाढत गेला तेव्हां त्यांची भाषाहि महाराष्ट्राबाहेर फैलावूं लागली. मराठे तंजावराकडे गेले व त्यांच्या राजवजाचा दांडा तेथें रोवला गेला, तेव्हां त्यांच्याबरोबर त्यांची भाषाहि तिकडे गेली व तिच्या वेळीच्या मुळ्याहि तेथें रुजल्या; आणि यापुढें पेशव्यांच्या अमदानीत मराठ्यांच्या सत्तेने आणि व्यापानें बहूतेक सर्व हिंदुस्थान ग्रासिलें तेव्हां हिमालयापासून रामेश्वरापर्यंत ती भाषा पसरली. मालव्यांत आणि वडोद्यांतहि मराठी कवि होऊं लागले. दूरदूरच्या राजांस मराठी लिहिणारांचें अगत्य कळून येऊन पुण्यांतले हुकूम व पुण्यास वाढावयाचे अर्ज मराठींतच लिहविणें त्यांस भाग पडलें. महाराष्ट्रांतून मराठे सरदार बाहेर जात तेव्हां त्यांचे बरोबर सावकार, साधु, संत, कारकून, आश्रित, उपाध्ये जोशी, शाहीर वगैरे मंडळींचा ताफाहि तिकडे जाई व अनेक वेळां ही बरोबर गेलेली मंडळी त्या दूरदूरच्या प्रांतांत वस्ती करून राहिली; आणि त्या त्या प्रांतांत आपली भाषा, आपल्या ललितकला, आपलें सारस्वत, आपले उद्योग वगैरेंचा पसारा पसरून टाकी.

शहाजी राजे मोसले हे प्रथम चंदिचंदावराकडे गेले तेव्हा त्यांच्याबरोबर महाराष्ट्रांतलीं अनेक कुटुंबें तिकडे गेलीं; आणि जी कुटुंबें एवढा तिकडे गेलीं त्यांपैकीं बरींच तिकडेच वस्ती करून राहिली. यांपैकीं कांहींचे वंशवृक्ष अजूनहि त्या प्रांतांत चांगले बळगलेले आहेत.

शहाजीनंतर शिवाजी राजे जेव्हां त्या प्रांतांत तंजावरास गेले तेव्हां त्यांच्या बरोबर रामदासस्वामींनी आपल्या शिष्यवर्गापैकी भीमस्वामी, अनंत मीनी, राघवस्वामी वगैरे शिष्य तिकडे धाडले होते. या शिष्यमंडळींनी तिकडे रामदासी संप्रदाय व मराठी भाषा यांची उत्कृष्ट तऱ्हेने जोपासना केलेली दिसते.

यांपैकी भीमस्वामींची हकीकत थोडी मनोरंजक आहे. कऱ्हाडाजवळ शहापूर येथे कमळाजीपंत या नांवाचे एक गृहस्थ राहत असत. यांच्या बायकोचे नांव गंगाबाई. यांस एक पुत्र होता. या पुत्रास तीन पुत्र होते. या तिघांपैकी सर्वांत वडील मुलाचे नांव 'नाना' किंवा भीम. हाच 'भीमस्वामी' होय. या भीमस्वामीची आजी म्हणजे गंगाबाई ऊर्फ सतीबाई हिने श्रीसमर्थ रामदासस्वामींचा उपदेश घेतला होता. हिच्या येथे एकदा रामदासस्वामी गेले असता तेथे त्यांस नाना ऊर्फ भीम याने पाहिले. या वेळी भीम हा अगदी लहान म्हणजे केवळ सात-आठ वर्षांचा होता. या लहान मुलाची चलाखी व बुद्धि पाहून श्रीरामदासस्वामींनाहि संतोष वाटला; व त्यांनी यास विचारिले, 'तू आमचा शिष्य होतोस का?' यावर भीमाने 'होय' म्हणून उत्तर दिल्यावर रामदासांनी त्यास सांगितले की, 'आम्ही सांगू ते काम तुजला करावे लागेल.' यावर देखील भीम याने 'होय करीन' असेच उत्तर दिल्यावर रामदासांनी जवळ एक विहार होती तिकडे बोट करून रामदासांनी त्यास सांगितले, 'आंत टाक उडी'. हा रामदासांची आज्ञा ऐकतांच भीमाने त्या विहिरीत एकदम उडी टाकिली! हे पाहून रामदासांनी त्यास आपल्या शिष्यवर्गांत सामील केले. या भीमस्वामींचा सर्व विद्याभ्यास रामदासांच्या नजरेखालीच झाला; व पुढे योग्य काली यास शहापूर येथील मठाचे महंतपण मिळाले. कांहीं दिवसांनी (शके १५९७-चे सुमारास) हे भीमस्वामी शिवाजीमहाराजांबरोबर तंजावर प्रांती गेले. तेथे शिवाजीचे सावत्र बंधु व्यंकोजी महाराज यांनी त्यांस एक मठ बांधून दिला. हल्लीहि यांची परंपरा व मठ तेथे आहे. या भीमस्वामींची

कांहीं पदे वगैरे असून शिवाय यांनी लिहिलेले एक श्रीनमर्थ रामदासस्वामींचे लहानसे चरित्र आहे.^१

या भीमस्वामींच्या बरोबरच तंजावर प्रांतांत गेलेले दुसरे शिष्य अनंतस्वामी व राघवस्वामी. या दोघांचेही मठ व परंपरा तंजावर प्रांतांत आहेत. यांपैकी अनंतस्वामींचा शिष्य 'मेरुस्वामी' या नांवाचा होता. याने 'भीमोपदेश', 'स्वानंदलहरी', 'अनुभवसार' वगैरे ग्रंथ रचिले आहेत. राघवस्वामींचा माधव या नांवाचा एक शिष्य होता. तंजावर प्रांतांत होऊन गेलेल्या सर्व मराठी कवींत याच्याइतके ग्रंथ कोणीहि लिहिलेले दिसत नाहीत. यांचे एक लोकवद्द रामायण असून शिवाय दुसरे एक ओवीवद्दहि रामायण आहे. तसेंच, 'योगवाशिष्ठ' आणि 'गणेशपुराण', 'विष्णुपुराण', 'अबोध' वगैरे अनेक ग्रंथ याने रचिलेले आहेत. याच्या योगवाशिष्ठचे १२६ सर्ग असून ओवीसंख्या बारा हजारान्वर आहे. सर्वोत अठरा पदे महाभारत हा याचा मोठा ग्रंथ आहे. माधवस्वामी हा ग्रंथ चार वर्षे रचीत होते.

शके (१६२५) सोळासे पंचवीस । सुमानु संवत्सर अब्बोन मास ।

शनवार कृष्ण तृतीयेस । ग्रंथ सौरस बोजिला ॥

असे यांनी प्रारंभी आदिपर्वांत लिहिले आहे; व शेवटच्या म्हणजे स्वर्गा-रोहणपर्वांत लिहिले आहे की,

शके सोळा शते येकोणतिसी । कार्तिक वद्य प्रतिपदेसी ।

आरंभ केला स्वर्गारोहणासो ।

व हे पर्व दुसरे दिवशीं समाप्त झाले, या ग्रंथाची एकंदर अध्यायगणती कवीने पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे.

अठरा पर्वे भारत संपूर्ण । नव शत चौवीस अध्याय प्रमाण ।

एकादश मार्गे मुनिता आपण । ताळ आणा चौन्हासो ॥

१. या भीमस्वामींचा जन्म शके १५६४-त झाला व मृत्यु १६६३-त झाला. म्हणजे यांची हयात एक कमी शंभर वर्षांची होती.

२. या माधवाचा मुलगाहि रचना करी. याचे अनेक ग्रंथ तंजावर प्रांतांत आढळतात. हा ग्रंथांत आपणास माधवनंदन, माधवतनय असे म्हणवितो.

म्हणजे अभ्याससंख्या २२४ नऊशे-चोवीस. हिला अकरांनी भागिले असतां भागाकार चवव्याशी येतो. हा एवढा मोठा प्रचंड ग्रंथ कवीने श्रीकावेरी नदीच्या कांठी गौरी-मयूर (?) या गांवी श्रीरघुनाथासमोर बसून लिहिला. याच्या अनेक प्रती मद्रास प्रांतांत आढळतात. याच्याइतका दुसरा प्रचंड महाभारत-टीकाग्रंथ मराठींत उपलब्ध नाही. मात्र रचनेच्या मानाने या ग्रंथाची गोडी जितक्यास तितकीच आहे. ग्रंथाची भाषा आणि एकंदर शैली साधारण प्रतीची आहे.

तंजावर प्रांतांत माधवाप्रमाणेंच रंगनाथ या नांवाचा एक विस्तृत रचना करणारा कवि होऊन गेला. हा बहुतकरून श्रीरंगपट्टणाच्या आसपासचा राहणारा असावा. याची पौराणिक रचना पुष्कळच आहे. या 'कावेरीतटनिवासी' रंगनाथाने 'कावेरीमाहात्म्य' या नांवाचा मोठा ग्रंथ लिहिला आहे. इतर 'माहात्म्या'प्रमाणेंच याहि ग्रंथांत ऐतिहासिक माहिती किंवा 'स्थलवर्णन' देण्याचा कवीचा इरादा नसून केवळ भोळ्या भाविकामध्ये त्या स्थलाची महती वाढावी, व भाक्तभावाने त्यांनी तेथे जाऊन दानधर्म करावा इतकाच या मोठ्या थोरल्या ग्रंथरचनेचा हेतु दिसतो. अर्थात् अशा प्रकारच्या रचनेत 'काव्या'पेक्षा 'अर्थावर'च नजर विशेष असते. या रंगनाथाचा छंदःशास्त्रावरहि एक लहानसा प्रबंध आहे. पण यांतहि विशेष असे सांगण्यासारखे कांहीं नाही.

कावेरी नदीचे कांठी आणि श्रीरंगपट्टणाचे आसपास रंगनाथाप्रमाणेंच अनेक मराठी कवि होऊन गेले; व या सर्वांनी मिळून बरेच मोठे काव्य-ग्रंथ निर्माण केले. 'दासानुदास', 'भगवंत', 'वैद्यनाथ' वगैरे कवि कावेरीकांठचेच राहणारे होत. 'दासानुदास'चे नांव 'रामे' व हा अनंताचा मुलगा. याच्या गुरूचे नांव 'केशिराज' असे याच्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून दिसते. शंकराचार्याच्या 'ज्ञानसंन्यास' ग्रंथावर

१. कदाचित् शिवरामहि असेल, 'शिवरामनामं मूलग्रंथतंत्रे' असा उल्लेख 'ज्ञानसार' प्रकरणांत आहे.

याची एक टीका आहे. तीत हा म्हणतो—

अनंतपुत्रे निजनाम रामे । या गोतमगोत्रकुलोदभवामे ।

या केशिराजे निजदात रंका । मुखप्रवाहो वदवी तदा कां ॥

हा ग्रंथ याने शके १६२६-मध्यें श्रीरंगपट्टणाजवळील होसपूर या आपल्या गांवी रचिला. याशिवाय 'सिद्धानुभव', 'कायाजीवल्लभ', 'ज्ञानामृत', 'ज्ञानसागर' वगैरे याचे बरेच ग्रंथ आहेत. मगधंत हा पट्टणाजवळील 'मुक्तातीती' गांवचा राहणारा. याच्या गुरूचे नांव 'सच्चिदानंद'. याने 'सच्चिदानंदविलास', 'निजसुख' वगैरे ग्रंथ लिहिले आहेत. 'वैद्यनाथ' हा शके १६००-च्या पूर्वांच होऊन गेला. याची 'अष्टवक्रा-वर' 'चिदंबरी' नांवाची टीका आहे.

तंजावर प्रांतांतल्या ग्रंथकारांसंबंधाने एकदोन गोष्टी लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. या मंडळींती अनेक वृत्तांतले सारस्वत निर्माण केले आहे. परंतु पवाडा आणि लावण्या या दोन्ही तऱ्हेचीं कवनें यांच्यांत लिहिली गेली नाहींत. तिकडे असणाऱ्या मराठे सरदारांच्या हालचाली असाव्या तितक्या जोराच्या नव्हत्या म्हणून, किंवा लढवय्ये शिपाई त्या प्रांतांतले कायमचे राहणारे नव्हते म्हणून, या तऱ्हेच्या काव्यांना पोषक अशी हवा तिकडे मिळाली नाहीं, आणि ही असली कार्ये रचण्याची स्फूर्ति तिकडील कवींना झालेलीहि दिसत नाहीं. परंतु आणखी एका तऱ्हेचे सारस्वत तिकडे निर्माण झालेले दिसते. तंजावर येथील सरस्वती-महालांत पौराणिक संविधानकांवर रचिलेलीं कांही नाटके आहेत. ही नाटके तेथील राजे 'शाहुमहाराजे' यांच्या नांवावर रचिलेली आहेत. तीं खरोखरच शाहुमहाराजांनी रचिलेलीं असोत किंवा त्यांचे आश्रितांपैकी कोणी त्यांचे नांवावर रचिलेलीं असोत, तीं लिहिण्याचे सर्व श्रेय तंजावराकडील ग्रंथकारांसच आहे, हें उघड आहे. ही नाटके कांही विशेष चांगली आहेत, असे नाहीं. किंबहुना, ही अगदीच साधारण

आहेत. पण दोन-अडीचशें वर्षांपूर्वी इकडे नाटके कशी असत व नाटकाचे प्रयोग कशा तऱ्हेचे होत असत, याची कल्पना होण्यास ही चांगली उपयोगी आहेत.

वास्तविक पाहतां, नाटकांचा प्रचार इकडे पुष्कळच होता. कालिदास-भट्टभूतीसारख्या उत्कृष्ट नाट्याचार्यांची नाटकेहि सर्वभर पसरलेली होती, आणि त्यांची माहिती व ज्ञानहि महाराष्ट्रांतोळ विद्वानांस चांगले होते. असे असतां त्यांचे नमुन्यावर इकडे नाटके कां रचिली गेली नाहीत, किंवा त्यांची नुसती भाषांतरे कां झाली नाहीत, हें एक मोठे गूढ आहे; गद्य ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघात पार पूर्वीपासून इकडे होता. पंधराव्या शतकापासूनचे गद्य ग्रंथहि सांपडतात. भास्कराचार्यांच्या टीलावतीची अनेक भाषांतरे झालेली आढळतात. वेदान्तविषयक गद्य ग्रंथहि गेल्या चारशें वर्षांत लिहिलेले अजून उपलब्ध होतात. असे असतां बाणभट्ट, कालिदास वगैरे कवींचे ग्रंथ मराठीत कां भाषांतरित केले जाऊ नयेत, याचा उलगडा नाटकांत होत नाही.

रामदासस्वामींनी तंजावर प्रांतांत जे शिष्य पाठविले त्यांत 'अनंत' हे होते, हे आपण पाहिले. हे अनंत कांहीं कविच करीत असत. परंतु 'अनंत' किंवा 'अनंत कवि' या नांवाने ज्या कवीचा आपल्याला आज चांगला परिचय आहे तो कवि या समर्थशिष्य 'अनंता'हून भिन्न पुरुष समजावा. हा 'अनंत' उर्फ 'अनंत कवि' मुळचा सातारा जिल्ह्यांतील 'मेथवड' या गांवाचा राहणारा. पण पुढे यास रामदासस्वामींनी निलंगाबादेस मठ स्थापून दिल्या होता व हा तेथेच असे. हा रामदाससांप्रदायी असून विठ्ठलमक्तहि होता आणि नेहमी पंढरीची वारी करी. याची हजार-पंधराशें कविता हल्ली प्रसिद्ध आहे; व आणखी थोडीशी नवीन उपलब्ध झाली आहे. पानें आपल्या 'सुलोचनागह्विर' व 'सुलोचना-आख्यान', या काव्यांचे शेवटी अनुक्रमें १६४३ व १६४५ असे

समाशिशक दिले आहेत. याच्या 'रामदासस्तुती' वरून हा रामदासाचे हयार्तीतच कविता करून लागला होता, असे दिसते. म्हणजे हा अनंत कवि जवळ-जवळ पन्नास वर्षे काव्यरचनेच्या छंदांत होता, असें होतें. यावरून आणि याच्या उपलब्ध प्रकरणांतील अनेक उद्देशांवरून याची बरीच कविता अजून अनुपलब्ध असावी, असें वाटते.

या 'अनंत' कवीच्या अगदी जोडीचा असा 'आनंदतनय' हा कवि चांगला प्रसिद्ध आहे. हे दोघेहि कवि सारख्याच योग्यतेचे आहेत. या दोघांची भाषा, त्यांच्या कथानकाची निवड व या दोघांची कल्पनासरणी जवळ-जवळ अगदी सारखी आहे. या दोघांचाहि संस्मृत व हिंदी भाषांशी थोडाफार परिचय होता; व दोघांनाहि छंदःसाहित्याचा नाद असावा, असें त्यांच्या ग्रंथांवरून दिसते. हे दोघेहि कवि स्त्रियांच्या आणि मुलांच्या आवडीचे आहेत. याचें कारण असें की, यांनीं योजिलेली कथानके सर्वांच्या चांगल्या परिचयाची असून यांची भाषा सरळ व कर्णमधुर आहे. अनंत कवीचें—

प्रभातकाळी जननी यशोदा । 'उठी' म्हणे सत्वर वा मुकुंदा ।

गोपाळ येती तुजला बहावी । 'गोविंद दामोदर माधवेति' ॥

हे गोपीगीताचे श्लोक सकाळच्या प्रहरी म्हणतांना व आनंदतनयाचें सार्यकाळीं कथेमध्ये 'कोण तुझ्या मनासि येतो सांग हो सीते.' हें पद हरिदासानें नीट स्वरानें म्हटलेलें ऐकून कोणाच्या मनाला चटक लागणार नाहीं।

पैल कुचुंबी दुस्तर झाला । पांथुरला नवरंग दुशाला ।

माया मंदिल झळकत खेला । 'बाई तो काय ? ' 'मन्हे' ।

तोरा बहुवस पैल तुम्याचा । मनोहराकृति मदनवयाचा ।

स्वाला पोपाळ कंदर्पाचा । अभिनवकंकणहस्त जयाचा ।

पद्यासर्ति करि करून कटारी । त्याला बारिक दस्त दुनारी ।

गोरवराक्षि त्या खेजारी । दिवहरिवा नूर बोंदिल भारी ।

असे स्वयंवरास आलेल्या राजांचे, सूचक वर्णन करून सीनेडा 'हा मनास येतो काय ?' अशा प्रश्नास सीतेने 'नव्हे' हें खालच्या मानेने दिलेले उत्तर, व मग पुढे श्रीरामचंद्राकडे पाहून

'तो ऋषिमंडळी दिव्य धनुर्वर । मेघःशाम श्रीराम मनोहर ।'

इत्यादि श्रीरघुनाथाच्या वर्णनाच्या वेळेस मात्र कांहीं न बोलतां नुसत्या नजरेने दिलेला कबुलीजवाब, हें थोड्या हावभावाने चांगल्या हरिदासाच्या तोंडून ऐकिल्यावर मनाला एक तऱ्हेचा विशेष आनंद होतो; व हे शब्द बराच वेळ कानांत गुणगुणत राहतात. अशी गोड पध्द अनंत व आनंदतनय या दोघांच्या काव्यांत आढळून येतात. या शब्दसौंदर्यामुळे कर्णेद्रियाला तृप्ति वाटते खरी; व तेवढ्या वेळेपुरता आल्हादहि होतो खरा; परंतु कविकल्पनेने सहृदय वाचकाच्या मनांत अनेक रस उत्पन्न करून त्याच्या चित्तास डोळवून टाकणे हा जो प्रतिभासेरज काव्याचा मुख्य गुण तो या दोघांच्याहि ठिकाणी दिसून येत नाही; आणि म्हणूनच यांची काव्ये विद्यासेरज सहृदय वाचकापेक्षां कपेकरी हरिदासांनाच जास्त उपयोगी आहेत. किंबहुना, यांची कविता ही हरिदासांची एक अन्नदात्री कामवेतु आहे. तिच्या गोड रसावर त्यांची उपजीविका चांगली चालते. जीवनकलहामध्ये व संसाराच्या पातायातीमध्ये सारा दिवस त्रासून गेल्यावर रात्री विश्रांतीच्या वेळी आनंद देणारी व घटकाभर परमेश्वराच्या लीळांकडे मन ओढणारी अशी या दोघांचीहि इति महाराष्ट्रियांना अनेक दृष्टींनी फार उपयोगी आहे.

या दोन्ही कवींमध्ये पुष्कळ साम्य आहे, हें वर म्हटलेंच आहे. जसे गुण तसे अवगुणहि या दोघांच्या रचनेत सारखेच दिसतात. दोघांतहि शब्दांची ओढाताण, अनुप्रासाची आवड व त्यामुळे येणारी दुर्बोधता हे दोघाहि सारखेच आढळतात. पण 'अनंत' व 'आनंदतनय' या दोघांमध्येच डावेउजवे पाहिले तर अनंतापेक्षां आनंदतनय हाच थोडा

श्रेष्ठ आहे. याच्या काव्यांत एक तऱ्हेची चटक आहे; व त्यांत अनुप्रासांची गर्दी दरीच असून यमकेंहि चांगली साधली आहेत. यामुळेच 'शोभवी कवन फार यमकांहीं' असें याजबद्दल मोरोपंतांनी म्हटलें आहे. आनंदतनयाचा

"याया नमी देइन वंश सारा । पा यां नमी दे इनवंश सारा ।
न या वया माजि भला जनां दे । न यावया मा जिभ लाज नांदे ॥

हा श्लोक प्रसिद्धच आहे. तसाच

ते पयाकर, ते सुगंध बरवे, ते बोध, ते वाहिनी ।
ते वल्लिद्रुम, ती प्रफुल्ल कुसुमें ते भा जगन्मोहिनी ।
ते गानध्वनि, ती मनोज मुरली, ते गोप, तीं गोधनें ।
ते वृंदावन, तो मुकुंद नमिला, साष्टांग संबोधनें ॥

हा याच्या 'राधाविलासांत'ला श्लोक चांगला आटोपसर असा आहे. याची एकंदर रचनाचाटणी अशाच प्रकारची आहे. हल्ली याची सुमारे एक हजार पद्ये उपलब्ध आहेत; व त्यांपैकी बहुतेक सर्व पौराणिक कथानकांवर रचिलेली आहेत.

मराठेशाहीच्या कल्पनेचा मूळ उत्पादक जो शहाजी त्यास त्याच्या मुलाच्या कर्तृत्वासाठी कैद करण्याकरितां विजापूरच्या बादशहानें 'वेदोभास्कर' या नांवाच्या पुण्याची योजना केली होती; व या कामगिरीबद्दल पुढे त्यास अरणी हा गांव इनाम करून दिला. तेव्हां त्याचेबरोबर जे मराठे लोक अरणीस गेले त्यांतच या आनंदतनयाचा बाप आनंदराव हा होता. या आनंदरावाचा मुलगा 'गोपाळराव'. हाच काव्यांत आपलें नांव आनंदतनय किंवा आनंदनंदन असे लिही. याच्या गुरूचें नांव मुरारपंत ऊर्फ मुरार परब्रह्म असे लिहिलेले आढळते. पण तेंजावर प्रांतांतले लोक याला याच्या ब्रह्मिण्यांच

१. आनंदतनयाच्या पदांच्या एका बाबत एक महेशाचें पद आहे. त्याचा प्रारंभ 'सजणी म माझे मनिचे निजनुज हें एका बाई' असा असून शेवट न मनी मग देव नरा मी म्हणते आनंदसुताची बाई' असा आहे.

गुरूपदेश दिला होता, असें सांगतात. याचें गीत्र भारद्वाज व शाखा आश्रयावरून. हा आपल्या 'पूतनावध' काव्यांत आपणास 'अरणिच शिपाई' असें म्हणवितो. पण कोणत्याहि उदाईत हा जातीनें हजार असल्याची माहिती उपलब्ध नाही. तथापि या उल्लेखावरून आनंदतनयाला शिपाईशाची मनास सूा होत असावी, असें दिसा. कदाचित्

'कंगाल हे ब्राह्मण आरणीचे । परंतु ते धूर रणावणीचे ।'

या अरणीकरांच्या एकंदर वर्णनावरूनच हे शब्द आनंदतनयानें आपणावडिल योजिले असतील. असें सांगतात की, आनंदतनयाच्या मुलास रघुनाथपंडिताची मुलगी दिली होती. म्हणजे हे दोघे महाराष्ट्र-कावे व्याही-व्याही झाले. या व्याह्यांपैकी एकाची काव्यरचना पाहून दुसऱ्यास काव्य करण्याची स्फूर्ति झाली, असें म्हणतात. आनंदतनयाची कृति पाहून पंडितांना स्फूर्ति झाली असेल, हें फारसें संभवनीय वाटत नाही; आणि रघुनाथ पंडिताच्या काव्यावरून आनंदतनयानें आपली नकळ उतरली असेल तर नकळेंत मुळांतले सौरस्य मुळीच उतरलें नाही, असें म्हणावें लागतें. हें कसेंहि असो; पण हे दोघे व्याही असल्यामुळे यांनी एकमेकांची काव्ये पाहिली असतील, हें संभवनीय आहे. या दोघांच्या काव्यांत काही दोनचार पद्ये मात्र सारखी-सारखी दिसतात. बाकी कोणतेहि साम्य फारसें नजरेस येत नाही.

१. आनंदतनयाचा निधनकाल शके १६४५ अथा वस्तवंजरीत दिला आहे. त्यांत याचें गीत्र शांडिल्य व उपनांव देशपांडे असें चुकीनें म्हटलें आहे. आनंदतनयास 'शंकर' नांवाचा मुलगा होता, असें म्हणतात. शके १८२५-मध्ये मी तंजावरास गेलों असता तेव्हां आनंदतनयाचे वंशांतले एक पुरुष ह्याच होते. आतां असें कळतें कीं तेहि निवर्तले; व आतां आनंदतनयाच्या वंशांत कोणी वंशज राहिला नाही.

२. काव्यसंग्रहकार म्हणतात, 'आनंदतनयांनीं सीतास्वयंवर बंध केला, हें पाहून पंडितांनीं नलदमयंतीस्वयंवराख्यात केलें, परंतु त्यांत सीता-स्वयंवराश्चका रस उतरला नाही' (ज. क. कविता, भाग १, पृ. ६).

आनंदलनयांशां त्याचा व्याही जो रघुनाथ पंडित तो फार श्रेष्ठ दर्जाचा कवि आहे. याची रचना व याचे कल्पनाचातुर्य फारच अप्रतिम आहे. अगदी आरंभापासून तो अखेरपर्यंत रघुनाथ पंडिताने आपले नलदमयंतीस्वरूपं बराचवेळ संस्कृत काव्यशालाच्या नियमांस धरून थेट पंचमहाकाव्यांच्या धाटावर रचिले आहे^१. याची रचना ठाकठिकांची असून यांतला मुग्ध शृंगार फार चहारीचा उतरला आहे. प्रसिद्ध ग्रीक कवयित्री साफो हिच्या एकाच चुटक्यावर तिची कीर्ति जशी अजरामर झाली, तशी एका 'नलदमयंती'-आख्यानार पंडितांची कीर्ति आजपर्यंत अबाधित राहिली आहे व पुढेही कैक काळपर्यंत ती तशीच राहील, हे उषड दिसत आहे.

लोकीं तोरनकाव्यनाटककलालंकारचूडामणो ।

सर्वां नैषध-बिहदोषध असे विख्यात वाग्धोरणो ।

हे स्याचोच टिका टिकोनि षटिका ऐकेल जो आदरें ।

बोले त्या रघुनाथपंडित कबो भेटे हरि सादरें ॥

कित्येकांच्या मताने तर हे काव्य सर्व मराठी काव्यभंगांत पहिल्या प्रतीचे उतरले आहे; व सर्व मराठी कवींत हा कवि अग्रगण्य गणण्याजोगा श्रेष्ठ आहे. आतां हा अभिप्राय सर्वांनाच बरोबर पटेल, असे नाही. पण इतके खरे की, रघुनाथ पंडिताच्या रचनेची वाचरी पुष्कळ बरेच्या दर्जाची आहे. सहज स्फूर्तीने मन उचंबळून जावे आणि तोंडांत शब्द येऊन काव्य रचीत जावे, अशी रचना पंडितांची नाही. यांच्या सरस्वती देवीची मूर्ति स्वरूप नसून ती फार परिश्रमाने, विशेष काळजीपूर्वक, चातुर्यसर्वस्व खर्चून, विलकुळ कसर न करता, कुशल कारागिरीने घडविलेली अशी आहे. पदलाळिय, वचनमाधुर्य, उपमाचातुर्य इत्यादि अलंकारांनी यांनी आपल्या देवीस

१. हे काव्य श्रीहर्षांच्या नैषधकाव्याबारे मी लिहिले, असे यात पंडित शेवटी सांगतात.

फारच उत्कृष्ट नटविलें आहे. हिचें नयनमनोहर असें हृदयंगम रूप पाहून वाचकाच्या मनाला आनंदाचा उमाळा येतो, हें कोणाच्याहि अनुभवास येईल. उत्तम पदवेक्यानं मोत्यांचे दाणे निवडावे व मग सर ओवून त्यांचा जसा उंची दागिना पटवावा, त्याप्रमाणेंच एकेका शब्दाची निवड करून यांनी आपले श्लोक जडले आहेत. यांच्या एकेका श्लोकाची किंमत एकेका पैट्टदार खड्याबरोबर आहे. उत्तम पाणीदार हिन्याचें तेज यांच्या श्लोकांत आहे. पण ताच्या खुडलेल्या फुलांची किंवा फळांची बहार त्यांच्यांत नाही. यांच्या कृतीनें मनाला आनंद होतो पण मन भरून येत नाही; तें उच्चैर्वद्वून उडवा घेजं लागत नाही.

ज्याच्या मनाला कवित्वाचा ओलावा आहे. अशा विद्वानां मेहनत घेऊन एखादें काव्य रचिलें असतां तें कोणासहि आवडेल, यांत संशय नाही. पण मनाला काव्य आवडणें निराळें, आणि काव्यानें मन वेढावून जाणें निराळें. दुसऱ्याची कृति मनाच्या डोळ्यापुढें कायम ठेवून त्या कित्यावरून हातानें काव्य लिहिणारा कवि लोकांचीं मनं वेढावून टाकण्यासारखें काव्य बहुशः निपजवूं शकणार नाही. खरें उत्तम काव्य म्हटलें म्हणजे असें असावें की, त्यानें वाचकाच्या मनाला वेढ लावावें. या वेढाचें एक कारण असें असतें की, तें काव्य रचणारा कवि वाचकाच्या मनांत वेळोवेळीं येणाऱ्या अस्पष्ट कल्पनांना व विचारांना शब्दांत बांधून टाकितो; आणि त्यांना एक तऱ्हेचें मूर्त स्वरूप देऊन त्यापामून होणारें सुख वाटेल तेव्हां अनुभवितां यावें, अशी तो सोय करून ठेवितो, व आयुष्यांत क्षणभर उद्वेगणाऱ्या काल्पनिक विचारांची व विकारांची प्रत्यक्ष पाहिजे तितका वेळ अनुभवविण्यास सांपडेल अशी सृष्टि तो निर्माण करितो; आणि मग आपल्या कल्पनांची त्यांत आणखी भर घाडून त्या सृष्टीला नवें रूप देतो व वाचकाला पूर्वी कधीहि न अनुभविलें सुख अनुभववूं लावतो.

रघुनाथ पंडिताच्या काव्यांत असल्या प्रकारची करामत आढळून येत

नाहीं हें खरें; तरीदेखील तो विद्वान् व निष्णात असल्यामुळे त्याने अनेक चित्रे फारच स्वाभाविक व सुंदर काढिल्ली आहेत. आधी नल-दमयंतीचे आख्यान हें फार सरस आहे आणि ते आज हजारों वर्षे महाराष्ट्राच्या मनाला आनंद व विसावा देत आहे. पांडव आपल्या वनवासाचा दुःखमय काळ कंठीत असतां बृहदश्व ऋषि त्यांच्या मेढीस गेले. त्या वेळीं धर्मराजाने आपल्या दुःखाची कहाणी त्यांच्याजवळ गाऊन, 'माझ्याइतका कधी प्राणी तुमच्या पाहण्यांत कधी आला आहे काय ! असले कावाडकट तुमच्या ऐकण्यांत तरी कधी कोणी काढिलेले आहेत काय !' असा त्यांस प्रश्न केला. याप्रमाणे त्या सत्त्वशील राजाचे मन दुःखसागरांत बुडूं लागलेले पाहून त्याला आधार व्हावा, म्हणून ही नळराजाची कथा बृहदश्व ऋषींनीं त्यास सांगितली. या कथेवरसंप्रधान कथानकांतला पहिला नलदमयंतीच्या विवाहाचाच तेवढा गोड भाग घेऊन त्यावर हें काव्य पंडितांनीं रचिलें आहे. हें कथानक भारत-काळीहि अगदी जुने वाटले जाण्याइतकें ते प्राचीन आहे. त्यांत विष्णु, शंकर, गणपति वगैरे देवांचाहि उल्लेख नसून इंद्र, वरुण, अग्नि वगैरे देवांचा उल्लेख आहे व तेच स्वयंवराला आले आहेत. इतक्या प्राचीन कथानकांतल्या कल्पना महाराष्ट्रियांच्या अगदी आवडत्या असाव्या, हें साहजिकच आहे; आणि हा कथाभाग सांगतांना रघुनाथ पंडिताने स्वभाववर्णन फार मार्मिकपणाने केले आहे. यामुळे या काव्याला विशेषच गोडी आली आहे.

रघुनाथ पंडिताच्या गजेंद्रमोक्षांत, अनेक वर्षे गजराजाबरोबर क्रीडा करणारे 'सखे माये भाचे चुलत-पुतणे आणि चुलते' असले दूरचे आणि जवळचे सर्व आप्तेष्टमित्र 'विषम समय येतांच' क्षणांत निवून गेलेले पाहून त्या गजेंद्राने काढिलेले उद्गार, आणि स्वयंवरांत 'उपवन-जलक्रीडा' करण्यासाठीं जमलेले शाकूसोबती, त्यांतला एक हंस नळराजाने पकडतांच सर्व 'वेगळाले पळाले', हें पाहून त्या पकडलेल्या हंसाचे 'कठिण समय येतां कोण कामास येतो !' हे उद्गार किती

नित्यांतल्या परिचयाचें आहेत ! या जगाच्या रहाटीत याचा कठीण अनुभव कोणाला येत नाही ! पैशाचा शरा चाटू आहे तोपर्यंत जिव-
पेक्षाहि जास्त म्हणविणारे इष्टमित्र, पैशाचा हात जसा आखडतांच
किंवा तो आखडेल असे वाटतांच कसे दूर होतात व दुष्मन
बनतात, याचा प्रत्यय कोणाला नाही !

तसेंच, जमलेले सखे-सोयरे दूर उडाल्यावर हातीं सांपडलेला हंस,
आपल्या सोडवणुकीसाठी नल राजाच्या अनेक विनवण्या करितो, हाहि
प्रसंग चांगला साधिला आहे. प्रथम तो पक्षी राजाला आपल्या
बरोवरीच्याशी सामना करून थोरपणा मिळव, मला पांढराला
घरण्यांत काय भूषण ! असे म्हणून त्याला चढवूं पाहतो. ते नीट
जमेना तेव्हां आपली म्हातारी आई आणि लहान-लहान 'सात !
दिसांची पिले' यांची दीन दशा सांगून त्याची कल्या भाकतो.
यांतहि, खोला पुढेमागे मुलांचा आधार होईल व विरंगला पडेल, पण
म्हातारीला माझ्यावांचून कांहींच आधार नाही आणि तिचें काळीज
पोटून जाऊन ती मरेलहि, असे सांगतों. पण या वशा दैन्याच्या
कहाणीने राजा थोडाच कळणार ! गरीब प्राण्यांच्या दुःखाचें त्याला
काय ! राजाच्या मनाला दयेचा पाझर मुलींच येत नाही, असे पाहून पक्षी
म्हणतो, 'राजा, तुझ्या सदयतेची व मोठेपणाची कीर्ति ऐकून व त्यावर
विश्वासून मी येथे सहज क्रीडा करावयास आलों; आणि या अशा

'मजहि वच कराया घातकी पातला जो !

बहनि पति असो ही भूमि कैसी न लाजो ! ॥'

हे मर्मभेदक शब्द बोलतो. या उघड तिरस्काराचा पण आंतून
भरलेल्या ओतप्रोत स्तुतीचा बरोबर परिणाम होऊन राजहंसाचा
कार्यभाग सहज साधतो, हेहि चित्र स्वाभाविक आणि खुबी-
दार आहे.

तो सुंदर राजहंस पाहून त्याला धरूं इच्छिणारी दमयंती बरोबर
'सखींचा मेळ' असतां त्यांस युक्तीने दूर ठेविते, अट्टड स्वभावाने

ल्याचेवर रागावते; हेंहि वर्णन अगदी स्वाभाविक आहे. दमयंतीचें रूप, तिचें पदर सावरून सुटसुटीत होणें, तिला दूर नेण्याकरितां त्या पांखराच्या युक्ता, हे सर्व प्रसंग लहानापासून मोठ्या-पर्यंत सर्वांना आवडतील असेच आहेत. इंद्राचा दूत म्हणून परोपरीची शोभा पाहत तो

... ... । राजा जाय अंतःपुरीं ।

तेथे देखिली सुंदरी । कामसोमपौणिमा ॥

सुमनसेजेच्या पलंगी । सखि बैसलीसे तन्वंगी ।

सख्या खेळताति संगी । बहु अप्सरा त्या जेशा ॥

आणि मग

प्रगट तिज पुढारां जाहला राजमौळी ।

पदर बरि न घेतां हार जैसा झळाळी ।

निजहृदयनिवासी काम बाहीर आला ।

निरखुनि दमयंती तेंवि मानो तयाला ॥

तेव्हां

गजबजोनि समस्त तिच्या सख्या । गजगमा उठल्या तिजसारख्या ।

पदर सांवरिता नृपवाळिका । झळकती हृदयीं मणिमाळिका ॥

हें सर्व वर्णन गोड आहे. थोरांच्या मुलींना शोभेल असा साधा स्वभाव, बालपणाला योग्य असें वर्तन आणि कोणालाहि कौतुक वाटेल असले शब्द, यांच्यायोगानें पंडितांची ही दमयंती फारच शोभते. खीजातीच्या नाजूकपणाला गैरवाजवी असें उच्छृंखळ वर्तन पंडितांच्या दमयंतीला ठाऊकदेखील नाही. अगदी स्वयंवराच्या वेळींदेखील समेत आलेले राजराजेश्वर शारदेने दमयंतीला दाखविले आणि

मना येईल तयाला । माल गळां घाली तूं ।

असें सांगितलें.

तेव्हां दमयंती सुंदरी । इंद्रादिकां नमस्कारी ।

तयां बोलली उत्तरी । बभ्रुतापरिस मधुर ॥

‘माझा भीम जैसा पिता । तसे तुहो जो तत्वता ।

करा कन्यादान आतां । नळनाचाचे करीं ॥’

या उत्तरांत केवढा विनय भरला आहे ! आणि हे शब्द कसे कोमल व मधुर लागतात ! वर दिलेली पद्ये ही रघुनाथपंडिताच्या काव्यांतली अगदी साधी पद्ये आहेत. पण यांची घडण किती मनोहर आहे ! यांत विशेष असे कांहीं नाही. पण यांत काव्यसर्वस्व आहे, याची साक्ष प्रत्येकाचें मन देई. रघुनाथपंडितासंबंधानें

म्हातारा बहु जाहलों, कवण ही वाता नसे भेटला ।

भाताची तजवीज तेच उदरीं भाता गमे पेटला ।

हातामाजि नसेच पेंक कवडी हा ताप आतां हरी ।

दातारा मज बाचवीं सद्य हो माता पिता तू हरी ॥

हा श्लोक तंजावर प्रांतांत प्रसिद्ध आहे. यावरून लक्ष्मीसरस्वतीचें अखंड हाडवैर असतें म्हणतात, तें खरें दिसतें; आणि महाराष्ट्र-भाषेतलें एक अप्रतिम काव्य निर्माण करणारा रघुनाथ पंडित आपल्या म्हातारपणीं अजाला महाग व्हावा, एका कवडीचीहि माया त्याच्याजवळ नसावी, हें पाहून वाईट वाटतें व मन खंती होतें. नलदमयेंतीस्वयंवराशिवाय रघुनाथ पंडिताची ‘रामदासवर्णन’ व ‘गजेंद्रमोक्ष’ अशीं आणखीं दोन प्रकरणें आहेत. स्वयंवरांतले कांहीं श्लोक जसेच्या तसेच ‘मोक्षांत’ आले आहेत. शब्द तर पुष्कळच आढळतील, म्हणजे पाहिजे तितका शब्दांचा व कल्पनांचा पुरवठा कवीजवळ नव्हता, असें होतें.

रघुनाथ पंडिताचा समकालीन व ग्रामस्थ गोसावीनंदन हा होय. याच्या आईचें नांव नागाई व बापाचें नांव गोस्वामी. याचा ‘ज्ञानमोदक’ हा ग्रंथ प्रसिद्ध असून शिवाय यानें ‘सीतास्वयंवर’ हे

१. याचें नांव ‘बानुदेव’ होतें असें पुढील श्लोकाच्या चवथ्या चरणावरून समजतात—

नेत्रीं दोन हिरे प्रकाश पसरे अत्यंत ते साविरे ।

माथा सेंदूर पाळरे बरि बरे दुर्वाकुराचे तुरे ।

[पान ५३ । पहा.]

प्रकरण रचिलें आहे. याची अष्टकें, पदे व आरत्याहि पुष्कळ प्रसिद्ध आहेत. याची स्तोत्रे व अष्टकें लहान मुलांना शिकविण्यासारखीं सार्धी व गोंडस आहेत. मोठ्या रचनेपेक्षां लहान लहान चुटक्यांतच गोसावीनंदनाची वाणी चांगली खुलते. गोसावीनंदनाचे अभंग फारसे प्रसिद्ध नाहीत. ह्याकरितां त्याचा एक अभंग देतो.

भगवंताचे भक्त भोळे । त्याचे पायीं ज्ञान लोळे ॥

भक्तिवांचून ब्रह्मज्ञान । तितुकें अवघें व्यर्थ जाण ॥

नाहीं जया चित्तशुद्धी । काय तयाची व्युत्पत्ती ॥

म्हणें गोसावीनंदन । नाही भक्तासी बंधन ॥

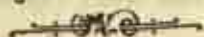
वर सांगितलेल्या या तंजावर प्रांतांतल्या कवींत एक गोष्ट विशेषपणें नजरेस पडते, ती अशी की, यांपैकी कोणाच्याहि काव्यांत अस्लीलपणा तर राहोच, पण फाजील श्रृंगारहि नजरेस पडत नाही. यांची काव्ये माजघरांत वसून खुशालपणें चारचौवांत मोठ्याने वाचावी अशीच आहेत. बाकी अगदी सोबळेपणा मुद्दाम राखणें हा कांहीं काव्यांतला मोठासा गुण आहे, असें म्हणतां येणार नाही. कवीचे काव्य हा कांहीं 'मुलाना उपदेश' नव्हे, की ही भिक्षुक-पुराणिकाची नीतिकथा नव्हे. काव्य हें त्रासलेल्या मनाला आनंद देणारें, उदासीन झालेल्या चित्ताला खुलवून टाकणारें, आणि कोमेजलेल्यांना टवटवी आणणारें अमृत आहे.

[पान ५३०-वरून]

माझे चित्त विरे मनोरथ पुरे देखोनि चित्ता हरे ।

गोसावीमुक्त वामुदेवकवि रे त्या मोरयाला स्मरे ॥

या श्लोकांतील वामुदेव या शब्दावरून बरोल अनुमान कोणी काढितात. पण याखेरीज असें म्हणण्यास दुसरा आधार नाही. दुसरी गोष्ट अशी की हा श्लोक गोसावीनंदनाचा नसून, पण, जि. कुलाबा येथील एका हरिदासाच्या पुढेजानें, रचिलेला आहे असें कल्याण येथील रा. दिवेकर हे सांगतात. गोसावीनंदनाच्या गुरूचे नांव 'निरंजन' असावें. एका पदाचे शेवटी 'गोसावीनंदन नाथनिरंजन गुरूचे बडे प्यारे' असें आहे.

शाहू महाराजांच्या वेळेचे कांदीं कवि

श्रीमंत सरकार शाहूमहाराज यांचे वेळीं महाराष्ट्रांत जे कवि होऊन गेले त्या सर्वांत कचेश्वर व निरंजनमाधव, हे विशेष प्रसिद्ध आहेत. कचेश्वर हा चाकणचा राहणारा. याचे उपनांव ब्रह्मे. याचे गोत्र काश्यप. याच्या बापाचे नांव सिद्धेश्वर. याची पितृपरंपरा ध्यंक्क खेडकर—शंकर—मैगनाथ—सिद्धेश्वर अशी आढळते. ध्यंक्क भट हा शके १५५५-त तुळापूर येथे मुरार जगदेवानें सोमवती अमावास्येस ग्रहणसमयी केलेल्या तुलादानप्रसंगी हयात होता. त्याचा नातू मैगनाथ याजकडे शिवाजी महाराजांकडील 'ब्रह्मत्वाचा' अधिकार होता; व त्यास शहाजी राजे यांचे वेळेपासून १०० होनांचे वर्षासन चाडू होते. हे सर्व पुढ्य वेदाध्यायन केलेले असून कर्मठ होते. परंतु कचेश्वराची लहानपणची वृत्ति थोडी निराळ्या तऱ्हेची होती. याला स्नानसंध्याचा कंटाळा असे; आणि इतरांची उद्धटपणानें टवाळी करण्याची त्यास हास वाटे. ही हूडपणाची बालिशवृत्ति हा चांगला वयांत येईपर्यंत अशीच होती. पुढे 'प्रसंगाच्या योगें' हा जुन्नरास गेला अमतां नेथे एका सत्पुरुषाच्या प्रसादानें व उपदेशानें कचेश्वराची ही वृत्ति पालटून तो निवळत चालला. या सत्पुरुषाचा

ऐसा उपदेश । पडतांची कानीं । होतें जें जें मनीं । तें तें गेलें ॥

चित्ता दृढ बालें । गीता ही पडावी । आनंद पहावी । नित्य टीका ॥
असे कचेश्वर आपल्या आत्मचरित्रांत लिहितो.

१. यापुढे कचेश्वर विजापुरास गेला असतां कचेश्वराला गोता वाचण्याचा बराच छंद लागला. कदाचित् एखादे वेळीं गोता न वाचिली तर एक चमत्कार होत असे. तो असा—

जरि प्रभातेसी । न म्हणतां गोता । पाषाण तत्वतां । ताडूं पाहे ॥

कोणी एक नर । दिव्य दिगंबर । हाणाया प्रस्तर । पाहे वेगीं ॥

(कचेश्वर आ. च.)

यानंतर कचेश्वराच्या कांही विषयाचा शाली; व त्यामुळे शरीर ठीण होऊन फार क्लेश झाले. नित्य त्राम होई व शोष मुळीच लागत नसे. या संकटाला त्रासून तो हरिभजनी लागला; आणि त्याला कथाकीर्तने ऐकण्याची व स्वतः करण्याची आवड उत्पन्न झाली. यामुळे तो खेड येथे गेला. या ठिकाणी तुकाराम महाराजांचा एक टालकरी अंबाजी (लोहगांवकर!) हा राहत असे. त्याचे कीर्तनास हा जाऊ लागला; व अंबाजीजवळ तुकोबाच्या अभंगाच्या बऱ्या होत्या त्यांचाहि याने अभ्यास केला. असे चालत असतां एके दिवशीं तुकारामाने कचेश्वराच्या स्वप्नांत येऊन डोऱ्यावर हात ठेविला व उपदेश दिला. तुकोबाचा असा दृष्टांत झाल्यावर कचेश्वरहि भजन आणि कीर्तन करूं लागला. याला विषाची व्यथा शाली होती तीहि पार निवून गेली; आणि मनाला नामसंकीर्तनाचा चालू जास्त जास्त लागत चालला. हा 'लौकिकाची लाज सोडून' सारा वेळ भजन करीत नाचू लागला. तेव्हां याला कांही भूतबाधा झाली असावी, असे लोक म्हणू लागले. 'मुलाचे हे चाले पाहून त्याच्या कर्मांत वापाला फार वाईट वाटले व या दुःखाने त्याचे मन कष्टी झाले.

बोलति कष्टोनि । कोवें तीर्थरूप । 'कैसा पापरूप । पोटा आला ! ॥

यासि पडविलें । तवें शिकविले । ब्रथा बाया गेलें । काय करू ? ॥

कष्टाचें सार्वक । माझ्या जालें नाहीं ।.....'

गांवांतील इतर ब्राह्मणांनीहि कचेश्वराचा फार निरोव केल्या व त्याला मोट ताल्यावर आणण्यासाठीं अनेक उपायहि केले. परंतु कचेश्वराच्या बुद्धींत फरक न पडतां तो तसेंच वरू लागला. हळूहळू कचेश्वराचा नात्रलौकिक वादत जाऊन लोकांत त्याची साधुपुरुषांत गणना होऊं लागली. याने विहिरी खणल्या, देवळे बांधिली व स्वतः अग्निहोत्रही

१. कचेश्वराच्या पहिल्या गुरूने नांव कुणभट्ट व याने त्याला त्याच्या ह्या कृत्यांबद्दल बायकोसुद्धां बराबाहेर घालविले, असे भक्तमंजरीत राजा-राम प्रसादी लिहितात.

घेतले; आणि हा कवित्वरचनाहि करूं लागला. यानें शके १६०७-त पाऊस पाडिला याबद्दल त्याला चाकण परगण्यापैकी दर गांवांतून टका १ व धान्य १ मण मिळत असे. हळूहळू याचा शिष्यसमुदायहि वाढत गेला; व प्रत्यक्ष शाहूमहाराजांनाहि याची शिष्यवृत्ति संपादिली. शाहूमहाराजांनी स्वतःच कचेश्वराचे शिष्यत्व पत्कारिल्यामुळे त्यांचे सरदार व प्रधान आणि मंत्रीहि कचेश्वराच्या चरणी सहजच लागले. या सर्वे मंडळींत, मराठी राज्याचा समूळ उपद्रव कोसळलेला वृक्ष, महाराष्ट्रांत पुन्हा आणून मोठ्या हुक्तीने तो रुजविणाऱ्या बाळाजी विश्वनाथाविषयी कचेश्वराच्या ठिकाणी प्रेम व आदर विशेष होता, असें दिसतें. बाळाजी विश्वनाथ उर्फ बाळाजीपंत नानाळा कचेश्वर आपल्या पत्रांत 'श्रीमत् भगवद्भजनपरायण सद्गुणाधिष्ठान विवेकसागर राजमान विराजित नाना स्वामी गोसावी' असा मायना योजून पुढे 'अपयें कचेश्वरें नमस्कार विशेष', असें लिही.

कचेश्वर हा शके १६५३ मध्ये कृष्णातीरी उत्रज येथें फाल्गुन शु. द्वितीयेस मृत्यु पावला. याचे वंशज हल्ली खेड तालुक्यांत खेडवाकी, चांडोली व सातान्याकडे अतीत या गांवी आहेत. ते राजगुरू या आडनांवानें प्रसिद्ध आहेत. कचेश्वरसुत देवराम याचीहि थोडी बहुत कृति प्रसिद्ध आहे. कचेश्वराची पदे व इतर अनेक तऱ्हेची रचना त्याच्या परंपरेतील लोकांकडे आहे. परंतु याची 'सुदामचरित्र' व 'गजेंद्रमोक्ष' ही दोनच आख्यानें छापून प्रसिद्ध झालेली आहेत. या दोहीतली रचना अनेक वृत्तात्मक श्लोकवद्द अशी आहे. कचेश्वराचे सर्वच वृत्तांतले श्लोक चांगले असतात, असें नाहीं. परंतु साधारणपणें

१. पुष्कळ वेळां हे मायने केवळ औपचारिक असतात. यांचा शब्दार्थ येणें हें चूक असतें. परंतु कचेदवर हा विरक्त, साधु, तशांत धाहू महाराजांचा राजगुरू. त्याच्या राणीवशांत व सरदारांतदेखील याचे शिष्यत्व, असें असतां बाळाजीपंत नानाळा यानें अशा प्रकारें लिहावे, हें बरा विशेष दिसतें; व यावरून बरील अनुमान बांधणें साहजिक होतें.

चामर, सवाई वगैरे वृत्तांतले याचे श्लोक जरा विशेष बरे असतात; व वाचकांना आणि श्रोत्यांनाहि ते गोड लागतात. किंबहुना, यामुळेच याची ही आख्याने वायकांच्या म्हणण्यांत वारंवार येतात.

या चामर, पंचचामर, सवाई, अश्ववाटी वगैरे वृत्तांत एक असा गुण आहे की, त्यांत एक तऱ्हेचा ठेका ते वाचतांना सहज येतो. म्हणजे यांत अर्थाबरोबरच शब्दचमत्कारहि आपोआप साधिला जातो; आणि यामुळे हे श्लोक वाचकांच्या व श्रोत्यांच्या मनाप्रमाणेंच त्यांच्या शरिरालाहि आनंद देतात. यांत एक तऱ्हेचें कर्णद्वारे अनुभवितां येणारें असें शारीरिक सुख आहे. कडाका छंदांतल्या पद्यांत तर हें विशेषच असतें. किंबहुना, हा ठेका हेंच कडाका छंदाचें वैशिष्ट्य आहे.

कचेश्वराच्या रचनेचा एक विशेष असा आहे की, त्याचे आख्यानांत अगदीं साध्या धराऊ शब्दांची योजना केलेली असते; व त्याचे दृष्टांत आणि दाखले हेहि लोकांच्या नेहमींच्या प्रचारांतलेच असतात. यामुळे याची रचना समजण्यास सर्वांस सोप्या जाते. गजेंद्रमोक्ष व सुदामचरित्र या दोहोंचीं कथानकें अत्यंत लोकप्रिय असल्यामुळे व कचेश्वरानें तीं साध्या शब्दांत सांगितलीं असल्यामुळे ही फार प्रसिद्ध आहेत.

या दोहोंशिवाय 'द्रौपदीवस्त्रहरणा' वरील याचें एक कथानक छापिलेले आहे, असा पुष्कळांचा समज आहे. द्रौपदीस्वयंवरावरील हें कथानक 'महाराष्ट्रकवि' व 'काव्यसंग्रह' या दोन्ही मासिकांत छापिलेले आहे. काव्यसंग्रहकारांनीं हें विठ्ठलाच्या काव्यांत विठ्ठलाचें म्हणून छापिलेले आहे; आणि यांतील श्लोकांच्या धाटणीवरून व शब्दांवरून हें आख्यान विठ्ठलाचें नसून या कचेश्वराचें असावें असा कांहीं चरित्रकारांचा समज झाला आहे. परंतु हें या दोघांपैकी कोणाचेंहि नसून तें अगदींच एका निराळ्या कवीचें आहे. या 'द्रौपदीवस्त्रहरणा'च्या कर्त्याचें नांव 'रामसुतात्मज'. या 'राम-

सुतात्मज' कवीची रचना जवळ जवळ कचेखराच्या रचनेसारखीच आहे; आणि हे दोवेहि कवि काहीसे समकालीनच होते. रामसुतात्मजाने आपल्या या प्रकरणाच्या रचनेचा काल

जे तो शक 'वेदफणीत्रिंशो' ऋषि आत्मज तो 'परिधावि' जसे ।

वषां ऋतु श्रावण शुद्ध विजे भृगुवार मघा उडु पूर्ण वसे ॥

असा म्हणजे शके १५९४ परिधावी संवत्सर श्रावण शुद्ध द्वितीया हा दिला आहे. या काव्यांत कवि आपणास 'रामसुतात्मज दास नवा' असे म्हणतो. यावरून हा या काळी नवीनच 'देवी सरस्वतीची' सेवा करू लागला होता असे दिसते. याचे गोपीचंदाख्यान या नांवाचे आणखीहि एक प्रकरण उपलब्ध असून याने याशिवाय 'बहुविध रचना' केली असल्याचा उल्लेख आढळतो. द्रौपदीवस्त्रहरण हे प्रसिद्ध आहे. गोपीचंदाख्यान हे अनेक वृत्तात्मक आहे, इतकेच नव्हे, तर ते अनेक भाषात्मक आहे. याचे एकंदर सहा सर्ग आहेत. यांत प्रत्येक सर्गांत मराठी व व्रज अशी सरमिसळीची रचना आहे.

या दोन्ही ग्रंथांत कवीने आपली थोडीशी माहिती सांगितलेली आहे. त्यावरून असे दिसते की, या कवीचे नांव 'मुळाजी' व याच्या मातापितरांची नावे अनुक्रमे यशोदा व विनायक. याच्या आज्याचे नांव 'रामचंद्र' हे उघडच आहे. हा नाथपंथी असून याच्या गुरूचे नांव विश्वंभरनाथ. हा ऋग्वेदी, त्रिप्रवरी, देशस्थ ब्राह्मण असावा.

या 'रामसुतात्मज' प्रमाणेच मिश्र रचना 'वस्वलिंग'हि करितो. वस्वलिंगाचा कालहि शके १६००-च्या आसपासच असावा. याची

१ ऋग्वेद वसुपुत्र ग्राम तळी अभिधान 'मुळाजी' नाम जसे ॥

असे गोपीचंदाख्यानांत म्हटले आहे. आपला पिताहि काव्यरचना करी, असे हा म्हणतो. 'रामात्मज' या कवीची काही कृति उपलब्ध आहे. याची 'कृष्णदानकथा' छापिलेलीहि आहे. पण हा 'रामात्मज' या मुळाजीचा बाप, असे म्हणण्यास कांही पुरावा नाही.

भामाविलास, उमामहेशसंवाद, गजगौरीव्रत आख्यान वगैरे बरीच कविता उपलब्ध आहे. यांपैकी गजगौरीव्रत काव्यसंग्रहांत छापिले आहे. 'वस्वलिंगाची माहिती महीपतीबुवांनी आपल्या ग्रंथांत दिली आहे. याची कविता साधारण प्रतीचीच आहे. 'स्वरूपनिर्णय' वगैरे प्रकरणांचे लेखक अमृतानंद, 'कपिलगीते'वर टीका रचणारे 'अवधूतनिरंजन', तसेच नारायण, केशव वगैरे लहान लहान कवि याच काळीं विद्यमान होते. केशवालाच 'केशवस्वामी' असे म्हटलेले आढळते. याची बहुतेक सर्व रचना लोकवद्भ आहे. याचे साडेपांचशे श्लोकांचे गुस्तुतिपर एक प्रकरण आहे. यांत शेवटी केशव म्हणतो,

दया सद्गुरु स्वामिनें पूर्ण केली । मृषा कल्पना नाशिली भ्रांति गेली ।

अती पक्वता पावली वृत्ति घाली । अबोधोत हे केशवी प्राप्त झाली ॥

केशवस्वामी आपली गुरुपरंपरा सिद्धेश्वर-नारायण-केशव अशी देतो. केशवाचा गुरु नारायण हाहि काव्यरचना करी. याची एक दामाजीची रसद आहे. यांत शेवटी यानें आपणास 'सिद्धेश्वरनंदन नारायण पंडित' असें म्हटले आहे. केशवस्वामीचा काळ कोठेहि स्पष्टपणें दिलेला आढळत नाही. तरी तो याच सुमारास होऊन गेला असावा, असा अदमास आहे.

या काळीं ह्यात असलेल्या मराठी मुत्सद्दशांपैकी अनेक पुरुषांना कविता करण्याचा नाद होता, असे दिसते. परशुराम त्रिवक् प्रतिनिधि, कृष्णराव खटावकर वगैरे मंडळींचीं नांवें इतिहासांत प्रसिद्धच आहेत. परशुराम त्रिवक् हे आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकरांचे शिष्य. हे विजयदुर्गास कैदेत असतांना यांनी बरीच कविता केली आहे. कृष्णराव हे तर मुत्सदी असून शूर शिपाईहि होते. यांनी विष्णुसहस्रनामावर टीका

१. काव्यसंग्रहांत वस्वलिंगाचे नांवावर छापिलेले 'गजगौरीव्रत' एकट्या वस्वलिंगाचें नाहीं. त्यांतिल सर्व साक्या 'राघव' कवीच्या आहेत. म्हणजे 'राघव' आणि वस्वलिङ्ग या दोघांचे हें आख्यान एका ठिकाणीं करून हें एक आख्यान जमविले आहे.

केली आहे. राजकारणांत पडलेल्या मंडळींत कवि म्हणून निरंजन-
माधवाची प्रसिद्धी विशेष आहे. निरंजनमाधव हा वर उल्लेखिलेल्या सर्व
मंडळीपेक्षां बऱ्याच श्रेष्ठ दर्जाचा कवि होता, यांत संशय नाही. याची
हकीकत थोडी मनोरंजक आहे. बापुभट बघें उर्फ लक्ष्मीधर या
नांवाचे एक कोंकणस्थ चित्पावन ब्राह्मण शाहूराजाच्या कारकीर्दीत
सातारा येथे राहत असत. हे फार विद्वान्, नीतिमान् आणि आचार-
शुद्ध असून प्रेमळ व गुणी असत. गायनवादन विद्येतदेखील हे फार
निपुण होते. हातीं रुद्रीणा घेऊन गोड आलापानें हे नित्यनियमानें
ज्ञानेश्वरीचें पुराण सांगत. यांची काव्यरचनाशैली अशी अलौकिक
होती की, ती पाहून यांच्या गुस्फंगी यांस 'लक्ष्मीधर कालिदास'
असे नांव दिलें होतें. यांचे टिकाणीं शाहू छत्रपतींची व इतर
मराठे सरदारांचीहि निष्ठा फार असे.

आचार महाश्रुतीप्रमाणे । नारद तसें बोणावादन ।

आलाप गंधर्वासमान । कविस्वीं प्रत्यक्ष कालिदास ॥

ज्यांचे ग्रंथ गीतप्रबंध । सर्व गाताति गायक सुविद ।

जसें पूर्वी रामानंद । वरदराज तत्तुल्य ॥

असें यांचें वर्णन 'सांप्रदायपरिमळ' ग्रंथांत केलेलें आहे.
हा 'परिमळ' ग्रंथ निरंजनमाधव या कवीने आपल्या खीस आपल्या
गुलपरंपरेची हकीकत सांगण्याकरितां रचिला आहे. निरंजनमाधव हा
वर सांगितलेल्या बापुभट बघें उर्फ लक्ष्मीधर महाराजांचा शिष्य
होय. पैठणचे पश्चिमेस दोन योजनें (सुमारे ८ कोस) व सिद्धेश्वराचे
पूर्वेस दीड योजन (सुमारे ६ कोस) रामडोह नांवाच्या गांवी याचे
वाडवडील राहत असत. याच्या बापाचें नांव 'महादो बनोजी'. याची
वृत्ति ग्रामलेखकाची असे. परंतु व्यापारासंबंधानें आपले मूळचे रामडोह
गांव सोडून महादो बनोजी हा विजापुरास जाऊन तेथील पादशहाचे

१. बनोजी हें उपनांव असावें, असें दिसतें. निरंजनमाधव आपल्या अनेक
प्रकरणांचे शेवटीं आपणास 'बनोजी कवि' असें म्हणतो.

पदरी राहिला. महादो बनावीस चार पुत्र व एक कन्या अशी पांच अपत्ये होती. यांपैकी निरंजनाचा जन्म कर्नाटकांत 'कंची प्रांती' शाला. असे दिसते की, निरंजनाच्या जन्मानंतर लवकरच याचा पिता 'महादो' हा 'कंची प्रांतात'च मृत्यू पावला. तेव्हां कर्नाटक देश सोडून निरंजन हा महाराष्ट्रांत आला. निरंजन महाराष्ट्रांत आला तो आपल्या वडील बंधूभ्रातृ श्रीमंत थोरले बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या पदरी सातारा येथे राहिला. सातारा येथे असतांना निरंजनाने वरील लक्ष्मीधराची शिक्षित्ति करून त्याचे जवळ व्याकरण वगैरे शाखांचा अभ्यास केला. निरंजन म्हणतो की, 'लक्ष्मीधराजवळ अनेक विद्यार्थी अनेक तऱ्हेचीं शाखें शिकण्यास येत असत. परंतु त्या सर्वांपैक्षां गुलामांची कृपा मजवरच विशेष असे; आणि हे खरे दिसते. लक्ष्मीधराने या निरंजनाला अनेक विद्या पढवून विद्वान व बहुश्रुत केले, यांत संशय नाही. निरंजनाचे सांप्रदायपरिमळग्रंथावरून त्याची गुलामपरा पुढीलप्रमाणे असावी असे दिसते. दत्त—विमलानंद—ब्रह्मानंद—विमलानंद—सच्चिदानंद—ब्रह्मानंद—लक्ष्मीधर—निरंजनमाधव.

श्रीमंत थोरले बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या आश्रयाने निरंजनमाधव हा राहत असे, असे वर आलेच आहे. बाजीरावांच्या पश्चात् त्यांचे वैभवशाली चिरंजीव बालाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब यांनाहि या निरंजनाचा चांगला परामर्श घेऊन त्यास सेवा-चाकरी सांगितली. परंतु निरंजनाचे हातून आपल्या अन्नदात्या धन्याच्या सेवेत कांही अंतर पडले. यामुळे निरंजनावर श्रीमंतांनी थोडी गैरमर्जी दाखविली. परंतु पुन्हां कृपावंत होऊन त्यांनी या आपल्या जुन्या आश्रितास पुनरपि आपल्या सावलीत घेऊन,

शिविकादि सकळ संपदा । देवोनि अपिलें महत्पदा ।

श्रीरंगपट्टणी निधो (जू?) न घंदा । कविला तेणें ॥

निरंजनमाधव हा पेशव्यांचे नोकरीनिमित्त एके वेळी तंजावर प्रांती

असतांना तेथे याची व बापजी पंडित नांवाच्या एका गृहस्थाची गांठ पडली. हा बापजी पंडित सिद्धेश्वरसांप्रदायी असून वेदविद्येत फार निपुण असे. याचेग्राही ज्ञानमार्गाचा अभ्यास करण्यासाठी निरंजनाने याची गुल्मीक्षा घेतली. म्हणजे निरंजनाचे हे दोन गुरु झाले. निरंजन म्हणतो,

लक्ष्मीधरं महावाक्य उपदेश केला । बापदेवें तो अर्थ प्रकट दाविला ।
स्वानुभव आणोनि दिवला । हृदयी लाविला ज्ञानदीप ॥

आणि याच भावनेने निरंजनमाधवाने आपल्या ग्रंथांत या दोन्ही गुरूंस वंदन केले आहे.

निरंजनमाधवाने मराठी भाषेत अनेक विषयांवर ग्रंथ लिहिले आहेत. 'सांप्रदायपरिमळा' वरून असे दिसते की, 'कृष्णानंदसिंधु' या नांवाचा ग्रंथ त्याने प्रथम रचिला असावा. हा ग्रंथ समाप्ति पावल्यावर याने 'चिद्बोधरामायण' लिहिले. याचे फक्त बालकांड (४२२ श्लोक) हल्ली छापिलेले आहे. हा ग्रंथ कवीने लक्ष्मीधराच्या आज्ञेवरून रचिला; व लक्ष्मीधरास ही शिष्याची कृति पाहून समाधान वाटले. श्रीरामचरित्रावर या कवीने आणखी वरीच रचना केली आहे. रामकर्णामृत हे एकशे-अकरा श्लोकांचे सुंदर स्तोत्र आहे. याला कवि 'रामकर्ण-पीयूषस्तोत्र' असे म्हणतो. यांत श्रीरामाच्या आंगच्या शौर्य, धैर्य, गांभीर्य, औदार्य, एकपत्नीत्व वगैरे अनेक गुणांचे निरनिराळे वर्णन कवीने फार सुंदर केले आहे. हल्ली आपणास घरोघर दिसणाऱ्या रामपंचायतनाच्या चित्रांत दाखविलेले ध्यान या स्तोत्रांत कवीने पुढीलप्रमाणे वर्णिले आहे:—

बामे वेदेहकन्या सकळशुभगुणा भूषणालंकृतांगी ।

बघू सीमित्र शोभे धनुशरधर तो सर्वदा बक्षभागी ।

१. आधी कृष्णानंदसिंधु । रचावया हा प्रबंध । उल्हास घडला सच्चि- ।
स्वप्नश्लोक स्फुरण होता ॥ पुण्य ग्रामी ग्रंथोत्पत्ति । श्रीरंगपट्टणी समाप्ति ।
कृष्णानंदसिंधु श्रेष्ठ अति । आनंददाता संबंधना ॥ (सा० प० उ० ३)

कंकेयीपुत्र साजे अरिदमन सर्वे चामरछत्रवारी ।

तिष्ठे तो अक्षभागीं विनवसूत महा मावजो बह्वारी ॥

या स्तोत्रांत कवित्र आणि भक्तिरस हा सर्वभर आहेच; पण केव्हां केव्हां कवि थोडा विनोदहि करितो —

रामा ! श्रीमंतगेहोद्भव तरि कविजे वृत्त ब्राम्ही कवाला ? ।

तथापी राहवेना म्हणुनि विनवितों ऐक तूं सत्यशीला ।

तुम्ही ते कीर्तिकांता दिशि दिशि फिरते स्वर्ग-पाताळ-धावी ।

देवा ! दैत्येंद्रराजेश्वरमुनिसदनीं राहते वीतरात्रीं ॥

आपल्या आराध्यदैवताशीं केळेला असल्या सलगीचा प्रकार थोडासा नवीनच दिसतो. हें स्तोत्र रचून झाल्यावर निरंजनमाधवाला वाटले की,

‘ज्ञाली मद्भाग्यसीमा तव गुणगणनीं योजिता बुद्धि साची ।’

रामायणांपैकी ‘मंत्ररामचरित’ व ‘निर्वेष्ट राघवचरित’ ही याचीं चित्रकाव्ये होत. पहिल्यांत ‘श्रीरामजयरामजयजयराम’ हा मंत्र आद्याक्षरांनीं साधिला आहे; व दुसरें ‘अवोष्टवर्णे ग्रथित’ असें आहे. म्हणजे यांत पवर्गांतलीं अक्षरें वगळिलीं आहेत. यांत ‘व’ हें अक्षर व उ-कार हीं वर्ज्य केलीं नाहीत. याचे पंचेचाळीस श्लोक आहेत. पण छंदःशास्त्रदृष्टीनें ही रचना नीट झाली नाही. ‘सुभद्राचंपू’ हा एका सप्तसर्गात्मक संस्कृत ग्रंथाच्या धर्तीवर रचिलेला आहे. यांतील कांहीं कांहीं पद्ये सरस उतरली आहेत. निरंजनमाधवानें ‘ज्ञानेश्वरविजय’ नांवाचा एक चरित्रपर ग्रंथ लिहिला आहे. यांतील माहिती नामदेवाचे ‘प्रबंधा’वरून घेतली, असें कवि म्हणतो. हा ग्रंथ पुणें येथें शके १६८७-मध्ये पार्थिव संवत्सरी पुरा केला. छंदःशास्त्रावर या कवीचे ‘वृत्तावतंस’ व ‘वृत्तमुक्तावलि’ असे दोन सुंदर ग्रंथ आहेत. यांपैकी ‘वृत्तमुक्तावलि’ ही प्रसिद्ध आहे. यांत प्रथमचरणांत वृत्ताचे लक्षण व नांव सांगिलेले असून पुढील चरण उदाहरणार्थ दिले आहेत. अर्थात् प्रत्येक वृत्त

सांगणारा श्लोक त्या त्या वृत्तांतच रचिला आहे. हल्ली प्रचलित असलेल्या वृत्तदर्पणांतील काहीं बाबी या व इतर जुन्या कवींनी दिलेल्या बाबींशी मिळत्या नाहीत. हें थोडें चमत्कारिक आहे. उदाहरणार्थ 'दीर्घ' व 'लघु' अक्षरें दाम्बविण्याची वृत्तदर्पणांतली चिह्ने अनुक्रमे - व ~ सरळ व वक्र रेखा अशी आहेत. पण निरंजनमाधव म्हणतो—

गुरुसंज्ञा वक्र रेखा ऋजु रेखा लघु स्थळी ।

प्रस्तार लेखनीं आहे रीतीं हे ऋषिनिर्मित ॥

या वृत्त मुक्तावलिप्रंथरचनेंत कवीचें विवेक कौशल्य किंवा विद्वत्ता प्रकट झालेली दिसून येत नाही. यांतील श्लोक मात्र या कवीच्या एकंदर रचनेप्रमाणेंच गोड झाले आहेत. मराठीत नांवें न आढळणाऱ्या कामक्रीडा, सहदळ्या, प्रभद्रक, लोल वगैरे अनेक वृत्तांची नांवें व लक्षणें यांत आली आहेत. 'वृत्तवनमाला' या नांवाचा या कवीचा एक छंदःशाखावर ग्रंथ आहे, असा काहीं लोकांचा समज आहे. पण हें त्याच्या अनेक स्तोत्रांपैकीं केवळ एक स्तोत्र आहे. यांत विष्णुपत्नी श्रीलक्ष्मी देवीची स्तुति सतरा पद्यांत गाईली आहे. पहिली चौदा पद्यें, उपजाति वृत्ताचे जे चौदा पोटभेद त्या त्या पोट-वृत्तांत त्यांची नांवें सार्थ योजून, रचिली आहेत. याशिवाय निरंजनमाधवाची अनेक स्तोत्रें उपलब्ध आहेत. किंवाहुना, बहुतेक सर्व दैवतांच्या स्तुतिपर याचीं स्तोत्रें आहेत. यांपैकीं बरीच स्तोत्रें यानें त्या त्या दैवतांच्या दर्शनसमयी लिहिलीं

१. पंधरा वर्षीं गुर्वंगी ते कामक्रीडा योजावी ।

ईचा भोगीं इच्छा तुलें तै त्यां माध्वी पांजावी ।

नाना गोडा गोष्टी इतें बोलोनीयां मोडावी ।

वेश्या नारी चित्ता चोरी माया ईची जाणावी ॥

२. पंधरावें पद्य असें—

चौदा परीच्या उपजाति वृत्तें । संप्रापिलें म्यां हरिवल्लभेतें ।

इंद्रादि साप्ताज्यपदीं उपेक्षा । मानूनि तुलां वरिलीं अपेक्षा ॥ १५ ॥

असण्याचा संभव आहे. याने सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास व तीर्थयात्रा केल्या होत्या. याचा प्रवासवर्णनपर एक ग्रंथ आहे. यांत अनेक क्षेत्रांचे ठिकाणी हा गेला तेव्हा ते जे याला दिसले व वाटले त्याचे याने यथातथ्य व सुंदर वर्णन केले आहे. श्रीप्रयाग क्षेत्री त्रिवेणीच्या ठिकाणी असलेला सुवासिनीनी वेणीदान करण्याचा प्रघात पाहून कवि म्हणतो—

छपन्न देशोद्भूत लोक येती । कोरादि कर्म पुरुषास होती ।

अपूर्वता येक असे त्रिवेणी । सुवासिनी देति असेति वेणी ॥

पण या प्रयागपेक्षांहि येथील प्रयागवळांची आणि त्या शहरांतल्या व्यापाऱ्यांची रीत पाहून कवीला फारच चमत्कार वाटला. प्रयागांत,

शिवीवेगळा शब्द तोंडीं असेना । बुरा कीं मला लोक त्यातें कळेना ।

उणा देति सोबा खरा घेति पैका । ठकु लोक मोठा प्रयागांत देखा ॥

अशा अनेक गोष्टी कवीने अशाच्या तशाच वर्णन केल्या आहेत.

प्रयागीं जसे पाहिले म्यां विचित्र । तसें वानिलें वर्णिलें हें चरित्र ।

दयालू नृसिंहें कृपा पूर्ण केली । निरंजनें रसना गुणि माधवें (?)

गुंफबीली ॥

याप्रमाणेंच उत्तरमानस, दक्षिणमानस वगैरे ठिकाणचेहि या ग्रंथांत वर्णन आहे. श्रीकाशी क्षेत्रांत असतांना नदींतल्या नावांचें, त्यांत वसून फिरणाऱ्या 'हौशी' लोकांचें आणि नावेंतून दिसणाऱ्या वाजूंच्या घाटांचें वर्णन फारच सुंदर साधलें आहे.

किती घाट वानू । किती वाट वानू ।...समस्तांसि काशी असे कामधेनु ॥

असे उद्गार कवीने हे स्थळ पाहून तेथील सृष्टिसौंदर्यासंबंधे काढिले आहेत. पण तेथे लोक पाहून कवि फार संतापलेला दिसतो. आलेल्या सात्विक व धार्मिक यात्रेकरूंना लुटून क्षेत्रस्थांनी त्यांवर यथेच्छ चैन करावी, हा प्रघात पूर्वापार आहे. क्षेत्रांतले भिक्षुक तर हे करतातच. कारण त्यांचा उदरनिर्वाहच त्यांचेच चालतो. पण त्यांच्यावर नजर ठेवणारे व यात्रेकरूंना मदत करणारे सरकारी

अम्मलदारहि त्याचप्रमाणें वागूं लागतात, तें पाहून कोणालाहि राग येईल. बारीक-सारीक गोष्टीदेखील त्रासदायक करून त्यांपासून द्रव्योत्पादन करणारे हे सरकारी कामगार आणि त्यांचीं तीं हिंदीस कृत्यें पाहून निरंजनाला मोठाच त्वेष आला आहे.

आधीं नरांची गणती करावी । वेळीं अवेळीं रुनु ती पहावी ।

न्यूनाधिकें कंढ दुतो घरावी । तें जेजयाचीं भरती भरावी ॥

आणि याप्रमाणें प्रत्येकाचें हासिल (कर) निराळें. तें भरतां भरतां शपिन्नीचा तळ उघडा पडतो.

निकाश बे मोइन दुःखकारी । घ्यावा दुजा हासिल फौजदारी ।

सावा कितो मोइन हें फळेना । नीतीस कांहीं जन आकळेना ।

हासोल बेतां चुरडा उडावा । कोठूनिया धर्म पुढें करावा ? ॥

... ...

सातां नये अन्न करोनि मोड । चोरुनि खाति लपचुनि आड ।

गंगावळाचा बहु धाक मोटा । कंगाल बोले बहु मी करंटा ॥

निःशंक कंगाल फिरों शकेना । येके स्थळीं येक धडी टिकेना ।

नेतो धरोनी दुत जेजयाचे । हे धाक मोठे हृदयीं भयाचे ॥

गंगापुत्र गुमान फार धरिती घांटीं सदा द्विष्टी ।

कंगालासि पिडा करुनि धरिती 'दे दक्षिणा' बोलती ।

बोडो घेती न बोलती खलमती नानापरी पोडिती ।

आंगासी छटती किचाट करिती हाणोनि घेती कितो ॥

इत्यादि वर्णन पुरें करून काशीतल्या दिनचर्येची एक वाजू दाखविल्यावर कवि आपल्या वाचकांस दुसरी वाजूहि दाखवितो.

बातां असो मोष्टि अशा रितीची । सांगो स्थिती ती इतरा रितीची ।

भायोरखीचीं तिरें रम्य खाशीं । हिंडोनि म्यां पाहिलि सावकाशीं ॥

महाल नानापरिचे बसाया । केले झरोके नयनी दिसाया ।

त्यांतूनिया वाहत भोंवतालें । हौशी नरांचे बहुसाल ताले ॥

१. 'जेजया' हा शब्द या काव्यांत अनेक वेळां आला आहे. याचा अर्थ डोईपट्टी = प्रत्येक साधसावरील कर.

२. 'चरु का' (अग्न्या पाठ).

सरोव्यातुनी पाहती रम्य नारी । जयांच्या चिरांच्या बरांच्या किनारी ।
अलंकार त्याच्या विजांच्या झळाळी । तया पाहतां मूक तीही पळाळी ॥
नारी करोती नव पेहरावे । हौशो नरांच्या नयनीं भरावे ।
पाहोनि दुष्टीं गमने करावे । ऐशा भरीं ते तरणे भरावे ॥
जुना जाहला कोट गंगातटीचा । सराई पुढे रम्य बाजार साचा ।
तमाशा सदा होय नाना पराचा । पहातां भूले लोक या दक्षिणेचा ॥
फिरे जान्हवीचे तिरों नारिमेळा । तयामाजि त्या सुंदरा प्रौढ बाला ।
मुखीं गायने पंचलापें करोती । तया काशिची चांगली भक्तिरीती ॥

याचप्रमाणें विष्णुपदाचें व इतर तीर्थांचेहि वर्णन आहे. हा ग्रंथ इतके उतारे देऊन येथे सांगण्याचें कारण असें कीं, यांत अली-कडील तऱ्हेनें प्रवासयात्रेची सांगितलेली हकीकत कौतुकास्पद आहे. हा निरंजनमाधव कवि सवरस दिसतो. अनेक विषयांवर याचे ग्रंथ आहेत. चरित्रपर, वेदांतरपर, ईशस्तवनपर वगैरे अनेक प्रकारचे ग्रंथ यानें लिहिले आहेत. छंदःशास्त्रावरहि याची रचना आहेच. प्रवासवर्णनेंहि आहेतच. इतकेंच नव्हे, तर यानें शंकराचार्यांच्या कांही स्तोत्रांवर व इतर विषयांवर टीकास्वरूपा गद्य ग्रंथहि रचिलेले उपलब्ध आहेत. तेव्हां एका दृष्टीनें हा कवि विशेष महत्त्वाचा आहे.

निरंजनमाधवाप्रमाणेंच कांहीशीं नानाविध रचना करणारा दुसरा एक कवि या काळीं हयात होता, असें दिसतें. याचें नांव सामराज. या सामराजासंबंधानें एक मोठी अडचण अशी आहे कीं, यानें आपली चरित्रात्मक अशी माहिती आपल्या ग्रंथांत फारशी दिलेली नाही. यामुळे 'सामराज' किंवा 'शामराज' या नांवाचा एकच ग्रंथकार असून त्या नांवावर उपलब्ध असलेले सर्व ग्रंथ त्या एकाचेच आहेत, किंवा हे भिन्न भिन्न ग्रंथकारांचे ग्रंथ आहेत हे कळण्यास मार्ग नाही. 'कोकशास्त्रा'पासून 'भागवतटीके' पर्यंतचे निरनिराळे दर्जाचे विषयावरील ग्रंथ सामराज या कवीनें लिहिलेले

आढळतात. एका संस्कृत ग्रंथाच्या आधारे 'मी ही कामशास्त्रटीका रचितो' असे कवि त्या ग्रंथाचे प्रारंभी लिहितो. भागवताच्या दशम स्कंधावरहे एक टीका आहे. हीत कवि आपले नांव 'शामराज', 'शाम' व 'सामराज' असे तीन तऱ्हेने लिहितो. या टीकेचे ९.० अध्याय असून हिची ग्रंथसंख्या जवळ-जवळ नाडेचार हजार आहे. हा ग्रंथ याने एका वर्षात लिहिले. हा ग्रंथ अगदी साधारण आहे. यावरून ही रचना अगदी प्रारंभीची असावी किंवा हा कवि पुढील 'रुक्मिणीहरण' कर्त्या कवीहून भिन्न असावा असे वाटते.

'सामराजा'ने रचिलेले एक 'मुद्रल-आख्यान'हि उपलब्ध आहे. या प्रकरणावरून कवीचे कुलदेवत 'मुद्रल' हे होय, असे दिसते. या मुद्रल आख्यानांत कवीने आपले गोत्र, मातापिता व वंशज यांचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे केला आहे:—

शाकल्यान्वय सागरीं जनि अस ज्याची मना द्रुढता ।

आल्हादी विजराज लक्ष्मण सुधी जाणा जयाचा पिता ।

काशी हे विमळा जयास जननी मंदाकिनी सोदरो ।

केली मुद्गलदेवतस्तुति पहा त्या सामराजें बरो ॥

हे मुद्रल क्षेत्र दौंडापासून चार कोसांवर भीमा नदीचे कांठी आहे, व येथील जोशीपण सातारच्या राजोपाध्यांकडे आहे. पण या वर सांगितलेल्या सर्व ग्रंथांपेक्षा सामराजविरचित 'रुक्मिणीहरण' हा ग्रंथ जास्त सरस व मोठा आहे. याचे ८ सर्ग असून एकंदर श्लोक ११००-वर आहेत. यांतील कांहीं वर्णने नागेशाप्रमाणे थोडो

१. या भागवतटीकेचे प्रारंभी— संवत् सत्राश साठो (१७६०) भरिता । मीच शामराज कथा वदिता ।..... इ. (अ. १ अं. ५) व शेवटी संवत् सत्राशे एकसष्टीत । अत्रावण वद्य सप्तमी भरत । त्यात हे पुराण पूर्ण होत । (अ. १० अं. ५६) असे उल्लेख आहेत.

२. भा. इ. सं. मं. प्र. ११ पृ. ५०—या राजोपाध्यांकडे एक सोम-राजाच्या रुक्मिणीस्वर्यवराची पोषी मिळाली होती. यावरून हा रुक्मिणी-स्वयवरकर्ता व हे तरी भिन्न नसावे, असे वाटते.

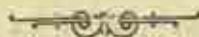
पाल्हाळिक आहेत. पण नागेशाच्या वर्णनाप्रमाणे तीं भाम्य नाहीत. पुष्कळ ठिकाणी तीं वामनी रचनेची आटवण करून देतात. कांही ठिकाणी तर वामनापेक्षाहि स्वाभाविकपणाच्या दृष्टीनें हीं कदाचित् जास्त बरीं ठरतील. यांत कोठें-कोठें कथाभाग आपल्या सोयीसाठीं कवीनें बदलिला आहे. यामुळे याच्या काव्यांत थोडी जास्त गोडी आली आहे. याच्या सातव्या संगीत रत्नमणीला तिच्या आईनें सासरीं कसें बागावें, हें सुमारे ५५ श्लोकांत सांगितलें आहे. हा उपदेश मुलींनीं अवश्य वाचावा, असा उतरला आहे. असा हा योग्य उपदेश केल्यानंतर मुलीला देवीदर्शनासाठीं नेली. देवीची पूजा झाल्यावर मुलगी परत येत असतां वाटेतच कुण्यानें लगट करून जवळ येऊन तिच्या पदराला हात लाविला. तेव्हां—

मुशीला तन्वंगी पदरि धरितां ते दचकली ।
 कृपाळें गोपाळें त्वरित चहुं हातीं उचलिली ॥
 रथीं वाहे वाहे धरुन जगदाधार विजला ।
 तपेची ही लज्जा तदपि न विसंबेच तिजला ॥
 रघारुढे कुणें शिविल भुजबंदें कवळिली ।
 कृपांगी सत्कारें करुनि निज अंकी बसविली ॥

यापुढें काय प्रकार झाला हें सर्वांना ठाऊकच आहे; आणि सामराजानेहि तें वर्णिलें आहे. हें सर्व आख्यान संपविताना शेवटीं—
 इतकेंच नव्हे, तर यांतील प्रत्येक सर्गाच्या शेवटीं—सामराज आपल्या श्रोत्यांना म्हणतो—

कथा कुणाची हें सकल जगदानंदजननी ।
 मनोभावे ईचें श्रवण करिजे नित्य सुजनी ॥
 प्रसंगें श्रोत्यांचे सकळहि महाशेष हरती ।
 यद्गुत्तमप्रेमें विषयरसगोडी विसरती ॥

१. सामराजाचें 'रत्नमणीहरण' महाराष्ट्रकवीत छापलें आहे. त्यावर सके १६६६ हा काल आहे; तो ग्रंथरचनेचा नसून प्रतीचा शक आहे. हें प्रारंभी प्रस्तावनेंत पृ. १-वर त्या ग्रंथांत स्पष्ट म्हटलें आहे.

कृष्णदयार्णव व श्रीवर

कृष्णा आणि कोयना या नद्यांच्या संगमाजवळ कराडक्षेत्राच्या उत्तरेस कोपारुड (कोपरदे) नांवाच्या गांवी शंभुमणि या नांवाचा एक माध्यंदिनशाखी देशस्थ ब्राह्मण राहत असे. यास नारायण नांवाचा एक पुत्र होता. पुष्कळ दिवस नारायणास संतान नव्हते. परंतु नारायणाची स्त्री बहिणा अथवा बहिणादेवी हिने एक तपपर्यंत आराधना केल्यावर हिजला जनार्दन नांवाचा पुत्र झाला. थोडे दिवसांनी जनार्दनाचे पाठीवर दुसरा मुलगा झाला. त्याचे नांव नरहरी असे ठेविले. नरहरीचा जन्म शक १५९६-मध्ये आनंद-संवत्सरी अक्षय्य तृतीयेस झाला; व नंतर दुसरे वर्षी बहिणादेवी मृत्यु पावली. नरहरीची आई बालपणीच वारली परंतु ईश्वरकृपेने बापाचे छत्र कांही दिवस त्यास होते. लहानपणीच पांचव्या वर्षी मुज झाल्यावर नरहरीस पित्याने काल-वर्तमानानुसार थोडेंसे शिक्षण दिले. आठव्या वर्षी दुंदुभी-संवत्सरी^१ नरहरीचे लग्न करून त्यास संसारांत वसवून पिता नारायण याने हहलेकचा त्याग केला. लहानपणी आई वारली; बाप होता तोहि आतां गेला; व सर्व भार नरहरीवर पडला. शिवाजीमहाराज दिवंगत झाले होते व या वेळी महाराष्ट्रांत अवरंगजेबाचे स्वारीमुळे सर्वभर धुमाकूळ माजला होता. या परचक्राच्या फेऱ्यांत नरहरीस गांव टाकून देशत्याग करावा लागला. फिरतां फिरतां नरहरी कुटुंबहृद्वां जोगाईच्या आंब्यास आश्रय धरून राहिला. येथे असतांना एका गोविंद नांवाच्या आनंद-सांप्रदायांतील पुण्याची व त्याची गांठ पडली. हा गोविंद एकनाथाचा शिष्य जो चिदानंद त्याच्या स्वानंद नांवाच्या शिष्याचा शिष्य होता.

१. मृगनक्षत्र, तृतीय चरण, प्रथम प्रहर (हरिवरदा अ. १).

२. मुज शके १६०१.

३. लग्न शके १६०४.

स्वानंदाच्या शिवाजी महाराजांनी रायगडी ठेविले होते.^१ रायगडास हा असतांना तेथे शिवाजीमहाराजांचा गोविंदराव नांवाचा कोणी सेवक होता. त्याला या स्वानंदाच्या सहवासाने ब्रह्मविषेचा नाद लागला आणि तो आपला संसार सोडून भार्येसह स्वानंदाचा अनुग्रह घेता झाला; व राजकारणांत वावरणारा गोविंद हा परचक्राच्या फेंक्याला त्रासून जाऊन भक्तिमार्गात शिरला. आणि स्वदेश सोडून मोंगलाई मुलुखांत गेला. येथे असतांना त्याच्याचप्रमाणे संसाराला त्रासलेला जो नरहरी त्याची व याची गांठ पडली. तेव्हां आपल्यावरील संकट-परंपरा त्या 'गोविंद'स्वामीस निवेदन करून मी,

‘कालचक्रें आचारहीन । जठरचिंतने अभ्यासविहीन ।

एवं जड मूड अज्ञान’ ।

आहे असें नरहरीने सांगितले. नरहरीचा निष्कपट भाव व सात्त्विक प्रेम पाहून गोविंदाने त्याजवर कृपा केली, व त्यास श्रावण वद्य अष्टमीस म्हणजे गोकुळज्योतीचे दिवशी (शके १६१८ युवा-संवत्सरी) उपदेशदीक्षा दिली आणि—

करुनि निरपेक्ष कोराव । कृष्णदयार्णव^२ नामस्मरण ।

स्नानसंध्या गीता पठण । पारायण ज्ञानेश्वरी ॥

अशी आज्ञा देऊन नित्य-नेम करून दिला. यानंतर तोंडाने ‘कृष्णदयार्णव’ म्हणून गांवांत माधुक्ती मागात्री^३ व राहिल्या वेळांत ज्ञानेश्वर, एकनाथ, इत्यादिकांच्या ग्रंथांचे पठन व चिंतन करावे, असा याने क्रम चालविला. पुढे आपल्या गुरुबरोबर नरहरीने श्रीकाशी, उत्तरमानस, दक्षिणमानस वगैरे तीर्थयात्रा केली व

१. तयां आपुलिया कल्याण कामें । शिवभूपतीने प्रार्थुनि प्रेमें । रायदुर्गें स्थापिले नेमे । सेवानुक्रमे तोंषविलें ॥

२. कृष्णदयार्णवाचा पुत्र मेघशाम याचा मठ हरिद्वारी आहे.

३. ‘गोविंद’राज गुरुवर्यांचे एक अष्टक कृष्णदयार्णव म्हणत. त्यातील शेवटला श्लोक असा:—

गोविंदराज गुरुवर्यपदारीविदा । चितावया त्यजुनि मन्मथसंग घंदा ।

पावावण सुहृद भीष्म बळी ध्वाचे । मित्राप्रदान मज कृष्णदयार्णवाचे ॥

तपश्चर्याहि केली; तोंडानें नेहमी कृष्णदयार्णवाचें नामस्मरण चाटू असल्यामुळे व घरोघर भिक्षेस गेल्यावर तोंडानें हा 'कृष्णदयार्णव' म्हणून मोठ्याने म्हणें, यामुळे लोक यास 'कृष्णदयार्णव' असेच म्हणूं लागले. व 'नरहरी' नांव जाऊन हे स्वामी 'कृष्णदयार्णव' या नांवानेच प्रसिद्ध झाले. आपल्या गोविंद गुरुबरोबर कोराळ भिक्षा मागून तीर्थयात्रा करीत असतां भागवत, गीता व ज्ञानेश्वरी यांचा पाठ ते सतत करीत व निरूपणेहि सांगत असत. श्रीगणेश असतांना यांनी भागवतावर व्याख्यान केले होते. याप्रमाणे कम आचरून कांही वर्षांनी तीर्थयात्रा संपवून हे परत स्वदेशी आले. परत येऊन पाहतात तें इकडे अंवा नगरीचा विध्वंस झाला होता व धुमध्वनीहि चाटू होतीच. तेव्हां कुटुंबासुद्धां नरहरी उर्फ कृष्ण-दयार्णव पिंपळनेर गांवी जाऊन राहिले. असा काळाचा काळ जाऊन थोडी वर्षे स्वस्थतेची होतात तो वयाचे ३७-वे वर्षी कृष्णदयार्णव स्वामीची वायको वारली. पोटी एक पुत्र व एक कन्या अशीं दोन अपत्ये होती; याशिवाय घरांत कोणी नाहीं; आणि अग्निहोत्राची तर मनांत इच्छा; म्हणून गुर्वाजेनें स्वामींनीं द्वितीय संवत् केला. व थोडेच दिवसांत अग्निहोत्र घेतलें. पांच-सात वर्षे बराबार्ड संसार करितात तो अंगावर महारोगाची छाया दिसूं लागली. रक्तपितीचा प्रादुर्भाव झाला. यामुळे चित्तास अस्वस्थता आली; व सर्व काळ मजनांत घाडवावा, असे वाटूं लागले. पूर्वी आपल्या गुरुजवळ यानें श्रीमद्भागवतावर व्याख्यान केले होते; व आतां महारोग झाल्यावर गुरूंनीं व इतर संतांनीं यास भागवताच्या दशमस्कंधावर प्राकृत टीका लिहिण्यास आग्रहानें सांगितलें. महारोगासारख्या शरिराच्या व्याधीला एका परमेश्वराच्या नामसंकीर्तनासारखें दुसरे रसायन नाहीं, असे समजून व सर्वांचा एकत्र मनोदय पाहून कृष्ण-दयार्णवानें ही टीका लिहिण्यास सुरुवात केली. या वेली त्याचें वय

५४ वर्षांचे होते. ज्या वयांत मनाचे आणि शरिराचे सर्व व्यापार शिथिल व्हावे, त्या वयांत याने हा मोठा ग्रंथ लिहिण्यास सुखात केली, हे केवढे कर्तृत्व ! आपल्या ग्रंथांत प्रथम सेंदर्भासाठी पूर्वाचा सर्व कथाभाग थोडक्यांत सांगून पुढे दशमस्कंधावरील विस्तृत टीकेस याने सुखात केली आहे. मूळ ग्रंथावरील श्रीधरी टीकेच्या आधारे याने आपल्या ग्रंथाची उभारणी केली आहे. पूर्वाधांचे ४९ अध्याय लिहिण्यास यास सात वर्षे लागली. शके १६५६-मध्ये आनंद संवत्सरी गोकुळाष्टीचे दिवशी म्हणजे वयाच्या साठ वर्षे झाली तेव्हां पूर्वाधि पुरे झाले. पूर्वाधि पुरे होण्यापूर्वीच शरिरावर रोगाची व्यथा जडली होती ती नाहींशी झाली; व चित्तास एक प्रकारे समाधान वाटले. परंतु वयाच्या साठी उलटली व गुरु गोविंद, ज्यांचे आप्रदाने ग्रंथारंभ केल्या ते, आणि वरोवरीचे इतर संतसज्जन होते तेहि दिवंगत झाले. यामुळे सर्व जण शून्य वाटू लागले. किंबहुना आपल्याहि अवतार आतां आटोपणार, असे वाटून एक तऱ्हेची निराशा उत्पन्न झाली व शरीर तर क्षीण झाले. परंतु भगवंताच्या मनांत उत्तरार्धाचे व्याख्यान करविणे असेल तर तोच सामर्थ्य देऊन ते पुरे पाडील. असे स्वामीच्या मनांत आले; आणि

१. कृष्णदयार्णवांनी आपल्या एका अर्भगांत पुरुनिघनानंतर मनाची स्थिति काय झाली, याचे वर्णन केले आहे. दयार्णव म्हणतात:—

चाड नसे मज आणिक कोणाची । एका गोविंदाची वास पाहे ॥
तयावीण जीणें शून्य वाटे लोफी । कोण माझे पोषी (खी) मनोरथ ॥
कोण जाणें माझे जीवांचा कळबळा । कोण वेळवेळां आळवील ॥
दाही दिशा शून्य तूजवीण झाल्या । चित्त कांही केल्या स्थीर नोहे ॥
दयार्णवा तुझ्या छायेसीं वाढलों । जाजि वाटे झालों परदेशी ॥

२. परंतु जरें शरीर क्षीण । देणकालादि विपरीत चिन्ह । सर्ती कर-
विलें व्याख्यान । तेहि निर्वाण पावले ॥ प्राचीन सज्जन जिवलग सखे ।
ब्रह्मसाधुंभी भजले तितुके । त्यांच्या वियोगे वाटे फिकें । जिणें वर्तणें
भुजार ॥ त्यांच्या स्मरतां गोठी रहादी । विरहावस्था उषले पोथी ।
समुणमुखाची पडली तुदी । भासे सुट्टी अबिराम ॥

गुरुपुत्र शिवदिक्षित यानेहि फार आग्रहानें आज्ञा केली, यावरून स्वामींनीं उत्तरभागास सुखात केली. पूर्वाभि श्रावणांत संपले व कार्तिकांतच उत्तरार्धास सुखात केली. उत्तरार्धाचे ३७ अध्याय म्हणजे ग्रंथाचे ८६ अध्याय संपवून ८७-व्या अध्यायाचे सुमारे २३ श्लोक झाले तोच ईश्वरानें आयुष्य कमी केलें. शरिरास फार क्षीणता आली व शके १६६२ मध्ये रौद्रनाम-संवत्सरी मार्गशीर्ष शुद्ध पंचमीस गुलवारी श्रीक्षेत्र पैठण येथे स्वामी समाधिस्थ झाले. आपला मृत्यु अगदीं समीप आला, आतां आपल्याच्यानें ग्रंथ पुरा होत नाही, असें पाहून स्वामींनीं आपला शिष्य 'उत्तमश्लोक' यास ग्रंथ पुरा करण्याविषयी आज्ञा केली. उत्तमश्लोकानें स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणें हा हरिवरदा ग्रंथ, पुढील राहिलेले तीन-साडेतीन अध्याय लिहून शके १६६५-मध्ये (रुधरोदारी-संवत्सरी) मार्गशीर्ष शुद्ध पंचमीस गुरुवारीच पुरा केला. म्हणजे गुरुशिष्य मिळून ग्रंथरचनेचें काम सुमारे सोळा वर्षे अव्याहत करोत होते.

वयाच्या उत्तर भागांत लिहिलेला हा ग्रंथ चांगला उतरला आहे. ग्रंथ ओवीवद्ध असून ओवीची बांधणी एकनाथाच्या ओवी-प्रमाणेंच म्हणजे साडेचार-चरणी आहे. चरित्रनायक श्रीकृष्ण व मूळ ग्रंथ भागवत असल्यामुळे ग्रंथांत संसारी आणि ज्ञानी अशा

१. पैठणास कृष्णदयार्णव व त्याचा शिष्य या दोघांच्याहि समाधी आहेत. यांपैकी कृष्णदयार्णवाच्या समाधीवर पुढील श्लोक आहे:—

रौद्री द्विपद् पद् शशि शक्यवर्षी । सत्यचमी शुक्ल सुमार्गशीर्षी ॥

नैर्गुण्य श्रीकृष्णदयार्णवासी । तत्पादुका पुण्य सुखैरारासी ॥

यांच्या समाधीसोबतीच यांचे शिष्य 'उत्तमश्लोक' यांची समाधी आहे. उत्तमश्लोकाचा समाधिकाल शके १७५८ हा दिलेला आढळतो. पण यावरून पाहता उत्तमश्लोकाचें मृत्युसमयी वय फार जास्त येतें. ग्रंथ-समाप्तोत्तर ९३ वर्षे हा हयात होता, हें थोडें असंभवनीय दिसतें. कृष्णदयार्णवांस चार शिष्य होते. १ उत्तमश्लोक, २ सनातन, ३ कौस्तुभ, ४ श्रीवत्स. हे अनुक्रमे अवलंबेड, वऱ्हाड, मुंजी व बोंड येथील राहणारे होत.

दोषानाहि आनंददायक असे अनेक प्रसंग आले आहेत; व ते कवीने पुक्तट जाऊ दिले नाहीत. ज्ञानेश्वरीची आणि नाथाच्या ग्रंथाची छाया या ग्रंथावर बरीच उमटलेली दिसते. समान अर्थाच्या व समान शब्दांच्या ओळ्या यांत अनेक आढळतात. ग्रंथकाराची विद्वत्ता व त्याचा बहुश्रुतपणा ही या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसतात. याने यांत जरी एका श्रीधरी टीकेचाच उल्लेख केला आहे तरी यांत अनेक इतर टीकांचे सार आणून व बाहेरचेहि अधिक विषय वेळून हा ग्रंथपरिपाक फार स्वादिष्ट बनविला आहे. विद्वत्तेच्या दृष्टीने तर या ग्रंथास फार मान आहेच; पण काव्य या दृष्टीनेहि ग्रंथ सरस आहे. कविकल्पनेच्या भरान्या याने मुक्तेश्वराप्रमाणे जिकडे-तिकडे आढळत नाहीत, हे खरे. पण मधून-मधून अनेक वर्णने चित्तवेधक आहेत. कवीने आपला हात थोडा आखडता घेतला असता तर ही वर्णने याहीपेक्षां विशेष चटकदार लागली असती.

नम आच्छादे निविड घनी । माजी गर्जना दीर्घ ध्वनी ।
 विद्युल्लतांचिया स्फुरणी । दृश्य दिसोनि हारणे ॥
 चंद्रमूर्पंतरांगणे । घेती अभांची प्रावरणे ।
 स्पष्टास्पष्ट प्रभाहीने । तेणे गुणे भासती ॥
 सजल मेघांच्या येती सरी । तेव्हां झांकोनि जातो गिरी ।
 जळें वाहती पृथ्वीवरी । चिता अंतरी पांढिकां ॥
 विद्युल्लता कडकडाटी । महा मेघांचिया दाटी ।
 चंडबायो जवळडाटी । करो दिग्वटी सकंप ॥
 प्रदोषकाळी निशामुखी । प्रभा आगळीखद्योतकी ।
 मोठे पहांची ओळखी । कोणा ठाउकी नक्षत्रे ॥

हे शरद् ऋतूतील पर्जन्यकाळचे वर्णन त्या वेळेची खरोखरच आठवण करून देण्यासारखे आहे. याच दिवसांत पुढे पर्जन्याचे उग्र रूप जरा शांत झाल्यानंतर गोकुलपृष्ठीच्या वेळी श्रीकृष्ण भगवानाच्या जन्मकाळी सर्व सृष्टि कशी आनंदमय झाली होती, याचे कृष्णदयार्णवाने केलेले

वर्णन चांगले आहे:—

दिशा सुप्रसन्न सकळ । गगन निरभ्य निर्मळ ।
 उदय पावला तारकनेळ । वर्षाकाळ असतांही ॥
 मंगलोत्साह धरोधरी । शोभा आनंद नगरोनगरी ।
 दुःखशोकदोषदरिद्रो । सुखसागरी बुडाले ॥
 हृदयशल्य विरोनि गेली । ब्रह्मानंदे मने निवाली ।
 सुहृद्भावे प्रेमाशिली । भूतें भूतळी परस्परें ॥
 नगरोनगरी धरोधरी । प्रतिधरीरी सर्वांतरी ।
 ब्रह्मानंदाचिये गजरी । गोष्टी दुसरी हारपली ॥
 श्रीकृष्णाचा जन्मकाळ । तेणें आनंदभरित जळ ।
 सर्वभूतात्मा गोपाळ । सुखसुकाळ सर्वांसी ॥
 नद्या बाहति प्रसन्नजळें । शुद्ध सत्त्वामकें सुविमळें ।
 त्यजिली रजतमाची डहुळें । शुद्ध मेळे ज्याचेनी ॥

कृष्णदयार्जवाची वर्णने कांहीं ठिकाणी वरीच पाल्हाळात्मक शाली आहेत; व कांहीं कांहीं ठिकाणी शृंगाररसाचाहि थोडा जास्त शिरकाव झाला आहे. तरीहि अनेक ठिकाणचीं वर्णने या दोन्ही दोषांपासून अलिप्त अशी आहेत. कांहीं कांहीं ठिकाणी तर काव्यांतली गोडी जाऊं न देतां आटोपसरपणानें कथानक सांगण्याचें कवीचें चातुर्य चांगलें नजरेस येतें. बलरामाचे वाड्यांत, त्रिदंडी संन्यासी अर्जुनाची व सुभद्रेची दृष्टादृष्ट शाली; व दोषांचीहि मने वेडावून गेली, त्या वेळीं कवि म्हणतो—

कपटी यतिवरा तयें सद्गती । उपवर कन्या लावण्यस्त्राणी ।
 वीर मनोहरा देखोनि नयनी । जाहला मनीं स्मरशुब्ध ॥
 प्रीतिपूर्वक सप्रेमवक्त्रें । शरत्फुल्लारपंकजनेत्रें ।
 सादर पाहतां सुंदर गात्रें । मन्मथशस्त्रें भेदिली ॥
 त्रियेच्या ठायीं रुतलें मन । कामे कलुषी केले नयन ।
 ऐंतिव्या यतिवरा देखून । वेधले नयन कन्येचे ॥
 तव तें सुभद्रा तन्वंगी । त्यातें देखूनि भूलली वेगी ।
 दाटली कामोर्मी सर्वांगी । शोडितापांगी स्मितवदना ॥

देखिलें यतीचें नवपीवन । आजानुबाहु सरळ सुपीन ।
 ज्याते देखतां स्त्रोजन हृदयें । इवोन वश होती ॥
 ऐसा लावण्यरसपूतळा । सुभद्रेनें देखनीं डोळा ।
 सरज्जहास्यवदनकमळा । वेचिली अवळा स्मरबाणें ॥
 परस्परें मिनले नयन । मनें आळगिलें मन ।
 हृदयां कडतरले स्मरबाण । न धरे अवसान घेयाचें ॥
 भिक्षु भिक्षार्थ आणिला सदना । तेणें पाहोनि कन्यकावदना ।
 वश्य जाला म्हणती मदना । यास्तव रदना खाळनी ॥
 वळेंचि अवलंबूनि विरक्ति । सवेग गेला मठाप्रति ।
 परंतु चटपट लागली चित्ती । ते शूकोक्ति अवधारा ॥

या सर्व ओव्या मराठी भाषेतल्या उत्तम कवींच्या काव्यांत सहज शोभणाऱ्या आहेत. विस्ताराच्या मानानें हा ग्रंथ प्रचंड आहे. याची एकंदर ओवीसंख्या ४२,०००, म्हणजे जवळ जवळ अर्धा लक्ष आहे. याशिवाय कृष्णदयार्णवाचा 'तन्मयानंदबोध' या नांवाचा एक ३२५ ओव्यांचा ग्रंथ आहे. याचे काहीं अंमंग व सुमारे शेंदीडशें पदे इतकी कृति हल्ली उपलब्ध आहे. कृष्णदयार्णवाची गुरुपरंपरा जनार्दन—एकनाथ—चिदानंद—स्वानंद—गोविंद अशी आढळते.^१

१. उत्तमश्लोक—गुरुपरंपरा :— जनार्दन—एकनाथ—चिदानंद—स्वानंद—गोविंद—कृष्णदयार्णव—उत्तमश्लोक.

ग्रंथ :—प्रबोधसार (ऑ. ३२१) मठ—उमरखोड (वऱ्हाड)

शके सोळा शते व्यांशी । विक्रमान्वित आवण मासीं ।

वद्य द्वादशीचे दिवशीं । ' प्रबोधसारासि ' अलंकारिलें ॥

कृष्णदयार्णवाचे १६ शिष्य होते. कृष्णदयार्णवाचे नातू ' काशिनाथ ' हे उत्तमश्लोकाचे शिष्य होत

कृष्णदयार्णव—उत्तम—काशिनाथ यांच्या समाधी पेंढणीं जवळजवळ आहेत.

मृत्यु श. १७८०, पराभव—संवत्सर चैत्र शु. ४. कृष्णदयार्णवाचा पुत्र मेघनाथ याचा मठ हरिद्वारी आहे.

शिवमुपती पावला मुक्ती । दक्षिणें येवोनि ताम्रपती ।

केली विजयपुरां समाप्ती । बोर विपत्ती राष्ट्रातें ॥

या कृष्णदयार्णवाचे भ्रंशवर एक तऱ्हेची खिन्नतेची छाया पडलेली दिसते. आणि याचे कारण असे आहे की, दयार्णव-स्वामीचा सर्व जन्म हालअपेष्टांत आणि कष्टांत गेलेला होता. आत्तेष्टांच्या अकाली मृत्यूचे आघात, महारोगासारख्या मृत्यूलाहि बरा म्हणविणाऱ्या रोगाचा प्रादुर्भाव, व संसारांतील आपदा यांनी स्वामींना छेडून टाकले होते. या सर्वांचा थोडा-फार परिणाम तरी त्यांच्या लेखावर व्हावा, हे सहाजिकच आहे. तशांत त्यांनी भागवताच्या दशमावरच व्याख्यान केले, हेहि योग्यच केले. महाभारतांत आपल्या आयुष्यातील अनेक दुःसह प्रसंगांच्या आठवणी करून देणारे प्रसंग फार, तेव्हां ते सोडून ज्यांत केवळ कृष्णाची सदानंददायिनी गोड कथा भरलेली आहे त्या भागवत दशमस्कंधावर आपल्या गोड वाणीने कीर्तन करावे, हे नीट आहे. कृष्णदयार्णवाने आपल्या व्याख्यानांत अनेक वेळां आपल्या वाङ्मोहिनीच्या गोड आलापांनी श्रोत्यांना संसार दुःखाचा विसर पाडून केवळ कृष्णकथेच्या सुंदर जलांत पोहत ठेवले आहे. भागवतांतून, संस्कृतांतून, मराठीत या कथांचे संक्रमण होत असतां मूळकथांना आपल्या गोड अलंकाराच्या शक्तीने अवगुंठित करून हे संक्रमणाचे 'तिळगूळ' स्वामी सर्वांना यथेच्छ देत आहेत. वाटेल त्यांनी आपल्या कर्णसंपुटी ते घाटून आकंठ तृप्त व्हावे. आणि स्वतःच्या सर्व आयुष्यभर नानाप्रकारचे आघात व कष्ट सोशीत असतां हे गोड रसायन स्वामींनी निर्माण केले, हाच त्यांच्या चरित्राचा थोरपणा आहे. ही त्यांची दैवी श्रीमंती आहे. दैवी आघाताने खचून जाणे हीच खरी विपत्ती आहे. या आघातांनी जो कार्य-विमुख होतो तो खरा गरीब, खरा दरिद्री. पण पडलेल्या आघातांनी जो जमिनीवर लोळण घेत नाही व त्या आपत्तीचा मनांतील योजलेल्या हेतूच्या सिद्धीकडेच उपयोग करून घेतो तो खरा

संपत्तिमान्, खरा श्रीमंत होय. विपत्तींनी मनाची शांति ढळू देऊं नये, हातून भलतेंच होऊं देऊं नये व चित्ताची समता जाऊं देऊं नये, हेंच खरें श्रेष्ठत्व. हें ज्यांचे जवळ असते ते द्रव्य नसतांहि धनवान् होत. किंवा, द्रव्याचा अभाव हेंच त्यांचे द्रव्य व आपदा हीच त्यांची संपदा जाणावी. हेच कृष्णकथा-निरूपणाचे थोर अधिकारी. कारण यांना त्या त्या कथेची जोड होऊन हे इतरांना इंगळाप्रमाणें स्पर्श करण्यासहि असद्य अशी कठीण आपदा केवळ 'अमृत-सोपान' करतात व अत्यंत गोड आनंद—साम्राज्यांत जाण्याला ती एक पायरीच योजतात; व या पायरीनें ते स्वतः जाऊन इतरांस तेथें सदैव जाण्याचा मार्ग तयार करून ठेवतात. स्वतः आजन्म आपदा सोसून त्यांनी आपदा ही अमृतसोपानाची पायरी केली व दशमांतल्या गोड कथा श्रोत्यांना ऐकविल्या हाच श्रीकृष्णदयार्णव स्वामींचा मोठेपणा महाराष्ट्राला अत्यंत कौतुकास्पद आहे. या कथा तेव्हां श्रोत्यांनी ऐकिल्या व अजूनहि वाचक फार हीसेनें वाचतात. तोंडांनें ज्या ग्रंथावर जमलेल्या श्रोत्यांपुढें नित्य व्याख्यान केले त्याच ग्रंथावर पुढें स्वस्यपणानें टीका ग्रंथ लिहिला, यामुळे हा ग्रंथ चांगला झाला आहे. याची भाषा कोणाचेहि रंजन करील अशी स्वादिष्ट आहे.

दयार्णवस्वामींनी भागवतावर व्याख्यान करून ग्रंथ लिहिला. पण श्रीधरस्वामींनीं एकटी कृष्णकथाच काय, पण अनेक कथा गाऊन आपल्या वाचकांसाठीं अनेक ग्रंथ निर्माण केले आहेत. दयार्णवांप्रमाणें संकटपरंपरेनें न पळाडल्यामुळे श्रीधरस्वामींना अवसरहि पुष्कळच सांपडला. शिवाय असें की, श्रीधरस्वामींच्या कुळांत अनेक पिढ्या ग्रंथरचनेचा क्रम चालू होता; व पिढ्यानुपिढ्या त्या व्यवसायांत त्यांचे कुटुंब रोळलेले होते. कृष्णदयार्णवस्वामींपेक्षा श्रीधरस्वामींचे ग्रंथ अधिक लोकप्रिय आहेत. त्यांच्या वाणीचा रसाळपणा हा कांहीं आणखी विशेष आहे.

याच्याच तोडीचा, किंवाहुना याच्याहूनहि सरस असा याच्या हयातीत दुसरा एक विद्वान् व प्रतिभासंपन्न आणि रसाल ग्रंथकार महाराष्ट्रांत होऊन गेला. याचें नांव श्रीधरस्वामी. याचे ग्रंथ लहानापासून थोरापर्यंत, सर्व महाराष्ट्रभर नेहमी वाचिजे जातात. श्रीधराच्या गोड वाणीची माधुरी ज्यानें मुलींच चाखिली नाही असा अभागी देह-स्त्री किंवा पुरुष-महाराष्ट्रांत कोठेहि सांपडावयाचा नाही. आमच्या अठरापगड जातीत सर्वांचा आवडता, संसार-तापानें तापलेल्या अनाथांचे मनरंजन करून त्यांचें चित्त परमेश्वराकडे लावणारा, सर्वांच्या संकटकाळांतला एक तऱ्हेनें आधार, असा श्रीधरस्वामीशिवाय दुसरा ग्रंथकार नाही. नामदेवतुकारामाचे अभंग फार पसरलेले खरे; पण ते फक्त पुण्यांच्याच सहवासाचे. भजनाचा छंद वायकांना, पतितांना आणि विधवांना किंवा लहान मुलांना आढळत नाही. या सर्वांना सारखें अन्नछत्र श्रीधराचेंच आढळते. त्यांना श्रीधराच्याच ग्रंथांचा आधार फार. याचे बरेच ग्रंथ ओंशीबद्ध आहेत. हे संस्कृतांतील पौराणिक ग्रंथास धरून लिहिले असल्यामुळे यांच्या टायी लोकांची भक्तिहि विशेष आहे. भाविक लोक श्रीधराचे ग्रंथ फार मनोभावेकरून वाचतात. याच्या काव्यांत प्रायः सर्व रसांचा भरणा आहे; परंतु कठीग किंवा जाडे शब्द यांत फारच थोडे आढळतात. भाषा शुद्ध, सरणी सुबोध व विषयाची मांडण गोड, यामुळे हे ग्रंथ वाचण्यासहि सोपे आहेत. खेरीज याचीं वर्णनें स्थूलविशेषी फारच उत्तम असून कोमल आहेत. याच्या लेखणींत एका तऱ्हेचें जें मार्दव दृष्टीस पडतें तें इतरांच्या लेखणींत आढळत नाही, असें म्हटल्यास चालेल. याच्या ग्रंथांचा पाठ घरोघर नेहमी होत असल्यानें व जाल्याच याच्या शब्दांत माधुर्य असल्यानें याच्या वाणीचा परिणाम श्रोत्यांच्या भावेवरहि चांगला होतो. ग्रंथ बारंवार कानावरून गेल्यामुळे, घरांतील स्त्रिया व मुले यांच्या तोंडांतहि चांगली भाषा येत जावी, हा याच्या

ग्रंथांचा सहज परिणाम दिसतो.

जे कयानक सांगणें तें परिस्थितीच्या आणि वयाच्या श्रोत्याला अनुरूप होईल व त्याच्या मनोविकाराला बरोबर पडेल असें करून सांगण्याची हातोटी श्रीधर उत्कृष्ट जाणतो.

मलयुद्धानें मळांस आनंद व्हावा, भीष्मद्रोणादि योद्ध्यांचें युद्ध-वर्णन वाचतांना योद्ध्यांस तेज यावें, नंदकिशोर गोपाळाच्या क्रीडा सांगतांना कामिजनांस कामभाव उत्पन्न व्हावा, सुदामजीचें चरित्र वाचून दरिद्रास आपल्याच स्थितीची त्यांत ओळख पटावी, राम-लक्ष्मणाच्या हकीकतीनें प्रेमळपणाचा उमाळा यावा; फार काय, पण कृष्णाच्या बाललीळांची चरित्रे ऐकतांना खोडकर मुलांनाहि हसूच यावें व मोठ्यांनाहि मुलांच्या अनेक खोड्या आठवाव्या, हें वर्णन-विशेषाचें रहस्य श्रीधराच्या ग्रंथांत आढळतें. कृष्णाच्या द्वाद खोड्या पाहून मुलाला सुबुद्धि देण्यासाठीं ब्रजवधू यशोदेला त्या बुद्धिदात्या गणेशाला नवस करण्यास ते सांगतात.

गणेश देईल उत्तम गुण । मानी आमुचें वचन प्रमाण ।
 यशोदा म्हणे अवश्य करीन । संकष्ट चतुर्थी व्रत आतां ॥
 गजवदनासी म्हणे यशोदा । गुण देई माझिया मुकुंदा ।
 संकष्ट चतुर्थी सर्वदा । न सोडी मी जाण पां ॥
 वचन ऐकोनि कृष्णनार्ये । सत्य कराया गणेशातें ।
 सोडी नाहीं केली अनंतें । एक मासपर्यंत ॥
 यशोदा म्हणे आली प्रचोती । घन्य घन्य देव गणपती ।
 तों सर्वेचि आली चतुर्थी । संकटहर्षीं सर्वांचिं ॥
 इंदिराबंधूचा उदय हांय । तववरी यशोदा उपवासी राहे ।
 पूजासामग्री लवलाहे । करी माय सिद्ध तेव्हां ॥
 घोर घोर लाडू एकबीस । शर्करामिश्रित केले सुरस ।
 सिद्ध लाडू विशेष । आणि बहुवस मोदक ते ॥
 ऐसा नैवेद्याचा भरून हारा । माता नेऊन ठेवीं देव्हारां ।
 तों उदय झाला निशाकरा । पडिला अंबरी प्रकाश ॥

मातेसीं म्हणे हुरीकेशी । 'लाडू मज कधीं देशी ?' ।
 माता म्हणे, 'गजवदनासी । नैवेद्य दावून देईन' ॥
 आंगिक धूप दीप सामघी । माता आणूं गेली बाहेरी ।
 देव्हारिया जवळी श्रीहरी । एकलाचि उभा होता ॥
 एकांत देखोनि ते वेळीं । श्रीकृष्ण हारा उचलिला ।
 नैवेद्य सर्वहि स्वाहा केला । क्षणमात्र न लगतां ॥
 मोनिचि करुनि सर्वघास । उगाच बसला जगदीश ।
 श्रीवैकुण्ठपुरविलास । लीला भवतांस दावित ॥
 धूप दीप घेऊनि त्वरित । माता आली सद्गतांत ।
 तों रिताचि देखिला हारा तेथ । देव्हारियावरी पडियेला ॥
 विस्मय मायेसीं वाटला । म्हणे, 'रे धननीळा ।
 नैवेद्य अवघा काय झाला । हारा पडिला रिता कां ?' ॥
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'वो माते । सत्य मानी वचनातें ।
 एक सहस्र उंदीर येथें । आले होते आतां हो ॥
 त्यांत एक थोरला मुषक । त्यावरी बसला विनायक ।
 सोडेनें लाडू सकळीक । एकाएकी आकषिले ॥
 सर्वांमी चर्चिला शेंदूर । मांड हालवी भयंकर ।
 उदर त्याचें भ्यासुर । देखोनि थोर भ्वालों मी ॥
 बोलवी बळली वदनो । न बोलवे माझेनी जननी ।
 क्षुधा लागली मज लायूनी । लाडू देईं सत्वर' ॥
 जननी बोले फोवायमान । उषडूनि दावी तुझे वदन ।
 जगन्निवास करो वदन । दीनवदन करुनियां ॥
 'लाडू होते बहुत । कैसें जातील माझिया मुखांत ।
 विचार करुनि निश्चित । मग मज शिवा करो वो ॥
 मणेंदा गेला लाडू घेऊन । मजवरी आले विवरण' ।
 माता म्हणे, 'वदन उषडून । दावी मज मुकुंदा' ॥
 हरी म्हणे, 'मारूं नको माते । उषडूनि दावितों वदनातें' ।
 मातेपुढे वैकुण्ठनाथें । मुख पसरुनि दाविलें ॥

ही श्रीकृष्णाची लहानपणाची हकीकत वाचून हसूच येईल.

अशी स्थळे 'हरिविजयांत' अनेक आहेत. 'हरिविजय' हा श्रीधराच्या प्रसिद्ध ग्रंथांपैकी प्रथम रचिलेला दिसतो. हा ग्रंथ शके १६२४-मध्ये चित्रभानु-संवत्सरी मार्गशीर्ष शुद्ध द्वितीयेस पंढरपुरी पुरा केला, असे त्याचे शेवटी म्हटले आहे. वयाचे ऐन उमेदीत रचिलेला हा ग्रंथ त्या वेळीहि लोकांना फार पसंत पडला; व श्रीधराची आणि या ग्रंथाची कीर्ति सर्वभर पसरली. या ग्रंथांत भागवत दशमस्कंध, पद्मपुराण, जैमिनिवृत्त ग्रंथ वगैरे अनेक ग्रंथांतून गोड कथा निवडून घेऊन त्या कवीने सांगितल्या आहेत. पैकीं हे श्रीकृष्णाचे चरित्र वर्णिल्यानंतर कवीस श्रीरामचरित्र वर्णन करण्याची इच्छा शाली; व पुढील साली म्हणजे १६२५-त श्रावण महिन्यांत त्याने रामविजय ग्रंथ लिहून पुरा केला. हाहि पहिल्याप्रमाणेच फार चांगला उतरला आहे.

'हरिविजय' व 'रामविजय' हे दोन पौराणिक ग्रंथ लिहून झाल्यावर त्याने आपली बुद्धि आध्यात्मिक विषयावर ग्रंथ रचण्याकडे लाविली असे दिसते. कारण याच (१६२५) सालांत 'वेदांतसूर्य' या नांवाचा बारा अध्यायांचा एक ग्रंथ याने पुरा केला. पौराणिक कर्णनात्मक ग्रंथांत कवीचे तेज पडले, तसे या विषयांत पडले नाही. हा ग्रंथ फारसा नांवाजला गेला नाही व कवीलाहि त्यापासून कांही विशेष समाधान झालेले दिसत नाही. यापुढे श्रीधराने पुन्हा पौराणिक आख्याने टाकून दुसरे ग्रंथ लिहिण्याचे सोडून दिले. किंबहुना, पुढे कांही वर्षेपर्यंत कवीची रचना फार मंदावली, असे दिसते. पुढील आठ-नऊ वर्षांतला एकाच ग्रंथ नाही. श्रीकृष्णाचे व श्रीरामाचे अशी दोन्ही चरित्रे लिहिल्यावर सर्वांत श्रेष्ठ व प्रपंचाला आणि परमार्थाला-दोहीलाहि उपयोगी असा जो महाभारत ग्रंथ, तो रचण्याचे कवीने मनांत आणिले; व शके १६३४-मध्ये विजय-संवत्सरी माघ शुद्ध दशमीस कवीने 'पांडवप्रताप' हा ग्रंथ पुरा केला. या ग्रंथाला महाभारत असे न म्हणतां 'पांडवप्रताप' असे म्हणण्याचे कारण हे की, यांत पांडवांचाच

प्रताप तेवढा वर्णन केला आहे. म्हणजे ते निजधामास गेल्याची हकीकत मुद्यांत ज्यांत आहे, ते भारताचे स्वर्गारोहणपर्व यांत सांगितले नाही. कारण कवि म्हणतो—

‘स्वर्गारोहण पर्व’ निजधामा मेल पांडव ।

ते निरुपण अमिनव । पंढरिनाथ लिहो नेती ॥’

पूर्वीहि श्रीकृष्णाचे निजधामवृत्त व ‘श्रीराम-रघुनंदन’ निजधामास गेल्याचे ‘अनुसंधान’ याने सांगितले नाही.

हरिविजय रामविजय ग्रंथ । तिसरा हा पांडवप्रताप अद्भुत ।

तिहीत निजधाम यथार्थ । वर्णू देत नाहीं मी ॥

असे पांडुरंगाने कवीस सांगितले.’

श्रीधराच्या पूर्वी दोन-तीन व श्रीधरानंतर पांच-सात असे सर्वथ महाभारताचे मराठीत झालेले अवतार हल्ली उपलब्ध आहेत. यापेक्षां आणखीहि कांही अधिक असतीलच. पण इतकीं सगळीं महाभारतें मागे पडून एकट्या श्रीधराच्याच महाभारताचा — पांडवप्रतापाचा—घोर महाराष्ट्रांत आज-दिवसपर्यंत कां सारखा चाटू राहिला, ही एक विचार करण्यासारखी बाब आहे. मोरोपंतांचें महाभारत हें आर्यावद्ध असल्यामुळे तें समजण्यास सुलभ नसून नित्यपाठास तर अगदींच गैरसोयीचें आहे, असे त्यासर्वे म्हणतां येईल. नामाविष्णूदासांचें किंवा हरिदास कान्हाचें, ते ते ग्रंथकार पुढे कदाचित् महानुभाव-पंथांत गेल्यामुळे जनतेने त्यांचा अज्हेर केला असावा, असे आपण मानूं शकूं. पण इतरांची वाट काय? मुक्तेश्वराचें भारत भाषेच्या दृष्टीने व काव्य म्हणून अद्वितीय खरें पण ते साप नाहीं; व ज्या पूर्वावर सहाजिकपणेंच उडया पडावयाच्या

१. इतकेंच नव्हे तर,

तथापि करिषी अतिशय । तरी लिहितां वाचितां होईल प्रलय ।

तुझी स्फूर्ति पावेल लय । श्रीधमकालीचें तोय जैसें ॥

असेंहि सांगितले. तेव्हां

ऐशी आज्ञा होतां सरस्वर । श्रीधरें घातला नमस्कार ।

करोनियां ब्रह्मजयकार । पांडवप्रताप ग्रंथ संपविला ॥

तीं पर्वे त्यांत नाहीत. हें एक कारण त्याचा सार्वत्रिक प्रसार न होण्यास आहे यांत संशय नाही. पण मुक्तेचरी पर्वीत अनेक ठिकाणी अत्यंत अश्लील शृंगार आहे, हें कारण या संवेधांत पुढें मांडतां येणार नाही. कारण श्रीचराच्या पांडवप्रतापांत व शिवलीला-मृत वगैरे इतर ग्रंथांतहि उत्तान शृंगार काय कमी आहे ! गुरुचरित्र, भागवत दशम वगैरे अनेक ग्रंथांतहि असाच बीभत्स शृंगार पुष्कळ ठिकाणी आहे. म्हणून महाराष्ट्रानें ते ग्रंथ कोठें वर्ज्य केले आहेत ! तेव्हां हें कारण मुक्तेचरी ग्रंथास लागू पडत नाही. त्रुटितरणा हेंच कारण मानावें तर इतर जीं महाभारतें त्रुटित नाहीत, त्यांची वाट काय ! माधवस्वामी, गोपाळ, नरहरी वगैरेचे ग्रंथ पूर्ण आहेत. हे सर्व पुण्य संत म्हणून गणले जात. तरी यांचे ग्रंथांची पारायणें धरोवर ऐकूं येत नाहीत. यांचे ग्रंथांचा प्रसारहि फारसा झालेला दिसत नाही. यांचे ग्रंथ संशोधकांना प्रयासानें शोधाचे लागतात. पण श्रीचराचे ग्रंथ गांवोगांव पसरलेले आढळतात; व त्याच्या ग्रंथांची पारायणें धरोवर ऐकूं येतात.

श्रीचराच्या ग्रंथावरील महाराष्ट्राच्या प्रीतीचें एक कारण असें दिसते की, श्रीचराच्या मार्गे त्याच्या अनेक पूर्वजांची पुण्याई आहे. आठ-दहा शिष्यांच्या तपोवलाचा त्याला पाठिंबा आहे. “ शुद्ध बीजा पोटी । फळें रसाल गोमटी ” अशी त्याची पूर्वपरंपरा आहे. आणि हें असून त्याचें स्वतःचें बळहि त्यास कमी नाही. निर्मळ आयुष्यक्रम, सच्छील वर्तन, शुद्ध अंतःकरण, दृढ आत्मविश्वास हीं सर्व त्याचे ठिकाणी असल्यामुळे त्याचे ग्रंथ साहजिकपणेंच लोकांच्या आदरास पात्र झाले. त्याचें वर्तन किंवा आयुष्यक्रम चारचौदात उजळपणानें सांगण्याची सोय नाही, त्याच्या आईचें चरित्र दिवसा भर सभेंत सांगतां येण्याजोगें नाही व जिची माहितीहि फारशी नीट नाही, अरे, आईची कांहीं तरी माहिती झाली तर बापाचा तितकाहि पत्ता नाही, अशांचे मध्य महाराष्ट्र केव्हाहि पूज्य मानणार नाही. भाविक

आदराने ते हातीं धरणार नाही. महाराष्ट्रांत जातीची चाड नाही पण नीतीची चाड फार जबर आहे. जनाबाईसारख्या दासीचे, बाका-सारख्या कुंभारणीचे, चोखा मेळाच्या बायकोसारख्या महारणीचेहि कवित्व महाराष्ट्र फार आदराने व प्रेमाने डोक्यावर घेईल. पण कोणा नवरा टाकलेल्या बाईचे किंवा पापबुद्धि विदुषीचे कवित्व कितीहि विद्वत्ताप्रचुर असले तरी अस्सल महाष्टीवाला ते बंदनीय होणार नाही. अशी महाराष्ट्राची मनोरचना आहे; व महाराष्ट्रांतील लोक खऱ्याखऱ्या शुद्ध वर्तनाचे असे चहाते आहेत. तेव्हां हेहि एक कारण थोडेफार श्रीधरस्वामीच्या ग्रंथांवरील प्रेमभावाचे असू शकेल. पण बाहिरीक्षां दुसरे वलवत्तर कारण असे आहे की, श्रीधर जे लिहिणे ते स्वच्छ साध्या भाषेत लिहितो. तो विद्वत्तेच्या भानगडीत न पडतां बहुजनसमाजाची नेहमींचीच भाषा प्रायः वापरतो. त्याचे शब्द, त्याची प्रमेये व त्याच्या कथा आवाळवृद्धांना, स्त्रियांना, मुलांना व शूद्रांनाहि सहज समजतील, अशा रितीने तो सांगतो त्याचे ग्रंथ म्हणजे एक अवीट पक्कान आहे. चातुर्मासांत श्रावण महिन्यांत रोज संध्याकाळी सभोवार असलेल्या शेतकऱ्यांना मध्ये पाटावर बसून पोथी लावणारा (वाचणारा) वक्ता श्रीधरी ग्रंथ वाचतांना पाहून मनाला मोठे समाधान वाटते. ती सर्व संकटांचा विसर पाडणारी, श्रमभाग हरणारी, अरसिकांनाहि गुंगवणारी, अनंतरस-वाहिनी, दुःख-दारिद्र्य-परिहारिणी अशी श्रोत्यांच्या कर्णसागराला भेटण्याकरितां प्रेमभराने उचंबळून वाहत जाणारी गोड वाणी यथेच्छ कथापान करीत राहत आहे, हा देखावा पाहून मन प्रसन्न होते; व त्या देवादिकांच्या आणि भारतीय युद्धाच्या नितांत रम्य कथा ऐकून ते श्रोते डोळे लागले म्हणजे खरोखर या कवीबद्दल धन्यता वाटते.

पांडवप्रताप ग्रंथ रचिताना कोणत्या ग्रंथांचा आधार घेतला हे शेवटीं कवीने सांगितले नाही. पण असे दिसते की, मूळ संस्कृत ग्रंथांशिवाय इतर प्राकृत-महाराष्ट्र-भारतग्रंथांचाहि कवीने पुष्कळ

उपयोग करून घेतला आहे, मुक्तेश्वराच्या भारती टीकेचा तर श्रीधराने फार उपयोग केला आहे. मुक्तेश्वराची आदि, समा, वन, विराट अशी चार पर्वे प्रसिद्ध आहेत. या चार पर्वांतील कथानकाने पांडवप्रतापाचे सुमारे पसतीस अध्याय व्यापिले आहेत; व हे सर्व अध्याय श्रीधराने मुक्तेश्वरी पर्वाच्याच आचाराने रचिले आहेत. यांत मुक्तेश्वराच्या सर्व चांगल्या कल्पना व अशा कल्पनेच्या सर्व भराच्या पांचा श्रीधराने समावेस केली आहे. अनेक ठिकाणी शब्दहि तेच ठेविले आहेत. किंबहुना मूळ व्यासप्रण्याचे जसे मुक्तेश्वरी ग्रंथ हे सार, तसेच मुक्तेश्वरी पर्वाचे पांडवप्रतापांतील ३५ अध्याय हे सार होते. अर्थात् हे सर्व अध्याय फारच सरस आहेत. या पुढील २९ अध्यायांतहि श्रीधराची वाणी निर्भळ सुवर्णाप्रमाणे सतेज व अनेक रस खवणारी अशीच आहे. द्रोणपर्वातील अभिमन्युवधाची व स्त्रीपर्वातील अनेक वीर रणसमरांगणी पडलेले पाहून आक्रोश करणाऱ्या राजस्त्रियांची हकीकत अत्यंत चित्तवेधक आहे.

देखोनि अभिमन्युने पाडिले रण । आश्चर्य करितो कृष्णार्जुन ।

बहुत केले रणशोचन । परि बाळ न कोठें सांपडे ॥

तां मज्जुळ श्रीहरीने स्मरण । ऐकतां होय अर्जुन ।

‘हे जगनिवास मनमोहन । मधुसूदन श्रीहरी ॥’

अभिमन्युचे शब्द कोमळ । अर्जुने ओळखिले तरकाळ ।

रथावट पार्ष्वतनोळ । आले जवळ धांवती ॥

सौमत्रे नेव उचविले । पापे अंग धरणीस टाकिले ।

अभिमन्यूस पोटा धरिले । पापे मांडिले शोकातें ॥

१. मुक्तेश्वरी ग्रंथावर श्रीधराची अतीशय प्रीति होती. कदाचित् ते श्रीधराला मुखोद्गतहि पंत असतील, असें दिसतें. हरिविजयादि ग्रंथांतहि मुक्तेश्वरी काव्याची प्रतिमा ठिकठिकाणी स्पष्ट आहे. अर्थात् अनाढावी गंगार हा मुक्तेश्वराचा दोषहि यांत आला आहे. हे निराळे सांगणें नको. श्रीपादुरंगाने ‘निजधामवृत्त लिहूं नको’ हें सांगितलें त्यापेक्षा, ‘मुक्तेश्वरी काव्य तूं यावूं नको’ असें श्रीधराने सांगितलें असें तर बरे होतें !

" अरे माझिया सुकुमारा । बाळा अभिमन्या सुंदरा ।
 मजवांचन राजकुमारा । कां आलासि रणभूमी ! " ॥
 अभिमन्यु स्मरत नामावली । जवळी आले कृष्ण वनमाळी ।
 उकसावुकसी ते वेळीं । पार्श्ववीर स्फुंदत ॥
 पार्श्वचिया कानीं । झळूच अभिमन्यु बोले वाणी ।
 ' मी पडिलों घोर रणीं । याचा खेद मज वाटेना ॥
 मी निश्चेष्टित पडिलों एवें । मज लताप्रहार केला जयद्रथे ।
 तेणें सर्वांग तिडकतें । हें मज दुःख अतिमारी ' ॥
 ऐसें ऐकून वचन । संबोळूनि बोले अर्जुन ।
 ' तुजें उरनें मी घेईन । काही खेद न करावा ' ॥

याप्रमाणेंच वीरांच्या प्रेतांनीं रणभूमी आच्छादिली होती तेव्हां—

आपल्या पतीचीं प्रेतें पाहूनी । शोक करितो नितंबिनो ॥
 सुमद्रा उत्तरा सोधुनी । अभिमन्यूसी आलिंगितो ॥
 अभिमन्युचें स्वरूप जाण । प्रत्यक्ष केवळ श्रीकृष्ण ।
 असो देसोदेशींच्या स्त्रिया येऊन । आपुले पति शींचितो ॥
 अभिमन्युलागीं गांधारी । बहुत शोक करी ते अवसरीं ।
 ' हे बाळा, नरवीर कैसरी । कोमलांगा कमलनेवा ॥
 हे महाराज मुख द्रोण । हे धीर वीर उदार कर्ण ' ।
 कर्णस्त्रिया सर्व मिळोन । रणागणी आरडती ॥
 हा शकुनि वीर पडिला एव । हा दुःशोलापती जयद्रथ ।
 बहुती रक्षिला, परी मृत्य । न सोडोच तयातें ॥
 हा पडिला माद्रीचा बंधु शल्य । हा भगदत्त पडिला विशाल ।
 हा भीष्म सूर्य केवळ । सरपंजरी पड्डवला ॥
 नारायण हरि गोविंद । ऐशा नामांचा दिव्य प्रबंध ।
 सहस्रनामावळी प्रसिद्ध । भीष्मदेव स्मरण करी ॥
 कोणासोही न बोले वचन । निज रूपीं सावधान ।
 सकल स्त्रिया करुनि नमन । प्रदक्षिणा करुन जाती ॥
 देहावरी नाही भीष्म । स्वरूपी पावला विश्राम ।
 नारी नर आप्त परम । कोणासहि नेणें तो ॥

तो पिडब्रह्मांडावेगळा । असें कमलपत्र नातळे गळा ।
 तैसा तो ज्ञानो जाहला । त्याची लीला कोण जाणे ॥
 असो नाचारी म्हणे ते वेळां । 'श्रीकृष्णा पाहे रे डोळां ।
 स्तुधा तळमळती सकळा । जीवनाचीण मीनापरी ॥'
 सात्यकीनें मारिला । हा भूरिश्वा एवें पडिला ।
 हा सोमदत्त रणीं मृत्यू पावला । बाल्हीक वृद्ध तैसाची ॥
 छपन्न देशांचे नृपती । धावोनि आल्या त्यांच्या युवती ।
 दोष स्वरे हाका देती । नाहीं मिती शोकातें ॥
 द्रुपद विराट् झोणें मारिलें । ते हे दोषे एवें पडिले ।
 असो शाण्वत कुळीचे पड्डले । राजे सर्व समरांगणीं ॥
 एके कृष्णा शामसुंदरा । 'तू उपलब्ध्यासि गेलास माधारा ।
 दळासह माझ्या कुमारां । पाणी तेव्हांच सोडिलें ॥'

या हृदयद्रावक वर्णनाला महाराष्ट्र काव्यांत दुसरी जोड कवित् सांपडेल.
 याला एक जोड शिवलिलामृतांतील श्रियाळचरित्राची आहे; आणि
 'शिवलीलामृत' हा प्रिय श्रीधरस्वामींचाच आहे. पांडवप्रतापानंतर सहा
 वर्षांनीं श्रीधरानें 'शिवलिलामृत' लिहिलें. हा प्रिय कवीनें शके
 १६४० विलंबी-संवत्सरी, फाल्गुनी पौर्णिमेस 'ब्रह्मकमंडद्व्या तीरी ।
 द्वादशमती नाम नगरी' । स म्हणजे बारामतीस साधंत लिहिला, असें
 त्यांत शेवटीं म्हटलें आहे. शिवलिलामृतापूर्वीं दोन तीन वर्षे श्रीधरस्वामी
 'पाथरी' येथें असतां त्यानीं १६३७-त 'जैमिनि-अश्वमेध' लिहिला;
 'पांडवप्रताप' लिहितांनाच या ग्रंथाची कल्पना श्रीधरस्वामींच्या मनांत
 आली असावी; व लागलाच तो प्रतापानंतर लिहून टाकून मग
 लिलामृताकडे स्वामी वळले हे ओघानेंच झाले.

१. 'शिवलीलामृत' जुन्या बारामतीत काशिराजाचे ऊर्फ काशि-
 विश्वेश्वराचे देवळांत बसून लिहिला.

याच सुमारास म्हणजे शके १६४०-मध्ये राधो अप्पाजी कुळकर्णी
 ऊर्फ रघु कवि यानें 'ब्रह्मांतरतंड' नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. यांत
 शिवलीलामृताचाच थोडपा फरकानें विस्तार केला आहे. यावरून शिव-
 लीलामृताचा प्रसार व त्याची लोकप्रियता यांची कल्पना करता येईल.

वर लिहिलेल्या ग्रंथांखेरीज श्रीधराचें वसतिस्थान श्रीक्षेत्र पंढरपूर, तेथील श्रीविठ्ठलस्तुतिपर 'श्रीपंढरीमाहात्म्य' आणि याचें कुलदैवत श्रीमार्तंड मल्हारी, याच्या स्तुतिपर 'मल्हारीविजय' असे दोन ग्रंथ श्रीधराचे प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय अग्रसिद्ध अशी विपुल ग्रंथरचना श्रीधरानें केली असेून तीपैकी पुष्कळच त्याच्या वंशजाकडे व शिष्यवर्गाकडे अजून आढळते.

श्रीधरस्वामीची ओवीवद्ध रचना बरीच प्रसिद्ध आहे, पण त्याची श्लोकवद्ध रचना प्रसिद्ध नाही. याकरितां त्याच्या ध्वनचरित्रांतून कांहीं श्लोक येथे देतोः—

येके दिनी भूपति ये सहित । येकासनी खेळत जाण द्यूत ॥
 तों बाळ बाला ध्रुवराज तेथें । प्रणाम केला नृपराणियेंतें ॥
 परम निर्दय पापिणी ते खरी । वकलिला चरणें धरणीवरी ॥
 पडत तो तळि, बालक रुदना । करित, आठवितो मधूसूदना ॥
 मुचिल गेला स्वर्ग मंदिरासी । स्फुटें, रडें, सांगत मागपासीं ॥
 'बारे सख्या सुंदर पुत्रराया । गेलास कां तूं मजपासुनियां ॥'
 बोलोन ऐसें निज बाळकाला । अश्रू आले सद्गद कंठ बाला ॥
 नयो निघे बाळ जाई बनावी । हिडे बनी चितित माधवासी ॥
 जगज्जीवना जंतरी जो पहातो । बनी बाळ तो प्रेमभावे बहातो ॥
 जती सद्गद दाटला कंठ तेव्हां । स्वर्गें धावला प्रेमळाचा विसावा ॥

१. याची लहान मोठीं सुमारें पाउणशें (७५) प्रकरणें मी पाहिली आहेत. यापैकी गोकुळलोला (३ भाग) व हरिदत्त आख्यान (३ भाग) ही साधारण मोठीं अगून याची लहान-लहान आहेत. कांही श्लोकवद्ध आहेत व कांही संस्कृत पंथहि आहेत. राधाविलास, तत्त्वगीता हे संघ संस्कृत आहेत. तत्त्वगीतेच्या शेवटीं म्हटले आहेः—

ब्रह्मानंदप्रसादेन तत्त्वगीता प्रकाशिता ।

श्रीधरानाम्ना वै सर्वलोकहिताय च ॥

इति श्रीब्रह्मानंदसांप्रदायभूषणश्रीब्रह्मानंदपुत्रश्रीधरानन्देन विरचिता तत्त्वगीता समाप्ता ॥

महाराष्ट्रकवीत छापलेले दासोपतचरित्र या श्रीधराचें नाही. तो कोणी निराळा श्रीधर असावा.

देखोनियां त्या कमलानिवासा । बदे स्तुती बालक गोड कंसा ॥
 बरीं हृदी बाळक श्रीहरी तो । म्हणे, 'तुझें संकट मो हरीतो' ॥
 बोले हरी, 'काय तुझी अपेक्षा?' । तेव्हां म्हणे, 'दे तब दास्यदीक्षा ॥
 देई मला अक्षय दास्य देवा । सदा मुखीं कीर्तन नामसेवा ॥
 वस्तात्रया श्री गुरुदेव देवा । श्री ब्रह्ममूर्ती तब पाद सेवा ॥
 अमंग हें तू मजलागि देई । ठेवीं तुझ्या श्रीधर राज (नित्य) पाई ॥'

श्रीधराने आपल्या बहुतेक सर्व ग्रंथांत आपली गुरुपरंपरा दिली आहे. ती अशी : रामानंद—अमलानंद—सहजानंद—पूर्णानंद—दत्तानंद—ब्रह्मानंद. श्रीधराच्या बायकोचें नांव पार्वती. पूर्वग्रंथांतच पितृव्रण फेडून श्रीधराने संन्यासदीक्षा धारण केली असावी. श्रीधराच्या आईचें नांव सावित्री व बापाचें नांव ब्रह्मानंद. आपल्या पित्याचें पूर्वाश्रमीचें नांव श्रीधर कोटे देत नाही व त्याच्या विद्यमान वंशजासहि तें माहीत नाही. श्रीधराला त्याच्या पित्यापासूनच, व त्याच्या पित्याला त्याचा पिता म्हणजे श्रीधराचा पितामह जो दत्तानंद त्याजपासूनच उपदेश मिळाला. पित्याने पुत्रास गुरुपदेश देऊन मंत्र सांगावा, हा संप्रदाय या कुटुंबांत अजूनहि आहे. श्रीधराचे कुटुंब महाराष्ट्रांतील एक अत्यंत भाग्यशाली व फार विद्वान असे होते. प्रसिद्ध रंगनाथ स्वामी निगडीकर हे याच कुटुंबांतले. ते व आत्मास्वामी हे श्रीधराचे चुलत चुलते. म्हणजे श्रीधराचा आज्ञा व या दोघांचा बाप हे सखे भाऊ. या तिघांची रचना प्रसिद्ध आहे. श्रीधराचा आज्ञा 'दत्तानंद' व पिता 'ब्रह्मानंद' या दोघांचेहि ग्रंथ त्याच्या वंशजांकडे आहेत. विठ्ठल ऊर्फ आत्मास्वामीचा पुत्र 'काशीराज' याची पदे प्रसिद्धच आहेत. पदांत हा आपणास 'रंगानुजतनुज' असे म्हणवितो. श्रीधराचा पिता ब्रह्मानंद याचा 'आत्मप्रकाश' या नांवाचा ग्रंथ आहे. हा याने शके १६०३ मध्ये पुरा केला आहे. याचे अमंग व पदेहि आढळतात. याचें एक पद असे—

ब्रह्मपुरी पेठ तेथें, चला जाऊं हाटा ।
 अभंड गावें तिन्हीं द्वारा, बाहताति वाटा ॥
 चारि विदी, आठ कोण, केणें असे तेथें ।
 सीदा सुत करा वेगिं सदगुरुचे हाते ॥
 कौल करार पूर्ण दिल्हा, असे सहजानंद ।
 दान जकाती माफ केलि, ब्रह्मीं ब्रह्मानंद ॥
 ब्रह्मानन्द म्हणें आतां, हाणा हातोफळी ।
 नेधे त्याच्या तोंडावरि ती वाटेचि घुळी ॥

ब्रह्मानंद हा शके १६१५-मध्ये श्रीमुख संवत्सरी मार्गशीर्ष शुद्ध द्वितीयेस रविवारी समाधिस्थ झाला. यासंबंधाचा श्रीधराचा पुढीज श्लोक याच्या वंशजांच्या दसरांत आढळला.

श्रीमुख संवत्सर नाम ज्याचें । मार्गेश्वरी शुद्ध वीजेंसि साचें ।
 श्रीपंडरी क्षेत्र अबाध कीर्ति । निवास झाला यतिरात्र मूर्ती ॥
 श्रीचंद्रभागातिर जेथ आहे । भीमा पुढें बाहत पूर्ण गाहे ।
 समाधि तेथें यतिराज्याचो । अनाधवंधू गुरु माझियाचो ॥

श्रीधराचा पुत्र दत्तात्रय हाहि काहीं रचना करी. यानें रचिलेल्या आरत्या, पदें वगैरे श्रीधराच्या वंशजांकडे आहेत. दत्तात्रयाची रचना साधारण प्रतीचीच आहे. व ती विपुलहि नाही.

श्रीधराच्या कुटुंबांतील व वंशांतील आणखीहि अनेक पुण्यांनीं ग्रंथरचनेचा उद्योग केला आहे यांवरून हें सर्व कुटुंब फार विद्याचार-संपन्न व धर्मशील असून महाराष्ट्र-सारस्वताचा आस्वाद याच्या कुळांत पिढीजाद होता, असे स्पष्ट दिसवें. श्रीधरस्वामी हे शके १६५१-मध्ये माघ वद्य तृतीयेस सोमवारी समाधिस्य झाले. यांची

१. श्रीधराचा जन्म शक शके १६०० असा आधुनिक ग्रंथकार देतात. पण यास आधार काय, तें कळत नाही. श्रीधराचें विद्यमान वंशज आपल्या या महाप्रसिद्ध पूर्वजाचा जन्मकाल किंवा जन्मसकदेखील आपणांस माहीत नाही, असे सांगतात. श्रीधराचा बडोला मुलगा दत्तात्रेय यानें एक आरती

[पान ५७१ पाहा.]

समाधी श्रीक्षेत्र पंढरपूर येथे कुंभारघाटावर श्री ब्रह्मानंदांच्या समाधी-
शेजारीच आहे. श्रीधराच्या वंशजांस, श्रीछत्रपती शाहू महाराज व नंतर
श्रीमंत बाजीराव बहादूर व बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब यांनी
दिलेल्या सनदा त्यांचेजवळ आहेत.

[पान ५७०-वरून]

रविलेली त्याच्या वंशजांकडे आहे. तीत "मुमाध वद्य तृतीया शशिवासर
उदयी । सुसौम्य वत्सरी सौम्यायनीं विठ्ठलपायीं ॥ सोळा शत एकावन
अयमडडसमयीं । पंढरपुर सत्त्वेवीं समाधि ते ठायीं ॥" असा एक श्लोक
आहे. वर लिहिलेली श्रीधराची माहिती व वंशावळ याच्या वंशजांचे
दफ्तर, श्रीधराचे वंशज रा. रा. कृष्णाजी आप्पाजी नाझरेकर, देशपांडे
यांनी १९०४ व १९०५ साली मला वेळोवेळी लिहिलेली पत्रे आणि
रंगनाथस्वामींचे वंशज रा. रा. अनंत गणेश घोडके, निगडीकर यांची पत्रे
यांच्या आधारें दिली आहे. पुढील वंशावळहि श्रीधराच्या वंशजांकडून
मिळाली तशीच दिली आहे. हिजवरून दत्तापतास ब्रह्माजीपंत हा एकच
मुलगा होता असें होतें. पण श्रीधराच्या मल्हारीमहात्म्यांत 'ज्ञानानंद
ब्रह्मानंद । उभय बंधू जगप्रसिद्ध । त्यांचे चरणाळीं मिलिद । श्रीधर
स्वानंद अभंग ॥' अशी ओवी आहे. तसेच श्रीधराच्या संतमालिकेंत—

'ज्ञानाधीचा चंद्र तो पूर्ण साजे । ब्रह्मानंदा ज्येष्ठ बंधू विराजे ।

ज्ञानानंदा वणुं मी जाण काय । बोले ज्याच्या कल्पना शांत होय ॥'
असा एक श्लोक आहे. श्रीधरस्वामींनी १४-व्या वर्षी सन्यासदीक्षा घेतली
हा समज अगदी खोटा दिसतो. त्यांचे चिरंजीव दत्तात्रय व मनोहर यांना
अनुक्रमें श्रीमंत बाजीरावसाहेब व नानासाहेब पेशवे यांनी जमिनी इनाम
दिल्याच्या सनदा आहेत. त्यांत 'दत्तात्रय गोसावी बिन श्रीधर गोसावी'
व 'मनोहर गोसावी बिन श्रीधर गोसावी' असे उल्लेख आहेत, यावरून
व यांचे येथील एका वाटणीपत्रावरून हें स्पष्ट दिसतें.

मार्गे पृ. ४३७ वर रंगनाथस्वामी निगाडीकरांच्या आस्थानांत त्यांची परंपरा दिली आहे. त्यावरून श्रीधरस्वामींचीहि गुरुपरंपरा लक्षांत येईलच. येथे या परंपरेतील पुरुषांच्या समाधी कोठे कोठे आहेत, त्याचें टाचण देतो :—

नाव	समाधीस्थान	नाव	समाधीस्थान
सदानंद	निंब(कृष्णातीरी)	सहजानंद	कल्याणी
रामानंद	काशी	पूर्णानंद	गोलवण
अमलानंद	पेंवर	दत्तानंद	नाशरें
गंभीरानंद	रामेश्वर	ब्रह्मानंद	पंढरपूर
ब्रह्मानंद	पंढरपूर (!)	श्रीधर	पंढरपूर

वर सांगितलेल्या माहितीवरून श्रीधरस्वामींची परंपरा केवढी दांडगी होती व या परंपरेत केवढी ग्रंथसंपत्ति निर्माण झाली आहे याची कल्पना सहज होण्यासारखी आहे. श्रीधराच्याच प्रसिद्ध ग्रंथांची ग्रंथसंख्या अर्ध-लक्षापेक्षा जास्त आहे. असे ग्रंथ निर्माण करणाऱ्या परंपरा या काळी महाराष्ट्रांत अनेक होत्या. यांपैकीच रामदासी परंपरा ही एक होय. या परंपरेपैकी श्रीधरस्वामींशी समकालीन असे गिरिधरस्वामीं हे चांगले ग्रंथकार होते. हे कधी जन्मले हे माहीत नाही; पण हे शके १६५१-मध्यें म्हणजे श्रीधरस्वामी ज्या साली समाधिस्थ झाले, त्याच साली वैशाख शुद्ध अष्टमीस समाधिस्थ झाले. हे मूळ मिरज तासगांव-कडचे राहणारे. पण पुढें बीडप्रांती मौजे 'इट' या गांवी ते राहावयास गेले. हल्ली यांचा तेथें एक मठ आहे.

रामदासांच्या नंतर 'काहीं कवयित्री' ची हकीकत सांगितली. त्यांत 'सीतास्वयंवर' रचणाऱ्या वेणूबाईंची हकीकत आली आहे. या वेणूबाईंची शिष्यीण बाइयाबाई आणि बाइयाबाईंचा शिष्य गिरिधर. यास लोकांत 'गिरिमाजी' असे म्हणत. या गिरिधराच्या 'समर्थप्रताप' ग्रंथाचा उल्लेख पूर्वीच आला आहे. या समर्थप्रताप ग्रंथासुद्धा चाळीस

ग्रंथ व श्लोक वगैरे हजार-पंधराशें आणखी पधें इतकी याची रचना हल्ली उपलब्ध आहे. समर्थप्रतापांत समर्पाच्या म्हणजे रामदासांच्या चरित्रांतील हकीकती आल्या आहेत. यांतून कांहीं प्रत्यक्ष पाहून व कांहीं चांगल्या आधारेने माहिती मिळवून सांगितल्यामुळे या ग्रंथास एक विशेष महत्त्व आले आहे. गिरिधराने आपल्या परंपरेच्या उपास्य दैवताचे-रामचंद्राचे-चरेवर पांच रामायणें लिहिली आहेत. १ अब्द रामायण, २ मंगलरामायण, ३ छंदोरामायण, ४ सुंदर रामायण व ५ संकेतरामायण. हीं सर्व रामायणें चांगलीं कल्पून रचिलेलीं दिसतात. अब्दरामायणांत रामचंद्राचे जन्मापासून निरनिराळ्या गोष्टी, त्याचे वयमान व महिना, तिथी वगैरे सांगून दिल्या आहेत. राम सिंहासनावर बसले ते वेळी त्यांचे वय ४२ व सीतेचे वय ३३ होते, असे यांत म्हटले आहे. हे याच्या रामायणांपैकीं सर्वांत लहान रामायण आहे. याचे अवघे १८३ श्लोक आहेत. याचे सर्वांत मोठे रामायण 'संकेतरामायण' हे होय. हे गिरिधराने शके १६४४-मध्ये गोदातीरीं संपूर्ण केले, असे याचे शेवटील कांडांत म्हटले आहे. या रामायणाचे १८८ सर्ग असून ओवीसंख्या साडेसहा हजारापेक्षा जास्त आहे. सुंदर रामायण हे लवांकुशांनीं आपल्या अपूर्व गायनाने गाइलेले रामचरित्र आहे. यांत

१. ही व पुढील बरोबर माहिती 'समर्थप्रतापा'च्या प्रस्तावनेवरून घेतली आहे.

२. या अब्दरामायणांत गिरिधरस्वामींनी रामचरित्रांतील निरनिराळ्या प्रसंगांच्या मित्या व त्या त्या वेळीं असलेले रामाचे वय दिले आहे हे खरे; पण मूळ वाल्मीकि रामायणांत वाल्मीकीने अशा मित्या दिलेल्या नाहीत किंवा अशा मित्या कळणेचें साधनहि त्यांत नाही. तसेंच यांत दिलेल्या प्रसंगांच्या वेळीं रामाचे वय काय होतें, हेहि वाल्मीकी-रामायणांत या सर्व प्रसंगांसंबंधे दिलेले नाही. राम वनवासास जातेप्रसंगी सीतेच्या तोंडीं एक वाक्य आहे की, वनवासाच्या आरंभी रामाचे वय २७ वर्षांचे होते व माझे वय १८ वर्षांचे होते, असा उल्लेख वाल्मीकि रामायणांत आहे.

दोधकवृत्तचे ७४९ श्लोक आहेत. याशिवाय ज्यांत रामाची कल्याण मोठ्या प्रेळमणानें भाकिल्ली आहे असे 'श्रीकल्याणराम' नांवाचें याचें एक प्रकरण आहे. श्रीरामाची कल्याण भाकिल्ली, म्हणजे त्याचा नितान्त भक्त जो मास्ती आणि मग मास्तीचा भक्त किंवा अवतार जो रामदास त्या दोघांचीहि कल्याण भाकणें ओघानेंच आले. या दोघांचें संवधाची ही अशी दोन प्रकरणें आहेत. एक 'कल्याणर' व दुसरें 'सुमर्थकल्याण'. कल्याणरानें मास्तीरायाचें चरित्र क्रमशः वर्णिलें आहे. याचे (११×११) १२१ श्लोक आहेत. ही तिन्ही प्रकरणें ११ अक्षरांच्या स्वागता वृत्तांत रचिली आहेत. रामदासी सांप्रदायांत अकरा हा आंकडा विशेष प्रिय आहे, हे प्रसिद्धच आहे. या सर्व प्रकरणांच्या शेवटी मात्र एकएक श्लोक शार्दूलविक्रीडिताचा घातला आहे. जसे—

इत्यादी कल्याण करुनि बहुसा प्रार्थनि प्राणाधिपू
नाना गुणरूपं यथामतिरूपं गाऊनि वज्रीवपू ।
रुद्रा रुद्ररूपेन श्लोक जाहले रुद्राक्षरी मंत्र हा
रामोपासक वीनवी भिमरूपी आनंद हा कंद हा ॥ (श्रीकल्याणर)

या रामदासी परंपरेतील गिरिधरानें इतर दैवतांच्या स्तुतिपरहि प्रय लिहिले आहेत. 'कृष्णकथातरंग' या ग्रंथांत यानें काळियामर्दन, रासक्रीडा, वगैरे अनेक कथांचें वर्णन केलें आहे. तसेच 'हरिल्लिख' याहि ग्रंथांत कृष्णलिलांचेंच वर्णन केलें आहे. या 'हरिल्लिखे'चे अकरा समास असून त्यांत ४५४ श्लोक आहेत. यांत—

रघुविरभजनाची मुख्य आजन्मदीक्षा । यदुविरभजनाची रामरूपें अपेक्षा ॥
यदुपतिरघुराजी ऐक्यरूपें मिळाला । श्रवण करत आतां संत श्रोते तयाला ॥
असे यदुविरायाच्या लीला गाण्याचें स्पष्टीकरण दिलें आहे. या कवीनें

२. रामकथा हें लघुकुण गाती । मुरमुनि चकित ते पाहताती ॥
रामरूपें स्वरूपें दिसताती । कोण कुमार प्रभू म्हणताती ॥
काय अपूर्व हें गायन यांचें । रामरूपेचें स्वरूप ज्यांचें ॥
कोण जनक निजस्थान त्यांचें । उत्कट तप वास्मिकसखयांचें ।

रचिलेल्या सर्व ग्रंथांत 'निवृत्तिराम' हा फार सुंदर ग्रंथ आहे. यांत आपणास अनुभव येत जाऊन निवृत्ति कशी कशी होत गेली, हे 'समर्थ देवें आज्ञा केली' त्यावरून या ग्रंथांत लिहिले आहे. तसेच आपल्या आयुष्यांतल्या स्मरणीय गोष्टींचीं प्रकरणें गिरिधरानें आस्थापूर्वक व प्रेमाने लिहून ठेविली आहेत. गिरिधराच्या श्रीसमर्थाचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें, व त्या वेळीं गिरिधराच्या मनानें व शरीरानें त्या महापुरुषाच्या चरणीं लोटांगण घालून घट मिट्टी मारिली तो रोमांचव्यासकाय करणारा प्रसंग गिरिधरानें 'श्रीस्वामी दर्शन' या प्रकरणांत वर्णन केला आहे. कांहीं दिवस रामदासांच्या सान्निध्य राहिल्यावर शेवटी 'एवांतांत बुद्धिवाद सांगून' यास जाण्याची आज्ञा मिळाली तेव्हां गिरिधराच्या डोक्याला पाणी आले

'असू आले मग पल्लवें पुसिलें । आश्वासन दिलें काय देवें ॥'
समर्थांनीं त्यास सांगितलें—

विचाराचा बर्थ नित्य बालजोसो । शक्ति करितोसी नवल मोठें ॥

नवल मोठें वाट भक्तोची आवडी । राहों द्यावी बोडो भक्ति प्रेम ॥

सर्वकाळ जाहों वचनप्रमाण । प्रसंग जाणून भेटी बाणू ॥

भेटी बाणू कांहीं शक्ति न करावी । गोमी आठवावी रात्रिदिवस ॥

याप्रमाणे सांगून श्रीसमर्थांनीं गिरिधरास अनेक तऱ्हेचा बोध केला व एक श्रीदासबोधाची पोथी त्यास देऊन जाण्यास निरोप दिला; आणि आशिर्वाद दिला की,

'लोकामर्घ्यें आहे राम सान्निमानो । जली जनादनीं सुखें असा ॥
तेव्हां गिरिधर म्हणतो:—

उभा ठेलों रूप ग्यहाळिलें दृष्टों । साष्टांगीं हे मृष्टीं स्पर्शलीसे ॥

स्पर्शिली पाउलें मस्तक ठेविला । मग गोर केला निषादया ॥

आणि मग गिरिधर तेथून निघून देवदर्शन घेऊन पुढे निघाले. हा प्रेमळ प्रसंग 'देवदर्शन' या प्रकरणांत वर्णन केला आहे. गिरिधर एके वेळीं काशीयात्रेस गेले होते. त्याच्या वर्णनपराहे त्यांनीं एक अभंगात्मक प्रकरण लिहिलें आहे.

सारांश मागे उल्लेखिलेल्या निरंजनमाधवाप्रमाणेंच या गिरिधरांचीहि रचना नानाप्रकारची आहे. हे शके १६५१—मध्यें समाधिस्थ झाले, हें वर आलेंच आहे. यांची समाधी मोंगलाईत बीड येथें नदीच्या कांठी आहे. याचे मागे यांची सालूबाई नांवाची एक मुलगी होती, तिनें यांची परंपरा चालविली.

या गिरिधराला आणखी तीन धाकटे भाऊ होते. त्यांचीं नांवें त्रिवक्क, यशवंत व भीम. हे तिघेहि जण रामदासी संप्रदायांत असून बाइयाबाईचेच शिष्य होते. यांपैकी सर्वांत धाकटा जो भीम याचा मठ व शिष्यपरंपरा अजून बीड येथें आहे. मराठींत महाभारताच्या कांहीं पर्वांवर टीका लिहिणारा कवि **नरहरि मोरेश्वर** हा या भीमस्वामींचा शिष्य होय. याचें संबंध नांव नरहर मोरेश्वर देशपांडे असें होतें. पण लौकिकांत लोक याला 'बच्चाजी' असें म्हणत. यानें आपणासंबंधीची वरीच माहिती आपल्या ग्रंथांत दिली आहे. ती त्याच्याच शब्दांनी येथें देतो—

कवीचें बसतिस्थान—बीड परडे मध्य भागीं । बालाघाट विख्यात जमीं ।

विट परगणा शोभे भागीं । शेंदुर जेवीं स्त्रियांच्या ॥

बालाघाटी ईट नगरी । महा सुखाड रम्य पुरी ।

„ बाईबाप—नामें मोरोजी नरहरी । देशपांडा तेबिचा ॥

त्याची भाव्यां गुणेंकराशी । नाम भवानी भवानीतोषी ।

„ नांव—हरिभक्त जन्मला पुत्र कुशी । नरहरी, दास संताचा

पाळणा नांव नरहरी । ठेविलें केलें लालन परी

„ लौकिक नांव—बच्चा म्हणतां निज बैवरी । लोकविहारी बच्चाजी ।

„ उपासना—श्रीनृसिंह उपासना परंपरा ।

„ कुलगौरव—भृगुकुलवंशाभरण । जमदग्निगोत्र उद्भव जाण ।

„ कुलस्वामीनी—माता सद्माद्रिनिवासिनी । भवानी तुळजापुरवासिनी ।

देवी भगवती कुलस्वानिनी । साह्य ग्रंथी सर्वथा ।

„ गुरु—समर्थ श्रीगुरु भीमराज । अक्ताारूप्यें रघुराज ।

„ संप्रदाय—समर्थसंप्रदायी कीर्तिध्वज । रामदास लौकिकी ॥

याप्रमाणे कवीने आपली माहिती दिलेली आहे. याची उद्योग, भीष्म, द्रोण व कर्ण अशी चार पर्वे उपलब्ध आहेत. याचे उद्योगपर्व शके १६८१-त व द्रोणपर्व १६९०-मध्ये पुरे झाले, असे त्या त्या पर्वीचे शेवटी म्हटले आहे. तसेच याचे कर्णपर्व शके १६९१-च्या ज्येष्ठांत पुरे झाले. म्हणजे द्रोणपर्वानंतर आठ महिन्यांच्या आतच कवीने कर्णपर्व पुरे केले. या कवीने सर्वत्र भारत लिहिले नसावे, असे त्याच्या कर्णपर्वीतील

उद्योग भीष्म द्रोण कर्ण । चत्वारि पर्वे गुणकरत्वे ॥

नरहरीमुखे सिद्धान्त । प्रकट केली धवणांघ्या ॥

या उल्लेखावरून दिसते. नरहरीची भाषा चांगली आहे व त्याचा रचनेचा शौकलोकहि बरा साधला आहे. इतर अनेक मराठी कवींप्रमाणे मुक्तेश्वरी थाट उठविण्याचा याने बारंवार यत्न केला आहे. वास्तविक पाहतां भाषेची रामदासी लकव याच्या लिहिण्यांत यावी, पण ती येत नाही. 'गोवा' वगैरे सारखे कांहीं शब्द क्वचित् स्थळी आढळतात. नरहरी जर्फ बऱ्याजी हा चांगला बहुश्रुत व वाचनप्रिय मनुष्य दिसतो. आपल्या पूर्वीचे व आपल्या वेळचे पुष्कळ मराठी ग्रंथ याने वाचिलेले असावेत. महीपती, मुद्रल वगैरेच्या उपमा व कल्पना याचे ग्रंथांत आपणास भेटतात. तसेच आपले भारत लिहितांना मूळ व्यासकृत पोथी पुढे ठेवून हा लिहितो असे दिसते; व आपल्या पूर्वाच्या मराठी ग्रंथकारांनी मूळ पोथीला सोडून जेथे एखादी गोष्ट लिहिली असेल, तेथे हा तसा उल्लेख करितो. जयद्रथवाचा वेळी सुदर्शन सूर्याआड धरिल्याची गोष्ट किंवा अश्वत्थामा मारिला त्या वेळी द्रोण धर्माकडे चौकशी करण्यास गेला त्याची हकीकत, मूळ व्यासकृतीपेक्षा दुसरे ग्रंथकार निराळी देतात. याबद्दल तो त्यांस खोड ठेवितो'. अश्वत्थामा

१. अभिमन्यू पडल्यावर त्याला जयद्रथाने लताप्राहर केला या हकीकतीसंबंधी नरहरी असाच प्राकृत ग्रंथकारास दोष ठेवितो. तो म्हणतो:-
प्राकृत कवीची वागवल्ली । मीमद्र पडल्या भूमीवरी ।
लताप्रहार मस्तकावरी । केला संधवे संतोषे ॥

मारिला, असें ऐकतांच, मारिला तो आपुला मुलगा, असें समजून द्रोण हतवीर्य झाला; आणि मग खरें कळण्याकरितां तो भोळा ब्राह्मण शत्रुपक्षाकडील धर्माकडे गेला, आणि तेथें तो मारिला गेला, ही हवीकत नरहरि पुढीलप्रमाणे सांगतो--

द्रोणाचार्य समरांगणी । प्रज्वळला जैसा सहस्रकिरणो ।
बाणीं निवटिस्या सैन्यश्रेणी । पांचाल सृंजय भ्रमित ॥
गजाएव रथी पदाती । मदोनी धवें भरिली क्षिती ।
बिन्मुख वीर नले शक्ति । उद्विग्न वीर सर्वहि ।
तेव्हां नाटकी श्रीकृष्णनाथें । मत बोधोनी भीमसेनातें ।
मारोनी अश्वत्वामा गजातें । शब्द तब नामें फोडिला ॥
मारिला मारिला अश्वत्वामा । चहूंकडे हाचि हमामा ।
ऐकोनि द्रोण ब्राम्हणोत्तमा । कासावीस तब मोहें ।
सत्य मिथ्या पुसतां धर्मा । येरू बदे अश्वत्वामा ।
मारिला म्हणतो वीरगरिमा । गज की नर नेणवे ॥
असत्येसी वर्तला धर्मराज । तेणें उद्विग्न भारद्वाज ।
पुत्रशोकें निस्तेजतेज । घनुष्यबाण विसर्जो ॥
योगयुक्त प्रायोपवेशनी । ऊर्ध्ववासु हरिचितनी ।
प्राण सोडितां विचित्र करणी । दुष्ट पार्वतें केली पां ॥
खड्ग पुसोनि घावला स्वर । वीरों निषेध केला सैरा ।
अमान्य कडनी शिखा निकरा । वाम हस्तें कषिली ॥
घाव घालोनी कंठनाळी । प्रदीप्त शिर पाडिलें तळीं ।
आह्वाकार वीरमंडळी । पार्यं दुःखें दुखावला ॥
ऐकतां क्षणीं क्रोधभरणी । द्रोणी प्रज्वळला युगांतवन्ही ।
जेथीं दाक्षायणी देह हवनीं । दाहतां शंभु ज्यापरी ॥
अदिरागार ज्वलितनयन । तत्प शरीर जैसा ज्वलन ।
किरण रोम बरकती त्राणें । स्फुरित बोध सरोपें ॥
क्रोधें प्रदीप्त आद्वेवो । तैसा सर्वां गमला भावो ।
फोडिता ब्राह्मला मुखीं टाहो । काळमेघासारिखा ॥

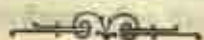
म्हणे अपांडवी घरित्री । करीन जाजी पहा नेत्री ।
 नारायणशास्त्र विधियुक्त मंत्री । अपोनि आतां सोडितो ॥
 यया अस्त्रासी निवारण । ब्रम्हांडगेदी नाही जाण ।
 पार्था देखतां धुष्टद्युम्न । काळषामा वोपणें ॥
 मम विक्रम बाहुवीर्यं । अस्त्रप्रयोग वर्यवर्यं ।
 पाहोनि कृतांत मानी भय । पाय न घाली पुडारा ॥
 निर्वाण मुद्ध रणधुमाळी । सेना सर्व मेळवीन धुळी ।
 रक्तनदीच्या क्षळाळी । सागरातें बहूळीन ॥

यापुढे अश्वत्थाम्यानें घनघोर युद्ध करून समरभूमि मेळेव्या आणि
 मृतप्राय योद्ध्यांनीं भरून टाकिली. त्या वेळचे त्या रणक्षेत्राचें नरहरीनें
 काढिलेलें चित्रहि फार सरस उतरलें आहे; या द्रोणपर्वांत जिकडे-तिकडे
 वीररसाची वूज चांगली राहिलेली दिसते; व मग

जाहलीया द्रोणनिघन । वीररसासी उतार पूर्ण ।
 'जसी प्रसूत प्रमदारल । सरे यौवन मागुतें ।
 कीं शरत्काळ आक्रमिता जाण । नवीपूराचें उतरे मान ।
 कीं वसंतांतो पंचमस्वरगान । बोहटे जेवो त्यापरी ॥

नरहरि मोरेश्वरानें भारताशिवाय दुसरी कांहीं रचना केलेली सध्यां
 उपलब्ध नाही. पण यानें शतमुखरावणवध, रामजन्म व कांहीं अभंग
 वगैरे लिहिले असावे, असा पुष्कळांचा समज आहे.

वर सांगितलेली श्रीधरस्वामींची आनंद परंपरा व ही गिरिधर,
 नरहरी वगैरेंची रामदासी परंपरा पाहून या परंपरांतील पुण्यांनीं महाराष्ट्र
 सारस्वताची कशी निःसीम सेवा केली आहे, हें कळतें; व याचदल
 साभिमान कौतुक वाटतें. अशा परंपरा इतर कोणत्याहि देशांत
 काचित्च पाहण्यास सांपडतील. या दोहोंशिवाय आणखीहि इतर अनेक
 परंपरा महाराष्ट्रांत अशाच चाट्ट होत्या. कांहीं तर अजूनहि विद्यमान
 आहेत. यांपैकी आणखी अशाच एका परंपरेची हकीकत आतां पुढील
 भागांत पाहू.

महाराष्ट्रातील एक मोठी परंपरा

महाराष्ट्रांत ज्या परंपरा बऱ्याच प्रसिद्ध आहेत व ज्यांतील पुण्यांची नावे वारंवार ऐकू येतात त्यांत 'शिवदिन केसरी' ची परंपरा बरीच महत्त्वाची आहे. या परंपरेच्या दोन शाखा दोन ठिकाणी चांगल्या नांदत आहेत. एक राशिन येथे व दुसरी पैठण येथे. या दोन्ही शाखांची परंपरा आदिनाथासून केसरीनाथापर्यंत एकच आहे. यापुढे मात्र दोन फांटे वरीलप्रमाणे झाले. मूलपरंपरा पुढीलप्रमाणे आढळते:—
आदिनाथ — मछेदनाथ — गोरखनाथ — गैनीनाथ — निवृत्तिनाथ —
ज्ञाननाथ (उर्फ ज्ञानेश्वर) — संत्यामलनाथ — गैरीनाथ — गुप्तनाथ —
उद्धोषनाथ — केसरीनाथ — शिवदिननाथ.'

यांपैकी शके १२१२-तल्या ज्ञाननाथ किंवा ज्ञानेश्वरापर्यंतच्या पुण्यांची नावे आपणास माहीत आहेतच. यापुढील शिष्यांचा थोडा फार परिचय आतां करून घेऊं. ज्ञानेश्वरानंतर यांत सत्यामलनाथ येतो. या सत्यामलनाथाचा 'सिद्धांतरहस्य उर्फ ललितप्रबंध' या नावाचा एक ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहे. ग्रंथाला या पोथीत कोठे कोठे 'ललितप्रबंध' म्हटलें आहे. पण शेवटी याचे नांव 'सिद्धांतरहस्य' असे दिले आहे. या ग्रंथांत कवीचा किंवा ग्रंथरचनेचा काल दिलेला नाही. ज्या अनेक कवींस प्रारंभीच नमन केलें आहे त्यांत तुकाराम-रामदासांचा उल्लेख आहे. यावरून हा सत्यामलनाथ शके १६००-च्या

१. शिवदिन केसरीचा शिष्य नरहरि, आणि नरहरिचा महीपती या महीपतीचे- ताहराबादकर महीपतीबाचे नव्हे- एक पद आहे. त्यांत ही परंपरा किंचित् निराळी आहे. महीपती म्हणतो-

'निवृत्तीचा ज्ञानी त्याचा सोपान । चौथी मुक्ताबाई ब्रम्हचि परिपूर्ण ।
सत्यामळा तारी सांगे गुरुखूण॥ इ. इ.

२. हा ग्रंथ कल्याण येथील कापडाचे व्यापारी रा. सदाशिराव दिवेकर यांचे संग्रही आहे.

म्हणे अपांडवी धरित्री । करीन जाजी पहा नेत्री ।
 नारायणशास्त्र विधियुक्त मंत्री । अपोनि आतां सोडितो ॥
 यया अस्त्रासी निवारण । ब्रम्हांडनेहीं नाहीं जाण ।
 पार्था देखतां घुष्टघुम्त । काळधामा वोपणें ॥
 मम विक्रम बाहुवीर्य । अस्त्रप्रयोग वर्यवर्य ।
 पाहोनि कृतांत मानी भय । पाय न घाली पुढारा ॥
 निर्वाण युद्ध रणधुमाळी । सेना सर्व मेळवीन धुळी ।
 रक्तनदोण्या खळाळी । सागरातें बहूळीन ॥

यापुढे अश्वत्थाम्यानें घनघोर युद्ध करून समरभूमि मेलेल्या आणि
 मृतप्राय योद्ध्यांनीं भरून टाकिली. त्या वेळचे त्या रणक्षेत्राचें नरहरीनें
 काढिलेलें चित्रहि फार सरस उतरलें आहे; या द्रोणपर्वतां जिकडे-तिकडे
 वीररसाची वृज चांगली राहिलेली दिसते; व मग

जाहलीया द्रोणनिघन । वीररसाची उतार पूर्ण ।
 जसी प्रसूत प्रमदारत्न । सरे यौवन मागुतें ।
 कीं शरत्काळ आक्रमिता जाण । नदीपूराचें उतरे मान ।
 कीं वसंतांतो पंचमस्वरगान । बोहटे जेंबो त्यापरी ॥

नरहारे मोरेश्वरानें भारताशिवाय दुसरी कांहीं रचना केलेली सध्यां
 उपलब्ध नाही. पण यानें शतमुखरावणवध, रामजन्म व कांहीं अभंग
 वर्गे लिहिले असावे, असा पुष्कळांचा समज आहे.

वर सांगितलेली श्रीधरस्वामीची आनंद परंपरा व ही गिरिधर,
 नरहरी वर्गेची रामदासी परंपरा पाहून या परंपरांतील पुल्यांनी महाराष्ट्र
 सारस्वताची कशी निःसीम सेवा केली आहे, हें कळतें; व याबद्दल
 साभिमान कौतुक वाटतें. अशा परंपरा इतर कोणत्याहि देशांत
 कचित्तच पाहण्यास सांपडतील. या दोहोंशिवाय आणखीहि इतर अनेक
 परंपरा महाराष्ट्रांत अशाच चाद्र होत्या. कांहीं तर अजूनहि विद्यमान
 आहेत. यांपैकी आणखी अशाच एका परंपरेची हकीकत आतां पुढील
 भागांत पाहू.

महाराष्ट्रातील एक मोठी परंपरा

महाराष्ट्रात ज्या परंपरा बऱ्याच प्रसिद्ध आहेत व ज्यांतील पुण्यांची नावे वारंवार एकू येतात त्यांत 'शिवदिन केसरी' ची परंपरा अरीच महशूर आहे. या परंपरेच्या दोन शाखा दोन ठिकाणी चांगल्या नांदत आहेत. एक राशिन येथे व दुसरी पैठण येथे. या दोन्ही शाखांची परंपरा आदिनाथासून केसरीनाथापर्यंत एकच आहे. यापुढे मात्र दोन फांटे वरीलप्रमाणे झाले. मूलपरंपरा पुढीलप्रमाणे आढळते:—
आदिनाथ — मल्लेन्द्रनाथ — गोरखनाथ — गैरीनाथ — निवृत्तिनाथ —
ज्ञाननाथ (उर्फ ज्ञानेश्वर) — सत्यामलनाथ — गैरीनाथ — गुप्तनाथ —
उद्धोषनाथ — केसरीनाथ — शिवदिननाथ.^१

यापैकी शके १२१२-तल्या ज्ञाननाथ किंवा ज्ञानेश्वरापर्यंतच्या पुण्यांची नावे आपणास माहीत आहेतच. यापुढील शिष्यांचा थोडा फार परिचय आतां करून घेऊं. ज्ञानेश्वरानंतर यांत सत्यामलनाथ येतो. या सत्यामलनाथाचा 'सिद्धांतरहस्य उर्फ ललितप्रबंध' या नांवाचा एक ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहे. ग्रंथाला या पोथीत कोठे कोठे 'ललितप्रबंध' म्हटलें आहे. पण शेवटी याचे नांव 'सिद्धांतरहस्य' असे दिलें आहे. या ग्रंथांत कवीचा किंवा ग्रंथरचनेचा काल दिलेला नाही. ज्या अनेक कवींस प्रारंभीच नमन केले आहे त्यांत तुकाराम-रामदासांचा उल्लेख आहे. यावरून हो सत्यामलनाथ शके १६००-च्या

१. शिवदिन केसरीचा शिष्य नरहरि, आणि नरहरीचा महोपती. या महोपतींचे- ताहराबादकर महोपतीबाचे नव्हे- एक पद आहे. त्यांत ही परंपरा किचित् निराळी आहे. महोपती म्हणतो-

'निवृत्तीचा ज्ञानी त्याचा सोपान । चौथी मुक्ताबाई ब्रम्हचि परिपूर्ण ।
सत्यामळा तारी सांगे मुक्कूपण॥ इ. इ.

२. हा ग्रंथ कल्याण येथील कापडाचे व्यापारी रा. सदाशिराव दिवंकर यांचे संघर्षी आहे.

नंतर ह्यात असावा, असे उघड होते. परंतु ग्रंथांत कवि आपणास श्रीज्ञानेश्वराने अनुग्रह दिल्याचे सांगतो. यावरून सत्यामलनाथास ज्ञानेश्वर महाराजांनी स्वप्नांत येऊन अनुग्रह दिला असावा असे मानणे अवश्य आहे. ग्रंथांत कांही घोडे ज्ञानेश्वरस्तुतीपर छोक आहेत; तेवढे वगळजे म्हणजे बाकी सर्व ग्रंथ येथून तेथून अमंग वृत्तांत लिहिला आहे; आणि ग्रंथहि कांही लहान सहान नाही. एकंदर ग्रंथसंख्या सुमारे बारा-हजार आहे. ग्रंथांत वेदान्त विषय आला असून तो उत्तम रीतीने प्रतिपादिला आहे. तत्कालीन साधुपुरुषांच्या विचारसरणीवर व्यापासून उत्तम प्रकाश पडेल, असा हा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ कोणत्या दुसऱ्या एखाद्या संस्कृत किंवा अन्य ग्रंथावर रचिलेली टीका नसून अगदीच स्वतंत्र आहे. यांत कवि म्हणतो—

संस्कृत असोनि । बरी टीका केली । तैसो नवडे झाली । प्रबोलेत्तो ॥

वेदांतवर्णाची । वेचोनीयां फुलें । दहा हार केले । प्रकरणाचे ॥

प्रेमाचिया सुत्री । गुफोनिषा माळा । बुका तो योजिला । सद्भावाचा ॥

एक हार बुका । घेवोनी श्रीकडी । करतया भेटी । पातलीं मो ॥

बरील मजकूर शेवटल्या म्हणजे दहाव्या प्रकरणांत—प्रबंधांत—आहे. एकंदर ग्रंथाचे दहा भाग किंवा प्रबंध आहेत.

या सत्यामलनाथाचा शिष्य गैबीनाथ. याचे कांही अमंग, पदे व एक लहानसा ग्रंथ आहे. गैबीनाथाचा शिष्य गुप्तनाथ. गुप्तनाथ हें नांव कोणा पुत्राचे नसून एका खीचे आहे. हिचे खरे नांव गंगाबाई. ही बाई राशिन येथील एका ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मणाची मुलगी. वयाच्या सोळाव्या वर्षीच हिला वैधव्य आलें. तेव्हांपासून ही बाई, म्हणजे गंगाबाई (ऊर्फ गुप्तनाथ) सारा वेळ भजनकीर्तन करी; व रात्री श्रीज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथावर व्याख्यान सांगे.

ज्ञानेश्वरांचा पाठ करावा । संतसमुच्चय भोंवता मिळावा ।

अणक्षणा देहभावा । विसर पाडावा अर्थ करिता ॥

अशी तिची व्याख्यानशैली असे. हिच्या व्याख्यानाला अनेक मंडळी

येत. त्यांतच राशिन येथील राहणारे मन्हार नाईक ठिपसे यांचा मुलगा उद्धव हाहि येई. बाईच्या प्रासादिक वाणीने उद्धवाच्या मनास उपरती झाली, आणि तोहि ईश्वरभजनांत रंगू लागला. पुढे ही बाई काशियात्रेस जाण्यास निघाली. तेव्हां तिच्या बरोबर उद्धव ठिपसे हाहि यात्रेस निघाला. वाटेत बाईची व गैबीनाथाची भेट झाली; व बाईस गैबीनाथाने उपदेशदीक्षा देऊन नांव 'गुप्तनाथ' असे ठेविले. हिने अभंगरचना केली आहे. हिचे दोन अभंग पुढे देतो—

१. सर्व करो देवाधिदेव । त्यासी नेणती मानव ॥ १ ॥
वाहती देहभ्रमिमान । देव सर्व काहीं जाणें ॥ २ ॥
अहंपणें जातां । देव न दिसे सर्वथा ॥ ३ ॥
अहंकर्ता जो मी म्हणे । तेणें केली आपुली हानी ॥ ४ ॥
चाले देवासी भिऊन । गुप्त म्हणे तोचि प्रम्य ॥ ५ ॥
२. माता पिता जाता अरि पुत्र भ्राता । गुरूवीण जातां नाहीं दुजा ॥ १ ॥
पशुपक्षीयाती गुरुप भासतो । ऐसी ज्यासी स्थिती तोचि जाणें ॥ २ ॥
वृक्षवल्ली पाही अणुरेणु ते ही । गुरूविण नाहीं रितीं कोठें ॥ ३ ॥
ऐसा गुरुराज भज पूर्ण व्यापक । गुप्त बोले रंक राजसम ॥ ४ ॥

या बाईने म्हणजे गुप्तनाथाने पुढे आपल्या बरोबर काशियात्रेस आलेल्या उद्धव नाईकास उपदेशमंत्र दिला; व तेव्हांपासून 'उद्धव नाईकांचे' 'उद्धोधनाथ' झाले. या उद्धोधनाथाची पदे अभंग वगैरे रचना आहे. याचे पदांत योगमार्गाची पदे बरीच आढळतात. उद्धोधनाथाने ज्यांत आपल्या गुरुचा उल्लेख केला आहे, असे एक पद येथे देतो—

१. हे अभंग सुबोधपत्रिका व महाराष्ट्र कविवरिव यांत दिलेले आहेत. गुप्तनाथाच्या अभंगांची एक वही डॉ. वुड्सन यांनी मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या पुस्तकालयास नजर केली होती, असे पत्रिकाकार (७-७-१९०१) लिहितात. परंतु शोधकांती असे कळते की, वही मुंबई पु० पुस्तकालयांत हल्ली नाही. ही वही नाही, इतकेच नव्हे तर या 'बांबे युनिव्हर्सिटी लायब्ररी' तल्या सर्व मराठी हस्तलेखांच्या पोथ्या कसरीत खाऊन टाकल्या! हल्लीं तेथे जोषधाला एकहि मराठी जुने लेखाचे चिटोरे नाही !!

कां मज लखलख दिसतें । किवा नयनीं वसतें ॥
 सांगा स्वागी अरतें । कीं तें आहे परतें ॥
 काय झालें डोळिया । न दिसे रूप ना छाया ।
 उलका परतवि ज्योती । दाहि दिशा दाटल्या ॥
 जहातेजाचे भडके । उठति नादाचे तडके ।
 तारा आवळति सिकें । दिव्य तेजाचें सडके ॥
 कंसे हास्य नाडले । फिरति उफराटे डोळे
 काहीं केल्या ना कळ । बळिच दिठी आवळे ॥
 गुप्तगंगा नर कपटि । दैवत लाविलें दिठी ।
 सहजानंदाचे दाटी । रडिले उद्बोध तुदी ॥

उद्बोधनाथांनीं शके १६०९-मध्यें वैशाख वद्य नवमीस समाधी घेतली. यांची समाधी यांचा गुरु जो गुप्तनाथ त्याचे समाधीजवळच राशिन येथें आहे.

उद्बोधनाथांनीं अनेक शिष्य केले. पण त्यांचे गादीवर त्यांचे मागे **केसरीनाथ** हे बसले. हे केसरीनाथ राशिन येथें मामळतीचे वृक्षावर असत. सरकारचाकरीवर असतांना, गांवांत उद्बोधनाथ कीर्तन करीत व ज्ञानेश्वरीचें पुराण सांगत तेथें हे जात असत. पुढें उद्बोधनाथांच्या उपदेशानें यांस ईश्वरभक्तीचा व्यासंग फार जडला; व आपली नोकरी सोडून देऊन यांनीं उद्बोधनाथांचा गुरुमंत्र घेतला. केसरीनाथांचीहि रचना पुष्कळ आहे. यांनीं 'सिद्धांतसार' या नांवाचा ग्रंथ शके १६३८-मध्यें रचिला आहे. यांची पर्देहि पुष्कळ आहेत. यांनीं शके १६४६-मध्यें मार्गशीर्ष शुद्ध द्वितीयेस समाधी घेतली. यांची समाधी आळंदीस आहे.

या केसरीनाथांचे शिष्य 'मल्हारीनाथ' व 'शिवदिननाथ' यांपैकी पहिला म्हणजे मल्हारीनाथ हा केसरीनाथांचा गुरु जो उद्बोधनाथ त्याचा पुत्र होय. याचा मठ व याची शिष्यपरंपरा राशिन येथें आहे; व दुसरा शिष्य जो शिवदिननाथ याचा मठ व याची शिष्यपरंपरा पैठण येथें आहे. म्हणजे केसरीनाथानंतर या परंपरेच्या दोन शाखा झाल्या. एक

राशिन येथेच राहिली व दुसरी पैठण येथे गेली. पैठण येथे गंगेच्याकाठी शिवदिननाथांचा भव्य मठ अजूनहि आहे. या शिवदिननाथांच्या सर्व परंपरेत आजपर्यंत जे पुरुष झाले त्या सर्वांत विशेष प्रख्यात पुरुष (ज्ञानेश्वरानंतर) 'शिवदिननाथ' ऊर्फ शिवदिन केसरी हाच होय. शिवदिननाथ हा युजुर्वेदी, कौशिकगोत्री ब्राह्मण. याच्या बापाचे नांव कृष्णाजीपंत. हा पैठण येथील राहणारा असून ज्योतिषपणाची वृत्ति करी. या कृष्णाजीपंताचा

... पुत्र छांदसी जाण । द्वादश पूर्ण वर्षे तया ॥

पदाथं पडेल जो दुष्टीसी । नंऊनि द्यावा तेणें हलवेकन्यासी ।

बाणुनी शंकरा मिठाईसो ॥ वाटुनी सर्वासी भक्षावा ॥

अशा याच्या खोब्या असत. या छंदिष्ट व खोडकर मुलाचे हे चाले पाहून याच्या आईने यास केसरीनाथाचे स्वाधीन केला. केसरीनाथांनीहि त्यास आपल्या मठांत ठेवून घेतले; आणि स्नान झाल्यावर पुढे खडावा आणून ठेवण्याची कामगिरी यास सांगितली. एके दिवशी केसरीनाथांनी पहाटस खान केले. परंतु त्याचे पुढे खडावा ठेविलेल्या नव्हत्या; या चुकीबद्दल त्या दिवशी त्यांनी

'खडाव मारिलो त्या मुलाला । खोच पडली कपाळाला ।

रक्त भलभला वाहतसे ॥

कपाळावरच्या खोकेतून अशुद्ध वाहून गेले आणि त्याबरोबरच या शिष्याची अशुद्धता निघून त्याचे चित्त त्या दिवसापासून शुद्धीवर आले; व आपल्या सर्व खोब्या टाकून तो निर्मल आचरणाने राहू लागला. पुढे केसरीनाथांनी याच्याकडून चांगला विद्याभ्यास करवून शके १६२८-साली त्यास गुरुमंत्र सांगून उपदेशदीक्षा दिली. हाच पुढे 'शिवदिन-केसरी' ऊर्फ 'शिवदिननाथ' या नावाने प्रसिद्ध झाला. याने

१. असे सांगतात की, यास प्रथम 'शिवनाथ' असे म्हणत. परंतु एके वेळी याचे कीर्तन ऐकण्यास कोणी 'जर्जरी वज्र' नावाचा एक फकीर आला होता. त्याने याचा भक्तिप्रेमा पाहून आपल्या बोईची टोपी काढून

[पान ५८६ पहा.]

कयाकितनें करून शिष्यसंप्रदायहि वाढविला. यानें 'विवेकदर्पण' 'ज्ञानप्रदीप' वगैरे ग्रंथ रचिले आहेत. याशिवाय याचे श्लोक, अष्टकें असून पदे वगैरेहि पुष्कळ रचना आहे. याचा जन्म शके १६२०-मध्ये वैशाख कृ. समशी भृगुवासरी सकाळीं झाला; व हा शके १६९६-मध्ये माघ वद्य त्रयोदशीस शिवरात्रीं समाप्तिस्थ झाला. म्हणजे यानें मराठेशाहीचे बरे दिवस पाहिले असून तीस पानपत येथें वसलेला जबर धक्काहि पाहिला होता. या पानपतचे प्रसंगानंतर महाराष्ट्राची कशी काय हालहवाल होती, याचे वर्णन दिवदिनवेसरीनीं एके पदांत केले आहे. ते पद असें—

सोळा शें चोऱ्यांशित झालो धुलधानी ।

द्वैतराज्य दुष्टबुद्धी नासिले प्रधानी ॥ ५० ॥

व्यांशी व्यांशी मेले भाऊ नाता दोनी ।

तैसी कोणी कोणांची मानोता निदानी ॥

सारा दाणा अस्ती पट्टी द्रव्य गृह खाणी ।

पंचाशित लुटालुट मांडिली तापत्रय दुःखांनी ॥

देखणामवस्ती ओस पडिल्या पेंढाऱ्यांनी ।

तस्कर पुस्तर पापी उदधी आणिले खिडक्यांनी ॥

हाहाकार तो फारचि केला राघोबा बाघांनी ।

उरलो मुरली रामअहंता बुडविली द्वेषांनी ।

तीर्थे खेचें गार्ह बाह्याण फार कष्टली क्लेशांनी ॥

[पान ५८५-वरून.]

याचे डोईवर ठेंविली, व यास 'पगडीबंधू' केलें. तेव्हांपासून या गोष्टीचे स्मरणार्थ हा आपल्या नांवापुढें 'दीन' अशीं अक्षरे लावून आपणास 'शिव दिननाथ' असें म्हणवूं लागला. या जर्जरीबक्षाची कबर रोड्यास आहे. तेथें दरसाल मेळा भरतो. या जर्जरीबक्षाप्रमाणेंच कोणी 'शहा दाबल' या नांवाचा एक मुसलमान फकीर शिवदिननाथाचा मोठा स्नेही होता. यावर शिवदिननाथानें 'बाहवा शहा दाबल, शह दाबल पीर जागते अबल' असें एक पद केलेलें आहे.

१. सरदार आवासहेब मुजुमदार यांचा संग्रह.

भक्त विरक्त साधू संत जाही बोलति वाणी ।

शिवदिनकेसरी भगवंता तूं यासी पाव निर्वाणी ॥ सोळा ॥ १ ॥

शिवदिनकेसरीनी आपल्या पदांत आपल्या कुलस्वामीवर—तुळजा-
पुरच्या भवानीवर—एक सुंदर पद केले आहे. 'हे जगदंबे विश्वकदंबे ।
निरावलंबे तूं शिवसाये । मज अविलंबे । धांव पाव निर्वाणी ॥ हे यांचे
पद चमत्कृतिजनक आहे. याचे विठ्ठलस्तुतिपर एक पद येथे देतो:—

विठ्ठल गायिलाचि गाऊ । विठ्ठल पाहिलाचि पाहूं ॥ घृ ॥

सत्राबी भिवरेच्या तीरी । पंढरपुरासि जाऊं ।

चंद्रभागे स्नान करुनी । भक्ति पताका लावूं ॥ १ ॥

मृदंगवीणा टाळ घोळ संत संगति वाहूं ।

प्रदिक्षिणंसी नाचत कीर्तनी । नेमनिष्ठ राहूं ॥ २ ॥

जीवजंतू पंढरिचे बतनी । त्यास विठ्ठलरूप भासूं ।

स्वहित शिखित त्यांची बचनें । अन्न क्रोध साहूं ॥ ३ ॥

वेणुनादीं संतत काला । केसरि गुरुचा खाऊं ।

शिवदिन गारुडपारो । प्रसार हरिदासांचा लाहूं ॥

विठ्ठल गायिलाचि गाऊं । विठ्ठल पाहिलाचि पाहूं ॥ ४ ॥

या परंपरेतील सर्व पुरुषांत शिवदिननाथांचे नांव फार प्रसिद्ध
असण्याचे एक कारण असे दिसते की, यांनी आपल्या मठाची नीट
व्यवस्था करून देऊन त्यास चांगला स्थायिकपणा आणिला; व उत्सव
नैवेद्याची उत्तम प्रकारची तरतूद करून ठेविली. तसेच यांची पथरचना-
हि बऱ्या प्रकारची असून विपुल आहे, हेहि एक कारण आहे.
शिवदिननाथांचा नरहरिनाथ या नांवाचा एक शिष्य होता. नरहरीनाथ
हा शिवदिनाचा पुत्र होय. या नरहरीचीहि अनेक पदे आढळतात.
याचे एक पद असे—

१. मार्गे पृष्ठ ४७५ वर बामनपंडिताची हकिकत सांगतांना भर्तृ-
हरोच्या श्लोकांचे भाषान्तर करणाऱ्या 'नरहरी'चा उल्लेख आला आहे.
तो नरहरि व हा नरहरि हे दोन भिन्न पुरुष होत. त्या नरहरीने आपल्या

[पान ५८८ वहा.]

गुरायें बरवें केलें । माझें मोयण हरुनि नेलें ॥
 काय सांगू जातां बाई । सांगायाची सोयच नाही ॥
 ठेविताच माथां हात । धडिपूंचा झाला घात ॥
 दुष्टी मुरडोनी दावितां । जाली मनासि उन्मत्ता ॥
 हिज करतां अवलोकन । गेलें तुटोनी बंधन ॥
 शिवनाथे धरितां करी । तेव्हां जडाला नरहरी ॥

या नरहरीनाथाचे दोन शिष्य बरेच प्रसिद्ध आहेत. एक लक्ष्मण व दुसरा महीपती. यांपैकी लक्ष्मण हा नरहरीनाथाचा पुत्र होय. आपला आज्ञा जो शिवदिननाथ त्याच्याचप्रमाणें लक्ष्मण लहानपणीं फार छान्दित होता. भक्तभंजरीकार राजाराम प्रासादी लिहितात कीं, हा लक्ष्मण बाबा 'लोळिवराज साधु सारखा । अत्यंत विपरी' होता. याचा घाटमाट अगदीं चैनीचा असे.

शिपाईं डोल मस्तकीं फेटा । पायांत तोडा वेग मराठा ।

असें याचें त्यांनीं वर्णन दिलें आहे. एके वेळीं हा नरहरीनाथाच्या पुण्यतिथीला पैठणास आला. तेव्हांहि आपल्या बरोबर कलावंतिणी खिया यानें आणिल्या होत्या; आणि हा रक्तासारखे डोळे लाल झालेल्या व तोंडांत विडा खाल्लेल्या अशा त्या गणिकांस घेऊन, त्यांच्या आंगावर हात टाकून खुशालपणें रस्त्यांतून फिरे. हें पाहून त्या क्षेत्रांतल्या लोकांस नरहरीनाथाची आठवण येई व वाईट वाटे. याच वेळीं लक्ष्मणाची आत म्हणजे शिवदिननाथांची मुलगीहि तेंथें आली होती. तिनें हा प्रकार पाहून एक दिवस लक्ष्मण आपल्या गणिकेचा हात धरून

[पान ५८७-वरुन.]

नरहरीच्या बलोकांच्या भाषांतराच्या प्रारंभी आपली माहिती पुढीलप्रमाणें दिली आहे—

अंबा नाम पुरी बसे महिवरी प्रख्यात योगेश्वरी ।

सिद्धांचे हृदयांतरी समतसे अज्ञा जसी सांकरी ॥

तेथें 'व्यास' कुळावर्तस निवसे श्रीशंकराख्या जया ।

त्याचा आत्मज बाल तो नरहरी व्यासार्थ प्रपास या ॥ १ ॥

स्वयंपाकवरामधूनच माडीवर जात असतां त्यास वारेंत अडविलें व त्याची अतिशय निर्भरसना केली. आल्यावाईचे हे अत्यंत क्रोधाचे पण पराकाष्ठेच्या कळवळ्याचे शब्द ऐकून लक्ष्मगानें आपलें वर्तन सुधारण्याचा निश्चय केल्या; व याच वेळीं आपली ती चैनीची वळें अंगावरून काढून स्वयंपाकघरांतून विस्तव आणवून जालून टाकिली. यापुढें हा ईश्वरभजनाकडे वळला. याची कांही पदे असून याचा 'प्रीतिभूषण' या नांवाचा एक ग्रंथहि आहे असें सांगतात.

नरहरीनाथांचा दुसरा शिष्य **महीपती** या नांवाचा होता, हें वर सांगितलें आहे. महीपतीची प्रसिद्धि उत्तरहिंदुस्थानांत फार आहे. या महीपतीची ऊर्फ महीपतीनाथाची पुष्कळ रचना आहे; व पदे, अभंग, कडाका छंदांतले कटाव, लावण्या अशी ती नानाविध प्रकारची आहे. आपलें पद्यांत हा नरहरीमहीपती असें स्वतःस म्हणवितो. वास्तविक पाहतां, नरहरी हें गुरुचें नांव व महीपती हें शिष्याचें नांव आहे. तेव्हां एकाजनार्दन, उद्भवचिद्दन, शिवदिनकेसरी वगैरे नांवांप्रमाणें पहिलें नांव शिष्याचें व दुसरें गुरुचें असें असावयाचें. परंतु येथें तसें नसून पहिलें गुरुचें व दुसरें शिष्याचें असा प्रकार आहे. या महीपतीच्या आयुष्याचा बराच काळ स्वाटेर—उज्जनीकडे गेला असल्यामुळे त्याची किर्ति व शिष्यपरंपरा त्याच प्रांतांत जास्त आहे. उज्जनीस नाथसंप्रदायी दत्तबुवा नांवाचे साधु पुढ्य असत. त्यांचे मठांत हे महीपतीनाथ कांही वर्षे रहात असत, पण हे मुळचे पैठण येथील राहणारे आणि प्रसिद्ध संत व कवि जे जनार्दनस्वामी त्यांचे वंशज होत. येथून ते प्रथम बडोद्यास गेले. तेथून मग पुढें ते इंदुरास जाऊन राहिले. इंदुर येथें असतांना त्यांचा तेथें चांगला प्रपंच वाढला. असें म्हणतात की, यशवंतराव होळकरांनीं या महीपतीनाथांचा अनुग्रह घेतला होता. इंदुराहून पुढें हे उज्जनीस

१. 'उज्जनीस महीपती हा दत्तनाथ नांवाच्या एका स्वामीच्या मठांत राहत असे. या दत्तनाथाची परंपरा व मठ हीं अजूनहि उज्जनीस [पान ५९० पहा.]

जाऊन राहिले. उज्जनीहून दौलतराव शिंद्याच्या विनंतीवरून ते ग्वाल्हेरास गेले; व ग्वाल्हेरीस बरेच दिवस राहून तेथूनच कैलासवासास गेले. यांचा मठ व गादी अजूनहि ग्वाल्हेरीस आहे. यांनीं शके १७४४-मध्ये पौव शुद्ध त्रयोदशीस समाधी घेतली.

वर लिहिलेल्या मजकुरावरून हे सहज व्याप्तांत येईल की, या नाथ-संप्रदायी गुरुशिष्यांची परंपरा श्रीनिवृत्तिज्ञानेश्वरांपासून तो नरहरीमहीपती पर्यंत म्हणजे शके १२००-पासून १७४४ पर्यंत पांचशें-साडेपांचशें वर्षे मराठी भाषेत एक सारस्त्री ग्रंथरचना करीत असून महाराष्ट्राची अव्याहत सेवा करीत आहे. ज्यांत या परंपरेतील बहुतेक पुरुषांचा उल्लेख आहे, असें नरहरीचे एक पद येथे देतो:—

सकळा आदिनाथ शिवशंकर भोळा । विष्णूचा अवतार मछोड आला ।
गोरक्षाचे पोटी गोरखनाथ उद्भवला । गुरुभक्तिने गंधोनाथ उदारला ॥ १ ॥
जयजय स्वामी नाथा सद्गुरु मूर्ती । अखंड चरणांगुष्टी बोवाळू आरती ॥ २ ॥
निवृत्तीचा ज्ञाननाथ त्याचा सोपान । चौथी मुक्ताबाई ब्रह्मावि परिपूर्ण ।
सत्यमळा तारी सांगे गुरुसूत्र । गंधी वैलोक्ष्य मध्ये जाह्ला पावन ॥ २ ॥
मुक्त उद्बोधनासी सांगला ठेवा । केशरी जाळा न कळे मोक्षाचा हेवा ।
शिवदिनमुत हा नरहरी मज पावेल केव्हां । अक्षयी महिपति होईन राजा
मी तेव्हां ॥ ३ ॥

या पुस्तकाच्या मर्यादेला जो काळ ठरविला आहे त्या सर्व काळ-भर ही परंपरा ग्रंथरचनेत सारस्त्री निमग्न आहे. अशा या कौतुकास्पद परंपरेतील या पुरुषांची एक दोन पदे येथे देतो—

[पान ५८९-वरून.]

आहेत. या दत्तनाथाची पुष्कळ कविता त्या प्रांतांत आहे. हा १३६ वर्षांचा पूर्ण वयस्क होऊन वारला, असें रा. भालेराव लिहितात. 'या महिपतीचें नांव महीपत भारती,' यांची समाधि शिगणापुराजवळ फडतरी या गांवीं मुष्टलिगाजवळ आहे. यांचे गुरुचें नांव नरहर भारती. हल्लीं या शाखेच्या नादीवर जे पुरुष आहेत, त्यांचें नांव गंगाभारती, मठ पानभोशी, 'इ० मोगलाई. (दासगणू यांच्या सांगण्यावरून)

गुरूने नवल केले ग । माझे भीषण नेले ग ॥
 गुरूकृपे माझ्या नयनी भरले । ब्रह्मवि होउन मेले ग ॥५०॥
 नयन सांठउन नयनांत । उभे मज केले अंगणांत ।
 हळूच सांगे कानीं दुरुनी । बोट दाखवी गगनांत ।
 निळी चांदणी लखलखली । प्रभा लोचनीं झकझकली ।
 पहातां दुष्टी न पुरे माझी । पुढे ज्योति चकचकली ॥
 सुंदर सुनीळ नार ग । स्वरूप तिचे अरुवार ग ।
 मस्तकी येक फूल फूलले । ते हि सदा गरुवार ग ॥
 फुलोन फुललो पूर्ण कला । चिन्मय उगवे चंद्रकला ।
 मृदा तंद्री लागून येनी । अलक्ष रूप झाला सगळा ॥
 नरहरिनाथा श्रीगुराया । महिपति लासे तब पाया ।
 कतां हतां तूचि स्वामी । अप्रण केली तुज काया ॥

या पदांत एकाग्र चित्त केल्यावर गुरुकृपेने दिसणाऱ्या दिव्य तेजाचे वर्णन केले आहे. अशा अनुभविक वर्णनाची या महीपती-नाथाची अनेक पद्ये आहेत. साधारणपणे इतर बावीच्या वर्णनात्मक पद्यांत हा महीपतीनाथ अनेक वेळां असले प्रकार सांगतो. मुळांच्या खेळाचीं याचीं कांही वर्णनपर पद्ये आहेत. त्यांत 'शिमगा' हे यांचे पदे पुढीलप्रमाणे आहे—

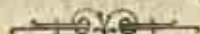
सावध व्हा गडे हो नीट उमगा शिमगा निघून जाईल कीं ॥
 बसुन तमाशा पाहुं चला रे पहातां पहाट होईल कीं ।
 पांच पंचवीस पोरे यांची संगत सोडुन छावी कीं ।
 त्रिगुण मोळी बांधुन होळी ऐठ पिठावर न्यावी कीं ।
 सभावीचा लाट घोटुन लक्ष सुनीळा लावी कीं ।
 फटफटात चांदणे ज्योतिज्वाळा त्यांत भासा येईल कीं ।
 नवरंगाचा येकच मोळा बहु बामाळा भासेल कीं ।
 चंद्रसूर्य देखणे गंले पाहतां पाहणे नासेल कीं ।
 लपेल डवळे दिसेल पिवळे यांत कांही वाही असेल कीं ।
 त्यांत मिळावे तन्मय व्हावे साधनि मन हे भासेल कीं ।
 गरुची सेवा वढेल जेव्हां समाधि लागुन जाईल कीं ।

नरहरिनाचा स्वामि समर्था कधि हे घडोन येइल की ।
 जन्ममरण या दुःखापासुनि सुटका कशि तरी होइल की ।
 महिपती किकर अखड भोगी स्वरूपसमाधित राहिल की ।
 हा मुखसोहळा आपल्या डोळा आपणाचि आपणा पाहिल की ।
 जनासि हंसतो मनासि घुसतो कापि सण शिमगा येइल की ।
 सद्गुरुनाथें कृपा कइनि मज माहेराप्रति नेइल की ॥

सावध० ॥ १ ॥

हे पद साधारण ऐकणाराच्या कानाळा संतोष देईल व यांतलें वर्णन अनुभविकांच्या अनुभवाला चांगलेच पटेउ, असा भ्रंवसा वाटतो. आतां, सर्वांच्या अनुभवाला पटेउ अशा एका कवनांतला कांहीं भाग नमुन्यासाठी देऊन हें प्रकरण पुरें करूं. यांत कवीने आपल्या काळच्या लोकांस्थितीवर फटका उडविला आहे.

पाहता पाहता धर्म बुडाला, अधर्म झाला चहूंकडे ।
 जिकडे तिकडे कलो मातला, कठिण काळ हा अला पुढे ॥ घृ० ॥
 दात्याचे घरि दरिद्र आले, कृपण घनाढय झाले की ।
 पापि चिगाय पुण्यशील ते, बल्पायुष्या गेले की ।
 सत्कर्माचा लोप जाहला, दुष्कर्मों जन भुलले की ।
 स्वधर्म सांडुनि अधर्म वाटे, कसें कलियुग आले की ।
 पुत्र पित्याचा द्वेष करीतो, कांता पतिघां मानोना ।
 मायलेकिचे भांडण होतें, जीव सामुवर देति मुना ।
 शिष्य गुरुचा प्राण घेतो, गुरू शिष्याकडे पाहीना ।
 बंधुबंधुशां वर चालले, भाऊ बहिणीशी बोलेना ।
 सेवक स्वामिसी मार पाहता, स्वामिसेवका वर पडे ॥ जिकडे० ॥
 कीर्तनसमयी निद्रा येई, नाचामधि जन दंग पडे ।
 साधुसंतासी दृष्टी पाहता, कपाळासि ते पित्त चडे ।
 नामस्मरणी वाचा बसली, विषयी गाणें चित्ति जडे ।
 नरहरि सद्गुरू-भजनी महिपती जडला हा मज समज पडे ।
 हरिनामाचा गजर करता, कळोकाळ तो पायां पडे ।
 कडकड कडकड बाजवि टाळी, उगाच पाहता तोंडाकडे ॥ जिकडे० ॥

मध्वमुनि, अमृतराय वगैरे

असें दिसतें कीं, मराठेशाहीच्या एन अमदानींत स्वतंत्र अशी काव्यरचना करण्याकडे मराठी कवींची प्रवृत्ति होत चालली होती. वेदान्त वगैरे शास्त्रीय विषयांवर स्वतंत्र, म्हणजे भाषांतर नाहीत असे ग्रंथ तर फार पूर्वीपासून तयार होत होते. परंतु ज्यांना काव्य म्हणतां येईल असे प्रबंध अजून फारसे होत नव्हते. पण, पेशवाईच्या अवादानिमुळे लोकांच्या मनाला स्वास्थ वाटून चित्तरंजक रचना करण्याकडे ग्रंथकारांची लेखणी वळूं लागली. यापूर्वी झालेल्या लोलिवराजाच्या 'रत्नकलाचरित्रा'चा उल्लेख मागे आलाच आहे. पण हें कवीनें स्वतःच्या कल्पनेनें कल्पिलेले स्वतंत्र कथानक नसून प्रत्यक्ष घडलेले असें चरित्र आहे. भक्तीच्या दृष्टीनें साधूंचीं चरित्रें आख्यायिकांचा आणि चमत्कारांचा सालापाला लावून व्याप्रमाणें सजवून सांगतात त्याप्रमाणेंच हेंहि चरित्र फार तर शृंगाराचें रूपुस्त लावून सांगितलेले असेल पण अगदीं नवीन असें स्वतंत्र कथानक कल्पून तें पद्यरूपाने कथन केलेले असें हें रत्नकलाचरित्र नाही. इल्लीं उपलब्ध असलेले अगदीं स्वतंत्र असें सर्वांत मोठे कथानक म्हटले म्हणजे 'शशिसेनाकाव्य' हे होय. हें काव्य जगन्नाथ या कवीनें रचिलें आहे. याचें कथानक कोणत्याहि प्राचीन ग्रंथांतून घेतलेले नसून तें कवीनें स्वतःच्या कल्पनेनें रचिलें आहे.

कोणा एका देशांतील अमरावती नामक नगरींत एक राजा राज्य करीत होता. या राजाचा फारच बुद्धिमान व सुदृग्णी असा एक प्रधान होता. हा प्रधान सर्व ऐश्वर्यानें संपन्न होता. पण पुत्रोत्सवाचें सुख त्याला लाभलेले नव्हतें. याकरितां त्याच्या स्त्रीनें अंबाभवानीची पुजा-अर्चा करून तीस प्रसन्न करून घेतले व तिजजवळ पुत्र मागितला. पण 'तुझ्या कपाळीं पुत्र लिहिलेला नाही; यामुळे तुला पुत्रप्राप्ति अशक्य आहे. तरी माझा एक पुत्र आहे तो मी तुला देईन' असें देवीनें

तिला सांगितलें. पुढें देवीनें माळिणीच्या रूपानें येउन त्या प्रधानवीस पुलांचा एक हार दिला. या हाराचा लौकरच एक मुळगा झाला. हें पाहून प्रधानास व त्याच्या वीस परमानंद झाला आणि पुत्रैवात्सल्यानें त्या बाईस दुधाचा पान्हाहि पुढला. पुढें या मुलाचें त्यांनीं उत्तम प्रकारें पालनपोषण केलें आणि नांव अहिमणिक असें ठेविलें.

हा मुळगा थोडासा मोठा होतो तोंच त्या देशाच्या राजाला एक कन्या झाली. ती फार सुंदर असल्यामुळें राजानें तिचें नांव 'शशिसेना' असें ठेविलें. ही दोन्हीं मुलें थोडी मोठी झाल्यावर दोघांचेहि शिक्षण एकाच गुरुपाशी व एकाच ठिकाणीं होऊं लागलें. अनेक तऱ्हेच्या कला व विद्या हीं दोघेहि पढलीं. शस्त्रविद्येंत आणि शरसंधानांतहि तीं दोघें निपुण झालीं; आणि दोघेहि फिरावयाला व शिकारीला बरोबरच रानावनांत जाऊं लागलीं. असा क्रम चालत असतां एके दिवशीं शशिसेनेची लिहावयाची लेखणी कोटे हरवली होती ती काढी केल्या सांपडेना. तिची ती लेखणी तिचा बाळपणचा मित्र व सहाय्यायी अहिमणी यास सांपडली. अहिमणीनें लेखणी देण्याचें कबूल केलें; पण अशी अट घातली कीं,

म्हणेन जें मी तुज लागि बालें । तें मानिशी तूं जरि चंद्रभालें ॥

जरी मला तूं निव्र भाक देशी । ही लेखणी देईन मी सुकेशी ॥

ही अट शशिसेनेनें कबूल केल्यावर अहिमणीनें तिची लेखणी दिली; व त्या प्रधानपुत्राची वी होण्यास ती मुलगी वचनबद्ध झाली. आधींच दोघांचीहि मनें एकमेकांवर आसक्त होती; व प्रेमरज्जुनें आणि वचन-प्रमाणानें ती आतां बांधली गेली तेव्हां,

तूं प्राण माझा सगुणें तुझा मी । तूं चंद्रमा कौमुदिनी तुझी मी ॥

सुगंध तूं मी वनपुष्पबल्ली । जशी सुरंगी सम युक्त लाली ॥

असे त्यांस होऊन गेलें. परंतु त्यांची लग्नाची गांठ पडली नव्हती. यामुळें ती होधेहि चिंताकांत होती. अशा प्रसंगांत त्या दोघांनींहि आपलें मन व संकट आपल्या गुरुजीस सांगितलें; आणि त्यास सहाय

करून घेऊन त्याच्या मदतीने त्या दोघांचे लग्न लागले. धर्मशास्त्रदृष्ट्या यथासांग लग्न लागले तरी लौकिकदृष्ट्या त्यांची अडचण दूर झाली नाही. याकारिता त्याने नदीत बुडून व तिने शिकारीत वाघाच्या तडाख्यात सांपडून, असा दोघांनीही आपण मेल्याचा बहाणा करून ती दोघे दूर देशास चोरून निवून गेली. निवून जातांना शशिसेनेने पुखवेप धारण केला. त्या दूरच्या गांवास गेल्यावर मोठ्या चमत्काराने त्या दोघांची तुटातूट झाली; व शेवटी त्या पुखवेपवारी शशिसेनेला त्या गांवच्या राजाच्या पदरी नोकरीस राहणे भाग पडले. या ठिकाणी असता त्या प्रांतांत एक वाघ फार मातला होता व कोणाच्यानेही तो मारवेना. तेव्हा एके दिवशी त्या राजाने पण लाविला की, जो कोणी या वाघाला मारील त्याला मी आपली कन्या देईन. कांहीं तरी 'स्वामीकार्य' करावे या भावनेने वेशधारी शशिसेनेने तो मातलेला वाघ ठार केला व राजाचे संकट निवारिले. परंतु त्यामुळे हिच्यावर एक नवेच संकट अकल्पित येऊन पडले. राजाने आपल्या कन्येशी—ती खराखुरा पुरुष आहे असे समजून—शशिसेनेचा विवाह केला. अखेर फलशोभनाचा प्रसंग आला. तेव्हा युक्तिप्रयुक्तीने तो शशिसेनेने लांबणीवर टाकिला. शेवटी अहिमणीची व शशिसेनेची मोठ्या चमत्काराने गांठ पडली; व त्या दोघांनीही झालेला सर्व वृत्तान्त त्या राजकन्येमार्फत राणीस व राजास निवेदन केला. वृत्तान्ताच्या खरेपणाबद्दल खात्री पटल्यावर राजाला एक प्रकारचे कौतुक वाटले; व त्या राजाने

सन्मानना कवनियां अहिमाणिकाला । वेगे समर्पिलि तथा निज राजबाला ॥

आणि मग

राज्यांत त्या नृपतिस्नेहवशात्सुखाने । दोघां स्त्रियांसहित गे अहिमाणिकाने ॥
नाना विलास मुक्तसंभ्रम राजलीला । भोगूनियां कितिक वासर वास केला ॥

असा आनंदाचा काळ कमीत असता या जोडप्यावर पुन्हा दुसरें एक संकट ओढवले. अहिमाणिक हा प्रथम नागलोकचा राहणारा होता व तेथे त्याची पूर्वीची एक वधूहि होती. तिने येऊन या आपल्या प्रियास

पुस लावून पाताळांत नागल्येकी नेळे; व आपण सुखांत पडून तिने शशिसेनेस दुःखसागरांत लोटून दिले; आणि यामुळे शशिसेना भ्रमिष्ठ होऊन भ्रांतिवटासारखी भटकू लागली. तिची ती दीनावस्था पाहून, वनदेवतांनी कृपावंत होऊन तिचा प्राणाहूनहि प्रिय असा अहि-माणिक परत आणून दिला; व पुन्हा दोघेहि सुखाने नांदू लागली. थोडे दिवसांनी ही दोघे आपल्या पहिल्या देशास आपल्या मातापित्यांकडे परत गेली; व मग तेथे अक्षय आनंदांत व सुखांत राहिली.

पुरातन कथा अशी अति जपूवंशी ऐकिली ।

विशेष कविता प्रबंचित करुनि म्या वर्णिली ॥

यवार्थ नवधारसें स्तुति पतिव्रतेची बरी ।

समग्र कथितां अशी सगुण सारथी साजरी ॥

असे कवि ५७१-व्या पद्यांत म्हणतो. आणि हे शशिसेनाव्रत भाद्रपदांत आचरून ही कहाणी ऐकली असतां कोणीही वधू 'न होय पण ती कधी प्रियवियोगिनी संवधा', असें फळ सांगतो.

असें हे जरासें लांब कथानक जगन्नाथ कवीने पांचशें एक्याऐशी पद्यांत सांगितलें आहे. या काव्याची रचना साधारणप्रतीचीच आहे; व शब्दांची ओढाताण आणि थोडेसें उत्तानशृंगारात्मक चारगट वर्णन या काव्यांत आल्यामुळे हे अगदीं विशोभित झाले आहे. पण या वाची अशा असल्या तरीहि स्वतंत्र संविधानक कल्पून हे 'शशिसेना काव्य', रचणारा हा जगन्नाथपंडीत कवि महाराष्ट्रीयान्चा आदरास व कौतुकास विशेष पात्र आहे.

या शशिसेना काव्याशिवाय पौराणिक आख्यानांवर व वेदान्त विषयांवर या कविची आणखीहि बरीच रचना आहे. बोधवैभव, ज्ञान-वृत्तिदी वगैरे प्रकरणे असून याची एक वाक्यसुधेवर व एक भगवद्गीते-वरे, अशा टीका उपलब्ध आहेत. हा कवि सतराव्या शतकाच्या शेवटी

१. ही गीतेवरील टीका समश्लोकी आहे. हिचा समाप्तिकाल शके १६७३ आषाढ शु. ३ असा दिला आहे.

होजन गेला. यानें आपल्या बोधवैभवाचे शेवटी त्याचा रचनाकाल शके १६६९-असा दिला आहे; याचे गुरूचे नांव ऋषीश्वर असें होतें; व यानें संचासदीक्षा धारण केली असावी असें कळतें.

जगन्नाथाप्रमाणें आणखीहि कवींनीं लहान मोठी स्वतंत्र रचना या काळी केली असावी, असें मानण्यास बराच पुरावा आढळतो. या वेळी महाराष्ट्रांतील लोकांच्या डोळ्यासमोर अनेक तऱ्हेचे प्रसंग व अद्भुत घडामोडी होत होत्या. सुखदुःखाचे अनेक प्रसंग ते पाहत होते व ऐकत होते; आणि असें होत असतां या सर्वांची लेखणी त्यासंबंधें अगदीं मूकत्व धारण करून राहिली असेल व कोणाहि कवीच्या काव्यरचनेचा सूर या घडामोडीच्या दिवसांत त्यांचे वर्णन करण्यास लागला नसेल, हें फारसें संभवत नाही.

याच सुमाराच्या 'जीवन' नांवाच्या एका कवीने लिहिलेल्या 'अनुभवलहरी' या नांवाचा एक प्रबंध आहे. याचे चार प्रसंग आहेत. एक गृहस्थ बेरोजगारी असा घरांत बसून असे, हें पाहून त्याच्या कुटुंबांतली माणसे त्याला फार टाकून बोलली व पदोपदी त्याचा अपमान आणि पाणउतारा करूं लागली.

धनावेगळें सौख्य संतोष नाही । धनावेगळा मान सन्मान नाही ॥

धनावेगळा तो जना आवडेना । धनावीण जो तो मृतासाम्य जाणा ॥

ही जगाची राहटीच आहे. एक दिवस त्याला त्याची वरची माणसे फारच दुरतरे बोलली; तीं ऐकून त्याच्या बायकोस अतिशय खंती उत्पन्न झाली.

१. ऐसे दुर्लभ अखंडानंद । जें दर्शने करी निवडें ।

जो जगन्नाथाचा गुरु विशद । ऋषीश्वर नाम ज्याचें ॥

(अखंड सहजावस्था)

२. 'जीवन' नांवाच्या कवीचीं अष्टके व स्तोत्रेहि आहेत. पण हे दोन्ही जीवनकवी एकच किंवा काय, हे कळण्यास मार्ग नाही. एक नसावे, असें वाटतें. स्तोत्रकर्त्या जीवनाने आपला गुरु मुकुंद व गांव नदिड दिले आहे. लहरीकृत्याने अशी काहीच माहिती सांगितली नाही.

सतिस हें बहु वाइट वाटलें । नयनि किंचित बाण्पहि वाटलें ।

विषम मानस दुश्चित्त बैसली । विघ्नुरली वसुधातळ न्याहळी ॥

अशा स्थितीत सारा दिवस घालकित्यावर रात्र पडली आणि तिची आणि नवऱ्याची गांठ पडली. तेव्हां तिने नवऱ्यास कांही तरी रोजगारधंदा पाहण्याविषयी फार आग्रहाने सांगितले. घरांत जावा, नणदा कशा टोंचून बोलतात व त्याचा कसा संताप येतो, हें त्यास सांगतांना ती थोडी दुरुत्तरेहि बोलली. एकांतांतले वायकोचे हे शब्द ऐकून 'मातापिता भगिनी आणि समस्त लोकां'चा निरोप घेऊन तो दुसरेच दिवशीं रोजगारासाठीं घर सोडून बाहेर पडला. थोडेच दिवसांत त्यानें सैन्यांत नोकरी पत्करिली व तो सैन्याबरोबर दूर देशीं गेला. आपल्या यजमानांना रोजगार लागला हें पाहून खीळा प्रथम फार बरे वाटले. परंतु सैन्याचे मुकाम दूर देशांत गेल्यावर तिकडील हक्कती ऐकून तिला वाईट वाटू लागले; व तिकडील कष्ट मनांत आणून ती दुःख करूं लागली.

कळकळित उन्हाळा काळ कमलें कांसा ।

तळमळि मन जेंसें जाळियांतील मासा ॥

असें मनांत येऊन तिला घरांतल्या घरांत फार हुरहुर वाटे.

चालोनि गेल्या श्रमल्या दुपारा । नेत्र क्षुधेने फिरतीं गरारा ॥

तबूमर्चे उष्ण वहू उबारा । तेव्हां तशीं घालिल कोण वारा ! ॥

एखादे वेळीं पाऊस पडला तर मग

वारा पाऊस सोसितां तब वहू रानामर्चे राहती

रात्रीं चाचड शोंबती क्षिति कितो सांगू जळो ही स्थिति ।

शालें कृच म्हणोनि गुल्ल (?) करितां रात्रींच पें ऊठती

हा हा कष्ट कितो म्हणोनि श्रमती कोणासि ना सांगती ॥

इकडे खीची अशी स्थिति होई; व तिकडे नवऱ्यालाहि घरच्या

आठवणी येत—

मुकामास येतांच निद्रेस जेव्हां । मुलें लेकरें जाठळ होय तेव्हां ॥

कोणी आल्या-गेल्या वार्तिकाद्वारेवर घेऊन 'पापड लोणची' बगैरे जिन्नस व वाळविलेलें दही, आंबेत भिजवून वाळविलेला शाडूचा फडका, बगैरे उपयोगी पदार्थ आणि स्वहस्ते लिहिलेलें पत्राहि बायको पाठवी. तें पाहून त्या दूर रानावनांत नवऱ्याला फार आनंद वाटे. इत्यादि सर्व वारीकसारीक गोष्टीहि यांत लिहिल्या आहेत. एखादे वेळीं सैन्यांतून नवराहि कांहीं वस्तू घरी पाठवी.

चोळी सुंदर राजहंस लिहिले भुजांवरि साजरे ।

तुं तें पाठविली अपूर्व बरवी हे आपुले आदरे ॥

अशा प्रकारचा या प्रबंधाचा विषय आहे. या लहानशा काव्याचा इतका खुलासा करण्याचें कारण असें की, हें एक त्या वेळची समाज-स्थिति दाखविणारें व घरगुती मनोविकार सरळ भाषेत सांगणारें गोड प्रकरण आहे. हा एक नमुना शाला. पण असलीं प्रकरणें स्वानुभवावरून किंवा प्रत्यक्ष डोळ्यांनी स्थिति पाहून कवि लिहूं लागले होते, हें यावरून स्पष्ट होतें. याच प्रकारचें 'शिवराम' नांवाच्या कवितेहि एक लहानसें प्रकरण आहे. यांत पतिराज दूर देशास गेले असतां घरी बायकोनें निरनिराळे सणावाराचे दिवस कसे घालविले, याचें वर्णन आहे. याप्रमाणें सुमारे एक वर्ष गेल्यानंतर एक दिवस सेवकानें येऊन यजमान आल्याची खबर सांगितली.

ऐकुनी असा शब्द भामिनी । वस्त्र सांवरी तुष्टली मनी ।

येउनि गृहद्वारि पातली । पावली म्हणे देवमाउली ॥

तों उभा असे आंगणी पती । देखुनि तिला अबु लोटती ।

हर्ष अंतरी फार वाटला । विरहशोक तो सर्व सांडला ॥

आणि मग ते दिवशीं तिनें 'रुचकर व गोड' पदार्थांची पाक-सिद्धि करून मोठ्या आनंदानें पतीस वाढून भोजन केलें. त्या दिवशीं

१. 'अनुभवलहरी' हें जीवन कवीनें स्वतःच्यासंबंधानें लिहिलें असावें, असें आंतील भाषेवरून वाटतें. पण

साष्टांगीं प्रणिपात त्या गजमुखा घालीतसे किकरू ।

कांहीं येक विनोदसार रचना जाणा तुझी; दे वरू ॥

या गणेशाच्या नमनावरून हें प्रकरण काल्पनिक असण्याचाहि संभव आहे.

‘वाटे तिला दिवस का अति थोर झाला’. पण तो लांब आणि कंटाळवाणा दिवस सरून रात्रहि आली; व प्रवासांतल्या सुखदुःखांच्या गोष्टी बोलण्यास आणि

त्युजूनीयां मातें बहु दिवस गेलेत रमणा ।

मनामध्वें कांही कधि तरि तुम्हां येत करुणा ॥

असें रागावून सांगण्यास पुरसत सांपडली.

साधारणपणें ‘बारा मास’ म्हणून विठ्ठल, ज्येवक वर्गेंची जी प्रकरणें आहेत तीं असल्याच धर्तीवर रचिलेलीं आहेत. कोणी कोणी त्यांत अनुभवसिद्ध गोष्टी सांगून त्यांना विशेष गोडी आणिली आहे; व कोणी अगदीच ठरीव वर्णने केली आहेत, इतकाच यांत भेद आहे.

कवींच्या कल्पनेच्या मर्यादांत एक तऱ्हेची मौज वाटते हें खरें, पण तितकीच मौज अगदी साचेपणाचें वर्णनांतहि अनुभविण्यास येते. ज्यांत स्वतःचे निरिक्षण तंतोतंत उतरिलें आहे; व ज्यांत डोळ्यांनीं जें पाहिलें, कानांनीं जें ऐकिलें व मनानें जें अनुभविलें तेंच जसेच्या तसें हातांनीं लिहिलेले आहे अशी रचना प्रत्येकाच्या स्वानुभवास पटते व त्यांतच सहृदय काव्याची ओळख दिसून येते; आणि असें वर्णन करण्याचा अवसर नीट सांपडण्यासाठीं नेहमींच्या प्रचारांतलें असें साधें संविधानक कल्पून हे विचार त्यास जोडून दिले तर तो कवि एक सर्वमान्य काव्य निर्माण करूं शकतो. मात्र असें करतांना जुन्या कवींनीं पुरातन काळीं पाडिलेल्या कविकल्पनांचे कायम ठशांचा त्यांत उपयोग करण्याचा मोह दूर ठेविला पाहिजे. वर्णनांतलें ठरीव शब्द त्यांत मुदाम आणून योजितां कामा नयेत. त्या वर्णनांत प्रत्यक्ष पाहिल्याचा खरेपणा खणाणला पाहिजे. केवळ गोड वाटेळ असें वर्णन किंवा उसने शब्द यांचा बेसूर आवाज यांत येतां कामा नये. म्हणजे तें काव्य विशेषच मोहक होईल.

१. आपली वर्णने, प्रत्यक्ष पाहून असवा डोळ्यासमोरच्या गोष्टींचीं टिपणें न करिता, केवळ कल्पनेवर विश्वासून केली असतां त्यांत अनेक [पान ६०१ पहा.]

केवळ मताने कल्पून लिहिलेले असें अनाम कवीचें एक 'सावकार-आख्यान' म्हणून जरा गमतीचें प्रकरण आहे. तसेंच कोणा 'दत्त' नांवाच्या कवीनेंहि अशीच एक कल्पित गोष्ट लिहिलेली आहे, असें त्यांतील कांहीं भाग प्रसिद्ध आहे त्यावरून दिसतें. 'दत्त' कवीनें आपली कथा वसंततिलका वृत्ताच्या श्लोकांत सांगितलेली दिसते. असली कथानकें लिहिणाऱ्या कवीच्या कथानकांमध्ये मध्वनाथाचें 'धनेश्वरचरित' ऊर्फ 'चौल राजाची कथा' हें प्रकरण फार प्रचारांतलें आहे.

मध्वमुनि हे आपल्या मराठी भाषेंतील एक फार नामांकित कवि व साधुपुरुष होऊन गेले. यांच्या नांवाप्रमाणें यांची वाणी खरोखरच मधुस्रिविणी आहे. यांची पुष्कळ कविता पैठण व औरंगाबाद येथें आहे. मध्वमुनि हे नाशिकचे राहणारे होते व पुढें उत्तर वयांत हे सेंदुरवाडें येथें राहत असत, अशी माहिती महीपतीबुवा आपल्या ग्रंथांत सांगतात. पण राजाराम प्रासादी म्हणतात 'निरा नदीचिये तिरी। 'कळबोली' प्राम उत्तम नगरी।' या ठिकाणीं मध्वमुनींचा जन्म झाला. मध्वमुनींचा जन्म कधी झाला, हें नक्की माहीत नाही. पण यांचा समाधिकाल शके १६५६ विरोधी-संवत्सर मार्गशीर्ष शु॥ प्रतिपदा हा होय. मध्वमुनींनी

[पान ६००-वरून.]

तन्हेचे हास्यास्पद प्रकार दिसून येतात. असले प्रकार उत्तम नांवाजलेल्या अशा अलीकडील विद्वान् कवीत तर केवळ असम्भ वाटतात.

तो चंद्रमा उगवला गगनप्रदीप । जाहेत शुक्र गुरु मंगल ज्यासमीप ॥
हें पौर्णिमेच्या चंद्रोदयाचें वर्णन व

वैशाखमास वासतिक समय जोबला ।

जाइ जई मोमरिला बहर तो अला ॥

हें वैशाखाचें वर्णन, हीं दोन्हीं नाणावलेलीं व प्रसिद्ध पद्यें जाहेत. पण यांत सत्यपणा किती आहे ! पौर्णिमेच्या चंद्राजवळ शुक्र आणि तसेंच वैशाखांत जाईला आलेला भर कधी तरी कोणी पाहिला आहे काय !

१. राजाराम प्रासादी 'मध्वनाथाचें जनन । सोळावें येकुणहत्तर । शुल्क नाम संवत्सर जाण । भाष कृष्ण चतुर्दशी ॥' असें सांगतात. पण १६६९- त शुल्क संवत्सर येत नाही. शिवाय अमृतरायांचे हे गुरू होते हीहि गोष्ट मान्य आहे. तेव्हां हा शक बरोबर नाही, हें उघड आहे.

‘धनेश्वरा’ची गोष्ट अभंग वृत्तांत गाडली आहे; व यांतील सुमारे नव्वद चौक किंवा चरण आहेत.

तशीच दुसरी चोळ राजाची कथा ओवी वृत्तांत लिहिलेली एका वादांत आढळली. वाड जुने आहे पण किती जुने आहे, हे कळत नाही. यांत पाने फाटली असल्यामुळे ओव्या वृत्तित आहेत. दोनच पृष्ठे साधारण बरी आहेत. त्यांतील उतारा—

“ कथा चोळरायाची ”

नारद म्हणे नवल वितलें (वर्तलें ?) । चोळरायासी संकट पडलें ।
तेथें जगनिवासें रक्षिलें । तें ऐका सावधान ॥ गावीं असतां चोळ राजा ... ।
कोन्ह येक आला ब्राह्मण । ... सांगाते घेऊन शिशु येक धाकटा ॥ देखूनि
दिव्य...णं । राजा उठोनि आपणें । करुनिया बंदनं । पूजा करुन वर्तमान
पुर्से ॥ ३ ॥ राजा म्हणे ब्रम्हद्विजवरा । कोठुनि येणें जाहलें या नगरा ।
काहीं अज्ञा मजकिकरा । सांगावें इच्छित ॥ ४ ॥ विप्र म्हणें रामा अवधारी ।
दक्षिण समुद्राच्या तिरें । इंदुपूर नाम नगरी । तेथें वास्तव आमुचें ॥ ५ ॥
ते ठायीं परम धर्मिष्ठ । कूर्म नाम द्विज श्रेष्ठ । तो माझा पिता सुभट ।
माझें नाम कृष्ण शर्मा ॥ ६ ॥ भार्या नाम सुहृमोणी । येक पुत्र मज लागुनी ॥
त्रिमासाचा राजेंद्र ॥ ७ ॥ ...री राया अवधारी । येक इच्छा आहे अंतरी ॥
पाहावी वाराणसी नगरी । जे मुक्त करीं प्राणियां ॥ ८ ॥ भार्या सुकुमार ।
त्रिमासाचा व...सुंदर । प्रवासा योग्य नव्हेसा...र । मज थोर चि... ॥ ९ ॥
तरी इछी माझें मन । अस्त्री आणि बाळ तुजपाशी ठेवून । मी येतो वाराणसी
करून ॥ तुझें नि धर्म राजेंद्रा ॥ १० ॥ करुनी गमावजंन । संवच्छरांत येतो
परतोन । तरी माझी स्त्री करी जतन । वस्त्रें अन्न देऊनी ॥ ११ ॥ राजा
म्हणे स्वामी । अवश्य ठेवा ... धामी । ते ... कन्या माझी मी । अवश्य
जतन करीन ॥ १२ ॥ अकोनी रागाचें वचन । संतोषला ब्राम्हण । अस्त्री-
लागी पुसोन । पुत्रवदन अवलोकी ॥ १३ ॥

इद्रायणीचे तीरी जसे ‘सिद्धेश्वरा’चे देऊळ आहे तसेच एक ‘धने-
श्वराचे’ देऊळ होते. हे देऊळ पुरातन काळी कुबेराने स्थापिले असून
त्यांत शालुंकेखाली अपार द्रव्य पुरून ठेविले होते, आणि ‘देवालयपुढे’

होता नंदिकेश्वर । कुर्वें त्यावर । लिहिले होते ।' की सिंहस्थांत माघमासी
सोमवारी शिवरात्र आली असतां ते रात्री

विप्रकुमाराचा बळी दीजे । त्याचे रक्ते कीजे । अभिवेक ॥
पांचा वरुषांचें बाळक असावें । आणिक नसावें वय त्याचें ॥
बापाचें घराचे आईनें आवरावें । राजानें करावें । छेदन त्याचें ॥
मध्यरात्री देवा । देईल ऐसा बळी । त्यासीं चंद्रमौळी । देई घन ॥

याप्रमाणें एक दिवस योग आला असतां, चाकणचा राजा त्या अपार
धनाच्या लोभांत गुंतून या प्रयत्नास लागला; व त्यानें एका गरिबाचें
असें मूल बळी देण्यास तयार केलें. राजाच्या आग्रहानें व धनाच्या
लालचीनें आईबापेहि कबूल झाली व माघमासी शिवरात्रीच्या रात्री—

मायबाप राजा आले देउळासी । कडेवरी बाळासी घेऊनीयां ॥
रायें पूजियेला देव मध्यरात्री । तांदुळ बित्त्वपत्री वाहीयेली ॥
बाळ देवावरी धरिला मायबापे । आतां म्हणें कापें मान याची ॥
रायें उपसली आपुली तलवार । पुसियेली धार रुमालानें ॥
तयें वेळीं बाळ काकुळती रडे । पाहे मुखाकडे माउलीच्या ॥
म्हणें, माई पज घेई कडेवरी । चल धडिभरी दूर जाऊं ॥
रडेना मी कदा मागे ना मी आमा । काढीन ँनामा पाटीवरी ॥
कंठ हा सोकला लागलीसे तहान । लोटो भरन आण पाणी पाजी ॥
पशुपती म्हणती मायबापें वेडावलीं । रडती वृक्षवल्ली पाषाण ते ॥
काही केल्या त्यांचें द्रवेना तें मन । बाळापरिस घन प्रिय झालें ॥
बाळ म्हणें, देवा आतां करूं काय । कैशी बापमाय उबगलीं ॥
माय मारी तेव्हां बाप लळा पाळी । तो मारितां सोभाळी
माय तेव्हां ॥

मायबापाविण आहे जें लेंकरूं । त्याचा अंगिकारूं राजा करी ॥
मायबापें माझे धरियेले पाय । राजा सिद्ध होव बघावया ॥
बनायाचा नाथ पुराणीं बणिला । तो माझ्या तान्हेला रक्तासळीं ।
देह देवाच्या हा कारणी की पडो । मनोभावे बडो सेवा त्याची ॥
हरहर महादेव वदत वदतो । देह नैवद्य अर्पुनी सिद्ध झाला ॥

राया शस्त्र उचलोनी लावी कंठनाळी । तेव्हां चंद्रमौळी गजबजला ॥

मध्वनाथ म्हणे ऐकुनीया कीव । घामें सदाशीव उचडवला ॥

इतकें झाल्यावर शंकर तेथें प्रत्यक्ष अवतरला. त्याचा आवेश पाहून मायबाप आणि राजा तिथेंहि मूर्च्छित होऊन पडली; आणि श्रीशंकरानें तें बाळ उचडून आपल्या मांडीवर घेतलें.

देव म्हणे, बाळा, झालों मी प्रसन्न । माग वरदान मज कांहीं ॥

बाळ म्हणे देवा, तुझे नांव काय ? कोठें बापमाय ? महाराजा ? ॥

देव म्हणे तुझी, मायबापें मेली । राजासहित गेली, नर्कबासा ॥

बाळानें ऐकोनी निराशवचन । दाटले लोचन अश्रुपाती ॥

बाळानें घेतली गडबडा लोळण । म्हणे, माझी कोण मूंज करी ? ॥

देव म्हणे आतां, रडूं किंवा हासूं. मांढें आलें हासूं सदाशीवा ॥

ही मध्वमुनीची 'धनलोभ्याची' गोड गोष्ट वर सांगितली. याचप्रमाणें यांची पदेहि फार गोड आहेत. किंबहुना यांचें एकहि पद असें सांपडत नाही कीं, ज्यांत विशेष गोडी नाही. यामुळें यांचे पदांचा मासला देण्याला निवड करण्याची गरज नाही. कोणतेंहि पद दिलें तरी चालेल. याकरितां एक लहानसेंच पद येथें देतों—

हरि तुझि मुरली ऐकुनि गोड । नीरस तववर फुटती ॥ निघती पल्लव मोड ॥ सखिपे सजोव होते । तें स्थळि निजिव खोड ॥ १ ॥ प्रसवति वासा गाई । त्या पुरवति सर्वहि कोड ॥ सखया चुरुचुरु धानें प्राणिति । वसें न दीसति रोड ॥ २ ॥ मध्वमुनेदवर स्वामी । तूं माझे बंधन तोड ॥ सखया निजपद बापुलें दावि । तूं पुरवी सर्वहि कोड ॥ ३ ॥

मध्वमुनींचें मूळ नांव 'महादेव' होतें असें भक्तमंजरीकार म्हणतात. पण इतरत्र त्यांचें नांव त्र्यंबक होतें असाहि उल्लेख आढळतो. नाशिक जर्ज 'जनस्थान' येथील राहणाऱ्या त्र्यंबक कवीची कांहीं कविता उपलब्ध आहे. यापैकी याचें 'प्रह्लाद चरित्र' हे प्रसिद्ध आहे. यांत

जनस्थानी नांदे द्विजवर ६६: त्र्यंबक कवी ।

तयानें हे केली सरस कविता पडति नवी ॥

असे प्रारंभी सांगून शेवटी

दयाळा म्यां तुझा अमल मनि घावा विनविला ।

धनी त्रैलोक्याचा अभयवरदानों शिणविला ॥

तया प्रल्हादानें हृदयकमली देव नमिला ।

म्हणे 'स्वामी स्वापो चरण कमली मध्वमुनि' ॥

असा श्लोक घातला आहे. हे प्रकरण मध्वमुनींचे असल्यास त्यांचे नांव 'त्र्यंबक' होतें, असे उघड ठरतें. पण ते मध्वमुनींचे नसेल तर त्र्यंबक हा त्यांचाच शिष्य होता असे होतें. या प्रल्हादचरित्राच्या गोड भावेवरून त्याचा व मध्वमुनींचा कांही विशेष संबंध असावा, हे मात्र खरे वाटतें. प्रल्हादचरित्राची कथा महाराष्ट्राच्या मनाला नेहमीचीच फार आवडती आहे. या कथेचे गोड अमृत महाराष्ट्र पूर्ण भक्तिप्रमानें आपल्या कर्णद्वारांतून ओतून त्याचा अभिनेक आपल्या हृदयलिगावर आज अनेक शतके करित आहे. माता वसुंधरेला 'त्राहि त्राहि' करून टाकणाऱ्या राक्षसाला मारण्यासाठी व तिच्या मुलांचे संरक्षण करण्यासाठी त्या दीनवत्सल प्रभूने अचेतन स्तंभामध्येच अवतार धारण करावा, त्या अचेतनालाहि चेतना आणावी, व दुष्टांचा संहार उडवावा, हा चमत्कार कोणालाहि संतोष देईल. मग दुःखाने वारंवार गांजलेल्या महाराष्ट्राला त्यापासून आनंद होईल यांत काय नवल ! हे गोड आस्थान एकनाथ, तुकारामापासून तो आजपर्यंत दहाबारा निरनिराळ्या कवींनी गाईले आहे. पंतांचा तर यावर 'प्रल्हादविजय' नांवाचा स्वतंत्रच ग्रंथ आहे हे महेश्वर आहे.

वर उल्लेखिलेले 'प्रल्हादचरित्र' हे प्रत्यक्ष मध्वमुनींचे नसेल तर त्याचा कर्ता 'त्र्यंबक' हा मध्वमुनींचा एक शिष्य होय, हे उघड आहे. पण यानंदेचे निश्चयात्मक माहिती सांगण्यासारखा आधार आज उपलब्ध नाही, तेव्हां तूर्त तरी हे संशयास्पदच समजले पाहिजे.

मध्वमुनींचा दुसरा प्रसिद्ध शिष्य अमृतराय. हे गुरुशिष्यांचे नाते महाराष्ट्रांत आज अनेक वर्षे प्रसिद्ध व संमत आहे. अमृतरायानेहि एका पदांत 'गुरु मध्वनाथ' असे म्हटले आहे. परंतु कांही ठिकाणी

अमृतरायानें आपल्या गुरूचें नांव ' अंबिका सरस्वती ' असेंहि दिलेलें आढळलें. तसेंच, अमृतरायाच्या ' अविनाश संदेहहरणा 'चे शेवटीं त्यानें ' माधवसरस्वती—विठ्ठलसरस्वती—अंबिकासरस्वती ' अशी आपली गुरुरंपरा दिली आहे'. अमृतरायाचा जन्म शके १६२० बहुधान्य-संक्रसरी झाला; याच्या बापाचें नांव शंकर व आईचें नांव उमा, असें यानें आपल्या प्लवाख्यानांत सांगितलें आहे. हे मुळचे बुलढाणा जिल्ह्यांत मेहकर तालुक्यांतील फेत्तेखेरडा येथील राहणारे. या गांवीं अजूनहि यांच्या घराचा चौत्रा आहे. हें गांव बुलढाप्यापासून ३०-३५ मैल आहे. परंतु पुढें हे औरंगाबाद येथील विसामोरो नांवाच्या एका श्रीमंत गृहस्थाच्या पदरी कारकून होते. परंतु यांच्या-सारख्या रंगेलाचें तेथें कसें पटणार! अखेरीस ' विसामोरोला जाऊन सांगा, पुरे तुझी नोकरी ' असें म्हणून यांनीं नोकरीला रामराम ठोकला व भिक्षावृत्ति पत्करिली. यांच्या कवितेंत टिकठिकाणीं आलेल्या उल्लेखांवरून यांच्या खीची वृत्तिहि यांना संसारास वृतागून जाण्यास कारणीभूत झाली असावी असें दिसतें. यांनीं नोकरीचा पेशा सोडून

१. ' मद्गुमुनीश्वर सन्दुरुनाथ जी आवडला मजला ' (पद) अमृत-रायाचे शिष्य सिद्धेश्वर यांनीं आपली परंपरा पूर्णानंद—ज्ञाननंद—अमृतराय अशी दिली आहे. यावरून रायजींनीं चार वेळां चार गुरूंचा उपदेश घेतला असावा, असें होतें.

२. मागे ती लुगडी सकाम बुगडी आठां विसा बांगडी
घाली ते फुगडी कधी न रगडी, फाडीतसे बांगडी ॥
खेराची शगडी तशी घडघडी तोंडाळ मोठी खुडी
सोन्याच्या लगडीस देखुनि रमे ऐशी महा बांगडी ॥
दारा देत कडी, सदा बडबडी बोले महा बांकडी
दाणे चोस्त फांकडी न कळतां घेते मुळे कांकडी ॥
खाते ती बशि माकडी वसवसी दांती दिसे खोकडी
यालागीं अमृतेस्वरासि रुचली गंगातिरी सोपडी ॥

तसेंच

बाइल पैशाची पैशाची । कधीं नव्हे पुरव्याची ।
जोंवरि वनगुत जोडी । तोंवरि लावी लाडीगोडी ॥ ६. ६.

दिला व संसाराची उठाठेवहि टाकिली. पण यांचा मूळ स्वभाव यांनी टाकिला नाही. असे सांगतात की, आपल्या स्वभावाप्रमाणे यांनी एके वेळीं मध्वमुनींची थडा केली. तेव्हां मध्वमुनि रागास बिडकुल थारा न देतां शांतपणाने म्हणाले, ' बापा ! तुला परमेश्वराने अमृततुल्य वाणी दिली आहे. तिचा उपयोग त्वां असा करूं नये. ईश्वरभजनाकडे करून परमेश्वराचे पायाची जोड करावी ! ' या उपदेशाने रायजींच्या वृत्तीत फेर पडला व ते आणि त्यांची वाणी ईश्वरभजनाकडे वळली. हाच मध्वमुनींचा उपदेश —

प्राण्या बोलावें बहुगोड ॥ ५० ॥ दुष्ट दुरुस्ती दुर्वचनाची । टाकनि द्यावी खोद ॥ अंतर बाहिर नवादि साखर । सेवि सुखाची कोड ॥ अमृत म्हणे वरदेहा पेऊनि । संतसमागम जोड ॥ प्राण्या० ॥

या पदांत रायजींनीं सर्व जगास केला आहे.

तसेंच,

माझ अचड वचड छकड ग । माझ अचड वचड छकड ग ।

त्रिभुवनपालक बालक त्याला । पांघरवितें घोंगड ग ।

माझ अचड वचड छकड ग ।

आंगणीं रांगत मंजळ बोलत । माझं सोन्याचं ठिगडं ग ।

विकसत पंकज लोचन ज्याचे । जननि म्हणे हे चिपडं ग ।

माझं अचड वचड छकड ग ।

मध्वमुनींवर खेळवि अंकी । ब्रम्हसनातन उघड ग ।

अमृतरायांची वाणी फार सरस होती. अमृतराय हे नांव त्यांस सार्थ होते. प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध अशी यांची बरीच कवित्वरचना आहे. यांची बहुतेक कविता कटावात्मक आहे. रचनेत प्रौढता असून आपल्या काव्यांत हिंदी व संस्कृत शब्दांची योजना मोठ्या चतुराईने करून आपल्या काव्यास यांनी वैचित्र्य आणिले आहे. यांच्या कटावांत प्रसाद तर ओतप्रोत भरलेला आढळतो. चांगल्या कुशल चित्तान्याने सहज कुंचला फिरविला तरी जसा रंग सफाईने खुलतो, तसेंच यांच्या कटावांचे आहे. कटावांत कथानकाच्या गोडीपेक्षां कवीच्या करामतीनेच

वाचकांचे मन दंग होऊन जाते. नुसते कपड्यांचे, जेवणापकवानांचे किंवा अलंकारांचे वर्णन म्हणजे त्या त्या वस्तूंची नुसती एक लांबलचक यादच म्हणावयाची; पण ही याद करितानादेखील कवीने आपले अमोल चातुर्य प्रकट केले आहे. यांची सर्व कविता 'कडाका' छंदात आहे; यांत प्रासानुप्रासांची जुळणी अशी मोहक रितीने केली आहे की, एकादे वेळी अर्थ न कळला तरीदेखील त्या शब्दांच्या नुसत्या नादावरच चित्त डोवू लागते, श्रवणमात्रेकरून आनंद उत्पन्न व्हावा व शब्दालंकारांनी मनुष्याचे मन तन्मय होऊन जावे अशी यांची रचना गोड, खुबीदार व प्रलोभक आहे. शब्दांची ठसकेदार ठेवण, वाक्यांची डौलदार घाटणी, आणि वस्तुस्थितीचे हुबेहुब वर्णन यांमुळे व अक्षरांच्या ठेक्याने ऐकणाराचे मन तल्लीन होते. यांच्या त्या यमक छंदांच्या शब्दांचा खणखणाट एकदां सुरू झाला म्हणजे श्रोता कसाहि अरसिक असला तरीहि त्याचा लय तेव्हांच लागून जातो व मन समरस होते. यांच्या कटावांतले ते एकसारखे शब्द पाहिले म्हणजे मोत्यांच्या ओवलेल्या सरांची आठवण येते. 'मी एकेक अक्षर रसिके मेळवीन' असे म्हणून यांच्या पूर्वीच्या कवींनी ती तशी मिळविली. पण रायजींना ती येऊन सहज मिळाली, इतका फरक आहे. आज इतके वर्षांनीहि ही स्थिती; मग कवीच्या हयातीतच त्याच्या कीर्तनाचा काय रंग असेल ! नानासाहेब पेशवेहि यांच्या कीर्तनाने फार खुप होत, अशी प्रसिद्धि आहे. शनिवारवाड्यांत श्रीमंतांच्या समोर अमृतरायांचे कीर्तन झाल्याची आख्यायिका प्रसिद्धच आहे. अमृतरायांस रामयोगी व शिवयोगी या नांवाचे दोन पुत्र होते. ते रायजीप्रमाणे छंदिष्ट नसून ईश्वरपरायण होते व दोघेहि योगाभ्यास करून आजन्म ब्रह्मचारी राहिले. या दोघांच्याहि समाधी सायखेडे येथे आहेत. अर्थात यांचे पश्चात् अमृतरायजी महाराजांची अवलद संतति नाही. अपलद वंश अजून आहे. रायजींस एक कृष्णाबाई नांवाची कन्या होती. तिचा वंश अजून पैठणांत आहे. रायजींस पेशवाईत मिळालेले वर्षासन अजून

यांचेकडे चालले. शेवटच्या बाजीराव साहेबांचे वेळी कोणत्या कोणत्या गुणिजनांस वक्षिसे दिली जात, याची एक सुमारे तीनशे नांवांची याद आहे. हीत 'नारायण गोसात्री अमृतरायाचे नातू' असे नांव आहे. हे अर्थात् मुलीचे पुत्र असावे.

अमृतराय हे शके १६७१-मध्यें श्रीमुखनाम संवत्सरी चैत्र शु॥ प्रतिपदेस म्हणजे वयाची पन्नाशी उलटली नाही तोंच समाधिस्त झाले. 'गुणगण लिहितां अमृतकविचे केश झाले भोरे' असें एका पद्यांत ते म्हणतात. यांच्या शिष्यमंडळींत प्रसिद्ध कोल्हापूरकर सिद्धेश्वरमहाराज, माधवकवि बगैरे पुरव होते. मराठी भाषेंत कटाव करण्याची चाल अमृतरायापुढी नव्हती. किंबहुना 'कटाव' हें वृत्त रायजींनी मराठी भाषेंत नविनच सुरू केले, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मराठीप्रमाणें हिंदी भाषाहि अमृतराय चांगली जाणीत असत. त्या भाषेंतहि त्यांची पदे बगैरे रचना आहे. त्यांचें एक आशिर्वादात्मक हिंदी पद आहे. त्या-वरून ते ती भाषा कशी लिहीत हें कळेल व त्यांची सुखाची कल्पना काय होती हेंहि कळेल. ते म्हणतात—

तुम चिरंजीव कल्याण रहो । हरिकथा मुरस पियो ॥

हरिकीर्तनके साथी सज्जन । बहुत बरस जीवो ॥ तुम चिरंजीव ॥ १ ॥

ब्रह्मा मंदिर मेहेल सुनेरो । महल मूलुख बस्ती ।

पुत्र पौत्र धन, सुंदर कामिनि । सुगुण रूप हस्ती ॥ २ ॥

सस्ता दाना पाणी निर्मल । गंगाजल गेहरा ।

रंगराम घर बाग बगीचे । करये होन मोहरा ॥ ३ ॥

अमृतरायके अमृतबचन । तुम सदा सुखी रहियो ॥

सबल पुष्ट अरोग्य अनामय । आनंदमो रहियो ॥ ४ ॥

१. सिद्धेश्वरमहाराजांनी आपली गुरुपरंपरा पूर्वापार—ज्ञानानंद—अमृतराय—सिद्धेश्वर अशी दिली आहे. वर मध्वनाथ व अंबिकासरस्वती अशी रायजींच्या गुरूंची दोन नांवे दिली आहेत. यापैकी सरा गुरू कोण हे एक अमृतरायांसच ठाऊक. कदाचित् तिघांचाहि अनुग्रह घेतला असेल. एकापेक्षा अधिक गुरू केल्याची उदाहरणे महाराष्ट्रांत आढळतात. तथापि ही आनंदसंप्रदायाची परंपरा त्यांचे शिष्य सिद्धेश्वर महाराज यांनी स्वतः व सिद्धेश्वरांचे शिष्य राजारामदुवा यांनी भक्तमंजरीत दिली आहे.

तसेंच नारदाच्या मनांत एक वेळ संसारसुख अनुभवावें असें आलें असतां तो सोळा सहस्र कामिनींचा पती जो श्रीकृष्ण त्याचेजवळ त्या-पैकी एक मागण्यास गेला. त्या वेळीं मी जिच्या येथें नसेन ती तुम्ही घेऊन संसारसुख अनुभवावें, असें कृष्णानें सांगितलें. त्यासंबंधाच्या कटावांतला एक उतारा देतो.—

म्लानवदन अतिवस्वस्व होवुनि, सलज्ज मतिनें जवळ जाउनी, नृहांत
आमुच्या नसे कामिनी, चैन पडेना दिवस यामिनी, अग्निहोत्र मज अवश्य
घेणें, अनुभवोनियां पुनरपि देणें, अभिलाषाचो वृत्ति नेणें, रमाकांत एकांत
पाहुनी, कांता तुमच्या समोचो न घरी, कसोचि नसतां शूद्र बूद्ध तो मुनिवर
वदला, 'विषयसर्प कदर्पं सोबला.' भ्रमला जाणुनि जवला माग; कमला-
पतिचे करकमलानें, कमलोद्भवसुत धरि करकमला, कमलनाभ तो प्रमथ
वदला, 'जयों स्थळीं मी नसेन स्वामि, तया स्त्रियेचीं निजमुखवामी. हेतू
पुरवा, नूरवा कांहीं; बरवा प्रपंच, नोट करावा; वाहवा तुमचो जनांत होइल,
मनांत कांहीं विषय न घरा, अधरामृत तें पान करावें, अविलंबानें शोध
उठावें,' ऐसें पाहुनि त्वरित निघाला; पाहत चालिला, त्या ओहोरोला, भामें
मंदिरीं कृष्ण निजेंला; कालिंदीला घेत कडेला; लक्ष्मणेचा निजकर धरिला,
जांबुवंतीनें जिडा अंगिला, मयूरभद्रा चुरि चरणांला, मूळ धाडितो त्वरित
सुनेला, स्वयें घेउनी कडे मुलाला, मंथ्य बांधी द्रतवंचाला, ऐमा झाला
भरोनि उरला, ठायीं ठायीं सर्व व्यापिला ॥ भवभ्रम हा नारदाचा श्रीकृष्णे
सर्वहो हरिला ॥

अमृतरायांच्या कटावांचा रंग पाहून महाराष्ट्रांत इतर कवेहि कटाव करूं
लागले. हरिदासांना कथाकीर्तनांत श्रोत्यांना खुडविण्याच्या कामी यांचा
उपयोगहि जिकडे-तिकडे होऊं लागला; व लोकांनाहि या नव्या वृत्ताचा
बराच चटक लागला. अमृतरायांचे माधव, शंकर वगैरे शिष्य चांगले

१. शंकराचे कटाव असून पदें, अभय, इलोक, वगैरे रचनाहि आहे.
पाने रचिलेली कांहीं आख्यानें व प्रकरणेहि आहेत. याचें एक पद येथें देतां.
हे 'रामवनवास', या आख्यानांतिल आहे. आख्यान अनेकवृत्तात्मक आहे.

[पान ६११ पाहा.]

कटाव करीत. यांच्या शिष्यांपैकी 'ब्रह्मगिरी'ची दामाजीची रसद तर विशेषच प्रसिद्ध आहे. या शिष्यांखेरीज इतरहि मंडळी अमृतरायांच्या घाटणीची नकळ चांगली करीत. **विनायक** नांवाच्या एका कवीचे कांही कटाव आहेत. त्यांची रचना कणमधुर आहे, यांत संशय नाही. याचा नऊ कडव्यांचा एक 'नवरस' आहे. या नवरसाच्या नऊ कडव्यांपैकी शेवटलें कडवें असे:—

मंजुळवेणूनादितवदना । निजजनघातक षड्रिपुदमना ॥ शरणागत जन कलिमलदहना । ऐसा गोपिनि श्रीकृष्णाला ॥ स्तवने सुमने भावे पुजिला । बहु अभिमानो ऐसा रामा । पाहुनि त्यांचा अदभुत प्रेमा । कृपा उपजली मंगलचामा । दर्शन देऊनि पाठि थापटी । सावध व्हा ये सकल गोरटी । ह्याणुनि कवळुनि धरिल्या घोटी । हरिची पाहुनि मूर्ति गोमटी । ठेविनि मस्तक हरिचे चरणी । आनंदानें भरल्या तरणी । भरमद इल्लति जेशा करिणी । विकसित नळिनी पाहुनि तरणी । तैशा सुम्मित वदना रमणी । पुन्हां आणिल्या रासमंडळा । अदभुत कोडारंग मांडिला । पराम परिमळ बुका उधळिला ॥ भरमुठ फेकितो गुलालाच्या । रंगे भरुनी पिचकाऱ्याच्या । उडवितो धारा कारंज्यांच्या । रंग खेळता रंगे भिजल्या । बहु जळकोडेमधि रत झाल्या । मग सुखशय्येवर त्या रमल्या । श्रीकृष्णानें अपूर्व केली । यन्मासाची राव चांगली । हरिरतिसमें वृत्ति मुरली । गोपवधूची आशा पुरली । अज्ञानाची निशि मावळली । ज्ञानभास्वरी प्रभा उदेली ।

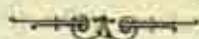
[पान ६१०-वल्न]

पद

सांडुनिया सोनियाची अंगी । सुंदर विभूत चविली अंगी । जैसा भव्य पुरातन शरयूतिरी बेंसला । राम गोसावी की झाला ॥ अवघे मिळोन पाहु षला ॥ १ ॥ फेंकुनि दिला बादला, बांधला चिरा । काडिला मोतियांचा तुरा । फेंडुनि पिबळ्या पिताबरा ॥ बनी बल्कलें नैसला ॥ २ ॥ घरांत होऊनिया बेजार । काढी किनखापी विजार । जैसो तुटकी पैजार । तैसे राज्य झुगारीलें ॥ ३ ॥ उदास होऊनी सुवर्ण नगी । सन्निध सीता बेंसली उगी । भेटोस नलने परधानगी । उषडें दर्शन चांगलें ॥ ४ ॥ शंकर अमृतेश्वर भगवान । त्याचें आवडतें ध्यान । आपल्या जातीचें महिमान । ज्वाला त्याला जावडे ॥ ५ ॥

प्रपन्न-गोपी-मूर्खे लाजली । अस्तकुंतलांबर व्रजांत नारी । प्रवेश करितो
निज मंदोरी । सुरास क्रीडा येथुनि सरली ॥ महादेवात्मज विनायकाचे ।
मुखवल्लीला कलिका आली । रासक्रीडा परिमळ फुलली । श्रीरंगाचे पदी
अपिली । श्रीकृष्णाचे दासि घेतली । प्रसाद म्हणुनि मस्तकि चरिली । त्यांचे
हृदयी तोष वाटला । ब्रह्मानंदे झोल डोरला । सुगोपिकांचे महोदयाला ।
श्रीकृष्णें नवरस केला । गार्ती नित्य महोदयाला ॥ ९ ॥

या विनायक कवीसंबंधें इतर माहिती फारशी उपलब्ध नाही, पण
यानें आपल्या दुसऱ्या एका कवनांत आपणास 'सखिल गुणसंपन्न अत्रि
गोत्रोत्पन्न श्री महादेवसुत' असें म्हटलें आहे. यावरून हा अत्रिगोत्री
ब्राह्मण होता व याच्या नापाचें नांव महादेव होतें, असें दिसतें.

मधीपती व इतर चरित्रकार

प्रसिद्ध संतांचीं चरित्रे लिहिण्याचा प्रघात महाराष्ट्रांत फार पूर्वोपासून आहे. ज्ञानेश्वराचें चरित्र त्याच्याच वेळच्या सच्चिदानंदवावानें व त्याच्या नंतरच्या अनेक लेखकांनीं लिहिलें आहे. तसेंच नामदेवादि संतमंडळ, एकनाथ, दासोपंत, जनीजनार्दन, रामदास, तुकारामहाराज वगैरेंचीहि चरित्रे निरनिराळ्या लेखकांनीं लिहिलेलीं आहेत. निरंजनमाधव, कचेश्वर वगैरेंनीं तर 'आत्मचरित्रेहि' वर्णन केलेलीं आहेत. साधारणपणें आपल्या ग्रंथासंबंधीं व परंपरेसंबंधाची व स्वतांसंबंधाची कांहीं कांहीं माहिती ग्रंथकार प्रायः आपल्या ग्रंथारंभी किंवा शेवटीं देतो. पण हीहि माहिती त्या कवीच्या एकव्यापुरतीच म्हणजे आत्मचरित्रात्मकच असते. अशी एकव्याची माहिती दिलेले ग्रंथ व चरित्रे सोडिलीं तर आत अनेक कवींची किंवा साधूंची चरित्रे सांगितलीं आहेत असे चारपांचच ग्रंथ मराठीत हल्लीं उपलब्ध आहेत. संतांचीं नुसतीं यादीकजा नांवें व कचित् चार—दोन शब्दांत कांहीं माहिती सांगणाऱ्या 'संतमालिका' पांचपंचवीस आहेत. काळ ठरविण्यास मात्र यांचा थोडासा उपयोग होतो. याशिवाय त्यांचा फारसा उपयोग दिसत नाही. संतांसंबंधीं इतिहासकुतूहल पुरें करण्यास वर सांगितलेल्या चार-पांच ग्रंथांचा मात्र उपयोग आहे. हे चार—पांच ग्रंथ देखील मोठ्या चौकसपणानें सर्व चरित्रात्मक माहिती मिळवून लिहीले आहेत, असें मुळींच नाही. चौकसपणापेक्षां भाविकपणानेंच साधुसंतांचीं चरित्रे लिहावी, असा रोख नेहमीं लेखकांचा दिसतो. आपण ज्याचें चरित्र गाणार तो अत्यंत थोर साधुपुरुष होता, किंवाहुना तो परमेश्वराचा प्रत्यक्ष अवतार होता; अद्भुत गोष्टी तो सहज करी, हें मुख्यत्वेकरून वाचकांच्या मनांवर विवर्णणें होच आपलें मुख्य कार्य बहुतेक चरित्रकार समजतात. म्हणून या ग्रंथांची व ग्रंथकर्त्यांची थोडीशी माहिती येथें सांगणें अवश्य आहे.

या सर्व चरित्रात्मक ग्रंथांत नामाजीची भक्तमाला, हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. एक तर तो सर्वांत आधीचा आहे व दुसरे, महाराष्ट्रा-तल्या चरित्रात्मक ग्रंथकारांनी त्या ग्रंथाचा बराच उपयोग करून घेतला आहे. या दोन कारणांसाठी या भक्तमाला ग्रंथाची व नामाजीची हकीकत प्रथम सांगणे योग्य आहे. नामाजी हा जातीचा नागर ब्राह्मण, मूळ रामचंद्राचल पर्वताजवळील राहणारा. लहानपणीच याला घेऊन याचे आईबाप व्यवहारबंधानिमित्त भाल्हेर प्रांती गेले. थोडेच दिवसांत त्याचा बाप वारला; आणि संसाराचा व या मुलाचा सर्व भार याचे आईवर पडला. आधीच गरिबी होती. पण त्यांतहि ती माउली दोन भंदे करून दिवस लोटी; व समाधानाने असे. परंतु पुढे मोठा दुष्काळ पडला. तेव्हां नामाजीला घेऊन त्याची आई भाल्हेर सोडून जयपुराकडे गेली. यावेळी नामाजीचे वय अवघे पांच वर्षांचे होते. काळ कठीण येत चालला व दिवस निघतना, पोटाचे पोर पण तेहि नकोसे झाले; त्याला एकट्यालाच टांकून वाट चुकवून आई कोठे निघून गेली. मूळ रस्त्यांत एकटेच राहिले. पण दैवयोग कांही विचित्र आहे. त्या वेळी 'कीन्हदास' व 'अम्रदास' या नांवाचे दोघे साधु-पुरुष त्याच वाटेने चालले होते. त्यांनी जवळ येऊन त्या मुलाला कमंडलूतील पाणी पाजिले व उचवून आपल्या मठांत नेले. तेथे या साधु-पुरुषांनी त्याचे पालनपोषण करून त्याजकडून विद्याभ्यास करविला. नामाजी हा दोन्ही डोळ्यांनी आंधळा होता. पुढे त्याला अम्रदासांनी उपदेश दिला व नांव 'नारायणदास' ठेविले; परंतु हा नामाजी याच नांवाने हल्ली महशूर आहे. नामाजीने 'भक्तमाला' या नांवाचा संत-चरित्रवर्णनात्मक एक ग्रंथ मूळ भाल्हेर भाषेत रचिला. या ग्रंथास संतचरित्र (वर्णनात्मक) म्हणणे नीट नाही. कारण, या मूळ ग्रंथांत संतनामांच्या उल्लेखापलीकडे फारशी हकीकत नाही. मूळ भक्तमाला

१. नामाजी हा शके १६००-च्या सुमारास होऊन गेला असावा. 'भक्तमाले'त त्याचा काल दिलेला नाही.

ग्रंथांतल्या १९७ छप्पा आहेत व या छप्प्यांवर म्हणजे मूळ 'भक्तमाला' ग्रंथावर नामाजीच्या प्रियादास नामक शिष्याने 'भक्तिरसबोधिनी' नांवाची टीका लिहिली आहे. ही टीका

'संवत् प्रसिद्ध दसमातसतउन हत्तर फाल्गुनमास वदि सप्तमी चिताइके' म्हणजे संवत् १७६९-त लिहिली. संवत् १७६९-मध्ये शक १६३५ येतो. या टीकेसबवे प्रियादास म्हणतो—

रचि कविताई सखदाई लगं निपट सुहाई आ सचाई पुनरुक्ति ले मिठाई हें ॥ अक्षर मधुरताई अनुप्रास चमकाई अति छवि छाई मोदसरीसी लगाई हें ॥ काव्यकि वडाई निब्रमुख न भलाई होती नाभाजू कहाई पाते प्रौढके सुनाई हें ॥ हृदय सरसाई जोये सुनिये सदाई यह 'भक्तिरसबोधिनी' सोनाम गाई हें ॥

(मराठी टीका) प्रियादास म्हणे ते समयीं । मी जें कवित्व करी पाहीं । ते सर्वांसो बहुसुखदाई । अतिशयेसो आवडें ॥ जें सत्यत्वे सोभे पाहीं । पुन्हां पुन्हां भाषण ज्यांत नाहीं । अक्षरांत बहु मधुरताई । अनुप्रास यमके उत्तम ॥ यापरी कविता विस्तारलो । आनंदायुताजें वर्णलो । जैसे मेघ वर्षाकाळी । सतत वर्षशी जलधारा ॥ आपुल्या काव्याचें आपण । न वर्णों मी ओष्ठपण । हृदयी नाभाजी प्रगटोन । तेचि कवन करीतसे ॥ ज्यांचे कां हृदय अतिसरस । तेचि योग्य तेवें श्रवणास । इतर जे कां अभक्त वायस । ग्राम्यगीत परिसोत कीं ॥ असो 'भक्तिरसबोधिनी' । या टीकेसो नाम उबोनि । यातसे मी ऐका श्रवणीं । शृंगारसहित भक्तिरूपा ॥

या प्रियादासाचे टीकेवर मराठीत श्रीमार्तंडबुवांनी 'भक्तिप्रेमामृत' नामें टीका केली आहे. याच ग्रंथाला हल्ली सामान्यत्वे 'भक्तमाला' म्हणतात. नामाजी हा शके १६००-च्या सुमारास होऊन गेला व त्या पूर्वीच्याच संतांचा त्याच्या ग्रंथांत उल्लेख आला आहे. त्याने दिलेल्या शेंकडों संतांपैकी ज्ञानदेव किंवा ज्ञानेश्वर, नामदेव व आणखी एकदोन

१. श्रीनारायणदासजु किंनो 'भक्तमाल' । पुनिताको टीका करो प्रियादास मुरलाल ॥ (मराठी टीका) नामाजी हेचि नारायणदास । भक्तमाल येही केली सुरस । पुन्हां त्यावरी प्रियादास । परम रसाल टीका करो ॥

संतखेरीजकरून बाकी सर्व संत महाराष्ट्राचे आहेत. असे असूनहि मराठी ग्रंथकारांनी नाभाजीच्या भक्तमालेतून शेकडों संतांचा उल्लेख— नावें व चरित्रे मिळून—केला आहे. नाभाजीने वर्णन केलेले महाराष्ट्रांत जे ज्ञानेश्वर, नामदेव वगैरे संत आहेत त्यांच्याहि कथा आपल्या इकडे प्रचलित असलेल्या कथांपेक्षा नाभाजीने म्हणजे त्याचा टीकाकार जो प्रियादास याने अगदी निराळ्याच वर्णन केल्या आहेत. किंबहुना, या संतांची माहिती नाभाजीस अगदीच थोडी व तीहि फारशी बरोबर मिळालेली दिसत नाही. नाभाजी हा मथुरा प्रांतांत राहणारा असल्यामुळे व मराठी भाषेशीहि परिचय नसल्यामुळे महाराष्ट्रसंतांची माहिती केवळ दंतकथांवरून किंवा इकडील एखाद्या प्रवाशाच्या सांगण्यावरूनच लिहिली असली पाहिजे, असे वाटते. म्हणजे भक्तचरित्रे या दृष्टीने नाभाजीच्या ग्रंथाचा उपयोग महाराष्ट्रास कितीहि असला तरी महाराष्ट्रातील कवी-संबंधी ऐतहासिक माहिती मिळविण्याच्या कामी नाभाजीच्या भक्तमालेचा फारसा उपयोग होण्यासारखा नाही. किंबहुना, त्याच्या ग्रंथाचा उपयोग महाराष्ट्रीय भक्तचरित्रकारांनी मुळीच केला नसता तरीहि चालण्यासारखे होते.

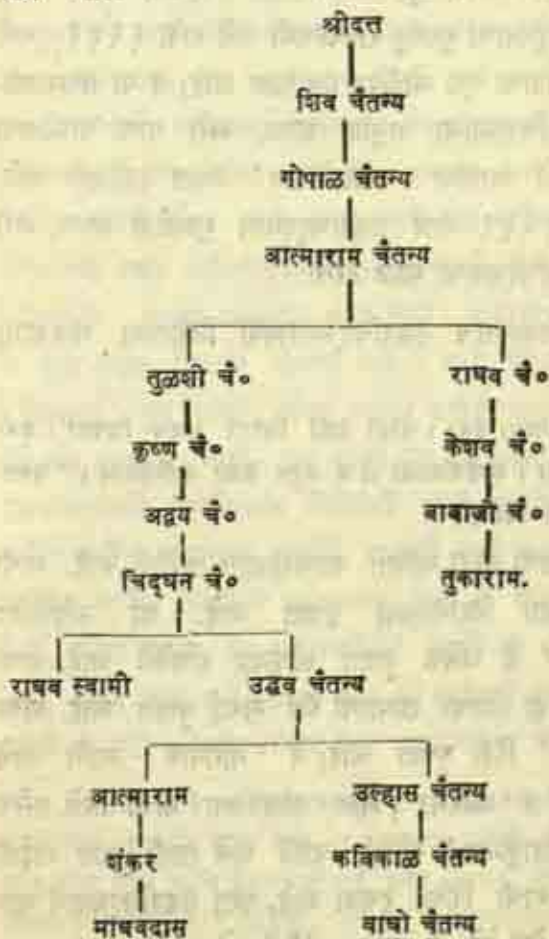
नाभाजीनंतरचा चरित्रग्रंथकार एक 'उद्धवचिद्वन' किंवा 'दासोदिगंबर' या दोहोंपैकी एक होय. दोहोंपैकी एक म्हणण्याचे कारण या दोघांचाहि बरोबर काल आपणांस माहीत नाही. पण ह्या दोहोंत उद्धवचिद्वन विशेष प्रसिद्ध असल्यामुळे त्याचा उल्लेख अगोदर करून दासोदिगंबराचा नंतर करावा, हे बरे.

उद्धवचिद्वन या जाडशब्दांपैकी 'उद्धव' हे कवीचे व 'चिद्वन' हे उद्धवाच्या गुरूचे नांव आहे. तथापि या कवीचा 'उद्धवचिद्वन'

१. एकनाथ, रामदास, तुकाराम यांसारख्या महाराष्ट्रांतल्या अत्यंत प्रसिद्ध संतांचाहि उल्लेख किंवा निर्देश नाभाजीचे ग्रंथांत नाही.

२. नाभाजी, नामदेव हा नामदेवाच्या विधवा मूलीस बिठोबापामून झालेला मुलगा म्हणतो. तसेंच ज्ञानेश्वराच्या शिष्यांची नावे त्याने विलोचन व नामदेव अशी दिली आहेत.

याचं नांवाने उल्लेख करण्याचा संप्रदाय आहे. उद्धवचिद्धनाचें उपनांव 'कोकिल' व हा धारूरचा राहणारा. हा चैतन्यसंप्रदायांतील एका परंपरेत येतो. म्हणजे प्रसिद्ध साधुपुत्र तुकाराममहाराज व उद्धवचिद्धन हे एकाच चैतन्यसंप्रदायापैकी होत. आत्माराम चैतन्यापासून दोघांची परंपरा निराळी झाली, हें पुढील गुणपरंपरेच्या दिलेल्या वृक्षावरून दिसून येईल.

उद्धवचिद्धनाने आपल्या अनुभवशतकाचे शेवटी आपली परंपरा ज्या

श्लोकांत दिली आहे ते श्लोक असे—

श्रीवत्त जो तो शिवरूप झाला । गोपाळ, आत्मा, तुळसी ही बोला
श्रीकृष्ण अद्वयपदासि घ्यातां । चैतन्यता पूर्ण प्रकाश आतां ॥
श्री चिद्घनी स्नेहसुधा प्रसादें । वळोनियां वर्षत पूर्ण बोधें ।
आम्रहा प्रेमोदधि पूर्ण झाला । पूर्णोदकीं उडव ही विराला ॥

या परंपरेपैकी अनेक पुण्यांनी मराठीत ग्रंथरचना केली आहे. त्यापैकी उद्धवचिद्घनाचा गुरुवंधु राघवस्वामी यानें शके १६११—मध्यें 'संदेहहरण' नांवाचा एक औघीवद्ध ग्रंथ केला आहे; व या ग्रंथसमाप्तीनंतर उद्धवास चिद्घनाचा अनुग्रह झाला, असें याच परंपरेंतल्या माधवदास कवीनें आपल्या 'अलक्षनिधान' ग्रंथांत सांगितलें आहे. म्हणजे शके १६११—नंतर उद्धवचिद्घनास गुरुदेश झाला, असें होतें व हा उद्धवचिद्घनाचा काळ ठरतो.

या अलक्षनिधानांतच उद्धवचिद्घनासंबंधी लिहितांना माधवदास म्हणतो—

जपाच्या कीर्तनाचा डंका । चोहों देहीं विराजे भजन शिक्का । उभी
घंकर देवता देखा । कीर्तनामाजी ॥ व बहुत केला वाग्विलास । 'भक्त-
मालिका' वेणिली विशेष ।

उद्धवचिद्घनाची कांही कविता काव्यसंग्रहांत छापिली आहे. याची छापिलेली कविता निरनिराळ्या वृत्तांत आहे. वर उल्लेखिलेले 'अनुभवशतक' हें अनेक वृत्तांत श्लोकवद्ध रचिलेले आहे. याचा 'गीतार्थमंजरी' हा गीतेचा छायास्पी ग्रंथ सवाई वृत्तांत आहे. याचा 'शुकरभासंवाद' दिंडी वृत्तांत आहे; व 'नागनाथ' आणि त्याचे शिष्य 'हेमराज' व 'बहिरंभट', किंवा 'बहिरापिसा' यांची चरित्रें, तसेंच 'मृत्युंजय', 'गोराकुमार' वगैरेंची चरित्रें यानें साकी वृत्तांत गाईली आहेत; अशी याची विविध रचना आहे. परंतु उद्धवचिद्घनाचें नांव आपणास नेहमी ऐकूं येतें तें याच्या यांपैकी कोणत्याहि प्रकरणावरून नसून याच्या अप्रसिद्ध व अनुपलब्ध अशा 'भक्तकथामृतसार' किंवा

अशाच नांवाच्या, संतचरित्रात्मक ग्रंथावरून होय. हा ग्रंथ कोठेहि आढळत नाही. यामुळे या ग्रंथासंबंधे कांहीच लिहितां येत नाही. स्वतंत्र चरित्रात्मक ग्रंथ असतां वर सांगितलेली सुटीं चरित्रे कवीनें कां लिहिली, याचा उलगाडा नीटसा होत नाही. इतकेंच नाही, तर या साकीबद्ध

‘ बरवीं संतचरित्रे हो । पावन परम पवित्रे हो । ’

या ध्रुवपदानें प्रायः प्रारंभ होणाऱ्या लहान-लहान चरित्रांखेरीज दुसरा याचा चरित्रात्मक ग्रंथ असण्याचा संभव कमी वाटतो. तथापि असा ग्रंथ असल्याचे अनेकजण लिहितात. उद्धवचिद्धनानें रचिलेली एक ‘ संतमाला ’ मात्र प्रसिद्ध आहे. हीत पुष्कळ संतांचा उल्लेख असून कांहींच्या संबंधीं मुख्य अशी एखाद-दुसरी गोष्ट सांगितलेली आहे. या संतमालेची नक्कल महीपतीबुवांनीं उतरून घेतली होती. पण हीसच ते ‘ संतचरित्र ’ म्हणत असल्यास कोण जाणे ! नामाजीच्या ‘ भक्तमाला ’ या मूळ ग्रंथांत जितपत संतांची माहिती आहे, तितपतच माहिती या ‘ संतमाला ’ तून असते. यांच्या आधारे कवीचें अगर संताचें चरित्र देणें नीट जुळणार नाही. पण दुसरी एक गोष्ट अशी आहे कीं आज उद्धवचिद्धनानें साकीबद्धतांत लिहिलेलीं कांहीं चरित्रे जशीं उपलब्ध आहेत तशींच अनुपलब्ध अशींहि आणखीं असूं शकतील. कांहीं व्रज भाषेंतील अशींच लिहिलेलीं आढळतात. तेव्हां हीं सगळीं एके ठिकाणीं केलीं, व त्या ग्रंथास मग ‘ संतचरित्र ’ म्हटलें तर फारसें गैर होणार नाही; आणि नंतर असें म्हणतां येईल कीं हल्लीं जीं सुटीं चरित्रे आपण पाहतों तीं सुटीं व स्वतंत्र नसून त्या ‘ संतचरित्र ’ ग्रंथाचे ते अध्याय

१. असा ग्रंथ कै. ह. प. भिंगारकरबुवांनीं प्रत्यक्ष पाहिल्याचें लिहिलें आहे व त्यांतोळ उताराहि दिला आहे. हा ग्रंथ पाहण्यासाठीं मीं फार यत्न केले परंतु द्रव्य, काळ आणि मेहनत हीं सर्व फुकट जाऊन अखेर या ग्रंथाचा व भिंगारकरबुवांचा नाद सोडिला. या व ‘ भक्तकथातत्व ’ या ग्रंथापायीं अनेक ठिकाणें हिडून झाल्यावर आतां या ग्रंथाच्या अस्तित्वाविषयीहि माझे मन सार्शक होऊं लागलें आहे.

किंवा भाग होत. महीपतीबाबांनी लिहिलेल्या उद्धवचिद्धनाच्या चरित्रांत त्याच्या या ग्रंथाचा उल्लेख नाही. पण त्यांच्या ग्रंथांत इतर ठिकाणी तो उल्लेख आहे. उद्धवचिद्धन याची समाधी मौजे 'धारूर' येथे आहे.

या उद्धवचिद्धनासंबंधे कांही थोडीशी तरी माहिती आपणांस उपलब्ध आहे, पण दासोदिगंबरासंबंधे तीहि नाही. उद्धवचिद्धनाचा भक्तचरित्रपर ग्रंथ उपलब्ध नाही, पण दासोदिगंबराचा भक्तचरित्रपर 'संतविजय' नांवाचा ग्रंथ उपलब्ध आहे. या ग्रंथाची ३४ प्रकरणे असून यांत अनेक संतांची माहिती सांगितली आहे. यांत कवीने नामाजीच्या ग्रंथाचा उल्लेख केला असून त्याच्या ग्रंथाचा उपयोगहि पुंश्चळ करून घेतला आहे. दासोदिगंबर आपल्या संतविजयांत अनेक नवीन गोष्टी व आख्यायिका सांगतात. पण त्या फारशा चौकसपणाने मिळवून लिहिलेल्या दिसत नाहीत. महीपतीबाबांनी हा चरित्रग्रंथ पाहिला असावा, असा माझा तर्क आहे. दासोदिगंबर हे जुन्नर प्रांतांतले राहणारे. दासोदिगंबरांनी आपली कोणतीहि माहिती किंवा आपल्या ग्रंथरचनेचा कालहि आपले ग्रंथांत दिला नाही.

महीपतीबाबा ताहराबादकर हे महाराष्ट्र भाषेतील एक फार प्रसिद्ध कवि व साधुपुण्य होत. हे नगर जिल्ह्यांत राहुरी तालुक्यांत ताहराबाद म्हणून एक गांव आहे तेथले राहणारे. हे ऋग्वेदी वासिष्ठ-गोत्री देशस्थ ब्राह्मण, उपनांव कांबळे. यांच्या वडिलांचे नांव दादोपंत व आईचे गंगाबाई. दादोपंत व गंगाबाई ही दोघेहि भक्तिपरायण असून पंदरीची बारी नियमाने करीत. दादोपंतांस फार दिवस पुत्रसंतान नव्हते. पुढे बयाची साठी उलटल्यावर त्यांस ईश्वरकृपेने शके १६३७-मध्ये एक पुत्र झाला. त्याचे नांव त्यांनी महीपती असे ठेविले. महीपती हा रूपाने फार सुख असून याचा बांधाहि सुट्ट होत. याची वृत्ति लहानपणी जरा खोळ्याळ होती. परंतु लवकरच म्हणजे याचे बयाचे

१. गंगाबाई हे महीपतीच्या बायकोचे नांव होय. बाईचे नाही—ताहराबादकरबुवा.

संतनरिचकार
महिपतिबोवा ताहरावादकर
(डाके १६३७ ते १७१२)

[वरील चित्र महिपतिबोवांचे कीर्तन चार्ड असतांना गोज समोर बसून
कोगा राम नांवाच्या चित्रकाराने काढलेले आहे.]

विवेक
 सारीस्व गोडगुत जीवसारीरवा
 श्रीचठदात चीनसारीसासी
 ल्येचठदात हेडुळनतीहीलोकी

॥ श्रीपांडुरंग ॥
 चानोपरीबोवा एतका
 सीहुसीपचिजपरीहुपप
 श्रीपठरीनरियात्राभसचन
 गनपठरीपेपेपेचनआ
 कीपठरीपेपेपेचनआ
 पावापठरीपेपेपेचनआ

सोळाव्या वर्षी वडील निवर्तल्यामुळे संसाराचा भार याच्याच अंगावर पडला. यामुळे ब्राह्मणपणा टाकून महीपतीस संसारवृत्ति चालविणें भाग पडलें. वडील ह्यात असतांच हा पंढरीची बारी करूं लागला होता. लहानपणापासून धर्माचे व विद्येचे वाङ्मतीत यास शिक्षा मोरोबा तांभरकर नांवाच्या एका गृहस्थाश्रमी सत्पुरुषाची असे; व यासच महीपतीबुवांनीं गुरु म्हटलें होतें. ताहराबादची तेव्हांची कुआमवस्ती व गांवहि जरा एकीकडे, यामुळे महीपतीबुवांचें शिक्षण जितक्यास तितकेंच झाले होतें. मी विद्वान् नाही, मला संस्कृतहि येत नाही; फार काय, पण

म्यां नाही पाटिला जमरकोष्ठ । गोर्वाण भाषा तोहि निःशेष ।

नाना पुराणे विशेष । श्रवण साबासें न केली कीं ॥

अशासारखे उद्गार यांनीं अनेक ठिकाणीं काढिले आहेत. यांत कदाचित् कांहीं भाग विनयाचा असेल पण यांत सत्यहि वरेंच आहे. महीपती-बाबांचें हस्ताक्षर अगदीं साधारण प्रतीचें, पण घटलेलें असें आहे. मोडीपेक्षां बालबोध अक्षर जास्त चांगले आहे. पण भाषा मात्र अगदीं कुणबाळ उच्चारांची दिसते, याचें जरा नवल वाटतें.

दादोपंत वारल्यानंतर गांवची कुळकर्णपणाची वृत्ति करून महीपती-बुवा संसार संभावून असत. बाबांसंबंधीं पुढील आख्यायिका वारंवार ऐकूं येते. पुढें एके दिवशीं सकाळीं बाबा स्नानसंध्या व पूजाअर्चा करीत असतां यांस सरकारचे शिपाई बोलावूं आले. तेव्हां बाबांनीं सांगून पाठविलें कीं देवपूजा करीत आहे, झाल्यावर येईन. या संधीनें समाधान न होतां सरकारकडून त्यास फिरून बोलावणें आलें व अधिकाऱ्याचा बोल लागला. त्या वेळीं बाबा सरकारांत जाऊन काम करून आले. पण बाबांनीं मनांत विचार केला कीं, दोन धन्यांची नोकरी आपल्या हातून होणार नाही. यापेक्षां एक विठ्ठलाचीच नोकरी नीट करावी, हें उत्तम. असें म्हणून घरी दादोपंतानीं स्थापिलेली विठ्ठलाची

मूर्ति होती तिच्या पायांवर त्यांनी कानांतील लेखणी ठेविली; व अतःपर आजन्म गांवकृत्यांचे लिहिणें लिहिणार नाही, अशी शपथ वाहिली; एव्हांपासून पुढे बाबा भजन कीर्तन करून देहाचे सार्थक करूं लागले. ही बाबांची प्रतिज्ञा आज तीनचार पिढ्या त्यांचे वंशजांनी पाळिली. परंतु आतां काळानुसार सेवावृत्ति पत्करणें त्यांपैकी कांहींस भाग पडलें आहे.

ईश्वराचे भजनकीर्तनांत व कुटुंबकार्यांत निमग्न असतां, कांहीं ग्रंथरचना करण्याचें बुवांच्या मनांत आलें; व तुकोबांनीहि स्वप्नांत येऊन सांगितलें कीं 'नामदेवाची शतकोटी अभंग करण्याची प्रतिज्ञा राहिली ती मी पुरी केली. आतां संतचरित्रें वर्णन करण्याचें काम त्वां करावें', असा दृष्टांत झाल्यावर तो तुकोबाचा गुल्फदेश मानून बुवा संतवर्णनाचें कार्यास लागले. या वेळीं बुवा पन्नाशीच्या घरांत गेले होते.

संतचरित्रें वर्णन करावयाची ती आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या मामाजी व उद्भवचिदम्बन यांच्या ग्रंथाधारेच वर्णन करावी, असा संकल्प करून महिपतीबुवा ग्रंथरचनेस लागले, असें दिसतें. कारण

१. महीपतीबाबांस ओर्मत परंतप्रधान बाजीराव साहेब पेशवे यांकडून व त्यांचे सरबारांकडून कांहीं जमीन व बतने वगैरे इनामें मिळालीं होती. यांच्या सनदा त्यांच्या वंशजांजवळ मीं शकें (१८१६-त) पाहिल्या आहेत. सनदा शके १७१०-यासून पुढल्या म्हणजे बाबांची त्याति सर्वभर पसरल्या-नंतरच्या आहेत. सनदेंत 'हरिभक्तपरायण महिपत गोसावी बीन दादाजी गोसावी कांठले वास्तव्य ताहुराबादपा पारनेर हे श्रीहरीसेवा करून निरपेक्ष वृत्तीनें आहेत. परंतु पदरी कुटुंब त्यांचेही संरक्षण होउन चाललें पाहिजे याजकरितां...यासी धर्मादाय वर्षासन करून देउन हें पत्र तुझास सादर केलें असे' इ. इ. मजकूर आहे. यापेक्षा त्यांत विशेष मुद्याचें कांहीं नसल्यामुळें विस्तारभयास्तव येथें सनदाचे उतारे देत नाही. हल्लीं इनाम कांहीं नसून भिक्षूक वृत्तीवरच कुटुंबाचा निर्वाह चालतो. महीपतीबाबांनीं आपलें घर कुटुंबाची दंतकथा प्रसिद्ध आहे. पण महीपतीबाबा, हे तुमच्या आमच्या-प्रमाणेच पूर्णरुपे संसारदक्ष असावे, असें त्यांची पुष्कळ पत्रें व कागद वगैरे पाहून मला वाटतें.

आपल्या चार चरित्रात्मक ग्रंथांपकीं प्रथम रचिलेला जो 'भक्त विजय' त्याच्या प्रारंभीच—

ह्याणाल निजबुद्धीने स्वरित । आपुले मतिने रचिला ग्रंथ । तरी तैसें नव्हे निश्चित । विकल्प मनीं न घरावा ॥ उत्तर देशीं साचार । नामाजी विरंची अवतार । तेणे 'संतचरित्र' ग्रंथ घोर । स्वामेरो भाषेत लिहिला ग्रंथ ॥ आणि मानदेशीं 'उद्धवचिदम्बन' । त्यानी भक्तचरित्रें वर्णिलो जाण । दोहीचें संमत एक करून । भक्तविजय आरभिला ॥

असें कवीनें सांगितले आहे. चरित्रग्रंथ लिहितांना नामाजीच्या ग्रंथावरहुकूम आपला ग्रंथ लिहावा, असें प्रथमारंभी कवीच्या मनांत होते असें दिसतें; व प्रारंभीचीं चरित्रेहि तशींच लिहिली आहेत. परंतु नामदेवज्ञानेश्वरादि कवींच्या चरित्रापर्यंत आल्यावर नामाजीपक्षां या पुल्यांसंबंधी या प्रांतांत जास्त व भिन्न माहिती प्रचलित आहे असें पाहून, महीपतीनें नामाजीचा ग्रंथ सोडून इकडील ग्रंथांच्या आधारे हीं चरित्रे लिहिण्याचें योजिलें; आणि कांहीं अध्याय नामदेवाचे तीर्थावळीवरून रचिले. हे असें लिहीत असतां महीपतीचे मन नामाजीच्या ग्रंथावरून इकडील सांधुसंतांकडे वळलें व पुढें कांहीं अध्यायांत (२०।२२) इकडील संतांचींच चरित्रे सांगितली. तीर्थावळीवरून रचना करूं लागल्यावर हें ओवानेच आलें. हे तीर्थावळीतले संत संपल्यावर कवि पुन्हां नामाजीच्या ग्रंथाकडे वळला व पुढील १६।१७ अध्याय त्यानें भक्तमालेच्या आधारे रचिले; आणि एकोणतिसाव्या अध्यायानंतर दामाजीचें, भानुदासाचें चरित्र सांगतांना महीपतीसारख्या बारकऱ्यास, पैठणच्या भानुदासांच्या—नाथांच्या—वंशजांकडून साहजिकच जास्त व विश्वसनीय माहिती मिळाली व तिचा त्यानें ग्रंथांत उपयोग

१. १२ ते १५. २ सच्चिदानंदवावांच्या 'ज्ञानेश्वरविजय' चा उल्लेख महीपतीच्या ग्रंथांत कोठेहि नाही. महीपतीस या ग्रंथाची माहिती नव्हती, असें वाटवें.

करून घेतला. पुढे बहिरंगटाचे चरित्र आटोपून महीपतीने तुकारामाचे चरित्र लाविले. तुकारामाच्या चरित्राची माहिती कोणाच्याहि ग्रंथाधारे न लिहितां ती महीपतीने प्रत्यक्ष त्याच्या वंशजांकडून मिळवून लिहिली. हे तुकारामचरित्राचे अध्याय सर्व भक्तविजयांत, किंबहुना महीपतीच्या सर्व ग्रंथांत फार सरस उतरले आहेत. यांत तुकारामास सेदगुळ म्हटलें आहे. तुकारामाची माहिती मिळवितांना व ती सांगतांना त्या वेळच्या इतर संतांची माहितीहि ग्रंथकारास सहजासहजी मिळाली व मनांत घोळून राहिली. अर्थात् तुकारामानंतर बोधलेबुवा, गणेश नाथ, संतोबा पवार वगैऱ्या चरित्रांचे संकीर्तन यागुदील अध्यायांत आले; व पुढे ज्याच्या ग्रंथाचा भक्तविजयास आधार झाला त्या उद्धवचिद्वनाचे व नंतर विसोबा सराफाचे आख्यान सांगून महीपतीने भक्तविजय ग्रंथ पुरा केला. ग्रंथ-समाप्ति शके १६८४ चित्रमानु-संवत्सरी वैशाख वद्य द्वितीयेस झाली.

या ग्रंथांत भक्तांचा व भक्तचरित्रांचा जयजयकार केल्यानंतर ईश्वर-प्राप्तीस साधनीभूत अशीं कांहीं व्रते सांगण्याच्या उद्देशाने कवीने 'कथासारासूत' नांवाचा एक ग्रंथ रचिला. या कथासारासूताचे छत्तीस अध्याय असून त्याची ग्रंथसंख्या सुमारे सात-हजार आहे. प्रारंभी तुकाराम वगैरे इतर साधुवंदाबरोबर कृष्ण-याज्ञवल्कीस नमस्कार करून त्याचे ग्रंथाचाहि उद्देश केला आहे; व

पंढरीनाथे । स्वये आज्ञापिले माते ।

की निबडूनिषा विष्णुव्रते । ग्रंथ प्राकृत निर्माबा ॥

असा रचनेचा उद्देश कळविला आहे. उद्देशाप्रमाणे कवीने निरनिराळीं चार व्रते निवडून ती आपल्या ग्रंथांत विस्ताराने सांगितली आहेत. पहिल्या अध्यायापासून नवव्या अध्यायापर्यंत कार्तिक व्रताचे आख्यान लाविले आहे. हे पद्मपुराणाच्या आराधाने लिहिले असल्याचे कवीने सांगितले आहे. पुढे एकविसाव्यापर्यंत वायुपुराणाच्या आधारे माघ-माहात्म्य वर्णन केले आहे. यानंतर वैशाखव्रताची कथा स्कंदपुराणाच्या

आधारानें तिसाव्या अध्यायापर्यंत सांगून पुढे सहा अध्यायांत अनेक पुराणांच्या आचारे एकादशीमहात्म्य सांगून छत्तिसाव्या अध्यायांत ग्रंथ पुरा केला आहे. हा ग्रंथांत पुष्कळ पौराणिक कथा आल्या आहेत. हा ग्रंथ कवीने शके १६८७-मध्ये पार्थिव संस्सरी श्रावण शु० पंचमीस ताहराबाद येथेच पुरा केला. याच्या पूर्वी तीन वर्षे ' भक्तविजय ' ग्रंथ पुरा झाला होता. पण त्याचा किंवा तत्कृत इतर कोणत्याहि ग्रंथाचा यांत उल्लेख आढळत नाही. तसेच या ग्रंथाचाहि इतर ग्रंथांत कोठे फारसा उल्लेख आलेला नाही. भाषेच्या व सौरस्याच्या मानाने हा ग्रंथ अगदी साधारण आहे. कदाचित् स्वतः महीपतीबाबांनादेखील हा ग्रंथ फारसा आवडला नसेल. ग्रंथांतील गोड कथांच्या मिथान लोकांचे चित्त परमेश्वराकडे वळावे, संकटांत पडलेल्या मनाला धीर वाटावा, व देवाच्या चरणाचा आधार त्याचा धावा केला असता कोणालाहि सहज मिळू शकतो, हाच महीपतीच्या ग्रंथाचा मुख्य हेतु दिसतो; आणि तो त्याने, अनेक साधे दृष्टान्त व सोपी भाषा यांच्या साहाय्याने चांगला साधिलाहि आहे. अनेक दृष्टान्त देऊन आपले म्हणणे वाचकांच्या मनांत बिंबविले अशा तऱ्हेने सांगण्याची हातोटी महीपतीचे ग्रंथांत विशेष नजरेस येते.

भक्तांची चरित्रे व व्रते गाईल्यानंतर त्या सर्वांचे ध्येय जो श्रीपांडुरंग त्याचे चरित्र व त्याच्या कथा वर्णन करण्याचे महीपतीबाबांच्या मनांत आले; आणि हे मनांत आणून त्यांनी ' पांडुरंग-महात्म्य ' हा ग्रंथ रचिण्यास सुरुवात केली. पांडुरंगाचा सर्वांत जुना व प्रिय भक्त, ज्याने विठ्ठलाची पंढरीस स्थापना केली त्या पुंडलिकाचे चरित्र भक्तविजयांत आले नाही हे जाणून कवीने या पांडुरंगमहात्म्य ग्रंथांत पुंडलिकाचेहि चरित्र सांगितले आहे. भक्तविजयादि ग्रंथांप्रमाणे या ग्रंथांत सरळ कथानके सांगितली नसून हा ग्रंथ शंकरपार्वतीसंवादरूपाने निरूपण केला आहे.

एके वेळी कैलासनाथ ध्यानस्थ बसले असता गिरिजेने त्यांस विचारले की, " नाथ, तुम्ही सर्व देवांचे देव, सर्वांनी ध्यान तुमचे करावे,

असें असतां तुम्ही त्यान करतां तें कोणाचें ?" तेव्हां किंचित् हास्य करून शंकरांनीं श्रीकृष्णाचें नांव सांगितलें; व एके वेळीं पट्टराणी रुक्मिणी ही कृष्णावर रुसून दिंडिर वनांत लोहदंडक्षेत्रीं जाऊन तेथें तपश्चर्या करीत वसत्याची हकीकत सांगितली. हें ऐकतांच गिरिजेनें त्या वनाला दिंडिर-वन कां म्हणतात व त्या क्षेत्राला लोहदंडक्षेत्र हें नांव कशामुळें पडलें तें विचारिलें. हें सांगतांना शंकरांनीं महिषासुराच्या बर्गेर कथा प्रसन्न मनाने सांगितल्या. शंकराचें मन प्रसन्न पाहून श्रीस्वभावानुसार 'श्रीकृष्णाचा तुम्ही कोणत्या नांवाने जप करतां ?' असा प्रश्न पार्वतीनें शंकराला पुन्हां केला. तेव्हां "मी 'विठ्ठल' नामाने जप करितो" असें कैलासपतीनें तीस सांगितलें. याबरोबर विष्णूला विठ्ठल हें नांव कधीं पडलें, अशी शंका मनांत येऊन ती दूर करण्याविषयीं गिरिजेनें आपल्या रमणाची प्रार्थना केली. हें सांगण्याकरितां शंकरांना पुंडलीकाची हकीकत, त्याचा जीवनवृत्तांत व पुंडलीकाच्या भेटिला श्रीविष्णु आले असतां जवळ वीट होती तीच पुंडलीकानें पुढे केल्याचा आणि तेव्हांपासून 'विठ्ठल' नांव धारण करून विटेवर विठ्ठल तेथें अक्षय उभे राहिल्याचा इतिहास ओवांनेच सांगावा लागला. याच अनुसंधानांत वृत्रासुराची कथा व भागीरथीला या ठिकाणी 'चंद्रभागा' हें नांव कशानें प्राप्त झालें हीहि कथा अपर्णेनें एकून वेतली. पुढे समोवतालच्या क्षेत्रांचीं नांवें व त्यांच्या चित्तवेधक कथा सांगत सांगत कवीनें द्वादश-अव्यायात्मक असा हा आपला ग्रंथ पुरा केला. हें कीर्तन शके १६८८-मध्ये भाद्रपदमासी संपलें.

यापूर्वीच एक चरित्रात्मक व एक पौराणिक असे दोन ग्रंथ कवीनें लिहिले होते. परंतु त्या ग्रंथांचे घाटणीचे मानानें पाहतां या ग्रंथाची उभारणी नीटशी झालेली दिसत नाही. एकंदरीत पौराणिक कथाभागापेक्षां चरित्रात्मक ग्रंथ सांगतांनाच महीपतीवावांच्या वाणीला विशेष भरतें येतें, असें दिसतें. भक्तचरित्रें हा त्यांचा आवडता विषय दिसतो; आणि म्हणूनच इतकीं चरित्रें त्यांचे हातून लिहून झालीं.

या वेळीं बोवांची पन्नाशी उलटून गेली होती. पण ग्रंथरचनेची हीस

विडकूल कमी झाली नव्हती; आणि भक्तविजय ग्रंथ रचिला तेव्हापासूनच 'भक्तस्तवनी रमलें चित्त । यालागी 'संतलीलामृत' । दुसरा ग्रंथ आरंभिला।' व 'भक्तविजयांत राहिली चरित्रे । तीं येथे ऐकावी सविस्तर । बुद्धीचा दाता रुक्मिणीवर । सर्व भार त्यावरी ॥' असे सांगून ग्रंथास सुरुवात केली. 'संतलीलामृतां' तीळ चरित्रे कोणत्याहि एका ग्रंथाच्या आधारे न लिहितां, निरनिराळे ग्रंथ व अनेक पुण्यांकडून कळलेली माहिती यांच्या आधारे हा ग्रंथ रचिला आहे. कांहीं आधार असल्या- शिवाय उगाच मनास मानेल तशी भाकडकथा ग्रंथांत सांगितली नाही, असे वावा म्हणतात. 'विकल्प झणीं आणाल चित्ती । तरी आधार टाकोनि आपुले मती । बोलिलें नाही सर्वथा ॥' अशासारखी आश्वासने अनेक ठिकाणी ग्रंथांत लिहिली आहेत. ग्रंथास सौरस्य येण्यासाठी व विषय वाचकांचे मनांत नीट उतरण्यासाठी, 'दृष्टांत मात्र दिवले चार । तेणेंचि ग्रंथ वाढला योर।' असे कवि म्हणतो, आणि हें ठीकच आहे. हा ग्रंथ कवीने १६८९-मध्ये पुरा केलों.

यानंतर 'तुळसीमाहात्म', 'गणेशपुराण', 'दत्तात्रेयचरित्र' यांसारखी लहान-लहान प्रकरणे व 'मुक्ताभरण', 'आपिपंचमी', 'अनंतचतुर्दशी', यांसारख्या व्रतांच्या वारीकसारीक कथा कवीने लिहिल्या. परंतु पूर्वी रचिलेल्या भक्तचरित्रांकडे महीपतीबोवांचे मन पुन्हां वळलें; व आणखी एक चरित्रग्रंथ लिहावा अशी वासना महीपतीबूवांस उत्पन्न झाली.

पहिल्याप्रथम भक्तविजय लिहिलाच होता. त्यावर फिरून दुसरा 'संतलीलामृत सार । त्यांत ही चरित्रे वर्णिली फार । परि आणिक कथा राहिल्या अपार । मग रुक्मिणीवर अज्ञापी माते ॥' म्हणोन 'भक्तलीलामृत,

१. संतलीलामृताचे कांहीं छापोल पोथ्यांत 'शके सोळावें एकोणऐशे' असे छापिले असल्यामुळे कांहीं आधुनिक चरित्रकारांता बोडें घोटाळ्यांत पाडिले आहे. परंतु महीपतीबूवांच्या स्वदस्तुरच्या हस्तलिखित प्रतीत ग्रंथसमाप्तीचा काळ 'शके सोळावें नव्यापशी' । सर्वजोतनाम संवत्सरासी । फाल्गुन वद्य चतुर्धासी । ग्रंथ सिद्धी पावला ॥' असा दिला आहे.

जाण। ग्रंथ आरंभिला दुसऱ्याने ॥' असे हा नवा ग्रंथ रचिण्याचें कारण सांगितलें आहे. या भक्कलीलामृतांत पहिल्या दहा अध्यायांत, चांगदेवाच्या अवतारकृत्यांचें कीर्तन करून पुढें एक-दोन अध्यायांत नानक व रोहिदास यांची चरित्रें सांगितली आहेत. तेराव्यानंतर अकरा अध्यायांत महासाधू एकनाथमहाराजांचें व त्यापुढें सोळा अध्यायांत सद्गुरू तुकारामबुवांचें अशीं दोन चरित्रें वर्णन करून ग्रंथ चाळिसाव्या अध्यायापर्यंत आणिला आहे. हे अवरा व सोळा मिळून सत्तावीस अध्याय शोधकपणाने माहिता मिळवून फार काळजीने लिहिलेले दिसतात. माघेच्या दृष्टीनेहि हे फारच सुरस व चित्तवेधक उतरले आहेत. आपला ग्रंथ-विस्तार बराच झाला परंतु चरित्रें मात्र अवधी सहाच आली, असे पाहून कवीने पुढील भागांत चरित्रांची गर्दी उडवून दिली आहे. पुढील दहा अध्यायांत सुमारे पन्नास चरित्रें कोविली आहेत. यामुळे या शेवटील भागांत ग्रंथाची प्रथमची गोडी राहिली नाही; व या चरित्रांची माहितीहि पहिल्याप्रमाणे काळजीपूर्वक मिळविली गेली नाही. यांत महाराष्ट्राबाहेरिल व भक्तमालेतली बरीच चरित्रें आली आहेत. याप्रमाणें एकावन्न अध्याय पुरे करून हा ग्रंथ संपविला आहे.

भक्कलीलामृत ग्रंथ १६९६-च्या फाल्गुनांत पुरा केला. म्हणजे या वेळीं महीपतीबाबा साठ वर्षांचे वृद्ध झाले होते. तरी त्यांनीं राहिलेल्या आयुष्यांत पुन्हां आणखी नवा ग्रंथ रचिण्याची जमवाजमव चालविली होतीच असें दिसतें. रचिलेला भाग हल्ली 'संतविजय' या नांवाने

१. चांगदेवाचें चरित्र त्याचा बंधज शामजी याच्या ग्रंथाघारें लिहिलें आहे. मागे माणकोजी बोधल्याचेंहि चरित्र असेंच त्याच्या बंधवांनीं लिहिलेल्या लेखाघारें लिहिल्याचा उल्लेख महीपतीनें केला आहे. यावरून महीपतीबाबा माहिती किती काळजीनें मिळवीत, तें स्पष्ट दिसतें. एके ठिकाणीं महीपती-बुवा म्हणतात, 'स्वदेशामाजी निश्चित । प्रख्यात जाहले जे महासंत । त्यांच्या वंशीं सजान महंत । त्यांचे वचनार्थ पाहिले ॥ आपल्याच सतें बदलों जर । तरी संवज न मानिति वत्तव । मासी साव रुक्मिणीवर । जाणें वंतर सकळांचें ॥'

प्रसिद्ध आहे. पण हा पुरा ग्रंथ नसून यांत एक रामदासस्वामींचें व दुसरें चावाजी गोसाव्याचें अशीं दोनच चरित्रे आहेत. चावांच्या मृत्यूपूर्वी हीं दोनच सुटीं चरित्रे लिहून झालीं होती. असें दिसतें कीं, महीपतीचावा एकेका संताचीं माहिती मिळवून मिळविलेल्या माहितीचें एक चरित्र पुरें करीत. 'संतांचीं चरित्रे संपूर्ण । एकदांचि नाकळती जाण । तेव्हां जी झाली आठवण । तीं चरित्रे लिहून ठेविलीं ॥' असें महीपतीबुवा स्वतःच सांगतात; व अशीं बरींच चरित्रे झालीं म्हणजे आदि अंतींचे अध्याय व मधील दुव्याच्या ओंव्या वगैरे घाटून ग्रंथ पुरा करीत. संतविजय हा असा पुरा केलेला ग्रंथ नाही. यांत नेहमीं प्रमाणें नमन किंवा ग्रंथसमाप्तीचा काळ नाही; याचेंहि कारण हेंच आहे. ग्रंथ पुरा होण्यापूर्वीच बोवांचे आयुष्याचे दिवस सरले. यामुलें ग्रंथ अपुरा राहिला. हा ग्रंथ चाट्ट असतां वृद्धापकाळांत कवीनें इतरहि लहानलहान कथा व स्तोत्रे रचिलेलीं दिसतात. यापैकीच 'अपराधनिवेदनस्तोत्र' या नांवाचें स्तोत्र आहे. 'आंगासि आले वृद्धपण । क्षुधा न सोसे शीत उण ।' अशा आयुष्याच्या काळीं, वयाच्या उमेदीत घडलेले अपराध आठवून ते पांडुरंगाच्या चरणीं निवेदन करण्याकरितां लिहिलेलें हें स्तोत्र एका दृष्टीनें चित्तवेधक आहे. पण यांत माहितीपेक्षां भक्तिरसच विशेष भरलेला आढळतो. या स्तोत्रापेक्षां महीपतीचें 'पांडुरंगस्तोत्र' हें एका दृष्टीनें विशेष महत्वाचें आहे. यांत फंतांच्या संशयरत्नावलीचें बीज आपल्या नजरेस पडेल. यांतून शेवटल्या थोड्या ओंव्या पुढें दतां—

१. भक्तविजय, भक्तलीलामुख वगैरे ग्रंथ प्रथम लिहले, तेव्हां त्यांत दरएक अध्यायांत एकएकच चरित्र घातलें होतें. पण मग पुढें या अध्यायांना जाणखी इतर चरित्रांचे नवे कप्पे जोडण्यांत आले. काहीं ठिकाणीं तर या गोष्टीच्या शिबणी अगदीं बोजब झाल्या आहेत.

२. आत्मचरित्र या दृष्टीनें पाहतां हा लेख वाटतो तितका महत्वाचा नाही. यांत काहीं गोष्टींचा उल्लेख आहे, पण एकंदर लेख विशेष महत्वाचा नाही.

हें संतांचें मुखें करुनि । कीर्तनीं ऐकलें चक्रपाणी ।
 त्याचा विश्वास धरुनि मनीं । तुजें भजनीं लागलों ॥
 आतां समथांसी असेल उचित । तैसें करावें माझे हित ।
 उपेक्षा करशील निश्चित । तरी हसनील संत तुजलागीं ॥
 देवा तूं ब्रह्मांडनायक । तुझे रोमरंधरी सकळ लोक ।
 तो तूं पुढलिकासी देवांनि नाक । उभा तन्मुख तिष्ठशी ॥
 तें रूप धरुनिया चित्तीं । तुज आठवितो हविमणीपती ।
 ऐसी ऐकुनिया विनंती । करुणा चित्तीं कां न ये ॥
 मज वाटतें रूप समूह । टाकूनि आतां जालासि निर्गूण ।
 म्हणून ज्ञिदाचा अभिमान । सोडिला संपूर्ण ये काळी ॥
 कां माझे दोष दारुण । भस्म न होती तुझिया स्मरणें ।
 म्हणूनि निष्ठूर करुनि मन । दिवले टाकून मजलागी ॥
 कां निजभक्त लावितो प्रीती । ध्यानांत गोविलें श्रीपती ।
 म्हणून न ऐकसी माझी विनंती । ऐसे चित्तीं वाटतसे ॥
 कीं ऐसे वाटतें माझिया मनांत । तुज लेकरें जालीं बहूत ।
 म्हणून निष्ठूर करुनि चित्त । मज निश्चित उपेक्षिलें ॥
 याचा मिळाली अघोक्षजा । कीं राटलों मांडिली महापूजा ।
 तेथेच प्रेमा लागला तुझा । विसर माझा पडला कीं ॥
 कीं संचित माझे जालटे । जाणुनि तुजला मज वाटे ।
 मज निष्ठूर करुनि मन मोटें । येत येत वाटे परतलासी ॥
 कीं डोळे झाकून कठिणवण । सांडुनि देवपणाचा अभिमान ।
 म्हणून विनंती ऐकून । दिवले टाकून मजलागीं ॥
 कीं कलीचें बळ तुघेंर जाण । म्हणुनी न करिसी माझे धावणें ।
 कीं प्रेमळ भक्ताचे ऐकूनि कीर्तन । तेथें बसून श्रवण करिसी ॥
 तुझी कीर्ति अद्भुत जाली देवा । म्हणुनि न ऐकसी माझा धावा ।
 कीं घडोनीं जाली नाहीं सेवा । म्हणुनि केसवा मोकलोलें ॥
 कीं हा समय अमंगल जाण । म्हणुनी न करिसी माझे धावणें ।
 कीं जाहबी येऊनी माता रुक्मिण । तूतें धरुनी बसविलें ॥
 कीं मी पतीत साचार । घडला सकळ दुराचार ।
 सांगता अपराधाचे विस्तार । क्षिणेल फणिवर अय्यंची ॥

अंतर साक्ष तूं चैतन्यधन । माझीया कर्मांची जाणसील खुण ।
 आतांचि गुणदोष निवारन । भवबंधन निरसावें ॥
 तुझिया नामावांचुनि जर । अन्य उपाय केले फार ।
 तरी हंसतील सकळ वैष्णववीर । म्हणतील निर्धार यासी नाही ॥
 कल्पतरूखाली बसलो जाण । तेथें क्षुधित अन्नाविण ।
 तरी हा शब्दसुरतरू कारण । जाण संपूर्ण पावती ॥
 की कामधेनूचें पाडस पय । अजा पावसी चाखू जाय ।
 तरी तीस म्हणती बुरठ गाय । पंडरीराम जाणसी तूं ॥
 तुया लागतां आलकास । त्यानें मेघाची करावी वास ।
 तेवीं संकट पडतां आम्हांस । तूत्र सायास आळवावें ॥
 बाळकासी क्षुधा लागतां नेटें । त्यानें मातेच्या स्तनीं ध्यावें जटें ।
 तेवीं आम्हांस पडतां संकटें । तेव्हां तुझी वाट पहावी ॥
 ना तरी पाडस क्षुधित जालें वनीं । तेणें सायासें घुंडावें हरणी ।
 तैसें संकटीं चक्राणी । तुजलागुनि आळवावें ॥
 कीं पतिव्रता इच्छी परमार्थ । तिनें आपले पतीचें ध्यावें तोर्थ ।
 तेवीं कामक्रोधासी पीडितां बहुत । भजन निश्चित करावें ॥
 गगनी नक्षत्रे आहेत बहुत । परी चकोरासी तोषवी रोहिणीकांत ।
 तेवीं आम्हां पतिताचें हित । तुजवीण निश्चित कोण करी ॥
 बाळकासी क्षुधा लागतां पोटीं । तेव्हां कासव पाहे कृपादुष्टी ।
 तैशापरी जगजेठी । मज ही शेवटीं रसावें ॥
 जरी मी बायां गेलों येणें । तरी हास्य होईल पिशुनांत ।
 आतां आपणांस असेल उचित । तैसें निश्चित करावें ॥
 विवासी बोल लागेल तत्त्वतां । ऐसें न करीं पंडरीनाथा ।
 महिपती चरणीं ठेवोनी मायां । विनंति अनंता करीतसे ॥
 स्वस्ति श्रीपांडुरंगस्तोत्र । नित्य पठती भाविक नर ।
 निश्चय देखोनि रुक्मिणीवर । पुरवी मनोरथ त्यांचे ॥

॥ इति श्री-पांडुरंग-स्तोत्र संपूर्ण ॥

तसेंच श्रीपांडुरंगास बोवांनी भाविक तुद्दीनें लिहिलेले पत्र प्रसिद्ध आहे, तें असें—

जयजय क्षीराब्जबासा अनंता । अनंतयात्री मायातोता । भक्तवत्सल
पंढरीनाथा । स्वामीणीकांता श्रीविठला ॥ १ ॥ सेवेसी विज्ञापना ऐसी । येत
होतो पंढरीशी । पांच कोस प्रथम दिवशी । नांदुरझामी पातलो ॥ २ ॥
एक रात्र करमोनी तेथ । प्रातःकाळीं उठलों स्वरित । तो अस्वावरोनि अक-
स्मात् । घामद्वारांत पडिलेलों ॥ ३ ॥ तेणें देहदुःखें करून । विकळ मूर्छित
पडिलों जाण । तों नामधारक यावेंतून । आला घांवून मन्त्रिष ॥ ४ ॥ त्यांनीं
संबुद्धितां मजकारणें । यास्तव देहीं परतले प्राण । चित्तासीं प्रतीती आली
गहन । अमाध महिमान संताचे ॥ ५ ॥ मग इष्टमिष आप्तविषयाही । डोली
करोनी आणिले गांवीं । परी चित्तवृत्ती विठावाई । तुझे पायी लागली ॥ ६ ॥
वितापाचे विस्तार किती । पत्रीं लिहावें तुजप्रति । तरी शरीरी नाही
शक्ति । लेखणी हातीं धरवेना ॥ ७ ॥ अंतरसाक्ष चैनन्यघन । जाणशीं
जिवाची निजसूण । परी मी आर्पं म्हणवोन । तुजकारणें लिहिलें ॥ ८ ॥ आतां
शेवटील हेत आहे साचा । संबंध तोडी या देहाचा । ठाव इच्छितसे पावाचा ।
आणीक वाचा न बोले ॥ ९ ॥ मार्गे भक्तांसि पाबलासी अंति । तें यथार्थ
करी स्वामीणीपती । दासानुदास महिपती । सेवेसी विनंती करीत ॥ १० ॥

महीपतीबुवा आपल्या वयाच्या ७५-वे वर्षी म्हणजे शके १७१२-
मध्ये श्रावण वद्य द्वादशीस मरण पावले. यांचे मार्गे 'विठोबा' व
'नारायण' असे यांचे दोन पुत्र होते. यांपैकी विठोबास पदें वगैरे
रचिण्याचा नाद असे. यांना पंतकाव्यांचा नाद फार होता. महीपतीबाबां-
नी मिळविलेल्या सामुग्रीचा उपयोग करून घेऊन व आणखी सामुग्री
मिळवून विठोबादादांनी, आपल्या पित्यानें—महीपतीनें—आरंभिलेला

१. ताहुराबाद गांवाबाहेर महीपतीबुवांनीच केलेला एक चांगला बाग
आहे. येथेंच विठोबा, महीपती, नारायण अशा दोहींकडे दोन मुलांच्या
व मध्ये महीपतीबाबांची अशा तीन समाधी आहेत. कीर्तनारंभी पुढील
अभंग महीपतीबुवा म्हणत. बुवांचे वंशजहि हा अभंग अजून प्रारंभी म्हणतात.

चित्तीं धरिली वासना । सिद्धी न्यावी नारायणा ॥

मी तो अपंग अनाथ । तुम्ही अनाथाचे नाथ ॥

केला पण सिद्धी न्याचा । मज सांभाळावें देवा ॥

महोपती निवळवाणा । याची येऊं द्या करुणा ॥

संतविजय ग्रंथ पुरा केला असता तर बरे होते. पण तसें झालेले दिसत नाही.

आतां महीपतीबाबानंतर झालेल्या दोन भक्तचरित्रवर्णनात्मक ग्रंथांचा थोडा निर्देश करतो. वास्तविक पाहतां कालानुरोधानें ते यानंतर बरेच पुढे याक्यास पाहिजेत. परंतु त्यांचा निर्देश येथेंच थोडक्यांत आटोपणें थोडें सोईचें पडेल, असें वाटल्यावरून तो येथेंच करण्यास हरकत नाही. हे दोन ग्रंथ म्हणजे एक भीमस्वामीकृत 'भक्तलीलामृत' व दुसरा राजाराम प्रासादीकृत 'भक्तमंजिरी' हे होत.

'भक्तलीलामृत' ग्रंथाचे कर्ते भीमस्वामी किंवा भिमार्जुबा हे श्रीरामदासस्वामींच्या शिष्यपरंपरेपैकी एक असून शिरगांव मठाचे अधिपति होते. शिरगांव हे चांफळापासून दोन कोसांवर असून या ठिकाणीं समर्थीचे शिष्य कल्याणस्वामी यांचे बंधू दत्तात्रयस्वामी यांचा वंश नांदला. दत्तात्रय स्वामीपासून पुत्रपरंपरेनें (१) दत्तात्रय, (२) राघव, (३) यशवंत व (४) भिमजी अशी प्रस्तुत भक्तलीलामृतकार भिमजीबुवा यांची चौथी पिढी येते. भिमजीबुवांनीं आपला ग्रंथ शके १७१९-त लिहिला. प्रथम यांत श्रीसमर्थीचे चरित्र सांगितले असून पुढें निरनिराळीं सदतीस भक्तांची चरित्रें सांगितलीं आहेत. भक्तांची निवड काहीं विशेष धोरणानें केली नसून साधारण जीं मनांत आली तीं चरित्रें सांगितलीं आहेत. रामदासपंचायतनांतले प्रमुख साधुपुत्र किंवा रामदासी पंथांतील मुख्य-मुख्य शिष्य यांचाहि समावेश या ग्रंथांत नाही. कया सांगितल्या आहेत त्याहि नीट चौकसपणानें सांगितल्या नसून यथातयाच आहेत. भिमजीबाबांनीं मनांत आणिलें असतें तर एक अद्वितीय व बहुमोल ग्रंथ निर्माण करण्यासारखी सामुग्री त्यांस सहज स्वाधीन करून घेतां आली असती, असें वाटते. भिमजीबोबांचा हा भक्तलीलामृत ग्रंथ ओवीबद्ध नसून अभंगमय आहे.

'भक्तमंजिरी' हा ग्रंथ भक्तलीलामृतापेक्षां विस्तारानें फार मोठा असून ज्यास्त व्यवस्थित आहे. हाहि रामदासी पंथांतील श्रीसिद्धेश्वरमहाराजांचा

शिष्य राजारामे प्रासादी याने रचिला आहे. याचे एकंदर १०९ अध्याय आहेत. अष्टोत्तरशत अध्यायांची मणिमाला कल्पून १०९-वा अध्याय मेढमणि म्हटला आहे. अर्थात् या १०९-व्या मेढ-अध्यायांत रामदासी संप्रदायाचे मेढमणि श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांचेच चरित्र सांगितले आहे. ग्रंथाप्रारंभीच्या पहिल्या अकरा अध्यायांतहि रामदास-चरित्रवर्णनच आहे. बाकी राहिलेल्या सत्याण्णव अध्यायांत कवीने जवळ-जवळ शेंसव्वाशे साधूंची हकीकत सांगितली आहे. साधारणपणे महीपतीबावांनीं वर्णिली नाहीत अशा साधुपुरुषांचीं चरित्रे गाण्याचा कवीचा अभिप्राय दिसतो.

या ग्रंथांतील माहिती राजारामप्रासादींनीं कशी कशी मिळविली हे नीटसे कळत नाही. पण ती बरीच प्रयासाने मिळविलेली दिसते. ग्रंथांत

१. राजाराम प्रासादींचीं पुष्कळ पदे प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकी पुष्कळ चांगली व चमत्कृतिजनक आहेत, पैकीं एक पद देतो—

देवा कोण आतां तारी । धुंदी जाली दरबारी ॥ १०॥

पांढव तुज म्हणतीं त्रासा । दवडिसि त्यातें वनवासा ॥

छळि निशि येऊनि दुर्वासा । परि तो पावे मुद्रासा ।

गोपी अनुसरल्या रासा । विरहें देसि तया त्रासा ॥

आवडे तुज कुज्वा नारी । धुंदी जाली दरबारी ॥ देवा० ॥ १ ॥

त्वन्मुखि बकि कुचविष पोटी । मानिसि देवकितम पोटी ।

ज्यांचीं वाचरणें खोटी । बदविसि तेषुनि शतकोटी ।

कौतंनि नारदरति मोठी । घड त्या न मिळे लंगोटी ।

वसि काय चाल तुसी भारी । धुंदी जाली दरबारी ॥ देवा० ॥ २ ॥

त्वां जे भक्त विभो केले । ते विचित्र करिते जाले ।

कोणी पयूतें बोलविले । अमृत मृततें सेवविले ।

कन्ये पुस्तबिच लेवविले । मृत पितरातें जेवविले ।

मारुनि कां उठवा घारी । धुंदी जाली दरबारी ॥ देवा० ॥ ३ ॥

अघटितघटनापटु देवा । न कळत लीलाचा ठेवा ।

इच्छि मन निज घनहिन ठेवा । यातें पदि कां नच ठेवा ।

बद वा राजाराम सेवा । पुरवीं प्रासादिक हेवा ।

येउनि दाद मवा बारी । धुंदी जाली दरबारी ॥ देवा० ॥ ४ ॥

यांची सगळी बांबेजवळ मौजे गुंज येथें नदीचे कांठी आहे.

परंपरा, समकालीन संत व जन्ममृत्यु वगैरेचे शक राजारामबुवांनी अनेक ठिकाणी सांगितले आहेत. यामुळे या ग्रंथास एक तऱ्हेचे विशेष महत्त्व आले आहे. तथापि राजारामबुवांनी दिलेली माहिती थोडी जपून व चौकशीनेच घेतली पाहिजे, असे सदरहू ग्रंथाची तपासणी थोड्या वारकाईने केली म्हणजे वाटू लागते. मात्र समजूनउमजून मनास मानेल ती खोटी माहिती राजारामबुवांनी आपल्या ग्रंथांत दिली नाही. माहिती त्यांनी आपल्या समजुतीप्रमाणे चौकसपणाने दिली आहे. राजारामबुवांचा ग्रंथ अनेक कारणांनी हल्ली उपलब्ध अशा चरित्रग्रंथांत वरच्या दर्जाचा आहे. हा ग्रंथ कवीने शके १७५६—मध्ये पुरा केला असे शेवटी त्यांत सांगितले आहे.

नरहरी धुंडिराज मालु हा एक मोठा ग्रंथकार आहे. याचे कांही अंश व पदे असून 'मालुतारण' व 'भक्तिकथामृत' या नांवाचे दोन मोठाले ग्रंथ आहेत. यांपैकी 'भक्तिकथामृत' हा ग्रंथ भक्तचरित्रकथा सांगण्याच्या इराद्याने लिहिला आहे. याचे एकंदर ६४ अध्याय असून यांत अनेक साधुपुरुषांची चरित्रे सांगितली आहेत. हा नरहरी धुंडिराज माद्वचा ग्रंथ केवळ अलौकिक आहे. महाराष्ट्रभाषेतल्या अफाट ग्रंथ-सागरांत या ग्रंथास दुसरी जोड नाही. यांतली सर्व चरित्रे पूर्ण आहेत. म्हणजे कवीची मातापिता, गुरु, स्थळ वगैरे माहिती यांत सूक्ष्म रीतीने दिली आहे; व अशी ही माहिती एखाददुसऱ्या कवीसंबंधी सांगितली नसून ती बहुतेक सर्व कवीसंबंधी सांगितली आहे ! मात्र यांत एकच जरा व्यंग आहे, आणि ते असे की, नरहरी धुंडिराज माद्वने आपल्या 'भक्तिकथामृत' ग्रंथांत दिलेली माहिती त्याच्या काळी सर्वतोमुखी असलेल्या गोष्टी खेरीजकरून इतर बाबतींत बहुतेक सर्व येथून—तेथून खोटी आहे म्हणजे चुकीची आहे; व कवीने नीट चौकशी केल्याशिवाय ती घेतली आहे, असे नाही. तर ती समजूनउमजून खोटी दिली आहे. या बापुव्यास माहितीची अडचण म्हणून पडलीच नाही. प्रत्येक गोष्ट याने आपल्या कल्पनेने सिद्ध करून वाचकांच्या व श्रोत्यांच्या तोंडावर

टाकिली आहे. चुकूनमाकून एखाददुसरी गोष्ट खरी आली असेल, पण तिची खोळ्यापासून निवड करणे अवांतर माहितीच्या व प्रमाणांच्या अभावी दुरापास्त आहे. ग्रंथास आधार नाभाजीचा व उद्धवचिद्धनाचा म्हणून कवीने सांगितले आहे. वरील हकीकत सांगितल्यावर हेंहि थोतांड आहे आणि उद्धवचिद्धनाची स्वतःचीहि हकीकत याने दिलेली खरी नाही, हें फिरून निराळें सांगण्याची गरज नाही.

‘मालुतारण’ ग्रंथहि भक्तिकथामृत ग्रंथाप्रमाणेंच अनेक ‘त-हेच्या खेळखंडोबांनीं भरलेला आहे. तेव्हां यासंबंधे उगाच जास्त चर्चा करण्याचें कांही कारण नाही.

मयूरपंडित

मोरोपंतांची काव्यरचना कोणत्या प्रकारची होती, मोरोपंत हे केवळ भाषांतरकार होते, किंवा स्वतंत्र रचनाहि ते करीत, त्यांस विस्तार करून सांगण्याची हाँस होती, किंवा ते संक्षेपप्रिय होते, यांविषयी जाणत्यांची आणि अजाणत्यांची निरनिराळीं मते आढळतात. कोणी त्यांस 'महाराष्ट्र-कविवर', किंवा 'प्राकृतकाव्याचार्य' म्हणून अत्यंत उच्च अशा सिंहासनावर बसवितात, तर कोणी त्यांस केवळ 'भाषांतरकार' म्हणून अगदीच सामान्य लेखतात. वास्तविक पाहतां मोरोपंतांच्या काव्यरचनेचा हेतु काय होता, हे लक्षांत आणिलें असतां या सर्व मतांचा उलगडा सहज होणार आहे. मोरोपंतांनीं अध्यात्मपर सिद्धांत सप्रमाण मांडण्याकरितां आपल्या ग्रंथांची रचना मुळींच केली नाही. संसाराला तिलांजलि देऊन केवळ परमार्थचिंतनांत लोकांनीं काळ घालवावा यासाठीं त्यांचे ग्रंथ रचिले गेले नाहीत. केवळ नीतितत्त्वे पदविण्याकरितांहि त्यांनीं लेखणी चालविली नाही. तसेंच पंतांनीं जगन्नाथाप्रमाणें आपले भाषाप्रभुत्व स्थापन करण्याकरितां व 'वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः' ही साक्ष सर्वांना पदविण्याकरितांच 'पांडित्य' केले, असें प्रायः कोणीहि म्हणणार नाही; तसेंच, केवळ जडजीव तारण्याकरितां व सर्वांना वैकुण्ठपेठेचा रस्ता सुलभ करण्याकरितांच रचनेचा श्रम केला असेंहि नाही; किंवा देहभान विसरून प्रेमानंदानें पांडुरंगचरणीं नाचत असतां ही काव्यगंगा त्यांच्या तोंडावाटे सहज बाहेर पडली असेंहि नाही; एकटेच सृष्टिसौंदर्यांत तल्लीन होऊन गुंगत असतां मनोवृत्तीच्या अनावर उंचवळ्यासरसी ही त्यांची काव्यनदी एकदम सैरावैरा धावू लागली व त्यांतच तेहि वाहू लागले असेंहि

नाही; किंवा रंगेलपणाच्या बहारीत हा रंग उडविला असें तर नाहीच नाही; संसारत्रासानें त्रस्त होऊन आणि बैतागून जाऊन देवाच्या चरणीं लोळण घेतांना ते काकुळतीनें काव्य म्हणूं लागले, हेंहि नाही; तर मोरोपंत हे संसारी वीपल्यांच्यासाठी, कुटुंबकसळांसाठी, देवांच्या कथा कानीं पडाव्या असें इच्छिणाऱ्या सुखवस्तू लोकांसाठी, ग्रंथरचना करित होते, असें दिसते. देवा-दिकांच्या कथा आपण गाव्या व त्या लोकांना ऐकवाव्या आणि पुढल्या पिढ्यांनीं आपलें कवित्व वाचावें, हाच त्यांचा हेतु दिसतो. यांचा नेहमीचा व्यवसाय पुराण सांगण्याचा. व्यासपीठावर बसल्यावर पुढें पुराणश्रवणार्थ सार्यंकाळीं आलेल्या मंडळींमध्ये लहान-योर सर्व असणार; आपल्या नाती, सुना, बरोबर घेऊन आलेल्या स्त्रिया, वयानें मोठीं मुलें, विद्वान् अविद्वान् पुरोय, आपले अन्नदाते धनी, तसेंच त्यांचे आश्रित, नोकर, चाकर, हेहि सर्व असणार. या सर्वांना काय आवडेल, काय समजेल, यांच्या पुढें काय बोललेलें शोभेल हें नीट ध्यानांत आणून पंतांनीं आपलें सर्व व्याख्यान केलें आहे. भारत, भागवत, रामायण आदिकरून पौराणिक ग्रंथांतील कथाभाग सर्वांना सहज सुगम व्हावा, व त्यांतच आपलें व्याख्यान कंटाळवाणें न होईल, त्याची गोडी कमी न पडेल अशा बेंतानें सनातनधर्माचीं तत्वे व्यवहारिक दृष्ट्यांत घाडून कायेच्या निपानें तीहि सहजासहजी पदवर्धी, अशा नजरेनें यांनीं आपली सर्व रचना केलेली दिसते. पंतांच्या ग्रंथांत अनेक ठिकाणीं मुळांतली केलेली छाटाछाट, कोठे-कोठे मुळापेक्षां केलेला विस्तार, आणि मूळ प्रकरणांचे पाडिलेले सोयीचे भाग हें सर्व या दृष्टीनें एकदा पाहिलें असतां पंतांच्या रचनेची कित्ती कोणाच्याहि लक्षांत येईल.

आपल्या व्याख्यानाला मोहकपणा तर यावा, परंतु त्याला शिष्टांनींहि नांव ठेवूं नये, अशा बेंतानें योजिलेला किंचित् हास्यरस, मोठ्यांना समजून पडावा व केवळ मनांतल्यामनांत त्यांना गुदगुल्या व्हाव्या—फार

तर डोळा जरा वांकडा करून कोणाकडे पाहून त्यांनी थोडे हंसाचे—पण लहानांना त्यांचे कांहीच वारं लागू नये, अशा वेताने हळूच योजिलेला मुग्ध शृंगार, वत्सलतेने डोळे भरून येऊन लेकुरवाळ्यांना जरा डोळ्याला पदर लावावासा वाटेल इतक्याच वेताचा करणरस, आणि पुराणांतल्या योद्ध्यांचे संगर—पराक्रम ऐकून आपल्या नित्यांतल्या लढाईच्या प्रसंगाची खूण पटेल व लहानांना थोडी गंमत वाटेल एवढ्याच घोरणाने केलेली वीररसभरित आटोपसर वर्णने; याच प्रमाणाने सर्वभर योजिलेले इतर रस, यांनी त्यांच्या ग्रंथांना एक तऱ्हेचा विशेष स्वाद आणि शिष्टपणा आला आहे. अंगी जाडी विद्वत्ता व बहुतश्रुतपणा ही भरपूर असून समोरच्या आपल्या श्रोत्यांना समजेल इतपतच व त्यांना कंटाळवाणे न होईल अशाच वेताने त्यांचा उपयोग केल्यामुळे, आणि पुराणिकांची दृष्टि सारा वेळ कायम ठेविल्यामुळे पंतांचे ग्रंथ नीट मनन करूनहि, विष्णुशास्त्र्यांसारख्या चिकित्सकाल रघुकिरातादि पंडितमान्य काव्यांची मोरोपंतास बिलकुल ओळख होतीशीसुद्धा दिसत नाही, असा अभिप्राय वावासा वाटला; आणि असल्या चिकित्सक विद्वान् टीकाकाराचा पंतांच्या ग्रंथांचे अध्ययन, अध्यापन व मनन करून करून अखेर वर दिलेलाच अभिप्राय पडावा व वर लिहिल्याप्रमाणेच त्याला वाटावे हीच मोरोपंतांच्या ग्रंथाची एक घोरवी आहे. यांतच त्यांचे ग्रंथ 'उपजतांच काशिरामेश्वराला कां गेले' यांचे रहस्य आहे, नाहीपेक्षां सगळेच चांगले कवि शब्दसृष्टीचे ईश्वर असतात; ते शब्दचातुर्याने नव्या नव्या सृष्टि निर्माण करितात, व त्यांत विद्वत्ताबलाने कल्पनेच्या झाडांवर हव्या तशा उड्या मारितात; पण अशा उड्या मारितांना लहानलहान मुलांनाहि बरोबर पोटाशी चिकटून न्यावे, त्यांना पेलतील इतक्याच वेताने तोळ सांवरून उडी झोकावी, हे एक त्या जगत्प्रभू श्रीरामचंद्रजीच्या सेवकांनाच साधते आणि हे श्रीरामचंद्राच्या या निःसीम भक्तांनेहि उत्तम साधिले आहे, यांतच त्यांच्या मोठेपणाचे बीज आहे.

आतां, रघुकिरातादि काव्ये पंताना नुसती माहीत होती इतकेंच

नाही; किंवा रंगेलपणाच्या बहारीत हा रंग उडविळा असें तर नाहीच नाही; संसारत्रासानें त्रस्त होऊन आणि बैतागून जाऊन देवाच्या चरणीं लोळण घेताना ते काकुळतीनें काव्य म्हणूं लागले, हेंहि नाही; तर मोरोपंत हे संसारी स्त्रीपुरुषांच्यासाठी, कुटुंबवत्सलांसाठी, देवांच्या कथा कानीं पढाव्या असें इच्छिताच्या सुखवस्तु लोकांसाठी, ग्रंथरचना करित होते, असें दिसते. देवादिकांच्या कथा आपण गाव्या व त्या लोकांना ऐकवाव्या आणि पुढल्या पिढ्यांनीं आपलें कवित्व वाचावें, हाच त्यांचा हेतु दिसतो. यांचा नेहमींचा व्यवसाय पुराण सांगण्याचा. व्यासपीठावर बसल्यावर पुढे पुराणश्रवणार्थ सायंकाळीं आलेल्या मंडळींमध्ये लहान-थोर सर्व असणार; आपल्या नाती, सुना, बरोबर घेऊन आलेल्या स्त्रिया, क्यानें मोठी मुलें, विद्वान् अविद्वान् पुरुष, आपले अन्नदाते घनी, तसेंच त्यांचे आश्रित, नोकर, चाकर, हेहि सर्व असणार. या सर्वांना काय आवडेल, काय समजेल, यांच्या पुढे काय बोललेलें शोभेल हें नीट ध्यानांत आणून पंतांनीं आपलें सर्व व्याख्यान केले आहे. भारत, भागवत, रामायण आदिकरून पौराणिक ग्रंथांतील कथाभाग सर्वांना सहज सुगम व्हावा, व त्यांतच आपलें व्याख्यान कंटाळवाणें न होईल, त्याची गोडी कमी न पडेल अशा बेतानें सनातनधर्माची तत्वे व्यवहारिक दृष्टांत घाडून कथेच्या गियानें तीहि सहजासहजी पढवार्थी, अशा नजरेनें यांनीं आपली सर्व रचना केलेली दिसते. पंतांच्या ग्रंथांत अनेक ठिकाणीं मुळांतली केलेली छाटाछाट, कोठे-कोठे मुळापेक्षां केलेला विस्तार, आणि मूळ प्रकरणांचे पाडिलेले सोयीचे भाग हें सर्व या दृष्टीनें एकदा पाहिले असतां पंतांच्या रचनेची कित्ती कोणाच्याहि लक्षांत येईल.

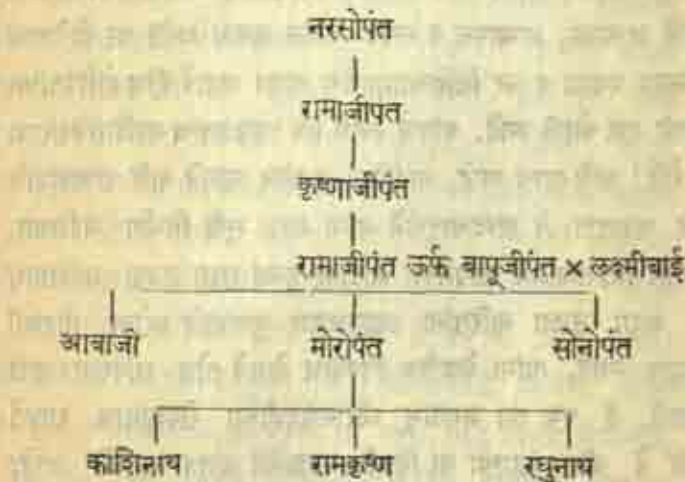
आपल्या व्याख्यानाला मोहकपणा तर यावा, परंतु त्याला शिष्टांनींहि नांव ठेवूं नये, अशा बेतानें योजिलेला किंचित् हास्यरस, मोठ्यांना समजून पडावा व केवळ मनांतल्यामनांत त्यांना गुदगुल्या व्हाव्या—फार

तर डोळा जरा बांकडा करून कोणाकडे पाहून त्यांनी थोडे हंसावे—पण लहानांना त्यांचे कांहीच वारे लागू नये, अशा वेताने हळूच योजिलेला मुख शृंगार, वसलतेने डोळे भरून येऊन लेकुरवाळ्यांना जरा डोळ्याला पदर लावावासा वाटेल इतक्याच वेताचा करणरस, आणि पुराणांतल्या योद्ध्यांचे संगर—पराक्रम ऐकून आपल्या नित्यांतल्या लढाईच्या प्रसंगाची खूण पडेल व लहानांना थोडी गंमत वाटेल एवढ्याच धोरणाने केलेली वीररसभरित आटोपसर वर्णने; याच प्रमाणाने सर्वभर योजिलेले इतर रस, यांनी त्यांच्या ग्रंथांना एक तऱ्हेचा विशेष स्वाद आणि शिष्टगुणा आला आहे. अंगी जाही विद्वत्ता व बहुतश्रुतपणा ही भरपूर असून समोरच्या आपल्या श्रोत्यांना समजेल इतपतच व त्यांना फंटाळवाणे न होईल अशाच वेताने त्यांचा उपयोग केल्यामुळे, आणि पुराणिकाची दृष्टि सारा वेळ कायम ठेविल्यामुळे पंतांचे ग्रंथ नीट मनन करूनहि, विष्णुशास्त्र्यांसारख्या चिकित्सकाला रघुकिरातादि पंडितमान्य काव्यांची मोरोपंतास बिलकुल ओळख होतीशीमुद्दां दिसत नाही, असा अभिप्राय धात्रासा वाटला; आणि असल्या चिकित्सक विद्वान् टीकाकाराचा पंतांच्या ग्रंथांचे अध्ययन, अध्यापन व मनन करून करून अखेर वर दिलेलाच अभिप्राय पडावा व वर लिहिल्याप्रमाणेच त्याला वाटावे हीच मोरोपंतांच्या ग्रंथाची एक थोरवी आहे. यांतच त्यांचे ग्रंथ 'उपजतांच काशिरामेश्वराला कां गेले' याचे रहस्य आहे, नाहीपिक्षां सगळेच चांगले कवि शब्दसृष्टीचे ईश्वर असतात; ते शब्दचातुर्यीने नव्या नव्या सृष्टि निर्माण करितात, व त्यांत विद्वत्ताबलाने कल्पनेच्या झाडांवर हव्या तशा उड्या मारितात; पण अशा उड्या मारितांना लहानलहान मुलांनाहि बरोबर पोटाशी चिकटून न्यावे, त्यांना पेलतील इतक्याच वेताने तोळ सांवरून उडी शोकावी, हें एक त्या जगत्प्रभू श्रीरामचंद्रजीच्या सेवकांनाच साधते आणि हे श्रीरामचंद्राच्या या निःसीम भक्तांनेहि उत्तम साधिले आहे, यांतच त्यांच्या मोठेपणाचे बीज आहे.

आतां, रघुकिरातादि काव्ये पंताना नुसती माहीत होती इतकेंच

नाहीं, तर त्या सर्वांशी त्यांचा उत्तम परिचय होता. आपल्या पूर्व वयांत किंवहुना सर्व आयुष्यभर त्यांचा उत्तमोत्तम प्राचीन ग्रंथांचा व्यासंग व अभ्यास कायम होता. यांपैकी अनेक ग्रंथ त्यांनी स्वहस्तानें लिहून काढिले होते. ग्रंथांच्या वाचनानें त्या ग्रंथांशी केवळ परिचय मात्र होतो, पण वाचून नांद समजून, लिहून काढिल्यानें तो ग्रंथ अगदीं आपल्यासां होतो; आणि असे अनेक ग्रंथ पंतांनी लिहून काढिलेले अजूनहि पाहण्यास सांपडतात. पंतांचे ग्रंथलेखनाचे हे काम अखेरपर्यंत चाद्रूच होते, यामुळे त्यांच्या विद्वत्तेचे तेज विलक्षण पडे. छंदःसाहित्यादि शाखांत तर ते अगदीं निपुण होतेच, पण व्यवहारांतील गोष्टीतहि ते कांहीं कमी नव्हते. एका वाक्यांत सांगावयाचें म्हणजे मोरोपंत हे विशाल बुद्धीचे, दांडग्या व्यवसायाचे, सकलशाखपारंगत असे चतुर व चौरस राष्ट्रीय पुराणिक होते.

पंताचा जन्म शके १६५१ सौख्यनाम संक्रःसरी पन्हाळगडावर झाला. त्यांच्या बापाचें नांव रामाजीपंत व आईचें लक्ष्मीबाई. यांचा वंशवृक्ष पुढीलप्रमाणें आहे—

१. पंतांचो बहुतेक माहिती रा. पांभारकरीच्या पंतचरित्रावरून घेतली आहे. हे सुंदर चरित्र पंतभक्तांनी अवश्य वाचण्यासारखें आहे.

[The page contains dense handwritten text in a cursive script, likely from a historical manuscript. The text is written in dark ink on aged paper. There are several large, ornate initials at the beginning of sections, possibly in red or blue ink. The handwriting is very close together, filling most of the page area.]

मोरोपंताने कवीक हाताधर (पराधर यांचे लोकावरून)

श्रीगणेशाय नमः ॥ तुझे जो श्रीगणेश दिखत तसामान्य नाहे तेहे ते कल्पांतीही न पडत
 मुरवी ना मधारे ने । कवीचे प्रभा ने स्वयन करि तेरी दाटी गळे गळे उभीचे नो यशिन
 नाव भरु देव समाळे ॥ १ ॥ नकी ठी पाला था अभिमुख कुनि ही पा ना उकळी । कानि स्व
 ने नाला कुगि तिरि थाची बन्धु कळी ॥ पडे ज्या ये नी ही त व भसि न दे स्वी रूप दया
 दुभाळे पावे त्या मुखी तिरु धो ध उदया ॥ २ ॥ तव भो वीहू मी नुर विकि ते निवरा
 पाडी रस स्व भेदी माया स्व मुखी न क समा पाद पाडी । तुवां मोक्षे आठवा स्व रुज पडनी
 से व न दिव्वा मजे श्री नाला जे सुभान्हा तुज ने देव ना देला ३ पराधाही आणी धुना
 वड नांम जुन रुही तया ने श्री चि मुअ मुखी न रुणे मज न रुही । करो तसे माने अभिगण भम
 पाथो र वरा अस्ये जीग माने जे पासे जारे तं थोर वरा ४ तुझा जो स्वी सारी अजि म
 दि जे स्या तो सु न रणी दला ती श्री गणेशी त म व स मुखी सु न रणी । तुवी के ले आणी र दि रु
 अस्ये आद कुनि ते न मी द्वे ना वे डे करि तिल कसे आद का वने ५ सम अथी वाचा का । तव
 सु मी दि भा मा स्मि क कि ने न भा गे सा ना वे अनि मुखी स स्व अने व न म दि ने ६ इमी कु वां आ सु
 रु न दि न सो ना र द मु नी ज गी नि ध्या ना वी भगवति न सो ना र द मु नी ७ वेद दाना म रु क वी त
 रु ज गी ना करि ते न गी ह्म ना ना हि सिं ली कु नि द त न आद र दि व गी ॥ तुला न आ ले नि छा दि ज न

मोरोपंतांच्या पूर्वजांचे मूळ गांव सौंदल. पण त्यांच्या जन्मापूर्वीच त्यांचे वडील सौंदल सोडून पन्हाळगडावर येऊन राहिले होते. पंतांचे बाळपण पन्हाळगडावरच गेलं. तेथेच पाथ्ये या नांवाचे एक विद्वान घराणं होतं. या पाथ्यांच्या घराण्यांत केशव पाथ्ये व गणेश पाथ्ये हे दोघेहि पंतांना संथा देत. या दोघांचाहि 'गुरु' म्हणून पंतांनी आपल्या काव्यांत उल्लेख केला आहे. ही पाथ्ये मंडळी जरा कडकडीत वृत्तीचीच होती. यांच्यापैकी काशिनाथ याचा पाथ्ये नांवाच्या एका इसमाने तर बनावट ताम्रपट आणि खोटे शिके केल्याचाहि लेख आहे. परंतु यांचा कोणताहि असला गुण न उचलतां मोरोपंत अगदी साळस व प्रेमळ असेच राहिले, हें पाहून मोठे कौतुक वाटतं. पन्हाळगड सोडल्यावर मोरोपंत हे पेशव्यांचे व्याही जे बारामतीकर त्यांच्या आश्रयाने त्यांचे घरी असत. बारामतीकरांकडे पुराण सांगाने एवढीच कामगिरी पंतांकडे होती. राजकारणाच्या भानगडीत पंत कधीहि पडले नाहीत.

मोरोपंतांनी काव्यरचनेला सुखात अगदी पंचविशीत म्हणजे पन्हाळगड सोडून बारामतीत आल्याबरोबरच केली. रेवडीकर हरिदासांच्या कीर्तनसमयी जागा मिलेना म्हणून रचिलेली -

नित्य तुम्ही प्रभुपायी पेढेवरफी नवा खवा खावा ।

तरी म्यां एके दिवशीं रेवडिचा स्वाद कां न चाखावा ॥

ही आर्या पंतांची पहिली आर्या म्हणून प्रसिद्ध आहे. याला पुरावा काय, हें माहीत नाही. पण आमचे गुरु जनार्दनपंत मोडक यांनी आम्हाला अगदी लहानपणी ही सांगितली व ती आम्ही तेव्हांपासून पंतांची पहिली आर्या म्हणत आलों आहों. बारामतीत तर एक फार जुने शंकराचे - विश्वेश्वराचे - देवालय आहे. तेथे पंत नित्य दर्शनास जात. पंतांचे कुलपरंपरागत दैवत शंकरच होय; आणि याच दैवताच्या स्तवार्थ पंतांनी आपला 'ब्रह्मोत्तरखंड' हा तेथेच रचिला. हा पंतांचा पहिला ग्रंथ. याच्या उपसंहारांत पंतांनी आपणास 'कवि नवीन' असे म्हटले आहे. हा ग्रंथ आर्यावृत्तांत आहे, पण यानंतरचा दुसरा 'भस्मा-

सुरआख्यान' हा श्लोकबद्ध आहे. या दोन्ही 'शिवकीर्तिप्रंथा'पेक्षां पंतांच्या आवडत्या रामचरित्रांतले 'सीतागीत' व 'लवांकुशआख्यान' हे पहिल्या भरांत रचिलेले ग्रंथ विशेष चांगले आहेत. पहिला तर वरच्या मुलींना गाण्याकरितांच रचिलेला. तेव्हां तो

'पहिली माझी ओंबी । पहिला माझा नेम । तुलशीखालीं राम । पोथी वाची' ॥

या लहानपणाच्या छंदांतच आहे; आणि तसाच तो कोमल आणि गोड आहे. 'लवांकुशआख्यान', वामनाचें आपण वाचिल्यामुळे आपल्याला हें तितकें गोड वाटत नाही. पण स्वतः पंतांना तें फारच नामी वाटलें. त्यांनीं पुढें मोठेपणीदेखील त्यासंबंधी लिहितांना 'मज तो वाटे सुधा नदी वाहे' असें म्हटलें आहे. 'सीतागीता'प्रमाणेच 'रुक्मिणीगीत'हि मुलींना म्हणण्यासाठींच रचिलें होतें. या प्रथम लिहिलेल्या गोष्टी मागाहून कृष्णविजयांत पंतांना फिरून सांगण्याची पाळी आली. तेव्हांहि त्यांनीं ते पहिलेच शब्द वृत्तसुखाकरितां थोडे बदलून पुन्हां तसेच सांगितले. रुक्मिणीगीतांतली—

न आलें त्या दिशी । मध्यें रात्र भाव । चिताज्वरें गात्र । तापविलें ॥

त्या रात्री लागला । नाहीं माझा डोळा । प्राण कंठीं गोळा । झाले होते॥
इत्यादि पद्यें त्याच प्रसंगाच्या कृष्णविजयांतल्या आर्याशीं ताहून पाहिलीं असतां हें सहज लक्षांत येईल. वरच्याप्रमाणेंच 'लवांकुशआख्यान' 'हरिश्चंद्राख्यान', 'देवीमहात्म्य', 'प्रल्हादविजय', 'अंबरीषचरित्र' हीं सर्व लहान लहान व स्वतंत्र आख्यानें पंतांनीं पहिल्या भरांतच रचिलीं असावी. लवांकुश—आख्यान हें वामनाच्या लवांकुशपेक्षां नीरस आहे हें खरें. पण पंतांच्या श्लोकबद्ध काव्यांत त्याची जागा बरीच बर लागेल. यांत वर्णिलेल्या बालवीराचे पराक्रम वाचून याच सुमारास उदगीरच्या लढाईचे वेळीं गाजवलेले सदाशिवरावभाऊंचे पराक्रमांची आठवण सहज

१. पंतांना एका बाह्याणानें आपल्या पूजेच्या श्रीरामाच्या मूर्ती सोंबळपानें आणून दिल्या व हाच ईश्वरप्रसाद समजून पंत रामोपासनां करूं लागले. पुढे आज्ञेने ते रामचंद्राचीच सेवा व भजन करीत.

होते; व एकमतें असेहि वाटनें कीं, सदाशिवरावभाऊंच्या पराक्रमाची कानावर आलेली हकीकत हातानें या काव्यांत उतरली असेल. कदाचित या भट-बाल-वीराच्या पराक्रमाचें प्रतिबिंब प्रल्हादविजयांतही नजरेस पडेल. यांपकीं प्रल्हादविजयावर मात्र पंतांनीं शके १६८० बहुधान्य-संवत्सर पौष शु० अष्टमी असा रचनाकाल दिला आहे. म्हणजे या वेळीं अजून त्यांच्या वयाची तिशी उलटली नव्हती. याशिवाय इतर कोठें पंतांनीं रचनाकाल दिलेला नाही. प्रल्हादविजय ग्रंथांत पंतांनीं अवजड, आया-वृत्त योचिलें आहे, यामुळे या काव्याची सर्व मजा फुकट गेली. हे वृत्त मोठे अवजड आणि कर्णकटु आहे. यामुळे ही पाकनिष्पत्ति नीट उतरली नाही. पुढे कृष्णविजयाचाहि हाच प्रकार झाला आहे. उत्तम स्वयंपाक करणारानें कडू कार्याची भाजी कितीहि चांगली केली तरी अखेर काळें तें काळेंच. तसेंच किती गोड बनविलें तरी अवजड आर्यावृत्त कटू तें कटूच. पण इतकेंहि असून कार्याची भाजी प्रेमानें खाणारेहि रसिक आढळतात. तद्वतच हा प्रल्हादविजय व नंतरचा कृष्णविजय (५४ अध्याय) हे आर्यावृत्तांतले ग्रंथ वाचून मिटक्या मारणारेहि रसिक आढळतात. स्वतः पंतदेखील 'हा प्रल्हादविजय ग्रंथ

१. ज्या वृत्ताला प्रायः आपण 'आर्यावृत्त' म्हणतो तें खरें 'गीतीवृत्त' आहे. आर्यावृत्तांत प्रत्येक चरणांत दोन यमकें असतात; व दोन्ही चरण षोडशीं सयमक नसतात. पंतभक्त परसुरामतात्यांनीं या वृत्ताचें लक्षण दिलें आहे तें असें.

'पहिल्या चरणीं बारा मात्रा दुसऱ्यांत सात आणि तेरा !

उभय दळीं हे रीती जीस तिला म्हणति मूज 'आर्यागीती' ॥

या वृत्ताच्या नांवासंबंधानें फार घोटाळा होतो. छंदःशास्त्रगुरु सांगतात कीं, जें म्हणण्याला अवजड व ज्यांत दर चरणांत दोन यमकें येतात त्याला 'आर्या' म्हणा; व जें सुलभ वृत्त त्याला आर्यागीति म्हणा. पण पत्रव्यवहारांत सर्व लोक या दुसऱ्याच वृत्ताला आर्या म्हणतात. प्रत्यज मोरोपंतदेखील या बाबद्धत्या सुलभ वृत्ताला आर्या असेंच म्हणतात, असें दिसतें.

व्यासकुल महाभारत लक्ष ग्रंथ प्रसिद्ध हा भारी ।

आर्यावृत्तें रचितों स्वस्यांतचि आणितों कथा सारी ॥ इ. इ.

सुरआख्यान' हा श्लोकवद्ध आहे. या दोन्ही 'शिवकीर्तिप्रथा'पेक्षा पंतांच्या आवडत्या रामचरित्रांतले 'सीतागीत' व 'लवांकुशआख्यान' हे पहिल्या भरांत रचिलेले ग्रंथ विशेष चांगले आहेत. पहिला तर घरच्या मुलींना गाण्याकरितांच रचिलेला. तेव्हां तो

'पहिली माझी ओंवी । पहिला माझा नेम । तुळशीखालीं राम । पोवी वाची' ॥

या लहानपणाच्या छंदांतच आहे; आणि तसाच तो कोमल आणि गोड आहे. 'लवांकुशआख्यान', वामनाचें आपण वाचिल्यामुळे आपल्याला हें तितकें गोड वाटत नाही. पण स्वतः पंतांना ते फारच नामी वाटले. त्यांनी पुढे मोठेपणीदेखील त्यासंबंधी लिहितांना 'मज तो वाटे सुधा नदी वाहे' असे म्हटले आहे. 'सीतागीता'प्रमाणेंच 'रुक्मिणीगीत'हि मुलींना म्हणण्यासाठीच रचिले होते. या प्रथम लिहिलेल्या गोष्टी मागाहून कृष्णविजयांत पंतांना फिरून सांगण्याची पाळी आली. तेव्हाहि त्यांनी ते पहिलेच शब्द वृत्तसुखाकरितां थोडे बदलून पुन्हां तसेच सांगितले. रुक्मिणीगीतांतली—

न जालें त्या दिशी । मध्यें रात्र मात्र । चिताज्वरें मात्र । तापविलें ॥

त्या रात्री लागला । नाहीं माझा झोळा । प्राण कंठीं गोळा । झाले होते॥
इत्यादि पद्यें त्याच प्रसंगाच्या कृष्णविजयांतल्या आर्यांशी ताडून पाहिली असतां हें सहज लक्षांत येईल. वरच्याप्रमाणेंच 'लवांकुशआख्यान' 'हरिश्चंद्राख्यान', 'देवीमहात्म्य', 'प्रल्हादविजय', 'अंबरीषचरित्र' ही सर्व लहान लहान व स्वतंत्र आख्याने पंतांनी पहिल्या भरांतच रचिलीं असावी. लवांकुश-आख्यान हें वामनाच्या लवांकुशपेक्षां नीरस आहे हें खरें. पण पंतांच्या श्लोकवद्ध काव्यांत त्याची जागा बरीच वर लागेल. यांत वर्णिलेल्या बालवीरांचे पराक्रम वाचून याच सुमारास उद्गीरच्या लढाईचे वेळीं गाजवलेले सदाशिवरावभाऊंचे पराक्रमांची आठवण सहज

१. पंतांना एका ब्राह्मणानें आपल्या पूजेच्या श्रीरामाच्या मूर्ती सोबळघानें आणून दिल्या व हाच ईश्वरप्रसाद समजून पंत रामोपासना करूं लागले. पुढे जाजम ते रामचंद्राचीच सेवा व भजन करित.

होते; व एकमते असेहि वाटने की, सदाशिवरावभाऊंच्या पराक्रमाची कानावर आलेली हकीकत हाताने या काव्यांत उतरली असेल. कदाचित या भट-बाल-वीराच्या पराक्रमाचें प्रतिबिंब प्रल्हादविजयांतही नजरेस पडेल. यांपकीं प्रल्हादविजयावर मात्र पंतांनीं शके १६८० बहुधान्य-संस्कार पौष शु० अष्टमी असा रचनाकाल दिला आहे. म्हणजे या वेळीं अजून त्यांच्या वयाची तिशी उलटली नव्हती. याशिवाय इतर कोठें पंतांनीं रचनाकाल दिलेला नाही. प्रल्हादविजय ग्रंथांत पंतांनीं अवजड, आर्यावृत्त योचिले आहे, यामुळे या काव्याची सर्व मजा फुकट गेली. हें वृत्त मोठें अवजड आणि कर्णकटु आहे. यामुळ ही पावनिष्पत्ति नीट उतरली नाही. पुढे कृष्णविजयाचाहि हाच प्रकार झाला आहे. उत्तम स्वयंपाक करणारानें कडू कार्याची भाजी कितीहि चांगली केली तरी अखेर काळें तें काळेंच. तसेंच किती गोड वनविलें तरी अवजड आर्यावृत्त कटू तें कटूच. पण इतकेहि असून कार्याची भाजी प्रेमानें खाणारेहि रसिक आढळतात. तद्वतच हा प्रल्हादविजय व नंतरचा कृष्णविजय (५४ अध्याय) हे आर्यावृत्तांतले ग्रंथ वाचून मिटक्या मारणारेहि रसिक आढळतात. स्वतः पंतदेखील 'हा प्रल्हादविजय ग्रंथ

१. ज्या वृत्ताला प्रायः आपण 'आर्यावृत्त' म्हणतो तें खरें 'गीतीवृत्त' आहे. आर्यावृत्तांत प्रत्येक चरणांत दोन यमकें असतात; व दोन्ही चरण शेवटीं सम्यक् नसतात. पंतभक्त परमुरामतास्यांनीं या वृत्ताचें लक्षण दिलें आहे तें असें.

'पहिल्या चरणां बारा मात्रा दुसऱ्यांत सात आणि तेरा ।

उभय दळीं हे रोती जोस तिला म्हणति सूत्र 'आर्यागीती' ॥

या वृत्ताच्या नावासंबंधानें फार घोटाळा होतो. छंदःशास्त्रगुरु सांगतात की, जें म्हणण्याला अवजड व ज्यांत दर चरणांत दोन यमकें येतात त्याला 'आर्या' म्हणा; व जें सुलभ वृत्त त्याला आर्यागीति म्हणा. पण पत्रव्यवहारांत सर्व लोक या दुसऱ्याच वृत्ताला आर्या म्हणतात. प्रत्यक्ष मोरोपंतदेखील या वावडत्या सुलभ वृत्ताला आर्या असेंच म्हणतात, असें दिसते.

व्यासकृत महाभारत लक्ष ग्रंथ प्रसिद्ध हा भारी ।

आर्यावृत्तें रचितों स्वल्पांतचि आणितों कथा सारी ॥ ६. ६.

पहा, मगाची मणीगणी खचिला' असे म्हणतात. जनकाला आपले शेंवडे पोरदेखील मनापासून आवडते म्हणतात ते खरे; पण पुष्कळांना या 'विजया' पेक्षा 'देवीमहात्म्यदेखील ज्यास्त गोड वाटे. यांतली

विश्व प्रसन्न झाले होय जसे भास्करोदयो कमळ ।

उत्पातमेघ शमले सर्व व्योम प्रकाशले जमळ ॥

ही एकच आर्या त्या आख्यानाच्या सुंदरतेची साक्ष पटविण्यास पुरे आहे. पंतांच्या इतर लहान-उहान प्रकरणांपैकी 'मदालसा-आख्यान' व 'हरिश्चंद्राख्यान' ही विशेष गोड आहेत. हरिश्चंद्राची कथा मूळचीच कत्तणसाने इतकी थक्कवलेली आहे की, ती कोणीहि कशीहि सांगितली तरी डोळ्यांना पाणी आणतेच. मग पंतांनी सांगितल्यावर ती आणखी हृदयद्रावक होईल, यांत नवल नाही. पण मदालसाचरित्र तसे नाही. ते कथानक गोड आहे, पण त्याची गोडी टिकविणे रचनाकारावर अवलंबून राहते. मदालसा नांवाची एक गंधर्वकन्या लवण्यलतिका एका राक्षसाने पळवून आपल्या क्रीडामंदिरांत नेऊन ठेविली. पुढे गालवाच्या आज्ञेवरून ऋतुघ्न हा तरुण राजपुत्र मखरक्षणार्थ चालला असता त्याने त्या दुष्ट राक्षसाचा वध केला. तेव्हा ही मन्मथपुतळी ऋतुघ्नजाच्या नजरेस पडली. एकमेकांना पाहतांच दोघेहि पंचशराने विधून गेली. पण मग पुढे तिने विचारल्यावरून राजपुत्राने निजवृत्त सांगतांना आपण नुकताच केलेला राक्षसवधाचा पराक्रम सांगितला. शूरांचे पराक्रमवृत्तांत ही तरुण कामिनीना केवळ मोहिनी आहे. त्यांनी त्यांचे मन लटपटून जाते. ऋतुघ्नजाचा तो पराक्रम—

अवघे असे होता तो हर्षे लाजे मदालसा कन्या ।

बदनो मुस्मिन्न राहे पाहे स्वसखीमुखाकडे घन्या ॥

इतके झाल्यावर पुढचा प्रकार काय सांगायला पाहिजे! त्या जद्गुरूच्या शिकवणीवरून त्या दोघांचा गंधर्व विवाह झाला. त्या उत्सवप्रसंगी मदालसेच्या सखीने आशिर्वाद देऊन म्हटले—

दोघे चिरकाल तुम्ही सतत सुखें पुत्रपौत्रसह नांदा ।

तुमच्या यशासि सगजन सेवत चकोर ते जसे वादा ॥

विवाहानंतर ती दोघे ऋतुध्वजाच्या नगरांत परत आली; पुढे कांहीं दिवसांनी एका कपटी चांडाळाने ऋतुध्वज नगराबाहेर गेला असता ती नेत्याची खोटी बातमी उठविल्यामुळे ती ऐकून मदालसेने शोकाच्या भरांत प्राणत्याग केला. ऋतुध्वज परत आला तेव्हां त्याला हे सर्व कपट कळले; आणि त्याने आपल्या स्नेह्यांच्या मदतीने शिवसदनास गेलेली आर्या मदालसा परत आणिली. पुढे त्याला तिजपासून चार पुत्र झाले. पैकी पहिल्या तिघांस मदालसेने बाळगणीच ब्रह्मज्ञान पदवीन वैराम्यसंपन्न केले. हे ऋतुध्वजाला न आवडून चवथ्या पुत्राच्या जन्माचे वेळी मदालसेला तसे न करण्याबद्दल आज्ञा केली. ती मानून मदालसेने या चवथ्या म्हणजे अलर्क नांवाच्या पुत्रास

स्तन पाजितां निजवितां हालवितां बालकांसि खेळवितां ।

हे बोध जो सुदुर्लभ बोरासि सहस्रकल्प मेळवितां ॥

आणि तिने त्यास व्यवहारदक्ष केले; व पुढे तो राज्याखंड झाला. अशी ही मार्कंडेय-पुराणांत व्यासांनी सांगितलेली गोड कथा आहे. हिचे पंतांनी काढिलेले शब्दचित्र इतके सुंदर रंगले आहे की, त्याच्या पुढे रविधर्म्याने रंगविलेले 'ऋतुध्वज आणि मदालसेचे' चित्र अगदी बोजड वाटते.

या लहानसहान आल्यानापेक्षां मोठमोठाल्या ग्रंथांतच पंतांची करामत व्यास्त दिसून येते. मोठ्या ग्रंथांपैकी 'कृष्णविजय' हा प्रथम रचिलेला दिसतो; आणि म्हणूनच याची रचना छिष्ट झाली आहे. हा बाबा पाप्मे यांच्या चिंतनीवरून रचिला; आणि बाबा पाप्मे म्हणजे संस्कृताभिमानी जाडे पंडित; तेव्हां या प्रस्थाच्या डोळ्यांत भरेल अशा तोलाची शब्दरचना त्यांत दिसेल अशा धोरणाने हा ग्रंथ रचिला असावा. याला पंत 'कृष्णविजय' म्हणतात. पण याच्या प्रशस्त रचनेवरून लोक याला 'बृहदशम' म्हणतात. मूळ भागवताप्रमाणेच याचे ९० अध्याय आहेत. पैकी पूर्वार्धांत ४९ व उत्तरार्धांत ४१. यांतला पूर्वार्ध आणि उत्तरार्धांतले पहिले पांच मिळून ५४ अध्याय अवजड

आर्यावृत्तांत आहेत. पण हे वृत्त वाचावयाला जड म्हणूनच की काय कोण जाणें, यापुढील पंचवीस अध्यायांत पंतांनी अनेक वृत्तात्मक श्लोक योजिले आहेत; आणि पुढे हेहि सोडून पंत आपल्या व महाराष्ट्राच्या आवडत्या सुलभ आर्यावृत्तावर म्हणजे गीतीवर येऊन पडले आहेत. याच क्रमानें ग्रंथांत रसाचाहि परिपाक उतरला आहे. पूर्वार्ध केवळ नारिकेलपाक आहे. बाबा पाण्यानिदेखील तो पचायला जरा जडच वाटला. पण याची सगळी उणीव उत्तरार्धाच्या शेवटल्या दहा-अकरा अध्यायांनी पुरेपूर भरून काढिली आहे. ते म्हणजे कपिला गाईचें दूध आहे. लहानापासून घोरपर्यंत, सशक्त असो, कीं अशक्त असो, वाटेल त्यानें ते यथेच्छ प्राशन करावें. सर्वानाच तें सहज मानवेल.

या अकरा अध्यायांत पहिलीच कथा सुदामदेवाची आहे. हा लहानपणचा कृष्णाचा गुलबंदू. हा अठरा-विश्वे दारिद्र्यांत संसार कंठीत असतां आपल्या बायकोच्या सांगण्यावरून सर्वसंपन्न वैभवशाली मित्राच्या भेटीला निघाला. निघतांना रिक्त हस्तांनीं जाऊं नये म्हणून घरांत काय चार-दोन मुठी पोहे होते ते फाटक्या-तुटक्या वळांत बांधून त्याला दोन-तीन गांठी देऊन ते घेऊन निघाला. वाटेत 'कोठें दरिद्र हो मी ! कोठें लक्ष्मीनिवास तो स्वामी' असे विचार मनांत आलेच. पण तसाच तो हळूहळू दारवेंत श्रीकृष्णाकडे गेला. तो राजवाड्यांत गेला 'तेव्हां होता अमलाकमलाशयनीं मुकुंद, तीसहित' पण दुरून अंगणांत आपला लहानपणचा मित्र आलेला पाहून तो तसाच उठून धांवत पुढे आला.

त्या शुद्धसत्त्व तनुला भेटे गुरुबंधु ज्यांत तो बार ।

फार प्रिय कर जैसा हंसला मानवालय कासार ॥

आणि प्रथम भेटीनंतर थोड्या गोष्टी झाल्यावर तो लवाड

... .. चित्तज्ञ प्रभु म्हणे घरादेवा ।

दे वाट पाहिली बहु काय मला आणिला असे मेवा ॥

असे म्हणून मग तो स्वतःच शोधू लागला.

तों जीणें मलिन वस्त्री मांण्डली श्रीक रांसि गोठोडी ।
जोडी द्रव्याची जसि चुकली कुपणास हे तुला थोडी ॥
'हें काय सरुपा' ! ऐसें बोले डोले हळूच मग सोडी ।
गोडी याची मज बहु भेटि उदारा तुला गमे थोडी ॥

असे म्हणून लोकांच्या भवबंधनाची गांठ सोडणारा तो कृष्ण, सुदाम्याच्या बायकोने बांधिलेली ती पुरचुंडीची गांठ स्वहस्ताने सोडून ते पोहे मिष्टानापेक्षांहि अधिक प्रेमाने खाऊ लागला. तें पाहून लक्ष्मीनेहि थोडे उरले ते खाऊन टाकिले. गुरूच्या घरच्या जुन्या गोष्टी बोलत चालत जुन्या आठवणींचा आनंदानुभव घेत घेत, दिवस निघून गेल्यावर

ब्राह्मण त्या रात्रीत प्रभुने मणिकनकमंडिता पाटी ।
बैसविला सन्माने जेवविला कांचनाचिया ताटी ॥
स्वकरें साक्षात् लक्ष्मी या भावोजीस आग्रहें वाढी ।
काडी गुरुगोष्टी मुखकर्णयुगांहि तृप्ती दे गाढी ॥

पुढील हकीकत तर महाराष्ट्रांत आवालवृद्धांच्या चांगल्याच परिचयाची आहे आणि ती गोड कथा पंतांनी आणखी गोडीने सांगितली आहे.

सुदामाख्यानानंतर एक चाळीस आय्यांचा लहानसा अध्याय टाकिल्यावर; भोरोपंतांच्या काव्योदधीतलें एक अप्रतिम सुंदर रत्न आहे. येथें यदुकुलमार्या कुशल प्रश्नाळिगन करून वसत्या आहूत व एकमेकींजवळ गुजगोष्टी सांगण्याच्या भरांत आल्या असतां द्रौपदी कृष्णसख्यांना म्हणजे आपल्या भावजयांना त्यांच्या लग्नाच्या जुन्या हकीकती विचारित आहे.

हे वैदम्भि ! स्वमुखें स्वविवाहोत्सवकथा मला सांगे ।
कैसें वरिलें तुजला श्रीकृष्णें दीनवत्सलें जाणें ॥
भामे ! या मेघानें कैसें सौदामिनीस तुज वरिलें ? ।
हे जांबवंति ! त्वत्कर-सरसिज कैसें रमाभवे वरिलें ? ।
कालिदि ! मित्रविदे ! सस्ये ! भद्रे ववा सदाधारा ।
या राकानापासी योग कथा पावला तुम्ही तारा ? ॥
वद लक्ष्मणे ! स्वयंवरवृत्त मज स्वजनकल्पवृक्षातें ।
वरिलें कैसें लतिके ? सति ! केतकवणि ! या सदृक्षातें ? ॥

तेव्हां नणंदेचा आवड पाहून, तेथे असलेल्या सात-अठ जणींनी आपापली पृथक्-पृथक् वृत्ते सांगितली. पहिली पट्टराणी त्रिभुवणी. तेव्हां पहिली पाळी त्रिभुवणीवर आली; आणि पहिल्याप्रथम मोठी दिवाळी तिची झाली. स्वतःच्या स्वयंवराची कथा, मोठेपणीं नणंदेस चारचौघीच्या देखत सांगायची; यामुळे लाजत लाजत तिने सांगितलेल्या या भागाला विशेषच गोडी आली आहे. याचा मुळांत एकच श्लोक आहे. तरी याचे ऐवजी पंतानी ९२ आर्या वातल्या आहेत. पण हा विस्तार वाचल्यावर वाचकाला वाटते की, याच्या बदली १९२ कां वातल्या नाहीत ? ९२०० आर्या पंत याच सुरांत लिहिले तरी फार चांगले झाले असत. त्रिभुवणीने सुदैव ब्राम्हणावरोवर कृष्णाला दिलेली पत्रिका जशी

स्वकरें वसंततिलका वृत्ते पत्रांत सात मोजूनी ।

लिहिली होती ती ही लिहितां लिहितां क्षणांत मोजूनी ॥

तशाच या सगळ्या आर्याला एका शटक्यासरवी लिहितां लिहितां मोजून लिहिल्या आहेत. यांत कृष्णावडल झालेली त्रिभुवणीच्या मनाची उच्छृंखल वृत्ति,

चिताज्वरांत रात्री माझा नाहीच लागला होळा ।

जायमाठी कठीं शतवार प्राण जाहले गोळा ॥

अशी मनाची अवस्था आणि यांतच तिने दुःखःचे भरांत ब्राम्हणास व शैवटी ईश्वरास लाविलेला बोल, कृष्ण आला किंवा नाही, हें पाहाण्याकरितां तिचे तीनतीनदा उंच गप्पीवर जाणे व मन अगदीं निराशेने उदास झाले होते

तों प्रियकंठी आपण पडोन हेही मुखांत पादावी ।

या भावेचि स्फुरली करि माती मृजलता कृपा दावी ॥

असा झालेला आनंद व धीर देणारा शकून, ब्राह्मण आलेला पाहून मनांत न मावणारा आनंद, देवीदर्शनाचे वेळची तिची स्थिति, 'तुज कृष्णचि योग्य होय जामाता' अशी तिने मुबोने केलेली देवीची प्रार्थना,

ही सर्व फारच बहारीचीं उतरली आहेत. प्रथम मन सलज्ज होतें. पण आपली ती गोड आठवण सांगण्याच्या भरांत, लज्जेचा शेका जरा दूर सरला, आणि मग लक्ष्मणी म्हणाली—

हरि रवि, मो नलिनि, स्त्री कंठविणी, वीर वावसाराती ।

आनंदाचो वेळा, सांगो तुज साध्वि! काय सारा तो ॥

थोड्यांतच 'माझा मूर्त मनोरथ, तो रथ आला; प्रियास वेळून' आणि मग रथ जवळ आल्यावर श्रीकृष्णाच्या गळ्यांत घालण्यासाठी आपली सुमनांची

माळा उंचलितां प्रिय आपणाहि रथावरुनियो लवला ।

लव लागेना तों चे अंकी, कश्यासमुद्र कालवला ॥

आणि हा उत्सव होऊन रथ हाकटून दूर नेल्यावर इकडे

हसं मुक्ता नेली मग केला कलकलाट काकांनी ।

हाकांनी नभ भरिले जाय सुरांच्याहि नाद हा कानी ॥

असे हे सगळे प्रसंग, हीं सगळीं शब्दचित्रे फारच हृदयंगम आहेत. लक्ष्मणीनंतर इतरांनीहि आपापल्या विवाहोत्सवकथा सांगितल्या आहेत. त्यांच्या कथांना उत्तरोत्तर कमी-कमी आर्या योजिल्या आहेत. भद्रेची कथा तर अवघी आठ आर्यांतच संपविली आहे. पण तिच्यांतहि गोडी कांही कमी नाही. भद्रेनंतर लक्ष्मणेवर पाळी आली; व तिच्या नंतर बाकी राहिलेल्या सर्वजणीतर्फे त्यांपैकी एकीनेच थोडक्यांत त्या सगळ्यांची कथा निवेदन केली आहे. ती म्हणते—

द्वारावतीत प्रभुवर आम्हां नवपद्मिनीसि हा मित्र ।

एका लग्नाच वरी नाना रूपे धरुनि हें विप्र ॥

हा गोड अध्याय असा संपल्यावर 'सुभद्राहरणा'दि गोड आख्याने सांगत सांगत आणखीहि सहा-सात अध्याय सांगून हा 'कृष्णविजय' ग्रंथ पुरा केला आहे.

पूर्वार्ध छिट झाला आहे, हे खरें; पण त्याच्या उपसंहारांत 'अभय दिघले आहे, बाहे शुचि प्रतिभा झरा' असे सांगितल्याप्रमाणे उत्तरार्धांत

वाक्पुढेचे शरे खरोखरीच वाहू लागले आहेत. वर म्हटल्याप्रमाणे अखेरीस तर अमृत आहेच; पण प्रारंभीहि कांही कांही ठिकाणे सरस आहेत. 'अंबरीष-आख्याना'प्रमाणेच ती गोड व ठसकेदार वाटतात. त्यांतच प्रद्युम्नविवाहाची कथा आली आहे. ती इथल्यापेक्षा हरिवंशांत गोड साधली आहे, पण तेथे आर्या आहेत; येथे श्लोक आहेत. यांत कांही श्लोक वामनाच्या तोडीचे आहेत. मायावतीने कृष्णपुत्र प्रद्युम्नाला द्वारकेत आणिल्यावर कृष्णस्त्रियांना तो ओळखला नाही. पण दृष्ट्यंत-भरताचे भेटीप्रमाणेच जडदेहांची ओळख न पटली तरी सहज क्रियेने त्यांच्या मनाची स्थिति अगदी उल्लसित होऊन गेली. पंत सांगतात—

वर्धनि यास पाहे द्रव हृदयि धरि तत्त्वणीं स्तन्य वाहे ।

कीं तें आनंद लाहे जरि तनुज असें ज्ञात होणेंचि आहे ।

बाण्यानें कंठ दाटे सकळ तनुवरो सिप्र रोमांच बाटे ।

शोकाचा सिधु आटे त्वरित परस तद्दर्शनी लाभ बाटे ॥

आणि मग ती रुक्मिणी—

म्हणे हा कोण श्रीयदुपतिसम श्रीनरमणी ? ।

गमे या पुत्राच प्रसवलि नराची न रमणी ॥

बळा रत्नात्तो जी खनि जनि तिचा धन्य कुसवा ।

स्वये याचें वृत्त प्रियसखि पुसा मे न पुसवा ॥

यांत कृष्णचरित्रांतल्या अनेक सुंदर कथा आहेत. कोठें भक्ति, कोठें शौर्य, कोठें क्रोध असे अनेक मनोविकार या कथानुषंगाने रेखाटले आहेत. कृष्णाच्या लीला, त्याचे कलह, त्याचे विनोद हेहि यांत आहेत. हे सर्वांच्या रोजच्या आयुष्यक्रमांतलेच थोडे-फार प्रकार आहेत. यांचा कमीजास्त अनुभव सर्वांनाच आहे—

विनोदरससागरीं रमति भीतसे दंपती ।

असा कलहसांत्वनीं दिवसयामिनी संपती ॥

हा कृष्णविजय ग्रंथ पंतांनी भागवताच्या दशमस्कंधाच्या आधाराने रचिला. यांत लांब-लांब यमकें, अनुप्रासादि शब्दचमत्कार

वर्गेंच्या नादी लागल्यामुळे व वन्याच भागांत वृत्तहि अवजड योजिल्या-
मुळे हा परिपाक नीट उतरला नाही. याकरितां पंतांनी पुढील वयांत
भागवताच्या दशमस्कंधाच्या आधारे पुन्हां नवी रचना केली.* या वेळीं
सर्व रचना गोड व सुलभ अशा आर्यागीति वृत्तांत केली असल्यामुळे
व कवीचीहि बुद्धि प्रगल्भ होऊन सराव चांगला वाढल्यामुळे ही रचना
चांगलीच उतरली आहे. यांत प्रत्येक गीतीच्या आरंभीच्या अक्षरांनी
'नमो भगवते वासुदेवाय' हा मंत्र अव्वलपासून अखेरपर्यंत साधिला
आहे. या अकरा-अक्षरी मंत्राचा एक-एक सर असे ११८८ गीतींचे
एकशें-आठ सर करून व प्रारंभाला श्रीमानुरुगायो मुकुंदो जयति
या मंत्रांकित द्वादश आर्यांचा गोंडा लावून आणि शेवटी उपसंहारात्मक
श्लोकांची गांठ मारून ही माळ पंतांनी प्रमुचरणी अर्पण केली आहे;
आणि उपसंहाराच्या श्लोकांत म्हटल्याप्रमाणे ही 'साष्टशत' मंत्रमण्याची
माळ माधवजीलादेखील इतकी आवडली की, ती

श्रीकृष्णे स्वगळां स्वयेचि धरिली वसःस्वळीं शोभली ।

वर्णावी बहु काय ! पाहुनि इला श्रीवृष्टी हो लोभली ॥

जी माळ पायांवर वाहिलेली श्रीकृष्णाने स्वतः उचलून गळ्यांत
वातली, आणि जी पाहून प्रत्यक्ष रमेलादेखील ती आपल्या गळ्यांत
असावी, असा लोभ सुटला, ती तितकी आल्हादकारक व शोभायमान
असलीच पाहिजे, यांत संशय नाही. आणि ती तशी आहे हेंहि खरें.
आपण रचिलेला हा नवा ग्रंथ सर्वांना पसंत पडला हें पाहून व यांत
सुसंताच दशमस्कंध आला हें बरे न वाटून मोरोपंतांनी भागवतांतील

१. हा ग्रंथ त्या काळींहि पुष्कळ लोकांना आवडला नाही असें दिसतें.
याचे पंतलिखित पोर्बीत पूर्वांधरचे शेवटी निदकांसंबंधीचे लिहिलेले पांच
श्लोक हे लोकांच्या नापसंतीचें फळ असावें.

२. हा नवीन रचिलेला ग्रंथ संख्येने पहिल्यापेक्षा लहान आहे. तेव्हां
याला नुसता 'दशम' व पहिल्याला 'बृहद्दशम' असें लोक म्हणू लागले.

३. या दशमस्कंधावरील रचिलेल्या भागाला पंतांनी 'भागवतमंत्रमुक्ता-
मणिमाला' असें स्वतंत्र नांव दिलें आहे.

याच्या आधीच्या नऊ स्क्रधांचा एक व पुढील दोन स्क्रधांचा एक असे याला मार्गे-पुढे आणखी जोड दिले. या दोन्ही जोडांत पहिल्याप्रमाणेच नमो भगवते वासुदेवाय हा मंत्र अक्षाक्षरांनी सर्वभर साधिला; आणि या सर्वांमिळून ३३३ मंत्रांच्या तीन माळा करून त्यांत सर्व भागवत पुरे केले. यांत सर्व मंत्र साधिले असल्यामुळे याला 'मंत्रभागवत' हें नांव कवीने दिलें आहे. या मंत्रभागवतांत मोरोपंतांची लेखणी अस्खलित चाललेली दिसते. यांत मंत्राच्या अक्षरांचें जरी बंधन आहे तरी, ज्या दामोदराला लहानपणींदिखील दाव्याचें बंधन कांहींच जड झालें नाहीं, त्याच्या या चरित्रगुणवर्णन करणाऱ्या चरित्रकारालाहि त्या बंधनानें फारसें अडविलेले दिसत नाहीं. प्रारंभीच पंत हे जन्मसिद्ध पुराणिक होते, व काव्यरचनेंत त्यांची ती पुराणिकाची दृष्टि जागृत होती असा जो ध्वनि आम्हीं काढिला आहे, त्याचा प्रत्यय हें मंत्रभागवत व असलेच इतर ग्रंथ निरखून पाहणारांस सहज दिसून येईल.

या ग्रंथांत वेदान्त, ब्रह्मज्ञान, उपदेश वगैरेसारखे प्रसंग जेथे जेथे आले तेथे तेथे पंतांनी आपली लेखणी अगदीं आटोपती घेतली आहे. परंतु मूळ भागवतांतल्या गोड कथा मात्र पंतांनीं मुळींच सोडिल्या नाहींत. इतकेंच नव्हे तर अशा ठिकाणीं आपल्या लेखणीला चांगली मुभा देऊन पाल्हाळहि केला आहे. चतुर आणि रसिक माळ्यानें सरसकट हातीं येईल तें फुल खुडण्याचा सपाटा न लावतां, ज्याच्या-करितां आपण माळ्या गुंफणार त्याची वृत्ति मनांत आणून पुढें निवडावी, त्याप्रमाणेंच पंतांनींहि आपल्या श्रोत्यांना व वाचकांना आवडतील अशींच स्थळे निवडून त्यांचें सार काढून त्यांनींच या मंत्रभागवतांतील

१. १११ दामोदराची स्वरूपतिदेखील त्या दाव्याला बाधिलेल्या उल्लाने, झाडामुळे जशी बोबीशी अडसळली, तशी मंत्रांनीं पंतांच्या काव्यगतिलाहि बोबासा प्रतिबंध केलाच. पंत म्हणतात:—

वानावी पाताळें सप्त बळि श्री अनंत वानावे ।

परि मंत्रवर्णं अडविति आदरिले गुरु कसे न मानावे ॥

माळा गुंफिच्या आहेत. यामुळे सौरस्य इतके भरले आहे की, त्यांच्या शोभेने कोणीहि सहृदय वाचक अगदी तल्लीन होऊन जाईल; आणि त्याला पंतांप्रमाणेच कांहीसा अनुभव येईल. मंत्रभागवताच्या रचनेच्या शेवटी पंतांना वाटले की,

देवनि उरसाह मला श्रीभागवतार्थ वदविला साच ॥

आनंद यापुढे तो तुच्छ ब्रह्मादि पदविलासाचा ॥

हे मंत्रभागवत पूर्ण झाल्यानंतर कांही दिवसांनी पंतांची लेखणी पुन्हा एकदां कृष्णचरित्राकडे वळली; व त्यांनी 'हरिवंश' हा ग्रंथ लिहिला. पण या वेळी हा ग्रंथ लिहिण्याची स्फूर्ति त्यांच्या मनाने झाली नसून हरिवंशांत प्रारंभी पंत म्हणतात—

श्रीपांडुरंगराये असकृत् प्रेमैकरूनि सांगावें ।

भगवन्निदेश जाणुनि सुयश यथाबुद्धि मग न कां गावें? ॥

त्याप्रमाणे त्यांच्या यजमानांचे चिरंजीव व श्रीमंत बाजीराव साहेब पेशव्यांचे मेहुणे, पांडुरंगाराव नाईक यांनी केली. या ग्रंथाचे एकंदर ५४ अध्याय असून याची ग्रंथसंख्या जवळजवळ साडेपांच-हजार आहे. अनेक तऱ्हेचीं आख्याने व भारतभागवतासारखे उत्कृष्ट ग्रंथ रचण्याचे काम ज्यांच्या लेखणीने मौजेने केले, त्याला हा हरिवंश ग्रंथ उत्तम खुलविता यावा असे साहजिकपणे वाटते. पण ग्रंथ पाहिला असता अनुमानावा तसा उत्तमपणा यांत आलेला दिसत नाही. यजमानांनी सांगितले आणि पुराणिकांनी लिहिले, असेच हे काम झाले आहे. हा ग्रंथ पंतांनी शके १७०८-चे सुमारास लिहिला असावा. म्हणजे या वेळी त्यांचे वयाला पंचावन्न वर्षे होऊन गेली होती. त्यांची बुद्धि चांगली मुरली होती; व ग्रंथरचनेचा सरावहि उत्कृष्ट झाला होता.

१. मंत्रमयभागवत असे एक प्रकरण पंतांचे आहे. यांत इतम स्कंधाचीच तेवढी कथा असून प्रत्येक आयेंत 'नमो भगवते वासुदेवाय' ही मंत्राअरें आणिलेली आहेत. जसे—

संतत नव परमोत्सव भरले नगरीत बसति ते करिती ।

बाघें सुस्वर गीतें देवालयगर्बें सर्ब ही हरिती ॥

यामुळे या साडेपांच-हजार आर्यांच्या मंथान्त कांही कांही उत्तम स्थळे आलीच आहेत. किंबहुना उत्तरार्ध एकंदरीने बराच चांगला शाला आहे. उतरार्धांतहि तेहतिसावा व त्या पुढे अष्टाव सरस उतरले आहेत. तेहतिसाव्यांत एकदा एका महापर्वाचे वेळीं सर्व यादव पिंडारकास गेले व तेथे त्या सर्वांनी मिळून यथेच्छ जलक्रीडा व गायननृत्योत्सव केला ही कथा आलेली आहे.

...

पिंडारकासि यादव गेले स्नानार्थ सिंधुच्या सर्व ॥
 वसुदेव, उग्रसेन, द्वारावतिमाजि राहिले अबना ।
 वरकव सर्वहि गेले कीं यात्रोत्सव भजों न दे भवना ॥
 प्रभुच्या इच्छामाये वरि सिंधु मुगंध अमृतसे तोय ।
 धानुप्रमाण कोठें कोठें वधःप्रमाण तो होय ॥
 बळदेव रेवतीसी मधुरसमुद्रोदकी करी केली ।
 बहुदयितांसी कीडा बहुरूपे केशवे वरी केली ॥
 जी ती चित्तांत म्हणे, 'मीच बहु श्रीधरास आवडती' ।
 संसारप्रीक्ष्मपक्षी पांष अतिश्रांत कृष्ण हा, वड तो ॥
 कृष्ण जसा स्ववधूसी यादव यादवकुमार ही ब्रीडा ।
 सोडूनि, कृष्णाज्ञेनें करितो मधुरोदकर्णवी कीडा ॥
 कोणी स्त्री जळ तिचि, कोणी मज्जनभये गळा पडली ।
 कोणी 'अबळापांसुनि परिभूति' म्हणे गळां भली जडली ॥
 त्या सर्व यादवांसी कीडाया अप्सराहि आठवित्या ।
 आल्या प्रभुने त्या त्या सांतवुनि त्यां त्यां समीप पाठवित्या ॥
 तो सिंधु अप्सराही चपळाही मेष तेंवि शोभविला ।
 वृष्णिजन नभी नाकी नेला भोगार्थ सर्व लोभविला ॥
 वंदूनि रेवतीतें देववधूनीं करून सलगितें ।
 आराधिला सुवाछें नृत्यें तो राम पानकल गीतें ॥
 प्रभु सत्येवह आला हरिण जसा ये भूलोनि नादानें ।
 गाय स्वर्गोहि सुस्वर शिवचरितांची जयांत आदानें ॥

बलभद्र रेवतिसह सत्येसह कृष्ण लागला गाथा ।
 कवि हो! सुपथा घृतिचा लागाय़ा शीघ्र लाग लाग़ा या ॥
 आला होता याचेकरिता नरलोकवीर तो पार्य ।
 गाय सुमद्राकृष्णांसह यश परपापगर्वलोपार्य ॥
 प्रद्युम्न सांव सात्यकि उद्धव अक्रूर हेहि गानाचा ।
 करिति प्रसंग सादर कवि हो तैसें तुम्हीहि गा नाचा ॥
 प्रभुगानामृत पुष्कळ नारद सज्जन सुराग आलापो ।
 मग आपणहि सर्वांत श्रीहरीहर यश सुराग आला पी ॥
 गानरसी हास्यरस प्रकट करो हा नयन समग्र ।
 बदले श्रीबळकृष्ण प्रभुहि नसे गानवज्रसन यज्ञ ॥
 सर्व स्त्रिया पुरुष ते बाहुविके गानहास्यरसपूरें ।
 सूरें भवतिमिराच्या प्रभुभक्तिज्ञानदानबहुदूरें ॥
 दक्षिण करीं मूनीतें नामेसह धरुनि पार्य सव्यकरीं ।
 टाकी उडी समुद्रीं प्रभु ज्यातें म्हणति साधु भव्य करीं ॥
 तों राम रेवतीतें धरुनि करीं सागरी उडी घाली ।
 आली यादवसंहति तिकडे मग अर्ध हरिकडे आली ॥
 जळबाखें बाजविति उडवितो जळबंनहस्त नीरातें ।
 गाती भाषागोतें ताडिति सिंधूत वीर वीरति ॥
 जरि चंद्र सहस्रांतें निर्मळ आकाश एकदा बरिल ।
 तरि वृष्णिमुरवधूमखरम्य जळबिची बरोबरी करिल ॥
 नानाविधें सदनें मांसें सेविति तसेच वासव तें ।
 वासव तेज न साहे अजिताचे जन जनांत वा सबतें ॥
 रात्री सभेंत बैसुनि आंगे छालिक्य गेय योजाया ।
 ज्यातें नजति म्हणति जे 'स्वर्गादि पदार्थ हेय यो जाया' ॥
 छान्दिक्ये अव्यदभूतगाधवें सबें पाप ताप सरे ।
 चंद्रासि चकोराचा, रसिकाचा वा रसासि 'आ' पसरे ॥

या यादवांच्या जलक्रीडासवानंतरच्या पुढल्या दोन तीन अध्या-
 यांतल्या आर्या बऱ्याच चांगल्या उत्तरल्या आहेत. या सर्वत्र हरि-
 वंशकथाहारांत त्यांचाच परिमळ विशेष आहे. यांत कृष्णपुत्र

प्रद्युम्नाचें चरित्र आलें आहे. यादवांनीं एक नाटक मंडळी काढून असुरांच्या राजधानींत 'रंभाभिसार' नामक नाटकाचा प्रयोग करून त्यांस वेडावून टाकिलें. वडवनाभानें हा खेळ आपल्या राणीवशाला दिसावा म्हणून मोत्यांच्या माळांचे केलेले चिकाचे पडदे सोडवून त्याच्या आड खियांस बसण्यास जागा केली. आणि म्हा खेळास सुखात झाली. हा खेळ पाहून अनेक प्रेक्षकांनीं आंगावरचीं वस्त्रें व दागिनेहि त्या नटांस दिले. व त्यांतले प्रद्युम्नानें घेतलेले 'नलकुबेरा'चें सोंग पाहून, राजकन्या प्रभावती ही अगदी मोहून गेली; आणि तिला त्याचाच चटक्या लागून राहिला; व अखेर तिनें आपल्या हंसीनामक दासीकरवीं त्या प्रद्युम्नास गुप्तरूपानें आपल्या मंदिरांत बोळावून आणविलें; आणि अशा रीतीनें रात्रीच्या समयी तिच्या मंदिरांत प्रद्युम्न आला असतां

राजात्मजा सलज्या होवुनि उभी बघोमुखी राहे ।

साहे तेज न बाळा मदनानन तियंगीक्षणें पाहे ॥

यापुढले चित्र पंतांनीं फार चेतोहर रंगविलें आहे. पंतांच्या सर्व काव्यांत शृंगाररसाचा रंग या चित्रांत व्यास्त उडविलेला दिसतो.

वर सांगितलेल्या 'हरिवंश' ग्रंथाची रचना मोरोपंतांनीं शके १७०४ ते ०९ याचे दरम्यान केल्हां तरी केली असावी. म्हणजे वयाची पन्नाशी उलटून गेल्यावर त्यांनीं ही रचना केली असावी. याचे पूर्वीच त्यांनीं 'महाभारत' हा ग्रंथ पुरा केला होता. 'महाभारत' किंवा 'आर्याभारत' हा ग्रंथ मोरोपंतांच्या सर्व ग्रंथांत मोठा व फार महत्त्वाचा आहे. याची रचना ते (शके १६९४ ते १७०४) सुमारे दहा वर्षे करित होते. वयाच्या ४३-पासून ५३-व्या वर्षापर्यंत म्हणजे बुद्धि, मन आणि शरीर पूर्ण दशेस येऊन वृद्धापकाळाला सुखात होण्यापूर्वी' लिहिलेला हा ग्रंथ

१. भारतरचनाकालचें पंतांचें वयोमान लक्षांत आणून हें लिहिलें आहे. पण पंत स्वतः या वयांतच आपणांस वृद्ध समजत असत. विठोबादादांना [पान ६५७ पहा.]

सर्वांगसुंदर उतरला असून मोरोपंतांच्या कीर्तिमंदिराचा हा मुख्य स्तंभ आहे. हा ग्रंथ रचण्यापूर्वीच पंतांची कीर्ति इतकी पसरली होती व आतां हा ग्रंथ लोकांस इतका पसंत पडला की, तो रचण्याचे काम चाडू असतांच त्याच्या नकळ करून घेण्यासाठी लोकांच्या उड्या पडत; आणि अजूनहि तोच लोकप्रिय आहे. एखादे कमळ नुकते, उमडू लागवें व तें पुरे उमळलेलेंहि नाही तोंच त्यांत भ्रमरांची गर्दी व्हावी, व त्यांतील रसानें ते इतके गुंगून जावे की, सायंकाळ झाल्याचें त्यांना मानहि राहूं नये व तेथून बाहेर येऊन दुसऱ्या व्यवसायास लागण्याचें ते विसरूनच जावे, तशांतला प्रकार या ग्रंथपुष्पाचा आणि वाचकांचा झालेला दिसतो. हातांत ज्ञानेश्वरीचें पुस्तक घेतलेल्या महाराष्ट्रसरस्वती देवीच्या चरणांवर अठरा पाकळ्यांचें हें सुंदर कमळ फारच उत्तम शोभतें. तिच्या भव्य मंदिरांत याच्या वासाचा दरवळ इतका पसरून भरून गेला आहे की, त्यांत प्रवेश करणाऱ्या कोणाहि मनुष्याचें मन तो प्रसन्न करून टाकतो. आधीच महाभारत हा ग्रंथ जगांतील सर्व ग्रंथांत उत्तम असा आहे; आणि त्याचा हा गोड निष्कर्ष पंतांसारख्या उत्कृष्ट कारागिरानें काढिल्यामुळे त्यांत विशेष गोडी आली आहे. मूळ भारतांतल्या यक्षप्रश्न, कृष्णगीता, भीष्मगीता, वगैरे अनेक नीतिकथांना पंतांनीं अजीवात फांटा देऊन त्यांतील नवलकथा मात्र आर्याभारतांत घेतल्या आहेत. यामुळे हा पंतांचा ग्रंथ कोठेहि कंटाळवाणा न वाटतां यापासून मनोरंजन होऊन

[पाठ ६५६-वरून.]

पाठविलेल्या एका पत्रांत ते लिहितात, 'शांतिपर्व राजघर्मपर्व प्रारंभ झाला आहे. सांप्रत वर्षाकाळीं बुद्धीस आळस आला आहे; राहिलें, खोकला झाला आहे. आपणही चार दिवस धीर धरावा. वर्षाकाळीं असें बुद्धिमांद किंचित् होतें. बुद्धपर्णी शक्त्युत्साह उणा पडतो. श्रीज्ञानदेवाचे चरितांचें किर्तन झालें. पुढेंहि चालेल...'

या पत्रावरून असेंहि दिसून येतें की, पंत एकेच वेळीं एकापेक्षा जास्त ग्रंथरचना करीत असत.

शिवाय व्यवहारी आणि संसारी मनुष्याला उत्तम दाखले व उपदेश पदोपदी आढळतात. मनुष्याने देवावर किंवा देवावर नुसते अवलंबून न राहतां सतत उद्योग केला पाहिजे, व इष्टकार्यासिद्धयर्थ अनेक उपाय योजीत राहिले पाहिजे, हें यांतलें सार आहे. धर्मासारखा नीतिमान पुरुष केवळ वेळीं अवेळीं नादांत दिलेले वचन पाळण्यासाठी आपले सर्वस्व घालवून बंधुसह संकटांत पडतो आणि तींही सोसून झाल्यावर त्याचा योग्य भाग त्याला मिळत नाही. पांडवांच्यासारख्या सर्वांना मान्य अशांना सर्वांना मान्य असा हक्क आणि तो मिळवून देण्यासाठी प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णासारखा मध्यस्थी आणि शिष्टाई करणारा वकील; तरीदेखील त्यांना तो प्राप्त होत नाही. त्याचेसाठी त्यांना अठरा अश्वीहिणी मानवी देहांचे बळी घावे लागतात, अनेक योद्धे आणि अभिमन्यूसारखी लहान मुले रणांगणावर खर्ची घालावी लागतात, आणि असेंहि करून केवळ धर्मयुद्धाने न भागतां बऱ्यावाईट युक्त्या योजाव्या लागतात, व शेवटी कृष्णालाहि आपली प्रतिज्ञा सोडून देणें भाग पडतें; तेव्हां पांडवांचे रास्त हक्क त्यांना मिळतात, हें पाहून मोठे नवल वाटतें. स्वतःच्या कर्तृत्वाशिवाय परमेश्वराचा पाठिंबाहि फुकट वाटतो.

अनुकूल काळ होतो तेव्हां, बळ बुद्धि तेज यश देतो ।

प्रतिकूल तोचि होऊनि माघारें दत्त सर्वहि घेतो ॥

हें जरी खरें असलें तरी केव्हांहि यत्न सोडतां कामा नये; हा महा-भारतांतला धडा आहे.

नेहमीप्रमाणें याहि ग्रंथांत संभाषणाचे व बोलण्याचे प्रसंग आले म्हणजे पंतांची लेखणी अस्वलित चालूं लागते. याचे मासले अनेक दिसतील. पण त्या सर्वांत कर्णपर्वांतला कर्णशल्याचा संवाद हा तर फारच मासलेवाईक आहे. कर्ण जेव्हां आत्मविक्रमाची वाचाळता करूं लागला तेव्हां—

कर्ण ! उगा, उगा रे ! किति कथ्यत ? हें न ऐकवे कानें ।

असें म्हणून शल्याने निर्भस्मिनीची सुरुवात केली. व

नरवर अर्जुन कोठें ! पुरुषाधम सूतपूत्र तू कोठे ? ।

वाचाळा ! नाचावे सस्तवनीं न स्ववर्णनीं ओठें ॥

असेंहि त्यास सांगितलें. येथपासून या दोघांची उत्तरे प्रत्युत्तरे फारच वहारीचीं उतरलीं आहेत. शल्यानें अर्जुनास कृष्णाचें सहाय्य आहे, हें सुचविलें तेव्हां —

दोघांची काय कथा ! जरि कृष्णार्जुन सहज येतील ।

तरि माझे शर त्यांच्या प्राणघनातें हक्कि घेतील ॥

हेंच उत्तर त्याला कर्णानें दिलें. तसेंच पुढे कर्णरयाचें चाक भुमीनें गिल्लिलें त्या वेळचीं कृष्ण-कर्णांचीं भाषणेंहि अशींच आहेत. अशीं भाषणे सर्व ग्रंथभर आहेत. या ग्रंथांत चोहोंकडे उपमा व अलंकार हे इतके भरले आहेत की, ते पाहतां मन वेडावून जातें. हें सर्व भारत म्हणजे अलंकारांची एक पेटीच, नव्हे प्रदर्शनच मांडिलें आहे, असें दिसतें. त्यांतल्या उपमा तर अत्यंत सरस असून अगदी नेहमींच्या प्रचारांतल्या अशा आहेत.

उत्तर म्हणें, ' नको मं ! पायां पडतों; बृहन्नडे सोड ।

जोड दिली, दुखवुं नको केवळ पितृकरतळस्य हा फोड ॥

यांतली किती प्रचारांतली आहे ! भीष्मे रणांगणावर पडला त्या वेळची

पक्षार्कबीजसा न क्षितिस शिवे, बरिच राहिला काय ।

ही आर्या किती समर्पक आहे ! रुईचें बीं—मुलांची म्हातारी—ज्यानें

१. ज्यांत भीष्मपक्षाचा उल्लेख आहे असें पंतांच्या हातचें एकहि पत्र त्यांच्या वंशजास आढळलें नाहीं. पाकिरतां व पंतबख्शतां विठोबादादा ताहाराबादकरांचें जें पत्र छापिलें आहे त्याचें हें उत्तर आहे. म्हणून थोड्या मोजेसाठीं मजबूतलील हा पंतांच्या स्वदस्तुरच्या पत्राचा उतारा येथें देतोः—

श्री.

हरिभक्तिपरायण राजश्री विठोबा गोसावी ताहाराबादकर, स्वामीचे शिष्या विद्यार्थी मयूर कृतानेक सा नमस्कार उपरी येथील कुशल फाल्गुन शुक्ल ७ सप्तमी जाणोन आपलें कुशल लिहित असावें विशेष तुम्ही पत्र

[पान ६६० पहा.]

उडतांना पाहिलें असेल व ज्याला छापील पोष्यांतलें शरतर्षी निजलेल्या भीष्माचें चित्र आठवत असेल त्याच्या मनाला या आर्येनं त्या दोहोंचीहि आठवण सहज होईल.

पंतांच्या भारतांत सर्व तऱ्हेचे रस आलेले आहेत. पहिल्या रसाची तर शकुंतला, ययाती वगैरेंच्या आख्यानांतून ठिकाणें अनेकच आहेत. पण दुसरा जो वीररस तोहि येथें येथेच भरला आहे. भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य वगैरे पर्वे या रसानें भिजलेली आहेत. युद्धाच्या गोष्टी मोठ्या गोड असतात, याचा अनुभव येथे वाटेला त्यानं अनुभवून घ्यावा. कल्हणरसाचीहि स्थळें कांही कमी नाहीत. वस्त्रहरणाचे वेळीं द्रौपदीनें कृष्णाचा 'प्रभुजी ! रक्षा, तुमच्या पायाची मी लहानशी बटिक' असें म्हणून घांवा केला, त्या आर्या सर्वश्रुतच आहेत. तसेंच इकडे अभिमन्यु मारिला गेला होता त्या दिवशी 'संसप्तक मथुनि विजय सांजे शिविरासि यावया परते' तेव्हां वाटेत अपशकून होऊं लागले, त्या वेळीं अर्जुन म्हणतो—

कंठ गहिवरें भरला, शिरली हृदयांत केशवा ! धडकी
येतें रडें वृथा कां ? वा ! माझी प्रकृति काय गा ! रडकी ! ॥
अतुल प्रताप सोकीं ज्या खळबळजळधिवाडवाभावा
तो कृष्णा ! आज तुजा मज आला कां न जाडवा भावा ? ॥
बोले कृष्णमूर्खीची वेणु तसा, परम लाडिका वाणी
जो स्पर्श, शिशुहि, न घें गृहसंनिध, पर, मला डिकावाणी ॥
ज्याचा शास्त्री, शस्त्री व्यवहारीं वासुदेववत् समज
काय तुम्ही केला हो !! आणुनि तो भेटवाचि वत्स मज ॥
तुमच्या भुजशस्त्रातें धिक् ! हा निःसार हो ! खटाटोप;
शिर ज्या न रक्षवे, तो कार्याचा काय ओखटा टोप ॥

[पान ६५९-वरून]

पाठविलें तें पावले. धाव जाडा.....व पैदें बतासे पावले. पुस्तका विशई लिहिले त्यास उद्योगपर्व पाठविले आहे घ्यावे. मावारे सत्वर पाठवावे. भीष्मपर्व पुणिवास गेलें आहे. कळाने. हे पुस्तक सत्वरच पाठवावे अथवा आषाढीस मास तेव्हां चिरंजीव आपापसी घावें. बहुत काय लिहिणें सोम करावा हें विनंती पत्रे ५७.

कृतीस काय सांगूं ? कुणजेला दाखवूं कसें वदन !

दुष्कर मला सुभद्रासांत्वन, दुर्दर्श उत्तरासदन ॥

दुर्दैवाने ज्यांच्या हृदयावर पुत्रमृत्यूचा एखादा तरी धाव पडला असेल, व पुत्रशोकाच्या अत्यंत प्रखर ज्वालेने ज्यांचे मन होरगळले असेल त्यांना तर या प्रसंगाच्या ओव्या रडवतीलच; पण इतरांच्याहि डोळ्यांना त्या एकदा तरी पाणी आणिलील. हा झाला अर्जुनाचा शोक. पण सुभद्रेची काय अवस्था ! मातृहृदय ते, त्याचे शतशः तुकडेच झाले असतील. पंत सांगतात—

मूर्छित पडे सुभद्रा शीघ्र तिला सांवरी कमळपाणो ।

बारा घाली लावी नेत्राला धीउसें बमळ पाणो ॥

पण हेंहि असो. जिच्या सर्व ऐहिक सुखांचा झरा अभिमन्यु त्या उत्तरेला तो आतां आटून गेल्याचे ऐकून काय झाले असेल याची कल्पनाहि करणे कठीण आहे. रणांगणावर पडलेले अभिमन्युचे शरीर पाहून उत्तरा—

अंकीं मस्तक घेउन ती बाळा उत्तरा पहा पतितें ।

चिबूक धरुनि बालवित्यं 'लिहिलें ऐसें कसें महापतितें' ॥

म्हणत्ये, 'मौन त्यजुनि स्मितपूर्वक एक बोल बोला जी ।

ती कसि निबेल तुमच्या प्रियवागमृतीच लोला जी ॥

हा जन सखीसमाजी तुमचा सोडुनि काय पद रमलां ! ।

चुकल्ये क्षमा करावी, पसरायो उशिर काय पदर मला ॥

नसतां उशी, उशीर्यजन पयःफेनशुभ्र मृदु शयन ।

कसि निज आली ? जरि शिर मदकीं, पदतळींहि हा शयन ! ॥

नवें उषडूनि पहा दासी तुमचीच, हे नव्हे अन्या ।

भलती स्पशेल कसी ? मी सत्य विराटनृपतिची कन्या ॥

हा सातवा परिचय मास, पहा गणुनि लोटले साव ।

इतुक्यांत कसें विटला ? साधु म्हणति, 'सत्य साधुसी साव ॥

वीरा कोणा पांडव माधव तब हे न नाय सां मान्य ।

मेलासि असा हि कसा ? सहसाचि जसा अनाय सामान्य ॥

तुजवांचुनि वांचुनि सुख कैचें ? हा काय भारतात मला ।

ने, हंस मानसी निजहंसीविण काय भारता ! रमला ? ॥

दायातें आयातें म्हणते, मज लाविळी बळेंच सवे ।

कां मोडितां तुम्ही च क्षण आतां स्वपति वेगळे नसवे ॥

पतिजवळुनि कां नेतां नेउनि हितबाध करुनि खोलीत ।

तुमच्याहि असें अंतर पडलें कां गे ? श्रियेंत बोलीत ॥

असे हे नमुने किती धावे ! असे सर्व रसांचे घोंस या आर्याभारतांत सर्वभर लहडलेले आहेत.

या अशा आर्या पाहून पंतांच्या भारताला भाषांतर कोण आणि कसे म्हणेल ! प्रतिभासंपन्न अशा अनेक कवीप्रमाणेंच भारतांतल्या मूळ कथा पुढे ठेवून त्या आपल्या सुंदर भाषेने आणि मोहक कल्पनांनीं पंतांनीं सजवून सांगितल्या आहेत. आर्याभारताचीं जशी पहिली तशी शेवटली पर्वेहि फार चांगली उतरली आहेत. म्हणजे अव्वलपासून अखेरपर्यंत यांतल्या रसांचे झरे सारखे वाहत राहिले आहेत. गदापर्वीत भीमानें अयमैकरून दुर्योधनाच्या मांडीवर गदेचा धाव घातला आणि दुर्योधन खाली पडला तेव्हां भोंवताली जमलेल्या मंडळींत श्रीकृष्ण होता, त्याचेकडे पाहून दुर्योधन —

कोपें कृष्णासि म्हणे, 'वाढक रे कंसदमादायादा ।

निलंज ! कपटा तव हृदया तसि गांठि जसि नदा यादा ॥

पुढे आणखी अनेक दुष्टव्ये सांगून शेवटीं म्हणाला —

भीष्मासीं कर्णासीं गुरूसीं मजसीं न कपट करितास ।

हरितास क्षितिस न तूं, वाढविसि कुटिलपणेचि चरितास ॥

भीष्म द्रोण सुदुर्जय परि भेले हे तुज्याचि पापानें ।

ज्यां प्रबळां जोडावे हात जयंताचिवाहि बापानें ॥

यावर त्या कपटी कृष्णानेहि उत्तर दिलेंच. याला दुर्योधनानें दिलेलें

अलिळाहि भोगिलो म्यां पृथ्वी, परमस्तकीं दिला पाय ।

स्वतंत्र कवण मजहुनि ! आतां कतंय राहिलें काय ! ॥

इत्यादि प्रत्युत्तरहि क्षणक्षणीत आहे. यापेक्षाहि दुयेंधनानें त्या आसन्न-
मरण स्थितीत रणांगणावरून आपल्या आतेष्टांस पाठविलेला निरोप
फारच सरच आहे.

तातातें मातेतें नमुनि असें सांग संजया बा ! की ।
'केलें राज्य अकंटक, पुष्कळ सुख भोगिलें जसें नाकी ॥
विष्णुपदीं पिढ तसा वावुगिरीं देव पाय जो डावा ।
तो म्यां दिला, अधिक पाहुनि जन्मुनि अर्बं काय जोडावा ॥
होऊनि पराजित परप्रेष्य न मी जाहलों, न हें थोडें
अरिहृतपदोपजीवन खाजबिजें जेंवि आपुलें थोडें ॥
हें बहु बरवें, मजवरि असतां मी श्री कधीं न रागेली ।
देतो लाज तसो हे, त्यागुनिया स्त्री असो नरा गेली ॥
आमरण पांडवांसी माझा निविघ्न चालला दावा ।
दैवें सुपुरुषचुंगव अभिमानभरें असाचि लाडावा ॥
सुधात्रियांसि जी गति बहुमान्या तीव हे मला पडली ।
तनु मनुपूत घृताहृति मन्वशिक्षिकुंडीं तसी रणीं पडली ॥
सर्वें विषें बधावा जैसा सुप्त प्रमत्त अनयानें ।
बधिला तसा अधमैं हा तेजस्वींद्र पांडुतनयानें ॥
या छळवचें पराचें दुपेंस, माझें जमीं सुयश जालें ।
आजन्मसदाचारें घावें तें सुकळ शेवटीं जालें ॥

असो. याप्रमाणें हा सर्वांगसुंदर भारत प्रिय शैवटास गेल्यावर

या श्रीव्यानप्रभुला मी वंदुनि भारतेतिहासरस ।

पाजीन तुम्हां ओल्यां अमृतरसाहुनि फार हा सरस ॥.....

हा प्रारंभी आदिपर्वांचे वेळीं मनानें योजिलेला संकल्प पुरा झाला, असें
पाहून मोरोपंतांस आपण कृतकृत्य झालों असें वाटलें; व त्यांनीं आपल्या
जन्मदात्या मातापितरांसहि धन्यवाद दिले.

धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू जमीं झाली ।

आली सत्यवतोची कीं भारतकीर्ती सुतमुखी आली ॥

या महाभारतासंबंधें एक गोष्ट कोणाच्याहि नजरेस येते ती अशी की,
यांत मुक्तेश्वरी भारताचा मागमूस कोठेहि आढळत नाही. ज्यांनीं

मुत्तेश्वरानंतरची मराठीत झालेली भारती पर्व पाहिली असतील त्यांना या गोष्टीचे कौतुक वाटेल; व पंतांची रचना किती स्वतंत्र आहे याची खात्री पटेल. पंतांनी आपल्या या काव्यांत नव्या कल्पना व नवे अलंकार एकसारखे योजून, हे काव्य उत्तमपणाच्या कोणत्या कमालीपर्यंत नेऊन पोचविले आहे, हे जरा बारकाईने यांतील कोणतेहि पर्व पाहिले असता कोणाच्याहि सहज ध्यानांत येईल. या महाभारताच्या गोड रचने-कडे पाहू लागले म्हणजे असे वाटते की, मेरोपंतांनी या आपल्या वाक्-कल्पकेला नानाविध अलंकारांनी नटवून सजवून आपल्या रसिक वाचकांबरोबर तिचे सालंकृत कल्यादानच करून दिलेले आहे.

मेरोपंतांना आपल्या भारत ग्रंथांत शब्दचमत्कार करून चित्रविचित्रपणा आणण्याचा मोह फारसा पडला नाही, हे एक वाचकांचे मोठे भान्यच होय. पण यांतहि पंतांनी थोडासा अक्षरचमत्कार केलाच आहे. या अठरा पर्वांच्या प्रारंभीच्या आर्यांच्या अद्याक्षरांनी त्यांनी 'श्रीपांडवस-हायो भगवानरविंदाक्षो जयति' हा अठरा अक्षरांचा मंत्र सांगिला आहे; व जेथे-जेथे एकाच पर्वांतरगत दुसरी पोटपर्व आली तेथे त्या मुख्य पर्वाचेच आद्याक्षर पुन्हा पुन्हा या पोटपर्वांच्या प्रारंभी योजिले आहे. या थोड्याशा 'चित्रचमत्कारामुळे' देखील कांहीं पर्वांच्या आरंभीच्या आर्येंत द्विष्टपणाचा व रसहानीचा शितोडा उडाला आहे. याशिवाय आणखीहि एक चमत्कार नजरेस येतो. हा कोणीहि दाखविला नाही. म्हणून अगदी क्षुल्लक, तरीहि येथे सांगतो. पंतांच्या महाभारताची एकंदर पद्यसंख्या १७१३६ येते. (पराडकर महाभारत भाग ३ पहा) यांतील आंकड्यांची बेरीज १८ येते. आतां १८ या आंकड्याला महाभारतांत विशेष मान आहे हे आपणास ठाऊकच आहे. महाभारतांतील पर्वसंख्या १८ आहे. यांतील भगवद्गीतेचे अध्यायहि १८ आहेत. यांत आ्या युद्धाचे वर्णन आहे ते युद्ध १८-च दिवस चालू होतें. युद्धांत हजार असणाऱ्या सैन्याच्या अक्षौहिणीची बेरीज (७+११=१८) १८-च येते.

मोरोपंतांनीं निरनिराळीं एकशें-आठ रामायणें रचिलीं, ही दंतकथा आज फार दिवस प्रचलित आहे, व हिला पंताच्या हातच्या लेखाचा आधारहि आहे. या संख्येपैकीं सुमारे नव्वद रामायणें आज प्रत्यक्ष आपणांपुढें आहेत. तसेंच भारत, भागवत, हरिवंश आणि अवतारमाला या ग्रंथांतून आलेलीं रामचरित्रे-पंतांच्या इच्छेप्रमाणेंच-यांत गाणिली असतां ही संख्या ९४ होते. याशिवाय आणखी दहाबारा आपणांस नुसत्या नांवानें हल्लीहि माहीत आहेत. ही जमेस धरिलीं असतां बेरीज १०६ होते. म्हणजे १०८ पैकीं सुमारे १०६ रामायणांचा आपणांस संप्रमाण छडा मिळतो. बाकीं उरलेलीं दोन रामायणें खास रचिलीं असतील, असें मानून पंतांनीं आपल्या मनोरयाप्रमाणें १०८ संख्या पुरी केली असेल याविषयी शंका राहत नाही. ही रामायणांची सोमवती पुरी करण्याची 'लहर' कां व केव्हां आली, हें माहीत नाही. त्यांच्या वंशजांकडील या रामायणांवर रचनाकाल दिलेला नाही. यामुळे यांचा अनुक्रम कसा असावा, हेहि ठरविण्यास चांगलेसे साधन नाही. या बाबतींत इतकें मात्र म्हणतां येतें कीं, मंत्ररामायण रचिल्यानंतर पुष्कळ दिवसांनीं ही कल्पना पंतांना सुचली; व ते या यत्नास लागून त्यांनीं ही सोमवती पुरी करण्याचा उद्योग झपाट्याने चालविला.

पंतांनीं ही रामायणें शके १७०८-९-चे सुमाराम रचिलीं असावीत असा समज आहे. म्हणजे या वेळीं पंत जवळजवळ साठीच्या वरांत गेले होते. यापूर्वीं सुमारे पंधरा वर्षे पंतांनीं 'मंत्ररामायण' रचून पुरे केले होते. यांत 'श्रीकाराप'सुनियां मकारपर्यंत वर्ण जे तेरा ' ते प्रत्येक आर्येंत एकएक वर्ण याप्रमाणें योजून 'श्रीराम जयराम जयजयराम' हा मंत्र साचिला आहे. पहिल्या कांडांत हे वर्ण आर्येच्या अद्याश्चरांत म्हणजे प्रारंभीच योजिले आहेत; आणि पुढे दुसऱ्या म्हणजे अयोध्याकांडांत

१. " भारतातील सुद्धां लहान मोठी यादी पाठवावी. बऱ्योत्तर संख्या साली पाहिजे."

(मोरोपंतांचें मैराळ बुवांस पत्र)

आर्यंच्या प्रथम दली ती दुसरा मंत्रवर्ण समजावा ।

दुसऱ्या कांडापासुनि षट्कांडी हाचि मार्ग उमजावा ॥

असे पंत सांगतात. याशिवाय —

शिशुकांडाच्या अंती सप्तार्यायुक्त एक मंत्र असे ।

एक अयोध्याकांडी एका आर्येत पूर्ण मंत्र असे ॥

अशी योजना केली आहे. या रामायणांत उत्तरकांडांत सातव्या अक्षरांनी 'श्रीराम जयराम जयजयराम' हा मंत्र साधून पहिल्या तीसपसतीस आर्यांत रामरक्षेतले चार श्लोक—प्रायः एकेक आर्येत एक एक शब्द—याप्रमाणें गुंफिले आहेत. यापुढे ३४ ते ५० पर्यंतच्या आर्यांत 'राम राम हरे राम राम राम हरे हरे । हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे' या मंत्राचीं अक्षरे आणिली आहेत; व कांहीं भगवन्नामोहि साधिली आहेत. इतकें चित्रचमत्कार या मंत्ररामायणांत आणिले आहेत. पंतांच्या सर्व रामायणांत हेंच जरा मोठे व सरस आहे. यांत पंतांचा आवडता मंत्र १४६ वेळ्यां साधला आहे व याची एकंदर पद्यसंख्या १९१३ आहे.

विध्य तसा निजला तो वदनदरोमात्रि निबिड बंधार ।

फार भयंकर भासे पाताळाचेचि काय तें दार ॥

ही लहान मुलांची आवडती आर्या यांतील युद्धकांडांत आली आहे. पंतांचें हें सगळेंच युद्धकांड फार रसभरित झालें आहे. यांत त्यांच्या बुद्धिवैभवाची आणि भाषाप्रभुत्वाची ओळख चांगली पडते. पंतांना स्वतःलादेखील हा ग्रंथ चांगला आवडला. पण 'गीर्वाणशब्द पुष्कळ जनपदभाषाचि देखतां थोडी' अशी याची रचना झाली असें त्यांस दिसून आलें, याचा दोष चित्रचमत्कारामुळेच पत्करावा लागला. याच प्रमाणें मंत्र साधिलेले असें एक संस्कृत मंत्ररामायण आहे. याशिवाय हाच मंत्र असाच कांडोकांडी चढत्या अक्षरांत साधिलेला अशीं आणखी पांच रामायणें आहेत. 'मंत्रगर्भरामायण', 'रम्यमंत्ररामायण', 'मंत्रिरामायण', 'सप्तमंत्ररामायण' आणि 'बालमंत्ररामायण'; यांपैकी पहिल्याचें

साकी, दुसऱ्याचे शार्दूलविक्रीडित आणि तिसऱ्याचे व चौथ्याचे अनुष्टुभ वृत्त असून या चोहोंत प्रत्येक कांड तेरा-तेरा पद्यांत आणिले आहे. बालमंत्ररामायणांत प्रत्येक कांडात ३९, आर्या व तीन मंत्र असून याचे वृत्त रामायणाप्रमाणेच आर्यागीति हें आहे. अशी चढत्या अक्षरांत मंत्र साधणारी सात रामायणे झालीं.

आतां प्रत्येक पद्यांत सबंध तेरा वर्ण ज्यांत साधिले आहेत अशी तीन रामायणे आहेत. 'त्रिःसप्तमंत्रमयरामायण', 'सत्स्वरामायण' व 'मंत्ररामायण'. यांपैकी पहिली दोन शार्दूलविक्रीडितांत व तिसरें आर्यावृत्तांत आहे. यांपैकी दुसऱ्याला 'द्विसप्तरामायण' म्हटलें असतें तर ज्यास्त बरें होतें.

आर्येच्या प्रथम चरणाच्या प्रारंभी "रा" दुसऱ्या चरणाच्या प्रारंभी "म" अशी अक्षरे साधिलेलें असें 'नामांकरामायण' आहे. याप्रमाणें हीं अकरा रामायणे पद्यांत 'रामनाम' किंवा 'राममंत्र' साधून रचिली आहेत.

नामांकरामायणाप्रमाणेंच 'उमा' रामायण आहे. यासारखीच 'गंगा', 'काशी', 'प्रयाग' व 'शिव' हीं चार रामायणे आहेत. पण या चोहोंत ते ते वर्ण आर्येच्या चरणारंभी नसून आर्येत कोटे तरी आणिले आहेत. याप्रमाणेंच 'ऋषि', 'राज' व 'सन्नामगर्भ', अशी तीन रामायणे आहेत. यांत अनुक्रमें पुराणांतल्या ऋषींचीं, राजांची व प्राचीन आणि अर्वाचीन साधुसंतांच्या नांवांची अक्षरे पद्यागणिक साधिली आहेत. यांतील सन्नामगर्भ रामायणांतून एक आर्या देतो.

गोदावरीतटीं श्रुं उटज करुनिगां वसोनि चिर धन्या ।

पंचवटी करि, हर्षें बहु माहेरी तसी धराकन्या ॥

याप्रमाणें हीं अठरा रामायणे झालीं. यांतील सर्वे चमत्कार प्रथम

१. यांत शेवटील तीन आर्यांत अशाच खुबीनें 'पंडरपुरवासी हरिकथा-
वर्णरसिक महूर' अशी पंतांनीं सही घातली आहे.

रचिलेल्या मंत्ररामायणांत आलेलेच होते. पण यापुढले 'चित्ररामायण' या सर्वापेक्षा निराळ्या घाटणीचें आहे. याला एक रामायण म्हणण्यापेक्षा दहा रामायणें म्हणणें आणि तितकीच तो मोजणें योग्य आहे. ही 'विष्णुसहस्रनाम रामायणें' होत. या सहस्र नामांपैकी शंभर शंभर नामें एकेका रामायणांत आणून दहा वेळां रामकथा गाऊन हीं दहा रामायणें पुरीं केलीं आहेत. पूर्वीप्रमाणेच यांतहि 'विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूत मय्य भवत् प्रभुः' इत्यादि नांवांतलीं अक्षरें पद्यांत आणिलीं आहेतच. पण पुष्कळ ठिकाणीं कथानकाच्या संदर्भाला जुळतील अशीं हीं नांवां किंवा हे शब्द 'सार्थ' योजिले आहेत, हें यांत विशेष आहे. या कसरतीला शब्दभांडार आणि बुद्धिमत्ताहि विशेषच श्रेष्ठ असावी लागेल, हें उघड आहे. पुढील दोन आर्यांत 'सर्वतोमुख', 'सुलभ' आणि 'सुव्रत' हीं तीन नांवां आलीं आहेत.

हरि ताप सर्व तो मूल दावुनि बहु गायिला पुरजनांहीं ।

कोणाचें अनळकृत गूह ? कोठें बाजला मुरज नाही ?

दुर्लभहि सुलभ झाला जय सुव्रत पुत्र राम या कांत ।

सुवराज करूं पाहे करि कंकेयी कुबुद्धि आकांत ॥

विष्णुसहस्रनामाप्रमाणेंच 'श्रीकंडो वरदः शर्वः' इत्यादि १०८ शंकराचीं नांवांहि वरप्रमाणेंच योजून एक १०८ आर्यांचें रामायण रचिलें आहे. याला 'द्वितीय शिवरामायण' म्हणतात.

या चित्ररामायणाप्रमाणेंच एक 'मात्रारामायण' आहे. यांत अ-पासून झ-पर्यंत बहुतेक अक्षरें किंवा मात्रा, क्रमानें आर्यारंभी साधिल्या आहेत. याच्या ४६ आर्या आहेत. म्हणजे सहा अक्षरें कमी आहेत. म्हणजे वाक्य मातृकांपैकीं सहा मात्रांची पंतांना हजिरी वेतां आली नाही. या चुकार सहा मात्रा. ऋ, लृ, ॠ, ऌ, ॡ, आणि ऌ या होता. ज्यांच्या प्रारंभी हीं अक्षरें आहेत असे शब्द मराठीत नाहीत, हें सहज लक्षांत येईल. वास्तविक पहातां प्रारंभी ण आहे असाहि शब्द मराठीत नाही. पण

‘ ण पुढें मागें रा ज्या तो राय कपोत भेटला बानी ।

असा चरण योजून पंतांनीं वेळ मारून नेली आहे.’

याशिवाय ‘ लघुरामायण ’, ‘ दिव्यरामायण ’, ‘ सौम्यरामायण ’ या तीन रामायणांत लघु व दीर्घ वर्ण योजून तीं बनविलेली आहेत. आणि कवि-प्रिय रामायणांत २, ७ व ९ हीं अक्षरें पद्यांतल्या प्रत्येक ओळींत एकच आणिली आहेत. ज्यांत कांहीं विशेष प्रकारानें वर्ण साधून चमत्कार केला आहे अशीं एकंदर चवतीस रामायणें शालीं. ‘ दाम ’ रामायणाची गणना-हि यांतच केली पाहिजे. यांत प्रत्येक आर्यार्थाच्या शेवटील दोनचार अक्षरें पुढल्या आर्यार्थाच्या प्रारंभी आणिली आहेत. म्हणजे यांतल्या आर्या एकमेकींत गुंतवून, सायंकाळीच्या किंवा गुढवाशीच्या पुढांचा मुली देवाला बाहण्याला हार करतात त्याप्रमाणेंच या रामायणांतील सर्व (९०) आर्यांचा एक हारच गुंफवून तो श्रीरामचरणांवर बाहिला आहे. यांत शेवटल्या आर्येची शेवटली दोनतीन अक्षरें पहिल्या आर्येतल्या प्रारंभीच्याच सारखी आणिली असतीं म्हणजे आणखी थोडी गंमत शाली असती व हार पुरा शाला असता. हल्लीं हि या रामायणांतला पहिला शब्द ‘ श्रीपति ’ हा व शेवटला शब्द ‘ राम ’ ही दोन्ही श्री विष्णूचीच नांवें असल्यामुळे एक तऱ्हेचा दुवा होऊन हा हार शालाच आहे. याप्रमाणें हीं पसतीस रामायणें शालीं. या सर्वांत वर प्रमाणें अक्षरचमत्कार केले आहेत. अष्टोत्तरशतांकीं कांहीं रामायणांत कवींनीं शब्दचमत्कृतिहि केली आहे ‘ परंतु ’—रामायण, ‘ धन्य ’—रामायण, ‘ हुं ’—रामायण हीं रामायणें या प्रकारचीं आहेत. या तिन्ही रामायणांत ते ते

१. पंदांच्या वंशजांनीं अस्सलबरहुकूम छापिलेल्या पुस्तकांत हा चरण ‘ ण पुढें मागें ना ’ इ. असा छापिला आहे. टोपेंत या कोटीचा अर्थ लागत नाही असें म्हटलें आहे. या ‘ ण ’ प्रमाणेंच नळ, नौळ या बानरनामापंकी एखाद्याचा असाच उपयोग करून घेऊन ‘ ल ’ या चुकारतदट्टला पंतांनीं आपल्या दावणीत का बांधिलें नाहीं, हें कळत नाहीं.

२. मोरोपंतांच्या वंशजांनीं प्रसिद्ध केलेल्या रामायणाच्या प्रस्तावनेत

[पान ६७० पहा.]

प्रत्येक शब्द सार्थ योजिलेले आहेत. 'परंतु'—रामायणांत 'परंतु' शब्दाने विरोध, 'धन्य'—रामायणांत 'धन्य' शब्दाने कोंणाला तरी धन्यवाद, व 'हुं'—रामायणांत 'हुं' शब्दाने हुं-कार दर्शविला आहे. याशिवाय चमत्कृति केलेली ज्यांत आढळते असे आणखी एक रामायण आहे. ते 'निरोध' रामायण होय. याची रचना निरंजनमावत्राच्या निरोध-रामायणाप्रमाणेच 'पर्व' सोडून केली आहे. म्हणजे ज्यांत चित्रविचित्र रचना आढळते अशी ही चालीस रामायणे झाली. बाकी राहिलेली बहुतेक सर्व इतर काव्याप्रमाणेच सरळ रचनेची आहेत. यांत 'हनुमान', 'गुरु', 'सीता', ही रामायणे निरूपणात्मक आहेत. म्हणजे यांत कवीने रामकथा स्वतः न सांगता सीता, हनुमान वगैरे निराळ्या पात्रांच्या तोंडून, सांगविल्या आहेत. हनुमंताने आपल्या आईस मोठ्या गौरवाने सांगितलेली श्रीरामकथा 'हनुमंतरामायणांत' आली आहे. निरूपणात्मक अशा तिन्ही रामायणांत हेंच सरस उतरले आहे. याच्या खालोखाल 'गुरु-रामायण' उतरले आहे. राज्याभिषेकानंतर सर्व मंडळी जमली असता एके ठिकाणी बसून अधून-मधून निरनिराळ्या व्यक्तींनी निरनिराळ्या विशिष्ट प्रसंगाच्या हकीकती सांगितल्या त्यांचे वनविलेले ते गुरुरामायण. यांत साधारण माणसाप्रमाणे प्रत्येकाने आपण आपलीच बहादुरी सांगत सुटावे असे न करता प्रत्येकाने स्वतःकडे लघुत्व घेऊन व इतरांस मोठेपणा देऊन या हकीकती सांगितल्या आहेत. सीतारामायण हें सीतेने 'स्वसा जावा' भेटल्या नंतर—

[पान ६६९-वरून.]

'हुं'रामायणाविषयी असे लिहिले आहे की, " 'हुं' या नांवासंबंधाने आम्हांला असे वाटते की पंतांनी 'सु' नामक जी दोन रामायणे रचिली आहेत, त्यांपैकी एखाद्याच्या बाबतीत झालेला हा अचणभ्रम किंवा अक्षरभ्रम असावा." पण हें असे नाही हें मला खात्रीलायक ठाऊक आहे. हें रामायण एका गृहस्थावकळ होते; व त्याने त्यांतून काही आया मला शके १८२१-२२ मध्ये म्हणून दाखविल्या होत्या. यांत प्रत्येक आयेंत हुंकारदर्शक 'हुं' हा शब्द योजिलेला आहे. नीट शोध केला असता हें रामायण सांपडेल, असे मला वाटते.

पडुनि गळां गहिबरल्या सीतेच्या कव्यका तशा गमल्या ।

श्रमल्या विरहें श्रीनें भेदुनि कुरवाळितां करे शमल्या ॥

त्या वेळीं त्यांच्या विनवणीवरून सांगितलेले आहे. यांत—

आर्तिगुनि कुरवाळुनि हंगुनि शिर पुमुनि लोचनें पदरें ।

सीता रामचंद्राबरोबर वनवासास निघाल्यावेळेपासून परत येई-
पर्यंतच्या चवदा वर्षांतले सीतेने सांगितलेले आत्मवृत्त आहे.
कल्पिलेल्या प्रसंगांवरून हे जितके सरस असावे अशी अपेक्षा होते,
तितके ते सरस नाही. यांत रावणाकडे लंकेंत असतां सीतेस 'एका
काळीं रात्री'चे समयां 'प्रत्यक्ष दुर्जनाशीं बोलाव्याचा प्रसंग पडला'
तेन्नांची हकीकत व त्या वेळेचे सीतेचे शब्द कोपानें आणि दर्पानें
दरवळलेले असतील व ही अपमानापेक्षां मृत्यूला तयार झालेली
जळजळीत ज्वाला भडकलेली तेथें दिसेल, असें सहज मनांत येतें.
पण हा प्रसंग तसा उतरला नाही. मुक्तेश्वराच्या द्रौपदीच्या चित्रा-
पुढे तर हे चित्र कांहीतरी खरडलेल्या रेवोठ्याप्रमाणें दिसतें. यांत अनेक
वृत्तें योजूनहि रसाचा परिपाक वनावा, तसा वनला नाही. बाकी हे
असें पुष्कळच रामायणांत झाले आहे. सल्यापूर्तीसाठीं खोगिरभरतीची
मंडळी या अद्योत्तरचमूंत कितीतरी आढळते. या निरूपणात्मक
रामायणांत मंदोदरी किंवा शत्रुपक्षाकडील कोणा एखाद्याचे रामायण
असतें तर जरा मौज झाली असती. शत्रुपक्षाकडील लोकांच्या डोळ्याला
अनेक गोष्टी कशा दिसल्या; चांगली दृष्टीहि शत्रु कशी पाहतात व
कशी सांगतात, हा नित्य व्यवहारांतला अनुभव त्यांत चांगला दिसला
असता.

वर सांगितलेल्या या रामायणांखेरीज बाकी राहिलेल्या रामायणांत
शब्दचमकार असा कांहीं नाही. त्यांची गणना चित्रकाव्यांत
न होता सरळ काव्यांतच होईल. यांत कवीनें वैतालिक, रयोद्धता,
सारंग, नार्दटक, पझटिका, तन्वी वगैरे अनेक नवी नवी संकृत वृत्तें
योजून दोहा, दोहासोरठा, हरिगीतिका इत्यादि हिंदी साहित्यातील

वृत्तेहि मराठी वाचकांस दाखविली आहेत. एकट्या 'सार-रामायणांत'च इतकी नवीन वृत्ते आली आहेत की, तितकी नवी वृत्ते कोणाहि कवीने यापूर्वी किंवा यानंतर मराठीत आपल्या काव्यांत योजिलेली दिसत नाहीत; आणि सार-रामायण हे संवद नसून फक्त पहिल्या दोन कांडापर्यंतच रचिलेले आहे. याप्रमाणे 'त्रुटित रामायण' हेहि अर्धवटच राहिलेले आहे. याचा नामकरणविधिदेखील झालेला आढळत नाही. यांतील काही श्लोक जसेच्या तसेच सार-रामायणांत घेतलेले आहेत. मोरोपंतांनी रचलेली ही एकरों आठ रामायणे मनांत आणिली म्हणजे त्यांच्या भाषाप्रमुत्त्वाने मन थक होऊन जाते: व त्यांच्या कमावलेल्या बुद्धीच्या लवचाकपणाबद्दल मोठा अभिमान वाटतो. यांच्या या नानाविध रचना पाहिल्या म्हणजे आरबी भाषेतील सुरस गोष्टीतल्या रत्नमांडाराची आडवण येते. हिऱ्यांची खोली म्हटली, म्हणजे चोहोंकडे हिऱ्यांचा लकलकाट; ती टाकून माणकांच्या खोलीत गेले म्हणजे सर्वभर माणकेंच माणकें; पाचांची खोली पाहिली की खाली, वर, आजूला सगळीकडे हिरवागार देखावा; मोत्यांच्या दाडनांत गेले म्हणजे चोहोंकडे तीच; असा यांच्या रचनेचा थाट पाहून डोळे दिपून जातात व मनाला मोठे कौतुक वाटते.

पण कोणाच्या मते ही रामायणे रचण्यांत मोरोपंतांनी काळाचा व बुद्धीचा व्यय चांगला केला नाही. तीच ती रामकथा पुन्हा पुन्हा सांगण्यांत एवढे सामर्थ्य व इतकी बुद्धिमत्ता खर्च झाली यापेक्षा ही अत्यंत प्रेमळ कथा आदिकवि वाल्मीकि याच्या ग्रंथावरहुकूम एकच वेळ विस्तृतपणे सांगण्यांत आली असती तर ती महाराष्ट्राला फार उपयोगी पडली असती, किंवा निदान भारताप्रमाणे वाल्मीकि ग्रंथाचा 'नवनीत मेला' आपल्या कल्पनांनी सजवून महाराष्ट्र-वाचकांस पंतांनी वाढिला असता तर तो त्यांच्या जिमेला खास गोड लागला असता. लोकांच्या या म्हणण्यावर पंतकाव्यभक्तांचे म्हणणे असे पडते की,

पंतांनी अनेक काव्ये रचिल्यानंतर आपल्या आवडत्या देवताचे चरित्र अनेक तऱ्हांनी गाइले व तें गातांना थोडी-फार कसरत केली तर त्यांत गैर तें काय झाले ! कांहीचें असेहि म्हणणें पडतें की, “ ही कसरत साधण्यास आमच्या कवीचे श्रम म्हणजे हत्तीस आपल्या गुंडा-दंडावर पुष्पमाला खेळविण्याचे जितके श्रम तितकेच बहुधा होत; व आणखी असे की, या सर्वच रामायणांमध्ये सरळपणा व प्रेमभाव उघड आहे. यांतलें एखादि रामायण त्यांनी कोणाच्या सांगण्यावरून रचिलें नाहीं. तसेच रामप्रभूच्या प्रसादाशिवाय आपल्याला कोणा मर्त्याकडून वाहवा मिळवावयाची अशीहि पंतांची याक्वचित् कल्पना होती, असे वाटत नाहीं.” पंतभक्तांचें हें म्हणणें एक तऱ्हेनं थोडेसे खरें असेल पण दुसऱ्या पक्षाच्या तक्रारीत अगदीच अर्थ नाहीं, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण ही रामायणें पाहून एक प्रकारचा अभिमान वाटतो आणि ही रचणान्या या कवीच्या सामर्थ्याविषयी एक तऱ्हेचे कौतुक वाटतें, हें खरें आहे. पण हेंहि आणखी खरें आहे की, चांगल्या मळ्याची कसरत पाहून मनाला ज्या प्रकारचा आनंद वाटतो त्याच प्रकारचा आनंद रामकथेची ही अष्टोत्तरशत रूपे पाहून वाटतो. पण दोहोंपासून होणारा आनंद केवळ तात्पुरताच असतो. मळ्याच्या त्या कर्तबगारीचा एकंदर जसा राष्ट्राला तसा कवीच्या या कर्तबगारीचा एकंदर भाषेला उपयोग जितक्यास तितकाच होतो. त्याचप्रमाणें ही रचण्यांत मर्त्याची वाहवा मिळविणें हा पंतांचा मुळीच उद्देश नव्हता व ही रचण्याला हत्तीला पुढ्याची माळ शेलण्याला लागणान्या श्रमाइतकेच श्रम त्यांना लागले, या दोन्ही विधानांत कांहीं हरील नाहीं. पहिलें तर उघड-उघड चुकीचें आहे हें कोणालाहि दिसेल; व दुसरेंहि खरें नाहीं, हें थोड्या विचाराअंती सहज कळेल. आधीं ही संख्या जमविण्यासाठीच आपल्या इष्टमित्रांकडून ‘भारतांतीलसुद्धां लहानमोठी याद’ ‘अष्टोत्तर संख्या जाहली पाहिजे’ यानिमित्त मागविणें भाग पडलें. या रामायणांना नांवें देण्यांतदेखील सरळपणा किंवा साहजिकपणा राहिला नाहीं. कांहीं नांवें

तर अगदीच डोकें खाजवून शोधून काढिल्यासारखी वाटतात; आणि इतकेंहि करून शेवटी 'शिव', 'सु' वगैरेना प्रथम, द्वितीय असे क्रमांक देणें भाग पडलें. कांही नावें तर इतकी विचित्र आहेत की, त्यांवरून आंतील मजकुराचा यत्किंचितहि बोध होत नाही. या रामायणांची पद्यसंख्या मनांत आणिली असतांहि ही इतक्या लीलेनें सहज रचिली गेली असतील असें वाटत नाही. एकच पद्यांचें एकछोकीं रामायण जरी सोडून दिलें तरी ज्यांची पद्यसंख्या पुरी शंभरहि नाही अशीं उपलब्ध अशा ८७ रामायणांत ५३ रामायणें आहेत. शंभर (१००) पासून सव्वाशें (१२५) पर्यंत पाहिली तर आणखी चवदा-पंधरा आंत येतात. यावरून ही रचना सहज लीलेनें खास साधली गेली नाही. कोणतेंहि कारणानें कां होईना, पण 'साररामायणा' सारख्या एक-दोन प्रका-रच्या रामायणांची रचना तरी करीनें अर्धवटच सोडून दिलेली दिसते.

याशिवाय दुसरी गोष्ट अशी की, ज्यांत कोणत्याहि प्रकारची चित्र-रचना नाही अशीं पूर्ण रामायणें घेतलीं तर त्यांत दोनशेंपेक्षां ज्यास्त पद्यांचें असें 'रामायण-पंचशती' हें ५०५ पद्यांचें एकच रामायण आहे. ही बाब लक्षांत घेतली असतां पंतानी एक मोठें रामायण रचावयास पाहिजे होतें, असें म्हणणारांची तक्रार अगदीच विचित्र वाटणार नाही. ज्यांनी १७००० पेक्षां ज्यास्त पद्यसंख्येचा 'भारत' ग्रंथ लिहिला, ज्यांनी साडेपांचहजार ग्रंथसंख्येचा 'हरिवंश' रचिला, 'कृष्णविजय' ज्यांनी ३६०० पद्यांनीं गाडला त्यांनीं रामायणाच्या बाबींत इतका हात आखडता धरावा, हें जरा निराशाजनक असें कोणासहि वाटे. मंत्ररामायणाचीहि संख्या दोन-हजारांचे आंतच आहे. आपल्या अत्यंत आवडत्या दैवताचें चरित्र गातांना केलेला हा कंज-पणा पाहून कोणीहि वाचक पंतांशीं प्रेमानें भांडण करील व त्यांच्यावर कौतुकानें रागावेल. मग तो पंतभक्त असो की साधा काव्यभक्त असो.

भारत, भागवत, रामायण वगैरे ग्रंथांची रचना झाल्यावर पंतांनीं काशीयात्रेस जाण्याचा वेत केला; व शके १७१०—मध्यें ते अमरसिंह

जाधवाबरोबर काशीयात्रेस गेले. जवळ-जवळ दोन वर्षे त्यांना या यात्रेस लागली. काशी, प्रयाग व गया ह्या त्रिस्थळी यात्रा झाल्या. त्यांचे बरोबर पुष्कळशी मंडळी असून सामानाकरिता गाढ्या, उंट वगैरे लवाजमा होताच. या दोन वर्षांत मोरोपंतांनी लहान-लहान स्तोत्रे वगैरे बरीच रचना केली असावी असे दिसते. 'गंगाप्रायना' व 'गंगाविज्ञप्ति' ही काव्ये आधीच लिहून पुढे पाठविली होती; व मग प्रत्यक्ष स्वतः तेथे गेल्यावर पंत नित्य गंगास्नानास जात. तो गंगेचा स्वच्छ आणि सुंदर प्रवाह पाहून पंत म्हणतात—

देवि ! दयावति !! दबडिसि दासांचो दुःख दुर्दशा दूर ।

पापातें पळवितसें परमपवित्रे ! तुझा पयःपूर ॥

याकरितां हे देवी—

गळ्यावा त्वत्तरी भगवति ! न हा देह सदनीं ।

पडो गंगे ! तूझें मरणसमयीं तोय बदनीं ॥

या पवित्र व रम्य गंगातटाची असतांना पंतांनी 'गंगाविक्ली', 'विष्णुपदविक्ली', 'गंगास्तव', 'काशीस्तुति', 'विश्वेशस्तुति' अशी लहान-लहान अनेक काव्ये केली. ही सर्वच फार सरळ व मंजुळ आहेत. दोन्ही 'विकल्यांत' त्यांनी आपले इष्टमित्र, सोयरे, स्नेही वगैरे सर्व मंडळींच्या उद्दारासाठी तरफदारी केली आहे. तसेंच, श्रीमंत सवाईमाधवराव पेशवे, अहिल्याबाई, नाना फडणवीस, हरिपंत फडके वगैरे सरदारांची विक्ली केली आहे.

यावे धुनदि ! खळातें श्रीमाधवराय पेशवे दमुनि ।

म्हावे श्रीरामजयें द्रष्ट जसे सर्व देश वेद मुनि ॥

आपल्या बरोबर आलेले व मागे राहिलेले चारामतीतले लहान-मोठे लोक, तसेंच त्या गांवचे तेली, तांबोळी, परीट, न्हावी आणि देशपांडे, कुळकरणी, पाटील, चौगुले यांनाहि मोरोपंत विसरले नाहीत. अशी ही स्तोत्रे फारच प्रेमळ आणि कळवळ्याची आहेत. यापूर्वीहि पंतांनी अनेक स्तोत्रे रचिली होतीच. ती आणि ही, अशी सर्वच

स्तोत्रें फार हृदयंगम व प्रेमळ आहेत. यांत तुळजाभवानी, जेजुरीचा खंडोबा, गिरीचा व्यकटेश, कोन्हापुरची अंबा, तसेंच विघ्नहर्ता त्रिनायक इत्यादि अनेक देवतांवर रचिलेलींहि स्तोत्रें आहेतच. पण त्यांतल्या- त्यांत 'पांडुरंगदंडक', 'पंढरीमाहात्म्य', 'विठ्ठलप्रणिधि', 'विठ्ठल-स्तुति', 'विठ्ठलविज्ञापना' हीं विशेष चांगलीं आहेत. विठ्ठलभक्तांची स्तोत्रें व प्रार्थना हीं तर भक्तिरसानें थवथवलीं असून फारच मधुर आहेत. भारतभागवतादि प्रचंड ग्रंथ रचिणाऱ्या या मयूरपंडिताचे हीं लहानसहान स्तोत्रें म्हणजे केवळ खेळ आहेत. त्याच्या रस-वंतीच्या त्या सहज लीला आहेत; त्याच्या सरस्वतीच्या मोहक कंठांतून तिचा सूर लागला तेव्हां आपोआप निघालेले ते गोड आलाप आहेत. हीं पंढरीच्या विठोबाचीं आणि त्याच्या साळ्याभोळ्या भक्तांची स्तोत्रें, श्रीविठ्ठलाच्या पंचामृत स्नानाच्या तीर्थाप्रमाणेंच गोड वाटतात. त्याचा पळी-पळी प्रसाद निव्वशः लहान मुलांस दिला असतां त्यांची जिह्वा खास मधुस्रविणी होईल. ज्ञानेश्वराची स्तुति तर उत्तमच आहे; पण नामदेव-तुकारामासंबंधाचा पंतांचा अभिप्राय फारच मार्मिक आहे—

श्रीनामदेवतुफया तदभंग प्रभुसि गोड घांस तसे ।

गहिंवरतसे परिसतां नाचतसे पांडुरंग हासतसे ॥

महीपतीच्या चरित्रग्रंथांना अनुलक्षून पंत म्हणतात—

साधूचें यश गाया प्रेमें देवुनियां सुभा केला ।

निःशय ताराया जड मझिपति विठ्ठले उभा केला ॥

असे सर्वांवरचेच अभिप्राय आदरणीय आहेत. आतां पंतांच्या मते रामदासाचा व शिवाजीचा संबंध काय होता, हें दाखविणारी एक आर्या देऊं—

शिवराजास ज्ञानद जो, जैसा याजवल्क्य जनकास ।

तरले भवाणेंवी बहु दुडउर ज्याची धरुनि जन कांस ॥

इतर अनेक कवीप्रमाणेंच मोरोपंतांनीहि एक संतमणिमाला किंवा

सन्मणिमाला केलेली आहे. होत दरएक संतावर त्याचा विशेष काय आहे, हे थोड्यांत आणून एक-एक आर्या रचिली आहे.

ही पंतांची एकंदर स्तोत्ररचना प्रेमळ व मधुर आहे हे वर सांगितलेच आहे. पण या स्तोत्रांत कांही कांही तर अगदीच साधी आहेत. 'सन्मनोरथराजी', 'नामार्या', 'महद्विज्ञापना' वगैरे स्तोत्रे सहज बोलल्याप्रमाणे सरळ आली आहेत.

मज भागवतांचा की नामावा भरवसा न इतरांचा ।

बा जकलका लंकानाथा ! बाळासि जेंवि पितरांचा ॥

ही महद्विज्ञापनेतली आणि

तुष्णानदींत बघना तारिसि तूं नामराज नावाडी ।

तोचि उदार सदध्ने जो क्षुधितां पामरां जनां बाडी ॥

ही नामार्यांतली या दोन्ही आर्या किती सरस आहेत ! 'नामसुधाचपकां'त शंकराचा स्तव आहे. त्याप्रमाणेच 'नामरसायनां'त पंतांच्या आवडत्या दैवताच्या आवडत्या दासाची म्हणजे श्रीमावृतीची प्रार्थना आहे. यांत अंजनीसुत श्रीहनुमंताला पंत म्हणतात—

चुकणें भूषण आम्हां भूषण करणें क्षमा तुम्हां देवा ।

अनुरागें कीं रागें करचरणांभोज या शिरीं ठेवा ॥

आणि माझेकडून तुम्हीच गोड कविता बोलवा.

वीणा वेणु जडचि परि बाजवि त्याची कळासि बोलविते ।

अन्नांची काय कथा ? ती वादकमस्तकेंहि डोलविते ॥

यावें दर्शन घावें बोलावें डोलवून डोलावें ।

वाटे स्व 'मंत्ररामायण' निज नाटक तुम्हीच तोलावें ॥

या सर्व स्तोत्रांत 'मुरलीपंचक' अगदी लहान आहे, ते सरस आहे. पण ते थोडे क्लिष्ट आहे. वर सांगितलेल्या 'नामरसायनां'त पंतांनी, आपल्या 'कृद्दशम', 'प्रल्हादविजय', 'मंत्ररामायण', 'केकावली', 'संशयतनावली' वगैरे दहाबारा ग्रंथांचा उल्लेख केला आहे. यांतील 'केकावली' म्हणजे पृथ्वी छंदांतली सर्वतोमुखी असलेली केकावली नसून आर्यावृत्तांत रचिलेली केकावली ही होय. ही आर्याकेकावलीहि दुसऱ्या केकावलीच्याच

तोडीची आहे. मोरोपंतांवर एखादे वेळीं मोठे संकट आले असावे व त्यावेळीं हे स्तोत्र रचिले असावे, असे ती वाचल्यावर वाटते.

संकट वाहनि रामा ! निजगुणकीर्तन करावया योजी ।

आपुलिया खोरपणें रामा मजला स्वर्गिकरी योजी ॥

स्तुति करनि तुझी तुजला आम्ही अज्ञान काय बा रिझवूं ।

गानुनि अमृतगुणातें हृदयीचे ताप आपुले विशवूं ॥

बहु गोड गुण तुजें ते ऐकावे आदरें स्वयें गावे ।

या वेगळे मनोरथ नसती ते तुज काय सांगावें ॥

या आर्याकेकावलीपेक्षा 'संशयरत्नावली' हें लहानसे काव्य व्यास्त आनंददायक व चमत्कृतिजनक आहे. याची कल्पना मोरोपंतांना मही-पतीबुवा ताहरावादकरांच्या पांडुरंगस्तोत्रावरून सुचली असावी, असें मला निःसंशय वाटते. 'संशयरत्नावलीपेक्षा' 'केकावली' हें स्तोत्र फारच हृदयंगम आहे. यांत परमेश्वराला फार आतुरतेनें आळविले आहे. इतके दिवस आर्या रचिल्यानंतर तें वृत्त सोडून या स्तोत्राल पृथ्वीवृत्त योजिले आहे; पण असें केल्यामुळे यांतील पद्यांची तेजस्विता उणी न होतां उलट दुणावली आहे. यांत कवीनें परमेश्वरापुढें आपलें सर्व हृदय उघडें केलें आहे. या स्तोत्राचे एकंदर १२३ श्लोक आहेत. यांत मोठया प्रेमानंदाने परमेश्वराजवळ आपला उद्धार करण्याविषयी हट्ट केऊन शेवटीं कवि म्हणतो,

दयामृतधना जहो हरि बळा मयूराकडे

रडे शिशु तयासि धे कळवळोनि माता कडे ।

असा जतिधि धार्मिकस्तुतपदा ! कदा सांपडे ?

तुम्हां जड भवाणेंवीं उतरितां न दासा पडे ॥

यानंतर मोरोपंत फार दिवस या लोकीं राहिले नाहीत. ते शके १७१६-मध्ये चैत्र शुद्ध पौर्णिमेस म्हणजे हनुमन्तजयंतीचे दिवशीच कैलासवासी झाले.

पंतसमकालीन कविमंडळ

एक प्रतिभावान् पुरुष निपजला म्हणजे त्याच्या बुद्धीच्या प्रभेने त्याच प्रकारचे इतर पुरुष कसे निर्माण होतात, हे मागे वामनस्वामीचे वेळी आपण पाहिलेच आहो. शिवप्रतिशिव—न्यायाने एकाचा प्रकाश दुसऱ्यावर पडून व एकाच्या तेजाने उत्पन्न झालेले आघात दुसऱ्याच्या बुद्धीला त्याच प्रकारचे चलन देऊन तसलेच पुरुष निर्माण होण्याचा मार्ग सुलभ होतो. पंतांच्या पूर्वी महाराष्ट्रांत आर्यांचा प्रसार फारसा नव्हता. त्यांनी हा प्रघात इतक्या जोराने सुरू केला की, त्यांचा किता पाहून त्यांचे बेमादूम अनुकरण अनेक जण करू लागले. आर्या हे मात्रावृत्त असल्यामुळे त्यांत अडवणूक थोडी होते; व मनासारखी शब्दयोजना करण्यास पुष्कळच वाव सांपडतो. यामुळे पंतांच्या हयातीतच खेड्यापाड्यांतहि आर्यांचा शिरकाव सहज झाला. कांही लोक तर त्या इतक्या चांगल्या करीत की, त्यांपैकी कांही पंतांच्या नांवावर खुशालपणे विकल्या जाते; आणि यांचे रचणारे नेहमीच चांगले कवि किंवा प्रसिद्ध विद्वान् असत असेहि नाही. तर त्या, नांव-गांव देखील ठाऊक नाही अशी साधारण मंडळीहि रचीत.

श्रीरामाच्या मूर्ती तुळशीवागेमधे कदा रमल्या ।

ज्वाला त्याला पावति श्रीमंतांच्या मनामधे भरल्या ।

१. श्री एकनाथसदनी माधवजी सर्व काम हे करितो ।

प्रेम बंदन वाशी गंगेचे पाणि कावडो भरितो ॥

ही आर्या पंतांचा पुतण्या बाळाजीपंत याची आहे. ही पंतांच्या वंशांतल्या एका पुरुषाची इतका तरी पंतांचा संबंध हिच्याशी आहे. पण

गोविंदा ! गोपाळा ! कृष्णा ! विष्णू ! मुकुंद ! बननीळा ! ।

धृत्कोस्तुभवनमाळा ! पितांबरवारि ! देवकीबाळा ! ॥

ह्या आर्यांशी तर तितकादेखील पंतांचा संबंध नाही. पण या दोन्ही आर्या पंतांच्याच असे पुष्कळ लोक समजतात.

ही आर्या आपण बोवडे बोलत होती तेव्हांच म्हणू लागलों; आणि तेव्हांपासून ती नेहमी तोंडांत आहेच. हिच्यांत कांहीं विशेष अर्थ भरला आहे असें नाही, पण मुलावाळांनीं गजबजलेले असें एकाहि कुटुंबावत्सलाचे घर महाराष्ट्रांत सापडावयाचें नाही की, ज्या घराच्या मिर्तीनाहि ही आर्या पाठ झाली नाही. तसेंच एकाहि चांगल्या कार्यांतले असे प्रयोजन झालेले नाही की, जेथे

न मरे यास्तव नेला पर्वतशिखरासि लोटिला खोली ।

परि तो निर्भय चित्ती वाहे नारायणासि लावोली ॥

ही आर्या जेवणावळींत एकाहि वटूनें म्हटली नाही, ही आर्या मोरोपंतांची नसून. धुंडिराज-नामक कवीच्या 'प्रल्हादविजया' तली आहे. हा धुंडिराज कोण व कुठला याची माहिती आज आपणांस नीटशी नाही. आपणांस कोणा धुंडिराजाचा 'मोरेश्वर' नांवाचा एक मुलगा माहीत आहे. याने 'चंद्रावळी' नांवाचे प्रकरण लिहिले आहे. 'चंद्रावळी' हे आल्यानू शृंगारिक असून नीतिदृष्ट्याहि अत्यंत हिडीस आहे; पण या दुसऱ्या मोरेश्वराने पहिल्या मोरेश्वराप्रमाणेंच आर्या सरळ व सुटसुटीत केल्या आहेत. 'जनार्दन' आणि 'कृष्णानंदनिमग्न' हे दोघेहि कवि मोरोपंतांची नक्कल चांगली करितात. पहिल्याच्या 'दामाजी-पंतचरित्रा' तली

काळा दोरा कंठी लंगोटी जीण कांबळी काठी ।

झाला तो जगजेठी वाहे पातें त्वरे त्वरे पाठी ॥

ही विठ्ठला महाराच्या वर्णनाची आर्या, आणि दुसऱ्याच्या 'राधा-विलासा' तली,

'एके दिवशीं गेली श्रीराधा नंदभाजसदनासी'

तेव्हां आईजवळ असलेला श्रीकृष्ण एकदम उसळून रडू लागला त्या वेळच्या यशोदेच्या तोंडीं घातलेल्या

फार खवळला राधे ! काय करावा उपाय ? राहील ।

कंसा ? आतां वाटे घेतां तूं, तुजकडे न पाहील ॥

‘ये’ राधिका मृगे उडि मातेपासून नंदसुत टाकी ।

गगनांतुनि हंस जसा उतरे मानस तडाग-मु-तटाकी ॥

इत्यादि आर्या अगदी पंतांच्या धाटणीच्या आहेत.

काव्यसंप्रदांत वामनचरित, शुकरभासंवाद, कवीरकथा, गजगौरीव्रत वगैरे प्रकरणे आणि थोडीशी पदे, इतकी विठ्ठल केरीकराची कविता छापिलेली आहे. याशिवाय याची आणखीहि रचना उपलब्ध आहे. याचे सर्वत्र नांव विठ्ठल नरसिंह सांखोलकर. हा त्या प्रांतांत प्रसिद्ध असलेल्या मंगीशाचा भक्त असून चांगला विद्वान् होता. याची वर दिवलेली सर्व आख्याने, आर्या—म्हणजे आर्यागीती—वृत्तांत आहेत. या सर्वांत याच्या ‘कवीरकथे’च्या आर्या बऱ्या झाल्या आहेत; पण याच्याहि पेक्षा ‘नारायण’ कवीने लिहिलेले ‘कवीराख्यान’ जास्त चांगले आहे. नारायणाने ठिकठिकाणी मोरोपंतांचे सुसुते अनुकरण केले आहे इतकेच नाही, तर त्यांच्या कल्पना आणि त्यांचे शब्ददेखील उचलून घेतले आहेत. हा ‘नारायण’ पंतांच्याच केवळ नव्हे, तर पंतांप्रमाणेच ओजस्वी अशा इतर कवींच्या कवनांतले शब्द आणि कल्पना खुशाल उचलून घेतो.

गोदे ! ओ दे सदये ! सांभाळीं दोन हा तुझा बाळ ।

स्वकरेंचि घालिते; ये ओटीत तुझ्या न कापितां नाळ ॥

ही नारायणकवीची कवीराच्या आईने कवीराला गंगेत टाकिले त्या वेळची आर्या ‘गंगे गोदे यमुने’ या आर्येची सहज आठवण करून देते. या नारायणाची आणखीहि प्रकरणे आहेत; पण ही छापिलेली नाहीत. यांपैकी भागवताच्या आठव्या स्कंधांत आलेल्या

१. हा सोहिरोबा अंबियाच्या बराच मागाहून होऊन गेला. हा अवघासं शके १७००-नंतर होऊन गेला असावा.

२. गंगे गोदे यमुने माझा नोहे तुझाचि हा बाळ ।

जतन करी गे याचें, स्वाधिन केला न कापितां नाळ ।

हीहि आर्या खुद्द मोरोपंतांची नाही, हे आपणांस माहीतच आहे.

‘शिवमोहिनी’ आख्यानावर यानें रचिलेल्या आर्या प्रसिद्ध आहेत.
यानें काढिलेले—

भरला वसंत वनि त्या श्रीडे कंदुक करावुजें उडवी ।
दडवी कंपित कुचयुग सांवाला मदनसागरी वुडवी ॥
रुणझुण पंजण वाजवि तैसा छुमछुम नितंबकिंकणिका ।
वेणी फणिवत् लोळे झळकति रदपंकित रत्नमणिकणिका ॥
उजव्या हस्ते खेळे डाव्यानें सावरुनि वस्त्रातें ।
लाजे ‘हर’ वषा केला तीनें टाकूनि कामशस्त्रातें ॥
झेली कंदुक तेव्हां दिसती किंचित सतेज वर लाशी ॥
सांवा हळूच खुणावी नेत्रें मुरडो मनांत बरल्यासी ॥
पंकजनेत्री चमकत चाले, कंदुक उडे तया पाठी ।
पाठी उघडो झाली कंचुकिची ही मुटे तदा गांठी ॥

अशी कंदुकक्रीडा करणाऱ्या मोहिनीचें चित्र कोण वाईट म्हणेल !
पंतांनीं आपल्या मंत्रभागवतांत वर्णिलेल्या याच कथानकापेक्षां हें
नारायणाचें कथानक खरोखरीच सरस आहे; पण याला एक कारण
आहे. ज्यांत हें प्रकरण आहे तो मंत्रभागवत रचितांना पंतांना
आर्यारंभी मंत्र साधून काव्यांत चित्रचमत्कार करण्याची लहर आली
होती; आणि त्यांनीं रचनेला प्रमाणाचें बंधन घातलें होतें. यामुळे
त्यांची रचना जरा बोजड झाली आहे. पण असें बंधन नारायणाच्या
वाणीला नसल्यामुळे ती सरळ वाडली आहे.

या नारायणकवीनें पंतांचे शब्द उचलले आहेत; पण त्यांच्या
नांवाचा उल्लेख यानें कोठे केलेला नाही. ‘चिंतामणि’ कवीनें पंतांचे
शब्द उचलले आहेत व त्यांचा उल्लेखहि आपल्या ग्रंथांत केला आहे.
आपल्या ‘गोपीचंदाख्याना’च प्रारंभीच यानें—

विद्वज्जनवृक्षवना सौरभगुणवृद्धिदा महागुरुला ।

त्रावें ध्यातां प्राकृतकाव्याचार्या मयूरकविराया ॥

असें मोरोपंतांना नमन केलें आहे. याचें ‘सीतास्वयंवर’ नांवाचेंहि एक
आर्यावृत्तांतलें प्रकरण प्रसिद्ध आहे. ‘सूर्यवंशी उत्तानपाद राजा’ इ.

दिंडी वृत्तांत असलेले 'ध्ववाद्यान' याचेंच असें म्हणतात. चिंता-मणीची माहिती उपलब्ध नाही; पण हा नरहरीभक्त असून याच्या घरची वृत्ति ज्योतिषाची असावी, असें वाटते. याच्या गणपतीवर ११०० आर्या आहेत.

वर उल्लेखिलेल्या कवीशिवाय पंतांचें अनुकरण करणारे आणखीहि इतर अनेक कवि आहेत. एकदां एखाद्याचें अनुकरण होजं लागलें म्हणजे चांगल्याबरोबर वाईटाचेंहि अनुकरण होजं लागतें; आणि या-करितांच थोर माणसांनीं आपल्या कृतीविषयी नेहमीं फार जपणें व विचारानें पाज्जळ टाकणें अवश्य असतें. पंतांची चित्ररचना पाहून त्याप्रमाणेंच आपणाहि चित्ररचना करावी, असें अनेक इसमांना वाटलेलें दिसतें. चिंतामणिप्रमाणें आर्यावृत्तांत एकानें ध्रुवचरित्र गाईलें आहे. हें काव्यसंग्रहांत छापिलें आहे. यांत यानें 'श्री नमो भगवते वासुदेवाय' हा मंत्र आर्यांच्या आद्याक्षरांनीं साधिला आहे. नरहरी कवीनें आपल्या रामजन्मांतहि 'श्रीराम जयराम जयजयराम' हा पंतांचा आवडता मंत्र आर्यांच्या आद्याक्षरांनीं साधिला आहे. अशीं आणखीहि उदाहरणें आहेत. पण या सर्वांत 'चतुर्मंत्र-रामायण' रचणाऱ्या कवीची कर्तबगारी विशेष आहे. यानें एक तऱ्हेनें पंतांच्या वर ताण केलेली दिसते. यानें रामायणाची सातहि कांडें लिहिली आहेत. प्रत्येक कांड तेरा-तेरा आर्यांचें आहे; व पहिल्या कांडांत पहिल्या आर्येच्या दोन्ही चरणांच्या प्रारंभी व शेवटीं श्री, दुसऱ्या आर्येच्या दोन्ही चरणांच्या प्रारंभी व शेवटीं रा याप्रमाणें अक्षरें घालून 'श्रीराम जयराम जयजयराम' हा त्रयोदशाक्षरी मंत्र साधिला आहे. दुसऱ्या कांडांत हाच मंत्र आर्येच्या दोन्ही चरणांत आरंभापासून व शेवटापासून दुसरें अक्षर असें योजून आणिला आहे. तिसऱ्यांत तिसरें असा सातव्या कांडापर्यंत चढत्या अक्षरांनीं-दोन्ही टोकांकडून चढत्या अशा अक्षरांनीं-साधिला आहे. दर-एक कांडांतली एक अशा याच्या सात

आर्या देतो.

श्री मद्रिबुधवरद जो सेवितसे यस्य पाद सतत श्री ।
 श्री करधर तो स्मरतां तो मग होतो प्रसन्न सहित श्री ॥
 श्री राघवकुलभूषण दशरथ तीघी जयास दारा हो ।
 त्या राया सुत जाला मुनि मनि म्हणती जया सदा राहो ॥
 हे प्रमदा कवणाची होउनि पडली असे शिलामय हो ।
 ऐसे महोपशापी कोण ? म्हणुनिया पुसे निरामय हो ॥
 नमूनी जगतीतनया रामा दे लक्ष्मणास निज दुहिता ।
 रामानुज भरतातें शत्रुघ्नातें निजानुज स्व-मुता ॥
 हा ! हाय ! काय केलें मम हित होऊनि माय मजलागीं ।
 वधिता भय मज वाटे माय म्हणे रामराय तुजलागीं ॥
 सानुज येतां राघव परतुनि तंव तो वरानना न दिसे ।
 शोक करी ' हा रामे ! ' तुजविण युगसदृश रात्रि वाटतसे ॥
 ऐशा परिचि यमल मूलें सोतेचीं मनोरमें सगुण ।
 पितृसम परम पराक्रमीं जे सदगुणधाम सत्कलानिपुण' ॥

ही सर्व भंडळी मोरोपंतांच्याच तालमीतली म्हणजे त्यांची अनुयायी दिसते. पंतांचे इष्टमित्रांतहि कविता करणारे बरेच पुरुष होते. पंतांचे व्याही बाबा पाच्ये यांनी पंतांच्या धर्तीवरच एक ' लक्ष्मणपत्रिका ' लिहिली आहे. यांनीच पंतांची आर्याकेंकावली पाहून पंतांना लिहिले की,

ऐकुनि विद्वत् सुखावे ज्या केकीचा अपूर्व तो टाहो ।

त्याला जायध्याचा ईशकूपेनें कधीं न तोटा हो ॥

याप्रमाणेंच नगरचे वाळंभट काजळे, कोल्हापुरचे दाजिबा पुजारी, सोलापुरचे रामजोशीबुवा, पंढरपूरचे रामचंद्र बडवे वगैरे भंडळीहि पंत-

१. मोरोपंतांनी मंत्रभागवताच्या उपोद्घातांत मंत्रातलें प्रत्येक अक्षर दर चरणांत प्रारंभी, मध्यें व शेवटीं असें तीन वेळां म्हणजे सर्वत्र आर्यंत सहा वेळां आणिले आहे.

नलिनाक्ष प्रभु लक्ष्मी नयनमनोहर पदांबुजध्यान ।

नवचननील चतुर्भुज नमिला जो पुण्यकीर्तिचें स्थान ॥

२. हिची मूळ प्रत पंतगृही आहे. तीत ही आर्या अशीच आहे.

काव्यांवर लुब्ध असत व अधूनमधून आर्या लिहिण्याचा छंद या सर्वांना असे.

मुल्लोक वामनाचा अभंगवाणी प्रसिद्ध तुरुऱ्याची ।

आंधी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मयूररतांची ॥

ही प्रसिद्ध आर्या रामचंद्र बडवे यांच्या 'मोरेश्वर-वर्णनां'तली होय. या रामचंद्र बडव्यापेक्षांहि रघुनाथपंत कोशांचें प्रेम पंतांवर आणि पंतांच्या काव्यांवर विशेष होतें, असें दिसतें. आपल्या नामरसायनांत यांचा

रघुनाथपंत कोशे संप्रति मेलें समीप सेवेला ।

प्रेमं सिंचित होते या कवना ते सखें जसे वेला ॥

असा गोड उल्लेख पंतांनी केला आहे. यांचें संबंध नांव रघुनाथ गणेश कोशे. हे बारामतीचे राहणारे असून श्रीमंत थोरले नानासाहेब पेशवे यांच्या मर्जीतले होते. कदाचित् त्यांचे आश्रितहि असावेत. गुणी व विद्वान लोकांना पेशव्यांचा आश्रय नेहमी असे. ते विद्येचे आणि शौर्याचे मोठे चाहते होते. रघुनाथपंतांचें एक वाड आहे. त्यांत तें 'महाराज श्रीमत् प्रधान सैन्य मर्त्ये' टांकळी, औरंगाबाद, पुणे, शहागड वगैरे ठिकाणी लिहिण्याचा उल्लेख आहे. यांत 'पंतप्रधान-काव्ये' या नांवाचें एक काव्य आहे. हें श्लोकवद्ध असून यांत श्रीमंत पेशवे यांचें वर्णन आहे. काव्यांत कवीची शब्दचमकृतीकडे असलेली नजर स्पष्ट दिसते. यांतील दोन तीन श्लोक येथे देतो.

बाळाजी तरि विश्वनाथ म्हणवी बाजोंद्र बाजोपती ।

श्रीमाना सुत त्यास ज्यास हृदयी दिल्लीश ही कांपती ॥

नाना ना न वदे म्हणोनि जनता 'नाना' जयातें वदे ।

चिप्राळा घन दे खळा निघन दे सर्वांस सर्वस्व दे ॥

सबूला भय दे निजां अनय दे विश्वास विश्वास दे ।

दे दे देउनि देचि दे तरि सख्या शैवास संवास दे ॥

१. भारत इतिहास मंडळांतील दफ्तर.

२. या काव्यासारखेंच 'परशुरामचरित' या नांवाचें एक काव्य आहे.

पेशव्यांचें सैन्य पाहून हा कवि म्हणतो —

सौ सौ बाण भरुनि उद्धृतकें सेनामुखीं चालती ।

सौ सौ अश्वजजालनाल शबरीं भूमृच्छिरें हालती ॥

नाना दिग्विजवास या जंव निघें तें देव उल्लासती ।

सेनाव्यूह तसे उद्धृतज जसे चंद्रासवें भासती ॥

या काव्याबद्दल रा. पोतदार लिहितात की, 'काव्य चटकदार आहे. शब्दचमत्कारावर जास्त भर आहे. थोड्यांत गोडी आहे.'

या पंतप्रधानाख्यानाच्या कर्त्याचें नांव 'शैव मोंरधर' असें दिसतें. या 'शैवकवी' प्रमाणेंच रघुनाथपंत कोशांचीहि कांहीं कृति आहे. तीतहि पेशव्यांचा व त्यांच्या कुटुंबाचा उल्लेख मोठ्या गौरवाने केलेला आहे. या रघुनाथपंतकोशांचाच 'श्रीधर' या नांवाचा एक भाऊवंद होता. याचें 'भगवत-स्तुतिपर कांहीं श्लोक व तत्त्वबोधे नांवाचा छोटासा ग्रंथ' वगैरे कृति आहे. याचीहि—

श्रीमंत श्रीप्रधानोत्तम नमन तुम्हांलागीं साष्टांग माझे ।

पृथ्वीच्या पालनाचें निज शिरीं धरिलें स्वामिनीं सर्व बोझें ॥

इत्यादि श्लोकांची एक पेशव्यांची 'प्रार्थना' आहे. या वेळीं पेशवे हे अधिकारसंपन्न असल्यामुळे त्यांच्या स्तुतिस्तोत्रांना साहजीकच भर आला होता. यांपैकी कांहीं साधारण बरी आहेत. त्यांतल्यात्यांत भगवंतराव यादवासारख्यांच्या स्तोत्रासारखी जरा विशेष कौतुकास्पद आहेत. भगवंतराव यादव हे स्वतः तरवारबहादूर होते; व यांचे पुत्र त्र्यंबक भगवंत हे, ज्यांत मराठ्यांच्या तरवारीला पूण यश आलें त्या खबऱ्यांच्या लढाईत जातीनें हजर असून तीतच कामास आले. यांच्या रचनेचा मासला म्हणून दोन श्लोक देतो. यांनीं 'श्री शिवपाद-पद्मयुगुलांना' वंदन करून पुढील हकीकतीस सुरुवात केली. बाळ्यजी

१. हा ग्रंथ राम-भारतिसंवादात्मक आहे.

'केला असा भारतिला प्रबोध । म्हणोनि हा ग्रंथहि 'तत्त्वबोध' ॥'

श्रीराम आत्मा निज श्रीधरचा । हा ग्रंथ तेणें रचिला स्ववाचा ॥'

विश्वनाथापासून नारायणपरावापर्यंत सर्वांचा उल्लेख व वर्णन यांत आहे.
थोरल्या बाजीरावासंबंधे कवि म्हणतो—

पादाक्रांत करुनि म्लेंच्छ नृपती, शिवराज हे रक्षिले
दोनां दुर्बल भाग्यवंत पुरुषा समदृष्टिने लजिले ।
लंकेच्या सम दुर्ग बोर बसई जें सिंभुमध्यें असे
पाहा क्रूर पराक्रमासि करुनि तें घेतलेसें कसे ॥

राघोबादादाबद्दल —

बिकुनी कुरुदेश गुर्जर तथा लाहोर मुलतान हो ।
बाभूचा परिहार गर्व करुनी केले तथा म्यान हो ॥

इत्यादि वर्णन कवीने केलेले आहे. असली स्तुतिस्तोत्रे यदाकदाचित् थोडी मौजेची वाटली तरी यापेक्षा या कवीनां मराठ्यांच्या लढायांची किंवा इतर प्रसंगांची प्रत्यक्ष पाहिलेली वर्णने रचिली असती तर ती विशेष आदरणीय झाली असती. निदान ज्यांनी त्या काळाच्या लढाईत कामगिरी बजाविली होती, व जे तेथे रणभूमीवर जातीने हजर होते आणि ज्यांना कविताची हातोटी साधली होती, अशांनी महाभारतांतली भीष्म, द्रोण, कण, शल्य, गदा वगैरे पर्वे लिहिली असती तर त्यांचा परिपाक उत्कृष्ट उतरला असता. मराठ्यांच्या अमदानीच्या या काळांत महाभारतावर कोणीच रचना केली नाही, असे बिल्कुल नाही. या काळांत पुष्कळांनी महाभारतावर लेखणी चालविली आहे. पण यांपैकी कोणाच्याहि हाताला तरवारीचा विटाळ झालेला त्यांच्या प्रयांवरून दिसत नाही. या हाताला माळेच्या मण्याचे घडे पडले त्या हातांनी लिहिलेली ही भारतेहि तितक्याच मासल्याची उतरली आहेत.

यापैकी हल्ली ज्यांची कांहीं पर्वे आपणास उपलब्ध आहेत त्यांत गोपाळ, शुभानंद, माधव आणि जिवा शिवा यांनी समग्र महाभारत

१. नरहरि मालूने आपल्या ग्रंथांत मुक्तेश्वराचे चरित्र दिले आहे. त्यांत मरणसमयी मुक्तेश्वराची भारतरचनेची इच्छा पूर्ण झाली नाही, म्हणून
[पान ६८८ पहा.

मराठीत लिहिलेले असावे असे दिसते. गोपाळ हा नेवासे येथील राहणारा असावा असे याच्या अनुशासनपत्रातील—

‘मोहिनीचरण पद्मभ्रमर । असे तेथे कविकर्कर ।

सेवुनियां प्रवरातीर । देवीलागीं ध्यातसे ॥’

या उल्लेखावरून दिसते. उद्योगपत्रात याने आपल्या कुलदेवतेचा पुढील-प्रमाणे उल्लेख केला आहे.

आतां सद्मात्रिमातापुरी । एकवीरा ते बह्मकुमारी ।

मानोदकाचो तीर्थेश्वरी । कुलदेवता कवीची ॥

याच्या अनुशासनपत्रात ते शके १६९०—मध्मे लिहिले, असे म्हटलेले आहे. आपला गुरू ‘गोपाळ’ असल्याचा उल्लेख सर्व पत्रात आला आहे. या गोपाळाने, मुक्तेश्वराची चारी पवे पाहिली होती हे, मुक्तेश्वरी शब्द व उपमा त्याच्या ग्रंथांत जागोजाग आढळतात यावरून स्पष्ट दिसते. वेदान्तविषयाचा कोणताहि चांगला ग्रंथ पाहिला तर त्यांत जसे प्रायः ज्ञानेश्वरीचे प्रतिबिंब दिसते तसेच प्रायः बहुतेक सर्व ओवी-वद्ध भारतांत मुक्तेश्वराच्या भारताचे प्रतिबिंब उमटलेले नजरेस पडते. यावरून मुक्तेश्वरी बळग होईल तितके आणतोच ; व कांहीं-कांहीं ठिकाणीं ते त्याला साधलेहि आहे. गोपाळप्रमाणेच ‘शुभानंद’ देखील मुक्तेश्वरी भाषा लिहिण्याचा आव घालतो; पण ते त्याला साधलेउं दिसत नाही. शुभानंदाची ‘उद्योग’ व ‘मीमांसा’ ही पवे प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय आणखी कांहीं उपलब्धहि आहेत, पण अजून याची सगळी

[पान ६८७-वरून.]

‘मी नेवाशांत गोपाळ या नावाने अवतरेन आणि मग बाकीचीं पवे पुरी करीन’ असे सांगितले, असे लिहिले आहे. नरहरीच्या लिहिण्यावर एक काडीबादेखील भरवसा ठेवणे योग्य नाही, हे खरे. पण यावरून नरहरी मालूला याची चारांपुढलीच पवे माहीत होती असे मात्र म्हणता येते. याच्या उद्योगपत्रात पुढील ओवी आहे.

विराटपर्व संपले मागे । आतां उद्योग आरंभिला उद्योगें ।

जेवीं पौर्णिमेसी कुमुदरें । मावळतां होय सूर्योदय ॥

पर्वे सांपडली नाहीत. शुभानंद हा गोव्याकडील गोकर्ण प्रांतांत अंकोले येथील राहणारा. याच्या आईचे नांव जानकी व बापाचे 'मंगिरीश' ऊर्फ मंगेश. याने आपल्या गुरुचे व कुलदेवतेचे नांव अनुक्रमे 'विश्वंभर' व 'मंगिश' असे दिले आहे. याने आपली भारतरचना शके १६८८-चे सुमारास चालविली होती. या म्हणजे १६८८-मध्ये याचा ग्रंथ भीष्मपर्वपर्यंत आला होता. शुभानंदाचे भारत गोपाळाच्या भारतापेक्षा मोठे असावे, असा तर्क होतो. शुभानंदाचे उद्योगपर्व ६३०० ओव्यांचे आहे. गोपाळाच्या उद्योगपर्वाच्या सुमारे ३४० ओव्या आहेत. पण गोपाळाचे एकंदर भारत पाऊण-लक्षाच्या आत बाहेर असावे. या मानाने शुभानंदाचे एक लक्षाच्या जवळ-जवळ असावे असे वाटते. भारताशिवाय 'महालयामाहात्म्य', 'मल्हारीमाहात्म्य', 'व्यंकटेश-माहात्म्य', 'पंढरीमाहात्म्य' बगैरे ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

या वर सांगितलेल्या कवीशिवाय आणखीहि महाभारतावर मराठीत रचना करणारे कवि या समयांत होऊन गेले. यांपैकी एक दोघांची मात्र सर्वत्र भारते उपलब्ध आहेत. बाकी कोणाची दोन चार तर कोणाकोणाचे एखादेच पर्व हल्ली दृष्टीस पडते. किंबहुना समग्र भारत न रचतां त्यांतील मघलेच एखाददुसरे पर्व मराठीत सांगणारे कवी अनेक आढळतात. मुरारी, जनार्दन, शिवनाथ, अनंततनय, हरीदास कान्हा बगैरे कवींनीं अशीच मघली मघली पर्वे रचिलेली दिसतात. मुरारीचे भीष्मपर्व आहे. मुरारी म्हणतो, 'मी कमळापुरचा राहणारा, माझ्या जनकजननीचीं नांवें कृष्ण व राधा. मी ऋग्वेदी देशस्थ ब्राम्हण. मी हें पर्व शके १६७६-मध्ये रचिलें. जनार्दनहि याच सुमारचा. याचेहि एक-च व्यासाश्रमपर्व उपलब्ध आहे, तो पंधरें म्हणजे सोनें या शब्दावर छेप करून म्हणतो, 'धातुमाजी पंधरें। तेंवी पर्वामाजी हें पंधरें। व्यासाश्रम श्रीधरें। व्यासरूपें' इ. शिवनाथाची भीष्म आणि द्रोण ही वीररसानें भरलेली दोन पर्वे उपलब्ध आहेत. ही यानें शके १६८८-मध्ये रचिली. अनंततनयाचीहि अशीच दोन-चार असावीत असें दिसते. परंतु उपलब्ध

असे एकच आहे, आणि ते उद्योगपर्व. हे रचण्याचे कारण याने पुढीलप्रमाणे दिले आहे.

... ... पूर्वी मुक्तेस्वरें । अनेक कवींच्या ईस्वरें ।

आरंभिलें भारत सारें । भाषाघारें रचावया ॥

परी तें न गेलें समाप्ती । ऐसें तर्कुनि सर्वें मती ।

चतुर्यानंतरे पंचमी प्रीती । 'उद्योगी' मती संचरली ॥

आदि-सभा-वन-पर्व । 'विराट' पर्यंत वर्णिली सर्व ।

परी उद्योग भारती अपूर्व । यास्तव सर्व हि प्रेरिता ॥

तया साधूचिये प्राज्ञे । आरंभ केला असें म्यां अज्ञे । ... इ०

अनंततनयाचे नांव त्र्यंबक असावे असे या उद्योगपर्वीतील अनेक उल्लेखांवरून दिसते. याशिवाय या कवीची आणखी माहिती फारशी उपलब्ध नाही. याचा काल किंवा याचे वसतिस्थान याचीहि चांगलीशी माहिती अजून कळत नाही. याच्या उद्योगपर्वीची ग्रंथसंख्या अदमासे सहा हजार आहे. हा आपला ग्रंथ व्यासकृतीवरून फार काळजीपूर्वक लिहिलो; व आपल्या प्रत्येक अध्यायाचे शेवटी त्यांत मूळ भारताच्या किर्ती व कोणत्या अध्यायांतील कथाभागांचा समावेश केला आहे हेहि सांगितले. तसेच प्रत्येक अध्यायाचे शेवटी उपसंहारादाखल याने एक एक श्लोक घातला आहे. या श्लोकांत त्या त्या अध्यायांतला कथाभाग सारांशरूपाने सांगितलेला आढळतो.

वर उल्लेखिलेला 'हरिदास कान्हा' हा कवि अनंततनय त्र्यंबकापेक्षा खालच्या दर्जाचा आहे. हा ब्राह्मणेतर असल्यामुळे याची विद्वत्ताहि सहाजीकपणे कमीच आहे. या कान्हाने आपल्या ग्रंथांत अनेक प्रकारच्या लौकिक कथा गोवून दिल्या आहेत. बहुतेकरून याचा संस्कृताशी नीटसा परिचय नसावा; व हा दुसऱ्याकडून अर्थ ऐकूनच आपली रचना करित असावा असे वाटते. याचे फक्त एक भीष्मपर्वच हल्ली उपलब्ध आहे. यांत आपल्या 'बाळाई'

१. हो त्र्यंबक आपुली बाणी । बागुण्यांचो गुफिलो धंणी ।

अपिली असे श्रीकृष्णवरणी । अर्थ सुगंधें धमधमोत ॥

या आईच्या सांगण्यावरून हे मी लिहितो, असे कवीने वारंवार सांगितले आहे. या हरिदास कान्हाचा काळ शके १७००-च्या आसपासचा समजतात. याची पदे वगैरे असून याने अनुभव-रामायण या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे, असे म्हणतात.

वर महामारतावर मराठीत रचना करणारे जे अनेक कवी सांगितले त्यांच्याप्रमाणेच मोठ्या प्रमाणावर इतर विषयांसंबंधे ग्रंथ लिहिणारे कवीहि या काळीं होऊन गेले. या म्हणजे सतरावे शतकाच्या शेवटी जे असे कवि महाराष्ट्रांत होऊन गेले, त्यांत सोहिरोबानाथ अंबिये, जोतिपंतदादा महाभागवत, हरिवृत्ता वगैरे मंडळी विशेष प्रसिद्ध आहे. यांपैकी सोहिरोबानाथ हे सावंतवाडीकडील वांदे या गांवचे राहणारे. यांचा जन्म शके १६३६-चे सुमारास झाला असावा. अंबिये हे यांचे उपनांव. जातीने हे सारस्वत ब्राह्मण होते. शिंद्यांच्या दरबारी जिववादादा वक्षीच्या मार्फतीने यांचा प्रवेश झाला; व तेथे म्हणजे उज्जनीस हे बरीच वर्षे राहिले होते. यांना कोणा गैबनाथ नांवाच्या नाथपंथी पुर्याने उपदेशदीक्षा दिली होती असे सांगतात. गोवे प्रांतांत या कवीच्या ग्रंथांची प्रसिद्धी विशेष आहे. यांची पदे, अंभंग वगैरे रचना बरीच असून पांच सहा ग्रंथाहि उपलब्ध आहेत. अक्षयबोध, पूर्णाक्षरी, अद्वयानंद वगैरे लहान लहान ग्रंथ असून 'सिद्धांतसंहिता', 'महदनुभवेश्वरी' हे यांचे मोठाले ग्रंथ आहेत. पैकी महदनुभवेश्वरीचीच ओवीसंख्या ७००० आहे, सोहिरोबानाथांच्या बहुतेक ग्रंथांप्रमाणेच हाहि ग्रंथ कवीने स्वतःच्या अनुभवसिद्ध माहितीवरून स्वतंत्रपणे रचिला आहे. सोहिरोबांची कविता ज्ञान, वैराग्य, नीति, योगाभ्यास या संबंधाच्या माहितीने भरलेली आहे. तीत कथानके व चरित्रे यांचा भरणा नाही. यामुळे ती काव्यमय नाही;

१. या कान्हाची भाषा व सरणी इतकी जुनाट दिसते की ती पाहता हा कवि १७००-च्या पुष्कळ पूर्वी होऊन गेला असावा असे वाटते. कदाचित् हा मृतेश्वराचाहि समकालीन असावा असे याच्या भाषेवरून भासते.

व या साधुपुरुषांची भाषाहि फार गोड नसल्यामुळे काव्यवाचकांपेक्षां वरील विषयांचा आस्थेनें अभ्यास करणाऱ्या जनांस मात्र ती आवडणारी आहे. यांची परें मात्र नृत्यगायनकलानिपुण अशा स्त्रियाहि गोमांतक प्रांतांत वेळोवेळीं म्हणतात. शके १७१४-मध्ये सोहिरोबा हे कैलास-वासी झाले. सोहिरोबांनायांनीं एकदां हरिमजनीं मन घातल्यावर गृहस्थाश्रमाकडे मुळींच पाहिलें नाहीं. ते या लोकच्या खटाटोपाकडे अगदीं वळलें नाहींत. यांचेच समकालीन साधुपुत्र जोतिपंतदादा महा-भागवत. हे यापेक्षां जरा निराळ्या वृत्तीचे होते. यांनीं आजन्म अनेक खटापटी केल्या व मोठ्या चिकाटीनें पुष्कळ कामे केलीं. या जोतिपंत दादांचें चरित्र थोडें चित्तवेधक आहे.

जोतिपंतांचें घराणें मूळ सातारा जिल्ह्यांतल्या खटाव या गांवचें होतें. या घराण्यांत कोणी गंगाधर नांवाचा एक पुत्र होता. याच्या मुलास माण तालुक्यांत मळवाडी येथील देशपांडेपण मिळालें व पुढें गंगाधरास विजापुर दरबारांत मोठा अधिकार मिळाला होता. तेव्हांपामून हें कुटुंब मळवाडी प्रांतांत राहूं लागलें. या गंगाधरापासून-गंगाधर-कोन्हेर तिमाजी-कोन्हेर-राघव-तिमाजी-गोपाळ या पुत्रपरंपरेनें-गोपाळ हा सातवा पुत्र. या गोपाळपंताच्या बायकोचें नांव गोदावरी. या दोघांस पुत्र झाला. त्याचें नांव जोतिपंत. जोतिपंताचा जन्म बुध-मळवाडी येथें

१. सोहिरोबांचे भक्त रा. भगवंत बाळकृष्ण पै यांनीं फार वर्षांपूर्वी त्यांच्या मृत्युसंबंधीं एक पद मला म्हणून दाखविलें होतें. तें असें—

दिसणें हें सरलें, अवघें प्राप्तन हें मुरलें ॥ १ ॥

आलों नाहीं मेलों नाहीं । मध्यें दिसणें हें भ्रांती ॥

जागृत होतां स्वप्नचि हरपे । कर्पूरन्यायें अग सरलें ॥ १ ॥

मच्छिद्र जालंदर गोरख । हे त्यायां बाले स्वस्वरूपीं ॥

जातां जातां गमनग्राम तें । समूळ कोठें ना गमलें ॥ २ ॥

म्हणे सोहिरा सतरा चवदा । मधुमासाच्या प्रथम दिनीं ॥

सगुण स्वरूपीं निर्गुण ठेलें । अनुभव हरलें स्वरूप कळे ॥ ३ ॥

सोहिरोबांनाय हे मठांतून बाहेर पडले ते पुढां परत आले नाहींत. ते कोठें गेले तें कळलें नाहीं.

झाले. यांचेकडे बुध-मळवडीचे देशपांडेपणाचे वतन होतें. लहानपणीं जोतिपंत अगदी जडबुद्धीचा होता. पण पुढे श्रीगजाननाची आराधना करून त्याचे कृपेनें यांनीं विद्या संपादन केली. कांहीं दिवस हे पुणें येथे आपला मामा महिपतराव यांचेकडे राहत असत. तेथे असतांना यांस पेशव्यांचे पदरीं दरमहा चार रुपये पगारावर नोकरी मिळाली व पुढे कांहीं दिवसांनीं यांची बुद्धिमत्ता श्रीमंतांचे लक्षांत आल्यावर यांचेकडे पुरंदर येथील फडावरची कामगिरी आली. तेथून नंतर यांस झांशी येथे मोठ्या हुद्याची व अधिकाराची जागा मिळाली. हे पानपतच्या संप्रामाचे वेळीं सैन्यांत होते. मग पुढे यांचे मन परमेश्वर भक्तीकडे विशेष वळलें; व हे नोकरीचाकरी सोडून काशी येथें गेले. तेथे असतांना यांस श्रीमत् भागवताची पोथी प्राप्त झाली; व तेव्हांपासून त्या ग्रंथाचा यांनीं दांडगा व्यासंग सुरू केला.

यांनीं आपणास सुदैवानें प्राप्त झालेल्या या सर्वत्र भागवत ग्रंथावर मराठी भाषेंत एक विस्तृत टीका लिहिली. मराठी भाषेंत ज्या पंधरावीस कवींनी भागवत ग्रंथावर टीका केली आहे, त्यांत सर्वत्र भागवतावर टीका करणारे दोघेतिघेच आहेत. त्यांपैकी जोतिपंतदादा हे एक होत. बाकी बहुतेकांनीं दशमस्कंधावर मात्र तेवढी टीका लिहिलेली आहे. या दृष्टीनें जोतिपंतांची रचना विशेष लक्षांत घेण्याजोगी आहे. याशिवाय दुसरे असें की, जोतिपंत दादांची टीका 'अभंगवद्ध' व 'ओंश्रीवद्ध' अशी दोन प्रकारची आहे, हें आणखी विशेष आहे. या भागवत टीकेशिवाय जोतिपंतांनी अभंगरचनाहि पुष्कळ केली आहे. हे विठ्ठलभक्त असून

१. बुधग्राम बसतो जन । बुधासि जाहलें तथें जनन ।
फलटण देश तो जाण । पवित्र स्थान पत्थ ते ॥

—भक्तमंजरी.

२. कोणी म्हणतात ही पोथी यांस प्रत्यक्ष श्रीकृष्णद्वैपायन व्यासांनीं दिली.

'ऐसें अवसरी । कोण्या भाग्योदये त्वरी ।

भागवत नौका जगदोदारी । कृष्ण द्वैपायन मज देती ॥'

असा उत्प्रेक्ष यांचे भागवतांत आला आहे.

पंढरीचो यात्रा करीत.

प्रंथरचनेशिवाय दुसऱ्या एका कामगिरीचडल जोतिपंतांची प्रसिद्धि फार आहे. हे एकदां पंढरीस गेले असतां 'मी एक सहस्र देवालयें बांधीन' अशी यांनीं विठ्ठलासमोर प्रतिज्ञा केली; व आजन्मपर्यंत ती खटपट त्यांनीं मोठ्या परिश्रमाने चालू ठेविली. असे म्हणतात की, एके वेळीं हे शिष्यसमुदायासह पुणें येथें आले असतां, या आपल्या जुन्या नोकराचा श्रीमंतांनीं फार गौरव केला. त्यास शिष्यांसह वाढ्यांत प्रसादास बोलविले व त्यांनीं योजल्याप्रमाणें विठ्ठल मंदिरांच्या उभारणीस मदत देण्याचें कबूल केलें. या प्रतिज्ञेप्रमाणें सुमारे साडेसातशें विठ्ठल मंदिरांची उभारणी यांनीं केली. तळेगावे, वाई, माहुळी, पाटस, ममूर, कन्हाड वगैरे गांवांतील देवळे यांच्याच हातची आहेत. पुणें येथील लकडी पुलावरील व मुंबई येथील विठ्ठलवाडीतील हीं देवालये यांच्याच हातची आहेत. यांचा हा दीर्घ उद्योग पाहून कोणालाहि मोठें चैतुक वाटेले. कोण ही दांडगी चिकाटी आणि हा अवाढव्य खटाटोप ! हजारों मठ स्थापणारे समर्थ व शेंकडों विठ्ठल मंदिरें उभारणारे जोतिपंत हे असले पुरव महाराष्ट्रास अभिमानास्पद आहेत. जोति-

१. तळेगांव दाभाडे येथें देवालय बांधण्याकरतां ते त्या प्रांतीं गेले. या दाभाड्यांचा व ज्योतिपंतांचा पूर्वी पेशव्यांच्या पदरी असतां चांगला मृणा-
नुबंध होता. तें घाळून दाभाड्यांनीं सामोरें येऊन ज्योतिपंतास आपल्या वाड्यांत नेलें. ज्योतिपंत गांवाजवळ आले तेव्हां सरदार दाभाडे हा ही खबर ऐकतां गढबडीनें उठिला. सर्वां सांगे 'दर्शनासो चला. ज्योतिपंत साधू होऊन आला. पूर्वी होता आम्हां सवें ॥
कामदार शोक नोकी. चौमूळचीं डंका वाजला कीं ।
लिबणार लई आलौकिकी । पेशवाईत नाही दुजा ऐसा ॥
आतां झाला देव भगत । सोडिलें काम, नोकरी नाही करीत ।
देवळेंच बांधित हिंडत । व्यसन लागलें देवाचें ॥'

पुढें दर्शन घेतल्यावर सरदार विनोदानें पंतास म्हणाले—

नोकरी बी लई दीस नाही केली । श्रीमंतांनीं जागीर बी नाही दिली ।
पैक्याची कुठं पैवं होती भरली । त्यांचा हिसाब आम्हांस न कळे बा ॥

पंतांचें वेळीं रामदासांच्या स्थापनेचें कार्य होऊन गेले होतें. पण सवें राष्ट्रास एकजीव करून एक धाम्यानें बांधणें अवश्य होतें. या दृष्टीनें या पुरुषाची ही महाराष्ट्रभर एक तऱ्हेची देवालय उभारण्याची खटपट मौल्यवान आहे. पानपतानंतर असले महामं या देवळांतून काय कीर्तनें करीत होते याचा खुलासा होण्यास हल्लीं भाणखी पुरावा नाही. यांच्या भाषेत रामदासाचा जिवटपणा नाही. किंवा पानपतास गेलेल्या भ्रात्र्या शिगयाची तडफहि नाही. यांच्याबद्दल रा. पटवर्धन म्हणतात की, 'जोतीपंतांनीं केलेल्या अद्भुत चमत्कारासंबंधानें आपणास आश्चर्य वाटले नाही, तरी त्याची लोकोत्तर बुद्धिमत्ता, विलक्षण चिकाटी, अनन्य साधारण धैर्य आणि परोपकारी, निष्कपट व निर्मळ स्वभाव इत्यादीनें दिव्य गुणांचा विचार केला म्हणजे मनास एक प्रकारचा आल्हाद वाटूच ह्या भगवद्भक्ताविषयी प्रेम उत्पन्न होतें.' हे अगदी खरें आहे.

जोतिपंतदादांनीं भागवतावर टीका केल्यानंतर लोक त्यांना भागवत किंवा महाभागवत असेंच म्हणूं लागले; व इल्ली त्यांच्या वंशजांसहि हेच उपनाव लक्षितात. जोतिपंतदादा शके १७१०-मध्ये मार्गशीर्ष कृष्ण त्रयोदशीस कैलासवासी जाहले. यांची समाधी व परंपरा सातारा जिल्ह्यांत मौजे चिंचणेर येथे आहे.

जोतिपंतदादांच्या वेळीं 'हरि' या नांवानें आणखी एक कवि महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध होता. एक म्हणण्यापेक्षां हरिदास या नांवानें ओळखिले जाणारे दोन कवी जोतिपंतदादांच्या हयातींत होऊन गेले, असेंच म्हणणें ज्यास्त खरें आहे. पहिल्याचें नांव हरिदास. हें त्यास गुरुपदेशानंतर गुरूने दिलेले होय. याचें मूळ नांव रघुनाथ. हा गोदावरीच्या काठच्या वाल्मिकी (!) नगरचा राहणारा. यानें आपल्या गुरूचें नांव शांतानंद असें दिलें आहे. याचें गोत्र भारद्वाज असून याच्या बुज्यांत रामोपासना परंपरेनें चालत आली होती असें दिसतें.

या कवीचा योगवासिष्ठ हा एकच ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहे. रा. देव म्हणतात—मूळ योगवासिष्ठाच्या ३२००० श्लोकार्पकी ६००० श्लोक निवडून काढून त्यावर कोणी काश्मीरस्थ पंडिताने संस्कृतांत भाष्य केले आहे. त्या भाष्याचा आधार घेऊन,

जयासि वासिष्ठी परम प्रीती । नाही संस्कृती विलपती ।

तयासि श्वाही अपरोक्ष प्राप्ति ।.....

या हेतूने हरिदासाने ही मराठी टीका लिहिली आहे. या टीकेची सहा प्रकरणे असून एकंदर ओवीसंख्या सोळा हजार (१६०००) पेक्षा व्यास्त आहे. येवढा मोठा ग्रंथ लिहून कवि शेवटच्या प्रकरणांत मोठ्या शालीनतेने म्हणतो—

परि हा नवलाव अद्भुत । मज मूर्खांचेन मुखे वासिष्ठ ग्रंथ ।

देशभाषा टीका प्राकृत । केली विस्तारित जनहितायां ॥

देखोनि प्रतापाचें बोज । आश्चर्य वाटे माझेचि मज ।

बाप कृपाळू रघुराज । निजात्मगुज प्रगट केलें ॥

या ग्रंथाच्या रचनेचा काळ कवीने—

‘ वंशाल शूद्र दशमी । भृगुवासर [पूर्व वामी] ।

संवत् सोळा शत दशमी । जाला विस्तार ग्रंथासी ॥’

असा ग्रंथांत दिला आहे.

दुसरा योगवासिष्ठावर टीका लिहिणारा हरिदास हा अचरें येयला राहणारा. याच्या गुरुचे नांव आत्माराम. हा आनंद सांप्रदायी होता. योगवासिष्ठाशिवाय कपिलगीता वगैरे आणखीहि याचे ग्रंथ आहेत.

या योगवासिष्ठकार दोन ‘ हरिदासां’पेक्षा अगदी भिन्न असा ‘ हरिबुवा ’ या नांवाचा एक मोठा ग्रंथकार या काळीं म्हणजे सतरावें शतकांत होऊन गेला. याचें उपनांव भोंडवे^१. जात शिंपी. हा विठ्ठलाचा

१. बरील माहिती भा. इ. सं. मं. पुणे, ग्रंथ ७. मधोल २१. देवांच्या लेखावरून घेतली आहे.

२. भोंडवे हें याचें उपनांव, असें अनेक ठिकाणीं आढळतें. हा आपल्या ग्रंथांत म्हणतो, ‘ नामा शिंपी याची कुळी । तेचि आमुची वशावळी ॥’

(ज्ञानसागर.)

मोठा भक्त असून पंढरीची वारी नेहमी, करी. अजूनहि याच्या परंपरेची पाळखी पंढरपुरास नित्य जाते. तरी पण यानें गुरुपदेश रामदास-स्वामींच्या परंपरेतील शिवराम या नांवाच्या एका पुत्रापासून घेतला होता. यानें आपल्या ग्रंथांत रामदास—माधवदास—केशवदास—पुरुषोत्तम—शिवराम - हरि अशी आपली गुरुपरंपरा दिली आहे. हा अहमदनगर जिल्ह्यांत पारनेर येथील राहणारा. याच्या आईवापाची नांवें अनुक्रमे वचाई व केरेश्वर अशी होती. याच्या वयकोचे नांव गोडाई. हिचा उल्लेख आपल्या अभंगांत यानें अनेक ठिकाणीं केला आहे. आपल्या 'ज्ञानसागर' या ग्रंथांत हरिबुवा म्हणतात—

हरि स्त्रियेसहित । गोडी घेऊनि करी परमार्थ ।
उडोनि गेली मायिक भ्रांत । भगवंत प्राप्त उन्नयतांसीं ॥
हरि आणि हरीची गोडी । एकमेकांसीं न सोडी ।
नवे करितां आवड निवडी । ताणतोडी वेगळीक ॥
साकर आणि गोडपण । काय निवडीं दोन ।
हरि गोडी, जीवें प्राणे । जाती धरण संतासीं ॥

अर्थात् बरील उताऱ्यांत 'गोडी' हे गोडाईचे लाडके रूप आहे. हा ज्ञानसागर ग्रंथ कवीने शके १६९५—मध्ये रचिला. याची प्रथमसंख्या (१७०००) सतरा हजारांवर आहे. या हरिबुवानें याचे पूर्वी पांच वर्षे म्हणजे शके १६९०—मध्येच हरिवोध हा वेदान्तपर ग्रंथ लिहून पुरा झाल्यावर आपण हाच विषय आणखी विस्तारानें पुन्हा सांगावा असे मनांत आणून आपला 'ज्ञानसागर' हा मोठा ग्रंथ लिहिला. या दोन ग्रंथांशिवाय पंचीकरण वगैरे आणखीहि ग्रंथ यानें रचिले आहेत; आणि यांखेरीज याची अभंगरचनाहि सुमारे पाऊण लक्ष आहे. हरिबुवा हे शके १६९९—मध्ये समाधिस्थ झाले. यांची समाधी नारायणगांवी आहे.

आतां या सतराव्या शतकांतील अखेरचे आणखी एकदोन लहान कवी सांगून हे प्रकरण पुरे करूं. या लहान कवींपैकी भिक्षु कवि हा

बराच प्रसिद्ध आहे. याची चरित्रात्मक माहिती मुळीच उपलब्ध नाही, असे म्हटलं तरी चालेल. याने रचिलेला 'भक्तिअनुभव' या नांवाचा दोन हजार ओव्यांचा एक ग्रंथ उपलब्ध आहे. त्याचे वीस अध्याय असून उद्भगीतेवर ही मराठी टीका आहे. ग्रंथाचे शेवटी समाप्तिकाल पुढीलप्रमाणे दिला आहे —

स्वस्ति श्रीशक शालिवाहन । सोळा शत शहाण्णव जाण ।
जय नाम संवत्सर नामाभिधान ! माघ शुद्ध प्रतिपदा ॥
बुधवार तिसरे प्रहरी । सुरे प्राण मुक्कामांतरी ।
ग्रंथ समाप्त निर्बारी । महिमा घोर गुरूचा ॥

याच्या या गुरूचे नांव आत्माराम. आत्मारामाच्या आधीचे पुण्य योगेश्वर व भिक्षू हे होत. या म्हणजे आत्मारामशिष्य भिक्षु कवीचे काही कटिबंधहि आहेत. द्रौपदीवत्सहरणावर याचे एक चोवीस कडव्यांचे चांगले कवन आहे. या कळणारसपर प्रसंगावर मराठीत अनेक कवींनी कवने रचिली आहेत. त्यांपैकी मुलीच्या गाण्यांतला नरहरीचा 'द्रौपदीचा धावा' प्रसिद्ध आहे.

दोन प्रहर रात्र झाली ऋषि झाले भोजना ।
निद्रिस्त आम्ही होतो त्यांनी केली गर्जना ॥

मोरोपंतांच्या समकालीन कवीपैकी तसेच त्यांच्या पाठोपाठ होऊन गेलेल्या कवीपैकी अनेकांनी आपल्या रचनेत पंतांचे आर्यावृत्त घेतले आहे. पंतांच्या हजारों गोड आर्या वाचित्यानंतर व त्यांच्या त्या

१. 'भिक्षु' व 'भिका' हे दोन्ही पुरुष एकच होत असे समजतात. 'भिका' ऊर्क 'भिका मुनि' चो बरीच कुती आहे. याचे अर्भगावरून हा दत्तात्रयाचा उपासक दिसतो. याचा एक अर्भग देतो.

देवराया स्वामीरामा । दत्तराया कृपालया ॥
तुझा लागो मज वेध । आणिकाचा नको छंद ॥
तुझा वीसर न व्हावा । ध्यास लागो माझ्या जीवा ॥
तुझी मूर्ती माझे ध्यानी । सदा असो...पाणी ॥
मन राहो निज ठायी । मस्तक ठेविल्या पायी ॥
तुजवीण नेणे काही । भिका विनवीतो पाही ॥

गोडीची चटक जिमेला लागल्यानंतर या कवीच्या जिमेनेहि आर्या म्हणू लागावे हे अगदी साहजिक आहे. सुदामचरित्रकार कृष्णदास, गयगंधर्व आख्यान रचणारा पांडुरंग, सारिपाट म्हणणारा मुकुंद, वीरमणी कया कयन करणारा रावव, गोपीचंदाची गोष्ट सांगणारा सखोबा नाईक, पुतनाख्यान ऐकवून पूनित करणारा पुंडलीक भट, या सर्वांनी आपल्या प्रबंधांत मधून मधून आर्या योजिल्या आहेत. तसेंच जगजीवन, रविदास, भास्कर या कवींनीहि आपल्या काव्यांत मधून मधून आर्या घातल्या आहेत; आणि त्यांपैकी पुष्कळ पंतांच्या धाटाच्या आहेत. भास्कराने अनेक वृत्तात्मक गणपतिस्वर्यवर रचिल्या आहे. त्यांतल्या श्रीगणेशाचे लग्न झाल्यावरच्या वर्णनाच्या दोन आर्या देतो—

सवधू पुत्र शिवाकीं बैसवितां तोष तो उमापतिला ॥
मापतिला सुरपतिला देवगणालाहि तो उमाप तिला ॥
वाजति मंगल वाद्यें गाली गंधर्व नाचतो रंभा ॥
मुनि वेदघोष करितो वणविं काय त्या समारंभा ॥

रविदासाच्या 'कुबेरलक्ष्मीगर्वहरणा'तल्या आर्याहि याच धर्तीच्या आहेत. प्रारंभीची पहिलीच आर्या पहा—

गणपति वाम्देवीसह श्रीसद्गुरूच्या प्रणम्य हा चरणो ।
त्यांविण त्रिभुवनि नाही अन्य स्तवनीय मंगलाचरणी ॥

या दोघापेक्षाहि जीवनदासाच्या 'मयशक्तिचरित्रा'तल्या आर्या पंतवृत्तीची व्यास्त आठवण करून देतात. मय हा असुरांचा शिल्प-शालज्ञ कारागीर. हा रावणाचा सासरा. मंदोदरीचा बाप. याने या मुलीच्या लग्नानिमित्त तिचीच बहीण जी अमोघाशक्ति ती

... मयजेचो स्वसा शक्तिबाळा ।

मयें आवण दीवली रावणाला ॥

आणि पुढे हीच अमोघाशक्ति दशकंठाने, दशरथ राजाच्या धाकट्या मुलावर सोडिली. त्या वेळी—

मयजा बदे 'कसें हे माझे दुर्दैव आवे पडलें ।
 तडित बुद्धि नृपातें केलें जें कर्म तें तसें घडलें ॥
 कर्मानुसार होते प्राण्याची मति कदापि तें न टले ।
 झुटले यत्न न चाले सर्वांचें मूर्ख एकदां झुटले ।

या रविदासानें पंतांचे शब्द घेऊन पंतांच्याच आर्यावृत्तांतलीं पद्यें रचिली आहेत असें या आर्यावरून दिसतें. पुष्कळांनीं आर्या रचतांना मोरोपंती शब्द व मोरोपंती यमकें यांचा सदल हातानें उपयोग केलेला दिसतो. पण काशिकवि या नांवाच्या कवीनें मोरोपंतांची सर्वत्र शब्दबटिका घेऊन तींत थोडी पदरची भर घाटून आणि तिची जरा निराळी मांडणी करून आपल्या कांहीं पद्यमणिमाला तयार केल्या आहेत. वामनाची पद्ये घेऊन त्यांवर जो संस्कार करून पंतांनीं आपली गीता बनविली त्याच प्रकारचा पंतांच्या काव्यावर संस्कार करून काशिकवीनें आपलें कवन बनविलें, असें तें वाचून सहज मनांत येतें. आतां खरोखरीच पंतकाव्याची प्रतिमा काशिकवीनें केली हें जर खरे मानलें तर एका दृष्टीनें या शिष्यानें गुरुवरहि थोडी ताण केली असें म्हणावें लागेल. पंतांच्या कृतीत जी विद्वत्ता दिसते ती काशिकवीच्या नकळत दिसत नाही. पण काशिकवीच्या शब्दांची मांडणी पंतांच्या योजनेपेक्षाहि मृदु आणि मोहक दिसते. रसभंग लक्ष्मात्र होऊं न देतां कानांत शब्द पडल्याबरोबर हृदयांत त्यांचा अर्थ तावडतोच उतरावा अशी याची रचना अगदी साधी आहे. काशिकवीचें—

‘भीमकबाळा म्हणे नृपाळा त्या त्रिशुपाळा मी न बरी ।

कमलनयन हरि विमलचरित तो नवरा त्याची मी नबरी ॥’

हें कवन वाचून वरील लिहिण्याचा प्रत्यय कोणासहि येईल. हें कवन म्हणण्याला सरळ आणि अर्थाला रसाळ आहे. याप्रमाणेंच

‘भुमीबाळा म्हणे नृपाळा त्या दशकंठा मी न बरी ।

कमलनयन रघुराज अनुधर तो नवरा त्याची मी नबरी ॥’

हेहि कवन असेंच आहे. आतां याचे तिसरे एक असेंच सोपें व गोड कवन आहे. ते येथे देऊन हा भाग पुरा करितों.

हरिची भगिनी म्हणे सुभद्रा रुक्मिणीवहिनी दया करा ।
दादाला तुम्हि कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥
आइबापांचा श्रीकृष्णांचा विचार मोडुनि बळदेवें ।
दुरायट्यानें निश्चय केला सुपोषनाला मज द्यावें ॥
भाउ नव्हे हा बाउच केवळ भावुनि मनांत उमजावें ।
बडिल बंधु परि बडिल खोडकर खळाकडिल हें समजावें ॥
हंसा टाकुनि काय बायसा मुक्ताफळ हें अपावें ।
जन्मांतरिचा बैरी भाऊ असें यावरुन वळखावें ।
अपाय याला उपाय न सुचे काय करावें विष खावें ॥
दुपोषन खळ हेला मेलाला उलवून पोट भरा ।
दादाला तुम्हो कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥ १ ॥
भावोजींचा निरोप घेउन गेला तीर्था हिड फिरा ।
कोण्या जागीं न कळे आहे जागा किवा नोदपुरा ? ॥
तडी तापडी किवा कापडी होउनि गेला काशिपुरा ।
आवडिनें कीं कावडि नेल्या सेतुबंध रामेश्वरा ॥
गंगा यमुना सापी तुंगा कुण्या रेवा हरिद्वारा ।
वाच्या पुलिनीं रम्य साधूंच्या मंडळिमध्यें असेल खरा ॥
काटकई करनाटक व्यंकटपतिसह पाहुनि करवीरा
पंढरपूर भूयंकुंठाला आला हरिजन माहेरा ॥
पुंडलिकानें कान फुडिले केला चेला संत पुरा ।
दादाला तुम्हो कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥ २ ॥
किवा अमराचीशें नेले अमरावतिला निज कुमरा ।
तिलोत्तमा उर्वशी मेनिका रंभादिक ज्या मुराप्तरा ॥
असला सुंदर ठसला असला भुलवुनि नेला त्याणि घरा ।
हंसला बसला घुसला फसला जाउनि तेथें खरा खुरा ॥
अथवा झाला असेल साधू शोधुनि सगळी वसुंधरा ।
प्राणाधिक जो आणा घालुनि आणाचा वर पार्ष हिरा ॥

अर्जुन घेऊन कक्षास कोणा गर्जुन मज भय नाही जरा ।
 अर्जुन वर्जुन देह विसर्जन वाटे मजला मृत्यु बरा ॥
 तो बैरागी तरो बैरागिण होईन जाइन दिगंतरा ।
 दादाला तुझी कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥ ३ ॥
 मज हर रिपु हा जहर कहर करि लहर जालि बाई घरा घरा ।
 पळ पळ युगसम वाटे; अनुभव पहिला वहिनी मनीं स्मरा ॥
 काल रात्रि म्यां स्वप्न देखिलें जणों पूजित्यें गौरिहरा ।
 गौरव करुनो गौरीनें हा प्रसाद दिवला हार तुरा ॥
 'कौरवपतिला रौरव होइल' बोले ऐसी दिव्य गिरा ।
 'जाइल बाइल करुनि यती तुज बाइल कठी नरनौरा ॥
 यति नोहे यावरुनि गमतो पति अर्जुनजिचा तो चेहरा ।
 खुणा पाहतां उणा नसे तिळ; खुणा सगळी तुम्हीं स्मरा ।
 शुभ चिन्हें हीं देहीं सांगतों काशिकवीचा ठिक होरा ।
 दादाला तुम्ह कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥ ४ ॥

या काशिकवी प्रमाणेच ठसकेदार असे फटके या काळीं महाराष्ट्रांत अनेक कवींनी रचलेले आहेत. हे फटके जमलेल्या जनसमूहांत खड्या सुरांत म्हटले असतां द्रव्य आणि कीर्ती यांचा लाभ सहज घडे. शिवाय हे गाण्याला मोठासा नाजुक कामावलेला गळा किंवा सुराचे ज्ञान यांचीहि आवश्यकता फारशी लागत नाही. आणि इतर सामुग्रीही वेताचीच पुरते. तसेंच हे गरीबाच्या आंगण्यापासून श्रीमंतांच्या वैठकांपर्यंत सर्वभर चाट्टे शकतात. यामुळे यांची रचना, यांचे गायन व यांचा प्रसार सहज होऊं शकतो. या काळच्या फटके गाणाऱ्या मंडळींत रामचंद्र या नांवाचा एक रचनाकार आढळतो. हा रामचंद्र प्रसिद्ध सोलापुरकर रामजोशाहून भिन्न पुरुष होय.

रामजोशांप्रमाणेच संस्कृत थाटाची सुंदर झोंकदार लावणी करणारा दुसरा शाहीर गंगाधर हा होता. एका सुंदरीचे वर्णन यानें एका कवनांत केले आहे. त्यांतून दोन चौक देतो—

अवधि कृतिका पूज सुडाळ मंदस्मित भाषणी । निराळीं निश्चळ
सौदामिनीं ॥ रक्त (कृष्ण ?) विलोहित मुक्त पल्लवी चिरगति
चिर गामिनी ॥ सभासद रूप रंखिब सद्गुणी ॥ उभय पयोधर भव्य
कंचुकी मीन केतना भरिणी ॥ विलासी निमग्न नट भामिनी ॥
रत्नछापी द्विज पंक्तीं सुदम चुवुकीं नील व्यजन ॥

स्फटिक सकाश रजतनूपुर मनोहर शुभ लक्षणी ॥ गुणालय पवित्र
मंदाकिनी ॥ सत्य शौच नियम निगती धार्मिक कुलवर्धिनी । धीत
स्मार्त वीधी गौरी अर्चा विधिवत् शिवपूजनी । यथातथ अनुकूल
निजभुवनी । बापु प्रभाकर रसिक सुवक्ता ' गंगाधर ' मुणिव्रज ॥
निरंतर अलिकुल मदमंजन ॥

यात बापु प्रभाकर हे एक व्यक्तीचें नांव असावें असें दिसतें. पण
बापु व प्रभाकर हे दोन निराळे शाहीर होते. दादावीर, बापु, प्रभाकर
ही सर्व मंडळी गंगुहैवतीच्या फडांतली. या सर्वांत प्रभाकर हा विशेष
प्रसिद्ध आहे. यानें श्रीमंतीचा पूर्ण थाट आपल्या लहानपणांत पाहिल्य
होता. मोठया मोठया सरदारांच्या घरांतली राहणी, त्यांच्या मेजवान्या
वर्गांचा याळा प्रत्यक्ष अनुभव होता. अशा एका मेजवानीच्या वेळीं
वाढणाऱ्या सरदाराणीचें वर्णन प्रभाकराने केलें आहे—

मोहनी जशी सुरसभेंमणीं अमृत वाढी करीं । तशी नार पंगतींत आग्रह
करी ॥ सर्वे धीमंतिण सहज जिचा सर्वावर वारसा । हालवी रूप
सुंदर वारसा । चतुर स्त्रियांची घनिण ऐन आलीं भर रसा । कुया-
सर्वे शब्द न करी फारसा ! ... दुधीं कांचन-झाऱ्या भरून । घ्या घ्या,
म्हणें आदरें करून । हावभाव दावी पदरावरून ॥ घरून सिजेचें रू
वनीं । भुलवी रामशांकरी । तशी नार पंगतिंत आग्रह करी ॥

ठाईं ठाईं ठेवि दामिने तळीं लग्नमिंत, नावरी । शरिर मुकुमार कीं
गुल दावरी । पंकजनयना शुभाननी चाले ठमकत वावरी । कुण्यातरी
सरदाराची नोवरी । पाव पाहून उभी राहून जरा नजर करी
ज्यावरी । उजेड पडे चपळे परि त्यावरी । लोकांस चंदी लागली ।
नाहि शुद्ध राहिली । अधि नार सुगर चांगली । स्वच्छंदामधीं घाली
गुंजारव वनीं मधुकरी । तशि नार इ.

नभरंगाचे वसन कटी निरी चोंगिब ना फुटे । पदर पल्लेदार मागें सुटे ।
सतेज सरी शोभति बरी दाट जरीचे बुटे । चमक जणु नक्षत्रांची सुटे ।
धन्य धन्य निर्मिता विधि नाहें विसरला कुठे । केवळ घगधगित तारा तुटे ।

दसऱ्याचें शिल्लगण, दिवाळीचीं नहाणी, शिमग्यांतली होळी, वसंत पंचमी, वगैरेची वर्णनें प्रभाकरानें स्वतः ते ते प्रसंग पाहिले असल्यामुळे फारच बहारीचीं वठलीं आहेत. पुत्रकांक्षिणी स्त्रीची तळमळ, पुत्रोत्सवाचा आनंद हीं कवनें वात्सल्यरसानें थवथवलेलीं आहेत. प्रसंग मोठा असो कीं अगदीं साधा नित्यांतला असो, त्याचें चित्र प्रभाकर असें काढतो कीं त्याच्या जुळणीची प्रभा पाहून हा खरोखरच शब्दसुष्टीचा प्रभाकर आहे असें वाटनें.

रामजोशांचेंच नांवाचा पण त्यांच्याहून बराच कमी दर्जाचा असा रामचंद्र या नांवाचा आणखी एक शाहीर होऊन गेला असें दिसतें.

नूतन वय मुखचंद्र जसा पूर्ण तेज अंबरी । धन्य हे कांता सृष्टीबरी ॥
ही लावणी या रामचंद्राची दिसते. हिचे शेवटीं—
'रामचंद्र कवि म्हणें सकल सौभाग्यसुंदरी बरी । धन्य हे कांता सृष्टीबरी।' असें कवीचें नांव आहे.

प्रियपात्रा, गूण पवित्रा, प्रीतिमित्रा । बरे राजसा, तूं माझ्या शिरीच्या
शिरछत्रा ॥

वर्णनपर लावणी याचीच होय. याच्या जशा लावण्या आहेत तसे फटकेहि आहेत. याच्या एका फटक्याचा प्रारंभ असाः—

भली भलाई कर कांहीं मर्दा गूण ठेवून जारे ।

या अवनीवर कितीक जाहले जाणिक होणारे ॥

या कवनाच्या शेवटीं—

'ज्याची समसमान दुष्टी । त्याला मानिती सकळ सुष्टी ॥ अंती पावेल जगजेठी । म्हणें 'राम जोशी' संज्ञा चतुरें ॥'

या रामचंद्र वगैरे कवींचे अनेक फटके ठिकठिकाणी वारंवार आढळतात. हा वर रामचंद्र कवींचा थोडा फटका दिला आहे. असल्या प्रकारची कवनें ज्यांची उपलब्ध आहेत, त्या सर्वांत अनंत फंदी हा

फार प्रसिद्ध आहे. अनंत फंदीची रचना तऱ्हेतऱ्हेची आहे. त्याची पदे आहेत, त्याच्या लावण्या आहेत, त्याचे फटके आहेत; व त्याची थोडीशी ओवीवद्द रचनाहि आहे. पण फंदीबोवांना 'महाराष्ट्रसारस्व-
ताच्या कीर्तिमंडळांत' अढळस्थान मिळाले आहे, ते इतर रचनेपेक्षा त्यांच्या फटक्यांमुळे व लावण्यांमुळेच होय. हे स्वतः तमासगिराचा धंदा करीत. व त्यांत स्वतः रचिलेल्या लावण्या म्हणत. तमाशांत यांचे साथी मलक फंदी, रतन फंदी, राघव फंदी वगैरे इसम असत. ही सर्व मंडळी कोणा भवानीबाबा नांवाच्या एका पुण्यास आपल्या गुरुस्थानी मानीत. कोणी कोणी म्हणतात की, या भवानीबुवांच्याच अनुग्रहामुळे फंदीबुवा कवित्व करू लागले. फंदीबुवा हे अहमदनगर जिल्ह्यातील संगमनेर येथील राहणारे. यांच्या आईचें नांव राजबाई. कांहीं ठिकाणी यांच्या बापाचें नांव भवानीबाबा असे आढळते. पण भवानीबाबा हे यांचे वडील नसून गुरू होत, असे बरेच लोक समजतात. यांचा जन्म शके १६६६ रक्ताक्षी संवत्सरी झाला. हे यजुर्वेदी कौंडिण्यगोत्री ब्राम्हण. उपनांव घोळप. यांच्या घरचा पिढीजाद धंदा सराफीचा असे. पण अनंत फंदी यांचे लक्ष केव्हांहि ह्या धंद्यांत असलेले दिसत नाही. हे लहानपणापासूनच ब्राह्म्यांचे कले करून उनाडक्या करीत. पुढे पुढे तर हे फंदे इतके वाढले की, जनलोक यांस फंदीबुवा असेच म्हणू लागले; व अखेर हें यांचें नांवच पडून गेलें. यांच्या स्त्रीचें नांव म्हाळसाबाई. यांस श्रीपती या नांवाचा एक मुलगा होता हा आपणास 'सवाई फंदी' असे म्हणवी व स्वतः कवने करी.

अनंतफंदीची रचना व ती म्हणण्याची धाटणी इतकी रसाळ होती की त्यांच्या तमाशावर लोकांच्या झुंडी पडत. यांचा तमाशा म्हटला म्हणजे समोवर्ती हजारों लोकांचें कडे पडावें, अवशीप्रहरापासून मंडळी जी बसावी ती सकाळी चांगले फटफटीत उजाडेपर्यंत तेथून हालूच नये. जसे गारोब्याच्या पुंगीने नाग गुंगून डोलतो तसे लोक यांच्या या कवनानें गुंगून डोलू लागत. असे सांगतात की, हे एके वेळी

मालव्यांतून परत घरी संगमनेरी येत असतां वाटेत यांना भिल्लांनीं गांठून लुटले. त्यावेळीं त्यांनीं त्या भिल्लांसमोर तमाशा केला; व त्यांच्या नाईकावर लावणी रचून तेथेच ती म्हटली. ती ऐकून ते सर्व भिल्ल आणि त्यांचा नाईक खूप झाला; 'आला सात्विकपणाचा उमाळा;' आणि त्या मंडळींनीं फटीबुवांची हिरावून घेतलेली सर्व चीजवस्त त्यांस परत दिली; इतकेंच नव्हे तर आणखी विदागीहि दिली !

अनंतफंटीच्या लावण्यापेक्षा त्यांचे फटकेच पुष्कळचि तोंडून ऐकूं येतात. 'छंडंगुंडे हिरसे तट्टूं यांची संगत धरूं नको' हा फटका तर आवालवृद्धांच्या चांगला परिचयाचा आहे. यांतला मार्मिक उपदेश सर्वांना पटण्याजोगा आहे. 'धर्म काढुनी शरमावाला उणे कोणाला बोलूं नको.... कर्ज बाजारी होऊनी बहु तं बोज आपुला दबडु नको। स्नेहासाठी पदरमोड कर, पण जामिन कोणा राहु नको।' इत्यादि सूत्रे सर्वांना पटवून, हीं वागणुकीचीं आणि व्यवहाराचीं मूलतत्वे सदाकाळ लोकांच्या कानावरून जात राहावीं हा या फटक्यांचा थोर उपयोग आहे; व या कवींची ही असली कामगिरी अनेक दृष्टींनीं फार महत्वाची आहे. रात्रीचे वेळीं करमणुकीकरतां शृंगारपर लावण्या म्हणतांना त्याच बैठकींत असल्या फटक्यांनीं व्यवहाराची दीक्षा मिळावी व शेवटी—

'दे टाकुनि छंद वावुने फंद विषयाची काय मजा। हरि नामाची लावी ध्वजा ॥ असार हा संसार त्यजा ॥ तमो गुणाला धा हो रजा ॥ रजसत्त्वाची करा पुजा। श्रमाशांति मनीं घरा जा ॥'

असला उपदेश कानांवर यावा हें खरोखरीच उचित आहे. आपल्या इकडील शाहीर मंडळीचा एक विशेष असा आहे की, कोणीहि शाहीर कितीहि शृंगाररसाचा चाहता असो, पण त्याचे ईश्वरस्तवनपर आणि सन्मार्गदर्शनपर कवन अगदी नाही असें कधीहि घडावयाचे नाहीं. आणि यावरूनच या देशांतील लोकांच्या मनोवृत्ती व पृथ्वीवरील इतर देशांतील लोकांच्या मनोवृत्ती यांमधील फरक किंवा अंतर स्पष्ट दिसून येते.

अनेत फंदीचे तमाशे ऐन जोराने चाळे असतांना एके वेळी त्यांची व सती अहिल्याबाई होळवरीण यांची गांठ पडली. तेव्हां चाईनीं फंदीबुवांस मोठ्या कळवळ्याने उपदेश केला की, 'तुम्ही ब्राह्मण असून तमाशा करतां हें नीट नाही. तुम्हांस परमेश्वरानें साधुतुल्य वाणी दिली आहे, तिचा उपयोग लोकांचीं मनं विषया-सक्ततेकडे लावण्यांत न करतां, लोकांस परमेश्वराच्या भक्तिमार्गाकडे वळविण्यांत करावा हें योग्य आहे.' बाईचा उपदेश ऐकून फंदीबुवांचे मनास थोडी उपरती झाली व ते पुढें कीर्तन करूं लागले. त्यांनीं तमासगिराची वृत्ति टाकून हरिदासाची वृत्ति पत्करिली व ते गावोगांव कथा करूं लागले. वाणी मूळचीच रसाळ असल्यामुळे हाहि पेहराव त्यांना ठीक साधला; व लोकांची गर्दी त्यांचे कीर्तनास जमूं लागली. एकदां कीर्तनाकडे फंदीचा भर वळल्यावर ते त्याच पेशानें वतू लागले.

एके दिवशीं पुण्यांत बेलबागेचे सभामंडपांत फंदीबुवांचें कीर्तन चाललें होतें; व मंडळीहि फार जमून कीर्तनाला चांगला रंग आला होता. इतक्यांत पेशव्याचे नवीन कारभारी सदाशिव माणकेश्वर यांची स्वारी तेथें आली. हे पूर्वी कथाकीर्तनेच करीत असत. पण तीं सोडून देऊन आतां ते राजकारणांत पडून श्रीमंतांचा कारभार पाहू लागले होते. हे आल्यावर कीर्तन जरा थांबलें; व सदाशिव माणकेश्वर वसण्यासाठीं छोडाकडे जातां जातां फंदीबुवांकडे पाहून सहज म्हणाले 'हे केव्हांपासून धरलें!' नवीन कारभार्यांची खोंच लक्षांत आणून बुवांनीं चटकन उत्तर दिलें 'आपण विणा खाली ठेवला, तोच आम्ही उचटून हातीं पेटला.'

अनेत फंदीच्या अशाच समयसूचकतेच्या अनेक आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. या समयसूचकतेमुळे यांच्या वेळच्या इतर शाहीर मंडळींवर यांचें बजन फार चांगलें असें. यांनी त्या काळच्या तरवार बहादुरांवरहि अनेक कवनें केली आहेत; व तीं ऐकतांना आणि

वाचतांना एक तऱ्हेचा विशेष आनंद होतो. शेवटच्या रावबाजीवरील यांचा एक पवाडा तर फारच प्रसिद्ध आहे. 'श्रीमंत सवाई नांव पावले। दिव्य तनू जणू चित्र वाहुळे' हा सवाई माधवरावाच्या प्रसिद्ध खर्च्याच्या स्वारीचा पवाडाहि वर्णनाच्या दृष्टीने चांगला साधला आहे.

अनंत फंदीचें वर्णन त्यांच्याच योग्यतेच्या एका शाहीरानें फार मार्मिकपणानें केले आहे. तो शाहीर म्हणतो—

फंदी अनंत कवनाचा सागर । अजिंक्य ज्याचा हात खंडा ।
चमत्कार चहुंकडे डोलतो । सृष्टीवर ज्याचा झेंडा ॥
मूळ संगमनेर ठिकाण त्याचें । कीर्ती उदय जैसा अर्की ।
नविन तऱ्हा नारळी डोईला । पदर पागोट्याची फिरकी ॥
वाचावंत संपत्ति सारखी । बहुतांचे तनमन हरकी ।
लांगे लुंगे कवि भेदरले । अवघ्यांवर त्याची मुर्की ॥
समोर गातां कोणि टिकेना । मनामधी बसली कर्की ।
घन ज्याचा हातचा मळ । केवळ तो रुप्यांचा हंडा ॥
फंदी अनंदी छंदी वरवी । ब्राह्मण त्यावर गुरुकृपा ।
सरस्वती जिह्वाणि अक्षयी । भंग नसे ज्याच्या हरपा ॥
कवन बहुत उदरामधि भरले । फणस जसा मोठा कापा ।
भाळी त्रिपुंडू टिळा केशरी । कस्तुरिका वरती छापा ॥
मोठमोठ्या राज्यामधि महशूर । जगजाहीर चारी तर्फा ।
अकट विकट कवनाच्या चाली । नित्य नव्या अक्षयी थापा ॥
विद्या अभिमान नाही जयाला । असा कवि कंचा धुंडा ।
नांवाचें चांदणें जगाचें । मुख्य मुख्य खासे खासे ॥
कीर्तनरंगी सदा घालिती । मानवला सर्वथासी असे ।
पुढें मागे ऐसा नसे दुसरा । मृत्युलोकिचा रहिवासी ॥
पहावें रत्न पंधरावें; माता । घन्य जन्मली हे त्यासी ।
असा पुरुष चिरकाल असावा । गुण निर्गुण पंडितराशी ॥
होनाजी बाळा म्हणे जगावा । बहुतकाळ आयुष्य यासीं ।
अबीट ज्याची करणि ऐकतां । देह प्राण होतो बंडा ।
गुरव त्याचे संगे सोबती । कुशलकला जाणे उदंडा ॥

ही एकाच पेशाच्या समकालीन शाहिरानें आपल्याच पेशाच्या दुसऱ्या शाहिराची केलेली स्तुति वाचून फंदीवावांची त्या वेळी कशी

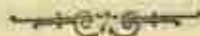
छाप होती हे चांगले दिसते. यांनी रचिलेला 'श्रीमाधवनिधनग्रंथ' या नांवाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. यांत श्रीमंत सवाईमाधवराव साहेबांनी वाड्यांत उडी टाकल्यांपासून तो शेवटले बाजीरावसाहेब गादीवर येईपर्यंतच्या हकीकतीचे वर्णन केले आहे. या कथानकाचे हल्ली सहाच अध्याय उपलब्ध आहेत. हे कथानक फार गोड असल्यामुळे काव्य या नात्याने तर ते संग्रहणीय आहेच. परंतु हे, बाजीरावसाहेबांनी स्वहस्ते सर्व हकीकतीचा मजकूर लिहून, मग त्याप्रमाणे कवीकडून रचविले असल्यामुळे ऐतिहासिक दृष्ट्याहि आदरास योग्य आहे. यांत म्हटले आहे की,

हे कथानक राघवपुत्रे । जावल्या स्वहस्ते लिहिलीं पत्रे ।
त्या पत्रावरून हि चरित्रे । कवीने कविता केली असे ॥
यांत पदरचे नाही यांकचित । बाजीरघुनाथ साक्षभूत ।
टोका केली प्राकृत । लहानबोरास ममजाबया ॥

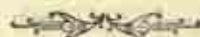
अनेकफंदी हे शके १७४३-मध्ये समाधिस्थ झाले. यांचे मागे यांचा पुत्र श्रीपदफंदी ऊर्फ सवाई फंदी हा घरेच दिवस होता. आपल्या वडिलांप्रमाणेच हाहि कवने रची व कीर्तन करी. कवने करण्याचा गुण फंदींच्या पुढील वंशजांतहि होता.

१. महाराष्ट्रांत पेशव्यांसंबंधाने रचिलेली प्रकरणे एके वेळी बरीच असावीत असे दिसते. 'चचा भतिजा लडे आपसने' अशा प्रारंभाचे एक प्रकरण आहे. एक श्लोकबद्ध 'परशुरामचरित्र' या नांवाचा ग्रंथ मद्रासच्या पुस्तक संग्रहांत आहे. वास्तविक पाहता प्रभास श्रीमंतउत्कर्ष अशासारखेच काही नांव पाहिजे. यांत घोरले माधवरावाची स्त्री रमाबाई यांनी सहगमन केल्यापर्यंतची व नारायणराव मादोवर वसेपर्यंतची हकीकत आली आहे. मद्रास येथील प्रत इ. स. १८०६-मध्ये केलेली नकल आहे.

परंतु या 'माधवनिधन' काव्याचे पांच अध्याय मूळ असून शेवटला सहावा अध्याय प्रक्षिप्त असावा असे ठरव दिसते. महाव्या अध्यायाचे शेवटी 'हे बाजी रघुनाथाच्या पत्राचारें लिहितो' असे म्हटलेले नाही; आणि हा असला मजकूर बाजीरावसाहेब आपल्या हाताने लिहून देतील हे केव्हाहि संभवणार नाही. असा.

गाहीर

एकंदर वाङ्मयापैसी जो जो भाग हृदयाला आनंद देणारा व मनाला मोहून टाकणारा असेल त्या सर्वांचा समावेश सारस्वतांत होतो; आणि म्हणूनच महाराष्ट्र सारस्वताचा धागा जसा लहान मोठ्या कवींच्या काव्यांत आहे तसाच तो तोंडाने गाइलेल्या लहान मोठ्या इतर कवनांतहि आहे. सारस्वताचा एक धागा कट्टावांत आहे, एक धागा लावण्यांत आहे, एक धागा पवाड्यांत आहे, इतकेंच नव्हे तर वायकांच्या कहाण्यांत व मुलींच्या शोपाळ्यावर वसून म्हणावयाच्या ओव्यांतहि सारस्वताचे धागे आहेत. या सर्वांत मराठी भाषेचें नागरपण आहे, सर्वांत सारस्वतीची प्रतिमा आहे; व या सर्वांपासून मनाला एक तऱ्हेचा आनंद होतो यांत संशय नाही. हें सर्व वाङ्मय निःसंशय सारस्वत आहे. मग तें लिहिलेले असो वा नसो. स्त्रियांचीं गाणीं, कहाण्या, ओव्या हे सर्व प्रकार समाजाच्या सर्व प्रकारच्या अवस्थेत निर्माण होतात. परंतु इतर गोष्टींप्रमाणे संपन्नतेच्या आणि ऐश्वर्याच्या काळाच्या रचनेत जें माधुर्य व ओज दृष्टीस पडते तें पडत्या काळाच्या रचनेत केव्हाहि दिसत नाही. मराठेशाहीचें ऐश्वर्य ज्यांत प्रतिबिंबित आहे अशी गाणी व ओव्या अजूनहि मुलींच्या तोंडून नेहमी कानावर येतात.

पवाडे आणि लावण्या हीं तर राष्ट्राच्या ऐश्वर्यवसंतांतच भरास येतात असे म्हणण्यास हरकत नाही. वास्तविक पाहतां कवनाचे हे दोन प्रकार म्हणजे निरनिराळ्या, किंवाहुना एकमेकांस विरोधी व भिन्न अशा दोन रसांचे पोषाक आहेत. योग्य पराक्रम आणि तोडांत बोट घालण्यासारखी वीरांनीं केलेली शौर्याची वृत्त्ये हीं जसे पवाड्यांचे योग्य विषय होत, तसेच तरुणांचे श्रृंगार हे लावण्यांना योग्य विषय होत. वीररसा-शिवाय पवाड्याची बहार नाही आणि श्रृंगाराशिवाय लावणीची मजा नाही. असे हे कवनाचे दोन प्रकार बाहेरून दिसण्यांत जरा विरोधी

दिसतात खरे, परंतु ते विरोधी किंवा भिन्न नसून ती एकाच वीररसाची दोन अंगे आहेत, दोन निराळीं रूपे आहेत. या दोहींची बहार, या दोहोंचाहि भर, भरल्या गांवात आणि राहल्या घरांत येत नाही. रणांगणाची दिव्य भूमी, त्या काळची मनाची आतुर स्थिति, 'चालली घडी ती आपली उधांची कोण जाणे' ही वृत्ति, अशी सामुग्री असेल तेथेंच या कवनांचे पूर्ण स्वारस्य व अद्भुत रंग दृष्टीस पडतील; आणि ज्या पुरुषांच्या अंगांत व तसेंच ज्या राष्ट्राच्या अंगांत सामर्थ्य आणि वीररस पूर्णपणें खेळत असतील त्यांनाच ही दोन्ही तऱ्हेची कवनें सुचतील, त्यांनाच तीं आवडतील, त्यांनाच त्यांचे रहस्य व मर्म कळेल, आणि त्यांनाच त्यांपासून आनंदाच्या गुदगुल्या होतील. ज्यांना असली काव्ये आवडतनाशी झाली; ज्यांना ती अप्रयोजक वाटू लागली त्यांच्यांतून वीररस जात चालला, जाईल, किंवा गेला असे निःसंशय समजावें. हे प्रकार ठाकून राष्ट्रांनें एकदां शिष्टमन्यतेचें पांघरूण पांघरलें म्हणजे, ज्या मानानें ज्योतिषाचा आणि वेदान्ताचा अम्मल त्यावर चढत जाईल त्या मानानें, तें, गाढ निद्रेंत आणि बुडत्या पंथास लागलें असें मानण्यास हरकत नाही.

पवाडे किंवा लावण्या हे प्रकार राष्ट्राच्या दैन्यावस्थेत किंवा पडल्या काळांत आदळत नाहीत. हेमंत सुरून राष्ट्राच्या भाग्याला वसंतऋतु आला म्हणजेच या कवनांचे फुलारे फुलूं लागतात व त्यावरिल शाहीराचे गुंजारव चोहोंकडे ऐकूं येतात. वसंतांत जसें अमक्या झाडाला पालवी पुटने आणि फुलें येतात आणि तमक्याला तो बहार येत नाही, असें होत नाही, तसेंच राष्ट्राला एकदा ज्ञानीचा व संपन्नतेचा फुंद चढला कीं अमक्या जातीचे शाहीर कवित्व करतात आणि तमक्या जातीचे करीत नाहीत असें होत नाही. सर्वानांच एक तऱ्हेचा मद चढतो व सर्व जाती आनंदभरानें झेलूं लागून त्यांच्या जिऱ्हा कवनें म्हणूं लागतात. शाहीरांत ब्राम्हण आहेत, गवळी आहेत, तेली आहेत, तांबोळी आहेत,

शिपी, सोनार, कासार, हेही आहेत. आतार, शिकलमार, न्हावी कोष्टी, साळी, माळी, वंजारी हेही आहेत. मुसलमान, जैन, मानभाव हेही ह्यावर थाप देतांना ऐकू येतात. मारवाडी कधी कोणत्या असल्या धंध्यात सांपडावयाचा नाही. पण तमासगिरांच्या पडांत तोहि आढळतो. प्रत्यक्ष महार, मांग, दोर, कसाई हेही संपन्नतेच्या सागराच्या या उधानांतील लाटांवर मौजेने विहार करतांना दृष्टीस पडतात. आणि हे असे सर्व जातीचे, सर्व पंथाचे, दर्जाचे लोक सुखसागरांत लीलेने पोहतांना दृष्टीस पडले म्हणजे मनाला आनंदाचा पूर येऊन प्रेमाच्या लाटा उडू लागतात; व ज्या काळीं हें महाराष्ट्र, हें आनंदवनभुवन, असें सुख अनुभवीत होते त्या काळाबद्दल कौतुक वाटते; व ज्यांनीं हे असे दिवस आपल्या वाडवडिलांना दाखविले त्यांचे बदल धन्यता वाटते. सर्व जातीच्या व सर्व पंथांच्या लोकांनीं आनंदांत मग्न असावे, वीर रसाने नाहून जावे, आणि त्यांचे चेहऱ्यावर मदाची धुंदी चढावी हीच राष्ट्राच्या संपन्नतेची व त्रिवंतपणाची खरी रूण आहे. आणि शाहीर व त्यांची कवने ही त्याची एक निशाणी आहे. जो आनंद माहेरपणांत माहेरी लाडक्या मुलींनीं खेळतांना अनुभवावा, तोच आनंद व तोच निर्धास्त मोक्लेपणा समरांगणावर शिपायांना सदैव वाटावा हेंच राष्ट्राच्या जोमाचें दर्शक आहे. आणि शाहीर व त्यांचीं कवनेही या अशा काळाची विनचुक निशाणी आहे. हल्ली प्रसिद्ध असलेल्या सर्व पवाड्यांपैकी सर्वांत जुना पवाडा म्हणजे अग्निदासाचा होय. अग्निदास किंवा अज्ञानदास हा पुण्याचा राहणारा होता. याच्या गुरूचें नांव नारायण असावें. याचा विषय शिवाजी महाराजांनीं अलौकिक चातुर्याने आपणास पिजऱ्यांत धरून न्यावयास आलेल्या अफझलखानास गर्क केला तो होय. हा पवाडे रचण्याच्या अगदी प्रथम प्रथमच्या प्रकाराचा नमुना आहे. नांवाला मात्र हा पद्य आहे, परंतु याची सर्व रचना एकतारी तुणतुण्यावर सहज सुराने म्हणतां येईल अशी गद्याचीच आहे. शिवाय घडलेल्या अद्भुत प्रसंगानंतर लीकरच हा रचिलेला दिसतो.

कारण शेवटच्या चौकांत शाहीर म्हणतो की, या अलौकिक प्रसंगाच्या आनंदोत्सवांतच जिजा 'बाईने' शाहीर बोलाविले' आणि त्याच वेळी 'आपल्या मते अज्ञानदासाने' एका तडाक्याने हा 'कडाका गाईला' व 'विरमल राज्याचा गाईला'—

म्हणून शिवाजी सरज्याने । इनाम घोडा बक्षीस दिला ।

घेरभर सोन्याचा । तोडा हातांत घातला ॥

हा पवाडा जिजाबाईने, शिवाजीने आणि त्याच्या सदरेच्या सरदारांनी प्रत्यक्ष ऐकिलेला दिसतो. यांतील वर्णन अगदी त्याच वेळचे दोन डोळ्यांच्या साक्षींनी मिळविलेले आहे. पवाड्यावरून दिसते की, आपणावर अफजलखान येतो ही बातमी कळल्यावर शिवाजीने सामदामाचे प्रकार करून पाहिले व सदरेत सर्वांना बोलावून सर्वानुमते अफजलखानाच्या प्रत्यक्ष भेटीचा विचार ठरविला. पण खानाची भेट हा एक निर्वाणीचा प्रसंग आहे, हे शिवाजी समजून होता; आणि म्हणूनच या आधिवाणीच्या प्रसंगाच्या तयारीबरोबरच त्याने पुढची सर्व निरवा निरव करून 'राजे स्वामींनी ब्राह्मण बोलावून द्रव्य दिधले' आणि सांगितले की 'तुम्ही काशीस व गयेस जाऊन उत्तर कार्ये करणे. धर्म हस्तके गोदाने देखील दिधली, दाढी लांब होती ती बाल छाटून लहान केली. जिजाऊ रडो लागली, तीस समीप येऊ न दिले, की न जाणो मोह पडेल'. अशी सर्व पूर्व तयारी करून गडाव्हाली 'सदरेची मांडणी' केली होती, तेथे भेटीस जाण्यास निघते वेळी लोकांनी सांगितले की 'शिवबा सील करा अंगाळ !' तेव्हा राजाने अंगांत जरीची कुडती घातली, वर चिळखत चढविले आणि त्यावरून राजा 'बारीक झगा त्याला,' रेशमी विजार पायांत घातली, 'डोईस मंदिल बांधला.'

'डावे हातीं विचवा त्याला । बाघनख सरजाच्या पंजाला ॥ वरून बारीक झगा त्याला । कंबरवस्ता वेडा केला । पोलाद घातली गळां ॥ फिरंग पट्टा जिऊ म्हाल्याप दिला । शिवाजी सरजा बंद सोडुनि चालिला ॥ २४ ॥

निघतांना त्याने सर्वांचे मुजरे घेतले, व

माझा रामराम दादानु । गडच्या गडकऱ्या बोलिला ॥ “ जतन भाईनु करा । आमुच्या संभाजी राजाला । सराईत उमाजी । राज्य होईल तुम्हांला । गड निरवितो गडकऱ्याला । राज्य निरवितो नेतोजीला । निरवानिरव दादानु । विनंती केली सकळीकाला ॥ येवुन सलाम सांगा । माझा शहाजी महाराजाला ” । खबर गेली जिजाऊला । शिवबा जातो भेटायला । पालखींत बसुनो । माता आली भेटायला ॥ २५ ॥

राजकारणावर दृष्टि देऊन शिवाजीने आईस प्रथम भेटीस न येण्याविषयी सांगितले. पण म्हणतात ना ! माया ही अधोवाहिनी आहे. आईच्याने कसे राहवेल ? पुत्रवात्सल्य फार कठीण आहे. जिजाऊ पुत्रप्रेमाने पालखींत बसून भेटीस धावून आली. पुढे शाहीर म्हणतो—

शिवबा बोले जिजाऊ सर्वे । बरे वचन माझे ऐकावे ॥ ‘ माझी असोशी खानाला । बरे जातो भेटायला । ’ जिजाऊ बोले महाराजाला । ‘ शिवबा न जावे भेटायला ॥ मुसलमान बेइमान् । खान् राखिना तुम्हांला । ’ राजा बोले जिजाऊला । ‘ येवढी उंबर झाली । भेट दिली नाही कोणाला ॥ येवढी गोष्ट माते । आज घाबी मला ॥ आई ! अबदुलखान आला । याने धाक लाविला देवाला ॥

शिवाजीचे हे आर्जवाचे पण निर्धाराचे शब्द ऐकून—

जिजाऊ बोले महाराजाला । ‘ शिवबा ! बुद्धिने काम करावे । उसने संभाजीचे ध्यावे ’ ॥ २६ ॥ जिजाऊ घेती बलाबला । ‘ शिवबा ! चढती दीलत येऊं दे तुला ॥ घे यशाचा विडा । ’ शिवबा स्मरे महादेवाला ॥ गळां घातली मिठी । मातेच्या चरणासी लागला ॥ ध्यानी आठवुनी भगवंताला । शिवाजीराजा सदरे गेला ॥ २७ ॥

याच्या पुढला प्रकार सर्वांना ठाऊकच आहे. डोक्याचे पाते लवते न लवते तो ही शटापट शिवाजीने सहज आटवून घेतली व खान ‘ पुरा केला ’.

यापुढील दुसरा प्रसिद्ध पवाडा तुळसीदास नावांच्या शाहिराने रचिलेला आहे. तुळसीदास हा अज्ञानदासाचा कोणी संबंधी असावा,

असे चरित्रकार म्हणतात. हा शिवाजी महाराजांचे वेळी पुण्यांत मंडईचे बाजारांत राहत असे. याचा पवाडा अज्ञानदासाच्या पवाड्यापेक्षां फार मोठा आहे. त्याचे पंचावन्न चौक आहेत. अज्ञानदासाची तडफ तुळसीदासांत नाही. पण तुळसीदासांत अज्ञानदासापेक्षां 'काव्य' व्यास्त आहे. तुळसीदासानें आपल्या कथानकाचा प्रसंग, प्रारंभ, वर्णनें व झटापटी आणि शेवट, या सर्व गोष्टी जागच्या जागी ठीकच्या ठीक ठेवून दिल्या आहेत.

एके सोमवारी सकाळीं जिजाईनें शिवबास बोलावूं धाडिलें व दोघे मायलेकरें गमतीनें सोंगच्या खेळण्यास बसलीं. खेळांत बाईची सरशी होऊन डाव शिवाजीवर लागला. म्हणून शिवाजीनें आईस कांहीं मागून घेण्यास सांगितलें. हें ऐकून त्या वीरमातेनें —

‘पुण्याचे तोंडाला । जेजुरीच्या बारीला । आहे सिंहगड किल्ला ।

तो घेऊन चावा मला । आऊन मागेन तुझ्या राज्याला ॥’

हें मागणें मागितलें. धूतांत दिलेला हा ‘पण’ पुरा करण्याकरितां शिवाजीनें तानाजी मालुसऱ्यास ही कामगिरी सांगितली. धन्याची चाकरी बजाविताना तानाजीनें जिवाची शर्य केली. शेवटीं गड हातीं आला, पण हातचा सिंह गडावरच राहिला, हा वृत्तांत तुळसीदासानें या कवनांत गाईला आहे.

या कामगिरीचा लखोटा तानाजी मुभेदाराच्या हातीं पडला ते वेळीं त्यानें आपल्या एकुलत्या एक ‘रायबा’ नांवाच्या मुलाचें ‘लगीन’ योजिलें होतें.

स्वयंवर बाळाचें मांडिलें । काडत्या पंचमीच्या हळदी । काडलें घण्टीचें लग्न । लगीन बाळाचें मांडिलें । बाली सिंहगडची कामगिरी । लगीन रायबाचें राहिलें । ज्यानें उमराव बोलाविलें ।

त्याचे उमराव व सरदार सर्व आले. शेलारमामा तोहि आला व सूर्याबा बंधु तोहि आला. तेव्हां सिंहगडाची कामगिरी आल्याची वार्ता त्यानें

सर्वास सांगितली. ती ऐकून सर्वजण दचकले.

शेलार मामा बोलावा लागला । ऐशीं वर्षांचा म्हातारा । 'माझ्या तानाजी सुभेदारा । जे गेले सिंहगडाला । त्याचे पाठिरे पाहिले; । नाही पुढारे पाहिल ।'

पण अशाने तानाजीसारखा शूर गडी थोडाच कचणार ! त्याने एकदम कामगिरीची तयारी चालविली. 'मग रायबा तो बेटा । बाबाच्या जवळ आला' तेव्हां त्याचीहि तानाजीने समजूत घातली. सर्व तयारी झाली. शिपाई मावळे जमले, त्यांना हत्यारे वाटलीं, खर्ची दिली आणि सैन्य वेऊन तानाजी रायगडास राजाचे भेटीस निघाला.

बारा मोर्चांची पालखी सवारीली । तोरण पालखीला बांधिले । पाय दिला पालखीमध्यें । हात पालखीला दिला । रायबा तो बेटा । बाबाच्या आडवा येणार झाला ।

तेव्हां तानाजीने—

'भिऊं नको माझे बेटा । तुजें येतो मी लग्नाला ॥

आघो लगीन सिंहगडचें ! मग करीन रायबाचें ।'

असे सांगून तानाजी सुभेदार जीजाबाईचे भेटीस गेला. बाईने त्याला ओवाळिलें व 'तानाजी सुभेदार । चढत्या दवलतीचें राज्य येउं दे तुला' म्हणून आशीर्वाद दिला. बाईची भेट झाल्यावर सुभेदार शिवाजीराजाच्या मुजऱ्याला गेला. व मुजरे करून म्हणाला—

'आम्ही जातो सिंहगडाला । आमचा रायबा संभाळा । जर आलो सिंहगडाहून लगीन करीन रायबाचें ॥ जर गेलों तिकडे गेलों । लगीन करा रायबाचें । मज बापाची सरदारी । द्यावी रायबा बेटाला । दिवटी बुधलीची जहागीर । द्यावी रायबा बेटाला । डोणजगांव द्यावा पानमुपारोला । मालमुऱ्याचा दंड द्यावा इनाम द्यावाला ॥'

असे सांगून निरोप घेतले; व पुन्हां एकदां जिजाईकडे जाऊन तिच्या पायांवर डोकें ठेवून, रायबाला सांभाळण्याविषयी पुन्हां पुन्हां सांगून तानाजी सिंहगडाकडे वळला.

गडाच्या माचीस जाऊन गडाचा भेद काढिला; 'पेटारा उघडला । काढिली यशवंत घोरपड ' आणि तिच्या कंवरेला साखली बांधून ती कित्याल लाविली. घोरपड नेहमीप्रमाणे वर जाऊन धरावी ती वर न जातां मधूनच परतली. हे पाहून सुभेदार मनांत जरा कचळा व रागावून म्हणाला—

'सत्ताबोल किल्ले मी घेतले । घोरपड कधी नाही मागे फिरली । मी आहे मराठ्यांचा पोर, नाही भिणार मरणाळा । एक हात टाकीन । बाठरा खांदोळी पाडीन । शिळया भाकरी संगे खाईन ॥ '

अखेर घोरपड पुन्हा लाविली; व मग 'पडे घेतले तोंडामधी । सोळ धरली हातामधी ' आणि तानाजी सुभेदार शेलके माणूस घेऊन कित्यावर चढले. कित्यावर चकामक होऊन मोगलांचा किल्लेदार उदेमान पठाण मारला गेला व किल्ला सर झाला. परंतु या लढाईत तानाजी सुभेदार कामास आला. किल्ला घेऊन सैन्य शिवाजीकडे आले तेव्हां त्याला आनंद झाला. परंतु तानाजीबद्दल शिवाजीला व जीजाईला फार वाईट वाटले. पुढे सुभेदाराचा मुर्दा पालखीत घातला; व शिवाजी स्वतः जातीने त्याबरोबर जाऊन तो सुभेदाराचा गांवी मुलाकडे नेला. पालखी पाहतांच रायबा धांवत आला, पण बाप मेल्याची खबर ऐकल्यावर त्याने फार आक्रांत मांडिला. तेव्हां त्याचे शांतवन करून—

शिवाजी राजानें । मुलगा पोटासंगे धरिला । 'मिऊं नको माझे बेटा । शिवाजी महाराज तो गेला । तान्हाजी सुभेदार आहे तुला । '

असे सांगितले व 'बारा दिवसांचे । सुतक धरले । शिवाजी महाराजांनीं सुभेदाराचे'! पुढे राजानें रायबाचे लग्न केले व

'दिवट्याबुधलीची जहागीर । दिली रायबा बेट्याला । बापाची सरदारी । दिली रायबा बेट्याला । डोणजगांव तें दिलें पान-गुपारीला । मालमुराचा दंड दिला इनाम लायाला । '

हे निराळे सांगणें नकोच. पण तेहि शाहिरानें पवाड्यांत सांगितले आहे; आणि आम्ही तुम्हांला सांगतो. शाहीर शेवटीं म्हणतो 'हा शूर

मर्दाचा पवाडा, शूर मर्दानें ऐकावा !' याच्या योगानें 'गात्याला उद्राण व ऐकत्याला पुण्यप्राप्ति होईल.'

शिवाजीचे अमदानीत महाराष्ट्राला स्फूर्ति आली होती. तेव्हां त्या काळाचें आणखीहि अनेक पवाडे असले पाहिजेत.

पुंजाजी देव बोललें त्या कवज्यांत । म्हणें नाना दिलभर बोलले संत ।
आहे वैजापुर पवाडा महशूर दख्खनांत ॥ लगबग लगबग झाली लई ।
स्या गांव कसब्याचो काय सांगु बढाई ॥ स्यांगड स्यांगड वाजत नीबत
मोंगलाई ॥ ...मार्गशेवें मास लागला कीं दख्खना मधी झाला गलबला ।
मोंसला शहरावरों आला ॥ इ. इ.

हा पवाडा शिवकालीन असून शिवाजी महाराजांनी वैजापुर काबिज केलें त्या समयाचा दिसतो.

हे शिवकालीन पवाडे झाले म्हणजे या प्रकारच्या रचनेंत एक मोठा खंड दृष्टीस पडतो. शिवाजी महाराजांच्या पश्चात महाराष्ट्र कोणच्या पैचांत सापडलें गेलें व त्याच्यावर कोणतीं संकटें कोसळलीं हें महशूर आहे. त्यानंतर बरीच वर्षे दुःखाची लोटली. पुढें शत्रूपासून नवीन सुद्धी निर्माण करण्यांत शाहूचे आणि त्याचा पेशवा बाळाजी विश्वनाथ यांचे दिवस गेले. तेव्हां तोहि काळ संपन्नतेचा नव्हे. पुढील राज्य प्रसूतीच्या त्यावेळीं वेणा येत होत्या. अशा वेळीं शाहीर आणि पवाडे फारसे झाले नाहींत, यांत कांहीं नवल नाही. पण बाजीरावानंतर नाना-साहेबांच्या वेळीं मात्र सगळीकडे समृद्धीचे दिवस आले. तेव्हां या काळी पुन्हां चोहीकडे डफ वाजूं लागले. नानासाहेबांच्या कारकीर्दीतल्या अनेक प्रसंगांपैकी पानपतच्या घनघोर युद्ध प्रसंगावर फार पवाडे रचले गेले. तो प्रसंगही तसाच होता. त्या प्रसंगावर सात आठ पवाडे हल्ली उपलब्ध आहेत. या पैकी 'जंगबहार' हा उर्दु पवाडा फार जुना आहे. याची रचना, कोणी कादर नांवाच्या शाहिरानें जाधवराव माळेगांवकर यांनीं प्रत्यक्ष पानपत येथें पाहिलेली हकीकत स्वमुखानें सांगितली, त्या आधारें केली; व मग या रचनेच्या आधारें व

इतर माहितीवरून देशी शाहिरांनं आपलें कवन केलें असें दिसतें.

पिंपळांवकर शिवराम, रामा सटवाजी, रंगराय वगैरे शाहिरांनीं पानपतच्या युद्धसंग्रामावर व त्या काळच्या इतर हकीकतींवर पवाडे रचिले असावेत, असें त्यांच्या उपलब्ध कृतींवरून वाटतें. शिवरामाची रचना फारशी चोखवट नाही. पण रामा सटवाचें वर्णन पुष्कळ ठिकाणीं चांगलें साधलें आहे. याचे पातपतचे लढाईवर दोन पवाडे आहेत. 'भाऊसारखा मोहरा । आम्हांवर कां रुसला पंची प्यारा ॥' या कवनांतले ऐन गद्दीच्या वेळचे दोन चौक देतों —

विश्वासराव शिपाई रणशूर । भले राजकुमार ॥ मारितो कौबा हातीं
तलवार । रणांत होउनि घोर ॥ भोंवती मोळ्या वर्षति अपार । मघें उभे
सरदार ॥ मिलचा कापला बेसुमार । भाऊ म्हणें मागें फिर ॥ अवचित
गोळी लागली घुरंघरा । मुखीं बोलला हरिहरा ॥ भाऊसारखा मोहरा ।
ज्याला पडली भाऊची भांत । ते उभे राहिले रणांत ॥ फितुरा पळनि
आले दक्षणांत । बांबविली दौलत ॥ त्यांचा ईश्वर करील सत्यनाश ।
यश दिले गिलचांस ॥ भाऊची भांत पडली नारी नरां । सकळ जनां
लहानघोरां ॥ भाऊसारखा मोहरा ॥

असें रामा सटवा गातो. अनेक सरदार जेथें इरेस पडले व काशी प्रयाग वगैरे पवित्र क्षेत्रें म्हेळ्यांनीं पीडाग्रस्त जेव्हां केलीं, आणि दत्ताजी शिंधासारखा मोहरा दगाबाजीनं जेव्हां मारला गेल्या तेव्हां, हातची कामें हातीं ठेवून क्षेत्रांचें ग्रहण सोडविण्यासाठीं दत्ताजीचा अभिमान धरून त्याचें उसनें सव्याज फेडण्यासाठीं आणि मराठ्यांचा नक्षा राखण्यासाठीं पेशव्यांना तिकडे ढाला फिरविणें भाग पडले. दक्षिणचे मराठे नेऊन उत्तरेच्या विण्याड, ओकांबरोवर झुंजवावें ही काय लहान सहान गोष्ट ! पण तीहि हातीं घेऊन मनांत योजून पेशव्यांचे दोन खासे पुढ्य तिकडे गेले व अबदालीचा रेच उतरण्यासाठीं अनेक लोक खर्ची वातले. दोन्ही खासेही समरांगणांत धारातीर्थी सुस्नान झाले. पण या पुढें अबदालीचीच काय पण कोणाही म्हेळ्यांची पुन्हां दिल्लीवर स्वारी करण्याची सुमसुम बंद झाली, तेव्हां या प्रसंगाची वर्णनें मराठी

शाहिरांनी गाडली हें नीटच झालें.

या रामापेक्षां आणि शिवरामापेक्षां 'रंगराय'ला सृष्टीसौंदर्याचे वर्णन करण्याची हातोटी व हाँस ज्यास्त दिसते.

येतो सरीवर सरी सरसकून । गगन भरभरून पडे घरणी ।

होतो घुंढ दिशा चाहोंकडे, पडेना दृष्टी दिसा तरणी ।.....इ.

हें वर्णनचूंचें वर्णन कोणालाहि आवडण्यासारखें आहे. लडाईचीं वर्णनेंहि रंगराय चांगली करतो. रंगराय हा कोठला राहणारा हें कळत नाही. रंगरायाप्रमाणेंच 'गोपीनाथ' व 'माधवसुत' हे शाहिरहि अनेक तऱ्हेचीं कवनें करितात. पवाड्यापेक्षां गोपिनाथाच्या वैराग्यपर लावण्याच ज्यास्त आढळतात. गोपिनाथानें 'दुर्लभ गुरु शिवदिन' असें म्हणले आहे. हा गोपीनाथाचा गुरु शिवदिन प्रसिद्ध संत शिवदिन केसरीपेक्षां कोणी निराळा पुराय असावा. माधवसुतानें आपल्या गुरूचे नांव एकनाथ दिलें आहे.^१ अर्थात् हाहि एकनाथ प्रसिद्ध एकनाथापेक्षां भिन्न पुराय होय. याला उत्कृष्ट प्रमाण असें आहे की, माधवसुताची 'सवाई माधव-रावावर' एक लावणी आहे.

माधवसुत, लहरी मुकुंदा, खंडु संत, जनार्दन ही सर्व शाहीर मंडळी पेशवाईचा ऐन अम्मल पाहिलेली होती. यांत कोणी थोरले माधवरावाच्या कारकीर्दीवर, कोणी महासाखी रमावाई सती गेली त्या विषयावर, तर कोणी नारायणरावावर, अशीं अनेक कवनें केली आहेत.

लहरी मुकुंदाचा—

'दलनचा दिवा मालवला, हिरा हरपला ।

काय गुपित घाला, केला नारायणरावाला ।'

हा श्रीमंत नारायणरावांच्या मृत्यूवरचा पवाडा तर फार प्रसिद्ध आहे. वास्तविक पाहतां हा पवाडा तेरा चौकांचा असून तेराव्या चौकांत कवीनें आपलें नांव घालून सहीशिक्यानिशीं पुरा केल्या आहे. पण कोणा

^१ एकनाथ गुरु म्हणतों प्रीतिचे छंद विकट चांगले । माधवसुत कवन करि जशी मोत्याची सरी । इ. इ.

अजागळ्याने घाला पुढे आणखी एका चौकाचे शेंगूट जोडून हा चौदा चौकांचा बनविला; व एका प्रतीत हा असा आदळला म्हणून छापणारांनीहि तो तसाच छापून दिला.

नारायणराव पेशव्यांचा खून ही एक पेशवाईला मोठीच ठोकल लागली. पानपतानंतर आवराअवर करून मोठ्या शहाणपणाने, मुत्सद्देगिरीने आणि हिमतीने पेशवाईची मोडलेली घडी पुन्हां नीट घालणारे थोरले माधवरावसाहेब हा लोक सोडून गेल्यावर, पुढे दिवस कसे येतात ही विवंचना सर्वांनाच होती. तशांत राबोवा सारख्या भोळ्या सांबाने 'आपल्यांत दुही पडते तेव्हां शत्रूस बळ फावते' हे स्वतःचेंच अमोल सूत्र विसरून जाऊन मतलबी माणसांच्या भरीं भरून जो अनन्यत प्रकार केला त्यानंतर तर हा येवढा मोठा वृक्ष समूळ उपटून पडतो की काय असे वाटू लागले होते. पण बारभाईच्या मसलतीने आणि फडणिस नांनांच्या अद्वितीय बुद्धीमुळे पुन्हां जम जमला, व आलेले ढग पार वितळून जाऊन स्वराज्याचा देदीप्यमान सूर्य पूर्णपणे प्रकाश लागला; आणि—

धन्य बंधा एकेक पुरुष कल्पवृक्ष पिकले ।

शत वर्षे द्विज पक्षि आनंदे त्या तटवर टिकले ॥

जलचर, हेंदर, तवाब, सन्मुख रण करतां चकले ।

ज्यांनी पुण्याकडे विलोकिले ते संपत्तिला मुकले ॥

असे म्हणण्याची हीस शाहिरांना वाटू लागली. या काळच्या सर्व शाहिरांनी महाराष्ट्राच्या भाग्यरवीचा माघ्यान्ह पाहिला होता. या आपल्या देशाचे, या आनंदमुक्ताचे ते अत्यंत सुखाचे दिवस, त्यांतील ते 'रोमांचच्यास काय' करणारे प्रतंगहि त्या शाहिरांनी अनुभविले होते; पानिपताचा प्रसंग आतां मनाआड झाला होता; व खड्यांचा युद्धसंग्राम आणि पुण्यांतला श्रीमंत सवाई माधवराव साहेबांचा डोळे भरून पाहिलेला रंग, या कवींच्या नजरेसमोर उभा होता. पेशवाईच्या उत्तर कार्यांतले मंत्र म्हणणारांची तोंडे दाकून टाकून, आणि वरबुड्यांच्या

नाकावर मिरी वाटून श्रीमंत सवाई माधवरावांना महाराष्ट्रांनं पेशवाईपद मिळवून दिले होते; यामुळे त्या मान्यवान् पुण्यपुर्याचा महाराष्ट्राला मोठा अभिमान वाटत असे; व त्याच्या प्रत्येक गोष्टीचें खऱ्या जातिवंत मराठ्याला फार कौतुक होत असे; आणि यामुळेच या काळच्या सर्व शाहिर्नांनी त्याच्या अनेक गोष्टीचें वर्णन केले आहे. पुण्यांतला 'रंग' आणि 'खड्याची लढाई' हे महाराष्ट्राच्या इतिहासांतले प्रसंग—मराठ्यांनी ज्यांची प्रेमानें आठवण ठेवावी असे हे शेवटले प्रसंग—यांचे श्रवणानें महाराष्ट्राचे कान तूत होत, मन तल्लीन होई, व गाणारांच्या जिमेलाहि हे प्रसंग गातांना आपण धन्य झालों, आपण पुनीत झालों, असे वाटे; आणि म्हणूनच होनाजी बाळा, अनंत फंदी, राम जोशी, प्रभाकर, सगनभाऊ, रामचंद्र, परशुराम वगैरे एकोन एक चांगल्या शाहिर्नांनी या प्रसंगांची मनोहर वर्णनें करून आपल्या देशास ऐकविली; आणि आनंदानें व स्फूर्तीनें लोकांचे देह पुगवून सोडिले. बाकी जे टाळ कुटीत बसले, आणि मृत अशा संस्कृताच्या छंदाला अनुसरून भारत-रामायणांतल्या कर्मकथांचीं पुराणें पुन्हां पुन्हां सांगत सुटले, जे श्लोक-आर्यादिकांच्या उसन्या कसरतीत बांधले राहिले, त्यांचे कांहीं नाहीं. त्यांना देश तरला काय आणि मुडाला काय !! तो हंसला काय आणि रडला काय !! एकच ! त्यांची तीं पुराणें संघपणानें चालूच होती. त्यांच्या बागदेवीला सगळे दिवस सारखेच होते. त्या सरस्वती देवी-पुढें ते आपलीं पुराणें सांगत बसत, व तीं ती ऐकत बसे.

पण आमच्या शाहीर मंडळीचा प्रकार यापेक्षा निराळा दिसतो. ते आपल्या देशाशीं व देशांतील लोकांशीं ज्यास्त चिकटून वागत. लोकांची मनोदेवता हीच त्यांची खरी देवता होती; व ते तिच्याशींच बोलत. हे शाहीर जानपद भाषा वापरीत. ते प्रायः नित्यांतले शब्द आपल्या कवनांत योजीत. त्यांच्या उपमा, त्यांच्या उपेक्षा, या सर्व लोकांच्या परिचयांतल्या अशा असत. त्यांच्या विचारांचें वळण खरें खरें मराठमोळ्याचें असें होतें; व कांहीं प्रसंग खेरीज करून बहुतेक सर्व

ठिकाणीं ते लोकांच्या नित्यांतल्या शब्दवटिकाच योजीत असत. यामुळे त्यांच्या कवनांत एक तऱ्हेचें जीवन आढळतें. त्यांची भाषा तरतरीत अशा जित्रंतपणाची आठवण करून देते; आणि यामुळेच त्यांचें बोलणें एकंदर लोकसमूहाला ज्यास्त पडतें. ते आपल्या कवनांत प्रसंगाहि असेच कल्पितात, कीं जे डोळ्यांना नित्य दिसतील व मनाला जेथें तेथें अगदीं पडतील. आमच्या संस्कृतज्ञ कवींचीं किंवा त्यांच्याच धर्तीवर रचना करणाऱ्या कवींचीं कवनें हिंदुस्थानांतल्या कोणत्याहि भाषांत भाषांतर केलीं, तरी तीं कोठेहि चाडून जातील. कारण त्यांत मराठ्यांचें वैशिष्ट्य असें फारसें आढळणार नाहीं; मराठमोळ्याची खूण अशी त्यांत दिसणार नाहीं. पण शाहीरांचीं गाणीं हीं मराठ्यांचीं खरी गाणीं आहेत. त्यांत महाराष्ट्राच्या चालीरीती स्पष्टपणें नजरेस पडतात. त्यांत महाराष्ट्राचे विकार, त्याच्या आवडी नीवडी, त्यांतील लोकांचे गुणदोष, त्यांतील जनसमूहाचा स्वभाव व त्याच्या अनेक वृत्ती स्पष्टपणें दिसतात. इतकेंच नव्हे, तर शाहिरांचे शब्द, आणि मनांतले विचार शब्दानें प्रदर्शन करण्याची त्यांची ठेव, हीहि शुद्ध मराठी वळणाची दिसते. ती इतरांना समजणारहि नाहीं व कदाचित् पणारहि नाहीं. 'यां चितयामि सततं मयि सा विरक्ता' या श्लोकाच्या वामनानें, रंगनाथानें, तुका विप्रानें किंवा इतर कोणत्याहि संस्कृतज्ञानें केलेल्या कशाहि भाषांतरापेक्षां कोणी अडाणी शाहिरानें 'आमचे डोळे तुमच्याकडे, तुमचे डोळे भलतिकडे' अशा केलेल्या रूपांतरानेंच महाराष्ट्राच्या मनाला विशेष चटका लागेल.

नाजूक बांधा सडक आकृती ठेंगणी गोबरी । कंगणोदार पगडी खिरी ।
कंडिदार अंगरत्ना, दुपेडा भरनझिदार भरजरी । लल्लादी गंव केशरी ॥
सुवर्ण तोडे, सुवक हिऱ्याच्या मुद्या चकमती करी ।

खूप डोल दिसे अंबरी ॥

गळघांत कंडी, कानि चौघडा भिकबाळी गोमटी शोभती ॥

(होनाजी बाळा पृ. १२१)

इत्यादि वर्णन इतर कोणापेक्षाहि मराठ्यालाच आवडेल. कारण त्यांत

त्याला त्याची स्वतःचीच प्रतिमा दिसेल. याप्रमाणेच कोवळ्या मनाची अलुड वृत्ति, लग्न झाल्यानंतर पतीविषयी केवळ धार्मिक आणि आनुवंशिक बुद्धीने उद्भवणारे प्रेम, तारुण्याच्या झुळकीबरोबर पतिदर्शनाविषयीची उत्सुकता, उत्तर हिंदुस्थानांत मुळुखगिरीवर गेलेल्या स्वजनाविषयी मनाची झुरझुर, तिकडचे जासूर येतांच होणारा आनंद, स्वारीचा मुक्काम गांवाजवळ आलेला कळल्यावर होणारी मनाची धांदल, सुमुहूर्ताने घरांत प्रवेश करणाऱ्या यजमानांना ओवाळण्यासाठी पंचारतीची तयारी, नवऱ्याच्या आवडीच्या पदार्थांची पाकनिष्पत्ति, नंतर राग अनुराग इत्यादि विकार आणि रुसवे पुगवे, हीं सर्व अत्यंत मनोहर चित्रे उठावदार रंगाने रंगविलेलीं आणि मार्मिक शब्दांनीं खुलविलेलीं अशी पहावयाची असतील तर तीं मराठी शाहिरांच्या कवनांत पहावी. ती त्यांच्या तोंडून डफ तुणतुण्यावरच गाइलेली ऐकावी. महाराष्ट्राबाहेर तीं दिसावयाचीं नाहीत; आणि इतर कोठे तीं खुलावयाचींही नाहीत. ज्या लढाईचे वर्णन पुढल्या चौकांत गोंधळी एकतारीवर गात असेल, अंगेजणीने चढाई करून चढविलेल्या हल्ल्याचे वर्णन शाहीर आंगण्यांत म्हणत असेल, त्या लढाईत माझा भाऊ होता ही कल्पना कोणत्या बहिणीला मोहून टाकणार नाही ! त्या स्वारीत माझा बाप होता हा अभिमान कोणत्या मुलाला वाटणार नाही ! त्या लढाईतल्या लुटीत आणिलेल्या मोत्यांचा कंठा आज माझ्या गळ्यांत आहे, तेथेच मिळविलेल्या बक्षीशीतली तरवार ही माझ्या समोर खुंटीवर ठेविलेली आहे, हें मनांत येतांच कोणती वायको अंगावरचा शास्त्र माडीवरून त्या शाहीराच्या अंगावर फेंकणार नाही ! आणि हें पाहून द्रव्यलोभ पार विसरून जाऊन गळ्यांतला शेरभर सोन्याचा गोफ कोणता धनी त्या शाहिराच्या गळ्यांत घालणार नाही ! असे हे प्रसंग स्वराव्यांत वारंवार येत आणि अशा वेळीं शाहिरांच्या अंगावर बक्षिसांचा पाऊस पडे. सरदार, शिल्लेदार, मुत्सदी वगैरे सर्वजण ही कवने गोंधळ्यांकडून ऐकत. चित्रकाये, बहुरूपी,

मराठी, गोंधळी हे सर्वजण लावण्या आणि पवाडे सुस्वराने व आडास्याच्या म्हणणीवर म्हणत; आणि ते म्हणतांना डोलकी, एकतारी, डोर, संवळ, डफ ही अस्सल देशी वाद्ये वाजवीत. अंबाबाई, भैरव, एकवीरा वगैरे सारख्या अस्सल महाराष्ट्रीय देवतांचेच गोंधळांत नामस्मरण व संकीर्तन चाले. गोंधळाची धार्मिक कामगिरी संपल्यावर गोंधळी जमलेल्या रसिकांच्या मनोरंजनाकरिता ही कवने काढीत व त्यामुळे गोंधळानाहि गर्दी जमे. तंतुवाद्यांपैकी अगदी साधे व बहुशः अत्यंत जुने असे, नुसती एक तार ताण देऊन डबड्यांत बसविलेले असे हे वाद्य तारेचा बेताचा तणावा दिवा असता, गोड सूर काढते व त्याशी आपला सूर लावून म्हणणारा ही साधी कवने मौजेने म्हणू लागतो. अशा वेळी शृंगाराच्या घरी वीररस पाहुणा येऊन दोन्ही रस उभे राहिलेले दिसू लागतात. आणि देशी वाद्यावर गाइलेली, देशी भाषासोने रचिलेली, देशी कल्पनांनी भरलेली, आणि स्वदेशाच्या पराक्रमांनी गजबजलेली ही कवने गांवोगांवी आणि घरोघरी नेहमी म्हटली जात.

अशी ही कवने म्हणजे पवाडे व लावण्या, लहानांपासून थोरांपर्यंत सर्वांचे मनरंजन करून वृत्ती उल्लसित करीत. आणि या वृत्तांचा पूर्ण अनुभव घेता यावा म्हणून कानांबरोबर डोळ्यांनाहि बाढप बाढावे लागे. म्हणूनच लावणी म्हणणारा नर्तक खीचेपधारी, मनातील विचारांचे योग्य प्रदर्शन हावभावाने करणारा, चेहऱ्यावर प्रसंगानुसार अनेक विकार दाखविणारा असा निवडून काढणे अवश्य झाले आणि मग साहजीकपणेच दृश्य आणि श्राव अशी कवने तयार झाली. व फडाच्या आणि बैठकीच्या लावण्या निराळ्या होऊ लागल्या. हळुहळू ताल सुराची जोड देणे सुरू झाले. व पुण्यासारख्या तालसुरांतल्या तडांपुढे लावण्या फिक्क्या पडू नयेत म्हणून लावणी गायकीचे ढंगावर जाऊ लागली व निरनिराळे रागांची योग्य अशी रचना शाहीर करू लागले. नागेशाचे सांप्रदायी हिंदुस्थानी गवयांच्या सहवासांतले होते, यामुळे

त्यांनी ह्यालाचे ठेके लावणीला जुळवून व साधे सूर घेऊन अनेक रसांची धून ते चमकवू लागले; व प्रसंगाला अनुसृत अशा चाली लावण्यांना लावणें ओघानें प्राप्त झालें आणि या तऱ्हेनें उत्तर हिंदुस्थानांतल्या निष्णात गवयांच्या तोंडी असलेल्या गोड हिंदी शब्दवटिकांप्रमाणें, मराठी शब्दवटिका वनवून या शाहीरांनीं महाराष्ट्राला आणि मराठी भाषेला एक नवीन तऱ्हेच्या वाङ्मयाची जोड करून दिली व महाराष्ट्र स्वभावाला आवडेल असा गाण्याचा एक स्वतंत्र प्रांत निर्माण केला.

निरनिराळ्या रागांतल्या चाली लावून, अनेक रागामध्यें गातां येण्यासारखीं कवनें रचण्याचा हा प्रघात नागेशाच्या आदिनाथ बगैरे शिष्यांनीं सुरू केला. या परंपरेंत पुढें दुफळी झाली. साताप्पा, होनाजी बगैरे मंडळी गवळी होते. ते आपल्या पोण्यास गवळ्याचा गाणारा असे म्हणूं लागले; व आदिनाथाचे शिष्य गोविंदनाथ, सिद्धनाथ हे आदिनाथावरून आपल्या गाण्यास राउळाचे गाणें असें म्हणूं लागले. या गवळी राउळ मध्यें चुरस घेऊन ती वाढत गेली व 'आपआपल्या सुगराया करूनी दावा । राउळ गवळी मांडती करूनी कावा' असें होऊं लागले. एक तऱ्हेनें ही चुरस या वाङ्मयाला फार फायदेशीर झाली व एकावर एक ताण करण्याच्या चढाओढीनें 'रागास राग व तोडीस तोड' अशा लावण्या ते रचूं लागले.

अगदीं प्रथम लावण्या आणि पवाडे रचणारे कवी ब्राह्मणेतर असावेत असें दिसतें. परंतु पुढें पेशवाईत ब्राह्मणांनींही या तऱ्हेच्या काव्य-रचनेंत मन घातलें. बाबू सवाई, रामजोशी, अनंत फंदी, बापू कोन्हेर, दादा वीर, प्रभाकर बगैरे अनेक ब्राह्मणमंडळी लावण्या आणि पवाडे रचूं लागली; व त्यांपैकीं कितीक स्वतःच तमाशा जमवून डफ तंबोरी हातीं घेऊन तीं कवनें म्हणूं लागली. पुढें पुढें तर या कवनांचें प्रस्थ इतकें वाढलें कीं कीर्तनांत आणि कथांत हरिदासांच्या द्वारे त्यांचा चांगलाच शिरकाव झाला. हल्लीं दक्षिणेंत जी वेदशास्त्रविद्या आहे तिचा मूळ उगम

ज्या नीळकंठशास्त्री यत्नांपासून लागतो, असे हे नीळकंठशास्त्री यत्ने, मोरशास्त्री साठे, आप्पासाहेब सांगलीकर, वगैरेशास्त्री बडी मंडळी देखील लावण्यांना नाके मुरडीनाशी झाली. याचे एक कारण असे की, चांगले व्युत्पन्न ब्राह्मण लावण्या रचू लागल्यामुळे हिंदुधर्माची तत्वे व वेदांताचे गूढ सिद्धांतहि ते लावण्यांत आणू लागले. भागवतांतल्या कृष्णकथा, हे ब्राह्मण शाहीर संस्कृताशी तोडून पाहतां उण्या न दिसतील अशा शब्दसंघवाने रचून व आपल्या हृदयंगम कल्पनांनीं आणखी खुलवून लावणीवृत्तांत गाऊं लागले. यामुळे तर लावणीचा शिरकाव कथाकीर्तनांत सहज होऊ शकला. लावणीला हे उच्च स्थान मिळवून देण्याचे श्रेय बऱ्याच अंशाने त्या काळच्या विद्वान ब्राह्मण शाहिरांकडे आहे हे उघड आहे.

वर लावण्या रचनाऱ्या आणि पवाडे गाणाऱ्या कांही कवींच्या संबंधाने उल्लेख आला आहे. त्या सर्वांचा तुरा म्हटला म्हणजे सोलापूर. वर रामजोशीबाबा. रामजोशीबाबांमध्ये इतरापेक्षा पुष्कळ गोष्टी विशेष होत्या. किंबहुना जोशीबाबांचे सर्वच विशेष होतें. बुद्धीची तीव्रता विशेष, विद्वत्ता विशेष, आयुष्यक्रम विशेष, छंद आणि पंदाहि विशेष. पुष्कळांची बुद्धी अशी असते कीं एकदां विकडे धांवली तिकडे धांवली. ज्या पंथांत ते झुकतील त्यांत ते कळस करून टाकतील. सोलापूरकर रामजोशी बाबा, हे याच वर्गातले एक पुत्र होते. रामजोशांच्या वडिलांचे नांव जगन्नाथपंत जोशी. हे सोलापूरच वृत्पंथी जोशी. जोसपणाची वृत्ति कोणी धोंडभट नांवाच्या पुत्राने प्रथम संपादन केली, व तेव्हांपासून हे घराणे सोलापूरांत राहून नांदू लागले. हे घराणे चांगले व्युत्पन्न होतें.

जगन्नाथ जोशांच्या बडील मुलांचे नांव मुद्रल, धाकड्यांचे रामचंद्र. मुद्रल किंवा मुद्रल जोशी हे संस्कृत भाषेत चांगले प्रवीण असून त्या काळचे नावाजलेले शास्त्री व पुराणिक होते. घरचा संसारधंदा हेच चालवीत. यांचे घरचे वळण पिढीजात बाळबोध होतें. पण रामजोशांचे वळण मुद्रल जोशांच्या अगदी विरुद्ध असे.

घरांत लक्ष काढींभर नाही. सारा वेळ उनाडक्या कराव्या, तमास-
गिरांच्या बैठकीत बसावें व लावण्या म्हणाव्या, हा नाद. या
चाळ्यांबद्दल वडील भाज रागावून बोलले तेव्हां घर सोडून त्यांच्या
रागावर जोशीबुवा तुळजापुरास निघून गेले. पुढें कांहीं दिवसांनीं
पंढरपुराकडे येऊन काव्य व्याकरणाचा अभ्यास त्यांनीं केला. मूळची
बुद्धि कुशाम असल्यामुळे त्यांनीं यांतहि प्रवीणता सहज संपादन
केली व मग तमाशाचा छंद पुन्हां परतला. ते सोळापुरांत राहत
असत, त्या घरासमोर धोंडी शाहिराचें घर होतें. तेथे यांची
बैठक असे. या वेळींहि कळगीतुऱ्याचे सामने जिभडे तिकडे फार
बोकाळले होते. व धोंडीबाच्या तुऱ्याच्या फडाप्रमाणें दुसरा कळ-
गीचा नागेशाचा फड या वेळीं त्या प्रांतांत गाजलेला होता.
तेव्हां नागेशाच्या आणि धोंडीबाच्या फडाचा सामना वारंवार
होई. रामजोशी धोंडीबाच्या आखाड्याच्या बैठकीतले, म्हणून नागेशा-
वर सरशी करण्याकरितां व लावण्यांच्या आखाड्यांत म्हणण्याकरितां
हे लावण्या करून देऊं लागले. अंगाच्या विद्वत्तेमुळे व पिढीजाद
आलेल्या बुद्धिबलामुळे यांच्या लावण्या चांगल्या होऊं लागल्या व त्या
लोकांना सहज आवडूं लागल्या. पण कशी झाली तरी ती लावणीच.
सोळापुरच्या ग्रामजोशांच्या मुलाला आणि मुद्रल जोशांसारख्या विद्वान्
पंडिताच्या भावाला लावणींत आपलें नांव घालण्यास धैर्य झालें नाही.
म्हणून हा लावणी रचून तींत प्रथम धोंडी शाहिराचें नांव घालूं लागला.

‘हा बसंत ऋतु अनिवार । करि मदनशरांचा मार । बहुत बेजार ॥’
या लावणीचे शेवटीं कवि म्हणतो—

‘नाग्यास बैसली घडक । टाकूनि दे कलगी, व्यंकटपतिला वृडक ॥

तिब खाशील टाकूनि गूल । धोंडि शाहिर कविचा छंद उरावर धूळ ॥’

१. दुसऱ्या एका लावणीचा शेवट असा—नागेशा भुलवाया, त्याची
कलगी उडवाया, व्यंकटपति विनवाया। शाहिर धोंडिनें केलि पाही लावणी ।
आशि बहार कुणा कविची । घडले तरी मी कच्चा घडपानें बाहिन
पाणी । बाहिली शपथ साची ।

अशा धोंडीवाच्या नांवावर रामजोशांनीं रचिलेल्या लावण्या वयाच प्रसिद्ध आहेत. या सर्व रामजोशांच्या पूर्ववयांत किंवा प्रारंभीच रचिलेल्या होत असे म्हणण्यास हरकत नाही. पुढे थोडे दिवसांनीं धीर ज्यास्त चेपला व जोशीबुवा आपल्या लावण्यांत आपलेंच नांव 'राम' म्हणून प्रसिद्धपणें घालूं लागले. परंतु या वेळीं शाहिरांत रामा रंगारी म्हणून एक होता. तोहि आपल्या कवनांत आपलें नांव 'राम' असे घाली. हाहि घोटाला होऊं लागला. म्हणून पुढें ते सर्व टाकून जोशीबुवा आपणास 'कविराय' असे कवनांत म्हणवूं लागले; आणि खरोखर ते सार्थनाम कविरायहि झाले. यांची लावणी आधीच गोड, रसाल व ठाकठीकीची भव्य असल्यामुळे सर्वांना प्यार होती; परंतु पुढें यांची वयावाई नांवाच्या एका बाईशी गांठ पडली. तेव्हांपासून तर त्यांच्या लावणीवर ऐकणारांच्या उड्या पडूं लागल्या. या दोघांची एकदां मन मिलून जी मैत्रिकी जडली ती आजन्मपर्यंत तशीच राहिली. या बाईचे गाणें मधूर असून त्यांत एक तऱ्हेचा ढंग होता व ही बोवांची कवनें रामदारीत आणि खड्या स्वरांत मोठ्या आवेशानें म्हणे. मनांत प्रेमाचा ओलावा असल्यामुळे तिचें म्हणणें ज्यास्त खुलें व गाण्यास रंग येई. वयावाईप्रमाणेच चिमावाई या नांवाची दुसरीहि एक मधुरवाक व रूपसंपन्न अशी स्त्री जोशीबुवांजवळ होती. या दोघांचेहि मन रामजोशांवर व त्यांच्या कवनावर फार लुब्ध असे; व हे जोशीबुवाहि या दोन्ही कामिनींच्या सहवासांत इष्काचे प्याले यथेच्छ पिऊन त्या रंगांत काव्यदेवतेची आराधना मनापासून करीत. यांपैकी वया हिजवडल जोशीबुवा म्हणतात:—

देवे ही गांठ वयावाईची । मज पडली साची ॥

कविता इजसंगें रंगा बाली । नानाविध चाली ॥

बाणो कथो काय परिक्षा झाली । नाणारी घाली ॥

ऐंशी मति नरांत विरळ रसाची । बायकांत कंचो ॥

+ + बऱ्या सत्कविता कविरायाची । रसिकता बयाचो ॥

वया श्रीहरिची ॥ मनीं आठवण बरा श्रीहरीची ॥

रामजोशांचा राहण्याचा घाट मोठा चैनीचा असे. घरी किंवा प्रवासांत, हे कोठेहि असले तरी 'वया' व 'चिमा' यांची जोडी त्यांच्याजवळ नेहमी असे. शिवाय शागिर्द आणि 'पोऱ्ये' हि असत. हे वाटेंत कोठेहि मुक्कामाला उतरले तरी त्यांचा थाट एखाद्या राजविड्या सारखा दिसे. बरोबरची झालरीदार राहूटी एकदां उभी केली आणि आपला रेशमी काढण्याचा झोंपाळा झाडाला (लावून) टांगून दिला म्हणजे हे त्यावर मीजेनें ताना घेत बसत. कुत्रे, माकडे वगैरे हौसेनें पाळलेली जनावरे आणि अनेक प्रकारची वाढें, वगैरे सर्व इष्काचे परिवार हे सदाकाळ नेहमी बरोबर ठेवीत. आणि अलुड वृत्तीला योग्य असा यांचा हातहि बराच सैल असे. तो इतका की, कितीहि प्राप्ती झाली तरी बुवांच्या पदराला गांठीचा संस्कार घडण्याची पाळी क्वचितच येई. इतके असल्यावर, यांच्या भोंवती हांशी मंडळींचे कडे तेव्हांच जमे हें निराळें सांगणें नकोच. तो काळच तसा मजेचा होता. त्या वेळीं पुणें प्रांतांत चोहोंकडे सोन्याचा धूर निवत असे; व जिकडे तिकडे चैनवाज आणि सदां आनंदांत मग्न अशा लोकांची गर्दी दिसे; अशा स्थितींत मनाच्या स्वाभाविक कलामुळे जोशीबुवांनीं एकदां जो तमासगिरपणाचा धंदा धरला त्यांतच ते रमून राहिले. आधींच तमाशांना व लावण्या पत्राडे म्हणणारांना साहजिकच उत्त आला होता, तशांतहि रामजोशासारख्या विद्वान् ब्राह्मणानें त्यांत मन घातल्यामुळे त्या सर्वांवर ताण झाली व याच्या लावण्या ज्याच्या त्याच्या तोंडी ऐकूं येऊं लागल्या. चांगल्या दागिन्यांनीं स्त्रीच्या सौंदर्याला शोभा येते हें खरें; परंतु एखाद्या यौवनसंपन्न कामिनीचे मनोहर रूप असें असतें की, तें त्या दागिन्यांनाच उलट अलंकार होऊन बसतें. तशांतला थोडासा प्रकार येथे झाला आहे. लावणीनें रामजोशांस महत्व यावें, तें रामजोशांनींच लावणी-छंदास नवें महत्व आणिलें. चिंतामणराव अप्पा सांगलीकरांसारखी आणि मोरोपंतांसारखी सोवळीं माणसे, तमाशा म्हटला कीं दूर पळून माडी गांठावयाची, पण त्यांसहि आपल्या वाणीनें जोशीबुवांनीं वरून खाली

उतरविलें, हे केवढे आश्चर्ये !

यांची रचना प्रायः लावणीछंदांत फार आहे. हे स्वतः व्युत्पन्न व संस्कृतज्ञ विद्वान् असल्यामुळे यांच्या लावण्यांत अगुद्धतेचा प्रकार कोठे दिसत नाही. उलट शब्दरचनेचा सुंदर धाट इथीस पडतो. 'कोण्या हो सुभगाची मदनमंजरी' वगैरे पद्यांतला प्रौढ पण कोमल अशा शब्दांनी वर्णन केलेला सहज शृंगार, किंवा 'दो दिवसाची तनु ही साची' या लावणींतल्या वैराग्यवर्णनाची हातोटी, अथवा 'भूतळांत जशी या स्थळांत यमुनाजळांत ही नळवाळा' या पद्यांतली स्थळवर्णनाची वहार ही पाहून कवीच्या कर्तव्यगारीबद्दल कोणासहि आनंद होण्यासारखा आहे. यांच्या लावण्यांत जसा प्राकृत शब्दांचा तसाच संस्कृत शब्दांचाहि भरणा फार वाढळतो. परंतु त्याची आपल्या काव्यांत कवीने इतक्या खुबीने मिसळ करून दिली आहे की, त्यापासून श्रोत्यांस व वाचकांस आनंदच होतो. खेरीज कवीचे आपल्या विषयाशी व वर्तनाशी झालेले तादात्म्य पाहूनहि फार नवल वाटते. यांचा शृंगाररस पाहून हा कोणी विलासवान मर्द फांकडा असावा अशी कल्पना होते. तशीच यांची उपदेशपर किंवा वैराग्यपर लावणी काढली म्हणजे हा सर्व ऐहिक सुखांना तुच्छ मानणारा कोणी सिद्ध पुरुष तमासगिराच्या जन्मास आला आहे की काय असा भास होतो. यांची तमासगीर म्हणून जशी ख्याती आहे तशीच कीर्तनकार, हरदास म्हणूनहि फार प्रसिद्धी आहे. असे सांगतात की, आपल्या उत्तरवयांत हे कथाकीर्तन करित, व कीर्तनांत पंतांच्या आर्या फार म्हणत. याहि कामांत त्यांनी सर्वांवर ताण केली. यांची समयसूचकता, सभापांडित्य व बहुश्रुतपणा पाहून त्या वेळची नीळकंठशास्त्री यस्यासारखी विद्वान धेडेहि माना हालवित. एके वेळीं मोरोपंत कायेस बसले असता त्यांनीं पंतांच्या एका आर्येचे दोनतीन अर्थ

१. सांगलीकरांनीं शालजोडी देऊन जोशीबुवांचा बहुमान व गौरव केला आणि पंतांनीं 'नटाचें तोंड न पाहण्याचो' जन्माची प्रतिज्ञा मोडिली. पंत यांस पत्रांत 'सोलापुरकर राजधी कविप्रवर' म्हणत.

लावून दाखविले; व अर्थ सांगतां सांगतां पुढे गेले होते ते मागे वळतांना पंतांकेडे पाहून म्हणाले, 'माझ्या अल्पबुद्धीला सुचले ते दोन तीन अर्थ मी सांगितले, पण—या विशाल उदरांत आणखी किती अर्थ भरले असतील हें त्यांचे त्यांसच माहीत.' पंत 'तुंदिलतनु' होते असें दिसतें.'

मराठी लावण्याखेरीज मदालसाचंपू व कांही आरत्या अशी जोशी-बुवांची संस्कृत रचनाहि आहे. हें येथें सांगण्याचें कारण इतकेंच की, ज्याची संस्कृतांत ग्रंथ रचण्याजोगी विद्वत्ता, तो डफावर थाप देऊन लावण्या करण्यास लागल्यावर तेथेंहि सर्वांवर त्यानें ताण करावी; मराठी भाषेस समोर थाटानें उभी करून तीस आपले पुढें नर्तकीप्रमाणें नाचवावें यांत नवल तें काय !! पण भापाकामिनीचे हे खरोखर वस्ताद आहेत; आणि एका मुक्तेभराखेरीज ती पांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणा-बरोबर इतकी खुलून रंगांत आलेली नजरेस पडत नाही, अशी यांची कवनें वाचल्यावर कोणाच्याहि मनाची खात्री पटेल. महाराष्ट्र कवींच्या पहिल्या पंक्तीत जोशीबुवांची संभावना खास होते.

सुंदरा मनामधि भरलि, जरा नाहि ठरलि, हवेंलित शिरलि,

मोत्याचा भांग ।

या लावणीतलें

सुंदरी मूर्ति मदनाची, अमृतवदनाची, मदनकदनाची, विखारी धार ॥

बाहुली, कामसूत्रांत; मदननेत्रांत, कोकशास्त्रांत, निपुण, ही फार ।

१. ही आख्यायिका कर्णोपकर्णी जशी ऐकिली तशीच येथें दिली आहे. ती जितपत विश्वसनीय असेल तितपतच तिजवरून काढिलेले पंतांच्या संबंधाचें अनुमान खरें असूं शकेल. पण एके वेळीं, श्रोमंत सरदार सर गंगाधर उर्फ बाळासाहेब मिरजकर यांनीं मला असें सांगितलें कीं, 'अगदीं लहानपणीं, मोरोपंतांना प्रत्यक्ष पाहिलेला एक इसम मला भेटला होता. त्याचें सांगण्यांत असें येई कीं, पंत हे स्थूल नसून साधारण कृश असे होते. त्यांची काठी जरा उंच असून त्यांस किंचित् पोंक आलें होतें. वणनिं ते गोरे होते. चेहरा तेजःपुंज दिसे.'

धुक धुक माणीं परिली वाज, जाहले वाज, कंठि जावाज,
विषयाची तार ॥

ही मन्मथरस हवा, काय पाहवा, मूट वाहवा, सफल संसार ।
कचघनांत सौदामिनी, दिवस यामिनी, जपाची मनीं,
कीं न कळे पार ॥

वेणींत मूदराखडी, कोर कोखडी, माडिवर लडी, बिडा रंगदार ।
मणिकुसुम कर्ण शोभवी, मलिन लोभवी, मला तर मवीं वाटली सार ॥
इत्यादि सर्व वर्णन कोणाहि कवीच्या उत्तर वर्णनाशी तोलण्याजोगें आहे.
जसे शृंगाराचें तसे रामजोशांच्या पवाड्यांतील वीररसाचें चित्रहि केवळ
अद्भुत आहे.

ब्राह्मणी राज्य जोरदार, घोड्यावर स्वार, हांते शिपाई ।
जवर सहि, कैकानि पाहिली; शत्रु ठेविले नाहीं. ॥

हा प्रसिद्ध पवाडा एक वेळ अवश्य वाचण्याजोगा आहे. त्यांच्या हयाती-
त पडलेल्या दुष्कालाचें यांनी काढलेले शत्रुचित्रहि फारच हृदयद्रावक
आहे; व यांच्या कालाच्या धामधुमीचे यांनी केलेले वर्णनहि इतकें सरस
उतरलें आहे की, ते वाचत असतां ती धामधूम आपल्या डोळ्यापुढें
प्रत्यक्ष उभी राहते.

रामजोशांच्या बैठकीच्या जागेजवळ सुवरावबुवा या नांवाच्या एका
साधुपुरुषाचा मठ होता. या बुवाच्या कर्मठपणाचें मोठेच स्तोम माज-
लेलें होतें. बुवांचें तें प्रस्थ पाहून रामजोशांनी त्याच्या मठासमोर बसून
' हठातटानें पटा रंगवूनि जटा भरिशि तूं शिरी । मठाची उठाठव कां
करी ' हा सुंदर फटका उडविला. हा जोरदार तडाखा बुवांच्या बर्मीं
कसा लागला असेल हें त्यांचे तेच जाणोत.

जोशीबुवांच्या सर्व कवनांत त्यांचा छेकापन्हति हा अलंकार संस्कृत-
साहित्यविशारदांना चांगला परिचयाचा आहे. जोशीबुवांची ही लावणी
किंवा हें कवन, हें त्या अलंकाराचें साक्षात् चित्र आहे. यांत प्रथम
राधिका आणि तिची सखी यांचा संवाद आहे. यांत—

अंबरगत परि पयोधराते रगडुनि पळतो दुरी । काय हा धोट म्हाणावा तरी ।
 सासुसासरापति यां देखत अधरामृतमाधुरी । घेतसे काय वदावी परी ॥
 पटविघटित कुचतटहि वसंतीं हळुच येउनि उरी ।

शीतल स्पर्शें सुगंधित करी ॥

अशा अनेक खुणा राधिका सांगत आहे; आणि त्या ऐकून दर एक वेळीं 'तो नंदाचा मूल काय ने सांग, कन्हया हरी ?' असें तिची सखी तीस विचारीत आहे, पण ती चटोर राधिका आपल्या सखीला नीट दाद न देतां 'अग तो हरी नव्हे. तो मास्त, तो मधुप, तो मलयज,' अशा हुलकावण्या देऊन चकवीत आहे. नंतर—

गुणवंत कुचावर लोळे, अति शोभला ।

'तो कृष्ण काय ?' 'नव्हे'; 'हार' कळेना तुला' ।

वाई अंगमर्दनीं अति सुखकर वाटला ।

'तो कृष्ण काय ?' ।

'नव्हे'; 'कर दूतिचा भला' ।

मज शीतळ करितो, अमि होउनिचा भला ।

'तो कृष्ण काय ?' 'नव्हे'; 'अपजन सुवर्णातला' ।

अशीं खुबीदार प्रश्नोत्तरें आहेत. राधीकेनंतर त्या लीलानाटकी कृष्णाची पाळी आली. त्यानेंही—

'कंठीं लपटुनि सदा असावी सुभगा गुणशालिनी ।

'वाटते पुष्पवती शोभिनी' ।

वृषभानूची सुता काय रे ? राधा लकुचस्तनी ।

नव्हे रे, 'माळ' आठवली मनीं ।

अभरचुंबिनी वंशसंभवा लालस मधुरध्वनी । आवडते फारच हृदयांतुनी ॥

वृषभानूची सुता काय रे ? राधा लकुचस्तनी ।

नव्हे रे, 'मुरली' मनमोहिनी ॥

अशीं मोठ्या गमतीचीं उत्तरें दिली आहेत; आणि याप्रकारें प्रेमलंपट अशा या जोडव्याच्या मौजेच्या प्रश्नोत्तरांची ही सुंदर लावणी बनविली आहे. ही वाचून रामजोशांनीं विचारिलेल्या 'अशी रचाया दुजी कुणाची

माय व्यालि भूवरी ' या प्रश्नाला नकारात्मक उत्तर देणेंच भाग पडेल.

रामजोशांना आत्मविश्वास केवढा दांडगा होता व आपल्या रचनाकौशल्याचा केवढा अभिमान वाटत होता हें पाहून मोठें कौतुक वाटतें. ते 'अशि कोण वर्णें सदलिका । इतर कवी कविरायाहुनि फिका ' असले उद्गार वारंवार काढतात. आपल्या काव्यप्रीतिने आपणच काय पण आपला प्रांतही प्रकाशमान झाला आहे असें ह्यांना वाटे. 'कविराय धरिल पाय अशी लावणी जो करी । माय कुणाची व्याली गगनाखाली कविता सोलापुरी ॥' असे ते डौलानें म्हणतात. पुण्यांतल्या लावणीवडल तर ते अगदींच नाक मुरडतात.

रामजोशांची कवनें नीट मन लावून वाचलीं म्हणजे या कवीच्या करामतीचें मोठें कौतुक वाटतें व मनांत आनंदाच्या उकळ्या येतात. पण हा अनुभव सर्वांनाच येतो असें दिसत नाही. कोणाला तर ही कवनें तुच्छ वाटतात व वीणा काव्यांच्या लंगोळ्या यांच्या भरजरी ठाणपेक्षां जास्त बऱ्या वाटतात. कोणा कोणाला तर रामजोशांची लावणी म्हटली म्हणजे ग्राम्य वाटते व कपाळाच्या आठ्या चढतात. आणि कांहींना तर या क्लिष्टच वाटतात. पण याला काय इलाज ! जोशीबुवा म्हणतात त्याप्रमाणेंच 'कविता रस झडकारे मनांत यावा । हा पुण्याचा ठेवा ' । दुसरे काय ! सहृदयत्वाची खरेदीविक्री बाजारांत होत नाही.

एके वेळी आपण काशीयात्रेस जावें असें मनांत येऊन जोशीबुवांनीं आपली ही इच्छा लोकांस दर्शविली. तो स्वराज्याच्या, अवादानांचा काल आणि त्यांत अशा गुणिजनाची मागणी. मा काय उणें ! लगेच पंधरा-वीस हजारांची परडी जागच्या जागी जमली. परंतु जोशीबुवांना काशियात्रेचा योगायोग नव्हता. लवकरच दुखणें येऊन शके १७३०-मध्यें, विभव संवत्सरी, चैत्र शुद्ध प्रतिपदेश जोशीबुवांनीं पुण्यासच देह ठेविला. रामजोशी तात्या काशिविश्नेवराच्या चरणाला

१. सुमारे वीस बावीस वर्षांपूर्वी सोलापूर येथें जोशीबुवांच्या घरचें

[पान ७३६-महा.]

अंतरले व महाराष्ट्र काशिविस्मयराच्या वर्णनात्मक सुंदर लावणीला अंतरले.

अनंतपंढरीने 'आनंदवल्लीच्या तुऱ्या'च्या म्हणजे बाजीसव पेश-
व्याच्या अधिकार प्रामाण्या प्रारंभाची हकीकत कवनांत गाइली आहे,
त्याप्रमाणे या शेवटल्या पेशव्याच्या कास्कीर्दीची शेवटची हकीकत
'प्रभाकर' नांवाच्या शाहिराने गाइली आहे.

'यशस्वी झाले श्रीमंत पहिले, सवें लढायला । आतांच आले
अपेश कोटून बाजीरायाला ॥' या पद्यांत शेवटल्या शटापटीत मरा-
ठ्यांचा झालेला पराभव वर्णन करून पुढे बाजीरावाची स्वतःची
हकीकत सांगतांना प्रभाकर म्हणतो—

जे श्रीमंत सकुमार ते वनांतरीं भवकत फिरतो ।

कळले तिकडे भरदिवसास प्रभु कांट्यामधि धरतो ॥

आपला घोडा आपण स्वहस्ते बुचकालून धरतो ।

मालीं पसरून उपवस्त्र दिलिनिरीत वर निद्रा करतो ॥

अस्तमातीं कधि रात्रीं भात भक्षितो पाटावरतो ।

दर कुच दर मजलीस कुपेंतील सेवक अंतरतो ॥

समस्त लष्कर दुःखित पाहून श्रीमंत गहिवरले ।

सद्गद झाला कंठ नेत्र दोन्ही पाण्यांनीं भरले ॥.....

तुमची आमची हीच भेट आतां सर्वांना सांगतो ।

कृपालोभ परिपूर्ण करित जा, ध्या दर्शन मागुनि ॥

ऐसें वच ऐकून शताब्धि पायी सेवक लागतो ।

महाराज उपेक्षुन आम्हांस जाऊं नये ॥

दूर डकलून शरणांगतास लावूं नये ।.....

प्राण असुन शरिरांत बुडालों वियोग लोटांत ॥

बरोबर येतो म्हणून चालति कितो डोयी पोटांत ।

[पान ७३५-वरून.]

इतर पाहण्यास गेलों असतां त्यांचे वंशज रा. श्रीपाद गोपाळ जोशी यांनी
सांगितलेल्या हकीकतीवरून वरील मजकूर व जोशीबुवांचा मृत्युकाल दिला
आहे. छापील पुस्तकांत मृत्युकाल १७३४-हा आढळतो.

निराश जाणून खाली रडारड मराठी मोटांत ।
 निर्दयांनीं लांबविली पालखी पलटण कोटांत ॥
 मातबर लोकांची ओंढीं चालतात मोटांत ।
 मरीब करी गुजराण एका जोटांत ॥
 कुंकवावांचून कपाळ, मंगळसूत्रावांचून गळा ।
 तसा सैन्यसमुदाय उदासित रंग दिसे जागळा ॥

पेशव्यांच्या शेवटच्या पुर्याची ही शेवटची हकीकत फारच हृदयद्रावक आहे. ती वाचतांना अंतःकरण पिळून जातें, मनाला मोठी उदासीनता वाटते आणि श्रीमंतीच्या ऐपआरामांत वाढलेल्या राजपुर्यांची ही खालावलेली स्थिति ऐकून साहजीकपणेंच मन कालवून जातें व आमच्या कवींना ही असली वर्णनें करण्याची पाळी यावी याबद्दल वाईट वाटतें.

नारि धरोधर झुरझुर्यांतून सजून उभ्या शृंगारांत । गुलाल जरदा पल्ले हुतफा रंग रिचविति बहारांत । सलाम मुजरे सर्व राहिले राव रंगाच्या छंदांत । हास्यवदन मन सदय शोभलें शूर सिपाई वृन्दांत ।... हरिपंत तात्यानें उडविला रंग केशरी अनिवार । हास्यवदन राजेंद्र मुक्तावरि शेला लाविली वारंवार । पाटिल बोवानें शिविरा नेउन केली जोरावर ॥

इत्यादि शब्दांनीं सवाई माधवरावांच्या रंगाचें सुंदर चित्र रंगवून महाराष्ट्राला ज्यानें दाखविलें त्याचें हें वरील चित्र पाहतां पाहतां या महाराष्ट्राचे डोळे पाण्यानें भरून आले असतील व अजुनहि येतील. प्रभाकराचा हा रंगाचा पवाडा 'दाखवी पवाडा गंगुहैवती गाउनी । महादेव गुणिराज फेंकितो तनन तान दरबारांत । प्रभाकराचें कवन फांकलें सहज सभोवतें शहरांत ।' म्हणजे हा पवाडा भरल्या दरबारांत गाइला होता व पुणें शहरांत हा ज्याच्या त्याच्या तोंडीं जाहला होता. या रंगाप्रमाणेंच सवाई माधवरावांचा जन्म, खड्यांची लढाई वगैरे अनेक विषयांवर प्रभाकरानें मोठी रसमरित कवनें केलीं आहेत. पवाड्यां-प्रमाणेंच या कवीची पौराणिक, वर्णनात्मक व शृंगारिक अशी

कवनेंहि फार हृदयंगम आहेत.

लक्ष्मी गवें निदा बोलुनि झिडकारित पार्वती ।

आहे ठाऊक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रिय असो पशुपती ॥

हा फटका मोठा गमतीचा आहे. यांत लक्ष्मी आणि पार्वती या दोघीहि एकमेकींच्या पतींना नावे ठेवून, उण्या शब्दांनी उखाळ्या पाखाळ्या काढित आहेत; व शेवटी विष्णु आणि शंकर हे एकच होत; पार्वतीचा पालन करणारा आणि रमेचा ईश्वर हे मुळीच भिन्न नव्हत, याकरितां हा केवळ विनोदी संवाद गमतीखातर बनविला आहे असें सांगून या दोघांस म्हणजे पार्वतीपरमेस्वरांस नमस्कार केला आहे. याप्रमाणेंच 'अर्जुन मला प्राप्त व्हावा पती । देवी धांव, पाव बघुन भाव, तडिस लाव म्हणे सुमद्रासती।' हाहि पौराणिक पवाडा बरा उतरला आहे. यांत पंतांच्या शब्दांची छया चांगली नजरेस पडते. 'नक्षत्रनाथ नमी उगवला' ही याची लावणी फार उत्तम साधली आहे.

प्रभाकराची कवनें एकंदरीनें फारच रसाल आहेत. त्यांच्यांत एक तऱ्हेची गर्मश्रीमंती मुरलेली दिसते. त्यांच्या गोंडसपणानें मन तृप्त होतें. बैठकीत प्रभाकराचें कवन निघालें व म्हणणारा अभिनयकुशल असला म्हणजे मंडळींच्या कानांना दृष्टी येते; व डोळ्यांना ऐकुं येऊं लागतें. आंधळ्या माणसाला तीं ऐकतांना त्यांतील शब्दार्थानें प्रत्यक्ष प्रसंग पाहिल्यासारखें होतें व गरीब भिकाऱ्यालाही क्षणभर श्रीमंतीचें ऐश्वर्य आपण भोगित आहों असा भास होतो.

प्रभाकराची स्थलवर्णनेंहि मनाला एक तऱ्हेचा संतोष देतात. पुण्याच्या पर्वतीच्या वर्णनापासून तों—

अखंड मन कामना सहज ती पुरविते प्राण्याची ।

महा समर्थ घंटाळी पाहिली आज आपण ठाण्याची ।

या ठाणें येथील श्रीघंटाळी देवीच्या वर्णनापर्यंत कोणतेंहि कवन घेतलें तरी तें वाचीत असतां, त्या त्या स्थळाची सहज आठवण करून देतें. या स्थलवर्णनापेक्षा इतर वर्णनेंहि कांहीं कमी दर्जाचीं आहेत असें

नाहीं. किंवहुना स्थलवर्णनापेक्षां तीं कांकणभर सरस आहेत.

‘शोभति सर्वं शृंगार । नेत्र अंगार । कुण्ड भृंगार । नवनवती ॥

होणेनें झुकत चालणें चाल ठुमकत ही गती ॥’

अशा विलासिनीचें नटणें, वचणें आणि सहजविलास, त्यांचीं अनुरागाचीं मांडणें आणि लोभममतेचे त्यांचे प्रेमकळह हे सर्व प्रकार प्रभाकरणे वारंवार वर्णिले आहेत. मात्र एकादे वेळीं या मानिनींच्या खोट्या वस्त्रांत आणि त्यांच्या त्या प्रेमकळहांत—

सहजाचें बोलणें गोष्ट निकरावर्ती आली । सुंदरा मनांत थरकांपली ।

कर जोडून विनंती करून, चरणि लागली ॥’

अशी गत होते. आणि मग त्या वाईला नाकदुःखा काढतांना आणि रागावलेल्या पुण्यांची मनधरणी करतांना नकोसें होऊन जातें.

‘कळं काय, जाहलें गाय, ! हाय !, कोणता उपाय, मज करमेना । जखी कधी हो कडर, करा वर नदर, सांगत्यें सदर, पसरत्ये पदर, राहवेना ॥’

अशा विनवण्या प्रहरांचेप्रहर करण्याची पाळी येते; आणि पुढे तर ‘झाली रात गजर दो प्रहरांचा वाजला । शनि चंद्र मंगळ माथ्यावरती आला । तुम्ही सर्वगुणसंपन्न प्राणप्रियकरा । छळुं नका अशी कुळवंताची लेकरा । जन्माची अक्षई झाले मी सांथिण । दोन्ही घरची मी श्रीमंतीण ।’ असें म्हणून पायां पडण्याची पाळी येते. आतां ही वडी पुनः कशी वसेल याची हुरहुर वाटून केन्हां ‘खेळळे खेळ हर्षांत बहु बहारिचे । नेसले शालु उंच उंची प्रहरोप्रहरीचे । हारोहारी फवारे उडत होते लहरांचे ।’ अशा जुन्या आठवणी येऊं लागतात आणि डोळ्यांना पाणीहि येतें; आणि ही अश प्रेम, भय, आदर आणि शृंगार इत्यादि निरनिराळ्या विकारांनीं एकाच वेळीं गजवजून गेलेल्या मनाचीं वर्णनें प्रभाकर फार इदयंगम करतो.

अशाच एके वेळच्या मनाचें चित्र दादा वीरानेहि प्रभाकराच्याच धर्तीचें काढिले आहे.

जोडली प्रीत नको तोडूं सगुण मानसा । जिव झुरतो नवनवती आली रसा ।

तूं बाळपणीचा मित्र जिवाचा गढी । म्हणून प्रियकरा या मी पडलें झडी ।

अधिमधि सोडितां लागेन (वाहेन) कवण्या घडी। तुजवांचुनि या
महापुरांत मी देसोषडी। सोडुं नको ही अशी उडवुन अधर वावडी ॥ ६०

(दादा वीर) .

अशा वेळीं अर्थात् कोणाहि प्रेमवद्ध पुर्याला मायेचा आणि
प्रेमाचा छोट येतो आणि त्या स्थितीत त्याला ती चिंतातुर तरुणी
अधिक शोभायमान दिसू लागते. क्षणभर त्याचें मन वेडावतें, तें तल्लीन-
हि होतें आणि त्या तिच्या स्वरूपाचें गोड चित्र पाहण्यांत तें वेधून
जातें. आणि पारवा घुमावा त्या प्रमाणें त्या बाहुलीपुढें तो घुमून
व घोटाळून प्रियाराधन करूं लागतो आणि बागडूं लागतो. मग आप-
त्याशीच त्या समोरच्या पुतळीला उद्देशून वच्याजी दिवटे उर्फ वचु
फंदी हा कवि लिहितो त्याप्रमाणें त्याचें तें इश्काचें मुकेलें मन म्हणूं
लागतें की,

‘ नवनवतिचा रंग तुझा, कटि पातळ भरजरी । चोळी हिरवी त्यावर
दिसे साजिरी । दुसुक ठेंगणी लहान दिसे तरुणपण खरबी । जसा कीं
गमनीं उगवला रबी ॥

आणि मनाची ही अशी स्थिति होऊन जाते. तिच्या विषयीं अव्याज
प्रेम, ती नसतेंच कुंभांड कां करतें, ती खोटीच कां रसते आणि एखाद
दुसरा कठीण शब्द तोंडावाटे निघतांच ती मानिनी इतकी कधी कां
होते आणि जिला आनंदांत पाहून मनाला समाधान वाटावें तीच थोडी
रागावली असतां व जरा धावरून कधी झाली असतां आणि घामानें
ढबढबून तिच्या शरिराला कम्प सुटला असतां तीच इतकी मनोहर
कां वाटते. हें मानवी स्वभावांतले एक मोठें गूढ आहे. पण यांत गूढ
तरी कशाचें ? हे सर्व ढंग महादेव कवीश्वर म्हणतो त्याप्रमाणें प्रीतीचीं
लक्षणें आहेत.

गंगुहैवती व महादेव हीं नांवें प्रभाकराच्या लावण्यांत नेहमीं
येतात. गंगुहैवती, महादेव व प्रभाकर हे तिचे एकाच फडांतले गाणारे
होते व हे तिचेही लावण्या करीत (म्हणे कवी गंगुहैवती) (इ. प्र.

लावण्या पृ. १६० ला. ५७ व ५८ पहा.) यापैकी गंगुहैवती हा महादेवाचा गुरू दिसतो (गंगुहैवती साथि जिवाचे। ज्या मानिती पुरे दैवाचे। गुरू वंदित महादेवाचे ॥ तसेच, पुणे शहर दक्षिणे-मधे बाळाईतक्त, (पृ. १६२ ला. ६२) वस्ताद गंगुहैवती तेथील रहिवाशी। महादेव गुणिराज गुणाचा राशी। (पृ. १६४ ला. ८५) व तो गंगू ओम गाणारा असावा (गंगु हैवती आहे लौकिक जगभर गाण्याचा पृ. १९४ ला. ८५ व पृ. १९९ ला. ८७).

महादेव कवीश्वर म्हणे। हों प्रीतिचीं लक्षणें, निमळ मन,
धुतल्याविणें। गुणिराज...गुणि भावणें। प्रीत होणें होतसे।

आणि मग इतका वेळ मनगंगेला घातलेले धीराचें धरण पुटून जाऊन
पति समुद्र केवळ सखी सुंदर गीतमी।

मिसळली मग आज स्नेह संगमी।...

अर्थात् ही अवस्था प्राप्त झाल्यावर मग तेथे कवीच्या वर्णनाचें व मध्य-
स्थीचें कारणच राहत नाही. अशा या वेळीं—

‘म्हणे पंत प्रभाकर समय निघून चालला।

आम्हि जातो तुम्ही आतां इफ्क करा आपुला।’

आणि मग प्रभाकर, दादा वीर, बचु फंदी, महादु सुतार हे वर उल्ले-
खिलेले सर्व कवी आपापले डफ घेऊन पडबाआड होतात. त्यांचे डफ
डोळ्यांपुढे असतात आणि त्यांच्या कवनांकडे कान लागलेले असतात,
तोंपर्यंत हे कोण व कुठले याची चौकशी करण्याचा मनाला तिसर पडतो,
किंवा मनांतहि येत नाही. पण ते जरा दूर झाल्यावर या असल्या
चौकऱ्या आपल्या मनाला सुचू लागतात. हे सर्वजण समकालीन असून
एकाच बैठकीत बसत असत. बचु फंदी हा अनंत फंदीचा कोणीहि आस
नव्हता. याचें उपनांव दिवटे. हा मोठा विचित्र पुरुष होता. याला घरा-
दाराची काळजी लवमात्र नसे. सारा वेळ तमाशे करावे, पोरे नाचवावे
आणि मिळेल तें सुख साधून समाधानानें मोठ्या खुशालीत काळ घाल-
वावा असा याचा क्रम होता. या सर्व मंडळींत प्रभाकर हा जरा प्रति-
ष्ठित दिसतो. प्रभाकर दातार हा मूळ हरणई—मुखडचा राहणारा. याच्या

कवनांत आलेल्या उल्लेखावरून याची घरची पहिली स्थिति फार गरिबीची असावी असे दिसते. किंबहुना उत्तर वयांत मुंबई, ठाणे यांसारख्या शहरांतहि सटरफटर माणसांवर कवनें करून हा द्रव्याची याचना करी. यावरूनच याची स्थिति केव्हाहि फारशी सुधारली असेल असे वाटत नाही. सवाईमाधवरावांचा भरलेला ऐश्वर्यसंपन्न दरबार पाहून ज्याने त्यावर कवन करून म्हटलें, त्याला उत्तरवयांत ठाणें येथील कचेरीचें वर्णन करणें भाग पडावें; ज्यानें पेशव्यांचीं आणि त्यांच्या शिंदे, होळकर गायकवाड, पटवर्धन इत्यादि सरदारांचीं वर्णनें आपल्या रसवंतीनें गाडलीं, त्याला मुंबईकडल्या पारशांचीं, सोनारांचीं आणि इतर अनेक तुंग्या-तुंग्यांचीं वर्णनें करीत सुटण्याची पाळी यावी आणि वाद्रेवीच्या गळ्याला दोरी बांधून दरवेशाच्या अस्वलीप्रगाणें तिला दारोदार नाचविणें भाग पडावें हें पाहून मनाला मोठा खेद वाटतो; आणि हें असें कां व्हावें याचें आश्चर्यहि वाटतें. कारण, कोकणांतून घाटावर आल्यावर प्रभाकर हा प्रथम नाशकाजवळ गंगापुरास राहत असे. पुढे तर हा तेथून निघून प्रत्यक्ष पुण्यास येऊन राहिला होता. पुण्यांत खंडेराव रास्ते या उदार सरदाराच्या घरीं हा कारकूनीवर असे. याच वेळीं या रास्त्यांच्या घरीं पुढे प्रसिद्धीस आलेला बाळाजी नारायण नातू हाहि शागिर्द पेशांत होता. नोकरी सोडून हा कवनें करूं लागला. याची ख्यातीहि चांगली वाडली; आणि सरदार पटवर्धन-गंगाधर शास्त्री-यांच्या घराण्याशीं याचा शरीरसंबंधहि जडला. मग याच्या कवनांवरून दिसून येणारी आणि लोकवांटेनें खरी ठरणारी ही वरील स्थिति कशी व कां आली याचा उल्लास होत नाही. हा शके १७६५-मध्ये आपल्या वयाच्या ७४-व्या वर्षी मृत्यू पावला. चित्पावन कोंकणस्थ ब्राह्मणांत जे थोडे कवी झाले त्यांत प्रभाकर हा वरच्यापैकी दिसतो. एकंदर शाहीर मंडळींत तर हा फार वरच्या पायरीचा कवि आहे.

प्रभाकर हा उत्तर वयांत कर्जांमुल्ले वेजार होऊन आपल्या कुटुंबाला व घराला अंतरला होता. व तें फेडण्याकरितां हा फार झटत होता

असें दिसते. गायकवाडांवरील आपल्या पवाड्याच्या शेवटी हा म्हणतो—
“प्रभाकर कवी अमर गुंतला पहा कर्जाच्या कमळ्यांत । द्रव्य कूपेचा
प्रकाश पडल्या सुटून जाइल स्वकुळ्यांत ॥” (प्रभाकर लावण्या पृ. ८१)

ज्या चार दोन ब्राह्मणांनीं शाहिराचा धंदा उचलिला ते खेरीज करून, बाकीच्या शाहिरांत, म्हणजे ब्राह्मणेतर शाहिरांत, होनाजी हा फार गुणी मनुष्य होता. याला कवन करण्याचा नुसता सराव होता इतकेंच नाही; तर याच्या वाणींत एक तऱ्हेचा प्रसाद होता. होनाजीच्या या कवनशक्तीचें एक कारण असें दिसतें कीं, तो व्यवसाय त्याच्या कुळ्यांत पिढीजाद चालत आलेला होता. होनाजी हा जातीनें नंदगवळी. याच्या आज्ञेचें नांव सातोण्या, उपनाव शेलारखाने. ही मंडळी पुण्यासच राहत असे. साताण्याला पुत्र तीन. वडील बाळा, मवला कुशाबा आणि धाकटा सयाजी. या तिघांत सर्वांत धाकटा जो सयाजी त्याचा मुलगा होनाजी. साताण्याचा थोरला मुलगा जो बाळा तोच ‘बाळा बहिरू’ या नांवानें शाहीरमंडळींत प्रसिद्ध आहे. होनाजीच्या घराण्यांत तमासगिराचा धंदा पिढीजाद असल्यामुळे साहजीकपणें इतरांना कष्टसाथ अशा पुष्कळ गोष्टी होनाजीला सहज साधून गेल्या. साताण्याचीच धांटणी त्याचा मुलगा ‘बाळा बहिरू’ व नातु ‘होनाजी’ या दोघांनीं उचलली, असें तमासगीर म्हणतात. साताण्याचे पवाडे कोठे आढळले नाहींत. पण त्याच्या लावण्या मात्र कोठे कोठे आढळतात.

याची कृष्णावर एक लावणी आहे. यांत कृष्णाच्या उद्धट व बालिश खोड्यांनीं कंटाळून गोपवधू यशोदेकडे जाऊन सांगू लागल्या कीं—

आवरी, आवरी, या श्रीरंगा । यशोदे ने माय । आवरी आवरी ।
बाम्ही गोलणी बरवंटा । जातो मधुरेच्या हाटा । हा येऊन धरितो

१. कोणी म्हणतात साताण्या हा सासवडचा राहणारा. हा प्रथम डोलकी-वर भेदिक लावण्या करून म्हणे. पुढें हा इतर लावण्या करूं लागला.

बामुच्या वाटा ॥ ...गवळण म्हणते ते वेळीं, कृष्ण सांवळा हरि
वनमाळी । धरी कोटाळून करी घुमाळी ॥ यमुने जळीं जातां श्रीरंग ।
चुवितो बदना । कैसा लावित मुटला नंग । करूं नये ते करितो वेढंग ।
हा मुकुंद काव्हा ॥ कौसापाशीं सत्वर जाऊं । मबुरा नगरी बांधुन
नेऊं । शीघ्र गतीनें अवघ घेऊं । जिव पदकमळीं याच्या ठेऊं । दंड
पडला जो तो देऊं । या मिल्हून सर्वत्रां शिवा आपुण्या हस्ते लाऊं ।
कमळोभदनेत्रा । वाहे वाहे झाला जोऊं । या गोकुलक्षत्रा हा कंसारी ।
नंद खिलारी । यमुने तीरीं । घेनु चारी तो गार्ड ॥...ऐसी करणी
करितो चोर । बाछाइत लहान चटोर । तुत्रला दिसतो छोटा पोर ।
रात्रंदिस हा जिवाम घोर ॥ करीं दोर बांधुन जरी ठेविली । तरी
कृष्ण नाटकी । ब्रह्मादिक वर्णित ज्योती । कळसूचनाटकी । साता
गवळी नीत स्मरणासी । हरी गुणनाटकी ॥ इ०

सातौप्या मागे साताप्याचा मुळगा बाळा हाहि कवनें करी.
कवनांत हा आपली निशाणी 'बाळा बाहेरू' अशी घालितो. बाळा
बहिरू या जोड नावांत बाळा हें कवीचें नांव आणि बहिरू हें कवनें
म्हणणाऱ्याचें नांव होय. बहिरू हा जातीचा रंगारी होता. तो बाळाची
कवनें तमाशांत नेहमीं म्हणे. बाळा बहिरूच्या लावण्या व पवाडे दोन्ही
प्रसिद्ध आहेत. 'श्रीमंत महाराज सवाई रावसाहेब मोती दाणा ।
स्वप्न युक्तिनें राज्य राखिजे पशवंत फडणीस नाना ॥' हा नाना फडण-
विसावरचा बाळा बहिरूचा पवाडा सर्वांच्या माहितीचा आहे. या पवा-
ड्यांतल्या भाषेप्रमाणेंच बाळा बहिरूच्या लावण्यांची व इतर कवनांची
भाषाहि सरस आहे.

'अरे प्राणसख्या ! राजसा ! तूं ये मजकडे । तुझ्या प्रीतीचें मला लावलें
वेड ॥ राजसा, राजबंबिरा, गुणि रे गुणवंता, । लुब्धले तुझ्या स्वरुपास
लक्ष्मीकांता ॥

१. बाछाइतला हा नट चोर (पाठभेद)

२. साताप्याची समाधी पुणें येचें संगमाजवळ एका पाटावर आहे; व
समाधीवर पिडी आहे. यास शांतलिंग असें म्हणतात; व येचें थावण महि-
न्यांत सोमवारीं पुष्कळ संप्रदायी गवळी येऊन हजोरी देतात.

हैं कवन तमासगीर मोठ्या मौजेने म्हणतात. यांत कोणी विरहिणी ली प्रेमानें वेडी होऊन आपल्या प्रियकराच्या आठवणी काढीत आहे, अशी कल्पना कवीने केली आहे. ही विरहिणी म्हणते—

तूं कांहींतरी बा केलीस करणी । क्षणक्षणा आठवते तुझे गुण अंतःकरणी ॥
जखी पिजऱ्यांतली मैना पोपटस्मरणी ॥ नवे नित्य भक्षुन त्यासाठीं लागली
झुरणी । पाहून इदुशी सिंधुला आली भरणी । मी तसा देह अपिला स्वामि-
च्या चरणी ॥... जाई चकुन तान्हूलें बाळ, गुणी रे गुणवंत । रडुरडून
माउली करी आकांत । चुके हरणी पाडसा, धुडि बनाचा प्रांत । ती उडून
जाय पक्षिणी आकाशपंथ । पिलासाठीं झोप्यांत तिचा जिव गुंतत । असे लक्ष
लागलें चरणी मोहिलें चित्त । ऐकून धन्य तुझासा अवचित । तोंडाचा धास
तोंडांत येते धांवत...तुं आलख म्हणऊन फिरसीं आळोआळी । तुज मागें होईन
गोंसाविण पसरीन झोळी । तूं प्रवासी तरी बाहीन डोंगरची मोळी । परि तुझी
प्रीत न तोडिन कोणें काळी ॥ तूं नेत्र मी बाहुली । तूं वृक्ष मी साउली ।
अपिला देह मी पाउली ॥ मी कुडी सख्या तूं प्राण । तूं चिद्रेत्नाची खाण ।
प्रीत तुझी अशी तव जाण ॥ म्हणें कवि बाळा बहिरू । मनी नको
गडघा संशय धरू । नको संगितचा शेवट करू ॥ हें गडे, सत्य वचन तूं
मान । गडघा तुझ्या गळघाची जाण । होईना कधी बेइमान ॥.....इ.

साताप्याची हातोटी जशी बाळानें उचलली, तशी बाळाची हातोटी त्याचा पुतण्या होनाजी यानें उचलली. कवनांत होनाजी आप-
णाला 'होनाजी बाळा' असें म्हणतो. यांत आलेल्या 'बाळा' या नांवाचा होनाजीचा चुलता 'बाळा' याच्याशी कांहीं संबंध नाही. होनाजीचा 'बाळा' हा जातीचा शिंपी. याचें नांव बाळा करंजकर. होनाजीनें लावणी रचावी आणि ती बाळानें म्हणावी. या दुकळीची बैठक नेहमी एके ठिकाणीं असल्यामुळे लोक यांच्या फडाळा 'होनाजी बाळा' चा फड असें म्हणूं लागले; व मग लोकांनीं ठेबिलेले हें नांव होनाजीहि स्वतः आपणास लावूं लागला. एकंदर तमासगीर मंडळींत लावणी रचणाराचे नांवापुढें ती गाणाराचें नांव लावावें असा प्रवातच

पडून गेला होता. साधारण व्यवहारांत कोणीहि आपल्या नांवापुढे आपल्या बापाचें नांव लावितो, किंवा गुरुशिष्यांमध्ये शिष्य हा प्रायः आपल्या नांवापुढे आपल्या गुरूचें नांव लावितो; त्याचप्रमाणें तमासगिरांत शाहिराचें नांवापुढें कवनें म्हणणाऱ्याचें नांव लावण्याची चाल पडली; आणि याच चालीला अनुसरून होनाजीच्या कवनांत 'होनाजी बाळ' असें नांव येऊं लागलें व त्या कवनांना लोक होनाजी बाळची कवनें असें म्हणूं लागलें.

होनाजीची विद्वत्ता किती होती हें कांहीं कळत नाही. पण त्यानें रचिलेल्या कवनांवरून असें दिसतें की, त्याचा संस्कृत भाषेशी साधारणपणें बराच परिचय असावा. जुन्या मराठी कवींच्या कृतींशीं तर त्याचा चांगलाच परिचय होता. पुराणांतली पौराणिक आख्याने गातांना मुक्तेश्वराच्या आणि श्रीधराच्या वर्णनांतल्या उत्तम कल्पना हा आपल्या कवनांत जवळ जवळ त्यांच्याच शब्दांनीं उठवून देतो. पौराणिक आख्यानांवर आणि अनेक देवतांच्या चरित्रांवर होनाजीनें लावण्या केल्या आहेत. पण त्या सर्वांत या गवळी जातीच्या शाहिरानें, सर्व गवळ्यांचा नायक जो श्रीकृष्ण गोपाल त्याची गाईलेली चरित्रे फारच सुंदर वठली आहेत. 'राधे हा मुकुंद उचलुनि काढिये घेई घेई' ही अगदीं बाळ-

१. असें सांगतात कीं साठाप्पा, होनाजी बगैरे मंडळी ही जातीनें नंद गवळी होत व यांचा पेशव्यांकडे जिझाळपाचा धरोबा असे. एके वेळीं होनाजीची आई ही श्रीमंत माधवरावसाहेब पेशव्यांना दिवाळीत दिवा ओवाळण्यास गेली होती, तेव्हां श्रीमंतांनीं ओंजळभर मोहरा तिच्या ओवाळणीत टाकल्या. तेव्हां गवळणीनें म्हटलें 'या मोहरा कायमच्या नष्टेंत या संपून जातील. माझी गाईची खिल्लारें आणि लाडकी वासरें चरण्यासाठीं मला माल जमीन द्यावी.' हें ऐकून त्या सर्वांचे पालन पोषण करणाऱ्या त्या प्रेमळ धन्यानें म्हटलें 'हा तुमचे हातांतला ओंवाळणीचा दिवा घेवून तुम्ही डोंगराच्या सोडेंवरून जावे व दिवा मालवेपर्यंत तुम्ही जितक्या जाल तितकी जमीन तुम्हांस वंशपरंपरेनें द्यावी.' बाईहि तडक निघाली व हातीं जळता दिवा घेऊन जितकी जमीन तो चालळी तितकी जमीन तिळा श्रीमंतांनीं इनाम करून दिली.

पणची आणि 'सुकुंद यमुने थडी थडी । खेळतसे मिळवून गडी' ही लहानपणची, तशीच 'श्रीरंगा कमलकांता हरी पदरातें सोड' किंवा राधा हरिला पुसती, नेत्र विलसती, लाल भासती, उचळ दिसती, दृष्ट धमिली । सांगा मजला श्रीपती काल तुम्ही रात्र कोठें कामिली ॥'

ही जरा जाणतेपणांतली, या सर्व लावण्या मोठ्या ठसकेदार आहेत. श्रीकृष्णाशिवाय, श्रीगणपती, श्रीमार्तंड, श्रीविठ्ठल, श्रीशंकर इत्यादि अनेक देवतांवर रचिलेलीं कवनेंहि मधुर आहेत. श्रीशंकरावरील —

श्रीविश्वनाथ पशुपती, अश्विन मुरपती, भवानीपती,
भवनाशक मूर्ती ॥ हें लिंगरूप मृत्युंजय ब्रगाव कीर्ती ॥

या वर्णनात्मक लावणीपेक्षां —

“ श्रीमाळोचना, नागभूषणा, निलश्रीवा पशूपती ॥ मुगुटी जेंव्हा कोटून दिसती ललनेची आकृती ॥ ” ही लावणी जरा चातुर्य खर्चून रंगविली आहे. या लावणींत कोणी 'लावण्यावती गोजरी' आपल्या पतीच्या मस्तकावर वसलेली पाहून 'नेटकी पझीण वनिता सुंदर केवळ बिचापरी । न सांगता मजपती वाटतें तूंच ठेविली शिरो...कां हो चोरितां मला दक्षकुतुदलना सांगा तरी ।' असा प्रश्न थोड्या मत्सर-भावानें गिरजेनें शंकराला केला आहे; व यावर थोडे वकीली शब्दानें शंकरानें उत्तर दिलें आहे, कीं —

शिरी अपूर्व वाहतसें गंगाजळ, निमळ, सुंदरे !
जळावरिल तें कमळ; नव्हे मुख पहा तें न्याहाळून ने बरें ॥
कमळांतिल मकरंद सेवितो मिलिंद प्राणेश्वरें ।
म्हणून सांगळें तेज तुला दिसतें हिमनयकूमरे ।
नेत्र नव्हेत, ते मोन तळपती जिवनामधि येकसरे ।
नव्हे भोंवत्या सलीललहरा उदकाच्या प्रियकरे ॥
रत्नमाणिकें नव्हेत जळावर ते तरंग उठतो । इ. इ.

देवतांच्या प्रमाणेंच पंढरपूर, जेजुरी वगैरे स्थळांच्या वर्णनपर लावण्याहि फार नमुनेदार आहेत. होनाजीच्या लावण्यांत शृंगार फार आहे. कित्येक ठिकाणीं तर त्याचा अतिरेकहि झाला आहे. पण याचा

अर्थ होनाजी—किंवहुना आमचे सर्व शाहिर—हे नीतिप्रिय नसून व त्यांना नीतिमत्तेची कल्पनाहि नव्हती असा मुळीच नाही. भुव्हरीसारख्यांनी श्रृंगारशतक रचिले हे खरे. पण त्यांनी आपल्या पसंतीची चाचणी नीतिशतकांत व वैराग्यशतकांत दाखविली. तशीच होनाजीने श्रोत्यांचे मन रिझविण्याकरितां विनोदाने श्रृंगाराचा जरी अतिरेक केला तरी तो बैठकीतल्या मजेपुरताच होय. होळीवरची कवने होळीवरच म्हणून जाळून टाकावी. तीं देवघरांत न्यावयाचीं नाहीत. तेथील काव्ये अगदी निराळी. त्याचप्रमाणे एकंदर स्त्रियांनीं कसे वागावे याबद्दलहि या शाहिरांचे उपदेश अगदी भिन्न असून ते फार वरच्या दर्जाचे आहेत. होनाजीच्या मते चांगली स्त्री ती, की जी—

“ दास्य सामु सासऱ्याचें मग पतिसेवा त्याबरी । मजो माफक विनोद, एकांती केवळ रंभेपरी । मुरतानंदीं मन रिझवुन पतिचे पाय स्वकरें चुरी । यथानुकूल धर्म वासना, संतोष सदा अंतरी । ज्या गोष्टी प्रिय स्वामिस त्याच गोष्टि साक्षेपें करी । चाल-भोजन समयीं पंचप्राण अति पतिचें भोजनी । याच परीं स्नेह मंडित अशि हे शुभ सूचक कामिनी । पति सहित निर्वोष वास वैकुंठी याच साधनी । देह स्वामी कारणो झिजावा हेत हृदयामधी । होनाजी बाळ म्हणें हेंच स्त्रियांचें तीर्थाटण विधि ॥”

होनाजी हा पेशव्यांच्या अन्नाचा ऋणी होता. त्याने त्या आपल्या अन्नदात्यांचे व त्यांच्या राजधानीचे वर्णनहि इतर क्षेत्रवर्णनांप्रमाणेच मनापासून प्रेमळ केले आहे.

श्रीमंतांचें तक्त पुणें सुषवक्त नमुना बाई ।

चल पाहूं कन्हऱ्या, राव राजेंद्र सवाई ॥

अपूर्व महाल मंदिर, उंच गोपुर, हवाशिर कैसी ।

पुष्पवंत नगरी दिसे द्वारका जैसी ॥

होनाजी लावण्या पृ. १८५ ला. १४२.

हे त्या शहराचे, आणि

जरदा बोड्यावर स्वार शिपाई सरदार तो छेलछबेला ।
 मस्तकी फुलावा तुरा, शिपाई झुरा, इधिक रंगेला ।
 पौणिमेस तारांगणी जसा गगनी चंद्र उदेला ।
 हे भगवंताचे लाल, सदा झुशियाल, न्यूनता नाही ॥
 चल पाहू कन्ह्या राव राजेंद्र सवाई ॥

होनाजी लावणी पृ. १८६ ला. १४२.

हे त्या शहराच्या मुख्य सरदाराचें वर्णन कोणाचा अंतरात्मा गार करणार नाही ! या काळीं सर्वभर आबादानी होती; आणि रंग-विलासांना उत्त येऊन बसला होता. आठ महिने सर्व देशभर स्वाऱ्या शिकाऱ्या कराव्या, आपल्या देहाची आणि त्यांतील रक्ताची पर्वा न बाळगितां मुखगिरीचे कष्ट करावे, आणि चार महिने परत देशी येऊन विश्रांती घ्यावी; चातुर्मास घरी असतांना सणवार सुखानें आणि खाटानें करावे व आंगत पंगत करून जेवावें, आपण लढलें कसे, हल्ले चढविले कसे या गोष्टी इष्टमित्रांना सांगाव्या, आणि जिवावरच्या प्रसंगांची तिखट मीठ लावून वर्णनें करावी हा नित्यक्रम होऊन राहिला होता. या प्रमाणें ते चार महिने, ते विश्रांतीचे दिवस सुखांत आणि नानातऱ्हेच्या ऐप आरामांत व इच्छांत घालवितां घालवितां पावसाळ सुरून दसऱ्याचा दिवस आला म्हणजे चार महिने कुरणांत चारून तयार केलेले घोडे महाराष्ट्रभर सर्व मराठे हौसेनें शृंगारीत, व त्या दिवशी चौदा रत्नातले एक रत्न म्हणून त्यांची पूजा करीत व आपल्या बरोवरीचें पक्षाजाचें पान वाढून आपल्या घोड्याला मोठ्या प्रेमानें जेऊं घालीत. त्या दिवशी संध्याकाळच्या समारंभाला जाण्यासाठी आपला घोडा मोठ्या हौसेनें ते सजवीत. तो त्यांना प्राणापेक्षांहि प्यार असे. आपल्या लाडक्या मुला-मुली प्रमाणेंच त्याच्या आंगावरहि ते तऱ्हेतऱ्हेचे दागिने घालीत. माहेर-वासणीच्या केंसांप्रमाणेंच घोड्याच्या आयाळांच्या ते याटाच्या चोट्या किंवा वेण्या बिणीत; आणि असा श्रृंगारलेला घोड पाहून त्याच्या पुढ्यावरून हात फिरवितांना त्यांना कौतुक आणि अभिमान वाटे.

घोडा सारंग सुजाती । जिनावर भरवण्ची कलाबतुचे जडले हिराभि

त्याचे पाणी । कलगी सूर्यपान मुलतानी । गळघात ताड्या वेढ्या,
बकवरी मोहोरा, पायीं तोरड्या तुफानी । हीसेनें केला वाट पठाणी ।
अश्यावर स्वार झाले राव राजेंद्र निघाले हिंदुस्थानी ॥ (सचन भाऊ)

असें शाहीर गातो.

मराठ्यांना आपल्या घोड्यासंबंधी वाटत असलेल्या क्लिष्ट प्रेमा-
बद्ध तत्कालीन इंग्रजांना आश्चर्य व कौतुक वाटे. घोडा दहा रुपयांचा
असो किंवा हजार रुपयांचा असो; त्याचे चोज व शृंगार करण्यांत
मराठा स्वार गडलेला असे. अनुकूलता असेल तो घोड्याच्या
गळ्यांत पुतळ्यांच्या माळा, वाळे व इतर शृंगार घाली; लगाम व अनांन,
जीन, जेरबंद वगैरे घाटाचा करी; पण ज्याची ऐपत एवढी नसेल तो
निदान आयाळाच्या केंसांच्या वेण्या करून व कपाळ्यावर रंगीबेरंगी बटी-
ची गोंडवेणी लोंबत ठेजून घोड्याची शोभा वाढविण्यास कामी करीत नसे.
पण त्याच्या प्रेमाची मर्यादा या बाह्य घाटावरच संपत नसून तिचा ठाव
वेण्यास आपणास या स्वाराच्या अंतःकरणांत शिरले पाहिजे. त्याला
आपला घोडा जिवापेक्षांहि प्यारा वाटे. त्याची शुश्रूषा करण्यासाठीं एक
स्वतंत्र पोरगा स्वारीत प्रत्येक स्वार घेत असे, तरी तो त्याच्यावर
विसवून न राहतां त्याला चंदी, वैरण, पाणी, खरारा वेळच्या वेळीं
मिळत आहे किंवा नाही हें पाहण्याविषयी फार दक्षता ठेवी.
इतकेंहि असून घोड्यावरून खाली उतरताच त्याच्या पुठ्यावर थाप
मारून, त्यास गोंजारून, त्याचे सारे अंग मनगटापासून कोपरापर्यंत
साऱ्या हातानें जोरजोरांनें रगडल्यावांचून व त्याचे पाय मार्गे व पुढें
ओढून सांधे मोकळे केल्यावांचून मराठी स्वारास चैनच पडत नसे.
सारांश मराठ्यांचे घोडे तेजस्वी, तयार व चलाख असून धन्याच्या
प्रेमळ वर्तनाचा त्यांच्यावर परिणाम झालेला दिसे. तत्कालीन एक
इंग्रज गृहस्थ लिहितो 'घोडा बाळगावा मराठ्यानेंच. त्याचें तो जे
कौतुक करितो, त्याचें वर्णन करतां पुरवत नाही; पण एवढें
खरें की, इंग्रजी सैन्यांत घोड्यास रोज चार साडेचार शेर

चंदी असून त्यापेक्षा शेर दीडशेर चंदीवरच मराठ्यांचे घोडे जास्त तयार आहेत !'

पूर्वी घोड्यांच्या मोठमोठ्या पागा जागजागी असत; व शिवाय कुरणांत येथेच चरण्यासाठी मोकाट सोडलेली शिंगें पुष्कळ असत; त्यांपैकी नीट देखणी शिंगें निवडून, त्यांना 'वज्रवण्याचे, सज-
त्रिण्याचे' व चोड्या (आयाळ्याच्या केंसांच्या वेण्या) विणून, तंग तोवण्याची तयारी करण्याचे कामांत वायका लक्ष घालीत असत. 'परशराम' कवीने केलेल्या एका कवनांत एक वीरपत्नी आपल्या स्वामीची महती सांगतांना म्हणते—

मादवान सिंगर पागा चरामास वनल्या, पण पाठवून त्या स्वामिनी
अहरासि आणल्या ॥ त्यांत छाट केल्या, नीट देखण्या ज्यांना मी चुणल्या ॥
आधीं वज्रवून सजविल्या होसेन मग चोड्या विणल्या ॥ तंग तोवरे
जीन खोमरे नांवनिली गिणल्या ॥ बारगिर पोरने ठेवतां गोष्टी गुज-
गुजल्या ॥ हाती उंट पालक्या नालक्या आबरानें चिनल्या ॥ शिलकित
केले तऱ्हेतऱ्हेचे वस्ता नव्या नवल्या ॥ दलबादल अलिबा डेरे । नाहो
फरसखाने सारे । मलमाली विच्छुने न्यारे ॥ चा० ॥ सरमजाम कुल-
तमाम केली तयारी जायाची ॥ कोण सख्याळ बजी बजी कठीण मजी
रायाची ॥ नलमे० ॥

पहाटे विनीशल्याचा नगारा कानीं पडताच खडबडून जागी झालेली व शत्रूच्या मुखांवरून जाणाऱ्या सैन्यांत असलेली एक वीरपत्नी आपल्या पतीस जागे करतांना म्हणते—

करून मघां जिनबंदी सख्या पुढें स्वतांच विनिवाले सरले । सरंजामि
सरकारि एकाडे ठळक ठळक मार्गें उरले ॥ रेंव पडली पहा ऊंट तटें किती
सौदामर देशावरले । हाका आरोळ्या देति भयंकर मार्गें चुकून डोंगरि
शिरले ॥ कठीण घांट बाज म्हणून मुळीं बाधि फकिर आणिक डाले
फिरले । अबुन आपुण निद्रिस्त तशामधि होति मुकाम फारच दुरले ॥
॥ चाल० ॥ पहाटची श्रांति गोंड केवळ सरकारा ॥ उठु नये वाटें
जरेंच किहो प्रियकरा ॥ सुखरूप शयन मजलिस गेल्यावर करा ॥ चा० ॥

सगुण मृणमंभिरा तुला कशी दुपारचिरे सोसेल कहाली ॥ १ ॥ चपळ
 पंच कल्याण निळे एक एक सुरेख घोडे दिसती । उबार दाण्यासाठीं
 हुजुरच्या कुमेद नर माचा हीसती ॥ दुघ खिरी शिगरें पितो मुद्द अपेट
 जे जे बळ असती । चारजामे जिन ठेउन अंधारी देउन गडी बळकट
 कसती ॥ उमेदवारी जिवट मोहो कांहीं तयांत कुणी ब्राह्मण असती ।
 सर्व कर्म सारून अगोदर ऐव्हापासुन रोखून बसती ॥ चा० ॥ जाहाले
 रवाराड नभांत नारायण ॥ लागलें काल कडकडोत उत्तरायण ॥ कुठवर
 तरी करूं आर्जवपारायण ॥ चा० ॥ निबोड अरण्यामघीं अशिकशी निचित
 पणची घडि बाहली ॥ ३ ॥

(हा उतारा प्रभाकर कवीची कविता सध्या छापण्याचें काम
 चाट्टे आहे त्यांतून केतला आहे.)

स्वराज्याचा गोड वारा सर्वभर वाहत होता. धनधान्याची
 समृद्धी होती. संतोष समाधानाचे दिवे उजळून जाऊन प्रकाशत
 होते; व दारिद्र्याचा-विबंधनेचा घोर अंधार पार नाहीसा झाला होता.

अशा सुखविश्रांतीच्या दिवसांत, अशा संपन्नतेच्या काळांत
 श्रृंगारिक कवनांची बुज केवढी राहत असेल व ख्यालीसुशालीच्या
 वर्णनांवर कशा उडया पडत असतील हें सहज ताडतां येईल. अशा
 काळांत, आपली ममतेतली व लोभांतली माणसें पुनः दसरा करून
 मुलुखगिरीवर जाण्याची तयारी करूं लागली, म्हणजे मागे राहणारांना
 काय वाटत असेल यांची : वर्णनें अनेक शाहिरांनीं गाईली आहेत.
 अशाच एका प्रसंगी होनाजी म्हणतो—

‘ गांवा जातो, प्राणविसावा, राहवा दोन गोष्टी सांगुन ।

पत्तरा पदर मजसाठीं सख्यांनो, ध्या यवडे त्याला मागुन ॥ छ० ॥

हातिच्या हत्यारा शिवायासाठीं बेतुन अकारल्या ।

तंग, तोबरे, रजामे, बीन, धर, शृंगारल्या ।

जामदारखान्यांत खनिना द्रव्याच्या पेट्या भरल्या ।

दोन सलीते सहित कतरा त्या उंटाच्या तयारल्या ।

घर मंडळी सह वर्तमान अवध्या फौजा येकसरल्या ।

पहिल्यानेच कुच करून साजणी मुकामास जाती दुरल्या ॥

.....चार दिवस.....यालागून ।

गांवा जातो प्राणविसावा, राहवा दोन गोष्टी सांगून ॥

या अशा विनवण्या कैक शिपाईगळ्यांना कैकजणींनी त्या काळी खचित केल्या असतील. पण ते शिपाईगडी हाडाचे खरे मर्दमराटे होते. अशा बाइलबुद्धीला ते थोडीच भीक घळणार !! असली बायकी भीड शिवाजोने आपल्या प्रत्यक्ष आईची देखील मानिली नाही मग त्याचेच फर्जदजादे आणि शिलेदार आपल्या बाइलेची कितपत मानणार !! यावर सरदारांच्या तर्फेचे उत्तर :—

आस्त्री प्रलयंगता, तुझी ग वृध नाही कामाची ।

आली घन्याची पर्वे आम्हांला जलदी जाण्याची ॥ ८६० ॥

या लष्करची मुख साजणी नवे ग सांगाय । आहे घन्याची दया आम्हांवर कुपेची लाया । उठून ताजीम वेतो ठाव पंगतिचा जेवाया ।

पोन्या खलमतगार कोतवाल घोडा बसाया ॥

स्वारी जपुन चाले । नउथो रंगीत भाले । बोट पटेवाले । हत्ती बीनीवर चाले । नौबद कडाक्याची । नामजाद शिपाई पुढे जिलिव गारवाची ॥

॥ आस्त्री प्रलयंगता०

कर्नाटकच्या स्वारीस होतो श्रीमंताबरोबर । रणसंग्रामी झटून केली तलवार । विगांतुन फटके आम्ही शिपाई रणधुर । झाडिमधे पिटून घातला हँवर ॥ पाहून मनी चटका । म्हणति त्याला हटका । शिरपाव घा, घा जरोपटका । चवरी, ब्रबदागिरी, बक्षिस कंठी मोरपाची । आवंदाची बोल येक पालखिची ॥

॥ आस्त्री प्रलयंगता० ॥

पूर्वीपासून नला चालत आला बडिलांचा । आणीबाणीच्या वेळी विडा उचलिला पंजेचा ॥ कटून मरावे हा असा धर्म सत्रीपाचा ॥ कसे 'रहा' म्हणतिस बरी हाय लागेल जन्माचा ॥ इ. इ.

(होनाजी बाळ पृ. १६६ लावणी १३२)

असे उत्तर देऊन तो शूरमर्द मुलुखगिरीवर स्वारीस गेला म्हणजे त्याच्या घरच्या माणसांना साहजीकच उत्कंठा लागे. चार दिवस

अधिक उणें झाले म्हणजे त्यांच्या मनाचे डोळे तिकडे लागत. अशा वेळी वैरी चिंतीत नाही ते मन चितिते आणि मग तिकडेचे पत्र आले, आणि एखादे दिवशी शुभ शकुन झाला म्हणजे चिंतातुर झालेल्या मनावर आशेचा लोंढा येतो, आणि मग लज्जेचे धरण फोडून मैत्रिणीजवळच मन बोलू लागते. ते म्हणते:—

वाम नेत्र आज सखे लवू लागला । उगवला दिवस बाई आज चांगला ।
माडिच्या ग सज्जावरी काग बोलतो । हाच शकुन साक्ष पती मार्ग चालतो ।
डावी बाही फुरफुरे पति-भेट, ती । क्षणोक्षणी कंचुकिची गाठ सुटती ।
याचे गुण जाठवू किती खति वाटती । पतिचे स्मरण होतां डोळा आध्रु
स्रोतती । हार पाचुचा ग बाई विनमोल तो । केवड्याच्या बनी ग जसा
नाग डोलतो । याचेविण उपचार सर्व त्यागिला । प्रवासांत त्या कोण
म्हणेल? ' शिगला ' ' भागला ' ॥

अशा आवडीने लढाईवर जाणाऱ्या दिपाई गव्यांची मात ऐकून कोणा-
हि मराठ्याचे मन प्रसन्न होईल व ही गाणी ऐकून गाणाऱ्या शाहिराला
कोणीहि आपल्या हातांतले सोन्याचे कडे सहज वक्षिप्त देईल.
होनाजीने सवाईमाधवरावांची कारकीर्द चांगली पाहिली होती. त्यानंतर
श्रीमंत बाजीरावसाहेबांची हयातहि त्याने पाहिली. होनाजीच्या फडांत
गाणारे फार कसबी होते. एकेक जण तमाशाच्या बैठकीत गाऊं लागला
म्हणजे असे सूर काढी की ते ऐकणारे थक्क होऊन जात. टीपेचा सूर
इतका सारखा लांबवीत आणि तान अशी धेत की ती ऐकून आतां या
गाणाऱ्या पोराच्या कंठाच्या शिरा फाटून जातील की काय, असे
ऐकणारास वाटत असे. होनाजीच्या फडाची ही कर्तबगारी पाहून व
होनाजीची करामत ऐकून एके वेळी श्रीमंत बाजीरावसाहेबांनी त्यास
असे म्हटले की ' गवई रागदारीचे सूर काढतात तसे तुम्हांस बैठकीच्या
लावण्यांत काढतां येतील की नाही ? ' आपल्या धन्याची ही इच्छा ऐकून
तसा यत्न होनाजीने सुरू केला; व नव्या नव्या धाटाच्या लावण्या रचून
त्यांत निरनिराळ्या रागाचे सूर, त्या हौशी धन्यास व आपल्या देशास

त्याने गाऊन दाखविले. या कामगिरीबद्दल त्या वेळेस होनाजीची किती संभावना झाली असेल हे एक त्याचे तोच जाणे. पण पुढे शिमगाचे सणांत पांच दिवस शनवारच्या बाज्यापुढे हजीरी लावण्याबद्दल होनाजीस कायमची सुपारी मिळाली. याबद्दल त्यास सालेसाल विदागी दाखल तीनशे रुपये मिळत असत.

होनाजीच्या सर्व कवनांत त्याने रचिलेली प्रनातकाळची भूपाळी ही फार प्रसिद्ध आहे.

वनःश्याम सुंदरा श्रीधरा, अरुणोदय झाला ।

उठि लोकर वनमाळी । उदयाचळी मित्र बाला ॥

ही गोड भूपाळी आज शेंसव्वाशे वर्षे महाराष्ट्राच्या मनाला आनंद देत आहे. पहाटेच्या प्रहरी कावळा कोकावला तरीहि तो आवाज गोड लागतो; मग ही असली सुंदर भूपाळी अरुणोदयाचे वेळी ऐकून प्रत्येकाला आनंद वाटेला यांत नवल काय ? गाणारे तर गोड आलाप घेऊन सुस्वर कंठाने ती गातातच; पण वृद्ध बियाहि ही गोड भूपाळी सडा सारवण करीत असतां प्रेमाने म्हणतात. इतकी ही सर्वांच्या परिचयाची आहे. होनाजी कवी मेला हे वरोवर कळत नाही. पण त्याने अव्वल इंग्रजी पाहिली असावी असे वाटते. त्याचा शेवट फार वाईट रीतीने झाला असे त्याचे चरित्रकार रा. रा. शालिग्राम हे लिहितात. एके भाद्रपद कृष्ण त्रयोदशीचे दिवशी होनाजी हा एकटाच घरी असतां कोणी लोक येऊन त्यांनी त्यास वानवडीकडे बोलावून नेले; आणि तिकडे वानवडीच्या बाजूला रानांत आणली कांही मारेकरी जमवून, त्यांनी होनाजीस मरेमरेतों मारिले; व शेवटी निवडुंगांत ढकडून दिले.

१. होनाजीचा आणि त्रिबकजी डेंगळ्यांचा मोठा लोभ होता. होनाजीची बॅठक डेंगळ्यांच्या बाड्यांत नेहमी असे; व तेथेंच एका खोलीत होनाजीने आपल्याला मिळालेल्या नानाविध बकिसांच्या पेट्या आणि आपली वाळे ठेविली होती. परंतु पुढे त्रिबकजीवर आलेल्या किटाळांत त्रिबकजीच्या दोलतीची राखरांगोळी झाली, व त्यांतच होनाजीच्या दोलतखान्याचा तिकाल उडाला.

नंतर प्रहर रात्र उलटल्यावर त्यास तेथून उचटून शहरांत आणून टाकिले ! त्या टाकल्या जागेवरून उचटून लोकांनी त्यास त्याच्या घरी नेऊन पोहचता केला. पण तो इतका हैराण झाला होता, की त्याच दिवशी तो मरण पावला.

बाळा, होनाजी वगैरे शाहीर मंडळी झाडून सारी गवळ्यांच्या फडां-तील होती. या फडाची आणि रावळ्यांच्या फडाची नेहमी चुरस असे. 'गवळ्या गाणार' व 'रावळ्यांचा गाणार' असे ते एकमेकांस म्हणत. या रावळांचे नांव, सिद्ध रावळ या पुण्याचे नांवावरून पडलेले दिसते. पण यांची परंपरा नागेश नांवाच्या इसमापासून सुरू झाली. १ नागेश २ आदिनाथ ३ गोविंदनाथ ४ सिद्धनाथ उर्फ सिद्ध रावळ ५ सगनभाऊ अशी परंपरा आढळते. नांवावरूनच सिद्ध रावळ हा नाथ संप्रदायी होता, असे दिसते.

'लाडक्या बाणी मुका घ्यावा । मज क्षणोक्षणीं द्यावा । हाच मज विसावा ॥ बाळपणिची । प्रीत रसाची । जीव कुरबाण करावा । मनि आनंद भरावा ।'

या कवनाचे शेवटी—

नाथ रावळ सिद्ध गुण गाती । सगनभाऊ रिझवावा ॥

असा याचा उल्लेख आहे. या सिद्धरावळाची कवनें एके वेळीं फार प्रसिद्ध होती व ती गाण्यास व ऐकण्यास लोकांना फार मजा वाटे. श्रावण महिन्यांत पुण्याजवळ मुळामुठाच्या संगमावर हौशी मंडळी जमली असतां तेथे याच्या कवनाची बहार उडे. 'गोरे गाल, जपून चाल, मजा पहाळ फांकडे' या लावणीत शाहीर मोठ्या कळकळ्याने सांगतो की—

१. गुरू 'नाथ नागेश' मूळ पुरुष तोचि ओळखावा । त्यापुन गाणें आदिनाथ संप्रदाय गावा ॥ 'गोविंदनाथ' 'सिद्धनाथ' रंग जमवावा । आप आपल्या सुगराया करुनि दावा । नाही येथें कोणी म्हंकाळ आम्ही कोठें पहावा । रावळ, गवळी भांडती करुनिया कावा. ३. ६.

‘चारी सोमबारी मजा संगमावर पहात जा ।

चो भोंवती लाल उभें मजिनें राहत जा ।

सिंदु राबळाचे छंद नित्य मुखीं रात जा. ’

या ‘सिंदुरावळा’पेक्षां त्याचा शिष्य जो सगनभाऊ त्याचीच ख्याती महाराष्ट्रांत फार आहे. सगनभाऊ हा जेजुरी येथील राहणारा. जातीनें शिकलगाव सुसलमान होता. याच्या लावण्या प्रायः चार चाँकी असतात. पण त्यांतील चाली, तान, ठेका वगैरे गाण्याचे ढंग फार अवघड असतात. कोणीहि साधारण किंवा नवशिक्षा तमासगीर, त्या गाऊं म्हणेल तर त्याच्यानें ते काम उरकणार नाही. सगनभाऊच्या लावण्या विलंबित लयानेंच गावयाच्या असल्यामुळे, त्या गाइलेल्या ऐकतांना श्रोत्यांना प्रायः केवळ ख्यालाचे गावनाचीच मजा अनुभविल्यास सांपडते. याच्या लावण्या मार्मिक व भेदक आहेत; आणि कांही शृंगारिकाहि आहेत.

‘सगनभाऊ जेजुरीचा । म्हणे मोविदा फड प्रसंगे । पराजव करतो ।
ही याची लावणी प्रसिद्ध आहे.

सगनच्या लावण्यांत दादासाहेब, समशेर बहादूर, बाजीराव वगैरेंचा उल्लेख मोठ्या आदरानें वारंवार येतो. कदाचित् हा दादासाहेबांच्या बरोबर एखाद्या मुलुखगिरीतहि गेला असेल असे वाटतें. दादासाहेबां-विषयीं ‘ते आपले धनी व आपण त्यांचे अन्न-पाणी खात आलों’ अशा अर्थाचे उद्गारहि हा काढितो. बाजीराव साहेबांच्या ठिकाणीं तर याची निष्ठा विशेषच दिसते. हा धनी आपल्या आंगच्या गुणाचा खरा चाहता आहे आणि त्याच्या पुढें गायीलानें आपल्या विषेचे व श्रमाचें खरें चीज आहे, असें त्याचें मनाला नेहमीं वाटें. आपल्या रागदारीनें एक परमेस्वराला तरी आळवावा किंवा एक बाजीराव रघुनाथाला तरी संतुष्ट करावा असें त्याचें मन त्याला सांगें.

‘जन्मा येउन नि नामस्मरणी बिठ्ठल जागवाल काय ? ।

सगन भाऊचे कवन राव बाजीला ऐकवाल काय ? ।

असे तो आपल्या एका प्रसिद्ध कवनाचे शेवटी लोकांस विनवितो. बाजीरावाची पेशवाई गेल्याबद्दल त्या काळच्या अनेक लोकांप्रमाणेच यालाहि फार वाईट वाटले असे दिसते.

‘ राजा कुणीकडे प्रजा कुणीकडे काय अशि आग पाखडली ।
अन्न विसरलों पाणि विसरलों वाळवंटी जशी मासोळी पडली ।
तसेच कायहो चहुभोंवत्या फौजा भवाभित झाल्या आभाळांत ।
जरि पटक्याचा हत्ती आमुचा वतला गाळांत ॥ ’

हे उमाळे कळवळ्याचे आहेत.

सगन भाऊने आपल्या पूर्वीच्या मराठी कवींचे ग्रंथ बरेच वाचले, किंवा ऐकले होते. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम, वगैरेचा उल्लेख त्याने केलेला आढळतो.

‘ विठ्ठल, दासी त्याची मी गार्दन नाम नमारे ।

मुक्तेश्वराची ओवी, जनीचा अभंग सदाकाळ गा रे ॥ ’

त्याला तुकारामाच्या अभंगांचा बराच नाद होता व विठ्ठलाची भक्तीहि तो करी. विठ्ठलाचा उल्लेख ह्याच्या अनेक कवनांत आहे.

कडीवर कर ठेवुनि उभा । पंढरपुर भीमा तिरी; स्मरारे रायीच्या वल्लभा ॥ भक्तराज ज्ञानेश्वर तुकाराम सावता माळी, चोखा मेळा वाट पाही दुर्लभा ॥ माय माळली विठ्ठल आमुचा त्रैलोक्याचा सुना ॥ अगाध महिमा निष्कलंक जगद्गुरू । सगनभाऊ म्हणे असो ढावी पूर्ण कृपेची प्रभा ॥

याने विठ्ठलभक्तांच्या वर्णनपर व पौराणिक कथानकांवरहि कवने केली आहेत. हा आपल्या कवनांत शब्द अगदी साधे घालितो; व आपल्या श्रृंगारिक कवनांचे प्रसंगही नित्यांतले योजितो.

‘ पाणघाटावर पाणी भरलें शिरीं घागर भरपूर । चलाग बाई जाऊं शर शर । मग एकांतीच्या गोष्टी सुंदरा । पुसती मजकूर । ’

ही नदीवरून बरोबर गांवात येतांची वेळ सासुरवासिनींना हितगुज बोलण्याला आणि उखाळ्या पाखाळ्या किंवा कांहीं नाजूक चेष्टा करण्याला किती सोईची आहे !

‘सोपाळघावर बने फांकडा । एकच झोका एकच विडा ।

कलमी शेजारी केवडा ॥’

अशी एकादीनें थडा केली तर दुसरीनें म्हणावें—

‘तुझ्या आले सख्याचें पत्र सायकाळी । वाचून पाही गुण वेल्हाळी ।

वाणि आतां.....स्वरित तारे चमकतिल । डोळे भरून पाहतिल ।

पाळलें चोरून बरोबर येतिल । गुज गोष्टी त्या सांगतिल ।’

काशीरामा, काशी महीपती, खंडू नारायण, बाळा राघु, कान्हो, विन्न, दासमल हे सगळे शाहीर या सगन माऊच्या बैठकींतले आहेत.

या पैकीं विन्न हा माहुलीचा राहणारा. याचे जेजूरीच्या खंडो-वाचें वर्णन आणि गणपतीचा धावा हीं कवनें बरीं आहेत. हा आपल्या कवनांत अनुप्रास आणतो.

गौरीतनय मणराज । नमो महाराज । आज करि काज । प्रसंगी गाता ॥

श्री सिद्ध विनायक । बर दायक । बुद्धी दाता ॥ धृ. ॥

लंबोदर तनु गोबिरी । चिमणी साजिरी । वसन कटो जरी । पितांबर सर्वा ।

आंगी शेंदूर लाल दुर्वाकुर हिरवा ॥ एकदंत, गुण अनंत, वाणिती संत,

चतुर गुणिवंत, लक्ष हें ठरवा ॥ हृदयांत निविदिनी भजत जावे गर्वा ॥ १ ॥

हेरंब चतुर्भुज ऐसा ॥ देखिला ॥ शस्त्रे करि मंडित जैसा ॥ रेखिला ॥

पाशाकुश प्रियकर जैसा ॥ लेखिला ॥ लेखिला । दया निधी जसा । कृपाणेंच

तसा । प्रिय अति जसा ॥ दक्ष जामाता ॥ श्रीसिद्ध विनायक इ. ॥ १ ॥

धीरवर्ण वस्त्र उत्तरी । युक्तीनें धरी । आवरें सावरी । बहुत हर्षानें ॥

गजवदन ध्यान पाहता । चुकलें स्वेष्टानें ॥ सारजा ब्रह्मकुमारी । मयूरा-

वरी । वसुन सुंदरी । मनोरथ ॥ लब्धीवाळ बाळ प्रतिपाळी ।

प्रेमसुखानें ॥ चाल ॥ नृत्यकला गायन रंगी । गाजवी ॥ टाळ विणा स्वर

सारंगी ॥ बाजवी ॥ यस हा सुधारस अंगी ॥ पाजवी ॥ पाजवी मग सेवका ।

चतुर शोधका । तोचि निज सखा । कीर्ति एकदंता ॥ श्रीसिद्ध विनायक ।

बरदायक । बुद्धीदाता ॥

हें विन्नचें कवन ठीक आहे. विन्न हा पौराणिक गोष्ट चांगली समजाऊन सांगतो. तसाच त्याचा जोडीदार दास माझ हा पौराणिक

कथाभागपेशां व्यावहारिक गोथी गमतीनें सजवितो.

उत्तर हिंदुस्थानांत कोणी मराठा सरदार मुलुखगिरीवर गेला असतां त्याची बायको त्याच्या नित्य आठवणी काढी. दिवस काळ बराच लोटला. लष्करची स्वारी बरीच लांबली. त्यामुळे स्वारीचे येणेहि घडलें नाही. तेव्हां त्यानें जासूदाचरोवर आपल्या घरी एक पत्र व दोघांच्या दोन तसविरा काढवून घाडिल्या. त्या पाहून ती मेठीला फार दिवस अंतरलेली पतिव्रता मैत्रिणींना म्हणते—

स्वामी भेटोचे चिन्ह सांगा सख्यानों, डोळें झाले पास्तकं ॥ आज तिसरा महीना माझ्या पतिरायासी । म्वालेराहुनि आले पत्र ॥ पत्रा खेरिज दोन तसविरा । त्यांचीन माझी बहुत मजेचीं चित्रं ॥ उभयतांच्या पाहता तसविरा द्रव येई पाण्यानें भरलें नेत्र ॥ तुम्ही मराठ मोळपाच्या मैत्रिणि, माझ्या, जिवलग सांगतिनी । थंड पाण्यानें नाहूनका, उन उन घ्या लोकर यावे म्हाळनी । कुंकु कपाळी लावा हो । वस्त्रें भरजरीची नेसा न्यारीन्यारीतुनी ॥ मंदिर सोडुनि बैसा चहूकडे तसविरा पुढें ठेविते दोन्ही । दोन्ही तसविरा दडवून ठेवा... दुःखे येते छाति भर भरून... ऐसी गान्हाणी ऐकुनिया प्राण-सख्याची, भावाचें पीटासी घरिती । आंग टाकले घरणिवर उठवुनि बसविति । मैत्रिणो घांवा म्हणती । जिवंत मुळी हरळिची हिरव्या पाती । ... घांवा करितां पति आले, मैत्रिणो सांगती ॥ आम्ही जातो आपल्या मंदिराप्रति । दोन्ही तसविरा जातां । पहा तुम्ही उभयता । मर्जी रखून मोजा करा सगनभाऊ जेजुरिचा । ती मुरू दास मालुचा । लढगाची ही धार ॥ या दास मालुप्रमाणेंच अमृत फाजस्तां या नांवाचा एक सगनच शिष्य होता. त्यानेंहि आपल्या गुदची धाटणी बरीच उचलली आहे.

‘सुखाचा केला स्नेह । दुःखाचा दिवस दाखवूनका ।’

या लावणीचे शेवटीं—

‘अमृत फाजस्तां कवि रंगेला । आठवितो हृदयीं सगन भाऊला ॥’

असें तो आपलें नांव घालितो.

सगन भाऊ हा कवी जातीनें मुसलमान होता हें वर आलेच

आहे. याच्या लावण्यांत श्रृंगार फार आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर उत्तान श्रृंगारांत हा फारच रमतो व याची रचना अगदी विचकट होते. मग याला कसलीहि मर्यादा राहत नाही. पण सगन भाऊच्या लावण्यांत एक प्रकारची गोड मजा आहे. काव्य किंवा साहित्य यांच्या कसोटीला याचीं कवनें कमीं उतरलीं तरी डौलदार चाली याच्या कवनांत जास्त आहेत. याच्या लावण्या गायकीचे ढंगावर रचित्या गेल्या आहेत. त्यामुळे त्या नीट म्हणतांना ऐकतां ऐकतां मनुष्य गुंगुन जातो. व 'गुणि सगन भाऊचें कवन तंदि नेत्राल। बशी स्थिती होते.

गंगु हैवती हा प्रभाकराचा आणि महादेवाचा गुरु होय.

‘ गंगु हैवती साधि जिवाचे । ज्या मानिती पुरे दैवाचे ।

गुरु बंदिन प्रभाकराचे । ’

तसेंच—

‘ गंगुहैवती सबळ बिरवान । प्रभाकर कविवर मेहरवान । ’

असे हे त्याचे शिष्य अनेक ठिकाणीं लिहितात. ‘ गंगुहैवतिचा आहे लौकिक जगमर गाण्याचा । ’ असे प्रभाकर सांगतो. म्हणजे गंगु-हैवतीच्या गुणावर मोहून महादेव, प्रभाकर वगैरे ब्राह्मण मंडळी त्याचे शार्गिर्द शिष्य झाले. येथे जातीपातीची किंमत नाही. येथे गुणाचे मोल आहे. आणि गंगुहैवतीच्या अंगांत गुणहि तसाच होता. त्याची अनेक पौराणिक कवनें आहेत. त्यांत श्रीकृष्णावरची बहुतेक कवनें मोठी रसाल व प्रेमळ आहेत. एके दिवशी कृष्णवाळाला कोणा पापी चांडाळणीची दृष्ट पडली. त्या चेळी यशोदा माता म्हणते—

रडतांना हृषीकेशी बाई माझा राहिना । कडे उबलुनि सवे घेतां स्तन तोंडीं घेदना ॥ धृ ॥ खरी झाली दृष्ट माझ्या श्रीहरीला, वाटतें । डब-डबकुन लेंकळं गे तिन तिनदां वठतें । भय भारी जिरेल कैसा रडे म्हणुनी दाटतें ॥ घोर देतां जिवाला ग मन शांत होईना । रडतांना हृषीकेशी बाई माझा राहिना ॥ तकी नेउं हरि राघे दुष भात भरवूं

दे । कान फाटपा हातीं सांजे अंगारा करवु दे । गाईं तुळसी देवापाशीं
आण तान्हा फिरवु दे । नवसाचा अजुन बाई मज ठोका येईता । रड-
तांना हृषीकेशी बाई माझा राहिता । इ.

हा गंगू हैवतीच्या रचनेचा एक नमुना होय. गंगू हैवती, सगन
भाऊ, होनाजी बाळा व कुशा माळी ही या वेळची महाराष्ट्राच्या
लोभांतलीं माणसे होती. यांपैकी शेवटल्या दोघां गुणीजनांचें राहणें
पुण्यासच असे. या दोघांत कुशाचा हा थोडा वेदांती होता. याच्या बहु-
तेक सर्व लावण्या वेदांतपर आहेत. लावणींत कूटात्मक रचना करावी,
आणि ऐकणारास हें कोडें उकळण्यास सांगावें, अशी विठ्ठलाप्रमाणें माला
मोठी हौस दिसते.

‘ नका करुं गलबला विनंति ऐका थोडीशी ।

मूळ बाधारी जडून राहिले येकमेकासि ।

तसेंच

‘ भली घातली फुगडी झाली उघडी आली मार्गावर ।

नागडी पळविल तूं कुठवर ॥

नीरसुन्यामर्षि जन्म नारिचा मोठी खेळकर ।

निर्गुणानें हुसकली बाहेर ॥

परत्पराचे माहेर तीन्ही पेठा घुंडाली उतरली आधारचक्रावर ।

पहिलें ऋषेश्वर । एक लक्ष बेरीज घर । तीन पुत्र धुरंधर । इ. इ.

या सर्व लावण्या वेदांत विषयावरील आहेत. वेदान्तपर लावण्यांत गाणें
हें श्लोकांत भूमिती रचण्याप्रमाणें थोडें अप्रयोजक आहे. पण प्रत्येक
हिंदुमात्राला वेदान्ताचा असा ओढा असतो की तोहि म्हाताऱ्या कोता-
ऱ्यांसाठी लावणीत आणणें भाग पडलें असावें. श्रृंगाराला आणि वीर-
रसाला अवश्य असा जो मर्दपणा तो आंगांतून निघून गेला, पण लाव-
णीची तर कानाला चटक; तेव्हां अशांसाठी वेदांतपर भेदिक लावण्या
कुशाचा सारस्वत्या शाहिरांनी वनविल्या हें नीटच झालें. जिमेला चटक
राहिली पण तोंडातले दात पडून गेले, अशांना बुदीचे लाडू, कळ्या
वाटून करावे लागतात. वेदांताशिवाय इतर कांही लावण्या या

कुशाबाच्या आदळतात. पण त्यांतहि कांहीना कांही चमकृति हा कुशाबा करितोच. यानें एक 'कळगी तुन्याचें' लगीन 'या नांवाची लावणी केली आहे. यांत याचा सामनेवाला फडकरी नागेश त्याची कन्या 'कळगी' हिचें 'तुन्याशी' लगीन लाविलें आहे. त्यांत या लग्नाच्या खटपटीला आणि मंडपशोभेला त्या वेळच्या इतर तमासगीर शाहिरांना आमंत्रण दिलें आहे. यांत सहजासहजी त्या काळच्या शाहिर मंडळीचीं नांवां गोविल्ली असल्यामुळें ही लावणी थोडी महत्वाची आहे. यांतील कांही ओळी पुढें देतो:—

नागेशाचे घरी कलगि उपवर । तिला करीना कोणि, राहिली घोर ॥
नवरीच्या कारभान्यानं केला विचार । द्यावी नेऊन तुन्यास तो घुरंघर ॥
लग्नाचें साहित्य करा म्हुणें रामदास । तमाम चिठ्ठा करा नागेशबलीस ॥
एक चिठ्ठी लिहून पाठवा खंडास^१ । तेवील लक्ष्मण साळी विगार त्यास ॥
चार फाट्याच्या मोळ्या हरीपुन्यास^२ । कवट्याचा भवान्या बोलावा त्यास ॥
सातपुड्यांत येमा शिपी सांगा त्यास । उंची कापड घेऊन ये तू लग्नास ॥
निघोज्यांत^३ भीमा सोनार त्याला । सांगा कंठि चौकडा घेऊन ये लग्नाला ॥
पुण्यांत गंगु हंबती बोलवा त्याला । आणि ताकिद करा सिंदु राऊडाला ॥
बाळा गंगु गोविदा खबर पाठवा । तो शाअल्लीचा शिष्य दमडु बोलावा ॥
अवघ्यांचे कारभारी गोविंदराव मोकाशी^४ । हरदासवळीचे शाहीर पहा
दक्षिण देशी ॥

याप्रमाणेंच, 'चिल्लु सुतार,' 'येसू तेली,' सुण्याचा राहणारा 'कादर बुढण,' आळेगांवचा 'आपा तांबोळी,' पावळीचा 'दमाजी,' देवळवाडीचा 'धोंड्या,' चतुरबुडीचा 'मनछाराम,' वगैरे मंडळीचीं नांवां घाडून त्या सर्वांस या कळगीतुन्याच्या लग्नाला आंतर्णें दिलें आहे. या नांवांपैकी कांही नांवांचा मात्र परिचय थोडा फार करून

१. भीमा काठी. २. सांगली जवळ. ३. खेड जवळ. निघोजे हा गांव श्री. नातू यांस इनाम आहे. येथें नाना फडणवीसांचा वाडा आहे. ४. गोविदा रामोशी असेंहि होईल. (अ. पाठ) ५. आळेगांव बौदाजवळ घोडनदीवर आहे. जेजुरी पलीकडे. ६. डमडेच्यांचे तळेगावाजवळ. येथें मस्तानीच्या मुनेचें घडणें आहे.

वेतां येतो. पण बाकीच्यांची हजेरी मूळीच लागत नाही. यांत 'गोविंदा' किंवा 'गोविंदराव' हें नांव आले आहे. हा गोविंदा शाहीर मोठा प्रसिद्ध पुरुष दिसतो. याचे वंशज हल्ली जुन्नर येथे राहतात. गोविंदरामी लावणी म्हणून जुन्नराकडे प्रसिद्ध आहे. गोविंद शाहीराच्या आज्ञेचें नांव गणोजी भागवत. गणोजीची समाधी ओतुर येथे वेदीचे बाहेरचे अंगाला आहे. या गणोजीचा लेक भिमाजी. याची समाधी जुन्नरास आहे. हे दोघेहि बापलेक फार विद्वान व साधु पुरुष होते. गणोजीचा लेक तोच गाविंद शाहीर. याचाच पुढें रामचंद्र—भिमाजी वगैरे वंश वाढला. गोविंदाचीं कवनें जुन्नर प्रांती चांगली प्रसिद्ध आहेत. एके वेळीं तर त्यांचा मोठाच बोलवाला होता.

‘गोविंदराव पुस पुसतो प्रसन्न त्यासी भगवान ।

गड शिवनेरी यशस्वरी ठिकाण जुन्नर शहर ॥’

अशा तऱ्हेचे उल्लेख गोविंद शाहीर आपल्या कवनांत वारंवार करितो. या गोविंदा शाहीराच्याच वाडांतल्या एका कवनांतून कांहीं ओळी नमुन्याकरितां देतो. या कवनाचे शेवटी गोविंदाचें नांव नाही; पण तें त्याचेंच असावें असें वाटतें.

होऊं चा, प्रीत वाढुं चा, राग जाउं चा, कांही येउं चा, माझि कनवाळा ।

ठेविला पुढें जीव हा माझा तुम्हि संभाळा ॥

लागला छंद चांगला, तुमचा मला, हौसेनें बोला, मी पडते पाया ।

नको जाचणी हे दिवस जातिल बाया ॥

दश दिशा, क्रमाव्या कशा, तुम्हाविण जशा, लागली आशा, वाहिली काया ।

कसें नका कमी काडिमाव मजवरली माया ॥

चुस्मरुन, मनीं झुस्मरुन, जाते मरमरुन, तुमच्यावरुन अहो गुणिराया ।

निर्वाण काळ हा प्राण न ठरे ठाया ॥

डगमगले, आयुष्या तळो, सर्वांनीं मदन जळजळी, वाटे उडो घ्यावी जळी ।

१. गोविंदाचा सापोदार बहिरु न्हावी या नांवाचा एक शाहीर होता. हा स्वतः कवन करी व गोविंदाचें कवनहि फार हौसीनें म्हणें.

वा मशीं, प्रीतिचो उशी, मि झाले खुशी, प्रेमें हवि तशी मला कुरवाळा ।

ठेविला पुढें जीव हा माझा सांभाळा ॥ १ ॥

सीभाग्यघना, बंध नाहो मम बंधना, सकळ साधना, कल्पना सोडा ।]

हा चटित योग ब्रह्मचानें निमिला जोडा ॥.....

रानांत हरणि बेकली, पडिली मायेचो कळो, निर्वळीं जाई मुकळी ॥

मागली, बहुत चांगली, वळख जागली, मला लागली आपुली शाळा ॥

होउं वा, प्रीत वाडूं वा, राम जाउं वा, काहि येउं वा, माझि कनवाळा ॥

या गोविंद शाहिराचीं शेकडों कवनें अजून मिळण्यासारखी आहेत. गोविंदाचा एक शिष्य दत्तानुयायी धौशा या नावांचा होता. असें या धौशाच्या कवनांतल्या—

‘गुरुराज गोविंद याचा मजला आधार ।

राघो धौशा कवि, पाठिणी दत्त दिगंबर ।’

या उल्लेखावरून दिसतें. हा महानुभावपथी होता असें याच्या हातचे मानभवी लिपीतले जमाखर्च व दिनचर्येचे वृत्तान्त आहेत, यांवरून दिसतें. हा नेवासे प्रांती राहत असे. याचा फड पांचाळेश्वरास असे व अजूनहि तिकडे याची शिष्यशास्त्रा आहे. राघो धौशाची लावणी गोविंदापेक्षा जरा निराळ्या धर्तीची आहे.

किती गर्व हा करितां, कां बोलतां कठिन ।

बळगाचा पाऊस नदिपुर आला भरून ॥

मनुष्य देहाचा नाहीं भरवसा तो कांचे समान ।

श्री दत्त प्रसन्न धौशा करितो गायन ॥

बाळा गंगाजी भला रंगेला नातो होसेन ।

अशी या दत्तवरदी धौशाची रचना आहे. धौशाचीहि शिष्य मंडळी बरीच होती. पांडोबा व मोतिराम हे दोघेहि त्याचे शिष्य होत. यापैकी पांडोबाच्या कवनांत धौशाचें नांव वारंवार येतें.

घाले प्राण मनोरथ नूतन उडाली गरवी । गुरू राघो धौशा श्री दत्ताचा

१. गोविंदराव साळी जुन्नरकर हा राघो धौशाचा गुरू नव्हे. राघोचा गुरू गोविंदा हा विद्वांस पराभ्यांतला होता. (दत्तराज महंत)

वरदी । कवि पांडुरंग शाहिर तुरेकर फंदी । मुक्तिनें हा बनावला जडा व
आसकी (?) जरदी । राहणार शहर नारायणगांवामधि । ऐकतां विराली
नागि, सबळची सोदी ।

मोतिराम हा कदाचित मारवाडी असावा. मारवाड्याने मराठी कवने
करावी हेच आधी नवल, आणि तशांत शाहिरांच्या बैठकीत बसून
लावण्याहि रचूं लागले हें तर फारच नवल आहे. पण ही नवलाची
करणी या मोतिराम शाहिराने केली आहे. महाराष्ट्राच्या वैभव-
सागराला पूर्ण भरतें आले तेव्हां त्या उचंबळलेल्या लाटांत आणि गोड
कळोळ्यांत इतरांप्रमाणें हा मारवाडीहि वाहून गेला. याच्या लावणीचा
घाट धौशाच्या लावणीचे थाटापेक्षाहि ज्यास्त उठावदार आहे, हें सहज
दिसण्यासारखें आहे. याच्या कवनाची थोडी चाचणी अशी—

नविन बंगला, गदं रंगला, हवाशिर झुला, दावाल कधि मला ? ॥

हा वसंत ऋतु आला, बहार बंगल्याची पाहूं चला ॥

अहो गुणि अमोला, मशि हसुन बोला, काय राग तुम्हाला आला ।

ध्या गुलाबा प्रिय फुला, करा प्रीतिचा झुला, बरि बसूं चला,

मशि डोला डोला वसंत वात सूटला, झोंबे बंगाला, अति प्रियकर मला,

ही कोमल कळी ऊकला, आतां हीसेनें बोला ।

अशा नादावून जाऊन नागिणी प्रमाणें डोळे लागलेल्या, व
कामविह्वल होऊन ख्यालीखुशालीचा रंग उडविण्यासाठी शतशः
विनवण्या करणाऱ्या अशा शब्दांनीं अंजारून गोंजारून कोणा
रंगेलाला मतलबानें आपल्या जाळ्यांत अडकावु पाहणाऱ्या स्त्रीचे
शब्द मोतिराम आपणास जसे ऐकवितो, तसेंच नाहून माखून
नेसूच्या जरीकाठी पातळच्या नित्यांचा घोळ हातीं धरून सायंकाळच्या
वेळीं सहज हिंडणाऱ्या स्त्रीस पाहून वेडावून जाणाऱ्या पुत्र्याच्या तोंडचे
शब्दही तो आपणास एखादे वेळीं फार गमतीनें ऐकवितो —

तिन सांजची मफो म फिचं नाहून । आलीं बाबुन मन घेतलें मोहून ॥

१. 'पांडोबा भीमातिरी मुस्पळांत कसबा नारायण गावीं । छछिराम
हानमंतराव तुरेकर गावी ।'

तुझ्या बुचड्यांत केवड्याची फांक । तुझे उघडें जीवन झांक । तुझी छाती गडे रुंद । वर गुलाबी गेंद । अंगीं नवतिचा फुंद । धुंद झालीं तुला ग पाहून । तिन सांजची नको म फिरू नाहून ॥ मोतीराम म्हणे ही नार । जशी पट्याची धार । चमके तरवार । जिह्वाशी गेले लायून ॥ इ. इ.

मोतिरामाच्या छंदांत शब्दरचनेच्या कुसरीनें सजवलेल्या आणि मनोविकारांचे रंग भरलेल्या लावण्या अनेक आहेत. मोतिराम हा जातीनें मारवाडी होता. याचे वंशज अजूनही पुण्याकडे आहेत. मोतिरामाच्या गुरूचें नांव दादू गोपाळ.

‘ दादू गोपाळ घ्या तुम्ही घुटका । मोतिचे कवन निर्मळ अकर बटिका । ’ इत्यादी उल्लेख मोतिरामाच्या कवनांत ठिकठिकाणीं आढळतात. याची बहुतेक सर्व कवनें अशींच सुंदर शब्दवटिकेनें फुळलेलीं दिसतात.

या मोतिरामाची व वर उल्लेखिलेल्या गोविंदरावाची प्रसिद्धी जितकी जुन्नर प्रांतांत आहे त्याहिपेक्षां परशरामाची प्रसिद्धी नाशिक प्रांतीं सिन्नरकडे म्हणजे गंगधडीत फार आहे. किंबहुना होनाजीची चहा जशी भिमधडीत आहे तशीच परशरामाची चहा गंगधडीत आहे. परशराम हा जातीचा शिंपी. सिन्नर तालुक्यांतील बाबी हें त्याचें राहण्याचें ठिकाण. हा लहानपणापासून शिंप्याचाच पंदा करी. याला रामविजय वगैरे पौराणिक ग्रंथ आणि पुढे पुढे ज्ञानेश्वरीसारखे आध्यात्मिक ग्रंथ वाचण्याचा नाद पुष्कळ असे. यामुळे याच्या कवनांवर जुन्या कवींची सावली पडलेली दिसते. असें सांगतात कीं, कोणी देवपुरकर बाबा हे परशरामाचे गुरू होते व श्रीविठ्ठल हें त्याचें उपास्य दैवत होतें; आणि याच्याच प्रेरणेनें परशरामाचें मन लावण्या रचण्यास प्रवृत्त झालें.

आपल्या बाबी गांवच्या व इतर ठिकाणच्या दैवतांच्या वर्णनपर तसेंच भारतभागवतांतील कथानकांवरहि परशरामाची कवनें आहेत.

१. कवि विठ्ठल नामी संत जनाला शरण । नाम विठ्ठलाचें कवि सुख पाहे शाहिरी । वगैरे विठ्ठलाचे उल्लेख परशरामाचे कवनाचे शेवटीं बहुतेक आढळतात. हा विठ्ठल हा कोणी विठोबा खत्री वा नांवाचा पुरुष होय. यानेंच परशरामाला तमाशाची चटक लाविली असें सांगतात.

महाराव होळकर, खंडेराव महाराज, फत्तेसिंग गायकवाड वगैरे राजकारणी पुरावांवर यानें पवाडे रचिले आहेत. मुंबईकर इंग्रजांवरहि याचा एक पवाडा आहे. याशिवाय याच्या श्रृंगारिक आणि बैठकीच्या लावण्याहि पुष्कळ आहेत.

हा परशुराम मनाचा मोठा सात्विक दिसतो. हा लावण्या रचून त्या तमाशांत म्हणून दाखवी. पण त्यापासून कमाईची विशेष अपेक्षा तो बाळगीत नसे. तो तमाशा नाचवीत मुलुखभर फार हिंदे. पण आपला पिढीजाद असा शिंप्याचा धंदा त्यानें कधीहि सोडिला नाही. एके वेळीं त्रिवक्त्रजी डेंगळ्यानें त्याचा तमाशा सुदाम बोलावून आणून कोपरगांवीं श्रीमंत पेशवे सरकारचा मुक्काम असतां तेथे त्याची हजीरी लाविली. तो तमाशा पाहून श्रीमंतांची मर्जी खूप झाली व ते त्यास कांही इनाम बक्षिसी देऊं लागले. तेव्हां परशुरामाने ती घेतली नाही व म्हणाला 'माझ्या सुई दोन्याला हयात असो.' तमाशा करून लावणी म्हणणें हें थोडें कमीपणाचें आहे असें तो समजे. बावा भागवत देवपुरकर यांस त्यानें गुरुस्थानीं मानिलें होते. त्यांच्या पुढें तो लावणी विलकूल म्हणत नसे, असा त्याच्या अंगी विनय होता. त्याचा अर्थ त्याचें लावण्यावर किंवा तमाशावर प्रेम कमी होतें असा मुळीच समजू नये. परशुराम चांगला म्हातारा होऊन मरावयास पडला व आपले मरण जवळ आलें असें त्यास पक्षेपणीं वाटलें, तेव्हां त्यानें आपल्या प्रांतांतल्या व भोंवतालताच्या प्रांतांतल्या अनेक शाहिऱांस त्यांच्या तमाशासह बोलावून आणिलें व एक दिवस जलसा करून प्रत्येकास लावणी म्हणण्यास सांगितलें; आणि त्यांचे बरोबर आपणहि लावणी म्हटली. शेवटी त्यानें जमलेल्या मंडळीस सांगितलें की 'उदईक आम्ही गेल्यावर आमचे पुढें पोऱ्यावर साज घालून तुम्ही चालावे.' दुसरे दिवशी परशुराम मृत्यु पावला. तेव्हां त्याच्या मर्तीकाचे वेळीं नाच्या पोऱ्यावर साज घाडून पुढें चालवून शाहीर मंडळी मागोमाग चालली; व अशा रीतीनें परशुराम शाहिराची शेवटची वासना त्यांनीं पुरी केली.

१. शेवटी हें इनाम परशुरामाच्या मुलास श्रीमंतांनीं वापरहानें दिलें.

गद्य सारस्वत

गेल्या भागांत शाहिरांचें आणि त्यांच्या कृतीचें थोडेंसे दिग्दर्शन केलें. रचनेच्या मानानें शाहिरांची कवनें कांहीं अंशीं पद्यरचनेच्या जवळ येतात. म्हणजे त्यांतील गणांचें आणि मात्रांचें बंधन पुष्कळ सैल असतें. शाहिरांपेक्षांहि धनगर, कातकरी, कैकाडी, बारली वगैरेंची गाणी, तसेंच गळवतांबरील कोळ्यांचीं, पालखीच्या भोयांचीं आणि अंगमेहनत करतांना श्रम हलके वाटण्यासाठीं इतरांनीं तोंडानें सुरावर म्हटलेलीं कवनें हीं देखील गद्यरचनेच्या बरीच जवळ येतात. यांची रचना अगदी साधी असते; व त्यांतील शब्द आणि कल्पना इतक्या नित्याच्या, व्यवहारांतल्या असतात, की त्यापासून प्रत्येकाला मोठे समाधान वाटतें. या सर्वांत सारस्वताचे पदर आहेत; आणि त्या सर्वांचा नीट आस्थेनें संग्रह व अभ्यास करणें हें फार इष्ट आहे. या कवनांची बांधणी साहित्यशास्त्राच्या नियमांनुसार केलेली नाही. यामुळे तीं कवनें आपल्या आदरास कमी किंवा अयोग्य वाटण्याचें कांहींच कारण नाही. अशा पद्यरचनांप्रमाणेंच निव्वळ गद्यरचनांचाहि महाराष्ट्र-सारस्वताच्या दृष्टीनें अभ्यास आणि विचार करणें अवश्य आहे. गद्यरचनेचें महत्त्व पद्यापेक्षां कोणत्याहि वाजून कमी नाही. इतकेंच की, गद्य ग्रंथ हे पद्यांप्रमाणें पाठ करण्यास सोईचे नसल्यामुळे ते लेखनसमाविष्ट केल्यानेच जतन करून ठेवितां येतात. पण यालाहि या देशांत अपवाद आढळतो. गद्य मजकूर नीट पाठ करून तो नित्यशः सुखोद्भूत म्हणण्याचा प्रकार कोणत्याहि भाषेत फारसा आढळणार नाही. पण आपल्या या मराठी भाषेत हाहि प्रकार कांहीं ठिकाणीं नजरेस येतो.

महानुभाव पंथांतील धर्मग्रंथांपैकी पुष्कळ ग्रंथ निव्वळ गद्य आहेत. हे ग्रंथ त्यांचे धर्मगुरु तोंडानें पाठ म्हणतात; व वेळोवेळीं पुढे पोथी

ठेवून, आणि ते वाचून, त्यावर पुराण किंवा निरूपण करतात. महानुभाव लोक आपले ग्रंथ इतर कोणाच्याहि हातीं होतां होईल तो पडूं देत नाहीत; किंवा त्यांत काय लिहिले आहे हे आपल्या पंथाबाहेरील लोकांस बहुशः सांगतहि नाहीत. यामुळे त्यांसंबंधी पुष्कळ प्रकारचा गैरसमज उत्पन्न झाला आहे. परंतु त्या लोकांतहि हळू हळू प्रगतीची चिन्हे दिसू लागल्यावरून ही अडचण आतां दूर होईल अशी आशा वाटते. महानुभावांचे धर्मग्रंथांपैकी पुष्कळ ग्रंथ गद्यात्मक आहेत. यांचे कारण असे दिसते की, आपल्या पंथाचा प्रसार सर्व दर्जाच्या लोकांमध्ये व्हावा हा त्यांचा पूर्ण संकल्प होता. आपले ग्रंथ जानपद लोकांना सहज समजावे व कोणालाहि प्रत्यक्ष बोलल्याप्रमाणेंच अर्थबोध चटकन व्हावा, हा एक आशय या गद्यरचनेचा कदाचित् असू शकेल. कारण कांहीहि असो, पण हल्ली उपलब्ध असे सर्वांत जुने गद्य ग्रंथ महानुभाव पंथातील संग्रहांतच आढळतात.

या पंथाचा मूळ उत्पादक जो श्रीचक्रवर त्याच्या भाविक शिष्य मंडळींनीं प्रश्न करून, त्याचा सर्व जीवनवृत्तांत ऐकून घेऊन तो लिहून ठेविला आहे; आणि याप्रमाणें करित असतां श्रीचक्रवराच्या चरित्राचे चार भाग झाले आहेत. (१) धर्मस्वीकार, (२) औदास्य-परिभ्रमण, (३) पूर्व उपदेशकाल व (४) उत्तर उपदेशकाल. या निरनिराळ्या काळांतील निरनिराळीं चरित्रें उपलब्ध आहेत. आपणांस हल्ली उपलब्ध असलेल्या सर्व गद्य ग्रंथांत—म्हणजे महानुभाव पंथातील गद्य ग्रंथांत—'महिधर व्यास' किंवा 'महिभट' याने साक्षात सांगितलेली माहिती ज्यांत टिपून ठेविलेली आहे तो 'लीला चरित्र'. ग्रंथ फार प्राचीन आहे. या ग्रंथातील श्रीचक्रवरांच्या कथा महेंद्र भटाने मूळ लिहिल्या असून त्यावरून पुढील ग्रंथकारांनीं इल्ली उपलब्ध असलेले आपले ग्रंथ लिहिले. महेंद्रभटाने श्रीचक्रवरांच्या तोंडचे शब्द जसेच्या तसे नागदेवाच्या संमतीने उतरिले; व त्या उप्यावरून नक्कल

करून हल्लींचा लीला चरित्र ग्रंथ सजविला. म्हणजे या ग्रंथांतील शब्द श्रीचक्रधर प्रभूच्या प्रत्यक्ष मुखांतूनच निघालेले आहेत, असें सर्व महानुभावपंथी मानितात. महिधरानें आपली ग्रंथरचना ११८५-पासून ११९४-पर्यंत केव्हांतरी केलेली असावी. श्रीचक्रधरचरित्र व शक्तिमणी-हरणांतील कांहीं 'धक्के' म्हणजे कांहीं भाग हे याचे मुख्य गद्य ग्रंथ होत. या महिधर व्यासाच्या रचनेचा नमुना कळण्यासाठी एक लहानसा उतारा देतो.

आबंसी : गोसाविपातें (सर्वज्ञातें) पुनिलें : जी जी : हें देह सांडि-
लेवां : अनंतरें हा जोवू कोण देहें पावे : ज्ञान : कैसे सांडि : सर्वजें
भणितलें : बाई लिंग देहेसी रिगे लिंग : देहेसी निगे : अथ उर्ध्व गतीतें :
परि लिंगपातेचीं मोक्षू : समाने पवणे सहितू लिंग देहाचे उत्क्रमण :
तो मृत्यू : बोलिजे : प्राण : अपान : व्यान : उदान : समान : नाग :
कूर्म : कलकलू : देवदत्त : धनजय : हे दश बायू : सहस्त्रां पश्चिकांची
पीडा एका सर्पा : एकी रोमेचां ठायीं : सहस्त्रां सर्पाचे जे दुःख : ते देहान्ती
जीवास होय :

हा उतारा श्रीचक्रधरचरित्राच्या पूर्वार्धातील आहे. महिधराचा हा ग्रंथ बराच विस्तृत आहे. याचे पूर्वार्धात ७५३ लीला वर्णिल्या आहेत. महिधरव्यास हा चांगला विद्वान् पुण्य होता. हा दौंड-मनमाड रेल्वेच्या केलापूर स्टेशनजवळील सारोळे या गांवी राहत असे.

या महिधराच्या ग्रंथाधारे 'केशवराज व्यास' या लेखकानें 'सुत्र-पाठ' या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. हा ग्रंथ गद्य मराठीत आहे. या सुत्रपाठाशिवाय केशवराजानें एकशेंचवदा 'दृष्टांत' उर्फ गोष्टी सांगून परमेश्वरस्वरूपाचें विवरण केलें आहे. हे दृष्टांत महानुभाव संत पुण्य नेहमी नित्यपाठांत म्हणत असतात. याच्या या सुंदर दृष्टांतांपैकी एक दृष्टांत देतो. हा आपणास चांगला परिचयाचा आहे.

सर्वजें भणितलें : अनंत शक्ति : परमेश्वर : सकळांसीही निश्चयें
व्यवस्था करिति : ॥ ० ॥ गावां हत्ती आला तें जात्यंघ हस्तीतें पाहों गेले :
एकें पावो देखिला : एकें सोंड देखिली : एकें कानू देखिला : एकें पाठी

देखिली : एके पोदू देखिलें : एके पुंस देखिलें : मग एकुनेकेंसी संवादति : हारे सुवां हस्ती देखिला : पावो देखिला तो भणे हस्ती खावा सारिखा : । : सोंड देखिली तो भणे हस्ती मुसळा सारिखा : कानु देखिला तो भणें हस्ती सुपा सारिखा : । पाठी देखिली तो भणे हस्ती भिती सारिखा : । : पोदू देखिलें तो भणें हस्ती कोयळेया सारिखा : । : पुस देखिले तो भणे हस्ती खराटेंया सारिखा : । : ऐसें एकमेका उरोवीति : तेयां : मध्यें बोळसू असे : । : तो भणे हा हस्तीचा एकेकू अवयवू होये : पर : हस्ती नोहे : एवं अवयवो युक्त तो हस्ती : ॥ : तैसे जेयांसी जे शक्ति प्रकाशली असे तो तिये शक्तिर्ते : परमेश्वर : भणे : जानिया असें तो भणे हे ईश्वराची एकेकी शक्ति होय : पर : परमेश्वर : नोहे : ऐसा शक्तियुक्त तो : परमेश्वर : ॥ ४३ ॥

या 'दृष्टांता' शिवाय 'गुढे' या नांवाचा एक ग्रंथ या कवीने लिहिलेला आहे. यांत वर उल्लेखिलेल्या 'सुत्रपाठ' ग्रंथांतील नऊ प्रकरणांची स्पष्टता केली आहे. तसेंच 'छापनिक' व 'गुढे' या नांवाचे याचे आणखी दोन गद्य ग्रंथ आहेत. या ग्रंथांशिवाय 'मूर्तिप्रकाश' या नांवाचा ३०४४ ओव्यांचा एक ग्रंथ याच्या नांवावर मोडतो. या ग्रंथाचे शेवटी हा ग्रंथ शके १२१०-मध्ये पुरा केला असे म्हटले आहे. म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी दोन वर्षे हा ग्रंथ रचून झाला होता असें होतें. केशवराजाच्या मराठी रचनेखेरीज त्याची आणखी संस्कृत रचनाहि उपलब्ध आहे.

केशवराज हा चक्रपाणी भटाचा मुलगा होय. चक्रपाणी भट हा मोगलाईतील 'वरखेड' या गांवचा राहणारा होता. याला दोन मुलगे होते. थोरल्याचें नांव गोपाळ पंडित व धाकट्याचें नांव केशव पंडित. या दोन भावांपैकी धाकट्यानें म्हणजे केशवानें ग्रंथ-मतः महानुभाव पंथाची दिक्षा घेतली; आणि नंतर थोडंच दिवसांत यानें ग्रंथरचनेस सुरुवात केली. केशव पंडिताचा पिता चक्रपाणी

१. कोणी कोणी हा ग्रंथ केशवाचार्याचा आहे असें समजतात. 'केशव-राज' व 'केशवाचार्य' हे दोन भिन्न पुरुष होते.

भट हा मृत्यु पावल्यानंतर कांही दिवसांनी गोपाळ पंडितानेहि आपल्या धाकट्या भावाचा पंथ स्वीकारिला; व तोहि महानुभाव शाला, या वेळीं रामदेव जाववाची कामाई या नांवाची राणी होती. तिचा कारभारी व पुराणिक हा गोपाळ पंडित होता; व यानेच पुढें या कामाईस महानुभाव पंथाचा मंत्रोपदेश देवविला, असे महानुभावांच्या ग्रंथांत लिहिलें आहे. या गोपाळ पंडिताचीहि बरीच रचना आहे. याचे 'चौपद्या' 'निर्वचन स्तोत्र' व 'सुभाषित अंताक्षरी' असे मराठी पद्य ग्रंथ आहेत, यांपैकी सुभाषित अंताक्षरी या ग्रंथांतील पद्याची रचना दामरामायणाप्रमाणें केलेली आहे. म्हणजे प्रत्येक चरणाची शेवटची अक्षरें पुढील चरणाच्या प्रारंभी योजिली आहेत. या पद्य ग्रंथाशिवाय 'दृष्टांतलक्षण' व 'दृष्टांतव्याख्या' हे दोन मराठी गद्य ग्रंथ या गोपाळ पंडिताने लिहिले आहेत. गोपाळ पंडित हा शके १२६२-विक्रम संवत्सरी' श्रावण शु. अष्टमीस मृत्यू पावला. यानें केशवराजाच्या ग्रंथांत आणखी भर घालून 'सूत्रपाठ' हा ग्रंथ पुन्हां स्वतः वाढवून लिहिला आहे.

याचा समकालीन असा 'भावे देववास' या नांवाचा एक ग्रंथकार होऊन गेला. हा वैराग्य वृत्तीने गद्दी. याचे 'पूजा अवसर', 'पांचा पुराचे मूर्तिज्ञान', 'नामाचे दस ठाय' व 'साठ प्रश्न' असे ग्रंथ आहेत. हे सर्व गद्य आहेत. यांपैकी 'पूजा अवसर' या ग्रंथासच 'दिनचर्या' असें अलीकडे कोणी कोणी म्हणतात. मार्गे पृष्ठ ३८ वर जो उतारा दिला आहे तो या ग्रंथांतूनच घेतला आहे. 'भावे देववासा' नंतर नागंबा या नांवाची एक बाई आपल्या ग्रंथकर्तृत्वानें प्रसिद्धीस आली. ही नागदेवाचार्याची नात, म्हणजे नागदेवाचार्यांचे शिष्य जे महेश्वर पंडित त्यांची कन्या; व कवीश्वर व्यासांची शिष्यीण. हिने 'सूत्र मालिका', 'शय्या पाळन दृष्टांत व्याख्या', 'दुर्भगा प्रमय' व 'उद्धरणपट' असे चार गद्य ग्रंथ मराठीत केले आहेत. हिचे सप्तशृंगी

पर्वतावर देहावसान झाले. ही आचरणानें फार कडकडीत असे: व भिक्षावृत्तीवर आपला निर्वाह करी. हिचा पेहराव नेहमीं पुरयासारखा असे. ही बी किंवा पुत्र्य हें कोणासहि ओळखण्यास येत नसे. हिचे गुरु म्हणजे कवीश्वर यांनीं श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रय, श्रीगोविंदप्रभु यांचीं गद्य चरित्रें लिहिलेलीं आहेत. एके वेळीं कवीश्वर यांनीं 'शिशुपाल वध' हें सुंदर काव्य लिहिलें; व तें भावे देवबास यांस वाचून दाखविलें. तें काव्य ऐकून भावे देवबास म्हणाले 'बटो: हा ग्रंथू निका जाहला: परि-निवृत्ता जोगा नव्हे चि: प्रवृत्ता जोगा जाहला:' म्हणजे भावे देवबास यांचा आशय असा की, तो ग्रंथ विलासवंतास वाचण्यास योग्य झाला, परंतु त्रिरक्तवृत्तास वाचण्यास योग्य नव्हे. हें ऐकून मग कवीश्वरांनीं 'एकादश स्कंध' हा ग्रंथ लिहिला; व तो नेऊन भावे देवबासांस ऐकविला. ग्रंथ ऐकून भावे देवबास त्यास बोलले 'आता होए: कवीश्वर हो: हा आतां निवृत्ता जोगा जाहला: एसे म्हणौनि थोर तोखले:' या ग्रंथरचनेचा काल शके ११९६-नंतर वर्षानीं असावा असें महानुभाव म्हणतात.

या प्राचीन कालापासून पुढें महानुभाव ग्रंथांतील ग्रंथकारांनीं मराठीत अनेक ग्रंथ रचिले आहेत. त्यांचे सर्व ग्रंथ पाहून, वाचून व त्यांची नीट छाननी करून त्यांचा संगतवार इतिहास लिहिणें हें एक मराठी भाषेच्या दृष्टीनें अवश्य कर्तव्य आहे. मराठी भाषेत त्या भाषेच व्याकरण रचण्याचा व कोश करण्याचा हे दोन्ही मान हल्लीं उपलब्ध असलेल्या माहितीप्रमाणें महानुभावांकडेच जातात. त्यांनीं रचिलेल्या मराठी व्याकरणावरील ग्रंथास ते 'पंचवार्तिक' असें नांव देतात. याचा कर्ता भीष्माचार्य अनवयकार, हा सुमारे चारशे वर्षांपूर्वी होऊन गेला असावा. तसेंच आपल्या ग्रंथांतील दुर्बोध शब्दांचें अर्थ देणारा एक ग्रंथ त्यांच्यांत आहे. त्यास ते 'टीप' अशी संज्ञा देतात. हाहि ग्रंथ फार जुना आहे. यांत त्या कालच्या शब्दांचा त्या वेळीं प्रचलित असलेला अर्थ दिला आहे. ज्ञानेश्वरादिकांचे ग्रंथ नीट समजण्यास या कोशाचा उपयोग

चांगला होईल असे वाटते.

या पंथातील ग्रंथसंग्रहाचा अमूल्य ठेवा आपल्या स्वाधीन होण्यास त्यांच्या सांकेतिक लिपीची किल्ली आपणापाशी असणे हे फार अवश्य आहे. कारण, महानुभावांचे सर्व ग्रंथ येथून तेथून सांकेतिक लिपीत लिहिलेले असतात. नुसती लिपीच सांकेतिक असते असे नमून ते निरनिराळी नावे व काही शब्दहि संकेत योजूनच लिहतात. मागे पृष्ठ ३७-वर या लिपीचा संकेत मी दिला आहे. तो भाग छापून झाल्यानंतर या पंथातील महंत श्रीदत्तलक्ष्मराज कवीश्वर हे मला भेटले; व मी विनंती केल्यावरून, महंत मजकुरांनी आपल्या हस्ते या महानुभाव संकेताची किल्ली माझे स्वाधीन केली; आणि ती प्रसिद्ध करण्यास मला परवानगीहि दिली. मागे या पुस्तकांत ही संकेतकिल्ली एके ठिकाणी दिलेली आहे. तरी देखील द्विस्तीचा दोष सहन करून ही मी पुन्हा येथे देतो. असे करण्याचे मुख्य कारण हे की, ही महंत दत्तलक्ष्मराजांसारख्या महानुभाव विद्वानांनी स्वतः दिलेली असल्यामुळे विनम्र व अधिकारयुक्त आहे; आणि म्हणूनच त्यांनी लिहून स्वहस्ते सही करून दिलेल्या नकलेवरहुकूम ती मी येथे देतो. हिचा उपयोग करून अनेक संशोधक महंतांच्या देणगीचा पूर्ण लाभ घेतील अशी आशा आहे.

महानुभाव पंथातील ग्रंथांत प्रायः दोन तऱ्हेच्या 'लिपी' अथवा 'संकेत' योजण्यांत येतात. एक 'सकळ लिपी' व दुसरी 'सुंदरी लिपी' 'सकळ लिपी' चा उपयोग चक्रवराच्या पंथातील सर्व मठांत प्रथम केला जात असे. परंतु पुढे ही 'लिपी' किंवा हा 'संकेत' या पंथाबाहेरील काही लोकांस समजल्यामुळे, त्याची गुप्तता नष्ट झाली; व अनेक लोक या पंथाचे बनावट ग्रंथ लिहू लागले, असा महानुभावांस संशय आला. याकरितां महंत मजकूर म्हणतात की—नंतर 'सुंदरी लिपी' हा नवा संकेत कल्पून त्यांत ग्रंथलेखनाची सुद्धात झाली. व्याख्यी ग्रंथसंग्रह या दोन्ही तऱ्हेच्या लिपीत लिहिलेला आहे, त्याअर्थी या दोन्ही तऱ्हेच्या 'लिपी' उर्फ 'संकेत' पुढे देतो—

१ सकळ लिपी (या दोन्ही लिपीत वर रेखा नाहीत.)

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ अं अः
 स सा ष पी ह ह " " " " " " सो सौ से सः
 क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण
 य र ल व प फ ब भ म य र ल व श
 ट ठ ड ढ ण च छ ज झ इ अ क अ ग घ " "
 प स ह ल क्ष ज्ञ त्र क का कि की कु कू के कै
 " म इ ल उ " " य या पि यी य यू ये वै
 श्री कृ ण ष्ट ह ङ ष वृ प्र त्त श्र श्व मृ सु त्य

: टा : डे ष टा—देवतां	: चै : ची : पर, परी
: फ : च अ जे श्र अ—परमेश्वर	: टै : टी : तर, तरी
: र : पी श्र अ—ईश्वर	: वै : वी : जर, जरी
: ३ : लो मा धी—गोसावी=सर्वज्ञ	: व्र : व्रा : ब्रह्मां
: ३। : म र्व ज्ञां—सर्वज्ञां	: भे : भणिजे
: ३ ो : म र्व ज्ञां ते—सर्वज्ञांते	: भे : भणितिले
: ३ ी : म र्व ज्ञां म—सर्वज्ञांस	: भौ : भणौनि
: न्य : पै ट न्य—चैतन्य	: ड : संबंध
: न्यां : पै ट न्यां—चैतन्यां	: र्ने : धर्म

२ सुंदरी लिपी

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ अं अः
 " " ऊ ऊ इ ई लृ ट अे औ ए ऐ " "
 क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण
 न य ज ह ० श ब प फ ठ ट ढ ल ष
 त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श
 स छ ग भ ञ क घ श ध व र य च म द

प	स	ह	ळ	क्ष	ज्ञ	क	का	कि	की	कु	कू	के	कै
ल	त	ण	ड	झ	क्ष	न	ना	नि	नी	नू	नू	ने	नै
श्री=ओ	पृ=लं	ट्=म्य	स्म=त्व	स्फ=त्व									
कृ=नु	व्य=भ्र	थ=प्र	प्र=हृ	व=श्व									
ष्ण=ल्य	हं=ण	तृ=सु	स्म=श्व	क्ष=व्य									
क्त=न्स	स्य=प्र	तृ=णु	न्म=श्व	क्ष=त्व									
म्य=ज	त्य=स	थ्य=ल	स्य=२	क्ष=त्य									
ज्र=स्य	म्य=त्र	भृ=धु	त्व=स्म	क्ष=न्व									
न्य=ज	प्र=क्य	त=६	त्य=क्व	क्षे=च									
व्य=म	स्व=म	श्च=म	ज्य=प्र	श्च=उ									
वृ=मु	द्व=म्	च्य=इत्र	द्व=म्										
श्रु=नु	भ्रा=थ्य	त्त=स्स	प्र=ज्य										

(सही) महंत श्रीदत्त-लक्ष्मराज कवीश्वर महानुभाव.

वर या ज्या लिपी दिल्या आहेत. त्यांत महानुभाव हे आपले ग्रंथ लिहितात. या महानुभावांच्या ग्रंथांसंबंधी एकदोन गोष्टींचा येथे नुसता निर्देश करून देवितो. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या नांवावर मोडले जाणारे योगवासिष्ठ प्रसिद्ध आहे. या ग्रंथाचा वरोवर तुर्जुमा महानुभावांच्या सूत्रपाठ नामक ग्रंथांत आढळतो. म्हणजे सूत्रपाठ या महानुभाव-ग्रंथातील एक भाग आणि हे योगवासिष्ठ हे दोन्ही ग्रंथ एकच आहेत. या योगवासिष्ठाची पृष्ठमात्रेनी लिहिलेली अशी एक प्रत हल्ली उपलब्ध आहे. हीहि गोष्ट यासंबंधे अवश्य सांगितली पाहिजे. ज्ञानेश्वरांचे नांवावर मोडणारा हा ग्रंथ महानुभावांचे लिपीत लिहिलेला असा गद्य आढळतो. पण हा योगवासिष्ठ ग्रंथ बालबोध लिपीत गद्य लिहिलेला आढळत नाही. ज्ञानेश्वरांपूर्वीच्या श्रीपती या ज्योतिर्विदाच्या 'रत्नमाळेचा' उल्लेख मार्गे आलाच आहे. ज्ञानेश्वरानंतर एक दोन शतकांचे अवधीत लिहिलेली कांही प्रकरणे हल्ली उपलब्ध आहेत. यांत वैद्यक, ज्योतिष वगैरे विषय आलेले आहेत. नागार्जुनाचा जारणमारणावर एक योगरत्नमाला

या नांवाचा ग्रंथ आहे. त्याच्या आधारे लिहिलेल्या एका ग्रंथाची कांही पृष्ठे प्रसिद्ध आहेत. या पृष्ठांतील मजकुरावरून हा ग्रंथ गद्य असावा असे दिसते. याच सुमारची-किंबहुना याच्याहि पूर्वीची अशी पंचतंत्राची भाषांतरेहि आपणास उपलब्ध आहेत. यांपैकी एक महाराष्ट्र कवीत प्रसिद्ध झालेले आहे; व दुसऱ्यांतील लहानसा उतारा या पुस्तकांत मागील एका प्रकरणांत दिला आहे.

या नंतरचे काळांतहि मराठीत गद्यग्रंथरचना निःसंशय होत असे. वेताळ पंचविशी, विक्रमवत्तिशीसारखे ग्रंथ मराठीत गद्यांत लिहून ते मुलांकडून वाचविण्याचा प्रघात त्या काळी होता. तसेंच रामदेवरायाच्या बखरीहि त्या काळी लिहिल्या व वाचल्या जात असत. 'विंवस्थान'ची ऊर्फ 'ठाण्या'ची बखर ही तेराव्या शतकांत लिहिलेली दिसते. पण हिच्या आढळणाऱ्या लेखी प्रतीत किंवा प्रसिद्ध असलेल्या शिल्लेवरील छापील प्रतीत हिचे रूप फार बदलून गेलेले आहे. कांही शब्द व शब्दांची कांही रूपे येवढी मात्र हिच्या रचनेच्या पुराणत्वाची खूण हीत अजूनहि अधून मधून दिसते.

या वर उल्लेखिलेल्या बखरी नवी कवी रचिल्या हे कळण्यास मार्ग नाही. पण त्यांच्या मूळ प्रती मुसलमानी अमलाचे सुमारास, शिवाजी महाराजांचे पुष्कळ पूर्वी लिहिल्या गेल्या असल्या पाहिजेत. यांत संशय नाही. शिवाजीचे पूर्वी जुन्या काळच्या ऐतिहासिक हकीकती लिहिण्याचा प्रघात महाराष्ट्रांत बराच होता. त्या वेळीं दिल्लीच्या तत्काचा बोलबाला पुष्कळच होता. आणि या राजधानीची व तेथील तत्काधिपतींची हकीकत थेट धर्मराजापर्यंत नेऊन मिडकितां येत असल्यामुळे बखरकार बहुतकरून भारती युद्धानंतर युधिष्ठिराला राज्याभिषेक झाला तेव्हांपासूनची हकीकत किंवा यादीनोंद देत असत. भारती युद्धाची आणि त्या पूर्वीची हकीकत व्यासांनीं महाभारतांत दिलेली असल्यामुळे त्या भानगडीत पडण्याचे कारण या आधुनिक बखरकारांना मुळीच उरले नव्हते. दिल्लीखेरीज इतर मुसलमानी पादशहांच्या हकी-

कतीहि महाराष्ट्र लेखक लिहीत असत. दौलताबादचा पादशाहा सुलतान निजामशाहा, तसेच विजापुरचे पादशाहा, यांच्या कैफियती अजूनहि कोठे कोठे नजरेस पडतात. मलिकंबर हा मूळचा फकीर होता. पण पुढे तो दिवाण झाला. फकिरीपासून अमिरीपर्यंत स्वपराक्रमाने चढलेल्या या पुरुषाची हकीकत उपलब्ध आहे. मुसलमानांनी दिल्लीचे तत्कालीन बळकावल्यानंतर कांही कांही ठिकाणी स्वदेशी राज्ये नांदत होती. त्यांचे इतिहास 'स्वराज्यप्रिय' महाराष्ट्र आपल्या मुळावाळांकडून नेहमी वाचवी. जी थोडी राज्ये अशी जीव धरून राहिली होती, त्या सर्वांत विजयानगरचे राज्य हे विशेष महत्वाचे होय. 'तालीकोट' ऊर्फ 'राक्षसतागडी' येथील लढाईनंतर या राज्याचा शेवट झाला हे महशूर आहे. या राक्षसतागडीच्या लढाईची बखर हल्ली प्रसिद्ध आहे. ही लढाई शके १४८६-मध्ये झाली व त्यानंतर थोडेच दिवसांनी ही बखर रचिली गेली. या बखरीची भाषा स्पष्टपणे पंधराव्या शतकांतली आहे; व हीत दिलेली हकीकत वाचिली असता ती लिहिणारा लेखक त्या लढाईच्या वेळी हयात असावा असे सहज अनुमान होतं. या लढाईचे आदलेच दिवशी त्या नगराच्या 'राजभूवरा'स एक दुःस्वप्न पडले त्याने स्वप्नांत

'देखिले जे आपुले कानीचे मोती तोडून घेत होते बसले सिंहासन हिरोन घेत असे आपणासी दूत येऊन बोडोत ऐसे पाहुनु बाबिरा होऊनु उठिला सवेची घोर घोर जोडसी व पंडित व वेद्यास्थी व ग्रामजोसी..... बहुता दिवसांचे होते त्यासी बोलाऊ पाठविले मग त्या पुढे स्वप्न सांगितलेवरी त्यांनी राजभूवराची मन समाधान केले जे तुझे शत्रु जे कोण्ही येताती ते नास होऊनु जातील तुवा शेवपती माकडी आकाश होऊनु राजसिंहासनी राज्य करसील.....मग राजबाजे बरवे मूहूर्त पाहुनु घोडा सारंगा अमृतनिधान राजाबैसता आणऊन स्थावरी वस्तीन अकरावे तासी तल्ल विजयानगराहोऊनु बाहीर येऊन.....उतरिले पागा व पलिखाना व उस्तरखाना व फराशखाना व अंबारखाना व तमाम येऊनु..... उतरिले. शाहार विजयानगरामध्ये घांडोरा फिरविले की येक घोडा व राउत व राहतां लष्करासी चालजे म्हुणोनु ताकीद केली तमाम बाहेर

येऊनु उतरिले'.

असे हा बखरकार लिहितो. अखेर या सर्व खटाटोपाचा परिणाम कांहीच न होतां, या भूवराच्या डोईचा टोप तुर्काच्या डोकीवर बसला आणि २७ दिवस झगडा होऊन अखेर अहमदी अदिलशहाच्या विश्वास-घातामुळे या लढाईचा व विजयानगरच्या जुनाट राज्याचा शेवट झाला.

ही तालिकोट ऊर्फ राक्षस्तागडीची लढाई शके १४८६-मध्ये झाली; त्यानंतर थोड्याच काळांत तिजसंबंधीच्या हकीकती व बखरी लिहिल्या असल्या पाहिजेत. पंधराव्या शतकांतले गद्य लेख आणखीहि आढळतात. या काळचे कामशाखावरील, मंत्रशाखावरील व रसायन क्रियेवरील कांही गद्य ग्रंथ उपलब्ध आहेत. तसेंच औषधी वाडोहि ठिकठिकाणी आहेत. या काळांत केलेले भास्कराचार्यांच्या लीलावतीचे एक भाषांतर उपलब्ध आहे. ज्योतिषासंबंधीहि कांही गद्य ग्रंथ या काळचे आढळतात. वैद्यकी संबंधाच्या विषयावर लिहिलेल्या विठ्ठल गलंडूच्या 'रसरत्नदीपाचा' उल्लेख या पुस्तकांत पूर्वीच आला आहे. सोळाव्या शतकाच्या प्रथम पादांत ग्रंथरचनेंत गेलेल्या दासोपंताचा 'वाक्यवृत्ति' या नांवाचा एक प्रश्नोत्तररूप गद्य ग्रंथ आहे. हा गद्य ग्रंथ अजूनहि त्यांचे वंशजांकडे आहे. दासोपंतानंतर थोडे वर्षांनी म्हणजे शके १५३६ (इ. स. १६१४)-मध्ये गोमांत प्रांतांत 'खिस्तपुराण' या नांवाचा ग्रंथ रचिला गेला. हा ग्रंथ पद्य आहे. परंतु याला प्रारंभी एक प्रस्तावना जोडलेली आहे, ती निव्वळ गद्य आहे. हा ग्रंथ रोमन लिपीत लिहिला असल्यामुळे व त्याच्या फारशा प्रती न झाल्यामुळे याची भाषा मूळचे रूपांतच राहिली असण्याचा संभव आहे. यासाठी व या देशांत प्रथम येणाऱ्या ईंग्रजाने लिहिलेल्या मराठी भाषेचा नमुना थोडा कौतुकास्पद होईल या साठी त्या प्रस्तावनेतून चार ओळी पुढे देतो:—

“ह्मणुनू रिब्रस्तांव तुमी उदंड कहुनु परमेश्वरासो अर्घे देआ आणि उपेगू माना का तुमासि येमकोंडिचेया भागाचे व अनुभवार्थीयांचेया अंब-

कारांतुले काढुनु छिस्ताव पणा मित्रुरी मेळते केले. तेयाचेया उत्तमा आम्हाचा उजवाडु भोगुन्शी आमी जे कार्य बोरुन्शी आधारले ते परमे-
श्वराचे कृपेस्तव आमचे अल्पशक्ति संगडे सिद्धी पावले; दो पुराणांचे
अभंग केले; तेयामाजी कांहीं उत्तरांची चुकी जाहालेवावरी ती तुमी खेमा
करा. मज येतुके आहें पुरे, जरी ते तुमांसी हे पुराण सरले देखुन्शी
अरत होती तेंचि आतां तें वाचुन्शी तुमांशी अरत होऊनु तेयाचा फळ
जरी भोगित्ताल तरी देव माझे. तुमी दिनेदिनु अधिक छिस्ताव भक्ति
करुनु सते भावो मनी दृढ धरुनु सेवट परिमत पुण्ये पुरुषार्थाचे मार्गी
चाला. जेंसे ह्मणवून तुमा कारणे परमेश्वरापाशी विनंति करितो "

फादर स्टीव्हन्सच्या छिस्तपुराणांतील हा उतारा वाचून सोळाव्या
शतकांत गोमांतक प्रांतांत मराठी भाषा कशी असे याचें अनुमान
चांगलें होण्यासारखें आहे. त्या प्रांतांत पोर्तुगीज लोकांच्या ज्या स्वाभ्या
ज्ञान्या त्यांच्या हकीकती किंवा बखरी तत्रस्थ लोकांनी लिहून ठेविलेल्या
दिसत नाहींत. तिकडील देसाई वगैरे लोकांचे शिवाजीशी जे बरेडे
झाले त्याच्या कांही कैफियती मात्र त्या प्रांती सांपडण्याचा संभव आहे.

हल्ली ज्या ऐतिहासिक बखरी प्रसिद्ध आहेत त्या सर्वांत (९० किंवा)
९६ कळमी बखर ही फार जुनी आहे. ही प्रथम अखणोदय वर्तमान-
पत्रांत व नंतर 'भारत वर्षा'त छापिली गेली आहे. ही फार महत्त्वाची
असून हिच्या नंतरच्या अनेक शिवचरित्रकारांनी हिचाच उपयोग केलेला
आहे. हिची भाषा जुनी असून हिचे शेवटी पुढील शैली आहे. 'सदरहू
आख्यान नरुद्द प्रकरणें पुण्यश्लोक राजा त्याची कथा दत्ताजीपंत वाके-
निवीसे त्यांपासी तपशीलवार लिहिली होती. त्यांपासून संकलित तालिक
लेहून घेतली. अनाजी रंगनाथ मलकरे याचे पुत्र खंडो अनाजी मलकरे
याणी हस्ताक्षरे तालिक लिहिली असे.'

यापूर्वीची अशी शिवकालीन बखर आपणास अजून उपलब्ध नाही.

१. वाका = हकीगत, मजकूर. परंतु पेशव्यांचे येथें वाकनीस असत. त्यांचें
काम श्रीमंतांच्या खास पंक्तीची व बाह्यांतील एकंदर जेवणारांची व्यवस्था
ठेवण्याचें होतें.

पण त्या काळच्या लहान सहान हकीकती, पत्रे व सनदा वगैरे कागद उपलब्ध आहेत. शिवकालीन अक्षरांचे वळण व त्या काळचे प्रयोग आणि तत्कालीन मराठी भाषेचे व्याकरण, इत्यादींचा अभ्यास करणारांस या कागदांचा फार उपयोग आहे. मालोजी, शहाजी वगैरे पुराणांची अस्सल पत्रे आपणास हल्ली उपलब्ध आहेत. पण जे पाहून महाराष्ट्राचे डोळे तूट होतील असे शिवाजीमहाराजांचे स्वदस्तुरचे एकाहि पत्र अजून उपलब्ध झाले नाही. तरी पण आत शिवाजीमहाराजांच्या तोंडचे प्रत्यक्ष शब्द उतरून घेतले असावेत असे दिसते, अशी कांहीं पत्रे हल्ली उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी एकाचा उतारा पुढे देतो.

श्रीभवानी शंकर.

मशरुल अनाम राजथी जूमलेदारानी व हवालदारानी व कारकुनानी दिमत पायगो मुक्काम मीजे हलवणं ताा चिपळूण मामले दामोळ प्रति राजथी शिवाजी राजे सु॥ अर्बा सबैत व अलफ कसबे चिपळूणी साहेबो लष्कराची विले केली आणि या उपरो घाटावरी कटक जावे ऐसा मान नाही म्हणून एव्हा छावणीस रवाना केलें ऐंसीयास चिपळूणी कटकाचा मुक्काम होता याकरितां दामोळच्या सुबेयांत पावसाळघाकारणें पानेस सामा व दाणा व वरकड केला होता तो कितेक खर्च होऊन गेला व चिपळूणा आसपास बिलातीत लष्कराची तसवीस व गवताची व वरकड हरएक बाब लागली त्याकरितां हाल कांहीं उरला नाही ऐसें असतां वैशाखाचे बीस दिवस उनाळा हे ही पानेस अधिक. बैठी पडली. परंतु जरूर जालें त्याकरितां कारकुना कडून व गडोगडी गत्ता असेल तो देववून जेसी तैसी पानेची बेगमी केली आहे त्यास तुम्ही मनास ऐसा दाणा रातीव गवत मागाल असेल तोंबरी धुंदी करून चाराल नाहीसें जाले म्हणजे मग कांहीं पडत्या पावसांत मिळणार नाही उपास पडतील घोडी मरायास लागतील म्हणजे घोडी तुम्हीच मारली ऐसें होईल व बिलातीस तसवीस देऊं लागाल ऐसास लोक जातील कोण्ही कुणव्याचेयील दाणे आणील कोण्ही भाकर कोण्ही गवत कोण्ही फाटे कोण्ही भाजी कोण्ही पाले ऐसे करूं लागलेत म्हणजे जी कुणबी घर घरून जीवमात्र घेऊन राहिले

आहेत ते हि जाऊं लागतील कित्येक उपासी मराया जाणतील म्हणजे
 त्याला ऐसें होईल कीं भोगल मुलकांत आले त्याहूनहि अधिक तुम्ही ! ऐसा
 तळतळाट होईल ! तेव्हां रयतीची व घोडीयांची सारी बदनामी तुम्हावरी
 येईल हें तुम्ही बरें जाणून सिपाही हो अगर पावखलक हो बहुत यादी घरून
 वर्तणूक करणें कोही पावेस अगर मुलकांत गांवोगाव राहिले असाल त्याणीं
 रयतेस काडीचा अजार घाबया गरज नाही आपल्या राहिला जागाहून
 बाहीर पाय घालावा गरज नाहीं साहेबी खजानांतून वाटण्या पदरीं
 घातल्या आहेत त्याला जें पाहिजे दाया हो अगर गुरेंडोरें वागवीत असाल
 त्यांस गवत हो अगर फाटें भाजीपाले व बरकड बिकावया येईल तें रास
 घ्यावें बाजारास जावें रास विकत आणावे कोण्हावरी जुलूम अगर ज्याजती
 अगर कोण्हासी कलागती करावयाची गरज नाही व पागेस सामा केला आहे
 तो पावसाळा पुरला पाहिजे ऐसे तजविजीनें दाया रातीब कारकून बेत जातील
 तेणेंप्रमाणेंच घेत जाणें, कीं उपास न पडतां रोज बरोबर खापाला सांपडें
 आणि होत होत घोडी तवाना होत ऐसें करणें नसतीच कारकुनासी घसपस
 कराया अगर अमकेंच वा तमकेंच वा ऐसें म्हणाय धुंदी करून खासदार
 कोठींत कोठारांत शिरून लुटाया गरज नाही व हालीं उनाळपाला आहे
 तसे खलक पागेचे आहेत, खण घरून राहिले असतील व राहातील कोण्ही
 आगट्या करितील कोण्ही भलतेच जागा चुली रंधनाळा करितील कोण्ही
 तंबाकूला आगी घेतील गवत पडिले आहे ऐसें अगर बारें लागलें आहे ऐसें
 मनास ना आणिता म्हणजे अवित्ताच एखादा दगा होईल एका खणाम
 आगी लागली म्हणजे सारे खण जळोन जातील गवताच्या लहळ्यांस
 कोणीकडून तरी विस्तो जाऊन पडला म्हणजे सारें गवत व लहळ्या आहेत,
 तितक्या एकेएक जाळीं जातील तेव्हां मग कांहीं कुणबियांच्या गर्दना
 मारल्या अगर कारकुनांस ताकीद करावी तेंगी केली तन्ही कांहीं खण
 कराया एक लाकुड मिळणार नाही, एक खण होणार नाही, एक हें तों
 अवधियाला कळतें. याकारणें बरी ताकीद करून खासे खासे असाल ते
 हमेषा फिरत जाऊन रंधनें करिता आगट्या जाळिता अगर रात्रीस दिवा
 घरांत असेल अवित्ताच उंदीर वात नेईल ते गोष्टी न हो आगीचा दगा
 न हो. खण गवत वांचिल तें करणें म्हणजे पावसाळा घोडी वाचली. नाहीतर
 मग घोडी बांधावी न लगेत. खायास घालावें न लगे, पागाच बुडाली !!

तुम्ही निनुर जालेत !!! ऐसें होईल या कारणें तपशिलें तुम्हांस लिहिलें जसे. जितके खासे खासे जुमलेदार ह्वाल्दार कारकून जाहां तितके हा रोखा तपशिलें ऐकणें आण हुशार राहाणें बरचेबरी रोखाचा रोज खबर घेऊन ताकीद करून येणें प्रमाणें वर्तणुक करितां ज्यापासून अंतर पडेल ज्याचा गुन्हा होईल बदनामी ज्यावर येईल त्यास मराठ्यांचो तों इज्जत वाचणार नाहीं मग रोजगार कैसा खळक समजों जास्तो केल्यावेगळ सोडणार नाहीं हे बरे म्हणून वर्तणुक करणें. (छ. १२ सफर.)

या पत्राची भाषा सादेवी आहे, कारकुनी नाही, हें सहज लक्षांत येतें. हा एक सरकारी हुकूम आहे. पण भाषेच्या दृष्टीनेंहि यांत अनेक बाबी महत्वाच्या आहेत. शिवकालीन मराठी भाषेचा आस्थेने अभ्यास करणारास अस्सल कागदांचा उपयोग फार आहे, हें पुन्हां पुन्हां सांगावयास नकोच. शिवाजी महाराजांस मराठी लिपीच्या वाचन मातृका-हि येत नव्हत्या व त्यांना स्वतःच्या नांवाची अक्षरें काढण्याचेहि ज्ञान नव्हतें. असें काहीं ग्रंथकार सांगतात. पण हें अगदी खोटें आहे याबद्दल संशय नाही.

शिवाजी महाराजांच्या अनेक उलाढालीसंबंधीं हकीकती किंवा कैफियती त्या वेळीं लिहिल्या गेल्या असल्या पाहिजेत. पण त्या हल्लीं आपणास उपलब्ध नाहीत. शिवाजीमहाराजांच्या चरित्रात्मक कांही बखरी हल्लीं उपलब्ध आहेत. पण त्या बहुतेक शिवाजी महाराजांनंतर बऱ्याच वर्षांनीं लिहिल्या गेल्या असल्यात असें दिसते.

शिवाजीच्या चरित्रग्रंथांपैकी ९० कलमी बखरीचा उल्लेख वर आलाच आहे. या नंतरचें चरित्र 'सभासदी बखर' हें होय. हें चरित्र किंवा ही बखर कृष्णाजी अनंत सभासद यानें राजाराम महाराजांचे सांगण्यावरून शके १६१६-चे सुमारास रचिली. कृष्णाजी अनंत सभासद हा देशस्थ ब्राह्मण असून छत्रपतींच्या पदरी होता. यानें चंदीचंदावर प्रांती असतां राजाराम साहेबांस घोरल्या महाराजांचें चरित्र निवेदन

१. छापोल बखरींत शक १६१६ हा दिला असून संवत्सर ईश्वर दिला आहे. ईश्वर संवत्सर, शक १६१९-ला येतो.

करण्याच्या हेतूने हा ग्रंथ लिहिला आहे. यांतील इकीकत प्रत्यक्षपणे ठाऊक असल्यामुळे चांगली विश्वसनीय असून ती सांगण्याची पंतमजकुरांची दौलीहि फार चांगली आहे.

शके १६१९-नंतरची कांही वर्षे महाराष्ट्राचा काळ फार संकटाचा गेला. या काळांत फारशी रचना झालेली दिसत नाही. 'समाधि प्रकरणा' सारखी कांही वेदांत प्रकरणे मात्र या काळाची उपलब्ध आहेत. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर व संभाजी महाराजांच्या अमानुष वधानंतर महाधुतून स्वराज्याचे बी पार निवून गेले होते. शिवाजीचे प्रत्यक्ष पुत्र राजाराम महाराज यांना देखील स्वदेश सोडून तंजावरचा प्रांत गांठावा लागला. या धामधुर्मांत चार मुत्सद्धानी अवसान घेऊन कांही जोपासना केली. त्यांची फळे पुढे चाखण्यास सांपडली. श्रीशिवाजी महाराज शकवर्ते यांचे द्वितीय पुत्र व कोल्हापूर घराण्यांतील गादीचा मूळ पुत्र राजाराम महाराज यांचा पुत्र संभाजी याने आपला हुशार सेवक राजकार्यधुरंधर रामचंद्रपंडित अमात्म हुकमतपन्हा यांजकडून एक राजव्यवस्थेसंबंधी आज्ञापत्र राजशक ४२ म्हणजे शके १६३८-मध्ये लिहविले आहे, हे आज्ञापत्र त्याकाळाच्या शिष्ट गद्याची कल्पना येण्यास चांगले असून त्यांतील मजकुरहि चितनीय आहे. यातून एक लहानसा उतारा देतो.

“साहुकार म्हणजे राज्याची व राज श्रीची शोभा, साहुकाराच्या योगाने राज्य आवादान होते. न मिळे त्या वस्तुज्यात राज्यांत येतात, साहुकाराचे संरक्षणामध्ये बहुत फायदा आहे. याकरिता साहुकाराचा बहुमान चालवावा.

तसेंच दर्मावर्दी सावकार यासही बंदरो बंदरो कोल पाठवून आमादरपती करावी. साहुकारामध्ये फिरंगी व इंग्रज व वलंदेज व फराशिस व डिंगमारावि टोपीकर हेही लोक सावकारी करितात, परंतु ते बकंद साहुकारासारखे नव्हेत. यांचे स्वावंद प्रत्येक प्रत्येक राज्यच करित आहेत. त्यांचे हुकुमाने त्यांचे होस्ताते हे लोक साहुकारीस येतात. राज्य करणारास स्वच्छलोभ नाही असे काय घडो पाहते? तथापि टोपीकरास या प्रांती

प्रवेश करावा, राज्य वाढवायें, स्वमते प्रतिष्ठावी हा पूर्ण अभिमान. तदनुसंग स्वळीं स्वळीं कृतकार्यहि झाले आहेत. त्यासहि हद्दी जात हातास आले स्वळ मेल्याने सोडावयाचे नव्हते. यांची अमादरपती आले गेले इतकीच असू द्यावी. त्यांस केवळ नेहमी जागा कधीही देऊ नये. कदाचित बखारीस जागा देणें झाली तर खाडीचे मोबारी समुद्रतिरी न द्यावी. तसेंच ठिकाणी जागा दिल्याने जोपर्यंत आपले मर्यादित आहेत तो आहेत. नाहों तें समयी बारमार, तोफा, दाखगोळी, हेंच त्यांचे बळ; त्या बंदरी नूतन किल्लाच निर्माण करणार, तेव्हां इतके स्वळ राज्यांतून गेले. याकरिता जागा देणेंच तर लांब खाडी, गांव दोन गांवे राजापुरी सारखी असेल तेथें फराशिसास जागा दिव्हा होता, त्या न्यायें दोन चार नामांकित शहरें असतील त्यामध्ये जागा द्यावा. तो असा कीं तोच जागा शहराचे आहारी शहराचा उपद्रव चुकवून नेमून देऊन बखारी घालाव्या त्यांस इमारतीचे घर बांधू देऊ नये. या प्रकारें राहिले तर बरें. नाहीतर याविणें प्रयोजन नाही. आले गेले असून त्यांचे वाटे आपण न जावे; आपले वाटे त्यांनी न जावे इतकेंच पुरें." (मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें विविध-ज्ञान विस्तार व. ५ पृ. १९७ नऊ प्रकरणें.)

या काळी बाळाजी विश्वनाथ हा पुण्यास सर सुभेदारीच्या कामावर होता. त्याने मोठ्या हिमतीनें दिल्लीस जाऊन अवरंगझेबाच्या मुलीची दाई होती तिच्याशी मसलत बांधून तिजकरवी राजकन्येचें मन मोठ्या युक्तीनें वळवून घेतलें; आणि नंतर राजकन्येचे मार्फतीनें शाहूची सुटका करून त्यास परत देशीं आणिलें. सर्वांचें मन सुखी केलें; आणि महाराष्ट्रास त्यांच्या राजाची जोड करून दिली. बाळाजीपंत नानानें त्या वेळचे कर्ते पुरुष आपल्या बाजूस वळवून घेऊन मोडलेली स्वराज्याची घडी पुन्हां नीट बसवून दिली. बाळाजीपंतांच्या या योर कामगिरीची हकीकत नमुद करणारी एक बखर आहे. हल्ली या बखरीचा थोडासाच भाग आपणास उपलब्ध आहे. पण पेशव्यांच्या मूळ पुरुषासंबंधी हकीकत देणारी म्हणून ही बखर जरा विशेष महत्त्वाची आहे. दक्षिणचा राजा दिल्लीस आनीं धरून नेला त्याचें तक्त हालवून

सोडणाऱ्या आणि त्याला चोंहों वाजुंनी घेऊन ते समूळ घशांत उतरऊं पाहणाऱ्या बाळाजीपंतांच्या मुलाच्या आणि नातवाच्या स्वतंत्र बखरी नाहीत. पण त्यांच्या कैफियती व राजप्रकरणीं जाबसाल, पत्रें, हकीकती वगैरे अनेक कागद-पत्र आहेत.

या काळच्या सुमारास निरंजनमाधवानें लिहिलेलें 'ज्ञानेश्वर-विजय' या नांवाचें एक ज्ञानेश्वर महाराजांचें चरित्र आहे. हा निरंजन-माधव म्हणजे लक्ष्मीधराचा शिष्य सुभद्राचंपू, वृत्तमुक्तावलि वगैरे ग्रंथांचा कर्ता होय. याच्या पांच अध्यायांच्या पद्यात्मक चरित्राशिवाय, हें गद्य चरित्र हा निराळाच लहानसा ग्रंथ आहे. तसेंच याची आचार्यांच्या कांहीं ग्रंथांवर गद्य टीकाहि आहे. या निरंजनाहून अगदी भिन्न असा श्रीक्षेत्र कऱ्हाड येथें 'निरंजनमहाराज' या नांवाचा एक साधुपुस्तक (१५५९ ते १६४९) होऊन गेला. याची गणेशगीता प्रसिद्ध आहे. या कऱ्हाडकर निरंजनमहाराजांचें एक गद्य चरित्र त्यांचा नातू भगवान पाठक यानें लिहिलेलें प्रसिद्ध आहे. या चरित्रग्रंथांत 'शके १६८३ वृशा सर्वेस्वर उत्तरायण ग्रीष्मऋतू ज्येष्ठ शु० ११ मंदवारी चतुर्थ प्रहरी ग्रंथ संपला ॥' असें याचें शेवटीं म्हटलें आहे. याची छापील १७६ पृष्ठें झाली आहेत. हा ग्रंथ भाषेच्या दृष्टीने साधारण आहे. पण या वेळीं चरित्रलेखानाकडे महाराष्ट्राचें लक्ष कितपत होतें व त्या दृष्टीनें कसे कसे यत्न केले जात, हें समजण्यासाठीं या ग्रंथाचा आपणास उपयोग होण्यासारखा आहे. या भगवान पाठकानें आणखीहि दहाबारा ग्रंथ लिहिले आहेत. कऱ्हाडकर निरंजन महाराजांप्रमाणेंच इतर कांहीं सत्पुण्यांच्या चरित्ररचनेचा उद्योग त्यांच्या शिष्य मंडळींनीं केल्याचा पुरावा अनेक ठिकाणीं नजरेस पडतो.

तंजावरप्रांती असलेल्या या काळच्या नाटकांचा उल्लेख या ग्रंथांत पूर्वी आलाच आहे. ही नाटके शाहूमहाराजांचे नांवावर लिहिलेली आहेत. ही निव्वळ गद्य किंवा पद्य नसून मिश्र आहेत. म्हणजे यांत थोडाफार गद्य मजकूर आला आहे. नाटकरचनेचा ओनामा या दृष्टीनें

ही नाटके कौतुकास्पद आहेत. नाटकाप्रमाणे कादंबरीचा यत्न केलेला कोठे आढळण्यांत येत नाही. खियांसंबंधीच्या लहान लहान शृंगारिक गोष्टींचे एक चोपडे आहे. पण यांतहि उत्तान शृंगारापलिकडे प्रयत्नांची मजल गेलेली नाही. यांतील कांही गोष्टी बोकाशियोच्या गोष्टीशी बऱ्याच साम्य पावणाऱ्या आहेत, हे यांत जरा आश्चर्यकारक आहे.

मंत्र, तंत्र, जादूटोणे, शकुन, ज्योतिष वर्गें त्या काळच्या व्यवहारांतील बाबींसंबंधी गद्यग्रंथांची रचना त्या काळीं होत होती असे म्हणण्यास वारंवार पुरात्रा आढळतो. 'छत्तीस यक्षिणी' हा मंत्रशाखावरील ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहे. यांत मूळ मंत्र संस्कृतांतच दिले आहेत. पण त्या मंत्रांचे प्रयोग व त्यांचीं तंत्रे यांचे वर्णन निव्वळ मराठीत केलेले आहे आणि ते गद्य आहे. या 'छत्तीस यक्षिणी' प्रमाणे मंत्रशाखाची इतरहि लहान सहान चोपडी आढळतात. 'महालक्ष्मी शकुनवंती' हा एक शकुन व प्रश्न पहाण्याचा ग्रंथ आहे. यांत फांसे कसे करावे, ते कसे टाकावे, व त्यांवरील अक्षरे पाहून विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे काय व कशी बावी हे सांगितले आहे. हा ग्रंथ सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभीच रचिला गेला आहे. या शकुनवंती प्रमाणेंच 'रामसीता' शकुनवंती, 'हनुमान' शकुनवंती वगैरहि शकुनवंत्या आहेत. फांशाला प्रायः चार बाजु असल्यामुळे शकुनवंतीचे नांवहि चार अक्षरी असणें इष्ट आहे हे उघड आहे. अशीच 'नरहरी' शकुनवंती या नांवाची एक जुनी शकुनवंती आहे. हीत चौकोनी चार फांसे घेऊन त्यांपैकी प्रत्येकावर न, र, ह आणि री ही अक्षरे प्रत्येक बाजूस एक याप्रमाणे काढून मग इच्छित्या वेळीं हे फांसे टाकावे; आणि त्या चोहोंवर मिळून जी अक्षरे येतील तीं पाहून त्याप्रमाणे उत्तर सांगावे, असे सांगितले आहे. या शकुनवंत्यांवरून पूर्वीच्या काळीं लोक साधारणतः काय प्रश्न विचारित व त्यांना अपेक्षा कशाची असे याचा अंदाज बोधितां येईल. याप्रमाणेंच 'लीलावती', 'तिथिनिर्णय', 'कूपखनन' वगैरे ग्रंथांवरहि

गद्यरचना होत असे. 'हेमादपंती मेस्तक' असे ग्रंथाचा नांव देऊन त्यांत हेमादपंताचा कधी कल्पनाहि नसेल अशा गोष्टी आप्रमाणें लेखक लिहितात, त्याप्रमाणेंच भास्कराचार्याच्या लीलावतीचें नांव देऊन त्यांत तोंडच्या हिशेबांच्या अनेक चाली, तसेंच व्यवहारोपयोगी इतर हिशेबी आढाखे, हे ग्रंथकार खुशालपणें सांगतात. कचित् कांहीं बावी मात्र यांत नेहमी लीलावतीतून घेतलेल्या असतात. तसेंच 'कूपखननलक्षण' हा ग्रंथ वराहमिहिराच्या द्वागर्गलशास्त्रावरें लिहिलेला आहे. पण यांत ग्रंथकार्याने अनेक ठिकाणी स्वानुभवानुरूप किंवा ऐक्रीव माहितीवरून इतर गोष्टीहि घातल्या आहेत. ग्रंथाची रचना गद्यात्मक आहे. जसे—

'जे ठाई जांबुलीचा वृक्ष बरवां स झिला असे. तसे जांबुलीवाली पूर्व दिशेस बाळळ होय तरि जांबुलीचे पालावें दक्षिणे कडे खणजे । २ दोहों पुरुष २ बत पाणि मिष्ट लागे तें पाणि कदापि खंडेना ।' इ. इ.

या प्रकरणाचे शेवटी १६८२ वि. संवत् (म्हणजे शके १५४७) हा दिल्या आहे.

कांहीं कांहीं संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे गद्य मराठीत करण्याकडे प्रवृत्ति पार पूर्वीपासूनच निःसंशय होती. या काळची गीतेची गद्य भाषांतरेहि आढळतात. हेमादपंती मेस्तकाच्या आधारे रचिलेली मेस्तकें व धोड्यासंबंधी चर्चा करणारी 'शालिहोत्रे' तर या काळची वारंवार आढळतात. पण हीं वरींच त्रोटक असतात. तरी पण हे ग्रंथ मराठीतील गद्य ग्रंथांची कथा सांगत असतां विसरण्यासारखे नाहीत. विश्वेश्वरानें लिहिलेला 'अन्नचिकित्सा' या नांवाचा एक ग्रंथ हल्ली उपलब्ध आहे. या काळचें 'भूगोल' या नांवाचें एक प्रकरण मी पाहिलें आहे. यांत आपण हल्ली अनुमानानें कल्पना करूं तशी माहिती नमून केवळ पौराणिक आधारावर, पृथ्वीभोवती दक्षिणसमुद्र वगैरे समुद्र कसे आहेत, तसेच मेरू, मांदार वगैरे पर्वतांची व्याप्ति, त्यांची योजना सांगितलेली मापें वगैरे माहिती आहे. अर्थात् त्या वेळीं या देशांतील लोकांची भूगोल

ज्ञानाची कल्पना काय होती इतकें कळण्यापलिकडे याचा उपयोग नाही.

शके १६८२-मध्यें पानपतचा धनघोर युद्धसंग्राम झाला. यानें महाराष्ट्राचा इतिहास पार पालटून गेला. तेव्हां या युद्धसंग्रामाच्या अनेक बखरी मराठ्यांनी लिहिल्या हें साहजिकच झालें. यांपैकी कोणा मोरो हरी या नांवाच्या इसमानें नारो सखाराम या नांवाच्या इसमास लिहिलेली एक, पानपतास स्वतः हजर असलेल्या अंताजी माणकेश्वर या राजकारणी पुल्यानें लिहून ठेविलेली एक, महारराव होळकर यांनीं संबंध मोहिमेची आपले धनी श्रीमंत पेशवे सरकार यांस लिहून कळविलेली व 'होळकरांची थैली' या नांवानें महशूर असलेली एक, कृष्णाजी शामराव यानें लिहिलेली 'भाऊसाहेबांची बखर' या नांवाने प्रसिद्ध असलेली एक, तसेंच श्रीमंत मातोश्री गोपिका बाईसाहेब यांचे आज्ञेवरून तयार केलेली एक, बरीर बखरी या प्रसंगाच्या लिहिलेल्या आहेत. यांतील शेवटल्या दोन काव्येतिहास संग्रहकारांनीं छापून प्रसिद्ध केल्या आहेत.

यांपैकी पहिली म्हणजे भाऊसाहेबांची बखर ही एका सावकाराच्या दिल्ली येथील कृष्णाजी शामराव नांवाच्या गुमास्त्यानें आपल्या यजमानाकरितां लिहिलेली आहे. हेंत दादासाहेबांनीं जाटास कुंभेरीच्या किल्यांत कोडिलें तेव्हांपासूनचे हकीकतीस सुध्दात करून ती शेवटचे पानपत येथील युद्धपर्यंत आणून सोडली आहे; व अखेर नानासाहेबांच्या मृत्यूचा प्रसंगहि सांगून या बखरीचा शेवट केला आहे. ही बखर भाऊसाहेबांनंतर लौकरच लिहिली गेली असल्यामुळे हींतील वर्णनें फार सरस उतरली आहेत. कृष्णाजी शामरावाचा हा ग्रंथ मराठीतील जुन्या गद्य ग्रंथाचा एक उत्तम नमुना आहे. ही बखर वाचीत असतां वाचकांचे

१. या काळचे जे नकाशे आपणास जाबळतात, त्यावरून भूगोलाची-हिंदुस्थानच्या भूगोलाची-त्या काळची कल्पना घाहून जास्त व्यवस्थित होती असें अनुमान निघतें. पण या नकाशासंबंधी वर्णनात्मक ग्रंथ जो भूगोल तो तसा अजून उपलब्ध नाही.

मन वेडावून जातें; आणि त्या युद्धप्रसंगांत तो गर्क होऊन त्याची तंद्री लागते. योद्ध्यांच्या वीरश्रीनें वाचकाचें मनास उत्साह वाटतो व त्यांचा तो हृदयद्रावक शेवट वाचूं लागले म्हणजे वाचकाचें अंतःकरण अगदीं विरघळून जातें; क्षुब्धतेनें तो देहमान विसरून जातो. कृष्णाजी शामरावाची ही रचनाशैली खरोखरीच फार वाखाणण्यासारखी आहे, यांत संशय नाही. या कृष्णाजी शामरावाच्या बखरीपेक्षां रघुनाथ यादवाची बखर एका दृष्टीनें विशेष महत्त्वाची आहे. कारण की; ही एक तर या वेळेचे पेशवे श्रीमंत थोरले माधवराव साहेब यांच्या मातोश्रीसाठीं रचिली आहे; आणि ही रचितांना, बखरकार शेवटीं लिहितो त्याप्रमाणें 'एक चारनीस शत्रूकडील व श्रीमंतांकडील या उभयतांच्या दिनचर्येचें वर्तमान दफात्यास चिटणिसानीं बार केली. त्यांची संगत पाहून, कच्चा मजकूर सेवेशीं निवेदन करावयाकरितां यथामतीनें बखर सजवून' तयार केली आहे. ही पानपत येथील युद्ध संप्रामाणंतर वर्ष दोन वर्षांतच रचिली असल्यामुळे व चिटणिस दफात्याचे लेख पुढे असल्यामुळे, आणि प्रसंगीं जातीनें प्रत्यक्ष हजार असलेले अनेक लहान मोठे लोक बखरकाराला ती रचते वेळेस नित्य भेटत असल्यामुळे हीतील कथा-वर्णन निःसंशय विश्वसनीय आहे; व यांत नमुद केलेले खाशांच्या तोंडचे शब्द वजिन्नस खरे आहेत, हें उघड आहे.

लढाईचे आदले दिवशीं भाऊसाहेब आणि विश्वासराव हे चुलते पुतणे एके जागीं बसले असतां, तो भयंकर प्रसंग मनांत येऊन भाऊसाहेब फार कधीं झाला. आपल्या भोंवतीच्या लोकांत नीच, पाजी, हरामखोर व विश्वासघातकी लोकांचा भरणा किती आहे ! कोणी मसुरामुळे, तर कोणी आपमतलबीपणामुळे नीचपणाच्या कोणत्या सीमेला जाऊन पोहोचले आहेत ! ज्या अन्नावर पांच देह पुष्ट झाले त्या अन्नाचीहि शरम व भीड यांच्या जिवास काडी इतकीहि नाही, हें त्याला कळून चुकलें, व हें मनांत येऊन तो खचून गेला. पुढे हजारों संकटे एकवटून उभी राहिलीं असतांहि जो कधीहि लवमात्र ढगमगला नाही तो सदाशिव-

राव भाऊ केवल पुत्रमोहामुळे टळटळां रई लागला; आणि बखरकार म्हणतो—

बोलला जे “विश्वासराव साहेब! तुमचें वय लहान. तुम्ही मुत्ताची जाति तिलप्राय अनुभविली नाही. तुम्हांसारखे गुणी पुत्र, (मातापितरांची) उभयपतींची ममता तुमचे ठायी विशेष. असें असतां हे महत्तर अपेक्षे शीसावानें माझे विभागास आणलें. रावसाहेब! तुम्हांस मी मरणाचे धरीं आणलें. ही गोष्ट सर्वोपरी आमचे पासून गेली” ऐसीं भाषणें ऐकून सर्वास गर्हिवर आला. त्याजवर विश्वासरावानें उत्तर केलें कीं ‘माझे प्राणाविषयीं मजला तिलभर काळजी वाटत नाही. परंतु हा समय आपणावर गुजरलाहा प्रसंग घडून आल्यास श्रीमंत नानासाहेबांची काय गति होईल ती कळेल! तुम्ही उभयपती बंधु कायम असल्यास माझेसारखे पुत्र बहुत होतील’. ऐशी उदात्तगाचीं भाषणें विश्वासरावांची भाउनी श्रवण करून विश्वासरावास आलिंगन देऊन बहुत श्रमी जहाले. भाऊसाहेब म्हणूं लागले कीं, ‘आम्ही तरि सतीचें बाण घेतलें, आतां तुम्हास ईश्वर साह्य आहे.’ त्यावर विश्वासरावांनी उत्तर केलें कीं ‘आपण वडिल संनिध असतां मला भय काय? त्यांतून ईश्वरीं इच्छेंकरून ही गोष्ट बनून आली असतां दुसरा पराक्रम जन्मास येऊन कोणता करावा? आतां प्रतिज्ञा हीच कीं रुमशामची बादशाहत करून रुमशाम यथोल सरदेशमुखीच्या वतसाची वस्त्रे श्री छत्रपतीच्या नांवें घेऊन, आजपावेतों हक्काचा ऐबज राहिला आहे तो घेऊन बाला साषाच्या देऊं. नाहीं तरी जो प्राणी जन्मास आला त्यास तरि मृत्यु आहे. परंतु या कुरुक्षेत्री, रणांगणाचे ठायीं अणुमान चित्तांत काही एक आणूं नये. जे ईश्वरानें नेमिलें असेल तें कदापि टळावयाचें नाही. मग खेद करावयाचें कारण कोणतें? नानासाहेबांहून मला तुम्हीं बडोळ अधिक! त्यापेक्षां श्रमी होऊं नये’.

बखरकार आणखी पुढे लिहितो कीं,—

‘ते दिवशीं सदाशिवरावपंतांनी व विश्वासराव यांनी कडकडित निश्चक केलें. उदकहि घेतलें नाही. रात्रीचे ठायीं.....साखरवतासे व फळा-फळावळ माय भक्षिली. तों मध्यरात्रीचा समय जाहला.....काहीं निद्रा लागली न लागली एवढ्यांत जागृत होऊन.....मुखप्रक्षालन करून.....या

उभयतांनीं तैलाभ्यांग करून मंगलस्नानें केलीं. देवताचें संपादून, फलाहार अल्प करून, पिकले पानाचे विडे भक्षण करून जामदारखान्यांत जाउन रणांगणींचीं पीत वस्त्रें घेतलीं. शिरपेंच व तुरे व चौकडे व बाजुबंद व मोत्यांच्या कंठा व सस्त्रास्त्रें ठायीं ठायीं बांधून तरकस कमना हातीं घेऊन सज्ज झाले. नंतर निशाणवारदारांनीं निशानें घेउन नगरा नौबती करून एकदांच गर्जना केली.

या पुढचीहि हकीकत रघुनाथ यादवानें अशीच संकलित दिली आहे. या वनघोर रणसंग्रामाचा शेवट कसा झाला व विश्वसघात-क्यांनीं अंगचोरी करून ही मसळत फसवून टाकिल्यावर तेथें गेलेल्या लहानघोरांच्यावर कसे संकट कोसळले, याची हकीकत या रघुनाथ यादवपिक्षां फार थोर अशा एका लेखकानें स्वानुभवानें सांगितली आहे. हा लेखक म्हणजे प्रसिद्ध बाळजी जनार्दन ऊर्फ नाना फडणवीस हा होय. नाना फडणवीसांनीं आपलें स्वतःचें आत्मचरित्र लिहून ठेविलें आहे. त्यांत नाना लिहितातः—

पुढे थोरलें युद्ध उदयीक होणार. तों पूर्वे दिवशीं संकेत कीं, पराजय आपला जाहला तरी बाजूचे हातीं श्रीमंतांचें कुटुंब व आपलें हातीं लागूं नये. आपणच नाश करवावा. आपण तर वांचत नाहीं; बसा सिद्धांत करून श्रीमंतांनीं याचीहि योजना केली. दुसरे दिवशीं तयार होऊन प्रातःकालचे दोन घटिका दिवसास युद्धास गोळागोळीचा प्रारंभ जाहला.....मी श्रीमंतासन्निध ईश्वरस्मरण किंचित् करून बसे. तो विश्वासराव यांस गोळी लागली. पडले. ते हत्तीवर श्रीमंतांनीं घालून उमेष राहिले. तों पठाण पाचउतारा आंत येऊन मिसळले. तोडातोडी होऊं लागली. आणि डावे बाजूचे मातबर सरदार, चौघड्याचे घनी देखील, पूर्वीच पळाले. उजवे बाजूचेहि होळकर शिंदे निघोन निशाण निघाले. दोन तीन वात पायदळ होतें. श्रीमंत दिसेनातसे जहाले. तेव्हां ईश्वरें बुद्धी दिली. माघारे फिरलों. पूर्वी युद्धांत बापूजीपंतीं बोध केला. माघारे फिरावें. स्वांस उत्तर केलें कीं अशा समयीं श्रीमंतास सोडणें ठीक नाही. परंतु पुढें याप्रमाणें जहालें. छ १ सैन्य त्यांत मोठे मोठे सरदार असतां एक ही त्या समयीं श्रीमंतास आप्त न जाहला. बहुत दिवस अन्न भक्षिलें. कृपा पुत्रवत् केली. तितकें चांगला म. सा.-१००

काळ होता तेव्हा केशास ढका लागल्यास प्राण देऊं अशा प्रतिज्ञा. परंतु ईश्वरघटित विपरीत काळ त्यांत सोबती कोण होतो ! सर्व मुखाचे सोबती. भोजन आदरेंकरून करावें. वस्त्रें, जवाहीर, जागिरा ध्याव्या. निदानीं इतकें असून ज्यांचे देहाचें ठिकाण कोणास ठाऊक नाही. सर्व वाताहात जहालें. मी सार्यकालचे दोन घटका दिवसास घोड्यावर पाणिपतांत आलों. त्या देशाचा मार्ग अगदीं ठाऊक नाही. तेथें परमेश्वरें वाट दाखवावयापुरते रामजीपंत उभे होते. सांगूं लागले घोडें वस्त्रें टाकून घावीं. त्यावरून सर्व टाकून शुद्ध लंगोटी लावून वसलों. रात्र जहाल्यावर चाललों. तों एका कोसांत तीन चार वेळ शरिरास हात लावून टोपीवाल्यांनीं झाडा घेतला. दर खेपेचे समागमेचे वाहावीस तोडून टाकीत. त्यांत मी राहिलों. हे सत्ता ईश्वराची.....पुढें ते गेल्यावर जाऊं लागलों. तों पुढें दोन कोशांवर दुसरे मागती दृष्टीस पडले. तेव्हां मागती तृणांत जाऊन वसलों. तों जवळ येऊन कावूं लागले. ते समयीं ईश्वर त्यांतीलच एका वृद्धाचे मनांत संचार करितां जाहला. कीं कशास मारितां ? मग गेले. तदनंतर माझी शक्ति पाणिपता-वर बहुत क्षीण, आमषिकारादिक विकारयुक्त, अन्न चालेना, असा मी त्याजवर दयासमृद्ध सांवसदाशिव जो याणें कृपा करून शरीर अशक्त, ऊन पाहिलेंच नाही व पावचारी अभ्यास नसतां सोळा सत्रा कीश अन्नउदका-व्यतिरिक्त आलों. शुबा तिसरे प्रहरी लागली. तेव्हां बोरीचा पाला सांपडला तो खाऊन पाहिला, तो तोंडांत जाईना. तसाच सार्यकाळीं एका ग्रामाबाहेर आलों. तों एका बैराग्यानें पीठ वाणून दिलें. त्याची भाकर खावली. ती अमृतप्रमाण लागली. नंतर निद्रा केली. प्रातःकाली गंगा-सहस्रनाम म्हणत ईश्वरस्मरण करित चाललों तों एका गांवामध्यें नेलों. तेथें एक साहुकार होता. त्यानें घरीं नेले. भोजन एक ब्राह्मण होता व यशवंतराव चावुकस्वाराकडील भेटला. त्याजकडून स्वयंपाक करवून भोजन केलें, तों शबूचे स्वार गावांत आले, हें वर्तमान कळलें.

हा उतारा बराच लांब झाला. पण हा अनेक कारणांनीं अपूर्व असल्यामुळे इतक्या विस्तारानें घेणें योग्य वाटले. एक तर हा युद्धप्रसंग अपूर्व, तो लिहिलारा नाना सारखा कळमबहादरहि अपूर्व, ज्यांत तो आला आहे तसा ग्रंथ-म्हणजे आत्मचरित्रपरग्रंथ-हाहि अपूर्व व

अशा थोर पुण्यांवर असली संकटें यावीत हेंहि अपूर्व. असें सर्वच अपूर्व असल्यामुळे हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याहि देशी भाषेत प्रायः न आढळणारा असा हा अपूर्व उतारा येथें जरा विस्तारानें उतरून घेतला आहे.

या प्रसंगानंतर थोरले माधवराव साहेबांचे कारकीर्दीतील हकीकतीची व नारायणरावांचे वधासंबंधीच्या हकीकतीची अनेक ठिपणें आहेत. त्यांपैकी कांही इतकी विस्तृत आहेत की, त्यांची गणना ग्रंथांत करण्यास हरकत नाही; आणि यांपैकी कांहींची भाषा अशा वरच्या दर्जाची आहे की, त्यांस महाराष्ट्राच्या चांगल्या वाङ्मयांत जागा देणें बिलकुल गैर होणार नाही. वर नाना फडणविसांनी स्वतः रचिलेल्या एका ग्रंथाचा उतारा व उल्लेख आला आहेच. आतां नानांच्या आज्ञेनें व प्रेरणेनें रचिलेल्या दुसऱ्या एका ग्रंथाचा उल्लेख करूं. हा ग्रंथ म्हणजे नानांनीं श्रीमंत सवाई माधवराव साहेबांसाठीं मुझम, लिहविलेली बखर हा होय. ही बखर चिटणिसीकडील चांगला माहितगार कारकून बाळाजी गणेश याचे करवी लिहविली आहे. यांत मालोजी भोंसल्यांच्या वेळेपासून अगदीं चालूं साल पर्यंतची हकीकत थोडक्यांत सांगितली आहे. यांत मराठ्यांच्या बहुतेक सर्व ठळक ठळक मसलतींची माहिती दिली आहे; व ही माहिती देतांना आपण कोणासाठीं ही बखर रचित आहों हें नीट ध्यानांत ठेविलें आहे. यांत पानपतसंबंधीं म्हटलें आहे की, 'अबदल्ली दिल्लीवर चढाई करोन आला.....त्याजवरून भाऊसाहेब व विद्यासरावसाहेब यांची खानगी फौजसुद्धां केली. दिल्लीस जाऊन पुढे अबदालीची गांठ कुल्लेशेरी सोनपतपानपताजबळ पडोन लढाई होतां अबदालीस मोडलें. त्या समयांत विद्यासराव साहेबांस अचारीत गोळी लागून कामास आले. हें वर्तमान अबदालीस कळतांच चालोन वेतलें. तेव्हां फौज पळों लागली, मल्हारजी होळकर वगैरे सरदार निघाले. ते समयीं भाऊसाहेबांवर लगट केली. लोक पडले व जखमी झाले. भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे व यशवंतराव वगैरे यांचे ठिकाण लागलें नाही.' यांत

‘अबदालीस मोडले’ असे लिहिले आहे ते एका दृष्टीने खरे आहे. कारण यानंतर अबदाली किंवा दुसरा कोणीहि तुर्की राजा दक्षिणेत तोंड वेऊन आला नाही. त्यांची वाटच जणों बंद झाली. पण हे करण्याकरितां दोन खासे खर्चा घालवे लागले; व अनेक शेलक्या आणि उत्तम वस्तूंची आहुती घावी लागली ! !

ही बखर शके १७०४-मध्ये शुभकृतनाम संवत्सरी तयार केली आहे. म्हणजे या वेळीं सवाई माधवरावांचें लग्न नुकतेंच झालें होतें. सवाई माधवराव हे आपल्या नजरेखाली तयार झोजन चांगले कर्ते निपजावे व त्यांस लहानपणापासून नीट शिक्षा लागावी यासाठीं नाना फडणविसांनी व त्यांच्या इतर आतड्यांनी फार परिश्रम केलेले दिसतात. यांचेचसाठीं नानांनी श्रीमद्भागवतांतील वेंचे काढून तयार केले. यांचेसाठीं पौराणिक कथाहि लिहविल्या. या ग्रंथाप्रमाणेंच या बालराजासाठीं एक शिक्षाग्रंथहि नाना फडणिसांनी रचविला आहे. हा ग्रंथ ‘नारायण व्यवहार शिक्षा’ या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हा शके १७११-मध्ये तयार केला. यांत निरनिराळे गण कळमवार सांगितले आहेत. असे सांगतात की, या ग्रंथांतील कळमांचा अर्थ श्रीमंत प्रत्यही गुरुमुखानें ऐकत असत. हा शिक्षात्मक ग्रंथ एके वेळीं महाराष्ट्रियांत सर्वभर प्रसिद्ध होता. या ग्रंथाप्रमाणेंच दुसरे एक शिक्षणात्मक सुंदर प्रकरण श्रीमंत सवाई माधवराव यांजकरितां त्यांची कर्तृत्ववान् आजी गोपिकाबाई हिनें मुद्दाम लिहविलें आहे. यांत दिवसाच्या घटकांचें प्रमाण जमेल धरून घटकोघटकी साधारणपणें काय करीत जावें हे लिहिलें आहे. हे लहानसें प्रकरण इतकें सुंदर आहे की, याचे पाठ मराठ्यांनीं तर नित्यशः करावेतच पण हिंदुस्थानांतल्या इतर लोकांनीहि हें आपल्या मुल्यंकडून वाचविल्यास त्या मुलांचें निःसंशय कल्याण होईल. यांत व्यावहारिक, धार्मिक, शारीरिक, नैतिक, वगैरे अनेक प्रकारच्या शिक्षणावर नजर ठेवून गर्भश्रीमंतांना काय योग्य व त्यांनीं कसे वागावें हे थोडक्यांत पण उत्कृष्ट रीतीनें सांगितले

आहे.' यांत आजी आपल्या नातवास लिहितात की, ' शास्त्री यांजजवळ विराटपर्वीपासून भारतांतील चिंतनिका करीत असावी व वृद्ध मनुष्ये पदरची वृद्ध दिवशी व अन्यत्र, शहाणे असतील त्यांशी दिष्टी प्रकरणी व महाराज प्रकरणी गोष्टी कशा जाहल्या त्या ऐकण्यांत असाव्या. आपले वडिलांच्या गोष्टी कारभारी यांसि एकांत स्थळी विचारीत असावे. व तसविरा व नकाशे अनेक पहात असावे. ते समयी शहाणे बुद्धिमान असतील ते जवळ असावे'.

शके १७११-नंतरचे लिहिलेले असे लहानगोर पुष्कळ गद्य ग्रंथ उपलब्ध आहेत. यांतून अनेक तऱ्हेचे विषय आढळतात. शेवटच्या बाजीरावाजवळ कोणी दुशार बुद्धिवळें खेळणारा खिळाडू होता. त्यानें निरनिराळे डाव दाखवून लिहिलेला एक ग्रंथ मी फार वर्षांपूर्वी पाहिला होता. तसेंच औपधीची रसक्रिया, जारणमारणादि विधीची वर्णनें, स्थलवर्णनें हीहि घोडीफार नजरेस पडतात. पण या सर्वांत चरित्रात्मक व ऐतिहासिक वखरी हे ग्रंथ विशेष मोठे असे असतात. कांहीं कांहीं तर मोठ्या प्रमाणावर लिहिले जात. जयरामस्वामी वडगांवकरांची वखर शके १७३०।३५-चे सुमाराची प्रसिद्ध आहे. हीत त्या गादीचे संस्थापक शांतळिंगाप्पा यांचेपासून तो महादेवबावांपर्यंत हकीकत आली आहे. याप्रमाणेंच इतर साधुपुरयांच्या वखरी आहेत. हल्लीं प्रसिद्ध असलेली हनुमंत स्वामींची वखर म्हणजे श्रीसमर्थ रामदास स्वामींचे चरित्र. हा ग्रंथ केवढा आहे हे आपणास ठाऊकच आहे. याची मूळ प्रत किंवा पहिली आवृत्ति शके १७१५-मध्ये लिहिली गेली; व नंतर स्वामींच्या आज्ञेवरून रंगो लक्ष्मण व मल्हार रामराव चिटणीस यांनी याची वाढवून दुसरी आवृत्ति शके १७४०-मध्ये तयार केली. मल्हार

१. बा गोपिकाबाईंच्या प्रकरणाप्रमाणेंच एक लहानशी यादी नवाब निजाम जल्मुलुख यांनी नासरजंगस केलेल्या उपदेशाची प्रसिद्ध आहे. ही यादी ज्या नकलेवरून छापिली, ती नकल नाना फडणविसांच्या स्वदस्तुरची हयांच्या चिरंजीवाजवळ होती. त्यावरून छापिली आहे.

रामराव हे चांगले नांवाजलेले लेखक असून मराठी भाषा सुंदर प्रकारची लिहित. आम्हां मराठ्यांत प्रभु मंडळीचा लेखनपटुत्वाबद्दल जो मोठा नांवलौकिक आहे, त्याचें पुष्कळसे श्रेय या चिटणीस घराण्याकडेच आहे. या घराण्यांतील सर्वांत थोर पुरख बाळाजी आवजी हा होय. हा अक्षर लिहिणारा इतका बांका होता, कीं याच्या अक्षरांचे वळण अजून चिटणीसी वळण म्हणून प्रसिद्ध आहे. या बाळाजी आवजीलाच काक-प्रभु किंवा काकाजी प्रभु असें म्हणतात. याचा नातु-चुलत नातु-रघुनाथ यादवे. यानें 'चित्रगुप्ताची बखर' या नांवाची एक शिवाजीची बखर रचिलेली आहे. हिची रचना साधारण प्रतीचीच उतरली आहे. सभासदी बखर पुढें ठेवून तीत पदरची ठिकठिकाणी चार दोन वाक्ये व कांहीं मजकूर घाडून ही चित्रगुप्ताची बखर या रघुनाथ यादवानें सिद्ध केलेली दिसते. रघुनाथ यादवाला मोठे मोठे शब्द घाडून अगडबंद भाषा लिहिण्याची हौस फार आहे. चिटणीसांचे उपनाव चित्र. पण हें सार्धें नांव न आवडून यानें आपल्या बखरीस 'चित्रगुप्ताची बखर' असें म्हटलें आहे. भगवान यमधर्माच्या दरबारी वही लिहिणारा जसा चित्रगुप्त, तसा छत्रपती भोसल्यांच्या दरबारी लिखाण करणारा हा चित्रगुप्त, असा भाव दिसतो. या चित्रगुप्तानें यशवंतराव शिंयांच्या पदरी असतांना शके १७००-च्या आधीं दहापंधरा वर्षे ही बखर लिहिलेली असावी. या लेखकाला जुनी माहितीहि सडकून होती. पण तिचा यानें फारसा उपयोग करून घेतला नाही. मजकुरापेक्षां भाषेच्या थाटमाटाकडेच याचें लक्ष विशेष वेचले होतें. या रघुनाथ यादवापेक्षां मल्हार रामरावानें लिहिलेला 'शिवछत्रपतींचे सप्तचरित्रात्मक प्रकरण' हा ग्रंथ बरेच्या दर्जाचा आहे. मल्हार रामराव हा बर उल्लेखिलेल्या बाळाजी आवजीचा निपणतू होय. पण बाळाजीची करामत या निपणतूंत उतरलेली दिसत नाही. या मल्हार रामरावानें आपले ग्रंथासाठीं केलेली कांही अस्सल

१. पानपत्रची बखर रचणारा रघुनाथ यादव व हा हे एकच हीं काय हें ठाऊक नाही.

टिपणें भी पाहिली आहेत. त्यावरून जवळ असलेल्या सामग्रीचा पूर्ण उपयोग करून सुंदर पाकनिष्पत्ति मल्हार रामरावानें केली नाही, असे म्हणावे लागते. कोठे कोठे तर याला आपल्या जवळच्या माहितीचा नीट संदर्भहि कळला नाही.' यामुळे अनेक ठिकाणी विपर्यास झाला आहे. तरी पण आमच्या प्रभू मंडळीची लेखनबहादुरी या ग्रंथांत चांगलीच नजरेस येते व लेखकानें आपले ग्रंथाकरितां बरेच परिश्रम केलेले दिसतात. या काळचा संस्कृत ग्रंथाधारें रचिलेला 'राजनीति' या नांवाचा एक ग्रंथ हल्ली प्रसिद्ध आहे. त्यांत राजे लोकांच्या जनानखान्यापासून लढाईपर्यंतच्या सर्व व्यवहारांसंबंधी विवरण केले आहे. ग्रंथांतील विचार व विचारप्रदर्शनाचा थाट चांगल्या तोलाचा आहे. लिहिणारानें भाषाहि नीट नटवून सजविली आहे. हा ग्रंथ कोणी लिहिला याचा उल्लेख ग्रंथांत किंवा इतरत्र नाही. काव्यसंग्रहकारांनीं केवळ अजमासानें याचें कर्तृत्व वरील मल्हार रामरावाचें माथी मारिलें आहे'. या 'राजनीति' चे प्रारंभीच म्हटलें आहे की, 'ही राजनीति पूर्वी थोर थोर राजे मनु आदिकरून पाहून आचरण करिते झाले. त्या शाखाधारें.....प्रतिपादित युक्ति करून महाराष्ट्र भाषेनें विस्तारयुक्त सांगतो. (ही राजनीति) ज्यांस राज्य करणें व ज्यांस मोठी संपत्ति करून योग्यता इहपर लोकांस पावणें, त्याणीं अगाय पाहत असावी.' अशी या ग्रंथाची फलश्रुती आहे.

सातारकर भोंसल्यांप्रमाणेंच नागपूरकर भोंसल्यांच्या संबंधाच्याहि

१. बखरीच्या आरंभीच ही बखर लिहिण्यास, 'राज्याभिषेक शक १३७-मध्ये प्रमोदिनाम संवखरे ज्येष्ठ बहुल षष्ठी भृगुवासरौ मला शाहू महाराजांनी आज्ञा केली' असें मल्हार रामराव लिहिता. राजशक १३७ म्हणजे शालिवान शक १७३२ आला आणि शाहू महाराज शके १७३० व. शु. नवमीलाच कैलासवासी झाले होते ही गोष्ट सर्वमान्य आहे.

२. हा ग्रंथ किंवा हें प्रकरण चिटणीस यांचे कबील शिवाजीच्या चरित्राच्या पुस्तकांत प्रथमारभी लिहिलें आहे. महाराजांच्या चरित्राची दुसरी प्रत इंदूर येथें उपलब्ध झाली. तींत हें नीतिप्रकरण नाही असें का. इ. सं. कार लिहितात.

बखरी, कैफियती बगैरे उपलब्ध आहेत. गंगाधर माधवराव चिटणीस यांनी या भोंसल्यांची एक बखर लिहिली आहे. तशीच दुसरी बखर खंडो भगवंत परभू या नांवाच्या गृहस्थाने लिहिली आहे. हा' गृहस्थ वरील गंगाधर माधवरावाच्या हाताखाली नायब चिटणीस होता. या दोहों शिवाय विनायक आनंदराव औरंगाबादकर बगैरे मंडळींनीहि या घराण्याच्या बखरी लिहिलेल्या आहेत. या काळी लिहिलेल्या कांही बखरी इतक्या मोठ्या होत्या की, त्यांचे छापील ग्रंथ हजार पृष्ठांचे होतील असे त्या प्रत्यक्ष पाहिलेल्या लोकांच्या म्हणण्यावरून दिसते.

पेशवाईच्या अखेरीस आणि अव्वल इंग्रजीच्या सुमारास ज्या मराठी बखरी निर्माण झाल्या त्यांपैकी, 'मराठी साम्राज्याची छोटी बखर' व 'पेशव्यांची बखर' या दोन बखरींचा उल्लेख अवश्य केला पाहिजे. मराठी साम्राज्याच्या छोट्या बखरीत भोंसले यांचे मूळ पुत्र बाबाजी भोंसले यांचे वेळेपासून तो तहत शेवटील प्रतापसिंह महाराजांपर्यंतची सर्व हकीकत थोडक्यांत सांगितली आहे. ही बखर कोणी लिहिली याविषयीचा निर्णय या ग्रंथांत केलेला नाही. पण हा लिहिणारा कोणी तरी चांगला हुशार माणूस दिसतो. ग्रंथरचनेचा काल मात्र यांत लेखकाने शेवटी दिला आहे. 'शके १७३९ कार्तिक शुद्ध ८ ता० शु० ९ सोमवार. बखर समाप्त झाली' असा हिचा शेवट आहे. ही बखर रचीत असतांना या लेखकापुढे अनेक जुन्या बखरी, टिपणें व यादी बगैरे सामुग्री असावी व त्या आधारें ही बखर लिहिली असावी, असे स्पष्ट दिसते. परंतु 'पेशव्यांच्या बखरीची' स्थिति यापेक्षा निराळी आहे. एक तर ही बखर 'साम्राज्याच्या छोट्या बखरी' पेक्षा मोठी आहे. पण या क्षुल्लक बाबीपेक्षा इतर अनेक कारणांनी ही बखर महत्वाची आहे. ही पेशव्यांची बखर कृष्णाजी विनायक सोहोनी या नांवाच्या एका गृहस्थाने लिहिली आहे. लिहिली आहे हे म्हणणें या ग्रंथासंबंधें बरोबर नाही. कारण वस्तुस्थिति अशी आहे की, कृष्णाजीपंत सोहोनी यांनी ही बखर स्वमुखाने निवेदन केली व ती इतरांनी तशीच्या तशीच लिहून घेतली. हे थोडे विशेष आहे.

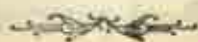
पंत मजकुरांची हकीकतहि अशीच विदेश आहे.

कृष्णाजीपंत सोहोनी हे मूळ रत्नागिरी जिल्ह्यांतील सोमेश्वर या गांवचे राहणारे होते. येथून हे पुण्यास आले व आपल्या कर्तव्यगारीने सुभेदारीपर्यंतच्या हुद्यावर चढले. परंतु पुढे कालचक्र फिरल्यावर कृष्णाजी पंतांची सर्व स्थिति पालटली. मराठ्यांचे राज्य गेल्यावर आपली नोकरी व इतमाम सोडून त्या वेळी बरेच लोक घरी वसले. कोणी तीर्थयात्रा पत्करल्या, कोणी संन्यासदीक्षा धारण करून आयुष्याचे राहिलेले दिवस ईश्वरोपासनेत घालवून या देहाचे सार्थक केले. अशा कोटीपैकीच कृष्णाजी विनायक सोहोनी हे दिसतात. विपत्काल प्राप्त झाल्यावर संसारावर पाणी सोडून हे भिवपुरी वैजनाथ येथे येऊन राहिले. वैजनाथ येथे नदीचे कांठी एक शंकराचे देऊळ होते. तेथेच त्या देवळांत हे राहत व भिक्षावृत्तीवर उदरनिर्वाह करीत. जटा वाढवून बैरागी बनून हे सर्वकाळ पूजेअर्चेत घालवीत. याप्रमाणे क्रम चालवीत पुढे अखेरपर्यंत ते त्याच ठिकाणी होते. त्या ठिकाणी असतांना या बखरीत छापिलेली ही हकीकत त्यांनी तोंडाने सांगितली व त्या गांवच्या लोकांनी मोठ्या आदराने लिहून घेतली. ही हकीकत—अर्थात् ही बखर—ज्याने अशी स्वमुखाने निवेदन केली, तो पुण्य किती हुशार व माहितगार असेल याची कल्पना सहज करितां येईल.

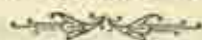
या बखरीतील पुष्कळ गोष्टी केवळ ऐकीव माहितीवरून दिल्या आहेत. यामुळे हीत कांही ठिकाणी अल्प दोष आलेले आहेत. पण ही बखर सांगणाराची भाषा मोठ्या डौलाची आहे. स्वराज्यांतील निरनिराळ्या व्यक्तीविषयी आदर, प्रेम, तिरस्कार वगैरे विकासांची चिन्हे या वर्णनांत पदोपदी आढळतात. हिची भाषा एक टाकी लिहिलेल्या लेखाप्रमाणे सारखी व सरळ आली आहे; आणि कित्येक ठिकाणी तर ती मोठी प्रौढ, जोरदार व तेजस्वी अशी उतरली आहे.

या मोठाल्या बखरीखेरीज साधीची बखर, वसईची हकीकत, प्रतिनिधींची बखर, बुंदेल्याची कैफियत, खड्ग्याच्या लढाईची बखर, वगैरे अनेक लहान लहान प्रकरणे हल्ली उपलब्ध आहेत. तसेच पेशवाईच्या

अखेरच्या अखवारी व हकीकतीहि त्या त्या वेळच्या लेखकांनी लिहून ठेविलेल्या आहेत. या खेरीज दिनचर्येची टिपणें व जमाखर्च वगैरेहि या देशांत फार पूर्वीपासून लिहून ठेवण्याची बहिवाट आहे; पण ही टिपणें व जमाखर्च म्हणजे कांहीं ललितवाङ्मय नव्हे. किंवा नागर असे महाराष्ट्र सारस्वतहि नव्हे. तरी देखील यांचा येथे उल्लेख करण्याचा मतलब असा की, या योगानें आमच्या देशांत मोगल बादशहाच्या अमलापासून तो शेवटपर्यंत जमाखर्ची लिहिण्याची पद्धत होती. या बाबतीत आमचे लोक फार वाकुफ असत, हें स्पष्ट दिसून येतें. निबंधमालाकार आपल्या एका अंकांत लिहितात की, "वाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांजपासून तर शेवटचे बाजीराव पेशव्यांपर्यंत या घराण्यांतील सर्व पुण्यांस ही विद्या संपादन करावी लागत असे. त्याप्रमाणें बहुतेक सर्व गादीचे मालक या कलेंत निपुण असत. शेवटले बाजीराव यांस तर या जमाखर्ची लिहिण्याचा फारच नाद असे. आपल्या खजिन्यांतून ज्या रकमा खर्ची पडत व जमा होत असत त्यांचा सर्व दिवसाचा हिशेब गुपचिप तऱ्हेनें ते रात्री मांडून ठेवीत असत. हा कच्चा खर्चा स्वतः करून ठेवण्याचें कारण काय तें बरोबर समजत नाही. बाजीरावसाहेब पुण्यांतून गेल्यावर, इंग्रजांनी पेशव्यांचा वाडा ताब्यांत घेऊन तपासण्यास जेव्हां आरंभ केला, त्या वेळीं, त्यांच्या पलंगाखाली चौवीस वर्षांचा हिशेब उत्तम तऱ्हेनें लिहून ठेविलेला सांपडला. बाजीराव साहेबांचे अक्षर उत्कृष्ट होते असाहि लौकिक आहे." बाजीरावासारख्या पेशव्याला जर लेखणीची हास तर त्या वेळच्या इतरांना ती किती असेल हें कोणासहि अजमावतां येईल. त्या काळच्या लोकांनी, त्या काळी प्रचलित असलेल्या अनेक विषयांवर लेख लिहून ठेविले असतील; पण कांहींची गरज नसल्यामुळे व पुष्कळांसंबंधे अनास्था उत्पन्न झालेली असल्यामुळे, हल्लीं ते सर्व लिहूनहि न लिहिल्या प्रमाणेंच आपणास शाले आहेत.

पेशवाईअखेरील कवि

पेशवाईच्या अखेरीस जे कवी प्रसिद्ध होते त्यांत देवनाथ महाराजांची ख्याति विशेष आहे. हे वऱ्हाड प्रांतांत सुरजी अंजनगांव येथे राहत असत. वास्तविक पहातां सुरजी अंजनगांव हे एक गांव नसून एका नदीचे कांठी एके अंगाला सुरजी व दुसरे अंगाला अंजनगांव अशी हीं दोन गांवे आहेत. यांपैकी सुरजी येथे देवनाथांचा जन्म शके १६७६-मध्ये झाला. यांच्या वडिलांचे नांव राजोपंत. हे सुरजी अंजनगांवचे कमाविसदार होते. देवनाथांचे लग्न त्यांच्या वयाच्या बाराव्या वर्षी कृष्णराव नांवाच्या एका गृहस्थाच्या काशी नामक कन्येशीं झाले. काशीवाईचे सासरचे नांव रमा. देवनाथांचे मूल नांव देवराव असे होते. परंतु, पुढे यांस गुरुमंत्र मिळाल्यावर यांचे नांव देवनाथ असे पडले. देवनाथांस गोविंदनाथ नांवाच्या एका नाथपंथी सत्पुरुषाकडून शके १७०३-मध्ये बीजमंत्र व अनुग्रह मिळाला. देवनाथांची गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणे आहे.

नृसिंहसरस्वती—जनार्दन स्वामी—एकनाथ—गाववा ऊर्फ नित्यानंद—कृष्णनाथ—विश्वभरनाथ—मुरारनाथ—रंगनाथ—गोपाळनाथ—गोविंदनाथ—देवनाथ.

या परंपरेपैकी बहुतेक पुल्यांनीं ग्रंथरचना केली आहे. गाववा याने नाथांचे 'भावार्थ रामायण' हे त्यांच्या मृत्यूनंतर पुरे केले, हे प्रसिद्धच आहे. यांच्या नंतरच्या दोन तीन पुल्यांची कविता वऱ्हाड प्रांतांत थोडो फार उपलब्ध आहे असे कळते. या परंपरेतील रंगनाथाचे शिष्य गोपाळनाथ हे औरंगाबादेनजीक सलावतपूरचे राहणारे. यांच्या

१. देवनाथाची कविता रा. सा. अभ्युत सिताराम साठे यांनी आपल्या 'वैदर्भकाव्यसंग्रहांत' उत्तम तऱ्हेने संपादून छापिली आहे. त्या पुस्तकाच्या प्रारंभीचा रा. सा. अभ्युतराव साठे यांचा लेख आणि देवनाथांचे चरित्र, यांवरून पुढील माहिती दिली आहे.

२. रा. पटवर्धन यांचे लेखावरून ही माहिती घेतली आहे.

वडिलांचे नांव गोविंद व आईचे आनंदीबाई. गोत्र कौंडिण्य. यांचे उप-
नांव घोळप. हे आजन्म ब्रह्मचारी होते. यांनी शके १६८८-मध्ये श्रावण
वद्य अमवास्याचे दिवशी त्रिपुटी येथे जिवंत समाधी घेतली. यांचे मागे यांची
गादी यांचे वडील बंधु रामचंद्रपंत यांचे वंशजांकडे चाट्ट आहे. या गोपा-
ळनाथांचा 'सिरोमणी' या नांवाचा सुमारे नऊ हजार ओल्यांचा एक ग्रंथ
आहे. या शिष्याय 'समाधिबोध' या नांवाचा दुसरा एक लहानसा ग्रंथ
असून आणखी पदे, अभंग वगैरहि आहेत. या गोपाळनाथांच्या धाकट्या
भावाने, यांचे सुमारे साडेसातशे ओल्यांचे एक विस्तृत चरित्र लिहिले
आहे. गोपाळनाथांच्या शिष्यांत शेख सुलतान व गोविंदनाथ हे दोघे
प्रसिद्ध आहेत. शेख सुलतान हा पंढरीचा बारकरी असून त्याची अभि-
गरचना आहे. त्याची समाधी गोपाळनाथांच्याच गांधी म्हणजे त्रिपुटी
येथे आहे. गोपाळनाथांचा दुसरा शिष्य गोविंदनाथ. हे रत्नागिरी-
कडील राहणारे. यांचे उपनांव परांजपे. हा कोकणस्थ चित्पावन ब्राह्मण.
याचे जन्म व मृत्युशक अनुक्रमे १६४३ व १७३३ असे आढळतात.
बऱ्हाडांत अकोले जिल्ह्यांत घूसर येथे गोविंदनाथ हे राहत असत. यांनी
बऱ्हाणपूर येथे मठ स्थापिला असून त्या ठिकाणी अजूनहि यांची
शिष्यपरंपरा आहे. गोविंदनाथांनीहि बरीच कविता केली आहे. पण
ती अजून सर्व अप्रसिद्ध आहे. रा. अच्युतराव साठे हे लिहितात की,
'नाथ-कवींमध्ये ओवी एकनाथाची, अभंग गोविंदनाथाचे आणि पदे
देवनाथांची ही सरसपणे मनावर बिंबतात.' गोविंदनाथांचे पांच हजार
अभंगा व आणखी काही पदे इतकी कृति हल्ली उपलब्ध आहे. गोविंद-
नाथ हे एके वेळीं सुरजी येथे आले असता त्यांनी देवनाथांस अनुग्रह
दिला. अनुग्रहानंतर देवनाथ हे कथाकीर्तने करित फिरत असता त्यांची
लोकांमध्ये फारच वहावा शाली; व त्यांस पेशव्यांकडून चांगली विदागी
मिळाली. देवनाथांवर एलिचपूर येथील नवाबांची भक्ती फार होती; व

१. मागे शेख सुलतान हा तुकारामाचा समकालीन होता असें चुकीनें
म्हटले आहे ते रद्द समजावे.

ते नाथांचें कीर्तन ऐकण्याची संधी केव्हाहि वायां जाऊं देत नसत. इतकेंच नव्हें तर देवनाथांकडून त्यांनीं उर्दू भाषेंत कांहीं पदेंहि रचून घेतलीं होती.

‘देख मुरत टक लागि नैनसो नैन भदकर दिया ।

गुरुने जोगन मुजकूं दिया ।

हें सुंदर पद देवनाथांनीं या नवाब सलावतखांच्या समोर कीर्तन करीत असतां तेथच्या तेथेंच रचून म्हटलें असें सांगतात. नाथ हे अनुग्रहानंतर गांवोगांव कीर्तन करून प्रेमानंदानें नाचत व गावल्या वेळीं अनेक तऱ्हेची प्रबंधरचना करीत.

तुझिया रंगणी नाचावें । हेंचि दान बा मज द्यावें ॥

तुझिया नामाचे प्रबंध । राहो अनुदिनीं मज छंद ॥

हेंच दान ते ‘नंदनवन श्रीकृष्णा’ जवळ आणि आपल्या ‘गुरु गोविदा’ जवळ नेहमीं मागत; आणि त्या दोघांच्याहि कृपाप्रसादानें यांची बाणी प्रासादिक होऊन हें दान यांना उत्तम लाभलें.

श्रावणाख्यान, अहिमही आख्यान, कृष्णजन्म वगैरें आख्याने आणि अनेक सुरस कटाव यांनीं रचिले आहेत.

अमोल काया जाइल बाया, जसी कांच की फुटे फटकन् ।

उभा काळ विकाल, ललितो वेळ, होय सावध चटकन् । क्षुप समजा ॥
हा यांचा कटाव मोठा डोलदार आहे. ज्यांना परमेश्वरानें ऐपत दिली असून जे तिचा सदुपयोग करीत नाहींत, गरीब दुवळ्यांना मदत देत नाहींत, ज्यांना धनमदाच्या ताठ्यानें जरा देखील वांकवतच नाहीं, आपली चैन ज्यांना सुटत नाहीं—

नाहीं ज्यास परोपकार करणें ना सर्वभूतीं दया ।

लक्ष्मी गेहि असोनि पाळि न कदा मातापित्या बांधवा ॥

अशा लोकांना संपत देण्यांत देवानें चूक केली, आणि—

ब्रह्मा वेड + + म्हणुनि विमवा देतो अशा गाडवा ॥

इत्यादि शार्दूलविक्रीडिताचे श्लोक देवनाथांचे फार मजेदार आहेत.

यांच्या वाणीत एक तऱ्हेची जादू आहे. साधे प्रसंगहि हे चित्ताकर्षक करून सांगतात. यांची वृत्ति सदा उदार असे. यांना लहापणापासून तालमिचा छंद पार होता. यामुळे यांची आणि यांच्या आखाळ्यांतल्या मंडळीची शरीरयष्टी कमावलेली व कणखर होती. तत्कालीन इतर महाराष्ट्रियांप्रमाणेच शिपाईवाण्याची राहणी यांना मनापासून आवडे. हे नेहमी जवळ तलवार बाळगीत आणि मोठ्या घाटाने राहत. अंगात एक तऱ्हेची रंग असल्यामुळे घरांत बसणारे आणि संसाराचा गाढा सदा सर्वकाळ ओढीत राहून तेच आपल्या या जन्माचे एक सार्थक, असे मानणारे आयदी चंदूलाळ, यांना तिरस्करणीय वाटत. अशांच्यावर यांनी अनेक 'फटके' लगावले आहेत.

धन दरकुटे, भरी चिरकुटे उंच लेत गोमटी ।
उमजंना मतिमंद तनूची रक्षा हे शेवटी ॥
उंच हुवेली, नरम बिछाना, किनखापी तोषके ।
निजत बसत कातेला घेउन मटमट घेतो मुके ।
मुख मानुनियां भुलला भारी, करितसे भातुकें ।
'अचडें' बचडें छकडें ' म्हणउन लाढवितो बाळकें ॥
भोगितो विषय घडफुडा । जति समय कठिण पुढें कुडा ।
बाजवी काळ चौपडा ॥

इत्यादि पदे यांच्या भाषेच्या जोरदारपणाची आणि मनाच्या निर्भिड वृत्तीची चांगली साक्ष देतात. यांच्या समोर कोणीहि इसम सामन्याला टिकत नसे. तात्कालिक स्फूर्तीने कांदी तरी कोटी करून हे नवीन कविता रचीत आणि ती म्हणून त्यांच्यावर आपली कडी ठेवून देत.

१. हे शब्द इतर कवींनीहि असेच योजिलेले आढळतात.

अचडें बचडें छकडें बाळ माझे ।

२. पद मध्वमुनींचे प्रसिद्ध आहे. तसेच त्यांचा शिष्य अमृतराय याचा बाळ खेळवा, पालख हलवा, रडू लागला, बाहिर ग्यावा ।
जंगडें कुंचडें, अचडें बचडें, कडिवर ध्यावा, ।
माझे छकडें, नका नेऊ त्यासी उघडें ।

३. कटाबहि सर्वांच्या परिचयाचा आहे.

अशा प्रसंगाचे यांचे आवेशयुक्त चुटके फार बहारीचे उतरले आहेत. या बरोबरच अशा प्रासंगिक रचनेत येणारे छंदशाखाचे अनेक दोषहि त्यांत आले आहेत. पण ते म्हणण्याच्या ठेक्यांत बरेच लपून जातात.

देवनाथांचें हें मन असें कडकडीत खरें पण तें परमेश्वराला आळवूं लागलें म्हणजे त्यांचें तेंच मन लेकराच्या मनाप्रमाणें हल्लुवार होऊन जातें; आणि यामुळेंच त्यांचें धांवें, कोणी सुस्वर म्हटलें असतां चिंचाल्ल भक्तिप्रेमाचें भरतें आणतात.

सांवळ्या सगुण सुंदरा, चला मंदिरा, इंदिरावरा ।

अति सदय हृदय मृदु, तरि हरि तुम्ही कठिणता कां बरा ॥ घृ० ॥

होता गुंतला कोठें, भक्तिपेठे मज नाकळे ।

कोण भक्त तरि ऐसा जेवें वेढियलें निजबळें ।

बहु मो दुःखित झालें, मानस विरहाग्निनें जळें ।

दयाघना तुम्ही वर्षा या विजया कृपाजळें ।

दासी होउनि ब्रीद मिरविलें शेंवटीं हे कां कळे? ॥

हें उचित नव्हे श्रीवरा । या लवकरी स्वकरीं घरा ।

मी दोन मला उद्धरा । दीनबंधुजी करुणामिधू ब्रीद हें सत्य करा ॥

या धाव्यातली शब्दरचना आणि त्यांतल्या अर्थाची खुमार कोणालाहि लुब्ध करील.

१. परमेश्वर आपला नाथ आणि आपण त्याच्या चरणांचे दास ही भावना कल्पून त्या दीनानाथाला प्रेमानें आळविण्याची रीत पुष्कळ कवींची आहे. नाथसांप्रदायांत तर तो विशेषच दिसून येतो. या देवनाथाचा दयाळ-नाथ म्हणून एक शिष्य होता. त्याचें पुढील पद ऐका.

तूं दिनपति मी कांति तुझी अजि कोप कसा करिशी ।

जळाविण मोन मी तळमळी तशी ॥

साधन तरि कोणतें करूं मी तुझिया प्राप्तिशीं ।

किति म्हणुनियां अंत पाहसी ॥

मी सरिता तूं सागर । मी जालक तूं जलधर । मी तारा तूं क्षितकर ।

आगळिक नसतांनि नजर कां मजवरती बांकडी ।

सक्या तूं जिविचा जिवलग गडी ॥

(दयाळनाथ)

देवनाथ महाराज हे सदाकाल कीर्तने करीत. हें वर सांगितलेंच आहे. एके वेळीं आपला एक शिष्य महारनाथ याच्या आम्रहावरून देवनाथ हे रामनवमीच्या उत्सवासाठीं ग्वाल्हेरीस गेले होते. तेथे राम-जन्माचे वेळीं समारंढपास आग लागली; व रामजन्मासाठीं आलेले पुष्कळ लोक त्या अग्निप्रळ्यांत जळून गेले ! देवनाथ महाराजहि आंत होतेच. तेहि त्यांतच जळून दग्ध झाले. ही गोष्ट शके १७४३-मध्ये घडली. वीराला लढतां लढतां समरांगणांत मरण यावें, योग्याचा समाधी लावून प्राण ब्रह्मरंध्रांतून निघून जावा, अनन्यभावे सरकारी नौकरी करणाराला ती दृढ मनाने बजावीत असतांच मृत्यूने गांठावे व ईश्वरचरणीं जो सदा रत, तो परमेश्वराचे नामसंकीर्तन करीत असतां त्याची काया अग्निज्वालांनीं भस्मीभूत करावी याहून अधिक सार्यक तें कोणतें !!

देवनाथाच्या ठिकाणीं एलिचपूरच्या नवाबाचें प्रेम विशेष होतें असा उल्लेख वर आला आहे. यावरून मुसलमानांचा ओढा हिंदूतील साधुपुरुषांकडे व त्यांच्या धर्माकडे किती बळाला होता; आणि या दोन जाती कशा रीतीनें एके ठिकाणीं नांदूं लागल्या होत्या, याची कल्पना चांगली होते. देवनाथांचा शेख सुलतान या नांवाचा गुरुबंधु होता. यानेंहि अभंग वगैरे रचना केली आहे. पण ती प्रसिद्ध नाहीं. या सुमारच्या ज्या मुसलमान भक्ताचें कवित्व प्रसिद्ध आहे, त्याचें नांव शहामुनी असें आहे. या शहामुनीचा 'सिद्धान्तबोध' नांवाचा एक पन्नास अध्यायांचा ग्रंथ आहे. यांत कवि म्हणतो—

‘ प्राकृत ग्रंथ फार झाले । संस्कृत आचारें बोलिलें ।

तसें येथें नाहीं जाहलें । नसे टीका प्रवाची हे ॥

नसतां श्लोकाचा आचार । ग्रंथ चाले सविस्तर ।

हेंच अपूर्व साचार । परिसा तुम्ही श्रोते हो ॥

यासारखेच गर्वोशक्तीचे नमुने ग्रंथभर आढळतात. मुसलमानी मनुष्यानें हिंदुधर्माची दीक्षा घेऊन लिहिलेला हा ग्रंथ थोडासा कौतुकास्पद आहे खरा. पण यापलीकडे त्यांत कांहींच हाशिल नाहीं. हा ग्रंथ म्हणजे

एक अठरा धान्यांचें कडवोलें आह आणि तेंह बेचव झाले आहे. अन्ना, जीजस, विष्णु ही सर्व एकाच परमेश्वराची नांवे आहेत आणि वेद व कुराण यांचा वक्ता एकच आहे, असें यांत कवीनें सुचविलें आहे. याशिवाय यांत विशेष कांहीं नाही. शहामुनी आपल्या गुरूचें नांव मुनींद्र असें देतो. हा ग्रंथ कवीनें शके १७००-मध्ये लिहिला. शहामुनीचें मूळ नांव शहा हुसेन; पण आपल्या मुनींद्र या गुरूच्या सन्मानार्थ यानें आपलें नांव बदलून शहामुनी असें केलें. शहामुनी हा विठ्ठलाचाहि भक्त होता. पण याची भक्ति इतर भक्तांपेक्षा थोडी निराळी दिसते. विठ्ठलावर रागावणारे व आपला संसार बुडविला म्हणून त्याच्या नांवानें खडे फोडणारे त्याच्या भक्तांचे आस वारंवार आढळतात. पण कोणा भक्तानें स्वतःच देवावर आग पाखडलेली फारशी ऐकू येत नाही. 'बहेरू' नांवाच्या एका विठ्ठलभक्तानें मात्र आपल्या पुत्रशोकाच्या भरांत देवाची थोडी निर्भरसना केल्याचा गळबळा ऐकू येतो. वृद्धापकाळीं आपला एकुलता एक मुलगा नेणें, हें देवाजीच्या मनास आलेलें पाहून, त्या संतापाच्या भरांत बहेरू म्हणतो—

नष्ट नारायणा । दुष्ट कर्म केलें । तिघूंत बुडविलें । बहाज माझे ॥
 वर साधुनिया । पुत्र माझा नेला । ध्वज हा मोडिला । परलोकीचा ॥
 दुःख तें भोगावें । किती हे दिवस । कधीं हें आयुष्य । सरेल माझे ? ॥
 अहारे ब्रुष्ट । कैसी घेसी घांव । घातकी हा देव । कळों जाला ॥
 मागें पुढें तुवा । न केला विचार । कैसी जाणिली घाट । आम्हावरी ॥
 बहेरू म्हणे देव । चांडाळ घातकी । काय जालें हातीं । सांग तुझ्या ॥
 धरावा डाहाळी । बैसाबवा ठाव । नाहीं ती उपाव । केला ऐसा ॥
 किति ही कहाली । करावी जिव्याची । कोण या मनाची समजूत पाडी ॥
 पेटला हा अग्न । निघतील ज्वाळ । कोण हे सीतळ । करील माझे ॥
 हारपली वस्त । जीवा भ्रम होय । कोठें आहे काय समजेना ॥
 बहेरू म्हणे कैस । बोडवले कपाळ । कोणें देसी बाळ । नेला माझा ॥
 संतापाच्या आवेशांत देवाला असे अनेक बोळ लाकिल्यावर, बहेरूच्या मनाचा उद्देग थोडा शांत होऊन बहेरू पुन्हा म्हणतो—

करीतो प्रार्थना । येतों लोटांगणी । परिसा संतजनीं । विनंति माजी ॥
 निंदा अथवा स्तुती । तयाची करावी । वाचे न बोलावी । आणिकाची ॥
 परिस स्वभाव । लोहा आळिंगणें । पिढितांही सोनें । करी त्याचें ॥
 आम्ही तौ पवीत । स्वामी तो पावन । ताराबया दीना ब्रोंद बांधीं ॥
 बातां ते नीत । नाही याचे धरीं । मागें पुढें न विचारी । करी भलतेसैं ॥
 बोलिलेलों आम्ही । दुःखाच्या संतापें । संतजनीं कोप । न धरी याचा ॥
 बहेर म्हणे यानें । गाजिले मज । नव्हते कांहीं काज । बोलायाचें ॥

या ब्रह्मप्रमाणेच चतुर साबाजीवरहि त्याच्या उत्तरवयांत मोठे संकट ओढवले होते. चतुर साबाजी हा पेशव्यांच्या पदरी सरकारकामावर होता. परंतु पुढे त्याचे दृष्टीला विकार झाला. यामुळे आपली नोकरी सोडून तो आपल्या मूळगावी जाऊन राहिला; व नोकरीचा खटाटोप सुटल्यावर यानें ईश्वरचरित्रें गाण्याच्या खटाटोपास सुरुवात केली. याची कांहीं पदे व बलिदानकथा, रावणगर्वपरिहार इत्यादि आख्याने प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय 'दानावर्त', 'हस्तामलकटीका' वगैरे कांहीं अप्रसिद्धहि ग्रंथ आहेत. छोक, दिंडी, साकी, आर्या वगैरे अनेक वृत्तात्मक रचना हा करितो. चतुर साबाजीप्रमाणेच कृष्णदास, विठ्ठलनाथ या दोघांचीहि अनेक वृत्तात्मक लहान लहान उपाख्याने आढळतात. पण यांच्या उपाख्यानांपेक्षां यांचीं पदेच प्रसिद्ध आहेत. कृष्णदास हा पंदरीचा वारकरी होता. पंदरीच्या विठोबावर याची पुष्कळ पदे आहेत. यांचे—

‘बाजिराव महाराज अजि ऐकतो बायकांची ।

चल गडे ! जाऊं पुण्याशी, होस मोठी माझ्या मनची ।’

असे एक मौजेचे पद आहे. कृष्णदास या नांवाचे मराठीत इतके

१. रावणगर्वपरिहार आख्यानाचे शेवटी पुढील श्लोक आहे.

विस्तारपूर्वक चरित्र बसशिराचें ।

पातालखंड बघतां कुत वामनाचें ॥

त्यातील तांत्रिक वदे सुत विश्वनाथ ।

पाहोनि शुद्ध करणार कवी समर्थ ॥

म्हणजे वामन कवीने पातालखंड नामक काव्य रचिले होते, असें होते. माने जवळील या आख्यानाचे प्रतीत छानोज प्रतीपेक्षां ज्यास्त श्लोक आहेत.

कवी होऊन गेले आहेत की, त्या सर्वांचा नीट पत्ता लावून, काळ वगैरे ठरविणे फार अवघड झाले आहे. महानुभाव मंडळीत तर कृष्णदास हे नांव पुष्कळांनीच धारण केलेले आढळते; आणि या पंथातील मंडळींचीहि रचना मराठीतच असल्यामुळे घोंटाळ्याला ते एक आणखी कारण होते. उदाहरणार्थ, कृष्णदास या नांवाच्या एका महानुभाव कवीची कृष्णलीलांच्या वर्णनाची कवने आहेत. पण या कृष्णदासाच्या काळासंबंधे किंवा चरित्रासंबंधे कोणतीच माहिती उपलब्ध नाही. या कृष्णदासाचे स्वतःचे खरे नांव 'जयराम' असे होते, इतकेच याच्या कवनांतील उल्लेखांवरून म्हणता येते. या कृष्णदासाच्या एका कंदुकक्रांडेंतून एक चौक देतो, म्हणजे याच्या रचनेची शैली लक्षांत येईल. अजि अजी, अहिवर शयन, मधुर त्याची गयन, पडेना चडन जिवाला जैत्री ॥

कुठें पाहूं साजणी कृष्ण भासा हृषिकेशी ॥ ५० ॥

गेला पळत, मुलांसंग खेळत, मला नाही वळत, बाळ जगजेठी । बाळ जगजेठी, ॥ त्याने जाउन खेळ मांडिला यमुनेच्या तटी ॥

चेंदूफळी खेळत वनमाळी, सांगाती हळी, युगुल मोठी हाटी ॥

युगुल मोठी हाटी, दों ठाई गडि वाटिले, मुलें धाकुटी ॥

चेंदू हातीं, घेऊन शोपती, ऊर्ध्वगती पाहती, कृष्ण हा कपटी ॥

कंदूक शोकिला त्यानें, अडकला फांटी ॥ अहो फांटी ॥

अहो फांटीं चेंदू अडकला, गोपांनीं कृष्ण वेडिला, डाव कधि ना सोड तुजला ॥ भग हरी, विचारि अंतरीं निविष खरी, करावं यमुनेसी । यमुनेसी, ॥

कालियाचा गर्व हरुनि दावि भक्तांसि, भक्तांसि ॥ इ. इ.

थोड्या ठेक्यावर म्हटले असतां हे कवन ऐकणाराला गोड वाटते. याप्रमाणेंच—

अजि अजि खगावर शयन, कंसप्राणशमन, कमलदलनयन,

मुखाची खाणी ॥ चला जाऊं कन्हय्या खेळूं यमुनेभुवनीं ॥

हेहि कवन मोठे कर्मधुर आहे. हे महानुभाव पंथांतल्याच कोणा 'रामचंद्र' या नांवाच्या कवीने केलेले आहे. या रामचंद्राची चरित्रात्मक माहिती आज आपणास नाही. पण याच्या कवनांवरून याची रचना

मोठी गमतीची असावी असें दिसते. रामचंद्राच्या या श्रीकृष्णावरील कवनांप्रमाणेच पेशवाई अखेरचे सुमारास होऊन गेलेल्या विठ्ठलनाथांची श्रीकृष्णावरील कवने मोठ्या गमतीची आहेत. यांतील एका पदांत 'कृष्णराधिकेचें' वर्णन आहे. हें पद पुष्कळच प्रसिद्ध आहे. विठ्ठलनाथ हा महानुभाव नव्हता हें त्याच्या नांवावरूनच उघड आहे. याचें हें पद असें:—

राधिकेचा रंग पाहुनि । कृष्ण रंग जाहला ॥

वेणी फणी करून भांग । काजळ कुंडु त्यालि चांग ।

पोरे अंग चोळी तंग । दाखवी थोहरिला ॥ राधिकेचा० ॥

राधिकेचा शकाशोक । कृष्ण पाहुनि लावि नोक ।

जरिपातळाचा शोक । पदर सांवरिला ॥ राधिकेचा० ॥

कृष्ण पाहुनि शाली वेडी । हांसतांची नेत्र मोडी ।

विठ्ठलनाथ भक्त गडी । चरणीं रंगला ॥ राधिकेचा० ॥

कृष्णराधिकेच्या अशा वर्णनासारखेच निरनिराळ्या प्रकारचे शृंगारिक प्रसंग कल्पून या काळच्या कवींनी ते वर्णिलेले दिसतात; व ते त्या काळच्या ऐपआरामी स्त्रितीला सहजच शोभतात.

कुठें तुम्ही गेलां होतां फोंडला । मुलचंद्र बहुत कोमला ।

आरक्त लोचनें दोसती नीलतमाला । राव रंग कुठें उडविला ? ॥

हा राधेचा पहिला प्रश्न आणि त्यावर कृष्णजीचें उडवाउडवीचें उत्तर; नंतर काजळ कोठें लागलें, सुवास कशानें आला वगैरे प्रश्न आणि त्यावर तशीच उत्तरे, असें या विनोदी कवनांतून वर्णन केलेले आहे. गोपाळात्मजाच्या या 'विनोद' प्रमाणें ज्याळणात्त्वामी कवींचा असाच एक 'विनोद' आहे. पण त्याचें कथानक याच्या अगदी उलट आहे. सत्य-भामेनें कृष्णाकडे कांहीं निरोप सांगून आपली सखी धाडिली होती. ती परत आल्यावर तिच्या भामेनें असेच प्रश्न विचारिले; व तिनेंही अशीच उत्तरे दिली. ही सोडवणीची उत्तरे ऐकून शेवटी भामा म्हणते—

भली भली मे सुजाणे, जाणसी शब्दांचें सोडवणें ।

दुधासी मांजर रक्षण म्यां गहाणीनें पाठविलें ॥

नवी ज्यालभासवामी कृष्ण, केले माइक विदाणा ॥

दोघीस लावियलें नांडणा मग आपण भेटले ॥

या खेरीज आणखी एक प्रकारची 'विनोद रचना' किंवा 'विलास' आढळतात. हे संस्कृतांतल्या 'अंगुल्या कः कपाटं प्रहरति?' 'कुटिले माधवः' किं 'वसंतो' या सुभाषितांच्या आधारे रचिलेले आहेत. यांत 'माधव', 'चक्री', 'धरणिधर' वगैरे शब्दांवर लेख करून कोट्या रचिल्या आहेत. या कृष्णाच्या नांवावरील श्लेषाप्रमाणेच शंकराच्या नांवावर लेख करून 'सदाशिव' कवीने एक 'उमाविलास' केला आहे. ही रचना वरीच चांगली साधली आहे. एके वेळीं भोळा दिगंबर

अंकावरी धरुनि शंकर पावेंतीसी ।

नाना विलास करि बासरहीत तोशीं ॥

तां पातले सुरमणी नमूं अंबकातें ।

त्या देखुनी परम लज्जित अंबिका ते ॥

तेव्हां उठोनि गिरिजा सदानांत गेली ।.....

हें पाहून शंकरानें तीस 'शंका मनांत न धरतां' कवाड उघडण्यास सांगितलें. शंकराला काय ! पण गिरिजेच्यानें तें कसें होणार ! तिनें 'तुम्हास वेड तर नाही लागलें !' असें म्हटलें व बाहेर आली नाही; आणि मग त्या 'कळीच्या नारदाला' येवढेंच पुरलें. त्यानें लगेच शंकराला म्हटलें—

तू तोतें बति आदरे करुनियां बाह्यांगणीं बाहसी ।

ते तूसे वचनासि तुच्छ करिते हें तू कसें सोसिशी ? ।

जेणें कामिनिचें असें बळ बहू निर्मात्य तेषें पती ।

तेणें कानन सेवणें परि न त्यां यावें सुधामाप्रति ॥

हें ऐकून तो पशुपति उठून गिरिकंदरांत निघून गेला. कांही काळानें त्याला केल्या कृत्याचा थोडा पश्चाताप होऊं लागला. तेव्हां नारदानें त्याला सांगून त्याचे गंगेशी लग्न लावून टाकिलें; आणि मग पुन्हां गिरिजेकडे येऊन तिला सांगितलें की 'हे जननी, शिवें तुतें त्यजुनी केली दुजी कामिनी !' ही खबर ऐकून गिरिजा नारदाला म्हणते—

‘हं तौ त्वाप्रति त्वांच रे शिवविले तौ तौ असे भावडा ।

‘नाहीं या उदमांत मी ’ मुनि म्हणे ‘ तो ठाईचा जोगडा ।’

आतां हे कचाट आपल्या माथी बसणार हे पाहून पुन्हां नारद त्या भोळानाचाकडे गेला आणि त्याने त्याला नवीन परिणिलेल्या ‘मंदाकिनी’ मायेला आपल्या डोक्यावर जटेंत लपविण्याची युक्ति सुचवून परत गिरिजेकडे आणिले. गिरिजा पतिविरहाने विव्दळ झालेली होती; पण शंकर चाटून येतो. असे पाहून तिने ‘कपाट’ लविले व बीस्वभावानुसार मोठा कांगाव मांडिला. शंकराला तूं कोण म्हणून गिरिजेने विचारावे व शंकराने आपले नांव सांगितले म्हणजे त्यावर श्लेष करून त्याचा भडताच अर्थ घेऊन त्यास उत्तर द्यावे. असे शंकराच्या अनेक नांवांवर श्लेष करून सदाशिव कवीने हा ‘शिवउमाविलास’ —

झाली ती शिवशक्ति एकचि तदा ना भावरे दुसरा ।

यासाठी पुजितो सदाशिव कवी श्रीपावंतीशंकरा ॥

असा गोड शेवट सांगून पुरा केला आहे.

या काळी कोंकणस्थ ब्राह्मणांतहि बरेच लोक काव्यरचना करूं लागले होते. प्रल्हादचरित्र गाणारा शंकर पाटणकर, शतमुख-रावण वधाचे आख्यान सांगणारा अमृतराव ओक, भावार्थसिंधु रचणारा विष्णु गोखले वगैरे कवी चित्तपावन ब्राह्मण होत. या लहान लहान काव्ये रचणाऱ्या कवीपेक्षां पांडोबा पेंडशे, दाजीबा गोळे वगैरे कवींची रचना फारच अवाढव्य आहे. एकट्या दाजीबा गोळ्यांच्या वारिक अक्षरांनी लिहिलेल्या सव्वाशे पेक्षां व्यास्त वहा मी पाहिल्या आहेत. यांत अमंग साक्या, दिड्या, पदे, श्लोक वगैरे अनेक तऱ्हेची रचना आहे. रचनेमध्ये गोडी किंवा प्रसाद फारसा नाही. पण ती फार अवाढव्य आहे यांत संशय नाही. दाजीबा गोळ्यापेक्षां पांडोबा पेंडशांची रचना कमी आहे. पण ती सरस आहे. गोविंदा जोशी या नांवाच्या एका कवीची श्रीदत्तात्रय-स्तवनपर बरीच कविता आहे. यांत पदांचा भरणा व्यास्त आहे. पण या गोविंदापेक्षां महानुभाव पंथांतल्या गोविंद विंध्यंश किंवा गोविंद

राज विद्वांस या कवींच्या ईशस्तुतिपर कवनांचा भरण। फार व्यास्त व सरस आहे. याचेहि एक श्रीदत्तात्रयावर कवन आहे. त्याचे शेवटले कडेचे असे:-

श्री दत्तनाम चवचडा घडघडा झडवा । द्वय हस्तक मस्तक त्याचे चरणीं भिडवा ॥ अनुराग रंग अमंग तयां करी विडवा ॥ मन चंचळ, त्याचीं विवेक लोंढण ओडवा ॥ चित्तवृत्ती करुनियां निर्मळ हृत्पदीं जडवा ॥ स्तव घोष, नाम निष्काम निजांतरि गडवा ॥ भवरिपुदळांचें निशाण नेवुनि उडवा ॥ केवळ्य दुर्ग बुरजावर झेंडा चडवा ॥ श्री दत्तनाम चौवडा घडघडा झडवा ॥ गोविंद किकरा बर दे तव गुण माया ॥ करि आनंद जयजयकार कृपेचि छाया ॥

येथपर्यंत मराठी भाषेतल्या अनेक कवींचे आणि त्यांच्या काव्यांचे यथाशक्ति संकीर्तन केले आणि ही कधीही न कोमेजणारी अशी वाग्वै-जयंतीमाला महाराष्ट्राला अर्पण केली. आतां ज्या नियमानुसार कवींची काव्ये बांधिलीं जातात, त्या नियमांचें निरूपण करणाऱ्या एका ग्रंथाचा उल्लेख करून, ती करहाटक क्षेत्रांतल्या वाक्यपुष्पांची मंजरी या कवींच्या व देवी सरस्वतीच्या चरणावर वाहूं; आणि मग नारळाच्या खिरापतीचा प्रसाद सर्वांच्या तोंडीं घाटून ही वाग्देवीची कथा पुरी करूं.

ज्याप्रमाणें प्रथमारंभी संस्कृताशींहि तोळतां येतील असे कांही अपूर्व उत्कृष्ट ग्रंथ आपल्या नजरेस पडले, त्याप्रमाणेंच सुंदर पण त्यांहून पुष्कळ लहान असा हा 'छंदोमंजरी' नांवाचा ग्रंथ आहे. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत व त्यानंतरहि अनेक विद्वानांनी छंद शाखावर मराठी भाषेत ग्रंथ लिहिले आहेत. जुन्या कवींपैकीं निरंजन माधव, रंगनाथ (कावेरीकर) मुकुंद, विठ्ठल वर्गेचे असले ग्रंथ हल्ली आपणास उपलब्धहि आहेत. पण त्या सर्वांत-नव्वे आज मितीपर्यंत रचिलेल्या छंदशाखावरील सर्व मराठी ग्रंथांत-या छंदोमंजरी इतका सुंदर ग्रंथ एकहि नाही. या 'छंदोमंजरी' त गणवृत्ते दिली आहेत. मात्रावृत्ते यांत दिली नाहींत. एक अक्षरीवृत्त जें 'उक्ता' त्यापामून 'उत्कृति' या

सव्वीस अक्षरी वृत्तापर्यंत सुमारे ९२ वृत्तांचे निरूपण यांत आले आहे. मध्या, पंक्ति वगैरे लहान लहान ३, ५ अक्षरी वृत्तांची उदाहरणेहि सरस आहेत.

हामुनि । पाहुनी ॥

कां उगी ? । हे मृगी ॥ १ ॥

हे 'मल्ले' चे आणि

शेवति माली । तो वनमाली ॥

सांगुन युक्ति । बंसवि पंक्ति ॥

हे पंक्तिचे, ही दोन्ही उदाहरणे चटकदार आहेत. हे पांच अक्षरांचे वृत्त झाल्यावर पुढील वृत्तांचे विवेचन करितांना कवीने असा चमत्कार केला आहे की तो पाहून तोंडांत बोटच घालवे ! प्रत्येक वृत्ताचे लक्षण देणे ते त्या वृत्ताचे गण त्याच वृत्तांतील चरणांत रचून द्यावे किंवा उदाहरणांत त्या वृत्ताचे नांव सार्थ योजावे. या गोष्टी या पूर्वोक्त्या अनेक कवींनी सांगिल्या आहेत. संस्कृत ग्रंथकारांनीहि हे केले आहे. तेव्हां यांत विशेष कडी नाही. पण या छंदोमंजरीत आणखी एक असा चमत्कार केला आहे की, वृत्ताच्या श्लोकांत पहिल्या चरणांत त्या वृत्ताच्या गणांची संज्ञात्मक अक्षरे, प्रत्येक गणाच्या प्रारंभी योजिली आहेत; आणि असे करितांना श्लोकाच्या अर्थाला विलकुल बाध येऊं दिला नाही. उदाहरणार्थ 'मालिनी' आणि 'पृथ्वी' ही वृत्ते पहाः—न, न, म, य, य, हे मालिनी वृत्ताचे गण आहेत. याची या छंदोमंजरीत सात उदाहरणे दिली आहेत. यांतील एक उदाहरण असे—

निवति न वरि मागीं बायको पावरीच्या ।

जवळ वसुनि माला गुंफिती मंजरीच्या ॥

घतदलकुसुमांच्या त्याहि नानापरीच्या ।

बहुत कुशल ऐसा मालिनी पंढरीच्या ॥

यांत प्रथम चरणाचे गण पाडिले असतां प्रत्येक गणाचे प्रथम अक्षर हे त्या गणाचे संज्ञाक्षर आहे आणि अशी ही अक्षरे या मालिनी वृत्ताच्या गणांची संज्ञाक्षरे आहेत; व शेवटल्या चरणांत 'मालिनी' हा

शब्द अर्थहानि होऊं न देतां, कथानुरोधाने सार्थ योजिला आहे. सर्व सातहि उदाहरणांत हे प्रकार असेच आहेत. तसेंच ज, स, ज, स, य, हे पृथ्वीवृत्ताचे गण आणि—

जनांस समजे जरी वसतिला यशोदे वरी ।

क्षराच हरि हा अला असुरमर्दनाला परी ॥

व्रजांत नरनारिला बहुत हृष झाला असे ।

घने बहुत गोघने करुन युक्त पृथ्वी दिसे ॥

हे या पृथ्वी वृत्ताचे उदाहरण. यांतहि वरप्रमाणेच चमत्कार नजरेस पडतील. याप्रमाणेच 'वातोभी' वृत्ताचे म, भ, त हे गण—

मोठी शोभा विसते चांदण्याची । स्वारी ये ना अजुनी कां वन्याची ॥

असे चरण योजून सांगितले आहेत. कांहीं वृत्ते तेच ते गण आल्यामुळे अशा रचनेस किती अवघड आहेत, हे थोडासा यत्न करून पाहिला असता नीट कळेल. 'स्रग्विणी' व 'मदिरा' या दोन्ही वृत्तांचे गण अनुक्रमे र, र, र, र, आणि म, म, म, म, भ, भ, म, ग असे आहेत. हे आपणास माहीत आहे. म्हणजे पहिल्यांत चार वेळां आणि दुसऱ्यांत तर सात वेळां एकच गण आला आहे. यांतहि तोच क्रम योजून कवीने आपल्या रचनेचे चालुर्य प्रकट केले आहे.

राधिका रात्रि दारी उभी राहिली ।

श्रीधराने धरतकाली पाहिली ॥

असे स्रग्विणीचे आणि

चिह्नुक भाविक भास्कर भक्तहि भामिनि भूत उभें न पुढें ।

असे मदिरेचे उदाहरण दिले आहे. या वहारीच्या चमत्कारावरून कवीचे भाषाभुषण सहज लक्षांत येते; व कवीलाहि आपल्या या कृती-बद्दल मोठा अभिमान वाटत होता असे दिसते. 'संस्कृतांत असली चित्र-रचना करण्याच्या अनेक सोयी असतांहि जे कोणा संस्कृत ग्रंथकारास साधितां आले नाही ते मी या ग्रंथांत मराठी भाषेमध्ये साधून दाखवितों.

इतकेंच नव्हे तर त्याप्रमाणें प्रत्येक वृत्ताचीं अशीं दोन दोन उदाहरणें मी करून दाखवितों,' असें मोठया डौलाने सांगून या छंदोमंजरीकारानें संस्कृत ग्रंथकारांवरहि कडी ठेवून दिली आहे.

छंदशास्त्रावरील आद्य ग्रंथकार जो पिंगलमुनी त्याच्याच सूत्रांस अनुसरून हा ग्रंथ लिहिला आहे. पण पिंगलानें जी वृत्ते आपले ग्रंथांत सांगितलीं नाहींत व जी कर्णमधुर असून इतर ग्रंथकारांनीं सांगितली आहेत तींहि 'शशिवदना', 'मनोरमा' वगैरे अनेक वृत्ते—

पिंगले कथिलें नाहीं अन्य ग्रंथांत आसती ।

ते श्लोक देशभाषेनें लिहिलीं गोड भासती ॥

असें सांगून या कवीनें पुढें दिली आहेत. तसेंच पिंगलानें दिलेल्या नांवाशिवाय त्या वृत्तास इतर प्रसिद्ध ग्रंथकारांनीं दिलेलीं नांवें आढळल्यास तींहि देऊन तत्तद्दर्शक श्लोक वरप्रमाणेंच घातले आहेत. वसंत-तिलका हें पिंगलानें दिलें नांव प्रथम सांगितल्यानंतर—

विहोमता म्हणुनि भासलि काव्यपाला ॥

आणि उद्धर्षिणी विसली त्या मुनिसंतवाला ॥

असे श्लोक वाढून काश्यप, सैतव इत्यादि ग्रंथकारांनी दिलेली त्याच वृत्तांची नांवेंहि दिली आहेत. असें करितांना मात्र कांहीं ठिकाणीं कवीस हात ठेकण्याची पाळी आली आहे. 'शशिकला' या वृत्तास 'चंद्रावती' व 'अपवाहक' अशी दुसरीं दोन नांवें आहेत. 'शशिकलेच' न, न, न, न, स असे गण आहेत म्हणजे शेवटलें अक्षर मात्र गुरु. बाकीं सर्व अक्षरे लघु असून शेवटचे अक्षर गुरु असल्यामुळे, हा शब्द चरणांत शेवटीं आणून त्याची वाट लावितां आली. पण 'चंद्रावती' आणि 'अपवाहक' या दोहोंतहि मधलेच अक्षर गुरु असल्यामुळे नित्याप्रमाणें चमत्कारानें गण साधणें अशक्य होऊन—

'अपवाहक' की 'चंद्रावती' हें नाम तद्गणी न पडे ।

यास्तव या नामांचे श्लोक कवनी न दाखिले उघडे ॥

असे सांगणें निरुपायानें कवीला भाग पडले.^१

हा छंदोमंजरी ग्रंथ हल्ली छापिलेला आहे. पण तो रामजोशांच्या नांवावर छापिला आहे. रामजोशांनी छंदोमंजरी नावाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे अशी माहिती त्यांच्या लावण्यांच्या पुस्तकांत प्रकाशकानें प्रथम दिली; व तेन्हांपासून आतांपर्यंत जोशीबुवांच्या सर्व चरित्रकारांनी ती पुन्हां पुन्हां उतरून दिली. पण रामजोशांचे वंशज हा ग्रंथ आपण पाहिल्याचें किंवा तो लिहिला असलेला ऐकल्याचें सांगत नाही. आणि यदाकदाचित् असा 'छंदोमंजरी' नांवाचा एकादा ग्रंथ जोशीबुवांनी लिहिला असला तरी तो हा वर उल्लेखिलेल्या व वे. शा. संपन्न रङ्गी-शास्त्र्यांनी प्रकाशित केलेल्या छंदोमंजरी ग्रंथापेक्षा निराला असेल. हा हल्ली प्रसिद्ध असलेला ग्रंथ रामचंद्र दैवज्ञ यानें रचिलेला आहे. ग्रंथारंभीच 'रामज्योतिषि कलनि रसज्ञ लोका' असें यानें आपलें नांव दिलें आहे; व ग्रंथाच्या अखेरीस—

रामचंद्र गणके हरिलोला । वर्णुनो करि विसत्त्व कलीला ॥

मंद जे तदुपयोगि सुवृत्तें । पूर्ण मंगल महीं (१८०) मतिवृत्तें ॥

असा श्लोक घाटून पुन्हां आपलें नांव व या ग्रंथांतील पद्यांची संख्या कवीने देऊन ठेवली आहे. हा रामचंद्र कऱ्हाड प्रांतांत उंबरज्या दक्षिणेंस बेलबंदें या नांवाचें लहानसे खेडे आहे, तेथला राहणारा. हा उत्तम ज्योतिषी असून प्रतापसिंह महाराजांच्या पदरी होता. यानें हा ग्रंथ अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत लिहून पुरा केला.

संतुबाई, रामराय, गाधवेद, हरिराज शेंडे, शंकरदास ही मंडळी या रामचंद्र ज्योतिषाचीच समकालीन होय. हरिराज शेंडे हा गोदा-

१. या ग्रंथांत यतिविच्छेदाचें एक चांगलें उदाहरण दिलें आहे तें असें—

तुझ्या पदाब्जों मनभूंग नारा- ।

यणा असों दे यदुनाथ धारा- ॥

धरा समत्विष्मधूसुदना वा- ।

मना दयासिधू सदैव देवा ॥

कांठचा राहणारा दिसतो. यानें मुद्रलभटाच्या रामायणाचीं दोन भाषांतरे केलेलीं आहेत. असें दिसतें कीं, एक यानें आपल्या लहानपणांत केळें असावें, पण पुढें मोठेपणीं तें मनास न आल्यामुळें यानें त्याच ग्रंथाचें पुन्हां दुसरे भाषांतर केलें. यानें आपले ग्रंथाचें शेवटीं आपली कांहीं माहिती दिली आहे. त्यावरून त्याच्या बापाचें नांव माणकेश्वर असून याची आई याच्या लहानपणांच निवर्तली होती, असें होतें. हा आपणास हरिराज कवीश्वर असें म्हणवितो. याचा समकालीन कवि शंकरदास याची रचना हरिराजापेक्षां व्यास्त आहे. पण तो अशी जाही पदवी आपणांस कोठे लावून घेत नाही. त्यानें आपल्याकडे लघुत्व घेऊन नेहमी लिहिलें आहे. याचें मूळ नांव काशिनाथ असें होतें. यानें शिवरात्रिकथा, गणेशचरित्र, निरंजनचरित्र वगैरे ग्रंथ लिहिले आहेत. याला रूपक करून लिहिण्याची हौस दिसते. गणेशचरित्र, निरंजनचरित्र या नांवांवरून हे ग्रंथ चरित्रात्मक असावे असा कोणाचाहि तर्क होईल. पण हे ग्रंथ असे नसून अध्यात्मपर आहेत; काशिराजाच्या वेळीं एक वेंकामुंगी नांवाचा लेखक होता. यानें एक 'सत्याधिराज प्रशस्ति' या नांवाचा श्लोकबद्ध लहानसा ग्रंथ केला आहे. याच्या ग्रंथाच्या नांवांतल्या 'सत्याधिराज' या शब्दावरून हा एकाद्रा रूपात्मक ग्रंथ असावा असें मनांत येण्यासारखें आहे. पण ग्रंथ पाहतां आढळून येईल कीं यांत रूपक मुळींच नाही. ही खरोखरीच सत्याधिराजाची प्रशस्ति किंवा वर्णन आहे. या वर्णनाच्या उत्तरार्धांत कवीनें त्या वेळच्या बहुतेक पकाशांची व खाण्याच्या पदार्थांची नांवे सांगितली आहेत. मराठी ग्रंथांत ही नांवे इतक्या ग्रंथांत आलीं आहेत कीं ज्ञानेश्वरापासून या देशांत खाद्य पदार्थ काय काय होत गेले याचा इतिहास कोणाहि चौकस मनुष्यास यांवरून रचितां येईल. शेवटल्या बाजीरावाच्या अमलाचा काळ म्हणजे यथेच्छ भोजनाचा काळ होता असा पुष्कळांचा समज आहे. तेव्हां या काळच्या कवीनांही भोजनांतील पदार्थांची नांवे व वर्णनें आपल्या ग्रंथांतून बावी हे ओघानेंच येतें. या वर्गांतलाच गोपिनाथ या नांवाचा एक कवि होता.

याचा उल्लेख मागे शाहिरांच्या प्रकरणांत आलाच आहे. याची लावण्या आणि कटाव यांखेरीज इतरहि रचना आहे. यांतच 'नारळी प्रसाद' नांवाचें एक कवन आहे. गोपिनाथाच्या या नारळी प्रसादाचा थोडासा मासला आतां सरते शेवटीं देऊन हें कीर्तन पुरें करितों.

मुगदळ दळिया बुंदिलाडुतें शिरापुरी मिळवा ॥

केळी नारळ दाळिव जंत्रि फणस गण्यांचा सवा ॥

द्राक्ष जांव जांवळ जांवा रसाळ चोखावा ॥

बदाम पिस्ते आणि विलायचीचा मेवा ॥

स्वारिक लजूर सवा दहधाशीं अफीं पेडा खावा ॥

चतुर्विध पक्काशें पदार्थ सावकाश भक्षावा ॥

गोपिनाथ शिवदिन कृपेनें प्रसाद कांहीं ठेवा ॥

शुकसनकादिक भस्ति पंक्ति ध्या स्तुव नारद उद्भवा ॥

उपसंहार

प्रथम सुचकिल्याप्रमाणें वाचकांबरोबर हळूहळू चालत येथपर्यंतची मजल मारून हा मुक्काम जेमतेम गांठला. अनेक उपाधीमुळे, मनाच्या अस्वस्थतेमुळे व शरिराच्या त्रासामुळे चित्त स्थिर नसतां आणि वयोमानानें प्रारंभी योजिल्याप्रमाणें, ही सेवाचाकरी माशेकडून घडावी तशी घडली नाही; तरीपण वाटेंत थांबावें लागले नाही, हेंच मोठें भाग्य होय. ही नदीकांठची वाट पूर्वी फारशी चोखाळली नसल्यामुळे नीटशी मळलेली नव्हती. कोठें कोठें रस्ता नीट होता. पण कोठें कोठें तर पुरती पायवाट देखील नव्हती. यामुळे रस्त्याचा सुगावा काढतांना आणि त्या त्या ठिकाणच्या माहितगारांना वाट पुसतांना थोडासा त्रास झाला. ही असली वाट चालत असतां, सरदार तात्यासाहेब मेहेंदळ्यांनी हात दिला; रा. पोतदार, रा. राजत वगैरे स्नेह्यांनीहि वारंवार उत्तेजन दिलें; आर्यभूषणच्या मालकांनी विश्रांतीस नाही म्हटले नाही; आणि भारत—इतिहास—संशोधक—मंडळाने वारंवार पायेय दिलें; यामुळेच इतकी तरी वाट मळा चालतां आली. वाटेंत थोडीफार दिशाभूल झालीशी वाटली. तेव्हां आपल्या सारख्या इतर पांथस्तांना वाट विचारिली, तीहि त्यांनी दोन पावले बरोबर येऊन कृपाळूपणानें नीट दाखविली. नाहीतर या हिमगिरीतनयेकांठचीं इतकी देवालयें आणि पुण्यस्थानें अशीं नुसती कशाचीं सांपडणार !

नानाविध पक्ष्यांच्या मंजुळ स्वरांनी, आणि शुकसारिकादिकांच्या गोड आलापांनी गजवजलेल्या पर्वतांतील उंच अशा एका पहाडावर उगम पावणाऱ्या, आणि मयूरादि सुंदर पक्ष्यांच्या थव्यांशीं हांसत खेळत वहात जाणाऱ्या या नवरसमंदाकिलीच्या कांठाकांठांनी तिच्या सौन्दर्यसौभाग्याची

१. खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे. २. दत्तो वामन पोतदार. ३. वसंतराव सत्ताराम राजत.

शोभा पाहण्याकरिता आपण प्रथम निघालो, तेव्हां सुप्रभातीच श्रीवैद्य-
नाथाचें दर्शन घडलें; आणि भास्कराचार्यांच्या वंशसूर्याचे किरण चांगले
दिसूं लागले. यापुढें प्रथमच एका खोल गुहेत एक लहानसें देऊळ दिसलें.
तेथें आंत कोण कळोख होता! पण रा. दिवेकरांनीं जरा दिवा पुढें
करून थोडासा उजेड दाखविला. यामुळे मुकुंदाचें दर्शन नीट झालें. येथून
या वीणाधारिणीच्या कांठी विश्वात्मकाच्या मंदिरांत क्षणभर थांबून ज्ञानेश्व-
राचें गोड पुराण ऐकिलें. येथेंच जवळच विठ्ठलाच्या देवळांत वसून देवाला
जेऊं घालितांना आपण नामदेवाला पाहिला; आणि मग त्या काव्यांतल्या
प्रसादासाठीं जमलेल्या साधूंच्या थव्यांतून वाट काढून या तरंगिणीच्या
स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ व अमृताप्रमाणें मधूर अशा पाण्याच्या मंद
मंद वाहणाऱ्या ओघाजवळ आलों. येथून या कडेपठारावरून ही
आनंददायिनी सरिता खालीं उतरतांना किती आयास पावते व किती
प्रयासानें ती वाट काढते हें क्षणभर दुरूनच पाहिलें. त्या ठिकाणचा
भेसूर आणि भयानक देखावा पाहून डोळे कंटाळून गेले; आणि तेथें
येऊन हिला मिळणाऱ्या दुसऱ्या नदीच्या पाण्याच्या कर्कश खळखळाटा-
मुळे कानठळ्याहि वसून जातात कीं काय असें वाटलें. पण थोडो
आणखी वाट चालल्यावर दूर माणसाची चाहूल लागली; आणि जरा
पुढें गेल्यावर नाथांच्या मंदिराचा घुमट दिसूं लागला. नदीच्या घाटावर
एकनाथ स्नानसंध्या करीत बसलेले होते; व जरा पलिकडेच मंदिराच्या
मागच्या अंगाला एका लहानशा पुष्पवाटिकेंत नाथांचा नातू, काव्य-
गंगेचा आवडता लेकर कौतुकानें क्रीडा करीत होता. त्याच्या क्रीडा पाहून
तुमचें संसारप्रेम जागृत झालें; व कामडोहांत एकवार स्नान करण्याची
तुम्हांस इच्छा झाली. पण जवळच तुकोबांच्या टाळमृदंगांचा गोड ध्वनि
ऐकूं येत होता. म्हणून जरासे तिकडे वळलो. तेथें संतोबा भेटले. त्यांनीं
बुवांचें कीर्तन ऐकविलें व कपाळीं बुकाहि लाविला. तेथें तर देवळांची
केवढी दाटी होती! नदीकांठ सर्वभर देवळांनीं भरून गेला होता; आणि

पल्लासांच्या फुलांचा सडा पडावा त्याप्रमाणे तांबड्या पताकांनीं सगळे वाळवंट फुटून गेले होते. आनंदाच्या भरांत हातांत काव्यप्रेषांचे टाळ वेजून आपणहि रंगशिलांवर नाचूं लगाले; व पाय दमल्यावर थोड्या विसाव्यासाठी पल्लकडच्या अंगाला रामदासांच्या मठाकडे गेलें. हा मठ किती चित्रविचित्र प्रकारांनीं भुंगारिला होता ! प्रथम याची वाटहि नीट सांपडेना. पण मठद्वारांत प्रत्यक्ष देवच भेटले. त्यांनीं दार उघडून आंत जाऊ दिलें. येथे तुम्हांला समयाच्या दर्शनाचें पुण्य जोडून थावें म्हणून मी फार यत्न केला. पण माझ्या आणि तुमच्या दुर्दैवाने तो योग जमला नाही. देवांचें बोलणें, वसणें किती मिठें ! मारून ते कृपा करतील असे वाटले. म्हणून त्यांच्या पुष्कळ विनवण्या आणि गयाबया-केल्या. ते जरा हासले देखील; पण वळले नाहीत. अखेर दुरूनच नमस्कार करून पुन्हां नदीकांठचा रस्ता सुधारला. येथे कांही ख्रिया कल्पलतांच्या मंडपाखाली नदीकांठच्या शिलांवर बसून वाक्पुष्पांचे हार विणीत बसल्या होत्या त्याहि पाहिल्या व मग निघून पुढे गेलें. येथून ही नदी दक्षिणवाहिनी होते; आणि हिच्या प्रवाहाला फांटेहि पुष्कळ पुटतात. या सर्व फांट्यांच्या कांठी एका मार्गे एक देवळांच्या रांगाच रांगा लागलेल्या दिसत होत्या. ही सर्व नुसती बाहेरूनच पहायाचीं म्हटले तरीहि तुम्हांस वेळ पुरला नसता व तुम्ही अगदी कंटाळून गेलें असतां; म्हणून कांहींची गोपुं पाहिली व कांहीच्या तर कळसांनाच दुरून नमस्कार केले. त्यांत दर्शनाचें सव पुण्य आलेंच. येथेंच जवळ एका बटूचें बेंठे देऊळ होतें. पण तें कसे दिव्य आणि रेखीव दिसत होतें ! तेथे तुम्ही पळभर विसावा घेतलोंत आणि मग एका विस्तीर्ण व भव्य अशा मठांत गेलांत. सर्व मठभर हरिनामाचा जयघोष आणि कीर्तनें चाटूं होती, आणि मृदंग सारखे झडत होते. मठाच्या मागच्या आंगानें बाहेर पडलों तरिहि तोच देखावा सर्वभर दिसत होता. सगलीकडे बुका सांडलेला आणि तुळशीमाळा पडलेल्या होत्या. नुसतें पाऊल टाकाणें तरी तें जपून टाकावें लागें. येथे संतांची इतकी दाटी होती कीं त्यांना

नुसते नमस्कार करतांनाहि तुमचे हात दमले असतील. तरी देखील त्या गर्दीत किती राहिलेच. याच गर्दीत मध्येच रंगनाथाचे वंशज अनंतराव निगडीकर आणि श्रीधराचे वंशज अपाजी नाक्षरेकर हेहि मेटले यांनींहि बुकाप्रसादाचें तबक सर्वांपुढें केले. त्यांतला बुका कपाळीं लावून आपण पुढली वाट चाटूं लागलों. या गर्दीतून जरा बाहेर पडलों तों वाटेत महीपतिबुवांचा मठ लागला. मठ बांधतां बांधतां एक कोंपरा तसाच अर्धवट बांधावयाचा राहून गेला होता हें खरें. पण त्यांत किती तरी तसविरा टांगल्या होत्या. त्यांचे वंशज केशवबुवा बाहेर हात जोडून उभेच होते. त्यांनीं मोठ्या भक्तीनें सर्वांच्या गळ्यांत तुळशीमाळा घातल्या आणि महीपतिबुवांचें कीर्तन ऐकविलें. पुहां एकदां भक्तिरसाचें यथेच्छ पान करून तुम्ही आकंठ तृप्त झाला; आणि मग पुढल्या मार्गाला निघालों. पुहां कांहीं थोडी वाट चालूं लागलों. इतकी मजल चालतां चालतां सर्वजण श्रमलेत असें दिसलें. तेव्हां कोठेंतरी स्वस्त्य वसून तुम्हांस पुराण ऐकवावें या विचारानें संचित होतों. इतक्यांत दूर एका डोहावर पेशव्यांच्या व्याघ्रांचा आठ बुरजी वाडा दिसला. त्या अंगाला वळावें असें मनांत आलें तों तेथें पंतांचे निपणतूच रामकृष्णपंत मेटले. तेहि भिक्षुकच, पण रिकामे गुरगुरणारे नव्हते. मनाचे मोठे प्रेमळ ! त्यांनीं मोठ्या आग्रहानें सर्वांस वाड्यांत नेलें आणि व्यासपीठाजवळ बसवून पंतांच्या गोड पुराणाचीं दोन वाक्यें क्षणभर प्रेमानें ऐकविली. पंतांचा रामपंचायतनाचा चित्रविचित्र पुष्पांनीं नटविलेला देव्हाराहि आंत नेऊन दाखविला. तो पाहतां पाहतां तर पुढें जाण्याचेंहि तुम्हांस भान राहिलें नाहीं. म्हणून थोड्या अदवीनेच पण आग्रहानें तुम्हांस तेथून काढून पुहां वाट चाटूं लागलों. यानंतर या ज्ञानतरंगिणीच्या घाटावरलीच आणखी देवळें पाहत पाहत बाजूबाजूनें चाललों होतो. तों वाटेत आपणास सरदार मुजुमदारांनीं निंबरजाच्या मठांत नेले. तेथें क्षणभर थांबून पुढे गेलों. तों जोतिपंत दादांची पेट लागली. यांत तर सगळीकडे विठ्ठलमंदिरेंच होती. कांहीं पुरी झाली होती व कांहींचे

काम अजूनहि चाट्टे होतें.

इतका वेळ सर्वभर एकच देखावा दिसत होता व या नदीच्या एकाच तीरावरील शोभा आपण पाहत चाललों होतों. तों दुरून पलीकडच्या तीरावर कांही गलबल चाट्टे असल्याचें ऐकूं आलें. म्हणून रा. पंढरधन यांनीं उतार दाखविला. त्या वाटेनें हळूहळू नदी ओलांडून त्या तीरावर गेलों. तों तेथें निराळीच शोभा दिसूं लागली. इतका वेळ पाहिलेलीं सर्व देवळें भक्तीच्या मातीचीच बांधिलेलीं होती. कोणी कोणी त्यांच्या भिंतींना शृंगाराच्या रंगानें शृंगारलें होतें; आणि आंत उजेडासाठीं भावार्थाचें नंदादीप लाविले होते. पण कोठेहि दासळलें किंवा नुसतें खरबडलें तरी भक्तीची माती मुळमुळ पडूं लागे. पण या तीरावर पाहिलें तों सगळेंच निराळें. येथें मठ आणि देवळें कसचीं ! येथें वासनांच्या वृक्षाखाली कामळतांचे मंडपच दिले होते. आणि त्यांत मदनाच्या मशाली पाजकून मंडळीचा तोबा उडून राहिला होता. मध्येंच चार मंडळी डफ हातीं घेऊन तोंडानें आलाप घेत डुलत राहिली होती. त्यांच्या पागोट्यांचे पदर गळ्यांत आले होते; त्यांचे डोळे तर रंजले होते; व अंगावरील शेल्याचें त्यांना भानहि राहिलें नव्हतें. हाहि देखावा हळूच त्या मांडवाच्या मार्गे उभें करून मी तुम्हास दाखविला. त्यांच्या कड्यांत जाऊन बसण्याचें तुमच्यापैकी पुष्कळांच्या मनांत होतें. कोणी कोणी तर जरा पुढेंहि सरकलेत; कोणी कोणी शिष्टाईच्या पडबाबाहेरच उभे होते. पण तुमचे सर्वांचे मन मात्र त्या गोड गलबल्यांत मिळून गेलें; आणि त्या ठिकाणच्या ऐश्वर्यमदाचा तो धाट पाहून तुमचे डोळे अगदीं दिपून गेले; व त्या लीलांनीं तुम्ही नादावला असें दिसलां. जरा तेथेंच आणखीहि कांही वेळ थांबाचें व तेथली ती मजा आणखी आणखी पहावी असें तुमचे मन सांगत होतें. पण मला मिश्रुकाला— निदान राजरोसपणें—तेथें उभे राहणें बरें नाही, हें जाणून मी तुम्हांला खुणावून तेथून दूर निसटलों. बरें शालें, कीं तुम्हीहि मागोमागच आला; नाहींतर वेडावून तेथेंच रेंगाळत राहिले असता.

वास्तविक पाहतां ही अपूर्व शोभा पाहिल्यावर पुन्हां ती जाड-जाड भिंतीचीं—मातीचीं देवळें, ते वैराग्याचे मठ आणि ते वेदांताचे चक्रव्यूह फिरून पुन्हां पाहण्याची तुम्हांस हौस राहिली नाही, असें तुमच्या चेहऱ्यावरून मी स्पष्ट ताडिलें; आणि मग दगडांच्या ओबड-धोबड साकू वरून पुन्हां या मधल्या वेटावर मी तुम्हाला घेऊन आलों. येथें मज्येंच दत्तराज महंत भेटले. प्रवासाला निवतांना आपल्याला सगळ्यांनी बजाविलें होतें कीं या महंताच्या मठाकडे जाऊं नका. ते तुम्हांला आपल्या सावलीला देखील उभे करणार नाहीत. तरी पण जरा धिटाईनें मी त्यांचेकडे बळलोंच; आणि थोडी रदबदली करून पाहिली. तो केवढा चमत्कार ! महंतांनी आपल्या कंवरेच्या किल्ल्याच तुमचे स्वाधीन केल्या आणि मठांत हिंडून सर्वभर मजा पाहण्याचा आप्रह केला. आतां वाट चालून चाटून तुम्ही थकले होतां. म्हणून महंतांचाहि मान राहावा आणि आपली थोडी मनीषा पुरवावी इतक्याच पुरतें त्या मठांत डोंकावून परत फिरलों आणि मग नदीच्या या बाजूला तुम्हांस पुन्हां परत घेऊन येऊन कांहीं थोडीशी लहान लहान निवासस्थानें दाखवून या टप्प्यावर आलों, आणि हें करारांतलें शेवटलें मकाण एकदांचें गांठलें.

ही सदातुतिदाईनी व अखंडवाहिनी ज्ञानगंगा अशीच पुढेहि वाहत गेली आहे. येथून पुढे तर हिच्या तीरांचा थाट अगदीच नवल-पराईचा आहे. नव्या नव्या कारागिरांनीं नव्या नव्या थाटाच्या हुकेल्या हिच्या कांठाकांठानें पुढें बांधिल्या आहेत. पण पक्षांच्या कुत्रिम विटा आतां बहुतेक संपल्या. येथून पुढें गद्यांचे डोंगर फोडून त्यांनीं बांधिलेले दगडी बाडे आतां दिसतील. दुमदार बगीचेहि लागतील. इतका वेळ मागें, पुढें, बाजूला जशा एकमापाच्या विटा दिसत होत्या तशा आतां नाहीत. कोणी चार दोन विटा जमवून एकादा ओटा बांधिला तरी तोच मोठा चमत्कार केला असें वाटून त्याला विश्वकर्माची आदर्यता वाटेल. पण हें पुढें पंचांगश्रवण आजच कशाला ? इतका

वेळ यथाशक्ति जशी घडली तशी सेवा चाकरी केली; आणि तुमचे वरोवर अनेक मित्रांच्या मदतीने वाट चाटून एकदांची ही मजल गांठली, शेवटी तुमचे कानावर सुंदर पुष्पमंजरी ठेवून तुम्हांस नारळ्याचा गोड खिरापत-प्रसाद दिला. आतां एकदां तुम्हां सर्वांस आशिर्वाद आणि धन्यवाद देतो, तोहि आपण स्वीकारावा, आणि तुम्हीहि पांच स्वयांची आचार्यदक्षिणा देऊन या खाडीकांठच्या गांवदळ भिक्षुकाची संभावना करावी, व त्याच्या ऋणांतून उतराई व्हावे.

महाराष्ट्र-सारस्वत

— पुरवणी —

लेखक

श्री. गो. तुळपुळे,

एम.ए., पीएच.डी.

मराठीचे अध्यापक,

पुणे विद्यापीठ.

महाराष्ट्राची घडण

प्रस्तुत प्रकरणांत कै. भावे यांनी केलेला महाराष्ट्र व मराठी भाषा यांचा प्रपंच फार चोटक असल्याने तो भाग पुनः लिहून काढणे अवश्य वाटते.

अति प्राचीन म्हणजे भारतपूर्व काळांत या देशाचे आर्यावर्त व दक्षिणापथ असे दोन भाग असून त्यांत अनुक्रमे आर्य व द्रविड लोक राहत आणि आर्योत्पन्न व द्राविडी भाषा झोळत, हे मत स्थूलमानाने सर्वमान्य आहे. पैकीं दक्षिणापथांतील द्रविडांचा समाज हा एकविध नसून त्यांत महार, मांग, गोंड, भिल, कातकरी, कातोडी, वारली, कोळी इत्यादि विविध जाती समाविष्ट होत्या. दक्षिणापथांतील या बहुसंख्य समाजावर आक्रमण करून तुळनेनें उच्च अशी आपली संस्कृति त्यावर लादण्याचा पहिला प्रयत्न उत्तरेकडून खाली सरकणाऱ्या नाग लोकांनीं केला, व तो पाणिनिपूर्व-काळांत म्हणजे ख्रिस्तावतारापूर्वी सुमारे १००० वर्षांमागे झाला असे कै. राजवाडे प्रभृति विद्वानांचे मत आहे.

हे नाग लोक मुख्यतः पश्चिम समुद्रपट्टीवर स्थायिक झाले व तेथें त्यांनी आपल्या स्वतंत्र वसाहती केल्या असे कांहीं प्राचीन उल्लेखांवरून व वर्तमान अवशेषांवरून वाटते. पाताल, रसातल, महीतल इत्यादि प्रदेशांचा मिळून नागदेश बनतो, हा 'नागानंद' नाटकांतील उल्लेख या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. या नागकुलाच्या नांवाची ओळख अजूनहि कांहीं व्यक्तिनामों व प्रामनामों यांतून मिळू शकते. हा नागवंश आर्य नसून द्रविडांचाच एक दूरतः संबद्ध असा वंश असावा असे वाटते. कारण नागांची संस्कृति द्रविडांहून थोडी निराळी असली तरी त्यांची भाषा द्राविडी भाषांच्या वंशातीलच असणार. एरव्ही नागांची सांस्कृतिक छाया जशी दक्षिणापथावर पडली तशी त्यांच्या भाषेचीही छाया आर्येतर भाषांवर पडून त्या भाषिक देवघेवीतून एकादी नवभाषा निर्माण होण्यास प्रत्यक्ष नव्हता. परंतु तसे झालेलें दिसत नाही. परस्य नागलोकांच्या साहचर्याने महाराष्ट्री भाषेचे अपभ्रंशांत रूपांतर झाले, हे कै. राजवाडे यांनी मांडलेले मत त्यास कोणताहि आधार नसल्याने विचारार्ह नाही. असो. दक्षिणापथांतील दुसरी परकीय वसाहत पाणिनीच्या उत्तरकाळांत म्हणजे इ. स. पूर्वी आठव्या शतकानंतर झाली व ती

१ महाराष्ट्राचा वसाहतकाल—(ऐतिहासिक विविध विषय, खंड १.)

२. राधाभाषवविलासचंपू, प्रस्तावना, भाग ३.

उत्तरेकडील आर्यांनी विंध्य पर्वत ओलांडून येऊन केली. यासंबंधी डॉ. केतकर यांचे मत निराळे असून महाराष्ट्रातील म्हणजे दक्षिणापथातील आर्यांचा वसाहतकाल पुराणांच्या आधारें फार मागे म्हणजे वेदकालांत नेण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. परंतु या मतास ऐतिहासिक प्रामाण्य नसल्याने तूतें तें बाजूस ठेवणें भाग आहे. शिवाय ख्रिस्तपूर्व ८००-च्या पाणिनीय सूत्रांत दक्षिणापथाचा उल्लेख सुळीच येत नाही व त्यानंतर तीनशे वर्षांनी कात्यायनाने रचिलेल्या वार्तिकांत अशा प्रकारचे उल्लेख पाणिनीय सूत्रांस पूरक म्हणून येतात; याचा सरळ अर्थ असा की, आर्यांची दक्षिणेकडील वसाहत पाणिनीनंतर व कात्यायनापूर्वी म्हणजे इ. स. पूर्वी ७००-च्या सुमारास झाली असली पाहिजे. हा काल म्हणजे बुद्धयुगाचा आरंभ होय, व त्या काळी झालेल्या धार्मिक कान्तीमुळे उत्तरस्थ आर्य चहुंकडे पांगरें अगदीं संभवनीय आहे. त्यांची दक्षिणेतील वसाहत हीहि एका अर्थानें पांगापांगच होती व म्हणून ती एका ठिकाणी न होतां पांचसहा ठिकाणी विभागून झाली. गोपराष्ट्र, महाराष्ट्र, पांडुराष्ट्र, अपरान्त, विदर्भ व अश्मक हीं एकूण सहा राष्ट्रे आर्यांनी दक्षिणेंत वसविली व त्या सर्वांचें मिळून पुढें महाराष्ट्र बनलें.

दक्षिणापथ या नांवानें सूचित होणाऱ्या प्रदेशाचे व त्यांतील कांही भागांचे उल्लेख पुरातन काळापासून मिळतात. कौटिल्याचें अर्थशास्त्र, कात्यायनाचें व्याकरण, बौधायनस्मृति, सुत्तनिपात व महावंश यांसारखे बौद्ध ग्रंथ, नाणेघाट व लुहर येथील प्राचीन शिलालेख, पेरिप्लससारखे ग्रीक भूगोलज्ञ, फाह्यान सारखे चिनी प्रवासी, इत्यादि अनेक साधनांदून विखुरलेल्या या उल्लेखांचें संकलन म. म. काणे व डॉ. केतकर यांनी केले असून जितासूनी तें सुद्धा पहिलें. महाराष्ट्र या शब्दाचा 'महारष्ट्र' अशा रूपांत देशवाचक असा प्राचीनतम उल्लेख 'महावंश' नांवाच्या ग्रंथांत मिळतो. इ. स. ५००-च्या सुमारास लिहिलेल्या या ग्रंथांत मोगलिपुत्र तिष्य यानें कांही 'थेर' म्हणजे भेष्ट असें घमौपदेशक निरनिराळ्या देशांना पाठविल्याचें म्हटलें आहे. त्यांत 'थेरो महाधम्मरखिता' यास 'महारष्ट्रा'स पाठविल्याचा उल्लेख आहे. ब्राह्मिद्विरानें आपल्या बृहत्संहितेंत महाराष्ट्री-

१. प्राचीन महाराष्ट्र (प्रस्तावना).

२. Ancient Civilization and Geography of Maharashtra (JBBRAS, No. 21)

३. प्राचीन महाराष्ट्र, प्र. ३

४. महावंशो- (सम्पा० टर्नर), पृ. ७१; (सम्पा० नायगर)
पृ. ८२ ते ८५.

वांविषयी ' भाग्ये रसविक्रयिणः पण्यस्त्रीकन्यका महाराष्ट्राः ' असे म्हटले आहे^१. ऐहोली-शिलालेखांत सत्याश्रय पुलकेशी (चालुक्य) हा तीनही महाराष्ट्रांचा सर्वभौम राजा झाल्याचा उल्लेख आढळतो^२. प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग (इ. स. ६२९ ते ६४५) महाराष्ट्रास ' मोहोलोश ' असे संबोधून त्याविषयी विस्ताराने लिहितो^३. वाल्पयन, वरुचि व देवी यांनी केलेले महाराष्ट्राचे उल्लेख प्रसिद्धच आहेत. तात्पर्य, महाराष्ट्र हे देशनाम म्हणून इ. स. पूर्वी अनेक शतके प्रचारांत होते यांत काही शंका नाही.

‘ महाराष्ट्रा ’चे नामकरण

महाराष्ट्र या नांवाच्या व्युत्पत्तीविषयी विद्वानांत जीं अनेक मते आहेत त्यांपैकी तीन विशेष महत्त्वाची असल्याने त्यांची चर्चा करणे अवश्य आहे. पैकी महार या अस्त्यश्च जातीवरून ' महाराष्ट्र ' हे नांव पडले असावे असा तर्क प्रथम मोल्स्वर्थने आपल्या शब्दकोशांत केला व त्यास पुढे ' गांव तेथे महारवाडा ' या म्हणीचा आधार देऊन डॉ. जॉन विल्सन यांनी पुष्टि दिली. गुर्जरांचे राष्ट्र ते गुर्जरराष्ट्र, घरांचे राष्ट्र ते सौर-राष्ट्र, तद्वत्च महारांचे राष्ट्र ते महाराष्ट्र असा तौलनिक विचारहि डॉ. विल्सनने पुढे मांडला. ही उपपत्ति महाराष्ट्रांतील सर्वसाधारण मुशिक्षितांस तर मानवली नाहीच, पण डॉ. भांडारकर, म. म. काणे यांसारख्या पंडितांनीहि तिला विरोध केला. पण आश्रयांची गोष्ट ही की, अगदी अलिकडे डॉ. केतकर यांनी या उपपत्तीतील मुख्य कल्पना उचलून घरिली असून महार व महाराष्ट्र ह्यांतील अन्वय संबंधास पुनः एकवार पाठिवा दिला आहे^४. महार आणि रठ या दोन जातीनामांचा संयोग होऊन ' महारठ ' असे रूप तयार झाले व ' महाराष्ट्र ' हे त्याच रूपाने संस्कृतीकरण होय, असे डॉ. केतकर यांचे अंतिम मत असून अप्रियता पत्करूनहि त्यांनी ते स्पष्टपणे मांडले आहे. डॉ. भांडारकरांच्या मते महाराष्ट्राचे नामकरण राष्ट्रिक किंवा रठ नांवाच्या लोकांवरून झाले असून या मतास थोडेफार ऐतिहासिक

१. बृहत्संहिता-(सम्पा०कनं) १०, ८.

२. ऐहोली इन्स्क्रिपशन्, क्र. ६३४.

३. Bombay Gazetteer, I, Part 2, p. 184.

Beal : Buddhist Records of the Western World, Vol. II p. 255.

४. इंडियन अँटिक्वरी, क्र. ३, पृ. २२१.

५. प्राचीन महाराष्ट्र, प्र. ४.

म. सा.-१०५

प्रमाण मिळते, ही गोष्ट खरी आहे. नाणेघाट, भाजे, कालें व कान्हेरी येथील शिलालेखांवरून 'महारटिनी' व 'महारटि' अशीं अनुक्रमे खीपुख-वाचक विशेषण आढळतात. नाणेघाट शिलालेख क्र. ६ यांत 'महारटि-गणकहिरो' असा स्पष्ट उल्लेख आहे. भाजे व वेडसे येथील लेखांतहि अनुक्रमे 'महारटिस कोसकीपुतस विण्हुदतस' व 'महाभोय वालिकाय महादेविय महारटिनिय' असे उल्लेख आढळतात. वरील सर्व उल्लेख देश व लोक यांचे वाचक आहेत, यांत संशय नाही. प्रश्न त्यांतील 'महारटि' या शब्दाच्या अर्थाविषयी आहे. तो शब्द जाति किंवा लोकवाचक असावा ही उपपत्ति व्यवस्थित वसते. परंतु महारटि हा महारथी या शब्दाचा अपभ्रंश असल्यास मात्र अनवस्था संभवते. त्यामुळे म. म. काणे यांना वरील मत मान्य नसून महाराष्ट्र या शब्दाचा दर्शनी अर्थ घेऊन 'महान् राष्ट्र तें महाराष्ट्र' अशी उपपत्ति त्यांनी मांडली आहे. दक्षिणापथातील महाकांताराचें इळुंइळू महा-राष्ट्र झालें व मल्लराष्ट्र, गोपराष्ट्र, पांडुराष्ट्र इत्यादि लहान-लहान राष्ट्रे त्या महान् राष्ट्रांत सामावून गेली अशी म. म. काणे यांची विचारसरणी आहे.

महाराष्ट्रास महाराष्ट्र हें नांव कसे पडलें या प्रश्नाचे उत्तर निश्चितपणें देतां आले नाही, तरी वरील विवेचनांनुन एक गोष्ट स्पष्ट होते ती ही की, महाराष्ट्र हें अनेक राष्ट्रांचें मिळून बनलेलें एक राष्ट्र असून विदर्भ, अशमक व अपरान्त ही तीन त्यांतील प्रमुख अशी घटकराष्ट्रे होत. स्वदेशाची ही घडण पुढे अनेक शतके महाराष्ट्रीयानांच्या मनांत जाणीवरूपानें कायम होती असें दिसतें. महानुभाव पंथातील चक्रधरोक्त सूत्रपाठाचा १५-व्या शतकांतील एक भाष्यकार गुर्जर शिवदास 'महाराष्ट्री असावें' या सूत्रावर लिहितांना 'महंतराष्ट्र म्हणौनि महाराष्ट्र' अशी व्याख्या करतो. हाच भाष्यकार पुढे 'मडी सिडी असावें' या सूत्रावर भाष्य करतांना म्हणतो, "सेवट भणिजे श्रींजर जुंजर कल्याण खांदारःतीन भाग मन्हाठः तो सेवट —" इ. स. ६३४-तील ऐहोळी लेखांतहि महाराष्ट्र हा तीन घटकांचा मिळून बनल्याचा उल्लेख आहे. ही घटकांची किंवा खंडांची कल्पना १७-व्या शतकांतील 'आचारपद्धति' नामक महानुभाव ग्रंथांतहि जागृत दिसते. त्यांतील उतारा असा —

१. Archaeological Survey of Western India. Vol. 5, p. 39.

२. Burgess and Bhagwanlal : Caves of Western India, p. 24.

३. विविधज्ञानविस्तार, वर्ष ४९.

“ देश भणिजे खंडमंडळ : जेसे फलेठाणापासीनि दक्षिणेसि : मन्हाठी माष जेतुला ठाई वतें तेतुलें एक मंडळ : तथासि उत्तरे बालेघाटाचा सेवट : ऐसे एक खंडमंडळ : मग उभे गंगातीर तेंहि एक खंडमंडळ : आणि तथापासीनि मेघंकरघाट (मेहकर, जि. अकोला) तें एक खंडमंडळ : तथापासीनि आवघें वराड तें एक खंडमंडळ : परि आवघीं मिळौनि महाराष्ट्राचि बोलिजे : किंचित् किंचित् भाषेचा पालट : भणौनि खंडमंडळें भणावीं ”—(चक्रवर्त-सिद्धांतसूत्रें, उपो० पृ. २)

वरील उतारा वारकाईने पाहिल्यास महाराष्ट्राचा विस्तार, त्याच्या चतुःसीमा, त्यांतील भाषाभेद व त्याची नामोपपत्ति याप्रमाणें अनेक विषयांवर प्रकाश पडू शकेल.

मराठीची पूर्वपरंपरा

यापुढील प्रश्न भाषेचा, महाराष्ट्राची भाषा ती मराठी. महाराष्ट्री—→ महारठी—→ मरहटी—→ मन्हाठी हे व्युत्पादन मान्य होण्यास प्रत्यक्षाव नसावा. परंतु व्युत्पादन मान्य झालें तरी मराठी भाषेच्या उपपत्तीविषयी मतभेद संभवतात. ती संस्कृतोत्पन्न आहे हें सर्वमान्य असलें तरी तिच्या जनकत्वाचा मान कोणत्या भाषेत द्यावा हा एक वादविषय आहे. संस्कृत—→ महाराष्ट्रां प्राकृत—→ मराठी अशी परंपरा प्रथम डोळ्यापुढें येते व प्रो. स्टेन कोनो^१, डॉ. ग्रियर्सन^२, चि. वि. वेय^३ यांसारखे पण्डित तिचा पुरस्कारहि करतात. हे म्हणणें स्थूलमानानें बरोबर असलें तरी त्यांतील तपशीलांत थोडी भर घालणें जरूर आहे. महाराष्ट्रांत बोलली जाणारी ‘प्राकृत प्राकृत’ म्हणजे महाराष्ट्री अशी व्याख्या प्रथम काव्यादर्शकार दंडी यानें केली (का० १.३४), व अलिकडे डॉ. ग्रियर्सन व प्रो. स्टेन कोनो यांसारख्या आधुनिक भाषाशास्त्रज्ञांनी ती उचलून धरिली. या महाराष्ट्री-प्राकृतापासून साक्षात् मराठी भाषा जन्मली असें मत परवां परवांपर्यंत रूढ होतें. परंतु अलिकडे प्रसिद्ध झालेल्या जैन किंवा महाराष्ट्री-अपभ्रंश भाषेंतील ग्रंथां-मुळे मराठीच्या पूर्वपीठिकेंतील अपभ्रंशाचा एक नवीन दुवा उपलब्ध झाला आहे. इ. स. ४००-च्या सुमारास महाराष्ट्रीचा लोप होऊन तिचा जो अपभ्रंश महाराष्ट्रांत सुरू झाला, तो महाराष्ट्री-अपभ्रंश किंवा जैन-अपभ्रंश या नांवानें ओळखला जातो. या अपभ्रंशातील धनपालकृत ‘भविष्यत्तकहा’, पुष्पदंतकृत ‘शायकुमारचरित’, ‘जसहारचरित’

१. Maharashtra and Marathi (Ind. Antiquary, Vol. 32.)

२. Linguistic Survey of India, Vol. 7.

३. निबंध आणि भाषणें, क. ३.

व 'महापुराण', मुनि कनकाभरकृत 'करकण्डचरित', देवसेनकृत 'सावयधम्मदोहा' इत्यादि ग्रं. प्रो. याकोबी, डॉ. गुण, प्रो. हिरालाल जैन, डॉ. वैद्य प्रभृति विद्वानांनी अलिकडे संपादित केले असून त्यावरून मराठी भाषेचे उद्गमस्थान अजमाविण्याचे एक महत्वाचे साधन हातीं आले आहे. वरील ग्रंथ दहाव्या शतकातील असले, तरी त्यांतील प्रांथिक अपभ्रंश हा मराठीपूर्व असल्याने तो महाराष्ट्री व मराठी यांतील दुवा होऊ शकतो. महाराष्ट्रीचा हा अपभ्रंश भाषेच्या आंतरिक स्वभावास धरून इ. स. ४००-च्या सुमारास चालू झाला. त्याच्या निर्मितीस परप्रांतांतील नागलोकांचे आगमन कारणीभूत झाले हे कै० राजवाडे यांचे मत निराधार आहे. संस्कृत भाषेप्रमाणेच प्राकृत भाषाहि जेव्हां व्याकरणादि नियमांनी प्रांथिक स्वरूपांत बद्ध झाल्या तेव्हां सर्वसामान्य लोकांच्या बोलीस जे रूप प्राप्त झाले तीच ही अपभ्रंश भाषा होय. प्राकृत व्याकरणांनी या अपभ्रंशाचे २७ पर्यंत उपभेद मानले असले तरी हे वर्गीकरण आज निरर्थक वाटते. फार तर ही तत्कालीन प्रांतिक बोलींची यादी मानावी. त्यापेक्षा हे वर्गीकरण बाजूस ठेवून महाराष्ट्रीचा महाराष्ट्रांत जो अपभ्रंश इ. स. ४००-च्या सुमारास रुढ झाला त्याचा व मराठीचा सांगाडा तपासून त्यावरून मराठीचे उगमस्थान निश्चित करणे हे अधिक चांगले. अशा प्रकारच्या तौलनिक अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की, उच्चारप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया व शब्दसिद्धि ही भाषेची तीन प्राणभूत अंगे मराठीने साक्षात् अपभ्रंशापासून उचलली व त्याबरोबरच काही नवीन प्रकार रुढ करून भाषेचे विकसन पुढेहि चालू ठेविले. एक गोष्ट उल्लेखनीय आहे. ती ही की, मराठी भाषा हा अपभ्रंशाचा अपभ्रंश नसून संस्कृतीकरणाचा संस्कार झालेला उत्क्रान्त स्वरूपातील अपभ्रंश आहे. अपभ्रंशातील उच्चारदोषांचे काढून टाकून मराठीने ठसठशीत उच्चार रुढ केले. मराठीतील तत्सम शब्दांचे प्रमाण पाहिल्यास ही गोष्ट स्पष्ट होईल. या संस्कृतीकरणाचे कारण उघड आहे. प्राकृत व अपभ्रंश या भाषा बौद्ध आणि जैन धर्माच्या छायेखाली वावरल्या व त्या धर्माचा प्रसार मुख्यतः बहुजनसमाजांत असल्याने बहुजनांच्या बोलीस महत्त्व चढले. तेच इ. स. ८००-च्या सुमारास वैदिक धर्माचा श्रवज पुनश्च फडकल्यावर संस्कृत भाषेचे माहात्म्य वाढले व त्यामुळे पंडितां भाषेची छाया लौकिक प्राकृतावर म्हणजे मराठीवर पडून ती 'सुसंस्कृत' झाली.

१. S. M. Katre : Names of Prakrit Languages (Prof. Ross Commemoration Volume.)

२. तुळपुळे : यादवकालीन मराठी भाषा, पृ. १८ ते १९.

मराठीचा उत्पत्तिकाल

कोणत्याहि भाषेचा उत्पत्तिकाल निश्चित करण्याची साधने मुख्यतः दोन. एक म्हणजे ऐतिहासिक स्वरूपाचे उल्लेख व दुसरे म्हणजे प्राचीनतम असे ग्रंथ व साहित्य-शिलालेख. या दोन साधनांच्या आधारे मराठीचा मार्ग शोधून काढता येतो ते पाहू.

मराठीचा असा नव्वे, पण सर्वसाधारण देशी भाषांचा प्राचीनतम उल्लेख 'नारदस्मृती'त आढळतो. गुरू या शब्दाची व्याख्या करतांना नारदस्मृति म्हणते—

संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः यः शिष्यमनुवृत्तः ।

देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥

बरील व्याख्येत संस्कृत व प्राकृत या भाषांशिवाय देशभाषांचा स्वतंत्र उल्लेख असल्याने नारदस्मृतीच्या रचनाकाळी म्हणजे पांचव्या शतकात मराठीसम देशी भाषा अस्तित्वात आलेल्या होत्या असे अनुमान निघते. परंतु देशभाषा हा शब्द स्मृतिकाराने कोणत्या अर्थी योजिला आहे याविषयी निश्चित असे प्रमाण नसल्याने हा पुरावा निर्णायक नव्हे. देशभाषांचा दुसरा प्राचीन उल्लेख बाणभट्टाच्या 'हर्षचरिता'त आढळतो. श्रीहर्षाने प्रवासाला निघतांना बरोबर इतर भाषांतील कवीप्रमाणे एक देशभाषाकवीहि घेतला होता, असे इ. स ७००-च्या सुमारास होऊन गेलेल्या बाणाने सदर ग्रंथात म्हटले आहे. 'याहि टिकाणी देशभाषा या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट नाही. मराठी भाषेचा आणखी एक प्राचीन उल्लेख 'कुबलममाला' या नावाच्या ग्रंथात मिळाला आहे. हा ग्रंथ उद्योतनसुरि याने शके ७००-मध्ये लिहिलेला असून त्यांत अठरा देशी भाषांचा जो उल्लेख आहे त्यांत 'मरहट्ट' भाषेचा निर्देश असून पुढे त्या त्या देशांतील माणसांचे वैशिष्ट्य व त्यांच्या भाषेतील टळक अशी लक्ष्म ही सांगितली आहेत. पैकी मरहट्टाचे व त्यांच्या भाषेचे वर्णन हा कवि पुढीलप्रमाणे करतो—

'रत्नमंडह सामलगे सहिरे अहिमाण कलहसीले य ।

दिणाले गहिळे उल्लविरे तत्थ मरहट्टे ॥'^१

बरील उताऱ्यावरून शके ७००-च्या सुमारास मराठी भाषेस एक प्रकारचे विशिष्टत्व प्राप्त झाले असून तीत 'दिणाले-गहिळे' अशी रूपे

१. हर्षचरित, उ. १.

२. अपभ्रंशकाव्यप्रदीप (प्रस्तावना-भी. लालचंद गांधी)

३. (अर्थ—'घटमूट, काळासांबळा, सहनशील, अभिमानी, कलहशील 'वदिणाले-गहिळे' असे बोलणारा मरहट्टा...')

होत हें स्पष्ट होतें. यानंतर शके १०५१-मधील सोमेश्वरकृत 'मानसोल्लास' किंवा 'अभिलषितार्थचिंतामणी' नांवाच्या ग्रंथांत मराठी शब्दरूपेच केवळ नव्हे, तर मराठी पद्येहि कधी आढळतात याविषयी उल्लेख सारस्वत-कारांनी केलेला असल्याने त्याची पुनरुक्ति करण्याचें कारण नाही. याच सुमारास म्हणजे ११-व्या शतकाच्या उत्तरार्धात यशवंतर नांवाच्या एका जैन प्रशिद्धताने रचिलेल्या 'राजीमतीप्रबोध' या संस्कृत नाटकांत एक मराठी भाषेतील उतारा आढळतो. या नाटकांतील नायिका राजमती ही असून तिच्या स्वल्पाचें वर्णन नाटककारानें एका 'महाराष्टिका' कडून करविलें आहे. तो प्रसंग असा—

“महाराष्टिकमुखमीक्षते राजा । (अथ महाराष्टिकः ।) देव । चतुरांगुलाची जीहो मी कांई सांधओ गोमटी मुहें फाफट्टें निलाडें चापडु । आखंड याली ताहीची । बीणी काली । न छोटी न मोटी । वानि चांपाहूली नाही कांई ताहि तुली । नाहि उंडी जाणउं सुखकरी कंडी बोलती मुहुखाणि चालती सुजाणि राउल खरी रुंडी अमृतकरी इसी कुयडी” । ना पभूदं रुपेदुं जाणामि । ” (तृतीयोऽंकः)

वरील नाटकाची अलांकडे मकललेली एक प्रत बडोदे येथील जैन ज्ञानसंग्रहांत असून दुसरी तुनी प्रत हेमचंद्राचार्य जैन ज्ञानमंदिर, पाटण (उत्तर गुजराथ) येथे आहे. यशवंतराचा काल श्री. लालचंद गांधी यांच्या मते क्रि.स.संवत्साच्या १२-व्या शतकाच्या उत्तरार्ध म्हणजे शके १०५०-च्या आसपास असून वरील उताऱ्यांतील मराठी भाषा स्पष्ट आहे. शके १२१२-च्या सुमारास म्हणजे शानेश्वरीच्या रचनाकाळी मराठी भाषेची परंप्रांतांहि केवढी प्रतिष्ठा होती त्याचें एक सूचक आम्हांस राइस यांच्या ग्रंथांत मिळालें, तें असे—

“The college founded and endowed in 1290 A. D. by the Hoyasala minister Perumala at Mailangi (Tirumkudal-Narsipur, 27) deserves mention Provision was made in it for masters to teach Nagar, Kannad, Tigulu (Tamil) and Arya (Mahratti).”

१ जिह्वा. २ मुख. ३ रुंद. ४ कपाळ. ५ नाभि. ६ चांगली. ७ लहान विहीर.

८. चि. वि. जोशी : देशी भाषांचें प्राचीनत्व (त्रिविषयज्ञानविस्तार, वर्ष ५९, अंक १२.)

९. B. Lewis Rice : “Mysore and Coorg from Inscriptions.”, p. 179.

इ. स. १२९०-त तामिळनाडूंत मराठी भाषा शिकविण्याची सोय केली होती असें राईस म्हेसूर प्रांतांतील मालिगी येथील शिलालेखावरून सांगत आहेत. मराठीच्या प्राक्कालीन दिग्विजयाची ही एक निशाणीच होय.

मराठीच्या जन्मसुगा

मराठी भाषेच्या उगमाचा शोध घेण्याची प्राथमिक साधनें जीं उपलब्ध आहेत तीं बादकालांतील असल्याने त्यांचा या कामी विशेष उपयोग नाही. आज उपलब्ध असणाऱ्या साहित्यांत मुकुंदराजांचा 'विवेकसिंधु' हा मराठीतील प्राचीनतम ग्रंथ ठरतो व त्याचा रचनाकाल शके १२१० असा आहे. सारस्वतकार म्हणतात त्याप्रमाणें, 'विवेकसिंधु' सारखे ग्रंथ ही भाषेच्या प्रारंभीचीं चिन्हे नसून तीं तिची परिणत अवस्था होय, व या दृष्टीनें पाहतां मुकुंदराजापूर्वी कांहीं शतके मराठी भाषेंत ग्रंथरचना होत असावी हें त्यांचे म्हणणें मनास पडतें. दुर्दैवानें मुकुंदराजपूर्व वाङ्मय अद्यापि सांपडलेलें नाही, व ज्या वैयकादि वाडांचा उल्लेख श्री. भावे करतात, त्यांचा रचनाकाल ठाऊक नसल्यानें अभ्यासाचीं साधनें म्हणून तीं निरुपयोगी होत. मराठीच्या प्राचीन स्वरूपाची खरी चाहूल पुरातन कालापासून चालत आलेल्या लोकवाङ्मयांत किंवा Folk-lore मध्येच लागू शकेल. समाजांत परंपरेनें चालत आलेल्या कथा, कहाण्या, गाणी, म्हणी, आणा-भाका, उखाणे-पाखाणे, इत्यादि अनेक प्रकार मिळून हें लोकसाहित्य बनत असतें, व विविध थरांनीं बनलेल्या विशाल अशा समाजाचें जीवन त्यांत प्रतिबिंबित झालें असल्यानें समाजशास्त्राच्या व भाषाशास्त्राच्या अभ्यासात तें विशेष पोकळ ठरतें. एकच उदाहरण देतो. शके १२००-च्या सुमारास म्हाइंभटानें रचिलेल्या 'लीळाचरित्रां' त चक्रवर्तींनीं धानाई नांवाच्या एका दृष्टी लढान मुलीस पुढील गोष्ट किंवा 'कहाणी' सांगून उगी केल्याचा उल्लेख आहे. ही कहाणी अशी—“साळेंचें घर मेणाचें : काउळेयाचें घर सेणाचें : पाउसाळां काउळेयाचें घर पुरें जाण : साळेंचें वांचें.” बाराव्या शतकाच्या अखेरीसच लोककथेच्या गोंत समाविष्ट झालेल्या या कहाणीचा जन्म यापूर्वी कितीतरी शतकांच्या मागे झाला असला पाहिजे. या लोककथांचा जन्मकाळ जरी सांगतां आला नाही तरी ज्याअर्थी १३-व्या शतकांरमीं त्यांना लोकवाङ्मयाचें स्वरूप प्राप्त झाले होतें, त्याअर्थी

१. "नागर-कन्नड-तिगुळ-प्रायंत बौद्धसुब बालसिधे उपाध्दर जीवि-
तके वर्ष १ स्के गवाण आरु." (Ep. Carnatica, Vol. III, p. 146.)

२. लीळाचरित्र, पूर्वार्ध, खंड १ पृ. १४.

त्यापूर्वी चारपांचशे वर्षांपासून त्यांचे अस्तित्व जीवरूपाने कां होईना पण असले पाहिजे असें मन सांगतें.

मराठी भाषेचा जन्मकाळ अजमविषयाचे आज्ञा एका साधन म्हणजे शिलालेख व ताम्रपत्र. ज्ञानेश्वरीपूर्व लेखांची एक यादी श्री. भावे यांनी दिलेलीच आहे. त्यानंतर अधिक संशोधनान्ती उपलब्ध शालेच्या शिला-ताम्रलेखांची भर मूळ यादीत घालणें एवढेंच आपलें कर्तव्य. एक गोष्ट मात्र खरी की, सारस्वतकारांच्या मागे अद्यापि कोणास जातां आलेले नाही. शिलांवर उमटलेल्या मराठीच्या पावलांचा माग घेत घेत सारस्वतकार शके १०५-पर्यंत म्हणजे श्रवणबेलगोळपर्यंत जाऊ शकले, व त्या गोष्टीस आज पंचवीस वर्षे झाली तरी अजून आपण त्याच ठिकाणी उभे आहों. कै. राजवाडे यांनी (त्यांच्या मते) शके ६५८-तील चिकुडे-ताम्रपटाच्यो व शके ४१०-मधील मंगळवेढें ताम्रपटांच्या आधारे आज्ञा मागे जाण्याचा प्रयत्न करून पाहिला; पण जाणत्यांनीं त्यांस मागे ओढले. या दोन ताम्रपटांच्या अस्सलपणाबद्दल विद्वानांनीं शंका व्यक्त केली व आज ते ताम्रपटच कोठें उपलब्ध होत नसल्यामुळे जी गत राजवाडे-ज्ञानेश्वरीची तीच या लेखांची झाली, मूळ साधनेंच नष्ट झाल्यावर तेथे अभ्यासक तरी काय करणार ? तात्पर्य, ज्ञानेश्वरीपासून प्रारंभ करून मागे जात जात आज तरी आपणांस श्रवणबेलगोळपर्यंतच पोचतां येते. त्यापुढें सर्व अंधार आहे. सारस्वत-कारांच्या काळांत आणि आजच्या काळांत फरक इतकाच जाला, कीं त्यांची पावले फार लांब लांब पाडलीं तर आपली त्या मानानें थोडी जवळ पडत आहेत. महत्वाच्या लेखांची यादीच देतो, म्हणजे त्यावरून कल्पना येईल. या यादीतील कांहीं लेख पूर्णतः तर कांहीं अंशतः मराठी आहेत. या यादीवरून आणि मागील विवेचनावरून मराठी भाषेची प्राचीनतम अशी कालमर्यादा आज मिळणें सोपें जाईल. निदान इतकें तरी निश्चयानें म्हणतां येईल, कीं मराठी भाषेतील आद्यग्रंथ शके १११०-च्या आसपास, तिची पाहिली लिखित अशी निशाणी शके १०५-मध्ये, व तिचा पाहिला स्पष्ट उल्लेख शके ७००-च्या मुमारास मिळतो. यावरून आठव्या शतकाचा प्रारंभ हा मराठी भाषेचा जन्मकाळ म्हणून तूर्त धरून चालण्यास हरकत नाही.

१. ग्रंथमाला, वर्ष-१, अंक १०.

२. वि. का. राजवाडे : ज्ञानेश्वरी-प्रस्तावना, पृ. १८.

३. पां. दा. गुणे : मराठी भाषेचा कालनिर्णय (भा. इ. स. मं. पठ संमेलन वृत्त.)

प्राचीन मराठी शिलालेख व ताम्रपट

क्र.	स्थल	काल	स्वरूप	प्रकाशन
१	उनकेश्वर	श. १२११	शिला.	भा. इ. सं. मं. वै. ९-१.
२	कालवार (जि. ठाणे.)	श. १२१०	शिला.	महा० प्राचीन ताम्र-शिला-लेख. (डॉ. दीक्षित) पु. १०३ ते ५.
३	पूर (जि. पुणे)	श. १२०७	शिला.	द. म. इ. सा. खं. २, पु. ६
४	पंढरपूर	श. ११९५ ते -९९	शिला.	ग्रंथमाला
५	चांजे (जि. कुलाबा)	श. ११८२	शिला.	एपि. इ. व्हॉ. २३, पु. २७९.
६	रानवड (मुंबई)	श. ११८१	शिला.	एपि. इ. व्हॉ. २३ पु. २७८
७	राणवेलूर (कर्नाटक)	श. ११७४	शिला.	सयाद्रि
८	तासगाव (जि. सातारा)	श. ११७२	ताम्र.	द. म. इ. सा. खं. ३, पु. ६५.
९	मार्कड (मुंबई)	श. ११७०- ७१	शिला.	भा. इ. सं. मं. वै. १९-३.
१०	नेवास (जि. नगर)	श. ११६१	शिला.	द. म. इ. सा. खं. २, पु. ४.
११	आर्षेजोगाई	श. ११५०	शिला.	द. म. इ. सा. खं. १, पु. ६२.
१२	पाटण (पं. खानदेश)	श. ११२८	शिला.	एपि. इ. व्हॉ. १, पु. ३३८...
१३	जालगावे (जि. रत्नागिरी)	श. ११२४	ताम्र.	द. म. इ. सा. खं. ३, पु. ६१.
१४	परळ (मुंबई)	श. ११०७	शिला.	J. B. B. R. A. S. भा. १२ पु. ३३३.

१. जैव साधनांचा ताम्रपट या नावाने प्रसिद्ध असलेला.

म. सा.-१०६

१५ वेहरली (मुंबई)	श. ११०६	शिला.	J. B. R. S. व्हॉ. २९
१६ सावरगांव (जि. उस्मानाबाद)	श. १०८६	शिला	द. म. इ. सा. खं. २, पृ. १.
१७ तेर	श. १०८६	शिला.	द. म. इ. सा. खं. २, पृ. ८२.
१८ वसई (जि. ठाणे)	श. १०८३	शिला.	एपि. इ. व्हॉ. २३ पृ. २७५
१९ पळसदेव (जि. ठाणे)	श. १०७९	शिला.	महा. सारस्वत पृ. १४-१५
२० त्रिपळुण	श. १०७८	शिला.	मुंबई विद्यापीठ जर्नेल १३-१.
२१ आगाशी (जि. ठाणे)	श. १०७२	शिला.	एपि. इ. व्हॉ. २३ पृ. २७३.
२२ आंबे जोगाई	श. १०६६	शिला.	अप्रसिद्ध.
२३ चाजे (जि. कुलाबा)	श. १०६०	शिला.	एपि. इ. व्हॉ. २३ पृ. २७२.
२४ मंगळवेढे	श. १०५४	शिला.	सहाद्रि
२५ सितावडी (नागपूर)	श. १००८	शिला.	एपि. इ. व्हॉ. ३, पृ. ३०४.
२६ भोर	श. १००१	ताम्र.	एपि. इ. व्हॉ. २२, पृ. १८९.
२७ दिवे-आगर (जि. रत्नागिरी)	श. ९८२	ताम्र.	सहाद्रि, १५-६
२८ अक्कलकोट (मसूर)	श. ९०५	शिला.	एपि. कर्ना. खं. २, पृ. ९३

अभ्यासाची साधने

श्री. व्यं. केतकर : प्राचीन महाराष्ट्र.

य. रा. दाते : महाराष्ट्र भाषाभ्यास.

चि. वि. वैद्य : निबंध आणि भाषणे.

वि. का. राजवाडे : ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना.

वि. का. राजवाडे : राधामाधवविलासचंपू (प्रस्तावना.)

शुद्ध ब्लॉक : मराठी भाषेचा विकास (परांजपेकृत भाषांतर.)

ग. ह. खरे : दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाची साधने

भा. १, २, ३.

शं. गो. तुळपुळे : बादकालीन मराठी भाषा.

चि. दि. वैद्य-पां. दा. गुणे : मराठी भाषेचा कालनिर्णय (विविधज्ञान-

विस्तार, १९२२)

वि. का. राजवाडे : ऐतिहासिक प्रस्तावना.

कृ. पां. कुळकर्णी : मराठी भाषा, उद्गम आणि विकास.

रा. ग. हर्षे : ज्ञानदेवी (प्रस्तावना)

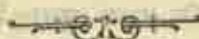
कृ. पां. कुळकर्णी : मराठी भाषेचा व्युत्पत्ति-कोश (प्रस्तावना)

वि. पां. दांडेकर : महाराष्ट्र.

ग्रियरसन : Linguistic Survey of India, Vol. 7.

स्टेन कोनौ : Maharastri & Marathi

(Ind. Antiquary, Vol. 32.)

आद्य कवि मुकुंदराज

मराठी भाषेतील आद्यकवि मुकुंदराज हा एक वादविषय असून अद्यापि तो अनिर्णित असल्याचे सर्वाना ठाऊकच आहे. हा कवि अति प्राचीन म्हणजे सुमारे ७५०-वर्षांमागील असल्यामुळे त्याच्या जन्ममृत्यूचे शक व त्याचे चरित्र या गोष्टी अद्यात असणे यांत नवल नाही. परंतु मुकुंदराजाचे ठावाटिकाण व त्याच्या ग्रंथरचनेचा तपशील यांविषयीहि आपण अंधारांत चांचपडत असो व्हे ही खरोखरच दुःखाची गोष्ट होय. मुकुंदराजाची काल-निश्चिति त्याच्या 'विवेकसिंधू' तील सुप्रसिद्ध अशा कालनिदर्शक ओवी-वरून थोडीफार करता येणे शक्य आहे. थोडीफार म्हणण्याचे कारण या ओवीतील शक-संवत्सरांचा मेळ बसत नसल्याने व काही प्रतीतून तिचा अभाव असल्याने ती प्रमाण मानण्यांत काही अडचणी येतात. पण मुकुंद-राजाची स्थलनिश्चिति करण्यांत याहूनहि अधिक अडचणी येत असून हा ग्रंथ अत्यंत गुंतागुंतीचा होऊन बसला आहे. 'विवेकसिंधू'त बाणगंगेच्या किंवा वैनगंगेच्या तीरावरील 'प्रसिद्ध' आणि 'मनोहर' अशा अंबानगरीचा व नृसिंहाचा बड्याळ आणि त्याचा कुमार जैतपाळ यांचे जे उल्लेख आहेत ते संदिग्ध स्वरूपाचे असून त्यामुळे प्रस्तुत विषयासंबंधी दोन भिन्न मते मांडली गेली आहेत. पैकी 'विवेकसिंधू'त उल्लेखिली गेलेली ही अंबानगरी म्हणजे मध्यप्रांतांतील भंडान्याजबळील वैनगंगेच्या तीरावरील अंभोर नांवाचे गांव होय व झावरून पाहतां मुकुंदराज हे नागपूराकडील होत असे एक मत असून त्याचा पुरस्कार कै. भावे, कै. पांगारकर इत्यादि संशोधकांनी केलेला आहे, व बळकट अशा विरुद्ध पुराव्याच्या अभावी आज ते पुष्कळांना मान्यहि आहे. ही विचारसरणी खरी असणे अशक्य नाही. पण या प्रश्नाची जी दुसरी बाजू म्हणजे मुकुंदराज हे आंबे जोगार्जेचे असण्याची शक्यता, तिचा पाठपुरावा करणारी साधनें अलीकडे उपलब्ध झाली आहेत. ही साधनें कदाचित् असल, अतएव विश्वसनीय नसतीलहि; परंतु त्यांची उपेक्षा करणे हे शास्त्रविरुद्ध असल्याने ती उजेडांत आणणे अवश्य आहे. आंबे-जोगार्जेजवळील मुकुंदराजांची समाधि सर्वश्रुत असून हे अत्यंत रमणीय असे स्थान दासोपेतांच्या समाधीपासून सुमारे अर्ध्या कोसावर एका दरितील गुहेत आहे. या दरीतून जयन्ती नांवाची नदी वाहत असून ती अंबे गांवातून येऊन पुढें जवळच बाणगंगेस मिळाली आहे. 'विवेकसिंधू'त ज्याचा उल्लेख आला आहे त्या जैतपाळाच्या किंवा जयन्त-

पाळाच्या नांवावरून त्या गांवच्या नदीस जयन्ती हे नांव मिळाले असायब नाही ही गोष्ट ज्ञाताज्ञातां नमूद करून ठेवावी असे वाटते. ही समाधीची गुहा म्हणजेच मुकुंदराजाचे ध्यानधारणेचे व ग्रंथरचनेचे स्थान होय, या आर्वे-जोगाईत रुढ असणाऱ्या आख्यायिकेतील सत्यांश ध्वनांत येण्यासारखा आहे. या समाधीच्या किंचित खालच्या अंगास ज्ञानेश्वरांच्या पादुका असून ज्ञानेश्वर हे मुकुंदराजाच्या समाधीच्या दर्शनास येऊन गेल्याचे हे स्मृतिचिन्ह होय असे जे सांगण्यांत येते तेहि असंभवनीय नाही. कारण नामदेवादि संतांच्या मेळाव्यांत केलेल्या तीर्थयात्रेत ज्ञानेश्वरांनी आपणांपूर्वी होऊन गेलेल्या या आद्य संतकवींच्या समाधीचे दर्शन घेणे अगदी साहजिक आहे. मग ती समाधि कोठेहि असे. अर्थात् या साधनावर फार भर देतां येणार नाही. कारण या पादुका ज्ञानेश्वरांच्या पश्चात् पुढे कोणीतरी स्थापन केलेल्या असणेहि शक्य आहे. निर्णायक साधन असे ज्यास काही अंशी म्हणतां येईल असा एक ग्रंथ हस्तलिखित स्वरूपांत आर्वे-जोगाईस मिळाला आहे. त्याचे नांव 'योगेश्वरीमाहात्म्य'. हा ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिलेला असून त्याची रचना मुकुंदराजाच्या नंतर व इस्लामच्या दक्षिणेवरील आक्रमणापूर्वी झाली असावी असे वाटते. कारण त्यांत मुसलमानांचा उल्लेख कोठेहि नाही. सुमारे २७०० श्लोकांचा हा ग्रंथ एकूण ३० अध्यायांत विभागलेला असून त्याचा कर्ता अज्ञात आहे. या काव्याच्या चारपांच प्रती आर्वेगांवांत आहेत. 'योगेश्वरी-माहात्म्या' चा मुख्य विषय आर्वेजोगाईचे स्थळवर्णन असा आहे. या ग्रंथातील २२-व्या अध्यायांत मुकुंदराजाच्याविषयी माहिती आली असून ती थोडक्यांत पुढे देत आहे. 'योगेश्वरी-माहात्म्या'तील मुकुंदराजाविषयीचा कथाभाग थोडक्यांत असा—

“या जयन्तिका (आर्वे) नगरीत एकूण सहा सिद्ध प्रसिद्ध असून त्यांपैकी पहिल्या सिद्धाची म्हणजे बुर्दानाथांची समाधि पापविमोचन तीर्थी आहे. दुसरे सिद्ध पुरुष मुकुंदराज या नांवाचे असून त्यांचा वास सदा थोडदरा गुहेंत असतो. हे एकदां आपल्या गुहेंतून अकस्मातपणे गुप्त होऊन काशीक्षेत्री गेले व तेथे त्यांनी काही काळ पालविले. परंतु जैतपाळ नांवाच्या जैन राजाने सिद्धीच्या मार्गे लागून साधूंचा उल्लंघन आरंभिला आहे हे ऐकतांच मुकुंदराज पुनः जयन्तिका नगरीत प्रकट झाले. या प्रसंगी एक चमत्कार घडून आला. जैतपाळ राजाने साधूंना जोग भरडण्याची म्हणजे चाकी पिसण्याची शिक्षा दिलेली होती व त्याप्रमाणे यथे म्हणजे जाती उभारून त्यांचे काम चालू होते. मुकुंदराजांनी तेथे आल्याबरोबर हे काम थांबवा असे

साधूंना सांगितलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं तें थांबविलें. पण चमत्कार असा, कीं कोणाचा हात न लागतां हि तीं जातीं आपोआप फिरूं लागून चणें पूर्ववत् भरडले जाऊं लागले. हें अवघट पाहून राजा वरमला व साधूंस वधमुक्त करून त्यानें मुकुंदराजांचे पाय धरिले. या प्रसंगी त्यांनीं जैतपाळास उपदेश देऊन वर 'विवेकसिंधु' आणि 'परमामृत' या आपल्या दोन ग्रंथांचेंहि त्यास निरूपण केलें. मुकुंदराजांचें आगमन होण्यापूर्वी जैतपाळ राजानें नानादेशींच्या विद्वानांना पाचारण करून त्यांकडून मुकुंदतीर्थावर एक महायज्ञ करविला होता व त्या तीर्थाभोंवतीं यशरक्षणार्थ आपले घोडेस्वार खडे केले होते. हीच 'अश्वदरी' होय. मुकुंदराजांचा निवास समाधिरूपानें याच अश्वदरीत किंवा मुकुंदतीर्थावर आहे"—

वरील कथानकांतील चमत्कारविषयक भाग विचारांत न घेवेंच बरें. 'योगेश्वरी माहात्म्य' या ग्रंथाचे स्वरूप पौराणिक असल्यानें त्यांतून काहीं वजावट ही केलीच पाहिजे. मात्र जैतपाळ राजानें साधूंना दिलेली चणें भरडण्याची शिक्षा व 'अश्वदरी' ची कथा यांत थोडा तरी सत्यांश असावा असें वाटतें. कारण ही ठिकाणें आंबेजोगाईजवळ दाखविण्यांत येत असून तेथील लोक आज अनेक वर्षे त्यांना अनुक्रमें 'चणेभरड' व 'घोडदरा' याच नांवांनीं ओळखत आहेत. अर्थात् ही नांवे कोणी कृत्रिम रीत्या ठेवलेलीं नसून त्यांच्यामागे कांहीं ऐतिहासिक सत्य असलें पाहिजे हें उघड आहे. हीं दोन स्थाने एकमेकांपासून विशेष दूर नाहींत, ऐहि ध्यानांत घेण्यासारखे आहे. तसेंच आंबे ही कलचुरी घराण्याचा एक मांडलिक राजा जैतपाळ याची राजधानी असून तो जैन होता हें इतिहासशास ठाऊक आहे. याचा उल्लेखहि जेम्स ब्रॅन्स यानें आंबे-जोगाईवरील आपल्या लेखांत केलेला आहे. वरील ग्रंथांत आलेली हकीगत कै. पांगारकर यांनीं एक आख्यायिका म्हणून थोड्याफार परकानें नमूद करून ठेविली आहे. कुण्ढदयार्णवासारखा पुढें होऊन गेलेला कवीहि मुकुंदराजां-वरील आपल्या आरतींत "जैतपाल भूपतीनें केला दर्शना कोंड । अपरोक्ष बोध वाहे त्यासि घातलें कोड" असा उल्लेख करतो, त्यासहि महत्त्व आहे. ज्या नदीच्या तीरी 'मनोहर अश्वानगरी' आहे असा उल्लेख येतो त्या नदीचें नांवहि 'विवेकसिंधू' च्या बहुतेक प्रतीतून 'बाणगंगा' असें लिहिलेले आढळतें; व ही बाणगंगा आंबे-जोगाईसच

१. Archaeological Survey of Western India, Vol. III, p. 49.

२. मराठी बाळमयाचा इतिहास, खंड १, पृ. ३९०-३९१.

आहे. तसेच मुकुंदराज अंबानगरीस 'मनोहर' म्हणतो यासाठी महत्त्व आहे. आंबे हे गांव त्या काळीं किती संपन्न व अतएव नगर या नांवास कसे पात्र होते हे त्या गांवीं उपलब्ध झालेल्या 'चौबारा शिलालेखा'तील वर्णनावरून समजेल. हा लेख सिध्दण यादवाच्या काळांतील असून त्याचा सेनापति खोलेश्वर याच्या प्रशस्तिपर आहे. आंबे हे या खोलेश्वराचे निवासस्थान, व त्याचे वर्णन प्रस्तुत लेखाच्या प्रारंभी आले आहे. या वर्णनांत, आम्रपुरास म्हणजे अंबानगरीस प्रकाशमान, जनपदव्याप्त उपवनभूषित इत्यादि विशेषणांनी गौरविले असून त्यांतील गगनचुंबी मंदिरांचा, भव्य प्रासादांचा, त्यांबरील डोलाने डोलणाऱ्या पताकांचा, कुकुन-संमार्जनाचा, उत्कल कमलांचा व सौरभयुक्त वायूचा याप्रमाणे संपन्नतेचे द्योतक असे कितीतरी उल्लेख आले आहेत. हे वर्णन अंबानगरीसि आहे व मुकुंदराजांनी आपल्या ग्रंथांत 'मनोहर अंबानगरी' असेच म्हटले आहे. यावरून दोन महत्त्वाचे मुद्दे उत्पन्न होतात. एक तर मुकुंदराजांसारखा कवि हा एखाद्या खेळ्यास 'मनोहर नगरी' अशा अवास्तव नांवाने व्यर्थ गौरविणार नाही असे वाटते. नागपूर प्रांतांतील ज्या अंभोर गांवाचा संबंध मुकुंदराजांकडे लाविला जातो ते अंभोर मनोहर होते किंवा आहे ते ठाऊक नाही. परंतु ते गांव नगरी वा संज्ञेस पात्र असल्याचा पुरावा इतिहासांत मिळत नाही, एवढे मात्र खरे. आजहि अंभोर हे एक खेडेगांवच आहे, नगर नाही. उलट जोगाईचे आंबे हे एका काळीं एक 'मनोहर' व संपन्न असे नगर किंवा पुर असावे हे दाखविणारे कितीतरी ऐतिहासिक अवशेष त्या गांवांत व आसपास अद्यापहि सांपडतात. अर्थात् मुकुंदराजांना 'अंबानगरी' म्हणजे आंबे-जोगाईचे अभिप्रेत असावे असे वाटते. हे एक, व दुसरे म्हणजे या गांवचा प्राचीन उल्लेख जसा 'आंबे' याच नांवाने आढळतो त्याप्रमाणे नागपूर प्रांतांतील अंभोर गांवाचा 'आंबे' असा उल्लेख कोठे आढळत नाही. वर दिलेल्या चौबारा शिलालेखां-तील आम्रपुर हे संस्कृत ग्रामनाम मुहाम बनविलेले किंवा कृत्रिम म्हणून सोडून दिले तरी शके १२००-च्या सुमारास रचिल्या गेलेल्या म्हाभट्टकृत 'लीळाचरित्रा'तील पुढील उल्लेख मान्य होण्यासारखा आहे. या चरित्र-ग्रंथाच्या एकांकांतील १२-व्या लीळेत एका चांभारास चक्रधरापासून 'स्थिति' म्हणजे उन्मन्यवस्था प्राप्त झाली तो 'विचरत विचरत खोलनाएका-

१ Kielhorn : Sanskrit, Pali & Old Canarese Inscriptions (Epi. Ind. Vol. VII)

२. लीळाचरित्र, भा. १, एकांक, लीळा १२ बी. (संपा० ह. ना. नेने.)

चेया आंबेया' आला असा स्पष्ट उल्लेख आहे. या उल्लेखांतील खोल्नाएक म्हणजे सिध्द वादवाचा सेनापति खोल्नेश्वर व आंबे म्हणजे चौबारा-लेखां-तील आम्रपुर किंवा आतने जोगाईचे आंबे. खोल्नेश्वर हा आपल्या शौर्यादि गुणामुळे इतका प्रसिद्ध झाला होता, की आंबे हे गांव त्याच्या नांवाने म्हणजे खोल्नायकाचे आंबे म्हणून ओळखले जाई ही वस्तुस्थिति इतिहासांत नमूद आहे. अजूनहि त्या गांवांत एक खोल्नेश्वराचा मठ असून त्या मठांत खोल्नेश्वराच्या प्रशस्तिपर असा एक शिलालेख उपलब्ध झालेला आहे. या लेखाचा काल शके ११६२ असा आहे. तात्पर्य, आंबे हे ग्राम-नाम ज्याप्रमाणे त्याच स्वरूपांत प्राचीन लेखांतून आढळते तसे अंभोर हे आढळत नाही. व्युत्पत्तिशास्त्राचा कौल घेतल्यास तोहि अंभोऱ्याच्या बाजूने लागणें कठिण दिसतें. अंभोर या नांवाचे व्युत्पादन संस्कृत 'आम्रपुर' व 'अंबापुर' अशा दोन शब्दांपासून होऊं शकते. पैकी 'आम्रपुर' अभिप्रेत असणे शक्य नाही; कारण मुकुंदराजांनी 'अंबानगरी' असे स्पष्टपणे म्हटले आहे. आतां अंबापुर हे नांव आंबे-जोगाई या गांवास जसें सार्थ ठरेल तसें ते अंभोऱ्यास ठरणार नाही. कारण जोगाई म्हणजे अंबा ही आंबेगांवास फार पुरातन कालापासून आहे. तशी ती अंभोऱ्यास असल्याचे ऐकित्वांत नाही. अर्थात् अंबेचे म्हणजे जोगाईचे पुर ते अंबापुर ही उपपत्ति सार्थ वाटते. वास्तविक हीहि थोडी कुत्रिमच असून या गांवाचे मूळ नांव आंबे व त्याचे मुसंस्कृत रूप आम्रपुर किंवा अंबापुर होय असे मानण्याकडे मनाचा कल होतो. भाषा व इतिहास अशा दोन्ही दृष्टींनी 'अंबानगरी'स आंबे हे गांव अंभोऱ्यापेक्षा अधिक कळवें तें एवढे खरे. आंबे या ग्रामनामाचा संबंध अंबा या देवीच्या उपनांवाकडे लागतो असे जे वर म्हटले तें केवळ कल्पनेने नव्हे. अंबा आणि आंबे यांचा संबंध सूचित करणारे अलीकडे आणखी एक साधन उपलब्ध झाले आहे. आंबे गांवापासून जवळच जोगाईच्या देवळाच्या मागील बाजूस दासोपंतांच्या समाधीच्या वाटेवर एक शिबलेणे उपलब्ध झाले असून ते योगिनीचे म्हणजे जोगाईचे माहेर या नांवाने ओळखले जाते. आज बरीच वर्षे या लेखाचा अधोभाग जमिनीत गाडला गेलेला होता, तो काही वर्षांपूर्वी निजामाचे युवराज आंबे-जोगाईस आले त्या निमित्ताने मोकळा करण्यांत आला. तेव्हां या लेखांत एक शिलालेख मिळाला असून तो अद्यापि अप्रसिद्ध व अज्ञातच आहे. या लेखांत दान देणान्यास 'अंबासमाधिकृत' असे म्हटले असून हे विशेषण

द्वयर्था नसलें तरी सूचक खास आहे. अवेचें म्हणजे देवीचें गांव तें अर्बि
असा अभिप्राय त्यावरून ध्वनित होत आहे असें वाटतें. अंबा आणि
अंभोर यांचा अशा प्रकारचा संबंध जोडून दाखवितां येणार नाही. शिवाय
असे, की 'विवेकसिंधू'तील त्या ओवीत 'बाणगंगा' या ऐवजी 'वैनगंगा'
असा पाठ धरला तर पुष्कळशा प्रतीतून 'बाणगंगा' असें रूप आढळत
असल्याने 'वैन' या शब्दाचा 'बाण' असा अपभ्रंश झाला असें मानणें
क्रमप्राप्त होतें. आतां भाषाशास्त्राच्या कोणत्याहि नियमाप्रमाणें 'वैन' या
शब्दाचें 'बाण' असें रूप होणें शक्य नाही. तेव्हां मूळ पाठ 'बाणगंगेच्या
तीरी' असाच असावा, व बाणगंगा ही तर अंभोऱ्यास नसून आर्वि-
जोगाईस आहे. तसेंच 'योगेश्वरी माहात्म्या'त उल्लेखिलेली घोडदरी व
चणेभरड हीं स्थानें जशी आंबेगांवानजीक अजूनहि दाखवलीं जातात तशी
तीं अंभोऱ्यांत असल्याचें श्रुत नाही. तात्पर्य, मुकुंदराज हे मराठवाड्यांतील
आर्वि-जोगाईचे असावे, नागपूर प्रांतांतील अंभोऱ्याचे नव्हत असें मानण्या-
कडे मनाचा कळ व्हावा अशा प्रकारचा हा पुरावा आहे यांत कांहीं
शंका नाही.

शंका नाही म्हटलें खरें, पण मनांत कांहीं शंका येतातच. पहिली अशी,
'योगेश्वरी माहात्म्य' हा ग्रंथ अस्सल कशावरून ? त्याचा कर्ता अज्ञात व
रचनाकाल अनिश्चित आहे. शिवाय या ग्रंथाचा एकंदर घाट पौराणिक
स्वरूपाचा आहे, ऐतिहासिक स्वरूपाचा नाही हें कबूल केलेंच पाहिजे.
दुसरी शंका किंवा आक्षेप असा, की 'बाणगंगेच्या तीरी'। मनोहर अंबा
नगरी' हा मुकुंदराजांनीं केलेला उल्लेख त्यांच्या ग्रंथरचनास्थानाचा नसून
त्यांच्या गुरूचे गुह जे हरिनाथ त्यांच्या समाधिस्थळाचा तो उल्लेख आहे व
त्यामुळे मुकुंदराज आणि आर्वि-जोगाई यांचा संबंध जोडण्याचें कामीं तो
निरूपयोगी होय असें वाटणें साहजिक आहे. हा आक्षेप एका दृष्टीनें
कांहींसा बरोबर असला तरी तोच, मुकुंदराज हे अंभोऱ्याचे होत या
मताविरुद्धहि घेतां येईल हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. हरिनाथ व त्यांची परंपरा
यावरून मुकुंदराजांची स्थलनिश्चिति करण्याचा प्रयत्न डॉ. व. सु. देशपांडे
यांनीं अलीकडे केला आहे; पण तो अबाधित वाटत नाही. कारण, हरिनाथ
व त्यांची परंपरा ही मध्यप्रांतांतील आहे असें गृहित धरून मुद्दां मुकुंदराज
हे आर्वि-जोगाईचे नव्हत असें सिद्ध होत नाही. तेव्हां हरिनाथावरून
मुकुंदराजांची स्थलनिश्चिति करण्यापेक्षा ती स्वतंत्र रीत्या करणें अधिक बरें.
अशा प्रकारचा प्रयत्न वर केला आहे. परंतु तो निर्णायक मानण्याचें कारण

नाही.

वरीलपैकी काही शंकांची उत्तरे संशोधक श्री. कानोले यांच्या एका लेखात मिळतात. श्री. कानोले यांनी विवेकसिंधूतील

श्रीहरि येणें नावें विख्यातु । अवतरला श्रीअनंतु ।

तेथिंचा महिमा अद्भुत । भविष्योत्तर पुराणी ॥

या उत्तरार्ध अ. ११ मधील ओवीवर विशेष भर दिला असून मुकुंदराजानें उल्लेखिलेली अंबानगरी म्हणजे जोगाईचें आर्वेच होय असें त्यांचेंहि म्हणणें आहे. आम्ही उल्लेख केलेले योगेश्वरी-माहात्म्य भाविष्योत्तर पुराणांतच असून ते मुकुंदराजांच्या अवलोकनांत आलेलें असावें अशा मताचे श्री. कानोले आहेत. मुकुंदराजांचे परमगुरु श्रीहरिनाथ यांची समाधि नागपूर प्रांती अंभोर येथे असली तरी ही गोष्ट मुकुंदराज व आर्वे-जोगाई यांतील अन्योन्य संबंधाच्या आढ येऊं शकत नाही हेंहि श्री. कानोले यांनी स्पष्ट केले आहे. हरिनाथांचा शिष्यसंप्रदाय फार मोठा होता हें “अनेक शिष्य प्रमोषिले । ब्रह्ममुखी अनुभविले । ब्रह्मविद्येचें तारुं घातलें । सकळ जनांसी ॥” या मुकुंदराजांच्या उद्गारावरून स्पष्ट होतें. या शिष्यमंडळीपैकी कोणी हरिनाथ—रामचंद्र—मुकुंदराज या त्रयीच्या स्मरणार्थ त्यांच्या समाधि नागपूर प्रांती बांधणें शक्य आहे. मुकुंदराजांची अंबानगरी म्हणजे आर्वे-जोगाईच होय या म्हणण्यास आणखी एक पुरावा देतां येईल. डॉ. य. खु. देशपांडे यांनी महानुभावीय ग्रंथकार मेघचंद्रकृत ‘यशदेव वृद्धान्वय’ या पोथीच्या द्वारे मुकुंदराज व जैत्रपाल यांच्याविषयी जी माहिती उजेडांत आणली आहे त्यांत ‘नागनाथ’ हें एक नांव आढळतें.

वैनगंगेतीरी अंबावती पुरी । भेटला मुरारी रामदेवा ॥

रामासि वेदांतु नागेंद्रा सिद्धांतु । गुरु नागनाथु आम्हां सये ॥

याप्रमाणें उल्लेखित असा हा यशदेव वृद्धान्वयांतील नागनाथ व योगेश्वरी-माहात्म्यांतील सिद्ध नागनाथ या दोन व्यक्ती एकच असाव्या की काय असें वाटणें साहाजिक आहे. कारण आर्वे-जोगाई हें नाथसंप्रदायाचें एक ठळक असें केंद्र असून मुकुंदराजांनी विवेकसिंधूत आपले गुरु व परमगुरु यांजविषयी लिहितांना त्यांना सिद्धच म्हटलें आहे. मेघचंद्राच्या ‘यशदेव-वृद्धान्वय’ तील पुढील उल्लेखहि महत्वाचे आहेत:—

राजोरा रोहणें साडी मंडळेसी । रावो पुष्पराशी जैतपाल ।

रुसिह बलाळ पुत्र जैत्रपाल ।.....

१. मुकुंदराजांची अंबानगरी कोणती? (मराठवाड्यांतील गद्यविहार, पृ. ४७ ते ६०).

आपण मुकुंदरापदी शरण आले । संगत्वाग केला जैतपाळें ॥
 वरील उतान्यांतील जैतपाळाच्या राजधानीचें ठिकाण 'राजोरा-रोहणें'
 म्हणजे वऱ्हाडांतील राजुर-रोहिनखेड होय असें प्रा. भुसारी यांचें म्हणणें
 आहे. परंतु एक तर जैतपाळाचे स्मृत्यवशेष जसे आंबें-जोगाई येथे आहेत
 तसे ते वऱ्हाडांत असल्याचें प्रसिद्ध नाहीं. दुसरें असें, कीं मेघचंद्राने राजोरा-
 रोहणें हें जोड नांव प्रांतवाचक म्हणून वापरलें आहे; विशिष्ट स्थलवाचक
 म्हणून नव्हे. अर्थात् जैतपाळाच्या राजधानीचें नांव निराळेंच असणार.
 शिवाय हें राजोरा-रोहणें निश्चितपणें कोणतें याचाहि उलगडा होणें अवश्य
 आहे. कारण आंबें-जोगाईपासून सुमारे वीसएक कोसांवर राजुर-रोहणें
 अशीं दोन गांवें आहेत. तात्पर्य, वरील महानुभावीय ग्रंथांतील मजकूर तूर्त
 तरी निर्णायक पुरावा म्हणून पुढें करतां येत नाहीं. प्रत्यक्ष प्रमाणें व
 प्रांथिक आणि शिलालेखांतील उल्लेख झांवरून मात्र मुकुंदराज हे आंबें-
 जोगाईचे असावे असें मानण्याकडे मनाचा कल होतो.

अभ्यासाचीं साधनें

वि. अं. कानोले : मुकुंदराजांची अंबानगरी. (मराठवाड्यांतील
 गद्यविहार, पृ. ४७...)

य. खु. देशपांडे : हरिनाथांची समाधि. (निबडक निबंध, खं. १
 पृ. ७८...)

र. म. भुसारी : मुकुंदराजांचा कालनिर्णय (सहाद्रि, जुलै १९३७)

झ. गो. तुळपुळे : आंबें-जोगाई आणि मुकुंदराज (म. सा.
 पत्रिका, १९५०).

अनाम : योगेश्वरी-माहात्म्य (अध्याय, २२).

James Burgess : Ambe Inscriptions. (Arch. Survey
 of W. India, Vol. 3).

के. आ. पाध्ये : हेमाद्रि पंडित.

प्रास्ताविक :—

गेलीं अनेक शतके सांकेतिक लिपीच्या कुलपांत अडकून पडल्यामुळे पंथीयेतर वाचकांस अज्ञात असलेले महानुभावीय वाङ्मय उजेडांत आणून त्याची ओळख बाहेरील जगास करून देण्याचे श्रेय महाराष्ट्र-सारस्वतकारांकडे जाते. महानुभावांची सांकेतिक लिपी उकलून दाखविण्याचा पहिला मान कै. वि. का. राजवाडे यांचा असला तरी या पंथाची व त्यांतील वाङ्मयाची इतक्या मोठ्या प्रमाणावर ओळख कै. भावे यांनीच प्रथम करून दिली. सुमारे २५ वर्षांपूर्वी 'सरस्वतीचे मंदिरांतील एक अज्ञात दालन' हा महानुभावीय साहित्याचा परिचय करून देणारा त्यांचा लेख प्रसिद्ध झाला व त्यापाठोपाठ 'महाराष्ट्र-सारस्वत' अवतरले. महानुभाव पंथ व वाङ्मय यांची कै. भावे यांनी करून दिलेली ही पहिली ओळख तेव्हा अपूर्व वाटली तरी आज ती अपूर्ण वाटते. कारण गेल्या पंधाऱ्या वर्षांत डॉ. य. सु. देशपांडे, श्री. ह. ना. नेने, डॉ. वि. भि. कोल्ते, श्री. वा. ना. देशपांडे इत्यादि मध्यप्रांतस्थ संशोधकांनी महानुभावांचे विपुल साहित्य प्रकाशित केले असून या नवीन उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारे कै. भावे यांचे महानुभावविषयक विचार दुरुस्त करणे अवश्य झाले आहे. शिवाय कै. भावे यांनी ज्या वैचारिक वातावरणांत या विषयाचा पाठपुरावा केला ते वातावरणहि आज उरलेले नाही. सरकारी दस्तारांत नोंदला गेलेला या पंथाविषयीचा विपर्यस्त मनकूर,^१ कै. विष्णुबोवा जोग या वारकरी पंथातील आचार्याविरुद्ध महानुभावांनी न्यायमंदिरांत उभा केलेला अन्नकुक्षानीचा दावा (इ. स. १९०७), डॉ. भांडारकर व लो. टिळक या विद्वद्रयांकडून पंयास मिळालेले शिफारसपत्र,^२ त्याच्या आधारे महानुभाव महंतांनी घडवून आणिलेली सरकारी दस्तारांतील दुरुस्ती व या सर्व घटनांची यत्किंचितहि दाद न देता कै. चांदोरकर यांनी मांडिलेली व पंथीयांस अप्रिय वाटणारी मानमावांची मांगभावांपासूनची उपपत्ति,^३ अशा अनेक गोष्टीमुळे कै. भावे यांच्या काळांतील वातावरण महानुभावीय वाङ्मयाच्या अभ्यासास प्रतिकूल बनले होते. आज परिस्थिति निवळली

१. Imperial Gazetteer, Vol. 12.

२. टाइम्स ऑफ इंडिया (ता. १५-११-१९०७); केसरी (ता. १९-११-१९०७).

३. ऐतिहासिक विविध विषय, खंड १, पृ. २७३-३०४.

असून या पंथाकडे निरंग मनाने पाहणे संशोधकांच्या प्रयत्नांमुळे शक्य झाले आहे. या दृष्टीने पाहतां महानुभावांचे ग्रंथ मराठी भाषेच्या अभ्यासास सदैव उपकारकच ठरतील.

पंथाचे नांव

हा पंथ आजवर १ महानुभाव पंथ, २ महात्मा पंथ, ३ अच्युत पंथ, ४ जयकृष्णी पंथ, ५ भटमार्ग, आणि ६ परमार्ग अशा सहा नांवांनी उल्लेखिलेला आढळतो. आर. ई. एन्थोपेन हे आपल्या निबंधांत या पंथास एकूण चार नावे असल्याचे सांगतात. परंतु ते बरोबर नाही. प्रथम उल्लेखिलेल्या सहा नांवांचीच चर्चा करून ती नावे पंथाला कां व केव्हांपासून पडली आणि पंथाचे खरे नांव कोणते, हे ठरविले पाहिजे. पैकी 'महानुभाव' या शब्दाचा सौमिक अर्थ महान् अनुभवी असा असून त्याचा अपभ्रंश 'मानभाव' हा शब्द मराठीत होई, कपटी अशा अर्थाने रुढ आहे. 'मानभावी कावा', 'बोलणी मानभावाची, कशी कसावाची' इत्यादि वाक्प्रचार हा रुढार्थच सुचवितात. ज्यांचा महानुभाव पंथाशी पारंप्र्य होता व जे या पंथाच्या आचारविचारांची निंदा करित, अशा महाराष्ट्रीय संतकवींनी 'महानुभाव' शब्द केवळ सौमिक अर्थाने वापरला आहे. ज्ञानेश्वरांपासून मध्वमुनीश्वरांपर्यंत सर्व कवि या शब्दाचा 'महान् अनुभवी' हा परमार्थच घेऊन चालतात. एक निरंजन माधव माध 'शैव वैष्णव शांभव । सौर गणपत्य शाक्त महानुभाव' वा चरणांत महानुभाव शब्दाचा पंथविशिष्ट उल्लेख करतो. पण याच कवीने हा शब्द अन्यत्र सामान्य अर्थाने वापरला आहे. याचा अर्थ असा, की 'महानुभाव' या शब्दाचा अभिप्राय १७ व्या शतकापर्यंत तरी पंथविशिष्ट नव्हता. स्वतः महानुभाव कवींनीहि प्रस्तुत शब्दाचा वापर सौमिकार्थानेच प्रथमपासून केलेला आहे. भास्कर कवीश्वराच्या शिखुपालवधांत 'महानुभावांचेनि मेळे । लाहिजेति आनंदाची सोनकेळे ।' (ओ. ७२), दायांच्या निवेदस्तोत्रांत 'महानुभावी निरूपिले । तेथिचे कणु कणु काडिले ।' (नि. ५७), परशुराम बासाच्या नागदेवाचार्यस्मृतीत 'केसोबास मुख्य समस्त महानुभाव बैसले असति' (क्र. ३०१), याप्रमाणे अनेक ठिकाणी 'महानुभाव' शब्द त्या पंथाच्या ग्रंथांतून येतो. इतकंच, की तो सर्वसामान्य अर्थाने, परमार्थाने येतो; पंथाचा निदर्शक

१. 'Ethnographical Survey of Bombay, (1909), (Monograph, No. 131.) मराठी भाषांतर, भास्कर महानुभाव पुणेकर.

२. 'संप्रदाय परिमळ' (निरंजन माधव), उद्गार ५-११८.

म्हणून येत नाही. तेव्हां 'महानुभाव' पंथ हे नांव श्रीचक्रधर किंवा नागदेवाचार्य यांना अभिप्रेत नव्हते एवढे निश्चित. चक्रधराच्या संप्रदायांतील सर्वजण 'महानुभाव' होते हे खरे; परंतु 'महानुभाव' म्हणजे चक्रधरपंथीय असे मात्र नव्हे. अर्थात् पंथाला हे नांव अलीकडे मिळाले असावे. 'महात्मा' पंथ या नांवाचा प्रकार काहीसा असाच आहे. चक्रधराचे अनुयायी परस्परांना 'महात्मा' या नांवानेहि संबोधित, व हा शब्द त्यांच्या ग्रंथांत अनेकदा येतो. 'महात्मेनि प्रियवक्तेया होआवे' (आचारपाठ १८८), 'माहीष्ट मार्गीचा महात्मा ऐसा तुंचि की' (नागदेवाचार्यस्मृति ११२), असे अनेक उल्लेख आहेत. स्वतः चक्रधर आपल्या शिष्यांना 'महात्मे' म्हणून संबोधित असे. अर्थात् 'महात्मा' म्हणजे, की तो चक्रधर-संप्रदायी होय असा विवक्षित अर्थ कदाचित् तेव्हां असू शकेल. परंतु हे पंथाचे नांव मात्र नसावे. तसें तें असतें तर 'भट-मार्गीचे महात्मे' असा वाक्यप्रयोग आढळला नसता. चाचा अर्थ पंथीयांना 'महात्मा' म्हणत असले तरी पंथाचे नांव वेगळेच होतें. पंढरीच्या वारकऱ्यांचा तो 'वारकरी पंथ' असे म्हणण्यापैकीच हा प्रकार आहे. असो. 'अच्युतपंथ' हे नांव कोणीच उल्लेखीत नाही; आणि 'जयकृष्णपंथ' हे नांव पंथाचा प्रसार पंजाबांत १६-व्या शतकांत झाला तेव्हां तिकडे प्रचलित झालेले असल्याने, ही दोन्ही नावे विचारांत घेण्याचे कारण नाही. 'भटमार्ग' या नांवाची गोष्ट वेगळी आहे. 'आम्ही भटमार्गीचे महात्मे झालों' (नागदेवस्मृति ८६), 'मज भटमार्गीचा उपदेसु असे' (नागदेवस्मृति १७३), इत्यादि उल्लेख या शब्दाचे आढळतात. नागदेवाचार्यांना 'भट' किंवा 'भटोबास' म्हणत, आणि त्यांचा मार्ग तो 'भटमार्ग'. चक्रधराच्या पंथाला नागदेवाचे नांव पडावे याचें कारण म्हणजे नागदेवाचार्यांचे वाढलेले महत्त्व हे होय. पंथाचा प्रसार मुख्यतः त्यांनी केल्यामुळे त्यांचे नांव पंथाला पडले. पुढे इ. स. १५७२ ते १५८० या काळांत रचितल्या गेलेल्या व्यंकटराजकृत 'बालबोध' ग्रंथांत 'भटमार्ग'चा उल्लेख आहे. (मध्य खंड, पृ. १७६-७७). म्हणजे नागदेवाचार्यांपासून व्यंकटराजापर्यंत हे नांव रुढ असावे. परंतु इहि पंथाचे नांव नव्हे. नागदेवाचार्यांपूर्वी ते आढळत नाही, चक्रधरांच्या मुखांतून ते निघालेले नाही, आणि बोलून चालून ते व्यक्तिमाहात्म्याचे चोतक आहे.

उरतां उरले एक नांव—'परमार्ग'. हेच या संप्रदायाचे मूळचे नांव असणार. अजून सुद्धा 'पंथ' या शब्दाऐवजी 'मार्ग' हाच शब्द महानुभाव पंथीयांत रुढ आहे. 'आमचा मार्ग' असा शब्दप्रयोग कानांव

येतो, 'आमचा पंथ' असा येत नाही. प्रत्यक्ष चक्रधरांच्या तोंडी 'या मार्गासि दत्तात्रेयप्रभु आदिकारण' असा 'मार्ग' शब्दाचा उल्लेख आहे. 'ये मार्गी केली क्रिया कांइ बायां जाइल', 'मज आपुलीये मार्गीचा उपदेसु द्यावा' (वृद्धाचार-१९), 'कां पां? मार्गी मूळ भणौनि' याप्रमाणे हे नांव अनेकदा आढळते. या सर्व ठिकाणी मार्ग म्हणजे पंथ हे स्पष्ट आहे. आतां, महानुभावीय महंत आपल्या घमांला 'परधर्म' व शास्त्राला 'परशास्त्र' असे म्हणतात. त्यांच्या पोष्यांची समाप्ति 'इति श्रीपरधर्मे महामोक्षैकसाधने-' या शब्दांनी होते. मुद्रित पोष्यांत 'परमधर्मे' असे आढळते ती चूक होय. चक्रधरांनी स्वतः 'परधर्म' म्हणजे तुमचे जीवन की गा' असे म्हटले आहे. येथे पर म्हणजे परमेश्वर. अर्थात् 'परधर्म', 'परशास्त्र' चा मार्ग म्हणजे 'परमार्ग'. हा पंथ चक्रधरास परमेश्वर मानतो, आणि साहजिकच चक्रधराचा मार्ग तो 'परमार्ग' होय. तत्कालीन विद्वानहि याच शब्दाचा उल्लेख करितात. संकेताचार्यांच्या 'विदेह-प्रबोध' नामक काव्यांतील पुढील उद्गार सूचक आहेत.

'म्हणौनि जो परमार्गी आचार्या । तयापासाव अनुग्रहो जया । ...'

'तो इतिहास साद्यंत असे मुरारी । परमार्गीकांसि ।'

तात्पर्य, महानुभाव पंथाचे मूळचे नांव 'परमार्ग' असे होते. हा सिद्धान्त प्रो. वि. भि. कोलते यांनी मांडून सप्रमाण सिद्ध केला आहे. जिहासुंनी त्यांचे मूळ निवचे पहावे.

पंथाचे मूळ नांव 'परमार्ग' असले तरी 'महात्मा पंथ' हे नांव पंथीयेतर कवीत एका काळी रुढ असावे. 'महात्मा' या शब्दाचे स्तोम माजविणाऱ्या पंथीयांचा उपहास वामन पंडितांनी एका ठिकाणी केला आहे. भवमुनीश्वरहि 'माहात्मे म्हणताति ब्रह्म सगळे आम्हांमधीं ठाउकें' याप्रमाणे पंथीयांची सोळेख यष्टा करतो. इ. स. १६४०-च्या सुमारास लिहिलेल्या 'दर्शनप्रकाश' ग्रंथांत मयंतसुत मुरारी बीडकर हा महानुभाव लेखक आपल्या पंथाला महात्मा पंथ म्हणतो. परंतु या पंथाचे एकनाथांपासून आजपर्यंत लोकप्रिय झालेले नांव म्हणजे 'मानभाव पंथ' हे होय. हा शब्द

१ 'महानुभावपंथ की परमार्ग?' (वि. भि. कोलते).

—लोकशिक्षण मासिक, वर्ष ७, अं. ४, ५.

२ 'द्वारकाविजय' (वामनपंडित) सर्ग ४-८७ ते ९१.

३ 'भवमुनीश्वरांची कविता' (संपा० प्र. व्यं. गुळवी) ४४५.

४ 'एकनाथ-गाथा' (जावटे), अर्धंग, अनुक्रमे ३७७७, ३७७६, ३८९१

एकनाथांपूर्वी आढळत नाही. परंतु नाथांनी मात्र तो चक्रधरपंथास उद्देशून सरसकट वापरला आहे.

“ होउनी मानभाव । अवघा बुडविला ठाव । ”

“ जालों म्हणती मानभाव । अंतरी शुद्ध नाही भाव । ”

“ मानभाव बाई । आम्हां भिक्षा वाढा कांही ॥ ”

हे नाथवाक्यांतील उल्लेख आहेत. पुढे शाहूराजांच्या काळांतील जयराम पिड्डे हा कवि ‘राधामाधवविलासचंपू’त ‘कधी मानभावास भेटिस आणी ।’ असा मानभावांचा उल्लेख करतो. तात्पर्य, हा संप्रदाय एकनाथांच्या काळापासून ‘मानभाव पंथ’ या नांवाने महाराष्ट्रास ओळखीचा आहे.

पंथाचे तत्वज्ञान :—

महानुभावांच्या भुतिप्रयावरून त्यांचे तत्वज्ञान थोडक्यांत पुढीलप्रमाणे मांडतां येईल. महानुभाव हे द्वैती आहेत. त्यांच्या मते जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर या चार वस्तु स्वतंत्र व नित्य होत. प्रपंच हा जड, परमेश्वर नित्यमुक्त, देवता नित्यबद्ध, आणि जीव बद्धमुक्त याप्रमाणे या पंथाची विचारसरणी असून तीत जीवेश्वरसंबंधाचे द्वैत स्पष्ट आहे. शंकराचार्यांचा विवर्तवाद किंवा रामानुजाचार्यांचा परिणामवाद महानुभावांना मान्य नसून ते प्रपंच ही नित्यस्वतंत्र वस्तु मानतात हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय. आतां जीव हा अविद्यामुक्त म्हणजे ‘जैशी मसी पाणिये कालवली’ (लक्षणबंध महावाक्य, ३) तसा असून ‘जेवि कोंडा लागला कोंशी । तेवि अविद्या जीवेंशी’ (ज्ञानप्रबोध, ६५९) चिकटून असते. जीवस्वरूपावरील ही अविद्येची काजळी पुसली गेली म्हणजे त्याचे मूळचे विशुद्धत्व प्रकट होतें. परंतु हे होण्याच्या आड नित्य कारणप्रपंच येतो. त्यांतून सुटण्यास एका परमेश्वरावांचून अन्य साधन नाही. हे परब्रह्म परमेश्वरस्वरूप सर्वव्यापक, सर्वात्मक, व सर्वातीत असून शिवाय ते अनादि, नित्य, ज्ञानानंदमय, अविक्रिय व सर्वसाक्षी आहे. अशा नित्यमुक्त परमेश्वराचा अनुभव स्वतःच नित्यबद्ध असणाऱ्या देवता कसा आणून देणार? अर्थात् मोक्षदात्री देवता असमर्थ होत. परंतु आधी मोक्ष म्हणजे काय? तर ‘स्वातंत्र्यु हा मोक्ष : पारतंत्र्यु हा बंध’ (आचारमाळिका, १); विशुद्ध जीवावरील अविद्याचिन्ह गळून पडणे हाच मोक्ष होय, आणि हे एका आत्मज्ञानानेच होणार. आत्मज्ञान म्हणजेच परमेश्वराचे ज्ञान, आणि तेच एक मोक्षक आहे. परंतु ज्ञान श्रेष्ठ असले तरी ‘ज्ञानापति प्रेम उत्तम’ (विचारमाळिका, ३०). तेव्हां मोक्षप्राप्तीचे मार्ग दोन, एक ज्ञानमार्ग आणि दुसरा

भक्तिमार्ग. सूत्रकार म्हणतो, 'सृष्टीमध्ये कव्हणें करणें मुचिजेना एकें परमेश्वरें विण : तोचि परमेश्वर नीदेंव नीराकार असे : पर कृपावशें सावेवो साकार होय : अवतरे : आपुलें सन्निधान दे : तें दास्यमोचक ' (सूत्रगाढ, पूर्वी). 'परमेश्वर एकु सोडविता ' (विचारमाळिका, ३८) हें खरें; परंतु हा परमेश्वर म्हणजे त्याचें व्यक्त स्वरूप होय, अव्यक्त नव्हें. कारण 'अव्यक्ती व्यापार नाही ' (विचारमाळिका, १६) असें महानुभावांचें स्पष्ट मत आहे. या उद्धरणासाठी जीवांचे सात आणि परमेश्वराचे चौदा अधिकार सांगितलेले आहेत (लक्षणस्थळ, उद्धरण, १२). वेडेपिते, बाहिरे, मुकें, रुप्तव्यसनी, भक्तिजड, अविद्याजरठ, अशा जीवांना उद्धरणाची आशा नाही. ते अनधिकारी होत. अधिकारी जीवांना मात्र ज्ञानदान करावें अशी तळमळ परमेश्वरास लागलेली असते, त्यांच्याच शोधांत तो सतत असतो. 'आतांत परमेश्वर वाढोवाडी गिवसितो ' (आचार, २१८). आतां काही जीव 'अच्युताच्या अज्ञाना ' नें अन्यथा ज्ञानाच्या मार्गे लागून प्रवाहपतित होतात, त्यास परमेश्वरानें काय करावें ? 'देवें करावें तें केलें : पुसवें करावें तें ठेलें ' (आचार, २५५). मात्र देवाच्या कृपेला मर्यादा नाही. त्याचे शब्द जणु परावर्णित घोळलेले असतात. वाच आतंथळानंदनी, तापोवशमकादत्रिनी, अमृतसंजीवनी अशा देववाणीला नारो व्यास वहाळिये यानें 'श्रुदिपूर वर्णना ' त नमस्कारिलें आहे (ओ. १-३). असो. हें ज्ञान व्याला झालें तो ज्ञानी अधिकारानें मोठाच असणार. मग तो शास्त्रज्ञ असो वा नसो. केवळ शब्दज्ञानास 'हिरण्मादृढत्या' म्हणजे कोंवळ्या, न मुरलेल्या अनुभवज्ञानाची सर कमी येईल ? (विचार, १४४). तसेंच उपभोग घेणारा ज्ञानी हा वाह्यतः विरक्त भासणाऱ्या अज्ञानी जीवापेक्षा केव्हांहि श्रेष्ठच होय. कारण 'ज्ञाने-विण वैराग्य : तें कांइ करावें चापेआ ' (आचार, २२१) ? 'आचरे तेवाचा धर्म ' (आचार, ५२) हें महानुभाव पंथातील एक मोठें सूत्र आहे. मात्र हा पंथ ज्ञानाहून भक्तिप्रेमाची पायरी वरची मानतो. त्यामुळे ज्ञानी शाला म्हणजे तो कृत्यकृत्य होतो असें नसून येथूनच त्याच्या अध्यात्मास स्वरा प्रारंभ होतो. ज्ञानानंतर 'अनुसरण ' येतें. सर्वसंगपरित्याग करून पूर्णपणें परमेश्वराशीन होणें याचें नांव अनुसरण. 'एय अधोनु होइजे : एथोनि भगितले कीजे तें अनुसरण ' (आचार, २८३). अशा रीतीने द्वादश कर्मांचा त्याग करून जो ज्ञानी अनुसरतो त्यासच ईशप्राप्ति होते. कारण, 'अनुसरलेयाचा देवो ' (आचारमाळिका, २०२). अनुसरणानंतर त्याचीं त्रिविध कर्मे त्रिविध प्रकारांनीं नष्ट होतात. 'आगतुक कुंठे : अनारब्ध मुके : प्रारब्धा भोगें क्षयो ' (उद्धरण, २४). मात्र ज्ञानाची

ही अवस्था म्हणजे अविद्यावतत होय. कारण ज्ञानियाच्या हातून कांही अनिष्ट घडलें तर तें 'इशालुवांचा इशालु' अशा परमेश्वरास सहन होत नाही. 'अन्यत्र कीजे तें वाराणसी फेडिजे : वाराणसी कीजे तें कै फेडावें' (विचार, २५२), याप्रमाणें ज्ञानाची पापें वज्रलेप होतात. असें न व्हावें म्हणून परमेश्वर त्याच्या 'संलग्नाचें चेष्टकत्व'च नाहीसें करतो, आणि त्याबरोबर त्याचें 'अंतिक' दुःख म्हणजे जीवदेहावियोगाचें दुःखहि नासतें. अशा स्थितीत त्याला 'देहविद्या'दि लाभ होऊन त्याची 'हेमकाया होये : वज्रकाया होये' (विचार, ४०). अशा ज्ञान्यास सामान्यतः पुनर्जन्म नाही. परंतु क्वचित् असलाच तर 'पुनःसंबंधिया पुरुष सुखिया श्रीमंताचा घरी जन्मे' (आचार मालिका, ८७). ज्ञानाच्या या अंतिम स्थितीत, साध्यप्राप्तीनंतर साधननिवृत्ति होते, आणि एका ब्रह्मानंदाचा दैतानें उपभोग घेत ज्ञानी पुरुष त्यांतच रममाण होतो. परमेश्वर 'ज्ञानियासि पाठीसि घालीति : ज्ञानिया ब्रह्मी मिसळे : जुडी दे' (उद्धरण, ६२, ६४). मात्र या व्यापारांत जीव-ब्रह्माचें स्वातंत्र्य, अर्थात् दैत कायमच राहतें. हें सारें एका अविद्यानाशानें होतें. अविद्या, अज्ञान, अन्यथा ज्ञान, आद्यमळ आणि जीवत्व ही 'पांचपिशी' असून अविद्या हा त्यांचा पाया आहे. तोच उलटला, कीं ही अज्ञानपरंपरा आपोआपच तुटते. जणुं मडक्यांची उतरंडीच. 'तळिचील हाणितलेयां वरिचील पडे : उतरंडी गडबडी' (उद्धरण, ५६).

'उपावो न पविजे ऐसें काइ असे ?' (वि. २७८) हें सारें परंतु एकंदरीत हा ज्ञानमार्ग कष्टप्रदच. शिवाय ज्ञानमार्गानें ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद मिळतो, ईश्वरस्वरूपाचा नाही. तो एका भक्तिप्रेमानेंच मिळणार. म्हणून 'ज्ञानापसि प्रेम उत्तम' (वि. मा. ३०). बोधाची उत्तरावस्था ज्ञान, त्याप्रमाणें प्रेमाची उत्तरावस्था भक्ति ही होय आणि तो जीवोद्धरणव्यसनिया परमेश्वर अशा प्रेमियांस गिवसीत येता. श्रीचक्रवर्तींनीं वाइसा नांवाच्या आर्त लीला असेंच तिच्या घरी जाऊन प्रेमदान केलें होतें (ली. च. पूर्वांश, ३). भक्ताच्या ठिकाणीं हा प्रेमसंचार दृष्टिद्वारां होतो आणि तो झाला, कीं 'विकाइ विकल्पु स्वभावो इयें तीनि उच्छेदौनि जाती' (उद्धरण, १५). श्रीमूर्ति हीच मग साध्यसाधन होते, आणि या भक्तिप्रेमसंचारांत 'अनुसरण' आपोआप घडतें. श्रीमूर्तीवरील हें प्रेम इतकें उत्कट असतें, कीं ईश्वर-विरहाच्या कल्मेनेंही भक्त कासावीस होतो. श्रीकृष्णानें निजधामास जाण्याची गोष्ट काढतांच उद्धवाला विरहविषाची उकळी येऊन त्याची जीवव्योत यरकांपूं लागली असें वर्णन भास्करकवि करितो (उद्धवगीता,

७४) तें उगीच नव्हे. 'भक्त विद्योगी तुरे' (उद्धरण, १९) हेंच खरें. अशा भक्तांचें उद्धरण न झालें तरच नवल. 'वेधीनि बोधणें' आणि 'बोधोनि वेधणें' (विचार, १११) हे दोन्ही प्रकार परमेश्वर करतो. हा वेधबोध झाल्यानंतर भक्तांच्या ठिकाणी कोणतीहि कामना उरत नाही. 'भक्त आन कामना कैसी?' (ल. वं. उद्धरण, ३६) हें स्वानंदसुख भक्त भेदभावानें, जाणिवेन, सावधपणें शेत असतो. अभेदभक्ति महानुभावांना संमत नाही. पाप्रमाणें साधनानंद इतका श्रेष्ठ तर साध्यानंद किती श्रेष्ठ असेल? ज्या वृक्षाची साल गोड त्याच्या फळाची गोडी किती वर्णावी? 'साधनापसि साध्य उत्तम' (वि. मा. १४०) असा संकेत आहे. भक्त जसा ईश्वरस्वरूपांत रममाण होतो तसा ईश्वर मात्र भक्तांत होत नाही; तर तो 'स्वस्वरूपी' रमतो (विचार, १३१).

महानुभावांच्या तत्त्वचर्चेचा स्थूल आराखडा हा असा आहे. तिचें सूक्ष्म, सविस्तर व सप्रमाण विवेचन करण्यास येथें वाव नाही. जिज्ञासूंनी तें प्रो. वि. भि. कोलते यांच्या ग्रंथांत पहावें. साररूपानें तें भीमकुंदराज आराध्य यांच्या हिंदी प्रबंधांत व वा. ना. देशपांडे यांच्या लेखांत पहावयास मिळेल. हें परशास्त्र रहस्यमय असून तें भलत्यास सांगू नये अशी पूर्वाचार्यांची आज्ञा होती. ते म्हणत— 'हां गा : हें तुमचें रहस्य का : मा आपुलें रहस्य तें आणिकाप्रति प्रकटिजे ना की' (आचार, १५५). या तत्त्वज्ञानांतील तपशीलासंबंधी कोणाचे कितीहि मतभेद असले तरी इतकी शास्त्रोक्त तत्त्वचर्चा विद्यमान धर्मग्रंथांत एका महानुभावांनीच केलेली आढळते, यांत शंका नाही. या चर्चेतील सूक्ष्मता, व्यापकता आणि स्वतंत्रता ही पाहिल्यास महानुभाव मत हें एक स्वतंत्र 'दर्शन' मानावें असे वाटू लागतें.

महानुभावांचा आचारधर्म—

श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय, द्वाारावतीचे चांगदेव राऊळ, ऋद्धिपूरचे गुंडम राऊळ आणि श्रीचक्रधर हे महानुभावांचे पंचकृष्ण होत. या पांचांना ते परमेश्वराचे पूर्णावतार मानतात. भगवद्गीता आणि भागवत हे दोन ग्रंथ त्यांना विशेष प्रिय असले तरी श्रीचक्रधरांचा 'सृष्टपाठ' हा त्यांचा धर्मग्रंथ आहे व त्याचें पारायण प्रत्येक पंथीय—मग तो मराठी असो वा नसो—नित्य करितो. या सूत्रांची संहिता त्यांनी अतिशुद्ध ठेविली

१. महानुभावांचें तत्त्वज्ञान, (इ. स. १९४५).

२. ब्रह्मविद्याशास्त्र (इ. स. १९२६).

३. महानुभावांचा वेद (विविधज्ञानविस्तार, नोव्हें. डिसें. १९२७).

आहे. अहिंसा, निःसंग, निवृत्ति आणि भक्तियोग ही चतुःस्त्री पंधास मान्य असून चक्रवरांचे नाम, रूप, लीला, चेष्टा, स्थाने, श्रुति, स्मृति व प्रसाद ही सर्व महानुभावांस अतिप्रिय आहेत. त्यांची चक्रवरासंबंधीची गुरुभक्ति तर कांही अपूर्वच आहे. त्यांची आंगी, टोपरे, पडदणो, पासवडी, ताट, पाट, कवाड, उंबरवट, किंबहुना श्रीस्पर्श झालेली प्रत्येक वस्तु 'तया माझे दंडवत' अशा पूज्य दृष्टीने ते पाहतात. महानुभावांच्या आचारधर्माची कल्पना चक्रवरोक्त सूत्रपाठावरून येऊं शकेल. त्यांत चक्रवर म्हणतात, की साधकाने स्वदेश, स्वग्राम आणि आप्तसंबंधी ही सर्वथा त्याज्य मानावी. कारण संग म्हणजे विषयसेवन आणि स्वधर्माची तुडवण. त्यांतून स्त्रीसंग तर फारच खोटा. 'स्त्री भणजे मत्तद्रव्याचा रावो गा : आणि केें द्रव्ये सेविलेयां माजविती : स्त्री दर्शनमात्रेचि मानवी : चित्रीची स्त्री न पहावी' (आचार, ९-१०). तेव्हां पुरुष आणि विषय यांचा सदाच शिवाशिवाचा खेळ चालला असल्यामुळे 'आपणेयातें कळणी नेणें ऐसां स्थानी' (वि. २२) निःसंग होऊन राहावे हें बरें. कानड किंवा तेलंग देशी न जातां 'महाराष्ट्रीं असावें' (वि. २४) असाहि चक्रवरांचा दंडक होता. ते म्हणतात, शाडातलीं राहून सदासर्वदा एक परमेश्वर आठवावा. त्याच्या स्मरणावांचून 'बंधु दिवसु जावो नेदिजे' (वि. ३२). तसेच साधकानें आपल्या वैराग्याचें प्रदर्शनहि करूं नये. 'वैराग्य मिरवुं आवडे हाहि एकु विकाराचि की गा' (वि. ४५). निरस, निराश, निराश्रय होऊन आपले उर्गांच असावें. मसणीचे लांकूड मुळां उपयोगी पडतें; पण साधकाची निःसंगता अशी असावी, की चक्रवर म्हणतात त्याप्रमाणें 'तुमचेनि मुंगी रांड न होआवी' (वि. ५९-६०). 'जितेनि मृताचा धर्मी वर्तावें' (वि. ७४). असले वैराग्य आचरीत 'हाडांची रांगवळी' करून 'घड तुटलेयाही परमेश्वरातें न सोडावें' (वि. ७४-७७) अशी त्यांची आज्ञा आहे. कारण मुक्तसाधनांनीं देव मिळणार नाही. या पंधांत साधक केवळ भिसेवर जगतो. ही भिक्षा कशी, केव्हां, कोठें व किती मागावी यासंबंधीहि नियम आहेत. 'प्राणासि आहार देआवा, इंद्रियांसि नेदावा' (वि. ९७) या सूत्राप्रमाणें वास्तव पंथीयानें अहर्निश एक परमागाचें चिंतन करीत असावें. अन्य गोष्टच ब्रीद नये. एक वेल 'निद्रा कीजे, परि अन्यवार्ता न कीजे' (वि. १५१). पडिपूचा त्याग हाच संन्यास, आणि अहंतेचें मूल संकट उपदून शांतीचें रोप लावणें हाच परमार्थ. या वृत्तीने 'देवो माझा, मी देवाचा ऐसेया परी' असावें (वि. २०५). महानुभाव कठोर आत्मपरीक्षणास अति सहन देतात. आपलें मात्तागमन दिसत नाही, दुसऱ्याचें वेष्टागमन मात्र दिसतें (वि. १७५), असा

मनुष्यत्वभाव असल्यामुळे प्रत्येकानें निरंतर अंतर्मुख असावे. जशी वैराग्याची तशीच गुरुभक्तीचीहि सीमा वा पंधांत आढळते. श्रीमूर्तिसंबंधाने 'ओटे मोटे आदिकरीनि नमस्करणीय' मानावे असा चक्रवर्णाचा दंडक आहे (वि. १८६). पंधांतील महात्म्याने कसे वागावे याविषयीहि कांही संकेत आहेत. 'उजळलेयाचेनि संगे मेळला उजळे' (वि. २०३), हें तत्त्व ध्यानी धरून महात्म्याने स्वतः तरावे व इतरांना तारावे. व्याख्यायोगे धर्मांला घर मिळणार अशा महात्म्याने 'प्रियधकेया होआवे : सत्याज्वा होआवे' (वि. १८८-१८९). हा परमार्ग कठिण तर खराच; पण असें पहावे, की एका लेंकराच्या मुखाकरितां आई सातापांचांचा सासुरवास सहन करिते, मग विध्वपति जो परमेश्वर त्याकरितां जगाचा सासुरवास कां न सहन करावा ? (वि. २२६). हे दिव्य करूं इच्छिणाऱ्या साधकास 'वरि पढतें आकाशु धरिवेल : न मीया हो' (वि. १०३), असें चक्रवर्णाचें आश्वासन आहे.

महानुभाव पंथ अग्रिय कां ?

महानुभाव पंधाच्या अग्रियतेची मीमांसा करितांना सारस्वतकारांनीं जीं कारखे पुढें केली आहेत त्यांचा पुनर्विचार करणें अवश्य आहे. यादवकालांत राजपराश्रयांतील कांही ठळक व्यक्तींची या पंधाकडे दिसून येगारी ओढ, यादवांच्या पश्चात् पंध्यांनीं सुसलमान राज्यकर्त्यांकडून युक्तिबळावर मिळविलेल्या कांही खास सवलती, औरंगजेबासारख्या धर्मवेज्वा बादशहानें महानुभावांस जेक्षिषा कर माफ करून पर्यायानें त्यांजवर केलेलें अहिंनुत्वाचें शिकामोर्तब, इत्यादि ऐतिहासिक घटनांचा निर्देश करून त्याबरोबरच महानुभाव संन्याशांची भिन्न राहणी, विद्यालक्षी-चंडालक्षीच्याहि अस्पृश्यतेचा अभाव, त्यांचा पेटेराव व रुद चालरीतींची टाळाटाळ या गोष्टीहि या पंधाच्या अग्रियतेची कारणमीमांसा करतांना कै. मावे यांनीं निवेदन केल्या आहेत. परंतु त्यांचा खरा भर चातुर्वर्ण्यावर दिसतो. महाराष्ट्रास अतिप्रिय असें जें चातुर्वर्ण्य त्यावर आघात करून महानुभावांनीं समाजाचा रोष स्वतांवर ओढवून घेतला असें कै. मावे यांचे म्हणणें आहे. आजहि अनेकांच्या मनांत ही कल्पना घर करून आहे. वस्तुस्थिति मात्र निराळी दिसते. स्वतः चक्रवर्णांनीं कोठेहि चातुर्वर्ण्यावर अपात केलेला नसून समाजाची वसलेली घडी विसकटायी अशा बुद्धीचे ते दिसत नाहींत, सामाजिक व्यवस्थेची मोडतोड करणें हें त्यांचें उद्दिष्ट नव्हतें व तसा उपदेशहि त्यांच्या वचनांतून कोठें आढळत नाहीं. उलट 'चातुर्वर्ण्ये चरेत् भेष्यम् : या शास्त्राति अनुसरजे' (आचार, ८१), या सूत्रांतून त्यांचा बुद्धीचे

औदार्य व सर्वसंग्राहकत्वच सिद्ध होते. स्वतः चक्रधर अस्पृश्यता मानीत नसले तरी आपल्या शिष्यांनींहि ती मानू नये असा त्यांचा आग्रह नव्हता. उलट, व्यवहारांत स्पृश्यास्पृश्य हा भेद ते पाळीत असल्याचे त्यांच्या चरित्रांतील काही लीळा सांगतात. महारमांगासारख्या अस्पृश्यांचा विटाळ व विटाळगर्वाचा विटाळ वासवंधीची त्यांची मते बुद्धिवादस पटतील अशीच आहेत. देहाचा विटाळ जीवस होऊ शकत नाही हे त्यांचे मत विवेकास धरूनच आहे. पण ही मते त्यांनी कोणावरहि लादली नाहीत, किंवा सामाजिक स्वैर्यास उपयुक्त असे भेदाभेद दूर करून समाजाच्या व्यवस्थेसही त्यांनी कोटें धक्का लाविला नाही. 'मनीच अभिलाष निवर्तले तरि शुचिअशुचि ये दोही नाही' (आचार, १७८) हे चक्रधरोक्त सूत्र के. भावे यांच्या आध्यात्मिक परिहार करण्यास पुरेसे आहे. महानुभाव विटाळ चांडाळ मानीत नाहीत हे म्हणजे म्हणजे वस्तुस्थितीचा विपरीत असून तत्पाकडे दुर्लक्ष करण्यासारखे आहे. मनातील संकल्पविकल्पांचा निरास होऊन ते निःसंग झाल्यावर शुचि व अशुचि ही दोन्ही त्यास सारखीच होत हे म्हणजे तर्कशुद्ध असून त्यास वारकरी संतांचाहि दुजोरा मिळेल. या दृष्टीने लीळाचरित्रांतील काही लीळा उल्लेखनीय आहेत. नित्य आचार निराळा व नैमित्तिक आचार निराळा हे सूत्र ध्यानांत ठेऊन वरील लीळा वाचल्यास त्यातून विपर्यस्त अर्थ निघणार नाही. 'कर्मचांडाळापसि जातिचांडाळ चांगु' (आचार १४४) हे चक्रधरोक्त सूत्र त्यांची भूमिका स्पष्ट करण्यास पुरेसे आहे. शुचि-अशुचीचे आचारधर्म महानुभाव पूर्वी पाळीत व आजहि पाळतात. तात्पर्य, महानुभावपंथ अनाचारी आहे हे म्हणजे सर्वस्वी निराधार व अज्ञानयुक्त आहे. महानुभावांची पूजास्पर्शने म्हणजे 'ओटे' याविषयीहि काही गैरसमज पसरलेला दिसतो. हे ओटे रचण्यांत कोणताहि पाताळयंत्री उद्योग नसून त्यामागे साध्या मानवी स्वभावाचा इतिहास आहे. 'एकचेया संबंधा गेले तेतुले ओटेगोटे आदि करबुनि तुम्हां नमस्कारणीये की मा' (आचार १८६) या चक्रधरोक्त सूत्राप्रमाणे ओट्यांची निर्मिति झाली असून हे ओटे म्हणजे चक्रधरांची स्मृतिस्थळेंच होत अशी पर्यायांची समजूत आहे. हे ओटे अनेक देवळांतून चक्रधरांच्या पूर्वीही होते व चक्रधरांचा त्यांच्याशी संबंध आल्याने पर्यायांस ते पूज्य होऊन बसले, इतकेंच. कोणा बादशहाच्या फर्मानाने ते निर्माण झाले असे नाही. महानुभावांच्या मूर्तिपूजाविषयक दृष्टिकोणाचा विचारहि येथे केला पाहिजे. महानुभाव मूर्तिपूजक नसल्याने मूर्तिभजक असा मुसलमानांना ते अधिक जवळ होते व या गोष्टीचा पापदा घेऊन त्यांनी मुसलमान बाद-

चाहाकडून काही सबलही मिळवल्या व इस्लामच्या डोळ्यांत खुपगार नाहीत असें ओटे महाराष्ट्रमर निर्माण केले, हे कै. भावे यांनी मांडिलेले मत सदोष आहे. लोळाचरित्रातील अनेक लोळांवरून असें दिसते, की चक्रधर हे मूर्तिभजक तर नव्हतेच, उलट कोणत्याहि हिंदु देवस्थानाकडे ते पूज्य भावनेनेच पहात. 'वैरियाचा देवो जाला तरि काइ दगडे फोडावा ?' हे त्यांच्या तोंडचे प्रसिद्ध वाक्य त्यांची परमतत्त्वहिणुताच दर्शविते (लोळाचरित्र, पूर्वार्ध, क. १९८). परमेश्वराचे स्मरण कसे करावे हे सांगतांना चक्रधरांनी नाम, लीला व चेष्टा यांचेच मूर्तीहि स्मरणीय म्हणून सांगितली असून त्यांनी दिलेल्या 'कटियाच्या दृष्टांतांत'हि मूर्तिपूजेचे समर्थनच आहे. महानुभाव पंथाची स्थापना होऊन सहास्रतऱ्हे वरें झाली, पण या दीर्घ काळांत महानुभावांनी मूर्तिभजन केल्याचे एकाहि उदाहरण नाही. महानुभावांनी आपण मूर्तिपूजक नाही, अर्थात् हिंदुहि नाही या सवरीवर औरंगजेबाकडून जेलिया कराची माफी मिळविली होती हाहि एक गैरसमज आहे. कारंजकर चुवा (मठ उमरावती) यांच्या समवेदवरून व संशोचक भी. खरे यांच्या एका टिपणावरून राहतां जेलिया हा कर सर्व प्रकारच्या साधूंना माफ होता, केवळ महानुभावांस ही खास सबल म्हणून दिलेली नव्हती, हे सिद्ध होत आहे. तेव्हां आपण मूर्तिपूजक नाही हे मुसलमानांस दाखविण्यासाठी म्हणून महानुभावांनी 'अंटे' घातले हे म्हणणे चुकीचे आहे. जातां 'मुखस्य प्रतिमापूजा' या तात्त्विक भूमिकेवरून मूर्तिपूजेतच मग होऊन व जातां साधकांने त्यावलीकडे जावे असे चक्रधरांनी म्हटले असेल तर त्यांत गर्हणीय असे काहीच नाही. ज्ञानेश्वरांनीहि नित्य नवे देव मांडून त्यांची उपासना करणाऱ्यास मोलच लाविला आहे. महानुभावांत सारा भ्रष्टाकार आहे या रुढ कल्पनेसहि त्यांच्या तत्त्वज्ञानांत कोटें आधार नाही. चक्रधरोक्त आचारविषयक सूत्रांतून भ्रष्टाकार शिकविलेला नसून त्यांत मुनीतीचीच शिकवण आहे. तसेच हा पंथ पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांनाहि संन्यासाची दीक्षा देतो हे रुढ मत म्हणजे एक अथेसत्य असून पंथीय तत्त्वज्ञानाचा विर्यांत करणारे आहे. विषया स्त्रिया या आधीच संन्यस्त वृत्तीने राहत असल्यामुळे त्यांना

१. लोळाचरित्र--पूर्वार्ध खंड ३, पृ. २१, २५; एकांक पृ. ४३ ते ४७; उत्तरार्ध लोळा १५, ११, १०७, १८२, २५०, २०९.

२. भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष १६, अं. ६३-६४; 'महाराष्ट्र (नागपूर) ता. ९ जानेवारी १९३८.

३. 'केसरी' (पुणे) ता. १५ मे १९३६

निराळा संन्यास नको, त्यांनी 'देवो माहा, मी देवाचा' अशा अनन्य वृत्तीने देवभक्ति करावी एवढाच त्यांचा धर्म, अशी स्पष्ट सूचना सूत्रपाठावरील 'प्रकरणवशांत' आहे. तात्पर्य, बरीलपैकी कोणत्याहि कारणाने महानुभाव पंथाच्या अप्रियतेची मीमांसा होऊ शकत नाही. आमच्या मते या अप्रियतेचे रहस्य पंथाचे संस्थापक व प्रेरक म्हणजे अनुक्रमे चक्रधर व गोविंदप्रभु यांच्या काही विशिष्ट आचारांत असावे. या दोनहि व्यक्ति योर व विशुद्ध मनाच्या असतील; परंतु त्यांच्या हार्मन समाजाच्या दृष्टीने विपरीत असे वर्तन घडल्याचे निर्देश खुद्द म्हाईमठाच्या चरित्रग्रंथातून आढळतात. 'मार्गाधारे वर्तावे' हे ज्ञानेश्वरांचे तत्व बरील दोषांच्या आचारांत तितकें दिसत नाही. चक्रधर व गोविंदप्रभु हे स्वतः जीवन्मुक्त असतील; पण जीवन्मुक्तानेहि लौकिक सांभाळून वागावे लागते या तत्वाचा विसर पडल्याने त्यांचा पंथ समाजांत अप्रिय होऊन वसला असावा.

अभ्यासाची साधने—

वि. मि. कोलते : महानुभावांचे तत्वज्ञान.

वि. मि. कोलते : महानुभावांचा आचारधर्म.

ह. ना. नेने : चक्रधरोक्त सूत्रपाठ (प्रास्ताविक).

आर. ई. एन्थोवेलन् : Monograph No. 131 (Ethnographical Survey of Bombay).

वि. मि. कोलते : महानुभाव पंथ की परमार्ग ! (लोकशिक्षण, वर्ष ७, अ. ४, ५).

मुकुंदराज आराध्य : ब्रह्मविद्याशास्त्र (हिंदी).

वा. ना. देशपांडे : महानुभावांचा वेद (वि. विस्तार, १९२७).

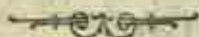
वि. मि. कोलते : ज्ञानेश्वर आणि चक्रधर (मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई, १९५०).

गो. का. चांदोरकर : मानभावांची उत्पत्ति (ऐति. विविध विषय, ख. १, पृ. २७३...).

ह. ना. नेने : लीलाचरित्र (एकांक, पूर्वांध व उत्तरांध).

गं. वा. सरदार : बारकरी पंथ व महानुभावपंथ.

(संतवाङ्मयाची फलश्रुति)

‘महाराष्ट्र-सारस्वता’ ची रचना झाल्यानंतरच्या अलीकडील काळांत डॉ. य. खु. देशपांडे, श्री. ह. ना. नेने, डॉ. वि. मि. कोलते, श्री. वा. ना. देशपांडे इत्यादि संशोधकांच्या परिश्रमांमुळे महानुभावीय वाङ्मयाच्या इतिहासांत तपशीलाच्या दृष्टीने पुष्कळच भर पडली आहे. ती जमेल घेऊन प्रस्तुत प्रकरणास पुढील पूरिका जोडीत आहो.

म्हाईभटकृत चरित्रग्रंथ—म्हाईभट हा मूळचा नगर प्रांतांतील सारोळे या गावचा एक गर्भेश्रीमंत ब्राह्मण. गणपति आपणो नांवाच्या विद्यागुरूपाशी पूर्वाज्यन करून पुढील शास्त्राभ्यासासाठी तो तेलंगणांतील विद्यानगरीला गेला. तेथून पूर्ण होऊन आल्यावर स्वतःच्या विद्वत्तेचा त्याला असा कांही गर्व चढला, की आपण इतरांना कसे तृणवत् लेखतो याचे गमक म्हणून तो आपल्या पायांत गवताचा बांध घातला असे. पुढे गणपति आपणोच्या सूचनेवरून त्याने होमेग्रांभी श्रीचक्रधरांची भेट घेतली व तेव्हापासून त्याचा वृत्ति एकदम पालटली. तो देहाने स्वयंही परतला, पण त्याचे मन मात्र चक्रधरांपाशी राहिले. ही वैराग्योर्मा असणं होऊन पुढे लौकरच म्हाईभट सरळ रिघपुराला आला व गोविंदप्रभूत अनुसरला. मात्र अजूनही त्याच्या चित्तांत सूक्ष्म अहंकार होताच. नागदेवाच्यापास तो तुच्छतेने ‘सुंठदेव’ म्हणे व स्वतःस मात्र ‘योगभ्रष्ट’ म्हणवी. परंतु एकदां नागदेवाच्यापास तोडून “योगभ्रष्ट तव माक्षिये दशेचा नव्हे, मा तुमचिये दशेचा काइ होईल?” अशी स्पष्टोक्ति एकून तो मनांत धरमला. म्हाईभटाबरोबर त्याची बायको देमाइसा हीहि मानभाव पंथांत आली. पण तिची चागणूक बरी नसावी असे वाटते (गो. चरित्र, १९७-८). स्वतः म्हाईभट मात्र गुरुकुलाशी आमरण एकनिष्ठ राहिला. तो सदा गोविंदप्रभूच्या आसपास असावयाचा. “म्हाईभटाते श्रीप्रमुदास्यावेगळें जो दाखवी तयासी मी महावाक्य वाल्मार्जीन” (स्मृतिस्थळ, २४७) अशी होड भटोबासांनी घातली होती ती उगीच नव्हे. ‘तुम्हा माक्षेया चक्रस्वामीचिया घुरा’ हा आउसेने म्हाईभटाविषयी व्यक्त केलेला अभिप्राय अनेक दृष्टींनी सार्थ आहे (स्मृ. १९७). चक्रधर आणि गोविंदप्रभू यांच्या चरित्ररचनेचे कार्य संपविल्यानंतर “माक्षे कांहीं बोलटे नेघावे” अशी विनवणी भटोबासांना करून म्हाईभटांनी देह ठेविला (स्मृ. १९८). म्हणजे त्यांचा मृत्युकाळ इ. स. १६०० च्या आसपास येतो.

म्हाईभटाचे नांव मुख्यतः चरित्रकार म्हणून ऐकू येते. ‘लीळाचरित्र’ व

‘गोविंदप्रभुचरित्र’ हे त्याचे दोन प्रमुख ग्रंथ होत. याशिवाय महर्दबाकृत ‘धवळ्यां’ तील उत्तरार्धात त्याचा कांहीं भाग असणें शक्य आहे (स्मृ. १७४). म्हाईभटाच्या नांवावर कांहीं गोड भारत्याहि आढळतात. ‘श्रीकृष्ण चरित्रा’चा कर्ताहि प्रो. कोल्ह्यांच्या मते तोच ठरतो. असो. म्हाईभट हा मराठी भाषेतील आद्य चरित्रकार असून या कामी त्याने विशेष परिश्रम घेतलेले दिसतात. ‘लीळा-चरित्र’ रचतांना चक्रवर्तीच्या आठवणी जेथे म्हणून मिळणें शक्य होतें तीं सर्व ठिकाणें त्याने धांडोळल्याचा निर्वाळा ‘स्मृतिस्थळ’ कार देतात (स्मृ. १४०). पंथीयांपाशी एकेक आठवणीची भीक मागून म्हाईभटानें हा लीळासंग्रह सिद्ध केला व पुढें त्यावर नागदेवाचार्यांचा हात एकवार फिरल्यावर तो पूर्ण दशेस आला. आठवणी गोळा करणें, त्या निवडणें, त्यांतील खऱ्याखोट्याची पारख करणें, त्या एका सूत्रांत ओवणें इत्यादि अनेक संस्कारांनी युक्त असा ग्रंथोद्योग कौतुकास्पद आहे. स्मृतिसंकलनकार या दृष्टीने म्हाईभट श्रेष्ठ ठरतो.

‘लीळाचरित्रा’ची रचना चक्रवर्तीच्या प्रयाणानंतर म्हणजे शके १२००-च्या सुमारास झाली असावी. ‘लीळाचरित्रा’चे एकूण तीन भाग असून त्यांना अनुक्रमें एकांक, पूर्वार्ध व उत्तरार्ध अशीं नांवें आहेत. ‘गोविंदप्रभुचरित्र’ किंवा ‘कद्विपूरचरित्र’ हा दुसरा ग्रंथ गोविंदप्रभूच्या पश्चात् म्हणजे शके १२१०-च्या सुमारास निर्माण झाला.

के. भावे यांच्या मताप्रमाणेच डॉ. य. सु. देशपांडे व श्री. वा. ना. देशपांडे यांच्या मतेहि ‘श्रीकृष्ण-चरित्रा’चा लेखक भास्कर कवीश्वर हाच दिसतो. परंतु डॉ. कोल्हे यांचें मत निराळें असून तें अधिक संयुक्तिक वाटतें. डॉ. कोल्हे यांच्या मते ‘श्रीकृष्ण-चरित्रा’चे कर्तृत्व म्हाईभटाकडेच जातें. कारण एकतर ‘वृद्धाचार’ किंवा ‘वृद्धमन्य’ यांपैकी एकाहि ग्रंथातील जंजीत भास्कराच्या नांवावर प्रस्तुत गद्य चरित्रग्रंथाचा उल्लेख नाही. दुसरें म्हणजे अशा प्रकारचे सर्व चरित्रग्रंथ म्हाईभटानें लिहिल्याचा पुरावा उपलब्ध आहे.

वाइदेववास-कृत ‘पूजावसर’

के. भावे ज्याचा उल्लेख भावेव्यास असा करितात त्याचें खरें नांव वाइदेववास असें आहे. नागदेवाचार्य हे त्याचे दीक्षागुरू. नागदेवांच्या मृत्यूनंतर

१. महानुभावांचे चरित्रग्रंथ. (भा. इ. सं. म. व. १३-२)

२. विविधज्ञानविस्तार, अक्टोबर १९२८.

३. भास्करभट वारीकर, पृ. ५५-५८.

महानुभाव पंथाचे आचार्यपद बाईदेववासाकडे आले. चक्रधर व गोविंदप्रभु या दोघांचेहि सालिष्य त्याला भरपूर लाभले असल्याने त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या स्मृतिविषयांच्या दर्शनाने बाईदेववास अति उदात्त होई. चक्रधराने ज्या गांवाहून उत्तरेकडे प्रयाण केले त्या 'बेलापुरा' जाइन तरी तेथे बाईयाचे देह जाईल' या कल्पनेने एकदा नागदेवाचार्याने त्या बाजूस जाण्याचे ठाळले. बाईदेववास नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूनंतर तीन वर्षांनी म्हणजे शके १२३१ मध्ये मरण पावला. 'पूजावसर' किंवा 'नित्यदिनीलीळा' हा बाईदेववासाचा प्रमुख ग्रंथ होय. त्यांत चक्रधरांच्या दिनचर्येचे अतिसूक्ष्म वर्णन आले असून प्राचीन मराठी गद्याचा हा आदर्शच आहे असे म्हटल्यास चालेल. बाईदेववास मोठा मार्मिक असावा. भास्कर कवीच्या शिशुपाळवधावरील 'कवीश्वर हो, ग्रंथु निका जाला : परि निवृत्ताजोगा नव्हेचि' हा प्रसिद्ध अभिप्राय बाईदेववासाचा आहे (इजाचार, ९).

“चक्रधरोक्त सूत्रपाठ” (केसोवास-संकलित)

महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर हे पेंढण येथे प्रगट झाल्यापासून तो शके ११९४ मध्ये ते उत्तरापंथी प्रयाण करीपर्यंत त्यांचा ७-८ वर्षांचा जो काळ तो नित्य पर्यटनांत जात असे. या भ्रमंतीत ते अनेकांशी चर्चा करीत. वादविवादाचे आस्वाडे घालून अजिंक्यपत्र मिळविणे हा जरी त्यांचा हेतु नसला तरी समर्पक असे व्यावहारिक दाखले देऊन विषय सुगम करण्याची हातवडी चक्रधरांपाशी असल्यामुळे त्यांचे बोलणे सहजच परिणामकारक होई. मात्र आपले बोलणे लेखनिविष्ट करून या तात्त्विक चर्चांना ग्रंथरूप देण्याचे त्यांच्या मनांत कधीच आले नाही. पुढे चक्रधरांच्या प्रयाणानंतर त्यांच्या आठवणी म्हाईभटाने आपल्या 'लीळाचरित्रा'त संग्रहित केल्या व याप्रमाणे 'मार्गासि उपयोगा जाईल' या बुद्धीने त्यांचे बोलणे 'काळाक्षरी प्रतिपन्न' करून ठेविले. या 'लीळाचरित्रा'तून आलेले चक्रधरांच्या तोंडचे सूत्रबद्ध सिद्धांत पुढे नागदेवाचार्यांच्या अनुज्ञेवरून केसोवासांनी एकत्र केले व अशा रीतीने 'चक्रधरोक्त सूत्रपाठा'ची सांप्रदायिक संहिता सिद्ध झाली.

या सूत्रपाठाचे संकलनकार केसोवास किंवा केशीराज वास हे मूळचे पापदेडी रामपुरीचे विद्वांस व्याख्याते असल्याचे 'स्मृतिस्पष्ट' कार सांगतात. नागदेवाचार्यांशी झालेल्या चर्चेने केसोवासांच्या अंगी विरक्त बाणली व त्यांचे शिष्यत्व पत्करून ते तरुणपणीच पंथांत प्रविष्ट झाले. केसोवासांचे मन पुनः संसाराकडे वळावे म्हणून त्यांच्या सासऱ्याने प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली, पण सारे व्यर्थ. प्रवक्ष त्यांच्या पत्नीनेहि 'आतां हे

योगिये जाले ' असे म्हणून हात टेकले. भटोबासांनी मात्र केसोबा यांचे हे तीव्र वैराग्य पाहून ' माझा केशव शुक्रयोगींद्र की गा ' असे म्हणून परम समाधान मानिले. केसोबासांची धर्मशास्त्रपटुत्वाविषयीहि स्थायि होती. ' केशवदेवा, भटमार्गा वेधले जीव तुमचेवा गळां झोंबतील गा ' अशा शब्दांत नागदेवाचार्यांनी त्यांचे धर्मज्ञान गौरविले आहे ' स्मृतिस्पष्ट ' कारांनी पंथाची प्रतिष्ठा राखण्याबद्दल केसोबासांचा गौरव केला आहे. ते म्हणतात, ' एक अनिष्ट आलेयां आपणेतें राखिलें; एकें एकातें राखिलें; केशवदेवि मार्गातें राखिलें गा ' (स्मृ. १०६). केसोबासांच्या पंथसेवेची योग्यता नागदेवाचार्यांनी चांगली जाणली होती. ते म्हणत, ' माझे शास्त्र माहीं भटां लक्ष्मीधराचेनि नुजळेंचि; ते पंडित केशवदेवासि चर्चा करितां उजळें; केशवदेवा: भजमागां शास्त्र जाण ना ऐसं तुवां केलें; एणें शास्त्र पुढां मार्गाचे झगडे तुटतील ' (स्मृ. ६८, २२४). केसोबास हे स्वरे पंडित होते. ते, राघोभट व पंडित दामादरबास हे तिथेजण सदा शास्त्रचर्चा करीत. कवीधरबास त्यांना ' एक मूर्ति ज्येभगा ' असे म्हणत. या तिघांना ' शास्त्रसंवादेविज जो उठितां बैसतां रिकमिया दाखवील तपासि मी होड सारीन गा ' याप्रमाणे नागदेवाचार्यांनी एकदां पेज मारली होती (स्मृ. २५२). केसोबास भटोबासांच्या नंतर शके १२३८-मध्ये मरण पावले.

' रत्नमालास्तोत्र ' हा केसोबासांचा पहिला ग्रंथ संस्कृतांत असून त्यांत त्यांनी महाइभटकुत ' लीळाचरित्रां ' तील अनेक लीळांचा संस्कृत पद्यांत अनुवाद केला आहे. केसोबासांची ही वाक्पूजा नागदेवाचार्यांना मानवली. परंतु ग्रंथरचना संस्कृतांत न करितां ता मराठीत करण्याविषयी त्यांनी त्यांस सुचविले. त्याचा परिणाम होऊन केसोबास संस्कृताकडून मराठीकडे वळले व महाइभटाच्या ' लीळाचरित्रां ' तून त्यांनी चक्रवरोक्त ' सिद्धांतसूत्रपाठ ' सिद्ध केला. सूत्रपाठ हा महानुभाव पंथाचा आदिग्रंथ असून प्रत्येक पंथीयाच्या तो नित्यपठनांत असतो. स्वतः चक्रवरांनी एकहि ग्रंथ लिहिलेला नसला तरी हा सूत्रपाठ म्हणजे सरोस्वर चक्रधराच्याच उक्ती होत. त्यांचा संग्रह करून पंथीयांसाठी त्यांचा अधिकृत पाठसंहिता सिद्ध करण्याचे श्रेय तेवढे केसोबासांकडे जाते. म्हणजे सूत्रपाठाच्या बाबतीत केसोबास हे केवळ संकलनकार ठरतात. हे संकलनाचे कार्य त्यांनी शके १२०२-च्या सुमारास केले असावे.

चक्रवरोक्त वचनांचे यथार्थ ज्ञान व्हावे म्हणून पुढील महानुभावीय पंडितांनी सूत्रपाठावर भाष्ये, महाभाष्ये, व्याख्याने इत्यादि विविध व विपुल रचना केली आहे. पैकीं गुर्जरशिवव्यास व सिद्धांते हरिव्यास यांनी

शके १३२५-च्या सुमारास रचिलेले 'आचारस्थळ' महत्वाचे आहे.

दृष्टांतपाठ (केसोबास-संपादित)

चक्रधरोक्त 'सुत्रपाठा', चे संकलनकार केसोबास यांच्याच लेखणीतून 'दृष्टांतपाठ' हा ग्रंथ उतरला आहे. 'दृष्टांतपाठ' हे चक्रधरांच्या उद्धरण-निर्दिष्टांतवरील जणु एक उपनिषदच असून त्यांत केसोबासांनी चक्रधरोक्त तत्वज्ञान शास्त्रोक्त पद्धतीने मांडून दाखविले आहे. चक्रधरांची वाणी मूळांतच वेधघटी होती व त्यांत त्यांच्या ओतवर्गांत समाजांतील सर्व घरांचे प्रतिनिधि असल्याने आपले निरूपण सर्वांना समजावे म्हणून त्यांना ते व्यवहारांतील दृष्टांतांनी सुगम करावे लागे. हे दृष्टांत एकूण ११४ असून ते चक्रधरांनी आपल्या भ्रमंतीत पैठण, डोमेग्राम इत्यादि गांवी मुख्यतः भटोबास म्ह. नागदेवाचार्य, महाराष्ट्रा, रामदेव आणि बाह्या या चार शिष्यांना अनुलब्धून सांगितले आहेत. दृष्टांतनिरूपणाचा काळ 'लीळा-चरित्रा' तील पूर्वार्ध-उत्तरार्धाचा म्हणजे स्थूलमानाने शके ११९० ते १५ असा ठरतो. प्रत्येक दृष्टांताचे तीन भाग पडतात. प्रथम शिरोधार्य सूत्र, नंतर उदाहरण किंवा दृष्टांत, व शेवटी दाप्यौतिक. पैकीं सूत्र व दृष्टांत चक्रधरोक्त असून दाप्यौतिकच तेवढे केसोबासांचे आहे. चक्रधरोक्त सूत्रे व दृष्टांत यांचा काळ वर लिहिल्याप्रमाणे शके ११९० ते १५-च्या दरम्यानचा असून केसोबासांनी आपले दाप्यौतिक चक्रधरांच्या पश्चात् गोविंदप्रभूच्या सजि-धानांत शके १२०२-च्या आसपास तयार केले असावे. दोघांच्या भाषा-शैलीत पुष्कळच फरक आहे. चक्रधरांची सरणी जिवंत व अकृत्रिम तर केसोबासांची तर्ककर्म व पंडिती वळणाची वाटते. असो. 'दृष्टांतपाठा' वर विवरणात्मक असे पांचपत्रास ग्रंथ असून त्यांत विधानाय बासांचे 'दृष्टांतस्थळ' व मुरारी बासांचे 'दृष्टांतमालिकाभाष्य' हे दोन टीपग्रंथ महत्वाचे आहेत. दृष्टांताचे लक्षण आनेराजांनी आपल्या 'बत्तीस लक्षणी टीपेंत' केले असून त्यावर पुढे जी मराठी व्याख्यातृचि तयार झाली तीतहि दृष्टांतविषयक चर्चा आढळते. स्वतः केसोबासांनी दृष्टांतपाठाचे एक 'लापानिक' म्हणजे विषयानुक्रमे पृथक्करणात्मक अशी अनुक्रमणिका तयार केलेली असून तिची उपयुक्तता निर्दिष्ट आहे.

स्मृतिस्थळ (नरेंद्र-परशुराम कृत)

'स्मृतिस्थळ' हा लीळाचरित्राच्या तोडीचा असा चरित्रग्रंथ आहे. त्यांत महानुभाव पंथाचा आव प्रचारक नागदेवाचार्य यांचे चरित्र आठ-वर्गांच्या रूपाने आलेले असून शिवाय आषाढीच्या मानमास ग्रंथकारांची माहिती करून देणारा संदर्भग्रंथ म्हणूनहि त्याचे महत्त्व आहे. स्मृति-

स्थळाचे संपादक वा. ना. देशपांडे यांच्या मते 'स्मृतिस्थळा'चा लेखक कोणी एक असा नसून अनेकांच्या पाठांचे हे संकलन आहे. तरी पण नरेंद्र व परशुराम हे मूळ लेखक किंवा स्मृतिकार, आणि मालोबास व गुजरे शिवबास हे संस्करणकार असावे असे मानण्यास आधार आहे. 'अन्वयस्थळ'कार म्हणतात, 'नरेंद्रचासी रुक्मिणीस्वयंवर केले: आणि सातसे स्मृता जैसिया वसेस्वा तेस्याचि लिहिल्या:' अर्थात् या सर्व स्मृति आज कोणत्याच पाठांत उपलब्ध नाही. 'स्मृतिस्थळा'ची रचना नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूनंतर लौकरच झाली असल्याने त्याचा रचनाकाल शके १२३० च्या आसपास ठरतो. स्वतः स्मृतिकार ग्रंथरचनेच्या कामांत कुशल दिसतात. पेंढी परशुरामबास हा धर्मवार्ता करण्यांत निपुण असून त्याचे व्याख्यान-चातुर्य पाहून आनोबासाने एका समधी "परशुरामाचे बोलणे ते गगना गवसणी की" असे म्हटल्याचे प्रसिद्ध आहे. दुसरा स्मृतिकार नरेंद्र हा कवि म्हणून प्रसिद्धच आहे.

भीमकधर हा जसा 'लीळाचरित्रा'चा त्याप्रमाणे नागदेवाचार्य हा 'स्मृतिस्थळा'चा मुख्य विषय होय. नागदेव किंवा मटोबास हा महातुभाव पंथाचा आद्याचार्य स्वतः लेखक नसला तरी म्हाईभट, बाईदेवबास, केसोबास इत्यादि थोर ग्रंथकारांचा मार्गदर्शक होता. चक्रधरांच्या मागे त्यांच्या लीला आणि विचार यांचा संग्रह करविण्याचे सर्व श्रेय नागदेवाचार्यांकडे जाते. म्हणजे तो ग्रंथकारांचा ग्रंथकार ठरतो. त्याच्या हयातीत पंथाचा प्रसारहि संपादून झाला. चक्रधरानंतर एवढी मोठी व्यक्ती मानभावांत दुसरी नाही. असो. नागदेवाचार्यांचा मृत्युशक सांप्रदायिकांच्या मते शके १२२४, वा. ना. देशपांड्यांच्या मते शके १२३१ व प्रो. कोल्हाप्यांच्या मते शके १२२८ असा आहे.

साती ग्रंथः—

महातुभावांच्या 'साती ग्रंथां'त पुढील काव्यांचा समावेश होतो—

- १ वच्छहरण (दासोदर पंडित) शके १२००
- २ रुक्मिणी स्वयंवर (नरेंद्र) शके १२१४
- ३ शिशुपालवध (भास्कर) शके १२३०
- ४ उदवगीता (भास्कर) शके १२३०
- ५ ज्ञानप्रबोध (विश्वनाथ बाळापुरकर) शके १२५३
- ६ सैद्यादि-वर्णन (रवळो व्यास) शके १२५५
- ७ ऋद्धिपूरवर्णन (नारो व्यास महाळिये) शके १२८५

वरील सर्व काव्ये ओवीबद्ध असून त्यांतील पहिली चार कृष्णचरित्रपर,

‘ज्ञानप्रबोध’ व ‘उद्भवगीता’ हीं तात्विक व शेवटीची दोन वर्णनपर आहेत. त्यांचा रचनाकाल तेराव्या शतकाचा बराचसा भाग व्यापून असला तरी या ‘साती ग्रंथांची’ गणना महानुभावांच्या आद्य ग्रंथांत होत असल्याने त्यांची चर्चा याच प्रकरणांत करणे श्रेष्ठ आहे.

‘वच्छाहरणा’ चा लेखक दामोदर पंडित हा महानुभाव पंथातील एक मोठा अधिकारी पुरुष होऊन गेला. गाण्या बायकोचे नांव हिराइस किंवा हिराबा. या दोघांनाहि नागदेवाचार्यापासून ‘श्रवण’ झडलेले असले तरी सर्वसंगपरित्याग करून पंथाची दीक्षा घेण्याचा निर्धार प्रथम हिराइसेने केला व तसा तो पतीजवळ तिने बोलूनहि दाखविला. बाबर पंडितांनी उत्तर केलें, ‘तुम्ही भीक्षा करा : मी पुत्राचा विवाहो करीन : मग भीक्षा करीन : तुम्ही जा’ याप्रमाणे पंडित प्रपंचांतच रमले आणि हिराइसा प्रपंच सोडून पंथांत शिरली. पुढे पुत्रविवाह झाला, पण त्यानंतर ठरल्याप्रमाणे संसारत्याग मात्र न करितां पंडित त्यांतच गुंथून राहिले. हे पाहून हिराइसा संतापली, आणि ‘जिये चुलीची खीर खादली तिजे चुलीची काह राख खाल?’ असा कडक निराप तिने नवऱ्याला पाठविला. बाबर मात्र पंडित वरमले आणि ‘आतां ही कोपली’ असे पाहून ते सरळ घरांतून निघाले व नागदेवाचार्यांना अनुसरले. बापुदील आपले सर्व आधुष्य त्यांनी एका गुरुदेवेंत बेंचले. दामोदरपंडितांसाठीं गाण्याचे अंग चांगळे होतें. इतकें की, ‘पंडिताचें गीत ते माझे हाकारे गा !’ असा अभिप्राय त्यासंबंधी प्रत्यक्ष नागदेवाचार्यांनी दिला होता (स्मृ. ८९-९१). असा. नागदेवाचार्यांच्या शिष्यवर्गांत दामोदरपंडित आणि केशीराजवास या दोघांची योग्यता फार मोठी होती असे दिसतें. ‘तुम्ही माझे डोळे की गा पंडिता केशवया’ असे नागदेवाचार्य त्यांच्यासंबंधी म्हणत. तसेंच आपल्या अध्यात्मशास्त्राला या दोघांशिवाय तिसरा कोणीहि उजळा देऊ शकणार नाही असा या शिष्यद्वयाच्या पांडित्याबद्दल त्यांना विश्वास होता. दामोदरपंडित हा पंथीयांत केवळ ‘पंडित’ या नांवाने ओळखला जाई. नागदेवाचार्यांच्या अंतकाळी त्यांना पुराण वाचून दाखविण्याचा अखेरचा मान या दामोदरपंडितास मिळाला होता आणि गुरुच्या देहपाताची स्पष्ट सूचनाहि त्याला स्वप्नरूपाने झाली होती (स्मृ. २५८-२५९). नागदेवाचार्यांच्या निवृत्तानंतर त्याने एक ‘वियोगधुवा’ रचिला आहे. आपला गुरुबंधु केशीराजवास याजविषयी दामोदरपंडिताच्या मनांत इतका प्रेमादरभाव होता, की ‘वच्छाहरणा’च्या शेवटी ‘भणे मुनी केशवराजु’ (ओंची ५०२) असे म्हणून प्रथकर्तृत्व आपल्या गुरुबंधुकडे देण्याचे सौजन्य

त्याने दाखविले आहे. त्याच्या आणि नामदेव शिष्याच्या भेटीची एक आठवण स्मृतिस्थळांत आली आहे; ती अशी—“ एकु दिसु नामदेव सीपा पंडितबासासि भेटला: चर्चा केली: पंडितबाही खंडीला: मग उपदेसु मार्गो लागला: परि नेदीतिचि: मग कृष्ण-अवतारावरि बुधि आणिली: मग तेणें ‘ दिस गेले बाबावीण ’ वें पदें केली ” (स्मृ. २४४). हा नामा शिषी कोण? आठवणीच्या मळल्यांत ‘ स्मृतिस्थळ ’ कार ‘ वीष्णुदास नामदेवा पंडितमुखें वेधु—संक्रमण ’ असे म्हणतो. अर्थात् हा नामदेव म्हणजे ‘ नामा विष्णुदास ’ या नांवानें ओळखला जाणारा मराठी कवि निश्चित नव्हे. कारण तो दामोदरपंडितांचा समकालीन असणे शक्य नाही. असो. नागदेवाचार्यांच्या निधनानंतर कांहीं वर्षांनी दामोदरपंडित लाजी वैरागाराकडे गेले व तिकडेच शके १२२६-च्या सुमारास त्यांचें देहावसान झालें. त्यांची पत्नी हिराइसा ही त्यांच्या मार्गे जिवंत होती. तिचीहि योग्यता मोठी दिसते. पतिपुत्रनिधनाची वार्ता ऐकून ‘ भलें केलें: जे का भवचक्रापासीनि मुंचिले तेही ईश्वरपद लाहिले: भणओनि मी आजि निश्चितु झालें ’, असे विवेकयुक्त उद्गार जी क्वी काढते तिच्या स्थितप्रज्ञतेविषयी कोण संशय बाळगील? नागदेवाचार्य तर हिराइसेला ‘ विरक्ताची कसवटी ’च मानत. ‘ इत्तां कसी उतरला तो विरक्त ’ असा त्यांचा तिजविषयी अभिप्राय आहे (स्मृ. २४१). हिराइसेच्या अंगी थोडी कवित्वशक्तिहि असून तिने एक ‘ नाममहिमावर्णन ’ रचिलें असल्याचें भावे—मूचि सांगते.

दामोदर पंडितांच्या नांवावर कांहीं पदे, चौपद्या, अष्टके, ध्रुवे, आणि ओव्या आढळतात. किंबहुना या प्रकारच्या उत्कर्ष काव्यरचनेत त्यांचा हातखंडा असावा असे दिसतें. त्यांना स्वतः कवने रचून ती गात बसण्याचा छंदच असावा असे ‘ विजनी बैसती : आणि धुवा बोवी चौपदी गीतु येसे आवडे तें म्हणती ’ या स्मृतिस्थळांतील उल्लेखावरून वाटते (स्मृ. ८८). दामोदरपंडितांचें विशेष प्रसिद्ध काव्य म्हणजे ‘ वच्छहरण ’. भागवतांतर्गत दशमस्कंधातील कथेला वरून रचिलेलें सुमारे पांचशें ओव्यांचें हें काव्य पंडितांनी शके १२००-मध्ये रचून पुरें केलें.

रुक्मिणीस्वयंवर (नैर्द्रकृत):—“ साती ग्रंथां ’ च्या टीपण्यावरून असे दिसते, की नैर्द्राचें हें काव्य महानुभाव पंथांत आलें तें अपूर्णावस्थेंत आलें. पंथीयांजवळील पोण्यांतून सर्वत्र या काव्याच्या एकूण ८७९ च ओव्या आढळतात व तेथे ग्रंथ अपूर्ण राहिलेला स्पष्ट दिसतो. श्रीकृष्णराजदादा पारिभाष्य यांच्याच संग्रहीं तेवढी या काव्याची संपूर्ण

हस्तलिखित प्रत असून तीत एकूण ओव्या २९३४ आहेत. नरेंद्रांचे मूळ काव्य १८०० ओव्यांचे होते. यासंबंधी 'स्मृतिस्थळ'कार व 'टीप'कार यांत एकवाक्यता आहे. तेव्हा प्रश्न असा, की १८०० ओव्यांचा हा मूळ ग्रंथ वाढवून २९३४ ओव्यांचा कोणी व केव्हा केला? नरेंद्रांचे स्वतः महानुभाव ग्रंथांत आल्यावर तो वाढविला असेल असे वाटत नाही. कारण तसे असते तर 'स्मृतिस्थळ', 'वृत्ताचार' किंवा 'अन्वयस्थळ' यांपैकी एका तरी ग्रंथांत या वाढीचा उल्लेख येणे अवश्य होते. प्रो. कोल्ते यांचे अनुमान असे आहे, की पुढे शके १६७७-च्या सुमारास तळेग्रामकर केशवदेयाने मूळ १८०० ओव्यांचा हा ग्रंथ त्यांत स्वतःच्या रचनेची भर घातून तो २९३४ ओव्यांपर्यंत वाढविला असावा. या वाढविलेल्या भागांत जी पुनरुक्ति आढळते ती कां व कदा आली याविषयी जिज्ञासुंनी श्री. नेने यांनी केलेले विवेचन वाचण्यासारखे आहे.

आज आपणांसमोरील 'रुक्मिणीस्वयंवर'च्या नरेंद्रकृत ओव्या ८७९ च आहेत एवढे खरे. श्रीकृष्णराजदादांच्या जवळील संपूर्ण प्रतीत आढळणारी शकदर्शक ओवी नरेंद्रांची नाही हेहि उघडच आहे. परंतु ती अविश्वसनीय मात्र नाही. त्यावरून या काव्याचा रचनाकाल शके १२१३ असावा असे कै. भावे, य. खु. देशपांडे, वा. ना. देशपांडे व ह. ना. नेने यांचे म्हणणे आहे. प्रो. कोल्ते यांच्या मते तो शके १२१४ असा आहे. या काव्याशिवाय सातशे आख्यायिकांचा एक 'स्मृति'ग्रंथहि नरेंद्राने लिहिला असल्याचे 'अन्वयस्थळ'कार सांगतात. असो. नरेंद्रांच्या प्रस्तुत काव्याचा धाट महाकाव्यास साजेल असा आहे. भीमकाच्या राजसभेत रुक्मिणीचे सख्यांसह आगमन, किलराने गाविलेली व रुक्मिणीचे अंतःकरण वेधून टाकणारी कृष्णकथा, रुक्मिणीची विरहावस्था, त्यावरील उपचार, सायंकाळ, चंद्रोदय, वनोपवन इत्यादींची सालंकृत वर्णने यांवरून नरेंद्रांच्या मनांत महाकाव्याची उभारणी करावयाची होती असे वाटू लागते. नरेंद्राजवळ अलंकारयैभवाने नटलेले कल्पनासौंदर्य आहे, त्याप्रमाणेच भावनेने ओलावलेले रसमाधुर्यहि आहे याचा प्रत्यय त्यांचे काव्य वाचतांना पदोपदी येतो. किंबहुना आपली कल्पनासृष्टि त्याने रसपरिपोषार्थच उभारिली आहे.

१. रुक्मिणी-स्वयंवर (नरेंद्र) प्रस्तावना, पृ. १७.

२. भा. इ. सं. मं. त्रै. सप्टेंबर, १९३४.

३. 'स्मृतिस्थळ' प्रस्तावना, पृ. ५.

४. भा. इ. सं. मं. त्रै. (सप्टेंबर, १९३४.)

५. 'रुक्मिणी-स्वयंवर', प्रस्तावना, पृ. १७.

म. सा.-११०

नवरत्नांची पाणपोई किया स्वर्गमुखाचा सोपानच अशी ही कथा मूळचीच अति गोढ. त्यांत नरेंद्राच्या प्रतिभेचा उजळा मिळाल्याने ती अधिकच सरस उतरली आहे. कृष्णचरित्र हे मुखाचे छत्र असून ते मराठी भाषेत गाऊन मी जग आनंदाच्या भोजे नाचवीन हे नरेंद्राचे, प्रतिज्ञोत्तर खरे ठरले आहे.

शिशुपालवध व उद्धवगीता (भास्करकृत)

भास्करभट्ट कवीश्वराच्या चरित्राविषयी कै. भावे यांनी लिहिलेला मजकूर केवळ ऐकीव माहितीवरून लिहिलेला असल्याने पूर्णपणे विश्वसनीय नाही. विशेषतः भास्कराचे पूर्वचरित्र, त्याच्या ग्रंथरचनेचा काळ व त्याच्या नांवावर आढळणारे गद्य चरित्रग्रंथ गांविषयी 'सारस्वत'कारांनी दिलेली माहिती अर्धकिष्की असल्याने तिची नीट पारख होणे अवश्य आहे. भास्कराचे चरित्र अजमाविण्याची विश्वसनीय अशी साधने मुख्यतः चार—१ स्मृतिस्थळ किंवा नागदेवचरित्र, २ वृद्धाचार, ३ ' इतिहास ' नामक महानुभावीय चरित्रविषयक प्रकरण व ४ 'साती ग्रंथा'च्या तृतीय शोधनीच्या टीपग्रंथातील भास्करकृत काव्यांच्या पूर्वपीठिकांतील अल्पस्वल्प उल्लेख. या चार साधनांचा पाया कल्पून त्यावर प्रो. कोळते यांनी आपल्या भास्करावरील चरित्रग्रंथाची उभारणी केली आहे. त्यांतून पुढील विवेचन देण्यापूर्वी एक खुलासा करणे जरूर आहे. तो असा, की ज्या 'मानुविजय' नांवाच्या ग्रंथाच्या आधाराने प्रो. कोळते, डॉ. य. खु. देशपांडे यांनी भास्कराविषयी पहिलेवहिले लेख लिहिले, तो 'मानुविजय' ग्रंथ अगदी अलीकडील ठरल्याने त्यावर उभारलेले भास्कराचे चरित्र—मंदिर आपोआपच दासळून पडले आहे. ही गोष्ट स्वतः प्रो. कोळते यांनाहि मान्य असून त्यांच्या नवीन ग्रंथावरूनच आम्ही पुढील विवेचन करित आहो.

भास्कराचे मूळ नांव भानुभट्ट असे असून तो बोरी येथील राहणारा. महानुभाव पंथाची दीक्षा घेण्यापूर्वी कलंकी मार्गातील आचार्य असलेला कोणी केशवाचार्य हा त्याचा गुरू होता. एक दिवस, कोणत्या प्रसंगाने ते कळत नाही, पण भानुभट्टास नागदेवाचार्याचे दर्शन पडले व त्यानंतर

१. विविधज्ञानविस्तार, ऑगस्ट १९३२. व विश्ववाणी (नागपूर), डिसेंबर १९३३.

२. भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, १०-२.

लौकरच तो त्यास अनुसरून महानुभाव पंथांत शिरला (स्मृ. ६५). ' सारस्वत ' कारांनी भास्कराचा पूर्ववृत्तांत, काशीयात्रा, कारावास व त्यांतून चक्रधराच्या कुपेने सुटका याविषयी दिलेली माहिती वरील चार साधनांत कोठेहि मिळत नाही. अर्थात् ती बनावट असावी. ज्या स्मृतीच्या आधारावर ही माहिती दिली गेली ती स्मृतिहि ' उघडच बनावट ठरते. असे. भास्कराने महानुभाव पंथाची दीक्षा घेतल्यानंतर एक दिवस कर्मधर्मसंयोगाने त्याची व त्याचा पूर्वार्थमीचा गुरु केशवाचार्य यांची भेट झाली. त्या भेटीत केशवाचार्याने त्यास कुस्तिपणाने विचारलें, " भटो, तूं एसणा वीद्वांस : आन आमतें सांडुनि नागदेव-भटांपासि आलासि ! तरि काइ तुज नृतीय शृंग निगालें ? " यावर भास्करानेहि त्यास रोखठोक उत्तर दिलें की, " मां निगालें की नाही ऐसे पाहा ना कां ! " यावर गुरुशिष्यांत ' उघाणी ' म्हणजे वाद झाला व भास्करास सरोखरच ' नृतीय शृंग ' निघालें अशी खात्री पटल्यावरून केशवाचार्य अनुग्रहाय म्हणून नागदेवाचार्यास शरण गेला (स्मृ. २११). नागदेवाची वास्तविक इच्छा नव्हती, पण भास्कराच्या आग्रहास्तव त्याने केशवाचार्यास उपदेश देऊन त्यास आपणांपाशी ठेवून घेतलें. इतकें झाले तरी मधूनच त्यांस आपल्या ' सिक्सूत्रा ' ची आठवण होई व मग नागदेवाचार्य संतापून त्यास म्हणत, " जळो जळो तुजें सिक्सूत्र ! घाली पाणिघांतु ! " परंतु हें येथेंच थांबलें नाही. केशवाचार्याची अद्धा विचलित झाली आहे असे पाहून नागदेवाने पुढे लौकरच त्यास पंथाबाहेर काढलें (स्मृ. २१२, २१३). भास्कर मात्र आपल्या गुरुकुळाशी अखेरपर्यंत एकनिष्ठ राहिला. तो वादपटु होता (स्मृ. २१४, २३६, २३७). तसेंच त्याजपाशी रसाळ असे वक्तृत्वहि होतें. एक दिवस मठापुढे गंगातीरावर त्याचें पुराण चाललेलें असतांना अवघा लोक कसा वेधून गेला तें ' स्मृति-स्थळ ' कार पुढीलप्रमाणें सांगतो. " लोकु वेधला : पाणिघटां वाइला पाणी वाहात होतिया : तिया वेधलिया : तियांचिना डोइचिया घागरी डोइ-सीचि : आन पुराण आइकति : दादुलेवांचिए डोइए कडयेवांचे भारे : ते तैसेचि आइकति ... ऐसे अवघे लोकु रसवृत्ती वेधले : " भास्करास पुराण सांगण्याचें व्यसनच होतें म्हटलें तरी चालेल. त्याचें भागवतावरील व्याख्यान ऐकतांना नागदेवाचार्याचें अंतःकरण ' द्रव आन चंद्रमये होए ' असे स्मृतिकार सांगतो (स्मृ. २१५). इतकेंच नव्हे, तर भागवत सांगून झाल्यावर गीताव्याख्यानस आरंभ करावा ही भास्कराची इच्छा मोडून

काढतांना नागदेवचार्यांनीं जें कारण म्हणून दिलें तें असें—“ तूं नको म्हणों : तूं म्हणतासि आन माझें अंतःकरण अवघें चंद्रमण होतें : आन बाईसांचा व्यापाह अवघा प्रतिबंधतो : ऐसा रसु बोंडवतो ” (स्मृ. २१६). भास्करभट्ट ‘रूपे सुंदर’ असल्याचें ‘स्मृति’ सांगते (स्मृ. २१८). त्याच्या कवित्वाची जाणीव तो पंथांत आल्यानंतर लौकरच नागदेवांस झाली व “भटो दृंगारिया कवी कीं गा ” असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले (स्मृ. २२१). भास्कराची ‘ सरळ मन्हाटां ’ त्यांना फार प्रिय होती असें दिसतें (स्मृ. २२२). त्याचें शीघ्रकवित्वहि स्मृतिकार वर्णित्वात. एका प्रसंगीं त्यानें एकच श्लोक दहा प्रकारांनीं लावून दाखविलेला पाहून आश्चर्यानें यक झालेल्या प्रतिस्पर्ध्यानें ‘ तुम्ही कवण ? ’ असा प्रश्न केला. त्यास भास्कराने तात्काळ पुढील श्लोकबद्ध उत्तर दिले—“ केचित्संडनगंडदंडितजग-दीराधिपाः संस्फुरत्तर्कास्वर्गकुगर्वपयंतसमाकृदाविमूढामृशं । काव्यालापक-लापकेलिकुशला दृंगारवीरावृता, केचित्कृष्णकथामुसुंदरमतिस्तद्भास्करोऽहं कविः ॥ ” (स्मृ. २३७). भास्कराचा शीघ्र कवित्वाचा हा गुण ‘वृद्धाचारां’तील स्मृतीतहि दिसतो (वृ. ५). भास्कर जसा कुशल कवि तसा कडक तपस्वीहि होता. देवासाठीं हाडाचीं काडे करणाऱ्या या कवीश्वराचें ‘ वृद्धाचारां ’त आलेलें चित्र जिज्ञासेली पाहावें (वृ. १९). भास्कराचें निस्पृहत्व व अमानित्व याविषयींची स्मृतिहि वाचनीय आहे (वृ. २८).

भास्कराच्या आतुस्वकीयांविषयीं विश्वसनीय अशी माहिती मिळत नाही. इतकें मात्र कळतें कीं, भास्करास नागाइसा नांवाची एक पुतणी असून ती सुविद्य ग्रंथकर्तीहि होती. ही नागाइसा बालपणीच ‘ रिक्तहस्ता ’ म्हणजे विधवा झाली व पुढे आपल्या चुलत्यापासून दीक्षा घेऊन तिने महानुभाव पंथांत प्रवेश केला. “ कवीश्वराचा नागाइसी दुसरी लक्षणे, आनिका माळिका आन सय्यापालना, आन दुभंगा हे च्यान्ही प्रमण केली : त्यांत माळिका दाइभागवतीं दवडीलिया ” असा तिच्या ग्रंथ-रचनेविषयी उल्लेख सौमोबासाच्या ‘ अन्वयस्थळां ’त मिळतो. चरित्र-ग्रंथाच्या अनेक पाठांपैकी मुनीबा पाठाचा जनक मुनी राघोबास हा पाच नागाइसेचा शिष्य होय. मात्र नासनागाइसा म्हणून प्रसिद्ध असलेली नागदेवाचार्यांची नात व मदेस्वरपंडिताची कन्या, आणि भास्कराची पुतणी नागाइसा या दोन व्यक्ती भिन्न आहेत. नात नागाइसा ही नागदेवाची शिष्या व आपली नागाइसा ही भास्कराची शिष्या आहे.

भास्कराचे अखेरचे दिवस परिभ्रमणांत गेलेले दिसतात. यासंबंधी ‘ इति-

हास ' प्रकरणांतून महत्वाचा भाग पुढे देतो. " पंडिती देहांती लीळांची पोथी कवीधराचां हातीं दीवली : मग जे गुरुकुळ ये ते कवीश्वरांसि लीळा पुसपुसो बोकी : ऐसें असतां दिलीचेया मुलतानें चाली केली : तेणें राजीकमेणें कवीश्वर कोकणा गेले : कोकणा जातां मार्गी चोर उडिले : तेहीं कोकणांचा घाट उतरतां समस्त गुरुकुळ नागविले... मग कवीश्वर कोकणांत गेले : राजीकें सामलें : देशी मुमैज जालें : मग मार्गीतें गंगा-तीरासि आले... मग स्पीर जालेयानंतरें अनोबास : कमळांसे : कवी-श्वरबास बांसी परस्परें भेटि जाली... मग काळांतरे कवीधरांसि देहावसान जालें : " आयुष्यांतील शेवटचा काळ भास्करानें अष्टी (जि. अहमदनगर) येथें काढला असाचा व तेथेंच त्याचा अंत झाला असा प्रो. कोल्हे यांचा तर्क आहे.

भास्कराची ग्रंथरचना:—

इतर कांहीं प्राचीन कवीप्रमाणे भास्कराच्याहि नांवावर अनेक ग्रंथांची नोंद आढळते. परंतु ते सर्वच भास्करानें लिहिलेले नसल्यानें या प्रभाची चर्चा करणें जरूर आहे. महाराष्ट्र-सारस्वतांत भास्करानें शिशुपालवध, एका-दशस्कंध टीका, पूजाचसर, चौपद्या, ईशलुति, विरहाष्टक, चक्रपाणिचरित्र, दत्तात्रेयचरित्र, श्रीकृष्णचरित्र व गीताटीका इतके ग्रंथ रचिल्याचा उल्लेख आहे. पैकीं पहिले सहा पद्य असून इतर गद्य आहेत. बरील ग्रंथपैकीं चक्रपाणिचरित्र, विरहाष्टक व चौपद्या यांचा उल्लेख डॉ. य. सु. देशपांडे आपल्या यादीत करित नाहीं. तेव्हां त्यांच्या मतें हे तीन ग्रंथ भास्करकृत नसावे. वा. ना. देशपांडे यांना सारस्वतकारांची वादी स्थूल-मानानें मान्य दिसते. तात्यर्य, श्रीकृष्णचरित्रादि गद्य ग्रंथ भास्करानें लिहिले असावे याविषयी बरील विद्वानांत साधारणपणें मतस्य दिसते.

महानुभावीय ग्रंथ व ग्रंथकार यांजविषयी विश्वसनीय माहिती मिळ-विण्याचीं साधनें मुख्यतः तीन. १ नागदेवचरित्र किंवा स्मृतित्पळ, २ वृद्धा-चार, व ३ वृद्धान्वय. पैकीं नागदेवचरित्राच्या आधारें भास्कराचा जीवनवृत्तांत आपण पाहिलाच आहे. उरलीं साधनें दोन; एक 'वृद्धाचार' व दुसरें 'वृद्धान्वय'. त्यांतील 'वृद्धाचार' हा अधिक प्राचीन ग्रंथ असल्यानें 'वृद्धान्वय' पेक्षां तो अधिक विश्वसनीय मानावा लागतो.

१. भा. इ. सं. मं. सं. मासिक, १३-२.

२. भास्करमठ्ट बोरीकर, पृ. ३०.

३. महानुभावीय मराठी वाङ्मय, पृ. १७ ते २०.

४. विविधज्ञानविस्तार, ऑक्टोबर १९२८ (पृ. ३९८).

शिवाय महानुभाव ग्रंथांतील निरनिराळ्या आम्नायांचे निरनिराळे वृद्धान्वय असल्यामुळे त्यांतील माहितीत कधी परकहि पडतो. म्हणून 'वृद्धाचारां' त न आलेली माहिती 'वृद्धान्वय' त आली तर ती संशयित वाटे. असो. 'वृद्धाचार' कर्त्याच्या मते शिशुपालवध, एकादशस्कंध, नरविलाप-स्तोत्र (संस्कृत), पूजावसर (संस्कृत), आणि पूजावसर (मराठी) या पांचव ग्रंथांचे कर्तृत्व भास्कराकडे जाते. उलट 'वृद्धान्वय' कार वरील यादीत निर्वचनस्तोत्र, गद्यचाली, ग्रस्तावश्लोक, कृदिपूरच्या ओव्या, अवतारपदक व तीन अष्टके बांची भर घालून एकूण चार काव्ये भास्कराच्या नांवावर देतात.

एक गोष्ट स्पष्ट आहे. ती ही, की कै. भावे किंवा डॉ. देशपांडे यांनी दिलेल्या यादीतील चरित्रात्मक मद्य ग्रंथ हे भास्करकृत निश्चित नाहीत. कारण, एकतर वृद्धाचार किंवा वृद्धान्वय यांपैकी एकांतहि वरील गद्य-ग्रंथांच्या उल्लेख आढळत नाही. दुसरे असे, की वरील गद्यग्रंथ, निदान त्यांतील बरेच, म्हाइंभटकृत असल्याचे आतां सिद्ध झाले आहे. जी गोष्ट गद्यग्रंथांची तीच गीताटीकेची. कै. भावे यांनी एक व डॉ. देशपांडे यांनी एक संस्कृत व एक मराठी अशा दोन गीताटीका भास्कराच्या नांवावर दिल्या आहेत. 'महानुभाव-कविकाव्य-स्मृती'तहि एक गीताभाष्य भास्कराच्या नांवावर आढळते. प्रो. कोल्ते यांच्या मते भास्कराने अशा प्रकारची गीताटीका रचिलेली नसावी. कारण एक तर 'वृद्धाचारां' त या टीकेचा उल्लेख नाही. 'वृद्धान्वय' त तो आहे, पण संदिग्ध स्वरूपाचा आहे. 'स्मृती' त नागदेवाचार्यांसमोर भास्कराने भक्तेवर व्याख्यान केल्याचा उल्लेख येतो (स्मृ. २१५); परंतु त्याचे ते व्याख्यान लिखित स्वरूपात कोठे आढळत नाही. प्रो. कोल्ते म्हणतात त्याप्रमाणे जे व्याख्यान ऐकतांना सुद्धा आचार्यांचे अंतःकरण 'चंद्रमय' होत असे ते जर ग्रंथनिविष्ट झाले असते तर त्याचा उल्लेख 'स्मृती'त किंवा 'वृद्धाचारां'त अवश्य येता. तसा तो केत नसल्याने भास्करकृत अशी गीताटीका मूळांतून नसावी असे वाटते. मो. स. मोने यांनी महानुभावीय व्याकरणकारांची माहिती देताना भास्करास मराठीचा आद्य व्याकरण बनविले आहे, तेहि बरोबर नाही. कारण भास्कराने व्याकरणावर रचना केल्याचे कोठे दिसत नाही. तात्पर्य, आधुनिक इतिहासकारांनी ज्या अनेक ग्रंथांचे कर्तृत्व भास्कराकडे दिले आहे; त्यांपैकी बरेच ग्रंथ त्याने रचिलेले नाहीत हे उघड आहे.

'वृद्धाचार' व 'वृद्धान्वय' यांतील उल्लेखांचा विचार करितां

१ शिशुपालवध, २ एकादशस्कंध किंवा उद्धवगीता, ३ नरविलापस्तोत्र, व ४ संस्कृत श्लोकवद्ध पूजावसर या चार ग्रंथांविषयी त्यांत कांहीं मतभेद दिसत नाही. अर्थात् हे चार ग्रंथ निश्चितपणे भास्करकृत होत. पैकीं 'नर-विलापस्तोत्र' श्रीदत्तलक्ष्मणराज कवीश्वर (माहूर) यांनी इ. स. १९०० च्या सुमारास पेशावर येथे प्रसिद्ध केले आहे. असो. संस्कृत पूजावसराविषयीहि शंका नाही. मराठी पूजावसर मात्र भास्करकृतच असेल असे निश्चयाने म्हणता येत नाही. एक तर याची संपूर्ण प्रत उपलब्ध नाही. माहूर व रिपूर या दोन्ही ठिकाणी ती अनुपलब्ध आहे. शिवाय कोणत्याहि आम्नायाच्या 'वृद्धान्वया'त वा मराठी पूजावसराचा उल्लेख येत नाही. 'वृद्धान्वया'च्याहि सर्व प्रतीत तो आढळतो असे नाही. एतदर्थ हा ग्रंथ भास्करकृत नव्हे असे प्रो. कोळते यांचे मत आहे. तसेच त्यांच्या मते 'वृद्धान्वया'त अनुल्लेखित व 'वृद्धान्वया'त उल्लेखित असे जे सात ग्रंथ तेहि भास्कराचे नव्हत. बाल अपवाद 'प्रस्ताव श्लोक' किंवा 'चालीसाल्म्य स्तोत्र' या प्रकरणाचा दिसतो. श्रीकृष्णवर्णनपर असे हे भास्करकृत चालीस श्लोकांच्या पश्चात् कोणा शिष्याने एकत्र गुंफिले असावे असा प्रो. कोळते यांचा तर्क आहे. सारांश, भास्कराच्या नांवावर मोडणारे चरित्रात्मक गद्यग्रंथ हे त्याचे नव्हत, व शिशुपालवध, एकादश स्कंध, संस्कृत पूजावसर, नरविलापस्तोत्र व चालीसाल्म्यस्तोत्र हे पांच ग्रंथ निःसंशय भास्करकृत होत असे ठरते.

कालनिर्णयः—महाराष्ट्र-सारस्वतकारांनी संपादित केलेल्या भास्करकृत 'शिशुपालवधा'च्या अखेरीस त्यांनी पुढील ओवी भास्कराची म्हणून दिली आहे—“ शके शरांकदशत शकडे । भीमुख माधवमानु चोखडे । तें श्रीकृष्णाचे पवाडे । वागिले मिषां ॥ ” (१०८८) हीच ओवी कांहीं फरकाने महाराष्ट्र-सारस्वतांतहि आढळते. व तिच्याच आधारेने आजवर बहुतेकांनी शके ११९५ हा 'शिशुपालवधा'चा लेखनकाल ठरविला आहे. परंतु हा शक प्रो. कोळते यांना मान्य नवून त्यांचे म्हणणे योडक्यांत पुढे देत आहो. शके ११९४ हा चक्रधराचा संप्रदायांत रूढ असलेला प्रयाणकालाचा शक प्रो. कोळते यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते चक्रधराचे प्रयाण शके ११९४-त न होता ते शके ११९८-मध्ये झाले. आतां चक्रधराचा प्रयाणकाल शके ११९८ हा मानल्यास 'शिशुपालवधा'ची निर्मिति शके ११९५ मध्ये होणे अशक्य ठरते. कारण भास्कर चक्रधराच्या प्रयाणानंतर कांहीं काळाने नागदेवाचार्यांकडे आला व त्याने

पंथाची दीक्षा घेतली. चक्रवर्तीच्या हयातीत तो पंथांत आलेला नव्हता हे 'लीळाचरित्रांती'ल त्याच्या अनुलेखावरून स्पष्ट होतें. चक्रवर्तीचा प्रवाणकाल सांप्रदायिक मताप्रमाणे शके ११९४ धरून सुद्धा 'शिशुपाल-वधा'ची निर्भिति शके ११९५-त होणें असंभवनीय ठरतें. कारण चक्रवर्तीचे प्रवाण माघ वद्य ४-स झालें व भास्करानें आपला ग्रंथ वैशाखांत लिहून पूर्ण केला. आतां भास्करानें पंथांत समाविष्ट होऊन पंथीय तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करून 'शिशुपालवधा'सारखा ग्रंथ निर्माण करणें इतक्या सर्व गोष्टी अवघ्या साडेतीन महिन्यांत घडून येणें अशक्यप्राय आहे. वरील शक हा भास्कराच्या काव्याचा लेखनकाल म्हणून मान्य होऊं शकत नाही, यास दुसरा पुरावा 'वृद्धाचारा'चा. चक्रवर्तीच्या प्रवाणापासून तो नागदेवाच्या मृत्यूपर्यंतचा इतिहास 'स्मृतिस्थळां'त आलेला आहे व नागदेवाच्या मृत्यूपासून तो 'परशुरामवासा'च्या अखेरीपर्यंतची प्रमुख घटनांची जंत्री 'वृद्धाचारा'त आढळते. आतां 'शिशुपालवधा'च्या रचनेचा उल्लेख ज्या अर्थी 'स्मृतिस्थळांत' येत नसून वृद्धाचारांत येतो त्याअर्थी हे काव्य भास्करानें नागदेवाच्या पश्चात् म्हणजे शके १२२४ नंतर लिहिलेलें असणार हें उघड आहे. दुसरे असे, की या काव्याच्या कोणत्याहि उपलब्ध हस्तलिखित प्रतीत कै. भावे यांनी आपल्या आधुनीत छापिलेली काल-निदर्शक ओवी आढळत नाही. अर्थात् ती प्रक्षिप्त असावी. तात्पर्य, हें काव्य शके १२२४-च्या नंतर व बाइदेववासास मृत्यु येण्याच्या आंत लिहिलें गेलें यांत शंका उरत नाही. कारण या काव्यावरील "मटो : ग्रंथु निका जाला असे; परि निवृत्ताजोगा नव्हेचि: प्रवृत्ताजोगा जाला असे" हा प्रसिद्ध अभिप्राय स्वतः बाइदेववासानें दिलेला आहे. बाइदेववासाचा मृत्यु-शक १२२७ असा आहे. म्हणजे 'शिशुपालवधा'ची रचना शके १२२४ ते १२२७ च्या दरम्यान झाली असणार. हा विचार सांप्रदायिक दृष्ट्या झाला. तोच ऐतिहासिकदृष्ट्या केल्यास प्रो. कोलते यांच्या मते शके १२३० हा भास्कराच्या काव्याचा लेखनकाल ठरतो.

वरील विवेचनावरून एक मोठे स्पष्ट होते ती अशी, की भास्कराची काव्ये ही सर्वसाधारण समज आहे त्याप्रमाणे शानेश्वरपूर्वकालीन नसून ती शके १२३० च्या सुमारास निर्माण झालेली आहेत.

ज्ञानप्रबोध (विश्वनाथ बाळापूरकरकृत):—

विश्वनाथ बाळापूरकरकृत 'ज्ञानप्रबोध' या ओवीबद्ध ग्रंथाची माहिती सारस्वतकारांनी 'तेराव्या शतकांतील काही ग्रंथकार' या प्रकरणांत

दिलेलीच आहे. प्रस्तुत ग्रंथाची रचना ' शके बाराशे त्रैपन्नभीतरी । प्रजा-
पति नाम संवत्सरी । भावे पंचमी प्रथम प्रहरी ' संपूर्ण झाली असें काव्य
ग्रंथाच्या अखेरीस सांगतो. कै. भावे म्हणतात त्याप्रमाणे ही गीताटीका असली
तरी ती संपूर्ण गतिवरील टीका नसून गतिंतील १३ व्या अध्यायांतील अमानि-
त्यादि ज्ञानलक्षणे सांगणाऱ्या पांच श्लोकांवरील ही ओवीबद्ध टीका आहे.
या पांच श्लोकांच्या स्पष्टीकरणार्थ विश्वनाथ पंडिताने सुमारे १२५ ओव्या
लिहिलेल्या असून ग्रंथांतील उर्वरित रचना स्वतंत्र आहे. या सत्वाशे ओव्या
म्हणजे ज्ञानेश्वरीचा उताराच वाटावा इतकें साम्य या दोन टीकांत आहे.
' करोनि गतिंंची मिती । ज्ञानचित्र पाडिलें ' हे कवीचें म्हणणे या सत्वाशे
ओव्यापुरतें खरें आहे. यापुढील भाग रचनादृष्ट्या स्वतंत्र असून त्यांत
विश्वनाथपंडिताच्या वस्तुत्वाचा ओष पूर्णपणे प्रत्ययास येतो. असो. ' ज्ञान-
प्रबोध ' हा ग्रंथ महंत दत्तराज यांनी चित्रशाळा छापखान्यांत शके १८९९
मध्ये छापला होता. विश्वनाथ पंडिताचे अखेरचे दिवस वऱ्हाडांतील बाळा-
पूर या गांवी गेले व तेथे त्याच्या नांवाची गादी अद्यापिहि आहे.

' सैहाद्रवर्णना 'चा लेखक खळो व्यास किंवा राघोपाध्याय हा वऱ्हाडां-
तील पाथरी गांवचा म्हणून पाथरीकर. उपाध्ये आम्नायांतील या कवीची
गुरुपरंपरा अशी—श्रीचक्रधर—ज्ञानोपाध्ये—कमळाईसे—हिराईसे—खळो व्यास.
गुरुपदेश हिराईसेकडून शके १२५४ च्या सुमारास झाला. गुरुभक्तीमुळे
हा आपल्या काव्यांत हिराईसेचें नांव घालीत असला तरी 'सैहाद्रवर्णना'चा
कर्ता हाच आहे.

" तीथे हीरांभिकेचा सुत । राम येणें नामें विख्यात ।

तेणें हा निर्मिला ग्रंथ । वीतरागांसी " —(सै. ५१६).

याप्रमाणें कविनामाचा —राम (राघव)— उल्लेख स्पष्ट आहे. शके
१२५५ हा या काव्याचा रचनाकाल असावा असें बाह्य पुराव्यावरून
वाटतें. या काव्याची ओवीसंख्या ७२९ असल्याचें कै. भावे सांगतात,
तें बरोबर नसाचें. इ. ना. नेने' यांना मिळालेल्या प्रस्तुत काव्याच्या चार
पोथ्या व त्यावरील टीकाग्रंथ पांवरून त्याची ओवीसंख्या ५१७ ठरते. काव्य
' सैहाद्रिमाहात्म्य ' या नांवानेहि ओळखिलें जातें. महानुभावांचा द्वितीय
कृष्ण सैहाद्रीचा श्रीदत्तात्रेयप्रभु याचें लीळाचरित्र हा प्रस्तुत ग्रंथाचा
विषय असून कवीने तो म्हाईमठकृत ' लीळाचरित्रां 'तील सैहाद्रि-
लीळांच्या आधारें वर्णिला आहे. श्रीदत्तमूर्तिवर्णन, अलंकाराजा व कार्तवीर्य
यांच्या कथा, परशुरामाचे माहूर येथें आगमन व तपश्चर्या, सैहाद्रि-

वर्णन, गुंढम राऊळ यांना शक्तिदान, चक्रधरचरित, आणि पंथीय तत्वज्ञान एवढे विषय स्थूलमानानें रवळो व्यासाच्या या काव्यांत आले आहेत. कवीने केलेल्या दत्तात्रेय-वर्णनांत एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. ती ही, की त्यांतील दत्तमूर्ति सर्वसामान्य म्हणजे एक तोंडाची व दोन हातांची आहे; त्रिमुखी नाही. तसेंच त्यांतील श्रीचरणस्पृष्ट स्थानांत मातापूर म्हणजे माहूर, पंचाळेश्वर, मेरवाळा इत्यादि उल्लेख येतात; परंतु गाणगापूर किंवा नरसोबा वाडी यांचे येत नाहीत. याचा अर्थ सरस्वती गंगाधराच्या 'गुरुचरित्रां'तील दत्तसंप्रदाय महाराष्ट्रांत निर्माण होण्यापूर्वीचा हा महानुभावांचा दत्तसंप्रदाय आहे. दत्तभक्तीचे हे प्राचीनतर स्वरूप आहे. नृसिंह सरस्वतीचा एक व महानुभावांचा एक अशा या दोन दत्तसंप्रदायांतील परस्पर संबंध शोधून काढणे ही स्वतंत्र संशोधनाची बाब आहे. असो. रवळोव्यासाचे हे काव्य इतर सहा काव्यांच्या मानाने थोडे फिके वाटले तरी त्यांतील कल्पनाविलास ह्या आहे यांत शंका नाही. मात्र तो पारंपरिक दिसतो, स्वतंत्र प्रसंगाने स्फुरलेला वाटत नाही. या काळांतील सर्वच महानुभाव कवि सालंकृत वर्णने व तीहि एका ठराविक पद्धतीने करितात हे पाहण्यासारखे आहे. त्यांच्या 'साती ग्रंथां'तील अलंकारयोजना व वर्णनपद्धति ही एकसारखी वाटतात. त्यांत अग्रपूजेचा मान अर्थात् भास्करभट्ट बोरीकरांकडे जातो व त्याचे अनुकरण सर्व करतांना दिसतात. रवळो व्यासास बोल लावण्याचा हेतु नाही; परंतु त्याच्या या कृतीवर त्या कवीश्वराच्या कल्पनाविलासाची छाया स्पष्ट दिसते एवढे मात्र खरे. प्रस्तुत काव्याचे नांवहि थोडे फसवेंच आहे. नांवावरून ते सृष्टिवर्णनपर वाटते; व प्रसंगमानाने कांही सृष्टिवर्णने त्यांत आढळतातहि. पण काव्य मात्र सृष्टिपर नसून चरित्रपर आहे. श्रीदत्तात्रेयाचे लीळाचरित्र सद्याद्रीच्या परिसरांत घडलेले असल्यामुळे मातापुराजवळील सद्याद्रीच्या फाट्याची कांही वर्णने रवळो व्यास करतो; परंतु तीहि पुनः पारंपारिकच वडतात. श्रीदत्तात्रेयचरित हे नांव या काव्यास अधिक समर्पक होईल. असो. याच रवळोव्यासाने शके १२७५ च्या सुमारास 'सकळ' आणि 'सुंदरी' या दोन सांकेतिक छिपी शोधून काढल्या व महानुभावीय वाङ्मयास पंथीयतरांपासून दूर केले.

‘अद्धिपूरवर्णन’ हा ‘साती ग्रंथा’ पैकी शेवटला असून त्याची रचना कवीश्वराम्नायांतील नारायण व्यास बहाळिये याने शके १२८५-मध्ये पुरी केली. या काव्याच्या प्रस्तावांत कवीने आत्मनिवेदन केले असून त्यावरून त्याचे पूर्वाग्रह्य दुराचारांत गेलेले दिसते (ओ. ३१ ते ४३).

हा कवि मूळचा स्वानदेशांतील बहाळिये या गांवचा असून पूर्ववर्षांत त्याने वाममार्गाचा आश्रय करून कांही हिंसा केली होती असें कळते. पुढे उत्तरवर्षांत नारोव्यासाला अनुताप झाला आणि तो मयमार्गांत आला. मार्गांत आल्यावर आपला गुरुवंधु 'ज्ञानप्रबोध'कार विश्वनाथ बाळापूरकर याच्या सूचनेवरून त्याने 'कद्विपूरवर्णन' लिहिले. कद्विपूर हे महानुभावांचे महाक्षेत्र असून आजवर अनेक काव्यांचा वर्ण्यविषयहि झालेले आहे. पैकी 'कद्विपूरमाहात्म्य' नागदेवचार्याचा पुत्र महेश्वरपंडित याने सके १२२४-च्या सुमारास रचिले असून त्याचा परिचय डॉ. य. सु. देशपांडे यांनी प्रस्तुत 'कद्विपूरवर्णना'च्या प्रस्तावनेत करून दिलेला आहे. तसेच पुढे सोळाव्या शतकांत उपाध्याय आम्नायांतील दीक्षित बाईदेशकर कृष्णमुनि किंवा कवि डिंब यानेहि 'कद्विपूरमाहात्म्य' या नांवाचा सुमारे १०० ओव्यांचा ग्रंथ लिहिल्याचे ते सांगतात. तात्पर्य, हा विषय महानुभाव कवींचा आवडता आहे.

प्रस्तुत काव्य वर्णनपर असून त्याची ओवीसंख्या ६४५ आहे. त्यांत कवींची रेखांव शब्दचित्रे काढण्याची चातुरी स्पष्ट दिसते. आर्त जनांच्या संसारभ्रमांचे जणु विसंवर्णेच असें ते कद्विपूर त्याने 'दुरीनिया देखिले' आणि त्याची स्थिति रोग्याला अमृतपान किंवा तान्हेल्याला जीवन लाभाने त्याप्रमाणे झाली.

“सामुरवासें शीणली । तिये भेटे जेवि माउली ।

असे हे तैसी परी जाली । श्री कद्विपूर देखिलेआं ॥ (क. ४८)

यापुढे कद्विपुरांतील हाट-चौहाट, मदमंडप, राजविदोवस्न ये-जा करणारे भटमहात्मे, महाद्वार, राजमठ व त्यांतील भीतभंग आणि उंबरवट, मर्दनास्थान, रंगमाळिका, आरोगणास्थान, प्रभुमंचक आणि प्रभुमूर्ति इत्यादींची अतिसूक्ष्म आणि काव्यरम्य वर्णने ग्रंथकाराने केली आहेत. त्याची वर्णनशैली विशेष असून वर्ण्य वस्तूला आत्मभाव आणि मतस्मृति चिह्नविष्णूची त्याची रीति मनोहर आहे. इतर यादवकालीन महानुभाव कवींप्रमाणे यानेहि आत्मनिरूपण केलेले आढळते. 'अवधी प्रवंचाची सोइरी'; त्यांतीलच मी एक. अर्थात् 'मज तो बाळमहापद्म केवि ठाके' ! परंतु आपल्या कोंबळ्या पिलाला पाखवा देऊन पक्षिणी जिवविते त्याप्रमाणे आचार्यांनी मला पाळिले आणि त्यांच्याच कृपेने कद्विपूरदर्शनाचे भाग्य मला लाभले. नारायण व्यास म्हणतो, याच गुरुकृपेच्या बळावर—

“ शब्दरत्ना सोहोव्वळा । जाऊनि साहित्याचिया वेलाउळा ।

भरीने आणें खोळां । उन्नेषाचेआं ॥ ” (क्र. ८२)

आणि खरोखरच त्याने आपल्या ग्रंथरूपी सुवर्णमुद्रिकेवर भावपूर्ण माणकाचे ‘खेवणे’ बसविले आहे असे पदोपदी दिसते.

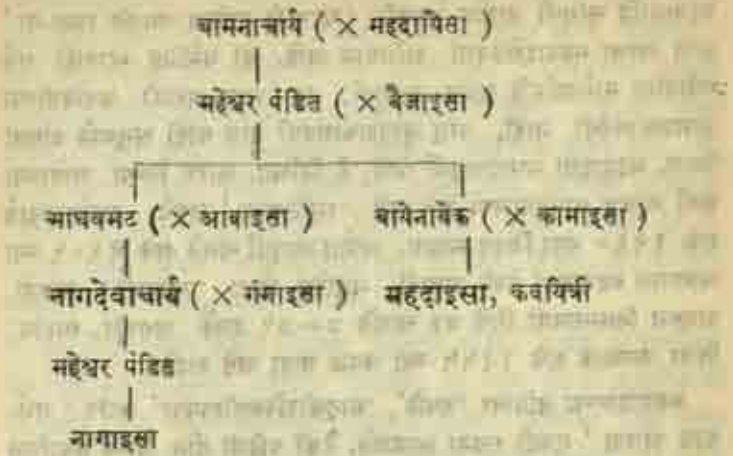
अशा रीतीने त्या पवित्र ऋद्धिपुरास स्मृतिरूपाने उजळा देत देत कवीने आपला प्रबंध कळसास आणला आहे. बाकी या ग्रंथाची गोडी भाविकांनाच कळणार; भावहीन ‘निघरडां’ ना तिचे काय होय? वियोग-प्रणाच्या धावते म्हेसवा नांवाच्या अतिकटिण पाषाणालाहि तडा जातो, पण भावहीन मात्र कोरडान्न राहतो. नारोव्यास म्हणतो,

“ मीतरी नाही प्रेमाची ओल । तथा केवि बोलवती वियोगाचे बोल ? ”

याशिवाय नारोव्यासाच्या नांवावर ‘गीत, अनवेल पद, वनजारा, आरल्या, साहलो पद, अवांका, रुक्मिणी-पत्रिका, रुक्मिणी-स्वयंवर’ एवढी ग्रंथरचना असल्याचे कै. वि. ल. भावे ‘कविकाव्यसूची’ त सांगतात. मात्र एक खंडकाव्य आणि कांही स्फुट पदे यांखेरीज त्याची दुसरी रचना अद्यापि उपलब्ध नाही. पैकी खंडकाव्याचे नांव ‘डंक’ असे असून त्यांत संसारदुःखावर भुजंगदंशाचे म्हणजे डंखाचे रूपक बसविले आहे. रूपक परंपरित असून ते एकूण १६ पदांतून वर्णिले आहे. ‘डंक’ आणि ‘ऋद्धि-पूर’ ही काव्यांची नावेच आपणांस सांगतात, की हा कवि स्वतंत्र वृत्तीचा असावा. तत्कालीन इतर कवीप्रमाणे तीच ती कृष्णकथाहि तो सांगत सुटला नाही, किंवा शिष्टमान्य होऊन बसलेले गीता-भागवतावरील पुराणहि त्याने लाविले नाही. तर त्याने स्वतंत्र बुद्धीने नवीन मार्ग चोखाळला असे दिसते. क्षेत्रवर्णन किंवा रूपककाव्य हे विषय सर्वस्वी अनुच्छिष्ट होते. साहजिकच नारोव्यासाच्या ग्रंथांना एक प्रकारचा ताजेपणा आलेला असत कांहीतरी नवे पाहिल्याचा आनंद त्यांच्या वाचनाने मिळतो.

महदायिसा (शके ११५० ते १२२५)

महदायिसा, महदंश किंवा रूपाई अशा तीन नांवांनी ओळखल्या जाणाऱ्या या आद्य मराठी कविवित्रीच्या जन्ममृत्यूचे शक दुर्दैवाने उपलब्ध नाहीत. ‘इतिहास’ आणि ‘नागदेव स्मृति’ अशांत ‘स्मृतिस्पष्ट’ या दोन ग्रंथांवरून तिचे चरित्रचित्र मात्र कांहीसे रेखाटता येईल असे दिसते. गौतमीच्या दक्षिणतीरी पुरीनामक नगरीत कोणी वामनाचार्य नांवाचा ब्राह्मण आपली भार्या महदायिसा इच्छात राहत होता. या कुटुंबाकडे देवगिरीचा यादवराजा महादेवराय याचे पौरोहित्य होते. वामनाचार्याचा वंशविस्तार पुढे देतो—

अर्थात् महानुभावांचा आद्याचार्य नागदेव आणि महदायसा हीं सुलत भावंडे ठरतात. वि. ल. भावे म्हणतात तसें माधवी-भाष्याचें नाति या दोघांचें नाहीं. महदायसा लहानपणींच हातरिती म्हणजे विधवा शाली आणि नागदेव चंगीभेगी निघाला. त्यामुळे आवाइसा म्हणजे नागदेवाची आई ही महदायसेसह विरक्त वृत्तीनें रावसर्गाची गुंफा करून राहू लागली. पुढे हे सारें कुटुंब चक्रवरांना अनुसरलें आणि तेव्हांपासून नागदेव व महदाइसा हीं दोन भावंडे प्रसिद्धीस आलीं. प्रथम चक्रवराचें आणि नंतर गोविंदप्रभु व नागदेवाचार्य यांचें निकट साक्षिष्य महदाइसेस आमरण लागले असून मनेश्वरमंडळांत जो मान मुक्ताचार्य होता तोच चक्रवरमंडळांत हिला होता असें दिसतें. म्हाइंभटांना 'लीळाचरित्र' रचण्याच्या कामांत महदाइसेचा बराच उपयोग झाला असावा असें 'एकांकां' तील तिनें सांगितलेल्या कांही लीळांवरून वाटतें. विशेषतः म्हाइंभटांच्या या अर्थातील चक्रवरांच्या आत्म-चरित्रपर भागाचें बरेंच श्रेय महदाइसेकडे जातें. ही कवयित्री मोठी बुद्धिमान, अतिचिरक आणि परमार्गमर्म जाणवारी असावी असें तिचिविषयीच्या आठवणी वाचून वाटतें. चक्रवरांच्या प्रवासानंतर ती गोविंदप्रभूच्या सेवेत कद्विपुरांत राहू लागली. तिच्या गुरुभक्तीची कल्पना म्हाइंभटांनीं वर्णिलेल्या स्मृतीवरून कांहीशी येते. चक्रवरांच्या विरहानें उदास होऊन भानसेल्यास निचेष्ट पडलेल्या नागदेवास हिनेच 'पादकुळीस वाडनि' कद्विपुरास आणले. बहिणीच्या या उपकाराची आणि तिच्या मोटेपणाची नागदेवा-

१. लीळाचरित्र, एकांक, लो. ४, १०, १२, १३, १६ इत्यादि.

२. श्रीगोविंदप्रभुचरित्र, (संपा. कोळते), क. ८५ ते ९२.

चार्यालाहि चांगली जाणीव असावी. 'म्हातारी माझेया धर्मासि रक्षण गा' असा त्याचा महदाइसेसंबंधी अभिप्राय आहे. ही धर्मनिष्ठ म्हातारी सर्व पंथीयांना मार्गदर्शनहि करित असावी. या आद्य मराठी कवयित्रीच्या जन्मशकासंबंधी नाही, परंतु मृत्युशकासंबंधी मात्र कांही अनुमाने बांधता येतात. महदाइसा नागदेवापूर्वी गेली, हे निश्चित. कारण तिच्या अखेरच्या क्षणी सन्निध नागदेवाचार्य होते असे 'स्मृतिस्फळ' म्हणते. नागदेवाचार्य शके १२३० नंतर जिवंत नव्हता. अर्थात् त्यापूर्वी म्हणजे शके १२२५ च्या आसपास महदाइसा गेली असावी. नागदेव तिला 'म्हातारी' म्हणतो, यावरून निघनसमयी तिचे वय चांगले ७०-७५ इतके असणार. सारांश, तिचा जन्मशक शके ११५५ च्या जवळ यावा असे वाटते.

महदाइसेच्या नांवावर 'धवळे', 'मातुकीरुक्मिणीस्वयंवर' आणि 'गर्भ-कांड ओव्या' एवढी रचना आढळते. पैकी पहिली दोन काव्ये प्रकाशित आहेत. 'धवळ्यां'चे पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे दोन भाग असून ते कांही प्रसंगाने रचिले गेले आहेत. म्हाइभट म्हणतात, की एकदा गोविंदप्रभूंना विवाहप्रवृत्ति होऊन वन्दाडाची सर्व सिद्धता झाली असतांना त्यांच्याच आज्ञेने महदाइसेने हे रुक्मिणीस्वयंवर धवळ्यांच्या रूपांत गायिले व गोसाव्यांनी ते चार दिवसपर्यंत ऐकले, आणि मग त्यांची विवाहप्रवृत्ति भंगली. उत्तरार्धाचा वृत्तांत थोडा निराळा असून तो 'स्मृतिस्फळां'तील १७४ व्या स्मृतीत आढळतो. एकदा म्हाइभट व लक्ष्मीधरभट यांनी महदाइसेस सामोरे म्हणजे पुढचे रुक्मिणीहरण रचण्याचा आग्रह केला तेव्हा ती म्हणाली, 'आतां मज काई करवेल ! तें गोसावीं वर दीधला म्हणौनि स्फुरलें: आतां मज काई स्फुरे ना'. यावर त्या दोघां पंडितांनी 'शब्द धडउं धडउं पदे बांधिली', आणि ती एकत्र गुंफून हिने एकत्र गायिली. अर्थात् उत्तरार्धाच्या साहित्याची जमवाजमव या पंडितद्वयाने केली असल्यामुळे त्या भागाचे बरेचसे श्रेय उघडच त्यांच्याकडे जाते. तरीहि महदायिसेचा हात या भागावरून फिरलेला दिसतोच. मठांनी साहित्य पुरविले आणि यजमानांनी स्वतः पूजा बांधली असा प्रकार असल्यामुळे या काव्याच्या दोही भागांचे कर्तृत्व महदायिसेकडे जावे यांत नवल नाही. 'धवळ्यां'चा पूर्वार्ध गोविंदप्रभूंच्या हयातीत म्हणजे शके १२०९ च्या पूर्वी आणि उत्तरार्ध शके १२२५ च्या पूर्वी निर्माण झाला असावा. अर्थात् महदायिसेच्या काव्य-रचनेचा कांही भाग तरी ज्ञानेश्वरीपूर्व ठरतोच.

थोड्यांत गोडी आणण्याचे महदायिसेचे कौशल्य तिच्या 'मातुकी-

रुक्मिणीस्वयंवर' या दुसऱ्या काव्यांत अधिक स्पष्टपणे दिसून येते. यांत विषय तोच, परंतु निवेदन मात्र अति द्रुतगतीचे आणि आढोपशीर असे आहे. ओवी छंद असला तरी तो मोरोपंतांच्या 'सीतागीता' प्रमाणे अमंगसारखाहि म्हणता येतो. मात्र यांतील छंदोत्तना 'श्रवणा' पेशा अधिक निर्दोष आहे. या काव्यास 'मातुकी' म्हणण्याचे कारण असे, की त्यांत बाबज मातुका प्रत्येक ओवीच्या प्रारंभी एक याप्रमाणे योजिल्या आहेत. मात्र या योजनेत थोडी दिलाई आहे. तसेच पाहिले तर या ११० ओव्या म्हणजे 'श्रवणा' चा शुद्ध प्रतिध्वनि वाटतो. छंद निराळा आणि विस्तार वेताचा आहे, इतकेंच.

या शिवाय याच छंदांत रचिलेले 'गर्भकांड ओव्या' हे एक आध्यात्मिक प्रकरणहि महदायिसेच्या नांवावर आढळते. या आद्य मराठी कवयित्रीची ही सारी रचना पाहून कोणासहि कौतुकच वाटेल. साधेपणा हाच तिचा गुण आहे. नागदेवाचार्याची बहीण महदायिसा आणि ज्ञानेश्वरांची बहीण मुक्ताबाई या दोघी समकालीन. आश्चर्य हे, की त्या केवळ आपापल्या भावांच्या नांवावर श्रेष्ठत्व पावलेल्या नसून दोघींच्याहि अंमी स्वतंत्र असे कर्तृत्व आहे.

अध्यासाची साधनेः—

- य. खु. देशपांडे : महानुभावीय मराठी वाङ्मय.
- ह. ना. नेने : लीळाचरित्र—एकांक व पूर्वार्ध (प्रस्तावना).
- ह. ना. नेने : चक्रधरोक्त सूत्रपाठ (प्रस्तावना).
- ह. ना. नेने : दृष्टान्तपाठ (प्रस्तावना).
- वि. मि. कोळते : नरैंद्रकृत रुक्मिणीस्वयंवर (प्रस्तावना).
- वि. मि. कोळते : भास्करभट चोरीकर.
- य. खु. देशपांडे : कडिपूरवर्णन (प्रस्तावना).
- वि. मि. कोळते : गोविंदप्रभु—चरित्र (प्रस्तावना).
- वा. ना. देशपांडे : स्मृतिस्थळ (प्रस्तावना).
- वा. ना. देशपांडे : आद्य मराठी कवयित्री.
- द. सी. पंगु : कच्छहरण (प्रस्तावना).

प्रकरण : ५

चार भावंडे

कालनिर्णय

ज्ञानदेवादि चार भावंडांचे कै. भावे यांनी दिलेले समाधि-शक संव-
मान्य असले तरी त्यांच्या जन्मशकासंबंधी दोन मते आहेत, ती अशी-

	पहिले मत	दुसरे मत
निवृत्तिनाथ जन्म	श० ११९५	श० ११९०
ज्ञानदेव "	श० ११९७	श० ११९३
सोपानदेव "	श० ११९९	श० ११९६
मुक्ताबाई "	श० १२०१	श० ११९९

म्हणजे पहिल्या मते या चार भावंडांत दोन दोन वर्षांचे तर दुसऱ्या मते त्यांच्यांत तीन तीन वर्षांचे अंतर पडते. पैकी पहिले मत कै. भिंगारकर, कै. पांगारकर, कै. चा. अ. भिडे, व. प्रा. रा. द. रामडे, यांना मान्य असून या मतास नामदेव, विसोबा खेचर आणि सच्चिदानंददावा यांच्या अभंगांमुळे बळकटी येते. दुसऱ्या मताचा पुरस्कार कै. वि. ल. भावे आणि प्रो. घं. वा. दांडेकर यांनी केलेला असून जनाबाईंचा एक अभंग त्यांनी आधारादाखल घेतला आहे. कै. भाव्यांच्या लिहिण्यांत थोडी धरसोड दिसते. महाराष्ट्र-सारस्वतांत पृष्ठ १३४ वर ते दुसरे मत मांडतात व पुढे पृ. १४२ वर म्हणतात, " शके १२१२ मध्ये म्हणजे सयाच्या केवळ पंधराव्या वर्षी हा ज्ञानेश्वरी ग्रंथ ज्ञानेश्वरांनी रचून पुरा केला हे केवढे आश्चर्य ! " आतां शके १२१२ मध्ये ज्ञान-देवाचे वय १५ वर्षांचे मानले तर त्यांचा जन्मकाल शके ११९७ ठरतो. आणि परंपरागत कल्पना अशीच आहे. तात्पर्य, कै. भाव्यांची विधाने संदिग्ध आहेत. प्रो. दांडेकर ज्या जनाबाईंच्या अभंगावरून वर दिलेल्या दुसऱ्या मताचा पुरस्कार करतात त्या अभंगाचा एक भिन्न पाठ उपलब्ध आहे व या पाठभेदावरून असे मानता येते, की ज्याचा तो आहे तो मूळ अभंगच प्रक्षिप्त असावा. आणि हा अभंग जनाबाईंचा नाही असे एकदां ठरले म्हणजे प्रो. दांडेकर यांचे मत निराधार ठरते. शिवाय पहिल्या मतास परंपरेचा बळकट आधार तरी आहे. नामदेव, विसोबा खेचर आणि सच्चिदानंददावा या तिघांची मते डाकून जनाबाईंचा एक संशयित अभंग आधार घेणे बरीचच नाही. पहिल्या मतास

१. ज्ञानेश्वर चरित्र (पांगारकर), पृ. ४६.

मान्यता देण्याचे दुसरे कारण असे, की ज्ञानदेवांनी बालछंदाच्या आपल्या अभंगांत ' बालछंदो बावीस जन्म । तोडिली भवाब्धीची कर्म । ' याप्रमाणे आपल्या २२ व्या वर्षी झालेल्या समाधीचा उल्लेख केलेला आहे. आतां त्यांचा समाधिकाल शके १२१८ हा सर्वमान्य असल्याने वरील मोजणीवरून पाहतां त्यांचा जन्मकाल शके ११९७ असाच येतो. शिवाय, ज्ञानेश्वरीची रचना त्यांच्या १६ व्या वर्षी झाली असे परंपरा म्हणते, अर्थात् पहिल्या मतास बळकटी आणते. एकूण पाहिले मतच ब्राह्म असावे आणि त्या अनुसार ज्ञानदेवांचा जन्मकाल शके ११९७ (इ. स. १२७५) हा मानावा हें बरे.

ज्ञानदेवांची ग्रंथरचना :—

निघांतपणे ज्ञानदेवांचे म्हणतां येतील असे ग्रंथ म्हणजे ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टी आणि अभंगांची गाथा हे होत. वारकरी संप्रदाय एवढे चारच ग्रंथ ज्ञानदेवांचे म्हणून मानतो. याशिवाय कै. चांदोरकर यांनी आपल्या ' कविकाव्यसूची 'त ज्ञानदेवांच्या नांवावर ' योगवासिष्ठ ', ' आत्मानुभव ', ' लिखित ' इत्यादि पांचपंचवीस ग्रंथ दिले आहेत. तसेच धुळे येथील श्रीसमर्थवाम्देवतामंदिरांत ' लेखणी ', ' पंचमुद्रा ' आणि ' भक्तराज ' अशीं तीन हस्तलिखिते ज्ञानदेवांच्या नांवावर आढळतात. कै. वि. का. राजवाडे यांनी ' प्राकृत गीता ' व ' वसिष्ठवोध ' या दोन ग्रंथांचा परिचय ते ज्ञानदेवकृत म्हणून करून दिला आहे. आतां हे सर्व ग्रंथ खरोखरच ज्ञानदेवांचे असतील असे वाटत नाही. त्यांतोळ कांहींच निराकरण करून त्यांचे अ-ज्ञानदेवत्व डॉ. सं. दा. पेंडसे यांनी आपल्या ग्रंथांत सिद्ध केलेले असल्यामुळे येथे त्यांचा पुनरुच्चार करण्याचें कारण नाही. वरीलपैकी एखाददुसरे प्रकरण ज्ञानदेवांचे असेलहि; पण ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव यांसारख्या दोन भरदार ग्रंथांची रचना केल्यावर ते आणखी किरकोळ रचनेच्या कामांत पडले असतील असे वाटत नाही. आणि दुसरे म्हणजे कवि म्हणतो त्याप्रमाणे संदेह उत्पन्न झाला असतां ' अंतःकरणप्रवृत्ति ' किंवा मनोमय साक्ष हेंच खरे निर्णायक प्रमाण होय. ही कसोटी लावून वरील ग्रंथ तपासल्यास त्यांत ज्ञानदेव कारसे कोठें आढळणार नाहीत.

ज्ञानेश्वरीच्या अखेरीस एक रचनाकालनिदर्शक ओवी आढळते ती अशी—

' शके धाराशतें चारोत्तरें । तें टीका केली ज्ञानेश्वरें ।

सच्चिदानंदबावा आदरें । लेखकु जाला॥ '

१. भा. इ. सं. मं. बाबिक इतिवृत्त, शके १८३६.

२. ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान, प्र. १२.

म. सा.-११२

परंतु ही ओवी ज्ञानदेवांच्या हातची नसावी असें वाटते. ते स्वतःचा उल्लेख सर्वत्र 'ज्ञानदेव' असा करित असतांना याच ठिकाणी त्यांनी 'ज्ञानेश्वर' असे अपवादात्मक कां म्हणवें ? त्यांच्या इतर कोणत्याहि ग्रंथांत कालोलेख नसतांना येथेंच तो कां असावा ? बरें, केलाच तर केवळ शकांक सांगण्यापेक्षा पक्ष, तिथि, चार, संवत्सर यांनीं संपूर्ण असा कां करूं नये ? 'पुढती पुढती पुढती । इसा ग्रंथपुण्यसंपत्ती । सर्वसुखी सर्वभूती । संपूर्ण होइजे' ही समाप्तीची ओवी लिहून ग्रंथ संपविल्यानंतर पुनः एक ओवी रचिण्याचें प्रयोजन काय ? या सर्व शकांना समाधानकारक उत्तरें नसल्यामुळे ज्ञानेश्वरीच्या अखेरची कालनिदर्शक ओवी ज्ञानदेवकृत नव्हे हें सिद्ध होतें. ज्ञानेश्वरीचा लेखक सध्दिदानंदबाबा यानें ती रचिली असण्याचा संभव बराच आहे. पण या ओवीचें कर्तृत्व संशयित असले तरी तीत आलेला ज्ञानेश्वरीचा रचनाकाल मात्र संशयातीत आहे. कारण रचनेचें स्थळ व तत्कालीन राजवट यांचा स्पष्ट असा उल्लेख ज्ञानदेवांनीं ग्रंथाच्या अखेरीस केलेला असून तो बरील शकांतील परिस्थितीशीं जुळता आहे.

तेव्हां या बाह्य प्रमाणांच्या आधारें शके १२१२ हाच ज्ञानेश्वरीचा रचनाकाल ठरतो. रचनाकालाचा उल्लेख जसा ज्ञानदेवकृत नाही, त्याच-प्रमाणें 'ज्ञानेश्वरी' 'ज्ञानदेवी', किंवा 'भावार्थदीपिका' यांपैकी एकहि नांव स्वतः कवीनें आपल्या ग्रंथांस दिलें नाहीं. 'केलें ज्ञानदेवें गीतें । देशीकार लेणें' एवढेंच म्हणून तो यांब्रतो. याचा अर्थ, ज्ञानदेवांनीं आपल्या ग्रंथाचें नामकरण असें केलेंच नाहीं. त्यांचे एक समकालीन संत नामदेव हे मात्र या ग्रंथाचा उल्लेख 'ज्ञानदेवी', 'ज्ञानेश्वरी' आणि 'गीताटीका' अशा तीन प्रकारांनीं करतात. (नामदेव अ. ९०९, ९१२). अर्थात् ज्ञानदेवांची ती ज्ञानदेवी किंवा ज्ञानेश्वरी असें नांव पुढिल्लानीं रूढ केलें असावें.

चांगदेव-पासष्टी हें प्रकरण ज्ञानदेवांचेंच किंवा आणखी कोणाचें असा वाद पूर्वीं झाला होता. त्यांतील 'एवं ज्ञानदेव चक्रपाणी ऐसे । दोन्ही डोळस आरिसे' (चां. ६२) या ओवीवरून हें प्रकरण ज्ञानदेवकृत नसून महानुभाव पंथांतील चक्रपाणी चांगा याचें आहे असा पूर्वपक्ष कै. चांदोरकर यांनीं केला होता. त्यास श्री. पांडुरंग शर्मा यांनीं सविस्तर उत्तर देऊन हा ग्रंथ त्यांतील अंतर्गत प्रमाणांवरून ज्ञानेश्वरीकार ज्ञान-

१. इतिहास व ऐतिहासिक, वर्ष ४, अंक ३.

२. चित्रमय-जगत्, फेब्रुवारी, १९२३.

देवांचाच होय असें सप्रमाण सिद्ध केले आहे. ज्ञानेश्वरी-अमृतानुभव एका बाजूस व चांगदेवपासष्टी दुसऱ्या बाजूस ठेविली असता भाषासादृश्य इतकें दिसतें, कीं या सर्व ग्रंथांचे कर्तृत्व एकाकडेच द्यावें लागतें. प्रो. रा. द. रानडे म्हणतात त्याप्रमाणें “पासष्टीतील प्रत्येक ओवीस ज्ञानेश्वरीतून किंवा अमृतानुभवांतून समानार्थक ओवी काढून दाखवितां येईल.” तत्वज्ञानाच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी ज्ञानेश्वरीत आणि अमृतानुभवांत आढळणारी परमात्म्याची अनिर्वचनीयता, नामरूपातीतता, त्रिपुटीची भ्रांतिमूलकता, अज्ञातवाद, स्फूर्तिवाद हींच तत्वे ‘चांगदेवपासष्टी’तहि आढळतात. तात्पर्य, ज्ञानदेवांचाच हा ग्रंथ आहे याविषयी संशय नसावा.

ज्ञानदेवांच्या ‘अमृतानुभवा’ स पुढें स्वतंत्र टीकांचा विषय होण्याचा व संस्कृतांत अनुवादिला जाण्याचा मान मिळाला हें कै. भावे यांनीं नमूद केलेच आहे. अलीकडे प्रसिद्ध कीर्तनकार श्री. दासगणु बोवा यांनींहि या ग्रंथावर एक ओवीबद्ध टीका रचिली असून तिचा उल्लेख येथें करणें अवश्य आहे. तसेंच ‘चांगदेवपासष्टी’ चीहि एक संस्कृत समश्लोकी उत्तरकाळांत रचिली गेली असावी असें कै. स. म. दिवेकर यांच्या एका टिपणावरून वाटतें. ही समश्लोकी मूळांत एका पासोडीवर लिहिलेली असावी असें त्यांतील ‘पंचपष्टिलिखितसूत्रपटः समाप्तः’ हा समाप्तिदर्शक उल्लेख सांगतो. ज्ञानेश्वरीच्या उपलब्ध प्रती

ज्ञानेश्वरीच्या प्रतींचे एकनाथपूर्वकालीन व एकनाथोत्तरकालीन असे दोन वर्ग पडतात. ज्ञानदेवांचे शिष्य सच्छिदानंदवावा यांच्या हातची शके १२१२ मधील ज्ञानेश्वरीची प्रत अद्यापि अनुपलब्ध आहे. या ग्रंथाच्या ज्या छापील प्रती आज दिसतात त्यांपैकी बहुतेक एकनाथ-संशोधित आहेत. त्यांचें मूळ नाथकालीन आहे, ज्ञानदेवकालीन नाही. ज्ञानदेवानंतर महाराष्ट्राची जी वाताहत झाली तिची झळ ज्ञानेश्वरीसहि पोंचली व पाठांतरांनीं आणि प्रक्षिप्त ओव्यांनीं ती ‘शुद्धावद्ध’ होऊन गेली. एकनाथांच्या वेळेस या ग्रंथास सुमारे ३०० वर्षे होऊन गेल्यानें त्याचें संशोधन करण्याची आवश्यकता त्यांस वाटली व ज्ञानेश्वरीची ही ‘लेखनकामासाठी’ त्यांनीं शके १५०६-मध्ये पैठण येथें पुरी केली. यासाठीं ज्ञानेश्वरीच्या अनेक प्रती त्यांनीं मिळविल्या, त्यांतील पाठभेदांची व प्रक्षिप्त ओव्यांची चांचणी केली, मूळांतील शब्दरूपांना किंचित् स्वकालीन असें वळण दिलें, व इतउपर या ग्रंथांत आपल्या पदरच्या ओव्या घुसडणें म्हणजे अमृताच्या ताटांत नरोटी ठेवणें होय असेंहि स्पष्टपणें बजाविलें. एकनाथांच्या या कृतीपासून जसा लाभ तसा तोटाहि

शाला. ज्ञानेश्वरीचें संशोधन करून तिचें पुनरुज्जीवन करण्याची त्यांची कामगिरी मोठी आहे यांत शंकाच नाही. पण त्याबरोबरच एकनाथानीं ज्ञानेश्वरीतील शब्दरूपांना आधुनिक वळण देऊन तिचें अर्वाचीकरण केल्यानें ज्ञानदेवांच्या मूळ भाषेस आपण मुकलो, हेंहि खरें आहे. ही भाषा-विषयक हानि अशतः दूर करण्याचा प्रयत्न कै. वि. का. राजवाडे यांनीं केला. ज्ञानेश्वरीची एक अतिप्राचीन अशी प्रत त्यांना मोगलाईत बीड-पाटांगण येथें मिळाली व ती सच्चिदानंदवावांच्या प्रत्यक्ष हयातीत म्हणजे शके १२४०-च्या आंतवाहेर लिहिलेली असून आद्य मराठी कवि मुकुंदराज यांच्या संप्रदांतील असावी असा आग्रह कै. राजवाडे यांनीं धरला व त्याचा पाठपुरावाहि केला. परंतु ही प्रत कै. राजवाडे म्हणतात तितकी जुनी नसावी असाच कौल बहुतेक सर्व विद्वानांनीं दिला असून या प्रतीसंबंधी आजवर पुष्कळ चर्चाहि झाली आहे. राजवाडे प्रत छापण्यांत अनेक सुद्रवणदोष घडले व त्यामुळे संशयास जागा झाली. मूळ पोथी-तील पानांचें त्यांनीं दिलेलें छायाचित्र आणि त्याचें मुद्रित यांत तफावत पडूं लागल्यानें हा संशय बळावला. बरें, मूळ पोथी पहावी तर ती कै. राजवाड्यांनीं संतापाच्या मर्यांत जाळून टाकली असें कळतें. तात्पर्य, राजवाडे जिला मुकुंदराजी-प्रत म्हणतात तिची चर्चा करणें आज तरी निष्फळ आहे. हें सर्व खरें असलें तरी ज्ञानेश्वरीच्या सर्व उपलब्ध प्रतींत ही राजवाडे-प्रत प्राचीनतम होय यांत काही शंका नाही. प्रसिद्ध वैयाकरण कै. गो. कृ. मोडक^१ यांनीं भाषेच्या आधारे वा प्रतीचें पुराणत्व सिद्ध केलें असून ते वादातीत आहे. भाषेतील शब्दरूपांचें जुनेपण, क्षेत्रक ओल्यांचें अल्पत्व, 'ळ'काराऐवजी 'ल'काराचें वैपुल्य व एकनाथकृत संशोधनपर अतएव उत्तरकालीन ओव्यांचा अभाव ही जीं ज्ञानेश्वरीच्या प्राचीनत्वाचीं गमकें तीं राजवाडे-प्रतीत असल्यामुळे ती प्रत नाथपूर्वकालीन होय हें निश्चित. ती ज्ञानदेवकालीन आहे असें मात्र निश्चयानें म्हणतां येत नाही. असो. अशाच प्रकारचा आणखी एक प्रयत्न अलीकडे डॉ. रा. ग. हर्षे यांनीं केला असून त्यांना पंढरपूर येथील दत्तमठाचे अधिपति श्री. के. ना. विप्र यांकडून मिळालेली ज्ञानेश्वरीची सिद्धनाथ-प्रत ही उपलब्ध प्रतीत प्राचीनतम म्हणजे शके १२७२-तील आहे असा त्यांचा दावा आहे. डॉ. हर्षे यांनीं स्वमतसिद्धचर्य भगीरथ प्रयत्न केला असला तरी तो यशस्वी झालेला नाही. कारण त्यांस मिळालेली ही प्रत एकनाथोत्तर काळा-तील म्हणजे शके १५७२-तील आहे असा निवाडा बहुतेक सर्वांनीं एकमुखानें दिला आहे. ज्ञानेश्वरीच्या उपलब्ध प्रतींची चिकित्सा या दृष्टीनें

मात्र डॉ. हर्षे यांची प्रस्तावना व संशोधक श्री. वि. अ. कानोले^१ यांचा एतद्विषयक लेख अभ्यसनीय आहे.

अभंगकार ज्ञानदेव

ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव वाचून ज्ञानदेवांच्या अभंगाकडे वळले म्हणजे एक वेगळीच सृष्टि दिसू लागते, व एक 'अपूर्व' संतकवि भेटल्याचा भास मनाला होऊ लागतो. या संशयाने कै. भारदेवुवांना ('भारद्वाज') चांगलेच त्रासले होते, आणि त्यांनी ज्ञानेश्वरीकडे ज्ञानेश्वर व अभंगकडे ज्ञानदेव असे दोन भिन्न कवि होऊन गेल्याचे समर्थन इ. स. १८९८-९९ साली 'सुधारक' पत्रातून केलेले होते. ज्ञानेश्वरीकडे ज्ञानेश्वर हे आपेगांवचे असून ते नाथपंथी, हठभोगी, अद्वैतवादी आणि निर्गुणोपासक होते; उलट अभंगकार ज्ञानदेव हे १४-व्या शतकातील असून ते वैष्णवपंथी, भक्तिमार्गी, द्वैतवादी, आणि सगुणोपासक होते, याप्रमाणे या दोन ज्ञानेश्वरांची व्यवस्था कै. भारद्वाज यांनी लावून टाकली होती. या पूर्वपक्षाचे स्वतःच अनेकांनी केले. त्यांत कै. भिंगारकरखुवा यांची लेखमाला^२ अति महत्त्वाची आहे. ज्ञानदेव एकत्र, दोन नाहीत, असा सिद्धांत मांडून त्यांनी कै. भारद्वाजांच्या पांजी मुद्यांना सप्रमाण उत्तरे दिली. वस्तुतः हा वाद कै. भिंगारकरखुवांच्या लेखांनी मिटावपास हवा होता. परंतु अजूनहि दोन ज्ञानदेवांचा पक्ष क्वचित् कोठे मांडलेला दिसून येतो. अगदी अलीकडे श्री. ज्यं. गं. घनेश्वर^३ यांनी कै. भारद्वाजांच्या मताचा पुनरुच्चार केल्या आहे. तेव्हा अद्यापिहि दोन ज्ञानेश्वरांची विचारसरणी अवूनमधून डोकावतांना पाहून कित्येकांच्या मनांत ती बर करून असावी अशी शंका येते. म्हणून या विषयाचा प्रपंच वेधे करावयास हवा. यासंबंधी कै. पांगारकर^४, प्रो. शं. बा. दांडेकर^५, व प्रो. कृ. वे. रामेंद्रगडकर^६ यांनी केलेले विवेचन ध्यानी घेऊनच आम्ही प्रस्तुत चर्चा करित आहो.

पहिला प्रश्न भाषेचा. हे खरे, की ज्ञानेश्वरीच्या मानाने अभंगांची भाषा अर्वाचीन वाटते. परंतु एक तर अभंगांची अस्सल हस्तलिखिते मिळत नाहीत, आणि पुढेमागे मिळतील अशी आशा नाही. मराठी संतकवींची अभंग-

१. श्रीज्ञानेश्वर दर्शन, भाग १, पृ. १९७.

२. श्री- र. भिंगारकर, 'इन्डियन इन्टरप्रेटर', जुलै १९१४.

३. 'ज्ञानेश्वरदर्शन' भाग २, यास्त्रीय खंड, पृ. १९४.

४. 'म. वा. इतिहास', खं. १-पृ. ५९७ ते ६०१.

५. 'श्रीज्ञानदेव' पृ. ६९ ते ७२.

६. 'श्रीज्ञानेश्वरदर्शन' भाग १' साहित्यखंड, पृ. ३०७.

वाणी ही लेखनिविष्ट कारशी नव्हतीच; ती मुखनिविष्ट होती. वारकऱ्यांच्या आणि कीर्तनकारांच्या मुखपरंपरेने ती आजवर जगली आहे. साहित्यिकच प्रत्येक पिढीने आपापल्या काळांतील लोकरूढ वाक्प्रयोग आणि शब्दरूपे वापरल्यामुळे ज्ञानदेवांच्या अभंगांचे मूळचे भाषास्वरूप कालमानाने बदलत गेले. ज्ञानेश्वरीच्या एकनाथपूर्वकालीन व एकनाथोत्तरकालीन प्रतीत जो फरक आणि ज्या कारणांमुळे दिसतो, तोच फरक त्याच कारणांमुळे ज्ञानेश्वरी आणि अभंग यांतही दिसेल. शिवाय ही अभंगवाणी आज साडे-सहाशे वर्षे लक्षावधि साध्याभोळ्या, जाणत्यानेणत्या वारकऱ्यांच्या तोंडीं खेळत आहे. तेव्हा भाषेच्या प्राचीन-अर्वाचीनत्वाचे प्रमाण ठिकगारें नाही. उलट ज्ञानेश्वरीतील कितीतरी तत्कालीन शब्द जसेच्या तसे अभंगांतून आढळतात. बोज, चोज, घोखटे, साउमा, नावेळ, कानडा, उगाणा, बालम, भांगार, खेंव, अब्बाट, इत्यादि शब्द ज्ञानेश्वरीत आणि अभंगांत सारखेच आहेत. शिवाय, 'सुखा दोडुली वाढली' (अ. ४०२), 'काया काळाचे खाजुळे' (अ. १४८), 'उपनिष्ठांचा गाभा' (अ. १७), इत्यादि वाक्प्रयोग दोही ग्रंथांतून एकच आहेत. तसेच 'भुती मौनावल्या', 'आनंद घनावला', 'सुख पाहाळले' यांसारखे नामवादा दोहीकडे आढळतात. एकूण, भाषादृष्ट्या पाहता ही दोन्ही प्रकारे एकाच कवीच्या वाणीतून उतरली यांत संशय नाही. भाषेप्रमाणे विचारसादृश्यहि ध्यानांत घेण्यासारखे आहे.

(१) रत्नाचिया आशा। घात झाला तया राजहंसा। (अ. ५१८)

नक्षत्राचिया आभासा-। साठीं घात झाला तया हंसा।

जा. ९-१४६

(२) 'राजयाची कांता काय भीक मागे।' (अ. २५२)

'काय समर्थाची कांता। कोराज मागे' (जा. १२-८५)

याप्रमाणे कितीतरी वैचारिक साम्येहि काढून देता येतील. या समान कल्पना करणारे कविमन एकच असले पाहिजे. कांहीं ऐतिहासिक उल्लेखहि अभंगांत असे येतात, की त्यांवरून ते ज्ञानेश्वरीकारांनाच केले असल्याचे मनास पडते. आपण 'उत्तरपंथीचे कापडी' व 'एक दीन नाथपंथी' असल्याचा स्पष्ट उल्लेख ज्ञानदेवांनी अ. ७५५ व अ. ८१५ यांत केला आहे. पंथ आणि गुप्तपरंपरा यांचे हे उल्लेख ज्ञानेश्वरीतील प्रमाणेच आहेत.

आतां ज्ञानेश्वरीत विठ्ठलभक्तीचा स्पष्ट असा उल्लेख नाही व अभंगांत तर 'बाप खुमादेवीवर विठला'चा निर्देश पदोपदी येतो, असा आक्षेप

चेऊन 'दोन ज्ञानदेवां' ची विचारसरणी मांडणाऱ्यांना प्रो. रा. द. रानडे यांनी समर्पक उत्तर दिलेलं आहे. "ज्ञानेश्वरीत अ. १२, ओवी २१४-२१८ मध्ये कृष्णाने शंकरास आपल्या शिरी बाहिल्याचा उल्लेख आहे, व पंढरपूरखेरीज कोठेहि विठ्ठलाच्या मूर्तीवर शिवपिंडी नाही. अर्थात् हा उल्लेख पंढरीच्या विठ्ठलासच अनुलब्धून असावा. दुसरे म्हणजे ज्ञानेश्वरीत गीता-प्रासादाचे वर्णन चालू असता 'ते निजबोधे उराउरी। भेटती आत्मया श्रीहरी ॥' असा पंढरीच्या देवभक्तांच्या भेटीचा गौरवपर उल्लेख ज्ञानदेव करतात (ज्ञ. १८ X ४७). विठ्ठलास 'उराउरी' भेटण्याची पद्धति एक पंढरपुरासच आहे. आणि प्रत्यक्ष विठ्ठल हा शब्द ज्ञानेश्वरीत नसला तरी विठ्ठलसंप्रदायाचे आधारभूत जे संत त्यांचा गौरव 'संत हे माझी रूपडी', 'संतते पाहतां गिबसावे' याप्रमाणे अनेकदां आला आहे. तसेच 'कीर्तनाचेनि नटनाचे'। नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे।' याप्रमाणे कीर्तनभक्तिहि ज्ञानेश्वरीत ठिकठिकाणीं वाखाणली आहे (ज्ञ. ९ X १९७). आतां संत आणि कीर्तन हे शब्द पंढरीच्या वारकरी संप्रदायांत जितके ऐकित आहेत, तितके अन्यत्र नाहीत. शिवाय विठ्ठल आणि कृष्ण यांत ज्ञानेश्वर अमेद मानीत असल्यामुळे ज्ञानेश्वरीत कृष्णाचा उल्लेख घडोघडी येत असतांना विठ्ठलाचा स्वतंत्र नामनिर्देश होण्याचे विशेष प्रयोजनहि नव्हतें. 'कृष्ण विष्णु हरि गोविंद। या नामांचे निखिल प्रबंध।' (ज्ञ. ९ X २१०) या ओवीत ही अमेदभक्तिच ज्ञानेश्वरांस अभिप्रेत दिसते. तसेंच अमंगां-मध्येंहि केवळ विठ्ठलभक्ति 'नसून स्वर्ग जयाची सालोखा' अशा प्रकारच्या त्रिभुवन व्यापणाऱ्या शिवलिंगाचीहि भक्ति सांगितली आहे. याप्रमाणे प्रो. रानडे यांच्या विवेचनाचा निष्कर्ष आहे. तात्पर्य, ज्ञानेश्वरीच्या बाजूनेहि विचार करतां दोन ज्ञानेश्वरांची विचारसरणी असत्यच ठरते. ज्ञानेश्वरीत अमंगकार आहेत, आणि अमंगांत ज्ञानेश्वरीकार आहेत, हेच खरे.

ज्ञानदेवांचे तत्त्वज्ञान

ज्ञानदेवांच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार करतांना सारस्वतकारांनीं निष्कारण अवडंबर माजविले आहे. मायावादाचे औदासीन्य ज्यांत भरून राहिले आहे व चातुर्वर्ण्य ज्यांत मोक्षाच्या आड येत आहे असा पारंपरिक संन्यासमार्ग अर्थात् शांकरमत टाकून ज्ञानदेव नाथपंथाकडे कसे वळले आणि स्वमतसिद्ध्यर्थ त्यांनीं पांचरात तत्त्वज्ञानांतील निव्वूह मार्गाची, विशेषतः अलवार साधूंच्या व्याख्यानानाची कांस कशी धरली यासंबंधी के. भावे यांनीं केलेला विस्तार अप्रस्तुत आहे असे आम्हांस वाटते.

तरी पण ज्ञानेश्वरीतील तत्वज्ञान हा एक विचार विषय असल्याने त्याची चर्चा येथे करावयास पाहिजे.

पंडित पांडुरंगशर्मा यांनी 'ज्ञानेश्वरमहाराज व इतर तत्ववेत्ते' या विषयावर एक लेखमाला लिहून इ. स. १९२१ साली प्रस्तुत चर्चेस चाळना दिली. त्यावर पुष्कळ वाद होऊनहि त्यातून निष्पन्न असे काहीच झाले नाही. अगदी अलीकडे डॉ. शं. दा. पेंडसे यांनी 'ज्ञानेश्वरांचे तत्वज्ञान' या ग्रंथात प्रस्तुत विषयाची सांगोपांग चर्चा केलेली असून वादाचा निर्णयहि केला आहे असे म्हणावयास इरकत नाही. ज्ञानेश्वरी रचणांना ज्ञानदेवांच्या समोर शंकराचार्यांचे गीताभाष्य होते हे वरवर पाहणाऱ्यांच्याहि ध्यानात येईल. स्वतः ज्ञानदेवांनी वासवंधी केलेले 'तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु । भाष्यकारांते वाट पुसतु' हे विधान जसे सूचक आहे, तसेच भेदकहि आहे. हे भाष्यकार म्हणजे कोण ? एकच की अनेक ? शंकराचार्य, की रामानुजाचार्य, की आणखी कोणी ? 'भाष्यकार' या संदिग्ध अर्थाच्या एका शब्दाने इतके प्रश्न उत्पन्न करून पंडितांना वादास प्रवृत्त केले आहे. आतां ज्ञानदेवांच्या पूर्वी ज्यांना भाष्यकार म्हणतां येईल असे दोनच आचार्य झाले; एक शंकर व दुसरे रामानुज. मध्वाचार्यांनीहि गीतेवर भाष्य लिहिले खरे; पण एक तर ते ज्ञानदेवांचे समकालीन होते. आणि दुसरे म्हणजे त्यांचे दैत इतके स्पष्ट आहे, की त्यांचा आणि ज्ञानदेवांचा संबंध कोणीहि जोडीत नाही. निवारक हे ज्ञानदेवपूर्व असले तरी त्यांनी गीताभाष्य रचल्याचे प्रसिद्ध नाही. तेव्हां शंकराचार्य किंवा रामानुजाचार्य यांपैकी एकाला किंवा या दोघांना, ज्ञानदेवांनी वाट पुसली आहे, हे निश्चित. तत्वज्ञानदृष्ट्या गीतेतील एकूण २१८ स्थलांचा तौलनिक अभ्यास करून डॉ. शं. दा. पेंडसे यांनी निष्कर्ष काढला आहे तो असा— "१४६ ठिकाणी शंकर व ज्ञानेश्वरांनी तत्वज्ञानाच्या व अर्थाच्या दृष्टीने सडशे अशी टीका केली आहे. त्यांपैकी ४२ ठिकाणी शंकरांचेच शब्द ज्ञानेश्वरांनी योजिले आहेत. १० ठिकाणी दोघांचे दृष्टान्ति सारले आहेत व ५७ ठिकाणी ज्ञानेश्वरांनी शंकरांचा अर्थ घेऊन रामानुजांचा टाकला आहे. ६८ ठिकाणी शंकरांचा किंवा रामानुजांचाहि अर्थ न घेता ज्ञानेश्वरांनी स्वतंत्र अर्थ केले आहेत. ... रामानुजांच्या अनुसरणाचे निरपवाद स्पष्ट एकच आहे व ते 'यावानर्थ उदपाने ...' (गीता २-४६) हा श्लोक होय. तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने शंकरांना विरोधी असे एकहि स्थळ नाही." तात्पर्य, 'भाष्यकारांते वाट पुसतु' यांतील भाष्यकार म्हणजे शंकराचार्यच होत यांत शंका नाही. याचा अर्थ ज्ञानदेव

हे शांकरभाष्याचे केवळ भाषांतरकार किंवा सिरपे आहेत असा मात्र नव्हे. त्यांनी मुख्यतः शांकरमताचा अनुवाद केलेला असला तरी त्यांच्या गाढ व्यासंगाचे प्रतिबिंब ज्ञानेश्वरीत पडणे हे अटळ होते. सूक्ष्मपणे पाहिले तर असे दिसते, की उपनिषदे, गीता, गौडपादकारिका, योगवासिष्ठ, शांकर-मत, काश्मिरी शैवसंप्रदाय, आणि गुरुपरंपरेने आलेले नाथपंथीय तत्वज्ञान अशा सप्तसिंधूंचे ओष ज्ञानेश्वरीच्या अद्वैत-सागरास येऊन मिळाले आहेत. शिवाय, हे सर्व तत्वज्ञान ज्ञानदेवांच्या स्वतंत्र प्राप्तीच्या तत् मुर्शीतून बाहेर पडत असल्याने त्यावर ज्ञानदेवत्वाची मुद्रा उमटलेली दिसते ती निराळीच. त्यांच्या ठिकाणी आत्मानुभव आणि प्रज्ञा एकवटली असल्यामुळे ते शंकराचार्यांच्यापुढे दोन पावले जाऊ शकले. आचार्य केवळद्वैताचा पुरस्कार करण्याकरिता म्हणून तत्सिद्धार्थ मायावादाचा आश्रय करतात व 'जगन्मिथ्या' असे निश्चय सांगतात. ज्ञानदेव एवढेच करून थांबते तर शांकरभाष्याचे एक अनुवादक याहून वरची पदवी त्यांना मिळती ना. परंतु ज्ञानदेव हे एक स्वयंप्रज्ञ भाष्यकार असल्याने त्यांची स्वतंत्र प्रज्ञा 'स्फूर्तिवादा'च्या रूपाने ज्ञानेश्वरीत व अमृतानुभवांत आढळते. विश्व हे चिद्विलास आहे किंवा 'जग असिकी वस्तुप्रभा' हा त्यांचा सिद्धांत म्हणजे स्फूर्तिवादाचा गाभा असून या स्फूर्तिवादाचा मायावादाशी समन्वय करण्यांत त्यांची प्रतिभा दिसून येते.

ज्ञानदेवांचे जीवितकार्य

ज्ञानदेवांच्या जीवितकार्याचा निराळा असा आढावा वेण्याची आवश्यकता के. भावे यांना वाटली नाही. कारण त्यांच्या वेळी या विषयास फांटे फुटून तो विवाद्य झालेला नव्हता. आज मात्र हा एक वादविषय झाला असून ज्ञानदेवांचे जीवितकार्य हे मुख्यतः सामाजिक होते असे मासविण्याचा प्रयत्न होत असल्याने त्याचा निवाडा करणे अवश्य आहे.

प्रो. न. र. फाटकानी आपल्या ज्ञानेश्वरीवरील नवीन ग्रंथांत बरील मताचा पुरस्कार केलेला असून ज्ञानदेवांचे अंतरंग मुख्यतः सामाजिक होते असे मासविण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे.^१ ज्ञानदेवांच्या काळी इस्लामच्या राक्षसी आक्रमणाची सळ आंतबाहेर लागून सारा महाराष्ट्र देवधर्मासंबंधी केवळ अगतिकच नव्हे तर अधःपतित झाला होता, व त्याची सामाजिक आणि धार्मिक संघटना करून ज्ञानदेवांनी त्यास नवधर्माचे रसायन पाजले

१. ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरी, प्र. ३ व ५.

अशी प्रो. फाटकांची विचारसरणी आहे. या विचारसरणीत एक ऐतिहासिक असत्य दिसून येते. कारण ज्ञानदेवकालीन महाराष्ट्र हे एक सुखसंपन्न राष्ट्र असून इस्लामच्या उत्तरेकडील आक्रमणाची शळ अद्यापि त्यास लागलेली नव्हती; ती ज्ञानदेवांच्या नंतर पांचपंचवीस वर्षांनी लागू लागली. अर्थात् मुसलमानी सत्तेखाली ज्यांचा देवधर्म रगडला जात आहे अशा हिंदुसमाजाचे 'स्वत्व' राखण्याकरितां म्हणून ज्ञानेश्वरीची रचना झाली, या मतास इतिहासांत आधार नसल्याने ते मान्य करता येत नाही.

वस्तुस्थिति अशी आहे, की ज्ञानदेवांचा दृष्टिकोन येथून तेथवर आध्यात्मिक असून केवळ अनुपंगाने त्याला सामाजिक रंग चढल्यासारखा वाटतो. विशेषतः ज्ञानेश्वरीतील नीतिमार्मांसेचे ध्येय आत्मसाक्षात्कार हे असून तिच्या मुळाशी कोणताहि सामाजिक हेतु असावा असे वाटत नाही. आत्मानुभवाच्या पायावर भक्तिज्ञानाचे मंदिर उभारून ते कुळजातीचा विचार न करतां सर्वांना खुले करणे आणि शुद्ध परमार्थाची वाट उजळून दाखविणे हे ज्ञानदेवांचे जीवितकार्य होय. हे ध्येय त्यांनी मुख्यतः गीता-टीका लिहून साध्य केले. ज्ञानदेवांची भूमिका शुद्ध आध्यात्मिक असून ज्ञानेश्वरीस 'अंतरंगचि अधिकारिये' असे 'अध्यात्मशास्त्र' म्हणण्यांत त्यांचा हेतु स्पष्ट होतो. आतां हे शास्त्रच सर्व व्यापक असल्यामुळे त्याच्या पोटांत समाजहिताची कल्पना आपोआप येते आणि तीच ज्ञानदेव मुख्यत्वेकरून मांडीत आहेत असा भास होतो, हे खरे. परंतु सूक्ष्मपणे पाहिल्यास अध्यात्म किंवा परमार्थ हाच त्यांचा प्रतिपाद्य विषय आहे असे दिसून येईल. याचा अर्थ ते समाजहिताविषयी उदासीन होते असा मात्र नव्हे. उलट, केवळ हिंदुसमाजाच्याच नाही तर अखिल मानव्याच्या मुक्ताशिवाय कोणतीहि अन्य चिंता त्यांना नव्हती. विश्व हेच ज्यांचे घर झाले अशा ज्ञानदेवांनी सर्वांची चिंता सर्वकाळ वाहिली आहे. त्यांची शिकवण एका विशिष्ट देशापुरती किंवा काळापुरती होती असे मानण्याचे कारण नाही. सारांश, ज्ञानदेवांचे चरित्र परमार्थमय असून परमार्थ हेच सर्वांचे प्रेय व श्रेय होय असे त्यांचे सार आहे.

निवृत्ति, सोपान व मुक्तावाई यांची ग्रंथरचना

ज्ञानदेवांच्या मानाने त्यांच्या भावंडांची रचना विशेष नसली तरी महाराष्ट्र-सारस्वतांत तिचा मान राखणे जरूर आहे. पैकीं निवृत्तिनाथांच्या नांवाने 'निवृत्तिसार', 'निवृत्तिदेवी', व 'उत्तरगीताटीका' असे तीन ग्रंथ पेरू येत असले तरी त्यांतील एकहि आज उपलब्ध नाही. ठाणे येथील संशोधक श्री. रा. म. आठवले यांनी अलिकडे छापून प्रसिद्ध केलेला

‘निवृत्तेश्वरी’ हा ग्रंथ निम्नांतर्णने निवृत्तिनाथकृतच होय हे अजून ठरावयाचे आहे. पुढे येथील श्रुतिमर्थवाग्देवतामंदिरांत निवृत्तिनाथांच्या नांवावर ‘सटीक भगवद्गीता’ (बाडांक ३५०) व ‘समाधिबोध’ (बा. १०५९) अशी दोन हस्तलिखिते असून शिवाय बा. ४१ मध्ये एका जुन्या ग्रंथाच्या वार्दीत ‘निवृत्तेश्वरी’चा उल्लेख आहे. आज उपलब्ध असे निवृत्तिनाथांचे तीनचारशे अभंग मात्र असून त्यांवरून त्यांच्या कवित्वशक्तीची नीट कल्पना येते. इतरांच्याप्रमाणे त्यांचाहि एक ‘हरिपाठ’ असून तो आंतःकाहेर गोड आहे. निवृत्तिनाथ हे ज्ञानेश्वरांच्या प्रतिमेचे चित्सूर्य असले तरी ज्ञानेश्वरांच्या काव्यातील वैचित्र्य व कल्पनाविलास त्यांत नाही. ज्ञानदेवांची अभंगवाणी काव्यरसांत न्हाऊन निघाली आहे. निवृत्तिनाथांची त्या मानाने थोडी नीरस वाटते. सधुनच ‘नाही आम्हां काळ नाही आम्हां वेळ । अखंड सोज्जवळ हरि दिसे’ किंवा ‘ध्यानेविण मन विश्रांतिविण स्थान । सूर्येविण गगन शुन्य दिसे’ वासारखे सुंदर चरण ते रचितात, हे खरे. परंतु एकंदरीत निवृत्तिनाथांचे अभंग ज्ञानमय वाटतात, काव्यमय वाटत नाहीत, हे मान्य करावे लागेल.

सोपानदेवांची ग्रंथरचना विशेष नाही. परंतु जी आहे ती मात्र गोड आहे. त्यांच्या नांवावर ‘सोपानदेवी’, ‘पंचीकरण’ व ‘प्राकृतगीता’ ही तीन हस्तलिखिते आढळतात. परंतु ही रचना सोपानदेवांचीच असेल असे निश्चयाने सांगता येत नाही. त्यांचे असे पांचपन्नास अभंगच काय ते आज आपल्या हाती असून ते ज्ञानदेवांच्या वाणीने पोसलेले स्पष्ट दिसतात. सोपानदेवांचे बोल इतरांच्या मानाने अधिक निर्भीड व परखट वाटले तरी प्रसंगी त्यांत इच्छुवारणहि येते. “चलारे वैष्णवहो, जाऊं पंदरीसी । प्रेमामृत खुण मागो त्या विठ्ठलासी” या त्यांच्या पंदरीतील कात्यावरील प्रसिद्ध पदाचा करुणरम्य शेवट कोणचेहि अंतःकरण हलवून सोडील असा आहे. वैष्णवांच्या मेळ्यांत विठ्ठलाचे श्रीचरण कासवदष्टीने न्याहाळात निवांत उभे राहणारे सोपानदेव शके १२१८ त सासवड^१ मुक्कामी

१. रामदासी संघोधन, खंड, १, क. ३१६, ४४५.

२. नामदेवादि कवि सोपानदेवांची समाधि संवत्सरग्रामी असल्याचे सांगतात. आज तर ती सासवडास दिसते. [वस्तुस्थिति अशी आहे, की सोपानांचे काळांत संवत्सर व सासवड ही गावे जगदी लागून होती. पुढे शके १४०१ मध्ये एका कुलकटाचे दारा मोजे सासवड मोडून त्याचे कसबे सासवड झाले व त्यांत ही दोन गावे एकवटली (पहा:- भा. इ. सं. मं. खे. वर्ष ४, पृ. ६२.)

सरोसरीच निवांत झाले !

मुक्ताबाई ही अध्यात्म आणि काव्य या दोही वाचतीत ज्ञानेशांच्या अधिक जवळ येते. मी अंध बापां जात असतांना निवृत्तिनाथांनी मला सावध केलें व तेव्हांपासून 'अवघाचि संसार केला आम्ही गोड' असे मुक्ताबाई म्हणते. एकाहून एक श्रेष्ठ अशा भावंडांच्या सहवासांत तिला 'आनंदाचें लेणें' लाभलें व तिच्या स्फूर्तीलाहि उजळा मिळाला. मुक्ताबाईचे अवघे पांचपन्नास अभंगच आपल्या वाट्यास आलेले असले तरी तिच्या काव्यशक्तीची साक्ष देण्यास ते पुरेसे आहेत. स्वतःच्या आध्यात्मिक अनुभवांचे चमत्कृतिपूर्ण वर्णन करण्यांत ती पटाईत आहे. वानगीदाखल एक अभंग देतो.

“मुंगी उडाली आकाशी । तिने गिळिलें सूर्यासी

थोर नवलाव जाला । वांझे पुत्र प्रसवला

माथी वियाली घार झाली । देखोनि मुक्ताई हांसली ”

मुक्ताबाईचा 'हरिपाठ' हि काव्यमधुर आहे. तिचे 'ताडीचे अभंग' सर्वश्रुतच आहेत. तसेंच एका प्रसंगी मुक्ताबाई आणि जनाबाई या सारख्या बयांच्या व सारख्या अधिकाराच्या कवयित्रींनी एकत्र बसून म्हटलेल्या ओव्यां-तील मुक्ताईची ओवी जशी ज्ञानमय तशीच काव्यमयहि आहे.

“पाहिली माथी ओवी । परतुनि पाहिलें

दृष्टीनें देखिलें । निजरूपी ”

येथून प्रारंभ करून योगमार्गातील एकएक खुणा सांगत हा स्वानुभव-चित्रपट तिनें पुरा केला आहे. मुक्ताबाईच्या चांगदेवावरील अभंगांत तिचा अध्यात्माधिकार स्पष्ट दिसतो. हे अभंग काव्यदृष्ट्याहि रम्य आहेत. त्यांत चांगयास आपला बाळ करून ती त्यास ज्ञानामृताने न्हाऊं घालते, अव्यक्ताने विणलेल्या अविनाशी पाळण्यांत टाकते, त्याचें 'नाम' करण करते, अनुहात टाळी बाजवून त्याला स्वस्वरूपी निजविते व मनपवनाची दोरी हाती घेऊन त्याचा डोळा अलक्ष्मी स्थिर करते. ही रूपकपद्धति मुक्ताबाईनें ज्ञानेश्वरांपासून उचललेली दिसते.

मुक्ताबाईचे समाधिस्थान एदलाबादजवळील माणगांव असें कै. भावे म्हणतात ते तितकें बरोबर नाही. तर खानदेशांतील तापी तीरावरील मेहुण नांवाचें गांव हें तिचें समाधिस्थान होय असें नामदेवांच्या अभंगांवरून वाटते. या गांवीं सोमेश्वराचें देऊळ असून त्याचा स्पष्ट असा उल्लेख नामदेवांनी आपल्या अभंगांत केला आहे. “तापीचिचे तीरी महत् ग्राम थोर । असे सोमेश्वर पुरातन ”. हें देऊळ एदलाबादेत नाही, तें मेहुणगांवीं

आहे. मुक्ताबाईच्या निघनप्रकाराबद्दलहि गैरसमज दिसतो. 'विवेकहित निमाली मुक्ताबाई' या वचनाचा अर्थ मुक्ताबाईवर धीज कडाडून स्वाभरशी ती गुप्त झाली असा करणांत कांही स्वास्त्व नाही. विद्युत्वाताप्रमाणे गमनभेदी अशा अनाहत गर्जनेचा साक्षात्कार होत असतांना तिची प्राणज्योत मालवली असे म्हणणे अधिक युक्त ठरेल.

अभ्यासाची साधने

- नामदेव : आदि - समाधि - तीर्थावळी (नामदेव-माया).
 भारद्वाज : ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वर (इ. स. १९३१).
 श्री.र. भिंगारकर : ज्ञानदेवांचा कालनिर्णय (इ. स. १९००).
 डॉ. बा. दांडेकर : श्रीज्ञानदेव (इ. स. १९३२).
 ल. रा. पांगारकर : श्रीज्ञानदेव-चरित्र व ग्रंथविवेचन.
 रा. द. रानडे : ज्ञानेश्वरवचनमृत व संतवचनमृत (प्रस्तावना).
 डॉ. दा. पेंडसे : ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान.
 वि. का. राजवाडे : ज्ञानेश्वरी (प्रस्तावना).
 न. चि. केळकर : ज्ञानेश्वरी-संस्कृत.
 न. र. फाटक : ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरी.
 ज्ञानेश्वर-मंडळ : श्रीज्ञानेश्वर-दर्शन, भा. १-२.
 रा. ग. हर्षे : ज्ञानदेवी अ. १ (प्रस्तावना).
 शि. न. भावे : ज्ञानदेवी शब्दार्थ-कोश (वर्धा, इ. स. १९५१).
 डॉ. गो. तुळपुळे : पांच संतकवि (ज्ञानदेव).

चरित्रविषयकः— नामदेवांच्या चरित्रविषयी अनेक प्रकारचे वाद आहेत- त्यांपैकी कांहींचा निवाडा पुढे करित आहो. नामदेवांचा जन्म शके ११९२. मध्ये झाला यासंबंधी सर्वसाधारण मतस्य दिसते. परंतु ते पंढरपुरी जन्मले की नरसी—वामणी येथे जन्मले याविषयी मतभेद आहेत. कै. भावे व श्री. आजगांवकर यांच्या मते नरसी—वामणी हे नामदेवांचे जन्मस्थान होय. परंतु तसे नसावे. वस्तुस्थिति अशी दिसते, की हे घराणे मूळचे नरसी—वामणीचे असले तरी नामदेवांच्या जन्मापूर्वी कांहीं वर्षे त्यांचे आईबाप पंढरपुरास येऊन विठ्ठलभक्ति करित राहिले होते. नामदेवांचा जन्म पंढरपुरांतच झाला-या मतास परंपरेचा बळकट आधार आहे. एकनाथकृत नामदेव—चरित्रांत नामदेवांचे बालपण पंढरपुरांत गेले असा स्पष्ट उल्लेख असून नामदेवांच्या आईने म्हणजे गोणाईने पुत्रप्राप्तीसाठी जो नवस केला तो कै. भावे सुचवितात त्याप्रमाणे नरसी—वामणीच्या देवास नव्हे तर पंढरीच्या विठोबास केला होता, व हे कुटुंब तेव्हा पंढरपुरांत स्थायिक झाले होते असे नाथांच्या पुढील अभंगावरून कळून येते.

“ द्वारकेहूनि विठू पंढरीये आला । नामयाचा पूर्वज दामशेटी बहिला
दामा आणि गोणाई नवरी विठूरी । पुत्र देई आम्हां देवभक्तराशी ”
वरील अभंगांतील ‘बहिला’ वा शब्दांतील बर्म जाणते ओळखतीलच. शिवाय नामदेव पंढरपुरी जन्मले याविषयी बहुतेक सर्व प्राचीन चरित्रकारांत एकवाक्यता आहे. असे. नामदेवांच्या घराण्याचे मूळ गांव जे नरसी—वामणी ते कोटील यासंबंधीहि दोन्ही मत आहेत. कै. भावे ते सोला-पूरकडील मानतात. पण सोलापूर जिल्ह्यांत या नांवाची गावे नसल्याने हे म्हणणे टिकत नाही. श्री. पाटसकर^१ यांनी वै. मुळेकृत नामदेव—चरित्राच्या आधारें हे गांव म्हणजे कऱ्हाडजवळील कुण्णाकांठचे नरसिंगपूर होय असे मत मांडले आहे. इहो ‘बहे’ व ‘कोळे’ अशी दोन गावे नरसिंगपुरापासून कोसभर अंतरावर असून ती मुळांत नरसिंगपुरांतच मोडत असावी असे दिसते. ही ब्राह्मणांची नरसी पुढे ‘नरसी—वामणी’ झाली असे श्री. पाटसकरांचे म्हणणे आहे. या गावी नामदेवांच्या पूर्वजांची समाधि असून तिची नित्य पूजाअर्चा तेथील नामदेव समाज करित असे अशीहि माहिती श्री. पाटसकर देतात. न्या. केशवराव कोरटकर^२ यांचे मत निराळे असून ते ही नरसी—वामणी भांगलाईतील परभणी जिल्ह्यांतील मानतात. ही दोन

१. बालभक्त श्रीनामदेव, पृ. १२-१३.

२. ‘नामदेवाची नरसी’ (भा. इ. सं. मं. नै. वर्ष ७).

गावें निरनिराळीं असून त्यांत सुमारे दहा कोसांचें अंतर आहे. या दोन गांवांचा संबंध कसा आला ते कळत नाही; पण त्या भागांत 'नरसी-चामणी' हें जोडनांव प्रचारांत आहे एवढें मात्र खरें. नामदेवांची एक समाधि व देऊळ नरसी गांवापासून जवळच कगाड नदीच्या कांठीं असून तेथें फाल्गुन वद्य ११-स यात्रा भरत असते. नरसीस नामदेवांच्या घराची जागा दाखविली जाते व त्या गांवां त्यांच्या अभंगांची कांही वाडेंहि मिळतात. नामदेवांची नरसी ती हीच असा समज या प्रांतांत पूर्वीपासून रुढ आहे. ज्या गांवीं जाऊन नामदेवांनीं विठोबा खेचराकडून गुरुपदेश घेतला ते नामनाथाचें आवंढें या मोगलाईतील नरसीपासून सारें पांच कोस आहे हेंहि प्यानांत घेण्यासारखें आहे. आमच्या मते श्री. कोरटकरांचें मत सत्याच्या अधिक जवळ येतें. असो. नामदेवास उपरति आवंढ्या नागनाथाच्या देवळांत झाली. विठोबाच्या प्रेरणेनें तो विठोबा खेचराकडे गेला व त्याचा अनुग्रह त्यास 'द्वादशीचें गांवीं' म्हणजे चार्शी येथें मिळाला ही सारस्वतकारांनीं दिलेली माहिती धिनचूक वाटत नाही. वस्तुस्थिति अशी दिसते, कीं पंढरपुरीं असतांनाच ज्ञानदेवांची कीर्ति कानांवर येऊन नामदेवांनीं त्यांची भेट आळंदी येथें बहुधा शके १२१३ च्या सुमारास घेतली असावी. या भेटीचें सविस्तर वर्णन स्वतः नामदेवांनीं आपल्या आत्मचरित्रपर अभंगांत केलेलें असून जिज्ञासूंनीं ते मुळांतून पहावे. (नामदेव-गाथा, क. १०५.७ ते ८४). ज्ञानदेव-नामदेव यांची ही भेट आळंदीसच झाली असें वरील अभंगांतील 'पंढरीचा प्रेमा वरी आला', 'अतिथी आदर केला मुक्ताबाई', 'पैलवार इंद्रायणी प्राप्त झाला', 'आला उठाउठी पंढरीसी' इत्यादि उल्लेखांवरून निश्चित होतें. प्रथम भेटीचा हा प्रसंग अपेक्षेपेक्षां थोडा निराळा घटला आणि आपली भक्ति व्यर्थ असून अज्ञानहि आपण अंतरी कोरेच आहों याची जाणीव होऊन नामदेव या प्रसंगानें अंतर्मुख झाले. त्यांची भक्तीहि आंधळी होती ती जणूं डोळस झाली आणि ज्ञानदेवांच्या सांगण्यावरून आवंढ्या नागनाथास जाऊन त्यांनीं विठोबा खेचरांकडून गुरुपदेश घेतला. या पाठोपाठ ते ज्ञानदेवांच्या मंडळांत शिरून त्याशीं समरस झालें व या संतमेळ्यासह त्यांनीं एक तीर्थयात्राहि केली. शके १२१८ मध्ये ज्ञानदेवांनीं आळंदीस समाधि घेतली तेव्हां नामदेव सजिधच होते. त्यानंतर कांही काळाने ते उत्तरेकडे गेले व तिऊडे भागवतधर्माचा प्रसार त्यांनीं संपादन केला. पंजाबांत ते साधारणपणें वीस एक वर्षे असवे. नामदेव दीर्घायुषी होते. वयाच्या ८१ व्या वर्षीं म्हणजे शके १२७२-मध्ये त्यांनीं पंढरपूर येथें देह ठेविला.

नामदेवांचें पूर्वचरित्र

नामदेवांच्या चरित्रांतील पूर्वभागासंबंधी कांही गैरसमज असून त्यांचे निराकरण करणे येथे अवश्य आहे. नामदेव हे तळमणणी दरोडेखोर असून पुढे अनुताप होऊन भक्तिमार्गास लागले असा एक प्रवाद असून तो श्री. आजगांवकारांनी आपल्या 'नामदेव-चरित्रा' त सिद्धांतरूपाने मांडला आहे. सारस्वतकारांनाहि तो मान्य दिसतो. वास्तविक या प्रवादांत तथ्य अगदी नाही. ज्या ५६ चरणी अभंगांचा आधार या मतास ते घेतात तो अभंग नामदेवांचा नाही (मा. गाथा १६८). त्याची रचना, त्यांतील 'बाच्छाये तामजाह पाठविले' हा शुद्ध फारसी शब्दप्रयोग आणि एकंदर घाटना यांवरून हा अभंग नामदेवांचा नाही असेच कोणीहि म्हणेल. दुसरे असे, की नामदेवांच्या जन्माचा व त्यांच्या आणि ज्ञानदेवांच्या भेटीचा काल निश्चित आहे. शके १२१८ मध्ये ज्ञानदेवांचे समाधिकाळी नामदेवांचे वय २६ वर्षांचे होतें. आतां त्यांचे पूर्वचरित्र कलंकित मानलें तर दरोडेखोरी, बालभक्ति, ज्ञानदेवांची भेट, अनुताप, विसोबा लेखकांकडून उपदेशग्रहण, तीर्थयात्रा, पंढरीचा कांतनरंग इत्यादि सर्व घटना त्यांच्या आयुष्यांत अवघ्या २६ वर्षांत घडून आल्या जसे मानावे लागतें. अर्थात् हे कोणीहि मान्य करणार नाही. तेव्हां या अडचणीतून मार्ग काढण्याकरितां रा. आजगांवकारांनी नामदेवादि संतांचे जन्मशकच मार्गे लेखण्याचा वृथा प्रयत्न केला आहे. एक चूक सुधारण्याकरितां त्यांना दुसरी करावी लागली आहे. असो, शिवाय असे, की ज्या परखंड मुक्ताबाईंनी नामदेवांचा अहंकार उघडा केला त्यांनी त्यांच्या पूर्वचरित्राविषयी अवाक्षरहि काढलेलें नाही उलट, 'अखंड जयाला देवाचा सेजार' असे त्यांविषयी त्या म्हणतात. अर्थात् नामदेव पूर्ववर्षांत खरोखरीच दरोडेखोर असते तर मुक्ताबाईंनी या गोष्टीचा उल्लेख खार्चने केला असता. तात्पर्य, नामदेवांच्या पूर्वचारित्र्याविषयी शंका येण्याचे कारण नाही. रा. आजगांवकारांचे मत पुण्याचे पं. ना. पाटसकर यांनी सप्रमाण खोडून या संतकविविषयी कांही मूलगामी विवेचनहि केलें आहे, तें जिज्ञासुंनी अवश्य पाहावें. या संतकवीविषयी आणखी एक गैरसमज आहे. डॉ. भांडारकर प्रभृतींच्या मते ज्ञानदेव आणि नामदेव हे समकालीन नसून त्यांच्यांत एका शतकाचे तरी अंतर असावे, हाच तोच गैरसमज होय. या मताचे सविस्तर खंडन पं. पांडुरंगशर्मा यांनी नरसी मेहत्यांच्या आधारें केलें असून तें निर्णायक आहे. शके १३३५ मध्ये काठेवाडांत होऊन गेलेले नरसी मेहता

पंढरपूरच्या नामदेवांचा उल्लेख करितात, त्याअर्थी नामदेवांचे चरित्र त्यापूर्वी घडले असले पाहिजे. नामदेवांच्या काव्यांत मुसलमानांच्या स्वान्यांचे उल्लेख येतात व ज्ञानदेवांत ते येत नाहीत, तेव्हा या दोन कवीत एका शतकाचे अंतर असावे हा कै. भारद्वाज यांचा मुद्दाहि सहज खोडता येण्याजोगा आहे. अह्लाउदीन खिलजीची दक्षिणेवरील स्वारी शके १२१६ (इ. स. १२९४) मध्ये, म्हणजे ज्ञानदेवांच्या समाधिकालापूर्वी दोनच वर्षे झाली. ज्ञानदेवानंतर नामदेव ५४ वर्षे जिवंत होते, आणि या ५४ वर्षांत मुसलमानांनी दक्षिणेवर जे आक्रमण केले त्याचे स्वरूपच असे होते, की कोणाहि कवीच्या कृतीत त्याचे उल्लेख यावे. केवळ याच दृष्टीने हवे तर ज्ञानदेव-नामदेवांत अर्धशतकाचे अंतर मानावे. परंतु ही जोडां कोडण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे. असा प्रयत्न केला गेला यास एक कारण आहे. नरहरि माळू नांवाच्या कवीने आंबळ्या नागनाथास हरपाळ या नांवाचा एक वाटमान्या होता, त्याच्या आणि ज्ञानदेव-नामदेवांच्या भेटांचा प्रसंग वर्णिला आहे (भक्तकथामृत, अ. १२). महानुभावांच्या 'लीळाचरित्रा' त 'विठ्ठलवीरकथन' असे एक प्रकरण असून त्यांत 'नेमदेव' नांवाच्या कोळी जातीतील एका वाटमान्याने मानभाव पंथाची दीक्षा घेतल्याचा उल्लेख आहे. हा 'नेमदेव' विठ्ठल नांवाच्या एका ब्राह्मणाचा मित्र असल्याचेहि महानुभाव प्रत्येकार सांगतात. (लीळाचरित्र, उत्तरार्ध, ४५८). आतां नरहरि माळूने सांगितलेली हरपाळ वाटमान्याची हकीकत आणि मानभावांच्या 'नेमदेवा' ची हकीकत अशा दोन्ही एकत्र मिसळून कै. चांदोरकरांनी नेमदेव कोळ्याचा नामदेव शिपी केला, व त्यामुळेच कदाचित् या संतकवीच्या अर्गी दरोडेखोरी चिकटविली गेली. वस्तुतः मानभावांचा नेमदेव कोळी आणि चारकऱ्यांचा नामदेव शिपी यांचा एकमेकांशी कोणताहि संबंध नाही. कै. चांदोरकरांना मानभाव पंथातील पं. बाळकृष्ण महानुभावशास्त्री यांनी उत्तर दिलेले असून ते स्पष्ट व समाधानकारक आहे.

नामदेवांची गाथा.

नामदेवांनी शतकोटि अभंग रचण्याची प्रतिज्ञा करून त्याप्रमाणे बरीचशी रचना केलीहि होती असा एक प्रवाद भाविकांमध्ये रुढ आहे. या कल्पनेस नामदेवांच्या छापील गाव्यांतून थोडाबहुत आधारहि मिळतो (ना. ११२७-३०). परंतु, 'शतकोटी तुझे करीन अभंग।' यासारखी कविवचने शब्दशः न घेतां ती भावार्थानेंच घेतली पाहिजेत. नामदेवांनी शतकोटी अभंग रचण्याची प्रतिज्ञा केली नसेल असे नाही.

१. 'विहंगम' (नामपूर), जुलै, १९३३.

प. सा.-११६

परंतु त्यांतील 'शतकोटि' या शब्दाचा अर्थ विपुल इतकाच करणे बरे. हे विवेचन येथे करण्याचे कारण असे, की आज नामदेवांच्या अभंगांचे एकूण चार छापील गाथे उपलब्ध असून त्यांत साधारणपणे २५०० अभंग त्यांच्या नांवावर दिलेले आढळतात. पैकी आपल्या नामदेवांचे असे अभंग यांत अवघे ५००-६०० च असतील. इतर सर्व अभंग बहुधा दुसऱ्या एका नामदेवाचे, बहुधा विष्णुदास नाम्याचे आहेत. या गाथांतून अनेक संतांची चरित्रे गायिलेली असून त्यांत नरसी मेहता, भानुदास, बोधलेबुवा, मिराबाई यांसारखी नामदेवांच्या नंतर होऊन गेलेली मंडळीहि आहेत ! अर्थात् ही सर्व रचना नामदेवांची नव्हे. हरिश्चंद्रादि पौराणिक संतकथांची धाटणीहि या अर्वाचीन कथांच्या सारखीच असून हीं सर्व चरित्रे गाणारा 'विष्णुदास नामा' आपल्या नामदेवांहून भिन्न ठरतो. आपले नामदेव स्वतःचा उल्लेख 'विष्णुदास' असा कधीहि करीत नाहीत. 'विष्णुदास नामा' हा शब्द १५००-च्या सुमाराचा एक कवि असून तो आपणांस नामा शिष्यापासून ओळखण्याकरिता 'विष्णुदास' म्हणवितो. हे नांव सामिप्राय आहे. उलट, नामदेव स्वतःस 'विष्णुदास' ही संज्ञा विशेषनामाच्या अभिप्रायाने कधीच लावीत नाहीत. नामदेव व विष्णुदास नामा या दोन कवींच्या कृतींची अशी कांही लिचडी छापील गाथांतून झाली आहे, की त्यांतून निवड करणे कठिणच व्हावे. तरीहि कल्पनेची बहार, भावनेची खोली, भाषेचा साधेपणा आणि शब्दरुपांचे प्राचीनत्व या चार वैशिष्ट्यांमुळे नामदेवांची अस्सल कृति कोणती ते अजमावितो येईल. विष्णुदास नाम्यास कूटात्मक रचनेची आवड बरीच दिसते. आपल्या नामदेवांस ती मुळीच नाही. त्यांची रचना येथून तेथवर साधी आणि सरळ असून ते वैचित्र्याच्या किंवा चमत्कृतीच्या भरीस पडलेले कोठे दिसत नाहीत. अर्थात्, गाथांतून छापलेली 'मुंगी व्याली शिंगी झाली...' यासारखी कुठे नामदेवकृत नव्हत, हे निश्चित. दुसरे असे, की विष्णुदास नाम्याच्या अभंगांवरून तो हटयोगी असावा असे वाटते, उलट आपले नामदेव हे एक प्रेमळ भक्त असून त्यांत हटयोगाचा मागमूसहि नाही. छापील गाथांत आणखी दोन नामदेव असून त्यांतील एक स्वतःस केवळ 'नामदेव' तर दुसरा 'नामा यशवंत' म्हणवितो. हे सर्व कवि ज्ञानदेवांची उसनी ऐठ आणतात, हे खरे; पण त्यांच्या हृदयाशी ते एकजीव झालेले नसल्यामुळे हा सांधा नीट जुळत नाही. उलट, दोन जवळिकेचीं सरोवरे उंचवळून एकमेकांत मिश्रल्याची तशी स्थिति आपल्या नामदेवांची आणि ज्ञानदेवांची

१. गोंधळेकर १८९२, सुकारामतात्या १८९४, आवटे १९२४ व चित्रशाळा १९३१.

होते. त्यांचे शब्द, त्यांच्या कल्पना, त्यांचे दृष्टांत सर्व कांहीं सारखे आहे. 'हृदया हृदय एक' होण्याचा प्रकार ज्ञानदेव-नामदेवांत झाला, व दोन डोळस आरसे परस्परांसमोर ठेवावे त्याप्रमाणे या दोन संतकवींची अवस्था झाली. तेव्हां, छापील गाथ्यांतून नामदेवांची कृति निवडणें ओळखीच्या दृष्टीस विशेष जड जाणार नाही. तरी वर सांगितलेले निकष लावून 'नामदेवांचा असल गाथा' निश्चित करणें हे महत्त्वाचें काम आहे. नामदेवांचें पंजाबी कवन

आयुष्याच्या उतरार्धांत उत्तरेकडे जाऊन तेथें भागवतधर्माचा प्रसार करित असतांना नामदेवांनी गुरुमुखींत जें कवित्व केलें त्यासंबंधी सारस्वत-कारांनी मुरचता स्वीकारलेली दिसते. शिखांच्या 'ग्रंथसाहेबां'त नामदेवांची एकूण ६१ कवने समाविष्ट असून 'भक्त नामदेवजीकी मुखबानी' या नांवानें ती प्रसिद्ध आहेत. नामदेवांची ही पंजाबी गाथाच आहे म्हटल्यास चालेल. एका पंथाच्या धर्मग्रंथांत समाविष्ट केली गेल्यामुळे तिला चिरंतनत्व लाभलें आहे. नामदेवांच्या पंजाबी वाणीवर मराठीची छाया अधून मधून दिसते. षष्ठीचा 'च' आणि भूतकाळाचा 'ल' हे मराठीतील प्रत्यय ते कचित् वापरतात. 'अंतरीचें धावें स्वभावे बाहेरी' या न्यायानें नामदेवांची मातृभाषा ते गुरुमुखींत कवन रचतात तेव्हां मधूनच डोकावते. तसेंच, त्यांच्या मराठी काव्यांत आढळणारी सगुणभक्ति, हृदयाचे आर्त, रूपकचातुर्य आणि दृष्टांतयोजना हीं सर्व या हिंदी कवनांतहि आहेत. नामदेवांच्या पंजाबांतील कामगिरीचें आणि 'ग्रंथसाहेबां'तील त्यांच्या ६१ पदांचें सविस्तर विवेचन डॉ. मॅकॉलिफ् व श. पु. जोशी यांनी केलें असून तें सर्वच अभ्यसनीय झालें आहे. या कवनांतून मधूनच आढळणारे मराठी वळण, त्यांतील नाममहिमा, बिटलभक्ति, कविचरित्राचे उल्लेख यांवरून हें कवित्व पंढरपूरच्या नामदेवांचेंच आहे याविषयी शंका उरत नाही. उगीच नमुना म्हणून नामदेवांचें गुरुमुखीतील एक पद पुढें देतों—
मन मेरे गजु जिन्हा मेरी काती । मपि मपि काटकें जमकी फांसी ॥
कहां करऊ जाती कहां करऊ पाती । रामको नाम जपऊं दिनराती ॥
रांगनी रागऊं सीवनी सीबऊं । रामनामबिनु घरीअन जीवऊं ॥
सुइनेकी सुई रूपेका धागा । नामेका चीतु हरिसउ लागा ॥
मनरूपी गज व जिब्हारूपी कात्री या साधनांनी आपण मायेचा पाश कसा कापीत आहों तें बरील रूपकांत नामदेव सांगतात. प्रपंचाप्रमाणें परमार्था-
तहि त्यांचे शिपीकाम चालूच आहे !

५. पंजाबांतील कार्ये

नामदेव केवळ कवित्वच करून थांबले नाहीत. याहून अधिक मोलाचे कार्य त्यांना करता आले. ज्ञानदेवांनंतर नामदेवांना आयुष्याची चांगली ५४ वर्षे लाभली, आणि ती सर्व त्यांनी भागवतधर्माच्या प्रचाराकरिता घेवली. ज्ञानदेवांच्या संगतीत उत्तर हिंदुस्थानची यात्रा त्यांना एकदां धडलीच होती. त्यांच्या प्रवागानंतर पुनः एकवार नामदेवांनी उत्तरेकडे संचार केलेला दिसतो. या सुमारास, म्हणजे १४-व्या शतकाच्या प्रारंभी इस्लामचे आक्रमण उत्तर हिंदुस्थानास चांगलेच भोंवू लागले असावे. अशा परिस्थितीत भागवतधर्माचा झेंडा उत्तरेकडे नाचविणारे नामदेव हे पहिले संत होत. पंढरपूरच्या भक्तिमार्गाची लाट त्यांनी येथे पंजाबांत नेली आणि यांतून पुढे रामानंद, कबीर, नानक, रोहिदास, पीपा इत्यादि संत निर्माण झाले. या सर्वांनी आपापल्या काव्यांतून नामदेवांचा उल्लेख केला आहे. नामदेवांचे वास्तव्य पंजाबांत सुमारे वीसएक वर्षे झाले असावे. त्यांनी तिकडे अनेक शिष्य केले. पैकी विष्णुस्वामी, बहोरदास, जालो, लब्धा आणि केसो कलाधारी हे पांचजण प्रमुख होत. यांतील कांही पंढरीतहि आले असावे. आज पंजाबांत गुरुदासपूर जिल्ह्यांतील घोमान या गांवी नामदेवांचे स्मारकमंदिर असून ते 'गुरुद्वारा बाबा नामदेवजी' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. स्वामी नामदेवजी राहत त्याच जागेवर त्यांचा पहिल्या बहोरदास याने हें मंदिर उभारलें असे तेथील बाबा मानतात. मंदिरांत पट्यावर कोरलेले एक नामदेवांचे चित्रहि आहे. घोमान येथे माघ शु० २ स मोठी यात्रा भरते. पंजाबांतील बहुतेक शिषी नामदेव-संप्रदायी असून त्यांना चिंवा किंवा छिंवा असे म्हणतात. हे लोक कापड रंगवितात, छापतात आणि शिवतात. पंजाबांत नामदेवांची शेकडों मंदिरे आहेत. ती पाहून मन आश्चर्याने शक होते. मराठ्यांचा भगवा झेंडा पुढे कालांतराने अटकेपार फडकला, हें खरे. पण त्यापूर्वी कित्येक वर्षे महाराष्ट्राची आणि भागवतधर्माची पताका नामदेवांनी पंजाबभर नाचविली हें केवढे आश्चर्य ! अभ्यासाची साधने:—

- रा. द. रानडे : संतचचनामृत (प्रस्तावना).
 शं. पु. जोशी : पंजाबांतील नामदेव.
 पं. ना. पाटसकर : बालमस नामदेव दरोडेखोर होते काय ?
 ज. र. आजगांवकर : नामदेव (महाराष्ट्र-कवि-चरित्र, भा. ८).
 शं. गो. तुळपुळे : पांच संतकवि (नामदेव).
 पं. पांडुरंगधर्मा : नामदेवांचा निर्णय (भा. इ. सं. मं. त्रै. वर्ष ५).
 Macauliff : Sikh Religion, Vol. VI.

प्रस्तुत प्रकरणांत आलेली ज्ञानेश्वरसमकालीन संतकवींची माहिती कांही ठिकाणी फारच जोडक वाटल्याने तिला पुढील पुरवणी जोडणे अवश्य वाटते. पैकी विसोबा खेचर हे भुंगी-पैठणचे राहणारे असे सारस्वतकार म्हणतात; परंतु ते परभणी प्रांतांतील आंबव्याचे राहणारे असावे असे दिसते. विसोबांच्या मनांत भक्तिमार्गाविषयी प्रथम अश्रद्धा असल्याने ज्ञानेश्वरांनी त्यांना उपहासाने खेचर असे म्हटले होते. परंतु पुढे त्यांच्याच कुपेने विसोबा योगमार्गांत इतके प्रगत झाले, की 'खेचर' ही पदवी त्यांना बंधार्थेने शोभून दितू लागली. याच विसोबांनी आंबव्या नागनाथाच्या देवळांत नामदेवाला शिवपिंडीचा विश्वव्यापक असा अनुभव देऊन त्यास 'पदपिंडाविवर्जित' केला. विसोबांच्या नंदभाषेवरील प्रो. पोतदार यांचे टिपण वाचनीय आहे. परिसा भागवत हे नामदेवाचे पहिले शिष्य होत. हे विद्वान ब्राह्मण पंढरपुरांत भागवतावर पुराण सांगत व 'भागवत परिसा' म्हणजे एका असे सर्वांना म्हणत. त्यामुळे यांचे नांव परिसा भागवत पडले असावे असा एक तर्क आहे. कारण यांचे खरे नांव 'परसो भाग्यवंत' असावे असे संताजी जगनाड्यांच्या जर्हीतील परिष्ठाकृत आरतीच्या पाठावरून वाटते. आपण ब्राह्मण, अर्थात् वर्णानां गुरु; या कल्पनेने पछाडलेल्या परिसा भागवतांचा अहंकार नामदेवांनी दूर केला व तेव्हांपासून ते नामदेवांचे अनन्य भक्त झाले. 'कवित्वापरिस कवित्व आगळे पै आहे । परि ते न कळे सोपे नामयाची' हा त्यांचा नामदेवांच्या कवित्वावरील अभिप्राय मोठा मार्मिक आहे. गोरोबा कुंभार यांचा ज्ञानेश्वरांच्या संतमंडळांत एवढा अधिकार होता, की नामदेव परमार्थात कबा की पक्षा हे ठरवितांना गोरोबाकाकांचा शब्द प्रमाण मानला गेला व त्यांनीही आपले 'अनुभवाचे यापटणे' चालवून योग्य तो निवाडा केला. गोरोबांचे अच्ये वीसच अभंग उपलब्ध असून त्यांवरून त्यांच्या अधिकाराची कल्पना येते. 'परब्रह्म म्हातारा निवाला अंतरी' हे त्यांच्याविषयी मुक्ताबाईने काढलेले उद्गार सार्थ वाटतात. सांवता माळी हा पंढरपुरावरवील अरण-

१. नंदभाषा (भा. इ. सं. म. इतिवृत्त, शके १८३४, ले. २१).

२. द. वा. पोतदार : जगनाड्यांच्या बहूपा (भा. इ. सं. म. इतिवृत्त, शके १८३४, पृ. २६१.)

३. गो. वि. राजत : श्रीसांवता-चरित्र.

मेंढीचा राहणारा. त्याच्या बापाचे नांव परसू आणि आईचे नांगिता. मेंढ गांवांतील रूपामाळी भानवसे यांची मुलगी जनाबाई ही त्याची बायको. सांवत्याच्या हातचे पांचपंचवीस अभंग आपल्या वाढ्यास आलेले आहेत. भक्तीचा मळा करणारा हा संतकवि शके १२१७-मध्ये समाधिस्थ झाला. त्याचा जन्मशक ११७२-असा चरित्रकार देतात. परंतु तो संशयित वाटतो. नरहरि सोनारावरील टीपेत सारस्वतकार गैनीनाथ किंवा गैनीनाथ हे त्याचे गुरू होत असें सुचवितात. पण ते बरोबर नाही. कारण शिवदिन केसरीच्या परंपरेतील गैनीनाथांचे शिष्य नरहरिदास आणि बारकरी पंथांतील नरहरि सोनार यांचा एकमेकांशी कोणताहि संबंध नाही. यादवकालीन गहिनीनाथांनी निदान भागवत धर्मीयांत तरी एका निवृत्तिनाथांशिवाय दुसऱ्या कोणासहि उपदेश दिल्याचे ठाऊक नाही. तसेंच गैनीनाथ व गैनीनाथ ही नांवेहि भिन्न आहेत. परंतु सांप्रदायिक गाथ्यांतून नरहरि सोनारांचे म्हणून जे अभंग दिलेले आढळतात त्यांत शिवदिन केसरीच्या परंपरेतील नरहरिदास आणि नरहरि मालो या दोन अलिकडील कवींच्या कृतीची भेसळ झालेली दिसते. ही भेसळ काढून टाकली म्हणजे नरहरी सोनारांचे असे अक्वे आठदहाच अभंग उरतात. असो. जनाबाईच्या काव्याचा परिचय मागील प्रकरणांत येऊन गेलाच आहे. जनाबाईचा जन्म गोदातीरी गंगालेड येथे एका शूद्राच्या पोटी झाला. तिच्या आईचे नांव करंड आणि बापाचे नांव दमा. आई लहानपणीच मेली. तेव्हा पोरच्या जनीला तिच्या बापाने पंदरीस दामाशेटीच्या घरी ठेवले व तेथेच ती लहानाची मोठी झाली. बाल नामदेवास तिने अंगाखांद्यावर खेळविले व पुढे त्यासच आपले सर्वस्व मानून 'नामयाची दासी जनी' या नांवाने ती वावरली. जनाबाईच्या नांवावर सुमारे साडेतीनशे अभंग आढळतात.

ज्यांचा उल्लेख सारस्वतकारांनी प्रस्तुत प्रकरणांत केलेला नाही अशा १३-व्या शतकांतील कांही ग्रंथकारांविषयी येथे लिहिजे अगत्याचे आहे. पैकीं सच्चिदानंदबाबा हा ग्रंथकार म्हणून नवे, पण ज्ञानेश्वरीचा लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहे. याचे उपनांव बाबरे असे असून त्याजकडे नेवासे गांवचे कुलकर्ण होते असें कळते. ज्ञानेश्वरीच्या अखेरची कालनिदर्शक ओवी सच्चिदानंदबाबाच्या हातची असावी असे एक मत आहे. तसेंच त्याने 'ज्ञानेश्वरविजय' या नांवाचा एक ग्रंथ रचिला असल्याचे उल्लेख सांपडतात; पण ग्रंथ मिळत नाही. याच्या हातचे चारदोन अभंग मात्र प्रो. पोतदार यांना उपरिनिर्दिष्ट जगनाक्यांच्या चर्चित उपलब्ध झाले

आहेत. चांगदेव हा या काळातील एक ठळक ग्रंथकार असून त्याज-
विषयी अज्ञानच अधिक दिसते. कै. चांदोरकर यांनी एका लेखांत^१ प्रस्तुत
चांगदेव व १५-व्या शतकातील मुखेश चांगा या दोन कवींचा चांगलाच
घोंटाळा माजवून दिला आहे. वास्तविक चांगदेव, चांगा वटेश्वर आणि
वटेश चांगा हे सर्व एकच होत. हे चांगदेव चौदाशे वर्षे जिवंत होते अशी
एक समजूत आहे. तिचा अर्थ इतकाच, की निळोबा पिंपळनेरकरांनी
म्हटल्याप्रमाणे चांगदेव या नांवाच्या व्यक्तीस चौदा निरनिराळी नावे
पडली होती. आणि हे अशक्य नाही. कारण अनेक नांवांनी वावरणारे
रामदासांसारखे संतकवि असल्याचे इतिहास सांगतो. असो. चांगदेवाचा
जन्मशक ठाऊक नाही. परंतु त्याने शके १२४७-मध्ये गोदावरीतीरी पुण-
तावे येथे समाधि घेतली, हे निश्चित आहे. वटेश्वर हे चांगदेवांचे उपास्य
दैवत असवे हा प्रो. रा. द. रानडे^२ यांचा तर्क बरोबर आहे. कारण
एकतर तेव्हां वटेश्वर या नांवाचा कोणी संत आढळत नाही; आणि दुसरे,
मुक्ताबाईकडून उपदेश मिळूनहि ज्याअर्थी चांगदेव स्वतःचा उल्लेख 'चांगा
वटेश्वर' असा करतो त्याअर्थी वटेश्वर हे त्याचे दैवतच असणार, तो त्याचा
गुरू नव्हे. हा चांगदेव प्रथम हठयोगी होता. ज्ञानेश्वरांची कीर्ति ऐकल्यावर
त्यांना एक पत्र लिहिण्याचे याने योजले. परंतु ज्ञानेश्वरांना 'चिरंजीव'
म्हणावे की 'तीर्थरूप' म्हणावे याचा निर्णय न झाल्याने त्याने पत्र कोरून
पाठविले. त्यावर मुक्ताबाईंनी 'चांगदेव अजूनहि कोराच' असा मार्भिक
अभिप्राय दिला. पुढे ज्ञानेश्वरांनी 'चांगदेवपासष्टी'त चांगदेवास अद्वैतज्ञान
सांगितले, व मुक्ताबाईकडून त्यास उपदेशहि देवविला. या 'चांगदेव-
पासष्टी'त वटेशचांगा आणि चक्रपाणिचांगा अशा दोन नांवांनी ज्ञानेश्वर
चांगदेवास संबोधितात. चांगदेवास अनेक नावे असल्याचाच वास्तविक हा
पुरावा आहे. असो. प्रो. रानडे म्हणतात त्याप्रमाणे चांगदेव आणि ज्ञानदेव
यांचा संबंध म्हणजे हठयोग आणि राजयोग यांचा संबंध होय. चांग-
देवाच्या अभंगावरून पाहता त्याचा ओढा रूपकें योजून चमत्कृति निर्माण
करण्याकडे पार दिसतो. ज्ञानदेवादि चौघा भावंडांचे वर्महि त्याच्या
हाती आलेले दिसते. 'मोतियाचे पाणी रांजण भारिला—' हा त्याचा
अभंग या दृष्टीने अवगीत आहे. मुक्ताबाईंचा हा शिष्य जसा हठयोगांत
तसाच नवलपूर्ण शब्दकुसरीतहि तरबेज असावा असे त्याची वाणी सांगते.
'नोवरीचे पोटी नोवरा जन्मला । सोहळा जाहला काय सांगों ।
नोवऱ्याने नोवरी देखिलीच नाही । सोहळा होतो सांगों काइ ।'

१. भा. इ. स. म. इतिवृत्त, शके १८३८.

२. *Mysticism in Maharashtra*, p. 45.

अशी अनेक चमत्कृतिपूर्ण कूट चांगदेवाने रचिलेली असून त्यांचे मूळ मुक्ताबाईच्या वर्णीत आहे असे वाटते. याशिवाय 'तत्वसार' या नांवाचा एक ग्रंथहि त्याच्या नांवावर असून त्याच्या एकूण १०३६ ओव्यांपैकी चारशेच काय त्या उपलब्ध झाल्या आहेत. या ग्रंथाची रचना शके १२३४ मध्ये हरिश्चंद्रगडावर (जि. नगर) झाली असून त्याचा परिचय प्रो. ह. रा. दिवेकर यांनी करून दिला आहे.^१

सेना न्हावी हा ज्ञानेश्वरांच्या संतमंडळांतील आणखी एक कवि आहे. न्हावी जातीतील हा संतकवि जवळपूर जवळील बांदूगड येथील राजाच्या पदरी नौकर होता. याची मातृभाषा हिंदी; पण पंदरीचा बारकरी असल्यामुळे तो मराठी भाषाहि उत्तम जाणे. याचे नांव सेन असून त्याचे अनुयायी पंजाबापासून राजपुतान्यापर्यंत आढळतात. पंजाबांतील न्हावी सेन भक्तांचे नाटक करतात, त्यांहि तो उत्तरेकडील म्हणूनच दाखवितात. हा अस्सल मराठी असता तर महाराष्ट्रांत त्याचा थोडा तरी संप्रदाय असावायत पाहिजे होता. पण दाखिणेंतील न्हाव्यांना सेनाचें नांवहि ठाऊक नाही आणि उलट उत्तरेकडे याची मंदिरे, मठ व अनुयायी कितीतरी आहेत. शिखांच्या 'ग्रंथ-साहेबा'त याचें एक पद्य आहे. वरील सर्व पुराव्यावरून सेना न्हावी हा मूळचा महाराष्ट्रीय नव्हे असे मत शं. पु. जोशी^२ यांनी मांडिले असून ते मनास पडते. परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही, की या हिंदी कवीची सर्व रचना केवळ मराठीतच आहे. तसेच त्याने मराठी भाषेचे मर्म जाणले आहे यांतहि शका नाही. सेना न्हाव्याचें मराठी भाषेवर प्रभुत्व इतकें होतें, की स्वतःच्या ग्रंथांतील कांही खास शब्द आणि वाक्प्रयोग वापरून त्याने अध्यात्मावरील रूपकें साधली आहेत. आपल्या ग्रंथाची बोली सेना न्हाव्याने सांवता माळी किंवा नरहरि सेनार यांच्याप्रमाणे अभंगरूपाने ग्रंथांत आणली हा त्याचा मराठी भाषेवरील मोठाच उपकार म्हटला पाहिजे. या कवीचे सुमारे १५० अभंग आज उपलब्ध आहेत. श्रावण वद्य द्वादशी हा त्याचा समाधिकाल मानला जातो. परंतु ही तिथि कोणत्या वर्षाची असावी ते कळत नाही. कै. भावे व शं. पु. जोशी यांच्या मते मात्र हा कवि इतका प्राचीन नसून त्याचा काळ ते थोडा अलोकज्ञान मानतात. असो. कूर्मदास या नांवाचा कविहि याच शतकांत होऊन गेला असावा असे वाटते. हा राहणारा पैठणचा असून जन्मापासून थोडा व पांगळा होता अशी माहिती कविकाव्य-सुचिकार देतात. याच्या नांवावर कांही पदे असून त्याची समाधि लहुळ

१. Proceedings : 7th Oriental Conference, 1933.

२. पंजाबांतील नामदेव, पृ. २५-२६.

येथे आहे. याशिवाय या शतकांत केव्हांतरी रचिलेल्या श्रीसुषेणकृत 'आयुर्वेद महोदधि' या ग्रंथाची पृष्ठमात्रांयुक्त एक प्रत मॉंगलाईत कलड या गांवी उपलब्ध झाली आहे.

महानुभावीय वाङ्मयः—१३-व्या शतकाच्या अखेरीस महानुभावीय वाङ्मयांत एक मोठी क्रांति घडून आली. सद्वाद्रिचर्णनकार रवळो व्यास याने शके १२७५-च्या सुमारास सकळ या नांवाची सांकेतिक लिपी शोधून काढली व तेव्हांपासून या पंथाचे वाङ्मय जे पंथीयेतरांस दुरावलें तें कायमचें. शके १२७५ च्या पूर्वीचें सर्व महानुभावीय वाङ्मय साध्या बालबोध लिपीत आहे. सकळ लिपीच्या पाठोपाठ शके १२८५-मध्ये सुंदरी लिपी, शके १२९०-मध्ये पारमांडल्य लिपी, शके १३२५-मध्ये गुर्जर शिवव्यासकृत कवीश्वरी अंकलिपी याप्रमाणें अनेक सांकेतिक लिप्या निघाल्या. असे संकेत एकूण पांचपंचवीस असले तरी त्यांपैकी सकळ लिपी ही सर्वांत अधिक रुढ असून तिच्या खालोखाल सुंदरी, पारमांडल्य व कवीश्वरी अंकलिपी या येतात. वज्रलिपी, सुभद्रालिपी, सिंहलिपी याहि काचित् आढळतात. या कालखंडांत वाङ्मयीन दृष्ट्या आणखी एक महत्त्वाची घटना घडून आली. नागदेवाचार्य शके १२२४-मध्ये दिवंगत झाल्यानंतर पंथाचे द्वितीय आचार्यपद कवीश्वर भास्कराचार्य याजकडे आलें. म्हाइमटाचे लीळाचरित्र व केसोबासकृत चक्रधरोक्त सूत्रपाठ हे दोन ग्रंथ या भास्करापाशी होते. मध्यंतरी 'खालसेयानी घाडी' म्हणजे खिलजीची स्वारी (शके १२३०) देवगिरीवर झाली; त्यांत हे दोन्ही ग्रंथ भास्करास तो कोकणांत गेला असता त्यास चोरांनीं छुवाडलें त्यांत नाहीसे झाले. पुढें देशांत थोडें स्थिरस्थावर झाल्यावर भास्करभट्ट, परशुराम बास व रामेश्वर बास या तिघांनीं एकत्र बसून त्वतःला मुसोद्वत असणाऱ्या 'सूत्रपाठा'चे संकलन केले व पुढें हाच सूत्रपाठ कवीश्वरशाखेंत सर्वमान्य झाला. भास्करभट्टानंतर परशुराम हा पंथाचा तृतीय आचार्य झाला. त्याच्यानंतर कोणी एक प्रमुख असा न राहतां परशुरामाच्या संमतीनेच पंथातील त्या काळच्या मुख्य अशा अधिकरणांच्या तेरा शाखा किंवा कुळी अस्तित्वांत आल्या. हेच ते प्रसिद्ध असे तेरा आम्नाय होत. पुढें कालान्तराने या आम्नायांनाहि उपशाखा फुटल्या व सूत्रपाठाचे विशिष्ट पाठ त्या त्या आम्नायांत रुढ होऊन बसले. कवीश्वर आम्नायांतील 'सूत्रपाठा'च्या संकलनाचा उपरिनिर्दिष्ट उद्योग पाहून पारमांडल्य आम्नायांतील प्रवर्तक गोपाळ पंडित किंवा आणो बास यांचा शिष्य नागनाथ बास याने आणो बासांस विनविलें, कीं "जैसा कवीश्वर

आम्नायीं द्वादशप्रकरणांसि अन्वयो लाविला असे : तैसा तुम्हीं लावावा : तुम्हांसि गोसावियांचें वरद असे.” त्याप्रमाणें आणो बासांनीं ‘नवां प्रकरणां अन्वयो लाविला.’ पुढें याच आणोबासांनीं ‘लक्षणरत्नाकरां’ त वर्णिलेली ‘द्वाविंशत्यध्याये’ रचिली. “वृत्तीस लक्षणैः गोसायीं महाराष्ट्रभाषा म्हाइंभटाप्रति निरूपिली होती : तीये संस्कृते केली” म्हणजे आणो बासांनीं चक्रधरोक्त वृत्तीस लक्षणांना संस्कृत वेष चढविला. यानंतर सूत्रपाठांतील ‘आचार’ व ‘विचार’ या प्रकरणांसाठीं आणो बासांनीं लीळा-चरित्रांनुन वचनें निवडून काढिली होती; परंतु त्यांचा ‘अन्वय’ लावण्यास ते जगले नाहींत. हे आणो बास म्हणजेच आनेराज किंवा गोपाळ पंडित होत. त्यांची जी माहिती सारस्वकारांनीं पृ. ११७ वर दिली आहे तिला आधार ‘नागदेवचरित्रां’नुन मिळतो (क. ४०, १६८). या आणो बासाचा किंवा गोपाळ पंडिताचा ‘लक्षणरत्नाकर’ या नांवाचा एक संस्कृत ग्रंथ अतुन अर्थनिर्णयशास्त्रदृष्ट्या तो महत्त्वाचा आहे. याच ग्रंथाचा अनुवाद पुढें भीष्माचार्यानें ‘पंचवार्तिक’ या आपल्या मराठी ग्रंथांत केला. ‘लक्षणरत्नाकर’ या ग्रंथावरील दोन मराठी टीपग्रंथ उपलब्ध आहेत. एक पंडित शारंगधर पुसदेकर यांचा व दुसरा ‘वृत्तीस लक्षणांची टीप’ म्हणून प्रसिद्ध असलेला भीष्माचार्यांचा. पैकीं दुसरा टीपग्रंथ महामाध्याच्या स्वरूपाचा असून त्यावरून मूळ ग्रंथाची स्पष्ट कल्पना घेऊं शकते. प्राचीन काळांत कोणत्याहि ग्रंथाचा अर्थनिर्णय करण्याची पद्धति काय होती तें आनेराज बासांच्या वरील कृतीवरून कळू शकते. यानंतर बाणाइसाचे शिष्य हरि बास यांनीं ‘बेळोपूर चरित्र, सिद्धांत सांखळी, मांडणी व मूलसंचरण’ या प्रकरणांचा अन्वय लावल्याचा उल्लेख आढळतो. पुढें हरि बासाचे शिष्य तळेगांवकर दत्तोबास यांनीं हिराइसा, रामेश्वर, परशुराम यांचीं मतांतरे लक्षांत घेऊन व हिराइसा-पाठास विशेष महत्त्व देऊन श्रीकृष्णचरित्र, गोविंदप्रभुचरित्र व चक्रधरचरित्र यांचा मिळून एक चरित्रग्रंथ सिद्ध केला. याशिवाय लीळांच्या आरंभीचे मथळ्यांची नोंद करणें, कांहीं ‘प्रमेय’ ग्रंथ रचणें, केसो बासांच्या दृष्टान्त-स्तोत्रावरून त्या दृष्टान्तांचा अन्वय लावणें इत्यादि कामें त्यांनींच केलीं. यानंतर दत्तोबास जिवंत असतानाच, नागनाथ बासाचे शिष्य कवि मालो यांनीं स्मृति, वृद्धाचार, रत्नमालिकास्तोत्रांतील तुटलेला दुवा, पंगुस्तोत्र, नामावळी स्तोत्र इत्यादि ग्रंथ केले. यानंतर वामन बासाचे शिष्य शिवमुनि यांची ग्रंथरचना येते. त्यांनीं दामोदरपंडिताप्रमाणें साठ चौपदा रचिल्या. महानुभावांच्या पारमांडव्य आम्नायांतील प्रमुख

शिष्यांची व त्यांच्या ग्रंथांची बरील माहिती एका अन्वय स्थळांत मिळते. या काळातील महानुभावांच्या तात्विक स्वरूपाच्या वाङ्मयाची हकीकत ही अशी आहे. आनो वास आणि भीष्माचार्य यांसारखे पंडित मराठी भाषेत संस्कृतसम भाष्यवाङ्मय निर्मु पाहत होते व त्यांच्या प्रयत्नांनी मराठीत पांडित्य अवतरत होतें. याशिवाय साहित्याचे इतरहि कांहीं प्रकार या शतकातील मानभाव ग्रंथकार हाताळतांना आढळतात. पैकी 'स्मृतिस्थळा'सारखें गद्य वाङ्मय व 'साती ग्रंथ' यांचा विचार आपण मागील एका प्रकरणांत केलाच आहे. 'गद्यराज'कार हयग्रीवाचार्या-विषयी सारस्वतकारांनी दिलेल्या माहितीस बुद्धाचार (ली. १६), स्मृतिस्थळ (ली. ११३), व नागदेवाचार्यस्मृति (ली. २८) या चरित्र-ग्रंथांतून आधार मिळतो. गद्यराज या काव्याची श्लोकसंख्या कै. भावे म्हणतात त्याप्रमाणें २८० नसून २७९ आहे. वृत्तवैचित्र्य व नियमक रचना हे या काव्याचे विशेष होत. भागवतांतील दशमस्कंधावरील ही मराठी श्लोकबद्ध टीका कवीने शके १२३८ ते ४६-च्या दरम्यान रचून पुरी केली. हयग्रीवाचार्यांचा जन्मशक ११९७ (व. सु. देशपांडे यांच्या मते ११८७), अनुग्रह शक १२३१ व मृत्यु शक १२४६ याप्रमाणें आहेत. त्यांचें देहावसान पैठण येथें झालें. 'गद्यराज'वर कोणा भीष्माचार्याने रचिलेली एक टीप उपलब्ध असून मूळ ग्रंथ श्री. कानडे यांनी इ. १९०४-मध्ये सोलापूर येथें बालबोध लिपीत छापून प्रसिद्ध केला होता. कै. राजवाडे यांनी प्रसिद्ध केलेले भीष्ममुनीकृत 'गद्यराज' हें प्रकरण निराळें असून त्याचा प्रस्तुत काव्याशी संबंध नाही. तें रचणारा भीष्ममुनि हा तेराव्या शतकांतील एक प्रमुख ग्रंथकार आहे. रामदेवराव यादवाचा आश्रित व प्रसिद्ध पंडित चोपदेव हा या भीष्ममुनीचा विद्यागुरु आणि उपाध्य आम्नायांतील 'हेतुस्थळ'कार न्याय वास हा याचा दीक्षागुरु होय. या भीष्ममुनीच्या नांवावर भावे-सूचि पंचवार्तिक, मार्गप्रभाकर, धनंजयकोशावरील टीका, सिद्धान्तस्थळ इत्यादि अनेक ग्रंथ देते. पैकी 'पंचवार्तिक' हें या भीष्माचार्याने रचिलेले आद्य मराठी व्याकरण असून त्याचे मूळ आनो वासाच्या लक्षणरत्नाकर या संस्कृत ग्रंथांत आहे. या ग्रंथकारास सारस्वतकारांनी पुढें चौदाव्या शतकांत नेला आहे तें बरोबर नाही. याच भीष्माचार्यांनी जयदेवकृत गीतगोविंद या काव्यावर 'महाराष्ट्र सुबोधिनी' या नांवाची

१. महानुभावीय मराठी वाङ्मय, पृ. ३५.

२. एक जुने मानभावी काव्य (ग्रंथमाला मासिक, अंक ११५).

एक मराठी टीका लिहिल्याचें कळतें. 'मार्गप्रभाकर' हा त्यांचा ग्रंथ स्वतंत्र असून त्याची ओवीसंख्या ८१० आहे. असो. शके १२७५-च्या सुमारास न्यायवास वाड्देकर या उपाध्ये आम्नायांतील ग्रंथकारानें रचिलेला 'हेतुस्थळ' हा ग्रंथहि उल्लेखनीय आहे. ग्रंथ गद्यांत असून त्यांत चक्रवर्तींनी निरनिराळीं सूत्रे कोणत्या प्रसंगी व काय हेतुने सांगितलीं याचें विवरण असल्याने त्यास हेतुस्थळ हें नांव मिळालें. न्यायव्यासांच्या नांवावर याशिवाय स्मृतिवृद्धाचार, सिद्धान्तस्थळ इत्यादि आणलीहि कांही ग्रंथ आढळतात. वज्रलिपी व सुंदरी लिपी यांचे कर्तृत्व याच न्याय व्यासाकडे जातें. याशिवाय दाडंबा यांनी शके १३००-मध्ये रचिलेले सव्वाशें ओव्यांचें 'निवेद स्तोत्र' व पंडित ज्ञानदेव कृत 'पंडुगीता' हीं दोन प्रकरणेहि उल्लेखनीय आहेत. या शतकाच्या अखेरीस ऐतिहासिक व भौगोलिक दृष्ट्या महत्वाचा असा एक ग्रंथ निर्माण झाला व तो म्हणजे "स्थानपोथी" हा होय. हा ग्रंथ म्हणजे महानुभाव पंथास पूज्य अशा चक्रधरस्वार्थीत तीर्थस्थानांची एक तपशीलवार नोंद असून त्याची रचना पूर्वाश्रमींचे पंडित कमलाकर अय्याचित यांनी शके १२७५-च्या सुमारास केली. स्थानपोथीत सुमारे दोनअडीचशें गांवांची नोंद आली असून त्यावरून तत्कालीन महाराष्ट्राची कल्याण येऊं शकते. तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत मुसलमानी अम्मल जेव्हां दक्षिणेकडे चांगला जाणवूं लागला तेव्हां याच मुनिव्यासानें तीर्थस्थानांची दुरुस्ती करून महानुभावांस बंध असे ओटे बांधल्याचें 'अन्वय स्थळ'कार सांगतात. प्रस्तुत स्थानपोथीची रचना हें या जीणोद्वाराचेंच एक अंग असावें. कारण स्थानपोथीत केवळ स्थाननिर्देश नसून 'लीळा चरित्रां'तील त्या त्या लीळा केव्हां, कोठे व कोणत्या प्रसंगानें घडल्या याचीहि नोंद आहे. तात्पर्य, स्थानपोथी हा चक्रधर-चरित्राचा एक संदर्भ कोशच म्हटला पाहिजे.

अभ्यासार्थी साधनें

गो. का. चांदोरकर : चांगा वटेश्वराची समाधि (भा. इ. सं. मं. इति. शके १८३६).

रा. द. रानडे : संतवचनामृत (प्रस्तावना).

गं. व. ग्रामोपाध्ये : संतकाव्यसमालोचन, खंड, १.

इ. रा. दिवेकर : चांगा वटेश्वरकृत तत्वसार, (७ वी ओरिएंटल कॉ.)

इ. ना. नेने : अन्वयस्थळ (भा. इ. सं. मं. त्रै. १७-२).

- ह. ना. नेन : लक्षणरत्नाकर (भा. इ. सं. सं. वै. १७-३).
 मो. स. मोने : पंडित भीष्माचार्यकृत पंचवार्तिक.
 ह. ना. नेने : हयग्रीवाचार्यकृत गद्यराज (भाइसंमं. वै. १८-३).
 ह. ना. नेने : स्थानपोथी (प्रो. पोतदार स्मारक-ग्रंथ).
 वि. मि. कोलते : स्थानपोथी (प्रस्तावना).
 पां. म. चांदोरकर : बत्तीस लक्षणी टीका (भाइसंमं. वै. ११२-३).
 वि. का. राजवाडे : एक जुने मानभावी काव्य (ग्रंथमाला ११५).

चौदाव्या शतकांत अस्मानी सुलतानीमुळें महाराष्ट्राची वाताहात होऊन लोकांची जी पांगापांग झाली असें सारस्वतकार लिहितात तद्विषयक पुरावा संशोधनान्तीं हातीं आलेल्या कांहीं माहितीवरून उपलब्ध झाला आहे. अराजक आणि दुष्काळ या दोन आपत्तींच्या फेऱ्यांत सांपडून महाराष्ट्रांतील पुष्कळसे लोक पोटासाठी देश सोडून बाहेर पडले व अन्यत्र स्थायिक झाले. पैकीं कांहीं जण तेलंगणांत गेले असावे असें तेलगू भाषेतील एका काव्यांत उपलब्ध झालेल्या मराठी कवनावरून वाटते. हा कवनवजा मराठी उतारा पालकुरिके सोमनाथ या आंध्र कवीच्या 'मल्लिकार्जुन पंडिताराव्य चरित्र' या नांवाच्या ग्रंथांत उपलब्ध झाला असून तो डॉ. सी. नारायणराव यांनीं *An Early Marathi Passage found in Telugu Literature* या आपल्या लेखांतून प्रथम उजेडांत आणला.^१ मूळ तेलगू ग्रंथ ताडपत्रांवर लिहिलेला असून त्याचा रचनाकाल रा. सा. हयवदनराव यांचे मते १५-१६ व्या तर कोणाच्या मते १२-१३ व्या शतकांतील आहे. प्रो. द. वा. पोतदार आणि श्री. चिं. ग. कर्वे यांनीं ह्या मराठी उताऱ्यावरील आपल्या टिपणांतून त्यास ज्ञानेश्वरकालीन, किंबहुना तत्पूर्वकालीन मानिले आहे. परंतु उताऱ्याची भाषा इतकी प्राचीन वाटत नसल्याने आम्ही त्यास १३-१४ व्या शतकांत ठेवीत आहों. वरील तेलगू ग्रंथाचा कर्ता सोमनाथ हा अष्टभाषाकवित्वविशारद म्हणून प्रसिद्ध असून प्रस्तुत काव्यांतील नायक श्रीशैल्याच्या यात्रेस गेला असतांना त्याच्या कानांवर ज्या अनेक भाषा आल्या त्या आपण उद्धृत करित आहों अशी कल्पना करून सोमनाथाने जो मराठी भाषेतील उतारा दिला आहे त्याच्या एकूण २२ ओळी असून त्यांपैकी पहिल्या कांहीं अशा—

‘मागार गा नको मज बापु म्हणत । भागवो दे वाटे भक्त म्हणत ।
चरलिंग गुरुलिंग शंभूस म्हणत । पुरवर केत दूरि पुरुख म्हणत ।
आखे श्रीकैलास देखीदूरी म्हणत । सुखमुख जालो पुरुख म्हणत । ;

वरील कवन तेलगू भाषेतील ‘द्विपद’ नांवाच्या वृत्तांत रचिलेले असून त्यांतील मराठीवरील द्रविडी छाया स्पष्ट आहे. हें कवन म्हणून सामान्य असलें तरी प्राचीन तेलगू ग्रंथांतील मराठी या दृष्टीने त्यास महत्व आहे.

१. Journal, Andhra Hist. Research Society, Vol. IX.

२. भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष २२, अं. ३-४.

चौभाकृत 'उखाहरण' या काव्याची एक अपूर्ण प्रत सुमारे ४० वर्षांपूर्वी समर्थभक्त श्री. शंकरराव देव यांना नगर जिल्हांतील तिसगांव येथे दिनकर रामदासी यांच्या मठांत मिळाली व तिचे संपादन कै. राजवाडे^१ यांनी केले. प्रस्तुत हस्तलिखिताची एकूण ४९ पत्रेच काय ती उपलब्ध असून त्यावरून कवीचा ठावठिकाणा समजण्यास कांही मार्ग नाही. ही ४९ पत्रेहि सलग नाहीत, खंडित आहेत. काव्यांतील भाषेच्या अंतःप्रमाणांवरून प्रस्तुत काव्याचा रचनाकाळ कै. राजवाडे यांनी शके १३०० ते १४०० च्या दरम्यानचा मानला व त्याचा हा तर्क बरोबर आहे. हे काव्य एकूण अडीच एक हजार ओव्यांचे असून त्यांपैकी चौथा हिस्साच काय तो आपल्या हातीं आलेला आहे. त्यावरून पाहतां काव्याचे नांव 'उपाहरण' नसून 'उखाहरण' असावे, असे वाटते. सदर काव्यावरील श्री. फर्के^२ यांचा लेख अभ्यासपूर्ण आहे. या कवीचे नांव रंगनाथ निगडीकरांच्या संतमालिकेत आढळते (ओ. ३९).

पंचतंत्रा या संस्कृतांतील सुप्रसिद्ध व लोकप्रिय ग्रंथाचे अनुवादहि मराठी भाषेत बाच सुमारास झाले. अशा प्रकारचे दोन तीन अनुवाद^३ संशोधकांना उपलब्ध झाले असून त्यावरून पाहतां ज्या पंचतंत्रांचे हे अनुवाद आहेत ती पंचतंत्रे मूळांतच कांहीशीं भिन्न असावीं असे वाटू लागते. किंबहुना प्रो. द. वा. पोतदार^४ स्वसंपादित मराठी पंचतंत्राच्या प्रस्तावनेत म्हणतात त्याप्रमाणे पंचतंत्राचे मूळचे साधे स्वरूप जाऊन देशकाल-प्रसंगानुसार त्यास जीं कमजास्त फुगीर स्वरूपे आलीं त्याप्रमाणे जशीं प्रत रूपांतरकारांचे हातीं आली तशी घेऊन हीं रूपांतरें झालीं असणार. मूळ एक संस्कृत व त्याचीं अनेक गद्यपद्य रूपांतरें असा प्रकार झालेला नसून संस्कृत मूळेंच थोडीं भिन्न भिन्न, अर्थात् तदनुगामी मराठी रूपांतरें हि थोडीं थोडीं निराळीं अशी वस्तुस्थिति आहे. असो. १३-१४ व्या शतकांतील उपलब्ध झालेली मराठी भाषेतील पंचतंत्रे गद्यांत असून त्यांची भाषा साधीसोपी आहे. या गद्य पंचतंत्रावरूनच निर्मळ पाठकाने एक ओवीबद्ध पंचतंत्र रचिले असावे. गद्य पंचतंत्रापैकी एक महानुभाव पंथांतील लेखकाने अनुवादिलेले आहे. पुढे १५ व्या शतकांत महालिंगदास

१. भा. इ. सं. मं. वार्षिक अहवाल, शके १८३३.

२. ऐति. संकीर्ण निबंध, खंड ३, पृ. ११-३६.

३. संवा. वि. ल. भावे ('महाराष्ट-कवि', शके १८२९).

४. संवा. द. वा. पोतदार (भा. इ. सं. मं. त्रमासिक, वर्ष ३.).

यानेहि एक ओवीबद्ध पंचोपाख्यान रचिले आहे.

या कालखंडांतील एक कवि बहिरा जातवेद याची भागवताच्या दशमस्कंधावरील टीका प्रसिद्ध असून तिचे एकूण अध्याय ९० व ओवी संख्या ३५,९४५ आहे. हा कवि स्वतःचा उल्लेख 'जातवेद बहिरा' असा करतो व त्याची टीका भैरवी (बहिरवी) टीका या नांवाने ओळखली जाते. बहिरा जातवेद, बहिरभट पेंठणकर व बहिरा पिसा अशीं तीन नांवे या एकाच व्यक्तीची आहेत. याचे चरित्र महीपतीने दिलेले असून (भक्तिविजय, अ. ४४) प्रो. पेंतदाराना मिळालेल्या जगनाड्यांच्या वहीतील एका उल्लेखावरून बहिरा पिसा म्हणजेच बहिरा जातवेद हे स्पष्ट होतें. जातवेद हे त्याचे उपनांव असून पिसा हे त्यास मिळालेले लोकनाम आहे. असो. जिचा उल्लेख करणे अवश्य आहे अशी या कालखंडांतील एक संतकवयित्री म्हणजे कान्हुपात्रा ही शैव. हिच्या जन्ममृत्यूचे शक ठाऊक नाहीत; पण ती १४-व्या शतकाचे अखेरीस होऊन गेली असावी असा समज आहे. कान्हुपात्रा ही मंगळ-वेष्ट्यांतील श्यामा नांवाच्या एका नायकिणीची मुलगी. पण आईचा धंदा पुढे न चालविता ती भक्तिपर्यांत शिरली व या मार्गाचे आचरण करित असतांच तिने पंदरीस विठ्ठलाचे पायाशी देह ठेवला. कान्हुपात्रेचे कांहीं थोडे अभंग उपलब्ध असून त्यांतील आर्त जनाबाईच्या वाणीची आठवण करून देणारे आहे. या शतकाचे अखेरीस जो इतिहासप्रसिद्ध असा दुर्गादेवीचा दुष्काळ पडला त्यांत मंगळवेष्ट्याचा ठाणेदार दामाजीपंत याने धान्याची कोठारें गोरगरिवांकडून लुटविली व त्याप्रसंगी देवाने एका महारास सद्बुद्धि देऊन त्याजकरवी दामाजीपंतावरील संकटाचे निवारण केले, ही कथा सर्वश्रुत आहे. या प्रसंगावरील दामाजीपंताचे एका पद प्रसिद्ध असून त्यावरून व कै. राजवाडे यांस मिळालेल्या एका जुन्या महजरावरून विठनाक महाराची हकीगत हे एक ऐतिहासिक सत्य असल्याचे कळून येते. असो. या शतकांत एक वडवाळ सिद्ध नागेश व दुसरे अज्ञान सिद्ध नागेश असे दोन कवि ऐकूं येतात. पैकीं शके १३१३ मध्ये ग्रंथरचना करणाऱ्या पहिल्याचा उल्लेख सारस्वतकारांनी केलाच आहे. मात्र ते म्हणतात त्याप्रमाणे नागेश हे नांव या कवीचे नसून ते त्याच्या गुरूचे असावे. कवीचे नांव वडवाळ. त्याचा काळ संतकविकाव्यसूचिकार शके १२९० ते १३४० असा देतात. दुसरा कवि स्वतःचा उल्लेख अज्ञानसिद्ध नागेश किंवा वरद नागेश वा नांवाने करित असून तोहि वरील नागेशाचाच शिष्य

दिसतो. आपल्या गुरुंचे नांव नागनाथ असे त्याने स्पष्टपणे म्हटले आहे. या अज्ञानसिद्ध नागेशाच्या नांवावर गुरुशिष्यसंवाद, कालशान व पंचीकरण-प्रमेय इतके ग्रंथ आढळतात. पैकीं अखेरचा ग्रंथ अविश्र भाषेत असल्याने त्यावरून या कवीचा काळ १४ व्या शतकाच्या अखेरीस यावा असा 'सूचि' कारांचा तर्क आहे. एवढे मात्र खरे, की या दोन कवींविषयी विश्वसनीय असा तपशील अद्यापि तरी उपलब्ध झालेला नाही, व हीच कथा कांही अंशी 'पाठक' घराण्यांतील कवींचीहि आहे. त्यांतील वरील-पैकी एका नागेशशिष्याचा प्रशिष्य कान्हो पाठक याजविषयी थोडी माहिती सारस्वतकारांनी दिली आहे. मात्र कान्हो पाठक व कान्हो त्रिमलदास हे कवि एकच असतील तर त्यांचे ज्ञानेश्वरसमकालीनत्व संशयित वाटते. पैकी कान्हो त्रिमलदासाचा गुरु परंपरा वडवाळसिद्ध नागेश—पिला—त्रिमल—कान्हो—हरि—नामा पाठक याप्रमाणे आहे. कान्हो पाठकाची परंपराहि हीच असावी. परंतु 'गीतासार' या ग्रंथांत नागनाथ हे आपले गुरु होत असे हा सांगतो त्यामुळे शंका येते. बरे, कान्हो त्रिमलदासाचा 'पाताळकांड रामायण' हा ग्रंथ पहावा तर त्यांत तोहि आपले परमगुरु वडवाळसिद्ध नागेश होत असे म्हणतो. वडवाळ नागेशाचा काळ शके १२९० ते १३४० असल्याने हा कान्हो कवि या शतकाच्या उत्तरार्धातील असणार. एकूण प्रश्न गुंतागुंतीचा आहे, एवढे खरे. कान्हो त्रिमलदासाचे 'पाताळकांड रामायण' थोडे विचित्रच असून त्याची छाया पुढे शके १७००-च्या सुमारास कोणा विठ्ठल किकर नांवाच्या कवीने रचिलेल्या अशाच एका पाताळकांडावर पडली आहे, हे विशेष होय. असो. सारस्वतकारांनी उल्लेखिलेला नामा पाठक हा वरील कान्हो पाठकाचा जर स्वरोत्तरच नातू असेल तर त्याचा काळ थोडा पुढे दकलणे भाग पडेल. या नामा पाठकाच्या कवित्वाची माहिती सारस्वतांत येऊन गेलीच आहे. प्रो. पोतदारांना मिळालेल्या 'एका मराठी अश्वमेधाची कांही जीर्ण पाने' याच कवीच्या अश्वमेधापैकी असावी. कारण त्यांतील भाषा निर्विवाद चौदाव्या शतकांतील वळणाची आहे. या शतकाच्या अखेरीस कोणा दगडो शिवराम या नांवाच्या एका कवीने 'निर्वाणसार' हा ओवीवद्ध ग्रंथ रचिल्याचे 'सूचि' कार

१. श्री. गो. का. चांदोरकर यांचे मत कान्हू पाठक ज्ञानेश्वरकालीन, कान्हो त्रिमलदास (शके १३५०), व कान्हू पाठक—नागनाथशिष्य याप्रमाणे तीन कान्हो कवि आहेत. (भा. इ. सं. म. इतिवृत्त शके १८३६).

२. भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, १७-३.

म. सा.-११६

सांगतात. हा दगडो शिवराम एका ठिकाणी कावडीसिद्ध नागेश्वर यास आपला गुरु म्हणतो, तर दुसरीकडे तापीनाथाचें नांव घेतो. अर्थात् त्याची परंपरा अजमावण्यास कांही मार्ग नाही. वरील ग्रंथकारांत एक महत्त्वाची भर अलीकडे प्रसिद्ध संशोधक श्री. वि. अ. कानोले यांच्या प्रयत्नांने पडत आहे. या नव्याने उपलब्ध झालेल्या ग्रंथकाराचें नांव मुकुंदराज असें असून त्याच्या ग्रंथाचें नांव 'योगमार्तंड' आहे. हा मुकुंदराज ज्ञानेश्वरांच्या खास पंथीतील असून त्याने आपली परंपरा सोपानदेव-मुचकुंदानंद-अव्यक्त-जनार्दन-अलक्ष-अचित्य-व्यंकनाथ-कविदास अर्थात् मुकुंदराज याप्रमाणें सांगितली आहे. नाथपरंपरेतील सोपानदेवांच्या मागील नांवें देशारी पृष्ठे पोथीवून गहाळ झाली आहेत. वरील परंपरेच्या आधारे प्रस्तुत मुकुंदराज शके १३५०-च्या सुमारास विद्यमान असावा असा श्री. कानोले यांचा तर्क आहे. 'योगविवेकमार्तंड' ही गोरक्षनाथांनी संस्कृतामध्ये लिहिलेल्या एका ग्रंथावरील ओवीबद्ध टीका असून तिची ग्रंथसंख्या ७७४ आहे. ही टीका रचणारा मुकुंदराज योगमार्गांत प्रवीण दिसतो. तो केवळ ज्ञानेश्वरांच्या परंपरेतील आहे एवढेंच नव्हे, तर त्याचा ज्ञानेश्वरीचा व्यासंगहि चांगला आहे असे त्याच्या या टीकेवर पडलेली ज्ञानेश्वरीची छाया पाहून वाटते. १४ व्या शतकातील या नाथपंथीय ग्रंथकाराच्या गुरूचें नांव व्यंकनाथ असें असून हा मुकुंदराज म्हणजे कै. राजवाडे-संशोधित ज्ञानेश्वरीचा संग्राहक मुकुंदराज किंवा मुकुंद असण्याची शक्यता श्री. कानोले यांनी घालून दाखविली आहे.

महानुभावीय वाङ्मय :—

१४ व्या शतकांत जी थोडीफार काव्यरचना महानुभावांचे हातून झाली तिचा परिचय सारस्वतांत आलाच आहे. हें शतक महानुभावीय काव्यांसाठी नव्हे तर पंथीय तत्वज्ञान विशद करणाऱ्या तात्विक स्वरूपाच्या वाङ्मयासाठी अधिक प्रसिद्ध आहे. चक्रवर्तीच्या पश्चात् त्यांचे शिष्य त्यांच्या तत्वज्ञानाचें व शिकवणीचें निबंधन करण्यांत व्यग्र होते असें केसोबास-संकलित सूत्रपाठ, लक्ष्मैद्रमत राहुरकर-विरचित आचारादि नव प्रकरणें, नागांकिाकृत आचार-विचारमालिका, राघोपंडितकृत दृष्टांत व प्रभोत्तरविधायक इत्यादि ग्रंथ पाहून वाटते. हाच उपयोग आनिराजवास व परशुरामवास यांनी पुढें चालविला आणि त्याची परिणति प्रस्तुत शतकांत गुर्जर शिवव्यास व सिद्धान्ते हरिव्यास या विद्वद्रयांच्या कृतींत झाली. या दोघांनी मिळून चक्रवर्तीक सूत्रांतील 'लक्षण, आचार व विचार' या तीन प्रकरणांतील 'तीन्ही

स्थळांची बांधणी' शके १३२५-च्या सुमारास पुरी केली. ही तीन स्थळे म्हणजे सूत्रपाठावरील तीन भाष्येच असून पंधांत ती सर्वमान्य होऊन बसली आहेत. ती रचणान्यांपैकी गुर्जर शिवव्यास हे कवीश्वराम्नायांतील अचळ मुरारी यांचे शिष्य होत. त्यांचे पूर्वाश्रमींचे नांव शिवपाळ असे असून ते श्रीचक्रधर यांच्या गुजराथी वंशातील सहावे पुरुष होत. गुजराथेतून महाराष्ट्रांत पैठण येथे येतांना त्यांनी बरोबर आपला पुतण्या संगपाळ यासहि आणले व पुढे तो संगोबास या नांवाने पंधांत प्रसिद्धीस आला. गुर्जर शिवव्यास यास सूत्रपाठावरील 'तिन्ही स्थळां'ची बांधणी करण्यास उपाध्य आमनायांतील धाराशिवकर ओंकारव्यास यांचे शिष्य सिद्धान्ते हरिव्यास यांचे साहाय्य झाले. या भाष्याची थोडी कल्पना यावी म्हणून 'महाराष्ट्री असावे' या चक्रधरोक्त सूत्रावरील स्थळकारांच्या भाष्यांतून कांही भाग पुढे देतो—

“महंतराष्ट्र म्हणोनि महाराष्ट्र । महंत म्हणजे थोर । ... एके देशाची मनुष्ये राजसे, एके देशाची मनुष्ये तामसे । महाराष्ट्र सात्विक । तेथचे जडचेतन पदार्थ तेहि सात्विक । तेथ असतां शारीर मानसिक कव्ण्णीचि उपद्रव नुपजति । आणिकें देशी शारीर मानसिक उपद्रव उपजला असे, तो महाराष्ट्री असतां शमे । तेथचां अनोदकी शमे । तेथचां औषधी शमे । तेथचा वारा शडि पाऊस तोहि सात्विक । तेणें सकळ उपद्रव शमेति । महंत भाणिजे निर्दोष । आणिक एक देश निर्दोष होति परि सगुण नव्हेति । महाराष्ट्र निर्दोष आणि सगुण । तेथ असतां अनाचार करावेयाची बुद्धि नुपजे । आणि उपनली तर करूं न व्हाइजे । आपण अनाचार न करी, आणिकांसि करूं नेदिति तें महाराष्ट्र । धर्म सिद्धी जाए तें महाराष्ट्र ।” (आचारस्थळ)

महाराष्ट्राचे हे महिम्न स्तोत्र म्हणजे १४-व्या शतकातील मराठी गद्याचा एक उत्कृष्ट नमुनाच होय. श्रीचक्रधरोक्त वचनांचे यथार्थ ज्ञान व्हावे म्हणून या व पुढील एकदोन शतकांत अशा प्रकारचे विपुल साहित्य निर्माण झाले असून त्यांत स्थळे म्हणजे भाष्ये, बंध म्हणजे महाभाष्ये, हेतुस्थळ, वचनसंबंध, विधायक, पट, प्रमेय, व्याख्याने इत्यादि विविध प्रकारांचा समावेश होतो. पैकीं पंडित कानउदयकृत सूत्रपाठावरील 'एकादशप्रकरण सूत्रभाष्य', शिवाचार्यशिष्य गोविंदमुनीकृत 'लक्षणरत्नाकर-भाष्य' व भीष्माचार्य लासूरकरकृत आनेराजांच्या सुभाषितांतावरील मराठी टीप हे ग्रंथ प्रमुख होत. हे सर्व साहित्य गद्यांत असून त्यावरून

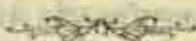
प्राचीन मराठी गद्यांतील अर्धाभिव्यक्तीचे सामर्थ्य कळून येईल. ही भाष्ये-महामाष्ये रचणारे पंडित संस्कृत विवेचा रंग देशी भाषेच्या पिचकारीत भरून जो वादविवादाचा खेळ खेळले आहेत तो एकवार मूळांतून पाहण्यासारखा आहे. शास्त्राची तूष्मदृष्टि, खंडनमंडणांतील तार्किक हातबटी, निरूपणांतील विद्वत्तेचे गाभीर्य, इत्यादि तार्किक स्वरूपाच्या चाळण्यांतील सर्व विशेष वरील गद्य भाष्यांतून व्यक्त झाले आहेत. याशिवाय, शाळधर भोजने किंवा नवरस नारायणकृत श्लोकवद्ध 'तीर्थमालिका' व कवीश्वर आम्नायांतील गोविंदराज गुरुचलाळकृत ओवीवद्ध 'भक्तिप्रबोध' हे दोन ग्रंथहि याच काळांतील आहेत. पैकीं पहिल्यांत श्रीचक्रधरांनी ज्या ज्या ठिकाणी लीळा केल्या अशा सुमारे दोनअडीचशे तीर्थस्थानांची माहिती आली असून दुसऱ्यांत श्रीमूर्तीच्या मानसपूजेचे सविस्तर वर्णन आले आहे. वरील सर्व ग्रंथकारांची माहिती या शतकाचे अखेरीस कोणा कृष्णमुनि अथवा कवि डिंभ याने रचिलेल्या एका अन्वयस्थळांत मिळते. हा कृष्णमुनि १६-वें शतकांतील मयंकराजशिष्य रुक्मिणीस्वयंवरकार कृष्णमुनी-हून किंवा १७-वें शतकांतील दिवाकरशिष्य कृष्णमुनीहून निराळा आहे. दामेराज-सिवराज-बडाल-कृष्णमुनि याप्रमाणे आपली परंपरा देऊन तो स्वतःस कवि डिंभ म्हणवितो. त्याचा काळ श्री. नेने यांच्या मते शके १४००-च्या सुमारास यावा. या कृष्णमुनीचे ओवीवद्ध अन्वयस्थळ वाङ्मये-तिहासदृष्ट्या महत्वाचे असून शास्त्रांत दवळादवळ होऊं नये म्हणून सांकेतिक लिपी सोडून काढणारे खळोज्जास, पाथरी गांवी बावीस पक्षकारांचा समन्वय करून 'तिन्ही स्थळां'ची बांधणी करणारे गुर्जर शिव व्यास व सिद्धांति हरिराज, पारमांडल्य आम्नायांतील दत्तोबास तळेगांवकर, मळेकोयाबास इत्यादि ग्रंथकारांचे उल्लेख प्रस्तुत 'अन्वयस्थळां'त आले आहेत. सहानुभावीय वाङ्मयेतिहासाच्या दृष्टीने पाहतां कृष्णमुनीच्या या जेवींजवा काव्याचे महत्त्व 'स्मृतिस्थळा'च्या खालोखाल आहे.

१. हा नवरसनारायण आपली परंपरा पुढीलप्रमाणे देता. श्रीदत्त-मुनिदेव-नागार्जुन-कवीश्वर-पटवर्धन-योगेश्वर-जानुभोज-मुकुंदराज-शारंगधर-पेलहन-नारायण. यावरून या कवींचे नांव नारायण व परंपरा महानुभवांची हे स्पष्ट होते. पण एक शैल्यपर्व रचिले असून त्यास पद्मपुराणाचा आधार बसल्याचे तो सांगतो. पण प्रत्यक्ष पाहतां ही कथा पद्मपुराणांत नसून कांहीं मानभावी कृष्णचरितांत नाव आढळते.

२. संपा. ह. ना. नेने (ना. इ. सं. मं. वे. २०-२).

अभ्यासाची साधने:—

- वि. का. राजवाडे : चौभाकृत उद्याहरण (भाइसंम. शके १८३३).
 व. ग. फणे : चौभाकृत उद्याहरण (ऐति. संकीर्ण निबंध, ख. ३).
 द. वा. पोतदार : मराठी पंचतंत्राची मुठी पाने (भाइसंम. त्रै. ३).
 इ. ना. नेने : पंचोपाख्यानाची महानुभावीय प्रत (भाइसंम. त्रै २२).
 द. वा. पोतदार : बहिरा ज्ञातवेद (भाइसंम. शके १८३४).
 इ. ना. नेने : चक्रधरसदांतसूत्रे व आचारस्थळ (प्रस्तावना).
 इ. ना. नेने : कृष्णमुनींची अन्वयमालिका (भाइसंम. त्रै. २०).
 गो. का. चांदोरकर : कान्हो त्रिमलदास (भा. इ. सं. मं. शके १८३६).
 च. लु. देशपांडे : महानुभावीय मराठी वाक्य, भाग ३.

महाराष्ट्रांतील दत्तसंप्रदायाचे प्रणेतें नृसिंह सरस्वती असले तरी दत्तमकीचा प्रसार मुख्यतः सरस्वती गंगाधराच्या 'गुरुचरित्रा'ने केला. नृसिंह सरस्वतीचें हे ओवीबद्ध चरित्र त्यांच्या पश्चात् सुमारे पाऊणशें वर्षांनी म्हणजे शके १४६०-च्या सुमारास सरस्वती गंगाधरानें लिहून पूर्ण केले. सिद्धमुनि नांवाच्या स्वामींच्या एका शिष्याने त्यांचें त्रोटक चरित्र यापूर्वीच संस्कृत भाषेंत रचिलें होतें व त्याचाच मराठी अनुवाद 'गुरुचरित्र'कारानें केला असें वाटतें. सरस्वती गंगाधरास मराठी भाषा चांगली अवगत नसावी असें त्याचे कांहीं उद्गार सांगतात^१. कचित् तो कानडी वळणाचे वाक्प्रयोगहि करतो. यावरून असें वाटतें, की जेथें या ग्रंथाची निर्मिती झाली त्या गाणमापूर प्रांती १५-व्या शतकांत मराठी भाषा वाढती होती व म्हणूनच सरस्वती गंगाधरानें स्वतःची भाषा कानडी असूनहि आपला ग्रंथ मराठीत लिहिला. गुरुचरित्र चमत्कारांनीं भरलें असलें तरी त्यांत तत्कालीन महाराष्ट्राचें सामाजिक दर्शन पडतें हेंहि कांहीं खोटे नाहीं. महाराष्ट्र-धर्म हा शब्द, संकुचित अर्थानें कां होईना, प्रथम या ग्रंथांत आढळतो. असो, एकनाथांचे गुरु जनार्दनस्वामी यांचा पंचीकरण किंवा आत्मानात्मविवेकसार हा ओवीबद्ध ग्रंथ अलीकडे प्रो. पोतदार यांस उपलब्ध झाला आहे^२. नाथांचे पणजे मानुदास हे दामाजीपंताचें समकालीन म्हणजे १३ वें आणि १४ वें या दोन शतकांमधील संधिकालांतील असावे. विजयनगरच्या कुण्णरायाची राजवट शके १४३० ते ५२ अशी आहे. तेव्हां साहजिकच मानुदास या काळांत हयात असणार. कारण त्यांनीं विजयानगराहून पांडुरंगाची मूर्ति या कुण्णरायाच्या राजवटीतच पंदरीस परत आणली. बाकी पंदरीहून नेलेली मूर्तिच कुण्णरायानें मानुदासांस परत केली किंवा काय याविषयी संशय वाटतो. कारण यादवकालीन नामदेवकृत पांडुरंगाचे सुप्रसिद्ध आरतींत 'वामांगी रखुमाई दिसे दिव्य शोभा' असें म्हटलें असून आज पंदरीस पांडुरंगाचें वामांगी रखुमाई कोठे दिसत नाहीं. उलट विजयानगर येथील विजयविठ्ठलाचे मंदिरांत आज कोणतीच मूर्ति नसली तरी कांहीं वर्षांमामे त्या देवळाच्या परिसरांत जिथ्या डाव्या कडेवर रुक्मिणीची सूक्ष्म आकृति आहे अशी एक विठ्ठलमूर्ति भग्नावस्थेत पडलेली

१. 'भाषा न ये महाराष्ट्र ।' (गु. च. १-४९; ११; -१०१.).

२. भा. इ. सं. मं. प्र. १२-२.

आपण पाहिल्याचें डॉ. सी. नारायणराव सांगतात'. ही विठ्ठलमूर्ति मूळची पंढरपूरची असून तिची एक प्रतिकृति—रुक्मिणीविरहित—तयार करून ती कृष्णरायानें भानुदासास दिली असावी असा आमचा तर्क आहे. भानुदासाच्या नांवावर कांहीं अभंगरचनाच तेवढी आदळते.

एकनाथांचा जन्म सारस्वतकारांच्या मते शके १४७०-त झाला. हाच शक परंपरा १४५५ असा मानते. ऐतिहासिक प्रमाणाचा आधार असा कोणत्याच शकास नाही. परंतु एक तर परंपरागत म्हणून व दुसरे म्हणजे तो मान्य केला असता नाथांची इयात ६६ वर्षांची ठरून ग्रंथ-रचनेस त्यांना भरपूर अवसर मिळतो; म्हणून १४५५ हा नाथांचा जन्म-शक मानणें आम्हांस अधिक युक्त वाटतें. नाथांच्या काशीक्षेत्रांतील वास्तव्याविषयी सारस्वतकारांनी मीन धरल्यामुळे त्याविषयी थोडें लिहिणें अवश्य आहे. असें दिसतें, कीं शके १४९२ ते १४९५ हीं तीन वर्षे नाथांचें वास्तव्य काशीक्षेत्री होतें. ते काशीस जाऊन पोचले तेव्हां त्यांच्या 'एकादशस्कंधा'ची पहिली पंचाध्यायी लिहून पुरी झाली होती व 'रुक्मिणी-स्वयंवरा'ची रचना चालू होती. भागवतासारख्या ग्रंथावर प्राकृत टीका रचूं पाहणाऱ्या या संतकवीस काशीच्या कर्मठ पंडितांकडून प्रथम प्रथम सपाटून विरोध झाला. परंतु लवकरच नाथांचें मोठेपण त्यांस कळून आलें व ज्या कर्मठांनी त्यांचा छळ मांडला होता त्यांनीच शके १४९५-मध्ये एकनाथी भागवताची समाप्ति झाली तेव्हां वा ग्रंथाची काशीक्षेत्री पालखीतून मिरवणूक काढली. याप्रमाणें आपल्या संतत्वानें व कवित्वानें काशीकरांस जिंकून नाथ शके १४९५ चे अखेरीस महाराष्ट्रांत परत आले. एकनाथांस एकूण चार अपत्ये झाली. पैकीं थोरली मुलगी गोदा ही पैठणकर मुद्रलांच्या घराण्यांत दिलेली असून कविवर मुक्तेश्वर हा तिचा मुलगा व नाथांचा नातू होय. त्यांची दुसरी मुलगी उमा ही तंजावर प्रांती कोणा नागनाथास दिलेली असून तिचा मुलगा माधवस्वामी हा एक महाकवि होऊन गेला. या माधवस्वामीचि दोन मुलगे रामपंडित आणि कृष्णपंडित, नातू वामुदेव पंडित व नातसून मीनाक्षीआम्मा या सर्वांनी तंजावर प्रांती राहून सराठीत काव्यरचना केली आहे. एकनाथांनी शके १५२१-च्या फाल्गुन वद्य ६ स देह ठेविला हें बहुतेकांना मान्य आहे. यांत त्यांची कांहीं योजना असावी असें मनास सारखें वाटतें. कारण देहान्तसमयी त्यांचें 'भावार्थ रामायण' रचण्याचें काम चालू होतें. व तें तसेंच अर्धवट सोडून नाथ आयुष्याच्या वानावरून उठले. म्हणून

वाटते, की त्यांचे गुढ जनार्दनस्वामी यांचा जन्म, आत्मसाक्षात्कार, नाथांबरील अनुग्रह आणि देहत्याग इतक्या चार गोष्टी ज्या तिथीस घडल्या त्याच तिथीस म्हणजे फाल्गुन वद्य ६ स नाथांनी देह ठेवावा यांत काही संकेत दिसतो.

एकनाथांची ग्रंथरचना : एकनाथांच्या ओवीवद्ध काव्यांची ग्रंथसंख्या सुमारे ६०,००० असून त्यांची एकूण कविता पाऊण लाखाच्या परांत जाते. ही बहुतेक सर्व छापून प्रसिद्ध झाली आहे. बहुतेक सर्व म्हणण्याचे कारण त्यांचा दशमस्कंध उपलब्ध झाल्याचे प्रो. बनहट्टी सांगत असून तो अद्यापि अप्रसिद्ध आहे. अर्थात् एकनाथांनी दशमस्कंधावर टीका रचल्याचे ऐकिवांत नाही, व जरी रचिली असली तरी ती हीच होय असे म्हणण्यासहि आधार नाही. असो. एकनाथकृत 'भावार्थ रामायणा'च्या रचनेसंबंधी थोडे लिहिणे अवश्य आहे. या महापुराणाची रचना चालू असतानाच ती अर्धवट सोडून नाथांनी देह ठेविला. या रामायणाची पहिली पांच कांडे आणि सहाव्याचे ४४ अध्याय रचून झाल्यावर एकनाथांचा अंतकाळ ओढवला, व पुढील रचना आपल्या गाववा नांवाच्या एका भोळ्या परंतु एकनिष्ठ शिष्याकडे सोपवून ते या बाळग्य-प्रपंचातून निरहंकार वृत्तीने दूर झाले. सहाव्याचे उरलेले ४८ अध्याय आणि सातवें उत्तरकांड हा पुढील भाग गाववाने लिहून ग्रंथ पूर्ण केला. 'भावार्थ रामायणा' च्या एकूण २९७ अध्यायांपैकी पहिले १७२ नाथांचे व पुढील १२५ गाववाचे आहेत. ग्रंथाची ओवीसंख्या ४०,००० च्या आसपास असून पैकी सुमारे २५ हजार ओव्या नाथकृत आहेत. गाववाने स्वतःचे नांव कोठेहि येऊ न देता आपली रचना 'एकाजनार्दन' याच नांवाने केलेली आहे. तसेच, नाथांच्या मूळ कृतीशी आपल्या कृतीचा साधा गाववाने इतक्या बेमालूम रीतीने सांधला आहे, की या ग्रंथाला एकनाथांशिवाय आपली कोणाचा हात लागला असाचा अशी संकाहि येऊ नये. गुरुशिष्यांची हृदये अंतर्भाषतः एकस्य झाली आहेत असे दोघांची भाषा आणि विचार पाहून वाटते. मात्र नाथांनी ग्रंथ अपूर्ण सोडल्याचा व दुसऱ्याने तो पूर्ण केल्याचा अंतर्गत पुरावा उपलब्ध आहे.

‘यापरी मी अनाथ । होतों ममदर्शने पीडित ।

एकाजनार्दनी येथ । केला सनाथ त्रिजगती ॥ (युद्धकांड-अ. ४५).
हे बोल नाथांचे खास नसून ते गाववाचे असणार. याशिवाय एका तिसऱ्या कवीचाहि अल्पसा हातभार या ग्रंथास लागला असल्याचे पुढे

दिसून येते. एकनाथी रामायणांत अहिरावणाख्यान नाही असे पाहून मागाहून कौणीतरी ते रचून ग्रंथपूति केली आहे, असे युद्धकांडांतील ५४-व्या अध्यायावरून वाटते (ओ. ३३२-३४०). हा तिसरा कवि स्वतःच नांव ' जयरामात्मज ' असे सांगतो. त्याचे ठावठिकाण कळत नाही. एवढे मात्र निश्चित, की गावबा आणि जयरामात्मज या दोन भिन्न व्यक्ति आहेत; ल. रा. पांगारकर' सुचवितात त्याप्रमाणे ही एकच व्यक्ति नव्हे. तात्पर्य, तत्त्वतः पाहिले तर एकनाथ, गावबा आणि जयरामात्मज अशा तीन कवींच्या वार्णांचा त्रिवेणीसंगम या रामायणांत झलिला आहे. पैकी तिसरा प्रवाह उपेक्षणीय असून पहिले दोन गंगासमुनांच्या ओघांप्रमाणे एकमेकांत पूर्णपणे मिसळून गेले आहेत.

अभ्यासाची साधने

ग. ना. मुक्तमदार : विवेकसिंधु-गुरुचरित्र (भा.इ.सं. इति. श. १८३५).

ज. स. करंदीकर : श्रीगुरुचरित्रांतील ऐतिहासिक माहिती (भा. इ.

सं. मं. वै. ९-२)

ल. रा. पांगारकर : एकनाथ चरित्र.

रा. द. रानडे : संतवचनामृत (प्रस्तावना).

ग. गो. कारखानीस : भावार्थरामायण-परिचय (रामदासरामदासी).

गं. बा. सरदार : संतवाक्याची सामाजिक फलश्रुति (प्र. ३).

न. र. फाटक : एकनाथ व रामदास (नि. झा. वि. १९२५ ते २९).

न. र. फाटक : श्रीएकनाथ.

श्रीएकनाथ मंडळ, हैद्राबाद : श्रीएकनाथ-दर्शन.

या प्रकरणांत आरंभीच त्याचा उल्लेख आला आहे तो विष्णुदास नामा हा अद्यापिहि एक वादविषयच आहे. हा नामा ज्ञानेश्वरकालीन नामदेवाहून भिन्न होय यांत शंका नाही. तसेंच तो ब्राह्मण असावा असें त्यानें रचिलेल्या कामाबाईच्या आरतीतील छिप्र विष्णुदास या मुद्रिकेवरून वाटते. तो शके १५१७ मध्ये इयात असावा असे त्याच्या 'शुकाख्यानां' तील कालोल्लेख सांगतो. त्याच्या 'कपोताख्यानां'तील उल्लेखावरून त्याच्या गुरुचे नांव रामभारणी दिगंबर होतें असें कळते. यानें रचिलेल्या महाभारतांत पहिली चार व सौतिक अशी पांच पर्वे नसल्याचे संतकविकाव्यसूचिकार सांगतात व कै. का. ना. साने हीं पांच मुक्तेश्वरांची व उरलेलीं तेरा विष्णुदास नामा याचीं मिळून तयार झालेल्या एका अठरा पर्वी भारताचा उल्लेख करून 'सूचि'कारांच्या मतास दुजोरा देतात. त्याच्या उलट विष्णुदासनामाकृत ओवीबद्ध अठरापर्वी साग्र महाभारत आपणांस खानदेशांत उपलब्ध झाल्याचे सांगून त्यांतील उल्लेखावरून तें शके १५३२-च्या पूर्वी रचिलें गेलें असावे असा तर्क श्री. चांदोरकर करतात. कै. सरदार मेहंदळे यांना मिळालेल्या द्रोण व भीष्म पर्वांतील 'म्हणे पाठक नामा विष्णुदास' या नामोल्लेखावरून हा कवि आज्ञास्त्री कोणी निराळाच दिसतो. काहीं अभंगांत 'नामा म्हणे विष्णुदासाचा' अशी मुद्रिका आढळते. तेव्हां या नाम्याचा गुरु कोणी विष्णुदास असावा असें वाटूं लागतें. या नाम्यास जशी कृतात्मक रचनेची तशीच शब्दचमत्कृतीचीहि आवड असावी असें कै. राजवाडे यांनी उजेडांत आणिलेलें त्याचें 'बावणआवरी' हें प्रकरण सांगतें. सारांश, प्रकरण अति घोटाल्याचें आहे. इतकें खरें, कीं भाषेतील 'बीजे करणें, गजबज होणें, बोळगणें, सरणें, बेवळ जाणें, ठावो ठाकणें,' इत्यादि शब्दप्रयोगांवरून हा कवि एकनाथपूर्वकालीन दिसतो. मात्र हा विष्णुदासनामा महानुभाव कसा तें कळत नाही. कै. भावेकृत महानुभाव कविकाव्यसूचीत त्याचें नांव आढळत नाही, हें ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. विष्णुदास हें नांवहि अमहानुभावीय वाटतें.

१. वि. का. राजवाडे (भा. इ. सं. म. इति शके १८३३, पृ. १२२).
२. यौ. का. चांदोरकर (भा.इ.सं.मं.इति. शके १८३४, पृ. १७८).
३. विष्णुदास नामाकृत साग्र महाभारत. (भा. इ. सं. मं. व. १२-४).
४. विष्णुदास नामा पाठककृत द्रोण व भीष्मपर्व. (भा.इ.सं.मं.इ.स. १८३८).
५. विष्णुदास नामा (भा. इ. सं. मं. इति. शके १८३७, पृ. ३४०).

एकनाथ-पंचकापैकी एकनाथांचे गुरुबंधु जनीजनार्दन यांचा उल्लेख महिपतिबोवा संतचरित्रांत कोठेंच करित नाहीत हें कसें! मोरोपंत मात्र सन्मणिमालेत “ज्यातें जनीजनार्दन ऐसें बहु साधु जाणते म्हणती” याप्रमाणें त्यांना गौरवितात. असो. आपला ‘निर्विकल्प’ हा ७१६ ओव्यांचा ग्रंथ आपण सकाळीं आरंभून दुपारी संपविला असें स्वतः जनीजनार्दनांनींच म्हटलें आहे, त्यावरून हे शीघ्रकवि दिसतात. रेणुका-नंदनाचा विठा यांचीं कांहीं पदे मोगलाईतील कजड या गांवीं उपलब्ध झाली आहेत. या कवीचा काळ कै. राजवाडे शके १५०० च्या नुमारास मानतात व त्याचा उल्लेख संतचरित्रकार महिपति करतात (भक्तिविजय, अ. ५७). यांचीं कांहीं पदे सरदार मिराकर यांच्या बाडांत आहेत. नाथपंचकांतील तिसरे कवि रामाजनार्दन यांची माहिती विशेष नसली तरी शनिश्रवांवरील एका आरतीने ते अमर झाले असल्याचें आपणांस ठाऊक आहे. दासोपंताची ओळख महाराष्ट्रास प्रथम कै. राजवाडे यांनीं करून दिली. या महाकवीच्या आंबें जोगाई येथील दोन्ही देवघरांतील मिळून हस्तलिखितांची जी एक यादी सुमारे ३५ वर्षांपूर्वी श्री. शंकरराव देव यांनीं प्रसिद्ध केली तींत सुमारे पन्नास ग्रंथ आहेत. ही झाली ३५ वर्षांपूर्वीची कथा. आम्ही नुकतेच आंबेंजोगाईस जाऊन आलों. तेव्हां दासोपंती देवघरांतील या अमोल ग्रंथसंपत्तीस गळती लागत चाललेली दिसली. खुद्द ‘गीतार्णव’ हि आज या देवघरांत संपूर्ण नाही. वर पंचीकरण लिहिलेली दासोपंताची ‘पासोडी’ तर अति जीर्ण झाली आहे. आंबें गांवांतील एक इतिहासप्रेमी सदृष्टस्थ श्री. रामभाऊ पांडे कुळकर्णी यांनीं मेहनत घेऊन या पासोडीची एक प्रतिकृति मात्र तयार करून ठेविलेली आढळली. दासोपंतांच्या गीतार्णव व पदार्णव यांपैकीं फारच थोडा भाग आजपर्यंत छापून निघाला आहे. ‘महाराष्ट्र-सारस्वत’ मासिकांत पदार्णवापैकीं १३९४ पदे, ‘महाराष्ट्र-कवी’ तें गीतार्णवाचा अभ्यास पहिला, दुसरा, चाराचा व तेराचा अपूर्ण आणि श्री. शंकरराव देवांनीं प्रसिद्ध केलेला ग्रंथराज समग्र, एवढाच म्हणजे सरासरीनें एक दशांश दासोपंत आज आपल्या हातीं आहे. उरलेला नऊदशांश दासोपंत क्षपाट्यानें काळाच्या मुखी पडत चालला आहे व हीच कथा दासोपंताच्या दशोपनिषदांवरील संस्कृत भाष्याचीहि आहे!

अभ्यासाची साधने

वि. का. राजवाडे : विष्णुदास नामा (भाइसंमं. १८३३ व १८३७).

का. ना. सने : विष्णुदास नामाकृत महाभारत (भा. इ. सं.

मं. इति. शके १८३२.).

गं. ना. मुजुमदार : विष्णुदास नामा (भाइसंमं. इति. शके १८३७).

वि. का. राजवाडे : जनी जनार्दन (संकीर्ण लेखसंग्रह).

शं. श्री. देव : जनी जनार्दन (भाइसंमं. इति. शके १८३६).

गो. का. चांदोरकर : विठा रेणुकानंदन (भाइसंमं. इति. श. १८३६).

गं. ना. मुजुमदार : विठा गुरु रेणुकानंदन (भाइसंमं. इति. श. १८३७).

शं. श्री. देव : दासोपंतविषयी माहिती (भा. इ. सं. मं.

इति. शके १८३४).

शं. श्री. देव : दासोपंतकृत ग्रंथराज (प्रस्तावना).

द. वा. पोतदार : दासोपंत देवचराचे कागदपत्र (भा. इ. सं. मं.

त्रे. १८-१).

वास्तविक पाहता या प्रकरणांत स्थूलमानाने शके १५०० पर्यंतचे कवि यावे व १६-वे शतकातील कवींचा विचार पुढील प्रकरणांतून व्हावा. परंतु सारस्वतकारांनी योगवासिष्ठकार रंगनाथ, अवधूतगीता व गणेशगीता यांवरील टीकाकार अनुक्रमे भरु कवि व निरंजन, रासकीडाकार विठ्ठल धर्मे १६-व्या शतकाच्या पूर्वार्धात ग्रंथरचना करणाऱ्या कवींचा विचार या प्रकरणांत केला असल्याने आपणहि त्यांजविषयी येथेच बोलोवें हें बरें. कवींचा अनुक्रमहि सारस्वतांतीलच ठेवूं; व शेवटी काही नवीन ग्रंथकारांची माहिती देऊं.

पैकी प्रथमोल्लेखित प्रेमदास हा कोणा कृष्णगोपाळ ज्ञानदासांचा शिष्य असल्याचें कै. भावे सारस्वताच्या द्वितीयावृत्तींत सांगतात (पृ. १३०). त्याच ठिकाणी सहजनाथशिष्य भोजलिंगकृत 'महात्मसारा'चाहि उल्लेख त्यांनीं केलेला आहे. सारस्वताच्या तृतीयावृत्तींत या भोजलिंगाचा उल्लेख नाही. असो. पंचतंत्रादि ग्रंथांना ओबीबद्ध करणारा महालिंगदास आपली ग्रंथरचना गिरणातीरी वाढें येथें शके १४८७-च्या सुमाराम करतांना आढळतो. याच्या सिंहासनवसिष्ठीत 'छत्तीसकुळी'च्या रजपुतांचीं आडनांवें येतात हें विशेष होय. 'बालबोध'कार ज्योत्स्नाविषयी माहिती कै. भावे यांनीं दिलीच आहे. कै. पांगारकर या ग्रंथाचा समाप्तिकाल शके १५०२ असा देतात. ही नजरचूक असावी. कारण 'शके पंधराशें'त असें स्वतः कवीनें स्पष्ट म्हटलें आहे. बालबोध हा ग्रंथ ज्ञानमय असला तरी काव्यमय मात्र नाही. किंबहुना 'नादी, वादी आणि निदी' यासाठीं आपलें लिहिणेंच नाहीं असें स्वतः व्यंग्य म्हणतो. 'बालबोध'चा एक विशेष हा, की त्यांत ग्रंथकाराने स्वकालीन मतमतांतराचें निरसन करतांना लिंगधारी लिंगायत, नास्तिक चार्वाकवादी, केशलुंचन करणारे जैन, भक्ष्या-भक्ष्यभेद न करणारे कापालिक, 'लीळा' चरित्राचा उदोउदो करून 'कानकुकीचीं उत्तरे' एकांतांत बोलणारे पंचकृष्णवादी भटमागीं महानुभाव इत्यादि ग्रंथांचा उल्लेख आला असून ऐतिहासिकदृष्ट्या तो महत्त्वाचा आहे. मराठी बौध्दभोषस व्यंग्य 'मुखासनाचा मार्ग' म्हणजे हेंहि योग्यच आहे. या ग्रंथाचा थोडाबहुत संस्कार पुढें दासबोधावर झालेला दिसतो. असो. कृष्णदास लोळ्याविषयी विशेष माहिती नाही; परंतु सारस्वताच्या द्वितीयावृत्तीत 'कृष्णदास मुद्रल लोली विरचित' बुद्रकांडाची एक प्रत

विचूरचे श्री. ना. व. कुळकर्णी यांचकडे ऐकिताने असल्याचे कै. भावे सांगतात (पृ. १३७). संशोधकांनी शोध घ्यावा. कदाचित् कृष्णदास मुद्रल एकच असून तो लांळी गांवचा असण्याचा संभव आहे. कृष्णदास मुद्रलाच्या गुरूचें नांव कृष्ण नसून काशीराज असावे असे त्याच्या युद्धकांडांतील 'श्रीगुरुकाशिराजाय नमः' या उल्लेखावरून वाटते. तसेंच 'माणे सुंदरकांड संपादिले। आतां युद्धकांड आरंभिले' हे उद्गार त्याने रामायणाची मागील कांडेहि राचिली असावी असें मुचवितात. आज माव कृष्णदास मुद्रलाचें युद्धकांडच तेवढें आपल्या हातीं आहे. असो. कृष्ण-याज्ञवल्की हे जरी 'कथाकल्पतरू'चे मूळ उत्पादक असेल तरी हा ग्रंथ त्यांच्या हातून तडीस गेला नाही. पुढें त्यांच्या पश्चात् 'मधुकर' नांवाच्या त्यांच्या शिष्य-कवीला स्फूर्ति होऊन त्याने हा ग्रंथ शके १५४५-त पूर्ण केला. यावरून कृष्णयाज्ञवल्कीचा काळ शके १४७० ते १५३५ असा कै. पांगारकर मानतात. कृष्णयाज्ञवल्कीचा मुलगा गोपाळ याज्ञवल्की आणि शिवकल्याण यांच्या समकालीनत्वावरूनहि कै. पांगारकर यांच्या वरील अनुमानास बळकटी येते. 'कथाकल्पतरू' चा पूर्वाध (ओवीसंख्या २०,०६८) कृष्णयाज्ञवल्कीकृत असून उत्तरार्ध (ओवीसंख्या १८,७००) मधुकरकृत आहे. कृष्णयाज्ञवल्कीने पूर्वाधांत त्याचे वेळीं देशभर प्रचलित असलेल्या पांचपजास लोकबोलींचे उल्लेख केलेले असून ऐतिहासिक दृष्ट्या ते महत्वाचे आहेत. उत्तरार्धाचा कर्ता मधुकर कवि यांचे खरें नांव महादेव असें असून तो राजाश्रित असल्याने त्याने वर्णिलेल्या राजे लोकांच्या मौजा साहजिकच मनोरंजक वाटतात. आपण खरेंकार सोमवंशातील शिवराम व चाहिजी यांच्या पोटी जन्मले व 'राज्यकाजी प्रौढबुद्धि' ठेवून मोहरी गांवीं अखंड वास केला असें हा मधुकर कवि सांगतो.

रंगनाथ मोगरेकरांच्या नांवावरील 'योगवासिष्ठा' विषयीची मतमतांतरे पाहण्यासारखी आहेत. सारस्वतकार हें प्रकरण रंगनाथ मोगरेकरांचेच मानतात. त्यावर कै. पांगारकरांचा अभिप्राय असा, कीं मूळ ग्रंथ न पाहिल्यामुळे कै. भावे असें म्हणत आहेत, व योगवासिष्ठ मोगरेकरांचे नसून निगाडीकर रंगनाथाचे म्हणजे थोडें उत्तरकालीन आहे. आता 'चित्सदानंदलहरी'तील उल्लेखाप्रमाणे मोगरेकर रंगनाथाने कदाचित् योगवासिष्ठावर टीका रचिली असेलहि; परंतु मोठा मासा लहान माशास गिळून टाकतो त्याप्रमाणे निगाडीकर रंगनाथाच्या ग्रंथापुढे ही मोगरेकरी टीका नाहीशी झाली व पुढे कोणीतरी उपद्रवाप करून तिचे कर्तृत्व

संशयित कलून टाकिले असें कै. पांगारकरांचे म्हणणे आहे.^१ सारांश, प्रकरण वादप्रत असून त्याचा उलगाडा करणे येथे अवश्य आहे. रंगनाथ निगडीकर व रंगनाथ मोगरेकर या दोघांच्या नांवांवर दोन्ही निरनिराळीं योगवासिष्ठे असल्याचें कै. भावे सांगतात (म.सा. पृ. ३२१ व पृ. ४४१). मौज ही, कीं ग्रंथ प्रत्येकीं दहा प्रकरणांचे असून संहिता एकच आहे. 'योगवासिष्ठसारा' च्या मानकरी व जगदीश्वरी दोन्ही छापील प्रती ताडून पाहतां त्यांतील पहिली नऊ प्रकरणे दोन्हीकडे सर्वसाधारणपणें सारखीच दिसतात. दहाव्या प्रकरणांत मात्र जगदीश्वरी प्रतीतील १५३ ओव्या मानकरी प्रतीत गाळल्या आहेत व याच ओव्यांत नेमकी रंगनाथ मोगरेकरांविषयीची माहिती येऊन गेली आहे. या व इतर कांही कारणांमुळे सदर योगवासिष्ठेचें कर्तृत्व रंगनाथ मोगरेकरांकडेच रावें असें प्रो. पोतदार यांना वाटतें. भाषादृष्ट्याहि हा ग्रंथ एकनाथकालीन ठरतो. योगवासिष्ठ टीकेच्या देवप्रतीचे^२ संपादक कै. गोविंदशास्त्री दातार यांनीहि 'या ग्रंथाचें कर्तृत्व मोगरेकर रंगनाथाकडेच जाऊं पाहेंत' असा आपला अभिप्राय नमूद केला असून निगडी मठांत तें कर्तृत्व बदलण्याचा लढाटोप पुढें केला गेला असावा असा संभवहि प्रदर्शित केला आहे. अतो. याविषयी प्रो. पोतदार यांनी जोशीकृत भीषर-चरित्राच्या प्रस्तावनेत केलेलें मूलगामी संशोधन अभ्यसनीय आहे. एवंच, रंगनाथ मोगरेकर हा एक विद्वान् आणि आनंद संप्रदायांतील मोठा अधिकारी सत्पुरुष दिसतो. दासपंथायतनांतील आनंदमूर्ति हेहि याच गुरुपरंपरेतील ठरतात. कारण रंगनाथ (मोगरेकर) काशीराज-रघुनाथस्वामी-आनंदमूर्ति अशी परंपरा ब्रह्मनाळ मठांत पठित असल्याचें व या प्रकरणी कागदपत्रांचा आधार असल्याचें प्रो. पोतदार सांगतात. रंगनाथानें आपली योगवासिष्ठसारा टीका शके १५३० मध्ये रचून पुरी केली असें कै. भावे सांगतात, तें बरोबर नाहीं. कारण १५३० हा 'चित्तदानंदलहरी'चा रचनाशक असून याच 'लहरी'त 'वासिष्ठ टीका' पूर्वी केल्याचे दोन ठेलेल आहेत (अ. १८-१४; १७३३). अतो. शके १७७१ मध्ये रचिलेल्या 'आनंदचरितामृत' या आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकरांच्या ओवीबद्ध चरित्रांत हे रंगनाथस्वामी नाशिक प्रांती वाघरें येथें राहत असल्याचें कळते. म्हणजे रंगनाथ यांची वाघरें व मोगरें अशीं दोन गावें होतात. निरंजन पंढरपुरकरास सुप्रसिद्ध निरंजन माचवापासून वेगळा सारस्वतकारांनी काढलाच आहे. तसेच

१. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड २, पृ. ५९०.

२. प्रका. गजानन चिंतामण देव, (शके १८२७).

आणखी एका निरंजनापासून त्यास वेगळा काढणें जरूर आहे व ता म्हणजे निरंजन कऱ्हाडकर होय. या कऱ्हाडकर निरंजनाचा काळ थोडा पुढचा म्हणजे शके १५५९ ते १६४३ असा असला तरी त्याच्याहि नांवावर प्रस्तुत निरंजन पंढरपुरकराप्रमाणे एक गणेशगीता असल्याने नामसादस्या-मुळे धोंदाळा होऊ नये म्हणून त्याचा उल्लेख येथेच करून ठेवीत आहों. हा निरंजन कऱ्हाडच्या कोणा नरसिंह पाठकाचा मुलगा असून त्याचा नातू भगवान कवि यांने रचिलेले एक 'निरंजन-चरित्र' हि उपलब्ध आहे. मृत्युंजय किंवा वामणी सुंताजी याची कथा महिपतीकृत भक्तविजयाच्या ४१-व्या अध्यायांत शांतब्राह्मणी नामक वेदरच्या बादशहाची कथा म्हणून आली असून याची प्रथसंख्या सुमारे हजारभर आहे. प्रकाशदीप व स्वरूपसिद्धि ही याची दोन प्रकरणे 'महाराष्ट्र कवी'तून पूर्वी प्रसिद्ध झालेली आहेत. याचे शुद्ध कल्याणीकर. सहजानंद यांचा काळ श्री. शं. श्री. देव यांचे मते शके १४६० असल्याने मृत्युंजयाचा काळ शके १४५० ते ८० हा ठरतो. मृत्युंजयाचे नांव उदव चिद्वनादि कवींच्या संत-मालिकांतून आढळते. रंगनाथस्वामीहि त्याचा उल्लेख करतात. मूळचा शांत-ब्राह्मणी व पुढे योगी झालेला हा मृत्युंजय नेमका कोण ते मात्र कळत नाही.

या कालखंडांतील संशोधनांती उपलब्ध झालेल्या कवींपैकी सदानंद (शके १४२० ते ८० सुमारे) हा एक होय. हा कवि १६-व्या शतकां-तील पूर्णानंदशिष्य सदानंदाहून निराळा असून त्याची परंपरा आदिनाथ-दत्त-सदानंद-कैमयानंद-विलयानंद-सदानंद याप्रमाणे आहे. म्हणजे आनंद संप्रदायाचा मूळ पुरुष जो सदानंद त्यापासून ज्या दोन शाखा फुटल्या त्यांपैकी प्रस्तुत सदानंद कवि हा दुसऱ्या शाखेतील होय. याच्या नांवावर एक जनकयोगिनी-संवाद^१ नांवाचे ओवीबद्ध प्रकरण असून त्यांतील समा-रोपावर ज्ञानेश्वरीची छाया पडलेली दिसते. याच सुमाराच्या आणखी एका कवीचे नांव श्री. शं. श्री. देव यांस येकेहाळी मठांत उपलब्ध झाले असून त्याचे नांव रामानंद (शके १४९० सुमारे) असे आहे. या बाबत प्रद्योत्तरखंड (२०००), कार्तिकमाहात्म्य (२०००), राधामाधवविलास, व भारतभागवतांतील कांही आख्याने एवढी कविता असून तिची भाषा

१. वि. का. राजवाडे : निरंजन पंढरपुरकर (भा. इ. सं. मं. शके १८३८). व निरंजन कऱ्हाडकर (भा. इ. सं. मं. शके १८३६).

२. 'महाराष्ट्र-सारस्वत' शके १८३६.

३. सदानंद (गो. का. चांदोरकर : भा. इ. सं. मं. इति. शके १८३५).

४. रामानंद (श. श्री. देव : भा. इ. सं. मं. प्रथम संमेलन वृत्त).

नाथकालीन बळणाची आहे. नीलग्रीव आणि शिवदास हे गुरुशिष्यहि याच काळांत संपरचना करतांना आढळतात. त्या दोघांनीं मिळून लिहिलेल्या ओवीबद्ध वेताळपंचविशींत एकूण २५ कथा संग्रहित झाल्या असून त्यांचा रचनाकाल शके १५००-च्या आसपास यावा. शांतलिंगप्पा हा लिंगावत कविहि नाथांचा समकालीन असावा असे वाटते. रामदास पंचायतनाथैकी जयरामस्वामी बडगांवकर यांचे गुरु कृष्णाप्पा व कृष्णाप्पाचे गुरु हे शांतलिंग. स्वतःचा उल्लेख ते शांत नीळकंठ असा करतात, त्यावरून त्यांच्या गुरूचें नांव नीळकंठ दिसते. या शांतलिंगप्पांनीं कर्णहस्तकी या नांवाचा एक ओवीबद्ध ग्रंथ रचिला असून त्यांत चक्रवर्तधराचोकि म्हणजे लिंगावत पंथाचें तत्त्वज्ञान साररूपानें आलें आहे.^१

या शतकांतील महानुभावीय ग्रंथकारांचा विचार करतां त्यांत दक्षिणीस्वयंवराचा कर्ता संतोषमुनि कृष्णदास हा विशेष प्रमुख दिसतो. हा कवि पारमांडव्य आम्नायांतील असून त्याची परंपरा अशीः—नागदेवाचार्य-आनेराज व्यास-नागनाथमुनी—विरक्त—मह्यनाथ-भीष्माचार्य—बळाळमुनी—भिवबा-तुकेराज-भानोव्यास-संतोषमुनी कृष्णदास. शके १४७५-७६ त रचिलेल्या याच्या दक्षिणीस्वयंवराचे अध्याय मूळांत २५ असून त्याची ओवीसंख्या ३२०५ आहे. पुढे शके १६४१ मध्ये कोणा पोषदास्य गोपाळमुनीने या काव्याचें शोधन करून त्यांत आणखी ५३५ ओव्यांची भर घातली व त्याची ओवीसंख्या ३७४० कर नेली. मूळ काव्य संतोषमुनी कृष्णदासानें भागवत व पद्मपुराण यांचें आधारें रचिलें असून त्याचा प्रारंभ गोदातीरी कुंकुमठाणें येथे व समाप्ति सिल्लर येथील मिलमाचे मठींत पूर्ण झाली असें तो सांगतो. कृष्णदासानें मराठी भाषेची वकिली करतांना व्याकरणदृष्ट्या संस्कृत हा शब्द नपुंसकालिंगी व मराठी स्त्रीलिंगी असल्याने मराठी थोर ठरून संस्कृत भाषेकडे लघुत्व येते अशा प्रकारचा चतुर कोटिक्रम केला आहे. असो, या शतकांत भिंगारकर बुवा महानुभाव यांने रचिलेली एक संस्कृत गीतार्थबोधिनी नांवाची गीताटीका उपलब्ध असून तिचा मराठी अनुवादहि कोणा समकालीनानें करून ठेवल्याचें कळतें. याच सुमारची आणखी एक गीताटीका प्रसिद्ध असून तिला 'गोपाळदासी' असें म्हणतात. ही टीका कवीधर आम्नायांतील पं. गोपाळमुनी दर्यापुरकर यांनी रचिलेली असून ती गद्यांत आहे हें

१. वि. का. राजवाडे, (भा. इ. सं. म. इति. शके १८३६).

२. शांतलिंगकृत कर्णहस्तकी (चांदोरकर, नाइसंम. शके १८३७).

तिचें वैशिष्ट्य होय. गोपाळ मुनी किंवा 'वादींद्र गोपाळदास' हे चाहे व्यासाचे शिष्य असून वऱ्हाडांत दर्यापूर येथें त्यांच्या नांवाची सादी आहे. याच शतकांत दत्तराज मराठे नांवाच्या महानुभावानें पंथातील सुप्रसिद्ध 'साती ग्रंथा'वरील आपली 'टीप' तयार केली. ही टीप म्हणजे साती ग्रंथातील कठिण शब्दांचा एक कोशच असून तो अकारविल्खानें केलेला नाही. तर त्या त्या ग्रंथांत शब्द ज्या क्रमानें आले त्याच क्रमानें त्यांचा अर्थ टीपकारानें विशद केलेला आहे. या सुमारास कवीधर आम्ना-यांतील मुरारमल्ल नांवाच्या महानुभाव पंडितानें गीताभाषादि १२२ प्रमेयें रचिल्याचें श्री. देशपांडे सांगतात. याच आम्नायांतील एक कवि कृष्णमुनि यानें ब्रह्मांडगोळक या ग्रंथाची रचना शके १४३२ (की १४०३ ?) मध्ये पूर्ण केली. कृष्णानें अर्जुनास अष्टादशाध्यायी गीता सांगूनहि त्याच्या ज्या कांही शंका उरल्या त्यांच्या निरसनार्थ कृष्णानें हा १९ वा अध्याय सांगितला, अशी कल्पना करून कृष्णमुनीने प्रस्तुत ग्रंथ सजविला आहे. याच विषयावर पूर्वेलेखित गोपाळदास दर्यापूरकराचा 'निष्कलंकाध्याय ब्रह्मांडगोळक' हा सुमारे अकराशे ओव्यांचा ग्रंथ उपलब्ध असून हा गोपाळदास मोठा उद्योगी असा संशोधक दिसतो. लक्षवीरकृत मार्ग-प्रभाकर व महाराष्ट्र-काव्यदीपिका, दिवाकर कपाटेकृत मतिबंध आणि पं. भीष्माचार्यकृत गीतगोविंद टीका या ग्रंथांचें शोधन वा वादींद्र गोपाळदासानें केल्याचें ठाऊक आहे. त्यानें आपल्या ग्रंथांत गीतेच्या १९ व्या अध्यायाची जी पूर्वपीठिका सांगितली आहे तिचा सारांश असाः—“मूळ निष्कलंकाध्याय ग्रंथ सव्वाशें ओव्यांचा पुरुषोत्तम मुनीने केला. पुढें देवदासानें त्यांत दीडशें ओव्यांची भर घातली व त्याचें नांव ब्रह्मांडगोळक असें ठेविले. त्यानंतर गोपाळदास दर्यापूरकरानें शोध करून ग्रंथ दोन टप्प्यांनी वाढविला व त्याची ओवीसंख्या १११२ वर नेली (नि. म. ओवी १०९९ ते १११२)”. कृष्णमुनिकृत ब्रह्मांडगोळक आणि दास श्रीगुरुकृत निष्कलंकाध्याय या दोन्ही ग्रंथांचा अंतर्भाव गोपाळदासाच्या उपर्युक्त ग्रंथांत झालेला आहे. महानुभाव पंडित एकाच विषयाची व ग्रंथाची पाठपुरवणी कशी करतात ते बरील इतिहास सांगतो. असो. या शतकांतील आणखी एक महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे भीष्माचार्य वाङ्मेशकर यांनी शके १४६० मध्ये संकलित केलेला 'निरुक्तशेष' हा होय. हा ग्रंथ म्हणजे वास्तविक 'लीळाचरित्रा'चे दहा-

१. प्रका० महत्त दत्तराज (लाहार, इ. स. १९००).

२. परिचय : प. सु. देशपांडे (भा. इ. सं. मं. वैसासिक, १८-४).

बारा पाठ एकत्र करून त्यांतून निवडून काढलेल्या पांचशें लीळांचें विषय-
वारीने केलेलें एक संकलन आहे. सुमारे १५०० लीळांचें 'लीळाचरित्रा'-
तून या ५०० लीळा संकलित करण्यांत भीष्माचार्यांचा हेतु असा दिसतो,
कीं बेसोबास किंवा आनेराजवास यांनीं तपार केलेल्या चक्रवरोक्त सूत्र-
पाठास संबद्ध असणाऱ्या मूळ लीळा सुसंगतपणें क्रमवारीने वाचतां याव्या.
म्हणजे म्हाइंभटकुत लीळाचरित्रातून सूत्रपाठ सिद्ध झाला व उलट सूत्र-
पाठास आधारभूत म्हणून हा निरुक्तशेष जन्मास आला. भीष्माचार्यांच्या
या ग्रंथाची उपयुक्तता निर्विवाद आहे.

अभ्यासाची साधनेः—

वि. का. राजवाडे : निरंजन कन्हाडकर व निरंजन पंढरपूरकर

(भा. इ. सं. मं. इति. शके १८३२ व १८३६).

य. खु. देशपांडे : महानुभावीय मराठी वाङ्मय, भाग, ४.

य. खु. देशपांडे : भीष्माचार्यकृत निरुक्तशेष (भाइसंमं. त्रै. १८-४)

गो. का. चांदोरकर : सदानंद (भाइसंमं. इति. शके १८३५).

द. या. पोतदार : श्रीघर-चरित्र (प्रस्तावना पृ. २३ ते २६).

मुक्तेश्वराच्या चरित्रमंदिरांत चहुंकडे नकारघंटा वाजत आहे असा अभिप्राय सारस्वतकारांनी दिल्यानंतर आज पांचपंचवीस वर्षांत बरेच संशोधन झाले असूनहि त्याच्या चरित्राचा प्रश्न संपूर्णपणे सुटला आहे असे म्हणता येत नाही. तथापि मुक्तेश्वराच्या चरित्रावर प्रकाश पाडणारी जी साधने उपलब्ध झाली आहेत त्यांचा विचार करणे अवश्य आहे.

कोडितकर अथे यांच्या दप्तरांतील टिपणवही आणि सरंजामे-जंत्री यांतील नोंदीवरून मुक्तेश्वराचा जन्म पैठणास शके १५३१-मध्याे शाला असे मत सारस्वतकारांनी पंचवीस वर्षांपूर्वी दिले. त्यास अगदी अलीकडे श्री. दा. के. ओक यांनी पाठिंबा दिल्याने या प्रश्नास चालना मिळाली. श्री. ओक यांना तंजावर येथे गोविंदबाळस्वामीच्या मठांत एकनाथ, रामदास व मुक्तेश्वर यांच्या चरित्रावर प्रकाश पाडणारे एक हस्तलिखित टिपण मिळाले. त्याच्या आधारे रामदास व एकनाथ यांच्यांत कांहीं वांशिक स्वरूपाचे नाते जोडून मुक्तेश्वराचा कालनिर्णय करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. श्री. ओक यांनी एकनाथ आणि रामदास यांच्या संबंधाविषयी जी मते व्यक्त केली आहेत ती येथे चर्चेत नाहीत. तंजावर येथील हस्तलिखितावरून त्यांनी अनुमानिलेला मुक्तेश्वराचा जन्मकाल प्रो. पंगु यांना मान्य नसून त्यांनी तो काल आणखी मागे नेण्याचा प्रयत्न केला आहे. मुक्तेश्वरापासून चौथे पुरुष मुक्तेश्वरबुवा गवई यांना कोल्हापूरच्या छत्रपति महाराजांकडून तेरवाड गांव इनाम मिळाल्याची पहिली सनद शके १६४९ मधील असून दुसरी शके १६८१-तील आहे. यावरून मुक्तेश्वरबुवा गवई यांची आयुर्मर्यादा साठ-सत्तर वर्षांची कल्पून, त्यावरून मागे जात जात मुक्तेश्वराचा जन्मकाल शके १४९६ असा प्रो. पंगु मानतात. श्री. ओक यांनी पुढे आणलेल्या रंगनाथस्वामी निगडीकर यांच्या संतमालिकेचा पुरावा प्रो. पंगु यांनी त्यांच्यावरच उलटविला असून या संतमालिकेतील उल्लेख मुक्तेश्वराचा जन्मकाल शके १४९६ होय या स्वमतास पोषक आहे असे प्रो. पंगु यांचे म्हणणे आहे. प्रो. पंगु यांनी मायेच्या प्रमाणाचाहि विचार केलेला असून मुक्तेश्वराची भाषा ही शिवपूर्वकालीन अर्थात् एकनाथी बळगास जवळ असणारी आहे असे

१. मुक्तेश्वर-विराटपर्व, (काव्यसंग्रह, द्वितीयावृत्तीची प्रस्तावना).

२. प्राचीन मराठी कविपंचक, पृ. १८ ते २५.

३. महाराष्ट्रकवि स्फुटसंग्रह, भाग १ (संपा. वि. स. भावे).

ते मानतात. शिवकालीन कवीत आढळणारे फारसी शब्दांचे प्राचुर्य मुक्तेश्वरांत नाही. उलट दळघाटे, नावेक, मुखाडणे, आराणुक, वरिपडा इत्यादि प्राचीन शब्द, पुसलवेस, हरिस वासारखा शब्दांतून दिसणारी व > ल ही प्रक्रिया, सगुणाविला, बळाविला वासारखा भूतकृदन्तें, नवजे वासारखा शब्दप्रयोग, इत्यादि शिवकालांत लोप पावलेली भाषारूपे ज्या अर्थी मुक्तेश्वरांत आढळतात, त्याअर्थी तो शिवपूर्वकालीन कवि असल्या पाहिजे असें प्रो. पंगु म्हणतात. कै. वि. का. राजवाडे यांनी मुक्तेश्वर-कालाचा विचार केलेला असून त्यांच्याहि मताचा आधार प्रो. पंगु घेतात. मुक्तेश्वर आपल्या आदिपवांच्या पंधराव्या अध्यायांत व समापवांच्या आठव्या अध्यायांत 'कूर फिरंगांचा' व 'दंडेस्वा इंग्रजांचा' उल्लेख करतो. कै. राजवाडे यांच्या मते शके १५८२-च्या सुमारास इंग्रज हे शके १५५०-६० च्या मानानें अधिक सभ्यपणा व माणुसकी दाखवू लागले होते. अर्थात् 'दंडेल' वगैरे विशेषणांना इंग्रज पात्र ठरण्याचे काली म्हणजे शके १५८२-च्या पूर्वी मुक्तेश्वरी भारताची रचना झाली असावी असें कै. राजवाडे मानतात. तसेच मुक्तेश्वर जसा इंग्रज, पोर्तुगीज, डच इत्यादि परकीयांचा उल्लेख करतो तसा तो फ्रेंचांचा करीत नाही. हिंदुस्थानांत फ्रेंचांची पहिली बखार सुरतेस शके १५९०-मध्ये स्थापन झाली, त्याअर्थी फ्रेंचांच्या आगमनापूर्वी म्हणजे शके १५९० च्या पूर्वी मुक्तेश्वरी भारताची रचना झाली असली पाहिजे. बरील दोन प्रमाणांनी मुक्तेश्वरी भारताचा काल कै. राजवाडे यांनी शके १५७२ हा ठरविला असून कै. पांगारकर यांचीहि त्यास मान्यता आहे. प्रो. पंगु यांना हा काल मान्य नसून मुक्तेश्वर शके १४९६-च्या सुमारास जन्मले व शके १५६७-च्या सुमारास मरण पावले असा कालनिर्णय ते करतात. मुक्तेश्वराच्या ग्रंथांत स्वराज्योन्मुख महाराष्ट्राचे चित्र नेहून मुसलमानी सत्तेने गांजलेल्या महाराष्ट्राच्या मनःस्थितीचे प्रतिबिंब उमटले आहे हे कै. राजवाडे यांचे मत प्रो. पंगु यांना मान्य दिसते.

तात्पर्य, कै. भावे यांनी मांडिलेल्या मतास विरोध करून प्रो. पंगु मुक्तेश्वरास एकनाथोत्तर व शिवपूर्वकालीन ठरवीत आहेत. प्रो. पंगु यांचे मत विचारांत घेण्यासारखे असले तरी निर्णायक नाही. कारण, एकतर ते केवळ अनुमानावर आधारलेले आहे; आणि कोल्हापुरकरांनी मुक्तेश्वराच्या वंशजास दिलेल्या सनदा अस्तल असल्या तरी मुक्तेश्वराच्या कालनिर्णयाच्या दृष्टीने एक साधन म्हणून त्यांची मातम्बरी विशेष नाही. प्रत्येक पिढी पस्तीस वर्षांची मानून मागे जात जात शके १४९६ हा

मुक्तेश्वराचा जन्मकाल होय असे प्रो. पंगु त्या सनदावरून मानतात. परंतु दोन पिढ्यांतील अंतर कै. राजवाडे यांच्या मताप्रमाणे थोडे कमी मानल्यास हिशेब बदलतो व मुक्तेश्वर हा शिवकालीन ठरू पाहतो. तो शिवकालीन असावा असे म्हणण्यास दुसरा एक आधार म्हणजे त्याचा मावसभाऊ व तंजावरस्थ महाकवि माधवस्वामी याचा होय. हा कवि फारसा ज्ञात नसला तरी त्याची अति प्रचंड अशी प्रथ रचना तंजावर येथील सरस्वति-महालांत उपलब्ध असून त्याचा ग्रंथरचनेचा उद्योग हाके १६१० पासून पुढे पांच-पंचवीस वर्षे चालू असलेला दिसतो. मुक्तेश्वर आणि माधवस्वामी हे दोघे सख्खे मावसभाऊ असतां त्यांच्यांत साठ-सत्तर वर्षांचे अंतर पडणे संभवनीय नाही, आणि माधवस्वामीने स्वतःच आपला काल दिलेला असल्याने त्यास मागे ओढणेहि शक्य नाही. अर्थात् मुक्तेश्वरास प्रो. पंगु नेतात तितका मागे न नेता कै. भावे यांच्या मताप्रमाणे तो आहे तेथेच त्यास ठेवावा हें योग्य. वरील सर्व परिस्थितीचा विचार करतां कै. भावे यांनीं केलेला मुक्तेश्वराचा कालनिर्णय बदलण्याची आवश्यकता अजून तरी वाटत नाही.

वरील मजकूर लिहिल्यानंतर सुप्रसिद्ध संशोधक श्री. अ. का. प्रियोळकर यांचा 'श्रीमुक्तेश्वराचा शोध' हा निबंध आमचे हाती आला. त्याचे प्रकाशन होण्यापूर्वीच तो उपलब्ध करून दिल्याबद्दल आम्ही श्री. प्रियोळकर यांचे कर्णी आहो. प्रस्तुत निबंधांत त्यांनीं मुक्तेश्वराविषयी कांही मूलगामी संशोधन केले असून आम्ही ते पुढे साररूपाने देत आहो. जिज्ञासूंनी श्री. प्रियोळकर-संपादित मुक्तेश्वरकृत आदिपर्वान्ची चिकित्सक आहृति मूळातून पहावी. लीला-विश्वंमर ही मुक्तेश्वराची मातापंती होत व जो चिंतामणि तोच विश्वंमर होय हें रुढ मत श्री. प्रियोळकर यांनी सप्रमाण खोडून काढले असून लीलाविश्वंमर या नांवाने क्रोणतीहि मानवी व्यक्ति सूचित होत नसून मुक्तेश्वराचे उपास्यदेवत जें श्रीदत्त त्याच्या वैकल्पिक नांवाचा हा उल्लेख होय, याप्रमाणे स्वमत मांडले आहे. ज्या ओवीने आजवर अनेकांना धोटाळ्यांत पाडले त्या मुक्तेश्वरकृत सभापर्वीतील ओवीचा मूळ पाठ श्री. प्रियोळकर यांना उपलब्ध झाला असून तो या कामी निर्णायक आहे. सभापर्व आणि वनपर्व यांतहि मुक्तेश्वर स्वतःस 'लीलाविश्वंमरानुग्रहीत' असेच म्हणवितो. दासोपंत कविहि (श. १४७३-१५३७) श्रीदत्तात्रेयास लीलाविश्वंमर या नांवाने अनेक ठिकाणी संबोधितो. टेबेस्वामी (वासुदेवानंद सरस्वतीस्वामी) यांनी श्री दत्तात्रेयाच्या सहाय्या अवतारांत त्याचे नांव लीलाविश्वंमर हांतें, असे

म्हटले आहे. ही व इतर कांही प्रमाणे देऊन 'लीलाविधंभर' हे मुक्तेश्वराचे मातापिते किंवा गुरू नसून ते त्याचे उपास्य दैवत आहे हे श्री. प्रियोळकर यांनी सिद्ध केले आहे. मुक्तेश्वराच्या नांवावरहि त्यांनी कांही प्रकाश टाकला असून मुद्रल हे त्याचे व्यक्तिनाम (कुलनाम नव्हे) व मुक्तेश्वर हे त्याचे काव्यासाठी धारण केलेले मुद्रा-नाम होय असे श्री. प्रियोळकर यांचे म्हणणे आहे. मुक्तेश्वर हे नांव धारण करण्यापूर्वी तो स्वतःचा उल्लेख 'चितामणिमुत मुद्रल' या आपल्या मूळच्या नांवाने करित असल्याचा पुरावा श्री. प्रियोळकर यांना त्याच्या कांही स्फुट कवनांच्या हस्तलिखित प्रतीत मिळाला आहे. मुक्तेश्वर हे नांव त्याच्या उपास्य दैवताचे म्हणजे श्रीदत्तात्रेयाचे असून ते त्याने महाभारत रचतांना धारण केले असे त्याच्या आदिपर्वातील पुढील ओवीवरून दिसते. "मुक्तेश्वर जो मी अवधूत। माझेनि नामें मुद्रांकित। कया किस्तारीं भारत। महाराष्ट्रपदबंधी ॥४४॥" यापुढे सर्वत्र हा मुक्तेश्वर मुक्तेश्वराच्या प्रसादाने काव्यरचना करित आहे असे तो म्हणतो. मुक्तेश्वराचा हा मुक्तेश्वर शिव-स्वरूप असून अशा प्रकारच्या मुक्तेश्वराची देवळे पैठण-वन्हाडकडे असल्याचे कळते. द्रविड देशांत या मुक्तेश्वराची अनेक देवळे असून त्यांनाच उल्लेख नमनार्थ म्हणून मुक्तेश्वर कवि प्रामुख्याने करता ही गोष्ट त्याचे वास्तव्य कर्नाटकांत असावे या रूढ समजूतीस बळकटी आणते असेहि श्री. प्रियोळकर यांचे म्हणणे आहे. एकूण, त्यांच्या निबंधांतील संशोधन मूल-गामी व सप्रमाण असून त्यायोगे मुक्तेश्वर कवीविषयी आज बहुतकाल रूढ असणारे संकेत बदलावे लागतील असे दिसते.

अभ्यासाची साधने:—

- वि. का. राजवाडे : मुक्तेश्वर (संकीर्ण लेखसंग्रह, पृ. १-१४).
 बा. अ. भिडे : मुक्तेश्वर.
 ल. रा. पांगारकर : कविवर्य मुक्तेश्वर.
 वि. वि. वैद्य : निबंध आणि भाषणे (मुक्तेश्वराचे वनपर्व).
 वा. व. पटवर्धन : मुक्तेश्वर (इंग्रजीत), फर्ग्युसन कॉ. मासिक १४-४.
 द. सी. पंगु : प्राचीन मराठी कविवर्य (मुक्तेश्वर).
 वि. स. कुलकर्णी : मुक्तेश्वरकृत सभापर्व (प्रस्तावना).
 पो. जि. सक्तीस : कविवर्य मुक्तेश्वर (" पांगारकर स्मारक ग्रंथ ").
 ना. गो. नांदापूरकर : जनार्णव आणि मुक्तेश्वर (प्रो. पोतदार स्मारक ग्रंथ).
 अ. का. प्रियोळकर : मुक्तेश्वराचा शोध (आदिपर्व-प्रस्तावना).

रमावल्लभदासांचा काळ कै. पांगारकर शके १५१० ते ७० असा मानतात. परंतु सांप्रदायिक मते हाच काळ शके १५३१ ते ९० असा आहे. रमावल्लभदासांनी आपल्या नांवाचे स्पष्टीकरण 'वाक्यवृत्ति' ग्रंथांत पुढीलप्रमाणे केलेले आढळते—“दास देहास नाम स्वभावी । वल्लभ अंतरीचा गोसावी । रमा हे स्फूर्तीच प्रगट दावी । रमावल्लभदास म्हणे ॥” गुरुपदेशानंतर काही काळ गोदातटी राहून आपला बालमित्र कृष्ण गोसावी वासह रमावल्लभदास दामोळ, रत्नागिरी, सावंतवाडी, गोंवा या मार्गाने कानडा प्रांतांत गेले व तेथे कृष्णभक्तीचा प्रसार त्यांनी केला. सोलापूरच्या राळेरासकरांपैकी एक कवि गोकर्ण-कारवारच्या समुद्रपट्टीत प्रसिद्धीस यावा हा योगायोग खराच. त्यांच्या तिकडील शिष्या आवडाबाई यांचा मठ कै. भावे म्हणतात त्याप्रमाणे चंदावरास नसून मळापूर येथे आहे व तेथे कृष्णजयंतीचा सोहळा प्रतिवर्षी होत असतो. ही आवडाबाई मळापूरचे नारायणअप्पा कुलकर्णी या सारस्वत ब्राह्मणाची बायको. एक दिवस समुद्रस्नान करतांना तिचे पाण्यांत पडलेले कर्णफूल रमावल्लभदासांनी तिला परत मिळवून दिले. वाक्ये हरवलेली वस्तु सांपडली म्हणजे 'आवडाबाईचे कर्णफूल ते' अशी म्हणच त्या प्रांती पडली आहे. रमावल्लभदासांनी या आवडाबाईस अनुलब्धून लिहिलेली अकरा ओवीबद्ध पत्रे मिळून त्यांचे 'प्रबोधचंद्रिका' हे प्रकरण होते. असो. या आवडीच्या मठाशिवाय शिराळी येथील राघवदास मठ, हेम्माडी येथील जोगनाडी मठ, हत्यंगडी येथील गोसावी मठ हेहि रमावल्लभदासांच्या हयातीपासून कानडा प्रांतांत चाळ आहेत. रमावल्लभदासांची पुढील ग्रंथरचना प्रसिद्ध आहेः—बृहद्वाक्यवृत्ति टीका^१, दशकनिर्धार (शके १५५५); गुरुवाळी (शके १५५८); गुरुमहिमा; प्रबोधचंद्रिका; संतनामावली; वैष्णवगति; चमत्कारी टीका (शके १५५०); पदपदांतर^२, याशिवाय मळापूर येथील आवडी-मठांत त्यांची काही अप्रकाशित कविता आहे ती निराळीच. रमावल्लभदासांच्या शिष्यांपैकी राघवदासाने 'विरदावली' या ग्रंथांत आपल्या गुरुचे चरित्र सविस्तरपणे रंगविले असून या चरित्राचा एकच अध्याय सध्या उपलब्ध आहे^३.

१. श्री. जानंदधनराव : चमत्कारी टीका (प्रस्तावना, पृ. ३).

२. प्रकाशक : श्रीरामतत्वप्रकाश छापखाना, बेळगाव.

३. संपा. सु. गो. उभयकर, हुबळी.

या रासवदासांची काही रचना कानडी भाषेतहि आहे. बाशिबाय रसा-
बळमदासांचे बालमित्र कृष्ण गोसावी, प्रशिष्य जोगनाणी, पुत्र बादवबुवा
आणि नातु चंवंकबुवा यांचीहि काही किरकोळ कविता उपलब्ध आहे.
असो. शिवकल्याणांची माहिती सारस्वतकारांनी दिव्हीच आहे. एक
लाख ओव्यांच्या त्यांच्या दशमस्कंध टीकेपैकी आज श्रीकृष्णजन्म प्रचारासाठी,
रामपंचाध्यायी, ब्रह्मस्तुति व वेदस्तुति एवढी चारच प्रकरणे काप ती उपलब्ध
असून त्यांची ओवीसंख्या १२,७५८ इतकी भरते. म्हणजे संपूर्ण टीके-
पैकी एक अष्टमांशच काप ती उपलब्ध आहे. वरील चार प्रकरणांचे
संपादक मात्र अकोल्यातील रामदासी मठांत समग्र दशमटीकेची प्रत
पाहिल्याचें सांगतात.^१ शिवकल्याणकृत अमृतानुभवावरील टीकेचें नांव
नित्यानंदैक्यदीपिका असे आहे; कै. भावे म्हणतात तसें नित्यानंद-
दीपिका नाही. नित्यानंद हे शिवकल्याणांचे गुरु होत. पूर्वी गोपाळ
बाळवल्कीस ऐकविलेलें अमृतानुभवावरील व्याख्यानच शिवकल्याणांनी प्रस्तुत
टीकेत ग्रंथनिविष्ट करून टाकलें आहे. अवणपठणास सुलभ म्हणून ही ओवीबद्ध
टीका आपण पूर्वी तोंडांने सांगितलेल्या व्याख्यानानवरून तयार केली असें
स्वतः ग्रंथकार सांगतो, तेव्हां तें खरें असणार (निष्ठा. १०×३९०).
ही टीका शिवकल्याणांनी देवगिरीत आरंभिली खरी; पण मध्यांतरी
काही कारणाने ही शब्दओवणी तशीच यांबली व मग पुढे
त्यांनी पंढरपुरास ती संपविली असें दिसतें. ज्ञानेश्वरांच्या मूळ ८००
ओव्यांवर शिवकल्याणांनी ६४१० म्हणजे सुमारे आठपट ओव्या
रचिल्या आहेत. या टीकेचा एक विशेष हा, की तीत मूळ ग्रंथाचें नांव
सर्वत्र अनुभवामृत असें आढळतें. याचा अर्थ ज्ञानेश्वरांचा हा ग्रंथ १६-
व्या शतकापर्यंत तरी अनुभवामृत याच नांवाने ओळखला जात असे. पुढें
केव्हां तरी त्याचा अमृतानुभव झाला. असो. शिवकल्याणांच्या या टीकेचें
वैशिष्ट्य हे, की जुनी परंपरा मोडून एका प्राकृत ग्रंथावर व्याख्यान
रचण्याचा प्रयोग करून एक नवीन परंपरा ते उभी करूं पाहत होते.
हुद्दवानें ती मूळ धरूं शकली नाही. लोलिचराजाचें चरित्र भारतवर्षाच्या
अर्थाचीन कोशांत आले असून त्यावरून जुलरच्या दिवाकरभट्टाचा हा
स्वच्छंदी चिरंजीव पुढे शके १५५२-त सिद्ध होऊन लोकादरपात्र झाला
व त्याने शके १५५५-त वैद्यजीवनादि ग्रंथ रचिले अशी माहिती मिळते.^२

१६-व्या शतकातील आणखी काही कवींची माहिती महाराष्ट्र-

१. रामपंचाध्यायी, प्रस्तावना, पृ. ७ (संपा० ग. व. मोडक अकोला).

२. लोलिचराज (व. बा. पोतवार, भा. ६. सं. मं. शके १८३७),

म. सा. ११९.

सारस्वताच्या द्वितीय आवृत्तीत आली होती (पृ. १९५ ते २००). तृतीय व अर्थात् चतुर्थ आवृत्तीत ती नसल्याने मूळांत काही भर घालून ती येथे उतरवून घेणे जरूर आहे. या कवीत सारस्वतकारांनी धामणगांवचे बोधलेबुवा, निंबराज दैठणकर, मोरया गोसावी चिंचवडकर, गणेशान थ, सेना न्हावी, शेख महंमद, शेख मुलताना, शेख परीद, शेख सय्यद वगैरे कवींचा उल्लेख केला असून त्यांतील काहींची माहितीहि दिलेली आहे. पैकी सेना न्हावी हे १३-व्या शतकातील कवि असल्याने त्याचा विचार येथें कर्तव्य नाही. माणकोजी बोधलेबुवा या नांवाने प्रसिद्ध असणारा कवि हा मूळचा बालेघाटांतील धामणगांवचा पाटील. याच्या बायकोचे नांव ममताई, मुलाचे यमाजी व मुनेचे भागीरथी. आढनांव जगताप. हे सर्व कुटुंब पंदरीची वारी करी व अभंग म्हणे. या बोधलेबुवांचे ज्योतिराम व गोपाळनाथ या नांवाचे दोन शिष्य होते व त्यांचीहि काही रचना आढळते. पैकी ज्योतिरामाने बोधलेबुवांचेर एक कीर्तिकटाव लिहिला असून त्यांत शेवटी तो म्हणतो—

‘धन्य धन्य बहु धन्य बोधला अवतार सद्गुरु त्वामी ।

वद्गुरु ऐश्वर्यांचा टाळधरी ज्योतिराम तो मी मी ॥ १३ ॥’

निंबराज (समाधि शके १६००) हे दैठणचे राहणारे म्हणून दैठणकर. यांचे वडील मुरारपंत देशपांडे यांनी पुत्रप्राप्तीसाठी निंबाचा पाला खाऊन तप केले म्हणून यांचे नांव निंबाजी ठेवले व तेच पुढे निंबराज झाले. हे वसिष्ठ गोत्री देशस्थ ब्राह्मण. यांनी गंगेच्या कावडी रामेश्वरावर चौदा वेळां नेऊन वाहिल्या. एकनाथशिष्य नरहरि हा यांचा गुरु. निंबराजांनी ज्ञानबोध, जपमाळ वगैरे प्रकरणे रचिली असून शिष्यां काही पदेहि लिहिली आहेत. पैकी ‘जपमाळ’ तील एकेक मणि म्हणजे एकेका संतांचे गुणगान् असून शेवटीं समारोपांत काही संत इक्षुदंडाप्रमाणे ‘कांडी रसाळ व तोंडी फिके’ तर काही नारळाप्रमाणे ‘आपुली गोडी आपण राखणारे’ असतात असे सांगून कवीने ‘आंतबाहेर अवघे गोडे । निंबनाथाऐसे थोडे’ याप्रमाणे स्वतःविषयी म्हटले आहे. निंबराजापेक्षां मोरया गोसाव्यांची कीर्ति महाराष्ट्रांत फार आहे. यांचे वडील वामनभट हे मूळचे कर्नाटकांतील शालि या गांवचे राहणारे असून तेथून पुणे प्रांती कांही योगायोगाने आले व शालिग्रामचे राहणारे म्हणून त्यांना शालिग्राम हे आढनांव मिळाले. तुकोबा गोसावी व मोरया गोसावी हे समकालीन होत, असे त्या वेळचा पत्रव्यवहार सांगतो. मोरया गोसाव्यांचे चिरंजीव चिंतामणि गोसावी

यांना तुकोबांनी देव ही पदवी दिली व तेव्हापासून हा वंश चिंचवडचे देव या नावाने ओळखला जाऊ लागला. मोरया गोसाव्यांच वडील वामनभट हे गणेशोपासक होते व तीच उपासना पुढे मोरयांत उतरली. किंबहुना मोरया हे नांवहि गणेशकृपेने द्यातक आहे. मोरया गोसाव्यांचा जन्म मोरगांवास झाला, परंतु त्यांनी वसति मात्र चिंचवडामच केली. यांचे वशांत सात औरस पुरुष ओळीने प्रसन्न निघले. चिंचवडास पवनातीरी या सातहि पुरुषांच्या समाधि शेजारी शेजारी आहेत. मुख्य समाधिमंदिर मोरया गोसाव्यांचे असून ते शके १५८० मध्ये बांधण्यांत आले. मोरयांची कविता विशेष नाही. काही गोड पदे व आख्या आहेत, आणि त्यांतून त्यांची पारमार्थिक तळमळहि उमटली आहे. परंतु स्वतः फारसे कवित्व केले नसले तरी अनेक गणेशभक्त कवींचे ते स्फूर्तिस्थान झाले असणार यांत शंका नाही. मोरया गोसावी शके १५५७-मध्ये समाधित्य झाले. एकनाथांचे शिष्य त्र्यंबक व त्र्यंबकमुत हेहि याच काळातील असून त्यांची रचना बऱ्यापैकी आहे. याशिवाय संताजी जगनाडे यांच्या वहीत विठ्ठलदास, धोंगडा, शिवदास कुंडेश, पणाभी विठ्ठलनाथ यंगरे विठ्ठलभक्तांची कविता आढळते; परंतु त्यांची माहिती मात्र मिळत नाही. हिंदूप्रमाणे या काळांत अविधांतहि अनेकजण विठ्ठलभक्ति करू लागले होते व त्यांपैकी काहींनी मराठी भाषेत रचनाहि केली आहे. त्यांत शेख महंमदाची रचना विशेष भरदार असून विविधहि आहे. हा अहमदनगर जिल्ह्यातील श्रीगोंदे विधा चांमारगोंदे येथील राहणारा. घराची वृत्ति मुलाण्याची. एक दिवस मुलाण्याचे काम करतांना बघण्याची तडक बघून शेख महंमदास विरक्ति उपजली व ते काम सोडून देऊन त्याने पंढरीची दारी धरली. माचे पवनविजय, निष्कलंक प्रबोध, योगसंग्राम व ज्ञानसागर असे चार ग्रंथ असून शिवाय काही पदे व अभंगहि आहेत. या सर्वांत योगसंग्राम हा ग्रंथ मोठा असून (ओवी-संख्या २५००) तो शके १५६७-त रचून पूर्ण झाला. शेख महंमदाच्या रचनेची थोडी कल्पना यावी म्हणून त्याचे एक कवय पुढे देतो.

ऐसें केले या गोपाले । नाही सोवळे ओवळे ॥

फणसा अंगे करड काटे । आंत साखरेचे गोटे ॥...

मधमाशांची धोंगणी । आंत अमृताची खाणी ॥

शेख महंमद विलासी । झाला हरिभक्तीचा रहिवासी ॥

शेखमहंमदाच्या गुरूचे नांव चांद बोधले. परंतु त्याचा उल्लेख विशेष कोठे आढळत नाही. शेख महंमदाच्या रेणुका तेलीण या नांवाच्या एका

शिष्येनें मात्र कांही अमंगरचना केल्याचें कळतें.

या शतकाच्या अखेरीस अखेरीस आणखी एका प्रकारची ग्रंथरचना होत असावी असें मानण्यास जागा आहे. मागील दोनतीन शतकांतील मुसलमानांना राजवटीमुळे सर्व राजकीय व्यवहार फारसीमय होऊन गेलेला पाहून शिवाजीमहाराजांनी तो स्वभाषेत व्हावा या हेतूनें राजन्यवहार-कोश करवून घेतल्याचें आपणास ठाऊकच आहे. याच हेतूनें त्यांनीं शके १५९६-मध्ये 'राज्यारोहणप्रसंगी बाळाजी आवजी चिटणिसांच्या विचारें एक 'लेखनप्रशस्ति' हि तयार केली'. या ग्रंथाच्या प्रस्तावांत लेखक म्हणतो, "मुसलमानांच्या पूर्वीचे शिलशिले हाते ते पाहून मुसलमानांच्या मायन्यांतून घेण्यासारखें असेल तें घेऊन ही नवीन लेखनप्रशस्ति तयार केली आहे." पुढे मुख्य भागांस हेमाद्रपंती निबंध, रकाने पाडण्याच्या रीती, रेधा वाडण्याचे यंत्र म्ह. लेखणी व द्रव्य म्ह. झाई यांची कृति, कांही मायने, इत्यादि माहिती आली आहे.

आनंद संप्रदायांतील पहिल्या पहिल्या कवींची थोडोफार माहिती सारस्वतकारांनीं पुढे दासपंचायतनावरील प्रकरणांत दिली ती वास्तविक या ठिकाणीं यावयास पाहिजे. कारण सहजानंद व पूर्णानंद हे या परंपरेतील पहिले कवि १५-१६ व्या शतकांतील आहेत. या आनंद संप्रदायाविषयी 'सहज पूर्ण निजरंगी रंगला' असा एक सूत्रक चरण प्रसिद्ध असून त्यांत अनुक्रमें सहजानंद, पूर्णानंद, निजानंद व रंगनाथ निगडीकर या चार पिढ्यांतील सत्पुरुषांची नांवे गुंफिली आहेत. पैकीं रंगनाथ निगडीकर हे दासपंचायत-नांतील असल्यानें त्यांचा विचार पुढें व्हावा हें बरोबरच आहे. परंतु सहजानंद व पूर्णानंद हे कवि, एकनाथ-तुकारामांचे समकालीन आहेत. पूर्णानंद हे सहजानंदाचे शिष्य, शिवरामस्वामीचे गुरु व रंगनाथस्वामीचे परमगुरु होत. या गुरुशिष्यांच्या ग्रंथांचे उल्लेख महाराष्ट्र सारस्वतांत आलेच आहेत (पृ. ४३८). सारस्वतांत अनुल्लेखित असा आणखी एक ग्रंथ सहजानंदाच्या नांवावर आहे. चांदोरकर यांना सासवड येथील सोपानमठांत अपूर्णवस्थेंत मिळाला. या ग्रंथाचें नांव योगवासिष्ठ टीका असें असून त्याचें १० वे प्रकरण उपलब्ध झाले आहे त्यावरून तो शके १५१४-मध्ये रचिला गेला असें दिसतें. सहजानंदाचा दुसरा एक शिष्य अच्युताश्रम याचा बैरागर या नांवाचा ओबीवद् ग्रंथ आहे. शंकरराव देव यांना आपनंद मठांत अपूर्णवस्थेंत मिळाला असून गुरुपरंपरेवरून पाहतां हा कविहि आनंद-

संप्रदायीच दिसतो.^१ सहजानंदाचा मुलूज जसा ज्ञानानंद त्याचप्रमाणे त्याचा चंचु आणि पुत्र हेही ज्ञानानंदच होते, पैकीं सहजानंदाचा शिष्य ज्ञानानंद याच्या नांवावर प्रणवविवरण व ज्ञानांशविवरण असे दोन ग्रंथ तेंजावर येथील सरस्वति-महालांत आढळतात.^२ म्हणजे पूर्णानंद, अच्युताश्रम व ज्ञानानंद अशा तीन सहजानंदशिष्यांची ओळख आपणांस झाली.

संशोधनान्ती उपलब्ध झालेल्या १६-व्या शतकांतील कवीत नारायणांकित माधवदास हा एक असून त्याने आपली योगवाशिष्ठावरील टीका शके १५१४-मध्ये पुरी केली असे दिसते. हा कवि विदर्भदेशीन असून पैठणच्या कोणा नारायणस्वामीचा शिष्य होता असेंहि कळते.^३ शके १५६७-मध्ये रचना करणाऱ्या एका राम कवीचा शोध के. राजवाडे यांस लाभला असून त्याचा प्रदोषव्रतमाहात्म्य हा साडेतीन हजार ओव्यांचा ग्रंथ काव्यदृष्ट्या उत्तम असल्याने ते सांगतात. हा रामकवि आपल्या बापाचे नांव रुसिह व आजाने गोपीनाथ असे देतो. वैकार वंशातील या कविक गोत्री कवीची गुह्यरंजना सिद्धानंद-बालक-माधवदास याप्रमाणे आहे.^४ चांदोरकरकृत कविकाव्यसूचीत रामकवीचा उल्लेख आढळतो. (पृ. ८९). विप्रनारायण हे कविहि याच काळांत ग्रंथरचना करतांना दिसतात. त्यांच्या 'अश्वमेधाख्यान' या ओवीबद्ध ग्रंथाचा (रचना शके १५८२) परिचय प्रो. पोतदार यांनी करून दिलेला असून त्यावरून पाहतां संतकविकाव्यसूचिकारांनी पृ. ५७ व पृ. १३२ यांवर उल्लेखिलेले नारायण हेच असावे असे वाटते परंतु 'सूचि'कार त्यांना एकदां विघ्ननाथशिष्य तर एकदां निरंजनशिष्य म्हणतात हे कसे ! सुगौरे साडेसहा हजार ओव्यांचा वरील ग्रंथ या नारायण विघ्नाने खानदेशांत तापीतीरी हाताळें या गांधी रचून पूर्ण केला असून त्यांत त्याने आपली वंशावळ दादाजी नामनाथ-गोपजी दामोदर-नारायण याप्रमाणे दिली आहे. हा ग्रंथ आपण मूळ संस्कृतात अगदी धरून लिहिला असे हा म्हणत असून मूळांत साधे 'भोजन केले' एवढेच शब्द असतांना त्यावर वर्णनाचा पसारा घालण्याच्या कवीधरांना त्याने बोल लाविला आहे. याशिवाय त्याच्या नांवावर सान्तागर, शिवमहिम्नस्तोत्र इत्यादि ग्रंथ आढळतात. या शतकाचे अखेरीस अखेरीस ग्रंथरचना

१. अच्युताश्रम (भा. इ. सं. मं. इति. शके १८३५).

२. Catalogue of Marathi MSS., Nos. 20, 22.

३. माधवदास (पां. न. पटवर्धन, भाइसंमं. इति. शके १८३६).

४. रामकवि (वि. का. राजवाडे, भाइसंमं. इति. शके १८३६).

५. विप्र. नारायण (भाइसंमं. पैमासिक, १४-१).

करणारांत शिवसुत मुचकुंद, तुका सुंदरदास, नागेश वेडिया, शामराज, इत्यादि कवि येतात. पैकी मुचकुंदकृत श्रीमार्गवचरित्र या पांचसहा हजार ओव्यांच्या ग्रंथाचा परिचय श्री. डॉ. श्री. देव यांनी करून दिलेला असून त्यावरून हा कवि शके १६०० च्या सुमाराचा दिसतो. परशुरामावताराचा हेतु मांगतांना तो साधुजनांचे संरक्षण, दुष्टांचे दंडन व धर्माचे पालन या गोष्टीवर भर देतो हे विशेष होय. याच सुमारास म्हणजे शके १५९९-मध्ये रचिलेला नासिकेताख्यान हा ग्रंथ छापून निघाला असून, त्याचा कर्ता तुका सुंदरदास (श्यामसुंदर भारती याचा शिष्य) याच्या वाणीवर ज्ञानेश्वरीचा परिणाम स्पष्ट दिसतो. या ग्रंथाचे एकूण अध्याय २१ व ओवीसंख्या १७२५ आहे. स्वतःस नागेश वेडिया म्हणविणारा एक कवि या काळांत असून तो एकनाथांचा शिष्य निवराज याचा शिष्य दिसतो. मानसपूर्वा हे त्याच्या ग्रंथाचे नांव. त्यांतील भाषा आणि एकनाथी पद्धतीची साडेचार चरणी ओवी यावरूनहि हा कवि १६००-५चा आसपासचा वाटतो.^१ एकनाथशिष्य शामराज याचाहि उल्लेख येथेच केला पाहिजे. याने दशसंस्कृतावर 'हरिचरित्र' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला असून त्याची ओवीसंख्या ४३४६ आहे. स्वतःस एकनाथांचा शिष्य म्हणविणारा हा शामराज ग्रंथरचनाकाळ शके १६२६ असा देतो याचे मात्र आश्चर्य वाटते.^२ या काळांतील आणखी एक कवि काशीराजसुत राणेदादास याने रचिलेली नागेशगीताटीका सरदार मुजुमदारांना उपलब्ध झाली असून तिचा रचनाकाळ शके १५५४ असा आहे.^३ अलीकडे उपलब्ध झालेली खलजी वंशातील जिया दौलतखानाचा मुलगा मुतोजी वर्जीह-स्तुत्क याची 'संगीत मकरंद' या संस्कृत ग्रंथावरील ओवीबद्ध टीका अनेक छद्मिनी महत्वाची आहे.^४ एक तर तिचा विषय जो संगीत तो मराठीस नवीन, आणि शिवाय तिचा कर्ता राजधराण्यांतील एक माण्याचा दही मुखलमान. या टीकेच्या शेवटी कर्त्याने स्वतःचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे केला आहे. "श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीसंगीतसाहित सिरोमणि श्रीखलचिंदा-वर्धन जीया दौलतखानाचा नंदन वजिरुमुमुक्त तेन कृता संगित मकरंदस्या टीका." ही टीका या शतकाचे प्रारंभी रचिलेली असावी.

१. मुचकुंद शिवसुत (भाइसंमं. इति, शके १८३६).

२. मॅशनल छा. मुंबई, श. १७९५; जगदीश्वर छा. पुणे, श. १८१०.

३. नागेश वेडिया (पा. मा. चांदोरकर, भाइसंमं. नं. १२१३).

४. शामराज (स. म. दिवेकर, भाइसंमं. नं. १२१३).

५. भाइसंमं, इति शके १८३७, पृ. १७.

६. परिचयकर्ते : पं. ना. मुजुमदार (भाइसंमं. नं. २०१२).

फादर टॉमस स्टीफन्स (शके १४७१-१५४१) हा या शतकांतोळ एक प्रमुख खिश्न मराठी कवि आहे. स्टीफन्सचा जन्म इंग्लंडमधील विल्डशायर परगण्यांतोळ बुल्स्टन या गांवी इ. स. १५४९-त झाला. धार्मिक शिक्षण युरोपांत रोममध्ये इन्वेसिक्स लॉयोलानें स्थापन केलेल्या Society of Jesus मध्ये पुरें करून स्टीफन्सने ता. ४ एप्रिल १५७९ रोजी लिस्वन सोडलें व दक्षिण आफ्रिकेला वळसा घालून तो गोव्याच्या किनाऱ्यावर २४ ऑक्टोबर १५७९ रोजी येऊन उतरला. हिंदुस्थानांत पाऊल ठेवगारा हा पहिला इंग्रज होय. गोव्यांत त्याचें बस्तान चांगलें बसलें व आयुष्याची यापुढील चाळीत वयें त्यानें साष्टीतीले ब्राह्मण किश्न कॅथॉलिक समाजांत धर्मोपदेशक म्हणून घालविली. गोव्यांत तो अति लोकप्रिय झाला. त्या भागांत तो पाद्री एस्तेवॉ (Padre Estevam) या नांवानें ओळखला जातो. याप्रमाणें सारें आयुष्य किश्न धर्माच्या प्रचारासाठीं घेचून तो वयाच्या सत्तराव्या वर्षी इ. स. १६१९-त गांवें प्रांती सरण पावला. स्टीफन्सनें गोव्यांतोळ कोंकणी भाषेवर चांगलें प्रभुत्व मिळविलेलें दिसतें. त्यानें कोंकणीचें एक व्याकरण (Arta de Lingua Canarin) लिहिलेलें असून तें त्याच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झालें. तसेंच पाद्री मार्कस् जॉर्ज यानें पोर्तुगीज भाषेंत रचिलेल्या किश्न धर्मग्रंथाचें त्यानें कोंकणींत भाषांतरहि केलें आहे. परंतु फादर स्टीफन्सची प्रसिद्धि मुख्यतः त्याच्या 'किस्त पुराणा'मुळे आहे. हें पुराण प्रथम पोर्तुगीज भाषेंत रचून पुढें इ. स. १६१४-मध्ये स्टीफन्सनें त्याला मराठी वेष दिला. मूळ पोर्तुगीज ग्रंथाचें नांव 'Discurso Sobre a vinda Jesu Christo Nosso Salvador ao mundo' असें हातें. स्टीफन्सचें ओवीवद्द मराठी भाषांतर प्रथमतः इ. स. १६१६ मध्ये राचोळ येथें मूळ पोर्तुगीज नथळपाखालींच प्रसिद्ध झालें. त्याची दुसरी आवृत्ति इ. स. १६४९-त फादर गास्पर मायरेल यांनी काढली व त्यांनींच प्रथमः 'पुराण' अशी संज्ञा या ग्रंथाला दिली. त्याची तिसरी आवृत्ति इ. स. १६५४-त निघून पुढें हें पुराण जें गुप्त झालें तें नंतर अडीचशें वर्षांनी पुनः कापील स्वरूपांत प्रकट होईपर्यंत. इ. स. १९०७ मध्ये अनेक हस्तलिखितांवरून मोठ्या प्रयासानें श्री. सालदाणा यांनी किस्तपुराणाची एक सुंदर आवृत्ति काढली; पण तीहि आज दुर्मिळ आहे.

'किस्तपुराण' हा ग्रंथ ओवीवद्द असून तो रोमन लिपींत लिहिलेला व कागलेला आहे. परंतु स्टीफन्सनें स्वतः या ग्रंथाचें देवनागरी लिपींत रूपांतर केलें असावें असें डॉ. जस्टिन अँवट यांस लंडन न्यूशियसमध्ये मिळालेल्या

‘किस्तपुराणा’ च्या एका देवनागरी लिपीतील प्रतीकम् वाटते. ग्रंथाचे प्रकृण सर्ग किंवा ‘अवस्वर’ १५ असून ओवीसंख्या प्रत्यक्ष १०,९६२ इतकी आहे. मूळ ग्रंथांत पुढे इ. स. १७२२-त फादर पास्कोल मोम्स द फारिआ यांनी ४५ ते ५१ अद्या सात अवस्वरांत एवूण २३७ ओव्यांची भर घातली आहे, असे डॉ. द. कुन्हा आपल्या कोकणी भाषेवरील ग्रंथांत म्हणतात. परंतु या अधिक ओव्यांचा आज मागमूसहि आढळत नाही. या ग्रंथाचे ‘पैलें पुराण’ व ‘दुसरें पुराण’ असे दोन भाग असून ते बायबलांतील अनुक्रमे जुन्हा व मळ्या टेस्टमेंटच्या आधारे लिहिले आहेत. ‘किस्तपुराणा’ स फादर स्टीफन्सने एक वित्तुत प्रस्तावना जोडली असून ती १६ व्या शतकातील मराठी शब्दाचा नमुना आहे. किस्ती भर्मा प्रसाराचे सुप्रभ साधन म्हणून जरी स्टीफन्सने मराठीचा आश्रय केलेला असला तरी ही भाषा त्याने आत्मसात् करून टाकली आहे, यांत संका नाही. इतकेच नव्हे, तर झानेखरादि संतकवींच्या तोंडीचा अभिमान हा इंग्रज कवि मराठीविषयी व्यक्त करितांना आढळतो. मराठी भाषेची शौरवी वर्णितांना तो म्हणतो—

‘जैसी हरलामाजी रत्नकिळा । की रत्नामाजी हिरा निळा
ऐसी भासांमाजी चोखळा । भासा मराठी ॥

जैसी पुष्पांमाजी पुष्प मोमरी । की परिमळामाजी कस्तुरी ।

तैसी भासांमाजी साजरी । मराठीया ॥

पाखियांमधे मयूर । वृक्षियांमधे फलतट ।

भासांमधे मानूं थोर । मराठीयेसी ॥ (१-१२१ ते १२५).

भाषेचे आणि ग्रंथाचे मराठपण साभाळण्यात स्टीफन्सने आपले चातुर्य सर्वत्र बेंचले आहे. यासाठी त्याने काही लॅटिन व पोर्तुगीज शब्दांना असून मराठी वेग दिला असून आपले काव्य सर्वांना समजावें यासाठी त्याने पर्वत-डोंगर, पुष्प-फूल, दंडुर-वेडूक अशा संस्कृत-प्राकृत शब्दांच्या जोड्याहि जोडल्या आहेत. काव्य ओवी छंदांत असून ओवीसच स्टीफन्स अभंग म्हणत आहे. येशू क्रिस्ताचे चरित्र हा या पुराणाचा गाभा असून त्याच्या अनुरोधाने कवीने क्रिश्चन धर्माची तसे विषय केली आहेत. किस्ती धर्मतत्वांचा न सोडतां हिंदु धर्मास पटेल असा पौराण्य वेग किस्त-चरित्राला देण्याची अवघड कामगिरी स्टीफन्सने यशस्वी रीत्या पार पाडली आहे. आंतील मूर्ति तेवढी येशू क्रिस्ताची व बाकी मंदिराचा सारा याद हिंदुपद्धतीचा अशी या पुराणाची रचना आहे. स्टीफन्सच्या भाषेवर झानेखरीची छाया स्पष्ट दिसते. म्हणजे मराठी भाषाच केवळ नव्हे, तर त्या भाषेतील पूर्वसूत्रीचे ग्रंथहि त्याने आत्मसात् केले होते असे वाटते.

ही त्याची काव्यकृति मराठीत अनेक इर्ष्यांनी अपूर्व आणि कौतुकास्पद आहे. धर्मभेद हा भाषाभिद्वंद्वीच्या आड येऊं शकत नाही हे तत्त्व स्टीफन्सच्या कृतीने निद्वि केले आहे. त्याचे 'किल्लपुराण' एकेकाळी कोंकणांतील रोमन कैथॉलिक समाजाचा जीवनाधार होऊन बसले होते. ब्राह्मण कैथॉलिकांचे घर त्याचाचून सुने वाटे आणि मुलाच्या सहाय्या म्हणजे सदाच्या दिवशी ते अस्तुमानधारणार्थ वाचले जाई. सरस्वति गंगाधराच्या गुरुचरित्राप्रमाणे स्टीफन्सच्या 'किल्लपुराणा'स एकेकाळी असामान्य लोकप्रियता लाभली होती.

स्टीफन्सचे महाकाव्य प्रसिद्ध झाल्यावर त्याचे अनुकरण अनेक लहान योर जेमुइट कवींनी केलेले दिसते. 'किल्लाने वनस्तंमारोहण' हा या कवीचा आवडता विषय असून त्याच्या काव्यांपैकी काहींचा परित्यक्त वी. प्रियोळकर यांनी करून दिलेला आहे. पैकी एका काव्याचे नांव *A paixão de christo* असे असून त्याचा कर्ता अज्ञात आहे. स्टीफन्सच्या 'किल्लपुराणा' तील काही आळी या काव्यांत जशाच्या तशा भेतेलेल्या दिसतात. स्टीफन्सनंतर त्याच्या जागी आलेल्या फा. एतियेन द ला कुवा या फ्रेंच पाद्रीने अशा तऱ्हेचे काव्य लिहिल्याचा उल्लेख इ. स. १६२१-त प्रसिद्ध झालेल्या फा. अलेक्स न्होडन् याच्या प्रवातवर्णनांत आढळतो. फा. कुवाचा जन्म फ्रान्समध्ये इ. स. १५७९-त झाला. हिंदुस्थानांत तो इ. स. १६०२-मध्ये आला व ता. २४ सप्टेंबर १६४३ रोजी मॅग्यांत ख्रिस्तवासी झाला. फा. कृष्ण याची प्रसिद्धी मुख्यतः त्याने रचिलेल्या सेंट पाट्रिक्चा चरित्रावरील महापुराणामुळे असून या पुराणाचा आधीसल्या मुम्बारे बारा ते पंधरा हजार इतकी आहे. या पुराणांत कवीने हिंदुधर्मातील आचारावर कडाडून हल्ला चढावला असून क्रिस्तीधर्माचे गाढवे गांधिले आहेत. फा. कृष्णानंतर राचोल्च्या जेमुइट कॉलेजचा प्रमुख म्हणून आलेल्या फा. ऑनोनिमु द साल्वाडोरा या पाद्रीने लिहिलेले व इ. स. १६५९-मध्ये मुद्रित झालेले 'आंतेनीची जीवितवृत्त्या' या नांवाचे उपलब्ध झालेले एक मराठी काव्य आहे. फा. ग्राह्यर द माग्नेल याचे या विषयावरील काव्य सर्वांत मोठे असून त्यांत एकूण तीन हजार कडवी असल्याचा उल्लेख इ. स. १७४१-मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या Diogo Barbosa Machado याच्या Biblioteca Lusitana मध्ये आढळतो. याशिवाय फा. फ्रॅन्सिस्को निवमारे यांचाही मूळ पोर्तुगीजवरून मराठीच्या बसईकडील बोलीत अनुवादिलेले एक किल्लपुराण उपलब्ध आहे. याशिवाय जेमुइट पंपांतील अनेककाव्यकृत असे आणखी एक क्रिस्ती पुराण उपलब्ध असून त्याची

एक जीर्ण व अपूर्ण प्रत गोव्यांतील नॅशनल लायब्ररीत आहे असें स्टीफन्सकृत कोंकणी व्याकरणाच्या आपल्या प्रस्तावनेत द कुन्हा सांगतात. हे पुराण रचणाऱ्यांचीं नांवे ठाऊक नाहीत. परंतु ते मराठी भाषेत व ओवीछंदांत आहे एवढें निश्चित. जेसुएट कवींच्या या सर्व काव्यांवर ज्ञानेश्वरी, योगवासिष्ठ, उपाहरण व महानुभावीय ग्रंथ या तत्पूर्व मराठी काव्यांतील भाषेचा ठसा उमटलेला असून हीं काव्ये म्हणजे या जेसुइट कवींच्यापुढील आदर्श दिसतो.

स्टीफन्स, बरूवा, सालदाञ्ज इत्यादि जेसुइट कवींची मराठी भाषे-संबंधीची आल्या पुढील ग्रंथकारांत टिकली नाही, व देशी भाषेची अडगळ वाटून तिचे उच्चाटन करण्यासाठी त्यांनी देशी भाषेविरुद्ध इ. स. १६८४-चा सुप्रसिद्ध कायदा रोममार्फत पोर्तुगालच्या राजावर वजन आणवून संमत करवून घेतला. या कायद्याप्रमाणे देशी भाषेचा वापर सर्वांनी थांबवावा व तीन वर्षांच्या अवधीत सर्वांनी पोर्तुगीज बोळू लागावे असे ठरले होते. परंतु या कायद्याचा परिणाम मात्र असा झाला, की लोकांची बोलभाषा तर बंद पडली नाहीच; उलट गोव्यांतील क्रिस्ती लोकांचा प्रांथिक मराठीशी असलेला संबंध हळूहळू सुटला, व मराठी नव्हे, तर कोंकणी हीच आपली मातृभाषा असे ते म्हणू लागले. साहजिकच यापुढील काळांत गोव्यांतील पाद्री मंडळींनी लिहिलेलें धार्मिक मराठी वाङ्मय उपलब्ध होऊं शकत नाही.

१६-व्या शतकांत महानुभाव कवींनी विपुल ग्रंथरचना केलेली दिसते. पैकी पंडित लक्ष्मीधर यांनी रविमणीस्वयंवर, ज्ञानदर्पण, महाराष्ट्र-काव्यदीपिका व ज्ञानमार्तंड हे चार ग्रंथ याच क्रमाने रचिलेले असून ही ग्रंथनिर्मिति आपण खानदेशांत गंगातीरी मुल्हेर येथे केल्याचें कवींनी स्वतःच म्हटले आहे. इंद्रसेन आभीरराव-बचराज-लक्ष्मीधर अशी या सोमवंशांतील कुळांत जन्मलेल्या कवींची वंशपरंपरा असून तो राक्षणारा खानदेशांतील साल्हेरचा दिसतो. मुल्हेर आणि साल्हेर हीं गांवे जवळच असून या दोन गडांमधून नळगंगा वाहते. कथाकल्पतरुकार कृष्ण याज्ञवल्की याचा शिष्य मधुकर कवि याच प्रांतांतील. असो. मुरारिमहाचा शिष्य कवि लक्ष्मीधर याने ज्ञानदर्पण हा ग्रंथ आपला मुलगा सल्लिनाथ यास अनुलक्षून शके १५४३ मध्ये लिहिला. या काव्याचे सात उद्गास असून ओवीसंख्या सातशेचे वर आहे, तर यापुढील ज्ञानमार्तंडाची ओवीसंख्या तीनशे आहे. परंतु लक्ष्मीधर कवींची खरी प्रसिद्धि दुसऱ्याच दोन ग्रंथांमुळे आहे. पैकीं एकाचें नांव 'कविलक्षण' असे असून त्यांत देशवळ, आरिखु, आरसु, केवळु, उदद, सरळ, बरळ,

होतोत्तम, तत्कर, सामान्य आणि प्रेमळ इतके कविप्रकार सांगितले आहेत. नमुन्यादाखल त्यांतील दोषांची लक्षणें पुढें देतो—

उद्धट तो कैसा : बोलूं दिगांबरु जैसा

लजापडदेंविण तैसा । करी काव्यप्रबंधु ॥ ५ ॥

मुद्रित उत्तम बोले अन्य कविचें । चोरुनिवां प्रबंधु रचे

तो तत्करु न रुचे । व्युत्पत्तिरहितु ॥ ९ ॥

लक्षधारास प्रसिद्धि देणारा दुसरा ग्रंथ महाराष्ट्र-काव्यदीपिका हा होय. शके १५४०-च्या सुमारास लिहिलेल्या या छोटेल्या ग्रंथांत मराठीतील ओवी छंदाचे लघु चरणी, युक्ता, दीर्घा, अतिदीर्घा इत्यादि विविध प्रकार कवीने उदाहरणांसह वर्णिले आहेत. थोडा नमुना देतो—

लघूत्तमा—‘ विषयानंदें : इलति छंदें : भ्रमले मदें : जीव देखा ’

लघु अतिदीर्घा—‘ मग ते भवार्णवी : नरक जोडिलेत नानाविध भार्जवी :
भूषोनि अवतरला सर्वज्ञ रावो गोसावी : उद्धरणासि ’

पंचचरणी—‘ जे सांडूनि ज्ञानवैराग्यभक्ति : अन्य साधनें करीती :
यथार्थ न मनीती : ते पावती : नरकगति ’

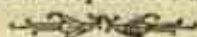
ग्रंथाचे नांव महाराष्ट्र-काव्यदीपिका असले तरी त्यांत ओवीछंदच तेवढा वर्णिला आहे. यावरून महाराष्ट्रकाव्य म्हणजेच ओवी छंद अशी कल्पना त्या काळांत असावी. लक्षधर कवीने वर्णिलेले शाडूकवि, भ्रष्टा, तुकभ्रष्टा, चौनामी इत्यादि ओवीप्रकार आज तरी अश्रुत असल्याने ओवीछंदाच्या अभ्यासकांस हा ग्रंथ उपयुक्त वाटेल. लक्षधर कवीची मुलगी जयंतिका हिच्याहि अंगी कवित्व असून ‘ सासुरवासिनी ’ हें तिचे रूपकपद प्रसिद्ध आहे. एकाचा ग्रंथ दुसऱ्याने वाढविण्याचा जो प्रकार आपण मागील शतकांत पाहिला तो याहि शतकांत दिसतो. उदाहरणार्थ, मुरारिमहाराजा शिष्य दिवाकर कपाटे यानें वैराट्यांती मिलवडी येथें शके १५१९ मध्ये लिहिलेला सुमारे आठशें ओव्यांचा मतिरलाकर हा प्रबंध मागाहून कोणा गोपाळदासानें शोधून आगळा वाढविला असें कळतें. उपाध्य आम्नायांतील ‘ दर्शनप्रकाश ’ कार मुरारमल्ल हा वरील मुरारिमहाराजून भिन्न असून तो शके १५६०-च्या सुमाराचा आहे. उपाध्य आम्नायांतील वाइदेशकर मयंकराज यांचा शिष्य कृष्णमुनि किंवा कवि हिंभ हा या शतकांतील एक प्रमुख ग्रंथकार असून त्याच्या नांवावर फलटणसाहाय्य, ऋद्धिपुरमाहात्म्य इत्यादि ओवीबद्ध प्रकरणें व रंडिकास्तोत्रासारखी कांही श्लोकबद्ध रचनाहि आढळते. विशेषतः त्याचे घावे गोड असले तरी त्याची प्रसिद्धि त्यानें रचिलेल्या श्लोकबद्ध नवखंड हम्मणीस्वयंवरांमुळे आहे.

कल्पद्रुम या वृक्षम्या नांवांने ओळखल्या जाणाऱ्या या काव्यांत कृष्णहिमानें परिचित व अपरिचित अशीं अनेक अक्षरमात्रावृत्तं यांमिती असून त्यांतील वृत्तवैचित्र्य पाहण्यासारखें आहे. शके १५२४-मध्ये रचिलें गेलेंलें हें काव्य छंदःशास्त्रदृष्ट्या अभ्यसनीय आहे. १६-व्या शतकांतील हा कवि महाराष्ट्राची व्याख्या करितांना 'विष्णुप्रियासोनि दक्षिणदिशेसी । कृष्णा नदीपासुनि उत्तरेसी । झाडांमंडळापासोनी पश्चिमेसी । कोकणपर्यंत ' या परिसीमा सांगतो यासहि महत्त्व आहे. अनंतमुनी किंवा आयमुनी कारंजकर या कवींश्वर आम्हायांतील कवीनें शके १५८४-च्या सुमारास रचिलेली रुक्मिणीस्वयंवर, बाळक्रीडा, पंचकृष्ण नाममात्रा इत्यादि गोप ओवी छंदांतील प्रकरणें उपलब्ध असून त्याने आपला गुरु कमळाकर किंवा कोमराज याच्या शके १५३० मधील देहान्तसमयाचें केलेले वर्णन हृदयस्पर्शी आहे. तो म्हणतो, 'बोखटें पै जालें । कमलाख्यु गेला । धर्मु अतुरेला । बहुतांचा.' गोपी भास्कर (शके १५१५ ते १६००) हे या शतकांतील आणखी एक कवि असून ते कवीश्वर आम्हायांतील गीताभाष्यादि प्रमेयकार मुरारमल्ल विद्वांस (मृत्यु श. १५२७) यांचे शिष्य होत. पूर्वाश्रमीचे हे नगर येथील मुघोपंत देशपांडे यांचे चिरंजीव. त्यांच्या नांवावर सिद्धांतराजभट्ट (श. १६००), आचार महाभाष्य, गीताटीका (श. १५७२), शुक्रदेव चरित्र (श. १५६९) इत्यादि ग्रंथ आढळतात. आपली गीताटीका ही संस्कृतांतील भिगास्करी टीकेचा अनुवाद असून मूळ टीका ज्ञानधेनु असेल तर ही भास्करी टीका म्हणजे तिचे वस्त्र होय असे या कवीचें म्हणणें आहे. तसेंच आपणापूर्वी झालेल्या गंगाधरी, लक्ष्मीधरी, रामदेवी इत्यादि गीताटीकांचाहि उल्लेख तो करतो. या गोपीभास्कराचा गुरुबंधु जो चाहेराज त्याचा शिष्य मंडळीक एल्हून हा या शतकांतील आख्यानकवि असून त्याच्या नांवावर रुक्मिणीस्वयंवर (ओ. ५२३) व बाळक्रीडा (ओ. ३२०८) हे दोन ग्रंथ आहेत. पैकी बाळक्रीडा हें काव्य कवीने पद्धत प्राप्ती वडाली या गांवीं शके १५८०-मध्ये लिहून पुरें केले. हा मंडळीक एल्हून १४-व्या शतकांतील 'अष्टविधावर्णन' कार एल्हणकवीहून अर्थातच निराळा असणार. मंडळीक एल्हून हा शके १५२७-मध्ये समाधिस्थ झालेल्या मुरारमल्ल विद्वासाचा नातू व प्रशिष्य होय. ध्यानामृतस्तोत्रकार विश्वनाथ व्यास चौडकर हे या शतकांतील एक प्रमुख ग्रंथकार असून त्यांनी आचारस्थळादि ग्रंथांवर महाभाष्ये व हयग्रीवकृत गणराजस्तोत्र आणि पं. दामोदरकृत चैपथा इत्यादि प्रकरणांवर टीका लिहिल्या आहेत. त्यांनी हिवरळी येथे शके १५६३-मध्ये रचिलेल्या ध्यानामृतस्तोत्रावर पुढील काळांत अनेक

टीका सात्वा आहेत. विश्वनाथ बीडकराप्रमाणे चक्रपाणि व्यास वर्धनस्थ हाहि या कालांत रचना करतांना आढळतो. हा कवि मूळचा राजपुतान्यांतील व त्याचे पूर्वाश्रमीचे नांव चाल्हण. पुढे महानुभाव पंथाची दीक्षा उपाध्व आम्नायांतील संतराज यथेनस्थ यांकडून घेतल्यावर तो रिघपुरास आया व तेथे राहून त्याने संस्कृत, हिंदी व मराठी या तीनही भाषांत ग्रंथरचना केली. ही सर्व रचना सांप्रदायिक स्वभावाची आहे. चक्रपाणि व्यास रिघपूर येथेच शके १५६५ मध्ये समाधिस्थ झाला. वरील सर्व ग्रंथांहून कांहींता निराळा व ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचा असा या शतकातील ग्रंथ म्हणजे मेघचंद्रकृत 'यक्षदेव-वृद्धान्वय' हा होय. शके १६०० मधील या आंबाबद्ध ग्रंथांत यक्षदेव आम्नायाचा वृद्धान्वय म्हणजे इतिहास तर मिलताच; पण त्याशिवाय इतरहि कांही ऐतिहासिक माहिती स्वांत आली आहे. विशेषतः मराठी भाषेतील आद्य कवि मुकुंदराज यांच्या चरित्रावर प्रकाश पडेल अशा प्रकारचे कांही उल्लेख या ग्रंथांत आले असून महानुभाव पंथाचा 'विवेकसिंधु'कार मुकुंदराजाशी कांही दूरतः संबंध पोचत असल्याचेहि त्यांत ध्वनित झाले आहे. या यक्षदेवाने रचिलेल्या एका आम्नाय आरतींतहि अशाच प्रकारचे उल्लेख आढळतात. (भाइसंमं. १२।२.)

अभ्यासाची माधने—

- मु. गो. उमवकर : क्षीरमावळमढाचांची गाथा (प्रस्तावना)
 गो. का. चांदोरकर : सहजानंद व पूर्णानंद (भाइसंमं. इति. श. १८३५)
 इ. ना. नेने : लक्ष्मीरुत महाराष्ट्रकाव्यदीपिका (भाइसंमं. ३१८)
 य. सु. देशपांडे : महानुभावीय मराठी वाङ्मय, भा. ५.
 जे. एल्. सालदाणा : Introduction to Christ Puran (1907).
 J. H. da Cunha : Konkani Language and Literature.
 गो. वि. तुळपुळे : स्टीफन्स व त्याचे क्रिश्चन पुराण (रत्नाकर, व. ३).
 वि. का. राजवाडे : स्टीफन्सचे क्रिस्तपुराण (विश्वज्ञान, वे. ११०८).
 अ. का. प्रियोळकर : A Paixao de Christo (Bombay University Journal, Vol. IX).
 अ. का. प्रियोळकर : जेजुइटांचे मराठी वाङ्मय कार्य (यशवंत, १९३८).
 Justine Abbot : (vide-BSOS, London, Vol. II, p. 681).
 अ. का. प्रियोळकर : अण्णशीय भाषण, म. सा. संमेलन, कारवार, ५१.
 का. फ्रेन्सिस्को ग्विनारे : क्रिस्तपुराण (Journal BBRAS, Vol. VI).
 J. H. da Cunha : Fr. Stephens' Arta da Lingua Canarin.

तुकाराम : चरित्रविषयक-तुकारामांच्या चरित्रांतील पुढील मोठी विषय आहेत. १ जन्मशक, २ मृत्युशक, ३ गुरुपदेश, ४ सदेह वैकुण्ठगमन, ५ शिवाजीशी संबंध. पैकी सदेह वैकुण्ठगमनाविषयी सारस्वत-कारांनी लिहिलेच आहे. यासंबंधी आणखी एक विचार असा, की 'गोविंद गोविंद ! मना लागलिपा छंद, मग गोविंद ते काया । भेद नाही देवा त्या', या तुकोबांच्या उक्तीप्रमाणे किंवा 'सदेह सच्चिदानंद । कां नोहावे ते ?' या ज्ञानेश्वरांच्या वचनाप्रमाणे (शा. १८-१६४५) तुकाराम सदेह वैकुण्ठास गेले असे म्हणण्याचा परिपाठ पडला असावा. तुकारामांची गुरु-परंपरा त्यांची शिष्या बहिणाबाई हिच्या मते ज्ञानेश्वर-सच्चिदानंद-विश्वंभर-राघवचैतन्य-केशवचैतन्य-बाबाजी-तुकाराम याप्रमाणे असून दीनकवीचा या म्हणण्यास पाठिंबा आहे.^१ महिपतीबाबा (भक्तलीला. ५-२९७) व रंगनाथस्वामी (संतमालिका, ५७) हेहि वरील मतास दुजोरा देतात. निळोबांचे म्हणणे थोडे निराळे असले तरी राघव, केशव व बाबाजी या तीन व्यक्ति भिन्न होत याविषयी त्यांचे मतैक्य आहे. मात्र केशवचैतन्याचेच नांव बाबाजी होय असेहि एक मत आहे हे जातांजातां नमूद करून ठेवले पाहिजे.^२ तुकारामांच्या जन्ममृत्युशकांविषयी तर फारच मतभेद असून आमच्या दृष्टीने हा प्रश्न पुढीलप्रमाणे सोडवितां येईल. तुकारामांच्या जन्मकालाविषयी पुढील भिन्न मते आढळतात.

(१) कविचरित्रकार कै. जनार्दन रामचंद्रजी व 'सरंजामी जंत्री' यांच्या मते तुकाराम शके १५१० मध्ये जन्मले. हे मत निराधार आहे.

(२) कै. वि. का. राजवाडे^३ यांनी वाई प्रांतांतील एका वंशावळी-वरून हा जन्मशक १४९० असा मानला असून पुराव्यादाखल तुकोबांचा 'जरा कर्णमूळी सांगो आली गोष्टी । मृत्युचिचे भेटी जबळी आली' हा अमंग पुढे करून मरणसमयी ते ८१ वर्षांचे वृद्ध होते असेहि म्हटले आहे. तुकारामांच्या अंतर्काळी त्यांची बायको गरोदर होती आणि त्यांचा घाकटा मुलगा नारायण हा त्यांच्या पश्चात् जन्मला ही गोष्ट ध्यानांत आणल्यास राजवाडेयांच्या मनांतील भ्रामकता उघड होते.

१. रा. द. रानडे : तुकारामवचनसंग्रह (प्रस्तावना).

२. द. वा. पोतदार : बहिणाबाईंची गुरुपरंपरा (भाइसंम. इति श. १८२७).

३. गं. ना. मृजुमदार : बाबाजी चैतन्य (भाइसंम. चं. वर्ष २, पृ. १५०).

४. संथमाला, अंक ११६.

(३) संतचरित्रकार महिपतिबोवा यांनी तुकारामांचा आयुष्यक्रम २१ वें वर्षापर्यंत देऊन तेथे 'पूर्वार्ध संपलें येणें रीती' असें म्हटलें आहे. एवढ्यावरून कै. ल. रा. पांगारकर' असा तर्क बांधतात, की ज्याअर्थी तुकारामांचें निधन श. १५७२-च्या आसपास झालें त्या अर्थी त्यांची हयात ४२ वर्षांची असावी आणि साहजिकच त्यांचा जन्मशक शके १५३० हा असावा. ही गोष्ट संभवनीय असली तरी पांगारकरांचा तो केवळ तर्क आहे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. कारण, तुकाराम श. १५३० त जन्मले असें महिपतीनें कोठेहि म्हटलेले नाही. 'एकनिसाव्यांत विपरीत काळ पातला', आणि 'पूर्वार्ध संपलें येणें रीती' याहून महिपति अधिक कांहींहि सांगत नाही. तुकारामांच्या २१-व्या वर्षांतील विपरीत काळ म्हणजेच शके १५५१-५२ तील इतिहासप्रसिद्ध दुष्काळ होय असें पांगारकरांना वाटतें. पण तसें वाटण्याचें खरोखर कारण नाही. महाराष्ट्रांत आलदूनपालदून अवर्षण होतच असतें, व अशांतीलच एक दुष्काळ तुकारामांच्या वाढ्यास आला इतकेंच. तो अमक्याच वर्षांचा दुष्काळ असें मानण्यास कोणताहि पुरावा नाही. तसेंच महिपतीनें 'पूर्वार्ध' हा शब्दहि मोठ्या कांटेकोरपणानें वापरलेला नसून त्याचें हें बोलणें आपण शब्दशः न घेतां भावाच्यानें घेतलें पाहिजे, आणि दुसरें असें, की महिपतीच्या या संदिग्ध विधानावर आधारलेला पांगारकरांचा तर्क मान्य करून तुकारामांचा जन्मकाल आपण शके १५३० हा मानला तर सग 'जरा कर्णमूर्खी सांगों आली गोष्टी' या तुकोबांच्या उक्तीला कांहींच अर्थ उरत नाही. तुकारामांसारख्याला चयाच्या ८१-व्या वर्षी पुंगलाभ होणे हें जितकें अशक्य, तितकेंच ४०-४१-व्या वर्षी त्यावर म्हातारपणाची कळा येणे हेंहि असंभवनीय आहे. तालपर्यंत, महिपतीचें म्हणणें संदिग्ध व पांगारकरांचें अमात्य ठरतें.

(४) देहू आणि पंढरपूर येथील तुकारामांच्या वंशावळींच्या आधारें रा. भारदे यांनी त्यांचा जन्मकाल शके १५२० असा दिला असून तोच सर्व दृष्टींनी मान्य होण्यासारखा आहे. या नोंदीतील शकतिथिवारांची तितकी बरोबर मिळणी होत नाही, हें खरें; पण या बाबतींत आपण फारसा आग्रह न धरणेंच बरें. कारण वंशावळींतील नोंदी करताना असले प्रमाद नेहमी होतात, हें इतिहासज्ञ जाणतातच. उलट, शके १५२० हा तुकारामांचा जन्मकाल म्हणून स्वीकारला तर निघनसमयी त्यांची पन्नाशी उलटून

गेल्यामुळे 'जरा कर्णामूळी सांगों आली गोष्टी' हे त्यांच्या तोंडचे वचन सार्थ ठरते. तसेच हा जन्मदाक मान्य करून महिपतीचे लिहिणे वाचले म्हणजे तुकारामांच्या आयुष्यकामाचा उलगाडा बरोबर होतो. कारण, तुकोबांची इयात मुळांत ४२ वर्षांची मानून तिची २१ वर्षे प्रपंच आणि २१ वर्षे परमार्थ अशी समसमान विभागणी करण्यापेक्षा त्यांना ५२ वर्षांचे आयुष्य कल्पून त्यांची २१ वर्षे प्रपंच आणि ३० वर्षे परमार्थ अशी गोष्टी विषम विभागणी करणे हे अधिक बरे. परमार्थाचे बीं रुजत, त्याचे रोपदे तयार होऊन, त्याला फलफळ येऊन ते फळ परिपक्व होण्याच्या क्रियेस २१ वर्षांच्या कालावधीपेक्षा ३० वर्षांचा कालावधि केव्हाहि अधिक पोषक ठरणार. तेव्हां सर्व दृष्टींनी विचार करतां डाके १५२० हा तुकारामांचा जन्मकाल म्हणून निश्चित होतो. म्हणजे तुकोबाराय हे रामदासांहून दहा वर्षांनी बडील ठरतात.

तुकोबांच्या प्रयाणकालासंबंधीहि मतभेद असले तरी त्यांचा उलगाडा करणे फारसे कठिण नाही. हे मतभेद असे —

(१) तुकारामांचे एक टाळकरी व लेखक संताजी जगनाडे यांचा मुलगा बाळाजी यांच्या हातच्या वहीत प्रयाणदिवस फाल्गुन वद्य २ सोमवार शके १५७२ असा दिलेला असून तो कै. भावे यांना मान्य आहे (म. सा. पृ. ३९२).

(२) देहूकरांच्या वहीत हाच काल शके १५७१ असा असून तो महिपतिशयांनी 'भक्तलीलामृतां' त भ. ४० मध्ये स्वीकारला आहे.

(३) फाल्गुन व. २ ला शके १५७०-त सोमवार येत असल्याने हाच मृत्युदाक होय असे वि. का. राजवाडे मानतात (ग्रंथमाला अं. ११६).

वरील तें नहि मतांत तुकारामांचे प्रयाण फाल्गुन व. २ त सोमवारी झाले या बाबतीत ऐन्य आहे. पण असा योग शके १५७०-७१-७२ यांपैकी एकाहि वर्षी येत नाही. मात्र प्रयाणपूर्वी ४-५ दिवसच आधी तुकोबांनी आपल्या बायकोस 'पूर्णबोध' म्हणून एकूण अकरा अभंगांत उपदेश केला आहे. त्यावरून पाहतां हा उपदेश फाल्गुन शुद्ध १२-स म्हणजे सोमवारी केल्याने दिसते. असा योग शके १५७१ मध्ये येतो.

तात्पर्य, तुकाराम शके १५२० त जन्मले आणि शके १५७१ त समाधिल्य झाले, असे आम्हांस वाटते.

तुकाराम आणि रामदास हे दोन संत अवघ्या दहा वर्षांच्या अंतराने जन्मले व एकाच प्रांतांत राहून धर्मस्थापनेचे एकाच कार्य दोघांनी केले. साहचिकच त्यांनी एकमेकांच्या भेटी घेतल्या नसतील हे सनास पटत

नाही. रामदास आपली चारा वर्षांची भ्रमंती पुरी करून शके १५६६-त कृष्णातीरी येऊन स्थिरावले. शके १५७१-च्या आषाढीस ते पंदरीस गेले होते, व तुकारामांनी शके १५७१-च्या फासुगुनांत देह ठेविला. या तीन घटनांवरून रामदास-तुकारामांची भेट शके १५६६ ते १५७१ च्या दरम्यान, आणि बहुधा शके १५७१ च्या आषाढांत पंदरीस झाली असावी असे वाटते. हनुमंतस्वामीकृत 'रामदासांची वस्त्र', आत्मारामकृत 'दासविभ्रामधाम' आणि उद्धवसुतकृत 'समर्थचरित्र' या तीन ग्रंथांतून प्रस्तुत भेटोचा उल्लेख आढळतो. उभयतांच्या मनोरचनेवरून पाहतां तुकारामबोवा हे सुद्धा उद्भूत रामदासांच्या भेटीस गेले असतील असे वाटत नाही. शके १५७१-च्या आषाढी एकादशीस दोघांची गांठ पंढर-पूर येथे पडावी हा केवळ एक योगायोग होय.

रामदास-तुकारामांसंबंधीचे बरील प्रमेय केवळ परंपरेवर व अनुमानावर उभे असून त्याला ऐतिहासिक प्रमाण असे नाही. तुकाराम आणि शिवाजी यांची भेट मात्र संशयातीत असून या प्रकरणी कांही अस्सल पुरावाहि उपलब्ध आहे. रामदासांनी शके १५७१-त शिवाजीस अनुग्रह दिला हे वाकेनिशी टिपणावरून आणि बावडा दत्तरांतील अमात्यांच्या वंशवृत्तावरून स्पष्ट होते. याच वर्षी म्हणजे शके १५७१-च्या आषाढांत तुकाराम-रामदासांची भेट पंदरीस झाली असावी हेहि आपण पाहिलेच. अर्थात् तुकाराम व शिवाजी यांची भेट यापूर्वी केव्हांतरी झाली असणार हे निश्चित. किंबहुना हे दोन महापुरुष एकमेकांस एकदांच नव्हे तर चांगले दोनतीनदां भेटले असावे असे मन सांगते. त्यांची पहिली भेट पुनवडीस झाली असून या प्रसंगी तुकोबाचे कीर्तन चालू असतां परचक्र आले तेव्हां त्यांनी देवाचा घोवा करून शिवाजीस सोडविले असे परंपरा म्हणते. उभयतांच्या भेटीचा हा पहिला प्रसंग शके १५६७ ते १५७१-च्या मध्यंतरी घडला असावा असे 'शिवकालीन पद्यव्यवहारा' वरून वाटते (क. ५५१). या प्रसंगा-नंतर कांही दिवसांनी शिवाजीने तुकारामांस सन्मानपूर्वक बोलावणे पाठविले, त्या प्रसंगी त्यांनी शिवाजीस लिहिलेले अभंगात्मक उत्तर प्रसिद्ध आहे. त्यांत तुकारामांनी वापरलेल्या 'चातुर्वर्सागर', 'सर्वत्र राजा,' 'गुरुभक्त' इत्यादि विशेषणांवरून दोघांची भेट शके १५७१-च्या ज्येष्ठानंतर लौकरच झाली असली पाहिजे असे वाटते. ही भेट तुकारामांच्या आयुष्याच्या अखेरीस झाली असावी असे मानण्यास एक अंतर्गत प्रमाणहि आहे. तुकोबा शिवरायास लिहितात-'वेळनियां भेटी कोण हा संतोष । आयुष्याचे दिस गेले गेले ॥' यावरून तुकारामांचा काळ या प्रसंगी जवळ येऊन

ठेपला होता असें दिसते. या वेळी त्यांचे वय ५१ व शिवाजीचे १९ वर्षांचे होते.

तुकारामांची गाथा:—तुकारामांस कवित्वस्फूर्ति शके १५४६-त झाली असें मानले तर त्यांच्या सुखांतून काव्यगंगा साधारणपणे पंचवीस वर्षे अखंड वाहत होती असें दिसते. या अवधीत त्यांच्या हातून सुमारे पांच एक हजार अभंगांची रचना झाली असावी. “ नामदेवें केले स्वप्ना-माली जागें ” या काव्यस्फूर्तिविषयक अभंगांत आपणांस नामदेवांनी त्यांचा शतकोटि अभंगांचा संकल्प पुरा करण्यास सांगितले असें तुकाराम म्हणतात. नामदेवांच्या ९४ कोटि ४१ लक्ष अभंगांत स्वतःच्या ५ कोटि ५१ लक्ष अभंगांची भर घालून तुकारामांनी शतकोटीची संख्या पूर्ण केली असें महिपतिबोवाहि सांगतात (भक्तलीलामृत, अ. ३२). याशिवाय कै. पंडित यांनी इंदुप्रकाश गायेच्या प्रस्तावनेत दिलेल्या ‘ वेदांचे अभंग केले भुतिपर.... ’ या गणनात्मक अभंगांच्या कांही संप्रदायांत हद्द असणाऱ्या पाठांवरून पाहतां तुकारामांच्या अभंगांची एकूण संख्या पांच कोटि, एक लक्ष, चौतीस सहस्र इतकी येते. तुकारामांची प्रत्यक्ष गाथा पाहावी तर त्यांत अवघे पांचएक हजार अभंग दिलेले आढळतात. आतां पुराणोक्त पांच कोटि व प्रत्यक्ष पांच हजार या दोन संख्यांचा मेळ कसा घालावा ? या प्रश्नाचे उत्तर इतकेंच, की वरील सर्व कविकल्पना असून त्यापैकी एकीसहि तुकारामांच्या वचनांचा अस्सल आधार नाही. याचा अर्थ तुकारामांची सर्वच कविता प्रकाशित झाली आहे असाहि करतां येणार नाही. इतर प्राचीन कवीप्रमाणे या संतकवींचीहि कांही रचना काळाच्या उदरांत गुंत झाली असण्याचा संभव पुष्कळ आहे. अलीकडे संशोधित झालेल्या ‘ भानुदासचरित्र ’ व ‘ सुदामचरित्र ’ या तुकारामकृत (?) दोन प्रकरणांवरून वरील विधानास बळकटी येते. अगदी अलिकडे संशोधक श्री. बेंद्रे यांनी पूर्वी अनेकदां छापून निघालेल्या ‘ मंत्रगीते ’चे शास्त्रोक्त संपादन करून ती तुकारामकृतच होय, असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. असे. तुकारामांच्या गाथा आजवर अनेक निघाल्या असल्या तरी त्यांतील तीनच विशेष महत्त्वाच्या आहेत. पैकी पहिली गाथा इ. स. १८६९ मध्ये सरकारी प्रेरणेने निघालेली असून या निष्कांचन संतकवींच्या प्रीत्यर्थ सर अलेक्झांडर ग्रॉट या तुकारामभक्ताने २४,००० रुपयांची रकम सरकारांतून देवविली होती. कै. शंकर पांडुरंग

१. संपादक रा. म. जाठवल (भाइसंनं. त्रैमासिक, वर्ष २३, अं ४).

२. संपादक, दा. कै. ओक („ „ „ „ „).

पंडित गांची ही ४६२१ अमंगाची गाथा 'हंदुप्रकाश' प्रत या नांवाने ओळखिली जाते. हिचे पुनर्मुद्रण गतवर्षी मुंबईसरकारने श्री. पु. मं. लाड यांचे साहाय्याने केले. तुकारामांची दुसरी महत्त्वाची गाथा वारकरी संप्रदायांतील एक आचार्य कै. विष्णुबोवा जोग यांनी इ. स. १९०९ मध्ये संपादित केली असून परंपरेवर आधारलेली असल्याने ती सर्वमान्य होऊन बसली आहे. महाराष्ट्र-सारस्वतकार कै. भावे यांनी इ. स. १९२० मध्ये प्रसिद्ध केलेली 'तुकारामांची अस्सल गाथा' ही एका निराळ्या दृष्टीने उल्लेखनीय आहे. तुकारामांच्या चौदा टाळकऱ्यांपैकी संताची जगनाडे हा त्यांचा लेखक असून त्यांच्या हातच्या अमंगांच्या बऱ्या तळेगांव-दामाडे येथे त्यांच्या वंशजांपाशी आहेत. अर्थात् या संहितेच्या प्रामाण्यासंबंधी वाढून अधिक लिहिणे न लगे. या अस्सल गाथेतील भाषा इतर गाथांतील भाषेहून पुष्कळच अशुद्ध, किंबहुना गांवढळ वाटते, हे खरे. परंतु तुकोबांच्या तोंडची आणि संताजींच्या हातची हीच खरी भाषा असून शिवकाळीन लौकिक मराठीचा तो अस्सल नमुना आहे.

तुकारामांचे शिष्यमंडळः—तुकारामांनी मेघवृष्टीने उपदेश केला असला तरी त्यांच्या शिष्यांपैकी फारच थोड्यांची नावे आपणांस ठाऊक आहेत. त्यांतील कांहींनी थोडेफार कवित्व केले असून त्याची दखल घेणे जरूर आहे. पैकी गंगारामबुवा मवाळ व संताजी तेली जगनाडे हे कवि म्हणून तरी नाहींत तरी तुकोबांचे लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहेत, व त्यांतील संताजींच्या हातच्या अमंगांच्या कांही बऱ्याहि उपलब्ध झालेल्या आहेत. संताजीची समाधि देहूजवळील भंडारा डोंगराच्या पायथ्याशी सुतुंबरे या गांवी आहे. आधी मित्रा करून मागाहून तुकारामांचा एकनिष्ठ भक्त झालेला रामेश्वर भट्ट हा ग्रंथकार म्हणून प्रसिद्धीस आल्याचे दिसत नाही. गाथ्यांतून रामेश्वर भटाच्या नांवावर अवघे चारच अमंग आढळतात. परंतु त्यांतूनहि त्यांची उत्कट तुकारामभक्ति दिसत येते. विशेषतः तुकारामांच्या योग्यतेचे मोक्षमाप करतांना रामेश्वर भटाने त्यांस अनुलब्धून योजिलेले 'विश्वसखा' हे विशेष किती सार्थ आहे! तुकारामांचे धाकटे बंधु कान्होबा यांची गणना त्यांच्या चौदा प्रमुख शिष्यांत होत असून त्यांचे शे सव्वादशे अमंग प्रसिद्ध आहेत. तुकोबा वैकुंठवासी झाल्यावर कान्होबा शोकासागरांत बुडून गेले व त्यांच्या तोंडून काढण्याने ओंधबळेरी ही कवने बाहेर पडली. कान्होबास वारकरी संप्रदायांत जी मान्यता आहे ती त्याचे नाटाचे अमंग, आशीर्वाद, ललित, आणि गौळणी यांवरून विशेष आहे. तुक्याच्या अमंगवाणीचे थोडे पाणी कान्होबासहि लागले आहे यांत संशय नाही. उरले शिष्य तीन. एक बहिणाबाई, दुसरे कचेभर

व तिसरे निळोबा, पैकी बहिणाबाई आणि कचेस्वर यांची माहिती आपण त्या त्या प्रकरणी स्वतंत्रपणे घेऊं. निळोबाविषयी मात्र मुळांत सारस्वत-कारांनी मोन घरल्यामुळे व त्यांचा विचार अन्यत्र कोठें करण्यास अवसर नाही म्हणून त्यांची माहिती येथेंच घेऊं.

निळोबा हे बारकरी संप्रदायांतील अखेरचे संतकवि होत. हे नगर प्रांतांतील पिंपळनेर या गांवचे राहणारे म्हणून पिंपळनेरकर या नांवाने ओळखले जात. वृत्ति प्रथमपासून उदासीन असल्यामुळे ईशसेवा व राज-सेवा या दोही गोष्टी एकदम जमणार नाहीत हें पाहून तस्य वयांतच निळोबांनी कानावरील लेखणी देवाच्या चरणी वाहिली व विरक्त मनाने त्यांनी घरदार सोडले. तीर्थयात्रा करीत ते पंढरीस आले व तेथे भाविकांच्या मेळाव्यांत तुकारामांची कीर्ति कानांवर येऊन आधीच परमार्थप्रवण झालेल्या त्यांच्या मनाने तुकोबांचा एकच छंद घेतला. गावेळीं तुकारामांच्या निर्वाणस वीसपंचवीस वर्षे होऊन गेली होती. अर्थात् निळोबांना त्यांचे प्रत्यक्ष दर्शन घडणे शक्य नव्हतें. परंतु 'मनी वसे तें स्वप्नी दिसें' या न्यायाने त्यांना देहूस आलेवेळीं तुकारामांचा स्वप्न-साक्षात्कार व अनुग्रहहि झाला. निळोबांचे ज्ञानेश्वरी, नाथभागवत व तुकोबांची गाथा या ग्रंथांचे वाचन चाखूच होतें, व या तीनहि सत्कवींचा परिष्का त्यांच्या वर्णांत आपोआप उतरला. निळोबांनी कोठें आत्मचरित्र लिहून ठेवलेलें नाही; परंतु त्यांच्या वंशजांपैकीं एकाने पुढें या संतकवींचे चरित्र नुमारे साडेतीन हजार ओव्यांत वर्णिले असून त्यांचे हस्तलिखित निळोबांच्या वंशजांपाशी आहे. तुकारामांच्या काव्यास जसे नामदेव अप्रत्यक्ष रीत्या कारणीभूत झाले त्याप्रमाणें निळोबांचे काव्यहि त्यांच्या तुकारामभक्तींदून सुरूलेले दिसतें. म्हणजे निळोबांची आध्यात्मिक परंपरा निराळी असली तरी त्यांची वाङ्मयीन परंपरा नामदेव-तुकाराम-निळोबा अशी आहे. तुकाराम हें त्यांच्या काव्यस्फूर्तीचें बीज होय. तीच भावनेची उत्कटता व शब्दयोजनेतील ठाकठिकी या गुरुशिष्यांत पहावयास मिळते. निळोबांची तुकाराम-भक्ति किती उत्कट होती हें 'निळा म्हणे आम्ही नोळखूचि देवा । तुक्याचा धांवा करीतों' या उद्गारावरून लक्षांत येईल. तुकारामांच्या स्तुतिपर त्यांनी कांहीं श्लोकशतकें रचिली असून त्यांतील श्लोकांची घडण जरी ओकडबोकड असली तरी त्यांत एक प्रकारचा प्रेमळपणा आहे. एकंदरीतच बारकरी संप्रदायांतील संतकवींना श्लोकरचनेचें थोडें वावडें दिसतें, असो निळोबांची कविता येथून येथवर एका अधिकारवाणीने भरलेली असून स्थूलमानाने ती तुकारामांच्या वळणावर गेली आहे. तुकारामांच्या अर्भगांदून उमटलेले त्यांचे सामाजिक मन मात्र निळोबांच्या

गाण्यांत अनुभवास येत नाही. याचे कारण उघड आहे. तुकारामांस आपल्या हीन जातीची जाणीव सतत असल्याने त्यांच्या वाङ्मयावर जो एक सामाजिक रंग चढला तो निळोबांच्या बाबतीत, ते ब्राह्मण असल्यामुळे चढणे संभवनीय नव्हते. अर्थात तुकारामांचे काव्य जसे एकदमच आत्मनिष्ठ व समावर्निष्ठ असे दुहेरी आहे, त्याप्रमाणे निळोबांचे नाही. ते केवळ स्वतःशी बोलतात, समाजाशी बोलत नाहीत. हा एक भेद सोडल्यास गुरूशिष्यांची अभंगवाणी अगदी एक आहे. एका अभंगांत निळोबा म्हणतात -

“ मार्ग दाडुनि मेले आधी । दयानिधी संत ते

येणेचि पथे चाले जाता । न पडे गुंता कोटे काही ”

याप्रमाणे कृपावंत संतांचा मार्गोवा येत आपण वाटचाल करित. आहो असे म्हणणाऱ्या निळोबांनी स्वतः या मार्गात अमोल अशा स्वानुभवाची मर घातली आहे यांत शंका नाही. तुकारामांचा प्रत्यक्ष सहवास मुळीच लाभलेला नसताना त्यांच्या अभंगवाणीतून स्फूर्ति घेऊन निळोबांनी जे वाङ्मयीन व पारमार्थिक कार्य केले त्यास मराठी साहित्याच्या इतिहासांत दुसरा दाखला नाही. तुकारामांच्या संप्रदायाचा म्हणजे वारकरी पंथाचा चारसा शेवटी निळोबांकडे आला व भागवतधर्माची पताका महाराष्ट्रभर पुनः एकवार नाचविण्याचे महत्कार्य त्यांनी केले. वारकरी संप्रदायात तुकोबांच्या नंतर होऊन गेलेल्या संतकवींच्या वचनांवर कीर्तन किंवा प्रवचन करायलाच नाही असा एक दंडक आहे. परंतु निळोबा हे या नियमास अपवाद असून त्यांच्या अभंगांवर कीर्तने-प्रवचने नित्य होत असतात. एक संतकवि या दृष्टीने त्यांच्या मोठेपणाची खूण याहून दुसरी ती कोणती ?

अभ्यासाची साधने

महिपतिबोवा ताहराबादकर : सक्तविजय.

ल. रा. पांगारकर : श्रीतुकारामचरित्र.

बा. अ. भिडे : तुकारामबोवा.

रा. द. रानडे : तुकारामवचनामृत (प्रस्तावना).

रा. ग. हर्षे : तुकाराम.

वि. का. राजवाडे : तुकाराम (ग्रंथमाला, अंक ११६).

पटवर्धन-केळकर : तुकारामांच्या अभंगांची चर्चा.

चा. सी. धेंडे : तुकारामकृत मंत्रगीता (प्रस्तावना).

भाइसंभ. मंडळ, पुणे : शिवाजी-निबंधावलि, भा. १.

J. F. Edwards : Tukaram (Hastings' Encyclo.)

शिवसमर्थयोगः—रामदासांचा शिवाजीशी असलेला संबंध ही त्यांच्या चरित्रातील एक महत्त्वाची बाब आहे. याविषयी श्री. भावे यांनी प्रस्तुत प्रकरणांत विशेष चर्चा न केल्याने ती येथे करणे अवश्य आहे. रामदासांच्या निधनानंतर चारच दिवसांनी लिहिले गेलेले 'वाकेनिशी' टिपण, त्यानंतर पांचपंचवीस वर्षांनी रचिला गेलेला गिरिधरस्वामीकृत 'समर्थप्रताप', हनुमंतस्वामींचे नांवावर ओळखली जाणारी परंतु प्रसिद्ध बखरकार मल्हार रामराव चिटणीस आणि चाफळ संस्थानचे कारभारी रंगो लक्ष्मण मेंदे यांनी शके १७१५ मध्ये रचिलेली 'हनुमंतस्वामींची बखर' व सांप्रदायिक कामदपत्रे ही समर्थचरित्राची चार मुख्य साधने होत. त्यांच्या आधारे शिवसमर्थयोग या विषयाचा विचार आम्ही पुढे करित आहो. एकंदर ऐतिहासिक पुरावा पाहता रामदासांनी शके १५७१ वैशाख शु. ९ गुरुवार या दिवशी चाफळ नजीक सिंगणवाडीचे बागेत शिवाजीवर अनुग्रह केला असे दिसते (वाकेनिशी प्रकरण, १८). परंतु यासंबंधी मतैक्य नाही. समर्थानी शिवाजीवर अनुग्रह केव्हा केला यासंबंधी महाराष्ट्रांत अलीकडे मोठा वाद माजून गेला; आणि मतमतांतरांनीच केवळ नव्हे, तर जातीयतेनेहि इतिहासाचे हे विशुद्ध वातावरण कांही काळ दूषित करून टाकले. आज हा वाद तुटला नसला तरी स्मृतिक्षेप शाला आहे, एवढे निश्चित.

या वादाची साधार, सविस्तर मांडणी स. खं. अळतेकर^१ आणि अनंतदास रामदासी^२ यांनी केलेलीच आहे. इतिहासजमा झालेल्या या वादाची पुनरुक्ति येथे करण्याचे कारण नसले तरी एका वादांगाचा उल्लेख मात्र अवश्य करावयास इवा. वाकेनिशी टिपण प्रसिद्ध झाल्यावर त्याला आणि ते प्रमाण मानणाऱ्या राजवाडे-देवांना पहिला जोराचा विरोध गो. चि.

१. वरील मजकूर लिहिल्यानंतर प्रो. न. र. फाटक यांचे श्रीसमर्थ चरित्र प्रसिद्ध झाले. या ग्रंथात प्रो. फाटक पुनः एकवार शिवसमर्थ भेट शके १५९४ मध्ये झाली असे सिद्ध करून पाहत आहेत. त्यांच्या मताचे बांडव श्री. ज. स. करंदीकर यांनी नुकतेच केलेले असल्याने (सह्याद्रि, ऑगस्ट १९५१) येथे पुनः त्याची चर्चा करणे अनावश्यक आहे.

२. श्रीसमर्थचरित्र, भाग ६ वा.

३. श्रीसमर्थांचा गाथा प्रस्तावना, पृ. ४०-७४.

भाटे आणि गो. का. चांदोरकर यांनी केला व पुढे 'शिवचरित्र' कार श्री. केळुस्कर, डॉ. बाळकृष्ण, सर जदुनाथ सरकार इत्यादींनी हा पक्ष उचलून धरिला. विरोधी पक्षाच्या मते शिवसमर्थांची पहिली भेट शके १५७१-त न होता ती शके १५९४-मध्ये झाली व त्याच वर्षी समर्थांनी शिवाजीस अनुग्रह दिला. केवळ कालगणनेचा प्रश्न असता तर या वादात शिरण्याचे प्रयोजन नव्हते आणि या दोन मतांच्या दोन टोंकांत काही मेळहि वस्तुष्याचा संभव नव्हता. परंतु वाद दोन संस्थांतील नसून दोन संप्रदायांतील आहे. चाकेनिशी टिपणाच्या आघारें बोलणाऱ्या राजवाडे-देवांचें मत खरें असल्यास शके १५७१ हा शिवसमर्थसंबंधाचा प्रारंभकाल, व समर्थ हे शिवाजीचे मोक्षगुरुच केवळ नव्हे, तर राष्ट्रगुरुहि ठरतात. विरोधी पक्षाचें मत मान्य केल्यास शिवसमर्थसंबंधास फार उशीरानें दृष्टाजे शके १५९४ पासून प्रारंभ होतो, व शिवाजीच्या स्वराज्यसाधनाचा समर्थांच्या नेतृत्वाशी काहीहि संबंध न येतां ते त्याचे केवळ मोक्षगुरु ठरतात. हे दोन संप्रदाय हतके परस्परविरोधी आहेत, कीं त्यांतून मार्ग काढणें कठिन आहे. शिवाय दोहीकडे ऐतिहासिक कागदपत्रांचा पुरावा बळकट असल्याने ही दोन्ही मते जणु अमेद्यच आहेत असें वाटतें. तथापि तारतम्यबुद्धीने पाहिल्यास विरोधी पक्ष संगडास पडतो. भस्कर गोसावी आणि केशव गोसावी यांनी अनुक्रमें शके १५८० आणि शके १५९४ मध्ये दिवाकर गोसाव्यांना लिहिलेल्या ज्या दोन पत्रांच्या आधारे विरोधी पक्ष शिवसमर्थ भेटीचा काळ पुढें ढकलतो त्या पत्रांचा अर्थ विरोधक करतात त्याहून फार वेगळा आहे. पैकीं पहिल्या पत्रांत "शिवाजी राजे बांच्याकडे भिक्षास गेलों. त्यांनीं विचारलें, 'तुम्ही कोठले कोण?' आम्ही बोललों कीं आम्ही रामदासी. श्रीसमर्थांचे शिष्य चाफळास हो...मग ते बोलले कीं ते कोठें राहतात व मूल गांव कोण?" असा मजकूर असून दुसऱ्यांत "राजे यांची पहिलीच भेट आहे. वाडीचे लोकांत खटपटेस आणावे.... शाही बहुत आहे...." असा उल्लेख आहे. या दोन पत्रांवरून विरोधी पक्ष असा तर्क करतो, कीं शिवाजीला शके १५८० पर्यंत समर्थांचे नांवगांवहि ठाऊक नसून शके १५९४ पर्यंत दोघांची गांठभेटहि झाली नव्हती. परंतु हे स्थूल-बुद्धीचें पाहणें झालें. समर्थांच्या ऐतिहासिक प्रकरणांशी परिचय असलेल्या सूक्ष्म दृष्टीला बरील पत्रांचा अर्थ मिराळा करावा लागेल. एक तर राजवाडे-देवांच्या मते ही पत्रे अस्सल नसून नकल आहेत आणि त्यांतील शकनिर्देशहि स्पष्ट नाही. तीं अस्सल आहेत असें गृहित धरलें तरी मुदा त्यांतून फारसें कांहीं निष्पन्न होत नाही. पहिले पत्र शिवाजीच्या सावध-पणाचें द्योतक असून दुसरे उपडउपड सांकेतिक स्वरूपाचें आहे.

तत्कालीन विकट परिस्थिति ध्यानांत असली म्हणजे शिवाजी सावकपणे आणि रामदास संकेताने कां बोलत आहेत ते कळून येईल. या दोन पत्रांचे समग्र विवेचन श्री. अनंतदास रामदासी यांनी केलेल असल्यामुळे त्याची पुनरुक्ति केंप करीत नाही. दुसरे असे, की शके १५७२ पासून १५८० पर्यंतच्या आठ वर्षांतील शिवसमर्थ्यांच्या भेटीगांठींचे इतके उल्लेख वाकेनिशी टिपणांत आणि हनुमंतस्वामींच्या बत्तरींत आहेत, की या काळांतील शिवाजीच्या राजकारणाचे समर्थ हेच सूत्रधार होत याविषयी कोणाच्याहि मनांत संशय राहूच नये. बरे, 'रामवरदाकिनी', 'आनंदवनमुवन', आणि यांसारखीं समर्थींची इतर ऐतिहासिक प्रकरणे पाहिली तरी तीं हि शिवाजीच्या राजकारणालाच अनुलक्षून लिहिलेलीं दिसतात, व त्यांत समर्थींनी केलेल्या सावधानतेच्या उपदेशांचे महत्त्व शके १५७२ ते १५८० या काळांतील कार्यमान शिवाजीला जेवढे होते त्याच्या पाव हिश्यानेंहि शके १५९४ मधील कृतकार्य शिवाजीला ते नव्हते. समर्थींनी 'दासबोधां' त आणि अन्यत्र शिवाजीस अनुलक्षून काढलेल्या बोलांवरूनहि दोघांचा संबंध जुना म्हणजे शके १५७१ पासूनचा असावा या मतासच पुष्टि मिळते. बरेच, शके १५८३-मध्ये प्रतापगडावर तुळजा भवानीची स्थापना शिवाजीने समर्थ्यांच्या हस्ते केली ही गोष्टहि येथे ध्यानांत घेतली पाहिजे. या प्रकरणीं अखेरचा आणि सर्वांत महत्त्वाचा पुरावा म्हणजे शिवाजीने शके १६००-मध्ये समर्थ्यांना करून दिलेली सनद होय. ही सनद अशी :—

वास्विन सु. १० शके १६००

श्रीसद्गुरुवर्य श्रीसकळतीर्थरूप श्रीकैवल्याम श्रीमहाराजस्वामींचे सेवेसी:

वरणरज शिवाजीराजे यांनी चरणावरी मस्तक ठेऊन विज्ञापना जे मजवर कृपा करुन सत्ताय केले. आज्ञा केली की तुमचा मुख्य धर्म राज्य-साधन करुन धर्मस्थापना, देवप्राहण्याची सेवा, प्रजेची पीडा दूर करुन, पाळण, रक्षण करावें. हे व्रत संगडून त्यांत परमार्थ करावा. तुम्ही जे मनीं बराल ते सिद्धिस पाववील. त्याजवरून जो जो उद्योग केला व दुष्ट तुरुक श्रीकांचा नाश करावा, विपुल द्रव्ये करुन राज्यपरांरा अजड चालेल ऐशां स्पष्टे दुर्घट करावी, ऐसे जे जे मनीं करिले ते ते स्वामींनी आज्ञावांदाप्रतापे मनोरथ पूर्ण केले.

यावरून निकटवास घडुन वारंवार दर्शन घडावें, श्रीभी स्वापना कोटें-तरी हाऊन सांप्रदाय शिष्य व भक्ती दिगंत विस्तीर्ण घडावी ऐसी प्राप्ति केली. तेही आसमंतात निरिगव्हरीं वास करुन चाफळी सांप्रदाय शिष्य दिगंत विस्तीर्णता घडली.

त्यास चाफळी श्रीची पूजा मोहोछाव ग्राहणभोजन अतिथि इमारत सर्व यथासांग घडावे, जेथे जेथे श्रीची मतिस्थापना जाहली तेथे उछाव पूजा घडावी. यास राज्य संपादिले. गांतील शामभूमि कोठे काय नेमावी ते आज्ञा व्हावी, तेव्हा आज्ञा जाहली की 'विशेष उपाधीचे कारण काय ? तथापि तुमचे मनी श्रीची सेवा घडावी हा निश्चय जाहला त्यास यथा-अवकाश जेथे जे नेमावेत ते घाटेल ते नेमावे, व पुढे असा सांप्रदायाचा व राज्याचा व वंशाचा विस्तार होईल तसे करीत जावे' याप्रकारे आज्ञा जाहली. इ०...

या समवेत चाफळास श्रीची स्थापना शास्त्रापासून झुजजे शके १५७४ पासूनचा शिवसमर्थसंबंधाचा साधत इतिहास आलेला असून पुरावा या दृष्टीने तो निर्णायक आहे. अर्थात् समर्थ-शिवरायांचा गुरुशिष्यसंबंध प्रथम शके १५७१-मध्ये जडला व तेथून पुढे तीस वर्षे तो अव्याहत चालू राहिला असे समजण्यास विशेष प्रत्येय नसावा.

रामदासांची ग्रंथरचना अफाट आहे. तिचे मोजमाप करण्यासहि येथे सवड नाही. श्री. शंकरराव देव यांनी आपले उभे आयुष्य रामदासी वाङ्मययाच्या संशोधनार्थ वेचले असून समर्थांची बहुतेक सारी कविता त्यांनी छापून काढली आहे. परंतु एवढेच करून ते थांबलेले नाहीत. रामदासांचे मठ म्हणजे त्या कालांतील विद्यापीठे होती व त्यांमधून महाराष्ट्रातील सर्व ल्हानथोर संतकाव्यांच्या प्रती करून ठेवण्याचे काम असंभ चालत असे. हे सर्व मठ धुंडून त्यांतील असंख्य व अमोल हस्तलिखिते श्री. देव यांनी घुळे येथील श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत सुरक्षित ठेऊन दिली आहेत. या हस्तलिखितांची वर्णनात्मक विव्हेवारीहि त्यांनी 'रामदासी संशोधन' या नांवाखाली दोन खंडांत प्रसिद्ध केली असून तिसऱ्या खंडाचे काम चालू आहे. मराठी वाङ्मयाच्या मावी इतिहासकारास पुढ्यांतील समर्थवाग्देवतामंदिरांत वर्षे दोन वर्षे तळ दिल्याबाजून भागणार नाही इतका हा संग्रह अमोल आहे. या संग्रहांत रामदासांच्या हातचे असे एकमेव अस्तल पत्र असून त्याचा ठसा आम्ही महाराष्ट्र-सारस्वताच्या या नवीन आवृत्तीत समर्थांचे हस्ताक्षराचा नमुना म्हणून मुद्दाम देत आहो. हे पत्र रामदासांनी रघुनाथभटास लिहिलेले आहे. शके १५९६-च्या चानुर्मासांत रामदास इच्छवाकच्या घळीत होते व पुढे तेथे शीतवाधा झाल्यामुळे तिकडील कार्य दिवाकर गोसाव्यांचे व्हावी रघुनाथभट यांजवर सोपवून ते चाफळच्या उज्ज्वल परतले. त्यानंतर सगोलग लिहिलेल्या या पत्रांत रामदास रघुनाथभटाचे उपकार आठवीत आपले हृदय त्याजपाशी उभे करीत आहेत. मूळ पत्रांतून

महत्वाचा भाग पुढे देतो'—

“...तुमचा निरोप घेऊन हेलवाकीहून स्वार जालों ते सुखरूप चाफलास पावलों...आपण ते कंकण सीतलाईमध्ये बहुतांचि श्रम पावलों, तो माझा सकल श्रम घेऊन मज निरोप दिवला तो उपकार देव जाणें. येविसीं नीत चमत्कारलें तें पत्री किती म्हणोन लेहावें ? माझें अरिष्ट तुम्हीं घेउन मज उष्ण देशासी पाठविलें हा उपकार श्रीरघुनाथजीस जाला. मज रघुनाथजी वेगळे कोण्ही जिवलग नाही...हें इतुकें म्यां आवडीच्या कळवळ्यानें लिहिलें आहे. मनें मन साक्षा असेल. परंतु तुम्हांस उपचारसा वाटोन रजोस होल तरी न होणें...तुमचा आमचा येकांत प्रसंग जालियावरी मग ऐसें लिहितां नवें म्हणोनि ये संधीमघें प्रसंग फावला, पुढें फावेना, म्हणोनि लावेंकरून लिहिलें. वरकड इतर भाव मनामघें असेल तरी रघुनाथ साक्ष असे. तुम्ही रजोस न होणें, आणि जें आहे तें लिहिलें. यामघें मिथ्या स्तुति नाही. तुम्ही सचंज आहां. तुमचें जें कांहीं आहे तें सकल माझेंचि आहे. म्यां मज माझ्या मनास येईल तैसें लिहिलें. येवे तुमचें काये गेलें ? कांहीं चिता न कीजे. तुम्ही आमचेचि आहां. तुम्ही आम्ही सकळ देवाचे आहों. शरीर-भेदावरी न जाणें. अंतरस्थिति पाहिल्याउपरी कलों येईल.”

अध्यासाची साधने:—

अंताजी गोपाळ वाकनीस :	वाकेनिशी प्रकरण.
गिरिधर स्वामी :	श्रीसमर्थप्रताप.
हनुमंतस्वामी :	रामदासांची बत्तर.
श्री. श्री. देव :	श्रीसमर्थ—हृदय.
स. खं. आळतेकर :	श्रीसमर्थ चरित्र.
वि. का. राजवाडे :	श्रीसमर्थ रामदास.
रा. द. रानडे :	रामदासवचनामृत (प्रस्तावना).
न. र. फाटक :	श्रीसमर्थ चरित्र.
अनंतदास रामदासी :	श्रीसमर्थोंची गाथा (प्रस्तावना).
सत्कायों. सभा, पुळें :	श्रीसंप्रदायांचीं कागदपत्रें, खंड १ ते ५.
सत्कायों. सभा, पुळें :	श्रीसांप्रदायिक विविध विषय, खं. १ ते ४.
सत्कायों. सभा, पुळें :	श्रीरामदासीची ऐति० टिपणें.
सत्कायों. सभा, पुळें :	सुमनहार, १ ते १०.
W. S. Deming :	Ramdas and Ramdasīs.

१. सोबत छापलेल्या ठशांत ' (याम) चें मिथ्यास्तुति नाही... ' येथ-पसून तों अक्षरपर्यंतच्या नऊ बाबी आल्या आहेत.

प्रकरण : १६

दासपंचायतन

जयरामस्वामींच्या ग्रंथरचनेचे शक अनुक्रमे पुढीलप्रमाणे आहेत. सीतास्वयंवर (श. १५७०). सविमणीहरण (श. १५७६), अपरो-
क्षानुभव (श. १५९१). पैकी शेवटला ग्रंथ (ओवीसंख्या १७८०)
म्हणजे शंकराचार्यांच्या मूळ ग्रंथावरील टीका असून स्वामींनी तो तोंडाने
सांगितला व एका शिष्याने लिहून घेतला असे दिसते. जयराम स्वामींच्या
चरित्राची एक बखर उपलब्ध असून तीत 'एक लंगोटी, अंगावर एक
छाटी, खाली वसावयास पांढरे बोंगडे, पाणी पिण्याचा तुंबा, याशिवाय
काहीही एक संपन्न नाही, सर्वकाळ आत्ममुखांत निमग्न असावे,' याप्रमाणे
स्वामींचे गुढ कृष्णाप्पा यांचे वर्णन आले आहे. बखरकाराच्या म्हणण्या-
प्रमाणे कृष्णाप्पांनी जयरामस्वामीस केलेल्या उपदेशाचे सार ' लोकांत
वागावे आणि समाधि तर मोडूं नये ' असे आहे. रंगनाथस्वामींचे मुख्य
शिष्य दोन. एक अनंत व दुसरे गोपाळ. पैकी गोपाळाचा समाधि-
शक १६१२ असून या दोघांनी मिळून काही काव्यरचना केली आहे.
रंगनाथस्वामींच्या आनंदसंप्रदायातील सहजानंददि पूर्वकवि १५-१६
व्या शतकातील आहेत, हे आपण मागे पाहिलेच. महाराष्ट्रातील या
आनंद संप्रदायाने सहजानंद, पूर्णानंद, सदानंद, अच्युताश्रम, रंगनाथ-
स्वामी, त्यांचे बंधु विठ्ठल किंवा आत्मास्वामी, पुतणे भीधर असे अनेक
ग्रंथकार मराठी भाषेस दिले आहेत. पैकी प्रसिद्ध कवि भीधर हे रंगनाथ-
स्वामींचे तुलत पुतणे होत. या घराण्याची हकीकत आपण पुढे श्रीधरावरील
प्रकरणांत पाहूच. रंगनाथस्वामींची कविता विपुल आहे. विशेषतः त्यांची
पदे फार गोड आहेत. ज्याचा उल्लेख सारस्वतकार करतात ते ' योग-
वासिष्ठसार ' या रंगनाथस्वामीने कदाचित् रचिलेले असेलही. परंतु
रंगनाथी योगवासिष्ठसार टीका ही एक घोटाळ्याची बाब कशी होऊन बसली
आहे व मुद्रित टीकेचे कर्तृत्व रंगनाथ निगडीकराकडे न जातां तत्पूर्व-
कवि रंगनाथ मोगरेकर यांकडे कसे जाते, यासंबंधी विवेचन मागे ११-
व्या प्रकरणाच्या पुरवणीत घेऊन गेलेच आहे. या रंगनाथी योगवासिष्ठाचा
गुंता नीटपणे घ्यानांत याचा म्हणून प्रो. पोतदार यांचे एतद्विषयक
संशोधन सुळांतून पाहण्याविषयी आम्ही वाचकांस पुनः एकवार
सुचवितो. तुकाविप्राविषयी सारस्वतकारांनी फारच घोटाळ्याने लिहिले

१. पदसंग्रह (संपा. निगडीकर,), कवितासंग्रह (संपा. भावे,).

२. प्रो. बोडोदुत श्रीधरचरित्र (प्रस्तावना, पृ. २३ ते २६; ५६ ते ६२).

आहे. वास्तविक पाहता हे थोर भागवत कवि थोडे उत्तरकालांतील आहेत. परंतु सारस्वतकारांनी त्यांचा उल्लेख या प्रकरणांत केलेला असल्याने आपणहि त्यांजविषयी येथेच बोलूं. तुका विप्रांचा जन्मशक 'अर्वाचीन कोश'कार १६६२ तर डॉ. हर्षे १६५१ असा देतात. आधार असा कोणत्याच मतास नसला तरी तुका विप्र शके १६५०-च्या सुमारास जन्मले असावे असे आम्हांस वाटते. तुकाविप्रांचा संबंध एकनाथांशी पोचतो हे पुढे त्यांचा मातृवंश डॉ. हर्षे यांच्या ज्ञानदेवीच्या प्रस्तावनेतून दिला आहे त्यावरून करून येईल.

मूल पुरुष — १ भानुदासांचे वडील, २ भानुदास, ३ चक्रपाणी, ४ सूर्य, ५ एकनाथ,
— १ श्रीपती, २ केशव, ३ गोविंद, ४ माधव, ५ वादव, ६ गोविंद, ७ अनंत (एकनाथांचे सांप्रदायिक वारस), ८ विठ्ठल, ९ विप्रनाथ, १० चिमणी, ११ तुकाविप्र.

यावरून दिसते, कीं एकनाथांचे भागवत-संप्रदायी वारस त्यांच्या तुलत वराण्यांतील पुतण्यांचे चिरंजीव जे अनंतद्वया त्यांच्या वंशांतील विप्रनाथ हे एक संपुरुष व या विप्रनाथांची मुलगी चिमणाबाई ही तुकाविप्रांची आई होय. तुकाविप्र यांनी आपल्या नांवास विप्र हे पद जोडले ते आपल्या नांवाचा देहूकर तुका बापा यांच्या नांवाशी घोटाळा होऊ नये म्हणून नव्हे, तर आपले गुरू विप्रनाथ यांचे नांव त्यांनी आपल्या नांवास जोडले आहे. तुकाविप्रांचे संपूर्ण नांव तुकाराम भगवंत विप्रट, व त्यांच्या आईचे वडिल विप्रनाथ हेच त्यांचे गुरू होत. तुकाविप्र हे साताऱ्याकडील असल्याने तप-अर्थसाठी कृष्णेच्या कांठी तारगांवास बोरवनांत बसत. म्हणून त्यांच्या वंशजांस बोरवनकर असे नांव पडले आहे. तुकाविप्रांचे मन कृष्णातीरी विशेष रमले असावे असे त्यांचे कांही अभंग पाहून वाटते. त्यांच्या नांवावर 'सचि' कारांनी कांही किरकोळ प्रकरणांचा उल्लेख केला असला तरी तुकाविप्रांची बरीचशी कविता अप्रसिद्ध आहे. पैकीं कांही कीर्तनविषयक अभंग के. आचार्यांनी प्रसिद्ध केले असून तुकाविप्र कोंकणांत गेलेवेळीं ही अभंगरचना त्यांचे हातून झाली असावी असे दिसते. पुढील अभंगांत स्थळ व काळ दोहींचा उल्लेख आहे —

“माध सुद्ध तीथी षष्ठी भृगुवार । मुरुड नगर सिंधूतीरी
भगवंतीचिया देउळीं कीर्तन । समस्त दर्शन भूदेवाचे
संवत्सर नामे विकारी प्रमाण । शक शाळीवान हरिकथा
तुकाविप्र मेठी सत्राशत येक । सिंधुचि कै तुके श्रीहरिचे”

म्हणजे शके १७०१-मध्ये तुकाविप्र कोंकणांत होते. त्यांचा संचार महाराष्ट्रभर होई व जेथे जात तेथे ते कीर्तनमक्कीचा उदो करित. त्यांच्या मठासाठी सातारा जिल्ह्यांत नांदगांव, बोरवन व त्राणपुरी; कोंकणांत राजापूर व रत्नागिरी; मोगल्याईत अंजनवती व गोंडी इतक्या ठिकाणी इनाम देण्यांत आली आहे. यावरून त्यांच्या संचाराचा व्यापक ध्यानांत येईल. याच संचारांत तुकाविप्रांना (त्यांच्या मते १३-व्या शतकातील) ज्ञानेश्वरीची सिद्धनाथी प्रत लाभली असे डॉ. ह्ये यांचे म्हणणे आहे. ते कसेंहि असो, तुका विप्रांना तेव्हाच्या काळांत सर्वज्ञ मानीत यांत कांही शंका नाही. तुकाविप्रांची समाधि अंजनवतीस गोदातीरी आहे. त्यांचा समाधिकाल शके १६९० असा कै. राजवाड्यांनी दिला आहे तो बरोबर नाही. कारण शके १७१० मध्ये मृत झालेल्या ज्योतिपंत महामासवतांचा उल्लेख स्वतः तुकाविप्रांनी केला आहे तो असा— “ज्योतिमार्जी ज्योती मिळाला देखून । करीत गावन तुकाविप्र.” म्हणजे तुकाविप्रांचे निधन शके १७१०-च्या नंतर केव्हातरी (‘जवांचीनक्शे’ कारांचे मते शके १७१२ व डॉ. ह्ये यांचे मते शके १७१३) झाले असणार. असो. दासपंजायतनांतील तिसरे कवि आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर यांजविपरी राजारामप्रासादीकृत भक्तमंजरीत पुढील उल्लेख आहे. ‘ब्रह्मदेव भट्टजी ज्योतिषी । आगळगांवी वृत्ति तपाशी । सावित्रीनाम जियेसी । निभवेसी प्रतिमता ॥’ सारस्वतकार व ‘सूचि’कार दोघांनीही वरील माहितीचाच अनुवाद केलेला दिसतो. पण ब्रह्मनाळ येथील आनंदमूर्तीच्या मठांतील कुळकट व इतर कागदपत्रे पाहतां वरील माहिती चुकीची दिसते. या कागदपत्रांतून आनंदमूर्तीच्या वडिलांचे नांव बाळभट्ट विन भानभट्ट असे असून ते कसत्रे ढाळगांव येथे राहत असा उल्लेख आढळतो. ब्रह्मदेवभट्ट व सावित्री ही नांवे अनुक्रमे त्यांचे वधू व भावज्य यांचो आहेत. तसेंच पत्रांवरून आनंदमूर्ति आपले वडील बाळभट्ट हे ह्यात असतांनाच वसगड गांवी निराळा संसार थाटून राहिले होते, असेंहि कळते. राजारामप्रासादोने आनंदमूर्तीस ‘गीताकार’ म्हटले आहे. परंतु त्यांनी रचिलेली गीतादीका अजून तरी उपलब्ध झालेली नाही. आनंदमूर्तीच्या नांवावर एक ‘राम-चरित्र’ मात्र ‘सूचि’कार उल्लेखित. आनंदमूर्तीची गुस्परंपरा अशीः—रंगनाथ मोगरेकर—काशीराज—रघुनाथ—आनंदमूर्ती. म्हणजे रंगनाथस्वामी मोगरेकर हे त्यांचे परमभट्टी गुरू होत. आनंदमूर्तीचे चरित्रकार लिहितात, की त्यांचे गुरू रघुनाथस्वामी हे शके १५६७-त आपला कावडीचा नेम चालवीत काशीहून रामेश्वराकडे जात असतां कृष्णाकांठी निमत-

दालगांवकडे आले असता दालगांवचे कमावीसदार अप्पाजीपंत देशपांडे त्यांचे चरणी लागले. या प्रसंगाच्या वर्णनांत 'आनंदचरितामृत' - कार म्हणतो

“प्रत्यही एकांतामार्जी जाण । योगवासिष्ठसार चिबेचन ।

पंचरत्न गीतासह व्याख्यान । निरूपण चालविले ” (अ. २)

वरील ओवीत योगवासिष्ठसार, पंचरत्न आणि गीता अर्थात् चिंत्सदानंद लहरी या तीन ग्रंथांचा उल्लेख स्पष्ट असून ही प्रकरणे रंगनाथ मोगरे-करकृत होत हे आपण मागे पाहिलेच आहे. यावरूनहि आनंदमूर्ति हे रंगनाथस्वामी मोगरेकरांच्या (रंगनाथ निगडीकर नव्हे) परंपरेतील होत हे स्पष्ट होते. आनंदमूर्ति हे एक उत्कट गुरुभक्त असून त्यांच्या गुरुभक्तीचा उल्लेख गिरिधरकृत 'समर्थप्रतापां'त आढळतो (स. २७-९). ब्रह्मनाळ येथे आपले गुरु खुनाशस्वामी यांचे समाधीवरील वृंदावनासमोर उभे राहून ते कीर्तन करू लागले, की त्यांची गुरुभक्ति पाहून ते अचेतन वृंदावन प्रत्यक्ष डोले असे म्हणतात. खुद्द रामदासांनी ते डोलव्पाचे पाहून पुढील श्लोक रचिला असें हनुमंतस्वामी आपल्या बखरीत सांगतात.

“अचेतना जो बहु डोलवीतो । सचेतना काय न बोलवी तो

जो चिद्वचनानंद आनंदमूर्ति । तदाकार राहोच आनंदवृत्ती ”

ब्रह्मनाळ येथे समाधिवृंदावन डोलव्पाचा उल्लेख श्रीमंत परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधि यांनीहि केला आहे, तो असा - “आनंदें बहु डोलती अचल जे पाषाण ते स्यावर.” तात्पर्य, कथेंत थोडा तरी सत्यांश असावा असें वाटते. जिह्यांसी शोध घ्यावा. द्वासपंचायतनांतील अखेरचे सत्पुरुष केशवस्वामी भागानगरकर यांचे गुरु कोणी काशिराज होत अस सारस्वतकार म्हणतात. खुद्द केशवस्वामींचीं पदे पाहिली तर त्यांत पूर्णानंद, सहजानंद व नित्यानंद अशा आनंदसंप्रदायांतील तिघांचे उल्लेख भिन्न भिन्न ठिकाणी गुरू म्हणून केलेले आढळतात. मग केशवस्वामींचे खरे गुरू कोण ? केशवस्वामींच्या शिष्यकवीत सारस्वकारांनी उल्लेखिलेल्या शिवराम व संतराज यांशिवाय गुंडा हे आणखी एक नांव आढळते. हा स्वतःस गुंडा केशव म्हणवितो व त्यांचीं कांहीं पदे पुढे येतील समर्थ बागदेवतामंदिरांतील बाडांतून आढळतात. केशवस्वामींचीं पांचसहाशे पदे छापलेली असून याशिवाय त्यांच्या नांवावर एक 'एकादशीचरित्र'हि आहे.

अभ्यासाची साधनेः—

द. वा. पोतदार : जयरामकृत सीतास्वयंवर (भाइसंमं. इति शब्दे
१८३८)

क. वि. आचार्य : बडगांव मठाची परंपरा (भाइसंमं. इति.श. १८३७)

ख. चि. मेहेंदछे : बहगांवकर मठातील कागद (भाइसंम. इति. घ. १८३७)

रा. ग. हर्षे : तुकाविप्र (शानदेवी, प्रस्तावना पृ. २९).

पां. न. पटवर्धन : तुकाविप्रांचा प्रयाणकाल (भाइसंमं. इति. श. १८३४).

कृ. वि. आचार्य : तुकाविप्रकृत अमंग य कालनिर्णय (भाइसं. ई. १२-४)

ग. ह. खरे : ब्रह्मनालकर आनंदमूर्ति दत्तर (भा.सं.मं.त्रै. १०-६).
(संपा.) श्री. ओक : आनंदचरितामृत (सांगली), इ.स. १९३५.

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

सारस्वतकारांनी दिलेल्या वेणाबाईविषयक माहितीत कांदी किरकोळ दुरुस्ती करून थोडी भर घालणे जरूर आहे. वेणाबाईचे माहेर मिरजेस व सासर कोल्हापुरास होते असे सारस्वतकार म्हणतात. पण वस्तुस्थिती याच्या उलट दिसते. वेणाबाईचा जन्म कोल्हापूर येथील देशपांड्यांच्या कुळांत झाला. अर्थात् कोल्हापूर हे त्यांचे माहेर व मिरज हे सासर होय. वेणाबाईस पहिल्या भेटीत श्री 'चार उपदेशपर बाप्पे' समर्थोमी सांगितली असे सारस्वतकार म्हणतात ती आज संवादरूपामे उपलब्ध आहेत. या प्रसंगी वेणाबाईने केलेले पंचवीस प्रश्न व त्यांची आपण दिलेली उत्तरे अशी दोन्ही ध्यानांत घेऊन स्वतः समर्थोमी रचिलेले दोन अमंग प्रसिद्ध आहेत. 'समर्थप्रताप'कार गिरिधर यांनी दिलेल्या माहितीप्रमाणे वेणाबाईकडे मठांतील उपाहाराची व्यवस्था असावी असे कळते. तसेच उभे राहून कौर्तन करण्याचा अधिकार स्त्रियांमध्ये फक्त वेणाबाईसच होता असेहि गिरिधर सांगतात (स. प्र. २०-३१). वेणाबाईच्या मिरज मठाची हकीकत देणारी शके १७५२ मधील एक 'यादी' प्रसिद्ध झाली असून तीत मठस्थापनेपासून पुढील सर्व इतिहास आला आहे. या यादीवरून असे दिसते, की रामदास व जयरामस्वामी वडगांवकर असे उभयतां कसेवे मिरज येथे गेले असता तेथील मुसलमान किल्लेदार दिलेलखान याचे आम्रहावरून समर्थोमी वेणाबाईस मिरज मुकामी मठस्थापना करून दिली. ही घटना 'शके १५७८ दुसरेल माम संवत्सरे श्रावण वद्य पक्षी' झाल्याचे यादी सांगते. वेणाबाईच्या दोन काव्यांचा परिचय सारम्भतांत आलाच आहे. याशिवाय 'श्रीराममुहसंवाद' हे आणखी एक रामचरित्रविषयक प्रकरण तिच्या नांवावर आढळते. गिरिधरकृत 'समर्थप्रताप'तील "समर्थ देव वेणाबाईसी वरदामे दिधली । सीतास्वयंवरे रामायणे वदविली" (स. प्र. ११-४४) या ओवीवरून वेणाबाईने एकाद्रे रामायण रचिलेले असावे व 'संकेत' रामायणाची पहिली सहा कांडे वेणाबाईकृत आणि शेवटचे गिरिधरकृत असावे अशी कल्पना डॉ. श्री. देव यांची होतीच. अलीकडे या कल्पनेस थोडा आकार आला असून पुढे येथील समर्थ-वाग्देवतामंदिरांतील बाडांक ७४५ हे वेणाबाईकृत रामायण म्हणून प्रसिद्धी

१. श्रीरामदासांची कविता, खं. १, पृ. २४२, अ. ६४; पृ. २३०, अ. ३९.

२. श्रीरामदासांची ऐतिहासिक टिपणे, पृ. ५३ ते ५६.

३. गिरिधरकृत 'समर्थप्रताप' व 'संकेतरामायण' (प्रस्तावना).

शाले आहे. या रामायणातील प्रत्येक शताच्या शेवटी वेणाबाईचा नामनिर्देश असून त्याची पहिली पांचच कांडे या कवयित्रीने रचिलेली दिसतात. कारण वेणाबाईच्या या सुमारे दीडहजार श्लोकांच्या रामायणांत बुद्ध आणि उत्तर ही दोन कांडे अजीवात नाहीत. रचना मात्र प्रेमळ असून ती वाचतांना 'ध्रुवताति नीरे नयनारविंदे' हा अनुभव पदोपदी येतो. याखेरीज 'सिंहासन' व 'उपदेशरहस्य' अशी दोन प्रकरणे वेणाबाईने रचिल्याचे 'दासविश्रामधाम'कार सांगतात. गिरिधरस्वामी हे वेणाबाईच्या शाखेतील असून त्यांची गुरुवरंपरा रामदास—वेणाबाई—बाईबाई—गिरिधर या-प्रमाणे आहे. असो, जिचा उल्लेख मात्र सारस्वतकारांनी केला ती अंबाबाई किंवा अंबिकाबाई 'समर्थप्रतापा' वरून पाहता मूळची विजापूरची असून करवीरप्रांती मठ करून राहिलेली दिसते (स. प्र. ११-२०). तिचा मठ कोल्हापूरप्रांती राशिवक्यास असून तेथे तिची कविता मात्र उपलब्ध होत नाही. तुकारामशिष्या बहिणाबाई हिच्या नवऱ्याचे नांव रत्नाकर पाठक असे असून त्याचे घराणे शाळांचे होते. बहिणाबाईस प्रापंचिक सुख विशेष लाभलेले दिसत नाही. तिच्या आत्मचरित्रपर अभंगांवरून पाहता तिला तुकारामांचा स्वमदृष्टांत शके १५६२ कार्तिक वद्य ५ स रविवारी झालेला दिसतो. तुकारामांच्या निर्याणसमयी बहिणाबाई देहूत नसावी असे वाटते. त्यांच्या पश्चात् तिने काही वर्षे रामदासांच्या सहवासांत काढली व त्यामुळे तिचे नांव जसे तुकारामांच्या तसेच रामदासांच्याहि शिष्यमंडळांत आदळते. मध्यंतरी बहिणाबाई ही बारकरी की रामदासी, की बहिणाबाई दोन इत्यादि शंका निघाल्या होत्या. परंतु कै. पांगारकर यांनी शिऊर येथील पोण्या व कागदपत्रे पाहून बहिणाबाई एकच व त्या तुकारामांच्या शिष्या होत असा निर्णय दिला व तो बरोबर आहे. रामदासांच्या साजिण्यांत त्या उत्तरवयांत होत्या हे मात्र खरे. रामदासांनी त्यांना दिलेली दासमास्तीची मूर्ति बहिणाबाईच्या शिऊर येथील राममंदिरांत पूजित आहे. बहिणाबाईच्या अभंगाचा गाथा श्री. उमरखाने यांनी प्रसिद्ध केला असून त्यांत आत्मचरित्राचे ५३ व निर्याणाचे ३५ असे एकूण ८८ अभंग असून त्याशिवाय भक्तिपर सुमारे ४०० आहेत. निर्याणाचे अभंग तिने मरणापूर्वी काही काळ आपला मुलगा विठोबा यास स्वमुखाने सांगितलेले असून त्यांत बहिणाबाईने स्वतःच्या बारा पूर्वजन्मांची हकीकत तपशीलवार दिली आहे.

“ संतकृपा शाली । इमारत पळा आली ॥ १ ॥

जानेदेवे रचिला पाया । उभारिले देवाक्या ॥ २ ॥....

तुका सालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥ ५ ॥

बहेणी फडकती ध्वजा । निरूपण केले वोजा ॥ ६ ॥

हा भागवत धर्माची परंपरा सांगणारा सुप्रसिद्ध अभंग बहिणाबाईंचा असून एवढा एकच अभंग लिहूनहि त्यांची कीर्ति अमर व्हावी इतकें त्यांचे मोल आहे.

अभ्यासाची साधनें

शं. श्री. देव : वेणाबाईकृत सीतास्वयंवर (प्रस्तावना).

शं. श्री. देव : वेणाबाईंचा मिरजमठ (रामदासीची ऐति. टिपणें).

म. शं. देव : वेणाबाईकृत रामायण (प्रस्तावना).

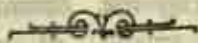
“अनुचर” : अंबिकाबाई, मठ राशिबंदे. असांप्र. विविध विषय, खं. २.

वि. का. राजवाडे : क्याबाई रामदासी (भाइसंभं. इति. शके १८३३).

उमरखाने : बहिणाबाईंच्या अभंगांची गाथा.

शि. म. परांजपे : पुनर्जन्म व पूर्वजन्म (साहित्यसंग्रह, भा. २).

ज.र. आजगांवकर : महाराष्ट्र संतकवयित्री.

स्वचरित्राविषयी मौन धरणाऱ्या प्राचीन कवींपैकी वामन पंडित हा प्रमुख होय. त्यांतच वामन या नांवाने रचना करणारे एकाहून अधिक कवि व वामनाऱ्या म्हणून सांगितल्या जाणाऱ्या दोन समाधि यामुळे वामनाऱ्या चरित्रांत बरीच गुंतागुंत झाली आहे. तसेंच, केवळ कांही कल्पना व ओळी सारख्या दिसल्याने दोन स्वतंत्र रचना एकाच वामनाऱ्या आहेत असे मानण्याची चूक कांहीनी केली, तर थोडे निराळे वैशिष्ट्य दिसतांच तो निराळाच कवि असला पाहिजे असे कांहीनी मानले. या अनुमानपद्धति सदोष आहेत. प्रसिद्ध कवींच्या कल्पनांचे व शैलीचे अनुकरण दुसऱ्या एकाद्या कवीने करणे हे जितके स्वाभाविक आहे तितकेच एकाद्या कवीच्या समृद्ध काव्यकृतीत विविधता व वैचित्र्य प्रगट होणे हेहि स्वाभाविक आहे.

वामन पंडिताच्या बाबतीत दोन गोष्टी निश्चित करणे आवश्यक आहे. 'यथार्यदीपिका' कार वामन हाच मराठी वाङ्मयातील मुख्य वामन असून त्याची रचना कोणती, त्याचा काल कोणता हे ठरविले पाहिजे; आणि त्याची नसलेली कोणती रचना त्याच्या नांवावर घुसडली गेली आहे हे पाहून ती वाज्जला काढली पाहिजे. ही अ-वामनी रचना कोणाची हा विचार या ठिकाणी अप्रस्तुत आहे. वामन पंडितावर आतांपर्यंत भावे, भिडे, देशमुख, राजवाडे, हंस, पंगु, साकळे, आठवले, ओक इत्यादि विद्वानांनी जी टीका लिहिली आहे ती वाचून आणि मूळ ग्रंथ पाहून असे वाटते, की यांतील बरीचशी टीका अनावश्यक असून वामनासंबंधीचे संशोधन वाटते तितके गुंतागुंतीचे नाही. वामन एक की दोन हा प्रश्न महत्त्वाचा नाही. कारण एका नांवाचे दोन कवि असणे स्वाभाविक आहे. महत्त्वाचा प्रश्न हा आहे, की या वामनाचा काल कोणता ! त्याचे ग्रंथ कोणते ! या दृष्टीने प्रस्तुत उल्लेखनीय वामन म्हणजे शिककाळीन वशिष्ठ गोत्री, शेवे उपनामाचा, यथार्यदीपिकाकार वामन हाच होय. भागवतांतील श्रीकृष्णचरित्रे रसाळपणे गाणारा, 'निगमसारांत' ब्रह्मसाक्षात्काराचा अनुभव सांगणारा आणि आयुष्याच्या शेवटी शेवटी यथार्यदीपिका लिहिणारा वामन म्हणजेच सुप्रसिद्ध वामन पंडित होय.

या वामन पंडिताची रचना कोणती ते निश्चित करण्यासाठी आपणा-पाशी आधी कांही निष्पत्ती पाहिजेत. असे म्हणता येईल, की ज्या रचनेत वामनाचे नांव व गोत्र यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे, व ज्या रचने-

विषयीं त्याने आपल्या अन्य ग्रंथांतून स्पष्ट असा उल्लेख केलेला आहे ती रचना निःसंशय वामनाचीच होय. याशिवाय अनेक प्रकरणे अशी आहेत, की ज्यांत वामनाची संपूर्ण वैशिष्ट्ये स्पष्ट होत असल्यामुळे तीहि त्याची मानावी लागतात. या दृष्टीने पाहतां रसानुकूल, नादवती, सहजानुप्रासात्मक वर्णरचना, कांही विशेष शब्द व दृष्टांत, शृंगारांतहि भक्तीचे मिश्रण, अध्यात्मप्रवणता हे वामनी काव्याचे विशेष ज्या काव्यांत दिसून येतात तीं काव्ये, म्हणजे उदाहरणार्थ, अपरोक्षानुभूति, तत्त्वमाला, अनुभूतिलेश, सिद्धांतविजय, गजेन्द्रमोक्ष, वामनचरित्र, भरतभाव, द्वारकाविजय, अहिल्योद्धार, लोपामुद्रासंवाद, राधाविलास, राधामुजंग, हरिविलास रासक्रीडा, रक्मिणीविलास, शुकरभासंवाद, कात्यायनीव्रत, बालक्रीडा, कृष्णजन्म, मृत्तिकाभक्षण, दशाक्षतारचरित्र, वामनपंडितकृत कवितासंग्रहाच्या तिसऱ्या भागातील पदे, इत्यादि रचना होय. या सान्या ग्रंथांतून सहज रचना, प्रसंगसाम्य, भाषातरणी, चित्रयमकांचा अभिमानपर उल्लेख इत्यादि विशेष दिसत असल्याने ही रचना वामनाचीच आहे असे म्हणतां येईल. राधाविलास, राधामुजंग इत्यादि उत्तान शृंगारिक रचना तथापि दीपिकेतारखा वेदांतप्रवण ग्रंथ लिहिणाऱ्या वामनाच्या नांवावर कशी टाकावी या भीतीने कै. भिडे यांनी निराळाच एक शृंगारप्रिय वामन कल्पिला आहे. परंतु असे करण्याचे कारण नाही. कारण शृंगारिक रचना करतांनाहि त्यांत वामनाचे भक्तिप्रवण मन व पांडित्य ही दिसतातच. कै. भाव्यांनी हीं प्रकरणे वामनाचीच मानली आहेत. इतकेंच, की उघडा शृंगार वर्णन केल्याबद्दल त्यांनी लेंदोद्वार काढले आहेत.

यानंतर वामनाच्या नांवावर घुसडले गेलेले ग्रंथ पाहूं. ही रचना निवडून काढणे पारसे अवघड नाही. ज्या रचनेत नांव व गोत्र यांचा उल्लेख नाही, वामनी काव्याचे विशेष नाहीत, अथवा अन्य संप्रदायाची लक्षणे स्पष्ट आहेत ती रचना वामनाच्या नांवावर कोणीतरी घुसडली आहे असे समजावे. या दृष्टीने पाहतां भीष्मयुद्ध, भीष्मशरपंजर, भीष्मभक्तिभाग्य, जयद्रथवध, विराटपर्व यांतील शिथिल रचना व पांडित्याचा अभाव, आरंभी गणेशसरस्वतीस वंदन व शेवटी हरिवामन अथवा हरिदक्षित असा नामोल्लेख या गोष्टी हेच दर्शवितात, की ही रचना वामनाची नाही. शतकत्रयाचा अनुवाद कै. भाव्यांच्या मते वामनाने केलेला आहे; परंतु त्यांतहि शेवटी "हरिदीक्षितकृत संपूर्णमस्तु" असा स्पष्ट उल्लेख आहे. गोरसविक्रय, स्थालिपाक, पार्यभाग्य, रसनास्तुति, नाममहिमा, भक्तिमाहात्म्य, भगवद्दास्य इत्यादि प्रकरणांविषयी निश्चित सांगणें कठिण आहे. तथापि ही

रचना वामनाची नसावी हे मत अधिक वाढ वाढते. मनास बोध, अनुमंतस्तव, कृष्णाष्टक, रामस्तव, रामाचा धावा ही स्फुटरचना रामदासी वामन गोसावी यांची असावी. वामन पंडिताची कांही कविता अद्याप अप्रसिद्ध असावी असेहि कांही विद्वानांचे म्हणणे आहे.

वामनाच्या कवितेप्रमाणेच त्याची चरित्रविषयक माहितीहि गुंतागुंतीची होऊन बसली आहे. शिवकालांत वामन पंडित हे संतमंडळांत व राजमंडळांत बंदनीय होते असे प्रो. पंगु मानतात. वामन पंडिताची आध्यात्मिक व पांडित्यविषयक थोरवी स्पष्टच आहे. परंतु ज्या इनामपत्राचा हवाला देऊन ते राजमंडळांतहि मान्य होते असे प्रो. पंगु मानतात ते इनामपत्र तितकें स्पष्ट नाही. विश्वात्मक गोसावी (प्रो. पंगुंच्या मतें वामनशिष्य) याला वामनाच्या पुण्यतिथीचा महोत्सव चालविण्यासाठी वामननिधनोत्तर रामचंद्रपंत जमात्य व राजाराम छत्रपति यांनी जी जमीन इनाम दिली आहे तिच्या इनामपत्रांत विश्वात्मक गोसाव्याच्या सुलचे नांव सुळीच नसून ' आपले गुरु बहुत थोर सापुख ' असा मोक्ष उल्लेख आहे. वामन पंडितांसाठीच हे इनामपत्र असतें तर तसे त्यांत स्पष्टपणें म्हटलें असतें. तेव्हां हा उल्लेख वामनाच्या चरित्राच्या दृष्टीने महत्त्वाचा नाही. तसेच राजारामप्रासादीने ' भक्तमंजरी 'त वामनाच्या भविष्यकालीन ब्रह्मराक्षसयोनीची व त्याच्या गर्बिष्ठपणाची दिलेली आख्यायिका म्हणजे वामनाची जाणूनबुजून केलेली कुचेष्टाच होय हें प्रो. पंगु यांचें विधानहि मान्य होणें कठिण आहे. राजारामप्रासादीने दिलेल्या आख्यायिका निराधार अतएव असत्य आहेत यांत शंकाच नाही. परंतु त्या देण्यांत राजारामप्रासादीचा फक्त भावदेवपणाच व्यक्त होतो असे वाटते. शिवाय वामन पंडिताच्या वृत्तींत एक प्रकारचा ताठरपणा होता हेहि कांही खोटे नाही. आयुष्याच्या शेवटी शेवटी त्याने लिहिलेल्या वधार्थ-दीपिकेंत तो चारवार प्रत्ययास येतो. राजाराम प्रासादीने वामन पंडित हा विजापूरचा होता असे जे म्हटले आहे त्यास दुजोरा देणारा एक संशोधनात्मक लेख नुकताच श्री. वि. अ. कानोडे यांनी लिहिला आहे. त्यांत त्यांनी वामन पंडिताचें घराणें म्हणजे नांदेडचें शेष घराणें होय असे सांगून वामन पंडिताचा एक पुत्र रघुनाथ ऊर्फ रघुपति हाहि एक चांगल्यापैकी कवि होता असे म्हटलें आहे. महिपतीने याचीच थोर कीर्तनकार, व भगवद्भक्त म्हणून ' भक्तविजयांत ' वाखाणणी केली आहे. या रघुनाथाने नैषध काव्याची एक पोथी लिहिली असून दशमस्कंधाच ' कृष्णकीर्तक ' या नांवाची त्याची एक श्लोकबद्ध टीका आहे. या ग्रंथाच्या एकंदर १० सर्गांपैकी

आठ संपूर्ण व पहिला आणि शेवटचा अर्धवट इतके उपलब्ध आहेत. एकूण एक हजारवर ओक उपलब्ध असून त्यांची रचना थेट वामनी याटाची आहे असे श्री. कानोले लिहितात.

वामनचरित्रांतील एक वादाचा मुद्दा विचारांत घ्यावयास हवा. तो म्हणजे वामनाचा गुरु कोण हा होय. 'निगमसारां'त वामनाने मलयाचलावरील गुरुपदेशाच्या प्रसंगाचे विलुप्त वर्णन केलेले आहे. श्री. रा. म. आठवले यांच्या मतें वामनाला 'भार्गववाकणी' विद्या देणारे सच्चिदानंद यति म्हणजे शृंगेरी पीठावरील शंकराचार्य होत व या भेटीचा काळ शके १५८४ ते १५९१-च्या दरम्यानचा होय. श्री ओक यांनी हे यति म्हणजे साक्षात् भगवंतच होते असे आमहाने प्रतिपादिले आहे. प्रत्यक्ष भगवंतांनी गुरुपदेश देण्याच्या या चमत्कारावर ओकांचा विश्वास बसतो. परंतु वामन पंडितांनी निर्वाणाचा उपाय म्हणून कळ्यावरून देहत्याग केला व भगवान प्रगट झाले या चमत्कारावर मात्र ते विश्वास न ठेवतां हे केवळ कविकल्पनेंतील वर्णन आहे असे म्हणून देव भक्ताची कसोटी पाहतो, अंत नाही, असा सिद्धांतहि मांडतात. या बाबतींत प्रो. पंगु यांनी श्री. आठवले यांच्या मताचे समर्थन केले असून तेंच अधिक समुक्तिक वाटते.

वामनाचा निश्चित जन्मशक कोठेहि सापडत नसल्याने केवळ अनुमानावर विसंबून बसावे लागते. पंडितांचा निर्वाणकाल शके १६१७ हा मात्र सर्वमान्य आहे. आतां जन्मशक ठरवितांना त्यांच्या स्रवंच आयुष्याचा व आयुष्यांतील घटनांचा विचार करून त्या त्या घटनांच्या दृष्टीने त्यांचे वय त्या त्या वेळी काय असावे यासंबंधी अनुमान केल्यास तें पुष्कळच बरोबर ठरेल असे वाटते. या दृष्टीने रा. ओक यांच्या मतें वामनाचा जन्मकाल शके १५२५ ते १५३०-च्या दरम्यान यावा. प्रो. पंगु यांनी रंगनाथस्वामी निगडीकर यांच्या संतमालिकेतील रामीरामदासानंतर वामनस्वामीच्या आलेल्या उल्लेखाचा निर्देश करून वामनस्वामी हे रामीरामदासापेक्षा लहान व समर्थपेक्षा मोठे असावे असे मत मांडले आहे. वरील दोन्ही मतांचा साकल्याने विचार करतां वामनांचा जन्मशक १५३०, गुरुपदेश शके १५९२ (म्हणजे वयाच्या ६२ व्या वर्षी) आणि निर्वाण शके १६१७ मध्ये (म्हणजे वयाच्या ८७ व्या वर्षी) असे मानणे योग्य वाटते.

अभ्यासार्ची साधने

- वा. ना. हंस : वामन पंडितावरील निबंध.
 वा. अ. भिडे : वामन पंडित-वृत्त व ग्रंथ.
 दा. के. ओक : वामन पंडितकृत कवितासंग्रह भाग १ ते ३ [प्रस्तावना]
 रं. के. साकळे : वामन पंडित दोनच [महाराष्ट्र, ता. १०-१-४४]
 मा. गो. देशमुख : शतकत्रयकार वामन [सह्याद्री, ४-३].
 रा. म. आठवले : वामन पंडितांवर कांही नवीन प्रकाश [रत्नाकर,
 सप्टे. १९३२]
 रा. म. आठवले : वामन पंडिताचे गुरु कोण ? [चित्रमय जगत्-
 मार्च-एप्रिल १९३२]
 द. सी. पंगु : प्राचीन मराठी कविपंचक, प्र. २.
 वि. अं. कानोले : नांदेडचे शेष बराणें [प्रो. पोतदार स्मारक ग्रंथ].

नागेश हा कवि वास्तविक पाहतां सामराजाचा समकालीन आहे. किवहुना आपलें काव्य रचतांना त्यानें सामराजाचा किंवा समोर ठेवलेला दिसतो. सामराजाचें कविमणीव्हरण शके १५७५-च्या सुमारास पूर्ण झालें; तेव्हां ते समोर ठेऊन ग्रंथरचना करूं पाहणाऱ्या नागेशाचीं काव्ये शके १५७५-च्या नंतर व शके १६०४-च्या आंत निर्माण झालीं असावीं. सीतास्वयंवर हें त्याचें अखेरचें काव्य आहे आणि तो स्वतः सामराजाहून व्हाण्याचें वर्षांनीं लहान होता. या दोन गोष्टी ध्यानांत घेतां त्याचा काल शके १५४५ ते शके १६१०-च्या दरम्यानचा ठरतो. मारस्वतकारांनीं उल्लेखिल्लेल्या शके १५९१ मधील महजरावरूनहि नागेशाचा काल स्थूलमानानें हाच येतो. या कवीचें मूळचें नांव नामभट्ट जोशी असें असून तो नागेश, नामदेव, नागेंद्र, नागजोशी व नागकवि इतक्या पांच नांवांनीं ओळखला जातो. नागेशाचे वडील मोरजोशी हे स्वतः थोडें फार कवित्व करीत व तोच गुण पुढें त्यांच्या चिरंजिवांत उत्तरला. कविकाव्यसूचिकार नागेशाच्या नांवावर 'आर्याटीका' हें आणखी एक प्रकरण देतात, तें कोणतें असावें? सूचिकारांनीं दिलेले नागेशाचे ग्रंथरचनाशक्य बरोबर वाटत नाहींत [सूचि, पृ. ५४].

अभ्यासाची साधने—

- वि. ल. भावे : नागेश कवीचा काल [भाइसंमं.इति.शके १८३४].
- वि. ल. भावे : नागेश-सीतास्वयंवर [महाराष्ट्र-कवि, शके १८२५].
- द. सी. पंगु : नागेशकृत सीतास्वयंवर [प्रस्तावना].
- मा. गो. देशमुख : नागेशकृत सीतास्वयंवर [प्रस्तावना].
- द. सी. पंगु : प्राचीन मराठी कविपंचक [नागेश].
- द. सी. पंगु : विठ्ठल बीडकरकृत सीतास्वयंवर [प्रस्तावना].

या प्रकरणांत सारस्वतकारांनीं प्रारंभीं कांहीं रामदासी कवींचा विचार केलेला असल्याने आपणहि प्रथम त्यांचीच माहिती पुढें कांहींशा विस्तारानें घेऊं. पैकीं कल्याणस्वामी (शके १५४० ते १६३६) हे रामदासांचे पट्ट शिष्य होत अंबाजी या नांवानें ओळखला जाणारा हा मुलगा लहानपणीं थोडा वेडसर होता असें कांहीं समर्थचरित्रकार म्हणतात. शके १५६७-त अंबाजीस त्याच्या आईनें रामदासांच्या झोळींत घातलें व तेन्हांपासून तो समर्थाचा कल्याण झाला. ही गोष्ट कोणी सिंगापुरास तर कोणी कोल्हापुरास घडल्याचें सांगतात. यापुढील ३३ वर्षे कल्याण समर्थापाशी छायेप्रमाणें होते. रामदासांच्या कवितेचें लेखन मुख्यतः कल्याणस्वामी करीत. 'समर्थें बोलावें, वेणें लिहावें' असा प्रकार होता. यासंबंधी 'स्वामींचा कवितासमुद्र अवघा कल्याण लीहीतसे' अशी समर्थशिष्य अनंत कवि यांची साक्ष असून स्वतः कल्याणांनीं दासबोधावरील आरतींत स्वतःचा उल्लेख 'लेखक' म्हणून केला आहे. कल्याणास समर्थांनीं वाढून दिलेला एक लेखनाचा कित्ता अद्यापि डोंमगांव मठांत आहे. याच मठांत कल्याणांच्या हातचें एक प्रचंड वाढहि आहे. शके १६००-मध्ये समर्थाच्या आज्ञेनें जगदोद्धार करण्यासाठीं म्हणून कल्याणस्वामी डोंमगांवीं गेले ते अक्षरपर्यंत तेथेंच होते. यानंतर समर्थाच्या जडदेहाचें दर्शन त्यांना पुनः घडलें नाहीं. समर्थाच्या पश्चात् कल्याणस्वामी ३३ वर्षे डोंमगांवींच मठ करून होते. आणि शेवटीं योगायोग असा, कीं ज्या दिवशीं समर्थाच्या अस्थि गंगेस पोचविण्याकरीतां म्हणून चाफळ येथील श्रद्धावनांतून बाहेर काढण्यांत आल्या, त्याच दिवशीं इकडे परंज्यास कल्याणांनीं देह ठेविला. गुरुशिष्यांच्या अस्थि बरोबरच डोंमगांवावरून काशीस नेण्यांत आल्या. समर्थ-कल्याणांच्या जडदेहांची ही अक्षरची भेट शके १६३६-मध्ये घडली. म्हणजे कल्याणस्वामी एकूण ९६ वर्षे जगले ! समर्थाच्या पश्चात् संप्रदायांत जे वाद सुरू झाले त्यांत कल्याण पडलेले दिसत नाहींत. उलट, चाफळ मठाच्या पारपत्याधिकाराबाबत दिवाकर आणि उद्धव यांत जो तंदा झाला त्यांतील कल्याणांची भूमिका त्यांच्या कीर्तीस साजेशीच आहे. यासंबंधी लिहितांना एका पत्रांत दिवाकर गौसाब्यांना ते म्हणतात,

“... श्री याची आज्ञाप्रमाणें वर्तवि हें उचित. वडीलपणाची निती जे परंपरागत उपासना स्थापना केली आहे ते भजन चालवावे.

येथे कलहास कारण नाही.यांच्या कलहामुळे श्रीच्या धर्मस्थापनेस अंतर पडे ऐसे न करणे...." (श्रीसांप्रदायिक कागदपत्रे, पृ. ८५). कल्याणस्वामीची उपलब्ध कविता बरीच असून ती धुळ्याच्या संग्रहांतून अलीकडे ग. शं. देव यांनी प्रसिद्ध केली आहे. अध्यात्मपर प्रकरणे, चौचरणी ओव्या, स्फुट श्लोक, अष्टपद्या, सवाया, भूपाळ्या, आरत्या, आणि पदपदांतरे याप्रमाणे ही विविध रचना दीड हजारांच्या घरांत जाईल एवढी आहे. पैकी "महावाक्यपंचीकरण" सर्वांत मोठे असून त्याची शतके सात व ग्रंथसंख्या ७७१ आहे. छंद अभंग व विषय अध्यात्म. 'सोलीव मुख' हे ओवीबद्ध प्रकरण अनुमवाचे असून त्यांत कल्याणांचा पारमार्थिक अधिकार स्पष्ट दिसतो. तत्कालीन समर्थ संप्रदायावर प्रकाश पाडणाऱ्या ओव्या कल्याणांच्या कवनांतून अधूनमधून आढळतात. उदा०

"कृपा भांडती निदिती येकमेका ।

भरा दुर्मराकारणे शिष्यशाखा ॥ (शुकाख्यान, १५)

हा उल्लेख उद्भव-दिवाकरांतील संव्यासबंधी असावा. कल्याणकृत 'संतमाळा' थोडी मौजेची आहे. यांत श्रीरामाच्या मूर्तीवर अनेक सत्पुरुषांची कल्पना करून एक रूपक वसविले असून त्यांत रामदास म्हणजे रामहृदय व कल्याण आणि त्याचे बंधु दत्तात्रेय म्हणजे श्रीरामाची पावले असा भाव व्यक्त केला आहे. कल्याणांनी अनेक आरत्या व भूपाळ्या रचिल्या असून समर्थांच्या आज्ञेने जिच्या कांठी त्यांनी ३६ वर्षे वास केला त्या श्रमहरणी किंवा सीना नदीवर त्यांची एक आरती आहे. कल्याणकृत दासबोधाची आरती प्रसिद्धच आहे.

कल्याणांचा शिष्यसमुदाय फार मोठा होता आणि त्यांत कविहि पुष्कळ होते. पैकी कांहींच्या कवित्वाचा विचार येथेच उरकून टाकूं. या सर्वांत तुडवळे मठाचे अधिपति जगन्नाथबोवा ऊर्फ जगज्जीवन (समाधि शके १६७०) यांचे कवित्व अति प्रचंड आहे. स्फुट रामायणी प्रकरणे, पौराणिक कथा, आख्याने अशी यांची रचना असून ग्रंथसंख्या तीन हजारांवर जाईल. हे सारे काव्य कीर्तनासाठी निर्माण झाले असावे असे त्यांतील वृत्तांची आणि छंदांची विविधता पाहून वाटते. रामजन्मोत्सवांत करण्यासाठी म्हणून अनेक कथा जगज्जीवनांनी रचिल्या असून वाल्मीकि-चरित्रापासून तो रामराज्याभिषेकापर्यंतचा भाग यांतून वर्णिला आहे. या कथांत अधूनमधून एकनाथ, समर्थ, मध्वमुनीश्वर, वेणाबाई इत्यादिकांच्या काव्यांतील निवडक व अनुरूप असे उतारे कवीने घेतलेले आढळतात. ब्रह्मगांवच्या आसपास या कथा अजूनहि होतात. श्रीसमर्थबान्देवतामंदिरांत या कथांची

सरींच वाडें आहेत. शामजी गोसावी जवळेकर ऊर्फ शाम कल्याण हेहि कल्याणशिष्यांपैकींच एक असून त्यांच्या व नरहरि, दिगंबर, केशव, निरंजन, नारायण बाहेकर, जना, सामराज इत्यादि कल्याणशिष्यांच्या कवितेचा परिचय श्री. देव यांनी करून दिला आहे तो जिज्ञासूंनी पहावा. याशिवाय एक अपूर्ण 'कल्याणचरित्र' उपलब्ध असून 'श्रीरामवंशावळी' या समर्थचरित्रांताहि कोणा कल्याणशिष्याने आपल्या गुरूंचे चरित्र सांगितले आहे. कल्याणांच्या पश्चात् डोगगांवच्या मठाची परंपरा उज्ज्वल राखली जाऊन तो मठ सर्वोत्कृष्ट मानलाहि गेला. कल्याणशिष्य मुद्रलस्वामी यांच्या निधनानंतर, म्हणजे शके १६७१-मध्ये, मालगांवचे मठपति खंडेराव हे आपल्या सातव्या पक्षांत भीमाजी गोसाव्यांस लिहितात—

“श्री परधामवासी जाले. तेणेंकरून बहुत असमाधान जालें तें हृदय-वासी परस्परें साक्ष असे. तें तों ब्रह्मानंदपन; परंतु देहसंमथैक उर्मि आबरत नाही... उपासनेचा अभिमान श्रीस आहे. आपण खेद टाकून त्यांच्या पादुकांचा ध्यास करों. सर्व निर्बाह तेचि करिताल. कांहीं चिंता न करों. आम्हांसहि तुम्हांवेगळे आन नाही. बहुत बहुत प्रकारें आपलें शरीर राखिणें. अशनीं माषणी वस्त्रप्रहणी परस्त्रळी स्वस्त्रळी सावध असणें.... आतां जे भजन कराल तें समर्थांस बहुतसे मान्य असे. तुम्ही जे परमार्थरक्षणीं स्वजा असा....” (सांप्र. विविध विषय, खं. २, क. ९३).

उद्धस्वचामी हे समर्थांचे पहिले शिष्य होत. यांचा मुख्य मठ मोगलाईत इंदूरबोधन येथें असून दुसरा नासिक-पंचवटीजवळ टाकळीस आहे. उद्धवांची कविता विशेष नाही. त्यांनीं एक समर्थचरित्र लिहिल्याचा उल्लेख ग्रंथांतरी आढळतो, परंतु अद्यापि तरी तें उपलब्ध झालेले नाही. ग्रंथरचनेच्या दृष्टीने उल्लेखनीय असे समर्थांचे शिष्य म्हणजे दिनकर स्वामी. यांच्या जन्ममृत्युकालाची नोंद कोठें मिळत नसली तरी शके १५५० ते १६२० च्या दरम्यान हे विद्यमान असावे असें वाटते. यांचे मूळचें नांव बहिर्गमट. पुढे समर्थांनीं उपदेश देऊन त्यांचें नांव दिनकर ठेविलें व तेंच संप्रदायांत रूढ झालें. दिनकरांचा जन्म नगरजवळील मिंगार या गांवीं पाठककुलांत झाला. या घराण्यांत विद्वत्ता परंपरागत चालत आलेली होती. दिनकरांच्या वडिलांचें नांव नरहरि व आईचें दारका. दिनकरांस समर्थांचा स्वप्नदृष्टांत शके १५७५ व प्रत्यक्ष अनुग्रह १५७६ फाल्गुन पौर्णिमेस झाला. त्यांचा मठ तीसगांवीं असून समर्थांच्या चौदा प्रमुख मठांतील तो एक आहे. दिनकरस्वामींच्या पश्चात् त्यांचा पुत्र रामचंद्र यानें संप्रदाय पुढे चालविला. या रामचंद्राचा 'श्रीसीताराम-

संवाद ? म्हणून एक ओवीबद्ध ग्रंथहि उपलब्ध आहे. पितापुत्रांच्या समाधि तीसर्गावाजवळच आहेत. दिनकरांची स्फुट कविता बरीच असून 'स्वानुभव दिनकर' (रचना शके १६१६) हा त्यांचा मुख्य ग्रंथ होय. या ग्रंथाचे एकूण १६ कलाप असून ओवीसंख्या ६७५० आहे. दिनकरांची कविता असल रामदासी यांदाची वाटते. रामदासांप्रमाणे तेहि स्वकालीन देशस्थितीचे चित्र थोडेंफार रेखाटतात. रामदासी कवितेचा त्यांचा व्यासंग किती जबर असला पाहिजे हे रामदासांच्या आवडत्या प्रमाणिका छंदांत दिनकरांनी रचिलेल्या पुढील स्फुटावरून कळून येईल.

जयाकडे समर्थ राम । तथापि काय घामधूम
मुद्रांसि हे परंपरा । त्यजुनि निधयो खरा
सहाय राम तो कुळी । करील काय रे हुली
उगेचि कां मरी भरा । त्यजुनि निधयो खरा

बाळकराम हे रामदासांचे दुसरे शिष्य. बळाळ-केशव-गणेशप्रसादतः पुत्र-बाळकराम अशी यांची वंशपरंपरा आहे. यांचा मठ वऱ्हाडांत कारंजा येथे आहे. बाळकरामांनी दिनकरांप्रमाणे मोठ्या प्रमाणावर ग्रंथरचना केलेली नसली तरी त्यांची पौराणिक स्वरूपाची बरीचशी स्फुट कविता कारंजा मठांत आहे. या कवितेत 'बाळकराम सद्गुरुचा । अंकित रामदासाचा ' असा स्वतःचा उल्लेख कवि पदोपदी करतांना दिसतो. बाळकरामांचे एक गोड पद पुढें देतो -

अध्यात्मश्रवण कुंडले श्रवणी । राघोवाने लेणी लेखिली
रामदासहात शिरी पिंपळपान । कुरवाळे प्रीतीने रामराये
ऐसी रामदासी माउली स्नेहाळ । घडे घडे बाळराम पाडे

बाळकरामांचे पुत्र व शिष्य रोकडाराम (समाधि शके १६८८) हेहि थोडेंफार कवित्व करीत. कारंजा मठांतील बहुतेक बांधकामे या रोकडारामांनी केवळ भिक्षेच्या बळावर केली असे म्हणतात. या संबंधी त्यांचे काही श्लोक आहेत त्यांतील एक असा -

बहु फीरतो पाहिले सर्व गाऊ । बरे लोकही पाहिले म्यां सदेउ

सदा सर्वदा रोकडा राम गाऊं । बरी भीक घा देउळा काम लाऊं
समर्थशिष्य देवदासाविषयी सारस्वतकारांनी लिहिलेंच आहे. दुसरे एक समर्थशिष्य त्रिविक्रराज यांचा मठ मोगलाईत सुकना नदीच्या कांठी मालगांव येथे असून मठांत त्रिविक्रराज व त्यांचे शिष्य हरिहर यांची थोडीफार कविता आहे. तसेच सारस्वतकारांनी उल्लेखिलेल्या शिवरामाहून भिज

असे दुसरे एक शिवरास्वामी' असून त्यांचा मठ तेलंगणांत होता अशी माहिती 'समर्थप्रताप'कार गिरिधर देसात [स. प्र. १०-६९]. पुढील जीवनेचें इपगाणें याच शिवरामांचें असावें.

देवें लग्न केलें नाही । म्हणुनि पोर झाले नाही ।
पोराचेंहि लग्न नाही । म्हणुनि बरें ॥...
पोरालाहि पोर नाही । पोरासाठीं कर्ज नाही ।
कर्जासाठीं व्याज नाही । म्हणुनि बरें ॥
व्याजासाठीं दिवाण नाही । दिवाणाचा दंड नाही ।
दंडासाठीं माले नाही । म्हणुनि बरें ॥ ...
मागण्यासाठी येळित नाही । म्हणुनि प्राण देत नाही ।
एकासाठी एक नाही । म्हणुनि बरें ॥

योगी सर्वस्वी मोकळा असतो हें बरील इपगाण्याचें तात्पर्य आहे. या शिवरामांची जी थोडी स्फुट कवनें श्री. देव यांनी प्रासिद्ध केली आहेत त्यांवरून त्यांची कविता अस्तल रामदासी वाटाची वाटते. असो. बाळकरामाप्रमाणें मुसळराम या नांवाच्या एका समर्थशिष्याचे कांही अंभंग' उपलब्ध आहेत. त्याचा उल्लेख 'समर्थप्रताप'त आहे (स. प्र. १०-५१). मुसळरामाचा मठ गोदातीरी आंबडचे दक्षिणेंस गवराई येथें होता वाहून अधिक माहिती मिळत नाही. मोगलाईतील नीलंगें मठाचे अभिषेति व समर्थशिष्य आण्णाप्पा याचेंहि थोडेंपार कवित्व असून त्यांचें चरित्र 'पाहुकाव्यान' वा मथळ्याव्हाली त्यांच्या कोणा शिष्याने लिहिलेलें दिसतें.^१

आतां ज्या कवीविषयी सारस्वतकारांनी लिहिलें आहे त्यांपैकी कांहींची जी अधिक माहिती मिळते ती देऊन हा भाग संपवितों. दीन दत्तपदांकित मुकुंद या कवीचा जन्मकाल शके १५७५ च्या सुमाराचा असून त्याची सर्व ग्रंथरचना शके १६०५ ते १६३२ च्या दरम्यानची आहे. यानें एक श्रीकव्द आत्मचरित्र लिहिलें असून याशिवाय त्याच्या नांवावर श्रीदत्तजन्म, ब्रह्मलिखित मुंदरकांड, अंकुशपुराण इत्यादि पांच-पंचवीस ग्रंथ आहेत. याची बहुतेक सारी रचना श्रीकव्द असून चामर वृत्तांतील त्याच्या एकावरी सवायांत शब्द चमत्कृतिहि आहे. या सवाया

१. श्रीसमर्थशिष्य शिवराम (श्रीसां. वि. वि. खंड, २, पृ. १३५).

२. श्रीसमर्थशिष्य मुसळराम (श्रीसां. वि. वि. खंड, २, पृ. ८३).

३. श्रीसमर्थशिष्य आण्णाप्पा (श्रीसां. वि. वि. खंड, २, पृ. १०५).

मिज, नेमाडी, अमीर, बागलाणी, खानदेशी इत्यादि विविध भाषांत असून त्यांवरून जसे कवींचे अनेकभाषाप्रवृत्त कळते तसे त्यांच्या 'छंदोरत्नाकर' या ग्रंथावरून त्यांचे छन्दःशास्त्रगुत्तहि ध्यानांत येते. याच्या ग्रंथांचा परिचय श्री. चांदोरकर यांनी विस्तारशः करून दिला आहे. सारस्वत-कारांनी उल्लेखिलेला अवचित सुत काशी हा कवि खातीने मराठा आहे हे ध्यानांत घेण्यासारखे आहे. 'सूचि'कार त्याचा काळ शके १५८४ असा देतात. शिवरामस्वामींचा मठ निजामी राज्यातील कल्वाणी येथे असून तेथेच त्याचा अति प्रचंड असा ग्रंथसंग्रहहि आहे. याशिवाय एकेहाळी आणि आपचंद मठांतहि त्यांची कविता आढळते. शिवरामस्वामींची ग्रंथसंख्या शंभराचे वर असून त्यांपैकी एकादश स्कंधावरील टीका (शके १६०४) व अध्यात्मरामायण ओवीबद्ध (संख्या ५५००; रचना शके १६०७) हे दोन ग्रंथ विस्तारानेहि मोठे आहेत. सदानंद (श. १३३०)-रामानंद (श. १३५०)-अमलानंद (श. १३७०)-गंभीरानंद (१४००)-ब्रह्मानंद (१४३०)-सहजानंद (श. १४६०) पूर्णानंद (श. १४९०)-ब्रह्मानंद [श. १५३०]-नारायण उर्फ पूर्णानंद (श. १५७०)-शिवराम याप्रमाणे स्वामींची परंपरा शं. श्री. देव देतात. सारस्वतकारांनी उल्लेखिलेल्या 'संदेहहरण' या ग्रंथाचा कर्ता स्वतःस राघवचंद्रक म्हणवितो व रंगराम-गुरुनाथ-गिरिलाल-गिरिनाथ भवानी-त्रिमलनाथ-राघव अशी आपली परंपरा सांगतो. याचा ग्रंथ ओवीबद्ध असून ग्रंथसंख्या ४०४० आहे. गंगाधर कोकिल हे कवि राजाराम घाटादी म्हणतात त्याप्रमाणे केशवस्वामी भागानगरकरांचे सम-कालीन दिसत नाहींत. ते काहीसे उत्तरकालीन असावे. पुढे येथील श्रीसमर्थ वामदेवतामंदिरांतील बाबांतून या गंगाधर कोकिलांची शेदीहरी कवने आहेत. पैकीं एका बाबांत [क्र. ६७९] नृहरिसुतकृत 'श्रीमुकुंद-रामचरित्र' आले असून त्यावरून गंगाधर कोकिल हे या मुकुंदराजाचे गुरु होत, असे दिसते. ते नृसिंह क्षेत्री म्हणजे गोदातीरी सायखेड येथे राहात. सायखेड्यास गोदा दुभंग होऊन मध्ये बेट बनले आहे. त्या बेटांत नृसिंहाचे देवालय आहे. वरील चरित्रग्रंथावरून पाहतां कोकिलशिष्य मुकुंदराज (चतुर्थांशमीचे ब्रह्मानंद) यांनी आपल्या गुरूचे पश्चात् पेंठण येथे शके १६९७ मध्ये समाधि घेतली असे दिसते. म्हणजे गंगाधर कोकिलांचा काळ यावरून १७ व्या शतकाचा उत्तरार्ध ठरतो.

१. भाइसमं: इतिवृत्त, शके १८३४, ले. ५६, ५८.

२. पूर्णानंदाचे शिवरामस्वामी (भाइसमं. इति. घ. १८३४.)

अध्यासाची साधने

- ग. शं. देव : श्रीसमर्पशिष्य कल्याण [प्रस्तावना].
- शं. श्री. देव : दिनकरकृत स्वानुभवदिनकर [प्रस्तावना].
- शं. श्री. देव : दिनकरांची कविता, भा. १-२ [प्रस्तावना].
- शं. श्री. देव : श्रीसांप्रदायिक विविध विषय, खंड १-२-३
- गो. का. चांदोरकर : दीनदत्तपदांकित मुकुंद [भाइसंमं. इति. श. १८३४]
- वि. का. राजवाडे : शिवरामकृत गीताचंद्रिका [भाइसंमं. इति. श. १८३३].
- शं. श्री. देव : श्रीसमर्पाचे शिवराम [श्रीसांप्र. वि. वि. सं. २].
- शं. श्री. देव : राघवकृत संदेहहरण [भाइसंमं. इति. श. १८३३, से. ३९].
- शं. श्री. देव : हे कोकिल कोण ? [भाइसंमं. इति. श. १८३४].

प्रस्तुत प्रकरणांत सारस्वतकारांनी उल्लेखिलेल्या तंजावरकडील रामदासी कवीत तपशिलाच्या दृष्टीने भर घालणे समर्थमक्त श्री. शं. श्री. देव यांच्या परिश्रमांमुळे शक्य झाले आहे. पैकी भीमस्वामीचा मठ खुद्द तंजावरांत असून शिवाय त्यांचे प्रमुख शिष्य झोळिरामबाबा, गोविंदबाळस्वामी व अण्णाजीबाबा यांचेहि मठ तंजावरांतच आहेत. भीमस्वामीचा कै. भावे यांनी दिलेला जन्मशक १५६४ हा बरोबर नसावा. कारण शके १५६७-त त्यांना समर्थ्यांचा उपदेश मिळाला. अर्थात् उपदेशकाली त्यांचे वय सात आठ वर्षांचे तरी असणार. भीमस्वामींनी स्वतंत्र ग्रंथ रचिल्याचे ऐक्यांत नाही. त्यांचीं स्फुट कवने मात्र अवणीत आहेत. भीमस्वामींच्या मठांत त्यांच्या हातची वर कागदाची अकरा वेष्टने असलेली दासबोधाची एक प्रत आहे. तंजावरास गेलेले दुसरे समर्थशिष्य अनंत मौनी हे मजारगुडी येथे मठ करून होते. प्रसिद्ध ग्रंथकार मेरुस्वामी हे यांचेच शिष्य होत. मेरुस्वामी हे मूळचे कृष्णातीरच्या मेरुलिमचे. तेथून तीर्थयात्रा करीत करीत ते अस्णाचलम् येथे आले व तेथेच त्यांची अनंतमौनीशी मांठ पडली. मेरुस्वामीचा मठहि मजारगुडीसच असून त्यांच्या नांवावर भीमोपदेश, रामसोहळा, अवधूतगीता, स्वानंदलहरी, आत्मसाक्षात्कार, तत्त्वपट, पूर्ण-मृतकरषोदशकळा, ब्रह्मसंविती, अनंतवाल्मीकिरामायण व स्फुट पदें इतकी रचना आढळते. पैकी पहिले दोन ग्रंथ पुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक सभेने प्रसिद्ध केले असून इतरांचीं हस्तलिखितें तंजावरांतील सरस्वति-महालांत आहेत. स्वामीची एकूण कविता १५-२० हजारोंच्या घरांत जाईल. पैकी 'रामसोहळा' या एका ग्रंथाची ओवीसंख्याच १४२७ इतकी भरते. ११ रुद्र व प्रत्येक रुद्रांत पुनः ११ उल्लास अशा रीतीने एकूण १२१ प्रकरणांत विभागलेला हा ग्रंथ सर्वसंग्राहक स्वरूपाचा असून त्यांत अनेक विषयांची गाडत झाली आहे. मधूनमधून ग्रंथाची अनुक्रमणिका आणि उपक्रमोपसंहार लेखक देतो म्हणून वाचकांची थोडी तरी सोय होते. नार्हपेक्षा हा 'रामसोहळा' समग्र पाहणे कठिणच ! बाकी मेरुस्वामींनी समर्थ्यांच्या व्यक्तित्वाचा अदमास अचूकपणे घेतलेला दिसतो.

“सूर्य ज्या देशासि गेला । तेउता प्रकाशचि जाला ।

प्रकाशपन समर्थकीर्तीला । काय म्हणोनि वर्णवि ॥

समर्थे सर्वकाळ वनांतरी । केली श्रीरामेसी सरी ।

स्वामी परिस सेवकाची थोरी । रामदास पुरुषार्थे ॥

रामासि एक शर तन्हि असे । दासापासीं शस्त्राचि नसे ।

दासकोष वज्रचपेट । यापेसरिसें करिती सपाट ।

शानसक्त उत्कट । या समर्पाची ॥ ” (राम. १-१०).

रामसोहळा या ग्रंथांतील कांही भाग ज्ञानेश-मुक्तेशांची आठवण करून देईल इतका सरस आहे, हें खरें. परंतु पुनरुक्ति, विस्कळितपणा, रूपकांचा अतिरेक यांसारखे कांही दोषहि त्यांत आहेत. भीमोपदेश या मेरुस्वामींच्या दुसऱ्या ग्रंथाविषयीहि हेंच म्हणतां येईल. याची ओवीसंख्या सुमारे ७००० असून तो एकूण १४४ कलांत विभागला आहे. मेरुस्वामींची दोन-अडीचशें पदे^१ मात्र कानामनास गोड लागतील अशी आहेत. विशेषतः,

“ अरे हा सदगुरु भजा ॥ फ. ॥

प्रांति त्यजा रे, निज उमजा रे, लावूं मोक्षधवा ॥ १ ॥

यासारखी त्यांचीं पदे फार लोकप्रिय आहेत. मेरुस्वामींच्या कवितेंत कोठें कोठें ‘इंद्रियें देऊनि आंवरी’ ती ‘गोदावरी’ यासारखे कोटिक्रम आढळतात हें विशेष होय. स्वामींच्या एका नाटकाचा उल्लेख वर आलाच आहे. हें प्रकरण ‘हरिहर नाटक’ या नांवाने तंजावर येथील सरस्वति-महालांत आम्हांस पहावयास मिळाले (हस्तलिखित, क. ९८६). वास्तविक हें नाटक नसून पदे, श्लोक, कटाव इत्यादींनी युक्त असें नाट्यात्मक कथा-निरूपण आहे. एकंदरीत दोघांचे संस्कार मेरुस्वामींच्या कवितेवर झालेले दिसतात; एक ज्ञानेश्वरांचा व दुसरा रामदासांचा. पैकीं पहिल्याची रूपक-पद्धति स्वामींनीं उचलली आहे. ज्ञानेश्वरांचा संयम मात्र मेरुस्वामींत नाही. आणि हें साहाय्यकच आहे. कारण मेरुस्वामी हा रामदासी पंथांतील कवि असून संयमाचा अभाव व रचनेतील शिथिलता हीं या पंथांतील कवितेचीं वैशिष्ट्ये आहेत. असो. मेरुस्वामी मजारागुडी येथेंच शके १६५५-मध्ये समाधित्य झाले.

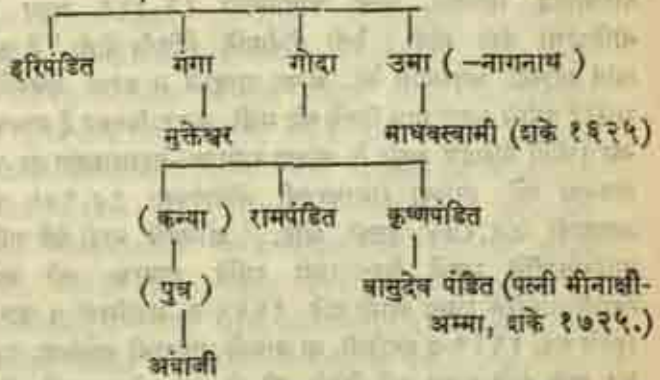
श्रीसमर्थ तंजावर प्रांती एकूण तीनदां गेले असावे असें इतिहास सांगतो. प्रथम त्या द्वादश वर्षांच्या तीर्थाटनांत केव्हां तरी, नंतर शके १५७७-त, आणि शेवटीं देह ठेवण्यापूर्वीं म्हणजे शके १६००-मध्ये, याप्रमाणें एकूण तीनदां त्यांचे चरण तंजावरास लागले. पैकीं शके १५७७-तील दुसरी भेट समर्थ-संप्रदायाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाची आहे. या भेटीत समर्थानीं तंजावर प्रांती तीन भट स्थापून तेथें महतांची योजना केली. पैकीं भीमस्वामी खुद्द तंजावरास, राधवस्वामी जवळच पांच कोसांवर कोनूर

या गांवी आणि अनंतमौनी मजारगुडीस याप्रमाणे योजना झाली. समर्थानी दक्षिणेच्या द्वारी लावलेली ही तीन 'इवलीशी रोपे' पुढे चांगलीच फोफावली आणि समर्थसंप्रदायाचा वेल त्यांनी 'गगनावीर' नेला. या तीन मठांतील सांप्रदायिकांनी संप्रदायाच्या प्रचारार्थ म्हणून मराठी भाषेत पुष्कळच रचना केली आहे. 'सरस्वति महाल' या तत्रस्थ रामदासी कवींनी खचून भरलेला असून त्यांच्या कार्याची साक्ष देत तो अजूनहि उभा आहे. कोणी जाणता येईल, आणि महाराष्ट्रापासून अति दूर अशा प्रांती राहून मराठी भाषेची व समर्थींची सेवा करणाऱ्या या तंजावरी कवींची आस्थेने चौकशी करील म्हणून जणु तो 'महाल' तपश्चर्यांच करीत आहे. माधवस्वामी हा या कवीपैकीच एक आहे. समर्थानी कोनुरास प्रस्थापित केलेल्या मठाचे अधिपति राघवस्वामी यांचे माधवस्वामी हे शिष्य होत. म्हणजे समर्थींचे ते प्रशिष्य ठरतात. तसेच व्यंकोजीनंतर तंजावरच्या गादीवर आलेला त्याचा मुलगा दुसरा शहाजी व माधवस्वामी हे दोघे समकालीन आहेत. इतकेंच नव्हे, तर त्या दोघांत गुरुशिष्यसंबंध आहे. शहाजीच्या राजवटीचा काळ शके १६०६ ते शके १६३० असा असल्याने माधवस्वामीचा कालहि स्थूलमानाने हाच ठरतो. शहाजी हा विद्येचा पोशिदा असून त्याने 'तिरुविसनल्लुर' हे गांव त्यास शहाजी-राजपुरम् असे नांव देऊन ४६ विद्वानांना आदण दिले असल्याचे प्रो. श्रीनिवासन् आपल्या ग्रंथांत सांगतात.

समर्थ हे माधवस्वामींचे आज्ञेगुरु, तर प्रसिद्ध संतकवि एकनाथ हे त्यांचे खरोखरीचे आज्ञे ठरतात. हरि पंडित हा मुलगा आणि गंगा, गोदा व उमा या मुली, अशी एकूण चार अपत्ये नायांना होती. पैकीं प्रसिद्ध कवि मुक्तेश्वर हा गंगाबाईचा मुलगा म्हणजे नायांचा नातु हे सर्वांना ठाऊकच आहे. गोदावरीची माहिती मिळत नाही. नायांची तिसरी कन्या उमाबाई ही तंजावर प्रांती कोणा नागनाथास दिली होती, व तिचा मुलगा म्हणजेच आपले माधवस्वामी होत. म्हणजे माधवस्वामी हे एकनाथांचे नातु व मुक्तेश्वरांचे मावसबंधु होत. माधवस्वामी विवाहित असून त्यांच्या घराण्यांत कवित्व विपुल झालेले आढळते. रामपंडित आणि कृष्णपंडित हे पुत्रद्वय, वामुदेवपंडित हा नातु, मीनाक्षीअम्मा ही नातसून, अंबाजी हा पणतु याप्रमाणे त्यांच्या कुटुंबांतील बऱ्याच जणांनी काव्यरचना केली आहे. पैकीं पुत्र, पौत्र आणि प्रपौत्र यांची रामायण-

भारत-भागवतावरील रचना विपुल असून ते महाकवींच्या पंक्तीस बसण्याच्या योग्यतेने आहेत. माधवस्वामीची नातसून तिम्मगुडीची मीनाक्षी-अम्मा हिने रचलेली कृष्णावरची गाणी कानामनाला गोड वाटतील अशी आहेत. ती सदा काव्यमग्न असे म्हणून तिला 'मंत्रवादीण' असे म्हणत. मोरोपंताप्रमाणे कोळशाने भितीवर लिही आणि काव्याच्या शेवटी पतीची नाममुद्रा करी. हिची कांही गोड पदे आमचेपार्शी आहेत. असो. एकनाथांची काव्यपरंपरा मुक्तेश्वराप्रमाणे आपल्या माधवस्वामीनींहि सांभाळली. इतकेच नव्हे, तर त्यांच्या नातवांनींहि तिला हातभार लावला. नामदेवांप्रमाणे एकनाथ हेहि एक मोठे कुटुंबकवि ठरतात. पुढील वंशावळ माधवस्वामीच्या भावी चरित्रकारास उपयोगी पडावी.

एकनाथ (शके १४५५-१५२१)

तात्पर्य, माधवस्वामीत दोन भिन्न प्रवाह एकवटले आहेत. एक रामदासांचा व दुसरा एकनाथांचा. पैकी पहिला वैचारिक स्वरूपाचा असून दुसरा वांशिक आहे. देह नाथांच्या हाडामांसापासून बनलेला तर आत्मा समर्पांनी घडविलेला, असा कांहीसा अपूर्व प्रकार माधवस्वामिसिंवां आहे. त्यांच्या काव्यकृतींवर मात्र नाथवाणीचा ठसा उमटलेला आहे, समर्थ-वाणीचा नाही.

माधवस्वामींचे बहुतेक सारे आयुष्य तिरुवेळंदूर या गांवांत गेले असावे. हे गांव तंजावरपासून सुमारे ३५ मैलांवर असून साउथ इंडियन रेल्वेच्या मायावरम् या स्टेशनापासून अवघे दोन मैल आहे. या गांवचा उल्लेख माधवस्वामी त्रिवेदूर असा करतात. हे त्रिवेदूर किंवा तिरुवेळंदूर आणि मायावरम् या दोन गांवांमधून कावेरी नदी वाहते. गांवांत

स्वतः माधवस्वामींनीं त्यापिलेलें एक राममंदिर असून त्या मंदिरांतच स्वामींची ग्रंथरचना झाली. या स्थळांचा उल्लेख ते आपल्या बहुतेक सर्व ग्रंथांतून पुढीलप्रमाणें करतात—

प्रसिद्ध जें का गौरीमायोर । त्या समीपचि त्रिवंदूर ।

उभय ग्रामांमध्ये नीर । वाहे कावेरीचें ॥

तिचीये वामभागीं सुंदर । लघु देवालय मनोहर ।

मार्जी लक्ष्मण सीतेसीं रघुवीर । वस्ती निरंतर करीतसे ॥

माधवस्वामींची ग्रंथरचना प्रचंड असून तिचा बहुतेक सर्व भाग 'सरस्वति महालां' त संग्रहित आहे. कांहीं तंजावरांतील रामदासी मठांतून मिळाला. पैकीं वेदांत विषयांत अनुगीता, भगवद्गीता व योगवासिष्ठ हीं तीन प्रकरणें येतात. त्यांतील अखेरचें सर्वांत मोठें असून माधवस्वामी त्यास 'भावार्थ योगवासिष्ठ' म्हणतात. याची ओवीसंख्या १२,३३९ असून "सरळ मोतियांची जैसी गोवी । तैसी गोवीमांगें गुंफिली गोवी" हें कविवचन त्यांत पदोपदीं अनुभवास येतें. आपण पाह्याळ न करतां संश्लेषानें बोलत आहों हें कवीचें म्हणणें मात्र तितकें खरें नाहीं. कारण विस्तार हें माधवस्वामींच्या रचनेनें वैशिष्ट्य असून तें त्यांच्या रामायण-महाभारतांत तर चांगलेंच प्रत्ययास येतें. त्यांच्या रामायणाची ओवीसंख्या १८,९७५ व महाभारताची ८८,२७४ इतकी आहे. 'ओव्यांचें नाहीं येवें गणित' हें माधवस्वामींचें म्हणणें विस्ताराच्या दृष्टीनें अवश्यः खरें आहे. ही महाभारतावरील रचना त्यांनीं शके १६२५-त आरंभिली व चार वर्षांनीं म्हणजे शके १६२९-त संपविली. या माधवी भारताची पर्वसंख्या १८ नसून २१ आहे याचें कारण असें दिसतें, कीं जो भाग लिहावयाचें विस्मृतीनें राहून गेलें तो त्यांनीं पुढें स्वतंत्र पर्वरूपानें जोडला. याचा अर्थ माधवस्वामींची रचनापद्धति अव्यवस्थित किंवा गबाळ होती असा मात्र नाहीं. उलट त्यांचें लिहिणें टापटिपीचें असून भारतांतील आदिपर्वतर्गत सातवा अध्याय हा त्यांच्या संपन्न भारताची एक अनुक्रमणिकाच असल्यानें त्यांनीं त्यास 'सर्वसंग्राहक व्यवस्था' असें म्हटलें आहे. 'रचनेच्या मानानें या ग्रंथाची गोडी जितक्यास तितकीच आहे' हें सारस्वतकारांचें विधान कांहीं अंशी खरें असलें तरी माधवस्वामींनीं केलेला पुढील खुलासाहि अगदीच खोटा नाहीं.

सहस्रांचा स्वयंपाक येकी । करणार तिची न घरावी जुकी ।

जें लक्षण कोण्डी येके शाकी । नाहीं मीनलें म्हणोनियां ॥

च्याचा विशेष गुण अंतरी । तेथि ये रामायणसागरी ।

अपार शब्दाची मरोबरी । परोपरी पाहतां ॥ (युद्धकांड, प्र. ७९)

कवींचे हे म्हणजे स्वरेच आहे. जीं सहस्रभोजनांचे साहित्य एकटीच करणार तिच्या आणि दोन माणसांचा डामटुम संतार करणार तिच्या स्वयंपाकाची तुलना कशी करता येईल ! सहस्रभोजनांत भाजीला मीठ लागले किंवा नाही हे कोणी पाहत नाही. तेव्हां आपल्या या प्रचंड काव्यसाम्राज्यात वाचकांनी सहस्रभोजनभावाने विहार करावा हे माधवस्वामींचे म्हणजे अगदी मरोबर आहे. वाशिवाय माधवस्वामींच्या नांवावर काही किरकोळ पौराणिक आख्यानेहि आढळतात. त्यांचे एक काव्य उल्लेखनीय आहे व ते म्हणजे 'प्रबोध-चंद्रोदय' ही नाटककथा होय. अशा प्रकारच्या चारपांच नाटककथा 'सरस्वति महाळा'त असून ही प्रथा त्यास लामिळनाडांतील दिसते.

माधवस्वामींची ही प्रचंड रचना वाहून अनेक विचार मनांत येतात. महाराष्ट्रापासून शेकडों योजने दूर अशा तामीळनाडांत कावेरीतीरी तिरुचेळंदूर येथील राममंदिरांत बसून जन्मभर ग्रंथरचनेचा उद्योग करणारा हा महत्कवि आजवर उपेक्षित किंवा अज्ञात असला तरी महाराष्ट्र-सारस्वताच्या इतिहासांत त्यास मानाचे स्थान दिले जाईल यांत शंका नाही. रामदासी संप्रदायातील असला तरी माधवस्वामी काव्यापुरतो एकनाथी चळणावर मेळय आहे. तसेच एकनाथांप्रमाणेच तो कुटुंबकविहि आहे. त्याच्या माधवभावान्या म्हणजे मुक्तेश्वराच्या मारताची पांचच पवे मिळतात, आणखी मिळत नाहीत म्हणून आपण हळहळतो. पण मुक्तेश्वराच्या शतपटीने ग्रंथरचना करणाऱ्या माधवस्वामींची चिंता आपण आजवर कितीशी बाहिली ! ज्या ठिकाणी बसून वा कवीने आपली महाकाव्ये लिहिली ते तिरुचेळंदुरातील राममंदिर अजून तरी उभे आहे व तसेच ते आणखी काही काळ उभे राहील. पण माधवस्वामींच्या ग्रंथांची सुंदर अक्षरांतील हस्तलिखिते माघ क्षपास्थाने काळाच्या सुस्ती पडत चालली आहेत हे आपले दुर्दैव होय.

वर माधवस्वामींच्या ग्रंथांतील अनेकांनी कवित्व केल्याचा उल्लेख आला आहे. पैकी माधवश्रुतम्भ किंवा माधवसुत वाने हरिवंशावर एक अतिविस्तृत म्हणजे ३०,८२० ओव्यांची टीका रचिलेली असून तिचे काम शके १६६९ ते ७२ अशी तीन वर्षे चालू होते. या कवीच्या नांवावर एक दशमस्कंधहि असून (ओवीसंख्या १०,८५५) त्याची रचना हरिवंशाचे अगोदर म्हणजे शके १६५८-मध्ये पूर्ण झालेली दिसते. आपला बाप माधवस्वामी याची महाभारतकार म्हणून झालेली कीर्ति

या चिरंजिवाचे डोळ्यांपुढे असावी असे त्याचे पुढील उद्गार सांगतात. इतिवशाच्या प्रारंभी माधवस्वामीस नमन करतांना तो म्हणतो—

त्या ईश्वरानुग्रहे अचाट । कवनबोध चालिला सैराट ।

जैसा भागीरथीचा थोर लोट । धावे अलोट तेजें परी ॥

व्याख्या कवित्वाभि बसे सरडा । नाही बळिहरणाचा पसरडा ।

सर्वोसि कळेसा अर्थ उघडा । चाले पडपडा वाचक जेथे ॥

मुलम अलौकिक बहुसाळ । जें अमृताहूनहि रसाळ ।

नित्यनूतन अवाळगोपाळ । थोर थोर भूपाळ ऐकती जे ॥

अविमुक्त रामसेतुपर्यंत । जें प्रख्यात जाले अत्यंत । ...

वरील उद्गारांवरून माधवस्वामींच्या भारताची कीर्ति त्यांचे वेळींच सर्वत्र पसरली होती असे दिसते. असो. या माधवात्मजा (म्ह. राम पंडित) प्रमाणेच त्याचा भाऊ कृष्णपंडित हाहि कवि असावा असे त्याचा मुलगा म्हणजे माधवस्वामींचा नातू वासुदेव याने आपल्या जपाविषयी काढलेल्या 'जयाची उपन्यासधारा । जणू अमृताचीच मास' या उद्गारांवरून वाटते. कृष्णपंडिताचे काव्य मात्र आम्हांस उपलब्ध झाले नाही. त्याचा मुलगा वासुदेवपंडित याने रचिलेल्या भागवत टीकेपैकी काही स्तंभ 'सरस्वति-महालांत' आहेत. स्वतःस कृष्णात्मज म्हणविणाऱ्या या कवीने आपल्या ग्रंथांच्या प्रारंभी आपली वंशपरंपरा दिलेली असून तो स्वतः तंजावरूप तुळजेद याचा आश्रित होता असे दिसते. तो म्हणतो—'जयाचिचे अन्नप्रभावे । निपजले प्रबंध स्वभावे'. अर्थात् हे प्रबंधहि आश्रिताचे असावे इतक्याच जेताचे आहेत. एकनाथ हे या कुटुंबाचे स्मूर्तिदाते कवि असल्याची जाणीव मात्र वासुदेवपंडिताने अनेक ठिकाणी व्यक्त केली आहे.

तयाचिया कृपावळे । निपजली प्रबंधकमळे ।

मईशी अति सुंदळे । ॥

जीवाचें करुनि निम्लोण । बोवाळीन एकनाथांचे चरण ।

कृतार्थ आत्मा मानीन तेजें । लाभेन केणें भक्तीचें ॥

ही वासुदेव पंडिताची वचने इतिहासास महत्वाची आहेत. शके १७१६-च्या सुमारास ग्रंथरचना करणाऱ्या या कवीच्या हातून दशमस्कंध पूर्ण झाला नाही, म्हणून त्याच्या आतेचा नातू अंबाजी पंडित याने त्यांत अष्टमाध्यायाची भर घाडून तो पूर्ण केला असे दिसते. याच सुमारास रचिलेली आज्ञासी एक भागवतटीका 'सरस्वति-महालांत' त उपलब्ध

आहे. मात्र तीत ११-व्या स्कंधावरील कवींचे माध्य नसल्याने तिला संपूर्ण म्हणता येणार नाही. एकादशस्कंधावर एकनाथांची सुविख्यात टीका असल्याने आपण तो स्कंध बगळून उरलेल्या स्कंधांवर टीका लिहीत असल्याचे स्वतः कवीनेच सांगितले आहे. ही टीका शिवरामेंद्राचा शिष्य गंगाधर याने शके १६८७-मध्ये आरंभिली व शके १६९४-मध्ये रचून पुरी केली. याचा अर्थ तिचे काम सतत सात वर्षे चालू होते असा मात्र नव्हे. कारण मध्यंतरी दीड-वर्ष काही विघ्न आल्याने लेखन थांबले होते असे स्वतः ग्रंथकारानेच म्हटले आहे. तेंजावरकडील हे कवि बहुतेक करून आपल्या ग्रंथाचे शेवटी ग्रंथरचनेचा तपशील देतात व त्याप्रमाणे जरील कवीनेही दिला आहे. इतकेच, की ग्रंथरचनेचे स्थळ, काल इत्यादि साहिती अपेक्षेप्रमाणे टीकेच्या जखेरीस नसून ती दशम-स्कंधाच्या शेवटी आली आहे. याने कारण असे, की कवीने दशमस्कंधाची रचना अगदी शेवटी केली व त्यामुळे हा तपशील तेथे देणे त्यास भाग पडले. या तपशिलवरून असे दिसते, की गंगाधराने ही भागवत टीका तेंजानगरी म्हणजे तेंजावरी 'प्रसन्न बेंकटेशाचे' परिसरांत लिहून संपविली. तिची ओबीससंख्या १६,८०० असून पैकी एकट्या दशम-स्कंधावरच १३,५३० ओव्या आहेत. गंगाधर कवीच्या या ग्रंथाचा एक विशेष हा, की स्वतः कवि तामीळनाडांतील असल्याने त्याच्या हातून तिकडील चालीरीतींची चर्चनेन कळत उतरली आहेत. विशेषतः श्रीकृष्णाची बालकीचा वर्णितांना शिडवे म्हणजे चेंडू, डबा, भोंवरा, राज्याचे 'अगळ, चप्पहि व चिटुमार' हे तीन प्रकार, इत्यादि खेळांची साहिती या गंगाधराने आपणांस सहज जातांजतां करून दिली आहे. पैकीं नमुन्यादाखळ म्हणून भोंवऱ्याच्या खेळाचे वर्णन पुढे देतो -

परस्परे भोंवरे येवोनि । जाटी तयासि गुंडाळोनि ।

चक्राकारें तये जर्णी । रेणा बोहबोनि भूमीवरी ॥

माजीं खडा ठेवोनि एक । चरोनिबां त्याचा दोख ।

खड्यासि मारितां संभ्यक । जे कां मेख भोंवऱ्याची ॥

तदप्रभागे खडा उडवोनि । गरगराटे भोंवरा फिरोनि ।

रेषामाजि न राहतां जर्णी । जाय सरकोनि दुरी जरी ॥

उरी तेणें जाणिजे जितिले । इतरीं होय हारविले ।

एवं त्या खड्यासि मारितां भले । लक्ष चांगले चुकोनि ते ॥

त्याचा उल्लेख सारस्वतकारांनी दासानुदास असा केला आहे तो कवि अनंतपुत्र, केशीराजदास, राम व दासानुदास या चार नांवांनी कविता करतो असे 'सरस्वतिमहाला' तील हस्तालिखिते पाहतां आढळून आले. या कवींचे ज्ञानामृत, सिद्धानुभव, गर्भगीता, काव्यजीवांचे लग्न, ज्ञान-संन्यास असे दहापंच ग्रंथ उपलब्ध असून त्यांची रचना शके १६२२-२३-च्या सुमारास झालेली दिसते. हा कवि आपली माहिती प्रत्येक ग्रंथाचे अखेरीस देतो व त्यावरून पाहतां ही सर्व ग्रंथरचना त्याने कावेरीतीरी श्रीरंगपट्टणाचे परिसरांतील होरपुर, कुळघाण, देवपट्टण व मुक्ततीर्थ या चार गांवीं आळीपाळीने राहून केली असें कळते. काव्यजीवांचे लग्न हे त्यांचे प्रकरण विशेष रोचक उतरले असून त्यांतील रूपकपद्धति उपलब्ध एकाच वळणाची आहे. या रामकवीच्या रचनेची थोडी कल्पना यावी म्हणून मातेच्या उदरांत गर्भाची वाढ कशी होते याचे त्याने केलेले वर्णन पुढे देतो—

विंदु मातेमर्भी पडिला । मुलकित रक्ता समस्त जाला ।

हानि मृत्यु यश लाभला । तें पामुनी ॥

तेव्हाचि काव्यजीवालगा । जालें नेमस्त जाण । . .

स्वाभिष्टाना हो भीतरी । मणिपुरा माझारी ।

या दोहींचे अंतरी । पिंड वाढिला ॥

मध्यें पिंड हा वाढत । बरी अमृतधारा पडत ।

तेणें करुनि टवटवीत । असे तेथें ॥

पहिले मासी मोलाकार । दुसरे मासी होये सीर ।

तिसरे मासी चंद्रसूर्य । प्रगट होती ॥ . . .

वर उल्लेखिलेल्या काव्यलिखित सारस्वतांचे कांहीं अगदी नवीन असे प्रकार तंजावरस्थ कवींच्या रचनेत पहावयास मिळतात. विशेषतः डोर, कोंबेजी इत्यादि तामीळनाडांतील नाट्यप्रकारांचा परिणाम होऊन मराठीतील तंजावरी नाटकें कशी निर्माण झाली तें आपण पुढे पाहूंच. येथें 'डोलोत्सव गीत' या नांवाच्या एका काव्याचा परिचय करून देतो. हे गीत लिहिणारा कोणी श्रेष्ठ नांवाचा कवि असून विवाहानंतर वधुवर डोल्यावर म्हणजे हिंदोळ्यावर बसून सोंबे घेतात तेव्हां म्हणावयाचीं हीं गाणी आहेत. अशा प्रकारचे डोलोत्सव तामीळनाडांत नवरात्रामध्येहि होतात व तेव्हां हीं गाणी गायली जातात. पैकीं मंडोळीचे म्हणजे मुंडावळीचे गाणे पुढें देतो.

“नवरत्नें हें धडियेली । नागरिक हे मंडोळी ।

सगळसग सुतजें सळाळी । मंगळदा बांधिन तुजें भाळी

सुमनीं वरवीं गुंफिलेलीं । सुमनीं कुशलीं विरचीलीं ।

सुमनो वरदासं वर्णिली । कमनीय गुणा बांधिन भाळी ॥ ... ”

याच शेषकवीच्या नांवाच्या ‘हालास्य-माहात्म्य’ म्हणून ७००० ओठ्यांचा एक स्वतंत्र ग्रंथ आम्हांस तंजावर येथील महाराष्ट्र समाजाच्या संग्रहांत मिळाला. ग्रंथकार शिवभक्त असावा वाटून त्याची अधिक माहिती मिळत नाही. आणखी एक नवीन प्रकरण ‘सरस्वतिमहालां’ त मिळाले. त्याचें नांव मुद्राराक्षसनाटककथा. ही कथा कोणा आश्रितानें प्रतापसिंह राजास सांगितलेली असून ती प्रतापसिंहाच्या नांवावर आदळते. इंग्रजीत व्याप्रमाणें शेक्सपीअरची नाटके कळण्यास सोपें जावें या हेतुने चार्लस लॅव्हेने ती गोष्टीक्यानें मांडली त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत कथाहि ‘जंवरी नाटककथा न कळली । तंवरी नाटकाची भावलोली । कळेना... ।’ म्हणून लिहिलेली आहे. प्रकरण ओबीवद्द असून त्यांत साडेसहाशें ओठ्या आहेत. संस्कृतांतील नाटकांचा परिचय मराठी वाचकांस कथारूपानें करून देण्याचा हा प्रयत्न नवीन आहे. अशा प्रकारच्या आणखीहि कांहीं नाटककथा त्या प्रांती रचिल्या गेल्या. बारामास काव्य किंवा षड्भक्तवर्णन यांतारखीं काव्येहि या तंजावरकडील कवींनीं लिहिलेलीं दिसतात. पैकीं एक शाहा भूपतीच्या नांवावर असलें तरी तें रचणारा त्याचा कोणी आश्रित कवि असावा. या काव्यांतून सर्वत्र शाहाजी राजाच्या विरहानें झुरणाऱ्या विरहिणींचीं चित्रे असून शेवटीं फास्गुनांत पतिराजांच्या आगमनानें विरहिणी संतोष पावते अशा प्रकारचीं चित्रे आहेत. काव्य या दृष्टीनें हीं प्रकरणे सामान्य वाटतात. यांतून एक विरहचित्र पुढें देतों—

“अतीव सुंदर अमित गुणाकर आणि सखीं आणि शाहाराजा ।...

विरह वो अभिळाशे पुरबी सखि माझा वो ॥ ५ ॥

स्मर करितो मार शरांनीं मज फार ।

स्मरणही नसे माझें रमणाला ॥

हारा नको घालें, वारा सये घन सारा, ... बाई

दुरी साळा योजिती मे गळ्यासी ॥

करिसि मज सुखाचा यत्न तो व्यर्थ होतो ।

पतिविण मजला मे अन्वया होत जातो ॥ ”

तंजावरकडील कवि मोठे उद्योगी दिसतात. आपल्या ग्रंथांतून नाना-

प्रकारचे तपशील तर ते देतातच. पण शिवाय सारस्वतांच्या अभ्यासास उपयोगी पडतांल अशाहि प्रकारचे कांहीं उद्योग त्यांनीं करून ठेवल्याचे दिसते. रामकवीचा 'भाषाप्रकाश' हा एक अशाच प्रकारचा प्रयत्न आहे. तामीळनाडांत राहणाऱ्या व कोळेरुसिंहदास म्हणविणाऱ्या या कवीने मराठी भाषेच्या अभ्यासास म्हणून हा ग्रंथ तयार केला असून त्याचे स्वरूप छंदोबद्ध शब्दकोशाचें आहे. या कोशाचे एकूण २६ वर्ग पाठवलेले असून वर्गांचीं नांवे दानवर्ग, वामवर्ग, संख्यावर्ग, काळवर्ग याप्रमाणें आहेत. नमुन्यासाठीं म्हणून शब्दवर्ग व नानार्थवर्ग यांतून प्रत्येकीं एक कारिका पुढें देतो—

(शब्द वर्ग) नूपुरी खुल्लुळा शब्द, चागन्यांमाजि धुधुळ ।

कंकणांचा कणशब्दु, पादुकांचा चटकफटक ॥

(नानार्थ वर्ग) म्हणीतल्या आढळिता, तो हा पोफळखंडिता ।

आणीकही अडकिता, रोधिता म्हणवेल तो ॥

रघुनाथ पंडिताच्या काव्याचें मार्मिक समालोचन सारस्वतकारांनीं केले असले तरी कविविषयक माहिती त्यांनीं दिलेली नाही, व ती देणेंहि थोडें कठिण आहे. कारण रघुनाथ पंडित हा महाराष्ट्र सारस्वतांतील एक वादविषय आहे. आपल्या आयुष्याच्या अखेरीस रोजच्या माताची तजवीज व्हावी म्हणून एक श्लोक म्हणत हा कवि गांवभर भिक्षा मागत फिरे, किंवा पेशवाईच्या अखेरीस होऊन गेलेल्या देवनाथ कवीची आणि या शिवकालीन रघुनाथ पंडिताची भेटगांठ सली होती इत्यादि कल्पना अजूनहि कचित् रूढ दिसतात. मुख्य वाद रघुनाथ पंडित कोण हा असून याविषयी एकूण तीन मते आढळतात. पैकीं पहिलें असें, कीं ज्याअर्थीं दमयंती-स्वयंवराच्या कारवार प्रतीत शेंवटी 'कथा ऐसी चंदावरकर रघुनाथनि करी' असे उद्गार आढळतात व ज्याअर्थीं याच्या काव्यांत कांहीं कोंकणीतील शब्द आहेत त्याअर्थीं हा कवि कारवारकडील चंदावरचा सारस्वत ब्राह्मण असावा. या मताचा पुरस्कार ज. र. आजगांवकर व शंभू गोंयबाब (वालावलीकर) यांनीं मुख्यतः केला. परंतु हें मत टिकले नाही. अ. का. मिश्रोळकर यांचे म्हणणें कीं, रघुनाथ पंडित म्हणजे शिवाजीच्या अष्टप्रधानांपैकीं न्यायशास्त्री पंडितराव पदार्थूद रघुनाथ पंडितच होय, व तो मूळचा तंजावरचा देशस्थ ब्राह्मण असून शहाजीनें त्याला शिवाजीकडे पाठविला. परंतु असें म्हणण्यांतहि कांहीं अडचणी आहेत. एक तर नलोपाख्यानानाचा कर्ता म्हणजेच शिवाजीचा प्रधान होय हा सिद्धांत श्री. मिश्रोळकर ज्या पंडितराव बखरीच्या आधारे

मांडतात ती बखर अगदी अलीकडील असल्याने तितकी विश्वसनीय नाही. शिवाय, सदर बखरनवीसहि रघुनाथ पंडित आणि शिवाजीचा न्यायमंथि हे एकच होत असें कोठें म्हणत नाही. श्री. प्रियोळकरांचे हे संशोधन 'हेत्वाभासमूलक व अपसिद्धांतमय' वाटल्याने द. सी. पंगु यांनी आपले मत स्वतंत्रपणे मांडले व हेंच तिसरें मत होय. प्रो. पंगूंच्या मते नलोपाख्यानकार रघुनाथ पंडित म्हणजे शिवाजीच्या पदरचे 'राजव्यवहार-कोश'कार रघुनाथ नारायण इणमंते हे होत. या इणमंत्यांचे शिवाजीच्या कर्नाटकांतील राजकारणांत प्रधान अंग असून शिवाजीने त्यांना चंदी चंदावरचे कारभारीहि नेमले होते. संशोधक कै. द. वि. आपटे हेहि राजव्यवहार-कोशकार आणि नलोपाख्यानकार रघुनाथ नारायण एकच होत असें मानतात. यांनाच रघुनाथपंडित म्हणत असें तत्कालीन पत्रव्यवहारहि सांगतो. खुद्द शिवाजीने त्यांना पंडित या नांवाने संबोधून त्यांच्या राजकारणकौशलाची तारीफ व्यंकोजीस लिहिलेल्या एका पत्रांत केली आहे. त्यांत शिवाजी लिहितो "रा. रघुनाथपंडित त्या प्रांते आहेती. ते कांही इतर नव्हेती. आम्हांस मानितात तेसे तुम्हांस मानितात." प्रो. पंगूंचे हे मत गो. रा. राजोपाध्ये यांना मान्य नसून प्रस्तुत रघुनाथ नारायण हा नेमुर्वतत्तोर व खुनशी असल्याने तो नलोपाख्यानानसारख्या प्रेमळ काव्याचा कर्ता असं शक्यणार नाही असें त्यांनीं म्हटलें आहे. आम्हांस या म्हणण्यांत विशेष अर्थ दिसत नाही. तसेंच श्री. प्रियोळकर व प्रो. पंगु यांच्या परस्परविरोध मतांदून कांही निर्णय लागेल असेंहि वाटत नाही. दोघांच्याहि विचारसरणीत कांही कच्च्या जागा आहेतच. इतकें मात्र खरें, की हा कवि तंजावरचा होता व तो राजकारणपटुहि होता. रघुनाथ पंडिताने एकूण तीनच काव्ये रचिली—१ रामदासवर्णन, २ गजेंद्र मोक्ष, व ३ दसमंती स्वयंवर. या काव्यांची रचना कवि शिवाजीच्या पक्षात् तंजावरास येऊन राहिला तेव्हां म्हणजे शके १६०७ ते १६१२ चे दरम्यान झाली असावी. पैकीं रामदासवर्णन हे त्याचे पहिले काव्य असणार. रघुनाथ पंडित मोठे समर्थभक्त होते व समर्थांच्या आशेवरून त्यांनींच शके १६०३-मध्मे तंजावराहून रामलक्ष्मणांच्या मूर्ति सज्जनगडा वर पाठविल्या होत्या. 'रामदासवर्णना'चे श्लोक अवघे अकरा असून त्यांत रामदासांच्या 'डोंगरी गिरिंदरी' फिरण्याचा, त्यांच्या कपाळावरील आवाळाचा व ते नेहमी 'लेखणीसहित कागद दौती' बरोबर ठेवीत याचा

१. शिवकालीन पत्रसारसंग्रह, भा. २, क. २२७५, २२५९.

२. इतिहास-संग्रह मासिक, इ. स. १९१९.

उल्लेख आहे. हे स्तोत्र काव्यदृष्ट्या मात्र सामान्य आहे. रघुनाथ पंडित आणि राज्यव्यवहारकोशकार हे जर एकत्र असतील तर त्यांच्या या कार्याचाहि उल्लेख मुद्दाम केला पाहिजे. देवगिरीकर यादवांच्या अखेरी-पासून तो शिवकालापर्यंत सुमारे तीनशे वर्षे महाराष्ट्रावर मुसलमानांची सत्ता असल्यामुळे सरकारदरबारांत व व्यवहारांतहि फारसी भाषेची भिजास वाढली होती. हे पाहून स्वराज्य आणि स्वधर्म याबरोबर स्वभाषेचेहि रक्षण करणे शिवाजीस ओघाने आले व हे काम त्याने संस्कृत व फारसी या दोन्ही भाषा जाणणाऱ्या रघुनाथ पंडिताकरवी पार पाडिले. या संस्कृत-फारसी कोशाचे एकूण दहा भाग व ३८४ श्लोक असून त्यांत कांही दरबारी फारसी शब्दांना संस्कृत पर्याय दिले आहेत. थोडा नमुना पुढे देतो.

कार्यस्थानं तु कार्त्ताना, नामतः परिभाषितम् ।

कोशागारं खजाना स्यात्, जाम्दारः कोशरक्षकः ॥ ३४ ॥

पोतदारो नाम बुधैर्ज्ञेयो द्रव्यपरीक्षकः ।

द्रव्यं तु नक्षत्र संज्ञं स्यात् वराटो होन उच्यते ॥ ३८ ॥

प्राचीन मराठी बाब्यांतील एक उणीव तंजावरी नाटकांनी दूर केली असल्याचे आपणांस ठाऊकच आहे. दक्षिणेकडील विद्या-कळांचे माहेरघर म्हणून तंजावरची ख्याति फार जुनी असून तीत व्यंकोजीनंतरच्या मराठी राजांनी चांगलीच भर घातली. शिवाजीचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी किंवा एकोजी हा इ. स. १६८५-मध्ये मरण पावल्यानंतर तंजावरचे राज्य त्याचा वडील पुत्र शहाजी किंवा शाहुराज याकडे आले. हा शाहुराज व ततःआतू मादीवर येणारे अनुक्रमे सरफोजी, तुकोजी, प्रतापसिंह, तुळोजी, अमरसिंह इत्यादि राजे विद्या-कळांचे भोक्ते व पोषिदे होते. तंजावर येथील मासमराच्या मुकामांत आम्हांस तेथे उपरिनिर्दिष्ट राजांच्या नांवांवर चांगली पांचपंचवीस नाटके आढळून आली. ही नाटके पौराणिक असून त्या राजांच्या नांवावर ती मोडतात त्यांनीच ती रचिली असतील असे निश्चयपूर्वक म्हणता येत नाही. कोशा आश्रित कवीने काव्य रचावे व ते यजमानाच्या नावे घालून आपण स्वतः 'नाम' शेषहि उरू नये हा प्रकार सनातन आहे, व तसे येथे झाले असणे असंभवीय नाही. उलटारशी त्या त्या रुपवरांनी ही नाट्यरचना केलीच नसेल असेहि म्हणवत नाही. कारण श्री व सरस्वति एका ठायी नांदल्याची उदाहरणे तंजावर प्रांती अनेक आहेत. ही नाटके सरफेदर म्ह. सरफोजी, शाहुराज व प्रतापसिंह या तिघांच्या

नांवावर मुख्यत्वेकरून आढळतात. पैकी 'गणेशलीलाणव' नाटकाच्या शेवटी कविनाममुद्रिका आहे ती अशी :— " इति श्रीभोसल-कुलदुखसोमरसुधाकर श्रीचंद्रमौलीश्वरप्रसादलख चौलसिंहासनसंपत्संतति राजाधिराज छत्रपति भूलाकदेवेंद्र श्री शरभेंद्र भूपालविरचित गणेश-लीलाणव नाटके पंचमोःकः । " सर्व मुद्रिका स्थूलमानाने याच धर्तीवर आहेत. एका नाटकावर मात्र खऱ्या लेखकाच्या नांवाचा काहीसा पुसट उल्लेख आढळला. शरभेंद्रकृत 'गणेश-विजय' नाटकाच्या एका प्रतीतील दुसऱ्या अंकाच्या मागील पानावर 'गणेश नाटक प्राकृत रंगनाथ कवि दुपट्टी हुगचारे कृत' असा तो उल्लेख आहे. याच नाटकाच्या दुसऱ्या प्रतीतहि असाच उल्लेख आढळतो. अर्थात् रंगनाथकवि 'दुपट्टी हाच खरा नाटककर्ता' असावा. तसेंच शाहाराजकृत 'गंगाकावेरी' नाटकाच्या प्रारंभी कोणा 'पूर्णानंद-शिष्या'चा उल्लेख आहे. 'राजकन्यापरिणय' हे नाटक तर उघडच 'शाहाराज महाराजाभित त्रिपेक ज्योतिर्विद' याने रचिलेले दिसते^१. तात्पर्य, या तंबावरी नाटकांचे कर्तृत्व संशयित आहे. ती रचणारे लेखक भिन्न भिन्न असावे यांत मात्र शंका नाही. कारण जुलनात्मक दृष्टीने पाहिल्यास शाहाराजाच्या नांवावरील नाटके इतरांच्या मानाने थोडी ग्राम्य किंवा अलील वाटतात. उलट प्रतापसिंहाच्या नांवावरील नाटकांचा दर्जा निःसंशय उच्च असून त्यांची रचनाहि प्रौढ आहे. १८-व्या शतकाचा पूर्वार्ध हा या नाटकांचा रचनाकाल होय. ती काही प्रसंगाने रचिली जात असे दिसते. सरफोजी राजे वार्षिक गणेशोत्सव व प्रतापसिंह शारदोत्सव करीत आणि त्याप्रसंगी ही नाटके होत. 'सरस्वति-महाला'त 'नाटक-प्रस्तावना' या नांवाचे एक प्रकरण आहे^२. त्यांत महाराज एकदा तंजावरजवळील मध्याजुनास गेल्यावेळी कमलापुराहून रत्नांगद या नांवाचा एक नट तेथे येतो व 'सुमद्रापरिणय' नाटक करून दाखवितो अशी नाटककथा आहे. तिचा प्रारंभ असाः— " महाराज पुष्पलानास मध्याजुनास गेले असतां तेथे पौर्णिमेचे स्नान करून सार्वकाळी बुधजन-सहवर्तमान माडीवरी विटनटगावकेश्वरपरिदासकभाट चरकडाशी सह-वर्तमान वसले असतां इतक्यांत पूर्ण चंद्रोदय झाला असतां, मलयानिल वाहत असतां...कमलापुरवासी रत्नांगद नामक नट आला आहे....इ. "

१. Catalogue MSS. in Saraswati Mahal, No. 1710-11.

२. Catalogue of M. MSS No. 1733.

३. Catalogue of M. MSS. No. 1953.

ही नाटके गद्यपद्यात्मक आहेत. त्यांत 'दखु' म्ह. पदे खूप असून हा तामीळ नाट्याचा परिणाम होय. तंजावरी नाटकांत डोर व कोर्वेजी हे दोन मौजेचे प्रकार आढळले. पैकीं केशवनाथ डोरे यांचे डोर समाजांतील विविध घरांतील सौमांनी युक्त असून तमाशा आणि नाटक यांमधील हा दुवा महाराष्ट्रांतहि रुढ होता असें एकनाथी मारुडांवरून नाट्ये. 'कोर्वेजी' हा नाट्यप्रकार खास तामिळी आहे. तामिळी 'कुरवंची'त कुरव जातीची शकुन सांगणारी बाई नायिकेसमोर येऊन नायकाचे स्तुतिसुत्र गाते असा प्रसंग असतो. तामीळमध्ये 'सरफोजीराज कोरवंची' प्रसिद्ध असून तिचे प्रयोग तंजावर येथे प्रतिवर्षी होतात. तामीळच्या साहचर्याने रचिलेली मराठी भाषेतील दोन कोर्वेजी नाट्ये आम्हांस तंजावरी मिळाली. पैकीं एकांत महामाया ही बुरडिणीच्या वेषांने येऊन इंद्राणीस शकुन सांगते व भूगोलवर्णन करते असा प्रसंग आहे. तात्पर्य, तंजावरी मराठी नाटकांवर तामिळी नाट्याचा बराच परिणाम झालेला दिसत असून ही नाटके कान्यदृष्ट्या सामान्य असली तरी त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व हे मान्य करावेच लागेल.

अभ्यासाची साधने

शं. श्री. देव : रामदासी संशोधन, खंड २ (तंजावर संग्रह).

सी. के. श्रीनिवासम् : Maratha Rule in the Carnatic, 1944.

टी. रामचंद्रराव : Descriptive Catalogue of Marathi MSS. in Sarasvati Mahal, Tanjore, Vols. 1, 2, 3.

बी. श्रीनिवासचारी : A Note on the Marathi MSS. in Sarasvati Mahal (Journal, Sarasvati Mahal, Vol. I, No. 1).

शं. गो. तुळपुळे : माधवस्वामी तिरुवेळंदूरकर (रामदास-रामदासी, रोप्पमहोत्सव अंक).

अ. का. प्रियोळकर : नलदमयंती स्वयंवर (प्रस्तावना).

ज. र. आजगांवकर : महाराष्ट्र-कविवरित्र, भा. १.

श्री गोंयबाब : गोंयकारांची गोयांभायली वसणूक.

अ. का. प्रियोळकर : रघुनाथपंडित (वि. विस्तार, १९३१).

द. सी. पंगु : प्राचीन मराठी कविपंचक (रघुनाथ पंडित).

गो. रा. राजोपाध्ये : रघुनाथपंडित (लोकशिक्षण, डिसेंबर १९३१).

प्र. भों. कानिटकर : रघुनाथपंडित (वि. विस्तार, ६४-७).

कचेखराविषयी माहिती सारस्वतकारांनी त्याने लिहिलेल्या आत्म-चरित्रातून दिलीच आहे. हे चरित्र 'आदि बाबाची' या नावाने प्रसिद्ध आहे. कचेखराने शके १६०७-मध्ये पाऊस पाडल्याचा जो उल्लेख सारस्वतकार करतात त्यास आधार पुढील ऐतिहासिक पत्रांत मिळतो, पत्र असे आहे—

“स्वस्ति श्रीनृप शालिवाहन शके १६०७ कोधननाम संवत्सरे. माघ-शु. सप्तमी बुधवार ते दिनीं वेदसूति राजेशी कचेखरभट ... स्वामींनी कथा आरंभिताच पर्जन्य अहोरात्र पडला, पुरे पुरे केले, आम्ही समस्त सुख पावलों ...” (भाइसंमं. इति. शके १८२५).

निरंजन माधवाविषयी सारस्वतकारांनी दिलेल्या माहितीशिवाय आणखी कांही माहिती त्यानंतर उपलब्ध झाली आहे. निरंजन माधवाचा बाप महादो बनावी हा नसून त्याच्या बापाचे नांव 'माधव तिमानी' होतें असे प्रो. पोतदार मानतात; तर बनावी हे त्याचे नांव नसून उपनांव असावे असे सारस्वतकार म्हणतात. पेशवे दत्तराज्या आधारें त्याच्या चरित्रावर प्रकाश पाडणारे प्रो. पंगु मात्र बनावी हे त्याचे खरे नांव असून महाविद्याप्राप्तीनंतर त्याने निरंजन हे नांव धारण केल्याचे सांगतात व त्याच्या वडिलांचे नांव माधव असे 'सांप्रदायपरिमळा'च्या आधारें मानतात. या 'सांप्रदायपरिमळ' ग्रंथावरून असे दिसते की, वयाच्या २२ व्या वर्षी त्याला महाविद्या प्राप्त झाली व याच वेळी बाजीरावसाहेबांनी त्याला तंजावरची कामगिरी दिली. शाहुच्या आसेवरून बाजीराव शके १६४७ व १६४८-मध्ये दोनदा कर्नाटकांत स्वारीला गेला होता. त्या आधी म्हणजे शके १६४६-त त्याने बनावीस तंजावरास पाठविले असावे असे दिसते. तेव्हा शके १६४६-त निरंजन माधव जर २२ वर्षांचा असेल तर त्याचा जन्मशक १६२४ हा मानावा असे प्रो. पंगु यांचे प्रतिपादन आहे. पेशव्यांचा वकील म्हणूनहि त्याने यशस्वी कामगिरी केल्याचे दिसते. बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर नानासाहेबांनी बनावीस आपल्या पदरी ठेवून घेतले व त्यास दक्षिणेतच कामगिरी दिली. मध्यंतरी कांही काल नानासाहेबांची त्याच्यावर गैरमजी झाल्याचे दिसते. तथापि पुनः त्यांनी बनावीस अधिकार देऊन मोठ्या सन्मानाने श्रीरंगपट्टास वकील म्हणून

पाठविले. पेशवे दत्तरांतील पत्रव्यवहारावरून एकंदरीत असे दिसते, की निरंजन साधव यांच्या बाबिसाव्या वर्षापासून पुढे १४-१५ वर्षे अव्याहत राजकारणांत होता. मात्र त्याची प्रवृत्ति प्रामुख्याने पारमार्थिक असल्याने या राजकारणाचा त्याच्या काव्यावर कांही परिणाम झाल्याने दिसत नाही. शके १६८० पर्यंत राजकारणे करून आपले उर्वरित आयुष्य त्याने ग्रंथरचनेत घालविलेले दिसते. त्याचा पहिला ग्रंथ 'कृष्णानंद-सिंधु' शके १६६८-७४ पर्यंत केव्हां तरी समाप्त झाला असला तरी त्याची सुरवात मात्र त्याने शके १६५७-तच केली होती. यापुढील त्याची ग्रंथरचना शके १६८० ते शके १६९४ या दरम्यानची दिसते. पेशवे दत्तरांतील त्याचा पत्रव्यवहार म्हणजे त्याने केलेली दरबारी मागेंतील गद्य रचनाच होय (पेशवे दत्तर-भाग २६). त्याच्या ग्रंथरचनेपैकी 'सांप्रदायिक परिमळा'च्या कर्तृत्वाबद्दल आजवर विद्वानांत बराच वादविवाद झाला असून कोणतेच मत खात्री पटविणारे वाटत नाही. निरंजन साधवाच्या नांवावर मोडणारा 'सांप्रदाय परिमळ' हा ग्रंथ निरंजन साधवाचाच असावा असे पांमारकर, भावे, निफाडकर व चिं. नी. जोशी म्हणतात; तर हा ग्रंथ त्याचा नसून त्याच्याच निरंजनदास नांवाच्या कोणा शिष्याने तो रचिला असावा असे पोतदार, सबनीस व पं. बाचें मत आहे.

सामराजाची माहिती सारस्वतकारांनी दिल्यानंतर बरेच संशोधन होऊन त्याच्या चरित्रावर जो प्रकाश पडला त्याच्या आधारे आम्ही या कवीस पुढील पुरवणी जोडीत आहो. सामराजाच्या वंशाचे मूळ पुरुष श्रीमुद्रलाचार्य गोसावी हे असून या वंशातील तेरावा पुरुष लक्ष्मण यास दोन बायकांपासून दोन मुलगे होते. वडील पत्नीचा मल्हारभट व धाकटीचा शामभट. मल्हाररावापासून सातारच्या पंडितरावांची शाखा मुरू झाली व शामभटापासून कोल्हापूरच्या राजांपाण्यांच्या शाखेला आरंभ झाला. कोल्हापूरच्या शाखेस प्रथम पन्हाळकर असे नांव होते व ते या शामभटापासूनच पडले. हा शामभट म्हणजेच 'मुद्रलाख्याना'चा व 'इक्षिमणी-हरणाचा' कर्ता शामराज. हे घराणे कवेदी आश्वलायन सूत्री शाकल्य गोत्राचे आहे. तुळजापूरची देवी व जेजुरीचा मळारी ही या घराण्याची कुलदैवते आहेत. आर्वीचा मुद्रलेश्वर हाहि यांचे कुलदैवत किंवा कुलस्वामी आहे. या घराण्याचे मूळ पुरुष मुद्रलाचार्य गोसावी हे उदेपूरच्या भोसले घराण्याचे पुरोहित होते असे म्हणतात. शिवाजीमहाराजांचे पणजे बाबाजी भोसले यांचेबरोबर शामभटाचे आज्ञे मल्हारभट हे होते. यांचे पुत्र लक्ष्मण-

भट यांनी मालोजी भोसल्यांचे लग्न फलटणचे निवाळकर नाईक देशमुख यांच्या बहिणीशी ठरविले. लक्ष्मणभट मालोजीबरोबर खानदेश, नगर, सातारा वगैरे प्रांती फिरत असतांना शामभट त्यांबरोबर होते. राव्या-भिष्कापुत्री शिवाजीमहाराजांनी बाळंभट नांवाच्या ब्राह्मणाची पूजा केल्याचा उल्लेख सभासदी बखरीत आहे. या बाळंभटास शामभटाचे वंशांतील रामेश्वरभटांचे चिरंजीव प्रभाकरभट ह्यांनी दत्तक घेतले होते. हे दत्तकव्र शके १५९६, आनंदनाम संवत्सर, आषाढ शुद्ध ११ शुक्रवार या मितीचे आहे. या कागदावर साक्षीदारांच्या सहात शामभटाची सही आहे, त्यावरून ते शिवाजीमहाराजांचे दरबारी गेले असावे असे दिसते. 'मुद्रलक्ष्मणा'त सामराजाने एक तीर्थयात्रा प्रकरण घातले आहे. या तीर्थयात्रेचे इतके सुसंगत वर्णन कवीला स्वतः यात्रा किंवा प्रवास केल्याशिवाय करता येणार नाही. पुढे शामभट राजाराम महाराजांबरोबर पन्हाळ्यास गेले, व त्यावरून त्यांना पन्हाळकर हे नांव पडले. शेवटी ते राजाराम महाराजांबरोबर सिहगडास गेले व तेथेच त्यांचा अंत झाला.

भोसले वंशातील बाबाजी, मालोजी, शहाजी यांचे समकालीन त्यांच्या उपाध्यायांचे वंशांतील मल्हारभट, लक्ष्मणभट व लक्ष्मणभटांचे चिरंजीव मल्हारभट हे अनुक्रमे होते. हे सरासरीने समवयस्क मानण्यास हरकत नाही. शके १५७५ च्या सुमारास म्हणजे 'राघामाधवविलासचंपू'त वर्णिलेल्या शहाजीच्या दरबारच्या कालाचे सुमारास शहाजीचे वय, त्याचा जन्मशक १५२४ धरल्यास, अदमासे ५० वर्षांचे होते. मालोजीस शहाजी प्रौढ वयात झाला होता. तो मल्हारभटापेक्षा वयाने थोडा लहान असावा. मल्हारभटाचे वय तेव्हा ५७।५८ असावे. त्याचा सावत्र भाऊ शामभट हा त्याच्यापेक्षा १५।२० वर्षांनी लहान असल्यास शामभटाचे वय ४०।४२ धरावे लागते. यावरून त्याचा जन्म शके १५३५ च्या सुमारास झाला असावा. मालोजी व शामभटाचे वडील लक्ष्मणभट हे समवयस्क मानल्यास लक्ष्मणभटाचे वय ५५।६० येते. मल्हारभट श. १६१०-चे सुमारास निवर्तला. त्याचे वय ९०।९५ असावे. शामभट श. १६२२-च्या सुमारास कैलासवासी झाले. त्याचे वय त्यावेळी ९० चे सुमारास असावे.

गो. रा. राजोपाध्ये यांच्या वरील मतांवरून प्र. घों. कानिटकर यांचे मत किंचित निराळे आहे. सामराजांच्या कालनिर्णयासाठी त्यांनी त्यांच्या काव्यांतील अंतर्गत प्रमाणांचा आधार प्रामुख्याने घेतला असून त्यांच्या अभ्यासाचा निर्णय असा, की सामराज हा तुकाराम, रामदास, वामन

पंडित, नागेश, जयराम पिंडणे व शिवभारतकार परमानंद यांचा सम-
कालीन ठरतो. यासंबंधी सामराजाचे आणखी एक अभ्यासक प्रो. पंगु
यांचे मत असे, की "सामराज वामनाचा समकालीन असून त्याने पंडितांची
काव्यकृति पाहिली असावी. यास अनुसरून श्री. राजोपाध्ये यांनी गीता-
चंद्रिकेवरून श. १६०५ हा जो त्याचा काल ठरविला आहे तोच ग्राह्य ठरतो.
अर्थात् शके १६०५ हा सामराजाच्या उतारवयाचा काल होय, हे लक्षांत
घेतले पाहिजे. तस्मात् शके १५५०-१६०० या काळांत सामराजाने
आपले 'रुक्मिणीहरण' रचिले असावे" ('सामराज', प्रथमावृत्ति,
पृ. ५९). तात्पर्य, सामराज हा कवि सारस्वतकार मानतात त्याप्रमाणे
शाहुकालीन नसून शिवकालीन असावा असे दिसते.

या काळांतील संशोधनान्तीं उपलब्ध झालेल्या कांहीं ग्रंथकारांची माहिती
आपण येथेच करून घेऊं. पैकीं 'दीपरत्नाकरा'चा कर्ता रत्नाकर स्वामी
यांचे उपनांव सदावर्ते व गोत्र भार्गव. महादवा-हिराजी-हरिहर-रत्नाकर
याप्रमाणे याची वंशपरंपरा आहे. याच्या बायकोचे नांव सावित्री. रत्नाकराने
प्रथम यवनांच्या पदरी शेंकदारी, अमीनी घोगरे दर्जाच्या नौकऱ्या केल्या व
पुढे उपरति होऊन मुल्हेकर उदवस्वामीचे गृह जे रामानंद त्यांस तो
शके १६२५-त धारण केला. गुरुपदेशानंतर तीर्थाटन करून खानदेशांत
पिंपळनेर तालुक्यांत मुल्हेच्या शिवेशेजारी पानखेडे म्हणून गांव आहे
तेथे सद्गुरुसमाधिसन्निध 'दीपरत्नाकरा'ची रचना करून कांहीं काळांने
म्हणजे शके १६४१ आश्विन वद्य १३-स त्यानें गुरुसन्निध देह ठेविला.
पानखेड्यास रामानंद व रत्नाकर या गुरुशिष्यांच्या समाधि अद्यापि आहेत.
रत्नाकराने बरील 'दीपरत्नाकरा' शिवाय आणखी दहावीस ग्रंथ रचिले
असून शिवाय त्याची दीडदोन हजार स्फुट कविताहि आहे. त्याची कांहीं
रचना गुजराथी व ब्रिज या भाषांतहि आहे. विशेषतः गुजराथी भाषेतील
त्याचे भागवत उल्लेखनीय आहे. रत्नाकराची शिष्यशाळा खानदेशांत व

१. दीपरत्नाकर हा ग्रंथ कोणाचा यासंबंधी दोन मते आहेत. श्री.
पुरंदरे तो रामानंदाचा म्हणतात. (भाइसंम. नं. २१-२), तर श्री. कर्वे व
प्रो. पोतदार तो रत्नाकराचा ठरवितात (भाइसंम. नं. २२-२). पैकीं
दुसरे मत ग्राह्य वरून आम्ही बरील पुरवणी लिहिली आहे. यास अंतर्गत
प्रमाणे आहेतच. पण शिवाय पुढे येथील श्रीसर्वनाम्बदेवतामंदिरांतील क.
१७१६ चे बाळात 'दीपरत्नाकरा' चे हस्तलिखित असून त्यांत हा ग्रंथ
रत्नाकरकृत असल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. ग्रंथ इ. सं. १९१९ त पुरंदरे
मंडळीने छापून प्रसिद्ध केला आहे.

गुजराथेतहि असून त्याचा एक मठ कळवण येथे असल्याचे कळते. रत्नाकरकृत 'दीपरत्नाकरा' ची ओवीसंख्या तीन हजाराने वर आहे. ग्रंथ वेदांतपर असून त्याची मांडणी दासबोधाच्या धर्तीवर केलेली दिसते. या रत्नाकराची गुरूपरंपरा अशी:— मुक्ताबाई— चांगदेव— विमलानंद— जनकानंद— नरसिंहानंद— पुरुषोत्तम— मुक्तानंद— येकानंद— पुरुषोत्तम— सिद्धानंद— रामानंद— रत्नाकर.

यादवेन्द्रस्वामी हे कवि गृहस्थाश्रमी असून प्रथम ते विजापुरी अदिलशहाच्या नौकरांत होते. पुढे विरक्त होऊन ते पन्हाळगडी येऊन राहिले व जवळचा पैका एक अन्नलव्च चालवून त्यांनी धर्म केला. यादवेन्द्रांच्या नांवावर सांगेशाची भूपाळी व कांदी किरकौळ कवने असून त्याचा निर्माणकाळ शके १६२९-असा आहे. याचे शिष्य कोणी गुळवणी धराण्यांतील आपदेव म्हणून असून त्याचे घराणे अद्यापि पन्हाळगडी आहे. शके १६३०-मध्ये ग्रंथरचना करणारे निजानंद याच काळांतील होत. त्यांचा सुमारे १६०० ओव्यांचा ज्ञानाब्धितरंग हा ग्रंथ उपलब्ध असून त्यांचा परिचय कै. राजवाडे यांनी करून दिला आहे^१. 'सिद्धान्तसार'ची रचना शके १६३५-मध्ये झालेली असून त्याचा कर्ता कोणी सिद्ध संप्रदायांतील असावा असे त्यांत आलेल्या रेवणसिद्ध, काडसिद्ध इत्यादि परंपरेवरून वाटते^२. अद्वैतमत मांडणारा हा लिगावत ग्रंथकार जयरामस्वामींचे गुरु शांतलिगण्या यांची आठवण करून देतो. अनंतसुत संत पुरोहित तुकदेव हेहि याच काळांतील. यांच्या ग्रंथरचनेस कावेरीतीरी श्रीरंगपट्टण येथे आरंभ होऊन जवळच इरापूर येथे तिची समाप्ति झाली असल्याने हे कवि वास्तविक तंजावरकडील होत. शके १६४० मध्ये लिहिलेला 'स्वात्मानुभवतरंगिणी' हा त्यांचा ग्रंथ ओवीषद असून त्यास आधार शंकराचार्यांच्या अपरोक्षानुभूतीचा दिसतो. कवीने आपली परंपरा पुरुषोत्तम—विनायक—अनंत—तुकदेव याप्रमाणे दिली आहे^३. महंमहात्मज शिवराम अकोलकर यांनी शके १६७८-त रचिलेली 'वैतन्यचंद्रिका' हीहि शंकराचार्यांच्याच एका कृतीवरील म्हणजे 'सदाचारा'वरील टीका असून ती श्लोकवद्ध आहे. वरील सर्व कवींहुन भगवान कवि कऱ्हाडकर

१. 'यादवेन्द्र स्वामी' (भाइसंम. प्र. १६-१).

२. 'निजानंद' (भाइसंम. इति. शके १८३६).

३. 'सिद्धान्तसार' (भाइसंम. प्र. १२-३).

४. अनंतसुत तुकदेव (भाइसंम. इति. शके १८३५).

५. शिवराम अकोलकर (भाइसंम. इति. शके १८३६).

याची रचना संख्येने अधिक येते. आपण मागे ज्याचा उल्लेख केला त्या निरंजन कन्हाडकराचा हा नातू असून त्याने आपल्या आज्ञेचे एक ओवीबद्ध चरित्रहि रचिले आहे. या भगवान कवीचे सुमारे ३००० ओव्यांचे एक विनायक-माहात्म्य असून त्याची रचना शके १६७३ मधील दिसते.

या काळांतील कांही महानुभाव ग्रंथकारांचा उल्लेख करून आपण हा भाग संपवू. पैकी शिवराम किंकरकृत 'गोपिकास्वयंवर' हे ओवीबद्ध काव्य अपूर्णावस्थेत उपलब्ध असून त्याचा रचनाकाल निश्चितपणे ठाऊक नसला तरी ते १७-व्या शतकांतील असावे असे भाषेवरून वाटते. या काव्याचा १०-वा अध्याय 'विजय माहात्म्य' म्हणून म. भकराजबाबा औरंगाबादकर यांनी शके १८३३-मध्ये छापविला होता. गोपीराज विद्वांस यांचे शिष्य शिवमुनि यांनी लिहिलेली 'दानवतकथा' याच शतकांतील असून तीत अनेक वृत्तांची योजना करण्यांत आलेली आहे. दीपराजशिष्य राघवमुनि यांनी रचिलेले 'वत्सलास्वयंवर' हे थोडे उत्तरकालीन म्हणजे शके १६७६-तील असून त्याच्या प्रस्तावांत कवि म्हणतो—

व्यासोच्छिष्ट कथा परीमुनि यथा म्यां योजिली भारथा ।

शब्दाच्या चळथा करोनि उलथा वेष्टन केला जथा ॥

ग्रंथीहि जरि पाहतां परमिता आक्षेपवी तर्किता ।

नाही या बहुन्यूनता म्हणुनी प्रार्थी कवी पंडिता ॥ ३३ ॥

कवीने केलेली ही वकिली व्यर्थ आहे असे त्याची रचना पाहून वाटते. अवचितसुत काशी या कवीचा उल्लेख आम्ही मागे केलाच आहे. तसेच सारस्वतांतहि तो येऊन गेला आहे. पुरावा कोणता ते कळत नाही, पण महानुभावपंथीय हा कवि आपला मानतात. आपली जात-कुळी या अवचितसुत काशीदासाने स्पष्ट सांगितली आहे, ती अशी—

“मन्हाटी टीका देशभाषा मन्हाटी । मन्हाटी कुळी जन्मवानी मन्हाटी ।
गुरुपंथी सेविला म्यां मन्हाटी । करावी क्षमा न्यूनते पूर्णदृष्टी ॥”

या कवीच्या “द्रौपदीस्वयंवरा”ची एक प्रत तंजावर येथील सरस्वती-महालांत आहे (हस्तलिखित क्र. ११९१).

अभ्यासाची साधने

वि. का. राजवाडे : चाकण-ब्रह्मे (कचेधर) म. इ. साधने, खं. १५.

पां. न. पटवर्धन : कचेधर-आत्मचरित्र (भाइसंमं, इति. शके १८३५).

- वि. का. राजवाडे : कचेश्वर (सरस्वति मंदिर त्रैमासिक, ८-८).
 चि. नी. जोशी : सांप्रदायपरिमळाचा कर्ताकोण (पांगारकर स्मृ. ग्रंथ -
 ल. रा. पांगारकर : निरंजन माधवाची कविता (प्रस्तावना).
 द. सी. पंगु : प्राचीन मराठी कविपंचक (निरंजन माधव).
 पां. जि. सवनीस : निरंजन माधव (वि. विस्तार, ५९-८).
 नाथ निफाडकर : सांप्रदायपरिमळाचा कर्ता (म. सा. पत्रिका, ३-४).
 वि. ल. भावे : साम्राजकृत रुक्मिणीहरण-प्रस्तावना (महाराष्ट्र-
 कवि, इ. १९०५).
 प्र. भों. कानिटकर : रुक्मिणीहरण-निरीक्षण.
 द. सी. पंगु : साम्राज (द्वितीयावृत्ति, इ. स. १९४१).
 गो. रा. राजोपाध्ये : साम्राजकृत मुद्रलास्थान (प्रस्तावना).
 गो. वि. तुळपुळे : साम्राजकृत 'रुक्मिणीहरण', भा. २ री (प्रस्तावना).
 वा. म. जोशी : रुक्मिणीहरण-चर्चा (वि. विस्तार १९२७).
 प्र. भों. कानिटकर : साम्राजकवीचा काल (मुमुक्षु, व. ८).
 गो. रा. राजोपाध्ये : साम्राज-चर्चा (मुमुक्षु, व. ८ व ९).
 द. वा. पोतदार : दीपलताकर ग्रंथ कोणाचा! (भाइसंमं. त्रै. २२-२)
 गो. का. चांदोरकर : रत्नाकरस्वामी (भाइसंमं. इति. श. १८३४).
 ज. र. आजगांवकर : महाराष्ट्र कविचरित्र, भा. २.
 शं. भी. देव : रत्नाकरकृत समस्तोकी गीता (रामदासी संशोधन,
 खं. १ क. ४३६).

कृष्णदयार्णवांचे गुरु गोविंद हे रायगडावर पालखीपदस्थ होते, इत्यादि माहिती सारस्वतकारांनी 'हरिवरदे' तून दिलेलीच आहे. हे गोविंद कोण ते कळत नाही. कृष्णदयार्णवांच्या ग्रंथाची एक हस्तलिखित पोथी पैठण येथील त्यांच्या मठांत आहे. 'हरिवरदा' या ग्रंथाशिवाय दत्तजननोत्साह, विचारचंद्रिका व तन्मयानंदबोध ही तीन प्रकरणे संतकविकाव्यसूचिकार श्री. चांदोरकर कृष्णदयार्णवांच्या नांवावर देतात. यांखेरीज त्यांची ६५ स्फुट कवनें अलीकडे श्री. काटे यांनी छापून प्रसिद्ध केली आहेत. कृष्णदयार्णवांचे एकूण सोळा शिष्य असून त्यांपैकी उत्तमश्लोक हे प्रमुख होत. हे कृष्णदयार्णवांचे लेखक असून 'हरिवरदे'चे लेखन यांनीच केले. हे मूळचे माधवराव व्यापारी. पुढे गुरुंनी यांचे नांव उत्तमश्लोक असे ठेविले. उत्तमश्लोकांचा 'प्रबोधसार' या नांवाचा ग्रंथ उपलब्ध असून त्याची ओवीसंख्या ३२१ व रचनाकाल शके १६८२ असा आहे. उत्तमश्लोक शके १७०८-मध्मे समाधिस्य झाले. त्यांचा मठ वन्हाडांत उमरखेड येथे आहे. कै. भावे यांनी तळटीपेंत दिलेला १७५८ हा शक उत्तमश्लोकांच्या निर्याणाचा नसून त्यांचे शिष्य व कृष्णदयार्णवांचे नातू काशीनाथ यांच्या निर्याणाचा आहे. या तिघांच्याहि समाधी पैठणास शेजारीच असून त्यांवरील लेखांवरून त्यांचे समाधिशक निश्चित करता येतात.

श्रीधर :—महाराष्ट्र-सारस्वतकारांनी श्रीधराच्या काव्याची केलेली परीक्षा अचूक असली तरी श्रीधरविषयक ऐतिहासिक स्वरूपाच्या ग्रंथांचा विचार त्यांनी केलेला दिसत नाही. याविषयी संशोधक कै. का. ना. सामे यांची दोन मौलिक स्वरूपाची टिपणें उपलब्ध असून त्या टिपणांत कांही नवीन भर वाढून कै. चि. नी. जोशी यांनी लिहिलेला श्रीधरावरील ग्रंथ नुक्तांचा प्रसिद्ध झाला आहे. या ग्रंथास प्रो. द. वा. पोतदार यांची संशोबक प्रस्तावनाहि आहे. वरील साधनांच्या आधारें श्रीधराच्या चरित्राची मांडणी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

श्रीधराचा जन्म ज्या नासरेकरांच्या घराण्यांत झाला ते घराणे प्रथम मोगलाईत चौसाले महालांत खडकी येथे राहत असल्याने 'खडके' या नांवाने ओळखले जात असे. या घराण्यांतील एक पुरुष राघोपंत हा तेथून विजापूरच्या दरबारी नौकरीनिमित्त गेला व पुढे तो घोडदळावरील

अधिकारी ज्ञात्याने त्यास सर्वजण 'घोडके' असे म्हणू लागले आणि कालो-तराने तेंच त्याच्या कुळाचेहि उपनांव म्हणून रुढ झालें. पुढील पिढ्यांत शिवाईंगिरीचा पेशा सुटला तरी जुन्या नांवाची आठवण श्रीधरापर्यंत कायम होती असे त्याच्या पुढील उद्घारांवरून वाटते.

“आम्ही 'खडके' आमुची कीर्तनगंगा असे पुरातन हो ।

भावे श्रवण करी जो वास कदा त्यास यमपुरांत न हो ॥”

असो. पुढें राघोपंत हे नाशेर महालाचे देशकुलकर्ण मिळवून तेथें राहण्यास आले व तेव्हापासून ते 'नाशेरकर' झाले. म्हणजे श्रीधराच्या वराण्यास खडके, घोडके व नाशेरकर अशीं तीन आडनांवां कारणपरत्वे पडल्याचे दिसते. पैकीं कागदपत्रांतून शेवटल्या दोहोंचाच उल्लेख असून खडके हें नांव पुढें लुप्त झालें. नाशेर येथें राघोपंतानंतर चंद्राजीपंत, दत्तोपंत व रंगोपंत अशा तीन पिढ्या ज्ञात्यावर रंगोपंतास रामाजी, बोपाजी, कृष्णाजी व दत्तात्रेय असे चार मुलगे झाले. पैकीं रामाजी व कृष्णाजी हे निपुत्रिक वारले. बोपाजीचा मुलगा म्हणजे प्रसिद्ध साधु रंगनाथस्वामी निगडीकर व दत्तात्रेयाचा मुलगा म्हणजे श्रीधरपिता ब्रह्मानंद हा होय. अर्थात् रंथनाथस्वामी हे श्रीधराचे चुलत चुलते होत. हें सर्व कुटुंब नाशेर येथें चारपांच पिढ्या एकत्र होतें. पण शके १५६४-त बोपाजीने जलसमाधि घेतल्यानंतर रंगनाथ हा निगडीस जाऊन राहिला व निगडीकर झाला. यानंतर या दोन ज्ञात्या एकमेकींपासून दुरावल्या. बाकीचें कुटुंब मात्र नाशेरच्याच राहिलें. या नाशेर गांवावर श्रीधराची व त्याहूनहि त्याचा पिता ब्रह्मानंद याची पार भक्ति दिसते. उभयतांची जन्मभूमी तीच. तेथील माण नदीच्या परिसरांत हें कुटुंब लहानाचें मोठें झालें. ब्रह्मानंदाच्या एका पदार्ता त्याचें मायभूमीवरील प्रेम उत्कटत्वाने व्यक्त झालेलें दिसून येतें. श्रीधरानेहि नाशेरच्या उल्लेख अनेक ठिकाणी केलेला आढळतो.^१ श्रीधराचा आज्ञा दत्तानंद याजविषयी विशेष माहिती मिळत नाहीं. त्याचा समाधिकाल शके १५९० असावा असे त्याचा पुत्र ब्रह्मानंद याने रचिलेल्या 'आत्मप्रकाश' या ग्रंथातील पुढील उल्लेखावरून वाटते.

“नाशेर नाम नगरी । माणगंगेचिचे तीरी

आनंदमठा अंतरी । समाधिस्थ दत्तात्रय ॥

माघ मास दशमी-वशी । संवत्सर किलक तथी

दत्तात्रेय समाधि- । सुखी पूर्ण पडुडले ॥

१. चि. नी. जोशी : श्रीधर, चरित्र आणि काव्यविवेचन, पृ. ६.

१. रामचित्र ४०-२०२; हरिचित्र ३६-२५०; पांडवव्रताप ६४-१८९.

वरील योग शके १५९० त येतो. दत्तानंदाच्या निधनानंतर त्याचा पुत्र ब्रह्माजीपंत निदान आठव्हा वर्षे तरी नाझरें येथें राहात असावा व पुढें शके १६०० च्या सुमारास तो पंढरपुरास गेला असें वाटते. कारण शके १६०४ मध्ये रचिलेल्या 'आत्मप्रकाश' या आपल्या ग्रंथांत तो स्वतःचा उल्लेख 'ब्रह्मानंद यति-स्वामी' असा करतो. त्यावरून वाटते, कीं पंढरपुरी जाऊन तेथें संन्यासदीक्षा घ्यावी या हेतूने त्यानें नाझरें गांव शके १६०० च्या सुमारास सोडलें असावे. श्रीधरहि हरिकितांत म्हणतो, कीं "पुढें पंढरपुरास जाऊन । मग केले संन्यास-ग्रहण". या ब्रह्मानंदानें शके १६१५ मध्ये भीमातटी म्हणजे पंढरपूर येथेंच समाधि घेतली याविषयी खुद्द श्रीधरानें केलेला उल्लेख असा—

"श्रीधर म्हणे पंढरीये भीमातटी । स्वामी माझा वाळवंटी ।

समाधिस्थ जगजेठी । ब्रह्मानंद यतिराज ॥

श्रीमुख संवत्सर सतेज । मार्गेश्वर शुद्ध बीज ॥

ब्रह्मानंद महाराज । समाधिस्थ पांडुरंगी ॥"

ब्रह्मानंदाची कांहीं पदे व 'आत्मप्रकाश' या नांवाचा एक ओवी-वद्ध ग्रंथ उपलब्ध आहे. हा ग्रंथ ब्रह्मानंदानें श्रीधरास अनुलब्धून लिहिल्या असावा असें त्यांतील पुढील ओव्यां सांगतातः—

"हा ग्रंथ ब्रह्मव्यास कारण । श्रीधरें केले होते प्रथम ।

मज जें केले निरोपण । तेंसाचि ग्रंथ पूर्ण लिहिजे मी ॥

पूर्वाश्रमीचा निजपुत्र । सत्तु शिष्यहि परम चतुर ॥

त्या श्रीधराचेन प्रथम मग । 'आत्मप्रकाश' प्रकाशिला ॥

शके १६०४ मध्ये रचिलेला सुमारें एक हजार ओव्यांचा हा ग्रंथ एकूण चौदा प्रकरणांत विभागलेला असून तो वेदांतपर आहे. ब्रह्मानंदाच्या भाषेवर ज्ञानेश्वरीची छाया पडलेली असून श्रीधराची अलंकारिक शैली येथें बीजरूपानें प्रत्यक्षां येते.

श्रीधराचा जन्मकालः—'नवनीत'कारापासून पुढें सर्वजण शके १६०० हा श्रीधराचा जन्मकाल म्हणून धरून चालले आहेत. कै. साने व कै. भावे यांनाहि विरुद्ध पुराव्याचे अभावीं वरील शक मान्य दिसतो. परंतु हे परंपरागत मत अलीकडे कै. प्रो. जोशी यांनी आपल्या श्रीधरा-वरील ग्रंथांत सप्रमाण खोडून काढलें असून त्यांच्या म्हणण्यांत बराच तथ्यांश आहे. शके १६०४ मधील 'आत्मप्रकाश' हा ग्रंथ आपण आपल

१. ज्ञानेश्वर-चरित्र (श्रीधरकृत), २-२६१, १२.

२. आत्मप्रकाश, १३-६१ ते ६६.

पूर्वाश्रमीचा पुत्र व आतांचा सच्छिष्य श्रीधर याने विचारलेल्या प्रभांस उत्तररूप म्हणून लिहिला असें व्याख्यां ब्रह्मानंद सांगतो त्याअर्थी श्रीधराचें वय तेव्हां निदान विशीच्या तरी आंतबाहेर असलें पाहिजे. या ग्रंथास स्वतः श्रीधराने गुरुस्तुतिपर अशी एक पुरवणी जोडली असून त्यावरून शके १६०४ च्या सुमारास त्याच्या कवित्वशक्तीस अंकुर फुटल्याचें स्पष्ट दिसतें. आतां परंपरेप्रमाणें श्रीधराचा जन्मशक १६०० असा मानला तर वरील प्रसंगी त्याचें वय अवघें चार वर्षांचें ठरून अनवस्था संभवते. तात्पर्य, श्रीधराचा जन्मकाल थोडा मागे नेणें अवश्य असून तो शके १५८० च्या आसपास यावा असें वाटतें.

श्रीधराविषयी रूढ असलेल्या कांही दंतकथांचें निराकरण येथें करणें अवश्य आहे. वास्तविक श्रीधराचा पिता ब्रह्मानंद हाच त्याचा गुरुहि होय. परंतु याविषयी राजारामप्रासादीकृत 'भक्तमंजरीमाला' या चरित्र-ग्रंथाच्या आधारानें एक दंतकथा रूढ झालेली असून ती खरी मानल्यास श्रीधराचें गुरुत्व त्याचा चुलता रंगनाथस्वामी याजकडे जातें. लहानपणीं खंढ्या किंवा खंडोबा या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या श्रीधराच्या जिमेवर रंगनाथस्वामींनीं पंदरी मुक्कामी तुकाराम, वामन पंडित, रामदास इत्यादि संतमंडळींसमक्ष 'श्री' कार लिहिला व त्याचें श्रीधर असें नामकरण करून त्याजकरवीं कीर्तन करविलें असा वरील कथेचा सारांश आहे. खंढ्याचा 'श्रीधर' कसा झाला व त्याच्या जिह्वाप्री वाग्देवता कशी येऊन राहिली याविषयी एक आर्याहि निगडीकर घराण्यांत ऐकूं येते. ती अशी—

श्री जिह्वेवरि लेहुनि श्रीधर हें नांव ठेविलें त्यास ।

श्रीगुरुचरणा बंदुनि उत्तम कवि जणुं जुनाट हरिदास ॥

वरील कथा नासरे गांवांत सर्वतोमुखी असून कै. साने यांनींहि तिज-विषयी संशय व्यक्त केलेला नाहीं. हें सर्व खरें असलें तरी ही कथा सर्वथा कल्पित, अतएव खोटी आहे. कारण एकेतर या प्रसंगी शके १५०१ तच समाधिस्थ झालेले तुकाराम हजर असणें शक्य नाहीं. दुसरे असें, की स्वतः श्रीधर ब्रह्मानंदास आपला गुरु मानतो, रंगनाथस्वामीस मानीत नाहीं. वेदांतसूर्य या आपल्या ग्रंथांत ब्रह्मानंदानेंच आपले श्रीधर असें नांव ठेवल्याचें त्यानें स्पष्टपणें म्हटलें आहे. बरें, ही कथा खरी असती तर आपल्या 'संतमालें'त रंगनाथस्वामीकृत चमत्कारांत वरील चमत्काराची नोंद श्रीधर जरूर करता. पण तसें त्यानें केलेले

नाही. तात्पर्य, वरील कथा ही केवळ दंतकथा असून तीत सत्यांश मुळीच नाही.

श्रीधर हा संन्यासमार्गी असून त्याने वयाच्या चौदाव्या वर्षी संन्यास घेतला होता हाहि एक असाच लोकभ्रम आहे. श्रीधराच्या गृहस्थाश्रमा-विषयी पुरावा म्हणून शाहूने त्याच्या पुत्रद्वयास दिलेल्या सनदेचा उल्लेख सारस्वतकारांनी केलाच आहे. या कार्मी दुसरा पुरावा म्हणजे श्रीधराच्या पश्चात् शके १६५९ त त्याच्या मुलांनी आपसांत केलेले पारकतपत्र हा होय. हे पत्र पंढरपूरच्या दत्तरांत असून त्यांत “याखेरीज पार्वतीबाई मातोश्रीपासीं तोळा व माता आहे तो तीमाधारा दो ठाई करून घ्यावा” असा मजकूर आहे. त्यावरून श्रीधराच्या पत्नीचे नांवहि कळून येते. तात्पर्य, श्रीधर हा गृहस्थाश्रमी असून त्याच्या संन्यासग्रहणासंबंधीची दकीकृत पूर्णपणे खोटी आहे. ही भ्रांत कल्पना प्रथम ‘नवनीत’ कारांनी मांडली व पुढे तिची पुनरावृत्ति होत गेल्याने समाजांत ती रुढ होऊन बसली. तिचे निरसन कै. साने यांनी आपल्या उपर्युक्त लेखांतून केले आहे. श्रीधर गोसावी ही पदवी केवळ पूज्यत्वदर्शक आहे, संन्यासदर्शक नाही. संन्यासग्रहणोत्तर व्हावा त्याप्रमाणे श्रीधराचा श्रीधरानंदहि झालेला दिसत नाही. नास्तरेकर मंडळीहि या मतास विरोधी आहेत. अलीकडे कै. जोशी यांना श्रीधराच्या दत्तरांत त्यांचा पणतु मनोहर याने शके १७४४-त लिहिलेले ‘श्रीधराची समाधिकथा’ या नांवाचे एक प्रकरण मिळाले असून त्यांतील पुरावाहि संन्यासग्रहणकल्पनेच्या विरुद्धच जातो.

श्रीधराचा अंतकालः—श्रीधराच्या जन्मकालाप्रमाणे त्याच्या अंत-कालाविषयीहि कांहीं गैरसमज रुढ होता. ‘नवनीत’ कारांस अनुसरून डॉ. केतकरांपर्यंत सर्वजण शके १६५० हा श्रीधराचा मृत्युकाल म्हणून धरून चालले होते. याविषयी सत्वान्वेषण प्रथम कै. साने यांनी श्रीधराच्या समाधीवरील लेखाच्या आधाराने केले. तो लेख खंडित असला तरी पंढरपूर दत्तरांतील एका बाळांत ‘श्रीधरस्वामी प्रयागकाल’ या मधळ्यास्ताली जो श्लोक कै. जोशी यांना मिळाला त्याच्या आधारे वरील लेख पूर्ण करता येतो. किंबहुना, समाधीवरील लेख व बाळांतील श्लोक एकच आहेत. तो असा—

भूषणांगमही मिते शुभ शके सौम्याब्द सौम्यायने ।

माघे मासि अस्तिते द्वित्रे गुणतियौ ब्राह्मे मुहूर्ते यमे ॥

मीमातीरगते सुपंदरपुरे श्रीविठ्ठलाधिष्ठिते ।

श्रीमत् श्रीधर सद्गुरु सुखधनः सच्चित् समाधौ स्थितः ॥ १ ॥

याप्रमाणे भू = १, प्राण = ५, अंग = ६, व मही = १ या नियमाने व 'अंकानां वाम गतिः' या सूत्राधारे श्रीधराचा मृत्युशक १६५१ हा ठरतो. श्रीधरपुत्र दत्तात्रेय याने रचिलेल्या आरतीतहि वरील शकास पाठिमा मिळतो. ही आरती अशी—

जयदेव जयदेव श्रीधर गुरुस्वामी ।

जडजीव पावन जाले तव गुणरूपनामी ॥ धृ. ॥

सुमाष वरा तृतीया शशिवासर उदई ।

सुसौम्यवत्सरीं सौम्यायनि विष्टलपार्श्वे ।

सोळशत एकावन अर्यमउदुसमई ।

पंदरपुर सत्केर्त्री समाधि ते ठाई ॥

तात्पर्य, श्रीधराचा जन्म शके १५८०-च्या सुमारास होऊन त्याचा मृत्यु शके १६५१-त झाला. ब्रह्मानंद व श्रीधर या अनुक्रमे पितापुत्रांच्या समाधि पंदरपुरांत आहेत.

श्रीधराच्या मृत्यूपूर्वी एकच वर्ष म्हणजे शके १६५०-मध्ये शाहूने त्यास टाकळी (परगणे माण) हा गांव इनाम दिल्याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. या इनामपत्रांत श्रीधराचा उल्लेख 'हरिभक्तिपरायेण रा. श्रीधर गोसावी विन ब्रह्मानंद गोसावी उपनांव घोडके नासरेकर... हालीं वास्तव्य क्षेत्र पंदरपूर हे भले घोर सत्यात्र' याप्रमाणे आला आहे. पुढे श्रीधराचे पश्चात् टाकळी गांवाचे इनामी उत्पन्न अपुरे पडू लागल्याने त्याचे पुत्र दत्तात्रेय व मनोहर यांच्या विनंतीवरून शाहूने त्यास मीने तहबळें हा गांव शके १६५४-त इनाम दिल्याची सनदहि उपलब्ध आहे. श्रीधराचे पश्चात् त्याच्या पुत्रपौत्रांनी किरकोळ कवन केल्याचे आढळते. परंतु ते अगदी सामान्य प्रतीचे असल्याने विचारांत घेण्याचे कारण नाही.

श्रीधराची ग्रंथरचना :—श्रीधराने एकूण सव्वा लाख कविता केल्याचे त्याचा पुत्र मनोहर आपल्या आरतींत सांगतो. महाराष्ट्र-सारस्वतकारांच्या मते ही संख्या अर्धलक्षाहून अधिक भरावी. प्रत्यक्ष भोजदाद केली असता श्रीधराची प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध कविता साठ हजारोंच्या घरांत येते. तिचा तपशील पुढीलप्रमाणे —

१. पां. न. पटवर्धन : भाइसंमं. इतिवृत्त, शके १८३७, क्र. १७६.

१. भाइसंमं. अहवाल, शके १८३३, लेखांक १३.

ग्रंथनाम	अध्याय	स्थळ	काल	ग्रंथसंख्या
१ हरिविजय	३६	पंढरपूर	श. १६२४	८१३९
२ रामविजय	४०	पंढरपूर	श. १६२५	९१४७
३ वेदांतसूर्य	१२	सिद्धाश्रम	श. १६२५	२४१४
४ पांडवप्रताप	६४	पंढरपूर	श. १६३४	१३,३९७
५ जैमिनी अश्वमेध	९६	पायरी	श. १६३७	९८७६
६ शिवलीलामृत	१४	बारामती	श. १६४०	२४५०
७ पांडुरंग माहात्म्य	१०			७४८
८ व्यंकटेश माहात्म्य	१०			६५०
९ महाशार माहात्म्य	२			३५५
१० ज्ञानेश्वर चरित्र	२			३००
११ अंधिकाठदय		(अनुपलब्ध)	
१२ स्फुट प्रकरणे				४०४२
१३ संस्कृत कविता				३००
१४ पदें वगैरे			(सुमारे)	६००
				५७८१८

‘ हरिविजय ’ हा श्रीधराचा पहिला ग्रंथ असून ‘ शिवलीलामृत ’ हा अश्वमेधाचा दिसतो. याचा अर्थ त्याचा ग्रंथरचनेचा उद्योग सुमारे १५-२० वर्षे चालू होता.

१. ‘ जैमिनीअश्वमेध ’ हा ग्रंथ श्रीधरकृत नसण्याची शक्यता प्रो. पोतदार यांनी सूचित केली आहे. कारणे अशी:- १. या ग्रंथाच्या एका प्रतीत अंती कवठ्याचा बिन्हाडसिद्ध हे ज्याचे कुलदैवत अशा श्रवकानुज श्रीधराचा उल्लेख आढळतो. आपल्या श्रीधराचे कुलदैवत तर मल्लारी आहे. २. इतर काही प्रतीतूनहि त्याने कपित्थ म्हणजे कवठे येथील सिद्धनावास आरले कुलदैवत म्हणून वदिले आहे. ३. ग्रंथसमाप्तीचे स्थळ मात्र पायरी हेच सर्वत्र आढळते. ४. ग्रंथरचनेच्या कालोत्प्रेक्षांतहि (‘ इंदुकला शतांकित शक । मुनिप्रयागे जाण अधिक ’) काही घोटाळा आहे. ताल्पर्य, हा ग्रंथ आपल्या ब्रह्मानंदी श्रीधराचा नसून दुसरा कोणी श्रवकानुज श्रीधर असण्याचा संभव फार आहे. (पहा-प्रो. पोतदार : श्रीधरचरित्र प्रस्तावना, ब.क. भारद्वाज : विविधज्ञानविस्तार, मार्च १९१४.)

२. ‘ शिवलीलामृत ’ या लोकप्रिय ग्रंथाच्या छापील प्रतीतून एक पंथराचा अध्याय आढळतो तो श्रीधरकृत नव्हे. मूळ ग्रंथ १४ अध्यायांचा [पुढील पान पहा.]

श्रीधराचा जन्म पंढरीत चांगला झालेला दिसतो. तेथील राहणें घर त्यानें अप्पाजी विठ्ठल काटे यांजकडून शके १६३९-त सत्वाहोनासो स्वयंसेवक पेतल्याचे खरेदीसकत उपलब्ध झाले असून त्यावर पन्नास वर्षांच्या साक्षी आहेत. पंढरपुरांत श्रीधराचा पेशा मुख्यतः पुराणिकाचा व कीर्तनकाराचा असावा. त्याच्या अनेक सुद्धांनी व शिष्यांनी आपापल्या पदांतून त्याच्या कीर्तनकौशल्याची तारीफ केली आहे. मानपुरी गोसावी या तत्कालीन हिंदी साधूनें “ कीर्तनकी तेरी झाल लमी है । अवन करत हम रीझो ” या शब्दांत श्रीधराची कीर्तनकला गौरविली आहे. श्रीधराचें शिष्यमंडळ मोठें दिसतें. पंढरपूर येथील त्याच्या संग्रहांत एक जुजरी बाळ उपलब्ध झाले असून त्यांत श्रीधराच्या कांहीं शिष्यांनीं त्यास वाहिलेल्या पुण्यांजली व लिहिलेलीं पत्रे आहेत. पैकीं सामराज नांवाच्या एका शिष्याने वाहिलेली पुण्यांजली संस्कृत भाषेत असून तीत श्रीधराचे उत्कृष्ट असें शब्दचित्र आले आहे. वसवद्व पत्रें लिहिबारांत शिवराम, मानपुरी गोसावी, मध्वमुनीश्वर, हिंदूराव, आमंदराव, संकोबा अशी कांहीं मंडळी असून त्यांपैकीं कांहींना श्रीधराने धाडलेल्या उत्तरांच्या नकलाहि करील बाबत आहेत.

श्रीधराचें हस्ताक्षर म्हणून ‘ शिवलीलामृता ’ तील जो उतारा महाराष्ट्र-सास्वताच्या मागील आवृत्तीत दिलेला होता तो श्रीधर-लिखित नसावा. स्वतः कै. भावे यांनीहि त्याविषयी संशयच व्यक्त केला आहे. अलीकडे श्रीधरचरित्रकार कै. जोशी यांचे चरित्र श्री. वि. चि. जोशी यांनीं पंढरपूर मठांतील कालदपत्रें पाहून संशोधकांच्या संमतीनें श्रीधराच्या हस्ताक्षराचे दोन नमुने प्रसिद्ध केले आहेत. पैकीं श्रीधराच्या स्वतःच्या पाठांतरवद्दीवरील शके १६१७-मधील श्रीधर-लिखित मजकूर अधिक विश्वसनीय आहे.

गिरिधरस्वामीविषयी सास्वतकारांनी लिहिलेंच आहे. रामदासी

[पान १०२० वरून]

जसून हा पंचरावा अध्याय कोणीतरी मागाहून चुनडून दिलेला, अर्थात् वनाकट बाहे. (पहा:- पो. मा. चांदोरकर: भाइसंम. पंचम संमेलनवृत्त). श्रीधराच्या अर्थास त्याच्या वेळींच लोकप्रियता लाभली होती हें शके १६६४ मध्ये म्हणजे श्रीधराच्या पाजेपाठ कोणा रघुकवीनें रचिलेल्या ‘ ब्रह्मोत्तर-खंड ’ या ग्रंथावरून कळून येतें. रघुकवीचा हा ग्रंथ म्हणजे श्रीधरी शिवलीलामृताची बाडवून काढलेली आवृत्तिच आहे. (पहा:- पो. मा. चांदोरकर: भाइसंम. अहवाल, शके १८३७.)

परंपरेत यांच्याइतकी प्रसंग ग्रंथत्वना दुसऱ्या कोणाची नाही. त्यांची एकूण कविता २४,००० चे वर जाते. बीड येथील सीताराम मठांत गिरिधरांच्या ग्रंथांचा संग्रह असून शिवाय त्यांना सारा दासबोध मुखोद्गत असावा हे दर्शविणारी ग्रंथराजाची एक स्मरणवही तेथे आहे. गिरिधरांच्या ग्रंथांपैकी तेरा ग्रंथ 'रामदास-रामदासी' मासिकांतून प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांतील एकाचा उल्लेख मुद्दाम करावासा वाटतो. हा ग्रंथ म्हणजे हकीकत वाकें. हे १४७ कडव्यांचे एक गद्य प्रकरण असून त्यांत गिरिधरांनी दहा वाकें म्हणजे हकीकती समर्थना पत्रस्याने कळविल्या आहेत. समर्थ्यांच्या दरबारांतील हा वाकानवीत सर्वत्र संचार करून आपल्या निदर्शनास आलेली स्थितिगति दरबारास रुजू करीत आहे. वाक्यांचा मायना एकच असून तो पहाण्यासास्त्रा आहे—

“ स्वस्ति श्रीमत्सच्चिदानंदस्य सन ब्रह्मानंदकजीवन परमानंद परमपुरुष परावर परात्पर सकळवराचर आगमनिगमांतर अक्षर अपार पारातीत निर्गुण गुणातीत निरंजन सदावित शुद्धबुद्ध शब्दातीत भावगर्भ भावातीत आदिपुरुष आत्माराम सगुणनिर्गुण पूर्णकाम अन्तकोटिब्रह्माडनायक नाम श्रीरामजयरामजयजयराम स्वामीसमर्थाचे सेवेसी ॥

दासानुदास परंपरक गिरिवरनामक अणुरेणूक निजपदक येकंकडून साष्टांग विज्ञापना परिहार ॥...”

हे वाकें रचनेच्या दृष्टीने अगदी नवीन वाटलात. त्यांतील प्रासात्मक गद्य मोठे कर्ममधुर आहे. शेवटले दोन वाकें फिर्मादरूप असून त्यांत गिरिधरांनी काही तक्रारीची दाद समर्थापोशी मागितली आहे. एकनाथांच्या ‘अर्जुनाले’ची छाया या वाक्यांवर थोडी दिसते. या रचनेचा थोडा नमुना पुढे देतो. ‘निवेदनी’ नांवाचा एक वाक्या आहे त्यांत गिरिधर फिर्माद मांडतात,

“ त्या देशिचे राजे कांहि न्याय न्याय वर्तता आहेत. त्यांच्या फिराद येता आहेत. तरी समर्थ न्यायमुखा साहेबमुखा परमाधिपति राजाजा हुकुम केलिया नितिन्यायें विवेक उपायें शासनतवि पोहोचेल.....॥ ३ ॥.....

एवं हकीकत साकार सरकार मायापुर देहाय ब्रह्मांडपरमणे कुल्ल अग्रह भुवनात् विद्यमान स्वामियाचे सेवेसि । त्यांत राजशासनि वर्तमान हालि निवेदन केले..... पुढे आणखी वर्तमान तारिख चंद्र अकरा पामुनि जे जे होईल ते ते रोजबरोज डाक चौक नळवे सरे राहा राजमार्गे प्रबोध अक्षरि मोहरेनसी हुजुर करार वाकेंवाकें पोहोचेल

जातील । गिरिधर वाकानिविस सफेराज होतिल । भाषाभेद पंडितजन
समा कसितिल । जयभेद विद्वज्जन जाणोनि घेतील ॥ १० ॥

अभ्यासाची साधने

कृष्णदयार्णव—

कृष्णदयार्णव : हरिवरदा (संपा. प्रमु-तेंडुलकर, मुंबई, श. १८१३).

स. गो. कोटे : कृ. कृत वेदस्तुति आणि स्फुट कविता (प्रस्तावना).

ग. ना. मुकुमदार : उत्तमश्लोक-विरचित प्रबोधसार (भाइसंमं.
वै. १२-४).

श्रीधर—

का. ना. साने : टिपणें (भाइसंमं. अहवाल शके १८३३, ले. १३;
शके १८३७, ले. १७७; विविधज्ञानविस्तार,
जानेवारी १९१४ इ.).

पां. ना. पटवर्धन : टिपण (भाइसंमं. इतिवृत्त, श. १८३७, ले. १७६).

द. अ. आपटे : कविचरित्र, खं. २ भाग २.

चि. नी. जोशी : श्रीधर-चरित्र आणि काव्यविवेचन.

इ. बा. पोतदार : प्रो. जोशीकृत श्रीधरचरित्र (प्रस्तावना).

‘ग्रंथकर्तृवाची सुरवात’ या प्रकरणास पुरवणी जोडतांना नाथपंथा-विषयी आम्ही बुद्दयाच मौन धरले होते. हेतु असा, की कांही नवीन माहिती मिळेल व तिचा उपयोग पुढे त्या त्या प्रकरणी यत्नवकाश करून येऊं, तसा समय प्रस्तुत प्रकरणी आला आहे. परंतु खेदाची गोष्ट, की नाथपंथ व त्यांचे वाङ्मय यावर प्रकाश पाडू शकतील अशा प्रकारची माधनेच म्हणण्यासारखी हताशा येऊं शकली नाहीत. वस्तुस्थिति अशी आहे, की या विषयासंबंधाने एकदरीत आपले अज्ञानच अधिक आहे. नाथपंथाच्या गेस्स आटर्शे वर्षांच्या अखंड परंपरेतील कांही मौजेकें तारे सधूनच तुकटुकतांना दिसतात, कचित् त्यांच्याहि अस्तित्वाविषयी संशय येतो, क्षितिजावर नवीन तारा असा उगवतच नाही, आणि एकदरीत सर्वत्र काळोख माजला आहे असे वाटूं लागते. तात्पर्य, परिस्थिति निराशाजनक आहे, हे स्वर, तरीपण जे उपलब्ध आहे ते पुढे करणे हे आमचे काम असल्याने कांही विचार पुढे मांडीत आहों. या पंथस अलीकडे कानफाटे पंथ असे नांव मिळाले असले तरी वा दोन पंथांतील आचार व विचार भिन्न असल्यामुळे नाथपंथास कानफाटे पंथ म्हणजे बरोबर नाही. शिवाय नाथपंथाची परंपरा अति प्राचीन म्हणजे आदिनाथापासून चालत आलेली असून त्या मानाने १४ व्या शतकांतील धर्मनाथापासून सुरू झालेला कानफाटे पंथ अवांचीन आहे. या धर्मनाथांनी कच्छ प्रांती धीनोचर मठ व काटेवाडांत गोरखमठी असे दोन मठ स्थापन केले. पैकी धीनोचर मठांतील पंथीयांत योगी व पीर असे दोन भेद असून त्यांतील पीर हा मुसलमानी शब्दच सांगतो, की या कानफाटे पंथाची स्थापना यादवोत्तर काळांत म्हणजे मुसलमानी राजवटीत झालेली असणार. याचा अर्थ, कानफाटे पंथ हा मूळ नाथपंथास उत्तर काळांत फुटलेला एक फांटा असून आज या दोन पंथांत कोणतेहि साम्य उरलेले नाही.

नाथसंप्रदायावर अगदी अलीकडे डॉ. हजारिप्रसाद द्विवेदी यांचा पांडित्यपूर्ण प्रबंध हिंदी भाषेत प्रसिद्ध झाला असला तरी महाराष्ट्रांतील नाथपंथाचा इतिहास अजमाविण्याच्या दृष्टीने या ग्रंथाचा विशेष उपयोग होईल असे वाटत नाही. कारण एक तर डॉ. हजारिप्रसाद यांचा भर सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानावर अधिक आहे, व दुसरे म्हणजे या नाथसंप्रदायाची महाराष्ट्रांतील वाढ त्यांनी विशेष ध्यानांत घेतलेली नाही. मराठी भाषेत ‘नयनाथभक्तिसार’ व ‘नाथलीलामृत’ हे

दोन ग्रंथ प्रसिद्ध असून त्यांतील पहिला तर लोकप्रियहि आहे. गोरक्षकिमयांगार या ग्रंथाच्या ओघावर धुंडीसुत माळ तरहरि याने शके १७४१-त काढलेले हे नवनाथभक्तिसार नानाविध चमत्कारांनी खचून भरलेले असून ऐतिहासिक दृष्ट्या त्याची किंमत धुन्य आहे. दुसऱ्या ग्रंथावहलहि हेच म्हणता येईल. बरील ग्रंथांतून ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन सोमनाथांची हकीगत आली असली तरी ती भावदेपणाने लिहिलेली आहे, चिकित्सक बुद्धीने नाही. सारांश, ही दोन साधने इतिहासास निरूपयोगी आहेत. प्रत्यक्ष नाथपंथांतील ग्रंथकारांनी केलेले उल्लेख पाहता ज्ञानेश्वर आपण एक 'दोन नाथपंथी' आहो याहून अधिक काही म्हणत नाहीत. ज्ञानेश्वरपूर्वी नाथपंथीयांनी रचिलेले 'गोरक्ष-अमर संवाद' व 'गोरक्ष गीता' हे दोन ग्रंथ मराठीत उपलब्ध आहेत, परंतु त्यांचेहि कर्तृत्व पुनः संशयित वाटते. शके १६०० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या सत्त्वामलनाथांच्या 'सिद्धान्तसार' या अभंगबद्ध ग्रंथाचा उल्लेख सारस्वतकारांनी प्रस्तुत प्रकरणांत केलाच आहे. याच सुमारास म्हणजे शके १६३५ मध्ये रचिला गेलेला आणखी एक 'सिद्धान्तसार' कै. मरदार मेहंदळे यांना मिळाला असून तोहि सिद्ध अर्थात नाथपंथांतीलच दिसतो. ग्रंथ ओवीबद्ध असून त्याची मांडणी शिवपार्वती संवादात्मक आहे. विषयाची मांडणी संस्कृतांतील आगम किंवा तंत्र ग्रंथाप्रमाणे दिसते. ग्रंथांत नाथसंप्रदायाच्या खुणा स्पष्ट असून रेवणसिद्ध, मरळसिद्ध, एकोराम, पंडिताराध्येशसिद्ध व काडसिद्ध या पंचसिद्धांची नावेहि त्यांत आली आहेत. असो. ज्यांची ओळख सारस्वतकारांनी विस्ताराने करून दिली आहे त्या शिवदिनकेसरी नाथांचा 'ज्ञानप्रदीप' हा ओवीबद्ध अलीकडे प्रो. पोतदार यांनी छापून प्रसिद्ध केला आहे. या ग्रंथाची रचना शके १६९२ मध्ये आषाढ वद्य ४-स पूर्ण झाली असून तो लिहिल्यानंतर चारच वर्षांनी म्हणजे शके १६९६ मध्ये शिवदिन समाधिस्थ झाले. वयाच्या ७२ व्या वर्षी रचिलेल्या या ग्रंथांत मराठी भाषेची वकिली करतांना जे उद्गार कवीने काढले आहेत ते पुढे देतो—

“अनामिका चर्मपिसर्वात । द्रव्यभातु पोते येत ।

विटाळ म्हणऊन त्यागांत । अनुरागांत नाही कोन्ही ॥ ८६७ ॥

तेसा देशभाषापरत्वे । यातित्वशब्दार्थत्वे ।

बेदसिद्धांतरहस्यत्वे । झुड वग्नृत्वे सस्त्वति ॥ ८६८ ॥

अस्पृश्याच्या हातून सरकारी पोतेंभरणा शाला तर ते द्रव्य सें

विटाळत नाही, तसेंच ज्ञान यावनी भाषेत विटाळत नाही ही शिवदिनांची कल्पना मोगलाईची छाया पैठण क्षेत्रावर किती दाट पडलेली होती याची साक्ष देईल. शिवदिनांची पदरचनाहि मोठी ठसकेबाज असून 'भाव धरा रे, अपुलासा देव करा रे' किंवा 'अजि तुम्ही ऐका, सखा सहोदर म्हणजे पैका' यासारखी त्यांचीं पदे फार लोकप्रिय आहेत. ज्याचा उल्लेख सारस्वकारांनी केला आहे व ज्याच्या मठांत नरहरिशिष्य महीपति यांचा वास कांही काळ होता त्या दत्तनाथाचा मठ उजैनीत अजूनहि आहे. या मठांत शिवदिनकेसरी, गोपाळनाथ, महीपति, देवनाथ इत्यादि नाथपंथीय कवींची कविता संग्रहित असून शिवाय दत्तनाथांचीहि कांही कविता तेथे आहे. हा दत्तनाथ महिपतींचा समकालीन असून तो मूळचा राहणारा राक्षसभुवनचा होता असे दिसते. महादजी शिंद्याबरोबर तो उत्तर हिंदुस्थानांत जाऊन मथुरा, ग्वाल्हेर इत्यादि मुक्कामी असल्याचे उल्लेख मठांतील कागदपत्रांत मिळतात. पाथरगडच्या लढाईत तो महादजीबरोबर होता व तेथून त्याने आणलेले दोन दोलहि उजैनी मठांत असल्याचे श्री. भालेराव लिहितात. या दत्तनाथाने आपली परंपरा पुढील अभंगांत सांगितली आहे—

दत्त परंपरा अनंत सोयरा । जोडील निर्धारा माथवाप
वेडा जगनाथ, निंबराज नरहरि । प्राप्त गिरिधारी जनार्दन
तेथे एकनाथ विनटला पाई । दत्त भावा तोहि दत्तवरहि
भाऊ दत्त भावा, केशव, अनंत । दत्तमठी राहू राक्षसभुवनी
परंपरा बरी, दत्त नारायण । दत्तगुरु चरण भेटी जाहाल्या

याच दत्तनाथांच्या मठांत कांही वर्षे काढून महीपति पुढे ग्वाल्हेरास गेला व तेथे शके १७४४ पौष शुद्ध १३-स समाधिस्थ झाला. महीपतींचा मठ ग्वाल्हेरास असून मठांत प्रतिवर्षी वरील तिथीस महिपतनाथांच्या नांवाने भंडारा होत असतो. या मठास दोलीबुवाचा मठ असे म्हणतात याचे कारण तेथे असणारा प्रचंड दोल. दत्तनाथ उजैनीकरांच्या मठांतहि असेच दोन दोल असल्याचे आपण मागे पाहिलेच. ग्वाल्हेर येथील दोलीबुवाच्या मठांत रोज सकाळसायंकाळ आरति होते, तेव्हां हा दोल वाजवून महिपतनाथांचीं पदे अजूनहि म्हटली जातात. सुमारे पांच वर्षांपूर्वी ग्वाल्हेरीस

जाण्याचा योग आल्यावेळीं अलाहाबाद विद्यापीठांतील प्रो. रा. द. रानडे यांचे समवेत यरील ढोलीबुवांचे मठांत आम्ही जाऊन आलों व तेथें महीपतींचीं कांहीं कविताहि ऐकली. ती उतरवून घेण्यास विद्यमान ढोलीबुवांची थोडी नाराजी दिसल्यानें तें जमलें नाहीं. महिपतनाथांची कविता श्रवणमधुर असून शिवाय पारमार्थिक अनुभूतीनें परिपूर्ण आहे.

अभ्यासाचीं साधनें—

ना. य. मिरिकर : ज्ञानेश्वरांचा नाथपंथ [ज्ञानेश्वरदर्शन, भा. १]

भा. रा. भालेराव : दत्तनाथ उज्जनीकर [भाइसंमं. इति. श. १८३८].

भा. रा. भालेराव : महीपति उज्जनीकर [भाइसंमं. इति. श. १८३७].

द. वा. पोतदार : शिवदिनकृत ज्ञानप्रदीप [प्रस्तावना].

ज. र. आजगांवकर : महाराष्ट्र कविचरित्र, भाग, ३.

हजारीप्रसाद द्विवेदी : नाथसंप्रदाय [हिंदुस्तानी अँकॅडमी, अलाहाबाद, इ. स. १९५०.]

प्रकरण २५

मध्यमुनि, अमृतराय वगैरे

‘मध्यमुनीश्वरांची कविता’ या संग्रहास त्याचे संपादक श्री. गुन्नी यांनी ‘कवितेंतून निष्पन्न होणारी माहिती, विश्वसनीय इह गृहस्थांकडून मिळालेली तोंडी माहिती आणि कांही जुनीं दांचणें’ यांच्या आधारे मध्यमुनींचें जें संक्षिप्त चरित्र लिहिलें आहे त्यांतील महत्त्वाचा भाग पुढें देतां. मध्यमुनि हे नाशिकचे राहणारे. त्यांचें मूळचें नांव व्यंकक, वडिलांचें नांव नारायणाचार्य व आईचें द्वारावती. नारायणाचार्य हे देशस्थ, क्रमेदी, माध्वसंप्रदायी कटे वैष्णव; परंतु व्यंककेश्वराच्या रूपेण पुत्र झाला म्हणून त्याचें नांव व्यंकक असे ठेवले. व्यंकक असता गुरुपदेश प्रत्यक्ष श्रीशुकाचार्यानीं दिला व त्यास भेदाभेदातीत केलें. वैष्णवांना हें न स्वपूण त्यांनीं मध्वाचार्यास पाचारून त्यांच्यापुढे व्यंकक असता उभें केलें. परंतु त्यासमयीं झालेल्या प्रभोत्तरावरून व्यंककाची योग्यता मध्वाचार्यास कळून आली व त्यांनीं त्यास मध्यमुनीश्वर असे नांव देऊन त्याचा गौरव केला. यानंतर तीर्थाटन करीत करीत मध्यमुनि औरंगाबादेस आले. तेथें कोणी निपट निरंजन या नांवाचे सत्पुरुष राहत. त्यांचे आश्रमांत मध्यमुनींनीं ज्ञानेश्वरी सांगितली त्याप्रसंगीं निपटनिरंजन, मानपुरीबुवा, सुमानशहा व शाहनूर हमषी हीं मंडळी हजर होती. औरंगाबादेहून मध्यमुनि सेंदुरवाड्यास गेले व तेथें ते बरींच वर्षे होते. शेवटीं पुनः एकदां वेरूळ, दौलताबाद, टोकी वगैरे गांवांना भेटी देऊन ते सेंदुरवाड्यास परतले व तेथेंच त्यांनीं शके १६५३ मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमेस सायंकाळीं अमृतरायांचें कीर्तन चालू असतांना देह ठेवला. मध्यमुनीस सत्यनाथ या नांवाचा एक मुलगा होता. परंतु तो व त्यांचें कुटुंब हीं दोही त्यांच्या हयातीतच निवर्तलीं. मध्यमुनीश्वरांच्या शिष्यवर्गास अमृतराय, भोजराज, लक्ष्मणराव वगैरे मंडळी होती. त्यांच्या सेंदुरवाड्यांतील मठास पेशवे व निजाम यांच्याकडून इनामी उत्पन्नहि होतें. सध्यां मठांतील उत्सव मध्यमुनींचे सांप्रदायिक श्रीनाथरावसाहेब जहागीरदार सु. औरंगाबाद यांचें घराणें चालवीत असतें.

मध्यमुनीश्वरांच्या कवितेस जोडलेल्या पुरस्कारांत प्रो. पोतदार लिहितात, “...तुकारामरामदासांची अंतर्भेदी वाणी स्तब्ध झाली

१. कविकाव्यसूचिकार श्री. चांदारकर यांच्या मतें मध्यमुनि हे नौराकाठी कळबोळी येथील राहणारे, त्यांचें मूळ नांव महादेव, जन्मशक १६११ व नेहमीं राहणें वडगांवीं. (सूचि, पृ. ७२).

आणि कंकणांचे सज्जकार व नूपुरांचे झणत्कार वाळवांत ऐजू येऊ लागले. अशा काळांत मध्यमुनीश्वर व अमृतराय नगरींनी आपापला वागविलास केला. मध्यमुनीश्वरांच्या गायेंत कांही स्फुट पदें, कांही चरित्रे, कांही आख्या, आणि थोडीशी हिंदी व संस्कृत कविता आहे. ... त्यांच्या कवितेची मुख्य ठेवण हरिदासी स्वरूपाची आहे. सभोवतालच्या अधम हरिदासगणांचे जें स्पष्टोक्तिपूर्ण चित्र मध्यमुनींनी काढलें आहे तें खरोखरीच संज्ञांत घेण्यासारखें आहे. समाजाच्या व इतिहासाच्या अभ्यासकांस मध्यमुनींची ही वचनें फारच उद्बोधक वाटतील. नानापंथवादी हरदास नवीं नवीं कवनें करून लोकांस कोरे झुलवीत याविषयी ते म्हणतात—

“ओष्या श्लोकपदैः प्रबंध रचना हे तौ निघाली नवी

दृष्टे ख्याल कितेक गाति यमकें जाले फुकाचे कधी

गोता भारत वेदशास्त्र न रुचे गेली जनाची चवी

ऐसे देखुनि मध्वनाथ म्हणतौ देवा मला वांचवी ।”

असे तडाखे त्यांनी जागोजाग दिले आहेत त्यांच्या कवितेत जस! अनेक ग्रंथांचा व ग्रंथकारांचा उल्लेख आढळतो तसा जुन्या मराठी कवीत प्रायः आढळत नाही.....मध्वाय हे उत्तम कर्तनकार असले पाहिजेत अशी खात्री त्यांची गाथा वाचतांच होते....त्यांची कित्येक पद्ये मधाच्या पोल्याप्रमाणे मधुर रसाने थवथवलेली आहेत.”

मध्वनाथांच्या कवितेचे वाङ्मय प्रथम कै. प्र. ज्ये. गुरुजी बांना मिलाळे व ते कै. पांगारकरांनी 'मुमुक्षु'त इ. स. १९२६-२७-२८ मध्ये छापून काढले. श्री. चांदोरकरांनी उजेडात आणलेल्या 'गुरुचरित्रा'चा कर्ता मध्वनाथ हा वरील पदकार मध्वमुनीश्वरांहुन अर्थात् भिन्न असणार. गुरुचरित्रकार मध्वनाथ हा एकजनादेनाचा उल्लेख आपला गुरु म्हणून करतो. मध्वमुनीश्वरांचे गुरु एकनाथ दिसत नाहीत [पहा...भाइसमं. इति. शके १८३७, ले. २८].

अभ्यासाची साधने—

प्र. व्य. गुब्बी : मध्वमुनीश्वरांची कविता [प्रस्तावना, इ.]

गौ. का. चांदोरकर : अमृतराय व मध्वमुनि [कविकाव्यसूचि,
पृ. ५ व ७२]

गो. वि. बुळपुळे : प्राचीन मराठी कवींची पदे [रत्नाकर
इ. स. १९३२.]

१. मारस्वतकारांनी अमृतं रायांचे रोल आख्यानात दिलेला 'माझ' अखंड
सख्ख..... हे प्रसिद्ध पद अमृतं रायांचे समूह मध्यममूर्ति शरीराचे आहे.

अनेक संतांची चरित्रे लिहिण्याचा मान जसा महीपतिचोवांकडे जातो तसा अनेक चरित्रग्रंथांचा विषय होण्याचा मान रामदासांचा आहे. प्राचीन काळांत समर्थांची लहानमोठी अशी जी दहाबारा चरित्रे लिहिली गेली त्यांपैकी काहींचा परिचय प्रस्तुत प्रकरणी करून देणें अवश्य आहे. पैकी 'स्वानुभव-दिनकरां'तील समर्थचरित्र हे कालानुक्रमानें पहिलें ठरणारें असून त्याची रचना दिनकरस्वामींनी समर्थनिघनोत्तर शके १६१६ मध्ये केली है आपण मागे पाहिलेंच. कालानुक्रमानें पाहतां यानंतर गिरिधर-कृत 'समर्थप्रताप' (रचनाकाल शके १६४४ ते ५१) हा ग्रंथ येतो. उद्भवसुत हे रामदासांचे आणखी एक चरित्रकार असून श्री. देव यांच्या मतें हे चरित्र त्यांनी शके १६९६-च्या पूर्वी लिहिलेंलें असावें. श्र्वंक-मल्हारी-उद्भव अशी यांची वंशपरंपरा असून हे घराणें मूळचें वऱ्हाडांतील सुर्जी अंजनगांवचें. उद्भवाचे वडील मल्हारसंत यांना समर्थांचा अनुग्रह होऊन व त्यांचें समर्थप्रेम पुढें उद्भवांत उत्तरलें. समर्थ-चरित्र याच उद्भवांनी लिहिलें आहे. असें असतांना ते स्वतःस उद्भवसुत कां म्हणवितात तें कळत नाहीं. रामदास-माधव-केशव-उद्भव याप्रमाणें उद्भवांची गुरुपरंपरा आहे. त्यांनी लिहिलेल्या ओवीवद्द समर्थचरित्राचे प्रकृण ५१ अध्याय असून त्यांतील अखेरच्या दोन अध्यायांत त्यांनी थोडें आत्मचरित्र दिलें आहे. याशिवाय उद्भवांचीं कांहीं पदेहि आहेत. त्यांत समर्थचरित्र आलें आहे असे महीपतिकृत 'संतविजय' (शके १६९६) व भीमस्वामीकृत 'भक्तलीलामृत' (शके १७१९) हे दोन ग्रंथ यानंतर येतात. आकाराच्या दृष्टीने सर्वांत मोठें समर्थचरित्र लिहिणारे आत्माराम यांनी आपला 'दासविश्रामधाम' हा ग्रंथ शके १७२५-३०-च्या सुमारास रचिला असें श्री. देव मानतात. समर्थांचे पदशिष्य कल्याण यांच्या शिष्यशाला दोन; एक आपचंद मठाची व दुसरी तडवळें मठाची. पैकी आपचंद मठपति रामचंद्रबोवा यांचे आत्माराम हे शिष्य होत. रामदास-कल्याण-शिवराम-रामचंद्र-आत्माराम अशी त्यांची गुरुपरंपरा आहे. आत्मारामांचें ओवीवद्द चरित्र त्यांच्या कोणा रंक नांवाच्या एका शिष्यानें लिहिलें असून त्यावरून आत्मारामांची माहिती मिळते ती अशी. आत्मारामांचें मूळ नांव तिपण्या. पुढें त्यांचे आत्माराम झाले. ते राहणारे मोगलाईतील नाघोर या गांवचे. त्यांच्या वडिलांचें नांव निर्वाणी-संत व आईचें उमाबाई. आत्माराम लहानपणापासूनच एकांतप्रिय असत.

पुढें योगायोगानें त्यांची व आपचंद मठपति रामचंद्रबाबा यांची भेट झाली व ते समर्थसंप्रदायांत आले. आत्मारामांनीं लिहिलेल्या समर्थचरित्राचें नांव 'दासविभामधाम' असें असून या प्रचंड ग्रंथाची ओवीसंख्या सोळा हजाराने वर आहे. याशिवाय ग्रंथांत समर्थांची, स्वतः आत्मारामांची व इतर कवींची स्फुट कविता उतरली जाते ती निराळीच. श्री. शं. श्री. देव या ग्रंथास 'एन्सायक्लोपीडिया रामदासिका' म्हणजे रामदासी संप्रदायाचा विश्वकोश म्हणतात ते बरोबरच आहे. कारण आत्मारामांच्या या ग्रंथांत समर्थांचे चरित्र तर आले आहेच, वण त्याशिवाय आजली किती तरी समर्थसंप्रदायविषयक गोष्टी त्यांत वाचावयास मिळतात. ग्रंथ ओवी-बद्ध असला तरी आत्मारामांची ओवी गद्यरूप वाटावी इतकी साधी आहे. आत्माराम व त्यांचे शिष्य 'रंक' बांनी रचिलेली असंख्य पदेहि उपलब्ध आहेत. 'दासविभामधाम' पुढें येथील सत्कार्योत्तेजक सभेने चार स्वंडांत छापून काढला असून तो रचणाऱ्या आत्मारामांचा बड विदर जिल्ह्यांत येकेशाळी येथे आहे. आत्मारामांचे एक शिष्य नरसोबा यांचा मठ भालकी येथे असून त्यांच्या कवित्वाचा परिचय आपण पुढें 'पेशवाईअखेरचे कवि' या प्रकरणांत करून देऊं. या सुमारास रचिले गेलेले आणखी एक समर्थचरित्र म्हणजे सुप्रसिद्ध हनुमंतस्वामीकृत चखर होय. शके १७१५ मध्ये रचून शके १७४० मध्ये मुघासन वाढविलेल्या या बलरीचाहि विचार आपण पुढें गद्यप्रकरणी करूं. राजाराम-प्रासादीकृत भक्तमंजरीमालेत (रचना शके १७५६) समर्थचरित्र आले असून या चरित्राचा परिचय सारस्वतकारांनीं करून दिलाच आहे. येथे आत्मारामबुवा चोरेगांवकरांनीं लिहिलेल्या समर्थचरित्राचा उल्लेख करून आपण या चरित्रकारांची रजा घेऊं. हें ओवीबद्ध चरित्र चोरेगांव मठाचे अधिपति आत्मारामबोवा बांनी अगदी अलीकडे म्हणजे शके १७८९-त लिहिलें आहे. या चरित्राशिवाय आत्मारामोवांची विपुल कविता उपलब्ध असून पुढें येथील श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांतील क्र. ६२५-चे बाड याच कवितेचें आहे. त्यांत आत्मारामांची परंपरा मिळते ती अशी :- रामदास-कल्याण-जगन्नाथ तडवळेकर-यादव-दत्तात्रय कोपाळकर-रामचंद्र कोपाळकर-आत्माराम.

बरील चरित्रग्रंथांचा आढावा घेऊन त्यांचे ऐतिहासिक दृष्ट्या मौजमाप प्रो. न. र. फाटक यांनी आपल्या 'समर्थचरित्रां' तील पूर्वभागांत केले आहे, ते जिशासूनी मुद्दाम पहावे.

अभ्यासाची साधने

श्री. श्री. देव : श्रीसमर्थोची दोन जुनी चरित्रे (प्रस्तावना), शके १८२८.

श्री. श्री. देव : गिरिधरकृत 'समर्थप्रताप' (प्रस्तावना).

श्री. श्री. देव : आत्मारामकृत दासविश्रामधाम (प्रस्तावना).

न. र. फाटक : श्रीसमर्थचरित्र (इ. स. १९५१).

मोरोपंतांवर जातां लिहिण्यासारखे म्हटले तर कांही नाही, म्हटले तर पुष्कळ आहे. इ. स. १९०८ साली के. पांगारकरांनी परिभ्रमपूर्वक अस्सल साधनें मिळवून लिहिलेलें 'मोरोपंत - चरित्र' अजूनहि प्रमाण मानलें जावें, इतकी त्याची पोरबी आहे. या चरित्रास लिहिलेल्या प्रस्तावनेंत के. पांगारकरांनीं मयूरभक्तांचें एक संमेलनच भरविलें व पंतांच्या पश्चात् पंतकवितेचा बोज हरदासांनीं, विद्वानांनीं व रसिकांनीं कसा काय राखला याचा आढावा घेतला. मुंबईस के. रा. रा. भागवतांनीं स्थापन केलेला 'मोरोपंती आखाडा' होताच. तो पाहून किंवा काय ठाऊक नाही, पण पुण्यांतहि एक 'मयूरचर्चामंडळ' निघालें व त्यांत पंतकाव्याची छाननी नित्यनेमानें होऊं लागली. सौकरच मोरोपंतांचे वंशज रा. पराडकर यांनीं पंतकवितेच्या अस्सल हस्तलिखितांवरून 'मोरोपंतांचे समग्र ग्रंथ' छापून काढले व त्यांस प्रो. पोतदार, बाळशास्त्री खुपेरकर, रियासतकार सरदेसाई, इत्यादि पंडितांच्या प्रस्तावनांची जोड करून दिली. या प्रस्तावनांदून पंतचरित्रांतील कांही महत्त्वाच्या घटनांविषयी तात्त्विक खल झाला आणि त्यामुळें पंतकाव्याच्या अभ्यासास नवीन दिशा व चालना मिळाली. उदाहरणार्थ, 'हरिवंश' च्या रचनाकाळाविषयी रुढ असणारी विविध भट्टे [पांगारकर शके १७०७ ते १०, काव्यसंग्रहकार भिडे शके १७०३, शि. म. परांजपे शके १७०४ ते ०९] खोडून पंतांनीं हरिवंश शके १७०८-च्या अखेरीस लिहून पूर्ण केला असें रियासतकार सरदेसाई यांनीं प्रमाणानिशी सिद्ध केले [खंड ४, प्रस्तावना]. प्रो. पोतदारांनीं भागवताच्या मराठी अवतारांतील मोरोपंती मंत्रभागवताचें स्थान स्पष्ट करून या ग्रंथाची बांधणी कशी होत गेली तें दाखवून दिलें. पंतकवितेच्या अभ्यासाचे विविध दृष्टिकोनहि प्रो. पोतदारांनीं समजावून दिले [खंड ५, प्रस्तावना]. मध्यंतरी प्रो. श्री. ना. बनहट्टी यांनीं भागवती काव्यांचें सखोल निरीक्षण करून 'मयूरकाव्यविवेचन' हा आपला ग्रंथ अभ्यासकांचे हातीं दिला. तात्पर्य, मोरोपंतांस दिवस बरे येत चालले आहेत व त्यांच्या कवितेचें चीज होण्याची आशा वाटत आहे.

पंतचरित्राचा आराखडा डोळ्यांपुढें यावा या हेतुने त्यांच्या आयुष्यातील महत्वाच्या घटनांची शकावळी पुढें देतो—

शके १६३५ पंतांचे वडील रामाजीपंत पराडकर कोंकणांतून पन्हाळ-गडावर आले.

शके १६५१ मोरोपंतांचा पन्हाळगडावर जन्म.

शके १६६२ रामाजीपंत हे बाबूजी नाईक यांच्या आश्रयास आले व मोरोपंत पन्हाळगडी केशव पाध्ये व बाबा पाध्ये यांजपाशी संस्कृत शिकू लागले.

शके १६६५ बाबूजी नाईक हे बारामतकर झाले.

शके १६७४ मोरोपंत बाबूजी नाईकांच्या आश्रयास बारामतीस आले.

शके १६७६ मोरोपंतांचा प्रथम पुत्र रघुनाथ याचा जन्म.

शके १६७४ ते ८३ मोरोपंतांचा संस्कृत काव्यनाटकांचा अभ्यास व ब्रह्मोत्तरसंद, कुशलवचरित्र, हरिश्चंद्राख्यान इत्यादि अनुवादांची रचना.

शके १६८२ मोरोपंतांचा द्वितीय पुत्र रामकृष्ण याचा जन्म. मोरोपंत चतुर्मासांत पंढरीस जाऊन आले.

शके १६८० ते १२ मंत्ररामायण, कृष्णविजय, संशय-रत्नावलि, आर्या-केकावलि, नामसुधाचषक इत्यादि स्फुट प्रकरणे व साधुसंत आणि तीर्थक्षेत्रे यांजवरील मोरोपंतकृत स्तोत्रांची रचना.

शके १६९३ ते १७०३ आर्याभारतरचनाकाल.

शके १७०२ पंतांचे यजमान बाबूजी नाईक यांचा मृत्यु.

शके १७०३ ते ०७ भागवती प्रकरणे व मंत्रभागवत यांची रचना.

शके १७०७ ते १० रामायणे रचण्यास प्रारंभ.

शके १७०८ हरिवंश पूर्ण झाला.

शके १७१० पंत कार्तिकांत काशीयात्रेस निघाले. पुत्र रामकृष्णपंत यांस जगतापराध निबाळकरांनी तीस विषे जमीन 'पंत सत्पुरुष आहेत हे जाणोन' इनाम दिली.

शके १७११ पंतांची काशीयात्रा. गंगावकिली इत्यादि वकिल्या, स्तोत्रे व मंत्ररामायण यांची रचना.

शके १७१३ पंतांचे मित्र विठोबादादा चातुर्मासे यांचे निधन.

शके १७१५ काशीयात्रा करून मोरोपंत वैशाखांत वारामतीस परत.

‘केकावली’ची रचना.

शके १७१६ चैत्र शुद्ध १५-स म्हणजे हनुमान जयंतीस सूर्योदयी
मोरोपंत वयाच्या ६५ व्या वर्षी मरण पावले.

पंतकवितेचा परिचय सारस्वतकारांनी करून दिलाच आहे. मराठीच्या दृष्टीने एक सांगण्यासारखी गोष्ट अशी, की मोरोपंतकृत मंत्रभागवताच्या पूर्वाध्यायीतील कांही भाग व केकावलि या दोन ग्रंथांवर शके १७०७-च्या सुमारास रचिलेली संस्कृत टीका ‘काव्यसंग्रहकारां’स मिळाली होती असे त्यांच्या सांगण्यावरून दिसते (का. सं. २, पृ. ६). तसें असेल तर हा मराठी भाषेचा मोठाच विजय म्हटला पाहिजे. पंतांचे मित्रमंडळ मोठे होतें व त्यांशी त्यांचा पत्रव्यवहारहि असे. पैकीं विठोबादादा चातुर्मासे यांना पंतांनीं स्वहस्ते लिहिलेलीं सुमारे चाळीस पत्रे कै. पांगारकरांना उपलब्ध झालीं होती. त्यांतून एका पत्रांतील कांही भाग पंतांच्या गद्याची कल्पना यावी म्हणून पुढें देतों.

“ श्रीमद्भगवद्भक्तवर्ष रा. रा. विठोबादादा यांचे शेवेसी, विद्यार्थी मयूर कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती.....विजयादशमी जाल्यावरि जेणें म्हणोन आज्ञा. ती मस्तकीं धरून यावयाच्या उद्योगातें करितों. श्रीमंताजबळ हरिवंश होतो ऐसें आहे. श्रीमंत जों घडीं असतात पर्जन्यकाळी, तोंच आपलाही समान श्रीक्षेत्रीं. यांस सोडून यावें तरी यांच्या चित्तानुकूलतें करून ! अशास तुमच्या कृपेनें घडेल तें पहावें. सुभूतग्रंथ श्रीबाबा उपाध्याय यांशीं पावता करावा. तुम्हांस कांहीं पुस्तकें पाठविलीं पहावीं. श्रीद्रोणपर्व श्रीगुरुपुत्रांकडील आलें नाहीं. आल्यावरी आपणाकडे येईल. शांतिपर्व राजधर्मपर्व प्रारंभ झाला आहे. सांप्रत वर्षाकाळीं बुडींस आळस आला, राहिलें. लोकला झाला आहे. आपणही चार दिवस भीर धरावा. वर्षा-काळीं असें बुद्धिमांड किंचित् होतें. वृद्धपर्णी शक्त्युत्साह उणा पडतो. श्रीह्यानदेवाचें चरिताचें कीर्तन झालें. पुढेंही चालेल. मीही यावयाच्या यत्नांत आहे. संसारी नवनवेच गुंते पडतात. देव कृपा करील तरीच सत्समागम घडोन अत्युत्सवपात्र जन होतो. बहुत काय लिहिणें. दया करावी

हे विनंति... श्रीमद्भगवद्भक्त भैरवबाबा स्वामींचे शेवटशी साक्षांग नमस्कार.
गतशोक न करावा. तीर्थरुपांच्या हृदयाशी तोडवावे हे विनंति. ”

अभ्यासाची साधने :

ल. रा. पांगारकर : मोरोपंत - चरित्र आणि काव्यविवेचन.

दादोबा पांडुरंग : यशोदा पांडुरंगी (केकावलि-टीका).

परशुरामपंततात्या गोडबोले : केकादर्श.

बाबाजी अनंत तेंडोलकर : 'मयूर कवि' मासिक (शके १८११ ते पुढे)

श्री. वि. परांजपे : केकावलि (प्रस्तावना).

बा. म. हंस : मोरोपंतांवरील निबंध.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर : मोरोपंतांची कविता (निबंधमाला).

श्री. ना. बनहट्टी : मयूरकाव्यविवेचन.

रा. द. परांजपे : मोरोपंतांचे समग्र ग्रंथ, भाग १ ते ९ (प्रस्तावना)

ल. रा. पांगारकर : महाभारताचे मराठी अवतार (सरस्वति-मीदर.

द्वैमासिक, इ. स. १९०४).

मोरोपंतांच्या आयेंचे पडसाद त्यांच्या समकालीन कविमंडळांतून कसे उठले ते सारस्वतकारांनी दाखवून दिलेच आहे. येथे आपण पंतांच्या काव्याविषयी त्यांच्या मित्रमंडळांतून जे गद्यपद्य अभिप्राय व्यक्त झाले आहेत ते पाहू. पंतांच्या मित्रमंडळांत विठोबादादा चातुर्मासे, सदाशिव पाचे, बालभट्ट काजळे, रामजोशी, विठोबा ताहराबादकर, रामचंद्र बडवे, मेराळबाबा, चिंतामणि जोशी वगैरे मंडळी होती व त्यांचा पंतांशी झालेला जो पत्रव्यवहार कै. पांगारकरांनी उजेडांत आणला आहे तो पाहिल्यास तत्कालीन काव्यसमीक्षणाची थोडीफार कल्पना येऊ शकेल. पैकी विठोबादादा चातुर्मासे यांना मोरोपंतांनी पाठविलेल्या पत्रांपैकी जी चाळीस पत्रे उपलब्ध झाली आहेत त्यांचा उल्लेख आपण मागील प्रकरणी केलाच आहे. विठोबादादा मोरोपंतांपूर्वी तीनचार वर्षे म्हणजे शके १७१३ मध्ये पंढरपूर येथे मरण पावले. त्यांचा मठ पंढरीत भीमातीरी असून अद्यापिहि वारकरी संप्रदायांत चातुर्मासे बोवांचा नावलौकिक मोठा आहे. विठोबादादांचे चिरंजीव मेराळबाबा यांचेहि मन पंतांच्या कवितेवर बहुत होतें व त्यामुळे पंतकाव्याचा फार मोठा संग्रह चातुर्मासे यांच्या घरी आज उपलब्ध होऊ शकतो. मोरोपंतांचे आणखी एक चाहते व संतचरित्रकार महीपतिबोबा ताहराबादकर यांचे पुत्र विठोबा ताहराबादकर यांची पंतकवितेवरील अपार भक्ति त्यांनी मोरोपंतांस पाठविलेल्या पुढील पत्रांतून व्यक्त झाली आहे. विठोबा लिहितात,

“ श्रीहरिभक्तिपरायेण महाराज मोरोपंतबाबा स्वामींच्या शेवेशीं—
अपत्य चरणरज विठोबा गोसावी पाबांवर मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार विनंति...स्वामींस धोतरजोडा एक पाठविला आहे. वस्त्र स्वामींस योग्य नाही तरी याचा स्वीकार करावा म्हणजे दासाचा मनोरथ पूर्ण होईल. स्वामी साक्षात् पंढरीनाथ मग तेथे न्यून काय ! परंतु दीनाची आवड पूर्ण करावी हे महाराजांस उचित...प्रस्तुत घरीच आहे. आणि लेखक अनुकूल यास्तव उद्योगपूर्व भीष्मपूर्व येथे मती करावयास पाठवावी... ” पंतकवितेचा आणखी एक भक्त बालभट्ट ऊर्फ यादव काजळे याने नगरच्या किल्ल्यांतून त्यांना दोन पत्रे पाठविली आहेत. पैकी गद्यात्मक पत्रांत तो म्हणतो—

“ श्रीरामचंद्रचरणांबुजावलंबस्वांतरोलंबसौजन्यपारावर सकलकवीशमौलि-
भूषण राजमान्य राजेश्री सुहृद्गुणीण सदगुरुवर्य राजेश्री मोरोपंत बाबा बाडिलांचे शेवेशीं—

विद्यार्थी बाळमठ काजळे, मुक्काम नगरदुर्ग, चरणावर मस्तक ठेवून कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि.....आपण पूर्वी पत्रप्रेषणेकरून बाळकविस्थतापनिस्सन केले. दर्शनलाभास तों द्वादश वर्षे अतिक्रान्त झाली. ... मी तत्रभवद्दर्शनमात्राविषयी उत्सुक आहे. ... इत्यंगवी-नाधिक मृदुमानसास बाळकाविषयी इतकी उपेक्षा न व्हावी...पश्चरहित बाळकास पश्चिमी माताच उपेक्षुं लाभली तर त्याचा उपाय काय?... ”

दुसऱ्या आर्षावद्ध पत्रांत हा यादव काजळे मोरोपंती आर्षेचा मौरव करताना म्हणतो—

आर्षा प्रसन्न मजला हो, आर्षांचा सदा घडो संग ।

आर्षांछंदी मति हो, मार्या न रवो, असेच या संग ॥

पंतांची कीर्ति ऐकून रामचंद्र अद्वैत या नांवाच्या एका संस्कृताभिमाना रसिकाने लिहिलेले पत्रहि उल्लेखनीय आहे. मोरोपंतांस ‘श्रीमद्विदेह-राजनंदिनीहृदयानंदकररघुनंदनचरणारविंदमिलिदायमानस मोरोपंत बाबास’ याप्रमाणे संबोधून तो पुढे लिहितो—

“...‘श्रुत्वा तु दूरे भवदीय कीर्ति’ या श्लोकाचा जसा पूर्वाधा-भिप्राय तसा या श्रोत्रनेत्रांकारणें विवाद पडला आहे. तो परिहार कधी होईल हा देवयोग न कळे. भवचरणारविंदसंदर्शनलामानंद इंदुचकोर-न्यायसा वाटतो. मी तों अकिंचन. वंचना न करितां माझ्या ठायी पुत्र-वात्सल्य विशेष राखिला पाहिजे हे विज्ञापना.”

तसेच कोल्हापूरच्या देवांचे दाजीबा पुजारी पंतकवितेविषयी आपल्या अभिप्राय व्यक्त करताना म्हणतात—

म्यां श्रीमयूरकविपरि न परिसिला सकल कवि महीवरता ।

साजेना कां तैसा त्या कविला सकलकविमहीवरता ॥

पंढरपूरच्या वडवे मंडळीपैकी अमृतानुभवाचे भाषांतरकार प्रल्हादबोवा वडवे यांचे प्रपौत्र रामचंद्र वडवे हे मोरोपंतांचे समकालीन असून त्यांच्या आर्षेचे भोक्ते होते. त्यांनी रचिलेल्या मयूरस्तुतिपर चौतीस आर्षा म्हणजे पंतांच्या एक समकालीन रसिकाने लिहिलेले अति मार्मिक असे अभिप्राय-पत्रच आहे. ‘सुशोक वामनाचा’ ही प्रसिद्ध आर्षा रामचंद्र वडवेकृत आहे. प्रसिद्ध शाहिर राम जोशी सोलापूरकर यांचा व मोरोपंतांचा संबंध सर्वभूत असल्याने येथे त्याविषयी अधिक लिहिण्याचे कारण नाही.

या प्रकारणांतील इतर कवीपैकी ज्योतिपंतदादा महाभागवत या कवी-विषयी अलीकडे अधिक माहिती मिळाली आहे ती अशी. ज्योतिपंताचा

जन्म शके १६३८-मध्ये झाला. पुढे पुण्यास येऊन पेशव्यांकडे कारकुनी पदावर नौकरी करीत असतां ज्योतिपंतांची नेमणुक प्रथम पुरंदरच्या फडगिरीवर व नंतर उत्तरेकडील कामगिरीवर झाली. अंतर्वेद व मुंदेलखंड या प्रांतांतील पेशव्यांचे कमाविसदार मोविंदपंत बुंदेले यांच्या वसुलाच्या भानगडी मिटविण्यासाठी पुण्याहून जनार्दनपंत एरंडे यांची त्वानगी झाली असतां त्यांनी बरोबर मदतनीस म्हणून ज्योतिपंतांस नेले असे दिसते. पुढे इ. स. १७६०-च्या मार्चात जनार्दनपंत दक्षिणेकडे परतले तरी ज्योतिपंत उत्तरेतच राहिले असावे हे त्यांनी जनार्दनपंतास लिहिलेल्या चार पत्रांवरून स्पष्ट होते. हे कारकुनी राजकारण करीत असतांनाच एकाएकी कांही दहशत होऊन ज्योतिपंतांची कानातरील लेखणी खाली टेकली व नोकरीचा राजीनामा देऊन ते काशीस आले. तेथे कांही काळ राहून पुढे महाराष्ट्रांत आल्यावर आपले उर्वरित आयुष्य त्यांनी भागवत धर्माच्या प्रचारार्थ वेचले व त्यासाठी त्यांनी एक मोठा दौराहि काढला. इ. स. १७५८-च्या सुमारास उत्तरेकडे समन, इ. स. १७७३ पर्यंत अंतर्वेदीत पेशव्यांची नौकरी, पुढील एकदोन वर्षे काशीक्षेत्री वास, इ. स. १७७५-त दक्षिणेंत आगमन, यापुढील तेरा वर्षे भक्तिमार्गाच्या प्रचारार्थ सर्वत्र संचार व शेवटी इ. स. १७८८-मध्ये (शके १७१०) कुण्यातीरी निचणे येथे समाधि याप्रमाणे स्थूलमानानें ज्योतिपंतांच्या उत्तर आयुष्याचा आराखडा आहे. अंतर्काळी ज्योतिपंतांचे वच ७२ वर्षांचे होते, कै. चांदोरकर^१ म्हणतात याप्रमाणे १०२ वर्षांचे नव्हते. ज्या 'प्रवृत्तिनिवृत्ति ऐक्यता रत्नावलि' या ज्योतिपंतकृत गद्य-ग्रंथाच्या आधारें कै. चांदोरकर त्यांस वरील आयुर्मान कल्पितात त्या अंशांतील रचनाकालदर्शक आंकडा नजरसुकीने शके १६९३ असा पडला असून वास्तविक तो शके १६९३ पाहिजे हे प्रो. बनहट्टी यांनी दाखवून दिलेंच आहे. असो. ज्योतिपंतांच्या ग्रंथरचनेविषयी लिहितांना त्यांनी समग्र भागक्तावर ओवीबद्ध टीका रचिल्याचे सारस्वतकार सांगतात. हें कदाचित् खरेहि असेल. परंतु निदान आज तरी या समग्र टीकेपैकी फारच मोठा भाग उपलब्ध आहे. रहमतपूर येथील मठांत पहिले दोन स्तंभ व वेदस्तुति या तीन प्रकरणांवरील ओवीबद्ध टीका व त्यांच्या बंधजांकडील वाढामध्ये कांही स्तंभांचा अभंगानुवाद एवढीच काय ती ज्योतिपंतांची भागपती टीका उपलब्ध झाली आहे. यावरून समग्र टीका त्यांनी रचिलीच नसावी असे अनुमान निघते. त्यांच्या गद्य ग्रंथाचा उल्लेख वर आलाच आहे. ज्योति-

१. राजवाडे : म. इ. साधने, ख. १; ले. ३८५, २९५, २९६, २९७.

२. भाईसम. इतिवृत्त, शके १८३५.

पंतांचें एक ओवीबद्द चरित्र त्यांचे पणतू रघुनाथपुत्रा यांचे शिष्य श्री. सखारामपंत बाकरे यांनी लिहिलेले असून (शके १८२३) तें प्रसिद्ध झालें आहे.

या सुमारास रचिलेलीं व सारस्वतकारांनीं न उल्लेखिलेलीं आणखी कांहीं राजस्तुतिवर्णनपर काव्ये अलीकडे उपलब्ध झालीं असून त्यांतील एकाचें नांव 'श्रीशाहुराज कीर्तिप्रभा मंजरी' असें आहे. शिवभारतकार परमानंद कवीचा नातू गोविंद यानें हें काव्य शके १६६७-च्या सुमारास रचिलेले असावें. हा गोविंदकवि शाहुराजा व त्याची राणी सकवारबाई यांचा आभित असल्याने या दोघांची स्तुति त्यानें बरोमाप केलेली असली तरी त्याच्या या काव्यास थोडेंफार ऐतिहासिक महत्त्वहि आहे. या श्लोकशतकांत कवीनें प्रहर्षिणी हें कांहींसें अपरिचित वृत्त योजिलेले असून त्याची रचना एकंदरीत सामान्यच आहे. या काव्याचा प्रथम सर्गच तेवढा उपलब्ध असला तरी कवीच्या मनांतून शाहू राजावर एक महाकाव्य रचावयाचें होतें असें त्याच्या अखेरच्या श्लोकावरून वाटतें. या श्लोकांत कवीची परंपराहि आली आहे—

“श्री गोविंद पद्म जयासि पणजा आनंद आजा जया ।

जाला दत्तहि तात आणि चुलता हे श्रीधराच्या जया ॥

या काव्यां पहिलाच सर्ग बहिला तेंणें असे गुफिला ।

श्रोत्यांनीं हृदयीं दया करुनिया आतां असे मानिला ॥”

परंतु गोविंदकवीचा हा मनोरथ येथेच थांबला व त्यानें गाविलेला हा स्तुतिपाठ फुकट जाऊन जणें अशक्य झाल्यानें देहत्याग करण्याचा प्रसंग त्यावर आला. कारण हें काव्य निपजल्यानंतर लौकरच शाहू व सकवारबाई हीं दिवंगत होऊन सातारचा कारभार पुण्याकडे आला व तेथें या कवीची वर्षां लागूं शकली नाहीं. गोविंदकवीनें शके १७०४-मध्ये जलसमाधि घेतली असें त्यानें या वर्षी नारायण दीक्षित बापटास लिहिलेल्या पत्रावरून कळतें. त्यांत तो म्हणतो—“आमचा वृद्धापकाळ जाला. पोटी संतान नाहीं. बहुत जीणें जालें. यास्तव चतुर्थांशम संपादून माहुली संगमी जलसमाधिस्त होणार. जवळ रामचंद्राच्या मूर्ती आहेत, त्या आपण संभाळाव्या...” (पेशवे दत्तर, भा. ४३, क. १६). अशाच प्रकारचे दुसरे काव्य भगवंतराव यादवराव मुनशी यानें शके १६८२-मध्ये रचिलेले असून सारस्वतकारांनीं त्यासंबंधी लिहिलेंच आहे. काव्य साधारण बरें असले तरी कवीची भूमिका लालची याचकाची आहे हें व्यानांत बागवून तें वाचले पाहिजे. इंच नवे, तर या काळांतील

अनेक काव्ये नानासाहेब पेशव्यांस अर्पण केली जात असे दिसते. कारण नानासाहेब हे काव्याचे रसिक मोठे होते. त्यांनी संस्कृत भाषेत केलेले एक गणेशस्तवन नुकतेंच उपलब्ध झाले आहे. कोंकणांतील सृष्टिसौंदर्याचे वर्णन त्यांनी एका लेखास लिहून पाठविल्याचें कळते. अशा रसिकाचें मन आकर्षित करून घेण्याचा एक उपाय म्हणून काव्यरचनेचा आश्रय कांही अधोर्था मंडळींनी केला असला तर त्यांत नवल नाही. पैकी श्रीधर व श्रीधर शिवराम यांची काव्ये उल्लेखनीय आहेत. त्यांतील 'पंतप्रधानाख्यानम्' या काव्याचा कर्ता, सारस्वतकार म्हणतात त्याप्रमाणें देव मोरोखर हा नसून, श्रीधर म्हणून कोणी असावा असे वाटते. श्रीधर शिवराम हा कवि निराळा असून त्याने 'नानासाहेबांस उपदेश' म्हणून रचलेले नऊ श्लोक प्रसिद्ध झाले आहेत. अलीकडे अलीबागचे संशोधक श्री. अवळसकर यांना अशा प्रकारची कांही स्फुट काव्ये उपलब्ध झाली असल्याचें कळते. वर उल्लेखिलेला भगवंतराव यादव आपण 'अपसव्य' भाषेत म्हणजे उलटीकडून लिहिल्या जाणाऱ्या पारसी भाषेत निजामाचीहि स्तुति केल्याचें सांगतो—

“अपसव्ये यवनाधिराज स्तविला त्यानें मला दीधली ।

संतुष्टुनि बहुत मन्सब सदिस् तज्जीज ही लाधली ॥

या काळांतील आणखी कांही कवींची थोडी अधिक माहिती घेऊन आपण पुढे जाऊ. पैकी योगवासिष्ठकार हरिदास व हरिबुवा रामदासी यांची ओळख सारस्वतकारांनी थोडीफार करून दिलीच आहे. त्यांतील हरिदासांचे गुरू कोणी मानससरोवरनिवासी शांतानंद म्हणून असून आपली योगवासिष्ठावरील टीका आपण संवत् १६१०-मध्ये (?) लिहिली असें हा कवि म्हणतो. या ग्रंथाची प्रत आपणास आपचंद मठांत मिळाली असें श्री. देव सांगतात. ग्रंथपरिचयहि प्रथम त्यांनीच करून दिला. हरिबुवा शिंपी हे पिढीजात वारकरी असून त्यांनी रामदासी संप्रदायाची दीक्षा घेतली होती हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय. या हरिबुवांचे एक ग्रहणावर पद असून त्यांत राहूकेतू सूर्याचा घास करतात ही कल्पना मिथ्या असल्याचें बुवा सांगतात हे एक आश्चर्यच म्हटले पाहिजे. दोनशें वर्षांमागील अद्वैतयुगांतहि कचित् कोठें भिक्क्या होती म्हणावयाची ! याच सुमारास म्हणजे शके १६९९-मध्ये पुण्याजवळ फुरसुंगी येथील कोणा नारायण कवीने लिहिलेल्या 'भक्तप्रताप' या ओवीबद्ध ग्रंथाचा परिचय द्या. पोतरार यांनी करून दिला आहे. हा नारायण कवि आपल्या आईबापांची नावे अनुक्रमे संताई व बाब्होजी अशी

देतो. याचें उपनांव हारपळे. 'भक्तप्रतापा' च्या प्रस्तावांत तो म्हणतो:—

“ वरुणाकाळी गंगा हास्व । घने गर्जता मयोर उल्हास ।
वसंती आनंद कोकिलास । कमळविकास रवि देखता ॥
तेसी माझी वागेधरी । आनंदली जैसी कल्हारी ।
दृष्टांत योजावया मती पुरी । केवि सामोप्री मजपाशी ॥
सयांत माझे आरुध बोल । तथापि कृपेचा वरुणाव कराल ।
अंशरोप वाढी लागेल । फळें येतील अपूर्व ॥”

नारायणकवीची रचना बरी असली तरी ती परपुष्ट वाटते, स्वतंत्र वाटत नाही. असो. वेंका मुंगी, दिनकरराव, हरिराज शेंडे, बलवंत, पूर्णब्रह्म इत्यादि कविहि याच काळांतील असून स्थूलमानानें समकालीन आहेत. पैकी वेंका मुंगी हा एक मराठी बोलणारा माध्व होता. याचा गुरु सत्याधिराज हा माध्वयति असून तो मद्रासप्रांती वेळूर येथें राही. या कवीचें नांव व्यंकु व उपनाम मुंगी. स्वतःचा उल्लेख तो पुढीलप्रमाणें करतो—

“ पिपीलिक (मुंगी) उपनामा व्यंकु तो उदरावा ”

“ मुंगी असोन वढतों बहु चापलें हो ”

वेंका मुंगीने रचिलेल्या 'सत्याधिराज प्रशस्ति' या काव्यांतील पूजाअर्चा, नैवेद्यभोजनादि याद, इत्यादि वर्णनावरून हा कवि दक्षिण हिंदुस्थानांतील असावा असें वाटते. कै. राजवाडे यांच्या मतें याचा काल शके १७००-च्या आसपास यावा. दिनकरराव हा कवि ब्राह्मणेतरीपैकी असून त्याचें 'शिवरात्रिकथा' या नांवाचें एक पदवद्ध प्रकरण उपलब्ध झालें आहे. शंभर ओल्यांत योगवासिष्ठानें सार सांगणारा बळवंतराव माणकेश्वर चाफळकर हा रामदासी पंथांतील असून त्यानें हें सार शके १७२४-त वटपुरी [१] तयार केलें. याचा गुरु कोणी मयाराम म्हणून होता असें कळतें. पूर्णब्रह्म हा कोणा नागेश पंडिताचा कनिष्ठ पुत्र. त्याचें आढनांव जोजार. 'रसप्रकरण' हें त्याचें श्लोकवद्ध काव्य रसायनविषयक असून त्यांत सोनें तयार करण्याची कृति वर्णिली आहे. ज्याचा उल्लेख सारस्वतकार पुढें 'पेशवाईअखेरील कवि' या प्रकरणांत करतात तो हरिराज शेंडे हा मुद्रलभट्टकृत रामायणाचा मराठींत अनुवाद करणारा कवि इतका उत्तर-कालीन नसून शके १७००-च्या सुमाराचा असावा असें कै. राजवाडे यांचें म्हणणें आहे. जिवाशिवाकृत महाभारताचा उल्लेखच तेवढा

१. वि. का. राजवाडे : वेंका मुंगी व दिनकरराव (भाइसमं. इति. स. १८३६).

२. जं. ना. मुजुमदार : बलवंत व पूर्णब्रह्म (भाइसमं. इति. शके १८३६).

३. वि. का. राजवाडे : हरिराज शेंडे (भाइसमं. इति. शके १८३५).

सारस्वतकार करतात. परंतु या ग्रंथाचा परिचय अलीकडे प्रो. पोतदार यांनी करून दिला आहे. त्यावरून असें कळतें, की त्याचे कर्ते हे कै. पांगारकर म्हणतात त्याप्रमाणे जिवा व शिवा या नांवाचे दोन बंधु असून जिवाशिवा हे जोडनांव गुरुशिष्यांचें आहे. शिव हा गुरु व जिवा हा त्याचा शिष्य. हा जिवा पंढरपूरजवळील क्षेमावती येथील वृत्तिवंत जोशी असून त्याच्या बापाचें नांव शिवराम व आईचें नांव उमा. या जिवानें आपला गुरु चैतन्यसांप्रदायी शिव याचें नांव आपल्या नांवापुढें जोडून जिवा-शिवा असें जोडनांव धारण केलें आहे. मुक्तेश्वरी भारत पूर्ण करण्याची स्वपट विष्णुदास नामा, मोरेश्वर, चंद्रात्मज, रुद्र, नरहरि मोरेश्वर, नवरस नारायण, पद्मनाथ, शंभुदास इत्यादि ज्या कांही कवींनी केली त्यांतीलच प्रस्तुत जिवाशिवा हा एक आहे. किंबहुना या जिवाशिवाचें महाभारत म्हणजे अनेक कवींच्या कृतींची तयार केलेली एक गोपडीच आहे असें म्हटल्यास चालेल. कारण या भारतांतील पहिली चार पर्वे मुक्तेश्वराची, पांचवें उद्योगपर्व उद्योष गोपाळनाथाचें, सहावें अश्वमेधपर्व श्रीधर पंडिताचें व बापुदील उरलेलीं बारा पर्वे स्वतः जिवाशिवाचें रचिलेली आहेत. मुक्तेश्वरादि कविश्रेष्ठांचीं भारतपर्वे हीं भरजरी वज्रासारखी असतील तर आपली बारा पर्वे म्हणजे खेडवळांसाठीं विणलेली जाडीभरडी खादी किंवा घोंगडी समजावी, याप्रमाणें स्वतःच्या कृतीची वकिली करतांना हा जिवाशिवा म्हणतो—

मुक्तेश्वरे विणिले श्रेष्ठ पट । चारी हात प्रमाण प्रगट ।
तया दसोडे जोडून सदट । विणिलें येक हात गोपाळें ॥
येक हात श्रीधरें । ऐसें सहा हात पूर्वीं विणिलें ।
यावरी शिवकृपे जिवें सुतविलें । मोठें विणिलें गोबरें ॥
घोंगडे विणिले बारा हात । शोभे तया बरलख त्यांत ।
सावडे शब्द घोबडीं मात । जाले वज्रांत धडुतन ॥
शीतउष्णपर्जन्यकाळ । पाप ताप संताप कुकाळ ।
निवारावया वज्र दिसाळ । आत्मा रसाळ मुख भोगी ॥

जिवाशिवाच्या भारताचा एक विशेष असा, कीं त्यांतील अठराव्या 'महाप्रस्थान' पर्वांत पांडवांना पंढरीस विठ्ठलरूपानें कुण्डदर्शन झाल्याचें वर्णन आलें असून हे पर्व आपण मूळ भारतांतून न घेतां मूर्तिसार नांवाच्या ग्रंथांतून घेतलें आहे, असें कवि म्हणतो. जिवाशिवाच्या एकुण भारताची ओवीसंख्या दहा हजारोंचें वर असून त्याचा काळ निश्चितपणें ठाऊक नसला तरी तो श्रीधरानंतर होऊन गेलेला अर्थात्

पंतसमकालीन कवि असावा असें प्रो. पोतदार यांचे मत आहे. असो वरील ग्रंथकाराप्रमाणे कोंडू किंवा कुंडलीझ हाहि कवि आपणांस अपरिचित असून त्याने 'सप्तकवींचे वसंतस्थान' म्हणजे सातारा येथे शके १७१३-मध्ये रचिलेल्या 'आत्मबोध' व 'आत्मसुख' या दोन प्रकरणांची ओळख प्रथम कै. राजवाडे यांनी करून दिली. हा कोंडू कवि कोणा पुंडिराजाचा मुलगा असून त्याच्या दोन्ही ग्रंथांवर दासबोधार्त्ता दाट सावली पडलेली आहे. त्याच्या दोन्ही ग्रंथांची मिळून ओवीसंख्या आठशेंच्या वरांत यावी.

या काळातील जयराम नांवाच्या कवीने रचिलेला 'जयबोध' हा ग्रंथ अलीकडे उपलब्ध झाला आहे. ग्रंथाची ओवीसंख्या १९,०७४ म्हणजे नाथमागवताहून थोडी अधिकच आहे. अखेरच्या म्हणजे २०-व्या अध्यायांत कवि आपली गुरुपरंपरा देत आहे, ती अशी :— श्रीहोमधर-सदाशिवनाथ-गणेशनाथ-उद्धवनाथ-केशवनाथ-बाळनाथ-दीनानाथ-मयोरेश्वर-जयराम. अर्थात् कवि नाथपंथी दिसतो. याच अध्यायांत त्याने स्वचरित्रहि दिले आहे. प्रथम वैराग्य आले, शिनेधरी आणि नाथमागवत यांचो छंद मनानें घेतला, तरीहि समाधान नाही, लहानपणींच कोणा द्वारकारामस्वामींनी दिलेल्या त्रयोदशाक्षरी मंत्राचा जप चालू होता, त्यायोगे जीव ज्ञानार्त झाला, पांडुरंगाच्या चरणी माथा ठेवला, देहमान गळाले, सद्गुरु प्रगटले, 'आळंदीस कार्य होईल' असा शब्द झाला, आळंदीस गेले, पूर्ण प्रत्यय येऊन 'समाधीचें समाधान' लाभले, असें हे कविचरित्र आहे. हा कवि पुण्याचा असून त्याची ग्रंथरचनाहि पुणेप्रांतीच झालेली आहे. 'जयबोधा'चा प्रथमाध्याय शके १६९१-त आरंभून कवीने ग्रंथसमाप्ति आळंदीत शके १७०१-मध्ये केली. असें असले तरी ग्रंथाचा मुख्य भाग शके १७०१-मध्ये अवध्या सदा महिन्यांत, आणि तोहि खुद्द पुण्यांतच रचून झाला असें दिसते. 'मुकाम शहर पुणे, पेट शनिवार, असमंत नदीचा पूल, शक १७०१...' असा रचनेच्या स्थळाकाळाचा उल्लेख कवीने ग्रंथांत अनेक ठिकाणी केलेला आहे. हा ग्रंथ म्हणजे रामदासांच्या 'दासबोधा'वरील एक ओवीबद्ध टीकाच आहे असें म्हटल्यास चालेल. मूळ 'दासबोधा'तील सुमारे तीन हजार ओव्या जयरामाने आपल्या 'जयबोधा'त जशाच्या तशा उतरल्या असून असून याशिवाय आणखी दोनचार हजार ओव्या

१. वि. का. राजवाडे : कुंडलीसकल आत्मबोध (भाइसम इति. क. १८३६).

२. ग्रंथ अत्रकाशित असून त्याची एक संपूर्ण हस्तलिखित प्रत मुळकाच्या 'वीसमसंबादेवतामंदिरा'त आहे (क. १५९१).

रामदासांपासूनच पण किंचित् फरकाने त्याने उचलल्या आहेत.

या काळांत अध्यात्माशिवाय इतर कांही विषयांवरहि ग्रंथरचना होत असावी असे 'बाजनामा' ऊर्फ 'पक्षीसंजीवनी' यासारखी प्रकरणे पाहून वाटते.^१ हे प्रकरण उद्धव नांवाच्या कोणा शाहुराजाच्या आभिताने लिहिलेले असून ते अनुवादात्मक आहे. मूळ ग्रंथाचे नांव 'दौलतनामा' असे असून तो दिल्लीचा सुलतान फेरोजशहा याने आपल्या पदरच्या वेळाकडून फारसी भाषेत लिहविला होता. शाहुराजास पक्षी, कुर्बी वगैरे पाळण्याचा नाद असून त्याने अशा प्रकारच्या ग्रंथांचे अनुवाद करण्यास प्रोत्साहन द्यावे यांत कांहीच आश्वये नाही. प्रकरणांत विषयाचे नावीन्य आहे, एवढे खरे. अशाच प्रकारचे आणखी एक काव्य म्हणजे भारत इतिहास संक्षोभक मंडळ्याच्या संग्रही असलेले 'कृष्णमाहात्म्य' हे होय. स्कंद पुराणातील कृष्ण-माहात्म्याचा हा मराठी अनुवाद असून त्यांत कवीने कृष्णच्या तीरावरील प्राचीन तीर्थांचा व अर्वाचीन देवळांचा नामनिर्देश स्वतंत्रपणे केला आहे. तीर्थातीर्थामधील अंतर, गांवांची नावे, वगैरे माहितीने भरलेला असा हा कृष्णातीरचा वाटाण्याच आहे म्हटले तरी चालेल. राजधराण्यांतील कवित्वाचा उल्लेख सारस्वतकारांनी केलेलाच आहे. पैकी परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधि यांचा उल्लेख मागे एका प्रकरणांत घेऊन गेला आहे. प्रतिनिधि धराण्याचा हा संस्थापक स्वतः कवि असून त्याच्या नांवावर शिव-यावृंतीचा धांवा व कांही आस्वा आढळतात. पैकी धांवा संकटपरिहारार्थ रचिलेला असावा असे कै. राजवाडे यांचे मत आहे.^२ खुद्द राघोबादादा पेशवे यांच्या अंगी इतर गुणाबरोबर कवित्वाचाहि गुण होता असे दिसते. त्यांचे शंकरावरील एक कवन देतो.^३

मन शिवपदकमळींचे भोग ।

मथ्यागतपणानधारणा भस्मोद्धूलित अंग ॥ १ ॥

नमक चमक मुक्ति गाति वाजती करि शिवपार्थिव स्निग्ध ॥ २ ॥

सारिगमपधमिठा गंधर्व गायन वाजे टाळ मृदंग ॥ ३ ॥

भेंगी नाचे ययुधय ययुधय चरणकमलमन भोग ॥ ४ ॥

चरणशरणा रघुनाथ निरंतर मागे हाचि अभंग ॥ ५ ॥

या काळांतील तंजावरकडील एका कवीचा उल्लेख करून हे प्रकरण आपण संपवू. या कवीचे नांव 'चिदवड शंकर'. तंजावरांत 'मराठ्यांचा

१. कृ. वि. आचार्य : बाजनाम (भाइसम. पं. १२-४).

२. वि. का. राजवाडे : परशुराम त्र्यंबक (भाइसम. त्र्युष संमेलनवृत्त).

३. गं. ना. मुजुमदार : पेशव्यांचे कवित्व (भाइसम. इति. सके १८३५).

४. चि. ग. कर्वे : चिदवड शंकर (भाइसम. पं. २०-१).

मठ ' म्हणून जो आहे तो चिदवडनाथाचा. हा चिदवडनाथ व्यंकोजीचा मुलगा शहाजी याच्या कारकिर्दीत तंजावरी मठ करून होता. या चिदवडनाथाचे जाडनांव गढड असे असल्यामुळे त्याच्या मठास गढड-मठ असेहि म्हणतात. चिदवडनाथाचा शिष्य म्हणजे चिदवड शंकर. या शंकर कवीच्या नांवावर गोरख-इत्तात्रय संवाद, मनाचे श्लोक, स्वानंद-सिंधु असे कांही ग्रंथ आहेत. त्यांची रचना शके १६७५ ते ८० च्या दरम्यानची असावी. चिदवड शंकराची बरीच रचना व्यंकोजीची पट्टराणी दीपांचा हिच्या प्रशस्तिपर असून त्याची तिच्या ठिकाणी खरी भक्ति दिसते. तंजावरकडील लढायांवरहि त्याने कांही कवित्व केले आहे. त्याच्या कवितेचा नमुना म्हणून त्याचे एक पद पुढे देतो—

“ गुरुचा नफर मी नफर मी नफराचा चाकर मी ।

घेउन विवेक कौजा प्रपंच मारुनि करितों मौजा ॥

अरे चडोनि बोध घुरव्या होउन मारी मनाच्या घुरव्या ।

अरे छिदड गुरुच्या संगी गिरजेसहित शंकर उरजी ॥ ”

अभ्यासाची साधने—

- पां. ना. पटवर्धन : ज्योतिपंत महामागवत (भाइसंमं. इति श. १८३४)
 गो. का. चांदोरकर : ज्योतिपंत महामागवत (भाइसंमं. इति श. १८३५)
 श्री. ना. बनहट्टी : एकावळी, ले. १. (ज्योतिपंत महामागवत)-
 राजारामप्रासादी : भक्तमंजरीमाला, अ. ६२, ६३.
 स. कृ. वाकरे : श्रीस्वयंज्योतिष्यामृत.
 ल. रा. पांगारकर : मोरोपंत-चरित्र (प्रस्तावना व प्रकरण, ७).
 गो. स. सरदेसाई : श्रीशहादुराज कीर्तिप्रभामंजरी (प्रो. पोतदार स्मारकग्रंथ).
 पां. न. पटवर्धन : पेशव्यांच्या स्तुतिपर काव्य (भाइसंमं. इ. श. १८३७).
 दे. वा. पोतदार : एक उपेक्षित ऐति. मराठी काव्य (चापेकर संस्मृति).
 द. वा. पोतदार : पंतप्रधानाख्यानम् (भाइसंमं. ग्रंथमाला).
 शं. श्री. देव : हरिदास योगवासिष्ठकार (भाइसंमं. इ. श. १८३५).
 शं. श्री. देव : हरिबुवा रामदासी (श्रीसांप्र. विविध विषय, खं. १).
 द. वा. पोतदार : हरिबुवा शिपी रामदासी (भाइसंमं. जे. १३-३).
 ल. रा. पांगारकर : महाभारताचे मराठी अवतार (सरस्वति मंदिर,
 द्वैमासिक, शके १८२६).
 द. वा. पोतदार : जिवाशिवाचे मराठी महाभारत (भाइसंमं. जे ११-१).
 शं. श्री. देव : जयरामकृत जयबोध (रामदास-रामदासी, सु. श. ५ वा)

पोवाडे आणि लावण्या यांचा संग्रह करण्याचा प्रथम प्रयत्न मराठीत इ. स. १८६९ पर्यंत तरी कोणी केलेला दिसत नाही. १७-व्या शतकाच्या सुरवातीलाच तुळजापूरच्या अंघा भवानीचा संप्रदाय सर्व महाराष्ट्र-भर पसरलेला होता. या भवानीचे भक्त असणारे गोंघळी पोवाडे रचून गावोगांवी म्हणत असत. हे पोवाडे अर्थातच लिहिलेले नसत. केवळ पाठांतराने त्यांचे अस्तित्व टिकविले जाई व ही पद्धत एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत चालू होती. परंतु त्यानंतर मात्र अनेक विद्वानांनी पोवाड्यांचे संग्रह करण्याच्या कामी पुष्कळ श्रम घेतले. विविधज्ञानविस्ताराचा जन्म झाल्यावर प्रथम इ. स. १८७२-त नारायणरावाचा वध हा पोवाडा त्यांत समाविष्टांनी प्रसिद्ध केला. पुढे इ. स. १८७५-त कोल्हापूरकर आवासाहेवांच्या खुनाचा, इ. स. १८७७-मध्ये स्वर्णाच्या लढाईचा, इ. स. १८७८-मध्ये मातारकर जंगली राजाच्या जन्माचा आणि इ. स. १८७९-मध्ये प्रभाकराचा स्वर्णाच्या लढाईचा पोवाडा, असे पोवाडे विविधज्ञान-विस्तारांतून प्रसिद्ध झाले. नंतर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी 'भाऊ-सारखा मोहोरा' हा रामा सटवा याचा व त्याचप्रमाणे बाजीरावाच्या निधनाचा असे दोन पोवाडे निबंधमालेतून प्रसिद्ध केले. या दृष्टीने विविधज्ञान-विस्ताराने, निबंधमालेने आणि काव्येतिहाससंग्रहाने पार मोलाची काम-गिरी केली आहे. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी या बाबतच महत्त्व ओळखले होते आणि त्यांच्यापासूनच या बाबतचा पाहिला संग्रह प्रसिद्ध करणारे श्री. शाळिग्राम यांना स्फूर्ति मिळाली. त्यांनी १८७९ साली एक पोवाड्यांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. मराठीतील हा पहिला संग्रह होय. या संग्रहांत एकूण तेन्नाळीस पोवाडे होते. नारायणरावाच्या वधाचा मूळ सात चौकी असलेला पोवाडा व बाजीरावाच्या वनवासासंबंधीचा पोवाडा हे पोवाडे प्रथम यांत प्रसिद्ध झाले. याच वेळी एक इंग्रज अधिकारी श्री. ऑकर्थ हेहि पोवाड्यांचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न करीत होते. त्यांना श्री. शाळिग्रामांनी प्रसिद्ध केलेल्या संग्रहाबद्दल कळतांच त्यांनी त्यांना सहकार्यासाठी बोलवले. श्री. ऑकर्थ व श्री. शाळिग्राम या दोघांनी मिळून १८९० साली दुन्यानच्या पोवाड्यांतील निवडक पोवाड्यांचा एक संग्रह प्रसिद्ध केला. हा संग्रहाच्या बऱ्याच आवृत्याहि निघाल्या. या नंतरचा स्वतंत्र प्रयत्न म्हणजे श्री. शिवूत यांचा. त्यांनी शेभर संपूर्णतः नवीन अशा पोवाड्यांचा एक संग्रह अत्यंत श्रमपूर्वक काम करून प्रसिद्ध

केला. इतिहासाचें साधन म्हणून यांतील कांहीं पोवाडे फार महत्त्वाचे ठरले. उदा० डभईच्या लढाईचा अथवा दिलेरखानानें पुरंदर किल्ल्याला दिलेल्या वेळाचा वृत्तांत प्रथम या पोवाड्यांतून उपलब्ध झाला. अक्रूर्ये साहेबांच्या बरोबर पोवाड्यांचा एक संग्रह प्रसिद्ध केल्यावर शालिग्रामांनी नंतर स्वतंत्रपणें होनाजीवाळ, परशुराम, अनंतपंढी व रामबोधी यांच्या लावण्यांचेहि संग्रह त्या त्या शाहिरांच्या चरित्रांसह प्रसिद्ध केले. पुण्याच्या चित्रशालेनेहि अनेक शाहिरांच्या लावण्यांचे संग्रह वाच सुमारास प्रसिद्ध केले. त्याचप्रमाणें रावसाहेब गुप्ते यांनी 'होळकरशाहीतील पोवाडे' म्हणून १९ पोवाड्यांचा संग्रह प्रसिद्ध केल्या.

शाहिरांचा जुन्यांत जुना उल्लेख शके ११०० सुमाराच्या महिकावतीच्या वसरीत सांपडतो. त्यानंतर शहाजीच्या कालापर्यंत यांचा उल्लेख होत नाही. तेथून पुन्हां यांचा उत्कर्ष पेशवाईअखेरपर्यंत झालेला दिसतो. पेशवाईनंतर आजहि शाहीर व गोंधळी दिसले तरी त्यांना कसलेहि महत्त्व आतां राहिलेले नाही. अथवा त्यांच्याहि हातून चांगल्या वाक्याची निर्मिती होत नाही. कोठे आगगाडी तर कोठे मोटार वासारख्या विश्वावर अधूनमधून त्यांनी केलेली माणी ऐकुं येतात, तेवढीच.

परंतु शिवकालापासून पेशवाईअखेरपर्यंत निर्माण झालेल्या शाहिरी काव्याचें महत्त्व अनेक दृष्टींनी आहे. सुरवातीला इतिहासाचें एक साधन म्हणून या शाहिरी वाक्याच्या संशोधनाचा उपयोग मुलें झाला. एकट्या शालिग्राम-शिवतांणीच अडीचतीनशे पोवाडे व चारपांचशें लावण्या उपलब्ध करून दिल्या आहेत. इतिहाससंशोधनाची एक नवीन शाखा म्हणून हे वाक्य आतां सर्वांना मान्य झालें आहे. कै. राजवाडे यांनी आपल्या साधनांच्या चौथ्या खंडांत पोवाड्यांचें ऐतिहासिक निरीक्षण करून वसरीपेक्षां पोवाडे अधिक प्राग्य आहेत असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें प्रो. पोतदार यांनीहि 'ऐतिहासिक पोवाडे' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हटलें आहे, की "व्याप्राणें इतिहासांत काव्य असं शकल त्याचप्रमाणें काव्यांतहि इतिहास असं शकतों". वस्तर पुरवा हा अनेक दोषांनी युक्त असतो. त्यांत विसंगति, व्युत्क्रम व कल्पना यांचें मिश्रण पुष्कळ वेळां दिसतें. पोवाडा म्हणजे केवळ पद्यमय वस्तर असे पुष्कळांना वाटते. परंतु वसरीपेक्षां तो अधिक विश्वसनीय आहे. तो समकालीन असल्यास उत्तमच. आजवर उपलब्ध झालेल्या पोवाड्यांत सगनभाऊचा पानिपठचा पोवाडा विषमकालचा आहे. तानाजीचा पंचावज चौकी पोवाडा रचणारा शाहीर तुळशीदास हा पोवाड्याचे शेवटीं आपणास पंतोजीकाकानें पुण्याहून बोलावून घेतलें, आपण पोवाडा

रचला व त्याबद्दल एक हजार रुपयांचा तोडा आपल्या हातांत घातला असे स्वतः म्हणतो. यावरून, तुळशीदास हा तानाजीचा समकालीन असावा असा सर्वत्र समज आहे. परंतु हा शाहीर शिवकालीन नसून पेशवे-कालीन आहे असा निवाडा प्रो. पोतदारानी त्याच्या पोवाड्यांचे अंतरंग तपासून दिला आहे [भाइसंनं. त्रैमासिक, १९-१]. त्यामुळे हे दोन पोवाडे सोडून बाकीचे बहुतेक सर्व समकालीन आहेत असे म्हणता येईल. या समकालीन शाहीरी वाङ्मयांत इतिहासाचे सुवर्णकण सांपडतात. राजकीय स्थितिदर्शक असे हे पोवाडे रचणाऱ्या शाहिरांनीच लावणी-वाङ्मय निर्माण केले असून पोवाड्यांमधून लावण्यांची संख्या कितीतरी अधिक आहे. त्यांचे प्रमाण साधारणपणे १०० : ५ असे पडेल. पोवाडे हे राजकीय स्थितिदर्शक म्हटले तर लावण्या समाजस्थितिदर्शक म्हणता येतील. लोकसमजुती, आचारविचार, ग्रह, विवाह, स्त्रीपुरुष-संबंध, सौंदर्याच्या कल्पना, स्त्रीपुरुषांचे पोषाख, अलंकार, उत्सव, सण, नवस-सायास, कुटुंबांतील परस्परसंबंध यासंबंधीची विश्वसनीय, तपशीलवार, व सूक्ष्म माहिती या लावण्यांतून मिळते.

हे महत्त्वपूर्ण वाङ्मय अनेक संशोधकांच्या श्रमाने उपलब्ध झाले असले तरी ते मिळविण्याचे प्रयत्न शास्त्रीय पद्धतीने व अचूक झाले होते असे म्हणता येणार नाही. शाळिग्राम, शिवत यांनी प्राणाप्राण विचार करून न करता जे मिळेल ते प्रसिद्ध करून टाकले. त्यामुळे या उपलब्ध साहित्यातून प्रमादांच्या राशी आढळतात. मोडी वाचनाच्याच केवळ नवे तर वास्तव्य वाचनाच्याहि चुका, चुकीची शब्द-तोड इ. प्रकार त्यांनी केले आहेत. गोंधळी, भराडी वगैरे ज्या असंस्कृत जातींपाशी हे वाङ्मय पाठांतराच्या परंपरेने आले होते त्यांनी पाठांतर करताना फार अशुद्धे केली होती. ते लिहून घेणाऱ्यांना ऐतिहासिक ज्ञान नसल्याने व भाषेतहि अंतर पडल्याने पुन्हा त्यांत असंख्य चुकांची भर पडली. या दृष्टीने या साहित्याचा ऐतिहासिक साधन म्हणून उपयोग करण्यापूर्वी त्याचे आमुलाग्र शुद्धीकरण करणे आवश्यक होते. हे महत्त्वाचे काम अलीकडे श्री. य. न. केळकर यांनी फार परिश्रमपूर्वक केले आहे.

आजवर उपलब्ध झालेल्या सुमारे तीनशे पोवाड्यांपैकी सहासतच काय ते शिवकालीन असून सुमारे दहाशे पेशवेकालीन व बाकीचे अव्वल ईंग्रजीतील आहेत. शिवकालीन पोवाड्यांत शिवाजीसंबंधी दोन, तानाजीचा एक व बाजी पासलकराचा एक असे असून शाहुकालांत शाहुच्या मृत्यूचे दोन व बाजीरावासंबंधी तीन आहेत. या तीन पोवाड्यांत कर्नाटका-

तील स्वारीचा, त्रिवकराच दामाड्याशी झालेल्या मुद्राचा व त्याच्या मृत्यूचा असे पोवाडे आहेत. या काळांत लावण्या दिसत नाहीत. पोवाडे रचणारे शाहीर हे मराठेच असल्याने या काळांतील रचना गद्यप्राय, खेडवळ व अडाणी अशी आहे. चौक कांही ठिकाणी तर चारदोन चरणांचेच दिसतात. मात्र भाषा साधी असली तरी तडफदार आहे.

दुसऱ्या कालखंडांत एकूण पोवाड्यांपैकी निम्याहून अधिक निर्माण झालेले आहेत. या कालखंडांतील पोवाड्यांची सुरवात पानिपतने होऊन समाप्ति खडकी-अष्टीने झाली आहे. सवाई माधवराव व दुसरे बाजीराव यांच्या कारकीर्दीतील प्रसंगांवर सुमारे चालीस, नानासाहेबांच्या कारकीर्दीतील प्रसंगांवर सहा, पानपतचे चार, पुणे-वर्णन एक व नानांच्या मृत्यूचा एक असे पोवाडे या काळांत मिळतात. माधवरावांच्या मृत्यूचा एक अर्धवट पोवाडा उपलब्ध आहे. नारायणरावांच्या खुनाचा पोवाडा प्रसिद्धच आहे. सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दीतील त्यांच्या जन्माचा, रंगाचा, मृत्यूचा, कर्नाटकांतील मोहिमांचा, खड्यांच्या लढाईचा असे पंधरावीस पोवाडे आहेत. या काळांत अगणित लावण्या निर्माण झाल्या. एकूण सवाई माधवरावासंबंधीच पंचपन्नास लावण्या आहेत. शेवटच्या दोन पेशव्यांच्या कारकीर्दीत पेशव्यांपेक्षा शिंदे, शेळकर, गायकवाड, आग्रे, धुळप इत्यादि घोर सरदारांवरच काव्ये अधिक निर्माण झाली. या कालखंडांतील शाहिरांत भराडी, गोंधळी इत्यादि ब्राह्मणेत看 जाती-प्रमाणेच ब्राह्मण जातीतहि शाहीर निर्माण झाले. कवनांच्या चाली बदलल्या. त्यांत रागरागिण्यांचा प्रवेश झाला. गीर्वाण वाणीचा प्रसार होऊन रचना बांधेसुद्ध दिसू लागली.

तिसऱ्या कालखंडांत स्वातंत्र्यसुर्यास जे इंग्रजांचे ग्रहण लागले त्याची अश्रुभ छाया या शाहिरी वाङ्मयावर पडलेली स्पष्ट दिसते. या कालखंडांतील शाहिरी वाङ्मयांत दुःखाची, वैतागाची, भयचकितपणाची संभिन्न भावना आढळते. त्यांत मत स्वराज्याची हळहळ जशी आहे, तशीच लाचार कवींनी इंग्रजांची केलेली स्तुतिहि दिसते. पुण्याऐवजी मुंबईचे महत्त्व वाढू लागलेले दिसते. एकंदरीत पोवाड्याची निपज व दर्जा कमी झाला हेच खरे. कारण त्यांचा परामर्श घेणारा राजेसरदारांचा वर्गच नाहीसा झाला. पेशवाईनंतरहि बरीच वर्षे हे शाहीर कोणातरी छुंग्यामुंग्याची स्तुति करीत आणि कसल्या तरी सामान्य विषयावर लिहीत कसेबसे जिवंत होते.

अभ्यासाची साधने :

ऑक्य व शाळिग्राम	: ऐतिहासिक पोवाडे.
गो. व. शिवत	: ऐतिहासिक व इतर पोवाड्यांचा संग्रह.
श. तु. शाळिग्राम	: थोर पुरुषांचे व स्त्रियांचे पोवाडे.

(इ. १८७९)

पुरंदरे आणि मंडळी,

मुंबई

: मराठे आणि पेशवे यांचे पोवाडे.

वि. ल. भावे

: अश्वानदासकृत अफझलखानाचा पोवाडा.

शं. तु. शाळिग्राम

: अनंतपदीकृत कविता.

शं. तु. शाळिग्राम

: परशुराम कवीच्या लावण्या.

शं. न. जोशी

: प्रभाकरकृत पोवाडे व लावण्या.

शं. तु. शाळिग्राम

: रामजोशीकृत लावण्या.

शं. तु. शाळिग्राम

: होनाजी बाळाकृत लावण्या.

गो. गो. अधिकारी

: सगनभाऊकृत लावण्या व पोवाडे.

य. न. केळकर

: ऐतिहासिक पोवाडे (भाग १ व २).

अ. व. कोल्हटकर

: मराठी काव्याची प्रमात (कोल्हटकर.

लेखसंग्रह, भा. १).

प्रस्तुत प्रकरणांतील गद्य सारस्वताचे सरळच दोन भाग पडतात—एक यादवकालीन गद्य व दुसरा मराठेशाहीतील गद्य. पैकी यादवकालांतील गद्याची माहिती आपण 'महानुभावांचे आद्य ग्रंथ' या प्रकरणी घेतलीच आहे. मराठेशाहीतील गद्याविषयीहि सारस्वतकारांनी दिली आहे. याहुन अधिक माहिती महत्वाची अशी देता येणार नाही. फक्त थोडाफार तपशील भरून कांही तात्त्विक स्वरूपाचे विवेचन करणे एवढेच येथे शक्य आहे.

मराठेशाहीच्या पूर्वकाळांत रचिल्या गेलेल्या शालिवाहनाची बखर, मानभाव (१) कृत सिंघणादि यादवांच्या बखरी, हेमाडपंताची बखर अशा कांही प्राचीन बखरींचीं नांवां ऐकिवांत असली तरी त्यांविषयी विश्वसनीय अशी माहिती मिळत नसल्याने त्यांचा विचार न करता मराठेशाहीपासूनच आरंभ करणे बरे. मराठेशाहीत बखर हा शब्द माहिती देणे या अर्थाने रुढ झालेला दिसतो. कारण 'चरित्र' म्हटलें तरी त्याला जोडून बखर हा शब्द वापरलेला आढळतो. 'इतिहास' म्हटलें तरी त्यासहि बखर शब्द जोडल्याची उदाहरणे आहेत. शिवाजीराजा छत्रपती असैं म्हणून पुनः त्यास पादशहा हा शब्द जोडण्याची जशी रुढि होती, त्याप्रमाणेच चरित्राची, इतिहासाची बखर अशा प्रकारचे शब्दप्रयोगहि रुढ होते. फार काय, भीमद्रागवत बखर असेहि म्हटल्याचें आढळतें. तात्पर्य, बखर या अरबी शब्दांतील पहिल्या दोन वर्णांचा विपर्यय होऊन बनलेला बखर हा शब्द उत्तर मराठेशाहीत फार चलन पावला होता. मराठीतील बखरीचे एकूण दहा बारा प्रकार कल्पितां येतात. ते असेः— १ व्यक्तींचीं चरित्रें (उदा० शिवाजी, संभाजी इ. एकेका व्यक्तीवरील बखरी); २ घराण्यांच्या हकीकती (उदा. पेशव्यांची बखर, नागपूरकर भोंसल्यांची बखर, हरिवंश, इ.); ३ एकेका प्रसंगाची हकीकत (उदा. खड्ग्यांची लढाई, पानिपतची बखर, ब्रह्मदस्वामीच्या निधनाची बखर); ४ स्थलविषयक माहिती देणाऱ्या बखरी (उदा. महाबळेश्वर, साष्टी, चेऊल, इ.); ५ संप्रदाय बखरी (उदा. जयरामस्वामीची मठपरंपरा); ६ विशिष्ट काळांतील हकीकती (उदा. पेशवाईची अखेर, शके १७४० ची हकीकत); ७ शिक्षणार्थ लिहिलेल्या बखरी (उदा. सवाई माधवरावांच्या शिक्षणासाठी म्हणून लिहिलेली बकामुराची बखर, रामायणाची

१. कै. राजवाडे बखर हा शब्द 'बक्' (बोलणें) या घातूपासून व्युत्पदितात तें बरोबर नाही (म. इ. साधने, खं. ६, प्रस्तावना).

बखर, नलोपाख्यान, इ.); ४ मुसलमान-अनुकरणी बखरी [उदा. ११ कलमी]; १ उत्पन्न चावूँ राहावे वासाठी लिहिलेल्या बखरी (उदा. करिना, कैफियत, इ.); १० केवळ बातमी या दृष्टीने झालेलें लेखन (उदा. शके १७४० तील माहिती, वगैरे); ११ भाषांतरित बखरी (उदा. हुंदेस्वाची बखर—हे इ. स. १७९४-मध्ये मूळ फारसीचे स्कॉटने इंग्रजीत भाषांतर केले त्याचें हे मराठी रूपांतर आहे.); १२ आत्मचरित्रे (उदा. नाना फडणीस, बापू कान्हा, गंगाधरशास्त्री पटवर्धन, खांडेकर, इ.).

मराठीतील बखरवाङ्मयाची कल्पना घेऊन अभ्यासकांची सोय व्हावी या हेतूने पुढें बखरीची एक यादी विषयवारीने देत आहों. ही यादी भारत इतिहास संशोधक मंडळांतील सुप्रसिद्ध संशोधक श्री. शं. ना. जोशी यांनी तयार केली असून प्रस्तुत ग्रंथाची निकड लक्षांत घेऊन ही यादी तांतडीने व आरथेने करून दिल्याबद्दल आम्ही श्री. जोशी यांचे फार कमी आहों. श्री. जोशी यांचा इतिहासक्षेत्रांतील अधिकार ध्यानांत घेतां त्यांनी केलेली ही याद अशीच सवीच देणें हए वाटतें.

श्री शिवाजी राजांच्या स्वतंत्र बखरी (एकूण नऊ) :—

१. कुष्णाजी अनंत सभासदकृत शिवछत्रपतींचें चरित्र. रुढ नांव, 'सभासदी बखर'. लेखनकाल शके १६१९. लेखनस्थळ चेदी.

२. रघुनाथ यादव चित्रेकृत 'शिवगुप्तविरचित बखर.' ही बखर म्हणजे सभासदी बखरीची वाढविलेली आवृत्ति आहे. लेखनकाल शके १६८३. लेखनस्थळ, सामान्यतः तौरगळ-चिकोडी (?)

३. दत्ताजी विमल चाकेनवीस व अनाजी रंगनाथ मलकरेकृत '११ कलमी बखर'—लेखनशक १६८२ ते १२. लेखनस्थळ—!

४. मल्हार रामराव चिटणीसकृत 'सहप्रकरणआत्मक चरित्र', लेखन-शक १७३२. लेखनस्थळ, वोरगांव सातारा.

५. गणपतराव गोविंदराव बरवेकृत 'मराठी साम्राज्याची छोटी बखर.' लेखनशक १७३९. लेखनस्थळ—!

६. खंडो बह्माल चिटणीसकृत 'शिवदिग्विजय.' लेखनशक १७४०, लेखनस्थळ 'नर्मदादक्षिण तटे'—!

१. कं. राजवाडे यांच्या वेळेपर्यंत छापून निघालेल्या मराठी बखरींची एक यादी त्यांनी म. इ. साधनें, खंड १, प्रस्तावना पृष्ठ ३ वर दिली आहे तीहि जिज्ञासूंनी पहावी.

नव्यांपाकित बखरींतून पुढील छत्रपतींचीहि माहिती आहे.

७. शेडगांवकर बखर. लेखक- ? लेखनशक १७७६.

८. शिवप्रताप. लेखक- ? लेखनशक १७५१.

९. राजवाडे खंड ४ मधील शिवाजीची हकीकत. लेखनशक १७०४.

इतर बखरीः—

बखरीचें नांव	बखरकार	रचनास्थल व काल
१. तालिकोटची बखर.	वेंकटाद्रि तकेल निसिदा.	हुबळी, परगणे संपगांव. शके १४८८.
२. महाबळेश्वरची जुनी माहिती.
३. ब्रह्मेदस्वामी चरित्र.	...	घाघडशी.
४. श्रीमंत भाऊसाहेब यांची कैफियत
५. भाऊसाहेबांची बखर.	कृष्णाजी शामराव (१)	इंद्रप्रस्थ.
६. होळकरांची थैली.
७. पानिपतची बखर.	रघुनाथ यादव.	पुणे, शके १६८४.
८. गायकवाड यांची हकीकत.	...	शके १६९४.
९. पेशव्यांची बखर.	बाळाजी गणेश, कारकून.	शके १७०४.
१०. छत्रपति संभाजी बखर.	मल्हार रामराव चिटणीस.	घोरगांव-सातारा, शके १७३२.
११. घोरले छत्रपति राजाराम यांचे चरित्र.	" " "	शके १७३२.
१२. शाहूमहाराज बखर.	मोर्षिद खंडेराव चिटणीस	...
१३. धाकटे रामराजे यांचे प्रकरण.	मल्हार रामराव चिटणीस.	शके १७३२.
१४. धाकटे शाहू छत्रपति यांचे चरित्र.	" " "	" "
१५. वडगांवकर जयरामस्वामी व त्यांचे शिष्यप्राशिष्य यांचे चरित्राची बखर.	...	शके १७३०-३९.
१६. शके १७३८ सालची हकीकत.	...	शके १७३९.
१७. पेशव्यांची बखर.	नारो मेघदाम.	शके १७३९.

१. म्हाहूरचे जानंदराव भाऊ फाळके यांच्या मते भाऊसाहेबांच्या बखरीचें खरें नांव 'शिंदे यांची बखर' असें असून चित्तो कृष्ण बळे हा तिचा लेखक असावा.

२८. दामाडे सेनापति ... शके १७३४-४१.
यांची हकीकत.
२९. पेशवाईच्या अखेरची वेंकट बहाळ. शके १७३४-४१.
अखबार.
२०. चेऊलची बखर. ... शके १७४०.
२१. नामापुरकर भोसले चिंटीस गुते, काशीराव शके १७४०.
यांची बखर. रामेश्वर.
२२. अभि यांची हकीकत. ताराय खंडेराव डवीर. ...
२३. पटवर्धनी बाका. ...
२४. होळकर कैफियत. ... शके १७४९.
२५. हरिवंशाची बखर. माळकृष्णराव हरिहर आर्षे, शके १७६४.
पटवर्धन.
२६. ठाण्याची बखर. ...
२७. पेशव्यांची बखर. कृष्णाची विनायक सोहनी. शके १७४०.
२८. खड्यांच्या स्वारीची बखर. ...
२९. बुंदेल्याची बखर, ...
(भाषांतरित).
३०. पेशवाईची अखेर. ... शके १७४०.
३१. आत्मचरित्रे. नाना फडणवीस, गंगाधर-
शास्त्री पटवर्धन, बापू कान्हो.

हस्तलिखित अप्रसिद्ध बखरग्रंथः—

१. नलोपाख्यान—हस्ताक्षर महादजी विश्वनाथ जोशी. पृ. १-६०.
लेखकशक १७४५.
२. श्रीमद्भागवत बखर—पृ. ४-७७. पुढील पृष्ठे गहाळ. लेखनकाल
शके १७४३. हस्ताक्षर, गणेश वामुदेव पटवर्धन.
३. कृष्णजन्मकथा बखर—पृ. १-२४८. लेखनकाल ? हस्ताक्षर,
केशवराव कपडक अभ्यंकर.
४. रामायण बखर, अश्वमेध बखर, माघमाहात्म्य, गोपीचंदाची बखर.
पृ. १-२९. लेखक रामाजी अनंत भागवत.

बरीलपैकीं बहुतेक सर्व महत्वाच्या बखरींची नोंद महाराष्ट्र-सारस्वतांत येऊन गेली आहे. त्यास एकादी दुकस्ती किंवा पुस्ती जोडणे एवढेंच येथें शक्य आहे. पैकीं सारस्वतकार जिला शहाण्य व कलमी बखर म्हणतात तीच बाकेनिशी बखर या नांवानेहि ओळखली जाते. समासदी

बखरीचा लेखक जो कृष्णाजी अनंत त्याचे मोत्र काश्यप व उप-
नांव हिरेपारखी. शिवाजीपासून राजारामअखेरपर्यंत तो दरबारी सभासद
असल्याने सभासद या नांवाने ओळखला जातो. याचे बखरीचे
काम तीन वर्षेपर्यंत चालू होते. ही बखर एका समकालीन जाणत्या
माणसाने लिहिलेली असल्याने बरीच विश्वसनीय आहे. 'भाऊसाहेबांची
बखर' कृष्णाजी शामजीच्या नांवावर मोडते खरी, परंतु तिचे कर्तृत्व
संशयित आहे. शिवांच्या नौकरीतील कोणी चितो कृष्ण वळे-फळणीस
हा सदर बखरीचा लेखक असावा असे मत ग्वाल्हेरचे श्री. आनंदराव
पाळके बांनी मांडले असून प्रो. शेजवलकर यांचा त्यास पाठिंबा आहे.
प्रश्न विवादा वाटतो. इतके मात्र खरे, की लेखक शिवांचा पक्षपाती
असावा असे बखरीचा एकंदर वाट सांगतो. मराठेशाहीचा प्रसिद्ध बखर-
कार मल्हार रामराव चिटणीस याने केवळ शिवचरित्रच नव्हे तर अनेक
मराठे राजांच्या बखरी मोठ्या परिश्रमाने रचिल्या आहेत. हा मल्हाराव
म्हणजे पेशव्यांचे सरदार सत्ताराम हरि गुते अविगांवकर यांचा जावई व
सातासच्या प्रतापसिंह छत्रपतींचा चिटणीस. याच्या बखरीचा रचनाकाल
शके १७३५-च्या आसपास आहे. हनुमंतस्वामीकृत रामदासांच्या
बखरीचा इतिहास कै. भावे यांनी दिलाच आहे. हे हनुमंतस्वामी म्हणजे
रामदासांचे वडील बंधु जे श्रेष्ठ त्यांच्या नातवाचे नातू होत. ही बखर
हनुमंतस्वामीच्या नांवावर प्रसिद्ध असली तरी ती त्यांनी स्वतः लिहिलेली
नाही. त्यांच्या आश्रयस्थ चाकळ संस्थानचे रंगो लक्ष्मण भेटे व प्रसिद्ध
बखरकार मल्हार रामराव चिटणीस यांनी जुनी सांप्रदायिक कांगदपत्रे वगैरे
पाहून ही बखर प्रथम शके १७१५-त रचिली व पुढे शके १७४०-मध्ये
ती सुधारून वाढविली. रामदासांचे नातू जे गंगाधरस्वामी त्यांनी रचिलेल्या
समर्थचरित्राच्या आधारें आपण प्रस्तुत बखर लिहीत आहो. असे स्वतः
बखरकार म्हणतात. असो. जे 'आज्ञापत्र' रामचंद्रपंत अमात्य बावडेकर
यांच्या नांवावर कै. भावे देतात ते अमात्यकृत नसावे असे वाटते. कारण
आज्ञापत्राच्या प्रारंभी ते शंभु छत्रपतींनी (म्हणजे राजासमास सारसवाईपासून
झालेल्या संभाजीने) रामचंद्रपंत अमात्यास उद्देशून लिहिल्याचा स्पष्ट
उल्लेख आहे. प्रो. कोलते यांच्या मते शंभु छत्रपतींचा पंतप्रधान निळकंठ
मोरेखर पिगळे हा आज्ञापत्राचा खरा लेखक असावा. या प्रभाचे सविस्तर
विवेचन जिजावर्नी आज्ञापत्रास जोडलेल्या प्रो. पांदरीपांडे व प्रो. कोलते
यांच्या प्रस्तावनांत पहावे. या खेरीज मराठेशाहीत शके १७०४ पर्यंतची

पेशव्यांची बखर, रायरी येथील बखर, दलपतराव यांची बखर, गोविंदपंत बुंदेल्यांची कैफियत, दामाव्यांची हकिकत इत्यादि अनेक बखरी व तत्सम साहित्य रचिले गेले. पैकीं दोनतीन बखरींचा उल्लेख येथे करणे अवश्य आहे. पेशवाईचा अस्त झाल्यावरमुद्दां सातास्कर प्रतापसिंहाच्या साबलीत कांहीं मराठी लेखक प्रसन्नपणे लिखाण करित होते. अशा लेखकांपैकीं माधवराव मुनशी म्हणून एक असून त्याने इ. स. १८१८ ते १८३९-च्या दरम्यान केव्हांतरी सभारंजनी नामक एक ग्रंथ लिहिला, तो 'भारत-चर्चा' मासिकांत छापून प्रसिद्ध झाला आहे. हा ग्रंथ म्हणजे शेरअल्ली मुनशी यांनी उद्भूत भाषेत लिहिलेल्या आरायेस महफिल या ग्रंथाचा मराठी भाषेत केलेला तर्जुमा आहे. अदभुत व इतिहास यांचे या 'सभारंजनी' त पुष्कळ संमिश्रण झाले असले तरी ग्रंथ वाचनीय आहे. सभानीति म्हणून दुसरा एक राजनीतिविषयक छोटा ग्रंथ श्रीमंत प्रतापसिंह यांनीच करविला होता. आयव्यय प्रकरणीं असाच एक ग्रंथ त्यांनी करविलेला भारत इतिहास संशोधक मंडळांत आहे. कै. भावे यांनी न उल्लेखिलेली दुसरी एक बखर म्हणजे हरिवंशाची होय. हरभट्ट हा जो पटवर्धन घराण्याचा मूळ पुरुष त्याच्या वंशजांच्या म्हणजे पटवर्धन सरदारांच्या हकीकती या बखरीत असल्यामुळे तिला हरिवंशाची बखर असे म्हणतात. बखरीचा लेखक बाळकृष्णराव हरिहर पटवर्धन अधिकार हा असून बखरीचा लेखनकाल 'शके १७६४ शुभकृत्तम संवत्सरे वैशाख शुद्ध ५ इंदुवार' असा आहे. ग्रंथसमाप्ति 'मु. आर्वे, नजीक श्रीक्षेत्र पंढरपूर श्रीमीमातीर, ०१ उत्तरेधरसजिध' झाली असून बखर अव्वल इंग्रजीत रचिली गेली हे उघड आहे. आणखी एक उल्लेखनीय बखर म्हणजे तंजावरची. मराठेशाहीची ही बखर म्हणजे एक अतिदीर्घ असा शिलालेख असून तो तंजावर येथील श्री बृहदीश्वराचे देवळातील भिंतीवर सभोवार खोदलेला आहे. हे खोदकाम मार्गशीर्ष वद्य १५ शके १७२५ (१३ डिसेंबर इ. स. १८०३) या दिवशी पूर्ण झाले असून या शिलालेखिताच्या शेवटी जी लेखकाच्या नांवाची नोंद आहे ती अशी— " प्रथम वर्ण (ब्राह्मण) महाराष्ट्र जाति भगवंतरायाचे पौत्र, विठ्ठलरायाचे पुत्र, प्रस्तुत चोळदेशाधिपती श्रीमंत राजेश्री महाराज छत्रपती शरफोजी महाराज यांचे निजसेवक....." हा उल्लेख कोरक्याचा नसून लेखकाचा आहे. हे शिलालेखित अति प्रचंड म्हणजे छापिल पृष्ठे सैसचादीं भरतील इतके असून त्यातील सर्व मजकूर पुन्हा शेजारीच तामीळ भाषेतहि खोदलेला आहे. मराठी लेखांतील भाषा तंजावरी वळणाची अर्थात् अशुद्ध

आहे. मराठेशाहीचा समग्र इतिहास देणारी ही शिलालिखित बखर ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यंत अविश्वसनीय आहे. एक अतिविस्तृत असे शिलालिखित मराठी गद्य एवढेच तिचे महत्त्व. या शिलालिखिताचे वाचन आणि प्रकाशन तंजावरचे श्री. सांबमूर्तिराव यांनी इ. स. १९०७ मध्ये केले आहे.

वर तंजावरी बखरीसंबंधी जे म्हटले तेच थोड्या फार प्रमाणांत सर्व बखरीविषयी म्हणता येईल. मराठेशाहीतील सुमारे पन्नासएक लहान-मोठ्या बखरी आजवर छापून निघाल्या आहेत. महाराष्ट्रांत स्वदेशाच्या इतिहासाची आख्या १८-व्या शतकांत बरीच होती व तत्समाधानार्थ या सर्व बखरी निर्माण झाल्या. हिंदुस्थानांत इतिहास असा दोनच भागांत लिहिलेला आढळतो. एक फारसीत व दुसरा मराठीत. कारण संगतवार इतिहास ज्यांचा अभिमानाने सांगता येईल अशी दोनच प्रौढ राज्ये या देशांत झाली, एक मुसलमानांचे व दुसरे मराठ्यांचे. पैकी मुसलमानांना इतिहासाची गोडी पूर्वीपासूनच आहे. त्यांच्या सहवासाने, त्यांच्या 'तत्त्वारिखा' पाहून मराठ्यांनीहि बखरीचा उपक्रम सुरू केला. खुद्द पेशव्यांच्या पदरी बखरनवीस असत व जुने कागदपत्र पाहून बखरी सजविणे हे त्यांचे कामच असे. कांही बखरी प्रांतोप्रांतीच्या माहितगारांनी कर्णोपकर्णी ऐकून लिहिलेल्या आहेत. त्यांत सत्यापलप साहजिकच अधिक आहे. खुद्द पेशव्यांच्या वेगील खास लिहून घेतलेल्या बखरीतून यद्यपि कालानुक्रम सांभाळला आहे, तथापि त्यांतहि कालविपर्यासाचा दोष हा आहेच. कै. राजवाड्यांच्या मताप्रमाणे हा दोष पुराणांच्या संसर्गाने व ऐतिहासिक सत्यासत्यतेसंबंधी लोकांत असलेल्या औदासीन्यामुळे बखरीतून शिरला आहे. पौराणिक कथांच्या अवगणने विचारांत अतिशयोक्तीचे प्राबल्य फार झाले व कालाच्या पौर्वापर्याचे महत्त्व बखरनविसांच्या लक्षांतून सुटले. 'भाऊसाहेबांच्या बखरी'त हा कालविपर्यासाचा दोष अत्यल्प असून सोहनी-कुत 'पेशव्यांच्या बखरी'त तो अमूढ आहे. ऐतिहासिक बखरींचा दुसरा दोष हा, की त्यांत निरनिराळ्या प्रसंगांचे अन्योन्य महत्त्व दर्शविलेले नसून धुलक गोष्टींचा निरर्थक पात्हाळ मात्र केला आहे. तसेच कोणत्याहि मोहिमेची वा राजकारणाची संगतवार हकीकत या बखरीतून मिळू शकत नाही. जी कांही थोडीबहुत मिळते ती असंबद्ध, परस्परविरोधी, संदिग्ध आणि प्रायः अविश्वसनीय अशी आहे. शिवाय या बखरीतून जो मजकूर खरा असतो तो त्यांतील खोल्या मजकुरापासून अलग काढता येत नाही. सर्व बखरी मिळून

ऐतिहासिक सत्य गवसेल म्हणावें तर तेंहि शक्य नाही. अनेक असत्ये मिळून एक सत्य कसे सिद्ध होणार? उदाहरणार्थ, एक पानिपतचा प्रसंग घेतला तर त्यावर भाऊसाहेबांची बखर, कैफियत, रघुनाथ यादव-कृत पानपतची बखर, काशीराजकृत बखर या प्रमाणें चारपांच बखरी उपलब्ध आहेत. परंतु त्यांपैकी प्रत्येकीत तपशीलाचा थोडाफार फरक पडतो, व त्या सर्व बखरी मिळून सत्यदर्शन घडतेंच असें नाही. म्हणून कै. राजवाडे^१ बखरीचें तीन वर्ग करतात. पहिला वर्ग समकालीन बखरनविसांचा असून त्यांत समासदकृत शिवचरित्र किंवा भाऊसाहेबांची बखर व कैफियत यांसारख्या बखरी येतात. समकालिनांनीं रचिलेल्या या बखरी पुष्कळच विश्वसनीय खऱ्या, पण त्यासहि कांहीं मर्यादा आहेत. पैकीं समासदी बखर केवळ स्मृतीवर हवाला ठेऊन चंदीसारख्या दूर प्रांती लिहिली गेल्यामुळे तीत कालानुक्रम सांभाळलेला नाही. या बखरीं-तील शके १५८१ पर्यंतची हकीकत भरसोडीची, चोटक, तुटक व काल-विपर्यस्त अशी आहे. दुसऱ्या वर्गातील बखरी म्हणजे कर्णोपकर्णी ऐकलेल्या हकीकतीचीं वाडें होत. या सदरांत सोहनीकृत पेशव्यांची बखर येते. ती रचणारास सत्यासत्यनिर्णयाचें ज्ञान नसल्यामुळे 'मिलेल ती माहिती व सुचेल ती कल्पित' असा वेथील प्रकार होतो. तिसऱ्या वर्गातील बखरीत जुन्या बखरकारांनीं दिलेली माहिती जशीच्या तशी किंवा कांहीं फेरफार करून इष्ट तेवढी दिलेली असते. उदा० मल्हार रामराव चिटणीसकृत शिवलखपतीचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र. एकूण, ऐतिहासिक सत्यदर्शनाच्या दृष्टीनें या बखरीचें महत्त्व फार थोडें आहे. स्थल, काल आणि प्रसंग यांचा विपर्यास, संगतवार व तपशीलवार माहितीचा अभाव, संदिग्ध, असंचद व परस्परविरुद्ध विधानें इत्यादि दोष कमीजास्त प्रमाणांत सर्वच बखरींतून आढळतात. ऐतिहासिक निर्णयाच्या दृष्टीनें पाहतां केवळ बखरींचा आधार घेतल्यास तो अपुरा व पोकळ ठरतो. ग्रँट डफला हें उमगलें नाही व त्यानें बखरींतील मजकूर परमार्थानें घेतला. बरील सर्व अभिप्राय ध्यानांत आणून कै. राजवाडे म्हणतात, कीं एक अस्सल चिटोरे सर्व बखरींच्या बहुमतास हाणून पाडण्यास बसत आहे (ऐतिहासिक प्रस्तावना, खंड ३, पृ. ४).

मराठेशाहीतील ऐतिहासिक पत्रव्यवहार हाहि खरोखर प्राचीन गद्याचा एक उत्कृष्ट मासला असून तो उपलब्ध करून देण्याचें कामीं आजवर अनेक मातवर संशोधकांचे जीवित-भ्रम खर्ची पडले आहेत. हीं पत्रे म्हणजे खरोखर त्या त्या लेखकाचें अंतःश्रित्च होय इतकी त्यांतील कांहीं

साहित्यदृष्ट्या सरस आहेत. शिवाजी महाराजांनी जो स्वराज्याचा वृक्ष लावला तो पुढे शेंसवाशें वर्षेपावेतो चांगलाच फोफावला. महाराष्ट्राचें महत्तर राष्ट्र वा काळांत झालें व सर्वत्र महाराष्ट्राचा वचक वसला. त्या काळांतील बाळाजीपंत नाना, बाजीराव, नानासाहेब, हरिपंततात्या, भाऊसाहेब, चिमाजी अप्पा, नाना फडणवीस, शिंदे, होळकर, आंग्रे, रास्त, गायकवाड, रघुनाथरावदादा, गोपिकाबाई, आनंदीबाई, जिवबादादा, पानसे इत्यादि शेकडों वीर मुत्सद्यांचीं हजारों पत्रे मिळालीं असून त्यांचे पांचपन्नास खंड छापूनहि निघाले आहेत. हीं पत्रे वाचून पाहतां फारसी भाषा पोटी पचवून पुनरपि संस्कृताभिमुख होऊन आमचे वीर मुत्सद्दी कशी डौलदार, घाटदार व ऐटवाज भाषा बोलूं लिहूं लागले होते याचा प्रत्यय येतो. प्रो. पोतदार लिहितात, “स्वराज्याचें साम्राज्य झालें ! व्यवहार अकाट झाला. राजकारणें दाही दिशांस स्वेळें लागली ! त्यामुळे वाणीला वैभवाचें तेज चढलें ! तिला विलासाची चटक लागली व ती अधिक नटवी, लज्जतदार व प्रौढ झाली. नानासाहेब पेशवे, चिमाजी अप्पा, नाना फडणीस इत्यादीकांचीं पत्रे, खलितां वगैरे वाचतांना युरोपियन मुत्सद्यांच्या डिस्पॅचेसची आठवण होते.” हे वीर मुत्सद्दी वाङ्मयसेवा करण्यासाठी प्रयत्न झालेले नसून परस्परांचीं मनोगतें एकमेकांस कळविण्यासाठीच लिहीत होते हे खरें. तरीपण त्यांच्या पुष्कळशा पत्रांतून जिवंत साहित्याचा अनुभव वाचकांस पदोपदी येतो यांतहि कांही शंका नाहीं.

अभ्यासाची साधनें

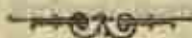
वि. का. राजवाडे : मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, प्रस्तावना.
खंड १, ४, ६.

का. ना. साने : ‘काव्येतिहाससंग्रह’त छापून निघालेल्या
मराठ्यांच्या बखरीस लिहिलेल्या प्रस्तावना.

नी. ज. कीर्तने : ग्रंठ डफूडत मराठ्यांच्या बखरीवर टीका.

द. वा. पोतदार : मराठी इतिहास व इतिहास-संशोधन.

शं. ग. दाते : मराठी ग्रंथ-सूचि, खंड १, पृ. ९९०-९९३.

प्रस्तुत प्रकरणांतील सारस्वतकारांचीं एकंदेन विधानें दुरुस्त करून घेऊन या काळांतील आणखी कांहीं ग्रंथकारांची माहिती आपण घेऊं. बहेर कवीबरोबर ज्या चतुर साबाजीचा उल्लेख सारस्वतकार करतात तो पुरुष पेशव्यांच्या नौकरित नसून मलिकंवरकडील मुत्सद्दी म्हणून प्रसिद्ध असल्यानें हा साबाजी कवि अगदीं निराळा मानावा लागतो. दुसरी दुरुस्ती कोंकणस्थ कवीपैकीं भावार्णसिधुकार विष्णु गोखले यांबविषयीं करणें जरूर आहे. हे ग्रंथकार म्हणजे दुसरेतिसरे कोणी नसून अव्वल इंग्रजीतील सुप्रसिद्ध विष्णुबोवा ब्रह्मचारी हेच होत. त्यांचा भावार्णसिधु हा ग्रंथ प्रथम शेके १७७८-त छापला गेला. अर्थात् विष्णु गोखले यांचे नांव पेशवाईअखेरील कवीबरोबर घेणें बरोबर नाही.

पेशवाईअखेरील कवीत ज्यांचा उल्लेख प्रथम करणें अवश्य आहे अशांपैकीं 'दासविश्रामधाम' कार आत्मारामबोवा यांचे शिष्य नरसोबा हे एक होत. हल्ल्याळी गांवच्या पाटलाचे हे चिरंजीव आमरण ब्रह्मचारी राहून मालकी येथील रामदासी मठाचे अधिपति झाले. नरसोबा हे जातीनें मराठा असून त्यांच्या मठाची परंपरा आजतागायत मराठ्यांकडेच आहे. नरसोबांच्या जन्ममृत्यूचे शक उपलब्ध नाहीत; पण एवढें खरें, कीं त्यांनीं पेशवाईची अखेर व इंग्रजीचा आरंभ पाहिला होता. भाषण वय १ ही त्यांची पुष्पतिथि. मठांत नरसोबांच्या अभंगांची एक वही व त्यांच्या कोणा अनंत नांवाच्या गुरूबंधूने लिहिलेल्या 'वरप्रसाद' हा लहानसा ओवीबद्ध ग्रंथ एवढाच संग्रह आहे. वरप्रसादांतील दोन ओव्या मौजेच्या वाटल्या तेव्हा पुढें देत आहों. सच्छिष्यैलक्षणं सांगतांना हा अनंत कवि म्हणतो—

गुरुआश्रमी पादरक्षा घालों नये । सैरावैरा किरों नये ।

फिरों नये म्हणोन स्वस्थ वसों नये । कांहीं ध्वज करारें ॥

कृतनिधाय करुनि गुरुसि कांहीं देतो । पुन्हा लोभ धरुनि मागतो ।

तो माजूर होऊनि घरोघरी फिरतो । अन्न मिलेना समयासी ॥

नरसोबांच्या वहीत चौचरणी ५७ व दोचरणी ७९ मिळून १३६ अभंग आहेत. स्वतःस 'कुणबी नरसोबा' म्हणविण्याच्या या कवीच्या वाणीचा थोडा नमुना पाहून आपण पुढें जाऊं. आपले गुरु आत्माराम यांची थोरवी वर्णिताना तो म्हणतो—

कुवेर नाम सुखी सांगे । धरोधरी भीक मागे
 ऐसा नव्हे सदगुरु माझा । पूर्ण योगिवांत राजा
 आत्माराम नाम साजे । त्रिभुवनी कीर्ति गाजे.
 दासविश्रामधामांत । पाहा महिमा अद्भुत
 रामदासाचा अवतार । नृग दाविली निर्धार
 नर कुणत्रिवाचा पोर । हातीं पादुका समोर

जयरामजजांकित हा या काळांतील आणखी एक कवि असून तो दुसऱ्या बाजीरावाचा समकालीन दिसतो. स्वतःचा उल्लेख तो 'जयरामजमुत-अंकित' याप्रमाणे करतो. याचे गुरु चिदंबरस्वामी गुल्हासरकर हे इतिहास-प्रसिद्ध सेनानी बापू गोखले यांचेहि गुरु होते. या जयरामजजांकिताच्या नांवावर साधुलक्षण, पतिव्रतास्तुति, होंरी, फाग, धावे इत्यादि प्रकारे असून शिवाय त्याने एक 'पंतप्रधानस्तुति' हि रचिली आहे. ही स्तुति दुसऱ्या बाजीरावाची असून त्यांत तो म्हणतो.

“ दानधूर जैवि कर्ण, उपनाम वाटे पूर्ण, द्रव्यलामें होती गार
 ॥ २ ॥ धूर धीर बुद्धिवान, न दिसे विद्वत्समुदाय तूर्ण कोण्ही
 समान पावली न, सत्कर्मी मान, दुष्कर्मिया न लगे थार ॥ ३ ॥...
 जयरामजजांकित कुपे केला नामांकित होउनि तत्पदांकित करीत
 आनंदें विहार ॥ ६ ॥ ”

एकूण दुसऱ्या बाजीरावांचेहि गुणगान करणारा निघाला म्हणावयाचा ! असे. काशीराज या नांवाचे एकूण चार कवि आपणांस आतांपर्यंत ठाळूक झाले आहेत. एक अवचितसुत काशी, दुसरा काशीकवि, तिसरा 'पवनविजय' कर्ता काशीराज व चवथा नुसता काशीराज. हे चारहि कवि स्थूलमानानें १६-व्या शतकांतील आहेत. या ठिकाणी ज्या काशीराजाचा किंवा काशीसुंदराचा परिचय करून घ्यावयाचा तो कवि पेशवाई व इंग्रजी यांच्या संधिकाळांतील असून त्याने 'अध्यात्मानुभव' हा आपला ओवीबद्ध ग्रंथ शके १७४२-मध्ये रचून पूर्ण केला. ग्रंथ सामान्य आहे.

येथून पुढे पेशवाई आणि इंग्रजी यांच्या संधिकाळांतील कांही कवींचा विचार करूं. पैकीं जयराम अनंत बाबळे (शके १६८७-१७८४) हे नगरच्या बाबळे-देशमुखांच्या घराण्यांतील. अध्यात्मविषयाचा ठेवा यांना वाढवडिलांपासूनच मिळाला होता, आणि त्यांत यांनीहि स्वतः वाढव-रूपानें कांही भर टाकली. चैतन्यसंप्रदायांतील कोणा विठ्ठलाचे हे दास

आले आणि पुढे जन्मभर गीताभागवतावर निरूपण करू लागले. जयराम-
नानांची दशमस्कंधावर एक ओवीबद्ध टीका असून शिवाय त्यांनी अनेक
पदपदांतरे रचिली आहेत. त्यांचे एक उपदेशपर पद असे—

“गोविंद गोविंद बोल मे । प्रेमानंदें डोल मे ।

मायामोह प्रपंच जैसे हरकन्याचे फोल मे ॥ ४० ॥

वैराग्याची कास मे । घरी साककाश मे ।

आऊवंच घर सखे सोड यांची आस मे ॥

अव्वल इंग्रजीतील रा. सा. करंदीकर, गोपाळराव देशमुख यांसारखी
विद्वान मंडळी नांवाच्या भजनी होती. व्यंकटराव माधवराव गोळे
ऊर्फ दाजी कवि (शके १७०२-१७७३) यांच्या बराण्याचे मूळ पुरुष
मोरो गोपाळ हे पेशव्यांचे नातलग होते. दाजी कवींचे वडील माधवराव
यांना कवित्वाचा थोडा नाद होता आणि तोच पुढे मुलांत उतरला.
पेशवाईत दाजीबा हे मक्त्याच्या मामलतीवर होते. पुढे पेशवाई बुडाल्यावर
सातान्याजवळील मर्ढे या आपल्या इनामगांवी राहून ते व्यापारधंदा करू
लागले. पंदरीची बारी घरचीच होती, आणि त्यांत त्यांच्या पाठोतराची
भर पडल्यामुळे दाजीबा अभंगामागून अभंग रचू लागले. शके १७५६-त
त्यांनी संन्यास घेतला व तेव्हापासून ‘दाजीमहाराज’ या नावाने ते
ओळखले जाऊ लागले. त्यांचे बंधज मर्ढेकर गोळे यांजकडे दाजीबांच्या
साठ बऱ्या असून प्रत्येकीत सुमारे एक हजार कविता आहे. यावरून
त्यांच्या विपुल रचनेची कल्पना येईल. त्यांचे ‘मनाचे श्लोक’ एकूण
१३०० असून त्यांपैकी २८१ श्लोक ‘काव्यसंग्रह’ कारांनी छापून प्रसिद्ध
केले आहेत. इतर कविता अप्रसिद्ध आहे. परंतु ती सामान्य अशाची असे
प्रकाशित ‘मनाच्या श्लोकां’वरून वाटते. रामदासांच्या भाषेची आणि
विचारांची सावली या श्लोकांवर दिसते या दाजीकवींची समाधि
सातान्याजवळ कुणेकांठी बोरखळ येथे आहे.

मौनस्वामी ऊर्फ नारो भिकाजी पारखी [शके १७०४-१७९६]
हे या काळांतील संतकवि मूळचे नाशिक जिल्ह्यांतील शिरनचे. दुसऱ्या
आजीरावाच्या कारकीर्दीत हे दफ्तरदार असून पुढे अव्वल इंग्रजीत
जामनेर येथे फझीस म्हणून होते. त्याच सुमारास प्रसिद्ध सत्पुरुष
नाशिकचे श्री रघुनाथभट्टजी महाराज यांस ते शरण गेले आणि तेव्हापासून
त्यांनी विरक्ति व मौन पत्करले. पुढे वयाच्या ६३-व्या वर्षी त्यांनी
दंडग्रहणपूर्वक संन्यासदीक्षा घेतली आणि ‘नारायणेंद्र सरस्वतीस्वामी’ हे
चतुर्थाश्रमीचे नांव धारण केले. उतारवयांत ते मुंबईस राहून तेथे भक्ति-

नामांचा प्रसार करीत. त्यांच्या शिष्यमंडळीत डॉ. कुटे, डॉ. भाऊदाजी, नाना शंकरराव, श्रीधर विठ्ठल दाते, महादेव चिमणाजी आपटे यांसारखी बडी घेई होती. मौनीस्वामी मोठे विद्वान् होते. त्यांच्या मांवावर 'लघुबोध', 'स्वात्मबोध', 'पंचीकरण' आणि 'समाधिप्रकरण' असे चार ओवीपद्ध वेदांतपर ग्रंथ आहेत. शिष्याय पदरचना आहे ती निराळीच. त्यांची पदे कानाला गोड लागतात पैकी एक असे—

तो नर सुस्ती । श्रीहरिशी करितो मस्ती ॥ १ ॥...

अंगी तारण्याचा ताटा । कोळण्याचा ठसका मोटा ।

बहुत सोंमदीचा चटका । सांपडे गर्ती ॥ २ ॥...

काहुनि पागोट्याची विनी । घोतर चापचोपी चुनी ।

अंगठे तंमवार घालुनी । लावितो दस्ती ॥ ३ ॥

बनिता देखुनि थरकी बोडा । बरती पाहुनि चावी विडा ।

पगडीबाहेर केस चुचडा । दोघे हंसती ॥ ४ ॥

ऐला दुबुडीचा चोर । भगवद्भजनाविषयी चोर ।

मौनी म्हणे पुढे घोर । काळ कुस्ती ॥ ५ ॥

स्वामींचे पद्यात्मक चरित्र त्यांचे पुत्र वामनराव आप्पा यांनी रचिले असून ते 'काव्यकोशा' त प्रसिद्ध झाले आहे. स्वामींनी शके १७९८-त देह ठेविला. त्यांची समाधि मुंबईत ठाकुरदारांत कोळ्याच्या वाडीत आहे.

कवि दयाळनाथ [शके १७१०-१७५८] हे वऱ्हाडातील प्रसिद्ध संतकवि देवनाथ यांचे शिष्य होत. कव्याच्या पांचव्या वर्षीच या इरीला त्याच्या आईबापांनी देवनाथांच्या पायांवर घातले, आणि त्यांनी मुलाचा प्रेमळ भाव पाहून त्याला 'दयाळनाथ' म्हणून संबोधिले. हाच हरि पुढे दयाळनाथ झाला, आणि गुरुप्रमाणे आपणहि कीर्तने करू लागला. मराठी-हिंदी-उर्दू या तिहीं भाषांवर प्रभुत्व, विपुल पाठांतर, शीघ्रकवित्व आणि गोड गळा हे कीर्तनकाराला अवश्य असणारे सर्व गुण दयाळनाथांत होते. त्यांनी शके १७५८ त हैद्राबाद येथे देह ठेविला. दयाळनाथांची शेंदीइथी पदे, धावे, गौळणी, आखवने अशी कविता उपलब्ध असून ती गोड आहे.

मोविंद श्रीनिवास सरदेशपांडे (शके १७१३-१७७३) हे वा काळातील एक संतकवि कमलाकर किंवा मुकुंदसुत या नांवाने काव्य-रचना करीत. हे मोगलाईतील नांदेडचे असून त्यांचे सारे आयुष्य दारिद्र्यात गेले. कोणा शुक्रानंदाचा त्यांवर स्वप्नांत अनुग्रह झाला व पुढे वृद्धाप-काळी चतुर्पात्रम धारण करतबेळी त्यांनी 'नित्यानंदस्वामी' हे नांव

घेतले. या मुकुंदसुतांचा संस्कृतमराठीप्रमाणे फारसीचाहि अभ्यास होता व त्यांनी मराठीप्रमाणे उद्भूतहि कांहीं रचना केली आहे. स्वतःच्या वंशावर त्यांनी एक बखर लिहिलेली असून ती ओवीबद्ध आहे. शिवाय त्यांच्या स्फुट रचनेची कल्पना यावी म्हणून त्यांचे भक्तिकवणपूर्ण असे एक पद पुढे देतो—

रामा करि नास्त्य प्रतिपाल ॥ ५० ॥

गुजविण माते कोण न घाता । म्हणविसि दीनदयाळ ॥ १ ॥

जेवि नदीजळ जाय पळोपळ । ने आयुर्बळ काल ॥ २ ॥

या संसारी भ्रमलो मारी । डंखिति विषयध्याळ ॥ ३ ॥

मुकुंदात्मज विनवी चरणी । प्रीद तूंच सांभाळ ॥ ४ ॥

यांचे गुरु वसमतकर श्रीशुकानंद (मृत्यु शके १७४९) हेहि एक संतकवि असून त्यांची कविता 'काव्यसंग्रह' मासिकांत प्रसिद्ध झाली आहे. नारायणबोवा जालवणकर (शके १७१५-१७९०) हेहि या काळांतील एक संतकवि होत. प्रसिद्ध संतकवि निरंजन खुनाय यांचे हे शिष्य असावे. गुरुशिष्यांनी जोडीने गिरनार पर्वतावर तपश्चर्या केलेली दिसते. नारायणबोवा मोठे अधिकारी पुरुष होते. मुमुक्षूच्या विविध अवस्था ध्यानांत आणून त्यांनी 'सप्तसागर' नांवाचा एक प्रबंध ओवीबद्ध ग्रंथ रचिला आहे. यांची एकूण सात प्रकरणे असून त्यांतील विषयांची रचना पाहिल्यास ही मोक्षधर्माची एक सतपदीच आहे असे वाटते. ग्रंथाची ओवीसंख्या १७,६७२ इतकी आहे. याशिवाय 'गुल्मादुकाष्टक', 'चिद्रत्नमाला', 'बोधोष्टक', 'विचारमाला', 'निर्वाणपंचक' अशी अनेक स्फुट प्रकरणे बोवांनी लिहिली असून ती 'मुमुक्षू'त प्रसिद्ध झाली आहेत. या कवीच्या कर्णमधुर वाणीचा, कल्पनाशक्तीचा आणि वर्णनशैलीचा प्रत्यय त्यांचे पुढील पद वाचून येईल—

चाल चाल रे मना वना जाऊं । रम्य काननीं एकटे सुखी राहूं॥५०॥

पुष्पारण्याची महाशोभा पाहूं । शोभा पाहतां श्रीहरिगुण गाऊं ।

बन्यतरुंचीं सुपर्णफळे खाऊं । इच्छाविहारी त्या मृगासंगे धावूं॥१॥

दिव्यसरितांचे जळ तृष्णा हारी । मलयमास्त हा स्वये चारा वारी ।

पर्णशय्येतें मृदु निद्रा करी । स्थिर मोहे अंतरीं धीर धरी ॥२॥

रात्रि लावूं सोनवळ चंद्रदीप । विरक्तिकांतेंचें पाहूं गौररूप ।

रूप पाहतां आलिंगि आपोआप । दूर करिते स्वये सर्वे ताप ॥३॥

ऐशा सुखाची त्या बनीं आहे स्त्राण । तेथे राहतां सांपडे त्याची स्त्राण ।

नेटेबोटें दाखवि नारायण । अंगें भेटवि तो सखा नारायण॥४॥

याच मुमारास आणखी एक थोर संतकवि होऊन गेले. त्यांचे नांव हंसराज (शके १७२०-१७७७). हे हंसराज मोगलाईतील परभणीच्या गंगाधर-पंतांचे चिरंजीव. त्यांचे मूळचे नांव नारायण. तरुणवयांतच कन्याकांता गेल्या आणि नारायणाचे नारायणबोवा होऊन विरक्तावस्थेत त्यांनी घर सोडले. पुढे पंढरीस येऊन त्यांनी संन्यास घेतला व 'नारायणतीर्थ' हे नांव घारण केले. वृद्धापकाळीं शरीर लुल्ले पांगळें झाले तेव्हां स्वामींनीं शके १७७७-त परंडा येथे देह टाकला. 'हंसपद्धति' नांवाच्या ग्रंथांत स्वामींचे विस्तृत चरित्र आले आहे. हंसराजांच्या प्रचंड रचनेची कल्पना त्यांच्या ग्रंथांची पुढील यादी वाचून होईल—

- १ वेदेश्वरी - शिवगीतेवरील ओवीबद्ध टीका, ग्रंथ १०,०००.
- २ कथाकल्पलता - वेदांतविषयक रूपकें, ग्रंथ १०,०००.
- ३ आगमसार - औपनिषदिक तत्त्वविवेचन, ग्रंथ ३५००.
- ४ सदाचार टीका - आचार्यांच्या ग्रंथावरील टीका, ग्रंथ २१००.
- ५ बृहद्वासिष्ठांतर्गत चूडालाख्यान - अंभंग २२००.
- ६ लघुवाक्यवृत्ति टीका - आचार्यांच्या ग्रंथावरील टीका. ग्रंथ १०००.
- ७ अमृतानुभव टीका - ग्रंथ १०००.
- ८ संकेतकुवडी - भीमसंबोधभाष्यार्थ, ग्रंथ ५००.
- ९ ईशावास्योपनिषद् टीका - ग्रंथ ५००.
- १० वेदनामक वेदावरील अंभंग - ग्रंथ ३००.

या शिवाय 'गुरुभाक्तिसार' आणि 'गुरुरूप तत्वज्ञादी' हे त्यांचे गद्यग्रंथहि आहेत. म्हणजे, स्वामींची ग्रंथरचना सुमारे ३५,००० घरांत जाते. हंसराजांचा पुढील उतारा वाचण्यासारखा आहे. सद्गुरुकृपेमुळे होणारी शिष्याची धालेपणाची स्थिति ते या ठिकाणीं वर्णित आहेत—

आतां मज काय भव । सद्गुरूनें दिधले अमय ।

आतां कासया संशय । तरणोपायाचा ॥

जेव्हां मायां ठेविला कर । तेव्हांचि जालों असे अमर ।

आतांचि हा भवसागर । करीन कोरडा ॥

आतां बळ चढलें अपार । करीन अवय्यांचा संहार ।

आवेशें रगडूनि अघर । कर जुरून बोले ॥

कामांतें जीवें मार्ले । कीं कोधाचा घात करूं ।

आसडून पाहूं मत्सर । मोहा हाणूं लाया ॥...

इच्छेचा मोहूं बडगा । कीं आशेचा करूं मलगा ।

वासनेशीं करूं शिमगा । लावूं देशधडी ॥...

विष्णु शिव दोन्ही घरं । हुदयामाजी सगळे भंरं ।

कीं कांसेमाजी आवरं । नम्रादेवा ॥...

वरील उतान्यांतील वाणी साधीसुधी, पण ओजस्वी आहे. हंसराज हे स्वतः रामदासी पंथातील असल्याने त्यांच्या ग्रंथांवर दासबोधाच्या साच्या, सरळ भाषापद्धतीचा ठसा उमटलेला दिसावा यांत कांहीच आश्चर्य नाही. परंतु नवल हे, कीं मधूनच शानेश्वरीतील वर्णनपद्धति येथे डोकावतांना आढळते, आणि रामदासांप्रमाणे हंसराज हे नृस्वदीर्घांची ओढाताणहि करीत नाहीत. त्यांच्या काव्यांत दडपेबाजी अगदी नाही. तसेंच 'मागुती, आपसे, बोलीजे' यांसारखी आपरूपे त्यांच्या भाषेत ठिकठिकाणी दिसून येतात. हंसराजांचे ग्रंथ म्हणजे कवीच्या अध्यात्मपारंगततेचा, दीर्घाद्योगाचा, विद्वत्तेचा आणि लोकहितवादित्वाचा एक प्रचंड असा पुरावाच आहे.

या काळांतील मोरोपंतांचे अनुकरण करणाऱ्यांत नागेश महादेव मटंगे (शके १७२३-१७५५) या सातारकर कवीची गणना होते. मटंगे घराणे मूळचे कीर्तनकारांचे आणि प्रस्तुत कवीची सारी रचनाहि कथाकीर्तनांच्या अंगानेच झाली. यांचे 'नदिकेश्वरजननाआख्यान' हे चतुराध्यायी काव्य बऱ्यापैकी असून त्याच्या एकूण आर्या १८५ आहेत. महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध संतकवि उद्धवचिद्घन यांचे गुरु चिद्घनस्वामी यांच्या भगिनीच्या वंशांत जन्मलेले भैरव अवधूत (मृत्यु शके १७६५) हे कवि याच काळांतील होत. यांची आजी निराबाई ही चिद्घनस्वामींची वहीण. भैरवबुवांचे पूर्वज हे विठ्ठलाचे जोशी-कुलकर्णी असून त्यांच्याकडे पयकीचा अधिकार होता. बुवांचे आडनांव ज्ञानसागर असून ते दत्तोपासक होते. भैरव अवधूतांची कविता हजाराच्या आंतबाहेर असून तिचा विषय एकच व तो म्हणजे अध्यात्म हा आहे. रचनेत माग थोडे नावीन्य दिसते. त्यांच्या पदरचनेवर शिवादिनफेसरीच्या वाणीची छाया पडली आहे. बुवांचा 'ज्ञानसागर' नांवाचा ३१५ ओव्यांचा एक आध्यात्मिक ग्रंथ असून त्याच्या समाप्तींत त्यांनी स्वचरित्र आणि गुरुपरंपरा दिली आहे.

या काळांत महाराष्ट्राप्रमाणे महाराष्ट्राबाहेरहि काव्यवह्नी वादीस लागलेली दिसते. विशेषतः तंजावरकडील कांही कवींचा परिचय करून दिल्यावांचून हे प्रकरण संपवितां येणार नाही. तंजावरचे मराठी राजघराणे विद्याकलांचे भोक्ते होतें हें आपण मागे पाहिलेंच. या घराण्यांतील अखेर अखेरचा राजा शरफोजी (शके १७२० ते ५५) याची कारकीर्द अनेक दृष्टींनी महत्त्वाची झाली. गादीवर आल्यानंतर दुसऱ्याच वर्षी म्हणजे शके

१७२१-त त्याने ईस्ट इंडिया कंपनीशी तह करून मांडलिकत्व पतकरले व आपले लक्ष राजकारणांदन काढून सांस्कृतिक विकासाकडे लाविले. स्वीडिश मिशनरी स्वार्ट्स याच्या तालमीत तयार झालेल्या शरफोजीने शके १७२७-मध्ये तंजावरास देवनागरी ठशांचा एक छापखाना काढला. इतकेंच नव्हे, तर मानवदेहाचा एक सांगाडा, एक वायुर्यंत्र व एक विद्युत् यंत्र अशा नवलाईच्या वस्तूंची जोड आपल्या अजयखान्यास त्याने करून दिली. नाना तऱ्हेचीं फुलें व फुलपांखरें गोळा करण्याचा नादहि त्यास होऊ. इंग्रजी भाषा तो सफाईने बोलूं शकतो अशा अर्थाचा अभिप्राय लॉर्ड व्हॅलेंटायन यांनी आपल्या प्रवासवृत्तांत नमूद करून ठेविला आहे. तात्पर्य, शरफोजी हा जरी पेशवाईअखेरच्या काळांत नांदत असला तरी त्याच्या मनावर व बुद्धीवर झालेले संस्कार इंग्रजी वळणाचे होते. पण आश्चर्याची गोष्ट ही, की शरफोजीने जें वाङ्मय निर्माण केले तें सर्व जुन्या वळणाचें आहे. त्याच्या नांवावर कुमारसंभवचेंपु या नांवाचा एक संस्कृत ग्रंथ, संस्कृतांतील सुप्रसिद्ध नाटकांच्या आधारें रचिलेली मुद्राराक्षसकथा, कांहीं मराठी नाटके व गजशास्त्रभाषाप्रबंध हा एक भाषांतरित ग्रंथ एवढें वाङ्मय आढळते. ज्या पेशवाईअखेरच्या काळांत महाराष्ट्र पवाडे आणि लावण्या यांच्या रंगांत नादावून गेला होता त्याच काळांत खाली दक्षिणेंत तंजावर येथें मराठ्यांचा अखेरअखेरचा राजा शरफोजी आपली जुनी परंपरा टिकवून तिला इंग्रजी संस्कृतीचा उजळा देऊं पहात होता हें ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. दुर्दैवानें तंजावरचें राज्य शरफोजीच्या पश्चात् लौकरच खालसा झालें आणि दोन संस्कृतींचा संगम करण्याचा त्याचा हा प्रयत्न तेथेंच थांबला. असा. या काळांतील तामीळनाडांतील एका महाराष्ट्रीय कवयित्रीचा परिचय आपण येथेंच करून घेऊं. या कवयित्रीचें नांव मीनाक्षीअम्मा (श. १७२२-१७७२). ही सुप्रसिद्ध माधव-स्वामींच्या नातवाची म्हणजे वासुदेव पंडिताची वायको व एकनाथांच्या नातवाची नातसून. वासुदेव पंडित हे कुंभकोणजवळ तिम्मगुडी येथें राहत.

१. आपला विद्वान् फा. स्वार्ट्स याच्या मृत्यूनंतर शरफोजीने त्याच्या स्मृतीवर जें कवित इंग्रजी भाषेंत रचिले आहे त्यांतील कांहीं भाग पुढे देतो-

Firm was thou, humble and wise,
Honest, pure, free from disguise . . .
Blessing to Princes, to people, and to me;
May I, my father, be worthy of thee,
Wisheth and prayeth thy Sarbojee.

मीनाक्षीअम्मा ही सदा काव्यमग्न असे म्हणून तिला 'मंत्रवादीण' म्हणत. मोरोपंताप्रमाणें ती कोळशानें मितीवर सहज सुचलेले काव्यचरण लिहून देवी. मात्र स्वतःची कविता ती नवऱ्याच्या नांवानें रचते. तिच्या एका पदांत स्वर्गळ्यांच्या लावून खोचून बोलण्यांनीं कोमेवून गेलेल्या आपल्या कृष्णकुलास यशोदा बात्सल्यानें घबळ घेते आणि म्हणते—

कोणें माजिपलें सांग कुवलयदळ दयामा ॥ धृ० ॥...

मुक्ताहार एकावळि पडिला कां गुंता ।

वैजयंति विखुरलि कां सांग रमानाया ॥....

म्हान दिसे वंदनचंद्र नेच दिसति लाल ।

कव्जलजल गळुनि मलिन दिसति तव कपोल ॥

कोण गदी उरें उत्तर बोलिपले तुजला ।

शिक्षण मी त्यालागुनि सांग रमालीला ॥

'पुत्र तुझा नव्हे म्हणुनि गडि बोलति मजला ।

ऐकताचि वचन वसे जळ भवले डोळां' ॥

धांवुनि हरि मिटि घाली जननीचे कंठी ।

सुंदर अति जननीप्रति सांगत गुजमोष्टी ॥

सांतवोनि श्रीहरिची अमित सुखवि जमनी ।

गडि सकळहि अदृष्ट गुज वदति चक्रपात्री ॥

सुंदर तूं भीमंत म्हणुनि गडि करितिल हेवा ।

जननि तुशी मीच सत्य जाण वासुदेवा ॥

हे करुणरम्य गीत ऐकून कोणत्या सांसारिकाचे डोळे ओलावणार नाहीत ! या कवयित्रीनें 'हळदेडटन' या नांवाची कांहीं सौभाग्य-गाणीहि तिकडील पद्धतीप्रमाणें रचिली आहेत.

शुभरायबुवा [मृत्यु शके १७४२] हे कवि मूळचे बंगळूरचे. त्यांची जात ब्राह्मण आणि भाषा कानडी. टिपू सुलतानाच्या पदरी ते कांही काळ नासब दिवाण म्हणून बसलेले. पुढें कांही कारणानें शुभराय विरक्त झाले आणि सर्वसंगपरित्याग करून भ्रमंती करीत करीत सोळापुरास येऊन राहिले. सध्यांचा सोळापुर येथील बुवांचा मठ त्यांच्या हयातींत म्हणजे शके १७०७-मध्यें जांभला गेला. मठांतील पांडुरंगाची मूर्ति वायुका-मय असून बुवांना ती पंदरीस चंद्रमागेच्या पात्रांत स्वयंभू स्थितींत लावली असें परंपरा सांगते. दुसरे बाजीराव पेशवे बुवांच्याकडे चावून आले होते, परंतु बुवांची निःस्पृहता टळली नाही. रमावळभद्रासांच्या पंथांतील हरिपंततात्या राठोरसकर, शाहीर रामजोशी आणि शुभरायबुवा ही मंडळी

१. 'श्रीशुभराय महाराज यांचें चरित्र आणि पदे' (वि. न. जवकल)

समकालीन असून एकाच गांवांत राहत. साहाजिक त्यांच्या भेटीगांठी नित्य होत असाव्या. 'इटातटानें पटा रंगवुनि जटा धरिसि कां शिरी.....' ही प्रसिद्ध लावणी रामजोशांनी शुभरायबुवांना अनुलक्षून रचली असा प्रवाद आहे. दोघांचे संबंध खरोखर कसे होते ते कळण्यास मार्ग नाही. अप्पात्म, चित्र, गायन आणि काव्य अशा चार कला शुभरायांना अवगत होत्या. त्यांनी काढलेली चित्रे अद्यापि मठांत आहेत. मातृभाषा कानडी असूनहि बुवांनी चांगली दीडदोनशें पदे मराठीत रचिली आहेत. पदांचे विषय पारमार्थिक असून रचना टाकटिकीची वाटते. प्राचीन मराठी काव्य बुवांच्या वाचनांत चांगलें असावें. कारण तेच त्यांच्या मुलांतून पुनः एकावर आले आहे. नावीन्य अर्थात् नाही. पण गोडी आहे. विशेषतः,

‘अंत त्या मुखासि नसे म्हणुनि म्हणति संत रे ।

घडे यापरि जेव्हां स्वरूपी सत्वाचा एकांत रे ॥’...

वासरली त्यांची पदे लोकप्रिय झाली असली पाहिजेत.

पेशवाईअखेरील कवीत निरंजन रघुनाथ (सक १७०४ ते ७७) यांचाहि उल्लेख करणे अवश्य आहे. मूळचे हे बालाघाट प्रांतांतील कळंबचे अधभूत श्रोत्री. पुढें गुरुपदेश शास्त्रावर निरंजन या नांवानें प्रसिद्धीस आले. पूर्वायुष्यांत त्यांनी कांही दिवस पुण्यास नौकरी केली, पण लौकरच ठाकुरदासांचे हरिकीर्तन ऐकून ते विरक्त झाले, आणि सेवाधर्म टाकून परमार्थाकडे वळले. पुढें ते मिरजेस श्रीमंत गंगाधरराव पटवर्धन यांच्या आश्रयास येऊन राहिले होते. सक १७७७-त त्यांनी कृष्णानदीत जल-समाधि घेतली. यांचे समग्र ग्रंथ अलीकडे छापून निघाले आहेत.^१ ज्ञानेश्वरांच्या अमृतानुभवावर निरंजनांनी ‘पद-बोधिनी’ या नांवाची गद्य टीका^२ रचिली असून या काळांतील मराठी गद्याचा तो उत्तम नमुना आहे. ही टीका रहस्योद्ग्राही पद्धतीनें केलेली असून तिच्या शेवटी टीकाकार म्हणतात—

“हे श्रीगुरु ज्ञानोबा, तुम्ही कृपा केली म्हणोन हे टीका जाली. नाही तर खुंटली होती मति माझी ... मूळचा ग्रंथ परम दुर्बोध, त्याचे व्याख्यान करावयाचें माझे सामर्थ्य नाही. परंतु मनांत फार हीस जे या अनुभवामुताचा अर्थ आपणास कळावा. याजकरितां श्रीअळंकापुरी जाऊन लेकरासारिखें रडून प्रार्थना श्रीज्ञानेश्वरपदी केली, त्याज्वन्हून या ग्रंथावरि टीका करण्याविषयी स्वप्नांत प्रसाद जाला. अस्तु. आपण आपणास अर्थ कळावयासाठी लिहिता जालों.”

१. ‘श्रीनिरंजन रघुनाथांचे ग्रंथ,’ संपा. व. अं. कोल्हटकर.

२. प्रकाशक का. म. घते, (बिळाप्रेस, इ. स. १८८२).

त्यांची 'केनोपनिषदावरहि अशीच एक गद्य टीका आहे. 'आत्म-
बोध प्रकाशिनी' ओवीबद्ध असून ती कृष्णातीर्थी ब्रह्मप्रामी शके १७३८-
त सिद्ध झालेली दिसते. 'स्वात्मप्रचीति' आणि 'साक्षात्कार' ही
अनुक्रमे पांच व सात अध्यायांची प्रकरणे असून त्यांत पुण्याची चौकरी
सोडल्यापासून तों गिरनार पर्वतावरील दत्तसाक्षात्कारापर्यंतचा स्वामीचा वृत्तांत
आला आहे. साहजिकच ही प्रकरणे आत्मचरित्रात्मक असून मोठी प्रेमळ
च रसळ उतरली आहेत. ठाकुरदासांचे कीर्तन ऐकून विरक्त झालेला हा
अक्कूत देवाकरितां बगवण भटकूं लागला तेव्हां त्याच्यासंबंधी लोक काय
बोलत ते पहा—

‘एक म्हणती झाला वेडा । एक म्हणती निःसंग उबडा ।

एक म्हणती बुद्धि धौडा । वेडा कैसा म्हणावा ॥

एक म्हणती मंत्र चळला । एक म्हणती भांग प्याला ।....

लोक म्हणती वेड्यासि वेडा । मेठी कां जैसी दगड दगडा ।...’

(स्वात्म. १-८८ ते ९८)

परंतु जननिदेवरोबर अवधूताची देवभक्ति उलट वादतच गेली,
आणि तिचा कळस गिरनार पर्वतावर झाला. याशिवाय ‘केशवचैतन्य-
कथातरु’ हा ग्रंथ व तीनचारशे पदे निरंजन खुनाथाचे नांवावर आहेत.

अभ्यासाची साधने

शं. श्री. देव : नरसोबा आत्माराम (श्रीसांप्रदायिक विविध
विषय, खं. २, क. ७८-७९).

शं. श्री. देव : जयरामज्जांकित (भाइसंमं. पंचम संमेलन वृत्त).

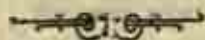
द. वा. पोतदार : जयरामज्जांकित (भाइसंमं. पै. ३-१).

ग. न. देशमुख : श्रीजयराम महाराज यांचे चरित्र.

रा. कृ. देशपांडे : श्रीमौनीचरितामृत (मुंबई, शके १८५८).

श्री. श्रीनिवासचारी : Maharaja Serfoji-the Scholar Prince.
(Journal, Saraswati Mahal Library,
Tanjore, Vol. I, No. 2)

Hickey : Tanjore Maratha Principality.

थोडी दुरुस्ती, थोडी पुस्ती—

‘महाराष्ट्र-सारस्वता’च्या पुस्वणीचे काम छापखान्याच्या निकडोमुळे अतिशय चाईने उरकाचे लागले. त्यामुळे काही महत्वाचे उल्लेख अनवधानाने राहून गेले, ते मुख्य पुस्वणीस आणखी एक छोटी पुस्वणी जोडून आम्ही पुढे करित आहो. मूळ सारस्वतांतहि काही ठिकाणी ग्रंथ व ग्रंथकार यांचे निर्देश मागेपुढे झाल्याने व सारस्वताची प्रस्तुत चतुर्थ आवृत्ति ही ज्या तृतीय आवृत्तीचे पुनर्मुद्रण आहे ती तृतीय आवृत्तिहि जशी निघावी तशी न निघाल्याने ‘पुस्वणी’ सद्योप होणे स्वाभाविक होते. आत्मसमर्थन करणे नाही, परंतु काही दोष जसा आमचा तसा काही मूळ ग्रंथाच्या तृतीय आवृत्तीचा हे नाकवूल करता येणार नाही. असो. मुख्य पुस्वणीस जी पुस्तीदुरुस्ती करणे अवश्य वाटते ती अशी—

(१) ज्ञानेश्वरपूर्वकालांत कोणा ब्रह्मदेव नांवाच्या कवीने ‘शैवशक्ति’ किंवा ‘शैवशाक्तग्रंथ’ या नांवाचा ग्रंथ रचिला असल्याची माहिती सरदार चंद्रचुडाच्या दप्तरातील एका वाडांतील पुढील उल्लेखावरून मिळते—“शैवशक्ति ग्रंथवर्णन ब्रह्मदेव ज्ञानदेव यांचे पुर्वि आळंदीचे केले ॥ अलंकावतीचे केले.” संशोधकांनी या ब्रह्मदेवाचा शोध घ्यावा.

(२) सारस्वताच्या द्वितीय आवृत्तीतील महानुभावविषयक मजकूर सारस्वतकारांनी, ज्यांचे छायाचित्र प्रस्तुत आवृत्तीच्या प्रारंभी जोडले आहे, त्या महंत श्रीदत्त लक्ष्मण यांजकडे अभिप्रायास पाठविला होता. त्यांचे कै. माघे प्रांना वाढावेत ते उत्तर आले त्यांतील काही भाग महानुभाव महंतांचे अधिकृत म्हणणे सर्वाना कळायें या बुद्दीने पुढे देत आहो.

“स्वस्ति श्री विद्यार्णव रा. रा. विनायक लक्ष्मण भावे यांस अनेकधा जय श्रीकृष्ण. तुम्हीं लिहिलेला ग्रंथ पाहिला. त्यांतील महानुभाव धर्मा-संबंधी लिहिलेला मत्तकुरासंबंधी माझे म्हणणे पुढीलप्रमाणे आहे.

१. महानुभावी लोक चातुर्वर्ण्य मानितात.

२. वेदांतील हिंसेचा भाग आम्हांस मान्य नाही. बाकी भाग आम्हांस पूज्य आहे. श्रीकृष्ण परमात्म्यास आम्ही मानतो. त्याच्या नकलेस आम्ही मानीत नाही.

३. आधमव्यवस्था आम्हांस मान्य आहे.

४. विठ्ठलादिकांना आम्ही ईश्वर समजत नाही.

६. कुणभट्टांनी काडलेल्या पंधाशी महानुभाव पंधाचा संबंध नाही. तो पंथ ' मातंगी भटपंथ ' या नावाने मोडतो व तो भिन्न आहे.

८. आमच्या ग्रंथांच्या लिपीची मोड सद्भाविकांना दाखविण्यास आमची हरकत नाही. तुम्ही हा महाराष्ट्र-सारस्वत ग्रंथ शुद्ध मनाने लिहिला आणि सत्य जाणण्याची तुमची इच्छा आहे असे दिसल्यावरून या लिपीची मोड तुम्हांस कळवितो.

ता. २-६-१९१९ इ. (सही) महंत श्रीदत्त-लक्ष्मराज कवीधर महानुभाव.

(३) ' १६ व्या शतकांतील कांही कवि ' या प्रकरणास जोडलेल्या पुरवणीत आम्ही गोंव्याकडील खिस्ती कवि फा. यॉमस स्टीफन्स याज-विषयी विस्ताराने लिहिले आहे. तो मजकूर लिहिल्यानंतर सारस्वताच्या द्वितीयावृत्तीस कै. भावे यांनी जोडलेले परिशिष्ट आमच्या वाचनांत आले व त्यावरून पाहतां सारस्वतकारांनी या परिशिष्टांत फा. स्टीफन्सविषयी भरपूर माहिती दिल्याचे आढळून आले. आमच्यासमोर सारस्वताची तृतीय आवृत्ति होती व तिच्यांत वरील मजकूर नसल्याने फा. स्टीफन्स-विषयी पुरवणी जोडणे आम्हांस भाग पडले. पुरवणी हवीच होती, कारण सारस्वताच्या प्रस्तुत चतुर्थावृत्तीत वरील मजकूर नाही. तेव्हां पुरवणीत फा. स्टीफन्सच्या ' क्रिस्त पुराणा 'चा परिचय करून देणे हे आमचे कामच होतें व ते आम्ही केले. बाईट इतकेच वाटतें, की या प्रकरणी आमचे हादून सारस्वतकारांस न कळत पण विनाकारण बोल लागला. कारण फा. स्टीफन्स-विषयी आम्ही पुरवणीच्या रूपाने जें लिहिलें तें सारस्वतकारांनी द्वितीयावृत्तीच्या परिशिष्टांत अगोदरच लिहून ठेवले होतें. आम्हास मात्र त्याची कल्पना नव्हती. बाकी सारस्वतकारांचे पश्चात् त्यांच्या ग्रंथाची तृतीय आवृत्ति काढणाऱ्या मंडळींनी स्वतः ग्रंथकाराने द्वितीयावृत्तीस जोडलेल्या परिशिष्टांतील महत्त्वाचा भाग तेवढा गाळून टाकावा हा प्रकार म्हणजे संपादनाचा एक अजब नमुनाच म्हटला पाहिजे ! असो, जें झालें त्यास इलाज नाही.

(४) क्रिस्ती ग्रंथकारांप्रमाणे मुसलमान ग्रंथकारांनी निर्माण केलेल्या महाराष्ट्र भाषेतील सारस्वताचे उल्लेख मूळ ग्रंथांत एक दोन ठिकाणी आले आहेत. एतत्प्रकरणी सारस्वतकारांनी दिलेल्या माहितीत योडी भर घालणे आज शक्य आहे. प्रथम उल्लेख विजापूरचा मुलतान इब्राहिम अदीलशहा याचा केला पाहिजे. याचा ओदा हिंदुधर्माकडे असून त्याची जी पर्माने उपलब्ध होतात त्यांवर ' श्रीसरस्वती ' ही अक्षरे बहुधा आढळून येतात. शके १५१०-च्या सुमारास त्याने विजापूरच्या किल्ल्यांत एक संगीतमहाल बांधून तेथे सरस्वतीची स्थापनाहि केली होती. या

इब्राहिम अदिलशाहाने कांहीं मराठी कविता रचिली होती व तिचें बाह विजापूर येथील बांगी मिया शमसुद्दीन बख्श यांजपाशी होतें असें श्री. चांदोरकर लिहितात. दुसरा उल्लेखनीय मुसलमान ग्रंथकार हुसेन अंबर हा होय. यांने रचिलेली एक ओवीबद्ध गीताटीका उपलब्ध असून ती 'अंबर हुसेनी' या नांवाने ओळखली जाते. हिला टीका म्हटण्यापेक्षा समओवी म्हणणे अधिक बरोबर होईल. कारण मूळ गीतेतील सातशे श्लोकांवर हुसेन अंबर यांने ८१६ ओव्या रचिल्या आहेत. म्हणजे प्रत्येक श्लोकास एक ओवी असे प्रमाण स्थूलमानाने पडतें. रचना सामान्य आहे. प्रारंभी नागेश-शारदा व सद्गुरु यांना वंदन केलेले आढळतें हें तिचें वैशिष्ट्य होय. अंबरखान हें या ग्रंथकाराचें उपनाम असून अंबर-याकृत-हुसेनी याप्रमाणें त्याची वंशपरंपरा आहे. ही गीताटीका त्यानें शके १५७५-मध्ये रचिली असून यापूर्वी रचिल्या गेलेल्या अच्युताश्रम व निवृत्तिनाथ यांच्या समओवी टीकांतून संपूर्ण श्लोकार्थ उघड न झाल्याने आपण ही नवीन समओवी शंकराचार्यांचे भाष्य व श्रीचरत्वामींचे व्याख्यान पाहून लिहीत आहों असे हुसेन अंबर म्हणतो. यावरून तो चांगला व्युत्पन्न असावा असे वाटतें. अलमखान हा मुस्लीम कवीपैकीं आणखी एक असून त्याचा परिचय सरदार मुजुमदार यांनी करून दिला आहे.^१ या कवीचा काळ निश्चितपणें कळत नाही, परंतु त्याची भाषा दोनअडीचशें वर्षांमागील दिसते. याचा गुरु कोणी नागेश्वर म्हणून असावा. या अलमखानाचें 'मन' या विषयावरील एक पद पुढें देतो—

मन हा बहुरंगी । चालक तिही जगी ॥ ध्रु० ॥

संकल्प विकल्प करी मन । चेष्टवि विषयालागि ॥

मन झळले सिद्ध संन्यासी । नाथपंथी मुनी योगी ॥

ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । नाचती मनासंगी ॥

मन आपणाते पतुनि पाहिलें । मग जाला बैरागी ॥

अलमखान म्हणे विनती । ऐक मना गुरुचरणीं लाग वेगी ॥

हे व शेख महंमद, शेख सुलतान, जिदो फकीर, दादु पिंजारी, शाहा बेग वगैरे ज्ञात व अज्ञात असे एकूण पांचपन्नास मुसलमान कवि मराठी भाषेत काव्यनिर्मिति करीत असे दिसतें. परंतु यांपैकी बहुतेक सर्व कवि विठ्ठलभक्त असल्याने भागवतधर्मीय संतकवींचे अनुकरण करून लिहिलेली त्यांची कविता मराठी भाषेत असली तरी तीं मुसलमानांच्या

१. कवि इब्राहिम अदिलशाहा (भाइसंमं. पै. वर्ष ६, पृ. १७२).

२. अलमखान (भाइसंमं. इति. शके १८३७, पृ. २७९).

चालीरीतीचें व संस्कृतीचें प्रतिबिंब पडलें नसल्यानें ही मुसलमानांची जातीय कविता होय असें म्हणतां येणार नाही. किंबहुना या कवितेतील कवीची नाममुद्रिका काढून टाकली तर ती मुसलमानी कविता आहे हें कळूनहि येणार नाही. इतकी ती हिंदु वळणाची आहे. अर्थात् हें मुसलमानांचें जातीय साहित्य नव्हे. त्यासाठी कांहीं मुस्लीम कवींनी हिंदु शाहिरांचें अनुकरण करून मोहरमच्या सणांत 'करवल'मध्ये म्हणण्यासाठी म्हणून ज्या 'रिवायती' रचिल्या आहेत त्या पाहिल्या पाहिलेत. या रिवायती रचणाऱ्या कवींत अब्दुल, महंमद हानिफ, आबालाल, दारा, फतिशा, शेख मिराजी, जोव्हारदा, करीम, कासम वगैरे सुमारे वीसएक कवि असून त्यांच्या रिवायतीचा परिचय अलिकडे पै. शिकंदरलाल अतार यांनी करून दिला आहे. या रिवायती म्हणजे नानाप्रकारच्या चालीवर रचिलेलीं पद्ये असून ती मोहरमच्या 'करवल'मध्ये म्हणजे मेळ्यातून म्हटली जातात. अज्जी खलिफांचे पुत्र व महंमद पैगंबराचे नाव हसन-हुसेन यांनी करवलच्या रणक्षेत्रावर यजदाशी जंग करून घारातीर्थी देह ठेवला त्याचें वर्णन या रिवायतीतून येत असल्याने त्या करण व वीर या दोन रसांनी परिपूर्ण असतात. अरबी भाषेत या रणसंग्रामाचें व्यातथ्य वर्णन करणारे 'जंगनामा' म्हणून एक काव्य आहे व त्याच्या उर्दू भाषांतरावरून महाराष्ट्रीय मुसलमान कवींनी या रिवायती रचिल्या आहेत. या कवनांतून मुसलमानी आणि मराठी अशा दोन्ही भाषांची खिचडी दिसत असली तरी इतिहास व धार्मिक आणि सामाजिक चाली-रीती यांच्या अभ्यासकांस रिवायतीचें महत्त्व पार आहे. करण आणि वीर या दोन रसांचा परिपोषहि त्यांत चांगला झालेला अनुभवास येतो. पैकीं गरीब अब्दुल या नांवानें कवित्व करणाऱ्या एका कवीच्या दोन रिवायती पुढें देतो. हा 'गरीब अब्दुल' कोणा राजे भास्कराचा आश्रित असावा असें दिसतें. पहिली रिवायत सलामीची असून दुसरीत हसन व हुसेन यांच्या आईचा पुत्रशोक व्यक्त झाला आहे.

प्रथम सलाम सर्वाला ॥ लहान थोर सान्या सभेला ॥ चित्त देऊन ऐका ह्याला ॥ सत्सगुरुच्या वचनाला ॥ १ ॥ फकिर झालों मि मोहरमचा ॥ प्रवरते शाहे हुशेनीचा ॥ निवरति आहे निरंजनाचा ॥ फकीर मी सात दिवसाचा ॥ २ ॥ घालून विरशाचा लंगोटा ॥ घेउन हिंमतीचा हातीं सोटा ॥ ध्यान नामाचा आहे मोठा ॥ भक्ति जपमाल घेऊन बोटा ॥ ३ ॥ ... सगलि आमुची पंचरंगी झोळी हाजार ठिगळाची ॥ लाऊनि राख दर्शनाची ॥ धुनि लाविली मी पंची ॥ मी पंची केली धुनी ॥ ४ ॥

मोडून घेतल्या सात शेनि ॥ पंच राख करुनिया अगनी ॥ निरंकार पेटलि
धुनी ॥ ५ ॥ इरादा एक आहे अमुचा ॥ निघुन करवला जाण्याचा ॥
हुकुम घेऊन नवाचाचा ॥ अंतरि भेद समज ह्याचा ॥ ६ ॥ गरिब
आबदूल असे म्हणि ॥ घ्यावे गुरुपुत्र समजोनि ॥ आरे लेकाच्याहो
मैदानि ॥ येऊ आला वा खेळुनि ॥ ७ ॥

रंगित पाळना होसन केला रसमी दोऱ्यां लाउनी त्याला ॥
माझा झुलनार निघुन गेला ॥ आता हालऊन बघुं कुनाला ॥ १ ॥ माझ्या
वाळाची होस मोठी ॥ दागिना मोडून केलि पेटी ॥ माझा झुलनार
निघुन गेला ॥ आता हालऊन बघुं कुनाला ॥ २ ॥ आंगडे टोपडे आस-
गराला ॥ पिंपळपान शोभे कपाळाला ॥ माझा लेनार निघून गेला ॥ आता
हालऊन बघुं कुनाला ॥ ३ ॥ आसगर माझा लहान होता ॥ पौर्णिमेचा
चंद्र दिसत होता ॥ माझा झुलनार निघून गेला ॥ आता हालऊन बघुं
कुनाला ॥ ४ ॥ पोक्त रिवायत गमाचि झाली ॥ गरिब आबदुल यानें
केलि ॥ राजे भास्कराची दया झाली ॥ गरिब आबदुल यानें केलि ॥ ५ ॥

(५) शिवराम म्हणजेच उद्भवः—२० व्या प्रकरणास जोडलेल्या
पुरवणीत आपण एक समर्थशिष्य व त्याचें डफगाणें यांची ओळख
करून घेतली आहे. ही पुरवणी लिहिल्यानंतर ' रामदासी संशोधना 'च्या
प्रथम खंडांतील टांकळी संग्रहास श्री. देव यांनी लिहिलेली प्रस्तावना पुनः
एकवार वाचली तेव्हां कळून आलें, कीं हें डफगाणें रचणारे शिवराम
म्हणजे दुसरे तिसरे कोणी नसून समर्थोचे पहिले शिष्य उद्भवस्वामी हेच
होत. उद्भवांचे मठ दोन; एक टांकळीचा व दुसरा तेलंगणांतील इंदुर-
बोधनचा. पैकीं टांकळी मठांतील उद्भवस्वामीचा कवितासंग्रह पाहतां ते
शिवराम या नांवानेहि ओळखले जात हें कळून येतें. समर्थोच्या पश्चात्
दिवाकर आणि उद्भव यांच्यांत जो तंटा झाला त्यांतील उद्भवांची बाजू
या संग्रहांत त्यांच्या मुत्तानें ऐकावयास मिळते.

(६) एकनाथ-पंचकांतील जनीजनार्दनांचा परिचय आपण मागे
करून घेतलाच आहे. या कवीविषयी श्री. अनंतदास रामदासी अधिक
माहिती देतात ती अशीः—“ या कवीचें मूळ नांव जनार्दन. जनी
किंवा जनार्दन हें त्याच्या आईचें नांव. मातृभक्त असल्यामुळे आईचें
नांव आपल्या मागे जोडून ' जनीजनार्दन ' झाले. यांचें आडनांव देशमुख.
भूषा ही त्यांची जन्मभूमी. शेवटी बीड येथें सहकुटुंब राहूं लागले. जनी-
जनार्दनांस एक मुलगा व पांच नातू होते. नातू पुढें वेगळे होऊन एका
समाधिक आंगणाच्या पांच घरांत राहूं लागले. या ' पांचांगणा ' चेंच पुढें

‘पाटांगण’ झाले (?). जनीजनार्दनांचा मुलगा त्यांच्या हयातीतच काशीस वारला. त्यानंतर त्यांनी भूम येथे म्हणजे आपल्या जन्मभूमीस येऊन देह ठेवला. भूम येथील त्यांच्या समाधीवर ‘श्रीमंन्मूर्ति हुंदिराज’ असा गणपतिदर्शक उल्लेख आहे. गिरिधरकृत ‘समर्थप्रतापां’तील ‘हुंदि जनार्दन हुंदिराज्यातें’ हा उल्लेख त्यांचाच असावा. जनीजनार्दन गाणपत्य होते हे प्रसिद्धच आहे. त्यांचे वंशज बीड येथे आहेत.” (श्रीसांप्रदायिक वृत्त, चर्चा, इ. खंड, ६).

(७) पुरवणीत कांही ठळक ग्रंथांचा परिचय करून देण्याचें राहून गेलें, तो पुढें करून देत आहों. पैकीं, मराठी ‘पद्मपुराण’ रचणारा पंडित दामोदर नांवाचा महानुभाव कवि उपाध्ये आम्हायांतील सेवलेकर वंशातील असून १५-व्या शतकांत तो काव्यरचना करित होता. हे पद्मपुराण त्यानें कोणत्या संस्कृत ग्रंथाच्या आधारे रचिलें तें समजत नाहीं. ‘संस्कृत पूर्वीचें । तें मन्हाठी बोललों वाचे’ असें कवि म्हणतो; पण त्यानें वर्णिलेला कथाभाग संस्कृतमधील सुप्रसिद्ध पद्मपुराणाहून निराळा आहे. यादव-कालांतील नरेंद्रकृत ‘रुक्मिणीस्वयंवरां’त आढळणारा कल्याणकीर्ति-किन्नर-वृत्तांत मात्र या पद्मपुराणांत दिसावा ही गोष्ट महत्वाची आहे. या कथा-भागान्या ओव्या दामोदर पंडिताच्या प्रस्तुत काव्यांत पुढीलप्रमाणें आहेत.

‘मागा वेदचोका आपु धडला । तो कीनरु वनीं जाला ।
कल्याणकीर्तीन देखिला । तो आला कौटन्धपुरा ॥
तो बंदीजन नागारी । राव वर्निले परोपरी ।
परी दुधन ठेवीली निर्धारी । समस्त रायासी ॥
कीनरु वर्णी गोपाळा । म्हने श्रीकृष्ण परब्रह्माचा पुतळा ।
तो रुक्मिणी बाळा । बरीजे ॥’ (ओ. २२६९ ते ७१).

म्हणजे १३-व्या शतकांतील नरेंद्रकवि व १५ व्यांतील पंडित दामोदर या दोघांनीहि वरील कल्याणकीर्ति-किन्नर प्रसंग एकाच पद्मपुराणांतून घेतला व हे पद्मपुराण संस्कृतमधील सुप्रसिद्ध पद्मपुराणाहून भिन्न असावे. तेव्हां प्रो. कोल्हते^१ म्हणतात त्याप्रमाणें महानुभाव पंथाचें एकादें वेगळेंच पद्मपुराण असावें व त्याचा आधार या पंथीय कवींनी घेतला असावा. बाकी हे मराठी पद्मपुराण पंडित दामोदरानें केवळ महानुभाव पंथाच्या मतप्रतिपादनासाठीच रचल्याचें स्पष्ट दिसतें. दसावतारांत श्रीकृष्णवतार सर्वश्रेष्ठ असून त्याच्या ‘सन्निधानानें’च मोक्ष मिळतो असें कवीचें सर्वत्र

१. अप्रकाशित. (हस्तलिखित पोथी श्रीगोपीराज ग्रंथसंग्रहालयांत आहे).

२. रुक्मिणी स्वयंवर’ (नरेंद्रकृत), अस्तावना, पृ. २५.

सांगणे आहे. या मराठी पद्यपुराणाची भाषा अशुद्ध असून ग्रंथ सामान्य चाटतो.

मुद्रलदादोसुतकृत 'जैमिनी भारता'चाहि परिचय करून देण्याचे मुख्य पुरवर्णीत राहून गेले. यांत मुख्यतः अश्वमेधपर्वातील कुशलवोपाख्याना आले असून त्याचा रचनाकाल शके १५०० व रचनास्थळ 'मुचकुंदेच्या तीरावरील सौभाग्यनगरी' असे आहे. या ग्रंथाची ओवीसंख्या साडेतीन हजारांचे वर असून त्यांत एकूण २७ प्रसंग आहेत. या कवीच्या गुरूचे नांव वृसिंह व त्याची जोड आपणांस आपली आई काशी हिच्यामुळे झाली असे त्याने कृतज्ञतापूर्वक म्हटले आहे. त्याचे काव्य वरच्या दर्जाचे असून त्यांतील रूपकपद्धति एकनाथी वळणाची आहे. ग्रंथाच्या समारोपांत ही पद्धति विशेष रीतीने अनुभव्यास येते. तेथे आपल्या मनोभूमिकेवर क्षेत्राचे रूपक करून कवि म्हणतो—'माझ्या पद्मविकारयुक्त क्षेत्राचा अंगिकार करून सदगुरूने त्याला ज्ञानाभि लावून दिला व त्यायोगे सर्व तृषाची होळी केली, वैराग्याची कुन्हाड पालन कामक्रोधांचे वृक्ष तोडले, मग बोधाच्या नांगराने हे क्षेत्र त्याने नांगरले, त्यांत साहजिकच आशातृष्णा चूर्ण झाल्या, कामनेच्या गर्ता बुजल्या, व अद्या रीतीने विशुद्ध झालेल्या भूमीवर गुरुक्षेत्राची अमृतवृष्टि झाली आणि त्यामुळे प्रिताप पळाले.

पुढे वापसा जाला पूर्णतेचा । पेरा केला ब्रह्मविज्ञाचा ।

रामकथालक्षणअंकुराचा । उद्भव जाला तये काळी ॥

पीक भिकले अपार । सामावितां न पुरे अंबर ।

तेथें रक्षण राहिले स्वानुभवी नर । सावध असती अहोरात्र ॥

निजध्यास गोफणेचे पांगोरे । वेगे फोडिली आनंदमरे ।

इणी येतील तेथे पाखरे । आलस्यनिद्रा तोंचि ॥

पुढे राती जाली अभिनव भारी । सांडवितां न माये वझांडोदरी ।

तेथे वक्ता होऊनिवा मापरी । माप करी शक्तीनुसार ॥

सिद्धकविकृत "कृष्णामृतनट" हा अलिकडे उपलब्ध झालेला मराठवाड्यांतील एक अज्ञात ग्रंथ आहे. शके १६६२-च्या सुमारास रचिलेल्या या ग्रंथांत हा सिद्धकवि आपण एकनाथांच्या परंपरेतील असल्याचे सांगतो—

येका जनार्दन वरदे । चक्रभारार्थ प्रसादे ।

श्रीदत्ताचिवा निजबोधे । सिद्ध आनंदे डुलत ॥

याहून अधिक माहिती त्याच्याचिथी मिळत नाही. 'कृष्णामृतनट'

या ग्रंथाचे पूर्वापे आणि उत्तरार्ध असे दोन भाग असून एकूण ओवीसंख्या ३८,७३२ आहे. ग्रंथांत त्या नाटकी कृष्णाच्या अमृतमधुर स्त्रीला वर्णित्वा असल्या तरी त्यांत केवळ कृष्णचरित्रच आले आहे असे मात्र नाही. उलट या ग्रंथाचे स्वरूप थोडे सर्वसंग्राहक आहे. कारण त्यांत कृष्णचरित्राबरोबर भारत-भागवतांतर्गत इतर कथांचाहि समावेश कवीने केलेला आहे. इतकंच नव्हे, तर एकनाथांच्या एकादश स्कंधावरील टीकेचा आणि त्यांच्या दक्षिणीस्वयेवराचा सरळ अनुवादहि त्यांत आढळतो. 'दासविश्रामधाम' कते आत्मारामकवि हे ज्याप्रमाणे रामदासांचे ग्रंथ जसेच्या तसे उतरवून आपला ग्रंथ फुगवितात, त्याप्रमाणेच हा सिद्धकवि एकनाथांचे ग्रंथ आपल्या काव्यांत संक्षिप्त रूपाने उतरवून घेतो. कारणाकारणांनीं कां होईना, पण आपले हे काव्य पैसेवत चालत्याची जाणीव कवीला आहे, व ती त्याने मोठ्या चातुर्याने शोधूनहि दाखविली आहे. तो म्हणतो —

“आधींच हा कृष्णामृतनट जाण । गगनचुंबित विस्तार गहन ।
डळमळीं लागला आपण । तंव दिधले टेंकण भागवताचे ॥
श्रीकृष्णउदव मिळणी । तेचि डिळ दिधली टेंकणी ।
येणें ग्रंथासी उभारणी । शाट धरनी उंचावला ॥
या वृक्षाच्या मूळ निर्वाणी । रामकीर्ति रायायणी ।
खोडक धरले अवरोनि । तेणें बाड मगनीं उसले ॥
जेर पांचा जाण भारत । आणिक टाळेढोले कथार्य ।
गिरिजे ते जाण पात । ययार्य या वृक्षाचे ॥
या वृक्षाचिये पोटी । भगवद्गीतेची गामाटी ।
जे भारताचे रणवटी । देवें किरीटी प्रबोधिली ॥”

तात्पर्य, हा ग्रंथ म्हणजे भागवधर्माचा 'दासविश्रामधाम' किंवा एक ज्ञानकोशच आहे. ग्रंथकार मुसलमानी राजवटीतील असल्याने त्याच्या भाषेत फारसी शब्दांचे प्रमाण संपादन आढळते. जुन्या मराठी शब्दांबरोबर ताका, आस्करा, खबर, जहर, मुस्तद, हमेशा, मोईन इत्यादि फारसी शब्द तो सर्रास वापरतांना आढळतो. मुसलमानी चालरीत त्याच्या अंगी मुरली आहे असे त्याच्या ग्रंथांतील राजसभांचीं वगैरे वर्णने वाचतांना पदोपदी वाटते.

सूचि

अ	अनाम
अक्षयबोध ६९१	सावकार अख्यान ६०१
अग्निदास (अज्ञानदास) ७१२	अनार्य ६
अफजलखानाच्या	अनुगीता ९९६
क्याचा पोवाडा ७१२-७१४	अनुभवलहरी ५९७-५९९
अग्निपुराण ३३७ (टी)	अनुभवशतक ६१८
अग्निहोत्र ५५०	अनुभवसार ३२४, ४५७ (टी), ५१७
अग्निहोत्री ३३१	अनुभवानंद २६६
अचळपूर (इलिचपूर) ६६	अनुभूतिलेश ४६१
अच्युत अनंत ५१३	अनेक वृत्तात्मक पद्यरचना-
अच्युत पंथ ७६, ८५३	आद्यमान १०७
अच्युत सी. साठे ८०३	अनंत ९७१
अच्युताश्रम ९४८	अनंत कवि ५२०, ५२२
अज्ञानवृक्ष २६	रामदास स्तुति ५२०
अज्ञानदास (अग्निदास) ७१२	सुलोचना आख्यान ५२०
अज्ञानसिद्ध नागेश ९२०	सुलोचना गहिक्का ५२०
अठरा आंकडा ६६४	अनंतचतुर्दशी ६२७
अडगुले महगुले २१६	अनंततनय (= त्र्यंबक) ६८९
अतीत ५३४	महाभारत, उद्योगपर्व ६९०
अत्रे कोडितकर ३२८	अनंत पट २६५
अद्वयानंद ६९१	अनंत पंडित - रसमंजरी
अद्वैतप्रकाश ३२४	महाराष्ट्र संजीवनी,
अध्यात्मशास्त्री इये अंतरंगचि	शृंगार कल्लोळिनी ५०१
अधिकारिये १४१	अनंतपुत्र १०००
अनंतकवि १०५७	अनंतफंदी (अनंत भवानी
अनाजी रंगनाथ मलकरे ७०१	

बुवा घोलप-१६६६)	अविनाश संदेह हरण	६०६
७०५, ७०९,	कटाव	६०८
७२६, ७३६	नानासाहेब पेशवे	६०८
अहिल्याबाई भेट	मृत्यु	१६७५
पवाडे	अमृतराव ओक - शतमुख	
माधवनिधन ग्रंथ	रावण वध	८१४
सदाशिव माणकेश्वर	अमृतानुभव ४४, ४५, १५४,	
अनंत भुजाची आरती	१५५, २५५, २७२,	
अनंतमुनि	३५८, ४३८, ८८९	
अनंत वाल्मिकी रामायण	अमृतानुभव टीका १५४, ३५८,	
अनंत स्वामी	४३८	
अन्नपंचक	अमृतानंद	५३७
अन्वय व्यतिरेक	अवधूतनिरंजन	५३७
अन्वयस्थल	कपिलगीता	५३७
अपभ्रंश ९, ८३५, ८३६	स्वरूप निर्णय	५३७
अपरादित्य	अमृतसर	३२४
अपराधनिवेदन स्तोत्र	अरणभेडी	१८९
अपरोक्षानुभव ४३६, ९७१	अयाचित (पंडित कमलाकर)	९१६
अपरोक्षानुभूति	अरणी	५२३
अफजलखानाचा पोवाडा ७१२-	अरणीचा शिपाई	५२४
७१४	अराजक	१६१, २१३
अब्दुल गरीब	अर्जदास्त	२६७
अंबर हुसेनी	अर्वाचीन कोशकार	५४
अभिलपितार्थ चिंतामणि	अलमखान	१०७४
अभीर	अलवार	१५१
अमरनाथ संवाद	अल्लाउद्दीन खिलजी	९०५
अमरनाथ हटयोग ३११-३१२	अल्लाउद्दीन शाह बहामनी	२५१
अमृत फाजलां	अवचितसुत काशी (सोळंखी)	५०७
अमृतराय (शंकर) ६०५-६०९,	९९०, १०१२	
८०६ (टी)	द्रौपदी स्वयंवर	५०७

अवधूतगीता	२२२	आणोबास	२१३
अवधूतगीताटीका	३२२, ४३८	आंतोनीजी जीवितकथा	
अवधूतनिरंजन	५३७	आत्मचरित्र	
कपिलगीता	५३७	कचेश्वर	६१३
अवधूतराज	३०६	गंगाधरशास्त्री पटवर्धन	१०५५
अवरखेड	५५२	नाना कढणीस ७९३,	१०५५
अवांका	८८४	निरंजन माधव	६१३
अन्नचिकित्सा	७८९	बापू कान्ही	१०५५
अन्नदरी	८४६	आत्मप्रकाश	५६९, १०१५
अन्नलायन प्रश्नमाला	३६१	आत्मानुभव	८८९
अन्नपति	३०९	आमाराम	१०३०
अन्नमेघ	२४५, ५१७, ५६७	आत्मारामबुवा	१०३०
अन्नमेघाख्यान	९४९	आत्मसाक्षात्कार	९९२
अष्टनायिकाविवाहाचा वृत्तान्त	६४८	आत्यास्वामी	५६९
अष्टविधा भक्ति	३१५	आदी	१९१
अष्टविवाह	२३४-२३७	आदिनाथ	१३०
अष्टवक्र	५१९	आदिनाथ शाहीर	७२६
अहमदनगर	४८५	आदिवावाची	१००७
अहल्याबाई	६७५, ७०७	आनेराज	८६९
आ		आनंदतनय (गोपाळ)	५२१
आऊबाई	१७८	पूतनावध	५२२
आउसा	८६५	राधाविलास	५२२
आक्काबाई	४१७	सीतास्वयंवर	५२२
आगाशी (शिलालेख)	८४२	आनंदमूर्ति बाळंभट	
आचारपद्धति	८३४	ब्रह्मनाळकर (मृत्यु १६४८)	
आचारस्थळ	८६९		४४२, ५३७, ९७३
आज्ञापत्र	७८५, १०५६	आनंदसांप्रदाय	८, ३२१, ३२३,
आटकमाटक	२१६		४३७, ५११,
आण्णाप्पा	९८९		५१२, ५३९,
			५४८, ५६८

आनंदलहरी	२६६	३	
आंध्रदेश	१२	इडा	३१२
आपा तांबोली	७६३	इतिहास	८८४
आपेगांव	१३०	इमाहिम अदिलशाहा	१०७३
आप्पासाहेब सांगलीकर	७२७	इसापनीति	२२४
आवासाहेब मुजुमदार	२५४ (टी)		
आंबवडे	२१२	उ	
आंबिये सोहिरोबा	६९१, ६९२	उखाहरण	९१९
आंबे जोगाई (मोमिनाबाद)	२९७, ८४२	उत्तरमानस	५४३, ५४९
आन्नाय (प्रसिद्ध तेरा)	९१३	उत्तमश्लोक	५५२, १०१४
आयमुनि	९५६	उद्योतनसुरि	८३७
आयरणी	४४८	उद्धरणपट	७७३
आयुर्वेद महोदधी	९१३	उद्धव	४१३, १०७६
आरघ्यके	५	उद्धव (सदाशिव दशपुत्र)	५०२
आर्य	२, ४, ६,	उद्धवगीता	६८, ८७४
आर्यागीति	६४३	उद्धवचिन्तन (कोकीळ)	६१६
आर्याभारत	६५६-६६४	अनुभवशतक	६१७
आर्याभारतांतील रस	६६०	गीतार्थमंजरी	
आर्याभारत व मुक्तेश्वर	६६४	चरितें (नागनाथ, हेमराज,	
आराध्य (श्रीमुकुंदराज)	८५९	बहिरंभट, गोरा कुंभार, मृत्युंजय)	
आवडाबाई उभयकर	३५४	भक्त काव्यामृतसार	
आवडाबाई (रमावल्लभदासाशिष्या)		शुक्रभासेवाद	
	९४४	संतमाला	
आंबड्या नागनाथ	१६५, १७०, १७५	उद्धवसुत	१०३०
आक्ली	३६९	उद्धवत्वामी	९८७
आहिणी	४४८	(उद्धव महार ठिपसे)	
आळेगांव	७६३	उद्बोधनाथ (मृत्यु १६०९)	
आळंदी	१३३, १५८, २६९	१४२ (टी), ५८३	
		उनकेवर (दिलालदेख)	८४१
		उपदेशरहस्य	३२२

उपदेशरहस्य (वेणाबाई)	९७७
उपनिषदर्थप्रकाश	३०६
उपनिषदे	५
उपादान	४६३
उपासना (सगुण व निर्गुण)	३१०
उंवरगांव	१२
उंवरज	५३४
उमामहेशसंवाद	५३७
उमारामायण	६६६
उमाविलास (शिवउमाविलास)	८१३

ऋ

ऋग्वेद परिशिष्ट	१४७ (टी)
ऋतुपर्ण	३४८
ऋद्धिपूर	६५
ऋद्धिपूरचरित्र	८६६
ऋद्धिपूरमाहात्म्य	९५५
ऋद्धिपूर्ववर्णन	२०२, ८८२
ऋषिपंचमी	६२७
ऋषिरामायण	६६७

ए

एकनाथ १५४, १६३, २५२,	
२५४- ३१६, ३२७-	
- ३२९, ३३१, ३५१,	
४३९, ५०६, ५११ (टी),	
५१३ (टी), ५४८, ५४९,	
७२०, ९२६.	
अनुभवानंद	
आनंदलहरी	

गाटवाला कावट	२७६
गीतासार	
गुरु जनार्दनस्वामी	
गांववाकडून रामायण	
पुति	२८२
ग्रंथ	८
जन्म १४७०	
जलसमाधि :	२८२ (टी)
थोरेवी	२८०-८१
पिता सूर्यनारायण	
प्रल्हादचरित्र	
बालक्रीडा	
भागवत (एकाकार टीका)	
	२६०
भावार्थ रामायण	
	२७२-२७६
भारुडे	२८०
भाषा	८, २६२, २६३
मुद्रप्रकाश	२६६
रुक्मिणी स्वयंवर	२६३
शुकाष्टक	
साडेचार चरणी ओव्या	
	२०१
स्वात्ममुख	
हस्तामलक टीका	
ज्ञानेश्वरीप्रतिशुद्धि	२६९
एकनाथचरित्र	३२८
एकनाथ (नाथपंथी)	८०३
एकनाथ (महानुभव)	२८३
एकनाथ (माधवेंद्र स्वामीचा शिष्य)	

एकनाथ स्तोत्र (तुकावित्र)	४४२
एकनाथ (पंचक)	९३०
एकशेआठ रामायणें	६६५-६७४
एका जनार्दन (एकनाथ)	४८९
एका जनार्दनी टीका	३५३
एकादशप्रकरण सूत्रभाष्य	९२३
एकादशस्कंधटीका (भास्कर)	८७७
एकादशी चरित्र	४४३
एकादशी माहात्म्य	६२५
एन्योवेन आर्. ई.	८५३
एलिचपूर नवाब	८०४
एल्फिन्स्टन साहेब	१७
एल्हण	२३४-२३७

अंविवाह

पेहोली लेख (ड. स. ६३४)	८३४
------------------------	-----

ओ

ओक अमृतराव	८१४
ओंकार चोरमागे	५००
लक्ष्मणास्वयंवर	५००
ओंकारव्यास (धाराशिवकर)	९२३
ओटे	८०
ओटे गोटे	८६१
ओत्तर	७६४
ओवीरंद	७, १३, १४

औ

औडक चौडक	२१६
औदंबर प्रांत	२५१

औरंगजे (झे)	व ६१, ८०, ५०५
औरंगल	६६
औरंगाबाद	५१४, ६०१
औरंगाबादकर वि. आ.	८००
नागपूरकर भोसल्यांची वखर	

अं

अंकोळकर व्यंवक	५०४
अंताक्षरी टीका	२३९
अंताजी माणकेश्वर	७९०
पानपतची वखर	७९०
अंबरनाथ	४९
अंबरांजचरित्र	६४३
अंबाजी	५३३
अंबाजी पंडित	९९८
अंबा नगरी (अंभोर)	३०, ४१
अंबानगरी	८४४
अंबापुर	३५८
अंबाबाई ३६१, ४५२, ९७७	
अंबिका उदय	१०२०
अंबिकाबाई	९७७
(अंभोर)	४९
अंबेजोगाई	८४४

क

कचेश्वर-आत्मचरित्र	६१३,
	९६३, १००७
कचेश्वर सिद्धेश्वर मठे	५३२
गजेंद्रमोक्ष	५३४
पदे	५३४

सुदाम चरित	५३४	कल्पद्रुम	९५६
कढांगी	२५० (टी)	कल्याण-पदे	५०२
कल्यांची दशमी	३८६	कल्याण	४१३
कथाकल्पतरू	३०, ३१०, ३२०	कल्याण चरित्र	९८७
कथासारामृत	६२४	कल्याण पत्रिका (ज्ञानेश्वर)	१५४
कनकाई	३६३	कल्याणपत्रिका (मुक्ताबाई)	१५५
कपिगीता	५३७	कल्याणस्वामी	९८५
कपोत आख्यान	२८८, ९३०	कल्याणी	४४२, ४९५
कवीर	९०८	कविप्रियरामायण	६६९
कवीर आख्यान	६८१	कविलक्षण	९५४
कवीर कथा	६८१	कवीश्वर चक्रवर्तशिष्य	८८, ८६८
कवीरपंथ	२३१	कसेरे जयराम भिकाजी	४३६
कमळा	२०७	कंची	५३९
कमळादेवी	६३	काककारिका	२२२
कमळाकर (मुकुंदसुत)	१०६४	काजळे बाळंभट	६८४
कमळनाईक	६६	कातकी	१, ४
कमळाकर	३१५	कात्यायनीव्रत	४६९
कमळाकर अयाचित कोठी	८०	कादर जंगमहात्कर्ता	७१९
करहाटकर (कन्हाड)	४३९, ५१६, ५४८	कादर बुढण	७६८
कर्णशाल्यसंवाद	६५८	कानउदय (पंडित)	९२३
कर्णसुंदरी	४९६	कानडा देशा न वचावे	७४(टी)
कर्णहस्तिका	४३५	कानफाटे	४३, १०२४
कर्नाटक	५३९	कान्हो	७५९
कर्पूरमंजरी	९	कान्हो त्रिमलदास	९२१
कर्मातत्व	४५३, ४५५	कान्हो पाठक	२४४, ९२१
कर्माभ्यास	१९७	अमुंग	२४४
कन्हाडे	२१४, २१५	गोतासार	२४४
कलगीचा फड	७२८	कान्होपात्रा	१९६, ९२०
कलगीतुऱ्याचें लग्न	७६३	कान्होचा	९६३
		कापडशुद्धि	२९०

कामराज-सुदर्शनचरित्र	५८	काशीराज (काशीसुंदरी)	१०६२
कामराज	२०३-२०४	काशीरामा	७५९
कामादिसा	११७	काशीरामा महिपति	७५९
कायस्थप्रभू	२१४	काशीरामायण	६६७
कायाजीव लम्ब	५१९	काशीस्तुति	६७५
कारंजकरमुवा	८६३	काश्मीर	४९६
कार्तिकमहात्म्य	९३६	कांवळे महिपति दादोपंत	
कार्तिकवत	६२४	(ताहराबादकर)	६२०
कोर्नवालिस, लॉर्ड	५२	कीलहार्न डॉक्टर	२२
कालवार (शिला)	८४१	कुबेरलक्ष्मीगर्वहरण	६९९
कालज्ञान	९२१	कुमारसंभव	३३५
कालिदास	३३३, ३३५	कुवलयमाला	८३७
कावेरी	५१८	कुशा(वा)माळी	७६२
कावेरीमहात्म्य	५१८	इतर लावण्या	७६३
काव्यमातंड	२४७	कल्गीतुन्याचें लगान	७६३
काव्यमातंड दीपिका	२४७	वेदांतपर भेदिक लावण्या	७६२
काव्यमांसा	३२	कुंडलिनी	३१२
काव्यसंग्रह	६८१, ६८३	कुंडलीश	१०४४
काव्यसंग्रहकार	७९९	कुंभेरी	७९०
काव्येतिहाससंग्रह वखरी	७९०	कूटलिपि	५०
काशिकवी	७००	कूटश्लोक	४९१ (टी)
काशिनाथ	५५५ (टी)	कूटात्मक रचना	७६२
काशिनाथ बाबा पाव्ये	६४१	कुशावा माळी	७६२
काशिराज (आत्र्यास्वामी)	५६	विठ्ठल	७६२
काशिराज रंगनाथ मोगेरकर	३२२	कूपखनन	७८८
काशिराजस्वामी गर्भगीता	४४३	कूपखनन लक्षण	७८९
काशी ३३४, ५४३, ५४९		कूर्मदास कृष्णजन्म	१८३, ९१२
काशीकवी अवचित सोलंखे	५०७	क्रिस्तपुराण	९५१
द्रौपदी स्वयंवर	५०७	कृष्णदयार्णव (नरहरी नारायण	
काशीबाई	४५५	१५९६ ते १६६२)	५४८,

८४६, १०१४	कृष्णराव खटावकर
अमंग पदें ५५५	विष्णुसहस्रनाम ५३७
तन्मयानंदबोध ५५५	कृष्णराव (व संभाजी) २२६
हरिकरदा ५५२	कृष्णविजय ६४३, ६४५, ६५०
कृष्ण, दोन कथा ५३६	कृष्णरवामी
कृष्णदास ६९९	(मृत्यु १५४५) ४३५
सुदामचरित्र	कृष्णा ४४०, ५४८
कृष्णदास २४५, ८१०	कृष्णाजी अनंत समासद ७८४
कृष्णदास अनेक ८११	समासद बखर ७८४
कृष्णदास (जयराम) ८११	कृष्णाजी विनायक सोहोनी ८००
कृष्णदास नृसिंह मुद्गल ३१६, ९३३	कृष्णामृतनट (सिद्धकृत) १०७८
रामायण ३१८	पेशव्यांची बखर ८००
रामायण युद्धकांड ३१६	कृष्णाजी शामराव ७९०
रामायण सुंदरकांड ३१८	भाऊसाहेबांची बखर ७९०
कृष्णदास लोळ्या ३१६, ९३३	कृष्णानंद ४८१
रामायण युद्धकांड ३१६	कृष्णानंद निमग्न, राधाविलास ६८०
कृष्णदास (विश्वनाथ, विप्र, विप्रनाथ) ३१९, ३५१	कृष्णानंद सिंधु ५४०
अभिमन्यु विवाह ३१९	कैकावली ६७७-६७८
कृष्णपंडित ९९८	कैम ३२६
कृष्णमुनि (कृष्णराज) ८९, ९२४, ९३८	कैतकर विठ्ठल ६८१
कृष्णमूर्ति ब्रह्मनायक-पदें ४४२	कैशवदास-एकनाथचरित ३२८
कृष्णयाज्ञवल्की ९३४	कैशवदेव (तळेग्रामकर) ८७३
कृष्ण अंचरीप याज्ञवल्की	कैशवनाथ डौरे १००६
(शके १५००) ३१९, ३२०	कैशव पाय्ये ६४१
कथा कल्पतरु ३१९	कैशव पंडित (रत्नमाला) १२२
देवीमाहात्म्य ३१९	कैशवराज व्यास
कृष्णराजदादा लासूरकर १२५(टी)	(चक्रपाणिभट) ७७१
	गुढे ७७२
	मूर्तिप्रकाश ७७२

छांत	७७१	कांण्या हो सुभागाची	
सूत्रपाठ	७७१	मदनमंजरी	७३१
केशवराज सुरी (वरचाच)	७०,	कोपडे	५४८
७७, ९५, ११८		कोवैजी	१००६
गुढे	१२०	कोयना	४४०, ५४८
मूर्तिप्रकाश	७०, ११८	कोल्हापूर	४५३, ४८३
लापनिक	१२०	कोरो रघुनाथ गणेश	६८५
सिद्धांतसूत्रपाठ	१२०, १२१	कोळी	१, ४, ५
केशवस्वामी-गुरुस्तुति	५३७	कोंकण	१६
केशवस्वामी आत्माराम		कोंकणी	११
भागानगरकर (समाधि १६०४)		कोंकणस्थ	२१४
४४२, ५१२, ९७४		कौळ	४४९
एकादशी चरित्र	४४३	कौसल्येचे डोहले	४४१
पदे व अभंग	४४३	कौस्तुभ	५५२ (टी)
केशिराज बास	८६७	क्षीरसागर विठ्ठल अनंत	४८८
केशीराजदास	१०००		
केसरीनाथ-सिद्धांतसार	५८४	ख	
केसो कलाधारी	९०८	खटावकर कृष्णराव	५३७
केसो बास	८६७	खडके	४३९
केंद्र	२४६	खड्याचा पोवाडा	७३७
कैफियती	७७९	खड्याची लढाई	७२२
कुंदले	८०१	खानदेशी	५०५
मलिकअंबर	७७९	खांडवन	३४३
विजापूर पादशाह	७७९	खेचर (विमोवा)	९०३, ९०९
मुल्तान निजामशाह	७७९	खेड	५३३
कैवल्योपनिषद्भाष्य	३६२	खेडले	४०
कोकशास्त्र	५४५	खेडवाकी	५३४
कोकिल (गंगावर) पदे	५१३	खेडनाएक	८४८
कोकितकर अत्रे	३२८	खेलेखर	८४७
काडे	१०४४	खंड नारायण	७५९

खंडू संत	७२०
खंडोबाची पाली	३१५
खंडो भगवंत परभू	८००
नागपूरकर भोसले वखत	
स्त्रिस्त पुराण	७८०, ७८१, ९५१
स्त्रिती मिशनरी	५०३

ग

गजडवहो	५
गजगौरी व्रत	५३७, ६०१
गजेंद्रमोक्ष	४४१, ४६९, ५०३, ५२७, ५३४
गजेंद्रमोक्ष (खुनाथ)	१००३
गणपतराव मुनशी	५४
गणपतिस्तोत्र	२०२
गणपति स्वयंवर	६९९
गणेशगीता	३२२, ७८७
गणेशगीता टीका	९५०
गणेशचरित्र	८२०
गणेशदास	९५०
गणेश दैवज्ञ	३२
गणेशनाथ	६२४
गणेश पाध्ये	६४१
गंगाप्रार्थना, गंगाविज्ञप्ति	
गंगास्तव	
गणेशपुराण	५१७, ६२७
गणेशलीलार्णव	१००५
गणेशवरेण्य संवाद	२०२, ३२२
गणेश-विजय नाटक	१००५

गद्यचाली	८७८
गद्यराज	९१५
गर्भकांडआख्या	८८६-८८७
गर्भगीता	४४३
गवळी राजळ	७०६, ७५६
गाणपत्य	२०२
गाथास्तनशर्ती	५
गांधी लालचंद	८३८
गायच्वनि	३६३ (टी)
गायत्री रहस्य	१५४
गारदीड	१४, ३१
गारवौड	३३
गारुडें	२६६
गावना (नित्यानंद)	८०३, ९२८
भाचार्यरामायण	
गिरजा	३१०
गिरणा	३१०
गिरावाई	४५८
गिरिधर	४१७, १०२२
समर्थ प्रताप	४१७
गिरिधरनाथ	२५२ (टी)
गीतगोविंद	२३९
गीता	५५०
गीताटीका	८९०

श्रीमद्भगवद्गीता प्रकाश

आर्या	२०३
गद्य भाषांतरें	७८९
गीतार्णव	२९७, ३०५
गीतार्णवसुधा	४६३

गीतार्थबोधचंद्रिका	२०७	गुप्तनाग (गंगावाई)	५८२
गीतार्थमंजिरी	६१८	गुरुचरित्र	८८२, ९२६
गीतासार	२६६	गुरु रामायण	६७०
चमत्कारी	३५३	गुरुलीला	३२४
चिन्मयदानंदलहरी	३२१	गुरुवल्ली	९४४
देवदासकृत	५०४	गुरुशिष्यसंवाद	९२१
निवृत्तिदेवी		गुरुस्तुति	५३७
भगवद्गीता	५९६	गुर्जर शिवव्यास	८६८, ८७०,
मधुसूदनाचार्यकृत	३२१		९२२, ९२३
यथार्थदीपिका	४६४	गुर्जरी	५०५
यक्षदेवी	२०२	गुल्लवे	३६४
शामरायकृत	३६१	गैनीनाथ गोरक्षगीता	४३, ४५,
शंकराचार्यकृत	३२१		४६, १३०, १३१
समश्लोकी	४६१	गैनीनाथ (गैनीनाथ !)	१९१ (टी.),
सहा टीका	२९७		५८२
सोपानेश्वरी		अभंग व पदे	
संकेतगीता	२३७-२३८	गोखले विष्णु	८१४, १०५७
ज्ञानप्रबोध	२०५	गोधळ	२२१
ज्ञानेश्वरी		गोडबोले	३४९
गीतार्णव	२९७, ९३१	गोणई	१६५, १७२, १७३
गीतार्णवसुधा	४६३	गोदावरी	३२८
गीतार्थबोध चंद्रिका	२९७	गोदनाक महार	२२६
गीतार्थमंजिरी	६१८	गोदा	१७९
गीतासार	२६६, ९२१	गोपाळ	३५०, ६८७, ९७१
गुडे	३६, १२०, ७७२	महाभारत	
गुप्तलिपी	५०	गोपाळ (व मुक्तेश्वर)	६८८
गुरुगीता	४४१	गोपाळगिरि	५०७
गुरुगोपाळ	६८८	गोपाळनाथ (गो. गो. शोध्य)	८०३, ९४६
गुंज	६३४		
गुडम राजळ	८८२	समाधिबोध	८०४

सिरोमणि	८०४	गोरक्ष अमरसंवाद	४३, ४५
गोपालनाथ चरित्र	८०४	गोरक्ष किमयागार	४३
गोपालपंडित		गोरक्षगीता (त !)	४३, ४५
(गोपालचक्रवर्णी=परमहंस)		गोरक्षनाथ	४३, ३११
मृत्यु १२६२)	११६,	गोरखवडी	४३
११७, ९१३		गोरखनाथ (गोरक्षनाथ)	४३,
चौपद्या			३११
दृष्टान्तलक्षण		गोरक्ष अमरसंवाद	४३, ४५,
दृष्टान्तव्याख्या			१०२५
निर्वचनस्रोत		गोरक्ष किमयागार	४३, १०२५
सुभाषित अंतःक्षुरी		पदे	४३
गोपाल मुद्रा	४१	गोरख दत्तात्रय संवाद	
गोपालमुनि (पौषदाख्य)	९३७	(चिदबड शंकर)	१०४६
गोपालमुनि (दर्यापुरकर)	९३७	गोरखपूर	४३
गोपालदासी	९३७	गोरा कुंभार (जन्म १२८९)	
गोपालनाथ	१०२६	१८७, १८८, ९०९	
गोपालात्मज (विनोद)	८१२	गोरा कुंभार चरित्र	६१८
गोपिकाबाई पेशवे	७९०	गोविंद (परमानंदाचा नातू)	
वखर			१०४०
शिक्षा प्रकरण	७९६	गोविंद कवि	५८
गोपिकास्वर्यवर	१०१२	शेणवईपणाचें मेस्तक	
गोपिनाथ	८२०	गोविंदनाथ (पराजिपे)	८०५
लावण्या, कटाव		पदे	
गोपिचंदाख्यान	५३५, ६८२	गोविंदनाथ शाहीर	७२६
गोपीचंदाची गोष्ट	६९९	गोविंदपंत (ज्ञानेश्वरांचा आज्ञा)	४६
गोपीचंद-मैनावती	४३	गोविंदप्रभु	६५, ६६
गोपिनाथ शाहीर	७२६	गोविंदप्रभु चरित्र	८६६
गोपी भास्कर	९५६	गोविंदराज गुरुबल्लाळ	९२४
गोमांतक	३५४	गोविंद विष्णंस	८१४
गोमांतक	६९१, ६९२	गोविंदा जोशी	८१४

गोविंदानंद ५४८, ५४९
अष्टके ५४९(टी)

गोविंद शाहीर
(गोविंद भिकाजी भागवत) ७६४

गोसावी जनी जनार्दन २९५

गोसावीनंदन
(वासुदेव गोस्वामी) ५३०

संतास्वयंवर ५३०

ज्ञानमोदक ५३०

गोळे, दाजिबा ८१४, १०६३

गौडगांव २५० (टी)

गौरीमयूर ५१८

गंगाराय १२

गंगाकावेरी नाटक १००५

गंगाधर ९९९

गंगाधर कोकिल ५१३, ९९०

गंगाधर माधव चिटणीस ८००

गंगाधरशाही पटवर्धन ७४२

गंगाधर शाहीर ७०२

गंगाबाई ३२८

गंगामसले २९४

गंगारामबुवा मवाळ ९६३

गंगारामायण ६६७

गंगालहरी ४७४

गंगू हंबती ७०३, ७३७,

७४०, ७४१

गंगे गोदे यमुने ६८१

ग्रंथकर्तृत्वाची सुरवात ८४४

ग्रंथसाक्षेव १८४ (टी), ९१२

घ

घटांचे भेद २९९

घनश्याम सुंदरा ७५५

घुसर ८०४

घोडेदरी ८४९

घोडे व मराठे ७४९

घोलप (अनंतपंढी) ७०५

घंटाळीची देवी ७३८

च

चक्रवर ६०, ८५, ९५, ७७०,
८५२

(हरपाळ-विशालदेव X

कमलादेवी, हंसांबा, उमादेवी

श. १०७५)

अनुयायांची निष्ठा ७२

गोविंदप्रभु भेट, उपदेश ६५,

६६

चक्रवरोक्त सूतपाठ ८३४, ८३५,

८६०, ८६७

हूत, यात्रा ६४-६६

पद्मनाभीस शिक्षा ७२, ७३

पंधाचे निर्वंध ७३-७४

प्रयाण (११९४) व शोध ७०

भिक्षा विधि ७४, ७५

मठाची व्यवस्था ६९

व मातंगी ८५

चक्रपाणी चांगा ८९०, ९११

चक्रपाणी व्यास वर्धनस्थ ९५७

चचा भतीजा लढे आपसमे ७०२

चणेभरड	८४९
चतुखुडी	७६३
चतुर सावाजी	८१०

पदे व आख्यान

चतुर्भूतारामायण	६८३
चतुःश्लोको भागवत २५६, ४७४	
चम्त्कारी टीका	९४४
चम्त्कुति	३३४
चरमगुरुमंजरी	४६३
चरित्रग्रंथ (म्हाईभटकृत)	८६५
चाकण	५३४

चांगदेव	६२८, ९११
चांगदेवचरित्र	६२८(टी.)
चांगदेव ज्योतिषी	२२, ३२, ४८
चांगदेव पासशी	१५४, ८८९, ८९०, ९११

चांगदेवाचा मठ	२२
चांगदेवाचा शिलालेख	३१
चांगे (शिलालेख)	८४१, ८४२
चांगा वटेश्वर	९११
चांगा भुवेश	९११
चांडोळी	५३४
चाणक्यनीति	३०९

चातुर्वैद्य	८२, ८५, १६२-१६४, २७६
-------------	----------------------

चांदेरकर	४४
चार्वाक	३३१
चाळीसारव्यस्तोत्र	८७९
चालुक्य (चाळुके)	१३, १४, ४९५, ८३३

चाळुणपंडित	२३७
------------	-----

शाखसंवोधिनी	
सत्त्वानुवाद	
ज्ञानप्रकाश	

चावुण्डराव	१२, १३, ३१
चाळुके	४९५
चाळीसगांव	२५१
चिकुडें ताम्रपट	२४, ८४०
चिंचणे	६५
चिंढणीस गंगाधर माधव	८००
भोसले बखर	

चिंढणीस बाळ्यजी आक्जी	९४८
चित्रगुप्ताची बखर	७९८
चित्ररामायण	७६८
चित्रे खुनाथ यादव	७९८
चित्सुधा	४५७, (टी.) ४६१
चिदानंद	५४८

चिंदवरस्वामी गुर्लहासूरकर	१०६२
चिंदवरी	५१९
चिंदोषरामायण	५४०
चितानिवारण	४४३

चितामणराव अप्पा मांगलीकर	
व रामजोशी	७३०

चितामणि गोपाचंदराख्यान	
सीतारखयंकर	६८२

ध्रुवाख्यान-भाग्यपतीकर आर्या	
चिंदवड शंकर	१०४५
चिपळूण (शिलालेख)	८४२
चिपळूणकर, मालाकार	८०२
(चिपळूणकर) विष्णुशास्त्री	६३०

चिमाबाई व रामजोशी	७२९
चिरंजीवपद	२६८
चिळ सुतार	७६३
चैतन्यचंद्रिका	१०११
चोखा मेळा (x सोयरा)	१०६-१०९

वहीण निर्मळा

मुलगा कर्माभेळा

विवेकदर्पण

चौभा (उखाहरण)	२४६, ९१०
चोरमागे (ओंकार)	५००
लक्ष्मणा-स्वयंवर	
चौदवें शतक	२११-२४९
चौपद्या	१०७-११७, ८७७
चौवारा (शिलालेख)	८४७
चौरपंचाशिका	४९६
चौन्यांशीचा शिलालेख	२३-४८
चौल राजाची कथा	६०१
चंडिका	३१५
चंदी चंदावर	५१५-७८४
चंद्रकला (राशिलेखा)	४९५
चंद्रपूर	३०६
चंद्रभागा नगरी	६७
चंद्रम्मा	४४०
चंद्रात्मज रुद्रकृत श्रीखंड्याचें चरित	५०४
चंद्रावती	२५५
चंद्रावली	६८०
चंद्रावलीवर्णन	२३१

छ

छर्तास यक्षिणी	७८८
छापन भाषा	१०
छेकापन्हुती	७३३
छन्दोमेजरी	८१५, ८१९
छन्दःशास्त्र	५०६, ५१८, ५४१, ८१५

ज

जगजीवन	२४५, ३९०, ९८६
जगनाडे (संताजी)	९६३
जगनाडे (पंडित)	३३५, ४७४
जगन्नाथ	५९३-५९७, ९८६
जोधवैभव	
भगवद्गीता	
वाक्यसुधा टीका	
शशिसैना काव्य	
ज्ञानवृत्तिशी	
जगमित्र नागा (नागेश जगमित्र)	१९३
जर्जरविक्ष	५८५ (टी)
जनार्दन	६८०, ६८९
दामाजीपंत चरित	
जनकयोगिनीसंवाद	९३६
दामाजीचरित्र	
जनार्दन	६८९
महाभारत, व्यासाश्रमपर्व	
जनार्दनपंत मोडक	६४१
जनार्दन शाहीर	७२०
जनार्दनस्वामी	२५०, २५१

दत्तस्तुतिपर ग्रंथ २५२, २२६	जाधवराव मालेगांवकर ७१८
जनार्दनस्वामी (नाथपंथीय) ८०३	जालगांव (ताम्रपट) ८४१
जनाबाई ३३, ९१०	जालवणकर नारायणबोवा १०६५
जनी जनार्दन २९०, ९३१	जाल्लो ९०८
१०७६	जिजाई (x तुकाराम) ३६४
निर्विकल्प ग्रंथ २९२, २९३,	जिजाबाई ७१३
पदें २९४	जिवाशिवा ६८७, १०४२
महावाक्य विवरण २९४	अनुभवलहरी ५९७
समाधि १५२३	जीवनदास ६९
सीताखर्यंकर २९४	जुन्नर ५३२, ६२०, ७६४
हिंदी रचना २९४	जुजि (ज) या ८०, ८१, ५४४
जनी, दासी १७७, १८१	जेजुरी ७५७
जपमाल ९४६	जेसुइट कवी ९५३
जयकृष्णीय पंथ ७६, ८५३	जैपपाळ ८५०
जयदेव ३३५	जैत्रपाळ (जयंतपाळ) ३७, ४१,
जयबोध १०४४	८५०
जयराम १०४४	जैन अपभ्रंश ८३५
जयराम पिंड्ये ८५६	जोगवा २२६
जयराम रामदासी ५०८, ९७१	जोगाईचें आवें ४०, १९४,
जयराम स्वामीची वखर ७९७	२१४, ३५८, ५८४
जयरामस्वामी वडगांवकर ४३४-	जोगा परमानंद १९१
४३६, ४५६	जोतिपंत गोपाळ महामागावत
जयरामजजांकित १०६२	६९२-६९५, १०३८
जयरामात्मज ९२९	जोतिराम ९४६
जयंतपाळ (जैत्रपाळ) ३७	जोशी गोविंदा ८१४
जयंतिका ९५५	जोशी राम (रामजोशी) ६८४
जाखमाता १	जोशी श्रीपाद गोपाळ ७३६(टी)
जाखिणबाई १	जंगवहादर ७१८
जातदेव (बहिरापिसा) २४१	जंगम २०१, ४३४

जंगमाची गादी	४३४
ज्ञानचंद्रिका	२०५
ज्ञानदर्पण	२४७, ९५४
ज्ञानदेवी	२६, २७, १३४
ज्ञाननाथ	८, ४५, १४२ (टी)
ज्ञानप्रकाश	२३७
ज्ञानप्रदीप	५८६, १०२५
ज्ञानवृत्तिदी	५९६
ज्ञानप्रबोध	२०५
ज्ञानबोध	९४६
ज्ञानमार्तंड	९५४
ज्ञानमेदक	५३०
ज्ञानसागर	६७, ५१९, ९४९
ज्ञानसंन्यास	५१९
ज्ञानव्यितरंग	५०७, १०११
ज्ञानामृत	५१९
ज्ञानीभक्तसंवाद	४३६
ज्ञानेश्वर	२६, १९५, १९६, ३३३, ३५१, ५४९,
पंढरपूर	१५६
राजवाडे प्रत	१४५
रोडा वदविला, बुद्धिपत्त	१३५
समाधि (१२१८)	१५६
ज्ञानेश्वर (—ची आरती)	२९६
ज्ञानेश्वरांच्या पादुका	८४५
ज्ञानेश्वर व एकनाथ	२७५
ज्ञानेश्वर आत्माराम तर्खडकर	१७
ज्ञानेश्वर चरित्र	६१३, १०२०
ज्ञानेश्वर विजय	६२३, ९१०
ज्ञानेश्वरी	४, ८, ९, ४५, ७८,

१३४, १३६, ५२५, ३३३	
४३५, ५५०, ८८९	
उपलब्ध प्रति	८९१
काव्यगुण	१३८
भाषा	१३७
रचना	१४२
शृंगारावावर शांतरस	१४०
ज्ञानेश्वरी व भागवत	२५७-२५८
ज्ञानेश्वरी शुद्धीकरण (एकनाथ)	२६
ज्ञानोदयसिंधु	३६१
ज्यालाणस्वामी	८१२

झ

झाडी-मंडळ	६९
-----------	----

ट

टालकरी (तुकारामाचे)	३७४
टीपग्रंथ	७७४

ठ

ठाणें, कचेरीवर्णन	७४३
ठाणें, घंटाळी देवी	७३८
ठाण्याची बखर	७७८
ठिपसे (उद्बोधनाथ)	५८३
ठोसर (रामदास)	४३२

ड

डफू, धांट	१०५७
डफगाणें	९८९, १०७६
डहाणू	११

डंक (नारोव्यास)	८८४
डिंभ कवि	८८३, ९२४
डोईपडी	५५४
डोलोसवर्गति	१०००
डौर	१००६

ठ

ठोलीबुवा	९४७
----------	-----

त

तत्त्वपट	९९२
तत्त्वसार	९११
तन्मयानंदबोध	५९५, १०१४
तरुणी शिक्षण नाटिका	४०५
तळेगांव दामाडे	६९४ (टी)
तळे घोसाळे	२१२
ताट्टीचे अभंग	१५५, १५६, ९००
तानाशा	४४३
ताभेर	६२१
ताभेरकर मेरोवा	६२१
ताम्रपट	१८, १९, ८४१, ८४२,
ताराबाई	५०५
तासगांव (ताम्रपट)	८४१
तालीकोट	७७९, ७८०
ताहराबादकर महींपतिबोवा	६२०
तिथिनिर्णय	७८८
तिमण्णा दीक्षित	५११
तीर्थमालिका	९२४
तीर्थविलि	१६१, ६२३
तुकोदेव	१०११

तुका केशव	४८९
तुकाराम बोल्होबा आंखिले	८६,
१६३, १७८, ३६३, ४४५	
५३३, ४५८, ९५८	
अभंग जलार्पण	३७३
कचेश्वर ब्रम्हे	३८५
काव्यरचनाविशेष	३८३
काव्यगुण	३७९, ३८०, ३८१
गाथा	९६२
गुरुपदेश	६७०, ३९३
१४ टाळकरी	३७४ (टी.)
छत्तपतीशी संबंध	३८२,
जन्मकाल	३९६-३९७, ९६०
तुकाराम व भागवत	२६२
निर्याण	३८५-३९३
बालक्रीडेचे अभंग	
भागवत धर्म	३९८-३९९
रामदास व तुकाराम	४०१
शिष्यमंडळ	९६३
संताजी जगनाडे	३८४,
तुका विप्र	४४१, ९७१
एकनाथस्तोत्र	४४२
तानाशा	४४३
पदे, अभंग आस्ता	४४२
तुका सुंदरदास	९५०
तुन्याचा फड	७२८
तुळशीदास शाहीर	७१४,
सिंहगडचा पोवाडा	१०४९
तुळसीमाहात्म्य	६२७
तेर [शिलालेख]	८४२

तेरढोकी	१८८	दत्तकवि	६०१
तंजावर	५२३, ५३१, ५३९	दत्तजननोत्साह	१०१४
त्रिमल्लदेव	६३	दत्तराज मराठे	९३८
त्रिवेणी	५४३	दत्ताजी वाकेनिर्वास	७८१
त्रिसप्तनारायण	६६८	दत्तात्रयचरित्र	६२७
त्रुटित रामायण	६७२	दत्तात्रय श्रीधर	५७०
त्र्यंबक	९४७	दत्तोबास तळेगांवकर	९१४
त्र्यंबक—प्रल्हादचरित्र	६०४	दमयंती स्वयंवर	१००३
त्र्यंबक अंकोळकर	५०४	दमाजी शाहीर	७६३
त्र्यंबकजी डेंगळे	७५५ (टी) ७६८	दयाळनाथ	८०७, १०६४
त्र्यंबक भगवंत यादव	६८६	दर्शनप्रकाश	८५५
त्र्यंबक भैरव (कृष्णदेव)	३१३	दशकनिर्धार	९४४
बालबोध (बल्लवबोध)	३१३	दक्षिणापथ	८३२
त्र्यंबकी	३१५	दाईबा	९१६
त्र्यंबक मुळे	४८५	दाजीबा गोळे	८१४
त्र्यंबकराज	८५४	दाजीबा पुजारी	६८४, १०३८
त्र्यंबकसुत	९४७	दादावीर	७०३, ७२६, ७३९, ७४०
त्र्यंबकी	३१५	दादू गोपाळ	७६७
त्र्यंबकेश्वर	२५६	दादू पंथ	२३१
त्र्यंबक ज्योतीर्विंद	१००५	दादेगांव	५०३
थ		दादोबा पांडुरंग	१७
थालीपाक	१८३	दादोसुत मुद्गल	२४५
थोरले नानासाहेब	६८५	दानव्रतकथा	१०१२
थोरले बाजीराव	२५४ (टी)	दानावर्त	८०८
थोरले माधवराव	७०९	दामरामायण	६६९
द		दामाजीची रसद	५३७, ६११
दक्षिणमानस	५४३, ५४९	दामाजीपंत	२२७, २९५, ९२०
दगडो शिवराम	९२१	दामाजीपंत चरित्र	६८०
		दामाशेट (x गोणई)	१६५

१७४	दक्षित (हरि)	४८०
दामोदरपंडित (x हिराबा) १२१,	दीनकवि	४५५ (टी)
१२२	दीपस्नाकर	१०१०
दामोदरबास [पंडित] ८६८, ८७०	दुर्गादेवीचा दुष्काळ	२१५, २२७
दामोदर पंडित १०७७	दुर्भगाग्रमेय	७७३
दावलमयक ४०९	दुष्काळ	२१५, २९५
दासगीता ४२६	दृष्टान्त	७७१
दासपंचायतन ४३४, ९७१	दृष्टान्त ग्रंथ	७७
दासबोध ४२२, ५०८	दृष्टान्तपाठ [किंमोबास]	८६९
दासमल ७५९	दृष्टान्त प्रकरण	९६
दासमालू ७५९-७६०	दृष्टान्त मालिकाभाष्य	८६९
दासविश्रामबाम १०३०	दृष्टान्त लक्षण	७७३
दासानुदास (राम अनंत) ५१८	दृष्टान्त व्याख्या	७७३
१०००	दृष्टान्तस्थळ	८६९
कायाजीव लग्न ५१९	देऊबाई	१८९
सिद्धानुभव ५१९	देमाइसा	८६५
ज्ञानसागर ५१९	देवगड	२४२
ज्ञानसंन्यासटीका ५१८	देवगांव	४५३
ज्ञानामृत ५१९	देवगिरी	३८, १८९, २१४,
दासोपंत (दिगंबर) २२७, २९७-	२५६ (टी)	
३०७, ७८०, ९३१	देवदास चैतन्य	५०४
दासो दिगंबर १२६, १६९ (टी)	देवदास रामदासी	५०३
६२०	गजेन्द्रमोक्ष	५०३
दिंडी ७	देवनागरी	४९, ५०
दिनकर १०४२	देवनाथ (नाथपंथी)	१०२६
दिनकरस्वामी ९८७	देवनाथ महाराज (देवराज)	
दिबटे वच्याजी ७४०	राजोपंत)	८०३-८०८
दिवाकर कपाटे ९५५	देवळवाडी	७६
दिवे-आगर (ताळपट) ८४२	देवीमाहात्म्य	३१९, ६४२
दिव्य रामायण ६६९	देशी छंद	७

देहु	३६४ (टी)
दौलताबाद	२५२
दंडकारण्य	४, ६,
द्रौपदीव्रतहरण	४८८, ५३५,
	६९८
द्रौपदी खंवर	५०७
द्राक्षिणक्षेत्र	९१४
द्वादशी (वासी)	१७५
द्वितीय शिवरामायण	६६८
द्विवेदी (डॉ. हजारी प्रसाद)	१०२४
द्विसतरामायण	६६७

ध

धनेश्वर चरित्र	६०१
धनंजय टीका	२३९
धनंजय कोशावली टीका	९१५
धनरामायण	६६९
धवळे	७७१, ८६६, ८८६
धरूर	६२०
धुंडिराज	६८०
धुंडी शाहीर	७२८
धोक्का शाहीर	७६३
धोका	७६५
ध्यानमाला	४७४
धुवाख्यान	६८२
धुवचरित्र	४८४, ५६८, ६८३

न

नऊ खऊ	२१६
-------	-----

नमन	१५४, १५५
नरविलापस्तोत्रा	८७८
नरसिंह सामुद्रिक	३०९
नरसी वाहणी	१६५
नरसावा	१०३१, १०५७
नरहरि (शंकर व्यास)	५८७ (टी)
नरहरि कवि	६८३,
नरहरि ऊर्फ डोलीमुवा	४७
नरहरि धुंडिराज मालु	६३५, ९०५
मुत्तेखराची चार पर्वे	६८८ (टी)
नरहरि शकुनवंती	७८८
नरहरिनाथ (शिवदिननाथ)	५८७
नरहरि (दिनानाथ) सोनार	१८९,
	९१०
नरेंद्र	१२३-१२५,
	८६९, ८७०
रुक्मिणी खंवर	१२३, १२९
नरेंद्र व रामदेवराव	१२४
नलकूवर	६५६
नलदमयन्ती खंवर	५२५
नलोपाख्यान	३८, १२३
नवनाथ भक्तिसार	४३, १०२४
नवनाथकार	३४९
नवरस	६११
नवरसनारायण (शाईधर मोजने)	२३४, ९२४
नव्वद कटमी वंवर	७८१
नहुष	१४
नार्दक पांडुरंगराव	६५३
नाग	२, ४, ८३१

नागदेवाचार्य ६, ७०, ७३, ७४, ७७, ९९, ११७, १२४, २०२, ७७०	नागदेवाचार्यचरित्र ७७, ११७ (टी)	नाथपंचक २९०	नाथपंथ ३५८, ५३६, ५८१, ५९२, १०२४
नागदेवाचार्य स्मृति ८५३, ८८४	नागनाथ ८५०, ९१३	नाथलीलामृत १०२४	नाथ संप्रदाय ८, ४२, ४३- ४७, १३१, १४७-१४८, १७०, १९१, ३१३, ६०१, ७५३, १०२४
नागनाथ चरित्र ६१८	नागपाढा २	नाथोत्रा ६	नानक ६०८
नागात्रा ७७३	नागाइसा ८७६	नाना फ.डणीस ७९३	भावगती वेंचें ७९६
नागांबा (महेश्वरकृत्या) ९९	नागाचिका ६९	नानासाहेवास उपदेश १०४१	नानासाहेब पेशवे ६०८
नागार्जुन ६९, ७०, ७७७	नागांव २	नामाजी ६१४	केवल नामावली ६१८
नागीदासी १७८ (टी)	नागेश (मोर मुठे) ४८२, ४८५, ५४६, ९८४	भक्तमाला ६१४	नामदेव (चक्रवर्तीचा शिष्य) ८८
चंद्रवली ४८५	रसमंजरी ४८७	नामदेव ४६, १६०, १८५, ३०२, ३५१, ३७०	आदि ४६
शारदा (सरस्वती) विनोद ४८७	रुक्मीणीस्वयंवर ४८७	तीर्थावली १६१	दीप्ती जनी १७७
सीतास्वयंवर ४८७	नागेश (शाहिरी संप्रदाय) ७२५, ७२८	नामदेव शिषी २८३-८७२, ९०२	अमंग ८७२
नागोठणें २	नागेश वेडिया ९५०	नामदेव महाभारतकार (विष्णुदास) २८२	नामदेवाची माला ४६, ९०५
नाटक प्रस्तावना १००५	नाटकें (शङ्ख महाराज) ७८८	नामदेवाचे पूर्वचरित्र ९०४	
नात नागाइसा ८७६			

नामदेवाचे पंजाबी कवन	९०७	नारायण विप्र	२४५
नाममहिमा	४७६	नारायण व्यवहारशिक्षा	७९६
नाममहिमावर्णन (हिराइसा)	८७२	नारायण सिद्धेश्वर	५३७
नामदेवांचे पंजाबांतली कार्य	९०८	नारोव्यास ब्रह्मल्लिये	८५७, ८८२
नाममाला	२३८	नासिकेताख्यान	९५०
नामरसायन	६७७	निकुंभ वंश	२२
नावरत्नमाला	२४५	निगमसार	४५९
नामविभक्ति	२३९	निजामउल्लुख	७९७
नामसुधाचापक	६७७	निजसुख	५१९
नामांकरामायण	६६७	निजानंद	१०११
नामाचे ठाय	११०	निजानंद बोपाजी	४३९
नामाचे दस ठाय	७७३	नित्यदिनीलीला	८६७
नामा पाठक	२४५, ९२१	नित्यानंद (गांववा)	३५८, ८०३
नामार्या	६७७	नित्यानंदैक्यदीपिका	३५८, ९४५
नामा यशवंत	९०६	नित्यानित्यविचार	३६१
नामावलीस्तोत्र	९१४	निबंधमाला	८०२
नामा विष्णुदास	२४५ (टी), ३५०, ६०६-९३०	निंबराज	९४६
नारळी प्रसाद	८२१	निंबार्क	८९६
नारा	१७९	निम्मांव येथील टांचण	३८८
नारायण महीपति	६३२	निरोड रामायण	६७०
नारायण	६८१	निरंजन १५४, ५०४, ५१३	
नारायण (भक्तप्रतापकार)	१०४१	निरंजन कन्हाडकर	९३६
नारायणगांव	६७	निरंजन पंढरपूरकर	९३५
नारायणपेठ	२९७	निरंजन	३२२
नारायण पंडित (बाह्ये नारोव्यास)	२०६	निरंजन -गणेशगीता	७८७
नारायणवेवा	३६३ (टी)	निरंजनचरित्र	७८७, ८२०, ९३६
नारायणराव (डॉ. सी.)	९१८	निरंजन माधव	५३२, ५३८, ६१३, ७८७, ८५३, १००७
नारायणरावांचा वध	७९५	आत्मचरित्र	६१३

कृष्णानंदसिंघु	५४०	कालनिर्णय	८८८
चिद्बोधरामायण	५४०	निवृत्तिसार	१५५
निर्वोद्धराध्वचरित	५४१	निवृत्तिदेवी	१५५
प्रवासवर्णन	५४३	निवृत्तेश्वरी	१५५-८९९
मंत्ररामचरित	५४६	निष्कलंक प्रबोध	९४७
रामकर्णामृत	५४०	निष्कलंकाव्याय	९३८
वृत्तमुक्तावलि	५४१	निलोत्पला	९६४
वृत्तावतंस	५४१	नीलकण्ठशास्त्री यत्ते	६४१
संप्रदायपरिमळ	५१८	नीलप्री	९३७
सुभद्राचंपू	५४१, ७८७	नृसिंह	२३७
ज्ञानेश्वर विजय	५४०	नृसिंह	३५, ४७६
स्तोत्रे	५४२	नृसिंह (महानुभाव) अयाचित	१२३
निरंजन रघुनाथ	१०७०	नृसिंहराजा	२७
निरंजनस्वामी	३२२	नृसिंह सरस्वती	२५०, २५७
निरुक्तशेष	९३८	नृसिंह सरस्वती नाथपंथी	८०३
निर्मळ पाठक	२४४	नेमदेव (महानुभाव)	२८८
निर्मळा	१९७	नेमाडी	६०५
निर्वचनस्तोत्र	७७३, ८७८	नेवासो	४३, ७६५
निर्वाणसार	९२१	नेवासो (शिलालेख)	८४१
निर्विकल्प ग्रंथ	२९२, ९३१	नैब्याधिक	३३१
निर्वेदस्तोत्र	२०२, ९१६	नैब्यकाव्य	५२५ (टी)
निर्वोद्धराध्वचरित	५४१	नंदभाषा	१८६
निर्व्यूह पांचरात	१५०, १५१	न्यायवास	९१५
निलंगावाद	५२०	न्यायमूर्ति रानडे	२६२, २८१
निवृत्तदेव (यक्षदेव)	२०२		
निवृत्ति	१३५		
निवृत्तिदेवी, निवृत्तेश्वरी	१५५	पटवर्धन	६५, ८०३
निवृत्तिसार	१५५	पटवर्धन गंगाधर शास्त्री	७२, ७४२
समाधि, त्र्यंबकेश्वर	१५९	पंतप्रधान स्तुति	१०६२
हरिपाठ	१५५	पदार्णव	३०६, ९३१

पद्मनाभी	७२	पहाडासिंग	५००
पद्मपुराण (दामोदरकृत)	१०७७	पळशी	५००
पद्मपुराणांतील कार्तिकव्रत	६२४	पळसदेव	१४, १५
पद्मगीता	३४९	पळसदेवाचा शिलालेख	८, १४,
पन्हाळगड	६४१		२५, ३१, ३३, ८४२
परभू खंडो भागवत	८००	पांगारकर ल. रा.	६४०(टी)
परमानंद (जोगाचा गुरु)	१९१	पांचरात सिद्धान्त	१५०
—टीका रंगनाथ मोगरेकर	३२२	पांचाक्षीस्तवन	४८८
परमार्ग	८५३	पांचालेश्वर	७६५
परमामृत	८४६	पाटण (शिलालेख)	१९, २०
परशुराम (चक्रधराशिष्य)	८८		२२, २५, ३१, ८४१
—नामादेवाचार्यचरित	७७	पाटणकर, शंकर	८१४
परशुरामवास	८५३, ८६९, ८७०	पांडवप्रताप	३५१, ५६१, १०२०
परशुराम	७६७	पांडववाडी	४७
परशुराम चरित्र	६८५	पांडुरंग	४८१, ६९९
परशुराम त्रिवक् प्रतितिथि	५३७,	पांडुरंग—गयगंधर्वाख्यान	६९९
	१०४५	पांडुरंग—माहात्म्य	६२०, १०२०
परशुराम शाहीर (शिपी)	७६७	पांडुरंगराव नाईक	६५३
मुंबईकर इंग्रजांवर पोवाडा	७६८	पांडोबा पेंडसे	८१४
राजकारणी पुरुषांचे पोवाडे	७६८	पांडोबा शाहीर	७६५
परसा भागवत	१८७, १८८,	पाणिनी	२, ५, ७
	१९५, ९०९	पाताळकांड रामायण	९२१
परळचा शिलालेख	२५, ३१, ८४१	पातालखंड-वामन	८१०(टी)
परळी	१९४	पात्ये काशिनाथबाबा	६४०
परंतु रामायण (मोरोपंत)	६६९	पात्ये केशव	६४०
पल्लीपतन कारिका	२२२	पात्ये गणेश	६४०
पवनविजय	४२, ९४७	पानपत बखरी	७९०
पवनविजय व त्वरोदय	४२	पानपतवरचा पोवाडा	
पोवाडे व लावण्या	५१९, ७१०-	पानपत संग्राम व जोतिपंत	६९३
७१२, ७२३-७२५, १०४७			

पावळी	७६३	पूर (शिलालेख)	८४१
पारनेर	६९७	पूर्णब्रह्म	१०४२
पारमांडल्य (गोपाळ चक्रपाणी)	११७	पूर्णक्षरी	६८९
पालकुरिकी सोमनाथ	९१८	पूर्णानंद (नारायण तिमण्णा दिक्षित)	४३८, ४३९
पाल पेंबरे	३१५	अवधूत गीताटीका	५११
पाली (खंडोबाची)	३१५	शिवपार्वती परिणय	५११
पासोडी (दासौपंताची)	९३१	पूर्णानंद-शिष्य	१००५
पिंगल कारिका	२२२	पूर्णामृतकर षोडशकळा	९९२
पिंगला	३१२	पूर्वी	९६
पिंपळगांवकर शिवराम	७१९	पृष्ठमात्रा १५, २०, २१३, ३२०	
पिंपळनेर	५५०	पेंडसे, पांडोबा	८१४
पिरंगुट	१९३	पेशव्यांची बखर (सोहोनी)	८००
पिशाच लिपी	४९	पेशावर	३
पीपा	९०८	पैठण १२, १३५, १५७, २५२, २५८, ३३४, ५३८, ५८५, ६०१	
पुजारी दाजिवा	६८४	पै, भगवंत	६२ (टी)
(पुणतांत्रे) पुणस्तंभ ५०१ (टी)		पैशाचदेश	३
पुणे	६३, ७०७	पैशाचपूर	३
पुणे वर्णन	७४८	पैशाची	३
पुंडलीक भट-पूतनाआख्यान	६९८	पैशाची अपभ्रंश	३, ९
पुण्यातील रंगाचा पोवाडा	७३७	पोवाडे	१०४७
पुत्रादाण	२४२-२४३	अनंतकंदी	७२७, १०४८
पुराणे	३२०, ३२५	आगिनदास	७१२
कथाकल्पतरु	३२०	आदिनाथ	७२६, ७५६
पुरंदर	६९३	आप्या तांबोळी	७६३
पुलकेशी सत्याश्रय	८३३	कादर बुढण	७६३
पुसदेकर (पंडित शारंगधर)	९१४	काशीरामा	७५९
पूजा-अवसर ११०, ८६६, ८७७		काशी महिपती	७५९
पूतनाख्यान	६९९	कान्हो	७५९
पूतनावध	५२४		

कुशा माली	७६२	मोतिराम	७६५
खंडू नारायण	७५९	रामजोशी	७२७, १०४८
खंडू संत	७२०	रामा सटवाजी	७१९
गोपीनाथ	७२०	रंगनाथ	७१९
गोविंदनाथ	७२६, ७५६	लहरी मुकुंदा	७२०
गोविंदा (भिवाजी)	७६४	सगनभाऊ	७५६, ७५८
त्रिळू सुतार	७६३	साताप्पा	७२६, ७४३
जनार्दन	७२०	सिद्धनाथ	७२६, ७५६
तुळशीदास	८१४	छोनाजी बाळ्या	७२२, ७४३,
दामाजी	७६३		१०४८
दादा वीर	७२७	शिवकालीन	१०४९
दासमल	७५९	पंगुस्तोत्र	९१४
धोंड्या	७६३	पंचकृष्ण	९६
धौशा	७६५	पंचतंत्र	२९, ३६, २४४,
नगेश संप्रदाय	७२५		७७८, ९१९
परशुराम	७६७, १०४८	पंचमुद्रा	८८९
पांडोना	७६५	पंचरत्न टीका	३२१, ३३२
पिंपळगांवकर शिवराम	७१९	पंचवार्तिक	२३०, २३९, २४१,
प्रभाकर	७२७		३०९, ७७४, ९१४-९१५
बचू फंदी (बग्याजी दिवटे)	७४०	पंचीकरण	४१, ६७, १५४,
			१५५, ३०९, ४२६,
बहिरू न्हावी	७६४ (टी)		४४१, ४५५ (टी.)
बापू कोन्हेर	७२७	पंचाक्षर (जनार्दन स्वामी)	९२६
बाबू सवाई	७२७	पंचीकरण (सोपानदेव)	८९९
बाळ्या बहिरू	७४३	पंचीकरण प्रमेय	९३१
बाळ्या राबू	७५९	पंचोपाख्यान (महाविद्यादास)	३०९
बिन्न	७५९	पंजाव	३
मनछाराम	७६३	पंडित	५०९
महादेव कवीश्वर	७४०	पदे, श्लोक	५०९, ५१०
माधवसुत	७२०	पंडित शानदेव	९१६

पंडुगीता	९१६	प्रवास वर्णन	५४३
पंडरपुर २३, २५, ३१, ३४, १६७, १९७, १९९, ४५३		प्रसन्नराघव	३३५
पंडरपुर (शिलालेख)	८४१	प्रसादमाला	२३८
पंडरपुरचा महिमा ३७५-३७७		प्रस्ताव श्लोक	८७८
पंढरी	६९४	प्रभावली	११०
पंढरी माहात्म्य ५६१, ६८९		प्राकृत ४, ९, ८३५	
पंतप्रधानकाव्य	६८५	प्राकृतगीता	८८९
पंचरत्ने शतक	७८०	प्राकृतगीता (सोपानदेव)	८९९
प्रकरणवत्सा	८६४	प्रियमुधा	४७५
प्रणवविवरण	९४९	प्रियादास	६१५
प्रतापसिंह महाराज ८१९, १०३७		प्रेमदास-मूलस्तंभ ३०८, ९३३	
प्रतिनिधीची बखर	८०१	प्रेममुधा	४७५
प्रत्यस्थान	६८	प्रेदाबाई	४५६
प्रदोषव्रतमाहात्म्य	९४९	पदे	४५६
प्रद्युम्नविवाह	६५०	प्रेमसती	४६७
प्रबोधचंद्रिका	९४४	फ	
प्रबोधचंद्रोदय	९९७	फत्तेखरडो	६०६
प्रबोधसार	१०१४	फलदण माहात्म्य	९५५
प्रभुनंदन	५०४	फादर आंतोनियो द साल्दाज ९५३	
प्रभाकर शाहीर ७०३, ७०४, ७२६, ७३६-७३८		फादर एतियेन द ला कुआ ९५३	
प्रमाणिका	५०३	फादर पास्कोल गोम्स द फारिया	९५२
प्रमाणु अनुभव	७२	फादर ल्योफन्स ७८१, ९५१	
प्रयाग	५४३	फारसी भाषा	२१८
प्रयाग रामायण	६६७	फिरंग पहा	७१३
प्रल्हाद चरित्र १८३, २६५, ६०४, ८१४,		फिरंगी	३३०
प्रल्हाद वडवे १५४		ब	
प्रल्हादावजय ६८०		बखरी	
		आत्मचरित्र, नाना फडणीस	
		७९३, १०५५	

खड्यांची लढाईची	८००	१०५४, १०५६	
चित्तगुप्ताची (खुनाय यादव)	७९८, १०५३	मराठी साम्राज्याची	८००, १०५३
चेउलची	१०५५	वसईची हकीकत	८००
जयरामखामी वडगांवकर	७९७, १०५४	शालिवाहनाची	१०५२
तंजावरची १०५६, १०५७		शिवप्रताप	१०५४
(९०) ९६ कलमी (वाक्ते- निशी) ७८१, १०५३,	१०५५	शिवदिग्विजय	१०५३
		शेडगांवकरांची	१०५४
राक्षसतागडीची (तालीकोटची लढाईची) ७७९, १०५४		समासद्री	७८४, १०५३, १०५५
नागपुर भोसल्यांच्या (३)	८००, १०५५	सप्तप्रकरणात्मक चरित्र	१०५३
नारायणरावांचा वध	७९५	साष्टीची	८००, १०५५
पानपत-मेरो हरीची	७९०	सिंधणादि यादवांच्या	१०५२
पानपतची-अंताजी		हनुमंतस्वामीची	७९७, १०५५
माणकेश्वरकृत	७९०	हरिवंशाची	१०५५, १०५७
पानपतची-गोपिकाबाईंनी		हेमाडपंतांची	१०५२
लिहवलेली	७९०	बचू फंदी	७००, ७४१
पानपतची-खुनाय यादवकृत	७९१, १०५४	बच्याजी दिवटे	७००, ७४१
पेशव्यांची	८००	बडवे रामचंद्र	६८४
प्रतिनिधीची	८००, १०५४	बत्तीस लक्षणी टीप	८६९, ९१४
बाळाजी गणेशकृत	७९५, १०५४	बद्रिकाश्रम	४३९
बाळाजी विश्वनाथ	७८६	बयाबाई	४५१
बुंदेल्यांची कैफियत	८००, १०५०	बयाबाई व रामजोशी	७२९
भाऊसाहेबांची	७८९,	बर्जेस् व क्रीट	१९
		बन्हाणपूर	८०४
		बलिदान कथा	८१०
		बल्लाल	३७, ३८, ४१
		बहिरवी टीका	९२०
		बहामणी अल्लाउद्दीनशाह	२५१
		बहिरा जातवेद	९२०

वहिणाबाई	९६४, ९७७	बुंदेल्यांची कैफियत	८०१
वल्लवंतराव माणकेकर	१०४२	बुवाजीराय	४०२
वखलिंग	५३३	बृहदशम	६४५
उमामहेश संवाद	५३७	बृहद्वाक्यवृत्ति	३५४
भामाविलास	५३७	वेदरप्रांत	२०३
गजगौरी आरुखान	५३७	वेदरचा बादशहा	२५१
वाइदेक्वस	८६६	वेल्लवाग	७०७
वाणगांगा	८४९	वेल्लवंडे	८१९
वाणाइसा	९१४	वैतुळ	४०
वाळजीपंत पराडकर	६७९ (टी)	वैलू	३८
वाळा बहिरु	७४३	वोधलेमुवा	६८४
वाळाजी बाजीराव	५३९	वोधवैभव	५९६
वाळाजी विश्वनाथ	५३४, ७८६	वोपदेव	१३६
वखर	७८६	वैका	२००
वाळापूरकर विश्वनाथ	२०७	ब्रह्मकर्मंडलु	५६७
वाळंभट काजळे	६८४, १०३७	ब्रह्मागिरि	६११
विवन	७५८	ब्रह्मदेव कवि	१०७२
गणपतीचा धावा	७५९	ब्रह्मांड-गोळक	९३८
विंवस्थानची वखर	७७८	ब्रह्मांड विवरण	९४९
विरुदावळी	९४४	वहिणाबाई	४५२
विल्हण चरित्र	४८८, ४९५	वहिणाबाई (शाक्त पंथी)	४८६
विल्हण पंडित	४९६	वहिरापिसा (जातवेद)	२४१
वीड	५५२	वहिरा पिसा-चरित्र	६१८
वीडकर (मयंतसुत मुरारी)	८५५	वहिरू न्हावी शाहीर	७६४
बुखारा	३	वहिरंभट	२४२, ४५३
बुटीनाथ	८४५	बहेरू	८०९
बुद्धधर्म	८६	बहोरदास	९०८
बुधवावनी	२२८	बाइदेक्वास	८६६
बुधमळवाडी	६९३	बाइयाबाई	४५१
बुंदेलखंड	५०५	बाइसा	८५८

बागलाणी	५०५	ऋद्धिपूरवर्णन	२०६
बाजीराव दुसरे	७९७	बाळकराम	५०४, ९८८
बाजीराव पहिले ६२२ (टी.) ६५३		बाळा करंजकर	७४५
जीराव बाळाजी	५३९	बाळाजी आवजी (काकप्रभु)	७९८
बाणगंगा	३९	बाळाजी गणेश	७९५
बापजी पंडित	५४०	बाळाजीपंत नाना	७८६
बापुभट्ट बर्वे	५३८	ब्रह्मदास	५०६
बापू कान्हेरे	७२६	ब्रह्मदेव ज्योतिषी	३२
बापू वामन	४८२	ब्रह्मसंविति	९९२
बापू सर्वाई	७२६	ब्रह्मानंद ५१३, ५६९, ९४९,	१०१५
बाबाजी चैतन्य	३९३		
बाबा पाध्ये	६८४	बा. र. खंड	६४१
बाभणी मुंताजी	३२४	बाळी लिपी	४९-५१
बारामती ५६७ टी. ६४१, ६७५		बृहद्वाक्यवृत्ति टीका	९४४
बारामास	६००		
बावणभाक्षरी	९३०	म	
बाबो, सर जार्ज	५२	भक्तकवामृतसार	६१८
बाबा (द्वादशी) १७५, १८७		भक्तमाला-नामावली	६१४
बाहस्पत्य गणना	३७	भक्तराज	८८९
बाळक्रीडा १८३, २६४, ४७६		भक्तमंजिरी ४३३, (टी.) ४५७ (टी.),	५१३, ५३३, ६३३
बावण अक्षरी	९३०		
बाळबोध ३१३, ८५५, ९३४		भक्तराज	१५४
बाळमंत्ररामायण	६६६	भक्तलीलामृत (भीमस्वामी)	६३३
बाळबोध	३१३	भक्तलीलामृत (महीपती)	६२८
बाळेघाट	२४४	भक्तविजय	६२३
बाळीक	३	भक्तिप्रबोध	९२४
बावगी	३०६	भक्तिकवामृत	६३२
बाशिग	३१८	भक्तिप्रेमामृत	६१५
बाहळे नारो व्यास		भक्तिमार्ग	३७८
(नारायण पंडित)	२०६	भक्तिमाहात्म्य	४७६

भक्तिरसयोधिनी टीका	६१५
भक्तिरहस्य	४३२
भगवान् कवि कन्होडकर	१०११
भगवान् पाठक	७८७
भगवंत	५१८, ५१९
निजसुख	५१९
सच्चिदानन्द	५१९
भगवंत बाळकृष्ण पं	६९२ (टी)
भगवंतराव यादव	६८६, १०४०
भगवद्गीता	९९६
भटमार्ग	८५३
भटोबास (होड)	८६५
भरतभेट	१४५
भर्तृहरि	३३५
नीतिशतक	३३५
शतकें	४७४
शंगारशतक	४८७
भवभूति	३२
भविष्योत्तर पुराण	८५०
भस्मासुराख्यान	६४६
भाऊ दाजी (डॉ.)	२०, ३८
भागम्मा	४४०
भागवत गोविंद भिवाजी	
(गोविंदा शाहीर)	७६४
भागवत टीका	५४५
भागवत धर्म	१७६, १७७, २५९,
	२६०, २७७-२७९, ३९८
भागवती प्रकरणें	
अभंगरूप भागवत (जोतिपंत)	
	६९३

ओवीवद भागवत (जोतिपंत)	
	६९३
एकाकारटीका (एकनाथ)	
	२५८
एकादशटीका (भास्कर)	
	१००, १०४, १०६
एकादशटीका (शिवराम)	५१२
कथाकल्पतरु (कृष्णयज्ञकवी)	
	३२०
कृष्णदानकथा (मुखजी)	
	५३६ (टी)
गजेंद्रमोक्ष (देवदास)	५०३
गजेंद्रमोक्ष (रंगनाथ निगडीकर)	
	४४१
गजेंद्रमोक्ष (रघुनाथ पंडित)	
	५२७
गजेंद्रमोक्ष (कचेश्वर)	५३४
चतुःलोकी भागवत	
(शिवकल्याण)	३५९
टीका (श्रीधर)	५५१
दशकनिर्धार (रमावल्लभदास)	
	३५४
दशमस्कंध (बहिरा पिता)	
	२४२, ३५४
दशमस्कंध शिवकल्याण	
	३५९
दशमस्कंध (लोलिवराज)	३५९
दशमस्कंध (शामाराव)	३६१
दशमस्कंध (जयरामस्वामी)	
	४३६

द्वितीयस्कंद(शामाराय्य) ३६१	हरिराधिका (विठ्ठल कच्छपूरकर)
पूतनाविध ५२४	५०० (टी)
बृहद्दशम-कृष्णविजय(मोरोपंत)	हरिवरदा (कृष्णदयार्णव)
६४५-६५०	५५१
भागवती आख्यानं (वामन	हरिविजय (श्रीधर) ५६१
पंडित) ४६९, ४७१	भागानगर ४४३
भागवतमंत्र मुक्तामणिमाला	भागानगरकर केशवस्वामी ४४२
६५१	भांडारा पर्वत ३६८
भागवतटीका (सामराज) ५४५	भानुदास २५२-
भामाविलास (बस्वर्लिंग) ५३७	२५३, ५०१, ९२६
मंत्रभागवत (मोरोपंत) ६५१	भानुदास चरित्र ४४१
राधाविलास (आनंदतनय)	भानुदास (भास्कराचार्य महानुभाव)
५२२	९९ -११०, ८७४, ८७५
रासक्रीडा (विठ्ठल कच्छपूरकर)	भानुविजय ८७४
५०० (टी)	भामाविलास ४३७
रुक्मिणी-स्वयंवर (नागेश)	भामिनीविलास ३३५
४८७	भारस ५०७
रुक्मिणी-स्वयंवर (विठ्ठल)	भारुडे २८०
४८८	भार्गवचरित ५१३
रुक्मिणीहरण (सामराज)	भार्गवी-वारुणी विद्या ४५८
५४६	भावार्थदीपिका १३६, ४६५
लक्ष्मणा स्वयंवर (ओंकार	भावार्थ रामायण २७२, ८०३
चोरमार्गे) ५००	९२७
विद्वज्जीवन (विठ्ठल) ४९१	भावार्थ योगवासिष्ठ ९९६
शिवमोहिनी आख्यान ६८२	भावार्थसिंधु ८१४
शुकरंभासंवाद	भाषाप्रकाश १००२
(रंगनाथ निगडीकर) ४४१	भास्कर ६९९
सुदामचरित्र (कचेखर) ५३४	भास्कराचार्य २२, ३२, ७८०
सुदामचरित्र (साम्राज्यवामन)	भास्कराचा कालनिर्णय ८७९
४८७	भास्कराची ग्रंथरचना ८७७

भास्कराचार्य (भास्कर अनंत
महानुभाव, कवीश्वराचार्य) ९९

११० ७०४, ८५३

श्रीकृष्णचरित्र ७८, १०७

ईशस्तुति १०६

चक्रपाणी—चरित्र १०६

चौपद्या १०६

दत्तात्रेय चरित्र १०६

पूजाअवसर १०६

भागवत एकादशस्कंद १०४-

१०६, ७७४

ब्रिहाद्युक्त १०६

शिशुपालवध ९९- १०३,

७०४

भिका गीता टीका ६९८(टी)

भिका मुनी ६९७, ६९८

भिक्षु कवि ६९८

भिंगार ४८५

भिंगारकरबुवा महानुभाव ९३७

भिवपुरी वैजनाथ ८०१

भीमस्वामी ३२७ (टी), ५१६,

९९२

भीमस्वामी (भिमजीबुवा यशवंत)

६३३

भीमोपदेश ९९२

भीष्ममुनि ९१५

भीष्मयुद्ध ४७९, ४८२

भीष्मशरपंजर ४८०

भीष्माचार्य २३८, ७७४,

९१४, ९१५

टीप ७७४

पंचावार्तिक ९१४

भीष्माचार्य (लासूरकर) ९२३

भीष्माचार्य वाईदेशकर ९३८

भैरव ५०१

रसमंजरी ५०१

भैरव अवधूत १०६७

भैरवी टीका ९२०

भोगावती ८६

भोजर्लिंग ९३३

भोर (शिलालेख) ८४२

म

मंगलवेढे (ताम्रपट) ८४०

(शिलालेख) ८४२

मटंगे, नागेश महादेव १०६७

मतिरत्नाकर ९५५

मच्छींद्रनाथ ४३

मदालसाआख्यान ६४४

मदालसा चंपू ७३२

मधुसूदननाथ ३२१

मच्चनाथ ६०१

धनेश्वरचरित्र ६०२-६०४

मज्जमुनि ६०१, ८०६, (टी)

८५५, १०२८

मच्चाचार्य २०१

मनहाराम ७६३

मनाचे श्लोक (वामन) ४७६

मनाचे श्लोक (चिंदवड शंकर)

१०४६

मयशक्ति चरित्र	६९९	चाणक्यनीति (टीका)	३०९
मयूरपंडित	१०३३	पंचोपाख्यान	३०९
उत्पत्तिकाल	८३७	वेताळपंचविशी	३०९
जन्मखुणा	८३९	शालिहोत्र	३०९
परकी भाषांचा परिणाम	२१६	सिंहासनवत्तिशी	३०९
पूर्वपरंपरा	८३५	मल्लिकार्जुन पंडिताराव्य चरित्र	९१८
मराठी व संस्कृत	१०, १३८	होळकरांची कैफियत	७९०
मराठी साम्राज्याची छोटी बखर	८००	मल्हारी माहात्म्य	६८९
मरूक पंढी	७०५	मल्हारी मुळे	४८५
मल्लिकंजर	७७९	मल्हारी विजय	५६८
महाराीमाहात्म्य	१०२०	महदनुभवेश्वरी	६९१
मल्हार रामराव चिटणीस	७९७	महादाइसा	८८४
मल्हारद्व	८२२	महदंबा	७०-७१
महाराष्ट्र १, ३, ७, ११, ३१७,	८३२, ८३३	अमंग	७९;
महाराष्ट्रकवी	७७८	घक्ले	११६
महाराष्ट्रकाव्यदीपिका	२३०	महर्षीशापना	६७७
महाराष्ट्र समाज ३१, ३४, ३५,	२९१, २९२, ७५२, ७५३	महादा	१७८
महाराष्ट्र सुत्रोपिनी २३९, ९१५		महादो	४८१
'महाराष्ट्रा'चें नामकरण	८३३	महादेव कवीश्वर	७४०
महाराष्ट्रांतल पंथ	९५	महादेव बनावी	५३८
महाराष्ट्र संजीवनी	५०१	महागांव	५११
महाराष्ट्रिक	२, ५	महात्मसार	९३३
महाराष्ट्री	३, ५	महात्मा पंथ	७६, ८५३
महाराष्ट्री अपभ्रंश ३, ८, ९, ११,	८३५	महानुभाव पंथ २५०, ६३-१२९,	
महाशिवदास (विक्रमदेव अहीरराव)	३०९, ३१०	व मूर्तिपूजा ८६, ८३४, ८५२	
		मुसलमान	८०
		विरुद्ध आक्षेप	८०-८५
		भाष्यांचें समर्थन	८५-८८
		चातुर्वर्ण्यावर आघात	८२-८५

तेरा गाथा ८८, लिप्या ७७,	(माधवस्वामी) ५०७ ५६३
९०, ९४	(मुरारी-भीष्म) ६८९
आद्यप्रथ ८६५ वाङ्मय ९१३	(मुक्तेश्वर) ३४९, (टी.) ३५०
महानुभावांचा आचारवर्म ८५९	३५१
महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान ८५६	व्यामभारत ३३३
महानुभावांचे पंचकृष्ण ८५९	(शुभानंद) ६८७
महानुभाव पंथ व दशावतार ८७	(शिवनाथ) ६८९
महानुभाव पंथ अप्रिय कां ! ८६१	सभापर्व (मुक्तेश्वर) ३३८ (टी)
महावाक्य १५४	सुभद्रा चंपू ५४१
महाभागवत ज्योतिपंतदादा ६०२	(हरिदासकान्हा-भीष्म) ६९०
महाभारत (व त्यावरील ग्रंथ)	हरिश्चंद्राख्यान (मुक्तेश्वर)
आदिपर्व (मुक्तेश्वर) ३२५,	३३७
३४६	(जिवाशिवा) ६८७
कथाकल्पतरू, ३२०	विराटपर्व (हरि) ४७९
(गोपाल) ५६३, ६८७	(अनंततनय-उद्योग) ६८९
द्रौपदी वस्त्रहरण (विष्णु ४८८,	नलदमयंती (रघुनाथ) ५२५
रामसुतात्मज) ५३५	महाराष्ट्र-वडण ८३१
द्रौपदी स्वयंवर (काशीकवि)	महाराष्ट्र-नामकरण ८३३
५०७	महाराष्ट्र काव्यदीपिका ९५४
(जनार्दन-व्यासाश्रम) ६८९	महालक्ष्मी शकुनवंती ७८८
(नरहरी) ५६३	महालया माहात्म्य ६८९
नलोपाख्यान	महालिंगदास ९३३
नामा विष्णुदासाचे ३३९	महावाक्य पंचकीरण ९८६
पांचालीस्तवन ४८८	महावाक्य त्रिवर्ण २९४
पांडवप्रताप (श्रीधर) ५६१	महीपति ८, ४७, १६३, १९१,
भारत (मुक्तेश्वर) ३२५,	२४२, ३१६, ३५०, ६३६
भीष्मयुद्ध (हरि) ४८९	३८९, ५०८
भीष्मशरपंजर (हरि दीक्षित)	महीपतिनाथ ५८९, ५९२
मराठी अवतार ५६२, ५६३	महीपतिबोवा ताहरावादकर
(माधव) ३५०, ६८७	६२०-६३२

महर्दिभट ७९, ९५, ९७-९९	मार्गप्रभाकर ९१५
लालाचरित्र ९७-९९, ७७०	मार्तण्ड बुवा - भक्तिप्रमामृत ६१५
धवले ७७१	मार्त्तुंगी (येथील शिलालेख) ८३९
माधमाहात्म्य ६२४	माधुतारण ६३२
माणकोजी बोधले ६२८ (टी) ९४६	माधु नरहरी भुंडीराज ६३२
माणांगव १५९	मालोजी भोंसले ७९५, ७८२
मातुरामायण ६६८	मालोबास ८७०, ९१४
मातृकीरुविमणी स्वयंवर ८८६	माहीमची वखर २८८ (टी)
माधव ६८७	माहली १६
महाभारत ६८७	मालवा ५१५
माधवकवि ६०९-६११	मांग ५
माधवदास (नारायणांकित) ९४९	मिरजकर, श्रीमंत बालासाहेब ७३२
माधवनंदन (माधवतनय) ५१७, (टी)	मिरवाई १७१ (टी)
माधवराव पेशवे धोरले ७९१	मिनाक्षी आम्मा ९२७, ९९५, १०६८
माधवराव मुनशी १०५७	मुकुंद (सारीपाठ) ६९
माधवसुत (शाहीर) ७२०	मुकुंद (यादव पंडित सातारकर) ५०५
माधवसुत ९९७	मुकुंदतार्य ८४६
माधवस्वामी २४५, ९२७, ९९४	मुकुंद नारायण (दत्तपदांकित) ५०५
माधवस्वामी ५१७ (१५६४-१६६३)	मुकुंद (दीनदत्तपदांकित) ९८९
माधवात्मज ९९७	तीर्थयात्री ५०५
माधवेन्द्र ८१९	मुकुंद यादव पंडित
माधवेन्द्रस्वामी ५०६	मुकुंदराज २६-४३, ८४४, ९२२
मानसपूजा ९५०	परमामृत ४२
मानसोल्लास ८३८	पवनविजय ४२
मारजिनाथ ४४३	पंचीकरण ४१
मार्कंड (शिलालेख) ८४१	मूलस्तंभ ४२
मार्कंडेयपुराण ६४५	विवेकसिंधु २७-४१

मुकुंदसुत	१०६४	त्रिधामित्रभोजन	३४९
मुक्तावार्ड (नाथपंथ १४८,)		शुकरभासवाद	३३६, ३४९
१३४, १५९, ९००		शांतिपर्व (?)	३४९
अभंग, पदे	१५५	हरिश्चंद्राख्यान	३३६
कल्याणपत्रिका	१५५	मुक्तेश्वरी भारत गोपाल	३८८
कालनिर्णय	८८०	मुक्तेश्वरी भारत व शुभानंद	
ग्रंथरचना	९००		६८८
ताटीचे अभंग	१५५	नरहरमालुची माहिती	६८८ (टी)
हरिपाठ	१५५	मुखवानी (भक्त नामदेवजीकी)	
मुक्ताभरण	६२७		९०७
मुक्तावळी	५०७	मुचकुंद	५१३
मुक्तेश्वर व आर्यभारत	६६४	भार्गवचरित्र	५१३
मुक्तेश्वर २८४, ३२५, ५०८,		आवासाहेब	२५४ (टी)
५१३, ९४०		मुजुमदार मुद्रल	३२७
मुक्तेश्वर ग्रंथ		मुद्रल क्षेत्र	५४६
अहिमहि आख्यान	३३७	मुद्रल जोशी	७२७
आख्या, अभंग, पदे	३३७	मुद्रल, दादोसुत	५४५, १०७८
उद्योगपर्व	३५०	मुद्रलभट-रामायी	८१९
कालियामर्दन	३३७	मुद्रलाख्यान	५४६
गरुडगर्वपरिहार	३३६,	मुद्रलप्रकाश	२६६
	३४९	मुद्राराक्षसनाटक कथा	१००१
तुलसी, पांडुरंग, दत्तात्रेय यांची		मुंतोजी वजीरलुमुक	९५०
स्तवने	३३०	मुंताजी (वामणी)	९३६
पद्यगीता	३४९	मुनशी गणपतराव	५४
भविष्योत्तर पुराण	३३९	मुनिव्यास (कमळाकर अवोचित	
भागवत	३४९	कोठी)	८०
मुक्तेश्वरी भारत	३३९-३४८	मुरलीपंचक	६७७
मुखौची लक्षणे	३४९	मुरारपंत (मुरार परब्रह्म)	५२३
रामायण(संक्षेपरामायण)	३३४	मुरारमल्ल	९३८
वत्सलाहरण	३४९	मुरारी-महाभारत, भीष्मपम	६८९

सुरासिमल्ल (यक्षदेव)	२०२	मोडी लिपी	५१-५४
मुल्हेरी	४०९ (टी)	मृत्युंजय स्वामी (मुंतेजी ब्रान्हणी,	
मुसलमान ग्रंथकार	१०७३-७६	वामणी, रंगेलपणा, भिकाऱ्याची कथा	
मुसल्लराम	९८९	३२३, गुरु सहजानंद - ३२३)	
मुसा नदी	४४३	मेरुस्वामी	९९२
मुसनान	५०५	मोतराराम शाहीर	७६३, ७६७
मुळाजी (रामसुतात्मज)	५३६	मोमिनावार	२९७
कृष्णदान कथा	५३६ (टी)	मोरया गोसावी	९४६
मुंगी	१८६, २२७, ५५२	मोरशाही साठे	७२७
मुंबई, विठ्ठलवाडी देवालय	६९४	मोरेश्वर (धुंदिराजसुत)	६८०
मूर्तिज्ञान (भीष्माचार्य)	२३९	मोरेश्वर (दुसरा)	६८०
„ (भावे देवव्यास)	११०	मोरेश्वर चरित्र	६८५
„ (केदाकराज सूरि)	७७३	मोरोपंत ३२५, ३३३, ४६२ (टी)	
मूर्तिप्रकाश	३६, ७०, ११८	४६३ (टी), १०३३	
मूलस्तंभ (प्रेमदास)	३०८	भाषांतरकार, ६३६-६७८,	
मूलस्तंभ	४२	काव्यरचनेचा हेतु ६३६—	
मूलस्थान	५०५	६३७; शैली ६३९,	
मृत्युंजय	९३६	व्यासंग ६३९-६४०, पन्हाळ-	
मृत्युंजयचरित्र	६१८	गड, पाव्ये-गुरु, वारामती,	
मेघचंद्र	९५७	पहिली आर्या, पहिल्या ग्रंथ;	
मेघचंद्र	८५०	ब्रह्मोत्तर खंड ६४१, आर्या-	
मेघव्याम	५४९	गीति ६४३ (टी) मंतरचना,	
मेघवड	५२०	पुराणिक	६५२, ६५३
मेरु	३२२	काशीयात्रा	६७५
मेरुस्वामी	५१७	भस्मासुर आख्यान, सीतागीत,	
अनुभवसार	५१७	लवांकुडा आख्यान, रुक्मिणी	
भीमोपदेश	५१७	गीत, हरिश्चंद्राख्यान, (६४४)	
स्वानंदलहरी	५१७	देवी माहात्म्य, प्रल्हादविजय	
मोअज्जीम	५०५	६४२, अंबरीश चरित्र ६४२	
मोडक, जनार्दनपंत	६४१		

—६४३, मदालसा आख्यान	य	
६४४-६४५, कृष्णविजय	यजुर्वेदी	२१५
(बृहदशम) ६४५, सुदाम-	ययार्यदीपिका	४६४
चरित्र ६४७, अष्ट नायिका-	यशवंतराव होळकर	५८९
त्रिवाह ६४८, सुभद्राहरण	यशश्चंद	८३८
६४९, हरिवंश ६५३६५६,	यक्षदेव (मुरारीमल, निवृत्तदेव,)	
मंत्रमय भागवत ६५३ (टी.)	२०२, २०३	
आर्याभारत ६५६ ६६४,	श्रीमद्भगवद्गीताप्रकाश आर्या	
रामायणे ६६५ ६७४,	२०३	
लहान स्तोत्रे ६७५-६७८,	यक्षदेवी ११७ (टी.), २०२	
संशयरत्नावलि, केकावली	यक्षदेव कृष्णान्वय ८५०, ९२७	
६७८-१०३५,	यक्षदेवी ११७ (टी.), २०२	
हरिवंशाची रचना १०३३	यादव काजळे	१०३७
मोरोपंत व रामजोशी	यादव श्र्यंबक भगवंत	६८६
मोरोबा ताम्बेकर	यादव भगवंत	६८६
मोरो हरि	यादवेन्द्रस्वामी	१०११
मौनीस्वामी	युद्धकांड (कृष्णदास लेळ्या)	३१६
मोहोल्होश (महाराष्ट्र)	युद्धकांड (कृष्णदास मुद्गल)	३१६
मंगळवेढे ताम्रपट	येसू तेली	७६३
मंडळीक एल्हन	येळू गंगा	३९
मंवाजी	योगमार्ग प्रकरणे	२३३
मंत्रगीता (तुकाराम ?)	योगमार्तंड	९२२
मंत्रभागवत ६८२, १०३४	योगरत्नमाला	७७७
मंत्ररामचरित	योगवासिष्ठ	४६७
मंत्रगर्भरामायण	महानुभावी	१५४, ७७७
मंत्ररामायण	माधवस्वामी	५१७, ९९६
मंत्रिरामायण	हरिदास	६९६
मांडणी व मूलसंचरण	हरिदास [दुसरा]	६९५
माईभट	ज्ञानेश्वर	८८९
मंदपाल	योगवासीष्ठसार	३२१

योगवासिष्ठसार (रंगनाथ निगडीकर)	४४१	रत्नाकरस्वामी	११०
योगविवेकमार्तंड	९२२	रसप्रकरण	१०४२
योगेश्वरी माहात्म्य ८४५, ८४९	९४७	रमाबाई पेशवे	७०९
योगसंप्राम	९४७	रमावल्लभदास (तुकोपंत यमाजीपंत)	
		राष्ट्रेशास्त्र, दौलताबाद ३५३,	
		गुरुप्रसाद ३५४) — दशक-	
		निर्धार ३५४, चमत्कारी ३५४	
		— वैष्णवगति ३५४, — वाक्य-	
		वृत्ति ३५४, ९४४	
खुर्माई	३६४	खलोज्यास	८८१
खुनाथ यादव (चित्रे)	७९१	खिदास	६१९
चित्रगुताची बखर	७९८	रसमंजरी — भानुदास	५०१
खुनाथ	१५४	विठ्ठल	४८८
खुनाथ गणेश कोशे	६८५	भैरव	५०१
परशुराम चरित्र	६८५	अनंतपंडित	५०१
पंतप्रधान काव्य	६८५	रसमंजरी	४८५
खुनाथ पंडित ५२४, ५२५		रसरत्नदीप	२२१, ७८०
गर्जेन्द्रमोक्ष	५२७	रसाल कवी	३६
नलदमयंती स्वयंवर	५२५	रहस्य (ऋतु) रीति	५४-५५
रामदासवर्णन	५३०	रहिमतपूर	४४१, ४५३
खुनाथ पंडित ३२५, १००२		राइसू	८३८
खुनाथ पंडित-राजव्यवहारकोश	५७	राऊल गवळी	७२६, ७५६
		राऊलचे गाणे	७२७
खुनाथराव दादासाहेब पेशवे		राका बाका	१८९
व सगनभाऊ ७५७, १०४५		राका कुंभार	१६ (टी)
खुनाथस्वामी	४४२	राघव (राघवदास)	
णांवंट	५०५	संदेहहरण	५०४
रतनफंदी	७०५	राघव	६९९
रत्नकला	३५९, ३६०	वीरमणी कथा	६९९
रत्नमाला	३६, ७७७		
रत्नमाला (केशवपंडित)	१२२		
रत्नमाला स्तोत्र	८६८		
रत्नाकर ज्योतिषी			

राधव (स्वळो व्यास)	७७	राधाविलास (आनंदतनय)	५२२
राधवदास	९४४	राधाविलास	२३१
राधवमुनि	१०१२	रानवड (शिलालेख)	८४१
राधवफंदी	७०५	राम ९४९, १०००, १००२	
राधवरंक	९९०	रामकर्णपीयूषस्तोत्र	५४०
राधवस्वामी	५१६, ५१७	रामकर्णामृत	५४०
राधवोपाध्ये (स्वळो व्यास)	२०६	रामचंद्र अद्वैत	१०३८
राधोपाध्याय	८८१	रामचंद्र (दिनकर पुत्र)	९६७
राधोपादादा पेशवे	१३६ (टी)	रामचंद्र दैवज्ञ	८१९, ८२०
राधोबा	८६८	रामचंद्र-फटके	७०२
राजकृत्या परीणय	१००५	रामचंद्र बढवे	४८१, ६८४, १०३८
राजनीति	७९९	रामचंद्र (महानुभावी)	८११
राजयोग	४५७ (टी), ४८३	रामचंद्र शाहीर	७०४
राजरामायण	६६७	रामचंद्र (गंगाधर ठोसर)	४३२
राजवाडे	२०, २१, १४५	रामचंद्र पंडित अमात्य	७८५
ज्ञानेश्वरी प्रत	१४५	आझापत्र	७८५
राजव्यवहारकोश	५७, ९४८	रामजन्म	४७३
राजशेखर	३२	रामजोशी ४, ६८४, ७२६, ७२७	
राजई १७३-१७४, १८०-१८१		(राम जगन्नाथ जोशी मृत्यु	
राजाराम महाराज	७८५	१७३०, उनाडकी, तुळजापूर,	
राजाराम प्रासादी	४५७ (टी), ५३३, ६३३	पंढरपूर, सोलापूर, धोंड्या-	
भक्तमंजरी	५३३, १०३१	शाहीराची गांठ ७२८, तुऱ्याचा	
राजीमती प्रबोध	८३८	फड, कलगीचा फड ७२८,	
राजोपाध्ये	५४६	कविराय, बयावाई, चिमावाई	
रणोबेन्नुर (शिलालेख)	८४१	७२८, राहणी ७३०, काव्याची	
राधमुर्जंग	४७०	हातोटी ७३१, लावण्या ७३२,	
राधामाधव विलास	९३६	शुभराय बोवा, ७३२)	
राधाविलास	६८०	रामटेक	६५
राधाविलास	४७०	रामढोह	५३८

रामदास ४५१, ४५८, ५०२,	रामराय	८१९
५१६, ५२१, ९६६,	रामलिंग	२३३
गृहत्याग ४०५, पुरश्चरण	रामविजय	५६१
४०६, तीर्थायात्रा ४०६, महा-	रामविजय (श्रीधर)	१०२०
राष्ट्राची चीता ४०७-४१०	रामसीता शकुनवंती	७८८
शिकवण ४१०-४११,	रामसुतात्मज	५३५
संप्रदाय स्थापना ४११, मठ	गोपीचंदाख्यान	५३६
स्थापना ४१२, शिष्यवर्ग	द्रौपदीकल्हण	५३५
४१३, संप्रदाय प्रसार ४१५,	रामसोहव्य	९९२
ब्रौशिष्य ४१७, वर्णन ४१८,	रामानंद	९०८
काव्यगुण ४२७, दासबोध	रामायण (व रामायण प्रकारणें)	
४२२, रामायण (सुंदर व युद्ध)	शैल्य	१२३
४२५, चौदा शतके ४२६,	कौसल्येचे डोहाळे (रंगनाथ-	
पंचाकरण, करुणाष्टके, ओव्या,	स्वामी)	४४१
आख्या, दासगीता ४२६,	चतुर्मेररामायण	६८२
लघु रामायण. (रामदासांची	चिद्बोधरामायण (निरंजनमाधव)	
चरित्रे - हनुमंतस्वामींचो बखर		५४०
४०४ (टी); समर्थ-	निबोध रामायण	५४१
प्रताप ४१७; दासविश्रामधाम	प्रसन्नराघव (जयदेव)	३३५
४०५ (टी).	भावार्थ रामायण (एकनाथ)	
रामदास प्रथरचना		२७२
रामदासचरित	मोरोपंती अष्टोत्तरशत	६६५
रामदासपंचायतन	मंत्ररामचरित	५४१
रामदासवर्णन ५३०, १००३	युद्धकांड (कृष्णदास लोव्या)	
रामदास संप्रदाय		३१६
रामदास स्तुति	युद्धकांड (कृष्णदास मुद्गल)	१३६
रामदास व तुकाराम ४०१, ४०२	युद्धकांड (मुक्तेश्वर)	३३१ (टी)
रामदासस्वामींची बखर ४०४ (टी)	रामायणांतील आख्याने (वामन)	
रामदेवराज दरणा		४७३
रामदेवरायांच्या बखरी	रामविजय (श्रीधर)	५६१

रामरावण युद्ध	३८१	रामेश्वर	५१५
रावणगर्वपरिहार	८१०	रामेश्वरभट्ट	९६३
लघुरामायण	४२७	रामेश्वरभट्ट बाबोर्लकर	३७२
वाल्मीकिरामायण	३१७	रसगड	५४९
सीताबोध (मुंताजी)	३२४	रावणवहो	५
सीतास्वयंवर (विद्या रेणुकानंदन)	२९६	रावबाजी ऊर्फ बाबासाहेब	२२
सीतास्वयंवर (विठ्ठल)	४८८	राशिन	५८४
सीतास्वयंवर (चित्तमणी)	६८१	रासक्रीडा ३२३, ५०० (टी)	
„ (वेणाबाई)	४४७	राष्ट्रकूट	१५
सीतास्वयंवर (जयरामस्वामी)	४३६	राष्ट्रिक	२
सीतास्वयंवर (नागेश)	४८७	राक्षसतागडी	१
„ (आनंदतनय)	५२२	राक्षसमुवन	१
„ (गोसावीनंदन)	५३०	रियायती	१०७५
सुंदरकांड („ „)	३१८	रुक्मण्णापंत	५१२
सुंदर० व युद्ध० (रामदास)	४२५	रुक्मिणीगीत	६४२
संक्षेपरामायण (मुक्तेश्वर)	३२७, ३३५, ३३६	रुक्मिणी-पत्रिका	६८४
रामायणपंचशती	६७४	रुक्मिणीपत्रिका (नारोव्यास)	८८४
रामाजनार्दन	९३१	रुक्मिणीहरण (सामराज)	५४६, ५४७, १०१०
रामानंद	९३६	रुक्मिणीस्वयंवर-नरेंद्र	१२३-
रामा स्टवाजी	७१९		१२९, ८७०-८७२
रामानुजाचार्य ३८, १५०, १६२		„ नारोव्यास	८८४
रामार्थ भाषांतर	८२०	„ तुर्गिह	२३८
रामा रंगारी (राम)	७२९	„ जयरामस्वामी बडगांवकर	४३६, ९७१
रामी रामदास (गंगाधर सूर्याजी खेसर)	४३२, ४३३, ४३२	„ महदायिस्ता	८८६
भक्तिहस्त्य, सुगमोपाय	४३२	„ विठ्ठल	४८८
		„ नागेश	४८७
		„ एकनाथ	२६३, २६४, ९२७

रुक्मिणीस्वयंवर (नवखंड)	९५५	रंगो लक्ष्मण-हनुमंतस्वामी वक्षर	
रूपार्थ	८८४		७९३
रेणुका तेलीण	९४७	रंगेजगुडा	४४७
रेणुकानंदनाचा विठा	९३१	रंडिकास्तोत्र	९५५
रोकडाराम	९८८	रंभाभिसार नाटक	६५६
रोहिदास	६२८, ९०८	रहस्य रीति	५४-५५
खेडीकर हरिदास	६४१		
रंक (आत्मारामशिष्य)	१०३०		
रंगनाथ	५१८	लघुरामायण	६६९
कावेरी माहात्म्य	५१८	लघ्वा	९०८
छन्दःशास्त्र	५१८	ललितप्रबंध	५८१
रंगनाथ कवि दुपडी	१००५	ललितानंद-लहरी सुंदर	४९९
रंगनाथस्वामी निगडीकर	२४६,	लवांकुश आख्यान	६४२
	३२१, ४३७, ४३९,	लहरी मुकुंदा	७२०
	५११, ५६९	लक्षणरत्नाकर	९१४
कौस्तुभेचे डोहाळे	४४१	लक्ष्मीर (पंडित)	९५४
गजेंद्रमोक्ष	४४१	लक्ष्मण (नरहरिनाथ)	५८८
गुरुगीता	४४१	लक्ष्मीचंद्रकेत	५११
पंचीकरण	४४१	लक्ष्मीघर	३५४, ५३८
भानुदास चरित्र	४४१	लक्ष्मीद्विभट	११६
योगवासिष्ठसार	४४१	गीताटीका	११७
शुक्रतंभासंवाद	४४१	लाडार्थ	१७८
सुदामचरित्र	४४१	लापनिक १२०, ७७२, ८६९	
संतमाळिका	३३८ (टी)	लिखित	८८९
रंगनाथ मोगरेकर	३२०, ३२१,	लावण्या	५४९, १०४७
	९३४	गोपिनाथ	८२१
पंचरत्न	३२१	लिंगदास	२३३
योगवासिष्ठ	३२१	लिंगेश्वर	४३५ (टी)
रंगराय	७१९	लिंबार्थ	१७८
रंगाचा पोवाडा	७३७	लीलाचरित्र ३६, ७६, ७८, ९७-	

९९, ७७०, ८३९, ८६५, ८६६	
लीलावती	२२, ३२, ३४६, ७८०, ७८८
लीलासंवाद	९८
लीलासमुद्र	९८
लेखणी	८८९
लेखनकल्पतरु	५४
लेखनप्रशस्ति	९४८
लोकवाङ्मय	८३९
लोलिबराज	३५९, ३६३, ९४५
वैद्यजीवन, पदें, रत्नकला	३५९

व

वच्छहरण	८७१
वडगांवकर जयरामस्वामी	४३४
वडवाल सिद्ध जगन्नाथ	२४२ (टी)
वडवाल सिद्ध नागेश	२४३, ९२०
कस्तूरहरण	१२१
कस्तूरस्वयंवर	१०१२
वनसुधा	४७०
वरप्रसाद	१०६१
वरखेड	७७२
वराहमिहिर	७८९, ८३२
वसई (शिलालेख)	८४२
वसईची हक्किलत	८००
वसिष्ठबोध	८८९
वाई	४०
वाक्यवृत्ति (रमाकृष्णभट्टास)	३५४
वाक्यवृत्ति	३०६, ७८०, ९४४

वाक्यसुधा टीका	५९६
वाग्भट	१६४
वाडें	३१०
वाबळे, जयराम अनेत	१०६२
वामनकवि-पाताळखंड	८१० (टी)
वामनचरित	६८१
वामनपंडित	३३३, ४५७, ४५८, ५०९, ५४७, ८५५, ९७९
(शेपे आढनांव, अनेक वामन ४७८-४८०, निगमसार ४५९-४६१, गुरुपदेश ४६८, कर्मतत्व ४६१, ४६३, समलोक ४६१, ४६३, चित्सुधा ४६१, सिद्धांतविजय ४६१, अनुभूतिलेश ४६१, गीतार्णव- सुधा ४६३, उपादान ४६३, चरमगुरुमंजरी ४६३, प्रेमसरी ४६७, योगवासिष्ठ ४६७, गजेंद्रमोक्ष ४६९, सीतास्वयंवर ४६९, कात्यायनीव्रत ४६९, वनसुधा ४६९, राधामुजंग ४७०, राधाक्रीडास ४७०, रामजन्म ४७३, चतुःश्लोकी भागवत ४७४, अपरोक्षा- नुभूति ४७४, ९८० व्यानमाला ४७४, प्रियसुधा ४७५, भर्तृहरिची शतके ४७४, गंगालहरी ४७४, बालक्रीडा	

४७६, यथार्थदीपिका ४६४,	
भक्तिमाहात्म्य ४७६, मनाचे	
श्लोक ४७६, वामनी बोध	
४७६, मङ्गस्तुति ४७७,	
श्रुतिकल्पलता ४८०)	
वामन पंडित व मोरोपंत ६५०	
वामनस्वामी ४०	
वामनी बोध ४७६	
वायुपुराण (माघमाहात्म्य) ६२४	
वारकरी ५२०	
वारकरी पंथ २०१	
वारणसी २५८, २६४, ५१२	
वागुदेव पंडित ९९८	
विक्रमबर्तीद्वी ७७८	
विक्रमांकदेव ४९५	
विजय र्ग ५३७	
विजयनगर २५३	
विजयमाहात्म्य १०१२	
विजयानगरचा रामराजा २३२	
विजापूर ५१२, ५२३	
विठनाक महार ९२०	
विठा (नामदेवाचा) १८४	
रेवकानंदम सोनठाणे गोल्लटगावक	
विठा २९५, ९३१	
सीतास्वयंवर २९६	
विठोबा (महीपतीचा मुलगा) ६३३	
विठोबा ताहिराबादकर १०३७	
विठोबादादा ६५६(टी)	
विठोबा (व्युत्पत्ति) ६२६	
विठ्ठल ३७०	

रासक्रोडा ३२३	
विठ्ठल कळपूरकर ५००(टी)	
हरिराधिका, रासक्रोडा ५०० टी	
विठ्ठल केरीकर (विठ्ठल) नरसिंह	
सांख्योळकर ४९९, ६८१	
विठ्ठल (विठोबा खत्री) ७६७ (टी)	
विठ्ठल किंकर ९२१	
विठ्ठल गलंडू ३६, २२१, ७८०	
रसरानदीप २२१	
विठ्ठलदास ४८८	
विठ्ठल नाथ २४५ (टी) ८१०,	
८१२	
विठ्ठलपंत (ज्ञानेश्वरांचे वडिल)	
१३१, १४७	
विठ्ठल-परंपरा १७५	
विठ्ठल बांदकर- ४८८, रुक्मिणी	
स्वयंवर ४८८-९८४, पांचाली	
स्तवन ४८८-४९०, सीता-	
स्वयंवर ४८८, ४९० रस-	
मंजरी ४८८, ४९५, द्रौपदी-	
कलहरण ४८८, विठ्ठलजीवन	
४८८, ४८९, ४९१, विठ्ठल	
चरित्र ४८८, ४९५, कूट-	
श्लोक ४९१(टी) सौंदर्यलहरी	
४९९,	
विठ्ठलबोवा गोपाळबोवा ४३६	
विठ्ठलवीठकथन ९०५	
विठ्ठल महार २२७	
विदेह-प्रबोध ८५५	
विद्यार्णवरवामी ३६२	

विद्वज्जीवन	४८८	विष्णुपद वक्तिनी	६७५
विध्वंश (विद्वांस) गोविंद	८१४	विष्णुपुराण	५१७
विनायक औरंगाबादकर	८००	विष्णुवृंदा	१६३
विनायक महादेव - नवरस	६११	विष्णुवर्धन	२१६
विनायक माहात्म्य	१०१२	विष्णुसहस्रनाम	५३७
विपट	४४२	विष्णुस्वामी	९०८
विप्र	३१९	विश्वेश्वर - अश्वचिकित्सा	७८९
विप्र तुका	४४१	वीरमणीक्या	६९९
विप्रनारायण	२४५-९४९	वीरेश्वर	१५४
विप्रविष्णु	४४२	बुइल्सन, डॉ.	५८३ (टी)
वियोगधुवा (दामोदर पंडित)	८७१	बृत्तमुक्तावली	७८७, ५४१
विराटपर्व	४७९, ७९७	बृत्तवनमाला	५४२
विवेकदर्पण	१९९, ५८६	बृत्तावतंस	५४१
विवेकसिंधु २७, ३७-४१, २५०, ८४४, ८४६		बृद्धाचार	८६६, ९१४
विशालदेव	६३	बृहज्जन्म	८६६
विश्वनाथ	३१९, ४८२	बेंका मुंगी	८२०, १०४२
विश्वनाथ-गुरु काशिराज-		सत्याधिराजप्रदास्ति	८२०,
उपदेशरहस्य	३२२	वेणाबाई	४१७, ४४५, ४४७, ९७६
विश्वनाथ बाळापूरकर २०३, ८८०		वेणुगंगा	३९
ज्ञानचंद्रिका, ज्ञानप्रबोध २०३		वेणुस्वामी	४४७
विश्वात्मक गोसावी	४८२	वेताळपंचविशी	७७८, ९३७
विश्वाभिन्न भोजने	३४९	वेताळपंचवींशी (महास्तिगदास)	३०९
विश्वेशस्तुति	६७५	वेदांतसूर्य	५६१, १०१७
विसोबा खेचर १६, १८६, १८७, ९०३, ९०९		वेदोभास्कर	५२३
विष्णु गोखले-भक्तार्थसिंधु	८१४	वेरुळगांव	४५२
विष्णुदास नामा	९३०	वेहरली (शिवालेख)	८४२
विष्णुपद	५४५	वैनगंगा	३९, ८४९
		वैद्यकशास्त्र-व्यवहारी	३१५
		वैद्य चि. वि.	२५१

वैद्यजीवन	३५८, ३६१
वैद्यनाथ	५१८, ५१९
चिदंबरी	५१९
वैराग	१८७
वैराट्टिक	२
वैशाखनत (स्कंद पुराण)	६२४
वैष्णवगति	९४५
वोटे गोटे	८६२
व्यास	३४१
व्यास नरहरशंकर	५८८टी
व्यूह	१५०
व्यंकटेशमाहात्म्य	६१९, १०२०
व्यंकटेशस्तोत्र	५०४
व्यंकोजी	५१६, ५१९ (टी)

श

शकुनवंत्या	२२३
शतक ४२६, (भर्वहरी)	३३५
शतमुखरावणकथ	८१४
शाय्यापालन दृष्टांत	७७३
शरफोजी	१०६७
शरभेंद्र	१००५
शशिसेना काव्य	५९३-५९६
शहागड	५००
शहाजी भोंसले	५१५, ५२३ (टी)
शहाण्णव कलमी बखर	७८१
शहा दत्त अलमा प्रभू	२५२ (टी)
शहा दाकड	५८६ (टी)
शहापूर	५१६
शहामुनि (शहा ह्रसेन)	८०८

सिद्धांतबोध	८०८
शाक्त	३३१
शाक्तपंथ (बहिणाबाई)	८६
शाईधर भोजने	९२४
शामकल्याण	९८७
शामजी जवळेकर	९८७
शामजी गंगाधर ठोसर	४३२
शामराज (सामराज)	५४५
शामराज (एकनाथ-शिष्य)	९५०
शामाराव्य (श्यामसुंदर रघुनाथ आराव्ये)	३६१-३६२
शारदाविनोद	४८७
शास्त्रिहोत्र	७८९
महालिंगदास	३०९
विश्वेश्वर	३०९
शास्त्रसंवेधिनी टीका	२३७
शाहाराज	१००५
शाहू महाराज-नाटकें	७८८
शांतलिंगाप्पा ४३४-४३५, ९३७	
शांतिपंचोकरण	४३६
शाहीर नावें, ७६३, १०४७	
गंगाधर	७०२
बापू	७०३
प्रभाकर	७०३
दादावीर	७०३
गंगू हैबती	७०३
रामचंद्र	७०४
अनंतकंदी	७०५
मलक फंदी	७०५
रतन	७०५

राधव	७०५	शिवराम किंकर	१०१२
श्रीपदी (सवाई फंदी)	७०५	शिवराम (उद्भवस्वामी)	१०७६
तुलशीदास	१०४९	शिवरामायण	६६७
शाहू (व्यंकोजी)	५१९, ५३४	शिवराम पिंपळगांवकर	७१९
शंकर	६१०	शिवरामस्वामी	९८९
शंकरदास (काशिनाथ)	८२०	शिवरामस्वामी (नारायण पूर्णानंद)	५११-५१३
शंकर पाटणकर-प्रल्हादचरित्र	८१४	शिवरात्रिकथा	१०४२
शंकराचार्य	४१, १६२, ३२१	शिवार्ति	२३३
शंभुमणि	५४८	शिवलीलामृत	५६३, १०२०
शिखर शिंगणापुर	२१२	शिवसमर्थयोग	९६६
शिरगांव मठ	६३३	शिवाजी	२७, ५७, ५१६, ७८२, ७८४, ७८५
शिलाहार वंश	१७	शिवाजीचे पत्र	७८२
शिलालेख (प्राचीन मराठी)	८४१	शिशुपालवध (भास्कर,)	९९-१०३, ८५३, ८७४
शिवउमाविलास	८१४	शिंगणापुर	४५३
शिवकल्याण १५४, २४५ (टी), ९४५		शुक बहादुरी	२९
शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र	७९८	शुकरभासंवाद-उद्भवचिह्न	६१८
शिवदास	९३७	शुकानंद वसमतकर	१०६५
शिवदिनकेसरी शिवीदननाथ	१०२५	शुकाष्टकटीका	१५४
शिवदिनकेसरी कृष्णाजीपंत	५८७	शुद्धीति	५५
१६२०-१६९६,		शुभरायबुवा	१०६९
विवेकदर्पण, ज्ञानप्रदीप	५८६	शृंगारकलोलिनी	५०१
शिवनाथ-महाभारत,	६८९	शेख महंमद	२४६, ९४७
शिवपार्वती परिणय	४३९	शेख सुल्तान	८०४, ८०८
शिवमहिम्नस्तोत्र	९४९	शेष (वामन पंडित)	४५७
शिवमुनि	९१४, १०१२	शेंडे हरिराज	८१९
शिवरात्रि कथा	८२०	शैल्य (साळ्या रसाळ)	१२३ (टी), १२३
शिवराम	४४३		
शिवराम अकोलकर	१०११		

रामायण	१२३
शैव संप्रदाय	४७
कार्त्तिकी सांप्रदाय	२५१
शौरसेनी	३
शौरसेनी अपभ्रंश	३, १०

अ

श्रवण वेळगोळा	३१, ३३, ८४०, ८४२
श्रीकृष्णचरित्र (भास्कर १०८)	१०७-१०९-८६६
श्रीकृष्णस्वामी	५०७
श्रीखंड्याचें चरित्र	५०४
श्रीगोमंतेश्वर (बाहुबलजी)	१२, १३
श्रीदत्त लक्ष्मराज महंत	७७५, ७७७, १०७२
श्रीधर ६८६ (तत्त्वबोध, प्रार्थना, श्लोक)	१०१४, १०४१
श्रीधराचा अंतकाल	१०१८
श्रीधराची ग्रंथरचना	१०१८
श्रीधराची समाधिकथा	१०४१
श्रीधर शिवराम	१०१८
श्रीधर ३३४, ३५१, ५५७, ५६८	
(वर्णनविशेष ५५९, भरत ५६३-५६४, गुरु-परंपरा ५६८, हरिविजय, रामविजय, पांडवप्रताप ५६१, अनेक प्रकारणें ५६८ (टी), शिवलीलामृत, जैमिनी अश्वमेध ५६७, पंढरी माहात्म्य,	

महारीविजय, ध्रुवचरित्र	५६८
श्रीधरस्वामी	२४५
श्रीपति (स्वर्ग पंढी)	७०५
श्रीपति ३२, ३६, ७७७	
रत्नमाला	३६
श्रीपादस्वामी	१३३
श्रीमाधवनिधन ग्रंथ	७०९
श्रीरंगपट्टण	५४०
श्रीरामगृहसंवाद	९७६
श्रीराम वंशावली	९८७
श्रीरामचंद्रदेवराव यादव	२३, २४
(रामदेवराय) ३४, ३५, ४८, १२३, १२५, १४५	
श्रीसीतारामसंवाद	९८७
श्रीसुषेण	९१३
श्रुतिकल्पलता	४८०
श्रेष्ठ (गंगाधर सूर्याजी ठोसर)	४३२
स्वर्गदूत	१०६८

स

सकल्यो लिपी	७७
सखोबा नाईक-	६९९
सगनभाऊ-७५७, ७५९, ७६१	
सच्चिदानंद-अनुभवसार ४५७ (टी)	
४६१, ५१९	
सच्चिदानंद बाबा-ज्ञानेश्वरचरित्र	
१४५, ६१३, ८८९, ८९०, ८९१, ९१०	

सच्चिदानंद लखोटा	१५४	सरस्वति महाल	९९४, १०१२
सच्चिदानंद विलास	५१९	सरस्वती विनोद	४८७(टी)
सत्त्वानुवाद	२३७	सलावतपूर	८०३
सत्याधिराजप्रशस्ति	८२०	सवाई फंदी	७०५
सत्यामलनाथ-सिद्धांतरहरय (ललित प्रबंध)	५८१, ५८२, १०२५	सवाई माधवराव	६७५, ७४६
सदानंद	४५७ (टी), ९३६	रंगाचा पोवाडा	७३७
सदाशिव-उमाविलास		सवाई माधवरावावर लावणी	७२०
(शिवउमाविलास)	८१३	स्व्यूह, पांचरात	१५०
सदाशिव माणकेश्वर	७०७	सहजानंद	४३८, ५११
सदाशिवराव भाऊ	६४२	ज्ञानदीक्षा	४३८
सद्भासगर्भ	६६७	अमृत-गुप्त, संकृत टीका	४३८
सन्मणिमात्या	६७७, ९३१	सहजानंद	४९९ (टी)
सन्मनोरथराजि	६७७	सौंदर्यलहरावर टीका	४९९ (टी)
सत्तशंग भवानी	३६०	सहजानंदी (- द)	१५४
सत्तशंगी	७७३	सागरीशाची भूपाली	१०११
सत्तशंगी	७७३	साठ प्रश्न	७७३
सत्तशंगी	७७३	साठे, अ. सो.	८०३
सत्तशंगी	७७३	साहेचार चरणी ओवी	२७१
सत्तशंगी	७७३	सातप्पा	७२६
सत्तशंगी	७७३	साती प्रंग (महानुभवांचे)	८७०
सत्तशंगी	७७३	सातारकर महाराज	२२७
सत्तशंगी	७७३	सात्विक रीति	५५
सत्तशंगी	७७३	साबाजी, चतुर	१०५७
सत्तशंगी	७७३	सामराज-रुक्मिणीहरण	५४६
सत्तशंगी	७७३	सामराज(शामराज)	५४५, १००८
सत्तशंगी	७७३	कोकशाख, भागवत	५४५
सत्तशंगी	७७३	मुद्गलाख्यान	५४५
सत्तशंगी	७७३	'सामुद्रिक' (नरसिंह)	३०९
सत्तशंगी	७७३	सच्चान्य वामन	४८२, १००८
सत्तशंगी	७७३	अनुभूतिप्रेषा भाषांतर	४८३

महोपदेश	४८३	सिद्धपाल केसरी	३१५
राजयोग	४८३	महारी माहात्म्य	३१५
सुदामचरित्र	४८३	सिद्धसंकेत प्रबंध	३२४
सायखेदे	५१४	सिद्धानुभव	५१९
साररामायण	६७२	सिद्धांतबोध	८०८
सारसे	२४५ (टी)	सिद्धांतरहस्य	५८१-५८२
सारीपाठ	६९९	सिद्धांतविजय	४६१
सारोळे	७७१	सिद्धांत सांख्यी	९१४
सावकार आख्याय	६०१	सिद्धांतसार	१०११, १०२५
सावयधम्मदोहा	८३६	सिद्धांतसूत्रपाठ (१६०९ सूत्रे)	
सावरगांव (शिलालेख)	८४२	९५, ९७, ८३५, ८६८	
सासवड	१५८	सिद्धांत संहिता	६९१
सासुरवासिनी	९५५	सिद्धांते हरिव्यास	८६८, ९२२
साख्या रसाल	१२१, १९४	सिद्धांतस्थल	९१५
रसाल रामायण	१२१, १९४	सिद्धोपंत कुलकर्णी	१३१
सांकेतिक लिप्या	७७, ९०-९४	सिद्धेश्वर	५३८
७७५-७८७, ८५२		सिद्धेश्वरमहाराज	६०९
सांकेतिक भाषा (नंद)	१८६	सिद्धेश्वर संप्रदाय	३१५, ५४०
सांख्योद्यकर विठ्ठल न.	६८१	सिद्ध	७६७
सांख्य	३३१	सिद्धोमणी	८०४
संप्रदाय परिमल	५३८, १००८	सिद्धगडचा पोवाडा	७१३
सांघंतवाडी	११	सिद्ध लिपी	९१३
सावता माळी	१८९, ९०९	सिद्धासन	९७७
साष्टी	१६	सिद्धासन बत्तिशी	२९
साष्टीची वखर	८०१	महालिंगदास	३०९, ९३३
सितावर्द्धि	८४२	सीतागीत	६४२, ८८६
सिध्दण यादव	८४८	सीताबोध	३२४
सिद्ध रावळ	७५६	सीताराम	५०४
सिद्ध कवि	१०७८	सीतारामायण	६७०
सिद्धनाथ शाहीर	७२६	सीतास्वयंवर	६८२

आनंदतनय	५२२	सुरसेन	२
गोसावीनंदन	५३३	सेंदूरवाहे	६०१
जनीजनार्दन	५४	सेना न्हावी	९१२
जयरामस्वामी बडगांवकर	४३६	सैन	९१२
नागेश	४८८	सैहाद्वर्णन	८७० ८८१
वामन	४६	सेईदेव	२०-२२, ३३
विठा रेणुकांनंदन	२९६	सोंगोवास	८७६, ९२३
विठ्ठल	४८८	सोनारी	३२६ (टी)
वेणाबाई	४४७	सोपानदेव	१३४, १५८, १७०
सुगमोपाय	४३२	सोपानपंचक	३२२
सुजात	२३३	सोमेवर	१३, ३३-३६, ८०१, ८३८
सुदर्शन चरित्र (कामराज !)	५८	सोमेश्वर-अभिलाषितार्थ चितामणी	
सुदामकाया	६४६	मानसोद्धत	१३
सुदाम चरित्र	४४१, ४८२, ५३४, ६१९	सेयरा	१९९
सुपें	७६३	सोलीव सुख	९८६
सुभद्राचंद्र	५४१, ७८७	सोहिरोवा आविये,	(१६३६-
सुभद्राहरण	६४९	१७१४) ६८१ (टी), ६९१	
सुभाषितें	२३८	सिद्धांत संहिता	६९१
सुभाषित अंताक्षरी	११७	महदनुभवेखरी	६९१
सुरजी अंजनगांव	८०३	अक्षयबोध	६९१
'सु'रामायणें	६७० (टी)	पूर्णक्षरी	६९१
सुटेमांथ्याची वाग	४४३	अदयानंद	६९१
सुलोचनाख्यान	५२०	सोहोनी क. वि.	८००
सुलोचना-गहिंवर	५२०	पेशव्यांची वस्त्र	८००
सुवर्णपुरी	३२६	सौम्यरामायण	६६९
सुपुम्ना	३१२	सौर	३३१
स्मृतिस्थळ	८६९	सौंदर्यलहरी	४९९
सूत्रपाठ	७७१, ८३४	सौंदर्यलहरीवरील टीका	४९९ (टी)
सूत्रमालिका	७७३	सौंदल	६४१

संगीत मकरंद	९५०
संतनामाकली	९४४
संतमाझा	९८६
संताजी तेली जगनाडे	९६३
संतुबाई	८१९
संतोबा पवार	६२४
संतोषमुनि	१०
संतोषमुनि कृष्णदास	९३७
संदेहहरण	५०४
संवंधी पाषाण	८६, ८७
संभाजी महाराज	२२६, ७८५
संशयरत्नावली	६७८
संशयरत्नावली व	
अपराधनिवेदनस्तोत्र	६२९
संस्कृत अमृतानुभव	१५४
संस्कृत-फारशी कोश	१००४
संस्कृतरचना	
मंत्ररामायण	७६६
रामजोशी	७३२
संकटहरणी शिवग्रंथ	२४४
संकटस्तोत्र (महेश्वरपंडित)	२०२
संकेतगीता	२३७
संकेताचार्य	८५५
संगमनेर	७०५
संतमाझा	६१९
संतमाष्टिका	५०४, ५०६
संतराज	४४३
चिंतानिवारण	४४३ (टी)
संतलीलामृत	४३
संतविजय	१३६, ६२०, ६२९

संताजी जगनाडे	३८४, ९०९
संस्कृत	५, ६, ७
संस्कृत व मराठी	१३८, २९८
स्टीफन्स, फादर	७८
स्तोत्रे	५४२, ९५०, १०७३
स्थानपौथी	९१६
खानंद-लहरी	९९२
खानंद-सिंधु	१०४६
खानुभव तरंगिणी	१०११
खानुभव दिनकर	९८८

स्कूट रचना

अनेक भाषारचना

रामतुतात्मज	५३६
बखलिग	५३६

अमंग

गुप्तनाथ	५८३
गोराकुंभार	१८९
नामदेव	१६२, १७०
बहिणाबाई	४५५
राका, बाका, देऊबाई	१८९
शेख सुलतान	८०८
हरिबुवा	६७
झानेखर	१५४, ८८९

आरत्या

नारव्यास	८८४
विसोबा	१८७
रामदास	४२६
रामा जनार्दन	२९६

आरत्या व पर्दे

कमलाकर	२०४ (टी)
देत्तात्रय	५७०
बहाळे नारोव्यास	२०६
मुक्तेश्वर	३३४, ३३५

कटाव

अमृतराय	६०७
महीपति	५८९

कथा व स्तोत्रे

महीपति	६२९
--------	-----

पदे

कल्याण	५०१ टी
केसरीनाथ	५८५
कोकिल गंगाधर	५१४
कृष्णदास	८१०
कृष्णमूर्ति	४४२
जनी जनार्दन	२९४
नरहरि नाथ	५८७
पंडित	५०८
प्रेमाबाई	४५६
भीमस्वामी	५१७
राजाराम प्रासादी	६३४
लक्ष्मण नरहरिनाथ	५८८
विद्या रेणुकरानंद	२९५
विठोबा	६३२
विठ्ठलनाथ	८१६
शांतलिंगाप्पा	४३०

पदे व अभंग

एकनाथ	२६८
-------	-----

केशवस्वामी

कृष्णदयार्णव	५५५
गोपाळनाथ	८०४
गोविंदनाथ	८०४
जगमित्र नागा	१६३
जयरामस्वामी	४३६
दयाळनाथ	८०७ टी
महानंद	५६९
महीपतिनाथ	५८९
मुक्ताबाई	१५५
मुंतेजी	२६८
रमावल्लभदास	३५४
विठोबा	१८७
वेणाबाई	४४७
ज्ञानेश्वर	१५४

पदे, अभंग, स्तोत्रे

शामाराध्य	३६१
-----------	-----

पदे, आरत्या, अभंग

तुक्का विप्र	४४१
चतुर सावाजी	८१०

लावण्या (पोवाडे पहा)

महीपतिनाथ	५८९
-----------	-----

श्लोक, अष्टके, पदे

जयराम	५०८
-------	-----

श्लोक, अभंग, अष्टके

देवदास	५०३
--------	-----

स्तोत्रे, अष्टके

दासोपंत	३०६
---------	-----

रामदास	४२६	योगवासिष्ठ	६६
सातारकर मुकुंद	५०६	कपिलगीता	६६
स्तांत्रे, आस्त्या, अभंग, पदे		हरिदास (दोन)	६५
मुक्तेश्वर	३३७	हरिदास कान्हा	६८९
स्मरणमाला	२३८	महाभारत भीष्मपर्व	६९०
स्वरूपनिर्णय	५३७	हरि दीक्षित	४८०
स्वरूपसमाधान	३२४	भीष्मशरपंजर	४८०
स्वरोदय	४२	हरिद्वार	५४९
स्वात्ममुख	२६६	हरिनाथ	८४९
स्वात्मानुभव	१५४	हरिपाठ (चार भावंडे)	१५४,
स्वानंद	५४८	१५५, ८९९, ९००	
स्वानंदलहरी	५१७	हरिपंडित	३३१
ह		हरिपंततात्या फडके	२९४, ६७५
हार्दिकत वाके	१०२२	हरिवास	९१४
हनुमान शकुनवंती	७८८	हरिबुवा भोंडवे	६६, ६७
हनुमान रामायण	६७०	हरिबुवा रामदासी	१०४१
हनुमंतस्वामी	४०४ (टी)	हरिबुवा शिंपी	१०४१
हनुमंतस्वामीची वखर	७९७	हरिराज शेंडे	
हयग्रीवाचार्य	२०८, ९१५	(कवीश्वर)	८१९, १०४२
गद्यराजस्तोत्र	२०९	रामार्या भापांतर	८२०
हरपाळ विशालदेव (चक्रधर)	६३	हरिराधिका	५०० (टी)
हरणई मुरुड	७४२	हरिवरदा	१०१४
हरि	४७९, ४८२	हरिविजय	५६१, १०२०
भीष्मयुद्ध	४७९	हरिवंश	६५०, ६५३, ६५६
विराटपर्व	४८२	हरिव्यास (सिद्धांते)	८६८
हरिचरित्र	९५०	हरिश्चंद्राख्यान	१८३, १८७, ६४२
हरिदास (खुनाथ)	६३	हरिहर नाटक	९९३
योगवासिष्ठ	६३	हस्तामल्लक टीका	२६६, ८१०
हरिदास	६६, १०४१	हठे कलड	२१६
		हलेबीड	३८

हालास्य—माहात्म्य	१००१	वाजरी	४८
हासपेट	२५३	बांधकाम	४८,४९
हिंगोबा	१२१,२०७,८७०	मेस्तकें	५७,७८९
हुएनत्संग	८३३	मोडों लिपी	४८,५१-५३
हुपरी	४८३	लेखन कल्पतरु	५४
हुं रामायण	६६९	हैबतराव	१६३
हुसेन अंबर	१०७४	होनाजी बाळ	७२२-७२९,
हेतुस्थळ	९,१५-९,१६		७४३-७५६
हेमराज चरित	६१८	होयसळ	३८
हेमादपंत सोडवीकार	२४,४८,५९	होसपूर	५१८
हेमाद्रिदेव	२२	होळकरांची धैली	७९०
हेमाद्रि	४३,४८,१२३,१२४	हंपी विरूपाक्ष	२५३
आयुर्वेद रसायन	५९	हंसराज	१०६६
ग्रंथोत्तेजन	६०	हंसस्वामी	१५४
चतुर्वर्गचिंतामणी	५९	हंसांबा (X चक्रधर)	६६

History > Marathi Lit.

Cal-
M. 6. 74.

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No 89/4609/Bha

Author—27529

Title—आवे विनायकस्मरण-
महाराष्ट्र- सारस्वत
पुरवणी सह

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

Sh. M. N. Deshpande 8-8-62 13/12/62

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.